THE KADAMBARI

OF

BĀŅABHAŢŢA

AND HIS SON

(BHUSANABHATTA)

WITH

THE COMMENTARIES OF

BHĀNUCHANDRA AND HIS DISCIPLE SIDDHACHANDRA

(PROTEGES OF THE EMPEROR AKBAR)

EDITED BY

KĀS'ĪNĀTH PĀNDURANG PARAB

Ninth Edition

REVISED WITH HIS OWN COMMENTARY NAMED CHASAKA

MATHURĀNĀTH S'ĀSTRĪ,

Professor, Maharaja Sanskrif College, Jaipur.

PUBLISHED BY

SATYABHĀMĀBĀĪ PĀŅDURAÑG

for the 'Niranya-Sāgar' Press,

Sa8ka Bān/P.M.

BOMBAY

1948

Price 16 Rupees

[All rights reserved by the publisher]

Publisher:-Satyabhamabai Pandurang, Printer:-Ramchandra Yesu Shedge,

"Nirnaya Sagar Press", 26-28, Kolbhat Street, Bombay

CENTR L ARCHAEOLOGIGAN
LIBRARY, NEW DELHI.
Acc. No. 1724
Bato....6-7-54
Gall No.S. 2. 8. Ka | Baniff. M.

महाकविश्रीबाणभद्द-भूषणभद्दविरचिता

कादुम्बरी

महोपाध्यायभानुचन्द्रसिद्धचन्द्राभ्यां कृतया टीकयानुगता

M

काशीनाथ पाण्डरङ्ग परव-प्रमुखैः शोधितपूर्वेधं

जयपुरमहाराजसंस्कृतकांलेजसाहित्यमहाध्यापक-साहित्याचार्थ-

साहित्यवारिधि-मञ्जुनाथोपाह्व-कविशिरोमणि-

भद्दश्रीमथुरानाथशास्त्रिणा

सम्यक् संस्कृत्य

निजनिर्मितेन 'चषक' नामकटिप्पणेनोपोद्धातेन च संयोजिता

नवमं संस्करणम्

सा च

सुम्बच्यां

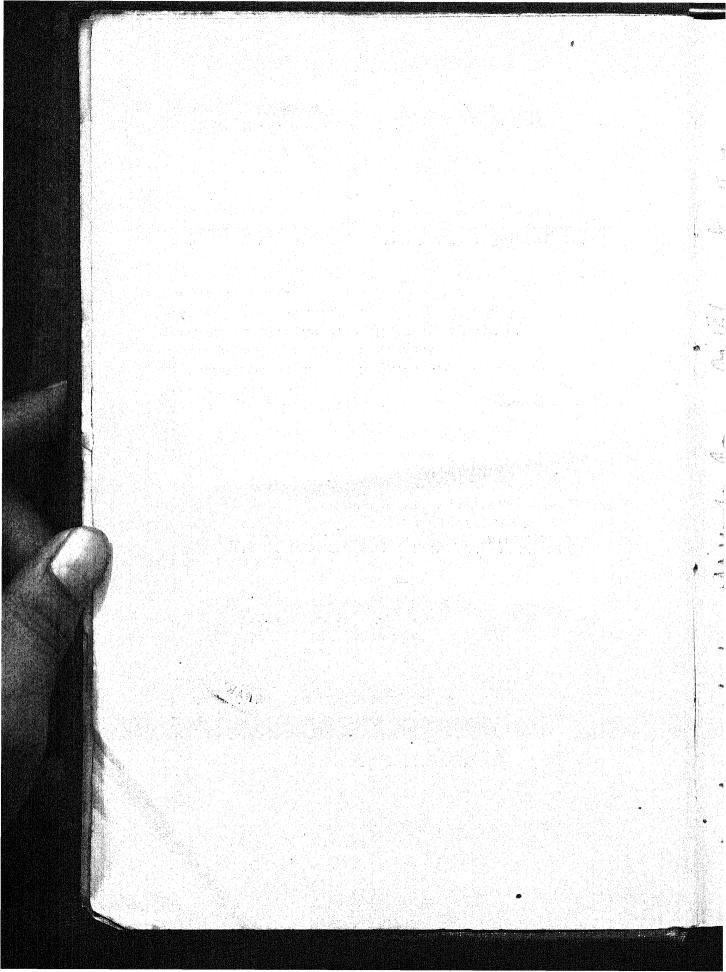
सत्यभामाबाई पाण्डुरङ्ग,

इत्येताभिर्निर्णयसागरयत्रालयकृते प्रकाशिता

सन् १९४८

मूल्यं १६ रूप्यकाः

विनन्दतु नीलसरोरहचारु पदद्वयंमुक्तिविकासनकारः । यतः किल कीलितकुण्डलियाम न्यभादिव मञ्जलमौक्तिकदाम॥१॥

५%उपोद्धातः⊗⊷

'गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति।'

कथेः काध्यकौशलं गधेनैव पूर्णतथा परिक्ष्यत इति हि सर्वथा सत्यम्। पथं ह्येकचरणस्यापि सौन्द्र्येण संवहत्येव कामप्यभिष्याम्। किन्तु गद्यं सर्वतः सौन्द्र्यं विना निजरचित्राः प्रदृतित पाण्डित्यपरिचय-मनायासादेव। किञ्च पये छन्दोबन्धानुरोधेन न स्वच्छन्दमभिरुचितशब्दशय्या यथावित्रवेहियितुं सुशका। किन्तु गचे नाऽयं प्रतिबन्धः। अत्र हि यथास्थलविनिवेशित्तैमौंकिकानुकारिभिः प्रसन्नमधुरैः पदेहीर इव निजभावोद्गारः सहद्यानां हृदि सुकरतया स्थापयितुं शक्यो यदि हि काव्यसामग्रीदारिश्चं न पुरः प्रतिबन्धकं भवति। पथे छन्दसोऽनुरोधेन कल्पनायाः शरीरं बलादेवाऽऽकुञ्चनीयं भवति। पुरः प्रदश्य-मानेऽपि हि विस्तृते कल्पनाऽङ्गणे, छन्दः प्रतिबन्धवशास्पङ्गक्रियते कविरयम्। गये तु हृद्योश्यितं कल्पनोद्गारं यथामनोरथमविकृतरूपेणैव प्रकटयितुं नान्तरायः कश्चित्।

पद्य हि नियताक्षरबन्धेनोत्पादिता संगीतानुगामिनी कापि गतिनिसृततरमुत्पादयित माधुर्य मानसे, येन हि मनाग्भावशैषिरुयेऽपि श्लोक: श्लोकमुपयाति । गद्यं तु पुनरनाविष्कृतभावमाधुर्यं पुर एव पिशुन्यति कार्पण्यं कवेः । पदान्तानुप्रास ('तुक' 'काफिया') सापेक्षे छन्दिस तु निवद्धार्थनिर्वाहो मन्ये न यस्वकस्यचित्कवेः कार्यम् । तत्र झनुप्रासपरवशो वलादेव स्वाभिन्नेतमर्थं विरूपयति, अपचिलतशब्दबन्धेन लान्छयति वा पदबन्धमात्मीयम् । अत एवाऽक्षराणां विरूपकरेणं कविसंप्रदायेनाऽण्यनुमतमेत-सिन् । एवंविषे छन्दिस विवशतया विरूदिप वैगुण्ये समालोचकपुंगवस्यापि मनो मनाङ् माद्वमुपया-त्यव । भवति च कश्चिद्धर्पदेशः कवेरपि स्वकीयामशक्ति गोपिशतुम् । किन्तु गद्ये किञ्चद्वपयवये संघटिते निर्वचनमभ्युपगन्तव्या भवति स्वीयेव स्थूलता।पाशकक्रीडायां पराजितः प्रमादमात्मीयं पाशकानामुपिर् निपातियतुमासादयत्यवसरम् । परं बुद्धिवल(शतरभ्र) क्रीडायां विजितस्य कः स्थादपदेशोऽन्यः ? अत एव गद्यगुम्फः पूर्णपरिनिष्ठितस्येव कवेः कार्यमिलाधिगन्तव्यं भवति । गद्ये हि स्वच्छद्र्पण इवाऽविकर्षं प्रतिफलिता विभाति कवियतुः प्रतिभा । तत एव हि चिरात्प्रसिन्धं किन्नगोध्याम्—'गद्यं कवीनां निकर्षं वदन्ति' इति ।

भारतीयकवीनां सर्वविद्तिऽपि सामध्यें, संस्कृतसाहित्यमिदं गद्यकान्येर्भूयसरां श्रूम्यमिति प्रसक्षमी-दयतेऽसामिः। प्रसिद्धानुसारम्—भगवतो वाल्मीकेर्यथेव सेयं छन्दोबन्धरीतिलोंकेऽस्मिन् प्रसृता, तथे-वास्या माधुर्यप्रभावस्थया कविषु बद्धास्पदो बभूव यथा गद्यगुम्फः शनैःशनैविंरलतामवाप वराकः। पद्य-बन्धश्रावश्यकतातोऽष्यधिकमासादयामास प्रसारम्। नाट्यम्, गीतम् वादित्रम्, कान्यम्, कोषः, आयुर्वेदः, इतिहासः, पुराणम्, धर्मः, दर्शनम्, एतदादिषु सर्वत्र पद्यबन्धस्येव प्रसारो बभूव। किं बहुना—एकमेकं च मिलित्वा हे भवत इति हि गणितशास्त्रमपि पद्यबद्धमेवाऽत्राविरभूत्। पद्यकविताया मादकता भारतमात्रस्य वातावरणे तथा दृद्धतया व्यासाऽभूद् यथा व्यतिहेऽपि बहुतिथे समये मदोऽसी

१ उक्तीनां विकासने कार (शिल्पि, निपुणम्) उपास्यदेवतायाः पदद्वयम्। २ सर्पाणां तेजः। ३ छन्दोऽप्यैत-ज्ञामकम्। ४ प्रशंसाम्। श्लोकोयं प्रशस्यो भवतीत्वर्थः। ५ 'रलयोर्डलयोश्लेव शवयोर्ववयोस्तथा' इत्यादि। 'अपि मार्ष मपं कुर्याच्छन्दोभक्षं न कारयेम्' इत्यादिः किंवदन्ती च। ६ 'बहाना'।

नासाकं मिलाकाह्यपयाति । अधुनापि हि पद्यानां प्रवाहः प्रकामं प्रस्तो विलोक्यते, कामं तानि पद्यानि पद्याभासान्येव भवेयुः परं गद्यनिष्यायां नास्माकं मनो रमते । यानि किल गद्यकाव्यानि निर्मितानि तान्यपि पद्यमयानि कृत्वा मन्ये प्रमाद्परिशोधनिमव क्रियतेऽस्माभिः । अत एव हि काद्म्बर्या अपि पद्यकाद्म्बरी'नाम्ना पुनःसंस्करणं पुनर्जन्म वा भवति । श्लोकबद्धं दशकुमारचरितमाविर्भूतमेव पुरा जयपुरात् । अन्यक्तिम्, या सिद्धान्तकौमुदी स्वच्छन्दगतिना गद्येन निवद्धाप्यन्तेवासिनां यथावहुद्धिगता न भवति, नागेशाद्याः प्रगाहपण्डिता यां टीकाशतैस्तुन्दिलयन्तेषि न तृष्यन्ति, सैव पुनः पद्यवन्ये निगडियतुं काम्यते इति किं न्यूनाऽस्माकं पद्यभक्तिः ?

संस्कृतभाषायां गद्यसाहित्यं नासीदिति तु न कथि बहुक्तं शक्यते । संहिता-ब्राह्मणकालादेवाऽस्थो-द्भवो नाम । सूत्र-भाष्याणां काले तु प्राचुर्यमिन्दित्त गद्यलेख एव । किन्तु सा शैली दार्शनिकं प्रवा-हमन्वसरत्, न काव्यसीन्दर्यम् । ततः पक्षधरिमश्र-गदाधरभद्दाचार्याद्दीनामनन्तरं समुज्जूम्भमाणे शास्त्रार्थयुगेऽवच्छेदकता विलक्षेः समासाच्छक्षपद्गुच्छकेरेवाऽऽच्छाद्यतः संस्कृतगद्याङ्गणिसदम् । न केवलं तर्कशास्त्रीया एव, व्याकरणादीनामि अन्थास्तमेष वीरवेषं वहन्तः पुरा प्राहुरभवत् । महाभारतसंबद्धाद् गद्यभागात्, महाभाष्ये दृष्टभ्यः 'वास्वदत्ता' 'सुमनोत्तरा' 'सेमरथी'त्यादिकथाऽऽख्यायिकानामभ्यश्च बहोः कालात्पूर्वमेव यद्यपि गद्यकाच्यानां प्राहुर्भूतिरज्ञमातुं शक्या किन्तु साहित्यनियमानुसारी सर्वविदि-तस्तद्विकासो दृण्डिपण्डितादेव प्रारभ्यते। एवं तु खिष्टजन्मतः पूर्वं शतकद्वयमारभ्य खिष्टीयषष्टशतकपर्य-न्तमुपळ्चेषु शिलालेखेखविष काव्यशैलीभुक्तानि गद्यानि प्राप्यन्ते किन्तु गद्यकाव्यानां व्यवस्थितं क्षं दृण्डकवेरेव प्रारभ्यत इति वक्तव्यमापति ।

दण्डी

कविदेण्डी दश्चक्रमारचिरितं नाम गद्यकाच्यं निर्ममौ यद्धि सर्वत्र सुप्रसिद्धं नात्मपरिचयमपेक्षते । बाण-भद्धस्य कादम्बर्यां पदमाधुर्ये वर्णनाचातुर्ये सत्यपि, विशेषणानां बाहुल्यात् सुदीर्वदीर्धेर्वेणनाऽऽटोपैः कथारो ज्याघातो भवतीति बहूनां कथनम् । दशकुमारचिरते न तथा । परमत्र कथानामत्यन्तमेवाधिक्यं येन हि तासां मनःस्थीकरणमत्यन्तं कठिनम् । दण्डिनः पद्छालित्यमपि बहूनां मते प्रसिद्धम् [एतहिषये पर-स्तादालोज्येत] । अयं हि अनुमानतः कि. षष्टशताब्द्यामजायत ।

सुबन्धुः

एतस्य किञ्चिदेवाऽनन्तरं सुबन्धुवांसवदत्तां नाम 'कयां' निवबन्ध, या हि पदे पदे श्लेष—यमकादिभिविंभूषिता। अत्र हि शब्दचमत्कारः कामं भवेत्परं विचारमार्मिकतायामर्थस्यौचित्यं बहुत्रैव विस्खलति ।
शब्दालंकारनिर्वाहे निमीलितनयनो प्रन्थकृत् कथागतानामर्थानामौचित्योहुङ्गनमि नावेक्षते । कथापि न
किञ्चित् । परस्परं स्त्रमे विलोकयन्तौ नायिका—नायकौ मिथोऽनुरज्यतः । तदनन्तरं मित्रसहचरो नायकोऽिवष्यत्रायिकामवामोति। न कथायामाकर्षकं किञ्चिद्वेचित्र्यम् । एकस्मिन्पृष्ठ एव सर्वापि कथा समापयितुं
शक्यते । केवलं शब्दचानुर्येणैव प्रन्थाभोगः पूरितः कविना । किन्तु नेतः पूर्वमेवंविधशैलीभुक्तं किञ्चिद्विप 'कथा' काव्यमासीदिति भूयसी प्रशंसा समभूत्साहित्ये । एतस्य समयः खि.षष्ठशतकादुत्तरं सप्तमशतकस्य प्रथमः पादः । यतो हि वासवदत्तावर्णने—'न्यायस्थितिमिव उद्योतकरस्वरूपम्, बौद्धसंगतिमिव अलंकारभूषितां '' वासवदत्तां दद्शे' हित वाक्यसुपलभ्यते । अत्र हि न्यायवार्तिककार उद्योतकराचार्यः, प्रसिद्धो बौद्धनेयायिको धर्मकीर्तिश्चापि निर्दिष्टोऽस्ति । अनयोः समयः खिष्टस्य पष्टं शतकमेवैतिहासिकैः स्वीकृतः । अत एव सप्तमशतकस्यादिभाग एव सुबन्धुर्जात हित सामअस्थेनोपपयते ।

१ देवीप्रसादक्तिचक्रवितिमहोदयेन प्रकटियतुमुपक्रान्ता 'सुप्रभात' पत्रे दृष्टा पुरा । २ नेयं सुवन्धोर्वोसनदत्ता । अतिप्राचीनो हि महर्षिः पतज्ञिलः । सुवन्धुस्तु पष्टशतकोत्पन्नः । ३ 'क्वीनामगल्दपों नूनं वासवदत्तया' (हर्षचिरितस्)।

कादम्बरीकारः श्रीबाणभट्टः

श्रेषे केचन शब्दगुम्फविषये केचिद्रसे चापरे-ऽलंकारे कतिचित्सदर्थविषये चान्ये कथावर्णने । आ सर्वत्र गभीरधीरकविताविन्ध्यादवीचातुरी-संचारी कविकुम्भिकुम्भभिदुरो वाणस्तु पञ्चाननः॥

एतदुत्तरम्—गद्यकवीनामेव किस्, महाकवीनां चूडामणिर्वाणमदः प्रादुर्वभूत । महाकविर्वाणो महा-राजाधिराजश्रीहर्षस्य समकालिकः । यतो द्ययं हर्षचिरितनाम्ना श्रीहर्षस्य चिरतं वर्णयामास । महाराजः श्रीहर्षवर्धनः ६०६ तमं खिष्टसंवत्सरमारभ्य ६४८ तमं वर्षं याचद्राज्यशासनं कृतवानित्येतिहासिकानां समयः । अयं हि स्थानेश्वरजनपदनायकस्य प्रभाकरवर्धनस्य पुत्रः । अयं भाग्यशाली महावीरो राजनेति-कश्च सर्वानन्यान्विज्ञित्य उत्तरभारते आत्मनश्चकवित्वमास्थापयामास । ६२९ तमं खिष्टीयवत्सरमारभ्य ६४५ तमं यावद्वारते श्रमन् चीनवेद्शीयो यात्री 'हाँग्काँग्' इत्याख्यो लिखति—'उत्तरभारते तस्मिन्काले श्रीहर्ष एवैकमात्रोऽधिपतिर्वभूत । नासीत्कश्चिदन्यः प्रशासकः ।'

श्रीहर्पस्य राजसभायां मातक्रदिवाकरो बाणो मयूरश्चेति प्रथिततमाः कययो बभू बुरिति राजशेखरेणोछिलितस् । बाणो मयूरकवेभीगिनीपितरासीदिति केचित् । अन्ये तु मयूरो बाणस्य श्रमुर आसीदिति
बद्दित । परं बाणमयूरी समसामिशकावित्यत्र न संदेहः । मयूरः किल सूर्यशतकस्य निर्माता, यो हि
शतकेनानेन सूर्य स्तुत्वा कुष्ठरोगान्मुको बभूवेति सुप्रसिद्धम् । केचिदिमामपि किंवदन्तीमाहुर्यत् — मयूर्
रवत् बाणोपि विकलाङ्गो बभूव, ततश्च चण्डीशतकेन भगवतीं स्तुत्वा रोगान्मुक्तिमवाप । तदिदं शतकं
कान्यमालागुच्छकेषु मुद्दितस् । हर्षचरितम्, काद्म्बरीप्वधिम्, चण्डीशतकम्, पार्वतीपरिणयनाटकं
चेति बाणस्य कृतिमाहुः । मुकुटताडिकापि बाणकृतेति केचित्। किन्तु नात्र प्रमाणमुपलब्धम् । बह्वस्तु—
हर्षचरितं कादम्बरी चेलेव बाणस्य कृतिरित्यसाधयन् ।

अतिसमर्थो वाणकविः। 'गयं कवीनां निकषं वदन्ती'ति यन्महत्त्वमारम्भप्रघष्टक एव मया स्चितम् । यस च गद्यस्य वासवद्त्ता कादम्बरी चेत्येव सर्वोपादेषं संस्कृतसाहित्ये कान्यह्रयमाहुस्त्रयोरिप च कादम्बरी सर्वोत्तमं गद्यकान्यमिति मार्भिकाणामुक्तिः। तत्त्वपरीक्षका अभिप्रयन्ति यद् गद्यस्य गुम्फनपाटवं वाणसालौकिकम्। यद्धि गद्यं पद्यतोपि सुमधुरम्, लोकानां हृदयाकर्षकम्, कर्णयोः संगीतस्येव सुस्तर्र लहरीप्रसावकं च स्वादेवंविधस्य जन्मदाता वाणमन्तरा नान्यः कश्चन सफलो दृष्टः। दिण्डनो लेखानुसारम्—कथायामोजःप्राधान्यस्पर्शेपि वाणः कादम्बर्या वर्ण्यमानरसानुरोधेन पार्ञ्चालीरीतिं सुमधुरतया निस्वाह। वर्णानां गुम्फो मौक्तिकगुम्फमपि भृशमितिशेते—'कमलिनीपलाशानि जललवलान्वितान्यान्दाय, गर्भधूलिकषायपरिमलमनोहराणि च कुमुदकुवलयकमलानि गृहीत्वाऽऽगस्य तस्मिन्नेच लतामृहित्रकातले श्वानमस्याकलपयम्।' इत्यादिमिरेवाक्षरेः को वाऽपरः संपूर्ण प्रकरणं समापयितुं शक्नुयात् ?

अत एव साक्षात्सरस्त्रतीरूपोऽयमिति प्रशशंसुमीमिकाः—'जाता शिखण्डिनी प्राक् यथा शिखण्डी तथाऽवगच्छामि। प्रागट्मयमधिकमासुं वाणी बाणो बम्बेति॥' बाणपरिष्टतस्य प्रत्येकपात्रस्य चरित्रिवत्रणमितस्वाभाविकं कथारसानुरूपं च। चानुर्वपूर्वकमालोचनेऽस्य पात्राणां प्रत्येकं चरित्रं परस्परं पृथक्प्रकारकमिप अकृत्रिमं सुस्वाभाविकम् । नामान्यप्यनुकूलानि—सेनापतिवीरतोचितो मेघनादः।
ब्राह्मणो मन्नी शुकनासस्तःपुत्रो वैशम्पायनः, पत्नी मनोरमा। तस्य चरित्रमात्रे महानादरः। पुत्रोत्पत्तौ
स्वयं राजा पूर्णपात्रमाहरति। युवराजश्रनद्वापीडः पितरियाव तमभ्युत्तिष्ठति। तेनौचित्याद्वतासनोपि तस्य-

१ शब्दार्थयोः समी गुम्फः पाञ्चाली रीतिरिष्यते। शीलाभद्वारिकावाचि बाणोक्तिषु च सा यदि ॥ (सरस्वतीक-ण्डाभरणम्)।

विधे भूमावुपविश्वति । खृत्याश्च तं तारापीडादनन्तरमवबुध्यन्ते । अप्सरःसंभूतानां विद्याधरपत्नीनां गौरी-कादम्बरी-मदिरेत्यादीनि नामानि । एतासां सेवकाः शृङ्कारानुकूलाक्षराः केयूरकमदलेखादयः । देशदेशान्तरेषु संवादवाहकः 'करमकः' ।

श्रृङ्गारमनश्रीलं प्रेक्षामहे । 'औचित्योपनिवन्धस्तु रसस्योपनिपत्परा' इति ध्वनिकृत् । तन्नापि श्रृङ्गारो रसः परमोजवलः । अस्योचित्येन निर्वाहोऽनेन सफलतयां कृतः । यद्यपि कुमारीपुरे 'अतिरिक्तं सुरतिम-वाभ्यस्यन्तीनाम्' इत्याद्यस्यते, (पृ. ३८१) किन्तु श्रृङ्गारभूमिकारम्भाय, कुमारीणां प्राप्तयोवनत्वसूचन्नाय, तन्न तथाऽश्ठीलम् । प्रत्युत कुमारस्य श्रृङ्गारोज्जवाय उपयुक्तमेव तत् ।

लोकचरित्रावेक्षणम्

होकाचेक्षणमपूर्वं बाणस्य । श्र्यते यदयं स्वतन्नचिरत्रेमित्रेः सह भ्रूयांसं कालं स्वतन्नतया होकानां चचनीयतामिवावहन् पर्यन्ततो यथेच्छं बम्राम । एतस्य मित्रेषु सर्वविधा एव कलाज्ञातारोऽभूवन् । साक्षिक-नर्तक-संवाहक-ताम्बृलिकानारभ्य महाकविष्रभृतयः सर्व एवाऽभवन् । ज्ञानानुभवाय सोयं प्रचट्टक उल्लिख्यतेऽधस्तात्—

"अभवंश्वास्य वयसा समानाः सुहृदः सहायाश्च । तद्यथा— अतरी पारशवी चन्द्रसेनआतृषेणी, भाषा-किविरीशानः परं मित्रम् । प्रणयिनौ कृद्रनारायणौ । विद्वांसौ वारवाणवासवानौ । वर्णकिविर्वेणीभारतः प्राकृतकृत्कुल्युत्रो वायुविकारः । बन्दिमावभङ्गवाणस्वीवाणौ । कात्यायनिका चक्रवाकिका । जाङ्गुलिको मयूरकः । ताम्बूलदायकश्चण्डकः । भिषक्युत्रो मन्दारकः । पुस्तकवाचकः सुदृष्टिः । कलादश्चामीकरः । हैरिकः सिन्धुसेनः । लेखको गोविन्द्कः । चित्रकृद्वीरवर्मा । पुस्तककृत्कुमारदृत्तः । मार्दङ्गिको जीमृतः । गायनौ सोमिलश्रहादिखौ । सेरन्ध्री कुरङ्गिका । वांश्विकौ मधुकरपारावतौ । गान्धवीपाध्यायो दर्दुरकः । संवाहिका केरलिका । लासकथुवा ताण्डिकः । आक्षिक आखण्डलकः । कितवो भीमकः । शैलालियुवा शिखण्डकः । नर्तकी हरिणिका । पाराशरी सुमतिः । क्षपणको वीरदेवः । कथको जयसेनः । शैवो वक्र-घोणः । मन्नसाधकः करालः । असुरविवरन्यसनी लोहिताक्षः । धातुवाद्विद्विहङ्गमः । दार्दुरिको दामो-दरः । पैन्द्रजालिकश्वकोराक्षः । मस्करी ताम्रचृदः ।" [पीटर्सन् इन्होडक्शन्]

किल गुणदोषादीनां सर्वेषामेव मार्मिको भवतीति प्रसिद्धानुसारं सर्वमेव लोकचरित्रमयमेतेषां संगत्मा संजग्राह। एतस्य प्रतिफल्पस्य काव्येषु स्पष्टमुपलभ्यते। गृहस्थस्य कार्याणि [जन्मारभ्य पालन-पर्यन्तानि—यथा प्रस्तायाः किं किं संविधानकमिति मन्ये अतिप्रगत्माः कुलवृद्धाः स्त्रियोपि न जानीयुयानि किल बाणेन चन्द्रापीडप्रसवे वार्णतानि]। संतानार्थं के के वत-देवताभ्यर्थनादिकाः कियन्ते तेषां
सर्वाङ्गपूर्णः कोष इव दार्शितः (चन्द्रापीडकथायाम्)। रुग्णस्य कथमुपचर्या, कानि कान्यरिष्टलक्षणानि,
रुग्णावस्थायां रोगिणः का परिस्थितिश्चेष्टा चेति सर्वमित्रकलं चित्रयामास (हर्षचरिते)। तान्निकाः स्वस्य
सिद्धिप्राप्तये, निध्यादीनामुपलम्भाय च कीद्दशीमुत्कटां लालसां वहन्ति, कश्च तेषामुपायसंरम्भ इति
सर्वाण्यपि साकल्येनोपनिवबन्ध ('जरद्द्विडधार्मिकस्य' चिरते)। एतदेव सर्वविधं लोकनैपुण्यमवेद्दय
बाणस्थाप्रे कस्यापि कवेः प्रतिभा नाधिकं प्रतिभासते। न च कादम्बर्याः संमुखे किंचिद्पि 'कथा' काव्यमुत्कर्ष लभते, लेभे च। एतस्य रोचकतामुपल्दश्येव हि 'कादम्बरीरसन्नेभ्य भाहारोपि न रोचते' इति
सहदयसमाजे प्रासिध्यत्।

वाणश्चान्ये गद्यकाराश्च

गद्यकान्यकृत्सु सुबन्धुर्दुक्ह श्लेषयमकादिशब्दचमत्कारविषये कदाचित्प्रभवेत्परम् भौचित्यनिर्वाहै कथा-संघटनायां च न बाणतः कथमप्युत्कृत्यत इति पूर्वमुक्तमेव, अतो न पुनः प्रपञ्चनमावश्यकम् । ये पुन-दृण्डिरचनां बाणलेखनीत उत्कृष्टामुह्लपन्तः श्रूयन्ते ते तु रचनापरीक्षणे न मार्मिका इति प्रतिभाति । अत एव तेषां मतालोचनमनावश्यकमिव। ते हि 'दण्डिनः पदलालिखम्' इत्याभाणकं श्वरवैव तथा जल्पन्ति। किन्तु बाणात्पूर्वं तिद्दं सूक्तं कदाचित्संघितं स्वात्। कादम्बरीसंमुखे तु सेयमुक्तिः 'श्रोतुर्वितश्चीरिव तास्यमाना'। तत्रापि कथाकल्पनबाहुल्यम्, वर्णने विशेषणानामनाधिनयात्कथानिर्वाहसौकर्यम्, इत्या-दिगुणश्चेहण्डिनः (दशकुमारचरितस्य) गीयेत तद्पि स्वात्सद्धम्। किन्तु पदलालिसमादाय बाणापे-क्षया दण्डी चेदुत्कृष्यते तिर्दं समाप्ता कान्यपरीक्षा। न केनचिद्यचनाममीवदा तिर्दं कथंचिनमूष्येत।

'खर्लोकशिखरोरुरिनररतरताकरवेलामेखलायितघरणीरमणीसीमाग्यमोगमाग्यवान्, शरिद्-दुकुन्द-घनसारनीहारहारम्णालमरालसुरगजनीरक्षीरगिरिशाहहासकैलासकाशनीकाशमूर्ला रचितदिगन्तराल-पूर्ला कीर्लाऽभितः सुरभितः, (राजहंसो नाम भूपो बभूव)।' इत्यादिपदवलेनेव किं दण्डी बाणं विजयेत ? एवंविघोत्कलिकाशायगद्यलेखे हि सिद्धहस्तो बाणः। स्थाने स्थाने च दत्तः परिचयसस्य, कियद्वा इहोल्लिक्यताम् ? किन्तु 'कथाकाव्यम्' वर्तमानकालिक'उपन्यास Novel'स्थानीयमिति न विस्यतंव्यं स्थात्। अत एवात्र प्राक्तनसाहित्यकारकृत 'कथाक्यायिका'लक्षणानुरोधेन दीर्घसमासताद्योजोगुणस्पर्शे-ऽपि माधुर्यमेकान्तत एव न गलहस्तयितव्यं भवेत्। मधुराक्षरैरेवोपनिबद्धा कथा सहद्यानां हिद्द हततं पदमादधातीति स्वामाविकी वार्ता। बाणश्च नेदं क्षणमपि विस्तरति। अत एव दीर्घसमासतायामपि द्वीपान्तरागतानेकभूमिपालमोलिमालालालितचरणयुगलो वलयमिव लीलया सुजेन सुवनमारसुद्वहन्ःः (सूद्रकः प्रथमे वयसि सुखमतिचिरसुवास)' इत्यादिमधुरतरेरक्षरेरुपनिबद्धाति। द्वयोरपि राजवर्णना-क्षरेषु माधुर्यस्य कियत्तारतम्यमिति सहद्यानां हृदयमेव साक्षि।

किश्च दृश्यताम्—प्कमात्रं पश्चं यथा रसस्य कस्यचित्यकटनाय प्रभवति तथा गद्यस्य एकमात्रं वान्यं रसस्य परिपोषे प्रभवेदिति न यत्रक्कत्रचिदृश्येत । बाणस्यैन छेखनी तदेतस्मिन्प्रकर्षे प्रभवति । विन्ध्यान् दृश्यामगस्याश्रमवर्णने आह्—'अधुनापि यत्र जल्धरसमये गम्भीरमिननवजलधरनिवहनिनादमाकण्यं भगवतो रामस्य त्रिभुवनविवरच्यापिनश्चापघोषस्य स्तरन्तो न गृह्णन्ति शृष्यकवलमजस्रमश्चजललबल्धलिनतदृश्यो वीक्ष्य शून्या दश दिशो जराजजरितविषाणकोटयो जानकीसंवर्धिता जीर्णसृगाः, । (पृ. ४६) अनेन हि कारुण्याद्रं हृद्यं भवति न वेति कश्चिरसहृद्यः पृच्छ्यताम् । 'जल्लवल्खलितदृष्यो वीक्ष्य शून्या दश दिशः' हृत्यनेन सृगाणां कीदशं प्रसक्षं प्रणयदृन्यं चित्रितम् ?

अन्यद्ण्यालोक्यताम्—'तातस्तु तं महान्तमकाण्ड एव प्राणहरमप्रतीकारमुपप्रवसुपनतमालोक्य द्विगुणतरोपजातवेपश्रमेरणभयादुज्ञान्ततरलतारको विषादश्चन्यामश्चजलञ्चतां द्वामितस्ततो दिश्च विश्वि-पन्, उच्छुष्कताल्जरात्मप्रतीकाराऽक्षमस्रासस्रससंधिशिथिलेन पक्षसंपुदेनाच्लास्य मां तत्कालोचितं प्रती-कारं मन्यमानः, स्नेहपरवशो मद्रक्षणाङ्गलः क्रिंकर्तव्यताविमृतः क्रोडविभागेन मामवष्टस्य तस्थौ।' (ए. ७२) अत्र हि सुमूर्षतो जराजीणस्य शुकस्य निजशावकोपरि क्रीदशमसामान्यं वात्सल्यमङ्कितम्।

हास्यरसस्याऽवतारणं यथा जरद्द्रविङ्गभार्मिकवर्णने—'असक्वद्गिमम्नितिसद्धार्थकाहितिधावितैः पिङ्काचगृहीतकैः करतळताडननिविडीकृतश्रवणनासापुटेन [पिशाचाविष्टानामुपरि अभिमन्नितान् सर्पपान्यथैवायं विकिरति तथैवैते धावित्वाऽस्य श्रवणयोन्तिकायां च चपेटां प्रदृद्ति येन चिपिटीकृतश्रवणनासिकोऽयम्], दिवसमेव मञ्चक्रकणितानुकारि किमपि कम्पितोत्तमान्नं गायता, गृहीततुरगन्नद्वाचर्यतयाऽन्यदेशागतोषितासु जरस्प्रवितासु बहुकृत्वः संप्रयुक्तस्रीवद्यीकरणचूर्णेन [अनेन घोटकवत् प्रतिबन्धवशादेव ब्रह्मचर्यं गृहीतं न तु वास्तवम् । अत एव याः प्रदेशाऽऽगता जरत्संन्यासिन्यसद्वुर्गामन्दिरे रात्रौ
निवसन्ति तदुपरि जरद्द्वविङ्गार्मिकमहाभागो वद्यीकरणचूर्णस्य प्रयोगं करोति!], असकृदुत्सन्नदेवमातृगृह्वास्यृक्षमस्वजर्जरितक्रपोछेन [अछीककासुकत्वाभिनयवशात् अभिसारछीळ्या आरण्यकेषु निजैनभमदेवगृहेषु महाभागोऽयं प्रविश्वति यत्र हि तद्गृह्वासिभिन्नक्षेः शतशोऽयं जर्जरितकपोछो जाता],
शतशः श्रीफळत्तरिश्वाखरच्युतिचूर्णितोत्तमान्नेन [छोळुपतया बिल्वफळाहरणाय तद्वश्वमारोहति। चापल्यकादंवरी प्र० २

वशास ततोप्यघोसुखः पतित येन निष्केशतया चमत्कुर्वन्मस्तकमस्य चूर्णाभवति], ...जरद्द्रविडघार्मि-केणाधिष्ठितां चण्डिकामपश्यत् ।' (पृ. ४६१-६३)

यसादियं किंवदन्ती ('दण्डिनः पद्छाछित्यम्') लोके प्राचरत्, मूलप्रस्रवणभूतस्य तस्य पद्यस्योप-यपि किञ्चिदालोचनाहग् दीयते । पद्यं हि—'उपमा कालिदासस्य भारवेरथंगौरवम् । दण्डिनः पदला-छित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः ॥' इति । अवश्यं महाकवेः कालिदासस्य विषये यदुच्येत तच्यूनम् । सिद्ध-सारस्वतवैभवो महाकविच्रुडामणिः कालिदासो द्यानिर्वचनीयेन काव्यगुणगौरवेण गरिष्ठः । अर्थगाम्भीयं पदलालित्यं प्रौढिरित्यादिः सर्वोप्यभिनन्दनीयः काव्यगुणगणस्यस्मन्वर्तत इत्युपमापि तस्याऽन्यकविभ्योऽ-तिशायिनीति न कस्यचिद्विमतिः । प्रतिपद्मुपलभ्यते हि तादशमेवोपमासामञ्जस्य । भारवेरथंगौरवमपि 'स्यादेतत्' इति भङ्ग्या तावत्स्वीकुर्मः । समयान्तरेऽस्य विचारः प्रस्त्येत । किन्तु 'माघे सन्ति त्रयो गुणाः' इति यचतुर्थं चरणं तत्र मन्ये बहूनामेव मार्मिकाणां विचारः प्रसत्येत ।

माध्य सुन्दरं शिशुपालवधम् । 'नवसर्गे गते माघे नवशब्दो न विद्यते' इति किंवदन्त्यनुसारमपि शब्दगुम्फे प्रीढाऽस्य लेखनी । अलंकारादिविन्यासेन शब्दार्थयोश्वमत्कारोऽपि स्थाने स्थानेऽभिनन्दनीय एव । किन्तु कालिदासस्य पाटवमेकदेशि, यतो हि स उपमाप्रयोगे एव सिद्धहस्तः । भारविरर्थगाम्भीर्थ-गवेषणायामेव, दण्डी पदलालिस्य एव, इति सर्वेप्येकैकदेशिकान्यसीष्ठवे पटिष्ठाः । परं माघः सर्वेरप्ये-तेगुंगेंर्युक्त इति सार्वदेशिककान्यसीन्दर्येणाभिनन्दनीय इति यदि पद्यसास्य तात्पर्यं तिर्हि मन्ये स्पष्टमेव सर्वेषां प्रतीयेत यन्माघस्यातिभक्तिसूचकः प्ररोचनापरोऽयमर्थवाद एव । यतो हि कालिदासतुलनायामपि सर्वेथोरकृष्टो माघः ? यतो हि यद्यं कालिदासस्य प्रशंसा कविसमाजे प्रसक्ता तदेतत् उपमाप्रयोगपाट-वम्, तक्त्वस्त्येव माघे । तद्धिको गुणस्त्वयं यत्कालिदासः केवलमुपमापटिष्ठ एव, अयं तु अर्थगाम्भी-येपदलालिसादिगुणैरप्यभ्यहितः । एवं सित कालिदासापेक्षयापि कान्यसीष्टवसामग्रीसमृद्धत्वं माषस्य, मार्मिकविचारसापेक्षं सिध्येत् ।

बहुवै: किल संगिरन्ते यनमाघः केवलं 'शब्दकविः'। यथाकथा शब्दगुम्फं एवायं पद्धः। अर्थे गाम्भी-वैस्य का कथा, सामान्यत औवित्यमपि तत्र मृग्यमेव। नारदमुनेः कुथ('झूलं')धारिणा न केवलं हस्तिना, अपि तु पर्वतानां राज्ञा हिमालयेन साहश्यं कियदौवित्यमावहृति? मुनेरागमने शान्तिमयी वित्तवृत्तिभेवेत्, दिन्यप्रभावपूर्णं च सर्वतो वातावरणं स्यादित्येव हि मुनिसमागमवर्णनस्य सौन्दुर्यं नाम।

वथा भारवेः—'मधुरैरवद्यानि लम्भयन्नपि तिर्यञ्जि दामं निरीक्षितैः।

परितः पद्ध विश्वदेनसां दहनं धाम विलोकनक्षमम् ॥ १ ॥ मसादलक्ष्मीं द्धतं समग्रां वपुःश्रकर्षेण जनातिगेन । श्रसह्य चेतःसु समासजन्तमसंस्तुतानामपि भावमार्द्रम् ॥ २ ॥'

अत्र तु मुनेरागमने भूमिः कम्पते—('धते कथंचित्फणिनां गणैरधः')। कुळाचळा दोळायन्ते, इत्यादिः खण्डमळयस्वेव समयः समुपस्थितो भवति । कुतो वा न स्वात, स्वयं किनः कृष्णनारद्योवैर्णने आह—'तुषाराञ्जनपर्वताविव !'यत्र हि द्वयोः काळ-धवळयोः पर्वतयोः संघर्ष उपतिष्ठति तत्र का वा प्रक्रवे न्यू-नता ? भगवतो रामस्य (बळभद्रस्य) यत्स्वरूपं चित्रितं तद्वयंकरं मद्यपायिनमप्यतिहोते । अस्य समामध्ये आगमन एव घोरेण मद्यगन्धेन न्यासोऽभूत्सर्वीपि स्थानोदेशः । अस्तु. एवं माधस्य वर्णनापाटवमाळोचना-चक्रे वक्रेण दृष्टिकोणेन चेत्परीक्ष्यते तर्हि 'माघे सन्ति त्रयो गुणाः' इत्येष प्रसावो न किळ सर्वसंमत्या स्वी-कर्तन्यः सिध्वेत्ततश्च तत्पद्यगता अन्येप्यंशा विचारणीया पृवेत्यळमन्यत्र विचारणीयेन प्रसक्तानुप्रसक्तेन ।

उपर्शुक्तेन प्रष्नहकेन बाणरचनायां पदमाधुर्यं त्वसाधारणं सिद्धमेव, किन्तु तत्तद्रसानुकूरूं गद्यनिबन्ध-नचातुर्यमप्यसामान्यं सिध्यति। एतदादिकमेव सर्वमाळोच्य प्रोक्तं जयदेवेन—'हृद्यवसितः पञ्चबाणस्तु बाणः' हृति । अर्थात् सर्वासामपि कविताक्रभिनीनां हृद्यदत्तस्थानतया सर्वा अपि कविगिरो बाणमादु- र्शस्त्रेन उन्नतस्त्रेन वा सर्वेदा खारन्तीति रसपरिपोषपाटवमसाधारणं स्ट्यते । एतस्मिन्विषये मान्यः कश्चित्कविर्वाणस्य प्रातिहन्द्ये स्थातुमशकत् । अत एवाछोचनामार्मिकैः प्रोक्तम्—

'युक्तं कादम्बरी श्रुत्वा कवयो मौनमागताः। बाणध्वनावनध्यायो भवतीति श्रुतिर्यतः॥' [कीर्तिकोसुदी भा. २]

सप्तमशताब्दीत उत्तरं तादृशस्य नवीनगद्यकाव्यस्योत्पत्तिरेव न जातेति वेवरपण्डितादीनां मतम्। बाणसद्दशैः समर्थेः पद्यकविताप्रभावो यः किञ्चिल्लोकानां हृद्याद्पसारितः स पुनर्यथावत्प्रवसूव। किन्तु संस्कृतसाहित्यस्य विगुणदैववशाद्धाणस्य कृतिः काद्म्बरी न बाणस्य छेखनीतः पूर्णा बसूव।

उत्तरकादम्बरी

पूर्वभागमेय समाप्य लोकान्तरमुपगते महाकवो वाणे, एवंविधमधुरकथाया अकाण्डे विच्छेदो महते रसिवाताय, पितुः कीर्तिप्रसारप्रतिबन्धाय चेति भावयन् वाणपुत्रसदुत्तरभागं विनिर्माय कथां पूरवान्मास । प्रतस्य नाम केवांचिन्मतेन 'भूषणभट्टः' इति । अपरे 'पुलिन्दः' इत्याहः—

'केवलोपि स्फुरन् वाणः करोति विमदान्कवीन् । किं पुनः क्रुससंधानः पुलिन्दकृतसंनिधिः ॥' (धनपाङ्ख तिङकमक्षरी)

अन्ये 'पुलिनः' इति नाम निरदिशन् । केषांचन मतेन 'निचुकः' इखपि नामधेयम् । एतदपि कथः यन्तः केचन श्रुता यत्—

> 'स्थानादसात्सरस्वनिचुलादुत्पतोदङ्मुखः खं दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान्॥

इति मेघदूते महाकविकालिदासेन निर्दिष्टः सोयमेव निचुल इति । सोयं अम एव तेषाम् । महाक-विवाणसायुत्रश्च कालिदासस्य वहोः कालादनन्तरं जातः । न तस्य स्मरणं पूर्षभाविना कालिदासेन कर्तुं शक्यते । मेघदूतं चादिमकालिदासस्यैवेति तु क्षेमेन्द्रेण 'कविकण्ठाभरणे' मन्दाकान्ताच्छन्दो महाकवेः कालिदासस्यैव सर्वापेक्षया मथुरमिति प्रसावे प्रोक्तम् । किञ्च मेघदूते निर्दिष्टेन—चिन्नकृटादारभ्य केला-सपर्यन्तेन मेघगमनमार्गेण 'महाकविः कालिदासो मूगोलविषयेपि परममार्मिकोऽभूत्' इति गवेषकैः साध्यते । ततश्च सर्वथा सोऽयमकाण्डसंलाप एव केषांचिदिति निश्चितम् ।

यिकञ्चिद्दस्तु, प्वंविधः पुत्रो विरक्षेरेव महाकविभिरवासः स्वाद् येन हि अकाण्डे विच्छिता पितुः कृतिरेवमविभावितविभागं संयोजिता स्वात् । सर्वतः काठिन्यमिदमेव यत्पूर्वाधे नाधिकः कथाभागः सूनितश्च संगृहीतश्च कविना । तत्र हि राज्ञः ग्रुद्रकस्य सविधे ग्रुकस्यागमनम्, तन्मुखेन चन्द्रापीडस्य जन्म, दिग्विजययात्राप्रसङ्गेन महाश्वेताश्चमे गमनम्, तन्मुखात्तस्याः पुण्डरीकेण प्रणयः, समागमात्पूर्वन्मेव पुण्डरीकस्य देहस्यागः, आकाशवाण्या पुनःसमागमस्चनात्तस्यसाशायां तपश्चरणम्, ततो महाश्वेतान्तुरोधेन कादम्बरीदर्शनम्, तस्पणयः, चन्द्रापीडन कादम्बरीसविधे पूर्वं प्रापितायाः पत्रलेखायाः कादम्बरिधेन ताद्वपालम्भं चादाय चन्द्रापीडसविधे आगमनम्, अस्मिनस्थान प्व पूर्वभागस्य समाप्तिभवित । पुण्डरीकस्य शापवशाद् वारद्वयं भूमो चन्द्रमसो जन्मना भाष्यमिति कथासंबरनाय चन्द्रापीडस्य हद्वय-स्फोटः, पुनस्तेनैव देहेन कादम्बरीसमागमः, पुण्डरीकस्य वैश्वम्पायननाञ्चा जन्म, महाश्वेताशापेन ग्रुक्वदेहप्राप्तिः, तस्यैव ग्रुकस्य ग्रुद्रकसविधे गमनम्, चन्द्रापीडस्य ग्रुद्रकनाञ्चा भूमो संभवः, शापविभुक्तो च चन्द्रापीड—पुण्डरीकादीनां सर्वेषां स्वस्याभीष्टप्राप्तिरिति सर्वोप्यकाण्डविच्छिन्नः कथामागो बाणपुत्रेणेव संघटित इति महदेव मेधावस्यं संघटितद्वः सोयं सूच्यति ।

अवश्यं बाणो बाण एव, तत्पुत्रश्च तत्पुत्रः । इतिहासपुराणादिषु बाणस्य यद्वयापकं पाणिहस्यस्, क्वाकरणादिषु या क्युत्पत्तिः, रचनायां प्रसादः, अक्षरसंघटनायां माधुर्यम्, एतदादिग्रणेषु उत्तरकादकः

यामवर्यं न्यूनता विकोक्येत । रचनायाः प्रौढिः, परिपाकश्च वयः क्रमेणैव जायते । श्रीमतो वाणस्यैव हर्षचिति या रचना तद्पेक्षया काद्मवर्यामसाधारण्येव प्रौढिः, प्रौढताप्रकर्षेपि अभूतपूर्वमेव माधुर्यम्, प्रतिपदं प्रस्फुरन्प्रसादश्चाप्यवलोक्येत । एव किल परिपाकोऽनुभवेन वयसा च समुत्पचते, यौवने न तस्योद्भवः सुसंभवी । अत एवैतत्कृता त्रुटिनं किञ्चिद् गणनीया । तस्यादेव—'अपि चेदानीमानीतस्यापि कुमारस्य०' इत्यादिः प्रारम्भिक एव वाक्यसंदर्भः परस्परमन्वयेऽर्थाद्यासंघटने च वाचयितुः काठिन्यमुन्पाद्यति । किन्तु सर्वतो विकीणी विन्छित्रा च कथा ह्यानेन तथा संघटिता यथा तत्प्रवाहपतिताः सर्वा अपि श्रुटयो न सहद्यस्य मनस्यास्खलन्त ।

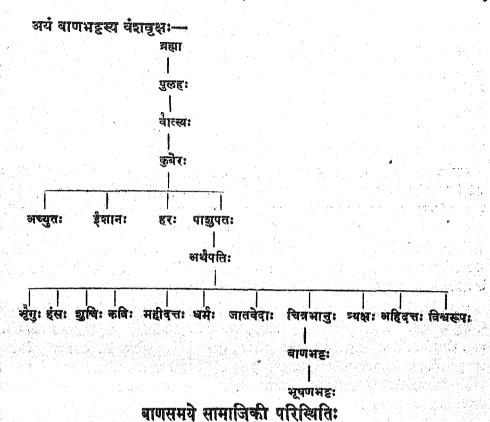
वर्तमानकालिकाः 'खपन्यास'कारा घटनावैचिन्यस्याभिमानमावहन्ति । किन्तु काद्ग्बरीकथायां घटनाति ताह्यमाश्चर्य यस्य हि पूर्वापरसंघटनपूर्वकं मार्मिकतयाऽऽलोचने कृते संघटनचतुरस्यापि चेतश्चिन्नीयेत । यः शुको यश्च श्चृद्धकः कथायाः प्रारम्भिके दृश्येऽस्मत्संमुखमायाति, एतदेव दृश्यमन्तिमतया परिणमति । शुकपक्षरमादाय या 'चाण्डालदारिका' राजसभां प्रविद्यति तस्या वर्णने—'किरातवेषामिव भवानीम्, नारायणदेहप्रभाश्यामलितामिव श्रियम्, रुधिररक्तचरणामिव काल्यायनीम् ' इत्यादीति पूल्य-देवतासाम्यसूचकाति चाण्डालकन्यकाविशेषणानि हृद्ये किञ्चिद्यश्चर्यम्, कवीनां निरङ्क्षततां च निर्विश-क्षमञ्चरयन्ति । किन्तु सल्यमेव सा अन्ते लक्ष्मीः परिणमति ! किं वर्तमानकालिकोपन्यासघटनातो न्यून-मिद्म् ? एवंकथानिर्माणपाटवेऽपि कवयितुर्विनयः पिरुभक्तिश्च किञ्चिद्यालोच्यतां यत् कृतिसमासौ स्वस्य नामपर्यन्तमपि न निर्दिष्टम् । 'वाणतनयः' इति संकेतेनेव स्वपरिचयो दक्तः ।

बाणस्य वंशश्वरित्रं च

कान्यकुकाप्रदेशे शोणनद्स्य पश्चिमतटे शितिकूटनामा आसो बाणभद्दस्य पारम्परिको वासः। वास्य-गोत्रजातो वैदिकिकियाकुशको वैदिकप्रवरः कुबेरनामा पण्डितः सर्वतः पूर्विममं श्राममध्यवात्सीत्। तस्य पुत्रः पाश्चपतः, तत्तनयश्चार्थपतिरासीत्। अर्थपतेरेकादश पुत्रा असूवन्। तेषामष्टमाचित्रभानोः राजदे-व्यभिधानायां मार्यायामसाकं चरितनायकस्य महाकविशिरोमणेः श्रीमतो बाणस्य जनमाऽभवत्। बाणस्य जननी बैशव एव परलोकमगात्। चित्रभानुरेव तन्यं बाणं मातृवत्परमप्रेम्णा परिपोषयम्, उपा-ध्यायवदावस्यकं पाद्यजातं शिक्षयन्, पौगण्डं प्राप्यामास। यथाविधिसंस्कारोत्तरं बाणस्य चतुर्दशे वर्षे चित्रभातुर्लोकान्तरमगात्। यौवनसमये संगदोषेण बाणस्य चरित्रे स्वातन्त्रयमधिकमुदियाय। एतस्य ये सहचराः समभवम् तेषां नाम-परिचयादिकं पूर्वं सूचितवानसि । तैः साकं स्वदेशाक्षिगंतोऽयं नाना-विधानदेशान्यर्थटन्, बहूनां नरपालानां सभामुपतिष्टमानः, नानाविधैः पण्डितेश्च सह सस्यं च संवादं च संबधक्षयं बहुतरमेवानुभवं ज्ञानं चोपार्जयामास।

मध्ययोवने देशाटनजन्यं बहुतरं लाभमुपार्श्यं सोयं खदेशं प्रस्ताववृते । पितृपरम्परातो बाणसाध्रय-दाता कान्यकुक्षेश्वरो हर्षवर्षनो बाणस्यागमनं परिज्ञाय दूतमुखेन तमाज्ञहाव । लोकानां मुखाह्माणस्य स्वातव्यादिविगुणचरितानि पूर्वत एव श्रुतवान् कान्यकुक्काधिपतिः 'महाभुजङ्गः खरुवयमागतः' इति समीपस्यं सदस्यं प्रति व्याजहार । अतीव मार्मिको बाणो निम्नुतज्ञहिपतमपि तदाकर्ण्यं ज्ञानगौरवाज्ञि-जापमानमाकल्यन् मनसि परमं जुकोप । 'निजविचारेण निर्णायतामखिलम्' इति जङ्गन् मनस्त्री सोयं सगौरवं सभामिमामातस्यो । अथ प्रसङ्गेन सभास्थितैः परमप्रगरुभैरपि पण्डितैः सह शास्त्रविचारे सर्वा-धिकं वैचक्षण्यं ख्यापयन् सोयं कान्यकुक्षेश्वरस्य हदि परमं गौरवमास्थापयामास । राजा बाणं प्रधानोपा-ध्यायपदमध्यारोपयामास ।

हर्षवर्षनस्य सभायाम् 'मयूरभट-मातङ्गदिवाकर'नामानावन्याविष राजकवी आस्ताम् । श्रानेशभ्यां सह वाणस्य सुदृढः संवन्धोऽभूत् । एनयोरसुरोधेन वाणो हर्षवर्धनस्य चरितं 'हर्षचरित'नाझा आख्यायि-काकान्येन मधुरं निववन्ध । वयसोऽन्तिमभागे 'कादम्बरी'नामिकामिमां कथामारेभे, यां हि अर्धमात्रा-मेव निर्माय वाणः परलोकपथिको बभूव । तत्तनयेन 'भूषणमट्टेन' पूरिता साडसाकं संमुखगा वर्तते ।

तिसन्समये वेषिनियासो विचित्र एव प्राप्यते । राजः श्रूद्रकस्य वर्णनेन ज्ञायेत यद् राजापि केवर्क विसंस्थुलप्रायं श्वेतवस्त्रं शिरिस विष्टयति । अङ्गे च केवलमुत्तरीयं स्कन्धयोवहिति । यतो श्रङ्गरागः शरिरे विलिप्यमानः स्फुटमवभासते । सर्वेषामेव पात्राणां वर्णने अङ्गरागस्य सुमहद्वाद्वुल्यम्, बस्नस्य च वैर्र्वस्यम् । कादम्बरीप्रेरितः केयूरकनामा वीणावाहकः केवलमधोवस्रमेव धारयति, नोत्तरीयमपि—'अधर्वतास एव केवलं वसानेन '' (पृ. १७४)

वेषविन्यासादिषु वैचित्र्येऽपि बह्नयः सामाजिकप्रथा वर्तमानकारु इव तदाऽण्यासन् । होलिकार्यां नानोपद्वाः, विरूपरूपक (साँग)निःसारणादिप्रथा यथा साम्प्रतमस्ति तथा बाणसमयेऽप्यासीदिति चित्रम् । द्रविडधार्मिकपरिचये यथा—'सर्वदा वसन्तक्रीडिना जनेनोत्क्षिप्तस्वण्डसद्वारोपितवृद्धदासीवि-वाह्यासविडम्बनेन (ए. ४६३)

बाणस्य समये आन्ध्रद्रविद्धसिंहलादिदेशीयाः (आदिमनिवासिनः) मध्यदेशीये रानभिविजित्स स्वाधीना अक्रियन्त । अत एव कृष्णसुदृदगात्रा वीरप्रायासे राज्ञां सेवाकार्येषु बहुलतया उपायोज्यन्त । प्रतिष्ठा शोभा च ताहशैः सेवकवर्गेसदा भुपालानामज्ञायत । सूच्यते तदिदमेतिहासिकं वृत्तसुज्जियती-राजभवनवर्णने—'धवलचन्दनस्थासकस्वितसुजोरद्वण्डेन बद्धासिधेनुकेनान्ध्रद्रविद्धसिंहरूप्रायेण सेव-कज्ञनेन…' (ए. १९४)

एवमाद्यस्तामयिक्यो भूयस्यो घटनाः सूच्यन्तेऽस्मिन् ग्रन्थे, यासां गवेषणेन बहुतरमैतिहासिकं सामाजिकं च तथ्यमवगतं भवति । किन्तु भूमिकायां भूयान् विस्तरः स्मादिति समयान्तरार्थं तत्परिस्तरम् वर्णिका ('बानगी) मात्रमिह दर्शितम् ।

१ 'स्वयं वास्यस्तु पुलहात्' इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् । वास्यादनन्तराणां बहूनामेव पुरुषाणां नामानि न स्वर्भ्यन्ते । २ हर्षचिति स्फुटमिदम् ।

वर्णनायामत्युक्तयः

सीन्दर्यवर्णनादिष्वत्युक्तयः प्रायः पूर्वत एव प्रचिताः कवीनां स्वभावसिद्धा इव । 'मुखं दृष्ट्वा चन्द्रोऽ-ग्रामित बुद्धा पूर्णिमावतकारिणस्तव्यत एव कुसुमार्थं व्यंतरन्।' 'तस्या मुखकान्त्या तत्प्रतिवेशे सर्वा-स्तिथयः पूर्णिमा एव भवन्ति । अन्यास्तिथयस्तु पञ्चाङ्गेनैव बोध्याः' इत्यादि । एवमुदात्तारुंकारविधया राजादीनां समुद्धातिशयोपि पुरातनेः प्रचुरं प्रख्यापित एव । 'राजाश्चितानां कवीनामपि सद्नेषु महार्ष-मुक्तामणयः संमार्जनीभिद्देरमवक्षिप्यैन्ते ।' 'वृक्षाणामाळवाळाश्चन्द्रकान्तमणिभिनिर्मिताः । अत एव चन्द्रकिरणसंस्पर्शाध्यस्वज्ञळपूर्णेषु तेषु स्वतः सिन्यन्ते पार्देषाः।'

बाणोऽप्यसिनिवंषये न कसाचित्महीणः । काद्म्वर्याः शीतोपचाराय मौक्तिकानि संचूर्ण्यं प्रतिक्षणं जलं विकिरतां पञ्चवक्षाणामाळवाळा विरचिताः । हरिचन्द्नद्वस्य दीर्धिकाः पूरिताः । गम्धोदकपूरितेषु कृपेषु घटीयचाणि (अरहट) ताद्यानि कृतानि यत्र केतकपत्रमयानि पुटकान्येव जलाधारपाचाणि । कृतकथावलीनां रजाः' इत्यादि (पृ. ४३९) । कादम्बरी गन्धवराजपुत्री । अत एव दिव्यमिदं वैभवं संभवेत् । किन्त्ज्जयिनीराजभवनेपि निष्कुटेषु मणिभिः क्रीडापर्वता एव निर्मिताः । येषां मणिशिकासु अबलानां चरणाळक्तकरद्धतेव शोभा भवति । जालवातायनविवरेभ्यो महार्धरविकरणास्तथा निष्पतन्ति वे मणिसचितकनकशुङ्खला इव बहिनिःसरन्तः प्रतीयन्ते (पृ. १९०)।

एतस्सर्वं धनसमृद्धिमानुर्यम् । प्राक्तत्रशोभाषानुर्यमपि समृद्धिशालिनु भूपभवनेष्वसञ्जतमेव । गृहो-धानेनु चकोरकादम्बहारीताद्यस्तु वृक्षेषु विहरन्तः शोभन्त एव । किन्तु कस्तूरिकाकुरङ्गा अपि तन्नेत-स्ततः संचरन्ति । ते च नैकद्धाः, अपि तु अपिरिमिताः, गृहचासिनां च परिचिताः । येषां नाभिपरिमलेन दिस्मुखान्येन सुरभितानि भवन्ति (ए. १९५) । कस्तूरिकामृगो न यत्रकुत्रचित्स्थातुं शकोति । हिमा-कमस्य हिमान्छादितस्थलेष्येन स प्रकृतिनियमतः प्राप्यते ह्त्यभिज्ञा वदन्ति । किन्तु कविप्रतिभा तमपि राजभवने निगडयामास ।

समृद्धिमिव राज्ञां संमानमध्यसामान्यं कविरेष चित्रयामास । न केवलमाश्रिता एव, अपि तु मृद्धां-भिषिक्ता राजानोपि तारापीडस्य चरणौ मौलिमालाभिक्तपरक्षयन्ति । राजकीयपुरुषं दृष्ट्वेव सर्वे ससंमान-मिमाण्डन्ति । राजा, राजसचिवादयोऽपि राजधर्मे परिनिष्ठिताः, सम्यवहारिणः । अतीवनम्रा उपचार-चतुराश्च । राजकुमारश्चन्द्रापीडोऽप्युपचारस्य चरमसीमानं स्पृशित । 'चरणरजोरूपाः दासानुदासा वय'मि-खादीनि विनम्रवचनानि प्रसिद्धान्येव । यवनभाषापटवोपि 'खाकसार' इत्यात्मानं न्यपदिशन्तो विनयाति-श्वयमसामान्यमभिनयन्ति । किन्तु वाणेन तत्सीमाप्यतिलक्षिता । चन्द्रापीडः स्वविनयमभिज्यनिक-'असजनकथाकीर्तनेषु सर्वव्यः खलु चन्द्रापीडचण्डालः ।' [पृ. ४५२]।

कादम्बरीकथा

सेयं कादम्बरीकथा वाणभट्टेन तस्समयसुप्रसिद्धाया बृहस्कथाया आधारेण गुम्फिता। यतो हि तद्ग-तमकरिन्दकोपाख्यानमेतस्या मूलम्। तदीयपात्राणां नामान्तराणि विधाय, कथायाश्च रसानुकूक्येन किश्चिद्धस्थासमारचय्य सेयं कथोद्धाविता। महाकविक्षेमेन्द्रसोमदेवयोः समयपर्यन्तम् (सि. १०६६ वर्षपर्यन्तम्) गुणाब्धरचिता बृहस्कथा सुलभासीत्। अत एव हि तदाधारेण ताभ्यां बृहस्कथामअरी-कथासरिस्सागरी रचितो। एवं च कि. वष्टशतकोत्पन्नस्य वाणस्य सा समुपजीन्या स्यादत्र किमाश्चर्यम्।

१ 'इसितः प्रशंतसा सिख विरमानसिक्षकानः पत्या । विधुरिति तव किळ वदने वितीर्णकुसुमाञ्चलिविकक्षः ॥' (गाथासप्त० ४।४६) २ 'पत्रा ही तिथि पाइये वा घरके चहुँपास । नितप्रति पूनोंही रहत आनन लोप छजास ॥' (विद्यारी) 'तद्गृहममितस्तिथिमहो पञ्चाङ्गादनयाति । वदनविभाप्रतिभासतः प्रतितिथि पूर्णा भाति ॥' [साहिस्यवैभवम्] इ 'संमार्जनीभिः परतः कियन्ते विस्त्रहाराविलेमीसिकानि ॥' (नवसाहसाङ्क्चिरतम्) ४ नैवधीयचरिते प्रसिद्धमेव ।

किस गृहत्कथाधारेणैव कादम्बरी ब्यरच्यतेत्वस्थाऽन्यद्पि चिह्नमिधगम्यते । कथाभागेन सह क्वचित्कःचिद्यमत्कारकोऽर्थोऽठंकारादिकश्चापि वाणेनाविकठं बृहत्कथाया एवोपजीवितः । यतो हि बृहत्कथामञ्जर्यां
यो बृहत्कथागतो वर्णनाचमत्कारः संकान्तः कादम्बर्यामपि सोऽविकठमुपठभ्यते । यथा 'कर्णासुतक्ष कटकः स्तेयशास्त्रभवतंकः । ख्यातौ तस्य सखायौ द्वौ विपुठाचठसंज्ञकौ ॥ शशो मित्रवरसस्य'… इति (मकरिन्दकोपाच्याने बृहत्कथामञ्जरी)। एवं विनध्यादथीवर्णने—'कर्णासुतकथेव संनिहितविपुठाचठा, श्वशोपगता च।' (कादम्बरी)। 'यस्यां वसति विश्वेशो महाकाठवपुः स्वयम् । शिथिठीकृतकैठासिन-बासव्यसनो हरः ॥' इति (कथासिरसागरः)। 'प्रज्यानठशिखाकठापकपिठजटाभारभ्रान्तसुरसि-म्युरन्थकारातिभगवानुत्सप्टकैठासवासभीतिमेहाकाठाभिधानः स्वयं निवसति' इति (उज्जयिनीवर्णन-कादम्बरी)। 'पुरा सुनयः किन्नरराज्ये द्रुमनामकं नृपमभिषेचयामासुः' इति बृहत्कथा। 'किंपुरुषाधि-राज्यमिव सुनिजनगृहीतकठशाभिष्वस्यमानद्वमम्' इति जाबाव्याश्रमवर्णनकादम्बरी।

कथासिरसागराधारेण कादम्बरी विरिचतित वदतां श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशादीनां मन्ये कथास-रिस्सागरपदेन बृहत्कथातस्तारपर्यम् । अन्यथा सुतरां प्राचीनः खि. षष्टशतकोरपत्तो बाण एकादशशतको-त्पन्नं कथासिरसागरं कथंकारसुपजीवेत् ? अस्तु. बृहत्कथागता कादम्बरीमूळकथा संप्रति कथासिरस्ताग-रस्य जनविष्टतमतरङ्गान्तर्मकरन्दिकोपाख्याने द्रष्टुं शक्या । तत्र हि कानि नामानि, बाणभट्टेन च कानि परिवर्तितानीस्त्रधो दीयन्ते—

> कथासरित्सागरे काञ्चनपुरी सुमनाः मुक्तालता शास्त्रगङ्गः (ग्रुकः) हिमालयपादे रोहिणतरुः मरी विः पौलस्यः रबाकरं पुरम् **ज्योतिष्य**भः हर्षवती सोमप्रभः प्रभाकरः प्रियञ्जर: आञ्चअवाः (उच्चैःश्रवसः पुत्रः) पश्चक्टः हेमप्रभा मनोरथप्रभा दीधितिमान् रहिमवान् सिंहविक्रमः (विद्याधरराजः) मकरन्दिका देवजयः सिंहविक्रमः ग्रुको जातः

रहिमबान् सुमना अभूष् ।

काद्म्बर्याम् विदिशा ग्रह्कः चाण्डालदारिका वैशम्पायनः

विन्ध्याटब्यां शाहमलीतरुः

जाबालिः उजिबेनी नगरी तारापीडः विलासवती चन्द्रापीडः ग्रुकनासः वैशम्पायनः इन्द्रायुषः हंसः गौरी महाश्वेता श्वेतकेतः

हारीतः

श्वेतकेतुः पुण्डरीकः

चित्रस्थः (गन्धर्वराजः)

कादम्बरी केयुरकः

पुण्डरीको मध्ये वैशम्पायननामा सञ्जिपुत्रः परस्ताच तक्षामक एव शुकोभवत् चन्द्रापीडः शुद्रकोऽभवत्। विद्यार्थिनां कृते काष्यस्यरूप-नायकादिनिरूपणमधसादीयते— काद्रबरीनामेदं कथाकाव्यम् । यथा साहित्यदर्पणे—

> 'कथायां सरसं वस्तु गर्चेरेव विनिर्मितम्। कचिदत्र भवेदार्या कचिद् वक्रापवक्रके। आदौ पर्चेनमस्कारः खलादेर्वृत्तकीर्तनम्॥

अस्मिन्कान्ये साहित्ये लक्षितानि चतुर्विधान्येव गद्यानि दृश्यन्ते । किन्तु, उत्कलिकात्रायमेव गद्यमाधि-क्येन । क्षचित्रूर्णकमपि । तेषां लक्षणानि यथा—

> 'वृत्तवन्धोद्धितं गद्यम्—'मुक्तकम्', 'वृत्तगन्धि' च । भवेत् 'उत्कलिकापायम्' 'चूर्णकं' च चतुर्विधम् ॥ आद्यं समासरिहतं वृत्तभागयुतं परम् । अन्यदीर्घसमासाक्यं तुर्यं चालसमासकम् ॥'

अत्र अनुकूलो धीरोदासश्चन्द्रापीडो नायकः । लक्षणं यथा-

'अनुकूछ एकनिरतः'

श्रविकत्थनः क्षमावानतिगम्भीरो महासस्यः। स्थेयाश्विगृदमानो धीरोदात्तो इदवतः कथितः॥'

नामिका कत्या (परकीया) सुरधा कादम्बरी। यथा-

'कन्या त्वजातोपयमा सलजा नवयौवना' 'परकीया द्विधा प्रोक्ता परोढा कन्यका तथा ।' 'प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा दतौ वामा । कथिता सदुश्च माने समधिकलजावती सुरधा ॥'

परिणयोत्तरं स्वकीया मध्यापि च नायिका, किन्तु (उत्तरार्द्धे) तत्प्रसङ्गः स्वरूप एव ।

काब्येऽसिन् विप्रकम्भश्रङ्गारोऽङ्गी रसः । तस्यापि भेदेखु—पूर्वार्धे, उत्तरार्थस्य कियदंशे च पूर्व-रागास्यः । उत्तरार्थशेषे तु करुणविप्रकम्भाक्यः । संभोगग्रह्णारोज्यस्ति, परं परिणयोत्तरं तस्तूचनमात्रमेव । कक्षणादि यथा—

> 'यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ ।' 'अवणाद्द्यांनाद्वापि मिथः संस्वरागयोः । द्याविशेषो योऽप्रासौ पूर्वरागः स उच्चते ॥' .'यूनोरेकतरस्मिन् गतवति कोकान्तरं पुनर्कभ्ये । विमनायते यदैकस्तदा अवेत कृष्णविप्रकृमभाक्यः ॥'

भक्तवा हास्यादयोऽन्येपि रसाः सन्ति ।

बाहुल्येनात्र माधुर्य गुणः । यथा--

'चित्तव्रवीभावमयो ह्वादो माधुर्यमुख्यते । संभोगे करुणे विप्रव्यक्षे शान्तेऽधिकं ऋमात् ॥'

प्रसादगुणोपि बहुत्र । रीतिरत्र 'पाञ्चाली' बाहुत्येन यथा— 'वणैः होषैः पुनर्द्वयोः (वैदर्भीगौडीययोः परिगृद्दीतेश्यो वर्णेश्यः होषैरित्यादायः) । समसपञ्चपदो बन्धः पाञ्चालिका मता ॥'

अन्या अपि रीतयो यथास्थानं सन्ति, परं म प्रधानं ताः।

विद्यार्थिनां सौकर्याय सर्वसंग्रहश्लोकोयम्—

'चन्द्रापीडोऽनुकूलः सकलगुणधरो नायकोऽस्मिन्नदातो नेत्री कन्याऽन्यदीया सृदुललिततनुर्भुग्धकादम्बरी च । पाञ्चाली नाम रीतिर्विलसति बहुला, विप्रलम्भो रसोऽङ्गी माधुर्याख्यो गुणो वा, कविसुकुटमणेः काब्ययोरन्लंमेतत्॥'

टीका

श्रीभानुचन्द्रगणि-तिच्छ्ण्यसिद्धचन्द्रगणिमहोदयाभ्यां विरचिता सेयं व्याख्या मोगलसम्राजोऽकबरस्य समये निरमीयत। यतो हीमो अकबरसम्राजा सभाजिताबिति ताभ्यामेव पुष्पिकायां स्वहस्तेन
लिखितम्। गुरवे भानुचन्द्रगणिने सम्राजा महोपाध्यायपद्मपितम्। महाभागेन चानेन 'शत्रुंजय' करो
मोचितः। शिष्योपि सम्राजा 'पुस्युदमा' इत्युपपदेनालङ्कृतः। सेयं व्याख्या प्रत्येकपदस्य पर्यायप्रकटन
एव व्यया, कामं स पर्यायग्रव्दः 'इन्द्रस्य टीका बिडोजाः' एव किं न भवेत्। एको यः शब्दः पर्यायस्वेनादो परिगृहीतः, अन्तपर्यन्तमपि स एव पदे पदे व्यवहिषते। यथा-प्रन्थे यत्र यत्रापि सुखपदमायातं तत्र तत्र 'सातम्' इत्यनेनेव व्याख्यातं महाभागेन। 'आन्तिः आरेका, जरा विस्ता, कुवल्यं
कुवेलम्' इत्यादिक्पेणैव सर्वत्र व्याख्यातवानयम्। पर्यायग्रव्दिवेशो हि जिज्ञास्नां सारक्येन बोधनायव भवति। सरलस्यापि पर्यायपदिनवेशः करणीय एवेति न ब्रह्मवाक्यम्, किन्त्वेतस्योपिर न मनागपि
हिष्टिनिक्षेपष्टीकाकर्तुः। स्नानप्रकरणे आगतं 'स्नान'पदं काद्म्बरीमारममाणस्य कृते न बञ्जसारं स्यात्,
किन्तु स्नानपीठस्य पर्यायपदम् 'आप्रवनचतुष्किकास्' इत्येव कृत्वाऽयं कृती भवति। कुत्रचित्तु मृत्यदं
सर्वेबंध्यं भवति, टीकाकर्तुव्याख्या तुज्ञातमप्यर्थं अभिचके निपातयति। यथा 'इन्द्रगोपैः (वर्षाकीटेः)'
इत्यस्य व्याख्या 'अग्निरजोिकः' इति। कोऽस्यार्थं इति हि विद्नतु बिहांस एव। 'बिन्ध्यः जलबालकः,
निगदः अन्दुकः, मदनः जराभीरः, धूमो दहनकेतनः, जानु नलकीलकः' इत्यादिक्पेण कृता व्याख्या क्रियते उपकारायेति विमुश्चनु मनीषिण एव।

कुत्रचित्तु व्याख्यापादवं तथा प्रकाशयित यथा कृतबुद्धिरिप वराको अन्थस्वारस्थं विहाय व्याख्यापदा-नामधेबोघायेव व्यप्नो भवति । नगरं 'दृङ्गम्' इति कृत्वा व्याख्याति । 'छता'पदस्य हि सुप्रसिद्धोधैः । किन्तु दीकाकारस्तद्रथमाह—'सरजबुक्षः' । अत्र हि तन्नामको वृक्षविशेषः सर्वस्येव बुद्धिनिष्टो भवेत् । भूयस्सु स्थलेषु तु दीकाकारस्य व्याख्यामालोक्य क्षमाशीलस्थापि मानसमुद्वेलं भवति । 'निर्लक्षणा पाण्डुरपृष्टा', 'दावानलशङ्का वनविद्वद्वापरः', 'वसन्त इव इष्य इव', इस्यदिव्याख्या कस्य क्षोभाय न भवेत् ?

कारये च साहिले च टीकाकारमहोदयस कियत्पाण्डित्यमिति त्वमे निवेद्यिष्यामि, किन्तु पर्यायश-ब्दान्वेषणे सर्वमिप वैदुष्यमेष निःशेषयतीति तु प्रत्येकमार्मिकस्यैवाऽवगतं भवेत् । 'निष्पतन्तीम्' इत्यस्य टीकां करोति 'अधःसंयोगफिलिकां कियां कुर्वन्तीम्' । 'श्रसन्ती' इत्यस्यार्थमाह 'एतनं गृह्णन्ती' । 'एतनं गृह्णन्ती' इत्यस्यार्थ एतस्मिन्काले किमु सहसेवोदयेत् ? परं सर्वस्यापि पदस्य यस्किञ्चरपर्यायपद्मवद्यं निवे-दयम् । पर्यायस्थापनेनैव टीका सुटीका भवतीति महोदयस्यास्य विचारः । किन्तु पर्यायनिरपेक्षस्य पदस्य बलात्पर्यायसंनिवेदो कुन्नवित्कुन्नचित्कीदशोऽनर्थः संभवतीति तु नास्य महाभागस्य विचारशक्तिरिप ।

सूद्दममीक्ष्यतां तावत्—गद्यकाव्यं हि कवीनां कृतित्वपरीक्षाये निकषो नाम । गद्यकाद्येष्वपि 'कथा'-काव्यमतिमनोहरम्, यद्धि वर्तमानकालिक'उपन्यास(Novel)'स्थापनीयम्। तन्नापि-वाचयतामाहार-रुचिमपि तिरोद्धचत्तिद्दं काव्यमस्ति यस्य लेखको मार्मिकाणां शिरोमणिः श्रीमान्वाणः। तस्यैव काव्यस्य नायिकायाः सोन्दर्यसारसंविदिताया देवाङ्गनायाः (काद्मवर्याः) सोन्दर्यवर्णने महोद्योयं 'नाभिम्'

१ महामहोपाध्यायहरिदाससिद्धाःतवागीशभट्टाचार्येटीकाभूमिकायाः सोयं संदर्भ उद्धृतः । कार्यवरी प्र०३

व्यपिद्दाति 'तुन्दक्षीम्' इति ! तुन्दपदं हि प्रचण्डोदरायाः कस्याश्चित्पम्फुल्यमानमुद्दरं सूचयत् (यतः प्रफुल्लोदरस्तुन्दिल इत्युच्यते) गहनान्धकारितं महान्तं नाभीगतं चेतिस चित्रयतीति मन्ये न वक्तव्यं भवेन्मार्मिकाणां कृते । किन्तु सर्वतो निमीलितनयनोऽयं न किञ्चित्पश्चाति । येन केनापि रूपेण पर्याय-पदस्थापनायेव सहस्रनयनः सन् सोयं जागरूकः । अन्यदिप व्याख्यानं दृश्यताम्—'तिबिद्धः ऐराव-तीभिः', 'शुष्काणि वानानि', 'पिपासा उदन्या', 'वद्कलोपान्तेन चोचाञ्चलेन' । वद्कलोपान्तिसस्य योऽर्थं न ज्ञातवान् तद्र्थं होषा व्याख्याऽपेक्षिता, तस्य कृते चोचाञ्चलमिति किं सुखबोध्यं भवेत् ? प्रिसिद्धाऽप्रसिद्धयोरन्तरं न विदन्नेव किं 'निरन्तरव्याख्या'कारो भवति ?

टीकाकारमहाभागस्य व्याकरणज्ञानमप्यलोकिकम् । कर्म-कर्तृवाच्ययोः सर्वत्रापि तिरगेलं प्रयोगः । 'कृतान्तमुखकुहरादिव निनिर्गतमात्मानं मन्यमानः (अहम्)' इत्यत्र 'मन्यमानः' इति कर्तृवाच्यिकि-यायाः 'ज्ञायमानः' (पृ. ७४) इति व्याख्या । एवं प्रायः सर्वत्रेव । आत्मनेपद्-परस्पेपद्व्यत्ययाः पदे पदे । 'व्रजमानानीव' संचरमाणानीव' (तृतीयान्तयोगं विनापि) । 'निमज्जमानम्' 'कम्पति सति' 'उत्पश्यमानः' (पृ. ७५) 'अजनिवम्' इत्यादीनि स्थाने स्थाने । लिङ्गक्यत्ययाः प्रतिपदम्—'बाहुव- ह्यालिङ्गनान्' 'दन्तक्षतान्' 'कर्णावतंसानि' 'त्यज्यमानासु सत्सु,' 'श्वेतायमानासु सत्सु' (पृ. ५४७) । ध्विनश्चत्र, 'रिक्तमा' इत्यादिह्मनिच्चल्यान्तानां च प्रायः स्थीत्वमेव प्रयुक्तम् । 'पुस्तकान् शास्तान्' (२०५) । 'अप्रापम्, अप्रार्थयत,' इत्याद्यपि बहुत्र । शिष्या इत्यत्य लोकोत्तरा व्याख्या 'शिष्यणी' इति (पृ. २२०) । 'पराभवितस्य' 'रुद्दनम्' (पृ. ६८२) 'कार्यताम्' इत्यतस्य व्याख्या 'काराय्यताम् इत्यादि ('कराह्ये' इति 'हिन्दीं दृष्टा') (पृ. ६६३)

अलौकिकं व्याख्यानपाण्डितं तु स्थाने स्थाने, यस्य शोधनं 'चवक'टिप्पण्या कर्तुमाचेष्टितम् । इह तस्योक्षेखे मुधेव भूमिकाकायवृद्धिः स्यात् । यथा--'दिग्विजयमङ्गळध्वजेन, त्रिभुवनमळङ्गयत रजसा' अर्थात् सैन्यसंघर्षात्यं रजश्चनद्वापीडकृतदिग्विजयस्य मङ्गलध्वजः (माङ्गलिककेतुदण्डस्वरूपः)। ध्वजवदुःथानसाद्दयात् रजसि ध्वजत्वरूपणम् । टीकाकारमहाभागो व्याचष्टे — 'दिशां ककुभां यो विजयः तत्र यन्मङ्गळं विद्यतिवारकद्धिद्वीदि तस्य ध्वजेन केतुना' (पृ. २४९)। '(इयं छक्ष्मीः) पुस्तम-दयपि (अचेतनपुत्तिकारूपापि) इन्द्रजालमाचरति [अकस्मात् लक्ष्म्या विलोपात्]।' 'पुस्त'पदस्य पुत्तिकार्थे प्रयोगो यथा-'पुत्तिसीहस्तिनियेत्०' इत्यादि वाग्भटे । टीकाकारो व्याख्याति-'पुस्तक-मक्यपि ज्ञानमय्यपि'। निन्दां कुर्वाणस्य ज्ञानमयीति निर्देशः कियत्स्वाभाविक इति न विचारितं वराकेण (पृ. २२९)। 'अपि च अनेन (कामेन) अधिष्ठितानां चिन्तया (चिन्तावशात्) प्रियमुखचन्द्रसह-स्नाणि पर्यन्तीनां कामिनीनां कृते संकटमम्बरतलम् (मुखचन्द्रसहस्रसंकीर्णतया) संबाधं भवति । 'छिखन्तीनां द्यिताकारानविस्तीर्णं महीमण्डलम्,' [अनेनाधिष्टितानाम् अत एव विनोदार्थं द्यितस्य प्रतिकृतीर्लिखन्तीनां (कामिनीनां हृद्ये) महीमण्डलमविशालम्, यतो हि तचित्रिता द्यिताकारास्तन्न न मान्ति] । 'नल्लभगुणान् गणयन्तीनामस्पीयसी संख्या' (गुणगणनाकाले परार्धान्तापि संख्या अप-र्णाता भवतीत्यर्थः)। 'शुण्वतीनां प्रियतमकथामबहुभाविणी सरस्वती' (प्रियकथां शुण्वतीनां कृते वाग्देवतात्वेन प्रसिद्धापि सरस्रती न्यूनभाषिणी । अनन्तयापि कथया तासां श्रवणेच्छा न पूर्यत इत्यर्थः)। 'ध्यायन्तीनां प्राणसमसमागमसुखानि हसीयान् कालो हृदयस्यापतित' [ध्यानवेलायां कालः सहसैव समाप्यत इत्यर्थः] । टीकाकारमहाशयो व्याख्याति—'अनेन कन्दर्पेणाधिष्ठितानाम् आश्रितानां कामि-नीनो हृदयस्य हृसीयान् हासकृत्काल आपतति, अकसादागच्छति । अयं महाभागः हृसीयान् काल इति सर्ववाक्येषु योजयति] । 'अथ कामिनीनां विशेषणानि-किं कुर्वन्तीनाम् । चिन्ताजनितं यत्प्रय-मुखसहस्रं तेन संकटं संकीर्णं यद्भवरतलं तत्यश्यन्तीनां बिलोकयन्तीनाम् ••• हत्यादि । (पृ. ४७७)।

पाठपरिवर्तनम्

सर्वमौलिभूतो दोषस्वयमस्वाष्टीकाया यन्मूळपाठस्वया घतोस्ति येन कादम्बर्याः शोभायाः का कथा वराकी सा ळकेत । अवश्यं प्रन्थपाठः प्राग्लिखितपुस्तकाधीनः किन्तु यष्टीकां लेखितुं परिकरमाव- ध्राति तस्यापि बुद्धेः किञ्चिन्मूह्यं जनसमाजेनाशंसनीयं भवति । गुरुतरं ह्यासनं टीकायाः । यद्धि वाक्यं सामान्यशिक्षतोपि न लेखितुं पारयति ताद्द्यां वाक्यं वाणसदशो मार्मिकचूडामणिः कथं वा किव-मण्डलमण्डनभूते स्वयन्थे विलिखेदित्यक्षरमुखस्थापि विचारो भवत्येव । किन्त्वाश्चर्यं नास्यात्र गन्धोपि । नापि चात्र लेखक-मुद्दकदोषोपि संभावयितुं शक्यः, व्याख्याक्षराणां तथैवाऽभिष्ठायात् । प्रन्थस्य प्रायः प्रतिपदमेव सेयं दशा । टिप्पण्यां च सूचितिमदं स्थाने स्थाने । अत्र तहुद्धरणे सुधा विस्तरः स्थात् । किन्तु मार्मिका द्वित्रैरुदाहरणेसाद्वर्णिकाम् (वानगी) परीक्षितुं पारयेयुः ।

'विद्युधसम्मन्यप्सरसो नाम कन्यकाः सन्तीति' मन्ये सर्ववोध्योयं विषयः । किन्तु टीकाकारेण मूल-पाटः परिगृहीतोऽस्ति-'विद्युधसम्मन्यप्सरसेना नाम कन्यकाः सन्तीति' । व्याख्यानं चास्य दृश्यताम्— 'विद्युधसम्मनि किंनरगृहे । अप्सरसेनाः । नामेति कोमलामम्रणे । कन्यकाः पुत्र्यः सन्तीति' । 'किंनरगृहे' हृति समीक्षणीयं तावत् । अविवाहितत्वात् 'कन्यकाः' हृति वाणलेखन्योत्कीर्णम्, तस्य 'पुत्र्यः' हृति पर्यायः कियत्स्वारस्यवाहीति सर्वेर्द्वध्येतैव (पृ. २९३)।

'हेमकूटधाम्नां किरातानां सुवर्णपुरं नाम निवासस्थानम्' इत्यस्य स्थाने पाठोऽस्ति 'हेमजकूटनाम्नां किरातानाम्' । व्याख्यानं दृश्यताम्—'हेमजकूट इति नाम येषामेवंविधानां किरातानां भिल्लानां म्छेच्छानां वा (पृ. २५७)।

गन्धवराजधान्यां हेमकूटे (काद्म्बरीनिवासस्थाने) यदा चन्द्रापीडो जगाम तदाऽनुरक्ता काद्म्बरी प्रेमोपायनं शेषाख्यं रत्नहारं तसे प्रजिवाय । तदेतहुपायनमादाय काद्म्बर्याः प्राणिप्रया सखी मद्र-लेखा तरिलक्या सह चन्द्रापीडमुपजगाम । प्रणयमार्गोचितमिद्म् । न हि स्वयं नायिकाया इद्मौचि-त्यमावहृति । वाणोपि तथैवोपनिवबन्ध । अत एव हारसमर्पणे तत्प्रशंसायामाह—'(सोयं हारः) अम्भसां पत्या प्रचेतसे दृत्तः । पाशस्त्रता गन्धवराजाय । गन्धवराजेन काद्म्बर्ये' इति । न हि काद्म्बरी स्वयमेवं ब्रूयात् । अत एव तद्गामनावसरे पाठोऽस्ति—'" काद्म्बरीप्रतीहार्या दृक्षिणकरेण दृत्तहस्तावलम्बाम् , तरिलकाम् "अद्मक्षीत्" इत्यादिः । किन्तु टीकाकारः पाठमाह—'काद्म्बरी प्रतीध् हार्या दृत्तहस्तावलम्बाम्' इत्यादिः । न हि लेखक-मुद्रकदोषोऽत्र संभाव्यः । पदच्छेदपूर्वकं स्पष्टं व्याख्या-ति—'चन्द्रापीडः काद्म्बरीम् , अथ चागच्छन्तीं मदलेखाम् , तस्याः समीपे तरिलकाम् , "पात्रविशेषे गृहीतं हारं चाद्राक्षीत्' इति । पुनरपि स्पष्टयति—'अथ काद्म्बरी विश्विनष्टि' इत्यादिना (पृ. ४१४) ।

केयूरकथन्द्रापीडसविधे काद्रक्वर्याः प्रणय-विद्वल्यादिकं निवेदयति—'निर्गते त्वयि हृदयसहस्त्रध्याणपटहक्कक्किमिव न्युरक्कणितेन कन्यकान्तःपुरे कुर्वति। 'कन्यकान्तःपुरे न्युरक्कणितेन, हृदयसहस्त्राणां
यत्प्रयाणम् (गृहं प्रत्यागच्छता त्वया सह प्रस्थानम्) तस्य पटहक्कक्किमिव कुर्वति सति' हति सप्तक्यन्तः पाठः। अर्थात् कन्यकानां न्युरशब्दा नासन्, मन्ये त्वया सह प्रस्थितानां कन्यकाहृद्वयहस्त्राणां
प्रयाणे पटहध्वनय एवाऽभूविति। किन्तु टीकाकारपाठोऽस्ति—'''पटहक्कंक्किसिव न्युरक्रणितेन
कुर्वन्ती देवी काद्रस्वरी…' इत्यादि। एकस्यास्त्रस्या न्युराभ्यां पटहकोलाहलः कथिमित न विचारयितुमिच्छति टीकाकारपुंगवः। न चात्रापि लेखक-सुद्रकदोषः। 'कुर्वन्ती रजन्ती' हति स्फुटं व्याख्यानात्।
लेखकदोषेण हस्वदीर्घयोव्यत्ययो न जात इत्येतस्य साक्षी नुमागमः, नहि सप्तम्यां नुमः स्पर्शशक्कापि
(ए. ४३३)।

कुत्रचिरकुत्रचित्र दुःपाठपरित्रहणेन तथा मन्थस्य सर्वनाद्याः कृतोऽस्ति यं द्रष्ट्वेव सभ्यताऽवगुण्ठने

गोपितोपि दुःखप्रेरितोऽमधीं बलास्प्रकटीभवत्येव । अत एव टिप्पण्यां लेखनीमुखादुःशब्दा अपि विवशं निःस्ता इति क्षम्यासुः सहदयमहोदयाः । घोरदुःखमिदं यज्ञानतापि मया इन्त कविष्टतः पाटो निर्खते । मूल्टीकयोः संवादानुरोधेन प्रम्थअंशकरो दुष्पाट एव च स्करेण निवेश्यते । परं किचित्त तथा मे मनो विवशमभूद् यथा अष्टतमं तं पाठं लेखितुं लेखन्येव न प्रचचाल । अत एव मूल्टीकयोः संवाद्नियममुल्ल्कयापि समुचितं पाठं मूले बलादयवेशयम्, तं च घोरपाठं नीचैः पाठान्तरे । यथा—शवर्खनापितवर्णने—'रिवतामरणेन व्यञ्चः स्थलेनोद्धासमानम् वर्षावर्षनापितमपश्यम्' इति । अत्र टीका-कारमहामानेन पाठो दत्तोऽस्ति—'चक्षुःश्यलेनोद्धासमानम्' । अस्थैव साक्षात्संनिधौ यद्यपि विशेषण-मस्ति 'विन्थ्यिलाविशालेन' इति । न हि चक्षुः शिलाविशालं भवति । किन्तु लोके शिलाविशालमी-दशं हदयमवश्यमस्ति यद्धि वक्षःस्थलस्थाने चक्षुःस्थलं क्षित्राति । नात्रापि लेखक—सुद्रकदोषशङ्का । स्पष्टमस्ति व्याख्यानम्—'चक्षुःस्थलेन नेत्रस्थानेनोत्प्राबल्येन भासमानम्' इति । नेतदेव, अत्रे पुन-रिस्ति—'चक्षुस्थलं विशानष्टि' इति । यदि 'नेत्रस्थानेन' इति पर्यायकरणमपि लेखकमुद्रकदोष एव तर्हि मन्ये न क्षनिश्रीलपीतादिष्वपि लोके मिथो भेदः (ए. ६५)।

टीकायाः स्थाने स्थाने-समासविश्रहादिष्ठ आमिका अग्रुद्धयोऽवलोक्यन्ते । तत्र तत्र कोष्टके समुचि-ताक्षरितर्माणेन शोधनस्य चेष्टा कृता । यथा—'स्वीकृता यतिजनानामुचिता यात्रा उपवरणम्' इत्यन्न 'उपच(क)रणम्' इति । 'आबद्धं मण्डलं यस्याः' इस्रत्र (यया) इति कोष्ठके दत्तम् । यत्र तु किञ्चि-द्धिकं वत्तेते तदिष कोष्ठके निबद्धम् । पाठका विवेकेन उभयोखपयोगं जानीयुः ।

महाकविर्वाणः पुराण-महाभारतादिषु परिनिष्ठितः । स्थाने स्थानेऽयं रामायणमहाभारतादीनामुपाहयानानि स्वरचनायां सूचितवान् । किन्तु जैनष्टीकाकारमहोदयस्तेषामपरिचितः । अत एव बहुत्र विपरीतं जल्पति । यथा-ग्रुक-करिणामग्निशापवशाजिह्वापरिवर्तनस्य कथा टीकाकारेण महाभारततो वैपरीस्थेन केवछं प्रवाद इति स्थूलैरक्षरैगैदिता । अस्तु. टिप्पण्यां स्थाने स्थाने तत्कथानां परिचयाय प्रयतितम् । एवम्-बाणस्य स्फुटं सनातनधर्मावलम्बत्वेऽपि टीकाकारो व्याख्यायां बहुत्र स्वसंप्रदायप्रणयं पिशुनयस्येव । यथा—'न प्रणमन्ति देवताभ्यः' इस्तत्र 'हरिहरादिदेवभ्यः' इति स्फुटेऽप्यर्थे 'अर्हन्नयः' इति
व्याख्याति (ए. २३५)। एवं महाश्वेतावर्णने—'व्यम्बकस्य अभ्वकायाः कार्तिकेयस्य विश्रवणस्य
कृष्णस्य ग्युण्याः स्तुतीः पठन्तीभिः' इस्तत्र 'कृष्णस्य जिनस्य' इति व्याख्यातवान् (ए. ४२७)।

किमधिकं परिवादेन, अनुपमकान्यसास्य कादम्बर्या यादशी न्याख्याऽपेक्षिता न तत्सीमस्पर्शिन्यपि सेयम् । बहवो हि न्याख्याकारा मूककारस्य कल्पनां तथा प्रगुणयन्ति यथा कवेश्वमत्कारातिशयेन सह न्याख्याया अप्यलौकिकी काचिद्रभिख्या प्रस्फुरति । दूरे सा संकथा, इह तु प्रन्थसार्थस्पशोपि दुर्लभो बहुत्र । किन्तु यिक्षन्काले संयमिदंतया प्रथमममुद्रयत तिक्षन्काले न प्रस्ताभृत्काचिद्रन्या विस्तृता न्याख्या । प्रतिपद्व्याख्येव च प्रारम्भतः पठतां विद्यार्थिनामुपयोगिनीति बहुनां दृष्टिः । सेयं च व्याख्या स्वयमात्मानमपदिशति 'निरन्तरव्याख्या' 'प्रतिपद्व्याख्या' ह्यादि । अत एवान्तेवासिनामधिकोपकार-मालक्ष्य सेयमारम्भतोऽद्यावधि सप्तिः संस्करणैः प्राकाश्यत । प्रथमतष्टीकाकारेणानेन भूलपाठ एव विरूपोऽधिगतः, ततोषि स्वयमेतद्वयाख्यायुस्तकमण्यग्रुद्धमेवासादितं प्रकाशकः । अत एवाद्यावधिसंस्करणेषु यथाज्ञातेव सेयं टीका प्रकाशिताभूत् । अष्टमसंस्करणावसरे त्वस्मिन् नवीनटीकाप्रकाशनाय स्विता अपि मुद्रायन्नाध्यक्षाः पूर्वतः प्रचलिताया अस्याधीकायाः प्रक्रमस्य प्रणयस्य च भङ्गं नान्वमन्यन्त । अत एव हि मत्संमितमग्रिमसंस्करणार्थसुपेक्ष्य, इमामेव टीकां संस्कर्तुमान्नापयन् ।

भस्तु, मूलटीकयोः पाठसंवादनियमे जामित किमण्यन्यत्कर्तुं परविशाहं टिप्पण्याऽनया स्थाने स्थाने मूलस्य टीकायाश्च विषये आवश्यकं संशोधनं विवक्षितं च किञ्चिद्भित्यञ्जितवानस्मि। नैतस्योपयोगिता-विषये मम वक्तव्यं शोभते । गुणगृद्धाः स्वयमनुगृद्धासुः कृपाकटाक्षदानेन । कादम्बरीयं चिराःपात्र्यपुस्तकरवेन परिगृहीता । अत एव पठतामुपयोगाय-

- १ गद्यकाब्यानां विकासक्रमः।
- २--वाणस्य समयः, जीवनचरितम्, वंशवृक्षादिकं च।
- ३-वाणसमये सामाजिकी परिस्थितिः।
- ४--बाणकृतेस्तरवविमर्शः।
- ५-अन्यकविभिः सह तुलनात्मकमालोचनम्।
- ६--कादम्बरीबृहत्कथयोः कथानकस्य पात्राणां च सिथोविसर्शः।
- ७-- अन्थे वर्णितानां नायकनायिका-रस-गुण-रीत्यादीनां तिद्धपणम् ।
- ८-- 'कादम्बरीसार'नाम्ना पूर्वोत्तरकादम्बर्योः कथासंक्षेपः ।
- ९-विषयानुक्रमणिका।

एवमादयो विषयाः संनिवेशिताः । पूर्वार्धसंशोधने उपोद्धाते च महामहोपाध्यायश्रीहरिदाससि-द्धान्तवागीराभद्दाचार्यटीकापुस्तकात्, उत्तराधें च श्रीजीवानन्द्विद्यासागरपुस्तकाच भूयसी सहायता-भिगता । सिद्धान्तवागीशमहोदयस्य वेदुष्यमभिनन्दन्नुपकारभारमिममसामान्यमधिमानयामि ।

बाणार्दुज्जूय भूमानमभीमेष्वपि विन्दती। सेयं कादम्बरीगङ्गा रससङ्गाश्विषेव्यताम् ॥

मकरसंक्रान्तिः १९९६ } मञ्जनाथोपनामा (कविशिरोमणि)भद्दश्रीमथुरानाथशास्त्री.

१ अर्जुनशरादुद्भ्य भीष्मे एव महिमानं प्रकाशयन्त्याः प्रसिद्ध(बाण)गङ्गातः अभीष्मेषु (काव्यभावनाक्रोमलहृदयेषु) महत्त्वं प्राप्तुवती बाणरचनारूपा गङ्गा विशिष्टति सेवनीयेत्यारायः ।

॥ श्रीः ॥

कादम्बरीसारः।

विद्वत्क्रपासनाथेन मञ्जनाथेन निर्मितः । सोयं कादम्बरीसारो हृदि हारोऽस्तु घीमताम् ॥ १ ॥

[पूर्वकादम्बरी]

विदिशेतिख्यातनाझ्यां राजधान्यामासीत्समस्तगुणाकरो राजा श्द्रको नाम । समास्थानमछंकुवंति तस्मिनेकदा तत्प्रतीहारी कत्याश्चिचाण्डाळदारिकाया आगमनमानेदयामास । अथ
कौतुकिना भूमिपतिना दत्तानुमितः सा पुरोयायिना वृद्धेन, पञ्जरवाहिना शिशुना चैकेन सममागस्य राजानं प्रणनाम । वृद्धस्त्वसौ वैशम्पायनाभिधानं शुक्रमेकं पञ्जरगतं राज्ञः पुरो निधाय,
तद्भुणावळी चामिधाय सहसाऽपससार । गते तु तस्मिन् स शुको दक्षिणं चरणमुन्नमय्य—

'स्तनयुगमश्रुस्नातं समीपतरवर्ति हृदयशोकाग्नेः। चरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्नीणाम्॥'

इत्यार्थया नरपतिमेनमभिननन्द । सह सदस्यैर्विस्मयमापन्नो राजा ग्रुकमेनमन्तःपुरे प्रवेशयितुमाज्ञाप्य सभास्थानादुदतिष्ठत् । कृताह्विककृत्यस्तु राजा परमबुद्धिमता कुमारपालिताभिधानेन
मिन्नवरेण सह सुखोपविष्टः ग्रुकमेनमानाय्य समग्रं तद्वृत्तान्तमावेदयितुमाज्ञापयामास ।
ग्रुकोऽप्येवं कथयामास—"विन्ध्याद्यां विशाल एकस्मिन् शाल्मलीवृक्षे कृतनीडौ मित्यतरौ
न्यवास्ताम् । मां प्रस्य लोकान्तरमुपगतायां जनन्यां वृद्धो मे पिता मामपालयत् । एकदा
भृगयार्थमागतस्य मतङ्गनामकस्य शवरसेनापतेरनुगतः कश्चिद्धद्धशबरः शाल्मलीवृक्षमेनमारुद्धा
स्नेह्वशात्यक्षपुदेन मामाञ्छादयन्तं जनकं मे व्यापाद्य, मामपि वृक्षादधः ग्रुष्कपळ्ळवपुञ्जोपरि
न्यपातयत् । भाग्यवशाजीवितोहं जलान्वेषणार्थं प्रचलन् स्नानागतेन हारीतनामा मुनिकुमारेण
निजपितुर्जाबालेराश्रममुपनीतः । स मुनिर्मामालोक्य हसन्, कौतुकादन्येर्मुनिभिः पृष्टो मद्दुतान्तमेवं निश्च निजगाद— [इति कथामुखम्]

"अवन्तिदेशे उज्जयिन्यां राजधान्यां महाप्रतापस्तारापीडो नाम राजासीत्, यस्य महिषी विलासवती । निखिलगुणाकरो मन्नी तु तस्य गुकनासाख्योभूत् यस्य पत्नी मनोरमा । निःसंता-नतया परमविषण्णा विलासवती यावदपत्यार्थं वतादिकमाचरित तावदकस्मादेकदा राज्या मुखे प्रविशन्तं चन्द्रं ददर्श खिमे राजा । गुकनासोपि, विप्रेण केनचिन्मनोरमायाः क्रोडे निहितं पुण्ड-रीकमेकमालोकयामास खिमे । ततश्च विलासवलाश्चन्द्रापीडः, मनोरमायाश्च पुण्डरीकाभिधानः सुतोऽभवत् । मिथः सौहार्दमापन्नौ द्वावप्येतौ कुमारौ राज्ञा सकलविद्यासु पारगामितामुपनीतौ । ततो विद्यास्नातकोसौ चन्द्रापीडो राजाज्ञया बलाहकाभिधानेन सेनाध्यक्षेण समानीतिमन्द्रायुधना-

मानं तुरगवरमारुद्य विद्यागृहाद्राजधानीमाययो । जनकजनन्योः संदर्शनेनानन्दितः, मृगयां विधाय नगरमुपागतो जनन्या प्रेषितां पत्रलेखामवाप्य मुदितः शुक्रनासोपदेशेन प्रगुणीकृतः, तारापीडेन यौवराज्येमिषिक्तोसौ दिग्वजयाय प्रातिष्ठत । त्रिभिः संवर्तरैः सर्वा दिशो विदिशश्च विजिल्ल, हेमक्टवासिकिरातानामावासं सुवर्णपुरमधितिष्ठनेकाकी चन्द्रापीडः कदाचिदिन्द्रायुध-मारुद्य मृगयार्थमटन् किंनरयुगलानुसरणप्रसङ्गेन पश्चदशयोजनानि ययौ । किंनरिमथुने गिरिशिखरमारुद्धे, भृशमनुतप्तः श्रमेण तृषातुरो जलमन्विष्यन् विशाल-मनोरममच्छोदाद्ध्यं सरः प्राप्तवान् । जलावगाहन-पानोत्तरं तत्तटे विश्राम्यन्, वीणाकणसिहतं गानमाकर्ण्य तदनुसरन्, अतिगौरमनोरमामेकां कन्यकां शिवालयगतां ददर्श । अथ प्राप्तातिथिसत्कारेण तेन पृष्टा सा निजतपोवृत्तमेवमाह स्म—

"अरिष्टातनयो गन्धर्यराजो हंसः सोममयूखसंमवकुल्जातां गोरीं परिणीतवान् । तयोस्तनया महाश्रेतानाम्यहमितिकान्तरौरायां कदाचिदिस्मिन् सरिस स्नातुमागस्य कुतोप्यलैकिकं
सौरममाजिन्नती तदनुसरणं च विदधती केनचिदन्येन कुमारेण सिहतं मूर्तिमन्तिमव मन्मधं मुनिकुमारमेकमवलोक्य 'कोयं युवा, किनामकस्य तरोरियं सुरिभता मञ्जरी' इति तत्सहचरं कुमारमप्राक्षम् । स प्रत्युवाच-'महर्षेः श्रेतकेतोः सौन्दर्यमोहितायां—लक्ष्मोदेव्यामुत्पन्नः पुण्डरीकमध्ये
जातत्या पुण्डरीकनामा सोयं कुमारः । नन्दनवनदेवत्या सादरमुपहृता सेयं पारिजातस्य
मञ्जरी ।' निर्जितमारः स तु कुमारः-'कुत्रह्लिनि ! किं वा प्रश्नायासेन । यदि रुचिता तिर्हि
गुह्यतामियम्' इत्यभिधाय मञ्जरीं तां मे कर्णे कुर्वन् हस्तान्निपतितामक्षमालामपि न ज्ञातवान् ।
अहं तु मालामिमामगुह्णाम् । मन्मथिवकारिमममालोक्य कुपितेन द्वितीयेन कुमारेण तिरिक्तयमाणः
कुमारोसौ (पुंडरीकः) मामुपेत्य मालामयाचत् । अहं तु मुक्तामयं निजहारमेव कण्ठादुन्मुच्य
तस्मै समर्प्य, तां च स्फटिकमयीं जपमालां कण्ठे वहन्ती जनन्या सह कृतस्नाना गृहमुपागच्लम् । ततो मत्परिचारिका तरिलका तेन कुमारेण कृतं मत्परिचयादिप्रश्नवृत्तं मह्यमावेद्य पत्रमेकमितवती, यत्र चेयमार्याऽऽसीिक्लिता—

'दूरं मुक्ताळतया बिससितया विप्रलोभ्यमानो मे । हंस इव दर्शिताशो मानसजन्मा त्वया नीतः ॥'

सायं तु तत्सहचरः कुमारः (किपञ्चलः) कामिवह्नलां मां तस्य कुमारस्य मनमथन्यथां यावदावेदयित तावदेव समागच्छन्तीं मज्जननीं ज्ञात्वा स त्वरितं परावर्तत । प्रतिगतायां जनन्याम्, उपस्थितायां च रजन्याम्, समुदिते चन्द्रमसि, उत्किण्ठिताहं तरिलकाद्वितीया निभृतं गृहान्विगेत्य तमिभसरन्ती दूरात्किपञ्चलविल्ञापमाकण्यं द्वुततरमिभपतन्ती मन्द्रभाग्या महाभाग्यं तं कुमारमुपरतमद्राक्षम् । शोकात्कृतमरणव्यवसायां माम्—'वत्से महाश्चेते! न त्वया स्याज्याः प्राणाः, पुनरि ते भविष्यस्यनेन सह समागमः' इति चन्द्रमण्डलादवतीर्णः कश्चिन्म-हापुरुषोऽभिधाय तं कुमारदेहं कराभ्यामुत्सिपन् नभसि न्यलीयत । 'कि मे सुहद्रमण्डरिसे' इति रोषाद्वद्रपरिकरः किपञ्चलोऽपि तमन्वसरत् । विस्मयविषादाभ्यां गृहीताऽहं तु संसारिनिन्विण्णा व्रतमेतद्ववालभिविष्' । इति

अथ 'परिचारिका सा तरिलका क गता' इति चन्द्रापीडेन जिज्ञासिते सा पुनरवदत्— ''गन्धर्वराजाचित्ररथान्मदिरादेव्यां जाता कुमारी कादम्बरी मम द्वितीयं हृदयम् । सा ममाऽनेन शोकवृत्तान्तेन प्रतिज्ञामकरोत्—'सशोकायां महाश्वेतायां नाहमात्मनः पाणिं प्राहयिष्यामि'। काद-म्बरीपाणिप्रहृणायाऽनुनेतुं गन्धर्वराजेन कृतानुरोधाऽहमधैव कादम्बरीसकाशे तां प्राहेषम्'' इति।

द्वितीयेऽहिन प्रातरेव तरिक्रिया सह समागतः केयूरकनामकः कादम्बरीवीणावाहकः पाणिप्रहणे तस्या असंमितमावेदयत् । कादम्बरीबोधनाय हेमकूटं प्रयान्त्या महाश्वेताया अमुरोधेन
चन्द्रापीडोपि गन्धवराजधानीं गतोऽठौिककसौन्दर्यशालिनीं कादम्बरीमाछोक्य प्रणयपरतन्नोऽभवत् । कादम्बर्यपि तत्प्रणयवशंवदा दिव्यं दुक्ल्युगं शेषनामकं रत्नहारं च निजसख्या मदलेखाया
हस्तेन तस्मै प्रजिघाय । अथ प्रीतिपरतन्नः स कादम्बर्यो हृदयमादाय निजस्कन्धावारं प्रत्यागतः
सुद्धदे वैशम्पायनाय सर्वे वृत्तमाचख्यौ । द्वितीयेऽहिन प्रत्यूष एव समुपेतेन कादम्बरीवैकल्यनिवेदकेन केयूरकेण सह पत्रलेखामादाय हेमकूटं गतश्चन्द्रापीडो हिमगृहगतां मदनपरवशां
कादम्बरीं ददर्श । तथा सह व्यङ्गद्यार्थगर्भं लिलतमाल्य्य, तदनुरोधात्पत्रलेखां तत्रैवावस्थाप्य निजस्कन्धावारं परावद्वते । तत्र च पितुः पत्रमवाप्य, 'पत्रलेखामादाय त्वया परस्तादागन्तव्यम्' इति
सेनापतिस्रुतं मेघनादमादिश्य, तत्रैव चावस्थाप्य, मार्गे द्रविडधार्मिकाधिष्ठितां चण्डिकां पश्यनुजियनीमाजगाम । कतिचिदिनानन्तरं मेघनादेन सहागता पत्रलेखा कादम्बर्या विरहावस्थासुपालम्भोक्तिं च चन्द्रापीडाय न्यवेदयत् ।

[कादम्बरीपूर्वभागः]

उत्तरकादम्बरी

हेमक्टास्प्रखागता पत्रलेखा चन्द्रापीडिवरहिनिमित्तं कादम्बर्गाः परमं वैकल्यमावेदयांबभूव । तेन हि कादम्बर्गाः प्रेमणि संदिहानश्चन्द्रापीडो भृशमात्मानमुपालेमे । तिह्नादारभ्य बहिरप्रकाश-यन्निप हृदये वियोगविह्निगऽतितरामद्यत । एकदा मनोविनोदाय सायं नगराद्विर्धिमम् बहु-भिस्तुरगैः सह दूरादायान्तं केयूरकमकस्माइदर्श । नगरे आगस्य केयूरको रहिसे कादम्बर्थाः सुभृशमुपितं मदनसंतापं तथाऽऽवेदयद् यथा शोकेन म् किंतप्रतिबुद्धश्चन्द्रापीडः प्रत्यु-वाच—'किमिस्यहं नाहूतो देव्या । संप्रस्यहं प्राणपणेनापि तत्तापनिवृत्तये संनद्धः ।' केयूरकः शिष्ठगमनाय चन्द्रापीडं प्रार्थयत । निशि चन्द्रापीडः—'पित्रादीनिवेद्य गमनं नोचितम् । आह्राप्रहणे तु इदानीमेव दिग्विजयप्रस्मागताय मे तौ गमनानुमितं दास्यतो न वेति संदेह एव । वैशम्पायनोपि अच्छोदसरस्तटे स्रकः । कोऽधुना मे सहायकः' इति नानाचिन्तामकरोत् ।

प्रातः सहसा ग्रुश्राव 'दरापुरं यावत्परागतः स्कन्धावारः' इति । ततश्चात्र प्रस्यागतेन वैराम्पायनेन सह कादम्बरीमनुसरिष्यामीति हृदि संतुतोष चन्द्रापीडः । केयूरकस्तु 'यावद्वैराम्पा-यनेन सह देवो हेमकूटाय प्रतिष्ठते ततः पूर्वं भवदागमन्निवेदनाय विसर्जयतु मां देवः' इति गम-नानुमति ययाचे । चन्द्रापीडस्तु खागमनप्रस्ययार्थं पत्रलेखामि तेन सह पुरतो विससर्ज । चन्द्रापीडिश्वरिवयुक्तस्य प्रियसुद्धदो वैशम्पायनस्य मार्ग एव प्रत्युद्धमनाय पितृभ्यां शुक्रनासा-चानुमितमाचकाङ्क । तारापीडिश्वन्द्रापीडस्य योवनारोद्धमाछोक्य विवाहस्य प्रस्तावमाकल्यन् शुक्रनासमुखेन प्रत्युद्धमनानुमितं ददौ । अथ चन्द्रापीडस्तुरगसैन्यमादाय वैशम्पायनाभिमुखं प्रतस्थे । मार्गे च निजं स्कन्धावारमागच्छन्तमाछोकयत् । सुद्धदर्शनप्रस्याशया तत्र गतोपि शुश्राव यत् ''वैशम्पायनोऽच्छोदसरस्तटे आगस्य सहसेव विकृतिचित्तोऽभवत् । स्नानभोजनादिकं परिस्यज्य लतामण्डपैकदत्तदिष्टरस्मान् गन्तुमाज्ञापयत । आगमनाय कृतानुरोधस्तु सोत्तेजनमवादीत्— 'नाहं गन्तुं शक्तोमि । न मे देहो मनो वा वशे । अत एव कुमारस्य कार्योपरोधहरणाय यूयं गच्छत इति' । दिनत्रयं तत्सान्त्वनचेष्टायां निष्प्रस्याशाः संप्रति वयं तत्प्रवन्धं तत्रैव विधाय कुमार-सूचनाय परावृत्ताः स्मः'' इति ।

कथमकस्मादिदं तस्य चित्तवैकृत्यमभूदिति विषण्णचित्तो बहुधा विकल्पयँस्तुरङ्गसैन्येनोज्यिनीं परावद्यते कुमारः । तारापीडो वैशम्पायनवैराग्ये चन्द्रापीडस्य कश्चिदपराधमाशशङ्कः, किन्तु शुक्तनासः सर्वमिदमपममार्ज । परतस्तु—वैशम्पायनानयनाय अच्छोदतटे गमनानुज्ञामयाचचन्द्रापीडः । प्रवासाय प्रेषयन्ती माता हृदयेऽभूतपूर्वं विषादमकस्मादनुभूय अतिशीष्रमागन्तुमाज्ञाप्य यथाकथंविद्वसस्ज । मनसि नानामनोरथानावर्तयंश्चन्द्रापीडो मार्गे यात्राविष्ठकरं प्रावृद्दकाळं यापयान्मास । त्रिभागमात्राविश्चछे चाध्विन अच्छोदात्परावर्तमानं मेघनादम् (सेनाध्यक्षम्) अछोक्तयत् । उत्कण्ठितेन चन्द्रापीडेन—'अच्छोदसरस्तटे दृष्टस्त्रया वैशम्पायनः ११ इति पृष्टः सेनाध्यक्षो व्यजिज्ञपत्—'अच्छोदसरःसमीपे वैशम्पायनागमनस्य कथैव न श्चता मया । विशेषतश्च पत्र-लेखाकेयुरकाभ्यामहमुज्ययनीं विसर्जितो यत्त्वरितमागमनाय कृतप्रतिज्ञोपि कुमारः प्रावृष्यस्यां न राजदम्पतिभ्यां प्रेषितः । तत्त्वानुपदमावामप्यागतावेव' इति ।

चन्द्रापीडस्तु विरह्विकलायाः कादम्बर्याः का दशा स्यादस्यां प्रावृिष, इति नानाविचारसंतप्तो यथाकथंचिदच्छोदमासाध तत्र च सर्वतो विचिन्वन्निप वैशम्पायनमनासाध तद्वृत्तान्तोपलम्भाशया महाश्रेतामुपजगाम । तत्र च तरिलक्या यथाकथंचिदवस्थाप्यमानशरीरामितिविकलां
तां ददर्श । 'हन्त न किञ्चिदनिष्टं स्यादेव्याः कादम्बर्याः' इति मनसि विधीदन्कुमारो वैकल्यस्य
कारणं पप्रच्छ । गद्गदकण्ठा सा जगाद—''महाभाग, मन्दभाग्याहं हेमकूटाधावृदिह् परावृत्ता
तावदेव भवज्जल्याकृतिमेकं ब्राह्मणयुवानं प्रनष्टिमिव किञ्चिद्विच्वन्तिमितस्ततो व्यलोक्यम् । स तु
मां दृष्ट्वेव परिचित इव क्षिम्धया दृष्ट्या विलोकयन्, भूयसा निवार्थमाणोपि चाट्नि वदन्
कामाकृतेन मुहुरम्यसरत् । अहं तु तमनभिवीक्ष्येवोपेक्षयाऽन्यतोऽगच्छम् । अथैकदा ज्योत्बानप्रप्नावितायां गाढ्यामिन्यां सर्वेषु स्रोष्ट्र निमृतपदसंचारी, मदनाविष्टतया युक्तायुक्तविचारश्रूच्योसी मामागत्य—'चन्द्रमुखि! हन्तुमुखतो मामेष कुसुमशरसहायश्चन्द्रमाः । तत्त्वां हारणामागतोऽस्मि' इत्यादि शुक इव नाना प्रलपन् मुहुनिवार्यमाणोपि यदा न व्यरमत्तदा प्रियतमशोन्
कोदीसमन्यश्चन्द्रामिमुखी भूत्वा 'सकल्भुवनचूडामणे! यदि मया देवस्य पुण्डरीकस्य दर्शनान्
कादंवरी प्र. ४

स्प्रमृति न मनागप्यपरः पुमांश्चिन्तितस्तिहिं शुक इव परप्रणोदितं जल्पन्नयं तस्यामेव जातौ पततु' इस्यशपम् । स तु मद्दचनानन्तरमेव छिन्नम्ङस्तरुरियाचेतनः क्षितावपतत्'।

एतदाक्तण्यैंव कादम्बरीविरहदुःखेन पूर्वमेव भेदोन्मुखं चन्द्रापीडस्य हृदयं सहसाऽस्फुटत् । अनेनानर्थेन हा किमिदमिति मुक्ताक्रन्दायां तरिक्रकायाम् , स्तब्धदृष्टिनिश्चेष्टायां महाश्वेतायाम् , नानाविधं विल्यत्सु चन्द्रापीडपरिजनेषु, केयूरकाचन्द्रापीडागमनमाकर्ण्यं तद्दर्शनोत्किलिकावगृहीता कादम्बरी पत्रलेखाह्स्तावलिम्बनी तत्रवाजगाम । सा त्रमुक्तजीवितं तमालोक्य निश्चलस्तब्ध-दृष्टिनं व्यल्यक् ररोद । अनुमरणाय कृताध्यवसाया सा यावचन्द्रापीडचरणौ स्पृशित तावदेव तत्करस्पर्शादुच्छुसत इव चन्द्रापीडदेहात्किमि चन्द्रधवलं ज्योतिरुज्जगाम, अन्तरिक्षे चाशरीरिणी वागश्च्यत— वत्से महाश्वेते, पुनरिष त्वं मयेव समाश्वासियतव्या वर्तसे । तत्ते पुण्डरीकशरीरं मह्योके मत्तेजसाऽऽप्याय्यमानं भ्यस्वत्समागमाय तिष्ठस्येव । इदमपरं मत्तेजोमयं चन्द्रापीडस्य शरीरं शापदोषादात्मशून्यमि, कृतशरीरान्तरसंक्रान्तेयोगिन इवाऽत्रेव भवस्योः प्रत्ययार्थमा शाप-क्षयादास्ताम् । नेदमिन्नना संस्कर्तव्यम् । यहातः पालनीयमा समागमप्राप्तः'।

अथ किमेतदिति विस्मयाक्षिप्तहृदयेषु सर्वेषु, आविष्टेय पत्रलेखा 'विना वाह्नमेकािकिनि प्रस्थिते देवे, न क्षणमि शोमसे त्वम्' इतीन्द्रायुधमाकर्षन्ती सह तेनाच्छोदसरस्यपतत् । तत्क्ष-णमेव च तस्मादच्छोदाम्मसो निर्गल्य कपिञ्जलो महाश्वेतामुपजगाम । सप्रहर्षं कृतवन्दनया तया सर्वं वृत्तजातं पृष्टोसो जगाद—"-"क मे प्रियसुहृदमपहृत्य गच्छसि' इत्यमिधाय पृण्डरीकशरी-रमुिक्तपन्तं तं पुरुषमनुबन्नत्रहं तेन सह चन्द्रलोकं गतोऽस्मि । पुरुषोसो खयं चन्द्रमाः । असी तच्छरीरं पर्यक्के स्थापित्वा मामवादीत्—"कपिञ्जल ! जानीिह मां चन्द्रमसम् । अनेन (पुण्ड.) हि खव्यापारमनुतिष्ठत्रहम् 'यथाहमप्राप्तप्रियासमागम एव त्वया प्राणिवियोजितस्तथा त्वमिष कर्मभूमिभूतेऽस्मिन्भारते जन्मिन जन्मन्येवोत्पन्नानुरागोऽप्राप्तप्रियासमागमो जीवितमुत्क-क्ष्यिः इति निरपराधमेव शतः । शापक्रोधाज्जवितोह्म् 'त्वमिष मन्तृत्यदुःखसुख एव मवि-व्यसि' इति वितशापमस्म प्रायच्छम् । अपगतामर्थश्च महाश्वेताव्यतिकरं विवेकेन विचार्य दयमानहृदयोहम् , महत्तशापदोषमोचनपर्यन्तमस्य शरीरं मा व्यनशदिति शरीरिमदमानेषमहम् । वस्ता च महाश्वेता समाश्वासिता । तदनेन खयंकृतादात्मदोषान्मया सह मर्वछोके जन्मिन जन्मनीति वीप्तावृशाद्, वारद्वयमवश्यमुत्पत्तव्यम् । त्वमिदं वृत्तं प्रतिकारं वर्तु श्वेतकेतवे निवेद्य' । अहं तु वयस्यशोकान्धतया सुरवर्ति धावनेन वैमानिकमेकं लङ्वयन् , कोधोदीतेन तेन—'तुरङ्गम इव मामबहेल्यन् तुरङ्गम एव भूत्वा त्वं मर्वलोकेऽवतर' इति शपोऽस्मि । शापप्रति-

अह तु वयस्यशोकान्धतया सुरवर्त्मनि धावनेन वैमानिकर्मक ळह्वयन्, क्रोधोदीतेन तेन'तुरङ्गम इव मामबहेळयन् तुरङ्गम एव भूत्वा त्वं मर्लाळोकेऽवतर' इति शप्तोऽस्मि । शापप्रतिसंहाराय बहुशः कृतानुनयोसौ जगाद—'उज्जयिन्यामपत्यहेतोस्तपस्यतस्तारापीडनाम्नो राज्ञश्चन्दमसा तनयत्वमुपगन्तन्यम् । वयस्येनापि ते पुण्डरीकेण तन्मन्निण एव शुकनासस्य (तनयत्वम्.) ।
त्वमपि तस्य चन्द्रात्मनो राजपुत्रस्य बाह्नतामुपगत्य सहचारी भविष्यसि ।' अहं तु तद्वचनान्न्तरमेव महोदधौ निपत्य तुरगीभूयोदितिष्ठम् । पूर्वजन्मप्रभावात्सर्वं स्मरन्नहमेव किन्तरयुग्मानुसरणप्रसङ्गेन चन्द्रावतारं चन्द्रापीडमिहाऽऽनयम् । योसौ प्राक्तनसंस्कारात्वामभिळवन् त्वया
झापामिना दग्धः सोपि मे सुद्धदः पुण्डरीकस्यावतारः''।

'हन्त पुनरिप निर्धृणया मयैव देवः पुण्डरीको निपातितः' इति सोरस्ताढं विल्पन्तीं महाश्वेताम् 'अचिरादेव पुनः समागमो भवेत्' इस्याश्वास्य किष्मुलः श्वेतकेतोः समीपमुद्पतत् ।
गते तिस्मन् पुनः समागमोपदेशेन समाश्वास्यमाना कादम्बरी शिलातले चन्द्रापीडतनुमवस्थात्य
प्रयता देवोचितं पूजयन्ती तस्था । इतो जल्दकालास्यये चन्द्रापीडवार्तामादाय प्रतिगतदृतमुखेन
'शापच्युतदिन्यप्रकृतीनामखिलं मङ्गलोदक भविष्यतीति' समाश्वासेन मरणव्यवसायाद्यिवार्यमाणा अपि तारापीडशुक्तनासादयः सान्तःपुरपरिजनाः खेहवशादखिलप्रजामिरनुगम्यमानाश्वन्द्रापीडदर्शनाय तत्राजग्मुः । तत्र च शयानस्येवाऽविकृतां चन्द्रापीडस्य तन्मालोक्य
विस्मिताः सर्वे सौन्दर्य—पातित्रस्याधिदेवतामन्वहमुपचरन्तीं कादम्बरीमभिननन्दुः । कादम्बरीमहाश्वेताप्रबन्धेन राजोचितसपर्ययोपचर्यमाणोपि सप्रजापरिजनो राजा तपस्चिजनचर्ययाऽऽश्रमभूमिममामधितष्ठौ ।

हारीतप्रमुखानामृषीणां सिवधे सर्विमिमं वृत्तान्तं कथिया भगवान् जाबालिः सिस्तिमवा-दीत्—'योयं कामोपहततया दिव्यलोकात्परिश्रश्य वैशम्पायननामा शुकनाससूनुरभूत्स एवैष कुपितस्य पितुराकोशान्महाश्वेताशापाचास्यां शुक्रजातौ पतितोऽस्ति'—।''

राज्ञः शूद्रकस्य सिवधे शुकः खन्नतां कथयित यत्—'एवं वदस्येव जावाली सुप्तप्रबुद्ध-स्येव मे सकलविद्यानां पूर्वपरिचितवस्त्नां च परिचयो यथावदभूत्, आसीच मनुजस्येव वाक् । जावालिपुत्रेण हारितेन खेहादुपचर्यमाणीप चन्द्रापीड—महाश्वेतादीनां स्मरणवशादु-स्कण्ठया ताम्यन् पक्षोद्भेदपर्यन्तं कालं तत्र यथाकथंचिदगमयम् । पितुः (श्वेतकेतोः) समीपादागतेन कपिञ्जलेन दुर्दैवावसानं यावत्तत्रैवावस्थातुमागृहीतोऽपि उत्पतनसामर्थ्योदये एव महाश्वेतादीनां दर्शनार्थमुत्तरिद्ध्मुखो नभस्युद्यतम् । अशक्तत्या क्षुत्तृह्म्यां परीतोहं विश्रमार्थं यावित्रशि मार्गतरौ विश्राम्यामि तावदेव प्रातस्तन्तुपाशैर्वद्धं चाण्डालहस्तगतं चात्मानमालो-क्ष्यम् । ततः पक्कणाधिपतिदुहित्रा चाण्डालदारिकया पञ्चरे निबध्य मुनिभोजनोचितैः फलादि-भिरेव योवनमुपनीतोऽस्मि । कियत्कालानन्तरमेकदा प्रातरकस्मादात्मानं सुवर्णपञ्चरगतं तां च चाण्डालदारिकामीदशीमपत्रयं यादशी देवेनाच दृष्टा । याबदहमाश्चर्यमिदं जिज्ञासितुं मोनमुत्सृजामि तावदेव सेयं मामादाय देवपादमूलमायाता । तत्केयम्, किमर्थं वाऽहमाबध्य इहानीत इस्रसिन्व-षये भवानिवाहमप्यनपगतकुत्हल एवासिः इस्युक्तवा शुको विरसम ।

प्रवृद्धकुत्ह्रलेन राज्ञाऽऽहूता चाण्डालकन्यका त्वागल खतेजसा राजानमिभवन्ती प्रागहम्येन बभाषे—'कादम्बरीलोचनानन्द चन्द्र! सर्वस्वयाऽस्य दुर्मतेरात्मनश्च पूर्वजन्मवृत्तान्तः
श्चुत एव । अस्मिन् शुक्कजन्मन्यि पित्रा निषिद्धेपि सोयं परिचितप्रणयाय प्रस्थित इत्यनेन
खयं कथितम् । अहमस्य दुरात्मनो जननी श्चीः । दुर्दैवशमनपर्यन्तं मर्ललोके एवैनमभिरक्षितुं
पित्राऽस्य समादिष्टा, तथाप्रस्थितमेनिष्हानीतवती । भवतश्चास्य च शापावसानसमयः । तद्द्र
द्वावि दुःखबद्वले तन् परित्यज्य सममेव खेष्टजनसमागमसुखमनुभवतम् इति कथयन्त्येव
विद्युदिव चमत्कृत्य क्षितेरीगनसुद्वपतत् ।

जन्मान्तरस्मरणेन द्वयोरिष (शृद्धकवेशम्पायनयोः) शरीरं काष्ठीभूतमभून् । इतो मनोवृत्तिमुदी-पयतो वसन्तस्य विजृम्भणेन सहसैव प्रोदीपितरागा कादम्बरी आत्मानं धारियतुमपारयन्ती तां चन्द्रापीडतनुं रागाबावकण्ठे गृह्णाति तावदेव कादम्बरीस्पर्शतो निवृत्तशापस्यास्य पुनः पराववृते जीवः । सुप्तप्रबुद्ध इवायमवादीत् — 'प्रत्युज्जीवितोस्मि तवानेन कण्ठप्रहेण । निवृत्ता सा शृद्ध-काख्या तनुः । तव प्रियसख्या महाश्वेताया अपि प्रियतमो मयैव सह निवृत्तशापः' । इत्यभिद-धत्येव कपिञ्जळकरावळम्बी गगनादवतरन्पुण्डरीकोपि संमुखमदृश्यत ।

यावत्कादम्बरी प्रियसखीं महाश्वतां प्रियसमागमप्रियाख्यानेनाभिवर्द्धयति तावदेव विलासव-तीतारापीडादयोऽपि समागत्य परमं प्रमोदमन्वभवन् । चन्द्रात्मकत्वेपि तारापीडादीनां पूर्ववत्पा-दयोः प्रणमंत्तैश्वाशीभिरिभवर्द्धितश्चन्द्रापीडः खपित्रोस्तित्यत्रोश्च 'एष वो वैशम्पायनः' इति विनयविलक्षवदनं पुण्डरीकमदशेयत् । अस्मिन्नवसरे कपिञ्चलः समुपसृत्य शुकनासमवा-दीत्—'एवं संदिष्टमार्थस्य श्वेतकेतुना—अयं पुण्डरीकः केवलं संवर्द्धितो मया, आत्मजः पुनस्तव। अस्यापि भवस्थेव लग्नः स्नेहः । तद्देशम्पायन इत्येवावगत्याऽयमविनयेभ्यो निवारणीयः'।

अपरेबुः सकलगन्धर्वानुगतौ मिदरा-गौरीभ्यां सह चित्ररथहंसौ गन्धर्वराजाविप तत्रैवाज-गमतुः । चित्ररथश्चन्द्रापीडिववाहाय खराजधानीं नेतुं तारापीडं प्रार्थयत । तारापीडस्तं प्रत्य-वादीत्—'गन्धर्वराज! मदीयं सर्वखमिप मया ते जामातिर संक्रमितम् । संप्रत्यहं सर्व द्युतसा-त्कृत्य तपोवन एव निवस्तुमिच्छामि ।' सर्वैः सह हेमकूटं गतिश्चत्ररथः कादम्बर्या सह समप्रमेव खं राज्यं चन्द्रापीडाय न्यवेदयत् । हंसोपि पुण्डरीकाय समं महाश्वेतया निजपदमदात् । एकदा विषण्णमुखी कादम्बरी चन्द्रापीडमूर्ति चन्द्रमप्राक्षीत्—'आर्यपुत्र! सर्वे वयं वियुक्ताः परस्परं संघिताः । सा पुनर्वराकी पत्रलेखा न दृश्यते ।' चन्द्रापीडः प्रत्यवादीतः—'सा खल्ल महुःख-दृःखिता रोहिणी । शापवशान्महीमागतेन मया सह स्रेहादवतीर्णा । संप्रति मया साऽऽत्मलोकं विसर्जिता, तत्रैव तां पुनर्दस्थिस ।'

एवं पुण्डरीके समारोपितराज्यभारः परिस्नक्तस्वकार्ययोः पित्रोः पादावनुचरन् , कदाचिदुज्ज-यिन्यां कदाचिद्वेमकूटे कदाचिच्च पुण्डरीकप्रोत्था छक्ष्मीनिवाससरसि, यथेच्छं विहरंश्चन्द्रापीडमूर्ति-श्चन्द्रः कादम्बर्था सह, कादम्बरी महाश्वेतया सह, महाश्वेता पुण्डरीकेण सह, पुण्डरीकोपि चन्द्रमसा सह प्रस्परावियोगेन सुखान्यनुभवन्तः सर्वे परां कोटिमानन्दस्याऽध्याण्छन् ।

> भद्दश्रीमथुरानाथशर्मनिर्माणमुद्रितैः । सोयं कादम्बरीसारः सतां मदयतान्मनः ॥

१ निर्माणस्येव मुद्रा (चिह्नम्) संजाता यस्य सः । कादम्बरीनिर्यासः पात्रमुखे लाक्षादिमुद्राङ्कितो रसिकानां मनो मादग्रति । अयं कथानिष्कर्षो मधुरानाथकृतनिर्माणेनाङ्कितः सज्जनमनो हुर्धयेदित्युभयोऽर्थः ।

श्रीः विषयानुक्रमणिका । ————— पूर्वभागे

विषयाः			विष्ठा है।:	विषयाः		प्रशिक्षाः
मङ्गलाचरणम्	• • •	000	9	तारापीडः		929-925
सुजनदुर्जनाख्यानम्	980	660	\$ &	शुक्रनासवर्णनम्		920
कविवंशवर्णनम्	000	444	A-man &	राज्ञो भोगविलासः		925-932
शूदकवर्णनम्	884		७–१४			933
शुक्रमादाय चाण्डालक	म्यकायाः	प्रवेश	94		1.	
श्रुद्रकवर्णनम्			90-20		• • •	934
चाण्डालकन्यकावणैनम्		009	29-28	विलासवतीदुःखप्रश्नः •••	40	930
शुक्रप्रशंसा			३५-३७		00	938
	900	500		विलासवला देवताराधनम्	**	185-186
श्रद्धसभाविसर्जनम्		•••	२८-३०	स्वप्नविषयालोचनम् ••• •		ባ ሄ ७
श्रद्धकानम् •	•••	•••	3 9-38			9४९-9५३
सभामण्डपवर्णनम्	****	• • •	34-36		. Tr. 12	943-948
ग्रुककथारम्भः			3 € −0 €	राज्ञो गर्भवार्तावगमः		१५५-१५६
बिन्ध्यादवी	9.00	000	38-83	1 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1.	00	१५७
अगस्याश्रमः	000		84	स्तिकागृहवर्णनम्	• •	949-969
पम्पासरः		•••	812mgs		00	१६३
शाल्मलीतरः	•••		५१-५२	शुक्रनासपुत्रजन्मोत्सवः .	• •	१६५
शुकानां निवासादि	•••	•••	५३		••	960
शुकोत्पत्तिः	***	9 4 9	44	[4명] - 다니고 말하다 보다 보니 보니 하스트라이 그 그리다.	••	968
प्रभातवर्णनम्	008	989	५७		• •	909
शबरमृगया	•••	***	49	1 A.S. Salle, T. M. S. Salle, A. S. S. Salle, S.		
मृगयाकोलाहलः	•••		६ 9	चन्दापीडस्य विद्यागृहातप्रसावतीनम्	100	909
शबर्सन्यवर्णनम्	***	• • •	£ 3	नगरं प्रति प्रस्थ 'नम्		969
शबरसेन पतिः	•••	•••	६५-६८	चन्द्रापीडप्रवेशे पुरनारीणां भावाः	Table 1	A. A. G. A. A. B. A. L. C. C. C. C. C. C. C.
शबरचरित्रालोचनम्	000		६९-७२	,, नारीणां भावालापाः		医乳腺 化多烷化合物 电抗电路
शुक्रस्य पतनम्	•••		પ્ર ફ			१८९-२०२
शुकस्य खदशावणेनम्	200		10 14-1010	चन्द्रःपीडस्य मातापित्रोईर्शनम्	30 A.Y	ほん いいじしがんしん せんこうりょく
हारीतवर्णनम्	•••	994	७८-८२	चन्द्र।पीडस्य शुक्रनाससाक्षात्कारः	10 1 77	医乳切除 医乳腺性 医氯酚甲甲烷 化多数橡胶
जाबाख्याश्रमः	•••	***	63-69	,, शुकनास-तत्पन्नीसाक्षारकार	:	२१०
जाबालिः	698	***	90-900	सन्ध्यावर्णनम्		२११–२१४
ग्रुकस्य खबृत्तान्तः	044	410	909	이어 그렇게 그는 그런 그렇게 해야 되었다면 가는 사람이 하고 하는 수 있어 하는데 그 것도 하는 나는 함	14 17 18	११ ५
सन्ध्यावणेनम्	8.00	900	903-908	चन्द्रापीडस्य विश्रामभोजनादिव्यापार	3	११७
रात्रिवर्णनम्	694	•••	904-906	ताम्बूलकरङ्कवाहिन्याः परिचयः	•	२१९
कथारम्भःउजयिनी			909-920	शुकनासोपदेशः 🔑 👊		२२१-२३८
		和性机构				

विषयाः	पृष्टाद्वाः	विषयाः		দুন্তাল্লা:
चन्द्रापीडस्य दिग्विजययात्रा	233-248	कादम्बर्याः प्रतिसंदेशः	568	१७५
दिग्विजयः		कादम्बरीभवनप्राप्तिः	436	३७९
किंनरसिथुनाप्राप्ती निर्वेदः	500-50B	कुमारीपुरस्य वृत्तान्तः	***	३८१
जलान्वेषणम्	२६१	कुमारीपुरकोतुकानि	***	३८३
अच्छोदसरः	२६३-२६८	कुमारीपुरवृत्तान्तः		३८५
जलपानविश्रामी	753	कादम्बरीवर्णनम्		366-388
विविसिद्धायतनम्	२७१–२७६	कादम्बरीचन्द्रापीडयोर्मिथोभावावे		
महाश्वेता	२७७-२८६	चन्द्रापीडदर्शने कादम्बर्या भावावे		The state of the s
	२८७-२८९	शुकसारिकामुखेन कौतुकारम्भः		४०३
महाश्वेतां प्रति प्रश्नः	283			
	२९३ '	कादम्बर्याः खविकारजा चिन्ता		804-808
	584			809-899
おうしょ ましょうし ちょんしんごう しんりょう こうじんりん	२९७	कादम्बरीप्रहितमदलेखागमनम्		
	२९५-३०२	कादम्बरीप्रहितहारदशेनम्		89K
	303-308	कादम्बरीप्रहितोपहार्समर्पणम्		896-898
	२०७	सम्ध्यावर्णनम्		४२१
The Property of the control of the second of the control of the co	308-399	कादम्बरीचन्द्रापीडयोः प्रीतिवर्धव		COMM COMP.
36 프리네 4.10 이번에 그렇게 하시다. 나는 아들아를	३१३		F 1	853-85H
	३१५	चन्द्रापीडस्य कादम्बर्धुपगमनम् चन्द्रापीडस्य गृहप्रस्थानम्		४२७
하기 문에 중요하는 호텔 사람들은 모든 사람들은 사람들이 모든 하라고 있다. 점점 등리 하게 되는 것으로	3910-380	चन्द्राचाडस्य गृहत्रस्थानम् कादम्बर्याः संवादप्रेषणम्		४२९
\$P\$《新华····································	३२१	कादम्बरीविषयकः प्रश्नः		839
그렇게 하는 것이 되었다는 하고 생각한 그리고 있다면 하는 것이 되었다. 그는 그리고 가는 없이 그렇다. 함	३२३			833
아이들의 그는 아이들은 그림을 다른 그리고 있는 그 사람이 없는 것이 없었다.	३२५-३३०	चन्द्रापीडस्य पुनः कादम्बरीभवने । काम्बरीभवने शीतोपचारसजा		४३७-४४१ -
	339	उत्कण्डिता काद्म्बरी		
	333			४४१–४४५ ४४७
가는 것이 되고 있는 것이 되었다. 그리고 있는 것이 없는 것이 없는데 없다.	३३५	स्कन्धावारे तारापीडस्य पत्रप्राप्तिः	1 . 6 . 55 %	४४९ ४४९
40kg - 프로그램 마스트 하다. 그는 15 House Head	३३७	चन्द्रापीडस्योजयिनीप्रस्थानम्	The second	००) ४५१
[1] [하기 6호] 왕 대한 대학의 교육은 보통하는 이 대한 한 10 년 대학교 (10 년 대학교	\$ \$ \$ \$		30 A.S	
डपरतः पुण्डरीकः	341-580		11. 4.36	४५३ ४५५
महाश्वेताया विलापः	407-20c		1 (49.3)	४५७-४५९ ०५५
पुण्डरीकशरीरस्य गगने नयनम्	२ ७२ ⁻ २ ७ १ २७७	चाण्डकावणनम् जरह्रविङ्धार्मिकवर्णनम्		889
महाश्वेतावृत्तान्तोपसंहारः	369	द्रविडघार्मिकपरिचयः		883 .4.1
नन्द्रापीडस्य महाश्वेतासान्त्वनम्			1.7	- \$P\$(2), E. Salata Carried (
महाखेता-चन्द्रापीडयोः सान्ध्यविधिः	369	पत्रलेखाया आगमनम्	and a fell of	
	309	पत्रलेखातः कादम्बरीवृत्तश्रवणम्		XES-X\\
केयूरकेण सह तरिकाया आगमनम्	\$ v 3	चषकपूर्वार्थपूर्तिः	海上海流 经税	869
			034	

उत्तरभागे

विषयाः	ब्रहाह्नाः	विषयाः	रिश्राद्धाः
मङ्गलाचरणम्	863	तारापीडस्याज्ञापनम्	५८३
	864	मातुरनुमतियाचनं यात्रांसंविधानं न	
पत्रवेखाद्वारा कादम्बर्याः संदेशः			4619
कादम्बर्या बृत्तान्तश्रवणम्	*** 884		469
चन्द्रापीडस्यानुतापः	880-400	- 6	499
चन्द्रापीडस्य मनसि विचारः	409		५९५-५९७
चन्द्रापीडस्य विरहावस्था	30×5-40€		499
क्षागच्छतः केयूरकस्यावलोकनम्			६०१
कादम्बरीदशानिवेदनम्	408	परावर्तमानस्य मेघनादस्य दर्शनम्	and the control of th
कादम्बर्या विरहावस्था	५११-५२०	मेघनादसंदेशेन विषादः .	६०५
चन्द्रापीडस्य प्रतिवचनम्	५२१-५२४		E019
केयूरकेण सह संलापः	५२५-५२७		६०९
यात्रार्थं चन्द्रापीडस्य विचारः	479	तस्या वैशम्पायनवृत्तश्रवणम् ।	६११-६१४
वैशम्पायनस्यागमनश्रवणम्	439	er 🖢 land in 1942 alle of the first of the Color (1942) and the color (1944) and the color (. ६१५
पत्रलेखया सह केयूरकस्थाप्रतो विर	वर्जनम् ५३३	H 👞 [경기 : 10 H : 10	. ६१७
कादम्बर्यर्थं पत्रलेखाये संदेशः	५३५	वैशस्पायनस्य मृत्युः, चन्द्रापीङस्य	
पत्रलेखाया अभिनन्दनं विसर्जनं	व ५३७	हृदयस्फोटः	. ६१८
चन्द्रापीडस्य परिणयप्रस्तावः	439	कादम्बर्थास्तत्रागमनम्	. ६२१
चन्द्रापीडस्योत्सुक्यम्	489	अनुमरणार्थं विलापः	• ६२३-६३६
अपररात्रे यात्राशङ्खध्वनिः	488	आकाशवाण्या कादम्बर्याः सान्त्वनम्	६२७
चन्द्रापीडस्य यात्रासमारोहः	484	कपिजलसागमनम्	• ६२९
मार्गे प्रातःकालः	480		. ६३१-६३३
स्कन्धावारदर्शनम्	489	कपिज्ञलकृतं सान्त्वनम्	
वैशम्पायनार्थं प्रक्षः	449	महाश्वेतोपदेशात्कादम्बर्याश्वन्द्रापीड-	
स्कन्धानारलोकेभ्यो वैशम्पायनवृत	तान्त-	वेहरक्षा ••	The second of th
श्रवणम्	443	शरीरस्य निर्विकारतया सर्वेषां प्रमोद	计二层计算式通道 医医乳管 医二氏试验检尿
वैशम्पायनवृत्तान्तः	444-446	दूतानां कुमारदशेनाग्रहः	
	448	दूतानां सान्त्वनम्	
चन्द्रापीडस्य चेतसि चिन्ता	469	दृतैः सह ल्रितकप्रेषणम्	
पटमण्डपे दैनिककार्यकरणम्	५६३	देवमन्दिरे विलासवला द्वानामाहान	
मध्याद्वः	··· 464	अशुभमनुमाय तस्या विलापः	
지난 생각 사람들이 되었다. 하는 사람들은 사람들은 사람들이 되었다.	440	तारापीडस्थागमनम्	化化二十字 化二十字 医自体 医自体 医多种皮肤
पितुश्चन्त्रापीडोपरि संदेहः	५७१	राज्ञा विलासवत्याः सान्त्रनम्	
	५७३	सर्वं वृत्तं श्रुला राज्ञो मरणाध्यवसायः	
वैशम्पायनतिरस्कारः	eee lywy .	शुकनासस्य सान्त्वनम्	SECULIE OF SECULIES SECURITION OF THE PROPERTY.
तारापीडस्य ग्रुकनासपरिवोधनम्			. 684
चन्द्रापीडस्य यात्राज्ञमतियाचनम्	468-469	अच्छोदतीरे मेघनादस्याभिगमनम्	44 4

कादम्बरी।

तिषया:	वृष्ठाद्धाः	विषयाः	प्रधाद्धा
विलासनलाः शोकः ••• ···	६६९	दीनप्रार्थनोत्तरमपि पक्षणे नयनम् •••	६८९-९२
कादम्बर्या दर्शनमालापश्च		चण्डालकन्यया पज्जरबन्धः	६९३
तारा गीडस्य परिशमः	1	निर्वेदात् शुक्तस्य भोजनादित्यागः	684
चन्द्रापीडादीनां जन्मप्रश्नः '	1	राज्ञो जन्मान्तरस्मरणम्	680
पुनः पूर्वावस्थाप्राप्तिप्रश्नः		शुक्तस्य राज्ञश्र वारीरचागः	ESS
गोष्ठीं भड़कत्वा जाबालेस थानम्		वसन्तागमने कादम्बयुत्कण्ठा •••	909
शुकरूपपुण्डरीकेण सह कपिजलसमागमः	4.74	चन्द्रापी इस्योजीवनं पुण्डरी कस्यागमनं च	plageo
कपिजलस्य श्वेतकेत्वादिवृत्तनिवेदनम्		कपिश्नलद्वारा श्वेतकेतुसंदेशः	७०७
जाबाल्याश्रमं त्यक्त्वा शुक्रस्योडुगनम्		चन्द्रावीडपुण्डरीकयार्विवाहः	७०९
वृक्षे निद्रितस्य तस्य चण्डालहस्ते गमनम्		चन्द्रापीडादीनां सुखलाभः	999

काद्रम्बरी

- DARKE-

पूर्वभागः।

रजोजुषे जन्मनि सत्त्वयुत्तये स्थितौ प्रजानां प्रलये तमः स्पृशे । अजाय सर्गस्थितिनाशहेतवे त्रयीमयाय त्रिगुणात्मने नमः ॥ १ ॥

> श्रेयःश्रीललनाविलासकुशलः पायादपायात्स वः श्रीमनाभिनरेन्द्रसनुरमरेः संसेव्यमानान्तिकः । रेजे यस्य कचावली भुजशिरोदेशे छठनती प्रभो-र्लमा शैवलमझरी भवसरित्पारं प्रयातः किस ॥ सर्वेऽन्ये जनतानिषेविततया मानाभिभूता भृशं मन्यन्ते तृणविज्ञलोकमखिलं दुर्वदिबद्धारायाः । कुत्ह्रेश्वर्यज्ञुषापि येन सुधिया देवेन्द्रसेन्याङ्किणा नैवाकारि कदापि गर्वमलिनं चेतः स शान्तिः श्रेये ॥ यत्कीर्तिर्धवलीचकार सहसा ब्रह्माण्डभाण्डोद्रं दाशाहींऽपि तदन्तरा निपतितः सद्यो न संलक्षितः । तेनाद्यापि निरीश्वरं जगदिदं जल्पन्ति सांख्यादयः स श्रीनेमिजिनेश्वरो भवसृतां देयादमन्दां सदम् ॥ मार्त्रि न्यस्तद्विजिह्वाधिपतिफणगणस्पष्टसंरम्भदम्भा-दत्ते यः सप्तविश्वाद्भतपरममनोहारिसाम्राज्यलक्ष्मीम् । नम्राङ्खर्गिमौलिप्रकरमणिलसत्कान्तिभिश्वित्रिताङ्घः स श्रीपार्श्वाधिराजो भवत भवभिदे पार्श्वसंसेव्यमानः॥ यद्वाचामधिकां विलासपदवीमीहेद् मृशं भारती यत्सत्त्वैकपरम्परां कलियेतुं सिंहोऽङ्कदम्भादियात् । यत्सीन्दर्यदिद्दक्षयेव समभूदक्षणां सहसं हरेः स श्रीवीरविभर्ददात भविनां शश्वन्मनोवाञ्छितम् ॥ श्रीमत्तपःपक्षसहस्रदीधितिः श्रीहीरसूरिः समभून्महोदयः । यद्वकसौन्दर्यगुणं विलोकयन्ययौ सुरौघः किस् निर्निमेषताम् ॥ अनन्यसौजन्यगुणैर्गरीयान्विशिष्टशिष्टाचरणैर्वरीयान् । तत्पट्टपाथोनिधिपूर्णचन्द्रो विराजते श्रीविजयादिसेनः ॥ तत्पद्दोदयच्लावलम्बपूर्णेन्द्रसंनिभः श्रीमान् । श्रीविजयतिलकस्रिभ्रीरेगुणैर्भूषितो जयति ॥

टिप्प०—कविशुवनभास्ततीं तां सरस्वतीं सादरं समधिगम्य।
कादम्बरीमनवां चतुराश्चवकेण सेवन्ताम् ॥ १ ॥

1 प्राचीनोपखब्धोयं पाठो न सम्यक् । 'श्रिथे' इति स्यात् । अन्यथा 'शान्तिः' दृत्यन्न द्वितीयाः
वाक्यभेदो वा भवेत् ॥

तत्संप्रदाये प्रथितप्रभावो बभूव दानिर्षरितप्रसिद्धः ।
यदीयवैराग्यकथां प्रवक्तं प्राप्तो गुरुः किं हरिसंनिधानम् ॥
तद्दीक्षितानेकविनेयवर्गमुक्तालतामध्यमणिप्रकारः ।
श्रीवाचकेन्द्रः सकलादिचन्द्रो वभूव विश्वाद्धतवाग्विलासः ॥
श्रीस्रचन्द्रः समभूत्तदीयशिष्यायणीन्यीयविदां वरेण्यः ।
यक्तक्युक्तया त्रिदिवं निषेवे तिरस्कृतश्चित्रशिखण्डिजोऽपि ॥
तदीयपादाम्बुजचन्नशिको विराजतेऽद्धा हरिधीसखाभः ।
श्रीवाचकः संप्रति भानुचन्द्रो ह्यक्ववरक्षमापतिदक्तमानः ॥
श्रीशाहिचेतोव्जषडिक्कतुल्यः श्रीसिद्धचन्द्रोऽस्ति मदीयशिष्यः ।
कादम्बरीवृत्तिरियं तदीयमनोमुदे तेन मया प्रतैन्यते ॥

इह हि विशिष्टशिष्टाचारानुमितश्चितवोधितकर्तव्यताकं प्रारिप्सितविद्मविधातफलकं हिरण्यगर्भनमस्कारा-त्मकं मङ्गलमाचरति -रजोजुष इति । अजाय खयंभुवे नम इत्यन्वयः । किंभूताय । प्रजानां जन्मनि सृष्टिकाले रजोजुषे रजोगुणयुक्ताय । पुनः किंविशिष्टाय । प्रजानां स्थिती स्थितिकाले सत्त्वयृत्तये सरवस्य वृत्तिर्यस्मिन् । सत्त्वगुणयुक्तायेत्यर्थः । पुनः किंलक्षणाय । प्रजानां प्रलये विनाशकाले तमःस्पृशे तमोगुणयुक्ताय । अमीषां च गुणानां लक्षणम् 'सत्त्वं लघु प्रकाशकं च, चलमनष्टम्भकं च रजः, गुर्वावरणं च तमः' इति द्रष्टव्यम् । जन्मनि स्थितौ प्रलये चेति निमित्तसप्तमी वा । पुनः किविशिष्टाय । सर्गस्थितिनाशहेतवे प्रजानामित्यस्य सर्वत्रानुषङ्गः । तेन प्रजानां सर्गः स्थितिश्व नाराश्व तेषां हेतवे कारणीभूताय । पुनः किंळक्षणाय । त्रयीमयाय । त्रयी ब्रह्मविष्णुमहेशानाम् । वेदानां वा त्रयी । तन्मयाय तत्स्वरूपाय । पुनः किविशिष्टाय । त्रिगुणात्मने ब्रह्मविष्णुमहेशात्मकत्वेन तत्तद्धणयोगात्रिगुणात्मकाय । सत्त्वरजस्तमोगुणखरू-पायेत्यर्थः । तादशाय पितामहाय नम इति प्राचीनव्याख्या ॥ अत्र च व्याख्याने विधेः सृष्टिमात्रकर्तृत्वेन केवलं रजोगुणस्यैव संबन्धात्रिगुणात्मकत्वमतिविरुद्धम् । किं च विधेस्तमोगुणवत्त्वे सत्त्वगुणवत्त्वे वा शिवत्वं विष्णुत्वं च व्यपदिस्येत । एतेषां त्रयाणां गुणभेदादेव मूर्तिभेद इति पौराणिकाः अपि च पूर्वाधें जन्मस्थिति-मुख्यकर्तृत्वस्य रजोजुषे सत्त्ववृत्तये तमः स्पृशं इत्यनेन त्रिगुणात्मकत्वस्यापि चोक्तत्वेन पुनवत्तरार्धे सर्गस्थिति-नाराहेतव इति त्रिगुणात्मन इति च पुनरुक्तं स्यादिति प्रकारान्तरेण व्याख्यास्यामः-अजाय कूटस्थ-नित्याय परब्रह्मणे नम इत्यन्वयः । किंभूताय । प्रजानां सर्गस्थितिनाशहेतवे । प्रजानामित्यनित्यमात्रपदा-र्थोपलक्षकम् । तेनानित्यपदार्थानां सर्गस्थितिनाशकारणायैत्यर्थः । अनित्यपदार्थानां सृष्टिस्थितिनाशहेतुत्वं च श्चितिसिद्धम् । 'जगत्कारणं ब्रह्म' इति श्चतेः। पुनः किंभूताय। त्रयीमयाय । त्रयी वेदानां त्रयी तत्स्व-रूपाय । 'वेद एव परं ब्रह्म' इत्युक्तत्वात् । यदा । त्रयी ब्रह्मविष्णुमहेशानां त्रयी तत्खरूपाय । यथा मृद ज्रपन्नेऽपि घटे मृत्मय इति व्यवहारस्तथा ब्रह्मणस्त्रयाणामुत्पादकत्वेऽपि त्रयीमयत्वव्यवहारः समुचितः । ब्रह्मविष्णुमहेशास्त्रयो जीवा एवेति वेदान्तिनः। अत एव त्रिगुणात्मकाय। मेदामेदविवक्षयेत्यर्थः। तस्य परब्रह्मणः कथं ब्रह्मविष्णुमहेशात्मकत्वमत आह—प्रजानां जन्मनि सष्टौ रजोजुदं प्रजापतिस्तत्खरूपायेत्यर्थः । पुनः प्रजानां स्थितौ सत्त्ववृत्तिर्विष्णुस्तत्स्वरूपाय । पुनः प्रजानां प्रलये तमःस्युक् शिवस्तत्स्वरूपाय । यथैकस्यैव स्फटिकस्य नीलपीतादिगुणसंबन्धानीलः पीत इति व्यवहारस्तथैकस्यैव परब्रह्मणः सृष्टिकाले रजोगुणसंबन्धाद्रक्षेति, स्थितिकाछे सत्त्वसंबन्धाद्विष्णुरिति, प्रलये तमःसंबन्धादीश्वर इति व्यवहारः । तेन परब्रह्मण एवार्यं नमस्कार इति किं बहुना ॥ १ ॥

टिप्प०—1 सिषेवे इति स्वात् । 2 अक्षरवृद्धा छन्दोभङ्गः । 3 अजाय इत्यस्य पितामहाय (ब्रह्मणे) इति स्वयमर्थं विधाय खण्डनिमंदं टीकाकृतः स्वस्थैव खण्डनं न्तम् । न जायते इत्यजः अजन्मा आदि- प्रणः परमात्मैवात्र अजपदेन गृद्धते, न ब्रह्मा । सर्गस्थितिनाशहेतवे इत्यनेन एकमात्रस्य परमात्मनोऽस्थैव सन्तादिगुणभेदात्रिम् तिन्यपदेश इत्युत्तरार्दे स्चनात् । स्रोयमर्थः स्वीकृतस्तेन स्वपाण्डित्यं प्रथितुमन्ते । एवमेवाभेपि मन्यस्वारस्यमविचिन्त्य यक्तिब्रिह्मवास्यानं स्थालीपुलाकन्यायेनारमभ सूचितमित्यकं विद्वस्य ।

जयन्ति बाणासुरमौिललालिता दशास्यचूडामणिचक्रचुम्बनः । सुरासुराधीशशिखान्तशायिनो भवच्छिद्द्यम्बकपादपांसवः ॥ २ ॥ जयत्युपेन्द्रः स चकार दूरतो विभित्सया यः क्षणलैड्धलक्ष्यया । हशैव कोपारुणया रिपोर्ह्यः स्वयं भयाद्वित्रमिवास्त्रपाटलम् ॥ ३ ॥ नमामि भैत्सोश्चरणाम्बुजह्रयं सशेखरैमींखरिभिः कृतार्चनम् । समस्तसामन्तिकरीटवेदिकाविटङ्कपीठोङ्खितारुणाङ्गुलि ॥ ४ ॥ अकारणाविष्कृतवैरदारुणाद्सज्जनात्कस्य भयं न जायते । विषं महाहेरिव यस्य दुर्वचः सुदुःसहं संनिहितं सदा मुखे॥ ५ ॥ कदु कणन्तो मलदायकाः खलास्तुदन्त्यलं बन्धनश्रङ्खला इव । मनस्तु साधुष्वनिभिः पदे पदे हरन्ति सन्तो मणिनूपुरा इव ॥ ६ ॥

जयम्तीति । त्र्यम्बकस्य शिवस्य पादपांसवश्चरणरेणवो जयन्ति । सर्वोत्कर्षेण वर्तन्त इत्यर्थः । कथंभूताः । वाणासुरेति । वाणो बाणनामासुरत्तस्य मौलिना मुकुटेन मस्तकेन वा लालिताः परिचिताः । पुनः किविशिष्टाः । द्वास्येति । दशास्यो रावणस्तस्य चूडामणयः शिरोमणयस्तेषां चकं समृहं चुम्बन्ति स्पृशन्तीत्येवंशीलाः । पुनः किविशिष्टाः । सुरेति । सुराश्चासुराश्च तेषामधीशाः स्वामिनस्तेषां शिखाः चूडास्तासामन्तः प्रान्तस्तन्न शेरत इत्यवंशीलाः । पुनः किविशिष्टाः । भवच्छिदः । संसारविच्छेदिन इत्यर्थः । अत्र पूर्वविशेषणत्रयेण परमेश्वरचरणरजसः परमैश्वर्यं भवच्छिद इत्यनेन च संसारिणां संसारदुःखनिवारकत्वमुक्तमिति ॥ २ ॥

जयतीति । स उपेन्द्रो विष्णुर्चिसिंहावतारी जयति सर्वोत्कृष्टत्वेन वर्तते । स कः । यो मृसिंहो बिभि-त्सया भेतु भिच्छ्या दूरतो दूरादिव क्षणं लब्धं लक्ष्यमवलोकनैकाप्रत्वं यया अत एव कोपेन रोषेण अरुणया आरक्तया हशैव दृष्ट्यैव रिपोः शत्रोहिंरण्यकिश्योः उरो वक्षःस्थलमसं रुधिरं तद्वत्पाटलमारक्तं चकार । भयाद्विदारणभीत्या स्वयमेव भिज्ञमिवेति कवेरुत्प्रेक्षा ॥ ३ ॥

शश्वद्वरोर्नमस्कारं छुवंशाह — नमामीति । मत्युरिति गुरोर्नाम । क्वित्तु 'भर्त्युः' इति पाठः । तस्य चरणां-म्बुजद्वयं पादकमलयुगलं नमामि नमस्करोमि । किंभूतम् । सशेखरेः समुकुटैमींखरिभिः क्षात्रियविशेषेः छतं विहित्त-मर्चनं पूजनं यस्य तत्तथा । पुनः किंविशिष्टम् । समस्तिति । समस्ताः समग्रा ये सामन्ता विषयान्तरराजानस्तेषां किरीटानि कोटीराण्येव वेदिका परिष्कृता भूमिः । विस्तिर्णत्वात्तसाम्यम् । तस्या विटङ्को मध्य उष्वतप्रदेशः । विटङ्कशब्दस्य कपोतायाधारभूतकाष्टवाचित्वेऽप्यत्र लक्षणयोद्यत्वमात्रवाचित्वम् । विटङ्क एव पीठं स्थलं तत्रोक्रुठिता ष्ट्रष्टा अत एवारुणा रक्षाः । तत्रस्यरक्षादिसंबन्धात्स्वभावेन चारुणा अङ्गलयः करशास्त्रा यस्येति तत्तथा ॥४॥

अकारणेति। असंज्ञनात्खलात्कस्य साधोर्भयं साध्वसं न जायते न भवति । अपितु सर्वस्यापि भवतीत्यर्थः । कथंभूतादसज्जनात् । अकारणेत्यादि । अकारणमनिमित्तमेवाविष्कृतं प्रकटीकृतं यद्वैरं विरोधः तेन दारुणात् क्रूरािकष्टुरात् । यस्य खलस्य सदा निरन्तरं मुख आनने संनिहिनं निकटस्थं दुर्वचो दुष्टवचनं सुदुःसहमत्यन्तोद्विन-जनकं भवति । यथा महाहेर्महोरगस्य विषं गरलं मुखे संनिहितं परमसंतापकत्वाद्वःसहमित्युपमा ॥ ५ ॥

कट्विति । खला दुर्जनाः साधून्सजनानलमत्यर्थं तुदन्ति पीडयन्ति । किं कुर्वन्तः । कणन्तो रटन्तः । किम् । कटु । अर्थाद्ववेचनमित्यर्थः । पुनः किंविशिष्टाः । मलदायकाः मलो मिथ्याकलङ्कस्तस्य दायकाः । आरोपका इत्यर्थः । क इव । बन्धनश्रङ्खला इव । बन्धनं मनुष्यादेस्तदर्थं शृङ्खला लोहनिगडा इव । तेऽपि

टिप्प०—1 नास्तवे तु 'भर्नोः' इति पाटः । भर्नोः हरि-हरयोरिति तद्रश्रेः । 2 कटु यथा खास्रथा क्रणन्तः शब्दायमानाः । सुभाषितं हारि विशस्यो गलान दुर्जनस्याकेरिपोरिवामृतम् ।
तदेव धत्ते हृद्येन सज्जनो हरिर्महारत्नमिवातिनर्मलम् ॥ ७॥
स्फुरत्कलालापविलासकोमला करोति रागं हृदि कौतुकाधिकम् ।
रसेन शच्यां स्वयमभ्युपागता कथा जनस्याभिनवा वधूरिव ॥ ८॥
हरित कं नोज्वलदीपकोपमैनेवैः पदार्थेरुपपादिताः कथाः ।
निरन्तरस्रेषधनाः सुजातयो महास्रजश्चम्पकसुद्धलेरिव ॥ ९॥
बभूव वात्स्यायनवंशसंभवो हिजो जगद्गीतगुणोऽप्रणीः सताम् ।
अनेकगुप्तार्चितपादपङ्कजः कुवेरनामांश इव स्वयंभुवः ॥ १०॥

कटु कुत्सितं शब्दायमाना मलः खर्मपर्कात्खमालिन्यं तस्यारोपकाः खाच्छन्येन गतागतावरोधका भवन्तीति । उत्तरार्धेन साधून्सौति—सन्तः सुजनास्तु साधुध्वनिभिर्मनोहारिशब्दैर्वचनैः पदे पदे शब्दे शब्दे प्रतिक्षणं वा, मनश्चित्तं हरन्ति गृह्णन्ति । क इव । यथा मणिखचिता नूपुरा मजीराणि पदे पदे अर्थात्कामिनीनां चरणप्रक्षेपे प्रक्षेपे साधुध्वनिभिर्मञ्जलसिज्जितहेदयहारिणो भवन्तीत्युपमा ॥ ६ ॥

सुभाषितमिति। सुभाषितं सुकान्यादि हारि मनोहार्यपि दुर्जनस्य खलस्य गलात् कण्ठानिगरणादधो न विश्वाति न गच्छति। हृदयग्रन्यत्वादिति भावः। कस्पेव। अर्करिपोः पीयमानममृतं यथा न हृदग्रं विश्वाति पूर्वीक्तहेतोरेव। तदेव सुभाषितं सज्जनो गुणब्राहको हृदयेन स्वान्तेन धत्ते धारयति। स हृदयगतत्वाच कदाचिद्विस्मरतीति भावः। यथा हृरिः विष्णुर्नारायणो हृदयेन वक्षःस्थलेनातिनिर्मलं स्वच्छं महारतं कौस्तुभं दधाति॥ ७॥

स्पुरदिति । अभिनवा कथा गद्यपद्यमयी रसेन शृज्ञारादिना कृत्वा जनस्य सहृदयजनस्य हृद्यन्तःकरणे कौतुकं कुत्तह्रलमधिकं यस्मिस्तत्कौतुकाधिकम् । कौतुकपूर्णमिस्पर्थः । तादृष्यं रागं प्रीतिं करोति जनयति । किंभूता । स्पुरदिति । स्पुरचन्नत्कलो मधुरो य आलापः शब्दरचना तस्य विलासो माधुर्यं तेन कोमला मृद्धी । अन्यत्रापि कथायामालापादिकं भवत्येवेति ध्वनिः । पुनः किंविशिष्टा । शय्यामभ्युपागता प्राप्ता । 'श्वाप्या तल्पे शब्दगुम्फे' इत्यनेकाथः । यथाभिनवा नवोढा वध्ः रसेन प्रेम्णा स्वयमेव अर्थाद्भर्तृजनस्य शाय्या पत्यङ्कमागता कौतुकमनुरागं च करोति । किंभूता वधः । स्पुरन् प्रसर्पन्यः कलो मनद्र आलापविलासो वचनव्यापारस्तेन कोमला सुनदरा । 'कोमलं मृदु सुनदरे' इति विश्वः ॥ ८ ॥

हरन्तीति । नवैः खबुद्धैव रचितैः पदार्थैः पदानां शब्दानामधैरभिष्ठेयैः उपपादिता निर्मिता रचिताः स्था गद्यपद्यादिप्रबन्धाः कं सहृदयं जनं न हरन्ति न वशीकुर्वन्ति । सर्वस्यापि मनोहारिण्यो भवन्तीति भावः । कीहरौः पदार्थैः । उज्ज्वलदीपकोपमैरज्ज्वलः प्रकटो दीपकोऽलंकारविशेष उपमा च येषु ते तथा तैः । 'श्रृङ्कारः शुचिरुज्ज्वलः' इत्यमरः । कीहरूयः कथाः । निरन्तरेति । निरन्तरमञ्यवधानं प्रतिपदं ना । उपमानोपमेययोरर्थसाम्यरूपः शब्दसाम्यरूपो वा यः श्रृष्ठपत्तेन घना बहुलतराः । पुनः किंमृताः । सुज्जातय हित । सुष्ठु जातिश्लन्दोविशेषो यास । यद्या । सुष्ठु जातिः खरूपं यासां ता इव । यथा नवैरम्लानेश्वम्पककुष्कालैहंमपुष्पकमुकुलैरुपपादिता महास्रजो महामाला मनो हरन्ति । अत्र यद्यपि कुष्कान् लैर्मालानिर्माणे नातीव रम्यत्वं तथाप्यिमक्षणे विकासोन्मुखकुष्कालैर्मालानिर्माणे त्वौचित्यमेव । कीहरीश्व-मपककुष्कालैः । उज्ज्वलो यो दीपकः प्रदीपस्तदुपमैस्तत्तुल्यैः । किंमूताः सजः । निरन्तरं यः श्लेषो प्रथमा तेन घना निविद्याः । पुनः किंमूताः । सुष्टु जातयो जातीपुष्पाणि यासु ताः ॥ ९ ॥

कीर्छनुवृत्त्यर्थं खवंदयानाह— वभूवेति । कुवेरनामा द्विजो ब्राह्मणो वभूवासीत् । कथंभूतः । वात्स्या-यन इति । वात्स्यायननामा ऋषिस्तस्यायं वात्स्यायनो वंशोऽन्वयस्तस्मिन्संभवः समुत्पन्नः । वत्सगोत्रीय इत्यर्थः । द्विज इति च द्विजोत्कृष्टत्वस्चनार्थम् । यथा गजमात्रस्य वन्तवत्त्वेऽप्युत्कृष्टवन्ते दन्तीति प्रयोगः । पुनः कीदशः । जगदिति । जगति विश्वस्मिनुद्रीता उत्प्राबल्येन गानविषयीकृता गुणाः शौर्यादयो यस्य सं

जवास यस्य श्रुतिशान्तकसमये सदा पुरोडाशपवित्रिताधरे ।
सरस्वती सोमकषायितोदरे समस्तशास्त्रस्मृतिवन्धुरे गुले ॥ ११ ॥
जगुर्गृहेऽभ्यस्तसमस्तवाद्मयः ससारिकः पञ्जरवर्तिभः शुकेः ।
निगृह्यमाणा वटवः पदे पदे यजूषि सामानि च यस्य शङ्किताः ॥ १२ ॥
हिरण्यगभी भुवनाण्डकादिव क्षपाकरः क्षीरमहार्णवादिव ।
अभूत्सुपणी विनतोदरादिव द्विजन्मनामर्थपतिः पतिस्ततः ॥ १३ ॥
विवृण्वतो यस्य विसारि वाङ्मयं दिने दिने शिष्यगणा नवा नवाः ।
उषःसु छगाः अवणेऽधिकां श्रियं प्रचिकरे चन्दनपञ्चवा इव ॥ १४ ॥

तथा। पुनः कीदशः। सताम् अग्रणीः साधूनामग्रेसरः। किंभूतः। अनेकेति । अनेकेऽसंख्या ये गुप्ता ग्रेप्तामाङ्किता वैश्यश्रद्वादयः। तषुक्तम्—'शर्मानतं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मानतं क्षत्रियस्य तु । ग्रुप्तदासात्मकं नामं प्रशस्तं वैश्यश्रद्वयोः ॥' इति । तैर्चितं पादपङ्कजं चरणसरोजं यस्य स तथा। पुनः कीदश इव । ख्यंभुवी ब्रह्मणोंऽशोऽवतार एकदेशरूप इव । अतिवैदिकत्वादिति भावः॥ १०॥

उवासेति । यस कुबेरद्विजस्य मुख आनने सरखती वाग्देन्युवास । वसित सेखर्थः । किभूते मुखे । श्रुतीति । श्रुतिभिवेदाध्ययमैः शान्तुमुणशमितं कत्मणं पापं यस्य तत्तथा । परमपित्र इत्यर्थः । पुनः कथंभूते । स्वेति । सदा सर्वकालं पुरोडाशेनाभिहीत्रे देवेभ्यो दत्तह्विःशेषेण पवित्रितः पावनीकृतोऽधर ओष्ठो यस्य तत्तथा तस्मिन् । पुनः किविशिष्टे । सोमिति । सोमेन सोमयागे सोमसंज्ञकलतारसेन कषायितं किचित्कद्वकीभृतमुद्दं मध्यभागो यस्य तत्तथा तस्मिन् । सोमस्य किचित्कद्वत्वादिति भावः । पुनः कीहशेः। समस्तिति । समस्तानि समग्राणि यानि शास्त्राणि न्यासादिप्रणीतस्त्रकृपाणि स्मृतयश्च मन्वादिप्रणीता धर्मनिवन्धास्तैर्वन्धुरम् । मनोहरमित्यर्थः । तस्मिन् ॥ १९ ॥

जगुरिति । यस्य कुबेरविप्रस्य गृहे बटवः विष्यभूता ब्रह्मचारिणः शिक्कताः सत्रासाः सन्तो यज्रिति । यज्ञवेदान् सामानि सामवेदांश्च जगुः । पठिन्त स्मेखर्थः । शिक्कतत्वे बीजमाह — किंभूता बटवः । निगृह्यमाणा निग्रहो निर्भर्तमं तेन त्रास्यमानाः । किस्मिन् । पदे पदे शुद्धपाठकैः शुकैः कीरैः । कथंभूतैसौः । ससारिकैः सारिकाभिः सह वर्तमानैः । अनेन सारिकाणामि विद्यावत्त्वं स्चितम् । पुनः कथंभूतैः । पञ्चरवर्तिभिनिति । पञ्चरे लोहशलाकानिर्मितं पक्षिगृहं तत्र वर्तिभिः । तिष्विष्ठेरित्यर्थः । पुनः कीहशैः । अभ्यस्तेति । अभ्यस्तं जिह्वाप्रवर्ति समस्तं समग्रं चतुर्वश्चविद्यात्मकं वाङ्ययं येषां ते तथा तैः । समस्तविद्यापारंगतैरित्यर्थः । अभ्यस्तं जिह्वाप्रवर्ति । वयं गुरुनिकटे कथयित्वा ताङनं कारयिष्यामः ।' ईहरां शुकवचनमाकर्ण्य ते भीताः सन्तः पठिनत बटवः । यहहे शुकानामप्येताहशज्ञानमिति तन्महिमोपवर्णनम् ॥ १२ ॥

िहरण्येति । ततः कुनेरादर्थपतिनामा पुत्रोऽभूत् । किंभूतः । द्विजन्मनां ब्राह्मणानां पतिः श्रेष्ठः । क्रः कस्मादिन । यथा भुननस्याण्डकं ब्रह्माण्डं तस्माद्धिरण्यगर्भः स्वयंभूः । हिरण्यगर्भोपमया नेदपारगत्नं स्चितम् । पुनः कः कस्मादिन । क्षीरमहाणेनाहुग्धोदधेः क्षपाकरः शशाङ्कः । क्षीरसमुद्रोत्थचन्द्रोपमया च समस्तजनाह्वादकत्नं स्चितम् । पुनः कः कस्मादिन । विनता पक्षिणी तस्या उदरात्कुक्षेः सुपर्णो गरुड इन । अनेन नारायणपरायणत्नं स्चितम् । गरुडपक्षे द्विजन्मनां पक्षिणाम् । ब्रह्मपक्षे चन्द्रपक्षे च द्विजन्मनां प्रतिरित्यपि योज्यम् ॥ १३॥

विवृण्यत इति । नवा नवा नूतनाः । उत्तरोत्तरं बुद्धिशालिन इति यावत् । एतादशाः शिष्यगणाश्च्यः व्यया यस्य अर्थपतेर्गुरोरिधकां श्रियं शोभां प्रचिकरे वितेनिरे । पुनः किंभूतस्य यस्य । दिने दिन उष्ण्या प्रातःसमयेषु विसारि विसरणशीलं वाद्यायं चतुर्दशिवद्यात्मकं विवृण्यतः । अध्यापयत इत्यर्थः । किंभूताः शिष्याः । श्रवणे गुरोर्वचनाकर्णने लगाः सावधानाः । यद्या । श्रवणे कर्णे लगाः । जगद्विदिता इत्यर्थः । क्

विधानसंपादितदानशोभितैः रफुरन्महावीरसनाथमूर्तिभिः ।
मखैरसंख्यैरजयत्सुरालयं सुखेन यो यूपकरेगैजैरिव ॥ १५ ॥
स चित्रभानुं तनयं महात्मनां सुतोत्तमानां श्रुतिशास्त्रशालिनाम् ।
अवाप मध्ये रफटिकोपेलोपमं क्रमेण कैलासमिव क्षमाभृताम् ॥ १६ ॥
महात्मनो यस्य सुदूरिनर्गताः कलङ्कमुक्तेन्दुकलामलिवषः ।
दिवन्मनः प्राविविद्यः कृतान्तरा गुणा नृसिंहस्य नैखाङ्करा इव ॥ १७ ॥
दिशामलीकालकभङ्गतां गतस्त्रयीवध्यूकर्णतमालपङ्गवः ।
चकार यस्याध्वरधूमसंचयो मलीमसः शुक्रतरं निजं यशः ॥ १८ ॥

इव । यथा चन्दनवृक्षस्य मलयजतरोः पळवाः किसलगानि नवा नवाः प्रतिदिनमम्लानाः श्रवणे कर्णे लगाः सम्तः सोभां कुर्वन्ति । रमण्या इति शेषः ॥ १४ ॥

विधानित । योऽर्थगतिरसंख्येरगण्येमेखेर्यक्षेः सुखेनाप्रयासेन सुरालयं खर्गमजयत् । आचकामेलर्थः । किम्तैमेखेः । विधानेति । विधानेन विध्युक्तमार्गण संपादितं विहितं यहानं ब्राह्मणेभ्यः स्वणीदिप्रतिपादनं तेन शोभितेः । विद्याद्यक्षिणैरिलर्थः । पुनः किम्तैः । स्फुरिति । स्फुरन्त उज्ज्वलन्तो ये महावीराः श्रीतामयस्तैः सनाथा सहिता मूर्तिः स्वरूपं येषां ते तथा तैः । अभित्रयसितैरिलर्थः । 'होमामिस्तु महाज्वालो महावीरः प्रवर्गवत्' इति कोक्षः । पुनः किम्तैः । यूपकरैरिति । यूपा यक्ते पञ्चन्धनार्थं स्वम्भिवशेषास्त एव करा हस्ता येषां ते तथा तैः । कैरिव गजिरिवेति यज्ञगजयोः शब्दसाम्येनोपमा । किम्तैर्गजैः । विधानेन मदोदेकार्थं गजादीनां दीयमानभक्ष्यविशेषेण । अत एव '…विधानपिण्डक्षेहस्रतिक्रपितवाहुरिमादिराजम्' इति माघे । तेन संपादितं निष्पन्तं यहानं मदजलं तेन शोभितैः । पुनः पक्षे स्फुरन्तः ग्रूरा ये महावीरा योद्धारस्तैः सनाथमूर्तिभः । अधिष्ठितेरिलर्थः । पुनः पक्षे यूपवयज्ञस्तम्भवत्वरः शुण्डादण्डो येषां ते तथा तैः ॥ १५ ॥

स इति । सोऽर्थपितः क्रमेण वंशकमेणेखर्थः । महात्मनां जितेन्द्रियाणां श्रुतिशास्त्रशालिनां श्रुतिशास्त्रालिनां श्रुतिशास्त्रालिनां श्रुतिशास्त्रालिनां श्रुतिशास्त्रालिनां श्रुतिशास्त्रालिनां श्रुतिशास्त्रालिनां श्रुतिशास्त्रालिनां श्रुतिशास्त्रालिनां स्वार्वे चित्रभानुसंग्नकं पुत्रमवाप लेमे । किंभूतम् । स्पार्वे । किंभूतानां स्वतिस्तानम् । क्षमाभृतां क्षान्तिसताम् । किंभूतिमव । कैलासिमव । पक्षे क्षमाभृतां भूधराणां मध्ये वर्षनित्यर्थः । पित्रे प्रमार्थः । पक्षे स्फटिकाश्मिनींनं स्फटिकमयत्वात्केलासस्येति ॥ १६ ॥

महिति । महात्मनो यस चित्रभानोर्गुणाः । अपिशब्दाध्याहारेण पितुः समाना अपि द्विषन्मनः शत्रूणा-भप्यम्तःकरणं प्राविविद्यः प्रवेशं चकुः । कि पुनः सज्जनानामिति । किंभूता गुणाः । सुदूरिनर्गताः । दिगन्तं गता इस्तर्थः । पुनः कीहशाः । करुङ्केति । कल्द्वेनाङ्कलक्षणेन सुक्तो वर्जितो य इन्दुश्चन्द्रस्तस्य कला षोडशों-ऽशस्तद्वदमला विशदा त्विन् कान्तिर्येषां ते तथा । पुनः कीहशाः । कृतेति । कृतं निष्पादितमन्तरमवकाशः प्रवेशपद्धतिरिति यावत्, यस्ते तथा । कस्य क इत्र । चित्रहस्य विष्णोर्नसाङ्कराः पुनर्भवाप्रभागा इत् । यथा कृतिहस्य नखाङ्करा द्विषद्धद्यं प्रविष्टास्तथैतेऽपीति भावः ॥ १०॥

दिशामिति । यस्य चित्रभानोर्मलीमसोऽप्यध्वरधूमसंचयो यज्ञधूमसमूहो निजं सकीयं यशः शुक्रतर-मतिशयेनोज्वलं चकार विद्ध इति विशेषोक्तिः । किविशिष्टोऽध्वरधूमसंचयः । दिशामिति । दिग्वधूनाम-क्रीके ललाटदेशेऽलकभज्ञतामलकाश्चूर्णकुन्तलास्तेषां भङ्गो रचनाविशेषस्तस्य भावस्तत्ता तां गतः प्राप्तः । एतेना-जसं कतुसमूहविधानेन धूमस्य दिगन्तन्यापित्वं सूचितमिति । पुनः किविशिष्टः । त्रयीति । त्रयी वेदत्रयी सैव षधूस्तस्याः । कर्णे श्रोत्रे तमालपहव इव तमालपहवः । श्यामत्वसाधम्योत्तमालकिसलयेनोपमानम् ॥ १८ ॥ सरस्वतीपाणिसरोजसंपुटप्रमृष्टहोमश्रमशीकराम्भसः । यशोंऽशुशुक्कीकृतसप्तविष्टपात्ततः सुतो बाण इति व्यजायत ॥ १९ ॥ द्विजेन तेनाक्षतकण्ठकौण्ठ्यया महामनोमोहमलीमसान्धया । अलक्षवेदग्ध्यविलासमुग्धया धिया निबद्धेयमतिद्वयी कथा ॥ २० ॥

आसीद्शेषनरपतिशिरःसमभ्यचितशासनः पाकशासन इवापरः, चतुरुद्धिमालामे-खलाया भुवो भर्ता, प्रतापानुरागावनतसमस्तसामन्तचकः, चक्रवर्तिलक्षणोपेतः, चक्रधर

सरस्वतीति । ततिश्वत्रभानोर्वाण इति वाणाभिधानः सुतः पुत्रो व्यजायताभवत् । किविशिष्टात्ततः । सरस्वतीति । सरस्वत्या भारत्याः पाणिसरोजसंपुटेन हस्तकमळयुग्मेन स्वयमेव प्रमृष्टं प्रोव्छितं होमादि- कर्मसंबिन्ध श्रमस्य खेदस्य शीकराम्भः प्रस्वेदजलं यस्य स तथा तस्मात् । पुनः कर्षमृतात् । यशा इति । यशासः कीतेंरशवो वीप्तयस्तैः ग्रुक्कीकृतानि ग्रुश्रीकृतानि सप्त रिवतुरगप्रमितानि विष्टपानि भुवनानि येन स तथा तस्मात् । 'विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः ॥ १९ ॥

द्विजेनेति । इदानीं बाणः कथां चिकीर्षुरितितीक्षणबुद्धिरप्यहंकारं निराकुर्वन्नाह — तेनेति । तेन बाणेन द्विजेनेयं कादम्बरीरूपा कथा थिया बुद्धेव निबद्धा प्रथिता । पूर्व बुद्ध्यारूढीकुल पश्चालिखितीत भावः । समुद्रसमकादम्बरीकथोपबन्धने थियः सामध्ये ज्ञात्वापि 'मन्दः कवियशःप्राथीं' इत्यादिवद्धियो मान्यसे- बारोपयित — अक्षतिति । अक्षतमच्छिनं कण्ठे गले कीण्ठ्यं कुण्ठता यस्याः सा तथा तया । कण्ठेऽपि कुण्ठिता किमुत सभायामपीति भावः । पुनः कथंभूतया । महोति । महानुत्कृष्टो यो मनोमोहश्चित्तिवकलता तेन मलीमसा मलिना चासावन्धा चेति तया । पुनः कथंभृतया । अलङ्क्षेति । अलङ्क्षेऽप्राप्तो यो वैदम्ध्य- विलासश्चातुर्यलील तेन मुग्धाऽप्रगल्भा तया । एतादश्यापि बुद्धा रचिता कथा । अतिद्वयीति विशेषणबला- द्वदेरितितीक्ष्णत्वं फलितम् । द्वर्यी चृहत्कथां वासवदत्तां चातिकान्तेत्वर्थः ॥ २०॥

'प्रसिद्धो वापि वर्ण्यः स्यान्महीपालोऽथवा । प्रख्यातिमितिहासादेहत्पाद्यं कविकिष्पतम् । मिश्रं च संकरात् प्रख्यातीत्पाद्यमिश्रत्वमेदान्नेधापि तिन्नधा । प्रख्यातिमितिहासादेहत्पाद्यं कविकिष्पतम् । मिश्रं च संकरात् इत्यादेहक्तभेदानां काव्यनाटकचम्पूनां मध्ये 'गद्यपद्यमयी चम्पूर्द्विधा स्थावनित् च या । राजवर्णनमादी स्यावनित्वेष्ठं ततः । तथा चामुकमन्यस्मिन्न तु तन्नृषु कुत्रचित् ॥' यथा — 'श्र्ल्संबन्धो देवतायतनेषु न चृषु' इति नलचम्प्याम् । तथात्रैवान्ने 'चित्रकर्मसु वर्णसंकरो न मनुष्येषु' इत्यादि । चम्पूर्व्यक्षणगुक्तां कादम्बरीसंज्ञिकां कथामारचयति — आसीदिति । श्र्रक्तो नाम राजासीदिति दूरेणान्वयः । अथ राजानं विशेषयन्नाह—अशेषिति । अशेषाः समग्रा ये नरपतयो राजानस्तेषां शिरांस्युत्तमान्नानि तैः समभ्याचितं सादरतया गृहीतं शासनमान्ना यस्य स तथा । सर्वेषामान्नापको न त्वान्नाकरः । अत एवापरो भिन्नः पाकशासन इव । इन्द्रसाम्यम् । चानुरिति । चत्वारश्च त उद्ध्ययश्च चतुरुद्ध्यस्तेषां माला पङ्किः सैव मेखलाविधर्यस्यास्ताहर्या भुवः पृथिव्या भर्ता नायकः । प्रताप इति । प्रतापः कोश्रवण्डजं तेजः, अनुरागः क्षेहः ताभ्यामवनतं नन्नीभूतं समस्तं समग्रं सामन्तचकं सामन्तमण्डलं स्वदेशपर्यन्तवर्ति राजचकं यस्य तथा । अन्यदिप लोहचकममिप्रतापादवनतं भवतिति ध्यन्यते । चक्रति । चक्रवर्ती सार्वन

टिप्प॰—1 ह्रयं स्वसाद् हितीयमतिकान्ता, श्रहितीयेति वास्तवोऽर्थः । 2 सर्वाङ्गसंपूर्णीयं अमष्टी-काकृनमहाभागस्य । साहित्यलक्षणप्रन्थेषु काद्रम्यरी गद्यकान्यं 'कथा' परिगण्यते, न गद्यपद्यमयी सम्दूः । आदिगतपद्यान्यासाद्य विस्मृतवान्पद्यां विद्याविकलः सोयम् । कथालक्षणं प्रोक्तं तत्रैव—'क्रचिद्त्र मर्पेन् दार्या क्रचिद्वक्रापवक्रके । शादौ पद्यैनेमस्कारः खलादेर्युक्तकीर्तनम् ॥' इति । इव करकमलोपलक्ष्यमाणशङ्ख्यकलाङ्कनः, हर इव जितमन्मथः, गुह इवाप्रतिहत-शक्तिः, कमल्योनिरिव विमानीकृतराजहंसमण्डलः, जलधिरिव लक्ष्मीप्रसृतिः, गङ्गा-प्रवाह इव भगीरथपथप्रवृत्तः, रिवरिव प्रतिदिवसोपैजायमानोदयः, मेक्रिव सँकलोप-जीव्यमानपाद्च्लायः, दिग्गज इवानवरतप्रवृत्तदानाईकितकरः, कर्ता महाश्र्योणाम्, आहर्ता कत्नाम्, आदर्शः सर्वशास्त्राणाम्, उत्पत्तिः कलानाम्, कुलभवनं गुणानाम्, आगमः काव्यामृतरसानाम्, उदयशैलो मित्रमण्डलस्य, उत्पातकेतुरहितजनस्य, प्रवर्त-

भीमस्तस्य योनि लक्षणानि सामुद्रिकशास्त्रप्रतिपादितानि तैरुपेतः सहितः । पुनस्तमेव विशेषयन्नाह**्यक्रधर** इति । करकमछे हस्तपद्म उपलक्ष्यमाणं दर्यमानं शङ्खचकाकारं च रेखोपरेखाखरूपं लाञ्छनं चिह्नं यस्य स तथा। क इव। चक्रघर इव चिष्णुरिव । सोऽपि शङ्खचकायुधलाञ्छतकरः स्यादित्युपमानोपमेयभावः। हर इवेति । जितो निर्जितो मन्मथजनकत्वान्मन्मथानीन्द्रियाणि येन स तथा । क इव । हर इव शंभुरिव । सोऽपि जितमन्मथः स्यादित्युभयोः साम्यम् । गृह इवेति । अप्रतिहताऽकुण्ठिता शक्तिः सामर्थ्य यस्येति स तथा । क इव । गुह इव कार्तिकेय इव । सोऽप्यप्रतिहतशक्तिः स्यादित्यभयोः साम्यम् । एतत्पक्षे शक्तिरस्रविशेषः । अत एव 'बाण्मातुरः शक्तिधरः' इत्यमरः । विगतेति । विगतो मानो दर्पो यस्य तिद्वमानं तथा कृतं राजहंसानां श्रेष्ठनृपाणां मण्डलं वृन्दं येन स तथा। क इव। कमलयोनिरिव विधातेव । एतरपक्षे विमानं देवयानं तत्खरूपीकृतं राजहंसानां पक्षिविशेषाणां मण्डलं येन स तथा । हंसाधिरूढत्वादिति भावः । 'देवयानं विमानं स्यात्' इत्यमरः । 'राजहंसास्तु ते चझुचरणैरतिलोहितैः' इलामरः । जलधीति । लक्ष्मीः संपत्तिः शोभा वा । 'लक्ष्मीरकाया च शोभायाम्' इति हैमः । तस्याः श्रसतिरुत्पत्तिस्थानं शोभाया वा। क इव । जलधिरिव ससुद्र इव । सोऽपि लक्ष्म्या रमायाः शोभाया बोत्पत्तिस्थानं समुद्रमथनादेव तिचर्गमात् । तथा च जगद्विभूषितमिति शोभाजनकत्वमिति भावः । गङ्गेति । भगीर्थस्य राज्ञः पन्थाः पिर्तुणामुद्धारस्तन्न प्रवृत्तो लगः । क इव । गङ्गाप्रवाह इव सर्धुनीरय इव । सोऽपि भगीर्थपथप्रवृत्तः स्यात्तदनुयायित्वादित्युभयोः साम्यम् । रविरिति । प्रतिदिवसं प्रत्यहम् उपजायमानः जत्पद्यमान उद्यः संपत्तेरुदेको यस्य स तथा। क इव। रविरिव भानुरिव। सोऽपि निरन्तरमुदयाचलाजाय-मानोद्रमः स्यादित्युपमा । मेरुरिति । सकलैः समप्रैरर्थाक्षोकैरुपजीव्यमाना सेव्या पादच्छाया कान्तिर्यस्य स तथा। क इव । मेरुरिव स्वर्णादिरिव । स कथंभूतः । सकलैरर्थादेवैः अन्येषां तत्र प्रवेशाभावात् । उपजीव्याः पादाः प्रत्यन्तपर्वतास्तेषां छायाऽऽतपाभावो यस्य स तथा । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः' इत्यमरः । दिग्गज इति । अनवरतं निरन्तरं प्रवृतं कृतं यदानं जलसहितं देयद्रव्यं तेनादीकृतः स्तिमितः करो हस्तो यस्य स तथा। क इव । दिग्गज इव दिङ्गग इव । एतत्पक्षे निरन्तरप्रवृत्तं प्रचालितं यद्दानं मदः। 'मदो दानं प्रवृत्तिश्व' इति कोदाः। तेन स्तिमितः करः शुण्डादण्डो यस्य स तथेत्यपमा। कर्तेति । महाश्वर्याण्यनन्यकृतयुद्धावीन तेषां कर्जा निष्पादकः । आहतेति । कत्नां यज्ञानामाहर्ता कारकः । आदर्श इति । सर्वशास्त्राणां समप्रवाष्ट्रायानामादर्शो मुकुरः । तत्र तेषां प्रतिबिम्बितत्वादिति भावः । उत्पत्तिरिति । कलानामिति द्विसप्ततिप्रमिता याः कलाः शिल्पादिरूपास्तासामुत्पत्तिर्जन्मभः । गुणाना-मिति । गुणा गाम्भीर्यादयस्तेषां कुलभवनं परम्परास्थानम् । आगम इति । काव्यामृतेति । काव्यं कविकर्म तत्संबन्धिनो येऽमृतरसास्तेषामागम उद्गमहपः । उदयेति । मित्राणि सुहृदस्तेषां मण्डलं समुदायस्तस्योदय-शैलोऽभ्युन्नतेः स्थानम् । पक्षे मित्रमण्डलस्य सूर्यविम्बस्योदयशैलः । उदयाचलः । उत्पातिति । अहितजनस्य

दिप्पं —1 सौन्दर्येण (अथवा संयमातिशयेन) जितो मन्मथो येनेति सरहोऽर्थः। 2 भगी ऐंअर्थैसंपन्नः, रथपथे प्रवृत्तश्च। भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्थयतार्ककीर्तिषु हत्यमरः।

पाठा॰- १ 'पचीयमानो'. २ 'सकलमुवनो'; 'सकलमुवनतलो'. ३ 'बृहस्पतिरिव सकलशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः, दिग्गज'.

यिता गोष्ठीबन्धानाम्, आश्रयो रसिकानाम्, प्रत्यादेशो धनुष्मताम्, धौरेयः साहसिका-नाम्, अग्रणीर्विदग्धानाम्, वैनतेय इव विनतानन्दजननः, वैन्य इव चापकोटिसमुत्सा-रितारातिकुलाचली राजा श्रद्धको नाम।

नाम्नेव यो निर्भिन्नारातिहृदयो विरचितनारसिंहरूपाडम्बरम्, एकविक्रमाकान्तसकळ-भुवनतलो विकमत्रयायासितभुवनत्रयं च जहाँसेव वासुदेवम् । अतिचिरकाळलप्रमतिकान्त-क्रनृपतिसहस्रसंपर्भकलङ्कमिव क्षालयन्ती यस्य विमले क्रपाणधाराजले चिरमुवास राज-ळक्ष्मीः। यथा मनसि धर्मेण, कोषे यमेन, प्रसादे धनदेन, प्रतापे वहिना, भूजे भवा, दशि श्रिया, वाचि सरखत्या, मुखे शशिना, बले महता, प्रज्ञायां सुरगुहणा, रूपे मनसिजेन, तेजसि

शत्रुलोकस्योत्पातकेतुर्धमकेतुः । प्रवर्तयिति । गोष्ठीबन्धानां मधुरकथानां प्रवर्तयिता प्रवर्तकः । आश्रय इति । रिकानां रसवेत्तृणामाश्रयः आश्रयस्थानम् । प्रत्यादेशः इति । धनुष्मतां धनुर्धारिणां प्रसादेशो निराकर्ता । 'प्रखादेशो निराकृतिः' इति कोशः । सर्वधनुर्धरोत्कृष्ट इत्यर्थः । धौरेय इति । साहसिकानां सत्त्ववतां मध्ये धौरेयो धुर्यः । अञ्चणीरिति । विदग्धानां पण्डितानां मध्येऽग्रणीर्भुख्यः । वैनतेय इति । विनतेभ्यः कृतनितभ्य आनन्दस्य प्रमोदस्य जननः कर्ता । क इव । वैनतेय इव धुपर्ण इव । सोऽपि विनतायाः स्वमातुः प्रमोदकृत्स्यादित्युभयोः साम्यम् । वैनय इवेति । चापो धनुस्तस्य कोटिरय्रभागस्तेन संमुत्सारिता निराकृता अरातय एव शत्रव एव कुलाचलाः कुलपर्वताः क्षेत्रसीमावर्तिपर्वताः येन स तथा । क इव । वैन्य इव पृथुराज इव । एतत्पक्षेऽरातयः कुलाचलाश्चेति द्वन्द्वः । शेषं पूर्ववत् । पृथुना पूर्वे पर्वताकीणी धरित्री विलोक्य धनुःकोट्या पर्वतानुत्सार्य भः समीकृतेति पुराणम् ।

ं **नाम्नेति ।** यः स्रद्रको वासुदेवं श्रीकृष्णं जहासेव हास्यं चकारेव । कथंभूतः । नाम्नैवाभिधानश्रवणमान्नेणैव निर्भिन्नानि द्वैधीकृतान्यरातीनां शत्रूणां हृदयानि वक्षांसि येन स तथा । कीदशं वासुदेवम् । विरचितेति । बिरिचितो विहितो नारसिंहरूपलक्षण एवाडम्बर आटोपो येन स तथा तम् । एकेनि । एकेनाहितीयेन विक्रमेण पराक्रमेणाकान्तं न्याप्तं सकलं समग्रं भुवनतलं विष्ठपतलं येन स तथा । कथंभूतं वासुदेवान् । विक्रमेति । विक्रमः पादविक्षेपस्तस्य त्रयं त्रितयं तेनायासितं संप्राप्तखेदम् । 'आसितम्' इति पाठः आसितं स्थितम् । अत्रायं भावः—अस्य राज्ञो नामश्रवणादेव वक्षोविदारणं भवति । वासुदेवेन त रात्रवक्षोविदारणे द्वसिंहावताराडम्बरं कृतम् । राज्ञा चैकेनैव विक्रमेण पराक्रमेण सर्व जगदाकान्तम् । वासुदेवेन तु भवना-कमणाय विक्रमत्रयं कृतमिति हास्ये हेतः । अतीति । यस्य कृपाणधाराजले खङ्गधारारूपे जले चिरं बहुकालं यावलक्ष्मीः पद्मोवास वसति चक्रे । खङ्गबलालक्ष्मीः खबशीकृतेति भावः । कि कुर्वतीव । क्षाल-यन्तीव प्रमार्जयन्तीव । कम् । अतीति । अतिचिरकालो भूयानतीतः समयस्तेन लगं जातम् । पुनः कीद-वाम । अतीति । अतिकान्ता व्यतीता ये कुनुपतयः कदर्यनरपतयस्तेषां सहस्रं तेन संपर्कः संबन्धस्तेन यः कलङ्कोऽभिज्ञानम् । अन्योऽपि पङ्कादिकं जलादिना क्षालयतीति ध्वनिः। यश्चेति । यः सूदको भगवतो नारायणस्यानुकरोति । 'कुञ: प्रतियत्ने' इत्यनेन कुञ: कर्मणि षष्ठी । भगवन्तं नारायणं सर्वदेवसयत्वेन विश्वात्मकतया चानुकरोति । तत्तुल्यतां भजतीत्यर्थः । तदेव दर्शयति - मनसि धर्मेणेत्यादि । अत्र वसतेति वसतापदस्य सर्वत्रान्वयो यथालिङ्गम् । मनसि खान्ते धर्भेण वृषेण वसता वासं कुर्वता । सदैव भर्मिचिन्तनात् । कोपे क्रोधे यमेन कृतान्तेन । तत्कालमेव सापराधिनां प्राणहरणात् । तथा प्रसादे प्रसन्नतायां यनदेन श्रीदेन । सेवाकुत्समीहिताधिकप्रदानात् । प्रतापे पूर्वोक्तलक्षणे विह्ननिमना । समध्यात्रुदाहकत्वात् । भुजे बाहौ भुवा पृथिव्या । राज्यभारक्षमत्वात् । दशि चक्षुषि श्रिया लक्ष्म्या । सप्रीतिनिरीक्षणसात्रिणैव र्तत्संभवात् । वाचि वचने सरस्वत्या भारत्या । अनवरतगद्यपद्याद्यनेकप्रवन्धविधानात् । मुखे वदने <u>श्रा</u>शिना

[.] पाठा०---१. पृथः. २. सकलाराति. २. नर्सिंह. ४. इसति सेव.. 👙 💛 😘 🕬

सिन्ना च वसता सर्वदेवमयस्य प्रकटितविश्वरूपाकृतेरनुकरोति भगवतो नारायणस्य। यस्य च मद्कलकिरकुम्भपीठपाटनं विदेधतो लग्नस्थूलमुक्ताफलेन देलमुष्टिनिष्पीडँनानिष्ठयूतधारा-जॅलिबन्दुदन्तुरेणेव कृपाणेनाकृष्यमाणा, सुभटोरःकपाटविघेटितकवचसहस्नान्धकारमध्य-वर्तिनी किरकरटगलितमद्जलासारदुर्दिनास्त्रिभसारिकेव समरिनशासु समीपं संकृद्गा-द्वाजलक्ष्मीः। यस्य च हैदिस्थितानिष भैर्तृन्दिधस्रित्व प्रतापानले वियोगिनीनामिष रिपु-सुन्दरीणामन्तर्जनितदीधो दिवानिशं जष्वाल। यस्मिश्च राजनि जितजगित पौलयित मही चित्रकर्मसु वर्णसंकराः, रतेषु केशग्रहाः, काव्येषु दृढवन्धाः, शास्त्रेषु चिन्तां, स्वप्नेषु विपन

चन्द्रेण । तदनुकारित्वाज्जनाह्वादकत्वाच । बळे सामध्यें मस्ता वायुना । अतिबळत्वात् । तथा प्रज्ञायां प्रति-भायां सुरगुरुणा बृहस्पतिना । निःप्रतिमप्रतिभावत्वात् । एवंरूपे सौन्दर्थे मनसिजेन कामेन । मानिनीमान-हरणात् । तेजसि प्रतापलक्षणे सवित्रा सूर्येण । सत्रूणां दुर्निरीक्ष्यत्वात् । किविशिष्टस्य नारायणस्य । सर्वेति । सर्वे च ते देवाश्व सर्वदेवास्तत्खरूपः सर्वदेवमयः । अत्र 'प्राच्चरेविकारप्राधान्यादिषु' इति सूत्र आदि-शब्दात्वरूपार्थेऽपि मयइमहस्तस्य । प्रकटितेति । प्रकटिता प्रकाशिता विश्वरूपा त्रिजगत्खरूपाकृतिराकारो येन स तथा तस्य । अनेन राज्ञस्तत्साम्यं सूचितं भवतीति भावः । यस्य चेति । यस्य राज्ञः समरानिशासु सङ्कामरात्रिषु राजलक्ष्मीवैरिचपश्रीरभिसारिकेव ध्वान्ते दत्तसंकेतेव समीपं संनिधिमगादागतवती । सकृदिखेक-वारम् । पुनर्न गतेति भावः । यस्य किं कुर्वतः । विदधत आचरतः । किम् । सदेति । मदेन दानवारिणा कलं मनोज्ञं यत्करिकुम्भपीठं हस्तिशिरःपिण्डफलकं तस्य पाउनं विदारणम् । अर्थाद्वैरिणामित्यर्थः । युना राजलक्ष्मीं विशेषयन्नाह — आकृष्यिति । आकृष्यमाणा समन्ताद्वृद्धमाणा । केन । कृपाणेन खन्नेन । इतः खङ्गं विशिवष्टि—लग्नेति । लगानि संबद्धानि स्थूलानि स्थविष्ठानि गजसंबन्धीनि मुक्ताफलानि रसोद्भवानि यस्य स तथा तेन । इटेति । दढमुख्या यश्विपीडनम् । अत्र दार्ब्धमात्रविवक्षया न पुंबद्धावनिषेधः । तस्माजिष्यतं निर्गतं धारैव जलमिति रूपकं तस्य ये बिन्दवः पृषताः तैरैव दन्तुरेणोदप्रदशनेनेत्युपमा । 'उदपदो दन्तरः स्यात' इति कोशः । स्त्रभटोर इति । परस्य ये सुभटा योद्धारस्तेषामुरांस्थेव कपाटानि, तेभ्यो विघटितानि विभिन्नानि यानि कवचानि तत्तुत्राणि तेषां यत्सहस्रं तदेव नैल्यसाहश्यादन्धकारस्त-मिल्लं तन्मध्यवर्तिनी तदन्तःपातिनी । अथ समरिनशां विशेषयन्नाह-करीति । करिणां गजानां कर-द्यानि कपोलानि तेभ्यो गलितं च्युतं यन्मदजलं दानवारि तत्यासारो वेगवान्वर्षस्तेन दुर्दिनं मेघजं तसो यासु तास्तथा तासु । **यस्य चेति ।** यस्य पूर्वोक्तस्य राज्ञः प्रतापः कोशदण्डजं तेजस्तदेवानुको विह्निर्दिनाः निज्ञमहोरात्रं जज्वाल प्रदीप्तो बभूव । किं कर्तुमिच्छुरिव। भर्तृन् दिधछुरिव दग्धुमिच्छुरिव। किंविशि• ष्टान्भर्तृन् । हृदिस्थितानिप हृदयवर्तिनोऽपीत्यनेन दाहायोग्यत्वं सूचितम् । अथ पूर्वोक्तं प्रतापानलं विशिन नष्टि-अन्तरिति । अन्तर्भध्ये जनित उत्पादितो दाघो दिश्यर्थेन स तथा । तासाम् । रिपुसुन्दरीणां शत्र-वनितानाम् । कीहशीनाम् । वियोगिनीनामपि वियुक्तानामपि पूर्वमेव भर्तृव्यापादनात् । एतेन हृदयान्तर्गतं शत्रुगणं यत्प्रतापो न सहत इति तत्प्रतापाधिक्यवर्णनेन राज्ञ आधिक्यवर्णनम् । पुनस्तदाधिक्यं वर्णयज्ञाह→ यासिक्षेति । यस्मिन्राजनि जितजगति निर्जितविष्टपे महीं पृथ्वीं पालयति शासति संखेतानि वस्तुन्येतेष स्थलेष्वासन्त्रभृतुः । न प्रजानामित्यन्वयः । तान्येवाह—चित्रेत्यादि । चित्रकर्मखालेख्यक्रियासु वर्णा रक्तपीतादयस्तेषां संकराः परस्परसंबन्धाः । चित्रकर्मणि सुवर्णसंकरा इति वा । सुवर्णमिश्रालेख्यानीलार्थः ॥ द्वितीयपक्षे वर्णा ब्राह्मणादयस्तेषां संकराः । अन्यतोऽन्योत्पत्तिरित्यर्थः । रतेषिवति । रतेषु मैथुनेषु केराग्रहाः । नान्यत्र कलहेषु । तदभावात् । **काव्येष्विति ।** काव्येषु कविकर्मसु दढवन्धाः । कठिनवन्धाः ॥

पाठा०—१. आचरतोः आचरताः २. दृष्टः १. निःपीडनः ४. जलदन्तुरेणः ५. घटितः ६. करटतटः करतटः ७. असकृतः ८. आजगामः ९. हृदयः १०. पतीन् ११. धञ्चः १२. दाहोः १२. परिपालयतिः १४. विन्ताः ।

लम्भाः, छत्रेषु कनकदण्डाः, ध्वजेषु प्रकम्पाः, गीतेषु रागविलसितानि, करिषु मद्विकाराः, चापेषु गुणच्छेदाः, गवाक्षेषु जालमार्गाः, शशिक्तपाणकवचेषु कलङ्काः. रतिकलहेषु दूत- प्रेषणानि, सार्यक्षेषु शून्यगृहा ने प्रजानामासन्। यस्य च परलोकाद्रयम्, अन्तःपुरिकां- कुन्तलेषु भङ्गः, नूपुरेषु गुखरता, विवाहेषु करमहणम्, अनवरतमखाग्निधूमेनाधुपातः, वुरक्षेषु कशाभिघातः, मकरध्वजे चापध्वनिर्भूत्।

तस्य च राज्ञः कलिकालभयपुञ्जीभूतकैतयुगातुकारिणी, त्रिभुवनप्रसवभूमिरिव विस्तीणी, मज्जन्मालवविलासिनीकुचतटास्फालनजर्जरितोर्मिमालया जलावगाईंनागतजयकुञ्जरकुम्भ-

नान्यत्र । अपराधाभावात् । शास्त्रेष्टिवति । शास्त्रेषु सिद्धान्तेषु चिन्ता चिन्तनम् । नान्यत्र । समप्रवस्तुनः सद्भावात् । स्वभेष्विति । स्वप्नदशायां विप्रलम्भा वियोगाः । नान्यत्र । पुरुषायुषजीवित्वाजानस्येति भावः । छत्रेष्विति । छत्रेष्वातपत्रेषु कनकदण्डाः सुवर्णयष्ट्यः । नान्यत्र । कनकदण्डाः दण्डेन सुवर्णप्रहणम् । स्त्रस्वमार्गानतिक्रमेण तासां प्रवर्तनात् । ध्वजेष्विति । ध्वजेषु पताकासु प्रकम्पाः प्रकर्षेण वेहनम् । नान्यत्र । भीतेरभावात् । गीतेष्विति । गीतेषु गानेषु रागा वसन्तादयः । शास्त्रीयाः देशीया धनाश्रीप्रभृतय-स्तेषां विलसितानि चेष्टितानि । नान्यत्र रागाः क्रोधादयस्तेषां विलसितानि हननादिरूपाणि । ताहब्राग-हेषाभावात् । करिष्विति । करिषु हस्तिषु मदो दानं तस्य विकारा विकृतयः । नान्यत्र मदौऽहंकारस्तस्य विकारास्तत्ति हिचेष्टितानि । मदो रागस्तस्य विकारा इति वा । सर्वदा गुरुवचनामृतास्वादमेदुदितमान-सत्वात् । चापेष्विति । चापेषु धनुःषु गुणस्य ज्यारूपस्य छेदः त्रुटनम् । नान्यत्र गुणस्य शौर्यादे-विच्छेदः । सर्वदा सदाचारित्वात् । गवाक्षेषिवति । गवाक्षेषु वातायनेषु जालमार्गा वातागमनद्वेतवो जालिकाः । नान्यत्र कुवेणीस्थापनपन्थानः । सर्वदाऽभयदानप्रवृत्तत्वात् । शशीति । शशी सन्दः, कृपाणं खज्जम्, कवचः संनाहः, एतेषां द्वन्दः । एषु कलङ्काश्चिह्वानि । नान्यत्र कुलमालिन्यादिहेतवो व्यभिचारादिदोषाः । रतिकळहेिष्विति । रतिकळहेषु कामकेळिषु विम्रहेषु दूतप्रेषणानि संचारकर्गम नानि नान्यत्र । सर्वदा प्रबलविरोधिनोऽभावात् । सार्यक्षेष्विति । सारयः खेलिन्यः, अक्षाः पात्राकाः, तेषु शून्यगृहाः शून्यस्थानानि । नान्यत्रोद्वसवगृहाणि । राजदेयद्रव्यजनितपीडाभावात् । यस्य चेति । यस्य राज्ञः । अभूदिति किययान्वितम् । कर्मीभूतमाह—भयमिति । परलोकादेव जन्मान्तरादेव तत् । न तु शत्रु-लोकात् । तथा यस्य राज्ञः । अन्तःपुरे भवा आन्तःपुरिकाः । भवार्थे ठक् तासां नायिकानां कुन्तलेषु केशेषु भक्तो वकता । नान्यत्र । तथा नूपुरेषु हंसकेषु मुखरतानुरणनरूपा । न तु प्रजासु मीखर्य वाचालत्वम् । विवाहेष्विति । विवाहेषूपयामेषु करमहणं हस्तमहणम् । न तु प्रजासु करो राजदेयद्रव्यं तब्रहः । अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं मखानिधूमेन यज्ञानिधूमेनाश्रुपातो नेत्रजलच्युतिः । न तुः शोकादिना । तुरङ्गेति । तुरङ्गेष्वश्वेषु कशा चर्भदण्डस्तस्याभिघातः प्रहारः । नाम्यत्र । मकर इति । मकरष्वजे कंदर्पे चापस्य धनुषो ध्वनिः । अन्यत्र न भयाभावात्तदारोपणमिति भावः ।

तस्येति । तस्य च राज्ञो राजधान्यासीदिखन्वयः । तां विशेषयन्नाह—कछीति । कलिकालायद्भयं न्नासस्तसात्पुन्नीभूतं समुदायीभूतं यत्कृतयुगं सखयुगं तदनुकरोतीखेवंशीला या सा । विस्तीणीति । विस्तीणी विपुला । केव । त्रिभुवनेति । त्रयाणां भुवनानां समाद्वारिक्षभुवनं तस्य प्रसवभूमिहत्पत्तिस्थलं भिर्ति तद्वदिव । परीति । परिगता संगता । कया । वेत्रवत्या नया । अथ नदीं विश्विनिष्टि—मज्ज-िक्षिति । मजन्त्यः स्नान्त्यो या मालविक्षलासिन्योऽवन्तिकामिन्यस्तासां यानि कुचतदानि प्रयोधरस्थलानि

[.] पाठा०—१ संप्रेषणानि । २ प्रजानां । ३ यस्यान्तः प्ररेका । ४ अलकेषु । ५ करपीडनम् । ६ अनवर्तप्रकृतः । ७ तरगेषु । ८ उदभूतः ९ अनुसारिणी । १० आसातः अवतारितः । १० अस्य अवस्य

सिन्दूरसंध्यायमानसिळ्योन्मद्कळहंसकुळकोळाहळ्युंबरीकृतकूळ्या वेत्रंवसा परिगता विदिशाभिधाना नगरी राजधान्यासीत्।

स तस्यामविताशेषभुवनमण्डलतया विगतराज्यिचिन्ताभारिनर्शृतः, द्वीपान्तरागतानेकभूमिपालमोलिमालालालितचरणयुगलो वलयमिव लीलया भुजेन भुवनभारमुद्रहन्, अमरगुरुमिप प्रज्ञयोपहसद्भिरनेककुलकमागतैरसकृदालोचितनीतिशास्त्रनिर्मलमनोभिरलुब्धेः स्निग्धेः
प्रजुद्धेश्वामात्येः परिवृतः,समानवयोविद्यालंकारैरनेकमूर्धाभिषिक्तपार्थिवकुलोहतैरसिलकलाकलापालोचनकठोरमतिभिरतिप्रगलभैः कालविद्धिः प्रभावानुरक्तहदयैरमान्योपहासकुश्लैरि-

तेषामास्फालनेनाघातेन जर्जरिताः क्षीणा ऊर्मिमालाः कल्लोलपङ्क्षयो यस्याः सा तथा तथा । अत्र कुचाना-मितिकािटन्यं व्यङ्गयम् । जलेति । जलं पानीयं तस्यावगाहनमवलोडनं तदर्थमागताः समायाता जयकुजराः पर्दलदलनसमर्था हिस्तिनस्तेषां कुम्भाः शिरःपिण्डाः तेषु शोभाकुयिसिन्दूरं नागजं तेन संध्यायमानं संध्याव-दार्क्तं सिललं जलं यस्याः सा तथा तया । उन्मदेति । उन्मदानां प्रबलमदानां कल्हंसानां कादम्बानां यानि कुलानि तेषां यः कोलाहलोऽनिभव्यक्तध्वनिस्तेन मुखरीकृतं प्रतिध्वनियुक्तं कूलं सैकतं यस्याः सा तथा तया । अत्र विस्तृतकमलस्वच्छपानीयादि व्यङ्गयम् । किमभिधाना राजधानीत्याशयेनाह— विविद्योति । विदिशेत्यभिधानं यस्याः सा तथा ।

स तस्यामिति । तस्यां नगर्था स राजातिचिरं बहुकालं प्रथम आद्ये वयस्यवस्थायां सुखं सातं यथा स्यात्तथोवास वासं चक्र इत्यन्वयः । अथ राजानं विशेषयन्नाह—विगतेति । विगतो दूरीभूतो यो राज्यचिन्ताभारस्तेन निर्वृतो निष्पन्नप्रयोजनः । तत्र हेतुमाह-अवजितेति । अवजितानि खायत्तीकृता-न्यशेषाणि समग्राणि भुवनमण्डलानि येन तस्य भावस्तत्ता तया । द्वीपेति । एकस्माद्वीपादन्ये द्वीपा द्वीपा-न्तराणि तेभ्य आगताः समायाता येऽनेकं बहुवो भूमिपाला राजानस्तेषां मौलयः किरीटानि शिरांसि वा तेषां मालाः स्नजः पङ्क्षयो वा तामिर्लालितं क्रीडितं चरणयुगलं पादयुग्मं यस्य स तथा । कि कुर्वन् । उद्रहन्नु-त्पाटयन् (१)। किम् । भुवनभारं जगद्वीवधम् । केन । भुजेन बाहुना । किमिव । वलयिन बाहुभूषण-मिव । क्या । छीलया क्रीडया । खल्पप्रयासेनेल्यर्थः । किंविशिष्टः सः । परीति । परिवृतः परिवेष्टितः । कै: । अमार्सिर्मिन्त्रिभि: । 'अमाराः सचिवो मन्त्री धीसखः' इति कोशः । किं कुर्वद्भिरतैर्मिन्त्रिभि: । उपहसद्भिरुपहांसं कुर्वद्भिः । कम् । अमर्गुरुमपि वृहस्पतिमपि । कया । प्रश्नया बुद्धा । अथ मन्त्रिणो बिशिनष्टि-अनेकेति । अनेके च ते कुलक्रमागताश्चानेककुलक्रमागताः । कुलपारम्पर्यागतीर्न त्वाधु-निकैरिलर्थः । असक्विदिति । असक्विज्ञरन्तरमालोचितं निदिध्यासितं यज्ञीतिशास्त्रं नृपोचिताचारबोधको प्रनथस्तेन निर्मेलानि खच्छानि मनांसि येषां ते तथा तैः । अद्धव्धैरिति । अलुव्धेः अलोलुपैः स्निग्धैर्वत्सलैः । 'स्निग्धस्तु वत्सलः' इति कोशः । प्रबुद्धैः पण्डितैः । पुनः कि कुर्वाणो नृपतिः । राजपुत्रैर्नुपतनयैः सह रममाणः कींडां कुर्वाणः । इतो राजपुत्रान्विशेषयभाह-आरमन इति । आत्मनः स्वकीयस्य प्रतिबिम्बैरिव । प्रतिच्छायैरिव । सर्वदा तद्वयायित्वात् । समानेरिति । समानाः सहशाः वयोवस्थाविशेषाः विद्याश्चतुर्देश प्रतीताः, अलंकारा विभूषणानि येषां ते तथा तैः । अनेकेति । अनेके सहस्रशो ये मूर्धाभिषिक्ताः कृताभिषेकाः पार्थिवा राजानस्तेषां कुलानि वंशास्त्रेभ्य उद्गतैः प्रभवैः । **अखिलेति ।** अखिलाः सम्प्रा याः कला विज्ञानानि तासां कलापाः समुदायास्तेषां यदालोचनं विमर्शनं तेन कठोरा शास्त्रे दढा मतिर्बुद्धियां ते तथा तैः । एतेन मन्त्रदार्ध्य सूचितम् । अतीति । अतिप्रगरभैः प्रतिभान्वितैः । 'प्रगरभः प्रतिभान्विते' इति कोशः । कालेति । कालविद्धिः

पाठा०-- शुखरितः २ वेत्रवत्या सत्याः वेत्रवत्या सरिताः ३ महिलाः ४ च विजिताः ५ कुलोझूतैः. ६ प्रेमा, प्रेमभावाः ७ परिहासः

क्तिताकारवेदिभिः काव्यनाटकाख्यानकाख्यांयिकालेख्यव्याख्यानादिकियानिपुणैरतिकिठनपी-वरस्कन्धोक्षवाहुभिरसकृद्वद्रितसमद्रिपुगजघटापीठवन्धेः केसरिकिशोरकेरिव विक्रमेकर-सेरपि विनयव्यवहारिभिरात्मनः प्रतिविन्वेरिव राजपुत्रैः सह रममाणः प्रथमे वयसि सुख-मतिचिरसुवास । तस्य चातिविजिगीषुतया महासत्त्वतया च तृणमिव लघुषृत्ति क्षेणमाकल्यतः प्रथमे वयसि वर्तमानस्थापि रूपवतोऽपि संतानार्थिभिरमालैरपेक्षितस्थापि सुरतसुखस्थोपिर द्वेष इवासीत्सत्थपि रूपविलासोपहसितरतिविश्रमे लावण्यवति विनयवैद्यन्वयवति हृद्यहारिणि चावरोधजने । स कृदाचिद्नवरतदोलायमानरत्वलथो घर्घरिकास्फालनप्रकम्पझणझणा-

समयज्ञैः । अवसरज्ञैरिति यावत् । प्रभाविति । प्रभावो माहात्म्यं तेनातुरक्तान्यासक्तानि हृदयानि चेतांसि येषां ते तथा । अग्रास्येति । अग्रास्यो नागरिको य उपहासो नर्मवचोविलासस्तत्र कुराले-थतुरैः । 'कुशलश्रुतरोऽभिज्ञः—' इति कोशः । इक्कितेति । इक्कितं चेष्टाविशेषः आकार आकृतिः तौ विदन्तीखेवंशीलास्ते तथा तैः । काट्येति । काट्यं निपुणकविकर्म, अवस्थानुकृतिनीटकम् , आख्यान-कानि चूर्णकानि, आख्यायिका वासवदत्तादिः, आलेख्यानि चित्रकर्माणि, व्याख्यानान्यर्थनिर्वचनानि, इत्यादिका याः क्रियाः कार्याण तेषु निपुणैर्दक्षैः । 'निष्णातो निपुणो दक्षः' इति कोशः । अतीति । अतिकठिना अतिकठोराः पीवराः पुष्टाः स्कन्धा बाहुशिरांस्युरवो विस्तीर्णा बाह्वश्च येषां ते तथा तैः। असकृदिति । असकृत्रिरन्तरमवद्षिता मर्दिताः समदा मद्युक्ता या रिपुगजघटाः शत्रुद्दिपपङ्क्रयस्ता एव पीठबन्धाः स्थलविशेषा यस्ते तथा तैः । केसरीति । केसरिणां सिंहानां किशीरकैरिव बालैरिव । अत्र किशोरशब्दोऽल्पवयसि सामान्येन प्रयुक्तः । 'किशोरोऽल्पवया हयः' इति तु विशेषो प्रन्थकृता नाश्रितः । विकमौरिति । विकम एव पराक्रम एवैकोऽद्वितीयो रसो येषां ते तथैवंविधरपि । विनयेन प्रश्र्येण व्यव-हारो व्यवहरणं विद्यते येषां ते तथा तैः । एतेन शक्तौ सलामपि विनयाधिक्यं सूचितम् । अन्वयस्तु प्रागे-वोक्तः । तस्य चेति । तस्य राज्ञः प्रथमे वयसि वर्तमानस्यापि । अत्र वृद्धत्वापेक्षया वयसः प्राथम्यं ज्ञेयम् । अन्यथाप्रेतनेनान्वयानुपपत्तिः । एवंविघेऽवरोधजने सरुपि सुरतसुखस्योपरि निधुवनसातस्योपरि द्वेष इव मत्सर इवासीद्वभूव । किं कुर्वतो राज्ञः । आकलयतः संभावयतः । किम् । स्त्रेणं स्त्रीसमृहम् । तदेव विशि-नष्टि छडिचति । छघु तुच्छा वृत्तिर्वर्तनं यस्य तत् । क्रिमिव । तृणमिव यवसमिव । एतेन तासामिक-चित्करत्वं सूचितम् । कया हेतुभूतया । अतीति । अतिशयेन विजेतुमिच्छुर्विजिगीषुस्तस्य भावस्तत्ता तया । तद्रसाक्षिप्तचेतस्कत्वेन कामोत्पत्तरसंभवात् । पुनर्हेत्वन्तरं प्रतिपादयन्नाह-महेति । महासत्त्वम-तिशायि वैर्थ तस्य भावस्तत्ता तया । प्रायशो महासत्त्वस्य सिंहवत्स्वल्प एव कामः स्यात् । किंविशिष्टस्य राज्ञः । रूपवतोऽपि सौन्दर्यवतोऽपि । एतेन युवतिमनो (न उ) न्माद्कत्वेऽपि तदभिलाषाभाव इति विभाव-नोक्तिः । अत्रापिशब्दो विरोधालंकारद्योतनार्थः । एतादशोऽपि विषयसुखोपरत इति विरोधः । पुनरेत राजानं विशेषयन्नाह—संतानार्थिभिरिति । संतानमपत्यं तदेवार्थः प्रयोजनं विद्यते येषां ते तथा तैरमालैः सन्विवैरपेक्षितस्यापि वाञ्छितस्यापि । एतेन सन्विवानुकूल्यं दर्शितम् । अथावरोधजनं विशेषय-शाह—क्रपेति । रूपं सीन्दर्यम्, विलासा विलसनानि तैरुपहसिता हास्यारपदीकृता रतेः कामिश्रयोः विश्रमा भूसमुद्भवा येन स तथा तस्मिन् । लावण्येति । लावण्यं लवणिमा तद्वति । विनयेति । विनयोऽभ्यु-त्थानादिरूपस्तद्युक्ते । एतेन तदानुकूल्यं स्चितम् । अन्वयेति । अन्वयो वंशः स विद्यते यस्य स तथा तस्मिन् । अत्रास्त्यर्थे वतुः । सुवैशन इत्यर्थः । अत्र प्रौढकुलोत्पन्नत्वेन रूपलावण्यातिशयत्वं न्यन्नयस् हृद्येति । हृद्यस्य चित्तस्य हारिण्याक्षेपके । अनेन सर्वजनस्पृहणीयत्वं व्यक्त्यं स्चितम् । स कदानि दिति । स राजा दिवसमनैषीचिनायेति सर्वत्र संबध्यते । केन । कदेति । कदाचित्कस्मिश्चित्प्रसावि

पाठा०-१ आख्यानुकालेख्यः २ अतिरूपवतोऽपि. ३ अन्वयवत्यभिजनवितिः र

यमानमणिकर्णपूरः स्वयमार्व्यमृदङ्गवाद्यः संगीतकप्रसङ्गेन, कदाचिद्विरछिवमुक्तश्रासा-रश्नून्यीक्ठतकाननो मृगयाव्यापारेण, कदाचिदाबद्धविदग्धमण्डलः काव्यप्रवन्धरचनेन, कदा-चिच्छास्त्रालापेन, कदाचिद्राख्यानकाख्यायिकेतिहासपुराणाकर्णनेन, कदाचिद्राछेख्यविनोदेन, कदाचिद्रीणया, कदाचिद्रर्शनागतम्रुनिजनचरणशुश्रूषया, कदाचिद्रक्षरच्युतकमात्राच्युतकवि-मृद्यमतीगृद्धचतुर्थपादप्रहेलिकाप्रदानादिभिवनितासंभोगसुखपराख्युखः सहत्परिवृतो विवस-मनेषीत्। यथैव च दिवसमेवमारब्धविवधकीडापरिहासचतुर्दैः सहद्विहरुपेतो निशामनैषीत्।

गीतन्त्यवायत्रयं प्रेक्षणार्थं कृतं संगीतकसुच्यते तत्प्रसङ्गेन तत्संबन्धेनेत्यर्थः । इतो राजानं विशेषयन्नाह— अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं दोलायमानं कम्पमानं रत्नवलयं कङ्कणं यस्य स तथा । घर्घरिकेति । धर्घरिका वाद्यविशेषस्तस्या आस्फालने वादनं तेन यः प्रकम्पश्चलनं तेन झणझणायमानो झणझणिति शब्दं क्वनींगो मणिकर्णपूरी मणिखनितः कर्णालंकारो यस स तथा । स्वयमिति । स्वयमात्मनैवारच्धं विहितं मृदक्तवद्वार्थं वादित्रं येन स तथा। उभयहस्ताभ्यां तद्वादनादिति भावः । पुनः कदाचित् । मृगयेति । मृगयाखेटकसास्या न्यापारेण न्या(पृत्या) । अविरत्नेति । अविरत्नमविच्छिन्नं विमुत्ताः क्षिप्ता ये ज्ञारा बाणा-स्तेषामासारो वेगेन वर्षस्तेन ग्रुन्यीकृतं काननं वनं येन स तथा । अत्र समप्रवनचारिव्यापादनं व्यक्तथम् । आबद्धेति । आबद्धमारचितं विदर्भानां प्रेक्षावतां मण्डलं येन स तथा । कदेति । काव्यं पूर्वव्यावर्णि-तसक्पं, प्रबन्धाः कथास्तेषां रचनेन प्रथनेन । एतेन राज्ञोऽपि पण्डितजनानुरागित्वं प्रक्षावत्त्वं च स्चि-तम् । पुनः केन । शास्त्रिति । शास्त्राणां न्यायादीनामालापेनापृच्छनेन । 'आपृच्छालापः संभाषः' इति कोद्याः पुनः केन । आख्यानकेति । आख्यानकं व्यक्तकथा, आख्यायिका वासवदत्तादिका, इतिहासः प्रराष्ट्रतम् , पुराणं मत्स्यादि, तेषामाकर्णनेन श्रवणेन । कदाचिदिति । आछेख्यं चित्रकर्म तस्य विनोदेन कीडयेल्पर्थः । पुनः केन । **दीणयेति** । वीणा विपत्री तद्वादनेन तच्छ्वणेन चेल्पर्थः । पुनः केन । वर्शनिति । दर्शनार्थं विलोकनार्थमागताः प्राप्ता ये मुनिजनाः साधुलोकास्तेषां चरणग्रुश्रूषा पादसपर्या तया । पुनः केन । अक्षरेति । अक्षरस्य वर्णस्य च्युतिर्यत्र तदक्षरच्युतकम् । यथा— 'कुर्वन्दिवाकराश्चेषं दधच-रणडम्बरम् । देव यौष्माकसेनायाः करेणुः प्रसरत्यसौ ॥' इति । अत्र करेणुपदात्ककारच्युतौ द्वितीयार्थ-प्रतीतिः । मात्रायाश्युतिर्यत्र तन्मात्राच्युतकम् । यथा—'मूलस्थितिमधः कुर्वन्पात्रैर्जुष्टो गताक्षरैः । विदः सैन्यः कुलीनस्य तिष्ठतः पथिकस्य सः ॥' इति । निटपदादिकारमात्राच्युतौ वटस्यार्थस्य प्रतीतिः । पद्यवर्णे-संख्यया बिन्दुमात्रव्यवस्थापनेन तद्वणीपलिब्धः । बिन्दुमतिती यथा—'—'विवववव्यवस्थापनेन तद्वणीपलिब्धः । बिन्दुमतिती यथा—'—'विवववव्यवस्थापनेन ुरुवीवेषु: । वर्षुवर्ववि दुव्रवादुवरवर्वीवर्वोवर्वुष्टु: ॥' इति । एतत्पर्यं यथा—'त्रिनयनचूडा-रतं मित्रं सिन्धोः कुमुद्रतीवन्धः । अयमुद्यति घुस्रणारुणरमणीवदनोपमश्चन्द्रः ॥' गूहो गुम्फश्चतुर्थः पादो यस्य तद्र्रहचतुर्थपादं चित्रम् । एतहुदाहरणं विदग्धमुखमण्डनादवसेयम् । प्रहेलिका प्रवह्निका । सा शाब्दी, आर्थी च । आद्योदाहरणं यथा—'पयस्त्रिनीनां धेनूनां ब्राह्मणः प्राप्य विशतिम् । ताभ्योऽष्टादश विकीय गृहीत्वैकां गृहं गतः ॥' अत्र धेन्वा ऊना धेनूना तां धेनूनामिति विश्वतिविशेषणेनार्थावगमः सुगमः । आर्थी यथा—'जइ सासुआइ भणिआ पियवासघरंमि दीवयं देसु । ता कीस मुद्धडमुही हिययंमि निवेसए दिट्टिम् ॥' एतेन सर्वदा मम हृदयान्तर्वितित्वेन मम हृदयमेव भर्तुर्वासगृहम् । तेन तत्र दीपककर-णानहत्विमिति ज्ञापितम् । एतासां प्रदानं समर्पणम् । आदिशब्दात्स्वात्मना तिज्ञमीणं च तैः । अथ नुपं विशेषयत्राह—विनितेति । विनितानां योषितां यः संभोग उपभोगसाजनितं यत्सुखं सातं तस्मात्परा-**ब्रुखोऽनभिमुखः । सुह**द्भिः सज्जनैर्मित्रैर्या परिवृतः परिवेष्टितः । **यथैवेति ।** यथा येन प्रकारेण दिवसं

टिप्प०-1 सृदङ्गस्य नाधं थेन, इत्येवार्थः।

पाठा०-- १ संगीत. २ अन्यत्. ३ चतुरः.

एकदा तु नातिदूरोदिते नवनिलनद्छसंपुटिभिदि किंचिंन्युक्तपाटिलिभ्नि भैगवित सहस्रमरीचिमालिनि राजानमाध्यानमण्डपगतमङ्गनाजनिकद्धेन वामपार्श्वावलिम्बना कौक्षेयकेण
संनिहितिविषधरेव चन्दनलता भीषणरमणीयाकृतिः, अविरल्जमलयजानुलेपनधवितस्तनतटोन्मज्जदैरावतकुन्भमण्डलेव मन्दािकनी, चूडामणिप्रतिबिन्बच्छलेन राजाङ्गेव मूर्तिमती राजिभः शिरोभिष्ठद्यमाना, शरिदव कलहंसधवलाऽन्वरा, जामद्भ्यपरग्रुधारेव वशीकृतसकलराजमण्डला, विन्ध्यवनभूमिरिव वेत्रलतावती, राज्याधिदेवतेव विश्रहिणी प्रतीहारी समुपस्त्य

वासरमनैषीत् । एवं तथैव निशां त्रियामामपि । सुद्धक्रिमित्रैरुपेतः संयुतः । कीहशैः । आरब्धिति । आरब्धाः प्रारब्धाः प्रारब्धाः ये विविधक्रीससु परिहासास्तेषु चतुरैर्दक्षैः अनैषीदगमयदिति संबन्धः ।

एकदेति । एकस्मिन्समये प्रतीहारी द्वारदेशे नियुक्ता स्त्री समुपस्टल निकटदेशमागल राजानं सविनयम-ब्रवीदिखन्वयः । विनयेन सहवर्तमानमयोचदिखर्थः । सूर्यवर्णनाव्याज उत्तयवसरमाह**—भगवतीति ।** श्रीसूर्ये सतीत्यर्थः । इतः सूर्यं विशेषयन्नाह—सहस्रेति । सहस्रसंख्या ये मरीचयः किरणास्तैर्मालते शोभते तान्धार-यतीति वा यः स तथा तस्मिन् । नेति । नातिदूरं खल्पकालीनमुदितमुद्गमनं यस्य स तथा तस्मिन् । नवेति । नवानि प्रत्यप्राणि यानि निलनानि तेषां दलानि पत्राणि तेषां यः संपुटो सुकुलसं भिनत्तीति स तथा तस्मिन् । किंचिदिति । किंचिदीषनमुक्तः परित्यक्तः पाटलिमा श्वेतरक्तत्वं येन स तथा तस्मिन् । दूरोदितेत्वारभ्य त्रिभिन र्विशेषणैः प्रत्यूषसमयो व्यञ्यते । कीदशं राजानम् । **आस्थानेति ।** आस्थानमण्डप उपवेशनस्थलं तत्र गरां प्राप्तम् । प्रतीहारीं विशेषयन्नाह-भीषणेति । भीषणा भयानका रमणीया मनोन्नाऽऽकृतिराकारो यस्याः सा तथा। रमणीयत्वे दृष्टान्तमाह-चन्द्रनलतेवेति। यथा चन्द्रनलता वस्तुस्वभावादेव रमणीया तथेयम-पीलर्थः । लताया भीषणत्वे हेतुमाह—संनिहितेति । संनिहिताः पार्श्ववर्तिनो विषधराः सर्पा यसाः सा तथे-लर्थः । अस्या भीषणत्व आगन्तुकहेतुमाह—वामेति । वामपार्श्वे सव्यप्रदेशेऽवलम्बतेऽवृतिष्ठत इल्पेवंशिलेन कीक्षेयकेन खड़ेन । 'तरवारिर्मण्डलामः खड़कीक्षेयको' इति कोशः । खड्गं विशिनष्टि—अङ्गनेति । अङ्गनाजनः प्रमदावर्गस्तस्य विरुद्धेन । त्रपोत्पादकेनेत्यर्थः । यथा चन्दनलताया निसर्गतो रमणीयत्वेऽपि संनिहित्तविषधरत्वेन भीषणात्वं तथैतस्या अपि स्वभावतो बन्धुरत्वेऽपि वामपार्श्ववर्तिनिस्त्रिशत्वेन भीषणत्वमित्यभिप्रायः । अथ प्रतीहारी विशिनष्टि—अविरलेति । अविरलं घनतरं यन्मलयजस्य चन्दनस्यानुलेपनमुद्रतेनं तेन धवलितं छुक्कीकृतं स्तनतरं कुचतरं यस्याः सा तथा। तत्र दृष्टान्तमाह—मन्दाकिनीव स्वर्धुनीव। इतो गङ्गां विशेषयन्नाह— जम्मजादिति । उन्मजन्मानं कुर्वन्य ऐरावतो हस्तिमहस्तस्य कुम्भमण्डलं शिरःपिण्डन्वकवालं यस्यां सा तथा । चन्दनशुभकुम्भोपमानेन कुचतटस्य काठिन्यं व्यज्यते । केव । मूर्तीति । मूर्तिमती विमहवती राजाह्नेव तृपविष्टि-रिव । नतु राजाज्ञा संनिहितराजिशरोभिरुद्यमाना भवेत् । इयं तु तथा न भवतीत्यत आह—चुडेति । अर्थीन त्संनिहितराजमस्तकेषु चूडामणयः शिरोमणयस्तेषु यः प्रतिविम्बः प्रतिच्छायस्तस्य छलं मिषं तेन । राजभिन्द्रेपैः शिरोभिरुत्तमाङ्गेरुद्यमाना वहमीना । पुनः केव । शरदिव घनात्यय इव । उभयत्र विशेषणसाम्यमाह-कलहंसेति । कलहंसा एव कलहंस इव वा धवलं ग्रुश्रमम्बरं वस्नं यस्याः सा तथा पुनः केव । जामदश्येति । जमदभेगौत्रापत्यं जामदम्यः परद्युरामस्तस्य परद्यः कठारस्तस्य धारा प्रान्तप्रदेशस्तद्वदिव । उभयविशेषणसाम्यः माह—वशीति । वशीकृतं स्वायत्तीकृतं ऋरत्वेन व्यामोहेन वा सकलराज्ञां समयभूपतीनां मण्डलं चर्कं यया सा तथा । पुनः केव । विनध्यस्येति । विनध्यस्य जलबालकस्य वनमरण्यं तस्य भूमिः पृथिवीव तत्सद्दरीव । सभ-यत्र साम्यमाह — वेत्रेति । वेत्राणां वेतसानां छताः सरलवृक्षा यत्र । पक्षे वेत्रस्य छता यष्टिः । हस्त इति रोषः । यस्याः सा तथा । पुनः केव । **राज्येति ।** राज्यस्याधिपस्यसाधिष्ठात्री सानिध्यकारिणी देवतेव सू(स्र)सर्वे-

टिप्प०—1 धार्यमाणेलर्थः।

पाठा०-१ जन्मुक्त, र भगवति मरीचि. ३ चन्दना. ४ अनुरुप. ५ चूडामणिसंक्रान्तप्रतिविम्ब. ६ सेमुपास्त्यः

श्चितित्तलनिहितजानुकरकर्मला सविनयमववीत—देव, द्वारिश्चता सुरलोकमारोहतिकाः क्षिरिव कुपितशतमलहुंकारनिपातिता राजलक्ष्मीदिक्षिणापथादागता चाण्डालकन्यका पञ्च-रस्यं शुक्तमादाय देवं विज्ञापयति—'सकलभुवन्तलरक्षानामुद्धिरिवेकभाजनं देवः । विहंग-मञ्चायमाश्चर्यभूतो निखिलभुवनतलरक्षमिति कृत्वा देवपादमूलमादायाऽऽगताहमिच्छामि देवदर्शनसुलमानुभवितुम्' इति । एतदाकण्ये 'देवः प्रमाणम्' इत्युक्त्वा विरराम । उपजातकुत्-हल्खा राजा समीपवर्तिनां राज्ञामालोक्य मुखानि 'को दोषः, प्रवेदयताम्' इत्यादिदेश । अथ प्रतीहारी नरपतिकथनानन्तरमुत्थाय तां मातङ्ककुमारी प्रावेशयत् । प्रविदय च सा नरपतिसहस्रमध्यवर्तिनमश्चिभयपुञ्जितकुल्हेलिमध्यगतिव कनकशिखरिणम् , अनेकरत्ना-

त्यस्त्रक्षा । अपूर्वेति शेषः । अत एव विम्रहिणी शरीरिणी । पुनस्तामेव विशेषयन्नाह-क्षितीति । क्षितितरे भमितले निहिती स्थापिती जानू तलकीली, अथ च करी तावेच कमले यथा सा ताहशी । सविनयं विनयेन सहवर्तमानम् । किमव्यवीत्तदाह—देवेति । हे देव हे खामिन् , द्वारे स्थिता चाण्डालानां दिवाकीर्तीनां कन्यका क्रमारी पजरे पक्षिणामाश्रये स्थितं शुकं कीरमादाय गृहीत्वा देवं खामिनं विज्ञापयति खरहस्यं निवेदयतीत्पर्थः । केव । सरेति । सुराणां देवानां ठोकं खर्गमारोहत आरोहणं कुर्वतिखिशङ्कोरयाज्यस्य राजलक्ष्मीरिव । तामेव विशेषयनाह—कपितेति । त्रिशङ्कोरयाज्यस्य देवयागात्खर्गे वासो न भवतीत्यतः कुपितः कुद्धो यः शतमख इन्द्रसास्य हुंकारः कोपध्वनिस्तेन निपातिताधः क्षिप्ता । कीटशी चाण्डाळकन्यका । दक्षिणेति । दक्षिणापथा-इक्षिणमार्गोदायता प्राप्ता । प्रतीहारी चाण्डालकन्यकायाः सामान्यतो विज्ञापनाविषयमाह—सकलेति । चाण्डालक कन्यकायास्त्वयं विज्ञापना । देवेति । हे देव, इति कृत्वा तं कुकमादाय देवस्य राज्ञः पादमूलं चरणमूलमह-भागता देवदर्शनसुखं महाराजस्यावळोकनसातमसुभवितुमनुभवविषयीकर्तुमिच्छामि समीहे । इतिशब्दवाच्यमाह— सकलेति । सकलानि समग्राणि यानि भुवनतलानि तेषु यानि रल्लानि तेषामेकं भाजनमुरकर्षस्थानम् । क इव । इदिधिरिव समद्र इव । यथोदिधिः सर्वरत्नानां भाजनं तथा देवो भवानपीत्यर्थः । अयं विहंगमः पक्षी ध्रुक आश्चर्य-भत इत्यद्भतप्रेक्षणविषयः अतस्तादशोक्तविशेषत्वादेव निखिलानि यानि भुवनतलानि तेषां रह्ममुत्कृष्टम् । 'जाती जातौ यदत्कृष्टं तद्रत्नमभिषीयते' इति । आदाय गृहीत्वा । देवः प्रमाणमिति । यदेवास्य राज्ञोऽनुशासनं मदेव मया विधेयमित्युक्तवा विरराम तूष्णी वभूवेत्यन्वयः । प्रतीहार्युक्तं चाण्डालकत्यकाविज्ञापनावाक्यं सर्वे नृपेणा-कर्ण्यं राजमिन्त्रवैमत्यं निराकुर्वेन्प्रतीहारीं प्रतीत्यादिदेश । को दोषः, प्रवेश्यतामिति । स्पष्टम् । कीदशो राजा । उपेति । उपजातसूरात्रं कुतुहुलं कौतुकं यस्य स तथा । किं कुत्वा । समीपवर्तिनां निकटस्थानां राज्ञां मिश्रणां च मंखानि वदनान्यालोक्य । निरीक्ष्येत्यर्थः । तेषामि तद्दिदक्षेति ज्ञात्वेत्यर्थः ।

अशेति । अथं नरपितकथनान-तरमुत्थायोत्थानं कृत्वा प्रतीहारी तां मातङ्कुमारीं प्रावेशयत्प्रवेशमका-रयत् । प्रविश्य चेति । प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा सा चाण्डाळकुमारी राजानमद्राक्षीत् । अपश्यदित्यथः । 'हिश्चर् प्रेक्षणे' इत्यस्य छिक् रूपम् । राजानं विशेषयज्ञाह—नरपतीति । नरपतीनां राज्ञां यत्सहस्रं तन्मध्य-वर्तिनम् । तदन्तरालस्थितमित्यथः । कमिव । कनकशिखरिणमिव मेरुमिव । कीदशं मेरुम् । अशानीति । अशनीरिन्द्रायुधाह्यस्रायद्भयमातङ्कर्त्तेन पुष्ठिता एकत्रीभृता ये कुलशैलाः क्षेत्रसीमाकारिपर्वतास्तेषु मध्यगतं तदन्तःस्थितम् । पुनर्नृपं विशिनष्टि—अनेकेति । अनेकानि विविधानि यानि रल्लामरणानि मणिखचितभूष-

पाठाः -- १ कमलं २ द्वारि ३ निपतिता ४ चण्डालक्नन्यका कान्तित् ५ विश्वपयति ६ तलसर्वरक्षानां ७ भूत. ८ भूलमेनम् ९ अवलोक्य. १० वचनाः

भरणिकरणजालकान्तिरितावयविमन्द्रायुधसहस्रसंछािदताष्ट्रदिग्भागमिव जैलधरिद्यसम्, अवलिम्बतस्थूलमुक्ताकलापस्य कनकश्रङ्खलािनयिमतमणिद्णिडकाचतुष्ट्रयस्य गगनिसिन्धुफेन-पटलपण्डुँरस्य नाितमहतो दुकूलवितानस्थाधस्तादिन्दुकान्तपर्यक्षिकािनवण्णम्, उद्भूयमानिसु-वर्णदण्डचामरकलापम्, उन्मयूलमुखकािनतिविजयपराभवप्रणते शिशनीव स्फेटिकपाद्पीठे विन्यस्वामपादम्, इन्द्रनीलमणिकुद्दिमप्रभासंपर्कद्रयामायमानैः प्रणतिपुनिःश्वासमिलिनीकु-तैरिव चरणनखमयूर्खालेरुरशोभमानम्, आसनोह्सितपद्यरागिकरणपाटलीकुतेनाचिरम्-वितमधुकेटभक्षिरारुणेन हरिमिवोरुयुगलेन विराजमानम्, अमृतफेनधवले गोरोचनालिखिनतहंसिम्थुनसनाथपर्यन्ते चारुचामर्यायुप्रनितितान्तिदेशे दुक्ले वसानम्, अतिसुरिमचन्दना-

णानि तेषां यानि किरणजालकानि । जालान्येव जालकानि । खार्थे कपू । मरीचिमण्डलानि तैरन्तरिता आच्छा-दिता अवयवा अपघना यस स तम् । नीलपीतादिवर्णयोगात् । तत्रीपमानमाह—इन्द्रेति । इन्द्रायुधानां हरिकार्भुकाणां यत्सहस्रं तेन संछादितास्तिरोहिता अष्टौ दिरमागाः ककुशां प्रदेशा यस्मित्तथाभूतं जलधरदिव-समिव प्राष्ट्रहृदिनमिव । प्रनत्तमेव चपं विशिनष्टि—नातीति । नातिमहतः स्थानोचितप्रमाणस्य दक्छं क्षीमं तस्य नितानमुक्रोचः । 'उस्लोचो नितानं कदकोऽपि' इत्यभिधानचिन्तामणिः तस्याधस्तात्तदधःप्रदेश इन्दुकान न्तानां चन्द्रकान्तमणीनां या पर्यक्किका मिन्नका तस्यां निषणमुपविष्टम् । अथ वितानं विशेषयज्ञाह्-अवेति । अवलम्बित आश्रितः स्थूलानां स्थविष्ठानां मुक्तानां रसोद्भवानां कलापो जालं येन स तथा। कस्य तस्य । कनकेति । कनकं युवर्णं तस्य या श्रङ्खला बन्धनरश्मयस्तै नियमिता निवदा मणिदण्डिका रत्नखचिता यष्ट्रयस्तासां चतुष्ट्रयं यस्मिन्स तथा तस्य । गगने ति । गगनिसन्धोः खणेद्याः फेनो डिण्डीरः । 'डिण्डीरोऽब्रिध-कफः फेनः' इलमिधानचिन्तामणिः । तस्य पटलं समृहस्तद्वत्याण्डुरं शुक्रं तस्य । पुनर्द्वपं विशिनष्टि-उद्ध-येति । उद्भयमानो व्यज्यमानः सुवर्णस्य काञ्चनस्य दण्डोऽवलम्बनयष्टिर्थेष्वेतादशानि चामराणि प्रकीर्णकानि तेषां कलापः समृहो यस्य स तम् । स्फटिकेति । स्फटिकानां खच्छमणीनां यत्पादपीठं चरणस्थापनस्थलं तन्न विन्यस्तः स्थापितो वामपादः सव्यचरणो येन स तथा तम् । पादपीठं विशेषयन्नाह—शशिनीति । शशिनीव चन्द्रमसीव । अथ शशिनं विशेषयनाह—उन्मयूखेति । उद्ध्वं मयूखाः किरणा यस्मिनतादशं यन्मुखं तस्य या कान्तिर्दीप्तिस्तया यो विजयो जयस्तेन यः पराभवस्तिरस्कारस्तेन प्रणते पादसंलमे । पुनर्नुपं विशेषयन्नाह— चरणेति । चरणानां पादानां ये नखाः पुनर्भवास्तेषां मयुखाः किरणास्तेषां जालानि समूहास्तैरपशोभमानं भासमानम् । मयुखजालं विशेषयन्नाह—इन्द्रेति । इन्द्रनीलमणीनामिन्द्रमणीनां या क्रुहिमप्रभा बद्धभूमिका-न्तिस्तस्याः संपक्षे मिश्रभावस्तेन स्थामायमानैः स्थामवदाचरमाणैः। की हरी रिव । प्रणते ति । प्रणता नता ये रिपवः शत्रवस्तवां ये निःश्वासाश्चेतैनाः तैर्मिलिनीकृतैर्मालिन्यं प्राप्तिरिव । पुनर्न्दपं विशेषयन्नाह—ऊक् इति । ऊक सक्थी तयोर्थुगलं तेन विराजमानं शोभमानम् । ऊरुयुगलं विशिनष्टि - आसनेति । आसन उपवेशनस्थल उल्लिता देवीप्यमाना ये पद्मरागा लोहितमणयस्तेषां ये किरणा मयुवास्तैः पाटलीकृतेन । श्वेत-रक्तीकृतेनेत्यर्थः । 'श्वेतरक्तस्त पाटलः' इति कोशः । कमिव । अचिरे ति । अचिरं त्वरितं मदितो मदितो यो मधुकैदमों दैल्विक्षेषसास्य यद्वधिरं र्क्त तेनारुणेन रक्तेनोरुयुगलेन विराजमानं हरिमिव कृष्णमिव । पनः कि कुर्वाणं चपम् । वसानं दधानम् । किम् । दुकूळे श्रीरोदवन्ने । अथैते विशिनष्टि—अमृतेति । अमृतस्य सुधायाः फेनस्तद्व द्ववहे शुश्रे । गोरोचने ति । गोरोचना गोपित्तं तेन लिखितानि यानि हंसमिधुनानि सितच्छ -द्युरमानि तैः सनाथः सहितः पर्यन्तः प्रान्तदेशो ययोस्ते । चार्धिति । चारुणी च ते चासरे च चारुचासरे तयोबीयुना समीर्णेन प्रनिर्तिता आन्दोलिता अन्तदेशाः प्रान्तदेशा ययोस्ते । पुनर्रृपं विशेषयन्नाह — अतीति ।

टिप्प०-1 उत्प्रेक्षालंकारः । 2 मुखपवना इलार्थः । 3 यो मधु-केटभी दैलाबिशेषो । इत्युचितम् ।

पाठा०—१ जलधरसमय.२ आलम्बित.३ पाण्डरस्य. ४ इन्दुकान्तमणि. ५ कनक. ६ उन्मयूखकान्तिनिचयप्रराभवः उन्मयूखमुखनिजयपराभवः उन्मयूखमुखकान्तिविजिते पराभवः ७ रफाटिके. ८ जाककैः, ९ पवनविति, १० अन्तर्देशे.

चुछेपनधनिलतोरः खछम्, उपरिविन्यसकुङ्कुमधासकमन्तरान्तरानिपतितबालातपच्छेद्मिव केळासिशाखिरणम्, अपरशिशङ्कया नक्षत्रमालयेव हारलतया छत्रमुखपरिवेषम्, अति-चपळेराज्यलक्ष्मीबन्धनिगडकटकशङ्कामुपजनयते द्रमणिकेयूर्युंग्मेन मलयजरसगन्धलुक्षेन भुजङ्कद्वयेनेव वेष्टितबाहुर्युंगलम्, ईषदालिन्बकर्णात्पलम्, उन्नतघोणम्, उत्फुलपुण्डरीकेनेत्रम्, अमलकलघोतपर्द्वायतमध्मीचन्द्रशकलाकारमधोषमुवनराज्याभिषेकपूतमूर्णासनाथं ललाटदे-शमुद्रहन्तम्, आमोदिमालतीकुसुमशेखरमुषसि शिखरपर्यस्ततारकापुञ्जमिव पश्चिमाचलम्, आभरणप्रभापिशङ्किताङ्गतया लग्नहरहुताशमिव मकरण्वजम्, आसन्नवर्तिनीभिः सर्वतः

अतिसुरिम अतिसुगनिध यचन्दनं मलयजं तस्यानुलेपनमन्नरागस्तेन धवलितं सुश्रीकृतसुरःस्थलं वक्षःस्थलै यस्य स तथा तम् । उपरीति । उपरि । अर्थाद्वक्षसः । विन्यस्ता विहिताः कुङ्कमस्य केसरस्य स्थासका हस्त-विम्बा यस स तम् । 'स्थासकस्तु इस्तविम्बम्' इति कोशः । कमिव । अन्तरेति । अन्तरान्तरामध्ये मध्ये निपतिताः पर्यस्ता बाळातपस्य नवीनालोकस्य छेदाः खण्डा यस्मिन्नेतादशं कैळासशिखरिणामव रजतादिमिव। पुनः प्रकारान्तरेण तमेव छपं विशेषयश्चाह—अपरेति । अपरोऽन्यो यः शशी चन्द्रसास्य या शङ्का भ्रान्ति-स्तया नक्षत्राणि तारास्तासामाली (सां माला) श्रेणी तद्रूपयैव हारखतया । 'हारो मुक्तान्तः प्रालम्बस्नकलापा-वली लता' इति कोश: । तेन कृतो विहितो मुखस्याननस्य परिवेषः परिधिर्यस्य स तम् । अनेन हारलताया अखन्तनैर्मरुयं मुखस्य च चन्द्रसाम्यं सूचितम् । 'परिधिः परिवेषश्च' इति कोशः । अतीति । अतिचपलाति-चन्नला या राजलक्ष्मीराधिपत्यश्रीस्तस्या बन्धो नियमनं तत्र निगडोऽन्द्रंकस्तस्य यत्कटकं वलयं तस्य शङ्कामा-रैकामुपजनयता कुर्वता । एवंभूतेनेन्द्रमणियुक्तमिन्द्रनीलमणिखचितं यत्केयूरयुग्ममङ्गदद्वन्द्वं तेन वेष्ठितं परि-क्षिप्तं बाहुयुगलं भुजहितयं यस्य स तथा तम् । यद्यपि समस्तवेष्टितपदस्य बाहुपदान्वितस्य विभक्सन्तरबद्धे-नान्वयस्तथापि विशेषे कचित् 'मानेन जितेन्द्रयः' इसादौ तथा दष्टत्वाददोषो द्रष्टव्यः । केनेव । मलयेति । मलयंजश्चन्दनसक्तो यो रसो इवस्तस्य गन्धे परिमले छुन्धेनासक्तेन सुजज्जदयेनेव सर्पयुग्मेनेव । द्वेष-विति । इष्टिंशचिदालिम्बं लम्बमानं कर्णोत्पलं श्रवणपञ्चनं यस स तथा तम् । उन्नतेति । उन्नतीचा घोणा नासिका यस स तम् । उत्फ्रिह्मेति । उत्फुलं विकसितं यत्पुण्डरीकं सिताम्भोजं तद्वजेत्रे लोचने यस स तम् । कि कुर्वन्तं चपम् । ललाटदेशमलिकप्रदेशमुद्धहन्तं धारयन्तम्। अथवालीकं विशेषयचाह—अमलेति । अमलं निर्मलं यत्कलघोतं सुवर्णं तस्य यः पहस्तद्वदायतं विस्तीर्णम् । 'अयनम्' इति पाठे सुवर्णतिलकस्थानम् । 'अयनं सरिपार्भार्भः इति कोशः । अष्टमीति । अष्टम्यां यचन्द्रशकळं तदधभागस्तद्वदाकार आकृतिर्यस्य तत्त्रया । र्जमयोः पक्षयोरष्टम्यामष्टावेव कला इत्यर्धचन्द्रः । अतोऽष्टमीप्रहणं युक्तमेवेति भावः । अशेषिति । अशेषाणि समग्राणि यानि भवनानि तेषा राज्यमाधिपत्यं तस्याभिषेको मङ्गलस्नानं तेन पूर्तं पवित्रम् । ऊर्णेति । ऊर्ण अवीरन्तरावर्तस्तिन सनार्थं सहितम् । 'ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्थादावर्तस्त्व (ते चा) न्तरा अवीः' इसमरः । स च चक्रवर्तिप्रभृतीनामेव नान्यजनस्य । तदुक्तम्—'भ्रह्रयमध्ये मृणालतन्तुस्क्ष्मं ग्रुश्रायतमेकं प्रशस्तावर्तं महाप्रहष-लक्षणम्' इति । पुनरेव रुपं विशेषयन्नाह—आमोदीति । आमोदीनि सुगन्धीनि यानि मालतीकुसुमानि जातीपुष्पणि तेषां शेखरश्रुडाभूषणं यस्य स तथा तम् । कमिव । पश्चिमाचलमिवास्तादिमिव । कीदशम् । उपमीति । उपसि प्रभाते शिखरे साजनि पर्यत्ताः पतितास्तारकाणां नक्षत्राणां प्रजाः समूहा यस्मिन्स तम् । अत्र शैलशिखरनृपोत्तमाञ्जयोः पुष्पपुञ्जतारकयोश्चोपमानोपमेयभावः । मकरेति । मकरस्य जलजन्तुविशेषस्य ध्वजोऽङ्को यस्य तमिव । मदनसादश्यं प्रदर्शयन्नाह—आभरणेति । आभरणानां भूषणानां या प्रभा कान्ति-स्तया पिशक्तितं पीतरक्तीकृतमङ्गं यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा कृत्वा लग्न आसक्तो दुरसेश्वरस्य हुताशोऽग्नि-

टिप्प०—1 शृङ्खला । 2 भ्रान्तिमित्यर्थः ।

पाठा०—१ अन्तरानिपतितः अन्तरान्तरानिपतितः २ राजलक्ष्मीबन्धनमिगडशङ्काः ३ इन्द्रनीलमणि, ४ युगलेन. ५ शिखरम्, ६ आलम्बितः ७ लोचनम्, ८ पट्टायितः पट्टायमान, ९ सल्लिपूतः १० अक्ररागत्याः

सेवार्थमागताभिरिव दिग्वधूभिवीरिवलासिनीभिः परिवृतम् ,अमलमणिकुद्दिमसंकीन्तसकल-देहप्रतिबिम्बतया पतिप्रेम्णा वसुंधरया हृदयेनेवोह्यमानम्, अशेषजनभोग्यतामुपनीतयाप्य-साधारणया राजलक्ष्म्या समालिङ्गितदेहम्, अपरिमितपरिवारजनमध्यद्वितीयम्,अनन्तगज-तुरगसाधनमपि खङ्गमात्रसहायम्,एकदेशस्थितमपि व्याप्तभुवनमण्डलम्, आसने स्थितमपि धनुषि निषण्णम्, उत्सादितद्विषदिन्धनमपि ज्वलत्प्रतापानलम्, आयतलोचनमपि सूक्ष्मद्श-नम्, महादोषमपि सकलगुणाधिष्ठानम्, कुपतिमपि कॅलत्रवहमम्, अविरतप्रवृत्तदानमप्य-

र्थस स तम् । अत्राभरणदीप्तिहरनेत्रोद्धववहवो राजमकरध्वजयोश्चोपमानोपमेयभावो दर्शितः । आसक्तिति । आस्रजवर्तिनीभिनिकटस्थायिनीभिः सर्वेतो विश्वतः सेवार्थं सपर्यार्थमागताभिः प्राप्ताभिर्वारविलासिनीभिर्वारा-क्षनाभिः। काभिरिव। व्यापकत्वादिश एव वध्वः स्त्रियो दिश्वध्वस्ताभिरिव । अत्र दिश्वध्वारविलासिन्योः साम्यं सचितम् । ताभिः परिवृतं परिवेष्टितम् । अमलेति । अमलाः खच्छा ये मणयश्चनद्रकानतायास्तेषां क्रिट्टमं बद्धभुरतस्मिन्संकान्तं यत्सकलदेहप्रतिबिम्बं समप्रशरीरप्रतिच्छायस्तस्य भावस्तत्ता तया । हेत्वर्थे तृतीया । पतिः खामी तस्य प्रेम प्रीतिस्तेन च वसुंधरया प्रथिव्या हृदयेनेव खान्तेनेवोह्यमानं वहमीनम् । अशेषेति । क्षज्ञेषाः सम्प्रा ये जना लोकास्तेषां भोग्यतां भोगयोग्यतासुपनीतया प्राप्तयापि । सर्वसाधारणयेव्यर्थः । असाधारणया च तथा चान्येषामेतादशी राजलक्ष्मीनीस्तीत्यपक्षीत्कर्षीभ्यां साधारणासाधारणया च राज-ळक्षम्या समालिक्षितसुपगृहितं देहं शरीरं यस्य स तथा तम् । अत्र निरोधाभासोऽलंकारः । साधारणासाधार-ण्योविरुद्धधर्मत्वात् । तत्परिहारपक्षेऽसाधारणया । सर्वोत्कृष्टयेखर्थः । अपरिमितेति । अपरिमितोऽसं-क्रयेयः परिवारजनः परिच्छदजनो यस्य स तम् । एवं बहुजनत्वेऽप्यद्वितीयं न द्वितीयो जनो यस्येति विरोधः । तत्परिहारपक्षेऽद्वितीय इस्रस्य सर्वोत्कृष्ट इस्पर्थः । अनन्तेति । अनन्तान्यसंख्यानि गजा हस्तिनस्त्ररगा अश्वास्तेषां साधनान्युपकरणानि सहाया यस्य 'निवैतीनोपकरणातुत्रज्यासु च साधनम्' इत्यमरः । एवं च ब्रहसहायवत्त्वेऽपि केवलं खन्नः खन्नमात्रं सहायो यस्येति विरोधः । तत्परिहारपक्षे खन्नमात्रसहायमिखस्य युद्धे तदन्यानपेक्षत्वमित्यर्थः । एकदेशस्थितसिति । एकदेशः सभामण्डपादिः, जनपदो वा । तत्र स्थितमपि निष्णामपि व्यप्ति समाकान्तं भवनमण्डलं जगन्मण्डलं येनेति विरोधः । परिहारपक्षे व्यप्ति स्यातं भवनमण्डले यमिति वित्रहः । विशेषेणाप्तं व्याप्तमिति वार्थः । 'व्याप्तं ख्याते समाकान्ते' इति विश्वः । आसने स्थित-मिति । आसने भद्रासने स्थितमप्युपविष्टमपि घनुषि कार्सुके निषणं स्थितमिति विरोधः । परिहारपक्षे धनःसंज्ञा तस्मिन्स्थितमित्यर्थः । नामश्रवणेन विपक्षाणां साक्षादागत इव इति भयोत्पत्तः । धनुःसंज्ञा श्रियाः लद्री' इति विश्वः । उत्सादितेति । उत्सादितं व्यापादितं द्विषन्त एवेन्धनमेधो येन । एवंभूतमपि जवलहप्र-तापानलमिति विरोधः । परिहारपक्षे ज्वलदिलस्य चीप्यदिलर्थः । आयतेति । आयते विस्तीर्णे लोचने यसै-वंभतमपि सक्ष्ममविष्ठं दर्शनं लोचनं यस्पेति विरोधः । परिहारपक्षे सक्ष्ममध्यात्मविषयं दर्शनं ज्ञानं यस्पेत्यर्थः । 'सहमं स्यारकैतवेऽध्यात्मेऽप्यणी' इति विश्वः । 'दर्शनं नयनस्तप्रबुद्धिधर्मोपलव्धिषु' इति विश्वः । महादोष-मिति। महान्दोषो यसिन्नेवंभृतमपि सकलगुणाधिष्ठानं समग्रगुणस्थानमिति विरोधः। परिहारपक्षे महती दोषा बाहर्यस्रेसर्थः । 'दोषा रात्रौ भुजेऽपि च' इति विश्वलीचनः । कुपतिमिति । कुरिसतश्रासौ पतिश्च कुपति-रेवंभतमपि कलत्रवल्लमं स्त्रीजनप्रियमिति विरोधः। तत्परिहारपक्षे कुः पृथिवी तस्याः पतिः। खामील्यर्थः। एताहशस्त्रतित्रयः स्यादिति न विरोधः । अविरतिमिति । अविरतं संततं प्रवृत्तं दानं यस्यैवंभूतमध्यमद् दानरहितमिति विरोधः । तत्परिहारस्त्वेवम् अविरतं प्रवृतं दानं त्यागो यस्यैवंभूतमप्यमदम् । गर्वरहित-द्विष्पo-1 धार्यमाणमित्युचितम् । 2 धनुषि आस्थितं धनुषि विजयविश्वासिनमित्यर्थः।

पाठा०—१ सेवासंगता. १ संकान्तप्रतिविग्वः संकान्तदेवप्रतिविग्वः ३ समालिक्नितम्. ४ श्रासनिक्षितम् । भासनगतम्, ५ अशेषद्रिषद्, ६ दशिनम्, ७ कलत्रचयः मद्म्, अल्लान्स्य स्वभावमिष कृष्णचरितम्, अकरमिष हस्त स्थित भुवनतर्छं राजानमद्राक्षीत्। आलोक्य च सा दूरिस्थितव प्रचलितरत्ववलयेन रक्तकुवलयदलकोमलेन पाणिना जर्ज-रितमुखभागां वेणुलतामादाय नरपितप्रैतिवोधनार्थं सँकृत्सभाकुद्दिममाजघान, येन सकल-मेव तद्राजकमेकपदे वनकरियूथमिव तालशब्देन धुगपदावलितवदनमवनिपालमुखादाकृष्य चक्षुस्तदिभमुखमासीत्।

अवनिपतिस्तु 'दूरादालोकय' इत्यभिषाय प्रतीहार्या निर्दिश्यमानां तां वयःपरिणामशुभ-शिरसा रक्तराजीवनेश्रापाङ्गेनानवरतकृतव्यायामतया यौवनापगमेऽप्यशिथिलशरीरसंधिना सत्यपि मातङ्गत्वे नातिनृशंसाकृतिनानुगृहीतार्यवेषेण शुभवाससा पुरुषेणाधिष्ठितपुरोभागाम्,

मिखर्थः । 'दानं गजमदे त्यागे पालनच्छेदछिष्ठिषु' इति विश्वः । अत्यन्ते ति । अत्यन्तमित्रायेन छुद्धो निर्मलः स्वभावः प्रकृतिर्ययेवंभूतमिप कृष्णं श्यामं चिरतमाचारो यस्येति विरोधः । परिहारपक्षे कृष्णः केशवोऽर्छनो वा तद्वचरितं यस्येत्यर्थः । 'कृष्णस्तु केशवे । व्यासेऽर्जुने कोकिले च' इति विश्वः । अकरमिति । न विद्यते करो हस्तो यस्यैवंभूतमिप हस्ते करे स्थितं भुवनतलं यस्येति विरोधः । तत्परिहारपक्षे न विद्यते करो दण्डो

यस्येति विष्रहः। 'बलिः करो भागधेयः' इति कोशः।

आलोक्य चेति । राजानमालोक्य वीक्ष्य सा वाण्डालकन्यका सहसैव नृपसंनिधौ गमनमनिम्नलक्षणमिति दूरिश्यतेव द्विष्ठप्रदेशस्थैव वेणुलतां वंशयष्टिमादाय गृहीत्वा । नरेति । नरपते राज्ञः प्रतिबोधनं संमुखीकरणं तदर्थं सभाकुट्टिमं परिषद्धस्मिं सकुदेकवारं पाणिना हस्तेनाजधान ताष्ट्यामास । अथ पाणि विशेषयण्ञाह—प्रचलितमिति । प्रचलितं प्रकम्पितं रक्षवलयं मणिखन्वितकञ्चणं ग्रसात्स तथा तेन । रक्तमिति । रक्तं यत्कुवलयं कुवेलं तस्य दलानि पत्राणि तद्दस्त्रोमलेन सुकुमारेण । अनेन लक्षणोपेतत्वं हस्तस्य सूचितम् । वेणुयष्टि विशेषयण्ञाह—जजिरितेति । जजिरितो जजिरीमृतो मुखमागोऽप्रभागो ग्रसाः सा तथा ताम् । अग्रभागवलनाच्छन्दिवशेषो जायत इति प्रसिद्धेः । येनेति । येन ध्वनिना सकलमेव तद्दाजकं राज-समूहः । युगपदिति । युगपत्समकालमाविलतं परावर्तितं वदनं मुखं येनेवंभूतं तदिभमुखं तस्याः संमुख-मासीदभवत् । कि कृत्वा । आकृष्याकर्षणं कृत्वा । कस्मात् । अवनिपालमुखाद्राजवदनात् । किम् । चक्कुनेन्त्रम् । तत्रोपमानैम् । किमिव । वनकरिणामरण्यहस्तिनां यूथिमिव समूहिमिव । केन । तालक्षव्येन तालो वैद्यविशेषसास्य शब्देन तद्रश्वध्वनिना एकपद एककालम् । एकश्रेणीभूतत्वमात्रे दृष्टान्तः ।

अवनिति । अवनिपती राजा तु तामनिमिषे निमेषोन्मेषवर्णिते लोचने यस्पैर्वभूतो ददर्शेखन्वयः । क्रंभूतो ताम् । निर्दिश्यमानां लोचनविषयीक्षियमाणाम् । क्या । प्रतीहार्यो द्वाररक्षानियुक्तया । कि कृत्वा । अभिधाय कथितवा । किम् । दूरादालोकयेति दूरादेव प्रेक्षस्ति । राज्ञ इति शेषः । इतश्राण्डालकन्यको विशेषयणाह्—अधीति । अधिष्ठित आश्रितः पुरोभागो यस्याः सा तथा ताम् । केन । पुरुषेण पुंसा । तमेव पुरुषं विशेषयणाह्—वय इति । वयसः परिणामेन वार्धक्येन शुश्रं श्वेतम् । आधाराध्ययोरमेदोपचारात् । किरो मौलिर्यस्य स तथा तेन । रक्ति । रक्ति । रक्ते लोहितं यद्राजीवं कमलं तद्रकेत्रापाक्ते लोचनप्रान्तो यस्य स तथा तेन । अनवरते निरन्तरं कृतो विहितो व्यायामः परिश्रमः (येन सः) तस्य भावस्तत्ता तया यौवनापगमेऽपि तारुण्यनिश्चत्ताविप निश्चिताः श्व्याः श्वरीरस्य संघयो धातूनामस्थ्यादीनां च बन्धा यस्य स तथा तेन । सत्यपीति । सत्यपि विश्वमानेऽपि मातक्तत्वे चाण्डालत्वे नातिग्रंशातिकूराकृति-राक्तारो यस्य स तथा तेन । अन्विति । अनुग्रहीतः स्तिकृत आर्यस्य सभ्यस्य वेषो नेपथ्यं येन स तथा तेन । श्वर्भेति । शुश्रं श्वेतं वासो वस्रं यस्य स तथा तेन । पुनस्तां कि क्रियमाणाम् । अनुगन्ता तथा तेन । शुनस्तां कि क्रियमाणाम् । अनुगन्ता तथा तेन । शुनस्तां कि क्रियमाणाम् । अनुगन्ता तथा तेन । स्तिमाणाम् । अनुगन्ता तथा तेन । स्वर्णेति । स्वर्णेता वासो वस्रं यस्य स तथा तेन । पुनस्तां कि क्रियमाणाम् । अनुगन्ता तथा तेन । स्वर्णेति । स्वर्णेत वासो वस्रं यस्य स तथा तेन । पुनस्तां कि क्रियमाणाम् । अनुगन्ता तथा तेन । स्वर्णेति । स्वर्णे

टिप्प०—1 कमलमित्यर्थः। 2 तालकाब्देन वनकरियूथमिवेति राजसमूहस्योगमानम्। 8 दृक्ष-विशेषसस्य पतनशब्देन।

पाठा०—१ अतिद्युद्धः २ सक्कसुवनः ३ प्रबोधनार्धम्. ४ असङ्गत् ५ राजन्यकं, ६ तेन वेणुकताध्वनिना युगपत्ः ७ पाण्डुरः ८ ईक्षणाः, ९ भवकः

आकुलाकुलकाकपक्षधारिणा कनकशलाकानिर्मितमप्यन्तर्गतशुकप्रभाष्यामायमानं सरकतसयित्व पञ्चरमुद्धहता चाण्डालदारकेणानुगन्यमानाम्, असुरगृहीतामृतापहरणक्षतंभयटपृद्धिलासिनीवेषस्य श्यामतया भगवतो हरेरिवानुकुर्वतीम्, संचारिणीमिवेन्द्रनीलमणिपुर्त्रिकाम्,
गुल्फावलिक्वनीलकञ्चकेनावच्छन्नशरीराम्, उपरिरक्तांशुकरिनतावगुण्ठनाम्, नीलोत्पलस्थलीमिव निपतितसंख्यातपाम्, एककर्णावसक्तदन्तपत्रप्रभाधवलितकपोलमण्डलाम्, उद्यदिन्दुकिरणच्छुरितमुखीमिव विभावरीम्, आकपिलगोरोचनारिवतितलकतृतीयलोचनामीर्ह्यानरचितानुरिवतिकरातवेषामिव भवानीम्, उरास्थलनिवाससंज्ञान्तनारायणदेहप्रभाष्यामैलितामिव श्रियम्, कुपितहरहुताशनद्द्यमानमदनधूममलिनीकृतामिव रितम्, उन्मदहिलेहेलोकेर्षण-

म्यमानामनुवज्यमानाम् । केन । चाण्डालदारकेणान्यजसूनुना । तमेव विधिनष्टि—आकुलेति । आकु लाकुल इतस्ततः संलभो यः काकपक्षः शिखा तां धत्त इत्येवंशीलस्तथा तेन । सा बालानां काकपक्षः शिख-ण्डकशिखाण्डकौ' इति कोशः । किं कुर्वता तेन । उद्वहता धारयता । किम् । पत्तरं पक्षिरक्षणस्थलम् । अथ पुष्ठरं विशेषयन्नाह—कत्रकेति। कनकस्य सुवर्णस्य याः शलाका इषीकास्ताभिनिर्मितं रचितम्। कनकस्य पीतत्वाह्महिःपीतमपि तदन्तर्गतः शुकः कीरस्तस्य प्रभा कान्तिस्तस्य र्यामायमानं स्यामिव दश्यमानम् । किमिन । मरकतमयमिन मरकतमइमगर्भ तिकाणक्रमिन । किं कुनैतीम् । अनुकुनैतीं साहर्यमनुभन-न्तीम् । कस्य । भगवत ऐश्वर्यवतो हरेरिव कृष्णस्येव । कया । दयामतया । कृष्णत्वेनेस्पर्थः । कीदशस्य हरेः । असरेति । असरैदें सेर्यहीतं यदमृतं तस्य यदपहरणमपहृतिस्तत्र कृतो विहितो यः कपटेन कैतवेन पदुः प्रकटो विलासिनी मोहिनी स्त्री तस्या वेष आकृतिर्येन स तथा तस्य । तदुक्तम्—'हरिस्त्वामाराध्य प्रणतजन-सौभाग्यजननीं पुरा नारी भूत्वा पुररिपुमपि क्षोभमनयत्' इति । पुनस्तामेव विशेषयन्नाह-संचारेति । संचारिणी संचरणशीलां जङ्गमप्राणिकपासिन्द्रनीलमणिपत्रिकासिवेन्द्रमणिपाद्यालिकासिव । गुरुफेति । गुरुफावलम्बी घुटिकावलम्बी यो नीलकबुको हरिःकूर्णसकस्तेनावच्छन्नमाच्छादितं शरीरं देहो यस्याः सा तथा ताम् । उपरीति । उपर्यू विप्रदेशे रक्तां छुकस्य लोहितवाससो रचितं कृतमवगुण्ठनं मुखाच्छादनं यया सा तथा ताम । पुनः प्रकारान्तरेण तामेव विशिनष्टिनीळोटपळेति । निपतित छप-रिप्राप्तः संध्यासंबन्धी सार्यकालसक्त आतपो घर्मो यस्यामेतादशी नीलानासुरपलाना कुवरूयाना स्थरयहरू त्रिमा तामिव । 'जानपद-' इति बीप । एकेति । एकस्मिन्कर्णपर्यन्तेऽवसक्तं लगं यहन्तपत्रं कर्णामरण-विशेषत्तस्य या प्रभा कान्तित्त्वया धविवतं ग्रुश्रीकृतं कपोलमण्डलं गहात्परप्रदेशो यस्याः सा तथा ताम । अनेनावलोकनचातुरीविशेषः स्चितः । उद्यदिन्द्विति । उदानुदयमासादयन्य इन्दुश्रन्द्रसास्य किरणैदीिध-तिभिर्छ्रितं ध्वान्तनिवृत्त्या सप्रकाशं मुखं यस्यास्तादशीं विभावरी रात्रिमिव। एतेन रात्रिनािषकयोदैन्त-पत्रचन्द्रयोध साम्यं स्चितम् । आकपिलेति । आ ईपस्कपिलं पीतरकं यहोरोचनं गोपितं तेन रचितं निर्मितं यत्तिलकं पुण्डं तदेव तृतीयं लोचनं यस्याः सा तथा ताम् । कामिव । ईशानेन महादेवेन रिवतो विहितस्तदनु यो रिचतः किराला भिल्ल्या वेषो नेपथ्यं यया सैवंभूता भवानी पार्वती तामिव । श्रियमिति । श्रियं लक्ष्मीमिव। अथ लक्ष्मीं विशिनष्टि—उरःस्थलेति । उरःस्थले वक्षति यो निवासो निवसनं तेन संकारतः प्रतिविभिवतो यो नारायणस्य श्रीकृष्णस्य देहः शरीरं तस्य या प्रभा तया इयामळितां इयामतां प्राप्ताम् । एतेन लक्ष्मीचाण्डालकन्यकयोः साम्यं ध्वनितम् । रतिमिति । रतिः कामबी तामिन । की हशीम् । कुपित इति । कुपितः क्षीयं प्राप्तो यो हर ईश्वरस्तस्य हुताशनस्तृतीय कोचनीहती

दिष्प०-1 हरिन्मणिः 'पन्ना' इति भाषायाम् । 2 किरणैः खुरितं रक्षितं मुखं यस्या इत्याशयः।

पाठा०—१ कपटनिलासिनी. २ नेषरयामलतया. ३ संचारिणीमिन्द्र. ४ पुत्रिकामिन, ५ आयुष्कांबलिनी. ६ अवसुक्त. ७ इन्दुविम्ब. ८ ईशानरश्चनानुरन्तितः ईशानुरन्तितः ईशान्यरितानुरन्तित. ५ श्यामकर्ता. १० उनमत्त. ११ इलापकर्षण. १२ कर्षणप्रपलामितान्.

स्यपलायितामित्र कालिन्दीम्, अतिबह्लपिण्डालक्तरसरागपछितनादपङ्कजामचिरमृदित-मिह्वासुरक्षिररक्तचरणामित्र कालायनीम्, आलोहिताङ्गुलिप्रभापाटिलतनसमयूखाम्, अति-क्रिट्टनमणिङ्गिहिमसर्शमसहमानां क्षितितले पछ्नभङ्गानित्र निधाय संचरन्तीम्, आपिञ्जरे-णोत्सपिणा नूपुरमणीनां प्रभाजालेन रिञ्जतशरीरतया पानकेनेव भगवता कैप एव पक्षपातिता प्रजापतिमप्रमाणीङ्गवता जातिसंशोधनार्थमालिङ्गितदेहाम्, अनङ्गवारणशिरोनक्षत्रमालायमा-नेन रोमराजिलताल्यालकेन र्शनादाम्मा परिगतजधनाम्, अतिस्थूलसुक्ताफलघिटतेन श्चिना हारेण गङ्गास्रोतसेव कालिन्दीशङ्कया क्रतकण्ठप्रहाम्, शरदमिव विकसितपुण्डरीकलोचनाम्,

वृहिस्तेन द्यामानो ज्वाल्यमानो यो मदनो जर्राभीहरूस धूमो दहनकेतुस्तेन मालिनीकृतां मलिन्यं प्राप्ताम । प्रनः कामिव । कालिन्दी मिति । कालिन्दी यमुना तामिव । यमुनां विशेषयन्नाह—उन्मदेति । उन्मदस्य प्रयुक्तगर्वस्य हलिनो बलभदस्य युद्धलं लाङ्गलं तेन यदाकर्षणमाकृष्टिस्तस्मायद्भयं साध्वसं तस्मात्पलायितां नेष्टाम् । अतीति । अतिबह्लोऽतिप्रचुरो यः पिण्डालक्तकः पिण्डीकृतो यावकस्तस्य रसो द्रवस्तस्य रागो रक्तिमा तेन पहावितं संजातिकसलयं पादपङ्कजं यस्याः सा तथा ताम् । कामिव । अचिरति । अचिरं तत्कालं मृदितो महिंतो यो महिषासुरो दैलस्तस्य यद्धधिरमाँमेयं तेनारको लोहितो चरणौ पादौ यस्या एवंविघा कालायनी दुर्गामिव । आलोहितेति । आलोहिता आरक्ता या अङ्कलयः करशाखास्तासां प्रभा दीप्तिस्तया पाटलिताः श्वेतरक्तीकृता नखमयूखाः पुनर्भवदीप्तयो यस्याः सा तथा ताम् । यद्यपि नखानां स्वत एवारण्यात्पाटलत्व-मस्योवः तथापि मिथोमिश्रीमाव एव पाटलत्वं बोध्यम् । चरणयोः पलववर्णनप्रयोजनमाह—अतीति । अतिकठिनमतिकर्कशं यन्मणिकृष्टिमं मणिबद्धभूतास्य स्पर्शं संश्वेषमसहमानामक्षममानाम् । श्वितीति । क्षितितले धरणीतले पहुचभङ्गानिव किसलयखण्डानिव निधाय स्थापयित्वा संचरन्तीं चलनं कवितीमित्य-रंभे । आहि दिन इति । आहि द्वित आहि हो देहः शरीरं यसाः सा तथा ताम । केन भगवता माहा-रम्यवता पावकेन वृद्धिना । अथ पावकं विशेषयन्नाह—रूपे सौन्दर्य एव पक्षपातिनात्ररक्तिने प्रजापति ब्रह्माणमप्रमाणीकवेता । तदक्षीकारादिति भावः । कया । आपिअरेति । आपिकरेण पीतरक्तेन । 'पीत-रकतन्त्र पिश्ररः' इस्यभिधानचिन्तामणिः । जस्यपिणा सर्वतः प्रसारिणा नुपुरस्य इंसकस्य मणयो रहानि वैषां प्रभास्त्विषस्तामां जालेन समहेन रिक्षतं यच्छरीरं तस्य भावस्तता तया हेत्भतया। एतेन नपरमणि-प्रभावहयोः परस्परमपमानोपमेयभावः सूचितः । तदालिङ्गनप्रयोजनमाद् - जातीति । विधात्रा चाण्डाल-जालाकान्ता निर्मिता। सा च सर्वथाऽस्पृत्येनाग्रुचित्वात् । अग्रुचिर्वहिना ग्रुचिः स्यादिति तदालिङ्गने प्रयोजनमिति भावः । रहाने ति । रशना कटिमेखला सैव दाम बन्धनरज्जुस्तेन परिगतं समन्ताद्याप्तं जघनं कट्याः पुरोभागो यस्याः सा ताम् । 'कट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः' इल्समरः । मेखलादाम विशेषयन्नाह— अनक्षेति । अनन्न एव वारणो गजस्तस्य शिरति शोभार्थं नक्षत्रमालावदाचरमाणेन । रोमेति । रोमराजि-रेव लता वल्ली तस्या आलवालकेनावापेनेति रूपकम् । अतीति । अतिस्थलानि यानि मक्ताफलानि तैर्घटितो निष्पादितस्तिन शुचिना विशदेन हारेण चतुःषष्टिलतेन । 'चतुःषष्टिलतो हारः' इल्पमरः । अत एव विश्वदरवम् । गङ्गास्रोतसेव गङ्गाप्रवाहेणेव । चाण्डालकन्यकायाः इयामत्वात् कालिन्दीशङ्कया यम-नाम्रान्या कृतः कण्ठप्रहो गलसंकेवो यस्याः सा तथा ताम् । पुनः कामिव । शरदमिव घनालयमिव । उभयोः शब्दसाम्यं प्रदर्शयन्नाह-चिकसितेति । विकसितानि प्रण्डरीकाण्येव लोचनानि यस्याः सा तथेति निप्रहः। शरदि सर्वत्रापि कमलानामुन्निद्रत्वेन तथा संभवात् । पक्षे विकसितपुण्डरीकवळोचने यस्याः

[ं] टिप्पं 2—1 कामदेव इत्यर्थः। 2 क्षतजिमत्यर्थः। 3 कठिनभूमिस्पर्शमसहमानश्चरणवेदनानिवार-णार्थे यथा कोमलमास्तरणं निद्धाति तथा लोहितनलप्रभा एव भूमी नवपश्चवर्षण्डाः स्थापिता इत्या-शयः। 4 शक्षा अस्पृश्यजातावेनामुत्पादितवान्। अत एव विभातुरसंमतो रूपपक्षपाती विद्वाः शोधनार्थे तामालिक्षितवानित्याशयः। 5 प्रचलितेऽमरपुस्तके तु न दृष्टम्।

पाठा०—१ यसनाम्. २ जालकेनातुरक्षितः ३ रूपैकपक्षपातिनाः रूपपक्षपातिनाः ४ मेखलाः ५ जघनस्यलाम्. ६ द्युनिहारेणः

प्रावृषमिव घनकेशजालाम्, मलयमेखलामिव चन्द्नपह्नवावतंसाम्, नक्षत्रमालामिव चित्र-श्रवणाभरणभूषिताम्, श्रियमिव इस्तिश्चतकमलशोभाम्, मूर्च्छामिव मैनोहारिणीम्, अरण्य-भूमिमिव रूपसंपन्नाम्, दिञ्ययोषितमिवाकुलीनाम्, निद्रामिव लोचनप्राहिणीम्, अरण्यकम-लिनीमिव मातङ्गकुलदूषिताम्, अमूर्तोमिव स्पर्शवर्जिताम्, आलेख्यगतामिव दर्शनमात्रफलाम्, मधुमासकुसुमसमृद्धिमिवाजातिम्, अनङ्गकुसुमचापलेखामिव सृष्टिप्राह्ममध्याम्, यक्षाधिपल-क्मीमिवालकोद्गासिनीम्, अचिरोपाह्नदयोवनाम्, अतिशयहपाकृतिमनिमिषलोचनो दृद्शे।

सा तथित वित्रहः। पुनः कमिव। प्रावृषमिव। वर्षाकालमिव। उभयोविशेषणसाम्यमाइ—घनि। घना निबिडा ये केशासीषां जालानि यस्याम । पक्षे घना एव केशजालानि यस्यामिति विग्रहः । मस्योति । मलयस्य पर्वतस्य मेखला मध्यभागस्तिमव । जभयोः साद्द्यमाह-चन्द्रनेति । चन्द्रनस्य प्रव्रवाः किस-ला(लया)नि तेषामवर्तसा यस्यां सा ताम् । पक्षे चन्दनपह्नवास्त एवावर्तसः शेखरो यस्यामिति विग्रहः। नक्षत्रेति । नक्षत्राणामुहनां माला पङ्किस्तामिव । उभयोः साद्द्यमाह—चित्रेति । चित्राणि विविधप्रका-राणि श्रवणे कर्ण आभरणानि भूषणानि यसाः सा ताम । पक्षे चित्राश्रवणावेव आभरणे ताभ्यां भौषितेति विग्रहः । श्रियमिति । श्रीर्लक्ष्मीस्तामिव । उभयोः साम्यं अदर्शयन्ताह—हस्तेति । हस्ते पाणौ स्थिता कमलस्य पदास्य शोभा श्रीर्यस्याः सा ताम् । पक्षे हस्ते स्थितं यत्कमलं तेन शोभा यस्या इति विग्रहः। मच्छेति । मच्छी मोहस्तामिव । एतयोः साम्यमाह—मनोहारिणीमिति । सन्दराकृतित्वेन मनोहरा-मिखर्थः । पक्षे नष्टचेतनात्मकत्वेन मनोहारिणीमिति भावः । अरण्येति । अरण्यमटवी तस्य भूमिः क्षितिस्ता-मिव । उभयोः साहरयमाह—क्रपेति । रूपमाकृतिविशेषस्तेन संपन्नां सहिताम । पक्षे रूपाः पशवस्तैः संपन्नां संगताम । 'रूपं त श्लोकशब्दयोः । पशावाकारे सौन्दर्ये' इखनेकार्थः । दिव्येति । दिव्या देवसंबन्धिनी योषित्स्री तामिव । उभयोः साद्द्यमाह-अक्टलीना सिति । अक्टलीनामक्लोत्पन्नाम । 'क्ललाखः' । खर्यना-देशः । पक्षे न की पृथिव्यां लीनां स्थिताम् । निद्धेति । निद्रा प्रमीला तामिव । उभयोः साहश्यं प्रदर्शयन्ताह— ळोचनेति । अल्यद्भत्तरपवशात्कामिजनानां लोचनग्राहिणीं नेत्राक्षिणीम् । पक्षे निमेषोन्मेषसहिते लोचने महीतं शीलमस्या इति शीले णिनिः । नान्तत्वान्नीप् । अरण्येति । अरण्यं वनं तस्य या कमलिनी तामिन । जमयोः सादर्यमाह—मात्रङ्गति । मातङ्गश्राण्डालस्तस्य कुलमन्वयस्तेन द्षितां मलिनीकृताम । पश्चे मातङ्ग कुलेन इस्तिसमुदायेन दूषिताम् । मर्दितामिल्यथैः । अमूर्तेति । अमूर्तेयत्ताविच्छन्नपरिमाणकान्या बद्धि-स्तामिव । उभयोस्तरयत्वमाह—स्पर्धा इति । स्पर्शः संक्ष्यः शिष्टानां तेन वर्जिता रहिताम् । अकुळीनत्वादेव । पक्षे स्पर्शी गुणसद्धर्जितां रहिताम । अमृतिवादेव । आलेख्येति । आलेख्यं चित्रं तत्र गतां प्राप्तां पुत्रिकामिव । उभयोः साम्यमाह—द्दीनेति । चाण्डाळत्वादेव न भोगफळकत्वमस्याः । अत एव दशनमा-लोकनमात्रमेव फलं प्रयोजनं यस्याः सा तथा ताम् । पक्षेऽपि तथैव बोध्यम् । मध्विति । मधुमासे वस-न्तसमये या क्रसमसमृद्धिस्तामिन । उभयोस्तुल्यतां प्रदर्शयशाह—अज्ञातिमिति । न नियते जातिर्जाह्मण-त्वादिर्थसां सा ताम । पक्षे न विद्यते जातिभीलती यसां सा तथा ताम । वसन्ते मालतीपूष्णं फलपूष्णं च चन्द्रने न वर्णनीयम्' इति कवित्रसिद्धिरि । अनङ्गिति । अनङ्गस्य मद्नस्य कुसुमचापस्य प्रवासन्ति या लेखा तामिव । उभयोः साम्यं प्रदर्शयन्नाह-मृष्टीति । मुष्टिना पाह्यो प्रहीतुं शक्यो सध्यो मध्यप्रदेशो यसाः सा ताम् । यक्षाधिपलक्ष्मीमिति । यक्षाधिपानां गुह्यकेश्वराणां लक्ष्मीहीरिप्रिया तामिव । उमगैः सादरयमाह-अलकेति। अलकैः केशेरुद्वासयत इत्येवंशीला सा तथा ताम्। पक्षे अलकार्भिनगरीभिरुद्धास-नीति वित्रहः । अचिरेति । अचिरं त्वरित्मपारूढं प्राप्तं यौवनं तारुण्यं यया ताम् । संप्राप्तयौवनामित्यर्थः । अतीति । अतिशयरूपोत्कृष्टाकृतिराकारो यस्याः सा तथा ताम् । अन्वयस्त प्रागेवोक्तः ।

टिप्प०—1 चित्रा-अवण-भरणीनामकेनैक्षत्रेभूंषितामित्युचितम्। कृषे छिङ्गान्यसयोऽदुष्टः। 2 अमूर्तो मूर्तिरहिता (आकाररहिता) एव स्पर्शवर्जिता भवति, इयं तु मूर्तोऽपि अस्पृद्धस्यत्वात्, अमूर्तेव स्पर्शेवर्जिते स्पर्थः। 3 संपदिसर्थं उचितः। 4 उज्रासते इति तात्पर्यम्। 5 अलकानाकृया नगर्यो उज्रासिनीमिति स्पर्म्।

पाठा०-१ मनोहराम्. २ अक्षतरूपसंपन्नाम् ; अन्याक्षतबहुशोभिरूपाम् . १ विजातिम् . ४ उपस्ट, अभिनीत्र

समुपंजातिवस्मयस्याभूनमनसि महीपतेः—'अहो विधानुरस्थाने सौन्दर्यनिष्पादनप्रयतः।
तथा हि—यदि नामेयमात्मरूपोपहसिताशेषरूपसंपदुत्पादिता, किमर्थमपगतस्पर्शसंभोगसुखे
कृतं कुछे जन्म। मन्ये च मातङ्गजातिस्पर्शदोषभयादस्पृद्यतेयमुत्पादिता प्रजापतिना, अन्यथा
कथिमयमिक्ष्टिता छावण्यस्य। नहि करत्रस्पर्शक्चेशितानामवयवानामीहशी भवति कान्तिः।
सर्वथा धिनिधिनिवधातारमसहशसंयोगकारिणम्, भनोहराक्चितरपि कूरजातितया येनेयमसुरश्रीरिव सत्ततनिन्दतसुरता रमणीयाष्युद्वेजयति' इति। एवमादि चिन्तयन्तमेव राजानमीषदवगिक्षतकर्णपञ्चवानतंसा प्रगल्भवनितेव कन्यका प्रणनाम। कृतप्रणामायां च तस्यां मणिकुदिमोपविद्यायां स पुरुषसं विदेशमं श्रुकमादाय पञ्चरगैतमेव किचिद्यपस्य राक्षे न्यवेदयत्।

अनुसीति । मनित जातो विस्मय आश्चर्य यस्यैवंभूतस्य महीपते राज्ञः । एविमस्यध्याहार्यम् । अभूदि-खन्वयः । एवमिलस्य विषयमाह—आहो इति । अहो इति वितर्के । विधातुर्वहाणोऽस्थानेऽपदे सी-दर्यस्याः द्भुतइपसा निष्पादनं निर्माणं तत्र प्रयक्षः परिश्रमः। तदेव दर्शयति—तथाहीति। नामेति कोमठा-मञ्जणे । यदियं चाण्डालकन्यकाऽऽत्मनः सकीयस्य रूपेण सीन्दर्येणोपहसितोपहास्यास्पदीकृताशेषरूपसंपत्स-मग्रसीन्दर्यसमृद्धियया सैवंविधोत्पादिता निर्मिता। किमर्थ किंप्रयोजनम् । अपगते दूरीभूते स्पर्शः संश्वेषः संभोगसुलं सुरतसातं ते च यसिन्नेनंभूते कुळे जन्मोत्पत्तिः कृतं विहितम् । किमर्थमिति विमर्शे निश्चयमाह— मन्ये चेति । मन्ये जाने । अहमिति शेषः । प्रजापतिना ब्रह्मणाऽस्पृशता स्पर्शमकुवेतेयम् । जरपादिता निष्पादिता । अत्रार्थे हेतुमाह—मातङ्गेति । मातङ्गस्य जातिः यातिस्तस्याः स्पर्शः संश्लेषस्तज्जनितो यो दोषस्तसायद्भयं भीतिस्तसादिसर्थः । विपर्ययं बाधकमाह-अन्यथेति । अन्यथा पूर्वोक्तविपर्यये । लाव-प्यस्य अविषयः । कथिति प्रश्ने । इयं प्रत्यक्षोपलक्ष्यमाणाऽक्षिष्ठता कोमलत्वं स्यात् । अत्रार्थे हेतुमाह— नहीति । करतलस्पर्शहिशितानामवयवानां कुचारीनाम् । ईटशी एतादशी कान्तिः सौकुमार्थं नहि भवति न स्यात् । सर्वेथोति । सर्वथा सर्वप्रकारेण । धिरिधगिति खेदातिशय आम्रेडितम् । विधातारं ब्रह्माणमसदत्रोऽनुचितो यः संयोगः संबन्धस्तत्कारिणम् । येनासदशसंयोगेनेयं चाण्डाळकन्यका मनोहराकः-तिरपि क्राजातितया चाण्डाळजातितयाष्ठ्राणां दैलानां श्रीर्छक्मीस्तद्वविन । सततमिति । सततं निरन्तरं निन्दितं गहितं सुरतं मैथुनं यस्यां सैवंविधा रमणीयापि संभोगयोग्याप्युद्वेजयति । वैचिखसुत्पादयतीलार्थः । पक्षे सततं निन्दिता सुरता सुरसमूहो ययेति दैखलक्ष्म्या निशेषणम् । एवसिति । एवमादि पूर्वोक्त-प्रकारेण चिन्तयन्तं विमर्शे कुर्वाणमेव राजानं रूपं कन्यका चाण्डालकुमारी प्रणनाम प्रणाममकरोत्। केव । प्रगरभवनितेव संप्रलानाकृतयीवनत्वादप्रगरभापि प्रगरभवनितेव नमश्वकारेलर्थः । अत्र वीतराह्नत्वं व्यक्तम् । प्रणेति प्राद्यपर्सगयोगाण्यतम् । पुनः कीदशी । ईषदिति । ईषदरुपमवगिलतोऽधःप्रसतः कर्णे पह्नवसावतंसः शेखरो यस्याः सा तथा । अत्र कर्णपदं कटिमेखलादिवज्ज्ञेयम् । तदुक्तम्—'कर्णावतंसादिपदे कणीदिध्वनिनिर्मितिः' इति । 'सर्वदा तत्सांनिध्यबोधनार्थम्' इति कान्यप्रकारोऽपि । कृतेति । कृतो विहितः प्रणामो नतिर्यया सा तथा तस्याम् । मणीति । मणिकुद्दिमं रत्नबद्धभूमिस्तत्रोपविष्टायां स्थितायाम् । स इति पूर्वीको धवलवासाः पुरुषस्तं षिद्वन्नमं पक्षिणं धकं कीरमादाय गृहीत्वा पन्नरं पक्षिरक्षणस्थलं तत्र गतमेव प्राप्तमेव । न ततः पृथकृत्वेखर्थः । किंचिद्रिनयेन पुर उपख्यागय राह्ने चुपाय न्यवेदयःप्रदर्शितवान् ।

पाठा०—१ जात; हट्टा च तां समुपजात. २ चामूत. ३ रूपनिष्पादनप्रयक्षः; रूपविधानप्रयक्षः. ४ अस्या जन्म. ५ मनसोत्पादिता. ६ तथाहि. ७ धिविधातारम्. ८ अतिमनोहरा. ९ कूरजातिजा. १० विहन्नमादायः विहन्नमादायः ११ गतं किन्तित्.

अत्रवीच - 'देव, विदितसकलशास्त्रार्थः, राजनीतिप्रयोगकुश्चलः, पुराणेतिहासकथालापनिपुणः, वेदिता गीतश्चतीनाम्, काव्यनीटकाल्यायिकाल्यानकप्रभृतीनामपरिमितानां सुभाषितानामध्येता स्वयं च कर्ता, परिहासाऽऽलापपेशलः, वीणावेणुमुरजादीनामसमः श्रोता,
मृत्यप्रयोगदर्शननिपुणः,चित्रकर्मणि प्रवीणः, सूतव्यापारे प्रगल्भः,पण्यकलहकुपितकामिनीप्रसादनोपायचतुरः, गजतुरगपुरुषस्त्रीलक्षणाभिज्ञः, सकलभूतलरत्नभूतोऽयं वैशम्पायनो नाम
शुकः सर्वरत्नानामुद्धिरिव देवो भाजनिमितिकृत्वैनमाद्यासमस्त्रामिदुहिता देवपादमूलमायाता । तद्यमात्मीयः क्रियताम्' इत्युक्तवा नरपतेः पुरो निधाय पञ्चरमसावपसमार ।

अवनीच । उवाचेत्यर्थः । देवेति संगोधनपदम् । 'राजा भद्दारको देवः' इति कोशः । हे राजन्, अयं वैशम्पायनो नाम वैशम्पायन इति नाम्ना प्रसिद्धः । नामेति कोमलामन्त्रणे । छुको वर्तते । कीटक् । विदितो ज्ञातः सकलशास्त्राणां धर्माध्यात्मयुक्तिशास्त्राणामर्थोऽभिधेयो येन स तथा । तेन वक्ष्यमाणेन न पौनरु-त्त्यम । इतः शुकं विशेषयन्नाह—राजेति । राजनीतैः कामन्दकप्रतिपादितायाः प्रयोगः शिक्षा तत्र कुश्-लश्चतुरः । पुराणेति । पुराणं पञ्चलक्षणम् , इतिहासः पुरावृत्तम् तेषां या कथा वार्ता तत्र य आलापस्त-वर्धबोधकवाक्यरचना तत्र निपुणश्चतुरः। वेदितेति । गीतं गानम्, श्रुतयो द्वाविंशतिः। तदुक्तम्--⁶सप्त खराखयो प्रामा मूर्च्छोश्वेकोनविंशतिः । ताना एकोनपश्चाशद्वयथिका विंशतिः श्रुतिः ॥' इति । तासां वैदिता ज्ञाता । कान्येति । दोषाभावे सति गुणालंकारवत्कविकमे कान्यम् , नाटकमिनयात्मकम् , आख्यायिका वासवदत्तादिः. आख्यानकमिदानींतनराजवृत्तम् , एतत्प्रमृतीनां सामुद्रिकादीनां तथाऽपरि-मितानामसंख्यानां, सुभाषितानां श्रङ्गारनीतिवैराग्यप्रतिपादकानां चाध्येता पाठकः । स्वयमात्मनेव कर्ता निष्पादकश्च । अनेन तस्य सर्वकलासु नैपुण्यं सूचितम् । परीति । परिहासोऽन्येषां नर्मवचनैर्हसन् तस्य य भालापा रसन्यज्ञकशन्दप्रयोगास्तत्र पेशलः कुशलः । वीणेति । वीणाशन्दसमभिन्याहारात्ततम् । तथैव वैणुशन्देन सुषिरम् , मुरजशन्देनानद्धं, आदिशन्दाद्वादनं कांस्यतालादि गृह्यते । एतेषामसमोऽद्वितीयः श्रीता आकर्णयिता । नत्यमिति । नृत्यं ताललयाश्रितं तत्य प्रयोगः प्रारम्भो दर्शनमयलोकनं तत्र निपणोsभिज्ञः । चित्रेति । चित्रकर्मण्यालेख्यकलायां प्रवीणः । कृतपरिश्रम इत्यर्थः । द्युतेति । द्युतं दुरोदरं तस्य क्यापारो व्योहर्तिस्तत्र प्रगल्भः प्रतिभान्वितः । प्रणयेति । प्रणयेन हेहेन यः कलहः केलिस्तेन ऋपिता कोर्प प्राप्ता या कामिनी स्त्री तस्याः प्रसादनं सान्त्वनं तत्र य उपायः प्रपञ्चस्तत्र चतुरोऽभिज्ञः । गजिति । गजा भद्रजातीयाः, तुरगाः शालिहोत्रोक्तदेवमणिप्रमृतयः, पुरुषा धीरोदात्तप्रमृतयः, स्त्रियः पश्चिनीप्रमृतयः, तासां लक्षणानि सामुद्रिकोक्तानि तत्राभिज्ञः कुशलः । सक्लेति । सकलं समप्रं यद्भतलं अर्थोद्धरत-भैंत्रं तत्र रत्नभूतः । खजातावत्युत्कृष्ट इत्यर्थः । अयं च प्रत्यक्षेण दश्यमानः संनिहितः । रत्नं च मुक्ता-रत्नाश्रयत्वात् । राज्ञो रत्नाकरत्वमाह—सर्वेति । सर्वरत्नानां सर्वोत्कृष्टवस्त्नां भाजनमाश्रयः । क इव । उदिथिरिव समुद्र इव । यथोदिधः सर्वर्त्नानां कौस्तुभप्रमृतीनामाश्रयस्तथा भवानपीत्यर्थः । एतत्प्रयोजन-माह—इतीति । इतिकृत्वा इतिहेतोरस्मत्खामिनो वश्यमाणस्य दुहिता कन्यकैनं शुकमादाय गृहीत्वा देवस्य राज्ञः पादमूलं चरणमूलमायातागता । तदिति । तस्माद्धेतोरयं शुक्र आत्मीयः खकीयः क्रियतां विधी-यतामिति पूर्वप्रतिपादितसुक्त्वा प्रतिपाद्य । 'पूर्वकालत्वस्य त्वाप्रस्ययाच्यत्वेऽपि विवक्षितविवेकेनानक्त-र्यमेव वाच्यम्' इति । नरपते राज्ञः पुरो निधायामे स्थापयित्वा पत्तरं पक्षिरक्षणस्थलम् , असौ पुरुषोऽपससा-रापसतवान् । 'स्थ् अपंसरणे' इत्यस्य लिटि रूपम् ।

टिप्प०—1 न्यवहतिः क्रीडेलाशयः । 2 भूमण्डलमिलाशयः, भारतवर्षस्रैकदेशत्वात् ।

पाटा॰—१ नाटकाख्यानकः २ मुरजप्रभृतीनां वाद्यविशेषाणाम्, ३ नृत्तः ४ प्रणयकुपितः ५ कामिनीजनः ६ सर्वरत्नानां चः ७ आरमायत्तः ८ पञ्चरमपससारः

अपसृते च तैसिन्स विहङ्गराजी राजाभिमुखी भूत्वोन्नेमण्य दक्षिणं चरणमतिस्पष्टवैर्णस्वरसंस्कारया गिरा कृतजयशब्दो राजानमुहिद्यार्थाभिमां पपाठ—

'स्तनयुगमश्रुस्नातं समीपतरवर्ति हृदयशोकाग्नेः । चरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ॥ १ ॥

राजा तु तामार्या थ्रत्वा संजातिवस्मयः सहष्मासम्मवर्तिनम्, अतिमहाघेहेमासनोपविष्टम् अमरगुद्धमिवाशेषनीतिशास्त्रपारगम्, अतिवयसम्, अभ्रजन्मानम्, अखिले मिश्रमण्डले प्र-धानममात्यं कुमारपालितनामानमन्नवीत्—'श्रुता भवद्भिरस्य विहङ्गमस्य स्पष्टता वर्णोचारणे, स्वरे च मधुरता। प्रथमं तावदिदमेव महदाश्चर्यम्, यदयमंसंकीर्णवर्णप्रविभागामभिव्यक्तंमा- त्रानुस्वारसंस्कारयोगां विशेषसंयुक्तां गिरेमुदीरयति। तत्र पुनरपरमभिमतविषये तिरश्चोऽपि

अयेति । तिसन्पुरुषेऽपस्ते दूरीभूते सित स पूर्वोक्तो विहङ्गानां पिक्षणां राजा विहङ्गराजः । 'राजाहःसिक्षभ्यष्टन्' राजािभुखो नृपसंमुखो भूत्वा दक्षिणमपसन्यं चरणं पादमुन्नमय्योध्वीकृत्य । श्रुकादीनां शन्दोबारणे ताहशोऽयं जातिस्वभावः । अतीिति । अतिरपष्टा अतिन्यक्ता वर्णा अक्षराणि स्वरा उदात्तादयस्तेषां संस्कारः परिपाको यस्यां सा तथा तया । यद्यप्यन्यत्र श्रुकादीनामस्पष्टो वर्णस्तथाप्येतस्य स्पष्टो वर्ण इति विश्वेषः । एवंविधया गिरा वाण्या राजानमुद्दिश्य कृतो विहितो जयशन्दो येन स एवंविध इमामघे वश्यमाणामार्या पपाठापाठीत् । स्तनेति । भवतस्तव रिपुल्लीणां दस्युविनतानां स्तनयुगं कृत्ययुग्मं व्रतमिव नियमिव चरन् स्यासेवते । तदेव विश्वेनष्टि — अश्रिभत्तेयनसिक्ष्तिः स्नातं कृतस्तानम् । समीपेति । समीपतरवित सिनिहितवर्ति । कस्य । हदयशोकः स्वभर्तृवियोगजनितं दुःसं तदेवाभिविद्विस्तस्य । विमुक्तस्त्यक्ते आ समन्ताद्धारो येन तत्तथा । अन्योऽपि यो वतं चरति सोऽपि विमुक्ताहारः कृतस्तानोऽप्रिसमीपस्थायी च स्यात् ॥ २१॥

राजा तु नृगोऽपि तामार्या गाथां शुरवाकण्यं संजातिवस्मयः समुराजाश्वर्यः सहर्षं सप्रमोदं यथा स्यात्तथां सम्मवितिनं समीपवितिनम् । कुमारेति । कुमारालित इति नाम यस्यैवंभूतमात्यं सचिवमम्भवीदवीचत् । अथामात्यं विशेषयनाह—अतीति । अतिमहार्घमतिबहुमूल्यं यद्धेमासनं सुवर्णासनं तत्रोपविष्टं स्थितम् । अदोषित । अशेषाणि समग्राणि यानि नीतिशास्त्राणि लोककृत्यविवेकाविवेकप्रतिपादकानि तन्त्राणि तेषां पारां रहस्यवेत्तारम् । किमव । अमरगुरुमिव बृहस्पतिमिव । अतीति । अत्यिकं वयो दिवसवीहुल्यं यस्य स तथा तम् । अञ्चेति । अभे प्रथमवर्णे जन्म यस्य स तम् । ब्राह्मणितस्यः । अखिलेति । अखिले समग्रे मित्रमण्डले धीसचिवससुदाये प्रथानं मुख्यम् । श्रुतेति । भवद्भिश्रेष्माभिरस्य विहन्नमस्य शुकस्य वर्णाः काद्ययक्षेषामुचारणे वक्तव्यतायां स्पष्टताऽश्विष्टता श्रुताकणिता । तथा खरे खरविषये मधुरता माधुर्यम् । अतिकौत्हलमित्यर्थः । तदेव दर्शयिति—यदिति । यद्यं गिरं वाणीमुदीरयत्युचरित । इतो वाणीं विशेष्याह—असंकीणिति । असंकीणः परस्परवैलक्षण्येन प्रतीयमानो वर्णानामक्षराणां प्रविभागो भिन्नता यस्यां सा तथा तम् । अभीति । मात्रा एकारादयः, अनुस्वारा अनुनासिकाः, संस्कारो व्याकरणश्चिद्धः, अभिव्यक्ताः एतेषां योगाः संबन्धा यस्यां सा तथा ताम् । विशेषति । विशेषः शब्दश्चिषितं संयुक्तां

हिप्पo—1 विगतो मुक्ता(मौक्तिक)हारो यसात्तत् । विमुक्त इत्यर्थस्य व्रतपक्षे गृहीतत्वेनान्नाऽचम-स्कारित्वात् । 2 परित्यक्तभोजन इत्यर्थः । 3 अवस्थेत्याशयः ।

पाठा०—१ तिसिन्विहङ्गराजः २ समुन्नमय्यः ३ वर्णसंस्कारयाः ४ तां श्वत्वाः ५ जातविस्मयः ६ महाह्रीसनोप-विष्टम् ; महार्ह्हेमासनोपविष्टम् . ७ अतिपरिणतवयसम् . ८ अखिलमित्रमण्डले प्रधानम् ; अखिलमित्रमण्डलप्रधानम् . १ महत्तरमाश्चर्यम् ; महाश्चर्यम् . १० असंकीर्णः ११ अनुस्वारस्वरसंयोगविशेषः अनुस्वारस्वरसंयोगाम् . १२ यदयम-तिपरिस्फुटाक्षरां गिरम् ; यदयमतिपरिस्फुटां गिरम् . १३ पुनर्यदियम् .

मनुजस्थेव संस्कारवती बुद्धिपूर्वा प्रवृत्तिः । तथा हि—अनेन समुत्क्षिप्तदक्षिणचरणेनोचार्य जयशब्दिमयमार्था मामुद्दिश्य पॅरिस्फुटाक्षरं गीता । प्रायेण हि पक्षिणः पशवश्च भयाहारमै- थुनिन्द्रे।संज्ञामात्रवेदिनो भवन्ति । इदं तु महचित्रम्' इत्युक्तवति भूभुजि कुमारपाछितः किं-चित्सितवदनोऽवादीत्—'किमैत्र चित्रम् । एते हि शुकसारिकाप्रभृतयो विह्ङ्किविशेषा यथा- थ्रतां वाचमुच्चारयन्तीयधिगतमेव देवेन । तत्राप्यन्यक्तमोपात्तसंस्कारानुबन्धेन वा पुरुषप्रयन्त्रेन वा संस्कारातिशय उपजायत इति नातिचित्रम् । अन्यदेतेषामपि पुरा पुरुषाणामिवातिष-रिस्फुटाभिधाना वागासीत् । अग्निशापात्वेरफुटालपता शुकानामुपजाता, केंरिणां च जिह्वाप-

सहिताम् । तत्रेति । पुनरपरमधिकमभिमतविषय उपादेयेऽथे तिरश्रोऽपि पक्षिणोऽपि मनुजस्येव मनुष्यस्येव संस्कारवत इति तत्तदर्थविषयानुभवजन्यः संस्काररतद्वतो बुद्धिपूर्वा प्रतिभाहेतुका प्रवृत्तिः प्रवर्तनं भवति । किमाश्चर्यमिखर्थः । तदेवाद्भतं दर्शयति—तथा हीति । अनेन शुकेन समुरिक्षत ऊर्थाकृतो दक्षिणचरणोऽप-सव्यपादो येन स तथा तेन जयशब्दं जयजयारवसुचार्योदीर्येयमार्या पूर्वोक्ता मासुद्दिश्य परिस्फुटानि व्यक्तान्य-क्षराणि यथा स्वात्तथेति कियाविशेषणम् । गीता गानविषयीकृता किमित्यत आह—प्रायेणेति । प्रायेण बाहल्येन पक्षिणः पतित्रणः, पश्चातो मृगाद्याः । भयेति । भयमनिष्टहेतुज्ञानम् , आहारः श्रुधानिवृत्त्युपायः, मैशुनं व्यवायः, निद्रा बाह्येन्द्रियोपरमः, संज्ञा लोकव्यवहारजनकशब्दः, एतन्मात्रवेदिनो भवन्ति एतन्मात्रमेव जानन्ति नाधिकम् । इदं तु महिचत्रं महदाश्चर्यम् । इत्युक्तवतीतिभाषितवति भूभुिज राज्ञि सति कुमारपालितः किंचित्सितवदनः किनिदीषित्स्मतं हास्यं तेन युक्तं वदनं यस्य स तथावादीदववीत् । सर्वथाऽसंभाव्यमानाद्भुतदर्शनेनानर्थशङ्कां निराकुर्वनाह—किमन्नेति । किमन चित्रमाश्चर्यम् । तत्रार्थे हेतुमाह—एते हीति । एते शुकाः प्रसिद्धाः सारिकाः पीतपादा एतत्प्रभृतयो विहङ्गविशेषा यथाश्रुतामर्थबोधश्रन्यां वाचं गिर्मुचारयन्ति ब्रुवन्ति । देवेन स्वामिनेति पूर्वोक्तमधिगतमेव ज्ञातमेव। एतेन स्वानुभवोऽपि सूचितः। अत्रापि कारणान्तरसाचिव्यं दर्शयन्नाह— तत्रापीति । तत्रापि पूर्ववक्तव्यतायामन्यजन्मनि पूर्वजन्मन्यपात्तो गृहीतो यः संस्कारः पूर्वोक्तलक्षणस्तस्यान् बन न्धोऽविच्छित्तिस्तेन वा पुरुषाणाम् अर्थात्प्रेक्षावतां प्रयक्षेनोद्योगेन वा । संस्कारेऽतिशयो दार्ब्यमुपजायत उत्पवते । ताभ्यां हेतुभ्यां नाग्व्यापार्युक्ता भवन्तीति भावः । इति अतो नातिचित्रम् । अत्रान्यदपि कारणमस्तीत्याशयेनाह— अन्यदिति । अन्यदि कारणान्तरमस्ति । तदेव दर्शयति—एतेषामिति । एतेषां शुकादीनां पुरा पूर्व प्राची-नपुरुषाणामिवातिपरिस्फुटमतिविशद्मभिधानं नाम यस्यामेवंविधा वागासीत् । तु पुनर्थे । अमिशापादस्फुटा-लापता द्युकादीनामुपजातेति स्पष्टम् । अत्रायं प्रवादः । छद्मना गृहीतरूपस्य वहेर्योदशं संवादं श्रुतवाञ्छुकस्तथै-वोक्तवानिति तं प्रति कुद्धेन विह्ना स शाः। करिणां हिस्तनां च जिह्नापरिवृत्तिः स्वभावजनितां तां दूरीकृत्य ततस्थके तदितररसनीयाः प्रक्षेपः । सा च गजानामेव नान्येषामित्यन्यत्र विस्तरः । शुक इत्यविश्वदाक्षरत्वमिति ।

टिप्प॰—1 पुरा तारकासुरपीडितैरमरैः प्रार्थितो ब्रह्मा अग्निसकाशास्कार्तिकेयनामानं देवसेनानायकं कुमारं प्राप्तुमादिदेश । अग्निमन्विष्यन्तो देवास्तु 'कुत्राग्निरिति' समीपगं करिणं पप्रच्छुः । 'क्षश्रंत्रेऽन्त-हिंतोग्निरिति' स उवाच । अथाग्निनिष्कम्य 'तव जिह्वा प्रतीपा भविष्यति' हति करिणं शाचा पुनरन्ति हिंतः । ततोऽप्यभिष्यको वहिः 'तवाऽस्कृटा वाग्रं भविष्यति' इति शुक्रमशपदिति महाभारतम् । 2 रसनाया जिह्वायाः परिवृत्तिविपरीतभावेनावस्थितिः 'जिह्वा प्रतीपा भविष्यति' इति शापवचने प्रतीपशब्दप्रयोगात् ।

पाठा०—१ संस्कारवतीः २ वाक्प्रवृत्तिः. ३ यतेनः ४ अतिपरिरफुटाक्षरम्. ५ निद्रामात्रः ६ मृपमवादीत्ः ७ देव किमतः ८ विहर्तमः ९ यथाश्चतम्ः १० तत्राप्यत्रात्यः ११ अन्यकः १२ स्फुटाक्षराः १३ अपरिस्कृटाः १४ सारिकाणाम्

रिवृत्तिः' इति । एवमुचारयत्येव तस्मिन्नशिशिरिकरणमम्बरतस्य मध्यमध्यारूढमावेदय-न्नाडिकाच्छेदप्रहतपदुपटहनादानुसारी मध्याह्मशङ्कथ्वनिरुद्तिष्ठत् । तमाकण्ये चे समासन्न-स्नानसमयो विसर्जितराजलोकः क्षितिपतिरास्थानमण्डपादुत्तस्यो ।

अथ चलति महीपतावन्योन्यमितरभससंचलनचािलताङ्गदपत्रभङ्गमकरकोिटपािटतांशु-कपटानाम्, आक्षेपदोलायमानकॅण्ठदान्नाम्, अंसस्यं लेखािसतकुङ्कुमपटवासध् लिपटलिखरी-कृतिदिशाम्, आलोलमालतीपुँष्पशेखरोत्पतद् लिकदम्बकानाम्, अर्धावलम्बिभिः कर्णोत्पलेख्नु-म्हयमानगण्डस्थलानाय्; गर्मनप्रणामलालसानामहमहिमकया, वक्षःस्थलप्रेङ्कोलितहारलता-नाम्, उत्तिष्ठतामासीत्सं अमो महीपतीनाम्। इतश्चेतश्च निःपतन्तीनां स्कन्धावसक्तचामराणां

तिस्मिन्निति । तिस्मन् कुमारपालित एवं पूर्वे सिप्रकारेणो सारयखेवो कवलेव मध्याह्रशङ्ख ध्वनिर्जलजनिनाद उदिति
ष्ठदुत्पन्नो ऽभूदिल्यन्वयः । किं कुर्वन् । आवेदयञ्ज्ञीषयन् । कम् । अम्बरतलस्य गगनतलस्य मध्यं मध्यप्रदेशमिशशिर्किरणं श्रीस्र्यमध्याहृढं प्राप्तम् । अथ ध्विनं विशेषयन्नाह्—नािडकिति । नािडका घटिका तस्यारछेदः पिरसमाप्तिस्तस्यां प्रहृतस्तािडतो यः पर्ट्यमहान्पटहो दुन्दुभिस्तस्य नादो निनादस्तमनुसर्तु शीलमस्येति स तथा ।
तिमिति । तं ध्विनमाकण्ये श्रुत्या क्षितिपती राजाऽऽस्थानमण्डपादुत्तस्थावुत्थितो बभूव । राजानं विशिनष्टि—
समासकिति । समासन्नो निकटवर्ता स्नानसमय आह्यवनसमयो यस्य स तथा । विसर्जित इति । विसर्जितो
निवर्तितो राजलोकः सेवकजनो येन स तथा ।

अथेति । उत्थानानन्तरं महीपतौ राज्ञि चलित सत्युत्तिष्ठतामुत्थानं कुर्वतां महीपतीनां संग्रमः संमर्द आसीदिखन्वयः । अथ महीपतीनिवशेषयण्ञाह—अन्योन्येति । अन्योन्यं परस्परमितरभसेनातिवेगेन संचलनं गमनं
तेन चालितानि खस्थानात्प्रच्यावितानि यान्यज्ञदपत्राणि तेषां मङ्गेख्रुटनं तस्य या मकरकोटिर्वकप्रदेशस्तेन पाटितानि
छिन्नान्यंशुकानि गर्भस्त्रनिर्मितानि, पटाः स्त्रनिर्मिता येषु ते तथा तेषाम् । आक्षेपेति । आक्षेपः परस्परसंलमता तेन दोलायमानानि चञ्चलानि कण्ठदामानि निगरणवैन्धनस्था येषां ते तथा तेषाम् । अक्षेपः परस्परसंलमता तेन दोलायमानानि चञ्चलानि कण्ठदामानि निगरणवैन्धनस्था येषां ते तथा तेषाम् । आक्षेत्राः पिष्ठातकथ्व तयोधूलिपटलं
परागसमृहस्तेन पिजरीकृताः पीतरक्तीकृता दिशः ककुमो यैस्ते तथा तेषाम् । आलोलेकिति । आलोलाश्र्यला ये
मालतीपुष्पाणां जातीकुसुमानां शेखरा अवतंसास्तदुपरिष्ठादुत्पतन्तो भ्रमन्तोऽलयो भ्रमरास्तेषां कदम्बकानि समृहा
येषां ते तथा तेषाम् । अर्धेति । अर्धावलिम्बिमरर्धभागलभः । एवंविधः कर्णोत्पलैः श्रवणन्यस्तनिनेश्रम्व्यमानमाश्रिष्यमाणं गण्डस्थलं कपोलात्परो भागो येषां ते तथा तेषाम् । गमन इति । गमने वजने यो राज्ञः
प्रणामो नमस्कारस्तत्र लालसानां कृतसपृहाणाम् । कथा । अहं शक्तोऽहं शैक्त इत्यस्यां साहमहिमका । मयूरव्यंसकादित्वात्साधः । तथा । वक्ष इति । वक्षःस्थले भुजान्तरे प्रेङ्गोलितास्थलं सर्वतः परितः श्रुभितमिव क्षोमं प्राप्तिमान्यन्यस्वति । तत्रश्चिति । तदा तिसान्समय आस्थानभवनं नृपोपवैश्वनस्थलं सर्वतः परितः श्रुभितमिव क्षोमं प्राप्तिमान्यस्थलं सर्वतः परितः श्रुभितमिव क्षोमं प्राप्तिमान्यस्वस्थलन्त्राः । कन । इतश्चतश्च संमर्ववशादितस्ततो भित्रभिन्वप्रदेशे निःपतन्तीनां स्खलन्तीनां स्कन्धो भुजन

टिप्प०—1 अङ्गदानां भुजभूषणानां ये पत्रभङ्गाः पत्ररचनाः (उत्करणशिल्पचातुर्थेम् 'जडाई') सासु ये मकराः (उत्कीर्णजल्जन्तुविशेषाः) तेषां कोट्या अप्रभागेन, इत्यर्थ उचितः। 2 कण्ठावल-न्वितहारादिक्षजः। 3 अहं पूर्वमहं पूर्वमिति स्पर्धा, इत्युचितोऽर्थः।

पाठा०—१ मध्यमारूढ. २ चासन्न. ३ पाटितानेकपटानाम्; पाटितांशुसानाम्. ४ मालतीकण्ठदाम्नाम्. ५ स्थलो-छसित. ६ धूलिपिन्नरित. ७ कुसुम. ८ प्रसरणसदाकालसानाम्. ९ अतिमहान्सरम्भः. १० स्कन्धदेशानसक्त.

चामरप्राहिणीनां कमलमधुपानमत्तजरत्कलहंसनाद जेर्जारतेन पदे पदे रणितमणीनां मणिनूपुराणां निनादेन, वारविल्लासिनीजनस्य संचरतो जैघनस्थलास्फालनरसितरत्नमालिकानां मणिमेखलानां मनोहारिणा झङ्कारेण, नूपुररवाकृष्टानां च धवलितास्थानमण्डपसोपानफलकानां
भवनदीर्धिकाकलहंसकानां कोलाहलेन, रसनारसितोर सुकितानां च तारतरिवराविणामुहिख्यमार्नकांस्थकेङ्कारदीर्घेण गृहसारसानां क्रिजितेन, सरभसप्रचलितसामन्तशतचरणतलाभिहतस्य चास्थानमण्डपस्य निधीर्षगम्भीरेण कम्पयतेव वर्समती ध्वनिना, भैतीहारिणां च पुरः सैसंभ्रमसमुत्सारित जैनानां दण्डिनां समार्द्ध्यहेलमु है स्वरता मौलोक्यन्तित तीरतरदीर्घेण भ-

शिरस्तन्नावसक्तं न्यस्तं चामरं वालव्यजनं याभिरेतादशीनां चामर्याहिणीनां स्त्रीणाम् । संबन्धे षष्टी । तीसां मणि-खिनतानि नूपुराणि पादकटकानि तेषाम् । अथ नूपुराणि विशेषयज्ञाह—पदे पदे इति । पर्द पदे प्रतिपदे रणिताः शब्दायमाना मणयो वैद्धर्यादयो येषु तानि तेषां निनादेन तदुद्भवशब्देन । तमेव विशेषयणाह-कमलेति । कमलस्य नलिनस्य यन्मधु रसस्तस्य पानमास्वादस्तेन मत्ताः क्षीबा ये जरत्कलहंसाः कादम्बास्तेषां नादः शब्दस्तेन जर्जरितेन संभिन्नेन । पुनः केन । वारेति । वारिवलासिनीनां वाराङ्गनानां संचरतो गच्छतो जनस्य लोकस्य जघनस्थलस्थलस्य कटिपुरोभागस्थलस्यास्कालनं ताडनं तेन रिताः शब्दं कुर्वाणा रत्नमालिका मणिखजो याखेनंविधानां मणिमेखळानां रत्नखचितकाश्चीपादानां मनोहारिणा सुन्दरेण श्रङ्कारेण झणितिशब्देन । पुनः केन । नूपुरेति । नूपुराणां पूर्वीक्तानां रवः शब्दस्तेनाकृष्टानामाकर्षितानाम् । पुनः कीदशानाम् । ध्रविल-तेति । धविलतानि शुश्रीकृतान्यास्थानमण्डपस्य राज्ञ उपवेशनस्थलस्य सोपानमारोहणं तस्य फलकानि प्रसिद्धानि यैरेवंविधानां भवनदीर्घिका गृहवाप्यस्तासां कलहंसा एव कलहंसकाः । खार्थे कः । तेषां कोलाहलेन कलकलेन । पुनः केन । रसनेति । रसना कटिमेखला तस्या रसितं शब्दितं तत्रोत्सुकिता उत्कण्ठितास्तेषाम् । चः समुचये । तारतरोऽस्यन्तोचैस्तरो विरावः शब्दो विद्यते येषामेवंविधानां गृहसारसानां भवनलक्ष्मणानां कूजितेन । शब्दितेन । कीदशेन । उष्टिष्यमानं घृष्यमाणं यत्कांस्यं विद्युत्प्रियं तस्य केङ्कारोऽव्यक्तव्वनिस्तद्वद्दीर्घेणायतेन । 'कूजितं स्याद्विह-ज्ञानाम्' इति कोशः । पुनः केन । सरभसेति । सरभसं ससंभ्रमं प्रचिता गन्तुं प्रवृत्ता ये सामन्ताः स्वदेश-पर्यन्तवर्तिराजानस्तेषां शतं तस्य चरणतलैः पादतलैरभिहतस्य ताडितस्यास्थानमण्डपस्य नृपोपवेशनस्थलस्य निर्घो-षोऽव्यक्तध्वनिस्तेन गम्भीरेण पुष्टध्वनिना । तदुत्थशब्देनेत्यर्थः । किं कुर्वता । वसुमतीं पृथ्वीं कम्पयतेव क्षोभय-तेव । पुनः केन । आलोकशब्देनालोक्यतामालोक्यतामित्येवंरूपेण । केषाम् । प्रतीहारिणां द्वारपालकानाम् । अथ प्रतीहारिणो विशेषयन्नाह—पुर इति । पुरोऽप्रे ससंभ्रममनुपलक्षितस्वरूपं समुत्सारिता दूरीकृता जना लोका यैस्ते तथा तेषाम् । दण्डो विद्यते येषां ते दण्डिनस्तेषाम् । किं कुर्वताम् । समारब्धहेलं प्रारब्धकीडं यथा स्थात्तथा । उचैरिस्थर्थः । उचरतां ख्रुवताम् । किम् । आलोकयन्तु पश्यन्तिवति यो तारतरः शिरःसंगुद्भवः शब्दस्तेन दीर्घेणा-

टिप्प०—1 वसुमतीं कम्पयता इव निर्धोषगम्भीरेण निर्धोषेण प्रतिध्वतिना गंभीरेण आस्थानमण्ड-पस्य ध्वतिना शब्देनेति व्याख्योचिता। 'गम्भीरेण पुष्टध्वनिना, तदुश्यशब्देनेत्यर्थः' इति व्याख्या, 'ध्वतिना' इति विशेष्यरहितः पाठस्तु विचार्य एव विवेकिनाम्। 2 अत्युचैःशब्द इत्याशयः।

पाठा०—१ भदमत्त. २ जर्जरेण, ३ जधनस्थळस्थळाः ४ मेखळानाम्, ५ उत्सुकाशाम्, ६ काञ्ची. ७ निर्धातः निर्धातिनिर्धोषः, ८ वसुमती ध्वनिनाः, ९ प्रतिहाराणाम्, १० ससंभ्रमजनानाम्, ११ जानपदानाम्, १२ उत्थारयताम्, १३ आळोकथतेतिः, १४ तारदीधेणः

वनप्रासादकुं क्षेपू चरितप्रैतिच्छन्दतया दीर्घता मुपातेना छोकशब्देन, राज्ञां च ससंभ्रमावार्जन्तमा छिछोळचू डामणीनां प्रणमताममळमणिशळाकादन्तुराभिः किरीटकोटिभिरुछिख्यमानस्य मणिकुट्टिमस्य निः स्वनेन, प्रणामपर्यसानामतिकठिनमणिकुट्टिमनिषतितरणरणायितानां च मणिकर्णपूराणां निनादेन, मङ्गळपाठकानां च पुरोयायिनां ज्यजीवेति मधुरवचनातु- यातेन पठतां दिर्गन्तव्यापिना कळकळेन, प्रचळितजनचरणशतसं श्लोभादिहाय कुसुमप्रकरसु- स्वतां च मधुळिहां हुंकुतेन, संश्लोभादित विरातपद्पर्धे तैरवनिपतिभिः केयूरकोटिताडितानां किणितसुखररत्वदान्नां च मणिसम्भानां रणितेन सर्वतः श्लुभितिमव तदास्थानभवनमभवत्। अथ विसर्जितराजळोको 'विश्रम्यताम्' इति स्वयमेवाभिधाय तां चाण्डाळकन्यकाम्,

यतेन । पुनः कीदशेन । बीर्घतां बहुलतामुपगतेन प्राप्तेन । क्या । उच्चरितेति । उचरित उक्तो यः शब्दस्तस्य श्रीतच्छन्दस्तस्य भावस्तत्ता तया । केषु । भवनानि सामान्यग्रहाः प्रासादा देवभूषसद्मानि तेषां कुञ्जेषु लतान्तरि-तप्रदेशेषु । पुनः केन । मणीति । मणिकुहिमं रत्नबद्धभूसास्य निःस्वनेन । कि कियमाणस्य । उक्षिख्यमानस्य श्रुव्यमाणस्य । काभिः । किरीटकोटिसिर्मुकटाग्रैः । कीट्सीभिः । अमलेति । अमला निर्मला मणिशलाका रहेन वीकास्ताभिर्दन्तुराभिर्विषमाभिः । केषाम् । राज्ञां नृपाणाम् । किं कुर्वताम् । प्रणमतां नमस्कारं कुर्वताम् । कीद-शानाम् । ससंभ्रमेति । संभ्रमेण सहसावर्जिता नामिता मौलौ शिरिस लोलाश्वत्रलाश्रूडामणयः शिरोमणयो येषां ते तथा तेषाम् पुनः केन । मणीति । मणिकर्णपूराणां रत्नकर्णाभरणानां निनादेन शब्देन । कर्णपूरं विशेष-वंबाह - प्रणामिति । प्रणामेन नमस्कारेण शिरोनमनात्पर्यस्तानां पतितानाम् । अतीति । अतिकठिनं यनमणि-क़िद्धिमं तत्र निपतितेन पातेन राषरणायितानां संजातरणराणितशब्दानाम् । पुनः केन । दिशां ककुभामन्ता दिगन्ता-स्तान्त्यामुवन्तीत्येवंशीलेन कलकलेन कोलाहलेन । केषाम् । पठताम् । कीर्तिपाठकानामित्यर्थः । कीदशानाम् । क्ररोयायिनामग्रगामिनां मङ्गलपाठकानां बन्दिनां जयजीवजयजीवेति यन्मध्रं वचनं तद्नुलक्षीकृत्य यातेन प्रवृत्तेन । प्रनः केन । मधुलिहां भ्रमराणां हुंकृतेन हुंकारशब्देन । किं कुर्वताम् । उत्पततामुडीनं कुर्वताम् । किं कृत्वा । विहाय त्यक्त्वा । किम् । कुसुमप्रकरं पुष्पसमूहम् । कस्मात् । प्रचलितेति । प्रचलिता ये जनास्तेषां चरणाः पादास्तेषां शतं तस्मायः संक्षोभः संभ्रमस्तस्मात् । पुनः केन । मणिस्तम्भानां रत्नस्थूणानां रणितेन रणस्कारेण । कींदशेन । क्रिणतेन शब्दितेन मुखराणि वाचालानि रत्नदामानि येषु ते तथा तेषाम् । केय्रेति । केय्राणामज्ञ-बानां कोटयोऽप्रभागास्तैस्ताडितानामाहतानामिति स्तम्भविशेषणम् । कैः । अवनिपतिभिः नृपतिभिः । कीटशैः । संक्षोभश्चित्तवैक्रुव्यं तस्मावतित्वरितपदमतिवेगवत्तरचरणं यथा स्यात्तथा प्रवृत्तैः प्रचलितैः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

अधेति । अथेतानन्तर्थे । नरपती राजा कतिपयैः कियद्भिराप्तैः शिष्टै राजपुत्रैर्न्टपसूनुभिः परिवृतः सिहतो विसर्जितो विसष्टो राजलोकः परिच्छदलोको येन स तथा । राज्ञो विशेषणम् । विश्रम्यतां विश्रामं गृह्यतामिति स्वयमेवात्मनैवाभिधायोक्त्वा तां चाण्डालकन्यकां, वैज्ञाम्पायनश्च शुकोऽभ्यन्तरं मध्यं प्रवेश्यतां प्रवेशं कार्यतामिति तामबुलस्य नागवछ्याः करङ्कः स्थगी तां वहतीत्येवंशीला सा तथा तामादिश्याज्ञां वस्वाभ्यन

टिष्प०—1 निपतिताः अत एव रणरणायिता ये मणिकर्णपूराः तेषां निनादेन । इत्याशयः । 2 विश्राम इति प्रथमायां ताल्ययम् ।

पाठा०—१ कुञ्जेषु चरितः २ प्रतिशब्दतयाः ३ दीर्घतरयाताम्; दीर्घतरताम्ः ४ खनेनः ५ निपतनः ६ जयजयेतिः ७ मङ्गळमधुरवचनानुपातेनः मधुरवचनानुयातेनः ८ दिगन्तरः ९ संक्षोभभयादपहायः १० खरितपदम् ११ प्रस्तैः

'वैशम्पायनः प्रवेदयतामैभ्यन्तरम्' इति ताम्बूँळकरङ्कवाहिनीमादिदय,कितपयाप्तराजपुत्रपरि
ग्रुतो नरपितरभ्यन्तरं प्राविशत् । अपनीताभरणश्च दिवसकर इव विगळितिकरणजालः, चन्द्रतारकासमूहश्च्य इव गगनाभोगः, समुपाहृतसमुचितव्यायामोपकरणां व्यायामभूमिमयासीत् । स तस्यां च समानवयोभिः सह राजपुत्रैः कृतमधुरव्यायामः, श्रमवशादुन्मिषन्तीभिः कपोलयोरीषर्ववद्वितिसिन्दुवारकुसुममञ्जरीविश्रमाभिक्तरित निद्यश्रमेच्छिन्नहारिवगकितमुक्ताफलप्रकरानुकारिणीभिर्ल्लाटपट्टकेऽष्टमीचन्द्रशक्लतलोहसदमृतविन्दुविहम्बनीभिः
स्वेदजलकणिकासंतिभिरलंकियमाणमृतिः, इतस्ततः स्नानोपकरणसंपादनसत्वरेण पुरः
प्रधावता परिजनेन तत्कालं विर्ल्लानेऽपि राजकुले समुत्सारणाधिकारमुचितं समाचरिद्धदिण्डिभिरपदिद्यमानमार्गः, विततसित्वितानाम्, अनेकचारणगणनिवैध्यमानमण्ड-

न्तरम् । अर्थाहृहस्य । प्राविशतप्रवेशं चकार । तदनन्तरं स राजा व्यायामः श्रमस्तत्करणयोग्यां भृमि वर्षुधरा-मयासीदगच्छत् । इतो राजानं विशेषयन्नाह—अपेति । अपनीतानि दूरीकृतान्याभरणानि भूषणानि येन स तथा। क इव दिवसकर इव सूर्य इव । कीहकाः । विगलितानि स्नलानि किरणजालानि दीधितिवन्दानि यस्य स तथा । तत एवैतयोः साम्यम् । पुनः क इव । गगनाभोग इव घनाश्रयविस्तार इव । कीट्याः । चन्द्रः शशी, तारका नक्षत्राणि, तेषां समूहः संघातस्तेन शून्यः । अथ न्यायामभूभि विशिनष्टि-सम-पाहतेति । समुपाहतान्येकत्रीकृतानि समुचितानि योग्यानि व्यायामे श्रम उपकरणानि साधनानि यस्यां सा तथा ताम् । स राजा तस्यां भूमौ समानं तुल्यं वयः कौमारादि येषामेवंविधे राजपुत्रैर्नृपस्तैः सह सार्थकतो विहितो मधुरो लक्षणया शरीरपीडाजनको न्यायामो येन स तथा । अलंकियमाणा भूष्यमाणा मूर्तिः शरीरं तस्य स तथा। राज्ञो विशेषणद्वयम् । काभिः । स्वेदेति । कपोलयोर्गह्रात्परभागयोः खेदजलस्य श्रमजनितदेहजलस्य कणिकाः सूक्ष्मिबन्दवस्तेषां संतत्यः परंपरास्ताभिः । इतः खेदजलकणिकासंतति विशेषयनाह—अमेति । श्रमवशाद्यायामवशाद्धन्मिषन्तीभिः प्रकाशं प्राप्नुवतीभिः । कपोलयोः । ईपदिति । ईपत्किचिदवदेलितं मर्दितं सिन्दुवारस निर्गुड्याः कुसुमं पुष्पं तस्या मझरी वहरी तस्या विश्रमो श्रान्तियां तास्या तासिः । उरसीति । उरिस वक्षस्थले निर्दयश्रमेण कठिनप्रयासेनान्यैः कर्तुमशक्यव्यायामेनेति यावत् । तेन छिचर्छदं प्राप्तो यो हारो मुक्तासक्तस्माद्विगलितश्यतो यो मुक्ताफलानां मौक्तिकानां प्रकरः समूहस्तमनुकारिण्यस्तमनुकुर्वन्सस्ताभिः। ललाटेति । ललाटपहके भालस्थलेऽष्टमीचन्द्र एव शकलं तस्य तलमुत्तानस्थलं तत्रोह्रसन्तो सैप्यमाना येऽमू-तबिन्दवः सुधाप्रवतास्तान्विडम्बयन्ति तिरस्कुर्वन्तीत्येवंशीलास्तास्तथा ताभिः कीदृशो राजा । परिजनेन सेवक-जनेन । कीहरोन । पुरतोऽमे प्रधावता त्वरितं गच्छता । पुनः किविशिष्टेन । इतस्ततः समन्तात्स्नानमाञ्जवस्त-स्योपकरणानि जलादीनि तेषां संपादनं निष्पादनं तत्र सत्वरेण क्षीघ्रेण । तत्कालं तत्समयावच्छेदेन विरलः-जनेऽपि खल्पजनेऽपि राजलोके राजगृहे सत्युचितं योग्यं समुत्सारणं निवारणं तत्र योऽधिकारो नियोगस्तं समाचरिद्धः कुर्वद्भिदिण्डिभेवैत्रिभिश्चोपिदरयमानः प्रदर्शमानो मार्गो यस स तथा । इतः परं स्नानभूमेिवे-शेषणानि । विततेति । विततो विस्तीर्णः सितः ग्रुभो वितान उल्लोचो यस्यां सा तथा ताम् । अनेकेति ।

टिप्पo-1 किञ्चित्स्फुटितम् (विकसितम्) इत्यर्थे उचितः।

पाडा०---१ अभ्यन्तरं स्नानपानाञ्चनादिना च सुखिनमेनं कारयेति; अभ्यन्तरमञ्जादिना चोपचर्यताम्, २ करण्ड.

इ अपनीताज्ञेषभूषणश्च. ४ अवगलितसितसिन्दुवार. ५ रतिश्रम; रतिविभ्रम. ६ प्रधाविना. ७ परिजनेनानुगम्यमानः.

८ विरलतरेऽपि, ९ आचरक्रिः, १० आबध्यमान.

ठाम्, गन्धोदकपूर्णकनकमयजलद्रोणीसनाथमध्याम्, उपस्यापितस्पाटिकस्नानपीठाम्, एकान्तनिहितैः अतिसुरिभगन्धसिललपूर्णेः परिमलावकृष्टमधुकरकुलान्धकारितसुर्येः आ-तपभयात्रीलकर्पटावगुण्ठितसुर्येरिव स्नीनकलशैक्पशोभितां स्नानभूमिमगच्छत् । अवती-र्णस्य जलद्रोणीं वारिवलसिनीकरमृदितसुगन्धामलकिर्तिशिरसो राज्ञः पॅरितः समुपत-स्थुरंशुकनिविडनिबद्धस्तनपरिकराः, दूरसमुत्सारितवलयवाहुलताः, समुत्क्षिप्तर्कणीभरणाः, कर्णोत्सङ्गोत्सारितालकाः, गृहीतजलकल्याः, स्नानार्थमभिषेकदेवता इव वारयोषितः । ताभिश्च समुत्रतकुचकुन्भमण्डलाभिवारिमध्यप्रविष्टः करिणीभिरिव वनकरी परिवृतस्व-त्र्यां राज्ञ राजा । द्रोणीक्षेतिलादुत्थाय च स्नानपीठममलस्कटिकधवलं वक्षण इव राज-

अनेकेऽसंख्या ये चारणगणाः कुशीलवसमुदायास्तैर्निबध्यमानं विरच्यमानं मण्डलं परिवृतिर्यस्यां सा तथा ताम् । गन्धोदकेति । गन्धोदकेन सुरिभपानीयेन पूर्ण सृता या कनकमयी सुवर्णमयी । अत्र विकारार्थे मयदः । एतादशी जलद्रोणी जलकुण्डिका तया सनाथः सहितो मध्यो मध्यभागो यस्याः सा तथा ताम् । उपेति । उपस्थापितं न्यतां रफाटिकं रफटिकमणिनिर्मितं स्नानपीठमाह्रवनचतुष्किका यस्यां सा तथा ताम् । स्तानेति । स्नानार्थं ये कलशाः कुम्भास्तैरपशोभितां विराजिताम् । अथ कलशान्विशेषयन्नाह—एकान्ते-ति । एकान्ते निर्जलस्थले निहितैः । स्थापितैः । अतीति । अतिशयेन सुरभिर्गन्धो यस्मिनेवंविधं यत्स-खिल जलं तेन पूर्णेर्भ्देतैः । **परीति ।** परिमलेन गम्धेनावकृष्टा ये मधुकरा भ्रमरास्तेषां कुलानि समुदाया-स्तैरन्धकारितं संजातान्धकारं मुखमाननं येषां ते तथा तैः । कीहशैरिव । आतपभयान्नीलकर्पटावगुण्ठितानि मुखानि येषां ते तथा तैरिव । जलद्रोणीमवतीर्णस्य तन्मध्ये प्रविष्टस्य राज्ञो नृपस्य परितः सर्वतः स्नानार्थ-मभिषेकदेवता इवाभिषेकाधिष्ठात्र्य इव वारयोषितो वाराज्ञनाः समुपतस्थुः सम्यक्प्रकारेणातिष्ठन् । कीट-शस्य राज्ञः । वारविलासिन्या करेण मृदितं यत्सुगन्धामलकं सुरभिधात्रीफलं तेन लिप्तं शिरो यस्य स तथा तस्य । ता विशेषयन्नाह — अंशुकेति । अंशुकैर्विश्वीर्नविङ हढं निवद्धः संयतः स्तनपरिकरः कुचाभोगो याभि-स्तास्तथा । दूरेति । दूरं समुत्सारितानि निराकृतानि वलयानि कङ्कणानि यास्त्रेवंभूता बाहुलता सुज-वल्रयो यासा ताः । सिक्विति । समुत्क्षिप्तमुपरि गृहीतं कर्णानामाभरणं भूषणं याभिस्तथा । कर्णेति । कर्णोत्सङ्गाच्छ्रवणसमीपादुत्सारिता उपरिन्यस्ता अलकाः कुन्तला याभिस्तास्तथा । अत्र त्रिपदैस्तासां क्रोमातिकायो व्यज्यते । गृहीतेति । गृहीता आत्ता जलकलका वारिमृतघटा याभिस्ताः । च पुनरर्थे । ताभिस्तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे परिवृत आवृतो राजा चयो रराज छुछुमे । कथंभूताभिस्ताभिः । समुन्नतं कुचकुम्भमण्डलं यासां ताभिः। कीददाश्च राजा। वारिमध्यप्रविष्टः । कमिव। करिणीभिद्दस्तिनीभिः परि-वतो वनकरीव। यथा धेनुकाभिः समं मज्जनं कुर्वन्वनकरी शोभते तद्वदयमिखर्थः। ततो द्रोणीसिललात् ब्रोणीजलादुत्थाय बहिर्निर्गेख स्नानपीठमाररोहेखन्वयः । कीहशम् । अमलेति । अमलो मलबर्जितो यः रफटिको मणिविशेषसद्भवलं शुभ्रम् । क इव । वरुण इव । यथा वरुणः प्रचेता राजहंसं कलहंसमा-

पाठा०—१ अभिम्रुर्भा, २ कळहो:. ३ अवतीर्णस्य च, ४ उपिल्सा, ५ समन्तात्. ६ समुत्तस्थुः. ७ अंशुकावि-निवद्धः ८ चरणाभरणाः, ९ जळद्रोणि.

हंसमारुरोह । ततस्ताः काश्चित्मरकतकेलशप्रभारयामायमाना निलन्य इव मूर्तिमत्यः पत्रपुटैः, काश्चिद्रजतकलशहस्ता रजन्य इव पूर्णचन्द्रमण्डलविनिगतेन क्योत्साप्रवाहेण, काश्चित्कलशोत्क्षेपश्रमस्वेदार्द्रशरीरा जलदेवता इव स्फाटिकेः कलशैस्तिर्थजलेन, काश्चित्म-लयसरित इव चन्दनरसमिश्रेण सिलेलेन, काश्चिद्धिप्तकलशपार्थविन्यसहस्तपल्लवाः प्रकीर्थमाणनखम्यूखजालकाः प्रसङ्गुलिविवरिविनर्गतजलधाराः सिलेलयश्चदेवता इव, काश्चि-जाङ्यमपनेतुमाक्षिप्तवालातपेनेव दिवसिश्रय इव कनककलशहस्ताः कुङ्कुमजलेन वाराङ्गना यैथायथं राजानमभिषिषिचुः । अनन्तरमुद्पादि च स्फोटयन्निव श्वतिपथमनेकप्रहतपदु-

रोहति । तत इति । आरोहणानन्तरं ता वारयोषितो यथायथं यथायोग्यं राजानमभिषिषिचुरभिषेकं चकुः । इतौ वारयोषितो विशेषयचाह-काश्चिदिति । काश्चित् काश्चन मरकतमणिनिर्मितो यः कलशः कुम्भस्तस्य प्रभा कान्ति-स्तया स्यामायमानाः स्यामवदाचिरताः निलन्य इव पश्चिन्य इव मूर्तिमस्यो नीलत्वसाम्यात्तद्भूपधारिण्यः पत्रपुटैः पर्णसंपुटैः राजानमभिषिषिचुरिति सर्वत्र । अन्याः काश्चन रजतस्य रूप्यस्य कलशः कुम्भो हस्ते पाणौ यासां तास्तथा। का इव । पूर्णचन्द्रमण्डलात्समप्रशशिबिम्बाद्विनिर्गतेन निःस्तेन ज्योत्साप्रवाहेण कीमुदीरयेण शोभमाना रंजम्य इव त्रियामा इव । अन्याः काश्चन कलशस्य कुम्भस्य चोत्क्षेप उत्पादनं तस्माद्यः श्रमस्तेन यः खेदो घर्मजलं तेनाई खिन्नं शरीरं देहो यासां ताः स्फाटिकैः स्फटिकसंबन्धिभः कलशैस्तीर्थजलेन तीर्थाम्भसा च सिहता जलदेवता जलाधिष्ठात्र्य इव । काश्चिदिति । अन्याः काश्चन चन्दनस्य मलयजस्य रसो द्रवस्तेन मिश्रेण संयुक्तिन सिळिछेन स्नानं चर्कुः । का इव । मलयसरित इव मलयाचलनद्य इव । ता अपि चन्दनरसिमश्रसंलिलाः स्यः । काश्चिदिति । अन्याः काश्वनोत्क्षिप्त उत्पाटितो यः कलशस्तस्य पार्श्वयोर्वामदक्षिणयोर्विन्यस्ताः स्थापिता हस्तपह्नवाः करिकसलयानि याभिस्ताः, प्रकीर्यमाणानीतस्ततो विक्षिप्यमाणानि नखमयूखजालकानि पुनर्भवधीतिचया थाभिस्ताः । प्रसङ्खिल प्रतिकरशास्तं यानि निवराणि छिद्राणि तेभ्यो विनिर्गता जलधारा पानीयसंतितियीसां ताः । का इव । सिललयन्त्रदेवता इव । ता अप्येवंविधाः स्युरिलर्थः । काश्चिदिति । अन्याः काश्चन कनकस्य सुवर्णस्य कलशो हस्ते यासां ताः । का इव । दिवसश्रिय इव वासरलक्ष्मीरिव । केनेव । जाड्यं शीतमपनेतुं दूरीकर्तुमाक्षिप्त आकर्षितो यो बालातपो नव्यालोकस्तेनेव कुङ्कमजलेन केसरवारिणा । अत्र कुङ्कमजलबालातपयोरुपमानोपमेयभावः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । अनन्तरमिति । अभिषेकानन्तरं स्नानशङ्खानां व्यतिः शब्द उदपाद्युत्पन्नोऽभूत् । 'पद गतौं इलास्य छिङ रूपम् । किं कुर्विचिव । श्रुतिपथं कर्णमार्गं रफोटयिचव द्विधा कुर्विचिव । पुनः कींहक् ।

टिप्प०—1 जलदेवता इव काश्चित् स्फाटिकैः कल्कीः (स्फिटिककल्शद्वारा) तीर्थजलेन श्राभिष-षिचुः, तीर्थजलाभिषेकं चकुरिखर्थ उचितः। 2 कारयामासुरिखाशयः। 3 करनखेम्यः कान्तिकरणा-त्तथा निरगच्छन् यथा जलयब्रदेवतानास् (जलनिर्झरणार्थं निर्मितयब्रपुत्तिकानास्) हत्ताङ्गुलिबिव-रेभ्यो जलभारा एव मन्ये निष्पतन्तीरयुरमेक्षाशयः।

पाठा०—१ काश्चन. २ शक्छ. ३ क्रमेण. ४ आस्फोटयक्रिव. ५ का०

पटहझ्छरीमृदङ्गवेणुवीणागीतनिनादानुगम्यमानो वन्दिवृन्दैकोलाह्लाकुलो भुवनविवरव्यापी स्नानशङ्खानामापूर्यमाणानामैतिमुखरो ध्वनिः ।

एवं च क्रमेण निर्विर्तिं भिषेको विषधरिन में क्परिछपुनी धवले परिधाय धौतवाससी शरद्म बरैकदेश इव जलक्षालनिर्मे छत्तुः, अतिधवल जलधर च्छेद्शुचिना दुक्लपट्टपह्नवेन तुहिनिगिरिय गगनसित्होतसा कृतिशरोवेष्टनः, संपादितिपत्र जलकियो मन्नपूततोयाञ्च- लिना दिवसकरमिप्रणम्य देवगृह्मगमत्। उपरचितपशुपतिपूर्जञ्च निष्कम्य देवगृह्यैनि- वितिताग्निकार्यो विलेपनभूमौ झङ्कारिभरलिकदम्बकेरनुबध्यमानपरिमलेन सृगमदकपूर्जञ्च-

अतिशयेन मुखरस्तारतरः। किविशिष्टानां शङ्कानाम्। आपूर्यमाणानां वाद्यमानानाम्। पुनः कीदशः। अनेकेति। अनेकप्रकारेण प्रहता वादिताः पटवः समर्था ये पटहा दुन्दुभयो, झल्लरी प्रसिद्धा, मृदङ्गो मर्दलो, वेणुर्वशो, वीणा वल्लकी, गीतानि गानानि चैतेषां यो निनादो ध्वनितं तमनुलक्षीकृत्य गम्यमानः प्रवर्तमानः। पुनः कीदक्। बन्दिनां वैतालिकानां वृन्दं समुदायस्तस्य कोलाहलः कलकलस्तेनाकुलो मिश्रितः। पुनः कीदक्। भुवनेति। भुवनानां विष्टपानां विवराणि छिद्राणि न्याप्नोतीत्येवंशीलः स तथा।

एवं च पूर्वोक्तप्रकारेण कमेण परिपाट्या निर्वितितो विहितोऽभिषेको यसैवंभूतो चृपो देवगृहं चैल्यमगमदिल्यन्यः। कि कृत्वा। विषेति । विषधराः सर्पालेक्षां निर्मोकः क्ष्युक्तसहरपरिल्युनी अतिहले, अत एव धवले चृप्ते धौतवाससी प्रक्षालितवल्ले परिधाय परिधानं कृत्वा। अथ राजानं विश्वनष्टि—जलेति । जलेन पानीयेन यस्मालनं तेन निर्मेलापगतमला ततुः शरीरं यस्य स तथा। किमिव। शरदिवित । शरदि धनाल्ये यदम्बरं गगनं तस्यैकदेशो भागस्तहदिव। शरद्यम्बरं वृष्टेरभावान्निमंलमेवेति भावः। अतीति । अतिधवलो यो जलधरो मेघस्तस्य यरहेदः खण्डसहच्छुचिना निर्मेलेन दुक्लपटः क्षीरोदंपहस्तस्य पल्लवेन प्रान्तेन कृतं विहितं शिरोवेष्टन-मृत्तमान्नवेष्टनं येन स तथा। क इव। तिहिनिगिरिरिव हिमाचल इव। गिरिं विश्वनिष्टि—गगनेति । गगनसिर-स्वर्धनी तस्या यस्त्रोतः प्रवाहस्तेन कृतिशिरोवेष्टनः। संपादित इति । संपादिता निष्पादिता पितृणां जलिकया येन सः। मन्त्रेति । मन्त्रेवेदोक्तैः पूर्व पवित्रं यत्त्रोयं पानीयं तस्याङ्गलिः प्रस्तिसेन दिवसकरं सूर्यमि संमुखं प्रणम्य नमस्कृत्य। उपेति । उपरचिता निष्पादिता पर्धुपैतेरीश्वरस्य पूजार्चा येनैवंभूतः सन् तस्माहेवगृहानिष्कम्य बहिरागत्वाविनपो राजाऽऽहारमश्चनादिकं निर्वितयामास कृतवानित्यन्वयः। निर्वितितिति । निर्विति कृतमिष्ठकार्य हिरागत्वाविनपो राजाऽऽहारमश्चनाद्वरं निर्वितयामास कृतवानित्यन्वयः। निर्वितितिति । निर्विति कृतमिष्ठकार्य होमादि येन सः। विलेपनभूमावङ्गरागनिष्पादनस्थले झङ्गारिभिर्मङ्कार्यः कृत्वीगरिलकदम्बकेश्रेमरसमूहेरज्ञवध्य-मानो नियम्यमानः परिमल आमोदो यस्य स तथा तेन। सृगमदेति । सृगमदः कस्त्री, कर्पूरो हिमवाङ्का, कृङ्का केसरमेतेषां यो वासः परिमलस्तेन सुरभिणा सुगन्धिनेवंभूतेन चन्दनेन मल्यजेनानुलिसं लेपितं सर्वाई

टिप्प०—1 अतीवस्क्षे । 2 क्षीम (कौशेय) पट एव पछ्छवः नविक्सलयः । अथवा क्षीमपदृस्य पछ्छवो विस्तारः 'पछ्छवो विस्तरे पिक्ने किसले विटपे वने' इति त्रिकाण्डशेषः । तेन । 3 शिवपूजनात्पूर्वं सूर्याय अर्घ्यदानं तु 'यावन्न दीयते चार्धं भास्कराय महात्मने । तावन्न पूजयेद्विष्णुं शक्नरं वा महे- श्ररीम्' ॥ इति ब्रह्मपुराणवचनात् ।

पाठा०—१ कोलाहलो. २ भवन. ३ सुखरो. ४ निवतित. ५ घीते वाससी. ६ आक्षालन. ७ विमल. ८ संपन्न. ९ उपचरित. १० पूजनश्च. ११ निवर्तित.

मवाससुरभिणा चन्दनेनानुलिप्तसर्वाङ्गो विरचितामोदिमालतीकुसुमशेखरः र्हतवस्त्रपरिवर्तो रत्नकर्णपूरमात्राभरणः ससुचितभोजनैः सह भूपतिभिराहारमभिमतरसाखादजातप्रीतिरव-निपो निर्वर्तयामास ।

परिपीर्तेधूमवर्तिरुपरपृद्य च गृहीतताम्बूळस्तस्मात्प्रमृष्टमणिक्वेद्दिमप्रदेशादुत्थाय नातिदूरव-र्तिन्या ससंभ्रमप्रधावितया प्रतीहार्या प्रसारितं बाहुमवलम्ब्य वेश्रॅलताप्रहणर्भसङ्गादतिजरठिक-सल्यानुकारिकेरतलं करेण, अभ्यन्तरसंचारसमुचितेन परिजनेनानुगम्यमानो, धवलांशुर्कंप-रिगतपर्यन्तत्या र्रेकेटिकमणिमयभित्तिनिबेद्धमिवोपलक्ष्यमाणम् अतिस्तरभणा मृगनाभिपे-

समप्रशारिरावयवा येन स तथा। इतो राज्ञो विशेषणानि—विरिचितेति। विरिचतो रचनाविशेषेण निर्मित आमोदिमाळतीकुसुमानि सुगन्धिजातिपुष्पाणि तेषां शेखरः शिरोभूषणं येन स तथा। कृतेति। कृतो विहितः पूर्वपरिहितवस्त्रस्य परिवर्तः परावर्तो येन स तथा। कृतं वस्त्रस्य क्षीरोद्वस्त्रस्य परिवर्तः उपरिवस्त्रं येनेति वा। रत्नेति। रत्नखितः कर्णपूरः कर्णाभरणं तन्मात्रमाभरणं यस्य स तथा। ननु नीचजनप्रदर्शनार्थं बहुतरभूषण-धारणमिति मात्रपद्व्यक्त्र्यम्। एकपङ्कौ समुचितं योग्यं भोजनं येषामेवंभूतैभूपतिभिर्नृपतिभः सहेति भिन्नक्रमः। अभीति। अभिमताः श्रेष्ठा ये रसा मधुरादयस्विषामाखादो प्रहणं तेन जातोत्पन्ना प्रीतिः संतुष्टियस्य स तथा।

परिति । मुखसौगन्ध्यप्रतिपादनार्थं परि सामस्त्रेन पीता ग्रहीता धूमवर्तिईव्यैविशेषो येन स तथा । कि कृत्वा । अपस्पश्याचम्य । 'उपस्पर्शस्त्वाचमनम्' इति कोशः । पुनः किं कृत्वा । भुक्त्वा । भोजनं विधाय । आस्थानमण्डपं परिवन्मण्डपमयासीजगामेल्यन्वयः । ग्रहीतमात्तं ताम्बूलं नागवलीदलं येन स तथा । तस्मात्प्राङ्गिर्दिष्टात् प्रमृष्टेति । प्रमृष्टं सातिशयं मृष्टं मणिकुष्टिमं यस्मिन्नेवंभूतात्प्रदेशात्स्थलात् उत्थाय । उत्थानं कृत्वेल्पर्थः । नातिदूरं वर्तते या सा तया । पुनः कीदृश्या । ससंभ्रमं सभयं प्रधावितया त्वरितं गच्छन्त्वा एवंभूत्या । प्रतिहार्या । 'पुंवत्प्रगल्भा या नारी वक्तुं या च विचक्षणा । सा प्रतीहारी' इति । तया प्रसारितः संनिहितः कृतो बाहुर्भुजस्तमवलम्ब्य । तदाश्रयमास्थायेल्यः । परीति । परिजनेन सेव-कजनेनानुगम्यमान इति राज्ञो विशेषणम् । अथ सेवक्षजनं विशेषयन्नाह—श्रेति । वेत्रस्य वेतसस्य या लता सरलयष्टिस्तस्या ग्रहणं धारणं तस्य प्रसङ्गोऽभ्यासस्तरमादितिजरठमितिकिठनं यिक्क्मलयं तदनुकरोति ताद्दां करतलं पाण्यधोभागो यस्यवंविधः करो हस्तो यस्य स तथा तेन । अभ्यन्तरं बाह्यजनागम्यो यो ग्रहप्रदेशस्तत्र यः संचारः संचरणं तत्र समुचितो योग्यः स तथा तेन । अथास्थानमण्डपं विशिनष्टि—ध्यस्तिति । धनलं छन्नं यत् अंग्रुकं वस्नं तेन परिगतः सिहतो यः पर्यन्तः प्रान्तस्य भावस्ता तथा। स्फटिकमणिमयी या भित्तः कुड्यं तथा निवदं निर्मितमिवोपलक्ष्य-माणं दरयमानम् । अनेनांग्रुकानां श्वेतत्वसौक्षम्यातिशयो व्यञ्चते । अतीति । अतिग्रुरभिणा ग्रगः

टिप्प०—1 धताऽपरवस्र इति यावत् । 2 पीता अग्निसंयोगेन धूमसंयुक्तताम्रकृटादिनिर्मिता वर्ति-र्येन । 3 वेत्रलतेखादिविशेषणं प्रतीहार्या बाहोः । अन्यपरिजनस्य वेत्रप्रहणाऽसंबन्धात्, संबन्धेऽपि अनुगामिनः परिजनस्य करतळकठोरतावर्णनेऽत्र स्वारस्थाभावात् । तेनैवं पाठः अन्वयश्चोचितः— 'प्रतीहार्या प्रसारितं वेत्रळताप्रहणप्रसङ्गादतिजरठिकसळ्यानुकारिकरतळं बाहुं करेण (राजा इत्यर्थः) अवस्वस्वयं। व्याख्या तु उपरितो ज्ञेया।

पाठा०—१ कृताम्बर. २ परिवर्तो. ३ निवर्तेयामासः ४ धूपः धूपधूमः ५ कुद्दिमातः ६ प्रसारितबाहुनः प्रसारितमः ७ अनवरतवेत्रः ८ प्रसङ्गानतिः प्रसङ्गादनतिः ९ करतलकरेणः १० जवनिकापरिगतः ११ रफटिकमयः १२ वदः, १३ अतिसुरिमः १४ परिमलेनः

रिगतेनामोदिना चन्दनवारिणा सिक्तशिशिर्यमणिभूमिम्, अविरलविप्रकीर्णेन विमलमणिकुंदिमनगनतल्वतारागणेनेव कुसुमोपहारेण निरन्तरनिचितम्, उत्कीर्णशालमिक्कानिवहेन संनिहितगृहदेवतेनेव गन्धसिलिख्यालितेन कलधौतमयेन स्तम्भसंचयेन विराजमानम्, अतिवहलागुरुधूपपरिमलम्, अखिलविगैलितजलिवहधवलजलधरशकलानुकारिणा कुसुमामोदेवासितप्रचलदपटेन पट्टोपधानाध्यासितशिरोभागेन मणिमयप्रतिपादुकाप्रतिष्ठितपादेन पार्थस्थर्तलपादपीढेन तुहिनशिलातलस्हरोन शयनेन सनाथीकृतवेदिकं भुवत्वास्थानमण्डपमयासीत्। तत्र च शैयने निषण्णः क्षितितलोपविष्टया शनैः शनैहत्सङ्गनिहितासिह्नतया खङ्गवाहिन्या नवनिलनदलकोमलेन करसंपुटेन संवाह्यमानचरणस्तत्कालोचितदशैनरवनिपतिभिर-

नाभिपरिगतेनामोदिना चन्दनवारिणा मलयजपानीयेन सिक्ता सिखितात एव शिशिरा शीतला मणि-भूमी रत्नबद्धा भूर्यस्मिसत्त्तथा। अवीति । अबिरलं घनतरं विप्रकीर्णन पर्यस्तेन । विसलेति । विमल-यत्क्रिमं तत्र गगनतलतारागणेनेवाकाशस्थितनक्षत्रसमृहेनेव कुसुमोपहारेण पुष्पप्रकरेण निरन्तरं सर्वकालं निचितं व्याप्तम् । स्तरभेति । स्तम्भाः स्थूणास्तेषां संचयेन समुवायेन विराजमानं शोभमानम् । स्तम्भसंचयं विशेषयन्नाह—गम्धेति । गन्धसिल्लैः सुगन्धिवारिभिः क्षालितेन धौतेन । कलधौतं सुनर्ण तन्मयेन । अत्र विकारार्थे मयद । उत्कीर्णति । उत्कीर्यकृताः शालभिकाः (प्रत्र-कास्तासां निवहः समृहो यस्मिन्स तथा । केनेव । संनिहिताः समीपस्था ग्रहदेवता ग्रहाधिष्ठाण्यो यस्मिन भेनंभूतेनेव । 'गोस्त्रियोः-' इति पुंबद्भावः । अतीति । अतिबह्नलेऽतिप्रचुरो योऽग्रुरः कृष्णागुरुस्तस्य धुपस्य परिमलः सौगन्ध्यं यसिस्तत्ततथा । तृहिनेति । तुहिनं हिमं तस्य शिलातलं तत्सदशं यच्छयनं वाय्या तेन । सनाथीकृता सहिता वेदिका संस्कृतभूमिर्यस्मित्तत्तथा । इतः शयनं विशेषयनाह—अखिलेति । अखिलः समग्रो विगलितो जलनिवहो नीरसमूहो यस्मिन्नेवंभूतो धवलः ग्रुश्रो जलधरो मेघस्तस्य शक्लं खण्डस्तमनुकारिणा तत्साद्दयकरणशीलेन । कुसुमेति । कुसुमानां पुष्पाणामामोदः परिमलस्तिन वासितो भावितः प्रच्छद्पट उत्तरच्छदो यस्मिस्तत्तथा तेन । पट्टेति । पट्टस्य पट्टदुकूलस्योपधानमुच्छीर्वकं तेनाध्या-सितमधिष्ठितं शिरोधाम शिरःस्थलं यस्मिस्तत्तथा तेन । मणीति । मणिमया मणिप्रचराः प्रतिपादका अधःपीठानि तेषु प्रतिष्ठिताः स्थिताः पादा यस्य तत्तथा तेन । पार्श्वेति । पार्श्वस्थं समीपस्यं रत्नपा-दपीठं मणिपादासनं यस्मिस्तत्त्रथा तेन । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । तत्र चेति । तत्र चायने निषण्ण उपविधो राजा मुहूर्तिमिव घटिकाद्वयमात्रमिवासांचके सुष्वाप । इतो राजानं विशेषयन्नाह—दितिति । क्षितितले भूमितल उपविष्टया स्थितया तथोत्संक्षे कोडे निहिता स्थापितासिलता खङ्गलता ययैवंभृतया खङ्गवाहिन्या नवं नंतनं यन्निलनं कमलं तस्य दलानि पत्राणि तद्दत्कोमलेन मृदुना करसंपुटेन हस्तसंपुटेन शनैः शनैः संवाह्य-मानी संचार्ल्यमानी चरणी पादौ यस्य स तथा तेन । तत्काल इति । तत्काले शयनकाल उचितं योग्यं दर्शनमाळोकनं येषामेतादशैरवनिपतिभिर्नृपैरमालैः सन्विवैभित्रैः सुद्धद्भिस्तास्ताः प्रस्तायोचिताः कथा वार्ताः क्वंन्विद्धत् । ततः कथासमाहयनन्तरं पूर्वोक्तां प्रतीहारीमित्यादिदेशाज्ञापयामास । कीद्यीम । नातिद्रवर्तिनीं

टिप्पo—1 आर्झेकृता इत्युचितम् । 2 आमृष्यमाणी । सुखकरं यथा स्यात्तथा आपीड्यमानी इत्यर्थः ।

पाठा • — १ शिशिरकर. २ कुट्टिमं गगनतळम्. ३ परिगलित. ४ अध्यवसित. ५ शिरोधाङ्मा, ६ र्ख्नपीठेन; रल्लमयगीठेन. ७ तुहिनगिरि. ८ सदृशशयनेन. ९ शयनतळिनिषण्णः,

मास्यैभिन्नेश्च सह तास्ताः कथाः कुर्वन्मुहूर्तमिवासांचके । ततो नातिदूरवर्तिनीम् 'अन्तःपुरा-हैशम्पायनमादायागच्छ' इति समुपजाततहृत्तान्तप्रश्चकृत्ह्लो राजा प्रतीहारीमादिदेश । सा श्चितितल्लनिहितजानुकरतला 'यथाज्ञापयित देवः' इति शिरसि कृत्वाज्ञां यथादिष्ट-मकरोत् ।

अथ मुद्देशिदव वैशम्पायनः प्रतिहार्या गृहीतपञ्चरः कनकवेत्रलतावलम्बना किंचिद्वनतपूर्वकायेन सितकञ्चकाव छञ्जवपुषा जराधविलतमोलिना गृहदस्वरेण मन्दमन्दसं चारिणा
विहङ्गजातिपीत्या जरत्कलहं सेनेव कञ्चिकनानुगम्यमानो राजान्तिकमाजगाम । क्षितितलनिहित्तकरतलस्तु कञ्चकी राजानं उथज्ञापयत्—'देव, देव्यो विज्ञापयन्ति, देवादेशादेष वैशम्पायनः स्नातः कृताहारश्च देवपादमूलं प्रतीहार्यानीतः' इत्यभिधाय गैते च तस्मिन्राजा वैशम्पायनमपुच्छत्—'कें चिद्मिमतमास्वादितमभ्यन्तरे अवता किंचिदशनजातम्' इति । से प्रत्युवाच—'देव, किं वा नास्वादितम्। आमत्तकोकिललोचनच्छविनीलिपाटलः कषायमधुरः प्रकाम-

नातिब्यवधानेन वर्तते या सा ताम् । आज्ञाविषयमाह—अन्तःपुरेति । अन्तःपुरादवरोधात्तं वैश्वम्पायनं शुक्रमादायागच्छेति । समुपेति । स्वाविष्यम् । सा प्रतीहारी क्षितित्छे निहितौ स्थापितौ जान् नलकीलकौ करत्छे हस्तत्छे च यया सा । आसनविशेषेण विनयविशेषो व्यक्षितः । आज्ञोत्तरं तस्याः कर्तव्यमाह—यथेति । यथा येन प्रकारेणाज्ञापयत्याज्ञां धत्ते देवो भवानित्यन् शिरित मस्तक आज्ञां पूर्वोक्तां कृत्वा । खिश्वरिति करत्तलं निधायेति भावः । यथेति । येन प्रकारेण राज्ञादिष्टमाज्ञापितं तथाकरोचकार ।

अथेति । अन्तःपुरप्रवेशानन्तरम् । मुहूर्तादिव तावन्मात्रविलम्बादिव वैश्वम्पायनः शुको राजान्तिकं नृपसमीपमाजगामाययौ । शुकं विश्वनिष्ठ—प्रतीति । प्रतीहार्या पूर्वोत्तया गृहीतमात्तं पक्षरं यस्य स तथा । कञ्च किनेति । कञ्च कना सौविदलकोनानुगम्यमानोऽनुष्रज्ञयमानः । केन । विहन्नजातिप्रीत्या पिक्षत्वजातिलेन् हेन जरत्कलहंसेनेव वृद्धराजहंसेनेव । अथ कश्च किने विशेषयन्नाह—कनकेति । कनकस्य सुवर्णस्य या वेत्र-लता वेतसयष्टिस्तामवलम्बत इत्येवंशीलः स तथा तेन । किनिविदिति । किनिविध्वदवनत आनमः पूर्वकायो यस्य स तथा तेन । सितेति । सितः श्वेतो यः कश्चकः कूर्णासस्तेनावच्छन्नमाच्छादितं वयुः शरीरं यस्य स तथा तेन । सितेति । जरति । मन्देति । मन्दंमन्दं शनैःश्वैः संचरतित्वेवंशीलः स तथा तेन । श्विति । गद्भदः शब्दविशेषः स्वरो यस्य स तथा तेन । मन्देति । मन्दंमन्दं शनैःशनैः संचरतित्वेवंशीलः स तथा तेन । श्विति । गद्भितिति । क्षितितले निहितं स्थापितं करतलं येनैवंविधः कश्चकी पूर्वीक्तो राजानं वृपं व्यज्ञापयिद्वज्ञापनामकरोत् । हे देव हे स्वामिन् देव्यो राजपव्यो विज्ञापयन्ति विज्ञति मन्मुखेन कारयन्ति । कि तदाह—देवेति । देवादेशात्स्वामिनो नियोगादेष दर्यमानो वैशम्पायनः शुकः पूर्वं स्नाः कृतम्नाः पथात्कृताहारो विहिताशनः । अयं च देवस्य राज्ञः पादमूलं समीपं प्रतीहार्यानयानीतः । इत्यभिधायत्युक्त्वा तस्मिन्कश्चिति । विवृत्ति सति राजा वैशम्पायनमपृच्छत् । किचिद्धप्रश्चे । भवता त्वयाभ्यन्तरेऽभिमतिमिष्टं किचिद्धान-जातं भक्ष्यसम्हमास्वादितं जग्धम् । स इति । स शुकः प्रत्युवाच प्रत्यवि प्रकामिति । प्रकाममिति । प्रकाममिति । विवेति । हे नाथः

पाठा०—१ समुपयात. २ मुहूताँदेव. ३ आनत. ४ अविच्छन्न. ५ चारिणा. ६ विद्वितः, निहितंकररेतुः, ৬ व्यजिज्ञापयतः ८ पादमूले, ९ अपगते तुसान्, १० क्रजितः ११ स तुः

मापीतो जम्बुफलरसः, हरिनखरभिन्नेमत्तमातङ्गकुम्भमुक्तरकार्द्रमुक्ताफलत्वीवि खण्डितानि दाैंडिमबीजानि, निलनीद्लहरिन्ति द्राक्षाफलस्वादूनि च चूँणितानि स्वेच्छया प्राचीनामल-कीफलानि । किं वा प्रलपितेन बहुना । सर्वमेव देवीभिः खयं करतलीपनीयमानममृतायते' इति एवंबादिनो वचनमाक्षिण्य नरपतिरत्रवीत्-'आस्तां तावत्सेर्वम् । अपनयत् नः क्रतृह-लम । आवेदयत भवानादितः प्रभृति कार्स्स्येनात्मनो जन्म कस्मिन्देशे, भवान्कथं जातः, केन वा नाम कृतम्, काँ ते माता, कस्ते पिता, कथं वेदानामागमः, कथं शास्त्राणां परि-चयः, कुतः कला आसादिताः, किंहेतुकं जन्मान्तरानुस्मरणम्, उतं वरप्रदानम्, अथवा विहें झवेषधारी कश्चिंच्छन्नं निवससि, क वा पूर्वमुषितम् , कियद्वा वयः, कैथं पञ्जैरबन्धनम् , क्थं चाण्डालहस्तामनम्, इह वा कथमागमनम् इति । वैशम्पायनस्तु खयमुपजातकुतूह-

शयेनातृप्तिमर्यादं पीतः पानविषयीकृतो जम्बूः सुरिभपत्रा तस्याः फलानि सस्यनि तेषां रसोऽन्तर्भतद्रवः। कीह्याः । नीलः सन्पाटलः श्वेतरक्तः । अत एव आमत्तेति । आमत्तो मदोन्मत्तो यः कोकिलः पिकस्तस्य लोचनच्छविरिव छविर्यस्य स तथा। पुनः कीद्दक् । कषायोऽम्लो मधुरो मिष्टश्चेति कर्मधारयः । अथ च खण्डि-तानि शक्लीकृतानि । मयेति शेषः । कानि । दाडिमबीजानि । अथैतानि विशेषयन्नाह—हरीति । हरिः सिंहरतस्य नखरा नखारतिर्भिन्ना ये मत्तानां मातज्ञानां कुम्भा मांसपिण्डाः तेभ्यो मुक्तान्यपगतानि यानि रक्तानि रुधिराणि तैराद्वीणि खिन्नानि यानि मुक्ताफलानि तद्वत्त्विद् कान्तिर्येषु तानि । निरुनीति । निलनी कमलिनी तस्या दलानि पत्राणि तद्वद्धरिनित नीलानि । द्वाक्षेति । द्राक्षा गोस्तनी तस्याः फलानि तद्वत्खादनि मिष्टान्येवंविधानि प्राचीनामलकी क्षीरधात्री ताखाः फलानि खेच्छया खाधीनतया चूर्णि-तानि मर्दितानि । किंवा नास्त्रादितानीति पूर्वानुषङ्गः । प्रीत्यतिशयस्यावक्तव्यत्वमाह—किं वेति । बहुना प्रल-पितेन कथितेन किं वा। न किमपीलर्थः । सर्वमेवेति । जम्बूरसादिकं देवीभी राजपत्नीभिः खयं न परतः करतळोपनीयमानं हस्ततळेनोपनीयमानं मदर्थमानीयमानममृतायते अमृतवदाचरति । 'उपमानादाचारे' इति क्यंच्य्रखयेनात्मनेपदम् । इति वाक्यसमाप्तौ । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण वादिनो ब्रुवतः कीरस्य वचनं वाक्यमाक्षिण्य तिरस्कृत्यान्यदेव जिज्ञासितुं प्रष्टुं नरपती राजाववीत् । पूर्ववक्तव्यतायामनादरमाह - आस्तां ताविदिति । सर्व पूर्वीक्तं तावदादावास्तां तिष्ठतः । नोऽस्माकं कुत्तहलमाश्चर्यं पक्षिणा सर्वशास्त्रविषयकं ज्ञानं स्यादित्यंव रूपमपनयतु दूरीकरोतु । तदेव दर्शयति आवेदयत्विति । कात्वर्येन समग्रत्वेन।दितः प्रभृत्युत्पत्तिसमया-दारभ्यावेदयतु कथयतु भवान् । तदेव दर्शयति—आत्मन इत्यादि । कस्मिन्देशे कुत्र जनपद आत्मनः र्वकीयस्य जन्मोत्पत्तिः । कथं केन प्रकारेण भवांस्त्वं जात उत्पन्नः । केन वा वैशम्पायन इति नामाभिधानं कृतं विहितम् । ते तव का माता जननी । ते कः पिता जनकः । कथं केन प्रकारेण वेदानामास्रायानामागम उपलब्धः । कथं शास्त्राणां न्यायमीमांसादीनां परिचयोऽवबोधः । कुंतः कस्मात्कला विज्ञानैकदेशा द्वासप्तित-मेदभिन्ना आसादिता अभ्यत्ताः । किहेतुकं किंनिमित्तकं जन्मान्तरस्य पूर्वजन्मनोऽनुस्मरणमनुभूतार्थज्ञानम् । जताहोस्बिद्धरप्रदानम् । यद्वा । केनिचिद्धरः प्रदत्तो येन जन्मान्तरं जानासीति भावः । अथवेति पक्षान्तरे । सिद्ध एव वा कश्चित कश्चन त्वं विहङ्गानां पक्षिणां वेषधारी छन्नं गृढं निवसिस निवासं करोषि । क वा कस्मि-न्स्थलेऽत्रागमनात्पूर्वभूषितं स्थितम् । ते कियद्वार्षिकं वयः कौमारादि । कथं केन प्रकारेण पज्जरः पक्षिणां गृहं

टिप्प०-1 क्यच्यत्यये सति नात्मनेपदम् । तेन 'कर्तः क्यङ सलोपश्च' इति क्यङ्ग्रत्यये तात्पर्यं बोध्यम् । 2 खस्येलर्थः ।

पाठा०-१ करखरनखर. २ निर्मिन्न. ३ दाडिमी. ४ विलतानिः समास्वादितानिः ५ सर्वभेवेदम् ६ का माताः ७ कः पिता. ८ समासादिताः. ९ किं जन्मान्तरः १० विद्या. ११ छन्नो. १२ कथं वा. १३ वन्यः.

लेन सबहुमानमवनिपतिना पृष्ठो मुहूर्तमिव ध्यात्वा सादरमब्रवीत्-'देव, महतीयं कथा। यदि कौर्तुकमाकर्ण्यताम्—

अस्ति पूर्वापरजलनिधिवेळावनलमा मध्यदेशालंकारभूता मेखलेव भुवः, वनकरिकुलम-दजलसेकसंवधितैरतिविकचधवलकुसुमनिकरमत्युचतया तारकागणमिव शिखेरप्रदेशसंलम-मुद्रहद्भिः पादपैरुपशोभिता, मदकलकुररकुलद्श्यमानमरिचपल्लवा, करिकलभकरमृदित-तमालकिसलयामोदिनी, मधुमदोपरक्तकेरलीकपोलच्छिविना संचरद्वनदेवताचरणालक्तकरस-रिक्ततेनेव पल्लवच्येन संच्छादिता, ग्रुककुलद्लितदाडिमीफलद्रवाद्रीकृततलैरतिचपलकपिक-निपतकक्कोलच्युतपल्लवफलश्रवलैरनवरतनिपतितकुक्षुमरेणुपांसुलैः पथिकजनरचितलवङ्गपल्ल-

तत्र बन्धनमवस्थानम् । कथं वा चाण्डालहस्तगमनम् । इहास्मिन्प्रदेशे कथं वागमनमिति । तदनक्तरं वैश्वम्पान्यनः । तु पुनर्थे । उपजातं समुत्पनं कुत्तृह्रुलं यस्यैवंभूतेन अविनिपतिना पृथ्वीपतिना सबहुमानं सह बहुमानेनान्दरेण वर्तमानं यथा स्यात्तथेति कियाविशेषणम् । स्वयं नान्तरा पृष्ट आक्षिप्तः सन्प्रश्नानन्तरं मुद्द्तिमिव घटिका-द्वयमिव ध्यात्वा ध्यानं कृत्वा सादरं आदरेण सह यथा स्यात्तथाव्रवीदुवाच । तिक्तम् । हे देव, यत्पृष्टं तद्विषयिणी महती कथेयम् । यदि च किं तदिति तच्छूवणे कौतुकं तदाकर्ण्यतां श्रूयताम्—

अस्तीति । नामेति प्रसिद्धम् । विन्ध्याटव्यस्तीत्यन्वयः । इतोऽटवीं विशेषयन्नाह—पूर्वेति । पूर्वश्रापरश्र पूर्वीपरी यो जलनिधी समुद्रौ तयोर्थद्वेलावनं तटकाननं तावत्पर्यन्तं लमा संबद्धा । मध्येति । सहाहिमालययोर्भध्यं मध्यदेशस्तरयालंकारभूता । भूषणहपेत्यर्थः । अत एव मध्यभूषणहपत्वाद्भवः पृथिव्या मेखलेव काञ्चीव । पादपै-र्वक्षेरुपशोभिता द्योतमाना । अथ पादपान्निशेषयन्नाह—वनेति । वने कानने करिणो गजास्तेषां कुलानि यथानि तेषां मदजलस्य दानवारिणः सेकः सिर्धनं तेन सम्यग्वर्धिता वृद्धि प्राप्तास्तैः । अतीति । अतिविकचान्यस्यन्तं विकसितानि यानि धवलानि शुभाणि कुसुमानि पुष्पाणि तेषां निकरः समृहस्तम् । कीदशम् । अत्यन्तमुचतया शिखरप्रदेशः प्रान्तदेशस्तत्र संलप्नमत एबोचत्वाच्छ्रभ्रत्वाच तारकाणां गणमिव नक्षत्राणां समूहमिबोद्वहद्भिर्धार-यद्भिः । पुनर्टवीं विशिनष्टि - मदेति । मदेन कला मनोज्ञा ये कुररा मत्स्यनाशनास्तेषां कलानि तैर्देश्यमाना आखाद्यमाना मरिचवृक्षस्य पल्लवा यस्यां सा । **करीति ।** करिणां गजानां कलभाक्षिशदब्दकास्तेषां कराः ग्रण्डा-दण्डास्तैर्मृदितानि मर्दितानि यानि तमालवृक्षस्य किसलयानि तेषामामोदः परिमलो विद्यते यस्यां सा । मध्विति । मधु कापिशायनं तस्य यो मद आवेशास्तेनोपरक्ता लोहितैवंभूता या केरली केरलदेशोद्धवा स्त्री तस्याः कपोलौ गहापरप्रदेशो तयोरछविरिव छविर्यस्य स तेन । केरलदेशोद्भवा स्त्री स्वभावतो रक्तवर्णा कोमलङ्गी, मधुमदान्त निशेषतो रक्तेति भावः । केनेव । संचरन्ख इतस्ततो गच्छन्खो या वनदेवता अरण्याधिष्ठात्र्यस्तासां चरणानां योऽलक्तकरसो यावकदवस्तेन रिजतिनेव रक्तीकृतेनेव पह्नवानां किसलयानां चयेन समूहेन संच्छादिताच्छादिता। विराजितीत । लता वल्लयस्तासां मण्डपैर्जनाश्रयैर्विराजितोपशोभमाना । अथ मण्डपान्विशेषयन्नाह—शकेति । शुक्कुलैर्दिलितानि विदारितानि यानि दाडिमीफलानि तेषां द्रवो रसस्तेनाद्रीकृतमार्द्रतासुपनीतं तलं मध्यभागो येषां ते तथा तैः । अतीति । अतिचपला अत्यन्तं चञ्चला ये कपयो गोलाङ्गलातैः कम्पिता धृनिता ये कक्कोलाः कोशफलबुक्षास्तेभ्यश्च्यतैः पतितैः प्रव्रवफ्तैः शबलाः कर्बुरास्तैः । अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं निपतितानि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषां रेणवः परागधूलयस्तैः पांसुलाः सरजस्कास्तैः । पश्चिकेति । पश्चिकजिनः

टिप्प०-1 सेचनमित्यर्थः।

पाठा०—१ कौत्हरूम्, २ वेलावलमाः ३ तारांगणम् ४ देशलमः ५ कोमलच्छविनाः ६ अचयेनः ७ कपिकुलः ८ कङ्कोलः कम्पिछः ९ पूळीलतावनद्यकुसुमः

वसंतरेरतिकठोरेनालिकेरकेतैकीकरीर्ववकुलपरिगतप्रान्तैस्ताम्बूलीलतावनद्वपूगखण्डमण्डिते-वनलक्ष्मीवासभवनैरिव विदाजिता लतामण्डिपेः, जन्मदमातक्रकपोलस्थलगिर्वसिललिलिके-नेवानवरतमेलालतावनेन मदगन्धिनान्धकारिता, नखमुखलमेभकुम्भमुक्ताफललुब्धेः शबर-सेनापितिभिरभिद्दन्यमानकेसरिशता, भेताधिपनगरीव सदासंनिहितमृत्युभीषणा महिषाधि-ष्ठिता च, समरोधैतपताकिनीव बीणासनारोपितशिलीमुखा विभुक्तिसिद्दनादा च, कालायनीव प्रचलितखङ्गभीषणा रक्तचन्दनालंक्षता च, कर्णासुतकथेव संनिहितविपुलाचला शशोपगता च,

पान्थलोके रचितो निर्मितो लवङ्गपहवानां लवङ्गयक्षविशेषिकसलयानां संस्तरः प्रस्तरो येषु तैः । अतीति । अति-कठोरा अत्यन्तकिना नालिकेरा लाङ्गलीवृक्षाः केतक्यः ककचच्छदाः करीराः केसरा बकुलाश्च तैः परिगतो व्याप्तः थ्रान्तोऽन्त्यप्रदेशो येषां ते तथा तैः । ताम्बूलीति । ताम्बूली नागवली सा चासौ लता चेति कर्मधारयः । तयावनदं बदं यत्पृगखण्डं क्रमुकवनं तेन मण्डितैः शोभितैः । कैरिव । वनिति । वनलक्ष्मीररण्यश्रीस्तस्या वासस्य वसतेर्भवनानि गृहाणि तैरिव । उन्मदेति । उन्मदा मत्ता ये मातङ्गा गजास्तेषां कपोलस्थलानि करटप्रदेशास्तेभ्यो गलितं च्युतं यत् सलिलं मदजलं तेन सिक्तेमेव सिश्चितेनेव । अत एव मवगन्धिना मदस्य गन्ध इव गन्धो यस्मि-क्रेताहरोन । अनवरतं निरन्तरमेळानां चन्द्रवालानां ळता वह्रयस्तासां वर्मं काननं तेनाम्धकारिता स्थामीक्वता । एलारजःसंबन्धाच्छ्यामतां प्रापितेत्यर्थः । नखेति । नखानां मुखान्यप्राणि तेषु लग्नान्यासक्तानि यानीमकुम्भन मक्ताफलानि गजमांसपिण्डरसो द्ववानि तेषु छुन्धेली छुपैः चाबराणां भिल्लानां सेनापतिभिः सैन्यनायकैरभिहन्यमानं व्यापाद्यमानं केसरिणां नखरायुधानां शतं यस्यां सा तथा । प्रेतिति । प्रेताधिपो यमस्तस्य नगरीव संयमिनीव सदा निरन्तरं सर्वदा संनिहितो निकटवर्ता मृत्यर्थमस्तेन भीषणा भयकारिणी । पक्षे सदा निकटस्थो यो मृत्युरज-गरसोन भीषणा भयावहा । यद्वा । कारणे कार्योपचारान्मृत्युव्याचादयसौभाषणेत्यर्थः । महिषेति । महिषैर्गव-करिधिष्ठिता न्याता च । अथ च यमपुरीपक्षे यमस्य वाहमं महिषस्तेनाधिष्ठिता सहिता । समरेति । समरे संद्राम उद्यता या पताकिनी सेना तद्वदिव । उभयोः साम्यमाह—वाणिति । वाणाख्ये वृक्षविशेषे समारो पिताः स्थापिताः शिलीमुखा अमरा यथा सा तथा । पक्षे बाणेषु शरेषु सम्यक्प्रकारेणारोपिताः शिलीमुखा छोहखण्डा यस्यामिति विप्रहः। विस्रकेति । विमुक्तस्यक्तः । अर्थात्केसरिभिः । सिंहनादः केसरिष्यनि-र्थस्यां सा तथा। पक्षे सुभटैविहितः सिंहनाद इव नादो यस्यामिति विग्रहः। प्रमः कीहशी। काल्यायमी सिंहयाना तद्वदिव । उभयोः साम्यमाह—प्रचलितेति । सेनाप्रकर्षेण प्रचिति यः खङ्गी गण्डकस्तेन भीषणा भयावहा । रक्तचन्दनं रक्ताङ्गं वृक्षविशेषस्तेनालंकृता च भूषिता च । पक्षे प्रमालितो यः खड्गः कौक्षेयकरतेन भीषणा भयजनिका, रक्तमेव चन्दनं तेनालंकृता च। चर्चितेत्यर्थः। कर्णास्तः कश्चित्क्षत्रिः यिनशेषः तस्य कथा वृत्तान्तस्तद्वदिव । उभयोस्तुत्यतामाह—संनिहितेति । संनिहितौ समीपवितिनौ बिपुलाचलौ विपुलाचलसंज्ञकौ सखायौ यस्यां सा तथा । राशस्तस्य मन्त्रिमुख्यस्तेनोपगता सहिता च ।

टिप्प॰—1 हिंखजन्तुद्वारा मरणं तेन भीषणेत्यर्थः । 2 बाणासनारोपितशिलीमुखा इत्येव पाठः । बाणासु नीलझिण्टीषु भसनेषु पीतशालेषु (वृक्षेषु) आरोपिताः कुसुमसौरभात् शिलीमुखा अमरा यया, इति भटवीपक्षेऽर्थः । पक्षे तु बाणासनेषु धनुःषु आरोपिताः शिलीमुखा बाणा यया इत्यर्थः । टीका-गृहीतपाठे तु हठादाकर्ष एवार्थस्थेति विमृशन्तु ।

पाठा०—१ स्रासरैः २ नारिकेल, करिकेसर. ३ केतकीपरिगत. ४ केसर. ५ भुवनैः. ६ विराजितमण्डपैः. ७ स्रवणः प्रस्रवणः सिल्लपस्रवणः ८ मदसलिल. ९ निरन्तरमेला. १० सेनेव. ११ समारोपितः वाणासनारोपित. १२ विविक्तः

कल्पान्तप्रदोषसंध्येव प्रैनृत्तनीलकण्ठा पह्नवारणा च, अमृतमथनवेलेव श्रीहुमोपशो भित वीरुणीपरिगता च, प्राष्टुडिव घनश्यामलानेकशतह्नदालंकृता च, चन्द्रमूर्तिरिव सततमृक्षसा-थोनुगता हरिणाध्यासिता च, राज्यिखितिरिव चमरमृगवालव्यजनोपशोभिता समदगजघटा-परिपालिता च, गिरितनयेव खाणुसंगता मृगपतिसेविता च, जानकीव प्रसूतकुशलवा निशा-चरपैरिगृहीता च, कामिनीव चन्दनमृगमदपरिमलवाहिनी र्वचरागुरुतिलकभूषिता च,

अत एव 'कर्णामुतः करटकः स्तेयशास्त्रप्रवर्तकः । ख्यातौ तस्य सखायौ ह्रौ विपुलाचलसंज्ञकौ । शशो मिन्त्रवर-स्तस्य' इति बृहत्कथायां कथा निबद्धा । पक्षे संनिहिताः समीपवर्तिनो विपुलाः पृथुला अचलाः पर्वता यस्यां सा तथा। शशो सदुलोमको लोधवृक्षो वा तेनोपगता सहिता च। 'शशो लोधे नृभेदे च पशौ' इत्यनेकार्थ:। करपान्तेति । कल्पान्तस्य युगान्तस्य प्रदोषो रजनीमुखं तस्य या संध्या सायंकालसद्धदिव । उभयोः साद्द्रय-माह-प्रचत्ता नीलकण्ठा मयूरा यस्यां सा तथा । सस्तैः पहनैः किसलयैररुणा चेति । पक्षे प्रचत्तो नीलकण्ठो महादेवो यस्याम् । पछववदरुणा रक्ता चेत्यर्थः । अस्ततेति । अस्ताय सुधायै यन्मथनं विलोडनम् । क्षीरसमद-स्येति शेषः । तत्र वेलाम्भसो वृद्धिः समयो वा । तद्वदिव । उभयोः सादरयमाह श्रीति । श्रीष्ठमाः श्रीवृक्षा-स्तैरपशोभिता वर्गानां बुक्षविशेषाणां समूहो वारुणं तेन परि सामस्थेन गता प्राप्ता चेत्यर्थः । पक्षे श्रीद्रमी लक्ष्मीकल्पहुमौ ताभ्यामुपशोभिता वरुणस्थेदं वारुणं मद्यं तेन परिगता सहिता च । समुद्रप्रभवत्वात्तस्थेति भावः । प्रावृह्वपासिद्धदिव । उभयोः सादस्यमाह — घनेति । घनं निविष्ठं स्थामला । अत्यन्तकृष्णेत्यर्थः । अनेकशत-संख्याका ये हुदा प्रहाः (१) तैरलंकृता च । पक्षे घनैभेषेः स्यामला अनेका भिन्नाभिन्नस्वरूपाः ज्ञातहवा जलबी-लिकास्ताभिरलंकृता चेति विप्रहः। चन्द्रस्य कुमुदबान्धवस्य मृतिरिव शरीर्मिव । उभयोः साम्यमाह-सतति । ऋक्षा भहुकास्तेषां सार्थः समुदायस्तेनानुगता, तथा हरिणैर्मृगैरध्यासिताश्रिता च । पक्षे सततं निरन्तरमृक्षाणि नक्षत्राणि तेषां सार्थः समुदायस्तेनातुगता सहानुयाता हरिणेन मृगेणाध्यासिता च । राज्यस्थिती राज्यमर्यादा सेव । उभयोः साम्यमाह चमरेति । चमराश्रमर्यः, मृगा हरिणाः बाळव्यजनानि चामराणि तैरुपशोभिता, सह मदेन वर्तमानाः समदा ये गजा हस्तिनस्तेषां घटाः समुदायास्ते परिपाढिता यया सा । अथ च ताहरी रीज्यस्थितिरित्यभयोः साम्यम् । शिरिति । गिरेहिंमाचलस्य तनया पार्वती तद्वदिव । उभयोः साहर्यमाह - स्थाणिवति । स्थाणवः कीलकाः संगताः प्राप्ता यया सा, सगपतयः सिंहास्ते सेविता आश्रिता यया सेति विश्रहः । पक्षे स्थाणुर्महादेवस्तेन संगता मिळिता, तथा मृर्तिमान्सिहो सृगपतिस्तेन सेविता । सिंहवाहन-रवादिति भावः । जानकीति । जानकी सीता तद्वदिव । उभयोः साम्यमाह - प्रस्तेति । प्रसूताः क्षशानां दर्भाणां लवा यया सा निशाचरैरुत्दकादिभिः परिगृहीता स्वीकृता । पक्षे प्रस्तौ जनितौ कुशलवाभिधानौ सुतौ यया सा, निशाचरेण रावणेन परिग्रहीता । खस्यानं नीतेल्यंः । कामिनीति । कामिनी श्रक्तारनायिका सेव । उभयोः सादरयमाह—चन्दनमिति । चन्दनं वृक्षः, मृगमदो गन्ध्रधूली तयोः संसर्गाद्यः परिमलस्तं वहतीति सा तथा रुचिरो योऽग्रुरवृक्षस्तथा तिलकवृक्षश्च ताभ्यां भूषिता शोभिता चेति । पक्षे चन्दनं च मृगमदश्च तयोर्न्छेप-नवशात्परिमलस्तं वहतीत्येवंशीला । हिचरस्य शोभनस्यागुरोः काकतुण्डस्य तिलकेन पुण्डेण भूषिता शोभिता चेति विम्रहः । सेति । प्रियोत्कण्ठया वजति या नारी सोत्कण्ठिता तद्वदिव । उभयोः साहश्यमाह—

टिप्प०—1 वारुणीपरिगतेलेव पाठः । बिन्ध्यादवी श्रीदुमैबिंदवबुक्षेरुपशोभिता, वारुणीं पश्चिमां दिशं परिगता भारतपश्चिमपर्यन्तगामित्वात् । अमृतमथनवेला तु लक्ष्मी-कलपदुमाभ्यां उपशोभिता, बारुण्या समुद्रमथनोत्थया मदिरया युक्ता इत्यर्थः। 2 अगाधजलाशयाः। 'तश्चागाधजलो हदः' इत्यमरः। 3 बिद्युत इत्यर्थः। 4 चमरमृगाणां वालाश्चामराणि व्यजनानि तालघुन्तानि तैरुपशोभिता इत्यर्थः।

पाठा॰—१ अनुत्यत् ; त्रवृत्तः । २ वारुणः । ३ पतिगृहीताः ४ ছুण्णागरुः । ६ का॰

सोर्तकण्ठेव विविधपद्यानिल्यीजिता समदना च, बाल्यीवेव व्याघनखपेङ्किमण्डिता गण्डका-भरणा च, पानभूमिरिव प्रकटितमधुकोईश्वता प्रकीर्णविविधकुसुमा च, कचित्प्रलयवेलेव महावराहदंष्ट्रासमुत्वातधरणिमण्डला, कचिद्शमुखनगरीव चटुल्वानरवृन्दभन्यमानतुङ्कशा-लाकुला, कचिद्चिरनिर्वृत्तविवाहभूमिरिव हरितकुशसमित्कुसुमशमीपलाशशोभिता, कंचि-दुद्धृत्तमृगपतिनादभीतेव कण्टकिता, कचिनमतेव कोकिलकुल्पप्रशिपिती, कचिदुनमत्तेव वायु-वेगकुततालशब्दा, कचिद्विधवेवोनमुक्ततालपत्रा, कचित्समरभूमिरिव शरशतनिचिता, कचि-

विविधिति । विविधा अनेकप्रकारा ये पहनास्तेषामनिको वायस्तेन वीजिता तथा मदनेन मदनद्वमेण सहवर्त-माना । संयुक्तेख्यः । पक्षे सह मदनेन कन्दपेण वर्तमाना समदना सा । उत्कण्ठिता रूयपि तथा । वालेति । बालाः स्तनंधयास्तेषां श्रीवा कन्धरा तद्वदिव । उभयोरेकधर्मतामाह— ज्याद्यति । व्याघाः शार्द्ला नखाः सर-भिनखप्राणिनस्तेषां पङ्किः श्रेणी तया मण्डिता शोभिता तथा गण्डका वाधींणसास्त एवाभरणं यस्यां सेति । पक्षे व्याघ्रनखपञ्च्या मण्डिता । अत एव 'शार्द्लदिव्यनखभूषणभूषिताय नन्दात्मजाय' इति । बालरक्षार्थे व्याघ्रनखा वध्यन्त इति प्रसिद्धिः । गण्डस्थलपर्यन्तवर्तिं यत्तादशं प्रीवार्यं भूषणं देशविशेषे गण्डकंमिति प्रसिद्धं तदाभरणं यस्यां सा । पानेति । मद्यपानार्थं या भूमिः सा पानभूमिस्तद्वदिव । उभयत्र साम्यमाह-प्रकटितेति । प्रक-दितमाविष्कृतं यम्मध् माक्षिकं कोज्ञा एव कोज्ञकाः पद्दस्त्रस्थानानि तेषां शतं यस्यां सा । पक्षे प्रकटितं मध मर्थ तस्य कोशकानि पानपात्राणि तेषां शतं यथेति विग्रहः । प्रकीर्णानि पर्यस्तानि विविधानि विचित्राणि कुसुमानि यस्या-मित्यभयत्र समानम् । कचिदिति । कचित्रदेशे यदा सर्वं जलमयं तदा प्रलयसास्य वेलावसरसाद्वदिव । 'वेला वारादवसरः' इति कोशः। उभयोः सादश्यमाह-महेति । महावराहाः कोडास्तेषां दंष्ट्रा दाढास्ताभिः समुत्खातं सम्यक्प्रकारेण खनितं धरणिमण्डलं पृथ्वीप्रदेशो यस्याः सा तथा । पक्षे महावराहस्य परमेश्वरतृतीयावताररूपस्य दृष्ट्या समुत्खातम् ध्वेमानीतं धर्णिमण्डलं यस्यामिति विग्रहः । क्वचिद्विति । क्वचित्र्रदेशे दशमुखस्य रावणस्य नगरी लङ्का तद्वदिव । उभयत्र साम्यमाह—चद्धलेति । चटुलाश्रञ्जला ये वानराः कपयस्तेषां वृन्दं समृहस्तेन भज्यमानास्रोट्यमानास्तुङ्गा उचाः शालाः शालवृक्षास्तैराकुला न्याकुला । पक्षे कपिवृन्देन भज्यमानास्तुङ्गा याः शाला गृहैकदेशास्ताभिराकुला व्ययेति वियहः । क्रचिदिति । क्रचित्प्रदेशेऽचिरं तत्कालं निवृत्तो निष्पन्नो विवाहः पाणिपीडनं यस्यामेनंविधा भूमिस्तद्वदिव । उभयोरतुल्यतामाह—हरितेति । यथायोग्यमन्वयः । हरिता नीला ये कुशा दर्भाः, समिष्र एथांसि, कुसुमानि पुष्पाणि, शमी शिवा, पळाशा ब्रह्मपादपास्तैः शोभिता विराजमाना । जद्वाहभूमिरप्येतादशी स्यादित्यभयोः साम्यम् । कचिदिति । जद्वतो निर्मर्यादो यो मृगपितः सिंहस्तस्य नादो गार्जितं तेन भीतेव । कण्टको रोमाञ्चः संजातोऽस्या इति कण्टकिता । द्वितीयपक्षे कण्टकिता कण्टकयुक्ता । कचिदिति । क्षेति पूर्ववत् । मधुना मत्तेव कोकिलानां परसृतानां कुलानि तेषां कलशब्दरूपः प्रलापो यस्याम् । अथ च 'प्रलापोऽनर्थकं वचः' । कचिदिति । उन्मत्तेवोन्मादवातयुक्तेव वायुवेगेन पवना-धिक्येन कृतो विहितस्तालमृक्षैः शब्दो यस्यां सा। उन्मादवातवानिप तालं शैब्दं करोतीति लोकप्रसिद्धम् । कचिदिति । विधवेव मृतमर्तृकेव । उभयोः शब्दसाम्यमाह—उन्मुक्तेति । उन्मुक्तानि सक्तानि तालप-त्राणि तालदलानि यस्यां सा । पक्ष जन्मक्तानि तालपत्राणि ताङक्का यथेति विग्रहः । क्रिन्सिटिति । समरः

टिप्पo—1 व्याघ्राणां नखपिक्किभिः (गमनकाछोत्पन्ननखिद्धश्रेणिभिः) मण्डितेति स्पष्टोऽर्थः। 2 'गण्डा, 'ताबीज' इति भाषाप्रसिद्धम्। 3 प्रकटितम् आविष्कृतं मधु-कोशानां माक्षिकाधाराणाम् ('शहदके छत्ते') शतं यस्याम् (अटवी)। आविष्कृतं मधुकोशानां मद्यपात्राणां शतं यस्याम् (पानभूमिः)। इति स्पष्टोऽर्थः। 4 करतछथ्वनिः, भुजास्फाछनशब्दो वा।

पाठा० - १ सोत्कण्ठवनिते. २ पदपङ्कि. ३ आपान. ४ कोकशता. ५ शृङ्क; उत्तुङ्ग. ६ उनमत्त. ७ कुलकल.

दमरपिततनुरिव नेत्रसहस्रसंकुला, कचित्रारायणमृतिरिव तमालनीला, कचित्पार्थरथपता-केव कैप्याकान्ता, कचिद्वनिपतिद्वारभूमिरिव वेत्रलताशतदुःप्रवेशा, कचिद्विराटनगरीव कीचिकशताकुला, कचिद्मबरश्रीरिव व्याधानुगम्यमानतरलतारकमृगा, कचिद्वृहीतन्नतेव दर्भचीरजटावलकलधारिणी, अपरिमितर्बेहलपत्रसंचयापि सप्तपेणीपशोभिता, कूरसत्त्वापि मुनिजनसेविता, पुष्पवत्यपि पवित्रा विन्ध्यादवी नाम ।

सङ्कामस्तस्य भूमिरिव । उभयोस्तुल्यतामाह—रारेति । शरा मुझदण्डास्तेषां शतं तेन निचिता व्याप्ता । पक्षे शरा बाणास्तेषां शतैनिंचितेति विग्रहः । कचिदिति । अमराणां देवानां पतिः प्रभुरिन्द्रस्तस्य तनुरिव शरीरिमय । जभयोः साम्यमाह ने त्रेति । नेत्राणां वृक्षविशेषाणां सहस्रं तेन संकुला । यद्वा । नेत्राणां जटानां सहस्रं तेन संकुला । 'जटां छुकयोर्नेत्रम्' इत्यमरः । पक्षे नेत्राणां चक्षुषां सहस्रं तेन संकुलेति विग्रहः । क्राचिदिति । नारायणस्य कृष्णस्य मूर्तिरिव शरीरमिव । उभयोः साम्यमाह**-तमालेति ।** तमालैर्ष्टक्षविशेषैनीला । पक्षे तमालवन्नीला । कचिदिति । पार्थोऽर्जुनस्तस्य रथः स्यन्दनस्तस्य पताका वैजयन्ती सेव । उभयोस्तुल्यमाह— कपीति । कपिभिगोलाङ्ग्लैराकान्ता । पक्षे कपिचिह्वोपयुक्तेत्वर्थः । कचिदिति । अवनिपती राजा तस्य द्वार-भूमिरिव । उभयोः साहर्यमाह — वेत्रेति । वेत्राणि वृक्षविशेषाः लता वल्लयश्च तासां शतं तेन दुःप्रवेशा दुःखेन प्रवेष्टं राक्या । पक्षे वेत्रलता वेत्रयष्टयः सरलत्वाह्नतोपमानम् । ताभिर्दुःप्रवेशेत्यर्थः । क्वचिदिति । कचित्प्रदेशे विराटराजनगरी तद्वदिव । उभयोः साम्यमाह की चकेति । की चकाः सच्छिद्रवेणवस्तैराङ्कला । पक्षे की चकार्ना स्वित्रयाबान्धवानां शतं तेनाकुला व्यथा । कचिदिति । अम्बरमाकाशं तस्य श्रीरिव । उभयसादश्यमाह ट्याधिति । व्याधैरनुगम्यमानास्तरला भयविह्नलास्तारैकमृगा विचित्रमृगा यस्यां सा । पक्षे व्याधेनानुगम्यमान-स्तरलतारकामृगश्चन्द्रनक्षत्रं यस्यामिति विग्रहः । महादेवेन व्याधरूपधारिणा हतं (१) तस्यार्धं मृगनक्षत्रमिति प्रसिद्धम् । कचिदिति । गृहीतिति । गृहीतमात्तं वतं नियमो यया सैवंविधेव । उभयतुल्यतामाह—दभैति । दर्भाः कुशाः, चीराणि तृणविशेषाणि, जटा शिफा, वल्कलानि चोचानि, एतानि धर्तुं शीलमस्याः सा तथा । पक्षे दर्भचीराणि पूर्वोक्तानि, जटाः संहताः कचाः । 'शिफाजटे संहतौ कचौ' इत्यनेकार्थः । वल्कलानि प्रतीतानि तेषां धारणं विवते यस्या इति विग्रहः । अपरीति । अपरिमितान्यगणितानि बहुळानि निबिङानि पत्राणि पर्णाणि तेषां संचयः समृहो यस्यामेर्वभूतापि सप्तपर्णोपक्षोभितेति विरोधः । तत्परिहारपक्षे सप्तपर्णोऽयुक्छदस्तेन द्योभायमाने-त्यर्थः । ऋरेति । ऋरं सत्त्वं मनो यस्याः सैवंविधापि मुनिजनसेवितिति विरोधः । 'सत्त्वं द्रव्ये गुणे चित्ते व्यवसायखभावयोः' इत्यनेकार्थः । तत्परिहारपक्षे क्रूरा हिंखाः सत्त्वाः प्राणिनो यस्यामिति विप्रहः । सुनिजनतपो-माहात्म्यात्क्रूरा अक्कूरतां गता इत्यत्र व्यक्त्यम् । पुष्पवतीति । पुष्पवत्यात्तेववत्यपि पवित्रेति विरोधः । तत्परि-हारपक्षे पुष्पं सूनं विद्यते यस्यामिति विग्रहः।

टिप्प॰—1 'नरगिल' इति उर्दूभाषायामिति कश्चित् । वस्तुतस्तु नेत्राणां वृक्षमूलानां सहस्रेण संकुला । 'नेत्रं मन्थगुणे वस्त्रभेदे मूले दुमस्य च' इति मेदिनी । 2 व्याधः किरातैः अनुगम्यमानाः, अत एव तरलतारका भयेन चञ्चलनेत्रकनीनिका मृगा यस्यां सा (अटवी) । व्याधरूपिणा महादेवेन अनुगम्यमानम् अत एव तरलं तारकम्गं मृगिशिरोनक्षत्रम् (मृग-तारकम्-तारकम्गम्) यस्यां सा । पुरा हि ब्रह्मा निजकन्यां सुन्दरीं सन्ध्यामालोक्य कामातुरस्तामन्वगच्छत् । सन्ध्या मृगीरूपेण शिवं शरणमयासीत् । ब्रह्मापि मृगो भूत्वा तामन्वधावत् । तदवलोक्य शिवो ब्रह्मणः शिरश्चेदाय पिनाकेन शरं प्रजिधाय । भीतलज्जितो ब्रह्मा मृगशिरोनक्षत्रमध्यास्त । शिवशरोपि आर्ज्ञानक्षत्ररूपेण तमनु स्थित इति शिवपुराणम् । 3 शोभमाना ।

तस्यां च दण्डकारण्यान्तः पाति, सकलभुवनविंख्यातम्, जत्पत्तिक्षेत्रमिव भगवतो धर्मस्य, सुरपतिप्रार्थनापीतसकलसागरजैलस्य, मेर्फमत्सराद्वेगनतलप्रसारितविकटिहाँरः सहस्रेण दिव-सकर्रथगमनपथमपनेतुमभ्युद्यतेनावगणितसकर्लसुरवचसा विन्ध्यगिरिणाप्येनुहिद्विताहस्य जठरानलजीर्णवातापिदानवस्य, सुरासुरमुकुटभैकरपत्रैकोटिचुम्बितचरणरजसो देक्षिणामुख-

तस्यां चेति । तस्यां विन्ध्याट्यामगस्यस्य मुनेर्वातापिद्विष आश्रमपदं मुनिस्थानमासीदिखन्वयः । इत आश्रमविशेषणानि । दण्डकेति । दण्डकेरि । दण्डकेरि । दण्डकेरि । दण्डकेरि । त्रुवित । भगवतो माहात्म्यवतो धर्मस्य श्रेयस उत्पत्तिक्षेत्रामेव प्रभवस्थानमिव । इतो मुनि विश्वनिष्ठि—सुरेति । सगवतो माहात्म्यवतो धर्मस्य श्रेयस उत्पत्तिक्षेत्रामेव प्रभवस्थानमिव । इतो मुनि विश्वनिष्ठि—सुरेति । सुरपतिरिन्द्रस्तस्य प्रार्थना याचना तथा पीतं चुलुकीकृतं सकलसागरस्य समप्रसमुद्रस्य जलं पानीयं येन स तथा तस्य । स्विन्ध्यिति । विन्ध्यगिरिणापि जलवालकादिणाप्यनुलिद्वितानिकान्ताऽऽज्ञा शिष्टिर्थस्य स तथा तस्य । अथ विन्ध्यगिरि विश्वनिष्ठि—मेरमत्सरादिति । मेरोः सुवर्णाद्वेभैत्सरान्मात्सर्याद्वगतत्व आकाशतले प्रसारितानि विस्तारितानि विकटानि विपुलानि यानि शिरांसि तेषां सहस्रं येन स तथा तेन । दिवसेति । दिवसकरः सूर्यस्तस्य रथः स्यन्दनस्तस्य या गतिर्गमनं तस्याः पन्थाः । 'ऋक्पूर्रू भू-' इत्यन् । तं अपनेतुं दूरीकर्तुमभ्युचतेन प्रयतमानेन । अविति । अवगणितान्यनाहतानि सकलानि समप्राणि सुराणां देवानां वचांसि वाक्यानि येन स तथा तेन । अथ मुनि विशेषयन्नाह—जठरेति । जठरानलेनोदरामिना जीर्णोऽन्तिसरोहितो वातापि-दानवो येन स तथा तस्य । सुरा देवा असुरा दानवास्तेषां मुख्याः किरीटानि तेषु मकरपत्रं मकराकारः पक्षः । 'पत्रं वाहनपक्षयोः' इत्येमरः । तस्य कोटिरमं तया चिन्वते गृहीतं चरणरजोऽिहितो वातापि-दानवो येन स तथा तस्य । स्वित्रण अवाची तस्य मुखमाननं तस्मिनिवशेषकित्वलकस्तस्य । 'चित्रपुण्डविशेषकः'

टिप्प०—1 सुमेरं प्रदक्षिणीकृत्य यथा प्रत्यहमादित्यों अमित तथा मामपीति मनिस सुमेरमीर्थन् विन्ध्यिपिस्तथा कर्तुमादित्यमनुरुरोध। तथात्याख्यानारकृपितः स तन्मार्गमवरोद्धं भृद्धा प्रवधमानो देवैविनिद्धोऽपि नात्यजहुराग्रहम्। तत्यस्तानां देवानामनुरोधन सपत्नीके गुरावगस्त्यमहर्षां तत्रोपस्थितेऽवनतिश्वरको विन्ध्याचलस्तं प्रणनाम। महर्षिस्तु—'यावदहं न परावर्ते तावदेवमेव स्वमवनतस्तिष्ठः' इत्यादिश्य दक्षिणां दिशमुपगतो नाद्यापि प्रत्यागच्छति। विनध्योप्ययावधि तथैव तिष्ठतीति पुराणम् ।
2 पुरा किल आत्रोरिक्वल—वातापिनोदेंत्ययोमध्ये ज्येष्ठ इत्वलो बाह्यणरूपमृत् मेषरूपवाहिनो वातापर्मासेन निमन्नितान् बाह्यणान् भोजयामास। अक्तेषु तेषु 'एहि वातापे!' इत्थमित्वलेनाहृतो वातापिदेववरप्रभावात्तेषामुदरं भित्त्वा निरक्षमीत् । बाह्यणानामित्थमकाण्डसंहारमालोक्य द्यमानेरमरेः
प्रार्थितो भगवानगस्त्यो दुरभिसन्धिममं वातापि भुक्त्वा जरयामासेति भारतम्। ३ दण्डको नाम
कश्चित्सूर्थवंशीयो नृपः छुक्राचार्थस्य कन्यामरजां नाम बलादुपजमाह। छुक्राचार्थस्वद्वगम्य राजानमपश्चत्—'तवाविरानमृत्युभवेत्। सप्ताहान्तस्तिदं ते राज्यं महारण्यतया परिणमेत्।' तदेव राज्यं दण्डकारण्यमिदमिति रामायणम्।

पाठा०---१ तलख्यातम्. २ निपीतः ३ सिलिलस्यः ४ मेरुशिखरः ५ अम्बरतलः ६ शिखरः ७ गतिपथः ८ सुरसमूहः ९ असङ्गितः १० तट्यटितमरकतमयः ११ भङ्गकोटिः पत्रकोटिः १२ दक्षिणाशावधूः

विशेषकस्य, सुरलोकादेकहुंकारनिपातितैनहुषेप्रकटप्रभावस्य भगवतो महामुनेरगस्यस्य भार्य-या लोपामुद्रया स्वयमुपरिचतालवालकेः करपुटसलिलसेकसंविधितः सुतनिर्विशेषेकपशोभितं पादपैः, तत्पुत्रेण च गृहीतत्रतेनाषािता पवित्रभस्मविरिचतित्रपुण्ड्काभरणेन कुश्चविवर्षाः संसा मौर्श्वमेखलाकलितमध्येन गृहीतहैरितपर्णपुटेन प्रत्युटजमटता भिक्षां दृढदस्युनाम्ना प्रवित्रीकृतम्, अतिप्रभूतेध्माहरणाच यस्मेध्मवाह इति पिता द्वितीयं नाम चकार, विशि दिशि शुंकहरितेश्च कदलीवनैः श्र्यामलीकृतपरिसरम्, सरिता च कलशयोनिपरिपतसागरमार्गानुन्गतयेच बद्धवेणिकया गोदीवर्या परिगतमाश्रमपदमासीत्।

इति कोशः । सुरेति । सुरलोकादेकहंकारेणैकहंकृतिमात्रेण निपातितो भ्रंशितो यो नहुषो राजा तेन प्रकटः रपष्टः प्रभावो यस्य स तथा तस्य भगवतो माहात्म्यवतः । महाश्वासौ मनिश्व महामनिस्तस्योत्प्रकृष्टमननशीलस्य । पुनः कीदशम् । पादपैर्वृक्षैरुपशोभितम् । अथ पादपान्विशिनष्टि—अगस्त्येति । अगस्त्यस्य भार्यया पत्न्या लोपासुद्रया स्वयमात्मनोपरचितमालवालकमावापो येषां ते तथा तैः । करेति । करा एव पुटानि तैर्यः सलिलस्य जलस्य सेकः सिचनं तेन संवधितैर्श्वेद्धं प्रापितैरत एव स्रतेभ्यः स्नुभ्यो निर्मतो विशेषो येभ्यस्ते तथा तैः । तत्पुत्रेण दृढदस्यनाम्ना पवित्रीकृतम् । अथ तत्पुत्रं विशिनष्टि—पाठाशो दण्ड आषाढः स विद्यते यस्यासौ स तेन । पवित्रं यद्भस्म तेन विरचितं निर्मितम् । त्रयाणां पुण्डुकाणां समाहारिब्रपुण्डुकं तिलकविशेषस्तदेवाभरणमलंकारो यस्य स तथा कुशेति । कुशेति । कुशा एव चीवरं वासो यस्य स तेन मौञ्जेति । मुजः शरस्तत्संबन्धिनी या मेखला तया कलितो व्याप्तो मध्यो मध्यप्रदेशो यस्य स तथा तेन । गृहीते ति । गृहीतमात्तं हरितं नीलं पर्णप्रटं पत्रप्रटं येन स तथा तेन । किं कुर्वता । उटजमुटजं प्रति प्रत्युटजं भिक्षार्थमटता पर्यटनं कुर्वता । 'पर्णशालोटजः' इति कोशः । 'अकथितम्' इत्यनेन भिक्षामिति द्वितीया । चः पुनर्थे । यस्य दृढदस्यनाम्नः पितागस्त्य इथ्मवाह इखन्वर्थं द्वितीयं नाम चकार निर्ममे । कस्मात् । अतीति । अतिप्रभूता य इभ्मानस्तेषामाहरणादानयनात् । दिशीति । दिशि दिशि प्रत्येकदिशि शुक्रवद्धिरतैनींलैः कदलीवनै रम्भाकाननैः स्थामलीकृतः कृष्णीकृतः परिसरः पर्यन्तभूर्यस्य तत्तथा तम् । गोदावर्येति । गोदावर्या सरिता परिगतं परिप्राप्तम् । अथ गोदावरीं विशेषयन्नाह-कल होति । कलक्षयोनिरगस्य स्तेन परिपीतश्रक्षकीकृतो यः सागरः समुद्रस्तस्य मार्गः पन्थास्तमनुगतयेशानु-स्तैयेव । वेणीति । वेण्येव वेणिका । बद्धा वेणिका यथा सा तथा । 'वेणी धारास्यश्च' इति कोशः ।

टिप्प०—1 वृत्रवधाद् बह्महत्यामुपगते सुरपती स्वर्गराज्यमराजकमालोक्य निर्जरैः स्वस्तेजोभिः संवर्ध्य नहुषः स्वर्गराज्येऽभिषिकः। ऐश्वर्थमदाद्धष्टबुद्धिः स इन्द्राणीमकामयत । सा तु ऋषिमञ्चणया तं संदिदेश-'यदि महर्षिभिरूढां शिविकामारुद्ध मन्मिन्दरमुपगच्छित ततस्ते भवामि' इति । दुर्बुद्धिपेरितो नहुषस्तु प्रभुतया श्रुगुसुखान्महर्षीन् शिविकावहने नियोज्य इन्द्राणीमभिस्तरन् त्वरितगमनाय श्रुगुं शिरिस् पदाऽऽज्ञधान-'सर्प सर्प' इति । श्रुगोर्जटासु निश्चतं विलीनो भगवानगस्त्यस्तरपदाघातात्रक्रपितः शशाप-'सर्प एव सन् भुवि निपत' इति महाभारतम् । 2 अगस्त्यपरिपीतत्या नृनं सागरो छुतः । अत एव साध्व्या गोदावर्या बद्धवेणिकया सत्या (संस्काराकरणात् जटीभूतत्या बद्धा वेणिः यया) तन्मार्गानुगमनं कतैव्यमेवेति उत्प्रेक्षाशयः ।

पाटा०—१ निपतित. २ प्रकटन. ३ तद्भार्थया. ४ लोपासुद्रशा च. ५ आषादिवितनाः ६ चीरः ७ वर्षाणः ८ सुक्षः ९ हरिणकार्णपुटेनः १० शुक्कुलः ११ इयामीकृतः १२ कावेर्याः

यत्र च दशरथवचनमनुपालयञ्चत्रष्टराज्यो दशवदनलक्ष्मीविश्रमविरीमो रामो महाग्रुनिमगस्यमनुचरन्सह सीतया लक्ष्मणोपरिचतरुचिरपर्णशालः पञ्चवट्यां कंचित्कालं सुखमुवास । चिरेश्न्येऽचापि यत्र शाखानिलीननिभृतपाण्डुकपोतपङ्क्षयोऽमललभतापसामिहोत्रधूमराजय इव लक्ष्यन्ते तरवः । बलिकर्मकुसुमान्युद्धरन्लाः सीतायाः करतलादिव संकान्तो
यत्र रागः स्फुरति लताकिसलयेषु । यत्र च पीतोद्गीर्णजलनिधिजलमिव मुनिना निखिलमाश्रमोपान्तवर्तिषु विभक्तं महाह्रदेषु । यत्र च दशरथसुतनिकरिनशितशरनिपातनिहतरजनीचर्वालवहलक्षिरसिँकमूलमद्यापि तद्रागाविद्धनिर्गतपलाशिमवाभाति नविकसेलयमरण्यम् । अधुनापि यत्र जलधरसमये गैम्भीरमिनवजल्वेधरनिवहनिनादमाकण्ये भगवतो
रामस्य त्रिमुवनविवरञ्यापिनश्चापघोषस्य स्मरन्तो न गृह्वन्ति शैष्पकवलमजसमश्चजललु-

यत्र चेति । यत्र यस्मिन्नाश्रमपदे दशरथनन्दनो नाम रामो महामुनिमगस्यमनुचरन्ननुगच्छन्कंचिरकालं पश्चवट्यां जनस्थाने सीतया जानक्या सह सुखं यथा स्यात्तथोवास वसितं चक्रे । किं कुर्वेन् । दशरथस्य राज्ञो वचनमाज्ञामनुपालयन्यथा निर्दिष्टः तथैव समाचरन् । इतो रामं विशेषयन्नाह—उत्स्रष्टेलि । उत्सर्ष्टं व्यक्तं राज्यं येन स तथा । दशेति । दशवदनस्य दशाननस्य या लक्ष्मीः श्रीस्तस्या विभ्रमो विलासस्तस्य विरामोऽव-सार्न यस्मात्स तथा । लक्ष्मण इति । लक्ष्मणेन सौमित्रिणोपरिचता कृता रुचिरा मनोहरा पर्णशालोटजो यस्मै स तथा । अथ च यत्र यसिनाश्रमपदे चिरकाळग्रन्येऽद्याप्येतत्कालपर्यन्तं तर्वो लक्ष्यन्ते दृश्यन्त इत्यन्वयः । इतः पादपान्विशेषयन्त्राह—शाखेति । शाखास शालास निलीनाः संलमा निमृतमसर्थं पाण्डवः श्वेता ये कपोता रक्तलोचनास्तेषां पङ्कयः श्रेणयो येषु ते तथा । कीदशा इव । अमला निर्मला लमास्तापसानां तपखिनां यदिमहोत्रं तस्य धूमानां राजिर्येष्वेवंभूता इव लक्ष्यन्ते । यत्र चेलस्य सर्वत्रानुषज्ञः । बल्हीति । बलिकर्मार्थं कुसमान्यद्धरन्त्याः पुष्पावचर्यं क्विन्त्याः सीताया जानक्याः करतलादिव विनिर्गतः सन् । लताकिसलयेषु संकान्तो रागः स्फरति स्फ़र्तिमान्भवति । यत्र चेति । मुनिनागस्येन पूर्व पीतं पश्चाद्वद्गीर्णं च तिशिखळं जळनिधिजळमिवाश्रमोपान्त-वर्तिषु महाहदेषु विभक्तं दर्यते । यत्र चेति । नवानि प्रत्यप्राणि किसलयानि यसिन्नेवंभूतमर्ण्यं अद्यापि आभाति शोभत इल्पन्वयः । तदेव विशिनष्टि—दशरथेति । दशरथस्य सुतो रामसास्य निशिताः तीक्षणा ये शरास्तेषां यः निकरः समृहस्तस्य निपातेन निहता ये रजनीचरा राक्षसाः पुण्यजनास्तेषां यद्वलं सैन्यं तत्संबन्धि यद्वहलं विस्तृतं रुधिरं रक्तं तेन सिक्तं मूलं यस्य । अत एवाद्यापि तद्रागेणाविद्धानि युक्तानि निर्गतानि पर्लाश-पुष्पाणि यस्मिन्नेवंभूतिमिव । अधुनापीति । सांप्रतमिप यत्र यस्मिन्नळधरसमये वर्षाकाळे जीर्णसृगा वृद्धहरिणाः द्रार्थं बालतृणं तस्य कवलं यासं न गृह्णन्ति नाददते । कीहशाः । अभीति । अभिनवा नूतना ये जलधरा मेघा-स्तेषां निवहः समूहस्तस्य निनादं शब्दमाकर्ण्य श्रुत्वा रामस्य भगवतः पूज्यस्य चापो धनुस्तस्य घोषं शब्दं स्मरन्तः स्मृतिविषयीकुर्वन्तः । घोषस्मेति स्मृतियोगे मातुः स्मरतीतिवत्कर्मणि षष्टी । अथ घोषं विशेषयन्नाह — त्रिभुव-नेति । त्रिसुवनं विष्टपं तस्य विवराणि छिदाणि तानि व्याप्नोतीत्येवंशीलः स तथा तस्य । कीदशा सृगाः । अजर्स निरन्तरमश्रुजलेन नेत्रजलेन छिलता व्याकुलीभूता दृष्टयो नेत्राणि येषां ते तथा । किं फ़त्वा । दश दिशो दश ककुभो वीक्ष्यावलोक्य । कीट्स्यो दिशः । श्रून्याः सजातीयप्राणिरहिताः । मृगान्विशेषयन्नाह—

टिप्प०—1 पलाशानि पत्राणि । स्वभावरकेषु किसलयेषु रुधिररागाविद्धत्वस्योत्प्रेक्षा ।

पाठा०—१ रामो. २ अतिचिर. ३ पङ्कयोऽल्या. ४ यत्र दशरथस्रतशर. ५ रजनीचर. ६ बहुल. ७ रक्त. ८ रागानुविद्ध. ९ किसलम्. १० गम्भीररवम्. ११ जलधरनिनाद. १२ सम्यक्शक्त.

लितदृष्टियो वीक्ष्य शून्या दश दिशो जराजर्जरितविषाणकोटयो जानकीसंवर्धिता जीर्णमृगाः। यस्मिन्ननवरतमृगयानिहतशेषेवनहरिणप्रोत्साहित इव कृतसीताविप्रलम्भः कनकमृगो राघ-वमतिदूरं जहार। यत्र च मैथिलीवियोगदुःखदुः खितौ र्रावणविनाशसूचकौ चन्द्रसूर्याविव कवन्धप्रस्तौ समं रामलक्ष्मणौ त्रिभुवनभयं महत्वकृतुः। अत्यायत्रश्च यस्मिन्दश्यसु-त्वाणनिपातितो योजनवाहोबोहुरगस्यप्रँसादनागतनाहुषाजगरकायशङ्कार्मकरोद्देषिजनस्य। जैनकतनया च भत्रौ विरेहविनोदनार्थमुटजार्भ्यन्तरलिखिता यत्र रामनिवासदर्शनोत्सुका पुनरिव धैरणीतलादु क्षेंसन्ती वनचरैरद्यार्थ्योलोक्यते।

तस्य कैं संप्रति प्रकटोपछक्ष्यमाणपूर्ववृत्तान्तस्यागस्याश्रमस्य नातिदूरे जलनिधिपात-प्रकुपितवर्रेणप्रोत्साहितेनागस्यमत्सरात्तदाश्रमसमीपवर्षपर इव वेधसा अलनिधिरत्पादितः,

जरेति । जरया वार्षक्येन जर्जारता विश्वीणी विषाणकोटिः शृङ्गायमागो येषां ते तथा । जान-कीति । जानक्या सीत्या संवर्षिता वृद्धि प्रापिताः । यस्मिन्निति । यस्मिन्निते अनवरतं निरन्तरं या स्गयाखेटस्तया निहता व्यापादितास्तेभ्यः शेषा उद्वरिता एव ये वनहरिणास्तैः प्रोत्साहित इवोत्साहं प्रापित इव । कृतेति । कृतः सीताया विप्रकम्भो वियोगो विप्रतारणं वा येनैवंभूतोऽसौ कनकभूगः सुवर्णभूगो रघोरपत्यं राषवमतिदूरं जहार हृतवान् । हृत्य हर्णे' धातुः । लिटि रूपम् । यत्र सममिति सङ्चरितौ राम-लक्ष्मणो महदुत्कृष्टं त्रिभुवनस्य विष्टपस्य भयमातङ्कं चक्रतुर्विद्धतुः । कीहशौ । मिथिलीति । मैथिली जानकी तस्या वियोगेन विरहेण यदुःश्वं तेन दुखितौ । पुनस्तावेव विशेषयन्नाह—कवन्ध्य इति । कवन्धः शैष्ट्र राक्षसाधिपतिस्तेन प्रस्तौ गृहितौ । काविव । चन्द्रस्थीविव पुष्पवन्ताविव । रावण इति । रावणस्य दशाननस्य यो विनाशस्तस्य स्चकौ ज्ञापकौ । अत्यायतश्चिति । अथ यस्मिन्दशरयस्ति । रावणस्य दशाननस्य यो विनाशस्तस्य स्चकौ ज्ञापकौ । अत्यायतश्चिति । अथ यस्मिन्दशरयस्ति । रावणस्य वश्चिनस्य वार्णविविश्विः निपातितः छिन्नो योजनबाहुनान्नो दैत्यस्य बाहुर्भुजोऽत्यन्तमायतो विर्दृतः सोऽगस्तिभुनरप्रसादेन कोपेन आगतः प्राप्तो नहषस्य रान्नोऽजगरस्य कायस्तस्य शङ्कामृषिगणस्य मुनिसमुद्दायस्य चकार विद्धे । यत्र चिति । यस्मिनकतत्त्वा सीता भर्ता रामस्य निवासो वसतिस्तस्य यद्दीनं तत्र उत्सका उत्कण्ठिता । यथा पूर्वं धरणितलादुत्थिता तथैव पुनर्भूमितलादुक्षसन्ती वनचरैभिक्रैरद्यापि सांप्रतमप्यालोक्यते दृश्यते ।

तस्य चेति । तस्य चागस्याश्रमस्य संप्रत्यपि इदानीमपि प्रकटोपलक्ष्यमाणः स्पष्टं ज्ञायमानः पूर्ववृत्तान्तो यस्य तस्य नातिदूरेऽगरत्यमत्सरात्पीतािक्षमात्सर्याद्वेषसा तस्यागरत्यस्याश्रमस्तस्य समीपवर्ताः निकटवर्त्तपरोऽन्यो जलनिधिरिव जलाशय इव उत्पादितः । कीदशेन वेषसा । जलेति । जलन

टिप्प॰—1 भवशिष्टा इति यावत् । 2 कबन्धेन तन्नामकेन राक्षसेन प्रस्तौ रामलक्ष्मणौ । त्रिरइछे-दात् कबन्धेन राहुणा प्रस्तौ सूर्यचन्द्रौ । उभयोरिष त्रिभुवनभयकारकवं समम् । इत्याशयः । 3 भग-स्त्यस्य प्रसादनाय (अगस्त्यं प्रसन्नं कर्तुम्) आगतो यो नाहुषः नहुषसंबन्धी अजगरकायः (सर्पश्चरी-रम्) तच्छङ्काम् ऋषिजनस्याऽकरोत् । अगस्त्यस्य शापेन नहुषः सर्पो बभूव । अत एव अगस्त्यं प्रसाद-यितुं मन्ये दीर्घः अजगरकाय एव पतितो भवेदिति कबन्धबाह्ये ऋषीणां शङ्काऽभवदित्याशयः । टीका-परिगृहीतः पाठो ब्याख्या च विचायेव ।

पाठा०—१ दीनदृष्ट्यो. २ निःशेष; अशेष. ३ प्रोत्सारित. ४ दशवदनविनाशिष्णुनी. ५ अतिमहत्त्. ६ शर. ७ प्रसादेन. ८ चकार. ९ ऋषिगणस्य. १० तनयभूत्री. ११ विनोदार्थम्. १२ अभ्यन्तरे. १३ अरणितस्रात्. १४ उत्तराहितेन. १५ उपलक्ष्यते. १६ चैवविधस्य. १७ कुपित. १८ उत्तराहितेन. १९ महाजलनिष्रिः

J

प्रलयकालिविधितिष्टितिष्टितिष्टितिष्टि । गानतलिय भिव निपतितम्, आदिवराह्समुद्धृत-धरामण्डलस्थानिय जलपूरितम्, अनवरतमज्ञद्धुन्मदशबरकामिनीकुचकलशलुलितजलम्, उत्फुल्लकुमुद्दकुवलयकहारम्, उन्निद्रारिवन्दमधुँ बिन्दुनिष्यन्दबद्धचन्द्रकम्, अलिकुलपटलान्ध-कारितसौगन्धिकम्, सारिसतसमदसारसम्, अन्बुरुह्मधुपानमत्तकल्हंसकामिनीकृतकोला-हलम्, अनेकजलचरपत्रक्षशतसंचलन्धितवाचालवीचिमालम्, अनिलोक्षासितकलोलिशिखर-सीकरीरव्धदुदिनम्, अशिक्कतावतीणीभिर्रम्भःकीडारागिणीभिः स्नानसमये वनदेवताभिः केशैन-

निधिः समद्रस्तस्य पानं तेन प्रकृपितः कोधं प्राप्तो यो वरुणः प्रचेतास्त्रन प्रोत्साहितेन प्रगुणितेन । अथा चेति । यस पद्मसरः पम्पेत्यभिधानमित्यभेतनेनान्वयः । इतः सरो विशेषयन्नाह—प्रलयेति । प्रलय-काले कल्पान्ते विचहिता नष्टा येऽष्टदिशामष्टककुमां विभागाः प्रदेशास्तत्तत्ववीतावधिकास्तेषां संधयः संयो-गास्तेषां बन्धो मर्यादा यस्पिन्नेवंभूतं भूवि भूमौ निपतितं गगनतलमिव । नभस्तलमिव । जलनैर्मल्यसाह-इयात्तद्वपमानम् । **जलेनेति ।** जलेन पानीयेन पूरितं पूर्णमादिवराहेण तृतीयावतारेण वराहरूपेण सम्यक्त्रकारेणोद्धतं जलाद्वहिरानीतं यद्धरामण्डलं भूमिमण्डलं तस्य स्थानमिव । अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं मजन्खः स्नानं कुर्वत्यो या उन्मदा गर्वाधिष्ठिताः शबराणां भिक्रानां कामिन्यस्तासां कुचौ तावेव कलशी ताभ्यां छालितमालोडितं जलं पानीयं यस्य तत्तथा । उत्प्रत्नेति । उत्प्रतानि विकसितानि कुमुदानि कैरवाणि कुवलयानि कुवेलानि कहाराणि सौगन्धिकानि यसिंस्तथा। उन्निद्धेति । उन्निद्राणि विकसितानि यान्यरविन्दानि कमलानि तेषां मधुः मधुरसस्तस्य यो द्रवः कल्कस्तेन बद्धा मयुरपिच्छचन्द्राकाराश्चन्द्रका यस्मि-स्तत्तथा । अळीति । अळीनां भ्रमराणां यानि कुळानि तेषां पटलं समृहस्तेनान्थकारितानि संजातान्धकाराणि सौगन्धिकानि कहाराणि यस्मिस्तत्तथा । 'सौगन्धिकं तु कहारम्' इति कोशः । सारसितेति । सारसितेनै शब्दितेन वर्तमाना अत एव समदा मदोत्कटाः सारसाः पक्षिविशेषा यस्मिन् । अम्बरहोति । अम्बरहोणि कमलानि तेषां यन्मधु तस्य पानं तेन मत्ताः कलहंसकामिन्यो वरदास्ताभिः कृतः कोलाहलो यस्मिन् । अने-केति । अनेके सहस्रोा ये जलचरा नकचकादयः पतन्नाः पक्षिणस्तेषां यच्छतमसंख्यातं तस्य संचलनं गमनं तेन चिताः क्षोभं प्राप्ता वाचाला मुखरा वीचयो लहर्यस्तासां मालाः श्रेण्यो यस्मिन् । अनिलेति । अनिलेन वायुनोल्लासिता उल्लासं प्रापिता ये कल्लोला लहर्यस्त एवोच्चत्वाच्छिखराणि तेषां सीकरैरम्बकणैरारब्धं विहितं दुर्दिनं मेघजं तमो यस्मिन् । स्नानेति । स्नानसमय आस्नवक्षणे वनदेवताभिवेनाधिष्टात्रीभिः केशपाराः केश-कलापस्तस्य क्रसमानि प्रसवानि तैः सुरभीकृतं सौगन्ध्यमापादितम् । क्रसमैरित्यत्र कियासिद्धयुपकारकत्वेन करणे तृतीया । इतो वनदेवता विशेषयनाह—अशाङ्कितेति । शङ्कारहितं यथा स्यात्तथावतीणीभिरन्तः प्रवि-ष्टाभिः । शङ्काराहित्यं च प्रेक्षकजनाभावात् । अम्भःकीडायां जलकीडायां रागो यासां ताभिः । पुनस्तदेव

टिप्प०—1 उन्निहाणि यान्यरिवन्दानि तेषां यो मधुबिन्दूनां (मकरन्द्विन्दूनाम्) निष्यन्दः द्रवः, तेन बद्धाः चन्द्रकाः चन्द्राकाराणि मण्डलानि यसिन् । जले यदा चिक्कणो द्रविवन्दुः पतित तदा जल-स्तरोपिर मण्डलं प्रसरति । तथात्र स्थाने स्थाने कमलमधुमण्डलानि बद्धानीत्याशयः । उपरिच्याख्या-धतः पाठस्तु न मनोहरः । 2 आरिसतेन सह वर्तमानाः सारिसताः अर्थात् सशब्दाः समदाः सारसा यसिन् । इत्यर्थो बोध्यः ।

पाठा०—१ विषटित. २ दिग्भाग. ३ बन्धनम्. ४ सलिकपरिपूरितम्. ५ मधुद्रवबद्धः मकरन्द्विन्दुबद्धः ६ आरसित. ७ पतित्र, ८ चन्नकित, ९ उछसित, १० शिशिर, ११ आरचित, १२ अन्तः. १३ केशकुद्धुमैः.

पाशकुसुमैः सुरभीकृतम्, एकदेशावतीणं मुनिजनापूर्यमाणकमण्डलुकलजल्ण्वनिमनोहरम्, वेनिमष्टुत्पल्वनमध्यचारिभिः सवर्णतया रसितानुमेयैः कादम्बैरासेवितम्, अभिषेकाव-तीणंपुलिन्दराजश्वरीकुचचन्दनधूलिधवलिततरम्, जपान्तकेतकीरजःपटलबद्धकूलपुलिनम्, आसन्नाश्रमागततापसक्षालिताद्रेवरूकलकषायपाटलतटजलम्, उपतटबुक्षपर्छवानिलवीजितम्, अविरलतमालवीध्यन्धकारिताभिवालिनिवासितेन संचैरता प्रतिदिनमृष्यमूकवासिना सुप्री-वेणावलुप्तफललधुंलताभिद्दवासितापसानां देवताचनोपयुक्तकुसुमाभिहत्पत्रज्जलचरपश्चपुट-विगलितजलबिन्दुसेकसुकुमारिकसल्याभिलतामण्डपेतलक्षिण्डमण्डलार्व्यताण्डवाभिर-नेककुसुमपरिमलवाहिनीभिर्वनदेवतीभः स्वधासवासिताभिरिव वनराजिभिर्वपहद्वतीरम्,

विशेषयनाह—एकदेशेति । एकदेश एकभागस्तत्रावतीणीं इन्तः प्रविष्टो यो मुनिजनस्तेनापूर्यमाणानि जलेन भ्रियमाणानि यानि कमण्डल्यनि पात्रविशेषाणि तेषां कलो मधरो यो जलध्वनिः पानीयशब्दस्तान मनोह-रमिभरामम् । कादम्बेति । कादम्बाः कलहंसास्तैरासमन्तात्सेवितं पर्भुपासितम् । अथ कादम्बान्विश्च-नष्टि-उन्मिषदिति । उन्मिषन्ति विकसन्ति यान्युत्पलानि कुवलयानि तेषां वनं खण्डस्तन्मध्यचारिभिस्त-दन्तर्गामिभिः । सवर्णिति । सवर्णतया साहेश्यतया रसितं खनितं तेनानुमेथैरनुमातुं योग्यैः । पनः प्रका-रान्तरेण सरो विशिनष्टि-अभीति । अभिषेकार्थ स्नानार्थमवतीर्णा जलान्तः प्रविष्टाः प्रलिन्दराजस्य भिक्षस्वामिनो याः शवर्यः स्नियस्तासां कुचाः स्तनास्तेषां चन्दनं मलयजं तस्य धलिभिः पांसभिः धवलिततर-मतिशयेन शुश्रीकृतम् । उपान्तेति । उपान्ते समीपे याः केतक्यो माललस्तासां रजः परागस्तस्य पटलं समूहस्तेन बद्धमानैद्धं कूळं जळयुक्तं पुळिनं तटंच जळोम्भितं यसिस्तत्तथा । आसन्नेति । आसन्ना निकटवर्तिनो ये आश्रमा मुनिस्थानानि तेभ्य आगताः प्राप्ता ये तापसा ऋषयस्तैः क्षालितानि धौतान्याद्वीण जलाविलानि नल्कलानि । 'नल्कलमिस्रयाम्' इलामरः । तै कषायं तुनरम् । 'तुनरस्तु कषायोऽस्त्री' इल्यमरः । पाटलं च तटजलं यस्मिन् । 'श्वेतरक्तस्तु पाटलः' इल्यमरः । उपेति । तटस्य समीप्रमुपतटं तन्न ये दृक्षाः पादपास्तेषां पळ्याः किसलयानि तैर्यः अनिलः वायुस्तेन वीजितं व्यजनवात इवाचरितं यस्मिन् । वनेति । वनराजिभिः काननश्रेणिभिरुपरुद्धमाबद्धं तीरं तटं यस्य तत्तथा । अथ वनराजि विश्वानष्टि— अविरलेति । अविरला निविडा या तमालानां कालस्कन्धानां वीथी पङ्किस्तयानधकारिताभिः संजातान्धकान राभिः । बालीति । सुप्रीवेण वानराधिपतिनावछप्तानि दरीकृतानि यानि फलानि तैर्व्धवलता यास ताभिः । कीदशेन सुप्रीवेण । वालिनेन्द्रसतेन निर्वासितेन स्थानाङ्गंशितेन । कि कुर्वता । प्रतिदिनं प्रत्यहं संचरता वजता । तत्रेति शेषः । ऋष्येति । ऋष्यमूकाभिधानो गिरिस्तत्र वासिना निवसनशीलेन । उदयासिना-मिति । उदवासिनां तत्र स्थितिजुषां तापसानां देवतार्चने देवपूजायासप्युक्तानि सोपयोगानि कसमानि पुष्पाणि यासु ताभिः। उत्पतदिति । उत्पतन्तो ये जलचरा नकचकाद्यास्तेषां पक्षपुटानि तेभ्यो विगलिताः स्रस्ता ये जलबिन्दवः पानीयपृषतास्तेषां सेकेन सिञ्चनेन सुकुमाराणि सुकोमलानि किसलयानि यास ताभिः। लतेति । लतानां वल्लीनां ये मण्डपा आच्छादितप्रदेशास्तेषां तलेऽधःप्रदेशे शिखण्डिमण्डलैर्मयूरसम्हेरा-रब्धमुत्पादितं ताण्डवं चृत्यं यासु ताभिः । अनेकिति । अनेकानि विभिन्नजातीयानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषां

टिप्प०—1 साद्द्रयेनेलर्थः। 2 तेन बद्धं कूले कूलसमीपे पुलिनं सैकतं यस्य तत्। केतकीपुष्पा-णामियान् परागो राशीभूतो येन कूले सैकतं परागजनितः सिकतामयः प्रदेशो जात इलर्थः। 3 र्लघवो भारसून्या लता यासु।

पाठा०—१ क्रांड्यनि. २ जन्मिषित. ३ कादम्बक्दम्बकैः, कादम्बक्कदम्बकैः. ४ धुन्दरी. ५ तरङ्गम्. ६ उपान्तजातः ७ विटिषः ८ प्रटानिलः ९ वीविकाः १० च संचरताः ११ परिलघुलताभिः. १२ जलचरपतङ्ग-कुल्पक्षः १३ तलस्थितः १४ देवतानिःश्वासं १५ रुद्धः

J,

अपरसागरशिक्किभः सिळ्छमादातुमवतीणैर्जळधरैरिव बहळपङ्कमिळिनैर्वनकरिभिरनवरतमी-पीयमानसिळ्छम्, अगाधमनन्तमप्रतिममपां निधानं पम्पाभिधानं पद्मसरः। यत्रै च विकचकुवळयप्रभाद्मयामायमानपक्षपुटान्यद्यापि मृतिमद्रामशापप्रसानीव मध्यचारिणामाळो-क्यन्ते वक्रवाकनाम्नां मिथुनानि।

तैसेवंविधस्य सरसः पश्चिमे तीरे राघवशरप्रहारजर्जरितवाळतहस्य च समीपे दिगाजकरदण्डानुकारिणा जरदजगरेण सततमावेष्टितमूळतया बद्धमहाळवाळ इव,तुङ्गस्कन्धा-वळिन्बिभरितळवेद्धितैरहिनिमीकेर्धृतोत्तरीय इव, दिक्चक्रवाळपरिमाणिमव गृह्वता भुवनान्त-

परिमलो गन्धस्तं वहन्तीखेवंशीलासास्तथा ताभिः। वनिति। वनदेवता अरण्याधिष्ठात्र्यसाभिः खश्वासेन खकीयश्वासवातेन वासिताभिरिव भाविताभिरिव। अन्वयस्तु प्रागोवोक्तः। पुनः सरो विशेषयणाह— वनिति। वनकरिभिररण्यगजैरनवरतं निरन्तरमा समन्तात्पीयमानं सिललं यस्य तत्तथा। अथ करिणो विश्वानिष्ठ— वहलेति। बहलो निविडो यः पङ्कः कर्दमस्तेन मिलनेः स्यामैः। कैरिव। जलधरैरिव मेघेरिव। तान्वि-श्वानिष्टि— अपरेति। अपरो मिन्नो यः सागरः समुद्रस्तदाशिङ्किभिस्तद्धान्तिकारिभः सिललमम्भ आदात्तं प्रहीतुमवतीणेराकाशातुत्तरितः। अगाधमलब्धतलमनन्तमपरिमितपारमप्रतिमं स्वप्रतिनिधिरिहतमपां पानी-यानां निधानं श्रेविधिभृतम्। अक्षयजलत्वात्तदुपमानम्। अभिधानं तु प्राक् प्रतिपादितमेव न पुनः प्रोन्यते। यन्न चेति। यस्मिनसरि चकवाकनाम्नां रथाङ्गाह्वानां मिथुनानि द्वन्द्वानि मध्यचारिणा वनान्तर्श्वमण-कारिणा। 'पथि चारिणा' इति पाठे पथिकेनेत्यर्थः आलोक्यन्त इत्यन्वयः। चक्रवाकमिथुनानि विशेषयणाह— विकचिति। विकचानि विकखराणि यानि कुवलयानि नीलाम्बुजन्मानि तेषां या प्रभा कान्तिसाद्वच्छ्यान् मायमानानि स्यामवदाचरमाणानि पक्षपुटानि येषां तानि। पुनः कीदशानीव। अद्याप्येतावत्कालपर्यन्तमिप मूर्तिमानस्पुरद्वपो यो रामस्य शापः शपनं तेन प्रस्तानीव ग्रहीतानीव।

तस्यति । तस्य सरस एवंविधस्य पूर्वोत्तप्रकारेण वर्णितस्य पद्मसर इत्यभिधानस्य पश्चिमे पश्चिमदिग्वर्तिन तीरे तदे महान्महीयार्श्वणिश्चिरकालीनः शाल्मलीवृक्षः रोचनो हुमोऽस्तीत्यन्वयः । तस्य स्थानाभिव्यक्त्या आह— राघवेति । राघवस्य रामस्य ये शरा बाणास्तेषां प्रहार उपघातस्तेन जर्जरिता विसंस्थुला ये
बालास्तृणराजास्तरवो वृक्षास्तेषां यत्वण्डं वनं तस्य समीपे निकटे दिशां गजाः हिस्तिनस्तेषां ये करदण्डाः
ग्रुण्डादण्डास्ताननुकुर्व^{वे}तित्येवंशीलास्तदनुकारिणस्तेन जरजरीयान्योऽजगरश्चकमण्डलस्तेन सततं निरन्तरमाविद्यितं यन्मूलं स्थलं तस्य भावस्तता तया बद्धं नद्धं महन्महीय आलवालमावालं यस्मिन्स तथा । पुनः
कीदृश्च इव । धृतमुत्तरीयमुपसंव्यानं येन स तथा । कैः । अहीनां सर्पाणां निमोकैः कम्रुकैः । निमोकैं
विज्ञिनश्चि—अनिलेति । अनिलो वायुस्तेन वेक्षितैः कम्पितः । 'वेक्षिते कम्पिताधूत—' इति कोशः । तुङ्ग
इति । तुङ्ग उच्चो यः स्कन्धः । प्रकाण्डस्तत्रावलम्बिभरवलम्बमानैः । अत एवोत्तरीयस्थोपमानता । पुनः
किं कुर्वतेव । दिगिति । दिशां चक्रवालं मण्डलं तस्य परिमाणमायामस्तदिव गृहता ग्रहणं कुर्वता । केन ।
भुवनानामन्तरालं सध्यभागस्तत्र विप्रकीर्णनेतस्ततः पर्यस्तेन शाखानां लतानां संचयेन संदोहेन । 'शिखान

टिप्प०—1 वस्तुतस्तु मध्यचारिणामिति पाठः । पम्पासरोमध्यचारिणां चक्रवाकानां मिथुमानि कुवलयप्रभया इयामायितानि सन्ति । तेषु इथामतावज्ञात् मूर्तिमतः शापस्य प्रासोत्प्रेक्षा । पुरा हि सीतावियोगदुःखितं रामं विलोक्य चक्रवाका कह्सुः । तदवलोक्य 'भवतामि ममेव वियोगदुःखदात्री रात्रिभीविष्यति' इति रामः शशाप । 2 करवण्डम् अनुकरीति तच्छीछेन जरदजगरेण जीर्णेन महास्पेण । इस्रथीं बोध्यः ।

पाठा०-- १ आपीयमानम्, २ अप्रतिष्ठम्, ३ गत्र, ४ चक्रनाम्नाम्, ५ तस्यैव, ६ पश्चसरसः, ७ जीणीतास्तरः,

पूर्वभागः।

राळविप्रकीणेन शाखासंचयेन प्रलयकाळताण्डवप्रसारितमुजसहस्रमुर्डुंपतिशेखरिमव विडम्बयितुमुचतः, पुराणतया पतनभयादिव वायुस्कन्धळमः, निखिळशरीरव्यापिनीभिरितदूरोन्नताभिर्जीणेतया शिराभिरिव परिगतो व्रतिभिः, जरातिळकविन्दुभिरिव केण्टकेराचितततुः,
इतस्ततः परिपीतसागर्सेळिळेगेगनागतेः पत्ररथेरिव शाखान्तरेषु निलीयमानैः क्षणमम्बुभाराळसेराद्रीकृतपङ्कवेजेळधरपटळेरप्यदृष्टशिखरः, तुङ्गतया नन्दनवनश्रियमिवावळोकियितुमभ्युचतः स्वसमीपवर्तिनासुपरि संचरतां गैगनतळगमनखेदायासितानां रिवरथतुरङ्गमाणां
स्क्रपरिशुतैः फेनपटळेः संदेहितत् छराशिभिर्धवळीकृतशिखरशाखः, वनगजकपोळकण्ड्यनळभीमदनिळीनमत्तमधुकरमाळेन ळोहश्रङ्खळावनैधनिध्येळेनेव करपस्थायिना मूळेन समुपेतः,

कोटराभ्यन्तरनिविष्टैः स्फैरद्भिः सजीव इव मधुकरपटलैः, दुर्योधन इवोपलक्षितशकुनिपक्ष-

शाखाळताः समाः' इत्यमरः । प्रलय इति । प्रलयकाले संहारसमये ताण्डवे चृत्ये प्रसारितमूर्ध्वाकृतं भूजसहस्रं बाहसहस्रं येन स तथा तम् । अथ चोडपितश्चन्द्रः शेखरे यस्यैवंविधं महादेवं विडम्बयितुस्यत इव कृतप्रयत्न इव बहुशाखावरवेनात्युचत्वेन शिक्षानोऽपि तच्छरोवितत्वेन च तिद्विडम्बकत्वमिति भावः । प्राणिति । पुराण-तया जीर्णतया पतनभयादिव प्रपातशङ्कयेव वायोः स्कन्धे लग्नो यस्यैवंभूत इव । अनेन शाखासु महावायप्रवेगेण प्रकम्पः सूचितः । तिरस्कर्तं च वायोः स्कन्धे लग्न इस्यपि केचिद्याख्यानयन्ति । निखिलेति । वतिभिर्लताभिः । 'बक्षी तु वत्ततिर्वता' इति कोशः । परिगतः परिवेष्टितः । अथ वत्ततीर्विशेषयजाह—निखिलेति । निखिलं समग्रं यच्छरीरं तद्यापुं शीलं यासां ताभिः। अतीति । अतिदूरमतिविष्ठष्टमुत्रताभिः। काभिरिव । जीर्णतया वार्धक्येन शिराभिरिवास्थिबन्धनैरिव । जरेति । कण्टकैराचिता व्याप्ता तन्तर्थस्य स तथा । कैरिव । जराया विस्नसाया ये तिलकविन्दवस्तैरिव । अतिवार्धवये शरीरे कृष्णविन्दवो जायन्त इति लोकप्रसिद्धिः । जलेति । जलधरपटलैमें घसमूहेरप्यदृष्टमनवलोकितं शिखरं प्राग्तप्रदेशो यस्य स तथा । मेघपटलं विशेषयन्नाह — इत इति । इतस्ततः समन्तात्परिपीतं सागर्सिळळं समुद्रपानीयं यैस्तै तथा तैः । अथ च गगनागतैः । कैरिव । शाखान्तरेषु शालान्तरेषु निलीयमानैर्पुप्ततया तिष्ठद्भिः पत्ररथैरिव पक्षिभिरिव । क्षणमिति । क्षणं क्षणमात्रं यावदम्बुभाराळसेर्जळभारेण मन्दगामिभिः । आर्द्धाति । आर्द्राष्ट्रता जळेन खिन्नाः पहवा यैस्ते तथा तैः । तुङ्गिति । तुङ्गतयोच्चतया नन्दनवनमिन्द्रोद्यानं तस्य या श्रीस्तामिव अवलोकयितुं द्रष्टुं अभ्युद्यत उद्यतः । स्वस-मीपेति । धवलीकृताः शुभीकृताः शिखरस्यात्रस्य शाखा यस्य स तथा । कैः । फेनपटलैः कफसमृहैः । कीहरीः । संदेहितः संदेहिविषयीकृतस्तूलराशिराबीजकार्पासकिपण्डो यैस्तै तथा तैः । स्वेति । स्वस्य समीपवर्तिनां निज-निकटवर्तिनासुपर्यूर्ध्व संचरतां गच्छताम् । अथ च गगनतलमाकाशतलं तत्र यद्गमनं संचरणं तेन यः खेदः प्रयासस्तेनायासितानां खिन्नानां रविरथदुरङ्गमाणां सूर्यरथाश्वानां सक्कमोष्ठप्रान्तस्ततः परिस्रतैः पतितैः फेनपटलैः । चनेति । वनगजा अरण्यकरिणस्तेषां कपोलयोः कण्ड्यनेन खर्जुयनेन लग्नो यो मदो दानं तत्र निलीना लगा ये मत्ता मधुकरा भ्रमरास्तेषां माला यस्यैवंभूतेन । 'गोश्चियोरुपसर्जनस्य' इति हस्तः । अतो नैल्यसाम्यास्नोहस्य या शृङ्खळान्द्रकस्तेन बन्धनं नियन्त्रणं तेन निश्वलेनेव स्थिरेणेवात एव कल्पस्थायिना कल्पान्तं तिष्ठता । एतेन स्वस्यातिवृद्धरवेन शैथिल्यनिवृत्त्यै अमरवेष्टनस्य कटिबन्धनत्वं प्रदर्शितमिति भावः । एतादशेन मुलेन ब्रधेन सस्पेतः संयुक्तः । कोटरेति । कोटरो निष्कुहस्तस्याभ्यन्तरं मध्यभागस्तत्र निविष्टैः प्रविष्टैः स्फ्रसिद्धिनी प्यमानैर्मधुकरपटलैर्भ्रमरसमृहैः सजीव इव श्वासादिप्राणयुक्त इव । अमराणामन्तश्वारित्वेन तदुपमानम्। दुर्योधनेति । दुर्योधनो गान्धारीतनयस्तद्वदिव । उभयोः सादश्यमाह—उपेति । उपलक्षितो हिग्वपयी-दिप्प॰-1 वस्तुतस्तु 'गगनस्कन्धलग्नः' इत्येव पाठः । पतनभयात् (उच्चतया) गगनस्य स्कन्धे

लग्न हच हत्यथैः।

पाठा०----१ उद्धुपतिशक्तलग्नेस्तर. २ पवन, गगन. ३ निजकण्टकैः. ४ जलैः. ५ शासान्तदेशेषु. ६ शिस्ररदेशः.
७ उत्तक्तया. ८ आलोक्सिचेतुम्. ९ समीप्. १० अम्बरतलः, ११ मदस्रलिलः, १२ वन्धः, १३ पतिहःः

1/

पातः, नैलिननाभ इव वनमालोपगृदः, नवजलधरव्यूह इव नभिस देशितोन्नतिः, अखिलभु-वनतलावलोकनप्रासाद इव वनदेवतानाम्, अधिपतिरिव दण्डकारण्यस्य, नायक इव सर्ववन-स्पतीनाम्, सखेव विनैध्यस्य, शाखाबाहुभिँकपगुद्धेव विन्ध्यादवीं स्थितो महाञ्जीणीः शास्मली। तत्र च शाखाभेषु कोटरोद्देषु पह्नवान्तरेषु स्कन्धसंधिषु जीर्णवैन्कविवरेषु महावकाश-तया विस्नब्धविरचितकुलायसहस्राणि दुरारोहतया विगतभयानि नानादेशसमागतानि शुक-शकुनिकुलानि प्रतिवसन्ति स्म। यैः परिणामविरलद्र्वंसंहतिरिप स वनस्पतिरविरलद्लनि-चर्यदेयामल इवोपलक्ष्यते दिवानिशं निलीनैः। ते च तिस्मन्नतिवीद्यातिवाद्य निर्शीमीत्मनी-

कृतः शक्कनीनां पक्षिणां पक्षाणां छदानां पातो यस्मिन्स तथा । पक्षे शक्कनो मातुले पक्षपातोऽङ्गीकारो यस्येति विग्रहः । निलन्नित । निलन्नाभः कृष्णस्तद्वदिव । उभयोः साहरयमाह—वनित । वनमालया वनश्रेण्योपगृढ आच्छादितः । पक्षे वनमाला भूषणविशेषस्तेनोपगृढ आलिङ्गितः । निवृति । नवा नृतना ये जलधरा मेघास्तेषां व्यृहः समृहस्तद्वदिव । उभयोः साम्यमाह—नभसीति । नभस्याकाशे दिश्तितोन्नतिर्येन स तथा । उभयोः साम्यत्वादभङ्गश्लेषः । अखिलेति । अखिलानि समग्राणि यानि भुवनतलानि तेषामवलोकनं निरीक्षणं तदर्थं प्रासादो देवगृहं स इव । कासाम् । वनदेवतानामरण्याधिष्ठात्रीणां स्रिरीणाम् । दण्डक इति । दण्डकनाम्रोऽरण्यस्य वनस्याधिपतिरिव स्वामीव । नायकेति । नायक इवाध्यक्ष इव । कासाम् । सर्वेति । पुष्पं विना फलं येषां ते वनस्पत्यस्तेषां सर्वेषाम् । सर्वेति । सखेति । सखेव मित्रमिव । कर्येख्येक्षायामाह—विन्ध्यस्यिति । विन्ध्यस्य जल-वालकस्य । शाखेति । शाखा एव बाहवो भुजासौः विन्ध्यादवीं विन्ध्यभूमिमुपगुद्धोवालिङ्गयेव स्थित आश्रितः ।

तत्र चेति । तस्मिन्द्रक्षे ग्रुकाः कीराः शकुनयोऽन्ये पतित्रणस्तेषां कुलानि संतानानि प्रतिवसन्ति स्मेखन्वयः । अथ निवासस्थानान्याह—शाखाग्रेष्विति । शाखानां शालानामप्राणि प्रान्ताः तेषु कोटराणां निष्कुहाणामुदरेषु मध्येषु पल्लवाः किसलयानि तेषामन्तरेषु मध्येषु स्कन्धः प्रकाण्डस्तस्य ये संधयो बन्धास्तेषु जीर्णानि पुरातनानि यानि वल्कानि चोचानि तेषां विवराणि छिद्राणि तेषु । अथ शकुनिकुलानि विशेष-यत्राह—महिति । महान्महीयोऽवकाशोऽन्तर्विस्तारस्तस्य भावस्तत्ता तथा विस्रव्धं निःशक्तं विरचितानि निर्मितानि कुलायसहस्राणि यस्तानि । दूरिति । दुःखेनारोहो दुरारोहस्तस्य भावस्तत्ता तथा विगतं भयं येभ्य-स्तानि । नानादेशेभ्यो भिन्नभिन्नप्रदेशेभ्यः समागतान्येकीभूतानि । येरेति । यैः शकुनिकुलैर्दिवानिश्चामहितिशं निलीनैः स्थितैः परिणामेन वार्धक्येन विरलानि तुच्छानि दलानि पत्राणि तेषां संहतिः समूहो यस्मिन्नविविधोऽपि स वनस्पतिरविरलानि निविज्ञानि थानि दलानि पत्राणि तेषां निच्यः संदोहस्तेन श्यामल इव कृष्ण इवोपलक्ष्यते दश्यते । ते चेति । अभे विचरन्ति सोख्यप्रेतनेनान्वयः । तस्मिन्शलमलीवृक्ष आत्मनीवेषु स्वस्वकुलायेषु निशां रात्रिमतिवाह्यातिवाह्यातिकम्य प्रतिदिनं प्रस्वहमुत्थायोत्वायाया । वीप्तया भूया-

टिप्प०-1 साम्यादिखाशयः। 2 संताना इति तालप्रम्।

पाठा०—१ पद्मनाभः २ क्रतोन्नतिः. ३ विन्ध्याचलस्यः ४ उपगृह्यः अवगुद्धः ५ अवस्थितः ६ शाल्मकीवृक्षः ७ वल्कलः ८ विवरेषु चः ९ विगलितविनाशभयानि, विगतविनाशभयानि १० संतितः ११ इयामः १२ तस्मिन्वन्-स्पतौः १३ अतिवाह्यः १४ रजनीम् १५ आरमनो नीडेषुः

डेषु प्रतिदिनमुत्थायोत्थायाहारान्वेषणाय नभसि विरचितपङ्गयः, मद्करंबलभद्रहर्मुसा-क्षेपिवकीर्णबहुस्रोतसमम्बरतले कलिन्दकन्यामिव दर्शयन्तः, सुरगजोन्मूलितविगलदाकाश-गङ्गाकमिलनीशङ्गामुत्पादयन्तः, दिवसकररशतुरगप्रभानुलिप्तमिव गगनतलं प्रदर्शयन्तः, संचारिणीमिव मरकतस्थलीं विडम्बयन्तः, शैवलपङ्गवावलीमिवाम्बरसरसि प्रसारयन्तः, गग-नावततः पक्षपुटैः कदलीदलैरिव दिनकरखरकरनिकरपैरिखेदितान्याशामुखानि वीर्जयन्तः, वियति विसीरिणीं शष्पवीथीमिवारचयन्तः, सेन्द्रायुधिमवान्तरिक्षमादधाना विचरन्ति स्मी। कृताहाराश्च पुनः प्रतिनिवृत्त्यात्मकुलायावस्थितेभ्यः शावकेभ्यो विविधान्फलरसान्कलममञ्ज-रीविकारांश्च प्रहतहरिणक्षधरानुरैकशार्दृलनखकोटिपाटलेन चञ्चपुटेन दस्वा दस्वाधरीकृत-

न्कालो चोत्यते । आहारस्य भक्षणस्यान्वेषणं विलोकनं तस्मै नभस्याकारो विरचिता विहिता पङ्किः श्रेणी थैस्ते । **मदेति ।** मदेन कलो मनोज्ञो यो बलमदो हली तस्य यद्धलं सीरं तस्य यन्मसम्प्रप्रदेशस्तेन य आक्षेप आकर्षणं तेन विकीर्णानि पर्यस्तानि बहूनि स्रोतांसि यस्य एवंभूतामम्बरतल आकाश्चतले कलिन्द-कन्यामिव यसुनामिव दर्शयन्त आलोकनीयतां प्रापयन्तः । स्तरेति । सुराणां देवानां गजो हस्ती तेनो-न्मूलितोत्पाटिता विगलन्त्यथःपतन्ती याऽऽकाशगङ्गा खर्धुनी तस्याः कमलिनी नेलिनी तस्याः शङ्कां आन्ति-सुत्पादयन्तः परेषां जनयन्तः । दिवसेति । दिवसकरः सूर्यस्तस्य यो रथः स्यन्दनस्तस्य ये तुरगा अश्वा-स्तेषां या प्रभा सैव² नीला । हरितहयरथवत्त्वात्सूर्यस्य । त्यानुलिप्तिमेव लेपनविषयीकृतिमेव गगनत्त्रं नमस्तलं प्रदर्शयन्तो ज्ञापयन्तः । संचारिणीति । संचारिणी भ्रमणशीला मरकतस्यारमगर्भस्य या स्थली तामिव विडम्बयन्तिस्तरस्क्रवेन्तः । शैवल इति । शैवलस्य शैवालस्य या पहवावली किसलयश्रेणी तामि-वाम्बरसरिस व्योमतटाके प्रसारयन्तो विस्तारयन्तः । पुनः कि कुर्वन्तः । गगनेति । गगनेऽवततैर्विस्ततैः पक्षपटैः पक्षच्छदैः कदलीनां रम्भाणां दलैरिव । नीलत्वसाम्यात्तद्वपमानम् । दिनकरस्य सूर्यस्य खरास्तीक्ष्णा ये कराः किरणास्तेषां निकरः समहस्तेन परिखेदितानि संक्रामितानि यान्याशासखानि दिग्वदनानि वीजयन्तो व्यजनवातकर्म कुर्वन्तः । पुनः किं कुर्वन्तः । वियतीति । वियत्याकारो विसारिणी विस्तारिणी शब्पवीर्थी बालतृणोपयुक्तपद्धतिमिवारचयन्तो विरचयन्तः । सेन्द्रायुधमिति । इन्द्रायुधं शकधनुस्तेन सहवर्त-मानमिवान्तरिक्षं गगनमाद्धानाः कुर्वाणाः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । कृतेति । कृतो विहित आहारो भोजनं यैस्ते क्षपास्त्रियामाः क्षपयन्ति स्मेत्यनेनान्वयः । 'क्षिप प्रेरणे' णिजन्तस्य रूपम् । किं कृत्वा । पुनरिति । खतृहयनन्तरं प्रतिनिवृत्त्य परावृत्त्य । आत्मेति । आत्मीयाः सकीया ये कुलाया नीडानि तन्ना-वस्थितेभ्य उषितेभ्यः शावकेभ्यः पोतेभ्यो विविधानानाप्रकारान्फलरसान्सस्यनिर्यासान् । कलमेति । कलमः कलामकस्तस्य मझर्यो नस्रर्यस्तासां विकाराः परिपाकविशेषेण परिणताः कणास्तांस्तथापत्येषु संतानेषु यत्प्रेम क्षेहरतेन । कीट्रशेन । अधरीति । अधरीकृतो न्यनत्वमापादितः सर्ववस्तसंबन्धी क्षेह्रो येन स तथा तेन ।

टिप्प॰—1 आकाशे उड्डीयमानान् शुकशञ्जनीन् दृष्ट्वा सुरगजेन उन्मूलितायाः कमलिन्या हरितानां पञ्चाणां शङ्का भवतीत्याशयः । आन्तिमानलंकारः । 2 सूर्यरथाश्वानां या (हरिता) प्रभा तया विच्छु-रितिमिव गगनं दर्शयन्त हत्याशयः (वस्तूत्प्रेक्षा)। 3 तण्डुलानां या मञ्जर्थः कणिशाः, 'बाल' इति ल्याताः ।

पाठा०—१ हरूथर. २ मुखोत्क्षेप. ३ विप्रक्षीणे. ४ उपजनयन्तः. ५ अनुलिप्तगगनतलम्, ६ उपपादयन्तः. ७ गगनविततैः. ८ दिनकरकर. ९ परिखेदिताशामुखानि, १० परिवीजयन्तः. ११ विस्तारेणीम्. १२ म शुक्रविकाराम्. १४ प्रसक्ताः

JA

सर्वक्षेद्देनासाधारणेन गुरुणापस्त्रेम्णा तैसिन्नेव क्रोडान्तर्निहिततनयाः क्षेपाः क्षप-

एकसिश्च जीर्णकोटरे जायया सह निवैसतः पश्चिमे वयसि वर्तमानस्य कथमि पितुर-हॅमेको विधिवशात्मृतुरभवम् । अतिप्रेंबलया चाभिभूता ममेव जायमानस्य प्रसववेदनया जननी मे परलोकमगमँत् । अभिमतजायाविनाशशोर्कदुः खितोऽिप खलु तातः सुनस्नेहौद-भ्यन्तरे निरुध्य पदुप्रसरमि शोर्कमेकाकी मत्संवर्धनपर एवाभवत् । अतिपरिणतवयाश्च कुशचीरानुकारिणीमल्पावशिष्टजीर्णपिच्छजालर्जेर्जरामवस्रतां सदेशैशिथलामपगतोत्यतन-संस्कारां पेंश्चसंतितसुद्धहन् , उपारूढकर्नेपतया संतापकारिणीमङ्गलमां जरामिव विधुन्वन्नकठो-रशेफालिकार्कसुमालपिञ्जरेण कलममञ्जरीदलनमस्रणितिक्षीणोपीन्सलेखन स्फुटितामकोटि-

पुनः कीहरोन । असाधारणेन तन्मात्रशृत्तिना गुरुणा परावृत्तेने तथा प्रहतो व्यापादितो यो हरिणो मृगस्तस्य रुधिरं रक्तं तेनानुरक्तारुणीकृता या शार्दूलस्य सिंहस्य नखकोटिर्नखरापं तद्वत्पाटलेन श्वेतरक्तेन चश्चपुटेन त्रोटीसंपुटेन दक्ता दक्ता । वारंवारं तेभ्यो भक्ष्यदानं वितीर्थेल्यः । ततो दिवसकार्यानन्तरम् । तस्मिन्निति । तस्मिन्नृक्ष-कृहरे कोड उत्सङ्गस्तदन्तर्निहितास्तन्मध्यस्यापितास्तनया अपत्यानि यैस्ते तथा । अन्वयस्तु पूर्वमुक्तः ।

एकसिम्श्रेति । एकस्मिज्ञीर्णकोटरे चिरकालीननिष्कुहे जायया पत्था सह निवसत आसेदुषः पश्चिमे श्रीन्से वयसि दशायां वर्तमानस्य स्थितवतः कथमपि महता कष्टेन पितुर्जनकस्य विधिवशाहैववशात् । अह-मित्यात्मनिर्देशः । एको नापरः सुतः सुतोऽभवमजनिषैम् । अतिप्रबस्नेति । मम जायमानस्यैवोत्पयमानस्यैव अतिप्रबलया अत्यन्तया प्रसववेदनया प्रसृतिव्यथयाभिभूता पीडिता सती मे मम जननी परलोकं भवान्तरम-गमद्यासीत् । अभिमतेति । अभिमताया अभीष्टाया जायाया विनाशेन मरणेन रोदनादिरूपः शोकस्तेन दुःखितोऽपि । अपिः हेहदार्ळासूचकः । खछ निश्चितम् । तातः पिता, पदुः स्पष्टः प्रसरो विस्तारो यस्यैवं-भूतमपि शोकं दुःखं मम सुतस्य पुत्रस्य स्नेहादभ्यन्तर एव मध्य एव निरुध्यावरुध्यैकाकी पत्नीवि-युक्तो ममैव यत्संवर्धनं वृद्धिस्तत्यामेव परः तत्परोऽभवत् । अतीति । अतिपरिणतमत्यन्तं पकं वयो यस्य स तथा । अतिजरीयानित्यर्थः । कि कुर्वन् । एताहशीं पक्षसंतिते वाजसमहसद्वहन्दधत् । इतः पक्ष-संतर्ति विशेषयनाह - कुशेति । कुशो दर्भश्रीरं जीर्णवस्त्रखण्डं तदनुकरोति तत्सादृश्यं भजति या सा ताम । वार्धक्यवशादल्पानि स्तोकान्यवशिष्टान्युर्वरितानि जीर्णानि पुरातनानि पिच्छानि बर्हाणि तेषां जालं सैन जर्जरां विशीर्णाम् । अविति । अवस्रतो गलितोंऽसदेशो यस्याः सा ताम् । अथवा स्कन्धदेशादवस्रातां-सदेशा तामत एव शिथिलां श्रधामदृ वयवसंयोगाम् । अपेति । अपगतो दूरीभूत उत्पतने वियद्गमने संस्कारः शक्तिविशेषो यस्याः सा ताम् । उपेति । उपारुढः प्राप्तो यः कम्पश्चलनं तस्य भावस्तता तया । चः समुचये । संतापकारिणीं दुःखदायिनीमङ्गलमां जरां वृद्धावस्थामिव विधुन्वैन्परियाजिष्ठावाकठोरं यच्छेफा-लिका निर्शुण्डी तस्याः कुसुमं पुष्पं तस्य यन्नालं तद्वत्पिजरेण । कलमेलि । कलमस्य या मजरी तस्या

टिप्प०—1 गुरुणा महता अपत्यप्रेमणा संतानस्रोहेनेत्याशयः। 2 अन्तिसे इत्यर्थः। 3 अजनिषी-त्याशयः। 4 शृद्धावस्थया यः शरीरकम्पो भवति तत्रोत्प्रेक्षा—अङ्गलमां जरामिव विधुन्वन् कम्पयन् इति। जरा संतापकारिणी, अत एव शरीरं कम्पयित्वा तां निपातियतुमिच्छतीत्याशयः।

पाठा०—१ स्वसिन्नेव, २ सुखं क्षपाः ३ तत्र निवसतः. ४ अहमेवैकः ५ प्रबळतयाः ६ लोकान्तरम् ७ अगच्छतः ८ दुःखदुःखितः. ९ अन्तिनिगृद्यः १० शोकवेगम् ११ अतिपरिणतत्तया च १२ जर्जरीम् १३ देशाम् १४ संहतिम् १५ कम्पतया च १६ कुसुमिष्करेण, १७ क्षीरः १८ उपान्तः

ना चञ्चपुटेन परनीडंपतिताभ्यः शालिवहरीभ्यस्तण्डुलकणानादायादाय वृक्षमूलनिपतितानि च शुककुलावद्रितानि फलशकलानि समाहत्य परिश्रमितुमशक्तो मँह्यमदात् । प्रतिदिवस-मात्मना च मृदुपभुक्तशेषमकरोदशनम् ।

एकदा तु प्रभातसंध्यारागलोहिते गैंगनतले, कमिलनीमधुरक्तपक्षपुटे वृद्धहंस इव मन्दा-किनीपुलिनादपरजलिधितटमवतरित चन्द्रमिल, परिणतरङ्करोमपाण्डुनि वजित विशालता-माशाचकवाले, गजरुधिररक्तहरिसटालोमलोहिनीभिः प्रतप्तलाक्षिकतन्तुपाटलाभिरायामिनी-भिरशिशिरिकरणदीधितिभिः पद्मरागैंशलार्कसंसमार्जनीभिरिव समुत्सार्थमाणे गगनकुट्टिम-

दलनं विदारणं तेन मस्णिता संजातिचक्कणतात एव क्षीणा घृष्टोपान्सलेखा प्रान्तसभीपवर्तिनी राजिर्यसैवंभूतेन चश्चपुटेन त्रोटीसंपुटेन श्रमवशात्स्फुटिता स्फोटं प्राप्ता अप्रकोटिरिप्रमतीक्ष्णतरभागो यस्य स तेन । परेति । अशक्तिवशात्परेषां नीखानि तेभ्यः पतिताः स्रस्ता याः शालिवह्नर्यस्ताभ्यस्तण्डुलकणानादायादाय गृहीत्वा गृहीत्वा । घृक्षेति । वृक्षमूलनिपतितानि शुकानां कुलानि तैरवदिलतानि खण्डितानि फलशकलानि तानि समाहृत्य एकीकृत्य परिभ्रमितुमशक्तो दूरे परिश्रमणाशक्तो महामदाह्दौ । घुसंज्ञकदाधातोर्छ्वि रूपम् । एवं प्रतिदिवसं प्रत्यहमनेन प्रकारेभणानीतं भक्ष्यं महां दत्त्वा मयोपभुक्तं ततः शेषसुद्वारितमात्मनाशनमकरोत् । व्यप्रत्ययानुशासनवशाचनुध्र्यर्थे तृतीया ।

पकदा त्विति । एकदैकस्मिन्समये कोलाहलमश्रणविमित वूरेणान्वयः । प्रभिति । प्रभातस्य प्रातःकालस्य या संध्या तत्संवन्धी यो रागस्तेन लोहिते रक्ते । गगनेति । गगनतलमेव कमेलिनी वियद्गङ्गा, कमिलिनी वा । तस्या मधु रसस्तेनानुरक्तं पक्षपुटं छदसंपुटं यस्य तस्मिन्दृद्धहंस इव जरत्कलहंस इव मन्दाकिनी गङ्गा तस्याः पुलिनं सैकतं तस्माचन्द्रमसि निशानाथेऽपरो यो जलिनिधः पश्चिमसमुद्रस्तस्य तटं तीरं प्रस्पवतरत्युक्तीणें सित । परिणतः पक्तो यो रङ्कर्मगविशेषस्तस्य रोमाणि तन्द्रहाणि तद्दरपाण्डुनि शुन्ने विशालतां विस्तीणेतामान्शानकवाले दिनसमृहे वजित गच्छित सित । गजिति । गजानां हस्तिनां यद्धिरं तेन रक्ताः शोणिता या हरिसटाः सिहस्कन्धकेसरास्तत्संबन्धि यहोम तद्वत् लोहिनीभिः आरक्ताभिः प्रतप्ता ये लक्षिका जतुविकारोद्भवास्तन्तवस्तद्ध-त्पाटलाभिः श्वेतरक्ताभिरायामिनीभिर्विस्तारवर्तीभिरिहाशिरा ज्वणाः किरणा यस्यैवंभूतः सूर्यस्तस्य दीधितिभिर्दा-प्राटलाभिः श्वेतरक्ताभिरायामिनीभिर्विस्तारवर्तीभिरिहाशिरा ज्वणाः किरणा यस्यैवंभूतः सूर्यस्तस्य दीधितिभिर्दा-प्राटलाभिः वित्तकमणयस्तेषां शलाका इषीकास्तासां संमार्जनीभिरिव बहुकरीभिरिव समुत्सा-र्यमाणे वृरीकियमाणे गगनमेव कुद्धिमं बैहिद्वारं तत्र यः कुसुमप्रकरः पुष्पसमृहस्तिसिक्वित तारागणे नक्षत्रसमृहे । उत्तराशोदीची दिक्तामवलम्बत इस्वेवंशीलः स तथा तस्मिनसप्तिमण्डले सप्तरिंसमुदाये मानससर-स्तरिं प्रति संध्यामुपासिनुसिव सायंतनिविधं कर्नुमिवावतरित सित । अत्र हपकम् । अत्र सतीति प्रस्वेवमन्वये

टिप्प०—1 गगने प्रभातसन्ध्यालोहिते सतीति पृथगन्वयः । कमिलन्या भरणवर्णेन मकरन्दरसेन रक्तपक्षसंपुटो वृद्धहंसो यथा मन्दाकिनी (वियद्गङ्गा) पुलिनात् अपरजलिधितटमवतीर्णो भवेत्तथा प्रभातसन्ध्यालोहिते चन्द्रमिस अपरजलिधितटमवतरित सतीति योजना । पद्च्याख्या उपिर दश्या । उपमालंकारः । 2 कुट्टिमं निवद्धा भूः, भूमितलिमित्यर्थः ।

पाठा०— १ निपतिताभ्यः. २ तरु. ३ मह्ममाहारमदात्. ४ मदुपयुक्तम्. ५ गगनतळगगने चः गगनकमिति। ६ मध्वनुरक्तः ७ पक्षसंपुटे. ८ आतप्तळाक्षकः संतप्तळाक्षः अनन्तळाक्षाः ९ आगामिनीभिःः १० रक्षश्रकाकाः ११ संमाजिनीभिःः

JP

कुसुमप्रकरे तारागणे, संध्यासुपासितुसुत्तराशावलिन्नि मीनससरस्तीरिमिनीवतरित सप्तर्षि-मण्डले, तटगतिवचैहितशुक्तिसंपुटिवप्रकीणेमरूणकरप्रेरणाधोगिलतसुडुगणिमव सुक्ताफलिन-करसुद्वहित धवलिंतपुलिमसुद्दन्वति पूर्वेतरे, तुषारिबन्दुवर्षिणि विबुद्धशिखिकुले विजृम्भमा-णकेसिरिणि करिणीकदम्बकप्रबोध्यमानसमदकरिणि क्षपाजलजडकेसरं कुसुमनिकरसुद्यगिरि-शिंखरिश्यतं सवितारिमवोहिदय पह्नवाङ्गलिभिः संसुत्सृजति कानने, रासभरोर्मध्सरासु वनदेवताप्रासादानां तरूणां शिखरेषु पारावतमालायमानासु धर्मपताकास्विव समुन्मिषन्तीषु त्रपोवनामिहोत्रधूमलेखासु, अवद्यायसीकरिणि छल्लितकमळवने रैतिस्वैन्नश्वरसीमन्तिनीस्ने-

थोजनीयम् । पुनः कस्मिन्सति । तटेति । तटगतानि तीरप्राप्तानि विषष्टितानि स्फुटितानि यानि शुक्तिसंपुटान्य-विधमण्डुकीपुटानि तेभ्यो विप्रकीर्ण पर्यस्तम् । कीदशमिव । अरुणस्य सूर्यस्य ये कराः किरणास्तेषां प्रेरणा नोदना तस्मादधो गलितमधः पतितं उद्धगणमिव । धवलितं ग्रुश्रीकृतं पुलिनं जलोज्झितं तटं येनैवंभूतं मुक्ताफलानां निकरं समृहसुद्वहति धारयत्युदन्वति ससुद्रे सति । पूर्व इतरो यस्मादिति बहुवीहिः । तस्मान सर्वोदित्वम् । पश्चिम-समुद्रे सतीत्यर्थः । यद्वा पूर्वस्मानीचः पूर्वेतरः । 'इतरस्त्वन्यनीचयोः' इलमरः । तस्मिन् । अतो नीचार्थवाचि-त्वाज सर्वादित्वम् । पुनः कस्मिन्सति । कानने सति । अथ काननं विशेषयनाह-तपारेति । तुषारस्य तुहिनस्य बिन्दूनां पृषतां वर्षो यसिंखताथा तसिन्। विवुद्धेति । विवुद्धे शिखिकुलं मयूरकुलं यसिंखताथा, विजृम्भमाणा जम्भायक्ताः केसरिणः सिंहा यसिंग्सत्तथा। करिणीति । करिणीनां हस्तिनीनां कदम्बकं समूहस्तेन प्रबोध्यमाना जागरावस्थां प्राप्यमाणाः समदा मदेन सह वर्तमानाः करिणो हिस्तनी यस्मिन् । क्षपेति । क्षपाजलेन रात्रिसंब-न्धितुषारेण जडानि स्तिभितानि केसराणि किजल्कानि यस्यैतादशं कुसुमनिकरं पुष्पसमूहम् । उदयेति । उदय-गिरिहदर्गौद्रिस्तस्य शिखरं शः तत्र स्थितं सवितारं श्रीसूर्यमिवोद्दिर्याश्रिस । प्रस्नवित । पलवा एव किसलया-न्येवाञ्चलयसीः समृत्युजति प्रयच्छति सति । पुनः कासु सत्सु । रासभेति । रासभस्य बालेयस्य रोमाणि तसू-रहाणि तद्वद्वसरासु धूमवर्णासु । वने ति । वनदेवताः काननाधिष्ठात्र्यस्तासां प्रासादाश्चेत्यानि तेषां तरूणां च शिख-रेषु प्रान्तेषु पारावतानां कपोतानां माला श्रेणिस्तद्वदाचरन्तीति ण्यन्तत्वाच्छानच् । तासु । **धर्मेति ।** धर्मे यज्ञादौ पताका वैजयन्त्यस्तास्त्रिव समुन्मिषन्तीषु समुत्सर्पन्तीषु । तप इति । तपोवने यदिष्ठहोत्रमम्याधानं तस्य धूम-लेखा धूमस्तोमपङ्कयस्तासु । पुनः कस्मिन्सति । **प्राभातिकेति ।** प्राभातिके प्रत्यूषसंविन्धिन मातरिश्वनि वायौ । 'मातिरिश्वा जगत्प्राणः पृषदश्वो महाबलः' इति कोशः । प्रवाति प्रवहमाने सित । कीदशे । अवेति । अवश्यायो हिमं तस्य सीकरा यस्मिन् । 'वातास्तं वारि सीकरः' इति कोशः । वायुं विशेषयन्नाह—द्वालितेति । छिलतं कम्पितं कमलानां निलिनानां वनं खण्डं येन स तिसान्। रतेति । रतं मैथुनं तत्र खिनाः खेदं प्राप्ता याः शबरसीमन्तित्रयो भिल्लवध्वस्तासां यत्खेदजलं प्रखेदवारि तस्य कणा बिन्दवस्तेषामपहारिणि हरणशीले।

टिप्प०—1 अत्रापि टीकाकर्तुर्अमः । वनदेवतानां कृते ये प्रासादाः (इव) विहारहर्म्याणि तेषां तपोवनतरूणां शिखरेषु पारावतमालायमानासु [राजप्रासादानासुपरि कपोता विश्राम्यन्तीति प्रसिद्धम् । एवमेव वनदेवताप्रासादेषु वृक्षेषु अग्निहोत्रधूमलेखास्तथा प्रतीयन्ते यथा कपोतमाला एव स्थिताः स्युरित्याज्ञायः, (वयङ्गता लुसोपमा)] धर्मपताकास्त्रिव रासभरोमधूसरासु तपोवनाग्निधूमलेखासु समुन्मियन्तीषु सतीष्वित योजना ।

पाठा०—१ मानससरसः. २ अम्बरादवतरति. ३ विघटित. ४ पुलिनतटम्; पुलिनतलम्. ५ मानमद्करिणी स्पष्टे च जाते प्रभाते. ६ स्थित. ७ उत्सृजति. ८ धूसरासु वनराजिपु. ९ पताकासु. १० रति. ११ स्विन्न.

द्रंतलकणापहारिणि वनमहिषरोमन्थफेन विन्दुवाहिनि चितपहावलतालाखोपदेशव्यसिनिनि विघटमानकमल्लाण्डमधुसीकरासारवर्षिणि कुसुमामोदतिर्पतालिजाले निशावसानजातज- डिम्नि मन्दमन्दसंचारिणि प्रवाति प्राभातिके मातरिश्वनि,केमल्यनप्रवोधमङ्गलपाठकानामिम- गण्डडिण्डिमानां मैधुलिहां कुमुदोदरेषु घटमानंदलपुटनिरुद्धपक्षसंहतीनामुचरत्सु हुंका- रेषु, प्रभातशिशिरवाय्वाहँतमुत्तप्तजतुरसाम्हिष्टपक्ष्ममालिम् सरोषनिद्राजिह्यतारं चक्षुक्र- मील्यत्सु शनैः शनैक्षपरशय्याधूसरकोडरोमँराजिषु वनमृगेषु, इतस्ततः संचरत्सु वनचरेषु, विजृम्भमाणे श्रोत्रहारिण पम्पासरः केलहंसकोलाहले, समुहसति नर्तितशिर्धण्डिन मनोहरे

वनेति । वनमहिषाः सैरिभास्तेषां रोमन्थश्ववितचर्वणं तस्य फेनः कफस्तस्य विन्दवः प्रपन्ति तान्वहती-खेवंशीलः स तस्मिन् । चिलितेति । चिलिताः कम्पिताः पहुवाः किसलयानि यासामेवंविधा या लता बहुय-स्तासां लासं रखं तस्योपदेशः शिक्षणं तस्य व्यसनं वियते यस्य स तस्मिन् । विघटेति । विघटमानानि विकाशं प्राप्यमाणानि यानि कमलखण्डानि नलिनवनानि तेषां मधु रसस्तस्य सीकरा वाताक्षिप्तकणास्तेषा-मासारो वेगवान्वर्षी विद्युते यस्मिन्स तथा तस्मिन् । कुसुमामोदेति । कुसुमानामामोदः परागस्तेन तर्पितं प्रीणितमिलजालं अमरसमृहो येन स तस्मिन् । निशाया रात्रेयदवसानं प्रान्तस्तेन जाता जिंडमा जडत्वं यस्मिन्स तथा तस्मिन् । अत एव मन्दं मन्दं संचरत इत्येवंशीलः सं तथा तस्मिन् । पुनः केषु । कुमुदोदरेषु कैरवान्तरेषु मधुलिहां हुंकारेष्वव्यक्तशब्देपूचरत्सु बुवत्सु सत्सु । इतो मधुलिहो विशेष-यशाह—कमलेति । कमलवनानां प्रबोधपाठका मङ्गलपाठकास्तेषाम् । तथेभगण्ड¹ एव हस्तिकरद एव डिण्डिमः पटहो येषां ते तथा तेषां मधुलिहां अमराणां विघटमानानि संकोचं प्राप्यमाणानि यानि दलानि पत्राणि तेषां पुटानि कोशानि तेषु निरुद्धावरुद्धा पक्षसंहतिरछदसमूहो येषां ते तथा तेषाम्। पुनः केषु सत्स । वनमृगेति । वनमृगेष्वरण्यहरिणेषु शनैः शनैश्रक्धनैत्रमुन्मीलयत्सु विकासयत्सु । अथ चक्षविशेषय-नाह-प्रभातिति । प्रभातं प्रत्युवस्तस्य यः शिशिरः शीतलो वायुः समीरस्तेनाहतं पीडितम् । उत्तप्तिति । उत्तप्त उष्णीकृतो यो जतुरसो लाक्षारसस्तेनाश्चिष्टालिङ्गिता पक्ष्ममाला नेत्ररोमपङ्किर्यस्य तदिव । सशेषेति । सरोषोविरिता या निद्रा तया जिह्या कुटिला तारा कनीनिका यस्य तत् । कीहरोषु वनस्गेषु । उत्प-रेति । ऊषरा तृणरहिता या शय्या शयनस्थलं तेन धूसरा धूमवर्णा कोडरोमराजिर्द्धदयलोमपङ्कियेंवां तेषु । पुनः कीदशेषु । इतस्ततः समन्ततो वनचरेष्वरण्यचारिषु संचरत्सु गच्छत्सु । पुनः केषु सत्सु । विज्ञम्मेति । श्रीत्रहारिणि कर्णमनोहरे पम्पानाम्नः सरसः कलहंसकोलाहुछे कादम्बकलकले विजम्भमाणे प्रसते सति। पुनः केषु सत्स । समुल्लसतीति । नर्तिताः शिखण्डिनो मैयूरा येन तस्मिन्मनोहरे रुचिरे वनगजानामरण्यकरिणां कर्णो एव ताला वाद्यविशेषास्तेषां शब्दो ध्वनिस्तस्मिन्समुख्नसति सति सम्यक्प्रकारेण प्रसरति सति ।

टिप्प०—1 इभगण्डेषु डिण्डिमानान्, डिण्डिमैर्यथा राजादीनामागमनादेः सगौरवं घोषणा क्रियते, तथा अमरगुअनेन गजराजानामागमन-जागरादेः सूचना दीयत इति डिण्डिमत्वम् (रूपकम्)। न अमराखं वादयन्ति येन इभगण्डस्य डिण्डिमत्वं स्यात्। 2 घटमानैः सूर्योदयारम्भात् संकुचिद्धः दळपुटैः निरुद्धा पक्षसंहतिर्येषाम् इत्येवार्थः। विघटनं हि विश्लेषो न संकोचः। 3 कर्णताळक्षब्दं मेवध्वनि ज्ञात्वा हर्षेण ते नृत्यन्तीति आन्तिमान्।

पाठा०—१ खेदजलकणिका; खेदकणिका. २ कमलप्रबोध. ३ मधुलिहां पटलेषु. ४ विषटमान; घनघटमान. ५ निबद्धः ६ झङ्कारेषु; टङ्कारेषु. ७ मारुताहत. ८ पक्ष्मजालम्. ९ जिह्यिततारम्; जिह्यिततारकम्. १० राजिषु च. ११ कल्हसञ्जलः १२ शिखण्डिमण्डले.

JA

वनगजकर्णतालशब्दे, क्रमेण च गगनतलमवतरतो दिवसकरवारणस्यावचूल्यामरकलाप इवोपलक्ष्यमाणे मिल्लाष्ट्रागलोहिते किरणजाले, शनैः शनैकिदते भगवित सिवतिर, पम्पासरः-पर्यन्ततकिशिखरसंचारिण्यध्यासितिगिरिशिखरे दिवसकरजन्मिन हततारे पुनरिव कपीश्वरे वनमभिपतित बालातपे, स्पष्टे जाते प्रत्यूषसि, निचरादिव दिवसाष्टमं भागमाजि स्पष्टभासि भास्तित भूते, प्रयातेषु च यथाभिमतानि दिगन्तराणि शुक्कुलेषु, कुलायनिलीननिभृतशुक-शावकसनाथेऽपि निःशब्दतया शून्य इव तिस्मन्वनस्पती, स्वनीडावस्थित एव ताते, मिय च शैशवादसंजातबलसमुद्भिद्यमानपक्षपुटे पिर्तुः समीपवर्तिनि कोटरगते, सहसैव तिस्मन्महा-

क्रमेणेति । क्रमेण परिपाट्या गगनतलमाकाशमार्गमवतरतोऽधिरोहतो दिवसकरवारणस्य सूर्यगजस्य । अवस्त्र-लेति । अवचूलोऽधोमुखकूर्चको यथामरकलापस्तस्मिनिवोपलक्ष्यमाणे दश्यमाने मेनिष्ठस्य वस्तुविशेषस्य रागो रिक्तमा तेन लोहिते रक्तीभूते किरणजाले रिससमूहे सित शनैः शनैनीतिशीघ्रं भगवित माहात्म्यवित सवितिर श्रीसूर्य उदिते उदयं प्राप्ते सित । कीहरो । पम्पेति । पम्पासरःपर्यन्तानि यानि तरुशिखराणि तेषु संचारो विद्यते यस्य स तथा तस्मिन् । अध्योति । अध्यासितान्याश्रितानि गिरिशिखराणि पर्वतश्वकाणि येन स तस्मिन् । अथ बालातमं विशेषयन्नाह-दिवसेति । दिवसकरात्सूर्याजन्म यस्य स तथा तस्मिन् । हता दूरीकृता तारा येन स तथा तस्मिन्। पुनस्तदनन्तरं कपीक्षरे सुप्रीव इव । तरुशिखरचारित्वात्तसृतताँ तरुवाच तदुपमानम्। तं वृक्षं पूर्वोत्तमभिपतित व्यामुवित बालातपे नवीनालोके सित । तथा प्रत्यूषित प्रभाते स्पष्टे व्यक्ते जाते सित निवरादिव स्तोककाळेनेव दिवसस्याष्टमो भागश्चतुर्घटिकात्मकरतं भजतीति भाक् । ण्विप्रत्ययान्तः । तस्मिनस्पष्टा भा कान्तिर्यस्य स तथा तस्मिन्भास्ति श्रीसूर्ये भूते जाते सति । पुनः केषु । शुक्कुलेषु कीरवजेषु यथाभिम-तानि यथेप्सितानि दिगन्तराणि दिग्निभागान् प्रयातेषु गतेषु सत्स । कुलायेति । कुलाया नीडानि तेषु निलीनाः सप्ता निमृतमत्यन्तं शुकशावकाः कीरशिशवत्तैः सनाथेऽपि संयुक्तेऽपि बालकानामेकाकित्वेन भयवशाः जि:शब्दतया तस्मिन्वनस्पतौ शाल्मलीवृक्षे श्रन्य इव सति । स्वेति । स्वस्य नीडं कुलायस्तत्रावस्थित एव ताते पितरि मयि चेति । चः पुनरर्थे । मयि पितुर्जनकस्य समीपवर्तिनि निकटवर्तिनि सति । अथ शिद्यं विशेषयनाह—कोटरेति । कोटरगते निष्कुहस्थिते । शैशावादिति । शैशवाद्वाल्यादैसंजातमन्त्रतम् यद्वलं तेन समुद्धिद्यमानं विलीयमानं पक्षपुटं यस्य स तथा तस्मिन् । विधेयमाह—सहसैवेति । तस्मिन्पू-र्वोक्ते महावने सहसैवाकस्मादेव मृगयाखेदकस्तस्याः कोलाहलःवानिः कलकललक्षणः शब्द उदचरद्दतिष्ठत् ।

टिप्पo—1 मिलि छेत्युचितम् 'मिलिष्ठा विकसा जिङ्गी'त्यमरः । 'मॅजीट' इति भाषा । 2 न केवछं विशेषणह्यमेव बालातपसुश्रीवयोरिन्वतम्, अपि तु सर्वाण्येव । सुश्रीवोपि अध्यासितं गिरि (ऋष्यमूक)- शिखरं येन ताहक् । वालिभयाच अग्रे न गत्वा पम्पासरःपर्यन्ततकशिखरेषु संचारी । सूर्यात् जन्म यस्य तिस्मिति उभयत्र समानम् । हताः लोपिताः ताराः नक्षत्राणि येन (वालातपे), हता तन्नान्नी वानरी येन इति सुश्रीवे । सुश्रीवे इव बालातपे पुनः वनमभिपतित सतीति योजना । 3 शैशवात् असंजातबळे, समुद्धिसानम् क्रमशः उत्पद्यमानं पक्षपुटं पतन्नयुगलं यस्य प्ताहशे, मिष्र पितुः समीप-वर्तिनि कोटरगते सतीत्थर्थः । उद्विद्यमानं विलीयमानम्, असंजातं यद् बलमित्युक्तिश्रेमः ।

पाठा०—१ गगनतलमार्गः; गगनमार्गः २ अवधृतः ३ संचारिणाः ४ अष्टभागः ५ तेषुः ६ कुलायनिभृतशायकः ७ असंजातवहे ८ तातस्य समीपः; तातसमीपः

वने संत्रासितसकळवनचरः सरभससमुत्पतत्पतित्रपक्षपुटशब्दसंततः भीतकरिपोतचीत्कार-पीवरः प्रैचितळताकुळमत्ताळिकुळकणितमांसळः परिश्रमदुद्धोणवनै वराहरघघघरो गिरिगु-हासुप्तप्रबुद्धसिंहिनिंनादोपबृंहितः कम्पयित्रव तक्त्मभगीरथावतार्थमाणगङ्गाप्रवाहकळकळच-हळो भीतवनदेवताकर्णितो मृगयाकोळाहळध्वनिकदचरत् । आकर्ण्य च तमहमश्रुतपूर्वमुप-जातवेपशुरभकतया जर्जरितकर्णविवरो भयविद्धळः समीपवर्तिनः पितुः प्रतीकारबुद्ध्या जरा-शिथळपक्षपुटान्तरमविशम् ।

अनन्तरं च सरभसितो गजयूथपतिलुलितकमिलिनीपरिमलः, इतः क्रोडकुलद्दयमानभ-द्रमुस्तारसामोदः, इतः करिकलभभज्यमानसल्लकीकषायगन्धः, इतो निपतितशुष्कपत्रमर्भर-ध्वनिः, इतो वनमहिषविषाणकोटिकुलिशभिद्यमानवल्मीकधूलिः, इतो मृगकदम्बकम्, इतो

अथ ध्विन विशेषयन्नाह — संज्ञासिति । संज्ञासिता भयं प्रापिताः सकळवनचराः समग्रारण्यचारिणो येन स तथा । सरभसेनि । सरभसेने वेगेन समुत्पतन्तो ये पतित्रणः पिक्षणस्त्रेषां पश्चपुटानि छद्पुटानि तेषां शब्दो निनादस्तेन सम्यक्पकारेण ततो विस्तिणः । भीतिति । भीतास्त्रस्ता ये करिपोताः कळभास्तेषां चीत्काराः शब्दिवेशेषासैः पीवरः पुष्टः । प्रचळितिति । प्रचळिताः कम्मिता या छता वस्रवस्तास्वाकुळा व्याकुळा ये मत्तालयो मत्त्रभ्रमरास्तेषां कुळानि तेषां कणितेन शब्दितेन मांसळः पुष्टः । परीति । परिभ्रमन्त इतस्ततः संचरन्त उद्घोणा उच्चनासा ये वनवराहा अरण्यश्कररास्तेषां रवः शब्दस्तेन धर्धरः कठोरः । गिरीति । गिरिगुहासु शैळकन्दरासु पूर्व सुप्ताः पश्चात्प्रबुद्धा उत्थिता ये सिंहाः केसरिणस्तेषां यो निनादः शब्दस्तेनो-पर्वृहितो वृद्धिं प्राप्तः । पुनः कि कुर्वेशिव । तरून्द्वधान्कम्पर्याच्य चाळयित्रव । भगीति । भगीरथेन राज्ञा-वतार्यमाणोऽधस्तादानीयमानो यो गङ्गाप्रवाहः स्वर्धुनीस्रोतस्त्रस्य यः कळकळस्तद्वद्वहळः प्रभूतः । भीतिति । भीता भयं प्राप्ता या वनदेवतास्ताभिराकणितः श्रवणविषयीकृतः । आकण्यं चेति । अहमश्रुतपूर्वं तं शब्दमाकण्यं श्रुत्वा प्रतीकारबुद्धा भयनिवृत्त्युपायिया समीपवार्तिने निकटस्थस्य पितुर्जनकस्य जर्या विद्यसया यच्छिथिलं रुथं पक्षपुटं तस्यान्तरं मध्यमविशं प्रविष्टोऽभवम् । कीदशोऽहम् । उपेति । उपजानवेषस्य पित्रकितया बाळतया तादृश्चाइव्यश्चवणादेव जर्जरितं प्रतिकद्धं कर्णयोः श्रवणयोविवरं छिदं यस्य स तथा ।

अनन्तरं चेति । पितुः पक्षपुटान्तरप्रवेशानन्तरम् । चकारः पूर्वसमुचये । कोलाहलमशृणविभित्यप्रितनेन संवन्धः । तदेव दर्शयति—सरभसमित्यादि । इतोऽस्मिन्प्रदेशे सरभसं वेगवत्तरं गजयूथपितना छिलता मर्दिता या कमलिनी निलनी तस्याः परिमल आमोदः । इत इति पूर्ववत् । कोडकुलैररण्यश्करसमुदायैर्दश्यमाना भक्ष्यमाणा या भद्रमुख्ता गुन्दाख्तासां रसो द्रवक्षस्यामोदः परिमलः । इत इति प्राग्वत् । करिणां कलभाक्षिंशदब्दकास्त्रभेज्यमाना आमर्थमाना याः सल्ल्यो गजप्रियाखासां कषायः तुवरो गन्धः । इत इति प्राग्वत् । इतः प्रदेशे निपतितानि पर्यखानि यानि शुष्कपत्राणि तेषां मर्भरष्वनिर्मर्भर इति शब्दः । 'मर्मरो वल्लप्रादेः' इति कोशः । इत इति । वनमहिषा गवलाखेषां विषाणानि शृङ्गाणि तेषां कोटिरमं तदेव छिलशं वस्रम् । अभेद्यत्वात्तदुपमानम् । तेन भिद्यमानं छिद्यमानं यद्वत्मीकं शक्तिरैत्तस्य धृलिः पांसः । इत इति । यनगजानामरण्यहस्तिनां कुलं समुदायः । इत इति ।

टिप्प०—1 सरभसं भयवशात्सवेगम् उत्पतन्त इत्युचितम्। 2 करिशावका इत्येवोचितम्, श्रिंशदब्देति परिगणनं स्थूलम्। 3 सर्पादिगतैः, कीटराशीकृतमृत्तिकास्त्रो वा।

पाठा०—१ सततम्. २ प्रचलितव्याकुलितः प्रचलितमत्तालिकुलः ३ वराह्यर्धरकठोरःः ४ नादः ५ आवार्यमाणः ६ आकर्ण्यं तम्. ७ जरातिशिथिनः

वनगजकुलम्, इतो वनवराह्य्थम्, इतो वनमहिषयुन्दम्, इतः शिखण्डिक्षण्डिकितम्, इतः कपिञ्जलकलकूजितम्, इतः छररकुलकणितम्, इतो मृगपितनखिभयमानकुम्भकुछररितम्, इयमाईपङ्कमिलना वराह्पद्धतिः, इयमभिनवशष्पकवलरस्वयामला हरिणरोसन्थफेनसंहितः, इयमुन्मद्गन्धगजगण्डकण्डूयनपरिमलनिलीनमुखरमधुकरिषकितिः, एषा
निपितिकधिरिविन्दुसिक्तगुष्कपत्रपाटला रुक्पद्वी, एतिहूर्दचरणमृदितिविटपपञ्चवपटलम्,
एतत्विङ्गिकुलकीछितम्, एष नल्कोटिविकटविलिखितपत्रलेखो रुधिरपाटलः करिमौर्क्षिक्दलदन्तुरो मृगपितमार्गः, एषा प्रस्त्रप्रमस्तवनमृगीगर्भक्षिरलोहिनी भूमिः, इयमटवीवेणिकानुकारिणी पंक्षचरस्य यूथपतेर्मदजलमिलना संचारवीथी, चमरीपङ्किरियमनुगम्यताम्,
उच्छुष्कमृगकरीषपांसुला त्वरिततरमध्यास्यतामियं वनस्थली, तक्शिखरमारह्यताम्, आलो-

वनवराहा वनकोडास्तेषां यूथं वृन्दम्। इत इति । वनमहिषाणां वृन्दं कुलम् । इत इति । शिखण्डिनां मथूराणां मण्डलं समूहस्तस्य विरुतं कूजितम् । इत इति । कपिजलानां गौरतित्तिराणां कुलं समुदायस्तस्य कलं मधुरं कूजितं शब्दितम् । इत इति । कुर्रो मत्स्यनाशनस्तस्य कुलं पुत्रपौत्रादि तस्य कणितं शब्दितम् । इत इति । मृगपतिः सिंहस्तस्य नखाः पुनर्भवासौभिद्यमानो विदार्थमाणः कुम्भः शिरःपिण्डो येषामेवंभूताः कुजरा हस्तिनस्तेषां रसितमाकृन्दितम् । इयमिति । इयं प्रत्यक्षाद्वीऽशुष्को यः पङ्कः कर्दमस्तेन मलिना मली-मसा वराहपद्धतिर्वनकोडमार्गः । इयमिति । इयमिति पूर्ववत् । अभिनवान्यचिरोत्पनानि यानि शष्पणि बालतृणानि तेषां क्वैलो गुडस्तस्य रसस्तेन स्थामला मलिनैवंविधा हरिणानां मृगाणां यो रोमन्धश्चर्वितचर्वणं तस्य फेनः कफस्तस्य संहतिः समृहः । इयमिति । उन्मदा मदोन्मत्ता ये गन्धगर्जी गन्धेभाः । सुरिभमद-युक्ता इल्पर्थः । तेषां गण्डः करदस्तस्य कण्डूयनेन कण्डूला यः परिमल आमोदस्तस्मिन्नलीना आसक्ता मखरा वाचाला ये मधुकरा अमरास्तेषां विरुतिर्झङ्कारः । एषा दरयमानेखर्थः । निपतितेति । निपतिता भूमौ सस्ता ये रुधिरविन्द्वो रक्तपृषतास्तैः सिक्तानि सिश्चितानि यानि शुष्कपत्राणि तैः पाटला श्वेतरक्ता रुरपदेवी मृग-विशेषमार्गः । एतदिति । एतत्समीपतरवर्ति द्विरदा हस्तिनस्तेषां चरणाः पादास्तैमृदितं मर्दितं विटपानां वृक्षाणां पत्नवपटलं किसलयसमूहो यस्मिन्नताहरां स्थलमिल्यर्थः। एतदिति। एतद्र्यमानं खिन्ननां वार्धी-णसानां कुलं पौत्रादि तस्य कीडितं चेष्टितम् । एष इति । एष प्रत्यक्षोपलक्ष्यमाणो सगपतिमार्गो नखरायु-धपन्थाः । कीदक् । नखकोटिभिर्नखराप्रैर्विकटा विपुला विलिखिता निर्भिन्ना पत्रलेखा पणेपङ्किर्यस्मिन्स तथा, रुधिरै: रक्तै: पाटल: श्वेतरक्तः करिणां गजानां मौक्तिकानि मुक्ताफलानि तेषां दलानि खण्डानि तेन दन्तरः स्थप्टैः। एषेति । प्रख्यप्रसूता नवप्रसविनी या वनस्यरण्यहरिणी तस्या गर्भी भूणसास्य रुधिरं रक्तं तेन लोहिनी रक्तेषा भूमिः पृथ्वी । इयमिति । इयमटव्यरण्यभूमिवेणिकामलकपङ्किमनुकरोतीत्येवंशीला सा तथा। कीदशी। पक्षचरस्य ससुदायचरिणो यूथपतेर्यूथनाथस्य मदजलेन दानवारिणा मलिना स्यामा। अनेन वेण्या साम्यमरण्यस्य सुचितम् । संचारेति । संचारवीथ्यां गोचरमार्गे चमर्या गोविशेषस्य पिक्कः परंपरा सा अनुगम्यतामनुवज्यताम् । युष्माभिरिति शेषः । उच्छुष्केति । इयं वनस्थली त्वरिततरं वेगवत्तरमध्यास्यतामधिश्रियताम् । कीदशी । उत्प्रावल्येन शुष्कं वानं यनमृगकरीषं हरिणच्छगणं तेन पांसला निन्दिता । तर्विति । तरुशिखरं द्रक्षाप्रमारुद्यतामारोह्विषयीक्रियताम् । इयमभिमुखा दिगालोक्यतामा-लोकविषयीकियताम् । अयं शब्द आकर्ण्यतां श्रूयताम् । धनुश्चापो गृह्यतां स्वीकियताम् । अवहितैः साव-

टिप्प०—1 समुदाय इत्येवोचितम् । 2 कवलो प्रासः । 3 येषां गन्धेन धन्ये गजाः प्रद्वनित । 4 सबद्धिर्धर्गक्षेविलिखिताः चित्रिताः पत्रलेखाः पत्राकारचिह्नानि यस्मिन् स इत्यर्थः । 5 उच्चावचः । 6 अटब्याः विणिकेति समस्तमेवोचितम् ।

पाठा०—१ वराह्यूथम्. २ वराह्कुलपद्धतिः. ३ आलीनः ४ शिखण्डिकुलः ५ कोटिविलिखितविकापटत्रः. ६ मौक्तिकृदन्तुरः. ७ अनुसारिणी, ८ एकचरस्यः समीपचरस्यः

क्यतां दिगियम्, आकर्ण्यतामयं शब्दः, गृद्यतां धनुः, अबिहतैः स्थीयताम्, विमुच्यन्तां श्वान इत्यन्योन्यमंभिवदतो मृगयासक्तस्य महतो जनसमूहस्य तरुगहनान्तरितविष्रहस्य क्षोभितकाननं कोलाहलमञ्जूणवम्।

अथ नातिचिरादे वानुलेपनाई मृदङ्ग ध्वॅनिधीरेण गिरिविवरिव जृम्भितप्रतिनादग भीरेण श-वरशरताडितानां केसिरणां निनादेन, संत्रस्तयूथमुक्तानामेकािकनां च संचरतामनवरतकरास्को-टिमिश्रेण जलधरसितानुकारिणा गजयूथपतीनां कण्ठ गिर्जितेन, सरभससारमेयविलुप्यमाना-वयवानाभालोलतरलतारकाणामेणकानां च करणक्रू जितेन, निहतयूथपतीनां वियोगिनीनाम-नुगत केलभानां च स्थित्वा स्थित्वा समाकण्यं कलकलमुत्कणेपल्लवानािमतस्ततः परिश्रमन्तीनां प्रत्यत्रपतिविनाशशोकदीर्घण करिणीनां चीत्कृतेन, कतिपयदिवसप्रस्तानां च खित्न चेनुकानां त्रासपरिश्रष्टपोर्तकान्वेषणीनामुनमुक्तकेण्ठमारसन्तीनामाकन्दितेन, तरुशिखरसमुत्पतिवाना-

धानैः स्थीयतामुपविदयताम् । धानः कौलेयका विमुच्यन्तां प्रस्थाप्यन्तामित्यन्योन्यमिति पूर्वोक्तप्रकारेणान्योन्यं परस्परमित्रवतो जल्पतो मृगयासक्तस्याखेटकासक्तस्य महतो महीयसो जनसमृहस्य जनवृन्दस्य तरूणां वृक्षाणां गहनं निकुक्षस्तेनान्तरितो व्यवधानीकृतो विग्रहः शरीरं यस्य स तथा तस्य क्षोभितकाननमान्दोलितारण्यं यथा स्थात्तथा कोलाहलं कलकलमश्रणवमश्रोषम् ।

अथेति । अथेत्यानन्तर्ये । नातिचिरादेव खल्पकालेनैव सर्वतोऽभितः प्रचलितमिव कम्पितमिव तदरण्य-मभवत् । केन । अन्विति । अनुलेपनं द्रवद्रव्यं तेनार्दः खिन्नो यो मृदङ्गो मुरजस्तस्य ध्वनिः शब्दसाद्वर्दी-रेण गम्भीरेण। जिरीति । गिरिविवरेषु पर्वतिच्छिदेषु विज्ञम्भितः प्रस्तो यः प्रतिनादः प्रतिच्छन्दस्तेन गम्भीरेण मन्द्रेण । पुनः केन । द्वादरित । शबरा भिल्लास्तेषां शरा बाणास्तैस्ताक्षितानां न्यथितानां केसरिणा सिंहानां निनादेन शब्देन । पुनः केन । संत्रस्तेति । संत्रस्तं चिकतं यद्यथं तेन मुक्तानामेकाकिनां च संच-रतां गच्छतामनवरतं निरन्तरं यः करास्फोटः ग्रुण्डाघातस्तेन मिश्रः संविलतो जलधरो मेघस्तस्य रसितं गर्जितं तदनुकारिणा गजयूथपतीनां हस्तिसमुदायनाथानां कण्ठगार्जितेन निगरणरसितेन । पुनः केन । सरभ-सिति । सरभसं वेगवत्तरं सारमेयैः श्वभिविंछप्यमाना दूरीकियमाणा अवयवा अपघना येषां ते तथा तेषा-मालोलाश्रञ्जला अत एव तरला स्फुटिती तारका कनीनिका येषामेवंविधानामेणकानां हरिणानां करणं करुणरसोत्पादकं यत्कूजितं शिब्दतं तेन । पुनः केन । करिणीनां हिस्तिनीनां चीत्कृतेन चीत्कारश-ब्देन । कीहरोन । प्रत्यप्रेति । प्रत्यप्रस्तत्कालीनो यः पतिविनाराशोकस्तेन दीर्घेणायतेन । हस्तिनीं विशेष-यनाह—इतस्तत इति । इतस्ततः समन्ततः परिश्रमन्तीनां परिश्रमणं कुर्वन्तीनाम् । उत्कर्णेति । उद्घी-कर्णपछवा यासां तास्तासाम् । किं कृत्वा । स्थित्वा स्थित्वा पूर्वोक्तं कलकलं समाकर्ण्य श्रुत्वा । अन्विति । अनुगताः पश्चाल्लमाः कलभा यासां तास्तथा तासां वियोगिनीनां विप्रलम्भयुक्तानाम् । निहतेति । निहता व्यापादिता यूथपतयो यासां तास्तथा तासाम् । पुनः केन । आक्रन्दितेन रुदितेन । कासाम् । खिन्निये-चुकानां गण्डकस्त्रीणाम् । किं कुर्वतीनाम् । उन्मुक्तकण्ठं यथा स्यात्तथातिकरुणशब्दमारसन्तीनामारटन्ती-नाम् । पुनः कीहशीनाम् । त्रासेति । त्रासेन भयेन परिश्रष्टो नष्टो यः पोतकः स्तनंधयस्तदन्वेषिणीनां तद्विलोकनशीलानाम् । कतिपयेति । कतिपये कियन्तो ये दिवसा वासरास्तत्र प्रस्तं याभिस्तासाम्। पुनः केन । पत्रेति । पत्ररथानां पक्षिणां कोलाहरून कलकलशब्देन । पक्षिणो विशेषयनाह—तर्विति ।

टिप्प०-1 वास्तवे तु । आलीलकातरतारकाणामित्येव पाटः । कातरा भीता ।

पाटा०—१ अभिददतः. २ मृगयाप्रसक्तस्य. ३ इव. ४ ध्वानः ५ प्रतिनिनादः ६ गमीरेणः ७ शरताङितानाम् - ८ गिंतिनः ९ आलोलकातरतरलतरः विलोलकातरतरलतरः १० कलमकानाम् - ११ पोतान्वेषिणीनाम् - १२ कण्ठकरणः कण्ठं करुणः, कण्ठमतिकरुणः,

माकुळाकुळचारिणां च पत्ररथानां कोळाहळेन, रूपानुसारप्रधावितानां च मुगैयूथानां युगप-द्तिरमसपादपातामिहताया भुवः कम्पमिव जनयता चरणशब्देन, कर्णान्ताकुष्टब्यानां च मद्कळकुररकामिनीकण्ठकूजितँकळशबळितेन शरनिकरवर्षिणां धनुषां निनादेन, पवनाहित-कृणितधाराणामसीनां च कठिनमहिषस्कन्धपीठिपातिनां रणितेन, शुनां च सरभसविमुक्तघ-घरध्वनीनां वनान्तर्व्यापिना ध्वानेन सर्वतः प्रचळितमिव तेद्रण्यमभवत् । अचिराच प्रशान्ते तस्मिन्मुगयाकळकळे निर्वेष्टमूकजळधरवृन्दानुकारिणि मथनावसानोपशान्तवारिणि सागर इव स्तिमिततामुपगते कीनने मन्दीभूतभयोऽहमुपजातकुत्रहेळः पितुक्तसङ्गादीषदिव निष्कम्य कोटरस्य एव शिरोधरां प्रसार्य संत्रासितरळतारकः शैशवात्किमिदंमित्युपेजातदि-दक्षस्तामेव दिशं चक्षुः प्राहिणवम् ।

तहज्ञिखराणि दृक्षप्रान्तानि तेभ्यः समुत्पतितानामुङ्गीनानाम् । आकुलेति । आकुलाकुलं यथा स्यात्तथा चारिणां गामिनाम् । पुनः केन । मुगेति । मृगा हरिणास्तेषां यूथानि वृन्दानि तेषां चेरणशब्देन क्रमणोत्थरवेण । कीदशानाम् । रूपेति । रूपं शक्तिस्तदनुसारेण प्रधावितानां प्रचलितानाम् । कीदशेन चरणशब्देन । युगप-दिति । युगपत् एकदैवातिरभसं वेगवत्तरं पादानां चरणानां पातः पतनं तेनाभिहताया भुवः पृथिव्याः । बलवहू व्याघाताभावेन कम्पाभावेऽपि कम्पभ्रम इत्याह - कम्पमिवेति । जनयतीत्पादयता । पुनः केन । धनुषां निनादेन चापशब्देन । धनूषि विशेषयन्नाह—कर्णिति । कर्णान्तं श्रोत्रपर्यन्तमाकृष्टाकर्षिता ज्या गुणो येषां तानि तथा तेषाम् । दारेति । शराणां वाणानां निकरः समृहस्तं वर्षन्तीत्येवंशीळानि यानि धन्तिष तेषाम् । चापध्वितं विशेषयज्ञाह - मदेति । मदेन कळा मनोज्ञा या कुररस्य मत्स्यनाशस्य कामिनी स्त्री तस्याः कण्ठ-कृजितं तस्य कलो मधुरो ध्वनिस्तेन शबलितेन मिश्रितेन । पुनः केन । असीति । असीनां खज्ञानां रणि-तेन शब्दितेन । असीन्विशेषयन्नाह - पवनेति । पवनस्य समीरणस्याहत्याहननेन क्रणिताः शब्दिता धारा येषां ते तथा तेषाम् । किटनेति । कठिनः कठोरो यो महिषस्कन्धो छलायभुजिशरः स एव पीठं स्थलं तत्र पातिनां पतनशीलानाम् । पुनः केन । शुनां सारमेथाणां वनान्तरव्यापिनारण्यमध्यप्रसरणशीलेन ध्वानेन शब्देन । शुनो विशिनष्टि - सरभसेति । सरभसं सवेगं विमुक्ता घर्घरध्वनयो यैस्ते तथा तेषाम् । अचिराचेति । अचिरात् बहुकालेन प्रशान्ते शान्तिमुपगते मृगयाकलकलशब्दे सागर इव समुद्र इव स्ति-मिततां निश्चलतासुपगते प्राप्ते काननेऽरण्ये सति । सागरं विशेषयन्नाह- मथनेति । मथनस्य विलोडनस्याव-सानं पर्यन्तस्तेनोपशान्तं स्वस्वरूपेणावस्थितं वारि जलं यस्मिन् । निर्वृष्टिति । निर्वृष्टाः कृतवर्षा मुकाः स्तनि-तग्रन्या ये जलधरा मेघास्तेषां वृन्दं तदनुकर्तुं शीलं यस्य स तस्मिन् । मन्दीति । मन्दीभूतं मन्दतां प्राप्तं भयं भीतिर्यस्य स तथा । उपेति । उपजातमुत्पन्नं कुत्रहरूमाश्चर्यं यस्य सोऽहं पितुर्जनकस्योत्सङ्गात्कोडा-दीषदिव निष्क्रम्य किंचिदिवोन्नतो भूत्वा कोटरस्य एव शिरोधरां शीवां प्रसार्थ विस्तार्थ संत्रासेन भयेन तरला चञ्चला तारका कनीनिका यस्य स तथा। शैशवाद्वाल्यात्किमिदमिति हेतोः। तामेव दिशं कक्कमं प्रति चक्क्वेनंत्रं प्राहिणवमप्रैषंम् । किमिदमदष्टपूर्वमित्युपजाता समुत्पन्ना दिदक्षा द्रष्टुमिच्छा यस्य सः ।

टिप्प०—1 वास्तवे तु-मृगयूणामिलेव पाठ उचितः । रूपाणां मृगाणामनुसारेण प्रधावितानां मृग-यूणां किरातानाम् चरणशब्देन इति तद्व्याख्या । 'रूपं मृगेऽपि विश्लेयम्' इति हळायुधः । 2 स्वरूप-काळेनेस्वर्थं उचितः । 3 प्रेषयमिलाशयः ।

पाठा०—१ निनादेन. १ प्रस्थितानाम्. १ मृगयूणाम्. ४ पादवातात्, ५ ज्याघोषमदः ६ कलेन; कलशाकलेन; कलकलेनेव; कलकलशाकलेन. ७ आहतः ८ पाटितानाम्. ९ तदाः १० जपागते. ११ तसिन्कानने. १२ मन्दीभूत-साध्वसः. १३ तरलतरः १४ किमितिः, १५ समुपजातिवसयो दिवृक्षः; समुपजातिदिवृक्षः, संजातिदिवृक्षः,

अभिमुखमापतच तस्माद्वनान्तराव्जुनमुजवण्डसहस्रविप्रकीणीमव नर्मदाप्रवाहम्, अनिछचछितमिव तमाछकाननम्, एकीभूतमिव काछरात्रीणां यामसंघातम्, अञ्जनशिलासम्भसंभारमिव श्चितिकम्पविघूणितम्, अन्धकारपुर्ञ्जमिव रविकिरणाञ्जेछितम्, अन्तकपरिवारमिव परिश्रमन्तम्, अवदारितरसातलोद्भृतमिव दानवलोकम्, अग्नुभकर्मसमूहमिवैकत्र
समागतम्, अनेकदण्डकारण्यवासिमुनिजनशापसार्थमिव संचरन्तम्, अनवरतशरिनकरवर्षिरामनिहैतखरवृषणवर्छनिवहमिव तदपध्यानात्पिशाचतार्भुपगतम्, कलिकालवेनधुवर्गमिवैकत्र
संगतम्, अवगाहप्रस्थितमिव वनमहिषयूथम्, अचलिशेर्षरस्थितकेसरिकराक्षष्टिपतनविशीणीमव कालाश्रपटलम्, अखिलक्षपविनाशाय धूमकेतुजालिमव समुद्रतम्, अन्धकारितैकाननम्, अनेकसहस्रसंख्यम्, अतिभयर्अनकमुत्पातवेतालन्नातिमव शवरसैन्यमद्राक्षम्।

अभीति । तस्माद्दनान्तरान्ममाभिमुखं संमुखमापतदागच्छच्छवरसैन्यं भिष्ठानीकम् । तदहमद्राक्षामित्यप्रि-मेणान्वयः । तत्सैन्यं विशेषयन्नाह—अर्जुनेति । सहस्रार्जुनस्य राज्ञो भुजदण्डसहस्रं वाहुसहस्रं तेन विप्रकीर्ण-मितस्ततः पर्यस्तं नर्मदाप्रवाहमिव मेकलादिजास्रोत इव । अनिलवशाद्वायवशाचिलितमितस्ततः पर्यस्तं तमालानां तापिच्छानां काननं वनसिव । एकीभूतं सिश्रीभूतं कालरात्रीणां तमखिनीनां यामसंघातमिव । अज्ञनिज्ञालां इयामशिलानां ये स्तम्भाः स्थूणास्तेषां संभारिमव व्रातिमव । क्षितीति । क्षितिकम्पेन पृथ्वीप्रैचिलतेन विघूणितं मूर्च्छितम् । अन्धकारपु अभिव ध्वान्तपटलमिव । रवीति । रविकिरणैः सूर्यरिम-भिराकुलितं व्याकुलीभूतम् । अन्तकस्य यमस्य परिवारमिव परिच्छदमिव । किं कुर्वन्तम् । परिभ्रमन्तिम-तस्ततः पर्यटन्तम् । अवेति । अवदारिताद्विदीणीद्रसातलाद्भतलादुद्भतं प्रकटीभूतं दानवलोकमिव दैखलोक-मिव । अञ्चाभिति । एकत्र समागतं मिलितमञ्चभकमेणैः पोपप्रकृतेः समूहमिव संघातमिव । अनेकेति । अनेके च ये दण्डकारण्यवासिमुनिजनास्तेषां शापानां सार्थः समूहस्तमिव । किं कुर्वन्तम् । संचरन्तं वजनतम् । अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं शरनिकरं बाणसमूहं वर्षतीखेवंशीलो यो रामो दशरथात्मजस्तेन निहतो व्यापादितः खरद्षणस्यै पाताललङ्काधिपतेर्बलनिवहः सैन्यसमृहस्तामिव । कीदृशम् । तस्मिन्रामचन्द्रेऽपध्यानं दुश्चिन्तनं तस्माटिपशाचतां भूततासुपगतं प्राप्तम् । कलीति । कलिकालः कलियुगस्तस्य वन्धुवर्गं सहचरस-सुदायमिव । एकत्रेति । एकत्र एकस्मिन्नेव स्थले संगतं मिलितम् । अवेति । अवगाहो मज्जनं तदर्थ प्रस्थितं वनमहिषय्थमिव गवलवृन्दमिव । अचलेति । अचलः पर्वतस्तस्य शिखरं शः तत्र स्थितो यः केसरी महानागस्तस्य करो हस्ता ताभ्यामाकृष्टिराकर्षणं तस्माद्यत्पतनं भ्रंशस्तेन विशीर्णं विश्वरास्तां प्राप्तं काळाभ्रपटलमिव मेघमालामिव । अखिलेति । अखिलानां समग्राणां यद्भूपं तस्य विनाशाय नाशनाय समुद्रतमुद्रयं प्राप्तं धूम-केतुजालमिव केतुसमूहमिव । अन्धेति । अन्धकारितं संजातान्यकारं काननं येन तादशम् । अनेकेति । अनेकानि सहस्राणि संख्या यस्य तत्त्रथा । अतीति । अतिभयमुत्कृष्टभीतिस्तस्य जनकमुत्पादकम् । किमित्र । उत्पातोऽजन्यं तस्य वेतालवातं देवविशेषसमृहमिव भयोत्पादकमिखर्थः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

टिप्प०—1 प्रहरसमूहमिव। 2 प्रचलनेन, भूकम्पेनेत्यर्थः। 3 कर्थणामिति बहुलमुचिइम्। 4 सरदूषणयोः तन्नामकयोर्दण्डकारण्यसमीपस्थरावणसेनाधिपत्योः बलनिवहमिवेत्यर्थः। 5 सिंह इत्यर्थः 6 वस्तुतस्तु अखिलानां रूपाणां मृगाणां विनाशाय धूमकेतुसमूहमिवेत्यर्थः । 'रूपं मृगेऽपि विशेषम्' इति हलायुधः। 7 उत्पाताय अमङ्गलाय यो वेतालवातः भूताविष्टशवसमूहस्तमिव। इत्यर्थे बोध्यः।

पाठा०—१ आपतन्तं च; आपतितम्. २ अनिल्बलः अनिल्बतातः अनिल्बशः ३ संचितिः ४ पूरमः बलमः ५ आकुलमः ६ खद्रतिमः ७ अशेषः ८ वासितः ९ निहतमः इतः १० बलमिवः ११ उपगतमः १२ वर्गिमिव समुद्रतमः वर्गिमिव संगतमः १३ अवगास्त्रोधितः १४ शिखरस्थितिः १५ शीर्णमः १६ कालमेषः १७ अशेषकाननम् १८ जननम्

JA

मध्ये च तस्य महतः शबरसेन्यस्य प्रथमे वयसि वर्तमानम्, अतिकर्कशत्वादायसमयमिव निर्मितम्, एकलव्यमिव जन्मान्तरगतम्, उद्भिद्यमानदमश्चराजितया प्रथममद्छेखामण्ड्यमानगण्डभित्तिमिव गज्जयूथपतिर्कुमारकम्, असितकुवल्येश्यामलेन देहप्रभाप्रवाहेण
कालिन्दीजलेनेव पूरितारण्यम्, आकुटिलाग्रेण स्कन्धावलिन्दा कुन्तलभारेण केसरिणमिव
गजमदमलिनीकृतेन केसरकलापेनोपेतम्, आयतल्लाटम्, अतितुङ्गघोरघोणम्, उपनीतस्यैकक्णीभरणतां भुजगफणाभगेणरापाटलेरंशुभिरालोहितीकृतेन पणशयनाभ्यासालम्पलवरागेणेव वामपार्थेन विराजमानम्, अचिरप्रहर्तगजकपोलगृहीतेन सप्तच्लदपरिमलवाहिना
कृष्णागरपञ्चेनेव सुरभिणा मदेन कृताङ्गरागम्, उपरिमलारमलान्वेन भूमता भौयूरिपच्छा-

मध्ये चेति। तस्य पूर्वव्यावर्णितस्य महतः शबरसैन्यस्य भिल्लवलस्य मध्ये मातङ्गनामानं शबरसेना-पतिमपदयमद्राक्षमित्यन्वयः । तमेव विशेषयन्नाह-प्रथमे इति । अत्र प्राथम्यमापेक्षिकम् । तेन वार्धकापेक्षया प्रथमं वयस्तत्र वर्तमानम् । अतिकर्कशत्वादितकिठनत्वादायसमयमिव लोहमयमिव निर्मितं रचितम् । कमिव । एकेति । एकलव्यो द्रोणाचार्यशिष्यः शबरस्तमिव । कीदशम् । जन्मेति । एक-स्माजन्मनोऽन्यजन्मान्तरं तत्र गतं प्राप्तम् । उद्गिति । उद्भियमानान्युत्पयमानानि यानि रमश्रूणि तेषां राजिः पङ्किस्तस्या भावस्तत्ता तया प्रथमाद्या या मदलेखा तया मण्ड्यमानालंकियमाणा गण्डभित्तिः कपो-छिभित्तिर्यस्थैवंभूतो यो गजयूथपितर्गजनायकस्तस्य कुमारकः कलभस्तिमव । असितेति । पूरितं भृतम-रण्यं काननं येन स तथा तम् । केन देहस्य शरीरस्य या प्रभा कान्तिस्तस्याः प्रवाहेणीघेन । तमेव विशेष-यन्नाह — असिति । असितं कृष्णं यत्कुवलयं कुवेलं तद्वत् श्यामलेन श्यामेन । केनेव । कालिन्दीजलेन मेव यमुनाम्भसेव । यमुनाजलं नीलम् , शबरदेहप्रभापि तादशी, अतस्तयोः साम्यम् । कमिव । आकुटि-लेति । आ ईषरकुट्लिमप्रं यस्यैवंभूतेन स्कन्धावलिम्बना कुन्तलभारेण केशकलापेनोपेतं सहितं गजानां व्यापादनेलक्षणेन तन्मदेन दानवारिणा मलिनीकृतेन केसराणां कलापेन सटानां कलापेनोपेतं सहितं केसरिणमिव सिंहमिव। आयतेति। आयतं विस्तीर्णं ललाटमिलकं यस्य स तम्। अतीति। अतितुज्ञा-त्युचा घोरा रौद्रा घोणा नासिका यस्य स तम् । वामिति । वामपार्श्वेन सव्यपार्श्वेन विराजमानं शोभमानम् । तदेव विशेषयन्नाह-पर्णेष्विति । पर्णेषु पत्रेषु यच्छयनं स्वापस्तत्र योऽभ्यासः परिचयस्तेन लग्नः पत्न-बानां राग आरुण्यं यस्मिस्तत्तथा तेन । अत्रोत्प्रेक्षा-नायं प्रह्मवैररुणः किंत्वेकस्मिन्कर्णे आभरणतां भूषणतां उपनीतस्य प्राप्तस्य भुजगफणमणेरापाटलैः श्वेतरक्तैः अंग्रुभिः किरणैः आलोहितीकृतेन अरुणी-कृतेनेव । इव भिन्नकमः । अचिरेति । अचिरं तत्कालं प्रहतो यो गजस्तस्य कपोलाभ्यां गृहीतेन सप्तच्छ-दानामयुक्छदानां यः परिमलो गन्धस्तं वहतीत्येवंशीलः स तथा तेन । केनेव । कृष्णागरः काकतुण्डस्तस्य पद्धेनेव कर्दमेनेव सुरभिणा सुगन्धिना मदेन कृतोऽज्ञरागो विलेपनं येन स तथा तेन । उपरीति । तस्य मदस्य यः परिमलो गन्धस्तेनान्धेन विह्नलेनेति हेतुः । उपर्युपरिष्टाद्भमता भ्रमणं कुर्वता । मायरेति ।

टिप्प०—1 गजानां मदेन मिलनीकृतेन केसरकलापेन सटासमूहेनोपेतं केसरिणमिव सिंहमिवेति स्पष्टोऽर्थः।

पाठां - १ अतिमहतः. २ आयसम्. ३ आगतम्, ४ कुमारम्. ५ इयामेन. ६ पूर्यन्तमरण्यम्. ७ छळाट-भासिनम्. ८ तुङ्गघोरः ९ भुजंगः १० फणाः ११ आहतः १२ कृष्णागुरुः १३ उपरिपतत्परिमळः १४ परिश्रमताः १५ सायूरातपत्र; सयूरपिच्छातपत्र; मयूरपिच्छछत्र.

तपत्रानुकारिणा मधुकरकुळेन तमालपल्लवेनेव निवारितातपम्, आळोलपल्लवव्याजेन भुजवल-निर्जितया भयप्रयुक्तसेवया विन्ध्याटव्येव करतळेनापमृज्यमानगण्डस्थळस्वेदेळेखम्, आपाट-ळया हैरिणकुळकाळरात्रिसंध्यायमानया शोणितार्द्रयेव दृष्ट्या रॅझयन्तमिवाशाविभागानाम्, जानुळन्वेन कुञ्जरकरप्रमाणमिव गृहीत्वा निर्मितेन चिण्डिकारुधिरविष्ठिप्रदानायाऽसकृत्रिशि-तशस्त्रोक्छेखविषमितशिखरेण भुजयुगळेनोपशोभितम्, अन्तर्रान्तरालमाऽऽद्यानहरिणरुधिर-विन्दुना स्वेदजळकेणिकाचितेन गुञ्जाफळेमिश्रैः करिकुम्भमुक्ताफळेरिव रेचिताभरणेन विन्ध्य-शिर्ळाविशाळेन विकार्थकेनोद्गासमानम्, अविरतश्रमाध्यासार्वुक्षिखतोद्रम्, इभमद्मिलन-

मायूरं मैयूरसंबन्धि यदातपत्रं तदनुकारिणा मधुकरकुळेन भ्रमरसमुदायेन । केनेव । तमालपळ्ळेनेव तापिच्छ-किसलयेनेव निवारितो दूरीकृत आतपः सूर्यालोको यस्य स तथा तम् । आलोलेति । विन्ध्याटव्या विनध्य-वनस्थल्या लोलाश्रज्ञला ये पल्लवाः किसलयानि तेषां न्याजेन छल्लेन करतलेन हस्तेनेवापमुज्यमाना गण्ड-स्थलखेदलेखा यस्य तम् । विनध्यादवीं विश्वानिष्टि—भुजेति । भुजयोर्यद्वलं वीर्यं तेन निर्जितया पराजि-तया । सयेति । भयमातङ्करतेन प्रयुक्तारब्धा सेवा यया । दृष्ट्या चुछुषा । कीदर्या आपाटलयेषच्छ्वेतरक्तया । मुगेति । मृगकुलानां हरिणवंशानां या क्षयरात्रिविनाशयामिनी तस्याः संध्यायमानया सायंका-ळवदाचरितया शोणितार्द्रयेव रक्तिलेसयेव रज्जयन्तं शोभर्यन्तम् । केषाम् । आशाविभागानां दिग्विभागानाम् । अत्र कैर्मणि षष्टी । जान्विति । भुजयोर्धुगळं बाहुद्वन्द्वं तेनोपशोभितं विराजमानम् । भुजयुग्मं विशेषयशाह— जान्विति । जानुर्नलकीलस्तत्पर्यन्तं चावलम्बेनायतेन । महापुरुषलक्षणिमदम् । कुञ्जरेति । कुञ्जरो गजस्तस्य करप्रमाणं ग्रुण्डापरिमाणं गृहीत्वेव निर्मितेन कृतेन । चण्डिकति । चण्डिका काली तस्या रुधिरवलिप्रदाना-यासकृचिरन्तरं निश्चितानि तेजितानि यानि शस्त्राणि तेषामुक्लेखो घर्षणं तेन निषमितं स्यपुटितं शिखरं भुजायं यस्य स तथा तेन । चक्करिति । चर्छःस्थलेन नेत्रस्थानेनोत्प्राबल्येन भासमानं शोभमानम् । चछःस्थलं विशिनष्टि—लग्नेति । अन्तरा मध्ये लमाश्यानाद्युष्का हरिणस्य सृगस्य यहुधिरं रक्तं तस्य विन्दवी यस्मिन् तेन । स्वेदेति । स्वेदजलं प्रस्वेदवारि तस्य कणिकाः श्वद्ररजःकणिकास्ताभिराचितेन व्याप्तेन । रक्तश्वेतसादृश्योप-मानमाह—गुप्तेति । रचितं विरचितमाभरणं भूषणं यस्य तत्तथा तेन । कैः । करिकुम्भमुक्ताफलैरिव हिस्तिशिरःपिण्डरसोक्क्षवैरिव । कीट्शैः । गुजाफलानि प्रसिद्धानि तैर्मिश्रैः संयुक्तिः । विन्ध्येति । विन्ध्यपर्वतस्य जलबालकादेर्यो शिला तद्वद्विशालेन विस्तीर्णेन । अविरतेति । अविरतं निरन्तरं यः शक्तयतिशयार्थं

टिप्प०—1 मायूरं यत्पिच्छं वर्ष्टं तदेव तस्य वा यत् आतपत्रं छत्रं तद्नुकारिणेति पाटो युक्तः । 2 आलोलाः पञ्चवास्त्रस्य कपोलस्वेद्रलेखां प्रोड्छिन्त, तन्नोलेक्षा—विन्ध्यादवी भुजवलेन निर्जिता, अत एव भयवशात् प्रयुक्तसेवा आरब्धसेवना । तत एव पञ्चवानां व्याजेन सा विन्ध्याद्रव्येव करतलेन तस्य स्वेदान् प्रोड्छितीत्युत्पेक्षाश्चयः । 3 रक्तीकुर्वन्तिमिल्थः । 4 कर्मणः शेषस्वविवक्षायां मातुः सरतीतिवत् पष्टीति मार्मिकैर्वोद्धम् । 5 क्षतिकणेरुचावचीकृतमिल्थः । 6 टीकाकारो आन्तिशोर्मणाः 'रिवता—अरणविन्ध्यशिलाविशाले'लादिवशिषणानि वक्षःस्थलस्येव न चक्षुषः । अत एव वक्षःस्थलेन इति मुलस्थितपाठानुसारं सर्वं संगमनीयम् । व्याख्या त्वन्नला प्राह्मा । वक्षःस्थलं स्वेदजलविन्दुभिन्धां यस्य हि मध्ये मध्ये ईवच्छुका द्वरिणस्थिरविन्द्वोपि लग्नाः । अत एविलेक्षा यत्-गुञ्जाफलमिन्नैः गजमौक्तिकैरिव रिवताभरणमिति व्याख्याशयः ।

पाठा०—१ आलोलकर्णपछन. २ सेदसलिल. ३ मृगकुलक्ष्यरात्रि. ४ रञ्जयन्तमाशा. ५ विभागाम्. ६ आजातुरुग्निना. ७ ननकुत्रर; दिक्कुत्रर. ८ कालिका. ९ प्रदानार्थमसकृत्र. १० अन्तरालका. ११ काणिकितेन. १२ विमिश्रेः. १३ विरचिता. १४ विन्ध्यशिलातल. १५ कक्षस्थलेन, चक्षःस्थलेन. १६ उद्धिसिताम्बरम्. अपूर्ण २ ९ का०

मालानस्तम्भयुगलमुपहसन्तिमेवोहदण्डद्वयेन, लाक्षालोहितकोशेयपरिधानम्, अकारणेऽपि कृरतया बद्धत्रिपताकोदमञ्जकुटिकराले ललाटफैलके प्रबलमक्त्याराधितया मत्परिमहोऽय-मिति काल्यायन्या त्रिश्लेनेवाङ्कितम्, उपजातपरिचयैरनुगन्छद्भिः अमवशाई रिविनिर्गताभिः स्वभावपाटलतया शुक्काभिरपि हरिणशोणितिमव क्षरन्तीभिर्जिह्वाभिरावेद्यमानखेदैविंदृत-मुखतया स्पष्टदृष्ट्दन्तांशून्दंष्ट्रान्तराललमकेसरिसटानिव स्वक्रभागानुद्वहद्भिः स्थूलवराटकमा-लिकापरिगतकण्ठमिहावराहदंष्ट्राप्रहारजर्जरेरस्पकायैरपि महाशक्तित्वादनुपजातकेसरेरिव केसरिकिशीरकैर्मृगवधूवैधवयदीक्षादानदक्षेरनेकवणैः स्वभिरतिप्रमाणाभिक्षकेसरिणामभयप्र-

श्रमस्तत्राभ्यासः पुनः पुनः करणं तस्मादुक्षिखितं चिह्नितेमुदरं यस्य स तम् । इसेति । ऊर्वोर्यदृण्डद्वयं तेनेभो गजस्तस्य मदो दानवारि तेन मिलनं स्थाममालानं गजबन्धनस्तमभस्तयोर्धुगलं द्वन्द्वसुपहसन्तिमव तिरस्कुर्वन्तमित । लाक्षेति । लाक्ष्या जतुना लोहितं रक्तीकृतं यस्कौशेयं कृमिकोशोर्थं तदेव परिधानम-घों शुकं यस्य स तथा तम् । अकारेति । अकारणेऽपि को धामानेऽपि कूरतया दुष्टतया बद्धा त्रिपताका त्रिनिल-र्थयेवंभूता या भुकुटिभृकुटिस्तया कृत्वा कराले विकराले ललाटफलकेऽलिकपट्टे प्रबलभक्तयाराधितयात्युत्कृष्टभ-क्तिवशीकृतया काल्यायन्या भवान्या मत्परिग्रहोऽयमिति मदीयोऽयमिति त्रिशूलेन शस्त्रविशेषेणाङ्कितमिव चिह्नितमिव । श्विभिरिति । श्विभः श्वानैरनुगम्यमानमनुवज्यमानम् । शुनो विशेषयन्नाह—उपेति । उप-जातः समुत्पन्नः परिचयः सांगलं येस्ते तथा तैः । अन्विति । अनु पश्चात् गच्छक्किः गामिभिः । आवे-दोति । आवेद्यमानोऽन्येभ्यो ज्ञाप्यमानः खेदो विषणाता यैः । काभिः जिह्वाभी रसनाभिः । एता विशि-निष्ट-अमेति । श्रमवद्यात्खेदमाहात्म्यान्मुखादूरं विनिर्गताभिनिःसृताभिः । स्वभाविति । स्वभावो जाति-स्वभावस्तेन पाटलत्या श्वेतरक्तत्या ग्रुष्काभिरपि निर्केपाभिरपि हरिणशोणितं मृगरुधिरं क्षरन्तीभिरिव सवन्तीभिरिव । किं कुर्वद्भित्तैः । विवृतेति । विवृतं विदीर्णं यन्मुखं तस्य भावस्तत्ता तया सक्षभागा-नोष्ठपान्तदेशान् । 'दन्तवस्तं च तत्प्रान्तौ सक्तिणी' इति कोशः । उद्वहद्भिरुत्प्राधल्येन वहमानैः । तान्विशेषय-शाह—स्पष्टमिति । स्पष्टं प्रकटं दृष्टा अवलोकिता दन्तांशवो दशनित्वषो येषु ते तथा तान् । कामिव । दंष्ट्रान्तराले दाढामध्ये लगा या केसरिसटा सिंहरूकैन्धकेसरा तामित । स्थूलेति । स्थूला स्थविष्ठा ये वराटकाः कपर्दकास्तेषां मालिका मालास्ताभिः परिगतः सहितः कण्ठो येषां ते तथा तैः । महेति । महावराहा वनको-डास्तेषां दंष्ट्रा दाढास्तासां प्रहारा अभिघातास्तैर्जर्जरैः शिथलाज्ञैः । अल्पेति । अल्पकायैः खल्पशरीरैरपि महाशक्तित्वात्प्रौढपराक्रमत्वाद्गुपजातकेसरैरनुत्पन्नसटैः केशरिकिशोरकैरिव सिंहशावकैरिव । सृगेति । सृगव-भूनां हरिणपत्नीनां यद्वैधव्यदीक्षादानं विगतभर्तृकात्ववतदानं तत्र दक्षेनिंपुणैः । अनेकेति । अनेके बहवी वर्णा रक्तपीतादयो येषु ते तथा तैः पुनः काभिः । अतीति । अतिप्रमाणाभिः प्रचण्डाभिः केसरिणां सिंहानामभयप्रदानं जीवरक्षणं तस्य याचना प्रार्थना तदर्थं आगताभिः प्राप्ताभिः सिंहीभिरिव कौल्येयककुटु-

टिप्पo—1 क्रशायेन उद्घेखयोग्यीकृतं क्रशमित्यर्थः । 2 कीदशान् सक्तभागान् ? येषु दन्तांशवः स्पष्टं दश्यमानाः सन्ति । अत एव ते इंदशाः प्रतीयन्ते यथा एषां दृष्टान्तराछे केसरिणः सटैव लग्ना भवेत् । दन्तिकरणेषु लग्नायाः केसरसटाया उत्प्रेक्षेत्याशयः ॥

पाठा०-१ क्रूरजातितया. २ त्रिपताकाश्रभुक्कि. ३ पट्टे. ४ दरः ५ दृष्टदश्चांशुन्दन्तान्तराजः ६ सटानिकः ७ किशोरै:. ८ वैधव्यदानः

दानयाचनार्थमागताभिः सिंहीभिरिव कैलियककुदुम्बिनीभिरनुगम्यमानम्, कैश्चिंद्वहीतचमरबालगजदन्तभारैः कैश्चिद्चिछद्रपर्णबद्धमधुपुटैः केश्चिन्मगपतिभिरिव गजकुम्भमुक्ताफलनिकरसनाथपाणिभिः कैश्चिदातुधानैरिव गृहीतपिशिंतभारैः केश्चित्प्रमथैरिव केसरिकृत्तिधारिभिः केश्चित्क्षपणकेरिव मयूरपिच्छधारिभिः केश्चिच्छन्नुभिरिव काकपक्षघरैः केश्चित्कुद्वाचरितमिव दर्शयद्भिः समुत्वातविधृतगजदन्तैः केश्चिज्ञछद्गगमदिवसैरिव जल्धरच्छायामैलिनाम्बरैरनेकवृत्तान्तैः शबरवृन्दैः परिवृतम्, अरण्यमिव सखद्भधेनुकम्, अभिनवजलधरमिव मयूरपिच्छचित्रचापधारिणम्, वकराक्षसमिव गृहीतैकचक्रम्, अरुणानुजिमवोद्धतानेकमहानागदशनम्, भीष्मिमव शिखण्डिशन्तुम्, निदाधदिवसिमव सतताविभूतमृगत्तु-

म्बिनीभिः श्वानपत्नीभिश्व सहेति भावः। शाबरेति । शबरवन्दैभिल्लसमूहैः परिवृतमावेष्टितम् । कीहर्शः। केश्चिदिति । गृहीताः स्त्रीकृताश्वमराणां गवयानां वालाः केशाः गजानां दन्ताश्च तेषां भारः समूहो गैस्ते तथा तैः । कैश्चिदिति । अच्छिद्रपर्णैर्निबिडपत्रैर्वद्धानि मधुनः पुटानि यैस्ते तथा तैः । कैश्चिदिति । मृगपतिभिरिव सिंहैरिव गजानां हस्तिनां कुम्भाः शिरःपिण्डाः तेषां मुक्ताफलानि मौक्तिकानि तेषां निकरः समहस्तेन सनाथः सहितः पाणिर्येषां ते तथा तैरित्यभङ्गश्चेषः । कैश्चिदिति । यातुधानैरिव राक्षसैरिव राहीतः पिशितस्य मांसस्य भारो यैस्ते तथा तैः । अत्राप्यभङ्गश्चेषः । केश्चिदिति । प्रमथैरिव पार्षदैरिव केसरिणां सिंहानां कृत्तयश्वर्माणि धरन्तीत्येवंशीलैसाद्धारिभिः । केश्चिदिति । क्षपणकैरिव दिगम्बरैरिव मयूराणां बर्हिणां पिच्छानि छदानि घरन्तीत्येवंशीला धारिणस्तैः । भिल्ला अपि हतमयूरपिच्छधारिणो भवन्तीति रहेषः । केश्चि दिति । शिशुभिरिव वालकैरिव काकपक्षः शिखण्डकस्तद्धारिभिः । भिल्लपक्षे काकानां सक्टर्प्रजानां पक्षारुख-दासादारिभिः । कैश्चिदिति । कृष्णचरितं विष्णुविज्निभतं दर्शयद्भिः प्रकाशयद्भिरिव पूर्व समत्वाताः सम्यक्प्रकारेणोत्पाटिताः पश्चाद्विशेषेण धृता गजदन्ता यैस्ते तथा तैः । कृष्णेनापि बाल्ये गजहनर्नक्षण इत्य-मेवाचरितमिति साम्यम् । कैश्चिदिति । जलदस्य मेघस्यागमो येव्वेवंविधैर्दिवसैर्वासरैरिव जलधरो मेघस्तस्य छायातपाभावस्तद्वन्मिलनानि कर्मलान्यम्बराणि वस्त्राणि येषां ते तथा तैः। पक्षे जलधर्च्छायया मिलन-मम्बरं व्योम येष्विति विप्रहः । अनेकेति । अनेके बहुवो वृत्तान्ताश्वरित्राणि येषां ते तथा तैः । अर्णयेति । अरण्यं वनं तद्वदिव । उभयोः सादश्यमाह—साखद्गेति । खङ्गः कौक्षेयको धेनुका कृपाणिका ताभ्यां सह-वर्तमानम् । पक्षे खड़ी वाधीणसः धेनुका वशा ताभ्यां युक्तमिलर्थः । अभीति । अभिनवः प्रलग्नो यो जलधरो मेघस्तामिव मयूराणां पिच्छानि तद्वचित्रं विविधवर्णधारि यचापं धनुस्तद्धत्त इत्येवंशीलः स तथा तम् । पक्षे मयरपिच्छवित्रं चापमिन्द्रधनुस्तद्धारिणम् । बकेति । बकाभिधानो राक्षसो यातुधानस्तद्वदिव । उभयोः साम्यमाह - गृहीतेति । गृहीतं धतमेकमद्वितीयं चकं येन स तम् पक्षे गृहीता खायत्तीकृतैकचकाभिधाः ना पुरी येनेति विम्रहः । अरुणेति । अरुणानुजो गरुडस्तद्वदिव । उभयोरैक्यं प्रदर्शयनाह—उज्जतेति । उद्भता उत्पादिता अनेकेषां महानागानां बहुमहाहस्तिनां दशना दन्ता येन स तथा तम् । पक्ष उद्भता सुखानिष्कासिता अनेकमहानागानां महाभोगिनां दशना दन्ता येनेति विग्रहः । भीष्मेति । भीष्मो गाज्ञैयस्तमिव । उभयोः साद्द्यमाह—दिाखण्डीति । शिखण्डिनो बर्हिणस्तेषां शत्रुम् । तद्वधकारित्वात् । पक्षे शिखण्डी पाण्डवपक्षीयो वर्षवरस्तस्य शत्रुं विपक्षम् । निदाघेति । निदाघो प्रीव्मकालस्तस्य दिवस-

हिप्प०—1 श्वपत्नीमिरित्यर्थः। 2 वायसानाम्। 3 कृष्णस्य स्रीलां। 4 कुवलयापीडस्य इननोत्तरमिस्रर्थः।

पाठा०—१ कौलेय; कौलटेयः २ आगृहीतः ३ विभिन्नगजनुस्मः ४ पिश्चिताहारैः; ५ वाहिभिः। ६ मलिनैः।

हणम्, विद्याधरमिव मानसवेगम्, पाराशरिमव योजनगन्धानुसारिणम्, घटोत्कचिमव भी-मक्तपधारिणम्, अचलराजकन्यकाकेशपाशिमव नीलकण्ठचन्द्रकाभरणम्, हिर्गण्याक्षदानव-भिव महावराहदंष्ट्राविभिन्नवक्षः स्थलम्, अतिरागिणिभव कृतवहुबँन्दीपरिमहम्, पिशिताशन-भिव रॅक्तलुब्धकम्,गीतकेलाविन्यासिमव निषादानुगतम्, अम्बिकात्रिश्लिमव महिषर्धिरा-द्रकायम्,अभिनवयोवनमपि क्षपितबहुबयसम्, कृतसारमेयसंग्रहमि फलमूलाशनम्, कृष्णम-

मिव दिनमिव। उभयोः साम्यमाह—सततेति। सततं निरन्तरं वनादाविर्भूता प्रकटीभूता ये मृगा हरि-णास्तेषु तृष्णा हननेच्छा यस्य स तम् । पक्ष आविभूता प्रकटिता सृगतृष्णा मरीचिका येष्विति निग्रहः । विद्यति । विद्याधरो व्योमगस्तद्वदिव । उभयोः साम्यार्थमाह—मानसेति । मानेनाहंकारेण सवेगः सर्वदा तीवगतिः । पक्षे मानसे मानसाभिधाने सरिस गतिर्गमनं यस्येति विश्रहः । पारेति । पाराशरो व्यासस्तिमय । जमयोः साहरयमाह**्योजनेति ।** योजनं गन्धो विद्यते यस्मिन्निसर्शआदित्वादच्य्रस्ययः । योजनगन्धः कस्त्रीमृगस्तमनुसरतित्येवंशीलः स तम् । योजनगन्धा शीतं तमनुसारिणमिति वा । पक्षे 'व्यासमातरि । कस्तरीशीतयोश्व' इति कोशः । घटेति । घटोत्कचो हिडिम्बासुतस्तमिव । उभयोः साहश्यमाह-भीमेति । भीमं भयकारि यद्वपं तद्धारिणम् । पक्षे भीमस्य वृकोदरस्य रूपमाकृतिसाद्धारिणम् । तत्पुत्रत्वात् । अचलेति । अचलराजो हिमाचलरतस्य कन्यका पार्वती तस्याः केशपाशः केशकलापस्तमिव । उभयोस्तुल्यतामाह-नीलेति । नीलकण्ठो मयुरस्तस्य चन्द्रका मेर्चैकास्तेषामा समन्ताद्भरणं धारणं यस्मिन्स तथा तम् । पक्षे नील-कण्ठो महादेवस्तस्य यश्चन्द्र एव चन्द्रकस्तदेवाभरणं यस्मिन् । अर्धनारीत्वादिति भावः । हिरण्येति । हिर-ण्याख्यो हिरण्यकशिपुः दानवः दैल्यस्तिमव । उभयोः साम्यं दर्शयत्राह-महेति । महावराहा वनसूकरा-स्तेषां दंष्ट्रा दाढास्ताभिर्विभिन्नं विहितक्षतं वक्षःस्थलं भुजान्तरं यस्य स तथा तम् । द्वितीयपक्षे भगवता कृष्णेन महावराहरूपमाधाय हिरण्याक्षस्य वक्षःस्थलं विदारितमिति प्रसिद्धिः । अतीति । अतिरागिणमितिरा-गाभिभतमतियशोभिलें।पुकं तमिव । उभयोस्तल्यतामाह—क्रतेति । कृतो विहितो बहबन्दीनां ग्रहाणां परि सामस्येन प्रहो येन स तम् । पक्षे कृतो बहुबन्दिनां वैतालिकानां परिप्रहः स्वीकारो येनेति विप्रहः । 'श्लेषे खरो न गण्यते' इति हस्वदीर्घार्थः श्लेषः । पिशातिति । पिशाताशनो मांसमक्षकसाद्वदिव । उभ-योस्तल्यत्वमाह—रक्तिति । रक्ता अनुरक्ता छुन्धका व्याधा यस्मिन्स तथा तम् । पक्षे रक्ते रुधिरे छुन्ध एव छुव्धकः । सस्पृह इत्यर्थः । गीतेति । गीतकला गेयविज्ञानं तत्या विन्यासो रचना तिमव । उभयोः साम्यमाह—निषादेति । निषादा भिल्लासौरनुगतं पश्चाद्रतम् । पक्षे निषादस्तन्त्रीकण्ठोद्भवः स्वरः । 'निषा-दर्षभगान्धार-' इति कोचाः । तेनानुगतं सहितम् । अभ्विकेति । अम्बिका भवानी तस्यास्त्रिशूलं शस्त्रविशे-षस्तद्विव । उभयोः सादृश्यमाह - महिषेति । महिषो रक्ताक्षरास्य रुधिरं रक्तं तेनाईः स्विनः कायो वेहो यस्य स तम् । तदिप तादशमिलभङ्गश्चेषः । अभिनवेति । अभिनवं मनोहारि प्रत्यप्रं वा यौवनं तारुण्यं यस्थैवंभूतमपि क्षपितानि बद्दूनि वयांसि येनेति विरोधः । परिहारपक्षे क्षपिता बहवो वयसः पक्षिणो येनेति विग्रहः । कुतेति । कृतो विहितः सारस्य धनस्य मेयस्य मातुं योग्यस्याचादेः संग्रहः स्वीकारो येनैवंभ-तमपि फलमूलान्येवाशनं भक्षणं यस्येति विरोधः । परिहारपक्षे कृतः सारमेयाणां कुकुराणां संग्रहो येनैवंभूतम् ।

टिप्प०—1 योजनगन्धानाङ्गी दाशकन्यामनुसरति स इत्सर्थः। 2 पिच्छप्रान्तुभागे चन्द्राकाराः शिखण्डका इत्सर्थः। 3 भतिरागिणम् अलन्तविषयासक्तं धनिनमिव कृतो बहुनां बन्दीनां प्रसभापहृत-छीणां संप्रहो येन इत्सर्थ उचितः। टीकाएतव्याख्या तु विचारणीया। 4 सिक्त इत्याशयः।

^{..} पाठा ० — १ पराशरम. २ हिरण्यास्य. ३ बन्दि. ४ बहुरक्ता, ५ कळाविळासः कळाभिळाष. ६ क्षियतवयस्काम्. ७ फळाज्ञिनम्.

प्यसुद्शनम्, खच्छन्द्भारमपि दुर्गैकशरणम्, क्षितिभृत्पादानुवर्तिनमपि राजसेवानभिज्ञम्, अपत्यमिव विन्ध्याचळस्य, अंशकावतारमिव कृतान्तस्य, सहोद्रमिव पापस्य, द्वारमिव किळिकाळस्य, भीषणमपि महासत्त्वतया गम्भीरमिवोपळक्ष्यमाणम्, अभिभवनीयाकृतिं मातङ्गनामानं शैवरसेनापतिमपश्यम्। अभिधानं तु पश्चात्तस्याहमश्रोषम्।

आसीच में मनसि—'अहो, मीहुप्रायमेतेषां' जीवितं साधुजनगैहितं च चिरतम्। तथा हि—पुरुषिशितोपहारे धर्मबुद्धिः, आहारः साधुजनगैहितो मधुमांसादिः, श्रमो मृगया, शैंकिं शिवारतम्, सेंगुपदेष्टारः सद्सतां कौशिकाः, प्रज्ञा शकुनिज्ञानम्, परिचिताः श्रानः, राज्यं श्रैंन्यास्वटवीषु, आपानकमुत्सवः, मित्राणि क्वर्रिकर्मसाधनीनि धन्षि, सहाया

कृष्णेति । कृष्णं विष्णुमपि सुदर्शनेन रहितमिति विरोधः । परिहारपक्षे कृष्णं द्यामवर्णमत एवासुदर्शनं भीम-दर्शनम् । भयोत्पादकत्वादिति भावः । स्वच्छन्देति । खच्छन्देन खेच्छत्या चारश्वरणं यस्यैवंभूतमपि दुर्ग कोट्टमेकमिति विराधः । परिहारपक्षे दुर्गा भवान्येकं द्यारणं यस्येति विग्रहः । सिति-भृदिति । क्षितिमृदाजा तस्य पादाश्वरणास्तदनुवर्तिनमपि तत्समीपस्थायिनमपि राजसेवा नृपसपर्या तस्या अनभिज्ञमकुद्याळमिति विरोधः । तत्परिहारपक्षे क्षितिमृत्पर्वतस्य पादाः पर्यन्तपर्वतास्तदनुवर्तिनं तत्र स्थायिन-भिति विग्रहः । अपत्येति । विन्ध्याचळस्य जळबाळकाद्ररपत्यमिव प्रसूतिमिव । अंदोति । कृतान्तस्य यमस्यां-शावतारमिवेकदेशावतारमिव । सहोद्देति । पापस्येनसः सहोदरमिव भोदरमिव । सारेति । कृतान्तस्य यमस्यां-शावतारमिव सर्वस्वमिव । भीषणेति । भीषणमपि भयजनकमपि महच्च तत्सत्त्वं च महासत्त्वं तस्य भावस्ताा तथा गम्भीरमिव गाम्भीर्यगुणयुक्तमिवोपळक्ष्यमाणं परिहरयमानम् । परैरिति शेषः । अभीति । अभिभवनीया तिरस्करणीयाकृतिराकारो यस्येति स तम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । अभिधानं तु पश्चात्तस्याहमश्रोषं तस्य सेनापतेरभिधानं नामाहं पश्चात्तद्वर्थनानन्तरमश्रीषमाकर्णयम् । अनुचरसुखादिति रोषः ।

आसीचिति । मे मम मनसि चित्त आसीद्धभूव । खेद इति शेषः । तदेव दर्शयति—अहो इत्यादिना । अहो इलाश्वर्येति । एतेषां भिक्षानां जीवितं प्राणितं मोहोऽशानं प्रायः प्रचुरं यत्र तादशम् । चः पुनर्थे । चिरित्ताचरणं साधुजनैः सज्जनजनैर्गिहितं निन्दितम् । तदेव विशेषतो दर्शयति—तथा हीति। पुरुषेति । पुरुषस्य पुंसो यिपिशितं मांसं तस्य य उपहारो भगवस्य नैवेयदर्शनं तस्मिन्धर्मेष्ठद्धिः श्रेयोधीः । आहार इति । आहारः प्रस्वर्वसानं साधुजनैर्गिहितो निन्दितो मधुमांसादिर्मेष्ठ मयं माक्षिकं वा । मांसं प्रतीतम् । ते आदौ यस्पेति बहुन्त्रीहिः । आदिशब्दात्कन्दादिपरिप्रहः । श्रम इति । श्रमः शक्तिसाधनायासः मृगयाऽऽखेदकः । शास्त्रमिति । श्रावा श्रमाद्धभानां समुपदेष्टारो बोधकाः कौशिका उद्धकाः । प्रबोधजनकत्वसाम्यात्तरुपमानम् । सदिति । सदसतां ग्रमाद्धभानां समुपदेष्टारो बोधकाः कौशिका उद्धकाः । प्रश्चेति । श्रकुनयः पतित्रणस्तेषां स्थूलमहत्त्वादिना ज्ञानं तदेव प्रज्ञा विवेकद्वद्धिः । परीति । श्वानः सारमेयाः परिचिता विश्वासपात्राणि । राज्यमिति । श्रत्यास्र जनरितास्य अवविश्व विन्ध्यादवीषु राज्यं स्थामितम् । आपानकेति । उत्सवः संतुष्टिकार्यं तदेवापानमेवापानकम् । स्वार्थे कः । पानगोष्टिका । मित्राणीति । सूरं यत्कर्मे तत्साधनानि तद्धेनुभूतानि धन्द्येव चापान्येव मित्राणि स्थूहदः । हितचिन्तकानीति यावत् । सहाया इति । विषेण दिग्धं लिपं मुख्याननं येषामेवंविधाः सायका बाणास्त एव सहाया इष्टकार्यकर्तृत्वात्साहाय्यकारिणः । क इव । भुजंगाः सपी इव । एतेषां विषदिग्धमुसत्वं

टिप्प०—1 क्षनभिभवनीयाकृतिम् दृढगान्नतया अपराजस्यमूर्तिम् । इत्येव पाठो व्याख्या चोचिता । २ भोजनमित्रर्थः ।

पाठा०—१ प्रचार. २ विन्ध्यस्य. ३ सारथिम्. ४ अनिभिभव. ५ मातङ्गक. ६ सर्वशवर. ७ तस्य पश्चातः ८ वोरः ९ प्राज्यः १० एषाम्. ११ निर्वाहितम्. १२ निन्दितः; विगहितः. १३ शास्त्रेः १४ उपदेष्टारः १५ मूल्याटवीषु. १६ ऋूरकर्माणि. १७ यमं भर्नृषि.

विषिदंधमुखा भुजंगा इव सायकाः, गीतमुत्साहँकारि मुभ्यमृगाणाम्, कलत्राणि बॅन्दीगृहोताः प्रयोषितः, क्रूरात्मिभः शार्वूलैः सहसंवासः, पंशुक्षिरेण देवतार्चनम्, मांसेन बलिकर्म, चौर्येण जीर्चनम्, भूषणानि भुजंगमणयः, वनकिरिमदैरङ्गरागः, येस्मिन्नेव कानने
निवसन्ति तदेवोत्खातमूलमशेषतः कुँवेते' इति चिन्तयलेव मेंयि शैवरसेनापतिरद्वीश्रैमणसँमुद्भवं श्रममपनिनीषुरागल तस्थैव शालमलीतरोरधर्द्धीयायामवतारितकोदण्डस्त्वरितपरिजन्नोपनीतपल्ल्वासने समुपाविश्चन् । अन्यतरस्तु श्वरयुवा ससंम्रममवतीर्य तस्मात्करयुगलपरिक्षोभितान्मसः सरसो वेद्वर्यद्रवानुकारि, प्रलयदिवसकरिकरणोपतापादन्वरैकदेशिवव
विलीनम्, इन्दुमण्डलादिव प्रस्यन्दितम्, द्वैतिमिव मुक्ताफलनिकरम्, अत्यच्छतया स्पर्शानु-

खाभाविकम् । तेषामौपाधिकमिति भावः । गीतमिति । मुग्धा अनभिज्ञा ये मृगा हरिणास्तेषामुत्साहकारि स्तब्धताविधायि गीतं गानम् । कलत्रेति । परयोषितोऽन्यस्त्रिय एव बन्दी प्रहस्तद्रपत्वेन गृहीताः स्वीकृताः कळत्राणि स्वपद्ध्यः । ऋरेति । ऋरात्मिमर्दुष्टात्मिभः शार्द्लेश्वित्रकैः समं संवासः सहावस्थानम् । पश्चिति । पश्चो महिषास्तेषां रुधिरेण रक्तेन देवतार्चनं देवपूजनम् । मांसेनेति । मांसेन पिशितेन बलिईन्तकारस्तत्कर्म तत्कृत्यम् । चौर्येणेति । चौर्येण परद्रव्यापहारेण जीवनं प्राणधारणम् । भूषणानीति । भूषणान्याभरणानि भुजंगमणयः सर्परत्नानि । पर्वतवासित्वात्तेषां ते सुलभा इति भावः । वनिति । वनकरिणामरण्यहस्तिनां मदैर्दान-वारिभिरङ्गरागो विलेपनम् । यसिन्दिति । यसिन् अनिर्दिष्टनामनि कानने वने निवसन्ति निवासं कुर्वन्ति तदेव काननमशेषतः समझत उत्खातमुत्पाटितं मूळं मध्यभागो यस्यैवंभूतं कुर्वते विद्धत इति पूर्वोक्तप्रकारेण मयि चिन्तयित ध्यायित सत्येव स शबरसेनापितस्तर्येव शाल्मलीतरोरधरछायायामागत्य । त्वरितेति । त्वरितं शीघ्रं परिजनेन परिच्छदेनोपनीतमानीतं यत्पष्ठवासनं किसलयासनं तस्मिन्समुपाविशत्तस्थिवान् । किं कर्तुमिच्छुः । अप-निनीषुः अपनेतुं दूरीकर्तुमिच्छुः । कम् । श्रमं खेदम् । एतदेव विशेषयन्नाह—अदवीति । अटव्यां भ्रमणमित-स्ततः पर्यटनं तस्मात्समुद्भवं समुत्पन्नम् । सेनापतिं विशेषयन्नाह—अवेति । अवतारितं अनधिज्यं कृतं कोदण्डं थनुर्येन स तथा । तुः पुनरर्थे । अन्यतरः कश्चिदनिर्दिष्टनामा । ज्ञाबरश्चासौ युवा चेति कर्मघारयः । न तु शबराणां युवेति निर्धारणे षष्ट्या समासः । 'न निर्धारणे' इति षष्ट्या सह समासनिषेधातः । ससंभ्रमं सवेगमव-तीर्ये तदन्तः प्रविश्य तस्मात्पम्पाभिधानात्सरसः कासारात्कमिलनी निलनी तस्याः पत्रपुदेनाम्भः पानीयं तथा घोतः क्षालितः पङ्कः कर्दमो यासां ता अत एव निर्मला विश्वदा या मृणालिकाः कमलिन्यस्ताश्च समुपाहरदानी-तवानिखन्वयः । सरो विश्वानिष्ट-करेति । कर्युगलेन हस्तद्वयेन परिक्षोभितं विलोडितमम्भः पानीयं यस्य तत्तथा तस्मात् । अथाम्भो विशेषयन्नाह-वेड्डयेति । वैड्थं वालवायजं तस्य दवः कल्कस्तदनुकारि तत्सह-शम् । अत्युज्वलवर्णत्वात्तर्दुंपमानम् । प्रख्येति । प्रलयस्य कल्पान्तस्य यो दिवसकरः सूर्यस्तस्य किरणा दीधितयस्तेषामुपतापादुष्णाद्विलीनं क्षरितमम्बर्स्याकाशस्यैकदेशमिवैकप्रविभागमिव । इन्द्रमण्डलाचन्द्रबिम्बा-त्प्रस्यन्दितं क्षरितमिव । तथा मुक्ताफलस्य रसोद्भवस्य निकरं समूहं द्वतमिव द्रवोपयुक्तमिव । अव्यच्छतया अतिस्वच्छतया तादश्रभमेऽपि शीतस्पर्शेनानुमेयमनुमातुं योग्यं हिमेन तुहिनेन जडं स्तब्धता प्रापितम् । अरविन्दस्य कमलस्य यः कोशः कर्णिकाधारसास्य रजः परागस्तेन कषायं तुवरम् । कमिलनीविशेषयन्नाह—

टिप्प०—1 हरितमणिरिलर्थः। 2 उष्णत्वात्। 3 हिमवत् जडं शीतमिलर्थो बोध्यः।

पाठा०—१ दग्ध. २ भुजंगमाः. ३ उत्सादः ४ बन्दिः ५ पद्युरुधिरेणैवः ६ जीवितम् ७ फणामयः. ८ गजः ९ यसिन्नेव चः, १० कुर्वन्तिः ११ मणि सः. १२ शबरसेनापतिश्चः १३ परिञ्रमणः १४ समुद्भवः १५ शाल्मिलः १६ छायाम् १७ उपनिते १८ अन्यतमः १९ इतम्.

मेयं हिमैजडम्, अरिवन्दकोश्वरजःकषायमम्भः कमिलनीपत्रपुँदेन प्रत्यत्रोद्धृताश्च धौतपङ्क-निर्मेळा मृणालिकाः समुपाहरत् । आपीतसिलिलश्च सेनापितस्ता मृणालिकाः शशिकला इव सैंहिकेयः क्रमेणाद्शत् । अपगतश्रमश्चोत्थाय परिपीताम्भसा सकलेन तेन शवरसैन्येनानु-गम्यमानः शनैःशनैरिभमतं दिगन्तरमयासीत् ।

एँकतमस्तु जरच्छवरस्तस्मात्पुलिन्दवृन्दादनासादितहरिणिपिशितः पिशिताशन इव विक्र-तँद्र्शनः पिशितार्थी तसिन्नेव तँकतले मुहूर्तिमव व्यलम्बत । अन्तरिते च शबरसेनापतौ स जीर्णशबरः पिवनिवास्माकमार्यूषि किधरविन्दुपाटल्या किपलर्भूलतापरिवेषभीषणया दृष्टा गणयन्निव शुँककुलकुलायस्थानानि इयेन इव विहैगामिषस्वादलालसः सुँचिरमारक-सुस्तं वनस्पतिमा मूलादपर्यत् । उत्क्रान्तिमव तस्मिन्क्षणे तैद्रालोकनभीतानां शुककुला-नामसुभिः । किमिव हि दुष्करमकरुणानाम् । यतः स तमनेकतालतुङ्गमश्रंकषशास्त्राशियर-

प्रत्यग्रेति । प्रस्यं तत्कालमुद्धृता उत्खाताः । आपीतेति । आपीतं पानविषयीक्वतं सिललं येनैवंभूतः सेनापितः सैन्यनायकः । कमेण जलपानानन्तरं ता मृणालिका अदशदभक्षयत् । कः कामिव । सेहिकेयो राहुः स यथा शशिकलाश्चन्द्रकला अक्षाति । अपेति । अपगतो दूरीभूतः श्रमः खेदो यस्य स उत्थायोत्थानं कृत्वा परिपीताम्भसा कृतजलपानेन सकलेन समग्रेण तेन पूर्वोक्तेन शबरसैन्येन भिन्नवलेमानुगम्यमानः शनैःशनैः कृताखेटकश्चत्तित्वेन त्वराभावादिभमतं समीहितम् । एकस्या दिशः सकाशादन्या दिशो दिगन्तरम् मयासीदगमत् । 'या प्रापणे' इत्यस्य छिङ रूपम् ।

एकतमस्तिवति । त पुनरथे । एकतमः कश्चिजारच्छवरः स्थिविरिमिष्ठस्तसातपु्रिन्दवृन्दाच्छवरसमुदायाद-नासादितमप्राप्तं हरिणपिशितं सुगमांसं येनैवंभूतः पिशितार्थां मांसार्था । पिशितिति । पिशितमशातीति पिशिताशनो व्योघसतद्वदिव विकृतं दर्शनं यस्य स तस्मिनेव तस्तले पूर्वोक्तवृक्षाध एकस् हुर्तिमेव घटिकाद्व-यमिव व्यलम्बत तद्रमनानन्तरं विलम्बं चकार । तथा शबरसेनापतौ भिल्लनायकेऽन्तरिते वृक्षादिना व्यवहिते सति स पूर्वोक्तो जीर्णशबरोऽस्माकं पक्षिणामायूषि जीवितानि पिबन्निय पानं कुर्वश्चित्र क्रुकानां कीराणां यानि कुलानि तेषां कुलाया नीजानि तेषां स्थानानि स्थलविशेषाणि गणयन्निव तत्संख्यां कुर्वन्निव । कया । दृष्ट्या । इतो दृष्टि विशेषयन्नाह—हिंधरेति । रुधिरस्य रक्तस्य यो बिन्दुः पृषक्तद्वत्पाटलया श्वेतरक्तया । कपिलेति । कपिला पिज्ञला या भूलता तस्याः परिवेषः परिधिस्तेन भीषणया भयकारिण्या । पुनः प्रकारान्तरेण तमेव बिरोषयन्नाह—द्वयेनेति । र्येन इव राशादन इव विह्गानां पतित्रणां यदामिषं मांसं तस्यास्वादो भक्षणं तत्र ठाळसो लम्पटस्तं वनस्पति शाल्मलीवृक्षमा इरुखुरारोहुमिच्छुः सुचिरं चिरकालं यावत् । आ मूलान्मूलं मर्या-वीकृत्यामूलं तस्मात्प्रान्तपर्यन्तमपश्यद्यकोकयत । उत्क्रान्तामवेति । तस्मिन्क्षणे तस्मिन्प्रस्तावे तस्य यदालोकनं वीक्षणं तेन भीतानां भयप्राप्तानां शुक्रकुलानामधुभिः प्राणैरत्कान्तमिव निर्गतमिव । हीति । हि यस्मास्कारणादकरुणानां निर्दयानां किसिव दुष्करम् । न किमपीत्यर्थः । सर्वमेवाक्रत्यं कुर्वन्तीति भावः । यतः स भिल्लां पादपमनेके ताला वृक्षविशेषास्तद्व तु इसुचम् । अश्रमिति । अश्रंकवमभ्रंलिहं शाखानां शिखरं प्रान्तो यस्पैनंभूतमप्ययह्नेनैव प्रयासन्यतिरेकेणैव सोपानैरिवारोहणैरिवारुह्यारोहणं कृत्वा तस्य वनस्पतेः शाखान्तरेभ्यश्च शुकशावकानेकेकं प्रत्येकं तस्य भावस्तत्ता तया फलानीव संस्थानीव तानप्रहीदादतेस्य-

टिप्प०-1 पिशिताशन इव राक्षस इवेत्युचितोऽर्थः।

पाठा०—१ जलशिक्षिरम्. २ संपुटेन. ३ निर्मल, ४ सलिलः सेनापतिः। सलिलश्च शवरसेनापतिः। ५ एकतरः ६ जतिविक्कतदर्शनस्त्रसिम्नेव. ७ तरुमूले. ८ च तस्मिन्. ९ भ्रुवा परिवेष. १० शुक्कायः. ११ विद्यक्षाः १२ सुरुविर. १३ आलोकभीतानाम्.

मिष सोपानैरिवायत्नेनैव पाद्पमार्शेद्य ताननुपजातोत्पतनशक्तीन्कांश्चिद्रस्पदिवसजातान्गर्भ-च्छविपाटलाञ्छार्नेमलीकुसुमशङ्कासुपजनयतः, कांश्चिदुद्भिद्यमानपक्षतया नैलिनसंवर्तिकानु-कारिणः, कांश्चिद्केफलसदृशान्, कांश्चिलोहितायमानच्छ्यकोटीनीषद्विघटितद्लपुटपाटलसु-खानां कमलसुकुलानां श्रिंयसुदृहतः, कांश्चिद्नवरतिशरःकम्पव्याजेन निवारयत इव प्रती-कारासमर्थानेकैकतया फलानीव तस्य वनस्पतेः शाखान्तरेभ्यश्च शुकशावकानप्रहीत्। अपगतास्ंश्च कृत्वा क्षितावपातयत्।

तातस्तु तं महान्तमकाण्ड एव प्राणहरमप्रतीकारमुपप्रवमुपनतमालोक्य द्विगुणतरोपजा-तवेपथुर्मरणभयादुद्धान्ततर्थंतारैको विषाद्श्रन्यामश्रुजलप्तुतां दशमितस्ततो दिश्च विक्षिपन्, उच्छुष्कतालुरात्मप्रतीकाराक्षमस्रासस्रससंधिशिथिलेन पेक्षसंपुदेनौँच्छाच मां तत्कालो-

न्वयः । इतः ग्रुकशिश्य्िनशेषयज्ञाह — अन्विति । अनुपजातानुत्पज्ञोत्पत्तशिकिनभोगमनसामर्थ्यं येषां ते तथा तान् । कांश्चिदिति । अल्पिदेवसजातान्खल्पिदेनप्रभवान् । गर्भेति । प्रस्प्रोत्पन्नस्य गर्भस्य या छिवः कान्तिस्तया पाटलान्धेतरक्तान् । किं कुर्वतः । उपजनयत उत्पादयतः । काम् । शाल्मलीवृक्षस्य यानि कुम्रुमानि पुष्पाणि तेषां शङ्कामारेकाम् । तत्कुम्रुमानामि धेतरक्तत्वादेतेषां च तथात्वादुपमानोपमेयभावः । कांश्चिदिति । उद्भियमानाः प्रादुर्भूयमाना ये पक्षास्तेषां भावस्तता तथा निलनानां कमलानां संवितिका नवदलम् । 'संवितिका नवदलम्' इति कोजः । अनेनातिनैर्मत्यं द्योत्पति । तदनुकारिणस्तत्साहरयभाजः । कांश्चिदिति । अर्को मन्दारस्तस्य फलानि तैः सहशांसत्तुल्यान् । कांश्चिदिति । लोहितायमाना रक्तायमानाश्चन्नां त्रोटीनां कोट्यः अप्रभागा येषां ते तथा तान् । कांश्चितिक कुर्वतः । श्रियं घोभामुद्रहत उत्पाबल्येन धारयन्तः । केषाम् । कमलभुकुलानां निलनकुष्यलानाम् कीहशानाम् । ईषिकिचिद्विघटितं विकसितं यहलपुटं तेन पाटलं धेतरक्तं मुखं येषां तानि तथा तेषाम् । पुनः शिश्चिनशिष्ट — अनेति । अनवरतं निरन्तरं यः शिरःकम्पस्तस्य व्याजो मिषं तेन निवारयत इव 'वयं बालकाः, अस्मामु दया कर्तव्याः मास्माष्ठि' इति निवारणां कुर्वत इव । कीहशान् । प्रतीकारो वधनिवृत्त्युपायस्तत्रासमर्थान्सामर्थ्यवर्जितान् । अपेति । अपगता असवः प्राणा येषामेवंविधांस्तान्कृत्वा विधाय क्षितौ भूमावपातवदन्विक्षिपत् ।

तातस्तु मित्यता तु मां कोडिबभागेनोत्सङ्गप्रदेशेनावष्टभ्यालम्बनीकृत्य तस्थौ तस्थिवानित्यन्वयः । तथा महान्तं महीयांसमकाण्ड एवाप्रैस्ताव एव प्राणहरं जीवितनाशकृतं अप्रतीकारमचिकित्स्यभुपष्ठवभुपद्रवभुपनतं प्राप्तमालोक्य निरीक्ष्य । अथ तियतरं विशेषयनाह—हिगुणतरेति । हिगुणतरः पूर्वस्माद्रिगुणित उपजातः समुत्पनो वेपथुः कम्पो यस्य स तथा । मरणेति । मरणभयान्मृत्युत्रासादुङ्गान्ता अतिशयेन अमितास्तरलाश्चबलास्तारकाः कनीनिका यस्य सः । कि कुर्वन् । दशं दिष्टिमितस्ततः समन्ततो दिख्न ककुप्सु विक्षिपन्वित्तारयन् । दशं विश्विनष्टि—विषादेति । विषादेन शोकेन शून्यां निस्तेजसम् । अश्चिवति । अश्चललेन नेत्राम्बुना द्वतां प्राविताम् । उदिति । उत्प्रावल्येन शुष्कमनार्वं तालु काकुदं यस्य स तथा । आत्मनः स्वस्य यः प्रतीकारो दुःखनिवृत्त्युपायस्तत्राक्षमोऽसमर्थः । कि कृत्वा । पक्षपुटेन छदपुटेन मामाच्छाध तिरोधाय । कि कुर्वाणः । मन्यमानो जानानः । कि । तत्कालोचितं तत्समययोग्यम् । इसमेव प्रतीकारसुपायम् । पक्षसंपुटं विशेषयनाह—त्रासेति ।

टिप्प०—1 शङ्काम् । आन्तिमानलंकारः । 2 उपमानधर्मस्य (श्रियः) उपमेथे भारोपात्पदार्थः निदर्शना । 3 स्वाभाविककम्पे निघारणस्य संभावनात्कियावस्त्त्येक्षा । व्याजेनेत्युक्त्या सापह्ववा । 4 भनवसरे एवेस्रर्थः । 5 उद्भान्ते तरले, चञ्चले अथवा भिष्किविस्फारणेन भास्तरे ('तरलो भास्तरे चले' इति हैमः) कनीनिके यसेत्युचितम् ।

पाठा०—१ अधिरुद्धाः २ शास्मिलिः ३ निलेतीः ४ उद्वहन्ताः ५ निवारयन्ताः ६ प्रतीकारानेकेक्शःः ७ शाखा-संधिभ्यः कोटरान्तरेभ्यक्षः शाखान्तरेभ्यः कोटरान्तरेभ्यक्षः, ८ अतिमहान्तमकाण्ड इव. ९ अवलोक्यः, १० तरलतरः ११ तारकान्ः तारकामः १२ पक्षपुटेनः १३ आच्छाच तस्कालोन्नितम्

चितं प्रतीकारं मन्यमानः स्नेहपरवशो मेद्रक्षणाकुछः किंकतिन्यताविमूढैः कोडविभागेन मामवष्टभ्य तस्यो । असाविष पापः शाखान्तरैः संचरमाणः कोटरद्वारमागत्य जीणीसित- भुजंगभोगभीषणं प्रसार्थ विविधवनवराहवसाविस्तृगन्धिकरत्छं कोद्गण्डगुणाक्षणव्रणाङ्कि- तप्रकोष्ठमन्तकदण्डानुकारिणं वामवाहुमतिनृशंसो मुहुर्भुहुर्दत्तचञ्चप्रहार्म्भुत्कूजन्तमाकृष्य तातं गैतासुमकरोत् । मां तु खेल्पत्वाद्भ्यसंपिण्डताङ्गत्वात्सेवशेषत्वाचायुषः कथमपि पेक्षसंपुटान्तरगतं नाळक्षयत् । खेपरतं च तम्वनितळे शिथिळशिरोधरमधोमुखममुख्चत् । अहमपि तचरणीन्तरे निवेशितिशरोधरो निभृतमंङ्गनिलीनस्तेनैव सहापतम् । अङ्गानि

त्रासेन भयेन हास्ता विदीर्णा ये संधयोऽस्थिबन्धास्तैः शिथिलेन श्रुथेन । स्नेहेन प्रीत्या परवशः परा-यत्तो मम यद्रक्षणं गुप्तिस्तत्राकुलः संभ्रान्तः । किमिदानीं कर्तव्यं विधेयमिखस्य भावः किंकर्तव्यता तत्र विमुढो अष्टमतिः । असावपीति । असौ जरच्छबरोऽपि पापः पापिष्ठः शाखान्तरैः शालीन्तरैः संचरमाणः प्रवर्तमानः कोटरद्वारं निष्कुहद्वारमागत्यैत्य तातं मत्पितरं गताधुं विगतप्राणमकरोदसजदित्यन्वयः । किं कृत्वा । प्रसार्य विस्तार्थ । कम् । वामवाहुं सन्यभुजम् । अथैनं विशेषयन्नाह--जीर्णेति । जीर्णे जरीयानसितः कृष्णो यो भुजंगः सर्पस्तस्य भोगः कायस्तद्वद्भीषणं भयजनकम् । विविधिति । विविधा अनेके ये वनवराहा अरण्यकोडास्तेषां वसा स्नायुस्तया विस्नगन्ध्यामगन्धि करतलं हस्ततलं यस्य स तथा तम् । कोदण्डेति । कोदण्डस्य धनुषो ये गुणाः प्रत्यत्रास्तेषामाकर्षणमाक्षेपस्तेन वर्णं किणं तेनाङ्कितश्चिहितः प्रकोष्ठः कलाचि-का यस्य स तम् । अन्तकेति । अन्तकस्य यमस्य यो दण्डो लगुडस्तदनुकारिणम् । तत्सादृश्यधारिणमि-लर्थः । कीदक्सः । अतिनृशंसोऽतिकूरः । कीदशं तातम् । मृह्यिति । मृहुर्मुहुर्वारंवारं दत्तश्रव्यव्यव्यव्यव्यव्यव्य टीप्रघातो येन स तथा तम् । किं कुर्वन्तम् । उत्प्राबल्येन कुजन्तं शब्दं कुर्वन्तम् । किं कृत्वा । आकृष्य । कोट-राद्वहिरानीयेति शेषः । मां तु वैशम्पायनं कथमपि महता कष्टेन पक्षसंपुटान्तरगतं नालक्ष्यन्न ज्ञातवान् । हेतमाह—खल्पत्वादित्यादि । खल्पत्वादत्यल्पत्वाद्भयसंपिण्डिताङ्गत्वात्राससंक्वचिताङ्गत्वादायुषो जीवितव्यस्यावशेषेणोद्वरितभागेन सहवर्तमानत्वात् । उपेति । उपरतं मृतं तं पितरमवनितले पृथ्वीतले शिथिला श्रथा शिरोधरा कन्धरा यस्य स तमधोमुखमवाञ्चखममुञ्चदिनिक्षिपैत् । अहमपि तस्य पितुश्वरणा-न्तरे क्रमणमैध्ये निवेशिता स्थापिता शिरोधरा प्रीवा येन सः। निमृतमत्यर्थमङ्क उत्सङ्गे निलीनी लग्नः। यथा पितुर्देहाक्किन्नतया नोपलभ्यते तथा स्थित इत्यर्थः । तेनैव जनकेनैव सहापतम् अधःसंयोगफालिकां क्रियामकरवम् । 'परऌ पतमे' इत्यस्य छिङ रूपम् । अवेति । अवशिष्टमुर्वरितं यरपुण्यं श्रेयस्तस्य भावस्त-त्ता तया। पवनिति । पवनः समीरणस्तस्य वश्यस्तद्वायत्तता तेन पुंजितस्य पिण्डितस्य महतो महीयसः शुष्कपत्रराहोः शुष्काणि वानानि यानि पणीनि पत्राणि तेषां राशिः ससदायस्तस्योपिर पतितं स्नस्तमात्मानं

टिप्प०—1 विद्या=तरैरिसर्थः। 2 अक्षिपिदसर्थः। 3 पद्योर्मध्ये इत्याशयः। 4 छिछ इति बोध्यं छुङि पुमः प्रसङ्गात्। 5 वस्तुतस्तु 'पवनवज्ञात्पु (अतस्य' इस्वेव पाटः।

पाठा०—१ उन्तित. २ मद्रक्षाकुलः. ३ मूढः. ४ भागेन. ५ पापः क्रमेणः ६ विमिश्र. ७ अनवस्त-क्रीदण्ड. ८ उत्कूजन्तं तमाकृष्य. ९ अपगतासुम्. १० स्वब्पशरीरत्वादाः ११ अवशेषत्वादाशुपः, १२ तत्पक्षपुटान्तर. १३ उपरतमेनम्, १४ तातम्, १५ अन्तराले. १६ प्रवेशितः. १७ अङ्कदेशः अङ्कविलीनः १८ आयुपोऽवशिष्टतयाः १९ पवनवशसंपुज्जितस्यः; पवनवशासुजितस्य. २० पर्णराशेः, २१ निपतितम्.

येने मे नाशीर्यन्त । यावचासौ तस्मात्तरशिखरात्रावतरित तावदहमवशीर्णपैत्रसवर्णत्वादस्फुटोपलक्ष्यमाणमूर्तिः पितरसुपरतसुत्रच्य नृशंस इव प्राणपरिस्रागयोग्येऽपि काले बीलतया कालान्तरभुवः स्नेहरसस्मानभिक्षो जन्मसहभुवा भयेनेव केवलमभिभूयमानः किंचितया कालान्तरभुवः स्नेहरस्मानभिक्ष्यस्म विनिर्गतमात्मानं
दुपजाताभ्यां पक्षाभ्यामीषत्कृतीवष्टम्भो छुठित्रतस्ता ।
सन्यमानो नातिदूरवर्तिनः शवरसुन्दरीकर्णपूररचनोपयुक्तपह्यस्य संकर्षणपटनीकैच्छाययोपसन्यमानो नातिदूरवर्तिनः शवरसुन्दरीकर्णपूररचनोपयुक्तपह्यस्य संकर्षणपटनीकैच्छाययोपहस्त इव भैदाधरदेहच्छविम्, अच्छेः कालिन्दीजलच्छेदैरिय विरचितच्छद्स्य, वनकरिर्मदोहस्त इव भैदाधरदेहच्छविम्, अच्छेः कालिन्दीजलच्छेदैरिय विरचितच्छद्स्य, वनकरिर्मदोपसिक्तिकस्त्रस्य, विन्ध्याटवीकेशपाशिव्यभुद्धहतः, दिवाप्यन्धकारितशाखान्तरस्य, अप्रविप्रसूर्यकिरणमितगहनमपरस्थेव पितुकत्सङ्गमितमहत्तसमालविटिपनो मूलदेशमितश्रम् ।

खनपर्यमहाक्षम् । येनेति । येन पुण्येन, शुष्कपत्रराद्युपरिपातेन वा मे ममाङ्गानि नाशीर्यन्त न विगलितानि । यावचासौ शबरो यावता काळेन तस्मात् तरुशिखरादृक्षाप्राचावतरित नोत्तरित तावदहमवशीर्णानि विगलितानि यानि पत्राणि तैः सवर्णः सदशस्तस्य भावस्तत्वं तस्मादस्फुटमप्रकटसुपलक्ष्यमाणा दश्यमाणा मूर्तिराक्त-तिर्यस्यैवंभूतोऽहमतिमहतोऽत्युचस्य तमालविटपिनस्तापिच्छस्य मूलदेशं बुध्रप्रदेशमविशं प्रविष्टवानित्यन्वयः । उपेति । उपरतं व्यापनं पितरमुत्सुज्य त्यक्ता । क इव । तृशंस इव क्रूर इव प्राणपरित्यागे योग्य उचितस्त-सिननृद्धिपतुर्भरणे मरणमेवोचितिमिति योग्यता तस्मिन्नपि काले समये सित वालतयार्भकत्वेन कालान्तरेऽप्र-बुद्धवयोवस्थाविशेषे शयनासनभोजनादिषु यः स्नेहस्तद्विषयको रसस्तस्थानभिज्ञस्तद्शाता । किं कियमाणः । जन्मेति । जन्मसहभुवा उत्पत्तिसमयादारभ्य समुत्पन्नेन भयेनैव भियैव केवळं सर्वतोभिभूयमानः पीड्य-मानः । पुनः की दक् । किंचिदिति । किंचिदीषदुपजाताभ्यां निष्पन्नाभ्यां पक्षाभ्यां छदाभ्यामीषरकृतोऽव-ष्टम्म आधार आश्रयो यस्य सं तथा। कि कुर्वन् । छठिषतस्ततो भूमौ पतन् । कृतान्तेति । कृतान्तो यमस्तस्य मुखमिव मुखं यस्पैवंभूतात्कुहरात्सुषिराद्विनिर्गतं निःस्तमात्मानं खं मन्यमानो ज्ञायमानः । अथ तमाळं विशेषयणाह—नातीति । न प्रतिषेषे । अतिदूरवर्ती दिवष्टप्रदेशस्थायी तस्य । शबरेति । शबराणां भिल्लानां सुन्दर्यः स्त्रियस्तासां कर्णपूराणि कर्णाभरणानि तेषां रचना विनिर्मितिस्तत्रोपयुक्ताः सोपयोगिनः पल्लवा यस्य स तथा तस्य । संकर्षणेति । संकर्षणो बलभद्रः । 'संकर्षणः प्रियमधुर्बलरौहिणेयौ' इति कोशः । तस्य पटो वस्त्रं तस्य नीला छाया कान्तिस्तया, गदाधरो विष्णुस्तस्य देहच्छविं शरीरदीप्तिमुपहसत इबोपहासं कुर्वत इव । अच्छेरिति । अच्छेर्निर्मलैः कालिन्दी यमुना तस्या जलं पानीयं तस्य छेदाः खण्डानि तैरिव विरचितानि निर्मितानि छदानि पत्राणि यस्य स तथा तस्य । वनिति । वनकरिणामरप्यहित्तनां मदा दानानि तैरुपसिक्तानि सिश्चितानि किसलयानि यस्य स तथा तस्य । विन्ध्येति । विन्ध्यादवी दण्डकारण्यं तस्याः केशपाशः केशकलापस्तस्य श्रियं शोभामुत्प्रावल्येन बहतो दधतः । दिवापीति । दिवापि दिवसेऽपि अन्धकारितं जातान्धकारं शाखान्तरं शालान्तरं यस्य स तथा तस्य । कीदशं मूलदेशम् । अप्रविष्टिति । अप्रविष्टा नान्तर्गताः सूर्यस्य रवेः किरणा यसिन्स तम् । अतीति । अतिशयेन गहनमपर्याप्तावकाशम् । कस्येव । अपरस्येव भिन्नस्येव पितुरभयदातुरुत्सन्नं कोडम् ।

टिप्प०—1 कालान्तरे शैशवं विहाय अन्यसिन् यौवनादिषु भवति तादशस्य सेहरसस्य । स्नेहो हि सुखदुःखानुभवोत्तरं वाल्यात्परमेवोत्तवति, न बाल्ये इत्याशयः । टीका तु भ्रामिकैव । 2 जानिक्षत्यर्थः । 3 तद्वत् नीला या छाया तया, इत्यर्थ उत्पितः ।

पाठा०—१ मे थेन. २ नावाशीर्यन्त. ३ पर्णे. ४ वालकतया. ५ कृतगमनावष्टम्भः. ६ नील-च्छायम्; नीलदलच्छाययाः, नीलया छाययाः ७ गदाधरच्छविम्. ८ मदसलिलेरिवोपसिक्तः; मदसलिलेरिव संसिक्तः ९ उद्गहन्तः.

अवतीर्य च स तेन समयेन श्चितितलिवर्षकीर्णान्संहृत्य ग्रुँकशिश्न्तेकलतापाशसंयताना-बध्य पर्णपुदेऽतित्वरितगमनः सेनापतिगतेनेव वर्त्मना तामेव दिशमगेच्छत्। मां तु लब्धजी-विताशं प्रत्यपितृमरणशोकशुष्कहृद्यमतिदूरपात्तादार्यासितशरीरं संत्रासजाता सर्वोङ्गोपता-पिनी बलवती पिपासा परवशमकरोत्। अनया च कालकलया ग्रुदूरमतिकान्तः स पापक-दिति परिकलय्य किंचिदुन्नमितकन्धरो भयचिकतया दृशा दिशोऽवैलोक्य तृणेऽपि चलति पुनः प्रतिनिवृत्त इति तमेव पदे पदे पापकारिणमुत्येश्वमाणो निष्कम्य तस्मात्तमालतेर्थ-मूलात्सलिलसमीपं सेंतुं प्रयत्नमकरवम्।

े अजातपक्षतया नातिस्थिरैतरचरणसंचारस्य मुहुर्भुहुर्भुखेर्नं पततो मुहुस्तिर्थिङ्गपतन्तमात्मान-मेकया पक्षपाल्या संधारयतः क्षितितल्रसंसर्पणभ्रमातुरस्यानभ्यासवशादेकमपि दत्त्वा पद-

अवेति । अवतीयोंत्तीर्य स शबरस्तेन समयेनेति तत्कालेन क्षितितले पृथ्वीतले विप्रकीर्णानितस्ततः पर्यस्ताच्युकिशिश्र्न्कीरपाकान्संह्रस्वैकीकृत्व । कीहशान् । एकाह्रितीया या लता वल्ली तल्लक्षणो यः पाशो बन्धनरक्षुस्तेन
संयतान्बद्धानेवंभूतान्पणेपुट आबध्य बन्धनं कृत्वातित्वितितमितिशीघ्रं गमनं यस्य स तथा । सेनेति । येन सेनापतिर्गतस्तेनैव वर्त्तना मार्गेण तामेव दिशं सेनापतिग्रहीतामेव कक्षभमगच्छदगमत् । मां त्विति । तु पुनर्थे ।
मां पिपासा तृद्ध परवशं परायत्तमकरोदित्यन्वयः । इतो मां विशेषयन्नाह—लब्धित । तहमनादेव लब्धा प्राप्ता
जीविताशा प्राणधारणसंभावना येन स तम् । प्रत्यग्रेति । प्रत्यग्रेति । अतिदूरपाताइविष्ठतरप्रदेशपतनात् । तहस्तिन शुष्कमनाई संकुचितं वा हृदयं चित्तं यस्य स तम् । अतीति । अतिदूरपाताइविष्ठतरप्रदेशपतनात् । तहस्तादिति शेषः । आयासितं परिश्रमितं शरीरं यस्य स तम् । तृषं विशेषयन्नाह—संत्रास्तिते । संत्रासेन भयेन
जाता समुत्पन्ना । सर्वेति । सर्वाणि समप्राण्यक्वानि हस्तप्रमृतीन्युपतापयिति पीडयतीत्येवंशीला बलवती बलोपजाता समुत्पन्ना । सर्वेति । सर्वाणि समप्राण्यक्वानि हस्तप्रमृतीन्युपतापयिति पीडयतीत्येवंशीला बलवती बलोपचति परिकलम्य विशेषया । अनयोति । किचिदीषदुन्नमितोध्वांकृता कन्धरा ग्रीवा येन स तथा । मयेति ।
भयेन भीत्रा चिकता त्रस्ता या हक्तया दिशोऽवलोक्य निरीक्ष्य तृणेऽिप यवसेऽिप चलित कम्पति सिति पुनः
प्रतिनिश्तः प्रसागत इति तमेव शबरमेव पदे पप्तकारिणं कल्मषकारिणमुरप्रेक्षमाण उत्पर्श्यमानो निष्कम्य
बहिनिर्गत्व । कस्मात् । तसात्तमालतहतलम्लात्तापिच्छवृक्षाधःस्यलात्सिललसमीपं जलोपान्तं सर्तु गन्दुं प्रयत्न
प्रयासमकरवमकाषम् ।

अथ च सम मनस्येवमभूदिखन्वयः । तं विशेषयन्नाह—अजातेति । अजातावनुत्पन्नो यो पक्षो छदौ तयोभीवस्तता तया न विद्यतेऽतिस्थिरतरश्वरणयोः क्रमयोः संचारः स्थापनयोग्यता यस्य स तथा । तस्य किं कुर्वतः । मुहुर्मुहुर्वारंवारं मुखेनाननेन पततः पतनं कुर्वतः । मुहुर्वारंवारं तिर्यक्तिरश्चीनं निपतन्तं अदयन्त- मात्मानमेकया केवलया पक्षपाल्या छदसंह्त्या संघारयतः पतनाद्रक्षां विद्यतः । क्षितीति । क्षितित्र संसर्पणं गमनं तस्माद्यो अमो भ्रान्तिस्तेनातुरस्य पीडितस्य । अभ्यासंति । अभ्यासः पुनः पुनः करणं

टिप्प०—1 कम्पमाने इत्यर्थः । 2 आशङ्कावशात्पश्यक्षित्यर्थः । 3 वस्तुतः-संसर्पणश्रमातुरस्रेत्येव पाठ उचितः ।

पाठा०—१ अवतीर्य सः. २ विकीणीन्. ३ तान्धुकः ४ आविध्यः ५ अन्वगन्छतः ६ पातायासितः ७ जात-वेपशुम्; जातसर्वोङ्गः ८ आक्रान्तः ९ विळीक्यः १० तरुतळमूळातः ११ उपसर्त्तमः १२ अजातपक्षया चः अनुपर्जात-पक्षतयाः १३ स्थिरचरणः १४ अथोमुखेनापततः १५ अमाः

मनवरतमुन्मुखस्य स्थूलस्थूलं श्वेसतो धूलिधूसरस्य संसर्पतो मैम समभून्मनिस—'अतिक-ष्टांस्ववस्थास्विप जीवितनिरपेक्षा न भवन्ति खलु जगित शाणिनां श्रृंष्टत्तयः । नास्ति जीविता-दन्यद्भिमत्तरिमह जगित स्विजन्तूनाम्, एवमुपरतेऽपि सुगृहीतनाम्नि ताते यदहमविकले-निद्रयः पुनरेव प्राणिमि । धिङ्मामकरूणमैतिनिष्ठरमकृतज्ञम् । अहो सोढिपिर्दैमरणशोकदा-रुणं येन मया जीव्यते, उपकृतमि नीपेक्ष्यते, खलं हि खलु मे हृदयम् । मैया हि श्लोका-नत्तरगतायामम्बायां नियम्य शोक्षेवेगमा प्रसविवसात्परिणतवयसापि सैता तैस्तैरुपायैः संव-धनक्षेश्मतिमहान्तमिष स्नेहवशादगणयता र्थत्तातेन परिपालितस्तत्सर्वमेकपदे विस्धृतम् । अतिकृपणाः खल्वमी प्राणाः, यदुपकारिणमिष तैति काि गच्छन्तमद्याि नानुगच्छन्ति, सैर्वथा न कंचिन्ने खलीकरोति जीवितनुष्णा, थैंदीहगवस्थमिष मैनियमायासैयित जला-

तदभावनशादेकमपि पदं चरणं दत्त्वा निवेश्यानवरतं बहुकालमुन्मुखस्योध्वीननस्य स्थूलस्थूलं यथा स्यात्तथा श्वसतः श्वासमोक्षणं कुर्वतः । एतेनैकपदस्थापनेति श्रमबाहुत्यं व्यज्यते । धूली रेणुस्तया धूसरस्य धूमवर्णस्य । किं कुर्वतः । संसर्पतः प्रचलतः । चिन्तां विष्रुणोति ममेति । मम मनस्येवं समभूत् । तदेव दर्शयित-खिटवित । खुळु निश्चयेन जगति लोकेऽतिकष्टमतिकृच्छं याखेवंविधाखनस्थासु दशासु प्राणिनां जीवानां प्रवृत्तयः प्रवर्तनरूपाः किया जीवितं प्राणितं तत्र निरपेक्षा गतस्पृहा न भवन्ति न स्यः । इह जगत्यसिक्षोके सर्वजन्त्नामेन सर्वप्राणिनामेव जीविताद्म्यिकमप्यभिमततरं वाञ्छिततरं नास्ति । तत्रार्थे हेतुमाह - यदहमिति । यद्यस्मात्कार-णात्सगृहीतं सर्वदा महणयोग्यं नाम यसैवंभूते ताते पित्युपरतेऽपि मृतेऽप्यविक्खानि विषयमहणसमर्थानीन्द्रियाणि यस्यैवंभूतोऽहं पुनरेव सांप्रतमेव प्राणिसि जीवामि अतो मां धिगस्तु । अत्र धिग्योगे मामिति द्वितीया । मां विशेषयनाह—अकरुणेति । अकरणम् । निर्धृणमित्यर्थः । अतिनिष्ट्रमतिकृरम् । कृतं जानातीति कृतज्ञं न कृतज्ञमकृतज्ञम् । अहो इति । अहो आश्चर्ये । सोढः क्षमितो यः पितृमरणशोकस्तेन दारणं भीषणं यथा स्यात्तथा मया जीव्यते तेन बहुकालमुपकृतं तदपि नापेक्ष्यते । तस्याप्यपेक्षा न कियत इति भावः । खिल्विति । खलु निश्चयेन । मे सस हृद्यं चित्तं खलं पिशुनम् । उपकारानभिज्ञत्वादिति भावः । सयेति । हि निश्चितम् । मया तत्पूर्वोत्तं सर्वमखिलमेकपद एकदैव विस्मृतमिखन्वयः । तिकामिखत आह - लोकान्तरेति । लोकान्तर-गतायां परलोकप्राप्तायामम्बायां जनन्यां शोकवेगं शोचनप्रवाहं नियम्य निरुध्य प्रसवदिवसान्मजन्मदिनादारभ्य परिणतं वयो यस्यैवंभतेनापि सता तैस्तैरुपायैः ध्वधानिद्रापिपासोपश्चमार्थप्रतीकारैः । संवर्धनके शामिति । स्नेह-वशात्पुत्रप्रीतिमाहात्म्यात् आतिमहान्तमप्यत्यायतमपि मत्संवर्धनक्केशमगणयता क्रेशेषु तद्गणनामकुर्वता । यदिति हेर्त्वर्थे । तातेन पित्रा परि सामस्येन पालितो दृद्धि प्रापितः । खलु निश्चयेन । अमी मे प्राणा अतिकृपणा अति-शयेन जीवितलोलुपा अतितुच्छाः । यदिति हेतौ । उपकारिणमप्यपकृतिविधायकमपि तातं पितरं काप्यनिर्दिष्टस्थले गच्छन्तं वजनतम्यापि सांप्रतमपि नानुगच्छन्ति नानुवजन्ति । सर्वथा जीविततृष्णा न कंचित्र खलीकरोति । द्वौ ननौ प्रकृतमर्थं सूचयत इति सर्वमेव खलीकरोतीत्यर्थः । यदीदगवस्थमपि शोकाकुलमपि मामयं जलाभिलाषः पानीयमहणाध्यवसाय आयासयति खेदं जनयति । च पुनर्थे । अहं मन्ये जाने । इयं मम सिळलपानबुद्धिर्जलपा-

पाठा०—१ मुहुर्मुहुः स्थूळस्थूळम्. २ निश्वसतः ३ ममाभूत्. ४ अध्यवस्थासु. ५ स्वजीवितः ६ सर्वप्राणिनास्. ७ दृत्तयः ८ जन्तूनामेवः ९ उपरते सुगृहीतः १० अतिनिष्ठरं विसोहः ११ मरणम्, १२ नापेक्षतेः १३ अहस्. १४ लोकान्तरसुपगतायाम्, १५ शोकावेगः १६ सता तातेन तैस्तैः. १७ महान्तः १८ यत्परिपालितः १९ विस्मृत-मिति. २० मे प्राणाः; मम प्राणाः. २१ तातमधापि गच्छन्तम्; तातमधापि कापि गच्छन्तम्; तातमध कापि यान्तम्, २२ सर्वथा कंचित्रः २३ कंचनः २४ यदीदृशावस्थर्, २५ मामावासयतिः २६ अभिळाषयतिः

भिलाषः । मन्ये चागणितपितृमरणशोकस्य निर्धुणतेव केवलिमयं मम सिललपान्बुद्धिः । अद्यापि दूरे एव सँरस्तीरम् । तथा हि—जलदेवतान्पुर्रेरवानुकारि दूरेऽचापि कलहंसिकहेतम् । अँस्फुटानि श्रूयन्ते सारसरसितानि । अयं च विप्रकर्षादाशामुखविसपणविरलः संचरित निलनीखण्डपिरमलः । दिवसस्य चेयं कष्टा दशा वर्तते । तथा हि—रिवरम्बरतलमध्यवर्ती स्फुरन्तमातपमनवरतमनलधूलिनिकरिमव विकिरित करैः, अधिकामुपजनयति देषम् ।
संतप्तपांसुपटलदुर्गमा भूरः । अतिप्रबलिपासावसन्नानि गन्तुमल्पमि मे नालमङ्गकानि ।
औप्रभुरस्यात्मनः । सीदित मे हृदयम् । अन्धकारतामुपयाति चक्षुः । अपि नाम खलो
विधिरनिच्छतोऽपि मे मरणभैं चैवोपपादयेत् ।

धें चिन्तयसेव मयि तसात्सरसो नाति^हरविनि तपोवने जाबालिनीम महातपा सुनिः

नधीः केवलं निर्शृणतैवाननुकस्पितेव । कीदृशस्य सम । अगणितेति । अगणितो न गणनविषयीकृतः पितृमरणशोको येन स तथा तस्य । आद्यापीयतागतेनापि सरस्तीरं कासारतदं दूर एव । तदेव दर्शयति—तथा दिति ।
जलेति । जलदेवतानां जलाधिष्ठात्रीणां नृपुराणां पादकटकानां यो रवः शब्दस्तदनुकारि तत्सादृश्यभाज्यद्यापि
कल्हंसिविहतं कादम्बकूजितमेतदूरे । तथा सारसरसितानि लक्ष्मणकूजितान्यस्फुटान्यव्यक्तानि श्रूयन्त आकर्ण्यन्ते ।
विप्रकर्षादिति । विप्रकर्षादूरादाशामुखेषु दिग्वदनेषु विसर्पणं प्रसरणं तेन विरलो न्यूनो निलनीखण्डपरिमलः
कमलवनामोदः संचरतीतस्ततः प्रसरति । कदान्वदारुणधर्माभाने मार्गसौलभ्यादूरेऽपि गन्तुं शक्यत इत्यत आह—
दिवसेति । विषसस्य वासरस्येयं प्रत्यक्षोपलभ्यमाना कष्टा दशा मध्यावस्था वर्तते । तदेव दर्शयति—तथा
दिति । रविः सूर्योऽम्बरतलमध्यवर्ती व्योममध्यगामी । अनवरतेति । अनवरतमिविच्छकं स्फुरन्तं दीप्यमानमातपं प्रकाशमनलधूलिनिकरमिव विद्वालिकासमूहमिव करैः किरणैविकरिति क्षिपति । अधिकां तृषां पिपासामुपजनयति निष्पादयति । संतप्तमुण्णं यत्पांसुपटलं धूलिसमूहस्तेन दुर्गमा दुःखेन गन्तुं शक्या भूः पृथ्वा । अतीति ।
अतिप्रबलाऽत्यधिका या पिपासोदन्या तथावसन्नानि खिन्नानि मे ममाङ्गकानि शरीरावयवा अल्पमिप खल्पमि
गन्तुं नालं न समर्थानि । कि बहुनात्मनो देहेन्द्रियसंघातस्याध्यप्रभुरसमर्थोऽस्मि । अस भुवि' धातुः । लडुन्तमैकवचनम् । देहेन्द्रियादिकमपि स्वाधीनं मे नास्तीति भावः । मे मम हद्यं सीदत्यवशीर्यते । चश्चरिप नेत्रमप्यन्धकारतां तिमिरैतामुपयाति प्राप्नोति । अन्धकाराकुलं भवतीत्यधैः । नामेति कोमलामन्त्रणे । अधेत्यानन्तर्थे । खलः
अञ्चाकरणाद्वुर्जने विधिविधातानिच्छतोऽप्यसमीहमानस्यापि मे मम मरणं मृत्युमुपपैतद्येत्वर्यात् ।

इलोवं पूर्वोक्तप्रकारेण मथि चिन्तयलेव विचारयलेव यदभूत्तदाह—तस्मादिति । तस्मारपूर्वोक्तात्सरसोऽदूर-

टिप्प०—1 टीकाकारेण प्रायः स्थाने स्थान एव ताहशाः पाठाः परिमृहीता थे हि प्रन्थगुम्फनसरणितः सर्वथा विपरीताः । एतैहिं बाणसहशस्य महाकवेवाणी पङ्किलेव भवति । अत एव मूल-टीकयोर्विसंवादमनुचितमवगच्छक्कपि प्रन्थगौरवं मा नशदिति परिवर्तितवानस्मि । व्याकरणादिप्रमादाः शोधिता
अण्यविधिष्यन्त एवेति श्रम्थतां विवेकिभिरिति टिप्पणीकृत् । 2 अन्धं करोति इति अन्धकारस्त्रसम्
(अन्धताजनकरवम्) उपयातीत्याशयः । 3 अपि नाम मृत्युमुपपादयेत् ? इति मूलश्वतपाठानुसारं
खेदवशान्मनस्येव प्रशः ।

पाठा०—१ निर्धृणतयैव. २ द्रतः. ३ सरः. ४ नूपुरानुकारि. ५ विरुतमेतम्. ६ एतानि चास्कुटानि. ७ विप्रक्षांत्रः ८ चेयम्. ९ अतिकष्टा दशाः कष्टा च. १० तृष्म्. ११ आतपस्पर्शसंतप्तः १२ च भूमिः। १३ अलगम्भुरस्ति. १४ अथ. १५ एव. १६ अतिदूरः

प्रैतिवसित सा। तत्तनयश्च हारीतनामा ग्रुंनिकुमारकः सनत्कुमार इव सर्वविद्यावदातचेताः, सँवयोभिरपरेस्तपोधनर्कुमारकेरनुगन्यमानस्तेनैव पथा द्वितीय इव भगवान्विभावग्रुरितिजन्सितया दुर्निरीक्ष्यमूर्तिः, उद्यतो दिवसकरमण्डलादिवोस्कीणीः, तिडिक्किरिव रेचितावयवः, तप्तकनकद्रवेणेव बहिस्पलिप्तमूर्तिः, पिईंग्जावदातया देहप्रभया स्फुरन्त्या सवालातपिव दिवसं सदावानलिव वनग्रुपदर्शयन्, उत्तप्तलोहलोहिनीनामनेकतीथीभिषेकपृतानामंसस्थला-वलन्वनीनां जैटानां निकरेणोपेतः, स्तन्भितशिखाकलापः खाण्डववनदिधक्षया क्रतकपट-वंद्ववेष इव भगवान्यावकः, तपोवनदेवतानूपुरानुकारिणा धर्मशासनकटकेनेव स्काटिकेना-क्षवल्येन दक्षिणश्रवणविलेन्बना विराजमानः, सक्लविषयोपभोगनिवृद्धत्यर्थभ्रीपपादितेन

वृतिनि निकटस्थायिनि तपोवने तापसाधिष्ठितकानने । नामेति कोमलामन्त्रणे । जानालिनामा महदत्युप्रं तपो यस्यैवंभूतो सुनिर्ऋषिः प्रतिवसति स्म । निवासं कृतवानित्यर्थः । तत्त्वनयश्चेति । तस्य तनयः स्ततः । च पुनर्थे । हारीत इति नाम यस्पैवंविधः मुनिकुमारकः तापसकुमारकः । खल्पवया इत्यर्थः । तदेव पूर्वोक्तं पम्पा-भिधानं कमलसरः सिस्नासुः स्नातुमिच्छः । सन्नन्तस्नाधातो रूपम् । तत्रोपागमदित्यन्वयः । तमेव विशेषयन्नाह— सनत्क्रमारेति । सनत्क्रमारो वैधात्रस्तद्वदिव सर्वविद्याखवदातं छुदं चेतो मनो यस सः । सवयोभिरिति । सवयोभिः सदद्यवयोभिरपरैस्तद्भिन्नेस्तपोधनकुमारकैस्तापसद्यावरतुगम्यमानस्तेनेव पथा तेनैव मार्गेण । उपागम-दिति पूर्वेणान्वयः । द्वितीय इवैतद्भिन्न इव भगवाञ्ज्ञानवान्विभावसुरिवरसुरुष्ट हे तेजो विद्यते यस्यासाविति तेजस्वी तस्य भावस्तत्ता तया दुनिरीक्ष्या दु:खेनावलोकयिद्धं शक्या मूर्तिर्थस्य स तथा। उद्यत इति । उद्यत उदर्य कुर्वतो दिवसकरमण्डलात्सूर्थिबम्बादिव । उत्कीर्ण उक्षिख्य कर्षित इत्यर्थः । तिबद्धिरैरावतीभिरिव रचिता निर्मिता अवयवा यस्य सः । तम इति । तप्त उष्णो यः कनकस्य सुवर्णस्य दवो रसस्तेन बहिरपलिप्ता लिम्पिता मूर्तिः शरीरं यस सः । पिशक्केति । पिशक्का पीतावदाता निर्मेला एवंविधया स्फुरन्सा दीप्यमानया देहप्रभया शरीर-कान्त्या सहबालातपेन वर्तमानं दिवसं दिनसिव सहदावानलेन वर्तमानं वनं काननिवोपदरीयन्त्रकाशयन् । उत्तरिति । उत्तरामुण्णीकृतं यह्नोहं कालायसं तद्रह्नोहिनीनां रक्तानामनेकानि यानि तीर्थानि तेषामभिषेकः स्नानं तेन पतानां पवित्राणाम् । अस्तिति । अंसस्थलं भुजिशरःस्थानं तत्रावलम्बिनीनां वेह्नन्तीनां जटानां निकरेण सम्-हेनोपेतः सहितः । स्तिभिनेति । स्तिमिनतो बद्धः शिखाकलापो येन स तथा । खाण्डवेति । विह्वना जलो-दरअस्तेन ब्राह्मणरूपेण शैय्यागतेन खाण्डववनं दरधमिति असिद्धिः । दरधमिच्छा दिधक्षा तया कृतो विहितः कप-टेन पैदः स्पष्टो वेषो येनैवंभूत इव भगवान्पायको विहः । तपोवनेति । स्फाटिकेन स्फटिकमणिनिर्मितेनाक्षव-लयेनाक्षमालिकया विराजमानः शोभमानः । अक्षवलयं विशेषयन्नाह**—दक्षिणेति ।** दक्षिणोऽपसव्यो यः श्रवणः कर्णस्तत्रावलभ्विना । तपोचनिति । तपोवनदेवता तपोवनाधिष्ठात्री तस्य नूपुरं पादकटकं तद्मुकारिणा तत्सदशेन । केनेव । धर्मो विधिनिषेधादिरूपस्तस्य शासनमाज्ञा तस्य कटकेनेव वलयेनेव । सकलविषयस्य समयपदार्थस्य य उप-

टिप्प०—1 विद्युत्रिति स्पष्टोप्यथाँ जटिलीकृतो महात्मना । 2 श्वेतिकनान्नो नरपतेर्द्वाद्वाधिकै यागे सततहिन्नोंजनेन संजातमन्दान्निरिन्नरिपि तत्प्रतीकाराय विविधमहोषधिज्ञष्टं खाण्डववनं विरिन्ने-रुपदेशादुदरस्थीकर्तुमिच्छुः कृष्णार्जुनयोः साहाय्येन ब्राह्मणयेषः सन् ददाहेति महाभारतम् । 3 कृतः कपटेन बद्वचेषो ब्राह्मणरूपं येनेस्थेच मूलध्तपाठानुसारी अर्थः ।

पाठा०—१ प्रसवतिः २ तापसञ्जमारकः. ३ समानवयोभिः, समवयोभिः ४ कुमारैः ५ विरचिताः ६ आपिशङ्गः. ७ जटावलीनाम्. ८ पद्धवेषः. ९ अनुलिग्विनाः १० निवृत्तिः, ११ उत्पादितेनः

छलाटपट्टेके त्रिंसखेनेव भस्मत्रिपुण्ड्केणालंकृतः, गगनगमनोन्मुखबलाकानुकारिणा खर्भमार्गिमव दर्शयता सतत्मुद्रीवेण र्फटिकमणिकमण्डलुनाध्यासितवामकरतलः, स्कन्धदेशावलम्बना कृष्णाजिनेन नीलपाण्डुभासा तपस्तृष्णानिपीतेनान्तर्निष्पतता धूमपटलेनेव परीतमूर्तिः, अभिनविबससूत्रनिर्मितेनेव परिलघुतया पवनलोलेन निर्मासविरलपार्थकपंड्यसिव
गणयता वामांसावलम्बना यद्योपवीतेनोद्यासमानः, देवतार्चनार्थमागृहीतवनलताकुर्सुभैपरिपूर्णपणीपुटसनाथशिखरेणाषाढदण्डेन व्यापृतसव्येतरपाणिः, विधीणोत्खातामुद्रहता स्नानम्द्मुपजातपरिचयेन नीवारमुष्टिसंवधितेन कुशकुरुमलतायार्थमानलोलदृष्टिना तपोवनमृगेणीनुयातः, विटप इव कोमलर्थें स्कलावृत्तशरीरः, गिरिरिव समेखलः, राहुरिवासकृदास्ता-

भोगः परिभोगस्तस्मानिवृत्तिरुपरमस्तदर्थं तिन्निमित्तसुपपादितेन निहितेन । ललाटेति । ललाटपट्टकेऽलिक-फलके मनोवाकायलक्षणेन त्रिसस्येनेव भस्मत्रिपुण्ड्रकेन विभूतित्रितिलकेनालंकृतो विभूषितः । गगनेति । गगनगमने उन्मुखा ऊर्ध्वानना या बलाका विसकण्ठिका तदनुकारिणा तत्सदहोन स्वर्गमार्गीमव त्रिदिवपन्था-निमव दर्शयता प्रकाशयता सततं निरन्तरमुद्भीवेणोध्वेकन्धरेणैवंभूतेन स्फटिकमणिकमण्डछना स्फटिककु-ण्डिकयाध्यासितमाश्रितं वामकरतलं यस्य सः । स्कन्धेति । कृष्णाजिनेन कृष्णचर्मणा परीता व्याप्ता मूर्ति-र्थस्य स तथा। केनेव । धूमपटलेनेव दहनकेतनसमूहेनेन । कीटशेन । तपो मे भवत्विति तपस्तृष्णा तया निपीतेनेव । कीहरोन । अन्तः शरीराभ्यन्तरे निपतता प्रवेशं कुर्वता । कीहरोन चर्मणा । स्कन्धदेशेऽवलम्बत इत्येवंशीलं तत्तेन नीला पाण्डी च भा यस्य तत्तेन । अभीति । यज्ञोपवीतेन यज्ञस्त्रेणोत्प्राबल्येन भासमानी दीप्यमानः । केनेव । अभिनवं प्रत्यप्रं यद्विससूत्रं कमलनालतन्तुःस्तेन निर्मितेनेव रचितेनेव परिलघुतया परि सामस्त्येन स्वल्पतयाणुतया पवनेन समीरणेन छोलेन चपलेन। किं कुर्वता। निर्मासं पलरहितं विरल-मसंकीर्णं यत्पार्श्वकपज्ञरं पार्श्वगतास्थिसमुदायमिव गणयता तत्संख्यां कुर्वता । यज्ञोपवीतं विश्विनष्टि चाम इति । वामः सन्यो योंऽसः स्कन्धसत्तदवलम्बिना तदवस्थानशीलेन । अथ मुनि विशेषयन्नाह—वेयतेति । देवतार्चनार्थं परमेश्वरपूजार्थमा समन्ताद्वृहीतान्यात्तानि वनलताकुसुमान्यरप्यव्रततिपुष्पाणि तैः परिपूर्णं मृतं यत्पर्णेपुरं तेन सनार्थं सहितं शिखरं प्रान्तं यस्यैवंभूतेनाषाढदण्डेन व्यापृतो व्यापारयुक्तः सव्येतरो दक्षिणः पाणिईस्तो यस्य स तथा । तपोवनेति । तपोवनसंबन्धी यो मृगो हरिणः । जालेकैवचनम् । तेनानुयातोऽनुगृतः । किं कुर्वता मृगेण । विषाणं शृङ्गं तेनोत्खातामुत्खनितां स्नानमृदमाप्तवमृत्स्नामुद्रहता धारयता । मृगं विशेष-यन्नाह—उपेति । उपजातः समुत्पन्नः परिचयः संबन्धविशेषो मुनिभिः सार्थ यस्य स तथा तेन । नीवा-देति । नीवारो वनवीहिस्तस्य मुष्टिः प्रसिद्धा तया संविधितेन वृद्धि प्रापितेन । कुशेति । कुशा दर्भाः, कुसु-मानि पुष्पाणि, लता वतत्यः, ताभिरायास्यमाना खेदं प्राप्यमाणात एव लोला चपला दृष्टिर्यस्य स तेन । प्रकारान्तरेण मुनिपुत्रं विश्वानिष्ट विटप इति । विटपो वृक्षस्तद्वदिव । उभयोः सादश्यमाह कोम-लेति । कोमलं सुकुमारं यद्दल्कलं चोचं तेनावृतमाच्छादितं शरीरं यस्य स तथा । अस्यापि मुनित्वेन वल्कल-

टिप्प०—1 निष्पतता इत्येव मूळधतपाठ उचितः । तपस्तृष्णया धूमपटलं पूर्वं निपीतं तदनन्तरम् तत् मन्तः (अभ्यन्तरात्) निष्पतत् बहिनिंगेच्छदिवेत्युरप्रेक्षा । 2 एक एवासीन्मृगो न जात्या एक-वचनम् । विषाणोत्स्वातमृत्तिकां वहक्षेक एव मृगोऽनुगच्छति सा, न किल सर्वं मृगयूथम् । 8 मुनिकुमारधते कुशकुसुमादिपुटके तृष्णया वारंवारं चलनाद् दृष्टिरायासमनुभवतीत्याशयः।

पाठा०—१ पट्टे. २ त्रिसत्यकेन. ३ अनुकारिस्वर्गे. ४ रफाटिककमण्डछनाः ५ लीलयाः ६ अपगच्छताः निष्पतताः ७ अभिनविसः ८ पार्थः ९ अस्थिपद्मरः आपद्धरः १० कुम्रुमपूर्णः ११ विषाणिक्षित्वरः १२ चपास्य-मानः १४ वस्कः

दितसोमः, पद्मानिकर इव दिवसकरमेरीचिपः, नदीतटतरुरिव सत्तजलक्षालनविमेर्लजटः, करिकैलभ इव विकचकुमुद्दलशकलितदशनः, द्रौणिरिव कुपानुगतः, नक्षत्रराशिरिव चित्रमृगकुत्तिकाश्लेषोपशोभितः, धर्मकालदिवस इव क्षेपितबहुदोषः, जलधरसमय इव प्रशम्मितरजःप्रसरः, वरुण इव कृतोदवासः, हरिरिवापनीतनरकभयः, प्रदोषारम्भ इव संध्या-

धारित्वात्साम्यम् । निरिरिवेति । गिरिः पर्वतस्तद्वदिव । उभयोः साम्यमाह—समेखळ इति । सह मेखलया मौज्या वर्तते यः स तथा। पक्षे मेखलाद्रेर्मध्यभागस्तया सह वर्तमान इत्थर्थः। राह्रिवेति। राहः सेंहिकेयस्तद्वदिव । एतयोः साम्यमाह—असद्विति । असक्तविरन्तरमास्त्रादितः सोमो ज्योतिष्टोमयागसा-धनद्रव्यं येन स तथा। एतेनात्यन्तसोमयज्ञकारित्वं स्चितम्। पक्षेऽसकृद्वहुवारमात्वादितो प्रस्तः सोमश्चन्द्रो येनेति विग्रहः । पद्मिति । पद्मानां कमलानां निकरः समूहस्तद्वदिव । उभयोः साम्यमाह—दिवसेति । दिवसकरस्य सूर्यस्यातपभयान्मरीचीन्पाति रक्षति स तथा । पक्षे सूर्यविकासित्वात्सूर्यमरीचीन्पाति पिवति यः स तथिति विग्रहः । नदीति । नद्यास्तटिन्यास्तटं प्रतीरं तस्मिस्तरुर्धक्षसद्भवि । उभयोः सादश्यमाह—सत-तमिति । सततं निरन्तरं त्रिसायं जलेन पानीयेन क्षालनं तेन विमला जटाः सटाः यस्य सः । पक्षे सततजल-क्षालनेन विमला जटा अवरोहा यस्येति विग्रहः। करीति । करिणां हस्तिनां कलभित्रंशदब्दको गजस्तद्ध-दिव । जमयोस्तुल्यतामाह—विकचिति । विकचानि स्फुटानि कुमुदानि कैरवाणि तेषां दलानि पर्णानि तेषां शक्लानि खण्डासद्वित्तताः शुभा दशना दन्ता यस्येति स तथा । उभयसाम्यादभङ्गश्रेषः । द्वौणिरिवेति । द्रौणिरश्वत्थामा तद्वविव । उभयोः शब्दसाम्यमाह—क्रुपेति । कृपा दुःखहानेच्छा तयानुगतः सहितः । पक्षे कृपः कृपाचार्यस्तेनोपगत इति विज्ञहः । नक्षज्ञिति । नक्षत्राणां तारकाणां राशिः समूहस्तद्वदिव । अनयोः साम्यमाह—चित्रेति । चित्रमृगस्य कृतिका चर्म तेनाश्चेषः संबन्धस्तेन उपशोभितः शोभां प्राप्तः । पक्षे चित्रा त्वाष्ट्री, मृगो मृगशिरः, कृतिका प्रसिद्धा, आश्वेषा सार्पा, ताभिरुपशोभितः । घर्मेति । धर्मकाल उष्ण-कालकास्य दिवसो दिनं तद्वदिव । उभयोः साम्यमाह-क्षिपत इति । क्षपिताः क्षयं प्रापिता बहुवो दोषा रागादयो ग्रेन सः । पक्षे क्षपिता बह्वी दोषा रात्रियेनेति विप्रहः । जलेति । जलधरसमयः प्रावृद्धालस्तद्वदिव । जभयोस्त्र तथतामाह — प्रशामितिति । प्रशामितः शान्ति प्रापितो रजः प्रसरः प्रवर्तकराणव्यापारो येन सः । पक्षे अज्ञामितो रजःप्रसरो धृलिविस्तारो येनेति विग्रहः । **यरुण इति ।** वरुणः प्रचेतास्तद्वदिव । उभयोः साम्यमाह— कतोदेति । कृतो विहित उदवासो व्रतविशेषो येन सः । पक्षे कृत उदकेष वासो निवासो येनेति विप्रहः । उदकस्योदादेशः । हरिरिति । हरिरिव कृष्ण इव । उभयोरैक्यमाह-अपनीतेति । अपनीतो दूरीकृतो नरको हुर्गतिः तद्भयं येन सः । पक्षे नरकनाम्नो दैत्यस्य भयं येनेति विग्रहः । प्रदोषेति । प्रदोषो यामिनीसुखं तस्यारम्भः आरम्भरतद्वदिव । उभयोरैक्यमाह - संध्येति । संध्या दिवसरजन्योः संधिरतद्वत्पिङ्गठा तारैव तारका कनीनिका यस्य स तथा। इदं महापुरुषोपलक्षणम् । तदुक्तमन्यन- 'ग्रहोऽपि चकवर्ता स्थात्पीततार-कचक्कषि' इति । पक्षे संध्याकृता पिङ्गला तारका यस्मिन्निति वित्रहः । प्रभातेति । प्रभातं प्रत्यपस्तस्य कालः समयस्तद्वदिन । उभयोः साम्यमाह-बालेति । वालो यः सूर्यस्तस्यातपः । बालश्वासावातपो वा । प्रकाशस्तद्वत्कपिलः पिङ्गलः । पक्षे बालातप उद्गमनसमयवद्यीतपस्तेन कपिलः पिङ्गलः । पीतरक्त इत्यर्थः ।

टिप्प०—1 सूर्यरश्मीन् पिबति ऊर्ध्यमुखः सन् असते इति हारीतपक्षे, 'श्रीको पञ्चाम्निमध्यस्थो वर्षामु स्थण्डिलेशयः' इति तपश्चरणनियमात् । पूर्णविकासार्थं सूर्यरश्मीन् पिबति बाद्त्ते इति पद्मिकरपक्षे । दीकार्थस्तु विचारणीयः । 2 विमला जटा लमकेशा यस्य सः (मुनिः), विमला मृत्तिकाहीना जटा मूलं यस सः (तरः) 'मूले लमकचे जटा' इत्यमरः । 3 रजोगुणव्यापारः कामादिर्थेन (मुनिपक्षे) । 4 संध्यया संध्याकालवर्णेन पिङ्गलासारका नक्षत्राणि यस्मिक्तित्यर्थः ।

पाठा०-१ दिनकर, २ विरल, ३ करम, ४, विशेषा, ५ क्षयितदोष:

पिक्नेस्थतारकः, प्रभातकाल इव बालातपकिष्ठः, रिवर्थ इव हैढिनियमिताक्षचकः, सुराजेव निगृद्धमन्नसाधनक्षैपितविष्ठहः, जॅलिचिरिव करालशङ्क्षेमण्डलावर्तगर्तः, भगीरथ ईवासकृदृ-ष्टगङ्गावतारः, भ्रमर इवासकृदनुभूतपुष्करवनवासः, वनचरोऽपि कृतमहालयप्रवेशः, असं-यतोऽपि मोक्षार्थी, सामप्रयोगपरोऽपि सततावलिन्वतदण्डः, सुप्तोऽपि प्रबुद्धः, संनिहितने-त्रद्वयोऽपि परित्यक्तवामलोचनस्तदेव कमलसरः सिस्नासुरुपागमत्।

रविरथ इति । रवेः सूर्यस्य यो रथः स्यन्दनस्तद्वदिव । जमयोः साम्यमाह—अक्षेति । दृढं यथा स्यात्तथा नियमितं निबद्धमक्षाणिमान्द्रियाणां चकं समूहो येन सः । पक्षे दृष्ठे नियमिते अक्षचके यस्मिनिति विग्रहः । तत्राक्षो मध्यप्रदेशः । चकं प्रसिद्धम् । सुराजेविति । सुष्ठु शोभनो यो राजा नृपतिस्तद्विय । तयोः साम्यमाह - निगृहेति । निगृहं रहो यन्मन्त्रसाधनं देवताराधनं तेन क्षपितः कृशतां नीतो विग्रहः शरीरं येन सः । पक्षे निग्होऽतिगुप्तो मन्त्रो रहस्यालोचनं साधनं गजाश्वाद् ताभ्यां क्षपितः क्षयं नीतो विग्रहः शत्रजनितक्केशो येनेति विग्रहः । जलनिधिरिति । जलनिधिः समुद्रस्तद्वदिव । उभयोः साद्दरमाह-करालेति । करालं यच्छङ्कमण्डलं भालश्रवीन्तरं तत्रावर्तेन गर्ती यस्य स तथा । तादशावर्तश्च महातपिसल-क्षगम् । पक्षे कराळानि जिह्नानि यानि शङ्कमण्डळानि घोडशावर्तवृन्दान्यावर्तः पयसां अमश्च एते गर्ते अगा-धप्रदेशे यस्येति विग्रहः । सगीति । भगीरथः सगरप्रपौत्रस्तद्वदिव । उभयोः साहश्यमाह-अस्तरुद्विति । असकुन्निरन्तरं दृष्टोऽवलोकितो गङ्गाया अक्तारो घट्टो येन सः । 'घट्टस्तीर्थावतारे' इति कोशः । पक्षे अर्संकृत् दृष्टो गङ्गाया अवतारः प्रभवो येनेति विग्रहः। **भ्रमर इति ।** अमरो मधुकृत्तद्वदिव । उमयोः साम्यमाह — असकृ दिति । असकृद्वारंवारमनुभूतोऽनुभवविषयीकृतः पुष्करं जलं तेन सहितं यद्वनं तत्र वासो वसतिर्थेन सः । पक्षेऽनुभूतः पुष्करवनं कमलखण्डस्तत्र वासो येनेति विग्रहः । वनेति । वने चरतीति वनचरः । एवंभूतोऽपि कृतो महालयेषूचैस्तरगृहेषु प्रवेशो थेनेति विरोधः । परिहारपक्षे महालयो ब्रह्मणि लयः । तदुक्तम्—'अधोमुख्या कुण्डलिन्योर्ध्व मुखे कृते सति ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं नीतायां तस्यामेकान्तेनाव-स्थानं ब्रह्मणि लयः' इति । यद्वा महालयो मोक्षस्तत्र कृतवसतिरित्यर्थः । असंयतेति । असंयतोऽसंयमवा-निप मोक्षार्थी मोक्षाभिलाषुक इति विरोधः। तत्परिहारपक्षेऽसंयतोऽबद्धोऽपीखर्थः। 'संदानितः संयत्रश्व' इत्यभिधानचिन्तामणिः । सामेति । साम सान्त्वनं तत्प्रयोगपरोऽपि मैत्रीप्रयोगतत्परोऽपि सततं निर-न्तरमवलिम्बत आश्रितो दण्डो राजदेयद्रव्यं येनेति विरोधः । तत्परिहारपञ्जे सामवेदप्रयोगपरोऽपि सततम-बलम्बितो दण्डो यष्टियेंनेति विग्रहः । सुप्ता इति । सुप्तोऽपि निद्रितोऽपि प्रवृद्धो जाग्रदवस्थ इति विरोधः । परिहारपक्षे सुष्टु शोभना प्ताः जटा यस्येति विग्रहः । लक्ष्यं च-'राजा राजाचिताङ्केरनुपचितकलो यस्य चूडामणित्वं नामा नागात्मजार्धं न भसितधवलं यद्वपुर्भूषयन्ति । मा रामारागिणी भून्मतिरिति यमिनां येन बोऽदाहि मारः स प्ताः सप्ताश्वनुन्नारुणकरणिनभाः पातु बिश्रित्रेनेत्रः ॥' इति शृङ्गारतिलकटीकायाम् । तथा 'सन्नालिका सदाप्ता परिकरमुदिता' इति शोभनस्तुतौ लक्ष्यान्तरमपि। संनिहित इति । सम्यक्प्रकारेण निहितं स्थापितं नेत्रह्यं लोचनद्वयं येनैवंभूतोऽपि परित्यक्तं दृरीकृतं वामलोचनं येनेति विरोधः । परिहारपक्षे

टिप्प०—1 करालः उञ्चतावनतो यः शङ्कः तस्य मण्डलावर्तवत् (मण्डलाकारश्रमिरेखावत्) ना-भिगतों यस्य सः (मुनिः), करालशङ्कः बृह्च्छङ्कः मण्डलावर्तो मण्डलाकारेण जलश्रमश्र नाभिगर्तस्थाना-पन्नो यस्य सः (जलनिधिः), ततश्र 'मण्डलावर्तनाभिगतेः' हत्येव मूलपाठः समक्षसः । 2 भगीरथ इव दृष्टगङ्गावतारः । इत्येव पाठः समुचितः, भगीरथपक्षे असकृत्पदस्य स्वारस्याभावात् । 3 सुसो बाद्यविष-येषु निद्गितवत् असंपृक्तोपि प्रबुद्धः परमात्मविषयकज्ञाने जागरूकः 'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागितिं संयमी' । इति स्पष्टोर्थः । 4 परिस्यक्ता वामलोचना कामिनी येन सः इति स्पष्टोऽर्थः ।

पाठा०—१ पिश्कः. २ तियमितः इडसंधमितः ३ क्षयितः ४ जलिनः ५ नाभिगतैः. ६ इन दृष्टः ७ मधनारः का० ११

प्रायेणाकारणमित्राण्यतिकरुणाद्रीणि सैदा खलु भवन्ति सतां चेतांसि। यतः स मां तद-वस्थमालोक्य समुपजातकरुँणः सँमीपवर्तिनमृषिकुमारकमन्यतममज्ञवीत्—'अयं कथमपि शुक्तिशुरसंजातपक्षपुट एव तक्तिखरादस्मात्परिच्युतः । रयेनमुखपरिभ्रष्टेन वानेन भैवि-तव्यम् । तथा हि-अतिद्वीयस्तया प्रपातस्थालपशेषजीवितोऽयमामीलितलोचनो मुहुर्भेह-भुंखेन पतिति, मुहुर्भुहुरत्युल्वणं श्रीसिति, मुहुर्मुहुश्रञ्जपुटं विवृणोति, न शक्तोति शिरोधरां धारियतुम् । तदेहि । यावदेवायमसुभिर्न विसुर्च्यते, ताबदेव गृहाणेभैम् । अवतारय सिल-ळसमीपम्' इत्यभिधाय तेन मां सरसीरमनाययत् । 'वपस्त च जळसमीपमेकवैशनिहित-दण्डकमण्डलुरादाय खयं भीमामुक्तप्रयहाँगुँचानिताँगुँखमङ्ग्रस्या कतिचित्सलिलविन्दूनपा-ययत् । अम्भः श्लोद्कृतसेकं चोर्पंजातनवीनप्राणग्रुपतदप्रकृदस्य नैवनिलनीद्रस्य जलशिशि-

परिखक्तं वामं वकं लोचनमालोकनं यैनेखर्थः । यदा ब्रह्मचारित्वातपरिखक्तं वामायां मनस्विन्यां लोचनं येनेखर्थः । प्रायेणेति । प्रायेण बाहुत्येनाकारणिनित्राणि निदानन्यतिरेकेण प्रियकारीण्यतिश्येन करुणा परदुःख-प्रहाणेच्छा तयार्द्राणि खिन्नानि खळु निश्चयेन सदा सर्वकालं सतां सजनानां चेतांसि मनांसि भवन्ति। यतः स मनिसतो हारीताख्यो मां तदवस्थं कष्टदशापन्नमालोक्य निरीक्ष्य समुपजाता सम्यक्प्रकारेणोत्पन्ना करुणा कृपा यस्यैवंभतः समीपवर्तिनं निकटस्थायिनमृषिक्तमारकमन्यतमं सुनिस्रतमत्रवीदनोचत् । अयं प्रस्थातः कथमपि महता कष्टेन शुक्रिशशः कीरपोतोऽसंजातपक्षपुट एवासमुत्पन्नच्छद एवास्मानकशिखरा-ब्रुक्षप्रान्तात्परिच्युतः स्रस्तः । वाथवानेन कीरेण इयेनः सिञ्चानकस्तस्य मुखादाननात्परिञ्रष्टेन पतितेन भवि-तव्यम् । तदेव दर्शयति—तथा हीति । अतिद्वीयो द्राधीयस्तस्य भावस्तत्ता तथा प्रपातस्य प्रपतनस्याल्पं शेषमुद्धरितं यसिश्रेवंविधं जीवितं यस्यैवंभूतोऽयमामीलिते संकुचिते लोचने नेत्रे यस्य स तथा मुहर्भुहुर्वा-रेवारं सुखेन पति । अयं पक्षिणां जातिस्वभावः । सुहर्सुहरत्युल्वणसुत्कटं श्वतिति प्राणिति । सुहर्सुहश्वश्रुपुटं त्रोटीपुटं विकृणोति विकासयति । न शक्कोति न समर्थो भवति शिरोधरां ग्रीवां धारयितुं स्थापयितुम् । तदिति । तत् पूर्नोक्तहेतोरेह्यागच्छ । यावदेवायं यावत्कालमयं शिशुरसुभिः प्राणैर्न विमुच्यते न विश्लेषं प्राप्नोति तावदेव तावत्कालं गृहाणेमं शुक्तम् । अवतार्य प्रापय सलिलसमीपं पानीयसविधमिति पूर्वोक्तप्रका-रेणाभिधायोक्त्वा तेनर्षिपुत्रेण मां सरस्तीरं कासारतटमनाययत्प्रापयत् । उपरद्वस्य प्राप्य च जलसमी-पम । एकेति । एकदेशेऽन्यतरस्मिन्प्रदेशे निहितौ स्थापितौ दण्डकमण्डल् येन स तथा तत आदाय गृहीत्वा माम् । कीदराम् । आमुक्तः परिसक्तः प्रयत्नोऽन्नपानायनुकूलशारीरिकयारूपो येन स तम् । उत्तानितमूर्धी-कृतं मुखमास्यं येन स तम् । खयमात्मनाङ्गल्या कर्शाखया कतिचित्कियतः सिळळिबिन्दून्पानीयपृषतो-ऽपाययज्जलपानमकारयत् । अम्भसः पानीयस्य क्षोदेनै हस्तच्युतेन कृतो विहितः सेकः सिञ्चनं यस्य स तम् । शुक्रपोतं विशेषयचाह-उपेति । उपजाता नवीना नवाः प्राणा असवो यस्वैवंविधं मासुपतटं तटसमीपं

टिप्प०-1 प्रपातस्य अतिद्वीयस्तया प्रपतनस्थानस्य अतिदूरवर्तितयेत्याशयः। 2 श्वासान्युञ्जतीः सर्थः । ३ चूर्णवदतिसूक्ष्मिबन्दुच्छुरणेन, 'चूर्णे क्षोदः' इस्रमरः ।

पाठा, -१ च सदा भवन्ति सतां चेतांसि; सतां खंख भवन्ति सदा चैतांसि. २ दयः. ३ समीपतर. ४ प्रायो भनितन्यम्. ५ अस्यादपद्येषं जीवितम्. ६ वमति, ७ निश्वसिति. ८ विश्वुज्यते. ९ एनम्. १० उपसूर्य जल. ११ मुक्तं. १२ उन्नमितम्. १३ मन्मुखम्. १४ समुप्रजातप्राणम्; समुप्रजातप्रश्रम्. १५ नलिनीप्रहारसः.

रायां छायायां निधाय स्वोचितमकरोत्क्रानविधिम् । अभिषेकावसाने चानेकप्राणायामैपूतो जॅपन्पवित्राण्यघमर्षणानि प्रस्मममैदन्मुखो रक्तारविन्देनेलिनीपत्रपुटेन भगवते
सवित्रे दत्तवाधिमुद्दिष्ठम् । आगृहीतधोतधवलवन्कलश्च सँहज्योत्क्र इव संध्यातपः करतलनिर्धूर्मनविश्वद्सटः प्रस्मक्षानार्द्रजटेन सकलेन तेन मुनिकुमार्रकदम्बकेनानुगम्यमानो मां
गृहीत्वा तपोवनाभिमुखं शैनैरगच्छत् ।

अनतिदूरिमव गत्वा दिशि दिशि सदा संनिहितकुसुमभैक्षेताछतिलकर्तमाछहिन्ताछबकु-स्वहुरुरेसाछताकुरितनीसिकेरीकछापैस्रीस्टिकोध्रछवसीस्वक्ष्मभैक्षेत्रेसितचूतरेणुपटस्रैरसिक्च-

प्रस्ति जातस्य नवनितनिद्वस्य प्रस्त्रप्रिश्चनिपत्रस्य जलेन पेनिन शिशिरायां शितलायां छायायाम् । वैश-म्यायन इस्यिभा नाम यस्यैवंविषं छुकं निधाय स्थापनां छत्वैतद्दिभधानोऽयमिति स्लोचितं खस्योचितं योग्यं स्नानविधिमकरोदस्य । अभिषेकस्य स्नानस्यावसाने प्रान्ते । चः पुनर्थे । उदितष्ठदुियतो वभूवेस्यन्वयः । इसितं विश्वनिष्ठ—अनेकेरिति । अनेकेवेहुिभः प्राणायामैः प्राणयमैः पृतः पवित्रः । किं छुर्वन् । जपन्सम् रन् । कानि । अध्मर्षणान्यव्देवतास्तुतिरूपाणि 'सर्वेनसामप्यंसि जप्यं त्रिष्वधमर्षणम्' इति कोशः । कीहशानि । पवित्राणि स्वत एव विशदानि । कीहक् । उन्मुख अर्ध्वमुखः । निक्तिति । निलन्याः कमिलन्याः पत्रपुटेनाधारभूतेन प्रस्यमभैस्तत्कालग्रहीते रक्तारविन्दे रक्तकलेराधेयभूतेभगवते माहात्म्यवते सवित्रे श्रीस्- र्यायार्षं पृजां दत्ता वितीर्य । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । कीहक् । आग्रहीतेति । स्नानान्तरमाग्रहीतं स्वीकृतं धौतं क्षालितमत एव धवलं छुप्तं वल्कलं चोचं येन स तथा । सहज्योत्स्य इति । सह ज्योत्स्या कौमुया वर्तते यः स एवंभूतः संध्यातपः सायंकालीनस्र्यातप इव । करतलेति । करतलेन हस्ततलेन यिष्ठपूननमान् च्छाँटैनं तेन विशदा निर्मेला जटा सटा यस्य सः । प्रस्त्रं तत्कालं स्नानेनार्वार्द्वभित्ता जटा सटा यस्य सः । प्रस्त्रं तत्कालं स्वानेनार्वार्द्वात्वाय तपोवनाभिमुखं स्वाश्रमसंमुखं शनैनीतिवेगेनागच्छदन्वैतिष्ठत ।

अनितदूरिमव गत्वा । दिविष्ठं पन्थानमितिकम्थेखर्थः । अहमाश्रमं मुनिस्थानमपश्यिमिति दूरेणान्वयः । कीहशाम् । काननैर्वनैरुपगूढं व्याप्तम् । अथ वनविशेषणानि व्याख्यापयन्नाह—दिशित्यादि । दिशि-दिशि प्रतिदिशं सदा सर्वकालं संनिहितानि हस्तप्राह्याणि कुसुमफलानि येषां तैः । तालस्तृणराजः, तिलकः श्रीमान्, तमालखापिच्छः, हिन्तालो बृक्षविशेषः, बकुलः केसरः, एतैर्बहुलैर्टढैः । 'नीरन्ध्रं बहुलं दृढम्' इति कोशः । एलायाश्चन्द्रवालाया या लता बलयस्ताभिराकुलितो व्याप्तो नालिकेरीकलापो लाङ्गलीसमूहो येषु तैः । लोलाश्चपला लोध्रो गालवः, लवली लताविशेषः, लवङः श्रीसंज्ञः, एतेषां पलवा येषु तैः । जलितितानि बहिर्निर्गतानि चूतरेणुपटलान्याप्रपरागपुष्ठानि येषु तैः । अलिकुलानां भ्रमरसमूहानां झङ्कारेण झङ्कृति-शब्देन मुखरा वाचालाः सहकारा येषु तैः । आम्रेष्वितिसीरभो यः स सहकार इति पूर्वस्ताद्भेदः । अतो न पौनक्तयम् । 'आम्रश्वृतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः' इत्यमरः । उन्मदानि मदोन्मत्तानि यावि कोकिन

टिप्प०—1 सिल्लिन शीतलायामिलार्थः । 2 मास्फालनम् 'फटकारना' हिन्दी । 3 अन्नजत् इंत्याशयः । अनुपूर्वकस्य तिष्ठतेरत्र प्रहर्णे श्रामकम् ।

पाठा०—१ समुपन्तितम्; यथासमुपन्तितम्. २ अभिमताभिषेक. ३ पूजितः; पूतोऽपि. ४ जपन्नधमर्षणानि. ५ अर्ध्यम्. ६ आगृहीतथवलाः; आगृहीतथवलभौतः ७ सज्योत्कः. ८ निर्धृतिविशदः ९ कमण्डलुमापूर्ये कमलिक्षलकसुरभिणा शुन्तिना सरोवारिणा प्रत्यमः १० कुमारकः ११ शनैःशनैः. १२ पटलैः १३ ताली-तमालः १४ नारिकेलः १५ आलोलः १६ पुष्पैः १७ जल्लसत्.

ळकुलानि पिककुलानि तेषां कलापः समृहस्तस्य कोलाहलः कलकलो येषु तैः । उत्पुत्ना विकसिता याः केत-क्यो मालस्यसासां रजः प्रजः परागसमृहस्तेन पिजरैः पीतरक्तैः । पूर्गीलताः क्रमुकलता एव दोलाः प्रेङ्गास्ता-स्विधिक्ता आश्रिता वनदेवता अरण्याधिष्ठाच्यो देवता येषु तैः । पुनः कि कुर्वेद्भिः । अनवरतं निर-न्तरमनिलचलितं वायुधृतमतिधवलमतिपाण्डरं कुसुमनिकरं पुष्पसमूहसुत्सुजद्भिविकरद्भिः । किमिव । त्तारकावर्षमिवोर्कापातमिव । तदपि किचिदनिष्टस्य सूचकं भवति । इदमपि तथेत्पाह—अधर्मेति । अधर्मस्याशिष्टाचारस्य विनाशोऽभावस्तस्य पिशुनं सूचकम् । एतेन सर्वथाऽधर्माभावोऽत्रेति ध्वनितम् । संसक्ता अन्योन्यं मिलिताः पादपा वृक्षा येषु तैः । पुनः कीहशम् । दण्डकारण्यं प्रसिद्धं तस्य याः स्थल्यः स्थलभूमयस्ताभिरुपद्मोभितः द्योभां प्रापितः प्रान्तः पश्चाद्धागो यस्य स तम् । अतः स्थल्या विद्योषणानि-अचिकितेत्यादि । अचिकता अत्रस्ताः प्रचिकता गच्छन्तो ये कृष्णसाराः कृष्णम् गास्तेषां रातं दशरात-ग्रणितास्तेन श्राबळाभिः किमीराभिः। उत्फुळा विकसिता याः कमळिन्यो नळिन्यस्ताभिर्लोहिनीभी रक्ताभि-मीरीचनामा यो मायामृगस्तेनावछनानि छिनानि रूढवीरुधां संजातवष्ठीनां दलानि पर्णानि यासु ताभिः । दाशर्थी रामचन्द्रस्तस्य चापकोट्या क्षता उत्खाता ये कन्दा मूळानि तेभ्यो ये गर्ता भुवो बिवराणि तैर्विषमितस्चनीचतां प्राप्तं तलं यासु ताभिः। पुनः कीहराम्। मुनिभिः करणभूतैरग्रून्यमुपकण्ठं समीपं यस्य स तथा तम् । यथाक्रमं सुनीनां त्रीणि विशेषणानि व्याख्यापयनाह—आग्रहीतेति । आगृहीता आत्ताः समिध एधांसि, कुशा दर्भाः, कुसुमानि पुष्पाणि, मृदो मृत्तिका यैस्ते तथा तैः । अध्ययनेन वेदपारायणेन मुखरा वाचाला ये शिष्या विनेयास्तैरनुगतैः सहितैः सर्वतोऽभितः प्रविशक्किः प्रवेशं कुर्विद्धः । तद्भतपदार्थप्रदरीनपूर्वकं पुनर्विशिनधि-उत्कण्ठीति । उत्कण्ठिना हुलेखवता शिखण्डिमण्डकेन मयूरसमू-हेन श्रयमाण आकर्ण्यमानो जलेषु कलशपूरणध्वानः शब्दो यस्मिन्स तम् । अनवरतं निरत्ययमाज्येन सर्पिषा याहतिर्हवनं तया प्रीतैः संतुष्टैश्वित्रभावभिविद्विभिः सशरीरमेव सविग्रहमेव सुनिजनमृषिवर्गममर्लोकं स्वर्गलोकं निनीषुभिनेतुमिच्छ्मिरुद्धयमाना कम्पमाना या धूमलेखा दहनकेतनवीथी तस्यादछलेनावध्यमानो विरच्यमानः स्वर्गमार्गगमनसोपानसेतुरित्र स्वर्गस्य त्रिविष्टपस्य यो मार्गः पन्थास्तत्र गमनं तदर्थ सोपानसे-

टिप्प०—1 'केवडा' इति प्रसिद्धपुष्पानुकारि भिषामिदं क्रसुमस् । 2 नक्षत्रवृष्टिमिव इत्युचितोधैः, श्वेतानां पुष्पाणां तारकोपमितत्वात् । 3 उत्कण्डितेन शिखण्डिमण्डलेन श्रूयमाणो जलकलजापूरण-ध्वानो यसिन्, कलजापूरणध्वनौ मेघगर्जनश्रमात् मयूराणामुत्कण्डेलर्थः । ततश्र उत्कण्डितेत्येव पाटः समुचितः ।

पाठा०—१ कलालाप. २ केतकीकुसुममअरीरजः, केतकमजरीरजः. ३ वृष्टि. ४ पादपैरुपगूढम्. ५ सारसारज्ञः ६ खलकमिलिनी. ७ मारीजिः ८ प्रस्तृ ९ कन्दरः १० मृत्तिक्षःः ११ शिष्यागतैः १२ प्रसरक्रिः १३ अविशृत्यः १४ उरक्षण्ठः १५ मण्डलीमण्डलः

रिचोपलक्ष्यमाणम्, आसन्नवर्तिनीभिस्तैपोधनसंपक्षीदिवापगतकालुष्याभिस्तरङ्गपंपरासंकान्तरेविविम्बपङ्किभिस्तापसदर्शनागतसप्तर्षिमालाविगाद्यमानाभिरिव विकेचकुमुद्वनमृषजनमुपासितुमवतीर्णं प्रह्मणमिव निशासूद्रह्म्तीभिदींर्घिकाभिः परिवृतम्, अनिलावनमितशिँखराभिः प्रणम्यमानमिव वनलताभिः, अनवरतमुक्तकुसुमैरभ्यच्यमानमिव पादपैः, आबद्धपंत्रवाङ्गलिभिष्पास्यमानमिव विटपैः, उटजाजिरप्रकीर्णशुष्यच्छ्यामाकम्, उपसंगृहीतामलक्ष्वलिकिकेन्धूकद्लीलकुच्यूतपनसतालीफल्यम्, अध्ययनमुख्यच्छ्यनम्, अनवरतश्रवणगृहीतवषद्वारवाचालशुक्कुलम्, अनेकसारिकोद्धुष्यमाणसुब्रह्मण्यम्, अर्ण्यकुकुटोपमुज्यमा-

तरिवोपलक्ष्यमाणं व्यज्यमानम् । दीर्घिकाभिवीपीभिः परिवृतमावृतम् । अथ कमेण वाप्या विशेषणानि । आसन्नवर्तिनीभिः समीपसंस्थिताभिस्तपोधनैस्तापसैः संपर्कः संबन्धस्तरसादिवापगतकाळुष्याभिर्दरीभतमा-किन्याभिस्तरंगपरंपरासु कल्लोलवीथिषु संकान्ताः प्रतिविभिन्नता रविविम्बस्य सूर्यविम्बस्य पङ्कयो यास ताभिः तरङ्गपरंपरासु प्रतिविम्बपरंपरेखर्थः । तज्जनितशोभान्तरं वर्णयन्नाह्-तापसेति । तापस-दर्शनार्थमागता प्राप्ता या सप्तर्षिमाला तया विगाह्यमानाभिरिव विलोब्यमानाभिरिव । एतेन सप्तर्षाणां सूर्यप्रतिविम्बसाद्द्यं ध्वनितम् । किं कुर्वतीभिः । निशासु रात्रिषु विकचकुसुदवनं विनिद्रकैरववनसृषिजनं सुनिजनसुपासितुं सेवितुमवतीर्णसुपरिष्टादागतं प्रहगणमिन नक्षत्रैवृन्दमिवोद्दहन्तीभिर्धारयन्तीभिः । एतेन कुमुद्वनप्रहणयोः खच्छत्वसारूप्याद्रप्रकमुक्तम् । पुनः प्रकारान्तरेण तमेव विशेषतो विशिनष्टि—अनि-लेति । अनिलेति वायुनावनमितं शिखरं प्रान्तं यासां ताभिरेवंभूताभिवंनलताभिर्ण्यवश्लीभिः प्रणम्यमान-मिव नमिरक्यमाणिमव । अनवरते | अनवरतं सक्तानि असुमानि यैरेवंश्तैः पादपैर्वृश्चैरभ्यर्च्यमान निमव पुज्यमानिमव । आवरेह्न ति । आवद्धा रचिताः पह्नवा एवाइलय एवंभूतैर्विटपैर्वृक्षैर्रुपासमानिमव सेव्यमानमिव । उटजेति । उटजाजिरेषु पर्णशालाङ्गणेषु प्रकीर्णा विक्षिप्ताः शुष्यन्तः शोषं प्रामुवन्तः स्था-माका धान्यविशेषा यस्मिन्स तम् । उपसंगृहीतेति । उपसंगृहीतान्यात्तान्यामलकं धात्री, लवली लता-बिरोष:, कर्कन्धूर्वदरी, कदली रम्भा, लक्क्चो वृक्ष्विरोष:, चूत आम्र:, पनसः प्रसिद्ध:, ताली तृणराजः, एतेषां फलानि यस्मिन्स तम् । अध्ययनेति । अभ्ययनेन वेदपठनेन सुखरा वाचाला बढ्जना ब्रह्मचा-रिजना यस्मिन्स तम् । अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं श्रवणगृहीताः श्रुतिमात्रेण शिक्षिता ये वषद्भा-रशब्दासौर्वाचालं शुक्कुलं यस्मिन्स तम् । अनेकिति । अनेकिभिः सारिकिभिः पीतपादाभिरुद्धच्यमाण-मुचै:खरेण पत्रमानं सुब्रह्मण्यं वेदो यस्मिन्स तम् । अरण्येति । तत्कुक्देश्वरणायुधैः उपभुज्य-

द्विष्प्o—1 सशरीरमेव मुनिजनम् अमरलोकं निनीषुभिः आहुतिश्रीतैश्चित्रभानुभिः धूमलेखाच्छलेन आवध्यमानः स्वर्गमार्गगमनाय सोपानरूपः सेतुः यत्र तमिव उपल्ड्यमाणम् । अग्नीनां वायु-कम्पता अर्थगामिनी धूमपिक्कर्मुनीनां सशरीरस्वर्गगमनार्थं सोपानभूता । हयोळोकयोः संयोजिकेति सेतु-स्थानापन्नेति उत्प्रेक्षाश्चायः । एवं च 'सेतुसिवोपल्ड्यमाणम्' इत्येव पाठः समुन्तिः । मूल्टीकयोर्दिनं संवादो मा भूदिति नास्पाभिः शोधितः । नीरक्षीरिवविकिभिष्टीकातः सारमात्रं प्राह्ममिललम् । 2 ऋषिजनमुपासितुम् अवतीर्णं नीचैरागतं प्रहगणमिव स्थितं कुमुद्वनमुद्रहन्तीभः । कुमुद्दानि मन्ये जाबाल्यादिमुनीनां सेवाये समागतानि नक्षत्राण्येव सन्तीत्युत्पेक्षा । इवशब्ददर्शनेषि 'सारूप्याद्रप्रकम्' इति टीका तु अलंकारशास्त्रस्पर्भञ्जरूपा । ३ विटपैः शासाभिरित्युनितोर्थः । शासायैत्वाद्विटपसा । 'पाइपैः' इति तु पूर्व प्रोक्तमिष ।

पाठा०—१ तपोवनः २ रविपङ्क्तिभः, ३ अतिविकचः ४ शिखाभिः, ५ पङ्क्षपुटाञ्चलिभिः, ६ कवङ्गक्राक्षैन्धूः ७ चूततालपलम् ; ताळचूतपलमः

नवैश्वदेवबिलिएडम्, आसन्नवापीकछहंसपोतभुज्यमाननीवारबिलम्, एणीजिह्वापछ्योपिल-ह्यमानमुनिवाळकम्, अग्निकार्यार्धदग्धिमसंमिसायमानसंमित्कुशकुसुमम्, उपलमग्रनौिलके-रसिक्तग्धिशिलातलम्, अचिरक्षुणणवस्कलरसपाटलभ्तलम्, रक्तचन्दनोपिलप्तादित्यमण्डं-लक्तिहितकरवीरकुसुमम्, इतस्ततो विक्षिप्तभस्मलेखाँकृतसुनिजनभोजनभूमिपरिहारम्, परिचितशाखामृगकँराकृष्टिनिक्तास्ममानप्रवेश्यमानजरदन्धतापसम्, इर्मकलभाधोपभुक्तप-तितैः सरस्ततीर्भुजलताविगलितैः शङ्कवलयेरिव मृणालशकलैः करमाधितम्, ऋषिजनार्थ-मेणकैर्विषाणशिखरोत्लन्यमानविविधकन्दम्लम्, अम्बुपूर्णपुष्करपुटैर्वनकरिमरापूर्यमाणवि-टपालवालकम्, ऋषिकुमारकाद्यसाणवनवराहदंष्ट्रान्तराललमशाल्दकम्, उपजातपरि-

मानो भक्ष्यमाणो वैश्वदेवस्य देवयज्ञस्य बलिपिण्डो हन्तकारो यस्मिन्स तम् । आसन्नोति । आसन्ना समी-पस्था या वापी बीर्धिका तस्याः कलहंसपोतैः कादम्बशिद्यमिर्भज्यमानो भक्ष्यमाणो नीवारबलियस्मिन्स तम् । एणीति । एण्यो मृग्यस्तासां जिह्ना रसना एव पत्रवास्तैरुपलिखमाना आखाद्यमाना मुनिवालका यस्मि-न्स तम् । अमिति । अभिकार्ये होमेऽर्धद्रधान्यर्धभस्मीभृतान्यत एव मिसमिसायमानानि मिसमिसेतिशब्द-मान्यरमाणानि समित्कशक्तसमानि यस्मिन्स तम् । उपेति । उपले दृषदि भग्नानि द्वैधीकृतानि नालिके-राणि लाजनीफलानि तेषां यो रसो द्रवस्तेन क्षिग्धं चिक्षणं शिलातलं यस्मिन्स तम् । अचिरेति । अचि-रखण्णानि तत्कालमिदितानि यानि वल्कलानि तेषां रसस्तेन पाटलं श्वेतरक्तं भूतलं यस्मिन्स तम् । रक्तेति । रक्तचन्दनं पत्राङ्गं तेनोपलिप्तमालिप्तमालिखितं यदादिलमण्डलमेव मण्डलकं तस्मिबिहितानि स्थापितानि करवीरो हयमारसास्य क्रस्मानि प्रष्पाणि यस्मिन्स तम् । इतस्तत इति । इतस्ततो विक्षिप्तं यद्भस भतिस्तस्य लेखा तया कृतो विहितो सनिजनभोजनभूमेः परिहारो निषेधो यस्मिन् । भस्मलेखाङ्कितायां भूमौ केनापि नागन्तव्यसिति भावः । यद्वा भस्मनो या लेखा घर्षस्तेन कृतो सुनिजनभोजनभूमेरुच्छिष्टभूमेः परिहारो मार्जनं यस्मिन् । इत्यते हि भोजनान्ते अस्मना मार्जनं पश्चाहोमयेनोपलेपनमिति । परिचितेति । परिचिताः संजातपरिचया ये शाखामृगास्ताम्रग्रखाः श्याममुखा वा वानरास्तेषां कराकृष्ट्या हस्तावलम्बेन निष्कास्यमानाः प्रवेरयमानाश्च जरन्तोऽन्धाश्च तापसा यस्मिन् । इ**भेति ।** मृणालशकलैबिसखण्डैः कल्माषितं चित्रितम् । कीह्यौरिव । सरखती देवी तस्या भुजलते बाहलते ताभ्यां विगलितैः सस्तैः शङ्कवलयैरिव त्रिरेखकदकैरिव । विसानां खतो भूमिपातो न स्यादित्याह—इमेति । इभकलभानां यद्घीपभुक्तमर्ध-चर्नितं तस्मात्पतितैः सस्तैः । ऋषीति । ऋषिजनार्थं मुनिजनञ्चत एणकैर्हरिणैर्विषाणिक्षाखरैः शृङ्गप्रान्तेस्-रखन्यमानानि विविधानि विचित्राणि कन्दमूलानि यस्मिन् । अम्बुपूर्णेति । अम्बुभिर्जलैः पूर्णानि मृतानि पुंब्करपुटानि शुण्डात्राणि । 'शुण्डात्रं त्वस्य पुष्करम्' इति कोशः । येषामेतादृशैर्यनकरिभिररण्यद्वस्ति-भिरापूर्यमाणानि भ्रियमाणानि विदेपानां दृक्षाणामाळवाळकान्यावापस्थानकानि यस्मिन् । एतेन शाखामृग-हरिणगजानामपि बुद्धिपूर्वकयथोचितकार्यकर्तृत्वं सूचितम् । ऋषीति । ऋषिकुमारकैर्भुनिशिशुभिराकृष्य-माणानि वनवराहदंष्ट्रान्तराललमानि शालकान्यत्पर्लानां कन्दा यस्मिन् । 'उत्पलानां त शालकम्' इति

टिप्प॰—1 सिमसिमेलेव कविसंमतः पाठः, आईवस्तुदहने 'सिमसिम' इति शब्द एव कविमा-र्गानुयातः । 'सिमसिमाकारि चक्कस्तृतीयम्' इत्यनर्घराववम् । 2 स्तकाळं बुझेम्यो निष्कासितानीत्यर्थः । 3 इभक्छभैरर्घोपभुक्तानि च तानि पतितानि । इभक्छभैः पूर्वम् अर्धमुपभुक्तानि पश्चात्पतितानीत्यु-चितार्थः । 4 पङ्कशूरणं शालुकं, तदेव वराहेर्भुज्यते, न जळजानाम् ।

पाठा०—१ सिमसिमायमान; सिमिसिमायमान; मिसिमिसायमान, २ कुशसमित्, ३ नारिकेल, ४ मण्डलनि-हित, ५ अलंक्रत, ६ सुमिभागम्, ७ कराक्कष्टपष्टि; कराक्कष्ट, ८ कल्भक, ९ बाहुलताविभूषणैः.

चयैः कलापिभिः पक्षपुटपवनसंधुक्ष्यमाणमुनिहोमहुताशनम्, आर्ब्धामृतचरुचारगन्धम्, अर्धपकपुरोडाशपेरिमलामोदितम्, अविच्छिन्नाष्ठयधाराहृतिहृतभुन्ने द्वारमुखरितम्, उपचर्य-माणातिथिवर्गम्, पृष्ठयमानिपृत्वेवतम्, अर्थ्यमानहरिहरपितामहम्, उत्हिर्यमानश्राद्धक-स्पम्, व्याख्यायमानयज्ञविद्यम्, आरोध्यमाणपर्णशालम्, वपलिष्यमानाजिरम्, अपमृत्यमानोद्ध-जाभ्यन्तरम्, आवध्यमानध्यानम्, साध्यमानमञ्जम्, अभ्यस्यमानयोगम्, उपमृत्वयमानवनदेव-जाभ्यन्तरम्, आवध्यमानमोक्षमेखलम्, क्षाल्यमानवन्त्वन् ताबिलम्, निर्वत्यमानमोक्षमेखलम्, क्षाल्यमानवन्तवन् , उपस्यस्यमानसमिधम्, अपस्यमानवन्तिम्, वर्षस्यमानवन्तेव-यमाणकृष्णाजिनम्, गृद्धमाणगवेधुकम्, श्रोध्यमाणपुष्कर्वाजम्, प्रध्यमानाक्षमालम्, न्य-स्यमानवेत्रदेण्डम्, वर्षह्यमाणपरित्राजकम्, आपूर्यमाणकमण्डस्रम्, अदृष्टपूर्वं कलिकालस्य, स्यमानवेत्रदेण्डम्, वर्षह्यमाणपरित्राजकम्, आपूर्यमाणकमण्डस्यम्, अदृष्टपूर्वं कलिकालस्य,

कोशः । उपजातेति । उपजातपरिचयैः संजातसंबन्धैः कलापिभिर्मयूरैः पक्षपुटपवनेन छदपुटानिलेन संधुक्यमाणः प्रज्वाल्यमानो मुनीनां होमार्थं हुताशनो विहिर्यस्मिन्स तम् । आरब्धेति । आरब्धो विहितो योऽमृतचहर्यवीदनस्तस्य चारुः मनोहरो गन्धो यस्मिन्स तम् । अर्धेति । अर्धपको यः पुरोडाशः पूर्वी क्तस्य परिमलो गन्धस्तेनामोदितं हर्षजननन्नीलम् । अवीति । अविच्छिनात्रुटिता या भाज्यधारा पृतधारा तया हुतिर्हवनं तया यो हुत्तभुग्निङ्कारोऽभिचान्दस्तेन मुखरितं वाचालितम् । उपचर्येति । उपचर्यमाणः पर्युपास्यमानोऽतिथिवर्गो यस्मिन् । पूज्येति । पूज्यमानानि पितृदैवतानि पितरो यस्मिस्तम् । अच्येति । अर्च्यमानाः पूज्यमाना हरिः कृष्णः, हर ईश्वरः, पितामहः पितुः पिता ब्रह्मा, एते यस्मिन् । उद्दिस्येति । उद्दिश्यमान उद्देशपूर्वकं कियमाणः श्राद्धकल्पः श्राद्धाचारो यस्मिन्स तम् । ट्याख्येति । व्याख्यायमामार्थ-द्वारा निरूप्यमाणा यज्ञविद्या यागविद्या यस्मिन् स तम् । आलोच्येति । आलोच्यमानं मनसि विचार्यमाणं धर्मशास्त्रं स्मृत्यादिकं यस्मिन्स स तम् । वाच्येति । वाच्यमानानि परिभाष्यमाणानि विविधान्यनेकप्रकाराणि पुस्तकानि शास्त्राणि यस्मिन्स तम् । विचार्येति । विचार्यमाणो युत्तया स्थाप्यमानः सकलशास्त्रार्थो यस्मिन् । आरभ्येति । आरभ्यमाणा नवीना कियमाणा पर्णशालोटजो यस्मिन् । उपलीति । उपलिप्यमानानि गोमयादिनाजिराणि प्राङ्गणानि यस्मिन् । उपेति । उपमुज्यमानानि प्रसौर्यमाणानि उटजाभ्यन्तराणि पर्णशालामध्यानि यस्मिन् । आवध्येति । आवध्यमानं ध्यानमेकप्रत्ययसंतितर्यस्मिन् । साध्येति । साध्यमानो होमादिना खायत्तीकियमाणो मन्त्रो देवाधिष्ठातृको यस्मिन् । अभ्यस्येति । अभ्यस्यमान उद्यो-गविषयीकियमाणो योगिश्वत्तवृत्तिनिरोधो यस्मिन् । उपेति । उपहूँयमान उपढौक्यमानो वनदेवतायै विक-र्थिसन् । निर्वर्त्येति । निर्वर्त्यमाना निष्पाद्यमाना मौजमेखला यस्मिन् । क्षाल्येति । क्षाल्यमानानि मल्क-लकानि यसिन् । उपेति । उपसंगृह्यमाणा उपादीयमानाः समिधो यसिन् । उपेति । उपसंस्कियमाणं छगणादिना शुद्धीकियमाणं कृष्णाजिनं मृगचर्म यस्मिन् । गृह्योति । गृह्यमाणा गवेधुका धान्यविशेषः कन्दो वा यस्मिन् । शोष्यिति । शोष्यमाणानि शोषं नीयमानानि पुष्करवीजानि कमलफलानि यस्मिन् । **ग्रध्येति ।** प्रथ्यमाना अक्षमाला रहाक्षमाला यस्मिन् । न्यस्पेति । न्यस्मानः स्थाप्यमानो नेत्रदण्डौ यस्मिन् । सदिति । सिक्कियमाणाः परिवाजका यस्मिन् । आपूर्येति । आपूर्यमाणानि जलेन भ्रियमाणानि कमण्डलूनि यस्मिन् । अद्देष्टेति । कलिकालस्य कलियुगस्यादृष्टपूर्वमनवलोकितपूर्वम् । कलिप्रवेशायोग्यः

टिप्प॰—1 हुंकार इत्येव पाठः । अग्नेहुंकार एव प्रसिद्धो न भूषणवज्झकारः । 2 प्रक्षाल्यमानानी-स्रर्थः । 3 उपहित्रमाण इति पाठ एव समुचितः, बल्लिः उपह्रियते न तु उपह्रयते ।

पाठा०—१ पुरुपिरमलः २ धुंकारः उग्रहुंकारः १ अभ्यर्श्वमानः ४ उपिद्ध्यमानः ५ अवलोक्यमानः ६ प्रश्न-मानः ७ आपमृज्यमानः ८ उपिह्यमाणः ९ गुः १० प्रक्षार्थमानः ११ संस्क्रियमाणः १२ निग्नुसमाणः १३ पोष्यमाणः १४ गृह्ममाणित्रिपुण्ड्कपूर्यमाणः १५ त्रिदण्डकम् १६ संस्क्रियमाणः

अपरिचितमनृतस्य, अश्वतपूर्वमनङ्गस्य, अञ्जयोनिमिव त्रिभुवनवन्दितम्, असुरारिमिव प्रकटितनैरहरिवराहरूपम्, सांख्यमिव कपिछाधिष्ठितम्, मधुरोपवनमिव वछावछीढदर्षित- धेतुकम्, उदयनमिवानन्दितवरसञ्चलम्, किंपुरुषाधिराज्यमिव मुनिजनगृहीतकैलशाभिषि- च्यमानद्भमम्, निदाधसमयावसानमिव प्रैंद्यासम्बल्लप्रम्, जलधरसमयमिव वनगहन- मध्यसुखसुप्तेहरिम्, हैन्मन्तिमव शिलाशकैलप्रहारसंचूर्णिताक्षास्थिसंचयम्, खाण्डविना- शोद्यताज्जनिमव प्रारब्धाप्रिकार्यम्, सुरिभविलेपनघरमपि सत्तताविभूतहव्यधूमगन्धम्, भीतङ्गकुलाध्यासितमपि पवित्रम्, उल्लितधूमकेतुश्रतैमपि प्रशान्तोपद्रवम्, परिपूर्णिद्विजप-

मिखर्थः । एतेन सर्वथा पातकाभावो . व्यज्यते । अपरीति । अनृतस्यासस्यस्यापरिचितमसंनिहितम् । अश्रतेति । अनङ्गस्य कामस्याश्रतपूर्वमनाकर्णितपूर्वम् । मदनोद्दीपकत्वाभावात् । अञ्जेति । अञ्जोति । ब्रह्माणिमव त्रिभुवगवन्दितं अभिवादितम् । पक्षे वन्दितं श्रेष्ठम् । असुरारिति । असुरारिर्विष्णुस्तद्विव प्रकटितानि नरो नरनारायणो हरिश्व चृहरिः । अथवा नरहरिर्नृसिंहो वराहश्च तेषां रूपाणि येन स तम् । पक्षे प्रकटितानि नरेभ्यो हरिवराहरूपाणि येन स तेम्। सांख्येति। सांख्यं कापिलदर्शनं तदिव कपिलसुनि-नाधिष्ठितमाश्रितम् । तत्प्रणीतत्वात् । पक्षे कपिलाभिगोभिरिधष्ठितम् । मध्रेति । मधुरा मधुपन्नं तस्यो-पवनिमव द्वादशावनेषु गर्भितं वनं तद्वदिव बैलावलीडो बलवान्दर्भितो दर्पयुक्तो धेनुको दैत्यो यस्मिन् । पक्षे बलावलीढाः बलयुक्ता दर्पिता धनवो गावो यस्मिन् । उदयनेति । उदयनं राजानमिवानन्दितं वत्स-क्कुळं येन । वत्सोऽत्र राजा पाण्डवकुलसभुतपन्नः । पक्षे वत्सस्तर्णकस्तस्य कुळं समुदायः । किंपुरुषेति । किंपुरुषः किंनरस्तर्साधराज्यं प्रभावं तदिव मुनिजनैर्गृहीता ये कलशास्तैरभिषिच्यमानो द्वमोनाम राजा यसिन् । किनराणां हुमो नाम राजाभूदिति प्रसिद्धिः । पक्षे हुमा वृक्षाः । निदाधेति । प्रीष्मसमयाव-सानमिव ग्रुकमासमिव प्रत्यासन्नः समीपस्थो जलप्रपातः प्रवर्षं यस्मिन् । पक्षे जलप्रपातो निर्झरः । जल-धरेति । जलधरसमयमिव पर्जन्यकालमिव वनस्य पानीयस्य यहहनं गम्भीरं मध्यमभ्यन्तरप्रदेशस्तत्र सुखेन सुप्तो निद्धां प्राप्तो हरिर्विष्णुर्यस्मिन् । प्रावृषि विष्णुः समुद्रे शेत इति प्रसिद्धम् । पक्षे वनस्यारण्यस्य गहनानि गहराणि तेषु स्नप्ता हरयः सिंहा यस्मिन् । हन्धिति । हनूमन्तमिनाजनीसुतमिन शिलाशकलप्रहारेण संचू-र्णितोऽक्षनाम्नो रावणपुत्रस्यास्थिसंचयो येन स तम् । पक्षे संचूर्णितो योऽक्षो विभीतकस्तस्यास्थिसंचयो मध्य-प्रदेशसमहो यस्मिन । खाण्डवेति । खाण्डवनाम्नो वनस्य यो विनाशस्तत्रोद्यत उद्योगवान्योऽर्जनः फाल्य-नस्तमिव प्रारब्धं विहित्तमिकौर्यं देवसंतर्पणं यस्मिन् । पक्षेऽमिकार्यं होमः । सुरभीति । सुर्भि सुगन्धि यद्विलेपनमङ्गरागरतद्वरमपि सततं निरन्तरमाविभूतः प्रकटितो हृन्यं सुरेभ्यो दातन्यं तस्य धूमगन्धो मस्मिनिति निरोधः । तत्परिहारपक्षे सुरभेगीः निलिप्यतेऽनेन भूरिति निलेपनं गोमयं यस्यामेतादशी थरा भूर्यस्मिश्वित्थर्थः । मातङ्गिति । मातङ्गर्यं यत्कुलं तेनाध्यासितमपि तदाश्रितमपि पवित्रं पावनमिति निरोधः । तत्परिहारस्तु मातङ्गकुलानि हस्तियूथानीयार्थात् । उद्घासितेति । उल्लसितमुलासं प्राप्तं धूमकेतुशतं यस्मिनेवंभूतमपि प्रशान्तोपद्रवमिति विरोधः। तत्परिहारस्तु धूमकेतवो वह्नय इत्यर्थात्। परीति। परि-

टिप्प०—1 वस्तुतस्तु 'प्रकटितवराइनरिलंइरूपम्' इत्येव पाठः । प्रकटितानि वराद्दाः नराः सिंहा रूपाणि सृगाश्च येन (सर्वेषामवाऽवस्थानात्) इति बाश्रमपक्षे । प्रकटिते वराहनरिलंहयो रूपे येनेति इरिपक्षेऽर्थः । 2 बलेन बलरामेण भवलीतः समापितो दर्पितो धेनुकस्तन्नामासुरो यिसानीद्दां मथु-राया उपवनमिवेति मूलपाठानुक्ला व्याख्या। आश्रमपक्षेऽर्थस्तु स्फुटः । 3 अग्नेः कार्यमभीष्टं तत्संतर्पणं येन । 4 मातङ्गकलेन चण्डालसम्हेन अध्यासितमपि पवित्रमिति विरोधः ।

पाठा०—१ वराहनरसिंह. २ मधुरोपवनम्. ३ जलकलशा. ४ आसन्न. ५ प्रसुप्त. ६ अनिलसुतम्. ७ शक्तलसंमूणित. ८ आविर्भूतभूमगन्धम् ९ मातन्नका. १० सहस्रम्.

तिमण्डलसनाथमपि सदासंनिहिततरगहनान्धकारम्, अतिरमणीयमपरमिव ब्रह्मलोकमा-श्रममपद्यम्।

यत्र च मिलनता हिवधूमेषु न चरितेषु, मुखरागः शुकेषु न कोपेषु, तीक्ष्णता छुशामेषु न स्वभावेषु, चक्कळता कदलीदलेषु न मनःसु, चक्क्ष्र्रागः कोकिलेषु न परकलत्रेषु, कण्ठमहः कमण्डलुषु न सुरतेषु, मेखलाबन्धो व्रतेषु नेर्ध्याकलहेषु, स्तनस्पर्शो होमधेनुषु न कामिनीषु, पक्षपातः कृकवाङ्कषु न विद्याविवादेषु, भ्रान्तिरनलप्रैदक्षिणासु न शांस्त्रेषु, वसुसंकीर्तनं दिव्यकथासु न तृंदणासु, गणना सद्राक्ष्यकथेषु न शरीरेषु, सुनिवालनाशः ऋतुदीक्षया न सृत्युना, रामानुरागो रामायणेन न यौवनेनः सुखभङ्गविकारो जर्या न धनाभिमानेन । यत्र

पूर्णों न न्यून एवंविधो यो द्विजपतिश्वन्द्रस्तस्य मण्डलं तेन सनाधमि सहितमि सदा संनिहितमासज्ञवर्ति तरगहनेष्वन्धकारं यस्मिज्ञिति विरोधः । तत्परिहारस्तु परिपूर्णा ज्ञानेन भृता ये द्विजपतयो ब्राह्मणान्स्तेषां मण्डलं समूहमित्यर्थात् । अतिरमणीयमत्यन्तमनोहारि—अपरेति । अपरं भिन्नमिव ब्रह्मलोकं सुरलेकम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

अथ पुनर्विरोधाभारीप्रदर्शनपूर्वकमाश्रममाहात्म्यं प्रदर्शयति - यत्र चेति । 'मूलानामधोगतिः' एतत्प-र्थन्तं प्रघट्टकः । मिलिनतेति । हविः सानाय्यं तस्य धूमेषु मिलिनता मालिन्यम् । चरितेष्वाचारेषु न कौलीन्यलक्षणं तदित्यर्थः । मुखराग इति । शुकेषु कीरेषु मुखरागो मुखारण्यम् । कोपेष्विति निमित्त-सप्तमी । कोपनैमित्तिकं न मुखे वैरूप्यमिखर्थः। तीक्णतेति । कुशाग्रेषु दर्भप्रान्तेषु तीक्ष्णता चर्मास्थिमेदनसमर्थः शक्तिविशेषः। स्वभावेषु प्रकृतिषु न क्रूरत्वमिसर्थः। चञ्चलतेति । कदलीदलेषु रम्भापत्रेषु चन्नळता तरळता। न मनःसु चेतःसु वृत्तिविशेषः। चश्चरिति । कोकिलेषु पैरभृतसु चक्षरागो नेत्रयोरारुण्यम् । परकलत्रेषु परस्रीषु नाभिलाष इत्यर्थः । कण्ठग्रह इति । कमण्डलुषु कुण्डिकासु कण्ठ-अहः कण्ठे प्रहणम् । सुरतेषु भैथुनेषु न कण्ठालिङ्गनम् । सुनीनां तदभावादिति भावः । मेखलेति । त्रतेषु नियमेषु मेखलावन्धो मौजीबन्धनम् । ईर्घ्याकलहेष्वस्याविग्रहेषु न श्रङ्कलाबन्धनम् । स्तनेति । होमधेतुषु होमनैमित्तिकधेनुषु स्तनस्पर्शो दोहनम् । कामिनीषु ललनासु न कुचमर्दनम् । पक्षपात इति । कृकवाकुषु कुकुटेषु पक्षपातः पक्षाणां पतनम् । न विद्याविद्यादेषु शास्त्रकथासु सोपाधिकोऽन्नीकारः । अन्यस्य पक्षिणस्तथा युद्धे पक्षपातो नास्तीति कुकुटम्रहणम् । आन्तिरिति । अनलप्रदक्षिणासु आन्तिः परिवृत्तिः । शास्त्रेषु न भ्रान्तिर्मिथ्याज्ञानम् । चस्विति । दिव्यकथासु भारतकथासु वसवो गणदेवाः पितृगणा वा तेषां संकीर्तनं सम्यक्प्रकारेण कथनम् । न तृष्णासु लिप्सासु वसु द्रव्यं तस्य संकीर्तनं प्रशंसनम् । गणनेति । रुद्राक्षवल्येषु रुद्राक्षस्मरण्यां गणना संख्या । न शरीरेषु देहेषु गणनाऽऽदरः । अखन्तिनस्पृहत्वात्तत्र निरपेक्षेखर्थः । मुनीति । बवयोरैक्यान्मुनीनां वालाः केशास्तेषां नाशो ध्वंसः कतुदीक्षया यज्ञदीक्षया । न मृत्युना बालनाशः शिशुनाशः । पुरुषायुषजीवित्वात्तेषाम् । रामेति । रामो दाशरथिरतस्मिन्ननुराग आराध्यत्वेन ज्ञानं रामायणेन रामचरि-त्रेण । तद्भन्थश्रवणेन तदुपरि रागाधिक्यमिलार्थः । न तु यौवनेन तारुण्येन रामानुरागो रामाः स्त्रियस्ताः खनुरागो विषयेच्छा । मुखेति । मुखे भङ्गविकारम्बिवलीविकृतिर्जरया वार्धक्येन । धनाभिमानेन द्रव्यस्मयेन मुखभङ्ग आस्यमोटनादिनिकृतिर्नेत्यर्थः । यत्र चेति । यस्मिन्स्थले महाभारते शास्त्रे शकुनिवधो दुर्योधनराज्ञो

टिप्प०-1 परिसंख्यालंकारेत्युचितम् । 2 परन्द्रतेषु, काकैः पोवितत्वात् । 3 दुर्योधनराजस्रेत्याज्ञयः।

पाटा॰—१ वनितासुः २ तुक्कृटेषुः ३ प्रदक्षिणेषुः ४ शास्त्रार्थेषुः ५ धनतृष्णासुः ९२ का॰

च महाभारते शकुनिवर्धः, पुराणे वायुप्रलिपतम्, वयःपैरिणामेन द्विजपतनम्, उपवनचन्दनेषु जाड्यम्, अग्रीनां भूतिमत्त्वम्, एणकानां गीतिश्रवणव्यसनम्, शिखाण्डिनां वृद्धपक्षपातः, भुजांगमानां भोगः, कपीनां श्रीफल्लाभिलाषः, मूलानामधोगतिः।

तस्य चैवंविधस्य मध्यभागमण्डलमलंकुर्वाणस्याँलक्तकालोहिर्तपैक्षवस्य मुनिजनार्लभ्वितकः ज्णाजिनजर्लकरक्तनाथशाखस्य तापसर्कुमारिकाभिरालवालद्त्तपीतिपिष्टैपश्चाङ्गुलस्य हरिणशि-श्चभिः पीर्थमानीलवालकसलिलस्य मुनिकुमारकाबद्धकुशचीरदान्नो हरितगोमयोपलेपैनवि-विक्ततलेस्य तत्क्षणर्कुतकुसुमोपहाररमणीयस्य नातिमहतः परिमण्डलतया विस्तीणोवकांशस्य

मातुलस्य विनाशः श्रूयते । न तत्र शकुनिवधः पिक्षवधः । पुराणिति । पुराण इतिहासादौ वायोर्वायुदेवतायाः प्रलिपतं जिल्पतम्, श्रूयते इति शेषः । नतु वायुना वायुविकारेणोन्मादादिना प्रलिपतं यथाकथंचिक्जिल्पतं यत्र नाभृत् । वय इति । वयःपरिणामेन वार्धकेन द्विजानां दन्तानां पतनं पातः । न तु द्विजानां ब्राह्मणानां पतनं स्वाचाराञ्चंशः । यत्र नेति सर्वत्राजुषङ्गः । उपेति । उपवनं समीपवनं तत्र चन्दनतस्वस्तेषु जाड्यं शैल्यम् । न त्वाश्रमवर्तिमुनिजनेषु जाड्यं प्रज्ञाहीनत्वम् । अग्रीनामिति । अग्रीनां वहीनां भृतिमत्त्वं भस्मवत्त्वम् । पणकिति । एणकानां मृगाणां गीतं गानं तस्य श्रवणं तत्र व्यसनमासितः । न मुनीनां तत्त्वव्यम् । पणकेति । शिखण्डीति । शिखण्डिनां मयूराणां चृत्ये ताण्डवे पक्षपातश्चदपत्नम् । न तु मुनीनां चल्यविषये पक्षपातोऽङ्गीकारः । भुजंगमिति । भुजंगमानां सर्पाणां भोगः शरीरम् । भोगोऽहिकायः' इति कोशः । न तु मुनीनां भोगः क्यादिजनितं मुजगमिति । कपीनामिति । कपीनां वानराणां श्रीफलामिलावः श्रीफलानि विल्वीफलाने तेष्वभिलायो वाञ्छाविशेषः । न तु मुनीनां श्रीलंक्साः फलानि यहकारापणादीनि तत्राभिलावस्वीवाध्यवसायः । मूलानामिति । मूलानां जटानामधोगतिरथःसंयोगः । न त्वाश्रमवर्तिमुनीनामधोगतिरकपातः ।

तस्येति । आश्रमसैवंविधस्य पूर्वोक्तप्रकारेण वर्णितस्य तस्य यो मध्यभागस्तस्य मैण्डलं वर्तुलप्रदेशस्त-दलंकुर्वाणस्य रक्ताशोकतरोः कङ्केलिवृक्षस्याधरक्षायायां उपविष्टं निषणं भगवन्तं जाबालि जाबालि-मुनिमपर्यिति दूरेणान्वयः। अथ जाबालिं वर्णयति—तत्र षष्ठ्यन्तानि तरोविशेषणानि द्वितीयान्तानि मुनि-विशेषणानीति स्वयम्ह्रनीयम् । अळक्तेति । अलक्तकवद्यावकवल्लोहिता रक्ताः पल्लवा यस्य स तथा तस्य । मुनीति । मुनिजनेस्तापसजनैरालिबताः स्थापिताः कृष्णाजिनानि कृष्णमृगचर्माणि जलकरकाः पात्रविशे-षास्तैः सनाथा सहकृता शाखा यस्य स तथा तस्य । तापस्तिति । तापसकुमारिकामिर्मुनिकन्याभिरालवाले मूलप्रदेशे दत्ताः पीतिपिष्टस्य हरिद्राचूर्णस्य पञ्चाङ्गलयो हस्तविम्वा यस्मिन्स तथा तस्य । हरिणेति । हरि-णशिद्यभिर्मगवालकैः पीयमानमाखाद्यमानमालवालकस्य सिललं यस्य स तथा तस्य । मुनीति । मुनिकुन् मारकैरावदं कुश्चीरदाम यस्य स तथा तस्य । हरिलेति । हरितमञ्चलं यहोसयं छगणं तेनोपलेपनं तेन

टिप्पo-1 'यत्र च महाभारते शकुतिवधः' इत्यारभ्य परिसंख्याया निषेधांशो व्यक्ष्य इति बोध्यम् । 2 'मध्यभागमळंकुर्वाणस्य' इत्येव पाटः समुचितः ।

पाठा०—१ परिणामे. २ गीतव्यसनम्. ३ शिखण्डिनीनाम्. ४ गीतमृत्तपक्ष. ५ मुजगानाम्; मुजंगानाम्. ६ मध्यभागम्. ७ अलक्तकः. ८ आलोहितः ९ लोलपळुवस्यः. १० अवलम्बतः ११ करङ्गः १२ कुमारिकाभिर्दत्तः, कन्यकाभिर्मृलभागदत्तः. १३ पिष्टातकानेकः. १४ आपीयमानः; परिपीयमानः. १५ आलवालः. १६ उपलिप्तः १० भृतलस्यः १८ रिलितः.

रक्ताशोकतरोरधइछायायामुपविष्ठम्, उप्रतपोभिर्भुवनिमव सागरैः, कनकगिरिमिव कुछप-वंतैः, क्रतुमिव वैतानिकविष्ठिभिः, कल्पान्तिद्वसमिव रिविमः, कालिमव कल्पैः समन्तान्मह-विभिः परिवृतम्, उप्रशापकिम्पतदेह्या प्रणयिन्येव विहितकेशप्रहया कुछ्येव कृतभूभङ्ग-या मन्तयेवाकुलितगमनया प्रसाधितयेव प्रकृतितिलक्या जरया गृहीतन्नतयेव भस्मधवलया धवलीकृतविप्रहम्, आयासिनीभिः पलितपाण्डुराभिस्तपसा विजिल् मुनिजनमिखलं धर्मप-ताकाभिरिवोचिकूताभिरमरलोकमारोढुं पुँण्यरज्ञुभिरिवोपसंगृहीताभिरतिदूरप्रवृद्धस्य पुर्ण्य-

विविक्तं पूर्तं तलमधोभागो यस्य स तथा तस्य । तदिति । तत्क्षणे तदात्वे कृतो विहितो यः कुसुमोपहारः पुष्पढौकनं तेन रमणीयस्य मनोहरस्य । नातिमहतो नातिदीर्घस्य परिमण्डलं समन्तात्परिमाणं तस्य भाव-स्तत्ता तयात एव दीर्घस्य तालादेन(१) । तथा परिमण्डलं विस्तीर्णोऽनकाशोऽभ्यन्तरप्रदेशो यस्य स तथा तस्य । उग्रेति । उप्रतपोभिस्तीक्ष्णतपोभिर्मेहर्षिभिः समन्तारपरिवृतं परिवेष्टितम् । किमिव । सुवनिमव विष्टपिमव सागरैः समुद्रैः । कनकिगिरिमिव सुवर्णोद्रिमिव कुलपर्वतैः कुलाचलैः । कृतुमिव यज्ञमिव वैतानिकव-ह्यो दक्षिणाप्तिगार्हपत्याहवनीयास्तैः । कल्पान्तदिवसमिव युगान्तवासरमिव रविभिः सूर्यैः । कालमिव समयमिव कल्पैः कालावयवैः । धवलीकृतेति । जरया विक्रसया धवलीकृतः शुभीकृतो विम्रहः शरीरं यस्य स तम् । अथ च जराया विशेषणानि - उग्रेति । उम्रः किनो यः शापस्तेन कम्पितश्चालितो देहो यया सा तया । प्रणियन्येवेति । प्रणियन्येव मनस्विन्येव विहितः केशप्रहो यया सा तया । वहाभाषि रतिकलहे केशप्रहं करोति । इयमपि केशे लग्नेत्यर्थः । ऋद्धयेवेति । कुद्धयेव कोपाविष्टयेव कृतो भूभन्नो यया सा तया । कुद्धापि भूभक्तं करोति तथेयं कृतवतीत्यर्थः । मत्तयेवेति । मत्तयेव शौण्डयेव आकुलितं गमनं गतिर्यस्याः सा तया । मत्तापि स्खलद्गतिर्भवति तथेयमपि । प्रसाधितयेव भूषितयेव प्रकटितमाविष्कृतं तिलकं स्या सा तया । भूषितापि स्त्री सतिलका भवति । अस्या अपि देहे तिलकाः प्रजायन्त इति प्रसिद्धिः । गृहीतेति । गृहीतं खीकृतं वतं यया सा तयेवात एव भस्मधवलया भस्म भृतिस्तद्वद्ववलया ग्रुभ्रया । पुनः किंविशिष्टम् । जटाभिः सटाभिरुपशोभितमलंकृतम् । अथ जटा विशिनष्टि—आयामिनीभिविंस्तारवतीभिः । पिछतेति । पुळितं पाण्डुरः कचरतद्वत्पाण्डुराभिः श्वेताभिः । तपसेति । तपसाखिलं समप्रं सुनिजनसृषिजनं विजित्य धर्म-पताकाभिरिव धर्मस्य तपोमयस्य जयध्वजाभिरिवोच्छिताभिरूर्वोक्तताभिरिव । अमरेति । अमरलोकं खर्ली-कमारोद्धमारोहणं कर्तुं पुण्यरज्ञ्भिरिव पवित्ररिमिभिरवोपसंगृहीताभिः खीकृताभिः । अतीति । अतिद्रं प्रवृद्धस्यातिवृरं वृद्धिं गतस्य पुण्यतरोः श्रेयस्तरोहद्गताभिः प्रादुर्भृताभिः कुसुममजरीभिरिव पुष्पवह्ररीभिरिव ।

टिप्प॰—1 'उग्रशापभीतयेव कम्पितदेह्या' इत्येव पाठः। जाबालेर्यं उप्रशापः तस्माद् भीता (जरा), अत एव सा कम्पितदेहा (कम्पितो देहो यस्याः, या हि भीता भवित तस्या देहकम्पो भवित), वस्तुतस्तु कम्पितो देहो (जाबालेः) यया। जरसा यः स्वाभाविको देहकम्पस्तत्र शापभय-हेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यत इत्युत्प्रेक्षालंकारः। 2 कृष्णवर्णचिह्नानि, 'तिल' इति भाषा। 3 या गृहीतव्रता भवित सा सस्यधारणेन धवला भवित। इयं तु सस्यवद्भवला, इति न्याख्योचिता। 4 पलितं केशेषु जराजनिता ग्रुक्तता तया पाण्डुराभिः।

पाठा०—१ अखुमः २ कुलाचलैः. ३ वैतानः वैतानकः ४ शापिसयेवः शापभीतयेवः ५ तपोिसः। ६ लपार्जिताभिः ७ पुण्ये रज्जभिः: पुण्यरजोिभः ८ तपस्तरोः।

तरोः कुसुममञ्जरीभिरिवोद्गताभिर्जटाभिं रुपशोभितम्, उपरिचतभस्तिपुण्ड्केण तिर्यक्त्रवृत्तित्रपंथगास्रोतस्वयेण हिमगिरिशिलातंलेनेच ललाटफेलकेनोपेतम्, अधोसुखचन्द्रकलाकाराधृत्तित्रपंथगास्रोतस्वयेण हिमगिरिशिलातंलेनेच ललाटफेलकेनोपेतम्, अधोसुखचन्द्रकलाकाराध्यामचलिक्वतचिलिशिखलाभ्यां श्रूलताभ्यामचष्टभ्यमानदृष्टिम्, अनवरतम् श्रीक्षराभ्यासिववृताधरपुटतया निष्पतद्भिरतिशुचिभिः सत्यप्ररोहैरिव स्वच्छेन्द्रियवृत्तिभिरिव कैरुणारसप्रवावृताधरपुटतया निष्पतद्भिरतिशुचिभिः सत्यप्ररोहैरिव स्वच्छेन्द्रियवृत्तिभिरिव कैरुणारसप्रवाहैरिव दश्चनमयूखेधविलतपुरोभागम्, उद्मन्दमलगङ्गाप्रवाहमिव जहुम्, अनवरतसोमोद्गारसुगन्धिनिश्वासावकृष्टेमूर्तिमेद्भिः शापाक्षरैरिव सदा सुखभागिसंनिहितैः परिस्फुरद्भिरिलिभिरविरहितम्, अतिकृशतया निम्नतरगण्डगर्तिभैन्नतरहनुघोणमाकरालतारकमवशीर्थमाणविरलविरहितम्, अतिकृशतया निम्नतरगण्डगर्तिभैनततरहनुघोणमाकरालतारकमवशीर्थमाणविरलनयनपक्षममालसुद्भतदीघरोमरुद्धश्रवणविवरमानाभिर्लेम्बकूर्चकलापमाननमाद्धानम्, अति-

ळळाटेति । ळळाटफळकेन भाळपट्टकेनोपेतं सहितम् । कीटशेन । उपरचितानि कृतानि भस्मना त्रीणि पुण्डूकाणि त्रिरेखामयतिलकानि यस्मिन् । केनेव । तिर्थगिति । त्रिपथगाया एकसुपर्येकं तिर्थगेकमधः-स्रोतः । इदमभिनवं तिर्थकप्रवृत्तं स्रोतस्त्रयमेव यस्मिन्नवंभूतं तेन हिमगिरिशिलातलेनेव । भूलतेति । भूल-ताभ्यामवद्यभ्यमानावलम्ब्यमाना दृष्टिर्यस्य स तम् । कीदशाभ्याम् । अधोमुखी या चन्द्रकेलार्धचन्द्रसाद्वदा-कारो ययोस्ताभ्याम् । अवलम्बितेति । वार्धक्याद्वेलम्बिता आश्रिता या वलयस्त्रिवल्यस्ताभिः शिथिलाभ्यां श्रथाभ्याम् । पुनस्तमेव विश्विनष्टि अनवरतेत्यादि । अनवरतं यो मन्त्राक्षराभ्यासस्तेन विवृतो विदीणी योऽधरपुट ओष्ठपुटस्तस्य भावस्तत्ता तया निष्पतद्भिः सर्वद्भिरतिशुचिभिरतिपवित्रैः सत्यप्ररोहेरिव सत्याङ्करैरिव । स्वच्छेति । खच्छा निर्मेला या इन्द्रियवृत्तयस्ताभिरिव । करुणेति । शृङ्गारवत्करुणारसोऽपि विशदस्तस्य प्रवाहैः स्रोतोभिरिव । एवंविधेर्दशनमयूखै रदनदीप्तिभिधेवलितः ग्रुधीकृतः पुरोभागो यस्य स तम् । श्वेतत्व-साधम्येण श्वेतप्रवाहप्रकटनसाधम्येण च मुनेरुपमानमाह - उद्वमदिति । उद्वमन्वहिरागच्छन्नमलो निर्मलो गङ्गाप्रवाहो जाह्विस्यो यस्मात्तमेवंभूतं जहुमिव । कथा चात्र—भगीरथपथेन प्रवृत्ता गङ्गा कलकलशब्दं कुर्वती शब्दकण्टकानि ध्यानानि भवन्तीति रोषात् महर्षिणा जहुना पीता । भगीरथाराधनाच पुनर्जानुभ्या-मुद्रीणी । ततो जाह्रवीत्युच्यते मुखनिश्वासस्य सौरभ्यातिशयप्रदर्शनद्वारा तमेव विश्वनिष्ट अनवरते-स्यादि । अनवस्तं यः सोमपानस्योद्गारस्तेन सुगन्धी यो निश्वासः पवनस्तेनावक्वष्टैराकिषतिर्मूर्तिमद्भिदेह-वद्भिः शापाक्षरैरिवं शापवणैरिव । सदेति । सदा सर्वकालं मुखस्य यो भागोऽश्रिमप्रदेशस्तत्र संनिहितैः पार्श्वगैः परिस्फुरद्भिदींप्यमानैरिलिभिर्श्रमरैरविरहितमवियुक्तमाननं मुखमादधानं बिभ्राणम् । अथ मुखविशेषणानि-अतीति । अतिक्रशतया निम्नतरो गम्भीरतरो गण्डगर्तः कपोलतः परो भागो यस्य तत् । उन्नतेति । उन्नततरेऽत्युचे ह्नु चिबुकं घोणा नासा च यस्मिस्तत् । अतिवृद्धलक्षणमेतत् । आकरालेषै-द्वका तारका कनीनिका यस्य तत् । अवेति । अवशीर्यमाणा क्षीयमाणा विरलानिबिडा नयनयोर्नेत्रयोः पक्ष्म-माला रोमराजिर्यस्मिसात् । उद्गतिति । उद्गतानि प्रादुर्भृतानि यानि दीर्घरोमाणि तेन रुद्धमावृतं श्रवणयोर्विवरं रन्ध्रं यस्मिस्तत् । आनाभीति । आनाभि नाभिपर्यन्तं लम्बः प्रलम्बः कूर्चकलाप आस्यलोमसमृहो यस्मि-

टिप्प०—1 अवलम्बिता शिथिलतया निम्ने पतिता या विलः शिथिलं चर्मे ('विलिश्वामरदण्डे च जरया रूथचर्मणि' इति विश्वः) तथा शिथिलाभ्याम् [विलिशेथिल्यान्नयनोपिर पतिताभ्याम् , इत्यर्थः] । 2 व्यात्त इत्यर्थः । 3 आकराले तेजस्वितया अतीवोधे तारके मयनताराह्यं यस्मिन् इति व्याख्योचिता ।

पाठा०—१ उपशोसमानम्. २ गङ्गा. ३ त्रयेणेव. ४ तलेन. ५ पट्टेन. ६ मन्त्राभ्यास. ७ विद्यागुणैरिव करणाः, विद्यासिरिय करणाः, ८ अविरतः, अविरलः, ९ मूर्तिमिक्सिरिव शापाक्षरैः, १० संनिविष्टेः ११ समुन्नतः १२ लिखतः

चपलानामिन्द्रियाश्वानामन्तःसंयमनरज्जुभिरिवातताभिः कण्ठनाडीभिर्निरन्तरावनेद्धकन्धरं सँगुन्नतविरलास्थिपञ्जरमंसार्वलम्बर्यङ्गोपवीतं वाँगुवशजनिततन्तुतरंगमङ्गमुद्धवमानमृणौल-मिव मन्दािकनीप्रवाहमकलुषमङ्गमुद्धहन्तम्, अमलस्फिटिकशकर्वविदित्तमक्षवल्यमत्थुज्जवल-स्थूलमुक्ताफलप्रथितं सरस्वतीहारमिव चलदङ्गुलिविवरगतमावर्तयन्तम्, अनवरतश्चमिर्तता-रकाचक्रमपरमिव ध्रुवम्, उर्वमिता शिराजालकेन जरत्कस्पतक्रमिव परिणतलतासंचयेन नि-रन्तरनिचितम्, अमलेन चन्द्रांशुभिरिवामृतफेनैरिव गुणसंतानतन्तुभिरिव निर्मितेन मानस-

स्तत् । अतीति । अतिचपलानामतिपारिप्ववानामिन्द्रियाश्वानां करणतुरंगमानामन्तर्मध्ये संयमनरज्ञभिरिव नियन्त्रणरिमिभिरिवातताभिर्विस्तीर्णभिः कण्ठनाडीभिर्मलसायुभिरिचे निरन्तरं अवनद्धा संबद्धा कन्धरा प्रीवा यसिन्नेवंविधमक्छषं निर्मलमङ्गं शरीरमुद्रहन्तं धारयन्तम् । समुन्नतेति । समुन्नतसुनं विरलं पेलवमस्थिप-खरं कङ्कालं यस्मिस्तत्त्रथा । अंसेति । अंसावलम्बि भुजान्तरावलम्बि यज्ञोपवीतं यज्ञसूत्रं यस्मिन् । वायु-वरोनेति । वायुवरोनानिलमाहात्म्येन जनिता उत्पादितास्तनवः सूक्ष्मास्तरंगभन्नाः कल्लोलविघटनानि यस्मिन् । उत्प्रविति । उत्प्राबल्येन प्रवमानानि वहमानानि मृणाळानि बिसानि यस्मिन्नेवंभूतं मन्दाकिनीप्रवाहिमिव गङ्गीघमिवै । अत्र तरंगारभोः श्वेतकृशत्वं यज्ञोपवीतमृणालयोश्व श्वेतसूक्ष्मत्वं साधर्म्थमिति भावः। कि कुर्वन्तम् । अक्षवलयं रदाक्षमालामावर्तयन्तं परिवर्तयन्तम् । अथाक्षवलयस्य विशेषणे—अमलेति । अमलानि विशदानि यानि स्फटिकशकळानि तैर्षटितं निर्मितम् । अत्यु इवलेति । अत्यु इवलान्यतिविशदानि स्थूळानि यानि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि तैप्रीथतं गुम्फितं सरखतीहारमिव सरखत्या भारत्या हारमिव मुक्ताकलाप-मिव । अत्र रफटिकाक्षवलयस्यातिनिर्मलत्वान्मुक्ताफलोपमानम् । चलेति । चलन्यो या अङ्गलयस्तासां विवरं रन्ध्रं तत्र गतं प्राप्तम् । अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं भ्रमितं पर्यटितं तारकाचकं नक्षत्रसमूहो यसिन श्रेवंभूतमपरं द्वितीयं श्रृवमिनोत्तानपादजामव । अत्र स्फाटिकाक्षवलयतारकाणां श्रुचिवर्तुलत्वमेव साधर्म्यम । उपविष्टस्य सुनेः स्थिरत्वाद्भवसाधर्म्यमिति । पुनर्विधिनष्टि—उन्नमतेति । उन्नमतोपरि स्फुरता शिराजा-छकेन शिरा धमनयस्तासाँ जालकेन समृहेन निरन्तरं निचितं व्याप्तम् । उच्छूनस्नायुसमृहेनात्यन्तन्याप्तवि-महमित्यर्थः । फेन कमिव । परिणताः पाकं गता या लता वल्लघस्तासां संचयेन समृहेन । निचित्रसित शेषः । जरत्कल्पतरुमिव वृद्धमन्दारमिवेत्युत्प्रेक्षा । अमलेनेति । अमलेन निर्मलेन दुकूलवत्कलेन । दुकूलेन सदरां वल्कलमिति मध्यमपदलोपी समासः । तेन संच्छादितमावृतम् । केनेव । अद्वितीयेनापूर्वेण जराजालकेनेव विखसासमूहेनेवेत्युत्प्रेक्षा । दुकूलवल्कलं विशिनष्टि—चन्द्रेति । चन्द्रांशुभिरिव शशिज्यो-त्स्राभिरिवामृतफेनैरिव पीयूषिडण्डीरेरिव गुणानां विद्यातपश्चरणादीनां संतानाः समृहास्त एव तन्तवः सूत्राणि तैरिव निर्मितेन रिवतेन । मानसेति । मानससरोजलवज्जलं तेन क्षालितं धौतमत एव छाचिना निर्मेळेन । पुनस्तमेव सुनिं विशिनष्टि—स्पाटिककमण्डळुनोपशोभमानं विराजमानम् । अथ कमण्डळुं

टिप्प॰—1 'इव' इत्यसंबद्धमेवात्र । 2 अत्र तादशकुटिल-तनु-तरङ्गसदशम् अस्थिपक्षरम्, जलोपरिष्ठवमाननवमृणालसदशं च यज्ञोपवीतमिति मन्दािकनीप्रवाहेण सादश्यम् । उपमा । 3 'द्वितीः येनेव इत्येव पाठ उचितः । एकेन जराजालकेन तु जाबािलराच्छादित एव, वलकलक्षेण द्वितीयेन जराजालकेन स आच्छादित इति वक्तुरिभप्रायः ।

पाठा०—१ इन्द्रियाणाम् . २ संबद्धः ३ उन्नतः ४ अवलम्बितः आलम्बितः ५ धवलयक्कोपवीतम् ६ अनिलः ७ नवमृणालः ८ घटिताक्षः, ९ उज्जवलः १० तारकः ११ उन्नस्ताः १२ अमलः.

सरोजलक्षीलितशुचिना दुकूलवरकलेनाद्वितीयेनेव जराजालकेन संच्छादितम्, आसन्नव-तिना मन्दाकिनीसलिलपूर्णेन त्रिदण्डोपविष्टेन ईफाटिककमण्डलुना विकचपुर्ण्डरीकराशिमिव राजहंसेनोपशोभमानम्, स्थैर्येणाचलानां गाम्भीर्येण सागराणां तेजसा सवितुः प्रशमेन तुषार्रश्मेनिर्मलतयाम्बरतलस्य संविभागमिव कुर्वाणम्, वैनतेयमिव स्वप्रभावोपात्ताद्विजाधि-पत्मम्, कमलासनमिवाश्रमगुरुम्, जरचन्दनतरुमिव भुँजंगनिर्मोकधवलजटाकुलम्, प्रश-सर्वारणपतिमिव प्रलम्बकर्णवालम्, बृहस्पतिमिवाजन्मसंवर्धितकचम्, दिवसमिवोद्यदर्कवि-म्बभास्वरमुखम्, शरत्कालमिव क्षीणवर्षम्, शन्तनुमिव प्रियसस्त्रतम्, अम्बिकाकरतल-

विशिनष्टि—आसन्नेति । आसन्नवर्तिना समीपस्थेन । मन्दाकिनीति । मन्दाकिनी गङ्गा तस्याः सिंठठं तेन पूर्णेन भृतेन । त्रिद्णडेति । त्रिदण्डस्त्रिपादिका तत्रोपविष्टेन स्थापितेन । मुनेधेवलीकृतवियहवत्त्व-वर्णनात्कमण्डलोश्च ग्राभ्रत्ववर्णनात्तद्वपमानमाह—विकचेति । राजहंसेन विकचपुण्डरीकराशिमिव स्मित-सिताम्भोजसमूहमिवेत्युत्प्रेक्षा । पुनर्भुनि प्रकारान्तरेण विशिनष्टि—स्थैयेति । स्थैयेण स्थिरतयाचलानां पर्वतानाम् , गाम्भीर्येण गाम्भीर्यगुणेन सागराणां समुद्राणाम् , तेजसा प्रतापेन सवितुः सूर्यस्य , प्रशमेनोपश-मेन तुषारररमेश्रनद्रस्य. निर्मलतया खच्छतयाम्बरतलस्य संविभागमिव खकीयवस्तुनः परेभ्यः किंचिद्वि-भज्य प्रदानमिव कुर्वाणं विद्धानम् । अचलादीनां स्थैर्यादयो गुणा अनेनैव संविभागीकृताः सन्तीति भावः । अधान्यसाद्द्यद्वारा तमेव विशेषयज्ञाह—वैनतेयमिति । वैनतेयो गरुडस्तद्वदिव खर्यात्मीयस्य यः प्रभावो माहात्म्यं तेनोपात्तमङ्गीकृतं द्विजेषु ब्राह्मणेष्वाधिपत्यं प्रभुत्वं येन स तम् । पक्षे द्विजेषु पतत्रिष्वाधिपत्यं मुख्यत्वं येनेति विप्रहः । कमलेति । कमलासनो ब्रह्मा तमिवाश्रमो मुनिस्थानं तत्र गुरुं श्रेष्टम् । पक्ष आश्रमा ब्रह्मचारिप्रभृतयस्तेषां गुरुं प्रवर्तकम् । वर्णाश्रमाश्च ब्रह्मणैव प्रवर्तिताः । जरदिति । पुरातने परिमलविशेषा-धिक्याजरिद्विशिष्टचन्दनतरुप्रहणम् । तत्रैव भुजंगबाहुल्यम् । अत एव भुजंगस्य यो निर्मीकः कञ्चकस्तद्वद-वला या जटा तयाकुलं व्याप्तम् । पक्षे निर्मोक एव जटेति विमहः । शेषं पूर्ववत् । प्रशस्तीति । प्रशस्तः सर्वेळक्षणोपेतो वार्णपतिर्गजनायकस्तद्वदिव प्रलम्बाः कर्णयोर्बालाः केशा यस्येति विग्रहः। पक्षे प्रलम्बी लम्बमानी कर्णौ श्रवणी वालश्च वालधिर्यस्मिन् । बृहस्पतीति । बृहस्पतिः सुरगुरुस्तमिव आजन्म जन्म मयीदीकृत्य संवधिता वृद्धिं प्रापिताः कचाः केशा येनेति स तम् । पक्षे कचनामा बृहस्पतेः पुत्र इति प्रराणे प्रसिद्धम् । शेषं पूर्ववत् । दिवसेति । दिवसो घहारतद्विवोयदुर् च्छयदर्कविम्बं सूर्यमण्डलं तद्वद्भाखरं दीप्तं मुखमाननं यस्य स तम् । पक्ष उचर्किबम्बेन भाखरं मुखमादिर्यस्येति वित्रहः । तन्विति । शरत्कालो घनात्ययसमयस्तद्वदिव क्षीणानि गतानि वर्षाणि हायनानि यस्य स तम् । पक्षे क्षीणं स्वल्पत्वं प्राप्तं वर्ष वृष्टिर्यस्मिन् । शन्तिन्वति । शन्तनुर्भाष्मिपता तद्वदिव प्रियमिष्टं सत्यमेव वतं यस्य स तम् । पक्षे प्रियो वह्नभः सत्यव्रतो भीष्मो यस्पेति विव्रहः । कथा चात्र-श्रीमन्महाभारतगतानुसंधेया । अस्विकेति । अम्बिका पार्वती तस्याः करतलं पाणितलं तद्ददिव रदाक्षः फलविशेषस्तद्दलयस्य कटकस्य यद्दहणं तत्र निप-णम् । सर्वदा तदावर्तनेन कृताभ्यासमिखर्थः । पक्षे रह ईश्वरस्तरमक्षमिन्द्रियं लोचनं वर्तुलेत्वात्तदेव यद्वलयं

टिप्प०—1 'रुद्राक्षप्रहणनिपुणम्' इत्येव पाटः । अभ्विकाकरतलपक्षे—'रुद्रस्य अक्षिणी रुद्राक्षे (शिव-नयने) तयोर्प्रहणे पिधाने निपुणम्' इत्यर्थे वलवपदस्य वस्तुतः स्वारस्याभावात् ।

पाठा०—१ क्षालन. २ द्वितीयेन. ३ स्फटिक. ४ कमल. ५ अवने: खैर्येण सागराणां गाम्मीयेंण, ६ सक्क दिला. ७ मुलग. ८ वारणमिन. ९ कर्णतालम्.

मिव रैद्राक्षवलयमहणनिपुणम्, शिशिरसमयसूर्यमिव कृतोत्तरासङ्गम्, बर्डवानलमिव संतैतपयोर्भक्षम्, शून्यनगरमिव दीनानाथविपन्नशरणम्, पशुपतिमिव भस्मपाण्डुरोमाश्चिष्ट-शरीरं भगवन्तं जावालिमपश्चम्।

अवलोक्य चाह्मचिन्तयम्—'अहो प्रभावस्तपसाम् । इयमस्य शान्तापि मूर्तिरुत्तप्तकन-कावदाता परिस्फुरन्ती सौदामिनीव चक्षुषः प्रतिहृन्ति तेजांसि । सततमुदासीनापि महा-प्रभावतया भयमिवोपजनयति प्रथमोपगतस्य । शुष्कनलकाशकुसुमनिपंतितानलचदुलवृत्ति नित्यमसिहृष्णु तपस्विनां त्वतपसामपि तेजः प्रकृत्या भवति । किमुत सकलर्भुवनतलवन्दि-तचरणानामनवरत्त्रपःक्षपितमलानां कैरतलामक्षकवद्खिलं जगदालोकयतां दिन्येन चक्षुषा

तस्य ग्रहणं पिधानं तत्र निपुणं चतुरम् । रते चन्द्रकलाप्रकाशस्यानिवार्यत्वेन लज्जावशात्पार्चस्या तृतीयं लोचनं करतलेन पिहितमिति भावः । शिशिरोरिति । शिशिरसमयः शीतकालस्तस्य यः सूर्यो भगवांसाद्विव कृतो विहित उत्तरासङ्गो बृहतिका येन स तम् । पक्ष उत्तरस्या दिशः सङ्गः संश्लेषो येनेति विग्रहः । वडचेति । वडचानल और्वस्तिमव संततं निरन्तरं पय एव क्षीरमेव भक्षं यस्य स तम् । पक्षे पयः पानीयं तदेव भक्षं यस्येति भावः । शून्येति । शून्यमुद्वसितं यचगरं पुरं तद्विव । शून्ये धनिनां निवासायोग्यत्वादीनादि-ग्रहणम् । तत्र दीनान्यशोभावन्त्यनाथान्यप्रभूणि विपन्नान्यविद्यमानमावानि शरणानि गृहाणि यत्र नगर इति । अन्यत्र दीना दुःखाभिभूता अनाथाः स्वामिरहिता विपन्ना इव विपन्ना मृतकल्पा व्याप्यादिपरिभूतास्त्रोषां शरणं परित्राणहेतुम् । पशुपतिमिवेति । पशुपतिः शंभुस्तमिव भस्मवत्पाण्डुराण्यतिवार्धक्याच्छ्वेतानि रोमाणि तैराश्विष्टं शरीरं यस्य तम् । पक्षे भस्मवत्पाण्डुरोमा गौरी तया चाश्विष्टमर्घाज्ञीकृतं शरीरं यस्येति विग्रहः । अन्वयस्त प्रागेवोक्तः ।

जाबालिं निरीक्ष्य किं कृतवानिखाह — अवलोक्येति । अवलोक्य निरीक्ष्य । च पुनर्थे । अहमचिन्तयमेवं विचारितवान् । चिन्ता त्वेनं चिन्तयन्तमेव मामिखविधकम् । तामेवाह—अहो इलाक्ष्यें ।
तपसां प्रभावो माहात्म्यम् । इयमस्य मुनेः शान्तापि मूर्तिः शरीरमुत्प्राबल्येन तप्तमुष्णीकृतं यत्कनकं
सुवर्णे तद्वदवदाता निर्मला परिस्फुरन्ती देवीप्यमाना सौदामिनीव विद्युदिव चक्षुषो नेत्रस्य तेजांसि
महासि प्रतिहन्ति प्रतिचातं करोति । आभिमुख्येन गच्छन्तीनां नयनरभीनां बल्वद्वेगसौदामिनीतेजसा प्रतिनिवृत्तिरनुभवसिद्धैवेति भावः । इदं स्वभाववर्णनम् । विरोधोऽपि शान्तस्योत्तप्तकनकावदाततेति
विरोधः । सततेति । सततं निरन्तरमुदासीनापि मध्यस्थापि महाप्रभावतयात्युप्रप्रतापतया प्रथमोपगतस्यापूर्वागतस्य भयमिव भीतिमिवोपजनयति । अन्येषां करोतीत्यर्थः । अत्रापि मध्यस्थस्य भयोत्पादकत्वमिति विरोधः । उभयत्रोत्प्रेक्षा । शुक्केति । तनु खल्पं तपो येषां तेषामपि तपित्वानं तेजो नित्यं सर्वदा
प्रकृत्या स्वभावेनासिहिष्ण्वसहनशीलं भवति । कीदशम् । शुक्काणि यानि नलकाशकुसुमानि तत्र निपतितो
योऽनलो विद्याद्वस्तुत्ता (विरोत्ता वृत्तिर्थस्य तत् । एतस्य पर्यवसितार्थमाह—किमुतेति । एवंविधानामघक्षयकारिणां पापविनाशकर्तृणां किमुत किमाश्चर्यम् । अथ तानेव विश्वनिष्ट—सकलेति । सकल्भुवनतलैवन्दितानि नमस्कृतानि चरणानि येषां ते तथा तेषाम् । अनवरतेति । अनवरतं तपसा क्षपिताः क्षयं
प्रापिता मलाः पापानि यैस्ते तथा तेषाम् । करतलेति । करतलामलकवराणिस्थधात्रीफलविद्वयेन चक्षुषा

टिप्प०—1 उत्तरीयवस्त्रमित्यर्थः। 2 मग्नानीत्याद्ययः। 3 भस्पना पाण्डुरं च उमया बाह्यिष्टं च शरीरं यस्य तमित्यर्थे उचितः।

पाटा०—१ रुद्राक्षम्रहण. २ और्वोनलम्. ३ सत्ते. ४ मध्यम्. ५ निपतिता चढुल. ६ प्रतन्तु. ७ दुःसहं भवति ८ सुननवन्दित. ९ तपःसलिलक्षालित. १० करकमलतल. ११ आमलकाफल.

भगवतामेवंविधानामचक्षयकारिणाम् । पुण्यानि हि नामप्रहणान्यपि मेहासुनीनाम्, किं पुनर्द्शेनानि । धन्यमिद्माश्रमपद्मयमधिपतिर्यत्र । अथवा मुवनतल्यमेव धन्यमिखलमनेना-धिष्ठितमवनितल्कमलयोनिना । पुण्यभाजः खल्वमी मुनयो यदहनिशमेनमपरिमव निलनासनमपगतान्यव्यापारा मुँखावलोकनिश्चल्दष्ट्यः पुण्याः कथाः शृण्वन्तः समुपासते ।
सरस्वयपि धन्या यास्य तु सततमतिप्रसन्ने करुणाजलनिस्यन्दिन्यगाधगाम्भीर्ये रुचिरिष्ठजपरिवारा मुखकमलसंपर्कमनुभवन्ती निवसति हंसीर्व मानसे । चतुर्मुखकमलवासिम-

शानलोचनेनाखिलं समग्रं जगिद्वष्ट्रपमालोकयतां पश्यतां भगवतां माहात्म्यवतामेवंविधानां पूर्वोक्तगुणविशि-ष्ट्रानाम् । हि निश्चितम् । अघक्षयकारिणां पापविनाशकानाम् । महामुनीनामिति । महातपस्विनां नाम-श्रहणान्यप्यभिधानोचारणमात्राण्यप्यायुर्धतमितिवत्कारणकार्योपचारात्पुण्यानि पुण्यजनकानि । **दर्शनानीति** । दर्शनानि तेषामवलोकनानि समझपापापहारकाणीखर्थे कि पुनर्भण्यते । अवस्यं तदपहारकाणीखर्थः । धन्यमिति । इदं प्रलक्षमाश्रमपदं मुनिस्थानं धन्यं कृतपुण्यम् । अत्रार्थे हेतुमाह—यत्रेति । यस्मिषा-असपदेऽयं महान्मुनिरिधपतिनेता । अथवेति पक्षान्तरे । अवनीति । अवनितळकमळयोनिना भुवन-तलब्रह्मणानेन प्रत्यक्षोपलभ्यमानेन सुनिनाधिष्ठितमाश्रितं सुवनतलमेव जगतीतलमेव धन्यं कृतपुण्यम् । 'सुकृती पुण्यवान्धन्यः' इति हैमः । आश्रमस्य तदन्तःपातित्वादिति भावः । तिच्छिष्याणां धन्यतां प्रति-पादयन्नाह —पुण्येति । खलु निश्चयेन । अमी मुनयः पुण्यभाजः सुकृतभाजः । यदिति हेत्वर्थे । अहर्निशं प्रत्यहमपरिमवान्यमिव निलनासनं कमलयोनि समुपासते सेवां कुर्वते । तानेव शिष्यान्विश्वनिष्टि अपेति । अपगतो दूरीभूतोऽन्यव्यापारसादितरकार्य चेभ्यस्ते तथा । मुखेति । मुखस्य वदनस्य अर्थान्मुनेरिति शेषः । तस्य यद्वलोकनं निरीक्षणं तेन निश्वला निमेषरहिता दृष्टिर्येषां ते तथा। कि कुर्वन्तः। पुण्याः पवित्राः कथाः किवदन्तीः श्रण्वन्त आकर्णयन्तः । तद्वदनगतायाः सरखत्याः श्राघां कुर्वचाह—सरस्वतीति । सरखलपि भारत्यपि धन्या श्वाच्या । तु पुनर्थे । या अस्य मुनेर्भुखमेवै कमलं निलनं तस्य संपर्क संबन्ध-मनुभवन्ती साक्षात्कुर्वन्ती मानसे मनसि निवसति निवासं करोति । उभयोः साम्यमाह - हंसीति । यथा मानसे सरिस हंसी मराली निवसति तथेयमपील्यर्थः। अत्र प्रसन्तेत्यादिविशेषणानि मानसे मनिस सरिस च ख्रुख्या योजनीयानि । अतीति । अतिशयेन प्रसन्ने प्रसादगुणयुक्ते । करुणिति । करुणा परदुःखप्रहाणेच्छा सैव जरूं तस्य तयोवी निस्यन्दिनि हाविणि । अगाधिति । अगाधमतलस्पर्शं गाम्भीर्थं गम्भीरता यस्मिन् । रुचिरेति । रुचिरा मनोज्ञा ये द्विजा दन्तास्त एव परिवारः परिच्छदो यस्याः सेति भारत्या विशेषणम् । चतु-

टिप्प०—1 अमरकोष एव प्रसिद्धोयं पाठः । 2 मुखं कमलमिव, इत्युपमितसमासो योग्यः । मयूरव्यंसकसमासे तु उत्तरपदार्थस्य कमलस्य प्राधान्ये रूपकं स्वात् । तथा सति च 'हंसीव' इति कयेर-भीषा प्रधानभूतोपमा न संगच्छेत । तसात्—"रुचिराः सुन्दराः द्विजाः शिष्यभूता ब्राह्मणाः पक्षिणश्च (हंसाद्याः) परिवारा यसाः सा, या सरस्वती राजहंसीव, मुखं कमलमिव तस्य संपर्कं सुखमनुभवन्ती (संसाद्याः) परिवारा यसाः सा, या सरस्वती राजहंसीव, मुखं कमलमिव तस्य संपर्कं सुखमनुभवन्ती सती अतिप्रसन्ने अत्यन्तानुग्रहकारके अतिशयनिर्मले च, करुणा जलमिव तस्य निस्पन्दित स्नाविणि, अन्य गाधम इयत्तारहितम् अतलस्पर्वां च, गामभीर्यं दुरवगाहस्यभावत्वं गभीरता च यस्य तस्मिन्, अस्य (जाबालेः) मानसे मनसि मानससरोवरे च, सततं निवसति'' इति व्याख्यया पूर्णोपमालंकारो नि-र्वाद्यः ।

पाटा०—१ कारणानि पुण्यानि नामः करणानि पुण्यानि नामः २ मुनीनामः ३ मुखकमलावलीकनः ४ पर्ध-पासतेः ५ यदस्मिन्ः या तुः ६ परिवारेः कुलपरिचयेः ७ कमलेः ८ संपर्कसुखमः ९ राजहंतीयः १० मुखकमलः

श्चेतुर्वेदैः सुचिरादिवेदमपरमुचितमासादितं स्थानम् । एनमासाय शरत्कालिमव केलिजलद्समयकलुषिताः प्रसादमुपगताः पुनरपि जगति सरित इव सर्वविद्याः । नियतिमह सर्वात्मना
कृतावस्थितिना भगवता परिभूतकलिकालिकिसितेन धर्मेण न समर्थते कृतयुगस्य । धरणितलमनेनाधिष्ठितमौलोक्य न वहति नूनिमदानी स्पृतिष्मण्डलिनवासामिमानमम्बरतलम् ।
अहो महासन्त्वेयं जरा याऽस्य प्रलयर्वेदिरिमनिकरदुर्निरीक्ष्ये रजनिकरिकर्रणपाण्डुशिरोस्हे
जटाभारे फेनपुङ्मधवला गङ्गेव पशुपतेः क्षीराहुतिरिव शिखाकलापे विभावसोर्निपतन्ती न
भीता । बहलाज्यधूमपटलमिनिकृतीश्रमस्य भगवतः प्रभावाद्भीतिमव रविकिरण्डीलमिप

रिति । चत्वारि यानि मुखकमलानि तत्र वासिभिः स्थायिभिश्वतुर्वेदैर्श्वग्यजःप्रमृतिभिः सुचिरादिव चिरकालादि-वेदमपरं द्वितीयम् । कमलस्य कदाचित्संकोचसंभवात् । उचितं योग्यं स्थानमासादितं प्राप्तम् । एनमिति । एनं मुनि शरत्काळामेव घनात्ययसमयमिवासाद्य प्राप्य जगति लोके पुनरपि द्वितीयवारमपि सर्वविद्याश्चतुर्दश्चियाः प्रसादं नैमेल्यमुपगताः प्राप्ताः । का इव । सरितो नद्य इव । यथा शरत्कालं प्राप्य ता इव नैमेल्यं भजन्ति । उमन् योरेकविशेषणमाह—कलीति । कलिरेव कलौ वा यो जलदसमयो भेषकालस्तेन कल्लाषता मलिनीकृताः । निय-तिसिति । नियतं निश्चितिमहास्मिन्नाश्रमे सर्वात्मना सर्वप्रकारेण कृतावस्थितिर्येन स तथा तेन भगवता माहा-त्म्यवता । परीति । परिभूतं न्यकृतं कलिकालस्य विलिसतं चेष्टितं येनैवंभूतेन धर्मेण न सर्थते । कृत्युगस्थेति कर्मणि षष्टी 'मातुः स्परति' इतिवत् । धरणीति । नूनं निश्चितमनेन सुनिना धरणितलमधिष्ठितमाश्चितमालोक्य निरीक्ष्याम्बरत्तलं व्योमतलमिदानीं सांप्रतं सप्तर्षिमण्डलनिवासाभिमानमिति, सप्तर्षाणां कश्यपप्रमृतीनां यन्मण्डलं समृहस्तस्य यो निवासोऽवस्थानं तेन योऽभिमानोऽहंकारस्तं न वहति न धत्ते । अत्र बहूनामृषीणां सत्त्वात् । अहो इलाश्चर्ये । महासत्त्वा महाधेर्येयं जरा विखसा यास्य मुनेर्जटाभारे सटासमूहोपरि निपतन्ती पतनं कुवैती न भीता न त्रसा। अत्रार्थ उपमानद्वयं प्रदर्शयति—पशुपेति। पशुपतेरीश्वरस्य जटाभारे सटासमूहे गङ्गेव स्वर्ण-वीव । क्षीरेति । विभावसोर्वेहः शिखाकलापे ज्वालासमूहे क्षीराहतिरिव क्षीरस्य दुग्धस्याहृतिः । वहाँ प्रक्षेप इवेत्यर्थः । गङ्गां विशिन्धि - फेनेलि । फेनस्य डिण्डीरस्य यः पुजः समूहस्तेन धवलोजवला । इयमपि धवला भवति । जटां विशिनप्टि—प्रलयेति । प्रलयः कल्पान्तस्तिसम्यो रविः सूर्यस्तस्य यो रिझमैनिकरः किरणसमूह-स्तद्वत् द्वितिरीक्ष्ये विलोकयितुमशक्ये। रजनीति। रजनिकरश्चन्द्रस्तस्य किरणा मयुखास्तद्वरपाण्ड्नि श्वेतानि शिरोरुहाणि केशा यस्मिन्। बहुलेति। बहुलं निविडं यदाज्यं सर्पिस्तस्य धूमपटलं तेन मलिनीकृतः र्यामतां प्रापित आश्रमो यस्यैवंविधस्य भगवतो मुनेः प्रभावान्माहात्म्याद्भीतमिव त्रस्तमिव रविकि-रणजालं सर्थरियसमहस्तपोवनं सुनिस्थानं दूरतः परिहरति दूर एव त्यजति । मालिन्यस्य तमः-सूर्यरिमिसिविरोधात् मालिन्याश्रयाश्रमाधिपतेर्मुनेः प्रभावाद्भीतिरुचितैवेति भावः । प्रतिनिधीभूतस्य

दिप्पo—1 अत्रापि किळिजेलदसमय इव इत्युपितसमासो योग्यः, अन्यथा 'सरित इव' इत्युपमायाः संगतिने स्यात् । 2 'रविकरनिकरदुर्निरीक्ष्ये' इत्येतान्येवाक्षराणि कवैः संमतानि प्रमाणं च सहदयहदयम् ।

पाठा०—१ चतुर्भिवेदैः २ कालिकाळजळधरः ३ आल्ध्यः अवलोक्यः ४ सप्तिषिनिवासः ५ रिवकरनिकरद्धिन-रीक्षेः ६ निकरपाण्डुरे जदाभारेः ७ पाण्डुरः ८ निष्पतन्तीः ९ आश्रमपदस्यः १० भीतभीतिमिनः ११ जाळकरः, का० १३

दूरतः परिहरति तपोवनम् । एते च पवनलोलेपुः शिक्तिशिखाकलापा रचिताञ्चलय इवात्र मञ्जपूतानि हवीं षि गृह्वेन्सेतत्प्रीत्याशुश्चक्षणयः । तरितदुक् लवन्कलोऽयं चाश्रमलताकुसुम-सुरिभपरिमलो मैन्द्मन्द्चारी सशङ्क इवास्य समीपमुपसपिति गन्धवाहः । प्रायो महाभूता-नामि दुरिभभवानि भवन्ति तेजींसि । सर्वतेजिखिनामयं चाप्रणीः । दिस्पर्यमिवामाति जगदनेनाधिष्ठितं महात्मना । निष्कम्पेव श्चितिरेतद्वष्टम्भात् । एष प्रवाहः कर्षणारसस्य, संतरणसेतुः संसारितन्धोः, आधारः र्क्षमाम्भसाम्, परशुस्तृष्णालतागहनस्य, सागरः संतरणसेतुः संसारितन्धोः, आधारः र्क्षमाम्भसाम्, परशुस्तृष्णालतागहनस्य, सागरः संतोषाभृतरसस्य, उपदेष्टा सिद्धिमागस्य, अस्तिगिरिर्देशद्वहकस्य, मूलमुपशमतरोः, नीभिः प्रज्ञाचक्रस्य, स्थितिवंशो धर्मध्वजस्य, तीर्थं सर्वविद्यावताराणाम्, वेद्ववानलो लोभार्णवस्य, मिक्रपोपलः शास्रस्तानाम्, दावानलो रागपल्लवस्य, भिन्नः क्रोधिमुजंगस्य, दिवसकरो मोहा-

एते चेति । एते समीपवर्तिन आशुशुक्षणयो वहयः । पवनेति । पवनेन वायुना लोलश्चपलः पुङी-कृतः समृहीकृतः शिखाकलापो ज्वालासमृहो येषां ते तथा। तथा रिचताज्ञलय इव विहिताज्ञलय इव। एतस्त्रीत्येतन्सुनिस्नेहेन मन्त्रपूतान्युचापवित्राणि हवीिष होतव्यानि गृह्णन्ति खीकुर्वन्ति । 'अन्निर्वैश्वानरो विहः शिखावाना ग्रुग्रुक्षणिः' इत्यमरः । गन्धेति । गन्धवाहो वायुरस्य मुनेः समीपं पार्श्व सशङ्क इव भीता शय इवोपसंपति गच्छति । अथ साशङ्कत्वे हेतुं प्रदर्शयन्नाह—तरिकतिति । तरिकतानि कम्पितानि दुकूलवल्क-लानि येन स तथा । अयमिति स्पार्शनप्रत्यक्षः । आश्रमेति । आश्रमलताकुसुमानां सुर्भाः परिमलो यस्मि-न्नत एव मन्दमन्दचारी शनैः शनैः संचरमाणः । प्राय इति । प्रायो बाहुल्यार्थेऽव्ययम् । महाभूतानामि पृथिव्यादीनामपि तेजांसि महांसि दुरिभभवानि दुःखेनाभिभवितुं शक्यानि भवन्ति । अयं चेति । अयं च मुनिः सर्वतेजिखनां समप्रधामवतामप्रणीर्मुख्यः। अनेनेति । अनेन मुनिना महात्मना प्रकृष्टखरूपेणाधिष्ठि-तमाश्रितं जगद्विसूर्यमिव द्वौ सुर्यौ यत्र तद्वदिव । निष्कम्पेति । एतस्य मुनेरवष्टमभादालम्बात्क्षितिर्व-सुधा निष्कम्पेव निर्वेपशुरिव । अथ च कियन्ति विशेषणानि रूपकालंकृतिद्वारा प्रदर्शयन्नाह—एषेत्यादि । एष मुनिः करुणारसस्य प्रवाह ओघः । संसारसिन्धोभवाम्भोघेः संतरणे सेतुः सेतुबन्धः । क्षमाम्भसां क्षान्तिसिल-लानामाधारोऽम्भसां बन्धः । तृष्णैव लता तद्गहनस्य परशुः कुठारः । संतोष एवामृतरसः पीयूषद्रवस्तस्य सागरः समुद्रः । सिद्धिमार्गस्य मोक्षपदव्या उपदेष्टोपदेशकः । असद्गृहकस्याग्रमग्रहस्यास्तिगिरिरस्ताचलः । उप-शमतरोः शमद्रमस्य मूलं बुध्नः। प्रज्ञाचकस्य प्रतिभाचकस्य नाभिर्मध्यप्रदेशः। धर्मध्यजस्य सुकृतकेतोः स्थितिवंशोऽवस्थानवेणुः । सर्वविद्यावताराणां समप्रविद्याप्रवेशानां तीर्थं घटः। लोभार्णवस्य लिप्सासमुद्रस्य वडवानल और्वः । शास्त्ररत्नानां सिद्धान्तमणीनां निकषोपलः कषणपटः । रागपत्नवस्थेच्छाकिसलयस्य दावानलो वनविहः । क्रोधभुजंगस्य कोपसरीस्रपस्य मन्त्रः । मोहान्धकारस्याज्ञानतिमिरस्य दिवसकरः सूर्यः । नरकद्वाराणां दुर्गतिद्वाराणामर्गलाबन्धः प्रतिबन्धः । आचाराणां चरितानां कुलभुवनं मूलगृहम् । मङ्गलानां श्रेयसामायतनं

टिप्प०-1 'असद्ग्रहस्य' इत्येव कविसंमतः पाठः ।

पाठा०—१ पुञ्जितशिखाकलापाः शिखाजिटलाः २ प्रतिगृह्णन्साशुशुक्षणयः; प्रतिगृह्णन्स्यतस्प्रदत्तान्याशुशुक्षणयः. ३ मन्दसंचारीः मन्दमन्दसंचारः ४ तेजांसि यतः. ५ निष्कण्टकेवः ६ अवष्टम्मादेवः अवष्टम्मोतः ७ प्रभवः ८ हृपाम्भसाम् ९ अमृतस्यः १० असद्वहस्यः ११ नेमिः १२ प्रसादः १३ तीर्थः १४ वाडवानलः १५ महामन्नः १६ भुजंगमस्यः

न्धकारस्य, अर्गलाबन्धो नैरकद्वाराणाम्, कुलभवनमाचाराणाम्, आयतनं मङ्गलानाम्, अभूमिर्मद्विकाराणाम्, दर्शकः सत्पथानाम्, उत्पत्तिः साधुतायाः, नेमिरुत्साहचऋस्य, आश्रयः सत्त्वस्य, प्रतिपक्षः कलिकालस्य, कोशस्तपसः, सखा सत्यस्य, क्षेत्रमार्जवस्य, प्रमवः पुण्यसंचयस्य, अदत्तावकाशो मत्सरस्य, अरातिर्विपत्तेः, अस्थानं परिभूतेः, अननुकूलोऽभि-मानस्य, असंमतो दैन्यस्य, अनायत्तो रोषस्य, अनिभमुखः सुखानाम्। अस्य भगवतः प्रसादादेवोपद्यान्तवैरमपगतमत्सरं तपोवनम्। अहो प्रभावो महात्मनाम्। अत्र हि शास्य-तिकमपहाय विरोधमुपशान्तात्मानस्तिर्यञ्चोऽपि तपोवनवसतिसुखमनुभवन्ति। तथा हि—पष विकचोर्त्पळवनरचनानुकारिणमुत्पतचारुचन्द्रकशतं हरिणलोचनयुतिशवलमभिनवशाद्वलमिव विशेति शिखिनः केलापमातपाहतो निःशङ्कमहिः। अयमुतस्त्रस्य मातर्भेजातकेसरैः केसरिशिश्चभिः सहोपजातपरिचयः क्षेरत्क्षीरथारं पिवैति कुरङ्गशावकः सिंहीस्तनम् । एष

गृहम् । मदिवकाराणामहंकारवृत्तीनामभूमिरूषरक्षेत्रम् । सत्पथानां शोभनमार्गाणां दर्शक उपदेष्टा । साधुतायाः ग्रुभावस्थोत्पत्तिः । उत्साहः प्रगल्भता स एव चकं तस्य नेमिर्धारा । सत्त्वस्य धैर्यस्याश्रय आधारः । किल-कालस्य कलियुगस्य प्रतिपक्षः शत्रुः । तपसः प्रसिद्धस्य कोशो भाण्डागारम् । सत्यस्य सखा मित्रम् । आर्जनस्य मार्दवस्य क्षेत्रं सस्योत्पत्तिस्थलम् । पुण्यसंचयस्य धर्मसमृहस्य प्रभव उत्पत्तिस्थलम् । मत्सरस्येर्ष्याया अदत्ताव-काशः विपत्तरापदोऽरातिः शत्रुः । परिभूतेः पराभवस्यास्थानमपदम् । अभिमानस्याहंकृतेरननुकूळोऽहितकारकः । दैन्यस्यासंमतोऽस्वीकृतः । रोषस्यानायत्तोऽनधीनः । सुखानामनिभमुखः पराञ्चुखः । अस्येति । अस्य मग-वतो मुनेः प्रसादादेव माहात्म्यादेव उपशान्तं शान्ति प्राप्तं वैरं विरोधो यस्मिन् । अपेति । अपगतो दूरीभूतो मत्सरः परगुणोत्कर्षासहनं यस्मिन्नवंभूतं तपोवनम् । वर्तत इति कियाच्याहारः । अत्रार्थे साधारणं कारणमाह — अहो इति । अहो इत्याश्चर्ये । महात्मनां महानुभावानां प्रभावो माहात्म्यम् । एतदेव विशे-षतो दर्शयनाह —अन्निति । हि निश्चितम् । अत्र तपोवने शाश्वतिकं सदातनं विरोधं वैरमपहाय दूरीकृत्यों-पद्मान्तात्मानः प्रज्ञान्तात्मानस्तिर्यञ्चोऽपि पद्मवोऽपि तपोवनवसतिसुखं सुनिस्थाननिवाससातमनुभवन्त्यनुभ-विषयीकुर्वन्ति । तदेव दर्शयनाह—तथिति । तथा हि । एषोऽहिः सर्पो विकचं विकसितं यदुत्पलं नील-कमलं तस्य वनं तस्य या रचना निर्मितिस्तदनुकरोत्येवंशीलं तत्तथा। उत्पतिद्िति। उत्पतद्र्र्धं गच्छ-श्वारु मनोहारि चन्द्रकशतं मेचकशतं यस्मिन् । हरिणोति । हरिणस्य मृगस्य या लोचनद्युतिर्नेत्रकान्तिस्त-द्वच्छबलं कर्बुरमेवंभूतं शिखिनो मयूरस्य कलापं प्रचलाकमातपेन सूर्यालोकेनाहतः पीडितो निःशङ्कं निर्भयं विश्वति प्रविश्वति । कमिव । अभिनवः प्रत्यप्रः शादाः शष्पाणि सन्त्यत्रेति शाद्वलो हरितप्रदेशस्तमिव । अयमिति । अयं कुरङ्गशावको मातरमम्बामुत्स्रज्य विहायाजातकेसरैरनुत्पन्नसटैः केसरिशिश्चिमिरिभारिबा-लकैः सह समुपजातः समुत्पन्नः परिचयः संस्तवो यस्यैवंभूतः सिंहीस्तनं पिवति पानं करोति । **क्षर**-न्तीति । क्षरन्ती खवन्ती क्षीरधारा यसिन् । 'गोश्चियोरपसर्जनस्य' इति हन्तः । एष इति । एष समीप-

टिप्प०-1 बईभारमित्यर्थः।

पाठा०—१ नरकपुरद्वाराणाम् २ आदर्शः; सर्वविद्यानासुत्पत्तिः ३ प्रसवः; प्रभावः, ४ अवशो विषयाणामनिससुद्धः; अनवकाशो विषयाणामनिससुद्धः ५ प्रभावात् ६ एतद्पि. ७ उपशान्तान्तरात्मानः ८ उत्पितिनीवनासुकारिणम्, ९ अधिवसिति; आवसिति, १० क्रळापमाहतः ११ अनुपजातः १२ प्रक्षरतः १३ आपैवति,

मृणालकलापाशिक्वभिः शैशिकरधवलं सैटाभारमामीलितलोचनो बहु मन्यते द्विरद्कलभैराकृष्यमाणं मृगपितः । इदिमह किषकुलमपगतचापलमुपनयित मुनिकुँमारकेभ्यः स्नातेभ्यः
फलानि । एते च न निवारयन्ति मदान्धा अपि गण्डस्थलीभाष्ति मदजलपाननिश्चलानि
मधुकरकुलानि संजातद्याः कर्णतालैः करिणः । किं बहुना, तापसामिहोत्रधूमलेखार्भिरसम्पन्तीभिरनिक्चमुपपादितकृष्णाजिनोत्तरासङ्गशोभाः फलमूलभृतो वेंक्किलिनो निश्चेतनास्तरवोऽपि सनियमा ईवं लक्ष्यन्तेऽस्य भगवतः । किं पुनः सचेतनाः श्रीणिनः इति ।

एवं चिन्तयन्तमेव मां तैंस्थामेवाशोकतरोरधक्ष्यायामेकदेशे स्थापयित्वा हारीतः पादावुपगृद्य क्रताभिवादनः पितुरनितसमीपवर्तिनि क्षशासने समुपाविशत्। आलोक्य तु मैं। सेर्व एव मुनयः 'क्रतोऽयमासादितः शुकशिशुः' इति तमासीनमप्रच्छन्। असौ तु तानव-वीत् 'अयं मया स्नातुमितो गतेन कमिलनीर्संरस्तीरतहनी हैनिपतितः शुकशिशुरातप-

वर्ता । मृणेति । मृणालानां विसानां कलापं समृहमाशङ्कत इत्येवंशीलासौः । द्विरदेति । द्विरदा गजासोषां कलमा बालकासौराकृष्यमाणमवकृष्यमाणं शिक्षित् । श्राविक्षित् । श्राविक्षित । श्राविक्षित । श्राविक्षित । श्राविक्षित । श्राविक्षित । श्राविक्षित । श्राविक्ष्यम्यते स्वाविक्षित । श्राविक्षित । श्राविक्ष्य यत्यैवंभूतं किष्ठुलं वानरयूथम् । क्षातिभ्यः कृतास्रविभ्यः । मृनीति । सुनीनां तपिक्षनां कुमारका बालास्तिभ्यः फलानि सस्यान्युपनयति दौक्ष्यति । पते चिति । एते किरिणो हिस्तिनो मदान्या अपि मदोन्मता अपि गण्डस्थलीभाञ्जि । करदस्थलभाञ्जि । पते चिति । पते चिति । एते किरिणो हिस्तिनो मदान्या अपि मदोन्मता अपि गण्डस्थलीभाञ्जि । करदस्थलभाञ्जि । पदिति । मदजलस्य दानवारिणः पानं प्राचानं तेन निश्चलानि स्थिराणि मधुकराणां अमराणां कुलानि समृहान् संजातदयाः समृत्यक्षकृणाः कर्णतालैः श्रवणचपेदैर्न निवारयन्ति । उत्सर्पन्तीभिक्ष्यं वजनतीभिस्तापसानां यदिग्रहोत्रं तस्य श्रा श्रूमलेखा दहनकेतनराजयस्ताभिरिनशं निरन्तरम् । उपेति । उपपादिता विहिता कृष्णं स्थामं यदिनां वर्षा श्रमलेखा दहनकेतनराजयस्ताभिरिनशं निरन्तरम् । उपेति । उपपादिता विहिता कृष्णं स्थामं यदिनां वर्षा भगवतस्तरयोऽपि वृक्षा अपि सनियमा इव व्रतिन इव लक्ष्यन्तेऽवलोक्ष्यन्ते । सचेतना ये प्राणिनो मनुजाद्वयस्तेषां कि पुनः कि भण्यते कि कथ्यते । ते त्वेतादशा भवन्यवेति भावः ।

अथ हारीतः किं कृतवानित्याह—एयमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण चिन्तयन्तं विचारयन्तं मां तस्या-मेवाशोकतरोरधश्रञ्जयायामेकदेश एकिस्मिन्पदेशे स्थापियत्वा संस्थाप्य हारीतः हारीतनामा मुनिः । पादा-चिति । पादौ चरणानुपगृह्य पादयोः पतित्वा । कृतेति । कृतं विहितमभिवादनं येनैवंभूतः पितुर्जनकस्या-नितसमीपवर्तिने नातिनिकटवर्तिनि कृशासने दर्भविष्टरे समुपाविश्वदुपविष्टवान् । आलोक्येति । आलोक्य निरीक्ष्य । तु पुनर्थे । मां सर्व एव समग्रा एव मुनयो ऋषयः कृतः कस्मात्प्रदेशादयं शुक्शिश्चरासादितः प्राप्त इति तमासीनमुपविष्टं हारीतं मुनिमपुच्छक्षप्राध्यः । असौ हारीतः । तु पुनर्थे । तान्मुनीनव्रवीदुवाचेत्यर्थः । किमुवाचेत्याह—अयिति । अयं शुक्शिश्चर्मया स्नातुं स्नानार्थमितोऽस्मात् प्रदेशात्
गतेन प्राप्तेन । कमिलनीसरः पद्मसरस्तस्य तीरतिः प्रतीरवृक्षस्तस्मिन्यो नीडः कुलायस्तस्मानिपतितः स्रसः । आतपेति । आतपेनालोकेन जनितोदिता क्वान्तः श्रमाधिक्यं यस्य स तथा ।

पाठा०—१ मृणाल्यक्किमः २ शिशिरकरः शिशिरकलापकर ३ जटा ४ कल्मकैः ५ कुमारेभ्यः ६ जातद्याः ७ तपसा ८ उत्सर्पन्तीभिरुपपितः सर्पन्तीभिरहिनिश्मुपपितः ९ शोभनाः १० वक्किलिनस्तरवः ११ इवास्य भग्वतः समीपवर्तिनोऽत्र लक्ष्यन्तेः इव लक्ष्यन्तेऽस्य भगवतः समीपवर्तिनः १२ प्राणिन एवम् १३ तस्यैव रक्ताशोकतरो- इद्ययायाम् १४ मां ते १५ मुनयः सर्थं एव १६ शिरस्तरः सरसस्तीरतरः १७ नीडपतितः

जनितक्वान्तिरुत्तप्तपांसुपटल्यभ्यगतो दूरनिपैतनविह्नलत्तुरस्पावशेषायुरासादितस्तपिख्नुरारोहत्तया च तस्य वनस्पतेने शक्यते स्वनीडमारोपियतुमिति जातद्येनानीतः । तद्यावद्यमप्रस्टपक्षतिरक्षमोऽनैतिरक्षसुरुपतितुं तावद्रतेव कस्मिश्चिद्राश्रमतहकोटरे सुनिकुमारकैरस्माभिश्चोपनीतेन नीवारकणनिकरेण फॅलरसेन च संवर्ध्यमानो धारयतु जीवितम् । अनाथपरिपालनं हि धर्मोऽस्मिद्धधानाम् । उद्धित्रपक्षतिस्तु गगनतलसं चरणसमर्थो यास्यति यत्रास्मै
रोचिव्यते । इहैव वोर्पजातपरिचयः स्थास्यति' इसेवमादिकमस्भित्संवद्धालापमाकण्यं किंचिदुपजातक्ष्रितृहलो मगवाश्वाबालिरीषद्यवितकंषरः पुण्यजलैः प्रक्षालयन्नित्र मामतिप्रशानत्या देख्या हृष्ट्वा सुचिरमुप्जैतप्रसमिज्ञान इद्य पुनःपुनर्विलोक्य 'स्वस्वैवाविनयस्य फल्मनेनानुभूयते' इस्रवोचत् । स हि भगवान्कीलत्रयदर्शी तपःप्रभावादिन्येन चक्षुषा सर्वमेव

उत्तमिति । उत्तप्त उष्णीभृतो यः पांसुपटलो भूलीसमृहसास्य मध्यगतोऽभ्यन्तरवर्ती । दरेति । दूराह-विष्ठाद्यविपतनम्थः संयोगफिलका किया तेन विह्वला व्याकुला तनुर्देही यस्य स तथा। अल्पेति। अल्पे लन्पमवशेषमायुर्जावितं यस्यैवंभूत आसादितो लब्धः । **तपस्वीति ।** तपस्विभिर्भुनिभिर्द्धरारोहतया दुःखेनारोढं शक्यतया तस्य वनस्पतेः शाल्मलीवृक्षस्य स्वनीडं खकुलायमारोपयितुं स्थापयितुं न शक्यते न समर्थाभ्यत इति हेतोः । जातदयेनेति । जातोत्पन्ना दया करणा यस्थैवंभूतेनानीतोऽत्रानीतः । मयेति पूर्वोक्तमेवेति न पुनरुच्यते । तद्यावदिति । तदिति हेत्वर्थे । यावत् यावत्कालम् । अयमिति पूर्वोक्तः । अप्रकृदेति । अप्ररुढाऽनृत्पन्ना पक्षतिः पक्षमूलं यस्य सः । अक्षमिति । अन्तरिक्षमाकाशसूत्पतित्-मक्षमोऽसमर्थः । ताविदिति । तावत्कालम् । अत्रैवेति । अत्रैवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । कस्मिश्चि-दिति । कस्मिश्चित् अनिर्दिष्टनामन्याश्रमतस्कोटरे सुनिवसतिवृक्षानिष्कुहे सुनिकुमारकैस्तापसिक्नुमिर-साभिश्वीपनीतेन आनीतेन । नीवारेति । नीवारो वनबीहिस्तस्य कणनिकरेण संस्यसम्हेन फलरसेन सस्यद्रवेण च संवर्ध्यमानो चुद्धि प्राप्यमानो धारयतु द्धातु जीवितं प्राणितम् । अनाश्चेत्यादि । हि यस्माद्धेतोरस्मद्विधानां तपस्विनामनाथपरिपालनं दीनजनरक्षणं धर्म आचारः । तु पुनरर्थे । **उद्धिन्नेति ।** उद्भिना प्रकटीभूता पक्षतिर्यस्थैवंभूतः । ग**गनेति ।** गगनतलमाकाशतलं तत्र संचरणं गमनं तत्र समर्थः क्षमः । यत्रेति । यत्र यस्मिन्देशेऽसँ शुकशिशवे रोचिष्यते रुचिरमिलाष उत्पत्स्यते तत्र यास्यति गमिष्यति । क्चयर्थानां धातुमिर्याने चतुर्था । इहैवेत्यनास्थायाम् । उपजातपरिचयः संजातसंस्तवः स्थास्यत्यवस्थानं करि-ण्यति । इत्येवमादिकमस्मत्संबद्धमिति मद्विषयकमालापं प्रश्नोत्तरूपमाकण्यं श्रुत्वा । किंचिदित । किंचिदी-श्रद्धपजातसुरपन्नं कुत्रहरूमार्थ्ययं यस्य स तथा भगवान्माहात्म्यवान् जाबालिः जाबालिनामा सुनिः । ईपिदिति । ईषिकिचिदाविहता निर्मता कंघरा भीवा यस्य स तथा। इदं तु सावधानलक्षणम् । पुण्येति । पुण्यक्रैः पवि-त्रपानीयैः प्रक्षालयन्त्रिय धावयन्त्रिय सासतिप्रचारतयातिप्रसन्नया दृष्ट्या दशा सुनिरं न्विरकालं दृष्ट्या विलोक्य । उपेति । उपजातं समुराशं प्रत्यभिज्ञानम् 'सोऽयं देवदत्तः' इत्याकारकं ज्ञानं यस्य स तथा तद्वदिव पुनःपुन नवीरंवारं विलोक्य निरीक्ष्य खर्यैवात्मन एवाविनयस्याधिष्टाचारस्य फलं भोगोऽनेन छक्षिश्चनानुभूयते साक्षान क्तियत इति तानवोचदववीत् । कथं मुनिर्जानातीत्याशयेनाह—स हीति । यतः । हि निश्चितम् । स भग-वान् । कालेति । कालत्रयस्यातीतानागतवर्तमानलक्षणस्य दशीं परयेकः । तप इति । तपःत्रभावादिव्येन

टिप्प०-1 'दर्शकः' इत्युचितस्।

पाठा० — १ निपतित. २ तपस्विदुरारोहतया तस्य. ३ अन्तरिक्ष. ४ विविधमल्टरसेन. ५ अमींऽस्ति. ६ संचलत. ७ चासी. ८ समुपजात. ९ विसम्भः. १० संबद्धमालापम्, ११ कौतृहलः. १३ दृष्ट्या सुचिर. १३ अमिजातप्रस्वभिन्नः. १४ त्रिकाल.

करतलगतिमव जगद्वैलोकयित । वेत्तिं जन्मान्तराण्यतीतानि । कथयत्यागामिनमप्यर्थम् । ईश्लणगोचरगतानां च प्राणिनामायुषः संख्यामावेदयित । सवैंव सा तापसपरिषच्छुत्वा बिदिततत्प्रभावा 'कीहरोऽनेनाविनयः कृतः, किमर्थं वा कृतः, क वा कृतः, जन्मान्तरे वा कोऽयमासीत्' इति कौतुँहलिन्यभवत् । र्जपनाथितवती च तं भगवन्तम् 'आवेदय, प्रसीद् भगवन्, कीहरास्याविनयस्य फलमनेनानुँभूयते । कश्चायमासीज्ञन्मान्तरे । विहर्गजातौ वा कथमस्य संभवः । किमभिधानो वायम् । अपनयतु नः कुत्तृहलम् । आश्चर्याणां हि सर्वेषां भगवान्त्रभवः'।

इत्येवसुर्थयाच्यमानस्तपोधनपरिषदा स महासुनिः भैत्यवदत्—'अतिमहदिदमाश्चर्यमा-ख्यातव्यम् । अरुपशेषमहः । प्रत्यासीदति च नः स्नानसमयः । भवतामप्यतिकामति देवा-चनिविधिवेळा । तदुत्तिष्ठन्तु भवन्तः । सर्व ऐवाचरन्तु यथोचितं दिवसव्यापारम् । अपराह्य-

ज्ञानात्मकेन चछुषा दृष्ट्या सर्वमेव समप्रमेव जगत्करत्तलगतिमिव हस्तन्यस्तिमिवावलोकयित पर्यति । वेस्तिति । अतीतानि गतानि जन्मान्तराणि मवान्तराणि वेत्ति जानाति । कथयतिति । आगामिनं भाविनमर्थमि कथयति व्रवीति । ईक्षणगेति । ईक्षणगोत्तरगतानां नयनपथप्राप्तानां प्राणिनां सत्त्वानामायुषो जीवितव्यस्य संख्यां परिमाणमावेदयति । नवेदयति । सर्वेविति । सर्वेव समप्रैव सा तापसपरिषम्मुनिसभा श्रुत्वाकण्ये । पूर्वोन्किमिति शेषः । विदितेति । विदितो ज्ञातस्य जावालिमुनेः प्रभावो माहात्म्यं यया सा तथिति कौत्हिलिनी कौतुकव्यस्यविद्यन्वयः । इतिश्वव्यवस्यमाह—कीद्दरा इति । कीदशः कीदगविनयोऽपराधिवशेषोऽनेन श्रुक्तिश्चना कृतो विहितः । किमर्थं किप्रयोजनं वा कृतः । क्ष वा कस्मिन्प्रदेशे कृतः । जन्मान्तरे भवान्तरेयं क आसीदमवत । सर्वत्र वाशव्दो विकल्पार्थः । उपेति । उपेनाथितवती । 'नाथृ याचने' इत्यस्य धातो क्ष्यम् । याचितवतीत्यर्थः । च पूर्वोक्तसमुच्चये । तं भगवन्तं जावालिमुनिम् । कि याचितवतीत्याशयेनाह— आवेदयेति । हे भगवन्, आवेदय कथ्य । प्रसीद प्रसन्नो भव । पूर्वोक्ताभिप्रायस्थप्रश्नाननुवदन्नाह—कीदृरास्येति । कीदशस्य किष्पस्याविनयस्य फलमनेनानुभूयते । कश्चिति । जन्मान्तरेऽयं क आसीत् । विह्नगति । विह्नगति । विह्नगति । विह्नगति । वोऽसाकं कुत्हलमाश्चर्यमपनयतु द्रीकरोतु । आश्चर्याणामिति । हि भगवान् , सर्वेषां समग्राणामाश्चर्याणां कुत्हलानां प्रभव उत्पत्तिस्थानम् । अपूर्वार्थज्ञापक इति यावत् ।

इत्येविमिति । इत्येवं अनेन प्रकारेण तपोधनपरिषदा सुनिसभयोपयाच्यमानः प्रार्थ्यमानः स महासुनिः प्रत्यवद्रप्रत्यवेचत् । अतीति । इदमाश्चर्यमतिमह्दितमहीयस्त्याख्यातव्यं कथनीयम् । मयेति शेषः । अरुपेति । अहर्दिनमल्पशेषमल्पावशिष्टम् । प्रत्येति । नोऽस्मानं स्नानसमय आप्नवकालः प्रत्यासीदिति विलम्बितो भवति । अवतामिति । भवतामि युष्माकमिप देवार्चनविधिवेला देवपूजाक्षणोऽतिकामत्युत्न-क्विता भवति । तदिति हेत्वर्थे । उत्तिष्ठन्तुःथानं कुर्वन्तुः भवन्तो यूयम् । सर्वे एवेति । यथोचितं यथायोग्यं

टिप्प०-1 'असङ्खुपयाचितवती' इत्येव ग्रन्थाक्षराणि ।

पाठा०—१ आलोकयति. २ वेति च जन्मान्तराण्यपि. ३ प्रमाणम्. ४ यतः सर्वेवः ततः सर्वेवः ५ तापसपरिषत्ः स्तापसपरिषत्ः ६ जन्मान्तरे को. ७ कुत्हलिनी. ८ असक्रदुपयान्तितवतीः इत्युपनाथि-तवतीः उपेत्याधितवतीः ९ भुज्यते. १० जातौ कथम् ; जातौ च कथम्. ११ जपयाच्यमानस्तुः उपयान्तितः. १२ अवदत्तः. १३ देवाचैनवेलाः १४ एव तावतः

समये भवतां पुनः कृतम्लफलाशनानां विस्नब्धोपनिष्टानामादितः प्रश्ति सर्वमोवेद्यि-व्यामि योऽयम्, यैचानेन कृतमपरस्मिञ्जन्मनि, इह चँ लोके यथास्य संभूतिः। अयं च तावद्पगतस्त्रमः क्रियतामाहारेण। नियतमयमप्यात्मनो जन्मान्तरोदन्तं स्वप्नोपलब्धमिय मयि कथयति सर्वमशेषतः स्मरिष्यति' इल्लाभिद्यदेवोत्थाय सह मुनिभिः स्नानादिकमुचि-तदिवसन्यापारमकरोत्।

र्छनेन च समयेन परिणतो दिवसः। स्नानोत्थितेन गुनिजनेनार्घविधिग्रुपपाद्यता यः क्षितितले दर्त्तस्तमन्बैरतलगतः साक्षादिव रक्तचन्दनाङ्गरागं रविख्दवहत्। अर्ध्वग्रुखेरर्क-विम्बविनिहित्तदृष्टिभिक्षेष्मपैसापोधनैरिव परिपीयमानतेजः प्रसरो विर्ल्लीतपस्तिमानमभ-

दिवसन्यापारं दिनकृष्यमाचरन्तु समाचरन्तु । अपराह्विति । अपराह्वसमये द्विप्रहरानन्तरसमये भवतां युष्माकम् । पुनिरिति । पुनः द्वितीयवारं कृतं विहितं मूळफळयोर्श्वानं भक्षणं यैस्ते तथा तेषाम् । विसन्धिति । विसन्धं सार्वधानं यथा स्थात्तथोपविष्टानां स्थितानाम् । आदितः इति । आदितः प्रारम्भतः प्रमृति सर्वं वृत्तान्तमावेदियिष्यामि । निवेदियिष्यामि । योऽयमिति । यथायं पूर्वजन्मन्यासीत् । यचानेना-परस्मिजन्मिन परभवे कृतम् । इह चेति । इह लोके यथा येन प्रकारेणास्य संभूतिकृत्यितः । अयं चेति । तावदादावयं शुक आहारेणाश्चनेनापगतक्रमो न्यपगतपरिश्रमः क्रियतां विधीयताम् । नियतितः । नियतं निश्चितं मिय कथयत्ययं शुकः अपि आत्मनः स्वकीयस्य जन्मान्तरोदन्तं परभववृत्तान्तं स्वप्नोपळण्यमिव स्वप्नदृष्टवत्सर्वं समग्रमशेषत आमूळचूळतः स्मरिष्यति स्मरणविषयीकरिष्यति । इतिति । इति पूर्वोक्तमिन द्विस्व कथयन्त्रवोत्थायोत्थानं कृत्वा । सहिति । सहं समं मुनिभिक्तपिखिभिक्षितं योग्यं दिवसन्यापारं स्नान-दिक्मकरोनिर्मे ।

अनेन चेति । अनेन समयेन मध्याह्वसमयकर्तव्यक्रमंणा परिणतः परिपाकं गतो दिवसः । परिणते दिवसे सूर्यस्य रक्तत्वातृद्वर्णनमाह—स्नानोत्थितेनिति । अम्बरतलगतो रिवसं रक्तचन्दनाङ्गरागं साक्षादिव प्रव्य-क्षित्वसुनिप्रव्यपितमूर्तिरूपेणैवोदवहदधारयत् । तं कम् । यः स्नानोत्थितेन सुनिजनेन तपस्त्रिवर्णेणाधिविधि रक्तचन्दनरक्तपुष्पादिना पूजाविधिसुपपादयता निष्पादयता क्षितितले दक्तोऽपितः । सूर्योयेति शेषः । सायंकाले सूर्यस्य रक्तत्वानसुनिप्रदक्तो रागः किमनेन साक्षादिव यहीत इत्युप्प्रेक्षा । उद्धिसुखैरिति । अर्ध्वसुखैरूष्विनि । अर्थ्वसुखैरूष्विनि । अर्थ्वसुखैरूष्विनि । अर्थ्वसुखैरूष्विनि । अर्थवसुखैरूष्विनि । अर्यवसुखैरूष्विनि । अर्थवसुखैरूष्विनि । अर्थवसुखैरूष्वि । अर्थवसुखैरूष्विनि । अर्यवसुखैरूष्विनि । अर्थवसुखैरूष्विनि । अर्थवसुखैरूष्विनि । अर्यवसुखैरूष्विनि । अर्यवसुखैरूष्विक्विनि । अर्यवसुखैर

िटप्०—1 विश्वस्ततया,सुस्थभावेन उपविष्टानामित्यर्थः । 2 सार्थकाले मन्दातपः सूर्यो यस्क्रशताः भजते तत्र हेतुरुत्पेक्ष्यते—सूर्थनिहितदृष्टिभिः सूर्योत्तापपायिभिर्मुनिभिः समग्रं दिनं यावत् स अप्मा पीतः, अत एव सार्थ रविस्तुतामभजदिति । टीकार्थस्तु अमारमक एव ।

पाठा०—१ क्रतफलमूलाशनानाम्. २ आवेदियिष्यामः ३ क्रतमनेन. ४ लोके च यथाः लोके यथाः ५ जन्मान्तरप्रत्तम्. ६ तैर्भुनिभिः. ७ स्नानादिकशुचितं दिवसः स्नानादिकं दिवसः ८ अनेन सम्मेनः ९ अधोदत्तः. १० अम्बरतलम् अस्ताचलः ११ निहितः १२ जन्मपेः. १३ विरल्जातमो दिवसः

जत् । उद्यत्सप्तर्विसार्थस्पर्शपरिजिहीर्षयेवं संहतपादः पारावतपादपाटळरागो रविरम्बरतळा-दुँवालम्बत । आलोहितां ग्रुजां जलशयनमध्यगतस्य मधुरिपोर्विगलन्मधुधारमिव नाभिन-छिनं प्रतिमागतमपराणीवे सूर्यमण्डलमर्लक्ष्यत । विहायाम्बरतलसुन्मुच्य च कमिलनीवनीनि शक्तनय इव दिवसावसाने तैरुशिखरेषु पर्वतामेषु च रविकरणाः स्थितिमकुर्वत । आलभैलो-हितातपच्छेदा सुनिभिरालिम्बितलोहितवल्कला इच तैर्वः क्षणमदृश्यैन्त । अस्तसुपगते च भगवति सहस्रदीधितावपरार्णवैतलाई इसन्ती विद्यमलतेव पेंटिला संध्या समदृश्यत । यस्या-मावध्यमानध्यानम्, एकदेशदुद्यमानहोमधेनुदुग्धधाराध्वनितधन्यतरातिभैनीहरम्, अपिः

आतप आलोको यस्य स तथा तनिमानं तनोर्भावस्तनिमा तमभजत् । क्षीणत्वं प्रापेखर्थः । उद्यदिति । उद्य-दद्यं प्राप्नवन्यः सप्तिषिसार्थः सप्तिषिसमृहस्तेन यः स्पर्शः संवन्धस्तस्य या परिजिहीर्षा परिहर्तुमिच्छा तया संहताः संकोचिताः पादा येन स तथा। पाराचत इति । पारावतः कलरवस्तस्य पादौ चरणौ तद्वत्पाटलः श्वेतरक्तो रागो यस्मिन्नवंविधो रविः सुर्यः । अम्बर्तलादिखवधौ पद्यमी । अवालम्बताललम्बे । तदनन्तरमालोहितां-झजालभीषद्रक्तिकरणसमृहं सूर्यमण्डलं रविविम्बमलक्ष्यतैक्ष्यत । कमिव । अ**परेति ।** अपरार्णवे पश्चिमससुद्रे प्रतिमागतं स्वमितिरूपेणागतं वहिनिः सतं जलक्षयनसध्यगतस्य सधरिपोः कृष्णस्य नाभिनलिनमिव नाभिपद्म-मिव । तदेव विशिनष्टि - विगल दिति । विगलन्ती सवन्ती मधुधारा परागश्रेणिर्यस्मात्स तत् तथा । विहा-रेति । अम्बरतलमाकाशतलं बिहाय सक्तवा कमिलनीवनानि निलनीखण्डान्यन्यच्य च शक्तनय इव पतित्रण इव दिवसावसाने सायंकाळे तरुशिखरेषु वृक्षांत्रेषु पर्वतांत्रेषु च रविकिरणाः सूर्यरसमयः स्थितिमवस्थानमकुर्वत कृतवन्तः । तत्कालीनतरुशोभामाद्य**्यालग्नेति ।** आलभ्नेषत्तंबनधं प्राप्ता लोहितातपस्य रक्तालोकस्य मध्ये मध्ये छेदा रचनाविशेषा येषां ते तथा। अत एव 'भक्तिच्छेदैरिव विरचितां भूमिमङ्गे गजस्य' इति। भुनिभिन्तपिखभिरालिम्बता आश्रिता अत एव लोहितवल्कला इव तरवो वृक्षाः क्षणं खल्पकालमहरयन्तावाली-क्यन्त । संध्यावस्थां प्रदर्शयशाह-अस्तेति । अन्तमपगतेऽहरयतां प्राप्ते भगवति सहस्रदीधितावपरार्ण-वतलात्पश्चिमसमुद्रतलादुष्ठसन्स्यूर्ध्वमागच्छन्ती विद्यमलतेव रक्तकन्दवल्लीव पाटला श्वेतरक्ता संध्या साय-कालः समहत्र्यत समालोक्यत । यस्यामिति । यस्यां संध्यायामैवंविधमाश्रमपदमभवत् । बभूवेत्यर्थः । कीदराम् । आवध्येति । आवध्यमानं कियमाणं ध्यानमेकप्रत्ययसंतर्तिर्यस्मन् । अनस्तं गत एव स्ये संध्यावन्दनार्घयोरुक्तत्वाद्यानग्रहणम् । एकेति । एकदेश एकस्मिन्प्रदेशे दुह्यमाना या होमधेनवो होमार्थं गावस्तासां दुरुघधारा पयःश्रेणी तत्र यद्धनितं शब्दितं तेन धन्यतरं सदितसनोहरमितचार । अञ्चीति ।

टिप्प०-1 पाद (किरण) द्वारा पूज्यानासूषीणां स्पर्शजनितोऽपराधो माऽस्त्वित हेतुना उपसं-हृतपादः (किरणः) सुर्योऽम्बरादलम्बतेत्व्युरप्रक्षा । किरण-चरणयोभेदेऽपि 'पाद'शब्दश्लेषेणाऽसेदाध्य-वसायादतिश्वयोक्तिः । पारावतपादवत् पाटलो रागो यस्येत्यपमा च । जगद्वन्द्यस्य रवेः कान्तौ पाराव-तपादसाद्दयकस्पनादुपमाऽनौचित्यं तु न राङ्कनीयम्, सायं तेजोबिरहितरिक्तमसाद्दयेन रवेर्मन्दप्रभता-ऽतिशयन्यक्षनात् । 2 प्रतिविम्बरूपेण पतितं सूर्यमण्डलं मधुरिपोर्नाभिपद्मिमवाऽऽलक्ष्यतेल्याः । 3 बालमाः लोहितातपच्छेदा येषु ईदशा आश्रमतरवः, मुनिभिरालिम्बतानि उपरिस्थापितानि लोहित-वरकलानि येषु ईदशा इव अलक्ष्यन्तेत्युत्पेक्षा ।

पाठा०-१ सार्थपरि. २ एत. ३ चरण. ४ अलम्बत. ५ शयनगतस्य. ६ मधुसिद:. ७ नलिनम्. ८ आलक्ष्यतः अवेक्ष्यतः अद्रक्ष्यतः ९ धरणितकम्ः धरातलम्. १० जन्मुच्य कमलिनीः ११ वनानि चः १२ तपोवनतरुः १३ रक्तातपः रक्तातपराभस्तिः १४ आलम्बिताः १५ आलोहितः १६ आश्रमतर्यः १७ अशोभन्तः अलक्ष्यन्तः १८ तटात्. १९ उपसर्पन्ती. २० आपाटला. २१ ध्वनितमनोहरम्; ध्वनि-मनोहरम्. २२ अझिहोत्रवेदी.

वेदिविकीर्यमाणहिरत्कुराम्, ऋषिकुमारिकाभिरितस्ततो विक्षिप्यमाणिदेग्देवताबिलिसक्थमाश्रमपद्मभवत् । कापि विद्वस्य दिवसावसाने लोहिततारका तपोवनधेनुरिव कपिला परिवर्तमाना संध्या तपोधनैरदृश्यत । अचिरप्रोषिते सवितरि शोकविधुरा कमलमुकुलकमण्डलुधारिणी हंससितदुकूलपरिधाना मृणालधवल्यम्बोपवीतिनी मधुकरमण्डलक्ष्मवल्यमुद्वहन्ती
कमिलनी दिनपतिसमागमन्नतिमवाचरत् । अपरसागराम्भसि पतिते दिवसकरे वेगोित्थितमैंम्भःसीकरिनकरिमव तारागर्णमम्बरमधारयत् । अचिराच सिद्धकन्यकाविक्षिप्तसंध्याचनकुसुमशबलित तीरिकतं वियदराजत । क्षणेन चोन्मुखेन मुनिजनेनोध्वविश्वकीर्णैः प्रणामाञ्जलिसिलिलैः क्षीस्यमान इवागलद्खिलः संध्यारागः ।

क्षयर्भुँपागतायां संध्यायां तद्विनाशदुः खिता कृष्णाजिनमिव विभावरी तिमिरोद्गममभिनव-

अभिवेद्यां विह्यापनचतुरस्रभूमिकायां विकीर्यमाणा विक्षिप्यमाणा हरित्कुशा नीलदर्भा यस्मिन् । ऋषीति । ऋषिक्रमारिकाभिर्मुनिपुत्रीभिरितस्ततो विक्षिप्यमाणानि समन्ताद्विकीर्यमाणानि दिग्देवतानां कथानि बिलसंबिन्धिसिद्धान्नानि यस्मिस्तत्त्रथा । पुनरवस्थान्तरमाह—कापीति । कापि कुत्रचित्प्रदेशे विद्वस्य पर्यटनं, कृत्वा दिवसावसाने दिनपर्यन्ते कपिला तपोवनधेतुरिव लोहिततारका परिवर्तमाना तपोधनैः मुनिभिः संध्यादस्यतास्रोक्यत । गौरपि कपिलस्वाल्लोहिततारका रक्तकनीनिका । संध्या त लोहिततारका रक्तनक्षत्रा तत्कालीनोहतनक्षत्राणां रक्तत्वात् । अतः संध्याधेन्तोः सादरयाद्वपमानोपमेयभावः । कमलि-नीसूर्ययोर्नायिकानायकत्वेन तौ वर्णयचाह—अचिरेति। अचिरप्रोषिते तत्कालीनप्रोषिते गते सवितरि श्रीसूर्ये शोकेन विरहेण विधरा विद्वला कमलिनी दिनपतिसमागमार्थे खकीयनायकस्यागमनहेतोईतं नियमविशेषमाचरदिवाकरीदिव । कमलेति । संक्षचितमुखसाम्यात्कमलमुकुलान्येव कमण्डलूनि तान्येव दधातीखेनंशीला सा तथा। हंसेति । धेतसाम्यादंसा एव सितदुकुलानि परिधानमधों ग्रुकं यस्याः सा तथा। मृणालेति । श्वेततन्तुसारूप्यानमृणालान्येव धवलं शुभ्रं यज्ञोपवीतं यज्ञसूत्रं यस्याः सा तथा। मधुकरेति । नीलतीक्ष्णमुखसाम्यान्मधुकराणां अमराणां यन्मण्डलं तदेवाक्षवलयं रुदाक्षजपमालिका तद्भद्दहन्ती धारयन्ती । अपरामवस्थां वर्णयन्नाह—अपरेति । अपरसागराम्मसि पश्चिमसमुद्रपानीये पतिले दिवसकरे सूर्ये वेगेन रभसोरिथतं प्राद्धभूतमम्भःसीकरनिकरं पानीयपृषत्समूहं तारागणिमव नक्षत्रवृन्दिमवा-म्बरमाकाशमधारयहधार । अतिश्वेतरूपत्वसाम्याताराजलबिन्दोरुपमानोपमेयभावः । अचिराचेति । अचि-रात् खल्पकालेन सिद्धा विद्यासिद्धास्तेषां कन्यकाः पुत्रयस्ताभिविक्षिप्तानि विकीर्णानि यानि संध्याचनकुसुमानि सायंकालीनपूजार्थमानीतानि पुष्पणि तैः शबलिमन कर्बुरिमन तारिकतम् । 'तारकादिभ्य इतच्'। संजा-ततारकोद्यं वियदाकाशमराजताशोभत । अतीतसंध्यावस्थां प्रकटयनाह-क्षणेने ति । क्षणेन सपद्यव । च समुचये । उन्मुखेनोर्ध्वमुखेन मुनिजनेन तापसजनेनोर्ध्वविप्रकीर्णैक्ष्वं विक्षिप्तेः प्रणामाञ्जलिस्रलिलैनेमस्हु-तिसमयाज्ञिलपानीयैः क्षाल्यमान इव प्रक्षाल्यमानोऽखिलः समग्रोऽपि संध्यारागोऽगलत्तत्स्थानात्प्रस्युतः ।

क्षयमिति । संध्यायां क्षयमुपगतायां विनाशं प्राप्तायाम् । तदिति । तस्याः खबानिध्यात्वखी-

टिप्प०-1 आन्तोऽत्र टीकाकृत् । अम्बरस् (कर्तृ) तारागणस् अम्भःसीकरमिवाऽधारयदित्युःप्रेक्षा ।

पाठा०—१ विश्वीर्थमाण. २ दिग्देवताचिनबिलिसिक्यकम्. ३ दिनावसाने ४ मुनिभिः; मुदितैस्तरो-धनैः. ५ प्रोषिते च सिवतिर. ६ यज्ञोपवीता, ७ अक्षमाळावळयम्. ८ रवि. ९ दिनकरे; दिवाकरे पतनः तत्पतनः १० पवनवेगोत्थितम्; पतक्षवेगोत्थितम्; पतनवेगोत्थितम्. ११ अम्बरतळम्, १२ सतारम्, १३ प्रक्षा-स्यमानः, १४ छपागतायां च संध्यायाम्; छपगतायां च संध्यायाम्,

मवहत् । अपहाय मुनिहृद्यानि सर्वमन्यद्ग्धकारतां तिमिरमनयत् । क्रमेण च रिवरस्तं गैत इत्युद्ग्तमुपलभ्य जीतवैराग्यो धौतदुकूलवल्कलधनलाम्बरः सतारान्तःपुरपर्यन्तिक्षितततु-स्तिमिरतमालवृक्षलेखं सप्तिषिमण्डलाध्युषितमरुंधतीसंचरणपूर्तमुपहिताषाढंमालक्ष्यमाणम्-लमेकान्तस्थितचारुतीरकामृगममरलोकाश्रममिव भैगनतल्ममृतदीधितिरध्यतिष्ठत् । चन्द्रा-

रूपायाः संध्याया विनाशो ध्वंसस्तेन दुःखिता कष्टं प्राप्ता विभावरी रजन्यभिनवं प्रखप्रं तिमिरोद्गमं ध्वान्तो-द्यं कृष्णाजिनमिवासितचर्मवदवहत् । नीलसाम्यात्तिमिरोद्रमस्य कृष्णाजिनसाधम्यम् । तिमिरोद्रमस्य कृत्यं व्याख्यापयशाह—अपहेति । तिमिरं ध्वान्तं मुनिहृद्यानि तपिस्चिनासि खप्रकाशात्मकप्रकाशवन्तीत्यतः स्तिमिरस्यावकाशाभावादन्यत्सर्वं प्रौडप्रकाशहीनं वस्तुजातमन्धकारतामचाश्चवतामनयत्प्रापयत् । तदुत्तरकालं चन्द्रेडिप मित्रवियोगावस्थां वर्णयन्नाह—ऋमेणेति । ऋमेण परिपाट्या रविः सूर्योऽस्तं गतोऽदृश्यतां प्राप्त इत्युदन्तमिति वृत्तान्तमुपलभ्य प्राप्तोऽमृतदीिघतिश्वनदः । अमरेति । अमरा वसिष्ठादयो मुनयस्तेषां लोकः समुदायस्तस्याश्रमो मुनिस्थानं तदिव गगनतलमम्बरतलमध्यतिष्ठद्धितस्यौ । कीद्दक्सूर्यः । जातेति । जातं समुत्पन्नं वैराग्यं विरक्तता यस्मिन्स तथा तम् । पक्षे विशिष्टो रागो विरागस्तस्य भावस्तत्वम् । धौतेति । धौतं क्षालितं दुकूलवल्कलमेव धवलं ग्रुभ्रमम्बरं वश्चं यस्मिन्। पक्षे दुकूलवल्कलवत् धवलं ग्रुभ्रमम्बरमा-काशं यस्मिन् । सतारेति । तारः शक्तिविशेषः प्रणवी ब्रह्म च । तदुक्तमन्यत्र 'इदं तारत्रयं प्रोक्तमगम्या-गमनाहते'। एतहुत्ती 'तारत्रयं प्रणवशतत्रयम्' इलाह विज्ञानेश्वरः। तया सहवर्तमानं यदन्तःपुरिमति पुरस्य शरीरस्यान्तमध्यं कुण्डलिनी नाडीविशेषः । 'क्रन्विदमाचन्तस्य परत्वम्' इति पुरस्य परनिपातः । तस्याः पर्यन्तः सहसारं कमलं तत्र योगसामर्थ्यात्स्थितं लैक्किं ततुर्यस स तथा। पक्षे तारा अश्विन्यादयस्ताभिः सहवर्तमानं यदन्तःपुरमवरोधस्तस्य पर्यन्तः संनिधिस्तत्र स्थिता ततुः शरीरं यस्य स तथा। अथाश्रमसा-म्येन गगनतलं विशेषयन्नाह—तिमिरेति । स्यामत्वसाम्यातिमिरवच्छयामा ये तमालवृक्षास्तेषां लेखा पङ्कि-र्थिसन् । पञ्चे तिमिराण्येव तमालवृक्षा इति विष्रहः । शेषं पूर्ववत् । सप्तर्षीति । सप्तर्षिसदशा ये ऋषयो नार-दाचास्तेषां मण्डलं समूहः । 'मण्डलं श्वसमूहयोः' इति घरणिः । तेनाध्युषितमाश्रितम् । पक्षे सप्तर्षयः सप्तता-रकाः। शेषं प्राग्वत्। अरुंधतीति । अरुंधती वसिष्ठपत्नी तस्याः संचरणं परिश्रमणं तेन पूतं पवित्रम्। पक्षेऽहंथती ताराविशेषः । शेषं प्राग्वत् । उपहिताति । उपहितः संनिहित आषाढः पालाशदण्डो यस्मिन् । 'पालाशो दण्ड आषाढः' इत्यभिघानचिन्तामणिः। पक्ष अषाढा पूर्वापाढानक्षत्रम् । आलक्षेपेति । आसम-न्ताळक्ष्यमाणानि विलोक्यमानानि मूलानि वसुधान्तर्गतवृक्षप्रदेशा यस्मिन्। पक्षे मूलं मूलनक्षत्रम्। शेषं प्राग्वत् । एकान्ते ति । एकान्ते विजने स्थिताश्चारवो मनोहराकृतयस्तारकामृगाः श्वतमृगा यसिन् । पक्षे तारकारूपं मृगो मृगनक्षत्रम् । तस्यामेव विभावर्यां चन्द्रे जातवैराग्योपमानमम्बरमण्डले चाश्रमरूपकमुक्त्वा ज्योत्स्रायां गङ्गारूपकोपयोगिगगनत्ते त्र्यम्बकोत्तमाङ्गोपमानमाह—चन्द्रेति । चन्द्र एवाभरणं विभर्ताति

टिप्प०—1 'सतारान्तःपुरः, पर्यन्तस्थिततनुतिमिरतमाछवनछेखम्' इस्येव पाठः साधुः । सतारं समणवम् अन्तःपुरं हृदयमध्यं यस्य सः ध्यानिष्ठ इस्यधः । पश्चे—ताराः (अश्विन्यादयः) एव अन्तः-पुराणि खियः तैः सहितः (अमृतदीधितिः) । पर्यन्ते प्रान्तभागे स्थिता तनुतिमिरवत् स्वल्पान्धकारवत् तमाछवनानां छेखा यस्मिन् तम् (आश्रमम्), पश्चे—पर्यन्ते स्थितं तनुतिमिरं निजोदयेन विरलमन्ध-कारं तमाछवनरेखेव यन्न तत् (गगनतलम्) इति तद्व्याख्या ।

पाठा०-१ ज्ञापदम्धिमव भगाविदायेव. २ मुनिजनहृदयानि. ३ उपगतः; उपागत. ४ समुपजात. ५ अन्तःपुर ६ तनुतिमिर. ७ वन. ८ पवित्रितम्; पवित्रम्, ९ उपलक्ष्यमाण. १० तारकमृगम्, ११ गगनम्,

भरणभृतस्तारकाकपाळशकळाळं कृतादम्बरतळा अयम्बकोत्तमाङ्गादिव गङ्गा सीगरानापृरयन्ती हंसधवळा धरण्यामपतज्ञ्योत्स्ना। हिमकरसरसि विकचपुण्डरीकसिते चिन्द्रका जळपानळो- भाद्वतीणों निश्चलमूर्तिरमृतपङ्कलम ईवाहत्त्यत हरिणः। तिमिरजळधरसँ मयापगमानन्तर- मिभनवसितसिं न्दुवार कुसुमपाण्डुरेरणेवागेते र्वगोद्यन्त हंसैरिव कुसुदसरांसि चन्द्रपादैः। विगाळितसकळोदयरागं रजनिकरविम्बमम्बरापगावगाहधौतसिन्द्रमैरावतकुम्भस्थलिव तत्स्रणमळक्ष्यत। शनैःशनैश्च दूरोदिते भगवति हिभैततिस्नुति, सुधाधूळिपटळेनेव धवळी कृते

चन्द्राभरणमृतस्मात् । तारकेति । तारका एव कपालशकलानि कर्परखण्डानि तैरलंकृतं भूषितं यस्मात् । अम्बरतलादिखवधौ पश्रमी । त्र्यम्बकोत्तमाङ्गादिवेश्वरमौलेरिव गङ्गा जाह्नवी । सागरानिति । अगस्य-गण्डूषेण शुष्कान् सागरान् समुद्रानापूरयन्ती परिपूणींकुर्वती । चन्द्रोदयेन सागराणां पूरणं प्रसिद्धम् । हंसव-द्भवला शुआ ज्योत्स्रा चन्द्रिका धरण्यां पृथिन्यामपतत्वपातेत्यर्थः । अथ च चन्द्रमृगोऽप्येतादशोऽभूदित्याह— हिमकरेति । हिमकरश्रन्दः स एव सरस्तस्मिन् । तदेव विशिनष्टि—विकचेति । विचकानि विकस्तराणि यानि पुण्डरीकाणि तद्वत्सिते शुम्रे । अन्यद्पि सरो विकचपुण्डरीकैः सितं भवति अतस्तदुपमानम् । चिन्द्र-केति । चन्द्रिका ज्योत्मा सैन जलं पानीयं तस्य पानमाखादनं तस्य लोभो गर्धस्तसादनतीणों मध्यप्रविष्टः । निश्चलेति । निश्चला निस्पन्दा मूर्तिर्थस्य स तथा । अमृतेति । कृष्णत्वसाम्यात्कलङ्क एँवामृतपङ्कस्तत्र लग इवान्तर्निगीणे इव हरिणो मृगोऽहर्यतालक्ष्यत । चन्द्रोदयजनितं शोभातिशयं वर्णयचाह—ति मिरेति । 'कृष्णत्वसाम्यात्तिमिरमेव जलधरसमयस्तस्यापगमानन्तरं निवृत्त्यनन्तरम्। अभीति । अभिनवानि प्रस्र-त्राणि सितानि शुभाणि यानि सिन्दुवारस्य निर्गुण्ड्याः कुसुमानि पुष्पाणि तद्वस्पाण्डुरैः शुभ्रैरणैवः समुद्रस्तत्रा-गतैः प्राप्तैश्चन्द्रपादैः शशिकरणैर्हसैरिव मरालैरिव कुमुदसरांसि कैरवोपलक्षिततटाकान्यवागाह्यन्तालो-ब्यन्त । अतः श्वतत्वसाधर्म्याद्धंसचन्द्रपादयोरुपमानोपमेयभावः । पुनरवस्थान्तरं वर्णयचाह—विगलीति । विगलितो विलयं प्राप्तो यः सकलः समप्र उदयसंबन्ध्युद्गमनक्षणजन्मा रागो रक्तिमा यस्मिन्नवंभूतं रज-निकर्बिम्बं चन्द्रमण्डलं तत्क्षणिमव तत्काल इवालक्ष्यत जनैरैक्ष्यत । किमिव । अम्बरेति । अम्बरस्य ध्योम्नो या आपगा नदी तस्या अवगाह आलोडनं तेन धौतं क्षालितं सिन्दूरं नागजं यस्यैवंविधं यदैरावतस्य हस्तिमहस्य कुम्भस्थलं तदिव । अतिवर्तुलल्वसाम्याचन्द्रविम्बस्य कुम्भस्थलोपमानम् । अथ मुनिवृत्तं निरूपयन्नाह—शनैरिति । हारीतो मुनिः कृताहारं विहितभोजनं मां वैशम्पायनमादाय गृहीता पितरं जाबालिमुनिमिखवोचिदिखन्वयः । कस्मिन्सति । शनैः शनैः खल्पप्रयद्वेन दूरोदिते दूरं गते भगवति चन्द्रे । हिमेति । हिमं प्रालेयं तस्य तिवींथी तस्याः सुति साविणि । चन्द्रस्य विशेषणम् । सुधिति । धतत्व-साम्यात्सुधैव धूलिपटलं पांसुसमृहस्तेनेव चन्द्रातपेन शशिन आलोकेन जगित लोके धवलीकृते सित शुभ्रीकृते सति । पुनः केषु सत्सु । निशामुखसमीरणेषु प्रदोषकालीनवायुषु प्रवहत्सु वहमानेषु सत्सु । अथ

टिप्प०—1—'रगाद्यन्त' इसेव पाठः । अन्यथा तु 'अवागाद्यन्त' इति वक्तव्यमुचितं स्यात् । 2—निश्रलमूर्तिईरिणः चन्द्रविम्बगतचिद्धरूपो मृगः अमृतमेव पङ्कसत्र लग्न इव अलक्ष्यत । अन्योऽपि जलपानलोभादवतीणों मृगः पङ्कमग्नो निश्रलमूर्तिस्तिष्टति । इसेव व्याख्योचिता । कलङ्क एव हरि-णस्वाऽऽरोपात् । ३ 'हिमसुति' इसेव पाठः । हिमं स्रवति इति हिमसुत् (किप्) तस्मिन्निति विग्रहः।

[.] पाठा०---१ सागरम्, २ आलक्ष्यतः ३ समयादनन्तरम्, ४ सिन्धुवारः ५ गगनागतैः व अगाद्यन्तः अगृद्यन्तः

७ हिमस्ति; हिमदीधितौ. ८ धनलीकृते जगति.

चन्द्रातपेन जगति,अवद्यायजलविनदुमन्द्गतिषु विघटमानकुमुद्वैनकषायपरिमलेषु समुपो-ढिनद्राभराळसतारकरन्योन्यप्रथितपक्ष्मपुटैरारव्धरोमन्थमन्थरमुखैः सुखासीनैराश्रममृगैर-भिनन्दितागमनेषु प्रवहत्सु निशासुखसमीरणेषु, अर्धयाममात्रावखण्डितायां विभावयां हा-रीतः कृताहारं मामादाय क्वेंस्तेर्महामुनिभिरुपसृत्य चन्द्रातपोद्भासिनि तपोवनैकदेशे वेत्रास-नोपविष्टर्मनतिदूरवर्तिना जालपादनाम्ना शिष्येण दंभैपवित्रधवित्रपाणिना भैन्दसुपवीज्यमानं पि-तरमैवीचत्—'हें वात, सकलेयमाअर्थश्रवणकुतूहलाकैलितहृद्या समुपस्थिता तापसपरिष-दाबद्धमण्डला भैंतीक्षते । व्यपनीतश्रमश्च क्रतोऽयं पतत्रिपोतः । तदावेद्यतां भेंदनेन कृतम् ।

वायनां विशेषणानि-अवस्येति । अवस्यायो हिमं तस्य जलबिन्दवः पानीयविश्रवस्तैर्मन्दा मन्थरा गतिर्ग-मनं येषां ते । विघटेति । विघटमानानि विकासं प्राप्यमाणानि यानि कुसुद्वनानि तेषां कषायस्त्रवरो गन्धो येषु ते । अभिनन्दितमिति । अभिनन्दितं श्लाधितमागमनं येषां ते तथा । कैः । आश्रमसृगैर्स्-निस्थानस्थहरिणैः। अथ च तेषां विशेषणानि समुपोहेति। समुपोढा सम्यक्प्रकारेणोपोढा या निद्रा प्रमीला तस्या भरः संभारस्तेनालसा मन्थरा तारका कनीनिका येषां ते तथा तैः । अन्योन्येति । अन्योन्यं परस्परं प्रथितानि मिलितानि पक्ष्म नेत्ररोम तेषां पुटानि येषां ते तथा तैः । आरब्ध इति । आरब्ध यो रोमन्थश्वर्वणं तेन मन्थराष्यलसानि मुखानि येषां ते तथा तैः। सुखेति । धुखेन यहच्छयासीनै-हपितृष्टैः । अर्थेति । त्रियामाश्येनार्धयाममात्रमध्यहरमात्रमवखण्डितं खण्डनां प्राप्तं यस्याः सा तथा । तस्यामध्त्रहर्न्यूनायामित्यर्थः । एवंविधायां विभावर्या रजन्यां सर्वेस्तैमेहासुनिभिमेहातपिखिभिरुपस्त्या-गल । कस्मिन् । चन्द्रेति । चन्द्रातपेन निशापतिप्रकाशेनोद्भासत उत्प्राबल्येन शोभत इत्येनंशीलः स तथा तस्मिन् । तप इति । तपोवनस्य मुनिस्थानस्यैकदेशोऽन्यतरप्रदेशस्तस्मिन्नधिकरणीभूते । अथ जावालि-मुनि विशेषयज्ञाह—वेत्रेति । वेत्रासनमासन्दी तत्रोपविष्टमासीनम् । अनतीति । अनतिदूरवर्तिना नातिसमीपवर्तिना । जालेति । जालपाद इति नाम यस्य स तथा तेन शिष्येण विनेयेन । दर्भेति । दर्भः क्रवासाद्वरपवित्रं यद्वित्रं मृगचर्मनिर्मितं तालवृन्तं पाणौ हस्ते यस्य स तथा तेन । 'धवित्रं सृगचर्मणः' इति कोशः । मन्दं यथा स्यात्तयोपवीज्यमानं दूरीकियमाणमक्षिकम् । अन्वयस्तु पूर्वमुक्तः । तदनुसारेण किमुवाचेत्याह—हे तात हे पितः, सकला समप्रेयं प्रत्यक्षगता तापसपरिषत्तपिखसंसत्समुपस्थितागता। आश्चर्यति । आश्चर्यसाद्धतवस्तुनो यच्छ्वणमाकर्णनं तत्र यत्कुतृह्ळं चित्तवृत्तिविशेषस्तेनाकितं व्याप्तं हृद्यं चेतो यस्याः सा। परिषद्विशेषणम् । आवद्धेति । आवद्धमारचितं मण्डलं यया सा। प्रतीक्षत इति । भवन्तमिति शेषः । भवद्विलम्बेन विलम्ब इत्यर्थः । कदाचिच्छ्ककृतोऽपि स्यादित्यत आह—व्यप-नीतिति । अयं पतित्रपोतः शुक्तिशुर्व्यपनीतो दूरीकृतः श्रमो ग्लानिर्यस्यैवंभूतः कृतो विहितः । चैति पूर्वीक्तसमुचये । तदिति हेत्वर्थे । आवेदातामिति । यदनेन छुकेन कृतं विहितं तदावेयतां निवेयताम् ।

टिप्पo-I 'सर्वेस्तैः सह सुनिभिः' इत्येव पाठः । अन्यथा महासुनिभिरिति पाठस्वीकारे सहार्थसा-ऽऽक्षेपः कर्तन्यः स्मात् । किञ्च महामुनिस्तत्र जावालिरेव, न सर्वे । 2 'दर्भपवित्रपाणिना' इस्येव ग्रन्थशय्या-क्षराणि । यदि तु 'पवित्रधवित्र' इति सहदयलवित्रपदसंग्रहः प्रिय एव तक्षेपि 'दूरीक्रियमाणमक्षिकम्' इति व्याख्यानं त विचित्रमेच, रात्री मक्षिकाणामभावात्।

पाठा०-१ विग्द्रपतनमन्दः विन्द्रपतनशीतेषु मन्द. र खण्ड. १ आगमेषु. ४ प्रवात्स्र. ५ समीरेषु. ६ सह मुनिभिः. ७ वेत्रासने सुखोपविष्टम्. ८ नातिदूर. ९ पवित्रपाणिना. १० मन्दमन्दम्. ११ उवाच. १२ तात. १३ आक्रलित. १४ प्रतीक्ष्यते १५ किमनेन.

औपरस्मिञ्जन्मनि कोऽर्येमभूद्भविष्यति चैं' इति । एवमुक्तस्तु स महामुनिरप्रतः स्थितं मामवछो-क्य तांश्च सर्वानेकाप्राक्छ्रंवणपरान्मुनीन्बुद्धा शैंनैःशनैरव्रवीत्-'श्रूयतां यदि कौतूह्छम्ँ—

कथारम्भः।

धिस्त सकलित्रभुवनल्लामभूता, प्रसवभूमिरिव कृतयुगस्य, आत्मिनिवासोचिता भगवता महाकालाभिधानेन भुवनत्रयसगैस्थितिसंहारकारिणा प्रमथनीथेनापरेव पृथिवी समुत्पादिता, द्वितीयपृथिवीक्षेंद्वया जलनिधिनेव रसातलगैंभीरेण परिखावेंळयेन परिवृता, पशुपतिनिवास-प्रीत्या गैंगनपरिसरोक्षेखिशिखरमालेन केळासिगिरिणेव सुधासितेन प्राकारमण्डलेन भिरि-वृता, प्रकटशङ्कशुक्तिमुक्ताप्रवालमरकतमणिराशिभिधामीकरचूर्णसिकेतानिकेरनिचितरायामि-

असाकिमिति शेषः । अपरिसिन्ति । एतद्भवापेक्षयापरजन्मिन भूते भविष्यति च कोऽयमभूत्कोऽयम्भे भविष्यति चेति । एवं मिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेणोक्तः प्रश्नविषयीकृतः । तु पुनर्थे । स महामुनिः जाबालिमुनिरम्रतः पुरतः स्थितमासीनं मामवलोक्य निरीक्ष्य तान्सर्वान्समप्रानेकाप्रानेकतानान् । श्रव-गेति । श्रवणमाकर्णनं तस्मिन्परान्मुनीस्तपस्ति । बुद्धा ज्ञात्वा च अतिग्रद्धत्वास्त्रीणत्वाच शनैः शनैमीन्दस्वरेणात्रवीद्ववाच । किमुवाचेस्याह—श्रूयतामिति । यदि चेत्कौत्हलमाश्चर्यं तर्हि श्रूयतामाकर्ण्यताम् । अनेनास्यादरः स्वितः ।

अस्तिति । उजायिनी नाम नाम्री नगर्यस्तीति दूरेणान्वयः । अत्रे प्रथमान्तानि सर्वाण्यपि नगरीविशेष-णानि । अन्येषां त्वन्यविभक्तिकानीति बोध्यम् । सकलेति । सकलं समप्रं यत्रिभुवनं त्रिविष्टवं तस्य ळळासभता तिळकभता। प्रसन्ति । कृतयुगस्य सत्ययुगस्य प्रसनभूमिरिव जन्मभूरिव । आत्मेति । भगवते-श्वरेणात्मनः स्वस्य यो निवासोऽवस्थानं तत्रोचिता योग्याऽपरेवैतद्भिभनेव पृथिवी वसुधा समुत्पादिता कृता । अयेश्वरं विशेषयन्नाह—महेति । महाकाल इत्यभिधानं नाम यस्य स तथा तेन । भूवनेति । भुवनत्रयस्य विष्टपत्रयस्य यः सर्गः सर्जनम्, स्थितिरवस्थानम्, संहारो विनाशः एतेषां कारिणा करणशीलेन । प्रमर्थिति । प्रमथा गणास्तेषां नाथेन खामिना । द्वितीयेति । द्वितीयैतद्यतिरिक्ता या पृथिवी तस्याः शङ्का आरेका तया जलनिधिनेव समुद्रेणेव परिखावलयेन खातिकामण्डलेन परिवृता परिवेष्टिता । परिखावलयं विशि-नष्टि—रसेति । रसातलं पृथ्या अधोभागं यावद्गभीरेणालब्धमध्येन । पुनर्विशेषतो नगरी विशिनष्टि— प्राकारेति । प्राकारो वप्रसास्य मण्डलेन वलयेन परिवृता परिवृष्टिता । पशुपतिरिति । पशुपतिरीश्वर-स्तस्य निवासोऽवस्थितिस्तेन या श्रीतिः स्नेहस्तया कैलासगिरिणेव रजतादिणेवेत्यपमानम् । वशकेलासौ यगपिद्ध-शेषयन्नाह-गगनेति । गगनस्याकाशस्य यः परिसरः पर्यन्तभूः । 'पर्यन्तभूः परिसरः' इसिभधानिन-न्तामणिः । तद्वहेखिनी तत्संघर्षकारिणी शिखरमाला सानुश्रेणिर्थस्य स तथा । पक्षे गगनोहेखिनी शिखरमा-लाग्रमाला अर्थात्किपिशीर्षाणि यस्मिन् । 'शिखरं पुलकाग्रयोः' इस्रनेकार्थः । सुधिति । सुधा गृहधवली-करणह्रव्यं तेन सितेन शुक्रेण। पक्षे सुधावच्छुभ्रेणेखर्थः। प्रकटेति । प्रकटाः स्पष्टाः शङ्कः कम्बुः, श्रुक्ति-रिविधमण्डूकी, मुक्ता मौक्तिकम्, प्रवालं हेमकन्दलः, मरकतमणिरदमगर्भः; एतेवां राज्ञयः समूहा येषु तैः। चामीकरेति । चामीकरचूर्णं पर्वतादौ 'चूकी' इति प्रसिद्धं तदेव सितानिकरो वाळकासमूहस्तेन

पाठा०—१ अन्यसिन्. २ को वायम्. ३ वा. ४ अमस्थितम्. ५ श्रवणतत्परान्. ६ शनैः ७ कुत्हृलम्. ८ अस्ति किल. ९ निवासोन्निता महा, १० कारणेन ११ नाथेनेवापरेव. १२ शङ्कया च जल. १३ गम्भीरेण. १४ जलपरिखा. १५ प्रीला च गगन. १६ गगनतलोडेखि. १७ गिरिणा सुधा. १८ परिगता. १९ वांछका. २० रचितै:

भिरगस्यपरिपीतसिळे सागरेरिच महाचिपणिपथेरुपशोभिता, सुरासुरसिद्धगन्धर्वविद्याध-रोरगाध्यासिताभिश्चित्रशालाभिरिविरतो तेसवप्रमदावलो कनकुतूहलाद्म्बरतलादवतीणीभिर्दि-व्यविमानपङ्किभिरिवालंकुता, मैथनोद्धर्तेद्धुग्धथबलितमन्द्रशुतिभिः कनकमयामलकल्या-शिखरेरिनलदोलायितसितध्यज्ञरुपरिपतद्भगङ्गेरिच तुषारगिरिशिखरेरमरमन्द्रिविराजित-शृङ्गाटका, सुधावेदिकोपशोभितोद्पानरनवरतचलितजलघटीयश्चसिच्यमानहरितोपवनान्ध-कारेः केतकीधूलिध्सरेहपशस्यकैर्षपशोभिता, मद्मुखरमध्करकुलान्धकारितनिष्कुटा, स्फु-रदुपवनलताकुसुमपरिमलसुरभिसमीरणा, रिणतसोभाग्यधण्टेरालोहितांशुकपताकरावद्ध-

निचितैर्व्याप्तैः । आयोति । आयामो विस्तारो विद्यते येषु तैः । अगस्त्येति । अगस्त्यो घटोद्भवस्तेन परि-पीतं सिळळं जलं येवां तै: सागरेरिव समद्वेरिव। महोति । महत्यतिदीर्घा या विपणिः पण्यवीथिका तस्या ये पन्थानो मार्गास्तै हपशोभिता विराजमाना । 'ऋक्-' इति सूत्रेण पथोऽकारान्तत्वम् । सुरेति । सुरा देवाः. असुरा दानवाः, सिद्धा विद्यासिद्धाः, गन्धर्या देवगायनाः, विद्याधरा व्योमचारिणः, उरगा नागाः एतैरध्या-सिताभिराश्रिताभिश्चित्रोपलक्षितशालाभिरलंकता भूषिता । काभिरिव । दिव्यविमानपङ्किभिरिव देवयानश्रेणि-भिरिव । तस्याः कथमत्रागम इत्यारेकायामाह अविरतेति । अविरतं निरन्तरं य उत्सवो महस्तस्मिन्याः प्रमदा योषितस्तासां यदवलोकनं निरीक्षणं तदेव यत्कुत्रहलमाश्वर्यं तस्मादिति हेत्वर्थं पश्चमी । अम्बरतला-दाकाशादवतीर्णिभिरुत्तीर्णभि: । आगताभिरिति यावत् । अमरेति । अमरमन्दिराणि देवप्रासादास्तै-विंराजितानि शोभमानानि श्रङ्काटकानि त्रिमार्गाश्चेषद्याणि यस्यां सा तया। 'त्रिमार्गाश्चेष: श्रङ्काटः' इति कोशः । कैरिव । त्रषारगिरिहिंमादिसास्य शिखरेः सात्रभिरिव । देवगृह-गिरिशिखर्योः साम्यं प्रदर्श-यज्ञाह—मधनेति । मधनं विलोडनं तत्रोद्धतः कृतप्रयत्नो दुग्धेन पयसा धवलितो धवलीकृतो यो मन्दरो मेरुस्तद्वहयतिः कान्तिर्येषां तैः । कनकेति । कनकमयाः खर्णमया अमला निर्मेला ये कलशा **छद्यकुम्भारत एव शिखराण्यमाणि येषां ते तथा तैः, पक्षे कलशवच्छिखराणि येषामिति विम्रहः। अनि-**केति । अनिकैर्वायमिर्दोलायिताः प्रेङ्गावदाचरिताः सितम्बजाः श्वेतवैजयन्यो येषु तैः । कैरिव । उपरिपत-दभगङ्गीरिवोपरिष्ठात्पतन्ती स्वन्सभगङ्गा खर्धुनी येषु तैरिव। सुधिति। सुधा प्रागेव व्याख्याता तयोप-लक्षिता या वेदिका पीठवनधस्तयोपशोभिताः शो नां प्रापिता उदपानाः कूपा येषु तैः । 'कूपः स्याद्धद-पानोऽन्धः' इति कोशः । अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं चलितं भ्रामितं यज्जलघटीयन्त्रमरघ-इस्तेन । कारणेन कार्योपचारात् । सिच्यमानानि प्रोक्ष्यमाणानि यानि हरितानि नीलान्यपवनान्येवान्धकाराणि येषु तैः । केतकीति । केतक्याँ मालला या धृलिः परागस्तेन धूसरैर्मलिनैरेनंभूतैरुपशस्यकैर्धामसीमाभिः उपशोभिता विभूषिता । 'प्रामसीमा तूपशल्यम्' इति कोशः । मदेति । मदेन मधुपानेन मुखराणि वाचालानि यानि मधुकरकुलानि भ्रमरसमृहाः तैरन्धकारिता जनितान्धकारा निष्कुटा गृहारामा यस्यां सा । अनेनारामाणां शोभातिशयः सूचितः । स्फुरेति । स्फुरन्ख उन्नसन्थो या उपवनलता उपवनवत-खरतासां कुछमानि छुमनसस्तेषां परिमलेनामोदेन छुरभिर्घाणतर्पणः समीरणो वायुर्यस्यां सा । प्रनः प्रकारान्तरेण नगरीं विशिनष्टि—सदनेति । सदनस्यै गृहस्य यष्ट्यः प्रसिद्धास्तास् स्थिताः केतवो वैजय-न्यस्तैः प्रकाशिता प्रकटीकृता मकरध्वजस्य कंदर्पस्य पूजार्ची यस्यां सा । अथ च सदनयष्टिमदनयष्ट्योः

टिप्प०—1 चतुष्पथानि ('चौराहे' हिन्दी)। 2 कण्टकयुक्तवृक्षविशेषः केतकी, यो हि सीमान्त-भागे भारोप्यते । मालती तु 'जातिः,' न सा कण्टिकेनी, नापि वा सीमिन रोप्यते । न च तस्यां परा-गधूलिभैवति । 3 'मदनयष्टिकेतुभिः' इस्रेव पाटः । तद्व्याख्या तु—मदनवृक्षनिर्मितकन्दर्पेध्वजैः प्रकाशिता स्विता मकरध्वजस्य कामस्य पूजा यस्यांसा, कामपूजायां ताहशध्वजोच्छ्रयणस्य शास्त्रोक्तत्वात् ।

पाठा०-१ अनवरत. २ उत्सवावलोकन. ३ मन्थन. ४ दुग्धसिन्धुधवल. ५ विभूषिता. ६ मधुकरपटलान्धकारितः

रक्तचामरैविद्वममयैः प्रीतगृह्मुच्छित्रैर्मकराङ्कैः सैदनयष्टिकेतुभिः प्रकाशितमकरध्वजपूजा, सततप्रवृत्ताध्ययनध्वनिधौतकरम्पा, स्तिमितमुरजरवगम्भीरगर्जितेषु सिळसीकरासारस्तिन-करिचतदुर्दिनेषु पैर्यस्तर्रै विकिरणरिचतसुरचापचारुषु धारागृहेषु मत्तमयूरैर्मण्डलीकृतशि-खण्डैस्ताण्डवव्यसनिभिरावध्यमानकेकाकीलाहला, विकचक्कवलयकान्तैरुकुर्कुमुद्धवलोद-रैरनिमिषद्शैनरमणीयैराखण्डललोचनेरिव सहस्रसंख्येरुद्धासिता सरोभिः, अविरलकद्लीव-

साम्यं प्रदर्शयन्त्राह—रणितेति । रणिताः रणरणशब्दं कुर्वाणाः सौभाग्यघण्टाः सुभगताहेतोन्यस्ता घण्टा बृहित्किङ्किण्यो येषु तैः । आलोहीति । आलोहितं रक्तमंशुकं तस्य पताका वैजयन्स्रो येषु तैः । आबद्धेति । आबद्धानि बद्धानि रक्तचामराणि लोहितवालव्यजनानि येषु तैः । विद्रमेति । विद्वममयैः विद्वमं प्रवालं प्रचुरं येषु तैः । प्रतिगृहं प्रतिसद्मोच्छ्रिते कथ्वींकृतैः । मकरो मत्यस्तस्याङ्गश्चिहं येषु तैः । एवंप्रकारेणैव वसन्ते कामपूजा जनैः कियत इति तदुःप्रेक्षा । सतत्मिति । सततं निरन्तरं प्रवृतः असतोऽध्ययनस्य शास्त्रपाठस्य ध्वनिः शब्दस्तेन धौतं क्षालितं कत्मवं पातकं यस्यां सा । पनः प्रकारान्तरेण तां विशिनष्टि—धारेति । घारागृहेषु यन्त्रगृहेषु मत्तमय्रैहन्मदकलापिभिराबध्यमानोऽन्योन्याश्चिष्टतया कियमाणः केका मयूरस्य वाण्यस्तासां कोलाहलः कलकलो यस्याम् । यन्त्रगृहाणां जलधरसाहस्यं विशेष-णमुखेन दर्शयनाह—स्तिमितिति । स्तिमितो निश्वलो यो मुरजस्य मृदङ्गस्य रवः शब्दः स एव गम्भीरं घोरं गर्जितं स्तनितं येषु । सिळिलेति । सिळलस्य जलस्य सीकरा वातास्तवारिविप्रवस्तेषामासारो नेग-वान्वर्षो येष्वेवंविधाः स्तबका गुच्छकास्तै रचितं प्रारब्धं दुर्दिनं येषु ते तथा तेषु । आसारस्य स्तबका इति समासो वा। पर्यस्तेति । पर्यस्ता निपतिता ये रविकिरणाः सूर्यरश्मयस्तै रचितं, विहितं यरसरचा-पिनद्रधनुस्तेन चारुषु मनोहरेषु । रविकिरणानां द्रव्यान्तरसंगोनेन विविधवर्णत्वीपपत्तेरत्येक्षा । अथ मधू-रान्विशनष्टि—मण्डलेति । मण्डलीकृता वर्तुलीकृताः शिखण्डा वर्हाणि यैः । नृत्यप्रारम्मे मयूरकलापो मण्डलाकृतिः स्यादिति सर्वप्रसिद्धिः अत एव ताण्डवव्यसनिभिर्तृत्यरसिकैः । प्रनः कीहशी । सरोभिस्तटा-कैः उद्गासिता उपशोभिता। अथ च सरोविशेषणानि—विक्वेति। विकचानि विकखराणि क्ववल-यान्युःपलानि तैः कान्तैर्मनोहरैः । उत्फुळ्ळेति । उत्फुळानि विनिव्राणि यानि क्रमुदानि कमलानि तद्वद्वकं शुभमुद्रं मध्यभागी येषां तैः । कैरिव । सहस्रसंख्यैराखण्डलस्येन्द्रस्य लीवनैरिव । अथोभौ विशेषयन्नाह—अनिसिषेति । अनिसिषा मत्स्यास्तेषां दर्शनं विलोकनं तेन रमणीयैर्मनोहरैः । पक्षेऽनिसिषं पक्ष्मपातरहितं यहरीनमीक्षणं तेन रमणीयैः मनोहरैः। गृहवर्णनद्वारा तां पुनर्विचिनष्टि-दिशीति। दिशि दिशि प्रतिदिशं दन्तवलिमकाभिर्मजदन्तिनिर्मतच्छैदिभिराधारभूताभिर्धवलीकृता । अथ वलभीवि-शेषणानि-अविरहेति । अविरलानि निविडानि यानि कदलीवनानि रम्भावनानि तैः किलताभिः।

टिप्प०—1 पर्यस्तैः काचकपाटादिषु निपतितै रिविकरणैनीनावणैशालिनः सुरपितधनुषः संसिद्धिः स्वाभाविक्येव, न तत्र संभावनेति नोत्प्रेक्षा। किन्तु समग्ने वाक्यार्थे—अन्योन्याश्चिष्टकेकाकोलाइ-लेन मयूराणां मुरजरवादों मेघगर्जनादिश्चान्तिः प्रतीयत इति वस्तुना भ्रान्तिमद्लंकारध्वितः। 2 अत्र हि आखण्डलोचनैः सह सरसां साम्यारपूर्णीपमा। तेन सर्वाणि विशेषणान्युभयसंबद्धानि। तत्रश्च-विक-चकुवलयवन्कान्तैः (इति लोचनपक्षे), उत्पुल्लैः कुमुदैर्धवलानि मध्यस्थलानि येषां तैः (इति सरःपक्षे) व्याख्यानमप्यत्र योजनीयम्। 3 अविरलं यत्कदलीवनं पताकासमृहस्तेन कलिताभिः फेनपुल्पपण्डराभिः वन्तवलभिकाभिः उपरितलगतल्युगृहैः ('अटारी' हिन्दी) 'ग्रुद्धान्ते वलभी चन्द्रशाले सौधोध्ववमाने' इति रभसः। 'यस्यामसेवन्त नमहलीकाः समं वधूभिर्वलभीर्थुवानः' इति मावश्च। कदली पताका। 'कदली वैजयन्त्यां च रम्भायां हरिणान्तरे' इति विश्वः। उपरितनटीका तु भसंबद्धत्वाध्यामादिकी।

[.] पाठा०—१ प्रतिभवनम्, २ मंकराङ्कितैः. ३ मदन. ४ आसाररचित. ५ पर्यन्त. ६ दिवसकरिकरणस्तवकरितितः ७ चारुधारा. ८ मयूर्मण्डलैर(मण्डलीक्वत. ९ केकारव. १० कमळ.

नैकिलताभिरमृतफेनपुञ्जपाण्डुराभिर्दिशि दिशि दन्तवलिभकाभिर्धवलीकृता, योवनमदमन्त-मालवीकु चकलशलुँ लितसलिलया भगवतो महाकालस्य शिरसि सुरसरितमालीक्योपेजातेष्य-येव सत्तिसमावद्धतरंगभृकुटिलेखया खिमव क्षालयन्या सिप्रया परिक्षिप्ता, सँकलसुवनस्या-तयशसा हरजटाचन्द्रेणेव कोटिसारेण मैनाकेनेवाविदितपक्षपातेन मन्दाकिनीप्रवाहेणेव प्रक-टितकनकपद्मराशिना स्मृतिशास्त्रेणेव सभावसथकूपप्रपारामसुरस्दनसेतुयन्त्रप्रवर्तकेन मन्द-

अमृतेति । अमृतस्य पीयुषस्य यः फेनपुत्तो हिण्डीरपिण्डस्तद्वत्पाण्डराभिः शुभ्राभिः । सिप्रावर्णेनद्वारा नगरी वर्णयन्नाह—यौवनेति । यौवनमदेन तारुण्याभिमानेन मत्ता उच्छृङ्खला या माळच्यो मालवदेशोद्भवाः श्चियस्तासां कुचा एव कलशासौर्डुलितमान्दोलितं सिललं यस्याः सा तया । **भगवत इति । भगव**तो महा-कालस्य महाकालाभिधानस्येश्वरस्य बिरसि मस्तके सुरसरितं गङ्गामालोक्य निरीक्ष्य सततं निरन्तरं समाबद्धा सम्यक्प्रकारेणावद्धा बन्धं प्रापिता ये तरंगाः कल्लोलास्त एव मुकुटिलेखा मुकुटिपर्झियया सा तैथोपजातेर्ध-येनोत्पन्नासूययेव । एतेन सपलीदर्शनेन मुकुटिविकारो दर्शितः । खिमिति । खमाकाशं क्षालयन्सेव निर्मलं कुर्वत्येवविधया सिप्रया सिप्रानवा परिक्षिप्ता परिवेष्टिता । इभ्यजनवर्णनद्वारा नगरीं विशेषयन्नाह—विलासि-जनेनाधिष्ठितेति दूरेणान्वयः । तत्र विलासिनीनां जनो, विलासी यो जन इत्येवं समासमेदेन द्वयोर्भेहणम् । अथ विलासिजनविशेषणानि—कीहसेनेव विलासिजनेन । हर्जटाचन्द्रेणेवेश्ररजटास्थनिशानाथेनेव । उमर्य विशिनष्टि—सकलेति । सकलं समग्रं यद्भवनं विश्वं तत्र ख्यातं प्रसिद्धं यशः कीर्तिर्येषां ते तथा। पक्षे यशः कान्तिर्यस्थिति विम्रहः। कोटीति । कोटिः संख्याविशेषस्तावत्प्रमाणं सारं द्रव्यं येषां ते तथा। 'सारो द्रव्यं बळं सारम्' इत्यनेकार्थः । पक्षे कोटिरप्रभागस्तेन सारः प्रधानः । पुनः केनेव । मैनाकेनेव हिमाचलात्मजेनेव । उभयं विश्वानष्टि—अविदितेति । अविदितोऽननुभूतः पक्षयोः पातर्छेदो येन स तथा तेन। इन्द्रेण सर्वेषां भूमृतां पक्षच्छेदो विहितः; परं मैनाकस्य न कृत इति प्रसिद्धिः। पक्षेऽवि-दितोऽज्ञातः पक्षपातोऽसदज्ञीकारो येन । मन्दाकिनी ति । मन्दाकिनी गैज्ञा तस्याः प्रवाहो रयस्तेनेव । उमयं विशेषयन्नाह-प्रकृतिति । प्रकृतिता प्रकृतिता कनकस्य सुवर्णस्य । पद्मिति । पदैकदेशे पदस-सुदायोपचारात्पद्मरागमणीनां राज्ञयः समूहा येन स तथा तेन । पक्षे कनकपद्मानां राज्ञयः कमलसमूहाः । स्मृतीति । स्मृतिर्धर्मसंहिता तल्लक्षणेन शास्त्रणेच । उभयं विश्विनष्टि—समेति । सभा संसदावसथं छात्र-व्यतिनां वेदम सामान्यतो गृहं वा, कूप उदपानः, प्रपा पानीयशाला, आरामः कृत्रिमं वनम् , सुरसदनं देव-गृहम्, सेतुः पालिः, यन्त्रोऽरघट्टकादिगृहाद्याश्रमस्थत्वात् एतेषां प्रवर्तकेन प्रयोजकेन । पक्षे धर्मजनकत्वात्ताद्व-

दिण्य०—1 'उपजातेष्येयेव काबद्धतरंगभुकुटिलेखया' इतिक्रमेण व्याख्यानमुन्तितम्, सेर्ध्यन्ते एव भुकुटिबन्धेनि विद्यात् । अत्र कार्येण (भुकुटिबन्धेन) शिशायां सपत्नीव्यवहारसमारोपात् रूपकगर्मा समासोक्तिः, 'समुपजातेष्येयेव' खमिव क्षालयन्त्या, इत्युत्पेक्षाह्रयेन अङ्गमूतेन संकीर्यते । 2 स्वर्गङ्गा इत्यर्थः, तस्यामेव कनककमलसद्भावात् । 3 वस्तुतस्तु—प्रकटितः कनकानां सुवर्णानां पद्मराशिः 'पद्म'संख्यकपुक्षो येन । कोटि-अर्बुद्वत् 'पद्म' इति संख्या । एतेन अप्रकटः (गुप्तः) धनराशिस्तु विक्रासिजनस्य न जाने कियान् स्यादिति व्यङ्ग्यम् ।

पाठा०—१ कदलिताभिः. २ दिश्चि दन्तः ३ ध्वभितः ४ क्षालोनयमुपनातः ५ समुपनातेष्यैयाः ६ समावद्रश्चक्रिः भावद्धतरंगभुक्कराः ७ निखिलभुवनतलः ८ सदनेः

रेणेवोर्द्धृतसमप्रसागररक्षसारेण संगृहीतगारुडेनापि भुँजंगभीरुणा खेळोपजीविनापि प्रणयिज-नोपजीव्यमानविभवेन वीरेणापि विनयवता प्रियंवदेनापि सत्यवादिनाभिरूपेणापि खदार-संतुष्टेनातिथिजनाभ्यागमार्थिनापि परप्रार्थनानिभन्नेन कामार्थपरेणापि धर्मप्रधानेन महास-रवेनापि परलोकभीरुणा सकळविज्ञानिवशेषविदा वेदान्येन देशेण सितपूर्वाभिभाषिणा परि-हासपेशळेनोज्ज्वलवेषेण शिक्षिताशेषदेशभाषेण वक्रोक्तिनिपुणेनाख्यायिकाख्यानपरिचयचहु-

धायकेनेलार्थः । मन्दरेति । मन्दरो मेरुसोनेव । तहुभयं विशिनष्टि— उद्भृतेति । उद्ध्वं धृतानि समग्रा-ण्यखिलानि सागरवत्समुद्रवद्रलेखु साराणि मुख्यरत्नानि येन । पक्ष उन्द्रतानि वहिनीतानि समग्राणि सागरात्समु-हाद्रलसाराणि चतुर्दशरलानि येन । संगृहीतेनेति । संगृहीतं गारुडं रत्नं गारुडशास्त्रं वा येनैवंभूतेनापि भुजंगभीरुणेति विरोधः । तत्परिहारस्तु भुजंगो गणिकापतिर्धूर्तो वेत्यर्थात् । खलेति । खलं दुर्जनमुपजीवती-स्येवंशीलेनापि प्रणयिजनेन सज्जनजनेनोपजीव्यमानो भोग्यमानो विभवो यस्येति विरोधः । तत्परिहारस्तु खळं नवीनधान्यस्थापनस्थळमित्यर्थात्तदुपजीविना तदाश्रयेणाजीविकां कुर्वाणेत्यर्थः । वीरेति । वीरेणापि सुभटेनापि विनयवता नमनशिल्नेति विरोधः । तत्परिहारस्तु वीरेण विराजमानेनेत्यर्थात् । प्रियमिति । त्रियमेव वदतीति त्रियंवदस्तेनैवंभूतेनापि सत्यवादिनेति विरोधः । तत्परिहारस्तु त्रियो वहाभो वदो³ वक्ता यस्ये-सर्थात् । 'अनुस्वारः श्वेषभङ्गकृत्व भवति' इति प्राञ्चः । अभीति । अभिरूपेणाप्यतिसुन्दरेणापि स्वस्य दाराः स्त्रियस्तेच्वेव (स्त्री तस्यां) संतुष्टेर्न संतोषिणेति विरोधः । तत्परिहारस्त्वभिरूपेण पण्डितेनेत्यर्थात् । 'कृतिकृष्ट्य-भिरूपधीराः' इति कोशः । अतिथीति । अतिथिजनोऽभ्यागतजनस्तस्याभ्यागम आगमनं तदर्थिनापि परेषु यत्प्रार्थनं याचनं तत्रानभिन्नेनाकुकालेनेति विरोधः । तत्परिहारस्तु साधुर्जनाभ्यागमस्यार्थिना वाञ्छकेनेत्य-र्थात् । कामिति । कामः स्त्रीषु रतिः, अर्थो द्रव्यम् तत्परेण तदासन्तेनापि धर्मप्रधानेनेति विरोधः । तत्प-रिहारस्तु कामो वाञ्छितो योऽर्थः पदार्थस्तत्परेण तत्साधकेनेत्यर्थात् । महेति । महासत्त्वेनापि महासत्त्वव-तापि परे शत्रवस्तेषां लोकः समृहस्तस्माद्भीरुणा साशङ्केनेति विरोधः । तत्परिहारस्तु परलोको भवा-न्तरमित्यर्थोत् । सकलेति । सकलं समप्रं यद्विज्ञानं शिल्पादि तस्य यो विशेषस्तारतम्यं तद्विदा तद्विष्ठा । वदान्येन दानतत्परेण प्रियंवदेन च । 'त्रियंवदो दानशीलः स वदान्यः' इति कोशः । दक्षेण चतु-रेण । सितेति । अदृष्टरदं हास्यं सितं तत्पूर्वं यथा स्यात्तथाभिभाषिणा जल्पकेन । परीति । परिहासो नर्मवचस्तेन पेशलेन सुन्दरेण । 'पेशलं हृद्यसुन्दरम्' इति कोशः । उज्जवलेति । उज्जवलो निर्मलो वेषो नेपथ्यं यस्य स तेन । शिक्षितीति । शिक्षिताभ्यस्ताशेषाणां समग्राणां देशानां जनप-दानां भाषा वाग्येन स तथा तेन। वक्रोक्तीति। वक्रोक्तिः कुटिला वचनपद्धतिस्तत्र निपुणेन दक्षेण। आख्यायीति । 'आख्यायिका पुरावृत्तमाख्यानं सांप्रतं च तत्' इति कोशः । तत्र यः परिचयः संस्तवस्तत्र

टिप्प॰—1 उद्धृतं धनद्वारा संगृहीतं समस्तसागररत्वानां सारमुत्कृष्टांशो येन (विलासि॰), इति तु सरला व्याल्या । 2 वीरेणापि विनयवता शिक्षावतेति परिहार उचितः । 3 प्रियंवदृत्वेपि मितभाषित्वात्परिहारः सरलः । 4 अभि अभिमतं रूपं यस तेन (रूपपक्षपातिना)। रूपैकपक्ष-पातिनः कुरूपमार्थत्वे सति सुरूपाऽन्यस्त्रीगामितया संतुष्टत्वं विरुद्धमिति व्याल्यानसुचितम् । 5 अतिथयोपि परे एवेति विरोधः, परेषु अर्थप्रार्थनाऽनभिन्नेनेति तत्परिहारः।

पाटा॰—१ उद्धतसमस्तः २ भुजंगः भुजंगसङ्गः ३ सक्त्लोपजीविनाः क्लोपजीविनाः ४ विद्यानविदाः ५ विद्यावदातेन दानशीलेनादीनेनः ६ दक्षिणेनः

रेण सर्विलिपिक्षेन महाभारतपुराणरामायणानुरागिणा बृहत्कथाकुश्लेन गूतादिकलाकलापपा-रगेण श्रुतरागिणा सुभाषितव्यस्तिना प्रशान्तेन सुरिभमासमास्त्रतेनेव सततदक्षिणेन हिमगि-रिकाननेनेवान्तः सरलेन लक्ष्मणेनेव रामाराधनानिपुणेन शत्रुष्ठेनेवाविष्कृतभरतपरिचयेन दिवसेनेव मित्रानुवर्तिना बौद्धेनेव सर्वा स्तिवादशूरेण सांख्यागमेनेव प्रधानपुरुषोपेतेन जिन-धर्मेणेव जीवानुकस्पिना विलासिजनेनाधिष्ठिता, सशैलेव प्रासादैः, सशासानगरेव महा-

चतुरेणाभिन्नेन । सर्वेति । सर्वाः समग्रा या लिपसोऽक्षरिबन्यासास्तासां हेन तज्ज्ञानवता । महेति । महाभारतं प्रसिद्धम्, पुराणं पञ्चलक्षणम्, रामायणं रामचरित्रम्, तत्रानुरागिणा कृतसेहेन । वृहदिति । बुहत्कथा वासिष्ठादिकथा तत्र कुशलेन तद्रहस्यवेदिना । द्युतादीति । द्युतादयो दुरोदरप्रमृतयो याः कला विज्ञानैकदेशास्तासां कलापः समृहस्तस्य पारगेण पारदश्वना । श्रुतं शास्त्रमात्रं तत्र रागिणा-भ्यन्तरप्रीतिमता । सुभाषितेति । सुभाषितानि नाटकाबीनि तत्र व्यसनिनासक्तिचित्तेन प्रशान्तेन कोध-निर्भुक्तिन । केनेव । सुरभीति । सुरभिमासो वसन्तमासस्तस्य मास्तो वायुस्तेनेव । सतति । सततं निरन्तरं दक्षिणा त्यांगो यस्य स तथा तेन । पक्षे सततं दक्षिणेन दक्षिणदिग्गामिना । हिमेति । हिम-गिरिस्तुहिनाचलस्तस्य काननं वनं तेनेव । अन्तरिति । अन्तर्भन्ये सरलेनाकुदिलेन । पक्षे सरला वृक्ष-विशेषाः । लक्ष्मणेति । लक्ष्मणः सौमित्रिस्तेनेव । रामिति । रामस्य दाशरथेर्यदाराधनं समुपासनं तत्र निपुणेनं कुशलेन । पक्षे रामाणां स्त्रीणामाराधनं सेवनम् । शात्रुझेति । शत्रुझो रामानुजन्तेनेवावि-ब्कृतः प्रकटीकृतो भरते नाट्यशास्त्रे परिचयः परिचितिर्येन स तथा । पक्षे भरतः शत्रुप्रश्राता । दिवसेनेव वासरेणेव । मित्रमिति । मित्रं मुहत्तदनुवर्तिना तिवत्ताराधकेनेत्यर्थः । पक्षे मित्रः सूर्यसादनुवर्तिना तदा-यत्तेनेलार्थः । बौद्धेति । बौद्धः सुगतल्तेनेव । सर्वेति । सर्वस्य वस्तुनो योऽस्तिवादः सर्वमस्तीति जल्पनं तत्र ग्रूरेण धीरेण । कदाचिदपि नास्तीति न ज्रुवतेति भावः । पक्षे सर्वास्तिवादो बौद्धानां निकायभेदः स च इहरो अस्मिन् । अतः परं सिद्धान्ताभावात् । यहा सर्वेषां पदार्थानां सर्ववादिनां वा योऽस्ति-वादोऽक्षणिकवादस्तत्र शरेण तदवक्षेपकेण । सांख्येति । सांख्याः कापिळास्तेषामागमः सिद्धान्तस्तेनेव । प्रधानिति । प्रधाना मुख्या ये पुरुषाः पुमांसस्तैरुपेतेन सिंहतेन । पक्षे प्रधानं सत्त्वादीनां साम्यावस्था, पुरुषश्चतनारूप आत्मा । यदुक्तम्—'अजामेकां लोहितग्रुक्षकृष्णाम्' 'अजो ह्येकः' इत्यादि । प्रधानश्चासौ पुरुषश्च तेनोपेतेन । जिनेति । जिनः सर्वज्ञस्तस्य धर्मी वृषस्तेनेव । जीवेति । जीवे प्राणिन्यनुकम्पा . यस्येत्यभैद्गलेषः । पुनः प्रकारान्तरेण नगरीं वर्णयज्ञाह—सद्दीलेति । सदैतिव सपर्वतेव । कैः । भासादैर्देवभूपसद्नैः । अतिमहत्त्वाच्छैलसाम्यम् । स्तशाखेति । शाखानगरसुपपुरं तेन सह वर्तमानेव ।

टिप्प०—1 गुणाख्यकृतः प्राकृतप्रन्थ इति न्याख्योचिता। 2 सततं दक्षिणः उदारचरितस्तेनेति सरलोऽथंः। 3 सर्वेषां भूतभौतिकानां बाह्यानां चित्तचैत्तानाञ्चाभ्यन्तराणां पदार्थानाम् अस्तिवादे अस्तित्वभाषणे शूरेण, तदस्तित्वस्य युत्तयादिना समर्थनान्नितान्तदक्षेण । तथाच शारीरकभाष्यम्— 'बौद्धसिद्धान्ते एते त्रयो वादिनो भवन्ति । केचित् सर्वासित्ववादिनः, केचिद्विज्ञानासित्वमात्रवादिनः, अन्ये पुनः सर्वश्चन्यस्ववादिनः । तत्र ये सर्वासित्ववादिनो बाह्यमाभ्यन्तरं च वस्त्वभ्युपगच्छन्ति भूतं भौतिकं चित्तं चेतं चेति तांसावत् प्रति ह्याः।' 4 इदं विशेषणसुभयत्रापि समित्रसर्थः।

पाठा०-१ सर्वदा नास्तिवादशरेण; सर्वास्तिवादश्रस्येन. ३ पुरुषगुणोपेतेन विलासि. ३ सर्वजीवानुक-रिपना; सर्वभूतानुकस्पिना. ४ सशाखेव.

भवतैः, सकरपृश्लेव सत्पुरुषैः, दर्शितविश्वरूपेव चित्रमित्तिभिः, संध्येव पद्मरागानुरा-गिणी, अमराधिपमूर्तिरिव मखशतानलधूमपूता, पशुपतिलास्मकीडेव सुधाधवलाहृहासा, वृद्धेव जातरूपक्षया, गरुडमूर्तिरिवाच्युतस्थितिरमणीया, प्रभातवेलेव प्रबुद्धसर्वलोका, शव-रवसतिरिवावलिक्वित्वामरनागद्दन्तधवलगृहा, शेषतनुरिव सदासन्नवसुधाधरा, जलिधम-थनवेलेव महाघोषपूरितदिगन्तरा, प्रस्तुताभिषेकभूमिरिव संनिहितकनकघटकसहस्रा, गौ-रीव महासिंहासनोचितमूर्तिः अदितिरिव देवकुलसहस्रसेव्या, महावराहलीलेव दर्शितहि-

कैः। महाभवनैरुत्तक्ष्यहैः। सद्मनामतिदैर्ध्येण शाखापुरोपमानम् । स्तकल्पेति । सह कल्पदृक्षेण पारिजा-तेन वर्तमानेव । कैः । सत्प्रवैभेहाप्रवैः । दात्त्वातिश्रयसाम्यात्कल्पर्यक्षसाम्यम् । दर्शितिति । दर्शितानि प्रकाशितानि विश्वरूपाणि समग्ररूपाणि यया सेव । काभिः। चित्रभित्तिभिरालेख्यसहितकुङ्यैः । चित्रस्य सकलवस्तुप्रकटनसामर्थ्यात्तदुत्प्रेक्षा । संध्येव पितृप्रसूरिव । पद्मिति । पद्मरागो मणिस्तरणानुरागो रिक्तमा यस्यां सा । अनेन रत्नबाहृत्यं दर्शितम् । पक्षे पद्मरागवदनुरागो यस्यामिति विष्रहः । अमरेति । अमरा-धियः शतमखस्तस्य मूर्तिरिव मखानां शतं तस्य योऽनलो विहस्तस्य यो धूमो दहनकेतनस्तेन पूता पवित्रा । एतेन याज्ञिकानां बाहुल्यमाविष्कृतम् । पक्षे मखशतं शताश्वमेधाः । शेषं पूर्ववत् । पश्चिति । पशुपति-रीक्षरसास्य लास्यकीडेव । तृत्यकीडेव । सुधिति । सुधा गृहधवलीकरणद्रव्यं तेन धवला विपणय एव अट्रहासो हास्य यस्यां सा । पक्षे सुधामृतं तद्वद्ववलः शुश्रोऽट्रहासो महाहासो यस्यामिति निमहः । मृद्धेव स्थविरेव । जातेति । जातरूपस्य सुवर्णस्य क्षया गृहाणि यस्यां सा । 'वसितः शरणं क्षयः' इति कोशः । पक्षे जातो रूपस्य क्षयो नाशो यस्यामिति विमहः । गरुडेति । गरुडो गरुत्मांस्तस्य मृतिरिव । अच्यतेति । न च्यताच्यता सर्वदा स्थिरा या स्थितिर्मयौदा तया रमणीया मनोहारिणी । पक्षेऽच्युतस्य कृष्णस्य या स्थितिरवस्थानं तेन रमणीया । प्रभातेति । प्रभातं प्रत्यूषस्तस्य वेलाम्भसो वृद्धिः (१) सेव । प्रवासित । प्रबुद्धा विशेषाभिज्ञाः सर्वलोकाः समप्रजना यस्यां सा । पक्षे प्रवुद्धाः सुप्तोत्थिताः । शेषं प्रवेचत । श्वरेति । शबरा भिह्नास्तेषां वसतिर्निवासस्थलं सेव । अवलेति । अवलम्बितान्यालम्बितानि चाम-राणि वालव्यजनानि येघ्वेवंविधा नागदन्ता दन्तका येघ्वेवंभूतानि धवलगृहाणि राजगृहाणि यस्यां सा । पक्षेऽवलिकतानि चामराणि नागदन्ता गजदन्तास्तैर्धवलीकृतानि ग्रहाणि यस्यामिति विप्रहः । शेषतनः रिति । शेषो नागाधिपस्तस्य तन्नरिव शरीरिमव । सदेति । सन्तः शोभना आसन्नाः समीपस्था नसु-धाधराः पर्वता यस्यां सा । पक्षे सदा सर्वकालमासन्नां समीपवर्तिनीं वसुधां पृथ्वीं धारयति सा तथा । जलधीति । जलधिः समुद्रस्तस्य मथन आलोडने या वेला सेव । महेति । महाघोषा महत्य आभीरप-क्रिकास्ताभिः पूरितानि चितानि दिगन्तराणि यस्यां सा । 'घोषस्त्वाभीरपिक्रका' इति कोशः । पक्षे महा-घोषो महारवः । शेषं पूर्ववत् । प्रस्तिवति । प्रस्तुतः प्रारब्धो योऽभिषेकोऽभिषिश्चनं तस्य या भूमिः पृथ्वी सेव । संनिहितेति । संनिहिता समीपस्थाः कनकर्षटकाः सौवर्णिकास्तेषां सहस्रं यस्यां सा तथा । एतेन जनालंकारवाहुल्यं स्चित्म् । पक्षे संनिहिता आसम्मवर्तिनः कनकघटकसहस्राः सुवर्ण-कुम्भसद्सा यस्यामिति विग्रहः । गौरीचेति । गौरी पार्वती सेव । महेति । महासिंहासनं महा-सुवर्णासनं तत्रोचिता योग्या मूर्तिर्यस्या इति विग्रहैः । अदीति । अदितिर्देवमाता सेव देवकुलानां देवग्रहाणां सहस्रं सेन्यं यस्यां सां, देवकुलसहस्रः सेन्या सेवनीया । देवमातृत्वातः । महावराहेति । महावराह आदिवराहस्तस्य लीला कीडा सेव । दर्शितेति । दर्शितो दिवषयीकारितो हिरण्यस्य

टिप्प॰—1 सुधया धवलानाम् अद्दानामद्दालिकानां द्वासः प्रकाशो यसां सा, इत्यर्थः । 2 'कन-कघटसद्दस्ता' इति पाठे तु अभिषेकभूमौ स्नानीयघटसद्दसम्, नगर्या तु मङ्गलार्थं द्वारेषु स्थापितं घटसद्दसं बोध्यम् । 3 गौरीपक्षे—महासिंहरूपे आसने उचितेत्यर्थः ।

पाठा०-१ रागारुणा. २ आलम्बित. इ चारचामर. ४ जलनिधि. ५ भूमी; वेलेव. ६ सदासीनिहित. ७ मट; क्लश.

रण्याक्षपाता, केंद्र्रिवानन्दित गुजंग छोका, हरिवंशकथेवानेक बालकी डारमणीया, प्रकटाङ्ग-नोपभोगाष्य खण्डित चरित्रा, रक्तवणापि सुधाधवला, अवलिम्बत सुक्ताक लापापि विहारभू-षणा, बहुप्रकृतिरिप स्थिरा, विजितामर लोक सुतिरवन्ती पूज्जियनी नाम नगरी।

यस्यामुत्तुङ्गसौधोत्सङ्गसंगीतसङ्गिनीनामङ्गनानामतिमधुरेण गीतरवेणाँकृष्यमाणाधोमुख-रथतुरंगः पुरःपर्यस्तरथपताकापटः कृतमहाकालप्रणाम इव प्रतिदिनं रूक्ष्यते गच्छिन्दिवस-करः। यस्यां च संध्यारागारुणा इव सिन्दूरमणिकुट्टिमेषु, प्रारब्धकमलिनीपैरिमण्डला इव

सुवर्णस्य येऽक्षाः पाशास्तेषां पातो यस्यां सा । पक्षे हिरण्यदैर्द्धस्याक्षाणामिन्द्रियाणां पातो नाशो यस्याम् । कद्विरित । कद्वर्गगमाता सेव । आनन्दिति । आनन्दितः प्रमोदं प्रापितो भुजंगलोको गणिका-पितजनो यस्यां सा । पक्षे भुजंगलोकः सर्पसमुदायः । हिरचंशीति । हिरचंशनाम्रो प्रन्थस्य या कथा प्रवन्धः सेव । अनेकेति । अनेकेषां वालानां शिक्षतां या कीडा खेलनं तया रमणीया मनोहरा । पक्षेऽनेका बहुयो वालनाम्नो न्यस्य कीडोबानगमनादिष्ट्या तया मनोहरा चित्ताकर्षिणी । प्रकारान्तरेण पुनस्तामेव वर्णयन्नाह—प्रकटिति । प्रकटं स्पष्टमन्ननायाः स्त्रिय उपभोगो यस्यामेवंभृताप्यखण्डितचरित्रेति विरोधः । तत्परिहारस्तु प्रकटान्नर्नामुपभोगस्ताम्बूलादिरित्यर्थादखण्डितं चरित्रं लोकप्रशंसाष्ट्यमस्यामिन्दर्थाद्या । रक्तिति । रक्तिति । रक्तिति । स्वर्णप्यरणवर्णापि सुधा पूर्वत्याख्यातवद्ववलेति विरोधः । तत्परिहारस्तु रक्ता अनुरक्ता वर्णा ब्राह्मणादयो यस्यामित्यर्थात् । अचेति । अवलम्बित आलम्बनीकृतो मुक्ताकलापो मुक्ताप्रालम्बो ययैवंभृतापि विगतस्त्रुटितो रतादौ यो हारः स एव भूषणमलंक्वतिर्यसामिति विरोधः । तत्परिहारस्तु विहारा जैनप्रासादा इत्यर्थात् । 'विहारो जिनसदानि' इति कोशः । बिह्निति । वही प्रकृतिर्यसामेवंविधापि स्थिरेति विरोधः । तत्परिहारस्तु बहुयः जक्तवः पौरलोकाः । विज्ञीति । विशेषेण जिता अमरलोकस्य देवलोकस्य स्तुतिः कान्तियया सा । अवन्तीपु मालवेषु । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

यस्यामिति । यस्याम् उज्जयिन्याम् । उत्तुङ्गिति । उत्तुङ्गमुन्धं सौधं धवलं गृहं तस्योत्सङ्ग उपिप्रदेशस्मिन्यत्संगीतं गीतन्तृत्यादि तत्र सिङ्गनीनां न्यासक्तानामङ्गनानां स्त्रीणामतिमधुरेणातिमिष्टेन गीतर्रवेण गानस्वरेणाकृष्यमाणा अधोमुखा अवाब्धुखा रथस्य स्वन्वनस्य तुरंगा अश्वा यस्य सः । पुरोऽप्रे पर्यस्य धित्तो रथस्य पताकापटो वैजयन्तीपटो येनैवंभूतो गच्छन्त्रजन्दिवसकरः सूर्यः । आक्रुष्यमाणाधोमुखरथतु-रग्ब्याजेन कृतो विहितो महाकालस्य ज्योतिर्लिङ्गात्मकशंकरस्य प्रणामो येनैवंभूत इव प्रतिदिनमहिन्शं लक्ष्यते हश्यते । जनैरिति शेषः । यस्यां चिति । यस्यामुज्जयिन्यां रिवगमस्तयः सूर्यिकरणाः । सिन्दु-रेति । सिन्दूरमणयो मणिविशेषास्तेषां कृष्टिमेषु तदारुण्यप्रतिविम्बात्संध्यारागेणारुणा इव । संलक्ष्यन्त इति कियायाः पूर्वतः परतो वा राजन्त इति कियायाः सर्वत्रानुषङ्गः । किरणेषु मरकतहिरतप्रतिबिम्बादाह—प्रारुद्धितः परतो वा राजन्त इति कियायाः सर्वत्रानुषङ्गः । करणेषु मरकतहिरतप्रतिबिम्बादाह—प्रारुद्धितः । प्रारुद्धमाचिरतं कमिलनीषु परिमण्डलं छठनं यैस्ते तादशा इव । मरकतविदिकास्वश्मगर्भघटितः

टिप्प॰—1 द्वितो हिरण्याक्षस्य तदाख्यस्य दैत्यस्य पातो विनाशो यस्यापित्यर्थे उचितः । 2 विट-जन इति सरछोर्थः । 3 यदुवंशीयानां बालानां नानाविधक्रीडाकथाभी रमणीयेति स्पष्टोऽर्थः । 4 दुश्चरित्रत्वेन लजासंकोचाद्यभावादभिन्यक्तः अङ्गमानामुपभोगो यस्यामेवं सत्त्वेपि अखण्डितचरित्रश्वं विरुद्धम् । परिहारस्तु—प्रकटः सौरभोद्रारादिना अङ्गनानां ताम्बूलाषुपभोग इति ।

पाठा ०--- १ आस्तीकतनुरिव. २ उर्त्तगीतसंगिनीनाम्; उरसङ्गसंगिनीनाम्. ३ क्रथ्यमाणाः ४ पुरपर्यस्तः ५ प्रतिदिव-सम्. ६ आरुक्ष्यते. ७ भगवान्दिवसः ८ गीठकमलिनीः, ९ परिमलिनीः परिमलनाः परिमलनाः परिमलाः परिमलाः

मरकतवेदिकासु, गैगनपैर्यस्ता इव वेद्स्यमणिभूमिषु, तिमिरपटछविघटनोद्यता इव कृष्णागुरु-धूममण्डछेषु, अभिभूततारकापङ्क्षय इव मुँक्ताप्राछम्बेषु, विकचकमळचुम्बिन इव नितिन्व-नीसुखेषु, प्रभातचिन्द्रकामध्यपतिता इव स्फेंटिकभित्तिप्रभासु, गगनिसम्धुर्तरंगावछिन्वन इव सितपताकांशुकेषु, पछविता इव सूर्यकान्तोपछेषु, राहुसुखकुहरप्रविष्टा इवेन्द्रनीछवाता-यनविवरेषु विराजनेते रिवगभस्तयः।

यंखां चानुपजाततिमिरत्वाद्विघटितचक्रवाकमिश्रुना ईयथींक्रतसुरतप्रदीपाः संजातम-

पीठिकासु वैद्वर्यमणिनैर्मल्यप्रतिबिम्बादाह—गगनेति । अधःप्रसता अपि नैल्यसाम्याद्गान आकाशे पर्यस्ता विस्तीर्णो इच दृर्यन्ते । वैद्वर्यमणयो बालवायजानि तेषां भूमिषु । तन्मणिवद्धस्थलीष्वित्यर्थः । किरणेषु धूमरूपप्रति-बिम्बादाह — तिमिरेति । तिमिरपटलस्य ध्वान्तसमूहस्य यद्विघटनं मेदनं तत्रोद्यता इव कृतप्रयला इव । केषु । क्रण्णागुरुः काकतुण्डस्तस्य धूमस्तेषां मण्डलेषु पटलेषु । मुक्तानां स्वच्छताविशेषसंक्रमादाह—अभिभूतेति । अभिभूतास्तारकत्वेनानिर्धार्यमाणास्तारकाणां नक्षत्राणां पङ्क्यो लेखा यैस्तादशा इव मुक्ताप्रालम्बेषु मुक्ताक-लापेषु । मुखस्य विकचकमलसाम्यादाह**—विकचेति ।** विकचानि विकखराणि यानि कमलानि तच्चिम्बिन इव नितम्बिनीमुखेषु प्रमदावदनेषु । अत्र सिन्द्रमरकतवैङ्क्यधूमेषु तद्रूपविशेषातिशयो व्यज्यते । मुखे-ऽभङ्करगुणवत्त्वकमलापेक्षया कमलस्य भङ्करगुणवत्त्वात्स्फटिकरूपसंक्रमादाह—प्रभातेति । प्रभातस्य प्रत्यु-षस्य या चिन्द्रका चन्द्रगोलिका तन्मध्यपितता इव तदन्तःपातिन इव रफटिकस्य चान्द्रोपलस्य भित्तयः कुड्यानि तासां प्रभास कान्तिषु । उदये चन्द्रिकाया रक्तत्वात्, मध्ये च पाण्डरत्वात्, प्रातस्तु रक्तिकसा-म्यात्त्रभातपदम् । अत्रातिशयो व्यज्यते । तरंगसादृश्यात्सितपताकानां तत्संबन्धवशादाह-गगनेति । गगनिसन्धः स्वर्धुनी तस्यास्तरंगाः कल्लोळास्तानवळम्बत इत्येवंशीला इव सितपताकांशुकेषूज्वलवैजयन्तीप-देषु । पताकायां श्वेतातिशयो व्यज्यते । सूर्यकान्तेषु संक्रमवशादाह —सूर्येति । पत्नववदाचरन्तीति पत्नविता अङ्करितास्तादशा इव सूर्यकान्ता एवोपलाः प्रस्तरास्तेषु । इन्द्रनीलसंपर्कवशादाह—राह्निति । राहुः सैहिकेयस्तस्य मुखमिव कुहरं विलं तत्र प्रविष्टास्तदन्तर्गता इवेन्द्रनीलमणीनां ये वातायना गवाक्षास्तेषां विवरेषु छिद्रेषु विराजन्ते । अन्वयस्त प्रागेवोक्तः ।

यस्यां चेति । यस्यामुज्जियन्यां रजन्यो रात्रय एवंभूताः सत्यो यान्ति । कीदशाः । न विघटितं न विभिन्नं चक्रवाकानां कोकानां मिथुनं द्वैन्द्वं याभिस्ताः । तत्र हेतुमाह—अनुपज्ञातेति । अनुपजातं तिमिरे यस्यां तस्या भावस्तत्त्वं तस्मात् । क्यर्थीकृतेति । व्यर्थीकृता निष्प्रयोजनीकृताः धुरतप्रदीपा रतप्रयोजका

टिप्प०—1 रिवाभस्तयः सिन्दूरमणि(प्रवाल)कृष्टिमेषु (पितताः सन्तः) सन्ध्यारागारुणा इवं बिराजन्ते । मरकत (हरितमणि)वेदिकासु (पितताः)प्रारब्धं नीलकमिलनीषु परिमण्डलं मण्डलां कृरिणाऽवलुण्डनं येसे हव विराजन्ते हलादिः तत्तदाधारसंबन्धाद्रविकिरणेषु नानाविधगुणिकयादेरत्येक्षा । एवं सर्ववाक्येषु ब्याख्याऽनुसंधेया । 2 भूषणप्रभाभिरन्धकाराभावादिवस एवायमिति चक्रवाकानां अमः । तथा चात्र आन्तिमानलंकारो ब्यज्यते, (वास्यत्वाभावात्)।

[·] पाठा०—१ गगनतल. २ प्रसता. ३ धूप. ४ मुक्ताफल. ५ स्फटिक्समणि. ६ तरंगसिक्रिनः, ७ यसामहः ८ प्रकटीक्रतः

द्नानलिव्याहा इव यान्ति कामिनीनां भूषणप्रभाभिर्बालातपिष्क्षरा इव रजन्यः । यां च संनिहितविषमलोचनामनवरतमितमधुरो रितप्रलाप ईव प्रसर्पन्मुखरीकरोति मकरकेतुदाहहे- तुभूतो भवनकुळहंसकुँळकोळीहळः । यस्यां च निशि निशि पैवनविलोळेदुंकूलपहवेषहसिद्ध- मीलवीमुखकमलकान्तिलज्जितस्थेन्दोः कलङ्कमिवापनयन्तो दूरप्रसारित व्वजसुजाः प्रासादा लक्ष्यन्ते । यस्यां च सौधर्शिखरशायिनीनां पश्यन्मुखानि पुरसुन्दरीणां मदनपरवश इव पतितः प्रतिमाच्छलेन लुठित बहलचन्दनजलसेकशिशिरेषु मणिकुहिमेषु मृगलाञ्चनः ।

यस्यां च निर्शावसानप्रबुद्धस्य तीरतारमपि पठतः पञ्जरभाजः शुकसारिकासमूहस्या-

गृहमणयो यस्यां सा । अनुपन्नातिमिरत्वादेवेति भावः । तत्रापि हेतुमाह-कामिनीति । कामि-नीनां योषितां भषणान्याभरणानि तेषां प्रभाभिः कान्तिभिः । अत्र भूषणप्रभालक्षणेन हेतुनानुपजातिमि-रत्वम् । तेन चाविषटितचकवाकमिथुनत्वं व्यथींकृतदीपकत्वं चेति भावः । प्रभाभिः कीदशा इव । संजा-तेति । संजातः समुत्पन्नो यो मदनानलो मदनविहः स एव दिग्दाहो यासु ताहशा इव बालातपो नवीन-सूर्यातपरतेन पिजराः श्वेतरकारतादशा इव । यां चेति । यां नगरीं भवनं गृहं तस्य कुलं समुदायस्तत्र हंस-कुळानि तेषां कोळाहळो मुखरीकरोति वाचाळीकरोति । 'अभूततद्भावे चिवः'। कीहशः। अतिमधुरोऽति-मिष्टः अनवरतं प्रसर्पन्त्रसरन् कीदश इव । रतीति । रतिर्मदनस्री तस्याः प्रलाप इव विलाप इव । सक-रेति । मकरकेतना मदनेन दाहस्तस्य हेत्भतः । अन्यत्र मकरकेतोदीहो हेत्रभूतोऽस्य रतिप्रलापस्येति विश्रहः । रतिप्रलापसाम्यं कोलाहले वक्तमाह—संनिहितेति । संनिहितः समीपस्थो विषमलोचनः शंभु-र्थस्यां सा । यस्यां चेति । यस्यां नगर्या प्रासादा आवासा ईदशा लक्ष्यन्त इत्यन्वयः । तान्विन शिनष्टि-दरेति । दूरमूर्ध्व प्रसारिता विसारिता ध्वजा वैजयन्ख एव भुजा येषां ते तथा । कि कुर्वन्त इव । इन्दोश्चन्द्रस्य कळक्कं मालिन्यमपनयन्त इव दूरीकुर्वन्त इव । चन्द्रं विश्वनष्टि— मालवीति । मालव्यः मालवदेशोद्भवाः तासां मुखकमलानि तेषां कान्तिस्तया लिजतस्य त्रपितस्य । तत्करणे कारणं दर्श-यज्ञाह—निश्चि निश्चीति । निश्चि निश्च प्रतिनिश्चमुह्नसद्भिः शोभमानैः पवनेन वायना विलोलैश्चपलैर्द्ध-कूलपलवैर्वस्त्राञ्चलैः । यस्यां चिति । यस्यां नगर्या स्गलाञ्छनश्चन्द्रो मणिकुट्टिमेषु प्रतिमाच्छलेन प्रतिबि-म्बमिषेण छठति प्रसरति । कीदशः । मदनेन कंदर्पेण परवशः परायत्त इव । हेत्रमाह—िकं कुवैन । पश्य-न्विलोकयन् । कानि । सौधशिखरशायिनीनां गृहप्रान्तस्थायिनीनां पुरसुन्दरीणां नगरनारीणां सुखानि वद-नानि । कीदशेषु मणिकुडिमेषु । बहुलेति । बहुलं यचन्दनजलं मलयजद्रवमिश्रितास्भासीन सेकः सिम्रनं तेन बिशिरेषु शीतलेषु । अत एव पतित इति विशेषणं बिशिरवाञ्छकत्वात्कामार्तस्येति भावः ।

यस्यां चेति । प्रभाते प्रत्यूषे मङ्गले नैमित्तिका गीतयो व्यर्थाभवन्ति निष्फलीभवन्ति । व्यर्थाभवने हेतुद्वयं प्रदर्शयनाह—शुकेति । शुकः कीरः, सारिका पीतपादा, तयोः समृहः संघातस्तस्य । अभिभूतानि

टिप्प०—1 अत्र चक्रवाकानां विघटनसंबन्धेऽपि तदसंबन्धात्, प्रदीपानां व्यथींकरणाऽसंबन्धेपि तत्संबन्धोत्तेरतिकायोक्तिद्वयम् । संजातिदेग्दाहा इव पिक्षरा इव चेत्युत्प्रेक्षाद्वयम् । एतेषामळंकाराणामे-किसान्वाक्ये निरपेक्षतयाऽवस्थानात्संसृष्टिः । 2 संनिहितविषमळोचना (पुरी), अत एव तत्कर्तृकमक-रकेतुकर्मकदाहकारणात् रतेः प्रळापः (विळापः) इव हंसकोळाहळो यां पुरी मुखरयति । वस्तुतस्तु— मकरकेतुना यो दाहः (कामकर्तृको यो छोकानां संतापः हंसरवस्योद्दीपकरवात्) तस्य हेतुभूतः हंसको-छाहळो यां मुखरीकरोति । इत्याक्षयः ।

पाठा०—१ पिकारलं रजन्यः. २ इय प्रतिवासरं प्रसर्पन्. ३ कल. ४ इंसकोलाहलः. ५ पवनवशः ६ कर्ष्य-ध्वजः ७ यस्यां सौधः ८ शिखरोत्सङ्गः ९ शिशिरेषु मृगः १० निशावसानेः ११ तारतरमितपठतःः १२ रवेणाभि-भूता गृहसारविश्तेनः

भिभूतगृहसारसखरामृतेन विस्तारिणा विक्रासिनीभूषणरवेणाविभाव्यमाना व्यथींभ-विन्त प्रभातमञ्जलगीतयः । यस्यां चानिवृत्तिर्मणिप्रदीपानाम्, छन्तस्तरलता होरा-णाम्, अस्थितिः संगीतमुरजध्वनीनाम्, द्वन्द्ववियोगश्चक्रनान्नाम्, वर्णपरीक्षा कन-कानाम्, अस्थिरत्वं ध्वजानाम्, मिन्नद्वेषः कुमुदानाम्, कोशगुप्तिरसीनाम् । किं कानाम्, अस्थरत्वं ध्वजानाम्, मिन्नद्वेषः कुमुदानाम्, कोशगुप्तिरसीनाम् । किं

तिरस्कृतानि गृहसारसानि येन । सारसानीत्यत्र लक्षणया सारसस्वरस्तादशेन खरामृतेन । विलासिनीति । विळासिन्यः स्त्रियस्तासां भूषणरवेणाभरणनिनादेन विस्तारिणा प्रसरणशिलेनाविभाव्यमानाः पराभूयमानाः । अथ शुकसारिकासमृहं विशिनष्टि—निशेति । निशाया रजन्या अवसाने प्रान्ते प्रबुद्धस्य जागृतस्य । तारेति । तारतारमण्युचिस्तरमपि पठतः पठनं कुर्वतः । पञ्जरेति । पज्जरं भजतीति तथा तस्य । पज्जरस्था-यिन इल्यंः। यस्यां चेति । पूर्ववत् । अनिवृत्तिरनिर्वाणता मणिप्रदीपानाम् । न तु लोकानामनिवृत्तिरतु-परमः । 'निवृत्तिः स्यादुपरमे' इति कोशः । क्रचित् 'अनिर्वृतिः' इति पाठः । तत्र निर्वृतिः सुखम् । शेषं पूर्ववत् । अन्तरिति । अन्तर्मध्ये तैरलो मध्यमणिस्तस्य भावस्तस्य । हाराणां मुक्ताप्रालम्बानाम् । 'नायकस्तरलः' इति कोशः । न तु लोकानामन्तिश्चते तरलता चाश्चल्यम् । 'तरलं कम्पनं कम्प्रम्' इति कोशः । अस्थितिरिति । अस्थितिस्ताललैयादिष्वनवस्थानं संगीतमुरजध्वनीनां प्रेक्षणार्थप्रयुक्तगीतच्छ-वाद्यमृदङ्गशब्दानाम् । न तु लोकानामस्थितिरमर्थादा । द्वनद्वियोग इति । द्वन्द्वस्य स्त्रीपुरुषरूपस्य वियोगो विघटनं चक्रनाम्नां द्वन्द्वचराणाम् । न तु लोकानां द्वन्द्वेन युद्धेन वियोगः स्त्रीपुरुषविश्लेषः । वर्णा इति । वर्णो वर्णिकी तस्याः परीक्षा परीक्षणं कनकानां सुवर्णीनाम् । न तु लोकानां वर्णो ब्राह्मणादयस्तेषां परीक्षा वर्णसांकर्याभावात । अस्थिरत्वसिति । अस्थिरत्वं चन्नलत्वं ध्वजानां केत्नाम् । न तु लोकानां चाञ्चल्यम् । सित्रद्वेष इति । सित्रः सूर्यस्तेन सह द्वेषोऽप्रीतिः कुमुदानां कैरवाणाम् । चन्द्रविकासि-त्वात । न तु लोकानां मित्रेण सहदा द्वेषः । कोशः इति । कोशः प्रतीकार (१) स्तन्न गुप्तिगीपनमसीनां खङ्गानाम् । न तु लोकानां कोशस्य भाण्डारस्य गुप्तिः । किं बहुनेति । किं बहुजिल्पितेनेल्यथैः । यस्यां नगर्या महाकाल इस्पिधानं यस्य स देवः स्वयं साक्षाद्वसति । तं विशिनष्टि — सुरेति । सुरासुराणां यश्रूडामणिः शिरोरलं तस्य मरीचयः किरणासैश्रुम्बिताः स्पृष्टाश्चरणनखानां मयूखा यस्य सः । निशितं । निशितं

टिप्प०—1 निशावसाने जागरितस्य तारं पठतश्च पक्षरस्थशुकसारिकासमृहस्य प्रभातमङ्गळगीतयः (अर्थात् शुकसारिकाभिगीताः प्राभातिकगीतयः) गृहसारसमधुरस्वराभिभाविना विलासिनीमृषणझण- (अर्थात् शुकसारिकाभिगीताः प्राभातिकगीतयः) गृहसारसमधुरस्वराभिभाविना विलासिनीमृषणझण- कारेण अज्ञायमानाः सत्यः व्यर्थीभवन्ति, इत्याशयः। टीकाकारस्तु विचित्रं व्याख्याति येन पौरकृतप्रा- भातिकगीतीनां अभो भवति। 2 'अन्तसारळता हारळतानाम्' इत्येव प्रन्थोचितान्यक्षराणि। अन्तस्त- भातिकगीतीनां अभो भवति। 2 'अन्तसारळता (मध्यमणिशाळिता) इति च व्याख्या। ३ संगीतस्य रलो मध्यमणियां तद्वावः अन्तसारळता (मध्यमणिशाळिता) इति च व्याख्या। ३ संगीतस्य रलो मध्यमणियां अधितः इतस्ततः प्रसरणशीळत्वम्, इत्यर्थः (अस्थितः वृतीयक्षणे अविध- मानता वा)। ताळ-ळयादिषु अनवस्थानम् (अर्थात् ताळळयाधुळ्डनम्) तु गीतवाचानां अध- मानता वा)। ताळ-ळयादिषु अनवस्थानम् (अर्थात् ताळळयाधुळ्डनम्) तु गीतवाचानां अध- मानता वा)। ताळ-ळयादिषु अनवस्थानम् (अर्थात् ताळळयाधुळ्डनम्) तु गीतवाचानां अध- मानता वा)। ताळ-ळयादिषु अनवस्थानम् (अर्थात् ताळळयाधुळ्डनम्) तु गीतवाचानां अध- मानता वा)। ताळ-ळयादिषु अनवस्थानम् (अर्थात् ताळळयाधुळ्डनम्) तु गीतवाचानां अध- मानता वा)। ताळ-ळयादिषु अनवस्थानम् (अर्थात् ताळळयाधुळ्डनम्) तु गीतवाचानां अध- मानता वा)। ताळ-ळयादिषु अनवस्थानम् (अर्थात् ताळळयाधुळ्डनम्) तु गीतवाचानां अध- मानता वा)। ताळ-ळयादिषु अनवस्थानम् (अर्थात् ताळळवाष्ठम् । ठ प्रसिख्राः । ठ प्रसिखः ।

पाठा॰-१ रवेण च. २ अभिभाव्यः ३ दीपानाम् ४ तरछताः ५ हारछतानाम् ६ चन्नानाम्नः; चन्नवान-नाम्नाम्, ७ यस्यां च. ८ मरीनिचयः ९ त्रिश्र्षः

सुरः, गौरीनूपुरकोटिघृष्टशैंबरचन्द्रशकछः, त्रिपुरभस्मरजःक्रताङ्गरागः, मकरध्वजध्वंस-विधुरया रत्या प्रसादयन्त्या प्रसारितकरैयुगविगिळत्वैळयनिकराचितचरणः, प्रलयानलशि-खाकलापकपिलजटाभारभ्रान्तसुरसिन्धुरन्यकारातिभगवान्, खत्सृष्टकैलासवासप्रीतिर्महा-कालाभिधः स्वयं वैसति।

तस्यां चैवंविधायां नगर्यां नैलनहुषययातिधुन्धुमारभरतभगीरथर्दशरथप्रतिमः, भुजवे-लार्जितभूमण्डलः, फलितशक्तित्रयः, मतिमान्, उत्साहसंपन्नः, नीतिशास्त्राखिन्नबुद्धिः, अधीतधर्मशास्त्रः, नृतीय इव तेजसा कान्त्या च सूर्याचन्द्रमसोः, अनेकसप्ततन्तुपृतमृतिः, उपशमितसकलजगतुपप्रवः, विहास कमलवनान्यवगणस्य नारायणवक्षःस्थलवसतिसुखसु-

तीक्षणं यच्छूलं शक्षविशेषस्तेन दारितो भिन्नोऽन्धकमहासुरो येन स तथा। गौरीति। गौरी मानवती तस्याः सान्त्वनावसरे तन्नूपुरस्य या कोटिस्तेस्य घृष्टं घर्षणां प्रापितं शेखरेऽवर्तसे चन्द्रशकलं यस्य स तथा। त्रिपुरिति। त्रिपुरस्य त्रिपुरदेखस्य यद्भसरजस्तेन कृतो विहितोऽङ्गरागो भस्मोद्भूलनं येन सः। तं स्वयन्त्रिय मस्मीकृत्य तेनाङ्गरागो विहित इति भावः। मकरेति। मकरध्वजस्य कंदर्पस्य यो ध्वंसो दाहस्तेन विधुन्या दुःस्वतया रस्या मदनिश्चया प्रसादयन्त्या प्रसन्नीकुर्वत्या ईश्वरिमिति शेषः। तया प्रसारितं विस्तारितं यस्करयुगं हस्तयुगं तस्माद्विगिलतानि निपतितानि यानि वलयानि कङ्गणानि तेषां निकरः समृहस्तेनार्वितौ प्रस्तरयुगं वर्ष्णो पादौ यस्य सः। प्रस्तर्येति। प्रलयसंबन्ध्यनलो विह्यस्य शिखा ज्वालास्तासां कलापः समृहस्तेन कृति। प्रस्तर्यक्ता वर्षा प्रसात्सत्य तथा। अन्धकारान् हस्तेन कृपिलः पिङ्गलो यो जटाभारः जटासमृहस्तेन आन्ता त्रस्ता प्ररितिन्धुर्गङ्गा यस्मात्स तथा। अन्धकारान् विरन्धकनान्नो दैत्यस्यारातिः शत्रुर्भगवान्माहात्म्यवान् । उत्स्रृष्टिति । उत्सृष्टा त्यक्ता कैलासवासप्रीतिः रजताव्यवस्थानक्षेत्वे येन सः।

तस्यां चिति । तस्यां नगर्यां उज्जियन्याम् । एवमिति । एवंविधायां पूर्वोक्तप्रकारेण व्यावर्णित- स्वरूपायां तारापीडो नाम राजाभूदिति दूरेणान्वयः । अथ च तमेव विश्वनष्टि—तत्र प्रथमान्तानि सर्वा- ज्यापि राजविशेषणानि । नलो नैषधः; नहुषो नृपविशेषो योऽगस्तिशापादजगरो जातः, ययातिर्यदु- पिता, धुन्धुमारः छुवलाश्वः, भरतो दौष्यन्तिः, भगीरथः सगरपौतः, दशरथो रामिता, एतेषां प्रतिमः सहशः । 'प्रख्यः प्रकारः प्रतिमः' इति कोशः । भुजेति । भुजबलेन बाहुबलेनार्जितमुपार्जितं भूमण्डलं पृथ्वीमण्डलं येन स तथा । फलितं संजातफलं शिक्तत्रयं यस्य सं तथा । प्रभुशक्तिमंत्रशक्तिः शिक्तिश्वति शक्तित्रयम् । मितिमान्बुद्धिमान् । उत्साहः प्रगल्भता तेन संपन्नः सिहतः । नीतीति । नीतिशास्त्रे व्यवहारप्रन्थेऽखिन्ना अरीणा बुद्धः प्रतिभा यस्य स तथा । धर्म इति । अधीतं पठितं धर्मशास्त्रं येन स तथा । सूर्येति । सूर्याचन्द्रमसोः शिशासकस्योस्तृतीय इव । 'देवताद्वन्द्वे पूर्वपदस्य दीर्घः' इति दीर्घः । केन । तेजसा कान्त्या च । तत्र तेजः प्रकाशः कान्तिश्वन्ति । राज्ञि तेजः प्रतापः, कान्तिः शोभा देहदीतिर्घा । अनेकेति । अनेके ये सप्ततन्तवो यज्ञास्तैः पूता पवित्रा मूर्तिः शरीरं यस्य स तथा । प्रयाजादीनि पडज्ञानि सप्तमः प्रधानमिति सप्ततन्तवः । उपशामितिति । उपशामितः शान्तिः प्रतिः सकलजगतः समम्रविष्टपस्योपस्त्र उपद्वो येन स तथा । प्रकारान्तरेण तमेव विशेषयशाह—विद्यायेति । कमलवनानि नलिनखण्डानि विद्यय स्वस्ता । नारायणस्य कृष्णस्य यद्वक्षः-

टिप्प०—1 तेन घृष्टं शेखर(शिरोभूषण)भूतं चन्द्रशक्तं यस्येति स्पष्टोऽर्थः। 2 तसिन् आन्ता घूर्णमाना सुरसिन्धुर्यस्य स इति स्फुटोऽर्थः। 8 अधान्तेत्यर्थः।

पाठा०—१ चन्द्रशक्लशेखरः. २ कर्युगलः ३ वल्यतिकरम्बितः ४ अमरसिन्धुः ५ अन्धकारिः. ६ निवसतिः प्रतिवसतिः ७ चृगनलः नृगः ८ दशरथजनमेजयार्जुनः ९ उपार्जितः

त्फुहारविन्दहस्तया श्र्रसमागमन्यंसिनन्या निन्यां नाति क्षिती छक्ष्म्या, महामुनिजनसंसे-वितस्य मधुसूदनचरण इव सुरसरित्प्रवाहस्य प्रमवः संत्यस्य, शिशिरस्यापि रिपुजनसंताप-कारिणः स्थिरस्यापि नित्यं भ्रमतो निर्मछस्यापि मिछनीकृतारातिवनितामुखकमलसुतेरित-धवछस्यापि सर्वजनरागकारिणः सुधासूतेरिव सागर उद्भवो यशसः, पाताछ इवाशितो निजपक्षस्रतिभीतैः स्थितिभृत्कुटिछैः, प्रहगण इव सुधानुगतः, मकरण्वज इवोत्सन्नविग्रहः,

स्थलं भुजान्तरस्थलं तत्र या वसतिर्निवासस्तरमाद्यत्युःसं सातं तदवगणय्यावगणनां कृत्वा । उदिति । उत्फूहं विकसितं यदरविन्दं कमलं तद्वाद्धस्तौ यस्याः सा तया । शूरेति । शूरेण सुभटेन यः समा-गमः संबन्धस्तस्मिन्व्यसनमासक्तिर्विद्यते यस्याः सा तया लक्ष्म्या श्रिया निर्व्याजं निष्कपटमालिङ्गित जपगृहितः । सत्यस्य प्रभव जलपत्तिस्थानम् । तत्रोपमानमाह—महेति । महामुनिजना वसिष्ठादयसौः संसेवितस्य पर्यपासितस्य सत्यस्य प्रभवः । कस्य क इव । सुरसरित्प्रवाहस्य सर्धुनीरयस्य मधुस्ट्नचरण इव हरिपाद इव । यथा हरेः पादः स्वर्धन्या उत्पत्तिस्थानं तथायमपि सत्यस्थेति भावः । विरोधोत्तया तमेव विशेषयन्नाह—यदा इति । यशसः श्लोकस्योद्भव उत्पत्तिस्थानम् । तत्रोपमानमाह—स्रधासूतेरिति । सुधास्तेश्वन्द्रस्य सागरः समुद्र इव । 'अव्धिजश्चन्द्रः' इति कविरूढिः । अथ च चन्द्रयशसोः साम्यं प्रदर्शयंस्तिद्विशेषणान्याह—शिशिरेति । शिशिरस्यापि शीतलस्यापि रिपुजना वैरिजना विरहिजना वा तेषां संतापो दाहस्तत्कारिण इति विरोधः । तत्परिहारस्तु संतापश्चित्तोद्देग इत्यर्थात् । स्थिरेति । स्थिरस्यापि निश्वलस्यापि नित्यं सर्वकालं भ्रमतो गच्छतः । 'सर्वदिग्गामुकं यशः' इति कविरूढेर्वि-रोधः । तत्परिहारस्वाकल्पान्तस्थायित्वारिस्थिरो नित्य इत्यर्थात् । निर्मलेति । निर्मलस्यापि गतमलस्यापि अरातिवनितामुखान्येव कमलानि मुखवत्कमलानि वा तेषां द्युतिर्थेनेति मलिनीकृता करमलीकृता विरोधः । तत्परिहारस्तु निर्मलस्य स्वच्छस्येखर्थात् । अत्र यशःशब्दस्य निस्नमपुंसकत्वात्तिहिशेषणे द्युति-पदे न चुमागमः । 'दिधदूर्नादौ मङ्गले' इतिवद्गहुनीहिः । अतीति । अतिधवलसाप्यतिग्रुक्तस्यापि सबैजनानां समयलोकानां रागकारिण इति विरोधः । तत्परिहारस्तु रागः लेहस्तत्कारिण इत्यथोत् । अत्र सर्वज्ञापिशब्दो विरोधद्योतको विशेषोक्तिर्वा । पातालेति । पातालं रसातलं तद्ददिव । उभयोः साम्यं प्रदर्शयज्ञाह—आश्रित इति । क्षितिमृतो राजानः पर्वताश्च तेषु कुटिला वकासौराश्रित आसेवितः । उभयं विश्वनिष्ट - निजीते । निजा आत्मीया ये पक्षाः खजना वार्जाश्व तेषां क्षतिः क्षयस्तया भीतास्त्रस्तास्तैः । नृपाः खराज्यक्षयभीत्या तमाश्रिताः । पर्वतास्तु पक्षक्षयभीता रसातस्रमिति भावः । ग्रह इति । प्रहा नक्षत्राणि तेषां गणः समूहस्तद्वविव । सर्वत्रैकविशेषणेन विशेषयन्नाह—चुधेति । बुधाः पण्डितासौरतुगतः सहितः। तदुक्तम्—'व्यवहारात्रृपः पश्येद्विद्वद्भित्रीह्मणैः सह' इति । पक्षे बुधः सीम्यः । अकरेति । मकरथ्वजः कन्दर्पसाद्वविव । उत्सन्नेति । उत्सन्न उच्छेदं प्राप्तो विप्रहः शरीरं यस्य

टिप्प०—1 कीर्तेरिखर्थः । 2 स्थिरं नित्यमिति बोध्यम् । 3 प्रकापोऽयं टीकाकृतः । नित्यमपुंसकस्य यज्ञासो विशेषणीभूतस्यापि 'मिल्रिनी॰ '' द्युतेः' इति पदस्य भाषितपुंस्कतया पुंचन्नावान्न नुम् , अपि द्व वित्येन गुण इति तस्य तात्पर्थम् । 4 'क्षितिमृत्कुलैः' इत्येव प्रन्थोचितः पाठः । क्षितिमृतां राज्ञां पर्वतानां च कुलैरिति च तदर्थः । क्षुटिलैस्तु नाश्रयितुं शक्यते, इति तदाश्रयणवर्णनं न स्वरसाय । 5 गरुतः 'पंख' इति हिन्दी ।

पाठा०—१ एकव्यसनिन्या. २ अनवरतम् ; अविरतम् ३ जलनिधिः. ४ पातालवतः ५ क्षति. ६ क्षितिभूतां कुलैः; क्षितिभृत्कुलैः; क्षितिभृतः कुलैः.

दशरथ इव सुमित्रोपेतः, पशुपतिरिव महासेनानुयातः, भुजगराज इव क्षमाभरगुरुः, नर्मदाप्रवाह इव महावंशप्रभवः, अंवतार इव धर्मस्य, प्रतिनिधिरिव पुरुषोत्तमस्य, पैरिह-तप्रजापीडो राजा तारापीडोऽभूत ।

यस्तमः प्रसरमिक्तवपुषा पापवहुलेन किलकालेन चालितमाम् लतो धर्म दशानने-नेव केँलासं पशुपतिरिवावष्टभ्य पुनरिप स्थिरीचके । यं च रितप्रलापकानितद्याई-हृद्यहरिनिर्मितमपरं मकरकेतुममंस्त लोकः । यं च जलिधितरङ्गधौतमेखलार्प-वान्तिर्विचारितारागणिह्रगुणिततटत्रकुसुमप्रकरादुद्यदिन्दुविम्बविगैलद्मृतविंन्द्रासाराईचन्द-

स तथा। पक्षे विद्यहो युद्धादिकलहः। दशरथ इव दशरथो रामिषता तद्धदिव । सुमित्रिति । सुषु श्लोभनं यिनमत्रं सुहत्तेनोपेतः सहितः। पक्षे सुमित्रा लक्ष्मणजननी । पश्चिति । पशुपतिरिश्वरसाद्धदिव । महिति । महती या सेना सैन्यं तयानुयातोऽनुगतः। पक्षे महासेनः षण्मुखः । सुजगेति । सुजगराजोऽनन्तसाद्धदिव । क्षमेति । क्षमा क्षान्तिस्तस्या भरो भारस्तेन गुरुर्गरीयान् । पक्षे क्षमा पृथ्वी । शेषेण खपृष्ठे वसुधा भृतेति लोकहृतिः। नर्मदेति । नर्मदा मेकलाद्रिजा तस्याः प्रवाहो रयसाद्धदिव । महेति । महावंशो महावंशो महावंशो महावंशो । वंशमूलाक्षमदाप्रवाहः प्राद्धभूत इति लोकोक्तिः। अवतार इव धर्मस्य श्रेयसोऽवतार इव जन्मान्तरिव । प्रतीति । पुरुषोत्तमस्य विष्णोः प्रतिनिधिः प्रतिभास इव । परीति । परि सामस्खेन हता ध्वस्ता प्रजापीडा प्रकृतिपीडा येन स तथा। अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः।

स य इति । यः तारापीडः पद्यपितिरव किलकालेन दशाननेनेवा मूलतः मूलं बुधं आ मर्यादीकृत्य चालितं किम्पतं धर्ममवष्टभ्यावष्टममं दत्त्वा कैलासिव पुनरिप स्थिरीचके दिवाचकार । अथ किलकालेकिशेषणानि—तम इति । तमोऽज्ञानं तस्य प्रसरः प्रसरणं तेन मिलनं करमलं वपुः शरीरं यस्य स तथा तेन । पापेति । पापेति । पापेति । व्यादेशिक दिवेन दिवेन । विश्वानि —रतीति । यं तारापीडं लोको जनोऽपरं मित्रं मकरकेतुं मदनममंस्ताभिमतवान् । तमेव विश्वानिष्टि—रतीति । रतेः प्रलापेन परिदेवनेन जनितोत्पादिता या दया करणा तथाई सित्रं हृदयं चेतो यस्थैवंभूतो यो हरः शंभुस्तेन निर्मितं विहितम् । यं चेति । यं राजानम् । आशौलेति । उदयनाम्न आ शैलात् उदयाचलं शैलं आ मर्यादीकृत्य । आसोतिविति । आसेतुवन्धात् सेतुवन्धं आ मर्यादीकृत्य । आमन्दरादिति । मन्दरं मेसमा मर्यादीकृत्य । आगन्धमादनादिति । गन्धमादनं पर्वतमा मर्यादीकृत्य । पूर्वदक्षिणपिश्वमो-त्तरमविश्वति । अवित्या राजानः प्रणेमुन्नश्वकृतिस्वन्वयः । अथोदयादि विशेषयणाह—कलेति । जलिधिः समुद्रस्तस्य तरंगाः कल्लोलासौधौता क्षालिता मेखला मध्यभागो यस्य स तथा तस्मात् । पत्रेति । पत्राणां पर्णानामन्तर्मध्ये विचारी गमनशीलो यस्तारागणो नक्षत्रसमूहस्तेन द्विगुणिनते। अधिकीभूतस्तरतह्णां भृगुवक्षाणां कृष्ठमप्रकरः पुष्पसमूहो यस्मिन्स तथा तस्मात् । उद्यदिति । जवदु-दयं प्रामुवद्यदिन्दुविम्बं तस्मादिगलनः स्वन्तो येऽम्दाविन्दवः पीयूषविपुषस्त्वक्रक्षणो य आसारो मेघलं दयं प्रामुवद्यविपुषस्तक्रक्षणो य आसारो मेघलं

टिप्प०—1 मेकलाचलस्थवेणुनिकराश्वर्मदाप्रवाहः प्र्वेमुद्गत इति प्रसिद्धिरित्याशयः। 2 पापमेव बहुलम् अधिकं यस्मिन् (आहिताझ्यादि) इति तु स्पष्टोऽर्थः।

पाठा०—१ अनुगतः. २ परिहृतः ३ नामाभूतः अभवतः ४ कैलासमिवः ५ चकारः ६ उपलिनतः ७ अपरिमेवः ८ पत्रान्तरः ९ गलतः १० विन्दुदुर्दिनार्दः

नादिशिशिरकररथेर्तुरगखुरिग्खरिखरोहेखखण्डितोह्नसहैविङ्गपह्नवादैरावतकरैळ्नसहकीिकसँळय-दळादाशैळादुदयनाम्नः, किपबेळविळ्प्पविरळळवळीळताफळादुदिधिविनिर्गतैजळदेवतावर्ध-मानराधवपादादचळपातदेळितशङ्ककुळशकळतारिकतिशिळातळात् नळकरेतेळाकिळतशेळसह-स्नसंभूतादासेतुबन्धात्, अच्छिनिर्झरजळधोततारकासार्थादमृतमथनोद्यतवेकुण्ठकेयूरपत्रमक रकोटिकषणमसृणितप्रार्थणः सुरासुरहेळावळयितवासुकिसमाकर्षणप्रार्थनभव्यक्तित्वरणभरद-ळितनित्वस्वकटकादमृतसीकरितक्तसानोरीमन्दरात्, नरनारायणचरणसुद्राङ्कितवदरिकाश्रम-

पयस्तेनार्द्रा अशुष्काश्वन्दना मलयजा यस्मिन्स तथा तस्मात् । अशिशिरोति । अशिशिरकरः सूर्यस्तस्य ये रथतुरगाः स्यन्दनह्यास्तेषां खराः शफास्तेषां शिखरेण प्रान्तेन य उहेखः संबन्धस्तेन खण्डिता द्विधाकृता इव उद्घसन्तो लविज्ञपत्नवा यस्मिन्स तथा तस्मात् । ऐरावतेति । ऐरावतो हस्तिमहस्तस्य यः करः ञ्चण्डा तेन छुनानि छिनानि सहकी गजप्रिया तस्याः किसलयद्लानि यस्मिन्नेनंविधादाशैलादुदयनाम्न इति प्रागेबोक्तम् । इतः सेतुबन्धविशेषणानि । कपीति । कपिवलेन वानरसैन्येन विल्लप्तानि लोपं प्राप्तानि विरैला तुच्छा या लवलीनान्त्री लता वल्ली तस्याः फलानि यस्मिन्स तथा तस्मात् । उदधीति । उदधेः समुद्राद्विनिर्गता या जलदेवता जलाधिष्ठात्री तया वन्यमानौ नमस्कियमाणौ राघवस्य रामचन्द्रस्य पादौ चरणौ यस्मिन्स तथा तस्मात् । अचलानां पर्वतानां यः पातस्तेन दलितानि भिन्नानि यानि शङ्ग-कुलानि जलजसमूहास्तेषां शक्लैः खण्डैः तार्कितं संजाततारकं शिलातलं यस्मिन्स तथा तस्मात् । नलेति । नलेत्युपलक्षणं नीलजाम्बवतप्रमुखानाम् । तेन नलादीनां वानराणां यानि करतलानि तैराकलितं व्याप्तं यच्छैलसहस्रं पर्वतसहस्रं तेन संभूतान्निष्पन्नात्सेतुबन्धात् । समुद्रबन्धादित्यर्थः । लङ्कायां गच्छता राम-चन्द्रेण समुद्रबन्धनं विहितमिति लौकिकः । अथ मन्दरविशेषणानि—अच्छमिति । अच्छं निर्मलं यन्नि-र्झरजलमिति निर्झरो झरस्तस्य जलं पानीयं तेन घौताः क्षालितास्तारकासार्था नक्षत्रसमूहा यस्मिन्स तथा तस्मात् । अमतेति । अमृतं पीयूषं तदर्थं यन्मथनम् । समुद्रस्येति रोषः । तत्र उद्युक्तो यो वैकुण्ठः कृष्णः । स हि मथनवेलायां पुरः स्थितं मन्दरमालिङ्ग्य स्थितः तस्य यत्केयूरपत्रमङ्गदपत्रं तस्य या मकरकोटिस्तया यत्कषणं घषेणं तेन मस्रणिता रूक्णीकृताः प्रावाणः शिला यस्मिन्स तथा तस्मात् । सुरेति । सुरा देवाः, असुरा दैत्याः तैर्हेळ्या कीड्या एकोत्साहेन वा वलयितो वलयाकारतां प्रापितो यो वासुकिर्नागराजस्तस्य यत्समाकर्षणं तस्य यः प्रारम्भ उपक्रमस्तस्माचितः स्वस्थानाच्युतो यश्वरणभरः पादसमृहस्तेन दिलतश्चिणितो नितम्बकटको यस्मिन्स तथा तस्मात् । अमृतेति । अमृतस्य पीयूषस्य ये सीकराः पृषतास्तैः सिक्तानि सिश्चितानि सानूनि शिखराणि यस्य स तथा तस्मात् । आमन्दराचलादिति प्रागेव न्याख्यातम् । अथ गन्धमादनै विशेषयन्नाह-नरेति । नरनारायणौ नामार्जुनवासुदेवौ तयोर्था चरणमुद्रा पादन्यासस्तयाङ्कितश्चिहितो यो

टिप्प०—1 घर्षणमित्युचितोऽर्थः। 2 कपिबलेन विलोपं प्रापितानि (भक्षणायेत्वर्थः अत एव विरलानि अल्पीभूतानि लवलीलतानां फलानि यिसिचिति व्याख्योचिता। एकस्या लतायास्तन्नापि तुन्छायाः सैन्येन फलभक्षणवर्णनं तु दारिह्यमेव टीकाकर्तुः। 3 तस्मात् चलितानां चरणानां भरेण (भारेण) दलित इति व्याख्योचिता।

पाठा०—१ तुरंग. २ लवङ्ग. ३ कारतल; कारळ्नरोध; कारळ्नलोध. ४ कावलात. ५ कुळ. ६ पुष्पात. ७ निर्गत. ८ अभिवन्धमान. ९ निपात. १० तलकालित. ११ मावाणः. १२ सुरासुरावलित. १३ आरम्म. १४ चलावलित. १५ मितम्बात्. १६ आमन्दराचलात्.

रमणीयात्कुवेरपुरसुन्दरीभूषणरवमुखरशिखरात्सप्तर्षिसंध्योपासनपूतप्रस्रवणाम्भसो वृकोदरो-इलितसौगन्धिकर्खंण्डसुगन्धिमण्डलादंगन्धमादनात्, सेवाञ्जलिकमलमुँ कुलदन्तुरैः शिरो-भिश्चरणनखमर्यू खप्रैथितमुकुटपत्रलताप्रन्थयो भयचिकततर्लतारहशो भुजवलविजिताः भृणेभुँरवनिपाः।

येन चानेकॅरत्नां ग्रुपछिवते वैयालिन्य केंगिफलजालके दिगाजेनेव कल्पतरावाकान्ते सिंहासने भरेण शिलीमुखन्यतिकरकिपता लता इव नेमुरायामिन्यः सैर्विदिशः। यसी च भैन्ये सुरपतिरिप स्पृह्यांचकार। यसाच धवलीकृतसुवनतलः सकललोकहृद्यानन्दकारी

बदिकाश्रमस्तेन रमणीयात्मुन्दरात् । कुबेरित । कुबेरपुरमळकापुरी तस्याः मुन्दर्यः स्त्रियस्तासां भूषणरवेणाभरणशब्देन मुखराणि वाचाळानि शिखराणि यस्मिन्स तथा तस्मात् । सप्तर्षाति । सप्तर्षाणां संध्योपासनेन संध्यावन्दनेन पूर्तं पवित्रं प्रस्तवणाम्भो निर्म्नराम्भो यस्मिन्स तथा तस्मात् । चुकोदरेति । वृकोदरेण
भीमेनोद्दळितं छेदितं सौगन्धिकखण्डं सौगन्धिकाभिधं वनं तेन सुगन्धि सुरिम मण्डलं भूमिभागो यस्य स
तथा तस्मात् । अत्र कथा—पण्डवा यूते जिताः सन्तो विन्ध्याद्यीं प्रविष्टाः । तत्र हौपया दोहद उत्पन्नः
सौगन्धिककुसुमेषु । ततो भीमसेनेन गत्वा सरस्तद्ध्यासीनं नागराजं जित्वा तत्कन्यकां चोळ्प्याख्यां परिणीय
सौगन्धिककुसुमोन गृहीत्वा स्त्राश्रमभाययौ । गन्धमादनादिति प्रागेव व्याख्यातम् । अथ नृपान्विशेषयसौगन्धिककुसुमानि गृहीत्वा स्त्राश्रमभाययौ । गन्धमादनादिति प्रागेव व्याख्यातम् । अथ नृपान्विशेषयसौगन्धिककुसुमानि गृहीत्वा स्त्राश्रमभाययौ । गन्धमादनादिति प्रागेव व्याख्यातम् । अथ नृपान्विशेषयसौगन्धिककुसुमानि गृहीत्वा स्त्राश्रमभाययौ । गन्धमादनादिति प्रागेव व्याख्यातम् । अथ नृपान्विशेषयसौगन्धिककुसुमानि गृहीत्वा स्त्राश्रमभाययौ । गन्धमादनादिति प्रागेव व्याख्यातम् । अथ नृपान्विशेषयसौगन्धिककुसुमानि गृहीत्वा स्त्राश्रमभाययौ । गन्धमादनादिति । सेवेति । सेवाये योऽज्ञिलः स एव कमळमुकुलं
तेन दन्तुरैविषमः । चरणोति । तस्य राज्ञश्ररणो पादौ तयोः नस्त्रा नखा नखरास्तेषां मयूखाः किरणासौर्यश्रता
मुकुटे या पत्रळता तस्या प्रनथयो येषां ते तथा । भुजेति । भुजबळेन बाहुबळेन विजिता
किताः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

येन चेति । येन च राज्ञा दिग्गजेनेव कल्पतरी सिंहासने नृपासन आकान्ते सिंत भरेण भारेणायासिन्यो विसारवयः सर्वदिशो नेमुः प्रणता बभूगुः । का इव । लता इव वतत्य इव । कीहरयः । शिलीमुखा ध्रम-रास्तेषां व्यतिकरः संवन्धस्तेन किम्पता धृताः, दिक्पक्षे शिलीमुखा बाणाः । अथ च सिंहासनिवरोषंणानि—अनेकिति । अनेकानि रलानि तेषामंशवः किरणासौः पल्लविते किसलयिते । व्यालम्बीनि । व्यालम्बीन्यालम्बमानानि मुक्ताफलानां रसोद्भवानां जालकानि समूहा यस्मिन् । यस्मै चेति । अहमिति मन्ये । यस्मै राज्ञे सुरपतिरिन्दोऽपि स्पृह्वयांचकार सस्पृहोऽभूत् । 'स्पृहेरीप्सितः' इति संप्रदानसंज्ञायां चतुर्था । इन्द्रस्पृहणीयत्तामाह—यस्मादिति । यसादाज्ञो गुणाः शौर्यादयस्तेषां गणः समूहो निर्जगाम बहिनिनेयौ । यसादित्यवयौ पद्ममी । गुणान्विशिनष्टि—धवलीति । धवलीकृतं ग्रुश्रीकृतं भुवनतलं विष्टपतलं येन स तथा । सकलेति । सकललोकानां समयजनानां यानि हृदयानि चेतांसि तेषामान-

टिप्प०—1 छिन्नमिति तात्पर्यं। 2 भीमसेनः स्वाध्रममाययो इति तात्पर्यम्। 3 न केवलं सिंहासन-विशेषणानि । इदं विशेषणद्वयं कल्पतरावप्यन्वेति । संजाता अनेकरत्वांशव एव पछ्वा यस्मिन्निति तत्पक्षेऽर्थः। व्यालम्बिमुक्ताफलेत्यादिविशेषणव्यास्या त्मयत्र समाना । 4 इन्द्रस्प्रहणीयतायां नामिमो हेतुः, किन्तु 'यस्मै च मन्येऽनन्यसाधारणशक्तिसंपदे '' '' इत्यादिरेव प्रन्थानुकूलः पाठः। अनन्य-साधारणी शक्तिसंपद् यस्य ईदशाय यस्मै इन्द्रोऽपि स्पृह्यांचकारेति तदर्थः। ईदशी शक्तिसंपद् ममापि स्यादितीनद्वस्पृहायासात्पर्यम्।

पाठा०—१ खण्डमण्डलात्. २ मेकलात्. ३ मुकुलैर्दन्तुरै:. ४ मयूखाञ्च. ५ मथिता. ६ तारकदशोः ७ अव-नीपतयः. ८ रक्तांशुकाः, रत्नांशुजात. ९ व्यलग्ब. १० मुक्ताजालकोः ११ सर्वो दिशः. १२ मन्येऽनन्यसाभारणश-क्तिसंपदे सुरपतिः.

क्रौद्धादिव हंसनिवहो निर्जगाम गुणगणः। यस्य चामृतामोद्सुरिभपिरमलया मन्द्रोद्धेतबहुलदुग्धिसिन्धुफेनलेखयेव धवलीकृतसुरासुरलोकया दशसु दिश्च सुखरितमुबनमेश्रम्यत
कीर्सा। यस्य चातिदुःसहप्रतापसंतापिखद्यमानेव क्षणमि न सुमोचातैपत्रच्लायां राजलक्ष्मीः। तथा च यस्य विष्टिवृद्धिमिव शुश्राव, उपदेशमिव जमाह, मैंक्ललमिव बहु मेने,
मन्त्रमिव जजाप, आँगममिव न विसस्मार चिरतं जनः। यस्मिश्च राजिन गिरीणां विपक्षता,
प्रत्ययानां परत्वम्, दर्पणानामिभमुखावस्थानम्, शूलपाणिप्रतिमानां दुर्गाश्लेपः, जलधराणां

न्दकारी प्रमोदकृत् । कः कस्मादिव । कौबात्कौबनामः पर्वतैकप्रदेशाखंसनिवहः सितच्छदसमूह इव । यस्येति । चः पूर्वोक्तसमुचये । यस्य राज्ञः कीत्यीभिष्यया दशसु दिधु मुखरितभुवनं यथा स्यात्तथाश्रम्यतागम्यत । भावे ह्वम् । अथ कीर्तिविशेषणानि—अमृतेति । अस्तस्य पीयूषस्य य आमोदस्तद्वत्सुरभिः प्रकटितः प्रकटः सुगन्धिश्च परिमलो यस्याः सा तया । 'कीर्स्याः सौगन्ध्यं वर्ण्यते' इति कविसमयः । धवलीति । धवलीकृतः शुभीकृतः सुरासुरलोको देवदानवलोको यया सा तया । कयेव । मन्दरेति । मन्दरेण स्वर्णादिणोद्धतो दुदन्ति। यो बहुलो हृढो दुग्धितन्धुः क्षीरसमुद्रसास्य फेनोऽब्धिकफसास्य लेखयेव वीध्येव । मन्थनक्षणे तयापि सुरासुर-लोकः ग्रुश्रीकृत इति तदुपमानमिति भावः । यस्य चेति । यस्य राज्ञो राजलक्ष्मी राज्यश्रीरातपत्रस्य छत्रस्य छायामातपाभावलक्षणं क्षणमपि निमेषमात्रमपि न सुमोच न तलाज । तपआक्रान्तायास्तत्र शीतलस्थलाश्रयणं स्यादित्याशयेनाह—अतीति । अतिदुःखेन सोढुं शक्योऽतिदुःसहः एवंविधो यः प्रतापः कोशदण्डजनितं तेज-स्तस्मावः संतापो धर्मस्तेन खिद्यमानेव पीड्यमानेव । अथ पश्चित्रयाणामेकेनैव कर्जा संबन्धं द्रीयन्नाह—तथा चेति । यस राज्ञश्वरितं शौर्यविस्फूर्जितं दिष्टिवृद्धिमिन भाग्याभ्युदयमिन जनो लोकः शुश्रावाकर्णितवान् । उप-देशमिव गुरुनिदेशमिवं जप्राह गृहीतवान् । मङ्गलमिव श्वोवसीयमिव बहु मेने सर्वाधिकैरवेन ज्ञातवान् । मन्त्रो देवताधिष्ठातुकस्तमिव जजाप जपितवान् । आगमः सिद्धान्तरतिमिव न विसस्मारं न विरमृतवान् । जन इखस्य सर्वत्र संबन्धः । यस्मिश्चेति । यस्मिस्तारापीडे राजनि । 'डिश्योर्वा' इति वाकारलोपः । इदं पृथिव्यामासीत् । तदेव दर्शयति—गिरीत्यादि । गिरीणां पर्वतानां विपक्षता पक्षराहित्यम् । इन्द्रेण पक्षाशिका गिरीणामिति प्रागेवोक्तम् । न तु लोकानां विपक्षता दस्युता । प्रत्ययानां खादीनां परत्वं प्रकृत्यपरिवर्तमानत्वम् । न तु लोकानां परत्वं भिन्नत्वं शत्रुत्वं वा । अभिमुखं जनानामवस्थीयतेऽनेनेत्यभिमुखावस्थानम् । कर्मणि ल्युद् । दर्पणानां मुकुन राणाम् । न तु लोकानां कस्यन्वितपुरतः कस्याप्यवस्थानम् । सर्वेषां लक्ष्मीवन्तादिति भावः । ग्रूलपाणिरीश्वर-स्तस्य प्रतिमाया मूर्तेर्दुर्गा पार्वती तयाश्चेषोऽभिष्वङ्गः । न तु लोकानां दुर्ग विषमस्थलं तेन आश्चेषः संबन्धः । राजप्रहाभावात् । जलधराणां मेघानां चापधारणामिन्द्रधनुर्धारणम् । न तु लोकानाम् । भयाभावान्न धनुरादा-

टिप्प०—1 पुरा किळ परशुरामो महेश्वराद्य चेंदिशिक्षणावसरे की बदारकस्य स्कन्दस्य स्पर्धया बाणेव की बादि विभेद यद्विवराद्धंससमूहो निर्जगामेति पुराणम्। 2 मिथतः क्षोभित इत्याद्ययः। 8 देवज्ञ-मुखात्स्वभाग्योदयं लोको यथा शूणोति तथा शुश्राव। उभयत्रापि लालसा कौतुकातिशयश्च हेतुः। 4 उभयत्र अभ्युदयसंपादकत्वप्रसाशा हेतुः। 5 उभयत्रापि सुखजनकत्वं हेतुः। 6 असकृजपेन (उच्चारणेन) ताहशानुकरणसिद्धिः (चिरतपक्षे), अभीष्टसिद्धिः (मञ्जपक्षे)। 7 वेदादिविस्मरणे पापं स्वात्, यशस्तु मनोहरतया स्वत एव न विसार्थते।

पाठा०--१ उद्धतः उद्धते. २ अञ्चाम्यतः ३ आतपच्छायाम्. ४ अस्यः ५ दिष्टबृद्धिम्. ६ बहुमङ्गळिमिब मेजेः ७ आगमवचनम्. ८ दर्पाणाम्.

चापधारणम्, ध्वजानामुत्रतिः, धनुषामवनतिः, वंशानां शिंठीमुखमुखक्षतिः, देवैतानां यात्रा, कुसुमानां वन्धनस्थितिः, इन्द्रियाणां निम्नहः, वनकरिणां वारिप्रवेशेंः, तेक्ष्ण्यम-स्थिताः, क्रितनामिप्रधारणम्, महाणां तुलारोहणम्, अगस्योदये विषेशुद्धिः, केश-नखानामायतिभद्गः, जलदिवसानां मिलनाम्बरत्वम्, रह्नोपलानां भेदः, मुनीनां योग-स्थायनम्, कुमारस्तुतिषु तारकोद्धरणम्, उष्णरद्भेर्महणैशङ्का, शशिनो ज्येष्ठातिक्रमः, महाभारते द्वैःशासनापराधाकर्णनम्, वयःपरिणामे दण्डमहणम्, असिपरिवारेष्वकुशल-

किथायाम्-

नम् । व्यजानां वैजयन्तीनामुक्ततिहर्ध्वमुखत्वेन । न तु लोकानाम् । अहंकृतेरभावात् । धनुषां चापानामवनतिर-वनमनम् । न तु लोकानां बलात्कारेण नतिः । सर्वेषां खाधीनवृत्तित्वात् । वंशानां वेणूनां शिलीमुखा अमरास्तेषां मखैराननैः क्षतिरुहेदः । न तु लोकानां शिलीमुखा वाणास्तैः क्षतिः पीडा । युद्धाभावात् । 'पत्रिष्वजिह्मगशिली-मुखकद्भपत्राः' इति कोशः । देवतानां यात्रा क्षणविशेषः । न तु लोकानां यात्रा भयादन्यत्र गमनम् । 'यात्रा स्याद्यापने गतौ' इत्यनेकार्थः । कुसुमानां पुष्पाणां बन्धनेन प्रथनेन स्थितिः । न तु लोकानां बद्धत्वेनावस्थानम् । सर्वेषां निरपराधित्वात् । इन्द्रियाणां करणानां निग्रहो निरोधः । न तु लोकानां निग्रहो दण्डः । वनकरिणामरण्य-बासिगजानां वारिप्रवेशः । यया गजबन्धनं कियते सा वारी । 'वारी तु गजबन्धनी' इति कोशः । न तु लोकानां दिव्यार्थं वारिप्रवेशः । तैक्ष्ण्यं छेदशक्तिरसिधाराणां खङ्गाप्रभागानाम् । न त लोकानां तैक्ष्ण्यं कौर्यम् । व्रतिनां योगिनामप्तिधारणम् । न त छोकानामप्ती धारणम् । यहाणां नक्षत्राणां तुलारोहणं तुला राशिस्तस्यामारोहणं संक्रमः । न त लोकानां दिव्यार्थं तलारोहणम् । अगरत्योदयेऽगरत्यस्य मुनेस्दये विषशुद्धिर्विषं पानीयं तस्य शुद्धिः स्वच्छता । न त लोकानां विषेण ग्रुद्धिः कलङ्कापहारः । तदुक्तम्— 'सप्तयवप्रमाणं वत्सनाभविषं तेन ग्रुद्धिवैर्या-नाम्' इति । केशनखानामायतिर्विस्तारस्तस्या भन्नो विच्छेदः । न तु लोकानामायतिरुत्तरः कालस्तस्य भन्नो लक्ष-णया दुःखजनकत्वम् । नित्येन तद्विच्छेदायोगात् । 'आयतिस्तूत्तरः कालः' इति कोशः । जलदो घनाघनस्तत्का-ठीना ये दिवसा वासरास्तेषां मिलनं कश्मलमम्बरमाकाशं येषु तेषां भावस्तत्त्वम् । न त लोकानां मिलनाम्बरत्वं मलोपयुक्तवसनत्वम् । रत्नोपलानां मण्यश्मनां भेदः स्फोटनम् । न तु लोकानां मन्त्रभेदः । मुनीनां तपिखनां योगश्चित्तवृत्तिनिरोधस्तस्य साधनं यमादि । न तु लोकानां योगो विषाप्तिप्रयोगः कार्मणं वा तस्य साधनं दृष्ट-मुन्नादि । कुमारः षण्मुखस्तस्य स्तुतयो नुतयस्तासु तारकस्य दैत्यस्योत्प्राबल्येन हरणं नाशनम् । न तु लोकानां तारका कनीनिका तस्या उद्धरणमुत्कर्षणम् । उष्णरत्मेः सूर्यस्य प्रहणशङ्कोपरागशङ्का । न त लोकानां प्रहणं नियन्त्रणं तस्य राह्वारेका । राशिनश्चन्द्रस्य ज्येष्ठा नक्षत्रं तस्यातिकमस्तदुलङ्गनम् । न तः लोकानां ज्येष्ठो भ्रात्रादि-स्तन्निदेशोलङ्गनम् । महाभारते शास्त्रे दुःशासनो दुर्योधनलघुन्राता तस्य योऽपराधः दुर्योधनाज्ञया दुःशासनेन द्युते जितेषु पाण्डवेषु द्रीपदी केरीषु गृहीत्वाकृष्टेत्यपराघ आगस्तस्याकर्णनं श्रवणम् । न तु लोकानां दुष्टं शासनं येषां ते दुःशासना दुष्टमनुजास्तेषामपराधश्रवणम् । वयोऽवस्था तस्य परिणामः पक्षता तस्मिन्दण्डो यष्टिस्तस्य ग्रहणम् । न तु लोकानां दण्डः करस्तदादानम् । असिपरिवारेषु खङ्गपिधानेष्वकुशलगोगो न विद्यते

टिप्पo—1 वारिः इति हस्य उचितः वारि(जल)प्रवेश इति श्लेषाय । 'वारि हीवेरनीरयोः । वारि-धैट्यां सरस्वत्यां गजबन्धन भुव्यपि ।' हैमः । 2 अग्नेर्धारणम्, अग्निदिव्यम् 'यद्यहं पापी त्यां तदाऽग्निना दंग्धहस्तो भवेयमिति' पापाभाषात् । 3 उत्पादनमित्यर्थः ।

[.] पाठा०—१ पद्मानां जलविन्यं प्रतीहाराणामसिधारणं तैक्ष्ण्यमसिधाराणां व्वजानाम्. २ शिलीमुखक्षतिः. ३ देवा-नाम्. ४ प्रवेशाः. ५ असिधाराणां तैक्ष्ण्यम्. ६ व्रतिनामसिधाराधारणम्. ७ विषविश्चद्भिः. ८ जलधरः ९ धारणम्. १० प्रहणाशङ्काः ११ दुःशासनापराधःः १२ असिधारासु कोशसुप्तिः

योगः, कैामिनीकुँचभन्नेषु वक्रता, करिणां दानविच्छित्तिः, अक्षत्रीडासु शून्यगृहद्र्शनं पृथिन्यामासीत्।

तस्य च राज्ञो निखिलशास्त्रकंलावगाहगम्भीरबुद्धिः, आशैशवादुपारूढिनर्भरप्रेमरसः, नीतिशास्त्रप्रयोगकुशलः, भुवनराज्यभारनोकर्णधारः, महत्स्विप कार्यसंकटेष्वविषणणधीः, धाम धैर्यस्य, स्थानं स्थितेः, सेतुः सत्यस्य, गुरुर्गुणानाम्, आचार्य आचाराणाम्, धाता धर्मस्य, शेषाहिरिव महीभारधारणक्षमः, सिललिनिधिरिव महासन्तः, जरासंध इव धैटित-

कुशलं यस्पात्सोऽकुशलः खङ्गस्तेन योगः संबन्धः । न तु लोकानां परिवारेषु परिच्छदेध्वकुशलमपुण्यं तस्य योगः । 'पर्याप्तिक्षेमपुण्येषु कुशलम्' इत्यनेकार्थः । अकुत्सितं शोभनं चर्म तस्य योगः । अन्यत्राकुशलमक्षेम-जरादि तेन योगो नास्तीति वा । केचित् 'असिपरिवारेषु कलुङ्गयोगः' इति पठन्ति । कलुङ्गः स्यामिकां । अन्यत्र दोष इत्यर्थः । कामिनीनां स्त्रीणां कुचभङ्गेषु पयोधरपत्ररचनायां वकतारालता । करिणां हस्तिनां दानं मदः । 'मदो दानप्रवृत्तिश्व' इति कोशः । तस्य विच्छित्ती रचना । न तु लोकानां दानं वितर्णं तस्य विच्छित्तिनीशः । अक्षक्षीबासु धूतकीबासु शून्यग्रहदर्शनं शून्यग्रहावलोकनम् । खेलिन्या शून्यमिल्यंः । न तु लोकानां शुन्यस्थलदर्शनम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

तस्य चेति । तस्य राज्ञोऽमाव्यः ग्रुकनासो नाम ब्राह्मण आसीद्वभूव । अथ प्रथमान्तानि तस्य विशेष-णानि । निखिलेति । निखिलानि यानि शास्त्राणि कलाश्च तासामवगाहस्तदिभप्रायाकलनं तेन गम्भीरा-डलब्धमध्या बुद्धिः प्रतिभा यस्य स तथा । आ शैशवादा बाल्यावुपाल्ढ आश्रितो निर्भरो निबिडः प्रेमरसः मेहरसो यस्मिन्स तथा । **नीतीति ।** नीतिशास्त्रं व्यवहारप्रन्थसास्य प्रयोगस्तदर्थपरीक्षणं तत्र कुशको दक्षः । भवनेति । भवनानां राज्यमाधिपत्यं तस्य भारो वीवधस्तलक्षणा या नौद्रीणी तस्याः कर्णधारो नाविकः । महत्स्वपीति । महत्स्वपि गुरुष्वपि कार्यसंकटेषु कृतिकष्टेष्वविषण्णाऽविषादवती धीर्वेद्धिर्यस्य स तथा। धामेति । धैर्यस्य धीरिमाया धाम गृहम् । स्थितेर्भर्योदायाः स्थानं स्थलम् । सत्यस्यावितथस्य सेतः पालिः । गुणानां शौर्याचीनां गुरुहितोपदेष्टा । आचाराणां शिष्टजनाचीर्णमार्गाणामाचार्यं उपदेष्टा । धर्मस्य बृषस्य भाता प्रजापतिः । **शेषिति** । शेषाहिरनन्तत्तद्धदिव मह्याः पृथ्व्या भारो वीवधस्तस्य भारणसुद्धहने तत्र क्षम इत्यभङ्गक्षेषः । सिल्लेलेति । सिल्लिलेनिधः समदस्तद्वदिव । सर्वत्रैकविशेषणेनोभयं विशेषयनाह-महेति । महत्सत्त्वं साहसं यस्मिन् । पक्षे महासत्त्वा जलचारिणः । जरेति । जरा राक्षसी तया साक्षात्सं-धितत्वाजारासंधरतद्वदिव । कथा चात्र—राजग्रहे जरासंधिपत्रा बृहद्रथेन राज्ञीभ्यां पुत्रार्थमाराधितेन महर्षिणा चण्डकीशिकेनाम्रफलं प्रदत्तम् । तच सोऽर्थार्थं कृत्वा राजमहिषीभ्यां दत्तवान् । तयोश्चार्धार्थशरीरं बालकद्वयं जातम् । तदृष्टा तयोः कुपितेन राज्ञा रमशानभूमौ मुक्तम् । तत्र च जरया संधितमेकत्र योजितमिति जरा-संधनाम संवृत्तमस्येति वार्ता । उभयं विधिनष्टि—घटितेति । घटितौ विहितौ संधिविग्रहौ येन । तत्र संधिः साम, वित्रहो युद्धम् । पक्षे जरया पिशाच्या घटितः संधिः संघटनं यस्य संधिवित्रहस्य शरीरस्येति

टिप्प०—1 राज्यभारमहणमेव नौका तस्याः कर्णधार इति सरछोऽर्थः । 2 धीरतायाः (कविचछ-चित्ततायाः) इत्युचिता व्याख्या । 3 सिळ्लिनिधिपसे महान्तः सत्त्वाः (जळजन्तवः) यसिश्वित्यर्थः । वस्तुतरत्तु-'महासत्त्वनिवासः' इत्येव पाठः । महासत्त्वस्य (उत्कृष्टाध्यवसायस्य) काश्रयः (राजपसे) । समुद्रपसे तु महतां जळजन्तूनां निवासः ।

पाडा॰—१ वकता कामिनीना कुचमक्केषु. २ कुचपत्र. ३ तस्य राशी. ४ कळाकळापावगाहनगमीर; कळापांव-गाहनगमीर. ५ भारेक. ६ सिन्धुः. ७ सकळमही. ८ महासत्त्वनिवासः. ९ प्रकृटित.

संधिविष्रहः। ज्यम्बक इव प्रसाधितदुर्गः, युधिष्ठिर इव धर्मप्रभवः; सकळवेदवेदाङ्गवित्, अश्चेषराज्यमङ्गळेकसारः, बृहस्पतिरिव सुनासीरस्य, कविरिव वृषपर्वणः, वसिष्ठ इव दशरथस्य, विश्वामित्र इव रामस्य; धौम्य इवाजातशत्रोः, देमनक इव नळस्य, सर्वका-चेंच्बौहितमतिरमास्यो ब्राह्मणः शुकनासो नामौसीत्।

यो नरकासुरशस्त्रप्राच्यप्रहारभीषणे भ्रमन्मन्दरनितम्बनिद्यनिष्पेषकितांसपीठे नारायणव-श्वःस्थलेऽपि स्थितामदुष्करलाभाममन्यत प्रज्ञाबलेन लक्ष्मीम् । यं चासाद्य दर्शितानेकराष्यफ-ला लतेव पादपमनेकप्रतानगहना विस्तारभ्रेपययौ प्रज्ञा । यैस्य चानेकचारपुरुषसहस्रसंचीर-

धटितसंधिविग्रहं यस्य जरासंधसीते द्वितीयाबहुब्रीहिः । इयम्बकिति । ज्यम्बक ईश्वरसद्विव । प्रसाधिने तिति । प्रसाधितं स्वायत्तीकृतं दुर्गं विषमस्थलं येन । पक्षे प्रसाधिता प्रसाधिता दुर्गा पार्वती येन स तथा । प्रिष्ठिर इति । युधिष्ठरो धर्मपुत्रसद्विव । धर्मस्य नीतिधर्मादेः प्रभव उत्पत्तिर्यसात् । पक्षे धर्माद्रम् मवो यस्येति विग्रहः । सकलेति । सकलानि समग्राणि यानि वेदवेदाङ्गानि शिक्षादीनि तेषां विज्ञाता । अशेषं समग्रं यद्वाज्यं तत्र मङ्गलैकसारः कल्याणेकरहस्यभूतः । प्रकारान्तरेण तमेव विशेषतो अशेषिति । अशेषं समग्रं यद्वाज्यं तत्र मङ्गलैकसारः कल्याणेकरहस्यभूतः । प्रकारान्तरेण तमेव विशेषतो विशेषतो स्विशेषयन्त्रस्य चृहस्पतिः सुरगुरुस्तद्वदिव । वृष्ठपर्वणो दैत्यस्य कविः सुक्रस्तद्वदिव । दशर्थस्य रामिषित्वविसिष्ठोऽरुन्धतीज्ञानिस्तद्वदिव । रामस्य दशर्थात्मजस्य विश्वामित्रः कौशिकस्तद्वदिव । अजात्मश्रीधिभीपुत्रस्य धौम्यः सन्विवस्तद्वदिव । नलस्य नैषधेर्दमनकाभिधानोऽमास्यसद्वदिव । अयं तारापीडस्य राज्ञ इति भावः । सर्वे इति । सर्वकार्येषु समप्रकृत्येष्वाहिता स्थापिता मतिर्बुद्धिर्येन स तथा । अन्वयस्तु प्रागेबोक्तः ।

य इति । यः ग्रुकनासः प्रज्ञाबद्धेन बुद्धिसामध्येनादुष्करलामां खल्पप्रयासलभ्यां लक्ष्मी श्रियममन्यत ज्ञातवान् । कीहजीम् । नारायणस्य कृष्णस्य यद्वश्वःस्थलं भुजान्तरं तत्र स्थितामासेदुषीमि । एतेन तत्प्राप्ते रितकाठिन्यं स्वितम् । वक्षःस्थलं विद्यानष्टि—नरकेति । नरकाछरो देखस्य श्रह्माणे तेषां प्रहारोऽभिधातस्य भीषणे भयानके । अमदिति । अभैज्ञासौ मन्दरश्व अमन्मन्दरस्तस्य यो नितम्बः कटकस्तस्य यो निर्तम्बः किष्मिषश्चूर्णीभावस्तरकर्तव्यतायां किर्वनं कठोरमंसपीठं स्कन्धपीठं यस्मिन् । अथवा निष्मेषेणावनिविद्योषेणिति बोध्यम् । मथनावसरे हि मन्दर्गततम्बा असयोर्कमा इति भावः । एतेन मन्दरादप्यंस्योरिधककाठिन्यमिति ध्वनितम् । यमिति । यं ग्रुकनासाख्यमासाद्य प्राप्य प्रज्ञा विस्तारं विस्तीर्णतामुपययौ प्राप्तवती । तां विद्यानिष्टि—दिश्वतिति । दिश्वति प्रकटितान्यनेकराज्यान्येव फलानि यया सा तथा । प्रमिति । वां विद्यानिष्टि—दिश्वतिति । दिश्वति प्रकटितान्यनेकराज्यान्येव फलानि यया सा तथा । क्ष्मलमेव यथा लता पादपं दृश्चं प्राप्य विस्तारं थाति । कीहशी । अनैकेति । अनेकैः प्रतानैर्वतागहनैर्ग-इत्ति । यस्य मित्रणो धरणीतवे जगतीतवे राज्ञां समुच्छ्वसितमप्युच्छ्वसितमात्रम-स्ति । यस्य सित्रणो धरणीतवे जगतीतवे राज्ञां समुच्छ्वसितमप्युच्छ्वसितमात्रम-स्वादं मस्ति । भवनतं विदितमज्ञातं नासीत् । न वभूवेत्यर्थः । किस्मिनिव । भवन इव ग्रह इव । यथा सद्मिनिक मप्यज्ञातं न स्थात् । भवनतं विदेषयज्ञाह—अनेकेति । अनेकैतं ये चारपुरुषाः प्रणिविपुरुषास्तेषां सहस्रं तस्य मप्यज्ञातं न स्थात् । भवनतं विदेषयज्ञाह—अनेकेति । अनेकैतं ये चारपुरुषाः प्रणिविपुरुषास्तेषां सहस्रं तस्य

टिप्प॰—1 घटितो विहितः सन्धिः (उभयखण्डयोः संयोगः) यस्य ताहको विम्रहः क्रारीरं यस्य स इति स्पष्टोऽर्थः । 2 अमंश्रासौ इसर्थः । 3 अनेके इसवगन्तन्यम् ।

पाठा०—१ मण्डलेक. २ दमनक इव भीमस्य, सुमतिरिव नलस्य. इ अप्रतिहृत. ४ नामाभवतः ५ शस्त्रभीषण. ६ मन्दर्रनिर्देय. ७ समासाधः ८ महापादपमनेकगहनाः ९ स्पाययोः १० यस्यानेकः ११ परिचिते; विचिते.

निचिते चतुरुद्धिवल्यैपरिधिप्रमाणे धरणीतले भवन इवाविदितमहरहः समुच्छ्वसितमपि राज्ञां नासीत ।

स राजा बाल एव सुरकुर्झैरकरपीवरेण र्राज्यलक्ष्मीलीलोपधानेन सकलजेगद्भय-द्दानयज्ञदीक्षायूपेन स्फुरद्दिललतामरीचिजालजित्लेन निखिलारातिकुलप्रलयधूँमकेतुद्रण्डे-न बाहुना विजित्य सप्तद्वीपवलयां वसुंधरां तस्मिङ्कुकनासनाम्नि मिश्रिणि सुहृदीच राज्यभारमारोप्य सुखिताः प्रजाः कृत्वा कर्तव्यशेषमप्रमण्डयत् । प्रश्निताशेषवि-पेक्षतया विगैताशङ्कः शिथिलीक्षेतवसुंधराव्यापारः भीयो योवनसुखान्यतुं ।

तथा हि—कदाचिदुक्षसत्कठोरकपोलपुलकजर्जिरितकर्णपहवानां प्रणयिनीनां चन्दनजल-च्छटाभिरिव स्मितसुधाच्छविभिरभिषिच्यमानः, कर्णोत्पलैरिव लोचनांशुभिस्ताङ्यमानः,

संचारः परिश्रमणं तेन निचिते पूरिते । चतुरिति । चतुरद्धीनां चतुःसमुद्राणां वलयं कङ्कणं तस्य या किचिद्धिका त्रिगुणिता परिधिः परिक्षेपः स एव प्रमाणं यस्य स तस्मिन् ।

स इति । स राजा तारापीडो बाल एव । सरेति । स्रक्तुंबरो हितामहस्तस्य करः शुण्डा तद्वरपी-वरेण पुष्टेन। राज्येति । राज्यलक्ष्मीराधिपत्यश्रीसास्मा लीलोपधानेन लीलोपबर्हेण । सकलेति । सकलजगतः समग्रविष्टपस्य यदभयदानं तदेव यज्ञदीक्षा तत्र यूपेन यज्ञस्तम्भेन । स्फुरदिति । स्फुरन्ती देदीप्यमाना याऽसिलता खन्नलता तस्या मरीचिजालं कान्तिसमूहरतेन जिटलेन व्याप्तेन । निखिलेनि । निखिलाः समग्रा गेऽरातयः राज्यवतीषां यानि कुलानि तेषां प्रलयो विनाशस्त्रत्र धूमकेतुर्प्रहविशेषस्तस्य दण्डेन पुच्छेन । दण्डा-क्रतिरूपत्वात्पुच्छस्पेति भावः । एवंविधेन बाहुना भुजेन । सप्तिति । जम्बूहक्षशाल्मलिकुनाकी वजाकपुष्कराः सप्तद्वीपा एव वलयं कङ्कणं यस्या एवंभूतां वसुंघरां विजित्य तस्मिञ्छुकनासनाम्नि मन्त्रिणि सहवीव मित्र इव राज्यभारमारोप्य निधाय सुस्थिताः सुखेन स्थायिन्यः प्रजाः प्रकृतीः कृतवा निष्पाय कर्तव्यशेषमितः परं किं कर्तव्यमस्तीत्यपरं विचारविषयं कार्यमपस्यिदत्यन्वयः । प्रशामितेति । प्रशामिताः शान्ति प्रापिता अशेषाः समग्रा विपक्षा दखनो येन तस्य भावसत्ता तया । अत एव विगताशङ्को निर्भयः । शिथिलीति । शिथिलीकृतः श्वशीकृतो बसुंधरायाः क्षितेर्व्यापारो व्याष्ट्रतिर्थेन स तथा । प्रायो बाहुल्येन यौवनस्य तारुण्यस्य सुखानि श्रीसंभोगादीन्यनुवभूवानुभवविषयीचके । तदेव दर्शयति—तथा हीति । कदाचिविति । कदाचित् कसिश्वित्समयेऽनक्तपरवशः कामपरायत्तः सुरतं मैथुनमाततान विस्तारयामासेखन्वयः । कि किय-माणः। अभिषिच्यमानः सिच्यमानः । काभिः । सितमीषद्धसितं तदेव सधामृतं तस्याद्छविभिः कान्तिभिः । काभिरिव । प्रणयिनीनां कामिनीनां चन्दनजलच्छटाभिरिव । कीह्शीनाम् । उल्लस्तो विकसन्तः कठोराः कठिनाः कपोलेषु पुलका रोमाखासौर्जर्जिरिताः श्रयीभूताः कर्णपहनाः श्रोत्र किसलयानि यासाम् । पुनः किं किय-माणः । ताब्यमानः पीब्यमानः । कैः । लोचनांशुभिः नेत्रकान्तिभिः । कैरिव । कर्णोत्पलैरिव श्रवणक्रवलयै-

टिप्प०—1 परिधिशब्दस्य पुंस्त्वमेवावगन्तव्यम् । 2 'निखिलारातिकुलप्रलयधूमकेतुना बाहुदण्डेम' इस्येवोचितः पाठः । निखिलस्य अरातिकुलस्य प्रलये विनाशे धूमकेतुरिव धूमकेतुः (विनाशसूचकः) तेन इति तद्याः ।

पाठा॰—१ परिक्षेपप्रमाणे; परिखाप्रमाणे. २ धरणितले. १ झुक्षरपीवरेण. ४ राजलक्ष्मी. ५ जगदीक्षामयप्रदान. १ प्रदानशौण्डेन रणशक्षदीक्षा. ७ धूमकेतुना बाहुदण्डेन विजित्य सक्लद्रीप. ८ अपश्यन्. ९ विपक्षतया तया. १० विगलिताशङ्कः. ११ शिथिलितपृथिबीव्यापारः. १२ प्रायशो. १३ सुखम्.

कुंद्वुमधूलिभिरिवाभरणप्रभाभिराकुलीिकवमाणले चनः, धवलां कुरेरिव करनखमैयूलजाल-केराहन्यमानः, चम्पककुमुमद्लमालिकाभिरिव भुजलताभिराबध्यमानः, दृष्टाधराधूतकरत-लचलन्मणिवलयक कलकरमणीयम्, अतिरभसद्लितदन्तपत्रदलदर्न्तुर्शयनम्, उत्थिप्तेचर-णतलगलदलक करक्तेखरम्, सरभसक चत्रहचूर्णितमणिक णपूरम्, उल्लेसित कुच्छणागुरु-णतलगलदलक करक्तेखरम्, अंच्छश्रमजलकणिकालुलितगोरोचनितलक पत्रभङ्गम्, अन-पङ्कपत्रलवा सुरतमाततान । कदाचिन्मकरकेतुक नक नाराचपरम्पराभिरिव कामिनीकरपुटवि-जिगीताभिः कुङ्कमजल धाराभिः पिञ्जरिक्तयमाणकायो लाक्षाजल चल्छटाप्रहारपाटली कृतदु-निगीताभिः कुङ्कमजल धाराभिः पिञ्जरिक्तयमाणकायो लाक्षाजल चल्छटाप्रहारपाटली कृतदु-कृतो मृगमद्जल विन्दुश्वल चन्दनस्थासकः कनक शृङ्कको शैक्षिरं चिक्री छ ।

रिव । कुङ्कुमेति । कुङ्कमं केसरं तस्य धूळिभिश्व्णैरिवाभरणप्रभाभिर्भूषणरिविभिराकुलीकियमाणे लोचने यस स तथा। धवलेति । धवलां गुकैरिव ग्रुभवसनैरिव करयोई स्तयोर्नेखाः पुनर्भवास्तेषां मयूखाः किरणासेषां जालकैः समृहैराहन्यमान आघातविषयीकियमाणः। चम्पकेति । चम्पको हेमपुष्पकस्तस्य कुसुमानां पुष्पाणां दलानि खण्डानि तेषां मालिका मालास्ताभिरिव भुजलताभिर्बाहुवल्लीभिरावध्यमानः संयम्यमानः । इतः सुरतिविशेषणानि । दृष्टेति । दृष्टः खण्डितो योऽधरो रदनच्छदस्तेनाधूतं कम्पितं यत्करतलं तेन चलन्ति यानि मणिवलयानि तेषां यः कलकलोऽव्यक्तध्वनिस्तेन रमणीयं मनोहरमत एवातिरभसमितित्वरं दलितानि द्वैधीकृतानि यानि दन्तपत्राणि कर्णाभरणानि तेषां दलानि तैर्दन्तुरं विषमं शयनीयं शय्या यस्मिन् । उतिक्ष-सेति । उत्क्षिप्तावृष्वीकृतौ यौ चरणौ पादौ ताभ्यां गलत्स्ववद्योऽलक्तको यावकरसस्तेन रक्तो रिक्तिः शेखरो-ऽवतंसो यस्मिन् । सरेति । सरभसं ससंभ्रमं यः कचम्रहः केशम्रहस्तेन चूर्णितं भमं मणिकर्णपूरं रह्नोपेतं श्रव-णभूषणं यस्मिन् । उल्लिसितेति । संभोगावस्थायामुल्लसिता उल्लासं प्राप्ता ये कुचाः पयोधरास्तेषु कृष्णागुरुः काकतुण्डस्तस्य यः पङ्कः कर्दमस्तस्य पत्रलताः पत्रमङ्गयसाभिरिङ्कतिश्विहितः प्रच्छद्पट उत्तरच्छदो यस्मिन् । अच्छेति । अच्छं निर्मेलं यच्छ्मजलं रतक्कान्तिपानीयं तस्य कणिकाः पृषन्ति तैर्छेलितो विछ्नप्तो गोरो-चनातिरुक्पत्राणां भङ्गो यस्मिन् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । कदाचिदिति । स राजा कनकश्वक्रोशैः सुवर्णघटित रक्ष्मैसंघातैः चिरं चिरकालं याविषकी इत्तवान्। 'की इक्षेडने' घातुः। लिटि रूपम्। कीटशः। कुङ्कमस्य या जलधारास्ताभिः पिजरीकियमाणः कायो यस्य स तथा। कीटशीमिरिव। मकरके तुर्भेदनस्तस्य कनकस्य खर्णस्य ये नाराचा बाणास्तेषां परम्पराभिरिव । कीदशीभिः । कामिन्यः स्त्रिय-स्तासां करपुटा इस्तसंपुटास्तेभ्यो विनिर्गताभिनिःस्ताभिः। पुना राजानं विशिनष्टि-छाक्षेति। लाक्षा-जलं यावकजलं तस्य छटास्तासां प्रहारोऽभिघातस्तेन पाटलीकृतं श्वेतरकीकृतं दुकूलं दुगूलं यस्य स तथा। मृगमदेति । मृगमदो गन्धधूली तस्य जलमम्भस्तस्य बिन्दुना पृषतेन शबलाः कर्बुराश्चन्दनस्थासका मल-यजहस्तका यस्य स तथा । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

टिप्प०—1 गलन् सवन् योऽलक्तक इत्यर्थः। 2 फालगुने जायमानस्य रङ्गजलकीडामयस्य मद्नोत्स-वस्य वर्णनमिदम्। अत एव तत्र नारीभिः कुङ्कमजलेन पिअरीकृतोऽयम्। गात्रवस्त्रोपि द्त्तेषु चन्द्रन-स्थासकेषु कस्तूरीजलिबन्दुभिः शवलीकरणम्। अयमपि च कनकितिनितेः ग्रङ्गाकारैर्जलिक्षेपपात्रैः (डो-स्थासकेषु कस्तूरीजलिबन्दुभिः शवलीकरणम्। अयमपि च कनकितिनितेः ग्रङ्गाकारैर्जलिक्षेपपात्रैः (डो-लची) तासु रङ्गजलं निक्षिपन् चिरं चिक्रीड । 'कीणैंः पिष्टातकौष्ठैः' इत्यादिना रत्नावल्यां सोयमुत्सवो वर्णितः। सातवाहनेनापि गाथासप्तशाल्याम्—'घेत्तृण चुण्णमुद्धिं हरिस्तसिकाप् वेपमाणाए। भिसिणेमित्ति पिश्वसमं हत्ये गंधोदशं जाअं॥ (४-१२)। इत्यादिना वर्णितः। एतद्गाथाया मत्कृतोऽनुवादः— 'आदाय चूर्णमुद्धिं हपौत्सुक्येन वेपमानायाः। प्रियमविकरामि पुर इति हस्ते गन्धोदकं जातम्॥' इति।

पाठा०—१ कुङ्कमपटवासः कुङ्कमवासः २ लोललोचनः ३ नखरः ४ दष्टाधरकरतलः ५ धृतः आधृतः ६ कल-कलरवः ७ रतिरभसः ८ दन्तुरितः ९ चरणगलत् , १० अश्रमजलः ११ गोरोचनाः रोचनाः १२ विनिर्गताभिरिवः

कदाचित्कुचचन्दनचूर्णधैविश्वतीर्मिमालम्, चडुलतुलाकोदिवाचालचरणालकैकसिक्तहं-समिधुनम्, अलकनिपतितैकुसुमसारम्, प्रवमानकॅर्णपूरकुवलयदलम्, उन्नतनितेम्बक्षोभ-जर्जरिततरंगम्, उद्दिलितनालपर्यस्तनिलनिपतितधूलिपटलम्, अनवरतकैरास्फालनस्कुरँत्फे-नबिन्दुचन्द्रकितं सावरोधजनो जलकीख्या गृहदीर्धिकाणामम्भश्चकार्।

कदाचित्संकेतवित्रवाभिः प्रणयिनीभिरावद्धभङ्गरर्भृकुटिभिरारणितपारिक्षार्यमुज-छताभिवैकुछकुसुमार्वेछीभिः संयतचरणो नखिकरणिविभिश्रेः क्रुसुमदामिभः कृतापराघो दिवसमताङ्यत । कदाचिद्रकुछतकरिव कैंगिमनीगण्ड्रपसीधुधारीस्वादसुदितो विकाशसभ-

कदाचिदिति । सहावरोधजनैरन्तःपुरलोकैवेतिमानः स राजा जलकी त्या गृहदीर्धिकाणां भवन-वापीनामम्भः पानीयमेताहशं चकार निर्ममे । अथ चाम्मोविशेषणानि—कुचेति । कुचानां स्तनानां यानि चन्दनचूर्णानि मलयजक्षोदास्तैर्धविलता शुश्रीकृतोर्मिमाला कल्लोलपङ्क्षियस्य तत् । चहुलेति । चहुला मनोहरा ये तुलाकोदेयस्तैर्वाचाला मुखरा ये चरणाः पादास्तेषां योठलक्तकस्तेन सिक्तं सिक्तं हंसमिथुनं सितच्छदद्वन्द्वं यस्मिस्तत्तथा । अलकेति । अलकाचूर्णकृन्तलािष्ठपतितं स्वस्तं कुमुमसारं पुष्परहर्यं यस्मिस्तत्तथा । प्रचेति । प्रवमानं निमर्जनानं कर्णपूरक्पं कुवलयदलं यस्मिन् । उसतेति । उद्यतिति । उद्दिलतान्युच्छिषानि नालानि विसानि येषामेवंभूतानि पर्यस्तिनि निलनाि कमलानि तेभ्यो निपतितं सस्तं धूलिपटलं परागसमूहो यस्मिन् । अनवरतित । अनवरतकरास्फालनेन निरन्तर-हस्तास्फोटनेन स्फुरन्तो देदीप्यमाना ये फेनबिन्दवोऽव्धिकफपृष्वतास्तैरेव संजाता चन्द्रका मेचका यस्मिन् । 'तारकादिभ्य इतच्' इति । चन्द्रकतं मेचकितम् । अन्वयस्तु पूर्वोक्तः ।

कराचिदिति । स दिवं पं प्रतिदिवसं प्रणयिनीभिर्मानिनीभिरतास्त्रत ताडितोऽभूदिखन्वयः । 'ताड व्यथने' इति धातुः । छङन्तप्रयोगः । अत्र यद्यपि प्रथमतः कर्तृत्वेन निर्देशादितश्च कर्मत्वेनेति कारकप्रक्रम-भङ्गस्तथापि वाक्यभेदाददोषः । कीहराः । कृतेति । कृतो विहितोऽपराध आगो येन स तथा । पुनः कीहरू । संयतौ बढौ चरणौ पादौ यस्य स तथा । कैः । कुसुमदामिः पुष्पमालाभिः । किविशिष्टाभिः । खकुलेति । बकुलः केसरसास्य कुसुमानां पुष्पाणामावितः श्रेणिर्येषु तैः । नखेति । नखानां पुनर्भवानां किरणा मयूखा-रत्तेविमिश्रेः संपृक्तः । अथ च प्रणयिनीनां विशेषणानि—संकेतित । अमुकस्थले मयावर्यमागन्तव्यमिति संकेतस्तन विश्वताभिनिष्कलीभूताभिः । सागता, खयं तु नागत इति भावः । अत एवाबद्धा विरित्तता भङ्करा वका मुकुटयो याभिस्ताः । आरणितेति । आरणितं शब्दायमानं यत्पारिहार्थं कद्कणं तेन मुखरा वाचाला भुजलता थासां ताभिः । कदाचिदिति । बकुलतरः केसरवृक्षस्तद्वदिव विकाशं विकखरताम-भजत प्राप्तवान् । तमेव विश्वनिष्टि—कामिनीति । कामिनीनां स्रीणां यो गण्ड्यश्च छकस्तस्य यत् सीषु मयं

टिप्प०—1 चहुलाभ्यां चिलताभ्यां तुलाकोदिभ्यां नूपुराभ्यां वाचालयोः चरणयोः अलक्तकेन सिक्तं हंसिमिथुनम् (नूपुररवाक्वष्टो हंसदम्पती) यस्मिन् तत् । इति व्याख्यानमुचितम् । 2 'कुसुमिनकरवारम्' इत्येव पाठः । अलकिनिपतितैः कुसुमिनकरैः शारं चित्रमिति तद्वयाख्या । 3 स्वमानानि जलोपि संतरन्ति कर्णपूराणाम् आकण्डमप्रमहिलाकर्णाभरणीकृतानां कुवलयानां नीलोत्पलानां दलानि यस्मिन् तत् । इति व्याख्योचिता । 4 उच्छित्रनालखाजलोपि पतितानि यानि कमलानि, इत्यर्थः । 5 समस्तं दिवसम-भिव्याप्येत्यर्थः । प्रतिदिनताहनार्थस्तु दीकाकारस्य राजनि परमानुमह एव ।

पाठा०—१ धवलोमिं. २ अलक्त. ३ कुद्धमनिकरसारम्. ४ कर्णकुवलयः ५ संक्षोभः ६ करतलः ७ विस्फुरत्. ८ भूकुदीभिः, भ्रकुदीभिः, भ्रकुदीभिः, ९ मणिपरिहार्यः १० आवलीसंयतः ११ कामिनीनां गण्डूपः १२ आखादनः

जत । कदाचिद्शोकपादप इव युवित्यरणतलग्रहारसंक्रान्तालक्को रागमुवाह । कदाचिन्मुसलायुध इव चन्द्रनधेवलः कैण्ठावसक्तोल्लस्लोलक्रुसुममालः पानमसेवत । कदाचिद्गन्धगज इव मद्रक्तकपोलदोलायमानकर्णपर्लवो मदकलः काननं विकेचवनलताकुसुमसुर-भिपरिमलं जगाहे । कदाचित्कणितमणिन्पुरिननादानिन्दतमानसो हंस इव कमलवनेषु रेमे । कदाचिन्मृगपितिरिव स्कैन्धावलिविकेसरमालः कीलार्पर्वतेषु विचचार । कदाचिन्म्धुकर इव विजृन्ममाणकुसुममुकुलदन्तुरेषु लतागृहेषु बभ्राम । कदाचिन्नीलपर्टविरचिताव-गुण्ठनो बेंहुलपक्षग्रदोषद्त्तसंकेताः सुन्दरीरिभससार । केंदाचिम्न विविदितकनकेंकपाटं प्रक-

तस्य घारा पश्चिस्तस्या यः स्वादस्तेन मुदितो हर्षितः । कदाचिदिति । अशोकपादपः कङ्केश्वियक्षस्तद्वदिन । अशोकसाम्यं प्रदर्शयवाह—युवतीति । युवतीनां स्त्रीणां यश्वरणतलप्रहारः पादतलाभिघातस्तेन संकान्तो लमोऽलक्तको यस्य स तथा रागमनुरागमुवाहावहत् । 'वह प्रापणे' इति धातोरभ्याससंप्रसारणे लिटि रूपम् । कदाचिदिति । पूर्ववत् । सुसलायुधो बलभद्रसाद्वदिव । तासाम्यमाह—चन्दनेति । चन्दनेन हरिच-न्दनाङ्गरागेण धवलः शुभः । पक्षे चन्दनवद्धवलः । कण्ठेति । कण्ठावसक्तोलसन्ती लोला कुसुममाला यस्य स तथा पानं मद्यपानमसेवताभजत । कदाचिदिति । गन्धगजो गन्धहस्ती तद्वदिव काननं वनं जगाहे विलोडयामासेत्यन्वयः । कीद्शः । मदेति । मदेन रक्तो यः कपोलस्तस्मिन्दोलायमानः कर्णपहनो यस्य स तथा। मदकलो मदेन कलो मनोहरो विकचानि विकखराणि यानि वनलताकुसुमानि तेषां सरिभः परि-मलो यस्मिन् । कदाचिदिति । हंस इव मराल इव कमलवनेषु नलिनकाननेषु रेमेऽरमत । कीटशः । क्रणितेति । क्रणितानि शब्दितानि यानि मणिनुपुराणि रक्षपादा नदानि तेषां निनादः शब्द सानानिदतं सुदितं मानसं यस्य तथा । पक्षे क्रणितमणिन पुरवद्यो निनाद सेनानन्दितं मानैसं सरो येनेति विश्रहः । कदाचि-हिति । मृगपतिरिव महानाद इव कीडापर्वतेषु कीडारीलेषु विचचार व्यहार्षात् । तमेव विधिनष्टि—स्क-म्धेति । स्कन्धावलम्बिनी केसरोपैयुक्ता माला सायस्य स तथा । पक्षे स्कन्धावलम्बिनी केसरमाला सटाप-क्किर्यस्मेति विग्रहः । कदाचिदिति । मधुकर इन भ्रमर इन लताग्रहेषु नलीग्रहेषु नभ्राम भ्रमणं नकार । कीहरोषु लतागृहेषु । विज्ञस्मेति । विज्ञस्ममाणानि यानि कुष्ठममुकुलानि तैर्दन्तुरेषु विषमेषु । कदाचि-दिति । सुन्दरीः प्रमदा अभिससार सेवितवान्। कीटक्। नीलेति । नीलपटेन द्यामपटेन विरचितं विहि-तमवगुण्ठनं शिरोवेष्टनं येन स तथा । सुन्दरीर्विश्वेनष्टि—बहुलेति । बहुलपश्चस्य कृष्णपक्षस्य यः प्रदोषो यामिनीसुखं तत्र दत्तः संकेतो याभिताः । कदाचिचिति । अवरोधस्यान्तःपुरस्य संगीतकं चूलादि ददर्शान द्राक्षीदित्यन्वयः । केषु । प्रासादा भूपग्रहारतेषां कुक्षयो मध्यभागास्तेषु । तानेव विशिनष्टि—विघरितेति । विषदितमुद्धादितं कनककपादं खर्णकपाटं यथा स्थातथैति कियाविशेषणम् । प्रकटा वातायनाः स्पष्ट-

टिप्प०—1 रत्निर्मितानि पादभूषणानि (मञ्जीराः) इत्यर्थः। अङ्गदस्तु सुजे प्रसिद्धः। 2 वास्तवे तु इंसपक्षेऽप्ययमेवार्थः। कामिनीनुपुररवेण तत्यापि मनःप्रहर्षस्य प्रसिद्ध्त्वात्। 3 बकुलमाला, इत्यर्थः। 4 स्वयभिसरणेन संगतवान्।

पाठा०—१ अल्क्तकरसो रागम्. २ धवलकण्ठ. ३ कण्ठावसक्तलोलः कण्ठावसक्तसमुख्यस्त्रोलः ४ पञ्चवः कुसुमसुरभिः ५ विकस्वरः ६ कण्न्. ७ स्कन्धावलम्बतः ८ पर्वतकेषुः ९ कदाचिद्वनकताग्रथितमौलिर्नक्तमालकुसुमस्तवकरिचतशेखरः शुक्तपक्षरागमधरयता नलिनीदलकोमलेन हरितकञ्जकेनाविच्छन्नशरीरावयवः कोदण्डदण्डसनाथीकृतवामेतरांसदेशः पुरः अधावितानेकश्वगणिवाग्ररिकैरपदिश्यमानवस्मोनेकपिक्षजातिसमालम्बनच्यपाणिभिः परिहासपेशलं
सवयोभिरनुगम्यमानो सृगयारसविद्धचेताः सुचिरं गिरिनदिकारण्यप्रसरेषु परिवन्नामः। कदान्विक्रीलपटकृतावगुण्ठनः
१६० पटावगुण्ठनः पटरिक्तावगुण्ठनः, ११ वडुलिनशाप्रदोषः १२ कदान्विद्विष्ठितः १३ कपाठमुक्तः

दवातायनेष्वनवरतद्श्यमानकृष्णागुरुधूमरक्तिरव पारावतेरीधिष्ठितविदङ्केषु श्रीसादकुक्षिषु कितिपयामसुहत्परिवृतो वीणावेणुमुरजर्मनोहरमवरोधसंगीतकं ददशे। किं बेहुना यद्यद्तिर-मणीर्धमविरुद्धमायत्यां तदात्वे च तत्तदनाक्षिप्तचेताः परिसमाप्तत्वादन्येषां पृथिवीव्यापा-राणां सिषेवे, नित्वतिव्यसनितया। प्रमुदितप्रजस्य परिसमाप्तसक्टर्महीप्रयोजनस्य नरपते-विधियोपभोगळीला भूषणम्। इतरस्य तु विडम्बना। प्रजानुरार्गहेतोरन्तरान्तरा द्शैनं ददो। सिंहासनं च निमित्तेष्वारुरोह।

श्चेकनासोऽपि भेंहान्तं राज्यभारमनायासेनैव प्रज्ञावलेन वभार । वेथेव राजा कीर्याण्य-कार्षीत्तद्वदसावपि द्विर्गुणीकृतप्रजातुरागो राजकार्याणि विके । तमपि वेलितचूडामणिमरीचि-

गवाक्षा येषु । अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं दसमानो यः कृष्णागुरुः काकतुण्डस्तस्य धूमो दहन-केतनस्तेन रक्तेरिव रिक्षतिरिव । एवंभतेः पारावतैः कलरवैरिविष्ठिता आश्रिता विरुद्धाः कपोतपाल्यो येषु । कतीति । कविषयाः कियन्तो य आप्ताः प्रत्ययिताः । 'आप्तप्रत्ययितौ समी' इति कोशः । एवंविधाः सुद्धदो मित्राणि तैः परिवृतः सिंहत इति राज्ञो विशेषणम् । वीणा वहकी, वेणुर्वशः, सुरजो मृदज्ञः, तैर्मनो-हरमतिरमणीयम् । संगीतविशेषणम् । किं वहनेति । किं बहुनक्तव्येन । यद्यदिविधिनामकं वस्त्व-तिरमणीयमायसामत्तरकाले । 'आयतिस्तृत्तरः कालः' इति कोशः । तदात्वे चेति । 'तत्कालस्तु तदात्वं स्यात' इति कोशः । अविरुद्धं नीतिशास्त्राप्रतिषिद्धं तत्तिरसषेते सेवितवान् । अतिसन्दरेण वस्तुनाक्षिप्तश्चेत्तवा व्यसनमेवेलाह— अनाक्षिप्तिति । अनाक्षिप्तमनाकुलं चेतो यस्य स तथा । अत्रार्थे हेतुं प्रदर्शयबाह— परीति । अन्येषां पृथिवीव्यापाराणां परिसमाप्तत्वात्परिपूर्णां मूतत्वात् न त्वतिव्यसनितया तदासक्तत्येत्यर्थः । एतदेवार्थान्तरन्यासेन निवृणोति—प्रमुदितेति । प्रमुदिता मुदं प्रापिताः प्रजाः प्रकृतयो येन स तथा तस्य । परीति । परिसमातं परिपूर्णाकृतं सकलं समग्रं महीप्रयोजनं वसुधाकृत्यं यस्यवंभूतस्य नरपतेः । विषयेति । विषयाः सक्चन्दनादयस्तेषामसङ्दुपभुज्यन्त इत्युपभोगास्तेषां लीला कीडा भूषणमलंकारः । आद्रातिशयाभावेनेत्यर्थः । 'असक्तः सुखमन्वभूत्' इत्युक्तत्वात् । इतरस्य त्वेतद्भिषस्य तु विडम्बना राज-कुलासाधकत्वेन व्यसनमेव । प्रजेति । प्रजायाः प्रकृतेरनुरागः सेहस्तस्य हेतोस्तदर्थमन्तरान्तरा मध्ये मध्ये दर्शनं जनानां सौधावलोकनं ददौ दत्तवान् । असक्वद्वहिर्गमनमनादरहेतुरिति भावः । सिंहेति । निर्मि-त्रेषु तथाविधकारणेषु सिंहासनं नृपासनमारुरोहारूढवान्। शक्तनासोऽपीति । शुकनासनामा सिर्त्रिरपि महान्तं गरिष्ठमपि राज्यभारमाधिपत्यधुरमनायासेनैव प्रयासं विना प्रज्ञाबलेन राजनीतिबलेन बभार द्रि । यथे देति । यथा येन प्रकारेण राजा चपः कार्याण कुलान्यकार्षाः कृतवांस्तद्वदसौ ग्रुकनासोऽपि । द्विग-णीति । पूर्वसाद्विगुणीकृतोऽधिकीकृतः प्रजायाः प्रकृतेरनुरागः सेहो येन स तथा राजकार्याण स्वस्वामि-कृत्यानि चक्रेडकार्धात् । तमपीति । तं ग्रुकनासमपि राजकं राजसमृह आननाम नमश्रके । कै: । मौलिभि-भेस्तकैः कीहरौः । चिलताः कम्पिता ये चुडामणयः शिरोमणयस्तेषां या मरीचिमक्यंस्तासां जालं येषु तैः ।

टिप्प०-1 विचारसापेक्षेषु शासनन्यापारेषु, पर्वोत्सवादिषु वा। 2 मन्नीत्यर्थः।

पाठा०—१ पारापतै:. २ अध्यासित. ३ महाप्रासाद. ४ मनोहरतममन्तः पुरसंगीतकम्; मनोहरमन्तः पुरसंगीतकम्, कम्, ५ कि च बहुना. ६ अभिमतमविरुद्धम्. ७ आथल्या. ८ न तु व्यसनितया. ९ प्रजस्य हि. १० महीमण्डल-प्रयोजनस्य. ११ विषयसंभोग. १२ हेतोश्चान्तरान्तराः हेतोश्चान्तरा. १३ ह्युक्नासोऽपि राज्यभारम्. १४ महान्तं तम्; महान्तमपि. १५ थथेव च. १६ सर्वकार्याणि. १७ द्विग्रणीकृतः प्रजानुरागश्चके. १८ चकारः, १९ चावितः

मखरीजालिभिमौंलिभिरावर्जितकुसुमशेखरच्युतमधुसीकरसिक्तेन्द्रपसमं दूरावनतिप्रेङ्कोलितमणिकुण्डलकोटिसंघिट्टताङ्गदं राजकमाननाम । तिस्मिन्निप चलिते चलितचढुलतुरगवलसुखरखुररवविधरीकृत्भुवनान्तरालाः, वेलभरप्रचलवसुधातलदोलायमानिगरयः, गलन्मदान्धगन्धगजदानधारान्धकाराः, संसपदितिर्वहुलधूलिपटलधूसितसिन्धवः, प्रचलपदातिवलक्षेलकलरवस्कोटितर्वं र्णविवराः, सरमसोद्धुष्यमाणजयशब्दनिभरीः, प्रोद्ध्यमानधवलचामरसहस्रसंलादिताः, पुश्चितनरेन्द्रवृन्दकनकदण्डातपत्रसंधिट्टनष्टदिवसा दश दिशो वभूदुः ।
एवं तस्य राज्ञो भैन्तिविनिवेशितराज्यभारस्य योवनसुखमनुभवतः कीलो जगाम । भूयसा च कालेनान्येषामिप जीवलोकसुखानां प्रायः सर्वेषामन्तं ययौ । एकं तु सुर्तेमुखदर्शनसुखं न लेभे । तथोपैमुज्यमानमिष निष्फलपुष्पदर्शनं शरवणिमवान्तःपुर्त्भभूत् । थैथा यथा

राजकं विशेषयन्नाह—आवर्जितो धृतो यः कुमुमशेखरः पुष्पावतंसस्तस्माच्युताः सस्ता ये मधुसीकरा रसिवन्दवस्तैः सिक्ता सिन्नता चृपसभा राजपरिषयेन तत् । दूरेति । दूराहूरप्रदेशायावनितः प्रणामस्तत्र प्रेङ्कोकितान्यान्दोलितानि यानि मणिकुण्डलानि रह्नकर्णभरणानि तेषां कोटयोऽप्रभागास्तैः संघितं संघितिमङ्गदं
बाहुकटकं यस्य तत्तथा । तस्मिन्निति । तस्मिन्निप ग्रुकनासे चलिते प्रस्थिते सत्येवंभूता दश दिशो
बभुवः । कीदशाः । चिलितिति । चिलताः प्रस्थिताश्रद्धलाश्रपणास्तुरगा अश्वा यस्मिनेवंभूतं यद्धलं सैन्यं तस्य
मुखरा वाचाला ये खुराः शामास्तेषां रवः शब्दस्तेन विधितिकृतानि भुवनान्तरालानि मध्यभागा यासु ताः ।
बलिति । बलभरेण सैन्यभारेण प्रचलं किम्पतं यद्धसुधातलं पृथ्वीतलं तेन दोलायमानाः कम्पायमाना गिरयः
पर्वता यासु ताः । गलितिति । गलन्तः स्रवन्तो ये मदान्धा मदोन्मत्ता गन्धमाना गन्धमाना गिरयः
मदपङ्कत्य एवान्धकारा यासु ताः । संस्पितिति । संसपिद्ध्वं गन्छ्यदिति हुल्मिति । प्रचलद्वन्छ्यत्यतिनी
मत्ता श्रूसरिता धृसरवर्णोकृताः । सिन्धवो नद्यो यासु ताः । प्रचलदिति । प्रचलद्वन्छ्यत्यतिनी
पत्तीनां बलं सैन्यं तस्य कलकलः कोलाहलस्त्वस्त्रभी यो रवः शब्दस्तेन स्फोटितानि भेदं प्रापितानि कर्णविवराणि श्रवणविवराणि यासु ताः । सरमसेति । सरभसं वेगेनोद्धुष्यमाणो यो जयजयेति शब्दस्तेन निर्भराः ।
भृता इत्यर्थः । प्रोद्ध्येति । प्रोद्ध्यमानानि वीज्यमानानि यानि धवलचामरसहस्राणि तैः संछादिता
आच्छादिताः । पुक्षितेति । पुक्तितंति । पुक्तितंति । यत्तरेन्द्रवन्दं तस्य यानि कनकदर्ण्डान्यातपत्राणि छत्राणि
तैः संघटो विमर्दस्तेन नष्टा दिवसा यासु ताः ।

एविमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण तस्य राज्ञस्तारापीडस्य मिन्निण्यमासे विनिवेशितः स्थापितो राज्यभारो येन स तथा तस्य यौवनसुखं तारुण्यसौख्यमनुभवतोऽनुभवविषयीकुर्वतः कालोऽनेहा जगाम गतवान् । भूयसा भूयिष्ठेन कालेन प्रायो बाहुल्येनान्येषामपि जीवलोकसुखानां प्रजालोकसुखानां सर्वेषामन्तं पारं यथौ । लोकानामपि सर्वेषिषयानुभवो जात इस्यथः । एकं त्विति । तु पुनर्थे । सुतमुखदर्शनजनितं यसुखं तदेकं न लेभे न प्राप । तथेति । तथा तेन प्रकारेणोपभुज्यमानमुपभोगविषयीक्रियमाणमपि शरवणिम-वान्तःपुरमभूत् । सभयं विशिनष्टि निष्फलेति । निर्गतं फलं यस्मादेवंभूतं पुष्पं प्रसूनं रजश्च स्त्रीणां तस्य दर्शनं यस्मिन् । यथेति । यथा यथा येन येन प्रकारेण यौवनं तारुण्यमितिचक्रामातिकमितवान् ।

टिप्प०-1 कम्पमाना इत्याशयः। 2 कनकनिर्मिता दण्डा येषां तानीलर्थः।

पाठा०—१ सिक्तनुपसभद्रावनितम्; सिक्तसमं दूरावनितः २ प्रेङ्कितः ३ चलित चडलतुरंगः ४ भुवनाः ५ वलप्रचलः ६ वहंलः ७ धूलिप्रवलपदातिवलः ८ प्रवलपदातिः ९ कलकलरुफोठितः १० श्रवणविवराःः ११ निरन्तराः. १२ संघट्टनः १३ मिश्रिनिवेशितः १४ किथित्कालोः १५ तनयः तोकः १६ संभुज्यमानम् १७ अभवतः १८ यथा यथा योवनम्

च यौवनमतिचक्राम, तथा तथा विफेलमनोरथस्यानपत्यताजन्मावर्धतास्य संतापः । विषयोप-भोगसुखेच्छाभिश्च मनो विजेष्ने । नरपतिसहस्रपरिष्टुतमप्यसहायमिव, चक्षुष्मन्तमप्यन्ध-मिव, भुवनालम्बनमपि निरालम्बमिवात्मानमभैन्यत ।

अथ तस्य चन्द्रलेखेव हरजटाकलापस्य, कौस्तुमप्रभेव केर्टभारातिवक्षःस्थलस्य, वनमालेव मुसलायुधस्य, वेलेव सागरस्य, मदलेखेव दिग्गजस्य, लतेव पादपस्य, पुँष्पोद्गतिरिव
सुरिममासस्य, चिन्द्रकेव चन्द्रमसः, कमिलनीव सरसः, तीरापिङ्कारिव नभसः,
हंसमालेव मानसस्य, चन्द्रनवनराजिरिव मलयस्य, फणामणिशिखेव शेषस्य, भूषणमभूत्रिभुवनविस्मयजननी जननीव वनिताविश्रमाणां सकलान्तःपुरप्रधानभूता महिषी
विलासवती नाम। एकदा वै सै तदावासगतस्तां चिन्तास्तिमितैदृष्टिना शोकमूकेन परिजनेन परिवृताम्, आदरावस्थितेश्च ध्यानानिमिषलोचनैः कश्चुकिभिक्षपास्यमानाम्, अनितदू-

तथा तथा तेन तेन प्रकारेण । विफलेति । विफलो निष्फलो मनोर्थो यस्य स तथा तस्यास्य तारापी-इस्य राज्ञः संतापो मानसी व्यथाऽवर्धत वृद्धिं प्राप । संतापं विद्योनिष्टि—अनपत्येति । अनपत्यताऽसंतानत्वं तस्माजन्मोत्पत्तिर्थस्य स तथा । विषयेति । विषयाणां सक्चन्दनारीनां य उपभोगोऽसक्रद्भोगस्तजनितं यस्युक्षं सातं तस्येच्छा अभिलाषास्ताभिमेनश्चित्तं विजन्ने विरक्तं बभूव । नरेति । नरपतीनां राज्ञां यत्सदस्यं तेन परिवृतं सहितमप्यसहायमद्वितीयैमिव च्छुष्मन्तं सनेत्रमप्यन्धमिव गताक्षमिव सुवनालम्बनमपि निरा-लम्बमिव निराधारमिवात्मानं स राजामन्यताज्ञासिष्ट ।

अशेति । तस्य राज्ञो विलासवती नाम महिषी पट्टराज्ञी भूषणमलंकृतिरभृदिस्यन्यः । कस्य केव । हरजटाकलापस्य शंभुजटाज्द्रस्य चन्द्रकेखेव शिक्षकेव । केटभेति । केटभारातिर्विण्युस्तस्य वक्षस्थलं भुजान्तरं तस्य कोस्तुभो मणिसस्य प्रभा कान्तिस्तयेव । मुसलायुधस्य बलभद्रस्य वनमालाभरणिक्शेषः सेव । सागरस्य समुद्रस्य वेलेव जलवृद्धिरिव । दिग्गजस्य दिङ्गास्य मदलेखेव दानराजिरिव । पाद-पस्य वक्षत्य लतेव विल्लाव । सुरिभासस्य वसन्तमासस्य पुष्पोद्गतिरिव कुमुमोद्गम इव । चन्द्रमसः शिवावय-निद्रकेव ज्योरक्षेव । सरसः कासारस्य कमिलनीव गिलनीव । नभस आकाशस्य तारापिङ्करिव नक्षत्रश्रेणिरिव । मानसस्य मानसाभिधसरस्यो हुंसमालेव चक्षात्रपङ्किरिव । मलयस्य मलयाद्रेश्चन्दनवनराजिरिव मलयजवन्श्रेणिरिव । शेषस्य नागाधिपस्य फणामणिशिखेव स्पुटरक्षज्वालेव । त्रिभुवनेति । त्रिभुवनस्य विष्टपत्र-यस्य यो विस्मय आश्चर्यं तस्य जननी कारिणी । विनितेति । विनिताः खियस्तासां विश्रमाणां श्रूसमुद्भित्व वानां जननीव मातेव । स्वकलेति । सकलं समग्रं यदन्तःपुरमवरोधस्तसिन्प्रधानभूता मुख्या । एक-देति । एकदा एकसिन्समये स तारापीङ्क्तस्या विलासवस्य आवासं निवासस्थलं तत्र गतः संस्तां ददर्शा-द्राक्षित् । अथ च तस्या विशेषणानि—चिन्तेति । विन्ता मानसी व्यथा तया स्विमिता निश्चला दिर्हित्यस्य स तेन । शोकेन ग्रुचा मूकेन जडेनैवंभूतेन परिजनेन परिच्छदेन परिवृतां सहिताम् । आरादिति । आरादिति । आरादिति । इतावस्थानैकर्यानेन चिन्तया निमिषरिति लेचने येषां तैरेवंभूतैः कञ्चकिभः सौविद्धैक्षपास्यमानां सेव्यमानाम् । अनतीति । नातिद्रवितिभिरन्तःपुरबृद्धाभिरवरोधद्रस्विभिराश्वास्थमानां भाविन

टिप्प०—1 द्वितीयेन सहायकेन शून्यम्, 'शून्यमपुत्रस्य गृहम्' इति न्यायादिस्यर्थः। 2 सेव, इति तास्पर्यम्। 3 विलासानामित्याशयः। 4 परिवारजनेन।

पाठा०—१निष्पल. २ महानवर्धत. ३ विजहे, विजगाहे. ४ मुवनावलम्बनम् ; भुवनालम्बनम्. ५ निराल-म्बनम्, ६ अनपत्यममन्यत. ७ अस्य. ८ कैटभारि. ९ कल्पपादपस्य. १० झुसुमोद्रतिः; कुसुमोन्नतिः: ११ तारका. १२ च तदावाससुपगत; च तदावासगत. १३ राजा राशीमिव ससुपागतः. १४ दीनदृष्टिनाः

रवर्तिनीभिश्चान्तः पुरवृद्धाभिराश्वास्यमानाम्, अविर्देशश्चपाताद्रीकृतदुक्त्यम्, अनलंकृताम्, वामकरतलविनिहितमुखकमलाम्, असंयताकुलालकाम्, सुनिविडपर्यक्किनेपविष्टाम्, सैदती द्दर्शे। कृताभ्युत्थानां च तां तस्यामेव पर्यक्किकायामुपवेदय स्वयं चोपविदयाविज्ञातवाँ स्पका-रणो भीतभीत इव करतलेन विगतवास्यान्मः कणो कुर्वन्कपोलो भूँपालस्तामवादीत्—

'देवि, किमर्थमन्तर्गतगुरुशोकभारमन्थरमशब्दं रुद्यते । प्रथ्नन्ति हि मुक्ताफळजाळकमिव बाष्पिबन्दुनिकरमेतास्तव पक्ष्मपङ्कयः । किमर्थं च कुशोदिर, नालंकृतासि । बालातप इव रक्ता-रिबन्दकोशयोः किमिति न पार्तिर्तश्चरणयोरयमळक्तकरसः । कुसुमशरसरःकलहंसको कस्मा-स्पादपङ्कजस्पर्शेन नालुगृहीतौ मणिनूपुरौ । किनिमित्तमयमपगतमेखलाकलापमूको मध्यभागः ।

फेलप्रशंसया विश्वासमानाम् । अविरलेति । अविरला निविंडा येऽश्रुपाता नेत्रजलपातासौरादींकृतं क्रिजीकृतं हकुलं दुगुलं यथा सा ताम् । अनलंकृतामविभ्षितां वामकरतलेऽपसव्यपाणितले विनिहितं स्थापितं मुखकमल-गाननपद्मं यया सा ताम् । अनेन खेदातिशयद्योतकः स्त्रीजातिस्वभावोऽभिहितः । असंयतेति । असंयता असंबद्धा आक्रला इतस्ततः पर्यस्ता अलकाः कचा यस्यास्ताम् । स्तरः पर्येद्धः पर्यद्विका । सुनिविडा दढा या पर्यिङ्किकोपवेशनमधिका तस्यामुपविष्टामासेदुषी रुद्ती रुद्ते कुर्वाणाम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । कृतेति । करी विहितमभ्यत्थानं संमाननं यथा सा ताम् । तां विलासवतीं तस्यामेव पूर्वोक्तायामेव पूर्यक्किसायामुपवेश्य संस्थाप्य खर्य चात्मनान्यत्रीपविदय । स्त्रीपंसीरेकत्रावस्थितरयोग्यत्वात् । तदनन्तरं च भूपालस्तामवादीदिस-म्वयः । खर्यं चेखनेन विलासवत्या उपवेशानन्तरं खत्योपवेशनेन शोकनिवारक आदरातिशयः सूचितः । अधिज्ञाने ति । अविज्ञातमविदितं बाष्यस्याश्रपातस्य कारणं नियामकं येन स तथेति राज्ञो विशेषणम् । भीत-भीत इव त्रस्तत्रस्त इव । स्नेहातिशयद्योतनार्थं वीप्सा । करतलेन पाणितलेन विगतौ दूरीभूतौ बाष्पाम्भसो मेत्रजलस्य कणौ ययोरेनंभूतौ कपोलौ कुर्वशिति राजविशेषणम् । अन्वयस्तु प्रागेनोक्तः । किं तदिलाह— देवीति । हे देवि, किमर्थं किंप्रयोजनम् । अन्तरिति । अन्तर्गतो गृहप्यगतो यो गुरुशोको गरिष्ठशुक्तस्य भारो भरखेन मन्यरमनुद्धटमशब्दं शब्दवर्जितं स्यते रोदनं कियते। अत्राशब्दमिखनेन धीरायाः खभावः प्रदर्शितः । अधीरायार्तुं सशब्दं रोदनं स्थादिति भावः । श्वेतवर्त्तुकत्वसाम्यात्तद्पमानमाह—प्रश्न-न्तीति । एतास्तव पश्मपङ्कयो नेत्ररोगराजयो मुक्ताफलजालकमिव मुक्ताकलापमिव बाष्पविनद्वनिकरमश्र-कणसमूहं प्रप्रन्ति प्रथनं कुर्वन्ति । हे कुरादिरि क्षामकुक्षि, किमर्थं किनिमित्तं नालंकतासि न भूषितासि । किमिति प्रश्ने । रक्तारविन्दकोशयोर्लोहितकमलमुकुलयोर्बालातप इव तरकालोदितसूर्यालोक इव चरणयोः पाद-योरयमळक्तकरसो यायकद्रवो न पातितो न न्यस्तः । कोमळमुकुलाकारसाम्याचरणयोः कोशसाम्यम् । आर-क्तसाम्यादळक्तकरसे वालातपसाम्यम् । कुसुमेति । कुषुमशरस्य मदनस्य यत्सरः कासारस्तस्य कळहंसाविव कलहंसावनुरणनसाम्यानमणिनूपुरी पादकटके कसाद्धेतोः पादपङ्कनस्पर्शेन चरणकमलसंस्पर्शेन नानुगृहीतौ न प्रसादपात्रीकृतों । किंनिमित्त सिति । किंनिमित्तं किंनिदानमयमपगतो यो मेखला कटिस्त्रं तस्य कलापः समृहस्तेन मूको जैडो मध्यभागो मध्यप्रदेशः । मेखळाया एकत्वेऽपि किङ्किण्यपेक्षया कळापेत्युक्तं विवि-

टिप्प०—1 हेतुरिलर्थः । 2 अत्र थीराऽधीरादिभेदगधेषणं साहित्वज्ञताऽभिनयमात्रं टीकाकारस्य । प्रणयकोपे एव धीराधीरादिभेदानां प्रयोगदर्शनात् । किञ्च-मानेऽपि सज्ञब्दं रोदनं न अधीरायाः स्वभावः, अपि तु धीराऽधीराया एव । यथा हि साहित्यदर्पणे—'प्रियं सोत्यासवकोत्तया मध्या धीरा दहेद्रषा । धीराधीरा तु रुदितैरधीरा प्रवीकिभिः ॥' 3 निःशब्द इत्थर्थः ।

पाठा०--१ अश्रुविन्दुः २ निविद्धः ३ देवीम्; रुद्धी देवीम्. ४ कृतप्रसुर्थानाम्; कृतप्रसम्युर्थानाम्। ५ उपविदयः ६ वाष्पवेगः ७ भूभिपालः, ८ तवायताः, ९ कोश्योरयम्, १० चरणयोर्कक्तकः, ११ विस्तिनित्तमपगतः

किमिति च हरिण इव हरिणलाञ्छने न लिखितः कृष्णागुरुपत्रमेंद्रः पयोधरभारे । केन कारणेन तन्वीयं हर्रमुकुटचन्द्रलेखेव गङ्गास्रोतसा न विभूषिता हारेण वरोह, तिरोधरा। किं यथा वहिस विलासिनि स्ववद्रशुजललवधौर्तपत्रलतं कपोल्युगम् । इदं च कोर्मलाङ्गुलि-दलनिकरं रक्तोत्पलमिव करतलं किमिति कर्णपूरतामारोपितम् । ईंगां च केन हेतुना मानिनि, धारयस्यनुपरचितगोरोचनाबिन्दुतिलक्षीमसंयमितालकिनीं ललाटरेखाम् । अयं चै ते बहुलपक्षप्रदोष इव चन्द्रलेखाविरहितः करोति मे हिष्टिखेदमतिबहुलतिमिरपटल्लीन्धकारः कुसुमरहितः केशपाशः । प्रसीद, निवेद्ध्य देवि, दुःखनिमित्तम् । एते हि पल्लबमिव सरागं किं में हिंद्यमाकम्पयन्ति तरलीकृतस्तनां श्रीकास्तवायताः धीसमस्तः । किंचिन्मयापरा-

धमणिद्यतिसाम्यात् । मेखलैव कलापः प्रचलाक इति वा । किमिति चेति । हरिणलाञ्छने चन्द्रे हरिण इव पयोधरभारे स्तनाभोगे कृष्णागुरुः काकतुण्डस्तस्य द्रवेण यः पत्रभन्नो रचनाविशेषः किमिति हेतोर्न लिखितो न लिपीकृतः । अत्र गौरत्ववर्तुलत्विकंचित्कृष्णत्वसाम्याचन्द्रस्तनभारयोः साम्यम् । गौरकृष्णत्व-साम्याच हरिणकृष्णायुर्वीः साम्यम् । केनेति । हे वरोरु, केन कारणेनेयं तन्वी शिरोधरा श्रीवा हारेण मुक्ताकलापेन न विभूषिता नार्लकृता । केनेव गङ्गास्रोतसा खर्धुनीप्रवाहेण हर्सकुटो जटाजूटस्तस्सिन्या चन्द्रलेखा शक्षिकलेव । कि व्यथेति । हे विलासिनि, सनत्सरयदश्रजलं नेत्रजलं तस्य लवा बिन्दवसी-धीता क्षालिता पत्रलता पत्रभिक्षयेसिनेवंभूतं यत्कपोलयुगं वृथा सुधा कि वहसि कि धार्यस । इदं चेति । कोमलानि सृद्नि यान्यङ्गलिदलानि तेषां निकरः समृहो यस्मिन्नेवंभूतं करतलं हस्ततलं रक्तोत्पलमिव कोकनदिमव । किमिति हेतोः कर्णपूरतां श्रवणाभरणतामारोपितं स्थापितम् । इमां चेति । हे मानिनि हे गर्वयुक्ते, केन हेतुना केन कारणेन इसां प्रसक्षगतां ळळाटरेखामलिकराजीं धारयसि धत्से। तां विशेषयन्नाह—अन्विति । अनुपरचितमविहितं गोरोचना प्रसिद्धा तस्या विन्दुभिस्तिलकं पुण्डं यस्याः सा ताम्, असंयमिता असंबद्धा अलकाः केशा विद्यन्ते यस्याः सा ताम् । अयं चेति । अयं ते तव कुसुमरहितः पुष्पशुऱ्यः केशपाशः कुन्तलकलापो मे मम दृष्टिखेदं करोति प्रणयतीत्यन्वयः । क इव । बहु-लपक्षप्रदोष इव बहुलपक्षः कृष्णपक्षस्तस्य प्रदोषो यामिनीमुखं तद्वदिव । अत्र प्रदोषेऽपि स्क्रपक्षे चन्द्र-लेखादर्शनाद्वहलप्रहणम् । बहुलपक्षेऽपि पश्चिमरात्री चन्द्रनक्षत्राणां दर्शनात्प्रदोषप्रहणम् । कीदक् । चन्द्र-छेखा शशिकला तया विरहितः । प्रदोषं विशेषयन्नाह—अतीति । अतिबहुलान्यतिहृढानि यानि तिमिर-पटलानि तमोमण्डलानि तैरन्धकारो नेत्ररश्मीनामप्रसरो यस्मिन्से तथा । अत्र ग्रुक्कत्वसाम्यात्कुसुमचन्द्र-लेखयोः साम्यम् । कृष्णत्वसाधम्यात्केशकलापप्रदोषयोः साम्यम् । सान्त्वनोपक्रमेण चाद्ववचनविस्तार्मपसं-हरनाह-देवीति । हे देवि हे राज्ञि, प्रसीद प्रसन्ना भव । दुःखनिमित्तं मानसिकव्यथाकारणं निवेदय कथय । एते हीति । हि निश्चितम् । एते दश्यमानास्तवायता विस्तीर्णाः श्वासमस्तो निःश्वासाः पह्नविमव किसलयमिव सरागम् । राग आरुण्यं प्रीतिश्च तेन सह वर्तमानमित्यर्थः । एतेन पह्नवसाम्यता सूचिता । में मम हृदयं चित्तमाकम्पयन्ति धूनयन्ति । श्वासमस्तो विशिनष्टि—तरलीति । तरलीकृतं चश्चलीकृतं

दिप्प०—1 अतिबहुलेखादिकं विशेषणं केशपाशेऽप्यन्वेति । कुसुमरहितः अत एव अतिबहुलितिमिर-पटलवत् अन्धकारः केवलकृष्णवर्णः, इति तद्व्याख्या ।

पाठा०—१ किमिति हरिण. २ आलिखितः. ३ पङ्गपत्रमङ्गः. ४ मुकुटेः ५ भूपिता, ६ वरारोहेः ७ कंधराः ८ धीतकुङ्कमपत्रकतम्. ९ गुगलम्. १० कोमलाङ्किलिनिकरम् ११ केन हेतुनाः १२ असंस्कृतालिकिनीमलिकलेखाम् १३ च बहुलः. १४ दृष्टिवेदनाम्. १५ अन्धकारः केशपाशःः १६ आवेदयः १७ ममः, १८ कम्पयन्तिः १९ तवाधिजाः २० निःश्वासमाहताः २१ कचितः

द्धमन्येन वा केनचिद्सादैनुजीविना परिजनेन ? अतिनिपुणमिष चिन्तयन्न पश्यामि खळु स्विलितमप्यात्मनस्त्वद्विषये। त्वदायत्तं हि मे जीवितं राज्यं च। कथ्यतां सुन्दरि, शुचः कारणम्' इरोवेंमभिधीयमाना विलासवती यदा न किंचिंत्प्रतिवचः प्रतिपेदे तदा विवृद्ध- बाष्पहेतुमस्याः परिजनमप्रच्छत्।

अथ तस्यास्ताम्बूर्छकरङ्कवाहिनी सततप्रह्मासङ्गा मकरिका नाम राजानमुवाच— 'देव, छतो देवादल्पमि परिस्खिलतम् । अभिमुखे च देवे का शक्तिः परिजनस्यान्यस्य वा कस्यचिद्पराद्धम् । किंतुं महाप्रहमस्तेव विफलराजैसमागमासीत्ययमस्या देव्याः संतापः । भैंहांश्च कालः संतप्यमानायाः । प्रथममि स्वामिनी दानवशीरिव सतति-संतापः । शैंदाश्च कालः संतप्यमानायाः । प्रथममि स्वामिनी दानवशीरिव सतति-निद्तसुरता शैंयमस्नानभोजनभूषणपरिप्रहादिषु सँमुचितेष्विप दिवसव्यापारेषु कथंकथ-

स्तांशुकं प्रयोधरवस्त्रं यैस्ते तथा । कचिदिति । कचित्रश्ने । मयास्मदनुजीविनास्मत्सेवकेन परिजनेन परिच्छदेनान्येन केनचिद्वापराद्धमपराधः कृतः । अतीति । अतिनिपुणमतिचतुरं चिन्तयन्नपि विचारयन्नपि विचारयन्नपि विचारयन्नपि विचारयन्नपि विचारयन्नपि विचारयन्नपि विचारयन्नपि विचारयन्नपि न पश्यामि नावलोकयामि । त्विदिन्ति । हि निश्चितम् । मे मम जीवितं प्राणितं राज्यं च त्वद्यायत्तम् । त्वद्यीनिमित्यर्थः । हे सुन्दिर्, ग्रुचः ति । हि निश्चितम् । मे मम जीवितं प्राणितं राज्यं च त्वद्यायत्तम् । त्वद्यीनिमित्यर्थः । हे सुन्दिर्, ग्रुचः शोकस्य कारणं नियामकं कथ्यतां प्रतिपाद्यताम् । इतीति । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेणाभिधीयमाना पृच्छयमाना विलासवती राजपत्नी यदा न किचित्प्रतिवचः प्रत्युत्तरं प्रतिपेदे प्रतिपचवती । तदिति । तदा तेन प्रकारेणास्या विलासवत्या विष्ठद्यो दृद्धि प्राप्तो यो बाष्यो नेत्राम्ख तस्य हेतुं कारणं परिजनमपुच्छदप्राक्षीत् । धातोदिकर्मकत्वात्कर्मेद्वयम् ।

अथेति । चपप्रश्नान-तरं तस्यासाम्बूळकरहः स्थाी तद्वाहिका मकरिकेति नाम यसाः । अनुकरणशब्द-त्वाक्र क्षिप् । राजानं तारापीष्ठमुवाचाव्रविदित्यन्वयः । कीह्मी । सततं निरन्तरं प्रत्यासन्ना निकटस्थायिनी । किमुवाचेत्याह — देविति । हे देव हे स्वामिन्, देवात्तारापीडाद्धिपतेरत्यमि स्वत्यमिप परिस्खिलतं कृतः स्थात् । एतस्याः प्रीतिविषयेऽत्यन्तं सावधानत्वादिति भावः । अतश्चाभिमुख एतद्विषये लोकेनानुकूले स्थात् । एतस्याः प्रीतिविषयेऽत्यन्तं सावधानत्वादिति भावः । अतश्चाभिमुख एतद्विषये लोकेनानुकूले स्थात् । तिर्हे किमस्तित्याच्यस्य कस्यचित्तद्विष्ठमस्यापराद्वुमपराधं कर्त्वं का शक्तः सामध्यम् । न कापीन्यादे । तिर्हे किमस्तित्याच्यस्य कस्यचित्तद्विष्ठमस्यापराद्वुमपराधं कर्त्वं का शक्तः सामध्यम् । न कापीन्यादे । तिर्हे किमस्तित्याच्यस्य कस्यादेवंभूतो राजसमागमो राजसंभोगो यस्याः सा तथा । या महाग्रहप्रस्ता स्थातापि विफलराजसमागमा स्थात् । राजर्रङ्कयोविभेदं न जानातीत्यर्थः । अहमस्तित्यस्या देव्या अयं संतापस्थात्वेगः । संतप्यमानायाः संतापं कुर्वत्या महान्कालो भूयाननेहा । गत इत्यच्याहार्यम् । प्रथममिप पूर्वमिप स्थानितयं सशोकेवासीदित्यन्वयः । तामेव विश्वनिष्टि — दानवेति । दानवस्थापुरस्य श्रीरिव लक्ष्मीरिव । समयं विश्वनिष्टि — सततं निन्दितं सुरतं मैथुनं यया सा । पक्षे सुराणां समृहः सुरता । शेषं पूर्ववत् । ज्ञाय-किति । श्रायनं स्थापः , स्नामाप्रवः , भोजनमश्चनम् , भूषणपरिग्रह आभरणस्थीकारः, इत्यादिष्ठ समुनितेष्विष्

टिप्प०—1 'स्वितिमस्पमप्यात्मनः' इत्येव समुचितः पाठः । अस्पमि आत्मनः स्वितिमिति अपिपवस्तारस्यात् । 2 न किञ्चित्स्वारस्यमस्मिन्नर्थे । वास्तवे तु 'विफलनरेन्द्रसमागमा' इत्येवोचितः पाठः । महाग्रहेण पूतनादिना उत्कटभूतेन ग्रस्ता (आविष्टा) नारी विफलो नरेन्द्रस्य (भूतचिकित्स-कस्य) समागम उपस्थितिर्यस्यास्तादशी भवति (भूतापसारणस्याद्याक्यत्वात्)। इयं तु पुत्रजननाभावा-कृत्रले राज्ञः समागमो यस्यासादशीत्यर्थः ।

पाठा०—१ उपजीविनाः २ अतिनिपुणं चिन्तयन् ३ स्वितिनस्यमि ४ जीवितं च राज्यं च ५ अभिधीय-मानापि यदाः ६ प्रतिवचनम् ७ प्रपेदे ८ करण्डकः ९ वाहिनी मकरिकाः १० महाग्रहः ११ नरेन्द्रः १२ सुमहाश्चिः १३ श्रयनाशनस्त्रानः श्रयनासनस्त्रानः १४ समुचितेषु दिवसन्यापरिषुः

मिष् परिजनप्रयहात्प्रवैक्षेमाना सशोकेवासीत्। देवहृद्यपीडापेरिजिहीषया च न दिश्ति-वती विकारम्। अँच तु चतुर्दशीति भगवन्तं मेंहाकालमर्चितुमितो गतया तत्र महामा-रते वाच्यमाने श्रुतम्—'अपुत्राणां किल न सन्ति लोकाः शुभाः। पुंनान्नो नरकात्रा-यत इति पुत्रः' इलेतच्छुत्वा भवनमागत्य परिजनेन सिशरः प्रणाममभ्यथ्येमानापि नाहा-रमिभनन्दति, न सूषणपरिम्रहमाचरति, नोत्तरं प्रतिपद्यते। केवलमित्र हैवाच्पदुर्दिना-न्धकारित्तमुखी रोदिति। एतदाकण्ये देवः प्रमाणम्' इँलेतदभिधाय विरराम।

विरतनचनायां र्तस्यां भूमिपालस्तूष्णीं मुहूर्वमिन स्थित्वा दीर्घमुष्णं च निश्वस्य निज-गाद—'देवि, किमत्र कियतां दैवायत्ते वस्तुनि । अलमतिमात्रं रुदितेन । नै वयमनुप्राद्याः प्रायो देवतानाम् । आत्मजपरिष्वङ्गामृतास्वादसुखस्य नूनमभाजनमस्माकं हृदयम् । अन्यस्मिञ्जन्मनि न कृतमवदातं कर्म । जन्मान्तरर्श्वतं हि कर्म फल्रमुपनयति पुरुषस्रेह-

योग्येष्यपि दिवसन्यापारेषु दिनकुलेषु कर्थकथमपि महता कष्टेन परिजनः परिच्छदस्तस्य प्रयक्त आग्रहस्तेन प्रवर्त्तमाना प्रेयमाणा । अन्वयस्तु प्रागेनोक्तः । ति मया कथं न ज्ञातेसाज्ञयेनाह—देवेति । देवो भवां-स्तर्य या इत्यपीं वा चेतसोऽस्वास्थ्यं तस्याः परिजिहीर्षा परिहर्त्तुमिच्छा तया च विकारं शोकज्ञातिछक्षणं न वृज्ञित्तवर्ती न ज्ञापितवर्ती । तर्ब्वय कथं तत् (स) प्रदर्शित इत्याज्ञयेनाह—अद्येति । तु पुनर्थे । अय् अवुर्द्शीति कृत्वा भगवन्तं माहात्म्यवन्तं महाकालमिवितं पूजितुमितो ग्रहाद्रतया तत्र महाकालप्रासादे महान्भारते ज्ञास्त्रे वाच्यमाने पत्र्यमाने श्रुतमाकिर्णितम् । किमित्याज्ञद्वायमाह—अपुत्राणामिति । अपुत्राणां सुत्रवर्जितानाम् । किलेति सत्ये । ज्ञुभा लोका देवलोका न सन्ति न विद्यन्ते । अत्राथे प्रत्रज्ञव्यनुत्पत्ति प्रदर्शयज्ञाह—पुंनास्त्र इति । पुंनान्नो नरकाञ्चयत् इति पुत्रः । एतेन पुत्रोऽपि नरकञ्चयको भवतीति ज्ञापितम् । इत्यत्विति । इति पूर्वोक्तप्रकारेणैतच्छुत्वाकर्ण्य भवनं ग्रहमागत्यस्य परिजनेन परिच्छदलो-केन सिहारःप्रणामं दिरोवनितपूर्वकं यथा स्यात्तथाभ्यर्थ्यमानापि प्रार्थ्यमानाप्याहारं भोजनं नाभिनन्दित नाभिलक्षित । मूषणानामाभरणानां परिप्रद्वं स्वीकारं नाचरति न करोति । उत्तरं प्रतिवचो न प्रतिपयते । न ददातीस्थः । ति कि करोतीलाशयेनाह—केवलेति । केवलं रोदिति रोदनमेव करोति । नान्यत्विम्नपीति भावः । कीहली । अविरलो चनो बाष्पो नेत्राम्बु स एव दुर्दिनं मेषजं तमस्तनान्धकारितं संजानान्धकारं मुखं यस्याः सा । एतन्मदुक्तं वच आकर्ण्य श्रुत्वा देवः प्रमाणमिति । देवो भवान्यदाज्ञापप्रिज्ञति तदेव सर्वैदेववाक्यवत्सिकरिक्यत इति भावः । इति पूर्वोक्तप्रकारेणाभिधायोक्त्वा विरराम विरता वभूव ।

विरतवयनायां तस्यां मकिरकायां भूमिपालो राजा मुहूर्तिमिव मुहूर्तिमात्रं तूष्णी मौनं स्थित्वा । तद्व-वस्थतयास्थायेखर्थः । दीर्घ स्वम्बायमानमुष्णं तप्तं निश्चस्य निश्वासं मुक्तवा निजगादाव्रवीत् । हे देवि । किमन्नेति । दैवायत्ते दैवार्थाने वस्तुनि कृत्ये किं कियतां किं कर्तु शक्यम् । अत एवातिमात्रं रुदितेनास्य-न्तरोदनेनासं कृतम् । प्रायो बाहुल्येन देवतानां सुराणां न नयमनुप्राह्या अनुप्रहृविषयाः । नूनम् अस्माकं हृदर्यं वस्य आत्मजस्य पुत्रस्य यः परिष्वतः उपगृह्नं तदेवामृतं पीयूषं तस्यासादस्यस्यभूपभोगसुखं तस्याभाजनम्-नाधास्थलम् । अत्रार्थे हेतुमाह—अन्यसिन्निति । अन्यस्मिलन्मिन भवान्तरेऽवदातं कर्मे शुदं कर्मं व कृतं न विहितम् । हि निश्चये । जन्मान्तरकृतं कर्मे पूर्वभवार्जितं कर्म फर्लं ग्रुभाग्रुभष्तप्रमुपनयति प्रापयति

पाडा०—१ प्रवर्तमानाः २ परिजिलीर्षया न. ३ अथ चतुर्दशीः अद्य चतुर्दशीः ४ महाकालाभिषानम् । ५ अयुत्रामां न सन्तिः अपुत्रामां किल गतिनीस्ति न वा सन्तिः ६ वाष्पविन्दुः ७ इत्सिभायः ८ च तस्याम् ।

९ अतिमाश्रमणं रदितेनाः असमतिरदितेनाः १० नयमननुमाद्याः ११ विहितम्

जन्मिन । न हि शक्यं दैवमन्यथा कर्तुमिभयुक्तेनापि । यावन्मानुष्यके शक्यमुन्
प्रपाद्यितुं तावत्सर्वमुपपायताम् । अधिकां कुरु देवि, गुंरुषु भक्तिम् । द्विगुणामुपपाद्य देवैतासु पूजाम् । ऋषिजनसँपर्यासु दर्शितादरा भव । परं हि दैवतमृषयो यतेताराधिता यथासमीहितफलानां दुर्लभानामपि वराणां दातारो भवन्ति । श्रूयन्ते हि पुरा
चैण्डकौशिर्कप्रभावान्मगिधेषु बृहद्रथो नाम राजा जैनादेनस्य जेतारमधुलमुजनलमप्रतिरथं जरासन्धं नाम तनयं लेभे । दशरथश्च राजा परिणतर्वया विभाण्डकमहामुनिसुतस्यष्यश्चस्य प्रसादान्नारायणभुजानिवाप्रतिहतानुद्धीनिवास्रोभ्यानवाप चतुरः पुत्रान् ।
स्यन्ये च राजर्षयस्यपोधनानाराध्य पुत्रदर्शनामृतस्वादसुखभाजो बभूदुः । अभोधफला हि
भहामुनिसेवा भवन्ति । अहमपि खेलु देवि, कदा समुपारूढगर्भभरालर्सीमापाण्डुमुखी-

पुरुषस्य मनुष्यस्य । अत इहजन्मन्यस्मिन्भवे दैवमदृष्टमन्यथाकर्तुमनिष्टफलदं इष्टफलदं कर्तुमेव न शवयमभि-युक्तेनापि पण्डितेनापि । किं पुनर्मन्दमेधसा । अत्र दैवं द्विविधम् । प्रतिबन्धकमप्रतिबन्धकं च । प्रतिबन्धकं तद्पि द्विविधम् । स्वतःप्रतिषेधरूपं वन्ध्यश्रीपुंयोगादौ । द्वितीयं तु सहकारिविघटनद्वारा राज्यप्राह्यादौ कार्योत्पत्तिप्रतिबन्धकम् । अप्रतिबन्धकं तदिप द्विविधम् । स्नानदानादिसामग्रीसमवधानेन प्रतिबन्धकं न भवति । तदभावे तु प्रतिबन्धकम् । अतोऽदृष्टस्याप्रत्यक्षत्वेन विविच्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । द्वितीयसंभावनां चेतिसिन्नं-त्याह—याचदिति । मानुष्यके मनुष्यजन्मनि यावदुपपादियतुं कर्तुं शक्यं खकृतिसाध्यं तावत्सर्वसुपपायतां कियताम् । एतदेव दर्शयति - अधिकेति । हे देवि, हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेष्टारो गुरवस्तेषु पूर्वीवस्थातो-ऽधिकामाधिक्येन भक्तिमाराध्यत्वेन ज्ञानं कुरु विधेहि । देवतासु हरिहरादिषु द्विगुणां द्विगुणितां पूजामचीमु-पपादय निष्पादय । ऋषिजनसपर्यासु सुनिजनसेवासु दर्जितः प्रकटित आदरः सत्कारो यया सैवंभूता भव । हि निश्चितम् । ऋषयो सुनयः परमुत्कृष्टं दैवतं भाग्यम् । एतदेव प्रपञ्चयन्नाह- यसेति । यलेन प्रयलेन । मनः-शुद्धीत्यर्थः । आराधिताः प्रीणिता मुनयो यथासमीहितानि यथामिलवितानि फलानि येष्वेनंभूतानां दुर्ल-भानामि वराणां मार्गितानां दातारो दायका भवन्ति । अत्रार्थेऽन्यसंमति प्रदर्शयकाह—श्रूर्थन्ते हीति । हि निश्चितम् । श्रूयन्त आकर्णन्ते । प्रन्थान्तरेभ्य इति शेषः । मगधेषु कीकटेषु पुरा पूर्वं चण्डकीशिको मुनिस्तस्य प्रभावान्माहात्म्याद्वृहद्रथो राजा । नामेति कोमलामन्त्रणे । जनार्दनस्य कृष्णस्य जेतारं जयन-श्रीलमहुलं निरुपमं भुजबलं बाहुबलं यस्य स तमप्रतिरथं महारथं जरासन्धं नाम जरासन्धाभिधं तनयं मुत्रं छेमे प्राप्तवान् । दशरथेति । चकारः पूर्वीक्तसमुख्यार्थः । दशरथो राजा परिणतं पक्षं वयो यस्यैवं-भूतः सन्विभाण्डकनामा यो महामुनिस्तस्य सुतस्यर्घश्यक्षस्य प्रसादान्माहात्म्यानारायणभुजानिव कृष्णवाहू-निवाप्रतिहतानपराजितानुदधीनिव समुद्रानिवाक्षोभ्याननाकलनीयांश्वतुरः पुत्रानवाप प्राप्तवान् । अन्ये चेति । पूर्वोक्तन्यतिरिक्ता राजर्षयस्तपोधनांस्तपस्त्रिन आराध्योपास्य पुत्रस्य सुतस्य यहर्शनमवलोकनं तदे-वामृतं तस्याखाद उपभोगस्तजनितं यत्सुखं सातं तद्भाजो बभ्वुर्जिज्ञिरे । अत्रार्थे हेतुं प्रदर्शयचाह—अमो-घेति । हि निश्चितम् । अमोघं निश्चितं फलं यासां ता महामुनिसेवाः महातपिखसपर्या भवन्ति । हे देवि, खळु निश्चयेन । अहमपि कदा कस्मिन्काले देवीं त्वां द्रक्ष्यामि विलोकयिष्यामि । तामेव विशिनष्टि—समु-पेति । समुपारूढः प्राप्तो यो गर्भी भ्रूणसास्य भरो भारस्तेनालसां मन्थरामा ईवत्पाण्डु ग्रुक्तं मुखमाननं यस्याः

रिप्प०—1 अभिलाषाणामित्रथैः। 2 समग्रस्य वक्ष्यमाणवानगार्थस्य कर्मत्वादेकत्वमेव समुचित-मिति 'श्रूयते' इत्येव पाटः।

पाठा०—१ यावतुः र गुरुभित्तम्, इ देवतापूजाम्, ४ परिचर्यासुः ५ अतिदुर्लभानाम्, ६ श्रूयते. ७ कोशिकाः ८ प्रसादात्, प्रसादप्रभावात्, ९ मगधेशोः १० जनार्दनप्रतिममः, ११ अतुलबलपराक्रममः, अमरतुल्यसुजबलम्, १२ यया अपि, १३ आस्वादः, १४ हि महासुनिजनसेवाः हि महासुनिसेवा भवति, १५ खलु कदाः १६ आपाण्डुरः,

मीसम्मपूर्णचन्द्रोदयामिय पौर्णमासीनिशां देवीं द्रेक्ष्यामि शकदा में तनयजनममहोत्सवाननद्गिभेरो हरिष्यति पूर्णपात्रं परिजनः शकदा हारिद्रवसनधारिणी सुतसनाथोत्सङ्गा घौरिवोदितरैविमण्डला सवालातपा मामानन्द्यिष्यति देवी । कदा सवौष्धिपिर्झर् जिटलकेशो निहितरक्षापृतविन्दुनि तालुनि विन्यसागौरसर्षपोन्मिर्श्रमूतिलेशो गोरोचनाचित्रकण्ठसूत्रप्रन्थिकतानशयो दशनशून्यस्मिताननः पुत्रको जनयिष्यति मे हदयाह्नादम् । कदा गोरोचनाकपिल्युतिरन्तःपुरिकाकरतलपरम्परासंचार्यमाणमूर्तिरशेष्णनवन्दितो मङ्गल-प्रदीप इव मे शोकान्धकारमुन्यूलयिष्यति चक्षुषोः । कदा च श्चितिरेणुंधूसरो मण्डयिष्यति

सा ताम् । कामिव । आसकेति । आसकः संमीपवर्ता पूर्णचन्द्रस्योदयो यस्यामेवंभूतां पौर्णमासीनिकामिव राकारात्रिमित । कदेति । मे मम तनयजनममहोत्सवः पुत्रजननलक्षणस्तरिमन्य आनन्दः प्रमोदस्तेन निर्भरः संभृतः परिजनः पूर्णपात्रं पूर्णानकं हरिष्यति महीष्यति । 'उत्सवेषु सहद्भिर्यद्वलादाकृष्य गृहाते । वस्त्रं माल्यं च तत्पूर्णपात्रं पूर्णानकं च' इति कोशः । कदेति । देवी विलासवती कदा मामानन्दियाप्यति श्रमोदं जनयिष्यति । तामेव विशेषयन्नाह—हारिद्रेति । हरिद्रया रजन्या रक्तं हारिदं यद्वसनं तस्य धारिणी धरणशीला । सुतेति । सुतेन पुत्रेण सनाथः सहित उत्सन्नः कोडो यस्याः सा । केव । धौरिवाकाः दामिव । तां विशिनष्टि—उदितेति । उदितसुदयं प्राप्तं रविमण्डलं सूर्यविम्बं यस्यां सा । सह बालात-पेन वर्तते या सा । हारिद्रवसनस्य कालेन पीतरक्तत्वाद्वालातपसाम्यम् । सूर्यविम्बपुत्रयोश्च साम्यम् । कदेति । पुत्रकः सुतो मम हृदयं चेतस्तस्याह्वादं प्रमोदं जनयिष्यत्युत्पादयिष्यति । सुतं विशेष-यशाह—सर्वेति । सर्वाश्च ता ओषधयस्ताभिः पिजराः पीतरक्ता जटिला अन्योन्यं मिलिताः केशाः कचा यस्य स तथा । निहितः स्थापितो रक्षया युतो वृतविन्दुर्यस्मिन्नेवभूते ताछाने काकुदे विनयस्तः स्थापितो गौरसर्षपेणोन्मिश्रः संयुत्तो भूतिलेको भस्मकणिका यस्य स तथा । अयं बालरक्षाविधिः । गोरोचनेति । गोरोचना तया चित्रो विचित्रः कण्ठसूत्रप्रनिथर्यस्य स तथा । अयमपि रक्षाविधिः । उत्तानेति । उत्तानमूर्ध्वमुखं शेते यः स तथा । द्शानेति । दशनेर्दन्तैः ग्रून्यं रहितमेतादशं सितं विकसितमाननं मुखं यस्य स तथा । कदेति । कदा कस्मिन्काले मे मम चक्क्षुपोर्नेत्रयोमीज्ञलप्रवीप इव मज्ञलदीप इव श्लोक एवान्धकारं तिमिर्मुन्मूलियध्यति मूलतो दूरीकरिष्यति । कीहक् । गोरोचनावत्कपिला पिक्नला सूतिः कान्तिर्यस्य स तथा । पुनन्तमेव विशिनष्टि-अन्त इति । अन्तःपुरे भवा अन्तःपुरिकाः पटायन्तिरिताः श्चियस्तासां करतलानि हस्ततलानि तेषां परम्परा भ्रेणिस्तया संचार्यमाणा हस्ताद्धस्तं प्रति स्थाप्यमानाः मूर्तिः शरीरं यस्य स तथा । अशेषिति । अशेषेः समग्रैर्जनैवन्दितो राजपुत्रत्वात्रमस्कृतः । कदा चेति । कदेति पूर्ववत् । क्षित्याः पृथिव्या यो रेणुर्धूलिस्तेन धूसरो मलिनो मम हृदयेन चित्तेन दृष्ट्या

. टिप्प०—1 'वर्षापकं यदानन्दादलंकारादिकं पुनः । आकृष्य गृह्यते पूर्णपात्रं पूर्णानकं च तत् ॥' इति हारावलीपाठः । 2 'कुष्टमांसी हरिद्धाभिवेचाशैलेयचन्दनैः । सुराचन्दनकपूरेर्भुसाः सर्वौषधिः स्मृतः ॥' इति राजनिवंदः । 3 अन्तःपुरनिवासिन्य इत्यर्थः । 4 एकस्या इस्ताद्परस्या हस्ते नीय-मानेत्याद्याः ।

पाद्याः —१ आसन्नचन्द्रोदयाम् २ प्रद्रक्ष्यामि । ३ ज्यतः ४ पिश्वरितः ५ ष्टतमधुविन्दुताङ्घः ६ लेखः । ७ चि-त्रितः ८ जनाभिनन्दिताः ९ क्षितितळरेणुः

मम हृद्येन रृष्ट्या च सह परिश्रमन्मवनाङ्गणम् । कदा केसरिकिशारिक इव संजातजानु-चेङ्कमणावस्थः संचरिष्यतीतस्ततः स्फटिकैमणिभित्त्यन्तरितान्भवनमृगशावकार्श्विष्टसः । क-दान्तःपुरन्पुरिननादसङ्गतानगृहकल्रहंसकाननुसरन्कक्षान्तरप्रधावितः कनकमेखलायण्टिका-रवानुसारिणीमायासयिष्यति धात्रीप् । कदा कृष्णागुरुपङ्गलिखितमदलेखालंकतगण्डे-स्थलकः भुँखडिण्डिमध्वनिर्जनितप्रीतिरूष्वंकरिवप्रकार्णचन्दनचूर्णधूलिधूसरः कुञ्चिताङ्गुलि-शिखराङ्कशाकर्षणविधूतिशराः करिष्यति भन्तगजराजलीलाक्षीडाः । कदा मानुश्चरणयुगल-रागोपयुक्तरोषेण पिण्डालक्तकरसेन धुँद्धकञ्चकिनां विडम्बयिष्यति सुखानि । कदा कुतृहल-चैञ्चललोचनो मणिकुट्टिमेष्वधोदत्तदृष्टिरनुसरिष्यति स्खलद्गतिरात्मनः भैतिबिम्बानि ।

च लोचनेन सह सार्ध परिश्रमन्नितस्ततः पर्यटन्मवनाङ्गणं ग्रहाङ्गणं मण्डपिष्यति भूषिष्यति । एतेन राज्ञ-श्चित्तनेत्रयोस्तृतीय एवायं सखेति ध्वनितम् । कदेति । कदेति पूर्ववत् । इतस्ततः संचरिष्यति संचरणं करिष्यति । क इव । केसरी सिंहस्तस्य किसोरकः शिश्चस्तद्वविव । संजाते ति । संजाता समुत्पना जातु कदाचित् चङ्कमणावस्था गमनयोग्यता यस्य स तथा । स्फाटिकेति । स्फटिकमणीनां या भित्तयः कुड्यानि ताभिरन्तिरतान्व्यवहितान्भवनम्याणां मृहकुरङ्गाणां श्रावकान्पोत्तान्प्रतिबिभ्वादिना दृश्य-मानमूर्तां शिष्टु धुर्रेही तुमिच्छः । करेति । कदा करिमन्काले भात्री मुपमातरमायासियण्यति प्रयासं जन-यिष्यति । कीदक् । कक्षान्तरे गृहकोणान्तरे प्रधावित उचलितः । दर्शनविषयत्वाभावादाह-कनकेति । कनकर्य सुवर्णस्य या मेखला रसना तस्या घण्टिकाः किङ्किण्यस्तासां यो रवः सन्दस्तमनुसर्धं शीलं यस्याः सा ताम् । किं कुर्वेन् । अनुसरन्ननु लक्ष्यीकृत्य गच्छन् । कान् । गृहकलहंसकान्भवनसितच्छदान् । कीदशान् । अन्तःपुरेऽवरोधे यो नूपुरस्य पादकटकस्य निनादः शब्दस्तेन संगतान्मिळितान् । कदेति । कदेति पूर्ववत् । मत्तो यो गजराजो हस्ती तस्य ठीला विलासो यस्यामेवंविधाः कीडाः खेलकं करिष्यति रचित्रप्यति । उभयोः साम्यप्रतिपादनार्थमाह—क्रुण्णेति । कृष्णागुरुः काकतुण्डस्तस्य पङ्को द्रवस्तेन लिखिता लिपीकृता या मदलेखावलेखा तयालंकृतं विभूषितं गण्डस्थलं यस्य स तथा। 'शेषाद्विभाषा' इति कप्प्रलयः । पक्षे कृष्णागुरुपङ्कवन्मदलेखा दानपद्धतिः । मुखेति । धात्र्यादीनां लालनार्थं मुखेन यो डिण्डि-मध्वितः, अथ चातुरक्तहस्तिपकानां मुखेन समाधानार्थं यो डिण्डिमध्विनस्तिन जनितीत्पादिता प्रीतिर्यस्य स तथा । उद्भेति । कर्ध्वकरेणोध्वींकृतहस्तेन, ताहशशुण्डया च विप्रकीणी विक्षिप्ता चन्दनचूर्णस्य मलयन जक्षोदस्य धूलिस्तया, च चन्दनचूर्णवद्धलिः पांसुः तया धूसरो मलिनः । कुञ्चितेति । कुबिता वकीकृता थाङ्कुळी तस्याः शिखरमप्रम् । 'शिखरं पुळकाप्रयोः' इत्यनेकार्थः । तदैवाङ्कशः सःणिः । गजपक्षे क्रिबताङ्कर-लिशिखरवदङ्करास्तेनाकर्षणं पृष्ठे पुरतो वा चालनं तेन विध्तं कम्पितं शिरो मस्तकं येन स तथा । कदेति । मात्रिति । माता जननी तस्याश्वरणयुगळं पादद्वन्द्वं तस्य रागो रजनं तत्रोपयुक्तः सन् यः शेष उर्वरित-स्तेन, पिण्डालक्तकः पिण्डीकृतो यो लाक्षाद्रवस्तस्य यो रसः तेन वृद्धकञ्चकिनां स्थविरसौविद्धानां मुखानि वदनानि विडम्बयिष्यति । तदसार्श्वेषेण विरूपाणि करिष्यतीति भावः । करेति । कदेति पूर्ववत् । कृत्-हुलेन कौतुकेन चेश्वले चपले लोचने नेत्रे यस्य स तथा । मणिकुहिमेषु स्त्रबद्धभूमिषु संकान्तमात्मीयमु-खारविन्दं द्रक्षमधोदत्ता दृष्टिर्येन स तथा तदलाभखेदात्स्खलन्ती गतिर्थस्यैवंभूत आत्मनः खकीषस्य प्रति-िटिप्प०-1 एकस्याः कक्षाया राजहम्येपावरणात् ('हेउढी' तः) अन्यस्यां कक्षायामित्यर्थः ।

पाठा०—१ किशोर. २ चङ्कमणारम्भः. ३ मणिमयः ४ आजिप्रश्चः ५ अन्तःपुरिकान्पुरः ६ गृहद्दंसकान् ७ पक्षान्तरः ८ प्रधाविताम् ९ गण्डस्थलः कोमलः १० मुखरविडिण्डिमः ११ जातः १२ मदमत्त्रगजराजलीलाम्; मत्तगजराजलीलाः, मत्तगजराजलीलाः, भत्तगजराजलीलाः, भत्तगजराजलीलाः, १३ चरणरागोपयुक्तः १४ कश्चकिनाम्, १५ लोकः १६ प्रतिविग्वितानिः

कदा नरेन्द्रसहस्रप्रसारितभुजयुगलाभिनन्द्यमानागमनो भूषणमणिमैयूबाहुलीक्रियमाणलोन्लिहिएस्थानस्थितस्य में पुरः सैर्पिष्यित सभान्तरेषु । ईस्रोतानि मनोरथशतानि चिन्तयतो-ऽन्तःसंतप्यमानस्य प्रयान्ति रजन्यः । मामिष दहस्येवायमहिनिशमनल इवानपत्य-तासमुद्भवः शोर्कः । शूँन्यमिव मे प्रतिभाति जगत् । अफलर्मिव पद्यामि राज्यम् । अप्रतिविधये तु विधातरि किं करोमि । तैन्मुच्यतामयं देवि, शोकानुवन्धः । आधीयतां धेर्ये धर्मे च धीः । धर्मपरायणानां हि समीपसंचारिण्यः कस्याणसंपदो भवन्ति' ईस्रोवमभिधाय सलिलमादाय स्वयं करतलेनाभिनवपह्रवेनेव विकचकमैलोप-मानमाननमस्थाः साश्चलेखं ममार्ज । पुनःपुनश्च प्रियशतमधुराभिः शोक्षापनोदनिपुणा-भिधमीपदेशगर्भाभिवाग्मिराश्वास्य सुँचिरं स्थित्वा नरेन्द्रो निर्जगाम ।

निर्गते च तस्मिन्मन्दीभूतशोकी विलासनती यैथाकियमाणाभरणेपरिमहादिकमुचितं

विम्वानि प्रतिरूपाण्यनुसरिष्यति तद्धहणार्थमनुगमिष्यति । कदेति । कदेति पूर्ववस् । नरेन्द्राणां यत्सहस्रं तेन प्रसारितं विस्तारितं यद्भज्ञयुगलम् । जात्येकवचनम् । तेनाभिनन्द्यमानमपेक्ष्यमाणमागमनं यस्य स तथा । भवणेति । भूषणानां ये मणयो रत्नानि तेषां मयुखाः किरणास्तैराक्कुलैक्रियमाणा लोला दृष्टिर्यस्य स तथा । आस्थानस्थितस्य सभोपविष्टस्य मे मम पुरोऽभे सभान्तरेषु परिषन्मध्यप्रदेशेषु सर्पिष्यति पुनः पर्यटनं क-रिष्यति । संतापनिवेदकानि चिन्तावाक्यानि त्रयोदशोपसंहरन्नाह—इस्येतानीति । एतानि पूर्वोक्तानि मनोर्थशतानि मनोविकल्पितशतानि चिन्तयतो ध्यायतो राज्ञोऽन्तमध्ये संतप्यमानस्य प्रज्वल्यमानस्य रज-न्यो रात्रयः प्रयान्ति गच्छन्ति । ममापीति । अनपखताऽसंतानता ततः समुद्भवः समुत्पन्नः बोकः ग्रुग-नल इव विहिरिवाहिनेशं प्रतिदिनं मामपि दहरोव ज्वालयरोव । शुन्येति । मे मम शून्यमिवोद्वसितिमिव जगद्विश्वं प्रतिभाति प्रतिभासते । अफलेति । राज्यमाधिपत्यमफलमिव निरर्थकमिव पद्याम्यवलोकयामि । अप्रतीति । न विचते प्रतिविधेयमसान्प्रति यस्य विधातुरतसिषप्रतिविधेये प्रतीकारानहें वा विधातिर किं करोमि किमनुतिष्ठामि । तदिति । तत् तस्मात्पूर्वोक्ताद्धेतोः । हे देवि, अयं शोकानुबन्धः शोकपरम्परा मुच्यतां खज्यताम् । धेर्ये धीरतायां धर्मे च धीर्बुद्धिराधीयतां स्थाप्यताम् । अत्रार्थे हेतुमाह**-धर्मेति । हि** निश्चितम् । धर्मपरायणानां सुक्कततत्पराणां कल्याणसंपदः श्रेयोविभूतयः सदा सर्वकालं समीपसंचारिण्यः पार्श्ववर्तिन्यो भवन्ति संजायन्ते । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेणाभिधायोवत्वा । सालिलमिति । सलिलं पानीय-मादाय गृहीत्वा स्वयमात्मनः करतलेन पाणितलेनाभिनवपह्नवेनेव प्रत्यप्रकिसलयेनेव विकसं विकसं यत्क्रमलं निलनं तदेवोपमानं यसीनंभूतमस्या विलासनत्याः साश्चलेखमश्चराज्या सहनर्तमानमाननं सुखं ममार्ज । ग्रुदं चकारेलर्थः । 'मृजूष् ग्रुदौ' इति धातोर्लिट रूपम् । प्निरिति । पुनःपुनर्वारंवारम् । प्रियेति । प्रियमिष्टं तस्य शतं तेन मधुराभिर्मिष्टाभिः शोकस्य छुचो योऽपनोदो दूरीकरणं तत्र निपुणाभिः पण्डिताभिर्धमेस्य पुण्यस्य य उपदेशः प्रतिपादनं स एव गर्भेऽभ्यन्तरे यासां ताभिरेवंभूताभिर्वाग्भिवंगोभराश्वास्याश्वासनां ऋत्वा सुचिरं चिरकालं यावतिस्थत्वा नरेन्द्रो नृपो निर्जगाम एहाद्वहियेयो ।

निर्भते बहिर्गते च तस्मिन्मन्दीभूतशोका मन्दीभृतः क्षीणतां प्राप्तः शोको यस्याः सैवंभृता विलासबत्युचितं योग्यम् । यश्चेति । यथा पूर्वोक्तप्रकारेण कियमाणो विधीयमानो य आभरणपरिप्रहो विभूषणस्वीकारः स एवादौ

पाठा०---१ मयूखलेखाकुली. २ मम. ३ पर्यटिष्यति. ४ इत्येतानि चान्यानि; इत्येतानि च. ५ यान्ति. ६ संतापः. ७ कान्यमेन. ८ इवाखिलं पद्यामि. ९ जीवितं राज्यं च. १० मुच्यतां देवि. ११ इत्यम्, १२ कसलतुत्यम्, १३ अपनोदन. १४ मुन्तिरं नरेन्द्रः. १५ श्लोकावेगाः १६ यथाकियमाणम्, १७ परिम्रहारिकं समुचितम्, परिम्रहादिकसमुन्तिनम्,

विवस्तिव्यापारमन्वतिष्ठत् । ततः प्रभृति स्तरां देवताराधनेषु ब्राह्मणपूजास गुरुजनसपैर्या-स्वाद्रवती बभूव । यद्यच्च किंचित्कुतर्श्चिंच्छुश्राव गर्भतृष्णया तत्तत्सर्वं चकार । न महान्त-मिष क्षेत्रमजीगणत् । अनवरतद्द्यमानगुग्गुळुँबहुळधूमानधंकारितेषु चण्डिकागृहेषु धेवला-म्बरेण श्चिमूर्तिरुपोषिता हिरितकुशोपैच्छदेषु स्रेसलश्यनेषु सुख्वाप । पुण्यसिळेथैपूणैर्विवि-धकुसुमफलोपेतैः क्षीरतरुपहवलाञ्चनेः सर्वरत्नगर्भैः शातकुम्भकुम्भैगीकुलेषु वृद्धगोपवनि-ताकृतर्भक्षलानां लक्षणसंपन्नानां गवामधः सस्तो । प्रतिदिवससुत्थायोत्थाय सर्वरत्नोपेतानि हेमानि तिर्लिपत्राणि ब्राह्मणेभ्यो ददी । महानरेन्द्रलिखितमण्डलमध्यवर्तिनी विविधवलिदा-नानन्दितदिग्देवतानि बेंहुलचतुर्दशीनिशासु चेंतुष्पथे क्षेपनमङ्गलानि भेजे । सिद्धायतनानि

यस्मिनेवंभूतं दिवसव्यापारं दिनकृत्यमन्वतिष्ठदकरोत् । ततः इति । ततः प्रसृति तद्दिनादारभ्य सुतरामत्यर्थ देवताराधनेषु देवतानां देवीनामाराधनानि प्रसन्नीकरणानि तेषु, ब्राह्मणास्त्रयीमखास्तेषां पूजा अचीस्तासु, ग्रह-जनानां पूज्यजनानां सपर्याः सेवास्तास्वादरवस्यतिबहुमानवती बभूव जज्ञे । यद्यकेति । यद्यदेशतपूर्वम-कृतपूर्व च किचिद्धस्त कृतश्चिदनिर्दिष्टनामकेभ्यो जनेभ्यः ग्रश्नावाकर्णितवती गर्भतृष्णया भ्रणलोमेन तत्त-त्सर्व समग्रं चकार कृतवती । न महेति । महान्तं महीयांसमि क्वेशं कष्टं नाजीगणन्मनिस न गणि-तवती । अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं दह्यमानो यो गुग्गुळः पलङ्कदवस्तस्य बहुलो निनिडो यो धूमस्ते-नान्धकारः संजातो येष्वेवंविधेषु चण्डिका चामण्डा तस्या गृहेषु सद्मस् । ध्रवलेति । धवलाम्बरेण ग्रुभ-वाससा छुन्दिः पवित्रा मूर्तिः शरीरं यस्याः सा तथोपोषिता कृतोपवासा । हरितेति । हरिता नीला ये कुशा दभीस्त एवोपच्छद उत्तरपटो येष्वेवंभूतेषु मुसलान्ययोग्राणि तेषां शयनेषु तलिनेषु सुष्वाप शयनं चकार । पुण्येति । पुण्यानि पवित्राणि यानि सलिलानि जलानि तैः पूर्णेर्म्हतैविविधानि विचित्राणि यानि कुसुमफलानि तैरुपेतैः सहितैः । क्षीरतरवो वटादयस्तेषां पत्नवाः किसलयानि । क्रचित् 'क्षीरपत्नव-' इति पाठः । तत्र क्षीरपह्नवः कोमलपह्नव इति व्याख्येयम् । त एव लाञ्छनं चिह्नं येषां तैः । सर्वाणि समग्राणि रलानि गर्भे मध्यभागे येषां तैः शातक्रम्भं सुवर्ण तस्य क्रम्भेर्निपे (१) गींकुलेषु व्रजेषु । चुद्धिति । वृद्धगोपस्य मुख्यबद्धवस्य या वनिता स्त्री तथा कृतं विहितं मङ्गलं तिलकादि यार्भिंस्तासाम् । लक्षणैर्मषीतिलकादिभिः संपन्नानां सहितानां गवां घेनूनामघोऽघोभागे सस्नौ स्नानं कृतवती । प्रतीति । प्रतिदिवसमहर्निग्रमु-त्थायोत्थायोत्थानं कृत्वोत्थानं कृत्वेत्थर्थः । सर्वरतैः समग्रमणिभिरुपेतानि खचितानि हैमानि खणीनिष्पन्नानि तिलपैत्राणि तिलपर्णाकृतिरूपाणि बाह्मणेभ्यो विष्रेभ्यो ददौ दत्तवती । अत्र संप्रदाने चतुर्था । महेति । महा-नरेन्द्रेण स्वकीयभर्त्रा लिखितमालिखितं यन्मण्डलं लोकप्रसिद्धं तन्मध्यवर्तिनी तदन्तस्थायिनी । विवि-धेति । विविधमनेकप्रकारं यद्वलिदानं तेनानन्दिताः प्रमोदं प्राप्ता दिग्देवता येषु तानि । बहुलेति । बहुलस्य कृष्णपक्षस्य याश्चतुर्दश्यस्तासां निशासु रात्रिषु चतुष्पथे चत्वरे स्नपनमङ्गलानि स्नानभद्राणि भेजे-Sभजत् । सिद्धायतनानीति । सिद्धा योगिनस्तेषामायतनानि चैत्यानि सिषेवे सेवितवती । कीदशानि ।

टिप्प०—1 मुसलज्ञायनेषु श्रेणीभावेन पातितमुसलज्ञाय्यासु, इत्याज्ञायः । पुत्रार्थिनीभिरेवंविधानि तज्ञमन्नानुष्ठानादीनि क्रियन्ते । 2 यासामित्युचितमाभाति । 3 तिलपात्राणीखेव पाठः । सर्वरक्षोपेत-(पूर्ण)व्यं पात्रेष्वेव घटते, रक्कचितत्वार्थे तु नास्य स्वारस्यम् । 4 धन्यष्टीकाकारः ! महानरेन्द्रोऽत्र प्रधानभूतो भूतोपचारकर्ता मान्निकः ।

पाठा०—१ वासरच्यापारमकरोत्. २ परिचर्यासु च. ३ अधिकमादरवतीः ४ शुश्राव व्रतम्. ५ अर्भकः ६ ग्रुग्युङ ७ वहलः ८ धूपान्धकारितेषु ९ धवलाम्बराः धवलाम्बरः १० हरित्कुरः ११ उपच्छन्नेषु १२ भूतलः १२ पूरितैःः पूर्तैः १४ मङ्गला १५ तिल्पात्राणि १६ बहुलपक्षचतुर्दशीः १७ चतुष्पथेषु १८ स्नानः

फुतविचित्रैदेवतोपयाचितकानि सिषेवे । द्रिंतप्रत्ययानि संनिधानमातृकाभवनानि जगाम । प्रसिद्धेषु नागकुलहदेषु ममज्ज । अश्वत्थप्रभृतीनुपपादितपूजान्महावनस्पतीन्कृतप्रदक्षिणा ववन्दे । दोलायमानवलयेन पाणियुगलेन स्नाता खयमर्खण्डसिक्थसंपादितं रजतपात्रपरि-गृहीतं वायसेभ्यो दृष्योदनबलिमदात् । अपरिमितकुसुमधूपविलेपापूपपललपायसंबिलला-जकलितामहरहरम्बंदिवीसपर्यामाततान । स्वयमुपहितपिण्डपात्रान्भक्तिप्रवणेन मनसा सिद्धा देशात्रमक्षपणकान्पप्रच्छ । विप्रश्लिकादेशवचनानि बहु मेने । निमित्तज्ञानुपचचार । शक्रन-ज्ञानविदामादरमदर्शयत् । अनेकषृद्धपरम्परांगैमागतानि रहर्स्थान्यङ्गीचकार । देशिनागत-

कृतिति । कृतानि विहितानि विचित्राणि देवतानां प्रतिमानामुपयाचितकानि भेक्ष्येचर्याणि येषु तानि । अथ च संनिधानानिं समवर्तीनि यानि मातृकाभवनानि माहेश्वरीप्रभृतिदेवीनां गृहाणि जगाम गतवती । कीद-शानि । दर्शितः प्रकाशितः प्रत्ययो विश्वासो यैस्तानि प्रत्ययोऽनुष्ठानानुरूपं देवतावचनमिति वा । यद्वा मातृगृहाण्यभिमतमातृणां भवनानि । प्रसिद्धिति । प्रसिद्धेषु जगद्विख्यातेषु नागकुलानि तेषां हदा द्रहास्तेषु ममज मजनं चकार । अश्वरथः पिप्पलः प्रभृतिरादौ येषां तान्महावनस्पतीन्महावृक्षानुपपादिता विहिता पूजार्चा येषां तान्कृता विहिता प्रदक्षिणा यया सैवंभूता ववन्दे वन्दनं कृतवती । तथा दोलायमानं कम्पमानं वलयं कङ्कणं यस्य तत्तथा तेन पाणियगलेन हस्तयुग्मेन दध्योदनबलि दधियुक्तो य ओदनस्तलक्षणो यो बलिसं वायसेभ्यः काकेभ्यः स्वयमात्मना स्नाता कृतस्नाना सत्यदाहत्तवती । बलि विशिनष्टि—अस्व-ण्डेति । अखण्डास्फुटितोदर्नैरूपेण पक्कैः सिक्थेरन्नकणैः संपादितं निष्पादितं रजतस्य रूप्यस्य यत्पात्रं भाजनं तस्मिन्परिगृहीतमात्तम् । अहरहरिति प्रतिदिनमम्बादेवी दुर्गो तस्याः सपर्या सेवामात-नान विस्तारयामास । तामेव विशेषयञ्चाह—अपरिमितिति । अपरिमितानि बहूनि कुसुमानि पुण्पाणि. धूपो गन्धिपशाचिका, विलेपो विलेपनम्, अपूपः पिष्टकः, पिष्टतिलयोजितमन्नं पललम्, पायसं परमानम् । बिलेलाजा बल्यर्थमक्षताः, एतैः किलतां व्याप्ताम् । स्वयमिति । खयमात्मना भक्तिः पूर्वं व्याख्याता, तया प्रवर्णेन युक्तेन मनसा स्वान्तेनोपहृतान्युपढौकितानि पिण्डपात्राणि येभ्यस्तानिसद्धादेशान्सिद्धसंज्ञिता-षमा वस्ररहिता ये क्ष्पणका दिगम्बरास्तान्पप्रच्छाप्राक्षीत् । विप्रक्षिकेति । ग्रुमाग्रुभप्रकाशिकाः स्त्रियो विप्रिर्शिकास्तासामादेशवचनान्याज्ञावचनानि बहु मेन आदर्विशेषेणाङ्गीचकार । निमित्ते ति । निमित्तं भौमा-द्यष्टविधं जानन्तीति निमित्तज्ञास्तानुपचचार तेषां समीपे ययौ । शकुनज्ञानविदां वसन्तराजादिशास्त्रज्ञान-विदासादरं बहुमानमदर्शयद्वशितवती । अनेकेति । अनेके ये बृद्धाः स्थविरास्तेषां परम्परा परिपादी तस्यां य आगमः प्रसिद्धिस्तदागतानि यानि रहस्यानि तत्त्वान्यङ्गीचकार स्त्रीचके । परिपाट्यां य आगमो मन्त्रशाम्नं तदागतानि रहस्यानि वा । दर्शनेति । दर्शनार्थमागतं प्राप्तमेवंभूतं द्विजजनं ब्राह्मणलोकमात्मजः

टिप्पo—1 इत्मप्यशुद्धम् । 'यदि मे पुत्रलामः स्यातदा पुनरप्येवमेव समर्पयेयम्' इसङ्गीकारपूर्वमुपहारदानमुपयाचितकम् । 'दीयते यत्तु देवेभ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये । उपयाचितकं दिव्यं दोहदं
तद्विद्वर्द्धधाः' जटाधरः । 2 'संनिहितमातृकाभवनानि' इत्येव पाठः । संनिहितानि माद्यणाम् (ब्राह्मीस्यादीनाम्) भवनानीति तद्धः । 3 अखण्डैः अक्षतैः सिक्थैः धान्यकणैः संपादितम् (दध्योदनम्)
इति व्याख्यानमुचितम् । 4 अञ्चभाजनानि । 5 सिद्धः सत्यः आदेशः आज्ञावाक्यं येषां तानित्यर्थः ।
6 'विप्रक्षिका त्वीक्षणिका देवज्ञा' इत्यमरः ।

पाठा०—१ विविध. २ प्रत्यादेशानि. ३ संनिहितमात्मवनान्याजगामः; संनिधमात्मवनानि जगाम. ४ मणिव-ल्येन. ५ कृतसाना. ६ अखण्डित. ७ सिक्थजुसुमसंपादितम्. ८ पात्रे. ९ अपरिमितधूपविलेपं पळलपायसबलिम्. १० सलाज. ११ ज्येष्ठादेवी. १२ जपाहितः; उपाहतः १३ समागतानिः; गतानि. १४ चकारः अङ्गीकरोति स्म. १५ दर्शनागतम्.

द्विजनमात्मजदर्शनोत्सुका वेदश्रतीरकारयत् । अनवरतवाच्यमानाः पुँण्यकथाः शुश्राव । गोरोचनालिखितभूर्जपत्रगर्भान्मकृकरण्डकातुवाह । रक्षाप्रतिसरोपेतान्योपधीसूत्राणि ववन्ध । परिजनोऽपि चास्याः सततमुपश्रुत्ये निर्जगाम । तिन्निमित्तानि च जप्राह । शिवाभ्यो मांस- बलिपिण्डमनुदिनं निर्देयुत्ससर्ज । सप्तदर्शनाश्चर्याण्याचार्याणामाचनक्षे । चत्वरेषु शिवव- लिसुपजहार ।

एँवं च गच्छति काले कदाचिद्राजा क्षीणभूयिष्ठायां रजन्यांमरुपावशेषपाण्डुतारके जर-रपारीवतपक्षधूँमें नभिस स्वप्ने सिंतैप्रासादशिखरिखताया विलासवत्याः करिण्या इव विंसँ-बलयमानने सकलकलापूर्णमेण्डलं शशिनं प्रविशन्तमद्राक्षीत्। प्रबुद्धश्चोत्थाय हर्षविकाशस्पीत-तरेण चक्षुषा धवलीकृतवासभवनस्तसिनेव क्षणे शुक्रैनासं समाहूय स्वप्नमकथयत्।

पुत्रस्तस्य दर्शनमवलोकनं तत्रोत्सुकोत्कण्ठिता वेदस्य श्रुतीः श्रवणमकारयद्वाद्वाणद्वारा कारयामास । अकारयदिति 'हकोरन्यतरस्याम्' इस्यण्यन्तस्य कर्ता द्विजजनः कर्मसंज्ञः । अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं वाच्यमाना उच्यमानाः पुण्यकयाः पवित्रकथाः श्रुश्रावाश्रीषीत् । गोरोचनेति । गोरोचनालिखितं भूर्जपत्रं गर्भे मध्ये यस्यवंभूतानमन्त्रकरण्डकान्यिदकानुवाहावहत् । 'वह प्रापणे' इति धातोरम्याससंप्रसारणे लिटि ह्यम् । रक्षोति । रक्षायाः प्रतिसरः कद्भणं तेनोपेतान्योषधीस्त्राणि बबन्ध बन्धनं कृतवती । अस्या विज्ञासवत्याः परिजनोऽपि परिच्छदोऽप्युपश्चले रजैकादिवाक्यार्थ विलोकयितुं निर्जगाम बहिर्ययौ । 'देवप्रश्न उपश्चितः' इति कोशः । तदिति । तिज्ञिमित्तानि तदुक्तशक्चनानि जप्राह्यमहीत् । श्चित्रेति । शिवाभ्यः श्वणालीभ्योऽनुदिनं प्रतिदिनं मांसबलिपिण्डं निश्चि रात्रानुत्ससर्जोत्स्यवती । स्वप्रदर्शनाश्चर्याणे स्वप्रालोकन-कृत्नहलान्याचार्याणां गुरूणामाचचक्षे कथितवती चत्वरेषु शिवैबलिसुपजहाराहृतवती ।

एवं चेति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण गच्छित व्रजित कालेऽनेहिस कदाचित्कस्मिश्चित्समये खप्ने राजा विलासवा आनने मुखे शिशनं विश्वन्तं प्रविशन्तमहाक्षीह्दर्श । कस्माम् । रजन्यां रात्रो । किविशिष्टायाम् । क्षीणं भूषिष्ठं यस्याः सा तस्याम् । स्तोकरात्रावित्यर्थः । कस्मिन्सित । नभस्याकाशे सित । आकाशं विशेषयत्ताह—अस्पेति । अल्पाः स्वल्पा एव शेषा अविशिष्टाः पाण्डुतारकाः श्वेतनक्षत्राणि यस्मिन् । जरीयान्यः पारावतः कपोतस्तस्य पक्षो वाजस्तद्वद्भूष्ठं धूम्रवर्णे । विलासवतीं विशेषयत्त्राह—सितेति । सितः ग्रुश्रो यः प्रासादस्तस्य शिखरमयं तत्र स्थिताया उपविष्टायाः । कस्याः किमिव । करिण्या हस्तिन्या आनने विसवलयमिव मृणालवलयमिव । शिशनं विश्वनिष्टि—सकलोति । सकलाः समग्रा याः कलासाभिः पूर्णं मण्डलं यस्य स तथा तम् । प्रवुद्धो विगतनिद्रः सन्नुत्थायोत्थानं कृत्वा हर्षात्प्रमोदाद्यो विकाशो विमुद्रता तेन स्कीततरेणातिगरिष्ठेन विस्तारितेन चञ्चषा लोचनेन घवलीकृतं ग्रुप्रीकृतं वासभवनं निवासगृहं येन

टिन्प०—1 वेदानां श्वतीः पाठानिति यावत् । 2 देवप्रश्नाय, दैवं मनुष्यादिद्वारा कीदशं वचनं श्रावयतीति जिज्ञासायै 'नक्तं निर्गस यत्किश्चिन्छुभाग्चभकरं वचः । श्रूयते तद्विदुर्चारा देवप्रश्चमुपश्च-तिम् ॥' हारावली । 3 'शिवाबलिम्' इत्येव पाठः । अयमुपहारो दिवसे इति पूर्वेण न पौनस्त्तयमाश-क्ष्यम् ।

पाठा०—१ दिजाणान्। २ अनवरतम्. ३ पुण्याः कथाः। ४ गण्डकान्। ६ परिसरोः ६ औष्रिः भौषिः। ७ समुत्ससर्जः ८ शिवानिलम् ९ एवं गच्छतिः १० अल्पशेषः ११ पारापतः १२ धूसरे। १३ सौषशिखरः १४ विसपञ्चम् । कसल्यम्, १५ परिपूर्णः १६ विशन्तम् १७ सबद्वमानं शुकानासमाङ्क्ष्य तम्। समाह्र्य शुकानासाय तम्।

स तं समुपजातहर्षः प्रत्युवाच—'देव, संपन्नाः सुचिरादेसाकं प्रजानां च मनोरथाः। कितपयेरेवाहोभिरसंदेहमनुभवित खामी सुत्तमुखकमलावलोकनसुखम्। अद्य खलु मयापि निश्च खप्ने धौत सकलवाससा शान्तमूर्तिना दिव्याकृतिना द्विजेन विकंचचन्द्रकलावदातद्वर्ण्यतमालोलकेसरसहर्षं जटालमकरन्द्विन्दुसीर्करविषे पुण्डरीकमुत्सङ्गे देव्या मनोरमाया निहितं दृष्टम्। आवेदयन्ति हि प्रसासन्नमानन्द्भेष्रेपातीनि श्रीमानि निमित्तानि । किं चान्य-द्वानद्वरारणमतो भैविष्यति । अवितथकला हिं प्रायो निशावसानिसमयदृष्टा भवन्ति खप्ताः। सर्वथा निर्वरेण मान्धातारमिव धौरेयं सैवराजर्षाणां भुवनानन्दहेतुमात्मजं जन-विष्यति देवी । शर्रकेलकमिलनीवाभिनवकमलोद्गमेन गन्धगजमाह्वाद्यिष्यति देवम्।

स तथा तिसन्निव क्षणे समये । अत्रैवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । शुकनासं समाहूयाह्वानं कृत्वा खार्म निशाद्दष्टमकथयदुक्तवान् । 'कथ वाक्यप्रबन्धे' इत्यस्य लिङ रूपम् । स इति । स शुकनासस्तं चपं सम्-पजातः समुत्पन्नो हर्षः प्रमोदो यस्य स तथा प्रत्युवाच प्रत्यवित् । हे देव हे खामिन्, सुचिरादितिचिर-काळेनास्माकं प्रजानां च मनोरथाश्विन्तितानि संपन्ना निष्पन्नाः । कतीति । कतिपयैरेव स्तोकैरेनाहोभि-र्दिवसैरसंदेहं निःसंदेहं खामी भवान्छतस्यात्मजस्य यन्मुखकमलावलोकनमाननपद्मवीक्षणं तस्मादासुखं सातमन् भवति । अनुभविष्यतीत्यर्थः । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति भविष्यत्यर्थे वर्तमानः । अद्येति । खल निश्चयेन । अवार्या निशायामेव मयापि निशि रात्री खप्ने धौतानि क्षालितानि सकलानि समग्राणि वासांसि वस्त्राणि येन स तथा तेन । शान्ता निरुपद्रवा मूर्तिः शरीरं यस्य स तथा तेन । दिव्या मनोहारिण्या-क्रतिराकारो यस्य स तथा तेन । द्विजेन ब्राह्मणेन विकचं विकखरं चन्द्रकलावदवदातं अभ्रं दलकातं पत्रकातं यसिस्तत् । 'पण पत्रं छदं दलम्' इति कोशः । आलोलं चन्नलं यत्केसरसहसं कि जलकसहसं तेन जटालं जिटलम् । 'प्राणिस्थादात-' इति मत्वर्थं आलच् । मकरन्दो मरन्दस्तस्य बिन्दवः पृषतास्त एव सीकरा वातास्त-वारिकणास्तद्वर्षणकार्ये ताद्दश्यतपण्डरीकं सितामभोजं देव्या मनोरमायाश्चित्तहारिण्या उत्सङ्गे कोडे निहितं स्थापितं इष्ट्रमवलोकितम् । मयेति पूर्वप्रतिपादितम् । अग्रेपातीनि पुरोजातानि द्युभानि शिवानि निमित्तान्यक्षिरफरणा-दीनि प्रत्यासन्तं समीपवर्तिनमानन्दं प्रमोदमावेदयन्ति निवेदयन्ति । कि चेति युक्तयन्तरे । अतः पूर्वोक्तादन्य-दधिकमानन्दकारणं प्रमोदनिदानं भविष्यति । अत्रार्थे हेतुमाह —अवितयेति । प्रायो बाहुल्येन निशावसा-नसमयदृष्टा रात्रिप्रान्तक्षणावळोकिताः खप्रा अवितथफलाः सत्यफला भवन्ति संपद्यन्ते । सर्वेश्वेति । सर्वेप्रका-रेण निचरेणेति खल्पकालेन मान्धातारमिव युवनाश्वजमिव सर्वराजर्षाणां समग्रराज्ञां मध्ये धीरेयं धुरीणम् । एतेनाधिपत्थेऽपि सदाचारवर्त्वं सूचितम् । भुवनानन्दहेतुं जगरप्रमोदकारणमात्मजं सतं देवी जनयिष्यति प्रसिविष्यति । शरदिति । शरत्कालकमिलनीव घनात्ययसमयनिलनीवाभिनवकमलोहमेन प्रत्यप्रनिलनप्राद-

टिप्पo-1 पर्यायकरणं आमकमिदं टीकाकर्तुः, मनोरमेति तन्नाम । 2 अत्रापि बआम टीकाकारः । 'अतः अन्यत् आन-दकारणं कि भविष्यति' इत्यन्ययः (पुत्रमुखदर्शनान-दादन्यत् कि स्वादिति तद्थैः)।

पाटा०—१ असाकं मनोरथाः. २ असंशयमनुभिवष्यति ३ धौतधनलः धौतसकल्थवलः ४ प्रशान्तः ५ विक-चम्. ६ जिटलः, जटालम्. ७ मधु. ८ संदेहः ९ सितपुण्डरीकः, १० अम्रेजातानिः, आनन्दपातीनिः, अम्रपातीनिः, ११ शुभिनिमत्तानिः. १२ कि वान्यरिप्रयतरं परमानन्दः, कि चान्यरिप्रयतरमधिकमानन्दः, कि चान्यरिप्रयतरमधिकान्तिः, कि चान्यरिप्रयतरमप्रकानिः, १६ विद्यतेः १४ चः १५ समये दृष्टाः १६ निवरेणैवः अविषेणः १७ राजधीणाम् १८ शरतः

येनेयं दिगाजमद्छेखेवाविच्छित्रसंताना क्षितिभारधारणोचिता भविष्यति कुळसंतिः स्वामिनः' इसेवमभिद्धानमेव तं करेण गृहीत्वा नरेन्द्रः प्रविद्याभ्यन्तरमुभाभ्यामि ताभ्यां स्वप्नाभ्यां विळासवतीमीनन्द्यांचकार ।

कतिपयदिवसापगमे च देवताप्रसादात्सरसीमिव प्रतिमाशशी विवेश गर्भो विलासव-तीम् । येने नैन्दनराजिरिव पारिजातेन मधुसूदनवक्षः खळीव कौस्तुभमणिना सुतरामरा-जत साँ । दर्पणश्रीरिव गर्भच्छलेन संकान्तमवनिपालप्रतिबिम्बसुवाह । साँ शनैः शनैश्व प्रतिदिनसुपचीयमानगर्भा निर्भरपरिपीतसागरसिललभरमन्थरेव मेर्धमाला मन्दं मन्दं संच-चार । सुँहुरनुर्वेद्धजृम्भिकमाजिह्यितलोचेना सालसं निशश्वास । तथावैस्थां तामहरेहैं: स्वय-

भीवेन गर्नधगजं देवं भवन्तमाह्नाद्यिष्यति प्रमोदयिष्यति । पक्षेऽभिनवा कमला पुत्रसंपत् । अत एव देव्याः कमिलनीसाम्यं राज्ञो गन्धगजसाम्यं चेति भावः । येनेति । येन कारणेन इयं दिग्गजमदलेखेवा- विच्छित्रमञ्जूदितं संतानं पुत्रपौत्रादिप्रवाहरूपं च यस्याः सैवंभूता खामिनो राज्ञः कुलसंतिः क्षितिः पृथ्वी तस्या भारो वीवधस्तस्य धारणं वहनं तत्रोचिता भविष्यति । इत्येवं पूर्वोक्तरूपमभिदधानं मुवाणमेव तं करेण गृहीत्वा हस्तेनादाय नरेन्द्रो चृपोऽभ्यन्तरं मध्यप्रदेशं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा ताभ्यासुभाभ्यासि स्वप्नाभ्यां विलासवतीमानन्दयांचकार प्रमोदयांचकार ।

कतीति । कतिपये कियन्तो ये दिवसास्तेषामपगमेऽतिकमे सित देवताप्रसादाहेवतानुप्रहाहिलासवतीं गर्भी विवेश प्रविद्यो वभूव । अत्रार्थ उपमानं प्रदर्शयन्नाह—सरसीमिति । सरसीं कासारं प्रतिमाशशीव प्रतिबम्बह्पश्चन्द्र इव । येनेति । येन गर्भेण सा स्रतरामितश्येनाराजताशोभत । केनेव केव । पारिजातेन कल्पहुमेण । 'मन्दारः पारिजातकः' इति कोशः । नन्दनेतीन्द्रस्य काननम् । 'नन्दनं वनम्' इति कोशः । तस्य राजिः श्रेणिरिव । यथा कल्पादपेन वनमतितरां शोभां प्राप्तं तथा गर्भेणेयमपीति भावः । उपमानान्तरं प्रदर्शयवाह—कौस्तुभेति । कौस्तुभमणिना प्रसिद्धेन मधुस्त्वनस्य जनार्दनस्य वश्वःस्थलीव भुजान्तरस्थलीव । अतिविस्तृतत्वेन गौरत्वेन च स्थल्या उपमानं वश्वसः । दर्पणेति । दर्पण आदर्शस्यस्य श्रीः प्रकाश-हणा सेव गर्भी श्रूणस्तस्य छलेनोपिना संकान्तमन्तःप्रविष्टमविपालो भृनेता तस्य प्रतिबिम्बं प्रतिहण्मुवाहान्वहत् । 'वह प्राप्णे' इति धातोरभ्याससंप्रसारणे लिटि रूपम् । अयं भावः—यथा दर्पणः संकान्तं प्रतिबम्बं वहित तथेयमपि राजप्रतिबम्बमुवाह । अनेन राजराजस्त्रयोः सर्वथाऽभेदो दर्शितः । सिति । सा विलासवती मन्दं मन्दं संचचार चचालेखन्वयः । तामेव विशेषयन्नाह—प्रतीति । प्रतिदिनं प्रसहं शनैः शनैः । स्वर्थपप्रयासेनेखर्थः । स्तोकं स्तोकम् । उपचीयेति । उपचीयमानोऽवयवैः पृष्टतां प्राप्यमाणो गर्भी यस्याः सा । निभैरेति । निभैरमितिश्वं परिपीतमासादितं सागरस्य समुद्रस्य सिलंकं जलं तस्य मरो भार-स्तेन मन्धरालसा मेघमालेव कादम्बनीव । समुद्राजलमादाय मेघो वर्षतीति लोकोक्तिः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । मह्रिति । मुहुर्वारंवारमनुवद्धा कर्तुमारव्या जम्भा एव जृम्भिका । सार्थे कप्रवयः । यत्र यस्यां कियायां वा

टिप्प०—1 'शरकालकमिलनी गन्धगजिमव देवमाह्नाद्यिष्यति' इति इवस्य गन्धगजौत्तरमन्वयो योग्यः। 2 दिगाजस्य मदलेखा दानजलधारा इव । 3 न विच्छिन्नः संतानः (वंशः पुत्रपौत्रादिरूपः, इति संतितपक्षे), प्रवाहः (इति मदलेखापक्षे) यस्याः एवंभूता सती स्वामिनः कुलसंतितः क्षितिभार-धारणे उचिता भविष्यतीः युभयपक्षे व्याख्या। 4 कालक्रमेणेखर्थः।

पाठा०—१ विनोदयांचकार, २ येन च. ३ नन्दनवनराजिः. ४ देवी. ५ श्रीरेव च. ६ श्रौः. ७ प्रति-दिवसमुपचीयमानगर्भाः प्रतिदिनमुग्धा द्विप्रमाणगर्भाः ८ घनमालाः ९ मुहुर्मुहुः १० विजृम्भिकः ११ छोचनम् १२ स तथावस्थां च. १३ तामनभिनन्दितपानः

मनेकरसवाञ्छितपानभोजनां प्रावृषमिव इयामायमानपयोधरमुखीं केतकीमिव गैर्भच्छवि-पाण्डुरामालोक्येङ्गितकुशलः पैरिजनो विज्ञातचान् ।

अथ तस्याः सँवसेवकवर्गप्रधानभूता, सदा राजकुळसंवासचतुरा, सँदा च राज-संनिकषेप्रगल्मा, सर्वमङ्गळळुराळा कुळवर्धना नाम महत्तरिका प्रशस्ते दिवसे प्रदोषो-त्तरवेळायामभ्यन्तरास्थानमण्डपगतम्, गन्धतै ळावसेकज्विळत्विपिकासहस्रंपरिवारम्, चडु-निकरमध्यवर्तिनसिव पौर्णमासीशिशनम्, चरगरार्जफणामणिसहस्रान्तराळिखतिमव नारा-

यथा भवति तथा । आ समन्ताजिद्धितं जडीकृतं विकृतं वा निमेषोन्मेषाभ्यां लोचनं यस्याः सा । अनेन गर्भवती-स्वभानः स्चितः । सालसमालस्यसितं यथा स्थात्तथा निश्चासा निश्चासं मुक्तवती । गर्भातुभावाजिश्वासम्बर्णेऽपि तादशसामर्थ्याभावादिति भावः । निपूर्वस्य 'श्वस प्राणधारणे' इत्यस्य लिटि रूपम् । तथिति । तथा पूर्वोक्ता एवावस्था दशा यस्यास्तां विलासवतीमालोक्य वीक्ष्योद्धितेष्वन्तर्गतभावावेदकचेष्टितेषु कुशलोऽभिन्नः चेष्टितज्ञानवानित्यर्थः । परिजनः संनिहितस्त्रीसौविदक्षज्ञनो विज्ञातवान् । अन्तवित्रीरूपतया तां निश्चितवान् । तामेव विशेषयन्नाह—अहरिति । अहरदः प्रतिदिनम् । स्वयमित्यात्मिनिर्देशः । अनेके वहवस्तिक्तादयो रसा अचे स्वादहेतवो यस्मिन्नवंभूतं वाञ्चितमीपितं पानं द्राक्षापानकादि, भोजनमशनं च यस्याः सा ताम् । रयामान्यमानं कृष्णतां प्राप्यमाणं पयोधरयोः स्वनयोर्मुखं चूचुकं यस्याः सा ताम् । कामिव । प्राष्ट्रपिति वर्षान्समयमिव । सापि पयोधरमेष्टैः श्याममुखी स्थात् । केतक्रीति । गर्भजनिता या छिवेदेददिशिक्तया पाण्डरां ह्यकाम् । कामिव । केतक्रीमिव । सापि गर्भो मध्यभागस्तस्य छिवेः कान्तिस्तया पाण्डरा स्थात् ।

अथ तस्याः कुलवर्धना नाम स्त्री भूमिपालं राजानमुपस्य समीपे गत्वा प्रश्नस्ते शोभने दिवसे रह एकान्ते कर्णमूळे विलासवतीगर्भगृतान्तं तस्या गर्भोदन्तं विदितं ज्ञातमकाषांदकरोदित्यन्वयः । कुलवर्धनां विशेषयन्नाह—सर्वेति । सर्वेषु सेवकवर्णेषु प्रधानभूता श्रेष्ठा । नीनस्य ताहशप्रवेशाभावाच्छ्रेष्ठत्वेऽप्यवस-रानभिज्ञस्य तदभावादित्यत आह—सदेति । सदा सर्वदा राजकुळे नृपपरम्परायां संवासोऽवस्थानं तत्र चतुरा दक्षा । तहन्वेऽप्यदृष्ठस्य तदभावादित्याह—सदेति । सदा सर्वकालं च राज्ञा यः संनिकर्षः संवन्धस्तत्र प्रगलभा पण्डिता । सर्वेति । सर्वाणि यानि मङ्गलानि श्रेयांति तत्र कुश्चला । तत्कृत्यकरणेऽभिन्नेत्रस्थः । वयसातिशियता महती महत्तरिका । स्वार्थि कः । प्रदृष्णिति । प्रदोषोत्तरवेलायाम् । प्रदोषे सर्वनिषेधात् । अथवा प्रदोषो न संध्याकालः । वृत्तानतस्य गोप्यकथनत्वाद्दिवसे तदभावादिति भावः । भूमिपालं विशेष्यनाह—अभ्यन्तरेति । अभ्यन्तरे मध्ये य आस्यानमण्डप उपवेशनस्थलं तत्र गतं प्राप्तम् । बाह्ये तथाविध्यनासंपर्णीदिति भावः । जन्धिति । गन्धतैलं सुगन्धतैलं तस्यावसेकः संपातस्तेन ज्वलितं दीपिकानां सहसं यस्मिनेताहशः परिवारो मण्डपस्थपरिच्छदो यस्य स तम् । दीपिकासहस्रमेव परिवारो यस्येति वा । तद्दीह्या लोकानां तिरोधानादिति भावः । ताहशतिलसंपर्काहीपिकाप्रभया नक्षत्रप्रभया अवशिष्टानयुक्तपरिकरस्योद्धसान्यं राज्ञश्चन्द्रसाम्यं च प्रतिपादयन्नाह—उद्धिति । उद्धनां नक्षत्राणां निकरः समूहस्तन्मध्यवर्तिनं तदन्तःपातिनं पौणंमासीशिश्चानमिव राकाचन्द्रमिव । अन्यत्र दिने चन्द्रस्यासंपूर्णत्वात्पाणंमासीपरहणम् । ताह-शपिकरस्वदिवोपमानान्तरमाह—उर्गति । उरगराजो नागाधिपतिस्तस्य सहसमुखतात्रणामणिसहसं

टिप्प॰—1 शूद्रजातीया खी, 'शूद्रः खात्पाद्जो दासो मामकूरो महत्तरः'। इति त्रिकाण्डशेषः (इति केचित्)। वस्तुतस्तु 'कुळवर्द्धना नाम महत्तरिका' इति महत्तरिकापदेन राजान्तःपुरमधानः प्रबन्धकर्त्री सुच्यते, 'बडारन' इति राजस्थानभाषायाम्।

पाटा०—१ गर्भपाण्डुरान्, २ अन्तःपुरिकाजनः, ३ सर्वपरिजनप्रधानः ४ सर्वदाः ५ महान्तःपुरिका साः इ तैचाभिषेकः ७ परिवृतम्, ८ फणः

यणम्, मूर्धावसिक्तैः प्रधाननरेन्द्रैः परिमितैः परिवृतम्, अनितृद्रावस्थितपरिजनम्, अनन्तरमुत्तुङ्गवेत्रासनोपविष्टेन धौतधवलाम्बरपरिधानेनानुस्वणवेषेण जलनिधिनेवागाध-गाम्भीर्येण समुपारूढविश्रम्भनिर्भरास्तास्ताः कथाः शुकैनासेन कुर्वाणं भूमिपालमुपस्ल रहः कर्णमूळे विवितं विलासवतीगर्भवृत्तान्तमकार्षीत्।

तेन तु तस्या वचनेनाश्चतपूर्वणासंभाव्येनासृतरसेनेय सिक्तसर्वोङ्गस्य सद्यः प्रेष्ढरोमाक्विनिकरकण्टकिततनोरानन्दरसेन विद्वलीकियमाणस्य सितविकसितकपोलस्थलस्य परिपूरितहृद्यातिरिक्तहर्षमिव दशनांशुवितानच्छलेन विकिरतो राज्ञः शुकनाससुखे लोलतारकमानन्दजलविन्दुक्तिकपक्षममालं तत्क्षणं पपात चक्षः । अनालोकितपूर्व तुं हर्षप्रकप्रेमिभिसमीक्ष्य भूपतेः कुलवर्धनां च सितविकसितसुखीमागतां हृद्वा तस्य चार्थस्य सततं
सनसि विपैरिवर्तमानत्वादविदितवृत्तान्तोऽपि तत्कालोचितमपरमतिमहतो हर्षस्य कारण-

तस्यान्तरालं मध्यप्रदेशस्तत्र स्थितमासीनं नारायणिमव जनार्दनिमव । मूर्धित । मूर्धावितिकः कृतािमिषेकैः प्रधाननरेन्द्रैः प्रकृष्टराजिभः परिमितैः स्तोकैः परिष्ठतं सिहतम् । अभ्यन्तरे तादशजनानामेव प्रवेशसंभवात् । अम्तिति । न अति नातिद्विष्ठप्रदेशेऽवस्थितः परिजनो यस्य स तम् । 'अञ्चरे' इति नजोऽनादेशः (१) । पुनः कीदशम् । छुकनासेन मन्त्रिणा तास्ताः कथाः कुर्वाणं तास्ता अनिवंचनीयाः कथाः किंवदन्तीः कुर्वाणं विद्यानम् । अथ छुकनासं विशेषयनाह—अनन्तरमिति । राज्ञः सिंहासनादनन्तरं यथा स्यात्तथोत्तुन्न- सुचं यद्वेत्रासनमासनविशेषस्तत्रोपविष्टेन स्थितेन । धौतिति । धौतं क्षाळितं यद्ववलाम्बरं तदेव परिधान- मधौं छुकं यस्य स तथा तेन । 'परिधानं त्वधौं छुकम्' इति कोशः । अन्विति । अनुत्वणोऽनुत्कटो वेषो नेपथ्यं यस्य स तेन । जलिधिनेव समुद्रेणेवागाधमलब्धमध्यं गामभीर्थं गम्भीरतागुणो यस्य स तेन । अथ कथा विश्वनिष्टि—समुपेति । समुपाह्न्दः सम्यक्प्रकारेणोपाह्न्दः प्राप्तो यो विश्वम्भो विश्वासः स निर्भरोऽति- शयो यास ताः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

तेनिति । तु पुनर्थे । तस्या महत्तरिकायास्तेन वचनेन पूर्वोक्तप्रतिपादितेन राज्ञो दृपस्य चछुनैत्रं द्युक्तनासमुखे तत्थ्यणं पपातापतदिखन्वयः । वचनं विशेषयनाह—अश्वतिति । अश्वतपूर्वेणानाकणितपूर्वेण । संभावयितुं योग्यं संभावयम् । न संभाव्यमसंभाव्यं तेन । कीहज्ञस्य राज्ञः । सिक्तं सिक्वतं सर्वात्तं समग्रं शरीरं यस्य स तथा तस्य । केनेव । अमृतरसेनेव पीयूषद्रवेणेव । मनोभीष्टत्वाहुःखनिवारकत्वाष्ट्र वचनत्यामृतसाम्यम् । सवस्तत्कालं प्ररूढः प्रादुर्भूतो यो रोमाक्षो रोमोद्रमस्तस्य निकरः समृहस्तेन कण्टिकता संजातकण्टका ततुः शरीरं यस्य स तथा तस्य । आनन्देति । आनन्दः प्रमोदः स एव रसस्तेन विह्वलीकियमाणस्य व्याकुलीकियमाणस्य । सित्तिति । अदृष्टरदं यद्धितं तत्स्मतम् । तेन विकतितं विस्तीणीतां प्राप्तं कपोलस्यलं यस्य स तथा तस्य । अत्रोत्प्रेक्षां प्रदर्शयन्वाह—परीति । परिपूरितं पूर्णाकृतं हृदयं तस्मादितिरिक्तमुर्विरितं हृषेमिव दशनांद्यवितानच्छलेन दन्तदीप्तिसम्हृमिषेण विकरतो बहिः क्षिपतः चछुवित्रोनिष्ट —लोला चछला तारका कनीनिका यस्मिस्तत् । आनन्देति । आनन्दजलिन-दुभिः प्रमोदजनितनेत्रजलपृष्वे हिष्तं विश्वं पश्मालं नेत्ररोमसमूह्रो यस्पित्तत्या । अनालोकितिति । भूपते राज्ञोऽनालोकितपूर्वमवीक्षितपूर्वं हृषेप्रकर्षं प्रमोदातिशयमभिसमीक्ष्य निरीक्ष्य । च पुनर्थे । कुलवर्धनां स्मितेन विकसितं विकस्यरं मुखमाननं यस्या एताहशीमागतां समागतां हृष्ट्वा विल्लोक्य । तस्यति । तस्य

पाठा०—१ नरेन्द्रैः परिवृतम्, २ नात्युल्णाः ३ शुक्रनासेन सहः ४ संवाससंचारचतुरा विदितः ५ प्रकटः ६ रो-माङ्करः ७ मूलस्यः ८ रिक्तम्, ९ अनालोलितः, १० तु तम्, ११ अभिसंवीक्ष्यः १२ वर्तमानस्वातः, परिवर्तमानस्वातः,

मपद्यञ्छुकनासः खयमुत्पेक्ष्य समुत्सिर्पतासनः समीपतरमुपसृत्य नातिप्रैकटमानभाषे— 'देव, अस्ति किंचित्तस्मिन्सप्रदर्शने सत्यम् ? अत्यन्तमुत्फुङ्छोचना हि कुउनर्धना हदयते । देवस्यापीदं प्रियवचनअवणकुत्ह्छादिव अवणमूळमुपसपेदुपरचयदिव नीछकुवळ-यक्षणपूरशोभामानन्दज्ञछपरिष्ठुंतं तरळतारकं विकसदावेदयति महत्प्पक्षंकारणमीक्षणयुग-छम् । उपाक्त्छमहोत्सवअवणकुत्ह्छमुत्सुकात्स्यकं छान्यति मे मनः। तदावेदयतु देवः किमिदम्' इत्युक्तवति तस्मिन्राजा विहस्याववीत्—'यदि सत्यमनया यथा कथितं तथा सर्वमिवतथं स्वप्रदर्शनम् । अहं तु न अद्ये । कुतोऽस्माकमियती भाग्यसंपत् । अभाजनं हि वयमीहशानां प्रियवचनअवणानाम्। अवितथवादिनीमप्यहं कुछवर्धनामेवंविधानां कस्या-णानामसंभावितमात्मानं मन्यमानो विपरीतामिवाद्य पद्यामि । तदुत्तिष्ठ । स्वयमेव गत्वा किमत्र सत्यमिति देवी पृष्ठा ज्ञास्यामि' इत्यमिधाय विस्तुष्य सक्छनरेन्द्रछोकर्भुन्मुच्य

विलासवत्या समाचीर्णान वतानि तन्महिन्नावश्यमेतत्या गर्भी भविष्यतीत्येतादृशस्यार्थस्य सतते निरन्तरे मनित चित्ते विपरिवर्तमानत्वाद्वढं स्मर्थमाणत्वादविदितोऽज्ञातो वृत्तान्तो गर्भधारणरूपो येन स तथैवविधोऽपि शुकनासस्तत्कालोचितं तत्समययोग्यमपरमन्यदितमहतोऽत्युत्कृष्टस्य हर्षस्य प्रमोदस्य कारणं नियामकमपर्य-न्ननवलोक्यन्खयमात्मनोत्प्रेक्ष्य विचार्य समुत्सर्पितमूर्धाकृतमासनमवस्थितिबन्धो येन स तथा । समीपः तरमतिनिकदमुपस्टल गत्वा । राज्ञ इति शेषः । नातिप्रकटं सुगोप्यं यथा स्यात्तथा बभाषेऽवोचत् । किं तिदलाह—देवेति । हे देव हे खामिन तिसन्पर्वोक्तलको खप्नदर्शने किचित्सलमिल तहेवो भवानावे-दयतु निवेदयतु । कुत इत्यत आह—अत्यन्तेति । हि यसात्कारणादियं कुलवर्धनात्यन्तमुरफुळलेचनो-त्प्राबल्येन विकसितनेत्रा दर्यतेऽवलोक्यते । देवस्यापि स्वामिनोऽपीदमीक्षणयुगलं नेत्रयुगमं महत्प्रकर्षकार-णम् । प्रमोदर्येति शेषः । आवेदयति निवेदयति । किं कुर्वत् । विकसद्विकासं प्राप्नवत् । तदेव विश्वनिष्टि-**प्रियेति ।** प्रियमिष्टं यद्वचनं वचस्तस्य श्रवणमाकर्णनं तस्य कृत्रहलं कौतुकं तस्मादिव श्रवणमूलं कर्णमूल-मुपसपेंद्रच्छत् । नीलं यत्कुवलयं कुवेलं तल्रक्षणं यत्कर्णपूरं कर्णीभरणं तस्य शोभां कान्तिसपरचयविव निष्पादयदिव । आनन्देति । आनन्दजलं प्रमोदबाष्यस्तेन परिश्रता व्याप्ता तरला चपला तारका कनीनिका यस्य तत् । जपारूढं प्राप्तं महोत्सवस्य महामहस्य श्रवणकुत्तृह्कं येन तत् । जत्युकोत्सुकम् । अत्युत्सुकामित्यर्थः । में मम मनश्चित्तं क्लाम्यति खेदं प्राप्नोति । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । किमिदं प्रमोदनियामकम् । इति पूर्वोक्तप्रकारेण तिसम्बद्धकनास उक्तवित कथितवित सति राजा छपो विहस्य किन्वितिसतं कृतवानवीदवीचत् । यदीति । यद्यनया यथा कथितं सत्यं तथा सर्वमवितथं यथार्हं स्वप्नदर्शनम् । धीरोदात्तत्वादाह-अहमिति । अहमित्या-त्मनिर्देशः । न श्रद्देधे न विश्वासं करोमि । तन्नियामकमाह—कृत इति । अस्माकमियस्येतावती भाग्यस्य भागधेयस्य संपत्संपत्तिः कृतः स्यात् । ममेति शेषः । हि निश्चितम् । ईदशानां पूर्वोक्तानां प्रियमिष्टं यद्वचनं तस्य श्रवणान्याकर्णनानि तेषां वयसभाजनसपात्रम् । अथ चाहमवितथवादिनीमपि सत्यप्रकापिनीमपि कुलवर्धनाम् , विपरीतामिवासखवादिनीमिवाद्यास्मिन्दिने पश्याम्यवलोकयामि । कीदशोऽहम् । एवंविधानां पूर्वव्यावर्णित-खरूपाणां कल्याणानां निःश्रेयसानामसंभावितमयोग्यमात्मानं मन्यमानो ज्ञायमानः । तदिति हेत्वर्थे । हे शुकनास, उत्तिष्ठोत्थानं कुरु । स्वयमेवात्मनैव गत्वा । अन्तः पुर इति शेषः । किमत्र सत्यमिति देवीं विलास-वतीं पृष्ट्वापृच्छ्य ज्ञास्यामि निर्णेष्यामीत्यिभिधायेत्यवत्वान्तः पुरमयासीत् । छिं 'या प्रापणे' एतस्यानिद्धा-तो रूपम् । सकलनरेन्द्रलोकं समग्रराजसमूहं विस्रुज्य गृहाय गम्यतामित्यद्यज्ञाप्य खाङ्गेभ्यः खकीयहस्तपा-

टिष्प०—1 समुत्सपितम् निकटे आङ्ग्रहम् वैत्रासनं (राज्ञः कर्णे वार्ताकथनार्थम्) येनेति स्पष्टोऽर्थः। 2 सत्यसंकापिनीम् । प्रकापस्तु प्रकाप एव टीकाकर्तुः।

पाटा॰—१ प्रकाशम्. २ किमस्ति. ३ विल्यास्यमः ४ अखन्तोत्फुङः उत्फुङः ५ प्रुततर्जः ६ प्रहर्षः ७ उत्सुकम्. ८ तदाः ९ विसर्ज्यः १० उन्सुच्य चः

खाङ्गभ्यो भूषणानि कुछवर्धनायै दत्त्वा तया च दत्तप्रसादानन्तरमवनितलाश्चिष्ठललाटरेखया शिरःप्रणामेनाभ्यचितः सह शुकनासेनोत्थाय हर्षविशेषनिभेरेण त्वैर्यमाणो मनसा पवनच- िलतनीलकुवलयदललीलाविडम्बकेन दक्षिणेनाक्ष्णा परिस्फुरताभिनन्द्यमानस्तत्कालसेवासमु- चितेन विरलविरलेन परिजनेनानुगम्यमानः पुरःसंसर्पिणीनामनिललोलस्थूलशिखानां प्रदी- पिकानामालोकेन समुत्सार्थमाणकक्षान्तरतिमिरसंहतिर्देन्तःपुरमयासीत्।

तत्र च सुकृतरक्षासंविधाने, नवसुँधानुलेपनधवितते, प्रव्वितमङ्गलर्षदीपे, पूर्णकल-शौधिष्ठितपेक्षके, प्रत्यप्रतिखितमङ्गर्देयालेख्योर्ज्जेवितिमित्तिभागमनोहारिणि, र्वेपरचित-सित्तिविताने, वितानपैर्यन्तावबद्धमुक्तिगुणे, मणिप्रदीपर्भहतिमिरे वासभेवने भूतिलिखि-

दादिभ्यो भूषणान्याभरणान्युन्मुच्योत्तार्य कुलवर्धनायै महत्तरिकायै दत्त्वा वितीर्य । कीहको द्यः । तया चिति । तया कुलवर्धनयाभ्यचितः पूजितः । केन । किरःप्रणामेनोत्तमाङ्गप्रणमनेन । तां विक्षिनष्टि—दत्ति । दत्तो यः प्रीत्या प्रसादो वस्त्रपात्रादिरूपस्तस्यानन्तरं पश्चादवनितले वसुधातले श्रिष्टा संयोजिता ललाटरेखालिकरेखा यया सा तया । अनेन राज्ञोऽतिवदान्यत्वं खस्मिन्नभिनवोत्त्या राज्ञः संतोषकरणिनिमित्तकोऽभिनिवेशश्च सूचितः । पुनः किं कृतवानित्याह—सहित । सह समानकालं शुकनासेन उत्थाय खत्थानं कृत्वा हर्षविशेषस्य प्रमोदातिशयस्य निर्भरो यस्मिन्नवंविधेन मनसा चित्तेन त्वर्यमाणस्त्वरां किय-माणः । पचनिति । पवनेन वायुना चिलतं यन्नीलकुवलयं तस्य दलस्य या लीला तस्या विडम्बकेन तिरस्का-रिणा दक्षिणेनापसव्येनाकृणा चक्ष्या परिस्फुरता स्पन्दताभिनन्यमान आनन्यमानस्तत्कालीना या सेवा सपर्या तस्यां समुचितेन योग्येन । विरलेति । विरलविरलेन वीप्तया द्वित्त्वम् । यथा यथा वासभवनाभ्यन्तर्गमनं राज्ञस्तथा तथा विरलविरलत्वं बोध्यम् । एवविधेन परिजनेन परिच्लदेनानुगम्यमानोऽनुवर्ण्यमानः । पुर इति । पुरोऽप्रे संसर्पिणीनां वजनतीनाम् । अनिलेति । अनिलेन वायुना लोलास्तरलाः स्थूलकिखा यासां तास्तासाम् । प्रदीपिकिति । प्रदीपकानामालोकेन प्रकाशेन समुत्सर्यमाणा निराकियमाणा कक्षान्तर उत्तरोनत्तरम्वे तिनिरसंहितिधान्तसमूह्ये यस्येति राज्ञो विशेषणम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

तत्र चेति । तत्र तस्मिन्नन्तःपुरे वासभवने शयनतलमधिशयानां विलासवतीं द्वशेति दूरेणान्वयः । वासभवनं विशेषयन्नाह—सुकृतेति । सुष्ठु शोभनं कृतं रक्षासंविधानं पापपाखण्डशाकिनीश्रमृतीनां प्रवेशप्रतिवन्धकर्मणि मन्त्राचौषधप्रकारो यस्मिन् । नवा प्रत्यप्रा या सुधा तस्या अनुलेपनेन धवलिते शुश्रीकृते । प्रज्वलितो मन्नलाभिधः प्रदीपो यस्मिन् । पूर्णकलशैर्मृतकुम्भैरिधिष्ठितं पक्षकं पक्षद्वारं यस्मिन् । 'पक्षद्वारं तु पक्षकं' इति कोशः । प्रत्यप्रति । प्रत्यप्रति । प्रत्यप्रलेखितानि नृतनिलिपीकृतानि चानि मन्नल्यानि मन्नले हितान्यालेख्यानि चित्राणि तैरुक्वलितो वीतिमान्यो भित्तिभागः कुष्यप्रदेशस्तेन मनोहारिण्यभिरामे । उपिति । जपरचितं निष्पादितं सितवितानं श्वेतकन्दको यस्मिन् । वितानति । वितानमुलोचस्तत्पर्यन्तं तत्प्रान्तं यावदवबद्धो मुक्तागुणो मुक्ताजालं यस्मिन् । मणीति । मणय एव प्रदीपास्तैः प्रहृतं ध्वसं तिमिरं तमो यस्मिन् । इतः परमेकादशिभः शयनतलं विशेषयन्नाह—भूतीति । भूत्या ऐश्वर्यार्थं लिखिता या पत्रलता पत्रफलान्वता लता कल्पलता तया कृतो रक्षाया गर्भरक्षायाः परिक्षेपो दार्ब्यं यस्मिन् ।

टिप्प०-1 त्वरां कर्तुं प्रेथंमाण इत्यर्थः।

पाठा०—१ पूर्वमाणः २ अभिवन्यमानः ३ लोलोच्छलच्छिखानाम्. ४ प्रदीपकानाम्. ५ तिमिरमन्तः- पुरम्. ६ तत्र वसुकृतः तत्र बहुकृतः ७ सुधालेपः ८ दीपे. ९ अधिष्ठिते. १० द्वारपक्षकः द्वारपक्षकः ११ मङ्गल्यलेख्यः १२ उज्जवलः १३ भागे. १४ ससुपरचितः १५ सितवितानः १६ पर्यन्तस्थितः १७ सुक्तागणे. १८ प्रतिहतः १९ सुवने. २० भूगिः भिक्तिः

तपत्रखताकृतरक्षापरिक्षेपम्, शयनशिरोभागविन्यस्तं धवलिनद्रामेङ्गलकलशम्, आबद्धविवि-धौषिममूलयद्र्यपिवत्रम्, अवस्थापितरक्षाशक्तिवलयम्, इतस्ततो विप्रकीर्णगौरसर्षपम्, अव-लम्बत्वालयोक्त्रमथितलोलपिप्पलपत्रम्, आसक्तद्दितारिष्टपल्लवम्, उत्तुङ्गपादपीठप्रतिष्ठि-तम्, इन्दुदीधितिधवलप्रचलद्रपटम्, अचलराजशिलातलविशालम्, गर्भोचितं शयनतलम-धिशयानाम्, कनकपात्रपरिगृहीतैरविचिछेत्रविरलावस्थितद्धिलवैर्जलतरङ्गतरलक्षेतंशालिसि-कथनिकरेरमथितंकुसुमसनाथैः पूर्णभाजनेरखण्डिताननमस्खपटलेख्य प्रसमिपशित्रपिण्डमिन्नै-

दश्यते हि देशविशेषे सवो गर्भसंभृत्यर्थं प्रथमतीं नवोडायाः फलपत्रान्वितकद्विकया कियते । गर्भानन्तरं च पर्येष्ठ उत्तरच्छदे शयनीयगृहभित्तौ वा फलपत्रान्विता लिखिता कल्पलता गर्भस्य पुष्टार्थ वृद्धार्थं च कियते । शायनेति । शयनस्य शिरोभागे विन्यस्तः स्थापितो धवलश्वन्दनादिना निद्रासमये मङ्गलकलशो यस्मिन् । इयं च देशरीतिः । यद्वक्तमन्यत्र- 'निद्राकलको रूप्यमयः सर्वश्वेतः शिरोभागेऽहर्निशं पूर्णजलः स्थाप्यते' इति । आबद्धेति । आबद्धानि संयतानि विविधानामनेकप्रकाराणामोषधीनां मूलानि यन्त्राणि चक्रव्यूहप्रमृतीनि पवित्राणि मन्त्रपूतगोरोचनाप्रमृतीनि यसिसतत् । अवेति । अवस्थापितानि पार्श्वे रक्षि-तानि रक्षार्थं शक्तीनां काखायन्यादीनां वलयानि बहुनिर्मितानि यसिंग्साथा। इतस्तत इति । इतस्ततः समन्ताद्विप्रकीर्णा विक्षिप्ता गौरसर्वपाः श्वेतिसद्धार्था यस्मिन् । अवेति । अवलम्बितानि बालानां केशानां योशं मुखबन्धनं तेन प्रथितानि गुम्फितानि लोलानि चन्नलानि पिप्पलपत्राण्यश्वत्थदलानि यसिन् । आसक्ता अन्योन्यं संलग्ना हरिता नीला आरिष्टपल्लवा निम्बिक्सलया यस्मिन् । उत्तुङ्गिति । उत्तुङ्गान्युचानि यानि पादपीठानि पल्यङ्कपादाधारभुतानि काष्ठविशेषाणि तेषु प्रतिष्ठितम् । इन्द्रिति । इन्दोश्वन्द्रस्य या बीधितिः कान्तिसासी धवलः छन्नः प्रच्छद्पट उत्तरपटो यसिन् । अचलेति । अचलराजो हिमाचलसा-स्मिष्टिकातलं तद्वद्विशालं विस्तीर्णम् । राभेति । गर्भवत्यवस्थायामुचितं योग्यमेवंविषं शयनतलं शयनी-यतलमधिशयानां विहितस्वापाम् । प्रनर्विलासवतीं विशेषयन्नाह-अन्तरिति । अन्तःपुरसक्ता या जरस्यो वृद्धा योषितस्तासां जनेन समुदायेन कियमाणं विधीयमानमवर्तरणकमङ्कं यस्यास्ताम् । अवतरणकम-इलमुत्तारणमिति देशाचारव्यवस्थया प्रसिद्धम् । कीद्दरीन । आचारः कुलाचारत्तत्र कुल्लेनाभिन्नेन । ताने-वाह—कनकेति । कनकस्य सुवर्णस्य पात्राणि भाजनानि तैः परिगृहीतैरात्तैरविच्छिन्ना अविच्छेदं प्राप्ता विरलावस्थिता अनिविडतया स्थिता ये दश्नो लवाः खण्डास्तैः । जलेति । जलतरङ्गाः पानीयकहोला-स्तद्वत्तरलाः शोभायमानाः श्वेतशालिसिक्यानां पक्षीदनानां शालिलाजानां वा निकराः समहास्तैः । अग्र-थितेति । अप्रथितान्यगुम्फितानि यानि कुछुमानि पुष्पाणि तैः सनाथैः सहितैः, पूर्णानि भृतानि भाजनानि तैः । शालिविशेषणम् । अखण्डितेति । अखण्डितमच्छित्रमाननं मुखं येषामेवंविधैर्मत्स्यपटलैमानसमूहैः । कीहरोः । प्रत्यप्रं तत्कालीनं यतिपशितं मांसं तस्य पिण्डाः प्रसिद्धास्तैर्मिश्रितैः । प्रनः कैः । श्रीतलप्रदीपैः

टिप्प०—1 तहृद् भवलः ग्रुश्न इत्युचितम् । 2 तस्येत्युचितम् । 8 'अवतारणकमङ्गलाम्' इसेची-चितः पाठः । द्धिलव-शाल्योदनादिभृतेः पात्रैः भूतायपसारणार्थं कृतम् अवतारणकरूपं नीराजनरूपेण पात्रपरिश्रामणरूपं मङ्गलं प्रसासाम् । 'उतारा' इति देशभाषा । 'अवतारणं भूतादिश्रहे वसाझलेऽर्थते' इति मेदिनी ।

२० का०

पाठा०—१ वित्यस्तर्ताः २ मङ्गलम्. ३ मञ्जपवित्रम् । पत्रम्. ४ अवलन्तिः ५ बालयोवश्चद्रयितः ६ लोहः लोहितः ७ दलम्. ८ पादपीठीः ९ अविच्छन्नः १० सितः ११ क्युद्धमाञ्चलिः

रविच्छित्रसिळ्छारीनुगम्यमानमागैः पैटलकप्रव्वितिश्च शीतैलप्रदीपैगोरीचनामिश्रगौर-सर्वपैश्च सिळ्छाङ्गिश्चाचारकुश्चेनान्तः पुरजरतीजनेन क्रियमाणावेतरणकमङ्गलाम्, धवलाम्बरिविक्तवेषेण प्रमुदितेन प्रस्तुत्तमङ्गलप्रायालापेन परिजनेनोपास्यमानाम्, उपारूढ-गर्भत्यान्तर्गतकुल्शेलामिव क्षितिम्, सिळ्लिनमग्नैरावतामिव मन्दाकिनीम्, गुहागतसिंहा-मिव गिरिराजमेखलाम्, जलधरपटलान्तरितदिनकरामिव दिवसिश्रयम्, उद्यगिरितिरो-हितशिक्तार्थमण्डलामिव विभावरीम्; अभ्यणेबह्यकमल्विनिर्गमामिव नारायणनाभिम्, आस-न्नागस्योदयामिव दक्षिणाशाम्, फेनावृतासृतकलशामिव क्षीरोद्वेलाम्, गोरोचनाचित्रित-दशमनुपहर्तमितिधवलं दुकूल्युगलं वसानां विलासवतीं दद्शे।

कर्परप्रदिषिः । कीहरोः । पटलके रक्तवस्रिनिर्मितर्रहे मण्डलके वा प्रज्वलिते रहीपितैः । अविच्छिन्नेति । अविन्छिनाऽत्रुटिता या सिळळघारा जलघारा तया अनुगम्यमानोऽनुष्ठीयमानो मार्गो येस्ते तथा तैः । गोरेति। गोरोचना प्रसिद्धा तया मिश्रेः संयुक्तेगौरसर्षपैः श्वेतसिद्धार्थैः । पुनः कैः । सिळल्य जलसा-जलयस्तैः । प्रनर्विलासवर्तीं विशेषयनाह—धवलेति । धवलाम्बरस्य श्वेतवाससो विविक्तो निश्वलो वेषो नेपथ्यं यस्य स तेन प्रमुदितेन हविंतेन । प्रस्ततेति । प्रस्तुत उपकारतो मङ्गलपायो बाहुल्येन मङ्गलक्प खाळापः संलापो यैसीवंविधेन परिजनेन परिच्छदजनेनोपास्यमानां सेव्यमानाम् । अथोपमानान्तरेण तां विशेषयनाह—उपेति । उपारुढः प्राप्तो यो गर्भस्तस्य भावस्तत्ता तया हेतुभूतयान्तर्गतः कुलशैलो यस्यामेर्व-भतां क्षितिसिव वसुधासिव । सर्वेषामाधारभृतत्वेन कुलशैलसुतयोः साम्यम् । सलिले पानीये निमप्तो ख्रुडित रेरावतोऽभ्रमातङ्को यस्यामेतादशी मन्दाकिनी गङ्कामिव । गुहागतः कन्दराप्राप्तः सिंहो सृगारिर्थस्यामेववि-शिष्टां गिरिराजमेखलामिव हिमाचलमध्यमिव । जलधरपटलमभवन्दं तेनान्तरितो व्यवहितो दिनकरो दिवसकरो यस्यामेतादशी दिवसिशयमिव वासरलक्ष्मीमिव । उदयगिरिणोदयाचलेन तिरोहितमाच्छादितं शिक्षमण्डलं यस्यामेवंभतां विभावरीं रजनीमिव । अभ्यर्णं समीपे ब्रह्मकमलस्य धात्रक्षपनलिनस्य विनि-र्गमो बहिर्भावो यस्यामेताहशी नारायणनाभिमिव दामोदरकृपिकामिव। आसन्नः समीपवर्खगस्यस्य पीता-ब्धेरुदय उद्गमनं यस्यामेवंभूतां दक्षिणाशासिवावाचीसिव । फेनेन डिण्डीरेणावृता आच्छादिता अमृतर्कलशाः पीयुषक्रम्मा यस्मामेतादशीं क्षीरोदवेळामिव दुग्धोद्धिजलबृद्धिमिव गोरोचनया चित्रिता पिक्ररीकृता दशाः प्रान्ता यसैवंभूतमनुपहतमिन्छद्रमतिधवलमतिश्चअं दुकूलयुगलं दुकूलयुगमं वसानां दधानाम् । अन्व-यर्तु प्रागेवोक्तः । ततश्व पार्थिवः स राजा तां विलासवतीमुतिष्ठन्तीमुत्थानं कुर्वतीम् । हे देवि, अलमलं कृतं कृतमत्यादरेणातिप्रयक्षेन । नोत्यातन्यं नोत्यानं कर्तव्यमिखेनमभिधायेत्यक्त्वा तस्मिनेव शयनीये पर्यक्के तया सह सस्पाविशदासेदिवान् । केचित्त स्त्रीपुरुषयोरेकत्रावस्थितिर्न युक्तेति तस्मिन्नेव शयनीये शयनसंब-

टिप्प०—1 वस्रतिमिते दीपाधारे 'कन्दील' 'ढोल' इति भाषाख्याते। 2 केनचिजरतीजनेन पश्चात् पश्चात् कियमाणा अविच्छिन्ना जलधारा येषु तानिल्ल्थः। 8 येनेत्युचितम्। 4 विरिश्चिजन्मस्थानी- भूतपद्मस्थेत्युचितम्। 5 अमृतक्लका इलेकवचनुमेवोचितम्, उपमायां विम्बभूतस्य सुत्रसेकत्वात्।

पाठा०—१ गम्यमान २ पटलप्र. ३ शीतलप्रदीपैश्च ४ अभिचार ५ अन्तारणक ६ मङ्गर्य ७ मेखलामिन ८ दिनश्चियम् ९ गोरोचनातिलक १० मणिधवलम्

ससंभ्रमपरिजनप्रसारितकरतं छालम्बनावष्टमीन वामजानु विन्यसहस्तपहवां भैचितभूषणमणिरवमुखरमुत्तिष्ठन्तीं विलासवतीम् 'अलमलमलादरेण । देवि, नोत्थातन्यम्' इलभिधाय सह तया तस्मिन्नेव शयनीये पार्थिवः समुपाविशत् । प्रमृष्टचामीकरचा हैपादे धवलोपच्छदे चासने शयनान्तरे शुकनासोऽपि न्यषीदत् ।

अथ तामुपारूढगर्भामालोक्य हर्षभरमन्थरेण मनसा प्रस्तुतपरिहासो राजा 'देवि,
ग्रुकनासः प्रच्छिति—यदाह कुलवर्धना किमिप तिंक तथैव' इत्युवाच । अथाव्यक्तसितच्छुरितकपोलाधरलोचना लज्जया दैशनांशुजालकव्याजेनांशुकेनेव मुखमान्छादयन्ती
विलासवती तत्क्षणमधोमुखी तस्था । पुनःपुन्ध्यानुँबध्यमाना 'किं मामितमात्रं त्रपापरवशां
करोषि । नाहं किंचिदिप वेद्या' इत्यमिद्धाना तिर्यग्विततारकेण चक्षुषावनतमुखी राजानं
साभ्यसूयिमवापत्रयत् । अपरिस्फुटहासक्योत्काविशदेन मुखशिना भूभुजां पैतिरेनां
भूयो बभाषे—'सुतनु, यदि भैदीयेन वचसा तव त्रपा वितन्यते तद्यमहं स्थितो निभू-

न्धिगृहे पृथगासने राजोपाविश्वदिखर्थमाहः । तामेव विशिनष्टि—ससंभ्रमेति । ससंधमं सचिकतं सवि-लासं वा. परिजनेन सेवकजनेन प्रसारितं विस्तारितं यत्करतलं हस्ततलं तदेवालम्बनमाधारस्तस्यावष्टम्सेन सहायेन वामेऽपसन्ये जानी नलकीले विन्यस्तः स्थापितो हस्त एव पछवो ययेति गर्भवतीज्ञापकं लक्षणम्। प्रचितानि भूषणानि तेषां मणिरनेण मुखरं वाचालं यथा स्यात्तथेति कियाविशेषणम् । अलमिस्यनेनादराति-शयः स्चितः । ततश्च ग्रुक्तनासोऽपि शयनान्तर आसनान्तरे न्यषीद्दुपविष्टवान् । तदेव विशेषयन्नाह—प्र-मृष्टेति । प्रमृष्टमु जवलीकृतं यत् चामीकरं सुवर्णं तस्य चारवी मनोहराः पादा यसिन् (यस्य)। कचित् 'चारुपट्टे' इति पाठः । तत्र चारुः सुन्दरः पद्दो दृढबन्धो यसिन्नित्यर्थः । धनलः श्वेत उपच्छदं उत्तरपटी यस्मिन् । आसन्ने समीपवर्तिनि । अथेखानन्तर्ये । तां विलासवतीमुपारूढः प्राप्तो गर्भो यथैवंभूतामालोक्य निरीक्ष्य राजा पार्थिव इत्युवाचेखत्रवीत् । कीटक् । प्रस्तुतः प्रारच्यः परिहासी नर्भवचनविन्यासी येन सः । केन । मनसा चित्तेन । कीटशेन । हर्षस्य प्रमोदस्य यो भरः संभारस्तेन मन्थरेणालसेन, प्रस्तुतो गर्भधार-णरूपो वृत्तान्तस्तत्र परिहासो हास्यमिति वा। एतदेव स्पष्टीकुर्वन्नाह—देवीति। हे देवि, शुक्रनासः पुच्छति । कुलवर्धना किमपि यदाह तिक तथैवेति सव्यक्तयः प्रश्नः । अथेति । अथ प्रश्नानन्तरमव्य-कामस्फुटं यत्सितं द्वास्यं तेन छुरितानि विकसितानि कपोलाधरलीचनानि यस्याः सा । लज्जया त्रपया दशना इन्तास्तेषामंशवः किरणास्तेषां जालकं समूहस्तस्य व्याजेन मिषेणांशुकेनेव वस्त्रेणेव मुखमाननमाच्छादयन्ती प्रस्छादनं कुविती विलासवती तत्क्षणं तस्मिन्समयेऽघोमुख्यवाब्युखी तस्थो स्थिता । पुनरिति । अपर्याद-स्यन्वयः । किं कियमाणा । पुनः पुनर्वारंवारमनुबध्यमाना सनिर्बन्धं प्रच्छयमाना । पुनः किं कुर्वाणा । इस्य-भिद्धानेतिशुवाणा । इतिवाच्यमाह—किमिति । किमिति हेतुना मामतिमात्रमतिसंकटं त्रपापरवशां लजा-यत्तां करोषि निर्मास । नेति प्रतिषेषे । अहमिलात्मनिर्देशः । किंचिदपि खल्पमात्रमपि वैद्या जानामि । तिर्थेगिति । तिर्थेग्वलिता तारका कनीनिका यस्मिणेवंभूतेन चक्षुषा नेत्रेणावनतमुख्यानम्रवदना राजानं नृपं साभ्यसूयमिव सहेर्ष्या वर्तमानमिनापश्यविति प्रागुक्तमेव । पतिव्रताया धीरायास्तादशप्रश्रस्यानुचित-त्वात्साभ्यस्यमिति भावः । अपिरस्फुटोऽप्रकटो यो हासः स एव ज्योत्झा चिन्द्रका तया विशदेन निर्मलेन मुखशिका वदनचन्द्रेणोपलक्षितो भूभुजां पती राजैनां विलासवर्ती भूयः पुनरपि बभाष खवाच। कि तदिलाह—सुतन्विति । सुष्ठु शोभना ततुः शरीरं यत्याः सेति संबोधनपदम् । यदिति यत्तदोः संबन्धः ।

टिप्प०-1 छुरितं कपोलाधरलोचनं यस्या इस्रोकवचनमेवोचितस्, प्राण्यङ्गत्वात् ।

पाठा०-१ अवलम्बनाः २ प्रचलः ३ चारुपदेः ४ चासम्रशयनान्तरेः ५ अन्यक्तन्छुरितः ६ दशनांशुक्तनारुः ७ अनुरुष्यमानाः ८ कि नाम माम् ९ पतिर्भूयोः १० मदीयवज्ञसाः

तम् । अस्य तु किं प्रतिविधास्यसि विघटमानद्छकोश्चविशद्चम्पकद्युतेः सवर्णतया परिमलानुमीयमानस्य कुङ्कुमाङ्गरागस्य पीण्ड्रतामापद्यमानस्य, अनयोश्च गर्भसंभ-वामृतावसेकिनविध्यमाणशोकानलप्रभवं धूमिव वमतोर्गृहीतनीलोत्पलयोरिव चक्रवा-क्योस्तमालपह्यावलाञ्चितमुखयोरिव कनकक्ष्रशयोः सकृदिवालिखितकृष्णागुरुपङ्कपत्र-लत्योः श्यामायमानचूचुकयोः पयोधरयोः, अस्य च प्रतिदिनमतिगाढतरतामापद्यमानेन काञ्चीकलापेन दूयमानस्य नश्यित्रविलिधेशेवलयस्य क्रिमानमुर्जेशेतो मध्यभानगस्य इस्येवं ख्रुवाणमवनिपालमन्तर्भुखँहासः शुक्रनासः 'देव, किमायासयसि देवीम्।

मदीयेन मदुत्तेन वचसा वाक्येन यदि तव त्रपा लजा वितन्यते विस्तार्यते । तदिति हैत्वर्थे । अयमहिमिति सोऽहमिति यदिदन्ताविषयेणाहमित्यस्याभेदप्रत्यभिज्ञानम् । निमृतमत्यर्थं तृष्णीस्थितः । अस्येति । अस्य कुङ्कमाङ्गरागस्थेत्यन्वितम् । किमिति प्रश्ने प्रकारार्थे वा । प्रतिविधास्यसि । तस्य गोपनं कथं करिष्यसीत्याशयः । विघटेति । विघटमानानि भिग्रमानानि दलानि यस्यैवंभूतः कोशो मुकुलस्तेन विशदो निर्मलो यश्रम्पको हुमपुष्पकस्तस्य द्युतिः कान्तिस्तस्याः सवर्णतया सङ्पतया । अत एव विशेषाज्ञाने परिमलानुमीयमानसे-त्युक्तम् । तथा च चम्पकपरिमलो न्यूनोऽङ्गरागपरिमलस्त्वधिक इति विशेषादिशिष्यातुमानं भवस्येवे-खाशयः । कुर्द्धमं काश्मीरं तेनाङ्गराग उद्वर्तनं तस्य । अन्तर्वलीत्वनियता पाण्डुरता तामापद्यमानस्य प्राप्य-माणस्येत्यर्थः । अथ चानयोः पयोधरयोरिति संबन्धः । कीदृशयोः । गर्भसंभव एवामृतं तस्यावसेकः सिम्ननं निर्वाप्यमाणो विद्धप्यमानश्चिरकालीनपुत्रानुत्पत्तिनिमित्तकः एवानलो शोक भव उत्पत्तिर्यस्वैवंभूतं स्तनवृन्तोपरि इयामतालक्षणधूममिव वमतोस्खजतोः । पुनरुत्प्रेक्षां कुर्वेश्वाह गृहीतेति । गृहीतमात्तं नीलोत्पलं कुवलयं याभ्यामेवंभूतयोश्वकवाकयोरिव रथाज्ञाह्वययोरिव । पुनक्त्प्रेक्षां कुर्वजाह—तमालेति । तमालस्तापिच्छसास्य पहनाः किसलयास्तैर्लाञ्छतं चिह्नितं मुखं ययोरेवंभृतयोः कनककलशयोरिव सुवर्णकुम्भयोरिव । पुनः प्रकारान्तरेणोत्प्रेक्षां कुर्वजाह—सक्रदिति । सक्रदेकवारमा-लिखिता कृष्णागुरुपङ्केन पत्रलता पत्रवली ययोरेतादशयोरिव श्यामायमानं श्यामतामापद्यमानं चूलुकं स्तन-वृन्तं ययोः पयोधरयोत्तयोगीपनं कथं करिष्यसि । स्तनामस्यामता गर्भव्यतिरेकेणानुपपद्यमाना तद्भावमा-विष्करोतीति भावः । अस्य चेति । मध्यभागस्येखनेनान्वितम् । प्रतिदिनं प्रसहमतिगाढतरतामतिद्रढता-मापद्ममानेन प्राप्यमाणेन काश्वीकलापेन रशनाकलापेन दूयमानस्य पीच्यमानस्य । नद्यदिति । नद्य-द्धर्यत्रिवल्याक्षिकस्य रेषावलयं यस्मिन्स तथा तस्य। क्रशस्य भावः कशिमा क्रशस्त्रस्यजतो मध्य-भागस्य मध्यप्रदेशस्येलेवमिति पूर्वोक्तप्रकारेण ब्रुवाणं वदन्तं अवनिपालं च्रुपं ग्रुकनास इत्यववीदित्यन्वयः। कीहक्। अन्तर्भुक्षे मुखमध्ये हासी यस सः । एतेन महापुरुषत्यं सूचितम् । इतिशब्दार्थमाह - देवेति।

टिप्प०—1 श्रज्ञानं टीकाकारस्य । 'परिमळानुमीयमानकुष्टुमरागस्य पाण्ड्ररतामापद्यमानस्य वर्णस्य', इस्येव पाठः । चम्पकपुष्पकान्तेस्तुल्यवर्णतया परिमलेन (सुगन्धेन) श्रनुमीयमानः काश्मीरजाङ्गरागो यस्मिन् ताइशस्य वर्णस्य तव शरीरकान्तेः किं प्रतिविधास्यसीस्यन्वयः । कुङ्कुमाङ्गरागः । शरीरवर्णश्चेत्यु- भयमपि चम्पकसवर्णमिति पृथक्तया अनुपळक्ष्यमाणत्वात् परिमलेन केशरानुलेपनमनुमीयते इति भावः । उन्मीलितमळंकारः । २ नश्यत् विद्युप्यमानं न्निविक्षित्रेखानां वर्ष्यं मण्डकं यस्मिन्नित्यर्थः ।

पाठा०—१ मानस्य कुङ्कुमरागस्यः मानकुङ्कुमाङ्गरागस्यः २ पाण्डुतामापाद्यमानस्यः ३ मानस्य वर्णस्यः ४ संभवा-वसेकः ५ हृदयशोकाः ६ वमतोरन्तर्गृहीतः वहतोराननगृहीतः ७ करुशयोरिवः ८ लिखितः १९ अतिगाहताम् १० आपाद्यमानेनः ११ हेस्याः १२ उद्दहतः १३ मुखिनिनगृहहासः मुखिनगृहाहासः

इयमैनया कथयापि छज्जते । त्यज कुळवधैनाकथितवार्तासंबद्धमालापकैम्' इत्यवित् । एवंविधाभिश्च नर्मप्रायाभिः कथाभिः सुचिरं खित्वा शुक्रनासः स्वभवनमयासीत् । नरे-न्द्रोऽपि तस्मिन्नेव वासगृहे तथा सह तां निशामत्यवाहयत् ।

ततः क्रमेण संमीहितगभेदोहदसंपादनप्रमुदिता पूर्णे प्रसवसमये पुण्येऽहन्यनवरतगळ-ब्राडिकाकलितकालैकलेकेविहरागृहीतच्छायेर्गणकेर्गृहीते लग्ने प्रशस्तायां वेलायामिरंमदमिव मेथँमाला सकललोकहृदयानन्दकारिणं विलासवती सुतमसूत् । तस्मिश्वाते सरभसमित-स्ततः प्रधावितस्य परिजनस्य चरणशतसंक्षोभचलितिक्षितितलो भूपालाभिमुखपसृतस्वल-

हे देव खामिन्, देवी विलासवर्ती किमायासयित खेदयित । इयं देव्यनया पूर्वोक्तया कथया वार्तियापि लजते त्रपां प्राप्नोति । खज दूरीकुर । कुलवर्धना पूर्वोक्ता तया कथिता प्रोक्ता या वार्ता प्रश्निस्तत्संगद्ध-मालापकं ज्ञातस्याप्यर्थस्यावेदने लज्जाकारिवाक्प्रयोगरूपम् । एविमिति । एवंविधाभिः पूर्वोक्ताभिर्नर्भप्रा-याभिः परिहासबाहुख्याभिः कथाभिर्वार्ताभिः सुचिरं चिरकालं स्थित्वा तत्रावस्थानं कृत्वा शुक्रनासः स्वभवनं खग्रहमयासीदाययो । नरेन्द्रोऽपि नृपोऽपि तस्मिन्नेव वासगृहे तां निशां रात्रिं तथा सह विलासवस्था सम-मस्यवाहयदनैषीत् ।

तत इति । ततः तदनन्तरं पुण्येऽहिन पवित्रवासरे प्रसवस्य जननस्य समयः कालस्तस्मिन्पूर्णे परिपक्षे सित गणकैज्योंतिर्विद्धिर्पृहीते लग्ने मेषादिके प्रशस्तायां सर्वदोषराहिस्तेन मनोमीष्टायां बेलायां लग्नानतवैतिहीरायां विलासवती सुतं पुत्रमस्त सुषुवे । कीहशी । समीहित हैिप्सतो यो गर्भस्तिक्रिमत्तको दोह्दो
मनोरथः । नानारसिवयकोऽभिलाष इति यावत् । तस्य संपादनं परिपूर्णतापादनं तथा प्रमुदिता संतुष्टा ।
अथ गणकान्विश्विनष्टि—आगृहीतेति । बहिरङ्गणदावागृहीता पूर्वपिश्वमादिदेशिविशेषेण निश्चिता छाया
यैः । अनवरतेति । अनवरतं निस्तं गलन्ती जलं स्वजन्ती या नाष्टिका घटिकाँ । नाष्टिकाशब्दस्य सम्यवाचित्वेऽपि नाष्टीकोषकं पात्रविशेषं लक्ष्यते । तथा किलता निश्चिता ज्ञाता कालकला स्हमकालो थैः ।
निस्तं चलन्ती या नाष्टिका मुहुर्तार्धं तस्मिन्किलता कालकला यैरिति वा । का किमित्र । मेघमाला कादक्विनीरमदिमव मेघविद्धित्व । 'मेघविद्धिरमदः' इति हैमः । सुतं विशेषयज्ञाह—सकलेति । सकलाः
सममा ये लोकास्तेषां हृदयानि चित्तानि तेषामानन्दकारिणं प्रमोदजनकम् । थय च तस्मिन्पुत्रे जाते प्ररिजनस्य बाह्याभ्यन्तरसेवकजनस्य राजकुले राज्ञां समुदाये राजगृहे वा दिष्टिरानन्दस्यस्य या दृद्धिसस्याः
संप्रमः सोत्साहकर्मातिमहानभूदित्यन्वयः । परिजनं विशेषयज्ञाह—सरमसिति । सरभसं त्वरितमितस्ततः समन्तात्प्रधावितस्योचितस्य । दिष्टिसंत्रमं विशेषयज्ञाह—सरमसिति । सरभसं त्वरितमितस्ततः समन्तात्प्रधावितस्योचितस्य । दिष्टिसंत्रमं विशेषयज्ञाह—सरमसिति । मूपालिममुलं दृपसंगुलं

टिप्प०—1 बहिः आगृहीता पादच्छाया शङ्कच्छाया चा यैः। पादच्छायाम्रहणेन पूर्व समयनिरूपण-मित्रयत। यथा—'पच्छायां द्विगुणीकृत्य चतुर्देशसमन्विताम्। पक्षमहकराद्वागळ्यं दण्डादिकं भवेत्॥' इति। 2 समयनिरूपकयञ्जविशेषः। सार्धद्वादशपळपरिमितताम्रनिर्मितः सार्धद्वादशपळपरिमितजळपूर-णीयः पञ्चरत्तिकापरिमितस्वर्णनिर्मितशळाकया अधिरुद्धमसंयुक्ती यञ्चविशेष इत्यर्थः। तथा च शळाक्रमा जळविन्दुपतनात्तजळे च चिद्धविशेषोपगते समयनिरूपणं पूर्वमित्रयत।

पाठा०---१ अनयापि कथया. २ आळापम्; आळापमपि. ३ वासगृहे ताम्, ४ यथासमीहित समुन्तित. ५ पूर्णप्रसवः. ६ कळेः; कळे. ७ जळधरमाळा.

द्वेतिद्यून्यकञ्चिक्तसहस्रो जनसंमदेनिष्पिष्यमाणपतितकुङ्गवामनिकरातगणो विदेषार्यमाणान् न्तःपुरजनाभरणझङ्कारमनोहरः पूर्णपात्राहरणविकुष्यमानवसनभूषणः संक्षोभितनगरो राज-कुले दिष्टिवृद्धिसंश्रमोऽतिमहानभूत्। अनन्तरं च मन्दरमध्यमानर्जलधिघोषगम्भीरदुन्दुभि-ध्वानपुरःसरेण र्वहतमृदुमृदङ्गरङ्क्षकाहलानकनिवहनिभरेण मङ्गलपटहपदुरवसंवधितेनानेक-जनसहस्रकलकलबहुलेन त्रिभुवनमापूर्यतोत्सवकोलाहलेन ससामन्ताः सान्तःपुराः सप्रक्र-तयः सराजलोकाः सवेश्यायुवतयः सवालवृद्धा ननृतुरीगोपालमुन्मत्ता इव हर्षनिभराः प्रजाः। भैतिदिनमवर्धत चन्द्रोदयेनेव जैलिधः कलकलमुखरो राजसूनोर्जन्भिमहोत्सवः।

असता विस्तृतास्तेषां हृषोंद्रेकात्स्खलन्ती या गतिर्गमनं तथा सून्यं कञ्चकिनां सौविदलानां सहस्रं यस्मिन्सः। अनेन सुतोत्पत्तिज्ञापनार्थं सर्वतः कश्चिकनः प्रवृत्ता इति ध्वनितम्। जनेति । जनानां संमर्देन ससुदायेन निष्पिष्यमाणाः पीड्यमाना अत एव पतिताः सस्ताः। येषां शिरः शिरोधिपृष्ठिपादं लक्षणोपेतं न भवति पृष्ठयुदरहृद्यं च सुलक्षणं स्थात्ते कुन्जाः । एतद्विपरीतास्तु वामनाः । केवलं खल्पतनवः किराताः । 'किरातः स्यादलपतनौ भूतिम्बे म्लेच्छभिल्लयोः' इत्यनेकार्थः । तेषां गणः समुदायो यस्मिन् सः । विस्पार्येति । विस्फार्यमाणी वृद्धि प्राप्यमाणी योऽन्तःपुरजनानामाभरणझङ्कारोऽलंकारनिनादस्तेन मनोहरो हृदयहारी । प्रणिति । उसवेषु सहद्भिर्यद्वलादाकृष्य गृह्यते तत्पूर्णपात्रं तस्याहरणं प्रहणं तेन विल्लप्यमानानि गृह्यमाणानि बलादाक्राच्याणानि वसनभूषणानि यस्मिन् सः । संक्षोभितं क्षोभं प्रापितं नगरं येन स तथा । अनन्तरं चेति । अनन्तरं स्तोत्पत्त्यनन्तर्मुत्सवकोलाहलेन हर्षस्य निर्भरोऽतिशयो याखेवंविधाः प्रजा नद्युर्वृत्यं चकुरिल्यन्वयः । प्रजा विश्वनिष्टि—ससामन्ता इति । सामन्ताः खदेशपार्श्ववर्तिनो राजानसौः सहवर्तमानाः, सान्तःपुरा अन्तःपुरेण सहिताः, सप्रकृतयः प्रकृतिः पौरलोकस्तया सहवर्तमानाः, सराजलोकाः राजलोको नृपसंबन्धिजनस्तेन सहिताः, सवैदयायुवतयो वेदयायुवतिभिर्वाराङ्गनाभिरुपेताः, सबालवृद्धा बालवृद्धैः सहिताः । आगोपालमिति । आ गोपालं बलवं मर्यादीकृत्य यथा स्यात्तथिति कियाविशेषणम् । क इव । जन्मत्ता इव क्षीबा इव जत्सवकोलाहरून कि कुवैता । आपूरयता पूर्णीकुवैता । किम् । त्रिभुवनं त्रिविष्टपम् । उत्सवकोलाहलं विशिनष्टि—मन्दरेति । मन्दरेण मेरुणा मध्यमानो विलोज्यमानो यो जलधिः क्षीराव्यितस्य योषस्तद्वद्गम्भीरो यो मृदुर्भृदङ्गो मुरजः, शङ्कः कम्बुः, काहलो वाद्यविशेषः, आनको दुन्दुभिः तेषां निवहः समूहस्तेन निर्भरेण पूर्णेन । मङ्गलार्थं वायते यः स मङ्गलपटहश्वर्भवायं तस्य यः पद्धरवः स्पष्टः शब्दस्तेन संवर्धितेन वृद्धि प्रापितेन, अनेके ये जनास्तेषां सहस्रं तस्य यः कलकलः कोलाहलस्तेन बहु-केन दढेन । अधिकीभूतेनेत्यर्थः । प्रतिति । प्रतिदिनं प्रतिदु राजसूनोर्नुपात्मजस्य जन्ममहोत्सवो जनिक्षणोऽ-वर्धत वृद्धि प्राप । केनेव । चन्द्रोदयेन कुमुद्बान्धवीद्गमनेन जलधिरिव समुद्र इव । कीहरजन्ममहोत्सवः ।

टिप्प०—1 भूपालाभिमुखं प्रसतं चिलतं स्खलद्गतिझून्यम् (अन्यसिन् समये वार्धन्येन स्खल-इतियुक्तमि संप्रति हर्षोद्देकवशात् तच्छून्यमिलर्थः)। वस्तुतस्तु—'भूपालाभिमुखप्रसतस्खलद्गति-विकलकञ्जक्षितहस्तः' हत्येव पाटः। भूपालाभिमुखं प्रसतं, स्खलद्गति (स्खलन्ती गतिर्यस्य तत्), विकलम् आनन्दन्याकुळं च कञ्जकिनां सहस्रं यसिन् स इति तदर्थः।

पाठा०—१ गतिकञ्चिकः, गतिविकलकञ्चिकः २ घूर्णमानः ३ विञ्चक्र्यमानः ४ च मध्यमानः ५ मन्दराराध्यमानः ६ जलिधिः ७ स्वानः ८ प्रहतमृदङ्गः ९ विवहनिनादिनिभैरेणः १० सान्तःपुरजनाः, ११ आगोपम्, १२ प्रतिक्ष-णम्, १३ जलिधिः, १४ जन्मनो महोत्सवः,

पार्थिवस्तु तनयानेनद्शेनमहोस्सवहृतहृद्योऽपि दिवसवशेन मोहूर्तिकगणोपदिष्ठे प्रशस्ते सहूर्ते निवारितनिख्छपरिजनः शुकनासद्वितीयो मेणिमयमङ्गळकेळश्र्युगळाशून्येनासक्तवहु- पुँत्रिकाळंक्रतेन विविधनवेपछ्वनिवहृनिरन्तर्गिचितेन संनिहितकनकमयह्ळग्रुसळ्धुँगेन विर- लग्नथितसितक्रसुममिश्रदूर्वोप्रवालमाळाळंक्रतेनाँवलम्बताविकळच्याञ्चर्मणा वन्दनमालिका-न्तरालघटितघण्टागणेन द्वारेण विराजमानम्, जभयतश्च द्वारपक्षकयोर्मयोदानिपुणेन गोम- यमयीभिक्तानविनिहितवीराटकदन्तुराभिरन्तरान्तराबद्धविवधवर्णरागरुचिरक्षुर्पसक्कसुमळे-

कलकरेन कीलाहलेन मुखरो वाचालः। तदनन्तरं न्यतिर्यचकार तदाह-पार्थिवस्तिवति। पार्थिवी राजापि स्तिकागृहमरिष्टगृहमद्शिदिति दूरेणान्वयः। अथ राजानं विशिनष्टि—तन्येति । तनयः सतस्तस्याः ननं मुखं तस्य दर्शनेनावलोकनेन यो महोत्सवस्तेन हतं गृहीतं हृदयं चित्तं यस्यैवंभूतोऽपि । कदा दद्शें खत आह—दिवेति । दिवसवरोन । शुभदिनानुसारेणेखर्थः । मौहूर्तिकानां ज्योतिर्विदां गणस्तेनोपदिष्टे प्रशस्त उत्कटफलस्चके मुहुर्ते । निवारितो दूरीकृतो निखिलः समग्रः परिजनः परिच्छदो येनेति राज्ञो विशेषणम । शुकनास एव द्वितीयो यस स तथा । गृहं विशेषयन्नाह—द्वारेति । द्वारेण प्रतीहारेण विराजमानं शोभमा॰ नम् । द्वारं विशेषयन्ताह-मणीति । मणिमयं रत्नमयं यन्मङ्गलकलशयुगलं तेनाशून्येन । सर्वदा तत्संयुक्ति-नेखर्थः । पुत्रवत्या महाद्वारोपरि मणिमयकलज्ञारोपणं क्रियत इति राजस्थितिः । आसक्ताः संश्विष्टा बहुपु-त्रिका मर्वालिखितासाभिरलं केतिमिति ग्रहविशेषणम् । यस्मिन्ग्रहे प्रस्तिर्जायते तद्वारदेशे कमन्युःकमाभ्यां मणीलिखिते संश्विष्टे पुत्रिके कियते इति वृद्धाचारः । कैक्षित्तः बहुपुत्रिकानाम श्वरूणफलैक्पेतो विटिपिविशेषः कथ्यते । शतावरीखन्ये । विविधा भिन्नभिन्नजातीया ये नवपलवा नविकसलयास्तेषां निवहः समृहस्तेन निरन्तरं निखं निचितेन व्याप्तेन । संनिहितानि समीपवर्तीनि कनकमयानि सुवर्णमयानि हलं सीरम्, मुसल-मयोगम्, युगमीशान्तबन्धनम्, एतानि यस्मिन् । अयं च राज्ञां गृहे क्षचिद्देशाचारः । हलसुसलयोर्धुगमिति समासो वा । विरलेति । विरलानि प्रथितान्यन्तरान्तरा ग्राम्फितानि यानि सितकुसुमानि श्वेतपुष्पाणि तैर्मिश्रा संप्रका या दुर्वा बहुप्ररोहा तस्याः प्रवालमालया पलवश्रेण्यालकृतं भूषितं तेन । अवेति । अवल-म्बितमविकलं संपूर्ण व्याघ्रवर्भ श्वेतपिङ्गलकृत्तिर्थसिस्तत्तथा तेन । वन्दनीते । मङ्गल्यं पुष्पदाम वन्द-नमालिका । 'तोरणार्थे तु मङ्गर्यं दाम वन्दनमालिका' इत्याभिधानचिन्तामणिः । तस्या अन्तराछे मध्य-विभागे घटितो रचितो घण्टागणो यस्मिन्स तेन । प्रनस्तमेव विशेषयज्ञाह—उभायतश्चिति । प्रंधिवर्गेण । 'पुरंधी सुचरित्रा' इलमरः । समिधिष्ठितमध्यमिति दूरेणान्वयः । कि कुर्वता । पुरंधिवर्गेण । आ-लिखितो लिपीइतः खस्तिकः प्रसिद्धो यस्मिन्नवंभृतं भक्तिजालं रचनासमृहमुपरचयता कुर्वता । कयोः । द्वारपक्षकयोः । उभयत उभयपार्श्वयोः । 'पश्रद्वारं तु पश्रकम्' इति कोशः । कीद्दरीन । मर्यादानिपुणेन मर्यादा स्थितिस्तत्र निपुणेनाभिज्ञेनेति पुरंप्रिवर्गस्य विशेषणम् । काभिः । लेखाभिवंतिभिः । अथ लेखा विशेषयनाह—गोमयेति । गोमयं छगणं तन्मयीभिः । उत्तानेति । उत्तानमूर्ध्वमुखं विनिहिताः स्थापिता ये वराटकाः कपर्दकास्तैर्देन्तराभिर्विषमोन्नताभिः अन्तरान्तरा मध्येमध्य आबद्धा नियमिता विविधवर्णा नीलपीतादिधातवस्तेषां रागेण रुचिरं कूर्पासमेव कुसमं तस्य हैशास्छेदास्तैर्लाञ्छताभिश्विहिताभिः।

टिप्प०—1 शुभसमयानुरोधेनेत्यर्थः । 2 भासक्ताभिः परस्पराश्चिष्टाभिः संमिलिताभिर्वा बहुपुत्रि-काभिः बहुपुत्रज्ञालिनीभिर्नारीभिः भलंकृतेन इत्यर्थः । संतानरक्षाशकुनार्थं ता द्वारोपरि उपस्थिता भवन्तीत्याचारः।

पाठा०—१ दर्शनोत्तव. २ कनकमय. ३ कलशाशून्येन. ४ पुत्रिकाप्रतानेन. ५ वन. ६ युगलेन. ७ आलिक-ताविरल; आलिक्ताविकट. ८ माला. ९ दारदर्शन. १० वराटकप्रकारदन्तुराभिः. ११ कार्पास; कुर्पास.

शलाञ्छतामिः कुषुम्भकेसरलवाश्लेषलोहिताभिर्लेखाभिरालिखितस्वस्तिकमित्तजालमुपरचयता है।रिद्रद्राविच्छुरणि किरिताम्बरधारिणीं भगवतीं षष्टी देवीं कुर्वता विकचपक्षपुटविकटशिखण्डिष्ट्रष्टमण्डलाधिक्रहमालोललोहितपटघटितपताकमुलसितशक्तिदण्डप्रचण्डं कार्तिकेयं संधटयता विन्यस्तालक्तकपटलपाटलमध्यभागौं सूर्याचन्द्रमसावाबध्रता कुङ्कुमपङ्कपिखरीकृतामूध्वेप्रोतकनकमययवनिकरकण्टिकतामविरललप्रगौरसिद्धार्थकप्रकारतया काञ्चनरसखिलामिव मृत्मयगुटिकाकदम्बमालां विन्यस्यता चन्द्रनजलध्वलितेषु भित्तिशिखरभागेषु
पञ्चरागविचित्रचेलचीरकलापचिह्नामापीतिष्टिपङ्काङ्कितां वैधमानपरम्परामन्यानि च सूर्तिकागृहमण्डनसङ्गलानि संपाद्यता पुरंधिवर्गण समिधिष्ठतम्, उपद्वारसंयतिविधगन्धकुसुम-

कुरुस्मेति । कुमुम्भं कर्मलोत्तरं तस्य केसरलवाः किञ्चलकखण्डास्तराक्ष्यः रक्ताभिः संबन्धस्तेन लोहि-ताभी रक्ताभिः । पुनः कि क्ववैता । सजता । हरिद्रा रजनी तस्या द्रवो रसस्तस्य विच्छुरणं प्रोक्षणं तेन पिन्नरितं पीतरक्ततां प्राप्तं यदम्बरं वस्नं तद्धारिणीं भगवतीं षष्ठीं देवीम् । पुनः कि कुवैता । संघटयता रचयता। कम्। उल्लेसिताञ्चलासं प्राप्ती यौ शक्तिदण्डौ, तत्र शक्तिरायुषविशेषः, दण्डो लगुडः, ताभ्यां प्रचण्डो भीषणो यः कार्तिकेयो गुहस्तम् । तमेव विशेषयन्नाह-विकचिति । विकचपक्षपुटाभ्यां विस्ती-र्णवाजपुराभ्यां विकरो विपुलो यः शिखण्डी मयूरस्तस्य पृष्ठमण्डलं तत्राधिष्ढरमुपविष्टम् । आलोलाश्रद्यला लोहितपटचिता रक्तवस्त्रनिर्मिताः पताका वैजयन्त्यो यस्मिन्स तम् । पुनः कि कुवैता । आवध्रता बन्धैन-विषयीक्षवता । कौ । सूर्याचन्द्रमसौ प्रष्यवन्तौ । देवताद्वनद्वरवात्प्रवेपदस्य दीर्घता । तौ विशेषयन्नाह— विन्यस्तेति । विन्यस्तं रचितं यदलक्तकपटलं तेन पाटली श्वेतरक्तौ मध्यभागौ ययोस्तौ । पुनः किं क्रवेता । विन्यस्यता स्थापयता । काम । मृन्मयगुटिकाकदम्बमालां मृनमय्यो मृत्तिकाभिर्निष्पन्ना या गुटिका गुलिकार्सीसां करम्बः समृहस्तस्य माला सकू ताम् । मालां विशेषयन्नाह—कुङ्कमिति । सङ्कमस्य केशरस्य यः पद्धस्तेन पिजरीकृतां पीतरक्तीकृताम् । अध्वेत्रोताः स्यूता ये कनकमययवाः सुवर्णहैयत्रियास्तेषां निकरः समहस्तेन कण्डिकतां संजातकण्डकाम । अविरलं निबिडं लग्नाः संबद्धा ये गौरसिद्धार्थका गौरसर्पपास्तेषां प्रकारैसास्य भावस्तता तथा हेतुभतया । काश्चनस्य सुवर्णस्य यो रसस्तेन खिचतामिव संबद्धामिव । अनेन खुवर्णसर्पपयोः साम्यं प्रदर्शितम् । चन्दनेति । चन्दनं मलयजं तस्य जलं द्रवस्तेन धवलितेषु ग्रुमीकृतेषु भित्तिशिखरभागेषु कुड्यप्रान्तप्रदेशेषु वर्धमानपरंपरां शरावश्रेणीमन्यानि च सृतिकागृहमरिष्टगृहं तस्य मण्ड-ममङ्गलानि शोभाकारिरचनाविशेषास्तानि संपादयता निष्पादयता । वर्धमानपरम्परां विशेषयन्नाह—पञ्चिति । पश्चरागैर्विचित्रा ये चेळचीरा वस्त्रखण्डास्तेषां कळापः समूहः स एव चिह्नं यस्यां सा ताम् । आ ईषत्पीतो यः पिष्टपङ्करतेनाङ्कितां चिह्निताम् । पुनः प्रकारान्तरेण गृहं विशिनष्टि—उपेति । उपद्वारे द्वारसमीपे संयता बद्धा विविधो गन्धो थास्त्रेवंविधाः कुसुममालाः पुष्पस्रजस्ताभिरलंज्ञतो भूषितो जरच्छागो वृद्धोऽजो यस्मि-

टिप्प॰—1 महारजनपुष्पं 'कसूंभा' इति भाषा। 2 तण्डुलपिष्टद्वारा निर्मिमाणेन। 3 अथवा गुलिका एव कदम्बानि कदम्बक्कसुमानि तेषां मालामिलर्थः। 4 सुवर्णनिर्मिता यवा (यवधान्यानि)। सुवर्णघितयवप्रथनेन कण्टकितत्वं प्रतीयत इत्याद्ययः। 5 'प्रकरतया' इत्येव पाठः। अविरलं यथा स्यात्तथा संसक्तः श्वेतसर्पपाणां प्रकरः समूहो यस्मिन् तद्धावः, तत्तया। सा माला गौरसर्पप्रकुक्ता, अत एव सुवर्णलेखितवे प्रतीयत इत्याद्ययः।

पाठा०--- १ हरिद्रः । १ परिपिक्षराम्बरः । १ शिखण्डिमण्डलः । शिखिपृष्ठमण्डलः ४ संघट्टयताः । प्रकरतयाः । ६ पिष्टलः, पिष्टातकः । वर्धमानवः ८ प्रसवगृहः

मालालंकतत्तरच्छागम्, अखिलजीहिमध्यावस्थापितार्यवृद्धाध्यासितरार्यनीयशिरोभागम्, अन्वरतद्धमानाज्यमिश्रमुजगनिर्मोकमेषविषाणक्षोदम्, अनलप्तुष्यमाणारिष्टतैष्पल्लवोल्लित-रक्षाधूमगन्धम्, अध्ययनमुखरिद्धजगणविश्रकीर्यमाणशान्त्युद्कल्लवाय्, अभिनवलिखितमातृपद्पूजान्यप्रधात्रीजनम्, अनेकवृद्धाङ्गनार्व्धसूतिकामङ्गलगीतिकामनोह्रम्, जपपाद्यमानख्वस्त्ययनम्, कियमाणशिद्युरक्षाविलिधानम्, आवद्धमानधवलकुमुमदामशतम्, अविचिल्लक्षय्यमाननारायणनामसहस्रम्, अमलहाटकयष्टिप्रतिष्ठापितरन्तःश्चभशतानीव निश्रलशिखेध्यायद्भिमङ्गलप्रदीपैकद्भासितम्, अन्वतासिल्लासनाथपाणिभिः सर्वतो रक्षापुरुपैः
परिवृत्तं सूतिकागृहमदर्शत्।

अस्भः पावकं च स्पृष्ट्वा विवेश । प्रविद्य च प्रसवपरिक्षामपाण्डुमूर्तेक्तसङ्गगतं विलास-वलाः, स्वप्रभाससुद्योपहृतगर्भगृह्र्पद्मिपप्रभम्, अपरित्यक्तगर्भरागत्वादुद्यपरिपाटलमण्डल-मिव सवितारम्, अपरसंध्यालोहितविम्बमिव चन्द्रमसम्, अनुपजातकाठिन्यमिव कल्पतरु-

स्तत् । अखिलेति । 'क्षेत्राधप्रहितं खिलम्' इति कोशः । न विद्यते खिलं येषां तेऽखिलाः क्षेत्रोत्पन्ना ये बीहयो धान्यानि तन्मध्येऽवस्थापिता यार्यवृद्धा तयाध्यासितः शयनीयशिरोभागो यस्मिन् । 'आयुर्वृद्ध' इति पाठ आयुर्वेद्धा गोमयपुत्तिलका । शेषं पूर्ववत् । अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं दह्यमानः प्रज्वलः मान आज्येन सर्पिषा मिश्रः संयुक्तो भुजगस्य सर्पस्य निर्मोकः कन्नुकः, मेषस्योरणस्य विषाणं स्ट्रं तयोः क्षोदश्वर्णं यस्मिन् । अनलेति । अनलेन विह्ना हुन्यमाणा दह्यमाना येऽरिष्टतरपह्नवा निम्बर्ध्सिसल-यास्तेषामुह्रसितो विकसितो रक्षार्थं धूमगन्धो यस्मिन् । अध्ययनेति । अध्ययनेन मुखरा वाचाला य द्विजगणा विष्रसमृहास्तैविष्रकीर्यमाणा इतस्ततो विक्षिप्यमाणाः शान्त्यर्थमुदकळवाः पानीयपृषता यस्मिन् । अभिनविति । अभिनवो नूतनो लिखितो यो मातृणां पटो मातरो बालरक्षाकारिण्यो देव्यो यस्मि-न्पटे लिख्यन्ते तस्य पूजायां व्यप्नो धात्रीजनो यस्मिन् । स्तृतिकेति । स्तिकामुद्दिश्य अनेकरुढाङ्गनाभिर्ज-रत्स्रीभिरारब्धा या सूतिकामङ्गळगीतिका तया मनोहरम् । उपपायमानं क्रियमाणं खस्ययनमरिष्टनिष्टत्यु-पायो यस्मिन्, क्रियते क्रियमाणं विधीयमानं शिशोर्बालस्य रक्षार्थं बलिविधानं यस्मिन् । आवद्धयेति । आबद्धमानं धवलकुसुमानां श्वेतपुष्पाणां दामज्ञतं सक्जातं यस्मिन् । अवीति । अविच्छिनं निरन्तरं प्रव्य-मानं नारायणस्य कृष्णस्य नामसहसं यस्मिन् । अमलेति । अमलं निर्मलं यद्धाटकं सुवर्णं तस्य यष्टयो दण्डास्तेषु प्रतिष्ठापितैः सम्यक्तया स्थापितैः । निश्चलेति । निश्चला अक्रम्प्रा शिखार्चिर्येषां ते तथा तैः । अत एवान्तर्मध्ये शुभशतानि ध्यायद्भिरिव । एवंविधैमें ज्ञळप्रदीपैरुद्धासितं शोभितम् । उत्खातेति । उत्खाताः कोशाद्वहिः कर्षिता असिलताः खङ्गलतास्ताभिः सनाथाः सहिताः पाणयो हस्ता येषामेवंविधैः सर्वतश्चतुर्दिछ रक्षार्थं नियुक्तसुभद्यैः परिवृतं परिवृष्टितम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

अस्भ इति । अस्भो जलं पावकं विह च स्पृष्ट्वा तत्स्पर्शं विधाय विवेश गृहे प्रवेशं छतवान् । बालकिनिरीक्षणे दृष्टिदोषनिवारकमेतत् । प्रविश्येति । प्रविश्ये प्रवेशं छत्वात्मजं ददर्शेखन्वयः । अथात्मजं विशेषयन्नाह — प्रस्तवेति । प्रस्तवेन वैजननेन परिक्षामा छशा पाण्ड्वी च म्तिः शरीरं यस्या एवंविधाया विलासवत्या उत्सङ्गः कोडस्तत्र गतं प्राप्तम् । स्वेति । स्वकीयप्रभायाः कान्त्याः समुद्येन समृहेनोपहता दूरं ध्वस्ता गर्भगृहस्य स्तिकागृहस्य प्रदीपप्रभा गृहमणिकान्तिर्येन स तम् । अपरित्यक्तो यो गर्भस्य रागो रिक्तमा तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । उद्येनोद्रमनेन परिपाटलं खेतरक्तं मण्डलं यस्यैवंभूतं सवितारं स्थिमिव । अपरसंध्या पश्चिमसायंकालस्तया लोहितमा इष्वक्तं विम्बं यस्यैवंभूतं चन्द्रमसं निशानाथिव । असुपेति ।

पाठा० — १ अवस्थित. २ श्रयन. इ निम्बतरु, ४ उचतः ५ अपद्यत्, ६ मदीपकः ७ संध्यालोहित. २१ का०

पछतम्, उत्फुल्लिमव रक्तारिवन्दराशिम्, अवनिदर्शनावतीर्णिमव लेहिताङ्गम्, विद्यमिकसल-यदलैरिव बालातपच्छेदैरिव पद्मरागरिश्मभिरिव रैचितावयवम्, अनिभव्यक्तमुखपञ्चकिमव महासेनम्, सुरवनिताकरपैरिश्रष्टमिवामरपतिर्कुमारकम्, उत्तप्तकल्याणकार्तस्वरभास्वरैया स्वदेहप्रभया पूरयन्तिमव वासभवनम्, उद्धासमानैः सहज्ञभूषणैरिव महापुरुषलक्षणैरुपेतम्, आगामिकालपालनप्रहृष्ट्रयेव श्रिया समालिङ्गितम्, आहादहेतुमात्मजं दद्शं। विगतनि-भेषनिश्चलपक्षमणा च सुहुर्भेद्धः प्रमृष्टसंघिततानन्दबाष्पेपटलप्नुततारकेण दूरिविस्पारितेन सिग्धेन चक्षुषा पिवन्निवालपनिव स्पृशन्तिव मनोरथसहस्रप्राप्तदर्शनं सस्पृहं निरीक्षीमाण-स्तनयाननं सुमुदे। कृतकृत्यं चात्मानं मेने।

समृद्धमनोरथः शुकनासस्तु शनैःशनैरङ्गप्रथेङ्गान्यस्य निरूपयन्त्रीतिविस्तैारितलोचनं भूमिपालमवादीत्—'देव, पेंद्रय पद्म्यास्य सुमारस्य गर्भसंपीडनवशादरेंफुटावयवशोभस्यापि

अनुपजातमनुत्पन्नं काठिन्यं जरठता यस्मिन्नेवंभूतं कल्पतरुपल्लविमव पारिजातिकसलयिमव । उत्फुलं विक-सितं रक्तारविन्दराशिमिव कोकनदसमृहमिव, लोहिताक्नं मङ्गलमवनिदर्शनं पृथिव्या अवलोकनं तदर्थमवती-र्णमागतमिव । विद्वमेत्यादि । विद्वमाणां हेमकन्देलानां यानि किसलयदलानि तैरिव, बालातपस्य नवीना-तपस्य छेदैः खण्डैरिव, पद्मरागो लोहितमणिस्तस्य रिमिभिरिव, रिचता निष्पादिता अवयवा अपघना यस्य स तम् । अनेति । अनभिन्यक्तमप्रकटितं मुखपञ्चकं यस्यैवंभूतं महासेनं कार्तिकेयमिव । सुरेति । सुरवनिता देवयोषितस्तासां कराद्धस्तात्परिम्रष्टममरपतिरिन्दस्तस्य कुमारकं बालमिव । उत्तप्तं तापितं यत्कल्याणकारि कार्तस्वरं स्वर्ण तद्वद्भास्तरया दीप्यमानया स्वदेहप्रभया स्वत्नरीरकान्त्या वासभवनं पूर्यन्तिमिव परिपूर्णीकुर्वन्तिमिव । उद्भारनेति । उद्भासमानैः शोभमानैः सहजभूष्णैरिव स्वाभाविकालंकारै-रिव महापुरुषाश्चक्रवर्सादयस्तेषां लक्षणिश्चिहैरुपेतं सहितम् । आगामीति । आगामिकाले भविष्यत्काले यत्पालनं रक्षणं तस्मात्प्रहृष्ट्या हर्षितयेव श्रिया लक्ष्म्या समालिङ्गितसुपग्र्हितम् । आहृादस्य प्रमोदस्य हेतुं कारणम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । विगतेति । स राजा चक्षुषा तनयाननं निरीक्षमाणो सुमुदे संतोषमवाप । अथ चक्कविशेषयनाह — विगतो निमेषो यस्मादत एव निश्चलं स्थिरं पक्ष्म यस्य तत्तेन मुहुर्मुहुर्वारंवारं प्रसृष्टः प्रमार्जितः संघटितः प्रादुर्भूतो य आनन्दबाष्पः प्रमोदाश्च तस्य पटलं तेन इता क्रिन्ना तारका कनीनिका यसिंसत्तेन दूरमत्यर्थं विस्फारितेन विस्तारितेन क्रिग्धेन चिक्रणेन । एतेनानन्दखरूपरसाभिव्यक्तिः सूचिता । पिबन्निव । अत्यादरेणावलोकनं पानमुच्यते । आलपन्निवालापं कुर्वन्निव । स्पृशन्निव स्पर्श कुर्वन्निव । **मन** इति । मनोरथानां वाञ्छितानां यत्सहस्रं तेन प्राप्तं दर्शनं यस्य स तम् । सस्पृहं स्पृहासंयुक्तं यथा स्यात्तथेति कियाविशेषणम् । कृतेति । आत्मानं च कृतकृसं कृतार्थं मेने ज्ञातवान् ।

छुकनासस्तु समृद्धः संपन्नो मनोरथो यस्यैवंभूतः शनैःशनैरस्य कुमारस्यानं शरीरं प्रस्यन्नानि हस्तपादादीनि निरूपयन्विलोकयन् । प्रीतीति । प्रीत्या क्षेहेन विस्तारिते लोचने नेत्रे येनैवंभूतं भूमिपालं नृपतिमवादीदभय-धात् । देवेति । हे देव हे स्नामिन्, पश्य पश्य विलोकय विलोकय अस्य कुमारस्य गर्भे यत्संपीडनं तद्वशाः

टिप्प०—1 प्रवालानां वा । 2 धन्यष्टीकाकारः । शुक्रनासस्य समृद्धमनोरथताहर्षसूचनाय प्रीति-विस्कारितलोचनं यथा स्यात्तथा निरूपयन्निति क्रियाविशेषणमिदम् ।

पाटा०—१ विरन्तित. २ करतल. ३ म्रष्ट. ४ अमरपितकुमारम्; अमरकुमारकम्, ५ भास्वरतया. ६ प्रहृष्टया श्रिया. ७ पक्ष्मणा मुहुर्मुहुः ८ संबद्धिता. ९ बाष्पविन्दु. १० दूरम्. ११ ईक्षमाणः १२ वालस्य. १३ विरकारित-लोचनम्; विरकारिताक्षः; विरकारितलोचनः. १४ पद्यास्य. १५ अपरिस्कुट.

माहात्मैयमाविभीवयन्ति चक्रवर्तिचिह्नानि । तथा हि । अस्य संध्यांशुकर्क्तवालशशिकलाकारे लैलाटपट्टे नैलिननालभङ्गतन्तुतन्वीयमूर्णा परिस्कुरति । एतद्विकचपुण्डरीकधवलं कर्णान्तायतं सुदुर्मुद्वरुन्मिषितैधेवलयतीव वासभवनमरालपक्ष्म लोचनयुगलम् । विर्जृन्भमाणकमलकोश-परिमलमनोहरमियमस्य सहजमाननामोदमाजिन्नतीव दूरायता कनकलेखेव नासिका । रक्तीत्पलकलिकाकारमुद्वहतीर्व चौस्याधररुचकम् । रक्तीत्पलकलिकालोहिततलो भगवतो विष्टरश्रवस इव शङ्खचकचिह्नो प्रशस्तलेखालाञ्चलतो करौ । अभिनवकल्पतरुपल्लवकोमलं लेखामयैध्वरुग्रयुर्गातपत्रकमलेरलंकृतमनेकनरेन्द्रसहस्रचूडामणिचकचुम्बनोचितं चरण-

दर्भफुटानामव्यक्तानामवयवानामपघनानां शोभा यस्यैवंभूतस्यापि चकवतां सार्वभौमस्तद्वचिहानि सामुद्रिक-शास्त्रोक्तानि माहात्म्यं महापुरुषत्वमाविर्भावयन्ति प्रकटीकुर्वन्ति । तदेव दर्शयनाह—तथा हीति । 'अस्य' इत्यारभ्य 'रुदतः श्रूयते' इतिपर्यन्तं प्रघट्टकः । संध्यांशव एव संध्यांश्चर्काः । स्वार्थे कः । तै रक्ता लोहिता या बालशशिनः प्रतिपचन्द्रस्य कला तस्या आकार आकृतिर्यस्यैवंविधे ललाटपद्दे भालस्थले नलिननालं मृणालं तस्य भङ्गाच्छेदादन्तस्तन्तुनिःसरित तद्वत्तन्वी सूक्ष्मा इयं ऊर्णी रोमपद्धतिः परिस्फुरित । एतल्रक्षणद्वयं चक्रवर्तिन एव स्यादिति भावः । अरालं वक्तं पक्ष्म नेत्ररोम यस्मिन्नेवंभूतमेत्लोचनयुगलं मुहुर्भुहुरुन्मिषितैर्निमेषोन्मेषैर्वास-भवनं धवलयतीव ग्रुश्रीकुर्वित्रि करोती)व कीदशम् । विकचं यत्पुण्डरीकं सिताम्भोजं तद्वख्वलम् । कर्णान्तं यावदायतं विस्तृतम् । विजुम्मेति । विजृम्भमाणः सर्वतः प्रस्तो यः कमलकोशस्तस्य परिमलस्त-द्वन्मनोहरं चार्वस्थाननामोदं सहजं स्वारसि(भावि)कमियं गासिका नासा जिघ्रतीव गन्धोपादानं कुर्व(करो)तीव दूरायता दूरमत्यर्थमुच्छिता । केव कनकलेखेव सुवर्णलेखेव रक्तोत्पलं कोकनदं तस्य या कलिका तस्या आकारो यैस्मिन्नवंभूतमधररुचकमधरलक्षणं रुचकं मङ्गलद्रव्यं मणिविशेषं वोद्वहतीवोद्वहनं कुर्वे(करो)तीव। 'रुचकं मङ्गलद्रव्ये वीजपूरे ससैन्धवे' इत्यनेकार्थः । चिह्नान्तरमाह—रक्तेति । रक्तोत्पलस्य कलिकावल्लोहितौ रक्ती तली ययोस्ती भगवतो माहात्म्यवतो विष्टरश्रवस इवेन्द्रस्थेव राङ्कः कम्बुः, चक्रं प्रसिद्धम् , एतयोश्विहं ययोरेताहशौ करौ हस्तौ । इन्द्रस्यापि करै। शङ्खन्वकलाब्छितौ भवतः । विष्णोरनुजत्वादिति भावः । करयोरेव द्वितीयं चिह्नमाह—प्रशस्तिति। प्रशस्ता लक्षणोपेता या लेखा रेखा तया लाञ्छतौ चिह्नितौ करौ हस्तौ। चरणयोरप्याह अभिनविति । अभिनवाः प्रत्युत्रा ये कल्पतरुपह्नवाः पारिजातिकसळयास्तद्वत्कोमळं मृदु । इसेकं लक्षणम् । पश्चिमिर्द्वितीयमाह — लेखेति । लेखामयै रेखानिष्पनैः । ध्वजरथत्रगातपत्रकमलै-रिति । ध्वजः पताका, रथः स्यन्दनः, तुरगो ययुः, आतपत्रं छत्रम् , कमलं नलिनम् , एतैरलंकुतं भूषितम् । वैभवमाह—अनेकेति । अनेके ये नरेन्द्रा राजानस्तेषां सहस्रं तस्य चूडामणीनां चकं समृहस्तेन चुम्बनं

टिप्पo—1 पीडनवशादस्फुटा सर्वतोभावेन अन्यक्ता अवयवशोभा यस तादृशसापि । इत्युचितम्। 2 'सन्ध्यां गुरक्त' इसेव पाटः, निरर्थक'क'प्रस्थयस्य कवेरनिभमतत्वात् । 3 अयुगलमध्यविनी 'ऊर्णा मेषादिलोग्नि स्यादावर्ते चान्तरा अवोः' इसमरः । 4 अस्य अधरो रुचकमिव अधररुचकम् (विम्बाकारं मङ्गलद्वयम्) रक्तोत्पलस्य या कलिका तस्या आकारमुद्रहतीव, इति व्याख्योचिता । 5 'वैकुण्ठो विष्ट-रश्रवाः' इति विष्णुरेवाधः । भगवत इति विशेषणस्याद्यात्, शङ्कचक्रयोविष्णौ प्रसिद्धत्वाच, इन्द्रस्य त्रश्रवाः' इति विष्णुरेवाधः । भगवत इति विशेषणस्याद्यात्, शङ्कशादिरेखाः ताभिरिति बहुवचन-विष्टरश्रवः पदेनाप्रयुक्तत्वाच सोयं प्रमाद एव । 6 प्रशस्ताः याः अङ्कशादिरेखाः ताभिरिति बहुवचन-मुचितम् ।

पाठा०—१ आविभीवयन्तीवः २ संध्यांशुरक्तः ३ ळळाटपेष्ट चः ४ नवनिलनः ५ विजृम्भमाणकोशः ६ दूरादायताः ७ रक्तोत्पळनिकरम्; रक्तीत्पळकालकातुरागम् ८ इवास्यः एतस्यः ९ चास्याधरकम्; चास्याधरपुटकम् । १० कलिकाकारलोहितः

युगलम् । एष च दुन्दुभेरिवातिगम्भीरः खरयोगोऽस्य रदतः श्रूयते ।' इस्रेवं कथयसेव तिस्मन्ससंभ्रमापसृतेन राजलोकेन द्वारिश्यितेन दत्तमार्गस्त्वरितगतिरागस्य प्रहर्षोद्गमपुलकित-तनुः स्फारीभवलोचनो में झलकनामा प्रहृष्टवेदनः पुरुषः पादयोः प्रणम्य राजानं व्यजिज्ञः पन्—'देव, दिख्या वर्धसे । प्रतिहतास्ते शत्रवः । चिरं जीव । जैय प्रेथिवीम् । त्वत्य-सादादत्रभवतः शुकनासस्यापि ज्येष्टायां ब्राह्मण्यां मनोरमाभिधानायां राम इव रेणुकायां तनयो जातः, श्रुत्वा देवः प्रमाणम्' इति ।

अथ नृपितरमृतवृष्टिप्रतिममाकण्ये तद्वचनं प्रीतिविस्फारिताक्षः प्रत्यवदत्—'अहो कल्याण-परम्परा। सत्योऽयं लोकँप्रवादो यद्विपद्विपदं संपत्संपद्रम् नुब्धातीति। सर्वथा समानसुखदुः-खतां दर्शयता विधिनापि भवतेव वयमनुवर्तिताः' इत्यभिधाय प्रीतिविकसितमुखः सरभसमा-लिक्क्य विहसन्ख्यमेव शुक्रनासस्योत्तरीयं पूर्णपात्रं जहार। तस्ये च प्रीतमनाः प्रियवचना-नुरूपं पुरुषायापरिमितं पारितोषिकमादिदेश। उत्थाय च तथैव तेन चरणविर्द्धनकणितैन्-

संश्वेषसत्त्रोचितं योग्यमेवंविधं चरणयुगळं पादद्वितयम् । चिह्वान्तरमाह—पण चेति । अस्य बाळस्य रदत एव समीपतरवती दुन्दुमेरिव पटहस्येवातिगम्भीरोऽतिमन्द्रः खरयोगो व्यनिसंबन्धः श्रूयत आकर्ण्यते । इखेवं पूर्वोक्तप्रकारेण कथयखेविति कियासंगतेनैवकारेण सामानाधिकरण्यमुच्यत इति । तस्मिन्युक्तनारो कथयखेव श्रुवदेव मङ्गळकनामा पुरुषो राजानं पादयोश्वरणयोः प्रणम्य व्यिज्ञपदिज्ञापनां चकार । मङ्गळकं विशेष-यज्ञाह—द्त्ति । दत्तो मार्गो यस्येति स तथा । केन । राजलोकेन राजसमूहेन । कीदशेन । द्वारि स्थितेन प्रतीहारस्थितेन । पुनः कीदशेन । ससंभ्रमं सत्वरमपस्रतेन दूरीभूतेन । त्वरितं(ता) वीप्रं(प्रा) गतिर्गमनं यस्य स तथा । प्रहुषेति । प्रहुषेद्रमेन प्रमोदोद्रमेन पुलकितं(ता) कण्टिकतं(ता) तत्र्यस्य सः । स्पारीभवेती विस्तीर्णतां प्राप्यमाणे लोचने यस्य सः । प्रहुष्टं सहर्षं वदनं यस्य सः । देव स्वामिन्, त्वं दिख्या भाग्येन वर्धस एधसे । ते शत्रवः प्रतिहताः क्षयं प्राप्ताः । चिरं बहुकालं जीव प्राणिहि । पृथिवीं वर्धुधरां जय ग्रहाण । त्वत्रसादात्तव माहात्म्यादत्रमवतः पूज्यस्य छुकनासस्यापि ज्येष्टायां ब्राज्ञण्याम् । इस्यनेन हर्षातिशयः स्वितः । श्रुद्दायां त्वनौचित्यात् 'तत्रायं जायते स्वतः' इत्युक्तत्वात् । मनोरमेत्यभिधानं नाम यस्याः सा तस्याम् । कस्यां क इव । रेणुकायां तुळजायां राम इव परछराम इव तनयः पुत्रो जातः समुत्पनः । श्रुद्विति । श्रुत्वा एतदाकर्ण्य देवो मवान्प्रमाणमिति यदाज्ञापयति देवस्त्रदेव कर्तव्यमिति भावः ।

अशेति । अथ एतदाकर्णनानन्तरं नृपती राजाऽमृतस्य पीयूषस्य या वृष्टिवेषेणं तत्प्रतिमं तुरुं तद्वचनं मङ्गलकवच आकर्ण्य श्रुत्वा । प्रीतीति । प्रीता क्षेट्ठेन विस्फारिते विस्तारिते अक्षिणी येनेति बहुन्नीहिः । ततो इः समासान्तः डित्वाहिलोपः प्रत्यवद्दप्रस्ववोचत् । अहो इत्याश्चर्ये । कल्याणपरम्परा श्रेयःसंततिः । अतो ज्ञायत इति । सत्योऽयमवितथोऽयं लोकप्रवादो जनानां चिरंतनो वचनव्यापारः । इतिवाच्यं दर्शयज्ञाह—यदिति । यत् यस्पाद्धेतोर्विपदं विपत्, सम्पदं सम्पद्तुवधात्यनुगच्छति । सर्वथा सर्वप्रकारेण समानं सुखदुःखं यथोस्तयोभावस्ताः तां दर्शयता ज्ञापयता विधिनापि भवतेव वयमनुवर्तिताः पुत्रोत्पत्तिभ्यां निर्मिताः, यथा पुत्रप्राप्त्या मत्साम्यं तव, तथा भवतेव ममापि साम्यिति भावः । इत्यभिधायेत्युक्तवा प्रीत्याभ्यन्तरहोन् हेन विकसितं विमुदं मुखं यस्य सः । सरभसं वेगेनालिङ्गयोपगृहनं कृत्वा विहसन्सितं कुर्वन्स्वयमेवात्मनैव शुक्तनासस्योत्तरीयं निवसनं पूर्णपात्रं पूर्वं व्याख्यातस्तरं जहार हत्वान् । तस्मै श्रुभशंतिने पुरुषाय नराय प्रीतमनाः संतुष्टिचत्तः प्रियमिष्टं यद्वचनं तस्यानुरूपं योग्यमपरिमितं संख्यातीतं पारितोषिकं संतोषप्रयुक्तं दातुमा-दिदेशाज्ञां वत्तवान् । उत्थाय चेति । तथैव तेनैव प्रकारेण स्थायोत्थानं कृत्वा श्रुकनासभवनं गत्वा द्विगुणतर-

टिप्प०-1 भवन्ती इत्येवोचितम्, शप्त्यनोनित्यं नुम्शासनात्।

पाठा०—१ द्वारस्थितेन. २ मङ्गल. ३ वदनपुरुषः. ४ जय च. ५ पृथिवीं प्रतिपालयः ६ भूपतिः. ७ जन-प्रवादः. ८ अनुवक्षाति ९ प्रियवचनश्रवणानुरूपम्. १० विघट्टनः कुट्टनः ११ मणिनूपुरः.

पुरसहस्रमुखरितदिगन्तरेण सरभसोत्सेवनीलितमणिवलयावलीवाचालितभुँ जलतेनोध्नीकृते-रुत्तानतलेः करपुटैरनिल्लुँलितामीकाशकमिलनीमिव दर्शयता पर्यस्तमृदितकर्णपल्लवेन परस्प-राङ्गदकोटिसंघट्टदष्टपाटितोत्तरीयांशुकेन श्रमजलघोताङ्गरागरिखतनेवीनवाससा किंचिदव-शिष्टतमालपत्रेण विलसद्वारविलासिनीहसितैकन्निद्रकेरववनानुकारं प्रथयता सरभसवर्तन-स्वल्लेलिहारलतास्पालितकुचस्रलेन सिन्दूरतिलक्लुँलितालकलेखेन विप्रकीर्णपिष्टार्तकपांसु-पुञ्जपिञ्जरितकेशपाशेन प्रमृत्तंकलम्ककुञ्जिकरातवामनविषरजङ्जनपुरःसरेणोत्तरीयांशुक-शीवाबद्धावकुष्टिविङ्गिकतजरस्त्रञ्जकिकैदम्बकेन वीणावेणुमुरजकांस्यताललयानुगैतेन कल-

मुत्सवमकारयत्कारयामासेति द्रेणान्वयः । कीटशो राजा । अन्तःपरिकाजनेनानगम्यमानोऽन पश्चात्तदनन्तरं गन्तुं योग्य इत्यर्थः । अथ चान्तः पुरिकाजनं विशेषयज्ञाह—चरणेति । चरणानां पादानां प्रमोदातिरेकाच-द्विकुट्टनमास्फालनं तेन काणितं शब्दितं यन्नपुरसहसं पादकटकसहसं तेन सुखरितं वाचालितं दिगन्तरं दिबाध्यं येन स तेन । सरभसेति । सरभसेन वेगेन य उत्क्षेपो भुजानां चालनं तेन चालिता कम्पिता या मणिवलयावली रत्नकङ्कणश्रेणी तया वाचालिता मुखारेता भुजलता वाहुलता यस सः तथा तेन । हर्षेव-शाद्रध्यांकृतैरुचैविंहितैरुतानतलैः संमुखतलैः कर्पुटैह्स्तपुटैरनिल्लुलितां वायुना विल्लितामाकाशकमलिनी व्योमपिश्चनीमिव दर्शयैला प्रकाशयता । पर्यस्तिति । पर्यस्ता विक्षिप्ता मृदिताश्चणिताः कर्णपृष्ठवा येन स तथा तेन । परस्परेति । परस्परमन्योन्यमङ्गदानां बाहुबलयानां या कोटिरप्रभागसास्याः संघडोऽभिघातस्तोनेन दष्टमिव पाटितं छिन्नमुत्तरीयांग्रुकं यस्य स तेन । संघट्टवशाच्छ्मजलेन घौतः क्षालितो योऽङ्गरागो विलेपनं तेन रिजतानि नवीनवासांसि नव्यवस्त्राणि यस्य स तेन । किंचिति । किंचित् अवशिष्टं उर्वरितं तमा-ळपैत्रं यस्य स तेन । इतरेषां भूषणानां बस्त्राणां च संमर्दवशाचिपतनमभूत् । तसाळपत्रं तु सहता हेशेन सौभाग्यमण्डननिसित्तकत्वाद्यवस्थापितामिति भावः । विरुसन्त्यो या वारविलासिन्यो वारयोषितस्तासां हसि-तैर्हास्यः । उन्निद्रेति । उन्निदाणि विकसितानि यानि कैरववनानि तेषामनुकारं साहर्यं प्रथयता विस्ता-रयता । सरभसेति । सरभसं सवेगं यद्दल्गनं परस्परमङ्गानामामोटनं तेन स्खलन्तीलेलाश्चपला या हार-ळता मुक्ताळतास्ताभिरास्फाळितमाहतं कुचस्थळं यस्य स तेन । सिन्द्रेरेति । सिन्दूरं नागजं तेन जनितं यत्तिलकं पुण्डं तत्र श्रमवशाह्नलिता छिता। अलक्लेखा यस्य स तेन । अत्र लेखाशब्देन ततिहच्यते । तेन कियतामलकानां तत्रावस्थितिर्ने तु सर्वेषामिति भावः । विभेति । विश्रकीर्णो विक्षिप्तो यः पिष्टात एव पिष्टा-तकः । स्वार्थे कः पटवासकरतस्य पांसुपुञ्जो भूलिसमूहस्तेन पिजरितः पीतरक्ततां प्राप्तः केशपाशो यस्य स तेन । प्रनत्ति । प्रतृताः खयमेवारव्यताण्डवाः कला मनोज्ञाः, मूका अस्फुटवाचः, कुव्जाः पूर्वोत्तलक्षणाः; किराताः खल्पतनवः, वामनाः पूर्वव्याख्याताः, बिधरा अकर्णाः, जडा मूर्खाः, एवविधा जनाः पुरःसरा अग्र-गामिनो यस स तेन । उत्तरीयेति । उत्तरीयां छुकेन प्रच्छादनवक्षण प्रीवायां कन्यरायां वहं संयमितम-वक्षष्टमाकृष्टमत् एव विडम्बतं विडम्बनां प्रापितं जरत्कच्किकदम्बकं येन स तेन । वीणेति । वीणा वक्षकी,

टिप्प०—1 सरभसं वेगेन इत्युचितम्। 2 संगुखतलानां हस्तानामुपरि उत्थापनात् आकाशकमलिनी (कमलपुष्पयुक्ता कमलिनी, दृक्षः) द्शितेलथेः। 3 संबद्देन पूर्वं द्ष्षानि विद्यानि ततः पादितानि उत्तरियां ग्रुक्तानि यस्य तेनेस्थयं उचितः। 4 तिलकम्। 'तमालपत्रं तिलके तापिच्छे पत्रकेऽपि च' इति हैमः। 5 स्स्रलन्स इस्थः। 6 असीष्ठवं टीकाकृतः। 'प्रणृस्यविकल' इति पाठः। 'विशेषनतेनेन विद्वला स्काः, इति तदर्थः।

पाटा०—१ चलित; बलित. २ सुजवलयेन. ३ छुण्ठिताम्, ४ आकाशगङ्गा. ५ चीन; स्वच्छंचीन; चीर. ६ चलन. ७ लोलित. ८ पांसुणिकारित. ९ प्रगत्मविकल; प्रमृत्तकल; प्रवृत्तकल. १० विल्पियत. ११ करम्मेनी १२ अनुयातेन.

मधुरमुद्रायता हर्षनिर्भरतया मत्तेनेवोन्मत्तेनेव प्रहगृहीतेनेवीपगतवाच्यावाच्यैविवेकेन नृत्तैश्रीडाप्रसक्तेनान्तः पुरिकाजनेन प्रेचलमणिकुण्डलाहतक पोलभित्तिना च विघूणमानकणीत्पलेनाधोविँगलितविलोल शेखरेण दोलायमानवै कक्षक कुमुममालेन निर्वे यप्रहत मेरीमृदङ्गमर्दलपटहनिनादानुगतक हिलाशङ्करवजनितर मसेन चरणसंनिपाते दिरेयतेव वे सुधां राजपरिजनेन
भैवृत्तनृत्येन च चारणगणेन विविधे मुखवा च कुतको लाहलेन पठता गौयता चानुगम्यमानः
शुकनास भवनं गत्वा द्विगुणतर मुत्सव मकारयत्।

अतिकान्ते च षष्ठीजागरे प्राप्ते दशमेऽहिन पुण्ये मुहूर्ते गाः सुवर्ण च ³कॅोटिशो ब्राह्म-णसात्कृत्वा 'मातुरस्य मया परिपूर्णमण्डलश्चन्द्रः स्वप्ते मुखकमलमाविशन्दृष्टः' इति स्वप्नानु-रूपमेव राजा स्वस्तोश्चन्द्रापीड इति नाम चकार । अपरेद्युः शुकनासोऽपि कृत्वा ब्राह्मणो-चिताः सकलाः क्रिया राजानुमतमात्मजस्य विप्रजनोचितं वैशम्पायन इति नाम चके ।

वेणुर्वशः, मुरजो मृदङ्गः, कांस्यतालं प्रसिद्धम्, एतेषां यो लयः साम्यावस्था तदनुगतेन कलं मधुरं यथा स्यात्त्रथोद्गायता गानं कुर्वता, हर्षस्य यो निर्भरोऽतिशयस्य भावस्तत्ता तया मत्तेनेव क्षीवेणेवोन्मत्तेनेव वात्रप्रस्तेनेव प्रह्मगृहितेनेव प्रथिलेनेव । अपित । अपगतो दूरीभूतो वाच्यावाच्ययोविंवेकः पृथगात्मता यसात्स तेन । नृत्तेति । म्यल्यलेति । प्रचलानि चम्रलानि यानि मणिकुण्डलानि रल्लाभरणानि तैराहता कपोलिभित्तिर्यस्य स तेन । विघूर्णमानं पत्नायोन्मुखं कर्णोत्पलं यस्य स तेन । अध्य द्वति । अधो विगलितो विलोलश्वम्रलः श्रेखरोऽन्नतंसो यस्य स तेन । दोलायमाना कम्पमाना वैकक्षकीकृतोन्तरासङ्गीकृता कुसुममाला यस्य स तेन । निर्दयमिति । निर्दयमिति । निर्दयमिति । क्षित्रयमिति । क्षित्रयस्य स तेन । चरणसंनि वाद्यविशेषः, सङ्गः प्रसिद्धः, तयो रवः शब्दस्तेन जिनतो निष्पदितो रभसो वेगी यस्य स तेन । चरणसंनि पातः पादविक्षेपैर्वसुधां पृथ्वी दारयतेन विदीर्णा कुर्वतेन । प्रवृत्तं प्रारब्धं चर्सं सेन स तथा तेन । चारण-गणेन कुशीलवसमुदायेन । कीदशेन । विविधं यनमुखमैनै वाद्यं तेन कृतो विहितः कोलाहलः कलकलो येन स तेन । पठतोचैः स्वरेण राजस्तुतिं गायता गानं कुर्वता च अनुगम्यमान इत्यस्य सर्वत्रानुषङ्गः ।

अतीति । अतिकान्ते व्यतिते षष्ठीजागरे षष्ठदिवसकृत्ये च सित दशमेऽहिन दशमे दिवसे प्राप्ते सिते पुण्ये पिवते मुहूतें बेलायां गाः सुरभीः कोटिशः सुवर्णं कनकं ब्राह्मणसाद्वाह्मणाधीनं कृत्वा विधाय, मया स्वप्ने पिरपूर्णमण्डलश्चन्द्रः शशी अस्य मातुर्जनन्या मुखकमलं वदनाम्भोजमाविशनप्रविशन्दष्टोऽवलोकित इति स्व-प्रातुरूपमेव स्वप्नसदशमेव राजा तृपः स्वस्तोः स्वपुत्रस्य चन्द्रापीड इति नाम चकार निर्ममे । अपरेद्युरन्य-स्मिन्दिने शुक्रनासोऽपि ब्राह्मणोचिता विष्रकुलयोग्याः सकलाः समग्राः कियाः कृत्वा विधाय राजानुमतं तृपेणानुज्ञातमात्मजस्य पुत्रस्य विष्रजनोचितं ब्राह्मणजनयोग्यं वैशम्पायन इति नाम चके कृतवान् ।

टिप्पo-1 भूताविष्टेनेवेःयुचितम् । 2 श्रानन्दो यस्य स इत्यर्थः । 3 विविधं यन्मुखवाद्यम् (मुख-द्वारा नानाविधान्यक्तध्वनितिःसारणम्) ।

पाठा०—१ व्यपगतः २ विवेकनेवः ३ नृत्यगीतक्रीडाः ४ प्रचित्तमणिः ५ उद्घष्टितकपोलः ६ गिलतः ७ वैक-क्षिकः; वैकक्षः ८ काहलः ९ विदारयताः १० वसंधराम् ११ प्रवृत्तनृत्तेनः नृते प्रवृत्ते, १२ विविधवाद्यः १३ गायता वस्यता चः १४ कोटिशो दत्त्वाः १५ स्तोः

क्रमेण कृतचूडाकरणादिर्क्रियाकठापस्य शैशवमितचकाम चन्द्रापीडस्य । तारापीडो व्या-सङ्गवियातार्थं बिहर्नगराद्तुं सिप्रमर्धकोशमात्रायामम्, अतिमहता तुहिनगिरिशिंखरमाछानु-कारिणा सुधाधेविठितेन प्राकारमण्डलेन परिवृतम्, अनुप्राकारमाहितेन महता परिखावलयेन परिवेष्टितम्, अतिदृढकपाटसंपुटम्, उद्घाटितैकद्वारप्रवेशम्, एकान्तोपरचिततुर्रङ्गवाद्याली-विभागम्, अधःकित्पतव्यायामशालम्, अमरागाराकारं विद्यामन्दिरमकारयत् । सर्वविद्या-चार्याणां च संप्रहे यत्रमतिमहान्तमन्वतिष्ठत् । तत्रस्यं च तं केसरिकिशोरकमित्र पञ्चरगतं कृत्वा प्रतिषिद्धनिर्गमम्, आचार्यकुलपुत्रप्रायपरिजनपरिवारम्, अपनीताशेषर्शिद्यजनक्रीडा-व्यासङ्गम्, अनन्यमनसम्, अखिलविद्योपादानार्थमाचार्यभ्यश्चन्द्रापीडं शोभने दिवसे वैश-म्पायनद्वितीयमर्पयांवभूव । प्रतिदिनं चोर्तथायोत्थाय सह विलासवत्या विरलपरिजनस्तत्रैव गरवैनमालोकयामास राजा ।

क्रमेणेति । क्रमेण परिपाट्या कृतो निष्पादितः चूडाकरणं चौलकर्म तदादिकाः कियास्तासां कलापो यस्य स तथा तस्य चन्द्रापीडस्य शैशवं बाल्यमतिचकाम । कौमारं प्राप्तवानित्यर्थः । तारापीडस्तस्य पिता व्या-सङ्गश्चित्तस्यान्यत्र गमनं तस्य विघातार्थं दूरीकरणार्थं नगराद्वहिर्विद्यामन्दिरमकारयदित्यन्वयः । अनुसिप्रं सिप्रासमीपवर्ति । कीदशम् । अर्थकोशमात्रमायामो विस्तारो यस्य तत् । अतिमहतात्युचेन तुहिनगिरिर्हिमगि-रिस्तस्य या शिखरमाला सानुश्रेणिस्तदनुकारिणा तत्सादर्यधारिणा, सुधा पूर्वीक्ता तया धवलितेन शुभ्रीकृतेन प्राकारमण्डलेन वप्रवलयेन परिवृतं वेष्टितम् अनुप्राकारमाहितेन स्थापितेन महता परिखावलयेन परिवेष्टितम् । अतिहर्ढं कपाटसंपुटं यस्य तत् । उद्घाटितं यदेकद्वारं तत्र (तेन) प्रवेशो यसिस्तत् । एकान्तेति । एकान्ते निर्जनस्थल उपरचितस्तरङ्गाणामश्वानां वाह्यालीनां शिविकादीनां व्यवस्थापनविभागो यसिस्तत् । अध इति । अधोभागे कित्पता व्यायामज्ञाला बाहुयुद्धाभ्यासादियोग्यं स्थलं यस्मिस्तत् । अमरेति । अमरा-गारं देवगृहं तद्वदाकारो यस्य तत् । सर्वेति । सर्वविद्याचार्याणां समग्रविद्याध्यापकानां संप्रहे स्वीकारेऽितम-हान्तमत्युत्कृष्टं यत्नमन्वतिष्ठदकरोत् । तत्रेति । तत्रस्यं तित्रवासिनं तं चन्द्रापीडं पजरगतं केसरिकिशोरकमिव कृत्वा विधाय प्रतिषिद्धो निर्गमो बहिर्गमनं यस्य स तम् । आचार्यंति । आचार्यस्य कुलं वैराम्पायनकुलं तस्य पुत्रप्रायो यः परिजनः स एव परिवारो यस्य स तम् । अविति । अपनीतो दूरीकृतोऽशेषायाः समप्रायाः विाशुजनकी डाया बालजनलीलायाः व्यासङ्गो विद्याप्रतिबन्धकं यस्य स तम् । न विद्यतेऽन्यस्मिन्मनो यस्य स तम् । एकाप्रचित्तमित्यर्थः । अखिलेति । अखिलाः समग्रा या विद्यास्तासां यदुपादानं प्रहणं तदर्थमाचा-र्थेभ्यः पाठकेभ्यः शोभने प्रशस्ते दिवसे दिने वैशम्पायनो मन्त्रिमुतः स एव द्वितीयो विद्याभ्यसने सहायो यस्पैवंभूतं चन्द्रापीडमाचार्येभ्योऽर्पयांबभूवार्पितवान् । अथ च राजा प्रतिदिनं प्रत्यहमुत्थायोत्थानं कृत्वा । खग्रहादिति शेषः । वीप्सायां द्वित्वम् । सह विलासवला विरलपरिजनः खलपपरिच्छदस्तत्रैव गर्त्वेनं चन्द्रापीडमालोकयामास व्यलोकयत् ।

टिप्प०—1 अतिरहाभ्यां कपाटाभ्यां संपुटम् पिधानं यस्य तत् । 2 अहो प्रकापष्टीकाकारस्य । आचार्याः अध्यापकाः, कुळपुत्राः सद्वंशजाताः समानवयसः कुमाराः, एतस्प्रायः (एतद्वहुळः) परि-जनो यस्य तम्, इत्यर्थः ।

पाठा०—१ बालिकिया. २ कीडाव्यासङ्ग. ३ अनुक्षिप्रस्. ४ शिखरानुकारिणा. ५ धवलेन; प्राकारश्रवलेन चन्द्र-शालावलयेन विलसितं प्राकार. ६ तुरग. ७ विद्यागृहम्. ८ शिद्युकीडन; शिद्युजनकीडन. ९ चीत्थाय सह.

चन्द्रापीडोऽत्यनन्यहृद्यतया तथा यित्रंतो राज्ञाऽचिरेणेव यैथास्त्रमातमकोशलं प्रकटयद्भिः पात्रवशादुपजातोत्साहैराचार्येर्हेपदिश्यमानाः सर्वा विद्या जम्राह । मणिद्र्पण इवातिनिर्मले तिस्मिन्संचकाम सकलः कलाकलापः । तथा हि । पहे, वाक्ये, प्रमाणे, धर्मशास्त्रे,
राजनीतिषु, व्यायामविद्यासु, चापचकर्चमिक्रपाणशक्तितोमरपरश्चादाप्रभृतिषु सर्वेष्वायुधविशेषेषु, रथचर्यासु, गजपृष्ठेषु, वीणावेणुसुरजकांस्वतालदर्दुरपुटप्रभृतिषु वाद्येषु, भरतादिप्रणीतेषु नृत्तशास्त्रेषु, नारदीयप्रभृतिषु गान्धवेवद्विशेषेषु,हस्तिशिक्षायाम्, तुरङ्गवयोज्ञाने, पुरुपलक्षणे, चित्रकर्मणि, पंत्रच्छेद्ये, पुस्तकव्यापारे, लेख्यकर्मणि, सर्वासु धूँतकलासु, शक्रुनिरुतज्ञाने, प्रह्मणिते, रस्नपरीक्षासु, दारुकर्मणि, दन्तव्यापारे, वास्तुविद्यासु, आयुर्वेदे, थैक्र-

चन्द्रापीडोऽपि राज्ञा तारापीडेन तथेति तेन प्रकारेण यन्त्रितो नियमितो यथाऽचिरेणेव खल्पकालेनैवानन्य-हृदयत्येकाग्रचित्तत्याचायेर्ग्रहिभ एपदिश्यमाना अध्याप्यमानाः सर्वाः समग्रा विद्या द्वासप्ततिकला जन्नाह गृही-तवान । आचार्यैः किं क्विद्धिः । खं खकीयमात्मकौरालं निजचातुर्यं प्रकटयद्भिराविष्क्वविद्धिः, पात्रवशादत्यु-त्कृष्टविद्यात्राहकवशादुपजातः समुत्पच उत्साहः प्रगत्भता येषां तैः । आचार्यविशेषणम् । मणिदर्पणे रत्नादशे इवातिनिर्मेलेऽतिस्वच्छे तस्मिन्सकलः कलाकलापः संचकाम संक्रमं कृतवान् । तमेव दरीयबाह—तथा हीति । पदेति । पदं व्याकरणशास्त्रं तस्मिन् । वाक्येति । वाक्यं मीमांसे पूर्वोत्तरे तस्मिन् । प्रमाणं न्याय-वैशेषिकसांख्यपातज्ञळरूपं तस्मिन् । धर्मशास्त्रं मन्वादिप्रणीतो प्रन्थस्तस्मिन् । इतः परं चतुःषष्टिकला आह— राजेति । राजनीतयः कामन्दकीप्रभृतिशास्त्राणि तेषु । व्यायामः श्रमस्तदर्थं या विद्या मह्नयुद्धादिकास्तासु । चापेति । चापं धतुः, चकं प्रसिद्धम्, चमं संनाहः, कृपाणः खन्नम्, शक्तिः शस्त्रविशेषः, तोमरः प्रहरण-बिशेषः, परशुः कुठारः, गदा प्रसिद्धा, एतत्प्रसृतिषु सर्वेध्वायुधविशेषेषु । रथचर्यासु रथपरिवर्तनेषु । गजपु-ष्ठेषु हस्तिशिरोदेशेषु । वीणा वहकी, वेणुर्वशः, सुरजो मदङ्गः, कांस्यतालं वाद्यविशेषः, दर्दुरपुटं दर्दुरशब्दा-कारशब्दं वाद्यम् . एतत्त्रमृतिषु वाद्येष्वातोद्येषु । भरतादयो विद्वांसस्तैः प्रणीतानि विहितानि चत्त्रशास्त्राणि ताण्डवविधानप्रतिपादकप्रन्थास्तेषु । नार्दीयप्रभृतिषु गान्धवीवेदविशेषेषु । हस्तिशिक्षायां गजशिक्षायाम् । तुर-गस्याश्वस्य वयोज्ञाने वयोऽवस्था तस्य ज्ञाने । पुरुषाणां नराणां लक्षणेषु सामुद्रिकप्रतिपादितेषु माषतिलकादि-ळक्षणेषु । चित्रकर्मण्याळेख्यविद्यायाम् । पत्रच्छेद्ये केतकादिपत्र^{क्}छेदने । पुस्तकानां शास्त्राणां न्यापारे प्रयोगे । ळेख्यकर्माणे छेखनविद्यायाम् । सर्वामु समप्रासु सूतकळासु । शकुनिरुतज्ञाने पतित्रशब्दज्ञाने । प्रहगणिते ज्योतिःशास्त्रे । रत्नपरीक्षास रतानां मण्यादीनां शुद्धाशुद्धज्ञाने । दारुकर्मणि । क्राष्ट्रकर्मणि दन्ता गजानां रदनास्तेषां व्यापारो व्या(व्यव)हृतिस्तस्थिन् । वास्तुविद्यासु गृहनिर्मितिविद्यासु । आयुर्वेदे वैद्यकशास्त्रे । यन्त्राणां सूर्यप्रतापादीनां प्रयोगो व्यापारणं तस्मिन् । विषाणां स्थावरजंगमप्रसृतीनामपहरणं दूरीकरणं तस्मिन् । सुर-ज्ञांऽसंधिशिला तस्या उपभेदो भेदनं तस्मिन् । तर्णे नद्यादितर्णे । लङ्कने कृपकाद्युलङ्कने । अतयो व्याघ्रादिवत्

टिप्प०—1 पुनः पपात टीकाकारः । तथा तन प्रकारेण नियम्नितः नियमितश्चन्द्रापीडः यथास्त्रम् यथार्थम् 'यथास्यं तु यथायथम्' इत्यमरः । आत्मकौशलं प्रकटयद्भिः आचार्येः उपदिश्यमानाः सर्वा विद्या अचिरेणैव जप्राह, इति योजना । 2 रथचालनेषु, आरोह्णेषु वा, इत्यर्थ उचितः । 3 यञ्चच्छेचे इति पाठे तु यम्रेण दूरवीक्षणादियम्रेण परिच्छेतुं शक्ये प्रह-नक्षत्रादिनिर्णये इत्यर्थः । 4 'सुरङ्ग' इति ख्यातो गुप्तदीर्वपथलस्य खनने निर्माणे चेत्यर्थः ।

पाठा०—१ नियम्तिः. २ अचिरेणैव कालेनः ३ यथास्त्रम्. ४ उपिद्श्यमानः. ५ सर्वविद्याः. ६ वर्मः ७ गजपृष्ठेषु तुरंगमेषुः गजपृष्ठेषु तुरंगेषुः ८ नृत्यः ९ तुर्गवयोशानेषुः १० यत्रच्छेचेः ११ द्यूतकलासु गन्धर्वशास्त्रेषुः द्यूतकलासु गन्धर्वशास्त्रेषुः द्यूतकलासु गन्धर्वशास्त्रेषुः

प्रयोगे, विषापहरणे, सुरङ्गोपभेदे, तरणे, लङ्गने, क्षुतिषु, इन्द्रजाले, कथासु, नाटकेषु, आख्यायिकासु, कान्येषु, महाभारतपुराणेतिहासरामायणेषु, सर्विलिषु, सर्वदेशभाषासु, सर्वसंज्ञासु, सर्विशिल्पेषु, छन्दःसु, अन्येष्विप कलाविशेषेषु परं कौशलमवापै।

सहजा वाजसमभ्यस्थतो वृकोद्रस्थेव शहाव प्वाविविभूव छोकँविस्मयजननी महाप्राणता। यहच्छया क्रीडताप्यनेन करतलावलिम्बतकर्णपह्नवावनताङ्गाः सिंहिकशोरककमाक्रान्ता इव गजकलभकाश्चलितुमपि न शेकः। एकैकेन क्रपाणप्रहारेण विलित्तहन्मृणालदण्डानिव लुलाव। सकलराजन्यवंशवनदावानलस्य परशुरामस्थेवास्य नाराचाः शिखरिशिलातलभिदो बभूवः। दशपुरुषसंवाहनयोग्येन चायोदण्डेन श्रममकरोत्। ऋते च महाप्राणतायाः सैवीभिरन्याभिः कलाभिरनुचकार तं वैशम्पायनः। चन्द्रापीडस्य तु सकलकलाकलापपरिचयवहुमानेन शुक-

सङ्क्रामादिषु व्युत्करेणादिरूपास्तासु । इन्द्रजालं मायाकूटनिर्मितं तस्मिन् । कथासु बृहत्कथाप्रमृतिषु । नाटके-ष्वभिनयात्मकेषु । आख्यायिकासु वासवदत्ताप्रमृतिषु । काव्यं कविकर्म तेषु । महाभारतं प्रसिद्धम् । तदु-क्तम्—'भाति सर्वेषु वेदेषु रतिः सर्वेषु जन्तुषु । तरणं सर्वतीर्थानां तेन भारतमुच्यते' । पुराणं पञ्चलक्षणम्, इतिहासः पुराष्ट्रतम्, रामायणं रामचरित्रम्, एतेषु । सर्वेलिपिष्वष्टादशविधाक्षरविन्यासेषु । सर्वेषां देशानां भाषासु वचनव्यापारेषु । सर्वा याः संज्ञाः परिभाषास्तासु । सर्वेषु शिल्पेषु विज्ञानेषु । छन्दः स्वाम्नायेषु । अन्ये-ध्वप्येतद्यतिरिक्तेषु कलाविशेषेषु परमधिकं कौशलं चातुर्यमवाप प्राप्तवान् । अस्य कुमारस्याजलं निरन्तरमभ्य-स्यतो विद्यापरिश्रमं कुर्वतो चुकोदरस्येव भीमस्येव दौशव एव बाल्य एव सहजा नौपाधिकी छोकानां जनानां विस्मयजनन्याश्चर्यकारिणी महाप्राणता महासाहसशक्तिराविर्वभूव प्रकटीवभूव । एतदेव विवृणोति - यहच्छ-येति । यहच्छया खेच्छया क्रीडतापि केलि कुर्वताप्यनेन कुमारेण गजानामनेकपानां कलभा एव कलभकाः। खार्थे कः । 'कलभिन्नंशदब्दकः' इति कोशः । सिंहस्य हर्यक्षस्य किशोरको बालस्तस्य कैमौ पादौ ताभ्यामा-कान्ताः पीडिता इव चलितुमपीतस्ततो गन्तुमपि न शेकुर्न शक्ता बभूतुः । कीदशाः । अनेन करतलेनावल-म्बिता गृहीता ये कर्णपहनास्तैरवनतान्यङ्गानि येषां ते तथा । कर्णे धृत्वैव नम्रीकृता इति भावः । अन्यद-प्याह—एकैकेति । एकैकेन कृपाणप्रहारेण तालतहन्मृणालदण्डानिव नालनदण्डानिव छलाव चिच्छेद । सक-केति । अस्य नाराचा बाणाः शिखरिशिलातलभिदो बभूतुः । अस्य किविशिष्टस्य । सकलाः समित्रा राजन्या राजानस्तेषां वंशा अन्वयास्त एव वनानि काननानि तेषु दावानलस्य । वनविद्वसदशस्येत्यर्थः । कस्येव । पर्श्वरामो जामदम्यस्तस्येव । यथा तस्य बाणाः शिलातलभिदस्तथास्यापीति भावः । द्रोति । दशपुरुषैः संवाहनयी-ग्येनोत्थापनोचितेन । अतिप्रमाणेनेलार्थः । अयोदण्डेन लोहदण्डेन श्रममकरोत्परिश्रममकार्पात् । ऋते चेति । 'ऋतेयोगे द्वितीया' इति केषांचिन्मतम् । तेनान्यशब्दार्थयुक्तायाः पश्चम्या न विरोधः । महाप्राणताया ऋते-Sन्याभिः सर्वाभिः कलाभिर्वेशम्पायनस्तं कुमारमनुचकार साद्दयमकरोत्। वैशम्पायनस्य ब्राह्मणपुत्रत्वात्तस्मिन्ना-पेक्षिता साहसशक्तिरिति भावः । चन्द्रेति । चन्द्रापीडस्य वैशम्पायनः परं मित्रमासीदित्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—सकलेति । सकलाः समग्रा याः कला विज्ञानैकदेशास्तासां कलापः समृहस्तदर्थं यः परिचयः

टिप्प॰—1 ज्याव्रवदुख्रम्फनम् । 2 पिङ्गळादिप्रणीतछन्दःशाखेषु च । ३ कमः आक्रमण तेनाकान्ता इत्येवार्थः ।

पाठा०—१ छुतिषु आरोहणे, रिततन्त्रे; छुतिषु आरोहणावरोहणे, रिततन्त्रेषु. २ शिल्पेषु सर्वशिविषषु, ३ सर्वन्तेश-लम्, ४ श्रमम्; अस्य श्रमम्; चाजस्रश्रमम्, ५ अभ्यस्यतो वृकोदरस्य, ६ शैशवभेव, ७ सर्वलोक, ८ आल्शिकतः आकुन्नित, ९ किशोर, १० वाल एवं तालतह्नम्, ११ सर्वविद्याभिः.

नासगौरवेण सहपांसुकी बनतया सहसंवृद्धतया च सर्वविश्रम्भस्थानं द्वितीयमिव हृद्यं वैश-म्पायनः परं सित्रमासीत् । निमेषमिप तेन विना स्थातुमेकाकी न शशाक । वैशम्पायनोऽपि तमुष्णकरमिव वासरोऽनुगच्छन्न क्षणमिप विरह्यांचकार ।

एवं तस्य सर्वविद्यापरिचयमाचरतश्चन्द्रापीडस्य त्रिभुवनविलोभनीयोऽमृतरस इव सागर-स्य, सकललोकहृदयानन्दजननश्चन्द्रोदय इव प्रदोषस्य, बहुविधरागविकारभङ्गरः सुरधनुः-कलाप इव जलधरसमयस्य, मकरध्वजायुधभूतः कुसुमप्रसव इव कल्पपादपस्य, अभिनवा-भिव्यवयमानरागरमणीयः सूर्योदय इव कमलवनस्य, विविधलास्यविलासयोग्यः कलाप इव शिखण्डिनो योवनारम्भः प्रादुर्भवन्रसणीयस्यापि द्विगुणां रमणीयतां पुपोष । लब्धावसरः सेवैक इव निकटीवभूवास्य मन्मथः । लक्ष्म्या सह वितस्तार वक्षःश्वलम् । बन्धुजनमनो-

संस्तवस्तत्कृतबहुमानेन संमानेन, ग्रुक्तासस्य गौरवेण पूज्यत्वेन, सह सार्ध यत्पांसुना धूल्या क्रीडमं खैळनं तस्य भावस्तता तया, सह सार्ध संवृद्धः संवृधितस्तस्य भावस्तता तया । चकारो हेतुसमुच्चयार्थः । मित्रं विशेषयनाह—सर्वेति । सर्वो यो विश्रम्भो विश्वासस्तस्य स्थानमाश्रयो द्वितीयं हृदयमिव । एतेन सर्वथाभेदो दर्शितः ।
निमेषमप्यभिच्छनमात्रमप्येकाको तेन वैशम्पायनेन विना स्थातुं न शशाक न समर्थो बभूव । वैशम्पायनोऽप्युष्णकरं सूर्यं वासर इव दिवस इव तं चन्द्रापीडमनुगच्छन्पश्चाद्रजन्क्षणमप्यक्षिरपन्दनमात्रमपि न विरह्यांचकार न विरक्तो बभूव ।

एवसिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण तस्य चन्द्रापीडस्य सर्वविद्यापरिचर्य कलादिकाभ्यासमाचरतः कुर्वतः । त्रिभुवनेति । त्रयाणां भुवनानां समाहारिक्षभुवनं तस्य विलोभनीयो लोभजमको यौवनारम्भो यौवनं बाल्या-त्परं वयस्तस्यारम्भः प्रादुर्भवनप्रकटीभवन् रमणीयस्यापि मनोहरस्यापि द्विगुणां पूर्वतो द्विभागाधिकां रमणी-यतां शोभातिरेकैतां प्रपोष । कीदशः सकललोकानां समप्रजनानां हृदयस्य स्वान्तस्यानन्दजननः प्रमोदोत्पा-दकः । कस्पेन । सागरस्य समुद्रस्यामृतरस इन पीयूषद्रव इव । प्रदोषस्य यामिनीमुखस्य चन्द्रोदय इव । जल-धरसमयस्य मेघकालस्य सुरधतुःकलाप इन्द्रचापसमूह इव, बहुविधा अनेकप्रकारा ये रागास्तिषां ये विकारा विक्कतयस्तैर्भंद्वरो वकः । उभयोविंशेषणम् , यौवनारम्भस्याप्येतादशरूपत्वात् । कल्पपादपस्य पारिजातस्य कुसु-मप्रसव इव पुष्पोद्गम इव मकरध्वजस्य कंदर्पसायुधभूतः । शक्तभूतः । उभयोविशेषणम् , द्वयोरपि कासोद्दी-पंकत्वात् । अभीति । अभिनवो नृतनोऽभित्र्यज्यमानः प्रकटीकियमाणो यो रागस्तेन रमणीयो मनोहरः इद्मपि द्वयोर्विशेषणम् । उभयत्र रागोदयसङ्गावात् । कमळवनस्य सूर्योदय इव । विविधो यो लास्यविलासो नृत्यविलासस्तस्य योग्य उचितः । उभयोर्विशेषणम् । शिखण्डिनो मयूरस्य कलाप इत्र प्रचलाक ईव । अस्य चन्द्रापीडस्य लब्धावसरः प्राप्तप्रस्तावः सेवक इव भूत्य इव मन्मथः कंदर्गे निकटीबभूव समीपवर्त्यभूत्। इत्यनेन चन्द्रापीडस्य मनमथाधीनत्वं नास्तीति सूचितम् । एतदेव विष्टणोति-लक्ष्मयेति । लक्ष्म्या सह श्रिया सह वक्षःस्यलं भुजान्तरस्थलं वितस्तार विस्तीर्ण वभूव । बन्धुजनानां कुदुम्बजनानां मनोरथैवीश्छितैः सहोरुदण्डद्वयं सिक्थयुगलमापूर्यत पूर्णं बभूव । सातिशयमजनिष्टेति भावः । अरिजनेन शत्रुजनेन सह मध्य-भागोऽवलमप्रदेशस्तिनमानं कृशत्वमभजताश्रयत् । त्यागेन दानेन सह नितम्बभाग आरोहप्रदेशः प्रथिमानं

टिप्प०—1 न तत्याज इत्यर्थः । 'न वियुक्तो बभूव' इति फलितार्थो वा उचितः । 2 शोभातिरेकः मित्यर्थः । 3 रागा विषयाभिकाषाः, नीकपीतादिवर्णाश्च । 4 'रमणीयस्वापि रमणीयतां पुणोष', इत्यत्र सर्वेषां वाक्यानामन्वयः ।

पाठा०-१ गच्छन्क्षणमपि. २ हृदयनयनातन्द. ३ नवसेवकः। अनुसेवकः।

रथैः सहापूर्यतोरुदण्डद्वयम् । अरिजनेन सह तिनमानमभजत मध्यभागः । त्यागेन सह प्रथिमानमाततान नितम्बभागः । प्रतापेन सहारुरोहं रोमराजिः । अहितकलत्रालकलताभिः सह प्रलम्बतामुपययो भुजयुगलम् । चरितेन सह धवलतामभजत लोचनयुगलम् । आज्ञया सह गुरुर्वभूव भुजशिखरदेशः । स्वरेण सह गम्भीरतामाजगाम हृदयम् ।

एवं च क्रमेण समारूढयौवनारम्मं परिसमाप्तसमैयकलाविज्ञानमधीताशेषविद्यं चावगम्यानुमोदितमाचार्येश्चन्द्रापीडमानेतुं राजा बलाधिकृतं बलाहकनामानमाहूय बँहुतुरगबलपदातिपरिवृतमितप्रशस्तेऽहिन प्राहिणोत्। स गत्वा विद्यागृहं द्वाःस्थैः समावेदितः प्रविश्य क्षितितलावलम्बतचूडामणिना शिरसा प्रणम्य स्वभूमिसमुचिते राजसमीप इव सविनयमासने राजपुत्रानुमतो न्यधीदत्। स्थित्वा च मुहूर्तमात्रं बलाहकश्चन्द्रापीडमुपसृत्य दर्शितविनयो व्यजिन्वान्त्—"कुमार, महाराजः समाज्ञापयति—'पूर्णा नो मनोरथाः। अधीतानि शास्त्राणि।

महत्त्वमाततान विस्तारमवाप। 'तनु विस्तारे' लिटि रूपम् । प्रतापेन कोशदण्डप्रसवतेजसा सह रोमराजि-स्तन् रुहश्रेणिराहरोहारूढा बभूव । 'रुह जन्मिने' इत्यस्य लिटि रूपम् । अहितेति । अहितकलत्राणां शतु-स्त्रीणामलकलताभिः केशलताभिः सह भुजयुगलं बाहुयुग्मं प्रलम्बतां दीर्घतामुप्ययौ प्राप । चिरतेना-चारेण सह लोचनयुगलं नेत्रयुग्मं धवलतां द्युप्तामभजत प्रापत् । आज्ञया निर्देशेन सह भुजशिखरदेशः स्कन्धप्रदेशः । 'अंसो भुजशिरः स्कन्धे' इति कोशः । गुर्हमहान्बभूवाभूत् । खरेण शब्देन सह गम्मीरतां गाम्मीर्यतां हृदयं खान्तमाजगामागमत् यद्यपि लक्ष्म्या विस्तारस्य मनोरथेषु पूर्णत्वस्यैवमिरजने कृशत्वादेः खखनाक्यादेव लामेऽपि सातिशयत्वं व्यक्ष्यम् ।

एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण समारूढः प्राप्तो योवनारम्भो येन स तम् । परिसमाप्तं समप्रकलाविज्ञानं यस स तम् । अधीता अशेषविद्या येनैवंभूतं चन्द्रापीडमवगम्य ज्ञात्वाचार्येरध्यापकैरनुमोदितं स्वाधितम् । अथ राजा चन्द्रापीडमानेतुं बलेन धामाधिकृतं सिहतं बलाहकनामानं पुरुषमृत्यसाहूयाह्वानं कृत्वा बहवो ये तुरुपा अश्वास्तेषां बलं साधनं पदातिः(तयः) पत्ति(त्तय)स्ताम्यां परिवृतं सिहतमित्रश्वस्तेऽतिश्वोभनेऽहिने दिने प्राहिणोत्प्रेषयामास । सिति । स बलाहको विद्यागृहं गत्वा द्वाःस्थेद्वारपालकैः समावेदितो निवेदितः प्रविश्च प्रवेशं कृत्वा क्षितितले चसुधापीठेऽवलम्बत आश्रितः चूडामणिः शिरोमणिर्यस्यैवंविधेन विरस्तात्तमाङ्गेन प्रणम्य नमस्कृत्य स्वभूमिसमुचिते स्वर्थः भूमौ यत्तमुचितं योग्यं तिसम्नासने विष्टरे राजपुत्रेण चपपुत्रेणानुमतोऽनुज्ञातो राजसमीप इव नृपसंनिधाविव सिवनयं यथा स्यात्तथा न्यपीदत्तस्था । स्थितवा चलाहकश्चन्द्रापीडमुपस्त्य समीपे गत्वा दिशितः प्रकटीकृतो विनयः सेवकार्थो येनैवंभूतो व्यजिज्ञपिद्वज्ञापना चकार । हे कुमार, महाराजस्तारापीडः समाज्ञापयत्याज्ञां ददाति । सेवकार्थो येनैवंभूतो व्यजिज्ञपिद्वज्ञापना चकार । हे कुमार, महाराजस्तारापीडः समाज्ञापयत्याज्ञां ददाति । तदेवाह—पूर्णेति । नोऽस्माकं मनोरथाश्चिनिततानि पूर्णाः संपूर्णाः जाता इति शेषः । अधीतानि पठितानि तदेवाह—पूर्णेति । नोऽस्माकं मनोरथाश्चिनिततानि पूर्णाः संपूर्णाः जाता इति शेषः । अधीतानि पठितानि

टिप्पo—1 बाहुयुग्मं प्रलम्बतां दीर्घताम्, शत्रुखीणाम् भलकलता लतावल्लम्बमानाः केशाश्च मल-म्बतां लिम्बतताम् (भाविभर्तृविरहेण असंयमनात्) उपययो, हत्यथः । २ नेत्रयुग्मं धवलताम्, मा-चारश्च बाल्यचापल्यदोषराहिलरूपं खन्छत्वमभजत । ३ अंसदेशो विशालः, भाजा च गुरुः गौरववाहिनी सर्वेषां शिरोधार्येत्यथः । ४ बलाधिकृतं सेनाध्यक्षमित्यथः । अहो टीकाकारस्य बुद्धिः ! । 5 स्त्रोचिता या भूमिः (स्थानम्, राजपुत्रस्य वामपार्थम्) तत्र समुचिते इत्यर्थः ।

पाठा०—१ शिखरदेशः. २ पनं क्रमेण. ३ सक्छ. ४ ब्रह्तुरगः ५ द्वारपैः ६ प्रवेशितः. ७ विकम्मितः चुन्नितः ८ व्यक्तिश्चापगदः

शिक्षिताः सकछाः कछाः । गैतः सर्वाखाँगुधविद्यासु परां प्रतिष्ठाम् अनुमतोऽसि विविनर्गमाय विद्यागृहात्सर्वाचार्यः। उपगृहीतिशक्षं गन्धगजकुमारकमिव वारिविनिर्गतमवगतसकछकछाकँछापं पौर्णमासीशशिनमिव नैवाद्गतं पद्मयतु त्वां जनः । व्रजन्तु सफछतामितिचिरदर्शनोत्किण्ठतानि छोकछोचनानि । दर्शनं प्रति ते समुत्सुकान्यतीव सर्वाण्यन्तःपुराणि । अयमत्रभवतो दशमः संवत्सरो विद्यागृहमधिवसतः । प्रविष्ठोऽसि षष्ठमनुभवन्वर्षम् । एवं संपिण्डितेनीमुना षोडशेन प्रवर्धसे । तदद्यप्रभृति निर्गत्य दर्शनोत्सुकाभ्यो दत्त्वा दर्शनंमिखिछमातृभ्योऽभिवाद्य च गुँकणामपगतनियन्नणो यथासुखमनुभव राज्यसुखानि नवयौवनछितानि च ।
संमानय राजछोकम् । पूजर्थे द्विजातीन् । परिपाछय प्रजाः । आनन्दय बन्धुवर्गम् । अयं चै
त्रिभुवनैकरत्नमनिछगरुडसमजव इन्द्रायुधनामा तुरङ्गमः प्रेषितो महाराजेन द्वारि तिष्ठति ।

िकथायाम्-

शास्त्राणि कामन्दकीप्रभृतीनि । सकलाः समग्राः कलाः शिक्षिता अभ्यत्ताः । सर्वोखायुविवयासु धनुरादिविवासु परामित्वेचनीयखरूपां प्रतिष्ठां महत्त्वं गतः प्राप्तः । विद्यागृहात्कलाभ्यसनमन्दिराद्विनिर्गमाय निःसरणायाः नमतोऽनज्ञातः । न केवलं महाराजस्यानज्ञामात्रं किंत् गृहीतसकलकलाकलापोऽयमित्याचार्यरप्यनमतोऽिस । उपगृहीतिशिक्षमुपगृहीता गुरोः सकाशाच्छिक्षा शास्त्राभ्यासादिरूपा येनैवंभतं त्वां जनो लोकः पश्यत विलोक-यत कस्मात्कमित्र । वारी गजबन्धनी तस्माद्विनिर्गतं बहिरागतं गन्धगजकुमारकमित्र । अत्र गन्धशब्दोपा-वानेन हस्तिनो सुख्यत्वं सूचितम् । पुनरुपमानान्तरं प्रदर्शयन्नाह—सक्छेति । अवगता ज्ञाताः प्राप्ताश्च सकलाः समग्रा याः कलाः षोडश द्वासप्तिर्वा तासां कलापः समृहो येन स तम् । नवीद्रतं नृतनीदितं पौर्णमासीश्वशिनमिव राकाचन्द्रमिव । अतिचिरेण कालेन यद्दर्शनमीक्षणं तत्रोत्कण्ठितानि सोत्कलिकानि क्षोकलोचनानि जननेत्राणि सफलतां साफल्यं व्रजन्त । गच्छन्त । ते तव दर्शनं विलोकनं प्रति सर्वाण्यन्तः-पुराण्यतीव समुत्सुकान्यतिसोत्कण्ठितानि । अत्रेति । अत्र विद्यागृहेऽयं दशमः । संवत्सरो वर्षो भवत-स्तव विद्यागृहमधिवसतोऽधितिष्ठतः । अत्र 'अधिशीङ्स्थासाम्—' इत्याधारे द्वितीया । अथ च षष्ठं वर्षमनुभवंस्त्वं प्रविष्ठोऽसि । विद्यागृहमिति शेषः । एवमनेन प्रकारेण संपिण्डितेन संकलितेनामुना पोड-क्षेन वर्षेण त्वं प्रवर्धसे वृद्धि गच्छसि । तदिति हेत्वर्थे । क्षतक्रस्यत्वादिति भावः । अद्यप्रमृतीतो निर्गस्य दर्शनोत्सकाभ्योऽखिलमातभ्यो दर्शनं दत्त्वाभिवाय च पादग्रहणं कृत्वा गुरूणामपगतं नियन्त्रणं निरोधो यस्यै-वंभतो यथासुखं राज्यसुखानि नवयौवनललितानि च विलसितान्यनुभव साक्षात्कुरु । संमानय राजलोकम् । यथायोग्यं संमानदानेन राजलोकं वशीकुर्विसर्थः । द्विजातीन्ब्राह्मणाम्पूजय । वस्त्रादिप्रदानेनाराधयेसर्थः । प्रजाः प्रकृतीन् (तीः) परिपालय रक्षां करु । बन्धवर्गं स्वजनवर्गमानन्दय प्रमोदय । अयं स्वेति । अयं प्रत्य-क्षोपलभ्यमानिक्षभुवने त्रिविष्टप एकमद्वितीयं रत्नम् । खजातिषु सर्वोत्कृष्टमित्यर्थः । आविष्टलिङ्गत्वान्नपुंसक-त्वम् 'वेदाः प्रमाणम्' इतिवत् । अनिलो वायुः गरुडो गरुतमान् , तयोः समः सहशो जवो वेगो यस्य स तथा। इन्द्रायघ इति नाम यस्यैवंविधस्तरङ्गमोऽश्वो महाराजेन खामिना प्रेषितः प्रहितो द्वारि विद्यागृह-

टिप्प०—1 'क्षधिगतसकलकलाकलापम्' इत्येव पाढः । क्षधिगतः सकलानां (षोडशानाम्) कलानां कलापो येन ताइशः पूर्णमासीचन्द्रः । क्षधिगतः सकलानां चतुःषष्टिकलानां कलापो येन ताइश-श्रन्द्रापीड इति च ब्याख्या । अवगत इति ज्ञातार्थपाठस्तु चन्द्रापीडपक्ष एव समन्वयेत् ।

पाठा०-- १ गतोसि. २ सर्वायुष. ३ निर्गमाय. ४ वारिबन्दाद्विनिर्गतसक्छः वारिबन्धाद्विनिर्गतमधिगतसक्छः ५ क्छापकसः ६ छद्रतं. ७ अत्रभवतः. ८ वत्स्रः, ९ आपीडितेन. १० अधुना, ११ अखिलाभ्यो मात्रभ्यः। १२ मात्रकाभ्यः। १३ ग्रुक्तपगतः १४ परिपूजयः १५ च तेः

एष खलु देवस्य पारसीकाथिपतिना त्रिमुवनाश्चर्यमिति कृत्वा 'जैल्लिधिजलादुत्थितमयोनिजमिदमश्वरत्नमासादितं मया महाराजाधिरोहणयोग्यम्' इति संदिश्य प्रेहितः । दृष्टा च निवेदितं लक्षणविद्धिः—'देव, यान्युचैःश्रवसः श्रूयन्ते लक्षणानि तैरयमुपेतः । नैवंविधो भूतो
भावी वा तुरङ्गमः' इति । तद्यमनुगृद्धातामधिरोहणेन । इदं च मूर्धाभिषिक्तपार्थिवकुलप्रस्तानां विनयोपपन्नानां श्रूराणामभिक्तपाणां कैलावतां च कुलक्रमागतानां राजपुत्राणां सहस्रं
पैरिचारार्थमनुप्रेषितं तुरङ्गमारूढं द्वारि प्रणामलालसं प्रतिपालयितं' । ईल्लिभधाय विरतवचिस बलाहके चन्द्रापीडः पितुराज्ञां शिरिस कृत्वा नवजलधरम्वानगम्भीरया गिरा 'प्रवेइयतामिन्द्रायुधः' इति निर्जिगमिषुरादिदेश ।

अथ वैचनानन्तरमेव प्रवेशितम्, उभयतः वैंकीनककटकावलमाभ्यां परे परे छता-कुञ्चनप्रयत्नाभ्यां पुरुषाभ्यामवकुष्यमाणम्, अतिप्रमाणम्, अर्ध्वकरपुरुषप्राप्यपृष्टभागम्,

प्रतोल्यां तिष्ठति । खळ निश्चयेन । एष इन्द्रायुधः पारसीकाधिपतिना यवनाधिक्षेन देवस्य खामिनस्निभुवनाश्चर्यमिति कृत्वेति संदिश्येति कथियता च प्रहितः प्रेषितः । इतिवाच्यमाह—इदमश्चरः मयासादितं
प्राप्तं महाराजस्य खामिनस्तारापीङस्याधिरोहण आरोहणे योग्यं समुनितम् । अस्मिन्नर्थे हेतुमाह—जलभिति । जळधिजलातसमुद्रोदकादुर्शितमत एवाग्रोनिजं पुंत्नीसंबन्धादनुत्पन्नम् । द्वष्ट्वा चेति । ळक्षणिविद्धः
शाळिहोत्रशास्त्रशैर्द्धष्ट्वा निरीक्ष्य । तिमिति शेषः । निनेदितं कथितम् । राज्ञ इति शेषः । देव हे खामिन्,
गान्युचैःश्रवस इन्द्रतुरङ्गमस्य ळक्षणानि चिह्नानि श्रूयन्त आकर्ण्यन्ते तैर्लक्षणेरयमिन्द्रायुध चपेतः सहितः ।
एवंविध एताहशस्तुरङ्गमो न भूतः पूर्व नासीच भावी भविष्यति नाग्ने । तिदिति हेत्वर्थे । अयमश्वोऽधिरोहणेनात्तुग्रह्यतामनुग्रह्यिषयीकियताम् । इदं राजपुत्राणां सहस्रं परिचारार्थं सेवार्थमनुप्रेषितम् । तुरङ्गमप्रेषणानन्तरं
पश्चात्प्रेषितमिति भावः । एतदेव विश्वनिष्टि—मूर्धाभिषिक्ता ये पार्थिवा राजानस्त्रेषां कुळं वंशस्तत्र प्रसृतानामुत्पन्नानां, विनयेन मर्यादयोपपन्नानां सहितानाम् , श्रूराणां साहसगुणोपेतानाम् , अमिरूपणां मण्डितानाम् ,
कलावतां विज्ञानवताम् , कुळकमागतानां परम्परयागतानाम् , तुरङ्गमारूढमश्चाधिरूढं द्वारि प्रतोल्यां प्रणामळाळसं प्रणामो नमस्कारस्तत्र लाळसं कृतसपृष्टं प्रतिपालगित काळक्षेपं करोति । इस्यभिधायेत्युक्त्वा कलाइके
विरतवचित सति चन्द्रापीडः पितुराज्ञां जनकिनदेशं शिरसि मस्तके कृत्वारोप्य । नवेति । नवो यो जळधरो मेघस्तस्य यो घ्वानः शब्दस्तद्वद्रमभीरया मन्द्रया गिरा वाचा ततो निर्जिगमिषुर्निर्गन्तुमिच्छुरिन्द्रायुधः
प्रवेश्यतामानीयतामित्यादिदेशाज्ञां दत्तवान् ।

क्षथ एतद्वचनानन्तरमेव प्रवेशितं प्रवेशं कारितिमन्द्रायुधनामानमश्वमद्राधीदिति दूरेणान्वयः । तत्राश्वस्य यथासंभवं क्रियागुणद्रव्यजातिभिः खभावं वर्णयितुं तिद्वशेषणान्याह—खरुगेनेति । खरीनकं मुखयन्त्रणं तस्या कटके वरुपे तत्रावरुमाभ्यासक्ताभ्यां पदे पदे प्रतिपदं कृतं विहितमाकुच्चन आकर्षणे प्रयत्नो याभ्याभवंविधाभ्यां पुरुषाभ्यामुभयतोऽवक्रष्यमाणमितस्ततो विक्षिप्यमाणम् । अतिप्रमाणमितमहान्तम् । सर्व्वमुचैः करो यस्यैवंभूतेन पुरुषेण प्राप्यः स्प्रष्टुं योग्यः पृष्ठभागो यस्य स तम् । अस्य व्यादानस्वभावमाह—

टिप्प०—1 ब्राह्मणेभ्यः क्षत्रियासु जाता मूर्घाभिषिकाः । यथाविधि राज्यासनेऽभिषिका वा मूर्घाः भिषिका इस्रापि संप्रदायः ।

पाठा०—१ जलनिधि. २ प्रहितम्. ३ निवेदितं च. ४ मूर्थाभिषिक्तानाम्. ५ कुल्वताम्. ६ परिवारार्थम्. ७ अधिकतम्. ८ अभिधाय विरराम, ९ वचनान्तम्. १० खलीनव्यनकः

शापिबन्तिमत्र संमुखागतमखिलमाकाशम्, अतिनिष्ठरेण मुहुर्मुहुः प्रकम्पितोदररन्भ्रेण हेषारवेण पूरितमुवनोदरिववरेण निर्भर्त्स्यन्तिमवालीकवेगदुर्विद्ग्धं गरुत्मन्तम्, अतिदूर्मुन्नमता जवनिरोधस्भीतरोषघुरघुरायमाणधोरघोणेन शिरोमागेन निर्जद्र्पवशादुङ्क्षनार्थमाकलयन्तिमव त्रिभुवनम्, असितपीतहरितपाटलाभिराखण्डलचापानुकारिणीभिर्लेखाभिः केल्माषितशरीरम्, आस्तीर्णविविध्वर्णकम्बलमिव कुञ्जरकलभम्, केलासतटाघातधातुधूलिपाटलमिव हरग्रथमम्, असुररुधिरपङ्कलेखालोहितसटिमव पार्वतीसिंहम्, रंहःसंघातिमव मूर्तिमन्तम्, अनवरतपरिस्फुरत्नोथपुँटोन्मुक्तसूरकारेणातिजवापीतमनिलिमव नासिकाविवरेणोद्वमन्तम्, अन्तःखितमुखरखलीनखरशिखरक्षोभजन्मनो लालाजलभुवः फेर्नपल्लवानुद्धिनिवासपरिपीतामृतरसगण्डूषानिवोद्धिरन्तम्, अत्यायतमैतिनिर्मोसतया समुत्कीर्णीमव वदनमुद्दहन्तम्, आन्तैमण्डलनिहिताक्षणमणिसमुद्गतैरंशुकलापैकपेतेनावसक्तरक्ष्वामरेणेव निश्च-

आयिबेति । संमुखागतमभिमुखागतमखिलं समग्रमाकाशं व्योमापिबन्तमिवाखादयन्तमिव । निजजवेनेख-स्याद्वारः । अतीति । अतिनिष्ट्ररेणातिकठिनेन सुहुर्सुद्धः प्रकम्पितसुद्दर्रन्धं जठरविवरं येनैवंभूतेन हेषारवेण हिषाशब्देन । कीटशेन । पुरितेति । पूरितं व्याप्तं भुवनोदरिववरं येन स तेन । अलीको वितथो यो वेगो जनसोन दुर्विद्यधं मिथ्याभिमानिनं गरुत्मन्तं सौपर्णेयं निर्भत्सयन्तमिव तिरस्कारं कुर्वन्तमिव । कियाखभा-वमाह -अतीति । अतिदूरमितशयेनोन्नमतोर्ध्व कुर्वता शिरोभागेनोत्तमाङ्गप्रदेशेन । कीदशेन । जनस्य वेगस्य यो निरोधः स्खलना तेन स्फीतो बहुलो रोषः कोथस्तेन घुरघुरायमाणा घुरघुरेतिशब्दं कुर्वाणा घोरा करा घोणा नासिका य(स्य)स्मिन् स तेन । निजः स्वकीयो यो दर्पोऽहंकारः तद्वशात् उल्लङ्घनार्थमतिकम-णार्थे त्रिभवनं त्रिविष्टपमाकलयन्तामिव विचारयन्तामिव । पुनः प्रकारान्तरेण तमेव विशिनष्टि**—आसि**-तेति । आखण्डलस्रेन्द्रस्य यचापं धनुस्तदनुकारिणीभिरसितपीतहरितपाटलाभिर्लेखाभिः कल्माषितं कर्ब्-तितं शरीरं देहो यस स तम् । कर्बुरशरीरादेवोत्प्रेक्षामाह—आस्तीर्णेति । आस्तीर्ण आच्छादितो विवि-धवर्णी विचित्ररागः कम्बलो रह्नको यस्मिन्नेतादशं कुजरकलभिन । कैलासस्य रजताद्रेर्यस्तटाघातो वप्रप्र-<u>घातस्तस्य या घात्रपृ्ळिगैरिकक्षोदस्तया पाटलं श्वेतरक्तं हरवृष्यमिनेश्वरघवलमिन । असुरस्य यो रुधिर-</u> पृष्ठो रक्तकर्दमस्तस्य या लेखा ततिस्तया लोहिता रक्ताः सटाः केसरा यस्यैनंविधं पार्वतीसिंहमिव । रही वेगसास्य संघातं समूहिमव मूर्तिमन्तं देहधारिणम् । क्रियाखभावमाह - अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं परिस्फरदितस्ततः प्रसरत्प्रोथो मुखागं तस्य पुटादुनमुक्तो यः सूत्कारोऽव्यक्तः शब्दस्तेनातिजवेन वेगेनापीतमा-स्वादितमनिलमिव वायुमिव नासिकाविवरेण नासारन्ध्रेणोद्धमन्तं बहिनिष्कासयन्तम् । द्रव्यस्वभावमाह-अन्तरिति । अन्तर्मध्ये स्खलितं स्खलनां प्राप्तं मुखरं वाचालं यत्खलीनं कैवीयं तस्य खरं लोहकण्टकयक्तं मुच्छिबरममं तस्मायः क्षोभः परिश्रमस्तर्जनमोत्पत्तिर्येषां ताँहालाजलभैरपादानं थेषां तान्फेनपहना-न्फेनो मुखकफ उदधी समुद्रे यो निवासोऽवस्थानं तत्र परिपीतो योऽमृतरसः पीयूषरसस्तस्य गण्डुषानिव चुङ्कानिवोद्गिरन्तं वमन्तम् । अत्यायतमतिविस्तीर्णम् । जातिस्त्रभावमाद्द-अतीति । अतिनिर्मीसतया सर्वथा

टिप्प०—1 उन्नमता अर्ध्वं गन्छता इत्येव न्याख्योचिता । सञ्चरञ्चरशब्दं शिरोभागस्थोध्वेनिमनेन गर्वाश्चिमुवनमुखङ्कियतुं वितर्कयन्तिमवित्युत्प्रेक्षा । 2 कविका, इत्यर्थः । 3 तस्मात् जनम उत्पत्तिर्येषां तानिति न्याख्योचिता । 4 लालाजलात् मुखस्नावजलात् भवन्ति ते लालाजलभुवः तानिति न्याख्या ।

पाठा०—१ उन्नमता च; अवनमता प्रतिक्षणमितदूरमुन्नमता च; अवनमता प्रदक्षिणमितदूरमुन्नमता च. २ माण-घोणेन. ३ मुखेन. ४ निजजवदर्षवद्यात् ; निजजवदर्पावेद्यात्. ५ किलमिषितः क्रमिषितः ६ आस्तीर्णविन्त्रित्रवर्णकम्बलम्; आस्तीर्णकम्बलम्. ७ प्रोथोस्मुक्तपूरकारेणः पुदोस्मुक्तपूरकारेणः ८ फेनलवानुद्यीनिवासः ९ निर्माक्षतयाः १० गण्डः

लिशखरेण कर्णयुगलेन विराजमानम्, उज्ज्वलकनकशृङ्खं लैरिचतरिष्ठमकलापकितया लाक्षालोहितलम्बलोलसटासंतानया जलनिधिसंचरणलप्रविद्धमपल्लयेव शिरोधरयोपशोभितम्,
अतिकुटिलकनकपत्रलताप्रतानमङ्गरेण पदे पदे रिणतरह्मालेन स्थूलमुक्ताफलप्रायेण तारागणेनेव संध्यारागमक्णेनाश्वालंकारेणालंकतम्, अश्वालंकारिविहतमरकतरह्मप्रभाश्यामायमानदेहतया गगनतलिपितितिहवसकररथतुर्देङ्गमशङ्कामिचोपजनयन्तम्, अतितेजस्तितया
जवितरोधरोषवशास्त्रतिरोमकृपमुद्गतानि सागरपरिचयलमानि मुक्ताफलानीव सेर्दलवजालकानि वर्षन्तम्, ईन्द्रनीलमणिपादपीठानुकारिभिरञ्जनशिलाघटितैरिवानवरतपतनोत्पतनज-

विगतमांसतया समुत्कीर्णमिव यन्त्रकर्षितमिव वदनमाननमुद्रहन्तं धारयन्तम् । आननमण्डलं मुखमण्डलं तत्र निहिताः स्थापिता येऽरुणमणयः पद्मरागरत्नानि तेभ्यः समुद्रतैर्निःसतैरंशुकलापैदीप्तिसमृद्दैरुपेतेन सहि-तेनावसक्तानि लगानि रक्तचामराणि लोहितवालन्यजनानि यस्मिन्नेवंभूतेनेव निश्चलं स्थिरं शिखरमणं यस्य तेन कुर्णयुगलेन श्रवणद्वितयेन विराजमानं शोभमानम् । तस्य श्वःशारवर्णनद्वारा विशेषयन्नाह - उज्जव-लेति । उज्ज्वला निर्मला या कनकशृङ्खला सुवर्णशृङ्खला तया रचिता निर्मिता ये रश्मयोऽश्वानां संयमनाधो-रज्जवस्तेषां कलापस्तेन कलितया सहितया। लाक्ष्मेति । लाक्षा जतु तद्वल्लोहिता रक्ता लम्बा विस्तीर्णा लोलाश्वपला या सटाः स्कन्धकेसरास्तरेयाः संतानं यस्याः सा तया । जलनिधौ समुद्रे यत्सँचरणं भ्रमणं तत्र लग्ना आंसत्ता विद्वमपैद्ववाः प्रवालकिसलया यस्यामेवविधयेव शिरोधरया श्रीवयोपशोभितं विराजितम् । अर्ल-कारद्वारा विशेषयनाह—अतीति । अतिकुटिलोतिवका या कनकपत्रलता सुवर्णपत्रभिक्तस्याः प्रतानं समृहस्तेन भङ्करेण वकेण, पदे पदे रणिता शब्दिता रक्षमाला यस्मिन्स तेन । स्थूलमुक्ताफलानि प्रायो बाहु-ल्येन सन्ति यसिन्नेवंभूतेनारुणेन रक्तेनाश्वालंकारेणालंकृतं भूषितम् । अलंकारस्यारुणत्वान्सुकाफलानां च श्वेतत्वादुःप्रेक्षामाहः तारेति । तारागणेन विभूषितं संध्यारागमिव । संध्यारागपक्षेऽरुणो गरुडायजः प्रकृते रिक्तमा । पुनरुपमानान्तरमाह —अश्वेति । अश्वालंकारे निहितानि स्थापितानि यानि मरकतरलान्यरम-गर्भानि तेषां प्रभा कान्तिस्तया श्यामायमानः कृष्णतां समाचरमाणो देही यस तस्य भावस्तता तया गंगने तलादाकाशतलान्निपतितो यो दिवसकरस्य सूर्यस्य रथतुरङ्गमः स्यन्दनहयस्तस्य शङ्कामारेकामुपजनयन्तिसवी-त्पादयन्तमिव । सूर्यरथाश्वानां हरितत्वादिति भावः । अतितेजस्विनो भावोऽतितेजस्विता तया जवस्य वेगस्य यो निरोधोऽन्तरान्तरा रुन्धनं तस्माद्यो रोषः कोधस्तद्वशाचिति हेतुद्वयम् । प्रतिरोमकूपं प्रतिरोमरन्ध्रमुद्गन तानि प्रादुर्भूतानि खेदलवजालकानि प्रखेदबिन्दुसमूहानि वर्षन्तं दृष्टिं कुर्वन्तम् । श्वेतत्वसाम्यादुपमानान्तरः माह—सागरेति । सागरपरिचयात्समुद्रोत्पन्नत्वालमानि मुक्ताफलानीव रसोद्भवानीव । शालिहोत्रोक्ताः खुर पुटेखु गुणाः । तद्रारा विशेषयन्नाह—इन्द्रेति । इन्द्रनीलमणिनिर्मितं यत्पादपीठं पदासनं तदनुकारिभिस्तत्सा हत्यधारिभिः । अतोऽजनशिलाघटितैरिव श्यामशिलानिर्मितैरियानवरतं निरन्तरं यत्पतनोत्पतनमुरप्रस्थोत्स्रस्य

टिप्प०—1 लाक्षावत् लोहितः लम्बो लोलश्च सदासंतानः (केसरसमृहः) यस्या इति ब्याल्यों-चिता । 2 अश्वाभरणे अतिकुदिलानां स्वर्णनिर्मितपन्नाकाराणां लतानां समृहो लग्नः, अत एव वक्षाणां लतानां समृह्ववात्तदाभरणमपि भन्नुरं वक्षमस्तीलाशयः। 3 रोधनमिल्य्थैः। 4 अयमपि ममादः। अति-तेजस्तिता स्वेदोद्रमे न हेतुः । किन्त्वयमर्थः—अतितेजस्तितावशात् यो जवनिरोधे रोषः (तेजस्तिनी वेगरोधे कृते रोषः स्वाभाविक एव) तसात्मतिरोमकृपम् (प्रतिरोमकृपत्) उद्गतानि । 5 अन्नोपमैक नास्ति, उपमानान्तरं कीहक् ?। स्वेदलवजालकानि मुक्ताफलानीव वर्षन्तमित्युत्प्रेक्षा ।

पाठा०—१ रुचिर. २ इव च. ३ रागानुरागेण, ४ तुरग. ५ शङ्काम्. ६ कूपात्ससुहता; कूमात्ससुहतानिः ७ परिचयाङ्गानिः ८ स्वेदचककवः ९ इन्द्रनीकपादः

नितविषमखरमुखरवैः पृथुभिः खुरपुटैर्जर्जरितवसुंघरैमुरजवाद्यमिवाभ्यस्यन्तम् , उत्कीर्णमिव जङ्घासु, विस्तारितिमवोरसि, ऋक्ष्णीकृतिमव मुखे, प्रसारितिमव कंघरायाम् , उल्लिखितिमव पार्श्वयोः, द्विगुणीकृतिमव जघनमागे, जवप्रतिपक्षमिव गरुत्मतः, त्रैलोक्यसंचरणसहायमिव मारुतस्य, अंशावतारिमवोचैः अवसः, वेगसब्रह्मचारिणमिव मनसः, हरिचरणिव सकल- वसुंघरोल्ल्वनक्षमम् , वरुणहंसिव मानसप्रचारम् , मधुमासदिवसमिव विकँसिताशोक- पाटलम् , ब्रतिनिमव भस्मसितपुण्ड्काङ्कितमुखम् , कमल्यनिमव मधुपङ्किषेसरम् , श्रीध्मदिवसमिव महायामभुप्रतेजसं च, भुजङ्कामिव सदागत्यभिमुखम् , उद्धिपुलिनिमव

गंमनं तसाजानितः समुत्रको यो विषमोऽसद्द्याः खरः कठिनो मुखरवो येषां तैः । पृथ्निर्विन्तीर्णैर्जर्जरिता जर्ज-रीकृता वसंघरा पृथ्वी यैरेवंविधेः खरपुटैः शफपुटैर्भुरजवाद्यामिव मृदङ्गवाद्यमिवाभ्यस्यन्तमभ्यासं कुर्वन्तम्। पुनरप्यस्य शालिहोत्रप्रोक्तमवयवेषु गुणातिशयं वेगलाघविकयातिशयं च प्रतिपाद्यितुमस्य विशेषणान्याह— उन्कीर्णेति । उत्कीर्णिमिव यन्त्रघर्षितामिव जङ्घासु प्रसिद्धासु । विस्तारितामिव प्रसारितामिवोरसि हृदये। कक्षणीकृतमिव सौन्दर्यविशेषमापादितमिव मुखे वदने । प्रसारितमिव विस्तीणीकृतमिव कंधरायां प्रीवायाम् । उक्किसित्तासिवोत्कीर्णसिव पार्श्वयोः प्रसिद्धयोः । नानागुणन्यज्ञकरेखोपरेखावत्त्वादित्यपमानम् । द्विगुणीऋतसिव विगुणतामापादितमिव जघनभागेऽग्रभागे । जयप्रतिपक्षमिव वेगर्दस्युमिव गरुत्मतो गरुडस्य । त्रैलोक्यसंचरणस-हायसिव त्रिविष्टपगमनसंखायमिव मारतस्य वायोः । उचैःश्रवस इति । उचैःश्रवा अमृतमथनसमुत्पन्नोऽश्वो देवराजस्येतस्यांशावतारिमवांशेनावतरणिमव । मनसो वेगस्य सब्रह्मचारिणं सतीर्थ्यमिव । ऋदस्य राजमातज्ञ इतिवन्मनसोऽभिवात्वेऽपि संबन्धः । सकलवसंधरोलङ्गनक्षमं हरिचरणमिव जनार्दनपादमिव । वरुणस्य प्रचे-तसो यो हंससामिव । इत उभयविशेषणानि—मानसप्रचारं मानसं मनसाद्वतप्रचारो गमनं यस्य स तम् । पक्के मानससरिक प्रचारो यस्येति विप्रहः । अत्र बरुणेतिपद्मुत्कर्षातिशयप्रतिपादनार्थम् । मध्विति । मधु-मासो वसन्तमासत्तस्य यो दिवसो दिनं चैत्रमासदिनं तद्वदिव विकसितो योऽशोकः कञ्केकिस्तद्वतपाटलं श्वेत-रक्तम । पक्षे विकसितानि विनिद्राण्यशोकानि कङ्केलिपणाणि पाटलानि पाटलरक्षक्रसमानि यस्मिन् । अशोकैः पाटल इति वा भालस्थ श्वेतपद्याभिप्रायेणाह—वातिन मिति । वतिनं संन्यासिनमिव भसाविसतं शुक्रं यत्पण्डकं तिलकं तेनाङ्कितं चिह्नितं सुखं यस्य स तम् । पक्षे भस्मनः सितं तिलकम् । शेषं पूर्ववत् । कमलस्य निलन्ख यद्दनं तदिव । मधुयुक्तो यः पङ्को वचाकर्दमस्तेन पिङ्गानि बभूणि रक्तपीतानीस्पर्धः । केसराणि स्कन्धरोमाणि यसिन् । उक्तं हि वैद्यके—'अश्वस्य वातादिदोषशान्तये मधुयुक्तवचादिचूर्णस्य पङ्कस्तेन तनु-केपनम्'। पक्षे मध्य पुष्परसस्तस्य पञ्चः कर्दमस्तेन पिज्ञानि केसराणि यस्मिन्। ग्रीष्मस्य निदाघस्य दिवसो बासरतामिव महायामं महानायामो विस्तारो यस्य स तम् । पक्षे महान्यामः प्रहरो यस्मिन् । उप्रतेजसं च । विद्येषणमुभयत्र समानम् । भुजंगः सर्पस्तद्वदिव सदा निरन्तरं या गतिर्गमनं तस्या अभिमुखं संमुखम् । पक्षे सदागतिर्वायुक्तस्याभिमुखम् । वातपानकारित्वात् । उद्धिः समुद्रस्तस्य पुलिनं सैकतं तद्ददिव शृह्धाः कम्बवस्तेषां मालिका पङ्किः सैवाभरणं भूषणं यस्येत्यभङ्गश्लेषः । अश्वानां गले शङ्कमालिकाबन्धनस्य सर्वत्र प्रसिद्धत्वात्समुद्रपुलिनोपमानम् । भीतं भयाकुलं तद्वदिव स्तन्धौ निश्वलौ कणौ श्रोत्रे यस्येत्यभङ्गश्लेषः। विद्याधरा व्योमचारिणस्तेषां राज्यमाधिपत्यं तदिव चकवतीं यो नरसास्य वाहन उद्वहनं उचितं योग्यम् ।

टिप्प०-1 अप्रभागध्वनिः । 2 वेगे प्रतिस्पर्धिनमित्यर्थः ।

पाठा०-१ विवमस्वर्मुखः विषममुखः २ जयः ३ वेगरथः ४ विकासितः ५ उप्रतेजसा भुजगमः

शङ्खमालिकाभरणम्, भीतमिव स्तब्धकर्णम्, विद्याधरराज्यमिव चऋवर्तिनरवाहनोचितम्, सूर्योदयमिव सकलभुवनार्घोहम्, अश्वातिशयमिन्द्रायुधमद्राक्षीत्।

दृष्ट्या च तमदृष्टपूर्वममानुषलोकोचिताकारमखिलित्र भुवनराज्योचितमशेषलक्षणोपपन्नमश्रक्षणातिशयमतिधीरप्रकृतेरिष चन्द्रापीडस्य पस्पर्श विस्मयं हृद्यम् । आसीचास्य मनसि—
'सरमसपैरिवर्तन्विलितवासुिकश्रमितमन्दरेण मश्रता जेलधिजलिमद्मश्यर्ष्ट्रमन्भ्युद्धरता कि नाम रत्नसुद्धृतं सुँरासुरलोकेन । अनारोहता च मेकशिलातलिशालमस्य पृष्ठमाखण्डलेन किमासादितं त्रेलोक्यराज्यफलम् । उचैः अवसा विस्मितहृद्यो चित्रवतः खलु जलिधिना श्रतमखः । मन्ये च भगवतो नारायणस्य चक्षुर्गोचरिक्षयता कालेन नायसुपगतो येनाद्यापि तौं गरुडारोहणव्यसनितां न दींजति । अहो खल्बतिशैवितित्रदशरींज्यसमृद्धिरियं तातस्य

पक्षे चक्रवर्ता यो नरवाहनो वत्सराजस्रतो विद्यार्थरस्तस्योचितं योग्यम् । विद्याधरादिषु नरवाहनराजकी-यत्वस्य प्रसिद्धत्वादित्युपमानम् । सूर्योदयमिव सकलं समग्रं भुवनं जगदेवार्घो मृल्यं तस्याई योग्यम् । सर्वो-त्कृष्टमित्यर्थः । पक्षे सकलभुवनस्यार्घः पूजा तस्याईम् । योग्यमित्यर्थः । 'सकलभुवननाथाईम्' इति कुत्रचित्पाठः । तत्र समग्रभुवनस्य नाथः स्वामी तस्याई योग्यम् । पक्षे सकलभुवनस्य नाथ आशीस्तस्या अई योग्यम् । ध्वान्तध्वंसकत्वेन त्रिभुवनेन मङ्गलद्यंसनमस्य कियत इति भावः । अश्वेषु तुरङ्गमेष्वतिशयमत्युत्क्र-ष्टमेवंविधमिन्द्रायुधमद्राक्षीदपर्यदिति । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

तमदृष्यं मनवेक्षितपूर्वं दृष्ट्वा विलोक्यातिधीरप्रकृतेरप्यतिसाहसभावस्यापि चन्द्रापीडस्य हृदयं विस्मयमाधर्यं पर्पर्शं स्पृष्टविद्यन्वयः । तमेव विशेषयण्ञाह—अमान्वित । अमानुषो यो लोको देवलोकस्तस्योचितो
योग्य आकार आकृतिर्यस्य स तम् । अखिलं समप्रं त्रिमुवनराज्यं यस्य, अखिलं त्रिमुवनराज्यं वा तस्योचितं
योग्यम् । अशेषलक्षणेश्यपण्नं सहितम् अश्वस्य यद्भ्पं तदेवातिशयमत्युत्कृष्टं यस्मिन् । अस्य चन्द्रापीडस्य
मनिस चित्त इदमासीद्वभूव । तदेवाह—सरमसेति । सरभसं वेगवत्तरं परिवर्तनीर्थं वलितो बद्धो यो वासुकिः
सर्पस्तेन भ्रमितो यो मन्दरो मेरुस्तेन जलधिजलं समुद्रपानीयं मध्रता विलोडयतेदमश्वरत्नमन्युद्धरतागृहता
सुरासुरलोकेन । किमिति प्रश्ने । नामेति कोमलमन्त्रणे । रत्नं वस्त्युत्तम् न किन्दिद्वद्वतमिति भावः । अनेति ।
मेरिशालातलविद्वशालं विस्तीर्णमस्य पृष्ठं पृष्ठप्रदेशमनारोहतानिधरोहताखण्डलेनेन्द्रण त्रैलोक्यराज्यफलं किमासादितम् । न किमपीत्यर्थः । उद्यौरिति । खल्ज निश्चयेन उद्योश्यतसा कृत्वा विस्मितहृदयो हृषितहृदयो
जलनिधिना समुद्रेण शतमख इन्द्रो विश्वतो विप्रतारितः गुणातिशयं प्रतिपादियतुं वितर्कमाह—मन्ये चेति ।
अहमिति मन्य इति जाने । इयता कालेन भगवतो नारायणस्य चक्षुर्गोचरं नेत्रविषयमयं नोपगतो न प्राप्तः ।
हेतुमाह—येनिति । येन हेतुनाप्येतावत्कालपर्यन्तमि । तां गरुडारोहणव्यसनितां वैनतेयाधिरोहणासक्ततां
न स्वजित न जहाति । अहो इत्याश्वर्थे । खल्ज निश्वयेन तातस्य मिरिपतुरियं राज्यलक्षीराधिपत्वश्रीरितिश्वरिन

टिप्प०—1 नरवाहनो न विद्याघरः । किन्तु उदयनाभिधानाहत्सराजाहासवदत्तानाऱ्यां महिष्यो नरवाहनदत्ताख्यः पुत्रो बभूव यो हि विद्याधरराज्यमधितष्टाविति कथासरित्सागरे कथा । 2 अश्वरूपो यः अतिशयः छोकातीतः कश्चिद्तिरेकः (अद्भुतः पदार्थः) तम् । 3 सरभसं यत्परिवर्तनं मथनं तन्न विछतो वेष्टितः ।

पाठा०—१ मुवनाभ्यर्हम्, २ विस्तयः, ३ विवर्तनः ४ चलितः ५ जलनिधिः ६ अभ्युद्धरताः अनुद्धरताः पूर्वम् ७ सुरलोकेनः ८ इयतापिः ९ तं गरुडाधिरोद्दणन्यसनिताः १० परित्यजतिः ११ अतिशयः १२ राजः

राज्य छक्ष्मी येदे बंविधान्यिप सकलित्र सुबन दुर्लभानि रक्षान्य पकरणतामागच्छिनत । अतितेजस्वितया महाप्राणतया च संदैवतेवयमस्याकृतिर्यत्सस्यमारोहणे शङ्कामिव मे जनयति । न हि
सामान्यवाजिनाममानुषलोकोचिताः सकलित्र सुवनविस्मयजनन्य ईट इयो भवन्साकृतयः ।
दैवतान्यिप हि मुनिशापवशादु ज्ञितनिजेशरीराणि शापवचनोपनीतान्येतानि शॅरीरान्तराण्यध्यासत एव । श्रूयते हि पुरा किल स्थूलिशरा नाम महातपा मुनिरखिलित्र सुवनललामभूतामप्सरसं रम्भाभिधानां शशाप । सा सुरलोकमपहायाश्वहृदये निवेश्यात्मानमश्वहृद्येति
विख्याता वैद्या मृत्तिकावसां शतधन्यानं नाम राजानमुपसेवमाना मस्तेलोके महान्तं
कालमुवास । अन्ये च महात्मानो मुनिजनशापपरिपीतप्रभावा नानाकारा भूत्वा वश्रमुरिमं
होकम् । असंशयमनेनापि महात्मना केनापि शापभाजा भवितन्यम् । आवेदयतीव मद-

तातिकान्ता त्रिदशराज्यसमृद्धिर्देवाधिपत्यश्रीर्ययैवंविधा वर्तते । अस्मिन्ये हेतुं प्रदर्शयनाह—यदिति । एवंविधान्यपि पूर्वोक्तस्त्ररूपाण्यपि सकलत्रिभुवनदुर्लभानि त्रिजगद्दुःप्राप्याणि रत्नान्युपकरणतां परिभोग्यता-मागच्छन्ति प्राप्नवन्ति । अतीति । अतितेजखितया महाप्राणतया महासाहसपराक्रमतया । चकारः समुचयार्थः । अस्य अश्वस्येयमाकृतिराकारः सदैवता स्ववीसिना सहवर्तमाना । अधिष्ठितेति यावत् सत्य-मेत्रयस्मादारोहणेथिरोहणे मे मम राङ्कामिव जनयति । नहि सामान्यवाजिनां दैवतानिधिष्ठिततुरङ्गमाणा-ममानुषलोकोचिताः सुरलोकयोग्याः सकलं समग्रं यन्निभुवनं त्रिविष्टपं तस्य विस्मयजनन्य आश्वयौत्पादिन्य **इं**रहरूय ग्रताहका। आकृतय आकारा भवन्ति । देवानामपि रूपान्तरम्रहणं संभवतीत्याशयेनाह**—हेव**-केति । हीति निश्चितार्थे । दैवतान्यपि नाकिनोऽपि मुनयो योगिनस्तेषां शापवशादननुग्रहबलाङ्गितानि स्यकानि निजरूरिराणि यैरेवंभूतानि शापवचनोपनीतानि शापवाक्यप्रापितानि शरीरान्तराणि स्वशरीरा-द्विकेन्द्रियायतनान्यध्यासत एवाश्रयन्त्येव । श्रूयते हीति । किलेति सत्ये । हि निश्चये । श्रूयते आकर्ण्यते । पुरा पूर्व स्थूलशिरा नाम महातपा मुनिरखिलं समगं यित्रभुवनं त्रिविष्टपं तत्र ललामभूतामाभरणभताम-प्सरसं स्ववधूम् । क्वचिदेकवचनान्तोऽप्ययम् । तदुक्तम्-'क्रियां बहुष्वप्सरसः स्यादेकत्वेऽप्सरा इति' इति । रम्भाभिधानां रम्भानाम्नीं शशाप शापं दत्तवान् । सा सुरलोकं देवलोकमपद्दाय विहायाश्वहृदये तरङ्गमोरस्यात्मानं निवेश्य संस्थाप्य । अश्वरारीरं परिगृहोत्यर्थः । अत एवाश्वहृदयेति विख्याता वडवा मृत्ति-कावत्यां मृत्तिकावती नगरी तत्यां भवं शतधन्वानं नाम राजानसुपसेवमाना भजमाना मर्व्यलेके नृलोके महान्तं भ्रयांसं कालं समयम्वासोषितवती । अत्र कथा — 'स्थूलिशरा नाम महर्षिः कुशसमिदर्थं पर्य-द्वन महति श्वभान्तरे पतामः 'परित्रायख परित्रायख' इत्युचतरं ध्वनिमश्रणोत् । गत्वा च तत्र क्षामश्ररी-राम्प्रवास्तित्र लगान्त्रलम्बमानानपश्यत् । पृष्टाश्च 'के पृथम्' इति । ते च पितर इल्पनोचन्-श्वया चापस्योत्पत्तिर्न कृता । तिहरहात्त्वहुपरमे पुंनाम्नि नरके पतिष्यामः' इति । तच्छत्वा महर्षा रम्भाभिधानामेव योषितमिद्मुक्तवान्—'त्वां कामयामः' इति । तया चोक्तम्—'यथाज्ञापयसि । किंतु देवकार्य कृत्वागच्छामि । क्षम्यतां तावत्' इति । गतायां संकेतभन्नो जात इति महर्षिणा क्रुद्धेन 'वडवा हाता 'नरनारायणवित्रहावधिश्र शापो भविष्यति' इति × × × × 1 अन्ये चेति । अन्ये महात्मानोऽपरे गरीयांसो जना मुनिजनानां तपखिनां शापेनानुमहेण परिपीत

टिप्प०-1 सदैवता क्याचिद्देवतयेव अधिष्ठिता।

पाठा०—१ सर्वदैवतेयम्, २ शरीरकाणि, ३ शापवचनवलोपनीतानि, ४ शरीराणि, ५ पुरा स्थूलक्षिराः. ६ भुवन, ७ वडवा भूत्वा, ८ मूर्तिकावत्याम्.

न्तःकरणमस्य दिन्यताम्' इति विचिन्तयन्नेवारुरुक्षुरासनादुद्विष्ठत् । मनसा च तं तुरङ्गममैनुपसृत्य 'महात्मन्नर्वन् , योऽसि सोऽसि । नमोरतु ते । सेर्वथा मर्षणीयोऽयमारोहणातिक्रमोऽस्माकम् । अपरिगतानि दैवतान्यप्यनुचितपरिभवभाञ्जि भवन्ति इत्यामन्त्रयांवभूव ।
विदिताभिन्नाय इव स तमिन्द्रायुधश्चद्वलिश्चिरःकेसरसटाहित् वृणिताकेकरतारकेण तिर्यक्चक्षुषा विलोक्य सुहुर्मुहुस्ताल्यता क्षितितलमुत्त्वातध्लिध्सारितकोल्परोमराजिना दक्षिणखुरेणारोहणायाह्वयन्निव स्फुरितद्याणविवरधर्घरध्वनिमिन्नं मधुरमपँक्षहुंकारपरम्परानुबद्धमतिमनोहरं हेषारवमकरोत् ।

अथानेन मधुरहेषितेन दत्तारोहणाभ्यनुज्ञ इवेन्द्रायुधमारुरोह चन्द्रापीडः । समारुह्य तं प्रादेशमात्रमित्र त्रैलोक्यमखिलं मन्यमानो निर्गत्य जल्धरिवमुक्तोपलासारपरुषेण जर्जर-

आस्वादितः प्रभावी माहात्म्यं येषां ते तथा नानाकारा भूत्वा विविधप्रकाराणि शरीराण्युपगृह्येमं लोकं बभ्रम्भ्रीमितवन्तः । असंश्यं निःसंशयमनेनापि केनापि महात्मना महापुरुपेण शापभाजा भवितव्यम् । मदन्तःकरणं मन्मानसमस्य तुरङ्गस्य दिञ्यतां देवत्वमावेदयतीव ज्ञापयतीव । इति विचिन्तयज्ञेवेति ध्याय-न्नेव आरुरुश्वरारोद्धामेच्छ्ररासनात्सिहासनादुदतिष्ठदुत्थितो बभूव । तं तुरङ्गममनुपछत्यं तत्समीपेऽनागत्यं मनसैव महात्मन् हे अर्वन् हे अश्व, योऽसि सोऽसि यत्तद्भवसि । अतोऽलक्ष्यस्ररूपायानाकलनीयात्मने ते तुभ्यं नमो नमस्कारोऽस्तु । सर्वथा सर्वप्रकारेणास्माकमारोहणेन थोऽतिकमोऽवज्ञा स मर्पणीयः सहनीयः । अपरिगतान्यज्ञातानि दैवतान्यनुन्वितोऽयोग्यो यः परिभवः क्रेशस्तद्भाजि भवन्तीति हेतोरामञ्च-यांबभूवामन्त्रणं चकार । स इन्द्रायुधोऽश्वस्तं चन्द्रापीडं खस्मिन्नारोहणेऽनुमतिरेव नापराध इति खाभिप्रायं स्वाङ्गिकयाभिः रुपष्टयन्विदितो ज्ञातोऽभिप्राय आरोहणानुमतिलक्षणो येनैतादश इव हेषार्व हेषाशब्दमक-रोदित्यन्वयः । अथ हेषारवं विशेषयन्नाह—स्फुरितेति । स्फुरितो धूतो यो प्राणविवरो नासिकारन्ध्रं तस्य यो घर्षरध्वनिरव्यक्तः शब्दस्तेन मिश्रं संयुक्तं मधुरं कर्णसुखद्मत एवापरुषमकठोरं हुंकारस्य हुंकृतेर्यो परम्परा संताने तयातुबद्धं सहितमत एवातिमनोहरमितरमणीयम् । चढलं चञ्चलं यन्छिर उत्तमाङ्गं तस्य या केसरलक्षणा सदा जटा तस्या आहतिराघातस्तया कृणिता किंचिनिमा आकेकरा किंचिद्रका तारका कनीनिका यसिमेवेभरोन चक्षुषा नेत्रेण तिर्यक्तिरश्रीनं विलोक्य निरीक्ष्य मुहुर्मुहुर्वारंवारं क्षितितलं पृथ्वीतलं ताडयतास्फालयतोत्स्वासी-त्खिनिता या धृतिः पांसुस्तया धूसरिता धूम्रा कोडरोमराजिर्भुजान्तरालकपिक्क्र्यस्मिनेनंनिधेन दक्षिणखरेणा-पसन्यश्रफेनारोहणायाधिरोहणायाह्वयित्रवाह्वानं कुर्विचित्र । अथेत्यानन्तर्ये । अनेन मधुरहेषितेन दत्तारोहणा-भ्यन्त्र इव दत्तारोहणेऽभ्यन्त्रा यस्पैवंविध इव चन्द्रापीड इन्द्रायुधमारुरोहाधिरूढः । तमिति । तमिन्द्रायुधे समारुद्यारोहणं कृत्वाखिलं समग्रं त्रैलोक्यं त्रिविष्टपं प्रादेशमात्रमिति तर्जन्यक्कि वितते सति यन्मानं तत्प्रा-देशः कथ्यते । यदाह-'प्रदेशिन्यादिभिः सार्थमङ्गष्ठे वितते सति । प्रादेशतालगोकर्णवितस्तयो यथाऋमम्' इस्रभिधानचिन्तामणिः । तद्वदिव मन्यमानो ज्ञायमानः (१)। निर्गत्येति । निर्गस्य ततो बहिरागस स चन्द्रापीडोऽश्वसैन्यमपद्यदित्यन्वयः । अश्वसैन्यं विशिनष्टि—इन्द्रायुर्यं वा । विधरीकृतमकर्णतां प्रापितं सकलित्रभवनविवरं येन तत् । केन । जलेति । जलधरविमुक्तो य उपलासारः करकासारसद्धरपरुपेण रूक्षेण

टिप्प०-1 जानन्नित्यर्थः।

पाष्टाः — १ उपसूत्य समुपसूत्यः २ सर्वधा स्थितेनः ३ कूणितः ४ रोहणायः ५ अपरूषम्ः ६ हेषितेनः ७ त्रैकोक्यं मन्यमानः ८ प्रक्रवज्ञधरः ९ उपक्रसारपातप्रवेणः

यतेव रसातलमितिन्दुरेण खुरपुटानां रवेण रैजोनिरुद्धद्याणघोरघोषेण च हेषितेने विधिरीकृतसकलित्रुसुवनिववरम्, अँशिशिरदीधितिसंस्पर्शस्त्ररितिवमलफलकेनोध्वांकृतेन कुन्तलतावनेनोन्नालनीलोत्पलकलिकावनगहनं सर इव गगनतलमलंकुवाणम्, उदण्डमायूरातपत्रसहर्म्नान्धकारिताष्ट्रदिक्षुखतया स्कुरितशतमन्युचापकलापकैल्माषमिव जलधरवृन्दम्, उद्दमत्फेनपुञ्चधवलितमुखतयानवरतवल्गनचटुलतया च प्रलयसागरजलकलोलसंघातमिव
समुद्रतम्, अद्दर्धपर्यन्तमश्वेसैन्यमपद्यत्। तच सागरजलिव वैन्द्रोदयेन चन्द्रापीडिनिर्गमेन
सकलमेव संचचालाश्वीयम्। अहमहिमिकया च प्रणामलालसाः सरभसापनीतातपत्रश्र्न्य-

रसातलं पृथ्वीतलं जर्जरयतेव प्रशिथिलावयवं कुर्वतेवातिनिष्टरेणातिकठिनेन खुरपुटानां शफपुटानां रवेण ध्वनिना । पुनः केन । रजसा निरुद्धमावृतं यद्घाणं घोणा तस्य यो घोरघोषो घोरध्वनिस्तेन हेषितेन शिब्द-तेन । चकारः समुच्चयार्थः । पुनः प्रकारान्तरेण विशेषयञ्चाह-अशिशिशिति । अशिशिरदीधितिः सूर्यस्तेन यः संस्पर्शः संश्वेषस्तेन स्फरितं देदीप्यमानं विमलफलकं निर्मलावरणं यस्मिस्तेनोध्वींकृतेनोध्वे स्थापितेन । कुन्त-छताः । क्रुन्तः प्रासः । सरलत्वाह्नतोपमानम् । तासां वनं तेनोध्वं नालानि मृणालानि याखेवंविधा या नीलोत्पल-कलिका इन्दीवरकोरकारतासां वनं तेन गहनं सर इव तटाक इव गगनतलमाकाशतलमलंकुर्वाणं शोभां विदधा-नम् । अत्र लोहफलकस्य नीलत्वसाम्यान्नीलोत्पलोपमानं कुन्तानां च सरलत्वसाम्यानम्णालोपमानम् नीलत्व-साम्याद्गगनतलस्य सरस उपमानम् । उर्ध्वं दण्डा येघ्येवंविधानि यानि मायूरातपत्राणि मयूरपिच्छनिर्मितानि छत्राणि तेषां सहस्रं तेनान्धकारिता अन्धकारं प्रापिता अष्टौ दिङ्गुखास्तेषां भावस्तता तया रफुरितो दीप्य-मानः शतमन्युरिन्द्रस्तस्य यश्चापकलापो धनुःसमुदायस्तेन कल्मषं कर्बुरं जलधरवृन्दमिव भेघसमूह-मिन । उद्गमद्वहिनिःसरयः फेनोऽश्वमुखकफरतस्य पुङ्जस्तेन धविततानि ग्रुभीकृतानि थैानि मुखानि तेषां भावस्तता तयाऽनवरतं निरन्तरं यद्वल्गनमन्योन्यसंघट्टस्तेन या चद्रलता चञ्चलता तया च प्रलय-कालीनो यः सागरः समुदस्तस्य जलं पानीयं तस्य कल्लोलासरङ्गास्तेषां संघातिमव समूहिमव समुद्रतं प्रादुर्भृतम् । फेनचद्रलत्वसाम्येन सागरोपमानमिति । अदृष्टोऽनवलोकितः पर्यन्तः प्रान्तो यस्य तत् । सोऽश्वसैन्यमपर्यदिखन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । तच्चिति । तच सकलमेव समयमेवाश्वीयं सैन्यं चन्द्रापीडनिर्गमेन संचचाळाचाळीत् । केन किमिव । चद्रोदयेन सागरजळमिव समुद्रपानीयमिव । अहंपूर्वमहंपूर्वमिलहम-हमिका । स्पर्धेत्यर्थः । तया प्रणामठालसाः प्रणामे नमस्कृतौ लालसा लोखपा राजपुत्रा चपस्रतास्तं चन्द्रापीडं पर्यवारयन्त परिवेष्टनमक्क्वत । राजसतान्विशेषयनाह—सरभसेति । सरभसं सवेगमपनी-

टिप्प०—1 इदमपि सर्व भ्रामकम् । अशिशिरदीधितेः सूर्यस्य संस्पर्शेन स्फुरितं देदीप्यमानम् (चमत्कुर्वत्) विमलं फलकम् अप्रदेशः (तीक्ष्णाप्रलोहमुखम्) यस्य तेन, अर्ध्वाकृतेन अर्ध्वमुखं स्थापितेन, कुन्ताः भङ्काः एव लताः (लतावङ्गम्बाकारत्वात्) तासां वनेन समूहेन (करणभूतेन), उन्नालां नीलोत्पलकलिकानां वनेन काननेन गहनं नीरन्ध्रं सरः सरोवरमिव गगनतलम् अलंकुर्वाणं शोभ-यत् । नीलोत्पलवनेन यथा सरोवरमलंकियते तथा कुन्तसमूहेन गगनमलंकृतमित्याशयः । 2 छत्रसहस्रेण अन्धकारितानि (अन्धकारयुक्तानि कृतानि) अष्टदिङ्मुखानि येन स मायूरातपत्रसहस्रान्धकारिताष्ट-दिङ्मुखस्तत्त्या इन्द्रधनुश्चित्रतं मेधवृन्दमिव स्थितमित्यथों बोध्यः । 3 ग्रुश्रीकृतानि वदनानि यसिन् तज्ञावः तत्ता तया । इत्यर्थ उचितः ।

पाठा०-- १ खुररजो, प्रचुररजो, २ हेषितेन. ३ भुवनं, ४ अशिशिरिकरणदीवितिपरामर्श, ५ कथीं इत. ६ अन्यकारित, ७ कल्माषितम्, ८ पूर्वं तम्, ९ अशीयं सैन्यम्; अप्रभेयमश्रसैन्यम्, १० चन्द्रोदयेनेव.

शिरसः परस्परोत्पीडनकुपिततुरङ्गमिनवारणायस्ता राजपुत्रास्तं पर्यवारयन्त । एकैकश्च प्रतिनामग्रीहमावेद्यमाना वलाहकेन विचलितमुकुटपद्मरागिकरणोद्गमच्छलेनानुरागिमवोद्ग-मद्भिः संघटितसेवाञ्जलिमुकुलतया यौवराज्याभिषेककल्यावर्जितसलिललम्बनलेरिव दूरा-वनतेः शिरोभिः प्रणेमुः । चन्द्रापीडस्तु तान्सवीन्मानयित्वा यथोचितमनन्तरं तुरङ्गमाधि-रुदेनानुगम्यमानो वैशम्पायनेन राज्यलक्ष्मीनिवासपुण्डरीकाकृतिना सकल्याजन्यकुलकुमु-द्याण्डचन्द्रमण्डलेनेव तुरङ्गमसेनास्रवन्तीपुलिनायमानेन क्षीरोद्फेनधवलितवासुक्रिफणा-मण्डलच्छविना स्थूलमुक्ताकलापजालकावृतेनोपिर चिह्नीकृतं केसिरणभुद्वहतातिमहता कार्द-स्वरद्वेन व्रियमाणेनातपत्रेण निवारितातपः, उभयतः समुद्भूयमानचामरकलापपवननितिन

तानि दरीकृतानि यान्यातपत्राणि छत्राणि तैः श्रन्यानि रिक्तानि शिरांसि येषां ते तथा। परस्परेति । परस्परमन्योन्यं यत्पीडनं तेन कुपिताः कोपं प्राप्ता ये तुरङ्गमा अश्वास्तेषां निवारणं निषेधनं तत्रायस्तां उद्यताः । अथ च बलाहकेन नामनिवेदेननियुक्तपुरुषेण प्रतिनामग्राहं यथा स्थात्तथैकरा आवेद्यमाना निवे-द्यमानाः नामग्रहणे नामग्रहणनियुक्ते वा । 'बलाहकोऽम्बुदे गिरौ' इत्यनेकार्थः । शिरोभिः प्रणेमुर्नमस्कारं चकुः । तमिति शेषः । शिरांसि विशेषयन्नाह—विचिक्तिति । विशेषेण चलिताः कम्पिता सुकुटाः कोटी-राणि तेषां पद्मरागा लोहितमणयस्तेषां किरणानां प्रभाणासुद्रमो बहिःप्रचारस्तस्य छलेन मिषेणानुरागं रक्ति-मानमृद्धमद्भिरिवोद्भिरद्भिरिव । संघटीति । संघटितः संगतो यः सेवाया अञ्चलिः स एव मुकुलः कुष्मालसास्य भावस्तता तया। शिरसां वर्तुलत्वसाम्यादञ्जलिमुकुलस्य कमलमुकुलसाम्याच्छिरःस्थिताजलिमुकुलोत्प्रेक्षामाह— योवराज्येति । योवराज्यस्य योऽभिषेकस्तदर्थं ये कलवाः कुम्भास्तरावर्जितं गृहीतं यस्सलिलं तत्र लशानि यानि कमलानि तैरिव दूरावनतैर्दूरतोऽवनतैर्नभ्रीभृतैर्श्वन्द्रापीडं पर्यवारयन्तेखन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । चन्द्रापीडस्त नगराभिमुखं प्रतस्य इत्यन्वयः । तान्सर्वान्राजपुत्रान्यथोचितं यथायोग्यं मानयित्वा संमानं दत्त्वानन्तरं पश्चान द्भागेनैव तुरङ्गमाधिरूढेनानुगम्यमानः समनुयायमानः । पुनः कीद्दशः । आतपत्रेण छत्रेण निवारितो दरीकृत आतपो दिनकरप्रकाशो यस्य सः । छत्रं विशेषयन्नाह—राज्येति । राज्यस्याधिपत्यस्य या लक्ष्मीः श्रीस्तस्या यित्रवासार्थं पुण्डरीकं कमलं तद्भवाकृतिराकारो यस्य स तेन । सकलानि समप्राणि यानि राजन्यकलानि चप-कुलानि तान्येव कुमुदानि कैरवाणि तेषां खण्डं वर्न तत्र चन्द्रमण्डलेनेव शशिबिम्बेनेव । छत्रेण राजिसहेन राजन्या विकसितमुखा भवन्तीति भावः । तुरज्ञमसेनाश्ववाहिनी सैव सवन्ती तिटनी तस्याः पुलिनायमानेन सैकतायमानेन । अत्र विततगहनगाम्भीर्यादिगुणवत्त्वादश्वसेनाया नद्यपमानम् । क्षीरोदस्य दुग्धसमुद्रस्य यः फेनोऽव्धिकफरतेन धवलितो यो वासुकिर्नागराजः । वासुकेर्नालर्द्वप्रसिद्धा एतद्विशेषणम् । तस्य यरफणाम-ण्डलं तद्रच्छविर्यस्य स तथा तेन । स्थूलमुक्तानां कलापैनिर्मितजालकेर्पुच्छैराष्ट्रतेनाच्छादितेन । उपरीति । जपरि ऊर्ध्व चिह्नीकृतं लाञ्छनीकृतं केसरिणं सिंहमुईहता धारयतातिमहतातिमहीयसा कार्तस्वरदण्डेन सुवर्णदण्डेन कृत्वा ध्रियमाणेन धार्यमाणेन उभयत इति । उभयत उभयपार्श्वयोः समुद्ध्यमानो वीज्यमानो यश्वामरकलापो वालव्यजनसमृहस्तस्य यः पवनः समीरणस्तेन नर्तिता लास्यं कारिताः कर्णपह्नवा यस्य स तथा ।

टिप्प॰—1 सेनाध्यक्षेणेत्युचितम् । 2 अयमपि प्रमादः । दूरावनतैः शिरोभिः प्रणेमुरिसेवान्वयः । 3 शेषस्य श्वेतत्वं सुप्रसिद्धम् । अत एव श्वेतच्छत्रस्य वासुकि(शेष)फणामण्डलेन साम्यम् । श्लीरी-दफेनैसस्य ततोष्यतिशयितग्रुअत्विमसर्थः । 4 छत्रे सिंहमूर्तिः राजचिह्नत्वेनाङ्कितेसर्थः ।

पाठा०—१निवारणायस्ताः निवारणयासितहस्ताः, निवारणयायासिः. २ घ्रहणम्. १ संघट्टितः ४ अभिषेकतयाः ५ संमानियताः ६ निवासयोग्यः ७ मुक्ताफळकक्कापः ८ परिवृतेनः ९ कार्तस्वरेण दण्डेनः

कर्णपञ्चाः, पुरः प्रधावता तरुंगवीरपुरुषप्रायेणानेकसहस्रसंख्येन पदातिपरिजनेन जय जीवेति च मधुरवचसा मङ्गर्छप्रायमनवरतमुचैः पठता वन्दिजनेन स्तूयमानः, नैगराभिमुखं प्रतस्थे।

क्रमेण च तं समासादितविष्ठहमनङ्गिमवावतीण नगरमार्गमनुप्राप्तमवलोक्य सर्व एव परित्यक्तसकलव्यापारो रजनिकरोदयपरिनुध्यमानर्कुमुद्वनानुकारी जनः समजिन । 'सेत्य-स्मिन्मुखकुमुद्कद्म्बकविकृताकृतिः कार्तिकेयो विडम्बयति कुमारशब्दम् । अहो, वयमति-धुण्यभाजो यँदमानुषोमस्याकृतिमन्तःसमारूढप्रीतिरसिनःस्यन्द्विस्तारितेन कुतृहलोत्तानितेन लीचनयुगलेनानिवारिताः पश्यामः । सफला नोऽद्य जाता जन्मवत्ता । सर्वथा नमोऽसौ स्पान्तरधारिण भगवते चन्द्रापीडच्छदाने पुण्डरीकेक्षणाय' इति वदन्नारचितप्रणामाक्षिनि-गरलोकः प्रणनाम । सर्वत्र संमुपावृत्तर्कंपाटपुटप्रकटवातायनसहस्रतया चन्द्रापीडदर्शनकु-तृहलान्नगरमि समुन्मीलितलोचनिवहिमवाभवत् ।

पुर इति । पुरोऽप्रे प्रधावता प्रचलता तरुणा युवानो ये वीरपुरुषाः सुभटनरास्तत्प्रायेण तत्तु व्येनानेकेषां सह-स्नाणां संख्या यस्मिन्स तेन पदातिपरिवारेण पत्तिपरिजनेन । पुनः कीदशः बन्दिजनेन याचकजनेन इत्यमानो न्यमानः । अनवरतं निरन्तरं मधुरवचसा मिष्टवाक्येन जय जीवेति मङ्गलप्रायं मङ्गलात्मकसुचैः पठता पाठं दुवेता । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

कामेणेति । क्रमेण परिपाट्या तं चन्द्रापीडं नगरमार्गं प्ररीपद्धतिमनुप्राप्तमागतमवलोक्य निरीक्ष्य रज-मीकरश्चन्द्रस्तस्योदयेनोद्रमेन परिब्ध्यमानं विकासं प्राप्यमाणं यत्क्रमुदवनं तस्यानुकारी सादश्यकरणशीलः सेवै एव जनो लोकः समजनि बभूव । तमेव विज्ञिनष्टि समिति । समासादितः प्राप्ती विष्रहः शरीरं येनैवं-मृतमनि कामिनावतीर्णं गृहीतावतारम् । पूर्वमीश्वरेण चारीरस्य दग्धत्वास्समासांदितेत्युक्तम् । कीदशो जनः । परिसक्तो दूरीकृतः संकलव्यापारः समप्रव्यापृतिर्येन स तथा तेन । सतीति । अस्मिश्चन्द्रापीडे सति कार्ति-कियों गुहा कुमारशब्दं विष्टमैनयति । नाममात्रं धत्त इति भावः । तस्मिश्रिति शेषः । अस्मिन्नथे हेतुगर्भितं विशेषणमाह-मखेति । मुखान्येव कुमुदानि । विकाससाम्यात्तद्वपमानम् । तेषां कदम्बकं समहस्तेन विकृता बीमत्साकृतिराकारी यस्य स तथा । अहो इत्याश्चर्ये । वयमतिपुण्यभाजो गरिष्ठसुकृतभाजः । यदिति हेत्वर्थे । अस्य कुमारस्यामानुषी देवसंबन्धिनीमाकृतिमाकारं लोचनयुगलेन नेत्रयुग्मेनानिवारिताः पदयामो विलोकयाम इत्यन्वयः । लोचनयुगलं विशिनष्टि—अन्त इति । अन्तः खान्ते समारूढः समुत्पन्नो यः प्रीतिरसः स्नेहर-सस्तस्य निःस्यन्दः सारस्तेन विस्तारितेन विस्तीर्णीकृतेन । कृत्हलमाश्चर्यं तेनोत्तानितेनोर्ध्वमुखेन । नोऽस्माक-मृद्यं जन्मवत्तोत्पत्तिमत्ता सफला फलवती जाता जज्ञे । सब्वेथोति । सर्वथा सबेप्रकारेणासै चन्द्रापीडच्छद्यने प्रण्डरिकेक्षणाय कृष्णाय भगवते रूपान्तरधारिणे नम इति वद्विति ख़ुवन्नारिचतो विहितः प्रणामार्थमञ्जलियै-नैवंभूतो नगरलोकः प्रणनाम प्रणामं चक्रे । समुपावन्तिति । सर्वतः सर्वत्र समुपावन्ते समुद्धाटितं कपा-वैपुदमस्तसंपुरं यस्मिनेवंभूतं प्रकटं स्पष्टं वातायनसहस्रं गवाक्षसहस्रं तस्य भावस्तत्ता तया चन्द्रापीडस्य यहँभैनक्कर्त्रहुलं दर्शनाश्चर्य तस्मात्रगरमपि द्रक्नैमपि समुन्मीलितं विकसितं लोचननिवहं यस्मिन्नेतादशमिवाभव-द्वभूव । अत्रावलोकननिमित्तत्वसाम्याद्वातायनसहस्रस्य विकसितनेत्रोपमानम् ।

दिप्प०—1 तह हुलेनेलथेः । 2 स्ववाचकत्वेन स्वीकृत्य कुमारबब्दं कदर्थयतीलथेः । यतो हि मुखानि षद वदनानि कुमुदानीव तेषां कदम्बकं समूहः, तथा च अस्वाभाविकमुखबाहुल्यात् विकृताकारे कार्तिकेये कुमारबब्दो विडम्बनाये । अस्मिस्तु कुत्सितो मारो यसादिति कुमार इति ब्युत्पत्त्या कामा-द्रश्विकदर्शनीयेऽसिन्कुमारबब्दं उपयुज्यत इत्याक्षयः । 3 समपावृतम् इत्येव पाटः । 4 पुरमिति प्रसिद्धा ब्याख्योचिता ।

पाठां - १ वीरआयेणः २ प्रायाकापम् ३ नगराभिमुखः. ४ पुष्पककुमुदः ५ सस्त्रिसिन्संप्रति मुख- ६ मुख-कलापविडम्बनः मुखकमलः ७ पदि नाम् ; यत इमाम् ८ प्रणामाञ्जलेः ९ समपानृतः सम्रपानृतः १० कथास्त्रभटः

अनन्तरं च 'समाप्तसकछिवद्यो विद्यागृहान्निर्मतोऽयं चन्द्रापीडः-'इति समाकण्यांहोकनकुत्ह् िलन्यः सर्वसिन्नेव नगरे ससंभ्रममुत्र्यष्टार्धपरिसमाप्तप्रसाधनव्यापाराः, काश्चिद्धामकरतछगतदर्पणाः रफुरितसकछरजनिकरमण्डछा इव पौर्णमासीरजन्यः, काश्चिदाद्रांछक्तकरसपाटितचरणपुटाः कमछपरिपीतवाछातपा इव निल्यः, काश्चित्ससंभ्रमगतिविगिहतमेखछाकछापाकुितचरणिकसंछयाः श्रृङ्खछासंदानमन्दसंचारिण्य इव करिण्यः, काश्चिज्ञिष्ठपरसमयदिवसिश्चय इवेन्द्रायुधरागकचिराम्बरधारिण्यः, काश्चिद्धहितधवछनखमयूखपह्मान्नूपुररवाकुष्टगृहकछहंसकानिव चरणपुटानुद्वहत्यः, काश्चित्करतछितस्यूछहारच्यो
रतिमिव मदनविनाशशोकगृहीतरफिटकाक्षवछयां विडम्बयन्यः, काश्चित्पयोधरान्तराछगिततमुक्तार्खंतास्तनुविमछन्नोतोजछान्तरितचक्रवाकिमिथुना इव प्रदोषिश्चयः, काश्चित्प्योधरान्तराछगित-

अनन्तरमिति । अनन्तरम् । चन्द्रापी बदर्शनोत्कण्ठया गवाक्षकपाटोद्घाटनानन्तरमित्यर्थः । समाप्ता पारं प्राप्ता सकला समया विद्या यस्य स तथा । विद्याग्रहादयं चन्द्रापीडो निर्गत इति समाकर्ण्य श्रुत्वालोकने विलोकने कुत्रहलं यासां ता आलोकनकुत्रहालिन्यो ललनाः स्त्रियो हर्म्यतलानि समावरुहराद्रोहणं चक्रः। सर्वसिन्नेव नगरे ससंत्रममुत्सृष्टस्यक्तोऽर्धपरिसमाप्तः प्रसाधनं प्रतिकर्म तस्य व्यापारो याभिस्ताः । काश्रिद्वाम-करतले सव्यपाणितले गतः प्राप्तो दर्पणो मुकुरो याभिस्ताः पौर्णमासीरजन्यः राकात्रियामा इव । कीटइयः। स्फरितं स्फरितं सकलं समग्रं रजनिकरमण्डलं शशाङ्कविम्बं थासु ताः । निर्मलत्ववर्तलत्वसाम्याद्दर्पणस्य चन्द्रोन पमानम् । काश्चिदिति । काश्चनादीं योऽळक्तकरसो यानकरसस्तेन पाटिलतं श्वेतरक्तीकृतं चरणप्रटं यास ताः । का इव । निलन्य इव पिद्मन्य इव । कीदर्यः । कमलेन परिपीतो बालातपो याभिस्ताः । अत्रालकस्य बालातपसाम्यं चरणपुटानां च कमलेन साम्यं सूचितम् । काश्चिदिति । काश्चन स्त्रियः संभ्रमेण या गतिः र्गमनं तथा विगलितः सस्तो यो मेखलाकलापो रसनाकलापस्तेनाकुलिता व्याकुलीभूताश्चरणिकसलयाः पादपल्लक यासां ताः । का इव । करिण्य इव हस्तिन्य इव । कीटरयः । श्रृङ्खला प्रसिद्धा तस्याः संदानं बन्धनं तेतः मन्दमन्दसंचारिण्यो मन्दमन्दगामिन्यः । अत्र गतिप्रतिबन्धसाम्यान्मेखलायाः श्रृहुलोपमानम् । काश्चिन दिति । काश्वनेन्द्रायुधमिनद्रधनुस्तस्य राग इव रागो येष्वेवंविधानि रुचिराण्यम्बराणि धारयन्तीस्प्रेवंशीलास्ता स्तथा। का इव । जलधरसमयस्य यो दिवसो दिनं तस्य श्रियस्ता इव । इन्द्रायुर्धं तस्य रागो रिकमा तेन क्रचिरं यदम्बरमाकाशं तद्धारिण्यः । काश्चिदिति । काश्चन कि कुर्वत्यः । उद्रहन्त्य उद्रहनं कुर्वत्यः । कान् । चरणपुटान् । तानेव विशिनष्टि—उल्लेखता उल्लासं प्राप्ता धवला नखमयूखा एव पलवा येषु तान्नपुररवेण पादकटकथ्वनिनाकृष्टानाकर्षितान्यहक्लल्हंसकान्सद्यहंसानिव । काश्चिदिति । काश्चन करतले स्थिता स्थूल-हारयष्टिर्यासां ताः कि कुर्वेखः । रति मदनिक्षयं विडम्बयन्त्यो निराकुर्वेखः । तामेव विश्वनिष्टि — मद-नेति । मदनस्य कन्दर्पस्य यो विनाशोऽभावस्तसायः शोकस्तेन गृहीतं स्फटिकाक्षवलयं यया सा ताम्। अतिखच्छत्वात्स्फटिकाक्षवलयेन समं मुक्ताफलसाम्यं दर्शितम् । काश्चिदिति । काश्चन स्त्रियः पयोधराणाम-न्तरालं मध्यभागस्तत्र गलिता सस्ता मुक्तालता यासां ताः। तन्न स्तोकं विमलं निर्मलं यत्स्रोतोजलं प्रसाह पानीयं तेनान्तरितं व्यवधानं प्रापितं चकवाकसिशुनं रथाङ्गाह्वमिशुनं याखेवंविधाः । प्रदोषो रजनी<u>मुखं स</u>स श्रिय इव शोभा इव । काश्चिदिति । काश्चन योषितो नूपुरमणिभ्यः समुत्थितं प्रकटीभूतं यदिन्द्रायुवं शक धनुस्तस्य भावस्तत्ता तथा । परिचयेन संबन्धेन वास्तत्येन वा । अनुगताः पश्चादागता गृहमधूरिका इव सदन-

पाडा०-१ आगच्छति चन्द्रापीडः, २ सर्वसिन्नगरे, ३ मुक्ताहार, ४ कता विमकः

मुत्थितेन्द्रायुधतया पैरिचयानुगतगृहमयूरिका इव विराजन्तः, कार्श्विदधीपीतोज्झितमणिच-षकाः स्फुरितरागेर्मधुरसमिवाधरपहृवैः क्षरन्त्यो हर्म्यतलानि ललनाः समारुकहुः। अन्याश्च मरुकतवातायनविवरविनिर्गतमुखमण्डला विकचकमलकोशपुँटामम्बरतलसंचारिणीं कमलि-नीमिव दशयन्त्यो दहग्रः। उदपादि च सहसा सरभससंचलनजन्मा, मधुरसारणास्पालि-तवीणारवको हाहलबहलः, रसनारबाहूतसारसरसितसंभिन्नः, स्वलितचर्रणतलतािडतसोपा-नजातगम्भीरध्वनिर्महृष्टानामवरोधशिखण्डिनां केकारवरनुगम्यमानः, नवजलधररवभयच-कितकलहं सैकीलाहलकोमलः, मकरध्वजविजयघोषणानुकारी, परस्परविघट्टनारणिततीरतर-हारमणीनां रमणीनां श्रोत्रहारी, हर्म्यकुक्षिषु प्रतिरवनिहाँदी भूषणनिनादः।

मयुर्वे इव विराजन्यः । पूर्वनायिकानामिन्द्रायुधरागरुचिराम्बरपरिधानवत्त्ववर्णनादेतेदुपमानम् । काश्चि दिति । अर्ध पीतं पानविषयीकृतं येथैवंवंविधा उज्झितास्यक्ता मणिचषका रत्ननिर्मितपानभाजनानि याभिस्ताः । रफ़रितो देदीप्यमानो रागो रिक्तमा येष्वेवंविधरधरपछवैर्दन्तच्छदिकसलयैर्मधुरसमिव कादम्बरीरसमिव क्षरन्तः क्षरणं कुर्वेत्यः । रक्तत्वसाम्याद्धररागस्य मधुरसोपमानमिति भावः । ठळना हम्येतळानि समारुरहरित्य-न्वयस्त प्रागेवोक्तः । अन्याश्चेति । अन्याः काश्चन क्षियश्चन्द्रापीडं दृदशुरद्राश्चः । कीदृरयः । मरकतस्यारम-गर्भस्य ये वातायना गवाक्षास्तेषां विवराणि रन्ध्राणि तेभ्यो विनिर्गतं बहिरागतं सुखमण्डलं यासां ताः। कमिव । विकर्च स्फीतं कमलकोशपुटं यस्यामेवंविधामम्बरतलसंचारिणीं व्योमतलगामिनीं कमलिनीमिव दर्शन यन्त्य आत्मानं प्रकाशयन्त्यः । अत्र नीलत्वसाम्यान्मरकताम्बरयोः साम्यं वर्त्तलत्वसाम्यान्मुखकमलयोः साम्यं च प्रदर्शितम् । ततो भूषणनिनादोऽङ्गाभरणचनिः सहसा सद्य उदपाद्युत्पन्नः । अथ ध्वनिं विशेष-यन्नाह—सरभसेति । सरभसं सत्वरं यत्संचलनं गमनं तस्माजनमोत्पत्तियस्य स तथा । मधुरं यथा स्यात्तथा सारणास तन्त्रीष्वास्फालिता या वीणा वल्लक्यस्तासां रवः शब्दस्तज्जनितो यः कोलाहलः कलकलस्तेन बहलो हृद्धः । रसना काश्ची तस्या रवेण शब्देनाहृता आमन्त्रिता ये सारसा लक्ष्मणाखोषां रसितं शब्दितं तेन संभिन्नो मिश्रितः । स्खलिताः स्खलनां प्राप्ता ये चरणाः पादास्तेषां तलेन ताडितं हतं यत्सोपानजातमारोहणसमृहं ततो यो गम्भीरध्वनिर्मन्द्रध्वनिस्तेन प्रहृष्टानां हर्षितानामवरोधशिखण्डिनामन्तःपुरमयूराणां केकारवैरनुगम्यमानः। नवी नवीनोडकालसंभवो यो जलधरो मेघस्तस्य यो रवः शब्दस्तस्मायद्भयं तेन चिकतास्रस्ता ये कलहंसाः कादम्बास्तेषां कोलाहलस्तेन कोमलो मधुरः । हर्षप्रकर्षाद्वाद्यमानपटहच्चनेर्नवजलधरध्वनिसाम्यम् । मकरध्वजस्य कन्दर्पस्य या विजयघोषणा त्रैलोक्यं सया जितमित्युद्धोषणं तस्या अनुकारी सादृश्यकरणशीलः । परस्परं यद्विशोषेण घट्टनं संश्वेषस्तेनारणिताः शब्दितास्तार्रंतरा आकारशुद्धोद्भवा अतिमनोहरा हारमणयो यासामेवं-विधानां रमणीनां स्त्रीणां श्रोत्रहारी कर्णमनोहरः । हर्म्यकक्षिष्ठ गृहकोणेषु प्रतिरवनिर्हादः प्रतिच्छन्दध्वनिर्विद्यते यस्य स तथा । ततो भूषणध्वनिरुदपादीत्यन्वयस्त प्रागेवोक्तः ।

दिण्य — 1 अज्ञानं टीकाकारस्य । न्युरमणिभ्यः समुस्थितानि उद्गतानि इन्द्रायुधानि इन्द्रधनुः-सदशनानावर्णभमामण्डलानि यासां तत्त्रया, परिचयवशादनुगता गृहमयूरिका यासां ता इव । मयूरीणां मथा नानावर्णमयपक्षशालित्वं तथा न्युरमणीनामपि विविधरागकान्तिशालित्वम् । ततश्च न्युरमणीनां विविधरङ्गशालितयैव अनुगतमयूरिकात्वोत्पेक्षेत्रर्थः । 2 अर्धपीतानि पश्चादुन्झितानि मणिनिर्मितानि चषकाणि याभिस्ता इत्यर्थ उचितः । चषकाणां तिस्थितमचेषु लक्षणा । 3 अत्र स्त्रियः कमलिनी(कमल-खण्ड)स्थानीयाः, तन्मुखानि च विकचकमलपुष्पस्थानीयानीत्याशयः । 4 इन्त पदे पदे टीकाकारस्य प्रमादः । स्खलितचरणतलताडनेनैव सोपानश्चेण्या मेघगम्भीरो ध्वनिः, तेनैव मयूराणां इंसानां च जलद्वानितरिति ज्ञेयम् । 5 अतिबहुमूल्या अतिस्थूला वा ।

पाठ०-१ परिचर्याः २ विराजयन्त्यः. ३ दीर्घः ४ पुटाम्बरः ५. साधारणः ६ कोलाहलः. ७ गृहसारसः ८ चरणताब्दितः ९ मणिसोपानः १० प्रहृष्टताम्, ११ इंसकुलः १२ तारहारः

मुहूर्तादिव युवितजनिरन्तरतया नारीमया इव प्रासादाः, सालक्तकपद्कमलिवन्यासैः पल्लवमयमिव क्षितितलम्, अङ्गनाङ्गप्रभाप्रवाहेण लावण्यमयमिव नगरम्, आननमण्डल-निवहेन चन्द्रविम्बमयमिव गगनतलम्, आतपनिवारणायोत्तीनितकरतलजालकेन कमलव-नमयमिव दिक्चक्रवालम्, आभरणांशुकलापेनेन्द्रायुधमय इवातपः, लोर्चनमयूखलेखासं-तानेन नीलोत्पलद्लमय इव दिवसो बभूव । कोतुकप्रसारितनिश्चललोचनानां च पत्रय-नितां तासामाद्र्शमयानीव सलिलमयानीव स्फटिकमयानीव हृद्यानि विवेश चन्द्रापी-खाक्रतिः। आविर्भूतमदन्तरसानां चान्योन्यं सपरिहासाः सविश्रम्भाः ससंश्रमाः सेर्व्याः सोरप्रासाः साभ्यस्याः सविलासाः समन्मथाः सस्पृहाश्च तत्क्षणं र्मणीयाः प्रससुरालापाः। तथा हि 'त्वरितगमने, मामपि प्रतिपालय । दर्शनोन्मत्ते, गृह्दाणोत्तरीयम् । उँल्लासयाल-कलतामाननावलिकनीम् । मूटे, चन्द्रलेखामुपाहर । वैपहारक्रसुमस्खलितचरणा पतिस

सहतीदिव सहतीनन्तरं युवतिजनैः स्त्रीजनैरिन्तरतया निविडतया प्रासादा भूपसद्मानि नारीमया इव स्नीभिर्तिष्पन्ना इव बभुतुः । सालक्तकं सयावकं यत्पदकमलं चरणपद्मं तस्य विन्यासैः स्थापनैः क्षितितलं वसुधातलं पह्नवमयमिव किसलयमयमिवासीत् । अङ्गनानां योषितामङ्गस्य शरीरस्य प्रभाप्रवाहेण कान्तिधारया नगरं द्रज्ञं लावण्यमयमिव चातुर्यमयमिवासीत् । आननं मुखं तस्य मण्डलम् । वर्तुलाकृतित्वात् । तेषां निवहेन समृहेन गगनतळं व्योमत्रळं चन्द्रविम्बमयमिवासीत् । आतपनिवारणाय सूर्यालोकद्रीकरणायोत्तानितान्यूर्धी-कृतानि यानि करतलानि तेषां जालकेन समूहेन दिक्चकवालं दिशां चकं कमलवनमयमिवासीत्। आभरणानां भूषणानामंशवः किरणास्तेषां कलापेन समूहेनातप इन्द्रायुधमय इवासीत्। लोचनानां नेत्राणां या मयूखलेखाः कान्तिराजयस्तासां संतानेन प्रंपरया दिवसो नीलोत्पलदलमय इव बभूव । नीलनलिनदलैर्निष्पन्न इवेलर्थिः । कौतुकेन कुतृहुछेन प्रसारितानि विस्तारितान्यत एव निश्चलानि स्थिराणि लोचनानि नेत्राणि यासामेवंविधानां पर्यन्तीनां विलोक्यन्तीनां तासां योषितां हृदयाने चन्द्रापीडाकृतिर्विवेश प्रविष्टा । हृदयानि विशेषयन्ताह आदर्शेति । आदशों मुकुरस्तन्मयानीव तद्भुपाणीव । सिळ्ळं जलं तन्मयानीव । स्फटिकः प्रसिद्धस्तन्मया-नीव । प्रतिबिम्बसाधम्यदितेषामुपमानम् । आविरिति । आविर्भृतः प्रकटीभूतो मदनरसः कामरसो यासा-मेवंविधानां कामिनीनामन्योन्यं परस्परं तत्क्षणं तस्मिन्समये रमणीया मनोहरा आलापाः संलापाः प्रसन्ध-र्वित्तारं प्रापुः । आलापान्विश्वनिष्ट -सपरीति । सह परिहासेन नर्मवचनेन वर्तमानाः सपरिहासाः । सह विश्रम्मेण विश्वासेन वर्तमानाः सविश्रम्भाः । सह संभ्रमेण भयेन वर्तमानाः ससंभ्रमाः । सहेर्ष्या परासहन-रुक्षणया वर्तमानाः सेर्ब्याः । सहोत्प्रासेन वितर्केणै वर्तमानाः सोत्प्रासाः । सहाभ्यसूर्ययान्यगुणासहनात्मिकया वर्तमानाः साभ्यस्याः । सह विलासेन नेत्रजेन वर्तमानाः सविलासाः । सह मन्मथेनानङ्गेन वर्तमानाः समन्मथाः । सह स्पृह्या वाष्छ्या वर्तमानाः सस्पृहाः ।

तानेव प्रदर्शयशाह—तथा हीति। त्वरितं शीघ्रं गमनं यस्यास्त्रस्याः संबोधनं हे त्वरितगमने। मां सखी-मपि प्रतिपालय। गृहीत्वा गच्छेखर्थः। दर्शनेऽवलोकन उन्मत्ता प्रथिला तस्याः संबोधनं हे दर्शनोन्मते। उत्तरीयमुपरिवकं गृहाण। पतन्तं निवारयेखर्थः। हे मूँडेऽनिभिष्ठे। आननावलम्बिनी मुखोपरि सस्तामलक-

द्विष्प्य — 1 सीन्दर्शनयमित्युचितम् । 2 उत्प्रासेन मन्द्रहासेन सहिताः, 'उत्प्रासः स मनाक् सितम्' अमरः । 3 उल्लासय इतः पूर्वं 'चपले' इति संबोधनं ग्रन्थोचितम् । इदं त्वग्रेतनम् ।

पाठा०—१ अङ्गप्रभाः अङ्गनानामङ्गप्रभाः २ उत्तानितेनः ३ आभरणाञ्चकलापेनः ४ साभ्यस्याकोचनः ५ अन्योन्यतः ६ अतिरमणीयाः अभिरमणीयाः ७ चपले उद्यासयः ८ चन्द्रलेखे किसुपहारः ९ सङ्क्पाहरः १० सस्पाहरः

मद्नान्धे। संयमय मद्निश्चेतने, केशपाशम्। उत्क्षिप चन्द्रापीडदर्शनव्यसनिनि, काश्चीदामकम्। उत्सप्य पापे, कपोछदोछायितं कर्णपछ्नम्। अहृद्ये, गृहाण निपतितं दन्तपत्रम्। यौननोन्मते, निछोक्यसे जनेन, स्थाय पयोधरभारम्। अपगतछज्ञे, शिथिलीभूतमाकछय दुक्छम्। अलीकमुग्धे, द्वततरमागन्यताम्। कुत्हृिलिने, देहि नृपदर्शनान्तरम्।
असंतुष्टे, कियदाछोकयसे। तरछहृद्ये, परिजनमपेक्षस्य। पिशाचि, गिलितोत्तरीया हस्सिसे
जनेन। रागावृतनयने, पश्यसि न सखीजनम्। अनेकभङ्गिविकारपूर्णे, दुःखमकारणायासितहृद्या जीनसि। मिथ्यानिनीते, किं व्यपदेशवीक्षितेः, विश्रब्धं विछोक्षय। यौननशािलिने, किं पीडयसि पयोधरभारेण। अतिकोपने, पुरतो भव। मत्सरिणि, किमेकािकनी
रुणत्स वातायनम्। अनङ्गपरवशे, मदीयमुत्तरीयांशुकमुत्तरीयतां नयसि। रागासनमत्ते,
निनारयात्मानम्। उज्झितधैर्ये, किं धावसि गुरुजनसमक्षम्। उद्घसस्सभावे, किमेनमाङ्ग-

लतां केशलतामुहासयोध्वींकुर । हे मदनान्धे, चन्द्रलेखामलिकाभरणमुपाहर दूरीकुर । उपहारार्थं पूजार्थं यानि कुसुमानि तै:, स्खलितचरणा पतिस । पतिष्यसीखर्थः । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति भविष्यसर्थे वर्त-मानः । हे मदनिश्चतने, केशपाशमलकसमूहं संयमय सम्यग्बन्धनं कुरु । हे चन्द्रापीडदर्शनव्यसनिनि, काश्ची-दामकं रसनादामोत्क्षिपोचैर्नय । हे पापे, कपोलदोलायितं कपोलावलम्ब कर्णपल्लवमुत्सर्पयोर्ध्वं कुरु । हे अह-दये हृदयवार्जिते । निपतितं सस्तं दन्तपत्रं कर्णाभरणं गृहाण खीकुरु हे यौवनोन्मत्ते, यौवनं तारुण्यं तेनो-न्मत्ते. पर्योघरभारं स्थगर्याच्छादय । अनेन विलोक्यस आगन्तकलोकेन दिनवपरीक्रियसे । हे अपगतलजे. अपगता दूरीभूता लजा यसास्तसाः संबोधनम् , शिथिलीभूतं श्रथीभूतं तुकूलं तुगूलमाकलय संयमय । हे **अलीकसुरिध त्वं सुरधा गरिष । किंद्र मिध्यासुरधत्वं प्रतिपन्नासि । इततरं शीघ्रतरमागम्यतामु । किमर्थ** बिलम्बं करोषि। हे कुत्रहलिनि, कुत्रहलं विद्यते यसामिति तस्याः संबोधनम्, चपदर्शनार्थमन्तरं विकालं देहि। 'विचार्ल मध्यमन्तरे' इति कोशः हे असंतुष्टे संतोषवर्जिते, कियत्कियन्मात्रमालोकयसे वीक्षसे । हे तरलहू-दये चमलचिते, परिजनं परिच्छद्मपेक्षलापेक्षां कुरु । हे पिशाचि हे राक्षसि, गलितं खस्थानात्वस्तमुत्तरीयं सैव्यानं यस्या एवंविधा त्वं जनेन लोकेन इस्यसे । हे रागावृतनयने रागेण कामरागेणावृते आच्छादिते नयने लीवने यस्यास्तस्याः संबोधनम् , सखीजनमालिजनं न पश्यसि न विलोकयसि । अनेकेति । अनेके ये भक्तिविकाराः कौटिल्यविकारास्तैः पूर्णे भृते हे सिख, अकारणेन निमित्तव्यतिरेकेणायासितं खेदितं हुँद्यं ययैर्वभूता सती दुःखं दुःखरूपमेव । न सुखेनेत्यर्थः । जीविस प्राणान्धःसे । हे मिथ्याविनीते हे असत्येर्न विनयकारिणि, व्यपदेशवीक्षितैः कपटावलोकितैः किम् । विश्रब्धं सविश्वासं यथा स्यात्तथा विलोकय पद्य । हैं यौवनशालिने हे तारुण्यशोभिनि, पयोघरभारेण स्तनभारेण कि पीडयसि कि पीडा जनयसि । मदुपरि पत्तनेनेति भावः । अतिकोपने हे चण्डि, पुरतोऽमतो भव । हे मत्सिरिणि हे अमर्षिणि, एकािकनी वातायनं गवाक्षं कि रुणित्स रोधनं कुरुषे । हे अनक्षपरवशे हे मदनायत्ते, मदीयमुत्तरीयां कुरुषे । हे मुपरिवस्त्रतां नयसि प्रापयसि । हे रागासवमत्ते रागः प्रीतिः स एवासवः सीधु तेन मत्ते क्षीबे, आत्मानं निवारय वारणां कुरु । आतिरागवशान्मरणं भविष्यतीति भावः । हे उजिझतधैर्ये खक्तसाहसे. गुरुजनसमक्षं

टिप्प०—1 पतितां चन्द्रलेखाम् ('चाँद' 'बेंदा') उपाहर उत्थापय, गृहाणेखर्थः। टीकाकारस्तु आन्तः। 2 अवकाशम्, मद्यमपि दर्शनाय स्थानं देहीत्याशयः। 3 चन्द्रापीडलाभासंभवादकारणमेव हृदयस्यायासः दुःखमयं च जीवनमित्याशयः। 4 मिथ्यैव विनयाऽभिनयं प्रदर्शयसीत्यर्थः।

पाठा०-१ भागम्. २ दर्शनान्तरम्. ३ पिशाचिके, ४ विहत. ५ विहस्यसे. ६ आलोक्य. ७ रागमत्ते.

लीभवसि । मुग्वे, निगृह्स्व मदनव्यरजनितपुलकजालकम् । असाध्याचरणे, क्रिमेवमुत्ताम्यसि । बहुविकारे, अङ्गभङ्गवलनायासितमध्यभागा वृथा खिद्यसे । गृत्यहृदये, स्वभवनाङ्गिर्गतमि नात्मानमवगच्छिस । कौतुकाविष्टे, विस्मृतासि निःश्वसितुम्, अन्तःसंकलरिचतर्तसमागममुखरसनिमीलितलोचने, समुन्मीलय लोचनयुगलम्, अतिकामत्यम् ।
अनङ्गशरप्रहारमृर्चिछते, रिविकरणनिवारणाय कुरु शिरस्युत्तरीयांशुकपल्लवम् । अयि सतीव्रतप्रहगृहीते, द्रष्टव्यमपश्यन्ती वद्ध्यसि लोचनयुगलम् । अधिन्ये, ह्तासि परपुरुषाद्शीनव्रतेन । प्रसीदोत्तिष्ठ सित्त, पश्य रितिवरिहतं साक्षादिव भगवन्तमगृहीतमकरध्वजं मकरध्वजम् । अयमस्य सितातपत्रान्तरेण अलिक्जनीले शिरिस तिमिरशङ्कानिपतित इव
शिक्षकलापो मालतीकुसुमशेखरोऽभिलक्ष्यते । एतदस्य कर्णाभरणमरकतप्रभाश्यामाथितमुपरचितविकचशिरीषकुसुमकर्णपूरिसव कपोलतलमाभाति । अयमस्य हारान्तर्निविष्टारु-

गुरुजनाः पूज्यजनास्तेषां समक्षं प्रसक्षं कि धाविस कि प्रधावनं करोषि । हे उछसत्स्वभावे प्रवर्धमानाशये किमिति प्रश्ने । एवममूना प्रकारेणाकुलीभवसि व्याकुलता भजसे । हे सुरधे प्रथिले, मदनज्वरेण कामज्वरेण जनितं यत्पलकजालकं रोमाञ्चसमूहं निगृहस्य संवृतं कृष् । हे अधाध्वाचरणे अञ्चभचरिते । किमेवमुत्ता-म्यसि कथं ग्लानि भजसि । हे बहुविकारे हे अनेकविकार्वति, अङ्गानां भङ्गाः संस्थानविशेषास्तेषां वलनं संको चस्तेनायासितः खिन्नो मध्यभागोऽनलमं यस्या एवंविधा त्वं वृथा सुधी खिरासे खेदं प्राप्नोषि । हे ग्रन्यहृदये ग्रन्यचिते । खभवनान्निजगृहादात्मानं निर्गतमपि बहिरागतमपि नावगच्छसि न जानासि । है कौतुकाविष्टे हे कुतृहलगृहीते । निःश्वसितुं निःश्वासं प्रहीतुं विस्मृतासि । कौतुकेनैवं व्याक्षिप्तचित्ताभूर्य-थोच्छासमपि न गृह्वासीति भावः । अन्तःसंकल्पेन मनोध्यवसायेन रचितो यो रतसमागमी मैथुनप्राप्तिस्ततो यरमुखं सातं तस्य यो रस भान्तर्प्रीतिस्तेन निमीलिते मुद्रिते लोचने यस्यास्तस्याः संबोधनम् , लोचनयुगलं समन्मीलय विकासय । अयं चन्द्रापीडोऽतिकामति गच्छति । हे अनङ्गरारप्रहारम् चिंछते हे कामवाणाघात-निश्चेतने, रविकिरणनिवारणाय सूर्यतापापनोदायोत्तरीयां ग्रुकपल्लवं विरिक्त मस्तके क्रुक विधेहि । अयीति कोमलामन्त्रणे । हे सतीव्रतप्रहरहीते सतीवतं पातिवयं तलक्षणो यो प्रहस्तेन रहीते, प्रथिछे इत्यर्थः । द्रष्टव्यं द्रष्टुं योग्यमपि चन्द्रापीडमपर्यन्त्यनवलोकयन्ती लोचनयुगलं वस्रयसि वस्रनां करोषि । हे अधन्ये हें अभाग्ये, परपुरुषाणां यददर्शनवतं तेन हतासि पीडितासि । चन्द्रापीडस्तु न तथाविधः पुरुषो येन दर्श-नादेव व्रतभन्नः स्यादिति भावः । प्रसीद प्रसन्ना भव । हे सखि, उत्तिष्ठीत्थानं कुरु । रतिविरहितं रतिरहि-तमगृहीतो मकरचिह्नितो ध्वजो येनैवंभूतं साक्षादिव भगवन्तं मकरध्वजं पर्य विलोकय । अयमिति । अस्य चन्द्रापीडस्य सितं यदातपत्रं छत्रं तस्यान्तरेणान्तराऽिककुलं भ्रमरकुलं तद्वत्रीले हरिते शिरास मस्तकेऽयं माल-तीक्रमभ्रोखरस्तिमरस्य या शङ्का शङ्कनं तेन निपतितः शक्षिकरकलाप इव चन्द्रश्चिमसमूह इवाभिलक्ष्यते जनै-र्ज्ञायते । तिमिरस्य शशिकरबाध्यत्वात्तच्छङ्कया तद्धातियतुं निपतित इवेरयुत्प्रेक्षा । श्वेतत्वसाम्यान्मालतीकुसुम-शेखरस चन्द्रकरकलायोपमानम् । एतदिति । अस्य कुमारस्यैतत्कपोलतलं गहात्परो भाग आभाति शोभते । कीदशं क्योलस्थलम् । कर्णाभरणस्य या मरकतप्रभा तया स्थामायितं स्थामवदाचरितम् । किमिव । उपरिचती निर्मितो विकचिशरीषकुसमस्य कर्णपूरो यस्मिन्नेवंभूतमिव । मरकतप्रभायाः इयामत्वात्तयालंकृतस्य कपोलस्य

टिप्प०-1 चन्द्रापीडालाभादित्यर्थः।

पाठा०—१ अंसानरणे. २ विविधाङ्गनलनः विविधाङ्गमङ्गनलनः विविधाङ्गमङ्गनलनलनः ह स्रारतः रति. ४ मध्मे ५ परिदारजतेन.

णमणिकिरणकलापच्छलेन हृद्यं विविक्षुरिभनवयोवनराग इव बिहः परिस्फुरित । एतर्दनेन वामरकलापान्तरेरित एव विक्षितम् । एतिकमिष वेशम्पायनेन सह समामन्य दशनमयू- खलेखाँ वलीकृतदिक्चकवालं हसितम् । एषोऽस्य शुकपक्षतिहरितरागेणोत्तरीयांशुकप्रान्तेन बलाहकस्तुरगलुरचलनजन्मानं लेक्सममकेशेषु रेणुमपहरित । अयमनेन लक्ष्मीकरकमलको- मलतलः समुहिक्षण्य तिर्यक्तुरङ्गमस्कन्धे निश्चिप्तश्चरणपल्लवः सलीलम् । अयमनेन च ता- म्बूलयाचनार्थमुँतानिततलो दीर्घाङ्गिलराताम्रपुष्करकोशशोभी गजेनेव शैवालकैवलमासलालसः प्रसारितः करः । धन्या सा या लक्ष्मीरिव निर्जितकमलं करतलमस्य वसुंधरासपत्नी महीक्यति । धन्या च देवी विलासवती सकलमहीभण्डलभारधारणक्षमः ककुभा दिग्गज

शिरीषक्रसमकर्णप्रीभावेऽपि तहत्त्वं बोध्यमिति भावः । एतस्येति विषये षष्ठी । फलस्येच्छेतिवत । एतदिषये योऽभिनवयौवनेनाभिनवतारुण्येन योऽसीकं रागः स हारा मुक्ताकलापास्तेष्वन्तर्निविष्टा अन्तःप्रविष्टा येऽरुणमणयः पद्मरागास्तेषां किरणास्तिवषस्तेषां कलापच्छकेन बहिः परिस्फ्ररति हृदयं चित्तं विविक्षः प्रवेष्ट-मिन्छ्रिय बहिः परिस्फरति बहिः प्रसर्पति । यद्वाभिनवयौवनरागो हृदयं विविध्वरिव पूर्वोक्तच्छलेन बहिः परिस्करति । एतदिति । एतद्वैस्त्वभिनवमनेन चन्द्रापीडेन चामरकलापान्तरेर्मध्येरित एवेतः प्रदेश एव वीक्षितमवलोकितम् । अनेन किमप्येतद्ज्ञातस्वरूपं वैज्ञम्पायनेन सह समामन्त्र्य संभाषणं कृत्वा दशनमयख-हेलाधवलीकतदिक्चकवालं यथा स्यात्तथा हसितम् । एषो ऽस्येति । एष बलाहकोऽस्य राह्नैः ग्रुकः कीरस्तस्य पक्षतिः पक्षस्तद्वद्वरितरागो नीलरागो यसिन्नेवंभूतेनोत्तरीयाशुकप्रान्तेन संव्यानवस्त्रप्रान्तेन । तरगखरच-लनजनमानिसित । तुर्गा अश्वासेषां खुराः शफासेषां चलनं गमनं तसाजनमोत्पत्तिर्यसीवंविधं रेणं धलिमप्रकेशेषु लग्नमपहरति दूरीकरोति । अनेनेति । अनेन चन्द्रापीडेन लक्ष्म्या यत्करकमलं तद्वत्कोमलं मृदु तलं यस्य स तथा चरणपहनस्तरक्षमस्कन्धे तिर्यक्समुरिक्षप्य तिर्यग्रत्थीय सलीलं यथा स्यात्तथा निक्षिप्तः स्थापितः । असमिति । अनेन चन्द्रापीडेन ताम्बूलं नागवलीदलं तद्याचनार्थमयं करो हस्तः ग्रुण्डा च गजैनेव प्रसारितो विस्तारितः । करं विशिनष्टि—उत्तानितेति । उत्तानितं तलं यस स तथा । दीर्घा अनु-लयो यस्य स तथा । आ ईषत्ताम्रो रक्तवर्णः पुष्करकोशः कमलकोशस्तद्वच्छोभत इत्येवंशीलः स तथा । पक्षे पुष्करं राण्डाप्रम् । ताम्बलपत्राणां तत्साम्येनाह—द्वीवेति । शैवालं शेवालं तस्य कवलो गुडस्तस्य प्रासी भक्षणं तत्र लालसो लोलुपः । **धन्येति ।** सा स्त्री धन्या भाग्यवती यास्य निर्जितकमलं करतलं लक्ष्मीरिव प्रहीष्यति । अत एव वसंधरायाः सपत्नीत्यक्तम् । धन्या चेति । चकारः पुनरर्थे । देवी विलासवती धन्या महाभाग्य-वती । एतदर्थ स्पष्टयन्नाह—सकलेति । यया विलासवत्या सकलं यन्महीमण्डलं तत्य यो भारो वीवधस्तस्य

टिप्पo—1 पुरन्शीणामेवं वर्णनानौचित्याकवेरनिभग्नेतोयमर्थः। अस्य वक्षितः हारान्तर्गतरक्तमणीनामयं रिक्तमा नास्ति किन्तु अभिनवो यौवनरागोऽस्य हृद्यं प्रवेष्ट्रमिच्छति परं नाद्यापि प्रवेशं छ्रूथवान्, अत एव स बिहः स्फुरित । शैशवं पराजित्य नाद्यापि यौवनस्य पूर्णाधिकारोभूदिति सन्धिविशेषो
व्यङ्ग्यः। 2 एतदृस्तु वीक्षितमिति तु टीकाकारस्य घोरमज्ञानम् । अनेन (चन्द्रापीडेन) चामरकलापस्य अन्तरैः मध्यप्रदेशैः इत एव मां प्रत्येव एतद् वीक्षितम् । एतदिति दर्शनिक्रयायाः परामर्शः। सेयं
सविलासमन्मथा कस्याश्चिद्किः । 3 राजकुमारस्य (चन्द्रापीडस्य) इत्यर्थः। 4 उत्थाप्य।

पाठा०—१ अलकचामरकलापान्तरेरितविरल्जनिक्षितम्; अनेकचामरकलापान्तरितमस्य नीक्षितम्. २ भवलितः १ आलम्नः ४ करत्तकः, ५ कोमलदीर्षाञ्चलिः ६ कवललालसः; कवलमासनाञ्च्याः ७ मण्डलपारणः

इव गैर्भेण यैया व्यूदः । इत्यंविधानि चान्यानि च वदन्तीनां तासामापीयमान इव छोन् चनपुटैः, आहूयमान इव भूषणरवैः, अनुगम्यमान इव हदयैः, अनुबध्यमान इवाभरण-रत्नरिक्षमरज्जुभिः, उपिह्नयमाण इव नवयौवनविक्षिः, शिथिंत्रमुजलताविगलितधवलवल-यनिकरे पदे पदे विवाहानल इव कुसुमिभेशैकीजाञ्जलिभिरवकीर्यमाणअन्द्रापीडो राजकुत-समीपमाससाद ।

क्रमेण च यामाविध्यताभिरनवरतकरटखलगैलिर्तमदमधीकरीभिरञ्जनगिरिमालामिल-नाभिः कुञ्जरघटाभिरन्धकारितदिङ्मुखतया जलधरिवसायमानमुदण्डधवलातपत्रसद्दस्यं-कटमनेकद्वीपान्तरागतदूतशतसंकुळं राजद्वारमासाद्य तुरङ्गमादवततार । अवतीर्य च करत-लेन करे वैशम्पायनमवलम्ब्य पुरः सविनयं प्रिध्यतेन बलाहकेनोपदिश्यमानमार्गिस्युवन-मिव पुञ्जीभूतम्, आगृहीतकनकवेत्रलतैः सितवार्थांणैः सितकुसुमशेखरैः सितोर्ध्णीपैः

धारणे निर्वेहणे क्षमः समर्थो गर्भण गर्भत्वेन व्यूढो वर्धितः । कः कयेव । कक्कमा दिशा गर्भेण मध्यभागेन दिगाज इव व्यूढो धृतः । सोऽपि समप्रमहीभारधारणक्षमः । उपसंहरज्ञाह—इत्येविमिति । इति समाप्तौ । एवंविधानि पूर्वोक्तस्वरूपण्यन्यानि नैभ्योऽनुक्तानि वननानि च वदन्तीनां जल्पन्तीनां तासां श्रीणां लोवनपुटै-रापीयमान इव । अत्यादरेण वीक्षणं पानमुच्यते । भूषणरवैराभरणध्वनिभराद्वयमान इव निमन्यमाण इव । इद्येक्षित्तेरनुगम्यमान इवानुयायमान इव । आभरणरत्नानां रश्मयः किरणास्त एव रज्जवस्ताभिरसुवध्य-मान इव । नवयौवनान्येव बलयस्तैनपिहियमाणः पूज्यमान इव । विथिलाः स्वथा या भुजलता नाहुलतास्ताभयो विगलितानि च्युतानि धवलवलयनिकरः श्वेतकटकसमूदो यस्मिन्नवंविधे पदे पदे प्रतिपदं विवाहानल इवोद्वा-इविहिरिव कुसुमिनिश्नः पुष्पसंपृक्तेर्लाजाङ्गलिभिरवकीर्यमाणो वर्धाप्यमानश्वन्द्रापीडो राजकुलसमीपमाससाद प्राप ।

क्रमेण परिपाट्या राजद्वारमासाय प्राप्य तुरक्षमादश्वादवततारोत्तीर्णः । अथ राजद्वारं विशिनष्टि— यामिति । यामावस्थिताभिः सेवावसरस्थिताभिः । अनवरतं निरन्तरं करटस्थलाद्गण्डस्थलाद्गलेतो यो मरो दानं स एव मषीनाभाम्बुक्दंमस्तं कुर्वन्तीति कार्यस्ताभिः । अज्ञनगिरीणां या माला पङ्किस्तद्वन्मिलनाभिमेलीन् मसाभिः कुञ्जरघटाभिर्वस्तिसंहतिभिरन्धकारितानि यानि दिखुखानि तेषां भावस्तता तया जलधरदिवसाय-मानं मेघदिनमिवाचरमाणमुद्दण्डं प्रचण्डं यद्भवलातपत्राणां श्वेतच्छत्राणां सद्दं तेन संकटं संकुलम् । अनेके द्वीपान्तराद्देशान्तरादागता ये दृताः संदेशद्वारकास्तेषां शतानि तैः संकुलं व्याप्तम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । च पुनर्थे । अवतीर्याश्वादृत्तीर्थं करतलेन इस्ततलेन कृत्वा करे दस्ते वैश्वम्पायनं मित्रसुतमवलम्बयावलनी-कृत्य पुरोऽग्रे सविनयं विनयसिहतं यथा स्यात्तथा प्रस्थितेन गन्तुं प्रकृतेन बलाहकेनोपदिश्यमानो निवेद्यमानो

टिप्प०—1 'गर्भेण ययाऽयम्ढः'। इत्येव पाठः। अयम् ऊढो धारितः। 2 निकरैरिसेव पाठः। वासनोदेकात् शिथिलाभ्यो भुजलताभ्यो विगलितो धवलवलय(हीरकादिकङ्गण)समूहो येषु ताहरौः
कुसुममिश्रेर्लाजाञ्चलिभिविवाहानल इवाऽवकीर्यमाणः। पाणिग्रहणसमयेपि अग्नेरुपरि लाजाक्षेपः, राजागमनेपि लाजाक्षेप इति ह्योः साम्यम्। तथा च कालिदासोपि—'भवाकिरन् बाललताः प्रस्नैराचारलाजीरिव पौरकन्याः'। 8 मदमसीपङ्करीभिः । इत्येव पाठः । मदा एव मसीपङ्काः तेषां करीिक्षाः
कारिणीभिः।

पाठा० — १ गर्भेणायमूढः. २ यया च. १ निक्ध्यमानः. ४ शिथिलितः ५ निक्तैः ६ मिश्रः ७ विगिलितः. ८ मगीपक्क्षतिः, मगीपह्यसानिः. ९ समाकुरुम्. १० वाणधारिभिः. ११ सिताक्ररागैः.

सितवेषपरिग्रहत्या श्वेतद्वीपसंभवेरिव कृतयुगपुरुषेरिव महाप्रमाणेर्दिवानिश्ञमालिखितेरिवोरकीणेरिव तोरणस्तम्भनिषणोद्वीरपालैरनुि इतद्वारदेशम्, अनेकसंयवनचन्द्रशालाविटङ्कवेदिकासंकटिशिखरेरभ्रंकषेर्पहिसतिसितकैलासशोभरमलसुधावदातैः सप्रालेर्यशैलिमव महाप्रासादेरनेकवातायनविवरिविनर्गतंयुवितिकरणसहस्रतया कनकर्यः द्वलाजालकेनेवोपिर विस्तिणेन
विराजमानम्, अन्तर्गतायुधिनवहाभिराशिविषकुलसंकुलाभिः पातालगुहाभिरिवातिगम्भीरामिरायुधशालाभिरुपेतम्, अवलाचरणालक्तकरसरक्तमणिशकलैः शिखरिनलीनशिखिकुलकृतकेकारवकलकेः क्रीडापर्वतकैरुपशोभितम्, उज्जवलवर्णकम्बलावगुण्ठितकनकपर्याणाभिः
प्रतक्रिकारवक्तलकलैः क्रीडापर्वतकैरुपशोभितम्, उज्जवलवर्णकम्बलावगुण्ठितकनकपर्याणाभिः
प्रतक्रिकारवक्तलकलेः क्रीडापर्वतकेरुपशोभितम्, उज्जवलवर्णकम्बलावगुण्ठितकनकपर्याणाभिः
प्रतक्रिकारवक्तलकलेः

मार्गः पन्था यस्यैवंभूतो राजकुलं विवेशेति दूरेणान्वयः । अत्र कुलं ग्रहम् । 'कुलं गृहेऽपि ताटक्के कुवेरे वैव कुण्डले' इस्पनेकार्थः । पुजीभूतमिव राशीभूतमिव त्रिभुवनम् । आगृहीतात्ता कनकवेत्रलता सुवर्णवेष्ठिता वित्रयष्टियैं: । सितः छुको वारवाणः कब्रुको येषां तैः । सितानि यानि कुसुमानि तेषां शेखरो येषां तैः । सितः श्वेत उष्णीको मूर्धनेष्टनं येवां तै: । सितो यो नेको नेकथ्यं तस्य परिप्रहः स्त्रीकारस्तस्य भावस्तत्ता तथा । श्वेत-द्वीपसंभवेरिव । श्वेताभिधानद्वीपे सर्वः श्वेतवर्णोपयुक्तः स्यादिस्यभित्रायः । कृतयुगपुरुषेरिव कृतयुगः सत्ययु-गस्तत्रोत्पत्तेः पुरुषेर्नरेरितः। महाप्रमाणेरत्युचैदिवानिशमहर्निशमालिखितौरिव चित्रितैरिव । उत्कीणैरिवोत्कीर्य क्वितिरित । तोरणं प्रसिद्धं तस्य यः स्तम्भस्तत्र निषण्णैः स्थितैस्तदवष्टम्भेनावस्थितैरेवंभृतैर्द्वारपालैदीवा-रिकेरनिवारिपरित्यक्तो द्वारदेशो यस्य तत् । पुनः कीदशम् । विराजमानं शोभमानम् । कैः कैः । प्रासादैदै-वभगानां गृहै: । कीदशै: । अने केति । अनेकानि संयवनानि, चतुःशालानि, चन्द्रशालाः शिरोग्रहाणि बिटडू: क्योतपालिका स चोन्नतप्रदेश:, वेदिकाः प्रसिद्धाः, ताभिः संकटानि संकीर्णानि शिखराणि गृह-ब्रान्तागाणि येषां तैरअंकषैव्योमव्यापिभिरपहसितापहासास्पदीकृता सितकैलास्य शोभा वीप्तियैः । अमला निर्मेखा या संधा तयावदातैः ग्रुभैरेवंभूतैर्महाप्रासादैदेवभूपानां गृहैः सप्रालेयशैलमिव हिमोपर्यक्तिगिरिमिव संघाधवितत्वनोच्यत्वेन च द्वारदेशस्य शैलसाम्यम् । अनेके ये वातायना गवाक्षास्तेषां विवराणि रन्धाणि तेष विनिर्गतं यद्यवतीनां स्त्रीणां किरणसहस्रं तस्य भावस्तत्ता तया । कनकश्रङ्कराजारुकेनेवोपरिविस्तीर्णेन विस्तृतेन विराजमानमित्यर्थः । पुनः कीदशम् । अतिगम्भीराभिरलब्धमध्याभिरायधशालाभिः शस्त्रशाला-भिरुपेतं सहितम् । कीटशीभिः । अन्तर्गतो मध्यगत आयुधनिवहः शस्त्रसमूहो यासु ताभिः । काभिरिव । आशीविषाः सर्पास्तेषां कुलानि तैः संकुलाभिव्यक्षिाभः पातालगुहाभिरिव बलिवेदमकन्दराभिरिव । पुनः प्रकारान्तरेण तदेव विशेषयन्नाह-अबकेति । अबलाचरणानां वनितापादानां योऽलक्तकरसो यावकरसस्तेन रक्तानि मणिशकलानि रत्नखण्डानि येषु तैः शिखरनिछीनैः सानुमध्यवर्तिभिः शिखिकुलैमेयुरसमूहैः कृतस्य विहितस्य केकारवस्य कलकलः कोलाहलो येषु तैरेवंभूतैः कीडापर्वतकैः कीडाचलैरुपशोभितम् । उज्जव-केति । उजवलवर्णी यः कम्बलो रल्लकस्तेनावगुण्ठितमाच्छादितं कनकपर्याणं सुवर्णपल्ययनं यासु ताभिः प्रजम्बानि यानि चामराणि तेषां कलापः समृहस्तेन चुम्बिताः सहिताश्वलाः कर्णपलवा यासां ताभिः।

टिप्ए०—1 'संजवन' इत्येव पाठः 'संजवनं त्विदम् । चतुःशालम्' इत्यमरः । 2 हिमशैलैः सिहत-मिव । 3 सूपणानां यत्किरणसहस्रमिति बोध्यम् । न किल युवतयो रवयः । 4 अयमपि अमः । विनि-गैतं युवतिभूषणिकरणसहस्रं यस्मिन् तत्, तत्त्रया, इति बहुवीह्यत्तरं तत्वप्रत्य उचितः । राजभवनस्य गंवाक्षविवरेभ्यो भूषणिकरणा निर्गच्छन्ति, ते च कनकश्चान्वत्रतीयन्त इत्युत्प्रेक्षाशयः ।

पाठा०—१ संयमन; संजवनः २ शालिकाः ३ अपहसितकैलासशैलशोभैः, उपहसितकैलासशिखरशोभैः। ४ शैलिमनः ५ युवितभूषणिकरणः ६ वितानेनः विततेनः वितानेनः ७ प्रचलः लम्बः ८ कलापचलः ९ उपहलः उपगृदः १० विनयेन निभूताभिः।

मिंयांमकरेणुकाभिरसून्यकक्षान्तरम्, आलानस्तम्भिनषण्णेन च नवर्जलधरघोषगम्भीरमनुगतनीणावेणुरवरम्यमास्फालितघर्धरिकाघर्धरम्नवरतसंगीतंकमृदक्कृष्विनिमामीलितलोचनत्रिभागेण वामदशनकोटिनिषण्णहस्तेन निश्चलकर्णतालेनाकण्यता सलीलमुभयपार्धावलम्बवर्णकम्बलतया विन्ध्यगिरिणेवाविष्कृतघातुविचित्रितपक्षसंपुटेनाघोरणगीतानन्दकृतमन्द्रकण्ठगर्जितेन मदजलशबलशङ्कशोभितश्रवणपुटेन रजनिकरिषम्बचुंम्बसंवर्तकाम्बुद्दन्दिवद्दम्बक्तन क्ष्णीवलम्बना काञ्चनमयेन कृतकर्णपूरमिवाङ्कशेन मुखमुद्दह्ता मदजलमिलने
द्वितीयेनेव कर्णचामरेण क्रपोलतलदोलायमानेन मधुकरकुलेनालंकियमाणेनात्युद्मतया पूर्व-

उपाक्ढी प्राप्ती यो शिक्षाविनयो ताभ्यां निमृताभिर्मृताभिः तत्र बिक्षा संज्ञादिज्ञानम्, विनयो नम्रता । अत एव कुल्युवतिभिरिव ता अपि शिक्षाविनयाभ्यां निमृताः स्यः। एवंविधाभिर्यामकरेणुकाभिश्चतुष्किकीहिस्त-नीभिरशून्यं कक्षान्तरं गृहान्तरं यस्य तत् । आलानेति । आलानस्तम्भो गजवन्धनस्तम्भस्तत्र निषणोन स्थितेन गन्धमादननाम्ना गन्धहस्तिना सनाशीकृत एकदेशो यस्येति दूरेणान्वयः । अथ गर्ज विशेषयन्नाह-नवेति । नवजलधरो नवीनमेघस्तस्य यो घोषो ध्वनिस्तद्वद्गम्भीरम् । अनुगतः सहितो यो वीणावेणुरवस्तेन रम्यं मनोहरम् । आस्फालिता वादिता या घर्षरिका वाद्यविशेषस्तस्या घर्षरम् । घर्षरशब्दमिश्रमिस्यर्थः । अनवरतं निरन्तरम् । गीतन्र खवाद्यत्रयं प्रेक्षणार्थे प्रयुक्तं संगीतकमुच्यते । तस्य यो मृदक्तध्वनिर्मुरजरवस्तं सलीलं यथा स्यात्तथाकणेयता शुव्वतात एवामीलितो निमीलितो लोचनित्रभागो नेत्रत्रिभागो येन स तथा तेन। यद्वा गजानामचलोकनस्वभावोऽयमिति । चामेति । वामदशनकोटावपसव्यदन्ताप्रे निषणाः स्थितो हस्तो येन (यस्य) तथा । अयमपि गजस्य स्वभावः । निश्वलः स्थिरः कर्णतालो यस्य स तथा तेन. केवलमेतद्रीतश्रवः णमाहारम्यम् । उभयेति । उभयपार्थेऽवलम्बत इल्पेवंशीलो यो वर्णकम्बलः परिस्तोमस्तस्य भावस्तता तया विन्ध्यगिरिणेव जलबालकेनेव । आविष्कृतेति । आविष्कृतो यो धातुर्गेरिकं तेन विचित्रितं पक्षसंपुटं यस्य । गजसापि क्रथेनाच्छादितत्वेन तस्रोपमानम् । विचित्रितपक्षसंप्रदत्वादिति भावः । आघोरणेति । आघो-रणा हिस्तिपकास्तेषां गीतं गानं तस्माच आनन्दः प्रमोदस्तेन क्वतं विहितं मन्द्रं मधुरं कण्ठगर्जितं येन स तथा तेन । मदेति । मदजलं दानजलं तेन शबलः कर्बुरी यः शङ्को भालभुनोरन्तरं तेन शोभितं विराजितं श्रव-णपुरं कर्णसंपुरं यस्य स तथा तेन । 'शङ्को निधौ ललाटास्थ्रि कम्बौ' इस्यमरः । रजनीति । रजनिकरिबम्बं चन्द्रविम्बं चुम्बन्तीखेवंशीला ये संवर्तकाम्बदा लोकविनाशकालीना मेघास्तेषां वृन्दं समृहस्तद्विडम्बयखन्तकः रोति यः स तथा तेन । 'शेषादिभाषा' इति कप्प्रत्ययः । अनेन खच्छत्वेन वर्तुलत्वेन च शक्कस्य चन्द्रसादस्यं हिस्तिनो जलधरसाम्यं च स्पष्टीकृतम् । कर्णेति । कर्णावलम्बिना काश्चनमयेन खर्णनिष्पनेनाङ्करोन स्रिणना कृतकर्णपूरमिव विहितश्रोत्राभरणमिव मुखमाननमुद्रहता धारयता । पुनः कीटशेन । मधुकरकुळेन अमरस-मृहेन कृत्वालंकियमाणेन । विभूष्यमाणेन । भ्रमरकुलं विशिनष्टि—कपोलेति । कपोलतलं गहात्परी भाग-स्तत्र दोलायमानेनेतस्ततो भ्रममाणेन । चश्रलत्वसाम्यादुपमानान्तरमाह--कर्णेति । द्वितीयेनापरेण कर्णचाम-रेणेव । शुक्रत्वशङ्को निराकर्तुमाह**—मदेति ।** मदजलं दानजलं तेन मलिनेन कृष्णेन । एतेन वर्णेनाप्युपमा-नस साम्यमाविष्कृतम् । तद्वयवानां सगुणत्वं वर्णयितुमाह-पूर्वेति । अत्युद्पतयात्युचतया पूर्वेकायस्य

द्विष्पo-1 कुलयुवतीनां पक्षे शिक्षा गार्हस्थ्यपरिचालनचातुर्यानुकूला बोध्या। 2 प्रतिप्रहर्र रक्षाप्राहरिकरूपेण बन्धनीयाः करेणुका यामकरेणुकाः ।

पाठा०—१ यामक. २ जलधरगर्जितघोष. ३ अतनु, ४ अनवरतमृदुमृदङ्गध्वनिमामीलित; अनवरतसंगीतमृदुमृदः क्षध्वनिमतिमनोहरं किञ्चिदामीलित. ५ संगीत. ६ ध्वानम्, ७ पार्श्वप्रकन्वित. ८ विलिश्न. ९ चुस्वितावर्तेकः; चुन्विनाधः वर्तकः चुन्वितसंवर्तकः १० अस्तुदविद्यक्वेन, ११ कर्णान्तलिकाः

कायस्य वामनत्या च जघनभागस्य पातालादिवोत्तिष्ठता निशासमयेनेव परिस्फुरत्सार्धच-ग्रास्त्रभालेन शरदारम्भेणेव प्रकटितारुणचारुपुष्करेण वामनरूपेणेव कृतत्रिपदीविलासेन स्फिटिकगिरितदेनेव लग्नसिंहमुखप्रतिमेन प्रसाधितेनेवालो कर्णपञ्चवाहतमुखेन गन्धमादन-बाग्ना गन्धहस्तिना सनाधीकृतैकदेशम्, उज्ज्वलपट्टकम्बलपटप्रावारितपृष्ठेश्च रसितमधुरघ-णिदकारवमुखरकण्ठेमी खिष्ठालोहितस्कन्धकेसर्बालैर्वनगजरुधिरपाटलसटैरिव केसरिभिः पु-दोनिहितयबसराशिशिखरोपविष्टमन्दुरापालैरासन्नमङ्गलगीतिष्वनिदत्तकणेरन्तःकपोलधृतमधु-

परोभागस्य जघनभागे वामनत्वं गंजस्य गुण इलाशयेनाह—वामनेति । वामनतया हस्वतया जघनभागस्य पश्चाद्धांगस्य । एतिश्वमित्तादेवोत्प्रेक्षामाह-पातालेति । पातालाद्रसातलाद्वडवामुखाद्वतिष्ठता प्रादुर्भवता । निशासमयेनेव विभावरीकालेनेव। कीदशेन। परिस्फुरन्ती दीप्यमानार्धचन्द्रोऽष्टमीचन्द्रस्तदाकृतिना मध्य-मणिना सहवर्तमाना नक्षत्रमालाभरणं यस्मिन्स तेन । पक्षे सार्धचन्द्रा नक्षत्रमाला तारापङ्किर्यसिन्निति-विश्रहः । पुनस्तमेव विशिवष्टि प्रकटितेति । प्रकटितमाविष्कृतमरुणं रक्तमत एव चारु मनोहरं पुष्करं क्राण्डामं येन स तथा तेन । केनेव । शरदारम्मेणेव । धनात्ययप्रारम्भेणेव तत्पक्षे प्रकाराणि कमलानि । 'राजीवपुष्करे' इति कोशः । शेषं पूर्ववत् । पुनर्विशेषतो विशेषयशाह—यामनेति । वामनरूपेणव वामना-वतारेणैव । उभयसाम्यमाह—त्रिपदीति । कृतो विहित एकं पादमुरिक्षप्य पादत्रयेऽङ्गावस्थानं त्रिपैदी तस्या विलासो विभ्रमों येन स तथा तेन । पक्षे त्रिपदीति खर्गमृत्युपाताललक्षणा तस्यां विलासो विलसनं येनेतिभावः । रफटिकेति । स्फटिकगिरिः स्फटिकाचलसास्य तटेनेव वप्रेणेव । उभयं विशिनष्टि - लग्नेति । लगा सिंह-मुंखा प्रतिमा गजस्य दन्तर्बन्धो यस्य स तेन । 'प्रतिमा प्रतिरूपके । गजस्य दन्तवन्धे च' इस्रनेकार्थः । पंक्षे समा प्रतिबिभिगता सिंहमुखस्य प्रतिमा प्रतिरूपकं यस्मिम्स तेन । अतं एव प्रसाधितेनेव स्वीकृतभूषण-परिग्रहेंपेव । छोठौ चपछौ यौ कर्णपछवौ ताभ्यामाहृतं मुखं येन (यस) स तेन । पक्षे कर्णपछवः । शेषं पूर्व-वत । अन्वयस्त प्रागेनोक्तः । पुनः प्रकारान्तरेण विशेषयन्नाह—उद्भवलेति । उद्भवलाः श्वेता ये पट्टकम्बलाः पद्धसत्रनिर्मिताः । 'षद्'(१) इति प्रसिद्धा वा । तेषां पटास्तैः प्रावरितान्याच्छादितानि पृष्ठानि येषां तैः । रसि-**सेंति । रसितानों** रणितानों मर्धुरः श्रोत्रमुखदो यो घण्टिकानों लघुकिङ्किणीनों रवः खरस्तेन मुखरो वाचालः कण्ठो येषां तैः । मिञ्जिष्टेति । मिञ्जिष्टया प्रसिद्धया लोहिता रक्तीकृताः स्कन्धकेसराणां बाला येषां तैः । रक्षनालसाम्यादाह—वनेति । वनगजानामरण्यहस्तिनां रुधिरेण पाटलाः श्वेतरक्ताः सटा येषामेवंभृतैः केस-रिभिरिव हुर्यक्षैरिव । पुरो निहितोऽमे न्यस्तो यो यवसराशिस्तृणसमृहस्तस्य बिखरमम्रं तत्रोपविष्टा मन्दुरापाला वाजिशालारक्षका येषां तैः । 'वाजिशाला तु मन्दुरा' इति कोषः । आसन्नेति । आसन्नः समीपवर्ता यो

दिष्प0—1 अयमपि अममार्गः। परिस्फुरन्ती शोभमाना सार्धचन्द्रा (अर्धचन्द्राकारळ्ळाटमू- कृष्णेसिहिता) नक्षत्रमाळा सप्ताविंशतिमहामौक्तिकमाळा यस तेन, (इति गजपक्षे) स्पष्टोऽर्थः। 'सैव कक्षत्रसाळा स्यास्तरिवेशतिमौक्तिकैः' इत्यसरः। 2 वस्तुतस्तु 'त्रिपदी पादवन्धनम्'। 'त्रिपदीच्छेदिनामपि' इति काळिदासः। तथा च कृतः त्रिपद्या (पादवन्धनसङ्ख्ल्ल्या) विळासः कीडा येन इत्यर्थः। 3 लेखनप्रकारोऽनुचितः। तारपर्यं प्राह्मम्। 4 लग्ना सिहस्येव मुखम् अप्रभागो यसाः ईदशी प्रतिमा स्वन्तवन्धनश्च्युल्ला यस्य तेनेति वोध्यम्। 5 आमकमिदम्। प्रसादितः कृतश्क्षारो हि प्रसाधनार्थं धता-भ्याम् बालोळाग्यां कर्णस्थपल्लवाभ्यां बाहतं (वायुवशात्) मुखं यस्य, ईदशो भवति। अयं तु-बाहतं गजस्वभावात् अमरापसारणनिमित्तं वा आलोळाभ्यां दीर्धकर्णाभ्यां मुखं येन स इत्यर्थः। 6 रितता-गामिति विशेषणं यदा घंदिकानां तदा मध्ये मधुर इति स्वरस्य कथं विशेषणं स्यात् । अतः-रिततानां शब्दायमानानां मधुर (मनोहर) घंदिकानां यो रव इति समासो विशेषः।

पाठा०-१ अतिवामनतथा. २ पातालतलादित्र. ३ लोश. ४ प्राष्ट्रतः, प्रावितः, ५ बाळपळ्वैतिहतस्य

रसरसंछितिलाजकेवलेभूगालवल्लभेर्मन्दुरागतेखुरङ्गमेरुद्धासितम्, अधिकरणमण्डपगतैष्टा-र्यवेषेरत्युचवेत्रासनोपविष्टेधेर्ममयैरिव धर्माधिकारिभिर्महापुरुषेरिधिष्ठितम्, अधिगतसकल-यामनगरनामभिरेकभवनमिव जगदिखलमालोकयद्भिरालिखितसकलभुवनव्यापारतया धर्म-राजनगरव्यतिकरमिव दर्शयद्भिर्रिधिकरणलेखकैरालिख्यमानशासनसहस्रम्, अभ्यन्तराव-स्थितनरपतिनिर्गमेप्रतिक्षणपरिण च स्थानस्थानेषु बद्धमण्डलेन कनकमयार्धचन्द्रैतारागणश-बलचर्मफलकैर्निशासमयमिव दर्शयता स्फुरितनिशितकरवालकरप्ररोहकरालितातपेनैकश्रवण-पुर्वधित्वधवलदन्तपत्रेणोर्ध्वबद्धमौलिकलापेन धवलचन्दनस्थासकखचितसुजोहदण्डेन बद्धा-

मञ्जलगीतध्वनिस्तत्र दत्ता न्यस्ताः कर्णा यैः । अन्तरिति । कपोलयोरन्तर्मध्ये धृताः स्थापिता मधुरा मिष्टाः सरसा रैसोपेता छुळिता हस्तेन मर्दिता लाजा आईतण्डुलाः । 'लाजाः स्युराईतण्डुलाः' इति कोशः । तेषां कवला गुडेरका येषां तैः । भूषेति । भूपाला राजानस्तेषां वहभैः प्रीत्युत्पादकैर्मन्दुरागतैर्वाजिशालाप्राप्तैरेवं-विधेस्तुरक्षमरश्वेरुद्धासितं शोभितम् । अधीति । अधिकियते जनोऽस्मित्रित्यधिकरणमण्डपत्तत्र गतैः । आर्थः प्रश्नासो वेषो नेपथ्यं येषां तैः । अत्युचं यद्देत्रासनं तत्रोपविष्टेः स्थितैर्धर्ममयैरिव धर्मनिष्पन्नौरिव धर्माधिकारि-भिर्महापुरुषैरिधिष्ठितमाश्रितम् । पुनः कीदशम् । यस्य यस्य कार्यस्य यद्धिकरणं तस्मिन्ये छेखकास्तैरालिः ख्यमानं लिपीकियमाणं शासनसहस्रमाज्ञापत्राणां दशरातं यस्मिन्। अथ लेखकान्विशानिए-अधीति । अधिगतं ज्ञातं सकलप्रामनगराणां नामाभिधानं थैस्ते तथा तैः । एकभवनमिवैकग्रहमिवाखिलं समयं जगद्विप्र-पमालोकयद्भिविलोकयद्भिः । आलिखितेति । आलिखितो लिपीकृतः सकलभ्यनस्य त्रिविष्टपस्य यो व्यापारो व्यवहारस्तस्य भावस्तत्ता तथा। धर्मराजो यमस्तस्य नगरं संयमिनीति ख्यातं तस्साद्यतिकरमितिशैयं दर्शन यद्भिः । एतेन चित्रग्रप्तिलिखतोत्कृष्टलिपीकरणेन यमनगरापेक्षयाप्यत्र सातिशयत्वं सूचितिमिति मावः । पुनः कीद्दराम् । वक्ष्यमाणेन सेवकजनेनोत्पादिनाधिष्ठितमिति सर्वज्ञान्वयः । अथ सेवकजनं विशिन्षि —अभ्य-न्तरेति । अभ्यन्तरे राजसमीपे येऽवस्थिता नरपतयो राजानस्तेषां निर्गमो वहिरागमनं तस्य प्रतीक्षणं प्रतीक्षा तत्र परेणासकेन । स्थानस्थानेषु स्थानानि च स्थानानि च स्थानस्थानानीति कर्मधारयस्तेषु बद्धं मण्डलं येन स तेन । कनकेति । कनकमयः सुवर्णनिष्पत्तो योऽर्धचन्द्रोऽर्धचन्द्रचित्रं तारागणश्च श्वेत्रबिन्द्र-चित्रं ताभ्यां शबलानि कर्बुराणि चर्मभलकानि तैः । चन्द्रतारकानिमित्तवस्वादाह-निश्चेति । निशासमय-मिन रात्रिकालमिन दर्शयतान्येभ्यो ज्ञापयता । स्फ्रारितेति । स्फ्रारितं देदीप्यमानं निशितं तीक्ष्णं यत्करवाळं खड़ं तस्य ये कराः किरणास्तेषां प्ररोहा अङ्करास्तैः करालितो दन्तुरित आतपो दिनकरालोको येन स तथा तेन । एकश्रवणपुर एककर्णपुरे घटितं संयोजितं धवलं दन्तपत्रं येन स तथा तेन । देशाचारोऽयं यदेककर्णे वन्तपत्रपरिधानम् । ऊर्ध्वं बद्धो नद्धो मौलिकलापः केशकलापो येन स तथा तेन । **धवलेति ।** धवलं यच-न्दनं तस्य स्थासका आभरर्णंविशेषास्तैः खचिता नदा भुजोहदण्डा बाहृदण्डा यस्य स तेन । बद्धासीति ।

टिप्प०—1 गुडेन बार्झीकृताः इत्यथीं बोध्यः। गुडिमिश्रिता लाजप्रासाः चाञ्चल्यवतान्मा निपातय-नित्वति सेवकैर्मुखे श्रियन्त इति तुरगस्त्रभावः। 2 आलिखितसक्लभुवनव्यापारत्वरूपं द्वयोः समान-धर्मत्वमेनेति नातिश्चयः। तस्मात् धर्मराजनगरस्य ध्यतिकरं ध्यापारं संबन्धं नेत्यर्थः। यमनगरलेखकैः सह अधिकरण(कचहरी)लेखकानां साम्येन प्तेषां क्रूरतोपहासश्चातुर्येण ध्वनितो ग्रन्थकृता। 3 हद्-सप्यज्ञानं टीकाकृतः। चन्दनलिसहस्तस्य प्रतिच्छन्दः स्थासकः। 'थापा' इति भाषा।

पाढा॰—१ कवछलित; कवविद्धलित. २ जम्बाल. ३ ग्रामखर्वटनगर; नगरखेटखर्वट; खेटखर्वट. ४ अभिकार. ५ निर्गमन. ६ परेण स्थाने स्थाने. ७ तारागणशतशब्कै:. ८ घटितानेकदन्त.

सिधेनुकेनान्धद्रविडसिंहलप्रायेण सेवकजनेनास्थानमण्डपगतेन च यथोचितासनोपविष्टेन प्रसार्यता दुरोद्रिकीडामभ्यस्यताष्टापद्व्यापारमास्फालयता परिवादिनीमालिखता
चित्रफलके भूमिपालप्रतिविम्बमाबप्रता काव्यगोष्ठीमातन्वता परिहासकथां विन्दता बिन्दुमतीं चिन्तयता प्रहेलिकां भावयता नरपतिक्रतकाव्यसभाषितानि पठता द्विपैदीं गृहता
कविगुणानुदिकरता पत्रभङ्गानालपता चारविलासिनीजनमाकर्णयता वैतालिकगीतमनेकसहस्रसंख्येन धवलोष्णीषपटाक्षिष्टविकटिकरीटसंकटिशरसा सिन्झरिशखर्रलमबालातपमण्डलेनेव कुलपर्वतचकवालेन मूर्धाभिषिक्तेन सामन्तलोकेनाधिष्ठितम्, आस्थानोत्थितभूमिपालसंवर्तितानां च कुथानां रक्षासनानां च राशिभिरनेकवर्णेरिन्द्रायुधपुञ्जेरिव विराजितसभा-

बद्धा। कट्यामिति शेषः। असिवेनुका धुरिका येन । नानादेशपरिमहादाह-आन्ध्रेति । आन्ध्रसिलिज्ञः, द्रविडो द्राविडदेशः, सिंहलः सिंहलद्वीपम्, तत्प्रायेण तत्सदृशेन । एतदृशोद्भवाः प्रायो बाहुल्येन सन्ति यस्मिन्निति वा। स तेन सेवकजनेन। सेवकसेवकेनेत्यर्थः। इतः परं सामन्तविशेषणानि—आस्थानमण्डपो मध्यमण्डप-स्तन्न गतेन प्राप्तेन यथोचितानि यथायोग्यानि यान्यासनानि विष्टराः तेषुपविष्टेनासेद्वषा । किं कुर्वता । द्वरोदर-कीं बातकीं असारयता विस्तारतथा । अष्टापदमभ्यस्यताभ्यासं कुवैता । अष्टापदं शारिफलम् । नयपिटकाम-यन्ये । तस्य व्यापारम् । आरफालयता वादयता परिवादिनी वीणाम् । चित्रफलक आलेख्यपट्टके भूमिपाली राजा तस्य प्रतिबिम्बं प्रतिरूपमालिखता लिपीकुर्वता । काट्येति । काव्यगोष्ठीसावप्रता । काव्यश्रवणार्थं स्वर्योपवेशनेन जनबन्धं क्वंतेत्यर्थः । परिहासकथामपहासकारिवचनरचनामातन्वता विस्तारयता । बिन्दुमतीं विचित्रां ैलिपि विन्दता प्राप्नवता । प्रहेलिकां पूर्वोक्तां चिन्तयता ध्यायता । नरपतिना राज्ञा कृतानि विर-चितानि यानि काव्यसुभाषितानि काव्यसुक्तानि तानि भावयता चेतिस भावनां कुर्वता । द्विपदीं पदद्वयादिमकां पठता पाठं कुर्वता । कविगुणाश्रवीनकाव्यकर्तृणां गुणांस्तत्कालकाव्यकर्णादिरूपान्युह्नता ग्रहणं कुर्वता। पत्राणि केतकीसंबन्धीनि तेषां भङ्गान्रचनाविशेषानुतिकरतोत्कीर्णं कुँवैता । वारविलासिनीजनं वारयोषिन जनमालापयता संभाषयता । वैतालिका बोधिजनाः सुभाषितपाठका बन्दिनो वा तेषां गीतं गानमाकर्ण-यता श्रम्बता । अनेकेति । अनेकानि सहसाणि संख्या परिमाणं यस्य स तेन । धवलेति । धवलः श्वेतो य उष्णीषपटो मूर्धवेष्टनपटस्तेनाश्विष्टान्याळिङ्गितानि विकटानि विपुलानि किरीटानि कोटीराणि तैः संकटं संकीर्ण शिरो यस स तेन । उष्णीषस्य श्वेतत्वात्करीटस्य मणिप्रभया रक्तत्वच श्वेतरक्तत्वसाम्यादुत्त्रे-क्षामाह—सेति । सनिर्झरं निर्झरेः सहवर्तमानं यच्छिखरं शृज्ञं तत्र लगं बालातपस्य मण्डलं यस्मिनेवं भूतेन कुलपर्वतचकवालेनेवेदशेन मूर्घाभिषेकेण कृतपद्मभिषेकेण सामन्तलोकेन खदेशसमीपवर्तिराजसम्-हेनाभिष्ठितमिति प्रागुक्तमेव । आस्थानेति । आस्थानादुपवेशनस्थलादुत्थितो यो भूमिपालो ईपतिस्तस्मा-त्संवर्तितानां समृहैरिवेन्द्रायुधपुक्षेरिवेन्द्रधनुःसमृहैरिव विराजितः शोभितः सभापर्यन्तः संसत्प्रान्तो यस्य तत् । पुनः कीदशम् । अनवरतं निरन्तरं वारविलासिनीनां जनेनागच्छता निर्गच्छता चाकुलितं व्याकुलीभृतम् । अथ

टिप्प०—1 'चौपड' इति भाषा। 2 पद्यवर्णसंख्यया बिन्द्वो छिख्यन्ते तैः पद्यस्य परिज्ञानं बिन्दुमती। यथा—१०:१००:१००:१०:१ (वागर्थाविव संप्रक्तो)। 3 पद्दव्यात्मिकां गाथाम्, इति वाच्यम्।
4 अग्रसंबन्धेन—वारविलासिनीनां कपोलादिषु चन्दनादिना पत्ररचनां कुर्वतेख्यों वा। 5 इदमपि आमकम्। आस्थानादुत्थितेषु भूमिपालेषु (सामन्तेषु) संवर्तितानां श्रुत्थैः संकीचितानाम् ('तह' 'घडी' किये
हिन्दी) कुथानां रत्नासनानां च समुहैः, अनेकवर्णैः इन्द्रधनुःसमुहैरिव कोभितः सभापर्यन्तो यस्य तत्।

षाठा०-१ द्विपदी:. २ उल्कीर्यता, ३ गीतिम्, ४ आल्झ.

पर्यन्तम्, अमलभूमिसंक्रान्तमुखनिवहप्रतिविम्बतया विकचकमलपुष्पप्रकरिमव संपादयता गितवशरणितनूपुरपीरिहार्थरशनास्वनमुखरेण र्रंकन्थावसक्तकनकदण्डचामरेण निर्गच्छता प्रविशता चानवरतं वारिवलिसिनीजनेनाकुलितम्, एकदेशनिषण्णचामीकरशृङ्खलासंयत्ध-गणम्, इतस्ततः प्रचलितपरिचितामितकस्तूरिकाकुरक्षपरिमलवासितदिक्षुलम्, अनेककु-द्वाकिरातर्वर्षवरविधरवामनमूकसंकुलम्, उपाहतिकंनरिमशुनम्, आनीतवनमानुषम्, आन्बद्धमेषकुकुटकुररकपिञ्चललाकवर्तिकायुद्धम्, उत्कूजितचकोरकादम्बहारीतकोकिलम्, अनिल्यमानश्चकसारिकम्, इभीपतिपरिमलामर्षजृम्भितेश्च निःकूजिद्धः शिखरिणां जीवितैरिव गिरिगुहानिवासिभिर्गृहीतः पञ्चरकेसरिभिरुद्धात्यमानम्, उत्रात्यमानः काञ्चनभवनप्रभा-जितदावानलशङ्किलीलतारकेर्ध्वमिद्धभेवनहरिणकदम्बकैलीचनप्रभया शबलीकृतदिगन्तरम्,

च वारविलासिनीजनं विशेषयन्नाह—अमलेति । अमला निर्मला भूमिस्तस्यां संकान्तो यो मुखनिवहस्तस्य प्रतिबिम्बस्तस्य भावस्तत्ता तया । तस्य विकाससौगन्ध्यादिगुणवत्त्वादुत्प्रेक्षते - विकचेति । विकचो विकस्वरः कमळळक्षणपुष्पाणां प्रकरः समूहो यस्मिन्नेवंभूतमिव संपादयता कुर्वता । गतिवरीन गमनवरीन रणितानि शब्दितानि नूपुराणि पादकटकानि पारिहार्याणि कङ्कणानि रशनाश्च कटिमेखलास्तासां खनः शब्दस्तेन मुखरेण वाचाळेन । स्कन्येऽवसक्तं स्थापितं कनकदण्डयुक्तं चामरं येन स तथा तेन एकस्मिन्देशे निषण्ण आसीनश्वामीकरस्य सुवर्णस्य श्रृङ्खलान्दुकस्तया संयतो नद्धः शुनां गणो यस्मिन् । इतस्तत इति । इत-स्ततः समन्तात्प्रचलिताः परिचिता विश्वस्ता अमिता अनेके ये कस्तुरिकाकुरङ्गाः कस्तुरिकामृगास्तेषां परिमल आमोदरतेन वासितं सुरभीकृतं दिखुखं यस्य तत् । अनेकिति । प्रत्येकमभिसंबन्धः । कुटजाः पूर्वीक्तलक्षणाः, किराताः पूर्वव्याख्याताः, वर्षवराः षण्डाः, विधराः प्रसिद्धाः, वामनाः पूर्वव्यावर्णितस्वरूपाः, सकाः प्रसिद्धाः तैः संकुलं व्यासम् । आश्चर्यावहमाह - उपाहतेति । उपाहतमानीतं किनरिमधुनं यसिन स्ततः। आनीतं वनमानुष्मरण्यमनुष्यरूपवनचरं यस्मिन् । आवद्धेति । आवद्धाः संयता ये मेषा हुडाः, कुक्कटाश्चरणायुधाः, कुरराः पश्चिविशेषाः, कपिज्ञला गणेशाः, लावकाः प्रसिद्धाः, वर्तिकाः पश्चिविशेषाः, तेषां युद्धं यस्मिन् । उदिति । उत्प्रावल्येन कूजितं येषामेवंविधाश्वकोरा विषसूचकाः, कादम्बाः कलहंसाः, हारी-ताः पक्षिविशेषाः, कोकिलाः पिकाः यस्मिन् । **आरुप्येति ।** आलप्यमानाः संभाष्यमाणाः शुकसारिका यस्मिन् । प्रनः कीदशम् । पञ्जरकेसरिभिः पञ्जरप्रासहर्यक्षेकद्भास्यमानमुत्राबल्येन शोभमानम् । अथ केसरिणं(णो) विशेषयनाह—इभपतीति । इभपतिर्गन्धगजस्तस्य परिमलस्तस्माद्योऽमर्षः कोधसंभवस्तेन जुम्भितैर्ष् र्णितैरत एव निःकूजद्भिर्नितरां गुजद्भिर्भुजारवं कुर्वद्भिः । शिखरिणां पर्वतानां केसरिसारवत्त्वादाह -जीवि-तैरिति । जीवितैरिव प्राणितैरिव । गिरीणां या गुहाः कन्दरास्तत्र निवासिभिरवस्थायिभिर्गृहीतैर्वेछाद्वनानीतै-रिखर्थः । प्रनः प्रकारान्तरेण विशेषयन्नाह-अवनेति । भवनहरिणकदम्बकैर्यहस्गसमृहैर्लीचनप्रभया नेत्र-बीर्या शबलीकृतं कर्वरीकृतं दिगन्तरं यस्मिन् । कीदशैः । काश्वनभवनं सुवर्णग्रहं तस्य प्रभा कान्तिस्तया जनि-तोत्पादिता दावानलशङ्का वनविहद्वापरो येषां तैः अत एवोत्रास्यमानैरुत्प्रावस्येन त्रासं प्राप्यमाणैः । लोला-

दिप्प०—1 आनीताः चनमानुषा यसिन्निति समासो बोध्यः । 2 इत्मप्यज्ञानम्-आवद्धं संघटितं मेषादीनां युद्धं यसिन्नित्यर्थः । 3 सिंहा न गृहीता मन्ये पर्यतानां जीवा एव गृहीताः, इति सावार्थः । अन्न सिहिन्दिये निष्कृजिद्धिरससञ्जसमेव, 'गर्जिद्धः' इति सात् ।

पाठा०—१ अमलमणिभूमि. २ परिहार्थ. ३ रव. ४ स्कन्धसक्त. ५ वारविलासिनीनां जनेन. ६ संयताश्वाणम्, ७ अपरिमित्तसित्तस्तूरिका. ८ वर्षधर; वर्षरवर्षवर. ९ वामनका. १० लालप्यमान. ११ पतिमदः

खद्दामकेकारवानुमीयमानमरकतकुद्दिमिश्चतिशखण्डिमण्डलम्, अतिशिशिरचन्द्नविटपि-च्छायानिषण्णनिद्रायमाणगृद्द्यारसम्, अन्तः पुरेण च बालिकाजनप्रस्तुतकन्दुकपञ्चालिका-क्रीडेनानवरतसंवाद्यमानदेशिशिखरकणितघण्टादङ्कारपूरिताशासुखेन भुजंगनिर्मोकशिक्कतमयू-रिह्मयमाणहारेण सौधशिखरावतीर्णप्रचलितपारावतकुलतया स्थलोत्पलिनीवैनेनेवान्तः पु-रिकाजनप्रस्तुतनरपतिचरितविडम्बनकोडेनाश्चमन्दुरापरिश्रष्टागतैरवलुप्तभवनद्याडिमीफल्डेरा-खण्डिताङ्गणसहकारपहवैरिमभूतकुञ्जवामनिकरातकरतलाच्छिन्नानि भूषणानि विकिरद्धिः किपिभैराकुलीभूतेन शुकसारिकाप्रकाशितसुरतिविश्रमभालापल्जितावरोधजनेन प्रासादसो-पानसमारोहणचलितैरवलानां चरणावसक्तमीणमयैः पदे पदे रणद्विस्तुलाकोटिवल्यैर्द्विगुणी-

स्तारकाः कनीनिका येषां तैर्श्रमद्भिरितस्ततः पर्यटङ्किः । उहामिति । उहाम उद्धतो यः केकारवस्तेनानुमीय-मानमनुमानविषयीकियमाणं मरकतकुद्दिमस्थितमरमगर्भवद्धभूमिस्थितमुपविष्टं शिखण्डिमण्डलं म्यरसम्हो यसिन् । अतिति । अतिशिशिरोऽतिशीतलो यश्चन्दनविटिपर्मलयजतरुस्तस्य छाया आतपाभावस्तत्र निष-ण्णा उपविष्टा निद्रायमाणाः प्रमीलां कुर्वन्तो गृहसारसा यस्मिन् । अथ चान्तःपरेण क्रुकेर्यारभ्यावरोधजन नेन भवनेत्यारभ्य गणेनाधिष्ठितेन समुपेतं सहितसभ्यन्तरं मध्यं यस्येति दूरेणान्वयः । क्रमेण कीदशेत्यादि । बालिकेति । बालिकाजनेन कन्याजनेन प्रस्तुता प्रारब्धा कन्दुकस्य गेन्दुकस्य पाद्यालिका, पद्यभिर्भृदादिमयीभिः स्वर्पगुँ लिकाभिर्धुतं पत्रालिकोच्यते । तस्याः क्रीडा येन स तेन । अनवरते ति । अनवरतं निरन्तरं संवाद्यमानारुह्यमाणा या दोला प्रेङ्गा तस्याः शिखरमग्रं तस्मिन्कणिता या घण्टास्तासां टङ्कारस्तेन पूरितं मृतमाशामुखं येन । भूजगेति । भुजंगस्य सर्पस्य यो निर्मोकः कश्वकस्तेन राङ्कतः राङ्कां प्राप्तो यो मयूरः केकी तेन हियमाणो गृह्यमाणो हारो मुक्ताकलायो यस्य स तेन । **सौधिति ।** सौधिशखरादवतीर्ण प्रचितितं यत्पारावतकुलं रक्तलोचनकुलं तस्य भावस्तत्ता तया । स्थलंति । स्थलस्य या उत्पिलन्यः कमलिन्यस्तासां वनेनेव काननेनेव । पारावतानां नीलत्वसास्यात्तदुत्पेक्षा । अन्तःपुरेति । अन्तःपुरिकाजनेन प्रस्तुता प्रार्वधान्यन्रपतिचरितानां विडम्बनकीडा यस्मिन्स तेन । पुनः किंविशिष्टेन । कपिभिर्वानरैराकुलीभृतेन । अक्षानां दृष्टिदोषबाधनार्थमश्वशालायां कपयः स्थाप्यन्त इति राज्ञामाचारः । अत उक्तम् । अश्वमन्द्र-रातः परिभ्रष्टा बन्धनाद्विमुक्ता अत एवागतास्तैः । अवेति । अवल्रप्तानि मर्दितानि भवनदानिमीफलानि यैः । **आखिण्डतेति ।** आखिण्डताः शकलीकृता अङ्गणं ग्रहाङ्गणं तस्य सहकारपल्लवाश्चतकिसलया यैः । अभीति । अभिभूताः पराभूता ये कुञ्जवामनिकरातास्तेषां करतलाङ्कस्ततलादाच्छित्रानि बलाद्वहीतानि भूषणानि विकिरद्भिविक्षपद्भिरेवंभूतैः कपिभिर्वानरैराकुळीभूतेन व्याकुळीभूतेन । शुकेति । शुकः कीरः, सारिका पीत-पादा, ताभिः प्रकाशितः प्रकटीकृतो यः सुरते मैथुने विश्रम्भालापो विश्वासालापस्तेन लुज्जितस्त्रपितोऽचरोध-जनो यस्मिन्स तेन । **प्रास्तादेति ।** प्रासादस्य गृहस्य यानि सोपानान्यारोहणानि तत्र यस्मारोहणसपरिष्टा-द्रभनं तेन चिलतेः कम्पितरबलानां श्रीणां चरणावसक्तैः पादावलप्तैर्सणिमयै रत्नविकारैः पदे । प्रतिचरण-विन्यासमित्यर्थः । रणद्भिः शब्दं कुर्वद्भिस्तुलाकोटिवलयैः पादाङ्गदवलयैद्विगुणीकृतं द्विगुणतामापादितं कृजित-लक्षणं रुतं शन्दितं थासां ताभिरेवंभूताभिईसमालिकाभिः कलहंसपङ्किभिधवलितं राभीकृतमङ्गणं चत्वरं यस्य

टिप्प॰—1 इदमपि प्रलापमात्रम् । 'ईदशेन अन्तःपुरेण समुपेताभ्यन्तरम्' इति दूरेणान्वय इति वक्तव्यम् । 2 पुनः प्रलापोऽयम् । कन्दुकैः पाञ्चालिकाभिः वस्त्रनिर्मितपुत्तलिकाभिश्च कीडा यसिक्नि-स्पर्थः । 'पञ्चालिका स्त्रियां वस्त्रपुत्रिकागीतिभेदयोः' इति मेदिनी ।

पाठा०-१ अविरत. २ वाह्यमानतोली. ३ वनशोभितेनेव. ४ आकुलीकृतेन. ५ मणिमयैविंभूवणै: पदे पदे।

कृतकृजितकताभिभेवनहंसमाि काभिधंवे िताङ्गणेन घृतधौतधवलदुक् लोत्तरीयैः कलधौतद-ण्डावलिक्सिः पैलितपाण्डुरमौलिर्भिराधारमयैरिव मेर्यादामयैरिव मङ्गलमयैरिव गम्भीरा-कृतिभिः स्वमावधीरैकणीिषिभवंयः परिणामेऽपि जरिसहैरिवापरिलक्तसत्त्वावष्टम्भैः कक्रु-किभिरिधिष्ठितेन समुपेताभ्यन्तरम्, जल्धरसनाथिमिव कृष्णागुरुधूमपटलैः, सनीहारिमिव यामकुञ्जरघटाकरसीकरैः, सनिशमिव तमालवीथिकान्धकारैः, सवालातपिमव रक्ताशोकैः, सतारागणिमव मुक्ताकलपैः, सवर्षसमयिमव धारागृहैः, सतिङ्कतिमव हेममयीभिर्मगूरव-ष्टिभिः, सगृहदैवतिमव शालभञ्जिकाभिः, शिवभवनिमव द्वाराविश्वतदण्डपाणिप्रतिहारन-णम्, जल्कष्टकविगद्यमिव विविधवणेशेणिप्रंतिपाद्यमार्नाभिनवार्थसंचयम्, अप्सरोगणिमव

स तेन । धृतेति । पृतं धारितं धौतं क्षालितं धवलं श्वतं दुकूलस क्षौमस्योत्तरीयं थैः । कलेति । कलधौर तस्य सुवर्णस्य यो दण्डो यष्टिस्तस्यावलम्बो विद्यते येषां तैः । अतिवृद्धत्वादण्डमवलम्ब्य स्थायिमिरित्यर्थः । पिछतेति । पिछतं पाण्डुराः कचास्तैः पाण्डुराः श्वेता मौलयो येषां तैः । आधारोऽनष्टम्भस्तन्मयैरिन तिहुकारैरिव, मर्यादा स्थितिस्तन्मयैरिव, मङ्गलं श्रेयस्तन्मयैरिव, गम्भीराऽलब्धमध्याकृतिराकारो येषां तैः। क्षत एव स्वभावेनानुपाधिकेन धीरा धैर्यवन्तरतैः । उष्णीषो मूर्धवेष्टनं विचते येषां तैरुष्णीिषभिः । वयःपरि-णामेऽप्यतिवृद्धत्वेऽपि जरिसहैरिव वृद्धहर्यक्षेरिवापरित्यक्तोऽतुज्झितः सत्त्वावष्टम्भो यैः सत्त्वं साहसं तस्यावद्यम्भ आधारो यैरेवंविधैः कश्चुकिभिः सौविदहैरधिष्ठितेनाश्रितेन । अङ्गणविशेर्षणम् । एवंविधेनान्तः-पुरेण समुपेतं सहितमभ्यन्तरं मध्यभागो यस्येति गृहविशेषणमिति भावः । प्रकारान्तरेण गृहं वर्णयन्नाह— जलेति । जलधरसनाथमिव मेघसँदशमिव । कैः । कृष्णागुरूणां काकतुण्डानां ये धुमास्तेषां पटलैः समुद्धैः । सनीति । नीहारेण हिमेन सह वर्तमानमिव यामकुजराश्चतुष्किकीगतहस्तिनस्तेषां घटाः समूहास्तेषां कराः शुण्डास्तेषां सीकराः प्रवतास्तैः सनीति । निशा रात्रिस्तया सह वर्तमानमिव तमाळानां तापिच्छानां वीथिका पश्चित्तस्या अन्धकारै स्तिमिरैः । सेति । सह बालातपेन तरुणालोकेन वर्तमानमिव रक्ता येऽशोकाः कद्वेद्धयसौः । सेति । सह तारागणेन नक्षत्रसमृहेन वर्तमानमिव । कैः । मुक्ताकलापैर्मुक्ताप्रालम्बैः । सवर्षेति । सह वर्षासमयेन प्रावृद्दसमयेन वर्तमानमिव। कैः। धारायृहैर्यन्त्रयहैः। सेति। सह तिडल्लतया विद्यलतया वर्तमानमिव । काभिः । हेममयीभिः सुवर्णनिर्मितैर्मयूरयष्टिभिः कलापिसमूहोपवेशनदण्डैः । सेति । सह यह-दैवतेन वर्तमानमिव । काभिः । शालभिकाभिः प्रत्रिकाभिः । शिवेति । शिवस्थेश्वरस्य भवनं गृहं तद्व-दिव द्वारावस्थिता दण्डपाणयः प्रतीहारगणा यस्मिन् । ईश्वरपक्षे कृष्माण्डकार्दयो गणाः । उत्क्रप्टमलंकारा-द्यपेतं यत्कविगद्यमच्छन्दं तद्वदिव । उभयं विशेषयन्नाह-विविधेति । विविधा अनेके ये वर्णा ब्राह्मणाः द्यः, एक्सुख्यसजातीयसमृहश्रेणिः, ताभिः प्रतिपाद्यमान उत्पाद्यमानोऽभिनवः प्रखग्रोऽर्थसंचयो द्रव्यसमृही यसिन् । पक्षे विविधवर्णश्रेणिभिर्विविधाक्षरपङ्किभिः प्रतिपायमानः कथ्यमानोऽभिनवोऽश्रुतपूर्वोऽर्थसंचयोऽभि-धेयसमूहो यस्मिन् । अप्सरसां तिलोत्तमादीनां गणः समुदायस्तमित । प्रकटः रुपष्टो मनसो रर्माणां सुन्दराणा-

दिप्प०—1 अयमपि प्रकापः । न किञ्चिदेतत् । अधिष्ठितेन अन्तःपुरेण समुपेताभ्यन्तरिमस्यन्तयो बोध्यः । 2 मेघसहितमिति बोध्यम् । 3 अयमप्यस्पष्टोऽधः । प्रतिप्रहरं यामिकरूपेण परिवर्तनीयाः कुञ्जरा यामकुञ्जरा ह्रस्यधः । 4 द्वारावस्थिता दण्डपाणिः (भैरवः) गणाः प्रमथाश्र यस्य तत् इति शिवमवनपक्षेऽधः । 5 छन्दोरहितं गद्यकान्यमिवेस्यथां वाच्यः । 6 उपहाररूपेण दीयमान इसर्थं उचितः । 7 प्रकापोयम्, प्रकटः (सर्वविदितः) मनोरमः आरम्भः कार्योपक्रमो यस्मित् तदिसर्थः ।

पाठा०—१ कलहंसमालाभिः. २ धवलीक्कताजिरेण धौतः ३ पिलतपाकपाण्डरः पिलतपाण्डाः ४ आचारमधैः । धृत्वमयैरिव मर्यादाः ६ जरीजरतः ७ सजलजलधरः ८ कविकाव्यमः ९ श्रेणीः १० अनेकाभिनवः

896

अकटमनोर्यारम्भम्, दिवसकरोद्यमिवोहसत्पद्माकरकमलामोद्म्, उष्णिकरणमिव निज-छक्ष्मीकृतकमलोपकारम्, नाटकमिव पैताकाङ्कशोभितम्, शोणितपुरमिव बाणयोग्यावासो-पेतम् , पुराणमित्र विभागावस्थापितसकलभ्वनकोशम्, संपूर्णचन्द्रोदयमिव मृदुकरसहस्रसं-वर्धितरतालयम् , दिगाजमिवाविच्छिन्नमहादानसंतानम् , ब्रह्माण्डमिव सकलजीवलोकव्यव-हारकारणोत्पन्नहिरण्यगर्भम् , ईशानबाहुवनमिव महाभोगिमण्डलसहर्फ्नांधिष्ठितप्रकोष्ठम् , महाभारतमित्रानन्तगीताकर्णनानन्दितनरम्, यदुवंशमिव कुलक्रमागतशूरभीमपुरुषोत्तम-वलपंरिपालितम्, व्याकरणमिव प्रथममध्यमोत्तमपुरुषविभक्तिस्थितानेकादेशकारकाख्यात-

मारम्भः प्रारम्भो यस्मिन् , पक्षे मनोरमा रम्भा देवाङ्गना यस्मिन् । दिवसेति । दिवसकरस्य सूर्यस्योदय उद्गमनं तमिव । उद्ययन्ति यानि पद्माकरेषु तटाकेषु कमलानि सरोजानि तेषामामोदः परिमलो यसिन्निख-भङ्गश्लेषः । यद्वोत्रसन्तः पद्माकराः श्रीकारकाः कमला हरिणविशेषास्तेषामामोदः परिमलो यस्मिन् । उष्ण-किरणः सूर्यस्तामिय निजलक्ष्म्या स्वराज्यश्रिया कृतो विहितः कमलेवजलजवत्कमलैर्वोपकार उपकृतिः पूजा वा येन तत । पक्षे निजलक्ष्म्या निजशोभया कृतो विहितः कमलानामपकारो विकाशरूपो येन तम । भाटकं ताण्डवं तद्वदिव पताका वैजयन्ती तत्या अङ्को मध्यं तेन शोभितम् । पक्षे पताका हस्तविन्यासः, अङ्को नाटकैकदेशः ताभ्यां शोभितं विराजितम् । शोणितपुरं बाणनाम्नो दैत्यस्य नगरं तच 'देवीकोट' इति प्रसिद्धं तद्वदिव बाणाः शरास्तेषां योग्यो य आवासस्तेनोपेतं सहितम् । पक्षे वाणो दैस्यस्तदावासोपेतमिस्यर्थः । पुरा-णेति । पराणं पञ्चलक्षणं तद्वदिव विभागेन भिन्नतयावस्थापितो रक्षितः सकलभुवनस्य समयविष्टपस्य कोशो द्रव्यसमृहो यस्मिन् । पक्षे विभागेनावस्थापितो ज्ञापितः सकलभुवनकोशः समग्रभुवनमण्डलं येन । संपूर्णेति । संपूर्णः समय्रो यश्चन्द्रस्तस्योदयस्तद्वदिव मृदवः खल्पा ये करा राजदेयद्रव्याणि तेषां सहस्रं तेन संवर्धितानि बृद्धि प्राप्तानि यानि रहेनानि तान्येवालये एहे यस्मिन् । पक्षे सुदुकराणां सुकुमारिकरणानां यत्सहस्रं तेन संब-र्धितो बेळां प्राहितो रत्नालयः समुद्रो येन स तम् । दिशिति । दिशि स्थितो गजो दिग्गजस्तमिवाविच्छिन्न-मञ्चितं महादानस्य महँद्वितरणस्य संतानं परंपरा यस्मिन् । पक्षे दानसंतानं मदसंतितः । शेषं पूर्ववतः । ज्ञह्माण्डेति । ब्रह्माण्डं विश्वं तदिव सकलजीवलोकस्य समप्रविष्टपस्य व्यवहारो व्यवहरणं तस्य कारणं निदानं त्तदर्थम्त्यनं यदिरण्यं सुवर्णं तदेव गर्भे मध्ये यस्य तत् । पक्षे हिरण्यगभी विश्वरेताः । रोषं पूर्ववत् । हिजा-निति । ईशान ईश्वरस्तस्य वाहुवनं भुजवनम् । सरलत्वाद्वाहुत्वाच चत्यारम्म उर्वोक्वतत्वेन च वनोपमानम् । तद्वदिव । महोति । महाभोगिनां चणां मण्डलसहस्रैरिषष्ठित आश्रितः प्रकोष्ठो गृहैकदेशे यस्मिन्(स्य) । पक्षे महाभोगिनां महासर्पाणां मण्डलसहस्रैरधिष्ठितः प्रकोष्ठः कळाचिका यस्मिन्(स्य)। महानाभोगो विद्यते येषा मेर्वविधानां मण्डलानां खङ्गानां सहस्रं तेनाधिष्ठितौ प्रकोष्ठौ यस्येति वा । महिति । महाभारतं शास्त्रं त्तिवानन्तान्यसंख्यानि गीतानि गानानि तेषामाकर्णनं श्रवणं तेनानन्दिता हर्षिता नरा मानवा यस्मिन् । पक्षे . इनन्तः परमेश्वरस्तस्य ⁴गीतं स्तुतिस्तदाकणेनेनानन्दितो नरोऽर्जुनो यस्मिन् । यहुवंशमिव यहुर्नृपतिस्तस्य वंशः संतानपरंपरा तमिव कुलकमागताः परंपरायाताः, श्र्राः शौर्यगुणयुक्ताः, भीमाः क्रूराकृतयः, पुरुषोत्तमाः पुरु-धेषु मुख्याः, तेषां बळेन सैन्येन परिपाछितं रक्षितम् । रजन्यां चतुष्किकाप्रदानेन तद्रक्षां छुर्वन्तीति

हिप्प॰—1 हन्त धिक् । निजलक्ष्म्या निजशोभया कृतः कमलायाः (राजलक्ष्म्याः) वृद्धिरूपः शोभारूपो वा उपकारो येन तत् । ईरहोन राजभवनेन राजलक्ष्म्याः शोभा भवतीति भवनेनोपकारकृतः । 2 करसहस्रैः संवधिताः रत्नाळ्याः धनागाराणि यसिन्निति स्पष्टोऽर्थः । 3 महावितरणस्येत्युचितम् । 4 अनन्तस्य कृष्णस्य या गीता (अष्टादशाध्यायात्मिका) तया आनिन्दत इत्यर्थी वक्तव्यः।

पाठा०-१ रम्मामोगम्, २ प्रकटपताकाः ३ यथाविमागः ४ अवस्थितः ५ पूर्णः ६ अध्यासितप्रकोष्ठमिवः ७ पालितम्.

संपदानिकयान्ययप्रपञ्चसुस्थितम्, उद्धिमिव भैयान्तः प्रविष्टसपक्षम् सैत्सहस्रसंकुलम्, उपानिरुद्धसमागमिव चित्रंलेखाद्द्शितविचित्रस्रकलित्रेसुवनाकारम्, बलियक्षमिव पुराण-पुरुषवामनाधिष्ठिताभ्यन्तरम्, शुक्कपक्षप्रदोषमिव विततशक्षिकरणकलापधेवलाम्बरविता-नम्, नैरवाहनदन्तकथेवान्तः संवधितप्रियद्शेनराजदारिकागन्धवेदन्तोत्कण्ठम्, महातीर्थमिव सद्योऽनेकपुरुषप्राप्ताभिषेकफलम्, प्राग्वंशमिव नानासवपात्रसंकुलम्, निशासमयमिवानेक-

भावः । पक्षे ग्रुरी नाम विष्णोः पितामहः, भीमो नाम कश्चित्, पुरुषोत्तमो विष्णुः, बलो बलदेवः एभिः परिपालितं लालितम् । जरासिन्धोरिति शेषः । व्याकरणं शब्दशास्त्रं तद्विवायं प्रथम आद्यः, अयं मध्यमोऽनुत्कृष्टाधमः, अयं चोत्तमः सर्वोत्कृष्टः, एवंविधा या पुरुषविभक्तिस्तस्यां स्थिता येऽनेक आदेशकारकाः आज्ञाकारकासौराख्याता प्रतिपादिता सम्यक्प्रकारेण या संप्रदानिकया तस्यां यो व्ययस्तस्य प्रपची विस्तार-स्तत्र सुस्थितम् । सुखेनावस्थितमित्यर्थः । पक्षे प्रथमपुरुषो मध्यमपुरुष उत्तमपुरुषश्चेति संज्ञात्रयं पाणिनिना प्रपिचतम् । विभक्तयथ स्वादयस्तासु स्थिता आदेशास्तिस्चतस्यप्रमृतयः, कारकाणि कर्त्रादीन्याख्यातानि नव दश वा, संप्रदानं चतुर्थीकारकम्, किया भ्वादिः, अव्ययान्युचैरिखादीनि तेषां प्रपन्नो विस्तारः सुस्थितो यसिन् । उद्धिः समुद्रस्तद्वदिव भयाद्भीतेरन्तःप्रविधं मध्ये समागतं यत्सपक्षाणां परिच्छदोपेतानां भूमृतां राज्ञां सहस्रं तेन संकुलम् । पक्षे सपक्षाः पक्षयुक्ता भूमृतः पर्वताः । शेषं पूर्ववत् । उषिति । उषा बाणासुरपत्री, अनिरुद्धः प्रद्युम्नतनयः, तयोः समागमः संबन्धस्तदिव । तस्याः सखीभूता चित्रलेखा तयानिरुद्धोत्कण्ठितामुषां प्रत्यनिरुद्धज्ञानाय चित्रे त्रिभवनमालिख्य दक्षितमिति पौराणिकी कथा । तामधिकृत्याह-चित्रेति । चित्रलेखाभिरालेख्यपङ्किभिर्दिशितः प्रकाशितो विचित्रो नानाविधः सकलः समप्रस्निभुवनस्य त्रिविष्टपस्याकार आकृतिर्येन तत् । पक्षे चित्रलेखा सखी । शेषं पूर्ववत् । बाँठर्नृपस्तेन कृतो यज्ञो यागस्तमिव पुराणपुरुष-र्वृद्धपुरुषेर्वामनैश्वाधिष्ठितमाश्रितमभ्यन्तरं मध्यभागो यस्य तत् । पक्षे पुराणपुरुषो यो वागनो गृहीतवामनाव-तारः । शेषं पूर्ववत् । शक्केति । शुक्को यः पक्षस्तस्य प्रदोषो यामिनीमुखं तद्वदिव । विततो विस्तीणीयः शिश-किरणकलापसाद्वद्ववलं यदम्बरं वस्नं तस्य वितानमुक्लोचो यस्मिन् । पक्षे शशिकिरणकलापेन धवलाम्बरमेव वितानं यस्मिन्निति विग्रहः। नरवाहनो राजा तस्य दन्तकथा लोकप्रवृत्तिस्तद्वदिवान्तःसंवर्धिता अन्तःपुरे वृद्धि प्राप्ता याः प्रियदर्शना इष्टावलोकना राजदारा एव राजदारिकाः। खार्थे कः। 'काम्यच' इति पूर्वस्थेकारः। ताभिर्गन्धर्वाणां देवगायकानां दत्तोत्कण्ठा यस्मिन् । पक्षेऽन्तःसंवर्धिता प्रियदर्शनानाम्री राजदारिका नरवाहै-मपुत्री गन्धर्वदत्तश्च तस्या गान्धर्वविक्षकोपाध्यायस्तयोश्चिरविरहितयोः समागमोतकण्ठा यस्मिन् । महातीर्थ बाराणस्यादि तद्वदिव सद्यस्तत्कालमनेकैः प्ररुषेः प्राप्तं लब्धमभिषेकेण फलं शरीरश्चैद्धिलक्षणं यस्मिन् । पक्षेऽनेकपुरुषेः प्राप्तमभिषेकात्स्नानात्स्वर्गादिपदवन्धफलं यस्मात् । प्रागिति । प्राग्वंशो हविर्गृहात्प्राग्गृहम् । यज्ञगृहमित्यर्थः । तमिव नानाविधो य आसैवः सोमवळ्यासवस्तेषां पात्राणि भाजनानि तैः संकुलं व्याप्तम् ।

टिप्प०—1 भयेन शत्रुभयेन अन्तःप्रविष्टानां स्वपक्षीयजनसहितानां भूमृतां राज्ञां सहस्रेण संकुः क्रिमित राजभवनपक्षेऽथः। 2 इदमप्यज्ञानम्, अन्तःसंविधिता प्रियदर्शना (परमसुन्दरी) गन्धवे-दत्ताख्याया (सागरदत्तस्य कन्या)तस्या उत्कण्ठा (नरवाहनदत्तस्य कृते)यस्याम् इत्यथः। तथाहि कथाः सिरसागरः—'राज्ञा सागरदत्ताख्यो गन्धवीणामिहास्ति यः। तस्य गन्धवेदत्ताख्या सुतास्ति नयकृताः पराः॥'सा हि बन्दिमुखान्नरवाहनदत्तस्य गुणान् श्रुत्वा तस्मिञ्जत्कण्ठिता वभूव । पाठोऽपि—'नरवाहन-दत्तस्य युणान् श्रुत्वा तस्मिञ्जत्कण्ठिता वभूव । पाठोऽपि—'नरवाहन-दत्तस्य युणान् श्रुत्वा तस्मिञ्जत्कण्ठिता वभूव । पाठोऽपि—'नरवाहन-दत्तस्य युणान् श्रुत्वा तस्मिञ्जत्त्वः प्राप्तम् , अभिषेक (राज्याभिषेक) रूपं फलं यस्मात् । अर्थात् यसादाजभवनात् बहुभिः राजभिः राजत्वं प्राप्तम् । 4 नानाविधैः सवस्य यज्ञस्य पात्रेः सक्स्ववादिभिः संकुलमित्यर्थो वाच्यः।

पाठा०--१ संप्रदानापादान, २ भयारप्रविष्ट, ३ भूमिभृत्, ४ विजिन्नलेखा, ५ भवलित, ६ नरबाहनदत्ताचरितमिन,

नक्षत्रमालालंकृतम्, प्रभातसमयिमव पूर्वित्ग्मागरागानुमेयिमत्रोद्यम्, गैन्धिकभवनिमव स्नानधूपविलेपैवर्णकोज्जवलम्, ताम्वूलिकभवनिमव कृतलवलीलैविङ्गेलाकङ्कोलपत्रसंचयम्, प्रथमवेद्रयासमागमिवाविदितहृद्याभिप्रायचेष्टाविकारम्, कामुकजनिमव बहुचादुसंलाप-सुभाषितरसास्वाददत्ततालक्षव्यम्, धूर्तमण्डलिमव दीयमानमणिशतसहस्रालंकरणकृतलेख्य-पत्रसंचयम्, धर्मारम्भमिवाशेषजनमनःप्रह्वादनम्, महावनिमव धापदिह्वजोपघुष्टम्, रामा-यणिमव किपिकथासमाकुलम्, माद्रीकुलिमव नकुलालंकृतम्, संगीतभवनिमवानेकस्थानाव-स्थापितमृदङ्गम्, रघुकुलिमव भरतगुणानिद्तम्, द्यौतिषिमव महमोक्षकलाभागनिषुणम्,

पक्ष आसवपात्राणि मद्यपात्राणि । 'मध्वासवो माधवको मैरेये सीधुरासवः' इति कोशः । निशा रात्रिस्तस्याः समयः कालस्तिमिव सप्तविंशतिभिर्मुक्ताफलैः रचिता नक्षत्रमालास्ताभिरनेकाभिरलंकृतं विभूषितम् । पक्षे-Sनेका नक्षत्रमाला अहश्रेणिर्यस्मिन् । प्रभातं प्रत्यूषं तस्य समयोऽवसरस्तमिव पूर्वदिशा पूर्वरीत्या भागेनैक-देशेन यो रागः स्नेहरतेनाप्यनुमेयो मित्रस्य सहद उदयोऽभ्युन्नतिर्यस्मिन् । स्तोकसंबन्धेन समागतानामपि सहदामतिगौरवम् का कथा बहुसंबन्धेनागतानामिति भावः । पक्षे पूर्वदिग्मागे प्राच्येकदेशे यो रागस्ते-नात्रभेयोऽन्तमात् योग्यो मित्रस्य सूर्यस्योदयो यस्मिन् । गन्धिक औषधादिविकयकृत्तस्य भवनं गृहं तद्ददिव स्नानानन्तरं केशानां धूपः, विलेपनमङ्गरागः, वर्णको वर्तिविशेषः, तैरुज्वलं निर्मलमिखमङ्गश्लेषः । ताम्बूलि-कानां नागवलीदलविक्रयकारिणां भवनमिव कृतो विहितो लवली सुगन्धवलीविशेषः लविज्ञं देवसुसम् , एला चन्द्रवाला, कङ्कोलः कोशाफलम् , पैत्रं जातिफलपत्रम् , एतेषां संचयः संनिधिर्यस्मिन्निसमङ्गलेषः । प्रथम आयो यो वेश्यया वारयोषिता समागमस्तमिव । अतिगाम्सीयीदविदितोऽज्ञातो हृदयाभिप्रायश्चित्ता-श्रंगो यस्यैवंविधस्य । अर्थाद्यात्रः । चेष्टाविकारश्रेष्टा शरीरादिकिया तस्या विकारो विकृतिर्यस्मित्रित्यभङ्गश्लेषः । कामकः कामियता यो जनस्तिमव बहुनि चाटुनि प्रियप्रायाणि येष्वेविधाः संलापाः परस्परालापाः सुभाषितानां संकानां रसाखादास्तेषु दत्तास्तालशब्दा अभीष्टावबोधनेन परस्परकरतालाहतयो यस्मिन् । पक्षे यैरिति तृती-थाबहुत्रीहिः । धूर्ती चुतकृत्तस्य मण्डलमिव समूहमिव दीयमानं यन्मणिशतसहस्रालंकरणमलंकृतिस्तत्र कृती केष्ट्यपन्नसंचयो यस्मिन् अवरोधजनस्त्र मध्ये यदलंकारादिकं प्रेष्यते प्रदीयते वा तत्सर्व बहिःस्थैलिपीकियत इति राजस्थितिः । पक्षे कृतो छेख्यपत्रसंचयो यैरिति । धूतैरिप सर्वे पत्रलेख्यपूर्वकं गृह्यत इति तदपमानम् । धर्मस्य वृषस्यारम्भः प्रारम्भस्तामवाशेषाः समप्रा जनास्तेषां मनस्तस्य प्रह्वादनमानन्दजनकमित्यसङ्कर्श्वाः । महच तद्वनं च महावनं तदिव श्वापदा वने व्याघादयो गृहे मृगयार्थ संरक्षिताश्व द्विजाः पक्षिणो ब्राह्मणाश्व तैरुपघ्रष्टं राब्दितम् । रामायणं रामचरित्रं तदिव विनोदार्थं रक्षितानां कपीनां वानराणां कथा वार्तास्ताभिः समाकुलम् । पक्षे कपिकथा हन्मत्कथा । माद्रीकुलं माद्री पाण्डपत्नी तस्याः कुलं तद्वदिव नकुलः सर्पहा तेना-छंकृतम् । विनोदार्थं राज्ञां गृहे तत्सद्भाव इति भावः । पक्षे नकुलः सहदेवाप्रजः । संगीतस्य प्रेक्षणार्थं प्रयक्तस्य गीतनृत्यवादात्रयस्य भवनिमवानेकस्थानेव्ववस्थापितं न्यस्तं मृदां मृत्तिकानामङ्गं यस्मिन् । पक्षे मृदङ्गानि मुरजानि । रघुकुलं दशरथकुलं तद्वदिव । भरतः शैळ्ष्यसास्य गुणेन कलाकौशलेनानन्दितम् । पक्षे भरतस्य दाशरथेर्पुणो व्रतपालनलक्षणः । ज्यौतिषमिव ज्योतिःशास्त्रमिव प्रह जद्धतन्त्रपाणां प्रहणं.

टिप्प०—1 गन्धद्रव्याणि विक्रीणीते स गान्धिकः (गन्धी 'सुगन्धी' इति ख्यातः)। 2 पर्णम् (नागवह्णीद्रलम्) इत्यर्थः। 3 दीयमानाय (दातव्याय) मणिशतसहस्राय अर्छकरणाय च कृतः छेल्य-पत्रसंचयः 'पुतावस्काले दास्तामि' इति ऋणलेल्यपत्रसमुहो यसिन्नित्यर्थः।

पाठा०—१ गान्यिक. २ लेपम. ३ लव्हैलाकङ्कोलि; लव्हैलाकङ्कोल, ४ प्रधान, ५ विविधश्रापदः इ कविकथा, ७ क्वल.

नारदीयिमव वर्ण्यमानराजधर्मम्, यस्रमिव विविधशब्द्रसस्रव्धास्ताद्म्, मृदुकाव्यमिवैान्यचिन्तितस्वभावाभिप्रायावेदकम्, महानदीप्रवाहमिव सर्वदुरितापहरम्, धनमिव न कस्यचिक्रांकाङ्क्षणीयम्, संध्यासमयिमव हश्यमानचन्द्रापीडोदयम्, नारायणवक्षस्यलिमव
श्रीरत्नप्रभाभासितदिगन्तम्, बल्लभद्रमिव काद्म्बरीरसविशेषवर्णनाकुलमंतिम्, विद्यासमिव
पद्मासनोपदेशदर्शितभूमण्डलम्, स्कन्द्मिव शिखिक्रीडारम्भचक्रलम्, कुलाङ्गनाप्रचारमिव
सर्वदोपजातशङ्कम्, वेश्याजनिमवोपचारचतुरम्, दुर्जनिमवापगतपरलोकभयम्, अन्तकभटगणिमव
निमवागम्यविषयाभिलाषम्, अगम्यविषयासक्तमिप प्रशंसनीयम्, अन्तकभटगणिमव

दण्डादिना मोचनम्, कलाभागा विज्ञानैकदेशाः तेषु निपुणा यस्मिन् । पक्षे अर्केन्द्रोः प्रहो मोक्षश्च, कला षोडशो भागः, तासां भागा विभागास्तेषु निपुणम् । एतज्ज्ञापक्रमित्यर्थः । नारदीयं पुराणं तद्वदिवासमन्ताद्व-ण्येमानः स्त्यमानो राजधर्मो यस्मिन्नित्यभङ्गश्चेषः । यन्त्रं वीणा तद्वदिव विविधाः शब्दा मनोज्ञशब्दाः, रसाः श्कारादयः तेषां लब्ध आस्वादश्चर्वणं येन तत् । पक्षे विविधशब्दरसैर्नानाविधरागरसैर्लब्धास्वादा जना यस्मात् । मृदु सुकुमारं यत्काव्यं कविकर्म तद्वदिवान्यचिन्तितानि खभावाः प्रकृतयः, अध्यवसाया मनोगताभि-प्रायाः, तेषामावेदकं कथकम् । पक्षेऽन्येने कविना चिन्तितो विचारितो यः स्वभावाभिप्रायः सहजोऽभिप्रायः। तात्पर्यविषयीभृतोऽर्थ इति यावत् । तस्यावेदकं ज्ञापकम् । महानद्या वृहत्तिटिन्याः प्रवाह ओघरतमिव सर्व यह-रितं दुश्चरितं तस्यापहरम् । पक्षे सर्वं दुरितं पापम् । धनं द्रन्यं तद्वदिव न कस्यचिदपि नाकाङ्क्षणीयं नाभिलष-णीयम् । अपि तु सर्वस्यापि स्पहणीयमित्यर्थः । इत्यभङ्गश्चेषः । संध्यायाः सायंकालस्य समयः क्षणस्तमिन हरयमानः प्रेक्ष्यमाणश्चन्द्रापीडस्य सुतस्योदयोऽभ्युन्नतिर्यस्मिन् । पक्षे चन्द्रापीड ईश्वरः । सर्वदा संध्यायां चृत्यविधानादिति भावः । नारायणो विष्णुस्तस्य वक्षस्थलं भुजान्तरं तद्वदिव श्रीः शोभा तया युक्तानि रत्नानि तेषां प्रभाः कान्तयस्ताभिभीसितं प्रकाशितं दिगन्तं यस्मिन् । पक्षे श्रीर्रुक्मीः, रत्नं कौस्तुभम् । शेषं पूर्व-वत् । बलभद्री रामस्तमिव कादम्बरी वक्ष्यमाणी स्त्री तस्या रसविशेषवर्णन आकुला मतिर्यस्पिन् । पक्षे काद-म्बरी कापिशायनम् । ब्राह्मणामिव द्विजमिव पद्मासनोपदेशेनै द्शितं भूमण्डलं यस्मिन् । पक्षे पद्मासनो ब्रह्मा तस्योपदेशो वेदस्तेन दर्शितमन्येभ्यः प्रकाश्चितं भूमण्डलं येन स तम् । स्कन्दः स्वामी तमिव शिखी मयूरस्तस्य यः क्रीडारम्भरतेन चन्नलं चढलमिल्भाङ्गश्चेषः । कुलाङ्गनायाः कुलवध्वाः प्रचारः संचरणं तमिव सर्व ददातीति सर्वदैः परमेश्वरस्तस्मादुपजाता शङ्का भयं यस्मिन् । पक्षे सर्वदा सर्वकालम् । वेश्याजनो वाराङ्गना-जनस्तमिवोपचारः सेवा तत्र चतुरमिल्यभङ्गश्हेषः । दुर्जनः खलस्तमिवापगतं परे लोकाः शत्रवस्तेभ्यो भयं यस्मिन् । पक्षे परलोको भवान्तरम् । अन्त्यजजनो दिवाकीर्तिजनस्तमिवागम्यः परैरप्राद्य एवंविधो विषयो देशस्तमिवोर्पंचारो यस्मिन् । पक्षेऽगम्यानां विषयाभिलाषो यस्मिन्निति बहुवीहिः । अगम्यविषयासक्तमपि

टिप्प०—1 अन्येः (वक्ताभिक्तेः)चिन्तितः अवणमात्रेणाऽवगतः स्वभावः (स्वोऽर्थः) अभिप्रायः कवेराशयश्च तयोरावेदकम् । प्रसादगुणविशिष्टं काष्यमन्ये अवणमात्रेण आशयतोऽवबुध्यन्त इत्यर्थः । 2 कादम्बर्या सांप्रतं परिचयाभावान्नोचितोयमर्थः । उभयत्रापि मद्यमेवार्थः । राजकुलपक्षे 'आकुलमित' इति लिङ्गव्यत्ययः कार्यः । 3 पद्यायाः आसनाय (स्थितये) य उपदेशो (गुरुभिदत्तः) तेन दर्शितं सूमण्डलं (सूमण्डलं (सूमण्डलं प्रमण्डलं प्रमण्डलं । यस्मिन् । 4 सर्वदा उपजाता शङ्का यस्मात्, साधारणजना राजभव-नाद् विभ्यति। 5 टीका अष्टाक्षरेवाऽऽभाति । परैः अगम्यः अज्ञेयः विषयाणां देशानामभिलाषो यस्मिन्, कदा कीदशो देशः आक्रम्य प्रहीष्यते इति गुप्तमञ्चत्वाद् न ज्ञायते इत्यर्थो योग्यः ।

पाठा०—१ अनन्य. २ वेदकम्, ३ दुरिततापहरम्, ४ काङ्कणीयम्;काङ्कणीयं फलम्, ५ मति. ६ मह्माणम्, ७ अन्यजनः

कृताकृतसुकृतिवचारिनपुणम्, सुकृतिमवादिमध्यावसानकस्याणकरम्, वासरारम्भमिव पैदा-रागारुणीिकयमाणिनशान्तम्, दिन्यमुनिगणिमव केलापिसनाथश्वेतकेतुशोसितम्, भारतस-मरिमव कृतवर्मवाणचक्रसंभारभीषणम्, पातालिमव महाकञ्चुक्यध्यासितम्, वर्षपर्वतसमू-हिमवान्तः श्कितापरिमितशृङ्गिहेमकूटम्, महाद्वारमि दुष्प्रवेशम्, अवन्तिविषयगतमि मागधजनाविष्ठितम्, स्प्रीतमि अमन्नम्रलोकं राजकुलं विवेश।

ससंभ्रमोपगतैश्च कृतप्रणामैः प्रतीहारमण्डलैकपविश्यमानमार्गः, सर्वतः प्रचलितेन च

प्रशंसनीयमिति विरोधः तत्परिहारस्त्वगम्यः परैरप्राह्यो विषयो देशस्तदासक्तमित्यर्थात् । अन्तको यमस्तस्य भटगणः सुभटसमृहस्तिमिव कृताकृतं यत्सुकृतं शोभनं कृत्यं तस्य यो विचारस्तत्र निपुणं चतुरम् पेक्षे सकृतं पुण्यं तद्विवादिमध्यावसानेषु कल्याणकरं शुभकारकमित्यभङ्गश्लेषः । वासरस्य दिवसस्यारम्भ-स्तामिव पद्मरागै रक्तमणिभिररुणीकियमाणं रक्तीकियमाणं निज्ञान्तं यहं यत्र तत् । 'धामागारं निज्ञान्तम्' इति कोशः। पक्षे पद्मानां रागैररुणीकियमाणो निशान्तो रात्रिप्रान्तो यस्मिन् दिव्यो सुनिगणो वसिष्ठान दिस्तिमिव कलापिनो मयूरास्तैः सनाथाः सिहता ये श्वेतकेतवः सितध्वजास्तैः शोभितम् । पक्षे कलापी सनाथः श्वेतकेतृश्च त्रयोऽप्येते देवर्षयस्तैः शोभितं विराजितम् । भारतशास्त्रोक्तसमर्गिव कृतो विहितो वर्म कवचम्, वाणाः शराः, चकाणि प्रसिद्धानि, एतेषां संभारः समृहस्तेन भीषणं भयजनकम् । पक्षे कृतवर्मा हृदीकपुत्रः, वाणाः शिलीमुखाः, तेषां चकेषु परदलेषु संभारस्तेन भीषणम् । पातालं वडवासुखं तदिव महाक-श्रुकिनः सौविदह्यासैरध्यासितमाश्रितम् । पक्षे महाकश्रुकिनः सर्पाः । वर्षपर्वताः क्षेत्रसीमाकारिणोऽचलाः सप्तेव । तदुक्तम्—'हिमवान् हेमकृटश्च निष्यो मेरुरेव च । श्वेतः कृष्णश्च सङ्गी च सप्तेते वर्षपर्वताः'। तेषां समूहमिवान्तःस्थितानि मध्यस्थितान्यपरिमितान्यसंख्येयानि शृङ्गीहेमानि । 'अलंकाराय यत्खर्ण तच्छङ्गीकनकं विदुः' । तेषां कूटानि यस्मिस्तत्संबन्धस्तैरपरिमितत्वेर्नं श्रः प्राधान्यं येषामेवंभृतानि हेमकुटानि सुवर्णसमूहा यस्मिन् । 'श्वनं प्राधान्यसान्वोश्व' इत्यनेकार्थः । पक्षेऽपरिमितश्वनी हेमकूटाचलो यस्मिन् । महाद्वारमपि दुःप्रवेशमित्यतिशैयोक्तिः । अवन्तिविषयो मालवदेशस्तत्र गतमपि प्राप्तमपि मागधजनै-र्जरासन्बदेशोद्भवजनैरिधिष्ठितमिति विरोधः । तत्परिहारस्तु मागधा युद्धान्निवर्तिनो गायनास्तैरिधिष्ठितमित्य-र्थात् । रफीतमपि ऋदिमदपि भ्रमन्तो नमा लोका यस्मिन्निति विरोधः । तत्परिहारस्तु भ्रमन्तो देशान्तरा-दागता नमलोकाः स्तुतिव्रता नमाचार्याश्च यस्मिन्नित्यर्थात् ।

ससंभ्रमं सवेगमुपगतैः प्राप्तैः कृतः प्रणामो येनैवंभूतैः प्रतीहारमण्डलैद्वीरपालसमृहैरुपदिश्यमान उपदर्शन्मानो मार्गः पन्था यस्य स तथा । बहुभिवेषैविद्याभ्यासं विधाय ग्रहागतत्वेन तादशग्रहज्ञानाभावाद्वारपालभार्गः प्रदर्शत इति भावः । यद्वा पितुराह्वानजनितप्रमोदातिरेकेण विस्मृतान्यव्यापारत्वात्तत्प्रदर्शनं युक्तमेवेति भावः । राजग्रहप्रवेशानन्तरं स चन्द्रापीडो भुवनान्तराणीव सप्तकक्षान्तराण्यतिकम्य पितरं तारापीडमपश्यदित्यन्वयः । प्रमः कीदशः । राजलोकेन प्रणम्यमानो नमस्कियमाणः । अथ राजलोकं विश्वनिष्ट स्ववेत इति । सर्वतः

टिप्प॰—1 प्रजाभिः कृतस्य अकृतस्य सुन्दररूपेण कृतस्य च (कार्यस्य) विचारे इति राजकुळ-पक्षे। कृतयोः अकृत (पाप) सुकृत (पुण्य) योर्विचारे इति यमभटपक्षे। 2 अस्पष्टमिदम्। अन्तःस्थितः अगरिमितानां श्रिङ्गणां (गवादीनाम्) हेन्नां च कृटो (समूदः) यस्मिन्नित राजकुळम्। अन्तःस्थितौ अपरिमितौ (महान्तौ) श्रिङ्ग-हेमकृटौ तन्नामकौ पर्वतौ यस्य इति वर्षपर्वतसमूह इत्यर्थः। 3 अज्ञान्निदम्, विरोधाळंकारोऽत्र। महाद्वारस्ये दुःप्रवेशस्यं विरुद्धम्। राज्ञः प्रतापात् साधारणैः दुःप्रवेशस्य-मिति तत्परिद्वारः।

पाठ-१ परिस्फुरत्पकः २ चित्रक्लापिः ३ उपशोभितम्. ४ शिलीमुखः ५ कश्चुकिसहस्राध्यासितम्. ६ परिमाणः ७ शृङ्कः श्रङ्काः

पूर्वकृतावस्थानेन दूरपर्यस्तमौठिशिथिलितैचूडामणिमरीचिचुम्बित्वसुधातलेन राजलोकेन प्रत्येकशः प्रतीहारनिवेद्यमानेन सादरं प्रणम्यमानः, पर्दे पर्दे चाभ्यन्तरिविनिर्गताभिराचार- कुशलाभिरन्तः पुरवृद्धाभिः क्रियमाणावतरणमङ्गलः, भुवनान्तराणीव विविधपाणिसहस्रसं- कुलानि सप्तकक्षान्तराण्यतिकम्याभ्यन्तरावस्थितम्, अनवरत्र स्वप्रहणक्यामिकालीढकरत्तिः करचरणलोचनवर्जमसितलोहजालकावृत्वरिरालानसम्भेरिय गजमद्परिमललोभिनरन्तर- निलीनमधुकरपटलजिलेः कुलकमागतैरदात्तान्वयेरनुरक्तेर्महाप्राणतयातिककेशतया च दा- नविरिवाशयाकारसंभाव्यमानपराक्रमः सर्वतः शरीररक्षाधिकारनियुक्तः पुरुषेः परिवृतम्, जभयतो वारविलिसिश्चानवरतमुद्ध्यमानधवलचामरम्, अमलपुलिनतलशोभिनि सुर-कुखरिमव मन्दाकिनीवारिणि हंसँधवलशयनतले निषण्णं पितरमपद्यत् । आलोकयेति च प्रतीहारवचनानन्तरमतिदूरावनतेन चिलत्त्वूडामणिना शिरसा कृतप्रणाममेखेहीलैंभिद्धानो दूरादेव प्रसारितमुजयुगलः शयनतलादीपर्दुंच्ल्वसितमूर्तिरानन्दजल्पूर्यमाणलोचनः समुद्रत-

समन्तात्त्रचिकतेनोत्थितेन कुमारागमनप्रतीक्षया पूर्व कृतं विहितमवस्थानमवस्थितिर्थेन । दूरादेव पर्यस्ता नम्रा ये मौलयः शिरांसि मुकुदानि वा तेभ्यः शिथिलिताः श्रुथीभूता ये चूडामणयस्तेषां मरीचिभिश्वस्थितमाश्चिष्टं वसुधातळं येन । प्रत्येकशः प्रत्येकं प्रतीहारी द्वारपाळस्तेन निवेद्यमानेन निवेदनां कियमाणेन सादरं यथा स्यात्तथेति कियाविशेषणम् । पदे पदे प्रतिपदमभ्यन्तरान्मध्यप्रदेशाद्विनिर्गताभिर्विहिनिःस्ताभिराचारे राजस्थितौ ऋशळाभि-र्निपुणासिरन्तः पुरवृद्धाभिर्महत्तरिकाभिः कियमाणमवतरणमञ्जलं यस्य सः । अथ राजानं विशेषयन्नाह-अभ्य-म्तरेशि । अभ्यन्तरे मध्यग्रहेऽवस्थितं कृतावस्थानम् । पुनः कीरशम् । पुरुषेः परिवृतं आवृतम् । पुरुषानिवन शेषयनाह —अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं यच्छस्त्रप्रहणं तेन या स्यामिका तयाळीडमाश्चिष्टं करतळं हरततळं येषां तैः । करचरणलोचनवर्जम् । एतान्विहायेखर्थः । तेषामप्यावरणे शस्त्रप्रहणगतिप्रेक्षणानामेवाभावः स्यादिखर्थः । असितं यह्योहजालकं तेनावृतमाच्छादितं शरीरं येषां तैः । कैरिव । आलानस्तम्भैरिव गजवन्धन-स्तम्भैरिव । असितत्वसाम्यादाह**—गजेति ।** गजस्य हस्तिनो यो मदो दानं तस्य यः परिमलस्तस्य लोभेन निरन्तरं निलीना ये मधुकरा श्रमरास्तेषां पटलानि तैर्जिटिलैर्व्याप्तैः । कुलकमागतैः परम्परायातैः । उदात्तो महानन्त्रयो वंशो येषां तैः । अनुरक्तैः प्रीतिमद्भिः । महाप्राणतया महापराक्रमतयातिकर्कशतयातिनिष्ठरत्या च दानवैरिव दनुजैरिवाशयश्विताभित्रायः, आकार आकृतिः, ताभ्यां संभाव्यमानः पराक्रमः साहसं येषु तैरैवंभूतैः सर्वतश्रतुर्दिश्च शरीररक्षाधिकारनियुक्तेरात्मरक्षकैः पुरुषैः परिवृतं परिवृष्टितम् । उभयतः पार्श्वद्वये वार्विला-सिनीभिर्वारयोषिद्धिरनवरतमुद्धयमानं वीज्यमानं धवलचामरं यस्य स तम् । पुनः कीदराम् । हंसवद्धवलं यच्छ-यनतळं राय्यातळं तत्र निषण्णं स्थितम् । कमित्र । मन्दाकिनी गङ्गा तस्या वारिणि जले सुरकुत्वरमिवैरावणमित्र । शयनं विशिनष्टि अमलेति । अमलं निर्मलं यत्पुलिनं सैकतं तस्य तलं तहच्छोभिनि विराजिनि । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । आलोकय विलोक्येति प्रतीहारवचनानन्तरं द्वारपालोक्तेः पश्चादतिदूरादतिदविष्टदेशा-दवनतेन नम्रेण चितः कम्पितश्रृडामणिः शिरोमणिर्यस्यैवंभूतेन शिरसा मस्तकेन इतः प्रणामो येन तम् । एहोहि । वीप्सायां द्वित्वम् । आगच्छागच्छेत्यभिदधान इति ब्रुवाणः दूरादेव प्रसारितं विस्तारितं भुजयगळं बाहुयुग्मं येन सः । शयनतलादीषिक्तिचिदुच्छ्वसितोर्घ्वीभूता मूर्तिः शरीरं यस्य सः । आनन्दजलेन प्रमोदबाषीण पूर्वमाणे भ्रियमाणे लोचने नेत्रे यस्य सः । आनन्दरूपमभिव्यजयन्नाह—समुद्रतेति । समुद्रतः प्रादुर्भूतो यः

पाटा०—१ चिलतः २ निवेषमाननाम्नाः ३ अवतारणः अवतरणकः ४ शस्त्रयहः ५ विलोचनः ६ जालादृतः ७ लोभितिलीनः ८ महाप्रमाणतयाः ९ अतिश्रयाकारमः आशयाकारमः अतिश्रयाकारैः अतिश्रयाकारः १० दंसभ-वले. ११ आदरेणाभिद्धानः १२ उल्लेखितः १३ आपूर्यमाणः

पुढंकतया सीव्यन्निवैकीकुंविन्निव पिवन्निव तं पिता विनयावनतमालिलिङ्ग । आलिङ्गितोनमुक्तश्च पितुश्चरणपीठसमीपे पिण्डीकृतमुत्तरीयमाँत्मीयं ताम्बूलकॅरङ्गवाहिन्या सत्वरमासनीकृतमपनयेति शनैर्वदन्नप्रचरणेन संमुत्सार्य चन्द्रापीडः क्षितितल एव निषसाद । क्षनन्तरं
निहिते चास्यासने राज्ञा सुतनिर्विशेषमुपगृहो वैशम्पायनो न्यषीदत् । मुहूर्तमिव विस्मृतचामरोत्क्षेपनिश्चलानां वारविलासिनीनां साभिलाषेरनिलचलितकुवल्लयदामदीचैराजिह्मातंरलतारसारेरवलुप्यमान इव दृष्टिपातेः स्थित्वा 'गच्छ वत्स, पुत्रवत्सलां मातरमभिवाद्य
देशिनलालसां यथात्रमं सर्वो जननीद्शिनेनानन्द्य' इति विसर्जितः पित्रा सविनयमुस्थाय निवारितपरिजनो वैश्चम्पायनद्वितीयोऽन्तःपुरप्रवेशयोग्येन रीजपरिजनेनोपदिश्यमानवर्त्मान्तःपुरमाययो ।

तत्र धवलकञ्जुकावच्छन्नशरीरैरनेकशतसंख्यैः श्रियमिव क्षीरोदकहोलैः समन्तात्परिवृतां

पुलको रोमाञ्चलस्य भावसत्ता तया सीव्यन्निय सीवनं कुर्विन्निवैकीकुर्विन्निय तन्मयीकुर्विन्निय पिवनिवासादरेण पानं कुर्विन्निय । पितुर्निकटे विनयातिशयं व्यन्नयनाह—विनयेति । विनयातैनियकुणेनावनतं नम्नीभृतं पिता तारापीडस्तं चन्द्रापीडमालिलिङ्ग परिषस्ते । पूर्तमालिङ्गितः पश्चादुन्मुक्तो विभिन्नीभृतः पितुस्तारापीडस्य चरण्योः पादयोः पीठं पादासनं तस्य समीपेऽन्तिके ताम्यूलकरङ्गवाहिन्या पिण्डीकृतमात्मनः स्वकीयमुक्तरीयं सत्वरं शीष्रमासनीकृतं विष्टरीकृतम् अपनय दूरीकुर्विति शनैःशनैवंदन्त्रुवन्नम्चरणेन तत्वमुत्तार्यं दूरीकृत्य चन्द्रापीडः स्वितल एव भूमावेव निषसादोपविष्टवान् । तदनन्तरं तदुपवेशनानन्तरं राज्ञा तारापीडेन स्वतिविशेषं यथा स्थान्त्योपगृढ आलिङ्गितो वैश्वम्पयनो निहिते स्थापितेऽस्यासने चन्द्रापीडासने न्यपीददुपाविश्वत् । विस्मृतो यश्वामरोत्क्षेपस्तेन निश्वलानां वार्रविलासिनीनां वाराङ्गनानां दृष्टिपातैनेत्रप्रान्तरेवस्रुप्यमान इवाच्छान्धमान इव । दृष्टिपातं विशेषयन्नाह—सेति । सहभिलाषाभिवर्तमानैः सामिलाषैः । सहस्य सादेशः । अनिकेन वायुना चिलतं कम्पितं यरकुवलयदाम कमलमाला तद्वद्दीर्घरायतेराजिह्माकृटिला तरला चञ्चला तारा कनीनिका सैव सारं प्रधानं येषु तैः । मुहूर्तिमव कियत्कालं तत्र राजसमीपे स्थित्वा स्थानं कृत्वा । हे वत्स हे पुत्र, गच्छ वत्र । पुत्रवत्सलां पुत्रहितां मातरं जननी दर्शनलालमां त्वर्द्शनोत्किण्ठतामिभवाद्य पाद्मस्रहणं कृत्वा यथाक्रमं यथानुकमं सर्वा जननीहपमातृर्दश्चीनानन्त्य प्रमोदय । इति हेत्वर्थे । पित्रा तारापीडेन विसर्विति विस्वष्टः सविनयं यथा स्थान्तथोत्थायोत्थायोत्थायोत्थायोत्थायोग्येन राजपरिजनेनोपदिश्यमानवर्त्यान्तर्वराययौ समागमत् ।

तंत्रिति । तत्र अन्तःपुरे मातरं जननीं प्रणनाम नमश्रक इति दूरेणान्वयः । अथ मातुर्विशेषणानि—धवल-कश्चुकैरवच्छनान्याच्छादितानि शरीराणि येषां तैः । अनेके ये शतसंख्यास्तैः शुद्धान्तर्वशिकैः शुद्धोऽन्तर्वश-श्चान्तःपुरं तत्र नियुक्ता आन्तर्विशिकाः कश्चुक्यादयस्तैः समन्तात्सर्वतः परिवृतां परिवृष्टिताम् । कैः कामिव ।

टिप्प०—1 इदमनुचितम्। किन्तु—अस्य (चन्द्रापीडसः) अनन्तरं (पश्चात्) निहिते आसने, इत्यर्थः। ब्राह्मणत्वेन वैशम्पायनायासनदानं नानुचितम्। 2 'आजिह्यतरलतरतारैः' इत्येव पाठः। तरलतराः ताराः येष्वित्यर्थः। सारैरिति पाठेऽपि तालव्यादिः 'शारैः' इति पाठः। आजिह्याः तरलतराश्च यास्ताराः ताभिः शारैश्चित्रितैः। इति तद्रथैः।

पाठा०—१ पुलक्षकण्टकतयाः २ एकीकुवैन्निव तम्. ३ आत्मीयम्. ४ करण्डः ५ समुत्सार्य श्चितितले. ६ अनन्तरनिहिते; अनन्तरिविनिहिते. ७ कुवलयद्ल. ८ जिह्मितः, ९ तर्लत्रतारः, १० दर्शनलालसाः. ११ परिजनेन. १२ नैकशतः

शुंद्धान्तर्वेशिकैः, अतिप्रशान्ताकाराभिश्च कषायरक्ताम्बरधारिणीभिः संध्याभिरिव सकल्लेक्ष्वन्द्याभिः प्रलम्बश्रवणपाशाभिविदितानेककैथावृत्तान्ताभिर्भूतैपूर्वाः पुँण्याः कथाः कथयन्तीभिरितिहासान्वाचयन्तीभिः पुस्तकान्द्धतीभिधंमोपदेशान्निवेदयन्तीभिः जरस्प्रज्ञज्ञताभिविनोद्यमानाम्, उपरचितस्त्रीवेषभाषेण गृहीतिविकटप्रसाधनेन वर्षवर्षरज्ञनेनोपसेव्यैमानाम्, अनवरताभिष्यमानवालव्यजनकलापाम्, अङ्गनाजनेन च वसनाभरणकुसुमपटवासैताम्बूलतालवृन्ताङ्गरागभुङ्गारधारिणा मण्डलोपविष्टेनोपास्यमानाम्, पयोधरीवलम्बमुक्तागुणाम् अचलमध्यस्रवद्गङ्गाप्रवाहामिव मेदिनीम्, आसन्नदर्पणपतितसुखप्रतिविम्बाम् अकै-

क्षीरोदकल्लोलैः क्षीरसमुद्रतरङ्गेः परिवृतां श्रियमिव लक्ष्मीमिव । पुनः कीदशीम् । जरत्प्रविजताभिर्वृद्धतापसी-भिविनोयमानां विनोद्विषयीकियमाणाम् । अथ च तापसीनां विशेषणानि-अतिप्रशान्तोऽतिशान्त आकारो यासां ताभिः । कषायेण रक्तं यदम्बरं वस्त्रं तद्धारयन्तीत्येवंशीलास्ताभिः । सकलाः समप्रा ये लोकास्तैर्वन्या-भिवन्दनीयाभिः । रक्ताम्बरसाम्यादाह-संध्याभिरिव । प्रलम्बा लम्बायमानाः श्रवणपाशाः कर्णपाल्यो यासां ताभिः । विदिता ज्ञाता अनेकाः कथाः प्रवन्धास्तासां वृत्तान्तो वार्ता याभिस्तास्ताभिः । पूर्व भूता भूतपूर्वी एवंविधाः पुण्याः पवित्राः कथाः संबन्धान्कथयन्तीभिः प्रतिपादयन्तीभिः । इतिहासानपूर्वे-वृत्तान्तान्वाचयन्तीभिः पठन्तीभिः । पुस्तकाञ्छीस्त्रान्दधतीभिर्धारयन्तीभिः । धर्मोपदेशान्निवेदयन्तीभिर्क्तापयन न्तीभिः । पुनस्तामेन विशेषयन्नाह—उपरचितेति । उपरचितो विहितः स्त्रीणां वेषो नेपथ्यं भाषा च येन स तथा तेन । गृहीतमात्तं विकटं विपुलं प्रसाधनं प्रतिकर्भ येनैवंविधेन वर्षवरजनेन षण्डजनेनोपसेव्यमानां पर्युपास्यमानाम् । कामन्दक्यां तेषां लक्षणं यथा—'ये त्वलपसत्त्वाः प्रथमाः क्रीबाश्च स्त्रीस्वभाविनः । जात्या न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवराः रसृताः' इति । अनवरतं निरन्तरमभिधूयमानो वीज्यमानो वालव्यजन-कळापश्चामरसमूहो यस्याः सा ताम् । अङ्गनाजनेन स्त्रीजनेन चोपास्यमानां सेव्यमानाम् । अङ्गनाञ्जनं विशेषय-नाह—वसनेति । वसनानि वस्नाणिः आभरणानि भूषणानिः कुसुमानि पुष्पाणि, पटवासः पिष्टातः, ताम्बूलं नागवहीद्ञानि, तालवृन्तं व्यजनम्, अङ्गरागो विलेपनम्, मृङ्गारः कनकालुका, एतान्धरतीति धारी तेन धारिणा । कीदशेन । मण्डल्योपनिष्टेन स्थितेन । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । पुनरपि निशेषतस्तामेव निशेषयन्नाह— पयोधरेति । पयोधरयोः कुचयोरवलम्बी मुक्तागुणो हारो यस्यास्ताम् । स्तनानामत्युचरवेन मुक्तानां चार्युज्ज्वलत्वेनोपमान्तरं प्रदर्शयन्नाह—अचलेति । अचलयोः पर्वतयोर्भध्येऽन्तरे सवन् वहमानो गङ्गाप्रवाहो यस्यामेवंभूता मेदिनीमिव वधुंधरामिव । सर्वसहत्वात्तस्याः पृथिव्या उपमानम् । आसन्निति । आसन्नः समीपवर्ती यो दर्पण आदर्शस्तत्र पतितो मुखप्रतिबिम्बो यस्यास्ताम् । अत्रार्थं उपमानान्तरं दर्शयनाह—अर्केति । अर्कविम्बे सूर्यमण्डले प्रविष्टं शशिमण्डलं यस्यामेवंभूतां दिवमिवाकाशमिव । तस्यामेव शशिबिम्बस्यार्कविम्बे प्रवेशात् । अत्रादर्शस्य सूर्यविम्बोपमानम् । मुखस्य शशिमण्डलोपमानम् ।

टिप्प०—1 अतिप्रशान्ताकाराभिरित्यादि विशेषणत्रयं प्रवितासु सन्ध्यासु च योज्यते । अतिप्रशा-न्ताकाराभिः सकललोकवन्धाभिरिति त्भयत्र समानं स्पष्टं च । सन्ध्यापक्षे-कषायेण रक्तमिव यद्म्ब-रम् (आकाशम्) तद् धारयन्तीभिरित्यर्थो बोध्यः । 2 पुस्तक-शास्त्रयोः क्षीवत्वमेवोचितम् ।

पाठा०—१ शुद्धान्तान्तर्विज्ञिक्तैः. २ कथालापः ३ श्रुतपूर्वाः ४ कथाः ५ वाचयन्तीभिरितिहासपुरतकानि दव-तीभिः। इतिहासान्याचयन्तीभिः पुरतकानि दधतीभिः। ६ निवेदयन्तीभिः पुण्याः कथा जरतः ७ भारेणः ८ वर्षभरः ९ संसेव्यमानाम्, १० विधूयमानाम्, ११ ताम्बूलवृन्तः, १२ अवलम्बितः अन्तरावलम्बितः १३ अमलद्वयमद्भगकाः अन्तरावलम्बतः। विम्बप्रविष्टशिश्तामण्डलामिव 'दिवं समुपसृत्य मातां प्रेणनाम। सा तु तं ससंभ्रममुत्थाप्य सत्यप्याज्ञासंपादनदक्षे पार्श्वपरिवर्तिन परिजने स्वयमेव कृतावतरणका प्रेस्नुतपयोधरक्षर-दपयोबिन्दुच्छलेन द्रवीभूय स्नेहाकुलेन निर्गेच्छतेव हृदयेनान्तः ग्रुभशैतानीव ध्यायन्ती मूर्ध-स्युपाद्याय तं सुचिरमाशिक्षेष। अनन्तरं च तथेव कृतयथोचितसमुपचारमाशिष्टवेशम्पा-यना स्वयमुपविश्वय विनयादवनितले समुपविशन्तमाछ्य्य वलादिनच्छन्तमपि चन्द्रापीडमु-स्सङ्गमारोपितवती। संसंभ्रमपरिजनोपनीतायामासन्द्यामुपविष्टे च वेशम्पायने चन्द्रापीडं पुनःपुनरालिङ्गय ललाटदेशे बक्षसि भुजशिखरयोश्च मुहुर्मुहुः करतलेन परामृशन्ती विला-सवती तमवादीन्—'वत्स, किनहृद्यस्ते पिता येनेयमाकृतिरीईशी त्रिमुवनखालनीया कृशमितमहान्तिमयन्तं कालं लिनभता। कृशमिति सोढवानितिदीर्घामिमां गुरुजनस्त्रणाम्। अहो, बालस्वापि सतः कठोरस्थेव ते महद्धैर्यम्। अहो, विगैलितशिशुजनकीडाकौतुकला-घवर्मभिके ते हृदयम्। अहो, गुरुजनस्योपरि मित्तिरैसाधारणा सर्वा। यथा पितुःप्रसादा-

किथायाम्-

राज्या अमावास्योपमानमिति भावः । समुपछत्य पार्श्वे समागत्य । अन्वयस्त प्रागेवोक्तः । त पुनरर्थे । सा विलासवती तं सुतं ससंभ्रमं सवेगं पादपतितसुत्थाप्य पार्श्वपरिवर्तिनी निकटस्थायिनि परिजने परिच्छद आज्ञा-संपादनदक्षे नियोगकरणाभिन्ने सत्यपि स्वयमेवातमनेव कृतं विहितमवतरणस्त्साहैकर्मविशेषो यया सा । हृदयेन चेतसान्तर्भध्ये ग्रभशतानि कल्याणशतानि ध्यायन्ती चिन्तयन्ती । अथ हृदयविशेषणानि-प्रह्म (प्रस्न)-तेति । प्रवृतौ पयःपूणौ यौ पयोधरौ ताभ्यां क्षरन्तो ये पयोविन्दवस्तेषां छलेन मिषेण द्रवीभूय रसीभूय निर्गच्छतेव बहिः प्रसर्पतेव स्नेह आभ्यन्तरप्रीति स्तेनाकुळेन व्याप्तेन मूर्धन्यत्तमाङ्ग उपाघाय चुम्बनं कृत्वा तं सुचिरं चिरकालमाशिश्वेषालिलिङ्ग । अनन्तरं चेति । अनन्तरम् आलिङ्गनानन्तरम् । तथैव पूर्ववत् । कृतिमिति । कृतो यथोचितो यथायोग्यः समुपचारः प्रियवाग्व्यापारो यथा स्यात्तथाश्विष्ट आलिङ्गितो .वैद्याम्पायनो यया सा स्वयस्पिवरय विनयादवनितले सस्पिवशन्तमासेदिवांसमाकृष्य बलादाकर्षणे कृत्वानि-च्छन्तमपि । मातुः श्रमसंभवात् । चन्द्रापीडमृत्सङ्गं कोडमारोपितवत्यारोपयामास । ससंघ्रमं सवेगं परिजनेन परिच्छदेनोपनीतायामानीतायामासन्यां वेत्रपीठे वैशम्पायन उपविष्टे स्थिते सति चन्द्रापीडं पुनःपुनर्वारंबारमा-लिक्न्योपगृहनं विधाय ललाटदेशेऽलिकप्रदेशे वक्षांस भुजान्तरे भुजशिखरयोः स्कन्धयोर्भहर्भहर्वारंवारं करतलेन खपाणितळेन परामुशन्ती परामर्शनं कुवंती विलासवती तमवादीदवोचत् । किम्बाचेखाह - वत्सेति । हे वत्स हे पुत्र, कठिनं कठोरं हृद्यं यस्यैवंविधस्ते पिता जनको येनेहश्येताहशीयमाकृतिराकारिक्षभवने लाल-नीया पालनीया अतिमहान्तं कालं भूयस्तरमियन्तमेतावत्त्रमाणं क्षेत्रं खेदं लिम्भता प्रापिता। अतिदीधी चिरकालमिमां गुरुजनयन्त्रणां पूज्यजननियन्त्रणां कथं सोढवानसि । अहो इत्यार्थ्यये । ते तव बालस्यापि ततः कठोरस्यैव महद्भैर्यम् । अहो इति पूर्ववत् । अर्भके बालके त्विय विगलितं दूरीभूतं शिशुजना बालजनास्तेषां कीडाकौतुकं तेन लाघवं लघुत्वमेवंभूतं हृदयम् । अहो इति पूर्ववत् । गुरुजनस्योपर्यसाधारणा सर्वा भक्तिः । यथा पितुर्जनकस्य प्रसादान्माहात्म्यात्समस्ताभिः समग्राभिविद्याभिरुपेतः सहित आलोकितोऽसि वीक्षितोऽसि ।

[े] टिप्प॰—1 यानावतरणकालिकं धान्यदूर्वादिनिक्षेपरूपं मङ्गलाचरणम् । 2 'अर्भकस्यापि ते हृदयम्' इस्येव धन्यकारानुमतः पाठः । 3 'असाधारणी भक्तिः सर्वथा' इत्येव पाठः । 'सर्वा' इति विशेषणस्याऽ-समर्पकरवात् ।

पाठा०—१ दिवसमुपस्त्यः दिवसिश्रयं समुपस्त्यः २ ननामः ३ तु ससंभ्रममुत्थायः ४ कृतावतरणकापस्नुतप्-योधरः कृतावतरणकमङ्गला प्रस्नुतपयोधरः ५ प्रस्तुतः ६ निर्गतेवः ७ शतान्यभिध्यायन्तीः शतानीवाभिध्यायन्तीः ५ समुपाविशन्तम् । उपविशन्तम् । ९ ससंभ्रमम् । १० ईट्टशः ११ कथमपि । १२ गुरुयञ्जणाम् । १३ विगतः १४ अर्भकत्वे त्विशः अर्भकत्यापि तेः अर्भके ते । १५ असाधारणी सर्वथाः

त्समसाभिक्षेतो विद्याभिराँछोकितोऽस्थेवमचिरेणैव कालेनानुरूपाभिर्वधूभिक्षेतमालोकयि-च्यामि' इत्येवमभिधाय लज्जास्मितावनतमात्ममुखप्रतिविम्बगर्भे विकचकमलकृतकर्णपहावा-वतंस इव कपोले पर्यचुम्बदेनम् । एवं च तत्रापि नैतिचिरमेव स्थित्वा क्रमेण सर्वान्तःपु-राणि दर्शनेनैनानन्दयामास ।

निर्गत्य च राजकुळ द्वारा विहः स्थितिमन्द्रायुषमारुद्य तथैव तेन राजपुत्र छोकेनानुगम्य-मानः शुक्रनासं द्रष्टुमयासीत्। यामावस्थितिविधिगजघटासंकटम्, अनेकतुरङ्गसहस्रसंबा-धम्,अपिरिमितजनसमूह् सहस्रसंमदे संकुळम्, एकदेशोपिविष्टैः सहस्रशो निवद्धचक्रवाछैरने-ककार्यागतैर्दर्शनोत्सुकैः समन्ततो विविधशास्त्रास्त्र निर्मितितप्रतिभैर्द वरच्छदाना विनयानुरा-

एवं पूर्वोक्तप्रकारेणाचिरेणैव कालेन स्तोककालेनानुरूपाभियोंग्याभिः वधूभिरुपेतमालोकथिष्यामीत्येवमभिधाय एवं कुमारं पर्यचुम्बचुम्बनं कृतवती । कीदशम् लजास्मितेनावनतं नम्रीभूतम् । कस्मिन् । कपोले गल्लात्पर-भागे । कीदशे । आत्मनो मातुर्भुखप्रतिबिम्बो गर्भे यस्मिन् । मुखस्य कमलसाम्यादाह—विकचिति । विकचित्रं कमेलैः कृतो विद्वितः कर्णपल्लवावतंसो यस्मिन् । एवं चेति । पूर्वोक्तप्रकारेण तत्रापि मातुः समीपेऽपि नातिचिरं नातिचिरकालमेव स्थित्वावस्थानं कृत्वा कमेण परिपाद्या सर्वान्तः पुराणि समग्राण्य-वरीधानि दर्शनेनानन्दयामास प्रमोदयामास ।

राजकुलद्वारा प्रतोलीमार्गण निर्मस्य बहिरागस्य बहिःस्थितिमिन्द्रायुधमधमारुद्य तथैव पूर्वोक्तप्रकारेण तेन पूर्वोक्तिन राजपुत्रलोकेनानुगम्यमानः शुकनासं मिन्त्रणं द्रष्टुं विलोकियिनुमयासीदिखन्वयः । 'या प्रापणे' छुङ्कि रूपम् । ततथ शुकनासगृदद्वारमासाथ शुकनासभवनं विवेशोखन्वयः । अथ गृहद्वारं विशेषयन्ताह—यामिति । यामाविख्यताथनुष्किकायां स्थिता विविधानां गजानां घटा समृहस्तया संकटं संवाधं प्रवेष्टुमशक्यम् । अनेके ये तुरङ्गास्तुरङ्गमास्तेषां सहस्रं तेन सर्वाधं वाधासिहतम् । अपरिमित्त । अपरिमिता असंख्या ये जना मनुष्यास्तेषां समृहा मिन्निम्नजातीयनरगणास्तेषां सहस्राणि तेषां संमर्दोऽन्योन्याघातस्तेन संकुलम् । एकदेश एकान्त उपविद्येः स्थितः सहस्रशो निबद्यानि चक्रवालानि यैः । अनेकानि यानि कार्याणि तद्यं आगतः प्राप्तेः । दर्शनार्थ-मवलोकनार्थमुत्सुकैरुत्किण्ठतैः । समिति । समन्ततः सर्वतो विविधानि यानि शास्त्राणि तान्येवाजनं नेत्रीषधं तेनोन्मीलितानि विकासं प्रापितानि प्रतिभीनि चक्ष्त्रि येषां तैः । अवरेति । अवरच्छद्मना सेवक-

टिप्प०—1 विकस्वरेण कमलेन, इसेकवचनमेवोचितम्। प्रतिबिम्बस् (उपमानकोटिस्थस, मुख-प्रतिबिम्बस्) एकत्वात् । 2 भवरोधान्, पुंस्त्वात् । 3 'राज कुलद्वारावस्थितम्' इसेव प्रम्थशैव्य नुकूलः पाठः । 4 संकीणम् । 'संकटं ना तु संवाधः किल्लं गहनं समे । संकीण संकुलाकीण इसमरः । 5 पुनरज्ञानं टीकाकृतः । उन्मीलितानि बुद्धिरूपलोचनानि वेषामिति पाठे सोयमर्थः शोभते । शाखेण्य-अनत्वारोपो हि प्रतिभासु लोचनत्वारोपमपेक्षते । 6 अत्रापि प्रमथस सर्वथा भ्रंशः कृतः । 'चीवरच्छ-प्रना' इसेव पाठः । तथा च—चीवराणि बौद्धभिक्षुप्रावरणानि तेषां व्याजेन—विनये धर्मशिक्षायामनुराग एव अनुरागः (रक्षनद्वयम्) विद्यते येषाम् अर्थात् धर्मातुरागरूपेण रक्षेण रक्षितैः धर्मपटैरिव बौद्धाचारसिद्धवसनविशेषैरिव (येषु पटेषु धर्मशासनान्युख्लिस्य शिष्वेभ्यः प्रदर्शन्ते) अवगुण्ठितैः बौद्धशासनमार्गनिपुणैः (बौद्धभिक्षुभिः)। अयं भावः— बौद्धभिक्षुभिर्यानि चीवराण्यक्षेषु धारितानि तेषु धर्मपटत्वमुस्पेक्ष्यते । अर्थात् चीवराणां तु व्याजो वर्तते, वास्तवे तु धर्मपटैरिव ते भाच्छादिताः । अनुराग इति स्वष्टम्, ततश्च स्वेषेथापिता सापह्मवोत्येक्षाऽलक्कारः ।

पाठा०--१ अवलोकसे एवम्. २ नातिन्तिरं स्थित्वाः ३ नन्दयामासः ४ द्वारावस्थितम्. ५ गन्धगणः ६ समूर्वः संमर्दः ७ उन्मीलितबुद्धिलोचनैश्चीवरः ८ रक्ताम्बरच्छमा गुरुविनयानुरागिभिः,

मिषेण विनयेनानुरागो विद्यते येषां तैः । तद्भणानुरागेण विनयादेव सेवकीभूतैरित्यर्थः । धर्मपटैरिवावगुष्ठि-तैराच्छादितैः शाक्यमुनीनामर्कबान्धवतपिखनां यच्छासनमाज्ञा तस्य पन्थाः मार्गस्तत्र धौरेयैर्धुरंघरैस्तथा रक्तपटे रक्ताम्बरेः पाञ्चपतैः शैवैद्विजैर्जाह्मणेश्च दिवानिशमहर्निशमासेन्यमानमुपास्यमानम् । अभ्यन्तरप्र-विष्टानां मध्यगतानां सामन्तानां स्वदेशपार्श्ववर्तिराज्ञां च शतसहस्रशः करिणीभिर्धेनुकाभिराकीर्णं व्याप्तम् । अय करिणीविशेषणानि—ज्ञायनेति । कट्या अग्रिमो भागो जघनं तत्रोपविष्टाः स्थिता ये सामन्तीयाः पुरु-षास्तेषामृत्सङ्गाः कोडास्तेष्ववस्थिता द्विगुणाः कथा वर्णपरिस्तोमा यास ताभिः । अतीति । अतिचिरं बहुकालं बदवस्थानं तस्माद्यो निर्वेदः स्वावमाननं तेन प्रसप्ता निद्रां प्राप्ता आधोरणा हस्तिपका यासु ताभिः । सह पर्याणेन पुल्ययनेन वर्तमानास्ताभिनिश्वलं चेष्टारहितं यदवस्थानं तेन प्रचलायिताभिः संजातीनद्राभिरेतादशं शक्तासगृहद्वारमासाय प्राप्य सत्वरं सवेगं प्रधावितैरतित्वराकृतगमनेद्वीरवेशावस्थितेः प्रतीहारपरुषेद्वीरपाल-कैरनिवार्यमाणोऽप्यनिषेध्यमानोऽपि राजकुल इव बाह्याङ्गण एव राजपुत्रस्तुरगादश्वादवततारोत्तीर्णवान् । द्वारेति । द्वारदेशे प्रतोल्यामवस्थापितस्तुरङ्गो येन स वैशम्पायनमवलम्ब्यालम्ब्य पुरः प्रधावितैरप्रतः शीघ्रप्रचितः। सर्म्त्सारितो दूरीकृतः परिजनो यैः । तथैव पूर्ववत् । प्रतीहारमण्डलैरुपदिरयमान उपदेश-विषयीकियमाणो मार्गः पन्था यस्य स तथा । तथैव पूर्ववत् । चिलताः कम्पिता मुकुटानां कोटयो येषां तैः नरेन्द्रवृन्दै राजसमृहैः सेवार्थं सपर्यार्थं समुपस्थितरागतैहत्थायोत्थायेति । उत्थानमुत्थानं कृत्वेत्यर्थः । प्रणम्यमानो नमस्कियमाणः । तथैव पूर्ववत् । प्रचण्डा ये प्रतीहारा द्वारपालकास्तेषां हुंकारा हुंकृतयस्तेभ्यो भयं भीतिस्तेन मुकीभवन्मौनतां समाश्रयन्परिजनो येषु तानि । प्रचलितेति । प्रचलिता इतस्ततो विक्षिप्ता या वेत्रलता वेतसयष्ट्रयस्ताभिश्वकितं शङ्कितं यत्सामन्तचकं तस्य चरणशतेन पादशतेन चलिता कम्पिता वधुंधरा पृथ्वी येषु तान्येवंविधानि कक्षान्तराणि गृहँप्रदेशानि । 'कक्षा प्रकोष्ठे केदारे काक्यां मध्येभवन्थने' इति विश्वः । निरीक्षमाणो विलोकमानः । नवेति । नवनवा नवीनाः सुधावदाताः सुधयावदाता उज्ज्वला ये प्रासादास्तैर्निरन्तरं व्याप्तं द्वितीयमिव राजकुलं शुकनासभवनं विवेश प्रविष्टवान् । प्रविश्य च प्रवेशं कृत्वा ।

टिप्प॰—1 सामन्तानां शुक्रनाससिविधे गमनोत्तरं तद्भृत्याः करिणीनां कटिदेशे उपविष्टाः सन्ति तेषामञ्जे च द्विगुणीकृताः (भपसार्थे द्विगुणमागे संकोचिताः 'तहिकए') कुथाः स्थिताः सन्तीत्याशयः। 2 निद्रावेशेन घूणितामिरित्यर्थी बोध्यः 'घूणितं प्रचलायितम्' भमरः। 3 गृहप्रदेशान्, ह्त्यर्थः।

पाठा ०—१ रक्तपादैः २ स्थानोपविष्टपुरुषावस्थितः ३ सङ्गस्थितः ४ द्विगुणितः ५ धोरणाभिः सपर्याणाभिः १ वाह्याङ्गे ७ द्वरङ्गातः ८ अवस्थितः ६ तथैव प्रतीकारः तथैव च प्रतीहारः १० तथैव प्रचण्डः ११ श्रासनचिकतः १२ तथैव नवः

सुधावदातप्रासादनिरन्तरं द्वितीयमिव राजकुळं ग्रुकनासभवनं विवेश । प्रविश्य चानेकनरे-न्द्रसहस्रमध्योपंस्थितमपरमिव पितरसुपदर्शितविनयो दूरावनतेन मोलिना ग्रुकनासं ववन्दे ।

शुकनासस्तं सैसंभ्रमं संमुत्थायानुपूर्व्यणोत्थितराजलोर्कः साद्रमिभुखद्त्ताविरलपदः भ्रह्षविस्फारितविलोर्चनागतानन्दजलकणः समं वैश्वम्पायनेन प्रेम्णा गाढमालिलिङ्गः। आलि- क्वितोन्मुक्तश्च साद्रोपनीतमपहाय रक्वासनमवनावेव राजपुत्रः समुपाविशत्, तद्तु च वैशम्पायनः। उपविष्ठे च राजपुत्रे शुकनासवर्जमन्यद्खिलमवनिपालचक्रमुज्झितनिजासन- मवनितलमभजतः। स्थित्वा च तूष्णी क्षेणिमव शुकनासः समुद्रतप्रीतिपुलकेरक्वरावेद्यमान- हिंपिप्रकर्पस्तमवित्— 'ताते, अद्य खलु देवस्य तारापीडस्य समाप्तविद्यमुपारुढयोवनमा- लोक्य भवन्तं सुचिराद्भवनराज्यफलप्राप्तिरपजाता। अद्य समुद्धाः सर्वा गुरुजनाशिषः। अद्य फलितमनेकजन्मान्तरोपात्तमवदातं कर्म। अद्य प्रसन्नाः कुलदेवताः। नै श्वपुण्यभाजां भवाद्यास्थिन्नितस्यर्कनकाः पुत्रतां प्रतिपद्यन्ते। केदं वयः। केयममानुषी शक्तिः। क

अनेकेति । अनेकेषां नरेन्द्राणां यत्सहस्रं तन्मध्य उपस्थितमपरिमवान्यमिव पितरं जनकम् । उपेति । उप-दर्शितो विनयो येन स तथा दूराहृविष्ठादवनतेन मौलिना शिरसा ग्रुकनासं ववन्दे नमक्षके ।

शकनासस्तं चन्द्रापीडं गाढं यथा स्यात्तथालिलिज्ञोपगृहनं चके । ससंभ्रमं सवेगं समुत्थायोत्थानं कृत्वा वैशम्पायनेन खमुतेन समं सार्थम् । केन । प्रेम्णा लेहेन । अथ ग्रुकनासं विशेषयनाह-आन्विति । आतः-पूर्व्यानुक्रमेणोत्थितो राजलोको यस्मात् । आदरेण सहवर्तमानं सादरं यथा स्यात्तथा । अभिमुखं संमुखं दत्तान्य-विरलान्यनविच्छन्नानि पदानि येन स तथा । प्रहर्षेति । प्रहर्षेण प्रमोदेन विरूफारिते विस्तारिते ये विलोचने तयोरागता आनन्दजलकणा यस्य स तथा । पूर्वमालिङ्गितः पश्चादुनमुक्तश्च सादरं उपनीतमानीतं रह्नासनं सिंहासनमपहाय त्यक्त्वावनावेव पृथिव्यामेव राजपुत्रश्चन्द्रापीडः समुपाविश्चदुपायिशत् । तदनु पश्चाद्वैशम्पायन उपाविशतः । उपविष्टे च राजपुत्रे ग्रुकनासवर्जमेकं शुकनासं विहायाखिलं समग्रमन्यदविपालचकं राजसमूह-मुज्झितं त्यक्तं निजासनमात्मीयासनं येन तत् । अवनितलं पृथ्वीतलमभजदिशिश्रयत । क्षणमिति । क्षणमिव क्षणमात्रं तूष्णीं मौनं स्थित्वा च शुकनासः समुद्रतः प्राहुर्भूतः प्रीत्या स्नेहेन पुरुको रोमाञ्चो येष्वेनंविधै-रक्नैरावेद्यमानो हर्षप्रकर्ष उत्कर्षप्रमोदो यस्य स तथा तं चन्द्रापीडमन्नवीत् । हे तात हे पुत्र । 'तातस्तु पितृपुत्रयोः' इति कोशः । खलु निश्चितम् । अद्यास्मिन्दिने देवस्य तारापीडैस्य समाप्तिवद्यं परिपूर्णांकृता विद्या येनैवंविधमुपारूढयौवनं संप्राप्ततारुण्यं भवन्तं त्वामालोक्य सुचिराचिरकालेन भुवनराज्यफलप्राप्तिस्त्रभुवनाधिन पत्यफलोपलिब्धरपजाता प्रादुर्भूता । अद्य गुरुजनानां पूज्यजनानां सर्वा आशिष आशीर्वादाः समृद्धाः संपत्ति-भाजो वस्तुः । अद्यानेकजन्मान्तरोपात्तमनेकभवार्जितमनदातं ग्रुद्धं कमं फलितं फलवजाहे । अद्य कुलदेवताः कुळाथिष्ठात्र्यः प्रसन्नाः प्रसादवत्यः । न हि अपुण्यभाजामधर्मवतां भवादशा भवत्सदशास्त्रिभुवनस्य त्रिविष्ट-पस्य विस्तयजनका आश्चर्योत्पादकाः पुत्रतां स्रुतत्वं प्रतिपद्यन्ते भजनते । केति महदन्तरे । इयं वयोवस्था

टिप्पo—1 प्रमोदोत्कर्ष इति वाच्यम् । 2 'समासविधं भवन्तमाळोक्य देवस्य तारापीडस्य भुवन-राज्यफळप्राप्तिरुपजाता' इत्यन्वयो वाच्यः ।

पाठा०—१ प्रातादसहस्र, २ उपविष्टम् । ३ तसंभ्रमः ४ उत्थायः ५ अनुपूर्वेणः ६ लोकैःः ७ संहर्षः ८ लोचनः ९ सहः १० समुपविष्टेः ११ क्षणमपिः १२ हृदयहर्षः १३ तात चन्द्रापीडः १४ तत्पुण्यमाजाम् १५ सक्लिश्युषनः १६ हेतवः.

चेद्मशेष्विद्याप्रह्णसामध्येम् । अहो, धन्याः प्रजा यासां भरतभगीरथप्रतिमो भवानुत्पन्न-पालयिता । किं खलु कृतमयदातं कर्म वसुंघरया ययासि भर्ता समासादितः । हरिवक्षस्थः लिनवासासद्वह्वंयसनितया हता खलु लक्ष्मीः, या विष्रह्वती भवन्तं नोपसपिति । सर्वथा कल्पकोटीर्महावराह इव दंष्ट्रीवलयेन वह बाहुना वसुंघराभारं सह पित्रा' इल्लिभाय च स्वयमाभरणवसनकुसुमाङ्गरागादिभिरभ्यच्ये विसर्जयांचकार । विसर्जितश्चोत्थायान्तःपुरं प्रविश्च देष्ट्वा वैश्वम्पायनमातरं मनोरमाभिधानां निर्गत्य समारुखेन्द्रायुधं पित्रा पूर्वकल्पितम्, प्रतिचलन्दकमिव राजकुलस्य, द्वाराविश्वतितपूर्णकलश्चम्, आबद्धहरित चन्दनमालम्, खल्लितिसतपताकासहस्रम्, अभ्याहतमङ्गलतूर्यरवपरिपृरितदिगन्तरम्, खपरिवतिकच-कमलकुसुमप्रकरम्, अचिरकृताभिकार्यम्, खज्बलविविक्तपरिजनम्, खपपादिताशेषप्रहप्रविश्वमङ्गलं कुमारो भवनं जगाम । गत्वा च श्रीमण्डपाविश्वते शयने सुहूर्तसुपविश्य सह

क्क । इयं परिदृत्यमानाऽमानुषी मनुष्येष्वसंभाव्यमानैताद्दशी शक्तिः पराक्रमः क्व । इदमशेषविद्याप्रहणसामध्ये च का। अहो इलाक्ष्यें। धन्या भाग्यवत्यः प्रजाः प्रकृतयो यासां प्रजानां भरत आर्षभिः, भगीरथः सगरपौत्रः, ताभ्यां प्रतिमः सहशो भवारत्वं पालयिता रक्षक उत्पन्नः । किमिति प्रश्ने । खलु निश्वयेन । वसुंघरया पृथिव्या-वदातं ग्रद्धं कर्म कि कृतमाचरितं यया त्वं भती प्रभः समासादितः प्राप्तः असि । हरिवक्षस्थछे विष्णुभुजान्तरे यो निवासोऽवस्थितिस्तहक्षणो योऽसद्धहो हठस्तद्यसनितया तदासक्ततया । खल्ल निश्चयेन लक्ष्मीः श्रीर्हता । दैवेनेति शेषः । या श्रीभेवन्तं त्वां विग्रहवती शरीरधारिणी नोपसपति नाभ्युपैति । अमूर्तरूपेण यदाप्यनुसरति तथापि न मृर्तिविग्रहरूपेणेल्यर्थः । सर्वेथेति । सर्वथा सर्वेप्रकारेण कल्पकोटीयीवद्वाहना भुजेन वसुंधराभारं पित्रा सह जनकेन समं वह धारय । दंष्ट्रावळयेन दाढामण्डलेन महावराह इव । इति पूर्वोक्तप्रकारेणाभिधायोक्त्वा । चकारः समज्ञयार्थः । खुरमात्मनेव । आभरणेति । आभरणानि भूषणानि, वसनानि वस्त्राणि, कुसमानि पुष्पाणि, अङ्गरागो विलेपनम् , एतत्प्रमृतिभिवैस्त् भिरभ्यच्याचियित्वा विसर्जयांचकार् विसर्जितवान् । विसर्जितो गृहायानु ज्ञात जत्थायोत्थानं कृत्वान्तः पुरमवरोधं प्रविश्य मध्ये गत्वा मनोरमाभिधानां मनोरमेति नाम्नीं वैशम्पायनमातरं दृष्ट्वा विलोक्य तदनन्तरं बहिर्निर्गत्येन्द्रायधं समारुह्यारोहणं कृत्वा कुमारो भवनं जगामेत्यन्वयः । अथ भवनं विशेष-यन्नाह—पित्रेति । पित्रा जनकेन पूर्व पूर्वस्मिन्काले किष्पतम् । कारितमिखर्थः । राजकुलस्य राजसमूहस्य प्रतिच्छन्दकामव प्रतिबिम्बामव । द्वारेऽवस्थिताः सिताः श्वेताः पूर्णाः कलशाः कुम्भा यस्मिन् । आबद्धाः संदानिता हरिता नीलाश्चन्देनमाला यस्मिन् । उल्लिसत्मिन्छतं सितपताकानां श्वेतवैजयन्तीनां सहसं यस्मिन् । अभ्याहतानि वादितानि यानि मङ्गलतूर्याणि कल्याणहेतकालोग्रानि तेषां रवेण शब्देन परिपरितं दिगन्तरं येन तत् । उपरिचतो निर्मितो विकचानां विकखराणां कमलानां निलनानां कुसुमप्रकरो यस्मिन् । अचिरं कृतमिन्नकर्यं होमादिकं यस्मिन् । उज्वलो निर्मलो विविक्तो भिन्नभिन्नखरूपः परिजनः परिवारो यस्मिन् । उपपादितं विहितमशेषं समग्रं गृहप्रवेश-मङ्गलं धात्वालेख्यादि यस्मिन् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । गत्वा चेति । गत्वा तत्र गमनं कृत्वा श्रीमण्डप आस्थानमण्डपस्तत्रावस्थिते स्थापिते शयने शय्यायां सहर्ते नाडिकाद्वयमात्रसुपविश्यावस्थानं कृत्वा तेन राज-

हिप्प०-1 'वन्दनमाला' इसेव पाठः, टीकाकारस्य तु पदे पदे बुद्धिरेवालौकिकी।

पाठा०---१ व्यसनिनी. २ दंष्ट्रावरेन. ३ दृष्ट्रा च. ४ इरिचन्दन.

तेन राजपुत्रलोकेनाभिषेकादिमशनावसानमकरोद्दिवसविधिम् । अभ्यन्तरे च श्रेयनीयगृह् एवेन्द्रायुधस्यावस्थानमकल्पयत्।

एवंप्रायेण चास्योदन्तेन तद्दः परिणतिमुपययौ । गगनतलाद्वतरन्या दिवसिश्रयः पद्मरागन् पुरिमव स्वप्रभापिहितरन्त्रं रिवमण्डलमुन्मक्तपादं पपात । जैलप्रवाह इव रथच-क्रमागीनुसारेण दिवसकरस्य वासरालोकः प्रतीचीं कृष्ठभमेगात् । अभिनवपृक्षयलोहिततलेन करेणेवाधोमुखप्रसृतेन रैविविम्बेन वासरः कमलरागमशेषं ममार्ज । कमलिनीपरिमलपरि-चयागतालिमालाकुलितकण्ठं कालपाशैरिव चक्रवाकिमिश्चनमाकुष्यमाणं विज्ञघटे । करपुटैरा-दिवसान्तगापीतमरिवन्दमधुरसमिव रक्तातपच्छलेन गगनगमनखेदादिव दिवसकरिवम्बं ववाम । क्रमेण च प्रतीचीकर्णपूर्रकोत्पले लोकान्तरमुपगते भगवित गमस्तिमालिन, स-

पुत्रलोकेन सह सार्थमभिषेकः सानमादिर्यस्य तम् । अञ्चनं भोजनमवसानेऽन्ते यस्यैवंभूतं दिवस-विधि दिवसकर्माकरोदकाषीत् । अभ्यन्तरे मध्ये यच्छयनीयगृहं सुष्ठुप्तिगृहं तस्मिन्नेवेन्द्रायुधस्य सकीयाश्वस्याव-स्थानमकत्पयदन्वतिष्ठत् ।

एवसिति । अस्य राज्ञ एवंप्रायेणोदन्तेन वृत्तान्तेन तदहस्तद्दिनम् । परिणतिस्रयोदशस्रहर्तपर्यन्तदिव-सावस्था परिणतिस्तामुपययावगमत् । रिवमण्डलं सूर्यविम्बस्दूर्धं सुक्ताः पादाः किरणा येनैवंभूतं पपात हास्तम । अन्योऽप्यपरिप्रदेशाद्यः पतित स ऊर्धिपाद एव स्यात् । स्वभाववर्णवर्तुलत्वसाम्याद्वपमानान्तरं दर्शयनाह—गगनेति । गगनतलादाकाशतलादवतरन्या आगच्छन्या दिवसिश्रयो दिनलक्ष्म्याः पद्मरागनू-पुरमिव लोहितकपादकटकमिव । नृपुरं प्रायेण सच्छिद्रम् । छिद्रोपलब्धय आह—स्वेति । स्वस्य या प्रमा कान्तिस्तया पिहितान्याच्छादितानि रन्धाणि छिद्राणि यस्य तत् । दिवसकरस्य सूर्यस्य रथचकमार्गानुसारेण वासरालोको दिवसप्रकाशः प्रतीची पश्चिमां कक्कमं दिशमगात्रप्रयमौ । क इव । जलप्रवाह इव पानीयपूर इव । सोऽपि रयमार्गान्यामी स्यादिति भावः । वासरो दिवसोऽधोमखं प्रस्तेन विस्ततेन रविविम्बेन सूर्थविम्बेना-भिनवाः प्रस्पपा ये पछवास्तद्वछोहितं रक्तं तलं यस्यैवंभूतेन करेणेव करतलेनेव कमलरागमशेषं समग्रं ममार्ज दरीचकारेत्यन्वयः । अत्र वर्तुळत्वरक्तत्वसाम्याद्रविविम्बस्य हस्ततलोपमानम् । कमलानां संकोच-त्वादेव रागनिवृत्तिरिति । कमिलनीति । कमिलन्या निलन्या यः परिमलस्तस्य परिचयात्संबन्धादागता प्राप्तालिमाला अमरश्रेणिस्तयाकुलितो व्याप्तः कण्ठो यस्य । अत एव हेतुनाह—कालेति । कालैपारीः कृष्ण-बन्धनैराक्ट्रियमाणिमव चकवाकिमिथुनं द्वन्द्वचरिमथुनं विजयटे विघटयांचकार । दिवसकरेति । दिवसकर-बिम्बं सूर्यबिम्बं गगनगमनखेदादिव व्योमसंचरणप्रयासादिव करपुटैः किरणसंपुटैरा दिवसान्तमा दिनपर्यन्त-मापीतो योऽरविन्दमधुरसस्तामव रक्तातपच्छळेन लोहितप्रकाशमिषेण ववामोदिरयांचकार । अस्तावस्थामाह— प्रतीचीति । प्रतीची पश्चिमा तस्याः कर्णपूरं तदेव रक्तोत्पलं तद्रूपे लोकान्तरं क्षेत्रान्तरसुपगते प्राप्ते भगवति माहात्म्यवति गभित्तमालिनि श्रीसूर्ये सित । अथ च संध्यायां समुक्रसितायामुक्रासं प्राप्तायाम् ।

टिप्पo—1 संकोचादेवेति तात्पर्यम् । 2 रात्रौ चक्रह्रन्द्रस्य तथा विवटनमभूद् यथा काल (मृत्यु)-पाशैराकृष्टस्य मुमूषीः प्रियजनसकाशाद्वियोगो भवतीति शब्दशक्त्या ध्वन्यते । मृत्युवहुःखसूचनेन भेमा-तिशयश्चरमं व्यक्तयम् । 3 वियुक्तं बभूवेति व्याख्यानमुचितम् । 4 उजगारेत्यर्थः । मार्गगमनखेदाति-शयाद् यथा श्रान्तस्य निपीतपदार्थस्य वमनं भवति तथाऽत्र सूर्यस्य वमनमित्याशयः ।

पाठा० — १ अभिषेकादिकाम्. २ स्वश्यनीय. ३ सलिलप्रवाहः. ४ दिशम्. ५ अगमत्. ६ पष्टवदल्लोहितक्ररेणः. ७ दिवसक्तरः, ८ करपुटैदिवसान्तम्.

मुझसितायामम्बरतटीकविकचकमितन्यां संध्यायाम्, छ्रष्णागुरुपङ्कपत्रखतास्विव तिमिरछे-खासु रफुरन्तीषु दिशामुँखेषु, आठिकुलमितने कुत्रलयवनेनेव रक्तकमलाकरे तिमिरेणोत्सा-र्थमाणे संध्यारागे, कमितनीनिपीतमातपसुन्मूलियितुमन्धकारपक्षवेष्विव प्रविशत्सु रक्तकम-लोदराणि मधुकरकुलेषु, शनैःशनैश्च निशाविलासिनीमुखावतंसपछ्वे गिलते संध्यारागे, दिर्ध्व विक्षिप्तेषु संध्यादेवतांचनबिलिपण्डेषु, शिखरदेशल्मतिमराखनाक्तवम्यूराखिष मयूरा-धिष्ठितास्विव मयूरपष्टिषु, गवाक्षविवरनिलीनेषु प्रासादलक्ष्मीक्षणीत्पलेषु पारावतेषु, विगत-विलासिनीसंवाहननिश्चलंकाञ्चनेपीठासु मूकीभूतघण्डेस्सराखन्तःपुरदोलासु, भवनसहका-

अत्रोहास एव कमिलनीसाम्यं प्रदर्शयनाह-अम्बरेति । अम्बरमाकाशम् । खच्छत्वनीलत्वसाम्यात् तदेव तटाकः सरस्तरिमन्विकचा विकखरा कमिलनी निलनी तस्याम् । अत्राहण्यातिशयो व्यक्त्यः । पुनः केष सत्स । दिशामखेषु दिग्वदनेषु तिमिरलेखीसु भूच्छायराजिषु स्फुरन्तीषु देदीप्यमानासु । कृष्णत्वसा-म्यादाह - मुख्येति । कृष्णागुरुः काकतुण्डस्तस्य पङ्गः कर्दमस्तस्य पत्रवतास्त्रव पत्रभङ्गेष्वव । दिशां सैसं तन्मुखमेव । अत एव तिमिरलेखासु पत्रलतात्वोपवर्णनं युक्तम् । तिमिरेणान्धकारेण संध्याराग उत्सार्यमाणे द्रीकियमाणे सति । केनेव । अळिकुळं श्रमरसमृहस्ते मिळिनेन कृष्णेन कुवलयवनेनेव रक्तकमळाकरे रक्तपद्म-समृहे । तथा च रागतिमिर्योः कुमुदकमलयोर्विरुद्धातिचायवत्त्वेनैतद्भपमानम् । कमिलिनीति । कम-लिन्या पश्चिन्या निपीतमास्वादितमातपं सूर्यालोकसन्मूलयितुं मूलतोऽपि दूरीकर्तुं रक्तकमलोदराणि मधुकर-कुळेषु शनैः शनैः प्रविशत्सु प्रवेशं कुर्वत्सु । कृष्णत्वसाम्यादाह-अन्धेति । अन्धकारंपह्रवेष्विव तमो-भागेष्विव । एतेन तमसोऽतिशयत्वं सूचितम् । निशेति । निशैव रात्रिरेव विलासिनी स्त्री तस्या मुखमाननं तस्यावतंसपळ्ने शेखरिकसळये संध्यारागे गलिते दूरीभूते सित । दिश्च पूर्वादिषु संध्यादेवतार्चनार्थं बिलिप-ण्डेषु विक्षितेषु विक्रीणेषु सत्सु । अर्धजलाज्ञिलिभिरित्यपि बोध्यम् । तमसो नीलत्वात्तदेव मयूरसाम्यमित्याचा-येनाह—मयरेति । शिखरदेशे प्रान्तप्रदेशे लमे तिमिरं तमो याखेवंविधाखनारू उमयूराखण्यनाश्रितनीलक-ण्ठास्त्रपि मयूराधिष्ठितास्त्रिव मयूरयष्टिषु सतीषु । पारावतानां रात्रौ विवरे निवासः प्रसिद्ध इति तदाह— गवाक्षेति । गवाक्षा वातायनास्तेषां विवरेषु छिद्रेषु निलीना गुप्तीभूय स्थितास्तेषु । कृष्णत्वसाम्यादाह— प्रास्तादेति । प्रासादस्य राजसदनस्य या लक्ष्मीस्तस्याः कर्णोत्पलेख पारावतेष कपोतेष सत्स्र । प्रनः कास्र । अन्तः पुरदोलाखनरोधप्रेङ्गास सतीतु । ता विशेषयन्नाह-विगतेति । विगतं दूरीभूतं विलासिनीनां संवाह-नमद्रहनं तेन निश्वलानि स्थिराणि काञ्चनपीठानि सुवर्णफलकानि यासु । मुकीति । मुकीभूता दोलासंबन्धि-घण्टास्ताभिरस्त्रामु शब्दरहितामु । आन्दोलनाभावादिति भावः । तदभावस्तु कस्यचिदारोहणाभावात् । भव-नेति । भवनस्य गृहस्य यः सहकारश्चृतस्तस्य भाषावलम्बीनि पञ्जराणि येषां तेषु विगतालापेषु संलापवर्जि-

टिप्प॰—1 अन्धकारपरम्परास्त्रित्यर्थः। 2 दिशां यः प्राग्मागः स एव मुखं (वद्वम्), अत एव तिमिरलेखास्त्र कृष्णागुरुपत्रभङ्गायिता इति टीकाकर्तुस्तात्वर्यम्। 3 अमरसमूहाच्छादिततया मलिन्नेन कुवल्य(नीलोत्पल)वनेन रक्तपद्मसरोवरे इव तिमिरेण सन्ध्यारागे उत्सार्थमाणे (सित) इत्यन्वयो बोध्यः। 4 अत्रापि टीकाकारस्याज्ञानम्, निहं अन्धकारो वृक्षो यस्य पह्मदाः। अत एव 'अन्धकारकरप- छवेष्वव' इत्येव पाठः। अन्तःपविष्टपदार्थस्य निःसारणाय हस्तः प्रवेदयते, अत एव मधुकरेषु अन्धकार- करपछवरवोत्प्रेक्षेत्यर्थः। एवं 'तमोभागेष्वव' 'अतिशयत्वम्' इति लेखोऽप्यज्ञानम्।

पाठा०—१ अम्बरतळ. २ तडाग. ३ दिशां मुखेषु. ४ अलिकुलेन मलिनेषु. ५ तिमिरनिकरेण. ६ अन्धकारकर-पछनेषु. ७ विशासु. ८ विश्च दिश्च. ९ अर्चना. १० कर्णोत्परुं बिन ११ निश्चलासु. १२ पीठिकासु. १३ घण्टार-वासु; घण्टासु.

रशासावैलिन्बपद्धरेषु विगतालापेषु शुकसारिकानिवहेषु, संगीतेविरामविश्रान्तरवास्त्सा-र्थमाणासु वीणासु, युवतिन्पुरशब्दोपशमनिभृतेषु भवनकलहंसेषु, अपनीयमानकर्णशङ्खना-मरनक्षत्रमालामण्डनेषु मधुकरकुलश्र्न्यकपोलिभित्तिषु मत्तवारणेषु, प्रदीष्यमानेषु राजवह-मतुरङ्कममन्दुराप्रदीपेषु, प्रविशन्तीषु प्रथमयामकुद्धरघटासु, कृतस्वस्त्यमेषु निष्कामतसु पुरोहितेषु, विसर्जितराजलोकविरलपरिजनेषु विस्तारितेष्विय राजकुलकक्षान्तरेषु, प्रव्वलित-दीपिकासहस्रप्रतिविन्वचुन्वितेषु कृतविकचचम्पकदलोपहारेष्विय मणिभूमिकुट्टिमेषु, निपति-तदीपालोकासु रविविरहार्तनलिनीविनोदनागतबालातपास्विय भवनदीर्घिकासु, निद्रालसेषु पद्मरकेसरिषु, समारोपितकार्मुके गृहीतसायके यामिक इवान्तःपुरप्रविष्टे मकरकेतो, अव-तंसपल्लवेष्वय सरागेषु कर्णे क्रियमाणेषु सुरतदूतीवचनेषु, सूर्यकान्तमणिभ्य इव संक्रान्ता-

तेषु । ग्रुकः कीरः, सारिका पीतपादा, तयोर्निवहेषु सत्सु । संगीतिति । संगीतस्य यो विरामोऽवसानं तेन विश्रान्तः स्थितो रवः शब्दो यासां तास्त्सार्यमाणासु दूरीकियमाणासु वीणासु वक्षकीषु सतीषु । युवतीति । युव-तीनां यानि नृपुराणि पादकटकानि तेषां यः शब्दस्तस्योपशमो निवृत्तिस्तेन निमृतेषु निश्चलेषु भवनकलहंसेषु गृह-राजहंसेषु सत्सु । नुपुरशब्दोपशमस्य सजातीयरवशक्काकारित्वाभावेन तेऽपि सुखेन सुप्ता इति भावः । अपनीति । अपनीयमानानि द्रीकियमाणानि दृष्टिदोषशमार्थं कर्णे बद्धो यः शङ्कः, चामरं वालव्यजनम्, नक्षत्रमाला नक्षत्रसंख्यमौक्तिकरचिताभरणविशेषः, एवंविधानि मण्डनानि भूषणानि येषु । मधुकरेति । मधुकरा अमरा-स्तेषां कुळं समूहस्तेन शून्या रिक्ता कपोलभित्तिर्येषां तेषु एवंविधेषु मत्तवारणेषु मत्तगजेषु सत्सु । प्रदीति । प्रदीप्यमानेषु प्रज्वाल्यमानेषु राज्ञो चपस्य वळमाः प्रिया ये तुरज्ञमा अश्वास्तोषां मन्दुरा ज्ञाला तस्यां प्रदीपेषु स्रोहप्रियेषु । प्रवीति । प्रविशन्तीषु प्रवेशं कुर्वतीषु प्रथमयामसक्ता याः कुत्ररघटास्तासु । कृतेति । कृतं विहितं खस्ययनं विद्योपश्चमनविधियैरेवंभृतेष पुरोहितेषु पुरोधस्स निष्कामत्सु विहर्गच्छत्स । पुनः केषु सत्स । मणिभूमिक्कृष्टिमेषु स्फटिकमणिना बद्धानि यानि भूमौ कुट्टिमानि तेषु सत्स । तानि विशेषयन्नाह—विस-र्जित इति । विसर्जितो विस्रष्टो यो राजलोकस्तेन विरलः स्तोकः परिजनो येषु । अत एव विस्तारितेष्विव विस्तारं प्राप्तेष्विव । स्तोकजनापेक्षया स्थानं महदृश्यते रजन्यामिति भावः । राजेति । राजकुलस्य यानि कक्षान्तराणि प्रकोष्ठान्तराणि तेषु । प्रज्वलितं यदीपिकासहस्रं तस्य प्रतिबिम्बानि प्रतिच्छायास्तैश्चिम्बतेषु सहितेषु । दीपकप्रतिविम्बानां पीतत्वादुपमानान्तरं दशयबाह- कृतेति । कृतो विहितो विकचचमपकदलै-रुपहारः पूजा येव्वेवंविधेष्विव । चम्पकदलानां पीतत्वादेव तदुपमानमिति भावः । निपतितेति । निपतितः पतितो दीपालोको गृहमणिप्रैकाशो यासु । रबीति । रविविरहेण सूर्यविरहेणार्ता या नैलिन्यस्तासां विनोदनं कीडनं तदर्थमागतो बालातपो यास्वेवविधास्त्रिव भवनदीर्घिकासु गृहवापीषु सतीषु । पजरस्थकेसरिष् सिंहेषु निद्रया प्रमीलयालसेषु मन्थरेषु सत्सु । समारोपितेति । समारोपितमधिज्यं कृतं कार्मुकं येन स तस्मिन् । गृहीताः सायका बाणा येतृ स तस्मिन् । यामिक इव प्राहरिक इवान्तः पुरप्रविष्टे मकरकेती कंदर्पे सित । सुरते ते मुश्ने यानि दूतीवचनानि तेषु कर्णे श्रोत्रे कियमाणेषु श्रूयमाणेषु सत्स । सरागेषु अत्र राग आरुण्यं इच्छा च । अत एवावतंससाम्यं प्रदर्शयनाह—अवेति । अवतंसपह्रवेष्विव । मानि-

टिप्प०—1 इंसरवानुकारी नृपुरशब्दः । ततश्च नृपुरशब्दे जाते हंसाः सजातीयस्य विरावश्रमेण शब्दायन्ते, किन्तु नृपुरशब्दोपरामेण राश्रो तेपि निम्नताः स्थिता इति धन्थकर्तुराशयः । 2 दीपाछोको दीपकानां प्रकाशः । 3 पुं-स्रीलिङ्गाभ्यां रवि-नलिन्योर्नायकनायिकाव्यवद्दारस्चनात् समासोक्तिः ।

पाठा०—१ अवकन्वित. २ संगीतका. ३ मण्डलपण्डेपुः मण्डलेपुः ४ तुरसः ५ इतराजः ६ विश्वमः ७ सुर्थमणिभ्यः,

प्रभातायां च निशिथिन्यां समुत्थाय सैमभ्यनुज्ञातः पित्राभिनवमृगयाकौतुकार्कृष्यमा-णहृद्यो भगवत्यनुदित एव सहस्ररइमाबारु होन्द्रायुधमप्रतो बालेयप्रमाणानां कर्षयद्भिश्चामी-करश्चञ्चलाभिः कौलेयका आरह्याव्रचर्मशबलवसनकञ्चकधारिभिरनेकवर्णपृट्टचीरिकोर्द्वस्मौलि-भिरुपचितइमश्चगहनमुखैरेककणीवसक्तहेमतालीपुटैराबद्धनिबिडकक्षेरनवरतश्रमोपचितोरूपि-णिडकैः कोर्द्वण्डपाणिभिः अपोषकेरनवरतञ्चतकोलाहलैः प्रधावद्विद्विगुणीकियमाणभैनोत्साहो

नीति । मानिनीनां शोकविधुरेषु शुक्पीडितेषु हृदयेषु मनस्सु मानादेय प्रज्वलस्सु दह्यमानेषु सस्सु । अत एवाह—सूर्येति । सूर्यकान्ता ये मणयस्तेभ्य इव संकान्तः प्रतिबिम्बितोऽनलो विह्येषु । उपसंहरज्ञाह—एवंविधे प्रदोषसमये यामिनीमुखसमये प्रवृत्ते सित प्रस्ते सित चन्द्रापीडः । प्रज्वितिति । प्रज्वितिमुद्दीपितं यद्दीपिकाचकवालं तदेव परिवारः परिच्छदो यस्यैवंभूतः । चरणाभ्यामेव राजकुलं गत्वा पितुः समीपे मुहूर्तं स्थित्वा दृष्ट्वा च विलासवतीमागत्य स्वभवनं शयनतलं शयनीयतलमधिश्विश्ये शयनं चके । शयनतलमित्यत्र 'अधिशीङ्स्थासाम्—' इत्यधिकरणे द्वितीया । शयनतलं विशेषयज्ञाह—अनेकेति । अनेकेषां रलानां मणीनां या प्रभा तया शबलं कर्बुरम् । कृष्णत्वेसाम्यादुपमानान्तरमाह—उरगेति । उरगराजः शेषनागस्तस्य यत्फणा-मण्डलं तत्र हृषीकेश इव ।

प्रभातायामिति । प्रभातायां विभातायां निशिथिन्यां रजन्यां च समुत्थायोत्थानं कृत्वा पित्रा जनकेन समभ्यनुज्ञातः प्रदत्तानुज्ञोऽभिनवा प्रत्याया या गृगयाखेटकं तस्य यत्कौतुकमाश्वर्य तेनाकृष्यमाणं हृदयं यस्य सः । भगवसनुदित उदयमप्राप्त एव सहस्ररुमौ सूर्य इन्द्रायुधमधमाश्च्य बहुगजतुरगपदातिपरिवृतो वनं ययावित्यन्वयः । कीदशो राजकुमारः । द्विगुणिति । द्विगुणिकियमाणो मनोत्ताहो यस्य सः । कैः । श्वपोषकैः कौलेयरक्षकैः । तानेव विश्वनिष्ट—अग्रत इति । अग्रतः पुरतो बालेयो रासमस्तत्प्रमाणांश्वामीकरश्वह्वलाभिः सुवर्णश्वह्वलाभिः कौलेयकाञ्चान आकर्षयद्भिराकर्षणं कृविद्भः । जरदिति । जरजरीयान्यो व्याप्रो द्वीपी तस्य चर्म त्वक्तवद्वत्तदिव शबलं कर्बुरं यद्वसनं वस्त्रं तस्य यः कन्नुकोऽङ्गिका तद्धानियाने व्याप्रो द्वीपी तस्य चर्म त्वक्तवद्वत्तदिव शबलं कर्बुरं यद्वसनं वस्त्रं तस्य यः कन्नुकोऽङ्गिका तद्धानियाने वार्षितानि यानि इमश्रूण्यास्यलोमानि तैर्गहनानि संकीर्णानि मुखानि येषां तैः । एकेति । एकसिनकर्णे-ऽवसक्तं क्षितं हेमतीलीपुटं येः । आवद्धिति । आवद्धा नद्धा निविद्धं दढं कक्षा मध्यप्रदेशो येः । अनवपरनिति । अनवरतं यः श्रमस्तेनोपचिते पुष्टे करिपण्डिके जङ्कापिचिण्डिके येषां तैः । पिण्डिका च गुल्कोपरि-जानोरधःप्रदेशः । कोदण्डो घनुः पाणौ येषां तैः । अनवपरतेति । अनवरतं निरन्तरं कृतः कोलाहलो यैः ।

टिप्प०—1 धन्यष्टीकाकारः । न खलु कृष्णवर्णे शयनीये सुष्वाप चन्द्रापीडः, न च तस्य शोभैव । शेषोपि च श्वेत एव । अत एव श्वेतत्वसाम्यादित्युचितम् । 2 द्विगुणीकियमाणो गमनोत्साहो यस्येत्येव पाठः । मनोत्साह इति पाठस्वीकारस्तु सर्वथाऽन्युत्पत्तिष्टीकाकृतः । 3 आकर्षक्रिरित्येव पाठः, णिचोऽना- वश्यकत्वात् । 4 अनेकवर्णाः याः पट (क्षोम) वस्रस्य चीतिकाः क्षुद्रसण्डासीः उत् उपि बद्धाः जटीभूताः केशा यैरिति व्याख्योचिता । 5 स्वर्णविदतोऽलंकारविशेषः ।

पाठा०—१ ज्वल्रस्य. २ सहूर्तकम्. ३ अभ्यनुकातः. ४ अवकृष्यमाण. ५ बालेयदीपिप्रमाणान्. ६ आकर्षद्भिः. ও शवलक्षत्रका. ८ अववद्धः उर्ध्वद्ध. ९ पिण्डकैः. १० दण्डपाणिभिः. ११ उत्साहःः गमनोत्साहः.

बहुगजतुरगपदातिपरिवृतो वेनं ययो । तत्र चाकणीन्ताकृष्टमुक्तैविक चकुवल्यपलाशकान्तिभिभेलेर्मदकलकलभकुन्मभित्तिभिदुरेश्च नाराचेश्चापटङ्कारभयचिकतवनदेवतार्घाक्षवीक्षितो
वनवराहान्केसरिणः शरभांश्चामराननेककुरङ्गकांश्च सहस्राो जचान । अन्यांश्च जीवत एव
महाप्राणतया रफुरतो जग्नाह । समारुढे च मध्यमहः सवितरि बनात्स्नाँनोत्थितेनेव श्रमसलिल्लाबन्दुवर्षमनवरतमुद्भाता मुहुर्मुहुर्दशनविच्नृत्तैः खणखणायित्तं खरखलीनेन श्रमशिथिलमुखविगैलितफेनिल्हिधरल्वेन पर्याणपट्टकाँ सुसरणोत्थितफेनराजिना कर्णावतं सीकृतमुद्धकुसुमशबलमिल्दिल्हें झङ्काररवमुखरं वनगमनचिहं पह्नवस्त्रवक्तमुद्धहतेन्द्रायुधेनोह्यमानः,
समुद्रतस्त्रेदत्तयान्तर्राद्विकृतमण्डलेन मृगक्षिरल्वशतश्चलेन वारवाणेन हिर्गुणतरमुर्भ्जीत-

प्रधावद्भिः शीघ्रं गच्छद्भिः । तत्रेति । तत्र तस्मिन्वने सहस्रशोऽनेकशो वनवराहानरण्यकोडान् , केसरिणः सिंहान्, शरभानष्टापदान्, चामराधमरीः, अनेककुरङ्गकानसंख्यमृगांध जघान हतवानित्यन्वयः । कैः । नाराचैलींहिनिर्मितैर्बाणैः । 'सर्वलोहो नाराच एषणश्च सः' इति कोशः । अथ नाराचान्विशेषयचाह—कर्णान्ते-ति । आकर्णान्तमाश्रवणप्रान्तमाकृष्टा आकर्षिताः पश्चान्सुक्ताः क्षिप्तास्तैः । मदेनि । मदेन कळा मनोहराः । अनेन कलभस्य त्रिंशदञ्दकत्वान्मदावस्था सूचिता । अत एव कलभशञ्दप्रयोगः । एवंविधा ये कलभा हस्ति-शावकारतेषां कुम्भाः शिरसः पिण्डास्त एव भित्तयः कुड्यानि तासां भिटुरैभेंदकैः । पुनः कैः । भहैः कुन्तैः । तानेव विशिनष्टि-विकचेति । विकचानि विकखराणि यानि कुवलयान्युत्पलानि तेषां पलाशानि पत्राणि तद्वत्कान्तिदींप्तिरीयां तैः । उत्तेजितानां भलानामपि तदुपमानम् । चापेति । चापस्य धनुषो यष्टञ्कारष्टञ्कार-रवोऽनुकरणशब्दस्तस्मायद्भयं तेन चिकता त्रस्ता या वनदेवता वनाधिष्ठात्र्यस्ताभिरधीक्षेण वीक्षितः । अन्यांश्चेति । अन्यानेतद्भिचाञ्चीवत एव प्राणान्दधत एव एफुरतो दीप्यमानान्महाप्राणतया महासाहस-तया जप्राह गृहीतवान् । समिति । अह्वो दिवसस्य मध्यं समारूढे प्राप्ते सवितरि सूर्ये सित वनादरण्या-त्कुमारः स्वभवनं स्वगृहमाजगामाययावित्यन्वयः। अथ कुमारं विशिनष्टि—इन्द्रेति । इन्द्रायुधेनाश्वेनोद्यमानः वहंमानः । अश्वं तुरंगमं विशेषयन्नाह—स्मानेति । अनवरतं अमसलिलानां खेदोत्थजलानां ये बिन्दवः पृषतास्तेषां वर्षे वृष्टिमुज्झता त्यजता । अत एवाह-स्नानोत्थितेनेवाह्रवानन्तरमेव कृताभ्युत्थानेनेव । मृह-रिति । सहर्भहर्वारंवारं दशनविषद्धनैर्दनत्वर्षणैः खणखणायितं खणखणेखाचरितं खरं कठिनं खठीनं मुखयन्त्रणं येन । अमेति । अमेण खेदेन शिथिलं ऋषं यन्मुखं तस्माद्विगलिताः सस्ताः फेनिलंयुक्ताः कफसिहता रुधिरलवा यस्य स तेन । पर्याणेति । पर्याणं पल्ययनं तस्य पद्दकः काष्ट्रपीठं तद्यावदन्तसरणं यस्या एवंविधोत्थिता फेनराजिः कफश्रेणिर्यस्य स तेन । कर्णेति । कर्णेऽनतंसीकृतं श्रवणाभरणं कृतम् । उत्फुळानि विकचानि यानि कुसुमानि तैः शवलं मिथितम् । अलिपटलानि भ्रमरसमृहास्तेषां झङ्काररवो झङ्कतिशब्दस्तेन मुखरं वाचालं वनेऽरण्ये यद्गमनं तस्य चिह्नं लक्ष्मेचविधं पहनस्तवकं किसलयगुच्छकम्-द्वहता घारयता । पुनः कीहशः । समुद्रतः प्रादुर्भूतः खेदस्तस्य भावस्तत्ता तयान्तराद्वीकृतं मण्डलं यस्य स तेन । मृगेति । मृगाणां हरिणानां रुधिरलवा रक्तांशास्तेषां शतं तेन शबलेन कर्डुरेणेवंभूतेन वारबाणेन कश्चकेन द्विगुणतरसुपजाता कान्तिर्थस्य सः । सत्त्ववतो वारवाणेन महती दीप्तिर्भवस्येवेति विश्वविदितम् ।

टिप्प०—1 अञ्चद्धमिदम्। पृष्ठे स्थाप्यमान इत्युचितम्। 2 इलच्यास्ययः स्वयं मत्वर्थे। अत पृष फेनयुक्ता इत्युचितम्।

पाठा०—१ पादातिभिः. २ घनं वनम्. ३ अवकृष्ट. ४ टङ्काररव. ५ वनवराहकेसरिणः. ६ चामराननेक-विधः. ७ स्नानोरिथतेन. ८ खररवाभीतेन. ९ गलितः १० अनुसारोरिथतः. ११ झङ्कारमुखरम्. १२ अन्तरा-न्तराः १३ उपजनितः

कान्तिः, अनेकरूपांतुसरणसंश्रमपरिश्रष्टच्छेत्रधरतया छत्रीकृतेन नैवपलवेन निवार्यमाणा-तपः, विविधवनलताकुसुमरेणुधूसरो वसन्त इव विश्रह्वान्, अश्वसुररजोमलिनललाटा-भिन्यकावदातस्वेदलेखः, दूरविच्छिन्नेन पदातिपरिर्जनेन सून्यीकृतपुरोभागः, प्रजवितुरङ्ग-माधिरूढैरल्पावशिष्टैः सह राजपुत्रैः 'एवं मृगपतिः, एवं वराहः, एवं महिषः, एवं शरमः, एवं हरिणः' इति तमेव मृगयावृत्तान्तमुचारयन्स्वभवनमाजगाम ।

हैत्तीर्थ, च तुरङ्गमात्ससंभ्रमप्रधावितपरिजनोपनीत हैपविद्यासने वारवाणमवतार्थ, अपनीय चाहोषं तुरङ्गाधिरोहणोचितं वेषपरियहमितस्ततः प्रचित्रताल्यवन्तपवनापनीयमान- श्रमो सुदूर्तं विश्वश्राम । विश्वस्य च मणिरजतकनककल्याशतसनाथामन्तर्विन्यस्तकाञ्चनपीठां स्नानभूमिमगात् । निर्वर्तिताभिषेकव्यापारस्य च विविक्तवसनपरिमृष्टवपुषः स्वच्छदुकूलप- स्वाकंतितमोलेर्गृहीर्तवाससः कृतदेवाचनसाङ्गरागभूमो समुपविष्टस्य राज्ञा विसर्जिता महा-

अनेके ति । अनेके ये रूपाः पश्चवस्तेषामनुसरणं गवेषणं तत्र यः संभ्रमश्चेतसो वैक्कव्यं तेन परिश्रष्टा दूरीभूता ये छत्रधरास्तेषां भावसत्ता तया । 'रूपं तु श्लोकशब्दयोः । पशौ' इखनेकार्थः । छत्रीकृतेनातपवारणीकृतेन नवपत्रवेन प्रखप्रकिसलयेन निवार्थमाणो दूरीिक्रियमाण आतपो यस्य सः । विविधिति ।
विविधा अनेकप्रकारा या वनलता अरण्यवत्त्वस्तातां कुसुमरेणुः पुष्परागस्तेन धूसर ईषत्पाण्डः । क इव ।
विश्रह्वान्सश्चरीरो वसन्त इव इष्य इव । अश्वख्यस्य यद्रजस्तेन मिलनं कश्मलं यहलाटं तत्राभिव्यक्ता प्रकटावदाता निर्मेला खेदलेखा यस्य सः । दूरविच्छिकेन दूरान्तरितेन पदातिपरिजनेन पित्तपरिच्छदेन धून्यः
कृतो विहितः पुरोभागोऽप्रभागो यस्य सः । प्रजविनो जवयुक्ता ये तुरङ्गमा अश्वास्तेष्वधिस्त्वैरत्पाविधिष्टेः
स्तोकैः राजपुत्रैर्नृपस्तिः सह । इति तमेव मृगयावृत्तान्तमाखेटकोदन्तमुन्वारयन्नन्योन्यं ख्रुवन् । इतिशब्दाथमाह—एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण मृगपितः सिंहः, एवं वराहो वनकोडः, एवं महिषो रक्ताक्षः, एवं
वारभोऽष्टापदः, एवं हरिणो मृगः । व्यापादित इति शेषः । अन्वयस्त प्रागेवोक्तः ।

स्वभवनगमनानन्तरं च तुरङ्गमादश्वाद्वतीर्यावरोहं कृत्वा ससंश्रमं सवेगं प्रधावितो यः परिजनः परिच्छद्स्तेनो-पनीत आनीत आसने विष्टर उपविश्योपवेशनं कृत्वा वारवाणं कवचमवतार्य तस्यावतरणं कृत्वा तुरङ्गाधिरोह-णोचितमशेषं समप्रं वेषपरिप्रहणमपनीय दूरीकृत्य । इतस्ततः प्रचिवतं यत्तालवृन्तं व्यजनं तस्य यः पवनो वायुस्तेनापनीयमानो दूरीकियमाणः श्रमः क्रमो यस्य स तथा मुहूर्तं घटिकाद्वयं विश्वश्राम विश्रामं गृहीतवान् । विश्रमय चेति । विश्रामं गृहीतवा । मणीति । मणयश्चन्द्रकान्ताचाः, रजतं रौप्यम्, कनकं सुवर्णम्, एतेषां यत्कलश्चातं कुम्भशतं तेन सनाथां सहिताम् । अन्तर्मच्ये विन्यस्तं स्थापितं काचनपीटं स्वर्णपीठं यस्यामेवंभूतां स्नानभूमिमगाज्याम । निर्वितितिति । निर्वितितो निष्पादितोऽभिषेकव्यापारो यस्य स तस्य । प्रविक्ते विजने वसनं वस्त्रं तेन परिमृष्टं छुष्कोकृतं वपुर्येन स तस्य । स्वच्छेति । स्वच्छो निर्मलो यो दुकूल-पलवस्तेनाकिलतो विष्टितो मौलिः शिरो यस्य स तस्य । गृहीतं स्वीकृतं वासो वस्त्रं येन स तथा तस्य । कृतं देवाचनं देवपूजा येन स तस्य । अङ्गरागभूमौ विलेपनभूमौ समुपविष्टस्य राज्ञा तारापीडेन विसर्जिता विस्तृता महाद्वारपालकेनाधिष्ठिता आश्रिता राजकुलपरिचारिका चृपकुलसेवाङ्कारिण्यः कुलवर्षना

टिप्प०-1 विविक्तेन पवित्रेण चसनेनेत्यर्थ उचितः।

पाठा०—१ अनुसार, २ छत्रधारतया, ३ बनपहनेन, ४ जनेन, ५ बनमिहिष:, ६ अवतीर्थ, ७ समुपविदय, ८ तुरक्षम, ९ निवर्तित, १० आकुलित, ११ गृहीतधीतवाससः, १२ देवता.

प्रतीहाराधिष्ठिता राजकुळपैरिचारिकाः कुळवर्धनासनाथाश्च विळासवतीदास्यः सर्वान्तःपुरपित्ताश्चान्तःपुरपिरचारिकाः पटळकविनिहितानि विविधान्याभरणानि माल्यान्यङ्गरागा-न्वासांसि चादाय पुरतस्तस्योपतस्थुरुपनिन्युश्च । यथाक्रममादाय च ताभ्यः प्रथमं स्वयमु-पळिच्य वैशन्पायनमुँपरचिताङ्गरागो दत्त्वा च समीपवर्तिभ्यो यथाईमामरणवसनाङ्गराग-कुसुमानि विविधमणिभाजनसहस्रसारं शारद्मेम्बरतळिमव स्फुरिततारागणमाहारमण्डपम-गच्छत् । तत्र च हिँगुणितकुथासनोपविष्टः समीपोपविष्टेन तद्भुणोपवर्णनपरेण वैश्चन्पायनेन यथाई भूमिभागोपविश्वतेन रीजपुत्रळोकेन 'इद्मस्मे दीर्थताम्, इद्मेस्मे दीर्थताम्' इति प्रसादविशेर्षदर्शनसंवधितसेवारसेन च सहाहारविधिमकरोत् । उपस्पृत्रय च गृहीतताम्बू-ळस्तसिन्सुहृतीमव स्थित्वेन्द्रायुधसमीपैमेगमत् । तत्र चानुपविष्ट एव तद्भुणोपवर्णनप्राया-ळापाः कथाः कृत्वा सस्यत्यार्क्षाप्रतीक्षणोन्सुखे पार्श्वपरिवर्तिन परिजने तद्भुणहत्तहृदयः स्वय-

प्रगत्मा दासी तथा सनाथाः सहिता विलासवती क्रमारजननी तस्या दास्यः कृटहारिकाः (१) । सर्वान्तः-परप्रेषिता इति । सर्वं यदन्तः पुरं तेन प्रेषिता अन्तः पुरपरिचारिकाश्चावरोधसेवाविधायिन्यः पटलकं विक्रेरिका तस्यां विनिहितानि स्थापितानि विविधानि विचित्राण्याभरणानि भूषणानि, माल्यानि पुष्पदामानि, अङ्गरागान्विकेपनानि, वासांसि वस्त्राण्यादाय गृहीत्वा तस्य चन्द्रापीडस्य पुरतोऽमत उपतस्थुः स्थिता बभूतुः । उपनिन्यश्च । आनीतं वस्तपढौकयामासुरिल्यर्थः । यथेति । यथाकममनुकमेण ताभ्योऽन्तःपुरपरिचारिका-भ्यस्तद्वस्त्वादाय गृहीत्वा प्रथममादौ वैशम्पायनमुपलिप्य पश्चारखयमुपरचितः कृतोऽङ्गरागो येनैवंस्त आहा-रमण्डपं भोजनमण्डपमगच्छदित्यन्वयः । किं कृत्वा । यथाई यथायोग्यमाभरणवसनाङ्गरागकुसुमानि समीप-वर्तिभ्यः पार्श्वस्थायिभ्यो दत्त्वा वितीर्य । भोजनसण्डपं विशेषयन्नाह—विविधेति । विविधानि विचित्राणि यानि मणिभाजनानि रत्नपात्राणि तेषां सहस्रं तेन सारं प्रधानम् । भाजनानां वर्त्रलत्वादिसाम्याद्वपमानान्तर-माह—शारदेति । स्फ्रिरिततारागणं शारदमम्बरतलमिव । तत्र चेति । तत्र तस्मिन्मण्डप आहारविधि भोजनविधिमकरोदित्यन्वयः । द्विगुणितं परावर्तितं यत्क्रथासनं तत्रोपविष्टः । समीपेति । समीपं पार्धं तत्रो-पविष्टेन स्थितेन । तदि ति । तस्य तारीपीडस्य ये गुणाः शौर्यादयस्तेषामपवर्णनं श्लाघनं तत्र परेणासक्तेन वैशम्पायनेन यथाई यथायोग्यम् । भूमिभागेति । यस योचिता योग्या भूस्तस्यामुपवेशितेन स्थापितेन । राजपुत्रलोकस्य विशेषणस् । राजपुत्रलोकेन 'अस्मा इदं दीयताम्' 'अस्मा इदं दीयताम्' इति पूर्वोक्तप्रकारेण प्रसादः प्रसन्नता तस्य विशेष आधिक्यं तस्य दर्शनं प्रकटीकरणं तेन संवर्धितो बृद्धि प्रापितः सेवारसः सपर्यास्त्रादो यस्य स तेन । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । भोजनानन्तरसुपस्पृश्याचमनं कृत्वा गृहीतं ताम्बूलं नागवल्लीदलं येन सः । तस्मिन्मण्डपे मुहूर्तमिव नाडिकाद्वयमिव स्थित्वेन्द्रायुधसमीपमगमययौ । तत्र चेति । तत्र तस्मिनस्थलेऽतुप-विष्ट एवोर्ध्यस्य एव तस्येन्द्रायुधस्य ये गुणा सुखमण्डले निर्मासत्वादयस्तेषास्पवर्णनं प्रायो बाहुल्गं येषु एवं-विधा आलापाः संलापा याखेवंभूताः कथाः किंवदन्तीः कृत्वा विधायाज्ञाया निदेशस्य प्रतीक्षणं समयावेक्षणं तत्रोन्मुखे सावधाने पार्श्वपरिवर्तिनि समीपस्थायिनि परिजने सत्यपि तस्य ये गुणाः शालिहोत्रप्रसिद्धास्तैर्हतमा-

टिप्प०—1 पेटिका इत्यर्थः । 2 'भाजनसङ्खशारम्' इत्येव पाठः । मणिभाजनसङ्खैः शारं विचित्र-मिति तदर्थः । 3 चन्द्रापीडस्थेत्युचितम्, संनिधानात्, 4 वेगेन गमनं, मनोभावानुसारं स्थित्यादिकाः ।

पाठा - १ प्रतिचारिकाः २ माल्याङ्गरागान् ३ उपनिन्धुश्चोपनीतानि च. ४ रचितः ५ शाराम्बरः ६ द्विग्र-णीक्वतः ७ वर्णनः ८ वैशम्पायनेन सहः ९ यथाईः १० सह राजः ११ प्रदीयताम् १२ तस्मैः १३ प्रदीयताम् . १४ विशेषसंविधितसेवारसेनाहारः १५ अगादः १६ आज्ञां प्रतीक्षमाणीन्मुखे १७ अपद्वतः

मेवेन्द्रायुधस्य पुरो यवसमाकीर्य निर्गत्य राजकुलमयासीत् । तेनैव च क्रमेणावलोक्य राजा-नमागत्य निशामनेषीत् ।

अपरेशुश्च प्रभातसमय एव सर्वान्तः पुराधिकृतम्, अवनिपतेः परमसंमतम्, अनुमागाँगतया च, प्रथमे वयसि वर्तमानया, राजकुलसंवासप्रगरमयाप्यनुन्झितविनयया, किंचिदुपाक्टयौवनया, शक्तगोपकालोहितरागेणां शुकेन रिचतावगुण्ठनया सवालातपयेव पूर्वया
ककुमा प्रस्मप्रदृतितमनः शिलावेणेनाङ्गलावण्यप्रभाप्रवाहेणामृतरसनदीपूरेणेव भवनमापूरयन्त्या, ज्योत्क्षयेव राहुप्रह्मासभयादपहाय रजनिकरमण्डलं गामवतीर्णया, राजर्कुलगृहदेवतयेव मूर्तिमत्या कणितमणिन्पुराकुलचरणयुर्गलया क्रूजत्कलहं साकुलितकमलयेव कमलिन्या, महाईहेममेखलां कैलापकलितजघनस्थलया, नातिनिभरोद्भिन्नपयोधरया, भैन्दं मन्दं

कर्षितं हृदयं चेतो यस्यैवंभूतः । स्वयमेवात्मनैव, अत्रैवकारोऽन्ययोगस्यवच्छेदकृत् । इन्द्रायुधस्यश्वस्य पुरोऽप्रे यवसं तृणमाकीर्यं प्रकीर्यं प्रक्षिप्य तदनन्तरं निर्गेस्य राजकुलमयासीद्वाजीत् । तेनैव क्रमेण पूर्वोक्तपरिपाट्या राजानं तारापीडमवलोक्य निरीक्ष्य पुनरागस्यैस्य । स्वग्रहमिति शेषः । निशां रात्रिमनैषीत्परिकलितवान् ।

अपरेद्युरिति । अपरिसिन्दिने प्रभातसमय एव कन्ययानुगम्यमानं कैलासनामानं कह्नुकिनमायान्तमा-गच्छन्तमपद्यदिखन्वयः । क्ष्रुकिनं विशिनष्टि—सर्वेति । सर्वं समग्रं यदन्तःपुरं तत्राधिकृतं नियुक्तम् । खस्वामिनेति शेषः । अवनिपते राज्ञः परमसंमतं परं विश्वस्ताम् । अथ च सहागतकन्यां विशेषयन्नाह— अन्विति । अनुरुक्षीकृत्य मार्गमागता प्राप्ता तया । प्रथमवयः कौमारवयस्तस्मिन्वर्तमानया स्थितया । राजेति । राजकुळे चपकुळे यः संवासो वसनं तत्र प्रगत्भया प्रतिभान्वितयाप्यनुज्झितोऽपरिखक्तो विनयो मर्यादा यया सा तया । प्रगल्भस्याभिमानातिरैकेण विनयाभावः स्यात् । अत्र तु तत्सद्भावेऽपि तदाधिकय-मिलाश्वर्यमिति भावः। किंचिदिति । किंचिदीषदुपारूढमाश्रितं यौवनं तारूपं यया सा तया । शक्तेति । बाकगोप एव बाकगोपकः । खार्थे कः । आरक्तः प्रावृदकीटरतद्वदालोहितो रक्तो रागो यस्मिन्नताहशेनां-शुकेन बन्नेण रचितं विहितमवगुण्ठनं शिरोवेष्टनं यया सा तया । अंग्रुकस्यातिरक्तलादुपमानं प्रदर्शयन्नाह— सवालेति । सह बालातपेन वर्तमानया पूर्वया प्राच्या कक्कमा दिशा इव । प्रत्यप्रदलिता तत्कालमर्दिता या मनःशिला मनोगुप्ता तद्वद्वणी यस्यैनंभूतेनाङ्गस्य देहस्य लावण्यं सौन्दर्यं तस्य प्रभा कान्तिस्तस्याः प्रवाही रयस्तेन भवनं ग्रहमापूरयन्त्या परिपूर्णं कुर्वत्या । केनेव । अमृतरसस्य या नदी तस्याः पूरेणेव । राहुः सैंहिकेयः स नासौ प्रहस्तेन प्रासो भक्षणं तस्मायद्भयं तस्माद्रजनिकरमण्डलं चन्द्रबिम्बमपहाय व्यक्ला गां पृथ्वीमवन तीर्णयागतया ज्योत्स्रयेव कोमुखेव । मूर्तिमत्या शरीरधारिण्या राजकुलदेवतयेव चपकुलाधिष्ठाच्येव । क्रणितं शन्दितं थन्मणिनूपुरं रत्नपादकटकं तेनाकुलं व्याप्तं चरणयुगलं पादद्वितयं यस्याः सा तया । नूपुरस्य श्वेत-त्वाचरणयोश्वारक्तत्वाहुरप्रेक्षामाह-कृजदिति । कूजन्यः कल्हंसः कादम्बस्तेनाकुलितं कमलं यस्या एवं-विषया कमलिन्येव । महाहों महाघों यो हेममेखलाकलापः सुवर्णरज्ञनाकलापरेतन कलितं जघनस्थलं कट्या अप्रप्रदेशो यह्याः सा तया । नातीति । नातिनिर्भरं नातिबाहुल्येनोद्भिन्नौ प्रकारा प्राप्तौ पयोधरौ स्तनौ यस्याः सा तया । अन्द्भिति । मन्दं मन्दं नाति प्रयक्तिन यो भुजलताया बाहुवल्लया विश्लेप इत-स्ततश्वालनं तेन प्रेङ्किता भूता ये नखमयुखा नखरवीप्तयस्तेषां छ्लेन मिषेणानवरतं निरन्तरं लावण्यरसं ताह-

टिप्प०-1 'मैनसिल' इति ख्यातो धातुविशेषः।

पाठा०—१ परेद्युश्च. २ अधिकृततया. १ गतया प्रथमे. ४ छोहित. ५ चूर्णवर्णेन. ६ राहुप्रासः राहुप्रसनः ७ भूमण्डलम्. ८ कुळदेवतया. ९ आकुलितः आकलित. १० चरणया रुचिररेणुचितच्छरीकचक्रवालवाचालितरक्त-कमळ्युगळयेव स्थलकमिलिन्या. ११ आकलित. १६ मन्दमन्दः

मुजलताविक्षेपप्रेक्षितनखमयूखच्छलेन धाराभिरिव लावण्यरसमनवरतं क्षरन्त्या, विद्युख-विसर्पिहारलतानां रिक्सजाले निममशरीरतया क्षीरसागरोन्ममवदनयेव लक्ष्म्या, वहलता-म्बूलकृष्ठिणकान्धकारिताधरलेखया समसुवृत्ततुङ्गनासिकया, विकसितपुण्डरीकलोचनया, मणिकुण्डल-मकॅरपत्रभङ्गकोटिकिरणातपाहतकंपोलतया सकर्णपछ्नमिव मुखमुद्दहन्त्या, पर्यु-वितधूसरचन्दनरसतिलकालंकृतललाटपट्ट्या, मुक्ताफलप्रायालंकारया, राषेयराज्यलक्ष्म्येवो-पपादिताङ्गरागया, नववनलेखयेव कोमलतनुलतया, त्रच्येव सुप्रतिष्ठितचरण्या, मखशाल-येव वेदिमध्यया, मेरुवनलतयेव कनकपत्रालंकृतया, महानुभावाकारयानुगम्यमानं कॅन्यया केलासनामानं कक्कुकिनमायान्तमपद्रयत्।

स कृतप्रणामः समुपसृत्य क्षितितलनिहितदक्षिणकरो विज्ञापयामास-'कुमार, महादेवी

ण्यरसं धाराभिः क्षरन्त्येव । दिगिति । दिश्चुखिवसिर्णण्यो दिश्चुखप्रसरणशीला या हारलतास्तासां रिमजाले कान्तिसमृहे निममं ब्रुडितं यच्छरीरं तस्य भावस्तत्ता तया क्षीरसागरात् दुग्धाम्भोधेरुन्ममं वदनं यस्या एवं-विधया लक्ष्म्येव । बहुलेति । बहुलो निबिडो यस्ताम्बूलसास्य क्रिष्णिका स्थामता तयान्धकारितान्धकार इवाचरिताधरलेखा दन्तच्छदरेखा यस्याः सा तया । समिति । समाऽविषमा, सुवृत्ता वर्तुला, तुत्तोचा नासिका नासा यस्याः सा तया । विकेति । विकसितं यत्पुण्डरीकं तद्वल्लोचने यस्याः सा तया । मणीति । मणिकुण्डलयो रत्नभूषणयोभैकरपत्रभन्नः कोटीरपत्रेषु मकराकृतिस्तस्याः किरणानामातपः प्रकाशस्तस्या-हैतं प्रतिविभ्वतं ययोरेवंविधकपोठौ तस्य भावस्तता तया । सह कर्णपह्नवेन श्रोत्रावतंसेन वर्तमानं मुख-मिनोद्वहन्ला धारयन्ला । पर्युषीति । पर्युषितो गतिवनोद्भनोऽत एव धूसरो यश्वन्दनरसत्तस्य तिलकेनाल-क्कृतं भूषितं ललाटपृष्टं यस्याः सा तया । मुक्तिति । मुकाफलानि प्रायो बाहुल्येन सन्ति यस्मिन्नेवंविधा अलंकारा यस्याः सा तया । राधेयेति । राधेयः कर्णस्तस्य या राज्यलक्ष्मीराधिपत्यश्रीस्तयेव । उभयं विशिनष्टि—उपेति । उपपादितो विहितोऽङ्गरागो यथा । पक्षेऽङ्गनाम्रो देशस्य रागः प्रीतिः । नवा प्रस्यप्रा था वनकेखारण्यश्रेणिस्तयेव । उभयं विशेषयचाह कोमलेति । कोमला सुकुमारा तनुलता शरीरलता यस्याः सा तया । पक्षे कोमलास्तन्क्यो लता वतस्यो यस्याम् । त्रयी वेदत्रयी तयेव । सुप्रतीति । सुप्रति-ष्ठिताः शोभनतया स्थापिताश्वरणाः पादा यया सा तया । पक्षे सुप्रतिष्ठिताः सर्वेत्र प्रसिद्धाश्वरणाः शाखाः पदानि यस्याः सा तया । मखेति । मखो यज्ञस्य ज्ञालयेन । उभयोः साम्यमाह—वेदीति । वेदिवन्मध्यं यस्याः सा तया । तनुमध्ययेत्यर्थः । पक्षे वेदिः परिष्कृता भूमिर्मध्ये यस्याः । मेर्रैर्मन्दरस्तस्य या वनलता तथैव । कनकपत्रैः कर्णाभरणैरलंकृतया भूषितया । पक्षे कनकः नागकेसरश्वम्पको वा तस्य पत्राणि दलानि । कन-को नागकेसरे । धत्तरे चम्पके काञ्चनारिकं ग्रुकयोरिप' इत्यनेकार्थः । महाननुभावो माहात्म्यं तदनुरूप आकार आकृतिर्यस्याः सा तया । अन्वयस्तु प्रागेनोक्तः ।

आगमनानन्तरं स कबुकी कृतः प्रणामो येनैवंभूतो विज्ञापयामास विज्ञप्तिमकरोत् । किं कृत्वा । समुपस्रस समीपमागत्य क्षितितके निहितः स्थापितो दक्षिणकरो येन सः । इयं दक्षिणदेशरीतिः — क्षितौ दक्षिणकरं व्यव-

टिप्प०—1 धन्यष्टीकाकारः । दिश्चुखेषु (सर्वतः) प्रसरणं हारलतारहिमजालानां, न हारलता-नाम् । अत एव 'दिश्चुखिवसिर्पणि हारलतानां रहिमजाले' हत्येव पाठः । अनेन टीकाकारस्य प्रन्थमार्मि-कत्वमपि परिचेयम् । 2 आतपेन आहतौ (संस्पृष्टौ) कपोली यस्यासन्तयेति सरलोऽधैः । 3 पादाविति द्विवनमेवोत्वितम् । 4 मेरुः सुमेरुरित्यर्थैः, अत एव कनकपत्रपदस्वारस्यम् ।

पाठा०-१ क्रिष्णिमा. २ समुपवृत्तः, ३ धवळळोचनया, ४ मरकतमक्तर, ५ क्षेपोळतळतया, ६ नवनवः ७ कम्यक्याः

विलासवती समाज्ञापयति—'इयं खलु कैन्यका महाराजेन पूर्व कुल्तराजधानीमविलस कुल्तेश्वरदुहिता पत्रलेखाभिधाना बालिका सती बन्दीजनेन सहानीयान्तः पुरपरिचारिकाम-ध्यमुपनीता। सा मया विगतनाथा राजदुहितेतिं च समुपजातस्नेह्या दुहित्तिर्विशेषमि-यन्तं कालमुपलालेता संवर्धिता च। तदियमिदानीमुचिता भवतस्नान्वूलकरेक्कवार्हिनीति इत्वा मया प्रेषिता। न चास्यामायुष्मता परिजनसामान्यदृष्टिना भवितव्यम्। बालेव लालनीया। स्वचित्तवृत्तिरिव चापलेभ्यो निवारणीया। शिष्येव द्रष्टव्या। सुदृदिव सर्वविश्रम्भेष्वभ्यन्तरीकरणीया। दीर्घकालसंवर्धितस्नेहतया खसुतायामिव हृदयमस्यामस्ति मे। भैद्याभिजनराजवंशप्रसूता चार्हतीयमेवंविधानि कर्माणि। निर्यंतं स्वयमेवेयमेतिविनीततया करिपयेरेव दिवसैः कुमारमाराधयिष्यति। केवलमतिचिरकालोपचिता बलवती मे प्रेमप्रवृत्तिरस्थाम्। अविदितशीलश्वास्थाः कुमार इति संदिश्यते। सर्वथा तथा कल्याणिना प्रयन्तित्वयं यथेयमतिचिरमुचिता परिचारिका ते भैवति' इस्थिधाय विरतवचिर केलासे केल

स्थाप्य विज्ञप्तिं क्ववन्तीति भावः । हे कुमार, महादेवी विलासवती समाज्ञापयति भवन्तं ज्ञापनां करोति । इयमिति । खळु निश्चरैन । इयं कन्यका महाराजेन त्वतिमत्रा पूर्व कुद्धतनान्नी राजधानीमवजित्य सायतीकृत्य कुछते धरस हिमनद्रोण्या ईश्वरस दुहिता पुत्री पत्रालेखेलिभिधानं यसाः सा बालिका सती बन्दीजनेन सहानीयान्तः प्रस्य याः परिचारिकाः सेवाकारिण्यस्तासां मध्यमुपनीता प्रापिता सती सा मया विगतनाथा राजद्रहितेति कृत्वा समुपजातः समुत्पन्नः सेही यस्मामेवंविधा मया सा पत्रलेखा द्रहित्निविंशेषं द्रहिता पत्री तस्याः सकाशाचिर्गतो विशेषोऽस्यां यथा स्यात्तयेयन्तं कालमेतावत्पर्यन्तस्पलालिता पालिता संविधेता च वृद्धि प्रापिता च । तिविति हेत्वथें । इदानीं सांप्रतिमयसुचिता योग्या भवतस्तव ताम्बूलस्य करहाः स्थिगी तदाहिनीति कृत्वा मया प्रेषिता । न चेति । अस्यां पत्रवेखायामायुष्मता भवता परिजने परिच्छदे सामान्या सर्वसाधारणा दृष्टिर्यस्यैनंविधेन त्वसा न च भवितव्यम् । बालेव बालिकेव लालनीया पालनीया । खस्य चित्तवृत्ति-र्मनोवृत्तिस्तद्वदिव चापछेभ्योऽनवस्थितिभ्यो निवारणीया वर्जनीया । शिष्या शिष्यिणी सेव द्रष्टच्या विलोकनीया । सहदिव मित्रमिव सर्वविश्रम्मेषु समम्बिश्वासस्थानेष्वभ्यन्तरा मध्यवर्तिनी करणीया कार्या । बीर्घकाळेन संव-र्धितो बृद्धिं प्राप्तो यः लेहः प्रीतिस्तस्य भावस्तता तया खस्तायामिव निजपुत्र्यामिवास्यां मे मम हृदयं चेतोऽस्ति। महानभिजनः कुळं यसिन्नेवंभूतो यो राजवंशस्तत्र प्रस्तोत्पन्नेवंविधानि कर्माणि ताम्बूळकर इधारणप्रभृतीनीय-मेवाईति योग्या । नियतमिति । नियतं निश्चितमियं खयमेवातिविनीततयातिविनयवत्तया कतिपयैरेव किय-द्भिरेव दिवसैर्घसैः कुमारं त्वामाराधिष्यति स्ववशीकिष्यति । केवळं परमस्यामतिन्विरकालेन भूयसानेहसोप-चिता प्रष्टिं प्राप्ता में मम बलवती प्रेमप्रवृत्तिः सेहप्रवृत्तिः । अस्या अविदितमज्ञातं शीलं येनैवंविधः कुमार इति संदिर्यते कथ्यते । सर्वेशेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण तथा कल्याणिना श्रेयोवता प्रयतितव्यं प्रयक्षः कर्तव्यः । यथातिचिरं चिरकालं यावत् । ते तवीनिता योग्येयं परिचारिका भवतीत्यभिधायेत्यकत्वा विरतवचस्यपास्तवचने कैलासे सति कृतोऽभिजातः कुलीनसद्धारणामो यया तां पत्रलेखामनिमिषलोचनं यथा स्यात्तथा सुचिरं

टिप्प०—1 हिमाळयसमीपे 'कुलू' इति साम्प्रतं प्रसिद्धा राजधानी, तस्या ईश्वरः । 2 ताम्बूळपात्र-मिलार्थः । 3 ज्ञासनीया (यथा छात्रा) । शिष्यिणी त्वपशब्दः ।

पाठा०—१ कन्या. २ कळ्तः कुन्तळ. ३ कळ्तलेश्वरः कुन्तलेश्वर. ४ इति समुपनात. ५ करण्डकः ६ इति मया. ७ उपदेष्टव्या. ८ विश्वासेषु. ९ वलवानस्यां पक्षपातो महा. १० एवंविश्वानि नियतम्. ११ नियतं च. १२ अभिनिनीत. १३ भवतीतीलमिथाय. १४ अभिनातः

भिजातप्रणामां पत्रलेखामनिर्मिषलोचनं सुचिरमालोक्य चन्द्रापीडः 'यथाज्ञापयत्यम्वा' ऐव-सुक्त्वा कञ्चिकनं प्रेषयामास । पत्रलेखा तु ततः प्रभृति दर्शनेनैव ससुपजातसेवारसा न दिवा न रात्रौ न सुप्तस्य नासीनस्य नोत्थितस्य न भ्रमतो न राजकुलगतस्य लायेव राज-स्नोः पार्थं सुमोच । चन्द्रापीडस्थापि तस्यां दर्शनादारभ्य प्रतिक्षणसुपचीयमाना महती प्रीतिरासीत् । अभ्यधिकं च प्रैतिदिनमस्य प्रसादमकरोत् । आत्महृद्याद्व्यतिरिक्तामिव चैनां सर्वविश्रमभेष्वमन्यत ।

एवं समतिकामत्स दिवसेषु राजा चन्द्रापीडस्य यौवराज्याभिषेकं चिकीषुः प्रतीहारानुं-पकरणसंभारसंप्रहार्थमादिदेश । समुपिश्चितयौवराज्याभिषेकं च तं कदाचिद्दर्शनार्थमागत-मारूढिवनयमि विनीततरिम च्छिट्य कुनासः सिवस्तरमुवाच—'तात चन्द्रापीड, विदितवे-दित्वच्यस्याधीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमप्युपदेष्ट्रच्यमिति । केवछं च निसर्गत एवामानुभेद्यम-रक्तालोकोच्छेद्यमप्रदीपप्रभापनेयमतिगहनं तमो यौवनप्रभवम् । अपरिणामोपशमो दाहणो

चिरकालमालोक्य निरीक्ष्य चन्द्रापीडो यथाज्ञापयत्यादेशं दत्तेऽम्बा मातेवसुक्त्वा कश्चुकिनं प्रेषयामास विस-जितवान् । तु पुनर्थं । पत्रलेखा ततः प्रमृति तिद्दनादारभ्य द्र्यनेनेव तद्वलोकनेनेव समुपजातः समुत्पचः सेवायां रसो यत्याः सा । न दिवेति । न दिवा दिवसे, न रात्रौ त्रियामायाम्, न सुप्तस्य ग्रयनं कृतवतः, नासीनस्थोपविष्ठस्य, नोत्थितस्योत्थानं कृतवतः, न अमत इतस्ततो गच्छतः, न राजकुलगतस्य छायेव स्वप्रति-विम्बमिव राजस्नोश्चन्द्रापीडस्य पार्थं मुमोचेत्यस्य सर्वत्र नकारेणान्वयः। चन्द्रापीडस्यापि तस्यां पत्रलेखायां द्र्यनादारभ्यावलोकनात्प्रभृति प्रतिक्षणं क्षणं अत्युपचीयमाना युद्धि प्राप्यमाणा महती प्रीतिमेहान्त्रह् आसीदभूत् । अस्य प्रतिदिनं प्रत्यहमभ्यधिकमधिकाधिकं प्रसादं सद्वस्तुप्रस्पर्णक्ष्यमकरोत् । सर्वविश्रममेषु समप्रविश्वासस्थलेख्वेनां पत्रलेखामात्महृदयाद्व्यतिरिक्तामिव स्वस्तान्तादिभिन्नामिवामन्यत ज्ञातवान् ।

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण समितिकामत्सु गच्छत्सु दिवसेषु राजा तारापी अवन्द्रापी स्य गैवराज्ये योऽभिपेकस्तं चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुः प्रतीहारान्द्रारपालानुपकरणस्य ज्ञानयोग्यसामन्याः संभारः समृहस्तस्य
संग्रहार्थमानयनार्थमादिदेश आज्ञां दत्तवान् । समिति । समुपस्थितः संजातो गौवराज्याभिषेको यस्य स
तम् । कदाचित्कसिश्चित्समये दर्शनार्थमवलोकनार्थमागतं प्राप्तमारूढिनयमपि संप्राप्तविनयमपि । किचिविगूढाभिप्रायः । विनीततरं विनम्नतरमिच्छन्वाञ्छञ्ज्ञकनासः सविस्तरं सव्यासमुवाचान्नवीत् । तदेवाह—
तातिति संबोधनम् । हे पुत्र चन्द्रापीड, ते तवाल्यमपि स्त्रोक्तमप्तुपदेष्टव्यं वक्तत्र्यं नास्ति । तत्र हेतुमाह—
अधीतिति । अधीतानि पठितानि सर्वशाक्षाणि येन स तथा तस्य । सर्वपदेन नीतिशाक्षस्यापि परिप्रहः ।
अधीतिति । अधीतानि पठितानि सर्वशाक्षाणि येन स तथा तस्य । सर्वपदेन नीतिशाक्षस्यापि परिप्रहः ।
अधीतक्षाक्षत्वेऽपि तत्त्ववित्त्वाभावादुपदेष्टव्यमस्तीत्यत भाह—चिदितेति । विदितं ज्ञातं वेदितव्यं शाक्षाभिप्रायो येन तस्य । आज्ञयमुद्धाव्यति—केवस्यं चित् । परं निसर्गत एव सभावत एवाभानुमेचमसूर्योच्छेयम् । अरक्तिति । न रक्नानां मणीनामालोकेनोच्छेयं दूरीकर्तुं योग्यम् । अपदीति । न प्रवीपप्रभया गृहगणिकान्स्यापनेयं दूरीकरणीयम् । अतीति । अतिशयेन निरवधिकतया गहनमलव्धमैष्यं यौवनं तार्व्यं
ततः प्रभव उत्पत्तिरस्यैवविधं तमोऽज्ञानम् । द्वितीयो छक्ष्मीमदो द्रव्यमदः । अपरीति । न विद्यते परिणामेनोपशमो यस्य सः । अयं भावः—परिणामेनोपशम ओष्व्यादिषु प्रसिद्धः । विपरीतमन्न वयःपरिणामेऽपि

टिप्प०—1 (असाः) इति पाठ उचितः। 2 यौवनजनितं तमः अतिदुर्दमनीयमित्यर्थः।

पाठा०—१ लोचनः. २ इत्येवम्. ३ प्रतिदिवसमस्याः. ४ केषुन्तिद्विसेषु. ५ उपसंभारः ६ कर्तुम्. ७ वेषस्य. ८ तुः

लक्ष्मीमदः । कष्टमनञ्जनवर्तिसाध्यमपैरमैश्वर्यतिमिरान्धत्वम् । अशिशिरोपचारहार्योऽतितीन्नो द्र्पदाह्यवरोष्मा । सततममूलमन्नर्गम्यो विषमो विषयविषास्वादमोहः । निल्यमस्नानशौच- वर्ध्यो रागमलावलेपः । अजस्रमक्षपावसानप्रवोधा घोरा च राज्यसुलसंनिपातनिद्रा भव- तीति विस्तरेणाभिधीयसे । गर्भेश्वरत्वमभिनवयौवनत्वमप्रतिमरूपत्वममानुषशक्तित्वं चेति भहतीयं खल्वनर्थपरंपरा सर्वा । अविनयानामेकैकमप्येषामायतनम्, किसुत समवायः । यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजलप्रक्षालनिर्मलापि कालुष्यसुपयाति बुद्धिः । अनुज्झितधव- लेतापि सैरागैव भवति यूनां हृष्टिः । अपहरति च वालेष शुष्कपत्रं ससुद्भूतरजोभ्रान्तिरैं-

नोपश्यमः । दारुणो भयावदः । कष्टं दुःखरूपमपरं तृतीयमैश्वर्यमेव तिमिरमन्धकारं तेनान्धत्वं गताक्षत्वम । अनुआनि । अजनवर्तिर्विज्ञालादिवसाज्ञनवर्तिस्तया तिमिरान्धत्वं विनश्यति । तदुक्तम्—'अन्धकारे महा-घोरे रात्री पठति पुस्तकम्' इति । पदं वाजनवर्तेरपि न साध्यम् । न निवर्तयितुं शक्यमिति भावः । आशि-शिरेति । न शिशिरैः शीतलैरपचारैश्वन्दर्नादिभिर्हार्थः परिहर्तुं योग्यः । अखन्तमतिशयेन तीवः कठिनो दर्पा-Sभिमानः स एव दाहज्वरस्तीव्रतापस्तस्योध्मा घर्मः । सततेति । सततं निरन्तरं मुलमन्त्रैरगम्यो निवर्तयि-तमशुक्यः । मूलमन्त्रेत्युपलक्षणम् । तेन मणिमधुकरादिविषोत्तारणहेत्नां सर्वेषामपि संग्रहः । विषमः कठिनो विषयाः सक्चन्दनादयस्त एव विषं गरलं तस्यासादो भक्षणं तस्यायो भोहो मुर्च्छा । नित्यसिति । नित्यं सर्वदा स्नानमाहवः, शौचं ग्रुचिकिया, ताभ्यां न वैध्यो न विनास्य एवंविधो रागो विषयामिलाषः स एव मलः पङ्कत्तस्यावलेपः संपर्कः । अजस्मिनिति । अजसं निरन्तरं न विद्यते क्षपावसाने राष्ट्रयन्ते प्रवोधो विनिद्रत्वं यस्यामेतादशी घोरा च राज्यस्याधिपत्यस्य यत्सुखं सातं तस्य संनिपातः संघातः स एव निद्रा प्रमीला भव-तीति हेतोर्विस्तरेण वारंवारमभिघीयसे । वक्तव्योऽसीलर्थः । अपरामप्यनर्थपरंपरां प्रदर्शयन्नाह—गर्भेश्व-देति । गर्भेश्वरत्वं बाल्यावधिकमीश्वरत्वम् , अभिनवयौवनत्वं सर्वाधिकं तारुण्यम् , अप्रतिमं प्रतिनिधिशून्यं रूपं सौन्दर्यम् , अमानुषशक्तित्वं न विद्यते मानुषेषु मनुष्येषु यैवंविधा शक्तिः सामध्ये यासिस्तस्य भावस्त-च्यम । चकारः समझयार्थः । इति समाप्ती । खळु निश्चये । इयं महती गरीयसी सर्वो समप्रानर्थपरंपरा कष्टपरंपरा । एषां पूर्वोक्तानामेकैकमप्यविनयानां दुईद्वीनामायतनमास्थानम् , किमुत समवायः । एतेषां समु-दायस्य दुर्वद्विजनकरने कि पुनर्भण्यते । तदुक्तम्-'यौवनं धनसंपत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता । एकैकमनवस्थानं कि पुनस्तचतुष्टयम्'। अथ यौवनस्थापि दुर्बुद्धिजनकःवं प्रदर्शयन्नाह—यौवनेति । यौवनारम्भे तारुण्यप्रारम्भे प्रायो बाहुल्येन शास्त्रमेव जलं पानीयं तेन प्रक्षालनं तेन निर्मला निर्मतो मलोऽबोधो यस्या एवंभूतापि बुद्धिः काळुच्यं बुद्धिवैपरीत्यमुपयाति प्राप्नोति । अन्विति । अनुजिञ्जताऽपरित्यक्ता घवलता श्वेतता ययैवंविधापि यूनां तरुणानां दृष्टिः । सरागैवेति । सह रागेर्णं वर्तमानैव भवति । आत्मेति । आत्मेच्छया खेच्छया यौवनसमये तारुण्यक्षणे प्रकृतिः पुरुषं दूरमपहरति । दूरं परिनयतीत्यर्थः । अस्मिनर्थं उपमानमाह— ग्रूष्कमिति । वा-तानां समृहो वाल्या वातकलिकोच्यते । शुन्कपत्रं यथापहरति । उभयोः साम्यमाह—समुद्धते ति । समुद्धता

दिण्यं —1 अपरम्, प्रसिद्धात् अन्धत्वाद्धिन्नमिलाशे वक्तव्यः । 2 'नियतमस्नानशीचनाध्यः' इत्येव अन्थोचितः पाटः । स्नानजनितशीचेन (शुद्ध्या) न नाध्यः (अपनेयः) इति तद्र्थः । असिन् विषये 'वध' शब्दमयोगस्तु स्थूलबुद्धरपि उपहस्तीयः । 3 अभिनवतया दुर्दमनीयवेगं तारुण्यमिलाशें वक्तव्यः । 4 अनुविश्चतधवळताऽपि सरागा (रिक्तिश्चा सह वर्तमाना) इति विरोधः, तत्परिहारस्तु – रागेण रमण्यादेषु प्रमणा सहवर्तमानेति कर्तव्यः ।

पाठा०—१ अपटलम्. २ अल्बन्ततीत्रः. ३ मूलः ४ शम्याः. ५ वध्यो बल्वान्; बाध्यो बल्वान्. ६ इल्पतः। ७ अभिधीयते. ८ महतीः ९ धवलापि. १० सरागेवः ११ अदूरम्; दूरम्.

तिदूरमात्मेच्छया यौवनसमये पुरुषं प्रकृतिः । ईन्द्रियहरिणहारिणी च सैततदुरन्तेयमुपभोगमृगतृष्टिणका । नवयौवनकषायितात्मनश्च सिळानीव तान्येव विषयस्कृषण्यासायमानानि मधुरतराण्यापतिन्त मनसः । नाशयित च विद्धोह इवोन्मार्गप्रवर्तकः पुरुषमसासङ्गो विषयेषु । भवादशा एव भवन्ति भाजनान्युपदेशानाम् । अपगतमळे हि स्फिटिकमणाविव रजनिकरगभस्तयो विशन्ति सुँखेनोपदेशगुणाः । गुरुवचनममल्लमि सिळलिय
महदुपजनयित श्रवणिसतं ग्रूलमभव्यस्य । इतरस्य दुं करिण इव शङ्काभरणमाननशोभासमुद्यमधिकतरमुपजनयित । हरसातिमिळिनमन्धकारिय दोषजातं प्रदोषसमयनिशाकर
इव । गुरूपदेशः प्रशमहेतुर्वधःपरिणाम इव पिळतरूपेण शिरसिजजालममलीकुर्वन्गुणरूपेण
तदेव परिणमयित । अयमेव चानास्वादितविषयरसस्य ते काल उपदेशस्य । कुंसुमशरशर-

रजोगुणेन भ्रान्तिर्भमो यस्याम् । पक्षे रजसा रेणूनां भ्रमो यस्याम् । इन्द्रियेति । इन्द्रियाण्येव करणान्येव हरिणाः कुरङ्गास्तेषां हारिणी हरणशीलैतादश्यपभोगोऽङ्गनादिकः स एव मृगतृष्णिका महमरीचिकेयं सततं निर-न्तरम् । सुखाभिमानोत्पादनाहुरन्ता दुःखावसाना । नविति । नवयौवनेन प्रत्यप्रतारुण्येन कषायितं विपरिवर्ति-तमात्मान्तः करणं यस्यैवंभूतस्य पुरुषस्याखाद्यमानानि तान्येव विषयखरूपाणि मनसश्चेतसो मधुरतराण्यापतिनत । मधुराण्येव भवन्तीखर्थः । अत्रैव दृष्टान्तमाह—सिखिलेति । यथा कषायद्रव्येण हरीतक्यादिना मधुराण्यपि जलानि मधु(रत)राणि स्युः। 'आत्मानः' इति प्रामादिकः पाठः। विषयेषु सक्चन्दनवनितादिश्वत्यासङ्गोऽत्यासिकः पुरुषमात्मानं नाशयति । क इव । दिब्बोहो दिग्झान्तिरिव । उभयोः सादद्यमाह—उन्मार्ग इति । उन्मार्गी-ऽपथो विरुद्धाचारश्च तत्र प्रवर्तकः प्रेरकः । ततः किमिल्यत आह—भवादशा इति । उपदेशानां शिक्षाणां भाजनानि पात्राणि भवादशा भवत्सदशा एव भवन्ति नान्य इति भावः । उपदेशफलमाह—अपगतेति । अपगतो दूरीभूतः कालुव्यलक्षणो मलो यसादेवंभृते मनसि चित्त उपदेशगुणाः शिक्षागुणाः सुखेनानायासेन विशन्ति प्रवेशं कुवैन्ति । कस्मिन्क इव । स्फटीति । स्फटिकमणौ रजनिकरश्चन्द्रस्तस्य गमस्तयः किरणा-स्तद्वदिव । दोषे सति कि स्वादिसाह—गुरुवचनमिति । गुरुवचनं हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेष्टा गुरुसस्य वचनं वाक्यममरूमपि निर्मेलमप्यभव्यस्यासाघोः श्रवणस्थितं कर्णकोटरगतं सन्महच्छूलमुपजनयत्युत्पादयती-त्यर्थः । अत्रार्थेऽनुभवसिद्धं दृष्टान्तमाह—सिलिलेति । यथा सिललं पानीयमतिस्वच्छमपि कर्णगतं महाव्यथा-जनकं स्यात् । दोषाभावे त्वाह—इतरस्य त्वधिकतरमाननशोभासमुदयमुपजनयति विद्धाति । क इव । शङ्को जलजत्तस्याभरणं भूषणं करिण इव हस्तिन इव । हस्तिनां दृष्टिदोषवाधनार्थं शङ्काभरणं कर्णे बध्यत इति लोकरीतिः । अतिमलिनमतिद्यामं दोषजातं दूषणसमृहमन्धकारमिव तिमिरमिव हरति दूरीकरोति । क इव, प्रदो-षसम्यनिशाकर इव यामिनीमुखचन्द्रोदय इव । प्रकारान्तरेणाह-प्रशाम इति । प्रशमोऽन्तरिन्द्रियनिश्रहस्त-द्धेतुर्गुह्रपदेशः शिरसिजजालं बिरोह्हभारममलीकुर्वन्गुणह्रपेण तदेव परिणमयति परिपाकं नयति । क इव । व-यःपरिणाम इवावस्थापरिणतिरिव । यथा सोऽपि शिरसिजजालं केशसमूहं पिलतरूपेणामलीकुर्वस्तदेव शिरसिज-जालं गुणरूपेण परिणमयति। तिन्नदानमेव प्रथमे वयसि किसुपदेशेनेखत आह—अयमिति। अयमेव नापरस्ते तवोपदेशस्य कालः शिक्षाप्रदानसमयः । अत्रार्थे हेतुं प्रदर्शयनाह—अनास्वादीति । न विवत आसारोऽतु-भवो यस्मैवंविधो विषयरसो यस्य तथा तस्य । आखादितविषयस्य तूपदेशो निरर्थकः स्यादिसाह—कुसुमेति ।

टिप्पo-1 कर्णगतशङ्काभरणेन यथा इस्तिनो मुखशोभा, तथा गुरुवचनेन साधोर्मुखशोभा, रुचि-पूर्वकं अवणेन सानने उछासोदयात् ।

पाठा०—१ इन्द्रियहरिणहरती च. २ सततमितदुरन्तेयसुपभोग; सततमितदुरन्ते इयं दूरं नयत्युपभोगः ३ भाज-नम्. ४ सुलम्. ५ च. ६ अपहरित; अपहरित सक्तरुम्; हरित च सक्तरुम्; हरित सक्तरुम्. ७ अतिमितनिमिषिः ८ परिणामः ९ कुसुमशरपहारः

प्रहीरजर्जरिते हिं हृि जलिमव गलत्युपदिष्टम् । अकारणं च भवति दुष्प्रकृतेरन्वयः श्रुतं चौविनयस्य । चन्दनप्रभवो न दहित किमनलः १ किं वा प्रश्नमहेतुनापि न प्रचण्डतरीभ-वित वडवानलो वारिणा १ गुरूपदेशस्य नाम पुरुषाणामखिलमलप्रक्षालनक्ष्ममजलं स्नानम्, अनुपजातपिलतिदिवेरूत्यमजरं वृद्धत्वम्, अनारोपितमेदोदोषं गुरूकरणम्, असुवर्णविर-चनमग्राम्यं कर्णाभरणम्, अतीत्रव्योतिरालोकः, नोद्धेगकरः प्रजागरः । विशेषेण राज्ञाम् । विरला हि तेषासुपदेष्टारः । प्रतिशब्दक ईव राजवचनमनुगच्छित जनो भयात् । उद्दाम-

हि निश्चितम् । कुमुमशरः कंदर्पस्तस्य शरा बाणास्तेषां प्रहारा अभिघातास्तेर्जरिते शिथिलीभूते हृद्युपदिष्टमुप-देशविषयीकृतं जलमिव गलति क्षरित विनश्यति । निरर्थकं भवतील्यर्थः । दोषान्तरमाह-अकारणं चेति । उपश्वमादिकार्यजनकं न भवतीत्यर्थः । नतु मदनशरप्रहारजर्जरितहृदयस्योपदेशाभावेऽप्युपदेशकार्यं प्रश्नमादिकं सर्वमन्वयो वंशः, श्रुतं च शास्त्रम्, ताभ्यामेव भविष्यतीत्याशयेनाह—दुष्प्रकृतेरिति । दुष्प्रकृतेर्दुरात्मन-स्तादशहृदयस्यान्वयः श्रुतं चाविनयस्य हेतोर्भवति । न तु विनयायेखर्थः । नतु सुवंशजस्य कथमविनये प्रवृत्ति-रिखत आह—चन्द्नेति । चन्दनं मलयजं तस्मात्प्रभवो यस्यैवंभूतोऽनलो विहः कि न दहति न मसीक-रोति । परस्परसंघर्षदोषे सति चन्दनात्समुत्थितोऽभिर्दहस्येनेति । ननु प्रश्नमहेतुभूताच्छुतात्कथमविनयोत्पत्ति-रिखत आह—किं चेति । प्रथमहेतुनापि वारिणा किं वडवानलो वाडवामिस्तोयैधेः प्रादुर्भवति, सर्वलोकवि-नाशाय सर्वेदा महासमुद्रे तिष्ठतिः यस्य वाडवामुख इति प्रसिद्धिः । न प्रचण्डतरीभवति प्रबळतरो न स्यात् । अथ प्रकारान्तरेण गुरुवचनमाहात्म्यं वर्णयशाह—गुर्विति । नामेति कोमलामऋणे । गुरूणां हिताहित-प्राप्तिपरिहारोपदेष्ट्रृणासुपदेशः शिक्षा । पुरुषाणाम् अजलं जल्ब्यतिरेकेणापि स्नानमाप्तवः । कीदशम् । अखिलः समझो यो मलः काछुष्यं तस्य प्रक्षालनं शुचीकरणं तत्र क्षमं समर्थम् । अन्विति । अनुपजातमनुत्पन्नं पिलतं पाण्डुरः कचस्तदादिवैरूप्यं यसिन्नेतादशम् । अजरिमिति । जराव्यतिरेकेण वृद्धत्वं स्थविरत्वम् । अनेति । नारोपितः खीकृतो मेदोदोषो येनैवंभूतं गुरूकरणं स्थूलीभवनम् । मेदोदोषेण स्थूलता भवतीति सर्वत्र प्रसिद्धम् । तथायं न भवतीत्यर्थः । असुवेति । न विद्यते सुवर्णस्य कनकस्य विरचनं यस्मिन्नेवंभूतम-प्राम्यं प्रशंसनीयं कर्णाभरणं श्रवणविभूषणम् । अतीतेति । अतीतो गतो ज्योतिः प्रकाशो यसादेवंभूत आलोक उद्योतः । न उद्देगकरो न संतापजनकः प्रजागरो जागरणम् । केवलं तवैव नायमुपदेश इत्यत आह— विशेषेणेति । राज्ञां भूभुजामयमुपदेशो विशेषेणाधिक्येन प्रदातव्य इति भावः । राज्ञामनेक उपदेष्टारः कि तवोपदेशेनेखत आह—विरलेति । हि निश्चितम् । तेषां राज्ञामुपदेष्टार उपदेशदातारो विरलाः स्तोकाः । यतो राज्ञामुपदेशसमर्थोऽत्युत्कृष्टो विवक्षितोऽस्मदादिः, न लन्यो जनः । तदेव प्रदर्शयचाह—प्रतिशब्दक इयेति। जनो लोको भयाद्भीते राजवचनं नृपवचोऽनुगच्छति नृपवचनानुगो भवति । न तु प्रखुत्तरं दातुं समर्थं इति भावः। क इव प्रतिशब्दक इव प्रतिध्वनिरिव । यथा सोऽपि मूळशब्दसाम्येनानुगच्छति । केषांचिदुपदेशश्रवणमेव नास्तीस्यत आह—उद्दामिति । उद्दाम उत्कटो दर्पोऽहंकारो येषां ते च । पृथु यथा स्यात्तथा स्थिनितान्या-

टिप्प०—1 धिगीदशों टीकाम्। दुष्पकृतेरन्वयः श्रुतं वा विनयस्य अकारणं (कारणं न) भवतीस्वेव पाठः, तद्र्थेश्च । अविनयस्येति पाठे तु अकारणिमस्यनेन सह कथं योगः ? 2 अस्पष्टात्रापि टीका । प्रश्नमहेतुना वारिणा वाडवाझिः किं न चण्डतरो भवति ? अपि तु भवस्येवेति स्पष्टीऽर्थः । 3 हन्त प्रन्थस्वारस्यकृते धूम-केतुरिव सेयं टीका । 'उद्दामद्र्पश्चयशुस्थिगितश्रवणविवराश्च' इस्तेव पाठः । उद्दामद्र्प एव श्वयथुः (शोथः) तेन रुद्धं अवणविवरं येषाम् । शोथेन कर्णविवररोधे अवणाभावो यथा भवति तथा गर्वेण तेषासुपदेश-तिरः अवणे न गच्छन्तीत्याशयः । एथुस्थिगितस्वत्र एथुपदेन कोऽर्थपरिपोष इति सहदयाः प्रमाणम् ।

पाठा० — १ संप्रहार. २ हि इदये; इदये. ३ वा विनयस्य. ४ प्रभवोऽपि. ५ क्षमज्ञस्, ६ मददोषम्. ७ विरचनाम्राह्मम्, ८ अपनीतः ९ तु राज्ञाम्, १० एव.

दैपीश्च पृथुस्थगितश्रवणविवराश्चोपेदिश्यमानमिष ते न शृण्वन्ति । शृण्वन्तोऽपि च गज-निमीलितेनावधीरयन्तः खेदयन्ति हितोपदेशदायिनो गुरून् । अहंकारदाहज्वरमूर्च्छान्धका-रिता विह्वला हि राजप्रकृतिः, अलीकाभिमानोन्मादकारीणि धनानि, राज्यविधविकारतन्द्रा-प्रदा राजलक्ष्मीः ।

आलोकयतु तावत्कस्याणाभिनिवेशी लक्ष्मीमेव प्रथमम् । इयं हि खुझमण्डलोत्पलवन-विभ्रमभ्रमरी लक्ष्मीः क्षीरसागरात्पारिजातपल्लवेभ्यो रागम्, इन्दुशकलादेकान्तवक्रताम्, उचैः भवसम्बद्धल्लताम्, कालक्रदान्मोहनशक्तिम्, मिदराया मदम्, कौस्तुमर्मणेनें छुर्यम्, इस्रोतानि सहवासपरिचयवशादिरहिनोदिचिह्नानि गृहीत्वैवोद्गैता । न होवंविधमपरिचितिमह जगति किंचिदेस्त यथेर्यमनार्या । लब्धापि खलु दुःखेन परिपाल्यते । इर्लगुणसंदानिस्प-

च्छादितानि श्रवणिवदराणि कर्णच्छिद्राणि येषां ते च । द्वौ चकारावेककालं स्चयतः । एवंविधा राजान उपिद्ययमानमि कथ्यमानमि हितोपदेशमि न शृण्वन्ति नाकर्णयन्ति । कदान्विच्छुण्वन्तोऽप्याकर्णयन्तोऽपि गजो हस्ती तस्य यिभीलितं नेत्रसंकोचस्तद्विभीलितेनावधीरयन्तोऽनावरं कुर्वन्तः । हितोपदेशदायिनः शिक्षाकथकान्युक्न्खेदयन्ति । दुःखं प्रापयन्तील्ययः । अथ चृपसभावं प्रदर्शयन्नाह—राजेति । हि निश्चितम् । एताद्दशी राजप्रकृती राज्ञां स्वभावो विद्वला व्याकुला । अहमिति । अहंकार एव दाह्ज्वरस्तिवतापस्तक्षेत्रका या मूर्च्छा मोहस्तयान्धकारितान्धकार इवाचिता । धनराज्यलक्ष्म्याः स्वरूपं प्रदर्शयनाह—अलीकेति । अलीकोऽस्रास्तबो योऽभिमानोऽहंकार उन्मादश्च ताबुभौ कुर्वन्तीति तान्येवंविधानि धनानि द्रव्याणि । राज्यमिति । राज्यमेव विषं गरलं तस्माद्यो विकारो विकृतिस्तेन कृत्वा तन्द्रालस्यं तत्प्रदा राजलक्ष्मी राजश्रीः ।

नेदं पूर्वोक्तमतथ्यं किंतु सत्यमेवत्याह—आलोक्यति । कल्याणे मज्ञलेऽभिनिवेश आग्रहो यत्यैर्वभूतस्त्वं तावदादो लक्ष्मीमेव प्रथममालोक्यतु विचारयतु । लक्ष्मीदोषानाह—इयमिति । हि निश्चितम् ।
इयं प्रत्यक्षोपलभ्यमाना खन्नानां कोन्नेयकाणां यन्मण्डलं संघातस्तदेव कृष्णत्वसाम्यादुत्पलवनं तत्र विश्वमोऽवस्थितिस्तिस्थिश्वस्रलत्वसाम्याद्रमरी मधुकरी लक्ष्मीः । पुनर्दोषान्तरं प्रदर्शयन्नाह—इनिरेति । यदा कश्चिह्र्रदेशान्तरं गन्तुमीहते तदासौ च सहवासिस्मृतिहेतोस्त्वीयं किंचिद्रस्त्वादायैव गच्छति, तथ्यमिप सहवासजनितो
यः परिचयः संवन्धविशेषस्तद्वशात्सह्वासिपारिजातादीनामिल्येतानि वस्तूनि एहित्वैवादायैव क्षीरसागरादुग्धाम्बुभेष्वता प्रादुर्भूता । कीहशानि । विरद्दः सहवासिभिरसंबन्धस्तिस्मिन्वनोदिचिह्नानि चित्तालम्बनलक्ष्मणानि ।
एतानि कानीत्यपेक्षायामाद्द—पारिति । पारिजातपत्नवेभ्यो मन्दारिकसलयेभ्यो रागं विषयलिप्सामारुण्यं च ।
इन्दुशकलान्बन्दलेखा(थाः)देकान्तवकतां कुदिलतां प्रातिकृत्यं च । उन्हैःश्रवस इन्द्राश्वाञ्चलतां चित्तास्थैयं
चाञ्चल्यं च । कालकूद्रात्कालकूद्रतान्नो विषान्मोहनक्षिणं मृत्वलेति । उन्हेःश्ववस्तिस्तर्योक्षित्रयां किंत्रिक्षण्यं किंत्रिक्षण्यं किंत्रयां।
कादम्बर्या मदमुन्मादकत्वमुन्मोहसंभेदलक्षणं च । कौस्तुभमणेनेषुर्थं काठिन्यं निर्दयत्वं चेति । अथ लक्ष्म्यास्तस्तितस्यापि राज्ञो निन्दां कुर्वज्ञाह—सद्दीति । इह जगत्यवंविधमेतादशमपरिचितं निर्दाक्षिण्यं किंत्रचास्ति
पथ्यमनार्थाऽश्रेष्ठा वर्तते । एतदेव प्रपत्रयज्ञाह—लब्धेति । लब्धापि महता कष्टेन प्राप्तापि दुःखेन खञ्च परिपाल्यते परिपालनविषयीक्रियते । हढं गाढं गुणाः शौर्याद्रयस्तक्ष्रणं यत्संदानं वन्धनं तेन निर्पन्दीकृतापि निश्च-

दिप्प०-1 विश्वसञ्चारीत्वेव प्रन्थानुकुछः पाठः । अमणमेव अमरस्वभावो, विश्वमस्तु सर्वेवामेव।

पाडा॰—१ दर्पभयथुस्मितः दर्पाश्चर्यसंस्मितः १ अपदिश्चयम् ३ अवधारयन्तः ४ विषविकारतन्त्रीः विषतन्त्रीः विषयविकारतन्त्रीः ५ राज्यलक्ष्मीः ६ सुभटखङ्गः ७ विश्वमः ८ अतिनेष्ठुर्यम्, ९ रवः १० अपरमपरिचितम्, ११ किचिकास्तिः १२ असार्थो दःखेन रूस्यते रुख्यापि, १३ ग्रुणपाशः

न्दीक्रतापि नश्यति । उद्दामदर्पमटसहस्रोक्षासितासिळतापञ्चरिवधृताप्यपन्नामित । मदजळ-दुर्दिनान्धकारगजधेटितघनघटापरिपाळितापि प्रपळायते । न परिचयं रक्षति । नाभिजन-मीक्षते । न क्ष्पमाळोकयते । न कुळक्रममनुवर्तते । न शीळं पश्यति । न वेद्ग्ध्यं गण-यति । न श्रतमाकर्णयति । न धर्ममनुक्ष्यते । न त्यागमाद्रियते । न विशेषज्ञतां विचार-यति । नाचारं पाळयति । न सत्यमनुब्ध्यते । न ळक्षणं प्रमाणीकरोति । गन्धर्वनगरळे-वेव पश्यत एव नश्यति । अद्याप्याक्ष्टमन्दरपरिवर्तावर्तभ्रान्तिजनितसंस्कारेव परिभ्रमित । कमळिनीसंधरणव्यतिकरळमनळिननाळकण्टकेव न क्षेचिदिष निर्भरमाबिद्राति पदम् । अति-

लीकृतापि नश्यति प्रपलायते । उद्दामिति । उद्दाम उत्कटो दर्पोऽहंकारो येषामेवंभूता ये भटा योद्धारस्तेषां सहसं तेन उल्लासिता ऊर्ध्वांकृता या असिलतास्ता एव पत्तरं तत्र विधृतापि स्थापिताप्यपकामत्यपसरित । मदेति । मदजलं दानवारि तदेव श्यामत्वसाधम्योद्दिनान्धकारस्तयुक्ता ये गजा हस्तिनस्तैर्घिटता निष्पादिता या घना निविडा घटा समृह्स्तया परिपालितापि रक्षितापि प्रपलायते पलायनं करोति । नेति । परिचयं संस्तवं न रक्षति न पालयति । नेति । अभिजनं कुलं नेक्षते नावलोकयति । नेति । रूपं सौन्दर्यं न आलोक-थतेऽवलोकयति । नेति । कुलकमं कुलपरिपाटीं नातुवर्तते नातुगन्छति । नेति । शीलमाचारं न पश्यति नावलोकस्रति । नेति । वैद्ग्ध्यं पाण्डित्यं न गणस्रति न विचारस्रति । नेति । श्रुतं ज्ञास्त्रं नाकर्णस्रति न श्रुणोति । नेति । धर्म वृषं नातुरुध्यते धर्मातुरोधनैव न प्रवर्तते । अधर्मवतामपि गृहे तह्र्शनात् । नेति । त्यागं दानं शति नादियते नादरं करोति । क्रुपणसद्मन्यपि दर्शनात् । नेति । विशेषज्ञतां विशेषेण सर्वार्थवेदितां न विचारयति न विचारणां करोति । यत एव विद्वांसो दरिद्रोपद्वताः स्युरिति प्रसिद्धिः । नेति । आचारं शिष्टातु-चरितं मार्गं न पालयति न रक्षति । लक्ष्मीवतोऽपि प्रायः (अ)शिष्टाचरणदर्शनातः नेति । सत्यमवितथं नानुबुध्यते न जानाति । असत्यवतोऽपि गृहे बाहुल्येन दर्शनात् । नेति । लक्षणं मषीतिलकादि सामुद्रिक-शास्त्रप्रतिपादितं न प्रमाणीकरोति । लक्षणसत्त्वेऽपि तस्या अभावदर्शनात् । गन्धर्वेति । गन्धर्वनैगरळेखा हरिश्चन्द्रपुरीति यस्याः प्रसिद्धिः । असद्वस्तुभ्रमो वा । तद्वदेव पर्यत एवावलोकयत एव पुरुषस्य नश्यति विनश्यति । अद्यापीति । अद्यापि इदानीमप्यारूढः प्राप्तो यो मन्दरेण मेरुणा परिवर्तः परिभ्रमस्तज्जनिती य आवर्तः पयसां भ्रमस्तस्माद्या भ्रान्तिर्भ्रमिस्तजनितः संस्कारो वेगाख्यो यस्या एवंविधेव परिभ्रमित परि-भ्रमणं करोति । क्विचिचपीति । कापि स्थले निर्भरं निश्चलं पदं नावबधाति न निदधाति । अत एवोत्प्रे-क्षते - लक्ष्म्याः कमलवासस्य प्रसिद्धत्वात्कमिलनीषु संचरणव्यतिकरः संबन्धस्तेन लगा निलननालकण्टका यस्याः सैवंविधेव । यथा भमकण्टका भूमौ निश्चलपदं न दत्ते तथेयमपीलर्थः । अतिप्रयत्नेनातिप्रयासेन विध-तापि स्थिरीकृतापि परमेश्वरग्रहेषूत्कृष्टे नैयसद्मसु परिस्खलति स्खलनां प्राप्नोति । विविधा ये गन्धगजा गन्धे -भारतेषां गण्डाः कटास्तेषां मधु मदस्तस्य पानमास्वादस्तेन मत्तेव क्षीवेव । नतु परमेश्वरग्रहे गजास्तिष्ठ-

टिप्प०—1 इत्मिष रूपकालंकारविध्वंसिःवादशुद्धम् । मदजलरूपैर्दुर्विनैः (वृष्टिभिः) अन्धका-रिणो ये गजास एव घनघटा मेघसमूहासैः परिपालितेस्वर्धं उचितः । दुर्दिनःवारोपो गजेषु मेघस्वारोपे कारणिसित परम्परितरूपकम् । परिपालितापि पलायते इति विभावना-विदेशेषोत्त्रयोः संदेहसंकरश्चेति द्वयोरङ्गाङ्गिभावसंकरः । 2 भूतयोनिविशेषाणां रात्रावेव दश्यमानं यद् नगरं तत्पङ्किः । दृष्टिश्रमाद् गगने दश्यमाना नगराकारा रेखा वा । यथा वृह्दसंहिता—'गन्धवनगरमुस्थितमापाण्ड्रमशनिपातवातकरम्' इति । 3 अतिधनिकगृहेषु । 'इम्य माद्यो धनी स्वामी'।

पाठा०—१ उद्यस्ति २ गन्धगज ६ घटाटोप ४ आलोकयति ५ अवबुध्यते ६ गन्धर्वलेखेन ७ अमिति ८ संचार ९ कण्टकक्षतेन कण्टकेलेन १० किचिनिर्भरम्

प्रयक्षविधृतापि परमेश्वरगृहेषु विविधगन्धगजगण्डमधुपानमत्तेव परिस्खळति। पारुष्यमिवी-पशिक्षितुमसिधारासु निवसति। विश्वरूपत्वमिव महीतुमाश्रिता नारायणमूर्तिम्। अप्रत्यय-बहुला च दिवसान्तकमलिव समुपचितमूलदण्डकोशमण्डलमपि मुख्बति भूमुजम्। लतेब विटपकानध्यारोहति। गङ्गेव वसुजनन्यपि तरंगबुद्धुदचख्रला। दिवसकरगतिरिव प्रकटित-विविधसंक्रान्तिः। पातालगुहेव तमोबहुला। हिर्डेन्वेव भीमसाहसैकहार्यहृदया। प्रावृद्धि-बाचिरगुतिकारिणी। दुष्टपिशाचीव दिश्वतानेकपुरुषोच्लाया खल्पसत्त्वमुन्मत्तीकरोति। सर-स्वतीपरिगृहीतमीष्ययेव नालिङ्गति। जनं गुणवन्तमपवित्रमिव न स्पृशति। उदारसत्त्वम-

न्तीति कृत्वा तन्मधुपानमत्तायाः रखलनं भवतु परं साधुगृहेष्वपरिस्खिलता कुतो न तिष्ठतीत्यत आह-पारुष्यमिति । पारुष्यं ऋूरत्विमवोपिशिक्षितुमभ्यसितुमसिधारासु खङ्गधारासु निवसित निवासं करोति । ययासिधारासु क्रीर्यशिक्षणं कृतं सा क्रूरा साधुग्रहेषु कथं तिष्ठतीति भावः । विश्वं प्रविष्टं यस्मिन्हपे तत् । अथवा विश्वेन रूप्यते निरूप्यते यद्भूपं तद्धिश्वरूपं तस्य भावस्तेत्वं तदिव प्रहीतुं नारायणमूर्ति जनार्दनशरीर-माश्रिताधिगता । अप्रत्ययेति । अप्रत्ययोऽविश्वासो बहुलो यस्यामेवंभृता सती । दिवसान्ते यथा कमलं खाश्रयं मुश्चति तथा खाश्रयीभूतं भूभुजमपि । तत्रोभयोः साम्यमाह—समिति । सम्यक्प्रकारेणोपचितानि मृद्धि प्राप्तानि । अथ च समुपिनतं वर्धमानं मूळं मित्रादिमूलकन्दः, दण्हो नालम् , कोशः कमलास्य-न्तरम्, मण्डलं पारिमाण्डल्यम्, एतानि यस्मेति विश्रहः। दण्डः करः, कोशो भाण्डागारः, मण्डलं देशो यस्य । 'मण्डलं द्वादशराजकम्' इत्येकस्य । 'विजिगीषुरुदासीनो मध्यमश्रेति राजकम् । गुणानां विषयं चृद्धा जगुः प्रकृतिमण्डलम् । पार्विणराकन्द आसारः' इत्यपि । 'तदेवं शक्रमित्यादिभेदा द्वादश इष्यते । मण्डलं द्वादशराजकम्' इत्यन्ये । लता वल्ली सेव विटा भण्डादयस्तान्पान्तीति विटपाः । विटपा एव विटपकाः । स्वार्थे कप्रत्ययः । पक्षे विटपा वृक्षाः । विटपानध्यारोहत्याश्रयणं करोति । गङ्गा स्वर्धनी सेव वसु द्रव्यं तज्जनन्यपि तरंगा भन्नाः बुद्धदः स्थासकस्तद्वचन्नला चपला । पक्षे वसोर्भाष्मस्य (जननी) तरंगबुद्धदाभ्यां चात्रत्यवती च । दिवसकरः सूर्यस्तस्य या गतिर्गमनं सेव प्रकटिताविष्कृता विविधानेकप्रकारा संक्रान्तिवस्तुनेच्छासंबन्धो यया सा। पक्षे राशिषु सूर्यसंबन्धः। पातालं वडवामुखं तस्य गुहा कन्दरा सेव तमोगुणस्तेन बहुला दढा। पक्षे तमोऽन्धकारः । हिडम्बेव घटोत्कचप्रस्रिव भीमसाहसेनातिकठिनकर्मणैकमद्वितीयं हार्द(र्थ) हृदयं यस्याः । पक्षे भीमस्य वृकोदरस्य यः साहसगुणः । प्रावृद्धिति । प्रावृद्धपीकालः सेवाचिरा खल्पकालीना या द्युतिः प्रकाश-स्तत्कारिणी । पक्षेऽचिरद्युतिर्विद्युत् । दुष्टेति । दुष्टा क्रूरा या पिशाची राक्षसी सेव दर्शितः प्रकटीकृतोऽनेक-पुरुषाणामुच्छ्रायोऽभ्युँन्नतिर्यया सा । पक्ष कर्ष्याकृतभुजपाणिनरमानं पुरुषः । अनेकपुरुषाणामुच्छ्राय उचता । एवंभूता छक्ष्मीः खल्पसत्त्वमल्पसाहसं नरमुन्मत्तीकरोत्युन्मत्ततां नयति । सरस्वतीति । सरस्वती भारती तया परिगृहीतं स्वीकृतं नरमीर्घ्ययेव मत्सरेणेव नालिङ्गति नाश्विष्यति । गुणवन्तं शौर्यादिगुणोपयुक्तं जनं नरम-पवित्रमिवापावनमित्र न स्पृशति न स्पर्शं करोति । उदारेति । उदारं स्फारं सत्त्वं यस्यैवंविधं पुरुषममङ्ग-लिमव न बहु मन्यते नादरं करोति । सुजनं शुभजनिमित्तमिवं निष्फलमिव न पर्यित नावलोकयित ।

िटप् —1 कदाचिद्वयापारिणां गृहे वाणिज्यलक्ष्मीरूपेण, कदाचिद्वीराणां राज्ञां राजलक्ष्मीरूपेणे-स्यादिनानारूपधारणं विश्वरूपधारकस्य विष्णोः सकाज्ञाद् गृहीतिमित्युत्प्रेक्षा । 2 प्रकटिता विविधेषु (जनेषु) संक्रान्तिः संचारो यया सेति स्पष्टोधोपि प्रहेलिकायां परिणमितः । 3 क्षनेकेषां पुरुषाणामन्यु-द्यो दर्शितः (लक्ष्म्या), अनेकपुरुषपरिमिता उच्चता दर्शिता (पिशाच्या) इति स्पुटोऽर्थः । 4 उदका-पातादि दुर्लक्षणमिवेत्यथां वक्तन्यः ।

पाठा - १ दिवसावसानकमलम्, २ हिडिम्बेव.

मङ्गलिम न बहु मन्यते । सुजनमनिमित्तिमं न पश्यति । अभिजातमहिमिव लङ्घयति । शूरं कण्यकिमिव परिहरति । दातारं दुःस्वप्रमिव न स्मरति । विनीतं पातिकनिमव नोपस-पिति । मनस्विनमुन्मत्तिमवोपहँसति । परस्परिवर्धं चेन्द्रजालिमव दर्शयन्ती प्रेकदयति जगिति निजं चरितम् । तथाहि । संतितम्ब्माणमुपजनयन्त्यपि जाड्यमुपजनयति । उन्नति-माद्धानापि नीचस्वभावतामाविष्करोति । तोधराशिसंभवापि नृष्णां संबध्यति । ईश्वरतां दधानाप्यशिवप्रकृतित्वमातनोति । बलोपचयमाहरन्त्यपि लिधमानमापादयति । अमृतस-होदरापि केटुकविपाका । विमहवत्यप्यप्रसक्षदर्शना । पुरुषोत्तमरतापि खलजनित्रया । रेणु-मयीव स्वच्लमपि कलुषीकरोति । यथायथा चेयं चपला दीप्यते तथातथा दीपशिखेव कज्जलमित्रमेव कर्म केवलमुद्धमति । तथाहि । इयं संवधनवारिधारा नृष्णाविषविष्ठीनाम् , ज्याधगीतिरिन्द्रियमृगाणाम् , परामश्चिम्लेखा सच्चरितिचित्राणाम् , विभ्रमश्च्या मोहदीर्घ-

अभिजातं कुळीनमहिमित्र सर्पमित् लङ्गयत्यत्कामयति । शर्मिति । शरं शौर्यगुणोपेतं कण्डकमित् परिहरति दरतस्यजित । दातारमिति । दातारं बहुपदं दुःखप्रमिवाग्नुभखप्रमिव न स्मरति न स्मृतिविषयीकरोति । विनीतमिति । विनीतं विनयगुणोपेतं पातिकनिमव पापकारिणमिव नोपसपिति न पार्वे प्रयाति । मन इति । मनस्विनं पण्डितम्नमत्तामिव प्रथिलमिवोपहसत्यपहास्यं करोति । इन्द्रेति । इन्द्रजालमिव कुहकमिव परस्परविरुद्धमन्योन्यासंबद्धं दर्शयनती प्रकाशयन्ती निजमात्मीयं चरितं वृत्तं जगति लोके प्रकटयत्याविष्क-रोति । तदेव दर्शयति—तथाहीति । संततं निरन्तरमूष्माणं तापमुपजनयन्त्यपि कुर्वत्यपि जाड्यं शैत्यमुप-जनयतीति विरोधः शाब्दः । तत्परिहारस्तुःमाणं दर्पं शैलां जान्यमिलार्थात् । उन्नतिमादधानापि धारयन्लिप नीचखभावतामानिष्करोतीति विरोधः । तत्परिहारस्तुत्रतिमुत्कर्षं नीचखभावोऽकर्तव्यं कर्मेत्वर्थात् । तोयराधिः समद्रस्तरसात्वंभवापि समुत्पन्नापि तृष्णां संवर्धयतीति विरोधः । तत्परिहारस्तु तृष्णां गार्ध्यमित्यर्थात् । ईश्वरतां वधानाप्यशिवप्रकृतिस्वमनीश्वरप्रकृतिस्वमातनोतीति विरोधः । तत्यरिहारस्त्वीश्वरतां प्रभुतामशिवमद्यभासत्य-र्थात् । बलोपचयमाहरन्त्यायानयन्त्यपि लिघमानमापादयतीति विरोधः । तत्परिहारस्तु बलोपचयं सैन्यसमृहं लिंचमानं कार्पण्यमित्यर्थात् । अमृतसहोदराप्यमृतेन सहोत्पन्नापि कदुकरसोपेतो विपाको यस्या इति विरोधः । तत्परिहारस्त कदको बःखवायीलार्थात् । निमहनलापि मूर्तिमलाप्यमलाक्षमगम्यं दर्भनं यस्या इति विरोधः । त्त्वरिहारस्त विमहवती कलहवतीत्यर्थात् । पुरुषोत्तमरतापि खला ये दुर्जना जनास्ते प्रिया यस्या इति विरोधः । तत्परिहारस्तु पुरुषोत्तमे कृष्णे रतं मैथुनं यस्या एवंविधापि खलजनानां प्रिया वह्नमेल्यर्थात् । रेणमयीव रजोगुणमयीव खच्छमपि निर्मलमपि कछुषीकरोति मलिनीकरोति । यथेति । यथायथेयं लक्ष्मीश्रपला चन्नला बीप्यते दीप्ता भवति तथातथा केवलं दीपशिखेव कजलवन्मलिनं करमलं कर्मोद्धमत्युद्धिरति । दीपशिखापि कजाललक्षणं यन्मलिनं कर्म तदेवोद्धमति । तदेव दर्शयति—तथाहीति । त्रण्णा लोभरतलक्षणानां विष-बल्लीनां संवर्धने विस्तारणे वारिधारा जलश्रेणिः । अत्र श्रीजलधारयोर्दे ब्रिहेतुरवेन साम्यम् । छेदयोग्यतया तृष्णावल्ल्योः साम्यस् । ज्याधिति । व्याधगीतिर्धृगवधजीविगानसिन्द्रियसृगाणामक्षहरिणानास । अत्र नाश-कत्वसाम्याच्छीगीत्योः साम्यम् । नार्यत्वसाम्याचाक्षम्यायोः साम्यम् । गानछब्धाश्च सृगा हन्यन्त इति सर्व-प्रसिद्धम् । सचरितानि सदाचरणानि तान्येव चित्राणि तेषां परामर्श आंमर्शनं तदर्थं या धुमलेखा धुमपङ्किः ।

टिप्प॰—1 टीकाकारसापि जाड्यम् । जाड्यम् (जडत्वम्) सदसद्विवेकराहित्यरूपं मौद्यमित्यर्थो वाच्यः । 2 समुद्रः संभवः (उत्पत्तिस्थानं) यस्याः इत्युचितोर्थः । 3 प्रोञ्छनम्, भावरणमित्यादिर्थं उचितः ।

पाठा०—१ इन पदयति. २ दु:खस्वमम्. ३ नापसपिति, ४ इसति, ५ प्रकटयिति निजम्. ६ सततम्. ७ आरोपनन्त्यपि. ८ राशिरिन. ९ मदनिपाना.

निद्राणाम्, निवासजीर्णवल्भी धनमद्पिशाचिकानाम्, तिमिरोद्गतिः शास्तदृष्टीनाम्, पुरःपताका सर्वाविनयानाम्, उत्पत्तिनिन्नगा क्रोधावेगन्नाहाणाम्, अगानभूमिर्विपयमधूनाम्,
संगीतशाला भ्रूविकारनाट्यानाम्, आवासद्री दोषाशीविषाणाम्, उत्सारणवेत्रलता सत्यरुषैव्यवहाराणाम्, अकालप्रायुङ् गुणकलहंसकानाम्, विसर्पणभूमिर्लोकापवादविस्कोटकानाम्, प्रस्तावना कपटनाटकस्य, कद्लिका कामकरिणः, वध्यशाला साधुभावस्य, राहुजिह्ना
धर्मेन्दुमण्डलस्य। न हि तं पश्यामि यो ह्रोपरिचितयानया न निर्भरमुपगृहः, यो वा न
विप्रलब्धः। नियतमियमालेख्यगतापि चलति, पुँस्तकमच्यपीन्द्रजालमाचरति, उत्कीर्णापि

लोकैः कफनियत्यर्थं देव्यान्तरस्य धूम्रपानं कृत्वा पश्चात्स एवोद्यर्थते तत्स्पर्शादेवालेख्यं विनर्यतीति भावः। मोह इति । मोहो मौट्यम् , दीर्घनिदा निमीलितानि (१), तासां विश्रमशय्या विलासशयनम् । धनेति । धनानि द्रव्याणि, मैंदो मुन्मोहसंभेदः त एव पिशाचिन्यस्तासां निवासार्थं जीणी प्राचीना वलभी गृहोपरिभागः । तिमिरेति । शास्त्राण्येव दृष्टयस्तासां तिमिरस्य नेत्ररोगविशेषस्योद्गतिः प्रादुर्भावः । पुर इति । सर्वेषामवि-नयानां दुर्बुद्धीनां पुरःपताकाग्रेवैजयन्ती । उत्पत्तीति । क्रोधस्य कोपस्य ये आवेगाः संश्रमास्त एव श्राहा जलजन्तवस्तेषामुत्पत्तिनिम्नगा तदिनी । आपानेति । विषया गोचरा एव मधूनि मद्यानि तेषामापान-भूमिः पानगोष्टिकास्थलम् । संगितिति । भूवां विकारा विकृतयस्त एव नाट्यानि तेषां संगीतशाला रङ्गशाला । आवासेति । दोषा एव दूषणान्येव आशीविषा आशी दंष्ट्रा तस्यां विषं येषां त आशीविषाः सर्पास्तेषामा-वासार्थं दरी गुहा । उत्सारणेति । सत्पुरुषाः शिष्टास्तेषां व्यवहारा आचरणानि तेषामुत्सारणं दूरीकरणे तद्भेतुका वेत्रलता वेत्रयष्टिः अकालेति । गुणा एव कलहंसाः कादम्बास्तेषामकालप्रावृद्दसमयो वर्षाकालः। प्रावृषि हंसा नश्यन्ति । हयं तु सर्वगुणानां विनाशहेतुरित्यपकर्षस्तु प्रसिद्धः । विस्तर्पणेति । लोकेषु येऽप-वादा विरोधोक्तयस्त एव विस्फोटकाः शिलीन्द्राणि तेषां विसर्पणभूमिर्विस्तरणस्थलम् । प्रस्तावनेति । कपट-नाटकस्य कैतवनृत्यस्य प्रस्तावना प्रारम्भः सूत्रधारादिप्रवेशः । कद्छिकेति । कामकरिणो मदनगजस्य कदलिका रैम्मा । वश्येति । साधुमावस्य शोभनाध्यवसायस्य वध्यशाला स्नास्थानम् । राह्जिह्नेति । धर्मः सदाचारः निर्मेल(त्व)साम्यारस एवेन्द्रमण्डलं चन्द्रविम्बं तस्य राहुजिह्ना सैहिकेयरसना । न हीति । हि निश्चितम् । तं पुरुषं न पश्चामि नावलोकयामि, यत्तदोनिंखाभिसंबन्धात् । यः पुमानपरिचितयासंनिहितया निर्भरमतिशयं नोपगूढो भाश्विष्टः । यो वा न विप्रलब्धो न च विप्रतारितः । नियतं निश्चितम् । इयं लक्ष्मी-रालेख्यगता चित्रलिखितापि चलति न स्थिरा भवति । अन्येषां चित्तानि चालयतीति वा । पुस्तकेति । पुस्तकमैय्यपि ज्ञानमय्यपीन्द्रजालवजालमाचरति । उत्कीर्णेति । उत्कीर्णाप्युत्कीरितापि विप्रलभते विप्रतारणां

टिप्प०—1 प्रकापमात्रमिदम्, धूममात्रेण चित्राणि विकृत्य बात्रियन्ते यथा महानसिभत्ते। 2 इत्मिष मौक्यम्, सर्वत्रापि परम्परितरूपकम् । तिहृच्छेदो मा भूदिति—मोहाः विवेकाभावा एव दीर्बनितृ। साम्यामित्यर्थी वाच्यः । 3 धनमदा एव पिशाचिका इत्यर्थ उचितः । 4 सक्चन्द्रनाद्य इन्द्रियभोग्यपदार्था इत्यर्थ उचितः । 5 व्यविशेषा इत्यर्थ उचितः । 6 कदळीसमूहे गजः स्वैदं विहरती- सर्थः । 7 परस्परपरिज्ञानरहितया इत्यर्थ उचितः । 8 लक्ष्म्यां कार्यद्वारा कुळटाया वेदयाया वा स्यर्थः । 7 परस्परपरिज्ञानरहितया इत्यर्थ उचितः । 8 लक्ष्म्यां कार्यद्वारा कुळटाया वेदयाया वा स्यवहारसमारोपात्समासोक्तिवाध्या । 9 बज्ञानराशिष्टीकाकारः, 'पुस्तमध्यपि' इति पाठः । पुस्तमयी मृत्कष्ठादिनिर्मितपुत्तिळकारूपापि इन्द्रजाळमारचयित, अकस्मात् लक्ष्म्या विलोपात् । इति तद्र्यः । 'पुस्तक्षाहस्तिर्मितपुत्तिळकारूपापि इन्द्रजाळमारचयित, अकस्मात् लक्ष्म्या विलोपात् । इति तद्र्यः । 'पुस्तक्षाहस्तिर्मितपुत्तिळकारूपापि इन्द्रजाळमारचयित, अकस्मात् लक्ष्म्या विलोपात् । इति तद्र्यः ।

पाठा०--१ पुरःसरः २ आवासः ३ व्याहाराणाम् ४ विस्कोटानाम्. ५ अपरिचितया न निर्भरम्; व्यपरिचित् तयानया न निर्भरम् ६ पुस्तमय्यपिः

विप्रस्मते, श्वताप्यभिसंघत्ते, चिन्तितापि वक्चयति । एवंविधयापि चानया दुराचारया कथमपि देवचरोन परिगृहीता विक्वेवा भवन्ति राजानः, सर्वाविनयाधिष्ठानतां च गच्छिन्ति । तथाहि—अभिषेकसमय एव चैतेषां मङ्गलकलशज्ञिरिव प्रक्षाल्यते दाक्षिण्यम्, अग्निका- वैधूमेनेव मिलिनीकियते हृदयम्, पुरोहितकुशायसंमार्जनीभिरिवापंहियते क्षान्तिः, ज्ञणी- षपहृँचन्चेनेवाच्छाचते जरागमनस्मरणम्, आतपत्रमण्डलेनेवापसायते परलोकदर्शनम्, चामरपवनेरिवापह्नियते सत्यवादिता, वेत्रदण्डेरिवोत्सार्यन्ते गुणाः, जयशब्दकेलकलर्वेरिव तिरिक्त्यन्ते साधुवादाः । ध्वजपटपल्लवेरिव परामृद्यते यशः । तथाहि—केचिंक्ल्रेमव- शशिथलशकुनिगैलपुटचटुलाभिः खघोतोन्मेषमुहूर्तमनोहराभिर्मनस्वजनगर्हिताभिः संपद्भिः प्रलोक्याना घनलवलाभावलेपविस्मृतजन्मानोऽनेकदोषोपचितेन दोषौरुकेव रागावेशेन

करोति । श्रुताप्याकर्णिताप्यभिसंघते संशेयं करोति । चिन्तितापि वज्रयति वज्रनां करोति । एवंविधयापि पूर्वी-क्तलक्षणलक्षितयाप्यनया श्रिया दुराचारया दुष्टाचरणया कथमपि महता कष्टेन दैववशेन भाग्यवशेन परिगृहीताः स्वीकृता राजानो विक्रवा विद्वला भवन्ति । सर्वेषामविनयानां दुर्बद्धीनामधिष्ठानतामधिकरणतां च गच्छन्ति प्राप्तवन्ति । चकारः समचयार्थः । तदेव दर्शयति—तथाहीति । अभिषेकसमये राज्याभिषेकक्षण एवैतेषां राज्ञां मङ्गळकळवाज्ञैरिव कल्याणकुम्भाम्भोभिरिव दाक्षिण्यमनुकूळता प्रक्षाल्यते धावनविषयीकियते । अद्गीति । अभिषेकानन्तरं होमस्य सद्धावादशीत्यक्तम् । अग्निकार्यं होमादि तस्य धुमेन हृदयं खान्तं मिलनीकियते । राज्ञामिति शेषः । परोहितेति । परोहितः प्ररोधास्तस्य कुज्ञात्राणि दर्भाष्राण्येव संमार्जन्यो बहुकार्यस्तामिरिव क्षान्तिः क्षमापह्नियते दूरीकियते । उष्णीषेति । उष्णीषं मूर्धवेष्टनं तदेव पट्टबन्धरतेनेव जरा विससा तस्याः आगमनमागमस्तस्य स्मरणं स्मृतिराच्छाद्यत आव्रियते । आतपञ्चेति । आतपञ्चं छत्रं तस्य मण्डलेन निस्तलेन परलोकस्य भवान्तरस्य दर्शनमवलोकनमपसार्यते दरीकियते । चामरेति । चामरं वालव्यजनं तस्य पवन नैवीजनैरिव सत्यमवितथं वदतीत्येवंशीलः सत्यवादी तत्य भावन्तत्ता सा अपह्रियतेऽपहरणविषयीकियते। वेजेति । वेत्रदण्डेर्वेतसयष्टिभिरिव गुणाः शौर्यादय जत्सार्यन्ते दूरीकियन्ते । जयेति । जयशब्दस्य ये कलकलर्वाः कोलाहलशब्दासौरिव साधुवादाः ख्यातयस्तिरिकयन्ते न्यक्रियन्ते । ध्वजिति । ध्वजा वैजयन्त्य-स्तेषां पटा वस्त्राणि तेषां पत्नवैः प्रान्तैरिव यशः श्लोकः परामृश्यते परामशीं लोपः स कियते । तदेव दर्शयति— तथाहीति । केचिन्मर्नुष्याः । श्रमेति । श्रमवशेन प्रयासाधिक्येन शिथिलः ऋषोऽदृढः शकुनेर्मयूरस्य अन्यस्य वा पक्षिविशेषस्य यो गलः कण्ठस्तस्य यत्पदं तद्वचपलाभिः । मयुरस्य कण्ठः श्रमवरोन चास्यन्तं धपलः स्यादिति तद्रपमानम् । खद्योत इति । खद्योतो ज्योतिरिज्ञणसास्य य उन्मेषोऽवभासस्तद्रन्मुहूर्तं मनोहराभिश्चित्तहारिणीभिः । मनस्वीति । मनस्विजनाः पण्डितलोकासौर्गर्हिताभिनिन्दताभिरेवंविधाभिः संपद्धिः समृद्धिभिः प्रलोभ्यमाना लोभं प्राप्यमाणाः । धनेति । धनस्य द्रव्यस्य यो ठवो लेशस्तस्य लाभः प्राप्तिस्तस्माद्योऽवलेपोऽहंकारस्तेन विस्पृतं विस्मरणं प्राप्तं जन्म येषां ते तथानेके दोषा दूषणानि तैरपचितेन ध्यातेन । रागावेदोनेति । राग इच्छारूण्यं च तेषामावेदास्तरमयीभावस्तेन बाध्यमानाः पीष्यमानाः ।

टिप्प०—1 कपटन्यवद्वारं करोति। 2 राज्ञां प्रसङ्गे 'मनुष्याः' इति न्याख्या प्रमादः। राजान इत्युचितम् । 3 दोषैः वातिपत्तकफिवकारैः उपित्तिन वृद्धिंगतेन दुष्टेन अस्जा (रक्तेन) यथा पी- ख्यमाना भवन्ति तथादोषैः कामकोधादिभिः प्रवृद्धेन रागावेशेन विषयासिक्षरूपेणाभिनिवेशेन अधरी- क्रियमाणा इति न्याख्योचिता। इदं सर्वं अममात्रम् । अत एव 'दुष्टास्रजेव' इत्येव पाठः, 'दोषोपचितेन' इति पूर्वभुक्तत्वे न पौनरुक्खप्रसङ्गात् ।

पाठा०—१ दैवपरिगृहीता. २ विछत्रीमवन्ति. ३ एवैपाम्; एव चेपाम्, ४ मिलनीमवित. ५ अपनीयते. ६ पट. १ अवच्छायते. ८ अपनार्थः, अपवार्थते. ९ कलके:. १० किचित्. ११ अमिश्रिथक, १२ पक्षपुट. १३ दुष्टास्त्रेव.

बाध्यमानाः, विविधविषयमासलालसेः पद्मिमरप्यनेकसहस्रसंख्यैरिवेन्द्रियेरायास्यमानाः, प्रकृतिचळ्ळलया लब्धंप्रसरेणकेनापि शतसहस्रतामियोपगतेन मनसास्रलीकियमाणा विद्वल-तामुपयान्ति । प्रहेरिव गृह्यन्ते, भूतैरिवाभिभूयन्ते, मञ्जेरिवावेदयन्ते, सन्वैरिवावष्टभ्यन्ते, वायुनेव विडन्ब्यन्ते, पिशाचैरिव प्रस्यन्ते, मदनशरेर्ममाँहैता इव मुखभङ्गसहस्राणि कुर्वते, धनोष्मणा पच्यमाना इव विचेष्टन्ते, गादप्रहाराहता इवाङ्गानि न धारयन्ति, कुलीरा इव तियेक्परिभ्रमन्ति, अधर्मभमगतयः पङ्गव इव परेण संचार्यन्ते, मृपावादविपाकसंजातमु-खरोगा इवातिकुच्छ्रेण जल्पन्ति, सप्तच्छद्तरव इव कुसुमरजोविकारैः पार्थवर्तिनां शिरःग्रह्मुस्पाद्यन्ति, आसन्नम्स्यव इव बन्धुजनमपि नाभिजानन्ति, ईत्कम्पतलोचना इव

केनेव । दोषेति । दोषं दुष्टं यदस्यमक्तं तेनेव । तत्रापि रागो भवत्येवेति साम्यम् । विविधिति । विविधा येऽनेके विषया गोचरास्त एव प्रासा गुडेरकास्तत्र लालसैर्लमपटैः । पञ्जिभिरिति । पञ्चभिरिप प्राणप्रभितसं-स्यैरपि चक्षरादिभिरपि शतसहस्रतां लक्षतामुपगते प्राप्तन अनेकसहस्रसंस्थैरिन्द्रियेः करणेरायासमानाः परि-क्रिश्यमानाः । प्रकृतीति । प्रकृत्या खभावेन चन्नळश्चपळस्तस्य भावस्तत्ता तया लब्धः प्रसरोऽवकाशो येनैवं-भूतेनैकेन मनसा चित्तेनाकुळीकियमाणा विद्वळताम्दिपञ्चळतामुपयान्ति गच्छन्ति । प्रहेरिति । प्रहेः शनै-श्वरादिभिरिव गृह्यन्ते प्रहणविषयीक्रियन्ते । भूतैः पिशाचिरिवाभिभ्यन्ते । मन्त्रेरिति । मन्त्रा देवाधिष्ठात्का-स्तैरिवावेश्यन्ते । सन्त्रेणान्यत्रावेशः कियते । यथा भूतमन्यत्र प्रवेश्यते । सन्त्वेरिव दृष्टप्राणिभिरिवावष्टभ्यन्ते हठेन गृह्यन्ते । वायुनेव पवनेनेव विडम्ब्यन्त इतस्ततो विक्षिप्यन्ते । पिशाचैरिव राक्ष्सिरिव प्रस्यन्ते भक्ष्यन्ते । मदनेति । मदनशरैः कामवाणैर्मर्मस्थलं आहतास्ताडिता इव सुस्रभङ्गसहस्राण्याननविकृतिसहस्राणि कुवैते घटयन्ति । धनेति । धनस्य द्व्यस्योष्मा तापत्तेन पच्यमानाः पाकविषयीकियमाणा इव विचेष्टन्ते । विविधां चेष्टां कुर्वन्तीत्यर्थः । गाढेति । गाढस्तीवो यः प्रहारो लगुडादिना कुलण्टनं तेनाहता इवाज्ञानि हस्त-पादादीनि न धारयन्ति न धर्तुं शक्तवन्तीत्यर्थः । कुलीरेति । कुलीरा इव कर्कटा इव तिर्यक्तिरश्वीना एव परिभ्रमन्ति परिभ्रमणं कुवैन्ति । अधर्मेति । अधर्मेणासदाचरणेन भन्ना भन्ने प्राप्ता गतिर्गमनं सत्कर्मणि वृत्तिश्व येषामेनंभूताः पङ्गव इव खजा इव परेणान्येन संचार्यन्ते संचरणशीलाः क्रियन्ते । स्व**पेति ।** सृषावादोऽस• त्यभाषणं तस्य विपाकः परिणामस्तेन संजातः समुत्पन्नो सुखरोगो येषामेतादश इवातिक्रच्छ्रेणातिकष्टेन जल्पन्ति श्रुवन्ति । सप्तेति । सप्तच्छदतरव इव विषमच्छदग्रक्षा इव कुसुमानि नेत्राणि तेषां ये रजोभिर्गुणै-विकारा विकृतैयस्तैः। पक्षे कुसुमरजोविकारैः पुष्परागविकृतिभिः। 'कुसुमं स्नीरजो नेत्रे' इत्यनेकार्थः। पार्श्ववर्तिनां समीपस्थायिनां शिरःशूलं मस्तकव्यथामुत्पादयन्ति जनयन्ति । सप्तपर्णकुसुमरजसः शिरःशूलो-त्पादकत्वं वैद्यके प्रसिद्धम् । आसक्विति । आसक्वः समीपवर्ता मृत्युर्येषां त एवंविधा इव बन्धुजनमपि स्वजनमि नाभिजानन्ति नोपळक्षयन्ति । उदिति । उत्पाबल्वेन कम्पितं धूतं लोचनं नेत्रं येषामेवंविधा इव

टिप्प०—1 उपगतिरिति वाच्यम् । 2 सर्वैः सह कौटिक्यमाचरन्तीत्यर्थः । 3 कुसुमरजसां विकारैः (तत्संपर्कजनितवायुविकारैः) सप्तपर्णतरवो यथा शिरोचेदनामुत्पादयन्ति, तथा इमे कुसुमानि (नेत्र-रोगाः) एव रजोविकारा रजोगुणपरिणामान्तैः श्वासन्तवर्तिनां शिरः भ्रूळजन्यपीडामिचोत्पादयन्तीति तात्प-र्यम् । टीकातो च्याच्यामात्रमवगन्तव्यम् । 'कुसुमं स्त्रीरजोनेत्ररोगयोः फळपुष्पयोः ।' इति हैमस्य खुदः पाठः । 4 इदमपि घोरमज्ञानम् । 'उत्कृपितळोचना इव' इत्येव पाठः । उत्कृपितळोचना रुग्णनेत्रा इति तद्थैः । यस्य नेत्रपीडा भवति स तेजस्विपदार्थं न शक्तोति वीक्षित्वम् ।

पाठा०—१ विषयरसम्रासः २ प्रसारेणः १ अभिहताः. ४ राभिहताः ५ विषपानः ६ आसन्नवर्तिनामः ७ पुरःस्तितं बन्धुजनम् ८ उत्कृपितः

तेजस्तिनो नेक्षन्ते, कालदृष्टा इव महामञ्जरिप न प्रतिबुध्यन्ते, जातुर्वाभरणानीव सोषमाणं न सहन्ते, दुष्टवारणा इव मेहामानस्तम्भनिश्चलीकृता न गृह्वन्त्युपदेशम्, तर्षणाविषम्- चिंछताः कनकमयमिव सर्व पश्यिन्ति, इषव इव पानवार्धिततेष्ट्रण्याः परप्रेरिता विनाश- यिन्ति, दूरिक्षतान्यिप फलानीवं दण्डविक्षेपैमेहाकुलानि शातयन्ति, अकालकुसुमप्रसवा इव मनोहराकृतयोऽपि लोकविनाशहेतवः, श्मशानामय इवातिरौद्रभूतयः, तैमिरिका इवादूर- एशिनः, उपसृष्टा इव क्षुद्राधिष्ठतभवनाः, श्रूयमाणा अपि प्रेतपटहा इवोद्वेजयन्ति, चिन्त्य- माना अपि महापातकाध्यवसाया इवोपद्रवमुपजनयन्ति । अनुदिवसमापूर्यमाणाः पापेने-

रीजिस्तनः प्रतापवन्तः पुरुषाचिःस्पृहाचेक्षन्ते नावलोकयन्ति । पक्षे तेजिस्तनः सूर्योदिकान् । कालद्रधेति । निषद्भकाले संध्यादिरूपे दष्टा भक्षिताः । सपैणेति शेषः । एवंविधा इव महामन्त्रेजीङ्गलीप्रमृतिभिः षाङ्गण्यादि-भिरपि न प्रतिबुध्यन्ते न बोधं प्राप्नुवन्ति । जातुषिति । जातुषाभरणानि लाक्षानिष्पत्रभूषणानीव सोष्माणं तेजिस्तिनं पुरुषं न सहन्ते न मृष्यन्ति । दुधेति । दुधवारणा इव मदोन्मत्तगजा इव महानत्युत्कृष्टो यो मानोऽहंकारत्तालक्षणो यः स्तम्भः स्थूणा तेन निश्वलीकृताः स्तब्धतां प्रापिताः सन्त उपवेशं शिक्षां न गृह्णिन नादवते । गजपक्षे महन्मानं यस्पैबंबिधो यः स्तम्भ आलानस्तम्भस्तेन निश्चलीञ्चता नद्धाः सन्त उप-धेशं हितापकवाक्यं न गृह्णन्ति । अवगणयन्तीत्यर्थः । तृष्णीति । तृष्णीव विषं गर्लं तेन मूर्व्छिता भ्रान्ताः कनकमयं सुवर्णमयमिव सर्व प्रयन्ति विलोकयन्ति । इचव इति । पानं मधुपानं निशानघर्षणं च ताभ्यां बर्धितं तैक्ष्ण्यं मदकीर्थं प्रहारशक्तिश्च येषामेवंविधा इषव इव बाणा इव परोऽन्यो मन्त्री च ताभ्यां प्रेरिता मोदिता विनाशयन्ति विनाशं जनयन्ति । दण्डो यष्टिर्भागधेर्यश्च तयोविक्षेपाः प्रहारा दुर्विनानि च तैर्दूर-स्थितान्यपि दविष्ठदेशवर्तीन्यपि फलानीन सस्यानीव महाकुलानि महाभिजनानि भातयन्ति पीडयन्ति पातयन्त्यपि च । अकालेति । मनोहराश्चिलहारिण्य आकृतय आकारा येषामेवंविधा अपि राजानो लोक-विनाशहेतवो भवन्ति । सदाकृतिसाम्याद्यमानान्तरमाह—अकालेति । अकालेऽऋतौ कुसुमप्रसवा इव । तदुक्तम् — 'द्वमौषधिविशेषाणामकाले कुसुमोद्रमः । फलप्रसवयोर्बन्धं महोत्पातं विद्रर्बुधाः' । इमशानामय इति । रमशानं प्रेतवनं तस्यामय इवातिरौद्रा अन्येषां भयोत्पादिका भूतिः संपद्येषां ते तथा । पश्चे अकूरा भृतिर्भस्म येषु । तैमिरिकेति । तिमिरं नेत्ररोगः स संजातो येषां ते तैमिरिकासा इवादूरदार्शनः । भाविनं दोषं न परयन्तीत्यर्थः । दूरं परलोकं न परयन्तीत्यर्थो वा । पक्षेऽदूरदर्शिनः समीपस्थितवस्तुविलो-किनः । उपसृष्टिति । उपसृष्टां बहिः कृता इव धुदैविटैरिधिष्ठितमाश्रितं भवनं गृहं येवां ते तथा । श्रयमाणा इति । श्रूयमाणा आकर्ण्यमाना उद्वेजयन्त्युद्धेगं जनयन्ति । कं इव । प्रेतपटहा इव यथा प्रतकवायानि निर्वेदमन्येषां समुत्पादयन्तीत्यर्थः । कस्मिश्चिद्देशे मृतकानां पुरस्ताद्वाद्यानि वाद्यन्त इति देशाचारः । चिन्त्येति । चिन्त्यमाना अपि चेतास स्पर्यमाणा अपि महापातकं स्रीहत्यादि तदध्यवसाया इव तदिभप्राया इवोपद्रवं वश्वकादिदुः खमुपजनयन्ति निःपादयन्ति । अन्विति । अनुदिवसं प्रतिदिवसं पापेनैनसापूर्यमाणा

टिप्प॰—1 भूषणपञ्चे ह मिस्। राजपञ्चे-ईप्यावशादसहनस्। जातुषपञ्चे—विगलनवशादिसर्थः। 2 सामदानभेददण्डा इति चतुर्थोपाय इति च्याख्योचिता। 8 रति—संख्या वाराङ्गना इय श्चिः नीचै- छोकैः, पञ्चे विटेरिविष्ठितानि भवनानि येषां ते। 'उपस्छं तु मैथुनम्' इति त्रिकाण्डशेषः। 4 चित्त- स्याऽशान्तिस्।

पाठा०—१ जातुषा इत. २ महालामः महानाल. ३ हता अपि न. ४ अतितृष्णाविषतेगः तृष्णावेदाः ५ असयः। असयः। असवः. ६ पारुष्याः.

वाध्मातमूर्तयो भवन्ति, तदवस्थाश्च व्यसनशतसख्यतामुपगता वस्मीकर्तृणात्रावस्थिता जल-विन्दव इव पतितमप्यात्मानं नावगच्छन्ति ।

अपरे तु स्वार्थनिष्पादनपरैर्धनिपिशितमासगृष्ठेरास्थाननिक्षिनीधूर्तवकेशूनं विनोद इति, परदाराभिगमनं वैदग्ध्यमिति, सृगयां श्रम इति, पानं विलास इति, प्रमत्ततां शौर्यमिति, स्वदारपरित्यागमन्यसनितेति, गुरुवचनावधीरणमपरप्रणेयत्वमिति, अजितसृत्यतां सुखोप-सेन्यत्वमिति, नृत्यगीतवाद्यवेईयाभिसक्तिं रसिकतेति, महापराधार्वकर्णनं महानुभावतेति,

श्रियमाणा इवाध्मातमूर्त्यः स्थूलवेहा भवन्ति । तदिति । सैवावस्था येषां ते तदवस्थाः । न्नः समुचयार्थः । एवंविधा व्यसनानां यूतादीनां शतं तस्य सख्यतां मित्रतामुपगताः प्राप्ताः । 'शरव्यताम्' इति पाठे तु शरव्यं लक्ष्यं तस्य भावस्तत्त्वमुपगता इस्यर्थः । वस्मीकेति । वल्मीकमुपवेहिकीगृहं तस्य तृणानि नडादीनि तेषामप्राणि प्रान्तानि तेष्ववस्थिता ये जलबिन्दवस्त इव पतितमपि मनुष्यजन्मनः सस्तमप्यात्मानं नावगच्छन्ति न जानन्ति ।

अपरे त्विति । अपरेऽन्ये । तु पुनरर्थे । राजानः । श्रीमतां दोषान्तरमप्याह—अपरे त्विति । इति दोषानिप गुणपक्षमध्यारोपयद्भिधूतैर्विप्रतारकैः स्तुतिभिः प्रतार्यमाणाः सर्वजनस्योपहास्यतामुपहासयोग्यता-मुपयान्ति प्राप्नुवन्तीखन्वयः । कीहदौर्धूतैः । स्वेति । खस्यात्मनो योऽर्थः प्रयोजनं तस्य निष्पादनं करणं तत्र परैस्तत्परैः । धनमिति । धनं द्रव्यं तदेव पिशितं मांसं तस्य शासो शहणं तस्मिन् गृष्टेई्रहिभर्यथा तथा द्रव्यार्जनपरैरित्यर्थः । आस्थानेति । आस्थानं नृपोपनेशनस्थलं तदेव नलिनी कमलिनी तत्यां बकै-धूर्तै: । यथा बका निलनीमाश्रित्य तदाश्रयबलेन स्वात्मानमाच्छाद्य येन केन प्रकारेण परान्वश्रयित्वाकस्मादेव परान्भक्षयन्ति तद्वदास्थानबलेन परान्वश्रयित्वा स्वानि भक्षयन्ति । इतिशब्दार्थमाह—द्युतिमिति । द्यूतं दुरोदरं विनोदः कीडामात्रम् । न चैतद्विहिते किंचित्पातकमस्तीति भावः । परेति । परदाराः परस्त्रिय-स्तेषामभिगमनं संभोगो वैदरध्यमिति चातुर्यमिलय्थः । सृगयेति । सृगयां मृगयां श्रम इति । 'अभ्यासः खुरलीति श्रमो योगाभ्यासः' इति कोशः । न तु परप्राणव्यापादनजनितं किमिप पातकमस्तीति भावः । पानमिति । पानं मयादीनां । विलास इति । विलिसतमित्यर्थः । प्रमत्ततामिति । प्रमत्ततां क्षीवतां शौर्यं सुभटकृत्यमिति । स्वेति । स्वस्य दाराः स्त्री तस्याः परित्यागं स्वजनमव्यसनितानासितता इति । नतु धर्माधिक्यम् । गुरुरिति । गुरुहिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेष्टा तस्य वचनं वचस्तस्यावधीरणमुङ्खनमपैर-प्रणेयत्वमन्यवर्यत्वम् । 'वर्यः प्रणेयः' इति कोशः । गुरुवचनावधीरणेन क्रूरोऽयं प्रभुरिति भियापरे साम-न्तादयो वर्यत्वं प्रतिपद्यन्त इति तेषामाशयः । अजितेति । शिक्षार्थं ताबिता मृत्या यस्य राज्ञः सम्यक्तेवां कुर्वन्ति स जितमुखोऽन्यस्वजितमृखस्तस्य भावस्तत्ता ताम् । इदं च नृपतेर्दूषणम् । वैगुण्ये मृखानामवर्श्यं शिक्षा प्रदातन्येति राजन्विह्नम् । तदुक्तम्—'शठदमनमशठपालनमाश्रितभरणं च राजन्विह्नानि' इति । तस्मि-न्सुखोपसेव्यत्वं सुखेनोपसेवितुं योग्यः सुखोपसेव्यस्तस्य भावस्तत्त्वम् । सुखोपसेव्योऽयं तृप इति लोके ख्याति-मात्रं गुण आरोप्यते । नृत्येति । नृत्यं नाव्यम् , गीतं गानम् , वायमातोयम् , वेश्या वारवध्वः , तास्त्रभिसक्ति-मलासक्तितां रसिकता रसाभिज्ञता इति । महेति । महापराधानां कौरवयुद्धादीनैामवकर्णनं श्रवणं महानु-

टिप्प०—1 उयीकाकृतमृत्तिकास्तूपः (कीटविशेषेण निःसारितमृत्तिकाराशिः) तन्नोत्पन्नतृणामे स्थिता जरुविन्दव इव । पातिस्थेन युक्तमारमानं मोहान्न जानन्ति । वस्मीके पतिता जरुविन्दवस्तु शुक्क- स्थान्न प्रतीयन्त इस्थान्नयः । 2 धर्माद्श्रंश इति वक्तव्यम् । 3 न परमणेय(वश्य)त्वम्, स्वाधीनता- सूचनात्स्वातन्त्रयमिस्थेः । 4 'महापराधानाकर्णनम्' इस्थेव पाठः । महतोऽप्यपराधस्य 'अकिश्चित्करमिन्दम्' इति उपेक्षावशादनाकर्णनम् । वस्तुतस्त्वयमविचारो दोष एव ।

पाठा०—१ ग्रुणाझस्थिताः. १ निहिनीवकैःः इ मृगयाः ४ प्रमत्तताः ५ स्वदारपरिस्थागः; स्वदारपरिस्थागेषुः ६ भूसताः ७ नृतः ८ अभिसक्तिःः ६ रसिक्तामितिः १० अनाक्षणेनम् ; अनवक्षणेनम्

पराभवसहत्वं क्षमेति, खेच्छन्दतां प्रमुत्वमिति, देवावमाननं महासन्वतेति, बन्दिजन-ख्याति यश इति, तरळतामुत्साह इति, अविशेषज्ञतामपक्षपातित्वमिति दोषानिप गुणप-क्षमध्यारोपयद्भिर्न्तः खयमपि विह्सद्भिः प्रतारणकुश्छेर्धृतैर्दमानुष्ठोकोचिताभिः स्तुतिभिः प्रतार्थमाणा वित्तमद्मैत्तचित्ता निश्चेतनतया तथेवेद्यौत्मन्यारोपिताळीकाभिमाना मर्व्धधर्मा-णोऽपि दिव्यांशावतीर्णमिव सदेवतिमर्वातिमानुषमात्मानमुत्प्रेक्षमाणाः प्रारब्धदिव्योचित-चेष्ठानुभावाः सर्वजनस्थोपहास्यतामुपयान्ति । आत्मविष्ठम्बनां चानुजीविता जनेन किय-माणामभिनन्दन्ति । मनसा देवताध्यारोपणविभैतारणादसद्भृतसंभावनोपहताश्चान्तः प्रविष्ठा-परमुजद्वयमिवात्मबाहुगुगळं संभावयन्ति । त्वगन्तरितनृतीयळोचनं खळळाटमाशङ्कन्ते ।

भावता महाधर्मिष्ठता । अदातृत्ववशात् मागधादिभिविद्वितस्य गालिप्रदानादिपराभवस्य तिरस्कृतेः सहत्वं क्षमेति क्षान्तिः । खच्छन्दतां निरवज्रहतां प्रभुत्वमैश्वर्थम् । देवेति । देवा अर्हदादयस्तेषामवमाननम्वगणनं महासत्त्वता महाधेर्यता । वन्दीति । वन्दिजना मागधादयस्तेषां ख्याति प्रसिद्धिम् । यशःश्ठोक (?)इति । एतेन पण्डितजनप्रदानं न श्लोकजनकामिति भावः । तरलतां चपलतामृत्साहः प्रगल्भता इति । अवीति । अविशेषज्ञतां विशेषाविशेषानभिज्ञतामपक्षपातित्वं माध्यस्थ्यमिति । अत्र 'द्युतम्' इत्यारभ्य पूर्वपूर्वस्योदेश्य-तयोत्तरोत्तरस्य बाध्यमानतया पूर्विस्मिन्दोष उत्तरस्य गुणस्यारोपः प्रशंसनमेवाध्यारोपः । अत्राध्यारोपकलक्षणे हपकव्यासङ्गजनकर्त्वं सातिरायसुखजनकरवादिकं साम्यं खयमहुनीयम् । अथ धूर्तान्विरोषयन्नाह्-अन्त इति । अन्तर्मध्ये खयमप्यात्मनापि विहसद्भिर्हास्यं कुर्वद्भिः । अस्मद्भिप्रतारणानभिज्ञ इति हास्यनियामकम् । प्रतारणा वञ्चना तत्र कुशलैरभिन्नैः । कि क्रियमाणा धनिनः । अमानुषलोको देवलोकस्तस्योचिताभियोग्याभिः । स्तुतेविं-शेषणम् । चित्तेति । वित्तस्य द्रव्यस्य मदस्तेन मत्तं चित्तं येषां ते तथा । अत एव निश्चेतनतया निर्गता चेतना ज्ञानं यस्मात्तस्य भावस्तता तया । तथेयेति । यथा यथा प्रतार्यमाणास्तथेवेत्यर्थः । आत्मन्यारोपितं स्थापित-मलीकं मिथ्याभिमानं यैन्ते तथा मर्लघर्माणोऽपि मर्लस्य मनुष्यस्य धर्मा गमनादयो येषामेवंविधा अपि । द्विडयेति । दिन्या देवसंबन्धिनो यें इशा भागास्तरवतीर्णस्तपन्नामिन सदैवतमिन देवताधिष्ठितमिनातिमानुषं कमीतिकम्य वर्तमानमात्मानमुत्प्रेक्षमाणा मन्यमानाः । प्रार्ब्धेति । प्रार्ब्धा या दिन्योचिता देवजनयोग्या-श्रेष्टाः कियास्ताभिरनुभावो माहात्म्यं येषां ते तथा । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । अनुजीविना जनेन सेवकजनेन कियमाणां विधीयमानामात्मविडम्बनामसद्भुणारोपलक्षणामभिनन्दन्ति प्रशंसन्ति । चकारः पूर्वोक्तसमु-चयार्थः । विभूतिमतां राज्ञां पुनर्दोषान्तरमाह—मनसेति । देवताया हरिहरादेरध्यारोपणं औरोपणं तेन विप्रतारणं वर्द्यनं तस्मादिति । अस्तदिति । असद्भतासद्भूपा या संभावना देवरूपत्वेन निश्चयस्तेनोपहता विन-ष्ट्रबुद्धयः । देवत्वाध्यारोपत्वनिमित्तमूलानि प्रदर्शयन्नाह—अन्तरिति । अन्तर्मध्ये प्रविष्टमपरमन्यद्भजद्वयं यसिन्नेवंविधिमनात्मनो बाहुगुगलं स्वकीयं भुजयुगं संभावयन्ति संभावनाविषयीकुर्वन्ति । एतेन स्वसिश्वतु-भुजत्वं ख्यापितम् । त्रिनेत्रत्वमप्याह—त्विगिति । त्वकृत्तिस्तयान्तरितं पिहितं तृतीयं स्रोचनं यस्मिनेतादशं

टिप्पo—1 आत्मिन अविद्यमाना अपि ये गुणासदारोपणरूपां विडम्बनाम् । 2 धूर्तैः कृतं देवत्वा-ऽध्यारोपणमेव प्रतारणं तस्मात् असन्द्वता मिश्याभूता या संभावना आत्मनो देवत्वेन निश्चयस्तेन उपहता नाशितबुद्धय इति ब्याख्या । 'बस्तुतस्तु अध्यारोपप्रतारणाऽसंभूत' इस्येव पाठः । देवत्वारोप एव प्रता-रणा तथाऽसंभूता या संभावना आत्मिन देवत्वभानं तेन उपहता इति तत्र ब्याख्या ।

पाठा०—१ परभवसत्वम्; परिभवसत्वम्. २ स्वच्छन्दताः ३ आख्यातिम्; त्यातिः. ४ तदलताः ५ अवि-श्रेषशताः ६ अमानुषोचिताभिः ७ मत्तिश्चयेनः ६ तथेतिः यथेतिः ९ आत्मारोपितः १० अतिमानुष्यकम्. ११ प्रतारणादसञ्चतः प्रतारणासंभूतः प्रतारणासञ्चतः

दर्शनप्रदानमप्यनुमहं गणयन्ति । दृष्टिपातमप्युपकारपक्षे स्थापयन्ति । संभाषणमि संवि-भागमध्ये कुर्वन्ति । आज्ञामपि वरप्रदानं मन्यन्ते । स्पर्शमपि पावनमाकलयन्ति । मिध्या-माहात्म्यगर्वनिर्भराश्च न प्रणमन्ति देवताभ्यः, न पूजयन्ति द्विजातीन्, न मानयन्ति मान्यान्, नार्चयन्यर्चनीयान्, नाभिवादयन्यभिवादनाहीन्, नाभ्युत्तिष्ठन्ति गुरून् । अनर्थकायासान्तिरतोपँभोगसुस्वमित्युपहसन्ति विद्वज्जेनम्, जरावेक्टव्यप्रलिपतिमिति प्रयन्ति वृद्धोपदेशम्, आत्मप्रज्ञापरिभव इत्यसूयन्ति सचिवोपदेशाय, कुष्यन्ति हितवादिने । सर्वथा तमभिनन्दन्ति, तमालपन्ति, तं पार्थे कुर्वन्ति, तं संवर्धयन्ति, तेन सह सुस्वमविष्ठन्ते, तसौ ददति, तं मित्रतासुपजनयन्ति, तस्य वचनं शृण्वन्ति, तत्र वर्षन्ति, तं बहु मन्यन्ते, तमाप्ततामापाद्यैन्ति, योऽहर्निशमनवरतसुपरचिताञ्जलिरिधदैवतमिव विगतान्यकर्तन्यः

खललाटं निजालिकमाशङ्कन्त आरेकाविषयीछवेते । दर्शति । लोकानां दर्शनप्रदानं खात्मप्रकटनमनुष्रहं प्रसादं गणयन्ति मन्यन्ते । दृष्टीति । दृष्ट्याश्रद्धाषः पातमवलोकनं तद्प्युपकारपक्ष उपकृतिपक्षे स्थापयन्ति निक्षिपन्ति । संभाषेति । संभाषणं जल्पनं तदिष संविभागः पारितोषिकं दानं तन्मध्ये द्धर्वन्ति । पारितोषि-कतुल्यं गणयन्तीत्यर्थः । आज्ञामिति । आज्ञामपि निदेशमपि वरप्रदानं समीहितप्रदानं मन्यन्ते जानन्ति । स्पर्शः संश्वेषस्तदिप पावनं पूर्तं पवित्रमाकलयन्ति विचारयन्ति । मिथ्येति । मिथ्या वृथा यो माहात्म्य-गर्वो माहात्म्याभिमानस्तेन निर्भरा मृता देवताभ्योऽई खो न प्रणमन्ति नमस्कारं न छुर्वन्ति । द्विजेति । द्विजातींश्वयीमुखाच पूजयन्ति वस्त्रपात्रादिप्रदानेन न सत्कुर्वन्तीत्यर्थः । मान्यानिति । मान्यान्माननीयाच मानयन्ति न संमानं ददते । नेति । अर्चनीयानर्चायोग्यानार्चयन्ति नार्चा कुर्वन्ति । नेति । अभि-वादनाही तुपसंप्रहयोग्याचाभिवादयन्ति न पादप्रहणं कुर्वन्ति । नेति । गुरून्हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेष्ट्रन् न अभ्युत्तिष्ठन्ति नाभ्युत्थानं क्वनित । अनर्थकेति । अनर्थको निष्फलो य आयासः प्रयासः श्रौतस्मार्त-कर्मणि हेशस्तेनान्तरितं व्यवहितमुपभोगोऽज्ञनादिकसाजनितं सुखं सातं यस्येति कृत्वा विद्वजनं विबुधजनसुपहसन्त्युपहासं कुर्वन्ति । जरेति । जरा विस्नसा तस्या वैक्रव्यं विकलता तेन प्रलिपतं जलिपत-मिति कृत्वा बृद्धानां स्थविराणामुपदेशं शिक्षां परयन्ति । जानन्तीत्वर्थः । आतमिति । आत्मनः खस्य या प्रज्ञा बुद्धिस्तस्याः परिभवः पराभव इति कृत्वा सचिवोपदेशाय प्रधानशिक्षाया असूयन्त्यसूयां कुर्वेन्ति । हितेति । हितवादिने यथास्थितवादिने कुप्यन्ति कोपं कुर्वन्ति । सचिवोपदेशाय हितवादिन इति चतुर्धी-द्वयमि 'क्रुधद्वह' इत्यादिना संप्रदानसंज्ञायां सत्यां ज्ञेयम् । एतादशं पुरुषं सर्वथा स्तुवन्तीत्याशयेनाह-तमिति । तं पुरुषं सर्वथा सर्वप्रकारेणाभिनन्दन्ति प्रशंसन्ति । तमालपन्त्यालापं सुर्वन्ति । तं पुरुषं पार्श्व समीपे कुर्वन्ति रक्षन्ति । तं संवर्धयन्ति वृद्धि प्रापयन्ति । तेनेति । तेन पुरुषेण सह सुखं यथा स्यात्तथाव-तिष्ठन्तेऽवस्थानं कुर्वन्ति । तस्मायिति । तसौ पुरुषाय ददति प्रयच्छन्ति । तिमिति । तं पुरुषं प्रति मित्रतां सुद्धः द्वावतामुपजनयन्ति निष्पादयन्ति । तस्येति । तस्य पुरुषस्य वचनं वाक्यं शृण्वन्ति । तत्रेति । तस्यिन्पुंसि वर्षन्ति पुनःपुनः प्रदानं कुर्वन्ति । तं पुरुषं बहु मन्यन्ते । अत्युत्कृष्टतया जानन्तीखर्थः । तमिति । तं प्रखासतां शिष्टतामापादयन्ति प्रतिपादयन्ति । तच्छब्दस्य यच्छब्दसापेक्षत्वादाह—य इति । यः पुमानहिनशमहोरात्रं अनवरतं निरन्तरं विगतमन्यकर्तव्यं यस्यैवंभूत उपरचिताङ्गालः संयोजितकरपुटोऽधिदैवतिसविष्टदेवता-

टिप्प०—1 इति तु टीकाकारस्य कृपा हरिहरादिदेवेभ्य इत्यर्थः। 2 वस्तुतस्तु 'तं मित्रतासुप-नयन्ति' तं जनं मित्रत्वं प्रापयन्तीति पाठः, तदर्थश्च ।

पाठा०--१ प्रदाने. २ संस्पर्शनम्. ३ दिजान्. ४ विषयोपभोगः ५ विद्वजनशीलम्. ६ न पद्यन्तिः ७ वृद्धजनोपदेशम्, ८ तस्य मिश्रताम्, ९ उपनयन्तिः १० तमारमनापादयन्ति तस्माद्विभ्यतिः

स्तौति, यो वा माहात्म्यमुद्भावयति । किं वा तेषां सांप्रतं येषामतिनृशंसप्रायोपदेशनिर्धृणं कौटिल्यशास्त्रं प्रमाणम्, अभिचारिक्रयाः कूरैकप्रकृतयः पुरोधसो गुरवः, पराभिसंधान-परा मिश्रण चपदेष्टारः, नरपतिसहस्रमुक्तोज्झितायां लक्ष्म्यामासिकः, मारणात्मकेषु शैस्ते-व्यसियोगः, सहजप्रेमाईहृद्यानुरक्ता आतर उच्छेचाः।

तदेवं प्रायातिकुं टिळकष्ट चेष्टासहस्रदारणे राज्यतश्रे ऽस्मिन्महामोहं कारिणि च यौवने कुमार! तथा प्रयतेथा ध्या नोपहस्यसे जैनैः, न निन्चसे साधुभिः, न धिक्रियसे गुरुभिः, नोपालभ्यसे सुहद्भिः, न शोच्यसे विद्वद्भिः, यथा च न प्रकाश्यसे विटैः, न प्रतार्थसेऽकु-शिलः, नास्वाचसे भुजङ्गः, नावलुप्यसे सेवकवृकैः, न वश्यसे धूतैः, न प्रलोभ्यसे चैनि-ताभिः, न विडम्ब्यसे लक्ष्म्या, न नर्लसे मदेन, नोन्मत्तीकियसे मदनेन, नाक्षिप्यसे

मिन स्तौति ननीति । यो वेति । यो माहात्म्यं तद्वणवर्णनालक्षणसुद्भावयत्युद्भावनां करोति । विभूतिमतां पुनर्दोवान्तरमाह—किं वेति । तेषां विभूतिमतां वाथवा कि सांप्रतं युक्तं येषां विभूतिमतामतिनृशंसप्रायोऽतिनिश्चिश्वाबहुल उपदेशः शिक्षा निर्गता पृणा द्या यस्मादेतादशं कौटिल्यशालं यामलादि प्रमाणमिति । अभिचारिक्तंया कुलाप्रतिकृत्यादिरूपक्तिया । कूरेति । कूरा निश्चिशेकाद्वितीया प्रकृतिः स्वभावो येषामेनंविधाः पुरोधसः पुरोहिता गुरवो धर्मोपदेशकाः । परेषामितरेषामभिसंधानं निरोधस्तत्र परास्तत्परा मन्त्रिणः सन्विवा उपदेशारः शिक्षादायकाः । नरेति । नरपतीनां यत्सदृश्चं तेन भुक्ता चासानुज्ञिता स्वक्ता चेति कर्मधारयः । एवंविधायां लक्ष्म्यामासक्तिः प्रमाधिक्यम् । मारणेति । मारणं व्यापादनं तदेवात्मा स्वरूपं येषां तथाविधेषु शास्त्रेष्विमयोग उच्याः । सहेति । सहजं स्वारसिकं यत्प्रेम तेनाई स्वशं दृदयं येषामत एवानुरक्ता एतादशा भ्रातरः सहोदरा उच्छेशा मूलत उन्मूलनीयाः ।

प्रकृतसुपसंहरत्ताह—ति विस्तिति । तिति हेल्कें । एवंप्राये पूर्वोक्तस्वस्पबहुरे । अतिति । अतिकृटिखा अतिकृतिः कष्टदाियन्यश्रेष्टाः कायव्यापारास्तासां सहसं तेन दारणे भीषणे । राज्यतन्त्र इति । राज्यस्य तन्त्रं इतिकर्तव्यता । 'इतिकर्तव्यता तन्त्रे' इत्यनेकार्थः । अस्मित्रनुभूयमाने यौवने तारण्ये च महामोहकारिण महामौद्ध्यजनके । कुमारेति संबोधनम् । तथिति । तेनैव प्रकारेण प्रयतेथाः प्रयतं कृथाः । यथा येन प्रकारेण जनैलेंकैभवांस्त्वं नोपहस्यसे न उपहासविषयीिक्तयसे । साधिनः सज्जनैनं निन्यसे न निन्दाविषयीिक्तयसे । गुरुभिर्धर्माचार्येनं धिक्त्र्यसे न धिग्जीवितिमत्त्रादिवाक्यगोचरिक्तियसे । सुहिद्धर्मित्रैनीपालभ्यसे नोपलभ्य-विषयीिक्तयसे । विद्वद्धिः पण्डितेनं शोच्यसे न शोकविषयीिक्तयसे । यथा विदेरसदाचरणकारिभिनं प्रकार्यसे न प्रकटीिक्तयसे । अकुश्वेलर्गाचारादिभिनं प्रतार्थसे न प्रतारणाविषयीिक्तयसे । भुजङ्गेर्गणकापतिभिनीखायसे गिणकार्थं द्रव्यवितरणद्वारा नोपभोज्यसे । सेवकाः सपर्याकारिण एव वृका ईहाम्हगास्तैनीवलुप्यसे नानिष्टे प्रसन्त्रसे । नाकुलिकियस इत्यर्थः । धूर्तैः शर्ठेनं वश्वयसे न प्रतार्थसे । विनिताभिः स्त्रीभिनं प्रलोभवानिवषयः किथसे । राक्ष्यसे न नर्वसिन मर्वाभिने प्रकारिक्तरा इत्यर्थः । मदेनाधि-पत्यज्ञनिताहंकारेण न नर्वसे न नृत्यं कार्यसे । मदनेन मर्नोभवेन न उन्मत्तीकियसे न नित्तविक्रवतामापायसे । विषयिरिदयार्थेनीक्षिप्यसे न प्रयंसे । रागेण स्नेहादिना न विक्रव्यसे नाकुष्यसे । सुक्तेन सातेन नापहित्रसे न

टिप्प०—1 चाणक्यादिप्रणीतं नीतिशास्त्रम् । 2 श्येनयागादिरूपपरवधजनककूरकृत्स्त्रसम् । 3 प्रता-रणम् । 4 विटैः स्वसमानतया जनसमाजे न प्रकटीक्रियसे इति ताल्पर्यम् । 5 'न प्रद्वस्यसे कुशकैः' इत्येव पाठः । अकुशळानां प्रतारणसामर्थमेव कथमिति नास्निन्पाठे स्वारस्यम् ।

पाठा०—१ असांप्रतम्. २ प्रायोपदेशः ३ शास्त्रेषुः ४ एवंप्रायेः ५ क्वटिलकुचेष्टाः क्वटिलचेष्टाः ६ मोहाः न्यकारिणिः ७ तथातथाः ८ यथायथाः ९ जनेनः १० उपलभ्यसेः ११ प्रहस्यसेः १२ सर्ववनिताभिःः

विषयैः, नैावकृष्यसे रेगिण, नैापह्रियसे सुखेन । कामं भवान्प्रकृत्यैव धीरः, पित्रा व समारोपितसंस्कारः, तरछहृत्यमप्रतिबुद्धं च मदयन्ति धनानि, तथापि भवहुणसंतोषो मामेवं मुखरीकृतवान् । इदमेव च पुनःपुनरिभधीयसे । विद्वांसमपि सचेतनमपि महासत्त्व-मध्यभिजातमपि धीरमपि प्रयत्नवन्तमपि पुरुषिनयं दुर्विनीता खळीकरोति छक्ष्मीरिति । सर्वथा कल्याणैः पित्रा क्रियमाणमनुभवतु भवान्नवयौवराज्याभिषेकमङ्गळम् । कुळक्रमाग-तामुद्दह पूर्वपुरुषेकृढां धुरम् । अवन्मय द्विषतां शिरांसि । उन्नमय स्ववन्धुवर्गम् । अभिविकानन्तरं च प्रारुष्धिरिवजयः परिभ्रमन्विजतामपि तेव पित्रा समद्वीपभूषणां पुनर्वि-जयस्व वसुधराम् । अयं च ते कालः प्रतापमारोपिततुम् । आरुद्धप्रतापो रीजा नैलोक्य-दर्शीव सिद्धादेशो भवति' इसेतावदिभधायोपशशाम । उपशान्तवैचिस द्यकनासे चन्द्रापी-

परिलाज्यसे । काममत्यर्थं सकलशास्त्रवेत्त्रिः शिक्षिते त्वय्युपदेशो व्यर्थं इत्यर्थः । पुनराह—प्रकृत्येति । प्रकृत्या स्वभावेन थीरो धैर्यवान् । यद्यपीति पूरणीयम् । कीटक् । पित्रा चेति । पित्रा चकारान्मयापि समा-रोपिता विहिताः संस्कारी जातकर्मादयः। अथ च तत्तद्भुणविशेशाश्च यस्यैनंभूतः। अथवान्यदप्याह—तर-लेति । तरलं चन्नलं हृद्यं चेतो यस्य स तमप्रतिबुद्धं बोधरहितं च पुरुषं धनानि द्रस्याणि मदयन्ति मदं जनयन्ति । अहं तु न तथानुनयामीति । येनोपदेशः सार्थकः स्यादिति तदभित्रायमाशङ्कयोत्तरमाह—तथा-पीति । अनुपदेर्यत्वेऽपि भवद्भणेः शौर्यादिभिर्यः संतोषो मनसस्तुष्टिमा शुकनासमेवं पूर्वोक्तप्रकारेण मखरी-कृतवांस्ताद्यवाग्वापारे प्रवर्तितवान् । अहार्यविपरीतशङ्कानिवृत्तयेऽयमुपदेश इत्यत आह इतमेविति । इदं पूर्वोक्तं पुनःपुनर्वारंवारमभिधीयसे कथ्यसे । अहार्यश्चासुद्धाटयती विद्वांसमिति । विद्वांसमिप पिष्डतमि सचेतनमपि ज्ञानवन्तमपि महासत्त्वमपि महासाहसमप्यभिजातमपि कुलीनमपि धीरमपि धैर्यवन्तमपि प्रयत्न-बन्तमप्युद्योगयुक्तमपि पुरुषं लक्ष्मीः श्रीः खलीकरोति सन्मार्गोत्स्खलनां प्रापयति । अत्र सर्वत्रापिशब्दः कैस्-तिकन्यायपरः । अयमप्येवं करोति । अन्यस्य का वार्तेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—यत इयं दुर्विनीता । अपगत-विनयेखर्थः । भवास्त्वं पित्रा जनकेन कल्याणेमङ्गलैः कियमाणं विधीयमानं नवयौवनस्य यो राज्याभिषेकसाह-क्षणं यन्मङ्गलं श्रेयोऽनुभवत्वनुभवविषयीकरोतु । पूर्वपुरुषेरूढां कुलकमागतां परंपरायातां ध्रुरं राज्यभारमद्वहो-द्वहनं कुरु । अवेति । द्विषतां शत्रणां शिरांस्यत्तमाङ्गान्यवनमय नम्राणि कुरु । खबन्धुवर्गं खजनसमुदाय-सुनमयोध्वीकुर । अभीति । अभिषेकानन्तरं यौवराज्याभिषेकादतु । प्रारब्धेति । प्रारब्धः प्रस्तुतो दिग्विजयो येन सः परिभ्रमन्प्रतिदिशं दिशं दिशंप्रति गच्छंस्तव पित्रा त्वजनकेन विजितामपि खायत्तीकृता-मपि सप्तद्वीपभूषणां सप्तसंख्याका द्वीपा जम्बूप्रमृतयो भूषणं यस्या एवंविधां वसुंभरां पुनर्द्वितीयवारं विजयस्व खायतीकुर । यमिति । प्रतापं कोशदण्डजं तेज आरोपयितुं लब्धास्पदं कर्तुं ते तवायं कालः समयः । समागत इति शेषः । तस्य फलं प्रदर्शयन्नाह —आरूढेति । आरूढो लब्धास्पदः प्रतापो यस्मैवंभूतो राजा त्रैलोक्यदर्शांव योगीव सिद्धो निष्पन्न आदेश आज्ञा यस्य स तथा त्रिकालदर्शिप सिद्धादेशो भवति । यथा वदति तथैव भवतीत्यर्थः । इतीति । इति परिसमाप्ते । एतावन्मात्रमभिधायोक्त्वोपराशाम विरतवाग्व्यापारो बभूत । उपेति । उपशान्तवचस्युपरतवाग्व्यापारे तस्मिन्द्युकनासे सति चन्द्रापीडस्ताभिः पूर्वोक्ताभिक्षपदेश-

टिप्प०-1 समारोपितः शिक्षापेणैः संस्थापितः संस्कारः सर्वविषयज्ञानं यस्य सः । इत्यर्थ उचितः।

पाठा०-१ विकृष्यसे; रज्यसे; आकृष्यसे २ रागैः. ३ खपहियसे ४ च महता प्रयक्षेन. ५ एवः ६ नवः योवन; योवन, ७ अनेकमङ्गलस्. ८ बन्धुवर्गम्, ९ भवतः १० द्वीपसमुद्रभूषणाम्, ११ हि राजाः १२ वसने

हस्ताभिरपदेशवाग्भिः प्रक्षालित इव, उन्मीलित इव, खेच्छीकृत इव, निर्मृष्ट इव, अभि-षिक्त इव, अभिलिस इव, अलंकृत इव, पवित्रीकृत इव, उद्भासित इव, प्रीतहृदयो मुहूर्त स्थित्वा स्वभवनमाजगाम ।

ततः कतिपयदिवसापगमे च राजा स्वयमुहिक्षप्तमङ्गलकलशः सह शुकनासेन पुण्येऽहिन पु-रोधसा संपादिताशेषराज्याभिषेकमङ्गलमनेकनरपतिसहस्वपरिवृतः सर्वेभ्यस्तीर्थेभ्यः सर्वाभ्यो नदीभ्यः सर्वेभ्यश्च सागरेभ्यः समाहतेन सर्वोषधिभिः सर्वफलैः सर्वमृद्धिः सर्वरह्मश्च परिगृही-तेनानन्दबाष्पजलिशेण मन्नपूतेन वारिणा सुतमभिषिषेच। अभिषेकसलिलाईदेहं च तं लतेव पाद्पान्तरं निजपादपममुख्यस्यि तारापीढं तत्क्षणमेव संचक्राम राज्यलक्ष्मीः। अनन्तरमिष्ट-लान्तःपुरपरिवृतया च प्रेमाईहृद्यया विलासवसा स्वयमापादतलादामोदिना चन्द्रातपथवलेन चन्दनेनानुलिप्तमूर्तिः, अभिनवविकेसितसितकुसुमकुतशेखरः, गोरोधनाच्छरितदेहः, दूर्वाप्र-

वारिभः शिक्षावयनैः प्रक्षालित इव धौत इव, उन्मीलित इव विकसित इव, खच्छीकृत इव खच्छतां प्रापित इव, निर्मृष्ट इव मस्णीकृत इव, अभिषिक्त इव स्निपत इव, अभिलित इव प्रतित इव, अलंकृत इव भूषित इव, पवित्रीकृत इव पावनीकृत इव, उद्भासित इवोदीपित इव। प्रीतिति। प्रीतं संतुष्टं हृदयं चेतो यस्पैवंभूतो सहुतं घटिकाद्वयं स्थितवावस्थानं कृत्वा स्वभवनं निजसन्नाजगामाययौ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं कतिपयदिवसापगमे कियद्वासरातिकमे च राजा नृपः स्तं तनयं वारिणा जलेनाभिषिषेच सप्यांचकार । राजानं विशिनष्टि स्यमिति । खयमात्मनोत्क्षिप्त ऊर्ध्व नीतो मङ्ग-लाभिधानः कलशो येन स तथा। छुकनासेन मित्रणा सह पुण्येऽहिन पवित्रे वासरे। छतं विशेषयन्नाह— परोधसेति । पुरोधसा पुरोहितेन संपादितं विहितमशेषं समग्रं राज्याभिषेकलक्षणं मङ्गलं यस स तम । राजानं विशिन्धि—अनेकेति । अनेके भिन्नभिन्नदेशोद्भवा ये नरपतयो राजानस्तेषां सहस्रं तेन परिवृतः , सिहतः । जलं विश्विनष्टि — सर्वेभ्य इत्यादि । सर्वेभ्यः समग्रेभ्यस्तीर्थेभ्यो मागधादिभ्यः । सर्वाभ्यो नदी-भ्यस्ति टिनीभ्यः । सर्वेभ्यः सागरेभ्यः । समुद्रान्तर्वितिस्थलेभ्य इलर्थः । अन्यथा सागरस्यैक्याद्वहवन्वनमनर्थकं स्यात । समाहतेनैकीकृतेन । पुनस्तदेव विशिनष्टि - सर्वीषधीति । सर्वीः समग्रा ओषधयः फलपाकान्ता-न्ताभिः सर्वफलैः समप्रसस्यैः सर्वमृद्धिः समप्रतीर्थोद्भवमृत्तिकाभिः सर्वरह्नैः समप्रमणिभिः परिगृहीतेन सीकृतेन । आनन्देति । आनन्दः प्रमोदस्तजनितं यद्वाष्पजलं तेन मिश्रेण संप्रक्तेनेति जलविशेषणम् । मन्त्रेति । मुद्रो देवाधिष्ठातकरतेन पूरोन पवित्रेणिति तस्यैव विशेषणम् । अभीति । अभिषेकस्य यौवराज्याभिषेकस्य यत्मलिलं पानीयं तेनार्दः खिन्नो देहो यस्यैवंभतं तं चन्द्रापीडं राज्यलक्ष्मीराधिपखश्रीः अन्यं पादपं पादपान्तरं रुतेव वछीव निजपादपं खकीयवक्षममुद्रात्यप्यात्यज्य(ज)न्लिप तारापीडं तत्क्षणमेव तत्कालमेव संचकाम प्रविधा बभ्व । अनन्तरमिति । अनन्तरं यौवराज्याभिषेकानन्तरम् । अखिलेति । अखिलं यदन्तःप्रर-अवरोधस्तेन परिवृतया सहितया प्रेम्णा स्नेहेनाई हृदयं यस्याः सा तया विलासवत्या खकीयजनन्या खयमात्म-नामोदिनामोदः परिमलः स विद्यते यसिन्नेतादशेन चन्द्रातपश्चन्द्रगोलिका तद्वद्ववलेन शुभ्रेण चन्दनेन मलय-जेनापादतलात् पादतलं मर्यादीकृत्यानुलिप्ता कृताङ्गरागा मृतिर्यस्य सः । **अभीति ।** अभिनवानि प्रत्यप्राणि विकसितानि विनिदाणि सितानि श्वेतानि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषां कृतो विहितः शेखरोऽवतंसो यस्य सः । गोरेति । गोरोचनेनाच्छुरितर्छुँटितो देहो यस सः । दुर्चेति । दुर्ना शतपर्विका तस्याः प्रवालैः

टिप्प॰—1 विरुद्धमिद्म् । सप्त सागरा इति प्रसिद्धः । 'सिन्धु'संज्ञ्या सप्तसंख्या प्रसिद्धेव । २ चन्द्रकिरणाः, चन्द्रिका । ३ लिप्तः, रिज्जितः ।

पाठा०-१ तामिरमळाभिरुपदेशः २ स्वस्थिकृतः, ३ सर्वोपधीभिः, ४ निजपादपं पादपान्तरम्; पादपं निज-पादपान्तरम्, ५ विकसितकुसुम, ६ गोरचनाः

बालरचितकर्णपूरः, दीर्घदशमनुपहतिमन्दुधवलं दुक्लयुगलं वसानः, पुरोहितप्रतिवद्धप्रतिसर-प्रसाधितपाणिः, नवराजलक्ष्मीकमिलनीमृणालेनाभिषेकदर्शनार्थमागतेन सप्तर्षिमण्डलेनेव हारे-णालिङ्गितवक्षस्थलः, सितकुसुमप्रथिताभिराजानुलिक्निभिरिन्दुकरकेलाभिवैकैक्षस्रगिर्निर-न्तरनिचितशरीरतया धवलवेषपरिप्रहतया च नरसिंह इव विधूतकेसरनिकरः, केलास इव सव-रस्रोतिस्विनीस्रोतोराशिः, ऐरावत इव मन्दाकिनीमृणालजालजित्नेलः, क्षीरोद इव स्फुरितफेनैल-वाकुलस्तत्कालप्रतिपन्नवेत्रदण्डेन पित्रा स्वयं पुरःप्रारव्यसमुत्सारणः सभामण्डपमुप्पगम्य का-द्भनमयं शशीव मेरुश्कं चन्द्रापीडः सिंहासनमारुरोह।

आरूढस्य चास्य कृतयथोचितसकलराजलोकसंमानस्य मुहूर्तं स्थित्वा दिग्विजयप्रयाणा-

किसलये रिचतो निर्मितः कर्णपूरः कर्णावतंसो येन सः । दीर्घति । दीर्घा आयता दशा वर्तयो यस्यैनंभूत-मनुपहत्तमस् गण्डमिन्दुश्चन्द्रस्तद्वद्ववळं श्वेतं दुक्ळयुगळं दुगूळयुगमं वसानो दधानः । पुरो इति । पुरोहितेन परोधसा प्रतिबद्धो यः प्रतिसरो हस्तसूत्रं तेन प्रसाधितोऽलंकृतः पाणिर्यस्य सः । राजानं विशिनष्टि—नवेति । नवा प्रसंप्रा या राजलक्मीराधिपत्यश्रीः सैबोळसत्त्वसाम्यात्क्रमिलनी निलनी तस्या आयत्त्वसाम्यानमृणालेनेव विसेनेव । मुक्तासु संकान्तैमुखत्वेनोपमानान्तरमाविःकर्तुमाह अभीति । अभिषेकदर्शनार्थं यौवराज्याभि-षेकावलोकनार्थमागतेन प्राप्तेन सप्तर्षिमण्डलेनेव मरीचित्रभृतिमुनिसमुदायेनैवंविधेन हारेण मुक्ताप्रालम्बेनालि-क्रितमारिष्ठष्टं वक्षस्थलं मुजान्तरं यस्य स तथा । सितेति । सितानि श्वेतानि यानि क्रसमानि पुष्पाणि तैर्भिथि-ताभिग्रिफताभिराजान्वानलकीलं यावलम्बन्त इत्येवंशीला आजानुलम्बन्यस्ताभिः । इन्द्रिति । इन्दु-श्चन्द्रसास्य कराः किरणासाद्वत्कला मनोहरास्ताभिः । वैकक्षेति । वैकक्षमुत्तरीयकं तद्वत्स्थापिताभिः सम्भि-मीलाभिर्निरन्तरं निचितं व्याप्तं शरीरं यस्य तस्य भावस्तत्ता तया । धवलेति । धवलः शुन्रो यो वेषो नेपथ्यं तस्य परित्रहः खीकारो यस्य तस्य भावस्तत्ता तया । चेति । चकार उभयसमुचयार्थः । उभयसमुचयेन द्वयोरुत्प्रेक्षामाह-नरेति । नरसिंह इव नृसिंहावतार इव । कीटक् । विधृतः कम्पितः केसरनिकरः सदा-समूहो येन सः । अत्र केसरस्रजोः साम्यम् , वेषश्चरीरचर्मणोः साम्यं चेति भावः । कैलासेति । कैलास इव रजतादिरिव । एनं विशिनष्टि - स्ववदिति । स्वन्त्याः क्षरन्त्याः स्रोतिस्वन्या गङ्गायाः स्रोतोराशिः प्रवाह-समृहो यस्मिन् । अत्र कैलासवेषयोः साम्यम् , सक्स्रोतिखन्योः साम्यं च दर्शितम् । ऐरायतेति । ऐरावत इव हिस्तमळ इव । एनं विशिनष्टि—मन्दाकिनीति । मन्दाकिन्या गङ्गाया यन्मुणाळजालं विससमूहस्तेन जटिलो न्याप्तः । पुनर्धवलवेषसाम्यनिमित्तकमुरप्रेक्षान्तैरमाह—श्रीरोदेति । क्षीरोदः क्षीरसमुद्रसाद्वदिव । एम विशेषयन्नाह—स्फुरितेति । स्फुरिता दीप्यमाना ये फेनलवा डिण्डीरांशास्तैराकुलो व्याप्तः । तदिति । तत्काळे तदात्वे प्रतिपन्नः स्वीकृतो वेत्रदण्डो वेतसयिधियेनैवंविधेन पित्रा जनकेन स्वयमात्मना पुरोऽमे प्रारब्धं प्रस्तुतं समुत्सारणं जननिवारणं येन सः । सभामण्डपमास्थानमण्डपमुपगम्य समीपे गत्वा काञ्चनमयं मेरुश्वन्नं स्त्रणोदिशिखरं शशीव हिमद्युतिरिव चन्द्रापीडो युवराद काश्चनमयं सिंहासनं तृपासनमासरोहारूढवान् ।

आरूढस्य च तदुपविष्टस्य च । अत्र चकारः पुनरर्थकः । अस्य चन्द्रापीडस्य कृतो विहितो स्थोचितं यथायोग्यं सकलराजलोकस्य समग्रन्दपजनस्य संमानः सत्कारो येन स तस्य । गुहूर्तं घटिकाद्वयं स्थित्वोपः

टिप्प०—1 प्राञ्चलवर्तिन्यः सूत्रवार्तिकाः । 2 ग्रुह्यस्वसाम्यादेव सप्तर्षाणामुपमानता । 3 अप्रव-र्तिन्यः सर्वा उपमाः । 4 क्षीरोद इवेत्यण्युपमैव । यदा पूर्वोक्ताः उपमा एकत्रोपमेये संघटितासदा सेमं मालोपमा ।

पाठा॰—१ अभिननः २ कोमलासिः; कलापकौमलाभिः २ वैकक्षकः ४ विधृतः विश्वतः ५ फेनतकाः ६ आगम्यः ७ संभानस्यः

शंसी प्रलयचनघटाचोषघरैरव्वनिरुद्धिरिव मन्दैरपातैः, वसुंधरापीठेमिव युगान्तनिर्घातैः, इत्यातज्ञल्धर इव तिंद्दैण्डपातैः, पातालकुक्षिरिव महावराहघोणाभिघातैः, कॅनककोणेर-भिहन्यमानः प्रस्थानदुन्दुभिरामन्थरं दथ्वान । येने ध्वनता समाध्मातानीवोक्ष्मीलितानीव पृथकृतानीव विस्तारितानीव गर्भोकृतानीव प्रदक्षिणीकृतानीव विधरीकृतानीव रवेण भुवना-क्तराणि विश्लेषिता इव दिशामन्योन्यवन्धसंधयः । यस्य च भयवशविषमचँलितोत्तानफणा-सहस्रेणालिङ्ग्यमान इव रसातले शेषेण, मुहुर्मुहुरभिमुर्खदन्तोर्ध्वघातैराहूयमान इव दिश्ल दिक्कुञ्जरेः, संत्रासरचितरेचकमण्डलैः प्रदक्षिणीकियमाण इव नभसि दिवसकरर्थेतुरङ्गमैः, अपूर्वश्वीट्टहासशङ्कांहैर्षेद्वंक्रतेनाश्चतपूर्व आभाष्यमाण इव केळासशिखरिण ज्यम्बकवृषभेण,

विश्य तदनन्तरं दिग्विजयार्थं यतप्रयाणं गमनं तस्याशंसी कथकः प्रस्थानदुन्दुभियोत्रापटह आमन्थरं नीत्येचं यथा स्यात्तथा दःचान शब्दं चकार । अथ दुन्दुभि विशेषयन्नाह-प्रक्रयेति । प्रलयकालानां लीना कल्पान्त-समयोद्भवा या वनघटा कादम्बिनी तस्या घोषो गर्जितं तद्वद्वर्धरः कठिनो ध्वनिः शब्दो यस्य सः क्रिक्रिय-माणः । अभिद्वन्यमानः । कैः । कनकस्य सुवर्णस्य कोणाः पटहवादनदण्डास्तैः । 'कोणो वीणादिवादनम' इति कोशः । क इत । उद्धिः समुद्रसाद्वदिव मन्दरो मेरुसास्य पातैः पुनःपुनः पतनैः । वसुंधरेति / वसुंधरा पृथ्वी तस्याः पीठं मूलभागस्तद्रदिव युगान्ते कल्पान्ते निर्घाता दिशां महान्तः शब्दीः श्रूपन्ते तैः। उत्पाति । उत्पातो जन्यं तज्जनितो यो जलधरो मेघस्तद्वदिव तिडहण्डा विद्युहण्डास्तेषां पातैः प्रपतिषैः । पातालेति । पातालं बलिवेरम - तस्य कुक्षिमध्यप्रदेशस्तद्वदिव । महेति । महावराहः क्रव्यावताररूपस्तस्य घोणा विकृणिका तस्य अभिघातैः प्रहारैः । येनेति । येन दुन्दुभिना । कर्तरि तृतीयाः। ध्यनता शब्दं कुर्वता रवेण शब्देन भुवनान्तराणि विश्वविवराणि समाध्मातानीवापूरितानीवोन्मीलितानीव विकसितानीव पृथ-कतानीव भिन्नीकृतानीव विस्तारितानीव विप्रलीकृतानीव गर्भीकृतानीवान्तर्हितानीव प्रदक्षिणीकृतानीवावर्ती-कृतानीव विधिरीकृतानीवाकणीकृतानीव जातानीति सप्तिभः समाध्मातादिभिः संवध्यते । विक्रेरेषिता इति । दिशां ककुभामन्योन्यं परस्परं बन्धस्य बन्धविशेषस्य संधयः संश्वेषा विश्वेषिता विषठिता इव । यस्य चेति । दुन्दुभिना संबध्यते । निनादापेक्षया षष्टी । यस्य दुन्दुभेनिनादः शन्दिस्रभुवनं विष्टपत्रयं बश्राम भ्रमणं चकार । अत्रोत्प्रेक्षते **- भग्नेति ।** भग्नक्शेन भीतिवशेन विवर्म स्थपटं चलितं पश्चादागतसूत्तानमूर्ध्वसुखं फणासहस्रं यस्त्रैवंविधेन रोषेण नागाधिपेन रसातले वडवामुख आलिक्क्यमान इवाश्विष्यमाण इव मुहर्भुहर्वारं-वारं दिख्य दिशास दिक् और्दिङ्गौराह्यमान इव निमङ्ग्यमाण इवाभिमुखं संमुखं ये दन्तानां रदानामूर्ध्वघाता अर्ध्वप्रहारास्तैः । **संज्ञासेति ।** संज्ञासेन भयेन रचितं रेचकमण्डलं तिर्यग्र्यमणमण्डलं यैरेवंविधैर्दिवस-कर्रथतुरङ्गमैः सूर्यर्थसप्तसिभिर्नभसि विहायसि प्रदक्षिणीिकयमाण आवर्तीकियमाण इव । अपूर्वेति । अपूर्वीऽश्रुतपूर्वी यः शर्वस्य भवानीपतेरदृहासो महान्हासस्तस्य शङ्कारेका तया हर्षः प्रमोदस्तस्यायद्धंकृतं तेन हुंकारेण कैलासशिखरिणि रजतादिसानुनि ज्यम्बकृषभेणेश्वर्बलीवर्देनाभाष्यमाण इवोच्यमान इव ।

टिप्प०—1 अतिस्थूलमिदम् । यदा प्रलयघनघटादिघोरशब्दैः साम्यं ततोपि नात्युचता ? अतः आमन्थरम् अतीव बिशालमिति व्याख्यानमुचितम् । 'मन्थरः सूचके कोशे वके मन्दे पृथो मथि। मन्थरं तु कुसुम्भ्यां स्वात्' इति हेमः । 2 'मन्दरघातैः' इत्येव पाटः । मध्यमानतादशायां विलोडनकृतो घात् एव भवति न युनः पातः । 3 इदमपि स्थूलतमम् । उत्पातसमये आकाशादभिपतिता वायुविशेषाः निर्धाताः 'वायुनाभिहतो वायुगीगनात्पतितः क्षितो । यदा दीक्षः खगरतः स निर्धातोतिदोषकृत् ॥' नारदसंहिता । 4 आल्ल्यमान इवेरयुचितम् ।

पाठा०—१ मातैः. १ पीठः. १ चण्डपातैः. ४ क्रानक्कणैः; कणकणैः. ५ येन च. ६ उन्मीलितानीव मुखरी-कृतानीव पृथकृतानीव. ७ विलेत. ८ दश्चदन्त. ९ तुररी, १० हुंकृतेनाभाष्यमाणः. कृतगम्भीरकण्ठगर्जितेन प्रत्युद्रम्यमान देव मेरेविरावतेन, अश्रुतपूर्वरैवरोषावेशितयंगवन-मितविषाणमण्डलेन प्रणम्यमान इव विद्युधसर्देशिन कृताग्तमिहषेण, संत्रस्तलोकपालाकणिंतो बश्राम त्रिभुवनं निनादः । ततो दुन्दुभिरवमाकण्यं जयजयेति च सर्वतः समुद्रुष्यमाण-जयशब्दः सिंहासनात्सह द्विषतां श्रिया संचचाल चन्द्रापीढः । समन्तात्ससंभ्रमोत्थितेश्च परस्परसंघट्टविष्टितहारसूत्रविगिलताननवरतमाशाविजयप्रस्थानमैङ्गललीलालानिव मुक्ता-फलप्रकरानक्षरिद्धः, पारिजात इव सितकुसुममुकुलपातिभिः कल्पपादपैः, ऐरावत इव विमुक्तरशीकरेराशागजः, गगनाभोग इव तारागणविभिदिगन्तरैः, जलदकाल इव स्थूलज-लल्वासारस्थन्दिभिर्जलधरेरनुगम्यमानो नरपतिसहस्रैरास्थानमण्डपात्रिरगात् ।

निर्गत्य च पूर्वोक्र्डया पत्रलेखयाध्यासितान्तरासनामुपपादितप्रस्थानसमुचितमङ्गरयालं-

कृतेति । कृतं विहितं गम्भीरमत्युचं कण्ठगर्जितं येनैवंविधेनैरावतेनाश्रमुत्रियेण प्रत्युद्गम्यमाने इवाभिमुखं यायमान इव । अश्वतिति । अश्वतपूर्वोऽनाकर्णितपूर्वो यो रवः शब्दस्तेन जनितो रोषो रुट् तस्यावेशो-Sपस्मारस्तेन तिर्यगवनमितं नम्नीभृतं विषाणमण्डलं शृङ्गमण्डलं यस्यैवंविधेन विद्युधसमानि देवलोके कृतान्त-महिषेण यमकासरेण प्रणम्यमान इव नमस्कियमाण इव । संत्रस्तेति । संत्रस्ताश्वकता वे लोकपालाः सोमीद्यास्तराकणितः श्रवणविषयीकृतः । ततस्तदनन्तरं हुन्दुभिरवं पटहरवं जयजयेति च शब्दम् । चकारः पुनरर्थकः । आकर्ण्य निराम्य सर्वतः सर्वत्र समुद्धुष्यमाणं उद्धोषणाविषयीकियमाणो जयशब्दो यस्य स तथा । एवंविधश्चन्द्रापीडो द्विषतां प्रात्रृणां श्रिया लक्ष्म्या सह सिंहासनात् संचचाल चलितो बभूव । क्रमेणास्थान-मण्डपान्निरगानिर्गतो बभूवेखन्वयः । किविशिष्टः । नरपतिसहस्नैर्भूमिपतिदश्रशैर्त्रगम्यमानोऽनुवर्ण-मानः । अथ नरपत्तीनां विशेषणानि -समन्तादिति । समन्तादेकवारं ससंभ्रमं त्वरितमुरिथतैः कृतोत्थानैः । किं कुर्विद्भः । मुक्ताफलप्रकरान्मोक्तिकसमूहान्क्षरद्भिर्विकरिद्धः । किविशिष्टान् । परस्परं अन्योन्यं यः संघट्टः संमर्दस्तेन विघटितं श्रुटितं यद्धारस्त्रं तेन विगलितांश्र्युतान् । कानिव । अनवरतं निरन्तरमाशा-विजयो दिग्विजयस्तदर्थं प्रस्थानं गमनं तस्मिन्मङ्गलस्य विद्यवारकस्य या लीला विलासस्तस्य लाजानिवाक्षता-निव । मङ्गलनिमित्तं लीलया लाजाः प्रक्षिप्यन्त इति भावः । कैः क इवातुगतः । पारीति । कल्पपाद-पैर्देववृक्षेरनुगतः पारिजात इव मन्दार इव । एतान् विशिन्धि - सितेति । सितक्कमानां श्वेतपुष्पाणां यानि मुकुलानि गुच्छानि तानि पातयन्त्येवंशीलासीः । पेरावतेति । आशागजैदिंगजैरनुगत ऐरावत इव श्वेतगज इव । किविशिष्टैः । विमुक्तेति । विमुक्तास्यक्ताः करेभ्यः शुण्डादण्डेभ्यः शीकराः प्रषता यैः । गगनेति । दिगन्तरैर्दिशां विचालैरतुगतो गगनाभोग इव व्योमविस्तार इव । कीटशैः । तारेति । ताराणां नक्षत्राणां गणः समृहस्तं वर्षन्तीखेवंशीलासौः। जलदेति । जलधरेमेधेरनुगतो जलदकाल इव प्राष्ट्रसमय-इव । कीहरीः । स्थूलेति । स्थूलाः स्थविष्ठा ये जललवाः पानीयविन्दवस्तेषामासारो वेगवान्धृष्टिस्तं स्यन्दन्तीस्येव-शीलासैः । अत्र श्वेतत्वानुगत्वाभ्यां त्रिभिरप्यनुमानं बोध्यम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

ततो निर्गय बहिरागस्य । चकारः पुनर्थे । निर्गन्तुमिति । नित्रामितशयेन गन्तुं यातुमारेभ आरम्भं चकार । किं कृत्वा । ससंभ्रमेण वेगेनाधोरणा हस्तिपकास्तैरुपनीतामानीतां करेणुकां वशामारुह्यारोहणं कृत्वा । अथ करेणुकां विशिनष्टि—पूर्वेति । पूर्वारुद्धेति पूर्वं प्रथममारुद्धयोपिरिस्थतया पत्रलेखया ताम्बूलकरङ्कसिहिन्या-ध्यासितमाश्रितमन्तरासनं चुपासनात्पृथगासनं यस्याः सा ताम् । उपेति । उपपादितो विहितः प्रस्थानसमुचितः

टिप्प०—1 'मेरावैरावतेन' इति यदा पाटः स्वीकृतस्तदा 'मेरी सुमेरुपर्वते प्रावतेन गौरवस्चनार्थं प्रायुद्धस्यमान इव' इति व्याख्यानमुचितम् । 2 'यमसम्भित' इत्येव पाटः, तत्रैव कृतान्तमिह्रिषेचि- यात् । 8 इन्द्राचा इत्युचितम् । न हि सोमो लोकपालः । उमया सिहतः सोम इति शिवमहर्णं द्व यात् । 8 इन्द्राचा इत्युचितम् । न हि सोमो लोकपालः । उमया सिहतः सोम इति शिवमहर्णं द्व यात् । 5 वेगवतीति तात्पर्यम् । 6 उपमानमित्यर्थः । इन्द्रस्य टीका विद्योता इव । 4 कुद्मलानीत्युचितम् । 5 वेगवतीति तात्पर्यम् । 6 उपमानमित्यर्थः ।

पाठा०—१ इवैरावतेन. २ विबुधसद्माने. ३ रवजनितरोषः; इव रोष. ४ यमसद्माने. ५ त्रिमुवनमखिल्य. ६ विषष्टित. ७ मङ्गळळीळाबीजानीव; मङ्गळळाजानीव; मङ्गळळाजानिव. ८ कुळूतेश्वरपुत्र्या समध्यासित.

कारां ससंभ्रमाधोरणोपनीतां करेणुकामारु चरु क्ये कि स्वारं स्वारं स्वारं स्वारं स्वारं स्वारं स्वारं के स्वारं स्वरं स्वारं स्वरं स्वारं स्वारं स्वारं स्वारं स्वारं स्वारं स्वारं स्वारं स्वारं

प्रयाणयोग्यो मङ्गलं यातीति मङ्गल्योऽलंकारो भूषा यस्यां (स्याः) सा ताम् । अचलेति । अचलरेचको मन्दरभ्रमणं तेन चक्रीकृतश्रकतां प्रापितो यः क्षीरोदः क्षीरसमुद्रस्तस्यावर्ताः पयसां भ्रमास्तद्वत्पाण्डुरेण शुभ्रेण । दरोति । दशवदनो लङ्काधिपतिस्तस्य बाहुदण्डा भुजदण्डास्तत्रावस्थितः कृतावस्थानो यः कैलासो रजताद्रि-स्तद्वत्कान्तिः प्रभा यस्य स तेन । मुक्तिति । मुक्ताफलानां जालानि विद्यन्ते यस्मिन्स तेन । शतिति । शतसंख्याः शलाकाः स्वर्णनिर्मिता ईषिका यस्मिन्स तेनैवंविधेनातपत्रेण छत्रेण निवार्यमाणो दूरीकियमाण आतपः सूर्यालोको यस्य स तथा । अन्वयस्त प्रागेबोक्तः । निरिति । निर्गच्छन्वजन्नभ्यन्तरावस्थित एव चन्द्रापीडः प्राकारान्तरितदर्शनानां वप्रव्यवहितदर्शनानां प्रतिपालयतां प्रतीक्षां कुर्वाणानां राज्ञां चपा-णामुद्र्ध्वं मयूखाः किरणा येषामेवंविधानां चूडामणीनां शिरोमणीनामालोकलक्षणो यो बालातपस्तेन दहेन बहुळेनालक्तकद्भवद्यतिमुषालक्तकरसहारिणात्यर्थमतिशयेन पिजरीकियमाणाः पीतरक्तीकियमाणा दश दिशः (कर्म) टटकोळोकयामासेत्यस्वयः । अत्रोत्प्रेक्षते—राज्येति । राज्यस्य यौवराज्यस्य योऽभिषेकः स्नानं तस्या-नन्तरं प्रसतेन विस्तृतेन स्वप्रतापविहनेव स्वस्य स्वकीयस्य यः प्रतापः कोशादण्डजं तेजः स एव विहरिप्त-स्तेनेव । प्रतापस्य रक्तत्वात्तदनुमानम् । अथ च यौवराज्याभिषेकजन्मना यौवराज्यस्नानसमुद्भवेन निजानु-रागेणेवात्मीयह्नेहेन रज्यमानं रक्तीकियमाणमवनितलं वसुधातलम् । अथ चासन्नः समीपवर्ती यो रिपुवि-नाशः शत्रक्षयस्तस्य पिद्यनेन सूचकेन दिग्दाहेनेव पाटलीकियमाणं श्वेतरक्तीकियमाणं अम्बरतलं व्योम-तलम् । अभीति । अभिमुखा संमुखागता या भुवनतळलक्ष्मीस्त्रिविष्टपश्रीस्तस्याश्वरणाळककः पादयावक-स्तस्य रसेनेव लोहितायमानो रक्तवदाचरमाण आतप आलोको यस्यैवंभृतं दिवसं वासरं ददर्शेति पूर्विकियया संबन्धः । विनीति । विशेषेण निर्गतो बहिरागतः । च पुनर्थकः । अवनिभुजां राज्ञां चक्रवालैः समूहैः प्रणम्यमानो नमस्कियमाणः । अथ राजकविशेषणानि ससंभ्रमेति । ससंभ्रमं सवेगं प्रचितं प्रस्थितं गन्धगजानां गन्धेभानां घटासहस्रं येषां तैः । अन्योन्येति । अन्योन्यं परस्परं यः संघट्टः संमर्दस्तेन जर्ज-रितानि शिथिलीभूतान्यातपत्रमण्डलानि छत्रसमूहा येषां तैः । आदरेति । आदरेण गौरवेणावनता नम्रा ये मौलयः शिरांसि तेन शिथलाः श्रथा मणिमुकटानां रत्निकरीटानां पङ्कयः श्रेणयो येषां तैः । आवर्जितेति । आवर्जितान्यानमितानि कर्णपूराणि कर्णभरणानि येषां तैः । कपोलेति । कपोलस्थलाद्रह्णात्परप्रवेशात्स्ख-हितानि स्खलनां प्राप्तानि कुण्डलानि कर्णभूषणानि येषां तैः । **राजेति ।** राज्ञो य आप्तः प्रत्ययितः सेनापतिः सैन्याध्यक्षस्तेन निर्दिर्यमानानि निवेशमानानि नामानि येषां तैः । पुनः कीद्दाः । गन्धमादननाम्ना गर्जे-

पाठा०—१ अधिरुद्याः २ वक्तीकृतः ३ धवलप्राकारः ४ द्वारावस्थितानां प्रत्यपालयताम् ५ अल्क्तक दवः ६ कियमाणदशदिशः ७ गजः ८ आदरादनवरतप्रणामशिथिलितः ९ रत्नकर्णपूरे, रत्नकर्णपूरेः १० रत्नकुण्डलैः ११ आश्वातः १२ निर्दिद्यमानानामवनिः

माननामिस्विनिमुजां चक्रवालैः प्रणम्यमानः, बहलसिन्दूररेणुपाटलेन क्षितितलदोलायमान-मुक्ताकलापावचूलेन सितकुसुममालाजालशबलशिरसा संलग्नसंध्यातपेन तिर्यगावर्जितश्वेत-गङ्गाप्रवाहेण तारागणदन्तुरितर्शिलातलेन मेरुगिरिणेव गन्धमादनेनानुगम्यमानः; कनका-लंकारप्रभाकल्माषितावयवेन च दक्तकुङ्कुमस्थासकेनेचाक्रष्यमाणेनेन्द्रायुधेन सनाधीक्ठतपुरो-भागः शनैः शनैः प्रथममेव शातकतवीमाशामभिष्ठतस्थे।

र्अथ चित्रगजघटाकम्पितातपत्रवनमनेककहोछपरम्परापतितचन्द्रमण्डलप्रतिविम्बसहस्रं महाप्रलयजलिधजलिव प्रावितमहीतलमञ्जतोद्भृतकलकर्लंमखिलं संचचाल बलम् । उचलि-

न्द्रेणानुगम्यमानोऽनुव्रज्यमानः । अथ गर्जं विशेषयन्नाह— बहुलेति । बहुलो निबिडो यः सिन्दूररेणुः म्ह्रारमूषणधूलिस्तेन पाटलेन श्वेतरक्तेन । गजस्य सिन्दूरमूषणमिति सर्वप्रसिद्धः । गजशोभान्तरमाह— श्वितीति । क्षितितलं पृथ्वीतलं यावदोलायमानः कम्पमानो यो मुक्ताकलापो मीक्तिकप्रकरस्तदेवावच्लं कर्णाभरणं यस्य स तथा । प्रस्थानसमये सर्वत्र गजस्येष्टत्वात् । अलंकारान्तरमाह— सितेति । सितं यद्छ-सुमालाजालं पृष्पस्वनसमृहस्तेन शबलं कर्बुरं शिरो यस्य स तेन । अत्रोत्प्रेक्षते— मीर्विति । मेरमन्दरः स चासौ गिरिश्वेति कर्मधारयः । तत्सहरुनेव । उन्वत्वसाम्यादस्य मेरसाम्यमित्वर्थः । विशेषणत्रयेण मेरोरिप गन्धमादनसाम्यं प्रदर्शयचाह— संलग्नेति । संलग्नः संश्विष्टः संध्यातपो यस्मिन् । एतेन सिन्दूरसाहर्यम् । तिर्यगिति । तिर्यगावर्जितः प्रवर्तितः श्वेतगङ्गाप्रवाहो यस्मिन् । एतेन मुक्ताकलापसाम्यम् । तारेति । तारागणेन नक्षत्रवन्देन दन्तुरितं विषमितं शिलातलं यस्मिन् । एतेन सम्साम्यम् । पुना राजानं विशेषयन्नाह— इन्द्रा-युधिति । इन्द्रायुधेनाश्वरत्नेन सनाथीकृतः सिहतः पुरोभागोऽप्रभागो यस्य स तथा । अथाश्वं विशेषयन्नाह— कनकोति । कनकस्य सुवर्णस्य योऽलंकारस्तस्य प्रभा कान्तिस्तया कल्माषिताः कर्बुरिता अवयवा अपघना यस्य स तेन । अत्रोत्पेक्षते— दन्ति । दत्ताः कुङ्कमस्य किजल्कस्य स्थासका हस्तविम्वा यस्यैवविधेनेव । कीहशेन । इन्द्रायुधेनाकृष्यमाणेन । अश्वपालकेनेति शेषः । एतेनास्याप्रयानत्वं स्वितमिति भावः । श्वोःशनैमन्दंयन्दं प्रथममेवादावेव शातकतवीं शतकतोरियं शातकतवी तां प्राचीमभिप्रतस्थे । तस्या अभिमुखं चचालेखर्थः । तदनन्तं वलं सैन्यं संचचाल । सम्यन्यकारेण चित्तं वभ्वेत्वर्थः ।

अथ बलं विशेषयन्नाह—चितिति । चिता गन्तुं प्रवृत्ता या गजघटा हित्तसमुदायस्तर्खा कम्पितानि धृतान्यातपत्राणि छत्राणि यसिस्तत् । कीहशम् । स्नावितिति । स्नावितं प्रलयं नीतं महीतलं येन तत् । गजानां कृष्णत्वसाम्यात्समन्ततः प्रसरणसाम्याच्चोपमानान्तरमाह—महेति । महाप्रलयो महाकल्पान्तस्तिस्मयो जलिः समुद्रस्तर्य जलं पानीयं तद्वदिव । अथ जलं विशिनिष्टि—अनेकिति । अनेके संख्यातीता ये कलोलास्तरङ्गास्तेषां परम्पराः पङ्किविस्तारास्तासु पतितं प्रतिविम्बतं संकान्तं चन्द्रमण्डलस्य शिमण्डलस्य प्रतिविम्बसहसं प्रतिच्छायसहसं यस्मन् । अत्रातपत्राणां वर्तुलत्वस्वच्छत्वसाम्याचन्द्रप्रतिविम्बसाम्यम् । एतदिप प्रावितमहीतलम् । अद्भतिति । अद्भतोद्भत् अश्वीदप्याश्चर्यकारी कलकलः कोलाहलो यस्मन् । एतचोभयत्र साम्यम् । उचेति । अथोत्प्रावल्येन चित्रस्य कृतप्रयाणस्थास्य राज्ञश्चन्द्रापीडस्य । अत्र चकारोऽधिकारान्तरसूचकः । वैश्वम्यायनः समीपं पार्श्वमाजगामाययौ । कया त्वरितपदसंचारिण्या शीप्रचरणगामिन्या करिण्या हित्तन्या

टिप्प०-1 अञ्चतः आश्चर्यकारी उद्भूतः उत्पन्नः कलकल्पनो यस्मिस्तत् । अश्वादित्युक्तिस्तु वृथा-प्रायैन ।

पाठा॰--१ स्थूलमुक्ता. २ क्विलरक्षिकातलेन. ३ प्रमाप्रतानः घटप्रतान. ४ परार्थेनः ५ स्थानकेनः ६ आञ्च-ध्यमाणेनेनः ७ पुरोभागः प्रथमस्. ८ चलितः ९ धवलातपत्रमनेकः, १० सक्षलम्

तस्य चास्य स्वभवनादुपपादितप्रस्थानमङ्गलो धंवलदुक्लवासाः सितक्कसुमाङ्गरागो महता बल-समूहेन नरेन्द्रवृन्देश्चानुगम्यमानो धृतधवलातपत्रो द्वितीय इव युवराजस्विरतपदसंचारिण्या करिण्या वैशम्पायनः समीपमाजगाम । आगत्य च शैंशिकर इव रवेरासम्मवर्ती वभूव । अनन्तरमितश्चेतश्च 'निर्गतो युवराजः' इति समाकण्ये प्रधावतां बलानां भरेण चलितकुल-शैंलेकीलितजलधिजलतरङ्गगतेव तत्क्षणमाचकम्पे मेदिनी संमुखागतेरन्यैश्चान्येश्च प्रण-मक्किभूमिपालैः । अंशुलताजालजिल्लिक्श्विकानां मणिमुकुटानामालोकेनोन्मिषतबहुल-रोचिषां च पत्रभैङ्गिनीनां केयूरमण्डलीनां प्रभासंतानेन कचिद्विकीर्यमाणचाषपक्षक्षोदा इव, कचिद्रपतितशिखिकुलचलचन्द्रकशतशारा इव, कचिद्कालजलधरतिकत्रला इव, कचित्सकल्पतरुपल्लवा इव, कर्चित्सशतक्रतुचापा इच, कचित्सवालातपा इव

करणभत्तयेखर्थः । स्वेति । स्वभवनानिजगृहाद्वपपादितं विहितं प्रस्थानमङ्गलं गमनमङ्गलं येन सः । धवलेति । भवलं श्वेतं दुकूलमेव वासो वस्त्रं यस्य सः । सितिति । सितकुसुमैः श्वेतपुष्पैरङ्गरागः शरीरक्षोभा यस्य स तथा । सितकुसुमवदङ्गरागी विलेपनं यस्पेति वा । महता महीयसा बलसमृहेन सैन्यसंघातेन नरेन्द्रवृन्देश्च राजसमृहेश्चानु-गम्यमानोऽतुवज्यमानः । धृतेति । धृतं शिरित धारितं धवलं श्वेतमातपत्रं छत्रं येन सः । द्वितीय इवा-पर इव युवराजः । आगत्याभ्येत्य । चकारः पुनरर्थकः । आसन्नवर्ती समीपवर्ती वभूव संजज्ञे । कत्य क इव । यथा रवेः सूर्यस्य राशिकरेश्वन्दः समीपगो भवति । अत्र राशिकर इवेति कथनाद्वैराम्पायनस्य कुमारा-पेक्षया शोभायामपकर्षः स्चितः । युक्तोऽयमर्थः । अमावाखायां सूर्यनिकटे चन्द्रस्य न्यूनतैव भवतीति भावः । अथनेतश्चेतश्च निर्गतो युवराज इति लोकोक्खा समाकर्ण्य श्रवणविषयीकृत्य प्रधावतां धावनं कुर्वतां बळानां सैन्यानां भरेण समुदायेन संमुखागतैरिभमुखायातैः प्रणमद्भिः प्रणामं कुर्वद्भिः अन्येश्वान्येश्व भिन्न-भिन्नदेशोक्कवैश्व भूमिपालैर्नुपतिभिः कृत्वा तत्क्षणं तत्कालं मेदिनी पृथ्व्याचकम्पे चचाल । कीदशीव । चलि-तिति । चलिताः कम्पिता ये कुलशैलाः क्षेत्रमर्यादाकारिणो नगास्तैः कलितो यन्त्रितो यो जलधिः समुद्र-स्तस्य जलं पानीयं तस्य तरङ्गाः कल्लोलास्तत्र गतेव प्राप्तेव । अंशुलतानां किरणश्रेणीनां जालं समृहस्तेन जटिला व्याप्ता चुलिका प्रान्तभागो येषामेवंविधानां मणिमुकुटानां रक्षकरीटानामालोकेन प्रकाशेन । उन्मिषितेति । उन्मिषिता विकासं पाप्ता बहुला हुडा रोचिषः कान्तयो यास तासाम् । पन्नेति । पन्न-भङ्गा रचनाविशेषा विद्यन्ते याखेवंविधानां केयूरमण्डलीनामङ्गदश्रेणीनां प्रभासंतानेन च कान्तिसमूहेन चैवं-बिधा वश दिशो दश ककुभः किँयन्ते विधीयन्त इत्यन्वयः । तदाह-कचिदिति । कचित् कस्मिश्चितप्रदेशे विकीर्यमाणा विक्षिप्यमाणाश्वाषाणां किकीदिवीनां पक्षक्षोदाः पिच्छचूर्णानि यास्वेवंविधेषु । कचिदिति । क्कचित् उत्पतितमुड्डीनं यच्छि खिकुलं नीलकण्ठसमुदायस्य ये चलन्तो दीप्यमानाश्चन्द्रका मेचकास्तेषां शतं तेन शाराः कर्द्वरा इव । 'शारः शबलवातयोः' इत्यनेकार्थः । क्रचिदिति । क्रचित् अकालेऽनवसरे यो जलधरो मेघस्तस्य तिबद्धिद्युत्तया तरला इव पारिष्ठवा इव । क्रिचिदिति । क्रिचित् कल्पतरूणां देववृक्षाणां पह्नवाः किसलयास्तैः सह वर्तमानेव । क्वचिदिति । कचित् रातकतुरिन्द्रस्तस्य चापं धनुस्तेन सह वर्त-मानेव । काचिदिति । कचित् बालातपः प्रभातकालीनसूर्यालोकस्तेन सह वर्तमानेव । तथा राज्ञां धवला-

टिप्प०—1 शशिकरस्य चन्द्र इसर्थः प्रमादः । अतः 'रजनिकरः' इति पाठः । अग्रेऽपि शशिकर इसेवं पदं गृहीत्वा व्याख्यानं तु दीकाकारस्य चिरप्रसिद्धः प्रमादस्वभाव एव । 2 'इवाऽकियन्त' इसेव पाठः । प्रमाणं च सहृद्यहृद्यम् । 3 एवंविधा इसेवोचितम् । 4 वर्तमाना इव इत्युचितम् । एवऽमग्रेपि ।

पाटा०—१ दुक्लवासाः; भवलवासाः. २ अनुरज्यमान. ३ समाजगाम, ४ रजनिकरः, ५ शैलकेलासजलि । तरङ्ग. ६ अन्येश्व. ७ पत्रमङ्गीनास् ८ सशतयहाः शतयहाः

किंगनते दश दिशः । धवलान्यपि विविधमणिनिकरकरमापैरुत्सपिभिश्रृडामणिमरी-चिभिमोयूराणीव राजन्ते राज्ञामातपत्राणि । क्षणेन च तुरगमयमिव महीतलम्, कुञ्जरमयमिव दिक्चक्रवालम्, आतपत्रमण्डलमयमिवान्तरिक्षम्, ध्वजवनमयमिवा-म्बरतलम्, इभमदगन्धमय इव समीरणः, भूपालमयीव प्रजासृष्टिः, आभरणांशुमयीव हैष्टिः, किरीटमय इव दिवसः, जयशब्दमयमिव त्रिमुवनमभवत् ।

सर्वतश्च कुळपर्वताकारैः प्रचलद्भिमत्तवारणेः, उत्पातचन्द्रमण्डलिनभेश्च प्रेङ्केंद्भिरातपत्रैः, संवर्तकाम्भोदगम्भीरमीमनादेन च ध्वनता दुन्दुभिना, तारकावर्षसदृशेन विसर्पता गजसीकरिनकरेण, धूमकेतुधूसरैश्चोहसद्भिरवनिरजोदण्डकैः, निर्धातपातपरुषगम्भीरघो- षेश्च करिकण्ठगर्जितैः, क्षतजकणवर्षबञ्चणा च श्रमता मतङ्गजकुम्भसिन्दूररेणुना, संक्षुभितजलिषजळकहोळचळ्ळाभिश्च प्रविसर्पन्तीभिस्तुरङ्गममालाभिः, अन्धकारितदि-

न्यपि श्वेतान्यप्यातपत्राणि । विविधिति । विविधानामनेकप्रकाराणां मणीनां निकराः समूहास्तैः कल्मापैः प्रसरिद्धश्रूडामणिमरीचिभिः शिरोमणिकान्तिभिर्मायूराणीव मयूरपिच्छनिर्मितानीव राजन्ते शोभन्ते । क्षणेन समयमात्रेणैतादृशमभवद्जायत । तदेवाह—तुरगेति । तुरगा अश्वास्तन्मयमिवं महीतलं पृथ्वीतलम् । कुजरा हस्तिनस्तन्मयमिव दिक्रकवालं ककुभां मण्डलम् । आतपत्राणि छत्राणि तेषां मण्डलं तन्मयमिवान्तरिक्षमाकाशम् । ध्वजा वैजयन्त्यस्ता एव वनमरण्यं तन्मयमिवान्वरतलमाकाशतलम् । इमा हिस्तिनस्तेषां मदगन्धो दानवारिपरिमलस्तन्मय इव समीरणो वायुः । भूपाला राजानस्तन्मयीव प्रजान सृष्टिः प्रकृतिसृष्टिः । आभरणानि तेषामश्चः किरणास्तन्मयीव दृष्टिश्चश्चः । किरीटानि कोटीराणि तन्मय इव दिवसो वासरः । जयशब्दो मागधानां छुभसूचकः शब्दस्तन्मयमिव त्रिभुवनं त्रिविष्टपम् । सर्वतश्च वक्ष्यमाणेन प्रकारेण महाप्रलयकाल इव कल्पान्तसमय इव संज्ञे समभूत्। तदेव दर्शयनाह कुलपर्व-तेति । सर्वतः सर्वदिश्च प्रचलद्भिर्गच्छद्भिर्भत्तवारणैर्भदकलैहिस्तिभिः । कीहरौः । कुलपर्वताः सप्तकुलाचला-स्तद्भवार आकृतिर्येषां तैः । अत्युचत्वसाम्यात्कल्पान्ते कुलाचलानामपि चलनसद्भावाच समग्रसाम्यमिति भावः । तथा । उत्पातेति । उत्पातकाले बहूनि चन्द्रमण्डलानि भवन्ति क्षतजकणवर्षश्चिखत आह—तत्स-मयेति । तत्समयवर्तानि यानि चन्द्रमण्डलानि शशिमण्डलानि तिश्वभैस्तत्सदशैरेवंविधैः प्रेङ्कद्भिः प्रच-लक्किरातपत्रैक्लित्रेख । तथा संवर्तकाम्भोदो लोकक्षयकारी मेघसाद्वद्रमभीरो भीमश्च नादो यस्पैवंविधेन ध्वनता शब्दं कुर्वता दुन्दुभिना पटहेन च । तथा तारकावर्षो नक्षत्रवृष्टिस्तत्सदशेन तद्तुकारिणा विसर्पता प्रसरणशीलेन गजानां हस्तिनां सीकरनिकरेण शुण्डानिः सतजलपृषत्समूहेन । तथा धूमकेतुर्प्रहविशेषस्तद्वद्वसरैर्धू-मैरुलसङ्गिरुलासं गन्छद्भिरवनिरजोदण्डकैरवनेवंधंधराया रजोदण्डेधृलिदण्डैः। आयतत्ववर्तुलत्वाभ्यां दण्डसा-म्यम् । निर्घातो वज्रं तस्य पातः पतनं तद्वत्परुषः कठोरो गम्भीरो बहुकालस्थायी घोषः शब्दो येषामेवंविधैः करिकण्ठगाजितैर्गजद्मब्देश्व । क्षत्रं रुधिरं तस्य कणा बिन्दवस्तेषां वर्षो वृष्टिस्तद्वद्वभुणा कडारेण मत-क्रजा हस्तिनस्तेषां क्रम्भाः घारसः पिण्डास्तेषां यः सिन्दूररेणुनीगजधूलिस्तेन भ्रमता प्रसर्पता च। तथा संधुभितः क्षोमं प्राप्तो यो जलिधः समुद्रस्तस्य जलं पानीयं तस्य कल्लोलास्तरकासिद्वमञ्चलाभिस्तरलाभिः प्रविसर्पन्तिभिः प्रकर्षेण विस्तारं प्राप्तुवतिभिस्तुरङ्गममालाभिः । तथान्धकारितं संजातान्धकारं दिगन्तरं

हिष्प०—1 अराजन्त इत्येव पाटः, भूतकालिक्षयया 'त्रिभुवनमभवत्' इत्यनया सह सामअत्यात् । 2 'चामरमय इव' इत्येव ग्रन्थोचितः पाटः । जध्यै प्रस्फुरद्भिश्वामरेरेव विवसस्य तन्मयतीचित्यात् ।

पाठा०—१ अक्रियन्त. २ अरज्यन्त. ३ वृष्टिः. ४ आतपः; चामरमय इव दिवसः ५ श्रतसितातपत्रैः. ६ विस-र्यन्तीभिः. ७ तुरक्रः

२४६

यैनैवंविधेनानवरतं निरन्तरं क्षरता स्रवता मदजलधारा दानवारिधारा तदेव दुर्दिनं मेघजं तमस्तेन । तथा भुवनान्तरव्यापिना विष्टपविवरप्रसर्शिलेन । महाप्रलयेऽप्येतद्धर्माणां सद्भावात् । कलकलेन । सैन्येऽपि तर्हरा-नादुपमानोपमेयभावः । बलेति । बलस्य सैन्यस्य यः कोलाहलः कलकलस्तेन भीता इव त्रस्ता इव दश-संख्याका दिशः ककुभः क्षाप्यनिर्दिष्टस्थले ययुर्गताः । किंविशिष्टाः । धवलाः श्वेता ये ध्वजनिवहा वैजयन्ती-गणास्तैनिरन्तरं सर्वदावृता आच्छादिताः दिग्गमनेऽयमेव हेतुरिति भावः। **मिळिनेति।** मिळनं यदवनि-रजस्तस्य यः संस्पर्शः संश्वेषस्तस्माच्छिङ्कतिमेवारेकीकृतिमेवातिदूरमतिद्विष्टमम्बरतलं व्योमतलमपससारापसृतं बभूव । अत्रार्थे हेतुगर्भितं विशेषणमाह—समुदेति । मदेन सह वर्तमाना या गजघटानेकपसमूहस्तस्य अव-चुलसहस्रं कर्णाभरणसहस्रं तेन संरुद्धं संच्छन्नम् । अत्र गजातिशयस्यं व्यक्त्यम् । प्रवलेति । प्रवलाः प्रकृष्ट-बलयुक्ता ये वेत्रिणो द्वारपालकास्तेषां वेत्रलता वेतसयष्टयस्ताभिः समुत्सार्यमाणा इव दूरीकियमाणा इव । तुर-**गेति ।** तुरगाणामश्वानां खुररजः शफधूलिस्तेन या धूसरतेषत्पाण्डुता तया भीता इवार्ककिरणाः सूर्यरसमयः पुरोभागमप्रभागं मुमुचुरतखाजुः । अनेन तुरङ्गाणां भूयस्त्वं वेगातिशयः खरनिक्षेपशक्तिविशेषश्च व्यज्यते । इसति । इसा हिस्तिनस्तेषां करसीकराः शुण्डादण्डोद्गतजलपृषतास्तैर्निर्वापणमपनयनं तेन त्रस्त इव वैकित इव । आतपत्रेति । आतपत्रैरछत्रैः संच्छादित आतपो रविप्रकाशो यस्मिन्नेवंभूतो दिवसो ननाश नाशं प्राप्तवान् । बुलेति । बलभरेण सैन्यभारेण जर्जरीकृताः श्रुथीकृता मदेन कला मनोहरा ये करिणो हस्तिनस्तेषां चरण-शतमङ्गिशतं तेन खण्डिता भित्रा द्वितीयापरा प्रयाणभेरीव प्रस्थानदुन्दुभिरिवं भैरवं कठोरं भूमिवंसुधा ररास शब्दं चकार । शब्दिवशेषजनकरवसाम्यादुरप्रेक्षा । 'रस शब्दे' इति धातोर्लिटि रूपम् । मदेति । मद्खतां दानवारि क्षरतां करिणां गजानां मदपयसि पदे पदे पदातयः पत्तयः प्रचरखछः प्रस्खलनं प्रापुः। अथ मदपयो विश्वानष्टि - गुरफर्द्दैयसे चरणप्रनिथपरिमिते । अत्र प्रमाणे द्वयसच् । तुरङ्गिति । तुरङ्गभुखेभ्योऽश्वन-

टिप्प०—1 'समुत्सार्थमाणा इव' इति पूर्वमुत्प्रेक्षितत्वात्पुनिरयमुक्तिरज्ञानमेव। तस्मात् 'रजोधूसरमर्ककिरणाः' इत्येव पाठः। वेत्रलतासमुत्सार्थमाणा इव रजोधूसरं पुरोभागम् (अर्ककिरणाः) मुमुन्तः।
मर्ककिरणेषु अपसार्थमाणत्वरूपित्रयाया उत्प्रेक्षा। किञ्च परित्यागे तुरङ्गलुररजोधूसरपदस्याथीं हेतुरिति
पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं च। कार्थेण अर्ककिरणेषु राजपुरोभागपित्यागरूपसाधारणजनव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरिति त्रयाणामेषामङ्गाङ्गभावसंकरः। 2 भीत इव। जलविन्दुभिर्यथा वह्नेर्विवर्पणं
तथा दिवसेऽपि संभावनित्युत्प्रेक्षा। अत्रापि दिवसनाशे आतपज्ञाच्छादनं पदार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गम्। दिवसे अदृश्यमानताया असंबन्धेपि संबन्धोक्तरित्रायोक्तिरिति त्रयाणामङ्गाङ्गतया संकरः।
2 भूमौ भेरीस्वरूपस्थोत्प्रेक्षा। अत्रापि शब्दकरणे बलभर० मदकल० इत्यादिविशेषणद्वयार्थो हेतुरिति
काव्यलिङ्गं चेत्रङ्गाङ्गभावसंकरः। 4 गुल्कद्वयसन्वस्थासंबन्धेपि संबन्धवर्णनादितशयोक्तिः।

पाठा - १ अनवरत २ गजमद १ वलहवल; वहलवल ४ मिलनी छतिमिव. ५ अम्बरम् ६ प्रचिलति वैत्रः प्रमुखेत्र ७ धूसरमर्कः; धूसरतामीता इवार्कः ८ सीक्ररनिकर ९ वहलवल १० संचरण ११ संताहिता; ताहिता १२ पश्वले

रिणां प्रचरखलुः पदे पदे पदातयः । हरितालपरिमलिनेमेन चातिपदुना गजमदामोदेनानुलिन्
प्रस्य सामजस्येव संग्रुपययो निखिलान्यगन्धग्रहणसामध्य प्राणेन्द्रियस्य । क्रमेण च प्रसपतो
बलस्य पुरः प्रधावतां जनकदम्बकानां कोलाहलेन, तारतरदीर्वेण च काहलानां निनादेन, खुरवित्मिश्रेण च वाजिनां हैर्षहेषारवेण, अनवरतकर्णतालस्वरैसंप्रक्तेन च दन्तिनामाडम्बर्रवेण,
प्रवेयकिकिङ्किणीकर्णितानुस्रतेन च गतिवशाँद्विषमविरागिणीनां घण्टानां टङ्कृतेन, मङ्गलशङ्खशब्दसंवर्धितध्वनीनां च प्रयाणपटहानां निनादेन, ग्रुहुर्गुहुरितस्ततस्ताङ्यमानानां च डिण्डिनमानां निखनेन जर्जरीकृतश्रवणपुटस्य मूच्छेवाभवज्ञनस्य ।

शतैःशतैश्र वलसंक्षोभजन्मा क्षितेरनेकवर्णतया कचिजीर्णशफरकोडधूँगः, कचित्कमेलक-

दनेभ्यो विनिःसता बहिरागताः सितफेनाः श्वेतकफास्तैः पह्नविते विस्तारं प्राप्ते । हरितालस्य पिजरस्य यः परिमलो गन्धस्तस्य निभेन सहशेनातिपद्धनातिस्पष्टेन गजमदामोदेन करिदानवारिपरिमलेन चानुलिप्तस्य व्याप्तस्य घ्राणेन्द्रियस्य नासिकाकरणस्य निखिलान्यप्रहणसामर्थ्यं समग्रापरप्रहणशक्तिः समुपययौ । दूरीभृत-मिलार्थः । कस्येव । सामजस्येव मतङ्गिजस्येव । यथा तदनुलिप्तत्वेन तस्यान्यग्रहणसामर्थ्यं न भवति तथेलार्थः । यथा नानारसग्रन्कुल्यादिस्थले सकलसमुदायवशाम्नकस्यापि रसविशेषस्य प्रहो रसनेनैवं तादशसमुदायद्दन्स्र्त्कृष्टा-र्द्रकिनम्बूफलरसमवधाने च रसनेन सकलान्यरसग्रहो भवत्ययमुत्कर्षः । आर्द्रकरसादेखथैव घ्राणेन्द्रियस्य नानासुगन्धद्रव्यसंनिधानदोषवशां शैकस्यापि गन्धविशेषस्य धूप्रमहणसामर्थ्यम् । एवं तादशोक्तगजमदामोदे-नानुलिप्तस्य प्राणस्यातीतान्यगन्धग्रहणसामर्थ्यमभवदित्यर्थः । अथ चैतैः कृत्वा जनस्य लोकस्य मूच्छैव मोह इवाभवदिलम्बयः । तानेवाह—ऋमेति । क्रमेण परिपाट्या प्रसर्पतो गच्छतो बलस्य सैन्यस्य पुरोऽझे प्रधावतां शीघ्रं प्रचलतां जनकदम्बकानां लोकसमुदायानां कोलाहलेन कलकलेन । तथा तारतरदीर्घणोत्तरम-धिकतां प्राप्तेन काहलानां वाद्यविशेषाणां निनादेन शब्देन । तथा खररवाः शफखनास्तैर्विमिश्रेण संपृक्तेन वाजिनां तुरङ्गाणां हर्षहेषारवेण हर्षः प्रमोदस्तेन या हेषा हेषा तस्या रवः शब्दस्तेन । तथा अनवरतं निर-न्तरं कर्णतालस्य यः खरः शब्दस्तेन संपृत्तेन दन्तिनां हस्तिनामाडम्बरैरवेण । पृष्ठे मुखे दन्तयोश्र नाना-श्रक्षारभूषणरवेणेत्यर्थः ।- दन्तिनं विशेषयन्नाह—ग्रैवेयकेति । ग्रैवेयकं कण्ठाभरणं तस्य किङ्किण्यः ख्रद-घण्टिकास्तासां क्रणितं शिक्दितं तेनानुस्तेनानुगतेन । तथा । गतीति । गतिवशाहमनवशाद्विषमोऽसदशो विरावः शब्दो यासामेवंविधानां घण्टानां भूषणविशेषाणां टङ्कतेन टणत्कारशब्देन तथा । मङ्गलेति । मङ्गलार्थं श्रेयोऽर्थं ये शङ्खराव्दास्तैः संवर्धिता वृद्धि प्राप्ता ध्वनयो येषामेवंविधानां प्रयाणपटहानां प्रस्थानदुन्दुभीनां निनादेन निर्घोषेण । तथा मुहुर्भुहुर्वारंवारमितस्ततस्ताब्यमानानां डिण्डिमानां पटहविशेषाणां निःस्वनेन शब्देन । कीदशस्य जनस्य । पूर्वोक्तैर्जर्जरीकृतं श्रवणक्योः कर्णयोः पुटं यस्य स तथा तस्य । अन्व-यस्तु प्रागेवोक्तः । शनैःशनैर्मन्दं मन्दम् । बलेति । बलेन सैन्येन यः संक्षोभः संमर्दस्तस्माजन्मोत्पत्तिर्य-सीवंभूतो रेणू रज उत्पपातोर्ध्वं जगाम । क्षितेरिति । क्षितेः पृथिव्या अनेके ये वर्णाः श्वेतादयस्तेषां भाव-स्तथा तया । रेणोरप्यनेकवर्णतां प्रदर्शयनाह—किचिदिति । किचित् किचित्प्रदेशे जीणीं जरीयान्यः शकरो मत्स्यस्तस्य कोड उपरिभागस्तद्वद्भुन्नो धूसरः । कचिदिति । कचित् कस्मिश्चित्प्रदेशे कमेलक

टिप्प०—1 प्रबल्गन्धाक्षष्टस घाणस्य तद्पेक्षया दुर्बलगन्धानां ग्रहणं न भवतीत्याशयः। तत्रश्च नानारसशष्क्रस्यादि० इति टीकाकृतो विस्तरो व्यर्थपाय एव। 2 'सामजस्तु गजे पुंसि सामोखे पुन-रन्यवत्' इति मेदिनी। 3 विशालेन बृंहितध्वनिना।

पाठा०-- १ अपययौ; उपययौ; समाययौ. २ हेषारवेण. ३ स्वन; रव. ४ अनुगृहीतेन. ५ वश्वविषम. ६ दिर-दिखिण्डमानाम्. ७ सङ्गाः.

[कथायाम्-

सटीसंनिभः, कचित्परिणतरह्नकरोमपह्नवमलिनः, कचिदुरपेन्नोणीतन्तुपाण्डुरः, कचिँजारठ-मृणाळदण्डधवळः, क्रचिज्जरत्कपिकेशैंकपिळः, क्रचिंद्वरवृष्भरोमन्थफेनपिण्डपाण्डुरः, त्रिपथ-गाप्रवाह इव हरिचरणप्रभवः, कुपित इव मुख्नन्धमाम्, आरब्धपरिहास इव रुन्धन्नय-नानि, दृषित इव पिवन्करिकरसीकरजलानि, पक्षवानिवोत्पतन्गगनतलम्, अलिनिवह इव चुम्बन्मद्छेखाम्, मृगपतिरिव रचयन्करिकुम्भख्यलीषु पद्म्, उपात्तविजय इव गृह्वन्पता-काम्, जरागम इव पाण्डुरीकुर्विञ्शरांसि, मुद्रयन्निव पक्ष्मात्रसंस्थितो दृष्टिम्, आजिब्रन्निव मकरन्दमधुविन्दुपङ्कलमः कर्णीत्पलानि, मदकलकरिकर्णतालताबनत्रस्त इव विधनिकैर्णशङ्को-द्रविवराणि, पीयमान इवोन्मुखीभिरवनिपतिमुकुर्दैभणिपत्रभङ्गमकरिकाभिः, अभ्यर्च्यमान

डष्ट्रसास्य सटा जटास्ताभिः संनिभः सदशः । क्राचिदिति । क्राचित् परिणतः पक्षवया यो रहेको हुण्ड-स्तस्य रोमपळ्ळवस्तनूरुहिकसलयसाद्धन्मिलनः कृष्णः । **कचिदिति ।** कचित् उत्पैनः समुद्भतो य ऊर्णा-तन्तुर्जालकारकस्तद्वत्पाण्डरः श्वेतरक्तः । कचिदिति । कचित् जरठो दीर्घकालीनो यो मृणालदण्डो .बिसदण्डस्तद्वद्ववलः शुभः । **कचिदिति ।** जरजरीयान्यः कपिर्वनौकास्तस्य केशा अलकास्तद्वत्कपिलः पिङ्गलः । क्रिचिदिति । क्रिचित् वरः प्रधानो यो वृषमो बलीवर्दसास्य रोमन्थश्चवितचर्वणं तस्मिन्यः फेनपिण्डः कफपुञ्जस्तद्वत्पाण्डरः श्वेतरक्तः । कीहराः । त्रिपथगा गङ्गा तस्याः प्रवाहः स्रोतस्तद्वदिव हरिचरण-प्रभवः । हरयोऽश्वा विष्णुश्च । कुपित इव कोपं प्राप्त इव । किं कुर्वन् । क्षमां पृथ्वीं मुर्श्वस्थाजन् । पक्षे क्षमां क्षान्तिम् । आर्ड्यन्ति । आर्ड्यः प्रस्तुतः परिहासो हास्यं येनैवंविध इव । किं कुर्वन् । नयनानि लोचनानि रून्धजाच्छादयन् , उपहासकारिणो लोचनाच्छादनं लोकेऽपि प्रसिद्धम् । तृषित इव पिपासित इव करिणां हस्तिनां करसीकरजलानि क्रण्डादण्डोद्रतवातास्तवारीणि पिबन्पानं कुर्वन् । अहरयतां प्रापयन्नित्यर्थः । प्रक्षेति । पक्षवानिव गरुत्मानिव । तत्कृत्यमाह—उदिति । गगनतलमाकाशतलम् त्पतन्गच्छन् । उभयोरेक-धर्मत्वात्तादुपमानम् । अलीति । अलीनां भ्रमराणां निवहः समृहस्तद्वदिव । किं कुवैन् । मदलेखां दानरेखां चुम्बंश्रुम्बनं कुर्वन् । चुम्बनस्य संस्पर्शविशेषत्वात्तद्वपमानम् । सृगेतिः । मृगपतिः सिंहस्तद्वदिव । कि कुर्वन् । कारिकुम्भस्थलीषु गजशिरसः पिण्डस्थलीषु पदं स्थानं चरणं वा रचयन्विद्धत् । उपान्तेति । उपान्तः स्वीकृतो विजयो दस्यक्षयरूपो येन स तद्वदिव पताकां वैजयन्तीं गृह्णजाददत् । जरेति । जरा विश्वसा तस्या आगम-स्तद्वदिव । तत्क्रत्यमाह—शिरांस्युत्तमाङ्गानि पाण्डुरीकुर्वन्श्वेतीकुर्वन् । ग्रुक्कतापादनसाधम्योजाराया उपमान नम् । मृद्धयिति । पक्ष्म नेत्ररोम तद्यसंस्थितस्तत्पुरोवर्ती दृष्टि सुद्धयित्व संकोचयित्रव । मकरन्देति । मकरन्दो मरन्दत्तस्य मञ्ज रसस्तस्य बिन्दुपङ्कः पृषत्कर्दमस्तत्र लगः संयुक्तः कर्णीत्पलानि श्रोत्रकुवलयान्यान जिन्नित्र गर्न्धं युक्किय । मदेति । मदेन दानवारिणा कला मनोज्ञा ये करिणो हस्तिनस्तेषां कर्णताला-स्तैस्ताडनं प्रहारप्रदानं तेन त्रस्त इव भीत इव । कर्णाः श्रोत्राः, शङ्को भालश्रवोन्तरम्, तेषामुदरविवराणि मध्यच्छिद्राणि विश्वन्यविश्वन् । उन्मुखीभिरिति । उन्मुखीभिरूर्धमुखीभिरवनिपतयो राजानस्तेषां मुकुटाः

टिप्प०-1 हरिणविशेषः। ''रल्लकः कम्बले समृतः। तथैव कम्बलमृगे'' इति हैमः। 2 वस्तुतस्तु 'पत्रोणीतन्तुपाण्डुरः' इत्येव पाठः । पत्रसंबन्धिनी (लक्कचादिपत्रेषु ऊर्णाया उत्पन्नत्वात्) ऊर्णा यत्र तत्पत्रोणेम्, परिष्कृतकोशेयवस्तं तस्य तन्तुवत् पाण्डरः । 'पत्रोणे धौतकोषेयम्' इत्यमरः ।

पाठा०-- १ घटा. २ पत्रोणतन्तुपाण्डुर:. ३ जरठवत्. ४ केशर. ५ हर. ६ वृषाभरणांश्चकेन. ७ पताकाः. ८ पाण्डरी. ९ विन्दुल्झ:. १० आविशन्. ११ करिकर्ण. १२ मणिमङ्ग.

इव तुरगमुखिविश्वेषेपविश्वतैः फेनपहनकुसुमस्तवकैः, अनुगम्यमान इव मत्तगजघटाकुम्भ-भित्तिसंभवेन धातुधूलिवलयेन, आलिङ्गयमान इव चल्यामरकलापविधुतेन पटवासपांसुना, श्रीतेसाह्ममान इव नरपतिशेखरसहस्रपरिच्युतैः कुसुमकेशररजोभिः, उत्पातराहुरिव दिवस-करमण्डलमकाण्ड एव पिबन्, नृपप्रस्थानमैङ्गलप्रंतिसरवलयमालिकासु गोरोचनाचूर्णाय-मानः, ककचकुतचन्दनक्षोदधूसरो रेणुकत्पपात ।

अपरिमाणवलसंघट्टसमुपचीयमानश्च शनैःशनैः संहरन्निव विश्वमद्योवमकालकोलमेघपटल-मेदुरो विस्तारमुपगन्तुमारेभे । तेन च क्रमेणोपचीयमानवहलम् तिना, दिग्विजयमङ्गलध्वजेन रिपुकुलकमलप्रलयनीहारेण, राजलक्ष्मीविलासपटवासचूर्णेन, अहितातपत्रपुण्डरीकखण्डन-

किरीटानि तेषां मणयश्वन्द्रकान्तावास्तत्र पत्रभज्ञमकरिकास्ताभिः पीयमाने इव । तुरगेति । तुरगाणां वाजिनां मुखान्याननानि तेषां विक्षेपाः प्रसारणिकयाविशेषास्त्रभ्यो विष्ठतैर्गिलतैः फेनो मुखकफस्तस्य पल्लवाः परंपरास्त एव कुसुमस्तवकाः पुष्पगुच्छास्तरभ्यच्येमान इव पूज्यमान इव । मस्ति । मस्ता मदयुक्ता ये गजा हस्तिनस्तेषां घटाः समृहास्तासां कुम्भाः शिरसः पिण्डास्त एव भित्तयः कुञ्चानि तेभ्यः संभव उत्पत्तिर्यस्वैवविधेन धातुर्गेरिकादिः कुम्भस्थलशोभार्थमनुलिप्यते तस्य धूलिवलयेन रजीवलयेनानुगम्यमान इव । चलिति । चलन्वेलन्यश्वामरकलापो वालव्यजनसमृहस्तेन विधुतेन कम्पितेन पटवासः पिष्टातसस्य पासुर्भूलिस्तेनालिङ्ग्यमान इवाश्विष्यमाण इव । नरेति । नरपतीनां राज्ञां शेखरसहस्रमवतंससहस्नं तस्मान्यमाण इव । उत्पातः कुसुमानां पुष्पाणां केसराणि किजल्काः तेषां रजासि परागास्तैः प्रोतसाद्यमान इव प्रोत्साहं प्राप्यमाण इव । उत्पातः उड्डीयमानो राहुः सेहिकेयस्तद्वदिवाकाण्ड एवाप्रस्ताव एव दिवसकरमण्डलं सूर्यविम्बं पिषवन्यसन् । नृपेति । चपाणां राज्ञां प्रस्थानमङ्गलेषु याः प्रतिसरा हस्तस्त्राणि तेषां वलयमालिका वलयनिवन्त्रस्तासु गोरोचनाचूर्णायमानो गोरोचनं प्रसिद्धं तस्कोदवदाचरमाणः । क्रकचेति । ककचं करपन्नकं तेन कृतो यश्वन्दनक्षोदो मलयजचूर्णं तद्वद्वसरः । अन्वयस्तु प्रागेबोक्तः ।

अपेति । अपरिमाणमसंख्यं यद्वलं सैन्यं तस्य संघद्वः संमर्दस्तेन समुपचीयमानः उपचयं प्राप्य-माणः । चकारः पुनरथंकः । श्रनेःश्रनेमेन्दंमन्दमशेषं समप्रं विश्वं संहरितव तिरोधानं कुर्विति । अकालेति । अकालेऽप्रस्तावे यत्कालं कृष्णं मेघपटलमञ्जवन्दं तद्वन्मेहुरः पुष्टो विस्तारमुपसरणमुपगन्तुं प्राप्तमारेमे । प्रारम्भं चकारेखर्थः । तेनेति । तेन पूर्वोक्तेन रेणुना । चकारः पुनरर्थः । क्रमेति । क्रमेण परिपाख्योपचीयमाना पुष्टि प्राप्यमाणा बद्दला हृद्धा मूर्तिदेहो यस्य स तेन । दिगिति । दिशां ककुभां यो विजय आरमसात्करणं तत्र यन्मज्ञलं विझनिवारकद्धिद्वीदि तस्य ध्वजेन केतुना । मुख्यमङ्गलेनेखर्थः । दिपुरिति । रिपवो दस्यवस्तेषां कुलानि गोत्राणि तान्येव कमलानि निलनानि तेषां प्रलयः क्षयस्तिस्त्री-द्वारेण । हिमप्रतिमेनेखर्थः । राजेति । राजलक्ष्मीर्न्टपश्रीखस्या विलासो विलसनं तद्रथं पटवासचूर्णेन पिष्टातक्षोदेन । अहितेति । अहितानां विपक्षाणां यान्यातपत्राणि छत्राणि तान्येव पुण्डरीकाणि कमलानि

टिप्प०—1 तद्भ्यन्तरगतस्वात् । 2 परागरजसामपि तस्पृष्ठगामित्वात्प्रकृष्टमुःसाहं प्राप्यमाण इवेस्युत्प्रेक्षा । 3 असमये उद्यात् उत्पातसूचको यो राहुरित्यथीं वक्तव्यः । 4 धिक् । द्धिदूर्वादेः काऽत्र
कथा ? किन्तु-दिश्विजयस्य मङ्गळध्वजेन माङ्गळिककेतुद्ण्डस्वरूपेण । ध्वजवदुत्थानसादश्यात् रजसि
ध्यजत्वरूपणमित्यर्थः ।

पाठा०—१ विध्रुतेन. २ प्रसार्यमाणः; प्रोत्सार्यमाणः, ३ मङ्गलवलयः ४ प्रतिसरमालिकाद्धः ५ खण्डः ३२ का॰

तुषारेण,सेन्यभरपी खितमहीतलमू च्छान्धकारेण, चल्रद्वेल जलद्कालकद्म्बकु सुमोद्गमेन, दिवस-करकरकमलवनो दलन द्विपयूथेन, गगनमहीतल प्रावन प्रलयपयोधिपूरेण, त्रिभुवनल हमी शिरो-बगुण्ठनपटेन, महावराहके सर्निकरक कुरेण, प्रलयानल धूमरा जिमां सलेन, पाताल तला दिवो-चिष्ठता, चरणे भ्य इव निर्मेच्छता, लोचने भ्य इव निष्पतता, दिग्भ्य इवागच्छता, नमसाला दिव पतता, प्रवादिवो छसता, रिक्सिरणे भ्य इव संभवता, अनपहतचेतनेन निद्रागमेन, अनवगणितसूर्यणान्धकारेण, अधर्मकालोपिखतेन भूमिगृहेण, अनुदित-तारागणिनवहेन बहुल निशाप देषेण, पैतितसिल लेखन जल्य समयेन, अभ्रान्त मुंजं-

तेषां खण्डनं कर्तनं तसिंस्तुषारेण नीहारेण । कमलानां विध्यंसन एतस्यैव सामध्यीत् । सैन्येति । सैन्यभरेण बलभरेण पीडितमाकान्तं यन्महीतलं पृथ्वीतलं तस्य मूच्छा निश्चेष्टता तत्रान्धकारेण तिमिरेण। चलदिति । चलद्रच्लद्वलं सैन्यं तदेव जलदकालः मेघसमयसात्र कदम्बक्कसुमोद्गमेन नीपपुष्पोद्गमेन । दिवसेति । दिवसकरः सूर्यस्तस्य कराः किरणास्त एव कमलवनं नलिनखण्डं तस्गोद्दलनं मूलत उच्छेदनं तिसिन्द्रिपयूथेन इस्तिसमृहेन । गगनेति । गगनमेव महीतलं पृथ्वीतलं तस्य श्लावनमाक्रमणं तिसन्प्रलयः करपान्तस्तस्य यः पयोधिः समुद्रस्तस्य पूरेण प्रवेन । त्रिभुवनेति । त्रिभुवनस्य त्रिविष्टपस्य या लक्ष्मीः श्रीस्तस्याः शिरोवगुण्ठनपटेनोत्तमाङ्गाच्छादनवश्लेण । महेति । महावराह आदिवराहस्तस्य केसरनिकरः सटासमूहस्तद्भत्कर्तुरेण मलिनेन । प्रखयेति । प्रखयस्य कल्पान्तस्यानलो विहस्तस्य या धूमराजिर्दहनकेतन-पङ्किसाद्धन्मांसलेन पुष्टेन । पातालेति । पातालतलाद्वडवामुखतलादुत्तिष्ठतेवोत्थानं कुर्वतेव । चरणेति । चरणेभ्यः पादेभ्यो निर्गहैछतेव निर्गमनं कुवैतेव । छोचनेति । छोचनेभ्यो नित्रभ्यो निष्पततेव पतनं कुवैतेव । दिग्भ्य ऐन्ब्रादिभ्य आगच्छतेवागमनं कुवैतेव । सभ इति । नभस्तलाद्योमतलात्पततेव पतनं कुर्वतेव । प्रवनेति । पवनात्समीरणादुहसतेवोहासं प्राप्तुवतेव । रवीति । रविकिरणेभ्यः सूर्यरिसभ्यः संभवतेव प्रादुर्भवतेव । अनेति । निद्रायाः प्रमीलाया आगमः समागमस्तेन । अत्र तु स्वप्नादिविलक्षणं बाह्यं ज्ञानं तसादिखत आह—अनेति । अनपहृतमगृहीतं चेतनं चैतन्यं येनैयंविधेनेखर्यः । अत एवा-कौंकिक एवेति भावः । अनवेति । अनवगणितोऽनिराकृतः सूर्यो भातुर्येनैवंभूतेनान्धकारेणेव तमिलेणेव । अञ्चर्मेति । अधर्मकाल उपस्थितेन प्राप्तेन भूमिगृहेण वसुधामध्यसद्नेन । धर्मकाले तु तदीप्सितं स्थादत एवोक्तम्—अधर्मकालेति । 'अधर्मकालोपस्थितेन' इति पाठे धर्मकालस्तपस्याचरणादौ तस्येष्टत्वात् । अत एवो-क्तमधर्मकालेति । अनुदितेति । अनुदित उदयं न प्राप्तस्तारागणनिवहो नक्षत्रसम्हो यसिन्नवंभूतेन बहुलनिशा कृष्णपक्षरात्रिस्तस्याः प्रदोषेण यामिनीमुखेन । पतितेति । पैतितं सस्तं सलिलं पानीयं यसिन्नेवंभूतेन जलधरसमयेन वर्षाकालेन । अभ्रेति । अभ्रान्ता अप्रचलिता सुनंगमाः सर्पा यसिन्नेवंविधेन

टिप्प०—1 गगनरूपमहीतलस्य द्वावने (जलद्वारा तिरोधाने) प्रलयपयोधः प्रः (प्रवाहः) तेन, इति सरलोप्यर्थः कठिनीकृतधीकयेति धन्यासौ । 2 प्रलेकचरणलप्रतया एवमुत्प्रेक्षा । एवमग्रेऽपि सर्वन्न बोध्यम् । 3 तिद्रा चेतनामपहरति, किन्तु इदं रजश्चेतनां न हरति अन्यत्सर्वं निद्रातादास्म्यमिति, अधि-काभेदरूपकम् । प्राचां मते—अधिकारूढवैशिष्ट्यरूपकम् । प्राचीनतराणां (वामनादीनाम्) मते तु-एक-गुणहानिकल्पनायां समग्रगुणदास्यं विशेषोक्तिरिति विशेषोक्तिः । एवमग्रे सर्वत्र । 4 'अपतितसल्लिन' कृत्वेव पाठः । न पतितं वृष्टं वर्षाजलं यन्नेति तद्याः । सर्वत्र नव्यसमासग्रसङ्गे स्पष्टिपि तत्पाठाऽपरिज्ञानं मौक्ष्यमेव टीकाकृतः ।

पाठा० — १ सेनाभर; सैन्यतुरग. २ बहरुबहरू. ३ दिवसकरकमरू; दिवसक्रिंगक्रमरू. ४ अनपहृतकीचनेनाः नवगणित. ५ अपतित. ६ भुजक्षेन.

गमेन रसातलेन, हरिचरणेनेव संवर्धमानेन त्रिभुवनमल्ख्वयत रजसा । विकचकुवलयवनमिव नवीदकेन गगनतलमवष्टभ्यमानमल्यस्यत क्षीरोदंपाण्डुना क्षितिक्षोदेन । बहुलरजोधूसरितमिशिशिरिकरणिवम्बमवचूलचामरिमव निष्प्रभमभवत् । दुक्लर्पटथवला कदल्लिकेव कलुषतामाजगाम गगनापगा । नरपालवलभौरमसहमाना पुनरिव
भारावतारणार्थममरलोकमाहरोह र्रजोमिषेण मही । निःशेषपीतातपमन्तर्देखमानिमव
जलिधजलेषु धूसरितरिवरथथ्यजपटमपतदवनिरजः । मुहूर्तेन च गर्भवासिमव, संहारसागरजलिमव, कृतान्तजठरिमव, महाकालमुखिमव, नारायणोदरिमव, ब्रह्माण्डिमव विवेश
पृथिवी । मृन्मय इव बभूव दिवसः । पुँत्तमच्य इव चकाशिरे किकुभः । रेणुरूपेणेव परिणतमर्म्बरतलम् । एकमहाभूतभैयिमव त्रैलोक्यमासीत् ।

रसातलेन पृथ्वीतलेन । संवर्ध(मा)नेन वृद्धिं प्राप्यमाणेन । केनेव । हरिचरणेनेव विष्णुपादेनेव । यथा हरिच-रणो बलिध्वंसनार्थं क्रमेण वृद्धिं प्राप्तस्तथायमपीत्यर्थः । एवंविधेन रजसा रेणुना त्रिभुवनं त्रिविष्टपमलङ्कयत । क्षीरोदः क्षीरसमुद्रस्तद्वत्पाण्डुना श्वेतरक्ते^{ने} क्षितिक्षोदेन वसुधाचूर्णेन गगनतळं व्योमतळमवष्टभ्यमानं व्याप्यमानमलक्ष्यतादृश्यत । केन किमिव । नवोद्केन नवीनपानीयेन विकचानि विकखराणि यानि कुवलयान्युत्पलानि तेषां वनमिव । अत्र गगनस्य कृष्णत्वसाम्यात्तदुपमानम् । क्षितिक्षोदस्य ग्रुह्रत्वसाम्यान्न-बोदकोपमानमिति भावः । बहुलेति । बहुलं निविडं यद्रजस्तेन धूसरितं कर्बुरीकृतमिशिरिकरणविम्बं च नद्मसूर्यविम्बमण्डलम्बच्यूलचामर्मिव हिस्तिकणीभरणवालव्यजनिमव निष्प्रभं विगतद्युत्सभवजाते । दुक्-लेति । दुकूलं क्षीमं तदेव पटो वस्नं तद्व बला श्वेता गगनापगा खर्धनी कछ्पतां मलिनतामाजगामा-गतवती । केव । कदिलकेव रम्भेव । यथा रम्भा रजोभिः कुला कुष्णत्वं याति तथेयमिखर्थः । नरेति । नरपालो चपत्तस्य वलं सैन्यं तस्य भरं वीवधमसहमानेवाक्षममाणेव पुनर्भारावतारणार्थं भारं कुन्नचित्स्थाः पयितुममरलोकं खलोंकं रजोमिषेण रेणुच्छलेन मही पृथ्व्याहरोहावरोहणं चकार । एकवारं गोरूपेण गताभूत् । इदानीं त्वेतद्रूपेणेखर्थः । अत एव पुनःशब्दोपादानम् । निःशेषेति । तदवनिरजो जलधिजलेषु सामुद्रपानीयेष्वपतत्पपातेल्यंः । कीदृशम् । निःशेषः समग्रः पीत आखादित आतपः सूर्यांळोको येन तदत एवान्तर्रह्मानमिवान्तर्मध्ये प्रज्वलमानमिव । अनेन जलपाते हेतुर्दर्शितः । पुनः कीदशम् । धूस-रितेति । धूसरितो धूमवर्णीकृतो रिवरथस्य सूर्यस्यन्दनस्य ध्वजपटो येन तत् । मुहूर्तेनेति । मुहूर्तमात्रेण । सर्वत्र सबाह्याभ्यन्तरव्याद्योपमानान्याह-गर्भेत्यादि । गर्भवासमिव भ्रूणवासमिव । संसारसागरजलमिव कल्पान्तजलिघपानीयमिव । कृतान्तजठरमिव यमोदरमिव । महाकालमुखमिवाखण्डदण्डायमानो यः कालो महाकालस्तस्य मुखमिव। नारायणोदरमिव जनार्दनोदरमिव। ब्रह्माण्डमिव। पृथिवी वसुंघरा विवेश सर्वत्र प्रविष्टवतीति । सैन्यमिति शेषः । गर्भवासादिकमिव रजोरूपेण पृथिवी सैन्यं प्रविष्टेलर्थः । अत्र गर्भवासा-दिभिरुपमानैः सैन्यस्यात्युत्कृष्टताद्यनेकधर्माविच्छिन्नत्वं सूचितम् । तदन्तःप्रवेशाच रजसोऽपि ततोऽप्या-धिक्यमिति भावः । मृदिति । मृत्मय इव मृदो विकार इव । अत्र विकारार्थे मयद । तद्वदिव दिवसो दिनं बभूव । पुस्त इति । पुस्तं लेप्यादिकमं तन्मय्य इव विलिप्ता इव ककुमो दिशक्षकाशिरे शुशुभिरे । रेणु-क्रिपेणेति । रेणुक्पेण रजोमयत्वेनेवाम्बरतलं व्योमतलं परिणतं तन्मयतां गतम् । एकमिति । एकं महा-भूतं पृथिवीलक्षणं तन्मयमिव त्रैलोक्यं त्रिविष्टपमासीद्वभूव ।

टिप्प०-1 श्वेतेन, इत्येव वक्तव्यम् । कः प्रसङ्गो रक्तत्वस्थेति धिक् । 2 चन्द्रपददानं केवलमज्ञानम् ।

पाठा०—१ क्षणात्क्षीरीदफेनपाण्डुनाः २ पष्टः ३ भरमतिग्रुहम्. ४ रजीनिभेनः ५ निपीतः ६ प्रस्पमय्यः । ७ दिशः, ८ अम्बरम्. ९ महाभूतमित्रः

अथ निजमदोष्मसंतैप्तानां दन्तिनां दिशि दिशि करविवरिनःस्तैः क्षरिद्धः श्लीरोदेधवछैः श्लीकरासारैः, कर्णपछवप्रहितिविस्तेतेन च विसर्पता दानजलिबन्दुदुर्दिनेन, हेषारविवप्रकीणैश्च वाजिनां लालालकेलपश्चिति रजिस, पुँनरिप जातालोकास दिश्च, सागरादिवोन्मग्न-मालोक्य तद्परिमाणं बलमुपजातिवस्मयः सर्वतोदत्तदृष्टिवैशम्पायनश्चन्द्रापीडमाबभाषे—'युवराज, किं नै जितं देवेन महाराजाधिराजेन तारापिडेन यज्जेष्यसि, का दिशो न वशिष्ठता या वशीकरिष्यसि, कानि दुर्गाणि न प्रसाधितानि यानि प्रसाधियष्ट्यसि, कानि द्वीपान्तराणि नात्मीकृतानि यान्यात्मीकरिष्यसि, कानि रल्लानि नोपार्जितानि यान्युपार्जियिष्यसि, के वा न प्रणता राजानः, कैर्न विरचितः शिरसि बालकमलकुद्धालकोमलः सेवाश्विलः, कैर्न मस्रणी-कृताः प्रतिबद्धहेमपट्टैलेलाटैः सभाभुवः, कैर्न घृष्टाः पाद्पीठे चूडामणयः, कैर्न प्रतिपन्ना वेर्नल-

अधिति । तदनन्तरं वैशम्पायनश्चन्द्रापीडमावभाषेऽभिद्धाविखन्वयः । कस्मिन्सति । रजस्युपश्चमिते शान्ति प्राप्ते सित । कैः । निजेति । निजमदस्यात्मीयदानस्य य जन्मा तापस्तेन संतप्तानां प्रज्विलतानां दन्तिनां हिस्सिनां दिश्चि दिश्चि प्रतिदिशं कराः ग्रुण्डादण्डास्तेषां विवराणि रन्ध्राणि तेभ्यो विनिःस्तैर्वहिरागतै-रत एव क्षरद्भिः सर्वद्भिः । क्षीरोदः क्षीरसमुद्रस्तद्वद्भवेः छुन्नैः । शीकरा वातास्तवारिविप्रुवस्तेषामासारा वेगवलो बृष्टयस्तैस्तथा। कर्णा एव पछवास्तेषां प्रहृतिः प्रकर्षण हननं तया विस्तेनेतस्ततो विक्षिप्तेन। अत एव विसर्पता प्रसरता दानजलबिन्दुदुर्दिनेन मदवारिपृषन्मेघजनिततमसा । तथा वाजिनां तरक्षाणां हेपारवा हेषाशब्दास्तैविप्रकीणैविक्षिप्तैः । 'हेषा हेषा तुरङ्गाणां गजानाम्' इति कोशः । एवंविधैः । लाला-जलं मुखनिष्ठयूतजलं तस्य लवाः खण्डास्तेषां जालकैः समृहैः। 'समवायो निकुरम्बं जालं निवहसंचयौ' इति हैमः। पुनरपीति। रजःशमनानन्तरं जातः प्रकटीभूत आलोकः प्रकाशो याखेवंभूतास दिख ककुप्सु । कृष्णत्वसाम्यादाह—सागरेति । सागरात्ससुद्रादुन्ममिनोपर्यागतिमनापरिमाणमसंख्यं वलं सैन्य-मालोक्य निरीक्ष्य । अथ वैशम्पायनं विशेषयनाह—उपेति । उपजातः समुत्पन्नो विस्मयश्चित्रं यस्य सः । सर्वत इति । सर्वतोऽभितो दत्ता प्रेरिता दृष्टिर्वेन सः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । किसुवाचेत्याह युवराजेति । हे युवराज, देवेन पूज्येन तारापीडेन महाराजाधिराजेन किमिति प्रश्ने । न जितं वशी-कृतम् । सर्वमेव जितमित्यर्थः । यद्भवांस्त्वं जेष्यसि वशीकरिष्यसि । तथा का दिशः ककुमो न वशीकृता नात्मसात्कृता यास्त्वं वशीकरिष्यसि खायत्तीकरिष्यसि । कानि दुर्गाणि कोद्वानि न प्रसाधितानि न गृही-तानि यानि त्वं प्रसाधयिष्यसि महीष्यसि । तथा कानि द्वीपान्तराण्यन्तरीपान्तराणि नात्मीकृतानि यानि त्वमात्मीकरिष्यसि । तथा कान्यनिर्दिष्टाभिषेयानि रह्मानि खखजातानत्युत्कृष्टवस्तूनि नोपार्जितानि नोपार्ज-नाविषयीकृतानि यानि त्वमुपार्जियिष्यस्युपार्जनां करिष्यसि । अथ च के राजानी तृपा न प्रणता न नमस्कारं कृतवन्तः । तथा कैर्द्ये राजभिर्न विरचितो न विहितः शिरस्युत्तमाङ्गे बालकमलस्य नवीननिलनस्य कुन्तालो मुकुलं तद्वत्कोमलो मृदुरेतादक्सेवाञ्जलिः सपर्यानियामकं पाणियोजनम् । तथा कैर्भूपतिभिः प्रतिबद्धाः सनद्धा हेमपद्दाः कनकपद्दा येष्वेवंभूतैर्वळाटैभाँलैः समामुवः समाजक्षोण्यो न मसणीकृता न श्वक्णीकृताः। तथा के राजिभर्नेपैः पादपीठे पदासने चूडामणयः शिरोमणयो न घृष्टा न घर्षणं प्रापिताः । तथा केर्नृपै-वैंत्रलता वेतसयष्टयो न प्रतिपन्ना न खीकृताः । एतेन सर्वे प्रतीहारतां प्राप्ता इति स्चितम् । तथा कैर्भूपति-

पाठा०-१ संतप्तानां दिशि दिशि. २ क्षीरोदक्षोद. ३ विद्धतेन. ४ पुनरपजात. ५ सागरसिललादिव. इ किमजितम्. ७ के न. ८ वेत्रयध्यः।

ताः, कैनोंदूतानि चामराणि, कैनोंचारिता जयशब्दाः, केषां न पीताः किरीटपत्रमकरैः सिळ-धारा इव निर्मलासचरणनलमयूखराजयः। एते हिं चतुरुद्धिजलावगाहर्दुर्ललितवलमदा-विक्रा दशरथमगीरथभरतिदलीपालकमान्यातृप्रतिमाः कुलामिमानशालिनः सोमपायिनो मूर्धाभिषिक्ताः पृथिव्यां सर्वपार्थिवा रक्षाभूतिमिवाभिषेकपयःपातपृतैश्रृ्द्धामणिपल्लवेरुद्धहन्ति मङ्गल्यां भवचरणरजःसंहतिम्। एभिरियमादिपर्वतिरिवापरैर्धृता धरित्री। एतानि चाष्यमी-षामाग्नावितदशदिगन्तरालानि सैन्यानि भवन्तमुपासते। तथाहि। पैद्य पद्य यस्यां यस्यां दिशि विक्षित्यते चक्षुस्तस्यां तस्यां रसातलमिनोद्गिरति, वसुधेव सूते, ककुभ इव वमन्ति, गँ-गनमिव वर्षति, दिवस इव सृजति वलानि। अपरिमितवलभराक्षान्ता मन्ये स्परित महाभा-रतसमरसंक्षोभस्याद्य क्षितिः। एष शिखरदेशेषु सैंबलितमण्डलो ध्वजान्गणयन्निव कुत्हला-

भिश्वामराणि वालव्यजनानि नोद्भूतानि न वीजितानि । एतेनास्य सर्वेडपि राजानश्वामरप्राहिणोऽभूविनिति ध्वनितम् । तथा कैर्नुपतिभिर्जयराच्दा मङ्गलशब्दा नोचारिता नोदीरिताः । तथा केषां राज्ञां किरीटानां मुकु-टानां पत्रमकराः पत्रेषु मकराकारा विवृतमुखास्तैः सलिलधारा इव पतत्पानीयपङ्क्षय इव निर्मेलाः खच्छा-स्तस्य तारापीडस्य यौ चरणौ पादौ तयोर्नखाः पुनर्भवास्तेषां मयूखाः किरणास्तेषां राजयः श्रेणयो न पीताः न पान्विषयीकृताः । एतेन सर्वेऽपि क्षितिभुजस्तारापीडस्य महाराजस्य चरणसपर्यां कृतवन्त इति ध्वनि-तम् । अथ राज्ञां खरूपं वर्णयन्नाह—एते हीति । हि निश्चितम् । पृथिव्यां रत्नगर्भायामेते प्रस्यक्षीप-लभ्यमाना ये सर्वपार्थिवाः समप्रराजानो रक्षाभृतिमिव रक्षाभस्मीमवाभिषेकस्य यौवराज्याभिषेकस्य यः पयःपातः सल्लिजपातस्तेन पूतैः पवित्रैश्चूडामणयः शिरोरल्लानि त एव पल्लवास्तैर्मेङ्गल्यां मङ्गले हितां भव-चरणयोस्त्वत्पादयो रजःसंहति रेणुसमूहमुद्रहन्ति धारयन्ति । कीटशा राजानः । चतुरिति । चतुरुद्धय-श्रतुःसमुद्रास्तेषां जलानामवगाहः तत्संबन्धी महीप्रलयस्तद्वहुर्ललितं दुश्रेष्ठितं रिपुक्षयक्तक्षमणं यसिन्नेतादशं बलं सैन्यं तस्य मदोऽहंकारस्तेनाविष्ठता व्याप्ताः । दशरथो रामपिता, भगीरथः सगरपौत्रः, भरत आर्षभिः, दिलीपो रघुपिता, अलर्कः प्रसिद्धः, मान्धाता युवनाश्वतनयः, एतैः प्रतिमाः सदशाः कुलस्य गोत्रस्य योऽभिमानोऽहंकारस्तेन शालिनः शोभिनः । सोमपायिनः सोमेष्टिकारिणो मूर्धन्यभिषिक्ताः कृताभि-षेकाः । इयमिति । एभिः पूर्वोक्तव्यावणितखरूपै राजभिरियं धरित्री वसुधा घृता धारिता । कैरिव । अपरै-भिंबेरादिपर्वतैरिव कुलपर्वतैरिव । एतानीति । अमीषां राज्ञामेतानि सैन्यानि भवन्तं त्वासुपासते सेवन्ते । कीदशानि । आस्नवितान्यवगाहितानि दशदिशामन्तरालानि मध्यभागा थैस्तानि । एतदेव दर्शयति— तथाहीति । पर्य पर्य विलोक्य विलोक्य । यस्यां यस्यां दिशि चश्चर्नेत्रं विक्षिप्यते प्रेर्यते तस्यां तस्यां दिशि रसातलमिव पृथ्वीतलमिवोद्गिरति वमति । बलानि सैन्यानीति सर्वत्र संबध्यते । वसुघेव वसुंघरेव स्ते जनयति । ककुभ इव दिश इव वमन्त्युद्गिरन्ति । गगनिमवान्तरिक्षमिव वर्षति वृष्टिं करोति । दिवस इव दिन-मिव सजित प्रणयति । अहमिति मन्ये जानेऽच क्षितिर्वसुधाऽपरिमितं यद्वलं सैन्यं तस्य भरोऽतिशयस्तेना-कान्ता भरिता सती । महेति । महाभारते प्रतिपादितो व्याख्यातो यः समरसंक्षोभः सङ्घामसंमर्दसास्य स्मरित स्मरणं करोति । अत्र स्मृखर्थभातुभियोगे 'मातुः स्मरित' इतिवत्कर्मणि षष्टी । एष इति । एष समीप-

टिप्प०—1 भसेवेत्यर्थः । 2 नेद्मुचितम् । चतुरुद्धिजलेषु योऽवगाहः विजययात्रार्थमवतरणं तेन्
दुर्केलितानां घष्टमनोहराणां बलानां सैन्यानां मदेनावलिप्ताः (गर्विताः) इत्यर्थः । 3 ब्याहानीत्यर्थः ।

पाठा०—१ उद्धृतानिः २ त्वचरणः ३ हि तेः ४ दुर्लेलितवदः ५ मान्नस्याम् ; मङ्गलदाम् ६ प्रकृत यस्याम् । ७ गगनतलम् ८ महाभारतसंक्षोभस्य ; महाभारतवलसमरसंक्षोभस्य , ९ मत्तमकरदिशेखरदेशेषु , १० परिस्कृति ।

तरवर्ती कद्दलिकावनीन्तरेषु रम्भाकाननान्तरेषु मयुखमाली सूर्थः शिखरदेशेषु ध्वजायभागेषु स्खलितं रखलनां प्राप्तं मण्डलं विम्बं यस्यैवंभूतः प्रतिरोधनिवृत्यर्थं ध्वजान्गणयिवव संख्यां कुवैन्निव कुत्हलाद्धमती-त्युत्प्रेक्षा । ध्वजानामुचतोत्कर्षा व्यक्तयः । कद्विकावनिमति सूर्यप्रदर्शनोपरुक्षणमात्रं न त्वन्यत् । करिमदो-रक्षमाह--सर्वतश्चेति । मदजलमुचां मदसाविणां करिणां हस्तिनामेलायाश्वन्द्रवालाया यः परिमल आमो-दस्तद्वत्युरिमणि सीरभ्ययुक्ते । वेणिकावाहिनीति । वेणिका प्रवेणी तया वहति गच्छतीखेवंशीलं तस्मिने-वंभूते मदवारिणि दानजले निरन्तरं ममा । समन्ततो जलिङ्गलेखर्थः । एवंभूता भूतधात्री पृथ्वी । तामेव विशिनष्टि—निपतितेति । निपिततं पर्यस्तं यन्मधुकरकुलं अमरसमूहस्तस्य यः कलकलः कोलाहलस्तेन कलिला गहना। 'कलिलं गहनं' इति कोशः। अत्र च स्थामताद्ववत्याभ्यां मदवारिणः, शब्दविशेषैः स्थाम-तापरिमाणविशेषेश्व अमरकुलस साम्येनोत्प्रेक्षते - कालिन्दी ति । कालिन्दी यमुना तस्या जलकलेलैः पानी-यतरक्षेः किलतेव भाति शोभते । सैन्येति । सैन्यस्य बलस्य यो भरत्तज्जनितो यः संक्षोभः धुन्धता तल्ल-क्षणं यद्भयं त्रासस्तस्माद्गगनतरुं व्योमतलमुत्पतिताः खच्छत्वनैर्मल्यसाधर्म्यात्सरित इव नद्य इव एताः प्रत्य-क्षोपलक्ष्यमाणा इन्दुवचन्द्रवद्धवलाः शुआ ध्वजपङ्क्षयो वैजयन्तीश्रेण्यो दिक्चकवालं ककुप्समूहमाच्छादयन्त्या-गृष्यन्ति । सर्वेथोति । सर्वेथा सर्वेप्रकारेणैतिचात्रं महदाश्चर्यम् । एतिकमिलाह—यदिति । यद्य विघ-दिता विश्वषं प्राप्ताः सकलाः समग्रा ये कुलशैलार्दैत एव संधिवनधा अस्थिबनधा यस्या एवंभूता धरित्री वसुं-धरा बलभरेण सैन्यसंमर्देन सहस्रशः सहस्रधा न शक्लीभवति । न सहस्रधा जायत इत्यर्थः । एतदाश्वर्येमि-स्वर्थः । एतच्छङ्कां दूरीकर्तुं पक्षान्तरमाह—यद्वेति । यद्वा बलभरेण सैन्यभरेण पीडिता या वसुधा तस्या धारणं तेन विधुराः पीडिताः फणिनां पत्युः शेषनागस्य फणाभित्तयः फणकुड्यानि न वैलन्ति । अत एवेयं तदाधारेण तिष्टतीत्यर्थः । इत्येनं पूर्वोक्तप्रकारेण तत्य वैशम्पायनस्य वदतो ज्ञुवत एव सुवराजश्वनद्रापीड आवा-सभूमिं निवासभूमिमवाप प्रापेखन्वयः । अथ तां विशेषयन्नाह—समुच्छितेति । समुच्छितान्युचान्यनेकानि तोरणानि बहिद्वाराणि यस्यां ताम् । 'बहिद्वारं तु तोरणम्' इति कोशः । तृणिति । तृणमयो यवसमयो यः प्राकारो वप्रस्तिसान्यन्मन्दिरसहस्रं गृहदशक्तं तेन नै विद्यते संबाधः सांकर्यं यसाम् । उल्लासितेति । उल्लासित्मुलासं प्राप्तं यद्धवलपटस्य श्वतवस्रस्य मण्डपशतं जनाश्रयशतं तेन शोभिनीं शोभायुक्ताम् ।

टिप्प०—1 पताकासमूहान्तरालेषु, इल्लयोऽयमत्र, कद्दिका(रम्भा)काननस्राऽप्रसक्तत्वात् । ब्या-ख्यातं च पूर्वम्—'कदली वैजयन्त्यां च रम्भायां हरिणान्तरे' इति । 2 विविदताः सकलानां कुलकौलानां सिन्धवन्धाः (संयोगवन्धनानि) यस्याः सा, इति व्याख्योचिता । 3 प्रथिव्याः क्षकलीभवनासंबन्धेऽपि, फणानां स्खलनाऽसंबन्धेपि, तत्संबन्धवर्णनाद्तिशयोक्तिः । 4 विपरीतिमिद्म् । मन्दिरसहस्रेण संबाधां गहनां (व्यासाम्) इत्यर्थः । 'संकटं ना नु संबाधः कलिलं गहनं समे' इत्यमरः ।

पाठा०—१ मदवारिणि ममा निरन्तरनिष्तित. २ कलकलकिता; कलकलालिका; कलकललिता. ३ किलका-कविता ४ सैन्यसंक्षोभः ५ धरणिमप्रहाय गगनः ६ संच्छादयन्तिः ७ द्विजपङ्क्षयः. ८ शैलवन्थाः ५ दलन्तिः १० मन्दिरसंबाधाः ११ संशोधिनीः

तस्यां चावतीर्य राजवत्सर्वाः क्रियाश्चकार । सर्वेश्च तैः समेत्य नरपतिभिरमात्येश्च विविधाभिः कथाभिविनोद्यमानस्तं दिवसमशेषमभिनविष्वियोगजन्मना शोकावेगेनायास्य-मानहृदयो दुःखेनात्यवाह्यत् । अतिवाहितदिवसश्च यामिनीमिष स्वशयनीयस्य नातिदूरे नि-हिंतशयननिषण्णेन वैशम्पायनेन, अन्यतश्च संमीपे क्षितित्ते विन्यस्तकुथप्रसुप्तया पत्रलेखया सह, अन्तरा पितृसक्तम्, अन्तरा मातृसंबद्धम्, अन्तरा शुक्रनासमयं कुर्वन्नालापं नातिजात-निद्रः प्रायेण जाप्रदेव निन्ये । प्रत्यूषे चोत्थाय तेनैव क्रमेणानवरतप्रयाणकेः प्रतिप्रयाणकमुप-चीयमानेन सेनासमुदायेन जर्जरयन्वसुंधराम्, आकम्पयन्गिरीन्, वित्रश्चन्सरितः, रिक्ती-कुर्वन्सरांसि, चूर्णयन्काननानि, समीकुर्वन्विषमाणि, दल्यन्दुर्गाणि, पूर्यन्निम्नानि, निम्नयन्नस्थलानि प्रतिष्ठता शनैः शनैश्च खेच्छया परिश्रमन्, नमयन्नुन्नतान्, जन्मयन्नवर्नतान्, आधासयन्भीतान्, रेक्षव्शरणागतान्, उन्मूलयन्वटपकान्, उत्सादयन्कण्टकान्, अभि-

तस्यामावासभूमाववतीर्यावतरणं कृत्वा । चकारः पुनरर्थकः । राजवत्तारापीडवत्सर्वाः कियाः समप्रकृत्यानि चकार कल्पयामास । सर्वेश्चेति । तैः पूर्वोक्तैः सर्वैः समग्रेर्नरपतिभिरमास्यैथ । अत्र चकारः समुचयार्थः । समेख नृपान्तिकमागत्य विविधाभिरनेकप्रकाराभिः कथाभिर्वार्ताभिर्विनोद्यमानः कीडाविधयीकियमाणोऽशेषं समप्रं तं दिवसं दिनमत्यवाह्यदत्यकामत् । केन । दुःखेन कृच्छेण । अथ युवराजं विशिनष्टि—अभीति । अभिनवः प्रत्यत्रो यः पितृवियोगोऽनतुभूतजनकविरहस्तसाजन्मोत्पत्तिर्यस्य स तथैवविधेन शोकावेगेन शोच-तै।वेशेनायास्यमानमायासं प्राप्यमाणं हृदयं चित्तं यस्य स तथा । रात्रिं कथमतिक्रमितवानिलाह—अतीति । अतिवाहितोऽतिक्रमितो दिवसो येनैवंभूतो यामिनीमपि त्रियामामपि खशयनीयस्य खीयशय्यायाः । नातीति । नातिद्दे नातिद्वीयसि प्रदेशे निहितं स्थापितं यच्छयनं शयनीयं तत्र निषणोनोपविष्टेन वैशम्पायनेन । अन्यत-खान्यसिन्वैशम्पायननिषीदनव्यतिरिक्ते समीपे पार्श्ववर्तिनि क्षितितले पृथ्वीतले विन्यस्ता स्थापिता या कुथा परिस्तोमस्तत्र प्रसुप्तया कृतशयनया पत्रलेखामिधानया करङ्गवाहिन्या सह सार्धम् । अन्तरा मध्ये पितृसक्तं जनकसंबन्धि । अन्तरा मातृसंबद्धम् । अन्तरा छुकनासो वैशम्पायनपिता तद्वार्ताभिर्निष्पन्नमालापमन्योन्यं श्रीतिभाषणं कुर्वन्विदधन्नातिजाता न बाहुल्येन समागता निद्रा प्रमीला यस्य स तथा । प्रायेण बाहुल्येन जामदेव निद्राभाववानेव निन्ये निनाय । प्रत्यूषे चेति । प्रत्यूषे प्रभाते चोत्थायोत्थानं कृत्वा तेनैव क्रमेण पूर्वोक्तपरिपाट्यानवरतप्रयाणकैर्निरन्तरगमनैः । प्रतीति । प्रतिप्रयाणकं प्रयाणं प्रयाणं प्रत्यपचीयमानेन पुष्टता प्राप्यमाणेन सेनासमुदायेन सैन्यसंघातेन प्रतिष्ठैता चलता वसुंधरां धात्रीं जर्जरयिक्छिथिलतामापादयन्। गिरीन्पर्वतानाकम्पर्यस्तरलतां नयन् । सरितो नदीः उत्सिच्छलं दूरीकुर्वन् । सरांसि तटाकानि रिक्तीकुर्वञ्छन न्यीकुर्वन् । जलेनेति शेषः । काननानि वनानि चूर्णयन्कोदीकुर्वन्विषमाणि कठिनानि समीकुर्वन्सरलीकुर्वन् । दुर्गाणि कोट्टानि दळयन्खण्डयन् । निम्नानि गभीराणि पूरयन्पूर्णांकुर्वन् । स्थळानि स्थळप्रदेशान् निम्नयन्स-गम्भीरतामापादयन् । शनै: शनैर्मन्दं मन्दं खेच्छया खात्रक्रोण परिश्रमन्पर्यटन् । उन्नतानुचान् नमयन्न-म्रतामापादयन् । अवनतान्त्रणतान् उन्नमयनुचतां प्रापयन् । भीतांख्यसानाश्वासयनाश्वासनां कुर्वन् । शरणा-गतांस्राणार्थं प्राप्तानरस्वन्यालयन् । विदयकान्विद्यानुनमूलयस्ननमूलनां सुर्वन् । कण्टकाञ्छत्रू सुरसादयन्द्री-

टिप्प०—1 व्यत्यगमयत् इत्यर्थे उचितः। 2 विषादभरेण, इत्यर्थो योग्यः। 3 भनावश्यकमिदम्। अत एव 'प्रातिष्ठत' इति पाठस्त्रत्रेव वाक्यसमाप्तिश्च 'स्थलानि निसय-प्रातिष्ठत (अचलत्)' इति ।

पाद्याः -१ नातिदूर्निषण्णेन. २ शयनीयसमीपे. ३ क्षितितळविन्यस्त. ४ नात्युपजात. ५ प्रत्युपसि. ६ उप-सिम्नन्, ७ प्रातिष्ठतः न्यायवर्त्मीने प्रजाः प्रतिष्ठापयन्प्रतिष्ठतः ८ नतान्. ९ रक्षयन्.

षिद्धन्थानस्थानेषु राजपुत्रान्, समर्जयन्दत्नानि, प्रतीच्छन्नुपायनानि, गृह्वन्करान्, आदिशन्देशब्यवस्थाम्, स्थापयन्स्वचिह्नानि, कुर्वन्कीर्तनानि, छेखयङशेसनानि, पूजयन्नप्रजन्मनः, प्रैणमन्युनीन्, पालयन्नाश्रमान्, जनानुरागं प्रकाशयन्विक्रमम्, आरोपयन्प्रतापम्, उपचिन्वन्यशः, विस्तारयन्गुणान्, प्रख्यापयन्स्विरितम्, आमृद्धंश्च वेलावनानि, बलरेणुमिराधूसरीकृतसकलसागरसलिलः पृथिवी विचचार । प्रथमं प्राचीम्, ततिष्कशङ्कुतिलकाम्, ततो वरुणलाब्छनाम्, अनन्तरं च सप्तिविताराशवलां विशं र्जिंग्ये । वैषेत्रयेण चात्मीकृताशेषद्वीपान्तरं
सकलमेव चतुर्भदेधिखातवलयपरिखाप्रमाणं बभ्राम महीमण्डलम् । ततः क्रमेणीवजितसकलभुवनतलः प्रदक्षिणीकृत्य वैसुधां परिभ्रमन्, कदाचित्केलाससमीपचारिणां हेभैजकूटनाम्नां

क्रवेत । स्थानस्थाने विवृति । स्थानानि च स्थानानि च स्थानस्थानानि तेषु राजपुत्रानपुरस्तानभि-षिश्वक्रभिषेकं क्रवेन्। रत्नानि खखजाताव्रत्कृष्टवस्तृनि समर्जयन्। उपायनानि प्रामृतानि प्रतीच्छन्खी-कर्वन । करान्दण्डानगृह्णनग्रहणं कर्वन । देशव्यवस्थां जनपदमर्यादामादिशन्तान्नापयन । खनिहानि खस्या-गमनिमित्तानि स्थापयनस्थापनां कुर्वन् । कीर्तनानि हरिग्रणगानानि कुर्वन् । शासनानि श्रामपद्रकादीनि द्धेखयंहिपीकारयन् । अग्रजन्मनो ज्ञाह्मणानपुजयभ्रचयन् । सनीनृषीनप्रणमन्त्रमस्कर्वन् । आश्रमान्बह्मचारि-प्रभृतीन्पालयन्त्रतिपालनां कुर्वन् । जनानामनुरागो यथा स्यादेवंभूतं विक्रमं पराक्रमं प्रकाशयन्त्रकटयन् । त्रतापं कोशदण्डजं तेज आरोपयनस्थापयन् । यशः सर्वदिग्गासकसपिननपृष्टीकृर्वन् । गुणाव्यौर्यादीन्विस्ता-रयनप्रथयन् । सचरितं शोभनं वृतं लोकेषु प्रख्यापयनप्रकटीकुर्वन् । वेलावनानि समुद्रतीरोद्भवोपवनान्या-मृद्रशाभद्रायम् । किंविकिष्टः । बलरेणुभिः सैन्यधृलिभिरासमन्ताद्धसरीकृतमीषत्पाण्डुरीकृतं सकलः समग्रो यः सागरः समद्रस्तस्य सलिलं पानीयं येन सः। पृथिवी वस्र्धां विचचार बभाम। प्रथमं क जिस्मानित्यारायेनाह-प्रथमिति । प्रथममादौ प्राची प्राग्दिशम् । तत इति । ततः तद्रमनानन्तरं त्रिशक्केपतिरेव तिलको यस्यां सा तथा ताम दक्षिणामित्यर्थः । इदं च पुराणे प्रसिद्धम् । ततो वरुणः प्रचेता लाञ्छनं यस्याः सा ताम् । पश्चिमामाशामिखर्थः । अनन्तरं चेति । ततः पश्चात्सप्तर्धाणां मरीचि-अमुखाणां तारा नक्षत्राणि ताभिः शबलां कर्बरां दिशमुदीची जिरैये । जितवानित्यर्थः । वर्षेति । वर्षत्रये-णाब्दत्रयेण । सकलेति । सकलमेव समप्रमेव महीमण्डलं वसुधावलयं बभाम भ्रमणं चकारेखन्वयः । क्षय महीमण्डलं विशिनष्टि—आत्मीति । आत्मीकृतं खायतीकृतमग्रेषं समप्रं द्वीपान्तरमन्तरीपान्तरं यसिंखतत्त्रथा । चतुरिति । चतुरद्धयश्रद्धाःसमुद्रा एव खातवलयं तदेव परिखाप्रमाणं यस्य तत् । तत-स्तज्जयानन्तरं क्रमेण परिपाट्या । अवेति । अवजितं खायतीकृतं सकलभुवनतलं समप्रवसुधातलं येन स एवंभतः । वस्रघां प्रदक्षिणीकृत्य पृथ्व्याः प्रदक्षिणां दत्त्वा परिश्रमन्नितस्ततः पर्यटम् । कदाचित्कसिधि-रसमये। कैलासे ति । कैलासो रजतादिस्तरसमीपचारिणां तत्पार्श्वगामिनां हेमजर्कूट इति नाम येषामेर्नविधानां

टिप्प०—1 आत्मनो विक्रम-प्रतापादेघोषणाः इत्यर्थ उचितः, हरिगुणगानस्य समस्यात्रायामप्रसक्त-त्वात् । 2 स्पष्टं प्रक्रमभङ्गः । सर्वत्र स्वकर्मसिहतं शत्र-तम्रुपात्तं न कचित्क्रियाविशेषणम् । अत एव 'जन-यन् जनानुरागम्' इस्येव पाटः । 3 जि धातोः परस्पैपदित्वादिद्मग्रुद्धम् । अतः 'विजिग्ये' इस्येव पाटः । 4 धन्यः! 'हेमजकूट' इस्यपि कस्याश्चिजातेनीम भवतीति यस्य परिज्ञानं सोपि टीकाकरणे व्याप्रियते इति महद्भागधेयमस्माकम् । अस्तु 'हेमकूटधाङ्माम्' इस्येव पाठः । हेमकूटो हिमालयादुत्तरस्थितः पर्वत-विशेषो धाम (निवासः) येषां तेषामिति तद्रथः ।

पाठा०—१ व्यवस्थाः. २ पूर्वाः प्रशस्तीः. ३ प्रीणयन्. ४ जनयञ्जनानुरागम्, ५ ख्यापयन्. ६ सच्चरितमु-इयोतयन्योरुषम्, ७ आमृद्गन्वेलाः आमर्दसंश्च वेलाः ८ विजिग्ये. ९ एवं वर्षत्रयेणात्मी. १० अम्भोधि. ११ निर्जितैः आवर्जितं. १२ वसुंधराम्, १३ हेमकूट्याम्नाम्, हेमजटानाम्नाम्,

किरातानां सुवर्णपुरं नाम निवासस्थानं नातिविषैक्षष्टं पूर्वजलनिधेर्जित्वा जपाह । तत्र च निखिलधरंणीतलपर्यटनखिन्नस्य निजवलस्य विश्रामहेतोः कतिपयान्दिवसानतिष्ठत् ।

एकदा तु तत्रस्थ एवेन्द्रायुधमारुद्ध मृगयाँनिर्गतो विचर्र्नकानने शैलशिखरादवतीर्ण य-दृच्छया किनरमिथुनमद्राक्षीत् । अपूर्वतया तु समुपजातकुत्ह्लः कृतम्रहणाभिलापस्तत्समी-पमादरादुपसर्पिततुँरगः संमुपसपन्, अदृष्टपूर्वपुरुपदर्शनत्रासमधावितं च तैत्पलायमानमनु-सरम्नवरत्पाणिप्रहारद्विगुणीकृतजवेनेन्द्रायुधेनैकाकी निर्गत्य वैलसमूहात्सुदूरमनुर्ससार । 'अत्र गृद्धते, इदं गृहीतम्, इदं गृहीतम्' इत्यतिरमसाकृष्टचेता महाजवतया तुरंगमस्य मुहूर्त-मात्रेणैकपद्मिवासहायस्तस्मात्मदेशात्पञ्चद्शयोजनमात्रमध्वानं जगाम। तच्चानुवध्यमानमालो-कयत एवास्य संमुखापतितमचलनुङ्गशिखरमारुरोह् । आरुदे च तस्मिन्द्रानैः शनस्तदनुसा-रिणी निवर्ल दृष्टम्, अचलशिखरपर्संरप्रतिहत्तगतिप्रसरो विधृतनुर्रेङ्गश्चन्द्रापीडस्तस्मिन्काले

किरातानां भिक्षानां म्लेच्छानां वा सुवर्णपुरं नाम निवासस्थानं जित्वा जयं कृत्वा जमाह गृहीतवात् । कीदशम् । पूर्वजलिभेः पूर्वसमुद्रान्नातिविष्रकृष्टं नातिवृद्गम् । तन्न चेति । तस्मिन्स्थले निखलं समग्रं यद्धर-णीतलं पृथ्वीतलं तत्र पर्यटनं परिभ्रमणं तेन खिन्नस्य रीणस्य निजवलस्यात्मीयसैन्यस्य विश्रामहेतोः क्वान्ति-निवृत्त्यर्थं कतिपयान्कियतो दिवसान्वासरानतिष्ठदबस्थानमकारयत् ।

एकदा त्विति । एकस्मिन्समये तत्रस्थ एव तस्मिन्स्थाने स्थित एवेन्द्रायुधमधमारुह्यारोहणं कृत्वा मृगयार्थमाखेटकार्थं निर्गतः कानने वने विचरनगच्छन्दौलशिखराद्गिरिष्टज्ञादवतीर्णमृतीर्णं यहच्छया खेच्छया किनरमिथुनं तुरङ्गवदनयुग्ममद्राक्षीदवलोकयांचकार । अपूर्वतयाद्भततया । तु पुनरर्थकः । समुपनातं समु-त्पणं कुत्तहरूमाश्चर्यं यस्य सः। कृतेति । कृतो विहितो प्रहणे स्वीकारेऽभिलाष इच्छाविशेषो येन सः। तिहिति। तस्य किनरिमथुनस्य समीपं पार्श्वमादराहृह्मानाहुपसिंतस्तिहिशं प्रति प्रेरितस्तुरगो वाहो येन स तथा समुपसर्पन्समीपे गच्छन्। अद्देशित । अदृष्टपूर्वमनवलोकितपूर्व यत्प्रस्वदर्शनं मानुषेक्षणं तस्मायस्त्रास आकस्मिकं भयं तेन प्रधावितं प्रकर्षेण प्रतिष्टितं प्रस्थितं तिकनरमिथुनं पळायमानं पळायनं खुर्वाणमनु-सरन्नतुगच्छन् । अनेति । अनवरतं निरन्तरं यः पाणिप्रहारो हस्ताभिघातस्तेन द्विगुणीकृतो द्विभागाधि-कीभूतो जवो वेगो यस्पैवंविधेनेन्द्रायुधेनाश्वेनैकाक्यसहायो बलसमृहात्सैन्यसंदोहानिर्गत्य निर्ममनं कृत्वा सुदूरमतिविप्रकृष्टमनुससार पश्चाद्यौ । अञ्चिति । अत्रास्मिन्स्थले गृह्यते प्रहणविषयीकियते । मयेति शेषः । इदं किन्रसिथनं गृहीतम् । इदं गृहीतिमिति पूर्वोक्तप्रकारेणातिरभसादितवेगेनाकृष्टमाकर्षितं चेतो यस्य स तथा च । अथ च तुरंगमस्याश्वस्य महाजवतया महावेगतया मुहूर्तमात्रेण घटिकाद्वयेनैकपदिम-वैकवारमिव । अत्र साद्द्य इवशब्दः । एकवारसदृशमित्यर्थः । असहायोऽद्वितीयस्तस्मातप्रदेशात्पश्चदृशयो-जनमात्रं पश्चदशयोजनपरिमितमध्वानं मार्गं जगाम ययो । अस्य राज्ञस्तत्पूर्वोक्तमनुबन्धमानमनुबन्धविषयी-क्रियमाणं किनरमिथुनमालोकयत एव विलोकयत एव संमुखापतितमभिमुखागतम् । शिखरविशेषणम् । अच-ळतुङ्गशिखरं पर्वतोच्चसानुमारुरोहारोहणं चकार । आरूढेति । तस्मिन्किनरिमथुन आरुढे सित शनैः शनै-मेन्दं मन्दं तदनुसारिणीं तत्पृष्ठगामिनीं दृष्टिं चक्षुः निवर्त्वं निवर्तनविषयीकृत्य । अन्यस्त्रेति । अन्यस्य पर्वतस्य शिखराणि सानूनि तेषां प्रस्तरा प्रावाणस्तैः प्रतिहतः प्रतिरुद्धो गतिप्रसरो गमनप्रचारो यस्य सः। अत एव विश्तो गमनात्प्रतिषिद्धस्तुरङ्ग इन्द्रायुधाश्चो येनैवंविधश्चन्द्रापीडस्तस्मिन्काले तस्मिनसमये समुपारूढो

द्विष्प०-1 परिश्रान्तस्येति सरलोऽर्थः । 2 अदृष्टपूर्वस्य पुरुषस्य दर्शनात् त्रास इत्युचितम् ।

पाठा०—१ विप्रकृतम्, २ थरणि. ३ विनिगैतः. ४ काननम्, ५ शिखरावतीर्णम्, ६ अपूर्वेदरीनतमाः ७ तुरङ्गः ८ समुपससर्पः ९ पलायमानमनवरतः १० पाष्टिणप्रदारः ११ निजवलः १२ उपससारः १३ अत्र गृह्मतेऽत्र गृह्मते. १४ प्रस्तरशकलः १५ तुरंगमः.

समुपारूढश्रमखेदाईशरीरिमन्द्रायुधमात्मानं चावलोक्य क्षणिमव विचार्य खयमेव विहै खा-चिन्तयत्—'किमिति निरर्थंकमयमात्मा मया शिशुनेवायासितः। किमनेन गृहीतेनागृहीतेन वा किंनरयुगलेन प्रयोजनम्। यदि गृहीतिमिदं ततः किम्, अथ न गृहीतं ततोऽपि किम्। अहो मे मूर्खतायाः प्रकारः। अहो यत्किचनकारितायामादरः। अहो निरर्थकन्यापारेष्वभि-निवेशः। अहो बालिशचरितेष्वासक्तिः। साधुफलं कर्म कियमाणं बुथा जातम्। अवश्य-केर्तन्या किया प्रस्तुता विफलीभूता। सुद्दत्कार्यमुपपाद्यमानं नोपपन्नम्। राजधर्मः प्रवर्तितो न निष्पन्नः। गुर्वर्थः प्रारच्धो न परिसमाप्तः। विजिगीधुन्यापारप्रयत्नो न सिद्धः। कस्मा-दहमाविष्ट इवोत्सृष्टिनिजपरिवार एतावतीं भूमिमायातः। कस्माच मया निष्पयोजनिमदमनु-स्रतमश्वमुखद्वयमिति विचार्यमाणे सत्ययमात्मेव मे पर इव हासमुपजनयति। न जाने कियताध्वना विच्छन्नमितो वलमनुयायि मे, महाजवो हीन्द्रायुधो निमेर्धमात्रेणातिदूर-

व्याप्तो यः श्रमखेदस्तेनाई खिन्नं शरीरं देहो यस्थैवंविधमिन्द्रायुधमात्मानं चावळोक्य निरीक्ष्य क्षणमिव क्षणसदृशं विचार्य विमर्शनं कृत्वा खयमेवात्मनेव विद्यस्य हास्यं विधायाचिन्तयचिन्तितवान् । किमिति हेतोः । अयमात्मा मया शिद्यनेव वालकेनेव निरर्थकं आयासितः प्रयासं प्रापितः । किमनेनेति । अनेन किनर-युगछेन किंनरमिथ्नेन गृहीतेनागृहीतेन वा कि प्रयोजनं कि फलम् । यदीति चेदित्वर्थे । चेदिदं किंनरमिथ्ननं यहीतं ततः किम् । न किमपीखर्थः । अथ न यहीतं ततोऽपि किम् । न किमपीखर्थः । अहो इत्याश्चर्ये । मे मम मूर्खताया मूहतायाः प्रकारो भेदः । अहो इति । यत्किचन करोतीत्येवंशीलो यत्किचनकारी तस्य भाव-स्तत्ता तस्यामादरो बहुमानः । अहो इति पूर्ववत् । निरर्धका निःप्रयोजना ये व्यापारास्तेष्वभिनिवेशो हठः । अहो इति पूर्ववत् । वालिशं निन्दितं चरितं चेष्टितं येषामेयंविधेषु कृत्येष्वासक्तिस्तन्मयत्वम् । कर्मधारयो वा । साध्विति । साधु शोभनं फलं यस्यैवंविधं कमं किया कियमाणं विधीयमानं वृथा जातं निष्फैलं जज्ञे । अविति । अवर्यकर्तव्यावर्यकरणयोग्या किया प्रस्तुता प्रार्व्या विष्रतीभूता निष्फलीभूता। सहिदिति। सुहत्कार्यं मित्रकार्यमुपपाद्यमानं विधायमानं नोपपन्नं न निष्पन्नम् । राजेति । राजधर्मो नीतिधर्मः प्रवर्तितः सर्वेत्र बिहितो न निष्पन्नो न सिद्धिं गतः । गुरोरर्थः पितुरर्थः प्रारव्धः प्रस्तुतो न परिसमाप्तो न परिपूर्णता गतः । विजेतुमिच्छवो विजिगीषवस्तेषां व्यापारो व्यार्द्धतिस्तस्मिन्प्रयत्न उद्योगो न सिद्धो न निष्पन्नः । कुत एतन जातिमिति पराभिप्रायमाराङ्गाह—कस्मादिति । कुतो हेतोरित्यर्थः । उत्तरं प्रदर्शयन्नाह— अहमिति । अहमाविष्ट इव भूताभिभृत इवोत्युष्ट उज्झितो निजपरिवारः स्वकीयपरिच्छदो येनैवंभूतः । एतावतीमियत्प्रमाणां भूमिं वसुधामायात आगतः। कस्माद्धेतोः। मया निष्प्रयोजनं निरर्थकमिदमश्चमुख-द्वयं किन्नरमिथुनमनुस्तमाश्रितमिति विचार्यमाणे सति विचिन्खमाने सख्यमात्मैव खचेतन एव मे मम पर इवान्य इव हासं हास्यमुपजनयति निष्पादयति । न जाने नाकलयामि कियताध्वना कियनमार्गेण विच्छिन्नं विच्छेदं प्राप्तमितो मत्सकाशाद्वलं सैन्यमनुयाय्यनुगमनशीलमिखर्थः । मे⁵ मम महाजवो महावेगः । हि निश्चितम् । इन्द्रायधो निमेषमात्रेण चक्ष्यषो निमीलनमात्रेणातिदरमतिविप्रकृष्टमतिकामत्यतिकमणं

टिप्प॰—1 बालिशचरितेषु मूढजनकर्तन्येष्वित्येवार्थं उचितः, किं बहुवीहिणा । 2 दिग्विजयो वृथा-ऽभवदित्यर्थःः इतः परावर्तनाभावेन तत्फलभोगासंभवात् । 3 दिग्विजयेन दुष्टनिप्रहण-शिष्टानुप्रहण-रूपा । 4 न्यवहृतिरित्याशयः । 5 में अनुयायि (बलम्) हृत्येवोचितम् ।

पाठा०—१ समारुंढ. २ चालोक्य. ३ अन्वचिन्तयत्. ४ गृहीतम्. ५ कर्तव्यिक्तया. ६ व्यापारः. ७ उत्सरुव निजपरिवारम् ; उत्कृष्टपरिवार एव तावतीम्. ८ यत्सल्यम्. ९ अन्वयापि. १० निर्मिष.

भैतिकामित । न चागच्छता मया तुरगवेगवशात्किन्नरिमधुने वेद्धदृष्टिनैस्मिन्नविरछतरु-शतशाखागुल्मछतासंतानगहने निरन्तरिनिप्तितशुल्कपणीवकीर्णतछे महावने पन्था निरूपितो येन प्रतिनिष्टत्त्य यास्यामि । न चास्मिन्प्रदेशे प्रयत्नेनापि पेरिश्रमता मया मर्यधर्मा कश्चिदासाद्यते यः सुवर्णपुरगामिनं पन्थानमुपदेक्ष्यति । श्चतं हि मया बहुशः कथ्यमान-मुत्तरेण सुवर्णपुरं सीमन्तछेखा पृथिव्याः सर्वजनपदानाम् , ततः परतो निर्मानुपमरण्यम् , तचातिक्रम्य केछासगिरिरिति । अयं च केछासः । तदिदानीं प्रतिनिष्टत्त्येकाकिना स्वयमुत्पे-क्योत्प्रेक्ष्य दक्षिणामाशां केवछमङ्गीकृत्य गन्तव्यम् । आत्मकृतानां हि दोषाणां नियतमनु-भवितव्यं फछमात्मनेव' इत्यवधार्य वामकरतछ्यैछितरिश्मपाशस्तुरंगमं व्यावर्तयामास ।

निवितिततुरंगमञ्ज पुनिश्चिन्तितवान्—'अयमुद्भासितप्रभाभाखरो भगवान्भानुरघुना दिवसिश्रयो रशनामणिरिव मध्यमलंकरोति। परिश्रान्तश्चायमिन्द्रायुधः। तदेनं तावदागृहीतक-

करोति । न चेति । अस्मिन्महावने महाविपिन आगच्छतागमनं कुर्वता मया पन्था मार्गो न च निरूपितो न ज्ञातः । कस्मात् । तुरगस्येन्द्रायुधस्य यो वेगो रयस्तद्वशात्तदनुरोधात् । कीटशेन मया । वाद्धेति । तस्मिन्किनरमिथुने बद्धा स्थापिता दृष्टिर्येन स तथा तेन । अथ वनं विशेषयनाह—अविरलेति । अविरलानि मिबिडानि । अन्योन्यसंबद्धानीत्यर्थः । यानि तहशतानि दृक्षशतानि, शाखाः स्कन्धशाखाः, गुल्मा विटपाः, लताः, शाखाभ्यः प्रादुर्भूताः शाखाः, एतेषां संतानं परम्परा तेन गहने किल्ले । निरेति । निरन्तरं प्रत्यहं निपतितानि स्रस्तानि यानि ग्रुष्कपर्णानि ग्रुष्कपत्राणि तैरवकीर्ण व्याप्तं तलमधोभागो यस्य तेस्मिन् । येन पथा प्रतिनिदृत्य व्याद्यव्य यास्यामि गमिष्यामि । न चेति । अस्मिन्प्रदेशे प्रयत्नेनाष्युद्योगेनापि परिश्रमता परिश्रमणं कुर्वता मया कश्चित् मर्खधर्मा मनुष्यो न चासायते न प्राप्यते यः पुमान्सुवर्णपुरगामिनं पन्थानं मार्गसुपदेश्यत्युपदेशं करि-ष्यति । मया बहुशोऽनेकवारं कथ्यमानं प्रतिपाद्यमानम् । जनैरिति शेषः । श्रुतमाकर्णितमुत्तरेण सुर्वैणेपुरम् । तद्विशेषयन्नाह— सर्वेति । सर्वजनपदीनां समप्रदेशानां पृथिव्या वसुधायाः सीमन्तलेखा सीर्मन्तः केशवेशसस्य छेखेव छेखा । ततः परतोऽप्रतो निर्मानुषं मनुष्यरहितमरण्यं काननम् । तदरण्यमतिकम्योहृह्य कैलासगिरिरिति । अयं चेति । अयं प्रत्यक्षः कैलासः । तदिदानीं प्रतिनिवृत्त्य व्याष्ठ्रव्येकाकिना मया स्वयमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य विलोक्य विलोक्य दक्षिणामपाची आशां दिशं केवलमङ्गीकृत्य स्वीकृत्य गन्तव्यं गमनीयम् । आत्मना कृतानां खयमाचरि-तानां दोषाणां दुष्कर्मणां नियतं निश्चितं फलमात्मनैव खयमेवानुभवितव्यमनुभवविषयीकर्तव्यम् । इत्यवधार्येति निश्चिख । वामिति । वामकरतलेन सव्यपाणितलेन चलितः कम्पितो रिमपाशः खलीनं येन स तुरंगमिन्द्रायुधं व्यावर्तयामास निवर्तयामास ।

निवर्तिततुरंगमश्चेति । निवर्तितः पश्चाद्दिलितस्तुरंगम इन्द्रायुधो येनैवंभूतः पुनस्तदनन्तरं चिन्तित-वान्ध्यातवान् । तदेव दर्शयति—अधुनेति । अधुना सांप्रतमयमुद्धासितातिप्रकटीभृता या प्रभा कान्तिस्तया भाखरः शोभमानो यो भगवानैश्चर्यवान्भानुः स्यो दिवसिश्रयो वासरलक्ष्म्या रशनामणिरिव मेखलारल्गिव मध्यमवलसम् । सूर्थपक्षे मध्यं मध्यभागम् । अलंकरोति विभूषयि । परिश्रान्तः खिन्नश्चायिमन्द्रायुधः । तत्तावदादावेनमश्चम् । आगृहीतिति । आगृहीता आत्ताः कतिपये कियन्तो दूर्वायाः शतपर्वायाः प्रवालकवलाः

टिप्प०—! अनेन हि घोटकपद्चिद्धदर्शनेन परावर्तनमप्यसंभविति स्चितम् । 2 सुवर्णपुरम् उत्तरेण सुवर्णपुरादुत्तरिदिशः, इत्यन्वयो योग्यः । 'एनपा हितीया' इति एनप्योगे हितीया । 3 अज्ञा-प्यन्वये आन्तष्टीकाकारः । पृथिन्याः सर्वजनपदानां (लोकनिवासस्थानानाम्) सीमान्तलेखा अविधः । इत्यन्वयः । 4 इदमज्ञानम् । 5 वलित इत्येव पाटः । परावर्तनार्थं तिर्यकृत्य एत इति तदर्थः ।

पाठा०-१ अपचकाम. २ निवद्ध. ३ तसिन्. ४ पतित. ५ परिश्रमता मर्त्यधर्मा. ६ वलित. ७ व्यावित-द्वरङ्गश्च. ८ नभस्तलमध्यम्.

तिपयदूर्वाप्रवालकवरं किस्मिश्चित्सरिस शिलाप्रस्रवणे वा सरिदम्भिस वा स्नातपीतोद्कमपनीतश्रमं कृत्वा स्वयं च सिललं पीत्वा कस्यचित्तरोरधक्ष्णयायां मुहूर्तमात्रं विश्रम्य ततो गिमच्यामि' इति चिन्तयित्वा सिललंगन्वेषमाणो मुहुर्मुहुरितस्ततो दत्तदृष्टिः पर्यटम्निलनीजलावगाहोत्थितस्याचिरादपम्नान्तस्य महैतो गिरिचरस्य वनगज्ञयूथस्य चरणोत्थापितैः पङ्कपटलेराद्राकृतम्, करावक्रष्टेश्च समृणालमूलनालेः कमलकलापैः कल्मापितम्, आद्राद्रेश्च शैवलप्रवालैः क्यामिलतोद्देशम्, उद्दिलतेश्च कुमुदकुवलयकहारकुद्धालेरन्तरान्तरा विच्छुरितम्,
जत्लातेश्च सकर्तेमैः शाल्ककन्दैराकीणम्, आस्रण्डितेश्च कुमुमस्तवकसीरैर्चनपह्नवराच्छादितम्, आल्द्रनामिश्च कुमुगोपविष्टोहसत्यद्पदाभिर्वनलताभिराकुलितम्, अभिनवक्रसुमपरिमलवाहिना च तमालपह्नवसर्थस्ययामेन भैदजलेन सर्वतः सिक्तं मार्गमद्राक्षीत्।

र्थंपजातजलाशयशङ्कश्च तं प्रतीपमनुसैरन्नुद्गीवदृदयैरूपरिच्छत्रमण्डलाकारैः सरलसाल-

पहन्त्रासा येन स तम् । कस्भिश्चिदनिर्दिष्टनाम्नि सरिस कासारे शिलाप्रस्रवणे वा निर्झरे वा सरिदम्भिस वा नदीजले वा । स्नात इति । पूर्वं स्नातः पश्चात्पीतसुदकं येन स तम् । अत एवापनीतश्रमं दूरीभृतस्त्रमं कृत्वा विधाय खरं च सिललं पानीयं पीत्वा पानं कृत्वा कस्यचित्तरोरिनिर्दिष्टनाम्नो वृक्षस्याधरळायायां सहर्तमात्रं विश्रम्य विश्रामं गृहीत्वा ततः पश्चाद्रमिष्यामि गमनं करिष्यामि । इति पूर्वोक्तं चिन्तयित्वा ध्यात्वा सलिलमम्भोऽन्वेष-माणो गवेषमाणो सुहुर्सुहुर्वारंवारमितस्ततो दत्ता दृष्टियेनैवंभूतः पर्यटन्परिश्रमन्मार्गमध्वानमद्राक्षीदपश्यिद्यन्वयः । अथ मार्ग विशेषयन्नाह - निलनीति । निलनी कमिलनी तया संयुक्तं जलं निलनीजलं तस्यावगाह आळोडनं तस्माद्रस्थितस्य निःस्तस्याचिरात्खल्पकाळाद्रपकान्तस्य पश्चाद्रक्षितस्य महतो महीयसो गिरिचरस्य पर्वतचारिणो चनगजयथस्य हस्तिसमृहस्य चरणोत्थापितैः क्रमोद्धतैः पङ्कपटलैः कर्दमसमृहैराद्रीकृतं समुजीकृतम् । तथा करावकृष्टेः करैः शुण्डादण्डैरवकृष्टैराकर्षितैर्मृणाला बिसमूलानि च नालानि च तैः सहवर्तमानैः कमलकलापैः कल्माषितं चित्रवदाचरितमाद्रीणि चार्द्राणि चार्द्राद्रीणि तैः शैवलप्रवालैजेलस्स्काकस्तलयैः श्यामलितः कृष्णीभूत उद्देशः प्रदेशो यस्य स तम् । उद्दिलतैरवकृष्टैः कुसुदं श्वेतोत्पलम् , कुवलयं कुवेलम् , कहारं सौगन्धिकम् , तस्य कुब्बालानि मुकुलानि तैरन्तरान्तरा मध्ये मध्ये विच्छरितं व्याप्तम् । उत्खातैरुत्पाटितैः सकर्दमैः सह पङ्केन वर्तमानैः शात्क्ककन्दैरुत्पलानां कन्दैः । 'उत्पलानां तु शात्क्कम्' इति कोशः । आकीर्ण न्याप्तम् । आ समन्तात्खिण्डतैदिछन्नैः कुसुमानां पुष्पाणां स्तबकेर्गुच्छकेः सारैः प्रधानैर्वनपल्लवैररण्यकसलयैराच्छादितमावृतम् । आस्त्रनाभिश्छिन्नाभिः कुसुमोपविष्टाः पुष्पमध्यवर्तिन उष्ठसन्तो दीप्यमानाः षट्पदा भ्रमरा यास्वेवंविधाभिर्वनलताभिररण्यवतिभिरा-कुळितमाकीर्णम् । अभिनवेति । अभिनवः प्रत्युत्रो यः कुसमपरिमलः पुष्पगन्यस्तद्वाहिना । तमालस्तापिच्छस्तस्य पळवाः किसलयास्तद्वत्सरसरयामेन मदजलेन दानवारिणा सर्वतो विष्वविसक्तं सिश्चितम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

उपजातिति । उपजाता समुत्पना जलाशयस्य जलाशारस्य शङ्कारेका यस्य स तथा तं मार्गं प्रतीपमिभ-मुखमनुसरन्ननुगच्छन् । उद्गीवैरूर्ध्वकंधरैः पुरुषैर्दश्चेर्द्धं योग्येरुपरि प्रान्ते छत्रमण्डलस्यातपवारणवलयस्याकारो येषां तैः छत्राकारैरित्यर्थः । सर्लेति । सर्वेला अवकाः साला वृक्षविशेषाः सहक्यो गजप्रियास्ता एव

टिप्प०—1 चरणद्वारा उत्थापितैः (अर्थ्वं नीतैः) इत्यर्थं उचितः । 2 श्राम्यप्रियोयं पाठः । 'कुसु-मस्तबकशारैः' इत्येवोचितः पाठः । कुसुमगुच्छविचित्रैः, इति तदर्थः । 3 एतन्नामका वृक्षाः ।

पाठा०—१ अन्विषमाणः, अन्विष्यन् ; अन्वेषयन् । २ अपन्नान्तस्य च । ३ अतिमहता । ४ गिरिचरस्य चरणः ५ उत्सारितैः ; उत्तारितैः ६ करिकलमकरावकृष्टेश्च मृणालनालैः ७ कमलकुंगुदः ८ खण्डितैश्च ९ शारैः १० उप-विष्टनिष्पष्टोच्छ्वसत् ; उपविष्टनिष्पिष्टोच्छ्वसितः ; उपविष्टनिष्पिष्टोच्छ्वसतः ११ वकुलकुंगुमः १२ रस्तर्यामेनः १३ मदजलेन सिक्तम् । १४ उपजातजलशङ्कश्च १५ उद्भैवः

सक्कीप्रायैरविरलेरिप निःशाखतया विरलेरिवोपलक्ष्यमाणेः पादपैरुपेतेन, स्थूलकिष्ठवालुकेन, शिलाबहुलतया विरलतृणोलपेन, वनद्विपव्शनव्ितमनःशिलाधूलिकिपिलेन, आमक्षिनीभिरुत्कीणांभिरिव पत्रभङ्गकुटिलाभिः पाषाणभेवकमञ्जरीभिर्जाटिलीकृतशिलान्तरालेन,
अनवरतगलद्वुग्गुलुद्वुमद्रवाद्रीकृतदृषदा, शिखरस्रुतशिलाजतुरसिपिचिललेकेन, टेङ्कनह्यखुरखण्डितहरितालक्षोदपांसुलेन, आखुनखरोत्खातिविलावकीणकाञ्चनचूर्णेन, सिकतानिममचँमरककस्तूरिकामृगीखुरपङ्किना, संशीर्णरङ्कुरह्नकरोमप्रकरिनचितेन, विषमशिलाच्छेदोपविष्ठजीवंजीवकयुगलेन, वनमानुषिथुनाध्यासिततटगुहामुखेन, गन्धपापाणपरिमलामोदिना,
वित्रक्षतीप्रतानप्ररूढवेणुना, केलासतलेन कंचिद्ध्वानं गत्वा तस्यैव केलासशिखरिणः पूर्वीत्तरे
दिन्भागे जलभारीलसं जलधरच्यूहमिव विदुलक्षपान्धकारिमव पुञ्जीकृतमस्यायतं तैर्कखण्डं

प्रायो बाहुल्येन येष्वेवंविधैरविरलैर्निबिडैरिप निःशाखतया स्कन्धशास्त्राराहित्यतया विरलैरिवानिविडैरिवोपल-क्ष्यमाणैर्दरयमानैः पादपैर्धक्षैरुपेतेन सहितेन । तथा स्थूला स्थविष्ठा कपिला पिङ्गला वालुका सिकता यसिम्होन । शिलानां बहुलता तया विरलानि स्तोकानि तृणान्युलपीश्च वल्लयो यस्मिस्तत्तेन । यनेति । वनद्विपानामरण्य-दिन्तिनां दशनैर्दन्तैर्दिलिता मर्दिता या मनःशिला मनोगुप्ता तस्या धृली रेणुस्तया कपिछेन पीतर्क्तेन । आ समन्ताद्भिनीभिर्द्धिधामवनशीलाभिरत्कीर्णाभिरिवोत्कीर्यं कर्षिताभिरिव । पत्रभङ्गः पत्रवस्री तद्वत्कुटिलाभिवे-काभिः पाषाणभेदकनाम्यो या मजयों वलर्यस्ताभिरजटिलं जटिलं कियत इति जटिलीकृतं शिलयोरन्तरालं मध्यभागो यस्य तत्तेन । तथानवरतं निरन्तरं गलन्तः सवन्तो ये गुग्गुलुद्धमाः पलङ्कपन्नक्षास्तेषां द्रवो रसस्ते-नार्बाकृतानि दषन्ति प्रस्तरा यस्मिस्तत्तेन । तथा शिखरेभ्यः सातुभ्यः स्नुतक्ष्युतो यः शिळाजतुरसो गिरिजदन वस्तेन पिच्छिला विजिला उपला यसिंस्तत्तेन । टङ्कनेति । टङ्कने प्रस्तरदारकं तह्नक्षणो यो हयखुरोऽश्वरा-फरतेन खण्डितं सकळीकृतं यद्धरिताळं गोदन्तं तस्य क्षोदश्रूणं तेन पांसुळेन पांसुसुक्तेन । तथाखूनां वृषाणां नखरैनेखैरुत्खातान्यतिखनितानि यानि विलानि विवराणि तेभ्योऽनकीर्णमवध्वस्तं काञ्चनचूर्णं सुवर्णक्षोदो यस्पि-स्तत्तेन । तथा सिकतासु वाछकासु निममा बुडिताश्वमरकाश्वमर्यः, कस्तृरिकामुख्यो नेपालदेशप्रसिद्धाः, तेषां खुरपङ्क्षयो यस्मिस्तत्तेन । तथा संशीर्णो विगलितो रङ्कर्मगविशेषः, रहैक उरभ्रः, एतयोर्थो रोमप्रकरस्तन्,रुहस-मूहस्तेन निचितेन व्याप्तेन । तथा विषमा असमा ये शिलाच्छेदास्तत्रोपविष्टान्यासीनानि जीवंजीवकयुगलानि विषदर्शनमृत्युकयुग्मानि यस्मिसतत्तेन । मयूराकृर्तयः पक्षिविशेषा जीवंजीवकाः । ते च दक्षिणदेश एतन्नाभैन प्रसिद्धाः । वनेति । वनमानुषिमधुनैर्मनुष्याकृतिसदृशाकारैर्वनचारिविशेषैर्ध्यासितान्याश्रितानि तटगुहामुखानि यस्मिस्तत्तेन । गन्धपाषाणः सुगन्धर्द्रव्यविशेषस्तस्य परिमलो विमर्दजनितो गन्धो विद्यते यस्मिस्तत्तेन । तथा वेत्रलता वेत्रवल्ल्यस्तासां प्रताने शाखापत्रप्रचये प्ररूढा उद्गता वेणवो वंशा यस्मिस्तत्तेन । एवंविधेन कैलासत-छेन रजताद्यधोभागेन कंचित्कियनमात्रमध्वानं पन्थानं गत्वा तस्यैव कैलासशिखरिणः पूर्वोत्तरे दिग्भाग ईशा-न्यामसायतमतिविस्तीर्णं तरुखण्डं वृक्षसमूहं ददर्शावलोकयामास । जलभारेण पानीयवीवधेनालसं मन्थरम् । क्रुष्णत्वसाम्यादाह—जलेति । जलधरा मेघास्तेषां व्यूहमिव समूहमिव । वहुलेति । बहुलः क्रुष्णपक्षस्तस्य

टिप्प०—1 'लता प्रतानिनी बीरुद् गुल्मिन्युलप इत्यपि' इत्यमरः। 2 का (समन्तात्) भङ्गो (विविधभङ्गी) स्ति यासां ताभिरित्यर्थः। 3 उन्दुरूणामित्यर्थः। 4 मृगविद्येषः। 5 चकोरपक्षिणः, 'जीवंजीवः खगान्तरे। द्रुमभेदे चकोरे च' इति हेमः। 6 गन्धक इति केचित्।

पाठा०—१ शिलातल. २ पाषाणमङ्ग. ३ शिलान्तरेण. ४ पिष्टिल. ५ टङ्गनखरखुर. ६ बिल्विप्रकीर्णे. ७ चमरकस्तूरिका. ८ संकीर्णजीर्णरङ्कः, संकीर्णजीर्णरङ्कः, ९ प्रतानवता प्ररूढ. १० अलस्रजल्पर. ११ बहुलपक्षक्षपया. १२ विविधतरुखण्डम्.

363

दुद्री । तैच संमुखागतेन कुँसुमरजः कषायामोदिना जलसंसर्गशिशिरेण शीकरिणा चन्देन-रससमस्पर्शेनालिङ्ग्यमान इव जलतरङ्गमारुतेन कमलमधुपानमत्तानां च श्रोत्रहारिभिः कल-हंसानां कोलाइलैराहूयमान इव विवेश ।

प्रविदय च तस्य तरुखण्डस्य मध्यभागे मणिद्र्पणमिव त्रैलोक्यलक्ष्म्याः, स्फटिकभूमि-गृहमिव वैसंधरादेव्याः, जलनिर्गमनमार्गमिव सागराणाम्, निस्यन्दमिव दिशाम्, अंशा-वतारमिव गगनतळख, कैळासमिव द्रवतामापन्नम्, तुषारगिरिमिव विळीनम्, चन्द्रातप-मिव रसतामुपेतम्, हराहृहासमिव जलीभूतम्, त्रिभुवनपुण्यराशिमिव सरोरूपेणावस्थि-तम्, वेद्वर्यगिरिजालमिव सलिलाकारेण परिणतम्, शरद्भ्रवृन्दमिव द्वीभूयैकत्र निस्यन्दि-

क्षपा रात्रिस्तस्याः पुञ्जीकृतं रात्रीकृतमन्धकारमिव ध्वान्तमिव । अत्र जलान्धकारयोनीलगुणसंबन्धारसाम्यं प्रदर्शितम । तचाति । तत्प्रवीकतहरूण्डं विवेश प्रवेशं चकारेत्यन्वयः । किं कियमाणः । संमुखागतेनाभिम्-खायातेन जलतरङ्गमारुतेन पानीयवीचिसमीरणेनालिङ्गयमान इवाश्विष्यमाण इव । अथ वायुं विज्ञिनष्टि-करमोति । कुसुमरजसां प्रष्परागाणां कवायस्तुवर आमोदो मुखवासनो विद्यते यस्मिन्स तेन । जलेति । जलस्य पानीयस्य संसर्गः संबन्धस्तेन शिशिरः शीतलस्तेन । शीकरो वातास्तं वारि विद्यते यस्मिन्स तेन । अनारलर्थे इन् । चन्दनेति । चन्दनं मलयजं तस्य रसी दवस्तस्य समः सदशः रपशीं यस्य स तेन । कमलस्य नलिनस्य मध् रसस्तस्य पानमास्वादस्तेन मत्तानामुत्कटानां कलहंसानां कादम्बानां श्रोत्रहारिभिः कर्ण-रुचिरैः कोलाहलैः कलकलैराह्यमान इवाह्वानविषयीकियमाण इव ।

तस्य तरुखण्डस्य मध्यभागेऽन्तरालप्रदेशे प्रविश्य च प्रवेशं कृत्वाच्छोदं नाम यस्यैवंभूतं सरः कासारं दृष्ट-वानालोकितवान् । अथ सरो विशेषयन्नाह—मणीति । त्रैलोक्यलक्ष्म्यास्त्रिमुवनश्रियो मणिदर्पणमिव रह्नाद-शीमव । वसंधरादेव्याः रत्नगर्भादेव्याः रफटिकभूमिगृहमिव रफटिकहर्म्यमिव । सागराणां समुद्राणां जलनिर्ग-मनमार्गमिव वारिवहिर्गमनपन्थीनमिव । दिशां कक्कमां निस्यन्दैमिव रसक्षरणमिव । गगनतलस्य व्योमतलस्यां-शावतारमिव तदंशेनावतीर्णमिव । निर्मलश्वेतरूपत्वादाह—कैलासेति । कैलासमिव रजताद्विमिव । एतस्य पाषाणमयत्वात्सरसंध द्रवरूपतया साम्यं न संभवतीत्यत आह—द्भवेति । द्रवतां रसतामापन्नं प्राप्तम् । हिमजलवत्त्वादाह तुषारेति । तुषारिगिरिमिव हिमाचलमिव । तस्य दढत्वाचोपमानत्विमस्यत आह विलीति । विलीनम् विद्वतमित्यर्थः । असतमयत्वादाह—चन्द्रेति । चन्द्रस्य शशिन आतपमिव प्रकाश-मिव । तस्य तेजोरूपत्वाच साम्यमित्याह—रसेति । रसतां जलतामुपेतं प्राप्तम् । विषवत्त्वसाम्यादाह— हरेति । हरस्येश्वरस्य योऽदृहासो महाहासस्तमिव । तस्य कियारूपत्वात्साम्यं न स्यादित्याशयेनाह—जलीति । जलीभ्तमिव डलयोरैक्याजडीभृतमिव सुसजनकत्वसाम्यादाह—त्रिभ्यिति । त्रिभुवनस्य त्रिविष्टपस्य पुण्यराशिमिव श्रेयःसमृहमिव । अस्यामृह्वांच साम्यमित्याशयेनाह- सर इति । सरोरूपेण कासाररूपेणाव-स्थितम् । कृतावस्थानमित्यर्थः । नीलत्वसाम्यादाह—चैङ्किति । वैङ्ग्यं वालवायजं तन्मयं गिरिजालमिव । अतिकठिनत्वात्ततुल्यतानुपपत्तेराह—सालिलेति । सलिलाकारेण जलाकारेण परिणतं तद्वपतामापन्नम् । उज्ज्वलत्वसाम्यादाह—शारद इति । शरत्कालीनं घनात्ययसमयसंभवं यदञ्जवन्दं मेघपटलं तदिव । एत-स्याकाशस्यत्वात्तत्साम्यानुपपत्तेराह-द्वीति । द्वीभूय रसीभूयैकत्र स्थले निस्यन्दितं निर्गलितम् । खच्छ-

दिण्प०-1 निर्गमनपथमियेति तात्पर्यम् । 2 अतिनिर्मेळत्वात्सेयमुःप्रेक्षा । एवमप्रेऽपि ।

पाठा०--१ तं च. २ संमुखादागतेन. ३ कुमुद. ४ शिशिरशीकरिणा. ५ रसस्पर्शेन. ६ प्रविवेश. ७ वसुधा-देव्या निर्गमन, ८ अवतारिमव चलाकारं गगन; अंशावतारं जलाकारं गगन.

तम्, आदर्शमिव प्रचेतसः, खच्छतया मुनिमनोभिरिव सज्जनगुणिरिव हरिणछोचनप्रमा-भिरिव मुक्ताफछांग्रिभिरिव निर्मितम्, आपूर्णपर्यन्तमप्यन्तः स्पष्टदृष्टसकछवृत्तान्ततया रिक्तमिवोपछक्ष्यमाणम्, अनिछोद्भूतजछतरङ्गसीकरध्छिजन्मभिः सर्वतः संस्थितैः संरक्ष्यमाणमिवेन्द्रचापसहस्रेः, प्रतिमानिभेनान्तः प्रविष्टसजॅछचरकाननशैछनक्षत्रप्रहचकवाछं त्रिभुवनमुद्भित्रपङ्कजेनोद्रेण नारायणमिव विभ्राणम्, आसन्नकैछासावतीर्णस्य च

प्रतिबिम्बसंकान्तिसाम्येनाह—आद्शेति । प्रचेतसो वरुणस्यादर्शमिन सुकुरमिव । खच्छतीया उपमानान्त-राण्याह—मुनिरित्यादि । मुनीनां वाचंयमानां मनोभिधित्तरिव, सजानानामाप्तानां गुणैः शौर्यादिभिरिव, हरिणानां सृगाणां लोचनप्रभाभिर्नेत्रकान्तिभिरिव, सुक्ताफलानां रसोद्भवानामंश्रभः किरणैरिव निर्मितं निष्पा-दितम् । चतुर्विप्यतिनिर्मलत्वमेव नियामकमुत्प्रेक्षायाम् । पुनः कीदशमिवोपलक्ष्यमाणमित्याह—रिक्तमिति । रिक्तमिव श्रन्यमिव । तत्र हेतुमाह—अन्तरिति । अन्तर्मध्ये स्पष्टं प्रकटं यथा स्थात्तथा दृष्टोऽवलोकितः सकलवृत्तान्तः समग्रोदन्तो यस्य तस्य भावस्तत्ता तया । तर्हि रिक्तमेव भविष्यतीत्याशयेनाह—आपूर्णेति । विचित्रत्वम् । एतद्वयमादायैवोत्प्रेक्षते—इन्द्रेति । इन्द्रचापसहस्रेराखण्डलधनुःसहस्रेः संरक्ष्यमाणिमेव त्राय-माणिमव । एतदेव विशेषयनाह—अनिलेति । अनिलेन वायुनोद्धता उत्थिप्ता ये जलतरङ्गाः पानीयक-ह्रोलास्तेषां सीकरधूलयस्ताभ्यां जन्मोत्पत्तिर्येषां तैः । कीहरीः । सर्वतः समन्तात्संस्थितैः कृतावस्थानैः । अत्र कह्रोलानां वक्तत्वात्सीकरधूलीनामपि तदवस्थत्वाच श्रीकचापोपमानम् । पुनः सरो विशेषयन्नाह - उद्भि-श्रीति । उद्भिनानि विकसितानि पञ्जजानि कमलानि यस्मिन्नेचैविधेनोदरेण मध्येन । द्वितीयपक्ष उन्निद्रं पङ्कर्ज नाभिकमलं यस्मिन्नेवंभूतेनोदरेण जठरेण नारायणमिव कृष्णमिवं त्रिभुवनं त्रिविष्टपं विश्राणं दथानम् । अत्र त्रिभुवनं विशेषयन्नाह—प्रतिमेति । प्रतिमा प्रतिबिम्बं तस्य मिषेण व्याजेनान्तःप्रविष्टं मध्यप्रविष्टं सह जलचरेण नफचकादिना वर्तमानं यत्काननं वनम्, शैलोऽदिः, नक्षत्राणि ऋक्षाणि, प्रहा मज्ञलादयः, तेषां चक्रवालं समृहो यस्मिस्तत्तथा । पुनस्तदेव विशेषयन्नाह—आसन्नेति । आसन्नः समीप-वर्ती यः कैळासो रजताद्विस्तस्मादवतीर्णस्योत्तरितस्य ज्ञतद्याः ज्ञतवारं भगवतो माहात्म्यवतः खण्डपर्शोरीश्वरस्य मजानोन्मजानाभ्यां प्रतीताभ्यां यः क्षोभिर्धित्तचाश्रल्यं तेन चलितः कम्पितो यश्रृडामणिभृतश्रम्द्रखण्ड-

हिष्प०—1 इदमण्यज्ञानम् । 'मणिद्र्णणिमिव त्रैलोक्यलक्ष्मयाः' इति पूर्वमुक्ततया 'क्षाद्र्शभवनिमव इत्येव पाठः । क्षाद्र्शभवनं द्र्णणमयं गृहमिति तद्र्यः । 2 इदमपि टीकाझ्तोऽनिभज्ञत्वसूचकम् । 'क्षाद्र्शभवनिमव प्रचेतसः' एतावत्पर्यन्तमुत्प्रेक्षाप्रक्रमो यः प्रचितत्तत्त्वसुत्रारमत्र प्रकारपार्थक्यम् । 'स्वच्छतया' इति निमित्तेन मुनिमनउपादानकिर्नाणस्थोत्प्रेक्षा (अच्छोद्सरिक्ष) इति पृथगुत्प्रेक्षा । एवं सज्जनगुणादिष्विप । इति चत्रसृणामुत्प्रेक्षाणां संसृष्टिः, परस्परं निर्पेक्षत्वात् । 3 क्षाप्तानां सत्य-द्या-सज्जनगुणादिष्विप शौर्यापरि दृष्टिर्धन्यतेव टीकाङ्गतः । 4 इदमप्यज्ञानम् । उच्छितिषु जलक्षोदेषु पृथिकरणपातेन इन्द्रधनुष इव नानावर्णानां दृश्यमानत्विमत्त्रायः । 5 नारायणिमव त्रिभुवनं विश्राणम् , अत एव नारा-णिमित टीकाङ्गतोक्षराणि सृत्रं श्रामकाणीति उद्गित्रपञ्जनेत्रदेण त्रिभुवनं विश्राणम् , अत एव नारा-यणिमत स्थितिमति सरकोऽन्वयः । व्याख्या तु टीकातो दृश्या । सरःपक्षे प्रतिविम्बव्याजेन सकान-यणिमव स्थितमिति सरकोऽन्वयः । व्याख्या तु टीकातो दृश्या । सरःपक्षे प्रतिविम्बव्याजेन सकान-वादिक्षिभुवनस्य धारणम्, नारायणस्तु बीजक्षपेण स्थितं त्रिभुवनं स्त्रोद्रवे धारयत्येवेति तद्गशयः । 6 वि-चाञ्चस्यं कि टीकाकारस्य श्रस्तु । मजनोन्मजनाभ्यां यः क्षोभः संचलनं (चन्द्रखण्डस्य) तेन चिलतात् चूडामणिक्षपात् चन्द्रखण्डात् गालितेन, इति स्फुटोऽथः ।

पाठा॰-१ आदर्शभवनमिन; आदर्शभुवनमिन, २ समुपस्थितै:, ३ प्रविष्टम्, ४ सकाननः सक्षणकानमः

शतशो भगवतः खण्डपरशोर्मज्जनोन्मज्जनक्षोभचित्रत्वचूडामणिचन्द्रखण्डच्युतेनामृतरसेन जलक्षाित्वामार्धकपोलगिलतेलावण्यप्रवाहानुकारिणा मिश्रितजलम्, डपकूलतमालवन-प्रतिबिम्बान्धकारिताभ्यन्तरेर्द्दरयमानरसातलद्वारैरिव सलिलप्रदेशैगैभीरतरम्, दिवाप्यु-पजातिनशाशङ्केश्चक्रवाकमिश्चनैः परिहियमाणनीलोत्पलवनगहनम्, असक्रत्पितामहपरि-पूरितकमण्डलुपॅरिपृतजलम्, अनेकशो वालखिल्यकद्म्बककृतसंध्योपासनम्, बहुशः सलि-लावतीर्णसावित्रीभग्नदेवाचनकमलसहस्रम्, सहस्रशः सप्तर्षिमण्डलस्नानपवित्रीकृतम्, सर्वदा सिद्धवधूयोतकल्पलतावल्कलपुण्योदकम्, उदकक्रीडादोहदागतानां च गुह्मकेश्वरान्तः-पुरकामिनीनां मकरकेतुचापचक्राकृतिभिरतिविकटैरावर्तिभिर्नाभिमण्डलेरापीतसलिलम्,

स्तासाच्यतेन सस्तेनामृतरसेन पीयूषद्रवेण मिश्रितमेकीभृतं जलं पानीयं यस्य तत्तथा । अथ पीयूषरसं विशेषयन्नाह—जरेति । जलेन क्षालितौ धौतौ यो वामार्थकपोलौ पार्वतीगहात्परप्रदेशौ ताभ्यां गिलतं च्युतं यहावण्यं सौन्वर्थं तस्य यः प्रवाहो रयस्तस्यानुकारिणा । तत्सदृशेनेत्यर्थः । उपेति । उपकृत उपकण्ठे थत्तमालवनं तापिच्छवनं तस्य प्रतिविम्बः प्रतिच्छाया तेनान्धकारवदाचरितान्यभ्यन्तराणि मध्यप्रदेशा येषां तैः । अत्रान्धकारिताभ्यन्तरत्वसाम्येनोत्प्रेक्षते**—हञ्यमानेति ।** हश्यमानरैसातलद्वारैरिव वीक्ष्यमाण-वडवामुखप्रतीहारैरिव । एवंभूतैः सिळळप्रदेशैः पानीयस्थळेर्गभीरतरं गम्भीरतरम् । अत एव पूर्वोक्तसाम्या-देवाह—दिवापीति । दिवापि दिवसेऽप्यपजाता समुत्पन्ना निशायाखियामायाः शङ्कारेका येषां तैश्वक-षाकमिश्रनैः कोकद्वन्द्वैः परि सामस्येन हियमाणं यज्यमानं यज्ञीलोत्पलवनमिन्दीवरखण्डं तेन गहनं निविडम् । असक्विदिति । असक्विकारन्तरं पितामहेन ब्रह्मणा परिपृरितो सृतो यः कमण्डलुः कुण्डिका रोन परि सामरुखेन पूर्त पावनं जलं जीवनं यस्य तत्तथा। अनेकरा इति । अनेकशो वारंवारं वालखिल्याः सूर्यपुरःसरा मुनयस्तेषां कदम्बकं समूहस्तेन कृतं विहितं संध्योपासनं संध्यावन्दनं यस्मिरतत्तथा । बहुश इति । अनेकशः सिळेळे जलेऽवतीर्णोत्तीर्णा या सावित्री हुताशनपत्नी तया भन्नसुन्मूळितं देवार्चनार्थं कमळानां नळिनानां सहसं यस्मिस्तत् । सहस्रशा इति । सहस्रवारं सप्तर्षाणां मरीचित्रभृतीनां मण्डलं समूहस्तस्य स्नानमाध्रवस्तेन पवित्रीकृतं पावनीकृतम् । सवेदेति । सर्वदा सर्वकालं सिद्धवधूभिः सिद्धा-ज्ञनाभिर्धौतानि क्षािंकतानि यानि कल्पळताया मन्दारव्रतत्या वल्कळानि चोचानि तैः पुण्यानि पवि-श्राण्युदकानि जलानि यसिंसतत्तथा । उदकेति । उदकस्य जलस्य या क्रीडा केलिस्तस्या दोहदोऽभि-छाषर्तेनागतानां प्राप्तानां गुद्यकेश्वरस्य कुबेरस्यान्तःपुरकामिनीनामवरोधस्त्रीणां मकरकेतुः कंदर्पस्तस्य चापचकमारोपितं धनु सहदाकृतिराकारो येषां तैरतिविकटैरतिविपुलैरावर्ता विचन्ते येषु तैरावर्तिभिः । एवंभूतैर्नाभिमण्डलैस्तुन्दकूपिकासमृहेरापीतं यस्तं सलिलं जलं यस्य तत्तथा । इदं च नाभिपर्यन्त-

टिप्प॰—1 एकवचनमेव प्रन्थानुकूलम् । 2 दश्यमानं रसातलस्य द्वारं येषु तैरिव स्थितैः । धन्ध-कारमाहात्म्यादस्य सलिलप्रदेशा अतीव निम्नतरा अत एव रसातलस्य द्वारमपि (यद्धि अतीव निम्नम्) दृश्यत दृत्याशयः ।

पाठा०—१ लावण्यातुकारिणाः, २ संमिश्रितः ३ गम्भीरतरम्, ४ परिपूरितः, ५ देवताचीनः, ६ कमलम्, ७ प्रण्यीक्षतोदकम्,

किनद्वरणहंसोपात्तकमळवनमकरन्दम्, किनिहिगाजमजानजर्जरितजरन्मुणीळदण्डम्, किनिक्यम्बकष्ट्वंभविषाणकोटिंखण्डिततटशिळाखण्डम्, किनिद्यममिहिषश्रक्वशिखरिविक्षिप्तफेनिषण्डम्, किनिदेराबतदशनमुसळखण्डितकुमुदखण्डम्, यौवनिमेनोत्किळकाबहुळम्, उत्कण्ठितिमेव मृणाळवळयाळंकुतम्, महापुरुषिमेव मीनेमकरकूर्मचक्रप्रकटळक्षणम्, पण्मुखचरितमिव श्रूयमाणकौद्धवनिताप्रळापम्, भारतिमेव पाण्डिधार्तराष्ट्रकुळपक्षकुतक्षोभम्, अमृत-

जलकीडावर्णनम् । क्रिचिदिति । कस्मिश्चित्प्रदेशे वरुणस्य प्रचेतसो हंसेन मरालेनोपात्तो गृहीतः कमलव-नस्य निहनखण्डस्य मकरन्दो मरन्दो यसिसत्तत्तथा। क्रान्तिदिति । दिगगजानां दिग्दन्तिनां मज्जनेनान्त-विंगाहनेन जर्जरिताः शिथिलीभूता जरन्मृणालदण्डा बहुकालीनविसदण्डा यस्मिस्तत्तथा। कचिदिति । त्र्यम्बकस्येश्वरस्य यो वृषमो बलीवर्दस्तस्य विषाणकोटिः शृज्ञात्रभागस्तया खण्डिता मेदितास्तरस्य तीरस्य शिलाखण्डा यस तत् । कचिदिति । यमस्य कृतान्तस्य यो महिषः कासरस्तस्य श्टनं विषाणं तस्य शिख-रमप्रभागस्तेन विक्षिप्त इतस्ततः पर्यस्तः फेनपिण्डो डिण्डीरपुक्तो यस्मिन् । कचिदिति । ऐरावतो हस्ति-महस्तस्य दशना दन्तास्त एव स्थूलत्वदढत्वसाम्यान्मुसलान्ययोगाणि तैः खण्डितं पाटितं कुमुदखण्डं कैरव-वनं यस्मिन् । अथ प्रकारान्तरेण तदेव विशेषयज्ञाह—योविति । यीवनं तारुण्यं तद्वदिव । उभयसान्यं प्रदर्शयन्नाह-उदिति । उरक्रिका तरक्रसंतितस्तया बहुठं दढम् । 'तरक्रभक्षवीच्यूर्म्युत्किका' इति कोशः । पक्ष उत्कलिका हृहेखा । 'हृहेखोत्कलिका च' इति कोशः । विविधकामामिळापस्तया बहुलम् । व्याप्तमित्यर्थः । उदिति । उत्कण्ठितमुन्मैनसम् । अर्थाद्विरहिजनम् । तदिव । तत्सदृशमित्यर्थः । जभयोः साम्यमाह—मृणालेति । मृणालानां तन्तुलानां वलयैः समूहैरलंकृतम् । जन्मना अपि दाहुज्बरोपशमनार्थं मृणालवलयालंकृतः स्यादिसभन्नश्लेषः । महेति । महांश्वासौ पुरुषश्चेति कर्मधारयः । तद्वित । उभगोर्विशेषणमाह-मीनेति । मीना मत्स्याः, मकरा जलचरविशेषाः, कूर्माः कच्छपाः, नकी जलनारिविशेषाः, प्रकटा बहिर्दृश्यमाना लक्षणाः सारसाः सारस्थ यस्मिन् । पक्षे मकरादीनि मकान्तानि प्रकटानि स्पष्टानि लक्षणानि चिह्नानि यस्मिन् । महापुरुषस्य हस्तपादायनयवेषु मकरादीनि चिहानि भवन्तीति सर्वप्रसिद्धम् । नतु 'सारसी लक्ष्मणा सातुसौमित्री श्रीमति त्रिष्ठ' इति हदकोषा-दिदर्शनात्कथमत्र लक्षणाशब्दप्रयोग इति चेन्न । 'लक्षणश्चैव सारसः' इत्यमरमालायां निर्मेकारस्यापि वर्शनात् । वणमखोति । वण्मखः कार्तिकेयस्तस्य चरितमाचरणं तद्वदिव । श्रुयोति । श्रुयमाण आकर्ण-मानः कौन्नः पक्षिविशेषस्तस्य या वनिता स्त्री तस्याः प्रलापः प्रकर्षेण शब्दो यस्मिन् । पक्षे कार्तिकेयेन कौन्न-दैस्यो हुतः । अत एव तस्य वनितायाः प्रलापो रुदैनं यस्मिन् । तथा भारतं व्यासप्रणीतं शास्त्रं तद्वदिव । पाण्डिति । पाण्डवः श्वेतर्वणी ये धार्तराष्ट्रा हंसिवशेषास्तेषां कुलं समृहस्तस्य पक्षा वाजास्तैः कृतो विहितः क्षोमो विग्रहो यस्मिन् । पक्षे पाण्डुरम्बात्मजः धार्तराष्ट्रो दुर्योधनः तयोः कुळे अन्वयौ तयोः पक्षौ खजनौ ताभ्यां कृतः क्षोमश्चित्तवैक्रव्यं यस्मिन्। अमृतेति । अमृतार्थं पीयूषार्थं यन्मथनम्। समुद्रस्रोति

दिष्य०—1 विरहेण उन्मनस्किमित्यर्थः । 2 चक्रवाका इति प्रसिद्धोऽर्थः । 3 रोदनिमित्याशयः । 4 विषरीतमेतत् । कृष्णवर्णा इत्युचितम् । 'राजहंसास्तु ते चन्नुचरणेकोहितैः सिताः । मिलनैर्मिक्किन- भाखे धार्तराष्ट्राः सितेतरैः' इत्यमरः ।

पाठा०—१ इंसाझान्तविक्यवग्रवनसण्डम्; इंसाझान्तकमकमकरन्दम्; इंसाझातकमकवनमक्रान्दम्, २ सूण्रान् लजालदण्डम्, १ घवलवृषम, ४ कोदण्ड, ५ प्रकटमीनमकरकृरीचक्रवक्षणम्, ३४ का०

मथनसमयमिव तीरैकासाराविध्यतिशितिकण्ठपीयमानविषम्, क्रैष्णवालचरितमिव तटकद्म्बग्राखाधिक्दहरिक्वतजलप्रपातिक्रीडम्, मदनध्वजिमव मकराधिष्ठितम्, दिव्यमिवानिमिषलोचनरमणीयम्, अरण्यमिव विज्नम्भमाणपुण्डरीकम्, खरगकुलिवानन्तशतपत्रपद्मोद्भासितम्, कंसवलिव मधुकरकुलेपँगीयमानकुवलयापीडम्, केंद्रस्तनयुगलिव नागसहस्रपीतपयोगण्डूषम्, मलयमिव चन्द्नशिशिरवनम्, असत्साधनमिवाद्दष्टान्तम्, अतिमनोहरमाह्यद्नं दृष्टेरच्लोदं नाम सरो दृष्टवान्।

शेषः । तस्त्र यः समयः कालस्तामिव । तीरेति । तीरं तटम्, कासारं प्रान्तदेशं तत्रावस्थिता ये शिति-कण्ठा बहिंगस्तैः पीयमानमास्वाद्यमानं विषं जलं यस्मिन् । पक्षे तीरे क्षीरोदस्येति शेषः । तस्मिन्नव-स्थितो यः शितिकण्ठो महेश्वरस्तेन पीयमानं भक्ष्यमाणं विषं कालकृटं यस्मिन्। 'कालकृटाम्भसोर्विषम्' इसनेकार्थः । तथा क्र**ेणेति ।** कृष्णस्य जनार्दनस्य यद्वालचरितं बाल्यावस्थायां क्रीडितं तद्वदिव । उभयोः साम्यमाविष्कुर्वन्नाह—तटेति । 'तटं तस्यैव सरसः' इति कोशः । तस्मिन्ये कदम्बा नीपास्तेषां ब्राखास्त्रस्यामधिहृहो यो हरिगाँठा इलस्तेन कृता विहिता जलप्रपातलक्षणा कीडा यस्मिन् । पक्षे तदं यमनायाः । हरिः कृष्णः । शेषं पूर्ववत् । मदेति । मदनस्य कन्दर्पस्य यो ध्वजः केतुस्तद्वदिव उमयोः सादर्यमाह—मकर इति । मकरो जलजन्तुः स्तेनाधिष्ठितमाश्रितम् । पक्षे मकराकृतिरूपं चिह्नम् । दिव्येति । दिवि भवं दिव्यं तद्वदिव । उभयोः साम्यार्थमाह—अनिसिषेति । अनिमिषास्तिमयस्तेषां लोचनानि नेत्राणि तै रमणीयं मनोहरम् । पक्षेऽनिमिषलोचना देवाः । शेषं पूर्ववत् । अरण्येति । अरण्यं काननं तद्वदिव । उभयोः साधम्यमाह-विज्ञम्मेति । विज्ञम्ममाणानि विनिदाणि पुण्डरीकाणि सिताम्भो-जानि यसिस्तत्तथा । पक्षे विज्ञम्भमाणाः सन्त उज्ज्ञितनिद्राः पुण्डरीकाश्चित्रकायाः । 'चित्रकायः पुण्डरीकः' इति कोशः । शेषं पूर्ववत् । उरगेति । उरगाः सर्पास्तेषां कुलमन्वयस्तद्वदिव । उभयोः सादश्यमाविःकु-वित्राह-अनन्तेति । अनन्तान्यसंख्यानि यानि शतपैत्राणि पुष्पविशेषाणि, पद्मानि कमलानि, तैरुद्भासितं शोभितम् । पक्षेऽनन्तो नागाधिपः, शतपत्रो नागविशेषः, पद्मश्च । शेषं पूर्वनत् । कंस इति । कंसो दैख-स्तस्य बलं सैन्यं तद्वदिव । उभयसाम्यार्थमाह—मध्विति । मधकराणां अमराणां कलानि समूहाः तैरुपगीयमानानि गानविषयीकियमाणानि कुवलयान्युत्पलानि तान्येवापीडः शेखरो यस्मिस्तत्तथा । पक्षे कुनल्यापीडो गजः। शेषं पूर्ववत्। कद्भू इति। कद्भूर्गगमाता तस्याः स्तनयुगलं कुचयुग्मं तद्वदिव। जमयोः साम्यं प्रदर्शयत्राह—नागेति । नागसहस्रेहित्तिसहन्नैः पीता आखादिताः पयसो गण्डूषाश्रुखका यसिंस्तित् । पक्षे नागाः सर्पाः । पयो दुग्धम् । शेषं पूर्ववत् । मलयेति । मलयो मलयाचलसाद्वदिव । उभयोस्तुल्यतामाह—चन्दनेति । चन्दनं मलयजं तद्विच्छिशिरं शीतलं वनं जलं यस्मिन् । 'कीलालं भुवनं वनं घनरसः' इत्यभिधानचिन्तामणिः । पक्षे चन्दनानां शिशिराणि वनानि काननानि यस्मिन् । असिदिति । असत्साधनमसद्भेतुस्तद्वदिव । शब्दापेक्षया तयोः साधर्म्यमाह-नेति । न दृष्टो न नीक्षि-तोऽन्तोऽनसानं यस्य तत् । पक्षे न विद्यते दृष्टान्तो निश्चितसाध्यनान्यस्मिन् । तदभावादसद्धेतुत्नमिति भावः । अतिमनोहरम् । अतिसुन्दरमित्यर्थः । दृष्टेर्नेत्रस्याह्वादनम् । प्रमोदजनऋमित्यर्थः ।

टिप्प०—1 अनिमिषे (निमेषरिहते) लोचने येषामिल्यं उचितः, मरलानां नयनयोर्निमेषामावात् । 2 न्याग्रा इति स्पष्टोऽर्थो वक्तन्यः । 3 शतपत्र-पद्मयोरापाततः पौनरुत्तयभासनं पर्यन्ते च शतसंख्याक-पत्रविशिष्टकमले पर्यवसानात्पुनरुक्तवद्मभासोऽलंकारः । तथा च अनन्तानि यानि शतपत्रविशिष्टानि पद्मानि तैरुद्धास्तिसिल्थोऽत्र बोध्यः । 4 मद्जलसीरभलोभाद् मधुकरैरुपगीयमानस्तद्ख्यो हस्ती यत्रे-स्पर्थः । 5 गोरववान् मदुष्यस्वादिलादौ असद्देतौ निश्चितसाध्य(गोस्व)वरस्थलं (द्यान्तः) नासील्थाः ।

पाठा०-१ तीरावस्थित. २ वालकृष्ण. ३ शाखारूढ. ४ उपनीयमान. ५ कहू.

जीलोकमात्रेणैवापगतश्रमो दृष्ट्वा गैनस्येवमकरोत्—'अहो निष्फलमिप में तुर्द्वमुखसिश्चनानुसरणमेतदालोकयतः सरः सफलतामुपगतम्। अद्य परिसमाप्तमीक्षणयुगलस्य दृष्टव्यव्श्नेनफलम्, आलोकितः खलु रमणीयानामन्तः, दृष्ट आह्वादनीयानामविधः, वीक्षिता
मनोहराणां सीमान्तलेखा, प्रत्यक्षीकृता प्रीतिजननानां परिसमाप्तिः, विलोकिता दर्शनीयानामवसानभूमिः। इद्मुत्पाद्य सरःसलिलममृतरसमुत्पाद्यता वेधसा पुनक्कतामिव नीता
स्वसृष्टिः। इदमिष खल्बमृतमिव सर्वेन्द्रियाह्वादनसमर्थमतिविमलतया चक्षुवः प्रीतिमुपजनयति, शिशिरतया स्पर्शसुखमुपहरति, कमलसुगन्धितया ब्राणमाप्याययति, हंसमुखरतया
श्रुतिमानन्दयति, खादुतया रसनामाह्वादयति। नियतं चास्यैव दर्शनतृष्णया न परिस्रजति
भगवान्कैलासनिवासव्यसनमुमापतिः। न खलु सांप्रतमाचरति जलशयनदोह्वं देवो रथा-

आलोकिति । आलोकमात्रेणैच निरीक्षणमात्रेणैवापगतो द्रीभृतः श्रमः हान्तिर्यस्यैवंविधश्चन्द्रापीडस्तदृष्ट्वा विलोक्य मनिस चित्त एवमकरोदेवमघटयत्। अहो इति । अहो इत्याश्चर्ये । निष्फलमपि निरर्थकमपि से मम तुरङ्गमुखिनस्य किनरियशुनस्यानुसरणमनुगमनं सफलतां कृतार्थतामुपगतम् । प्राप्तमिखर्थः । कि द्ववीतो मम । एतत्सरः कासारमालोकयतो द्विषयीकुर्वतः । अद्यति । अवास्मिन्दिने परिसमाप्तं परिपूर्णम् । संपूर्ण जातमिल्रर्थः । किं तदिल्याकाङ्कायामाह—ईक्षणिति । ईक्षणयुगलस्य द्रप्रव्यं दर्शनीयं यहस्तु तस्य दर्शनमवलोकनं तस्य फलं व्युष्टिः । खिंदिवति । खलु निश्चितम् । रमणीयानां मनोहराणामन्तः प्रान्त आलोकितो वीक्षितः । एतदपरं रमणीयं नार्खीत्यर्थः । दृष्ट इति । आहादनीयानां प्रमोदकारिणामविधर्मर्यादा हप्टोऽवलोकितः । प्रमोदजनकमेतदन्यत्किमपि नार्साति भावः । वीक्षितेति । मनोहराणां वित्तहारिणां सीमाया अन्तलेखा प्रान्तलेखा वीक्षिता नयनविषयीकृता। अतः परं चित्तहत्किमपि नास्तीति भावः। अत्यक्षेति । प्रीतिजननानां प्रीत्युत्पादकानां परि सामस्त्येनाप्तिः प्राप्तिः परिसमाप्तिः प्रत्यक्षीकृतेन्द्रयगो-चरीकृता । विलोकितेति । दर्शनीयानां द्रष्टुं योग्यानामनसानभूमिः प्रान्तभूमिधरमकथा वा विलोकिता वीक्षिता। इतःपरं दर्शनीयं नास्तीति भावः। इदमिति । इदममृतं पीयूषं तद्वदसो यस्त्रैवंविधं सरसात-टाकस्य सिळ्ळं पानीयसुरपाच निर्भाय वेधसा ब्रह्मणोत्पादयता जगत्स्जता खरहिः खकीयनिर्मितिः पुन-रुक्ततामिन नीता प्रापिता। एकमेन वस्तु नामान्तरेण निहितमिति भानः। अमृतगुणोपपादने पुनरुक्ततां रपष्टयनाह—इदमिति । इदमपि । खलु निश्चितम् । इदं प्रत्यक्षोपलभ्यमानमप्यमृतमिव पीय्यमिव सर्वेषासिन्द्रियाणासाहादनं प्रीणनं तत्र समर्थं बलिष्टमतिविमलत्यातिखन्छतया चछुषो नेत्रस्य प्रीति सेह-भुपजनयत्युत्पादयति । तथा शिशिरः शीतलस्तस्य भावस्तता तया करणभूतया स्पर्शसुखमुपहरति करोति । तथा कमलस्य निकलस्य सुगन्धो यस्मिस्तस्य भावस्तत्ता तया प्राणं नासिकामाप्याययित प्रीणयित । तथा हंसैमेरालैर्मुखरो वाचालस्तस्य भावस्तत्ता तया श्रुति श्रोत्रमानन्दयति प्रीणयति । तथा खादुतया मिष्टतया रसनां रसज्ञामाह्यादयति प्रीणयति । नियतमिति । नियतं निश्चितम् । अस्यैव सरस एव दर्शनतृष्णया-वलोकनलोभेनोमापतिर्भगवानीश्वरः । कैलासेति । कैलासो रजतादिस्तत्र । यो निवासोऽवस्थानं स एव व्यसनमासक्तिस्तन्न परित्यज्ति न जहाति । न खिंदिवति । खळ निश्चितम् । रथाङ्गपाणिश्वकपा-णिर्देवः कृष्णः सांप्रतिमिदानीं जले पानीये शयनं खापस्तस्य दोहदसभिलाषं नाचरति न करोति । पूर्वं जल-

दिण्य०—1 अधोमुखः प्रपात टीकाकारः । इदानीमिष समुद्रे शेत एव नारायणः, ततश्च जलश्यन-दोहदं नाचरतीति कथं संगच्छते । तसात् 'रथाङ्गपाणिजैलशयनदोहदं सांप्रतं युक्तं नाचरति, यदिदं सरी विहाय लवणप्यस्युदन्वति स्विपिति' इत्यर्थ उचितः । 'युक्ते हे साम्प्रतं स्थाने' इत्यमरः ।

पाठा०-१ आलोकन २ मनस्वकरोत् ३ तुरग ४ अवलोकिता ५ उपाइरति ६ दोहद्भितः

क्वपाणिर्यदिदममृतरससुरभिसिळिलमपहाय लवणरसपरुषपम्युद्न्वित स्विपिति । नूनं चेदं न प्रथममासीत्सरो येन प्रलयवराह्घोणाभिघातभीता भूतधात्री कलशयोनिपानपरिकिलतस-कलसिळलं सागरमवतीणा, अन्यथा यद्यत्रागाधानेकपातालगम्भीराम्भसि निममा भवेग्म-हासरित किमेकेन महावराहसहस्रेरिप नासादिता भवेत् । नूनं चासादेव सिळळलेशमा-दायादाय महाप्रलयेषु प्रलयपयोदाः प्रलयदुर्दिनान्धकारितदेशदिशः प्रावयन्ति सुवनान्त-राणि । मन्ये च यत्सुष्टेर्र्वाक्सिळिलमयं ब्रह्माण्डरूपमादो सुवनमभूत्तदिदं पिण्डीमूय सरो-ज्यपदेशेनावस्थितम्' इति विचारयनेव तस्य शिलाशकलककश्वालुकाप्रायम् , विद्याधरो-द्वृतसनालक्कुमुदकलापार्वितानेकचारसैकतिलक्षम् , अरुन्धतीर्दत्तार्थपयः पैथेस्तरक्तकमलशो-

शयनापैक्षाकारणमाह—यदिति । यदिति हेत्वर्थे । इदमस्तवत्पीयूषवदसो यसिन्नेवंविधं यसुरिभसिलेलं सुगन्धिपानीयं तदपहाय त्यक्तवा छवणो यो रसस्तेन परुषं रक्षं पयो यस्मिनेवंभूत उदन्वति समुद्रे स्विपिति शयनं करोति । अतो नूनं निश्चितम् । इदं प्रथममादौ नासीन्नाभूत् । एतदभावादेव कृष्णः समुद्रे हायनं करोतीति भावः । कारणान्तरमाह—येनेति । येन कारणेनेदं प्रथमतो नासीदत एव भूतधात्री भूतानां प्राणिनां धात्री धारणक्षमा । एतदपेक्षया । नूनं सागरं समुद्रमवतीर्णा मध्यप्रविष्टा । अथ तां विशेष-यन्नाह-प्रलयेति । प्रलये कल्पान्ते योऽवताररूपो वराहरतस्य या घोणा नासा । उपलक्षणं चैतत् । तेन दंष्ट्राया यहणम् । तयाभिघातः प्रहारस्तस्माद्भीता त्रस्ता सती । उपर्यागतेति शेषः । सागरं विशेष-यजाह—कलाइ इति । कलशयोनिरगस्तिस्तेन पानार्थं परिकलितं चिन्ताविषयीकृतं सकलं समग्रं सिल्छं यस्य स तम् । अनेनातिन्यूनत्वमेतस्य ध्वनितम् । यदि सरसः समुद्रो महत्तरः स्यात्तदैकवराहृघोणाभिधात-मात्रेण भीते उपर्यागतो न भवेदेव । अत एवाप्रे व्यतिरेकमुखेन समर्थयन्नाह—अन्यशेति । पूर्वोत्तविप-र्यये । यदात्र महासरित निममा बुिलता भवेतस्यात् । अगाध इति । अगाधमतलस्पृक् एवंविधानि यान्य-नैकानि पाताळानि । वडवासुखानीति यावत् । गैभीरं गम्भीरमम्भो यस्मन् । किमिति । एकेन वराहेण किस । न किमपीखर्थः । महेति । महावराहसहसैरपि नासादिता न प्राप्ता भवेत् । एतेन कल्पान्तेऽप्ये-तस्यावस्थानं स्नितमिति भावः । नूनमिति । नूनं निश्चितम् । महाप्रलयेषु कल्पान्तेषु प्रलयपयोदाः कल्पान्तमेघा अस्मादेव सरसः सिळळेखं जळळेखसादायादाय गृहीत्वा गृहीत्वा सुवनान्तराणि त्रिभुवन-विवराणि स्रावयन्ति जलमयीकुर्वन्ति । अथ प्रलयमेघान्विशेषयन्नाह — प्रलयेति । प्रलयकालीनं यहुर्दिनं मेघजं तमस्तेनान्धकारिता अन्धकारवदाचरिता दश दिशो यैस्ते तथा । **मन्ये चेति । अ**हमिति मन्ये जानामि यचादौ स्पृष्टेर्विश्वनिर्मितेरवीक्सिललमयं जलमयं ब्रह्माण्डरूपं भुवनं त्रिविष्टपमभूत्तदिदं पिण्डी-भयैकीभ्य सरोव्यपदेशेन तटाकमिषेणावस्थितमिति विचारयन्नेव चिन्तयन्नेव चन्द्रापीडः सरसो दक्षिणतीरं दक्षिणदिग्वर्ति प्रतीरमासाद्य प्राप्य तुरगादश्वादनततारावतीर्णवान् । अथ दक्षिणतीरं विशेषयन्नाह**—शिल्हेति ।** शिलाशकलविच्छलाखण्डवस्कर्भशाः कठिना या वाछकाः सिकतास्ताः प्रायो बाहुल्येन यसिस्तत् । विद्यति । विद्याधरैक्योंमचारिभिरुद्धतानि गृहीतानि यानि सनाळानि कुमुदानि कैरवाणि तेषां कळापः समृहस्तेनार्चितानि पूजितान्यनेकान्यसंख्यानि चारूणि मनोहराणि जलोज्झितं पुलिनं सैकतं तत्र स्थितानि लिज्ञानीश्वरसंबन्धीनि मसिस्तत् । अहन्धतीति । अहन्धला वसिष्ठपत्न्या दत्तं यदर्घपयः पूजार्थं जलं तस्मात्पर्यस्तानि पतितानि

टिप्प०—1 शुद्धोऽयं प्रलापः । पृथिवीकथायां विवक्षितायां स्नीत्वं संबध्यम् । 2 अगाधपातालवत् गंभीरम् । (अतलस्पार्शः) अम्भः यत्र तस्मिन् । 3 अशुद्धमिदम् । कुमुद्कलापेन अर्चितानि अनेकाति चारूणि सैकतलिङ्गानि (वालुकानिर्मितशिवलिङ्गानि) यस्मिन् तत् । इत्यर्थः ।

पाठा०—१ अभिभृताः २ अगाधः अनेकः ३ आदाय महाः ४ दिशः ५ यत्तत्सिललमयम् ६ पिण्डीभूतम्. ७ अचितम् ८ दत्तिदनकरार्षः दत्तिदनकरार्थः इस्तदत्तिदनकरार्थः ९ पर्यस्तारत्ताः

भितम्, उपक्रुलशिलातलोपविष्ठजलमानुषिविषयमाणातपम्; अभ्यणीतया च केलासस्य सानागतमारामेण्डलपदपङ्किसुद्राङ्कितम्, अवकीर्णभस्मसूचितममोदिथतगणकर्दम्बकोद्रूलनम्, अवगाहावतीर्णगणपतिगण्डस्थलगलितमद्रमस्रवणसिक्तम्, अतिप्रमाणपादानुँमीयमानरुषितकात्यायनीसिँहावतरणमार्गं दक्षिणतीरमासाद्य तुरगादवततार ।

अवतीर्यं च व्यपनीतपर्याणिमन्द्रायुधमकरोत् । क्षितितरुं छितोत्थितं च गृहीत-कितपययवसमासं सरोऽवैतार्यं पीतसिललिमच्छया स्नातं चोत्थाप्यान्यतमस्य समीपव-र्तिनस्तरोर्मूलशाखायामपगत्रेवेलीनं इस्तपाशशृङ्खलया कनकमण्या चैरणो बद्धा छपाणि-कावल्जनान्भिस्वा चामतः कितिचित्सरस्तीरैद्वीभवालकवलान्पुनैर्रिष सिललमवततार । तत्रश्च प्रक्षालितकेरयुगलश्चातक इव छत्वा जैलमयमाहारम्, चैकाह् इवाखाद्य मृणालशक-

यानि रक्तकमलानि तैः शोभितं विराजितम् । उपेति । उपकृते तटसमीपे यानि शिलातलानि तत्रोपविष्टानि स्थितानि जलमानुष्विणि प्रसिद्धानि तैनिषेव्यमाण सेव्यमानः आतपः सूर्यालोको यस्मिन् । केलासस्य रजताहेर्-भ्यणंतया समीपवर्तितया ल्लानार्थमागतं यन्मानृमण्डलं ब्राझीप्रभृतीनां सप्तैदेवीनां समुदायस्तस्य पदपङ्किथर्-णवीथी तस्या मुद्रा भूमौ तत्प्रतिकृतिरूपा तयाङ्कितं चिह्नितम् । अवकीणंति । अवकीणंमितस्ततः पर्यस्तं यद्भस्म भूतिस्तेन स्चितं प्रकाशितं लातुं मगं पथादुत्थितं यद्गणानां प्रमथानां कदम्बकं समुदायस्तस्य त्रिपुण्ड्-समय उद्भूलं सस्योद्धलनं यस्सित्तथा । अवगाहोति । अवगाहार्थं जलकीडार्थमवतीणं उत्तरितो यो गण-पतिगेणशस्तस्य गण्डस्थलात्करटप्रदेशाद्गलितं च्युतं यन्मदप्रस्रवणं दानक्षरणं तेन सिक्तं सिश्चितम् । अतीति । अतिप्रमाणमैतिदीर्घम् । पादेति । पादेश्वरणन्यासैरनुमीयमानोऽनुमानविषयीक्रियमाणस्तृषितः पिपासितो यः काल्यायनीसिंहो मर्नैस्तालाभिधस्तस्यावतरणमार्गः सरित समागमनपन्था यसिस्तत्तथा ।

अवतीर्येति । अश्वादवतरणं कृत्वेन्द्रायुधनामानमश्चरलं व्यपनीतं दूरीकृतं पर्याणं पत्ययनं यस्मादेवंभूतमकरोदस्यजत् । अथाश्वं विशेषयण्ञाह—श्वितीति । पूर्वं क्षितितले पृथ्वीतले ल्रुटितमपावृत्तं पश्चादुरियतं कृतोत्थानम् । यहीतिति । यहीता आत्ताः कतिपये कियन्तो यवसं तृणं तस्य प्रासा गुडेरका येन स तं ततः पश्चात्तमश्वं सरोऽवतार्यं सरोमध्ये नीत्वा पीतं सिललिमिच्छया येन न तु नलात्कारेण स्नातं कृतास्रवं चोत्थाप्योन्थानं कारियत्वा पश्चात्तटमानीयान्यतमस्य कस्यचित्समीपवर्तिनस्तरोद्देशस्य मूलशास्त्रायां च स्कन्धशास्त्रायां गले निगरणे बद्धा । कीदशम् । अपगतं दूरीभूतं खलीनं मुखयण्यणं यस्यैवंभूतम् । कनकमय्या सुवर्णनिर्मितया हस्तपाशाश्वह्वल्या हस्तवन्धनार्थं यः पाशो प्रनिथस्तदर्थं या श्रङ्कला तया चरणो पादौ बद्धा नियम्य कृपान्धिका श्वरिका तयावल्यानकर्तितान्कतिचित्कियतः सरस्तिरस्य तटाकप्रतीरस्य दूर्वायाः शतपर्विकायाः प्रवालक्वलान्किसलयगुडेरकानप्रतः क्षित्वा पुरो निधाय । अत्र चकारः कियासमुच्चार्थः । पुनरिप द्वितीयवारमपि सिललं नीरमवततारोत्तीर्णवान् । स्वयमिति शेषः । ततश्च तदनन्तरं प्रक्षालितं कर-युगलं इस्तयुगमं येनैवंभूतः सरःसलिलावुदगादुदतिष्ठदित्यन्वयः । चातक इव तोकक इव जलमयं पानीयन्मयमाहारं प्रत्यवसानं कृत्वा विधाय । चकाह्व इव रथाङ्गनामेव मृणालशकलानि विसखण्डाम्याखाद्यान्यास्तादारं प्रत्यवसानं कृत्वा विधाय । चकाह्व इव रथाङ्गनामेव मृणालशकलानि विसखण्डाम्याखाद्यान्यस्त्राद्याः

टिप्प०—1 पुंस्तं योग्यम्। 2 इदमपि काचित्कम्। अन्यथा अष्ट मातरः सुप्रसिद्धाः। 3 इद-सप्यज्ञितम्। अतिप्रमाणैः अतिदीवैंः पादैः पदिन्द्धिः अनुमीयमान इति योजना योग्या। 4 इदमपि नवीनं श्र्यते।

पाठा०—१ जपशोमितम्. २ मण्डलमुद्राङ्कितम्. २ अवतीर्णे. ४ वृन्दः ५ अवगाहनः ६ गण्डललमदः ७ पदः ८ अवतारः ९ दक्षिणम् १० अवतीर्थः ११ अवलीनम्, १२ चरेणः १३ तीरप्ररूद्वाः १४ स्वयमिः १५ क्रवरणः १६ जलमाहारम् १७ चक्राह्वयः

छानि, शिशिरांशुरिव कराष्ट्रैः स्षृष्ट्वा कुमुदानि, फणीवाभिनन्य जलतरङ्गवातान्, अनङ्गशर-प्रहारातुर इवोरिस निधाय निलनीदलोत्तरीयम्, अरण्यगज इव शीकराईपुष्करोपशोभित-करः सैरःसिललादुदगात् । प्रत्यमभप्रशिरेश्च समृणालकैजलकिणकाचितः कमिलनीपलाशै-लेतामण्डपपरिक्षिप्ते शिलातले क्षस्तरमास्तीर्य निधाय शिरिस पिण्डीकृतमुत्तरीयं निषसाद । मुहूर्तं विश्रान्तस्व तस्य सरस उत्तरे तीरप्रदेशे समुचरन्तमुन्मुक्तकवलेन निश्चलश्रवणपुटेन तन्मुखीभूतेनोद्गीवेणेग्द्रायुधेन प्रथममाकर्णितं श्वतिसुभगं वीणातस्त्रीझंकारिमश्रममानुषं गीतश्चद्मम्थणोत् । श्वत्या च क्रतोऽत्र विगतमर्थसंपाते प्रदेशे गीतध्वनेः संभूतिरिति समु-पजातकौतुकः कमिलनीर्वलसंस्तरादुत्थाय तामेव गीतसंपातसूचितां दिशं चक्षः प्राहिणोत्।

स्वादं कृत्वा । शिशिरां छिरिव हिमां छिरिव कुमुदानि कैरवाणि करी शैर्हस्ताश्रैः स्पृष्ट्वा स्पर्श कृत्वा । फणीव भुजंग इव जलतरङ्गवातानम्भःकलोलसमीरानभिनन्य संस्तूय । अनङ्गरारप्रहारातुर इव कामबाणानुविद्ध इव निलनीदलो तरीयं कमिलनीपत्रवैकक्ष्यमुरित वक्षिति निधाय संस्थाप्य । अरण्यगज इव वनकरीव शीकरे-णाईमुनं पुष्करं कमलं शुण्डायं च तेनोपशोभितः करो हस्तः शुण्डा च यस्यैवंभृतश्चन्द्रापीडः । लतेति । लतार्लक्षणो यो मण्डपो जनाश्रयस्तेन परिक्षिप्ते वलयिते । 'परिक्षिप्तं वलयितम्' इति कोशः । एवंभृते शिलातले पृथुप्रस्तरोपरि सस्तरमास्तीर्यास्तरणं कृत्वा ततः पिण्डीकृतं पिण्डतां प्रापितं यदुत्तरीयं निवसनं शिरित मरतकस्याधीभागे निधाय संस्थाप्य निषसाद शयनं चकारेत्यन्वयः । कैः सस्तरं कृतवानित्याका-क्कायामाह—कमिलि । कमिलिनी निलनी तस्याः पलादैः पत्रैः । कीहरौः । प्रत्यमं तत्कालं भमानि खण्डितानि शिरींसि प्रान्तानि येषां तैः समृणालकैः सतन्तुलैः । खार्थे कप्रखयः । जलस्य पानीयस्य याः किषकाः सूक्ष्मिवयुषस्ताभिराचितैर्व्याप्तैः । कियन्मात्रं सुप्त इत्याकाङ्कायामाह—मुहूर्तेति । सुहूर्तं घटि॰ काद्वर्यं विश्रान्तः कृतविश्रामः । चकारः समुचयार्थः । अथ च तस्य सरस उत्तर उत्तरिवसंबिन्धिनि तीरप्रदेशे तटप्रदेशे चन्द्रापीडः सम्यक्प्रकारेणोत्प्राबल्येन चरन्तं प्रसरन्तं गीतशब्दं गेयध्वनिमश्यणोदा-कर्णयत् । एतिव्रशेषयन्त्राह—उन्मुक्तितः । उत्प्रावत्ये मुक्तस्वकः कवलो प्रासो येन स तेन निश्वलं स्थिरं श्रवणपुटं कर्णपुटं यस्य स तेन तिन्मुखीभूतेन तदिभमुखीभूतेनोद्वीवेणोध्वेकन्धरेणैवंविधेनेन्द्रायुधेन प्रथममादान वाकर्णितं श्रुतम् । कीदशम् । श्रुतिसुभगं कर्णमनोहरं वीणा वलकी तस्यास्तस्यः प्रसिद्धास्तासां झंका-रोऽव्यक्तशब्दस्तेन मिश्रं संपृक्तम् । अमानुषम् । दिव्यमित्यर्थः । श्रुत्वेति । श्रुत्वाकर्ण्य । चकारः पूर्ववत् । इति समुपजातं समुत्पन्नं कौतुकमाश्चर्यं यस्य स तथा । इतिशब्दयोत्यमाह - कुत इति । अत्र विगतमर्ल-संपातेऽमानुषे प्रदेशे गीतध्वनेः संभूतिः प्रभवः कुतः स्यात् । कमिलनीितः । कमिलनी नलिनी तस्या दलैः पत्रैर्यः संस्तरः प्रस्तरस्तस्मादुः थायोत्थानं कृत्वा गीतसंपातेन गेयोत्पत्त्या सूचितां ज्ञापितां तामेव दिशं

टिप्प०—1 कुमारपक्षे अञ्चलिभिः, चन्द्रपक्षे किरणाग्रैः । 2 संस्तुलेति योग्यम् । 3 निलनीद्रुख्यमुत्तरीयम् । 4 इदमपि आमकम् । शीकराद्रं यत् पुष्करं (कमलम्) तेन उपशोभितः करः ग्रुण्डा
यस्य सः (करि) । उपशोभितः करः (इस्तः) यस्य सः (युवशाजः) । 5 मण्डपाकाराभिर्लताभिः
परिक्षिसे इत्यर्थ उचितः । 6 हन्त धिक् टीकाकारम्! 'शिरैः' इति न तृतीयायां रूपं क्रचित्संभवति ।
'अत्ययभग्नशिशिरैः' इत्येव पाठः । प्रत्यग्रं भग्नानि च तानि शिशिराणीति तद्र्यः।

पाठा०—१ जानन्याः २ पिथायः ३ सलिलात्. ४ शिशिरैः ५ मण्डलपरिक्षिप्तशिलातले. ६ संस्तरम् ; प्रस्तरम् ७ गीतम् ८ कुतोडन ९ उपजातः १० पत्रस्रस्तरात्.

अतिद्वीयस्तया तु तस्य प्रदेशस्य प्रयत्नव्यापृतलोचनोऽपि विलोकयन्न किंचिद्दर्श । तमेव केवलमनवरतं शर्वदं शुश्राव । कुतृह्लवैशाच गीतध्वैनिप्रभविज्ञासया कृतगमनशुद्धिर्दत्तप-योणिमन्द्रायुधमारुह्य प्रियगीतै: प्रथमप्रस्थितैरप्रार्थितैरपि वनहरिणेरुपिद्वयमानवर्मा वैकु-छैलालवङ्गलवलीलतालोलकुसुमसुरिमपरिमल्यालिकुलविरुतिसुखरितया तमालनीलया दि-ङ्गागमद्वीथ्येव पश्चिमया वैनलेखया निमित्तीकृत्य तं गीतध्वनिमभिष्रतस्थे ।

कमेण च संमुखागतैः, किंच्छनिर्झरजलकणजालजनितजडिमभिः, जर्जरितभूर्जवरक्तेः, धूर्जिटिवृषरोमन्थफेनविन्दुवाहिभिः, षण्मुखशिखण्डिशिखाचुन्विभिः, अन्विकाकर्णपूर्पल-बोर्डासनदुर्छलितैः, उत्तरकुरुकामिनीकर्णात्पलप्रेह्योलनदोहदिभिः, औकन्पितकक्षोलैः, नमे-

ककुमं प्रति चश्चनंत्रं प्राहिणोत्प्रेरयामास । तस्येति । पूर्वोक्तप्रदेशस्य गीतस्थलस्यातिद्दीयस्तयातिद्र्तया प्रयतिनास्ययमेन व्याप्रते व्यापारिते छोचने नेत्रे येनैबंभूतोऽपि विलोकयन्पर्यच किंन्विद्द्शीलोकयान्मास । केवलमनवरतं निरन्तरं तमेव शब्दं शुश्रावाकर्णयामास । कुत्त्हलेति । कुत्हलवशात्कैतुकवशाच्यं गीतध्वनेः प्रभव उत्पत्तिसस्य जिज्ञासा ज्ञातुमिच्छा तया कृता विहिता गमने बुद्धियेनैवंभूतः । द्त्तित । दत्तमारोपितं पर्याणं पत्ययनं यस्मिन्नतादृश्ममञ्चमारह्यारोहणं कृत्वा तया पश्चिमया वनलेखया । तीरस्येति शेषः । तं पूर्वोक्तं गीतध्वनि निमित्तीकृत्य निदानीकृत्याभिप्रतस्ये संमुखं जगाम । किंविशिष्टः । उपेति । उपदिश्यमानः कथ्यमानो वर्त्म मार्गो यस्य सः । कैः । अप्रार्थितरप्ययाचितैरपि वनहरिणैररण्य-मृगैः । अथ तानेव विशिनष्टि—प्रियोति । प्रयं वहमं गीतं गानं येषां तैरत एव प्रथममातौ प्रस्थितैः प्रचिलिः । अथ वनलेखां विशेषयन्नाह— यकुलेति । वकुलः केसरः, एला चन्द्रवाला । 'पृथ्वीका चन्द्रवालेला निष्कुटिर्यहुला' इत्यमरः । लवज्ञो देवकुसुमयुद्धः, लवलीनान्नी लता वहीविशेषः । तासां लोलानि चयन्त्रलानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषां सुरिमर्प्राणतर्पणः परिमलो गन्धो यस्यां सा तया । अलिति । अलिकुलानां अमरसम्हानां या विरुतिः शब्दविशेषस्तया सुखरितया वाचालितया । तमालेति । तमालास्तापिच्छासौनी-लयादितया । श्यामत्वसाधर्म्यादाह—दिङ्गागोति । दिशां नागा हस्तिनस्तेषां मदविश्येव दानश्रेण्येव ।

क्रमेणेति । कमेण परिपाव्या । चकारः पूर्ववत् । अथ चन्द्रापीढं विद्यानष्टि—पुण्येरिति । पुण्ये पिति । पुण्ये पिति । पुण्ये पिति । अच्छेति । अच्छाित । अक्षिताित । अक्षिति । अपित्व अक्षिति । अपिति ।

टिप्प०—1 येषां तैरिसर्थ उचितः, मारुतानामेव शीतल्यस्य वर्णनीयत्वात् । 2 छायावृक्षाः 'छाया-वृक्षो नमेरुः स्थात्' इति 'स्निग्धच्छायातरुषु वसतिम्' इति मेघदूत-टीकायां मिलनाथधतः सुद्धार्णवः ।

[,] पाठा०—१ गीतशब्दम्, र प्रभवाचः ६ ध्वनितः ४ सप्तच्छदवकुलः ५ सरस्तीरवनः ६ धनिजेरज्ञे ७ वृषमः ८ उद्यसनः ९ आकम्पितकमलैर्नवकुसुममालायांसुवाहिभिः; आकम्पितकङ्गोलैः

रकुसुमपांसुपातिभिः, पशुपतिजटावन्धातिवासुकिपरिपीतरोषेः, आह्वादिभिः पुण्येः केलास-मारतेरभिनन्द्यमानो गत्वा च तं प्रदेशं सर्वतो मरकतहरितैः, हारिह्वारीतरुतिरमणीयैः, भ्रमञ्जूङ्गराजनेत्वरजजीरतजरैठकुद्धालैः, जन्मदकोकिलकुलकवलीकृतसहकारकोमलाप्रपद्धवैः, जन्मद्यद्वरणचक्रवालवाचालितविकचचृतकलिकैः, अचिकतचकोरचुम्बितमरिचाङ्करैः, च-भ्पकपरागपुञ्जपिञ्जरकपि जलजग्धपिप्पलीफलैः, फलमरिकैरपीडितदाडिमनीडप्रसूतकल-विङ्केः, प्रक्रीडितकिपिकुलकरतलताडनतरलिततीडीपुटैः, अन्योन्यकुँपितकैपोतपक्षपालीपोतित-कुसुमैः, कुसुमरजोराशिसारसीरिकाशितशिक्षरैः, ग्रुकशतमुखनखशिखरशतकलितफलस्भितैः,

क़ुसमानि प्रष्पाणि तैषा पांसवी रजांति पातयन्तीत्येवंशीळासीः । पशुपतीति । पशुपतेरीश्वरस्य जटा सटा तस्या बन्धो नियन्त्रणं तेनातीः पीडितो यो वासकिर्नागराजस्तेन परिपीता आस्वादितास्तेभ्यः शेषा अविशिष्टास्तिराहाविभिः प्रमोदकारिभिः । तं प्रदेशं स्थानं गत्वा स चन्द्रापीडः पादपैर्वक्षैः परिवृतं चन्द्रप्रभना-भ्रश्चन्द्रप्रभाभिधानस्य कैलासपादस्य रजताद्रिपर्यन्तपर्वतस्य तलभागनिविष्टमधोदेशस्थितं भगवतः राल-षाणैः संभोः शुन्यं जनवर्जितं भूतलभागे संनिविष्टं स्थापितं सिद्धायतनं चैत्यमपर्यदित्यन्वयः । अथ पाद-पान्विशेषयन्नाह—सर्वत इति । सर्वतः समन्तान्मरकतमश्मगर्भं तद्वद्वरितैनीलितैः । हारिति । हारिणो मनोहरा ये हारीता मृदङ्करास्तेषां रुतयः शब्दास्ते रमणीयैर्मनोहरैः। श्रमदिति । श्रमन्तश्रलन्तो ये मृहरीजा धूम्याटाः पक्षिणस्तेषां नखरा नखारतैर्जर्जरितानि श्रुशीकृतानि जरठानि कठिनानि कुकालानि येषां तैः । उन्मदेति । उन्मदान्यत्युत्कृष्टमदयुक्तानि यानि कोकिलकुलानि पिकसमूहाः तैः कवलीकृता भक्षिताः सहकारस्यामस्य कोमला मृदवोऽप्रपन्नवाः प्रान्तिकसलयानि येषु तैः । **उन्मदेति । उन्म**दा ये षट्चरणा अगरास्तेषां चक्रवारुं समूहस्तेन वाचालिता मुखरीकृता विकचाः स्फ्रटाश्चतकलिकाः सहकार-कीरका येषु तैः । अचिकित इति । अचिकता अत्रस्ता ये चक्रीरा विषसूचकास्तैश्र्मिवताश्रविता मरि-चानां श्वेतशोभाञ्जनानामङ्कराः प्ररोहा येषु तैः । चम्पकेति । चम्पको हेमपुष्पकरतस्य यः परागः पौष्पं रजस्तरम पुजः समूहँ साद्वत्पिज्ञराः पीतरक्ता ये कपिज्ञलास्तितिरास्तैर्जनधानि भक्षितानि पिप्पल्या वैदेखाः फलानि येषु तैः । फलेति । फलस्य भरो भारत्तस्य निकरः समृहस्तेन पीडिता बाधिता दाडिमाः करकारतेषु ये नीडाः कुलायास्तेषु प्रसूता जनिताः कलविद्धाः कुलिङ्गका येषु तैः । प्रऋति । प्रकीडितं कीड्या प्रवृत्तं थरकपिकुलं गोलाङ्गुलसमृहस्तस्य करतलानि पाणितलानि तेषां ताडनेन प्रघातेन तरलितानि कम्पितानि तीडी-पुटानि येषु तैः । अन्योन्येति । अन्योन्यं परस्परं कुपिताः कोपं प्राप्ता ये कपोताः पारावतास्तेषां पक्षपाल्यो गरुद्वीध्यस्ताभिः पातितानि खस्तानि कुसुमानि प्रसूनानि येषां तैः । कुस्विति । कुसुमानि पुष्पाणि तेषां रजः परागत्तस्य राशिः समूहस्तद्वुसीरिण्यो याः सारिकाः पीतपादास्ताभिराश्रितानि व्यासानि शि-खराणि वृक्षप्रान्ता येषां तैः । शक्तिति । शुकानां कीराणां यच्छतं तस्य मुखान्याननानि नखा नखरार्श्व

टिप्प॰—1 'हरियल' इति भाषायां ख्याताः पक्षिविशेषाः । 2 सङ्गराजा अमराः 'सङ्गराजो मधु-फरे' इति हैम इति केचित् । 3 रजः पुलेन (अर्थात् तत्पतनेन) पिअरेरिलेवोचितम् । 4 चटका इव भायः प्रसिद्धाः । 5 ताळीपत्राणि । 6 'शारसारिका' इत्येव पाठः । रजोराशिना शाराः चित्राः याः सारिका इति तदर्थः ।

पाठा०— १ वन्धननास्त्रितः २ नखः ३ जठरः ४ सहकारकोरकैः ५ चकोरचञ्च ६ निपीडितः ७ विड-दाडिमीः ८ चपळकपिछकपि ९ नाडि १० क्लइकुपितः ११ कपोतपोतसंहतकोल्लक्षः कपोतपोतपक्षः १२ पतितः १३ सारसिकामिश्रः १४ शिशिरः

जलधर्जं ललुक्ध विप्रलक्धमुग्धचातकध्वानमुखरिततमालखण्डैः, इभकलभको हृतपहवदे हित-लवलीवलयैः, ओवलीयमाननवयोवनमत्तेपारावतपक्षसे पेपर्यस्तकुसुमस्तवकैः, तनुपवनकिष्-तकोमलकदलीदलवीजितैः, अविरल्फलनिकरावनतनालिकेरवनैः, अकठोरपत्रपुटपूर्गविटपि-परिवृतैः, अनिवारितविहगतुण्डखण्डितखर्ज्र्रजालकैः, मद्मुखरमयूरीमधुररविर्राजिता-न्तरैः, आकलितकलिकाकलापद् तुरितैः, अन्तरान्तरा कैलासतरिक्रणीतरिक्षतिलतल-भूमिभागैः, वनदेवताकरतलनिवहनिभमलक्तकजललविस्तिमिव किसलयनिकरमतिसक्तमार-मुद्रहद्भिः, प्रन्धिपर्णप्रासमुद्रीदितचमरीकुलनिषेवितम्लै, कपूरागरुप्रायैः, इन्द्रायुधिरिव धैना-

तेवां शिखराण्यप्राणि तैः शक्छितानि खण्डितानि यानि फलानि तैः स्फीतैः स्फारैः । जलेति । जलधरी मेघस्तस्य जलं पानीयं तत्र छुच्या आसक्ता अथ च विप्रलच्या विचता ये सुग्यचातका बप्पीहास्तेषां ध्वानेन शब्देन सुखरितं वाचालितं तमालखण्डं तापिच्छवनं येपु तैः । एतेन तमालखण्डानां कृष्णवर्ण-त्वेन जलधरश्रमान्सुरधचातकैः प्रार्थ्यत इति ध्वनितम् । इसेति । इभानां हस्तिनां कलभाविषाद-ब्दकाः । खार्थे कः । तैरुब्रुनाः खण्डिताः पछवाः किसलयानि येषामेवंविधानि वेछितान्यान्दोिलतानि लवलीवलयानि येषु तैः । आलीयेति । आ समन्तालीयमाना अन्तःप्रविश्यमाना ये नवयीवनेन प्रस्वयता-रुण्येन मत्ता उत्कटाः पारावताः कलर्वास्तेषां पक्षक्षेपेण गरुद्विक्षेपेण पर्यस्ताः पतिताः कुसुमस्तवकाः पुष्पगुच्छा येषां तै:। तन्विति । तनुपवनेन मन्दवायुना कम्पिता धृता याः कोमला मृदवः कदल्यो रम्भास्तासां दलानि पत्राणि। 'पणै पत्रं छदं दलम्' इति कोशः। तैर्वाजितैः कृतवालव्यजनैः । अवि-रहेति । अविरलान्यपेलवीनि यानि फलानि तेपां निकरः समृहस्तेनावनतानि नमितानि नालिकेख-नानि लाज्ञलीखण्डानि येषु तैः । अकटोरेति । अकटोराणि सृद्नि पत्रपुटानि येपामेवविधा ये प्राविट-पिनः क्रमुकृतृक्षास्तैः परिवृद्धिः परिवृद्धितः । अनिवृति । अनिवारिता अनिषद्धाः ये विहृगाः पक्षिणस्तेषां तुण्डानि सुखानि तैः खण्डितानि शक्लीकृतानि पिण्डखर्जूरजालकानि प्रसिद्धानि येपु तैः । सदेति । मदेन गर्नेण ऋतुविशेषजनितबलभरेण वा मुखरा वाचाला या मयूर्यी नीलकण्ठयोषितस्तासां यो मधुरो मिष्टो रवः शब्दस्तेन विराजितान्यन्तराणि मध्यानि येषां तैः । आकलीति । आकलिताः प्रादुर्भृता याः कलिकाः कोरकाः । 'कलिका कोरकोऽस्त्रियाम्' इति कोशः । तस्याः कलापः संघातस्तेन दन्द्वैरितै-रुत्रतैः । केळासेति । केळासस्य रजताद्रेरन्तरान्तरा । मध्ये मध्य इस्पर्थः । यास्तरिक्षण्यो नद्यस्तासां तरैं क्वितेन भक्कितेन सिकतिलो वालुकितस्तलभूमिभागोऽधःप्रदेशो येषां तैः । किं कुर्विद्धः पादपैर्वकीः । अतिसु-कुमारमितमृदु किसलयनिकरं पहन्तमृहमुद्वहिद्धर्धारयद्भिः । रक्तत्वसादश्यात्तदेव विशेषयन्नाह—वनेति । वनदेवतानामरण्याधिष्ठात्रीणां करतलनिवहनिभमिव हस्ततलसमृहसदशिमव । अलेति । अलक्तो याव-कस्तस्य जललवैः सिक्तमिव सिश्चितमिव । अन्धीति । मन्धिपर्ण ग्रुकम् । मन्धिपर्ण ग्रुकं वर्हम्' इस्र-मरः । तस्य प्रासेन मुदितानि हर्षितानि यानि चमरीकुलानि वनोद्भवगोसमूहानि तैर्निषेवितानि सेवितानि मूलानि बुम्नानि येषां तैः । कर्पूरेति । कर्पूरा अन्तर्गर्भितघनसारवृक्षाः, अगरवो राजार्हाः प्रायो बाहुल्येन विद्यन्ते येषु तैः । इन्द्रेति । इन्द्रायुधानीन्द्रधनंति तैरिव । उभयोः साम्यमाह— घनेति । घनं निविडमव-

टिप्प०—1 इदमपि चापल्यमात्रम्। अविरलं (निविडम्) फलनिकरेणावनतं च नारिकेलानां वनं येषु तैरित्यर्थः। 2 विषमेः इत्युचितम्। 3 कैलासतरिक्षणीतरिक्षतः (कैलासतरिक्षणीनां तरक्षाः संजाताः यसिन् सः) सिकतिलश्च तलभूमिभागो येषां तैः।

पाडा०—१ जलजन. २ कृतासीकमान. ३ मदगत्त. ४ पर्यस्तस्तवकैः. ५ पून. ६ किराबितः रिकेतः ७ अक्षतित. ८ दन्तुरैः. ९ पर्णका. १० समुदितः. ११ घनावलीस्थानेः. ३५ का०

वस्थानैः, कुमुदैरिवादत्तदिर्नकरप्रवेशशिशिराभ्यन्तरैः, दाशरिथवछैरिवाञ्चननीलनलपरिगत-प्रान्तैः, प्रासादैरिव सपारावतैः, भवनतापसैरिव संनिहितवेत्रासनैः, रुद्रैरिव नागलताबद्ध-परिकरैः, उद्धिक्लपुलिनैरिव निरन्तरोद्धिन्नप्रवाललताङ्करजालकैः, अभिवेकसिलेलैरिव सर्वौपधिकुसुमफलकिसलयसनाथैः, आलेल्यगृहैरिव बहुवर्णचित्रपत्रशकुनिशतैसंशोभितैः, कुरुभिरिव भारद्वाजद्विजोपसेवितैः, महासमरमुखेरिव पुंनागसमाकृष्टशिलीमुखैः, महाकरि-

स्थानं येषां तैः । पक्षे घनो मेघः । कुमुदेरिति । कुमुदानि कैरवाणि तैरिव । उभयोः साम्यमाह-अद-त्तीत । न दत्तो यो दिनकराणां सूर्यकिरणानां प्रवेशस्तेन शिशिरं शीतलमभ्यन्तरं मध्यभागो येषां तैरि-ल्यभङ्गश्रेषः । दाशेति । दाशरथी रामस्तस्य बलानि सैन्यानि तैरिव । अञ्जनेति । अजनवन्नीलानि यानि नलानि तृणानि तैः परिगतो व्याप्तः प्रान्तो येषां तैः । पक्षेऽजननीलनलाः कपयः । शेषं पूर्ववत् । मासादेति । प्रासादा देवगृहासैरिव । 'प्रासादो देवभूपानाम्' इस्यभिधानचिन्तामणिः । भङ्गश्रेषमाह-सेति । सह पारावतैर्मकेटैविर्तमानाः सपारावतास्तैः । 'पारावतः कलरवे गिरी मर्कटतिन्दुके' इत्यने-कार्थः। पक्षे पारावतः कपोतः। भवनेति । भवने ग्रहे स्थिता ये तापसाः परिवाजिकास्तिरिव। एतत्सा-म्यमाह - संनीति । संनिहिताः समीपवर्तिनो वैत्रा मुक्षविशेषा असनाः प्रियका येषां तैः, पक्षे संनिहि-तानि वैत्रासनानि विष्टरविशेषा येषामिति वहुत्रीहिः। रुद्गेरिति । रुद्रा ईश्वरा एकादश तैरिवः। एत-त्साम्यमाह—नागेति । नागळता ताम्बूळी । 'ताम्बूळवळी ताम्बूळी नागपर्यायवळयपि' इत्यभिधानचि-न्तामणिः। तया वद्धः परिकरः परिधियेषां तैः । पक्को नागाः सर्पो एव लता तया बद्धः, अर्थाजटायाः परिकरी येषामिति बहुवीहिः । उदधीति । उदधेः समुद्रस्य कूलं तटं तस्य पुलिनानि जलोजिझतप्रदेशा-स्तैरिव । 'पुलिनं तजालोज्झितम्' इति कोशः । उभयोः साहरयमाविष्कुर्वनाह—निरन्तरमिति । निरन्तरं सततमुद्भिज्ञानि प्रकटितानि प्रवाला नवपह्नचा लताङ्करा वहीप्ररोहाश्च तेषां जालकानि वृन्दानि येषु तै: । पक्षे प्रवाललैता विद्वमलता । शेषं पूर्ववत् । अभीति । अभिवेकार्थं यानि सलिलानि जलानि तैरित्र । एतत्साम्यमाह—सर्वेति । सर्वाः समग्राश्च ता ओषध्यः फलपाकान्तास्तासां यानि कुसुमफल-किसलयानि तैः सनाथैः सहितैः । पक्षे भङ्गलकर्मणि सर्वौर्षधी प्रसिद्धा । आलेख्येति । आलेख्यं चित्रं तेन युक्ता गृहास्तैरिव । उभयोः सादश्यमाह—बिह्निति । बहुवर्णैरनेकरागैश्चित्राणि पत्राणि पिच्छानि येषा-भेवंभूतानां शक्रुनीनां पक्षिणां शतं तेन संशोभितैर्विराजितैः । पक्षे बहुवर्णोपेतानि यानि चित्राण्याछेष्यानि तेषु यानि पत्रीणि बाह्यानि । शकुनयः पक्षिणः । शेषं पूर्ववत् । कुरुभिरिति । कुरवः कुरुवंशोद्भवा राजा-नस्तैरिव । एतयोः सादश्यमाह—भारेति । भारद्वाजा व्याघाटा ये द्विजाः पक्षिणस्तैरुपसेवितैः, पक्षे भारद्वाजो द्रोणः । महेति । महान्ति प्रकृष्टानि यानि समरमुखानि सङ्कामप्रारम्भास्तैरिव । भुखमुपाये प्रारम्भे श्रेणिनिःसरणास्ययोः' इत्यनेकार्थः । एतयोः साम्यार्थमाह—पुंनागेति । पुंनागैईक्षविशेषैः समाक्रष्टाः समाकर्षिताः शिलीमुखा भ्रमरा येषु तैः । पक्षे पुंनागाः प्रकृष्टपुरुषाः । शिलीमुखा बाणाः । शेषं पूर्ववत् ।

टिप्प०—। अशुद्धितिदम् । परिवाजकानामातनप्रयोजनाभावात् । अत एव भवनतापसैरिव गृहस्थ-तपस्विभिरिव इति व्याख्यानमुचितम् । 2 निरन्तरं उद्धितं तरङ्गाघातेन उत्थितं विद्वमलतानाम् भ्रव-श्चद्रखण्डसमूहो येषु तैरिति पूर्णपदस्यार्थः । 3 सुरामांसीत्यादयः पूर्वसूचिता इत्यर्थः । 4 नानारङ्गेषु चित्रेषु यानि पत्राणि वाहनानि (हस्त्यश्वादीनि) शकुनयः पक्षिणश्च तेषां शतेन शोभितैरित्यर्थः ।

षाडा०-१ दिनकरंकर. २ नीलनलाजन. ३ शोभितैः. ४ भारदाजीपसेवितैः; भारदाजदिजोत्तमसेवितैः

भिरिव प्रत्म्बबालपञ्चवस्पृष्टभूतलेः, अप्रमत्तपार्थिवैरिव पर्यन्तावस्थितवहुगुल्मकः, दंशितेरिव भ्रमरसंधातकवचावृतकायेः, प्रमाणाभिमुखैरिव वानरकराङ्गलिस्पृष्टगुङ्गः, अवित्यालश्यनैरिव सिंहपादाङ्किततकतलेः, आरब्धपञ्चतपः क्रियेरिचोच्छिखशिखमण्डलपरिवृतेः,
दीक्षितेरिव कृतकृष्णसारविषाणकण्ड्यनेः, जरद्भहमुनिभिरिव जेंटालबालकमण्डलघरैः,
इन्द्रजालिकेरिव दृष्टिहारिभिः पादपैः परिवृतं चन्द्रप्रभनाम्नसस्य सरसः पश्चिमे तीरे

महान्तोऽतिस्थूला ये करिणो हिस्तिनस्तैरिव । उभयोस्तुल्यतां प्रवर्शयणाह-प्रस्केवित । प्रस्तवा सम्बाय-माना ये बालपहवा नवीनिकसलयानि तैः करणभूतैः स्पृष्टं संघष्टितं भृतलमयःप्रदेशो येषां तैः । पक्षे वाल-पहवाश्यमरप्रान्ताः । शेषं पूर्ववत् । शोभातिशयार्थं हस्तिनां कर्णे नामराणि वध्यन्त इति सर्वप्रसिद्धम् । अप्रमत्तेति । अप्रमत्ताः सावधाना ये पार्थिवा राजानस्तरिव । एतयोः साद्यमाह-पर्यन्त इति । पर्यन्ते प्रान्तेऽवस्थिता बह्बोऽनेके गुल्मका गुच्छका येषु तैः । पक्षे गुल्मकाः सेनाविशेषाः । 'एकेभैकरथा त्र्यथा पत्तिः पत्रपदातिका । सेना मुखं गुल्मः' इति कोशः । दंशितेति । दंशितैर्विर्मितैरिव । 'दंशितो वर्मितः सजाः' इति कोशः । एतयोस्तुल्यत्वमाह — अमिति । भ्रमराणां शिलीमुखानां यः संघातः समृहः स एव कवचं वर्म तेनावृत आच्छादितः कायो देहो येषां तैः । पक्षे भ्रमेरा आवर्तास्तेषां संघातः समृहो येथ्वेवंविधानि कवचानि संनाहाः । शेषं पूर्ववत् । प्रमाणेति । प्रमाणं तोलनं तत्राभिमुखाः संमुखास्तैरिव । उभयोः प्रकारान्तरेण भक्रमाह—वानरेति । वानरा गोलाङ्ग्लान्तैः कराङ्गुलिभिः करशाखाभिः स्पृष्टा आश्विष्टा गुष्ता येषु तैः । पक्षे वेति विकल्पार्थः । नराञ्चलयो मनुष्याञ्चलयः । शेषं पूर्ववत् । सुवर्णपरिमाणे गुजाया एव प्रहणमिति लोकप्रसिद्धम् । अवनीति । अवनिपाला राजानस्तेषां शयनैस्तल्पैरिव । एतयोः साहर्यं प्रदर्शयन्नाह—सिंहेति । सिंहपादैईर्यक्षचरणरिङ्कतानि चिहितानि तस्तैलानि वृक्षाधीभागा येषां तैः । पक्षे सिंहपादेष्विद्वता एतादृशानि तलानि । शेषं प्राग्वत् । आरब्धेति । आरब्धा प्रस्तुता पश्चतपः-किया पश्चामिसाधनकर्म यैस्तौरिव । एतयोः शब्दसाहदयमाह—उच्छिखेति । उच्छिखमूध्वेचूडं यच्छि-खिमण्डलं मयूरसमृहस्तेन परिवृतैः परिवृष्टितैः । पक्ष ऊर्ध्वं शिखा ज्वाला यस्यैवंभृतं शिखिमण्डलं विह्नम-ण्डलम् । शेषं प्राग्वत् । दीक्षिता यहे गृहीतवतास्तैरिव । एतयोः साम्यमाविःकर्तुमाह — कृतेति । कृतं विहितं क्रुष्णसारैर्मृगैविषाणानां श्रङ्गाणां कण्डूयनं कण्डूया येषु तैः । 'कण्डूः कण्डूयनं खर्ज्ः कण्डूया' इत्यभि-धानचिन्तामणिः । पक्षे कृष्णसारविषाणेन कण्ड्यनम् । शेषं प्राग्वत् । दीक्षितानामयमाचारो यन्मृगविषाणैः कण्ड्यनं विधीयत इति । जरेति । जरन्तो ज्यायांसो ये गृहसुनय आश्रमतापसास्तैः पञ्च(?)मुनीनामपत्यानि न भवन्तीति गृहपदं तैरिव । एतयोः साहश्यप्रदर्शनार्थमाह—जटेति । जटाः शिकाः, आलवालक आवापः तस्य मण्डलं परिवेषस्तं धरन्तीति धरैः, पक्षे जटायुक्ता ये बालाः स्तनंधयास्त एव कैमण्डलधरा पानीयसमूहधरा येष्ट्रिति बहुवीहिः । इन्द्रेति । इन्द्रजालिका मायिकासौरिव । उभयोः सादश्यमाह— हिंछीति । दृष्ट्यो नेत्राणि तेषां हारिभिर्हरणशीलैः । नेत्राभिरामैरिखर्थः । पक्षे दृष्टिवसकैः । अन्वयस्त

टिप्प॰—1 भ्रमरसंघात(भ्रमरसमूह)वत् स्थितैः (कृष्णवणैः) कवचैः वर्मभिः भावृता देहा येषां तिरिव कवचयुक्तवीरपुरुषैः । इत्थर्षे वाच्यः । 2 प्रमादोयं टीकाकृतो यद्यं पाटः स्वीक्रियते-तस्मात् 'सिंहपादाङ्किततलैः' इत्येव पाटः । केसरिणां पादेश्वरणचिद्धेरङ्कितानि तलानि तरुतलानि येषु इति वृक्षपद्मे । सिंहानां पादेरिव पादैः परुयङ्कपादकैश्चिद्धितानि तलानि शयनतलानि येषु तैरिति अवनिपाल-पक्षेऽथैः । 3 धिनिदम् । जटायुक्ता ये बालकास्तेषां मण्डलं समूहं धरन्तीत्थर्थः ।

पाठा०-- १ संपात. २ प्रयाण. ३ पादाक्किततले:. ४ दीर्घजदा. ५ कमण्डलु.

कैलासपादस्य ज्योत्सावदातया प्रभया धवलयतस्तं प्रदेशं भूतलभागसंनिविष्टं भगवतः

शूळपाणे। शून्यं सिद्धायतनमपद्यत्।

तच पवनोद्भैतेरितस्ततः समापतद्भिः केतकीगभेधूलिभिधेवलीकियमाणकायः पद्यपति-द्रीनहेतोबेळादिव प्रतिपाद्यमानो भस्मव्रतमायतनप्रवेशपुण्यैरिव परिगृह्यमाणः प्रविद्या-द्राक्षीचतुः स्तम्भस्फटिकमण्डपिकातलप्रतिष्ठितम् , अँचिरोद्भूतैराद्रीदैर्दलशिखरगळजलिन्दु-भिरूष्वीविपादितचन्द्रविम्बद्छैरिव निजादृहासावयवैरिव शेषफणाशकछैरिव पाञ्चजन्यसहो-द्रैरिव क्षीरोदहृदयाकारैरुपपादितमौक्तिकमुकुटविभ्रमैः शुचिभिर्मन्दाकिनीपुण्डरीकैः कृता-र्चनम्, अमलमुक्ताशिलाघटितलिङ्गम्, अशेषत्रिमुवनवन्दितचरणम्, चराचरगुरुम्, चतुर्मुखम्, भगवन्तं च्यम्बकम्।

प्रागेवोक्तः । अथ कैलासपादं विशेषयनाह—ज्योत्स्त्रेति । ज्योत्स्रा कौमुदी तहदवदातया शुभ्रया प्रभया

कान्त्या तं प्रदेशं तत्पार्श्ववर्तिभूभागं धवलयतो धवलीकुर्वतः ।

तचिति । तदायतनं प्रविश्य तत्र प्रवेशं कृत्वा भगवन्तं माहात्म्यवन्तं त्र्यम्बकं गौरीनाथमद्राक्षीद्दर्शेत्य-न्वयः । अथ चन्द्रापीडं विशेषयनाह—्पवनेति । पवनेन वायुनोद्धतैः कम्पितैरितस्ततः समापतद्भिर्यत्रतत्र निपतिद्भः केतक्याः प्रसिद्धाया गर्भधूलिभिर्मध्यरेणुभिर्धवलीकियमाणः शुश्रीकियमाणः कायो देहो यस्य सः। पाण्डुरत्वसाम्येनाह—पशुरिति । पशुपतेरीश्वरस्य यद्र्शनमवलोकनं तस्य हेतोः तदर्थमिलार्थः । बलादिव हठादिव भस्मव्रतं विभूतिवर्तं प्रतिपाद्यमान इवाङ्गीकियमाण इव । धूलीनां शुचित्वात्पुण्यानामपि तथाविध-त्वात् तत्साम्थेनाह—आयेति । आयतनं चैत्यं तत्रः यः प्रवेशस्तस्माद्यानि पुण्यानि श्रेयांसि तैः परिगृह्यमाण इयोपादीयमान इव । अथ सिद्धायतनं विशेषयन्नाह—चतुरिति । चत्वारः स्तम्भाः स्थूणा यस्यामेतादशी या स्फटिकमण्डपिका चन्द्रकान्तलघुमण्डपस्तस्यास्तलेऽधोभागे प्रतिष्ठितमवस्थितम् । पुनः कीदशम् । शुचिभिः पवित्रेर्भन्दाकिनी खर्धुनी तस्याः पुण्डरीकैः सिताम्भोजैः कृतं विहितमर्चनं पूजनं यस्य तत् । अथ पुण्डरीकाणि विशेषयन्नाह—अचिरेति । अचिरोद्भृतैः खल्पकालोत्खातैरार्झाणे चार्झाणे चार्झाकीण तैः । जलस्विनैरि-त्यर्थः । दलेति । दलानां पत्राणां शिखराण्यप्रभागास्तेभ्यो गलन्तः स्नवन्तो जलस्याम्भसो विनदवो विप्रुषो येषु तैः । गळजळविन्दुसाम्येनोत्प्रेक्षते—ऊर्ध्वेति । ऊर्ध्वं विपाटितं भिन्नं यचन्द्रविम्बं शशिमण्डलं तस्य दलैः खण्डैरिव । तत्राप्यमृतस्य गलद्भिन्दवो भवन्तीति भावः । अत्र ग्रुक्कत्वसाम्यादाह् — निजेति । निजः स्वकीयो योऽइहासो महान्हासस्तस्यावयवैरिवापघनैरिव । शेषस्य नागाधिपतेः फणा स्फटा तस्याः शकलैः खण्डैरिय । अर्धविकसितत्वसाम्यादाह—पाञ्चिति । पञ्चजने पाताले भवः पाञ्चजन्यो जनार्दनशङ्ग-स्तस्य सहोदरैरेकोदरसमुत्पन्नेरिव । हृदयस्य पुण्डरीकाकारत्वात्तत्साम्येनाह—श्रीरेति । क्षीरोदस्य यद्भृदयं खान्तं तद्ददाकार आकृतिर्येषां तैः । अप्रसंकुचितत्वसाम्येनाह—उपेति । उपपादितो विहितो मौक्तिकानां रसोद्भवानां मुकुटविम्रम उष्णीषम्रान्तियैः । अथ स्थावररूपमधिकृत्य त्र्यम्बकं विशेषयन्नाह —अमलेति । अमला निर्मेला या मुक्ताशिला मौक्तिकशिला तस्या घटितं निर्मितं लिङ्गं यस्य स तम् । जङ्गमरूपमधिकः-साह - अशेषेति । अशेषं यत्रिभुवनं त्रिविष्टपं तेन वन्दितौ नमस्कृतौ चरणौ यस्य स तम् । चरेति । चराचरस्य जीवलोकस्य गुरं हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेष्टारम् । चतुरिति । चत्वारि मुखानि यस्य स

टिप्प०-1 गर्भेषूलिभिरिति पाठस्वीकारः प्रामादिकः । 'पवनोद्धृतैः' इति दुंविशेषणाऽयोगात् । 'स्त्रियां घूलिः' इति कोशोक्तः। तस्मात् 'घूलिपटलै'रिति पाठ उचितः। 2 अर्थात् केतकधूलिभिधवली-कियमाणो नास्ति किंतु सिद्धाश्रमप्रवेशजन्यैः छिचिभिः पुण्यैरेव गृहीतशरीर हत्याशयः। 3 'अचिरो-ज्जतेः' इत्येव पाठ उचितः।

३ उड़तै:. ४ समाघट्टक्रि:. ५ धूलिधवलै:. पाठा०-१ तलमागनिविष्टम्. २ शूलपाणेः सिद्धायतनम्. ६ अचिरोडतै:. ७ आद्रार्द्रदलशिखर; आद्रार्द्रशिखर.

महाश्वेता]

तस्य च दक्षिणां मूर्तिमाश्रिलाभिमुखीमासीनाम्, उपरचितत्रह्यासनाम्, अतिविस्ता-रिणा सर्विदि खुखप्रावकेन प्रलयविद्वतक्षीरपँयोधिपूरपाण्डुरेणातिदीर्घकालसंचितेन तपोराशि-नेव सर्वतो विसर्पता पादपान्तरैसिस्रोतोजलिनभेन पिण्डीभूय वहतेव देहप्रभावितानेन सगिरिकाननं देन्तमयमिव तं प्रदेशं कुर्वतीम्, अन्यथैव धवलयन्तीं केलासगिरिम्, अन्तर्द्रष्टुरिष लोचनपथप्रविष्टेन खेतिमानिमय मनो नयन्तीम्, अतिधवलप्रभापरिगतदेहतया रफटिकगृह्गतामिव दुग्धसिळममामिव विमळचेळां शुकान्तरितामिव आद्शैतळसंकान्तामिव शरदभ्रपटलतिरस्कृतामिव अपरिस्फुटविभाव्यमानावयवाम्, पञ्चमहाभूतमयमपहाय द्रव्या-

चतुर्भुखस्तम् । नतु महादेवस्य पघवकत्वास्तथमत्र चतुर्भुखोपवर्णनमिति वाच्यम् । सामान्यतस्तन्निवासिनः प्रयोजनवशाचतुर्भुखस्यापि संभवात् ।

तस्य व्यम्बकस्य दक्षिणामपसन्यां मृति प्रतिमामाश्रित्याश्रयणं कृत्वाऽभिमुखी संमुखीमासीनां निषण्णां प्रति-पशं खीकृतं पाशुपतमीश्वरसत्तां वतं नियमविशेषो यया तां कन्यकां महाश्वेताभिधानां ददर्शेति दूरेणान्वयः । इतः कन्यकां विशेषयन्नाह — उपेति । उपरचितं निर्मितं ब्रह्मासनं ध्यानासनं यया सा ताम् । पुनः किं कुर्व-तीम् । सगिरिकाननं तं प्रदेशं दनैतमयमिव गजदन्तनिर्मितमिव कुर्वतीं प्रणयन्तीम् । केन । देहप्रभावितानेन शरीरकान्तिकलापेन । अथ प्रभावितानं विशेषयन्नाह—अतीति । अतिशयेन विस्तारिणा प्रसरणशीलेन । सर्वेति । सर्वदिश्चुखानां हावकेनाच्छादकेन । प्रलयेति । प्रलयः कल्पान्तस्तेन विद्वतो विस्तृतो यः क्षीर-पयोधिस्तस्य पूरो रयस्तद्वत्पाण्डुरेण द्युम्रेण । उज्ज्वलत्वसाम्यादाह-अतीति । अतिवीर्घोऽस्वायतो यः का-लोडनेहा तेन संचितेनैकन्नीकृतेन विसर्पता प्रचलता तपोराशिना तपःसमृहेनेन । अतिस्वच्छत्वादाह— पाद्पेति । पादपान्तरेर्श्वक्षान्तरैः प्रतिबन्धकीभूतैः पिण्डीभूय समृहीभूय बहुतेव त्रिक्षोत्रोजलिनमेन गङ्गा-म्भःसदृशेन । कैलासस्य श्वेतत्वादेतस्य च तदितशयवत्त्वादाह—अन्यश्चेति । भिन्नप्रकारेण तेनैव देहप्रमा-वितानेन कैलासगिरिं रजतादिं थवलयन्तीं श्वितमानमापादयन्तीमिव । द्रष्टुरिति । तेनैव प्रभावितानेन ब्रष्टुरपि विलोकयितुरप्यन्तर्लोचनपथप्रविष्टेन नेत्रमध्यमार्गगतेन मनश्चित्तं श्वेतिमानं ग्रुक्तिमानं नयन्तीमिन प्रापयन्तीमिव । अतीति । अतिधवलातिग्रुम्रा या प्रभा कान्तिस्तया परिगतो व्याप्तो देहो यस्यास्तस्या भावस्तत्ता तया । तथा च देहस्य प्रभारूपस्वच्छद्रव्यान्तरितत्वाच परिस्फुटं विभाव्यमाना ज्ञायमाना अवयवा अपघना यस्याः । स्वच्छद्रव्यान्तरित्वसाम्येनोत्प्रेक्षते - स्फटिकेति । स्फटिकथन्द्रकान्तस्तस्य गृहं धाम तत्र गतामिव प्राप्तामिव । दुग्धेति । दुग्धसिल्छे क्षीरोदे मन्नामिव बुिबतामिव । विमलेति । विमलं निर्मलं यचेलांशुकं वस्त्रविशेषस्तेनान्तिरितामिव व्यवहितामिव । आदर्शति । आदर्शतलं मुकुरतलं तत्र संकान्तामिव प्रतिबिम्बितामिव । शरदिति । शरद्धनालयस्तस्या अञ्चपटलानि मेघवृन्दानि तैस्ति-रस्कुतामन्तर्हितामिव । अपरिस्फुटावयवत्वादेवाशङ्कते - पञ्चिति । पञ्चमहाभूतमयं पृथिव्याद्यात्मकं द्रव्य-रूपमङ्गनिष्पादनोपकरणकलापं शरीरजनकसामग्रीमपहाय दूरीकृत्य केवलेन धवलगुणेनैवोत्पादितां निर्मि-ताम् । शौक्रयातिशयवत्त्वादिति भावः । केन्विदपहायेत्यस्योभयत्र संबन्धमाहुः । तथा—धवलगुणे-नेवोत्पादितायास्तस्याः पृथिव्याद्यनारमकत्वे द्रव्यत्वमेव न स्यादित्यत आह--द्रव्येति । द्रव्यात्मकं

टिप्प०-1 अज्ञानमेवेदम् । 'तदूर्धभागः संजातश्चतुर्वेषश्चतुर्भुजः। पद्मकेशरगौराङ्गकायो व्रह्मा महेश्वरः ॥' इति कालिकापुराण(द्वादशाध्याय)वचनाचतुर्भुकी सपि शिवस्य मूर्तिः। 2 दक्षिणाभि-मुखीमिलर्थः । 3 'चन्द्रमयमिव' इत्येव पाठः कविहृद्यानुकूछः, प्रमाणं चात्र सहृद्यहृद्यम् ।

पाठा॰-१ अभिमुखम् २ परिष्ठुत. ३ पयोधिपयःपूर. ४ तपोराशिनैव विसर्पता. ५ इतमयम् । चन्द्रमयम्, ६ लोचनपथं प्रविष्य. ७ अतिबह्ल. ८ चीनांशुक. ९ परिस्फुट.

त्मकमक्केनिष्पादनोपकरणकछापं धवछगुणेनेवं केवलेनोत्पादिताम्, अध्वरिक्षयामिवोद्धत-गणकचम्रहभयोपसेनितच्यम्बकाम्, रितिमवं मदनदेहिनिमित्तं हरप्रसादनार्थमागृहीतहरा-राधनाम्, क्षीरोद्दाधिदेवतामिव सहवासपरिचितहरचन्द्रलेखोत्कैण्ठाम्, इन्दुम्तिमिव स्वभानुभयक्कतित्रनयनशर्णगमनाम्, ऐरावतदेहच्छिविमिव गजाजिनावगुण्ठनोत्किण्ठत-श्चितिकण्ठचिन्तितोपनताम्, पशुपतिदक्षिणमुखहासच्छिविमिव बहिरागस्य कृतावस्थानाम्,

सहपमपहाय । नतु द्रव्यत्वाभावेऽज्ञानि शरीरावयवास्तिनिष्पादने या उपकरणसामझ्यपेक्षिता स्यात् । तस्याश्च द्रव्यात्मककार्ये जननेऽसामर्थ्यादत आह—अङ्गेति । तदप्यपहाय । न चाभाव एव दूषणम् । अलौकिकप्रसिद्धेः दूषणस्यैव भूषणत्वात् । अध्वरिकयायाः स्रीत्वमाश्रित्याह—अध्वर इति । अश्वरो दक्षस्य यज्ञस्तस्य किया कर्म तामिव । उभयसाद्यमाह—उद्धतेति । उद्धता अनार्या ये गणा मनुष्यर्वृन्दाः पार्षदाश्च तेर्यः कचप्रहः केशप्रहस्तस्मायद्भयं तेनोपसेवितः सपर्याविषयीकृतस्यम्बक ईश्वरो यया सा ताम् । दक्षप्रजापतिनाध्वर ईश्वरो नाहृतः । तेन गणाः प्रेषिताः । तैरध्वरविनाशो विध्वस्त इति पराणप्रसिद्धम् । रतिरिति । रतिर्मनोभवस्य स्त्री तामिव । उभयोः साम्यं स्पष्टमाह - मदनेति । मदनेन कंदरेंण पीडितो यो देहः शरीरं तिक्तिमित्तं तदर्थम् । मदनोपशान्त्यर्थमित्यर्थः । सा च हरप्रसन्नतायां स्यादित्यात्रायेनाह — हर इति । हरस्येश्वरस्य प्रसादनार्थं प्रसत्त्या आगृहीता स्त्रीकृता हराराधनेश्वरसपर्या यया सा ताम् । मदनस्य देह इव देहो यस्यैवंविधः प्रश्डरीकसनिस्तिशामित्तं तदर्थमिस्यर्थो वा । पक्षे मदनदेहिनिमित्तम् । शेषं पूर्ववत् । ईश्वरेण कंदर्पदेहो भस्मसात्कृतः, पश्चाद्रसेश्वरं सेवया प्रसन्नीकृत्य नवीन-बेहः कारित इति पुराणप्रसिद्धम् । **श्लीरोदेति ।** श्लीरसमुद्धस्याधिदेवताथिष्ठात्री लक्ष्मीस्तामिव । उभयं विशे-षयनाह-सहेति । महादेवस्य निकटे कन्याया महाश्वेतायाश्वन्द्रलेखासहवासात्परिचितिविशेषतो दृष्टायां हुरचन्द्रछेखायामुक्ण्ठाद्भुतातिश्चयो यस्याः सा ताम् । पक्षे क्षीरोद्धौ समुद्रे यः पूर्वचन्द्रेण सहवासस्तेन परिचिता निर्णाता हरस्य चन्द्रकला तस्यासुरकंठा रणरणकं यस्या इति बहुवीहिः। इन्द्रिति । इन्द् श्चन्द्रसास्य मृतिः शरीरं तामिव । उमयोः सादश्यार्थमाह—स्वर्भान्गरिति । स्वर्गतो योऽत्यूचो भानुः सर्यस्तातपलक्षणं भयं तस्मात्कृतं विहितं त्रिनयनस्य शम्भोरछायावशाच्छरणे गृह आगमनं यया सा ताम् । पक्षे खर्भातुः सेंहिकेयः । शरणार्थं त्राणार्थम् । शेषं पूर्ववत् । पेरावतेति । ऐरावतो हस्तिमछ-स्तस्य देहच्छविः शरीरत्वक् तामिव । उभयोः साम्यमाह—गजिति । गजाजिनेन हस्तिचर्मणावगुण्ठनमा-च्छादनं तस्मिन्नत्किण्ठतो यः शितिकण्ठो महादेवस्तस्य चिन्तितं समीहितसुपनतं पूरितं यया सा ताम् । पक्षे गजाजिनावगुण्ठनोत्कण्ठितेश्वरस्य चिन्तितेनापेक्षयोपनतां प्राप्ताम् । पद्मपेति । पद्मपेति । दक्षिणमुखस्यापसव्याननस्य यो हासो हास्य तस्य छविः शोभा तामिव। अत्र दक्षिणग्रहणं प्रायशस्तत्र हास एवेति तदर्थम् । उभयोः साम्यमाह — बहिरिति । खस्थानान्मुखाच बहिरागत्य कृतमशस्थानं यये-त्यभङ्गश्चेषः । श्वेतत्वपवित्रत्वसाम्यादाह—शरीरिणीं देहधारिणीं रुद्रस्येश्वर्स्योद्भूलनमङ्गमर्दनं तस्य भूति

टिप्प०—1 'अध्वरिक्ष्यामिव' इति सामान्यतः पाठाश्रयणमञ्चानम्, निह सामान्ययशे केशाकर्षणं विहितम् । तस्मात् 'दशाध्वरिक्षयामिव' इत्येव पाठ उचितः । 2 अशुद्धमिदम्, गणाः प्रमथा इत्येवो-चितम् । अ प्रलापप्रायमिदम् । राहोभैयेन कृतं त्रिनयनस्य शिवस्य शरणगमनं यया ईदशी चन्द्रस्य मृतिमिव । अस्मिवर्थे महाश्वेतापक्षे योजनस्य काऽऽवश्यकता ? एवमप्रेपि बोध्यम् ।

पाटा०—१ मङ्गल. २ एव. ३ दक्षाध्वर. ४ उद्धृत. ५ निरन्तरभसोङ्खण्ठनसिताङ्गी रतिम्. ६ क्षीरोदधि. ७ उन्त्रण्ठाङ्गष्टाम् ; उत्कण्ठोःकृष्टाम्. ८ शरणागमना, ९ निर्गत्थ.

शरीरिणीमिव रैद्रोद्धूळनभूँतिम्, आविभूंतां ज्योत्सामिव हरकण्ठान्धकारिवघहनोद्यमप्राप्ताम्, गौरीमैनःशुद्धिमिव छतदेहपरिप्रहाम्, कार्तिकेयकोमारव्रतिकयामिव मूर्तिमतीम्, गिरिहाँ-वृषभदेहगुतिमिव पृथगविध्यताम्, आयतनतरुक्षुमसमृद्धिमिव शंकराभ्यवेनाय स्वयमुच-ताम्, पितामहतपःसिद्धिमिव महीतळमवतीणीम्, आदियुगप्रजापितिकीर्तिमिव सप्तळोक-अमणखेदविश्रान्ताम्, त्रयीमिव किष्युगध्वस्तधर्मशोकगृहीतवनवासाम्, आगामिछतयुग-धीजकळामिव प्रमदारूपेणाविध्यताम्, देहवतीमिव मुनिजनध्यानसंपदम्, अमरगजवीधी-मिवाअगङ्गाभ्यागमवेगपतिताम्, केळासश्रियमिव दशमुखोन्मूळनक्षोभनिपतिताम्, श्वेत-द्वीपळक्ष्मीमिवान्यद्वीपावळोकनकुत्हळागताम्, काशकुसुमविकासकान्तिमिव शरसमय-

भसीव । प्रकाशहपत्वसाम्येनाह—ज्योतस्त्रिति । आविर्भृता प्रकटीभृता ज्योत्सा कीमुदी तामिव । हरेति । हरकण्ठे यः कृष्णत्वसाम्यादन्धकारस्तस्य विघट्टनं दूरीकरणं तत्र य उद्यमः प्रयत्नस्तेन प्राप्तां समागताम् । हरसंनिधानसाम्येनाह-गौरीति । गौरी पार्वती तस्या मनःशुद्धिक्षत्तनैर्मल्यं तामिव । अमू-र्ताया मूर्तन कथं साम्यं स्यादिलाह—कृतेति । कृतो विहितो देहस्य परिम्रहः स्वीकारो यया सा ताम् । सातिशयत्वसाम्येनाह - कार्तीति । कार्तिकेयस्य षडाननस्य या कौमारव्रतिश्या बात्यावस्थायां यत्तपोतु-ष्टानं तामिव । अत्रापि कियारूपत्वेन तदसंभवादाह-मूर्तांति । मृर्तिमतीम् । सशरीरामित्यर्थः । गिरि-दोति । गिरिशो महादेवस्तस्य यो वृषभो बलीवर्दस्तस्य देहसुतिः शरीरच्छविस्तामिव । तस्या गुणरूपत्वेन तदुपमानाभावादाह — पृथमिति । शरीराद्वहिर्निर्गत्य पृथगवरिश्रताम् । सशरीरामित्यधैः । आयतनेति । आयतनं चैलं तस्य तरवो वृक्षास्तेषां कुसुमसमृद्धिः पुष्पसंपत् तामिव । तस्या आगमने निदानमाह—शंकः रेति । शंकरसंभ्धरस्याभ्यचनं पूजनं तदर्थं स्वयमुखतामुद्योगयुक्ताम् । पितेति । पितामहस्य ब्रह्मणो या तपःसिद्धिस्तामिव । तपःसिद्धेरात्मगतत्वेनोपमानाभावादाह—महीतलेऽवतीर्णा कृतावताराम् । आदीति । आदियुगे कृत्युगे यः प्रजापतिर्वका मरीच्यादयश्च तस्य तेषां वा कीर्तिर्यशस्तामिव । तस्या एकत्रावस्थाने कारणमाह — सप्तेति । सप्तसु लोकेषु यद्भमणं पर्यटनं तस्माद्यः खेदः श्रमस्तेन विश्रान्तासुपविष्टाम् । त्रयीति । ऋग्यजुःसामवेदास्त्रयी तामिव । एतस्यास्तत्रागमने हेतुमाह — कलीति । कलियुगेन कलिकालेन ध्वस्तो दूरीकृतो यो धर्मो दृषस्तस्माद्यः शोकः छुक् तेन गृहीतः स्वीकृतो वनवासोऽरण्यनिवासो यया सा ताम् । इयमपि ध्वस्तधर्मशोकेन गृहीतवनवासेत्युभयोः साम्यम् । धर्मातिशयवचनसाम्येनाह् आगामीति । आगाम्ययेभावी यः कृतयुगस्तस्य या वीजकला निदानमात्रं तामिव प्रमदारूपेण स्त्रीरूपेणाव-स्थितामासेदुषीम् । देहेति । देहवर्ती शरीरधारिणीं मुनिजना वाचयमास्तेषां ध्यानं प्राणायामस्तस्य संपत् समृद्धिः तामिव । अमरेति । अमरा देवास्तेषां गजा हस्तिनस्तेषां वीथी ततिस्तामिव । गजसमूहस्य तत्रागमने निदानमाह—अस्त्रेति । अन्नगङ्गाकाशगङ्गा तस्यामभ्यागमः संमुखगमनं तत्र यो वेगस्त्वरा तेन पतितां स्नस्ताम् । कैलासेति । कैलासो रजतादिस्तस्य श्रीः शोभा तामिव । कीदशीम् । द्रशेति । दशमुखो रावणस्तन यदुन्मूलनं तस्माद्यः क्षोभस्त्रासस्तस्मान्निपतितां सस्ताम् । इयमपि क्षोमेण निपतिता । श्वेत्यातिशयं वर्णयन्नाह—श्वेतेति । यत्र सर्वमेव वस्तु श्वेतं तच्छ्वेतद्वीपं तस्य या ठक्ष्मीः श्रीस्तामिव । सा श्वेतद्वीप एव, नास्मिन्प्रदेश इत्याह—अन्येति । इतरद्वीपानां यदवलोकनं वीक्षणं तदेव कुत्तृहलमाश्चर्यं तेनागतां प्राप्ताम् । कादा इति । कादा इति इषीका तसा कुसुमानि पुष्पाणि तेषां विकासी विकसनं तस्य कान्तिः प्रभा तामिव । कीदशीम् । शरत्समयं घनात्ययकालभुदीक्षमाणां प्रतीक्षमाणाम् ।

टिप्प०-1 अमोयम्। काशाः 'काँस' इति भाषायां ख्यातस्तृणविशेषः।

पाठा०-- १ हर. २ विभूतिम्. ३ तपःसिद्धिम्. ४ गिरीश. ५ द्वीपान्तर.

मुदीक्षमाणाम्, श्रेवशरीरच्छायासिव रसातलमपहाय निर्गताम्, मुसलायुघदेहप्रभामिव मधुमद्विवूर्णनायासविगिलताम्, शुक्कपक्षपरंपरामिव पुञ्जीकृताम्, सर्वहंसेरिव धवलतया मधुमद्विवूर्णनायासविगिलताम्, शुक्कपक्षपरंपरामिव पुञ्जीकृताम्, मुक्ताफलादिवाछ्रष्टाम्, कृतसंविभागाम्, धर्महदयादिव विनिर्गताम्, शङ्कादिवोत्कीणाम्, इन्दुकरकूर्वकेरिवाक्षालिताम्; मृणालेरिव विरचितावयवाम्, दन्तदलेरिव घटिताम्, इन्दुकरकूर्वकेरिवाक्षालिताम्; वर्णसुधाच्छटाभिरिवाच्छिरिताम्, अमृतफेनिपण्डेरिव पाण्डुरीकृताम्, पारदरसधाराभिरिव वर्णसुधाच्छटाभिरिवाच्छिरताम्, चन्द्रमण्डलादिवोत्कीणाम्, कुटजकुन्द्सिन्दुवारकुसुम-धौताम्, रजतद्रवेणव निर्मृष्टाम्, चन्द्रमण्डलादिवोत्कीणाम्, कुटजकुन्द्सिन्दुवारकुसुमच्छविभिरिवोह्णसिताम्, इयत्तामिव धवलिम्नः, स्कन्धावलिन्वनीभिरुद्यतटगर्ताद्किविभ्वाच्छविभिरिवोह्णसिताम्, वर्णामिव धवलिमः, स्कन्धावलिन्वनीभिरुद्यतटगर्ताद्किविभ्वाच्छविभिरिवोह्णसिताम्, वर्णामिव धवलिमः, स्कन्धावलिन्वनीभिरुद्यतटगर्ताद्किविभ्वा-

दोषिति । रोषो नागराजस्तस्य यच्छरीरं तस्य च्छाया कान्तिस्तामिव । अत्र कथं तस्या आगम इत्याका-क्षायामाह - रसेति । रसातलं भूतलमपहाय सक्त्वा निर्मतां बहिरागताम् । मुसलेति । मुसलायुधो बलभद्रस्तस्य या देहप्रभा शरीरद्युतिस्तामिव । तस्या अत्रासंभवमाशङ्क्याह मिटवति । मधुमदेन काद-म्बरीमदेन यद्विघूर्णनं देहभ्रमस्तस्माय आयासः खेदस्तेन विगलितां च्युताम् । शुक्केति । शुक्लपक्षस्तस्य परंपरा संतितिस्तामिव । तस्या एकत्रावस्थितरभावादाह—पुश्चीति । पुष्ठीकृतामेकत्रीकृताम् । सर्वेति । धवलतया श्वेततया सर्वेहंसैः समप्रसितच्छदैः कृतो विहितः संविभागः खश्वेत्यार्पणं यस्याः सा तामिव । धर्मेति । धर्मो वृत्रस्तस्य हृद्याद्वक्षसो विनिर्गतामिव । राह्व इति । शृह्वाजलजादुत्कीर्णामिवोत्कीर्य निर्मितामिव । मुक्तिति । मुक्ताफलाइसो क्रवादाकृष्टामिवाकर्षितामिव । मृणालेति । मृणालेस्तन्तुलैर्विर-चिता विहिता अवयवा अपघना यस्याः सा तामिव । दन्तेति । दन्ता हस्तिमुखरदनास्तेषां दलैः खण्डेचिटितासिव निर्मितासिव। इन्दुरिति । इन्दुश्चन्द्रसास्य करा अंशवस्त एव कूर्चकाः कुश्चिकास्तैरा-क्षालितामिन धौतामिन । चर्णिति । वर्णी ग्रुहा। वर्णः स्वर्णे मखे सुतौ । रूपे द्विजादौ ग्रुहादौ कुथायामक्षरे गुणे' इत्यनेकार्थः । एतादशी या सुधा गृहधवलीकरणद्रव्यं तस्यार्छटाभिः पृषद्भिराच्छुरिता-मिवाच्छोटितामिव । अमृत इति । अमृतस्य पीयूषस्य ये फेनाः पिण्डाः डिण्डीरसमृहास्तैः पाण्डुरीकृतामिव शुक्रीकृतामिव । पारदेति । पारदो रसेन्द्रस्तस्य रसो द्रवस्तस्य धाराः पङ्क्रयस्ताभिघौतामिव क्षालितामिव । रजेति । रजतं रौप्यं तह्रवेण तद्रसेन निर्मृष्टामिव निघर्षितामिव । चन्द्र इति । चन्द्रमण्डलं शशिनिम्बं तस्मादुत्कीर्णामिवोत्कीर्थ कर्षितामिव । कुटजेति । कुटजो गिरिमहिका, कुन्दः प्रसिद्धः, सिन्दुवारो निर्गुण्डी, एतेषां कुसुमानि तेषां छवयः कान्तयस्ताभिरुह्णासितामिव प्रगुणीकृतशोभामिव । धयकि-स्नेति । धवलिम्नः श्वेतिम्न इयत्तामिवैतावत्त्वमिव । परमाविधिमिवेखर्थः । अत्र सर्वत्र श्वेतत्वसाम्यादुपमा-नोपमेयमावः। न तु व्यर्थता । पुनः प्रकारान्तरेण विशेषयनाह—जटाभिरिति । जटा सटास्ताभिरुद्धा-सित उत्प्राबल्येन शोभितः शिरोभाग उत्तमाङ्गप्रदेशो यस्याः सा ताम् । अथ जटा विशेषयन्नाह—स्क-म्धेति । स्कन्धो भुजान्तरं तत्रावलम्बिनीभिरवलम्बितुं शीलं यासां ताभिः । तासामारक्तत्वं वर्णयन्नाह— उद्येति । उदय उदयाचलसास्य तटं प्रस्थं तत्र गतात्प्राप्तादकिबिम्बात्सूर्यमण्डलाहुबृत्य निष्कास्य बालर-श्मिबीलातपत्तस्य प्रभाभिः कान्तिभिर्तिर्मिताभिरिवोत्पादिताभिरिव । उन्मिषदिति । उन्मिषन्ती स्फुरन्ती या तिडिद्विद्युत्तस्या यत्तरस्रं चन्नलं तेजस्तद्वताम्राभिः श्वेतरक्ताभिः । अचिरेति । अचिरे यत्न्नानमाप्त्रवस्ते-

टिप्प०—1 पर्यन्ततो अमणम्, 'धुर घूर्ण अमणे' इति धातुपाठात् । 2 इदमपि पाण्डिखाभिनय-मात्रम् । वर्णकारिणी सुधा वर्णसुधा (ग्रुक्कवर्णकारिणी सुधा 'कली' इति ख्याता) इति स्पष्टोऽर्थः ।

पाठा०—१ निर्गताम्; रुद्रताम्, २ प्रक्षािलताम्, ३ छुरिताम्, ४ सिन्धुवारः ५ उद्यिताभ्रः ६ गतार्कः ७ तक्षितन्तुतरण्डः

विरलवारिकणतया प्रणामलप्रपशुपतिचरणभस्मचूर्णाभिरिव जटाभिरुद्धासितशिरोभागाम् , जटापाश्रमथितमुत्तमाङ्गेन मणिमयं नामाङ्कमिथरचरणद्वयमुद्धहन्तीम् , रविरथतुरङ्गेषुर- क्षुण्णनक्षत्रक्षोद्दिवशदेन भस्मना कृतललाटपहिकाम् , शिखरशिलाक्षिष्टशशाङ्ककलामिव शैल- राजमेखलाम् , अतुलभक्तिप्रसाधितया लॅक्ष्यीकृतलिङ्गयापरयेव पुण्डरीकमालया दृष्ट्या संभावयन्तीं भूतनाथम् , अनवरतगीर्त्तपरिस्कुरिताधरपुटवशाद्वतिश्चचिभः शुद्धहृदयमयूर्वे- रिव गीतगुँणैरिव खरैरिव स्तुतिवणिरिय मूर्तिमद्भिमुंखान्निष्पतद्भिद्धानांश्चभः पुनरिप स्त्रपयन्तीं गौरीन्ताथम् , अतिविमलेश्च वेदार्थिरिव साक्षात्पतामहमुखादाक्ष्टिर्गायत्रीवणिरिव स्त्रपयन्तीं गौरीन्ताथम् , अतिविमलेश्च वेदार्थिरिव साक्षात्पतामहमुखादाक्ष्टिर्गायत्रीवणिरिव स्त्रपयन्तीं गौरीन्ताथम् , अतिविमलेश्च वेदार्थिरिव साक्षात्पतामहमुखादाक्ष्टिर्गायत्रीवणिरिव स्त्रप्रमात्मान-

मावस्थिता अभ्यन्तरे लग्ना ये विरलाः स्तोका वारिकणा जलविशुषस्तेषां भावस्तत्ता तया । वारिकणानां भेतत्वादाह-प्रणामिति । प्रणामो नमस्कारस्तत्र लग्नं पशुपतेरीश्वरस्य चरणभस्म पादविभूतिक्षोदो याखेवं-भूताभिरिव । जटापाशे जटाज्दे प्रथितं गुम्फितम् । मणीति । भक्तिविशेषप्रकटनार्थं मणिनिर्मितं रस्रघितं नाम्नो मूलनीजसाङ्कश्चिहं यसिन्नेवंभूतमीश्वरचरणह्यं शंभुपादयुगलमुत्तमाङ्गेन शिरसोद्वहन्तीं धारय-न्तीम् । रिवरिति । रिवरथस्य सूर्यस्यन्दनस्य ये तुरङ्गा अश्वास्तेषां खुराः शफास्तैः क्षुण्णानि चूर्णितानि यानि नक्षत्राणि भानि तेषां क्षोदशूर्णं तद्वद्विशदेन निर्मलेन भस्मना विभूत्या कृता विहिता ललाटपिटिका पुण्ड्रविशेषो यया सा ताम् । ठलाटस्य दढत्वेन शिलारूपलाहलाटपिटकायाश्च त्रिपुण्ड्रूरूपलेनार्धचन्द्राकार्-लावाह—दिाखरेति । शिखरशिलायां सानुशिलायां श्विष्टा लगा शशाहकला यसामेवंभूतां शैलराज-मेखलामिव हिमाचलमध्यभागमिव । किं छुवैतीम् । संमावय[‡]तीं संभावनाविषयीकुर्वेतीम् । कम् । भूतनाथं महादेवम् । कया । दृष्ट्या । श्वेतलसाम्यादाह—अपरया भिचया पुण्डरीकमालयेव सिताम्भोजपङ्क्षयेव । अथ दृष्टिं विशेषयचाह—अतुलेति । अनुला निरुपमा या भक्तिराराध्यत्वेन ज्ञानं तया प्रसीधितया प्रसन्नया । लक्ष्यीति । लक्ष्यीकृतं ध्यानावलम्बनीकृतं लिङ्गं स्थावरं यया सा तया । पुनस्तामेव विशेषयन्नाइ-अनविति । अनवरतं निरन्तरं यद्गीतं गानं तेन परिस्फुरितः प्रचलितो योऽधरपुट ओष्ठपुटरतद्वशानमुखादा-स्पानिष्पतिकः क्षरिक्षदेशनांशुभिदेन्तवीप्तिभिः । पुनरिप पूजाप्रारम्भे क्षिपतलाब्रितीयवारमि गौरीनार्थं महादेवं स्नपयन्तीं स्नपनं कुर्वतीम् । अथ दशनांश्क्रिनिशनष्टि - अतीति । अतिशयेन सर्वधिक्येन शुचिभिः पवित्रैः । अतिनैमेल्यादाह—शुद्धेति । शुद्धं निर्मलं यद्भुद्यं चेतस्तस्य मयूखाः किरणास्तैरित । गीतेति । गीतानां गुणा मधुरलादयस्तौरिन । स्वरेति । खराः षड्जादयस्तौरिन । स्तुतीति । स्तुतिर्नु-तिस्तस्या वर्णेरिवाक्षरैरिव । वर्णानां तावत्कालं स्थातुमशक्यलात्तरभावादाह—मूर्तिरिति । पुनस्तां विशे-ष्यितुमक्षवलयगतमुक्ताफलान्यादौ विशेषयचाह—अतीति । अतिविमलैरतिनिर्मलैवेदा ऋक्प्रसृतयस्तेषा-मर्थेरिवामिधेयैरिव । तस्यां तद्संभवमाशक्काह—साक्षादिति । पितामहमुखात्प्रजापतिवदनात्साक्षादव्यव-धानादाकृष्टेरिवाकवितेरिव । गायत्रीति । गायत्री मन्त्रविशेषसास्या वर्णेरक्षरेरिव । वर्णानाममूर्तेलात्तद-संभवादाह—ग्रथनेति । प्रथनेन रचनाविशेषेण स्फीततां पुष्टतामुपगतेः प्राप्तैः । शतिश्वतलसाम्यादाह— नारा इति । नारायणस्य जनार्दनस्य नाभिपुण्डरीकं नाभिकमलं तस्य बीजैरिवोर्द्यतिनिदानैरिव उस्तैः। सप्तर्षीति । करस्पर्शेन इस्तसंश्लेषेण पूर्व पवित्रमात्मानभिच्छद्भिर्वाञ्छद्भिसारकारूपेण नक्षत्रसरूपेणा-

टिप्प०—1 न किल चन्द्रनचर्चा ललाटपिट्टका इति प्रसिद्धा। अत एव 'मस्मनालंकृतल्लाटपिट्ट-काम्' इत्येव पाठः। भस्मना अलंकृतो ललाटपिट्टो मालस्थलं यस्याः तामिति तद्थैः। 2 समक्तिद्धौनेन आदियमाणाम्। 3 अलंकृतक्षेण सिज्जतया। 4 'कमलगद्दा' इति भाषाख्यातैः।

पाठा०—१तुरग. २ खुरमुख. ३ अलंकृत. ४ लक्ष्मीकृत. ५ द्वितीययेव. ६ गीतस्फुरित. ७ गुणैरिवः स्वृतिवर्णे-रिव. ८ गौरीपतिम्. ९ विमलैः. १० अथनताम्ः अथनाम्ः अथिताम् । अन्यिताम् । ११ करतकः

सिच्छद्भिस्तारकारूपेणागतेरामलकीफलस्थू छेर्मुक्ताफलेरुपरचितेनाक्ष्वलयेनाधिष्ठितकण्ठमागाम्, परिवेषपरिगतचन्द्रमण्डलामिव पौर्णमासीनिशाम्, अधोमुखहरशिरःकपालमण्डलाकारेण मोक्षेद्वारिनयुक्तकलशकान्तिना स्तनयुगलेनैकहं समिथुनसनाथामिव गङ्गाम्, गौरीसिहसटामयेनेव चामर्रेविराकृतिना स्तनयुगलमध्यनिवद्धप्रन्थिना कल्पतरुलतावल्कलेन
कृतोत्तरीयकृत्याम्, अयुग्मलोचनसकाशात्प्रसादल्ब्बेन चूडामणिचन्द्रमयूखजालेनेव मण्डकृतोत्तरीयकृत्याम्, अयुग्मलोचनसकाशात्प्रसादलब्बेन च्हामणिचन्द्रमयूखजालेनेव मण्डलीकृतेन ब्रह्मसूत्रेण पैवित्रीकृतकायाम्, आप्रपदीनेन च स्वभावसितेनापि ब्रह्मासनबन्धोचानचरणतल्प्रभापरिष्वङ्गालोहितायमानेन दुकूलपटेन प्रावृतनितम्बाम्, यौवनैनापि

गतैः प्राप्तैः सप्तिभिरिव । एतेन मुक्ताफळानां नक्षत्रसाम्यम् । परिमाणविशेषं प्रदर्शयचाह—आमेति । आमलकी शिवा तस्याः फलानि तद्वरस्थूलेः स्थविष्ठैरेवविधेर्भुक्ताफलै रसोद्भवैरुपरचितेन निर्मितेनाक्षवलयेन जपमालिकयाधिष्ठित आश्रितः कण्ठभागो निगरणप्रदेशो यस्याः सा ताम् । परीति । परिवेषः परिधि-स्तेन परिगतं सहितं चन्द्रमण्डलं शशिबिम्बं यस्यामेतादृशीं पौर्णमासीनिशामिय राकारात्रिमिव। मण्डला-कारत्वेनात्र वलयस्य परिवेषसाम्यम्, तस्या मुखस्य च चन्द्रसाम्यम्, तस्याश्व पौर्णमासीसाम्यम् । अथ पुनस्तत्कुचयुगलं तच्छवामलपीनलवर्णनद्वारा तामेव वर्णयन्नाह-अध इति । अध्वेमुखे कपाळे स्थामता नास्तीत्यतोऽघोमुखं यद्धरिशरःकपालं तद्वनमण्डलाकारेण वर्तुलाकृतिना । हरपददानेन स्तने धवललं दो-खते। ईश्वरस्य धवललात्। मोक्ष इति। मोक्षो महानन्दस्तस्य द्वारे नियुक्तो स्थापितौ यौ कलशौ निपौ तद्वत्कान्तिः शोभा यस्य स तेन । एवंविधेन स्तनयुगलेनोपलक्षिताम् । कामिव । एकं यद्वंसिमधुनं चकाज्ञयुगमं तेन सनाथां सहितां गज्ञामिव जाह्ववीमिव। पुनः किविशिष्टाम्। कल्पतरनो मन्दारास्तेषां सरलखेन लतोपमानं, तस्या वरकलेन चोचेन कृतमुत्तरीयमुपसंव्यानं तस्य कृत्यं कार्यं यस्याः सा ताम् । अथ वेल्कलं विशेषयन्नाह—चामरेति । चामरं वालव्यजनं तद्वद्वचिरा मनोहराकृतिराकारो यस्य स तेन । श्रलम्बत्वेन श्वतरवेन च तत्साम्यमिति भावः। स्तनेति । स्तनयुगलस्य मध्ये निवद्धो प्रन्थिर्यः स तेन । उज्ज्वललसाम्यादुत्प्रेक्षते —गौरीति । गौरी पार्वती तस्याः सिंहो मनस्तालसस्य या सटा जटा तन्मयेनेव तदिकारेणेव । पुनः किंविशिष्टाम् । मण्डलीकृतेन वर्तुलीकृतेन ब्रह्मसूत्रेण यज्ञोपनीतेन पवित्रीकृतः पाव-नीकृतः कायो देहो यस्याः सा ताम् । अथ ब्रह्मसूत्रं विशिनष्टि—अयुगमिति । अयुगमलोचन ईश्वरस्तस्य सकाशात्समीपात्प्रसादः प्रसन्तता तेन लब्धेन प्राप्तेन । चूडिति । चूडामणीभूतो यश्चन्द्रसास्य मयूखाः किरणास्तेषां जालेनेव समूहेनेव । प्रकारान्तरेण तामेव विशेषयन्नाह—दुक्तुलेति । दुकूलपटेन क्षौमवस्त्रेण प्राष्ट्रतावाच्छादितौ नितम्बाबारोहौ यस्याः सा ताम् । अथ दुक्लपटं विशेषयन्नाह—आप्रपदीनेति । आपद्व्यापकेन । 'तत्तु स्थादाप्रपदीनं व्याप्नोत्याप्रपदं हि यत्' इति कोशः । तेन खभावतः अकृत्या सितेनापि ग्रुभ्रेणापि ब्रह्मासनं ध्यानासनं तस्य बन्धो रचनाविशेषस्तेनोत्तानमूर्ध्वमुखं यचर-णयोः पादयोस्तरं तस्य प्रभा कान्तिस्तस्याः परिष्वज्ञात्संश्वेषाल्लोहितायमानेनारणायमानेन । एतेन चरण-तंलयोरारुण्यातिशयो व्यक्तितः । पुनः कीदशीम् । योवनेनापि तारुण्येनाप्युपास्यमानां सेव्यमानाम् । केनेव ।

िट्प्प०—1 इदमपि टीकाकृतो मोड्यमेव । हरशिरसि यत् कपालम् (नरकपालम्) तत्तु स्वभावतः श्वेतमेव भवति । 2 यस्येत्युचितम् । 3 'साक्षित्वाप्रपदीनं तत्' इत्यमरकोशपाटः ।

पाडा०—१ पौर्णमासीम्. २ मोक्षद्वारकल्यः सोक्षपुरद्वारकल्यः ३ एक्गतहंसः ४ श्वेतगङ्गाम्. ५ चीराकृतिनाः
 प्रित्तरीकृतः ७ गौननेनादिष्टेनोपसपिणाः

संकालोपसिंगा निर्विकारेण विनीतेन शिष्येणेवोपास्यमानाम्, लावण्येनापि कृतपुण्येनेव स्वच्छात्मना परिगृहीताम्, रूपेणापि रुचिरलोचनेन विगतचापलेनायतनसृगेणेव सेविताम्, स्रसङ्गातां च स्वसुतामिव स्रूमदन्तैखण्डिकाङ्गुलीर्यकापूरिताङ्गुलिना त्रिपुण्ड्काविष्ठिभसा- पाण्डुरेण प्रकोष्टवद्वशङ्काखण्डकेन नस्यमयूखदन्तुरतया गृहीतदन्तकोणेनेच दन्तमयीं दक्षिण- करेण वीणामास्फालयन्तीम्, प्रत्यक्षामिव गन्धविचिद्याम्, मणिमण्डपिकास्तम्भलप्राभिरात्मा- नुरूपाभिः सहचरीभिरिव सैवीणाभिर्विलासवतीभिः प्रतिमाभिरुपेताम्, स्रपनाद्रिक्षसंका- नतप्रतिविन्वतयातिप्रवलभक्त्याराधितस्य हृदयमिव प्रविष्टां हरस्य, ई।रलतयेव प्राप्तकण्ठयो-

स्वकालोपसर्पिणा निजसमयप्राप्तेन निर्विकारेण विकृतिवर्जितेन विनीतेन प्रस्तेनेवंभूतेन विध्येणेव विनेयेनेव । यौवनस्यापि स्वकालोपसिंवादिगुणविशिष्टरवेन तत्साम्यमिति भावः । लावण्येति । लावण्यं चातुर्यं तेन परिगृहीतां खीकृताम् । केनेव । खच्छात्मना निर्मेलचित्तेन कृतपुण्येनेन सुकृतिनेव । अत्र खच्छात्मलमेनोभयसाम्यम् । रूपेति । रूपं सौन्दर्यं तेनापि सेवितामाश्रिताम् । केनेव । रुचिरलोचनेन मनोहरनेत्रेण विगतं चापलं चापल्यं यसादिवंभूतेनायतनमृगेणेव गृहसारक्रेणेव । अत्र चारलोचनलं विगत-चापललं चोभयोः साम्यम् । पुनः कि कुर्वतीम् । दक्षिणकरेणापसत्र्यपाणिना दन्तमर्थी गजदन्तप्र-चुरो वीणां वहकीमास्फालयन्तीं वादयन्तीम् । अथ वीणां विश्वनिष्ट—उत्सङ्गिति । उत्सङ्गगतां कोडप्राप्तां समुतामिव निजात्मजामिव । अथ दक्षिणकरं विशेषयनाह—सृक्ष्मेति । स्वमा क्रिग्धा या दन्तखण्डिकं नागदन्तशकलं तस्य यान्यञ्चलीयकान्यञ्चलीभूषणानि तैरापृरिता आकीर्णा व्याप्ता अञ्चलयो यस्य स तेन । त्रिपुण्ड्रमिति । त्रिपुण्ड्कात्तिलकविशेषादवशिष्टमुर्वरितं यद्भस्म तेन पाण्डरेण थेतेन । प्रकोष्ठिति । प्रकोष्ठः कलाचिका तत्र बद्धो यः शङ्कृत्तस्य खण्ड एव खण्डकः । खार्थे कः । जलजशकलं यस्मिन्स तेन । श्वेतलसा-म्यादाह-निखेति । नखाः पुनर्भवास्तेषां मयूखाः किरणास्ते वन्तुरा उन्नता यस्मिस्तस्य भावस्तता तथा गृहीत आत्तो दन्तस्य कोणो वीणादिवादनं येन स तेनेव । 'कोणो वीणादिवादनम्' इति कोशः। प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षामिन्द्रियगोचरां गन्धवंविद्यामिव देवगायनविद्यामिव । मणिमण्डपिकानां खच्छतया तेषु प्रति-विम्बवशादाह—मणीति । मणिमण्डपिका रक्षनिर्मिता चतुष्किका तस्याः स्तम्भैकमाभिरात्मानुरूपाभिरा-रमसदशीभिः । 'यादशं रूपे तादशं प्रतिबिम्बे' इत्युक्तः । सदीणाभिः सवल्लकीभिः प्रतिमाभिरात्मच्छायाभिः सहचरीभिरिव सपर्याकारिणीभिरिवोपेतां सहिताम् । स्नपनेति । स्नपनेन प्रक्षालनेन । एतेनागन्तुकमस्र-निवृत्तिः स्चिता । तेनाई यिलक्षं तत्र संकान्तं प्रविष्टं यत्प्रतिविम्बं तस्य भावस्तत्ता तथा । अतीति । भतिप्रबलात्युत्कृष्टा या भक्तिराराध्यत्वेन ज्ञानं तयाराधितस्य सेवितस्य हरसेश्वरस्य हृदयमिव चित्तमिव प्रविष्टां प्रवेशं कृतवतीम् । पुनः किं कुर्वतीम् । विरूपाक्षं देवं गीला गानेनोपवीणयन्तीं स्तुवन्तीम् । अध गीति विशेषयन्ताह—हार इति । प्राप्तः कण्ठयोगो निगरणसंबन्धो रागाणामवस्थाविशेषो गीतशास्त्रप्र-

टिप्प०—1 शिक्षाजनितविनम्रतावाहिना । 2 सूक्ष्माः (अस्थूलाः) दन्तखण्डकाङ्गुलीयकापूरिताः (हस्तिदन्तखण्डनिर्मितानि यान्यङ्गुलीयकानि तैरापूरिताः) अञ्चलयो यस तेनेति स्पष्टोऽर्थः । 3 नख-मयुखानां दन्तुरतया उन्नततया (अर्थात् प्रसारिनखमयुखतया) । 4 स्तम्भेषु प्रतिबिभ्वताभिरित्यर्थः।

पाठा०—१ स्वकालोपसपिनिर्विकारिवनीतेन; स्वकालोपसपिणा निर्विकारिवनीतेन. २ निषेविताम्. १ श्रीक् खण्डिका; शक्क्षवित. ४ पूरित; पूत. ५ अवशेष. ६ कोशेनेव. ७ सवीणाभि: प्रतिमाभि: ८ हारलेखमा.

गया महपङ्क्ष्येव ध्वप्रतिबद्धया कृद्धयेव रागरक्तमुखवर्णया मत्त्रयेव धूर्णितमैन्द्रतारयोन्मैत्त्रयेवानेककृततालया मीमांसयेवानेकभावनानुविद्धया गीत्या देवं विरूपाक्षमुपवीणयन्तीम्,
धातिमधुरगीतावकृष्टेध्यानिमवाभ्यस्यद्भिनिश्चलकर्णपुटैर्मृगवराह्वानरवारणशरभसिंहप्रभृतिभिर्वनचररावद्धमण्डलराकण्यमानगीतानुविद्धविपञ्चीनिधोषाम्, अमरापगामिव नभसोऽवतीर्णाम्, दीक्षितवाचिमवाप्रकृताम्, त्रिपुरारिश्चरशलाकामिव त्पोमयीम्, पीतामृतामिव वि-

सिद्धश्च यया सा तथा। कयेव। हारलतयेव मुक्तास्रजेव। ग्रहेति। ग्रहाणां नक्षत्राणां पङ्किः श्रेणिस्तयेव। उभयोः साम्यमाह—ध्रुवेति । ध्रुवो गीतशास्त्रे प्रसिद्धस्तेन प्रतिबद्धया रचितया । पक्षे ध्रुव अतानपादिः । कुद्धयेव कुपितयेव। उभयोः साम्यार्थमाह—रागरकेति । रागाः श्रीरागादयस्तै रक्ता मिश्रिता मुखे प्रारम्भे वर्णा अक्षराणि यस्यां सा तया। पक्षे रक्तो छोहितो मुख आस्ये वर्णी यस्याः सा तया। मत्त्रयेव क्षीब-येव । एतयोस्तुल्यतां प्रदर्शयन्नाह—घूणिते ति । घूणिता घोलनां प्राप्ता मन्द्रा उरःप्रदेशोद्भवास्ताराः शिरः-समुद्भवाः खरा यस्यां सा तया । पक्षे घूणिंतीः प्रचटायिता मन्द्रा अलसास्तारा यस्यामिति विप्रहः । उन्मत्तेति । उन्मत्तयेवोन्मादवायुमत्तयेव । उभयोः शब्दसादश्यमाह-अनेकेति । अनेके बहवः कृता विहितास्तालाः कालकियामान हपा यस्यां सा तया । पक्षे ताला हस्तसंयोगाः । मीमांसेति । मीमांसा विचारणा तथेव । 'मीमांसा तु विचारणा' इति कोशः । उभयोः सादश्यार्थमाह-अनेकेति । अनेका विविधप्रकारा या भावना घोलनाविशेषास्तैरनुविद्धया स्यूतया । पक्षे भावना शब्दनिष्ठा, अर्थनिष्ठा, यागादिप्र-वृत्त्यनुकूलाख्यातार्थेह्मा । पुनः प्रकारान्तरेण तामेव विशेषयन्नाह—आकण्येति । आकर्ण्यमानः श्रूयमाणो गीतानुविद्धो गानसंयुक्तो विपश्या वल्लक्या निघोषो निनादो यस्याः सा ताम् । कैः । वनचरैररण्यचारिभिः । अथ वनचरान्विशेषयशाह—आबद्धेति । आबदं रचितं मण्डलं वलयाकारेणावस्थितियैः । अतीति । अतिमधुरं कर्णसुखदं यद्गीतं गानं तेनावकृष्टैराकृष्टैः । निश्चलेति । निश्चलानि स्तिमितानि कर्णपुटानि येषां तैरत एव ध्यानं चित्तवृत्तिनिरोधमभ्यसद्भिरिवाभ्यासं कुर्वद्भिरिव । मृगेति । मृगाः कुरत्ताः, वराहाः कोषाः, वानरा गोलाक्त्लाः, वारणा हिस्तिनः, शरभा अष्टपदाः, सिंहा हर्यक्षाः, एते प्रमृतय आया येषां तैः । तदा-श्रितगीर्तंस्य प्रवाहरूपत्वेनाह-अमरेति । अमरापगा गङ्गा तामिव । अत्र कथं तस्याः संभव इत्याशङ्गाह-नभस इति । नभस आकाशादवतीर्णमागताम् । बीक्षितः सोमयाजी तस्य वाग् भारती तामिव । उभयोः साम्यमाह—अप्राष्ट्रतेति । अप्राकृताममानुषधर्मिणीम् , उत्तमकुलोत्पद्यां वा । पक्षेऽप्राकृतां साधुशब्दमयीम् । दीक्षितस्य प्राकृतवाङ्गिषेधादिति भावः । कान्लाधिक्यमाशङ्काह—त्रिपुरारीति । त्रिपुरारिर्महादेव-स्तस्य शरः शिलीमुखस्तस्य शलाकेषिकी तामिव । उभयोस्तुल्यतामाह—तप इति । तपोमयी तपस-स्तेजोरूपलात् । पक्षे तेजोमयीं प्रकाशरूपाम् । ईश्वरबाणस्य लोहमयलादिति भावः । आन्तरगुणवर्णनद्वारा तामेव विशेषयन्नाह — पीतेति । पीतमास्त्रादितममृतं पीयूषं यया सैवंभूतामिव । एतयोः साम्यमाविष्कुर्वे-

टिप्प०—1 'उत्तमः पद्दपदः प्रोक्तो मध्यमः पञ्चमः स्मृतः । किनिष्ठश्च चतुर्भिः स्याद् ध्रुवकोयं मयो-दितः ॥' संगीतदामोदरम् । 2 मण्डपिकायां परितो विसताः । 3 घूणिते मदोद्रेकाचञ्चले मन्दे अलसे तारे (कनीनिके) यस्यास्ताम् । इत्यर्थे उचितः । 4 मृच्छेनाः । 5 'भावनानाम भवितुर्भवनानुक्लो भावियतुर्व्यापारविशेषः, सा च द्विविधा ।' लोगाक्षिभास्करः । 6 अयमपि प्रलापः, 'कन्यकायाः श्रीत्य-निर्मेलस्वाभ्यामुश्मेश्वामाह-' इत्युचितम् । 7 नारायणरूपेति यावत् ।

पाठा०-१ रक्तसुख, २ पूर्णित, ३ मन्द, ४ उन्मत्तयानेक, ५ उपवर्णयन्तीम्, ६ घोषाम्, ७ तेजीमयीम्,

गततृष्णाम्,ईशानशिरःशशिकलामिवानुपजातरागाम्, अमथितोदैधिजलसंपद्मिवान्तः प्रस-श्राम्, असमस्तपद्यत्तिमिवादंद्वाम्, वौद्धवुद्धिमिव निरालम्बनाम्, वैदेहीमिव प्राप्तज्योतिः-प्रवेशाम्, णूतकलाकुशलामिव वशीकृताक्षद्धद्याम्, महीमिव जलभृतदेहाम्, हिमसमय-दिनैमुखलक्ष्मीमिव पैरिगृहीतभास्करातपाम्, आर्यामिवोपात्तयतिगणोचितमात्राम्, आलि-खितामिवाचलावस्थानाम्, अंग्रुमयीमिव तनुच्लायानुलिप्तभृतलाम्, निर्ममाम्, निरहंका-

जाह-विगतेति । विगता तृष्णा लोभो यस्याः सा ताम् । पक्षे तृष्णा तृषा । ईशानेति । ईशान ईश्वरः । 'शंभु: वार्व: स्थाणुरीशान ईश:' इत्यभिधानचिन्तामणि: । तस्य शिर उत्तमाई तत्र या शशिफला चन्द्रकला तामिव । उभयोः साहश्यमाह—अन्विति । अनुपजातोऽसमुत्पन्नो रागो यस्याः सा ताम् । विरक्तामित्यर्थः। पक्षे राग आरक्तता । आरक्तामित्यर्थः । अमधीति । अमधितोऽविलोडितो य उद्धिः समद्रस्तस्य जलं पानीयं तस्य संपत्संपत्तिस्तामिव । उभयोः सहशालमाह-अन्तरिति । अन्तर्भध्ये प्रसन्धा हृष्ट्वित्ताम् । पक्षेऽन्तैः प्रसन्नामकञ्जूषिताम् । असमस्तिति । असमस्ताऽसमासगा या पदवृतिः कैशिक्या-दिस्तामिव । 'कैशिक्याचाः पदवृत्तयः' इललंकारे प्रसिद्धम् । उभयोः साधर्म्यमाह—अद्वेदेति । दन्द्रो युँद्धं तद्रहिताम् । 'द्वन्द्वः समाघातः' इति कोशः । पक्षे द्वन्द्वः समासः । बौद्ध इति । बौद्धः सुगतस्तस्य बुद्धिधिषणा तामिव । एतयोस्तुल्यतामाह--निरेति । आलम्बनमाश्रयस्तद्रहिताम् । स्वतन्त्रामिसर्थः । पक्षे निरालम्बनामर्थसून्याम् । तन्मतेऽर्थानां घटपटावीनामभावात् । सून्यवादिलावित्यर्थः । चेदेहीति । वैदेही जानकी । 'वैदेही मैथिली सीता' इल्पिमधानचिन्तामणिः । तामिव । उभयोस्तुल्यलं निरूपयनाह— मासेति । प्राप्त आसादितो ज्योतिषि परमात्मनि प्रवेशो यस्याः सा ताम् । पक्षे प्राप्तो ज्योतिषि वहाँ प्रवेशो ययेति बहुवीहिः । द्यतेति । द्युतं दुरोदरं तस्य कला विज्ञानं तत्र कुशला प्रवीणा तामिय । उमयोः समानतां प्रदर्शयन्नाह—वशीति । वशीकृतान्यक्षाणीन्द्रयाणि हृद्यं चित्तं च यया सा ताम् । पक्षे वशीकृतमक्षेः पाशकेहिंद्यं यस्या इति बहुवीहिः । महीति । मही वसुंघरा तामिव । उभयोः शब्दसाम्य-माह-जलेति । जलेन नीरेण मृतो धतो देहो यया सा ताम् । निराहारामित्यर्थः । पक्षे जलेन मृताः पोषिता देहा यसाम् । तदुक्तम्—'बृष्टेरोषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् । तदसरूपेण शुक्रलमधिगच्छति । ग्रुकाद्वै जरायुजा देहाः' इति । हिमेति । हिमसमयः शीतकालस्तस्य दिनसुखं प्रत्यूषसास्य लक्ष्मीः श्रीस्तामित । उभयोः साम्यं प्रदर्शयनाह-परीति । परि सामस्योन गृहीतो भारकरस्य सूर्यस्यातप् भालोको थया सा ताम् । 'तपस्त्रिनां सूर्यातपप्रहणं महाफलाय' इति श्रुतेः । पक्षे परिग्रहीतो मुषितो भारकरस्यातपः कान्तिप्रकाशो ययेति बहुत्रीहिः । आर्येति । आर्या छन्दोविशेषस्तामिव । उभयोः साधर्म्यमाह— उपाचेति । उपाता खीकृता यतिगणानां मुनिजनानां उचिता योग्या मात्रोपन(क)रणं ययेति सां ताम । पक्ष उपात्ता यतयो विश्रामा गणा मगणादयस्तेषामुचिता मात्रा त्रुटिर्ययेति बहुवीहिः । आलिखितेति । आहिखिता चित्रिता तामिव। अत एवाचलं निश्वलमवस्थानं यसाः सा ताम्। अंग्रमयीति । अंग्रमयी तेजोमयीमिन । तन्विति । तनुच्छाया देहकान्तिस्तयानुलितं व्याप्तं भूतलं यया सा ताम् । अन्याप्यंद्यमयी भवति । सापि कान्लाच्छादितभूतका स्यादिलेतयोः साम्यम् । निर्ममासिति । निर्गतो ममलभावो यसाः सा ताम । निरिति । निर्गतोऽहंकारोऽभिमानो यस्याः सा ताम । निरिति । निर्गतो मत्सरो गुणेष्वसया

टिप्पo—1 शिरःशशिकलाया उदयास्त्रमनयोरभावादारुण्यं न जायत इत्याशयः। 2 विलोहने स्रित तस्मिकाविकता जायते । 3 शीतोष्ण-सुख-दुःखादिद्ध-द्वानुभवरहितामित्यर्थः । 4 भासितस्त्रद्वाहि-ताम् । बोद्धदुद्धि-तृ-निर्विषया । तेषां मते ज्ञानमेव घटादिरूपेण भासते । भेदस्तु भ्रान्तिवशादिति ।

पाठा०-१ जदिवसंपदम्. २ दिवस. ३ परिपीत, ४ समुपात्त. ५ निर्मेलां; निर्मेमाम्.

राम्, निर्मत्सराम्, आमानुषाकृतिम्, दिन्यत्वाद्परिज्ञायमानषयः पैरिमाणामप्यष्टाद्शवर्षद्-शीयामिवोपलक्ष्यमाणाम्, प्रतिपन्नपाञ्चपतत्रेतां कन्यकां दद्शे ।

ततोऽवतीर्य तरुशाखायां बद्धा तुरङ्गममुपसृत्य भगवते भँक्या प्रणम्य त्रिकीचनाय तामेव दिव्ययोर्षितमनिमिषपक्ष्मणा निश्चलनिबद्धलक्ष्येण चक्षुषा पुनर्निक्षपयामास । उदपादि चास्य क्ष्पसंपदा कान्या प्रशान्या चाविभूतविस्पयस्य मनसि—"अहो जगति जन्तूनामसमर्थितोप-नतान्यापतन्ति वृत्तान्तान्तराणि । तथाहि । मया मृगयायां यदच्छया निरर्थकमनुबन्नता तुर-ङ्गमुखमिथुनमयमतिमनोहरो मानवानामगम्यो दिव्यजनसंचरणोचितः प्रदेशो वीक्षितः । अत्र च सिल्ललमन्वेपमाणेन हृदयहारि सिद्धजनोपस्रेष्ट्रजलं सरो हृष्टम् । तत्तीरलेखाविश्रान्तेन चामानुषं गीतमाकर्णितम् । तचानुसरता मानुषदुर्लभद्शना दिव्यकन्यकेयमालोकिता । न हि में संशीतिरस्या दिव्यतां प्रति । आकृतिरेवानुमापयसमानुषताम् । कुतश्च मर्सलोके संभूति-

यसाः सा ताम् । निर्गतेर्धामित्यर्थः । अमेति । न विद्यते मानुषस्य मनुष्यसाकृतिराकारो यसाः सा ताम् । दिव्यत्वादाति । दिव्यत्वादान्धर्वपुत्रीलादपरिज्ञायमानमनिश्चीयमानं वयोऽवस्थाविशे-षस्तस्य परिमाणं मानं यस्यामित्यंमृतामप्यष्टादशवपेदेशीयामिव किंचिक्यूनाष्टादशवर्षीयामिवोपलक्ष्यमाणां दृश्यमानाम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

तत इति । कन्यकादर्शनानन्तरं तुरङ्गमादश्वादवतीर्यावरोहणं कृला तरुशाखायां तुरङ्गममिन्दायुधं बद्धो-पस्त्य समीपे गला भत्त्या श्रद्धया भगवते त्रिलोचनाय शंभवे प्रणम्य नमस्कृत्य तामेव पूर्वव्यावर्णितस्वरूपा-मेव दिव्ययोषितममानुषीं श्रियम् । अनीति । अनिमिषं निमेषोन्मेषरहितं पक्ष्म नेत्ररोम यस्मिस्ततेन । निश्चलेति । निश्चलं यथा स्तात्तथा निबद्धं लक्ष्यं वेष्यं येनैवंभूतेन चक्षुषा नेत्रेण । पुनरिति । मण्डपिका-प्रविशानन्तरं निरूपयामास । साकल्येन ददर्शेखर्थः । चकारः पुनरर्थकः । अस्येति । चन्द्रापीडस्य मनस्येव-मद्रपाद्यत्पन्नं बभूव । किंविशिष्टस्य तस्य । आविर्भृतः प्रकटीभूतो विस्मय आश्वर्यं यस्य स तथा तस्य । कया । तस्या रूपसंपदा सौन्दर्शसम्ख्या । कान्त्या देहदीह्या । प्रशान्त्या प्रशमेन वा । एतदेव विस्मयजनकं प्रदर्शय-जाह-अहो इति । अहो इलाश्चरें । जगति विश्वस्मिन् जन्तूनां प्राणिनामसमर्थितोपनतान्यतर्कितप्राप्तानि वृत्तान्तान्तराण्यदन्तान्तराण्यापतन्त्यागच्छन्ति । तदेव दर्शयति—तथाहीति । मया मृगयायामाखेटकवृत्ती यहच्छ्या खेच्छ्या तुरङ्गमुखिमधुनं किनरयुग्ममनुबधतानुत्रजता । अयं प्रत्यक्षगतोऽतिमनोहरोऽतिरुचिरो मानवानां मज्ञष्याणामगम्योऽगोचरो दिव्यजनानां विद्याधरप्रभृतीनां संचरणं भ्रमणं तत्रोचितो योग्यः प्रदेशो भमागो वीक्षितोऽवलोकितः । अत्रेति । अस्मिन्देशे सलिलं पानीयमन्वेषमाणेन शोध्यमानेन सरस्तटाकं द्धं वीक्षितम् । एतदेव विशिनष्टि—हृदयेति । हृदयहारि मनोहृत्सिद्धजनैरेपसृष्टं सेवितमेतादशं जलं पानीयं यस्मिन् । तत्पार्श्वात्तस्य सरसस्तीरं प्रतीरं तस्य छेखा प्रान्तवीथी तस्यां विश्रान्तेन संस्थितेन । चकारः समुच-यार्थः । अमानुषं दिव्यं गीतं गानमाकर्णितं श्रुतम् । तच्चेति । तद्गीतमनुसरताम(अ)नुगच्छतां(ता) मानुषाणां भस्प्रशां दुर्लभं दुःप्रापं दर्शनमवलोकनं यस्या एवंविधेयं दिव्यकन्यकालोकिता दिश्विषयीकृता । न हीति । हि निश्चितम् । अस्याः कन्यकाया दिव्यतां प्रति मे मम संशीतिनीस्ति संदेहो नास्ति । अस्मिन्नर्थे हेतुमाह-आकृतिरिति । आकृतिराकार एवामानुषतां देवरूपतामनुमापयति । अमानुषताविषयकानुमितिं जनयतीत्यर्थः। अन्यदपि कारणान्तरमाह-कृत इति । एवंविधानामेतादशानां गन्धर्वा देवगायनास्तेषां ध्वनेर्नादस्य विशे-

टिप्प०-1 उपस्पृष्टमिलेव सहृदयानुमोदितः पाठः।

पाठा०-१ प्रमाणाम्, २ वर्तां च. ३ तुरङ्गम्; तुरगम्, ४ महाभक्त्याः ५ पार्वतीपतये. ६ अनिमेषः ७ विस्मयमनसिः ८ मनसि वितर्कः. ९ तुरगः १० वीक्षितः क्षितेः. ११ जपस्पृष्टः

रेवंविधानां गान्धवंध्वनिविशेषाणाम् । तद्यदि मे सहसा दर्शनपथानापयाति, नारोहति वा कैळासशिखरम्, नोत्पतित वा गगनतळम्, ततः 'का त्वम्ं, किमिभधाना वा किमथे वा प्रथमे वयसि प्रतिपन्ना व्रतम्' इति सैवीमेवैतदेनामुपसृत्य प्रच्छामि । अतिमहानयमवकाश आश्चर्याणाम्" इत्यवधार्य तस्यामेव स्फटिकमण्डिपकायामन्यतमं स्तम्भमाश्रित्य समुपविष्टो गीतसमास्यवसरं प्रतिक्षमाणसास्था ।

अथ गीतावसाने मृकीभूतवीणा प्रशान्तमधुकरक्तेव कुमुदिनी सा कन्यका समुन्त्याय प्रदक्षिणीकृत्य कृतहरप्रणामा परिवृत्य स्वभावधवलया तपःप्रभावप्रगरुभया दृष्ट्या समाश्वासयन्तीव, पुण्येरिव स्पृशन्ती, तीर्थजलेरिव प्रक्षालयन्ती, तपोभिरिव पावयन्ती, शुद्धिमिव कुर्वाणा, वरप्रदानेमिवीपपादयन्ती, पैवित्रतामिव तयन्ती, चन्द्रापीडमावमाये— 'स्वागतमिवथये । कथिममां भूमिमनुप्राप्तो मेहाभाग । तदुत्तिष्ठ । अंगम्यताम् । अनुभूय-

षाणां मन्द्रादीनां मत्येलोके मनुष्यक्षेत्रे कुतः संभूतिकत्पत्तिः स्वात् । तदिति हेलथें । यदि यावत् । मे मम सहस्राकस्माइश्निपयाद्विलोकनमार्गाचापयाति नापसति । वेति विकल्पार्थः । तथा कैलासशिखरं रजताद्विश्वतं नारोहिति नारोहणं करोति । गगनतलं व्योमतलं नोत्पतिति नोर्ध्वं गच्छिति । तत इति । तावत्का लम्, किम-भिधाना किनामी, किमर्थं किंप्रयोजनं प्रथमे वयति बाल्यावस्थायां पाञ्चपतं वतं प्रतिपन्ना खीक्कतवती । सर्वत्र वाशव्दो विकल्पार्थः । इत्येतसर्वमेनां कन्यकामुपस्र समीपे गला पृच्छामि प्रश्नं करोमि । अतीति । साथ्यर्थणां कीतुकानामयमतिमहानवकाशोऽसंकीणं स्थलम् । इति पूर्वोक्तमवधार्यं निर्णयं छला तस्यां पूर्वोक्ताया-मेव स्फटिकमण्डिपकायामन्यतमर्मन्यतरं स्तम्मं स्थूणामाश्रित्याश्रयणीकृत्व समुपविष्टो निष्णणः । गीतिति । गीतं नानं तस्य समाप्तिः पर्योप्तिस्तस्या अवसरः समयस्तं प्रतिक्षमणः प्रतीक्षां कुर्वाणस्तस्यौ स्थितवान् ।

स्रभेखान-तर्ये। गीताबसाने गीतपर्यन्ते मूकीभूता मौनमाश्रिता वीणा वह्नकी यस्याः सा तथा। श्वेतल्य-सादस्यादाह—प्रदान्ति । प्रधान्तः शान्ति प्राप्तो मधुकराणां भ्रमराणां मधुरं मिष्टं हतं शब्दो यस्यामे-वंभूता कुमुदिनीव। ततस्वसात्स्थलात्सा कन्यका समुत्थायोत्थानं कुला प्रदक्षिणीकृत्य प्रदक्षिणां दला। स्वति । हतो विहितो हराय प्रणामो नमस्कारो यया सा। परिचृत्येति । परावर्तनं कुला स्वभावेन न वोपाधिना धवल्या शुक्तत्वेन निर्विकारलात् । तप इति । तपःप्रभावस्तपोमाहात्म्यं तेन, प्रगत्भया प्रौढया दृष्ट्या लोवनेन समाधासय-तीवाश्वासनां कुवेन्तीव। पुण्येरिति । पुण्येर्वभैः स्पृश्चन्तीव स्पर्श कुवेन्तीव। तीर्थानि मागधप्रमृतीनि तेषां जलैः पानीयः प्रक्षालयन्तीव क्षालनां कुवेन्तीव। तपोमिस्तपस्याभिः पावयन्तीव पित्रीकुवेन्तीव। शुद्धं नैर्मेल्यं कुर्वाणेव। वर्ष्रदानं वाव्छितदानमुपपादयन्तीव जनयन्तीव। पित्रतां पावित्रयं नयन्तीव प्राप्यन्तीव। चन्द्रापीडमावभाषे स्रामितिवत्ती। किं तदिस्याह—स्वागतमिति। स्रतिथये प्राधूर्णकाय खागतं सुखेनागतम्। महोति। हे महाभाग हे महानुभाव, इमा भूमि क्षमनुप्राप्त आगतः। तदिति। तस्मारवमुत्तिष्ठीत्थानं कुरु। आगम्यताम् मत्पाश्च इति शेषः। अतिथिनस्वस्वर स्वातिथ्यमनुप्रतामनुभवविषयीकियताम्। इति परिसमाप्ता। एवं पूर्वोक्तप्रकारेण तथा कन्यकयोक्ती

े दिष्प०—1 पुकतममित्युचितम् । 2 प्रयागप्रश्वतीनीति वक्तव्ये मागर्थत्युक्तिरनभिज्ञतैव धर्मस्य, मगर्भस्य पुण्यवेशेष्वगणनात् ।

पाठा०-१ विद्यानां गान्धर्वध्वनिविश्लेषणां च. २ पाशुपतव्रतम्. ३ सर्वमेतत्. ४ परिसमाप्तिः ५ दानः ६ एवः ७ पवित्रिताम्. ८ अवनयन्तीः ९ महाभागः, १० अनुगम्यताम्.

तामतिथिसंत्कारः' इति । एवमुक्तस्तु तया संभीषणमात्रेणैवानुगृहीतमात्मानं मन्यमान ढैत्थाय भक्तया कृतप्रणामः 'भगवति, यथाज्ञापयसि' इत्यभिधाय दर्शितविनयः शिष्य इव तां प्रजन्तीमनुवत्राज । त्रजंश्च समर्थयामास—'हन्त, तावन्नेयं मां दृष्ट्वा तिरोर्मूता । कृतं हि मे कुत्हुलेन प्रशाशया हृदि पदम्। यथा चेयमस्यास्तपस्विजनदुर्लभदिन्यरूपाया अपि दाक्षिण्यातिशया प्रतिपत्तिरभिजाता विभान्यते, तथा संभावयामि नियतिर्मिमखिल-मात्मोदन्तमभ्यर्थ्यमाना मया कथयिष्यति' इत्येवं च कृतमितः पदशतमात्रमिव गत्वा निरन्तरेदिवापि रजनीसमयमिव दर्शचिद्धस्तमालतकिमरन्धकारितपुरोभागाम्, उत्कृष्णकुसु-भेषु लतानिकुञ्जेषु गुञ्जतां मन्दं भेदमत्तमधुलिहां विकृतिभिर्मुखरीकृतपर्यन्ताम्, अतिदूर-देशितनीनां च धवलशिलातलप्रतिघातोत्यतनफेनिलानामणं प्रस्रवणैक्त्कोटिप्रावविदङ्कविपा-

संभाषणमात्रेणैवान्यहीतं प्रसादपात्रीकृतमात्मानं मन्यमानौ ज्ञायमानस्तरसाद्भदेशादृत्याय भक्तयान्तरप्रीत्या कृतो विहितः प्रणामो नतिर्येन स हे भगनति हे खामिनि, यथा येन प्रकारेणाज्ञापयत्याज्ञां करोषि तत्त्रधेस्मिधायेत्वकला दर्शितः प्रकाशितो विनयो नम्रता येन स शिष्य इव विनेय इव तां कन्यकां वजन्तीं गच्छन्तीमन्ववाज पश्चाज्याम । व्यजेश्चेति । वजन्यच्छन् । समर्थेति । प्रस्ततं समर्थयामास । जहेशास निश्चयं चकारेलर्थः । हन्तेति । हन्तेलाश्चर्ये । तावदादौ इयं मां हष्टा निरीक्य न तिरोभता नाहर्यतां गता । हीति निश्चितम् । कुत्ह्लेन करणभूतेन प्रश्नाचया पुच्छाभिलाषया हृदि चित्ते परं स्थानं विहितम् । यथा चेति । यथा येन प्रकारेणास्याः प्रत्यक्षगतायाः । तपस्वीति । तपस्विजनेषु वुर्कमं दुष्त्रापं दिव्यं मनोहरं रूपं यस्या एवंभूतायाः कन्याया अपि । दाक्षिणयेति । दाक्षिण्यमनुकूलता तस्या अतिशय आधिनेयं तेन प्रतिपत्तिमीद्विषयिण्युत्कण्ठा निशेषरूपेणेयमभिजातोत्पन्ना विभाव्यते लक्ष्यते । यत्तदोर्निखाभिसंबन्धादाह-तथेति । तथा तेन प्रकारेण संभावयामि संभावनां करोमि । नियतं निश्चि-तम । इयं कन्यका मया चन्द्रापीडेनाभ्यध्यमाना प्राध्यमानाखिलं समप्रमात्मनः ह्यकीयस्योदन्तं वृत्तान्तं कथयिष्यति प्रतिपादयिष्यति । इत्येवंप्रकारेण कृता मतिथेनैवंभूतश्चन्द्रापीडः पद्शतमात्रमिव गला किचिद-ध्वानमतिकम्य गुहां दरीमदाक्षीदपश्यत् । इतो गुहां विशेषयन्नाह—निरन्तरेति । विरन्तरैर्निबिडैर्दिवापि दिवसेऽपि रजनीसमयमिव रात्रिकालमिव दर्शयद्भिः प्रकाशयद्भिरेतादशैखमालतरुभिस्तापिच्छबृक्षैरन्ध-कारितोऽन्यकारगदाचरितः पुरोभागोऽमप्रदेशो यस्यास्ताम् । उत्फूळ्ळेति । उत्फूळानि विकासतासि क्रमु-मानि पुष्पाणि येव्वेत्रं मृतेषु लतानिकु जेषु वलीकुटकेषु मन्द्रं गुजतां शब्दं कुवैतां मदेन मत्ताः क्षीबा ये माम्बिही भ्रमराखेषां विरुतिभिः शब्दैर्भुखरीकृतो वाचालीकृतः पर्यन्तः प्रान्तो यस्याः सा ताम । अतीति । अतिद्रं दविष्ठं पतिनेत एवंशीला अतिदूरपतिन्यस्तासां च । धवलेति । धवलं शुभ्रं यच्छिलातलं प्रसा-रतलं तेन यः प्रतिघातः प्रतिस्खलनं तस्यायदुत्पतनं तेन फेनिलानां संजाति ज्हिराणामिहशीनामपाम-रमसां प्रसवणैर्निर्झरेराबध्यमान आबन्धविषयीकियमाणो नीहारो हिमं यखां सा ताम् । अथ प्रसवणं विशेषयन्नाह-उदिति । उद्भ्वं कोटयः कोणा येषामेवंभूता ये प्रावाणः प्रस्तरास्तेषां विटङ्का उन्नतप्रदेशा-

ृ टिप्प०—1 व्यक्षिण्यस्य अतिशयो यस्याम् ईदशी प्रतिपत्तिः 'स्वागतमतिथये' इत्यादिन्येवहारः, इत्यथे उचितः । 2 हिमवर्णवत् आवध्यमानाः (उत्पाद्यमानाः) नीहाराः जलविन्दवो यस्याम् । प्रस्न-वणजलक्षोदवाहिनीमित्यर्थः ।

पाठा०—१ सत्कार पवमुक्तत्त्वाः २ संभाषितः ३ समुत्थायः ४ अद्भूताक्वतिस्तिरीभूताः ५ अतिशयः ६ आतिशयः ७ रजनीमयमः ८ कृजतामः ९ मन्दं मन्दमः १० मधुमत्तः ११ पातिनामः

ट्यमानैरुचरङ्कृतिभिरवशीर्थमाणतुषारशिशिरशीकरासारैरावध्यमाननीहाराम्, हिमहारहर-हासधवलेख्योभयतः क्षरद्भिर्तिर्झरेद्वीरावलम्बतचल्यामरकलापामिनोपलक्ष्यमाणाम्, अन्तः-स्थापितमणिकमण्डलुमण्डलाम्, एकान्तावलम्बतयोगपृहकाम्, विशाखिकानिवद्धनालि-केरीफलबह्कलमयधौतोपानसुगोपेताम्, अवशीणोङ्गभसाधूमरबह्कलशयनीयसनाथैकदेशाम्, इन्दुमण्डलेनेव टङ्कोत्कीर्णेन शङ्कमयेन भिक्षाकपालेनाधिष्ठिताम्, संनिहितभसालाबुकां गुहामद्राक्षीत्।

तस्याश्च द्वारि शिलातले समुपविष्टो वस्कलशयनशिरोभागविन्यस्तवीणां ततः पर्णपुदेन निर्झरादागृहीतमधेजलमादाय तां कन्यकां समुपिखताम् 'कलमितयस्त्रणया । कृत-मितप्रसादेन । भगवित, प्रसीद । विमुच्यतामयमत्यादरः । त्वदीयमालोकनमिप सर्व-पापप्रशमनमधमपिणिसव पवित्रीकरणायालम् । आस्यताम् द्रस्त्रवीत् । अनुवध्यमानश्च तया

स्तैविंपाळ्यमानानि विदार्थमाणानि तैः । उच्चरिति । उच्चरष्टान्दं कुर्वन्ध्वनिः शब्दो येषां तैः । अवेति । अविति । विदार्गमाणो विश्वराहतां प्राप्यमाणो यस्तुषारो नीहारस्तस्य शिशिराः शीतलाः शीकरा वातास्तजलविष्ठषस्ते वामासारो वेगवान्वर्षो येषु तैः । हिमेति । हिमं तुहिनम् , हारो मुक्ताकलापः , हर ईश्वरस्तस्य हासो हासं तद्वद्भवलैः श्वितः । उभयतः पार्श्वद्भये क्षरिद्धः स्वविद्धिनिंद्धरैः प्रस्वणैः । द्वारेति । द्वारे प्रति हारेऽवलिन्वतो यश्चल्यमारकलापः प्रोच्छल्दालव्यजनसमृहो यस्यामेवंविधामियोपलक्ष्यमाणां विश्वमानणाम् । अन्तरिति । अन्तर्भथ्ये स्थापितं न्यस्तं मणिनिर्मितं कमण्डलुमण्डलं कुण्डिकावलयं यस्यां सा ताम् । एकान्तेरिते । एकान्ते रहस्यवलिन्यता स्थापिता योगपहिका योगसाधनोपकरणं यस्यां सा ताम् । विशिति । विशाखिका भूमिशुल्यर्थमाद्रियमाणा लोहयप्रिक्षा तस्यां निवद्धं संदानितं यन्नालिकेरी लाङ्गली तस्याः फलं तस्य वल्कलैस्विभिर्निक्पनं धौतं क्षालितमुपानशुगं पादुकायुगलं तेनोपेतां सिहताम् । अवेति । अवशिणे च्युतं यदाभस्य देहविभूतिस्तेन धूसरं मलिनं यद्वल्कलश्यनीयं चोचशय्या तेन सनाथः सिहत एकदेशो यस्याः सा ताम् । दङ्क इति । दङ्कः पाषाणदारणस्तेनोत्कीणेनोत्कारितेन शङ्कमयेन कम्बुदलनिर्मिनेत मिश्चाकपोलेन भिश्चाकपरेणाधिष्ठतामाश्रिताम् । वेतल्लाम्यादाह—इन्दुरिति । इन्तुश्चन्द्रसस्य मण्डलेनेव । संनिहितं समीपवर्ति भस्मालाबुकं विभूतितुम्बकं यस्यां ताम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

तस्याश्चेति । तस्या ग्रहाया द्वारि प्रतीहारप्रदेशे यच्छिलातलं तस्मिन्नपृषिष्ठ आसीनश्चन्द्रापीडो वत्कलहायनं तस्य हिरोभागस्तत्र विन्यस्ता स्थापिता वीणा वलकी यया सा ताम् । तत इति । वलकीस्थापनानतरं पणेपुटेन निर्न्नरात्प्रस्रवणावागृहीतं यदर्घजलं तदादाय समुपस्थितां समागतां तां प्रति चन्द्रापीड इस्टअवीदित्युवाच । इति शब्दार्थमाह—अस्त्रभिति । अतियन्त्रणयास्तर्गरोधेनालं कृतम् । कृतमिति । अतिप्रसादेनातिप्रसन्नतया कृतं स्तम् । हे भगवित हे स्वामिनि, प्रसीद प्रसन्ना भव । अयमस्यादरोऽस्याप्रहो विमुचयतां स्यज्यताम् । त्वरीयमालोकनमिप दर्शनमिप सर्वपापप्रशासनं सर्वेनसां प्रशासनकृत् । अभिति । सर्वेनोध्वंसि जाप्येऽधमर्षणं तद्वदिव पवित्रीकरणाय पावनीकरणायालं समर्थम् । अत आस्यतामुपविद्यताम् ।
भवसा दर्शनेनैव मम कार्तार्थ्यमभृत् । ततः किमातिर्थ्यनेति भावः । अन्विति । तया कम्यक्यानुवैध्यमानो-

टिप्प०—1 शिक्या, 'छींका' इतिभाषाख्याता । टीकाकृतोऽर्थस्तु सृग्यः । 2 मस्कृते अस्यन्तं क्केशा-तुभवेनेत्रर्थं उचितः । ४ 'अनुरुध्यमानः' कृतानुरोधः इत्यव पाठो अन्योचितः ।

पाठा०—१ धारा. २ चारुचलत्. ३ शिख्रानिवद्धः ४ नारिकेलः ५ आगृहीताश्येसलिलम्, ६ अक्यानम्, ७ तदीयम्, ८ अप्यत्र खल्जः, ९ अनुरुष्यमानः,

तां सर्वामतिथिसपर्यामतिदूरावनतेन शिरसा सप्तश्रयं प्रतिजयाह । क्रतातिथ्यया च तया द्वितीयशिखातछोपविष्टया क्षणमिव त्र्णीं स्थित्वा क्रमेण परिपृष्टो दिग्विजयादारभ्य किंनर-मिथुनानुसरणप्रसङ्गेनागमनमात्मनः सर्वमाचचक्षे । विदितसकछवृत्तान्ता चोत्थाय सा कन्यका भिक्षाकपाछमादाय तेषामायतनतरूणां तछेषु विचचार । अचिरेण च तस्याः स्वयं-पतितैः फल्टरपूर्यत भिक्षाभाजनम् । आगत्य च तेषां फल्टानामुपयोगाय नियुक्तवती चन्द्रा-पीडम् । आसीच तस्य चेतिस—'नास्ति खल्वसाध्यं नाम तपसाम् । किमतः परमाश्रयं येत्र वैयपातचेतना अपि सचेतना इवास्ये भगवत्ये समितस्जनतः फल्टान्यात्मानुम्रहमुपपादयन्ति वनस्पतयः । चित्रमिदमालोकितमस्माभिरदृष्टपूर्वम्' इत्यधिकतरोपजातिवस्मयश्रोत्थाय त-मेव प्रदेशमिन्द्रायुधमानीय व्यपनीतपँगीणं नातिदूरं संयम्य निर्झरजलनिर्वितिस्क्षानविधिस्तान्द्रायुधमानीय क्यपनीतपँगीणं नातिदूरं संयम्य निर्झरजलनिर्वितिस्क्षानविधिस्तान्द्रायुधमानीय फल्टानि पीत्वा च तुषारिशिशं प्रस्नवणजलर्भुपस्पृश्य चेकानते तावदैवतस्थे यावत्तयापि केन्यकया कृतो जलफलस्रूलमयेष्वाहारेषु प्रणयः ।

इति परिसमापिताहारां निवीतिंतसंध्योचिताचारां शिलातले विश्रव्धमुपविष्टां निभृतमुपस्तस

<u> इन्हरूयमानः । चकारः पुनरर्थकः । तां सर्वां समग्रातिथिसपर्यामभ्यागतपूजामतियूराद्दविष्ठादवनतेन निमतेन</u> शिरसोत्तमाङ्गेन सप्रश्रयं सविनयं प्रतिजयाह गृहीतवानु । कृते ति । कृतं विहितमातिथ्यं यया सा तया । द्वितीयेति । द्वितीयं भिन्नं यच्छिलातलं तन्नोपविष्टयासीनया क्षणमिव तूष्णी स्थित्वा मौनं कृत्वा क्रमेण परि-पाठ्या परिपृष्टोऽनुयुक्तो दिग्विजयादारभ्य किनरमिथुनस्य यदनुसर्णं यदनुगमनं तत्प्रसङ्गेन तद्वहोनात्मनः सकीयस्य सर्वमागमनमाचचक्षेऽकथयत् । विदितेति । विदितो ज्ञातः सकलः समप्रो वृत्तान्त उदन्तो यथा सा । चकारः पूर्ववत् । उत्थाय सा कन्यका भिक्षाकपालं भिक्षाभाजनमादाय गृहीत्वा तेषामायतनतरूणां ग्रहासमीपवर्तिवृक्षाणां तलेव्वधोभागे विचचार पर्यटनं चकार । अचिरेणेति । अचिरेण खल्पकालेन खर्य-पतितैः खभावतथ्युतैः फलैस्तस्या भिक्षाभाजनमपूर्यत परिपूरितमभूत् । आगस्येति । आगसैस्य तेषां फला-नामुपयोगायोपभोगार्थं चन्द्रापीडं नियुक्तवती प्रेरितवती । तस्यति । तस्य चन्द्रापीडस्य चेतसि मनसीत्या-सीदित्यभूत्। इतिशब्दयोत्यं प्रदर्शयन्नाह—खिवति। खछ निश्चयेन। नामेति कोमलामञ्जणे। तपसाम-साध्यमज्ञक्यं नास्ति तथाप्यतःपरमेतदन्यत्किमाश्चर्यं चोधं भवेतदेवाह—यत्रेति । यस्मिन्प्रदेशेऽपगता बूरीभूता चेतना चैतन्यं येषामेवंभूता अपि वनस्पतयो वृक्षाः सचेतना इव सचैतन्या इवास्यै भगवत्यै फलानि समितशयेन स्जन्तो दद्त आत्मानुप्रहं निजसाफल्यसुपपादयन्ति निष्पादयन्ति । चित्रमिति । अदृष्टपू-वैमवीक्षितपूर्वमिदं चित्रमाश्चर्यमालोकितं वीक्षितम् । अधीति । अधिकतरोऽतिभूयानुपजातः समुरपन्नो विसायो यस्य स उत्थाय तमेव प्रदेशमिन्द्रायुधमानीय व्यपनीतपर्याणं दूरीकृतपल्ययनं नातिदूरे समीपे संयम्य निबध्य । निर्झरेनि । निर्झरजलेन प्रस्नवणपानीयेन निर्वितितो निष्पादितः स्नानविधिरासावविधियेन स तान्यमृतवत्स्वाद्विन मिष्टानि फलान्युवभुज्यास्वाय च तुषारस्य नीहारस्य चिशिरं शीतलं प्रस्ववणजलं निर्द्वाराम्भः पीरवा चोपस्पृश्याचमनं कृत्वैकान्ते रहसि ताबदवतस्थे ताबत्कालमासेदिवान्यावत्तयापि कन्यकया जलफलमूलमयेष्वाहारेषु प्रणयः स्नेहः कृतः ।

इतीति । इति पुत्रों कप्रकारेण परिसमापितः पर्याप्तिं नीत आहारो भोजनं यया सा ताम् । निर्वेति । निर्वेतितो विहितः संध्योचिताचारः सार्यकालयोग्यो विधिर्यया सा तां शिलातले विश्रव्धं सविश्वासं यथ

पाठा०--१ अचिरेण तस्याः. २ यदमः यत्र च. ३ विगतः ४ पर्याणे च. ५ निवर्तितः ६ अमृतरसः ७ उप शुरुषः ८ उपस्पृत्रचेकान्ते. ९ उपतस्थे. १० कन्ययाः

नातिदूरे समुपविषय मुहूर्तिमिव स्थित्वा चन्द्रापीडः सविनयमवादीत्—'भगवति, त्वत्य-साद्याप्तिघोत्साहितेन कुत्ह्लेनाकुलीकियमाणो मानुपतासुलभो लिधमा वलादिनच्छन्तमपि मां प्रश्नकर्मणि नियोजयति । उपजनयति हि प्रभुप्रसादलवोऽपि प्रागल्भ्यमधीरपक्कतेः । स्वल्पाँचैकावस्थाने कालकला परिचयमुत्पाद्यति । अणुरप्युपचारपरिप्रहः प्रणयमारोपयति । तद्यदि नातिखेदकरिमव ततः कथनेनात्मानमर्तुमाद्यमिच्छामि । अतिमहत्वल्छ भवद्शेनात्म-भृति मे कौतुकमस्मिन्वषये । कतरन्मरुतामृषीणां गन्धर्वाणां गुद्यकानामप्तरसां वा कुलम-नुगृहीतं भगवत्या जन्मना । किमर्थं वास्मिन्कुसुमसुकुमारे नये वयसि व्रतमहणम् । केदं वयः, केयमाकृतिः, क चायं लावण्यातिशयः, केयमिन्द्रियाणासुपशान्तिः । तद्दुतिमव मे प्रतिभाति । किं वानेकसिद्धसाध्यसंवद्यानि सुरलोकसुलभान्यपहाय दिन्याश्रमपदान्येका-किनी वनमिद्ममानुषमिवससि । किंश्यायं प्रकारो यत्तेरेव पञ्चभिमीहाभूतैरारब्धमीदेशं

स्यात्तथोपविष्टामासीनाम् । निमृतं निश्वलं यथा स्यात्तथोपखल समीपे गत्वा नातिदूरे समुपविस्यास्थाय सहर्तीमव क्षणमात्रमिव स्थित्वा विलम्बय चन्द्रापीडः सविनयं विनयसंयुक्तं यथा स्यात्तथावादीदवीचत् । हे भगवति हे खामिनि । त्विदिति । तव प्रसादस्य प्राप्तिलेब्धिस्तया प्रोत्साहितेन प्रगुणीकृतेन कुतृहुलेन कौतु-केनाकुळीकियमाणो व्याकुळतां नीयमान एवंविधो यो लिधमा तुच्छखभावः । कीदशः । मातुषता मानवता तत्र सुलभः सुप्रापो मां बलाद्धठादनिच्छन्तमवाञ्छन्तमपि प्रश्नकर्मणि पृच्छाकियायां नियोजयति व्यापार-यति । उपजनिति । हीति निश्चितम् । प्रभोः स्वामिनः प्रसादलबोऽपि प्रसन्नतालेशोऽप्यंधीरप्रकृतेश्वन्नलः स्वभावस्य प्रागत्भ्यं धाष्टर्यमुपजनयत्युपपादयति । स्वरुपेति । एकावस्थान एकावस्थितौ स्वल्पापि स्तोकापि कालकला पश्चदशलवात्मिका परिचर्य संस्तवमुत्पादयति जनयति । अणुरपि परमाणुरप्यपचारपरिग्रहः पूजा-स्वीकारः प्रणयं स्नेहमारोपयत्यारोपविषयीकरोति । तदिति । तयदि नातिखेदकरमिव नातिप्रयासजनकसह-शमिव ततः कथनेन निवेदनेनात्मानमनुप्राह्ममभ्यपपत्तिविषयमिच्छामि समीहे । अतीति । खळ निश्चये । भवहर्षानात्त्रमृति तवालोकनादारम्य मे समास्मिन्वषये प्रश्नविषयेऽतिमहत्कौतुकमत्यार्थ्यम् । कतरिति । मरतां देवानाम् , ऋषीणां मुनीनाम् , गन्धर्वाणां देवगायनानाम् , गुराकानां यक्षाणाम् , अप्सरसां तिलोत्त-मादीनां मध्ये । निर्धारणे षष्टी । जन्मना प्रादुर्भावेन मगवला खामिन्या कतरत्कतमत्कुलमन्वयोऽनुगृ-हीतमनुप्रह्विषयीकृतम् । किसिति । किमर्थम् । कि प्रयोजनमिति यावत् । वेति विकल्पार्थः । असिष्ववे नूतने वयस्यवस्थायां कुसुमं पुष्पं तद्वत्सुकुमारे कोमले व्रतग्रहणं नियमस्वीकारः । केति महदन्तरे । इदं प्रत्य-क्षोपलभ्यमानं वयः क । अथ चेयमाकृतिराकारविशेषः क । तथा कावण्यं चार्द्धर्यं तस्यातिशय आधिक्यं क । तथेन्द्रियाणां करणानामियमुपशान्तिर्विषयोपरमः क । तदिति । मे मम तत्सर्व पूर्वोक्तमञ्जतिमवाश्व-र्थिमिन प्रतिभाति प्रतिभासते । अन्यच । किमिति पूर्ववत् । अनेकेति । अनेके बह्वो ये सिद्धा महायोगि-नस्तैः साध्या निष्पाद्याः किया इत्यर्थः । ताभिः संबैद्धानि संकीर्णानि सुरलोका देवसमूहास्तेषां सलभानि सुप्रापाण्येवंविधानि दिव्याश्रमपदानि महासुनीनां निवासस्थानान्यपहाय विमुच्येकाकिन्यसहायामानुषं मत्-ष्यवर्जितमिदं वनमरण्यं कथं त्वं भवत्यधिवसिस । 'उपान्वध्याङ्गसः' इति वनमित्यस्याधिकरणस्य कर्मसं-ज्ञायां द्वितीया । कश्चेति । कश्चानिर्दिष्टखरूपोऽयं प्रैकारः प्रमेदो यत्तैरेन सर्वप्रसिद्धैरेन पश्चभिर्महाभृतैः प्रथि-

टिप्प०—1 सौन्दर्यम् । 2 'भनेकसिद्ध-साध्यसंबाघानि' इत्येव पाटः, संबाधानि संकुळानीति तदर्थः । 3 विदोषः ।

पाठा०—१ जनयति २ हि न. ३ प्रत्येशावस्थाने; एकदेशावस्थानः ४ अनुगृह्यमाणम् ५ नयः, केदं तमः ६ अनुतम् ७ कि निमित्तम्, ८ संबन्धानि; संबाधानिः ९ ध्वभगानिः १० कश्चायं प्रजापतेः प्रकारो अतिरेत प्रदाभूतैः पश्चिमः ११ ईद्वशीम्,

धवळतां धत्ते शरीरम। नेदमस्माभिरन्यत्र दृष्ठश्वतपूर्वं वा। अपनयतु नः कौतुकम्। आवे-द्यतु भवती सर्वभिदम्' इत्येवमभिहिता सा किमप्यन्तर्ध्यायन्ती तृष्णीं मुहूर्तमिव स्थित्वा निःश्वस्य स्थूलस्थूलैरन्तर्गतां हृदयग्रुद्धिमिवादाय निर्गच्छिद्धः, इन्द्रियप्रसादमिव वर्षद्धः, तपोरसनिःस्यन्दमिव स्रवद्धः, लोचनविषयं धवलिमानमिव द्रवीकृत्य पातयद्धः, अच्छाच्छैः अमलकपोलस्थलस्यलितैः, अवशीर्णहारमुक्ताफलतरलपातैः अनुबद्धविन्दुभिः वरकलावृ-तकुचिश्यरज्जीरितसीकरेरश्रुभिरामीलितलोचना निःशब्दं रोदितुमारेभे। तां च प्रस्तितां दृष्ट्वा चन्द्रापीडस्तत्क्षणमचिन्तयत्—'अहो दुर्निवारता व्यसनोपनिपातानाम्, यदीदशीम-प्याकृतिमनभिभवनीयामात्मीयां कुर्वन्ति। सर्वथा न न कंचन स्पृशन्ति शरीरधर्माणमुप-

व्यप्तेजोवाय्वाकाशरूपैरारच्धं रचितमीर्दशं शरीरं देहः । धवेति । धविलमानं धत्ते दधाति । नेति । इवैमेतादशमस्माभिरैदंयुगीनैरन्यस्मिन्देशान्तरे पूर्वं न दृष्टं न वीक्षितम् । नापि पूर्वं कस्यचिन्मुखाच्छ्रतमाकणि-तम । अपेति । नोऽस्माकं कौतुकं महदाश्चर्यमपनयतु दूरीकरोतु । आवेति । भवती सामिनी सर्वमिदं पूर्वोक्तमावेदयतु निवेदयतु । इतीति । इत्येवंप्रकारेणाभिहिता प्रतिपादिता सा किमप्यनिवेचनीयमन्तश्चित्ते ध्यायन्ती चिन्तयती तूल्णीं जोषं सुहूर्तसदद्मा । अत्र सददार्थं इवप्रयोगः । निःश्वस्य निश्वासं मुक्ता । पूर्वानुभृतस्य दुःखस्य स्मरणादिति भावः । अश्रुभिनैत्रजलैरामीलिते संकुचिते लोचने नेत्रे यस्याः सा तादशी निःशब्दं ध्वनिवर्जितं यथा स्यात्तथा रोदितुं रोदनं कर्तुमारेभ आरम्भं चकार । अथाश्च विशेष-यनाह—स्थूलेति । स्थूलानि च स्थूलानि च स्थूलस्थूलानि तैः । अतिश्वेतत्वसाम्यादाह—अन्तरिति । अन्तर्गतां मध्यप्राप्तां हृदयग्रुद्धिं चित्तनैर्मल्यमियादाय गृहीत्वा निर्गच्छद्भिबहिरागच्छद्भिः । इन्द्रियेति । इन्द्रियाणामक्षाणां प्रसादं प्रसन्नतामिव वर्षद्भिर्वर्षणं कुर्वद्भिः। तप इति । तपसां चीन्द्रायणादीनां रस-निः स्यन्द्रिय द्रवरहस्यमिव सर्वाद्धः क्षरद्भिः । लोचनेति । लोचनविषयं नेत्रसंबन्धिनं धवलिमानं श्वेति-मानमिव द्रवीकृत्य रसीकृत्य पातयद्भिः । अच्छेति । अच्छानि चाच्छानि चाच्छाच्छानि तैः । अतिख-च्छैरित्यर्थः । अमलेति । अमलं निर्मलं यत्कपोलस्थलं तत्र स्खलितैः स्खलनां प्राप्तैः । अवशीर्णेति । अवशीर्णस्रिटितो यो हारो मुक्ताप्रालम्बस्तस्य मुक्ताफलानि रसोद्भवानि तह्नतरलः कम्पनः पातो येषां तैः। एतेनोज्ज्वलत्वसाम्यात्क्षरन्मुक्ताफलसाम्यमश्रुणां ध्वनितम् । अनुबद्धाः परस्परानुविद्धा बिन्दवो विप्रुषो येषां तै: । वृद्कलेति । वृत्कलावृतौ चोचाच्छादितौ यौ कुचौ पयोधरौ तयोः शिखरममं तेन जर्जरिताः शिथिलतां प्राप्ताः सीकराः कणा येषां तैः । एतेन कुचयोरतिकाठिन्यं व्यक्तितम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । तामिति । तां कन्यकाम् । चकारः पुनरर्थकः । प्ररुदितां कृताश्चपातां दृष्ट्वा विलोक्य चन्द्रापीडस्तरक्षणं तसिम्नवसरेऽचिन्तयचिन्तितवान् । चिन्ताविषयमाह—अहो इति । अहो इत्याश्चर्ये । व्यसनानि मैच-पानाधीन तत्रोपनिपाता अत्यासक्तिरूपास्तेषां दुर्निवारता दुहेँयता। अनल्पायासेन निवारियद्वं चन्यते, न तु खल्पप्रयासेनेति भावः । यदिति हेत्वर्थे । अनिमभवनीयां न परैरिमभवितं योग्यामेतादशीमलैकिकीमप्या-क्रतिमाकारमात्मीयां खायत्तां कुर्वन्ति प्रणयन्ति । सर्वधेति । सर्वथा सर्वप्रकारेणोपतापाः कामाभिलाषाः

टिप्पo—1 हन्त ! न कविस्कीनां स्तोकोपि परिचयष्टीकाकारवराकस्य । "रारब्धमीदशीं धवलतां धंत्ते शरीरम्' इत्येव मधुरः पाठः । अर्थः रफुटः । 2 वैलक्षण्यमिल्यथः । 3 तपांस्येव रसाः (द्रवाः) तेषां निस्यन्दं धारां क्षरद्विरिव, इत्यथों योग्यः । 4 हन्त धिक् टीकाकारम् । प्रन्थकारो यां मूर्तिमतीं पिन्न अतां चित्रयति तत्र मद्यपानादेः कः प्रसङ्गः ? अस्तु. न्यसनोपनिपातानां दुःखोपस्थितीनाम् अद्दो दुर्निवारता मभिभवितुमशक्यता ? अर्थात् दैवोपस्थापितानि दुःखानि न केनचिद्वारियतुं शक्यानीति भावः ।

बाडा०-१ पूर्वमः २ आवेदयतु सर्वमः १ हारमुक्तमकाः

तापाः । बलवती हि द्वन्द्वानां प्रयुक्तिः । इदमपरमधिकतरं जैनितमतिमहन्मनिस में कौतुक-मस्या बाष्पसिललपातेन । न द्यल्पीयसा शोककारणेन क्षेत्रीकियन्त एवंविधा मूर्तयः । न हि क्षुद्रनिर्घातपाताभिहता चलति वसुधां इति । संवर्धितकुत्हलश्च शोकस्मरणहेतुतामुपगत-मपराधिनमिवात्मानमवगच्छन्नत्थाय प्रस्नवणाद जिलना मुखप्रक्षालनोदकमुपनिन्ये । सा तु तद्नुरोधादैविच्छन्नवाष्पजलधारासंतानापि किंचित्कषायितोद्रे प्रक्षालय लोचने वल्कलो-पान्तेन वदनमपमुज्य दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य शनैः श्रीनैः प्रस्ववादीत्—

'राजपुत्र, किमनेनातिनिर्धृणेहद्याया मम मन्द्रभाग्यायाः पापाया जन्मनः प्रभृति वराग्यवृत्तान्तेनाश्रवणीयेन श्रुतेन । तथापि यदि महत्कुतृह्ळं तत्कथयामि । श्रूयताम्—एत-त्प्रायेण कस्याणाभिनिवेशिनः श्रुतिविषयमापतितमेव यथा विञ्चधसद्यान्यप्सरसेना नाम

कंचन शरीरधर्माणं न न स्पृशन्ति न नाश्चिपन्ति । 'हो नशे प्रकृतमर्थं स्चयतः' इति न्यायाद्विनकार-प्रयोगः । चलेति । हि निश्चितम् । द्वंद्वानां सुखदुःखानां प्रयुक्तः प्रवर्तनं बळवती बळिष्ठा । इद्मिति । म मम मनित चित्त इदमपरमन्यद्धिकतरं महत्कोतुकमाश्चर्यं जनितमुत्पादितमस्याः कन्यकाया बाष्पसिल्क लमश्चजलं तस्य पातेन पतनेन । जितेन्द्रिययामाया अस्या अश्चपतनमेव महदाश्चर्यमिति भावः । नतु खल्पमेव शोककारणमित्याह—न हीति । हीति निश्चितम् । अल्पीयसा कनीयसा शोककारणेन खेद-निमित्तेनेवंविधा अनिर्वचनीयस्वरूपा मृतयः शरीराणि न क्षेत्रीकियन्ते नाश्चयीकियन्ते । अत्रैष हेतुमाह—न हीति । शुद्रस्तुच्छो यो निर्धातः प्रहारस्तस्य पातः पतनं तेनाभिहता तािजता वसुधा पृथ्वी । हीति निश्चितम् । न चलित न कम्पते । संवर्धितमिति । संवर्धितं वृद्धि प्राप्तं कृत्वहलं कौतुकं यस्यैवंमृतोर्डहं शोकस्य खेदस्य स्मरणं स्मृतिस्तस्य हेतुतां निमित्ततागुपगतं प्राप्तमत एवापराधिनं सागसमात्मानमवगच्छ-निव जानिजवोत्थाय प्रसवणाजिक्षरान्मुखप्रक्षालनाय वदनगुद्ध्यर्थमुदकं पानीयमञ्चलिना पाणिपुटेनोपनिन्य आनीतवात् । सा त्विति । सा कन्यका । तु पुनरर्थकः । तस्य चन्द्रापीडस्यानुरोधादामहात् । अवि-चिद्यतेति । अविच्छित्रस्य होते वाष्पजलधारासंतानमश्चपानीयधारासमृहं यस्या एवंविधापि किचित्कैषा-ि विद्यतेति । अविच्छित्तमुद्धितं वाष्पजलधारासंतानमश्चपानीयधारासमृहं यस्या एवंविधापि किचित्कैषा-ि विद्यते कषायगुणयुक्तमुदरं मध्यं ययोरेवंभूते लोचने नेत्रे प्रक्षात्य धावनं कृत्वा वत्कलोपान्तेन चोचाक्रकेन वदनं मुखमपमृत्य मार्जनं कृत्वा दीर्घमायतुमुष्णं तसं च निःश्वस्य शनैः शनैमेन्दं मन्दं प्रस्वादीत्प्रस्वनेत्तते ।

राजेति । हे राजपुत्र, अतिनिर्षृणं निर्दयं हृदयं स्वान्तं यस्या एवंविधाया सन्दभाग्यायाः क्षीणभागधे-यायाः पापायाः पापिष्ठाया जन्मनः प्रसृत्युत्पत्तेरारभ्याश्रवणीयेनाकर्णनानहेण वैराग्यश्वतान्तेन विरक्ततेद-न्तेन किमनेन श्रुतेनाकर्णितेन । तथापीति । एवंसस्यपि फलाभावे विद्यमानेऽपि यदि महत्कुतृहृलं मह-दाश्चर्यं तत्तिहिं कश्रयामि खुवे । प्रायेण बाहुल्येन कल्याणे श्रेयस्यभिनिविद्यते इस्वेवंशीलं नोऽस्माकं श्रुतिविषयं कर्णगोचरमापतितमागतम् । कुलपरम्परया श्रुतमिखर्थः । एतदेव श्रूयतामाकर्ण्यताम् । यथेति । विद्युधसद्यनि किनरग्रहेऽप्सरसेनाः । नामेति कोमलामन्त्रणे । कन्यकाः पुत्रयः सन्ति । तासां

टिप्प०—1 प्रलाप एवायम् । संवर्धितकौत्हलः स इत्यथैः । 2 अश्ववर्षणात् किञ्चित् रक्तम् आविलं वा मध्यं ययोस्ते इत्यथं उचितः । 3 हा हन्त ईहशोपि टीकाधाष्ट्यमाचरति !—क्व्याणे अभि-निवेशः (आप्रहो) यस्य, ईहशस्य भवतः श्वतिविषयं कर्णगोचरमागतमेव यद् विवुधसद्यनि स्वर्गे 'अप्स-रसो' नाम कन्यकाः (अविवाहितःवात्) सन्तीति पाठः । टीकाकारस्य पाठो व्याख्यानं च प्रलापमात्रम् ।

पाठा०—१ महत्मम मनिस कौतुकम् ; उपजनितमतिमहत्मनिस मे कौतुकम्. २ कुतृहरूश्वास्माः. ३ अविध्यतः. ४ इतिः ५ तिष्टुरः ६ जन्मतः ७ अप्सरसोः.

कन्यकाः सन्तीति । तासां चतुर्दश कुळानि—एकं भगवतः कमळयोनेर्मनसः समुत्पन्नम्, अन्यद्वेदेश्यः संभूतम्, अन्यदंभेरद्भूतम्, अन्यत्पवनात्प्रसूतम्, अन्यदस्तान्मध्यमानादुत्थितम्, अन्यज्ञळाज्ञातम्, अन्यदकंकिरणेश्यो निर्गतम्, अन्यत्सोमरिक्मश्यो निर्पतितम्, अन्यद्भेरुद्भूतम्, अन्यत्सोदामिनीश्यः प्रवृत्तम्, अन्यन्मृत्युना निर्मतम्, अपरं
भकरकेतुना समुत्पादितम्, अन्यत्त दक्षस्य प्रजापतेरितप्रभूतानां कन्यकानां मध्ये दे सुते
सुनिरिष्ठा च वभूवतुस्ताश्यां गन्यवेः सह कुळद्वयं जातम्, एवमेतान्येकत्र चतुर्दश
कुळानि । गन्धवीणां तु दक्षात्मजाद्वितयसंभवं तदेव कुळद्वयं जातम् । श्वत्र मुनेस्तनयानां
सेनादीनां पञ्चदशानां भ्रातृणामधिको गुणैः घोडशिश्वत्ररथो नाम समुत्पन्नः । स किळ
त्रिभुवनप्रख्यातपराक्रमो भगवता समस्तसुरमोळिमाळाळाळितचरणनिळनेनाखण्डळेन सुद्दचळक्देनोपबृद्दितप्रभावः सर्वेषां गन्धवीणामाधिपत्यमसिळतामरीचिनिचयमेचिकतेन बाहुना
समुपार्जितं शैशव प्वाप्तवान् । इतश्च नातिदूरे तस्यास्माद्भारतवर्षादुत्तरेणानन्तरे किंपुरुष-

कन्यकानां चतुर्देश कुलानि । तत्रैकं कमलयोनेभगवतो विधातुर्वकाणो मनसः खानतात्ससुत्पन्नं संजातम् । अन्यद्भितीयं वेदेभ्यः श्रुतिभ्यः संभूतमुत्पन्नम् । अन्यत्तृतीयममेविभावसोरुद्भृतं प्रकटितम् । अन्यच्तुर्थ पवनाद्वायोः प्रस्तं जिततम् । अन्यत्पन्नमममृताज्ञानमध्यमानाद्विलोड्यमानाद्वत्थितं प्रादुर्भूतम् । अन्य-रवष्ठं जलाजातम् । अन्यत्सप्तमं कुलमर्किकरणेभ्यः सूर्यदीधितिभ्यो निर्गतं बहिरागतम् । अन्यद्रष्टमं सोमः कुमुदबान्धवस्तस्य रिमभ्यः किरणेभ्यो निपतितं च्युतम् । अन्यन्नवमं कुलं पृथिव्या बसुंघराया उद्भृतं प्रकटितम् । अन्यद्शमं सौदामिनीभ्यो हादिनीभ्यः प्रवृत्तं प्रवर्तितम् । अन्यदेकादशं क्रुळं मृत्युना यमेन निर्मितं रचितम् । अपरमन्यद्वादशं मकरकेतना मनोभवेन समुत्पादितम् । अन्यन्विति । दक्षस्य प्रजापतेरतिप्रभूतानामतिबह्वीनां कन्यकानामात्मजानां मध्ये द्वे सुते द्वे कन्यके मनिररिष्टा च बभूवतुर्जज्ञाते । ताभ्यां कन्यकाभ्यां गन्धवैर्देवगायनैः सह कुलद्वयं जातम् । एविसिति पूर्वोक्तप्रकारेण। एकत्रेति । एकस्मिनप्रदेश एतानि चतुर्दश कुलानि । गन्धर्वाणां तु दक्षात्मजाद्वितयसं-भवं तदेव पूर्वोक्तमेव कुलद्वयम् । नाधिकमिल्यर्थः । अन्नेति । अस्मिनेव प्रदेशे मुनेर्दक्षजात्मजायाः सेनादीनां पश्चदशानां आतुणां सध्ये गुणैः शौयदिभिर्धिकः षोडशश्चित्ररथो नाम तनयः ससुत्पन्नः । स इति । किलेति सस्ये । स चित्ररथिक्षंभुवने त्रिविष्टपे प्रख्यातः प्रसिद्धः पराक्रमः शौर्यवृत्तिर्यस्य सः। भगवतेति । भगवता माहात्म्यवता । समस्तिति । समस्ताः समग्रा ये सुरा देवास्तेषां मौलिमालाः किरीटपङ्क्रयस्ताभिकैंलितं पालितं चरणनिलनं पादपद्मं यस्य स तेन एवंविधेनाखण्डलेनेन्द्रेण सुहृच्छ-**ब्दे**न मित्रशब्देनोपबृंहितः श्लाघाविषयीकृतः प्रभावः कोशवण्डजं तेजो यस्य स तथा । सर्वेषामिति । सर्वेषां समप्राणां गन्धर्वाणां देवगायनानां शेशवे बाल्य एवाधिपत्यं प्रभुत्वमाप्तवान्प्राप्तवान् । कीदशमाधि-पत्यम् । समुपार्जितमर्जितम् । केन । बाहुना भुजेन । अथ बाहुं विशेषयन्नाह—असीति । असिलता खङ्गळता तस्या मरीचिनिचयः कान्तिसमृहस्तेन मेचिकतेन स्यामिळतेन। इतश्चिति । अर्थान्तरे । अस्पा-त्स्थानाचातिद्रे नातिदविष्ठे तस्य राज्ञोऽस्माद्भारतवर्षाद्भरतक्षेत्रादुत्तरेणानन्तरेऽत्यासन्ने किंपुरुषनाम्नि किंपुर

टिप्प०—1 मध्यमानावस्थायाममृताजातिमत्यर्थः । जलादित्युक्तः पौनरुक्तयम् । 2 चित्रसेनादीना-मित्येव पाठः । टीकाकारस्य तु यद् यद् गर्हितं तत्तत्सर्वमनुकूलमित्याभाति । 3 साव्रं परामृष्टमित्यर्थः ।

पाठा०-१ सन्ति २ वहेः. १ निष्पतितम् ४ छतानाम् ५ द्रौ छतौ ६ तन ७ चित्रसेनादीनाम् । ८ सम्बन्धियन ९ अरिक्सिनेत

नामि वर्षे वर्षपर्वतो हेमकूटो नाम निवासः । तत्र च तद्भुजयुँगपरिपालितान्यनेकानि गन्ध-र्वशतसहस्राणि प्रतिवसन्ति । तेनैव चेदं चेत्ररथं नामातिमनोहरं काननं निर्मितम्, इदं चाच्छोदाभिधानमतिमहत्सरः खानितम्, अयं च भवानीपतिरूपरचितो भगवान् । अरि-ष्टायास्तु पुँत्रस्तिसिन्द्रतीये गन्धर्वकुले गन्धर्वराजेन चित्ररथेनैवाभिपिक्तो वाल एव राज्य-पद्मासादितवान् । अपरिमितगन्धर्ववल्परिवारस्य तस्यापि स एव गिरिरधिवासः । यत्तु तत्सोमपीयूषसंभूतानामप्सरसां कुलम्, तस्मात्करणजलानुसारगलितेन सकलेनेव रजनिकर-कलाकलापलावण्येन निर्मिता त्रिभुवननयनाभिरामा भगवती द्वितीयेकुलाधिपतिर्देशो मन्दा-किनीमिव श्रीरसागरः प्रणयिनीमकरोत् । सा तु भगवता मकरकेतैनेनेव रतिः, शरसम-येनेव कमिलनी, हंसेन संयोजिता सदशसमागमोपजनितामतिमहर्ती मुद्मुपगतवती

रुषाभिधाने वर्षे क्षेत्रे वर्षपर्वतः क्षेत्रसीमाकृज्ञगो हेमकूटो नाम हेमकूटाभिधानो निवासो वसति-स्थलं वर्तते । तम्र चेति । तस्मिन्पर्वते । तदिति । तस्य चित्ररथस्य भुजयुगं बाहुयुगं तेन परिपाल-तानि रक्षितान्यनेकानि गन्धर्वशतसहस्राण्यनेकलक्षाणि प्रतिवसन्ति । तस्योत्कर्षमाह—तेनेविति । तेनैव राज्ञा चित्ररथेनेदं चैत्ररथं नामातिमनोहरमतिरमणीयं काननं वनं निर्मितं निष्पादितम् । इदमच्छोदाभि-धानमतिमहत्तरः खानितं निर्मापितम् । स्थावराभिप्रायेणाह-अयं चेति । अयं प्रखक्षो भगवान्भवानीपति-रीक्षर उपरचितो निर्मितः । अथ चारिष्टायाः प्रतः सतः । तु पुनरर्थकः । तस्मिन्द्रितीये गन्धवैकुलै गन्धवै-राजैनैव चित्ररथेनैवाभिषिक्तो राज्याभिषेकविषयीकृतः। अत एव वाल एव शिक्षरेव राज्यपदमाधिपस-स्थलमासादितवान्त्राप्तवान् । अपेति । अपरिमितमसंख्यं यद्गन्धर्वकुलं तदेव परिवारः परिच्छदो यस्य स तथा तस्यापि स एव हेमकूटाभिधानो गिरिः पर्वतोऽधिवासो निवासस्थलम् । यत्विति । तस्मिन्पर्वते सोमैंपीयूषसंभूतानामप्सरसां कुळं तस्मात्कुळात् । किरणेति । करणजैळममृतं तस्यानुसारोऽनुसरणं तेन गिलतेन विलीनेन सकलेन समप्रेण। रजनीति । रजनिकरस्य चन्द्रस्य कलाकलापसास्य लावण्येनेना-न्तर्गतसारेणेव निर्मिता रचिता । त्रिभ्वनेति । त्रिभुवनस्य त्रिविष्टपस्य नयनानि लोचनानि तेषामिभरामा मनोहरा भगवती माहात्म्यवती द्वितीयेव गौरी गौरीति नाम्ना । हिमेति । हिमकिरणस्य किरणा रस्मय-स्तद्वदवदातो निर्मेलो वर्णो देहच्छविर्यस्याः सैवंविधा कन्यका प्रसूता जनिता । तां चेति । तां गौरीं द्वितीयकुलाधिपतिर्हसो मन्दाकिनी र्खर्धनी क्षीरसागर इव प्रणयिनी वल्लमामकरोत्। सा त्विति। सा गौरी भगवता मकरकेतनेन कंदर्पेण रतिरिव । शरत्समयेन घनाख्यकालेन कमलिनीव । एवं हंसेन गन्धर्वाधिपतिना संयोजिता संबन्धं प्रापिता । सदृशेति । सदश उचितो यः समागमः संबन्धः उपजनितां

दिष्प०—1 डीकाकारेण अत्रापि लण्डवावयं विकोप्य मन्थो दुरूहो विरूपश्च कृतः। अत एव 'अरि-ष्टायास्तु पुत्रस्तुम्बुरुप्रश्वतीनां सोदर्याणा'मित्यादिपाठं नीचैर्ष्टतं संयोज्य मन्थः पूरणीयः पाठकैः। 2 सोमम-यूख (किरण)संभूतानामित्येव पाठः। 3 'किरणजाकस्य (समृहस्य) अनुसारेण' इत्येव पाठः। 4 निर्धा-रितेन (निष्पतितेन)। 5 'हिमकरिकरणावदातवर्णा' इत्येव मन्थोचितान्यक्षराणि। 6 अत्र वाक्यमे-दोषि टीकाकारस्य जाक्यम्। इंसेन सह संयोजिता (विधाता) सती सदशसमागमोपजनितां मुद्गुपग-तवतीत्यादिः एको वाक्यार्थः। ममाणं चात्र सहद्वस्वद्वसम्। 7 तेन उपजनिताम्।

पाठा०—१ युगळ. २ इदम्. ३ निखानितम्. ४ पुत्रस्तुम्बुरुप्रभृतीनां सोदर्गाणां पण्णां ज्येष्ठो (शेषोः श्रेष्ठोः हंसोनाम जगद्विदितो गन्धर्वस्तासन्). ५ कुळे द्वितीयेऽसिन्. ६ परिचारकस्यास्यापि. ७ सोममयुखसंमत्मन्सरसाम्. ८ जाल. ९ अनुकरण. १० गौरीपति. ११ हिमकरः रजनिकर. १२ दितीयगन्धर्व. १३ केतुनेव.

798

अथ विज्नम्भमाणनवनिष्ठनवनेषु, अंकठोरचूतकिष्ठकाकलापकृतकामुकोत्किष्ठिकेषु, कोम-स्ठमल्यमारुतावतारतरङ्गितानङ्गध्वजांशुकेषु, मदकलितकामिनीगण्डूषसीधुसेकपुलकितवकु-

विहितामतिमहतीं गरीयसीं सुदं हर्षसुपगतवती प्राप्तवती तस्य राज्ञो निखलं समग्रं यदन्तःपुरमवरोध-स्तत्र खामिनी मुख्या चाभवत् । तयोश्चेति । तयोईसगौर्योर्महात्मनोरहमीहरयेकात्मजैका पुत्री केवछं शोकाय समुत्पन्ना । कीहशी । विगतानि दूरीभूतानि लक्षणानि श्रेयोजनकानि मधीतिलकादीनि यस्याः सा तथा। पुनस्तामेव विशेषयन्नाह-अनेकेति । अनेकानि विविधानि यानि दुःखानि कष्टानि तेषां सह-स्नाणि तेषां भाजनं पात्रम् । आविष्टळिङ्गत्वात् 'वेदाः प्रमाणम्' इतिवन्नपुंसकत्वम् । तातस्त्विति । तातः पितानपत्यतयाऽसंतानत्वेन सुतजन्मातिरिक्तेन पुत्रजन्माधिकेन महोत्सवेन महामहेन मम जन्म मजन्मा-भिनन्दितवानतिस्तृतवान् । अवासिति । अवासे प्राप्ते दशमेऽहनि दिने । कृत इति । कृतो विहितो यथो-चितो यथायोग्यः समाचारो वेदोक्तिक्रयाकलापो येन सः । महाश्वेतवर्णत्वान्महाश्वेतेति यथार्थमेव नाम कृतवान् । सेति । साहं पितृभवने जनकसद्मिन बालतया शिक्तुरवेन कलमधुरपेलापिनी कलं मनोज्ञं मधुरं मिष्टं प्रकपतीखेवंशीला सा तथा केवलं वीणेव बल्लकीव गन्धर्वाणां देवगायनानामङ्कादङ्कं कोडात्कोडं संच-रन्ती गच्छन्ती । अवीति । अविदितोऽज्ञातः स्रोहः प्रीतिः, शोकः शुक्, तयोरायासः प्रयासो येनैवंविधं बैंशवं बाल्यमतिनीतवत्यतिकान्तवती । तदनन्तरं मे मम वपुषि शरीरे नवयौवनेन अत्ययतारुण्येन पदं स्थानं कृतं विहितम् । कस्मिन्क इव । वसन्ते पुष्पकाले मधुमासेनेव चैत्रेणेव । तथा मधुमासे नवपळवेनेव प्रस्पप्रकि सलयेनेव । तथा नवपल्लवे कुसुमेनेव प्रसूनेनेव । तथा कुसुमे मधुकरेणेव भ्रमरेणेव । तथा मधुकरे मदेनेव ।

अथेलानन्तर्थे । एकदिति । एकस्मिन्समयेऽहं मधुमासदिवसेषु वसन्तवासरेष्वम्बया मात्रा सहेदम-च्छोदं सरः स्नातुमभ्यपतमगच्छिमिति दूरेणान्वयः । अथ मधुमासदिवसान्विशेषयन्नाह—विज्ञस्मेति । विज्ञम्भमाणानि विकासमानानि नवनिलनवनानि प्रत्यप्रपद्मखण्डानि येषु । अकटोरेति । अकटोराः सुकुमारा याश्रृतकलिका आम्रकोरकास्तासां कलापः समृहस्तेन कृता विहिता कामुकानां कामि-जनानासुरक्रिकोत्कण्ठा येषु । उद्दीपकत्वादिति भावः । **कोमलेति ।** कोमलो सृदुर्यो मलयमारुतो मेळयानिळसास्यावतार इतस्ततः प्रसरणं तेन तरिक्षतानि भिक्ततान्यनक्ष्यजांश्चकानि मदनवैजयन्तीवसनानि वैषु । मलयमारुतस्थोद्दीपकरवात् अनङ्गध्वजकम्पनेनानङ्गस्य प्रोत्साहनं सूचितम् । मदेति । मदेनाहंकारेण

द्विप्प०—1 'वीणेव कलमधुरप्रलापिनी अङ्कादङ्कं संचरन्ती' इति उभयत्र युज्यते । कलमस्फुटं मधुरं च भारूपति बीणेति वीणापक्षे । 2 'अविदितस्त्रेहशोकायासमनोहरम्' इत्येव पाठः । अविदितैः स्नेहशो-कायासैः मनोहरमिति तद्थैः। एतजनितन्याकुलताभावाःसुन्दरमित्याशयः। ३ मालोपमैकावस्योः संयो-**गैन नवीन इवालंकारः । सरस्वतीकण्ठाभरणमते तु रशनोपमा । 4 तरङ्गवत्प्रस्फुरितानि 'फहराना' ।**

पाठा०-१ महात्मनोमहता क्रेशेनाभिकाषेण कालेन च केवलम्. २ निगलक्षक्ष. ३ एकेव; अहमेकेव. ४ मज्जनमः ५ शोबायासमनोहरम् ६ अतीतवतीः ७ जन्ममाणः ८ अनेकचूतः ९ माम्युत्कलिकेषुः

ठेषु, मधुकरकुळकळङ्ककाठीक्वतकाठेयककुसुमकुद्धाठेषु, अशोकतर्र्ताडनरणितरमणीयमणिन्पुरझंकारसहस्रमुखरेषु, विकसन्मुकुळपरिमळपुिक्षतालिजाळमञ्जुशिक्षितसुभगसहकारेषु,
अविरळकुसुमधूळिवाळुकापुिळेनधविळाचरातळेषु, मधुमदविडिम्बतमधुकेरकदम्बकसंवाद्यमानळतादोळेषु, उत्फुळ्जप्रव्वळवळीळीययानमत्तकोकिळोळासितमधुशीकरोहाँ मदुर्दिनेषु, शोवितजनजायाजीवोपहार्रह्रप्रमन्मथास्माळितचापरबभयस्फुटितपिथकहृद्दयर्थधराद्रीकृतमागेषु,
अविरतपतत्कुसुमशरपतित्रीपंत्रसूरकारबिधरिकृतिदिखुखेषु, दिवापि प्रैर्युत्तमदनरागान्धामिसारिकासार्थसंकुळेषु, उद्रेळरितरससागरपूरम्नावितेषु, सकळजीवळोकहृद्वीनन्दद्वायकेषु मधु-

किता व्याप्ता याः कामिन्यः श्रियस्तासां गण्ड्यसीधुश्रुखकमद्यं तेन सेकः सिखनं तेन पुरुकिता रोमाजिता बकुलाः केसरा येष । इदं च बकुलतरुच्छायायां कामिनीनां मधुपानवर्णनम् । मधकरेति । मधुकरस्य भ्रमरस्य कळानि सजातीयप्रन्दानि तान्येव कळड्डोऽभिज्ञानं तेन कार्ळाकृतानि द्यामीकृतानि काळेयकाँनां जाप-कानां कुसुमानि पुष्पाणि कुब्बालानि सुकुलानि च येषु । अशोकिति । अशोकः कङ्केलिर्यस्तर्वश्रस्तस्य ताडने-नाघातेन रणितानि शब्दितानि रमणीनां कामिनीनां मणिनूपुराणि रत्नपादकटकानि तेषां झङ्कारा अव्यक्त-शब्दास्तेषां सहस्रेण मुखरी वाचाला येषु । विकसदिति । विकसन्ति स्मेरतां प्राप्नुवन्ति यानि मुकुलानि गुच्छाः । पुष्पाणामिति शेषः । तेषां यः परिमल आमोदस्तेन पुष्ठिताः समृहिता येऽलयो भ्रमरास्तेषां जालं समू-हस्तस्य ममु मनोहरं यत् शिक्षितं शन्दितं तेन सुभगाः सुन्दरा एतादशाः सहकारा आम्रा येषु । अविरलेति । अविरलानि निविज्ञानि यानि कुसुमानि प्रसुनानि तेषां धृष्ठिः परागः। श्वेतत्वसाम्यात्। सेव बालुकापुलिनं सिकतातटं तेन धविकतं श्वेतीकृतं धरातलं पृथ्वीतलं येषु । मध्विति । मधु रसस्तस्य मदेन विड-म्बिता बिह्नस्रीकृता ये मधुकरा भ्रमरास्तेषां कदम्बकं समहस्तेन संवाह्यमाना इतस्ततो विक्षिप्यमाणा या लता बहुबस्ता एव दोलाः प्रेह्मा येषु । उत्फ्रह्मेति । उत्फुह्मा विज्ञिम्भताः पहुवाः किसलयानि यासा-मेवंविधा लवल्यो लताविशेषास्तासु लीयमाना अन्तर्धानतां प्राप्यमाणा या मत्तकोकिलाः पिकस्त्रियस्ता-भिरुहासितं बहिरानीतं यन्मधु रसस्तस्य शीकराः कणास्तैरुद्दामदुर्दिनमत्युप्रवार्दलं येषु । प्रोषितेति । प्रोषिता अन्यदेशे गता ये जना लोकास्तेषां जायाः स्त्रियस्तासां जीवा असुमन्तस्तेषासुपहार उपहरणं तेन हृष्टः प्रमुदितो यो मन्मयः कंदर्पत्तेनारफालितमारफोटितं यचापं धनुस्तस्य यो रवः शन्दस्तस्मायद्वयं भीतिस्तेन स्फ़टितानि विभिन्नानि यानि पथिकहृदयानि पान्थजनचित्तानि तेषां रुधिरेण रक्तेनाद्रीकृतो मार्गः पन्था येषु । अविरतेति । अविरतं निरन्तरं पतन्त उपविशन्तः कुसुमर्शरेषु पुष्पकाण्डेषु । 'शरः-काण्डतेजनयोः' इत्यनेकार्थः । एतादशा ये पतत्रयः पक्षिणस्तेषां पत्रस्तकारेण पक्षाव्यक्तशब्देन विधरी-कृतमेडीकृतं विक्युखं येषु । दिवापीति । दिवसेऽपि प्रकृतः प्रस्तो यो मर्दनः कंदर्पस्तस्य रागेण तदा-सक्तयान्या उत्परया या अभिसारिका नायिकाविशेषास्तासां सार्थः समहस्तेन संक्लेप्याकीर्णेषु । उद्वेलेति । उद्वेर्कः प्रवर्धितजलो यो रितरसः श्वः हारोऽगाधत्वसाम्यात्स एव सागरः समुद्रस्तस्य पूरः प्रवस्तेन स्नविते-ष्वाच्छादितेषु । सक्लेति । सक्लानां समग्राणां जीवलोकानां हृदयानि चित्तानि तेषामानन्ददा-

टिप्प॰—1 इदमज्ञानम् । 'पादाघातादशोको बिलसति॰' इत्यादिः कविसमयः। 2 दारुहरिद्रावृक्षाणामित्यर्थः। 3 झंकारसङ्क्षेण मुखरेषु शब्दायमानेष्वित्यर्थः कर्तव्यः। 4 पुष्परसः। 5 जीवितानि।
6 अविरतं (कामिलक्ष्येषु) पततां कुसुमशरपत्रिणां कामदेवबाणानां यानि पत्राणि पक्षाः (पुंखाः) तेषां
सूरकारेण इत्यर्थो बोध्यः। टीकाकारस्य तु शुद्धः प्रकापः। 7 दिवसेपि प्रवृत्तो यो मदनराग इत्युचितम्।
8 बेलामुक्षद्वय गच्छन् (उन्मर्यादः)।

पाठा०—१ कालेयककुद्धालेषु. २ ताडनारणित. ३ रमणीमणि. ४ असकुन्मधु. ५ मधुकरी. ६ वही. ७ छहम-८ इष्टमन्मभेषु मन्मथा. ९ रुपिराईमार्गेषु किञ्चकसमाकीर्णेषु; रुपिराईमार्गेष्टिव किञ्चकसमाकीर्णमार्गेषु. १० प्रविशित्ती। पत्रफूल्कारविश्ती. ११ प्रवृत्तान्तः. १२ आनन्दवेषु.

मासिद्वसेष्वेकद्राहमम्बया सह मधुमासिवस्तारितशोभं प्रोत्फुह्नन्नलिनकुमुद्कुवल्यक-हारिमद्मच्छोदं सरः झातुमभ्यपतम् । अत्र च झानार्थमागतया भगवत्या पार्वत्या तटिश-छातलेषु विलिखितानि सभुिक्किरिटीनि पांसुनिमम्बद्धशपद्मण्डलानुमितमुनिजनप्रणामप्रद-क्षिणानि व्यम्बकप्रतिविम्बकानि वन्दमाना, भ्रेमरभर्भुम्नभकेसर्जर्जरकुसुमोपहाररम्योऽयं लतामण्डपः, परभृतनखकोटिपाटितकुञ्जलनालविचरविगलितम् धुनिकर्धारः सुपुष्पितोऽयं सहकारतरुः, जन्मद्मयूर्कुलकलकलभीतभुजङ्गमुक्ततला शिशिरेयं चन्दनवीथिका, विकच-कुसुमपुञ्जपातसूचितवनदेवताप्रेङ्खोलनशोभनेयं लतादोला,बह्लकुसुमरजःपटलम्मकलहंस-पद्लेखमतिरमणीयमिदं तीरतक्तलमिति स्निग्धमनोहरतरोदेशदर्शनलोभाक्षिप्तहृद्या सह सखीजनेन व्यचरम्।

यकेषु प्रमोदजनकेषु । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । अथाच्छोदं सरो विशेषयन्नाह—मध्विति । मधुमासेन विस्तारिता विस्तारतां नीता शोभा कान्तिर्थिसंस्तत् । प्रोत्फुह्नेति । प्रोत्फुह्नानि विकसितानि नवानि प्रत्यमाणि यानि निलनानि कमलानि, कुमुदानि कैरवाणि, कुबलयान्युत्पलानि, कहारं सौगन्धिकम्, एतानि विद्यन्ते यस्मिस्तत् । अञ्चिति । अस्मिन्स्थले ह्नानार्थमाप्रवार्थमागतया प्राप्तया भगवत्या माहःत्म्यवत्या पार्वेखा गौर्यो । तटेति । तटं तीरं तस्मिन् यानि शिलातलानि तेषु विलिखितान्यालेखितानि यानि ज्यम्बकस्य महादेवस्य प्रतिविम्बकानि प्रतिच्छायानि तानि वन्दमाना नमस्कुर्वाणा । कीदशानि । मृज्ञिरिटिर्गणविशेषस्तेन सहितानि तत्सहवर्तमानानि । पांस्विति । पांसौ सिकतासमृहे निमन्नानि ब्रुडितानि क्रश्चपदमण्डलान्यस्थूलचर-णप्रतिबिम्बानि तैरनुमितेऽनुमानिषयीकृते मुनिजनानामृषिवर्गाणां प्रणामप्रदक्षिणे नमस्कृतिपरिश्रमणिकये येषु तानि । इतीति । क्लिग्धः सघनोऽत एव सच्छायो मनोहरतरोऽतिशयेन चित्तहारी य उद्देशो वनैक-प्रदेशस्तस्य दर्शनमवलोकनं तस्य लोभरतृष्णा तेनाक्षिप्तं हृदयं खान्तं यस्याः सैवंविधाहं सह सखीजनेन वय-स्याभिः समं व्यचरमध्रमम् । इतिशब्दार्थं व्याख्यानयनाह—भ्रमरेति । अमरभरेण मधुकरसमुदायेन भुमो भङ्करो गर्भो मध्यभागो यस्यैवंभूतः। तथा केसरैः किञ्जरुकैर्जरः कुसुमानां पुष्पाणासुपहारः समू-इस्तेन रम्यो मनोहरः । अयमिखस्य प्रलेकमभिसंबन्धः । छतेति । छता वतिरतस्या मण्डपो जनाश्रयः । परेति । परमृताः कोकिलास्तेषां नखकोटया नखराप्रेण पाटितानि विदारितानि कुझालानां मुकुलानां नालानि काण्डास्तेषां विवराणि छिद्राणि तेभ्यो विगलिता विद्वता मधुनिकरधारा रससमूहलेखा यसिन्नेवंभूतः सुपु-ष्पितोऽयं सहकारतहराम्रवृक्षः । उन्मदेति । उन्मदा मदोन्मत्ता ये मयूराः केकिनस्तेषां कुलानि सजा-तीयसमूहास्तेषां कलकलः कोलाहलस्तेन भीतास्रस्ता ये भुजन्ना भोगिनस्तेर्भुक्तं त्यक्तं तलं यस्या एतादशी शिशिरा शीतलेयं चन्दनवीथिका मलयजखण्डश्रेणी । विकचेति । विकचो विकसरो यः कुसुमानां पुष्पाणां पुत्रैः समूहस्तेन सूचितं ज्ञापितं यद्वनदेवतारण्याधिष्ठात्री देवी तस्याः प्रेह्वोलनमान्दोलनं तेन शोभना मनोज्ञा इयं लतादोला वहीप्रेङ्का । वहलेति । बहलानि बहूनि यानि कुसुमरजांसि तेषां पटलं वृन्दं तस्मिन्मग्नानि यानि कलहंसपदानि कादम्बचरणानि तेषां हेखा वीथी यस्मिनेवंभृतमतिरमणीयमतिमनोहर-सिदं तीरतहतलं तदवक्षाधीभागः।

टिप्प०—1 प्रतिमूर्तीः इत्युचितम् । 2 कुसुमप्रअस्य यः पातस्तेन स्चितं यत् वनदेवतानां प्रेङ्की-छनम्, इत्यन्वयो योग्यः ।

पाठा०-१ अभ्युपगमम्, अभ्यागमम्, २ पात्रमय. ३ भग्न. ४ जर्जरकुसुमोपहारः शाखान्तरनर्तकजर्जरकुद्ध-मोपहार. ५ कुद्धारुविवर. ६ मधुधारः. ७ मयूरकरुक्तः, सकरुमयूरक्तरुक्तः. ८ चन्दनवनवीथिकाः

पैकसिश्च प्रदेशे झटिति वनानिन्नेगिनीतम्, निर्भरविकसितेऽपि काननेऽभिभूतान्यकुसुसपित्मछं विसर्पन्तम्, अतिसुरभितयानुिक्ष्मप्तिच तर्पयन्तिमव पूर्यन्तिभव व्राणेनिद्रयम्, अहमहिमकया मधुकरकुलैरनुवध्यमानम्, अनावातपूर्वम्, अमानुपलोकोचितं
कुसुमगन्धमभ्यिनिव्रम्। कुतोऽयमित्युपारूढकुत्हला चाहं मुकुलितलोचना तेन कुसुमगन्धेन
मैधुकरीवावकृष्यमाणा कौतुकतरलाभ्यधिकतरोपजातमाणिन्पुरझङ्काराकृष्टसरःकल्रहंसानि
कितिचित्पदानि गत्वा हरहुताल्लेन्धनीकृतमद्नशोकविधुरं वसन्तिभव तपस्यन्तम्, अखिलमण्डलप्रास्यर्थमीशानिशिरःशशाङ्किमव धृतव्रतम्, अयुग्मलोचनं वशीकर्तुकामं कामिव
सनियमम्, अतितेजस्थितया प्रचलिहहतापञ्चरमध्यगतिभव प्रीष्मिदिवसदिर्वसकरमण्ड-

एकस्मिश्चेति । एकस्मिन्प्रदेशे क्रममगन्धं पुष्पीनमनोहारिणसभ्यजिष्ठं घ्राणविषयतामनयम् । अथ च गन्धं विशेषयन्नाह-सिटिति शीघ्रं वनानिछेनारण्यपवनेनोपनीतमानीतम् , निर्भरं नितान्तं विकसिते विकस्तरे कानने वनेऽपि सति । अभीति । अभिभूतै आत्तगन्धोऽन्यक्रसमानां विजातीयसजातीयप्रस्नानां परिमले येन स तम । अस्मिन्यें हेतं प्रदर्शयनाह-अतीति । अतिस्रमेर्भावस्तता तया । एतस्माद्वत्कृष्टः कोऽपि परिमली नास्तीति भावः । पनः किं कुर्वन्तम् । विसर्पन्तम् प्रसरन्तम् । अथ गन्धाधिक्यं प्रदर्शयन्नाह—झाणेति । घ्राणेन्द्रियं विकृणिकाकरणमनुलिकैपन्तिमिव दृढसंबन्धं कुर्वन्तिमिव । तर्पयन्तिमिव तृप्तिं जनयन्तिमिव । पूरयन्त-मिव परिपूर्णीकुर्वन्तिमव । अहिमिति । मिथो यो गर्वः साहमहिमिका तया मधुकरकुर्लेश्रेमरसमृहैरचुनध्यमा-नमनुर्वंयमानम् । अनाघातपूर्वमनाजिघितपूर्वम् । अमानुष इति । अमानुषलोको देवलोकस्तस्योचितं योग्यम् । अन्वयस्त प्रागेवोक्तः । कृत इति । कस्मात्प्रदेशादयं गन्ध इत्युपारुडं प्रादुर्भृतं कृत्हुरुं कीतुकं यस्याः सैवंविधाहं स्नानार्थमागतं मुनिकुमारकं तापसपुत्रमपश्यमद्राक्षमित्यन्वयः । अथैतस्या विशेष-णानि—मुकुलितेति । सुकुलिते कुकालिते लोचने नेत्रे यस्याः सा । तेनेति । तेन पूर्वोत्तान कुसुमगन्धेन पुष्पामोदेन मधुकरीवदवकुष्यमाणा बलात्कारेण नीयमाना । कौतुकेति । कौतुकेन कुत्रह्रछेन तरला कम्प्रा । किं कृत्वा । कतिचित्कियन्ति पदानि गत्वा । अथ पदानि विशेषयश्राह — अभ्यधिकेति । त्वरित-गमनादभ्यधिकतरः पूर्वस्मादितशायी य उपजात उत्पन्नो मणिनूपुराणां रत्नखन्तिततुलाकोटीनां झङ्कारः शब्द-विशेषस्तेनाकृष्टा आकर्षिताः सरःकलहंसाः कासारकाद्म्या यैस्तानि । इतो मुनिकुमारं विशेषयन्नाह्—हुरेति । हरेणेश्वरेण हुताशने नेत्रसमुर्त्थिते वहाविन्धनीकृतो यो मदनः कामस्तस्य शोकः खेवस्तेन विधुरं व्या-कुलमत एव तपस्यन्ते तपस्यां कुर्वन्तं वसन्तिमव सुर्भिमासमिव । इयं च सुर्भिगन्धसाम्यादुःग्रेक्षा । अखिन लिति । अखिलं समग्रं यन्मण्डलं भूम्ण्डलं घोडशकलात्मकं च तस्य प्राप्तिहपलिधसतदर्थं धृतं व्रतं नियमो येनैवंभूतमीशानिश्ररःशशाङ्कमिवेश्वरोत्तमाङ्गचन्द्रमिव । रूपातिशयसाम्येनाह—अयुग्मलोचनमीश्वरं वशीकर्तुकामं सनियमं कामिमन । अतीति । अतितेजो विद्यते यस्यासावतितेजस्वी तस्य भावस्तत्ता तया प्रचला चम्रला तिडिह्नता विद्युह्नता तस्याः पद्यरं पिह्नरक्षणस्थलं तस्य मध्यगतिमव । श्रीष्मिति । श्रीष्म-

टिप्प०—1 पुष्पगन्धं जनमनोहारिणमिल्यथः। 2 अभिभूताः अन्येषां कुसुमानां परिमलाः (अति-शोभना गन्धाः) येन तमिल्यथः। 3 द्रवपदार्थवत् सर्वावयवेषु व्याप्नुवन्तमिवेलाशयः। 4 अनुगम्य-मानमिल्यथः। 5 ह्यमुक्तिरज्ञानमूलिका । न स्वत्र श्रेषो येनार्थद्वयम् । शिरःशशाङ्कः कलामात्रः, अत एव ल पूर्णमण्डलप्राप्त्यर्थे तपस्यतीवेत्युत्पेक्षा । अत्र मण्डलस्य एक एवार्थः प्रकृतः।

पाठा०—१ अधैकसिन् २ मधुकरावकृष्यमाणाः मधुकरीवाक्तव्यमाणाः ३ नूपुरमणिः ४ हरनयनद्वताश्चमः ५ विद्यरः ६ प्रचितति इत्रायक्षरगतिमवः ७ दिवसः ८ दिनकरः

लोद्रप्रविष्टिम्व उर्वलन्दवालाकलापमध्यस्थितमिव विभाव्यमानम्, उन्मिषन्त्या बहुलबहु-लया दीपिकालोकपिङ्गलया देहप्रभया कपिलीकृतकाननं कनकमयमिव तं प्रदेशं कुर्वाणम्, रोचनारसलुलितप्रतिसरसमानसुँकुमारपिङ्गलजटम्, पुण्यपताकायमानया सरस्वतीसमा-गमोत्कण्ठाकृतचन्द्नरेखयेव भस्मललाटिकया बालपुलिनरेखयेव गङ्गाप्रवाह्युँ-द्वासमानम्, अनेकशापभुकुटिभवनतोरणेन भूलताद्वयेन विराजितम्, अत्यायतत्या लोचनमयी माला-मिव प्रथितामुद्वहन्तम्, सर्वहरिणैरिव द्त्तलोचनशोभासंविभागम्, आयतोत्तुङ्ग्राणवंशम्, अप्राप्तहृदयप्रवेशेन नवयोवनराणेणेच सर्वात्मना पाटलीकृताधरक्चकम्, अनुद्विष्ठश्म-धुद्वादनासादितमधुकरावलीवलयपरिक्षेपविलासमिव बालकमलमाननं द्धानम्, अनङ्गका-

दिवसस्य निदाघवासरस्य यो दिवसकरः सूर्यस्तस्य मण्डलं बिम्बं तस्योदरं मध्यभागस्तत्र प्रविष्टमिव । उवलनेति । जवलनस्य वहेर्यो जवालकलापोऽचिषां समृहस्तस्य मध्यस्थितमिवान्तर्गतमिव विभाव्यमानं ज्ञायमानम् । देहेति । देहप्रभया शरीरकान्या कपिछीकृतं पिङ्गलीकृतं काननं वनं येन स तम् । अथ देह-प्रभां विशेषयनाह — उन्मिपेति । उन्मिपन्या विकसन्या । बहुला च बहुला च बहुलबहुला तया । दीपि-केति । दीपिकायाः प्रसिद्धाया य आलोकः प्रकाशस्तद्वरिपङ्गलया पिञ्जरया । पुनर्सनिकुमारं विशेषयन्नाह— कनकेति । कनकमयमिव खुवर्णमयमिव तं प्रदेशं कुर्वाणं विद्यानम् । रोचनिति । रोचना गोरोचना तस्या रसो द्रवस्तेन छिलित एकीभूतो यः प्रतिसरो हस्तस्त्रं तत्समाना सदशी सुकुमारा सुकोमला पिज्ञला पिजरा च जटा सटा यस्य स तम् । अस्मेति । भस्म विभूतिसास्य ललाटिका पुण्ड्विद्योषस्तयो-द्भासमानमुत्राबल्येन रीप्यमानम् । अतिश्वेतत्वसाम्येनाह—पुण्येति । पुण्यस्य धर्मस्य पताकायमानया वैजयन्तीवदाचरमाणया । रेखामधिकृत्याह**—सरेति ।** सरखत्या भारत्या यः समागमः संगमसाजनिता या उत्क॰ठोत्कलिका तया कृता विहिता चन्दनरेखा मलयजरेखा तयेव । अन्यस्यागमने गृहंधवलीकरणं सर-स्रत्यास्तु मुखमेव निवासो निलयोऽतस्तदुपरि चन्दनलेखाकरणमिति भावः । क्येय कमित्याकाङ्कायामाह— बालिति । बालं सक्ष्मं यत्पुलिनं जलोजिन्नतं तीरं तस्य रेखा लेखा तयेवो द्वाल्यमानं ज्ञाप्यमानं गङ्गाप्रवाह मिव खर्धनीवेणीमिव । अनेकेति । अनेकानामसंख्यानां शापर्कृतुटीनां यद्भवनं गृहं तस्य तोर्णेन बहिर्द्धा-रेणैबंबिधेन भ्रळताद्वयेन विराजितं शोभितम् । एतेन सर्वेषां शापप्रदाने क्षम इति ध्वनितम् । अतीति । अत्यायतत्यातिविस्तीर्णत्या लोचनमयी नेत्रमयी प्रथितां गुम्फितां मालामिव जपमालिकामिवोद्वहन्तम् । सर्वेति । सर्वहरिणैः समयम्गैरिव दत्तो लोचनशोभायाः संविभागो यसै स तम् । आयत इति । आयतो विस्तीर्ण उत्तुङ्ग उचैस्तरो प्राणवंशो यस स तम् । अप्राप्त इति । अप्राप्तोऽनुपलव्यो हृदये चित्ते प्रवेशो येनैवंविधेन नवं प्रत्ययं यद्यौवनं तारुण्यं तस्य रागेणेव सर्वात्मना सर्वप्रकारेण पाटलीकृतः श्वेतरक्तीकृतोऽधर एव रुचकं बीजपूरो यस्य स तम् । 'रुचकं तु बीजपूरे निष्केऽसीवर्चछेऽपि च' इस्पनेकार्थः । यद्वा अधर एव रुचकं खिरतकद्रवयं यस्य स तम्। 'रुचकं खिरतकद्रवये' इति विश्वः। पुनः किं कुर्वाणम्। दधानम् । किम् । आननं मुखम् । अन्विति । अनुद्भिन्नान्यप्रकटितानि इमश्रूणि यस्य तस्य भावस्तत्वं तस्मात् । अनासादिति । अनासादितोऽप्राप्तो मधुकरावल्या भृङ्गपङ्क्षया वलयाकारेण यः परिक्षेपः परिवेष्टनं तल्रक्षणो विलासो येनैवंभूतं बालकमलमिव नवीननलिनमिव । अनक्रिति । अनक्रस्य कंदर्पस्य यस्कार्भकं

टिण्ए०—1 रक्त इत्थंः। 2 जटासु बहुत्वमुचितम्। 3 बहुमानसूचनाय गृहे चतुष्क ('चौक')- रङ्गविद्धीत्वादिकरणं भवतीत्थथां बोध्यः। 4 धिक्। अनेके ये शापाः तेषां कृते भूकुटिः भूसंकोच एव भवनं तस्य तोरणेन (द्वारवर्तिधनुराकारकाष्ठविशेषरूपेण)। 5 विसारित्वात् स्नजमिन। जपमालेखु-किस्तु ग्राम्यतैव।

पाटा० — १ ज्वलनम्। ज्वलद्रनलः ज्वलज्वलनः २ सुकुमारणटम्, ३ उद्भाव्यमानम् ४ अनुद्भृतः ५ इमश्र राजित्वातः ६ कार्मुकराणेनः

मुकस्य गुणेनेव कुण्डलीकृतेन तपस्तटाककमिलनीमृणालेनेव यज्ञोपवीतेनालंकृतम्, एकेम सनालवकुलफलाकारं कमण्डलुमपरेण मकरकेतुविनाशशोककिताया रतेरिव वाष्पजलिबन्दुभिरारचितां कैफिलकाक्षमालिकां करेण कलयन्तम्, अनेकविद्यापगासंगमावर्तिनभया नाभिमुद्रयोपशोभमानम्, अन्तर्ज्ञानिनराकृतस्य मोहान्धकारस्यापयानपद्वीमिवाञ्जनरजोलेखाक्यामलां रोमराजिमुदरेण तनीयसीं विभ्राणम्, आत्मतेजसा विजित्य सवितारं परिगृहीतेन परिवेषमण्डलेनेव मौज्ञीमेखलागुणेन परिक्षिप्तज्ञवनभागम्, अभ्रगङ्गास्रोतोजलप्रक्षालितेन जरचकोरलोचनपुटपाटलकान्तिना मन्दारवलकलेनोपपादिताम्बरप्रयोजनम्, अलंकारिमव ब्रह्मचर्यस्य, योवनिमव धर्मस्य, विलासिव सरखलाः, स्वयंवरपतिसिव सर्वविद्यानाम्, संकेतस्थानिव सर्वश्रुतीनाम्, निदाचकालिय सापालम्, हिमसमयकाननिव स्फुटितिप्रयङ्ग-

धनस्तास्य क्रण्डलीकृतेन गुणेनेव ज्ययेव । तप इति । तप एव तटावः कासारस्तस्य कमलिनी मृणालिनी तस्या मृणालेनेव विसेनेवंभूतेन यशोपवीतेन यशस्त्रेणालंकतं विभृषितम् । एकेनेति । एकेन करेण हस्तेन । सनालेति । सनालं यद्वकुलफलं केसरफलं तद्वदाकारो यस्यैवंभृतं कमण्डलुम् । अपरेण तदितरेण करेण । मकरेति । मकरकेतः कंदर्पस्तस्य विनाशो नाशस्तसाद्यः शोकस्तेन रुदितायाः कृताश्चपाताया रतेर्मदन-ह्मियो बाष्पजलबिन्दुभिनैनन्वारिपृषद्भिरारचितामिव निर्मितामिव । स्फटिकाक्षमालिकां <mark>श्वेतजपमालिका</mark>ं कलयन्तं दधानम् । अनेकेति । अनेकाश्च ता विद्याश्चानेकविद्याः । प्रसरणसाम्यात्ता एवापगा नदास्तासा संगमः संश्वेषस्तत्र य आवर्तः पयसां भ्रमस्तिनभया तत्सदशया नाभिमुद्रया तुन्दकृपिकयोपशोभमानं विराज-मानम् । अन्तरिति । अन्तर्ज्ञानेन तत्त्वज्ञानेन निराकृतस्य दूरीकृतस्य मोहान्धकारस्याज्ञानतिमिरस्यापयानप-दवीमिव निःसरणमार्गमिव । अञ्चनमिति । अञ्चनं कजलं तस्य रजः कणस्तस्य लेखा राजिस्तद्वच्छ्यामलां कृष्णामेतादशीं तनीयसीमतित च्छामुदरेण जठरेण रोमराजिं तन् हहे श्रीणे त्रिधाणं दधानम् । आस्मेति । आत्मतेजसा खकीयकान्त्या क्षवितारं सूर्यं विजित्य पराभूय परिगृहीतेनात्तेन परिवेषमण्डलेनेव परिधिवलयेन नेव । मौक्षेति । मुझरतेजनस्तत्संबन्धिनी मौझी या मेखला रशना तस्या गुणेन दवरकेण परिक्षिप्तो वलन यितो जघनभागोऽप्रप्रदेशो यस स तम् । अभ्रोति । अभ्रगङ्गा व्योमनदी तस्याः स्रोतः प्रवाहस्तस्य जल-मम्भरतेन प्रक्षािंदिन धौतेन । जरदिति । जरङ्गायान्यश्रकोरो विषस्चकस्तस्य लोचने नेत्रे तयोः पुटं तद्वत्पाटला श्वेतरक्ता कान्तिर्द्युतिर्यस्य स तेनैवंभूतेन मन्दारवल्कलेन देवतरवल्केनोपपादितं विद्वितम-म्बरप्रयोजनं वस्नकृत्यं येन स तम् । अलिमिति । वहाचर्यस्य सर्वथा स्त्रीपरित्यागलक्षणस्यालंकारमिव भूष-णिमव । धर्मेति । धर्मस्य प्रकृतस्य यौवनिमव तारुण्यमिव । सर इति । सरखत्या भारत्या विलास-मिव विश्रममिव । स्वयमिति । सर्वविद्यानां समग्रकलानां स्वयंवरपतिर्भर्ता तमिव । एतेन सर्वाभिर्विद्यान भिरयमागल्य वृतः, न त्वनेन विद्यार्थं प्रयतः कृत इत्यावेदितम् । संकेतेति । सर्वश्रुतीनां समप्रशास्त्राणां संकेतस्य स्थानं पदं तद्वदिव । अन्योऽपि जनः संकेतितं स्थानं गच्छति तद्वत्सर्वं श्रुतमेतस्मिन्समागतमिति भावः । निदाधिति । निदाधो श्रीष्मकालस्तिमव । उभयोः साद्दरं श्रदर्शयकाह—सेति । सहाषाढेन पलाशदण्डेन वर्तमानम् । 'पालाशो दण्ड आषाढः' इति कोशः । पक्ष आषाढः शुनिमासः । हिमेति । हिमसमयः शीतकालसास्मन्काननं वनं तद्वदिव । उभयोः साद्दरार्थमाह - स्फ्रिटितेति । स्फुटिता प्रफुला

दिष्प०-1 वृद्धः, नेत्रारुण्यातिशयार्थम् ।

मञ्जरिगौरम्, मधुमासिमव कुसुमधवछितिछकभूतिविभूषितसुखम्, आत्मानुरूपेण सवयसा परेण देवताचेनकुसुमान्युचिन्वता तापसकुमारेणानुगतम्, अतिमनोहरम्, स्नानार्थमागतं सुनिकुमारकमपद्यम्। तेन च कर्णावतंसीकृतां वसन्तदर्शनानिन्दतायाः स्मितप्रभामिव वन- श्रियः, मछयमाद्देतागमनार्थछाजाञ्चिछिमिव मधुमासस्य, यौवनछीछामिव कुसुमछक्ष्म्याः, सुरतपरिश्रमस्वेदज्ञछकणजाछकावछीमिव रतेः, ध्वजचिह्नचामरिपच्छिकामिव मनोभवगजस्य, मधुकरकासुकाभिसारिकाम्, कृत्तिकातारास्तवकानुकारिणीम्, अमृतविन्दुनिस्यन्दिनीम्, अदृष्ठपूर्वां कुसुममक्तरीमद्राक्षम्।

'अस्याः परिभूतान्यक्कसुमामोदो नन्वयं परिमलः' इति मनसा निश्चित्य तं तपोधनयुवा-नमीक्षमाणाहमचिन्तयम्-'अहो रूपातिशयनिष्पादनोपकरणकोशैस्याक्षीणता विधातुः यित्र-

या प्रियञ्जमजरी फलिनीवल्लरी तद्वद्गौरं छुभवर्णम् । पक्षे प्रियञ्जमजर्या गौरम् । मध्विति । मधुमासो वसन्तमासत्तामिव । उभयोः साम्यमाह - कुसुमेति । कुसुमं पुष्पं तहृद्धवला अभा या तिलकार्थं भृतिर्भस्म तया विभूषितमलंकृतं मुखमाननं यस्य स तम् । पक्षे कुसुमैर्घवला शुभा ये तिलका वृक्षविशेषास्तेषां भूत्या समुद्धा विभूषितं मुखमप्रभागो यस्येति बहुवीहिः । वसन्तप्रारम्भ एव तिलकवृक्षाणां पुष्पोद्गमसंभ-वादिति भावः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ॥ अथ प्रकारान्तरेण तमेव सुनिकुमारकं विशेषयन्नाह—आत्मेति । आत्मरूपेणात्मसदृशेन सवयसा मित्रेण परेण भिन्नेन देवतानामर्चनं पूजनं तदर्थं कुसुमानि पुष्पाण्युचिन्व-तावचर्यं कुर्वता एवंविधेन तापसकुमारेण परिवाजकबालकेनानुगतं सहितम् । अतीति । अतिमनोहर-मतिरुचिरम् । स्त्रानेनेति । स्नानार्थमाष्ठवनार्थमागतं प्राप्तम् । तेनेति । चकारः पुनरर्थकः । तेन कुमारेण कर्णीवतंसीकृतां श्रवणशेखरीकृतां कुसुममझरीमद्राक्षमपर्यमित्यन्वयः । कामिव । वसन्तस्य दर्शनेनावलोक-नेनानन्दितायाः प्रमुदिताया वनश्रियः काननलक्षम्याः स्मितं हास्यं तस्य प्रभामिव। मलयेति । मधुमा-मलयानिलत्तस्य आगमनार्थमागमनिमित्तं लाजाङ्गलिमिवाक्षताङ्गाल-सस्य वसन्तमासस्य मलयमाहतो मिव । **यौवनेति ।** कुसुमलक्ष्म्याः पुष्पश्रियो यौवनलीलामिव तारुण्यकीडामिव । स्त्रस्तेति । रतेः कास-क्रियः सुरतं मैथुनं तस्य परिश्रमः खेदस्तस्मायत्खेदजलं तस्य कणाः पृषतास्तेषां जालकं समृहस्तस्यावलीः मिन पङ्किमिन । ध्वजेति । मनोभनगजस्य मदनहस्तिनो ध्वजो वैजयन्ती तस्य चिह्नभूता चामरिपिच्छिका तामिव । मधुकरेति । मधुकरा श्रमरास्त एव कामुकाः कामाभिलाषिणस्तेषामभिसारिकां कामिजनानथ-नकर्त्राम्, संकेतितस्थलगामिनीं वा । कृत्तिकेति । कृत्तिकाभिदेवता तस्यास्ताराणां स्तवको गुच्छकस्त-स्यानुकारिणीम् । तत्सदशीमिल्यर्थः । अत्र केशानामतिकृष्णत्वेन मस्याश्य शुक्रत्वेनैतदुपमानद्वयमिति भावः । अमृतेति । अमृतं पीयूषं तस्य बिन्दवः कणास्तेषां निस्यन्दिनी साविणीम् । अद्दृष्टेति । अदृष्टपूर्वामनवलो-कितपूर्वाम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

अस्याः परिति । ननु वितके । अस्या मर्झ्या अयं परिमलः । परिति । परिभूतोऽभिभूतोऽन्य-कुछुमानां खेतरपुष्पाणामामोदः परिमलो येन स इति मनसा खान्तेन निश्चित्य निर्णाय तं तपो-धनयुवानमृषिकुमारकमीक्षमाणा वीक्षमाणाहमचिन्तयमध्यायम् । अहो इति । अहो इत्याक्षयें विधातुर्वेद्वाणो रूपातिशयस्य सौन्दर्यातिशयस्य निष्पादने निर्माणे य उपकरणकोश उपस्करभाण्डागा-रस्तस्याक्षीणताऽक्षयत्वम् । 'कौश्चलम्' इति पाठे तु निष्पादने यदुपकरणं व्यापारविशेषस्तत्र कौशलं दक्षता तस्याक्षीणतातादवस्थ्यमिति भावः । अतिशयपद्य्यक्ष्यमाह—यिश्चिमुवनेति । यदिति हेत्वर्थे ।

पाठा०-१ कुषित. र आगमनार्थम्, ३ कौशलस्य. ४ यदिश्वमनाः

भुवनाद्यतरूपसंभारं भगवन्तं कुसुमायुधमुत्पाद्य तदाकारातिरिक्तरूपातिशयराशिरयमपरो मुनिर्मायामयो मकरकेतुकत्पादितः। मन्ये च सकलजगन्नयनानन्दकरं शशिबिम्बं विरचयता लक्ष्मीलीलावासभवनानि कमलानि सृजता ब्रह्मणैतदाननकारणकौशल्याभ्यास एव छतः, अन्यथा किमिव हि सदृशवस्तुविर्चनायां कारणम्। अलीकं चेदं यथा किल सकलाः कलाः कलावतो बहुलपक्षे क्षीयमाणस्य सुषुन्नानामा रिश्मना रिवरापिवतीति, ताः खरुवस्य गभ-स्तयः समस्ता वपुरिदमाविशन्तीति। कुतोऽन्यथा रूपापहारिणि क्षेशबहुले तपसि वर्तमान-स्येदं लावण्यम्' इति चिन्तयन्तीमेव मामविचारितगुणदोषविशेषो रूपैकपक्षपाती नवयौवन-

त्रिभवनात्रिविष्टपादद्धतोऽतिशायी रूपसंभारः सौन्दर्यसम्हो यस्मिन्नेवंभूतं भगवन्तं कुसुमायुधं कंदर्पसुरपाच निर्माय तदाकारात्क्रसुमायुधाक्रतेरतिरिक्तोऽधिको रूपातिशयः सौन्दर्योत्कर्षस्तस्य राशिः समूहो माया-मयो मोहरूपो मकरकेतुरयमपरो मुनिरुत्पादितः । उत्तरोत्तरमतिशयवत्त्वादयं मकरकेतुस्तदपेक्षयाप्यत्क्रष्ट इति भावः । उत्तरोत्तरमतिशयमेव भङ्गयन्तरेण निरूपयन्नाह—मन्ये इति । अहमिति मन्ये जाने । इति-शब्दार्थमाह - सकलेति । सकले समग्रं यजागत्तसा नयनानन्दकरं प्रमोदजनकमेतादृशं शशिबिम्बं चन्द्र-मण्डलं विरचयता रचनां कुर्वता । लक्ष्म्याः पद्माया लीलावासभवनानि कीडानिवासस्थानान्येवंभूतानि कम-लानि सरोजानि सजता क्रवेता ब्रह्मणा हिरण्यगर्भेणेतस्य मुनिकुमारकस्याननं मुखं तस्याकार आकृतिस्तस्य करणं निर्माणं तत्र कौशलं चातुर्यं तदर्थमभ्यासः पौनःपन्येन प्रवृत्तिरेव कृतो विहितः । एतत्समर्थयनाह-अन्यशेति । अन्यथोक्तवैपरीत्ये, सद्दशवस्तुविरचनायां तुल्यपदार्थौत्पादने किमिव कारणं नियामकम् । न किमपील्यर्थः । अतो ज्ञायतेऽभ्यासार्थमेतिक्रमीणमिति भावः । अलीकं चेति । अप्रे इति वक्ष्यमाणमिदम-लीकं मिथ्या । इतिशब्दार्थमाह—यथेति । किलेलाप्तवाक्ये । बहुलपक्षे कृष्णपक्षे क्षीयमाणस्य कृशतां प्राप्यमाणस्य कलावतश्चनद्रस्य सकलाः समग्राः कलाः षोडशांशा रविः सूर्यः सुप्रमानामा रिमना नाडी-विशेषेणापिबति पानं करोति । तर्हि किं सत्यमित्याशयेनाह — इतीति । ताः समग्रा गमस्तयः कान्तयोऽस्य मुनेरिदं वयुः शरीरमाविशन्ति प्रविशन्ति । तथा च 'यदेकसान्निर्गमं तत्खाश्रयसदशमुपयाति' इति न्यायेन बहुलपक्षेणोपक्षीयमाणाश्चन्द्रमसो निर्गता गभस्तयस्तपःक्षेत्रातिशयक्षीणे सुनौ संकान्ता इत्यर्थः । उक्तवैप-रीखें दूषणमाह—कृत इति । अन्यथोक्तान्यथात्वे रूपं सौन्दर्यं तस्यापहारिणि निराकारिणि । क्रेशः परिश्रम-स्तेन बहुले दढे । एवंविधे तपिस तपस्यायां वर्तमानस्य स्थितस्येदं लावण्यं सर्वोत्कृष्टं सोन्दर्यं कृतः स्यात । कारणव्यतिरेकेण कार्यानुदयादिति भावः । इति चिन्तयन्तीमेवेति ध्यायन्तीमेव मां कुसुमायुधोऽनक्को मधु-करीं भ्रमरीं कुसुमसँमयमद इव वसन्तकालमद इवोच्छ्रंसितैनिःश्वसितैः सह परवशां पराधीनामकरोद्यधात्। अथ च कुसुमायुधं विशेषयन्नाह — अवीति । अविचारितोऽनालोचितो गुणदोषयोविशेषो बलाबलं येन स तथा। रूपेति । रूपस्य सौन्दर्यसौकोऽद्वितीयः पक्षपाती तत्पृष्टिकारी । नवेति । नवं प्रस्पपं यद्यौननं तत्र सुलभः सुप्रापः। तारुण्य एव तद्धत्पत्तिसंभवात्। पुनः किं कुर्वन्ती । दक्षिणेनापसन्येन चक्षुषा नेत्रेण

टिप्प०—1 पूर्वत्र अलीकरवाऽसंबन्धेऽपि तत्संबन्धवर्णनात्, इह प्रवेशस्याऽसंबन्धेपि च संबन्धवर्ण-नादितशयोक्तिः। 2 कुसुमासवमद् इवेत्येव पाठः । कुसुमासवमदः पुष्पमधुपानजनिता मत्तता इति तद्थः। 3 उच्छ्वसितैः सह परवशामकरोदिति योजनायाम् उच्छ्वसितानामपि परवशत्वं प्रतीयते, न च तथा। तसात् 'परवशामकरोत्' अत्रैव वाक्यसमाप्तिः। 'उच्छ्वसितैः सह विस्मृतनिमेषेण' इत्यादि पृथग् वाक्यम्। उच्छ्वसितैः सह अर्थात् यथा निःश्वासाः प्रवृत्ताः तैः सह निमेषोऽपि नेत्रयोनिमीलनमपि मया विस्मृतं तद्वस्थया पश्यन्तीति तद्थैः।

पाठा॰—१ रूपराशिः २ मुनिमायामयः, ३ प्रजापतिना प्रथममेततः ४ विरचनायाः, ५ शसुन्धः, ६ वित्विन्तयन्तीम्,

सुलभः कुसुमायुधः कुसुमसमयमद इव मधुकरी परवशामकरो दुच्छुसितैः सह । विस्मृतनिमेषेण किंचिदामुकुलितपक्ष्मणा जिह्निततरलतरतारशारोदरेण दक्षिणेन चक्षुषा सस्पृहमापिबन्तीव, किंमपि याचमानेव, 'त्वदायत्तास्मि' इति वदन्तीव, अभिमुखं हृदयमपंयन्तीव,
सर्वात्मनानुप्रविशन्तीव, तन्मयतामिव गन्तुमीहमाना, 'मनोभवाभिभूतां त्रायस्व' इति शरणिमवोपयान्ती, 'देहि हृद्येऽवकाशम्' इत्यर्थितामिव दर्शयन्ती, 'हाहा, किमिदमसांप्रतमतिह्नेपणमकुलकुमारीजनोचितमिदं मया प्रस्तुतम्' इति जानानाप्यप्रभवन्ती करणानाम्, स्तमिभतेव, लिखितेव, उत्कीणेंव, संयतेव, मूर्चिछतेव, केनापि विधृतेव, निस्पन्दसकलावयवा
तत्कालाविभूतेनावष्टम्भेन, अकथितशिक्षितेनानाख्येयेन, खसंवेदोन केवलम्, न विभाव्यते
किं तद्रपसंपदा, किं मनसा, किं मनसिजेन, किमभिनवयौवनेन, किमनुरागेणेवोपंदिश्यमानं,

सरपूर्व सामिलार्ष यथा त्यात्तथापिबन्यत्यादरेण विलोकयन्तीव । अत्यादरेण विलोकनं पानमुख्यते । अथ चक्षुविंकोकयज्ञाह—विस्मृतेति । विरमृतो विस्मृति प्राप्तो निमेषो निमीलनं यस्य तत्तथा तेन । किन्धि-दिति । किंचिदीयदामुङ्गालितमाकुब्गालितं पक्ष्म मेत्ररोम यस्मिस्तत्तथा तेन । जिह्यितेति । जिह्यिता क्रिटिलिता तरलतरातिचत्रला तारा कनीनिका यसिन्निवंभूतं शारं कल्मष्मुदरं मध्यभागो यस्येति चेति हुन्द्वः । अथ च प्रकारान्तरेण तामेव विशेषयन्नाह-किमपीति । किमप्यनिर्वचनीयस्वरूपं याचमानेव प्रा-र्थ्यमानेव । याचनाकर्तुरेतादशाकार्वत्वात्तद्वप्रमानम् । स्वदिति । त्वदायत्ता त्वदधीनाहमस्भीति वदन्तीव अवन्तीव । एतेनावलोकने सातिशयत्वं सूचितम् । अभीति । अभिमुखं संमुखं हृदयं स्वान्तमर्पयन्तीव वित-रणं कुवैन्तीव । सुनीनां व्यामोहजननादिति भावः । सर्वेति । सर्वात्मना सर्वप्रकारेणानुप्रविशन्तीवानुप्र-बैशं कुर्वन्तीव । तन्मयेति । तन्मयतां तद्रूपतां गन्तुं प्राप्तुमीहमानेव स्पृहमानेव । मनोभवेनेति । मनोभवन कंदर्पेणाभिभूतां पराभूतां त्रायस्व पाहीति हेतोः शरणं त्राणमुपयान्तीव गच्छन्तीव । देहीति । हृदये चित्तेऽवकाशं प्रवेशं वेहीत्यर्थितां याचकतां दर्शयन्तीवावलोकनं कारयन्तीव । विरोधिना विवेकनाप्य-भिवर्खमानाह—हाहेति । हाहा इति खेदे । किमिदमसाप्रतमयुक्तमितिहेपणमितलजाकरमकुलोद्भवो यो कुमारीजनस्तस्योचितं योग्यम् । कुळवत्यास्तु सर्वथा नोचितमिति भावः । इदमेतादशं कर्म मया प्रस्तुतं प्रारब्धमिति । जानानाप्येतादशज्ञानवस्यपि करणानामिन्द्रियाणामवरोधनेऽप्रभवन्स्यसमर्था । व्यामोहं प्रति-पादयन्नाह — स्तम्भितेव जडीकृतेव, लिखितेव चित्रितेव, उत्कीर्णवीत्कोरितेव, संयतेव संदानितेव, मूर्चिछ-तेव मुर्च्छा प्राप्तेव, केनाप्यनिर्वचनीयखरूपेण विधृतेव पृहीतेव तत्कालाविर्भतेन तदात्वप्रादुर्भतेनावष्टम्भेन व्यामोहातिशयेन निरपन्दा निश्चेष्टाः सकलावयवा यस्याः सैवंभूता सती कथंकथमिति महता कष्टेन तं सनिकुमारकमतिचिरं वहकालं व्यालोकयमदाक्षमिति दूरेणान्वयः । प्रस्तुतस्य दोषरूपतया तमिदानं दुर्शैयमिति निरूपयन्नाह—अकथितिति । यदनुचितं प्रस्तुतं कमं तत्केन निमित्तेनोपदिरयमानमुपदेशविषयीकियमाण-मितिं न विभाव्यते न निश्चीयत इखन्वयः । अनिश्वयं प्रदर्शयन्नाह—किं तद्रपेति । किमिति वितर्के । तस्य मुनिकुमारस्य रूपसंपदा सौन्दर्थसमुख्या । किं मनसा चित्तेन । किं वा मनसिजेन कंदर्पेण । किं वाभिनव-यौवनेन प्रत्यप्रतारुथेन । किं वातुरागेणान्तर्गतप्रीत्या । किमन्येनैव पूर्वोक्तभिन्नेनेव केनापि प्रकारेण । किमिति सर्वत्र वितर्कार्थः । तर्हि खसंवेद्येन खमात्रसाक्षिणा अनुभवेनैव विभाव्यतामित्यत आह—स्वसंवेद्येनेति ।

दिप्प०—1 प्रकाशयन्तीव । 2 तत्कालाविर्भूतेन अकथितशिक्षितेन अनाल्येयेन (आकस्मिकतया किंखरूप इति निर्वेकुमशक्येन) अत एव खसंवेचेन अवष्टम्भेन सात्त्विकविकारविशेषेण केवलं तमति-चिरं व्यलोकयमिति योजना । दरिव्रदीकाकारेण तु सर्वं व्याकुलीकृतम् । एवं 'किमनुरागेणेवोपदिश्य-मानम्' इति टीकाकारथतः पाठोपि अष्टः । किन्तु—'उपदिश्यमाना' इत्येव पाठः । 'न विभाव्यते वश्य-माणानां मध्ये केन उपदिश्यमाना अहं तमतिचिरं व्यलोकयम्' इति तचोजना ।

पाठा०-१ कुछमासवगदः, २ किमयम्, ३ विधृतेव. ४ काल्ला. ५ उपिद्यमानाः

किमन्येनैव वा केनापि प्रकारेण, अहं न जानामि कथंकथिमिति तमतिचिरं व्यलोकयम्। उतिक्षप्य नीयमानेव तत्समीपमिन्द्रियः, पुरस्तादाकृष्यमाणेव हृदयेन, पृष्ठतः प्रेथमाणेव पुष्पथ्यना कथमपि मुक्तप्रयक्षमात्मानमधारयम्। अनन्तरं च मेऽन्तर्मदनेनावकाशिमव दातुमाहितसंताना निरीयुः श्वासमस्तः। साभिलाषं हृदयमाख्यातुकामिव स्फुरितमुखम-भूत्कुचयुगलम्। स्वेदैलवलेखाक्षालितेवागलल्ला। मकरध्वजनिशितशरनिपातत्रस्तेवाकम्पत गात्रयष्टिः। तद्रपातिशयं द्रष्टुमिव कृत्ह्लादालिङ्गनलालसेभ्योङ्गभ्यो निरगाद्रोमाञ्चजाल-कम्। अशेषतः स्वेदाम्भसा धौतश्चरणयुगलादिव हृदयमविशद्रागः। आसीच मम मनसि

खानुभवेखर्थः । तस्मिन्ननुभवेऽप्रमाणत्वं निराकरोति—अकथिते ति । न कथितं बिक्षितं वा यस्मिने-वंभूतेन । कथिते शिक्षिते हार्थेऽसंभावना विपरीतभावना चोत्पवते । तिर्ह खसंवेदोन खमात्रसाक्षिणा शब्दजन्य एवानुभवो भवतु, तथा संभावनात्मकेन तेन कथं निर्णय इत्यत आह—अनाख्यायेति । खमा-त्रसाक्षिणा तेनाप्यहं न जानामीति संबन्धः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

मुनिकुमारदर्शनानन्तरमुत्कण्ठाषृत्यादीनि वक्तुं प्रथममुत्कण्ठातिशयमाह—उत्क्षिपयेति । तदुक्तम्— 'दर्शनस्पर्शनालापैर्व्यक्तास्ते सहकारिणः' इति । इन्द्रियैः करणैरुत्क्षिप्योत्पाट्य तत्समीपं सुनिसविधं नीयमाना प्राप्यमाणेव । हृदयेन खान्तेन पुरस्तादम आकृष्यमाणेव । पुष्पधन्वना मकरध्वजेन पृष्ठतः । प्रेर्यमाणा नोय-मानेव । घृतिमाह—कथमपीति । एतादरयहं कथमपि महता क्षेत्रेन मुक्तप्रयक्षं यथा स्यात्तथारमानमपि आणिनमप्यधारयं धारितवती । निरोधश्च धृतिकार्यम् । चिन्तामाह-अन्तरसिति । चिन्तावशास्त्रत्रचिन देकान्ते सचिन्ति स्वित । एवं सित मे ममान्तरभ्यन्तरे मेदनेनावकाशं दातुमाहितसंताना रचितपरम्पराः श्वास-मरुतः श्वसितवायवो निरीयुर्निष्कासिताः । तथा च श्वासावष्टम्भेन संकोचात्तिवर्गमे सावकाशमिति भावः । अभिलाषमाह-सेति । साभिलाषमभिलाषायुक्तं हृदयं मन आख्यातुकामभिव वक्तकामभिव कुचयुगलं स्तन-युग्मं स्फ़रितमुखं स्पन्दिताननमभृद्वभूव । स्वेदेति । खेदः श्रमोत्यं वारि तस्य छवछेखाभिः क्षालितेव घीतेव लजा त्रपागलदस्रवत् । अत्र मुखर्फुरणमभिलाषकार्यं खेदः श्रमकार्यं लजाच्युतिश्रोनमादकार्यमिति यथाकमं होयम् । त्रासमाह-मकरेति । मकरध्वजस्य कंदर्पस्य ये निश्चितास्तीक्ष्णाः शरा नाणास्तेषां निकरः समृहस्तस्य निपातः पतनं तेन त्रस्तेव भीतेव गात्रयष्टिर्देहयष्टिरकम्पत चकम्पे । कम्पस्रासकार्यम् । एवमप्रेऽपि रोमाञ्च-निर्गमसात्त्विकभावं प्रतिपादयश्चाह—तद्रपेति । तस्य सुने रूपातिशयं सौन्दर्योत्कर्षं द्रष्टुमिव वीक्षित्रमिव कुतु-हलात्कोतुकादालिजनसुपगृहनं तत्र लालसेभ्यः सस्पृहेभ्योऽज्ञेभ्यो इस्तपादादिभ्यो रोमाखजालकं रोमहर्षणसमृहो निरगान्निर्गतं बभून। स्थायिभावं प्रदर्शयनाह-अज्ञेषत इति । खेदाम्भसा श्रमोत्थवारिणा चरणयुगलादिह-युग्मादशेषतः सामस्खेन धौतः क्षालितो रागो रतिरारुण्यं च हृदयमिनाविशत्प्रवेशमकरोत् । **आसीचिति । मे मम**

टिप्प०—1 धिक्टीकाकारहत्तकम् । मे अन्तः (अभ्यन्तरे) अवकाशं दातुम् (तस्य मुनिकुमारस्य निवासस्थानं संपादियतुं) मदनेन आहितसंतानाः कृतिविस्ताराः श्वासमारुता निर्जग्मः । एकस्य निर्गमे अन्यस्यावकाशम् ।

पाठा०—१ अप्यातमानम्; आत्मानमपि. २ तन्मदमेनः झन्तमेदनेनः, ३ स्वेदसलिङ्ख्यः

शान्तात्मनि दूरीकृतसुरतव्यतिकरेऽस्मिञ्जने मां निक्षिपता किमिदमनार्थेणासदृशमार्व्धं मनसिजेन। एवं च नामातिमूढं हृदयमङ्गनाजनस्य, यदनुरागिवषययोग्यतामि विचारितुं नालम्। केदमतिभास्यरं धाम तेजसां तपसां च, क च प्राकृतजनाभिनिद्तानि मन्म-थपर्पित्दतानि। नियतमयं मामेवं मकरलाव्छनेन विडम्ब्यमानासुपह्सति मनसा। चित्रं चेदं यदहमेवमवगच्छन्सपि न शक्तोम्यात्मनो विकारसुपसंहर्तुम्। अन्या अपि कन्यकास्त्रपां विहाय स्वयमुपयाताः पतीन्, अन्या अप्यनेन दुर्विनीतेन मन्मथेनोन्मत्ततां नीता नार्थः, न पुनरहमेका यथा। कथमनेन क्षणेनाकारमात्रालोकनासुलीभूतमेवमस्त्रतन्त्रतासुपस्यन्तःकर-णम्। कालो गुणाश्च दुर्निवारतामारोपयन्ति मदनस्य सर्वथा। यावदेव सचेतनास्मि, यावदेव च न परिस्फुटमनेन विभाव्यते मे मदनदुश्चेष्टितलाघवमेतत्, तावदेवास्मात्प्रदेशा-

मनिस मिचत इदमासीद्वभूव । तदेव प्रकटयन्नाह—शान्तात्मनीति । अनार्येण दुष्टेन मनिसक्तेन कंदर्पेण । शान्तात्मनि दूरीकृतो दूरीजिझतः सुरतव्यतिकरो मैथुनवृत्तान्तो येनैवंभूते जनेऽस्मिन्मां निक्षिपता निक्षेपं क्कवैतासदशमसाधुजनोचितमारब्धं प्रारब्धं पूर्वोक्तप्रकारेण । नामेति कोमलामन्त्रणे । अङ्गनाजनस्य स्त्रीज-नस्यातिमूहमतिमुखं हृदयं चित्तम् । यदिति हेत्वर्थे । अनुरागविषययोग्यतामप्यस्मिनस्थलेऽनुरागो युक्तः. अस्मिन्स्थछे न युक्तः, इति विषयविभागमपि विचार्यितुं नाळं समर्थम् । वैराग्यतपःसिद्धियुक्ते मुनिजने प्रम-दाजनानुस्मरणप्रयासो वृथेखर्थः । अतो हेतोरस्मात्प्रदेशादपसर्पणं दूरीभवनं श्रेय इति प्रत्येकवाक्यपरिसमाप्ती बोद्धव्यम् । केति महदन्तरे । तेजसां तपसां चातिभाखरमतिशोभनं केदं धाम गृहम् । प्राकृतेति । प्रा-कृतजनैनींचजनैरभिनन्दितान्यनुमोदितानि मन्मर्थपराणि मनोभवप्रतिपाद्यानि स्पन्दितानि चेष्टितानि का। नियतमिति । नियतं निश्चितं मकरलाञ्छनेन कंदपेणैवं पूर्वोक्तप्रकारेण विडम्बमानां कदर्थमानां मामयं सनिर्मनसा चित्तेनोपहसत्यपहासं करोति । चित्रसिति । इदमप्रे वक्ष्यमाणं चित्रमाश्चर्यम् । तदेव प्रदर्श-यज्ञाह-यदिति । यद्यसात्कारणादहमेवं पूर्वोक्तप्रकारेणावगच्छन्सपि जानन्त्रप्यात्मनः खस्य विकारं वि-कृतिमुपसंहर्तुं दूरीकर्तुं न शक्तोमि न समर्था भवामि । पुनर्विचारणान्तरमाह-अन्या हति । मत्सहचरीष मध्ये याः काश्वनातिकासुकास्त्रपां लज्जां विहाय त्यक्ला त्वयमात्मनान्यान्पतीनुपयाताः स्वयमेवोपगताः। यास्त नीपयातास्तासां मध्येऽन्या मद्यतिरिक्ता नार्योऽनेन दुर्विनीतेन सूक्छेन मन्मथेन कंद्पेणोन्मत्ततां सविकारतां तथा न नीता यथाहमेका । अनेनेति । अनेन क्षणेन सुनिकुमारदर्शनाविभूतमदनावेशलक्षणेनो-न्मत्ततां प्रापिता । तदेव स्पष्टीकुर्वजाह-आकारेति । आकारमात्रस्थाकृतिमात्रस्थालोकनं वीक्षणं तेनाक-लीभूतं ब्याकुलीकृतमन्तः करणमन्तरिन्द्रियमेवं पूर्वीक्तप्रकारेणास्वतः श्रेतां पराधीनतामपैति प्राप्नोति । काल इति । कालो विवेककालो गुणाः कुलीनत्वादयश्च मदनस्य सर्वथा सर्वप्रकारेण दुःखेन निवार-यितुं शक्यो दुर्निवारस्तरय भावस्तता तामारोपयन्ति व्यवस्थापयन्ति । अतो हेतोरपीति पूर्ववत् । पुनर्वि-चारणान्तरमाह—यावदिति । यावदेव यावत्कालमहं सचेतना चैतन्ययुक्तास्म । यावदेवेति पूर्ववत् । मे ममैतन्मवृदुश्रेष्टितलाघवमनेन मुनिना विभाव्यते न निश्रीयते । तायदेवेति । तावत्कालमसात्प्रदेशावपस-

टिण्य०—1 'मन्मथपरिस्पन्दितानि' इसेव पाठः । कामचेष्टितानि इति तद्यैः । 2 एतत्सर्व प्रस् क्षतो वर्तमानमित्यर्थ उचितः । 3 कथंपदं सर्वथा परित्यजित टीकाकृत् । तस्मात्—''अनेन क्षणेन आकारमात्रालोकनन्याकुलीभूतम् (अर्थात् क्षणमात्रं दर्शनमात्रेण विद्वलीभूतम्) अन्तःकरणं कथं परा-धीनतामुपैति इति चित्रम्'' इति पूर्वानुषङ्गेण व्याख्यातव्यम् । 4 वसन्तादिः, गुणाः सौन्द्यद्यश्च मदनस्य अप्रतीकार्यतामारोपयन्ति इति व्याख्यानमुचितम् । टीकाकारस्तु बुद्धिशून्यः ।

पाठा०--१ परिस्पन्दितानि, २ अपहाय.

द्मसर्पणं श्रेयः । कदाचिद्निभमतस्मरिवकारदर्शनकुपितोऽयं शापाभिज्ञां करोति माम् । अवृरकोपा हि मुनिजनप्रकृतिः' इत्यवधार्यापसर्पणाभिलाषिण्यहमभवम् । अशेषजनपूजनीया चेयं जातिरितिकृत्वा तद्वदनाकृष्टदृष्टिप्रसरम्, अचिलतपक्ष्ममालम्, अदृष्टभूतलम्, उत्विसि-तकर्णपह्नवोन्मुक्तकपोलमण्डलम्, आलोलालकलतालमत्कुसुमावतंसम्, अंसदेशदोलायित-मणिकुण्डलमस्म प्रणाममकरवम् ।

अथ क्रतप्रणामायामेषि दुर्लेङ्गशासनतया मैनोसुवः, मदजननतया च मधुमासस्य, अतिरमणीयतया च तस्य प्रदेशस्य, अविनयबहुळतया चाभिनवयौवनस्य, चक्रळप्रकृति-तया चेन्द्रियाणाम्, दुर्निवारतया च विषयाभिळाषाणाम्, चपळतया च मनोवृत्तेः, तथा-

पंणं दूरीभवनं श्रेयः कल्याणकृदिति भावः। अन्यथा बाधकमाह—कदाचिदिति । संभावनायामनभिमतोऽनभीष्टो यः स्मरिकारो मनोभविकृतिस्तस्य दर्शनेनावलोकनेन कुपितः कोपं प्राप्तो मां शापस्याभिज्ञामायज्ञानिवष्यीम् । 'अभिज्ञा ज्ञानमायं स्यात्' इति कोशः। करोति प्रणयति । सुनीनां कोपः कुत इस्यश्रायेनाह—अदूरेति । हि निश्चितम् । सुनिजनप्रकृतिस्वापसलोकस्वभावोऽद्रो समीपे कोपो यस्या एवंविधा
स्यादिस्यवधार्य निश्चित्याहमपर्यपणेऽभिलाषः स्पृहा यस्या एवंभूतामवं जले । अशेषिति । अशेषेः समप्रेजैनैः पूजनीयार्वनीयेयं जातिः । न तु कोपनीयेति भावः । इतिकृत्वास्य प्रणामं नमस्कारमक्तवमस्जम् ।
अथ नमस्कारं विशेषयन्नाह—तद्भदनेति । तद्भदनान्मुनिमुखादाकृष्ट आकर्षितो दृष्टिप्रसरो यसिस्तत् ।
कियाविशेषणं वा । अनेन भावातिशयो द्योतितः । एवमप्रेऽपि ह्रेयम् । अच्चितितेति । अच्छिताऽक्रिम्पता
पक्षमणां नेत्ररोम्णां माला पङ्किर्यस्मिन् । अदृष्टिति । अदृष्टमवीक्षितं भूतलं पृथ्वीतलं यस्मिन् । उद्घतिति ।
उद्धैतिता उद्यासं प्राप्ताः कर्णपद्धवाः श्रवणकिसलयानि तैहन्मुकं त्यक्तं कपोलमण्डलं यस्मिन् । आखोलेति ।
आलोला चपलालकलता केशराजिस्तस्यां लसरकुद्धमावतंसो यस्मिन् । अस्पेति । असदेशे स्कन्धप्रदेशे
दोलायितं मणिकुण्डलं यस्मिन् । अन्वयस्तु प्रागेनोक्तः ।

अथिति । महिकारेणापहृतं दूरीकृतं धैर्यं यस्येवंभूतं मुनिकुमारकं कृतप्रणाम।यामिप तस्यां तमिप पवनः प्रदीपिमवानङ्गः कंदर्पस्तरलतां चम्नलतामनयत् । तत्र हेतुमाह—दुर्लङ्क्येति । मनोभुवो मदनस्य दुर्लङ्क्ये दुर्लङ्क्येति । सनोभुवो मदनस्य दुर्लङ्क्ये दुर्लङ्क्येति । सनोभुवो मदनस्य दुर्लङ्क्ये दुर्लङ्क्येति । सद्याननतया मदोत्पाद-कृत्वेन च । तस्य पूर्वोक्तस्य प्रदेशस्यातिरमणीयतयातिमनोहरतया । अभीति । अभिनवं नृतनं यद्योवनं तारुण्यं तस्याविनयः शठता तद्वहुल्तया तद्वाहुल्यतया । इन्द्रियोति । इन्द्रियाणां करणानां चम्नलप्रकृतितया लोलस्यभावतया । विषयोति । विषया इन्द्रियाधीस्तेषामभिलाषा अध्यवसायास्तेषां दुर्निवारतया दुःखेन दूरीकर्तु शक्यतया । मनोवृत्तेश्वत्वस्यलतया चम्नलतया । तस्य तस्य वस्तुनस्तत्तत्वर्थस्य तथा भैवति भन्दूरीकर्तु शक्यतया । मनोवृत्तेश्वत्वस्यलतया चम्नलतया । तस्य तस्य वस्तुनस्तत्तत्वदार्थस्य तथा भैवति भन्दूरीकर्तु शक्यतया । मनोवृत्तेश्वत्वस्यलतया चम्नलतया । तस्य तस्य वस्तुनस्तत्तत्वस्य स्व

टिप्प०—1 शापस्य परिचितां अर्थात् अभिसंपातदुः सभोगिनीं मां करोति । यद्ययं कुपितः स्वात्ति शिष्ट्यः कीदशो भवति इति मां स्फुटमनुभावयेदिस्याशयः । टीकाकारस्तु उन्माद्मम्मः । 2 'ईषदु सित' इत्येव मन्थशस्य । यद्यः । 3 हन्त ! टीकाकारस्य मलापं दृष्ट्वा परवशाः स्युः सहद्याः कोधेन । न जाने, किं दुर्भाग्यमासीद्वाणस्य । अस्तु । 'कृतमणामायां मिय' इति पाठं विना मन्थ एव न संगच्छते । मिय कृतमणामायां सत्यां कामस्य दुर्वञ्चयशासन्वादिभिहेत्याः पवनः मदीपमिव अनङ्गः तमपि (सिन-कृमारमपि) तर्वजामनयत् । इति च तद्योजना । 4 इदमण्यसंगतत्वादिधकमेव ।

पाठा०-१ ईषदुछसित, २ मिय, ३ भगवतो मनोसुवः.

भवितव्यतया च तस्य तस्य वस्तुनः, किं बहुना मम मन्दभाग्यदौरात्म्याद्स्य चेहरास्य क्षेत्रस्य विहितत्वात्तमपि महिकारीपहृतधैर्थ प्रदीपमिव पवनस्तरस्रतामनयदनङ्गः ।

तदा तस्याप्यभिनदागतमदनं प्रत्युद्गच्छित्रव रोमोद्गमः प्रादुरभवत् । मत्सकाशमभिप्र-स्थितस्य मनसो मार्गमिवोपदिशद्भिः पुरः प्रवृत्तं श्वासैः । वेप्थुगृहीता व्रतमङ्गभीतेवार्कम्पत् करतलगताक्षमाँछा । द्वितीयेव कर्णावसक्तक्रसुममञ्जरी कपोलतलासङ्गनी समदृद्भवत स्वेद्-सिल्लसीकरजालिका । भदर्शनप्रीतिविस्तारितस्य चोत्तानतारकस्य पुण्डरीकमयमिव तसु-देशसुपद्शैयतो लोचनयुगलस्य विसर्पिभिरंग्रुसंतानैर्यदृच्छयाच्छोद्सिललमप्हाय विकचकु-वल्लयवनिरिव गगनतलससुत्पतितैरकथ्यन्त दश दिशः । तया तु तस्यातिप्रकटया विक्रसा दिगुणीक्रतमद्नावेशा तत्क्षणमहमवर्णनयोग्यां कामप्यवस्थामन्वभवम् ।

इदं च मनस्यकरवम्—'अनेकसुरतसमागमलास्यलीलोपदेशोपाध्यायो मकरकेतुरेव

वितव्यतया तथाभाव्यतया । चकारः सर्वत्र समुचयार्थः । किसिति । कि बहुक्तेन । मम मन्दभाग्यं क्षीण-भागधेयं तस्य दौरात्म्याहुष्टत्वेनास्य मुनेरीदशस्य क्षेत्रस्य विहितत्वात्कृतलात् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

तदेति । तसिन्काले तसापि मुनिकुमारस्याप्यभिनवो नृतन क्षागतो यो मदनः कंदर्पस्तं प्रसुद्गच्छित्रव संमुखं विजित्व रोमोद्गमो रोमाञ्चः प्राहुरभवस्प्रकटीवभूव । मदिति । मत्सकाशं मत्समीपमिभप्रस्थितस्य संमुखं चिलतस्य मनसो हृदयस्य मार्गं पन्थानमुपिदशिद्धिरवोपदर्शयद्भिरिव श्वासैः श्वसितैः पुरोऽमे प्रवृत्तममे प्रस्थितम् । वेपशुरिति । व्रतस्य नियमस्य भङ्गः खण्डनं तेन भीतेव त्रस्तेव वेपशुः कम्पस्तेन गृहीता करत-लगता हृस्तगताक्षमाला जपमालाकम्पताचलत । द्वितीयिति । कपोलतलासिक्षनी गलात्परप्रदेशाश्चिषणी स्वेदसिललस्य श्रमजलस्य सीकराः कणात्वेषां जालिका समदश्यत समालोक्यत । द्वितीयान्या कर्णा-स्वाकुसमाजरीव श्रवणसंहमपुष्पवहरीव । एते सात्त्वका भावाः प्रदर्शिताः । महर्शनिति । मदर्शनमान्त्रोक्तनं तस्मास्रोतिः कहस्तेन विस्तारितस्य प्रसारितस्य । उत्तानोक्तिते । उत्तानोक्ष्यस्य तारका कनीनिका यस्य स तथा तस्य तसुद्देशं तं प्रदेशं पुण्डरीकमयं सिताम्भोजनिर्मितमोपदर्शयतोऽन्यभ्यो ज्ञापयतो लोच-नयुगलस्य नेत्रयुग्मस्य विसपिभिः प्रसरणक्षीलैरंग्रसंतानैः किरणसमृहैर्दश दिशोऽक्ष्यन्त रुद्धाः । कमलसा-हर्श्यादाह—यहच्छ्ययेति । यहच्छ्या सेच्छ्याच्छोदनामः सरसः सलिलं पानीयमपद्दाय स्वक्त्वा गगनत-लसमुगतितिराकाशतलोत्पातिभिविकचकुवल्यवनैरिव विकस्यरोत्पलस्व हिर्म तथा विकृत्या द्विगु-णाकुतो द्विगुणतां नीतो मदनस्यावेशो यस्या एवंभूताहं तत्काणं तत्कालमवर्णनयोग्यामकथनीयां कामप्यवस्था दशामन्वभवममुभूतवती ।

इदिमिति । मनसि चित्त इदं चाकरवमप्रैणयम् । अचिन्तयमिल्यर्थः । अनेकेति । अनेकेऽसंख्याः स्रुरतं मैशुनं तस्य समागमः संबन्धः स एव लाखलीला चलकीडा तस्यामुपदेशाः शिक्षारूपास्तत्रोपाध्यायः पाठक एवंविधो मकरकेतुरैव कंदर्प एव विलासाकेत्रविकारातुपदिशत्युपदेशं करोति । उक्तवैपरीले बाधक-

टिप्प०—1 पुनः पपात टीकाकारः । मुनिर्हि तत्पदेन निर्दिश्यते न इदंपदेन । तस्मात् अस्य ईह-शस्य मम तपश्चरणात्मककेशस्य विधिविहितत्वात् इत्यथः । 2 एका पारिजातमक्षरी तु कर्णे इतैव । अत एव सेयं खेदसीकरजालिकारूपा द्वितीया इति उत्प्रेक्षाशयः । 3 प्राणयमिति स्थात्, स्थाने स्थाने परी-क्षणीयं प्रावीण्यं टीकाइतो भगवतः ।

पाठा॰—१ दर्शनापहत. २ आगतं. ३ प्रत्युद्भतवान्. ४ वेपथुना, ५ अक्स्पत गात्रवृष्टिः. ६ माला च. ७ मदनप्रीति.

विलासानुपिद्शति, अन्यथा विविधरसासङ्गळिलिकी हरोषु व्यतिकरेष्वप्रविष्टबुद्धेरस्य जनस्य कुत इयमेनभ्यसाकृती रितरसिनः स्यन्द्रिव क्षर्न्ती, अमृतिमय वर्षन्ती, मद्मुकुलितेव, खेदालसेव, निद्राजडेव, आनन्द्रभरमन्थरतर तारसंचारिणी, अनिभृत कूलतो हासिनी हृष्टिः । कुतश्चेद्रमितिनेपुण्यम्, यश्वश्चवेवानक्षरमेवमन्तर्गतो हृद्याभिलाषः कथ्यते'। प्राप्तप्रसरा चोपेन्स्य तं द्वितीयमस्य सहचरं मुनिवालकं प्रणामपूर्वकमपुच्छम्—'भगवानिकमिभधानः। कस्य वायं तपोधनस्य युवा। किनाम्रश्च तरोरियमैवतंसीकृता कुमुममञ्जरी। जनयति हि मे मनिस महत्कौतुकमस्याः समुत्सपेन्नसाधारणसौरभोऽयमनाद्यातपूर्वो गन्धः' इति। स तु मामीष्टि द्विहस्याववीत्—'वाले, किमनेव पृष्टेन प्रयोजनम्। अथ कौतुकमावेद्यामि। श्रूयताम्— अस्ति त्रिभुवनप्रस्थातकीर्तिरत्युदारतया सुरासुरसिद्धवृन्दवन्दितचरणयुगलो महान्

माह—अन्यशेति । विविधा अनेके ये रसाः श्रुह्मारादयस्तेषामासङ्गः संश्लेषस्तेन लितेषु मनोहरेष्वीदशेषु व्यतिकरेषु संबन्धेष्वप्रविष्टा प्रवेशमप्राप्ता बुद्धिः प्रतिभा यस्य स तथा तस्यैवंभूतस्यास्य सुनिजनस्येयं दृष्टिः कुतः स्यात् । अथ च दाष्टं विशिनष्टि-अनेति । अनभ्यस्तापरिचिताकृतिराकारो यया सा तथा । रतिरसः शक्तर-रसस्तस्य निःस्यन्दं सारं क्षरन्तीव स्रवन्तीव । अमृतं पीयूषं वर्षन्तीव वृष्टिं कुर्वन्तीव । मदो सुन्मोहसंभेदस्तेन मुक्कलितेव कुबालितेव । खेदः श्रमस्तेनालसेव मन्थरेव । निद्रा प्रमीला तया जडेव स्तम्भितेव । आन-न्देति । आनन्दस्य प्रमोदस्य यो भरस्तेन मन्थरालसा, एवंविधा तरन्ती तारा कनीनिका यस्मिनेतादशः संचारी विद्यते यस्याः सा तथा । अनीति । अनिमृता चम्रला या भूलता तस्या उल्लासी विद्यते यस्याः सा तथा। कृत इति । इदमतिनैपुण्यमतिशयेन दक्षत्वं कृतः स्यात् । तदेव व्यनकि - यदिति । यदासात्कार-णादन्तर्गतो हृदयाभिलाषिक्षताभित्रायोऽनक्षरं यथा स्यात्तथा चक्षुपैव नेत्रेणैव कथ्यत उच्यते । प्राप्त इति । ताहश्विचारणया कुमारस्य सविकारं हृदयमिति निश्चिल प्राप्तः प्रसरोऽवकाशो यया सैवंविधेनोपस्त्य समीपं समागलास्य सुनिकुमारस्य तं द्वितीयं सहचरं सुनिबालकं प्रणामपूर्वकमपृच्छमवोचम् । किं तदिलाह-भग-वानिति । किममिधानो भगवान् । कस्य तपोधनस्यायं युवा । इयं किनाम्नः किममिधानस्य तरोर्वक्षस्य कुछ-ममजर्यवतंश्रीकृतोत्तंशीकृता । अस्या मजर्याः समुत्सर्यन्त्रसर्वसाधारणं सौरभं यस्मिवेवविधोऽनाघातपूर्वी नासि-कयाऽगृहीतपूर्वोऽयं गन्धो मे मम मनसि चित्ते महत्कौतुकं महदाश्वर्यं जनयति निष्पादयति । स त्विति । स मां प्रतीषद्विहस्य किंचिरिसतं कुलाववीदवीचत्। बाले इति । हे बाले हे कुमारिके, अनेन पृष्टेन किं प्रयोजनं कोऽर्थः । अधेति । चेववर्थे । कोतुकमाश्वर्यं तदावेदयामि कथयामि श्रयतामाकर्णताम् ।

अस्तीति । नामेति कोमलामन्त्रणे । दिव्यलोकनिवासी खर्गलोकवसनशीलः श्वेतकेतुर्महामुनिरस्ति । त्रिभुवनेति । त्रिभुवने त्रिविष्टपे प्रख्याता विख्याता कीर्तिर्थशो यस्य स तथा । अत्युदारेति । अत्यु-दारतयात्युत्कृष्टतया । सुरेति । सुरा देवाः, असुरा देखाः, सिद्धा योगमन्त्रादिसामर्थ्ययुक्तास्तेषां वृन्दं

टिप्प०—1 भानन्दभरमन्थरतरत्तारं यथा स्थात्तथा संचरित इति आनन्दः सम्भारिणी, इति स्पष्टीर्थः । 2 इन्त प्रनथस्नारसं पुनर्भूलिसात् करोति महाशयः । अस्तु 'भगवन् !' इति संबोधनमेवात्र मधुरमिति विदन्तु विदः । 3 अत्रापि (कस्य वाऽयं तपोधनयुवा) इत्येव पाठो रमणीयः । अयं तपोधनयुवा कस्य पुत्र इति तद्र्यः ।

पाठा०—१ कुत इवेयम्, २ अनभ्यस्ता जाताः ३ तरकतरः ४ कताकासिनीः ५ वाः ६ तपोधनयुवाः ७ अने-नावर्तसीः ८ खद्ध समकित्रभ्रवनप्रस्थातः

मुनिर्दिव्यछोकनिवासी श्वेतकेतुर्नाम । तस्य च भगवतः क्षेरलोकसुन्दरीहृद्यानन्दकरम्, अशेषित्रभुवनसुन्दरम्, अतिश्यितनलकृवां रूपमासीत् । स कदाचिदेवतार्चनकमलान्यु- छतुंमैरावतमदजलिबन्दुबद्धचन्द्रकशतखितजलां ह्रहिसितिसितस्रोतसं मन्दािकनीमवत- तार । अवतरन्तं च तं तदा कमलवनेषु संततसंनिहिता विकचसहस्रपत्रपुण्डरीकोपविष्टा देवी लक्ष्मीदेवशे । तस्यास्तु तमवलोकयन्त्याः प्रेममद्मुकुलितेनानन्दबाष्पभरतरङ्गतरलतारेण लोचनयुगलेन रूपमास्वादयन्त्या ज्ञिमकारम्भमन्थरमुखविन्यस्तहस्तपह्नवाया मन्मथवि- छतं मन आसीत् । आलोकनमात्रेण च समासादितसुरतसमागमसुखायास्तिस्त्रेवासनी- छतं पुण्डरीके कृतार्थतासीत् । तस्माच कुमारः समुद्पादि । तत्रस्तुत्सङ्ग आदाय सा भगवन गृहाण तवायमात्मजः' इत्युक्त्वा तस्मै श्वेतकेतवे ददौ । असाविष बालजनो-

समूहस्तेन वन्दितं नमस्कृतं चरणयुगलं पादयुग्मं यस्य स तथा। तस्येति । तस्य श्वेतकेतोर्भगवतः। सुरेति । सुरलोकस्य याः सुन्दर्थः स्त्रियस्तासां हृदयानि चित्तानि तेषामानन्दकरं प्रमोदोत्पादकम् । अशेषेति । अशेषं यत्रिभुवनं त्रिविष्टपं तस्मात्मुन्दरं हृद्यम् । अतीति । नलकूबरात्कुबेरपुत्रादितशयितमित-शयितनलकूबरम् । 'सुतोऽस्य नलकूबरः' इति कोशः । 'क्रचिदमायन्तस्य परत्वम्' इति नलकूबरस्य परप्रयोगः । अतिशयितोऽतिकान्तो नलकूबरो येनेति बहुनीहिर्ना । नलकूबररूपापेक्षयात्युत्कृष्टरूपमित्यर्थः । एवंविधं रूपं सौन्दर्यमासीदभूत् । स इति । कदाचित्कसिंधित्समये स श्वेतकेतुर्देवतानामर्चनं पूजनं तदर्थं कमलानि नलिनान्युद्धर्तुमुत्पाटयितुं मन्दाकिनीं खर्धुनीमवततारावतीर्णवान् । अथ मन्दाकिनी विशेषयनाह— ऐरावतेति । ऐरावतो इस्तिमहस्तस्य मदजलं दानवारि तस्य विन्दवः पृषतास्तैर्वदं यचन्द्रकशेतं मेचकशतं तेन खितं व्यातं जलं यसां सा तथा ताम् । हरेति । हरः शंभुस्तस्य हिसतं सितं तद्वित्सतं शुभं स्रोतः अवाहो यस्याः सा ताम् । अविति । तदा तस्मिन्काळेऽवतरन्तमम्बरादागच्छन्तं श्वेतकेतुं मुनि कमलवनेषु निवनखण्डेषु संततं निरन्तरं संनिहिता समीपनितनी विकचानि विकखराणि सहस्रपत्राणि यसिनेनंभूतं पुण्डरीकं सिताम्भोजं तत्रोपविष्टासीना लक्ष्मीदेवी दद्शे दृष्टवती । तस्या इति । तस्या लक्ष्म्यास्तं सुनि-मनलोकयन्त्या ईक्षणं कुर्वन्त्याः। तु पुनर्थकः। मन्मथेन कंदर्पेण विकृतं सविकारं मनश्चित्तमासी-दभूत । अथ लक्ष्मी विशेषयनाह-प्रमिति । प्रममदः प्रीतिमदस्तेन मुकुलितेन कुनालितेन । आनन्देति । भानन्देन प्रमोदेन यो बाष्पमरो हर्षनेत्राम्बुसमूहः स एव तरङ्गः कल्लोलस्तेन तरला कम्पना तारा कनीनिका यसिन्नेवंविधेन लोचनयुगलेन नेत्रयुग्मेन रूपं सौन्दर्यमाखादयन्खाः पिबन्खाः । जुम्मिकेति । जुम्मिका जुम्भणं तस्या आरम्भ आरम्मणं तेन यन्मन्थरं मुखं तस्मिन्विन्यस्तः स्थापितो हर्स्तपहनो यया सा तस्याः । आलोकनेति । आलोकनमात्रेण केवलं निरीक्षणेनैव समासादितं प्राप्तं सुरतसमागमसुखं मैधुनसंगमसातं यया सा तस्याः । तस्मिन्नेवासनीकृते विष्टरतां नीते पुण्डरीके कृतार्थता सफ्लैतासीत् । तस्मात्पुण्डरीकात्कु-मारः समुदपाद्युत्पन्नः । तत इति । ततः कुमारोत्पत्तेरनन्तरं तं कुमारकमुःसैन्ने कोड आदाय गृहीला सा कक्ष्मीः हे भगवन् हे खामिन्, गृहाणायं तवात्मजरलदङ्गज इत्युक्ला प्रतिपाद्य तसी श्वेतकेतवे तं छुमारकं ददी दत्तवती। असाविप श्वतकेतुरिप बालजनोचिताः विद्युजनयोग्याः सर्वाः क्रियाः प्रसर्वनादिकाः

टिप्प०—1 विविधवर्ण जाज्वल्यमानं वर्तुलाकारं चिह्नयुन्दम् (तैलादिबिन्दोः पतने यद्धि जलस्तरो-परि भवति)। 2 रमणस्य सफलता बीजपातो जात इत्याशयः। 3 सप्तमीपाठे श्रवणयोविसन्धिता प्रती-यत इति 'उत्सङ्गेनादाय' इति प्रन्थोचितः पाठः। 4 तत्तु जातमेव, श्रत एव नामकर्मादिका इत्युचितम्।

पाठा०-१ सुरासुरलोक, २ संनिहिता, ३ प्रेमममन्द, ४ उत्संके.

चिताः सर्वाः कियाः कृत्वा तस्य पुण्डरीकसंभवतया तदेव पुण्डरीक इति नाम चके। प्रतिपादितव्रतं च तमागृहीतसकछिवद्याकछापमकाषीत्। सोऽयम्। इयं च सुरासुरैर्मध्यमानात्क्षीरसागरादुद्भतः पारिजातनामा पादपस्तस्य मञ्जरी। यथा चैषा व्रतिवरुद्धमस्य श्रवणसंसर्गमासादितवती तदिष कथयामि। अद्य चतुर्दशीति भगवन्तमिककापितं केछासगतमुपासितुममरछोकान्मया सह नन्दनवनसमीपेनायमनुसरित्रगित्य साक्षान्मधुमासछक्ष्मीदत्तछछितहस्तावछम्बया बक्कुळमाछिकामेखळ्या कुसुमपह्मवप्रथिताभिराजानुछिम्बनीभिः कण्डमाछिकाभिर्निरन्तराच्छादितिवप्रह्मया नवचृताङ्कुरकर्णपूर्या पुष्पासवपानमत्त्रया वनदेवतया
पारिजातकुसुममञ्जरीतिमामादाय प्रणम्याभिहितः—'भगवन्, सकछित्रभुवनदर्शनाभिरामायास्त्रवाक्षतेरस्याः सँहरोऽयमछंकारः किर्येताम्। इयमवतंसविछासदुर्छछितारोष्यतां
श्रवणशिखेरम्। व्रजतु सफछतां जन्म पारिजातस्य' इस्रेवमिनद्धानां चायमात्मरूपस्तुतिवादत्रपावनितितछोचनस्तामनाहस्येव गन्तुं प्रवृत्तः। मया तु तामनुयान्तीमाछोक्य 'को

कुला विधाय । तस्येति । तस्य कुमारस्य पुण्डरीकं सिताम्भोजं तस्मात्संभव उत्पत्तिस्तस्य भावस्तत्ता तथा तसादितोरेव निश्वयेन पुण्डरीक इति नाम चकेऽभिधानं विद्धे । कियत्कालानन्तरं स एव श्वेतकेतः प्रतिपा-दितनतं दत्तवीक्षमायहीतसकलविद्याकेलापं च तं कुमारमकार्षात्कृतवान् । स कुमारोऽयं पुरोनतीं दश्यमानः । इयं चेति । सुरासुरैर्मध्यमानाद्विलोध्यमानात्क्षीरसागराद्व्याम्बुधेः पारिजातनामा पादपो दृक्ष उद्गतो निर्गतत्त्तरथेयं कर्णावतंसीकृता मझरी । यथेति । येन प्रकारेणैषा मझरी व्रतविरुद्धं नियमविरोध्यस्य श्रवण-संसर्भे कर्णसंबन्धमासादितवती प्राप्तवती तदपि वृत्तं कथयामि निवेदयामि । अद्यति । चतुर्दशी शिव-तिथिरिति हेतोरमरलोकात्स्वर्गलोकात्कैलासगतं रजताद्रिस्थितं भगवन्तं माहात्म्यवन्तमम्बकापति गौरीनाथ-मुपासितुं सेवितुं मया सह मत्सार्थम् । प्राप्ती बोलायां 'कोकोन कोशं वानुवाकोऽधीतः' इतिवत् । नन्दनवनस्य समीपं समीपेन वानुसरन्गच्छित्रर्गस्य सस्थानाद्वहिरागस्य साक्षाद्वनदेवतयारण्याधिष्ठात्रयेमां मजरीमादाय गृहीला प्रणम्य नमस्कृत्याभिहित उक्तः। अथ वनदेवतां विशिनष्टि—मध्विति । मधुमासो वसन्तमासस्तस्य लक्ष्मीः श्रीस्तया दत्तो लिलतो मनोहरो हस्तस्तस्यावलम्बो यस्याः सा तया । वकुलेति । बकुलः केसरस्तस्य मालिका सक्सैव मेखला रशना यस्याः सा तया। कुसुमिति । कुसुमेश्व पलवेश्व प्रथिताभिर्गुनिफताभिरा-जानु आनलकीलं यावल्लभ्बिनीभिः कण्ठमालिकाभिर्निगरणस्रिमिर्निरन्तरमाच्छादित आवृतो विप्रहो यस्याः सा तया । नवेति । नवः प्रस्पप्रो यथताङ्कर आम्राङ्करस्तस्य कर्णपूरो यस्याः सा तया । पृष्पेति । पुष्पाणी कुसमानां य आसनो माधनकस्तस्य पानं तेन मत्तया क्षीवया। किमभिहित इत्याशयेनाह—सगविद्याति । हे भगवन् खामिन्, प्रसीद प्रसन्नो भव । सक्छेति । सकछं समग्रं यत्रिभुवनं तस्य दर्शनेऽवलोकनेऽभि-रामाया वन्धुराया अस्यास्तवाकृतेराकारस्य सहशोऽनुरूपोऽलंकारः क्रियतां विधीयताम् । इयमिति । इयमवतंसविलास एव दुर्धिगमं दुँर्लिलतं कीडितं यस्याः सैवंविधा मझरी अवणबीखरं कर्णप्रान्तमारोप्यतां स्थाप्यताम् । पारिजातस्य जन्मोत्पत्तिः सफलतौ सार्थकतां व्रजतु गच्छतु । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेणाभिद्धानां कथयन्तीम् । अयमिति । पुण्डरीकः । आत्मेति । आत्मनो यद्भुपं सौन्दर्थं तस्य स्तुतिवादः प्रशंसनं तन साधा त्रपा लजा तयावनमिते नम्रीकृते लोचने नेत्रे येनैवंभूतत्तामनाद्यवानादरं कृत्वैव गन्तुं प्रवृत्तो गमनायोखतोऽभूत् । मयेति । तां वनदेवतामनुयान्तीमनुवजन्तीमालोक्य निरीक्ष्य हे सखे हे मित्र, अस्या

टिप्प॰—1 आगृहीतः शिक्षितः सकलविद्याकलापो येन तमिलर्थः। 2 न्याकरणज्ञानशून्योयं वराकः। निसैव 'अपवर्गे नृतीया'। 3 अवतंसविलासेन दुर्लेलिता (धृष्टा, 'सिर चढी' इति भाषा)।

पाठा०-१ पारिजातकुसुम, र नन्दनवन, ३ सुसहुशः, तु सहुशः, ४ प्रसादीकियताम्, ५ शिखरे, ६ विकोचन,

दोषः सखे, कियतामस्याः प्रणयपरिप्रहः' इत्यभिधाय बलादियमनिच्छतोऽप्यस्य कर्णपूरीछता । तदेतत्कात्क्र्येन योऽयंम् , यस्य चायम् , या चेयम् , यथा चास्य श्रेवणशिखरं समाक्रता तत्त्वन्नावेदितम् ।' इत्युक्तवित तिस्मिन्स तपोधनयुवा किंचिदुपदर्शितस्मितो मामवादीत—'अयि कुत्ह्लिनि, किमनेन प्रशायासेन । यदि रुचितसुरिभपरिमला गृँद्यतामियम्'
इत्युक्तवा समुपसृत्यात्मीयाच्छ्रवणादपनीय कलैरलिकुलकणितेः प्रारब्धरितसमागमप्रार्थनाभिव मदीये श्रवणपुदे तामकरोत् । मम तु तत्करतलस्पर्शलोभेन तत्क्षणमपरिमव पारिजातकुसुममवतंस्रस्थाने पुलकमासीत् । स च मत्कपोलस्पर्शसुकेन तरलीकृताङ्गलिजालकात्करतलादश्वमालां लज्ज्या सह गलितामि नाज्ञासीत् । अथाहं तामसंप्राप्तामेव भूतलमक्षमालां
गृहीत्वा सलीलं तज्ज्जपाशसंदानितकण्ठमहसुक्षमिवासुभवन्ती दर्शितापूर्वहारलतालीलां
कण्ठाभरणतामनयम् ।

इत्थंभूते च व्यतिकरे छत्रप्राहिणी मामवीचत्-'भर्तदारिके, स्नाता देवी । प्रत्मासीदति

मंजयीः को दोषः। प्रणयेन स्नेहेन परिप्रहः स्वीकारः कियता विधीयतामिति मयाभिधायोक्लानिच्छतोsप्यवाञ्छतोsपीयं अस्य कर्णप्रीकृता श्रवणाभरणीकृता । तदिति । तसादितोस्तदेतस्यच्छाविषयीकृतं कात्रुचेन साकल्येन मया सर्वमावेदितं कथितम् । तदेतिकमित्यभिप्रायेणाह्-योऽयमित्यादि । योऽयं क्रमारः. येयं मझरी, यथा येन प्रकारेणास्य श्रवणशिखरं कर्णप्रान्तं समारूढा प्राप्ता । इतीति । तस्मिन्सुनावित्युक्तवति कथितवति सति । स इति । स पुण्डरीकस्तपोधनयुवा किन्विदीषद्वपदर्शितं स्मित-मद्दछरदं हास्यं येनैवंभूतो मामवादीत्प्रत्यवीचत् । अयीति संबोधने । अयि कुत्ह्हिनि, अनेन प्रश्नायासेन पुच्छापरिश्रमेण किम् । यदीति । यदि रुचितो रुचिविषयीभूतः सुरिभपरिमलो यस्या एवंविधेयं तदा गृहातां प्रहणविषयीकियताम् । इति पूर्वोक्तमुक्ला समुपस्रस समीपमागसारमीयारसकीयाच्छवणारकर्णाद-पनीय दरीकृत्य मदीये श्रवणपुटे तां मझरीमकरोदघटयत् । कलैरिति । कलैर्मनोहेरलिकुलकणितैर्मधकरक-लक्षाब्दितैः । प्रारब्धे ति । प्रारब्धा प्रस्तुता रतिसमागमस्य संभोगसमागमस्य प्रार्थना याचना यथैवंभृतामिव । एतेन खातुरक्तिः प्रदर्शिता। मम त्विति । मम तु । तु पुनरर्थकः । तस्य यत्करतलं तत्त्पर्शलोभेन तत्त्वण्या तरक्षणमवर्तंसस्थाने पुलकं अपरं पारिजातकुद्धमिमवासीत् । एतेन द्वितीयकर्णेऽपि तच्छोभा सूचिता । स्व चेति । स पुण्डरीको मत्कपोलस्पर्शसुखेन गल्लात्परप्रदेशाश्वेषसातेन । तरलीकृतं कम्पनीकृतमङ्गलिजालकं यस्वैभेतात्करतलाद्धस्ततलाहज्जया त्रपया सह गलितां च्युतामप्यक्षमालां जपमालां नाज्ञासीच ज्ञातवान् । तदन्रकं ज्ञाला तस्य पुण्डरीकस्य यो भुजपाशो बाहुपाशस्तेन संदानितः संयतो यः कष्ठप्रदः कण्ठालिकनं तज्जनितं यरमुखं तत्सदर्शमिन । अत्रेनशब्दः सादृरयार्थः । तहुक्तमलंकारशेखरे—'भवन्तीवादिशब्दाश्च साद-इयप्रतिपत्तये'। अनुभवन्त्यनुभवविषयीकुर्वन्ती कण्ठाभरणतां निगरणभूषणतामनयमानीतवती। कीटकीम्। दर्शिता प्रकटीकृतापूर्वेहारलताया लीला यस्यां सा ताम् ।

इत्थमिति । इत्थंभूत एताहरो व्यतिकरे परस्परानुरागातिशये छन्नमाहिण्यातपत्रधारिणी मामवी-चदन्नवीत् । किमुवाचेखाह—भर्जिति । हे भर्तृदारिके हे राजपुत्रि, स्नाता कृतस्नामा देवी त्वन्माता वर्तते ।

टिप्प०—1 धिक दीकाकारम् । न खल्ल मक्षया दोषः प्रसक्तो यदेवसुच्येत । तस्मात्—'को दोषः अर्थात् वनदेवताया अनुरोधस्वीकारे (मक्षरीप्रहणे) को दोषः' इत्यर्थः । 2 अर्थात् कर्णे । 3 ह्य-मध्यब्युत्पत्तिः । बाहुपारोन संदानितो यः कण्डसस्य प्रहणसुखम् (तदालिङ्गनसुखम्) अनुभवन्तीव हत्यर्थे उचितः ।

पाठा०-१ योऽयं या चेयम्. २ श्रवणशिखरे, ३ प्रश्वाशयेन. ४ गृह्यताम्. ५ हृदयम्.

गृहगमनकालः । तिक्त्यतां मज्जनिविधः' इति । अहं तु तेन तस्या वचनेन नवप्रहा करिणीव प्रथमाङ्करापातेनानिच्छया कथंकथमपि समाङ्घन्यमाणा तन्मुखाङ्गावण्यामृतपङ्कममामिव कपोलपुलककण्टकजालकलमामिव मद्नशरशलाकाकीलितामिव सौभाग्यगुणस्यूतामिव अतिङ्घच्छ्रेण दृष्टिं समाङ्घन्य स्नातुमुद्वलम् । उच्चितायां च मिय द्वितीयो मुनिद्रारकर्त्तथाविधसस्य धेर्यस्खिलतमालोक्य किंचित्प्रकटितप्रणयकोप इवावादीत्—'सखे पुण्डरीक, नैतद्गुरूपं भवतः । क्षुद्रजनक्षुण्ण एष मार्गः । धेर्यधना हि साधवः । किं यः
कश्चन प्राञ्चत इव विङ्वनीभवन्तमात्मानं न रुणित्स । कुतस्तवापूर्वोऽयमारोन्द्रयोपप्रवः,
थेनास्थेवं कृतः । क ते तद्धेर्यम्, कासाविन्द्रियजयः, क तद्वशित्वम्, चेतसः क सा प्रशानितः, क तत्कुलकमागतं ब्रह्मचर्यम्, क सा सर्वविषयनिरुत्सुकता, क ते गुरूपदेशाः, क
तानि श्रुतानि, क ता वैराग्यबुद्धयः, क तद्वपभोगविद्वेषित्वम्, क सा सुखपराङ्मुखता,

अथ च गृहगमनकालः सद्मव्रजनसमयः प्रत्यासीदति विवितो भवति । अतो मज्जनविधिः स्नानविधिः कियतां विधीयताम् । अहं त्विति । अहं तस्यार्छत्रधारिण्यास्तेन वचनेन प्रथमाङ्करापातेनायस्णिप्रहारेण नवः प्र-त्यंत्रो यस्या एवंविधा करिणी हस्तिनी तद्धदिव कथंकथमपि महता कष्टेनानिच्छयानीहया समाक्रव्यमाणा दृष्टिं चक्षुरतिकृच्छ्रेणातिकष्टेन समाकृष्य स्नातुमुदचलमुदन्नजम् । कीदशीमिव । लावण्यामृतमेव पङ्कः कर्दमस्तत्र मप्तामिव । कपोलेति । कपोलयोः पुलकलक्षणा ये कण्टकास्तेषां जालकं तत्र लगामिव । मदनेति । मदनस्य कंदर्पस्य शरा बाणास्तेषां शलाका ईषिकास्ताभिः कीलितामिव यन्त्रितामिव । सीभाग्येति । सुभगस्य भावः सौभाग्यं तल्लक्षणो यो गुणस्तेन स्यूतामिवान्योन्यश्लिष्टामिव । उच्चितितायामिति । मध्यु-चिलतायां प्रचलितायां सत्याम् । चकारः समुचयार्थः । द्वितीयः कपिजलो मुनिदारकस्तर्थाविधस्तादशस्तस्य पुण्डरीकस्य धेर्यस्खलितं सत्त्वस्खलनामालोक्य वीक्य किंचिदीषत्प्रकटित आविष्कृतः प्रणयकोपः स्नेहकोपो येन तत्सदश इवावादीदवोचत् । रोषोक्तावतीव वैरसं स्यादिति भावः कि तदिस्याह—सखे इति । हे सखे पुण्डरीक, भवतस्तव नैतद्तुरूपं योग्यम् । धुद्रजना नीचलोकास्तैः धुण्ण आचीर्ण एष मार्गः पन्थाः । भवत इत्यत्रापि संबध्यते । हि यस्मात्कारणात्साधवो सुनयो धैर्यमेव धनं द्रव्यं येषामेवंविधा भवन्ति । यः क-श्वनानिर्दिष्टाभिधानः प्राकृतः पामरस्तद्वदिव विक्रवीभवन्तं विह्वलीभवन्तमात्मानं क्षेत्रज्ञं कि न रुणित्स किं न निरोधं करोषि । अपूर्वोऽननुभूत आदाः प्रथम इन्द्रियोपह्रवः करणोपद्रवोऽयं प्रत्यक्षोपलभ्यमानस्तव भ-वतः कृतः । किनिमित्तक इत्यर्थः । येनेति । येनेन्द्रियोपप्रवेनैवं कृतः । शिथलतां नीतोऽसि । त्वमिति शेषः । तदेव दर्शयन्नाह—केत्यादि । ते तव तद्धैर्य का । तथेन्द्रियाणां करणानामसी जयो निरोधः का । तथा तद-निर्वचनीयखरूपं विरात्वं खतन्त्रत्वं का। तथा चेतसिश्चत्तस्य सा प्रशान्तिः का। तथा तत्कुलकमागतं कुलप-रिपाट्यागतं ब्रह्मचर्यं कामविरतिः क । तथा सा सर्विषिषयेषु समग्रेन्द्रियार्थेषु निरुत्सुकता निरुत्साहता क । तथा गुरूणां हिताहितोपदेशदेष्ट्रणामुपदेशा हितशिक्षाः क । तथा तानि पूर्वोक्तानि श्रुतानि ज्ञानानि क । तथा ताः सर्वाधिका वैराग्यं विरक्तता तस्या बुद्धयः प्रतिभाः क । तथा तासामज्ञनानां स्त्रीणामुपभोगः पुनःपुनरासेवनं तस्मिन्विद्वेषित्वं वैरित्वं क । तथा सुखात्सीख्यात्पराङ्मुखता पराचीनता क । तथा तपसि व्रतविशेषेऽसावभि-

टिच्या०—1 प्रत्यासन्नः निकटगतः अर्थात् उपस्थित इत्याशयः। 2 अक्षराणि च्युतानीति प्रतीयते। नवः ग्रहः ग्रहणं (बन्धने आनयनम्) यत्याः सा इत्यर्थः। 3 ग्रन्थस्वारस्थानभिज्ञता सेयम्। 'तथा-विधम्' इति पाठेन 'तादशं धेर्यस्विलतम्' इति योजनमेव ग्रन्थानुकूलम्। 4 हन्त चूर्णीकृतमेव स्वार-स्वम् ! 'अष्य' इत्येवोचितम्, अपूर्वपदेन पौनक्तयात्।

कासौ तपस्विभिनिवेशः, कै सा भोगानामुपर्यविः, क तद्यौवनानुशासनम्, सर्वथा निष्फला प्रज्ञा, निर्गुणो धर्मशास्त्राभ्यासः, निर्थकः संस्कारः, निरुपकारको गुरूपदेशविवेकः, निष्प्रयोजना प्रबुद्धता, निःकारणं ज्ञानम्, यदत्र भवाद्यशा अपि रागाभिषङ्गः कलुषीक्रियन्ते। प्रमादेश्चाभिभूयन्ते। कथं करतलाद्गलितामपहृतामक्षमालामपि न लक्षयसि। अहो विगतचेत-नत्वमंपहृतानामेवम्। इदमपि तावद्भियमाणमनयानार्थया निवार्थतां हृदयम्' इत्येवमिनधीयमानश्च तेन किचिदुपजातल्जा इव प्रत्यवादीत्—'सखे किष्डल, किं मामन्यथा संमावयसि। नाहमेवमस्या दुर्विनीतकन्यकाया मर्पयाम्यक्षमालामहृणापराधिममम्' इत्यभिधान्यालीककोपकान्तेन प्रयह्मविरचितभीषणभ्रकुटिभूषणेन चुम्बनाभिलाषस्कृरिताधरेण मुखेन्दुना मामवदत्—'चँक्चले, प्रदेशादस्मादिमामक्षमालामदत्त्वा पदात्पद्मिष न गन्तव्यम्'

निवेश आग्रहः क । तथा भोगानां विषयाणासुपरि साऽरुचिरस्पृहा क । तथा तदनिवेचनीयखरूपं यौवनस्य तारुण्यस्यानुशासनं नियन्त्रणं क । सर्वश्रेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण प्रज्ञा प्रतिभा निष्प्रला निष्प्रयोजना । निर्मुण इति । धर्मशास्त्राणां रमुखादीनामभ्यासो भयोभ्यस्तदभ्यसनं स एव निर्गुणेः । जाङ्यापहारलक्षणगुणरहित इख-र्थः। निरर्थकेति । संस्कारो बाह्मण्यापादनविधिः स एव निरर्थकः । यद्दिश्य कियते तदनाप्तेः । निरुपेति । गुरूपदेशायो विवेकः पृथगात्मता स निरुपकारकः । निरर्थक इत्यर्थः । निरिति । प्रबुद्धता प्रेक्षावत्ता निःप्रयोजना निहेंतुका। निरिति । ज्ञानं श्रुतादि निःकारणं निर्निमित्तकम् । यदंत्रेति । यदिति हेत्वर्थे । अ-त्रेति । अस्मिन्नवसरे रागाभिषक्षेरिच्छाभिष्वक्षेभेवादशा अपि त्वत्सदशा अपि कछपीक्रियन्ते मिलनीक्रियन्ते । प्रमादेश्चेति । प्रमादैविषय।दिभिर्भिभयन्ते पराभयन्ते । चकारः समुचयार्थः । तदेव दर्शयति - कथमिति । करतलाद्धस्ततलाद्गलितां च्युतां तथा तयापहृतां गृहीतामक्षमालामपि कथं न लक्ष्यित कथं न जानासि । अहो इलाश्चरें। अपैहतानां कामपीडितानामेवं पूर्वोक्तप्रदर्शितरीत्या विगतचेतनत्वं नष्टचेतनत्वम् । इदिसिति । तानदादाविदमपि हृदयं चित्तमनयानार्यया हियमाणमाकृष्यमाणं निवार्यतां दूरीकियतामित्येवं तेन कपिञ्चले-नाभिधीयमानः कथ्यमानः किंनिदीषदुपजाता प्रादुर्भता लज्जा त्रपा यस्य स इव प्रत्यवादीत्प्रत्यवोचत् । साखे इति । हे सखे कपिजल, किमिति प्रश्ने । मामन्यथा तन्मनस्कत्वेन संभावयसि संभावनाविषयीकरोषि परमे-तस्यां मन्मनोनिकृतिर्नास्ति, तथाक्षमालाग्रहणनिमित्तकरोषोऽप्यन्यथा मुनीनां समद्शित्वं, न स्यादिति भावः। अथ चेत्कपिजल, तव शिक्कतं मनस्तदेतस्या दुर्विनीतकन्यकाया इममक्षमालाप्रहणापराधं जपमालास्त्रीकरणागसं नाहं मर्पयामि सिहच्ये । इति पूर्वोक्तमभिधायोक्तवा सुखेन्द्रना वन्नलक्षणचन्द्रेण मामिति प्रस्यवोचत्प्रस्यववीत् । अथ मुखेन्दुं विशेषयन्नाह—अळीकेति । अळीको मिध्या न तु वास्तवः एवंविधो यः कोपः कोधस्तेन कान्तेन मनोहरेण । प्रयत्नेति । प्रयत्नेन बलात्कारेण । कोपाभावादिति भावः । विरचिता निर्मिता भीषणा भैरवा श्रुकृटिः सकोपश्रूविकृतिः सैव भूषणं यस्मिन् तेन । चुम्बनेति । चुम्बनं संबन्धविशेषस्तस्याभिलाष इच्छाविशेषस्तिन स्फ़रितः कम्पितोऽधर ओष्ठो यस्मिन् । किमुवाचेत्याह — चञ्चलेति । हे चश्चले, अस्मात्प्र-

टिप्प०—1 उचितानुचितपरिज्ञानरूपो यो गुणखेन रहित इलर्थ उचितः । एतरपूर्वम् 'एव'निवेशस्तु घोरमज्ञानम्, विपरीतार्थबोधकरवात् । एवमग्रेपि । 2 खकर्तव्यात् स्खळनरूपैः । 3 डीकाकारः
सर्वथा ग्रन्थधूमकेतुः ! 'अहो विगतचेतनत्वम्, अपहता नामेयम्' इत्येव पाठः । इयं अक्षमाळा तु
अनया (कन्यया) अपहता नाम बळाकुण्ठिता नाम, इदानीम् अनार्ययाऽनया अपहियमाणं हृद्यमपि
निवारय । इति व्याख्या । एकस्य अपहरणे जाते संग्रति अपहियमाणस्य रक्षणावश्यकरवात् ।

पाठा०-- १ क सा संयमिता क. २ सङ्गानाम्. ३ यत्र. ४ प्रमोद्रैः. ५ अपद्भता नामेयम्. ६ अपहिचमाण. ७ चपले.

इति । तच श्रुत्वाहं मात्मकण्ठादुन्मुच्य मकर्ष्वजलाखारम्भलीलापुष्पाञ्जलिमेकावलीम् 'भग-वन्, गृह्यतामक्षमाला' इति मन्मुखासक्तदृष्टेः शून्यहृद्यखाख्य प्रसारिते पाणो निधाय खेद्सलिल्ह्यातापि पुनः स्नातुमवातरम् । उत्थाय च कथमपि प्रयक्षेन निम्नगेव प्रतीपं नीय-माना सखीजनेन बलादम्बया सह तमेव चिन्तयन्ती खभवनमयासिषम् ।

गत्वा च प्रविद्य कन्यान्तः पुरं ततः प्रभृति तद्विरहविधुरा किमागतास्मि, किं तत्रैव स्थितास्मि, किंमेकाकिन्यस्मि, किं परिवृतास्मि, किं तूष्णीमस्मि, किं प्रेस्तुतालापास्मि, किं जागिर्मि, किं सुप्तास्मि, किं रोदिमि, किं न रोदिमि, किं दुःखिमिदम्, किं सातिमिदम्, किंमुत्कण्ठेयम्, किं व्याधिरयम्, किं व्यसनिमिदम्, किंमुत्सवोऽयम्, किं दिवस एषः, किं निरोयम्, कानि रन्याणि, कान्यरन्याणीति सर्वं नावागच्छम्। अविज्ञातमदनवृत्तान्ता च कं गच्छािम, किं करोिम, किं शृणोिम, किं पद्यािम, किमालपािम, कस्य कथयािम, कोऽस्य

देशादिमामक्षमालामदत्त्वासमर्प्य पदात्पदमि न गन्तव्यम् । तश्चेति । तत्पूर्वोक्तं श्रुत्वाकर्णात्मकण्ठात्स्वकीयतिगरणाद्दं मकरण्वलस्य कंदर्पस्य लास्यारम्भलीला नाट्यप्रारम्भकीला तस्यां पुष्पाङ्गलिरेवंभूतामेकावलीं मुक्ताप्रालम्बमक्षमालेति कृत्वा हे भगवन् , गृह्यतामुपादीयतां इति अस्य मुनेः प्रसारिते विस्तारिते पाणौ तां निधाय
(सं)स्थाप्य खेदसलिलेन श्रमवारिणा स्नातापि कृतस्नानापि पुनः पुनः स्नातुमवात्रस्मवतीर्णवती । अथ मुनि
विशेषयन्नाह—शून्येति । गृत्यं हृदयं चेतो यस्य स तथा तस्य । तत्र हेतुमाह—मन्मुखेति । मदानने
आसक्ता लमा दृष्टिर्यस्य स तथा तस्य । उत्थायेति । उत्थानं कृत्वा कथमि महता प्रयत्नेन सखीजनेन
वयस्याजनेन बलाद्धठात्प्रतीपं पश्चान्तीयमाना प्राप्यमाणा । तत्र दृष्टान्तमाह—निस्नगिति । यथा निन्नगा
नदी महाप्रयत्नेनेव पश्चान्तीयते, एवंविधाहमम्बया जनन्या सह सार्धं तमेव मुनिकुमारकं चिन्तयन्ती ध्यायसी ।
अत्रैवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । तदुक्तम्—'अयोगं योगमपरेरस्यन्तायोगमेव च । व्यवच्छिनित्त धर्मस्य निपातो
वयतिरचकः' इति । स्थभवनं निजसद्भायासिष्मगातवती ।

गत्वेति । गत्वेख । खभवनमिति शेषः । कन्यान्तःपुरं कन्यावरोधं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा । चकारः पुनर्धंकः । ततःप्रभृति तिह्नादारभ्य तस्य पुण्डरीकस्य विरहेण वियोगेन विधुरा व्याकुळा सखहमिति सर्व नायागच्छं नावागममिति दूरेणान्वयः । इति शब्दार्थमाह — किमागतेति । किमिति सर्वेत्र वितर्कार्थे । अहमागतास्मि गृहं समायातास्मि किमिति पूर्ववत् । तत्रैवाच्छोदसरस्तीरे स्थितास्मि । किमेकाकिन्यसहायास्मि । किपरिश्वता परिवारान्वितास्मि । कि तृष्णीमस्मि । किपरिश्वता परिवारान्वितास्मि । कि तृष्णीमस्मि । किपरिश्वता परिवारान्वितास्मि । किपरिवाराम्या । किमित्रं व्यसनैयस्यासिकः । किमयमुत्सवो महः । किमेष स्वार्थो दिनम् । किमियं निशा रात्रिः । कानि वस्तूनि रम्याणि शोभनानि । कानि च तिद्वपरीतानि । अरम्याणीखर्थः । अविति । अविज्ञातोऽनाकिलतो मदनस्य कंदर्पस्य वृत्तान्त उदन्तो यया सैनंभूताहमिति सर्व नाज्ञासिषं न ज्ञातवती । इति शब्दार्थमाह—केति । का गच्छामि वजामि । किस्य कथयामि निवेदयामि । कोऽस्य स्थानि । किपरिवारी विञेकयामि । किमालपामि किवारीम । कस्य कथयामि निवेदयामि । कोऽस्य

टिप्प०—1 टीकाकारेण स्वाभ्यसमुपात्तम् । वास्तवे तु 'सुखमिदम्' इत्येव पदशय्यानुकूरुः पाठः । 2 व्यसनं विपत् इत्येव व्याख्योखिता । प्रतीकार इति सर्वं च नाझासिषम् । केवलमारु कुमारीपुरप्रासादं विसर्वं च सखीजनं द्वारि निवारिताशेषपरिजनप्रवेशा, सर्वव्यापारानुत्सृज्यैकाकिनी मणिजालगवाक्षनिक्षिप्तमुखी, ताभेव दिशं तत्सनाथतया प्रसाधितामिवं महारक्षनिधानाधिष्ठितामिव अमृतरससारसागरपूरप्रावि-तामिव पूर्णचन्द्रोद्यालंकृतामिव दर्शनसुमगामीक्षमाणा, तस्मादिगन्तरादागच्छन्तमनिलमपि वनकुसुमपरिमलमपि शकुनिध्वनिमपि तद्वार्ता प्रष्टुमीह्माना, तद्वल्लभतया तपःक्षेशायापि स्पृह्यन्ती, तत्प्रीत्येव गृहीतमौनव्रता, स्मरजनितपक्षपाता च तत्परिप्रहान्मुनिवेषस्थाप्राम्यतां तद्वास्वत्या यौवनस्य चारुतां तच्छ्रवणसंपर्कात्पारिजातकुसुमस्य मनोहरतां तिव्रवासात्सुर-लोकस्य रम्यतां तद्वपसंपदा कुसुमायुधस्य दुर्जयतामध्यारोपयन्ती, दूरैस्थस्यापि कमित्रनीव

प्रतीकारः प्रतिक्रिया । अथ विरहेण विप्रलम्भपुष्टिं प्रदर्शयन्नाह—केवलेति । केवलमन्यनिरपेक्षम् । कुमारीणां पुर इति । पदैकदेशे पदसमुदायोपचारादन्तःपुरप्रासादमवरोधगृहमारुह्यारोहणं कृत्वा सखीजनं आलीजनं विसर्ज्यं दूरीकृत्य द्वारि प्रतोल्यां निवारितो निषिद्धोऽशेषः समग्रः परिजनस्य परिच्छदस्य प्रवेश आगमनं यया सा । तथा सर्वव्यापारान्समप्रकृत्यान्युत्रहुज्य विमुच्यैकाकिन्यद्वितीया गणिनिर्मितानि जालानि यस्मिन्नेवं-भूतो यो गवाक्षो वातायनस्तत्र निक्षिप्तं स्थापितं मुखमाननं यया सैवंभूता । तामेव मुनिकुमारकाधिष्ठितां दिशं ककुभमीक्षमाणा विलोकमाना । अथ तद्वस्तुजन्यसंतोषजनकत्वसाम्येन तामेव दिश्मुत्प्रेक्षते—तत्सना-थेति । तत्सहिततयेखर्थः । प्रसाधितामिव । भूषितामिव । महान्ति रत्नानि यसिन्नेवंभूतं यन्निधानं कुनाभि-स्तेनाधिष्ठितामाश्रितामिव अमृतरसेन पीयुषरसेन साँरः प्रधानो यः सागरः समुद्रस्तस्य पूरः प्रवस्तेन ष्टावितामिवाकीर्णामिव । पूर्णः समग्रो यश्चन्द्रः शशाङ्करतस्योदय उद्गमस्तेनालंकृतामिव भूषितामिव । दर्शनेऽवः क्षोकने सुभगां मनोहराम् । कामाभिभृतस्य चेतनाचेतनसाधारण्यं प्रदर्शयन्नाह—तस्मादिति । तस्मान्म-निकुमारकाधिष्ठिताद्दिगन्तरादागच्छन्तमायान्तमनिलमपि, तथा वनकुसुमपरिमलमप्यरण्यपुष्पगन्धमपि, तथा शकुनिष्वनिमपि पतित्रहतमपि तस्य पुण्डरीकस्य वार्ता प्रवृत्ति प्रष्टुं प्रश्नविषयीकर्तुमीहमाना वाञ्छमाना तस्य मुनेर्वेह्नभतया तपःक्केशायापि स्पृह्यन्ती वाञ्छन्ती । अपिशब्दः प्रातिकूल्यं निराकरोति । तदायत्ततया प्रतिकूलमप्यनुकूलम्, अनुकूलमपि न खतः, किंतु तदायत्तत्वादित्याह् — सारेणेति । मुनित्वेन ज्ञातेऽपि स्मरेण कंदपेंण जनितो विहितः पक्षपातोऽङ्गीकारो यस्यां सा तथा तैस्य सुनेः प्रीत्या स्नेहेन गृहीतमात्तं मीनवर्त यया सा, तेन मुनिना परिप्रहः स्त्रीकारस्तस्मानमुनिवेषस्य तापसनेपथ्यस्यात्राम्यतां साधुताम् । स एवास्पदं यस्य तस्य भावस्तत्ता तया यौवनस्य तारुण्यस्य चारुतां मनोहरताम् । तस्य मुनेर्यः श्रवणसंपर्कः कर्णसंबन्ध-स्तस्मात्पारिजातकुसुमस्य कल्पतहपुष्पस्य मनोहरतां मङ्गळताम् । तस्य मुनेनिवासस्तस्मात्सुरलोकस्य देवलोकस्य रम्यतां चारताम् । तस्य मुनेर्या रूपसंपत्सीन्दर्यसमृद्धिस्तया कुसुमायुषस्य दुर्जयतां दुर्जेयतामध्यारोप-यन्यभ्यारोपं कुर्वेती । दूरस्थस्मापि दनिष्ठस्यापि तस्यैव मुनिकुमारस्याभिमुखी संमुखी । कस्य केव । सविद्धः सूर्यस्य कमिलनीय निलनीय । तथा चन्द्रमसः कुमुदबान्धवस्य सागरवेलेव समुद्रस्याम्भसो बृद्धिरिय । तथा

टिप्प०—1 निधिः। 2 वास्तवे तु 'अमृतरससागरपूर' इत्येव पाठः। सारपदस्थाऽर्थापोषकत्वात्। 3 वान्छन्तीत्यर्थः। 4 भाग्यद्दीनः सर्वमस्पष्टं चकार। तस्मात्-तस्य श्रीत्येव गृहीतमीनवता अर्थात्त्रणी-मवस्थिता, इति पृथिविशेषणम्। स्मरजनितपक्षपाता चेति हेतुगर्भ विशेषणम्। अर्थात् स्मरेण तत्संब-निधवु वस्तुषु पक्षपातो जनितः, अत एव तस्य (पुण्डरीकस्य) परिग्रहणात् (हेतोः) मुनिवेषस्य अन्येषां दृष्टी माम्यत्वेपि अमाम्यताम् (अध्यारोपयन्ती), एवं योवनस्य चाहतामित्यादि।

पाठा०- १ इव कुडिमितामिव महारत, २ अमृतरससागरम्गाविताम्. १ दूरतः स्थितस्यः दूरस्थाः

सिवतुः सागरवेलेय चन्द्रमसः मयूरीव जलधरस्य तस्यैवाभिमुखी, तथैव तां तद्विरहातुर-ं जीवितोद्गमरक्षावलीमिवाक्षावली कण्ठेनोद्वहन्ती, तथैव च तया प्रस्तुततद्वहस्यालापयेव कर्णलग्नया पारिजातमञ्जर्या तथैव च तेन तत्करतलस्पर्शसुखजन्मना कदम्बमुकुलकर्णपूराय-माणेन रोमाञ्जजालेन कण्टकितैककपोलफलका निष्यन्दमतिष्ठम् ।

अथ ताम्बूलकरङ्कवाहिनी मदीया तरिलका नाम मयेव सहागता स्नातुमासीत्। सा च पश्चित्रिरादिवागत्य तथाविध्यतां शनैःशनैर्मामवादीत्—'भर्चदारिके, यो तो तापसङ्कमारको दिव्याकारावस्माभिरच्छोदसरस्तीरे दृष्टी, तयोरेको येन भर्चदुिहतुरियं कर्णावतंसीकृता सुरतहमक्तरी स तस्माहितीयादात्मनो रक्षन्दर्शनमितिनभृतपदः कुसुमितलतासंतानगहना-न्तरेणोपसृत्य मामागच्छन्तीं पृष्ठतो भर्चदारिकामुद्दिश्याप्राक्षीत्—'वालिके, केयं कन्यका, कस्य वापत्यम्, किमिभधाना, क वा गच्छिति' इति । मयोक्तम्—'एषा खलु भगवतः श्व-तभानोरंश्चैसंभूतायामप्सरिस गौर्या समुत्यना देवस्य सकलगन्धवंमुकुटमणिशलाकाशिखरो-

जलधरस्य मेघस्य मयूरीव नीलकण्ठपत्नीव । तथैविति । यथा तेन कुमारेण कण्ठे न्यस्ता तथैव, तस्य विरहेण वियोगेनातुरं पीडितं यज्जीवितं प्राणितं तस्योद्गमो निर्गमस्तस्य रक्षावलिमिवाक्षावलीं जपमालां कण्ठेन निगरणेनो-द्वहन्ती धारयन्ती । तथैविति । तथैव पूर्वोक्तप्रकारेण तथा कर्णलमया श्रवणप्राप्तया प्रस्तुतः प्रार्व्धस्तस्या(स्य)-रहस्यालापो ययैवंविधयैव पारिजातमञ्जर्य । तथैव च तेन पूर्वोक्तप्रकारेण तस्य यस्करतलस्पर्शस्तस्माचरञ्जर्वं सातं तेन जन्मोत्पत्तिर्थसैवंभूतेन कदम्बस्य नीपस्य मुकुलं कुब्बलं तस्य कर्णपूरायमाणेन कर्णपूरवदाचरमाणेन रोमाञ्च-जालेन रोमह्मैणसमूहेन कण्डकितं कण्डकवदाचितमेकमद्वितीयं कपोलफलकं यस्याः सा तथा निष्पन्दं निश्चलम-तिष्ठं स्थितवती ।

अथेलानन्तर्थे । मदीया तरिलका । नामेति कोमलामन्त्रणे । ताम्नूलकरङ्कवाहिनी मयेन सह आतुमाएनं कर्तुमागता समायातासीत् । सा चेति । सा ताम्मूलकरङ्कवाहिनी पथान्मदृहागमनानन्तरं चिरादिन चिर्स्सदशादिवागलैत्य तथावस्थिताम् । विरहातुरामित्यर्थः । मां शनैःशनैर्मन्दमवादीदनोचत् । किमुवाचेन् लाह—भात्रिति । हे भर्तृदारिके हे राजपुत्रि । ताविति । एकः पुण्डरीकस्तत्सहानुगतश्च कपिन्नल इमो हो तापसञ्जमारको दिव्याकारौ मनोहराञ्चती अस्माभिरच्छोदसरस्तीरे यो दृष्टावनलोकितो, तयोमेध्य एकः । कपिन्नलं निराकुर्वनाह—येनेति । येन कुमारकेण भर्तृदुहितुर्भवत्या इयं सुरत्तरमन्तरी पारेजातवहरी कर्णावतंत्रीकृता अवणोत्तंत्रीकृता । स इति । स मुनिः पुण्डरीकस्तस्मातकपिन्नलादात्मनः स्वस्य दर्शनं वीक्षणं रक्षन्नोपयन्तिनिभृतान्यतिनिश्चलाने पदानि यस्येवंभूतः । कुसुमिताः पुष्पिता या लता वह्नयस्तासां संतानं परम्परा तेन गहनं निविदं यदन्तरं विचालं तेन मामागच्छन्तीं पृष्ठतः पश्चाद्वाग उपस्य समीपमागस्य भर्तृदारिकामुहिर्यानिश्वलाश्चिरप्रभ्रमकाषीत् कि प्रश्नं कृतवानिलाह—वालिके इति । हे बालिके हे कन्यके, केयं कन्यका । कस्य वापलं प्रजा । किमिभिधाना किनान्नी । क वा गच्छित नजित । त्वया किमुक्तमिलाह—मयेति । मयेतुक्तं कथितम् । इति वक्तव्यमाह—एषेति । एषा खछ निश्चयेन भगवतः श्वेतभानोर्गन्धविधिपतेरं- द्यसंभूतायां सोममयूखसंभूतायामप्सरिस गौर्यां समुराचां संजाता गन्धवीधिपतेर्दंसस्य दुहितात्मजा । अथ इंसं विद्यानष्टि—सक्लेति । सक्ताः सम्मा ये गन्धर्वा देवगायनास्तेषां मुकुटेषु मणिदद्यन्थार्थं शलाकाः स्वर्णन्ति । स्वर्णन्ति । सक्ताः सम्मा ये गन्धर्वा देवगायनास्तेषां मुकुटेषु मणिदद्यन्थार्थं शलाकाः स्वर्णन्ति ।

टिप्प०—1 निर्गच्छतो जीवस्य रक्षणार्थम् श्रमिमञ्जितां मालामिव । 2 चन्द्रस्य । गन्धवाधिपतेरिति टीका तु प्रलापमात्रम् । एवंविधोपि मन्द्रभाग्यष्टीक्यतीति तु दुवैवं बाणस्य । हेखमसृणितंचरणनखचकस्य प्रणयप्रमुप्तगन्धर्वकामिनीकपोलपत्रलतालाब्लितभुजतरुशिख-रस्य पादपीठीक्ठतलक्ष्मीकरकमलस्य गन्धर्वाधिपतेईंसस्य दुहिता महाश्वेता नाम गन्धर्वाधि-वासं हेमेकूटाचलमिप्रिक्षिता' इति, कथिते च मया किमिप चिन्तयन्मुहूर्तमिव तृष्णीं स्थित्वा विगतनिमेषेण चक्षुषा चिरमिभवीक्षमाणो मां सानुनयमर्थितामिव दृशयन्पुनराह — 'बालिके, कल्याणिनी तवाविसंवादिन्यचपला बालभावेऽप्याकृतिरियम् । तत्करोषि मे बचनमेकमभ्य-ध्यमाना' इति । ततो मया सविनयमुपरचिताञ्जलिपुटया दृशिताद्रमिभिहितः—'भगवन् कस्मादेवमभिष्यत्से । काहम् । महात्मानः सकलित्रभुवनपूजनीयास्त्वाहशाः पुण्यैर्विना नि-खिलकल्मषापहारिणीमस्मद्विषेषु दृष्टिमिप नै पातयन्ति, किं पुनराज्ञाम् । तद्विश्रब्धमा-दिश्यतां कर्तव्यम् । अनुगृह्यतामयं जनः' इति । प्वमुक्तश्च मया सस्नेह्या सखीमिवोपका-रिणीमिव प्राणप्रदामिव दृष्ट्या मामभिनन्दा निकटवर्तिनस्तमालपादपात्पहवमादाय निष्पीड्य

मय्यस्तासां शिखराण्ययाणि तेभ्यो य उल्लेखः संघर्षस्तेन मस्रणितं श्वक्षणीकृतं चरणयोर्नेखचकं पुनर्भवसमृहो यस स तथा तसा । प्रणयेति । प्रणयेन ह्रोहेन प्रसुप्ताः कृतनिद्रा या गन्धर्वकामिन्यस्तासां कपोलपत्र-लताभिर्लाब्लितं चिह्नितं भुजा एव तरवो वृक्षास्तेषां शिखरमग्रं यस्य स तथा तस्य । अनेन सुरतविशेषो योतितः । **पादेति ।** पादपीठीकृतं पदासनीकृतं लक्ष्म्याः श्रियः करकमलं यस्य स तथा तस्य । एतेन दान-शौण्डत्वं सूचितम् । तस्या यथार्थमभिधानमाह—नामेति कोमलामन्त्रणे । महाश्वेता इति । सांप्रतं क गतेति तदाशयमभिप्रेत्याह—गन्धर्वेति । गन्धर्वाणामधिवासो यस्मिन्नेवंभूतं हेमकृटाचलमभिप्रस्थिता । तद्भिमुखं चिन्तयन्ध्यायन्मुहृतीमिव घटिका-द्वयसदशमिव । अत्रापीवशब्दः सदृशार्थः । तृष्णीं जोषं स्थित्वा विगतनिमेषेण मेषोन्मेषरिहेतेन चश्चषा नेत्रेण चिरं चिरकालं यावदभि संमुखं वीक्षमाणो मां प्रति सानुनयं सम्नेहमर्थितामिव मार्गणसदृशता-मिन दर्शयन्यनर्द्वितीयवारमिलाह । उनाचेलर्थः । इति वाच्यमाह—वालिके इति । हे वालिके, कल्याणिनी कल्याणं श्रेयो विद्यते यस्याः यस्यां वा सैवंभूताविसंवादिन्यव्यभिचारिणी । 'यत्राकृतिस्तत्र गुणा भवन्ति' इत्युक्तेः । बालभावेऽपि बालखभावेऽप्यचपला स्थिरा तवेयमाकृतिराकारः । तदिति हेत्वर्थे । अभ्यर्थ्य-माना प्रार्थ्यमानैकं मे मम वचनं करोषि प्रणयसि । तत इति । ततोऽनन्तरं सविनयं सप्रश्रयमुप-रचितं बद्धमङालिपुटं ययैवंभूतया मया दार्शितादरं यथा स्यात्तथेत्यभिहित उक्तः । इति शब्दवाच्यमाह—भग-विश्वाति । हे भगवत् हे खामिन्, कस्मात्केन हेतुनैवं पूर्वोक्तप्रकारेणाभिधासे कथयसि । काहं बालव्यजन-धारिणी । सकलत्रिभुवनपूजनीयाः समयविश्वार्चनीया महात्मानस्त्वाहशा मवाहशाः क । पुँण्यैर्विना धर्मव्यति-रेकेणासिद्विभेष्वसाहरोषु निखिलकल्मषापहारिणीं दिष्टं न पातयन्ति चिखुषा नावलोकयन्ति । कि पुनराज्ञा-मादेशप्रदानम् । दूरापास्तमिति भावः । तत्तस्माद्धेतोर्विश्रब्धं सविश्वासं कर्तव्यं कृत्यमादिश्यतामादेशं दीयताम् । अथ चार्य मह्रक्षणो जनोऽनुगृह्यतामनुमह्विषयीकियताम् । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण सम्नेह्याँ सप्रेमया सयी-क्तश्च सं मुनिः संखीमिव वयस्यामिवोपकारिणीमिवोपकृतिकर्त्रामिव प्राणप्रदामिव जीवितदात्रीमिव मां दशा चछुषाभिनन्य प्रमोदं जनयित्वैव निकटवर्तिनः समीपस्थात्तमालपादपात्तापिच्छवृक्षात्पह्नवं किसलयमादाय गृहीत्वा तद्यविलातले तीरप्रस्तरे निष्पीड्य संमर्च तेन निष्पीडनोद्भृतेन गन्धगजा गन्धेभासोषां मदो

टिप्प०—1 भुजी प्रवेति द्विवचनं योग्यम्। 2 पूर्वाजितसुकृतैर्विना इति व्याख्योचिता । 3 धिक् मन्द-भाग्यम् । 'सन्नेह्या दृष्ट्या मामभिनन्य' इति योजना । अपरिचितायाः स्नेहप्रकाशनं त्वस्वाभाविकमेत्र।

पाठा०-१ नखचरण. ३ हेमकूटमचलम्. १ निपातयन्ति.

तटशिलातले तेन गन्धगजमद्मुरभिपरिमलेन रसेनोत्तरीयवस्कलेकदैशाद्विपाट्य पहिकां खहस्तकमलकनिष्ठिकानखशिखरेणाभिलिख्य 'इयं पत्रिका त्वया तस्य कन्यकाये प्रच्छन्नमे-काकिन्य देया' इस्मिधायापितवान् । इत्युक्त्वा च सा ताम्बूलभाजनादाकृष्य तामदर्श-यत् । अहं तु तेन तत्संबन्धिनालापेन शब्दमयेनापि स्पर्शसुखमिवानतर्जनयता श्रोत्रविषये-णापि रोमोद्रमानुमितसर्वाङ्गानुप्रवेशेन मद्नावेशमन्नेणेवावेश्यमाना तस्याः करतलादादाय तां वस्कलपत्रिकां तस्यामिमामभिलिखितामार्यामपश्चम्—

'दूरं मुक्तालतया विससितया विप्रलोभ्यमानो मे । हंस इव दर्शिताशो मानसजन्मा त्वया नीतः ॥'

अनया च मे दृष्टया दिब्बोह्आन्येव प्रणष्टवर्त्मनः, बहुलनिशयेवान्यस्य, जिह्वोच्छिन्येव मृकस्य, इन्द्रजालिकपिच्छिकयेवातत्त्वदर्शिनः, व्वरप्रलापप्रवृत्त्येवासंबद्धभाषिणः, दुष्टनि-

दानं तद्वत्सुरभिः सुगन्धः परिमलो यस्पैवंविधेन रसेनोत्तरीयं यद्वत्कलं तस्पैकदैशादेकप्रदेशात्पष्टिकां प्रसिद्धां विपाव्य द्वैधीकृत्य खकीय आत्मीयो यो हस्तः पाणिः स एव कमलं नलिनं तस्य कनिष्ठिका कनीनिका तस्या नख-शिखरेण नखरायेणेयं पत्रिकाभिलिख्य लिपीकुलेल्यभिधायेत्युक्त्वार्पितवान्दत्तवान् । इतिशब्दाभिधेयमाह-त्वयेति । त्वया भवला तस्यै कन्यकायै महाश्वेतायै एकाकिन्यै अद्वितीयायै प्रच्छनं गुप्तं देयार्पणीया । अथ सा च ताम्बूलकरङ्कवाहिनी तरिलका ताम्बूलभाजनात् तां पत्रिकामाकृष्य निष्कास्यादशेयत् दर्शितवती । अहं त्विति । तु पुनरर्थकः । अहमिलात्मनिर्देशः । तस्यास्तरिकायाः करतलादस्ततलातां वल्कलपत्रिका-मादाय गृहीत्वा तस्यामिमामभिलिखितामार्योमपरयमद्राक्षमिखन्वयः । कीद्दयहम् । आवेदयमानावेदावि-षयीकियमाणा । केन । तस्य पुण्डरीकस्य संबन्धिना संबद्धेनालापेन, संलापेन । किं कुर्वता । शब्द-मयेन शब्दात्मकेनापि स्पर्शसुखमिव संश्लेषसातसदृशमिवान्तर्भध्ये जनयता उत्पादयता । अत्रापि-शब्दो विरोधयोतनार्थः । श्रोत्रविषयेणापि कर्णगोचरेणापि रोमोद्गमेन पुरुकेनानुमितोऽनुमितिविषयीकृतः सर्वाङ्गेष्वनुप्रवेशो यस्य स तेन । अत्रापिशब्दः पूर्ववत् । वैक्रव्यसादश्यादाह—मदनावेशमन्त्रेणेव मदनस्य कंदर्पस्यावेशः प्रवेशस्तदुत्पादकमन्त्रेणेव । अथ तामार्थामाह-दूरमिति । मानसे मनसि जन्म यस्यैवंभूतो मनोरैथोऽभिलाषो सुक्तालतयैकावल्या विप्रलोभ्यमानो लोभं प्राप्यमाणो दर्शिताशा फलप्राप्तिर्यसैवंभूत-स्त्वया नीतः तवैव समीपे तिष्ठति । त्वामेव विषयीकरोतीति भावः । मानसजन्मत्वसाम्यादुरप्रे-क्षते - हंस इवेति । यथा मानसजन्मा हंसो मुक्ताविष्ठमेला या लता वतत्यस्ताभिः प्रकर्षेण लोभ्यमानी वर्शिताशा गमनार्थ विग्यस्थैनंभूतोऽन्यत्र नीयते । अथ लतां विशेषयन्नाह—विसेति । विसं मृणालं तद्वच्छ-अया धवलयेत्यभयोविंशेषणम् । अनयेति । अनया पत्रिकया मे मम दृष्टया विलोकितया सत्या सारातुरस्य मदनातुरस्य मे मम मनसो दोषविकारस्योपचयः पुष्टिः सुतरामत्यर्थमित्रयत व्यथीयतेत्यन्वयः । अत्रार्थे उप-मानान्तराणि प्रदर्शयन्नाह — दिशिति । दिस्त्रोहभ्रान्त्या करणभूत्या प्रणष्टवर्त्मन उत्पथगामिन इव । बहु-केति । बहुलनिशया कृष्णपक्षरात्र्यान्वस्येव गताक्षस्येव । जिह्नेति । जिह्नोच्छित्त्या रसनाकर्तनया मूकस्येव । इन्द्रेति । इन्द्रजालिकस्य मायिकस्य या पिच्छिका यया लोकानां दग्बन्धः क्रियते, तया अतत्त्वदर्शिन

दिन्प॰—1 इदमन्यप्रसिद्धत्वाद्यानमेव । 2 भाग्यवता टीकाकृता सर्वोप्यधेश्रृणींकृतः । अत एन—बिसवत् सितया मुक्तामालया विशेषरूपेण लोभं प्रापितः, दर्शिता आशा (मनोरथप्तैः आशंसा) यस्मै सः ईंदशो मानसजन्मा कामदेवः, इंस इव स्वया दूरं नीतः । इंसोऽपि-बिसवत् श्रेतया मुक्तानां लतया लतावह्यम्बाकारया पङ्गया विशेषेण मक्षणलोभं प्रापितः दर्शिता स्त्रेन सह नयनार्थमभीष्टा दिक् (दिशा) यस्मै सः मानसे (तदाक्यसरोवरे) जन्म यस्य सः दूरे स्वनिवासाद्विप्रकर्षं प्रापित इति सारार्थः। द्रयेव विषविद्वल्ख, लोकायतिकविद्ययेवाधर्मरुचेः, मदिरयेवोन्मत्तस्य, दुंष्टावेशिकययेव पिशाचप्रहस्य, दोषविकारोपचयः सुतरामिकयत स्मरातुरस्य मे मनसः, येनाकुलीिकयमाणा सरिदेव पूरेण विद्वलतामभ्यंगमम्। तां च द्वितीयदर्शनेन कृतमहापुण्यामिवानुभूतसुरलोक-वासामिव, देवताधिष्ठितामिव, ल्वाब्यरामिव, पीतामृतामिव, समासादितत्रेलोक्यराज्याभि-षेकामिव मन्यमाना, सततसंनिहितामपि दुल्लभदर्शनामिवातिपरिचितामप्यपूर्वामिव सादरमा-भाषमाणा पार्श्वावस्थितामपि सर्वलोकस्थोपर्यवस्थितामिव पश्यन्ती, कपोल्योर्वलकलताभङ्गेषु च सोपप्रहं स्पृशन्ती, विपरीतिमव परिजनस्वामिसंबन्धमुपद्श्वयन्ती, 'तरलिके, कथय कथं स स्वया दृष्टा, किमभिहितासि तेन, कियन्तं काल्यवस्थितासि तत्र, कियदनुसरन्न-

इव यथाजातस्येव । ज्वरेण तापेन यः प्रलापोऽसद्भाषणं तस्य प्रवृत्तिः प्रवर्तनं तस्या (या) संबद्धभाषिण इव कद्ध-बस्येव । दुष्टिति । दुष्टनिद्रयानुचितप्रमीलया विषविह्नलस्येव विषातस्येव । निद्राया दुष्टस्यं च दोषजनकरवादिति भावः । लोकेति । लोकायतिका नास्तिकास्तेषां विद्यया शास्त्रेणाधर्मरुचेरिव पापस्येव । मदिरेति । मदिरया गन्धोत्तमयोन्मत्तस्येव क्षीबस्येव । दृष्टेति । दुष्टो य आवेशोऽभिनिवेशस्यस्य किया कर्म तया पिशाचमहस्येव प्रथिलस्येव । येनेति । येन दोषोपचयेन आकुलीकियमाणा पूरेण जलवृद्ध्या सरिदिव तिटनीवाहं विह्नलतां व्याकुळतामभ्यगममैत्रापम् । तां चेति । तां तरिळकां पुनः पुनर्भूयोभूयोऽहमिति पर्यपृच्छिमित्यप्राक्षमिति दूरेणान्वयः । इतिशब्दधोत्यमाह—तरिकेति । हे तरिलके, कथय निवेदय । स पुण्डरीकः कथं केन प्रका-रेण त्वया दृष्टोऽवलोकितः किमभिहितासि कथितासि तेन पुण्डरीकेण। कियन्तं कालमवस्थितासि विलम्बिन तासि । तत्र तस्मिन्वने अस्माननुसरन्पृष्ठेऽनुवजन्कियत्पन्थानमसौ पुण्डरीक आगतः । कीदृश्यहम् । द्वितीय-वारं मुनेर्दर्शनेनावलोकनेन कृतं महत्पुण्यं ययैतादशीमिव । 'आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः' इति महच्छन्दस्यात्वम् । अनुभृत इति । अनुभृतोऽनुभवविषयीकृतः सुरलोकवासः खर्गे निवासो यया ताहशी-मिव । देवतयाधिष्ठिताश्रिता ताहशीमिव । लब्धेति । लब्धो वरो देवप्रसादो ययैताहशीमिव । **पीत**-मिति । पीतमास्त्रादितममृतं पीयूषं ययैवंभूतामिव । समिति । समासादितः प्राप्तस्त्रेलोक्यस्य राज्यमाधिपस्यं तस्याभिषेकोऽभिषिञ्चनं यथैनंविधामिव तां मन्यमाना चेतित ज्ञायमाना । पुनरहं कि कुर्वाणा । सतत्मिति । सततं निरन्तरं संनिहितामि पार्श्ववर्तिनीमिप दुर्लभं दुःप्रापं दर्शनमवलोकनं यस्या एवंविधामिवातिपरिचिता-मप्यतिसंस्तवगोचरीकृतामप्यपूर्वामिवाभिनवामिव सादरमाभाषमाणा जल्पमाना । पुनः कि कुर्वन्सहम् । पार्श्व समीपेऽवस्थितामप्यासीनामपि सर्वलोकस्य समयविश्वस्थोपर्यवस्थितामिव पदयन्त्यवलोकयन्ती । कपोलयोर्नाला-त्परप्रदेशयोरलकलताभन्नेषु सोपप्रहं सानुकूलं यथा स्यात्तथा स्पृश्चन्ती स्पर्श कुर्वन्ती । विपरीतिमिति । मत्समीहितकरणात्त्वं तु स्वामिनी, अहं तु तव परिजनः, इति विपरीतः संबन्धः । तमिवोपदर्शयन्ती बहिर्श्वत्या

टिप्प॰—1 दुष्टा या आवेशकिया (जन्मसंबिन्धनासीनक्षत्रेषु पापमहाणां प्रवेशकार्यम्) तथा पिशाच्यहस्थेव (पिशाचेन ग्रहः ग्रहणं यस्य, पिशाच्यसस्थेव)। अयं भावः—पूर्वमेव पिशाचेन ग्रहणं तदुपरि यदि जन्मक्षेषु पापमहाणां प्रवेशः स्थान्ति भूयान् दोषोपचयः स्थात्। प्रोक्तं हि—'ईहा देहाथै- हानिः स्थाजन्मक्षे उपतापिते। कर्मक्षे कर्मणां हानिः पीडा मनसि मानसे॥' इति । दीकाकारस्य दु प्रस्रापमात्रम् । 2 'प्रापम्' इति बोध्यम् । अहो धन्यं टीकाकृतो ब्याकरणज्ञानम् !

पाठा०-१ दूरावेशिकियया. २ अगमम्. ३ अककताभक्केषुः अलक्कलतासकेषुः

स्मानसावागतः' इति पुनः पुनः पर्यपृच्छम् । अनयैव च कथया तया सह तस्मिन्नेव प्रासादे तथैव प्रतिषिद्धारोषपरिजनप्रवेशा दिवसमत्यवाहयम् ।

अथ मदीयेनेव हृद्येन क्रतरागसंविभागे छोहितायति गगनतंछावछिन्विन रिविविन्वे, सरागिदवसकरदर्शनानुरक्तायां कृतकमछशयनायामनङ्गानुरायामिव पाण्डुतां व्रजन्यामात-पछक्ष्म्याम्, गैरिकिगिरिसिछिछप्रपातपाटछेषु कमछवनेभ्य उत्थाय वनगज्ञयूथेब्विव पुञ्जीभ- वत्सु भारकरिकरणेषु, गगनावतारिविश्रामछाछसानां रिविरथवाजिनां हर्षहेषारवप्रतिशब्द- केन सह विश्वति मेरुगिरिगह्नरं वासरे, मुक्कितरक्तपङ्कजपुटप्रविष्टमं धुकर्यावछीषु विर्देहमू-

प्रकाशंयन्ती । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । अन्यैवेति । अनयैव पूर्वोक्तयैव कथया वार्तया तथा सह तरिल-कया समं तस्मिनेव प्रासादे सौधे प्रतिषिद्धो निवारितोऽशेषपरिजनस्य प्रवेश आगमनं ययैवंभूता दिवसं दिन-मंखवाहयमस्यकामम् ।

अथेलानन्तर्ये । सा छत्रग्राहिण्यागलाकथयदिल्यिमग्रन्थसंबन्धः । तत्र 'मदीय-' इलारभ्य 'युगलेषु' इतिपर्यन्तं सत्यन्तैः सायंसमयवर्णनमाह—मदीयेति । मदीयेनेव हृदयेन फृतो रागस्य संविभागो यसैवंभूते लोहितायति लोहितवदाचरति गगनतलं न्योमतलं तत्रावलिन्बित लम्बायमाने रविबिम्बे सूर्यबिम्बे सित । पुनः कस्याम् । आतपलक्ष्म्याम् । किंविशिष्टायाम् । सरागेति । राग आरुण्यं रतिश्च तेन सहवर्तमानो यो दिव-सकरः सूर्यस्तस्य दर्शनेनैवलोकनेन तस्मिन्वानुरक्ता तस्यामत एव कृतं कमलानां शयनं कमलेखु शयनं वा यया सा तस्याम् । आरुण्यवशादाह-अनक्षेति । अनक्षेत्र कंदपैणातुरायामिव पीडितायामिव पाण्डता श्वेततां वजन्त्यामिव । पुनः केषु । भास्करिकरणेषु रविभानुषु सत्सु । तानेव विशेषयन्नाह—गैरिको चातुमयो गिरिः पर्व-तस्तस्य सिळलमम्भस्तस्मिन्प्रपातः पतनं तेन पाटलेषु श्वेतरक्तेषु । कमलवनेभ्यो निळनखण्डेभ्य उत्थायोत्थानं कृत्वा वनगर्जयुथे विवारण्यहरितसमृहे विव पुजीभवत्खेकी भवत्सु । पुनः किसन्सित । वासरे दिवसे मेहिगिरि-गहुरं निकु विश्वाति प्रविश्वाति सति । कथं सह केनेल्यभिप्रायेणाह—-गगनेति । गगन आकाशेऽवतारः परिश्र-मणं तस्माचो विश्रामो विश्रान्तिस्तस्मिल्लालसानां सस्पृहाणां रविरथवाजिनां सूर्यस्यन्दनाश्वानां हुपैः प्रमोदस्तेन हेषारवत्तस्य प्रतिशब्दकः प्रतिच्छन्दत्तेन सह । सार्धमिखर्थः । तथा च रविकरणानामधःस्थलं परिखज्योध्ध-गमनान्मध्यावस्थाचरणमाह-पश्चिनीिष्वति । मुकुलितानि कुब्जलितानि यानि रक्तपङ्कजानि कोकनदानि तेषां पुटानि तत्र प्रविष्टाः कृतप्रवेशा मधुकरीणां भ्रमरीणामावल्यः श्रेण्यो यास्वेवविधासु पद्मिनीषु निक्रनीषु सर्धं । कृष्णत्वसाम्यादाह —विरहेति । विरहो वियोगः । रवेरिति शेषः । तेन या मूर्च्छा तयान्धकारितं संजातान्धकारं हृदयं यासामेवंविधास्त्रिव । अत एव प्रारब्धं निमीलनं याभिस्तासु । पुनः केषु । रथाङ्गनाम्नां चक्रवाकानां युगलेख घटमानेख भिन्नतां प्राप्यमाणेख । किं कृत्वा । परस्परहृदयान्यन्योन्यानुरागलक्षणान्यान

टिप्प०—1 अगमयमिल्यर्थः । टीकाकारस्य तु प्रलापः, णेरावश्यकःवात् । 2 सूर्वविम्वे कृतराग-संविभागे लेहितायति सति, गगनतलावलिम्बनि च सति, इत्यर्थो योग्यः । एवमग्रिमवाक्येष्विपे, टीकाकारस्तु भलौकिकबुद्धिः । 3 वस्तुतस्तु 'सरागदिवसकरानुरक्षायाम्' इत्येव पाटः । 4 गैरि-काल्यो यो घातुविशेषसस्य गिरिगैरिकगिरिः । 5 वनगजा भिष गैरिकसल्लिलप्रपातेन पाटलाः सन्तः सायमेकत्र पुश्लीभवन्ति, सूर्यकरणा अपि पाटलाः सन्तः सायं संकुचितावस्यतया पुश्लीभवन्तिति द्वयोः साम्यादुपमा । 6 स्नीत्वं स्यात् ।

च्छीन्धकारितहृदयास्विव प्रारक्धिनमीलनासु पिद्यानीषु, प्रासीकृतसामान्यमुणाललताविवर-संक्रामितानीव परस्परहृदयान्यादाय विघटमानेषु रथाङ्गनाम्नां युगलेषु सा छत्रमाहिण्यागं-स्याकथयत्—'भर्तृदारिके, तयोर्मुनिकुमारयोरन्यतरो द्वारि तिष्ठति । कथयति चाक्षमाला-मुपयाचितुमागतोऽस्मि' इति । अहं तु मुनिकुमारनाममहणादेव स्थानस्थितापि गतेव द्वारदेशं समुपजाततदागमनाशङ्का संमाहूयान्यतमं कञ्जुकिनम् 'गच्छ । प्रवेश्यताम्' इत्यादिश्य प्राहि-णवम् । अथ मुहूर्तादिव तं तस्य रूपस्थेव यौवनम् , यौवनस्थेव मकरकेतनम् , मकरकेतनस्थेव चसन्तसमयम् , वसन्तसमयस्थेव दक्षिणानिलमनुरूपं सखायं मुनिकुमारकं कपिश्वलनामानं जराधवैलितस्य कञ्जुकिनोऽनुमार्गेण चन्द्रातपस्थेव वालातपमनुयायिनमपश्यम् । अन्तिकमु-पागतस्य चास्य पर्योक्जलिव सविधादिमव शून्यमिवार्थिनमिर्वानुपरताभिष्ठेतमाकारमलक्ष-यम् । उत्थाय च कृतप्रणामा साद्रं स्वयमासनमुपाहरम् । उपविष्टस्य च बलादिनच्छतोऽपि

दाय गृहीत्वेलर्थः । रक्तत्वसाम्यादुत्प्रेक्षामाह — ग्रासीति । ग्रासीकृतार्धनग्धा याः सामान्यमृणाललता विसं-लतास्तासां विवराणि छिद्राणि तेषु संकामितानीव क्षिप्तानीव । किं कथितवतीत्याशयेनाह - भर्त इति । हे भर्तदारिके हे राजसुते, तथोर्भुनिकुमारयोरिति निर्धारणे षष्टी । अन्यतर एकः कश्चिद्वारि प्रतोल्यां तिष्टति स्थितोऽस्तीति । कथयति विक्तं च । तदेवाह - अक्षमालेति । अक्षमालां जपमालामुपयाचितुं प्रार्थितुमागतः प्राप्तोसिम । अहं त्विति । सुनिकुमारस्य नामप्रहणादेवाभिधानमात्रश्रवणादेव । चत्कण्ठातिशयमाह—स्था-नेति । स्थानस्थितापि स्वस्थानस्थापि द्वारदेशं गतेव प्रतोलीप्रदेशं प्राप्तेव, समुपजाता समुत्पन्ना तस्य पुण्डरीक-स्यागमने आशक्कारेका यस्या एवंभूता संस्थन्यतमं कम्बूकिनं सौविदछं समाह्याह्वानं कृत्वा गच्छ वज, स प्रवे इयतां मध्ये प्रवेशं कार्यतामिति शेषः । इति पूर्वोक्तमादिश्य कथयित्वा प्राहिणवं प्रेषितवती । अथेति । तत्प्रे-षणानन्तरं सहतीदिव । अत्रेवशब्दः सदशार्थः । सहतीसदशादित्यर्थः । तदुक्तमलंकारशेखरे-- (इवायैः प्रतिमा-नाद्यैः समानार्थैर्निभादिभिः । बन्धवोरीदिवंशाद्यैः(१) साहर्यप्रतिपत्तयः' इति । तमिति । तस्य पुण्डरीकस्यानुहर्ष संखायं मित्रम् । अनुरूपमित्रसंबन्धप्रदर्शनार्थमुपमानान्तराण्याह् — रूपस्येति । रूपस्य सौन्दर्यस्य यौवन-मिन तारुण्यमिन । यौननस्य तारुण्यस्य मकरकेतनमिन कंदर्भमिन । मकरकेतनस्य वसन्तसमयमिन सुरभिका-रुमिव । वसन्तसमयस्य दक्षिणानिलमिवापाचीपवनिमव सुनिकुमारकं तापसबालकं कपिञ्जलनामानं जरा वि-संसा तया धवलितस्य बुधीकृतस्य कचुकिनः सौविदलस्यानुमार्गेण पश्चाद्भागेन चन्द्रातपस्य शीतांशुप्रकाशस्या-उयायिनं पश्चाद्रामिनं बालातपिमव तमपर्यमवालोकयम् । एतेन कश्चकिकपिजलयोस्तत्समीपाविध सहामम-नेऽपि नैलक्षण्यं द्योतितम् । अन्तिकसिति । अन्तिकं समीपसुपागतस्य प्राप्तस्य चास्य कपिजलस्य पर्याकुल-मिवाल्यन्तव्याङ्गलमिव सविषाद्मिव सखेदमिव ग्रुन्यमिव नष्टचैतन्यमिवार्थिनमिव मार्गणमिवाद्यपैरतमपरिपूर्णमन भित्रेतं वाञ्छितं यस्मिन्नेतादशमाकारमाकृतिमलक्षयमाकलयम् । उत्थाय च कृतः प्रणामो नमस्कारो ययैवंभूतार्द

टिप्प०—1 भाग्यहीनो बहुवचनादिना पुनः सर्वस्वं ध्वंसयामास । प्रासीकृतया सामान्यया एकया (भर्यात् एकैव मृणाललता द्वाभ्यामपि चल्लपुटेन उभयप्रान्ते धता) मृणाललतया (कम्यां) विवरेण निजलित्रपथेन (करणेन) संकामितानीव । इत्यर्थः। 2 'बन्धुचोरादिवंश्याचैः' इति पाठः स्यात् । ३ अयं पाठधीकाकारसदशानां प्रियः । वास्तवे तु-'अन्तर्गताकृतम्' अन्तर्गतम् आकृतम् अभिप्रायविशेषो सस्य तम् अर्थात् तस्याकार ईदशो दृश्यते स्म यथा कश्चिदिमिप्रायोऽस्य प्रकटनीयो वर्तते परं न तं स बहिः प्रकाशयतीति ।

पाढा०-१ समागत्म, २ ऋषिकुमारंकम्. ३ धवलस्य. ४ आगच्छन्तम्, ५ उपगतस्य. १ अन्तर्गताकृतम्.

प्रक्षालय चरणातुपमुख्य चोत्तरीयां शुक्रपछवेनाव्यवधानायां भूमावेव तस्यान्तिके समुपानिविद्यम् । अथ मुहूर्तिमिव स्थित्वा किमिप विवक्षुरिव स तस्यां संमीपोपविद्यायां तरिक्षायां चक्षुरपातयत् । अहं तु विदिताभिप्राया दृष्ट्येव 'भगवन् , अव्यतिरिक्तेयमस्मच्छरीरात् । अशङ्कितमभिधीयताम्' इस्रवोचम् ।

एवमुक्तश्च मया किपञ्जलः प्रत्यवादीत्—'राजपुत्रि, किं व्रवीमि । वागेव मे नाभिधेय-विषयमवतरति त्रपया । क कन्द्रमूलाशी शौन्तो वननिरतो मुनिजनः, क वायमनुपशान्तज-नोचितो विषयोपभोगाभिलाषकलुषो मन्मथिवविधविलाससंकटो रागप्रायः प्रपञ्चः । सर्व-मेवानुपपन्नमालोकय, किमार्च्धं दैवेन । अयक्षेनैव खल्ल्पहासास्पदतामीश्वरो नयति जनम्। न जाने किमिदं वन्कलानां सहशम्, उताहो जटानां समुचितम्, किं तपसोऽनुरूपम्, आहोस्बिद्धमोपदेशाङ्गमिदम् । अपूर्वेयं विल्ल्बना केवलम् । अवश्यकथनीयमिदम् । अपर

सादरं सबहुमानं खयमात्मनाऽऽसनं विष्टरमुपाहरमनयम् । तत्रोपविष्टस्यासीनस्य च बलाद्धठादिनिच्छतोऽप्य-वाञ्छतोऽपि चरणो पादौ प्रक्षाल्य धावनं छत्वोत्तरीयां छक्मुपसंन्यानां छुकं तस्य प्रक्षवेनां छुकेनोपमृज्य मार्जनं छत्वा तस्यान्तिके तत्समीपेऽव्यवधानायां केवलायां भूमावेव समुपाविश्वमतिष्ठम् । अथेत्यानन्तर्ये । मुहूर्तिमिव स्थित्वा किमपि विवश्चरिव वक्तुमिच्छुरिव स कपिड्मलस्तस्यां समीपोपविष्टायां तरिलकायां चश्चनेत्रमपातयत्पातित-वान् । अहं त्विति । तु पुनरर्थकः । दृष्टवेव दश्चव विदित्तो ज्ञातोऽभिष्ठाय आश्चयो यया सेवंभूताहमित्यवोच-मित्यकथयम् । इति वाच्यमाह—भगचित्ति । हे भगवन्, हे स्वामिन्, अस्मच्छरीरादियं तरिलकाऽव्यति-रिक्ता अभिन्ना, अतोऽशिक्कतं शङ्कारहितं यथा स्थात्तथाभिधीयतां कथ्यताम् ।

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण मयोक्तश्च किपज्जलः प्रखवादीत्प्रखवोचत् । किमुवाचेखाह—राजपुत्रीति । हे राजपुत्रि, किं ब्रवीमि किं कथयामि । वागेव वचनमेव त्रपया लज्जयाभिषेयं विषयं वाच्यगोचरं नावतरित नायाति । केति । कन्दम्लाशी शान्तो वननिरतोऽरण्यासक्तो मुनिजनः क । अथ च रागप्रायो रागबहुलः प्रपन्नो मेयाविस्तारः क । प्रपन्नं विशेषयन्नाह—अनुपशान्तिति । अनुपर्शान्तो रोषाद्यप्रयुक्तो यो जनो मनुष्यस्त्योचितो योग्यः, विषयः सक्चन्दनादिस्तस्योपभोगः पुनःपुनस्तदासेवनं तस्याभिलाषः स्पृद्दा तेन कलुषो मलिनः, मन्मथस्य कंदर्पस्य ये विविधा अनेकप्रकारा विलासा विश्रमास्तैः संकटः संकिणः । सर्वमेवं समप्रमेव अनुपपन्नमयुक्तमालोकय पश्य । दैवेनादष्टेन किमकथ्यस्त्रप्रमार्त्वा प्रार्व्यम् । खलु निश्चयेन । अयन्नेनैव प्रयासं विनैविश्वरो भगवाजनमुपहासास्पदतां परिहासधामतां नयित प्रापयति । न जाने इति । नाहं जानामि इदं कि वल्कलानां सदशं योग्यम् । उताहो अथवा जटानां सटानां समुचितं योग्यम् । किं तपसो नियमविशेषस्यानुरूपं सदशम् । आहोसिद्वितके । इदं धर्मोप-देशस्यान्नं कारणम् । केवलमपूर्वाभिनवा विल्प्यना कदर्थना । अवश्यं निश्चयेनदं कथनीयं प्रतिपादनी-यम् । एतसिन्नश्चे हेतुमाह—अपर इति । अपर एत्व्यतिरिक्त जपायः कारणं न दश्यते नैक्यते ।

टिप्प०—1 रागः ऐहिकसुखळाळसेव प्रायेण बाहुल्येन यस्मिन् सः । अयं प्रपञ्चः संसारः क । 2 'अशान्तजनोचितः' इत्येव पाठः । अशान्तः शमेन इन्द्रियजयेन रहितो यो जनसस्य उचित इति तद्थेः । 3 दैवेन किम् अनुपपन्नं सर्वमार्डधमिति त्वमालोकय इति योजना ।

पाठा० -१ मत्समीप. २ कन्दमूळपळाशी. ३ शान्तोपवनरतः; शान्तो वनवासनिरतः.

खपायों न हर्यते । अन्या प्रतिक्रिया नीपलभ्यते । अन्यच्छरणं नालोक्यते । अन्या गति-र्नास्ति । अकथ्यमाने च महाननथोंपनिपातो जायते । प्राणपरित्यागेनापि रक्षणीयाः सुह-दसव इति कथयामि । 'अस्ति भवत्याः संमक्षमेव स मया तथा निष्ठुरसुपद्शितकोपेना-भिहितः । तथा चामिषाय परित्यस्य तं तस्मात्पदेशादुपजातमन्युरुत्सृष्टकुसुमावचयोऽन्य-प्रदेशमगमम् । अपयातायां च भवत्यां सुहूर्तमिव स्थित्वैकाकी किमयमिदानीमाचरतीति संजातवितकः प्रतिनिवृत्य विटपान्तरितविष्रहस्तं प्रदेशं व्यलोकयम् । यावत्तत्र तं नाद्रा-क्षम् । आसीच मे मनस्थेवम्—'किं नु मदनपरायत्तवित्तवृत्तिस्तामेवानुसरमातो भवेत् । गतायां च तस्यां लब्धचेतनो लेजमानो न शक्कोति मे दर्शनपथसुपगन्तुम् । आहोस्वित्कु-पितः परित्यस्य मां गतः । उतान्वेषमाणो मामेव प्रदेशमन्यमितः समाश्रितः स्थात्' इत्येवं विकल्पयन्कंचित्कालमतिष्ठम् । तेन तु जन्मनः प्रभृत्यनभ्यस्तेन तस्य क्षणमत्यदर्शनेन दूय-

अन्या प्रतिकिया चिकित्सा नोपलभ्यते न प्राप्यते । अन्यदेतद्यतिरिक्तं शरणमाश्रयणस्थलं नालोक्यते न विलोक्यते । अन्यैतद्भिना गतिः प्रकारान्तरं नास्तीत्यर्थः । उक्तवैपरीत्यदूषणमाह-अकश्येति । तस्मिन्नप्रतिपायमाने महाननर्थस्योपनिपातोऽकस्मात्पतनं जायते निष्पराते । भवतु, का नः क्षति-रिखाशयेनाह — प्राणिति । प्राणपरिखागेनापि जीवितन्यवरोपणेनापि "सुहृदां मित्राणामसवः प्राणा रक्ष-णीया रक्ष्या इति हेतोः कथयामि वनीमि । अस्तीति । भवलास्तव समक्षमेव प्रत्यक्षमेव । यदा कुमारेण पारिजातमञ्जरी तव कर्णावतंसीकृता तदा स्वदायत्तत्वात्पतितामक्षमालामपि नाशासीत् । तस्मिन्व्या-मोहावसरे स पुण्डरीक उपदर्शितः कोपो येनैवंभूतेन मया तथा निष्ठुरं रूक्षमभिहितः कथितोऽस्ति । तथा च तेन प्रकारेण चाभिधाय कथियता तं पुण्डरीकं .परिलक्य तस्मात्प्रदेशात् । उपेति । उपजात उत्पन्नो मन्युः कोपो यस्य सः । उत्स्रष्टेति । उत्स्रष्टस्यक्तः कुसुमानां पुष्पाणामवचयो प्रहणं येन सः । समित्कुशकुसुमाव-चयनिमित्तमागतं तदपि प्रयोजनं कोपेन परिव्यक्तमिति भावः । एवंविघोऽहमन्यप्रदेशं तदितरवनविभागमग-ममत्रजम् । अथ च भवत्यामपयातायां गतायां मुहुर्तमिव स्थित्वैकाक्यहितीयोऽयं पुण्डरीक इदानीं सांप्रतं किमाचरति किमाचरणं करोतीति संजातो वितको विकल्पो यस्य सोऽहं प्रतिनिवृत्य व्याघुट्य विटपैर्वृक्षेरन्तरित-स्तिरोहितो विमहो यस्पैवंभूतस्तं प्रदेशं व्यलोकयमपश्यम् । यावत्कालं तत्र तस्मिन्प्रदेशे तं कपिक्षलं नादाक्षं न व्यलोकिषम्, तदा मे मम मनसि चित्त एवमग्रे प्रतिपाद्यमानमासीदभूत् । कि तदिखाह—किं त्विति । अ-व्ययानामनेकार्थत्वार्तिक नु कदाचिन्मदनेनानङ्गेन परायत्ता पराधीना चित्तवृत्तिर्यस्यैनंभूतस्तामेव गन्धर्वकन्यका-मेवानुसरन्नतुत्रजन्गतो भवेत् । तस्यां गतायां च सत्यां लब्धा चेतना चैतन्यं येन सः । विशेषेण लज्जमानस्रपां कुर्वाणों में मम दर्शनपथमालोकनमार्गमुपगन्तुं प्राप्तुं न शकोति न समर्थों भवति । आहोस्विदिति । आहो-स्विद्वितर्के । कुपितः कोपं प्राप्तः सन्मां परिखज्य विहाय गतः प्रस्थितः । उतेति । उताथवा मामेवा-न्वेषमाणो वीक्षमाण इतोऽन्यं प्रदेशं समाश्रितः स्यात् । इत्येवं विकल्पयन्विकल्पनां कुर्वन्कंचिरकालम् तिष्ठं स्थितवान् । तेन त्विति । जन्मनः प्रभृति जन्म मर्यादीकृत्यानभ्यस्तेनापरिचितेन तस्य पुण्डरीकस्य क्षणमप्यदर्शनेनानवळोकनेन दूसमानो दुःखं कुर्वाणः । पुनरहमचिन्तयं चिन्तितवान् । क्षणमपील्यमेन कदाचि-

टिप्प०—1 पुण्डरीकम् । नामादिविस्मृतिः क्षम्या भवति । ब्युत्पत्तिशैथिल्येऽपि बाणोक्तिब्याल्या-धार्ष्यानिमित्तो ग्रन्थस्वारस्यविध्वंसस्तु क्रोधेन निर्मर्याद्यति माम्, क्षन्तब्यं सुजनैः।

पाठा०-१ समस्तम् २ लज्जयाः

मानः पुनरचिन्तयम्—'स कदाचिद्धैर्थस्वलनविलक्षः किंचिदनिष्टमपि समाचरेत्। न हि किंचित्र कियते हिया। तन्न युक्तमेनमेकािकनं कर्तुम्' इत्यवधार्यान्वेष्टुमाद्रमकरवम्। अन्वेषमाणश्च यथायथा नापद्यं तं तथातथा सुदृः स्नेहकातरेण मनसा तत्तद्शोभनमाशङ्क-मानस्तरुलताग्हनानि चन्दनवीथिकालतामण्डपानसरः क्रूलानि च वीक्षमाणो निपुणसितस्ततो दत्तदृष्टिः सुचिरं व्यचरम्।

अथैकस्मिन्सरःसमीपवर्तिनि निरम्तरतया कुसुममय इव, मधुकरमय इव, परभृतमय इव, मयूरमय इवातिमनोहरे वसन्तजन्मभूमिभूते छतागहने कृतावस्थानम्, उत्सृष्टसकल्य व्यापारतया लिखितमिवोत्कीर्णमिव स्तम्भितमिवोपरतिमिव प्रसुप्तमिव योगसमाधिस्थमिव निश्चलमिप स्ववृत्ताचितम्, एकािकनमिप मन्मथाधिष्ठितम्, सानुरागमि पाण्डुतामावह-

दिपि तेन सह नाहं वियुक्तः, इदानीं भूयान्कालमादाय विलम्बित इति खेतातिशयप्रदर्शनमिति भावः । कद्दाचिदिति । कदाचित्संभावनामात्रमेतत् । धेर्थस्य स्खलनं श्रंशस्तेन विलक्षो वीक्षापनः किंचिदिनिर्दिष्टनामकमनिष्टमप्यसमीहितमपि समाचरेत्समाचरणं कुर्यात् । हि निश्चितम् । हिया लज्जया किंचिन्न न कियते । अपि
तु कियत एवेत्सर्थः । 'द्दौ ननौ प्रकृतमर्थं सूचयतः' इति न्यायात् । तत्तसमाद्धेतौरेकाकिनमद्वितीयं कर्तुं
विधातुं न युक्तं नोचितमिति पूर्वोक्तप्रकारेणावधार्यं निश्चित्यान्वेष्टुमन्वेषणां कर्तुमादरमुद्योगमकरवमघटयम् ।
अहमन्वेषमाणो यथायथा तं पुण्डरीकं नापश्यं न व्यलोकयं तथातथा सुद्वन्मित्रं तस्य क्षेत्रः प्रीतिस्तेन कातरेण
भीरणा मनसा तत्तदशोभनममङ्गलमाराङ्कमान आरेक्यविषयीकियमाणस्तरपु वृक्षेषु यानि लतागहनानि गह्वराणि, चन्दनवीथिकासु ये लतामण्डपा जनाश्रयास्तान्सरःकूलानि च कासारतीराणि च निपुणमेकतानं वीक्षमाणो विलोक्य(क)मान इतस्ततो दत्ता दृष्टियेन सोऽहं सुचिरं चिरकालं व्यचरमञ्जमम् ।

अधेति । इतस्ततो विचरणानन्तरमेकस्मिन्वसन्तजन्मभूमिभूते ळतागहने कृतावस्थानं तं कुमारं पुण्डरीकमद्राक्षमपश्यमिखन्वयः । ळतागहनं विशेषयन्नाह—सर इति । सरसः कासारस्य समीपवर्तिने पार्श्वस्थायिने निरन्तरत्या निविडतया कुसमय इव पुष्पमय इव, मधुकरमय इव अमरमय इव । एतेन पुष्पाणामितसुरिमत्वं स्वितम् । तेन अमराणां बाहुल्यमिति भावः । परेति । परभृताः कोकिळास्तन्मय इव । एतेन सहकारोद्रेकः स्वितः । त्वतळादीनां योगे पूर्वस्य पुंबद्भावः । यहा अत्र पुरुषस्यैव महणम् । मयूराः कळापिनस्तनमय इव । एतेनातिरमणीयत्वं स्वितम् । अत एवातिमनोहरेऽस्त्रिमरामे । अथ पुण्डरीकं विशेषयन्नाह—उत्सृष्ट इति । तदायत्तत्वादुत्स्यष्टस्यक्तः सकळ्यापारो येन तस्य भावस्तत्ता तया ळिखितामिव चित्रितामिव,
स्त्रित्मिव, स्तम्भतमिव कीळितामिव, उपरत्मिव मृतमिव, प्रमुप्तमिव श्रयितमिव । योगिति ।
योगस्य चित्तवृत्तिनिरोधस्य यः समाधिरर्थमात्रावमासनरूपस्तत्रस्थिमिव । अत्र विरोधाळंकारप्रदर्शनपूर्वकं तमेव
विशेषयन्नाह—निश्चळमिति । निश्चळं निःप्रकम्पमपि खबुत्तात्साचाराचळितमिति विरोधः । तत्परिहारपञ्चे चळितं श्रष्टमित्यथः । एवमग्रेऽपि खबुद्धा ह्रेयम् । एकाकिनमप्यद्वितीयमपि मन्मथेन मनोभवेनाधिछितमाश्रितमिति विरोधः । द्वितीयाधिष्ठितत्वेनकाकित्वामावात् । सानुरागमिति । अत्रानुरागो रिक्तमा
रक्तवं तेन सहितमपि पाण्डतां श्रेततामावहन्तमादधानमिति विरोधः । रक्तश्वतयोः स्वारसिकविरोधात् ।

दिप्प् 0—1 लिजतः । दीकाकारस्तु धन्यः । 2 उद्गन्धनादिकमवान्धितसमङ्गलम् । 3 'चन्द्रन-वीथिकाः' इति पृथगेव प्रन्थानुकूलम्, सुन्धिरान्वेषणार्थं बहुत्वस्यानुगुणत्वात् । दीकाकारस्तु अस्पृष्टद्यु-त्पत्तिकः । 4 मन्मथो न शरीरी, अत प्वायमेकान्येवेति समाधानम् । 5 सानुरागं प्रियतमायामास-क्तमिति परिहारः । न्तम्, श्रून्यान्तःकरणमि हृदयनिवासिद्यितम्, तूष्णीकमिष कथितमद्नवेदनातिशयम्, शिलातलोपविष्टमिष मरणे व्यवस्थितम्, शापप्रदानभयादिवादत्तदर्शनेन कुसुमायुधेन संताष्यमानम्, अतिनिःस्पन्दतया हृदयनिवासिनीं प्रियां द्रष्टुमन्तःप्रविष्टैरिवासह्यसंतापसंत्रासप्रलीनैरिव मनःक्षोभप्रकृषितैरिवोन्मुच्य गतैरिन्द्रियः श्रून्यीकृतशरीरम्, निःस्पन्दनिमीलितेनान्तव्वंलन्मद्नद्दनधूमाक्कलिताभ्यन्तरेणेवाक्षिपक्षमान्तरिवयरवान्तानेकधारमनवरतमीक्षणयुगकेन बाष्पजलदुर्दिनमुत्सृजन्तम्, आलोहिनीमधरप्रभामनङ्गाभेः प्रदृहतो हृदयादृर्ध्वसंसर्पिणीं
शिखामिवादाय निष्पतद्भिरच्छ्वासैसारलीकृतासन्नलताकुसुमकेशरम्, वामकपोलशयनीकृतकरतलतया समुत्सपद्भिरमलैर्नेखांशुभिविंमलीकृतमच्छाच्छचन्दनरसरचितललाटिकमिव ललादेदेशमुद्दहन्तम्, अचिरापनीतपारिजातकुसुमकर्णपूरतया सशेषपरिमलामोदलोभोपसर्पिणा

शुन्येति । शून्यमेन्यकर्तव्यतेच्छारहितमन्तःकरणं यस्यैवंविधमपि हृदये निवासिनी निवसनशीला द्यिता यस्येति विरोधः । कस्यचित्सद्भावे ग्रून्यत्वाभावात् । तत्परिहारस्तु ग्रून्यं ध्यानान्तरवर्जितं केवलं तदासक्तचित्त-स्वादिति भावः । तूष्णीकमिति । तूष्णीकमूपि मौनावलिक्वनमपि कथितो निवेदितो मदनवेदनाया अतिशय चरकर्षों येनेति विरोधः। मौनकथनत्वयोर्विरुद्धधर्मत्वात्। शिलाति । शिलातल उपविष्टमासीनमपि मरणे व्यवस्थितं ^क्विलितमिति विरोधः । आसीनचिलतत्वयोविरोधात् । शापेति । शापप्रदानस्य यद्भयं भीतिस्त-स्मादिवादत्तं स्वस्य दर्शनं येनैवंभूतेन कुसुमायुधेन कंदर्पेण संताप्यमानं पीड्यमानम् । अतीति । अतिशयेन यो निःस्पन्दो निःक्रियत्वं तस्य भावस्तता तया हृदयनिवासिनीं प्रियां द्रष्टुं विलोक्यितुमन्तःप्रविष्टेरिवान्तर्गते-रिव । असह्यति । असद्यः सोद्धमशक्यो यः संतापः संज्वरस्तस्य संत्रासाद्भयात्प्रलीनैरिव नष्टैरिव । सनस इति । मनसो हृदयस्य क्षोमोऽन्यथाप्रवर्तनं तेन प्रकृपितैरिव कोपं प्राप्तेरिव । अत एवोन्मुच्य स्यक्त्वा गतैरेवं-भृतैरिन्द्रियः करणैः ग्रन्थीकृतं शरीरं यस्य स तम् । इन्द्रियाणां तत्कार्यकारित्वादेवेन्द्रियवत्ता तदभावाच्छून्यीकृत-मित्यर्थः । पुनः कि कुर्वन्तम् । अनवरतं निरन्तरमीक्षणयुगलेन नेत्रयुग्मेन बाष्पजलदुर्दिनमुत्स्जन्तं स्वजन्तम् । नेत्रयुग्मं विशेषयन्नाह—अन्तरिति । अन्तर्मध्ये ज्वलन्त्रज्वलन्याँ मदनदहनः कामाप्रिस्तस्य धूमो दहन-केतनं तेनाकुलितं व्याप्तमभ्यन्तरं मध्यं यसैवंभूतेनेव । अत एव निःस्पन्दं यथा स्यात्तथा निमीलितेन मुद्रितेन । अथ बाष्पजलदुर्दिनं विशेषयन्नाह —अक्षीति । अक्षिपक्ष्मणां नेत्ररोम्णां यानि विवराणि छिद्राणि तेम्यो बान्ता उद्गीर्णा अनेकधारा यस्मिन् । आछोहिनीति । हृदयं प्रदहतोऽनङ्गामेलः वसंसर्पिणीसुपरिगामिनी शिखामिव ज्वालामिवालोहिनी रक्तामधरप्रभा दन्तच्छदरचमादाय गृहीत्वा निष्पतद्भिनिर्गच्छद्भिरच्छुारौराहरै-स्तरलीकृतानि कम्पनीकृतान्यासज्ञलताकुसुमकेसराणि समीपवाहीपुष्पिकालकानि येन स तथा तम् । यामेति । वामकपोलस्य शयनीकृतं तल्पीकृतं यैत्करतलं हस्ततलं तस्य भावस्तता तया समुत्सर्पद्भिरूर्धं प्रसरिद्धनेखां छु-भिनेखमयूखैविंमलीकृतं श्वेतीकृतमत एव । अच्छाच्छेति । निर्मलो यश्चन्दनरसस्तेन रचिता निर्मिता लला-टिका तिलकविशेषो यस्मिन्नवभूतमिव ललाटदेशमलिकप्रदेशमुद्धहन्तं धारयन्तम् । अचिरेति । अचिरापनीतं सद्योनीतं यत्पारिजातकुसुमं मन्दारपुष्पं तस्य यत्कर्णपूरं तस्य भावस्तत्ता तया मधुकरकुळेन श्रमरसमृहेन सनी-छोत्पलमिव सेन्दीवरमिव, सतमालपलवमिव सतापिच्छकिसलयमिव, श्रवणदेशं कर्णप्रदेशं दधानं धारयन्तम्। अथ मधुकरकुलं विशेषयनाह—संशेषेति । सशेषो समग्री यावामोदपरिमलौ तत्र विदूरगः सुरभिरामोदी

दिप्पo—1 धिङ् मूढम् । अन्यकर्तव्यानि अनिच्छत एव हृद्ये प्रिया निवसतीति को विरोधः ? तसात् हृद्ये द्यितानिवासेऽपि तस्य ग्रून्यत्वं विरुद्धम् । विषयान्तरविचारराहित्याच परिहारः । 2 कथितो गात्रसम्भादिना स्चित हृति तत्परिहारः । 3 पुनरिप धिङ् मन्दम् । यः शिलातले उपविष्टः सः मरणे कथं व्यवस्थितः, एकस्य युगपदिधानद्वयवृत्तित्वे विरोधः, व्यवस्थितं कृतनिश्चयमिति तत्परिहारः । 4 वामकपोलस्य शयनीकृतं हस्ततलं यस्य स वामकपोलग्नयनिकृतहस्ततलः, तन्नावसत्ता, तथेन्युचितम् । 5 धिङ् मन्दमाय्य किं प्रलप्ति ? सरोषः तदानीमप्यविष्टो यः परिमलस्तस्य य श्रामोदः (अनुभवजनित श्रानन्दः) तस्य लोभात् (हतोः) उपसर्पिणा, इसर्थो बोध्यः ।

कळविरतच्छलेन मदनसंमोहनमन्त्रमिव जपता मधुकरकुलेन सनीलोस्यलमिव सतमाल-पह्नवित्र श्रवणदेशं दधानम्, उत्कण्ठाज्वररोमाञ्चव्याजेन प्रतिरोमकूपनिपतितानां मदन-शराणां कुसुमशरशल्यशकळनिकरिमवाङ्गळग्नं बिश्राणम्, दक्षिणकरेण च स्फुरितनखिकर-णनिकरां करतळस्पर्शसुखकण्टिकतामिव मुक्तावलीमिवनयपताकामुरिस धारयन्तम्, मदन-वशीकरणचूर्णेनेव कुसुमरेणुना तरुभिराहन्यमानम्, आत्मरागिमव संक्रमयद्भिरासन्नैरिनळ-चितिरशोकपह्नवैः स्पृश्यमानम्, सुरताभिषेकसिल्छैरिवाभिनवपुष्पत्तवकमधुशीकरैर्वनिश्र-याभिषिच्यमानम्, अलिनिवहनिपीयमानपरिमळेकपरिपति श्रिश्रम्पककुद्धाळेस्ताश्ररहर्वकौरिव सधूमैः कुसुमशरेण ताड्यमानम्, अतिबह्लवनामोदमक्तमधुकरनिकरझंकारनिः स्वनैर्हुकारैरिव

विमर्दौत्थः पनः सरभिः परिमलः । 'स आमोदो विदरगः । विमर्दौत्थः परिमलः' इति कोशः । तयोयौँ लोभ-स्तष्णा तेनोपसर्पिणा समीपागमनशीलेन । किं कुर्वता तेन । कलं मधुरं यद्विरुतं झंकारस्तस्य छलेन मिषेण मदनस्य संमोहनमन्त्रं वशीकरणमन्त्रं जपतेव जापं कुर्वतेव । प्रनः किं कुर्वन्तम् । उत्कण्ठेति । उत्कण्ठो-त्कलिका तथा यो ज्वरस्तापस्तेन यो रोमाञ्चो रोमोद्रमस्तस्य व्याजेनापदेशेन प्रतिरोमकूपं निपतितानां ल॰ मानां मदनशराणां कामबाणानां मध्ये कुसुमलक्षणा ये शरा बाणास्तेषां शल्यशकलानि त्रुटितवाणखण्डानि मध्ये प्रविष्टानि किंचिद्वहिर्देश्यमानानि तेषां निकरं समूहिमवाङ्गलग्नं विभ्राणं दधानम् । पुनः किं कुर्वाणम् । दक्षिणकरेणेर्तंत्ततः पर्यस्तां सुक्तावलीमेकावलीसुरसि हृदये धारयन्तं विभ्राणम् । कीदशीम् । स्फुरितः प्रद्युतितो नखिकरणानां निकरः समूहो यस्याः सा ताम् । नखिकरणानां बीर्घतीक्ष्णत्वरूपकण्डकसाम्यादुत्प्रेक्षते **कर-**तलेति । करतलस्य यत्स्पर्शसुखं तेन कष्टकितामिव । श्वेतत्वसाम्यादाह—अविनयेति । अविनयः पूज्य-पूजाव्यतिक्रमस्तस्य पताकां ध्वजामिव । पुनः प्रकारान्तरेण तमेव विशिनष्टि मदनेति । कुसुमरेणुना पुष्प-भूल्या तरुभिर्वृक्षेराहन्यमानं ताब्यमानम् । शुक्रत्वसाम्यादाह-मदनस्य यद्दशीकरणचूर्णं तेनेव । आत्मेति । आत्मनो राग आरुण्यमनुरागरूपा रति व संक्रामयद्भिरिव संक्रमणं कारयद्भिरिवास केः समीपस्यैरनिलचिल-तैर्वायुना कम्पितैरेवंविधेरशोकपह्नवैः स्पृश्यमानं संघठ्यमानम् । वनश्रिया काननलक्ष्म्या अभिनवो नृतनो यः पुष्पाणां कुसुमानां स्तवको गुच्छकस्तस्य मधुरसस्तस्य शीकरैः कणैरभिषिच्यमानमभिषेकविषयीकियमाणम् । तत्रोद्दीपकत्वसाम्येनाह-सुरतेति । सुरतलक्षणं यद्दाज्यं तदर्थमभिषेकसलिलैरिव । अत्राभिषेकपदसामध्यी-देव सरते राज्यत्वं बोखते । अलीति । अलिनिवहैर्धमरसमृहैर्निपीयमान आखाद्यमानः परिमलो येषां तैः । जपरिपतिक्र रुपरिष्टात्क्षरिक् रेवंभृतैश्वम्पका हेमपुष्पकास्तेषां कुबालैर्मुकलैः कृत्वा क्रमुमशरेण कंदर्पेण ताब्यमा-नम् । चम्पककुद्धालानां स्वत एव पीतत्वाद्भमराणां च कृष्णत्वादुत्प्रेक्षामाह—सधूमैस्तप्तशरश्चरविव । अत्र शल्यकानि शरप्रान्तवर्तिलोहरूपाणील्यर्थः । अतीति । अतिबह्लोऽतिनिबिडो यो वनामोदो वनपरिमलस्तेनो-

टिप्प०—1 मदनशराणां (संबन्धिनः) ये कुसुमरूपाः शराः (फलकरहिताः काण्डाः) तेषां शाल्यशकलिकरं (अग्रस्थलोहफलकखण्डसमूहम्) विश्राणमित्यर्थः । रोमाञ्चो नास्ति मन्ये प्रतिरोमकृपं निपतिताः बाणास्ते निर्गताः किन्तु निमग्नः अग्रखण्डस्तु रोमकूपेषु लग्न हत्याशयः । 2 इतस्ततः पर्य-स्तामिति मुले नास्त्येव । दक्षिणकरेण इतस्ततः पर्यस्तामिति योजनेन टीकाकारवराकस्तार्थयमिपि न बुद्ध-बानिति ज्ञायते । दक्षिणकरेण उरस्ति मुक्तावलीं धारयन्तम् (अर्थात्स्वजीवनरक्षणाय प्रियां मुक्ताखलें धारयन्तम् (अर्थात्स्वजीवनरक्षणाय प्रियां मुक्ताखलें हस्तेनोरसि दधाति) अन्यत्तु स्पष्टम् । 3 साहित्यस्य तु स्पर्शोपि नास्ति वराकस्य । आत्मनो रागः (आरू-ण्यम्) एव रागः अनुरागस्तं संकामयद्भिः । रक्तवर्णो न संकामितो मन्ये अनुराग एव संचारित इत्या-श्रायः । आरूण्यानुरागयोभेदेष्यभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः । संकामयद्भित्व, इत्यतिशयोक्तिरिति, द्वयो-रङ्गाङ्गतया संकरः ।

१२८

दक्षिणानिलेन निर्भत्स्यमानम्, मदकलकोकिलकुलकोलाहलैर्नसन्तजयशब्दकलकलैरिव मधु-मासेनाकुलीकियमाणम्, प्रभातचन्द्रमिव पाण्डुतया परिगृहीतम्, निदाघगङ्गाप्रवाहमिव क्रीशमानमागतम्, अन्तर्गतानलं चन्दनविटपमिव म्लायन्तम्, अन्यमिव, अदृष्टपूर्वमिव, अपरिचितमिव, जन्मान्तरमिवोपगतम्, रूपान्तरेणेव परिणतम्, आविष्टमिव, महामूताधि-ष्ठितमिव, प्रहृगृहीतमिवोन्मत्तमिव, छलितमिवान्धमिव, विधरमिव, मूकमिव, विलासम-धमिव, मद्ममयमिव, परायत्तचित्तवृत्तिं परां कोटिमधिरूढं मेदनावेशस्य, अनिम्नेय-पूर्वाकारं तमहमद्राक्षम्।

अपगतिनमेषेण चक्षुषा तदवस्थं चिरमुद्दीक्ष्य समुपजातिवषादो वेपमानेन हृद्येनाचि-स्तयम्—'एषं नामायमतिदुर्विषहवेगो मकरकेतुः, येनानेन क्षणेनायमीदृशमवस्थान्तरप्र-

हमत्ता ये मधुकरा भ्रमरास्तेषां निकरः समूहस्तस्य झंकारलक्षणा निस्त्रनाः शब्दास्तैः कृत्वा दक्षिणानिलेन निर्भ-र्स्थमानं तिरस्कियमाणम् । शब्दःवसाम्यादाह-हुंकौरेरिव । मादश उद्दीपके विद्यमानेऽपि तव किं सुरतप्रा-रम्भो न भविष्यत्येवेति साभिमानैरित्यर्थः । मदेति । मदेन हर्षेणै कला मनोहरा ये कोकिलाः पिकास्तेषां कुळं तस्य कोलाहुलैः कलक्लैः कृत्वा मधुमासेन चैत्रमासेनाकुलीकियमाणं व्याकुलीकियमाणम् । कोलाहुलस्यो-द्वीपकत्वात्प्रोत्साहकत्वसाम्येनाह— वसन्तेति । वसन्तस्य पुष्पकालस्य जयशब्दास्तेषां कलकलैरिव । प्रभा-तेति । प्रभातस्य प्रत्यवस्य यथन्द्रः क्रमुदवान्धवस्तमिव । उभयोः साम्यमाह**—पाण्डतेति ।** पाण्डतया पाण्डुरत्वेन परिग्रहीतं स्वीकृतम् । निदाधेति । निदाघो प्रीष्मकालस्तस्मिन्यो गङ्गाप्रवाहः । स्वर्धनीरयस्तद्वदिव कश्चिमानं कृशत्वमागतं प्राप्तम् । अन्तरिति । अन्तर्गतो मध्यगतोऽनलो विह्वयस्मिन्नेवंभूतश्चन्दनविदैपो मल-धजतरसाह्यविव म्लायन्तं म्लानतां गच्छन्तम् । पूर्वदृष्टावस्याश्चन्यत्वादाह-अन्येति । अन्यमिव पूर्वसाद्धि-श्रमिव । असंभावितविकारवत्त्वादाह--अद्देष्ट्रित । अदष्टपूर्वमिवानवलोकितपूर्वमिव । अपेति । अपरिचितमि-शासंस्तविमव । जन्मेति । जन्मान्तरं भवान्तर्मुपगतिमव प्राप्तमिव । रूपेति । प्रश्नमलक्षणं परित्यज्य सानुरा-गलक्षणेन रूपान्तरेण परिणतमिव तन्मयतां गतमिव आविष्टमिव भूतोन्मादवातरोगाभिभूतमिव । महेति । महाभूतानि वेतालास्तरिधिष्ठितमिवाश्रितमिव । यहेति । श्रहाः पिशाचादयस्तैर्यहीतमिवाधिष्ठितमिव, उन्मत्त-मिव क्षीवमिव, छलितमिव छलनां प्राप्तमिव, अन्धमिव गताक्षमिव, विधरमिवाकर्णमिव, मूकमिवास्फुटवाचमिव, विलासमयमिवान-वमयमिव, मदनमयमिव कंदर्पमयमिव । परेति । परस्यां महाश्वेतायामायत्ता लमा चित्त-वृत्तिर्यस्यैवंभूतम् । मदनः कंदर्पस्तस्यावेशोऽध्यासस्तस्य परामुत्कृष्टां कोटिमवस्थामधिरूढमारूढम् । अनेति । अनिभिद्येयोऽनवसेयः पूर्वाकार आद्याकृतिर्यस्य स तम् । अन्वयस्त प्रागेवोक्तः ।

अपेति । अपगतो निमेषो निमीलनं यस्पैवंभूतेन चक्षुषा नेत्रेण तदवस्थं पूर्वावस्थं चिरं चिरकालमुद्दीक्यं विलोक्यं समुपजातः समुत्पको विषादः खेदो यस्य सः । वेपेति । वेपमानेन कम्पमानेन हृदयेन चित्तेन अचिन्तयमध्यायम् । एवममुना प्रकारेण । नामेति कोमलामन्त्रणे । अयमितिशयेन दुर्विषहो दुःसहो वेगो यस्पैताहशो मकरकेतुः कंदर्पो येन कारणेनानेनानन्नेन क्षणेनायमीदशमप्रतीकारमप्रतिक्रियमवस्थान्तर्रप्रकारे

टिप्प०—1 तिरस्कारपूर्वकं भीष्यमाणिमस्थं उचितः। 2 मदकलाः मदोन्मत्ता इस्थों वाच्यः। 3 चन्द्रनिवरो मलयजशाखेसथों वाच्यः, विटपपदस्य शाखावाचकत्वात् । 4 पूतनाद्य इस्थों योग्यः, पौनरुत्त्यप्रसक्तेः। 5 वराको न जानाति काव्यस्वारस्यम् । अवस्थान्तरम् प्रकारश्चेस्रेक एवार्थं इति नैवंविधमुदीरितं बाणस्य । अत एव-'ईदशमवस्थान्तरमप्रतीकारमुपनीतः' इस्रेव पाटः।

पाठा० - १ कशिमागतम् २ मन्मथाः

कारमप्रतीकारमुपनीतः । कथमेवमेकपदे व्यर्थीभवेदेवंविधो झानराशिः । अहो वत मह-चित्रम्, तथा नामायमाशैशवाद्धीरप्रकृतिरस्खितवृत्तिर्मम चान्येषां च मुनिकुमारकाणां खृहणीयचरित आसीत् । अत्र तिवतर इव परिभूय झानमवगणय्य तपःप्रभावेमुन्मूल्य गाम्भीय मन्मथेन जडीकृतः । सर्वथा दुर्छभं यौवनमस्खितम्' इति । उपसृत्य च तस्मिन्नेव शिलातंलकपार्ये समुपविद्यांसावसक्तपाणिस्तमनुन्मीलितलोचनमेव 'सखे पुण्डरीक, कथय किमिद्म्' इल्एच्छम् । अथ सुचिरसंमीर्लनालग्रमिव कथमपि प्रयन्नेनानवरतरोदन-वशास्त्रमुपजाताकणभावमश्रुजलपर्टंलपूरम्रावितमुँत्किन्पतिमव सवेदनिमव खच्छांग्रुकानतरि-तरक्तकमलवनच्छायं चक्षुक्रमील्य मन्थरमन्थरया दृष्ट्या सुचिरं विलोक्य मामायततरं निःश्वस्य लज्जाविद्यीर्थमाणार्क्षरम् 'सखे कपिञ्चल, विदितवृत्तान्तोऽपि किं मां पुच्छित् इति कृच्छेण शनैः शनैरवद्त् ।

दशान्तरप्रकारसप्नीतः प्रापितः । उक्तविपर्यये दूषणमाह—कथमिति । एवंविधो ज्ञानराशिरेतादशज्ञानसमूह एकपदे युगपत्कथमेवं व्यथीभवेत्। अत्र वितर्के प्रार्थनायां लिङ् । अहो इत्याश्चर्ये । बतेति खेदे । इदं महचित्रं मह-दाश्चर्यम् । तथा नाम तेन प्रकारेणायमाशैशवादाबाल्यान्मम चान्येषां च सुनिकुमारकाणां स्पृहणीयमभिल-षणीयं चरितं यस्पैनंविध आसीदभूत्। अथेनं विशिनष्टि - धीरेति। धीरा स्थिरा प्रकृतिः खभावो यस्य स तम्। अस्खिलितेति । अस्खिलिता अखिण्डता वृत्तिर्थस्य स तम् । अत्रै त्विति । अस्मिन्प्रदेश इतर इवान्य इव ज्ञानं परिभूय तिरस्कृत्य तपःप्रभावं तपोमाहात्म्यमवगणय्यावगणनां कृत्वा गाम्भीर्यं गम्भीरतामुन्मृत्योच्छेय मन्मथेन कंदपेंण जडीकृतो जडतां नीतः । सर्वश्रेति । सर्वप्रकारेणास्खिलतैमखिष्डितं यीवनं तारुण्यं दुर्लभं दुःप्रापम् । उपेति । उपरात्य समीपमागत्य तस्मिन्नेव शिलातलैकपार्श्व समुपविश्यांसे स्कन्धेऽवसक्तः स्थापितः पाणिः करो येन स तमनुन्मीलितलोचनमेव मुद्रितनेत्रमेवेलपृच्छं इल्यबोचम् । इतिचोलमाह—सखे इति । हे सखे पुण्डरीक, कथय निवेदय किमिदम् । अथेति प्रश्नानन्तरम् । मन्थरमन्थरयालसालसया दृष्ट्या सुचिरं चिरकालं यावत् मां विलोक्य निरीक्ष्यायततरं दीर्घतरं निश्वस्य चश्चरुन्मील्य विमुद्य कथमपि महता कष्टेन । ळजोति । लज्जया त्रपया विशीर्थमाणानि विदीर्थमाणान्यक्षराणि यस्पिश्विति कियाविशेषणम् । इति शनैः शनै-मेन्दंमन्दमवददवीचिदित्यन्वयः । अथ चश्चविंशेषयज्ञाह्-स्यचिरेति । सुचिरं चिरकालं यत्संमीलनं निमीलनं तेनार्लंमभिवान्योन्यासंप्रक्तमिव । प्रयक्षेनं बलात्कारेणानवरतं निरन्तरं यद्रोदनमश्रुपातस्तद्वचात्ससुपजातः समु-त्पनोऽरुणभावो रक्तता यस्मिन् । अश्विवति । अश्वजलस्य नेत्राम्भसो यत्पटलं वृन्दं तस्य पूरो वृद्धिस्तेन स्नवितं व्याप्तमुत्किम्पतिमवोद्धृतिमव सवेदनिमव सव्यथमिव । अश्रूणां श्वेतत्वसाम्येनाह—स्वच्छेति । खच्छमतिनि-मेंलं यदंशकं वस्त्रं तेनान्तरितं व्यवहितं यदक्तकमलवनं तद्वच्छाया शोभा यस्मिन् । इतिवाच्यमाह — साखे इति । हे सखे कपिञ्चल, विदितवृत्तान्तोऽपि ज्ञातोदन्तोऽपि । विकारदर्शनादिति भावः । किं मां पृच्छिति किं प्रश्नं करोषि ।

टिप्प०—1 अकाण्डप्रलापोऽयं वराकस्य । वितर्कस्य न प्रार्थनमधैः। न चात्र प्रार्थना, न किल कपि-अलेन प्रार्थते न्यर्थीभवेदिति । तसात् संभावनायां लिङ् । कथमिदं संभाव्यते इति तदाशयः । 2 'अद्य तु' इति पाठेऽधिकं स्वारस्यम् ,प्रमाणमत्र सहदयहृदयम् । 8 नास्ति स्वलितं सत्पथाद् श्रेशो यत्र तदस्व-लितम् । 4 'संमीळनास्त्रप्रामिव' इत्येव पाठः । सिरकालपर्यन्तं सुद्गणवशात् लश्चमिव परस्परं संसक्तावरण-द्वयमिव इति तदर्थः । 5 प्रयत्नेन उन्मीन्य इत्यन्वयः । अत्रास्य योजनं तु एतदीकाकारोचितमेव ।

पाठा०—१ अधः २ उन्मील्य. ३ अनुन्मीलितः अहमसमुन्मीलितः ४ सन्मीलनाख्यसः ५ उपजातः ६ वर्षेः ७ उत्कुपितम् ८ मन्थरयाः ९ विरह्माक्षरम्

अहं तु तदाकण्ये तद्वस्ययेवाप्रतीकारविकारोऽयं तथापि सुहृदा सुहृदसन्मागेप्रवृत्तो यावच्छक्तितः सर्वात्मना निवारणीय इति मनसावधार्याज्ञवम्—'सखे पुण्डरीक, सुनिदिक्तिनमम । केवलमिद्मेव पुच्छामि, यदेतदार्द्धं भवता किमिदं गुरुभिक्रपदिष्टम्, उत धर्मशास्त्रेषु पठितम्, उत धर्मार्जनोपायोऽयम्, उतापरस्तपसां प्रकारः, उत स्वर्गगमनमा-गाँऽयम्, उत व्रतरहस्यमिद्म्, उत मोक्षप्राप्तिर्युक्तिरियम्, आहोस्विद्न्यो नियमप्रकारः । कथमेतद्युक्तं भवतो मनसापि चिन्तयितुम्, किं पुनराख्यातुमीक्षितुं वा । अप्रबुद्ध इवानेन मन्मथहतकेनोपहासास्पद्तां नीयमानमात्मानं नावबुध्यसे । मृद्धो हि मदनेनायास्यते । का वा सुखाशा साधुजननिन्दतेष्वेवंविषेषु प्राकृतजनबहुमतेषु विषयेषु भवतः । स खळु धर्मबुद्धा विषयतां सिश्चति, कुवलयमालेति निष्किंशलतामालिङ्गति, कृष्णागुरुधूमलेखेति कृष्णसर्पमवगृह्ति, रिक्नमिति उवलन्तमङ्गारमभिस्पुशति, मृणालमिति दुष्टवारणदन्तमुसल-सुन्मूलयित, मृद्धो विषयोपभोगेष्वनिष्टां नुवन्धिषु थैः सुखबुद्धिमारोपयति । अधिगतविषयत-सुन्मूलयित, मृद्धो विषयोपभोगेष्वनिष्टां नुवन्धिषु थैः सुखबुद्धिमारोपयति । अधिगतविषयत-

अहं त तदाकर्ण निशम्य तदवस्थयैव पूर्वोक्तरीत्यैवायं पुण्डरीकोऽप्रतीकारविकारोऽप्रतिकियविकृतिस्तथापि सुहृदा मित्रेणासन्मार्गप्रवृत्तोऽसाधुपथातुगः सुहृद्यावच्छक्तितो यावद्वलतः सर्वात्मना सर्वप्रकारेण निवारणीयो वर्जनीय इति मनसा चित्तेनावधार्य निश्चित्याव्यवसवीचम् । हे सखे प्रण्डरीक. एतन्मम सुविदितं सुज्ञातम् । तथापि केवलमिदमेव पुच्छामि प्रश्नविषयीकरोमि । तदेवाह—यदिति । भवता त्वया यदेतदारव्धं प्रस्तुतं तिकामिदं गुरुभिर्हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेशकैरपदिष्टं कथितम्, उत धर्मशास्त्रेषु स्पृत्यादिषु पठितं भणितम् , उताथवायं धर्मार्जनोपायः सक्कतोपार्जनप्रकारः, उत तपसामपरो भिन्नः प्रकारो मेदः, उत स्वर्गगमनस्यायं मार्गः पन्थाः, उतेदं व्रतस्य दीक्षाया रहस्यमुपनिषत् , उत मोक्षस्य महानन्दस्येयं प्राप्तियुक्तिरिधगमसमर्थनम् । आहो इति । आहोसिद्धितकै । अन्यो विलक्षणो नियमप्रकारोऽभित्रहिवशेषः । भवतस्तव कथमेतद्युक्तसु-चितं मनसापि चित्तेनापि चिन्तैयितुं विचारयितुम् । किं पुनरिति । आख्यातुं कथयितुमीक्षितुं विलोकयितुं वा कि पुनर्भण्यते । सर्वथा न युक्तमिति भावः । अप्रेति । अप्रबुद्ध इवाज्ञानीवानेन मन्मथहंतकेन पापकारिणा कंद्पेंणात्मानं खमुपहासास्पदतां परिहासधामतां नीयमानं प्राप्यमाणं नावतस्यसे न जानासि । हीति निश्चि-तम् । मृढो मन्दो मदनेन कंदर्पेणायास्यते पीड्यते । साधिवति । साधुजनाः सज्जनासौर्निन्दितेषु गर्हितेषु प्राकृताः पामरा ये जना लोकास्तैर्बहुमतेषु संमतेष्वेनंविधेष्वेताहशेषु विषयेष्विन्द्रियार्थेषु भवतस्तव का सुखाशा वाञ्छा । स इति । स मूढो धर्मबुद्धा पुण्यमिति कृत्वा विषलता विषवली सिन्नति सेकं करोति । कुचलेति । कुवलयमालोत्पलसगिति कृत्वा निश्चिंचालतां खङ्गलतामालिङ्गस्याश्विष(ध्य)ति । कृष्णोति । कृष्णागुरुः काकतुण्ड-स्तस्य थूमलेखा दहनकेतनपङ्किरिति कृत्वा कृष्णसर्पमवगृहति परिष्वजते । रत्नेति । रत्निमिति मणिरिति कृत्वा ज्वलन्तमङ्गारं प्रसिद्धमभिस्पृशति स्पर्शं करोति । सृणालेति । सृणालमिति तन्तुलमिति कृत्वा दुष्टो यो वारणो गजस्तस्य दन्तमुसलं दशनायोग्रमुन्मूलयत्युच्छिनत्ति । तच्छब्दस्य यच्छब्दसापेक्षत्वादाह् य इति । यः पुमाननिष्टानां दुःखानामनुबन्धः परम्परा विद्यते येष्वेवंविधेषु विषयोपभोगेष्विनद्वंयार्थोपभोगेषु सुखबुद्धिमिदं सुखजनकमिति धियमारोपयति स्थापयति । एतेन सर्वथा सुखजनकत्वं नास्तीति ध्वनितम् । अधीति । अधिगतं ज्ञातं विषयाणां तत्त्वं खरूपं येनैवंविधोऽपि कस्मात्केन हेतुना खद्योत इव ज्योतिरिज्ञण

टिप्प॰—1 वतानुष्ठानभेदः । 2 मनसापि चिन्तियतुं भवतः कथं युक्तमिलन्वयो बोध्यः, टीकाका-रस्तु केवलं पर्यायलेखन्यमः । 3 साधारणाः । 4 कमलकन्दम् ।

पाठा०—१ युक्तिः. २ कथा किमप्रबुद्धः ३ लतावनम्, ४ अवगूहते. ५ महारत्नम्. ६ अनुबन्धेषुः ७ यःपरिणतिविरसेषुः

न्वोऽपि कस्मात्खद्योत इव ज्योतिर्निवार्यमिदं ज्ञानमुद्रहसि, यतो न निवारयसि प्रबल्धरजः-प्रसरकलुषितानि स्रोतांसीवोन्मार्गप्रस्थितानीन्द्रियाणि, न नियमयसि वा क्षुभितं मनः। कोऽयमनङ्गो नाम । धेर्यमवलम्ब्य निर्भत्स्थेतामयं दुराचारः' इत्येवं वदत एव मे वचन-माक्षिप्य प्रतिपक्ष्मान्तरालप्रवृत्तवाष्पवेणिकं प्रमृष्य चक्षुः करत्ने नामवलम्ब्यावोचन्—

'सखे, किंबैहू केन । सर्वथा स्वस्थोऽसि । आशीविषविषवेगविषमाणामेतेषां कुसुमचा-पसायकानां पतितोऽसि न गोचरे, सुखसुपिद्यते परस्य । परस्य यस्य चेन्द्रियाणि सन्ति, मनो वा वर्तते, यः पश्यति वा, श्रुणोति वा, श्रुतमवधारयति वा, यो वा शुभिमद्दं न शुभिमदिमिति विवेक्तुमलं स खल्यपदेशमईति । मम तु सर्वमेवेद्मतिदूरापेतम् । अवष्टम्भो ज्ञानं धैर्यं प्रतिसंख्यानमित्यस्तमितेषा कथा । कथमप्येव मेऽयलविधृतास्तिष्टन्त्यसवः । दूरा-

इव ज्योतिस्तत्त्वंज्ञानं प्रकाशश्च तेने निवार्थं दूरीकरणाई ज्ञानमुद्रहित धारयित । अस्य दिवाप्रनष्टचैतन्यत्वेन ताहशधमंवत्त्वसाधमर्थात्खवोतस्योपमानमिति भावः । एतिस्मन्नथें हेतुमाह—यत इति । यस्माद्धेतोः प्रवलो यो रजःप्रसरः पापकमंविस्तारो धूलिश्च तेन कल्लिषतानि मिलनीकृतानि स्वतोऽम्भःप्रसरणानि स्रोतांसि तानीवोन्मार्गप्रस्थितान्युत्पथवृत्तानीन्द्रियाणि करणानि न निवारयित न निवारणं करोषि । श्रुभितं क्षोभं प्राप्तं मनश्चित्तं न नियमयित न नियम्त्रयित । नामेति कोमलामन्त्रणे । कोऽयमनङ्गः कामः । धैर्यं धीरिमामवलम्ब्याश्रित्यायं दुराचारो दुष्टाचरणो निर्भत्स्यतां तिरिक्त्रियताम् । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण वदत एव कथयत एव मम वचनं वच काक्षिप्यावगणस्य । प्रतीति । प्रति प्रत्येकं यत्पक्ष्मणोऽन्तरालं विचालं तत्र प्रवृत्ता वाष्पवेणिका यस्मिन् वेवंभूतं चक्षः । अत्र वेणी प्रवाहः । 'वेणी धारा रयश्च सः' इति कोजः । स्त्रार्थे कप्रत्यये 'केऽणः' इति हस्यत्वम् । प्रमृज्येति । प्रमार्जनां कृत्वा करतलेन हस्ततलेन मामवलम्ब्यालम्बनीकृत्यावोचद्ववीत् । कि तिदिन्त्याह—स्वख इति ।

हे सखे, बहुक्तेन बहुभाषितेन किम् । सर्वथा त्वं खस्थो निरुपद्रचोऽित । तत्र हेतुमाह—आशिति । आशिविषाः सर्पासेषां विषयेगे गरलप्रसरसाद्विषमाणां किठनानामेतेषां कुसुमचापसायकानां मन्मथबाणानां गोचरे विषये न पतितोऽिस, तेन त्वया परस्य सुखमुपिद्यत उपदेशः कियते । खस्योपदेशानर्हत्वं प्रतिपाद-यन्नाह—परेति । परस्यं मद्यतिरिक्तस्य यस्य पुंस इन्द्रियाणि करणानि सन्ति । वेति सर्वत्र विकल्पार्थः । यस्य मनो वर्तते । यः पुमान्पर्यतीक्षते श्र्याेसाकर्णयति वा । श्रुतमाकर्णितं चावधारयति जानाति । तद्भि-प्रायावधारणं करोतीत्वर्थः । यः पुमानिदं ग्रुभमिदमग्रुभमिति विवेक्तं विवेचनां कर्तुमलं समर्थः । यत्तदोनिन्त्याभिसंबन्धात्स पुमानुपदेशं हितशिक्षामईति योग्यो भवति । मम तु सर्वमेवेदं पूर्वोक्तं दूरापेतं दूरापास्तम् । इत्येषा कथा वार्तास्तिमितास्तं प्राप्ता । इतिशब्दबोत्यमाह—अवेति । अवष्टम्भिश्चतृत्तिनिरोधः, ज्ञानं विवेक्तः, धैर्थं वाह्येन्द्रियनिरोधः, प्रतिसंख्यानमध्यात्मज्ञानम् । कथिमिति । मे ममासवः प्राणा अयक्षेनाप्रयासेन

टिप्प०—1 अस्मिन्पाठे-खद्योतो ज्योतिषा निवार्यं किमुद्रहतीति कर्मणोऽपेक्षा । तसात्-'ज्योति-निर्वार्थमिदम्' इत्येव पाठः । खद्योतो यथा निर्वार्यं ज्योतिस्तथा व्वं निर्वार्थम् (अहितनिवारणा भावादस-मर्थम्) ज्ञानमुद्रहसीति तदर्थः । 2 धर्मादिकमपि तु वराको न ज्ञानाति । प्रबलो यो रजसः रजोगुण-संभूतस्य कामस्य प्रसरः वेगस्तेन कलुषितानि । उक्तं गीतायाम्-'काम एष कोध एष रजोगुणसमुद्भवः' पक्षान्तरे स्पष्टोऽर्थः । 3 समाप्तेः प्वंमेव स्ववचनेन विच्छिद्य । टीकाकारस्तु पर्यायेन्द्रः । 4 धिक्प्रला-पिनम् । पुनः परस्येत्युक्ते न किञ्चित्स्वारस्यम् । यस्येति यत्पदेनापि स एव गृह्यते यस्येनिद्भयाणि सन्तीति ... हन्द्रियसून्यात्पुण्डरीकात्पर एव स्वतो महीक्यते । प्रत्युत पौनक्त्तयेन वैक्ष्यम् ।

पाठा०-१ च. २ पाणी माम्. ३ बहुनोक्तेन, ४ सुस्थोऽसि. ५ विचते,

तीतः खळपदेशकालः । समितकान्तो धैर्यावसरः । गता प्रतिसंख्यानवेला । अतीतो ह्यानावष्टम्भसमयः । केन वान्येनास्मिन्समये भवन्तमपहायोपदेष्टन्यम् , उन्मार्गप्रवृत्तिनि-वारणं वा करणीयम् । कस्यान्यस्य वा वचिस मया स्थातन्यम् । को वापरस्वत्समो मे जगित बन्धुः । किं करोमि, यन्न शकोमि निवारियतुमात्मानम् । इयमनेनैव क्षणेन भवता देष्टा दुष्टावस्था । तद्गत इदानीमुपदेशकालः । यावत्प्राणिमि तावदस्य कर्णान्तोदितद्वादश-दिनकरिकरणातपतीत्रस्य मदनसंतापस्य प्रतिकियां कियमाणामिच्छामि । पच्यन्त इव मेऽङ्गानि, उत्कथ्यत इव दृदयम् , सुष्यत इव दृष्टिः, व्वलतीव शरीरम् । अत्र यत्प्राप्त-कालं तत्करोतु भवान् इसिधाय तृष्णीमभवत् ।

एवमुक्तेऽप्यह्मेनं प्राबोधयम् । यदा पुनःपुनः शास्त्रोपदेशविशदैः सनिदर्शनैः सेतिहासैश्च वचोभिः सानुनयं सोपप्रहं चाभिधीयमानोऽपि नाकरोत्कर्णे, तदाहमचिन्तयम्—

विश्वताः कथमप्येव तिष्ठन्ति । यतो दुःसहमदनवाणैराकान्तस्य मम प्राणेष्वप्यपेक्षेति भावः । अत उपदेशौ हितशिक्षाप्रदानसमयः खेळु निश्चयेन दूरातीतो दूरेऽतिकान्तः । तथा धैर्यस्य धीरिमाया अवसरः समयः समित-कान्तो व्यतीतः । प्रतिसंख्यानवेळाध्यात्मक्षणो गता दूरीभूता । ज्ञानेन कृत्वा योऽवष्टम्भश्चित्तवृत्तिनिरोधस्तस्य समयोऽवसरः दूरं अतीतो व्यतिकान्तः । केनेति । अस्मिन्समये भवन्तमपहायान्येन केन वोपदेष्टव्यमुपदेशो दातव्यः । **उन्मार्गेति ।** वाथवोन्मार्गेऽसाधुमार्गे या प्रवृत्तिः प्रवर्तनं तस्या निवारणं करणीयं कर्तव्यम् । कस्येति । अन्यस्य त्वद्यतिरिक्तस्य कस्य वा वचित वचने मया स्थातव्यम् । न कस्यापीलर्थः । को वेति । अपरोऽन्यः को वा त्वत्समो मे मम जुगति विश्वे बन्धुर्जाता । आविष्कृतं भावसुपसंहरति—किमिति । किं करोमि कि कुर्वे । यदिति हेतौ । आत्मानं स्वं निवारियतं दृष्ट्यवृत्तेर्द्रीकर्तं न शक्कोमि न समर्थो भवामि । अनेनेति । अनेनेव क्षणेन समयेनेयं दुष्टा दुःखदाशिन्यवस्था दशा भवता त्वया दृष्टावलोकिता । सदिति । तस्माद्धेतोरिदानीं सांप्रतसुपदेशकालः शिक्षाप्रदानसमयो गतो व्यतिकान्तः । अन्यस्मिन्शमदमादिरूपनिवृत्ति-करणाभावे हेतुमाह—याचदिति । यावत्कालमहं प्राणिमि जीवामि तावत्पर्यन्तम् । करपेति । कल्पान्तो युगान्तस्तत्रोदिता उदयं प्राप्ता ये द्वादशदिनकरिकरणास्तेषां य आतपः प्रकाशसाद्वतीत्रस्य कठिनस्य । दुःस-हरेंगेति यानत् । एवंविधस्य मदनसंतापस्य कंदर्पज्वरस्य प्रतिकिया चिकित्सा तल्लक्षणं कियां कियमाणां विधी-यमानामिच्छामि समीहे । विवेकादिप्रतिकियाया अभावे प्राकृतप्रतिकिया तया सह संगमरूपैवेति भावः। सं-तापमेन प्रकटयशाह—पच्यन्त इति । मे ममाज्ञानि हस्तपादादीनि पच्यन्त इव पाकविषयीकियन्त इव । हृत्यं स्वान्तमुत्कथ्यत इवोत्काथ्यत इव । दृष्टिकींचनं प्रुप्यत इव दह्यत इव । शरीरं देहं ज्वलतीव भस्भीभवतीव । अत्र यत्प्राप्तकालं यवेतत्समयोचितम् , तया सह संगमरूपमित्यर्थः । भवांस्तत्करोत्विति पूर्वोक्तमभिधायोक्त्वा तूष्णीमभवन्मौनमकरोत्।

पविमिति । एवमसुना प्रकारेणोक्तेऽपि कथितेऽप्यहमेनं पुण्डरीकं प्राबोधयं प्रबोधं कृतवान् । यदेति । यदा पुनः पुनर्भूयोभूयः शास्त्रस्य धर्मप्रतिपादकस्य प्रन्थस्योपदेशः शिक्षा तेन विश्वदैनिर्मलैः सनिदर्शनैः सोदा- हरणैः सेतिहासैरितिहासः पुरावृत्तं तेन सिहतैर्वचोभिः सानुनयं सप्रणयम् । 'प्रणैतिः प्रणिपातेऽनुनये' इति कोशः । सोपप्रहं सानुकूलनम् । 'उपप्रहोऽनुकूलने' इति विश्वः । यथा स्यात्तथाभिधीयमान उपदिश्यमान् नोऽपि कर्णे श्रवणे नाकरोत् । अशुतमिव मदुक्तमकार्षोदिखर्थः। तदेति । तदा तस्मिन्कालेऽहमचिन्तयमध्या-

टिप्प॰—1 वारंवारं प्रलपलेष महोदयः । नात्र इमनिष् स्थात् । सस्वेपि पुंस्त्वमेव स्थान्न स्वीत्व-मिति छात्रैर्न अमितव्यम् । 2 अहो बुद्धिः ! 'प्र-णी' धातोरर्थं विवृण्वन् 'प्र-णम्' धातोः प्रमाणमाह ।

पाठा०--१ दृष्टातस्थाः अवस्था दृष्टाः

'अतिभूमिमयं गतः, न शक्यते निर्वर्तयितुम् । इदानीं निर्थकाः खळ्पदेशाः । तत्प्राणपरिरक्षणेऽपि तावदस्य यक्षमाचरामि' इति कृतमतिरुत्थाय गत्या तस्मात्सरसः सरसा
सृणािकाः समुद्धृत्य कमिलनीपलाशानि जललवंलािकलतान्यादाय गभेष्ठिकषायपरिमलमनोहराणि च कुमुदकुवलयकमलानि गृहीत्वागत्य तस्मिन्नेव लतागृहशिलातले शयनमस्याकरपयम् । तत्र च सुखनिषण्णस्य प्रत्यासन्नवर्तिनां चन्दनविटैपादीनां सृद्नि किसलयािन
निष्पीक्ष्य तेन स्वभावसुरिभणा तुषारिशिशिरण रसेन ललाटिकामकरूपयम्, आ चरणतलादङ्गचर्षां चारचयम् । अभ्यणपादपप्रस्कृटितवरकलिवरशिणेन च करसंचूिणतेन कर्पूररेणुना
स्वेद्गैतिकियामकरवम् । उरोनिहितचन्दनद्रवार्द्रवरकलस्य स्वन्नसिलिकरसाविणा
कदलीदलेन व्यजनिक्रयामन्वतिष्ठम् । एवं च मुहुसुहुरन्यदन्यक्रिलेनीदलशयनमुपकरूपयतः,

यम् । इति शब्दवाच्यमाह-अतीति । अयमतिभूमिमतिदूरं गतः प्राप्तः । कामस्य दशमीमवस्यां प्राप्त इस्पर्थः । निवर्तियितुं ततो स्पावर्तियितुं न शक्यते न पार्यते । तेनेदानीं सांप्रतम् । खल निश्चयेन । उपदेशा निरर्थका निःप्रयोजनाः । तदिति हेत्वर्थे । तावदादावस्य पुण्डरीकस्य प्राणपरिरक्षणे ५पि जीवितपरित्रा णेडिप यह्नमुद्योगमाचरामि करोमीति कृता मतिर्येन स उत्थाय गत्वा च । अच्छोदाभिषं सर इति रोषः । तस्मात्सरसः कासारात्सरसा रसयुक्ता मृणालिकाः कमलिन्यः समुद्धत्योत्पाव्य ताभ्यो जललवेनाम्भोलेशेन छाण्छितानि सहितानि कमलिनीपलाशानि नलिनीपत्राण्यादाय गृहीत्वा । गर्भेति । गर्भधूलिर्भध्यपरागस्त-स्य यः कषायस्तुवरः परिमलस्तेन मनोहराणि शोभनान्येनंविधानि कुमुदानि श्वेतकमलानि कुवलया-कमळान्येभ्यो व्यतिरिक्तानि, कुमुद्कुवलयानां कमलानि पुष्पाणि वा गृहीत्वादायागस्य च तसिषोव लतागृहशिलात्छेऽस्य पुण्डरीकस्य शयनं शय्यामकल्पयमकरवम् । तत्र चेति । तसिषोव स्थले सुखेन निषण्णस्योपविष्टस्य प्रत्यासन्नवर्तिनां समीपस्थानां चन्दनविटपादीनां मलयजनृक्षप्रमृतीनां मृद्नि सुकुमाराणि किसलयानि किसलानि निष्पीड्य संमर्ध तैनानिर्वचनीयेन स्वभावसुरभिणा स्वारसिकसु-गन्धेन तुषारो हिमं तद्वच्छित्रारेण शीतलेनैवंविधेन रसेन द्रवेण ललादिकां लोके 'आडी' इति प्रसिद्धामकल्पयम-करवम् । चरणतलं मर्यादीकृत्याचरणतलं तस्मात् । आडादियोगे पञ्चमी । अङ्गचर्चा शरीरभूषां चाऽऽरचयं रचितवान् । अभ्यणेति । अभ्यणी आसन्ना ये पादपा वृक्षास्तेषां स्फुटितानि स्फोटं प्राप्तानि यानि वल्कलानि चोचानि तैषां विवराणि छिद्राणि तेभ्यः शीर्णेन गलितेन च तथा करेण कैत्वा संचूर्णितेन क्षोदीकृतेन कर्पूर-रेणुना हिमवाङुकाधृल्या खेदस्य घर्मजलस्य प्रतिक्रियां चिकित्सामकरवमकल्पयम् । उर इति । उरसिं वक्षस्थले निहितं स्थापितं चन्दनद्रवेण मलयजरसेनाईं क्रिनं वल्कलं यस्य स तथा तस्य । स्वच्छेति । खच्छा निर्मेलाः सिळळसीकरा वातास्तवारिकणास्तेषां निकरः समूहस्तर्स्य साविणा स्यन्दिनैतादशेन कदली-दछेन रम्भापत्रेण व्यजनिक्रयां तालवन्तकृत्यम् । 'व्यजनं तालवन्तं तत्' इति कोशः । अन्वतिष्ठमकरवम् । पवं चेति । एवममुना प्रकारेण मुहुर्मुहुर्वारंवारमन्यदन्यदन्यतरदन्यतरक्रिलेनीदलशयनं कमिलनीपत्रशय्या-मुपकल्पयतः कुर्वतः मुहुर्मुहुर्भूयोभूयश्चन्दनचर्चां मलयजमण्डनमारचयतो निद्धतः, मुहुर्मुहुश्च नारंवारं खेदप्र-

टिप्प०—1 कमिलनीः इत्याशयः । 2 नीलोत्पलानीति वक्तव्यम् । 3 सामान्यतः पश्चानि । 4 पुनः प्रममाद टीकाकृत् । 'चन्दनविटिपनाम्' इत्येव पाठः। 'वृक्षप्रभृतीनां किसलयानि' इति लोकोत्तरो लेखः, वृक्षादन्येषामपि किसलयानि भवन्ति ? । 5 जलविन्दुवर्षकेणेत्यर्थः ।

पाठा --- १ निवर्तयितुमिति. २ लाव्छितानि चादायः ३ विटिपनाम्. ४ प्रतीकारम्ः ५ शिक्तरसाविणाः ६ निलनदलः

मुहुर्मुहुश्चन्द्नचर्चामारचयतः, मुहुर्मुहुश्च खेदप्रतिक्रियां कुर्वतः, केंद्छीद्छेन चानवरतं वीज-यतः समुद्भून्मे मनसि चिन्ता—'नास्ति खल्बसाध्यं नाम भगवतो मनोभुवः। कायं हरिण इव वनवासनिरतः खँभावमुग्धो जनः, क च विविधविछासरसराशिर्गन्धर्वराजपुत्री महा-श्वेता। सर्वथा निह किंचिद्स्य दुर्घटं दुष्करमनायत्तमकर्तव्यं वा जगित। दुँरुपपादेष्वर्थेष्वप्य-यमबज्ञया विचरति। ने चायं प्रतिकृछियतुं शक्यते। का वा गणना सचेतनेषु, अपगतचेतना-न्यपि संघट्टियतुमछम्, यद्यस्मै रोचते। कुंमुदिन्यिप दिनकरकराजुरागिणी भवति, कमिछिन्यिप श्वाक्षित्ररहेषमुज्ज्ञति, निशापि वासरेण सह मिश्रतामेति, ज्योत्क्षाप्यन्धकारमनुवर्तते, छायापि प्रदीपामिमुखमवतिष्ठते, तिडदिप जछदे स्थिरतां व्रजति, जरापि यौवनेन संचारिणी भवति।

तिकियां घमैजलप्रतीकारं कुवैतः प्रणयतः, कदलीदलेन चानवरतं निरन्तरं वीजयतः पवनं प्रक्षिपतो मे मम मनिस चिन्ता समुद्भूत्प्रादुरभूत् । यतः नास्तीति । नामेति कोमलामन्त्रणे । खल निश्चये । भगवतो मनोभुवः कंदर्पस्य किमप्यसाध्यमनिष्पाद्यं नास्ति न विद्यते । एतदर्थं स्पष्टीकुर्वज्ञाह — क्रेति महदन्तरे । अयं पुण्डरीको हरिण इव मृग इव वनवासेऽरण्यावस्थाने निरतस्तत्परः स्वभावेन प्रकृत्या मुग्धोऽविदग्धो जनः क । तथा विविधानां नानाप्रकाराणां विलासानां विभ्रमादीनां यो रेसस्तात्पर्यं तस्य राशिः समृह एतादशी गन्धर्वराजपुत्री महाश्वेता क । विदरधाविदरधयोः संगमः कथं भविष्यतीत्याशयेनाह — सर्वेथेति । सर्वप्रकारे-णास्य कंदर्पस्य जगति लोके दुर्घटं दुःसाध्यं तथा दुष्करं दुःखेन कर्तुं शक्यमनायत्तमनधीनमकर्तव्यं कर्तव्य-विरोधि वा नहि किंचिदस्ति । अस्य सर्वं सुसाध्यमित्यर्थः । दुरुपपदिष्वयोग्येष्वर्थेषुँ कार्येष्वप्ययं कामोऽवज्ञया बलात्कारेण विचरति प्रवर्तते । न चायं केनापि पुंसा प्रतिकूलियतुं प्रतिरोद्धं शक्यते पार्यते । का वेति । यद्यसै कंदर्भय रोचते रुचिभवति तदार्पंतचेतनानि मन्दान्तः करणान्यपि परस्परविरुद्धान्यपि संघट्टयितुं संयोज-यितुमलं समर्थः, तस्य सचेतनेषु दशदशावतिषु संबन्धं कर्तुं का गणना । एतदेव स्पष्टयन्नाह—कुमृदि-नीति । कुसुदिन्यपि कैरविष्यपि । दिनकरेति । दिनकरस्य सूर्यस्य कराः किरणाः । तत्कार्यकारित्वाद्दिन-करत्वं चन्द्रस्य । तस्मिन्नतुरागो विद्यते यस्या एवंविधा भवति । तदुक्तम्-'चन्द्रश्रण्डकरायते मलयजालेपः रफुलिज्ञायते माल्यं स्चिकरायते मृदुगतिर्वातोऽपि वज्रायते' इति । कमिलिनीति । कमिलिन्यपि पश्चिन्यपि । शशिकरकार्यकारित्वात्सूर्यकरणानां शशिकरत्वम् । तेषु यो द्वेषस्तमुज्झति त्यजति । तदुक्तम्—'आतपे धृति-मता सह वध्वा यामिनीविरहिणा विहरीन । सेहिरे न किरणा हिमरहमेर्द्रःखिते मनसि सर्वमसह्यम्' इति । निशाति । निशापि रात्रिरपि दिवसकार्यकारित्वाद्वासरेण मिश्रतामैक्यतामेति गच्छति । यथा—'चित्रन्यस्ता-दिप विषधराद्भीतिभाजो निशायां किं तह्रमस्त्वदिभसरणे साहसं नाथ तस्याः' इति । ज्योखोति । ज्योत्स्रापि कौमुद्यप्यन्धकारकार्यकारित्वात्तमनुवर्तते । तद्रूपतां भजतीत्यर्थः । यथा—'ज्योत्स्ना श्यामलतामुपैत्ययम्' इति । छायेति । छायापि प्रदीपस्य गृहमणेरिममुखमनतिष्ठते संतिष्ठति । अत्र प्रदीपाधीभागे छायायाः सत्त्वान्न चित्रमिखभिमुखग्रहणम् । तदुक्तम्—'आलोकस्तिमिरायते विधिवशात्प्राणोऽपि भारायते हा हुन्त प्रमदावियोगः समये कि कि न दुःखायते'। तिडिदिति । तिडिदिप विद्युदिप जलदे स्थिरतां स्थैर्थ व्रजति गच्छति । अत्र तिंदत उद्दीपकत्वाद्विरहदुः खितस्य तस्य निमेषावस्थानमपि कल्पकल्पमित्यमिसंधिः । जरेति । जरापि विसन

टिप्प॰—1शनुभवजनित भानन्द्विशेष इत्युचितम् । 2 विषये विवस्थ वृचितः । 3 भचेतनान्य-पीति सरलोऽधः । 4 प्रलापोयम् । न किल चन्द्रो दिनकरो भवतीत्युच्यते प्रनथकृता । भपि तु विरुद्ध-मपि कामो मिथः संघट्टयतीति प्रतिज्ञाय रात्रिविकासिन्याः कुमुदिन्याः सूर्यानुकूल्यं खोलते । एवमग्रेपि। परीक्षन्तां बुद्धिवेभवं सहद्याष्टीकाकृतः । 5 सर्वथा प्रलाप एवायम् । कः प्रसङ्कोऽस्य ?

पाठा०-१ मुहुश्चन्दन, २ दलैनानवरतम्, ३ स्त्रभाविषयित्रमुखः, ४ दुरुपपादेष्वत्यर्थेषु, ५ नायम्. ६ तत्कुमुदिन्यपि, यत्तत्कुमुदिन्यपि,

किं वा तस्य दुःसाध्यमपर्म, एवंविधो येनायमगाधगामभीर्यसागरस्तृणवह्यवामपनीतः । क तत्तपः, क्रेयमवस्था । सर्वथा निष्प्रतीकारेयमापदुपस्थिता । किमिदानीं कर्तव्यम्, किं वा चेष्टितव्यम्, कं देशं गन्तव्यम्, किं शरणम्, को वोर्पायः, कः सहायः, कः प्रकारः, का युक्तिः, कः समाथयो येनास्यासवो धार्यन्ते । केन वा कै।शलेन, कतमया वा युत्तया, कतरेण वा प्रकारेण, केन वावष्टम्भेन, कया वा प्रज्ञया, कतमेन वा समाश्वासनेनायं जीवेत' इद्येते चान्ये च मे विषण्णहृदयस्य संकल्पाः प्रादुरासन् । पुनश्चाचिन्तयम्-'किमनया ध्यातया निष्प्रयोजनया चिन्तया । प्राणास्तावदस्य येनकेनचिद्रपायेन अभेना-शभेन वा रक्षणीयाः । तेषां च तत्समागममेकमपहाय नास्यपरः संरक्षणोपायः । बाल-भावाद्प्रगल्भतया च तपोविरुद्धमनुँचितमुपहासमिवात्मनो मद्नव्यतिकरं मन्यमानो नियतमेकोच्छासावशेषजीवितोऽपि नायं तस्याः स्वयमभिगमनेन पूरयति मनोरथम्। अकालान्तरक्षमञ्जायसस्य मदनविकारः। सततमतिगहितेन कृत्येनापि रक्षणीयान्मन्यन्ते

सापि यौवनेन तारुप्येन सह संचारिणी सार्ध संचरणशीला स्यात्। जराया अपि तत्कार्यकारित्वात्तदन्तगामि-त्वमिल्यर्थः । अत्रापिशब्दः सर्वत्र विरोधयोतकः । किं विति । वेति विकल्पार्थः तस्य कंदर्पस्य । किमिति प्रश्ने । अपरं कि दुःसाध्यं दुष्करम् । एचिमिति । येन कंदर्पेण एवंविधस्तपस्त्र्ययं पुण्डरीकः । अगाधिति । अगाधमलब्धतलं गाम्भीर्यं गम्भीरता तस्य सागरः समुद्रस्तृणबल्लघुतां लघीयस्त्वसुपनीतः प्रापितः । केति । तद्दिनिर्वचनीयस्वरूपं तपः का तया चेयं परिदृश्यमानावस्था का । सर्वधिति । सर्वप्रकारेण निष्प्रतीकारा-साध्येयमापिद्वपद्वपस्थिता प्राप्ता । किमिति । इदानीं सांप्रतं किं कर्तव्यम् । किं वा चेष्टितव्यमाचिरतव्यम् । कं देशं के स्थानं प्रति गन्तव्यं गमनीयम् । किं वा शरणं त्राणम् । को वोपायः कः प्रतीकारः । कः सहायः साहाय्यकृत् । कः प्रकारस्तद्वपशामकविधिः । का वैक्तिस्तत्प्रतिकियाबुद्धिः । कः समाश्रयः को निवासो येन कृत्वास्य मुनेरसवः प्राणा गच्छन्तो धार्यन्ते रक्ष्यन्ते । केन वा कौशलेन चातुर्येण, कतमया वा युत्त्या, कतरेण वा प्रकारेण, केन वावष्टम्सेनालम्बनेन, कया वा प्रज्ञया प्रतिभया, कतमेन वा समाश्वासनेन सान्त्वनेन वायं जीवेदिति । पते चेति । विषणाहृदयस्य खिन्नचित्तस्य मे ममैते चान्ये च संकल्पा विकल्पाः प्राहुरासन्प्रकटीवभूवः । पुनश्चिति । पुनरतदनन्तरमहमचिन्तयं चिन्तितवान् । कि तदिखाह-किमनयेति । अनया निष्प्रयोजनया निर्थंकया चिन्तया ध्यातया किम् । तावदादौ अस्य पुण्डरीकस्य इसेनाइसेन वा येन केनचिद्रपायेन प्राणा असवो रक्षणीयाः । तेषां चेति । तेषां प्राणानामेकं तस्याः समा-गमसपहाय विहासापरो भिन्नः संरक्षणोपासो नास्ति । बालभावाच्छिशुस्त्रभावादप्रगल्भतसाप्रतिभान्विततसा च तपोविरुद्धं वतविरोध्यनुचितमन्योन्यमात्मनः स्वरोपहासमिव मदनव्यतिकरं कंदर्पष्टतान्तं मन्यमानो ज्ञायमानो नियतं निश्चितमेक एवोच्छासः श्वासोऽवशेषोऽवशिष्टो यस्मिन्नेवं तादशं जीवितं प्राणितं यस्यैवंभृतोऽप्ययं पूर्वोक्तानौचित्यवशात्तस्या महाश्वेतायाः स्वयमभिगमनेनात्मनागमनेन मनोरथं चित्ताभिलाषं न पूरयति न पूर-यिष्यति । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति भविष्यत्येथे वर्तमानता । यथाश्चतमेव वा किं त्वन्यस्य गमनेन तस्याः संगमो भविष्यति, तथाप्यन्यस्याप्यभिगमनेन का त्वरेखत आह—अकालेति । तस्य पुण्डरीकस्यायं मदनविकारो न कालान्तरं क्षमते । चिरकालं न तिष्ठतीत्यर्थः । अन्यस्य तदभिगमनप्रयासेन न प्रयोजनिम-व्यत आह—सततमिति । सततं निरन्तरमतिगहिंतेन निन्दितेन कृत्येनापि कार्येणापि साधवः सन्तः सह-

टिप्प०-1 किमित्याशयः। 2 साधनाय उपपत्तिः।

पाठा०-१ रागलवर्षुताम्. २ किमाचेष्टितव्यम्. ३ वां दिशम्. ४ च. ५ अनयात्यायतयाः अनयात्यन्तायतयाः ६ त्वत्समाग, ७ अनुचितमुपनतम्, ८ अकुलेन,

सुह्रदस्न्साधवः । तद्तिह्रेपणमकर्तव्यमप्येतद्स्माकमवद्यकर्तव्यतामापतितम् । किं वान्य-तिक्रयते । का वान्या गतिः । सर्वथा प्रयामि तस्याः सकाशम् । आवेद्याम्येतामवस्थाम्' इति चिन्तयित्वा कदाचिद्वुचितव्यापारप्रवृत्तं मां विज्ञाय संजातल्ञो निवारयेदित्यनिवे-द्यैव तस्मै तत्प्रदेशात्सव्याजमुत्थायागतोऽहम्, तदेवमवस्थिते यदत्रावसरप्राप्तम्, ईटशस्य चानुरागस्य सहशम्, अस्मदागमनस्य चानुरूपम्, आत्मनो वा समुचितं तत्रभवती प्रभवति' इत्यभिधाय किमियं वक्ष्यतीति मन्मुसासक्तदृष्टिस्तूष्णीमासीत् ।

अहं तु तदाकण्यं सुखामृतमये हद इव निममा, रितरसमयमुद्धिमिवावतीणी, सर्वा-नन्दानामुपि वर्तमाना, सर्वमनोरथानाममिवाधि रूढा, सर्वेत्सवानामितिभूमिमिवाधि-शयाना, तत्कालोपजातया लज्जया किंचिद्वनम्यमानवद्नत्वाद्स्पृष्टकपोलोद्रैः मथितैरि-वोपर्युपरिपतनानुबन्धदर्शितमालाक्रमेः, अप्राप्तपक्ष्मसंश्लेषतयोपजातप्रथिमभरेरमलैरानन्द-बाष्पजलविन्दुभिः स्वविद्गरावेद्यमानप्रद्षेष्ठसरा तत्क्षणमचिन्तयम्। दिष्ट्या तावद्यमनङ्गो

दस्नित्रप्राणान्दक्षणीयान्मन्यन्ते जानन्ति । तदतीति । तदेतदितहेपणमप्यतिल्जावहमप्यकर्तव्यमप्यनान्वरणीयमप्यस्माकं पुण्डरीकमार्गानुवर्तिनामवश्यकर्तव्यतां नियतिविधेयतामापिततमुपस्थितम् । चिन्तितमुपसंहरणाह— किंचेति । एतद्यतिरिक्तमन्यिकं कियत इत्यर्थः । अन्या एतद्यतिरिक्ता का गतिः । न कापीत्यर्थः । अतः—सर्वेथेव । सर्वप्रकारेण तस्या महाश्वेतायाः सकाशं समीपं प्रयामि गच्छामि । एतां प्रत्यक्षामवस्थां दश्चामावेदयामि कथयामि । इति चिन्तियत्वेति विचिन्त्य । इतिशब्दयोत्यमाह—कदाचिति । अनुचिन्तिऽयोग्यो यो व्यापारो व्यापृतिस्तत्र प्रवृत्तं विशाय संजातल्जः समुत्पन्नप्राः कदाचिजातुचिन्मां निवारयेत्यनिविधेयत्तसै पुण्डरीकायेति पूर्वोक्तमनिवेदीवाकथित्वैव तत्प्रदेशात्तरस्थानात्सव्याजं समिषमुत्थायाहमागतः । तत्तस्मात्कारणादेवममुना प्रकारेणावृस्थिते सति यदत्रावसरप्राप्तं प्रसावागतम् , ईदशस्य अनुरागस्य खेहस्य च सहशं तुल्यम् , अस्मदागमनस्य च मदीयागमनस्य चानुरूपमनुक्ल्प् , आत्मनो भवत्याः समुचितं योग्यं तत्र भवती प्रभवति समर्था भवतीत्यभिधायोक्तवेयं किं वक्ष्यति किं कथिष्विविति कृत्वा मन्मुख आसक्ता दृष्टि-र्यस्य स तृष्णीमासीत् ।

अहं तु तत्पूर्वोत्तमाकर्ण्य श्रुत्वा सुखमेवामृतं पीयूषं तन्मये हृदे डोहे निममा ब्रुडितेव रतिरसः श्रृक्षाररसस्तन्मयमुद्धि समुद्रमवतीर्णेव मध्यप्रविष्टेव सर्वानन्दानां समग्रप्रमोदानामुपरि वर्तमाना सर्वमनोरथानां
सकलचिन्तितानामग्रप्रान्तमधिरूढेवोपर्याश्रितेव, सर्वोत्सवानां समग्रक्षणानामृतिभूमिमधिर्यकामधिश्रयानेव
प्रमुत्तेव, तत्कालोपजातया तत्समयोत्पत्तया लज्जया त्रपया किंचिदीषद्वनम्यमानं प्रह्वीभूयमानं यद्वदनमाननं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । अत एवास्पृष्टः कपोलयोगिल्लात्पप्रदेशयोह्दरं यैरेवंविधेः आनन्दवाष्पजलबिन्दुभिः अश्रुभिः सर्वद्भिः वर्षाद्वरावेयमानो निवेयमानः प्रहर्षस्य प्रमोदस्य प्रसरः प्रसङ्गो यस्यां सैवंविधाहं
तत्क्षणं तत्कालमचिन्तयमध्यायमित्यन्वयः । अथाश्रु विशेषयनाह — अमलेरिति । अमलेर्निमेलेरजनाभावात ।
प्रथितीरिव गुम्फितीरिव । अविच्छित्रपतनादिति भावः । उपर्युपरि यत्पतनं तस्य योऽजुबन्धः परम्परा तेन दर्शितः
प्रकाशितो मालाकमः स्वन्परिपाटी यैः । अप्राप्तिति । अप्राप्तोऽमिलितो यः पक्ष्मसंस्र्यो नेत्ररोमसंबन्धस्तस्य
भावस्तता तयोपजातः समुत्यनः प्रथिमभरः पृथुत्वभरो येषु तैः । दिख्या भाग्येन तावदादावयमनङ्गो मामिव

टिप्प०—1 यसा इत्युचितम् । 2 अधोमुखतया नेन्नजलं सरलमध एव पतति, नोभयभागयोः पक्षममु जलसंबन्धो भवति । अत एव निष्पतजालमितस्तोऽसंबन्धादेकपूरवाहित्वाद् गुरु इत्याद्यायः ।

पाठा०-- १ वा. २ वा. ३ प्रसङ्गा.

मामिय तमप्यमुबन्नाति, यत्सत्यमेतेनं में संतापयतीप्यंशेन दर्शितानुकूछता। यदि च सत्यमेव तस्येद्दशी दँशा वर्तते, ततः किमिव नोपछतमनेन, किं वा नोपपादितम्, को वानेनापरः
समानो बन्धुः, कथं वा कपिश्वलस्य स्वप्नेऽपि वितथा भारती प्रशान्ताकृतेरसाद्वद्नान्निक्नामित । इत्थंभूते किं मयापि प्रतिपत्तव्यम्, तस्य वा पुरः किमिभधातव्यम्' इस्येवं
विचारयन्सेव प्रविदय ससंभ्रमा प्रतीहारी मामकथयत्—'भर्तृदारिके, त्वमेस्यस्थशरीरेति
परिजनादुपलभ्य महादेवी प्राप्ता' इति । तच्च श्रुत्वा कपिञ्जलो महाजनसंमर्वभीरः सत्वरमुत्थाय 'राजपुत्रि, महानयमुपस्थितः कालातिपातः। भगवांश्च भुवनत्रयचूडामणिरस्तमुपगच्छति दिवसकरः। तद्गच्छामि। सर्वथाभिमतसुहृत्प्राणरक्षादक्षिणार्थमयमुपरचितोऽञ्जलिः।
एष मे परमो विभवः' इत्यभिधाय प्रतिवचनकालमप्रतीक्ष्येव पुरोयायिनाम्बायाः प्रविश्वता
कनकवेत्रलताकरेण प्रतीहारिजनेन कञ्चकिलोकेनागृहीतताम्बूल्कुसुमपटवासाङ्गरागेण चा-

तमपि पुण्डरीकमप्यनुवैधाति पीडयति । यत्सत्यमिति । तदेतेन मदनेन मां संतापयतापि अंशेन तत्संता-पेन मे मम सत्यमनुकूलता दर्शिता । एवं सति मदनेन ममार्थ कुमारस्य संतापः कियत इत्यर्थः । कुमारस्यान-कूलत्वं विशदयन्नाह-यदि चेति । यदि सत्यमेव तस्येदशी दशा वतिते, ततोऽनेन मदनेन किमिव नोपकृतं किसपकारो न कृतः । किं वा नोपपादितं किं वा न निष्पादितम् । को वेति । अनेन समानोऽपरः को वा बन्धः । कपिञ्जलवचित सत्यतां दढीक्कवेशाह--कथं वेति । अशान्ताकृतेः कपिञ्जलसासाद्वदना-त्कथं वितथाऽसला भारती खप्नेऽपि निष्कामति । इत्थंभूते सति किं मयापि प्रतिपत्तव्यं किमजीकर्तव्यम् । तस्य कपिज्ञलस्य वा प्ररोऽत्रे किमिभधातव्यं किस् कथनीयम् । एवं विचारयन्स्येवं ससंभ्रमा प्रतीहारी प्रविद्य प्रवेशं कृत्वा । गृहमिति शेषः । ममेखकथयद्वीचत् । किं तदिखाह—भानिति । हे भर्तदा-रिके. खमर्खस्यमपाटवं शरीरं यस्याः सेति परिजनात्परिच्छदलोकादुपलभ्य प्राप्य महादेवी गौर्यभिधाना लदम्बा प्राप्तागता । तभेति । तत्पूर्वीक्तं श्रुत्वाकर्ण्यं कपिजलो महानत्युत्कृष्टो यो जनानां संमर्दोऽन्यो-न्यसंघट्टसास्त्रीरः सत्वरं शीव्रमुत्थाय । हे राजपुत्रि, अयं कालातिपातः कालविलम्बो महान्भ्यानुपस्थितः प्राप्तः । भगवांश्चेति । भवनत्रयस्य विष्टपत्रयस्य चूडामणिरिव चूडामणिः शोभाकारित्वाद्भगवान्दिवसकरः श्रीसूर्योऽस्तमुपगच्छत्यस्तमनं प्रयाति । तदिति । तत्तसात्कारणाद्गच्छामि वजामि । सर्वश्रेति । सर्वश्र-कारेणाभिमतो वाञ्छितो यः सहन्मित्रं तस्य प्राणा असवस्तेषां रक्षा त्राणं सैव दक्षिणा मदागमनपूजां तदर्थ-मयमञ्जलिः पाणिसंयोजनरूप उपरचितो निबद्धः । एष इति । एष सुहत्प्राणरक्षात्मको मम मे परम उत्कृष्टो विभव ऐश्वर्यमित्यभिधाय प्रतिवचनकालं प्रत्युत्तरसमयमप्रतीक्ष्येव प्रतीक्षामकृत्वैवाम्बाया गौर्यभिधानायाः पुरोयायिनाप्रगामिना प्रविशता प्रवेशं कुर्वता परिजनेन परिच्छदेन सर्वतः समन्तात्संरुद्धे आवृते द्वारदेशे प्रतोलीदेशे कथमपि महता कष्टेनावाप्तनिर्गमः प्राप्तबहिर्गमनः प्रययाविखन्वयः । अथ परिजनं विशिनष्टि— प्रतीति । प्रतीहारिणां द्वारितयुक्तश्रीणां जनो लोको यस्मिन्स तेन । कनकेति । कनकस्य सुवर्णस्य वैत्रलता यष्टिविशेषः सा करे पाणौ यस्य स तेन । पद्मपाणिरित्यादिप्रयोगदर्शनात् 'न बहुवीहौ' ईलनेन सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातः । कञ्चकीति । कञ्चकिनां सौविद्षानां लोको जनो यस्मिन्स तेन । 'लोको विश्वजनः' इसनेकार्थः ।

दिष्प०—1 शनुगच्छति, तदुपर्यपि स्वाऽऽवेशं स्थापयतीत्माशयः। 2 अपिरसीमं मौस्यम्। नेदं प्रतिहारी विचारयति। अतः 'विचारयन्त्यामेव' इति पाटः। 'मयि' इति शेवः। 3 अप्रकृतिस्थमित्युचितम्। 4 हन्तं धिन्वेधेयम्। एव प्रणामाञ्जल्ञितेव मे परमो विभवः, नेतःपरं मे ऐश्वर्यं यत्समप्यं त्वां प्रसादयेय-मित्यर्थः। 5 पूर्वं स्वीलिङ्गः उपकान्तः—('ससंग्रमा प्रतीहारी' इति), अत एव अन्नापि 'प्रतीहारीजनेन' इत्येव पाटः। 6 न जाने कत्यं चिन्तयति। पाणिनीये तु-'ससमीविशेषणे बहुवीहो' इति पूर्वनिपातः।

पाठा॰—१ अनेन २ कियताप्यंशेन, अपि कियताप्यंशेन, ३ दशा, ततः ४ प्रतिकर्तेच्यम् ५ असुस्य, ६ गृहीतः ४३ কা॰

मरव्यमपाणिना कुडनिकरातवैधिरवामनवर्षवरकलम्कानुवीतेन परिजनेन सर्वतः संरुद्धे द्वारदेशे कथमप्यवाप्तनिर्गमः प्रयथे। अन्वा तु मत्समीपमागत्य सुचिरं स्थित्वा स्वभ-वनमयासीत्। तया तु तत्रागत्य किं छतं किमभिहितं किमाचेष्ठितमिति शून्यहृदया सर्वे नालक्षयम्।

गतायां च सैद्धामस्तमुपगते भगवति हारीतहरितवाजिनि सरोजिनीजीवितेश्वरे चक्र-वाकसुहृदि सवितरि, लोहितायमाने पश्चिमाशामुखे, हरितायमानेषु कमलवनेषु, नीलाय-माने पूर्वदिग्भागे, पातालपङ्ककलुषेण महाप्रलयजलिषपयःपूरेणेय तिमिरेणायष्टभ्यमाने जीवलोके किंकर्तव्यतामूढा तामेय तरलिकामप्रच्छम्—'अयि तरलिके, कथं न पद्यसि हृद्धमाञ्चलं मे हृद्यम्। अप्रतिपत्तिं विह्वलानि चेन्द्रियाणि। न स्वयमण्यपि कर्तव्यमल्मस्म-इज्ञातुम्। चपदिशतु मे भवती यद्त्र सांप्रतम्। अयमेवं त्वस्समक्षमेवाभिधाय गतः

आगृहीतेति । आ समन्ताद्वृहीता आतास्ताम्बूळकुसुमपटधासाप्तरागा येन सं तेन । तत्र ताम्बूळं नागवली, कुसुमानि पुष्पाणि, पटवासः पिष्ठातः, अज्ञरागो विलेपनम् । चामर इति । चामरैर्वाळव्यजनैर्व्यप्र आकुलः पाणिईस्तो यस्य स तेन । कुक्क इति । कुर्वेजः खर्वः, किरातः सल्पततुः, बिधरोऽकणः, वामनः प्रसिद्धः, वर्षेवरः षण्डः । 'कलम्कोऽवाक्श्रुतिः' इति हलायुधः । एतैरनुवीतेनावृतेन । 'संवीते रुद्धमावृते' इति कोशः, किचित् 'अनुमत' इति पाठः । तत्रातुमतेनेत्यभिमतेनेत्यथः । अम्बा तिवति । अम्बा तु जननी तु मत्स-मीपं मदन्तिकमागत्येत्य सुचिरं चिरकालं स्थित्वा स्वभवनं निजगृहमयासीदगात् । तया तु मज्जनन्या तु तत्र महृह आगत्य कि कृतं विहितम्, किमभिहितं कि कथितम्, किमाचेष्ठितं किमाचरितम्, इति सर्वमहं श्रूम्यहृद्योदिमचिता नालक्षयं न ज्ञातवती ।

तस्यामम्बायां गतायां च सत्यां भगवित माहात्म्यवित सिवतिर स्वेंऽस्तमुपगते प्राप्ते सिव विकतेयानम्हाहं तामेव तरिकतमपृच्छं पृष्टवतिखन्वयः । अथ स्यं विशेषयणाह—हारितित । हारीतो मृद्कुरः 'हारिल' इति लोकप्रसिद्धः तह्रदरिता नीला वाजिनोऽश्वा यस्य स तस्मिन् । सर इति । सरोजिनी कमिलिनी तस्या जीवितेश्वरः प्राणनाथस्तसिन् । चक्रेति । चक्रवाकस्य ह्रन्द्वचरस्य सुहृदि । पुनः कस्मिन्सिति । पश्चिमाशामुखे लोहितायमाने रक्तायमाने सित । पुनः केषु सत्सु । कमलवनेषु निलनकाननेषु हरितायमानेषु नीलायमानेषु सत्सु । पुनः कस्मिन् । पूर्वदिग्मागे नीलायमाने सित । पुनः कस्मिन् । तिमि-रेणान्धकारेण जीवलोकेऽवष्टभ्यमान आश्विष्यमाने । केनेव । महाप्रलयस्य यो जलिधः समुद्रस्तस्य पयःपूरेणेव । पयःपूरस्य श्वेतत्वादुत्प्रेक्षा न संभवतीत्याह—पातालेति । पातालं वहवामुखं तस्य पक्षः कर्दमस्तेन कछ्वेण मिलिनीकृतेन । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । अथीति कोमलामञ्जणे । हे तरिलके, मे मम हृद्दं कथं न पद्यसि नावलोकयसि । कीहशम् । दहमस्वर्थमाकुलं व्याकुलम् । तथाप्रतिपत्तिः सर्वस्मिन्वपयेऽविचरित्रयो वा तेन विहुलानि व्याकुलानि चेन्द्रियाणि करणानि । अतोऽर्सिन्वषये पुण्डरीकविषयेऽण्वपि कर्तव्यं कृष्यं स्वयं शातुमहं नालं न समर्थं । यतोऽयं कपिजलस्वत्समक्षमेव त्वत्प्रसक्षमेववममुना प्रकारणामिधाय कथिति । अतोऽसिन्द्रस्य येत्रस्वत्व येत्रस्वत्व नातः । अतोऽसिन्द्रशेष यत्साप्रतं योग्यं तद्भवत्वपुष्टिशन्तु कथ्यतु । अथोपदेशप्रकारमाह—

टिप्प॰—1 वस्तुतस्तु 'विकल-मूक' इति पाठः । 2 सर्वसिद्मन्युत्पत्तिकृतम् । 'अनुगतेन' इत्येव पाठो मनोहरः, प्रमाणं च हृद्यम् । 3 'अस्मिन्' इति केवलेन न बुध्यते प्रकृतो विषयः, न चानुकृत्वानि प्रन्थवन्थाक्षराणि । अतः 'नालमस्मि' इत्येव पाठः । ज्ञातुं न समर्थाऽस्मि हृति तद्र्यः ।

पाठा॰—१ वर्षरकलमूकः, वर्षरिकलमूकः, २ अनुगतेनः ३ तस्याम्, ४ तरिलेके न पत्रयसि. ५ शून्यानि, ६ असि।

किपक्षिलः । यदि तावदितरकन्यकेव विहाय छजाम्, उत्सृ य धैर्यम्, अवमुच्य विनयम्, अविनतियत्वा जनापवादम्, अतिकन्य सदाचारम्, उङ्क्ष्य शीलम्, अवगणय्य कुलम्, अङ्गीकृत्यायशः, रागान्धवृत्तिः, अननुज्ञाता पित्रा, अननुमोदिता मात्रा, स्वयमुपगन्य प्राह्यामि पाणिम्, एवं गुरुजनातिकमाद्धमां महान् । अथ धर्मानुरोधादितरपक्षाव- लम्बनहारेण मृत्युमङ्गीकरोन्येवमपि प्रथमं तावत्स्वयमागैतस्य प्रथमप्रणयिनस्तत्रभवतः किपक्षलस्य प्रणयप्रसरभङ्गः । पुनरपरं यदि कदाचित्तस्य जनस्य मत्कृतादाशामङ्गात्प्रा-णविपत्तिरुपज्ञायते, तदिष मुनिजनवधजनितं महदेनो भवेत्, इत्येवमुचारयन्त्यामेव मैथि चन्द्रोदयजन्मना विरलविरलेनालोकेन वसन्तवनराजिरिव कुसुमरजसा धूसरतां वासवी दिगयासीत् ।

ततः शशिकेसँरिविदार्थमाणतमःकरिकुम्भसंभवेन मुक्ताफलक्षोदेनेव धवलतामुपनीयमा-

यदीति । यदि ताबत्ख्यमेव । कुमारामुसरणमननुसरणं चेति कोटिद्वयम् , तृतीयं पुनरपरमिति किचिद् द्वारमाश्रित्य गृहाभिसंधिः। आये त्वाह—इतरेति । इतरकन्यकेव नीचकुळोत्पन्नकन्येव लजां न्नपां विहास. धेर्य साहससुत्रुज्य दूरीकृत्य, विनयं यथोचितव्यापारसवसुच्य त्यक्तवा, जनापेवादं कौलीनमचिन्तयिखाऽध्यात्वा सदाचारं शोभनानुष्टानमतिक्रम्योल्ल्च्य, श्रीलं परपुरुषेष्वनभिरतिस्वभावम् । 'शीलं साधुवृत्तस्वभावयोः' इस्य-नेकार्थः । तदुल्रङ्घयातिकम्य, कुलमभिजनस्तद्वगणय्यावगणनां कृत्वा, अयशोऽकीर्तिमङ्गीकृत्य खीकृत्य, रागेण कामरागेणान्धा वृत्तिवैत्तेनं यस्याः सैवंविधाइं पित्रा जनकेनाननुज्ञाताऽदत्तानुज्ञासना, मात्रा चाननुमोदिताऽश्वा-घिता खयमात्मनोपगम्य समीपे गत्वा पाणि प्राह्यामि इस्तग्रहणं करोमि । एवमसुना प्रकारेण गुरुजनाः पूज्य-जना मात्पित्रादयस्तेषामतिकमादुलङ्गनान्महानधर्मः स्यात् । स लनुचित इति शेषः । अननुसर्णमभिप्रेत्याह— अधेति । अथ धर्मातुरोधादितरः पक्षोऽनजुसरणात्मकरतस्यावलम्बनमाश्रयणं तद्वारेण प्रथमं सृत्युं व्यवरोप-णमश्चीकरोसि स्वीकरोसि । एवसपि प्राणविसीचनेऽपि तावदादी स्वयमागतस्य प्रथमप्रणयिन आदक्षेद्वतस्तन-भवतः पूज्यस्य कपिश्वरुख प्रणयप्रसारस्य होदृबद्धेर्भङ्गो नाशः स्यात् । पुनरपरमपि दूषणं वक्तमाह—यदीति । यदि कदाचित्तस्य जनस्य पुण्डरीकस्य मत्कृतादाशाभज्ञात्प्राणविपत्तिजीवितनाश उपजायते भवेत्, सुनिजनवध-जनितं तद्पि महदेनः पातकं भवेदिखेवमुचारयन्त्यां वदन्त्यामेव माप्रे चन्द्रस्य शशाङ्करयोदय छद्रमस्तरमा-जानमोत्पत्तिर्थस स तेन । विरलं च विरलं च विरलविरलं तेन । तुच्छतुच्छेनेखर्थः । एवंविधेनालोकेन प्रका-श्रोम । केन केव । कुरुद्रमेति । कुरुमरजसा पुष्परागेण वसन्तवनराजिरिव काननलेखेव वासवी दिवशक्क ब्धूसरतामीपरपाण्डुताम् । 'ईषत्पाण्डुस्तु धूसरः' इति कोशः। अयासीदैप्रापत् ।

तत इति । ततो दिश्चुखधूसरणानन्तरमिन्दुधान्ना शशाङ्कतेजसा पाण्डुतां श्वेततामापाद्यमानं विधीयमानं पश्चिमेतैंरं दिगन्तरं पीर्वं दिग्विभागमदश्यतालोक्यत । जनैरिति शेषः । पाण्डुत्वसाम्येनाह—शश्चिति । शश्चेव विदारणकर्तृत्वात्केसरी तेन विदार्थमाणो भिद्यमानो यः कृष्णत्वसाम्यात्तम एव करी तस्य कुम्भी विरसः पिण्डो तयोः संभव उत्पत्तिर्थसेवंभूतेन मुक्ताफलानां मौक्तिकानां क्षोदेनेव चूर्णनेव धवलतां हाम्र-तामुपनीयमानं प्राप्यमाणम् । उदयगिरिसंबन्धिनो ये सिद्धा गन्धवंविशेषा विद्यासद्धा वा तेषां याः सुन्दर्थः

टिप्प॰—1 लोककृतां निन्दामिति सरलोऽर्थः। 2 पुनः सैव आपत्! प्रापत् इस्रेवोचितम्। 8 अन्युत्पक्षोचितिम्। 'इतरत्' इस्रेव पाठः। 4 दीकाकारबुद्धिसद्दशोयं पाठः। वास्तवे तु-'केसि-करनखरविदार्थमाण' इस्रेव पाठः।

नम्, उदयगिरिसिद्धसुन्द्रीकुचच्युतेन चन्द्नचूर्णराशिनेव पाण्ड्ररीकियमाणम्, चितजल-धिजलकक्षोलानिलोक्षासितेन वेलापुलिनसिकतोद्गमेनेव पाण्ड्रतामापाद्यमानं पैश्चिमेतरिमन्दु-धाम्ना दिगन्तरमद्द्रचत । शनैः शनैश्चन्द्रदर्शनान्मन्द्मन्द्रस्मिताया द्शनप्रभेव ज्योत्स्ना निः-पतन्ती निशाया मुखशोभामकरोत् । तद्नु रसातलाद्वनीमवदीर्योद्गच्छता शेषफणामण्डले-नेव र्जनीकरिबन्वेनाराजत रजनी । क्रमेण च सकलजीवलोकानन्द्केन कामिनीजनवड्ड-भेन किंचिद्रन्युक्तबालभावेन मकरध्वजबन्धुभूतेन समुपाक्तरागेण सुरतोत्सवोपभोगैकयोन् ग्येनामृतमयेन यौवनेनेवारोह्ता शिक्षाना रमणीयतामनीयत यामिनी ।

अथ तं प्रसासन्नसमुद्रविद्धमप्रभाषाटि छतिमिव, उदयगिरिसिंहकरतछाहतहरिणशोणितशो-

श्चियस्तासां कुचाः पर्योधरास्तेभ्यश्च्यतेन गिलतेन चन्दनचूर्णराज्ञिनेव मलयजक्षोदसमृहेनेव पाण्डरीकियमाणं ग्रुअतामापायमानम् । चलितेति । चलितं कम्पितं यज्जलिषजलं समुद्राम्भस्तस्य कल्लोलानिलैस्तरङ्गवायभि-रहासितेनोहासं प्रापितेन वेलाम्भसो वृद्धिसास्याः प्रिलनं जलोज्झितं तटं तस्य सिकता वालुका तस्या उद्गेने-नेव प्रकटनेनेव । शनैःशनैर्मन्दं मन्दं ज्योत्स्ना निःपतन्ती निशाया मुखशोभामकरोत् । विशद्त्वसाम्येनाह— द्यानेति । चन्द्रदर्शनात्स्वकीयनाथनिरीक्षणान्मन्दं मन्दं स्मिताया दशनप्रभेव दन्तकान्तिरिव । तटन्विति । तद्तु पश्चादसातलानागलोकाद्वनीं पृथ्वीमवैदीर्थ विदार्णं कृत्वोद्गच्छता प्राद्धभवता । श्वेतत्ववर्तुलत्वसाम्ये-नाह-शेषेति । शेषस्य नागाधिपतेः फणामण्डलेनेव फणासमहेनेव रजनीकरविम्बेन रजनी त्रियामाऽराज-ताशोभत । अत्र रजनीकरविम्बमात्रप्रहणेन चन्द्रस्य बालभावप्रकटीकरणात्सभुपारूढातिरागेणेति प्रणीयम । नतश्च चन्द्रोद्यकाळेऽतीवारुण्यं वालत्वात् । तदनन्तरं च तरुणावस्थायामारुण्यमात्रम् । अत एव ससुपारूढ-रागेणेखेवाप्रे विशेषणम् । तथा शेषफणेखत्रानवरतकमलाकरकमलतळलालितहरिपदाम्बजप्रभारुणाभेति प्रणी-यम् । तेन सर्वं साम्यसुपपद्यते । ततः क्रमेण परिपाट्या शशिना चन्द्रेण यामिनी रात्री रमणीयतां शोभनीय-तामनीयत प्रापिताभूत । 'नी प्रापणे' धादुः । अथ च शशिनं विशेषयश्चाह—सकलेति । सकलः समग्री यो जीवलोको मनुष्यलोकस्तस्यानन्दकेन प्रमोदोत्पादकेन कामिनीजनः स्रीलोकस्तस्य वहुभेन प्रियेण। किंचि-दिति । किंचिरीषदुन्मुक्तस्यको बालभावः शिशुत्वं येन स तेन । मकरेति । मकरध्वजस्य कंदर्यस्य वन्धुभू-तेन खजनभूतेन । समिति । समुपाङ्ढोऽध्यासितो रागो रक्तता येन स तेन । सरतेति । सरतोत्सवे निध-वनक्षणे य उपभोगस्तत्रैकयोग्येन। सर्वथोचितेनेलर्थः। अमृतसयेन पीयूषात्मकेन। किं कुर्वता। आरोहतारोहणं कुर्वता । गगनिमति शेषः । सकलानन्दकारित्वादिसाधमर्याद्वत्रिक्षते - यौवनेनेच तारुण्येनेच ।

अथ चन्द्रस्य तरुणभावं वर्णयन्नाह—अथेति । आरोहणानन्तरं तं रजनीकरं चन्द्रमुदितं विलोक्य निरी-क्ष्याहं तत्क्षणं तत्कालमचिन्तयं चिन्तितवतीत्यन्वयः । अथ रजनीकरं विश्वनष्टि—अभीति । अभिनवः प्रत्यप्रो य उदयरागर्तेन लोहितं रक्तम् । अत एव कीदशमिव । प्रत्यासनः समीपवर्ती यः समुद्रः पयोधिस्त-स्मिन्विद्वमा रक्तकन्दास्तेषां प्रभाः काम्तयस्ताभिः पाटलितमिव श्वेतरक्तीकृतमिव । उद्येति । उदयगिरेः पूर्वाहेः

टिप्प०—1 तरङ्गवायुभिः पुलिनस्थः सिकतासमूह एव उड्डीय उपरिगती भवेतेनेव इन्दुधाङ्गा इत्युष्पेक्षा। प्रकटनेन इति टीकार्थस्तु अष्टः। 2 मन्दमन्दं स्मितं यस्यास्तस्या इत्यर्थं उचितः। 3 व्याकरणिक्छो अष्टार्थश्र्यायं टीकामतः पाठः। 'अवदार्थ' इत्युचितः। 4 इन्त धिग्वैधयम्। 'अत्र रजनिकर-विम्बमात्रप्रहणेन०' इत्यादि निरथैकं प्रालपत्, आवश्यकं द्वयोः साधम्यं चापालपत्। सकलजीवलोकानन्दजनकत्वादिविशेषणकृतं साधम्यं प्रायः उभयत्र साम्येन। योवने वालभावस्य उन्मोको जायत एव। एकत्र रागः आइण्यम्, योवनपक्षे अनुरागः। अमृतं प्रमोदः (योवनपक्षे), आरोहता (शरीरे विज्ञुम्भमाणेन, इति योवनपक्षे), अन्यत् टीकया बोद्धन्यम्।

पाठा०-- १ पश्चिमेतरत्, २ अवदार्थ, ३ फण, ४ रजनिकर, ५ निजहरिण,

णीकृतिमव, रितकलहकुपितरोहिणीचरणालक्तरसलाञ्छितमिवाभिनवोदयरागैलोहितं रजनीकर्मुदितं विलोक्यान्तर्ज्वितमद्नानलाप्यन्धकारितहृद्या तरिलकोत्सङ्गविधृतक्षरीरापि मन्मथहस्तवित्नी चन्द्रगतनयनापि मृत्युमालोकयन्ती तत्क्षणमिवन्तयम्,—'एकत्र खलु मेंधुमासमलयमाक्तप्रभृतयः समस्ताः, एकत्र चायं पापकारी चन्द्रहतको न शक्यते सोतुम् ।
इद्मितिर्दुविषहं मे हृद्यम् । अस्य चोद्रमनिमदं सद्दाह्ज्वरअस्तरखाङ्गारवर्षः, शीतार्तस्य तुषारपातः, विषविरकोटमूर्च्छितस्य कृष्णसर्पदंशः, इत्येवं चिन्तयन्तीमेव चन्द्रोदयोपनीता कमलवनम्लानिनद्रेव मूच्छी मां निमीलितलोचनामकार्धात् । अचिरेण च संभ्रान्ततरिलकोपनीताभिश्चन्दनचर्चाभिस्तालवृन्तानिलैश्चोपलब्धसंज्ञा तामेवाकुलाकुलां मूर्तेनेवाधिष्ठितां विषादेव
मङ्गलाटविधृतस्रवचन्द्रकान्तमणिशलकामाविच्छिन्नवाष्पजल्धारान्धकारितमुखीं रुद्नतीं तर-

सिंहो हर्यक्षसास्य करत्रकेन चपेटयाहृतस्ताखितो यो हरिणः तस्य शोणितं रुधिरं तेन शोणीकृतिमव रक्तीकृत-मिव। रतिकलहेन कामकलहेन कुपिता कोपं प्राप्ता या रोहिणी चन्द्रस्त्री तस्याश्वरणी पादी तयोरलक्तरसी याव-कद्रवस्तेन लाञ्छितमिव चिह्नितमिव । अथ महाश्वेतां विशेषयणाह—अन्तरिति । अन्तर्मध्ये ज्वलितो मदना-नलः कामविहर्यसामेनंविधाप्यन्धकारितं हृद्यं यस्या इति । अन्धकारप्रज्वलनयोर्मिथो विरोधात् । तरिल-केति । तरिकाया उत्सन्नः कोडस्तन्न विभृतं स्थापितं शरीरं देहो यया एवंविधापि मन्मर्थहस्तवर्तिनी कंदर्प-करगतेति विरोधः । चन्द्रेति । चन्द्रे शशाङ्के गते प्राप्ते नयने लोचने यस्याः एवंविधापि मृत्युं मरणमालोकः यन्तीति विरोधः । अत्र सर्वत्रापिशब्दो विरोधालंकारयोतकः । एतत्परिहारश्चार्थमेदैन खयमूहाः । सस्य संकट-प्रविष्टतामावेदयन्खाह—एकन्नेति । खळु निश्चयेन । एकन्नैकस्मिन्स्यले मधुमासमलयमारुतप्रमृतयः समस्ताः । एतेषामुहीपकलादेवोपादानम् । एकन्नेति । एकसिनस्थले पापकारी पापिष्ठश्चन्द्र एव हतको हत्याकृत्सीद्धं न शक्यते न पार्यते । विरहिणीहृदयस्य दुःखासहिष्णुत्वमाविः कुर्वजाह—इदमिति । अतिदुःखेन विर्षहत इति दुर्विषहं हृदयं तथा । अस्य चन्द्रसेदमुद्रमनं सदाहेन वर्तमानो ज्वरस्तापस्तेन प्रसास्य । अङ्गारेति । अज्ञारवर्षे जल्मुकवृष्टिः । अज्ञारः सामिनिरिमश्च द्विविधो वर्ण्यते । सामौ यथा-'अज्ञारच्मिवतिमव व्यथमानमास्ते'; निरमौ यथा—'कलङ्कस्तत्रस्थो नजित मलिनाङ्गारतुलनाम्' इसादि प्रयोगः । शीतेति । शीतार्तस्य शीतपीडितस्य तुषारो हिमं तस्य पातः पतनम् । विषेति । विषं गरलं तस्य विस्फोर्टकेन मूर्व्छिन तस्य मुच्छी प्राप्तस्य कृष्णसर्पस्य दंशो दशनम् । एताहशमुद्रमनम् । इत्येवं चिन्तयन्तीं ध्यायन्तीमेव मूच्छी मां निमीलिते लोचने नेत्रे यस्या एवंविधामकाषींत् । केव । चन्द्रोदयेन शशाङ्कोद्रमनेनोपनीता प्रापिता कमल-वनस्य म्लानिः संकोचस्तर्सिन्या निदा सेव । अचिरेणेति । अल्पकालेन संभ्रान्ता व्यामोहं प्राप्ता या तर-लिका तथोपनीताभिरानीताभिश्वन्दनचर्चाभिर्मेलयजसमालम्बनैस्तालवृन्तानिलैश्व व्यजनवातैश्वोपलब्धा संज्ञा चैतन्यं यया सा तामेव तर्लिकामाकुलाकुलामुत्पिक्षलां मूर्तेनेव विषादेनाधिष्ठितामाश्रिताम् । मदिति । मम ळळाटे मदलीके विषृता स्थापिता सवन्ती जलं क्षरन्ती चन्द्रकान्तमणिशलाका यथा सा ताम् । अस्या जलस्या-तिशीतळलात्तत्थापनमुचितमेवेति भावः । अवीति । अविच्छिनात्रुटिता बाष्पजलधारा नेत्रवारिसंतितस्त-

दिप्प०—1 अन्धकारो विरहेण प्रमोदराहित्यमिति समाधानम्। 2 मन्मथवशीभृतेति समाधानम्। 3 प्रियसमागमाभावे स्वरतापारसंगुलस्थं मरणं संभावयन्तीति समाधानम्। 4 उदीपनकार्थे मलयमाह-तादीनां बहूनां प्रातिद्वन्द्वये अयमेक एव चन्द्रस्तुत्वय इति 'एकत्रायम्' इत्यादेस्तात्पर्थम्। 5 प्रलापोयम्। अत एव 'इदमतिदुर्विषहमदनवेदनातुरं च' इत्येव पाठः। अतिदुःसहया मदनवेदनया आतुरं विद्वलमिति तद्थेः। 6 अत्र व्याख्या मुका। विषवज्वालाजनकेन वणविशेषण। इत्यथी वोध्यः। 7 म्लानिरेव निद्वा।

पाठा०—१ लोहितं, २ मदनमधु, ३ चापकारी, ४ दुविषमदनवेदनातुरं चः दुविषहहृदयम्, ५ विषरफोट, ६ विचिन्तयन्तीम्, ७ ग्लानि,

लिकामपद्मम्, उन्मीलितलोचनां च मां सा कृतपाद्मणामा चन्द्नपङ्कार्द्रेण कर्युगलेन बद्धाङ्किल्याद्यात् (भर्तृदारिके, किं लज्जया गुरुजनापेक्षया वा। प्रसीद। प्रेषय माम्। क्षानयामि ते हृदयद्यितं जनम्। उत्तिष्ठ। स्वयं वा तत्र गम्यताम्। अतः परमसमश्रीसि सोहुमिमं प्रबल्चन्द्रोद्यविजृम्भमाणोत्कलिकाशतमुद्धिमिव मकरचिह्नम्' इत्येवंवादिनीं तामवोचम्—'उन्मत्ते, किं मन्मथेन। नन्वयं सर्वविक्लपानपाह्र्रन्, सर्वोपायद्शैनान्युत्सा-रयन्, अन्तरायानन्तरयन्, सर्वसंदेहानपनयन्, सर्वशङ्कास्तिरस्कर्वन्, लज्जामुनमूलयन्, स्वयमिगमनलाघवदोषमावृण्यन्, कालातिपातं परिहरन्, आगत एव मृत्योस्तस्यैव वा सकाशं नेता क्रमुद्बान्धवः। तदुत्तिष्ठ। यथाकथंचिद्वुगमनेन जीविता संभावयामि हृदय-

यान्धकारितं विच्छायितं मुखं यस्याः सा तां हदन्तीं रोदनं कुर्वन्तीं तामेव तरिलकामपश्यमव(वा)लोकयम् । उन्मिलितेति । उन्मीलिते विकसिते लोचने नेत्रे यस्याः सा ताम् । एवंविधां मां सा तरिलका । कृतेति । कृतो विहितः पादयोश्वरणयोः प्रणामो नतिर्यया सा । चन्दनेति । चन्दनस्य मलयजस्य पङ्कः कर्दमस्तेना-र्द्रेण क्रिकेन कर्युगछेन हस्तयुग्मेन बद्धोऽज्ञिर्थिया सैवंविधावादीदवीचत् । किं तदिखाह—भिनिति । हे भर्त्-दारिके, कि लज्जया त्रपया । गुरुजनानां सातृपित्रादीनामपेक्षया वा किम् । प्रसीद प्रसन्ना भव । सां तत्र प्रेषय प्रेषणं कुरु । ते तव हृद्यद्यितं प्राणिप्रयमेतादशं जनमानयाम्यानयनं करोमि । वेति पक्षान्तरे । उत्ति-ष्टीत्थानं कुरु । तत्र तस्मिन्स्थले गम्यतां गमनं कियताम् । इतः परं मकरचिह्नं मन्मथं सोद्धमसमर्थाक्षमासि । कमिव । उदिधिमिव समुद्रमिव । तत्र मकरा मत्स्याश्चिह्वानि यस्य । एतादशसाम्येऽपि साम्यान्तरमाह-प्रव-होति । प्रवलः प्रकृष्टो यश्चन्दोदयस्तेन विज्ञम्भमाणा वृद्धि प्राप्ता उत्कलिका उत्कण्ठास्तासां वातं यस्मात् । अय तरङ्गाणामुत्किळका आरोहावरोहरूपात्तासां शतं यसिषिखेवंवादिनीं तां तरिकामवीचमवदम् । किं तदि-खाह-उन्मत्ते इति । हे उन्मत्ते परवेदनायाः खानुभववदनभिह्ने तरिके, मन्मथेन कंदपेंगैकेन कि स्यात् । नन्वाक्षेपे । अयं मृत्योर्भरणस्य तस्यैव वा कुमारस्य सकाशं समीपं नेता प्रापकः कुमुद्बान्धवश्चनद्र आगत एव प्राप्त एव । एतेन चन्द्रस्थोद्दीपकत्वाद्विरहवेदनायास्तीव्रत्वात्क्वमारनिकटेऽपि समागमनमश्चवयमित्युत्कण्ठा-तिशयो दर्शितः । किं कुर्वन् । सर्वेति । सर्वविकर्लंगन्सम्प्रचिन्तितानपाहरत्तपहरणं कुर्वन् । सर्वेति । सर्वे समगा ये उपायाश्वन्दनवासप्रक्षेपादयस्तेषां दर्शनीनि विलोकनान्युत्सारयन्द्रीकुर्वन् । अन्तरीयेति । अन्त-राया अयं मुनिकुमारोऽहं च राजकुलोत्पन्नेत्युभयोविंलक्षणकुलभीलस्त्रभावलोकगर्हारूपास्तानन्तर्यन्व्यवधानं कुर्वन् । सर्वेति । एतद्वुसरणे किंचिदनिष्टं स्यादित्येवंरूपाः सर्वे ये संदेहा द्वापरास्तानपनयन्दूरीकुर्वन् । सर्वेति । सर्वाश्च ताः शङ्का मातृपितृवर्गात्समुद्भृता आरेकास्तास्तिरस्कुर्वस्यक्क्ष्वैन् । लज्जोति । लज्जो नपा-सुन्मूलयम्(त् छि)व्छिन्दत् । स्वयमिति । खयमात्मनाभिगमने तदनुसरणे लाघवदोषं लघुतादूषणमावृण्य-षाच्छादयन् । कालेति । कालस्य समयस्याति पातमविकैम्बं परिहर्न्परिस्यजन् । तत्तस्मारकार्णादुत्तिष्ठोत्थानं कुर । अतित्वरयेति शेषः । एतेनानुसरणे आदरातिशयः सूचितः । अनुगमनेन यथाकथंचियदि जीविता श्विता तदा यिक्रिमत्तमायासोऽनुभूयते तमायासकारिणं हृद्यद्यितं जनं संभावयामि । अनुसरणफळीभूतेन सह

टिप्प॰—1 विजृम्भमाणम् तरङ्गकातं यिक्षान् इत्यर्थः । टीकाकारस्य तु प्रलापः । 2 'इदं चा कर्त-व्यम्, इदं चा' इत्यादिवितर्कान् । 3 दश्यते अयमुपायो जीवरक्षणाय, इति दशैनानि ज्ञानानि । 4 'सर्वानन्तरायान्' इत्येव प्रक्रमानुक्लः पाठः । टीकाकारस्तु सर्वथा श्रून्यः । 5 विलम्बमित्युचितम् ।

पाठा०—१ तामहमवोचम्. २ जन्मत्तिके. ३ अपहरम्, ४ सर्वानन्तरायान्, ५ अनुगमनजीवनाः अनुद्गतजीविताः

द्यितमायासकारिणं जनम्' इत्यमिद्धाना मदनमूच्छीस्वेदैविद्वलैरङ्गैः कथंचिद्वलम्ब्य तामेवोदतिष्ठम्। उच्चलितायाश्च मे दुर्निमित्तनिवेदकमस्पन्दत दक्षिणं लोचनम्। उपजात-शङ्का चाचिन्तयम्—'इदमपरं किमप्युपक्षिप्तं दैवेन' इति।

अथ नातिदूरोद्गतेन त्रिभुवनप्रासादमहापणाळानुकारिणा सुधासिळछप्रवानिव वहता चन्द्नरसिनिईरिनकरानिव क्षरतामृतसागरपूरानिवोद्गिरता श्वेतगङ्गाप्रवाहसहसाणीय वमता चन्द्रमण्डळेन द्वाञ्यमाने ज्योत्स्त्रया भुवनान्तराळे, श्वेतद्वीपनिवासिमव सोमळोकदर्शनसुख-मिवानुभवति जने, महावराहदंष्ट्रामण्डळिनभेन शशिना श्वीरसागरोदरादिवोद्धियमाणे मही-मण्डळे, प्रतिभवनमङ्गनाजनेन विकचकुसुद्गनधैश्चन्दनोद्कैरपिहयमाणेषु चन्द्रोदयार्थेषु, कामिनीप्रहितसुरतदूतीसहस्रसंकुळेषु राजमार्गेषु, नीळांशुकरचितावगुण्ठनासु चन्द्राळोकभ-

संगमक्षेण समाधानं करिष्यामीत्याशयः । इत्यमिदधानेतिश्चुवाणा । मदनेति । मदनमूच्छेया जनितो यः स्वेदस्तेन विद्विकेट्यांकुलेरक्षेह्रं स्वादादिभिः कथंचिन्महता कष्टेन तामेन तरिकामनलम्ब्यालम्बनीकृत्योदितिष्ठ सिर्ध्यतवती । उचेति । उचलिताया उत्पाबल्येन प्रस्थिताया मे मम दुनिमित्तं कुमारस्य विगतजीवितत्वादिकं तस्य निवेदकं ज्ञापकं दक्षिणं सब्येतरं लोचनं नयनमस्पन्दतास्प्रस्त । उपिति । उपजाता समुत्पना शङ्कानिष्ठीत्प्रेक्षणं यस्या एवंविधा चाहमित्यचिन्तयमित्यध्यायम् । इति प्रतिपायमाह—इद्मिति । दैवेन विधिना-परिमदं किमपिक्षितं निक्षितम् ।

अथेति । दुर्निमित्तोपागमानन्तरं प्रदोषसमय एव यामिनीमुख एव तसारप्रासादशिखरारपूर्वोक्तसौध-प्रान्तादवातरमुत्तीर्णा । उत्तीर्यं च प्रमदवनपक्षद्वारेण पक्षकेण निर्गस निर्गमनं कृत्वाहं महाश्वेता एव तत्समीपं पुण्डरीकाभ्यर्णमृद्चलमुद्गच्छिमिति दूरेणान्वयः । कस्मिन्सति । चन्द्रमण्डलेन शशिबिम्बेन ज्योत्स्या कौमुखा भुवनान्तराले विष्टैपविशाले हाव्यमाने पूर्यमाणे सतीलर्थः । कीरशेन चन्द्रमण्डलेन । नातिकूरोद्गतेनातिविप्रक्र-ष्टोदितेन । अत्र च उयोत्कायाः श्वेतलसंतोषजनकलस्वभावतया सुधासाम्येन तां वर्णियतुं चन्द्रमण्डल-विशेषणमाह—सुधिति । सुधा पीयूर्वं तृषोपशामकत्वात तदेव सिलेलं तस्य छवाः प्रास्तानिव वहता द्धता । सिळ में हप्रणालेन गच्छतीत्याशयेनाह-त्रिभवनेति । त्रिभुवनमेष प्रासादो देवग्रहं तत्य महा-प्रणालानुकारिणा जलमार्गसाहरयधारिणा । पुनन्तेमैव साम्येन द्विधा वर्णयशाह—सन्दनेति । चन्दनरसस्य मलयजद्रवस्य यो निर्भरो झरस्तस्य निकरानिव समृहानिव भरता क्षरणं कुर्वता । असृतेति । अमृतस्य यः सागरः समुद्रस्तस्य पूरानिव स्रवानिवोद्गिरता वमता । श्वेतिति । श्वेतगङ्गायाः श्वेतजाह्नव्याः प्रवाहाः णामो घानां सहस्राणीव वमतोद्रिरता । श्वेतेति । श्वेतद्वीपे वो निवासत्तिमिव सोमलोकस्य यहर्शनमुखं तदिव जनेऽनुभवति साक्षाःकुवैति सति । महेति । महावराहस्यादिवराहस्य यहंध्रामण्डलं तस्य निभेन सहरोत शशिना चन्द्रेण । इदं च शशिनः किंचित्कलाहीनत्वमादायेख्युक्तम् । अन्यथा दंष्ट्राया वकत्वेन चन्द्रमण्डलस्य वर्तुल्त्वेन साम्यं न स्यात् । श्लीरेति । क्षीरसागरोदराहुग्घोदधिमध्यान्महीमण्डल उद्धियमाण इव बहिर्निष्काश्यमान इव । परमेश्वरेण महावराहरूपं ध्रवा मही समुद्रे मज्जनती वंष्ट्रायां धृतेति पुराणप्रसिद्धिः । प्रतीति । प्रतिभवनं प्रतिगृहमङ्गनाजनेन स्रीजनेन विकचकुमुदानां विकखरकैरवाणां गन्धो येष्वेवंविधेश्व-न्दनोदकैश्वन्द्रोदयाचेषु राशाक्कोद्रमनपूजासूपहियमाणेषु कियमाणेषु सत्यु । कामिनीति । कामिनीभिः स्रीभिः प्रहिताः प्रेविता याः सुरतार्थं दृत्यः संचारिकास्तासां सहसं तेन संकुलेषु व्यप्तिषु राजमार्गेषु श्रीपकेषु

टिप्पुo—1 मदनस्य मूर्च्छया वृद्धा। वस्तुतस्तु-मदनेन, मूर्च्छया (या हि पूर्व वर्णिता कविनाः), स्वेदेन एतैस्त्रिभिः (हेतुभिः) विद्वर्षेः आतुरैः, इत्यर्थः। 2 विष्टपमध्ये इत्यर्थे उचितः।

यचिकतासु कमछवनछक्ष्मीव्विव नीकीत्पलग्रमापिहितास्वितस्ततः पलायमानास्विभसारिकासु, प्रतिकुमुद्दमाबद्धमधुकरमण्डलासु प्रबुध्यमानासु भवनदीर्घिकाकुमुदिनीषु, स्फुटितकुमुद्दवनबह्लधूलिधविलतोदरे निशानदीपुलिनायमानेऽन्तरिक्षे, चन्द्रोदयानन्दनिर्भरे महोदथाविव रितरसमय इव उत्सवमय इव विलासमय इव प्रीतिमय इव जीवलोके, शिशमणिप्रणालनिर्झरे प्रमोद्मुखरमयूर्यवरम्ये प्रदोषसमये, गृहीतिविविधकुसुमताम्बूलाङ्करागपटबासचूर्णया तरिलक्यानुगम्यमाना, तेनैव मूच्छानिहितेन किंचिद्रयानचन्दनललाटिकालप्रयूसराकुलालकेन चन्दनरसचर्चाङ्गरागवेषेणार्द्रण तथैव च तया कण्ठिस्थितयाक्षमालया

सत्स । प्रनः कास । अभिसारिकास सत्स । संकेतितं स्थानं या अभिगच्छन्ति ता अभिसारिकाः स्त्रियः कथ्यन्ते । अथ चामिसारिकां विशेषयन्नाह—नीलेति । नीलांशुकेन श्यामबस्रेण रचितं निर्मितमवगुण्ठनं बिरोंग्रकं यासां तास । नीलवस्त्रावृतत्वेन कैश्विज्ज्ञातं न सक्यन्त इति भावः । स्वन्देति । चन्द्रस्य शबिनो य भालोकः प्रकाशस्त्रसाद्यद्वयं तेन चिकतास त्रस्तास । नीलावगुण्ठनविद्योष्टाभिसारिकोपमानमाह—कम-केति । कमलवनानां नलिनखण्डानां लक्ष्म्यः श्रियस्ताखिव । कीदशीषु । नीलेति । नीलोत्पलानामि-न्दीवराणां प्रभाः कान्तयस्ताभिः पिहितासु स्थगितासु । भयचिकतलादाह—इतेति । इतस्ततः समन्ताल-छायमानासु धावमानासु । प्रबुध्येति । प्रबुध्यमानासु प्रबोधं प्राप्यैमाणासु । पुनः कस्मिन्सति । अन्तरिक्ष आकाशे सति । अथाकाशं विशिनष्टि स्फ्रिटितेति । स्फ्रिटतं विकसितं यत्कुमुद्वनं कैरवखण्डं तस्य बहुला निबिद्या या घूलिः परागस्तया धवलितं ग्रुभितसुद्रं मध्यं यस्य स तथा तिसन् । अन्तिरिक्षस्य धवितलसाम्येनाह-निशा रात्रिरेव नदी तिटेनी तस्याः पुलिनायमाने जलोजिझतप्रतीरायमाणे । पुनः क्रिसिन्सिति । जीवलोके सिति विश्वे सित । कीट्से । चन्द्रोदयलक्षणो य आनन्दः प्रमोदस्तस्य निर्भरोऽतिसयो यस्मिन् । तस्य निरवधित्वाद्वरप्रेक्षते-महोद्धाविव महाम्भोधाविव । रसादीनां चतुर्णां जनकत्वाचतुर्भिरुत्ये-श्रंते—रतीति । रतिरसः श्वज्ञारस्तन्मय इव । उत्सवी महस्तन्मय इव, विलासी लीला तन्मय इव, श्रीतिः सेहस्तनम्य इव । सर्वत्र यकारलोपः । समयाचनुसरणमाह—प्रदोषेति । प्रदोषो यामिनीमुखं स एव समयः क्षणसास्मिन् । प्रदोषलक्षणं विशेषयन्नाह—शाति । शिक्षमणयश्चन्द्रकान्तास्तैर्निबद्धाः प्रणाला जलमार्गास्तेषां निर्क्षरा घनैगर्जनातुकारिणस्तेभ्यो यः प्रमोदस्तेन मुखरा वाचाला ये मयूरा बर्हिणस्तेषां रवः शब्दस्तेन रम्ये मनोहरे । गृहीतिति । गृहीतान्यात्तानि विविधकुसुमताम्बूळाज्ञरागपटवासचूर्णानि ययैवंविधया तरिकस्या पूर्वोक्तयाञ्चगम्यमाना जनस्यमाना । पुनः की हशी । तेनैविति । तेनैव मूर्च्छोकालनिहितेन स्थापितेन चन्दन-रसेन चर्चा मण्डनमङ्गरागो विकेपनं यस्मिन्नेवंविधो यो वेषो नेपथ्यं तेन । कीहरोन । किचिदास्यानाशुष्का चन्दनळळाटिका तिळकविशेषसासां लग्ना धूसराः किचित्पाण्डुरा आकुळा विकीर्णा अळकाः केशा यसिस्तिन । पुनः की इशेन । आर्द्रेण । अशुष्केणेल्यर्थः । तथेति । तथैव पूर्वोक्तप्रकारेणेव कण्ठस्थितया निगरण-

टिप्प॰—1 पदे पदे स्खलनं महापण्डितस्य। 'पूर्व क्रियमाणेषु सत्सु' इति स्वयं न्याक्यायाऽपि, अत्र 'राजमागेषु सत्सु' इत्युच्चतम्। एवमभेषि। 2 न्याक्या विस्मृता अष्टा वा अतः भवनस्य या दीर्घिकाः वाष्यस्तत्संबन्धिनीषु क्रुमुदिनीषु प्रबुध्यमानासु सतीषु। कीद्यीषु। प्रतिकुमुदं प्रतेककुमुद्गुष्णेषु आवसं एतं मधुकरमण्डलं याभिस्तासु। अ चन्द्रकरस्परीन दवन्तः हाशिमण्य एव प्रणालाः जलतिर्गमनालाति तेषां निर्झरो यसिन्, अत एव वर्षाअमेण प्रमोद्युखरा ये मयुरासेषां रवेण रम्ये। टीकार्थस्तु प्रलापः।

पाठा०-१ सनीलोत्पलप्रभासु. २ प्रीतिमय इव मदनमय इव विलासमय इव.

श्रवणशिखरचुम्बिन्या च पारिजातमञ्जर्या पद्मरागरत्नरिक्मविनिर्मितेनेवं रक्तांशुकेन कृत-शिरोवगुण्ठना केनचिदात्मीयेनापि परिजनेनानुपरुक्ष्यमाणा तस्मात्प्रासादशिखरादवातरम्। अवतीयं च पारिजातकुसुममञ्जरीपरिमलाकुष्टेन रिक्तीकृतोपवनेन कुमुद्वनान्यपहाय धावता मधुकरजालेन नीलपटावगुण्ठनविश्रमित्र संपादयतानुबध्यमाना प्रमद्वनपक्षद्वारेण निर्गत्य तत्समीपमुद्चलम्।

प्रयान्ती च तरिक हिंदीयपरिजनमात्मानमवँ छोक्याचिन्तयम्—'प्रियतमाभिसरणप्रवृत्तस्य जनस्य किमिव छृद्यं बाह्येन परिजनेन । नन्वेत एव परिजनिक छामुपदर्शयन्ति ।
तथा हि— समारोपित शरासनासक्त सायको ऽनुसरित छुसुमायुधः । दूरप्रसारित करः करिम कर्षति शशी । प्रस्वलनभयात्पदे पदेऽवलम्बते रागः । लज्जां प्रष्ठतः छत्वा पुरः सहेन्द्रियैधावति हृदयम् । निश्चयमारोप्य नयत्युत्कण्ठा' इति । प्रकाशं चावदम्—'अयि तरिक के,

स्थापितयाक्षमालया जपमालया तथा पारिजातमज्ञर्या च । कीहरया । श्रवणयोः कणयोः शिखरमशं चुम्बतीत्यंबंशीला सा तया । एतेन विरह्व्याकुलतया नवीनं किंचिक कृतमिति स्चितम् । पुनः कीहशी । रक्ति ।
रक्तां श्रुकेन लोहितवस्रेण कृतं शिरोनगुण्ठनं यया सा । रक्तत्वसाम्यादाह—पद्मेति । पद्मरागो लोहितकरहं तस्य रिमिनः कान्तिभिविनिमितेनेन रचितेनेव । केनिति । केनिवतामीयेनापि खकीयेनापि परिजनेन
परिच्छदेनानुपलक्ष्यमाणाक्षायमाना । प्रकारान्तरेण तामेन विशेषयक्षाह—मिति । मधुकरा अमराखेषां जालेन
समृहेनानुबण्यमाना निरुप्यमाना । अथ मधुकरसमूहं वर्णयक्षाह—पारिति । पारिजातस्य मन्दारस्य या कुसुममज्ञरी तस्याः परिमलस्तेनाकृष्टेनाकर्षितेन । अत एव रिक्तीकृतोपवनेन । सर्वस्य मधुकरस्य तत्रैन गमनादुपवनं रिक्तीभूतमिति भावः । कि कुनैता मधुकरकुलेन । कुमुदननानि केरवखण्डान्यपहाय त्यक्त्वा धावता त्वर्या गच्छता ।
पुनः कि कुनैता । नीलेति । नीलपटः कृष्णाद्युकं तस्यावगुण्ठनविश्रममिन शिरोनेष्ठनविलासिन संपाद्यता ।
सिष्पादयता । अन्वयस्त प्रागेनोक्तैः ।

प्रयान्तीति । प्रयान्ती गच्छन्ती । तर इति । तरिलकैव हितीयः परिजनो यसैवंभूतमात्मानमवलोक्य निरीक्ष्याहं महाश्वेताचिन्तयमध्यायम् । किं तिद्याह — प्रियेति । अतिशयेन प्रियः प्रियतमस्त्रस्थाभिसरणमञ्जगमनं तत्र प्रश्वतस्य जनस्य बाह्मेन वहिर्भूतेन परिजनेन किमिव कृत्यम् । न किमपील्यधः । प्रस्तुतस्य कुमारेण सह संगमरूपस्य कार्यस्य स्वनिकटवर्तिपरिचारिकास्वप्यन्तरङ्गलात्तरिकासास्ति। एत एवांभे वृक्ष्यमाणां परिजनराहिलेऽपि तद्युक्ततां प्रदर्शयकाह — विवित । ननु निश्चयेन । एत एवांभे वृक्ष्यमाणां परिजनलीलामुपदर्शयन्ति । तत्कृत्यतां प्रकरीकुर्वन्तिलयः । तदेव प्रकटयकाह — तथा हीति । समारोपित-मधिज्यीकृतं यच्छरासनं धनुस्तत्रासक्त आयुक्तः सायको बाणो येनैवंभूतः कुद्धमायुधो मदनोऽनुसरत्यनुगच्छति । उद्यक्तिल्वात् । वूरं प्रसारिता विस्तारिताः करा हस्ता येनैवंविधः शक्ती चन्द्रः करमिव हस्तमिव मां कर्षत्याक्रकेषणं करोति । प्रस्वल्वनभयात्स्वामेनोऽवलम्बनं करोति । रह्माचिविधः शक्ती विद्यामिति । लजां त्रपा पृष्ठतः पश्चाद्वागे कृत्वेन्द्रियैः करणः सह हदयं चेतः पुरोऽपे धावति त्वरया व्रजति । तिश्चयमिति । कुमारविषयिण्युत्कण्डो-कालिका निश्चयमारोप्यायं निश्चयंन प्रियसंगमो भविष्यतीति कृत्वा मां नयति प्राप्यति । अन्योऽपि सेवका निश्चयमस्यवसायमारोप्यायं मदीयस्त्रामीति निश्चय नयति । अभिलिविस्थलमिति शेषः । प्रकाशं प्रकटं यथा स्वात्राश्वाहिमस्यवस्थाचम् । किं तिव्याह — असीति । अथि कोमलामन्त्रणे । हे तरिलके, अपिनाम प्रश्ले ।

टिप्प०—1 प्रियसंबन्धि तदिदं मण्डनमिति शरीरात्पृथकर्तुं नाशाकि इति तु न स्मृतं वशकेण। 2 ममेत्युचितम्।

पाठा०-१ निर्मितेन, २ विभ्रमास्, ३ द्वितीयमपरिजनस् ४ आलोक्य, ५ दूरम्, ६ करः कार्यातः कर

अपि नाम मामिवायिमन्दुहतकस्तमि किरैणकचन्नहाकृष्टमिममुखमानयेत् ' इत्येवंवादिनीं च मामैसी विहस्यान्नवीत्—'भर्नदारिके, मुग्धासि । किमस्य तेन जनेन । अयमात्मनैव ताष-म्मदनातुर इव भर्नदारिकायास्तास्त्रेष्टाः करोति । तथा हि — प्रतिबिम्बच्छिन स्वेदसिछिने किणिकाञ्चितं चुम्बति कपोछयुगळम् । छावण्यवति पयोधरभारे निपतति प्रस्फुरितकरः । स्पृश्वति रशनामणीन् । निर्मळनखळममूर्तिः पादयोः पतति । किं चास्य मदनातुरस्थेव वपु-स्तापाच्छुक्चचन्दनानुछेपपाण्डतां वहाति । मृणाळवळयधवळानकरान्धते । प्रतिमान्याजेन स्फिटिकमणिकुहिमेषु निपतति । केर्तकीगभेकेसरधूछिधूसरपादः कुमुदसरांस्यवगाहते । सिछ-छसीकराद्राकशिकाणीन्करेरामृशति । द्वेष्टि विघटितचक्रवाकमिथुनानि कमछवनानि । पति-श्वान्येश्च तत्काछोचितेराछापैस्तया सह तमुदेशमभ्युपागमम् । तत्र च मार्गछताकुसुमरजो-

अयमिन्दुहतको मामिव तमि पुण्डरीकमप्यभिमुखं संमुखमानयेत्प्रापयेत् । कीटशम् । किरेणैः पादैर्थः कचप्रहः केशमहरतेनाकृष्टमाकर्षितम् । एवंवादिनीमेवं शुवाणां च मामसौ तरिकका विहस्य हास्यं कृतवाववीदवीचत् । हे भर्तृदारिके, त्वं मुग्धाति । अस्य चन्द्रहतकस्य तेन जनेन पुण्डरीकाख्येन किम् । कृत्यमिति शेषः । अयं चन्द्रहतक आत्मनैव खयमेव मदनातुर इव कंदर्पपीडित इव भर्तृदारिकाया भवलास्तास्ताश्वेष्टाः कायव्या-पारान्करोति विद्धाति । एतदेव दर्शयति - तथा हीति । प्रतीति । प्रतिविम्बच्छछेन प्रतिच्छायामिषेण कपोळयुगळं चुम्बैति चुम्बनं करोति । तदेव विशिनष्टि—स्वेदेति । खेदसळिळस्य घर्मजळस्य कणिका विशुष-स्ताभिरिश्चतं व्याप्तम् । एतेन कपोलयोः खच्छता विरहतिप्तश्च व्यज्यते । स्तावण्येति । लावण्यं लवणिमा विद्यते यस्मिन्नेवंभूते पयोधरभारे प्रस्फुरितः प्रकम्पितः करो येनैवंविधो निपतित । एतेन पयोधरयोर्जछत्वं परिणाहिवशेषश्च द्योत्यते । स्पृशतीति । रशना कटिमेखळा तस्या मणीन्रलानि स्पृशत्याश्चिषति । निर्म-**छति ।** निर्मलाः खच्छा ये नेखासात्र लगा मूर्तिर्यस्यैवंभूतः सन् पादयोः पति । चन्द्रस्य कामुकत्वाभिन्यज्ञ-कत्वमाह—कि चेति । अस्य चन्द्रस्य मदनातुरस्थेव वपुः शरीरं तापाच्छुष्को यश्चन्दनानुलेपस्तद्वत्पाण्डतां शुश्रतां वहति । मृणालेति । मृणालानि विसानि तेषां वलयानि तद्वद्ववलान्करीन्हस्तान्धत्ते धारयति । प्रतिमति । प्रतिमाव्याजेन प्रतिबिम्बच्छलेन रफटिकमणीनां कुद्दिमानि तेषु निपतिति । केतकीति । केतन्याः प्रसिद्धाया या गर्भकेसरधूलिस्तद्ध इसरी पादी यस्यैवंभूतः कुसुदसरांसि कैरवोपलक्षिततं जानयवगाहते । सिलिलेति । सिललस्य जलस्य सीकरा वाताहतकणासौरार्द्राञ्चाशिमणीश्रन्द्रकान्तान्करेहेस्तैर्म्शति पराम्याति । विघटितेति । विघटितानि भिन्नीभूतानि चक्रवाकासिथुनानि येभ्य एतादशानि कमलवनानि द्वेष्टि देषे करोति । तयेति । तया तरिलकया सहतैः पूर्वेक्तिरन्येश्वैतद्भिन्नेस्तत्कालोचितैस्तत्समययोग्येरालापेः संभाषणैः करणभूतैस्तमुद्देशं पूर्वोक्तभूविभागमभ्युपागमं समागमम् । तत्र चेति । तत्र तस्मिन् प्रदेशे कैलासतटाद्रजतादि-शिखराबन्द्रोदयेन राशिप्रकाशेन प्रसतं च्युतं यचन्द्रकान्तमणिप्रस्रवणं चन्द्राश्मनिर्धरणं तस्मिन्। मार्गेति । मार्ग-

टिप्प०—1 अन्युत्पन्नस्यायं पाठः । 'करेण कचमहाकृष्टम्' इत्येव सुपाठः । करेण (किरणेन) तद्देण पाणिना, केशेषु यो महः तेनाकृष्टं सक्तं ममाभिमुखमानयेत् । इति तद्येः । 2 सुम्बतीव इत्य-धेन प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । एवमप्रेऽपि । कामुकसंबन्धिकार्यद्वारा कामुकन्यवहारसमारोपात्समासोकिस्तु न शङ्क्ष्या, अपस्तुतेन प्रस्तुतपरिस्फूतौं तस्वीकृतेः । अत्र तु—'अयमात्मनेव तावत् ॰' इत्यादिना चन्द्रस्यापि प्रस्तुतत्ववर्णनात् । 3 किरणानित्यर्थं उचितः । 4 तया ध्रुरः पादः (किरणः) एव पादः (चरणः) यस सः, इत्यर्थं उचितः । 5 कमलवनस्थान्तरायेण चक्रद्वन्द्वं विविदतं भवतीति दम्पत्योवियोगसंपादकं कमलवनं वियोगतसश्चन्द्वो न सहत इत्यर्थः ।

पाठा०--- १ इन्दुः. २ करेण, ३ सा. ४ भर्तुदारिकायाम्. ५ कणिकाचितम्. ६ चन्द्रनालेप. ७ उद्गहति. ८ केतिक.

धूसरं चरणयुगलं केलासतटाचन्द्रोदयप्रैस्तचनद्रकान्तमणिप्रैस्तवणे आल्यन्ती यस्मिन्प्रदेशे स आस्ते तस्मिन्नेव चास्य सरसः पश्चिमे तटे पुरुषस्थेव रुदितध्वनि विप्रकर्षान्नातिव्यक्तमुपा-लक्षयम् । दक्षिणेक्षणस्फुरणेन च प्रथममेव मनस्याहितशङ्का तेन सुतरां विंदीर्णहृद्येव किमप्यनिष्ठमन्तःकथयतेव विषण्णेनान्तरात्मना 'तरिलके, किमिद्म्' इति सभयमभिद्धाना वेपमानगात्रयष्टिरेभिमुखमतित्वरितमगच्छम् ।

र्कंथ निज्ञीथप्रभावाद्द्रादेव विभाव्यमानस्वरमुन्त्रातिनादम् 'हा हतोऽस्मि । हा दग्धो-ऽस्मि । हा विश्वतोऽस्मि । हा किमिदमापतितम् । किं वृत्तम् । उत्सन्नोऽस्मि । दुरात्मन् मदनपिशाच पाप निर्वृण, किमिदमक्रसमनुष्ठितम् । आः पापे दुष्कृतकारिणि दुर्विनीते महाश्वेते, किमनेन तेऽपकृतम् । आः पाप दुश्चरित चन्द्र चीण्डाल, कृतार्थोऽसि । इदानी-मपगतदाक्षिण्य दक्षिणानिलहत्तक, पूर्णास्ते मनोरथाः । कृतं यत्कर्तव्यम् वहेदानीं यथे-ष्टम् । हा भगवन् श्वेतकेतो पुत्रवत्सल, न वेत्सि मुषितमात्मानम् । हा धर्म, निष्परिमहो-

लतामामध्ववलीनां कुसुमरजोभिः पुष्परागैर्धूसरमीषत्पाण्डुरं चरणयुगलं पादयुग्मं क्षालयन्ती धावनं कुर्वन्ती यस्मिन्यदेशे स कपिजलः आस्ते तिष्ठति तस्मिन्नेव स्थलेऽस्याच्छोदाभिधानस्य सरसः पश्चिमे तटे पश्चिमदिग्वर्ति-तीरे पुरुषस्थेन पुरुषसहशस्य विप्रकर्षादूराज्ञातिन्यक्तं नातिस्पष्टं रुदितध्वनिं कन्दितशब्दमुपालक्षयमुपलक्षितवती । दक्षिणमपसन्यमीक्षणं लोचनं तस्य स्पुरणं स्पन्दनं तेन च प्रथममेवादावेन मनसि चित्त आहिता स्थापिता शङ्कारेका यया सैवंविधाहं तदुपलक्षणानन्तरं तेन रुदितेन स्रुतरामित्रायेन विद्याणिक्षद्वयेन विश्वणिक्षान्तेन किमप्यनिष्टमञ्चभमन्तमध्ये कथयतेन ख्रुवतेन विषणोन विषादवतान्तरात्मना सेता हे तरिलके, सभयं यथास्यात्तथा किमिदमित्यभिद्धाना ख्रुवाणा वेपमाना गात्रयष्टिः शरीरयष्टिः (यस्याः) सैवंविधातित्वरितमित्रशीप्रमभिमुखं संमुखनगच्छमव्रजम् ।

अशेति । आगमनानन्तरमिखेताम्यन्यानि वाक्यानि च विलपन्तं विलापं कुर्वन्तं किपिक्षलमश्रीषमाकणैयं ताहराविलापवाक्येनायं किपिक्षल एवेति निश्चितवती । इति राब्दार्थमाह—निर्माथिति । निर्माथोऽर्घरात्रं तस्य प्रभावान्माहात्म्याहूरावेव विप्रकृष्टादेव विभाव्यमानो ज्ञायमानः खरो यस्य स तम् । दिवा कोलाहलेम राब्दाः श्रोतुं न राक्यन्त इति भावः । पुनः कीहराम् । उन्मुक्तिति । उन्मुक्त आर्तनादो येन स तम् । अथार्नेखरान्विवच्य प्रदर्शयचाह—हा हत इति । हा इति खेदे । अहं हतस्ताबितोऽस्मि । हेति पूर्ववत् । दन्धो ज्विलितोऽस्मि । हा विश्वतो विप्रतारितोऽस्मि । हेति । किमिदमतिकितमापतितम् । मच्छिरसीति शेषः । किमिदं वृक्तं निष्पन्तम् । उत्सन्नो मूलादुरपाटितोऽस्मि । अहमिति शेषः । हे दुरात्मन् हे मदनपिशाच, हे पाप हे पापिन्, हे निर्धृण हे निर्दय, किमिदमकुलमनुष्ठितमाचिरतम् । आः पापे दुष्कृतकारिणि, दुर्विनीते ग्रूलके हे महाश्वेते, ते तवानेन पुण्डरिकेण किमपकृतम् । कोऽयमनुपकारः कृतः । आः आकोशे । हे पाप पापन् , हे दुश्चरित दुराचार, हे चन्द्र चाण्डाल, त्वं कृतार्थः कृतकृत्योऽसि । इदानीं साप्रतं हे अपगतदाक्षिण्य दूरीभूता-उक्त्य, हे दक्षिणानिलहतक, ते तव मनोरथाः पूर्णाः परिपूर्णीभूताः । हतक इति हीनोक्तिः । यदिति । यत्कर्तन्यं तत्कृतम् । इदानीं सांप्रतं थथेष्टं यथेच्छया वह संचर । हा भगवन् हा स्वामिन् श्वेतकेतो, पुत्रवत्तल स्वतितकारक, आत्मानं सं मुषितमपहत्तसर्वसं न वेतिस न जानासि । हिति पूर्ववत् । हे धर्म हे वृष्, त्वं

टिप्प०—1 घोरमज्ञानं टीकाकृतः। अन्तरात्मना (करणेन) इदमभिदधानाऽगच्छम्, इत्युन्तितम्।

पाठा०—१ प्रस्तुतः सुत. २ प्रस्तवणेन. ३ प्रक्षालयन्तीः ४ अवदीणेः ५ तद्भिसुखम्. ६ अतिः ७ उच्छित्रोडसिः ८ चण्डालः ९ कृतं कर्तेच्यम्.

ऽसि । हा तपः, निराश्रयमसि । हा सरस्वति, विधवासि । हा सैया, अनाथमसि । हा सुरलोक, शून्योऽसि । सखे, प्रतिपालय माम् । अहमपि भवन्तमनुयास्यामि । न शकोमि भैवन्तं विना क्षणमप्यवस्थानुमेकाकी । कथमपरिचित इवादृष्टपूर्वं इवाद्य मामेकपदे उत्सृत्य प्रयासि । कुतस्तवेयमतिनिष्ठरता । कथय त्वहते क गच्छामि । कं याचे । कं शरणमुपैमि । अन्धोऽस्मि संवृत्तः । शून्या मे दिशो जाताः । निरर्थकं जीवितम्, अप्रयोजनं तपः, निःसुखाश्च लोकाः । केन सह परिश्रमामि । कमालपामि । केन वार्तां करोमि । उत्तिष्ठ त्वम् । देहि मे प्रतिवचनम् । क तन्ममोपरि सुहत्यम । क सा स्मितपूर्वाभिभाषिता च इयेतानि चान्यानि च विलयन्तं कपिञ्जलमश्रीषम् ।

तैंच श्रुत्वा पतितैरिव प्राणेर्दूरादेव मुक्तैकताराक्रन्दा, सँरस्तीरलतासक्तिवृद्यमानांशुको-त्तरीया, यथाशक्ति त्वरितैरज्ञातसमविषमभूमिभागविन्यसौः पादप्रक्षेपैः प्रस्खलन्ती पदे पदे,

तिर्गतः परित्रहः स्रीकारो यस्यैवंभूतोऽसि । अस्य कामविह्नलत्वे तब स्रीकारो नास्तीस्यधः । यद्वायमेव तब स्थानपरित्रहस्तस्य कामेव्याकुलत्वे तव स्थानं नास्तीस्यधः । हा तपः, त्वं निराश्यं निर्गतस्थानमसि । हा सरस्ति हा भारति, त्वं विधवा मृतभर्नृकासि । हा सत्य हा तथ्य, त्वमनाथं स्वामिरहितमसि । हा सुरलेक हा सुरालय, त्वं वृद्ध्य उद्वसोऽसि । तेन विनेत्यर्थः । हे सखे पुण्डरीक, मां किपजलं प्रतिपालय प्रतिपालमं कृष । अहमिति । अहमिप भवन्तं त्वामनुयास्याम्यनुगमिष्यामि । न हाक्रोमि न समर्थो भवामि भवन्तं त्वां विनेकाक्यसहायः क्षणमि क्षणमात्रमप्यवस्थातुम् । अपरिचित इवासंजातसंस्तव इव, अदृष्टपूर्व इवानवलोकितपूर्व इव, अद्य मां किपजलमेकपदे सहसोत्स्त्रज्य स्थन्ता कथं प्रयासि गच्छिमे । तवेयमितिनिष्ठुरतातिकिठनता कृतः । त्वं कथ्य प्रतिपादय । त्वदित त्वद्यतिरेकेण क गच्छामि क व्रजामि । कं याचे कं प्रार्थये । कं शरणं त्राणमुपैमि गच्छामि । अहमन्धः संवृत्तोऽसि चश्चितंकलो जातोऽसि । मे मम दिशः ककुभः शून्या उद्वसिता जाताः । त्वां विनेति शेषः । निरिति । तिरर्थकं निष्फलं जीवितं प्राणधारणम् । तपोऽप्रयोजनं कृत्यरहितम् । लोका सृति । लोका सुतनानि निःसुकाः सातविजिताः । केनिति । केन सह परिश्रमामि परिश्रमणं करोमि । कमिति । कं पुमासमनिर्दिष्टनामकमालपाम्यालापं करोमि । किनिति । केन सह वार्ता प्रवृत्तं करोमि । त्वमिति । त्वं भवाद्यतिष्ठो-स्थानं कुर । मे मम प्रतिवचनं प्रत्युत्तरं देहि । हे सुहत् हे मित्र, ममोपि तत्पूर्वसंवनिध प्रेम केहः क । स्थितम् पूर्वा हास्यपूर्वकाभिगाविताभिवादिता सा क । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

त्रक्षेति । तत्त्वोंकं विलिपतं श्रुत्वाकण्यं तं प्रदेशं गत्वाहं पापकारिणी मन्दभाग्या तं पुण्डरीकं महाभागः मद्राक्षमपश्यमिति दूरेणान्वयः । अथ तां विशेषयणाह—दूरेति । दूरादेव दविष्ठादेव गुक्त एकतारोऽत्युष्य आकन्दः पूरकारो यया ता । स्तर इति । सरसोऽच्छोदनान्नो यासीरलताः प्रतीरवल्लयस्ताग्र सक्तिः संबन्धसत्या कुक्यमानमंश्चकेषूर्तरीयं निवसनं यस्याः सा तथा । पुनः कि कुर्वन्ती । पदे पदे पादप्रक्षेपरिश्विष्यासैः करणः भृतैः प्रस्कलन्ती स्खलनां प्राप्नुवन्ती । कैरिव । पतितैः प्राणिरिव । कीहरीः । शक्तिमनतिकम्य यथाशक्ति । तेन त्वरितैस्तराग्रक्तेः । अञ्चति । अञ्चातोऽविदितो यः समविष्यमभूमिभागो भूप्रदेशस्त्र विनयसैः स्थापितैः ।

टिप्प०—1 तस्य प्राणश्चन्यत्वे इति न्यास्यातन्यम् । 2 सितपूर्वम् अभिभाषते तन्छीछः सित-पूर्वाभिभाषी तद्भावः सितपूर्वाभिभाषिता, इति न्यास्यानस्यितम् टीकाकारस्तु अविवेकी । 3 शुक्य-मानम् अंशुकं परिधानवस्तम् उत्तरीयम् उपयोवरणवस्तं च यस्याः सा ।

पाठा०-१ सत्यत्वम्. २ भवता. ३ कमालपामि । उत्तिष्ठ देहि, ४ मे विलेपतः. ५ पूर्वामिमाणिता. ६ तं च. ७ सरस्तीरलतासुषज्यमान. ८ विषमभाग.

केनाच्युित्क्षच्य नीयमानेव तं प्रदेशं गत्वा सरसीरसमीपवर्तिनि शिशिरशीर्करासारस्नाविणि शिशासणिशिलातले विरचितं कुमुद्कुवलयकमलिविधवनकुसुमसुकुमारमालामयिमव मृणा-लमयम्, कुसुमशरसायकमयमिव शयनमधिशयानम्, अतिनिष्णन्दत्या मस्पद्शब्दिमवा-कर्णयन्तम्, अन्तःक्रोधशमितमद्नसंतापत्या तेत्क्षणलब्धसुखप्रसुप्तमिव, धुनिक्षोभप्राय-श्चित्तप्राणायामावश्चितमिव, अतिप्रस्कुरितप्रभेण त्वत्कृते ममेयमवस्थेति कथयन्तिमवाधरेण, इन्दुद्देषपरिवर्तितदेद्दत्या प्रश्नभागनिपतितैर्मद्नद्दनविह्वलहृद्यन्यस्तहस्तनखमयूखच्छलेन छिद्रितमिव शशिकरणैः, उच्छुष्कपाण्डुरया खिवनाशोत्पातोत्पन्नया मदनचन्द्रकल्येव

तानेव विशेषयनाह - केनेति । केनाप्यनिर्दिष्टनाम्नोत्क्षप्योत्पाट्य नीयमानेव प्राप्यमाणेव सरसोऽच्छोदनाम्न-स्तीरं प्रतीरं तस्य समीपवर्तिनि निकटस्थायिनि । जिजित्तेति । शिशिराः शीतला ये शीकराखेषामासारो वेगवान्यृष्टिस्तस्य स्नाविणि प्रक्षारिणि । एवंविधे शशिमणिशिलातले चन्द्रकान्तप्रसारे विरचितं निर्मितम् । कुमुदेति । कुमुदानि श्वेतकमलानि, कुवलयान्युत्पलानि, कमलानि नलिनानि, विविधान्यनेकप्रकाराणि वनकुसुमान्यर्ष्यपुष्पणि तेषां या सुकुमारा माला सक्तन्मयमिव मृणालमयं बिसनिष्पन्नम् । उद्दीपकरवा-दाह-कस्समेति । कुसमशरः कंदर्पस्तस्य सायका बाणास्तन्मयमिव । एवंविधं शयनं शयनीयमधिशयानं श्रयनं कुर्वाणम् । मम पदे मत्पदे तयोः शब्दमाकर्णयन्तमिव श्रण्वन्तमिव । यतः स मद्विषय उत्कण्डितस्तत्र हेतुमाह-अतीति । अतिनिष्पन्दतयातिनिश्वलतया । इयं नागतेति ममोपर्यन्तःकोधस्तेन शमितो मदनस्तापो यस्य तस्य भावस्तता तया तत्क्षणं लब्धं यत्सुखं तेन प्रसुप्तमिव । ममोपरि क्रोधकरणात् मदनेन संतापो द्रीकृत इति भावः । सुनेर्मेमै क्षोभस्त्वनुचित इत्यतस्तत्प्रायश्चित्तरूपो यः प्राणायामः प्राणयमस्तत्रावस्थितमिव कृतावस्थानमिव । स चातिनिःस्पन्दतया कियत इति भावः । अतीति । अतिप्रस्फ्रिता दीप्ता प्रभा कान्ति-र्यस्यैवंविधेनाधरेण रदनच्छदेन त्वत्कृते त्विश्वासित्तं ममेयं प्रत्यक्षोपलभ्यमानावस्था दशा जाता इति कथयन्तर मिन प्रतिपादयस्तमिन । **इन्द्रिति ।** इन्द्रद्वेषेण चन्द्रद्विषा परिवर्तितः प्रसंख्याबीकृतो यो देहस्तस्य भावस्तत्ता तया पृष्ठभागे पश्चाद्भागे निपतितैः शशिकरणैश्चन्द्रालोकैः पृष्ठं भित्त्वा हृदयभागे गमनाभावेऽपि मदनलक्षणो यो दहनो वहिस्तेन विहुलं यसूर्यं स्वान्तं तत्र न्यस्तः स्थापितो यो हस्तः पाणिस्तस्य नखमयूखाः पुनर्भव-किरणास्तेषां छछेन मिषेण छिद्रितमिवं संजातविवरमिव । अनेन देहस्य स्वच्छरवं नसकिरणानासुदितारणचन्द्रः किरणसाहर्यं व्यज्यते । मुनिकुमारं विशेषयनाह—उच्छुप्केति । चन्दनलैखिकया मलयजलेखया रिविसी निर्मिता ललादिका यस्य स तम् । कीदृशया । उच्छुष्का चासौ पाण्डुरा चोच्छुष्कपाण्डुरा तया । अत एवं शुष्कत्ववकत्वसाम्यादाह - मदनेति । मदनो मन्मथः स एव चन्द्रस्तस्य कलयेव । कीहरया। खंस्य यो

दिपा0—1 मनसि यदा क्रोधोदयसदा मदनकृत उत्तापः शिथिलीभूतः, कामो हि मनोभूः। अतं द्व मनसि स्वस्थ एव तस्योदयः। 2 धिग् मन्थधूमकेतुम्। 'मनःक्षोभ' इस्वेव पाठः। मनःक्षोभस्य मद्मवेगोपक्षित्राद्वेशकास्य (तत्मयुक्तपापस्थेत्याशयः) प्रायश्चित्तरूपो यः प्राणायाम इति तदर्थः। अवश्वित स्थापितस्य करस्य नस्विकरणास्या प्रसरन्ति यथा चन्द्रं प्रति पृष्ठं कृत्वा शयानस्यास्य पृष्ठं भिष्या चन्द्रं क्रिला एव वक्षस्थलाहिनिं स्ताः स्युरित्युत्पेक्षाशयः। 4 चन्द्रकलाकारा चन्द्रनरेखा तथा प्रतीयते यथा स्वस्य (प्रण्डरीकस्य) विनाशकारकोत्पाताय मदनसम्बन्धिनी चन्द्रकलेव उदिता भवेत्। स्वसमये प्रहादीनामुद्य उत्पाताय भवतीत्याशयः। पदानामर्थवोधष्टीकातो निर्वाद्यः।

पाठा०—१ शीकरस्नाविणि. २ कुवलयविविधः ३ धुकुमारम्; मालामयम्. ४ अन्तःकृतान्तोपशमितः अन्तः कोपशमितः अन्तःक्षोमशमितः ५ क्षणः ६ मनःक्षोभः ७ पाण्डुतयाः ८ स्वविनाशोरपत्रयाः स्वरेहविनाशोरपत्रयः

चन्दनलेखिकया रिवतल्लाटिकम्, ईषदालक्ष्यपरिष्टत्ततारकेणानवरतरोद्नतामेण प्राणी-स्मर्गोपजाताश्चक्षयतया रुधिरमिव क्षरता मद्नशरशस्यवेदनाकूणितित्रभागेन नातिनिमी-लितेन लोचेनयुगलेन 'मैत्तोऽतिप्रियतरस्तवापरो जनो जातः' इति कुपितेनेव जीवितेन परिलक्तम्, मैन्मथव्यथया सहैतानस्न्खयमिवोत्सृज्य निश्चेतनासुखमनुभवन्तम्, अनङ्ग-योगविद्यामिव ध्यायन्तम्, अपूर्वप्राणायामिवाभ्यस्यन्तम्, उपपादितास्मदागमनेन प्रण-योदिवापहृतप्राणपूर्णपात्रमनङ्गन, रैचितचन्दनल्लाटिकात्रिपुण्ड्कम्, धुतसरस्रविसस्त्र-यज्ञोपवितम्, असावसक्तकद्लीगर्भपत्रचारुचीरम्, एकावलीविशालाक्षमालम्, अविर-

विनाशस्त्रक्षण उत्पातस्तेनोत्पन्नया प्रकटीभूतया । पुनः कीहराम् । एवंविधेन लोचनयुगलेन नेत्रयुग्मेन । जर्मेलक्षितमिति शेषः । अथ च लोचनयुगलं विशेषयन्नाह—ईपदिति । ईपस्किचिदालक्ष्या दश्याः परिवृत्ता अमन्त्यस्तारकाः कनीनिका यस्मिन् । अनवरतं निरन्तरं रोदनमश्रुपातस्तेनाताम्रेणेषत्ताम्रवर्णेन । प्राणिति । प्राणस्य य उत्सर्गः परिखागस्तत्रोपजातः समुत्पन्नो योऽश्रक्षयस्तरस्य भावस्तत्ता तया रुधिरामिव रक्तामिव क्षरता प्रस्वता । मटनेति । मदनशराणां कंदर्पनाणानां शल्यमन्तः स्थितशराग्रभागस्तस्य या वेदना पीडा तथा कृणित ईषद्वकीकृतिस्रभागो यस्मन् । नेत्रस्येति शेषः । नेति । नातिनिमीलितेन नातिमुद्रितेन । मत्त इति । मदिति मत्तः । सार्वविभक्तिकस्तस् । जीवितादिप तव कुमारस्यापरो जनो महाश्वेतारूपोऽतिप्रियतरोऽतिवल्लभो जात इति हेतोः कुपितेन कोपं प्राप्तेन जीवितेन प्राणितेन परित्यक्तमुज्झितम् । मन्मश्रेति । मन्मश्रस कंदर्पस्य या व्यथा पीडा तया सह स्वयमिवाकस्मादिवैतानसून्प्राणानुत्रुच्य त्यवत्वा निश्चेतना सुखं सातं तदनुभवन्तमनुभवविषयीकुर्वन्तम् । अन्द्रेनि । अनङ्गस्य मनोभुवो जयार्थे या योगविद्या तां ध्यायन्तिमव ध्यानिवयीकुवैन्तिमव । अपूर्वेति । पूरकाभावादिति भावः । एवंविधं प्राणायामं प्राणनियमनमभ्यस्यन्तिमवा-भ्यासं कुर्वन्तिमव । पूर्वं निःशब्दतया प्राणायामावस्थितत्वम् , इदानीं तु पूरकाशावादिति भेदः । उपेति । उपपादितं निष्पादितमस्मदागमनं येनैवंभूतेनानङ्गेन प्रणयादिव स्नेहादिवापहृतमाकर्षितं प्राणलक्षणं पूर्णपात्रं यसीत्स तम् । 'उत्सनेषु सहिद्वर्यद्वलादाङ्गण्य गृह्यते । तत्पूर्णपात्रम्' इति वृद्धाः । रिस्नेति । रिचतं निर्मितं चन्दनेन ललाटिकासु त्रिपुण्ड्कं येन तम् । पूर्वमर्धचन्द्राकारललाटिकावर्णनम्, इदानीमर्धचन्द्रोपरि त्रिपुण्ड्वर्णनिमिति भेदः । ध्रतेति । धृतं धारितं सरसन्निसस्त्ररूपं यज्ञोपवीतं यज्ञसूत्रं येन स तम् । अंसेति । अंसे स्कन्धेऽवसक्तं स्थापितं कदलीगर्भपत्रवचार मनोहरं चीरं येन स तम् । विशालेति । एकावल्येव विशाला विस्तीर्णाक्षमाला जपमाला यस्य स तम् । अविरस्तेति । अविरस्ते घनोऽमलो निर्मल

टिप्प०—1 पुण्डरीकस्य हे विशेषणे एकीकृत्य पिण्डीकृतोऽयं पाठः। अत एव 'छोचनयुगछेन' इत्यः तोऽमे 'मामस्ययेव विछोक्यन्तम्' इति पाठं संयोज्य एकं पुण्डरीकविशेषणं प्रणीयम्। अर्थस्वस्य स्पष्टः। 'मतोऽतिप्रियतरः' इत्यादिविशेषणं तु प्रथक् स्पष्टं च। अनिच्छायामपि प्रकाशकानामनुरोधेन—मूल-स्वारस्य मनव्यानस्य टीकाकारस्य च्छन्दानुकूछोऽपि प्रम्थाननुकूछः पाठ उपरिस्थापनीयो भवतीति स्थाने स्थाने खेदावसरः। 2 'निश्चेतनतासुखम्' इत्येव पाठः। चेतनायां जातायां नानाविधानि दुःखा-म्युपतिष्ठन्त इति तदावायः। उपरिश्वतः पाठस्तु टीकानुकूछः। 3 प्रण-रेचनयोरभावः केवळं कुम्भकमेवेति प्रचित्वप्राणायामापेश्रयाऽपूर्वत्वम्। 4 मदनेन मम (महाश्वतायाः) आगमनस्यं प्रियकार्यं संपाद्य प्राण-रूपं पूर्णपात्रं पुण्डरिकेण सद्द खेदवक्तादपद्धतम्। मदन-पुण्डरीकयोः खेदस्तु समानछावण्येन। इत्यावायो बोध्यः। 5 गर्भपत्रमेव चीरिति समासो योग्यः, पूर्वापरयोक्षयेव वेषवर्णनात्। टीकाकारस्तु प्रज्ञाचश्चः।

पाठा०—१ क्षरता नाति. २ लोचनसुगलेन मामसुश्येव विलोक्यन्तं ३ मत्तः प्रियतरः. ४ मन्मथव्यथासदा-नस्त्. ५ निश्चेतनतासुखस्. ६ रिवतललाटिका, ७ विलास.

लामलकर्प्रक्षोदभस्मधवलम्, आवद्धमृणां लरक्षाप्रतिसरमनोहरम् मनोभवत्रतवेषमास्थाय
मत्समागममत्रमिव साधयन्तम्, 'भोः कित्नहृद्ये, दर्शनमात्रकेणापि न पुनरनुगृहीतोऽयमनुगतो जनः' इति सप्रणयं मामुपलभमानिव चक्षुषा, किंन्विहिवृताधरतया जीवितमपहर्तुमन्तःप्रविष्टैरिवेन्दुकिरणेर्निर्गच्छद्भिद्देशनां शुभिधेविलतपुरोभागम्, मन्मथव्यथाविषटमानहृद्यनिहितेन वामेन पाणिना 'प्रसीद् । प्राणैः समं प्राणसमे, न गन्तव्यम्' इति हृद्यस्थितां
मामिव धारयन्तम्, इतरेण च नखमयूखदन्तुरतया चन्दनमिव स्रवतोत्तानिकृतेन चन्द्रातपमिव निवारयन्तम्, अन्तिकस्थितेन चाचिरोद्रतजीवितमार्गमिवोद्वीवेण विलोकयता तपःसुहृद्दा कमण्डलुना समुपेतम्, कण्ठाभरणीकृतेन च मृणालवलयेन र्जनीकरिकरणपाशेनेव
संयम्य लोकान्तरं नीयमानम्, कपिञ्चलेन महर्शनात् 'अत्रद्धाण्यम् ' इत्यूर्ध्वर्हस्तेन द्विगुणीभूतबाष्पोद्रमेनाकोशता कण्ठे परिष्वक्तम्, तत्क्षणविगतजीवितं तमहं पापकारिणी मन्द्रभाग्या
महाभागमद्राक्षम् ।

एवंबिधो यः कर्पूरक्षोदो घनसारचूर्ण तदेव भस्म विभूतिस्तेन धवलं छुन्नम् । आबद्धोतः । आबद्धो मृणालस्य तन्तुलस्य रक्षार्थे प्रतिसरो हस्तसूत्रं तेन मनोहरं शोभनम् । मनो इति । मनोभवव्रतवेषमास्थाय परिगृत्य मदीयो यः समागमस्तत्साधको मन्त्रस्तं साधयन्तिमवाराधयन्तिमव । इति मां सप्रणयं सह्नेहम् । चक्कषा इति । उपालभमानमिवोपालम्भं ददानमिव । इतिशब्दयोखमाह-भो इति । भोः कठिनहृदये, दर्शनमात्र-केणाप्ययमनुगतोऽनुरक्तो जनो न पुनरनुगृहीतो न स्वीकृतः । किंचिदिति । किंचिद्विवृतो योऽधर ओष्ट-स्तस्य भावस्तत्ता तथा जीवितमपहर्तुं दूरीकर्तुमन्तःप्रविष्टैरिनद्गिकरणैश्चन्द्रकरैरिव निर्गच्छद्भिवेहिरागच्छद्भि-र्दशनां शुभिर्दन्तिकरणैर्धवलितपुरोभागं शुश्रीकृतायप्रदेशम् । मन्मथेति । मन्मथस्य कंदर्पस्य व्यथा पीडा तया विघटमानं भिरामानं यद्ध्वयं तत्र निहितेन स्थापितेन वामेन सन्येन पाणिना हस्तेन कृत्वा इति हृदय-स्थितां मामिव धारयन्तं रक्षन्तम्। इतिवाच्यमाह—प्रसीदेति । हे प्राणसमे, त्वं प्रसीद प्रसन्ना भव । अथ च प्राणैः समं न गन्तव्यम् । प्राणा गच्छन्तु, परं त्वया न गन्तव्यमिति भावः । एतेन प्राणेभ्योऽप्य-तिवल्लभा त्वमसीति ध्वनितम् । इतरेणिति । इतरेण दक्षिणपाणिनोत्तानीकृतेनोध्वींकृतेन चन्द्रातपं कौमुदी निवारयन्तिमिव निषेधयन्तिमिव । किं कुवैता । चन्दर्न मळयजं स्वतेव क्षरतेव । कया । नखानां मयुखाः किरणासौर्द-तुरतया विषमोश्रततया । अन्तिकेति । अन्तिकस्थितेन समीपवर्तिनोद्धीवेणाचिरोद्गतमचिरं तत्कालं गतं यज्जीवितं तस्य मार्गं पन्थानं विलोकयतेव पश्यतेव एवंविधेन तपःसुद्धदा तपस्यामित्रेण कमण्डलुना कुण्डिकया समुपेतं सहितम् । कण्ठे आभरणीकृतेन च विभूषणीभृतेन च मृणालवलयेन विस-कटकेन । श्वेतत्वसाम्यादाह - रजनीति । रजनीकरश्चन्द्रसास्य किरणास्ताष्ठक्षणः पाशो बन्धनग्रन्थिस्तेनेव संयम्य बद्धा लोकान्तरमन्यलोकं नीयमानं प्राप्यमाणम् । अत्रान्यः प्राकृतो जनो यमेन पाहोन बद्धा लोका-न्तरं नीयते । अयं सुनिकुमार इति तदसंभवात्कण्ठेत्यक्तामिति भावः । मदिति । तदानीं मदर्शनादब्रह्मण्य-मनुचितिमित्यू ध्वेहस्तेन किप अलेनाकोशता पूत्कुर्वता कण्ठे परिष्वक्तमालिङ्गितम् । कीरशेन किप अलेन । द्विगु-णीभूतः पूर्वस्माद्धिकीभूतो बाष्पस्य रोदनस्योद्गमः प्रादुर्भावो यस्मिन्स तेन । पुनः कीदशम् । तत्क्षणे तत्कास्रे विगतं प्रनष्टं जीवतं प्राणितं यस्य स तम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

टिप्प०-1 किञ्जिद्विवृतः अधरो यस्य तद्भावसत्तया, इति व्याख्यानमुचितम् ।

पाठा०—१ रक्षापरिसरमनोहरम्; रक्षाप्रतिसरतयातिमनोहरम्. २ साधयन्तं मदनशरशस्यवेदनाक् णिविश्विमाणेन कठिन, ३ विध्यमान, ४ रजनिकर, ५ उपनीयमानम्, ६ व्यस्तहस्तेन, ७ अपकान्त.

उद्भृतमूर्च्छान्धकारा च पातालतलिमवावतीणां तदा काहमगमम्, किमकरवम्, किं व्यलपम्, इति सर्वमेव नाज्ञासिषम्। असवश्च में तस्मिन्क्षणे किमतिकित्वनत्यास्य मृह-हृदयस्य, किमनेकदुः लसहस्रसिहण्णुतया हृतशरीरकस्य, किं विहिततया दीर्घशोकस्य, किं भाजनतया जन्मान्तरोपात्तस्य दुष्कृतस्य, किं दुः खदानिपुणतया द्रग्धदैवस्य, किमेकान्त-वामतया दुरात्मनो मन्मथहतकस्य, केन हेतुना नोद्गच्छन्ति स्म तद्पि न ज्ञातवती केवलमतिचिराह्मव्यवेतना दुः खभागिनी वहाविय पतितमसह्यशोकदृद्धमानमात्मानमवनौ विचेष्टमानमपश्यम्। अश्रद्धानं चासंगावनीयं तत्तस्य मरणमात्मनश्च जीवितमुत्थाय, 'हा, किमिद्युपनतम्' इति मुक्तार्तनादा, 'हा अम्ब, हा तात, हा सख्यः' इति व्याहरन्ती 'द्दा नाथ जीवितनिर्वन्धन, आचक्ष्य। क मामेकाकिनीमशरणामकरुणं विमुच्य यासि। पृच्छ तरितकां त्वत्कृते मया यानुभूतावस्था। युगसहस्रायमाणः छुच्छ्रेण नीतो दिवसः। प्रसीद्। सक्चद्प्यालप। दश्य भक्तवत्सलताम्। ईषद्पि विलोकय। पूर्य मे मनोरथम्। आर्तासि। भक्तासि। अनुरक्तासि। अनाथासि। बालासि। अगतिकासि। दुःखितासि।

तदेति । तदा तस्मिन्क्षणे सर्वमेवेति नाज्ञासिषं नाबोधिषम् । इतिचोस्यमाह—उद्धतेति । काहमगम-मनजम्, किमकरवमघटयम्, किं व्यलपं किमवीचम्। कीदृश्यहम्। उद्भूतं प्रकटीभूतं मूर्च्छा एवान्धकार थस्यां सा तथा पातालतलं रसातलमवतीर्णेव । अस्तवस्थेति । तस्मिन्क्षणे मे ममासवः प्राणा अस्य मृढहृद-यस्य किमतिकठिनतयातिकाठिन्यतया । किं इतशरीरकस्य निःप्रयोजनदेहस्यानेकानां दुःखसहस्राणां सहिष्णुतया सहनतया । कि वीर्वशोकस्य चिरकाठीनशुचो विहिततयावस्यभोक्तव्यतया । कि जन्मान्तरोपात्तस्यान्यभवार्जि-तस्य दुष्कृतस्य पापस्य भाजनतया पात्रतया । कि दग्धदैवस्य ज्वलितभाग्यस्य दुःखदाने कुच्छ्प्रदाने निपुण-तया दक्षतया। कि दुरात्मनः पापिष्ठस्य मन्मथहतकस्यैकान्तवामतयाखन्तप्रतिकूलतया। एतेषां मध्ये केन हैतना नोद्रच्छिन्ति स्म न बहिः प्रयान्ति स्म तद्पि न ज्ञातवती । केवलमतिन्वरान्वरकालेन लब्धा प्राप्ता चेतना वैतन्यं यया सैवंविधा दुःखभागिनी वहाविवामाविव पतितमसद्यो यः शोकः शुक् तेन दह्यमानं ज्वलन्तमवनी पृंशिव्यां विचेष्टमानं छुठमानमात्मानमपश्यमवालोकयम् । तस्य सुनिकुमारस्य तन्मरणमात्मनश्च स्वकीयस्य च जीवितमसंभावनीयमश्रद्दैधानमश्रद्धाविषयीकुर्वाणसुरथाय । हेति खेदे । किमिदसुपनतमागतमिति सुक्त आर्तनाद आकन्दशब्दो यया सा तथा। हा अम्ब मातः, हा तात हा पितः, हा सख्यः हा आस्यः, इति पूर्वीकं ब्याहरन्ती कथयन्ती । हा नाथ हा खामिन्, जीवितनिबन्धनं जीवितकार्रणमाचक्ष्य कथय । मामेकाकिनी-मसहायामशरणामत्राणामकरणं निर्देशं यथा स्यात्तथा विमुच्य त्यक्त्वा क यासि क वजसि । तरिकां पुच्छ प्रश्नं कुरु, त्वत्कृते त्वद्र्थं मया महाश्वेताभिधानया यानिर्वचनीयावस्था दशानुभूतानुभवविषयी-कृता । युगसहस्रवदाचरमाणो दिवसो वासरः कृच्छ्रेण कप्टेन नीतः प्रापितः । प्रसीद प्रसन्नो भव । सक्रदर्थ-कवारमप्यालप ब्रिहि। भक्तवत्सलतां हितकारितां दर्शय प्रकाशय । ईषदपि किंचिदपि विलोकय निरीक्षणं 🧋

टिप्प०—1 मोद्यं टीकाकारस्य । काठिन्यमिति भावप्रस्ययान्तान्न पुनर्भावार्थकप्रस्ययः । नातुक्रियतां विद्यार्थिभिः । 2 इदमप्यनतुकूलम् । अभिन्नहृदया महाश्वेतेव पुण्डरीकेण सह आत्मनो मरणं च जीवितं च वक्तुं शक्ता । अतप्व 'अश्वद्याना' इति खीलिङ्गपाठ एवोचितः । 'अयं मृतः स्वात् अदं च जीवे- यम्' इत्येव न विश्वसनीयमिति तदाकूतम् । 3 'जीवितनिवन्धनमाचक्षव' इति पाठो विवक्षितष्टीका- कारस्य । किन्तु मूले शोधितः पाठो दहयते । नाहमिमं लेखन्या चिड्डिस्सामि ।

पाठा०-- १ पातालमिव. २ अश्रद्यानाम् ; अश्रद्यानाः ३ मरणकारणम्, ४ द्या हाः ५ अम्ब हा मातः. ६ निवन्धनमाचक्ष्व. ७ अक्ररणः

अनन्यशरणासि । मदनपरिभूतासि । किमिति न करोषि दयाम् । कथ्य किमपराद्धम्, किं वा नानुष्ठितं मया, कस्यां वा नाज्ञायामाद्दतम्, किस्मिन्वा त्वदनुकूले नाभिरतम्, येन कुंपितोऽसि, वासजनमकारणात्परिखन्य ज्ञज्ञ विभेषि कौलीनात् । अलीकानुरागविधतारणकुशल्या किं वा मया वामया पापया । आः, अहमदापि प्राणिमि । हा, हतासि मन्दरभागिनी । कथं न त्वं जातः, न विनयः, न बन्धुवर्गः, न परलोकः । धिक्मां दुष्कृतकारिणीम्, यस्याः कृते तवेयमीदृशी दशा वर्तते । नास्ति मत्सदृशी नृशंसहृद्या, याहमेवंविधं भवन्तमुत्सृत्य गृहं गतवती । किं मे गृहेण, किमम्बया, किं वा तातेन, किं वन्धुमिः, किं परिजनेन । हा कमुपयामि शरणम् । भयि देव, दर्शय द्याम् । विज्ञापयामि त्वाम् । देहि दयितर्दक्षिणां भगवति भवितव्यते । कुरु कृपाम् । पाहि वनितामनाथाम् । भगवसो वनदेवताः, प्रसीदत । प्रयच्छतास्य प्राणान् । अव वसुंधरे, सकल्लोकानुमह्जननि । रजनि, नानुकम्पसे । तात कैलास, शरणाग्वीसि ते । दर्शय द्यालुताम्' इस्तानि चान्

कुर । मे मम मनोरथं चिन्तितं पूरय पूर्णांकुर । अहमार्तास्मि दुःखितास्मीति स्पष्टम् । अनन्येति । न निद्यतेऽनेयं शरणं त्राणं यस्याः सैनंविधास्मि । मदनेन कन्दर्पेण परिभूता पराजितास्मि । किमिति हेतोः। त्वं दयां कृपां न करोषि न प्रणयसि । कथय ब्रहि । किमपराद्धं कोऽयमपराधः कृतः । मयेति शेषः । कि मया नातुष्ठितं नाचरितं वा । कस्यां वाज्ञायां निर्देशे नाहतं नादरः कृतः । त्वद्तुकूळे कस्मिन्वा मया नामिरतं रागो न कृतः, येन कारणेन कुपितः कोपं प्राप्तः । अकारणिक्रिमित्तमन्तरेण दासजनं मृत्यलोकं परित्यज्य विहाय वजनगच्छन्कौलीनाजनापवादाश विभेषि भयं प्राप्नोषि । अलीकेति । अलीको मिथ्या योऽनुरागस्तेन यद्वित्रतारणं वश्चनं तत्र कुशलया दक्षया वामया प्रतिकूलया पापया दुष्टकर्मकारिण्या मया किं वा स्यात् । आः इति ज्ञातम् । अहमद्याप्येतावत्कालमपि प्राणिमि जीवामि । हा हतास्मि । दैवेन ताडितास्मीति भावः । अत एव मन्दभागिनी । तदेव दर्शयति—कथिमिति । न त्वं भवान् जातः । पतिरिति शेषः । अतश्च न विनयों न मर्यादा, न वा बन्धुवर्गों न खजनलोकः, न परलोकों न प्रेत्यभावः । मां धिगस्तु धिकारोऽस्तु । मां कीदशीम् । दुष्कृतकारिणीं दुष्कर्मकरणशीलाम् । यस्याः पापकारिण्याः कृते तव भवत इयं परित्यक्तजीवितरूपा दशावस्था वर्तते । मत्सदशी मत्समा नृशंसहृदया ऋरचित्ता नास्ति न विद्यते, याहमेवंविधं भवनतमुत्सस्य स्यक्त्वा गृहं धाम गतवती । मे मम किं गृहेण सदनेन, किमम्बया मात्रा, किं वा तातेन पित्रा, किं वा बन्धुभिः खजनैः, कि परिजनेन परिच्छदेन । हेति खेदे । कं शरणसुपयामि गच्छामि । हे दैव हे भाग्य, मयि विषये दयां कृपां दर्शय । त्वां प्रति विज्ञापयामि विज्ञप्तिं करोमि । हे भवितव्यते भगवति, दियतदक्षिणां देहि । कृपां दयां कुर । अनाथां विनतां स्त्रियं पाहि रक्ष । हे भगवत्यो वनदेवताः, यूयं प्रसीदत प्रसन्ना भवत । अस्य मुनिकुमारस्य प्राणान्प्रयच्छत दैत । हे सकललोकानुप्रहजननि वसुंधरे, अव रक्ष । हे रजनि हे रात्रि, नानुकम्पसे नानुकम्पां करोषि । हे तात कैलास, ते तव शरणागतासि । दयाछतां कृपाछतां दर्शय

टिप्प०—1 अन्यदिः युन्तितम् । 2 सोयमपपाठः । 'कथं मे न त्वम्, न तातः' इत्येव पाठः । स्वं मे मम (संबन्धी) न जातः, कुतः ? मरणात् । तातोपि न, अर्थात् पितापि मे पक्षपोषको न स्यात् अभि-सरणेन कुळमर्यादो छङ्कनात् । विनय-बन्धुवर्ग-परलोका अपि मम न भवेयुः । अभिसरणेन तस्रतीपान् चरणात्, इति तदाशयः । 3 दत्तेति बोध्यम् ।

पाठा०—१ किमपराद्धस्. २ कुषितः. ३ दासीजनस्. ४ प्रतारणः ५ याहम्, ६ कथं मे न त्वं, न तातः. ७ अथि, ८ दक्षिणास्. ९ अम्ब, १० किमथं नातु, ११ अस्ति.

न्यानि च व्याक्रोशन्ती, कियद्वा स्मरामि, प्रहगृहीतेवाविष्टेवोन्मत्तेव भूतोपहतेव व्यलपम्। उपर्युपरिपतितेनयनजलधारानिकरच्छलेन विलीयमानेव, द्रवतामिव नीयमाना, जलाकारेणे-वात्मीक्रियमाणा, प्रलापक्षरेरिण देशनम्यूखशिखानुगतत्या साश्चधारेरिव निष्पतद्धिः शिरो-कहेर् त्यविरलविगलक्षुसुमतया सुक्तवाष्पजलविन्दुभिरिवाभरणरिण प्रस्तविमलमणिकिरणा-धुत्या प्रकृतिरिवोपेता, तंज्जीवितायेवात्ममरणाय स्पृहयन्ती, मृतस्थापि सर्वात्मना हृद्यं प्रवेष्टुमिवेच्छन्ती, करतलेन कपोलयोराइयानचन्दनश्वतज्ञटामूले च ललादे निहितसरसवि-सयोश्चांसयोर्मलयजरसलवलुलितकमलिनीपलाशावगुण्ठिते च हृद्ये स्पृशन्ती, 'पुण्डरीक, निष्टरोऽसि । एवमण्याता न गणयसि माम्' इत्युपालममाना मुँहरेनमन्वनयम्, सुद्धः पर्य-चुम्बम्, सुद्धुद्धः कण्ठे गृहीत्वा व्याक्रोशम् । 'आः पापे, त्वयापि मत्प्रलागमनकालं यावद-स्थासवो न रिक्षताः' इति तामेकावलीमगईयम्, 'अयि भगवन्, प्रसीद । प्रत्युजीवयेनम्'

प्रकटय । इत्येतानि च प्रन्थकर्जा प्रदर्शितान्यन्यानि चाप्रदर्शितानि च वचनानि व्याक्रोशन्ती पृत्कुवैन्ती । क्रियद्वेति । कियन्मात्रं परिदेवनं स्मरामि स्मरणविषयीकुर्वे । प्रहगृहीतेव प्रथिलेव, आविष्टेवावेशविषयी-क्रुतेव, उन्मत्तेवोन्मत्तवायुव्यथितेव, भूतेन व्यन्तरेणोपहतेव व्यलपं विलापमकरवम् । अथ नयनाश्रधाराणां सान्द्रातिशयं वर्णयितुं त्रिभिरुत्प्रेक्षते—उपरीति । उपर्युपरि पतिता या नयनजलधारा अश्रुश्रेण्यस्तासां निकरच्छलेन समूहव्याजेन विलीयमानेव इततामापद्यमानेव । द्रवतां द्रवगुणोपयुक्ततां नीयमानेव प्राप्यमाणेव । द्रवत्वत्त्वात्तदेवाह-जलाकारेणेति । जलाकारेण जलसभावेनात्मीकियमाणेव । अथ च रोदनाश्रमुखेन क्षोकातिशयं व्यक्षयितमध्रवर्णनं त्रिमिरुत्प्रेक्षाभिराह—प्रेति । दशना दन्तास्तेषां मयुखाः किरणास्तेषां शिखा म्रान्तभागस्तत्रानगत्त्वया त्राप्तत्या त्रलापाक्षरेरपि परिदेवनवर्णेरपि साश्रुघारैनिन्पतद्धिरिव खवद्धिरिव । अन्न श्वेतत्वसाम्याद्यानमयुखनेत्रजळयोरपमानोपमेयभावः । अविरलेति । अविरलानि घनानि विगलन्ति क्षरन्ति कुसुमानि पुष्पाणि येषु तेषां भावस्तता तया शिरोरुहैरपि केशैरपि । मुक्तेति । मुक्ता वाष्पजलबिन्दवी वैरेवविधीरेव । अत्रापि पुष्पनेत्रजलयोः खेतत्वसाम्यादुपमानोपभेयभावः । प्रस्विति । प्रसतानि जनितानि विमलानि निर्मलानि मणिकिरणान्येवाश्रूणि येषु तेषां भावस्तत्ता तया आभरणेरपि विभूषणेरपि प्ररुदितैरिव क्रताश्रपातैरिव । **उपेतेति ।** तन्निभिरन्विता । तज्जीवितेति । तस्य मुनिकुमारस्य जीवितं तद्वदिवात्ममरणाय खनिधनाय स्पृहयन्ती वाञ्छां कुर्वन्ती । सृतस्यापि गतप्राणस्यापि सर्वात्मना सर्वप्रकारेण हृद्यं प्रवेशं कर्त-मिच्छन्तीव । करतलेन पाणितलेन खेन सुनिकपोलयोर्पेह्नात्परप्रदेशयोर्ललाटे च की हशे । आज्ञानं ग्रुष्कं चन्दनं मलयजं तेन श्वेतं ग्रुश्रं जटामूलं सटापीठं यस्मिन् । अंसयोश्व स्कन्धयोश्व कीदृशयोः । निहित्ति । निहितानि स्थापितानि सरसानि रसो जलं तद्यक्तानि बिसानि तन्तुलानि ययोः । अथ हृदयं विशेषयन्नाह—मलयेति । मलयजस्य चन्दनस्य रसो द्रवस्तस्य लवो लेशस्तेन छलितानि मिलितानि यानि कमलिनीपलाशानि पत्राणि तैरव-गुण्ठिते व्याप्ते स्पृशन्ती स्पर्शं कुर्वन्ती । पुण्डरीकेति । हे पुण्डरीक, त्वं निष्टरः ऋरोऽसि । एवमपि पूर्वोक्तप्रकान रेणापि मामार्ता न गणयसि न गणनां करोषि । इत्युपालभमानोपालम्भं ददाना मुहुर्वारंवारमेनमन्वनयमग्रनीत-वती । मुहवीरंवारं पर्यचुम्बं चुम्बितवती । मुहुवीरंवारं कण्ठे गृहीत्वा व्याकोशमाकोशितवती । आः पापे ख्रयापि भवलापि मम प्रलागमनकालं मदीयागमनसमयं यावत् । अस्य पुण्डरीकस्यासवः प्राणा न रक्षिता न त्राताः । इति तामेकावलीमगर्हयं गर्हितवती । अयीति । अथि कोमलामन्त्रणे । हे भगवन् , प्रसीद प्रसन्ते

टिप्पo—1 तिस्भिरित्युचितम् । 2 अत्र नोपमा । अपि तु उत्प्रेक्षा, अत एव आमकमिद्म् । 3 विद्यार्थिभिस्तु किरणस्य पुंस्त्वमेव बोध्यम् । टीकाकारस्तु लोकबहिर्भूतः ।

पाठा०—१ निपतित. २ दशनशिखा. ३ विगलित. ४ प्रस्त. ५ तज्जीवितायैव, तज्जीविताय च. ६ परामुशन्ती. ७ मुद्रभेदः. ८ मुद्रभेदः. ९ मुद्रः.

इति मुँद्धः किपञ्जलस्य पादयोरपतम् , मुहुश्च तरिलकां कण्ठे गृहीत्वा प्रारुदम् । अद्यापि चिन्तयन्ती न जानामि तस्मिन्काले कुतस्तान्यचिन्तितान्यशिक्षितान्यनुपिदृष्टान्यदृष्टपूर्वाणि में हतपुण्यायाः कुपणानि चादुसहस्राणि प्रादुरभवन् , कुतस्ते संलापाः, कुतस्तान्यतिकरूणानि वेक्कव्यरुदितानि । अन्य एव स प्रकारः । प्रल्योमीय इवोद्तिष्ठन्नन्तर्वाष्प्रवेगानाम् , जल-यन्नाणीवामुच्यन्ताश्चप्रवाहाणाम् , प्ररोहा इव निरगच्छन्प्रलापानाम् , शिखरशतानीवावर्धन्त दुःखानाम् , प्रसूतय इवोद्पाद्यन्त मूच्छीनाम्'।

इस्रेवमात्मवृत्तान्तं निवेदैयन्सा एव तस्याः समितिकान्तं कथमप्यतिकष्टमवस्थान्तरमनु-भवन्सा इव चेतनां जहार मूच्छां । मूच्छांवेगान्निष्पतन्तीं च शिलातेले तां संसंभ्रमं प्रसा-रितकरः परिजन इव जातपीडश्चन्द्रापीडो विधृतवान् । अधुजलाद्रेण च तदीयेनैवोत्तरीय-वरुकलप्रान्तेन शनैःशनैवींजयन्संज्ञां प्राहितवान् । उपजातकारुण्यश्च वाष्पसिललोतेषिडनेन प्रश्चाल्यमानकपोलो लब्धचेतनामवादीत्—'भगवति, मया पापेन तवायं पुनरिसन्वतां नीर्तः शोकः, येनेटशीं दशामुपनीतासि । तदलमनया कथया । संहियतामियम् । अहमध्य-

भव । एनं पुण्डरीकं प्रत्युजीवय संजीवितं कुरु । इति सुहुर्वारंवारं किपि अलस्य सुनैः पाद्योश्वरणयौरपतं पितवती । सुहुश्चेति । वारंवारं तरिकां कण्ठे गृहीत्वा प्रारुदं रदनमकार्षम् । तस्मिकाति । तस्मिकाले रोदनद्यायां यान्यचिन्तितान्यतिकितानि, अशिक्षितान्यपितानि, अनुपदिष्ठानि केनापि नोपदेशीकृतानि, अदृष्ट्रपूर्वाण्यनवलोकितपूर्वाणि, हतपुण्यायाः मे मम कृपणानि सीनानि चादुसहसाणि प्रियप्रायवचनसहसाणि कुतः प्रादुरभवन्कुतः प्रकटीवभूबुरित्यवाप्येतिह्नपर्यन्तं चिन्तयन्ती न जानामि न सम्यक्तयावकल्यामि । कुतस्ते पूर्वोक्ताः संलापाः । कुतस्तानि हदिस्थान्यतिकरुणान्यतिदीनानि विक्रवो विह्वलसस्य भावो वैक्रव्यं तस्य रिदतानि कन्दितानि । अन्य एव भिन्न एव स प्रकारो मेदः । तान्युत्प्रेक्षते चतुर्भिः—प्रकर्यिति । अन्तर्वाष्यस्य मध्यनेत्राम्बुनो वेगानां रहसां प्रलयोमय इव कल्पान्ततरंगा इवोदतिष्ठन्नुत्थिता वभूबुः । अश्रुप्रवाहाणां नेत्राम्बुधाराणां जलयन्त्राणीवासुच्यन्त सुक्ताः । नेत्रैरिति शेषः । प्रलापानां विलापानां प्ररोहा इवाक्कुरा इव निरगच्छिनिर्गता वभूबुः । दुःखानां कृच्छाणां शिखरशतानीव श्वक्रशतानीवावर्षन्ति । मूर्च्छान्तां मोहानां प्रस्तय इवानवरतसंतानानीवोदपायन्ताकियन्त ।

इत्यं पूर्वीक्तप्रकारेणात्मवृत्तान्तं स्वकीयोदन्तं निवेदयन्त्या एव कथयन्त्या एव तस्या महाश्वेतायाः । अतिक्रान्तारिष्टहेतोस्त्रथा वेदना नास्तीत्यत आह— समतीति । कथमपि महता कष्टेन समतिकान्तं व्यतीतमितक्षः
यस्मिन्नेन्त्रम्तम्वस्थान्तरं मुनिकुमारमृत्युलक्षणमगुभवन्त्या इवागुभविषयीक्वंनत्या इव तस्या महाश्वेताया
मूच्छी मोहश्वेतनां चैतन्यं जहाराहरत् । मूच्छीवेगान्मोहरंहसः शिलातले निष्यतन्तीमधःसंयोगफलिकां कियां
कुर्वन्तीं तां महाश्वेतां ससंग्रमं प्रसारितो विस्तारितः करो येनैवंभूतो जातपीष्ठश्वन्द्रापीष्ठः परिजन इव परिच्छद इव
विश्वतवान्धारितवान् । अश्रुजलाईण नेत्रवारिक्षिन्नेन च तदीयेनैव महाश्वेताखीकृतेनैवेद्यर्थः । उत्तरीयं यद्यत्कलं
तस्य प्रान्तेन शनैःशनैर्भन्दंमन्दं बीजयन्वातं कुर्वन्संज्ञां चेतनां प्राहितवान् । आनीतवानित्यर्थः । उपिति ।
उपजातं समुत्पन्नं कारुण्यं यस्य सः । बाष्पसिलिल्खोत्तरीष्ठनं प्रवाहस्तेन प्रक्षात्यमानौ कपोलौ यस्य स लब्धचेतनां
प्राप्तवतन्यामवादीदवोच्यत् । हे भगवति महाश्वेते, मया पापेन पापात्मना तवायं शोकः पुनिर्दितीयवारमभिनवतौ
प्रत्यवतां नीतः प्रापितः येन कारणेनेहशीं दशामवस्थामुपनीताति प्रापिताति । तदिति । तस्माद्वेतोरनथा
कथयालं कृतम् । इयं कथा संहिपतां संक्षिप्यताम् । हि यस्मादिकान्तान्यपि व्यतीतान्यपि संकीर्यमानानि

टिप्प०-1 उदपद्यन्त, इत्येव पाठः। मूर्च्छानां प्रसूतयः संताना इवोदपद्यन्त अजायन्तेति तद्रश्रैः।

पाठा०—१ मुद्रभेद्धः. २ आनेदयन्त्यः. ३ एव च तस्याः. ४ ससंभ्रमप्रसारितः ५ उत्पीडेनः ६ क्योकद्वाकः। कपोळ्युगळाम्. ७ पुनर्षि नवताम्. ८ डपमीतः.

समर्थः श्रोतुम् । अतिक्रान्तान्यपि हि संकीर्द्यमानानि प्रियजनविश्वासवचनान्यनुभवसमां वेदनामुपजनयन्ति सुहुज्जनस्य दुःखानि । तन्नाईसि कथंकथमपि विधृतानिमानसुलभानसू-न्युनः शोकानल इन्धनतामुपनेतुम् इत्येवमुक्ता दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य बाष्पायमाणलोचना सनिवेदमवादीत्—'राजपुत्र, या तदा तस्यामतिदारुणायां हतनिशायामेभिरतिनृशंसेरसुभिर्न पॅरित्यक्ता ते मामिदानीं परित्यजन्तीति दूरापेतम् । नूनमपुण्योपहतायाः पापाया मम भग-वानन्तकोऽपि परिहरति दर्शनम् । कुतश्च मे कठिनहृद्यायाः शोकः । सर्वमिद्मलीकमस्य शठहृदयस्य । सर्वथाहमनेन त्यक्तत्रपेण निरपत्रपाणामभ्रेसरीकृता । यया चाविष्कृतमद्नया वज्रमच्येवेदमनुभूतम्, का वा गणना कथनं प्रति । किं वा परमतः कष्टतरमाख्येयमन्य-द्भविष्यति यत्र शक्यते श्रोतुमाख्यातुं वा । केवलमस्य वज्रपातस्यानन्तरमाश्चर्यं यदभूत्तदा-वेदयानि । आत्मनश्च प्राणधारणकारणलव इवाव्यक्तो यः समुत्पन्नः, तं च कथयानि ।

बाच्यमानानि प्रियजनस्पेष्टलोकस्य विश्वासवचनानि विश्रम्भभाषितान्यहमपि श्रोतमसमर्थोऽक्षमः । तत्र हेत्-माह—अनुभवेति । सहजनस्य मित्रलोकस्य दुःखान्यनुभवसमां विपाकत्वत्यां वेदनां व्यथासपजनयन्ति निष्पादयन्ति । तदिति हेत्वर्थे । कथंकथमपि महता कष्टेन विधृतानिमानसुलभानदुःप्रापानसून्प्राणानपुनः शोकानैले ग्रुग्वहाविन्धनतामिध्मतामुपनेतुं प्रापयितुं त्वं नार्हसि न योग्या भवसि । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेणोक्ता दीर्घमायतमुष्णं च निःश्वस्य निःश्वासं मुक्त्वा बाष्पायमाणे लोचने नेत्रे यस्याः सैवंविधा निर्वेदः स्वावमाननं तत्सहितं यथा स्यात्तथावादीदवोचत् । किं तदिखाह हे राजेति । हे राजपुत्र हे नृपस्नो. याहं तदा तस्मिन्काले तस्यामतिदारुणायामतिभीषणायां हत्तिनशायामञ्चभरजन्यामेभिरतिच्चशंसैरतिऋरैरस्मिः परित्यक्ता नोजिझता तेऽसव इदानीं सांप्रतं मां परित्यजन्ति मुखन्तीति दूरापेतं दूरे स्थितम् । नूनं निश्चितमपु-ण्योपहृताया अधर्मोपहृतायाः पापायाः पापिष्ठाया सम दर्शनं निरीक्षणं भगवानन्तकोऽपि यमोऽपि परिहरति परि-त्यजति । कतश्चिति । मे मम कठिनहृदयायाः शोकः शुक् कृतः स्यात् । अस्य शठहृदयस्य सर्व पूर्वोक्तिमदम-लीकं मिथ्या । सबेथेति । सर्वप्रकारेणाहमनेन हृदयेन त्यत्तत्रपेणोज्झितलजागुणेन निरपत्रपाणां निर्लजान नामग्रेसरी पुरोगामिनी कृता विहिता । यया चिति । यया मयाविष्कृतैमदनया प्रकटितकंदर्पया वज्रमध्येव शत-कोटिसय्येवेदं पूर्वोक्तमनुभूतमनुभवविषयीकृतम् । का गणना कथनं प्रति, चेदनुभूतं वर्तते तर्हि कथने किं काठि-न्यमिति भावः । वेति पक्षान्तरे । अतः परमस्मादन्यत्कष्टतरमतिकृच्छ्माख्येयं कथनीयम् । अन्यत्कि भविष्यति यच्छ्रोतुमाकर्णयितुमाख्यातुं कथयितुं वा न शक्यते न पार्यते । केवल्रेति । केवलमसहायमेकमस्य वज्र-पातसहशदुः खस्यानन्तरं पश्चात् यत् आश्चर्यं चित्रमभूत्तदावेदयामि कथयामि । आत्मनश्चेति । आत्मनः स्वस्य च प्राणधारणं तत्र कारणलव इव हेतुलेशसदृशमस्यक्तोऽस्फुटो यः समुत्पन्नः प्रादुर्भृतस्तं च कथ-

टिप्पo—1 एवंविधो दूरादाकर्षो अन्थसरणिविरुद्धः। पाठश्चायं दीकाकारमहोद्यसंमतः। वस्तुतस्तु 'प्रियजनविश्वासवचनानि' इति वाक्ये नास्त्येव। तदभावे—'अतिकान्तान्यपि दुःखानि संकीर्लमानानि (सन्ति) मुह्जनस्य अनुभवसमां वेदनां जनयन्ति' इत्यन्वयः। 2 'सरणशोकानत्रेन्धनताम्' इति समस्त-मेव मनोरमम्, विरूपसन्धिकमश्रव्यमिदम्। 3 धिक्, अतिविरूपोयं पाठः। 'अधिगतमदनवेदनया' इत्येव पाठः। अधिगतासदनवेदनया'

पाठा०—१ अनुभवसमयवेदनाम्; अनुभवसमवेदनाम्, २ पुनःपुनः सरणशोकानलेन्धनताम्, ३ या तस्याम्, ४ परित्यक्तासि तदिदानीं परित्यक्तित् दूरापेतम्; परित्यक्ता सेदानीं परित्यक्त इति दूरापेतमेतत्, ५ दुरात्मनः शठ- हृदयस्य, ६ आविष्कृतमन्दवेदनयाः, अभिगतमदनवेदनयाः, ७ तस्याः, ८ का दुःखगणनाः, कथं प्रीतिः।

यया दुराशामृगतृष्णिकया गृहीताहमिद्मुपरतकरुपं परकीयमिव भारभूतमप्रयोजनमकृतझं च हैतशरीरं वहामि, तदलं श्रूयताम्'।

ततश्च तथाभूते तस्मित्रवैस्थान्तरे मरणैकनिश्चयान्तत्तह्ह विख्य तरिकामव्यम्— 'अयि उत्तिष्ठ निष्ठरहृद्ये, कियेद्रोदिषि । काष्टान्याहृत्य विरचय चिताम् । अनुसरामि जीवितेश्वरम्' इति ।

अत्रान्तरे झटिति चन्द्रमण्डलिनर्गतो गगनाव्वतीर्य केयूरकोटिलग्नमस्तफेनिषण्डपाण्ड्रं पवनतरलमंग्रकोत्तरीयमाकर्षन्, उभयकर्णान्दोलितकुण्डलमणिप्रभानुरक्तगण्डखलः, स्थूलमुक्ताफलतया तारागणिमव प्रथितमिततारं हारमुरसा द्धानः, धवलदुकूलपल्लवकंलिपतोषणीषप्रन्थिः, अलिकुलनीलकुटिलकुन्तलनिकरिवकंटमोलिः, उत्फुलकुमुद्कर्णपूरः, कामिनीकुचकुङ्कमपत्रलतालाव्यक्तांसदेशः, कुमुद्धवलदेहः, महाप्रमाणः पुरुषो महापुरुषलक्षणोपेतः,

यामि ब्रबीमि । ययोति । यया दुराशैव मृगतृष्णिका मरुमरीचिका तया गृहीता स्वीकृताहं महाश्वेता इदमुपरत-केल्पमवस्तुप्रायम् । अवस्तुत्वादेव न स्वसत्ताकमित्याह—परेति । परकीयमिवान्यदीयमिवात एव भारभूतम-प्रयोजनं निरर्थकं न कृतं जानातीत्यकृतशं हतशरीरं दुःशरीरं वहामि धारयामि । तत्पूर्वोक्तमलं कृतमेतस्वतिरिक्तं श्रूयतामाकर्ण्यताम् ।

ततश्चेति । तदनन्तरं तथाभूते तादशे तिसानपूर्वप्रतिपादितेऽवस्थान्तरे दशान्तरे मरणस्य निमीलनस्यैक-निश्चयादिद्वितीयनिर्णयात्तत्प्यूर्वोक्तं बहु प्रचुरं विलप्य विलप्य बहुविलापान्कृत्वा तरिलकामिल्यव्यवमकथयम् । इतिशब्दयोलमाह—अयीति । अयि कोमलामच्यणे । निष्ठुरहृदये कठिनचित्ते, उत्तिष्ठोत्थानं कुरु । कियद्रोदिषि कियदपरिमितं रोदनं लोकप्रसिद्धं करोषि प्रणयसि । काष्ठान्येधांस्याहृत्यानीय चितां चित्यां विरचय निष्पादय । जीवितेश्वरं प्राणनाथमनुसराम्यनुगच्छामि ।

अत्रान्तरेऽस्मिन्समये झिटित शीघ्रं चन्द्रमण्डलाच्छशिबिम्बाद्विनर्गतो निःसतो गगनादाकाशादवतीयोंतीर्य केयूरकोटिलमं किरीटाश्रिविलमम्तस्य पीयूषस्य फेनपिण्डो डिण्डीरचयसद्वरपण्डुरं श्वेतम् । पवनेन
बायुना तरलं कम्पमानमुत्तरीयं च तदंग्रुकं चांग्रकोत्तरीयम् । राजदन्तादिषु पाठात्पूर्वप्रयोगः । आकर्षजाकर्षणं
कुर्वन् । इतो द्विजमण्डलविनिर्गतनरिवशेषणानि । उभरोति । उभी च तौ कर्णो चेति कर्मधारयः । वृत्तिविशेष उभशब्दस्योभयादेशः । तयोरान्दोलिते वेहिते कुण्डले कर्णभूषणे तयोमीणप्रभा रत्नकानितस्त्रयानुरक्तं
गण्डस्थलं यस्य सः । स्थूलेति । स्थूलानि मुक्ताफलानि यत्र तस्य भावस्ता तया । श्वेतत्ववर्तुलत्वसाम्यादाह—तारेति । प्रथितं गुम्फितं तारागणमिव नक्षत्रशृन्दिमचातितारमितमनोहरं हारं मुक्ताप्रालम्बमुरसा
बक्षःस्थलेन दधानो विश्राणः । धवलेति । धवलं श्वेतं यहुकूलं दुगूलं तस्य पक्षवेन प्रान्तदेशेन कलितो
विहित उष्णीषप्रन्थिम् धविष्टनप्रन्थियेन सः । अलीति । अलिकुलबद्धमरसमृहवनीलाः श्यामाः कुटिला
वक्षाः कुन्तलाः केशास्तेषां निकरः समृहस्तेन विकटो विगुलो मौलिर्यस्य सः । उत्पुद्धिति । उत्पुत्लं विक्रसितं
यरकुमुदं केरवं तस्य कर्णपूरं कर्णभरणं यस्य सः । कामिनीति । कामिन्या योषितः कुचयोः स्तनयोः
कृष्टुमपत्रलता केसरपत्रभङ्गिस्तया लाञ्चितश्चित्रोडसैदेशः स्कन्धप्रदेशो यस्य सः । कुमुदेति । कुमुदवच्युतकमलवद्ववलः श्रुभो देहः शरीरं यस्य सः । महाप्रमाणोऽतिदीर्घ एवंविधः पुरुषो नरः । महिति ।

टिप्प०—1 मृतप्रायम् । 2 गाढालिङ्गनपूर्वकं पार्श्वश्चयनावस्थायामंसे कुङ्कुमसंकान्तिरित्याश्चयः ।

पाठा॰—१ इतश्चरीरकम्, २ अवस्थान्ते, ३ निश्चयाः ४ तत्. ५ रोदिमिः ६ अवतीर्थ चः ७ अतितारहारम् ८ काग्यतः ९ मिलितः

दिन्याकृतिः, खच्छवारिधवछेन देहप्रभावितानेन क्षाछयन्निव दिगन्तराणि, आमोदिना च शरीरतः क्षरता शिशिरेण शीतन्वरमिव जनयतामृतशीकंरवर्षेण तुषारपटछेनेवानुलिम्पन्, गोशीर्षचेन्द्नरसच्छटाभिरिवासिक्चन्, ऐरावतकरपीवराभ्यां वाहुभ्यां मृणाछधवछाक्कुलिभ्यां शित्रेक्षशीभ्यां तमुपरतमुतिक्षपन्, दुन्दुभिगम्भीरेण खरेण 'वत्से महाश्वेते, न हैं वाव्यास्त्रया प्राणाः । पुत्रपि तवानेन सह भविष्यति समागमः' ईत्येवं पितेवाभिधाय सहैवानेन गगनतछमुद्पतत्। अहं तु तेन व्यतिकरेण सभया सविस्मया सकौतुका चोन्मुखी किमिद्मिति किपिक्षछमपृच्छम्। असौ तु ससंभ्रममदत्त्वेवोत्तरमुद्दिष्ठत् । 'ईरात्मन्, क मे वयस्यमपहत्य गच्छिति इत्यभिधायोन्मुखः संजातकोपो वभ्नन्सावेगमुत्तरीयवरूकछेन परिकरम्, 'वृद्ध्यत्रो-स्पतन्तं तमेवानुसरन्नतरिक्षमुद्गात्। पर्यन्त्या एव च मे सर्व एव ते तारागणमध्यमविशन्। सम त तेन द्वितीयेनेव प्रियतममरणेन किपिक्षछगमनेन द्विगणीक्रतशोकायाः सतरामदी-

महापुरुषा उत्तमपुमांयस्तेषां लक्ष्णैः सामुद्रिकशास्त्रोक्तैर्ध्वजादिभिश्चिह्नैरुपेतः सहितः। दिव्येति । दिव्या मनी-हराकृतिराकारो यस्य सः । स्वच्छेति । खच्छं निर्मलं यद्वारि जलं तद्वद्ववलेन ग्रुन्नेण । देहेति । देहप्रभायाः शरीरद्यतिर्वितानेन समूहेन दिगन्तराणि दिग्विवराणि क्षालयन्निव निर्मलानि कुर्वन्निव । आमोदीति । आमोदिना परिमलवता तस्य देवस्यामृतमयत्वात् शरीरतो देहतः क्षरता प्रस्नवता । शिक्षिरेति । शिक्षि-रेणं शीतलेन शीतज्वरमिव जनयतोत्पादयता एवंविधेनामृतशीकरवर्षेण पीयुषशीकरवृष्ट्या तुषारपद्रहेनेव हिमसमृहेनेवानुलिम्पन्विलेपयन् । दिगन्तराणीति शेषः । गोशीर्षेति । गोशीर्षिभिधीनं यचन्दनं तस्य रसो द्रवस्तस्य छटाभिरिवासिश्रकासैकं कुर्वन । **ऐरास्तेति ।** ऐरावतो हस्तिमह्नस्तस्य करः ग्रण्डावण्डस्तद्वरपीव-राभ्यां पुष्टाभ्यां बाहुभ्यां भुजाभ्याम् । मृणालेति । मृणालं बिसं तद्वद्ववलाः श्वेता अन्नत्यः करशाखा ययोः । ज्ञीतलेति । ज्ञीतलः ज्ञिज्ञिरः स्पन्नी ययोस्ताभ्यां बाहुभ्यां तसुपरतं सृतसुरिक्षपन्नस्पाटयन् । इस्वेवं प्रकारेण पितेच जनक इवाभिधायेत्युक्त्वानेन सृतकेन सहैच गगनतलमाकाशतलसुद्यतद्वतपात । इतिसोख-माह-दुन्द्भीति । दुन्द्रभिः पटहस्तद्वद्गम्भीरेण खरेण शब्देन । हे वत्से महाश्वेते, त्वया प्राणा असवी न त्याज्या न हेयाः । अनेन पुण्डरीकेण सह पुनरिष तव समागमो भविष्यति । अहं त्यिति । अहं त तेन व्यतिकरेण तेन वृत्तान्तेन सभया सातङ्का, सविस्मया साश्वर्या, सकौतुका सकुतृहला चोन्मुख्यूर्धवदना किमिदमिति कपिजलमपुच्छमप्राक्षम् । असौ कपिजलोऽदत्त्वैवानुक्तवैवोत्तरं प्रतिवचः ससंभ्रमं सत्वरम् । 'संभ्रमस्त्वारिते भये' इति कोशः । उदितष्ठद्वत्थितो बभूव । हे दुरात्मन्, मे मम वयसं मित्रमपह्नत्याप-हरणं कृत्वा क गच्छसीत्यभिधायोक्त्वोन्मुख ऊर्ववदनः संजातकोपः समुत्पन्नरोषः सावेगमूत्तरीयबल्क-छेन परिकरं कटिसागं बधनबन्धनं क्वबेन् । उत्पत्योत्पतनं कृत्वा तमेवोत्पतन्तं शक्तिमण्डलविनिर्गतपुरुषमेवा-जुसरज्ञजुगच्छज्ञन्तरिक्षमाकाशमुदगाद्ध्वेमगात् । मे मम पर्यन्या विलोकयन्या एव च सर्व एव तारागणमध्ये नक्षत्रवृन्दमध्यमविशन्प्रवेशं चकुः ।

ं मम स्थिति । तेन कपिक्षलगमनेन द्वितीयेन द्वितीयत्रियतममरणेनेव द्विगुणीकृतः शोको यस्या एवं-विधाषा मम सत्तरामस्यर्थे हृदयमदीर्यत विदीर्णं वभूव । किंकतेत्यतामूढाहं महाश्वेता तरिलकामन्नम् । किं

टिप्प०—1 गोशीर्षाकारे मलयपर्वतैकदेशे जातश्चन्दनोपि तन्नान्ना व्यपदिश्यते । अतितमां सुरभिः शीतलश्चायम् ।

[ु] पाठा०—१ शीकरनिकर, २ गोशीर्षक, २ अतिशीतल, ४ विक्षिप्य, ५ दुन्दुभिनाद, ६ परित्याख्याः. ७ इस्वेव-माइतः पितेव, ८ दुरात्मन्ननक, ९ स्वेगम्, १० व्येत्य.

र्यत हृदयम् । किंकर्तव्यतामूढा च तरिलकामत्रवम्—'अयि, नै जानासि । कथय किमेतत्र हिति । सा तु तदवलोक्य स्त्रीस्थावकातरा तस्मिन्क्षणे शोकाभिभाविना भयेनाभिभूता वेपमानाङ्गयष्टिर्मम मरणशङ्कया च वराकी विषण्णहृदया सकरणमवादीत् — 'भर्तृदारिके, न जानामि पापकारिणी । किंतु महदिद्माश्चर्यम् । अमानुषाकृतिरेष पुरुषः । समाधासिता चानेन गच्छता सानुकम्पं पित्रेष भर्तृदारिका । प्रायेण चैवंविधा दिव्याः स्वप्नेऽप्यविसंवा-दिन्यो भवन्त्याकृतयः, किमुत साक्षात् । न चारुपमपि विचारयन्ती कारणमस्य मिश्याभिधाने पर्यामि । अतो र्युक्तं विचार्यात्मानमस्मात्प्राणपरित्यागव्यवसायात्रिवर्तयितुम् । अति-महत्विवद्माध्यासस्थानमस्थामवस्थायाम् । अपि च तमनुसरन्गत एव कपिञ्जलः । तस्माच 'कुतोऽयम्, को वायम्, किमर्थं वानेनायमपगतासुकत्किप्य नीतः, क वा नीतः, कस्माचा-संभावनीयेनामुना पुनः समागमाशाप्रदानेन भर्तृदारिका समाधासिता' इति र्स्वनिमुवलभ्य जीवितं वा मरणं वा समाचरिष्यसि । अदुर्लभं हि मरणभंध्यासितम् । पश्चाद्प्येतद्भवि-ध्यति । न च जीवन्कपिञ्जलो भर्तृदारिकामदृष्टा स्थासित, तेन तत्प्रत्यागमनकालावधयोऽपि

तिदिलाह—अरोिति । अप्रि कोमलामन्त्रणे । ने जानाित नावनुष्यसे । एतत्पूर्वोक्तं किमिति कथय निवेदय । ममेति शेषः। सा त्विति । सा तरलिका तत् पूर्वीक्तमवलोक्य निरीक्ष्य स्त्रीस्त्रभावेन कातरा भीरुस्तस्मि-नक्षणे शोकाभिभाविना हाङ्माशिना शोकमभिभवतीखेवंशीलेनेति भयविशेषणं वा। भयेन भीत्याभिभूता परा-भता वेपमाना कम्पमानाङ्गयष्टिर्यस्याः सैवंविधा मम मरणशङ्कया च विषण्णहृदया खेदखिन्नचित्ता वराकी दीना-सकरणं सदयमिखवादीदवोचत्। इतिशब्दाभिधेयमाह-भात्रीति । हे भर्तृदारिके, अहं पापकारिणी न जानामि । अपि तु जानामि । कि त्विदं महदाश्वर्यं महत्कोतुकम् । एष पुरुषोऽमानुषाकृतिर्दिव्याकृतिः । अनेन पुरुषेण गच्छता वजता पित्रेव जनकेनेव सानुकम्पं सदयं भर्तृदारिका राजदुहिता समाश्वासिता खस्थीकृता । प्रायेण बाहुरुयेनैवंविधा दिव्या आकृतयः स्त्रप्रेऽप्यविसंवादिन्योऽव्यभिचारिण्यो भवन्ति । साक्षात्प्रस्यक्षेण किसत भण्यते । अस्य प्रहषस्य मिध्याभिधानेऽसस्यभाषणे विचारयन्ती विमर्श कुर्वन्सरपमपि स्तोकमपि कारणं निदा-नमहं न च पश्यामि नावलोक्यामि । अतो हेतोर्विचार्य विमृत्यात्मानमस्मात्प्राणपरित्यागलक्षणो यो व्यवसायो व्यापारस्तरमान्निवर्तयितुं युक्तं न्याय्यम् । अतीति । खल्ल निश्चयेन । अतिमहदिदं पूर्वोक्तमाश्वासस्थानमाश्वा-सनस्थलमस्यामनस्थायाम् । अपि च तं पुण्डरीकमनुसरचनुगच्छन्गत एव कपिझलः । तस्माचेति । तस्मा-द्वेतोः कुतः स्थानादयं समागतः, को वायम्, किमर्थमनेन पुंसायमपगतासुर्गतप्राण उत्क्षिप्योत्पाव्य नीतः. क्क वा कस्मिन्स्थाने वा नीतः प्रापितः, कस्माचासंभावनीयेनाचिन्तनीयेन समागमस्याचा तस्याः प्रदानेन पुनरसना पुरुषेण भर्तदारिका समाश्वासिता । इति ससुपलभ्य प्राप्य जीवितं गरणं वा समाचरिष्यस्व विधास्मित । हीति निश्चये । अर्ध्यासितं चिन्तितं मरणमदुर्रुभं सुलभम् । स्वायत्तत्वादिति भावः। पश्चादिप वृत्तान्तोपलब्ध्यनन्तरमप्येतन्मरणं भविष्यति । त चेति । जीवब्छुसन्कपिज्ञलो भर्तृदारिकामदृष्टा न वीक्य न च स्थास्यति, तेन कारणेन तस्य किपज्जलस्य यावत्प्रत्यागमनकार्लस्यावधयो मर्यादास्तावदमी प्राणा वि-

टिट्यु०—1 'अयि जानासि' इत्येव पाठः । नकारपाठे योजनाक्केतः प्रकृताऽपरिपोषश्च । 'अयि जानासि' अत्र तु काकुः। अर्थात् जानासि किमित्याशयः। 2 अहो प्रमादः ! नात्र काकुः। अहं न जाना- मीति निषेध एव विवक्षितः । 3 अध्यवसितमित्येव मनोरमम् । अध्यवसितं कर्तुमभिष्रेतमिति तद्रश्चेः। 4 मौर्ष्यमित्म् । प्रत्यागमनकालः अवधिर्येषां ते इति व्याख्योचिता ।

पाठा०-- १ न जानासि किमेतत्, २ दिव्या भारतः १ साक्षात्कृताः ४ युक्तमिवात्मानम्, ५ आश्वासनस्यानम्, ६ तसातः ७ च, ८ सर्वमिदमुपलभ्य, ९ न दुर्लभम्, १० अध्यवसितम्.

तावद्भियन्ताममी प्राणाः' इत्यभिद्धाना पीद्योमें न्यपतत् । अहं तु सकललोकदुलेक्क्यतया जीविततृष्णायाः, श्रुद्रतया च कीस्वभावस्य, तया च तद्भचनोपनीतया दुराशासगतृष्णिकया, किपिक्षलस्य प्रत्यागमनकाह्यया च, तिस्मिन्काले तदेव युक्तं मन्यमाना नोत्सृष्टवती जीवि-तम् । आश्या हि किमिव न कियते । तां च पापकारिणी कालरात्रिप्रतिमां वर्षसहस्राय-माणां यातनामयीमिव दुःखमयीमिव नरकमयीमिवाग्निमयीमिवोत्संक्रनिद्रा तथेव क्षितितले विचेष्टमाना रेणुकणधूसरैरश्चजलाईकपोलसंदानितिर्विधुक्तव्याकुलैः शिरोकहैरपरुद्धमुँखी निर्दयाक्रन्दजर्जरस्वरक्षयक्षामेण कण्ठेन तस्मिन्नव सरस्तीरे तरिलकाद्वितीया क्षपां क्षिपतवती ।

प्रत्युषसि तृत्थाय तैसिन्नेव सरसि स्नात्वा कृतनिश्चया, तत्त्रीत्या तमेव कमण्डलुमादाय, तान्येव च वरकळानि तामेवाक्षमाळां गृहीत्वा, बुद्धा निःसारतां संसारस्य, ज्ञात्वा च मन्द्-पुण्यतामात्मनः, निरूप्य चाप्रतीकारदारुणतां वैयसनोपनिपातानाम्, आकळच्य दुर्निवारतां

यन्तां धार्यन्ताम् । तत्प्रत्यागमनकाल एवावधिर्येषामिति प्राणविशेषणं वा । इत्यभिद्धानेतिन्नवाणा मे मम पाद-योश्वरणयोर्न्यपतत्पपात । अहं त्विति । तस्मिन्काले तदेव तरिलकोक्तमेव युक्तं न्याय्यं मन्यमाना ज्ञायमाना जीवितं प्राणितं नोत्स्ष्टवती न व्यक्तवती । तत्र हेतुचतुष्ट्यं प्रदर्शयनाह—सकलेति । जीविततृष्णायाः प्राणधारणगर्धायाः सकळलोकैः समयजनैर्दुर्लङ्गवतया दुरतिकम्यतया । स्त्रीस्त्रभावस्य प्रमदानिसर्गस्य ध्रुद्रतया तुच्छतया च । तया चेति । तया पूर्वोक्तया तस्य महापुरुषस्य वचनेनोपनीतया प्राप्तया द्वराशा दृष्टा स्पृहा सैव मृगतृष्णिका मरीचिका तया । तथा कपिज्ञलस्य प्रत्यागमनं पश्चादागमनं तस्य काङ्का वाञ्छा तया । आ-शाया बलीयस्त्वं प्रदर्शयनाह—आशाया हीति । हि निश्चितम् । आशया स्पृह्या किमिन न कियते कि न विधीयते । ततश्च तस्मिन्नेव सरस्तीरे तरलिका द्वितीया यस्या एवंविधा पापकारिण्यहं तां क्षपां रजनी क्षपितवती क्षयं नीतवती । इतो रात्रेर्विशेषणानि — प्रतिकृलकारित्वात्कालरात्रिस्तत्प्रतिमां तत्सदृशीम् । दुःखस्य द्वःसहत्वाद्वर्षाणां सहस्रं तद्वदाचरमाणामित्यर्थः । यातनिति । यातना तीववेदना तन्मयीमिव अत्यन्तदुःखज-नकत्वात् । दुःखेति । दुःखं कृच्छुं तन्मयीमिव । खजनविरहेण शरीरदुःखस्यैवानुभूयमानत्वात् । नरकेति । नरकं दुर्गतिस्तन्मयीमिव । निन्दितात्यन्तदुःखोत्पादकत्वात् । अझीति । अप्तिवृद्धिस्तन्मयीमिव । तीवदीर्घ-ज्यराकान्तत्वात् । पुनः कीह्मी । उत्सन्नेति । उत्सन्ना मूलत उच्छिन्ना निद्रा प्रमीला यस्याः सा । तथै-वेति । तथैव पूर्वोक्तप्रकारेणैव क्षितितले पृथ्वीतले विचेष्टमाना विद्धुठमाना । रेणियति । रेणूनां रजसां कणास्तैर्धसरेरीषत्पा॰डरेरश्रजलैनेत्रवारिभिराद्रौ खिन्नौ कपोली तत्र संदानितैः संयेतैः विरहवशात । विमुक्तत्वे-नानियन्त्रितत्वेन व्याकुळैविसंस्थुलैः शिरोरहैः केशैष्परुद्धमाच्छादितं मुखमास्यं यस्याः सा । निर्दयमिति । निर्दयं निःकरणं य आकन्दः पूत्कारस्तेन जर्जरः शिथिलो यः खरो ध्वनिस्तस्य क्षयो विनाशस्तेन क्षामेण क्रुज्ञोनैवंविधेन कण्ठेन करणभूतेन निर्दयाक्रन्देनैव क्षपां क्षपितवतीति भावः ।

प्रत्युषसीति । प्रत्युषि प्रभात उत्थाय तसिष्णेव सरित कासारे ब्रात्वाष्ठवं विधाय कृतो विहितो निश्चयो यया सा । तत्प्रीत्मा तत्भेहेन तमेव कमण्डलं तत्करकुण्डिकामादाय गृहीत्वा तान्येव तदेहलमान्येव वलक-लानि चोचानि, तामेव तदीयामेवाक्षमालां जपमालां गृहीत्वा । संसारस्य संस्तेनिःसारतामसारतां बुद्धावगम्य । आत्मनः खस्य मन्दपुण्यतां ज्ञात्वा च । व्यसनोपनिपातानां कष्टोपनिपातानामप्रतीकारं च तद्दारुणं चाप्रतीकार-दारुणं तस्य भावसत्ता तां निरूप्य च कथैयित्वा । शोकस्य ग्रुचो दुर्निवारतामाकलप्याकलनां कृत्वा । दैवस्य

टिप्प॰—1 बस्फुटमलाप इव । अश्रुजलाईयोः कपोलयोः संदानितैः संलग्नीरित्यर्थः । 2 नास्ति प्रती-कारः प्रतिविधानं येषां ते च दारुणाश्चेति सरलोऽर्थः । 3 दृष्ट्वा, निर्णीय वा, इत्यर्थ उचितः ।

पाठा०—१ पादयोरपतत् र स्नीस्वभावतायाः ३ दुराशयाः ४ पापकारिणीम्. ५ उत्पन्ननिशाम्, ६ विमुक्तेर-ट्याकुलैः ७ मुखाः ८ क्षयितवती ९ असिन्, १० उपतापानाम्

शोकस्म, दृष्ट्या च निष्ठरतां दैवस्म, चिन्तयित्वा चौतिबहुळदुःखतां स्नेहस्म, भावयित्वा चानित्यतां सर्वभावानाम्, अवधार्य चाकाण्डभङ्करतां सर्वसुखानाम्, अविगणय्य तातमम्बां च, परित्यस्य सह पैरिजनेन सकळबन्धुवर्गम्, निवर्द्य विषयसुखेभ्यो मनः, संयम्येन्द्रियाणि गृहीतब्रह्मचर्या देवं त्रैं छोक्यनाथमनाथशरणितमं शरणार्थनी स्थाणुमाश्रिता।

अपरेद्युश्च क्रुतोऽपि समुपल्रब्धवृत्तान्तस्तातः सहाम्बया सह वन्धुवर्गेणागस्य सुचिरं क्रताक्रन्दस्तैस्तेष्पायैः,अभ्यर्थनाभिश्च वह्वीभिः,उपदेशैश्चानेकप्रकारैः,सान्त्वनैश्च नानाविधेः,गृहागमनाय में महान्तं यक्षमकरोत्। यदा च नेयमस्माद्यवसायात्कथंचिद्पि शक्यते व्यावर्तयितुमिति निश्चयमधिगतवान् तदा निराशोऽपि दुँस्त्यज्ञतया दुहित्क्सेहस्य पुनःपुनर्मया विस्क्यमानोऽपि बहून्दिवसान्स्थित्वा सशोक एवान्तर्दद्यमानहृदयो गृहानयासीत्। गते च ताते
ततःप्रभृति तस्य जैनस्याश्चमोक्षमात्रेण क्रतज्ञतां दर्शयन्ती, तद्नुरागक्रशमिदमपुण्यबहुल्पस्तमितल्जममङ्गलभूतमनेकक्केशायाससहस्रनिवासं दग्धशरीरकं वैद्वविवैत्यिमशतैः शोर्षयन्ती

भाग्यस्य निष्ठुरतां कर्कशतां दृष्ट्वा विलोक्य । सेहस्य प्रेम्णोऽतिबहुलमतिदृढं दुःखं यसिस्तस्य भावस्तता तां चिन्तियत्वा विचार्य । सर्वभावानां समप्रपदार्थानामनिस्यतां विनाशितां भावियत्वा भावनाविषयीकृत्य च । सर्वभुखानां समप्रसौख्यानामकाण्डेऽनवसरे भङ्करतां भन्नशीलतामवधार्थं निश्चित्य । तातं पित्रमविगणग्यानाद्य । परिजनेन परिवारेण सह सकलं समग्रं बन्धुवर्गं खजनलोकं परिखज्य द्रीकृत्य । विषयसुखेभ्य इन्द्रियसातेभ्यो मनश्चित्तं निवर्ल पराष्ट्रुखीकृत्य । इन्द्रियसातेभ्यो मनश्चित्तं निवर्ल पराष्ट्रुखीकृत्य । इन्द्रियाणि करणानि संयम्य नियन्त्य । गृहीतं खीकृतं ब्रह्मचर्यं यथा सा देवं जैलोक्यनाथिममनाथानां शरणं स्थाणुमीश्वरं शरणार्थिनी त्राणामिलाषिण्यमाश्चिताश्रयणं कृतवती ।

अपरे शुरिति । अपरे शुरन्ये शुः क्रतोऽपि कस्मादि समुपढ्यः प्राप्तो वृत्तान्त उदन्तो येनैवंभूतस्तातः पिताम्बया मात्रा च सह तथा वन्धुवर्गेण सहागलेख सुचिरं चिरकालं यावरक्षतो विहित आक्रन्दो येन स तैस्तैरुपायैः प्रपत्तेः, ताभिर्बह्वीभिरभ्यर्थनाभिः प्रार्थनाभिः, अनेकैरपदेशीईतवाक्यैः, नानाविधेः सान्त्वनैः सामिः, एभिः कृत्वा मे मम ग्रहार्गमनाय महान्तं यत्तमुयोगमकरोदस्जत् । यदा चिति । यदा यस्मिन्काल इयं महाश्वेतास्माद्यवसायाद्यापृतेः कर्यचिदि कष्टेनापि व्यावतीयितुं निवतीयितुं न शक्यते न पार्यत इति निश्चयं निर्णयमिष्तावाञ्ज्ञातवान् । तदेति । तस्मिनकाले निराशोऽपि निर्णतसमीहितोऽपि गृहं न गत इति । अत्र हेतु-माह—दुहित्रिति । दुहिता पुत्री तस्याः क्षेत्रस्य प्रमणो दुस्खजतया दुर्निवारतया । क्षेत्रधिवयं प्रदर्शयज्ञाह—पुनिरिति । पुनःपुनर्वारंवारं मया विस्त्र्यमानोऽपि गृहे गम्यतामिति कथ्यमानोऽपि बहूननेकान्दिवसान्दिन्तिस्ता सशोकः श्च्या सह वर्तमानोऽन्तर्मध्ये दह्यमानं प्रज्वलमानं हृदयं चेतो यस्प्रविधि एव गृहानयासी-दगमत् । 'गृहाः पुंति' इति पुंस्त्वम् । गते चेति । ताते पितिर गते च सति ततःप्रमृति तिहिनादारभ्य तस्य जनस्य पुण्डरीकस्याश्रुमोक्षमात्रेण नेत्रवारिमोचनेनेच कृतं जानातीति कृतज्ञस्तस्य भावस्तता तां दर्शयन्ति प्रकाशयन्ती । पुनः कि कुर्वन्ती । दग्धशरीरमेव दग्धशरीरकम् । सार्थे कः । तच्छोषयन्ती कृशतां प्राप्तन्ती । अथ शरीरकं विशेषयन्ति । वस्प्तिति । तस्मिनकुमारे पुण्डरीके योऽनुरागः क्षेहस्तेन कृशं स्थमम्पुण्यवैहुलं पापहत्वम् । अस्तिति । असेकेऽसंख्या ये क्षेशा दुःखानि तेषामायासाः परिश्रमास्तेषां सहस्रं तस्य निवासी गृहस्तम् । कैः ।

टिण्य०—1 गृहगमनाय इत्येव पाठो मनोरमः। 2 अपुण्यानि (पापानि) बहुलानि यसिसत् , इति ज्याख्यानसुचितम् ।

पाठा०—१ दुःखबद्वलताम्, २ परिजनेन मनसा सक्ल, ३ तिगृद्य गृहीतः ४ त्रैलोक्यनाथशरणम्, ५ आश्रितव-लिसः ६ बहुभिः, ७ परिसान्त्वनैः, ८ गृहगमनाय, ९ यदा तु न कथंलिदस्यसादध्यनसायाद्यावर्तियतुं शक्यत इति, १०दुक्लेवतया, ११ गृहम्, १२ जनस्याश्चमोक्षमात्रेण किल; देवस्य कृतेऽश्चमोक्षमात्रेण, १३ बहुलमपि, १४ क्षपयन्ती, ४६ का०

वन्येश्च फेलमूलवारिभिर्वर्तमाना जपव्याजेन तहुणगणानिव गणयन्ती, त्रिसंध्यमत्र सरिस स्नानेमुपस्प्रश्नान्ती, प्रतिदिनमर्चयन्ती देवं व्यम्बकम्, अस्यामेव गुहायां तरिलक्या सह दीर्घ शोकमनुभवन्त्यवसम्। साहमेवंविधा पापकारिणी निर्छक्षणा निर्छक्ता कूरा निःस्नेहा दृशंसा गईणीया निःप्रयोजनोत्पन्ना निःफलजीविता निर्वेवलम्बना निःमुखा च । किं भैंया दृष्ट्या पृष्ट्या वा कृतन्नाह्मणवधमहापातकया करोति महाभागः इत्युक्त्वा पाण्डुना बल्क-लोपान्तेन शशिनमिव शरन्मेघशकलेनाच्छाच वदनं दुर्निवारबाष्पवेगमपारयन्ती निवारयितु-भुंनमुक्तकण्ठमतिचिरमुक्तः प्रारोदीत्।

चन्द्रापीडस्तु प्रथममेव तस्या रूपेण विनयेन दाक्षिण्येन मधुरालापतया निःसङ्गतया तैपेस्थितया च प्रशान्तत्वेन च निरिभमानतया च महानुभावत्वेन च ग्रुचितया चोपारूढ-

बहुविवैः नानाप्रकारैनियमशतैर्वतशतैः । चन्यैश्चेति । वनसंबन्धिभः । फलेति । फलानि सस्यानि, मूलानि ब्रधाः, वारीणि जलानि, तैः कृत्या वर्तमाना अवर्तमाना । कृतप्राणधारणेखर्थः । जप इति । जपो जाप-स्तस्य व्याजेन मिषेण तस्य पुण्डरीकस्य गुणाः शौर्यादयैस्तेषां गणाः समृहास्तानिव गणयम्ती गणनां क्वर्वन्ती त्रिसंध्यं त्रिसायम् । अत्र सरस्यच्छोदनामि तटाके स्नानमाप्त्रवसुपरपृशन्ती छुर्वन्ती । प्रतीति । प्रतिदिनं प्रति-वासरं त्र्यम्बकं देवमीश्वरमर्चयन्ती पूजयन्ती । अस्यासिति । अस्यां प्रसक्षगतायामेव गुहायां कंदरायां तरिक्या सह दीर्वं शोकमनुभवन्ती साक्षात्कुर्वन्खवसं निवासमकरवम् । यत्तदोनिलाभिसंबन्धाया पूर्वोक्ता सैवंविधाहं नान्या । इतस्तस्याः कियन्ति विशेषणानि प्रवर्शयन्नाह—पापेति । पापं कछुषं करोतीस्पेवंशीला सा, निर्रुक्षणा पाण्डुरपृष्ठा, निर्रुजा निस्त्रपा, कुरा दुष्टा, निःस्नेहा निःप्रेमा, चशंसा निस्निशा, गर्हणीया निन्दनीया, निःप्रयोजनं निर्थंकसुरपन्ना प्रादुर्भूता, निःफलमनकेशि जीवितं प्राणितं यस्याः सा तथा. निर्ग-तुमवळम्बनमाश्रयो यस्याः सा तथा, निर्गतं सुखं सातं यस्याः सा तथा । चकारः समुचयार्थः । स्वस्य निन्दां क्रवन्ताह—किमिति। हे महाभाग हे सत्पुरुष, कृतं बाह्मणवधलक्षणं महापातकं ययैवंविधया दृष्टयावले-कितया पृष्ट्या प्रच्छाविषयीकृतया वा मया किं करोति किं करिष्यति । अत्र भविष्यत्यर्थे वर्तमाना । इति पूर्वोक्तमुक्तवा कथयिला पाण्डुना शुञ्जेण बल्कलोपान्तेन चोचाश्वलेन बदनं मुखमाच्छाय । अत्र शुक्कत्वसाध-म्याद्वरंप्रेक्षते - शरदिति । शरद्धनाखयस्तस्या मेघशकळेन जळधरखण्डेन शक्तिनमिव चन्द्रमिव । अत्र वदनस्य चन्द्रसादश्यम् . वल्कलोपान्तस्य च शरनमेघशकलसादश्यमिति भावः । दुरिति । दुर्निवारो बाष्पो नेत्राम्ब तस्य वेगं रहो निवारियतुं दूरीकर्तुमपारयन्स्यशक्षुवस्युनमुक्तकण्ठं थथा स्यात्तथातिचिरं चिरकालमुचैन स्तारखरेण प्रारोचीहदनमकाषीत ।

चन्द्रापीडस्ति । प्रथममेवादावेव तस्या महाश्वेताया रूपेण सौन्दर्येण, विनयेन प्रणिपातादिना, दाक्षि-ण्येनानुकूल्येन, मधुरो मिष्टो य आलापः संलापस्तस्य भावस्तत्ता तया, तथा निर्गतो यः सङ्गोऽभिष्वङ्गस्तस्य भाव-स्तत्ता तया । तपेति । तपस्तिन्या भावस्तत्ता तया । तथा प्रशान्तत्वेन सौम्यप्रकृतित्वेन च । तथा निरभि-मानतया निरहंकारतया च । तथा महानुभावत्वेन महाप्रभावत्वेन । तथा छुन्तितया पवित्रतया चोपारूढमा-

टिप्प०—1 वृत्तिं दुर्वाणा, इत्यर्थं उचितः । 2 धन्या बुद्धिः ! मुनिकुमारस्य कि शौर्यं दृष्टम् ? अस्तु । केह सौन्दर्याद्य इत्युचितम् । 3 लक्षणैः ग्रुभलक्षणैः रहिता, इत्यर्थो योग्यः । 'पाण्डुरपृष्ठा' इत्यर्थस्तु अवाङ्मनसगोचरः, धन्यष्टीकाकारः ।

पाठा०—१ तन्द २ खात्वा ३ तथा तरलिकया ४ दीवशोकम् ५ त्वरमवसम् ६ कृरा च ७ निःखेंदा च ८ नृशंसा च अतिनृशंसा च कृतशा च ९ निर्था निरवलम्बना १० मया तथाभूतया ११ अतिकण्डम् १२ चातितपक्षितया.

गौरवोऽभूत्, तदानीं तु तेनापरेण दिश्वितसद्भावेन खवृत्तान्तकथनेन तया च कृतज्ञतया हृतहृदयः सुतरामारोपितप्रीतिरभवत् । आर्द्रीकृतहृदयश्च शनैःशनैरेनामभाषत—'भगवित,
क्रेशमीरुरकृतज्ञः सुखासङ्गळुव्धो लोकः स्नेहसदृशं कर्मानुष्ठातुमशक्तो निष्फलेनाश्चपातमात्रेण स्नेहसुपद्शयनरोदिति । त्वया तु कर्मणैव सर्वमाचरन्त्या किमिव न प्रेमोचितमाचेष्टितम्, येन रोदिषि । तद्दर्थमाजन्मतः प्रभृति ससुचितपरिचयः प्रेयानसंस्तुत इव परित्यक्तो
बान्धवजनः । संनिद्दिता अपि तृणावज्ञयावधीरिता विषयाः । सुक्तान्यतिशयितशुनासीरसमृद्धीन्यैश्वर्यसुखानि । मृणालिनीवातितनीयस्यपि नितरां तनिमानमनुचितः संक्षेशेहपनीता
तनुः । गृहीतं ब्रह्मचर्यम् । आयोजितस्तपिस महत्यात्मा । वनिताजनदुष्करमपि कृतमरण्यावस्थानम् । अपि चानायासेनैवात्मा दुःखाभिभूतैः परित्यक्यते । महीयसा न तु यक्नेन गरी-

श्रितं गौरवं यस्मिनेवंविधश्चन्द्रापीडोऽभूत् । तदानीं तिवति । तदानीं तस्मिन्कालेऽपरेण दर्शितः प्रकटितः सद्भावः स्वभावो येनैवंविधेन स्वयुत्तान्तकथनेन निजोदन्तनिवेदनेन तथा च कृतज्ञतथा कृतवेन्त्रया च हतं हृदयं चित्तं यस्य स सुतरामलर्थमारोपिता स्थापिता प्रीतिर्यस्यामेवंविधश्वन्द्रापीडोऽभवदासीत्। आर्द्वीति। आद्रीकृतं हृद्यं यस्य स शनै:शनैर्मन्दमेनां महाश्वेतामभाषतायोचत । तदेवाह-भगवतीति । हे भगवति हे खामिनि, अन्यो लोकः क्रेशभीररकृतज्ञः सुखार्थं य आसङ्गः स्यादीनामभिषङ्गस्तत्र छुन्धो हिप्सः क्षेद्रसदशं प्रीतियोग्यं कर्म तत्सुखेन सुखं तद्दुःखेन दुःखमनुष्ठातुं निधातुमशक्तोऽसमर्थो निष्फलेन निष्प्रयोजने-नाश्रुपातमात्रेण स्नेहं प्रीतिसुपदर्शयन्वाह्यवृत्त्या प्रकाशयनरोदिति रोदनं करोति । लोकेभ्यसास्या वैपरील्यं प्रद-र्वायनाह—त्वया त्विति । लया भवत्या कर्मणैव कर्तव्यरूपेणैव सर्व समग्रमाचर त्या क्वन्त्या प्रेमोचितं केह्योग्यं किमिव नाचेष्टितम् । अपि तु सर्वमेव विहितमिति भावः । येन कारणेन त्वं रोदिष्यश्रपातं करोषि । तदर्थं पुण्डरीकार्थमाजन्मतः प्रसृति जन्म मर्यादीकुल समुचितो योग्यः परिचयः संगतिर्यस्यैनंविधः प्रेयानति-प्रियोऽसंस्तृत इवासंस्तुतोऽपरिचितस्तद्वदिव बान्धवजनः खजनवर्गः परित्यक्त उज्झितः । संनिहितेति । संनिहिता अपि समीपवर्तिनोऽपि तृणवद्यावज्ञावगणना तया विषया इन्द्रियार्थी अवधीरिता अवगणिताः। अतीति । अतिशयिता तिरस्कृता ग्रुनासीरस्थेन्द्रस्य समृद्धिः संपद्यैरेवंविधान्यैश्वर्यसुखानि विभवसौख्यानि मुक्तानि स्वकानि । मृणालिनीति । अतितनीयस्यप्यतिकृशापि ततुः शरीरमतुचितैरयोग्यैः संक्षेत्रेवितमह-णरूपैर्नितरामत्यर्थं तिनेमानं कुशत्वसुपनीता प्रापिता । केव । मृणालिनीव कमलिनीव । गृहीतेति । गृहीतं खीकृतं ब्रह्मचर्यं ब्रह्मवतम् । आयोजितेति । महति गरिष्ठे तपस्यात्मा आयोजितः स्थापितः । वनितेति । अत्रापिशब्दो भिष्ठक्रमः । तेन वनिताजनस्य स्त्रीजनस्य दुष्करमैपि दुःसाध्यमप्यरण्यावस्थानं कृतं विहितम् । अनेति । दुःखाभिभृतैरनायासेनैव परिश्रममन्तरेणैवात्मा परिलज्यते । शरीरलागः कियत इति भावः । न त्विति। तु पुनरर्थकः। न केवैंलं परं महीयसा गरिष्ठेन यक्षेन प्रयासेन गरीयसि महीयसि क्षेरो पूर्वोक्तस्वरूपे

टिप्पo—1 'समुपिचतपरिचयः' इसेच पाठः । समुपिचतो वृद्धिं प्राप्त इति तद्धैः । 2 टीकाकारध-तोऽयमपपाठः । 'विनताजनदुष्करमध्यक्षीकृतम्' इमान्येवाक्षराणि पद्शय्यानुक्छानि । 3 हन्त प्रहेलिकां चकार भाग्यवान् । दुःखितैः अनायासेन आत्मघातः क्रियते, महीयसा (अतिमहत्ता) यक्षेन गरीयसि (अति, गुरुतमे) क्रेशे (तपस्यादौ) आत्मा न निक्षिप्यते । इति व्याख्यातव्यम् । किन्तु सोयमप्य-पपाठः । 'महीयसा तु' इति निवरहित एव पाठः । दुःखितैः आत्मा अनायासेन त्यक्तं शक्यते (वधोद्धन्ध-नोपायानां स्वाधीनत्वात्), गरीयसि क्रेशे (तपस्यादौ) तु महीयसा यक्षेन आत्मा निक्षिप्यते इति तद्धैः।

पाठा०—१ आसीत्, २ तेनानेनापरेण. इ सुतरामतिदूरम्. ४ जन्मन. ५ विमुक्तानि. ६ उचितैः. ७ हुन्तर-मध्यक्षीकृतम्, दुन्तरमतिकृष्टमङ्गीकृतम्, ८ दुःखाभिहतः परित्यज्यते लघीयसाः, दुःखाभिहतैः परित्यज्यन्ते महीयसाः

यसि क्षेत्रो निश्चित्यते केवलम् । यदेतदनुमरणं नाम तैद्तिनिष्फलम् । अविद्वज्ञनाचरित
एष मार्गः । मोह्विलसितमेतत्, अज्ञानपद्धितिरयम्, रभसाचरितिमदम्, श्चुद्रदृष्टिरेषा,
अतिप्रमादोऽयम्, मोर्व्यस्वलितिमदम्, यदुपरते पितिर भ्रातिर सुदृदि भर्तरि वा प्राणाः
परित्यज्यन्ते । स्वयं चेन्न जहित न परित्याज्याः । अत्र हि विचार्यमाणे स्वार्थ एव प्राणपरित्यागोऽयम् । असङ्ग्रोकवेदनाप्रतीकार्द्वादात्मनः । उपरतस्य तु न कमि गुणमावहित । नै
तावत्तस्यायं प्रत्युज्ञीवनोर्पायः, नै धर्मोपचयकारणम्, न शुभलोकोपार्जनहेतुः, न निर्देयपातप्रतीकारः, न दर्शनोपायः, न परस्परसमागमनिमित्तम् । अन्यामेव स्वकर्मभैललपाकोपचितामसाववशो नीयते भूरिमम् । असावर्थ्यात्मचातिनः केवलमेनसा संयुज्यते । जीवंस्तु जला-

निक्षिप्यते । एतेन प्राणिप्रयवियोग आत्मपरित्यागात्तस्यात्मनो गरिष्ठक्रेशे परिक्षेपो महीयानिति ध्वनितम् । यदेतदिति । नामेति कोमलामन्त्रणे । यदेतदनुमरणमन्वारोहणं तदतिनिष्फलं निरर्थकम् । यतः क्रमारः प्रियः नतु विहितः पतिर्येनान्वारोहणं कि तु मृतानुमरणमात्रं तदितिनिष्प्रयोजनमिति भावः । अथ च निष्फ-लत्वं प्रदर्शयन्नाह-अविद्वज्जनेति । एषोऽन्वारोहलक्षणो मार्गः पन्था अविद्वज्जना अपण्डितलोकास्तैराचरितः सेवितः। एतदिति । पूर्वीक्तं मोहविलसितमज्ञानविज्ञिभतम्। अज्ञानेति । इयमन्वारोहणे प्रवृत्ति-रज्ञानपद्धतिरज्ञानमार्गः । रभसेति । इदमन्वारोहणं रभसाचरितमविचारपूर्वकमाचरितम् । अद्भेति । एषान्वारोहणलक्षणा प्रवृत्तिः खुदास्तुच्छबुद्धयस्तेषां दृष्टिर्शानम् । अतीति । अयमनुमरणलक्षणोऽतिप्रमा-दोऽतिश्येनानवधानता । मौर्च्यमिति । इदं पूर्वोत्तं मौर्च्यस्खलितं विहितच्यतिः । यत्तदोनित्याभिसंब-न्धादाह—यदिति । यत्पितरि ताते, आतरि सहोदरे, सुहृदि मित्रे, भर्तरि प्राणनाथे वोपरते मृते सति प्राणाः परिखज्यन्ते परिमुच्यन्त इति कमैकर्त्रक्तिः । तस्या लक्षणम्— यत्र कमैंव कर्तत्वं याति कर्ता त नोच्यते । सुकरै: खैर्गुणैयोंगात्कर्मकर्तेति तद्विदुः' इति । स्वयमिति । चेयदि खयं न जहति न परित्यजनित तदा प्राणा न परिलाज्याः । बलाज निष्कासनीया इलार्थः । किमर्थं तर्हि लोकानां मरणे प्रवृत्तिरिलात आह— अत्र हीति । हीति निश्चये । अस्मिन्ननुमरणे विचार्यमाणे विचारणाविषयीकियमाणेऽयं प्राणपरित्यागः खार्थ एवारमीर्यकृत्यमेव। तत्र हेतुमाह-असहोति। आत्मनो जीवस्य न सोद्धमशक्यासहा या शोकवेदना ग्राज्य-था तस्याः प्रतीकारो निवृत्त्युपायस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । उपेति । उपरतस्य मृतस्य तु न कमपि गुणं हित-मानहत्यादधाति । एतदर्थं स्पष्टयचाह-न ताचितिति । तानदादौ तत्योपरतस्य प्रत्युजीननोपायः प्रनः प्राणधारणप्रतिकिया न भवति । नेति । धर्मस्य पुण्यस्योपचयः पुष्टिस्तस्य कारणं निमित्तं न भवति । नेति । इसलोकस्य खर्गलोकस्योपार्जनमर्जनं तस्य हेतुर्निदानम् । निरयेति । निरये दुर्गतौ पातः पतनं तस्य प्रतीकारः प्रतिकिया न । नेति । दर्शनस्यावलोकनस्याप्यपायो न । नेति । परस्परमन्योन्यं यः समागमः संबन्धस्तस्य नि-मित्तं कारणं न भवति । तत्र हेतुमाह-अन्यामिति । असौ मृतोऽवशः पराधीनः खस्य कर्मणोः खकृत-पापपुण्ययोर्यः फलपाकस्तेनोपन्वितां पुष्टामन्यामेव कर्ममूमिं नीयते प्राप्यते । अन्यद्प्यनुमर्णेनानिष्टमाह—अ-साम्रिति । असौ पूर्वं मृत आत्मघातिनोऽनुमृतस्यैनसा पापेन केवलं संयुज्यते संयुक्तो भवति । अनुमरणा-भावे गुणानाह्—जीवंस्त्वित । जीवञ्श्वसन्तुपरतस्य मृतस्यात्मनो जीवस्य जलाजलिदानादिना बहुपकरो-

टिप्प०—1 अविचारोयम् 'अनायासेन परित्यज्यते' इत्यादिना दुःखिजनकर्तृकस्त्याग एवोपकान्तः। तथा च कर्मणि प्रत्यये एवोचिता संगतिः न तु कर्मकर्तरि, तत्र प्राणानां स्वयं कर्तृत्वात्। 2 स्वार्थः स्वनिमित्त एव, इति ब्याख्योचिता।

पाठा०—१ अपि निष्फलम्, र कुट्टिः, ३ प्रेम. ४ ते. ५ असह्यवेदना. ६ आपिततः. ७ न तस्यायम्, ८ योगः. ९ न च. १० नरकपतनः ११ फलपरिपाकोपिक्षताम्ः फलपाकोपनीताम्. १२ कमैभूमिम्. १३ आत्मघाती.

ज्ञिल्हानादिना बहूपकरोत्युपरतस्यात्मनश्च, मृतस्तु नोभयस्यापि । स्मर ताविष्ठयामेकपत्नी रितं भगवित भर्ति भकरकेतौ सकलाबलाजनहृद्यहारिणि हरेहुतभुग्दग्धेऽप्यविरिहृताम-सुभिः । ष्ट्रैथां च बार्ष्णेयीं शूरसेनसुतामभिक्षपे सावज्ञविजितसकलराजकमौलिकुसुमनिति-ताशेषपादपीठे पत्याविललभुवन्वलिभागभुजि पाण्डौ किंदमसुनिशापानलेन्धनतासुपँगते-ऽध्यपरित्यक्तजीविताम् । उत्तरां च विराटदुहितरं बालां बालशिश्वानीव नैयनानन्दहेतौ विन-यवित विकान्ते च पज्ञत्वमभिमन्यावागतेऽपि धृतदेहाम् । दुःशलां च धृतराष्ट्रदुहितरं आत्श-तोत्सङ्गलालितामितमनोहरे हरवरप्रदानवर्धितमिहिन्नि सिन्धुराजे जयद्रथेऽर्जुनेन लोकान्तरसु-पनीतेऽप्यकृतप्राणपरित्यागाम् । अन्याश्च रेक्षःसुरासुरसुनिमनुजसिद्धगन्धर्वकन्यका भर्तरहिताः श्र्यन्ते सहस्रशो विधुत्तजीविताः । प्रोन्सुच्येतापि जीवितं संदिग्धेऽप्यस्य समागमो यदि स्थात्,

त्यनेकासुपक्वति कुरुते । मृतस्तूभयस्यापि स्वस्य परस्य च न किमप्युपकरोति । द्यान्तद्वारा एनमर्थं दढीकुर्व-बाह-सरेति । तावदादौ सकलः समयो योऽबलाजनः स्त्रीलोकस्तस्य हृदयहारिणि चित्तापहारिणि भग-वति माहात्म्यवति भर्तिरि प्राणवल्लमे मकरकेतौ श्रीमदने हरस्य महादेवस्य यो हुत्रभुमेत्राप्तिस्तेन दग्धे भ-सीभूते सखि, एक एव पतिर्यसास्तामेकपत्नी त्रियां वलमां रितमस्रिभः प्राणैरिवरिहतां संयुक्तां स्पर स्पृति-गोचरीकुर । यथा तया प्राणा नोजिसताः, खभर्तुः, कुलं च कृतम्, तथा त्वयापि विधेयमिति भावः । अ-न्यासामपि निद्दीनद्वारा पूर्वोक्तमर्थं दढीकुर्वजाह—पृथामिति । पाण्डो भतीर किर्देम इत्यभिधया प्रसिद्धी यो मुनिस्तस्य शाप एवानलो विहस्तसिशिन्धनतामिध्मतासुपगतेऽपि प्राप्तेऽप्यपरित्यक्तजीवितामन्तिस्रतप्राणां वार्जेयीमन्धकवृष्णिकुळोत्पन्नां ऋरसेनस्य राज्ञः स्रतां पुत्रीं पृथां कुन्तीम् । स्परेलस्य सर्वत्रापि संबन्धः । अथ भर्तारं विशेषयन्नाह—सावज्ञयेति । सावज्ञयैवानिच्छयैव विजितं खायतीकृतं यत्सकलं समप्रं राज्ञां समहो राजकं तस्य मौलयः शिरांसि तेषां कुसुमानि पुष्पाणि तैर्वासितं भावितमैशेषं पादपीठं समग्रपदासनं यस्य स तसिन्। अखिलेति । अखिलं समगं यद्भवनं विश्वं तस्य यो बलिभागो भागधेयस्तं भनक्तीति स तसिन्। र्अभिक्षे पण्डिते । तथा बालशिबानीव नवीदितचन्द्र इव नयनानन्दहेती नेत्राह्नादिनिमित्ते विनयवित मर्थी-दावति विकानते शरेऽभिमन्यावर्जुनस्रते पद्मत्वमागतेऽपि प्राप्तेऽपि धृतो देहो ययैवंभूता बालामप्राप्तयौवनां विराटराज्ञो दुहितरं पुत्रीसुत्तरासुत्तरानान्नीं स्मरेति संबन्धः । तथातिमनोहरेलभिरामे । हरेणेश्वरेण वरप्रदानेन वर्धितो वृद्धिं नीतो महिमा माहात्म्यं यस्य स तिसान् । सिन्धुराजे सिन्धुदेशनाथे जयद्रथानिभानेऽर्जुनेन पार्थेन लोकान्तरं भवान्तरमुपनीते प्रापितेऽपि धृतराष्ट्रस्य राज्ञो दुहितरं सुतां भ्रातृणां यच्छतं तस्योत्सन्नः कोडस्तेन लालितां पालितामकृतत्राणपरिखागामेवंविधां दुःशलां स्मरेति संबन्धः। असुमैवार्थं पुनर्द्रदयन्नाह-अन्याश्चे-ति । रक्षांसि राक्षसाः, सुरा देवाः, असुरा दैत्याः, मुनयस्तापसाः, मनुजा मनुष्याः, सिद्धा विद्यासिद्धाः, ग-न्धर्वा देवगायनाः, एतेषां कन्यकाः पुत्र्यो भर्तुरहिताः सत्यो विश्वतजीविता अक्ततप्राणपरित्यागा अन्याः पूर्वोक्त-व्यतिरिक्ताः सहस्रशः श्रूयन्त आकर्णन्ते । यदनुमरणेनापि न प्राप्यते तदपीष्टं त्वया प्राप्तव्यमेवेत्याह— मोन्मच्येतापीति । तदा जीवतं प्रोन्मुच्येत खज्येत यद्यस मृतस्य संदिग्धोऽपि समागमः स्यात् । तच

टिप्प०—1 मृगरूपं धरवा मृगीभिविषिने रममाणः किंदमो नाम मुनिर्मृगयार्थिना पाण्डुना मृग-बुद्ध्या निहतः शशाप—'रममाणं मां संहतवांस्त्वमि रममाण एव मरिष्यसि'। ततः कदाचिद्रसन्तप्रभावा-दुद्दीसमदनः पाण्डुमाद्दीं रमयन्ममार। माद्र्यामनुमृतायामि जीवन्ती कुन्ती युधिष्ठिरादीन् जनयामासिति महाभारतम्। (आ. प.) 2 सावज्ञम् (अवज्ञया सहितम्, सहेलमिल्थः) जितमिल्थं उचितः। 3 वास्तवे त्वपपाठ एवायम्। 'वासितपादपीठे' इल्वेव पाठः। 4 सुन्दरे इल्थं उचितः।

पाटा०—१ मकरध्वजे. २ हरनयनहुतमुजा दग्धे; हरहुंकारहुतमुजा दग्धे. २ तथा. ४ सावज्ञाविजितः ५ वासि-तपापः १ वळयमुजि. ७ वपागते. ८ अपरिशुक्तः ९ जननयनाः १० वपगते. ११ दुःशीळाम् १२ वह्याः १३ विद्युरः १४ संदिग्धो मदि समागमः स्थादः

भगवता तु तैतः पुनः खयमेव समागमसरस्वती समाकार्णता। अनुभवे च को विकल्पः १ कथं च ताहशानः मत्राकृताकृतीनां महात्मनामवितथिगरां गरीयसापि कारणेन गिरि वेतथ्यमा-स्पदं कुर्यात्। उपरतेन च सह जीवन्त्याः कीहशी समागतिः १ अतो निःसंशयमसाबुपजात-कारण्यो महात्मा पुनः प्रत्युज्ञीवनार्थमेवैनैमुित्क्षण्य सुरह्णेकं नीतवान्। अचिन्त्यो हि महात्मनां प्रभावः। बहुप्रकाराश्च संसार्रवृत्तयः। चित्रं च दैवम्। आश्चर्यातिशययुक्ताश्च तपःसिद्धयः। अनेकिविधाश्च कर्मणां शक्तयः। अपि च सुनिपुणमपि विमृशक्तिः किमिवान्यत्तदपहरणे कारणमाश-कृषेत जीवित्तपदानाहते। न चासंभाव्यमिद्मवगन्तव्यं भगवत्या। चिर्पपृत्त एष पन्थाः। तथा हि। विश्वावसुना गन्धर्वराजेन मेनकायामुत्पन्नां प्रमहरां नाम कन्यकामाशीविषविद्यप्तजीवितां स्थूळकेशाश्रमे भागवस्य च्यवनस्य नप्ता प्रमतितनयो मुनिकुमारको रुरुर्नाम स्वायुषोऽर्धेन योजि-

नास्त्येवेति भावः । प्राप्तव्यमिष्टं कथं स्यादित्याह—भगवत्येति । भगवत्या त्वया ततस्तस्मान्महापुरुषात्पुनः ख्यमेवासमनेव समागमः कुमारेण सह संगतिस्तत्प्रतिपादिका सरस्रती वाणी समाकर्णिता श्रुता। तथापि तद्वर्थं न निश्चिनोमीत्यत आह-अन्विति । अनुभवेऽनुभूते वस्तुनि को विकल्पः कः संदेहः । अत्रो-प्यादकमाह-कथं चेति । तादशानां न वियते प्राकृता इतरजनसाधारणाकृतिराकारो येषामेवंविधानाम-वित्यगिरां यथार्थवयसां महात्मनां महापुरुषाणां गरीयसापि कारणेनोत्क्रुष्टेनापि हेतुना गिरि वाण्यां कथं वैतथ्यमचतत्वमास्पदं स्थानं कुर्यात् । नन्वियं सरस्ति वितथैव, मृतकुमारेण सह समागमस्य बाधितलाः दिखत आह—उपरतेति । उपरतेन मृतेन सह जीवन्खाः कीहशी समागतिः संगतिः । तर्हि सरखती वित-श्रेवेत्यत आह-अत इति । अतः कारणात् । निःसंशयं निश्चितमुपजातं समुत्पन्नं कारण्यं घृणा यस्मिन्नेवंविधो महात्मासौ पुरुषः पुनः प्रत्युजीवनार्थं पुनःसेजीकरणार्थमेवैनं पुण्डरीकमुत्किप्योत्पाट्य सुरलोकं देवलोकं नीतवान्त्रापितवान् । अत्रानुकूलमाह—अचिन्त्य इति । हीति निश्चितम् । महात्मनौ महानुभावानौ प्रभावो महिमाचिन्लोऽनाकलनीयः । नन्वश्रुतपूर्वमिदं कथं स्यादिलात आह—बिह्निति । संसारवृत्तयः संस्रतेः प्रवृत्तयो बहप्रकारा अनेकभदभिन्नाश्वेलर्थः । एतादृशं मम भाग्यं क स्यादिसाह—चित्रं चेति । दैवं भाग्यं चित्रं विविधप्रकारम् । नैनु सर्वेषामेकविधम् । ननु तस्य कुमारप्रत्यृजीवने कुतः सामर्थ्यमित्यत आह—आश्च-र्देनि । आश्चर्यमद्भतं तस्यातिशय आधिक्यं तेन युक्ताः सहितास्तपःसिद्धयो भवन्ति । ननु पुण्डरीकस्पैतादशं कर्म कथं स्यात् , येन प्रत्युजीवनं स्यादित्याह—अनेकेति । कर्मणां पूर्वीपार्जितश्चभाश्चभानां शक्तयः साम-ध्योन्यनेकविधा असंख्यप्रकाराः। युक्तयन्तरं प्रदर्शयबाह्-अपि चेति । अपि च युक्तयन्तरे । सुनिपुणं सुदक्षं यथा स्यात्तथा विमृशद्भिविचारयद्भिरतदपहरणे मृतकुमारापहरणे जीवितप्रदानाहतेऽन्यतिकसिव कारणं निसि-त्तमाश्रद्धात आश्रद्धाविषयीकियते। न च सर्वथा स्तस्य पुनर्जीवनं कापि दृष्टमित्यत आह—न चेति। भगवत्या त्वयेदं प्रत्यजीवनमसंभाव्यमघटमानिति न चावगन्तव्यं न ज्ञातव्यम् । अस्य प्राचीनत्वं प्रदर्शयचाह-चिरमिति । एष प्रत्युजीवनलक्षणः पन्था मार्गश्चिरप्रवृत्तो बहुकालीनः । तदेव दर्शयति -तथा हीति । विश्वावस्तामा गन्धवैराजेन करणभूतेन मेनकायासुरपन्ना प्रादुर्भूता प्रमद्धरेति नाम्नी कन्यकामाशीविषेण सर्पेण विद्धप्तं जीवितं श्वसितं यस्या एवंविधां स्थूलकेशमुनेराश्रमे मठे भागवस्य सुगुवंशीत्पन्नस्य च्यवननान्नी मनेर्नप्ता प्रपौर्त्रैः प्रमतेस्तनयः पुत्रो मुनिकुमारको रहः खायुषः खजीवितस्यार्धेन योजितवानसंबन्धितवान्।

्रिटप्0-1 पुनः प्राणाऽऽधानार्थमिति ब्याख्यानसुचितम् । 2 'न' 'नतु' वा इति स्यात् । 8 पौन्न इत्येवावगन्तब्यम् ।

पाठा०—१ स्वयमेव तत्पुनः समागमवचः श्रुतम्. २ तम्. ३ प्रवृत्तयः, प्रकृतयः. ४ तज्जीवितः ५ सर्वशा चिरः ६ भागवस्य नप्ताः

तवान् । अर्जुनं चार्थमेधतुरंगानुगामिनम् आत्मजेन बश्रुवाहननाम्ना समरिश्वरिस शरापहत-प्राणम्, उल्लेपी नागकन्यका सोच्छ्वासमकरोत् । अभिमन्युतनयं च परीक्षितमञ्चत्थामास्त्रपाव-कपरिसुष्टम्, उदरादुपरतमेव विनिर्गतम्, उत्तराप्रठापोपजनितकृपो भगवान्वासुदेवो दुर्छभा-नसू-प्रापितवान् । उज्जयिन्यां च संदीर्पनिद्विजतनयमन्तकपुँरादपहृत्य त्रिभुवनवन्दितचरणः स एवानीतवान् । अत्रापि कथंचिदेवमेव भविष्यति । तथापि । किं कियते । किं वा रुभ्यते । प्रभवति हि भगवान्विषः । बरुवती च नियतिः । आत्मेच्छया न शक्यसुच्छ्वसितुमपि । अतिपिशुनानि चास्यकान्तिनष्टरस्य दैवहतकस्य विरुस्तितानि । न क्षमिते दीर्घकारुमञ्चाजरम-णीयं प्रेम । प्रायेण च निसर्गत एवानायतस्वभावभङ्कराणि सुखानि, आयतस्वभावानि च

अर्जुनं चेति । अश्वमेघस्य यस्तुरगोऽश्वसादनुगामिनं तत्पृष्ठयायिनं वधुवाहननामात्मजैन सुतेन समर्शिरति सङ्घामशिरसि शरेण बाणेनापहता आकर्षिताः प्राणा यस्यैवंविधमर्जुनं पार्थम् । नामेति कोमलामन्त्रणे । उल्ल-पीनाम्नी नागकन्यका सोच्छ्वासं सजीवितमकरोदस्जत् । अभीति । अश्वत्थाम्रो द्रोणाचार्यसुतस्य योऽस्वपावकः शस्त्राभिस्तेन परिष्कृष्टं दग्धम् । उदरेति । उदराद्गर्भाशयादुपरतमेव मृतमेव विनिर्गतं निःसतम् । ईदशमिन-मन्युतनयमर्जुनपौत्रं परीक्षिताभिधानमुत्तरायाः प्रलापेन विलापेनोपजनितौत्पादिता कृपा करुणा यखैवंविधी भगवान्वासुदेवो नारायणो दुर्लभानदुष्प्रापानसून्प्राणान्प्रापितवान्प्रदत्तवान् । उज्जयिन्यां चेति । उज्जयिन्यां विशालायां संदीपनिनाम्नो द्विजस्य तनयं सूतमन्तकपुरात्संयमिन्या अपहृत्यापहरणं कृत्वा त्रिभुवनेन वन्दितौ नमस्कृती चरणी यस्यैवंभूतः स एव भगवान्वासुदेव आनीतवानानयनं कृतवान् । अत्रापीति । कथंचित्प्रका-रेणैवमेव पुनर्जीवनवज्जीवनं भविष्यति । अनेनोत्कटकोटिः प्रदर्शिता, संभावनारूपत्वात् । अनुत्कटकोटावप्र-तिकार्यत्वं खर्याह—तथापीति । अपि अनास्थायाम् । तथापि तव ग्रोकमात्रेण कि जीवितं क्रियते किम-थवा लभ्यते प्राप्यते । तत्र हेतुमाह-प्रभवतीति । भगवान्विधः प्रभवति समर्थो भवति । नियतिर्भा-व्यर्थः. अदृष्टविशेषो ब्रह्मालिखितपद्धतिर्वा, बलवती वीर्यवती । उपसंहरति-आत्मेच्छेति । आत्मेच्छया खेच्छयोच्छ्रसित्रमपि न शक्यम् । उच्छ्रासः खायतः सोऽपि खेच्छया कर्तुं न शक्यते । किमुतान्यदिलर्थः । एवं सति सर्व दैवाधीनं प्रेममैन्यादिकम् । तद्विहीनस्य तन्नास्खेवेत्याह-अतीति । अस्यैकान्तनिष्ठरस्यात्य-न्तिनिर्देयस्य दैवहतकस्य विलिसतानि चेष्टितान्यतिपिश्चनान्यतिदःखकारीणि भवन्ति । अच्याजेति । अच्या-जं निष्कपटं तेनै रमणीयं मनोहरं प्रेम वीर्घकालं चिरकालं न क्षमते न सहते। भवतु। तर्हि दैववशादेवानव-रतं जन्मान्तरपर्यन्तं क्षेम क्रतो न निर्वहतीखत आह-प्रायणिति । प्रायण बाहुल्येन निसर्गत एव स्वभा-वत एवानायतस्वभावभक्कराणि सुसानि, आयतस्वभावानि च दुःखानि । अत्रायं भावः--कार्येण कारणानुमान नम . कार्यं च दैवादैवयोः सुखदुःखे । तत्र सुखस्यानायतस्यभावो विस्तिस्यभावः क्षणभङ्गरत्यं च, दुःखस्य रवायतस्वभावो विस्तरणप्रकृतिः । तद्विपर्ययादभङ्करत्वमपि । तत्कारणयोरप्येवमेवेति । यावत्पर्यन्तं दैवं ताव-त्पर्यन्तमेव येनकेन चिद्धस्तना प्रीतिरुपभोगो मैत्री तसाद्धिषयलाभस्तदनुबन्धादयः। एतद्धिपर्यये प्रीत्यायभावः।

टिप्प०—1 अधिगतिवययो राम-कृष्णयोरतुरोधेन गुरुः सान्दीपनिः पञ्चजनापहृतं निजपुत्रं गुरुद्क्षि-णारूपेणेयेष । भगवान्वासुदेवस्तु ससुद्राभ्यन्तरे पञ्चजनिनाशोत्तरमप्यक्रदधं गुरुतनयं यमपुरादाहृत्य गु-रुद्क्षिणीचकारेति पुराणकथा । 2 अव्याजम् अत एव रमणीयमित्यथं उचितः । 3 अनायतस्वभावानि (अदीर्घाण, संक्षिप्तानीत्यथंः) च ताति भञ्चराणि नश्वराणि ।

पाठा०—१ अनुसारिणम् २ उल्रुपी ३ परिक्षितम् ४ निर्गतम् ५ मगनंश्चराचरग्रकोद्धदेवो दुर्कभैरस्यान् योजितनान् ६ सांदीपनि ७ पुरात्रिसुननवन्दितचरणः स प्रनापहृतवान् ८ कथंनिदेवमेवेदं तवापि अविश्वति. ९ निसुपाकम्यते. १० क्षमन्ते.

दुःखानि । तथा हि । कथमध्यैकंस्मिञ्जन्मनि समागमः, जन्मान्तरसहस्राणि च विरदः प्राणि-नाम् । अतो नाईस्विन्द्यमात्मानं निन्दितुम् । आपतन्ति हि संसारपथमतिगहनमवती-णीनामेते वृत्तान्ताः । धीरा हि तरन्यापदम् ' इत्येवंविधैरन्यैश्च मृदुभिरूपसान्त्वनैः संस्थाप्य तां पुनरिष् निर्झरजलेनाञ्जलिपुटोपनीतेनानिच्छन्तीमिष बलात्प्रक्षालित्मुखीमकारयत् ।

अँत्रान्तरे च श्रुतमहाश्वेतावृत्तान्तोपजातशोक इव समुत्सृष्टदिवसव्यापारो रविरिप भगवा-नधोमुखतामयासीत्। अथ क्षीणे दिवसे, परिणतिष्ठयङ्कुमञ्जरीरजोनिंभे पिश्जरिम्णा रैंज्यमाने विल्लाम्बनि ब्रथ्ममण्डले, अविरलकुसुम्भकुसुमरसरक्तदुकूलकोमलेन चास्तातपेन मुच्यमानेषु दिख्युखेषु, चँकोरनयनतारकाकान्तिना च पिङ्गलिक्ना विलिप्यमाने तिरोहितनीलिक्नि व्योम्नि,

एतदेव विश्वणोति—तथा हीति । प्राणिनां संसारवित्नां कथमि महता कष्टेनेकसिखन्मिन समागमः संबम्धः । जन्मान्तरसहसाणि च यावदिरहो वियोगः । प्रकृतमुपसंहरति—अत इति । अतो हेतोरिनन्धं
ब्रह्मकप्मारमानं क्षेत्रज्ञं निन्दितुं गिहंतुं नाईति न योग्या भवति । यतो धीराः सर्वमेवेदं दैवकृतं मन्यन्ते, न
स्वासकृतम्, एवं च धीरत्वेऽवलम्बिते नात्मानं निन्दन्तीखर्थः । अधीरत्वेऽनिष्ठतामाह—आपतन्तीति ।
अतिगहनमतिघोरं संसारपथं संस्रतिमार्गमवतीर्णानां यहीतावताराणामेते वृत्तान्ता उदन्ता आपद्रपा आपतस्थापयान्ते । लमा भवन्तीखर्थः । धीरत्वे इष्टमाह—धीरा इति । धीराः सत्त्वकाः पुरुषाः । हीति निश्चितम् । आपदं कष्टं तरन्ति तत्पारं प्राग्नुवन्ति । इत्येविमिति । इति पूर्वोक्तप्रकारेणैवंविधरपूर्वप्रतिपादितैरन्येश्व
मृद्विमः सुकुमारेष्वसान्त्वनैर्देष्टान्तोपदर्शनैत्तां संस्थाप्य सस्थीकृत्य पुनरि द्वितीयवारमप्यक्रलिपुटोपनीतेन
निर्भरज्ञेनानिच्छन्तीमस्पृहयन्तीमपि बलाद्यहारप्रक्षालितमुखी धौतवक्रामकारयद्यधापयत् ।

अञ्चान्तरे चेति । असिष्वयसरे । श्रुतेति । श्रुत आकर्णितो यो महाश्वेताया वत्तान्त उदन्तस्तेनोपजातः समुत्पन्नः शोको यसैतादश इव समुत्स्छ उज्झितो दिवसर्व्यापारो येनैवंविधो भगवान्रविरि सहसां छरण्यधो-मुखतामवाद्युक्तामयासीदगात् । अथिति । त्रियामामुखे सा महाश्वेता मन्दंगन्दं शनैःशनैरूथाय पश्चिमां भग-षतीं संध्यामुपास्योपासनां कृत्वा कमण्डळुजळेन कृत्वा कुण्डिकानीरेण प्रक्षाळितचरणा धौताङ्गिवेत्कळश्चयनीये वत्कळश्चय्यायां सखेदमुष्णं च निःश्वस्य निःश्वासं मुक्त्वा निषसाद तस्थाविति दूरेणान्वयः । किस्मन्ति । दिवसे वासरे क्षोणे सति । पुनः कस्मन् । दिवपान्ते विलम्बनि विलम्बायमाने प्रप्रमण्डले सूर्यविम्वे सति । किहसे । परिणतेति । परिणता पक्का या प्रयद्धमञ्जरी फिलनीवलरी तस्या रजः परागस्तेन निमे सहशे । पिञ्च-रिग्णेति । पीतरक्तरतु पिज्वरस्य भावः पिजिरिमा तेन रज्यमाने पिजरतां नीयमाने । पुनः केषु सखु । अस्तातपं विशेषयन्ताह—अत्रिरलेति । अविरलानि निवधानि कुम्रमानां कमलोत्तराणां कुम्रमानि तेषां रसस्तेन रक्तं यहुकूलं तद्धत्कोमलेन मृदुना । पुनः कस्मिन्सति क्योम्मानशे सति । अथ व्योम विशेषयन्ताह—विलिप्येति । पिज्ञलिन्ना पिज्ञरिन्ता विलिप्यमाने विलेप्यनिवयनिवयीकियमाणे । कीहशेन पिज्ञलिन्ना । चकोरो विषस्यक्तसस्य नयनयोस्तारका तद्दत्कान्तिर्यसिन्यतेन । तिरोहितेति । तिरोहित आच्छादितो नीलिमा यस्मिन्निति व्योमविशेषणम् । पुनः कस्मिन्यति सांध्ये सार्यकालसंबन्धिन्याचिष वीधतौ भुवनं विष्यमस्वयति रक्ततां नयति सति । अर्थिषं विशेषयन्नाह—

दिण्य — 1 भाःमानं सम् इति सरकोऽधः । 2 सांसारिकजनानाम् । 3 सर्वतः प्रकाशकरणरूपः । 4 सूर्यविग्ने विकित्वति सति, इसेवान्वयः प्रसिद्धः समुचितश्च । 5 सूर्यस्य न रज उपमानम्, अपि तु 'रजोनिभेन' इति पाठः, ततश्च प्रियङ्करजःसद्देशेन पिआरिग्णा (अर्थात् पीतेन वर्णेन) सूर्यमण्डले रज्य-माने सतीसर्थः । 6 अस्तकालिकसूर्यातपेन ।

पाठा०—१ एकजन्मसमायमो बहूनि जन्मान्तरसहस्राणि तु विद्यहः. २ अञ्चान्तरे महा. ३ निमेन. ४ विरुज्य-मानेऽपि. ५ अविरुक्कुसुम. ६ विमुच्यमानेषु. ७ नकोरतारकाकारकान्तिनाः

कोकिलविलोचनच्छिविबधूणि चारणयति सांध्ये भुवनमर्चिषि, यथाप्रधानमुन्मिषत्सु प्रैहप्रामेषु, वनमहिषमलीमसवपुषि च सुषिततारकापथप्रथिन्नि कालिमानमातन्वति शाविरे
तमसि, अतनुतिमिरतिरोहितँहरिततासु गहनतां यान्तीषु वनराजिषु, रजनिजलजालिन्दुजनितजिङ्गि बहलवनकुसुमपरिमलानुमितगमने चिलतलताविटपगहेने प्रवृत्ते च पवने,
निद्रानिभृतपतित्रणि त्रियामामुखे महाश्वेता मन्दंमन्दमुत्थाय भगवतीसुपास्य पश्चिमां संध्यां
कमण्डलुजलेन प्रक्षालितचरणा वरुकलशयनीये सखेदमुष्णं च निःश्वस्य निषसाद।
चन्द्रापीडोऽप्युत्थाय सकुसुमं प्रस्रवणजलाङ्गिलिमवकीर्य कृतसंध्याप्रणामस्तस्मिन्द्रितीये शिलातले मृदुमिर्लतापह्नवैः शय्यामकरपयत्। उपविष्टश्च तस्यां पुनस्तमेव मनसा महाश्वेतावृनान्तमन्वभावयत्। आसीचास्य मनस्येवम्— 'क्ष्यमप्रतीकारदाहणो दुर्विषहवेगः कष्टः

कोकिलेति । कोकिला वनप्रियास्तेषां विलोचनानि नेत्राणि तेषां छविः कान्तिसत्तद्वद्वमूणि पिक्नलानि । पुनः केषु । यहमामेषु इसमृहेषु यथाप्रधानं यथासुरूयसुन्मिषत्सु विकसत्सु । पुनः कस्मिन् । शार्वरे शर्वरीसंब-निधनि तमस्यन्धकारे कालिमानं स्यामलिमानमातन्वति विस्तारयति सति । अथ तमो विशिनष्टि वनेति । वनस्यारण्यस्य यो महिषो रक्ताक्षरतद्धन्मलीमसं वपुर्यस्य तत्तस्मिन् । अत एव सुषितस्तारकापथस्याकाशमार्गस्य प्रथिमा विस्तारो येन तत्तस्मिन् । पुनः कासु । वनराजिष्वरण्यश्रेणीषु गहनतीमकळनीयतां याग्तीषु गच्छन्तीषु सैत्सु । अतन् यत्तिमिरं तमस्तेन तिरोहिताच्छादिता हरितता नीलिमा यास । पुनः कस्मिन् । पवने वायौ प्रवृत्ते वहमाने च सति । अथ पवनस्य शीतत्वमन्दत्वसुगन्धित्वानि वर्णयितुमाह—रजनीति । रजन्येवैानवरतप्रच-लनरूपप्रवाह्वत्वाज्ञलजालं समृहस्तस्य बिन्दुभिः पृषतैरित्यर्थो वा जनितो जिडमा यस्य स तस्मिम् । बहलेति । बहुलान्यविरलानि यानि वनकुसुमानि तेषां परिमलेनानुमितमनुमानविषयीकृतं गमनं यस स तस्मिन् । चिलि-तेति । चिलतं कम्पितं लतोपयुक्ता विटपा दृक्षास्तेषां गहनं येन स तस्मिन् । अथ त्रियामामुखं विशेषय-नाह-निद्रेति । निद्रा प्रमीला तया निभृता निश्वलाः पतित्रणः पक्षिणो यस्मिन् । तदनन्तरं चन्द्रापीडो-Sप्युत्थाय सकुसुमं कुसुमैः सह वर्तमानं प्रखवणस्य निर्झरस्य जलाञ्जलिमवकीर्य विक्षिप्य । कु**तेति ।** कृतो विहितः संध्याप्रणामो येन स तस्मिन्मण्डपिकास्थले द्वितीये तदङ्गीकृतादन्यस्मिव्शिलातले मृदुभिः सुकुमारैले-तापस्नैर्वेसीप्रवालैः शय्यां शयनीयमकल्पयदकरोत् । उपविष्टश्चेति । तस्यां शिलायासुपविष्ट आसे-दिवान्पुनस्तमेव पूर्वोक्तमेव महाश्वेतावृत्तान्तं मनसा चित्तेनान्वभावयत्पुनरचिन्तयत् । आसीचेति । अस्य चन्द्रापीडस्य मनसि चित्त एवमासीत् । एवंपदार्थमाह-अधामिति । अयं क्रसमाय्धः कंदर्पः कष्टोऽ-नर्थकृत् । अथ कुसुमायुर्ध विधानष्टि अप्रतीति । अप्रतीकारेणाप्रतिकियया दारुणो भीषणः । द्रिति । दुःखेन विषद्यः सोद्धं शक्यो वेगो यस्य सः । यदिति हेत्वर्थे । अनेन कंदर्पेणाभिभूतोऽन्यानपेक्षितः कालकामो

टिप्प०—1 विक्षिस एव टीकाकारः। 'क्षचिषं विशेषयन्नाह्' इति लिखन्नि ससम्यन्तस्य क्षचिषो विशेषणं बभूणीत्माह् । अत एव 'बभुणि' इत्येव पाठः। कोकिल्लो चनच्छविरिव बभु पिङ्गलं तस्मिन् सान्ध्ये क्षाचिष्ठ भ्रुवनमरूणयति सतीति तदर्थः। प्रकाशकानुरोधेन टीकाकारशिरोमणिमनुसरन् 'बभूणि' इति प्रन्थघातकं पाठमेव स्थापयामीति ग्लानिरात्मिति । 2 निविडतामिति सरलोधेः। 3 सतीषु इत्युषि-तम्। 4 'रजनिजल्लिन्दुजालं नुपारकणसमूहस्तेन शीतले इति तदर्थः। 5 चलितं कम्पितं लताविटपानां वल्लरीपल्लवानां गहनं समूहो येन तस्मिन्नत्यर्थं उचितः। 6 इन्त चूर्णयामास प्रन्थम् । अनेन (कुसुमायुधेन) अभिभूताः आकान्ताः महान्तोपि जनाः, अन्ये-श्वितकाल्कमाः असोडसमयक्षेपाः इत्याद्यर्थं उचितः।

पाठा॰—१ ब्रह्मामणीषु. २ च कोचनमुषि. ३ तिरोहितहरितासुः हरितभासु. ४ तरुराजिषुः तारवीषुः राजिषुः ५ वने प्रकृते निद्राः ६ अवकीर्य संध्यां प्रणनाम । कृतः ७ पुनः पुनः ८ नामायम्.

कुसुमायुधः, यदनेनाभिभूता महान्तोऽप्येवमनपेक्षितकालक्रमाः संमुत्सारितधैयाः सद्यो जीवितं जेहति । सर्वथा नमो भगवते त्रिभुवनाभ्यार्चितशासनाय मकरकेतनाय' इति ।

पुनः पप्रच्छ चैनाम्—'भगवति, सा तैव परिचारिका वनवासन्यसनमित्रं दुःखसब्रह्म-चारिणी तरिक्षका क गता' इति ।

अथ साकथयत्—'महाभाग, यत्तन्मया कथितममृतसंभवमप्सरसां कुळं तस्मान्मदि-रेति नाम्ना मेदिरायत्तेक्षणा कन्यकाभूत् । तस्याश्चासौ सकळगन्धर्वकुळमुकुटकुद्धाळपीठप्रति-ष्ठितचरणो देवश्चित्ररथः पाणिमप्रहीत् । अपरिमित्रगुणाकुष्टहृदयश्च वैनितादुळंभेनाधःकृता-शेषान्तःपुरेण हेमपृहळाङ्छनेन छत्रवेत्रचामरचिह्नेन महादेवीशब्देन परं प्रीतः प्रसाद्मकरोत् । अन्योन्यप्रेमसंवर्धनपरयोश्च तयोयौवनसुखानि सेवमानयोः काळेनाश्चर्यभूतमेकजीवितमिव पित्रोः, अथवा सेवस्यव गन्धर्वकुळस्य वा जीवळोकस्य, दुहित्रसमुद्रपादि काद्म्बरीति नाम्ना।

देहविसर्जनकमो यैस्ते, तथा समुत्सारितं धेर्यं येषामेवंविधा महान्तोऽपि पुण्डरीकप्रमृतयः सद्यस्तत्कालं जीवितं जहित त्यजन्ति । अतः सर्वथा सर्वप्रकारेण भगवते त्रिभुवनेनाभ्यर्चितं पूजितं शासनमाज्ञा यस्य स तस्मै मक-रकेतनायानङ्गाय नमोऽस्तु ।

एनामिति । एनां महाश्वेतामिति पुनः पप्रच्छ प्रथमकाषीत् । इतिवाच्यमाह—हे भगवति, सा तव परि-चारिका सपर्याकारिणी । कीदशी वनवासलक्षणं यत् व्यसनं कष्ठं तत्र मित्रं मुहृत् । आविष्टलिक्षत्वाचपुंसक-त्वम् । दुःखेति । दुःखे कृच्छ्रे सब्द्यांचारिणी । 'एकब्रह्मवताचारा मिथः सब्रह्मचारिणः' इति कोषः । एवं-विधा सा तरिलका क्ष गता ।

अधेति । तत्प्रश्नानन्तरं सा महाश्वताकथयद्वोचत् । किं तिदेशाह—महाभागिति । हे सत्पुरुष, अमृ-तस्भवमप्सरसां कुलं यच मया पूर्वमुक्तम्, तस्मात्कुलात् । मिदिरेति । मिदरा इति नाम्ना कन्यकाभूत् । तां विश्विनष्टि—मिदिरेति । मिदरायेति चूणिते लोचने यस्याः सा तथा । मिदरया नयनयोः कश्चन विस्तारो जायत इति । विस्तीणैनयनेति यावत् । तस्याश्चेति । तस्या मिदराया देवोऽसो चित्ररथः पाणि हस्तमप्रहीत् । पाणिपीजनमकरोदित्यथः । चित्ररथं विशेषयचाह—सकलेति । सकलं समग्रं यद्गन्धवंकुलं देवगायनवंशस्तरस्य मुकुटानि किरीटानि तान्येव कुञ्चालकारं पीठं पदासनं तत्र प्रतिष्ठितो स्थापितौ चरणो येन सः । अपरीति । अपिति । अपिति तान्येव कुञ्चालकारं पीठं पदासनं तत्र प्रतिष्ठितो स्थापितौ चरणो येन सः । अपरीति । अपिति । अपिति तान्येव कुञ्चालकारं पीठं पदासनं तत्र प्रतिष्ठितो स्थापितौ चरणो येन सः । अपरीति । अपिति । अपरिमिता असंख्या थे गुणा लज्जादयस्तराक्ष्यमाकर्षितं हृदयं चेतो यस्य स प्रीतः संतुष्टो महादेवीशब्देन परमुत्कृष्टं प्रसादमनुग्रहमकरोदन्वतिष्ठत् । अथ च महादेवीशब्दं विशेषयचाह—चितिति । विनितायाः क्रियो दुर्लभेन दुष्प्रापेण । अध्य इति । अधःकृतमधरीकृतमशेषं समप्रमन्तःपुरं येन स तेन । होमेति । हेमपहस्य सुवणिपहस्य लाञ्चनं चिह्नं यस्मिन्स तेन । छञ्चति । छत्रमातपत्रम्, वेत्रं यष्टिः, चामरं वालव्यजनम् , एतानि चिह्नानि यस्मिन् । अन्योन्येति । अन्योन्यं मिथो यत्रेमैसंवर्धनं क्षेहोत्यद्कं तत्र परयोः सप्रयलयोश्च तयोनसृत्वस्थानि तासण्यसातानि सेवमानयोभुज्ञानयोः कालेनातुक्रमेणाश्चर्यभूतं चित्रभूतं पित्रोमीतृजनकयोरेकजीविनतमहितीयप्राणितमिव । अथवा सर्वस्थव गन्धवंकुलस्य जीवलोकस्य वैकजीवितं कादम्बरीनाम्ना दृहित्रक्रमुद्दपान

टिप्प०—1 समानदुःखभोगिनीलर्थः। 2 घोरप्राम्यः कुलमर्यादानुचितश्चायं पाटः। 'मदिरायते-क्षणा' इत्येव पाटः। मदिरे मादनानुक्लदर्शनप्रकारशालिनी, भायते च ईक्षणे यस्यास्तसंबुद्धौ । ''मदि-रावत् मत्तखञ्जनवत् आयते दीर्घे चक्षुपी यस्याः सा। 'मदिरा (स्वी) मत्तखञ्जनः,…मद्यम्'–"इति हरि-दासटीका। 3 अन्योन्यं यत् प्रेम्णः संवर्धनं मिथः आनुकूल्याचरणं तत्र तत्परयोरित्यर्थः।

पाठा०—१ समवधीरित. २ जहाति. ३ सकलित्रभुवन. ४ त्वत्परिचारिका. ५ मिदरायतेक्षणा. ६ ग्रुणगणाकृष्ट. ७ अन्यवनिता. ८ अनुभवतोः. ९ सकल्प्येव.

सा च में जैन्मनः प्रभृत्येकै। शनश्यनपानासना परं प्रेमस्थानमस्विलविस्नम्भधाम द्वितीयमिव हृद्यं बालिमत्रम्। एकत्र तथा मया च गीतैनृत्यकलासु कृताः परिचयाः। शिशुजनोचिताभिश्च क्रीडाभिरिनयन्नणनिर्भरमपनीतो बालभावः। सा चामुनैव मदीयेन हृतवृत्तान्तेन स्मुपजात-शोका निश्चयमकार्षीत्—'नाहं कथंचिद्पे सशोकायां महाश्वेतायामात्मनः पाणिं प्राह्यिष्यामि' इति। सखीजनस्य पुरतः सशपथमभिहितवती च—'यदि कथमपि मामनिच्छन्तीमपि बलान्तातः कदाचित्कस्मैचिद्दातुमिच्छिति तदाहमनशनेन वा हुताशनेन वा रज्ञवा वा विषेण वा नियनतमात्मानमुत्क्रक्ष्यामि' इति। सर्व च तदात्मदुहितुः कुँतिनश्चलभाषितं कर्णपरम्परया परि-जनसकाशाद्गन्धर्वराजश्चित्ररथः स्वयमश्र्णोत्। गच्छित काले समुपाक्त्वनिर्भरयौवनामालोक्य से तां बलवदुपतापपरवशः श्चणमित न धृतिमलभत। एकापलतया चातिप्रियतया च न शैंकः किंचिदिप तामिभधातुमिल्यप्रयंश्चान्यदुपायान्तरम्, इदमत्र प्राप्तकालमिति मत्वा तया

द्युत्पन्नमभूत् । सा चेति । सा कादम्बरी मे मम जन्मनः प्रभृत्युत्पत्तिदिनादारभ्येकान्यभिन्नान्यशनशयनपाना-सनानि यस्याः सा । तत्राद्यानं भोजनम् , शयनं शय्या, पानं मद्यादि, आसनं चतुष्किकादि । एतेन प्रीत्यत्कर्षः सुचितः । पर्मुत्कृष्टं प्रेमस्थानं स्नेहस्थानमखिलानां समग्राणां विसम्भाणां विश्वासानां धाम द्वितीयमपरं हृदय-मिव स्वान्तमिव बालमित्रम् । एकज्रेति । एकस्मिन्स्यले तया मया च गीतन्तस्यकलासु कृताः परिचया अभ्या-साः । शिश्चिति । शिक्षजनोचिताभिर्बालजनयोग्याभिः श्रीडाभिरनियन्त्रणं खेच्छाविचरणं तेन निर्भरं यथा स्यात्तथा बालभावः चिद्यभावोऽपनीतो द्रीकृतः । सा चेति । सा कादम्बर्यभूनैव मदीयेन हतवृत्तान्तेन समुपजातः शोको यस्याः सा तथा । इति निश्चयं निर्णयमकाषीत् । सखीजनस्यालीजनस्य पुरतोऽप्रतः सशपथं शपथपूर्वकः मिल्मिहितवती कथितवती च। इतियोल्माह—नाहमिति। कथंचिदपि केनचित्प्रकारेण।पि ससोकायां महिश्वेतायामात्मनः खस्य पाणि नाहं प्राहियिष्यामि । उद्वाहं न करिष्यामीत्यर्थः । यदीति । यदि कथमपि महता कष्टेन मामनिच्छन्तीमप्यवाब्छन्तीमपि बलाद्धठात्तातः पिता कदाचित्कस्मैचित्पुरुषाय दातुमिच्छति वाञ्छति तदाहमनशनेने प्रायसा वा, हुताशनेन विह्ना वा, रज्ज्वा रिहमना वा, विषेण गरछेन वा । सर्वत्र वाशब्दो विकल्पार्थः । नियतं निश्चितमात्मानमुत्सक्थामि त्यजिष्यामि । इति तदात्मद्वहितुर्निजसुतायाः सर्वे समग्रं कृतो निश्चयो यस्मिन्नेतादशं निश्चलभाषितं स्थिरजित्पतं परिजनसकाशात्परिच्छदसमीपात्कर्णपरम्परया श्रोत्रप्रणालिकया गन्धर्वराजश्चित्ररथः खयमश्रणोदाकर्णयत् । गच्छति वजति काले समये सित स चित्ररथः समुपारूढं प्राप्तं निर्भरमतिशायि यौवनं तारुण्यं यस्यामेतादृशीं तां कादम्बरीमालोक्य निरीक्ष्य बलवानुपतापः संतापस्तेन परवशः परायत्तः क्षणमपि धृति संतोषं नालभत नाप्तवान् । एकेति । एकापखतयैकसंतितिया-तिप्रियतया च किं चिदिप तां कादम्बरीमिभधातुं कथियतुं न शक्तो न समर्थ इति हेतोरन्यदुपायान्तरं काये-साधकप्रकारान्तरमपरयश्चनवलोकयंश्च । इदं कुमारीलक्षणमत्र प्राप्तकालं प्राप्तसमयमिति मत्वा ज्ञात्वा तया मदिर्या महादेव्या सहावधार्य निश्चित्य क्षीरोदनामानं कश्चकनं सौविदछमिति संविद्येत्युक्त्वा मत्समीपं मदु-

्टिप्पo—1 भोजनपरिस्रागेन । 2 स्वक्ष्यामि इस्रेव विवेकिभिर्वाच्यम् । 3 वस्तुतस्तु '…तामिन-धातुम् । अपदर्यश्चान्यदुपायान्तरम् , इस्रेव पाठः ।

पाठा०—१ मज्जन्मनः २ पकासनशयनपानाशनाः पकासनपानाशनाः ३ नृत्यगीतादिकलासुः गीतनृत्यादिकासुः कलासुः ४ समुत्पन्नः ५ इन्लेदः ६ ततः ७ कृतनिश्चयं निश्चलं माधितम्ः कृतनिश्चयनिश्चलमाधितम् ८ अतिप्रेमतया गच्छति ९ स्ताम्ः स संतापेन वलवदद्यतं न क्षणमिष भृतिमलभतः १० शकोतिः

महादेग्या मिद्रिया सहावधार्य क्षीरोदनामानं कञ्चिकतम् 'वैत्से महाश्वेते, त्वेद्यातिरेकेणैव दग्धहृदयाणामिद्मपरमस्माकमुपिश्चतम्, 'इदाँनीं तु कादम्बरीमनुनेतुं त्वं शरणम्' इति संदिईय मत्समीपं प्रेत्युपिस प्रेषितवान् । तैतो मया गुरुवचनगौरवेण सखीप्रेम्णा च क्षीरो-देन सार्धं सा तरिक्का 'सिख कादम्बरी, कं दुःखितमिष जनमितितरां दुःखयसि । जीवन्ती-मिच्छिसि चेन्मां तत्कुरु गुरुवचनमवितथम्' इति संदिइय विसर्जिता । नातिचिरं गतायां च तस्यामनन्तरमेवेमां भूमिमनुप्राप्तो महाभागः' इत्यभिधाय तृष्णीमभवत् ।

अत्रान्तरे ठाञ्छनच्छछेन विडम्बयन्निव शोकानलद्ग्धमध्यं महाश्वेताहृद्यम्, जद्ग-हन्निव सुनिकुमारवधमहापातकम्, दर्शयन्निव चिरकाललग्नं दक्षशापानलदाहचिह्नम्, अवि-रलभसाङ्गरागधवलो धृगाजिनप्राष्ट्रताधों वामस्तन इवान्विकायाः, धूर्जटिजटामण्डलचूडा-मणिभगवानुद्गात्तारकाराजः। क्रमेण चोद्गते गगनमहापयोधिपुलिने सैप्तलोकनिद्रामङ्गल-

पान्तं प्रत्युषि प्रभाते प्रेषितवान्प्राहिणोत् । इतियोखमाह—वरसे इति । हे वत्ते महाश्वेते, त्वयंतिरेकेणैव त्वद्वृत्तान्तेनेव दग्धं ज्विलतं हृद्यं येषामेवंविधानामस्माकिमदं कादम्बरीसक्तमपरं दुःखसुपस्थितं प्रादुर्भूतम् । इदानीं तु सांप्रतं कादम्बरीमनुनेतुमनुनयं कर्तुं त्वं शरणं त्वमेवाश्रयः । ततो मया गुरुवचनं स्तस्य गौरनेणानुल्ल्व्यत्या सखी आली तस्याः प्रेम्णा सहेन च क्षीरोदेन कञ्चकिना साध सा तरिलका इति
संदिश्य कथियत्वा विसर्जिता प्रहिता । इतियोखमाह—हे सखि कादम्बरि, के दुःखितमिप पीडितमिप जनमतितरामितश्येन दुःखयस्यतितरां पीडयति । चेन्मां जीवन्तीं श्वसन्तीमिच्छिति वाञ्छित । तदिति हेत्वर्थे
वचनम् । गुरुवचनं अवितयं सखं कुरु विधेहि । तस्यां नातिचिरंगतायां स्तोककालप्रस्थितायां च सत्यामनन्तरमेवेमां भूमि महाभागः सत्पुरुषः त्वमनुप्राहोऽन्वागतः इत्यभिधायत्युक्त्वा तृष्णीं जोषमभवत् ।

अत्रान्तरेऽस्मिन्समये शोकानलेन शुग्विह्नना दग्धं मध्यं यस्यैतादृशं महाश्वेताहृद्यं लाञ्छनच्छलेनाङ्कामिकेण विडम्बयित्तव साह्रयं कुर्वित्तव । धर्म उज्ब्वलः, पातकं स्याममिति तेनैव साम्येनाह—उद्वहित्तव धारयत्रित्त मुनिकुमारवधलक्षणं महापातकं महापापम् । दक्षेति । दक्षप्रजापतेर्यः शापानलः शापविह्नस्ति दाहस्तस्य
निह्नं चिरकाललमं चिरकालीनं दर्शयित्तव प्रकटयित्तव । पाण्डुरत्वकृष्णत्वसाम्येनोपमानान्तरमाह—अविरलेति । अविरलो निबिडो भस्माङ्गरागस्तेन धवलः शुप्तः । तथा मृगस्याजिनं चर्म तेन प्रावृतमाच्छादितमर्भ
यस्यैवंविधोऽम्बिकायाः पार्वला बामो दक्षिणेतरः स्तनः कुच इव । धूर्जिटिरिति । धूर्जिटिरिश्वरस्तस्य जटामण्डलं तस्य चूडामणिर्भगवान्माहात्म्यवांस्तारकाराजश्चन्द्र उदगादुदितवान् । कमेण परिपाव्या शशाङ्कमण्डल
उद्गत उदिते सित चन्द्रापीडो महाश्वेतां सुप्तां शयितामालोक्य निरीक्ष्य शनैः शनैर्मन्दं मन्दं पह्नवश्यने
किसलयशम्यायां समुपाविशद्धितस्यो । अथ च शशाङ्कमण्डलं विशेषयन्नाह—गगनेति । गगनमपारत्वानमहापयोधिर्जलिथस्तस्य पाण्डुरत्वसाम्यात्पुलिन इव पुलिने जलोजिङ्मतसैकतरूपे, सप्तलोकेषु निद्रायाः प्रमी-

टिप्प॰—1 अही अनभिज्ञता ! व्यतिरेकस्य विरद्दः कदाचिद्यैः स्वात्परं न कदाचिद्वृत्तान्त इत्यर्थः। तसात् 'त्वक्षतिकरेण' इत्येव पाठः। 2 लेखकप्रमाद्मेव जाने। यदि च न तथा, तार्द्दे नातःपरं मूर्वत्वम्। 'किं दुःखितमपि' इत्येव पाठः सर्ववोध्यक्षार्थः।

पाठा०--- १ बूहि गत्वा वचः वत्से. २ त्वद्यतिरेकेणैकेनैव. ३ इदानीं कादम्बरीव्यतिकरे. ४ संदिश्य तदनुः नयार्थ. ५ अधैव प्रत्युवसि. ६ अतः ७ असिश्चान्तरे. ८ कृष्णमृगाजिन. ९ समस्त.

कछरो कुमुद्बान्धवे विघटितकुमुद्वने धविठितद्शदिशि शैक्क्ष्येते श्वेतिमानमातन्वति मानि-नीमानेदस्यो शैशाङ्कमण्डले, शैशिकरकेलापकिलास्वातन्वतीषु क्रशिमानमोडवीषु प्रभासु, प्रस्नवत्सु च केलासशिमणिशिलानां सर्वतः स्रोतःस्राविषु प्रस्नवणेषु, मृणालकन्द्लिनि चै।वस्कन्द्पतितचन्द्रकर इव विलुप्तकमलवनशोभे भात्यच्छोदसरःपयसि, समुपोढमोद्दनिद्रे च द्राधीयोवीचिविचलितवपुषि विश्वति विरिष्टिणि चक्रवाकचक्रवाले, निर्वृत्ते च चन्द्रोदये, विद्वते हर्षनयनजलकणनीहारिणि वियदिहारिणि मनोहारिणि विद्याधराभिसारिकाजने, चन्द्रा-पीडः सुप्तामालोक्य महाश्वेतां पल्लवशयने शैंनैः शनैः समुपाविशत् । 'अस्यां वेलायां किं नु खलु मामन्तरेण चिन्तयति वैशम्पायनः, किं वा वराकी पत्रलेखा, किं वा राजपुत्रलोकः' इति चिन्तयन्नेव निद्रां ययो ।

लाया मङ्गलकलका इव । कुमुदस्य कैरवस्य बान्धवे बन्धुसद्दे । विघटितेति । विघटितानि विमुद्रितानि क्रमुद्दवनानि येन स तस्मिन् । धवलितेति । धवलिताः शुश्रीकृता दशदिशो येन स तस्मिन् । शङ्कवजन-लजवच्छेते ग्रुप्ते । किं कुर्वति । श्वेतिमानं श्वेतातिशयमातन्वति विस्तारयति सति । अथवा शङ्कस्य श्वेतो गुणस्तस्मिञ्बेतिमानं चाकचक्यरूपं यथादर्शे विस्तारयति सति । इदं च राह्ने चन्द्रकिरणसंपर्कवशाद्विळक्षणा पाण्डरता दश्यत इत्यभिप्रायेण सूर्यकरसंपर्कवशाद्धिलक्षणा खच्छता दश्यते तद्वदिवेति केचित् । मानिनीति । मानिन्या मानवत्याः स्त्रियो यो मानः स्मयस्तस्य दस्यौ विपक्षे । मानिनीमानापहा-रकत्वाहस्यसादश्यमिति । पुनः कास्र । शशिकराणां चन्द्रकिरणानां कलापेन समृहेन कलितास्र सहितास्त्री-डवीषु नक्षत्रसंबन्धिनीषु प्रभासु कान्तिषु किशामानं कृशत्वमातन्वतीषु विस्तारयन्तीषु । पुनः केषु । कैळासस्य शिळामणेयश्चन्द्रकान्तास्तेषां शिळास्तासां सर्वतोऽभितः स्वतोऽम्भःसरणं स्रोतस्तरस्रवन्तीस्वेवं-शीलेषु प्रस्तवणेषुस्तेषु प्रस्नवत्सु क्षरत्सु । पुनः कस्मिन्सति । अच्छोदाभिधानस्य सरसः पयसि पानीये भाति राजित सति । कीहरो । मृणालानां कन्दला विद्यन्ते यस्मिन् । विद्यप्तेति । विद्यप्ता विलोपं प्राप्ता कमलवनस्य पद्मखण्डस्य शोभा श्रीर्यस्मिन् । अत एव श्वेतत्वसाम्येनोत्प्रेक्षते—अविति । अवस्कन्दीर्थं हन-नार्थं पतिताः प्रविष्टाश्चन्द्रकरा यस्मिन्नेवंविध इव । पुनः कस्मिन्सित । विरहिणि विप्रलम्भिनि चकवाका द्वन्द्व-चरास्तेषां चक्रवाले समूहे विरुवति शब्दं कुर्वति सति । अथ चक्रवाकसमूहं विशेषयञ्चाह—समुपोढेति । समपोढा समागता विरहवशान्मोहनिद्रा यस्मिन् । द्वाघीय इति । द्राघीयोभिरतिदीर्घाभिर्वाचिभिः कल्लो-हैविचिहतं कम्पितं वपुर्यस्य स तस्मिन् । पुनः कस्मिन् । चन्द्रोदये च निवृत्ते सित । विद्याधराणां व्योमचा-रिणामभिसारिकाजने संकेतितस्त्रीजने विद्वते विशक्तिते जाते सति । अभिसारिकाजनं विशेषयन्नाह— हर्ष इति । हर्षजनिता ये नयनजलकणा एव प्रमोदबाष्पपृषता एव नीहारं तुहिनं हिमं यस्मिन् । वियद्विहा-रिणि न्योमचारिणि मनोहारिण्यभिरामे । अस्यामिति । अत्या पूर्वीक्तायां वेलायां समयविशेषे । खळ निश्च-येन । मामन्तरेण मद्यतिरेकेण वैदाम्पायनः । अथ च वराकी पत्रलेखा । अथ च राजपुत्रलोको चुपसुतसमूहः किं चिन्तयति किं चिन्तयिष्यति । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति भविष्यति वर्तमानता । इति चिन्त-यन्नेवेति ध्यायनेव निद्रां ययौ प्रमीलां प्राप्तवान् ।

िटिप्प०—1 शशिमणय इत्युचितम् । 2 अवस्कन्दार्थं कमळानामाक्रमणार्थमित्युचितोर्थः । यतो हि कराः (इस्ताः) कस्यचिन्निर्दयमहणार्थं कुत्रचित्पतन्ति । 3 निर्वृत्ते इत्येव पाठः । चन्द्रोदये निष्पन्ने इति तद्याः । 4 चन्द्रोदयेन तिमिरापगमाञ्चोकानां दर्शनपथादतिकान्ते सतीत्याशयः ।

पाठा०—१ शङ्कश्वेते श्वेतातपत्रायमाणे; शङ्कश्वेतायमाने २ शत्री ३ श्रुन्विशोन्विषि शशाङ्कमण्डले; शशाङ्के ४ रोन्निःणुशक्कि ५ कलितासुः, कवलितासुः, ६ वजनतीषुः, ७ अवश्यायः ८ पवनवशात्ससुगोडः, ९ निवृत्ते, १० शतैः,

अथ क्षीणायां क्षपायामुषसि संध्यामुपास्य शिलातलोपनिष्ठायां पितृत्राण्यघमर्षणानि जपन्त्यां महाश्वेतायां निर्वर्तितप्राभातिकविधौ चन्द्रापिडे तरिलका षोडशवर्षवयसा, सावष्टमभाकृतिना, मद्खेदालसगर्जगमनगुरूणि पदानि निक्षिपता, पर्युषितचन्दनाङ्गरागधूसरोरदण्डद्वयेन, कुङ्कुमरागिपञ्चरारुणेन, चामीकरशृङ्खलाकलापनिविडनियमितं कक्षावन्धातिरिक्तप्रेङ्खत्पद्धवमधरवास एव केवलं वसानेन, निरुद्रत्या विभक्तमध्येन, विपुलवक्षसा, दीर्घानुवृत्तपीनवाहुना, वामप्रकोष्ठदोलायमानमाणिक्यवलयेन, कर्णाभरणमणिविप्रकीर्यमाणमधोमुखिकरणेन्द्रायुधजालवर्णांशुकोत्तरीयमिवैकस्कन्धिसमुद्वहता, चूतपल्लवकोमलमनवरतताम्बूलवद्धरागान्धकारमधरं द्वता,कर्णान्तायतस्य खभावधवलस्य धवलिम्रा लोचनयुगलस्य धवलयतेव
दिगन्तराणि, कुमुद्वनानीव वर्षता, पुण्डरीकमयमिव दिवसं कुर्वता, कनकपट्टपृथुललादेन,

अथेति । क्षीणायां क्ष्यायासुषति प्रभाते संध्यासुपास्य शिलातलोपविष्टायां पवित्राणि पूतान्यधमर्षणान्यापो-देवतास्त्रतिरूपाणि महाश्वेतायां जपन्त्यां स्मरन्त्यां सत्यां, निर्वतिंतो विहितः प्राभातिकः प्रत्यूषसंबन्धी विधिर्ये-नैवंविधे चन्द्रापीडे सा तरिलका प्रत्यूषस्येव प्राहुरासीत्प्रकटीबभूवेखन्वयः । कीहशी । केय्रकनाम्ना गन्धर्वदार-केणानगम्यमाना । अथ केय्रकं विशेषयनाह—घोडशेति । षोडशवर्षाणि हायनानि तैः परिमितं वयो यस्य स तथा तेन । तावन्मात्रप्रमाणेनेत्यर्थः । सहावष्टम्भेनाभिमानेन वर्तमाना सावष्टम्भाकृतिराकारो यस्य स तेन । किं कुर्वता । मदखेदेनालसो मन्थरो यो गजो हस्ती तस्य गमनवद्गरूणि पदानि चरणन्यासान् । निक्षिपता स्थापयता । पर्युषितो गतदिनसक्तो यो चन्दनाङ्गरागस्तेन धूसरमीषत्पाण्डुरमूरुदण्डद्वयं सिक्थ-दण्डद्वितयं यस्य स तेन । कुङ्कमिति । कुङ्कमं केसरं तस्य रागेण पिजरः पीतरक्तोऽरुणो देहस्थरागो यस्य स तेन । किं कुर्वता । केवलमधरवासोऽघों छुकमेव वसानेन परिधानी कुर्वता । अथाधरवासो विशे-षयजाह चामीति । चामीकरस्य सुवर्णस्य शङ्कलाकलापस्तेन निविडं यथा स्यात्तथा नियमितं बद्धम् । कक्षेति । कक्षाबन्धात्कटिबन्धादतिरिक्तस्य वस्त्रस्य प्रेह्नन्त उष्टसन्तः पह्नवा अञ्चला यस्य तत् । निर्गतं यैद्रदरं तस्य भावसात्ता तया विभक्तो विभागीकृतो मध्यो भागो यस्य स तेन । अनेन सामुद्रिकसुलक्षणत्वमुक्तम् । विपलेति । विपुलं बृहद्वक्षो भुजान्तरं यस्य स तेन । दीर्घति । दीर्घावायतावनुवृत्तपीनौ परम्परया पृष्टौ बाह्र भुजौ यस्य स तेन । वामेति । वामप्रकोष्ठे दक्षिणेतरकलाचिकायां दोलायमानं कम्पमानं माणिकयव-ळयं रत्नकङ्कणं यस्य स तेन । कणिति । कणीभरणमणेः श्रोत्रभूषणरत्नस्य विश्वकीर्यमाणं विक्षिप्यमाणमधोमुख-किरणानामिन्द्रायुधजालवर्ण शकचापसमूहरागं यदंशुकोत्तरीयमुत्तरार्संज्ञं चित्रवस्त्रमेकस्कन्धक्षिप्तमिवैकांसन्य-स्तमिबोद्रहता धारयता । पुनः किं कुर्वता । अधरं दन्तच्छदमोष्ठं दधता । अधरं विशेषयन्नाह — चति । चूतपहनवदाम्रकिसलयवत्कोमलं सुकुमारम् । अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं ताम्बूलस्य नागवह्या दलस्य बद्धो रागान्धकारो यस्मिन् । कर्णेति । कर्णान्तायतस्य श्रोत्रप्रान्तप्राप्तस्य स्वभावेन धवलस्य अभस्य लोचन-युगलस्य नेत्रयुग्मस्य धवलिन्ना ग्रुभ्रत्वेन दिगन्तराणि धवलयतेव ग्रुभ्रीकुर्वतेव । कुमुद्वनानीव कैरवखण्डानी-ब वर्षता वृष्टिं कुर्वता । पुण्डरीकमयमिव सिताम्भोजमयमिव दिवसं वासरं कुर्वता स्वजता । कनकेति ।

टिप्प०—1 सावष्टम्भा सवला आकृतिर्थस्य युचितोर्थः । 2 अनुद्रा कन्येतिवत् ईषद्र्थे निः शब्दः । 3 एकस्कन्धिक्षसम् उत्तरीयमिव कि वहति ? न किञ्चित्पतीयते, सर्व अष्टीचकार महाभागः । '''किर-णेन्द्रायुधजालं वर्णां ग्रुकोत्तरीयमिव' इति पाठः । कर्णाभरणरत्नस्य नीचैर्विकीर्थमाणाः (प्रसरन्तः) अधो- मुखाः किरणाः नानावर्णशालितया इन्द्रधन्त्वीव तेषाम् (किरणानाम्) जालमेकस्कन्धसक्तं वर्णां ग्रुकमिव (रक्तवर्णरंजितम् अंग्रुकमिव वस्त्रमिव) उद्वहता, इति तद्र्थः । 4 दिगन्तरे नेत्रवर्णस्य क्रुमुद्वनवर्ष-णत्वेन, दिवसस्य प्रण्डरीकमयकरणत्वेन चोत्पेक्षेत्याशयः ।

पाठा०-१ गजराज, २ विमक्तमध्येन, ३ मणिविप्रकीर्थ,

अिकुलनीलसरैलशिरसिजेन, अमाम्याक्यतिना, राजकुलसंपर्कचतुरेण, गन्धवदारकेण केयूर-कनाम्रानुगम्यमाना प्रत्यूषस्थेव प्रादुरासीत्। आगत्य च कोऽयिनत्युपजातकुत्हला चन्द्रा-पीढं सुचिरमवलोक्य महाश्वेतायाः समीपसुपस्त्य कृतप्रणामा सविनयसुपाविशत्। अनन्तरं चातिदूरानतेनोत्तमाङ्गेन प्रणम्य केयूरकोऽपि महाश्वेतादृष्टिनिसृष्टं नातिसमीपवर्ति शिला-तलं भेजे। उपविष्ठश्च तमदृष्टपूर्वमधः कृतकुसुमासुधसुपहसितसुरासुरगन्धविवद्याधर रूपं रूपा-तिश्यं चन्द्रापीडस्य दृष्ट्या विस्मयमापेदे। परिसमाप्तजपा तु महाश्वेता पप्रच्छ तरिलकाम्, — 'किं त्वया दृष्टा प्रियस्तवी कादम्बरी कुश्लिनी। करिष्यति वा तदस्मद्वचनम्' इति।

अथ सा तरिलका विनयावनतमौिलरीष द्वलिका तकर्णपाशमितमधुरया गिरा व्यजिज्ञपत्— 'भर्तदारिके, दृष्टा खलु मया भर्तदारिका कादम्बरी सर्वतः कुशिलनी । विज्ञापिता च नि-खिलं भर्तदृहितुः संदेशम् । आकर्ण्यं च यत्तया संतित्युक्तस्थूलाश्चिबिन्दुवर्षं रुदित्वा प्रतिसं-दिष्टम्, तदेष तयेव विसर्जितस्तस्या एव वीषावादकः केयूरकः कथयिष्यति' इत्युक्तवा विरराम । विरतवचिस तस्यां केयूरकोऽनवीत्—'भर्तदारिके महाश्वेते, देवी कादम्बरी दृढ-

कनकपट्टवरसुवर्णपट्टवरपृथु विस्तीर्ण ललाटमिलकं यस स तेन । अस्त्रीति । अलिकुलवन्नीलाः सरला अवकाः शिरिसेजाः केशा यस स तेन । अम्राम्येति । आग्राम्या नागरीयाकृतिराकारो यस स तेन । राजेति । राजकुलेन यः संपर्कः संबन्धस्तत्र चतुरेण चातुर्ययुक्तेन । आगस्य चेति । आगस्य चेत्र च । कोऽयमित्युप- जातं समुत्पन्नं कुतृह्लं यस्याः सा तया । स्रुचिरं चिरकालं यावत् चन्द्रापीडमवलोक्य निरीक्ष्य महाश्वेतायाः समीपमुपस्त्यागस्य कृतो विहितः प्रणामो यया सा सविनयमुपाविशदुपविष्ठा । अनन्तरमिति । तरिककानस्थानानन्तरमितदूरादानतेन नम्नेणोत्तमाङ्गेन शिरसा प्रणम्य नमस्कृत्य केयूरकोऽपि महाश्वेतया दृष्ट्या निस्पृष्टं दितंतं नातिसमीपवित नातिनिकटवर्ति शिलातलं भेजेऽधितस्थौ । उपविष्टश्चेति । तत्रोपविष्ट आसीनश्च सा तमदृष्टपूर्वमनवलोकितपूर्वमधःकृतः कुसुमायुधो येन स तमुपहिति न्यकृतं सुरासुरगन्धविद्याधराणां रूपं सौन्दर्यं येन स तमेवंविधं चन्द्रापीडस्य रूपातिशयं सौन्दर्याधिक्यं दृष्ट्या चावलोक्य च विस्पयमाश्चर्यमापेदे प्राप्ताचन्नं । परीति । परिसमाप्तः पूर्णीभूतो जपो जापो यस्याः सैवंविधा महाश्वेता तरिलकामिति पत्रच्छेत्यप्राप्तात्व । इतिद्योत्यमाह—काद्मवरीति । कादम्बरी प्रियसस्थी वह्नभवयस्या कुशलिनी कल्याणवती त्वया कि दृष्टावलोकिता । वा अथवा तरपूर्वोक्तमसमद्भचनं करिष्यति ।

अयेति । तत्प्रश्नानन्तरं सा तरिलका विनयेनावनतो मौलिर्यया सा ईषिकिचिदवलिम्बितकर्णपाशं यथा भवित तथा व्यजिज्ञपिद्वज्ञापनां चकार । कया । अतिमधुरयातिमिष्टया निरा वाण्या, हे भर्तृदारिके, खल्छ निश्च-येन । कादम्बरी भर्तृदारिका सर्वतः सर्वप्रकारेण कुशिलिनी कल्याणवती दृष्टावलोकिता । विज्ञापिता च निश्चिलं समग्रं भर्तृदुहितुर्भवत्याः संदेशमुदन्तम् । आकण्यं चेति । तच्छुत्वा च यत्तया कादम्बर्या संततं निरन्तरं मुक्ताः स्थूला येऽश्रुबिन्दवस्तेषां वर्षो यस्मिन्नेतादशं यथा स्थात्तथा रुदित्वा रुदनं कृत्वा प्रतिसंदिष्टं प्रत्युत्तरं कृतं, तदेष तथैव कादम्बर्येव विसर्जितस्विकवेदे प्रेषितस्तस्या एव कादम्बर्या एव वीणावादकः केयूरकः कथिय्यति निवेद्यिष्यति । इत्युक्तवा विरराम विरता बभूव । अथ विरत्वचित तस्यां केयूरकोऽनवीदवोचत् । हे भर्तृदारिके

टिप्प॰—1 संततं मुक्तावत्स्थूलानाम् अधुविन्दूनां वर्षः (वर्षणम्) यस्मिन्कर्मणि यथा स्थात्तथा इति स्पष्टोर्थः। 2 वीणावाहक इसेवोचितः पाठः।

पाठा०-१ कुटिस. २ आलोनग. ३ समुप्रविष्टश्चा तत्रा ४ आलम्बिता. ५ सतता ६ बीणावाहकाः

द्त्तकण्ठमहा त्वां विज्ञापयति—'यदियमागद्य मामवद्त्तरिका तत्कथय किमयं गुरुजनानुरोधः, किमिदं मिचत्तपरीक्षणम्, किं गृहिनवासापराधिनपुणोपालम्भः, किं प्रेमिविच्छेदाभिलापः, किं भक्तजनपरिद्यागोपायः, किं वा प्रकोपः। जानास्थेव में सहजप्रेमिनस्थन्दनिभीरं हृद्यम्, एवमतिनिष्ठुरं संदिशन्ती कथमसि न लिजता। तथा मधुरभाषिणी केनासि शिक्षिता वक्तमित्रयं परुषमभिषातुं वा। स्रस्थोऽपि तावत्क इव सहृद्यः कनीयस्थवसानविरसे कर्मणीहरो मित्रमुपसपयेत्, किमुतातिदुःखाभिहृतहृद्योऽस्मिद्धघो जनः। सुहृदुःखखेदिते हि मनसि केव सुखाशा, केव निर्वृतिः, कीह्शाः संभोगाः, कानि वा हिसतानि।
येनेहशी दशामुपनीता प्रियसखी, कथमतिदारुणं तमहं विषमिवाप्रियकारिणं कामं सकामं
सुर्याम्। दिवसकरास्त्रमयविधुरासु निल्नीषु सह्वासपरिचयाचक्रवाकयुवितरिप पतिसमागमसुखानि स्वाति, किमुत नार्यः। यत्र मर्न्विरहृविधुरा परिहृतपरपुरुषदर्शना दिवानिशं
निवसित प्रियसखी, कथिसव तन्मम हृदयमपरः प्रविशेजनः। यत्र च भर्न्विरहृविधुरा

महाश्वेते. देवी कारम्बरी दृढं दत्तः कण्ठमहो यया सा । कृतालिजनेत्यर्थः । त्वां विज्ञापयति विज्ञिति करोति । किं विक्षिप्ति कृतवतीत्याह—यदियमिति । इयं तरिलका मामागलैस यदवददवीचत्तत्कथय ब्रहि—किमयं गुरुजनातरोधः कि गुरुजनपारवश्यम् । किमिदं मिचतस्य मन्मनसः परीक्षणं परीक्षाकरणम् । कि गृहनिवास-लक्षणो योऽपराध आगस्तस्य निपुणो योग्योऽयमुपालम्भः । किं प्रेमविच्छेदार्थं स्नेहनिवृत्त्ये अयमभिलापः संलापः। किं भक्तजनस्य सेवकजनस्य परिस्थाग उपायः प्रपञ्चः । किंवा प्रकोपः प्रतिघा । सहजं स्वाभाविकं यत्प्रेम तस्य निस्यन्दो रसस्तेन निर्भरं हृदयं मे मम जानास्येव शौस्यस्येव । एवं अतिनिष्ठरमतिपरुषं संदिशन्ती कथयन्ती कथं न लिजतासि । तथा त्वं मधुरभाषिणी सल्यप्रियमनिष्टं वक्कं जल्पितुं परुषं कठिनमभिधातुं कथितुं केन पंसा त्वं शिक्षितासि हितोपदेशविषयीकृतासि । स्वास्थ्यवशादेतादशी मतिरुत्ययत इत्यभित्रायेणाह—स्वस्योऽ-सीति । खास्थ्यनानिप तानदादौ सहृदयः पण्डितः कनीयसि लघीयसीहरोऽनसानिवरसे प्रान्तदुःखदे कर्मणि कियायां क इव को जनो मतिं बुद्धिमुपसर्पयेत्। अखस्थानां तु दूरत आस्थेत्याह — किम्मतेति । अतिदुःखे-नाभिहतं हृदयं यस्पैनंभूतोऽस्मद्विधो जनः किमुत कथ्यते । सर्वथा तत्कर्मणि न प्रवर्तत इत्यर्थः । हीति निश्चि-तम् । सहदुःखखेदिते मित्रदुःखाभिभूते मनसि कैव सुखाशा कः सौख्याभिकाषः कैव निर्वृतिर्मनःसंत्रष्टिः । संभोगा इन्द्रियार्थाः कीह्याः किंखरूपाः । हसितानि स्मितानि कानि च कीह्यानि । येन कामेन प्रियसखी-हर्शी दशामवस्थासुपनीता प्रापिता तं विषमिवाप्रियकारिणमनिष्टविधायिनमतिदारुणमतिभीषणं क्र्यं कामं सकामं सामिलाषं कुर्याम् । प्रणयसखीदुःखेन स्वस्मिन्दुःखवत्त्वं निदर्शयन्नाह—दिवसेति । दिवसकरस्य सूर्यस्यास्त-मयेन परद्वीपान्तरगमनेन विधुरासु दःखितासु निलनीषु कमिलनीषु सैत्सु सहवासपरिचयाचकवाकयुवितरिष ब्रन्द्रचरवनितापि पतिसमागमसुखानि भर्तृसंयोगसौख्यानि त्यजित जहाति, तिर्हि नार्योऽपि योषितोऽपि किसुत वाच्याः। न किमपि कथनीया इलर्थः। यत्रेति । यत्र हृदये भर्तृविरहेण विधुरा दुःखिता परिहृतं परिलक्तं परपुरुषाणामपरपुंसां दर्शनं वीक्षणं यया सैवंविधा प्रियसखी महाश्वेता दिवानिशमहोरात्रं निवसत्यधितिष्ठति तन्मम हृदयमपर इतरः प्राकृतो जनः कथिमव प्रविशेत्कथं प्रवेशं कुर्यात् । यत्र चेति । यत्र यस्मिन्समये भर्तुः पत्युर्विरहेण वियोगेन विधुरा दुःखिता व्रतेन नियमेन किशतं कृशतां नीतमङ्गं शरीरं यया सैवंविधा प्रिय-

टिप्प॰—1 वेस्स्येवेत्युचितम् । 2 कामं कथं सकामं क्वर्यामित्यन्वयः । 3 सतीषु, इति तात्पर्यम्। 4 अनिधकारो भाषायाम् । नार्यस्तु इत्युचितम् ।

पाठा०-१ गुरुजनवचना तुरोधः, २ अभिकाषः, ३ अस्तमन, ४ समागम, ५ परित्यजति, ६ अपि च यत्र,

त्रैतकर्शिताङ्गी प्रियसखी महत्कुच्छूमनुभवति, तत्राह्मवगणय्यैतत्कथमात्मसुखार्थिनी पाणि प्राह्यिष्यामि । कथं वा मम सुखं भविष्यति । त्वत्येम्णा चास्मिन्वस्तुनि कुमारिकाजनविकद्धं स्वातक्र्यमालम्ब्याङ्गीकृतमप्यशः, समवधीरितो विनयः, गुरुवचनमतिक्रामितम्, न
गणितो लोकापवादः, वनिताजनस्य सहजमाभरणसुत्सृष्टा लज्जा, सा कथय कथिमव पुनरत्र
प्रवर्तते । तद्यमञ्जलिकपरचितः, प्रणामोऽयम्, इदं च पाद्प्रहणम्, अनुगृहाण माम्,
वनितो गतासि मे जीवितेन सहेति मा क्रथाः स्वप्रेऽपि पुनरिममर्थं मनसि' इत्यभिधाय
त्ष्णीमभूत् । महाश्वेता तु तच्छुत्वा सुचिरं विचार्थ, 'गच्छ स्वयमेवाहमागत्य यथाईमाचरिष्यामि' इत्युक्त्वा केयूरकं प्राहिणोत् ।

गते च केयूरके चन्द्रापीडमुवाच—'राजपुत्र, रमणीयो हेमकूटः, चित्रा च चित्ररथरा-जधानी, बहुकुतूह्छः किंपुरुषविषयः, पेशलो गन्धर्वलोकः, सरलहृद्या महानुभावा च काद्म्बरी। यदि नातिखेदकरमिव गमनं कल्यसि, नावसीदित वा गुरुप्रयोजनम्, अद्द-

सखी महत्कृच्छूं कष्टमनुभवलनुभवविषयीकरोति, तत्र तिस्तिन्समयेऽहं प्रियसख्येतहुःखमवगणय्यावगणनां कृत्वातम्झुखार्थिनी खस्य झुखाभिलाषिणी कथं पाणं करं प्राह्मिष्यामि प्रहणं कारियिष्यामि । एवं सत्यनुष्ठिते पाणिप्रहे न खेष्टसिद्धिरिखत आह— कथिमिति । वेति पक्षान्तरे । कथं मम सुखं भविष्यति । इष्टिवरह्याकुलिक्तित्वे न सुखमिति भावः । अथ त्वया साकं यत्प्रेम तदिप न भविष्यति । 'ईषिते ईषितं चेत्स्यात्तदा प्रेम प्रवतंते' इति न्यायात् । अत्यस्वत्प्रेमणा त्वत्केहेनास्मिन्वस्तुनि पाणिग्रहणविषये मया कुमारिकाजनविषदं खातक्रयं
स्वच्छाचारित्वमालम्ब्यापयशोऽपकीर्तिरज्ञीकृतं खीकृतम् । पित्रादिभिः पाणिग्रहणं कार्यमाणापि पितुराज्ञाऽकरणमिल्यपयज्ञः । समवधीरितिस्तिरस्कृतो विनयः । गुरुवचनं पित्रादीनां वचोऽतिकामितमुल्लितम् । तथा लोकापवादो जनापवादो न गणितो न विचारितः । विनताजनस्य स्नीजनस्य सहजं खाभाविकमाभरणं भूषणं लजा
त्रपा सा चोत्स्ष्टा त्यक्ता । कथय प्रतिपादय एताहशो जनः कथिमिव पुनरत्रास्मिनकर्मणि प्रवर्तते प्रवृत्ति करोति । उपसंहरति—तदिति हेत्वर्थे । अयमजलिरुपरिचतो निबद्धः । अयं च प्रणामो नमस्कारः । इदं च पादप्रहणमिवादनम् । इति हेतोर्मामनुग्रहाणानुमहं कुर । इतो मत्समीपान्ये मम जीवितेन प्राणितेन सह वनं
गतासि प्राप्तासि इति खप्नेऽपि स्वप्रावस्थायामपि पुनर्दितीयवारिममं पूर्वोक्तमर्थं मनसि चित्ते मा कृथा मा व्यिष्ठाः ।
इत्यभिधायेत्युक्त्वा त्ष्णीमभून्मौनं कृतवती । महाश्वता तु तत्पूर्वोक्तं श्रुत्वाकर्णं सुचिरं चिरकालं यावत्
विचार्य विमुश्य त्वं गच्छ व्रज स्वयमेवात्मनैव । अहमागल्य यथाई यथायोग्यमाचरिष्यामीत्युक्त्वा केयूरकं
प्राहिणोत्प्रेषितवती ।

गते केयूरके चन्द्रापीडमुवाचाववीत् । किं तिदिखाह—राजपुत्रेति । हे राजपुत्र चृपस्नो, अयं हेम-कूटो रमणीयो मनोहरः चित्ररथो गन्धर्वनाथस्तस्य राजधानी चृपनिवासनगरी चित्रा विविधाश्चर्ययुक्ता । बहुन्यनेकानि कुत्तृहलान्याश्चर्याणि यस्मिन्नेवविधः किंपुरुषाणां किंनराणां विषयो देशः । गन्धर्वलोको देवगा-यनजनः पेशलः सुन्दरः । 'पेशलं हृयसुन्दरे' इति कोषः । सरलहृदयाऽकुटिलचित्ता महानुभावा च काद-म्बरी भर्तृदारिका । यदीति प्रलेकमिसंबध्यते । नातिखेदकरिव नातिप्रयासजनकिमव गमनं यानं कल-यसि जानासि । वेति विकल्पार्थे । गुर्वप्रयोजनं महानथीं नावसीदित न विलम्बितो भवति । वेति पूर्ववत् ।

द्विष्प०-1 अतिकान्तमित्येव पाठः । 2 आवश्यकं कार्यमित्याशयः ।

ष्टचरविषयकुत्हिल वा चेतः, मर्द्रचनमनुरुध्यते वा भैवान, अतिसुखदायि वार्श्वयदर्शनम्, आहिसि वा प्रणयम्, इममप्रसाख्यानयोग्यं वा जनं मन्यसे, समारुढो वा परिचयलेशः, अनुप्राह्यो वायं जनः, ततो नाहिसि निष्फलां कर्तुमभ्यर्थनामिमाम्। इतो मयेव सह गत्वा हेमकूटमितरमणीयतानिधानम्, तत्र दृष्ट्वा च मित्रविशेषां कादम्बरीम्, अपनीय तस्याः कुमितमनोमोहिविलसितम्, एकमहो विश्रम्य श्वोभूते प्रसागिमध्यसि । मम हि निष्कारण- वान्धवं भवन्तमालोक्येव दुःखान्धकारभाराक्षान्तेन महतः कालादुच्ल्वसितिमव चेतसा । शावियत्वा स्ववृत्तान्तिममं सहातामिव गतः शोकः । दुःखितमि जनं रमयन्ति सज्जनस- मागमाः । परसुखोपपादनपराधीनश्च भवादशां गुणोदयः इत्युक्तवतीं चैनां चन्द्रापीडोऽन्न- वीत्—'भगवित, दर्शनास्प्रभृति परवानयं जनः कर्तव्येषु यथेष्टमशङ्किततया नियुज्यताम्' इस्यिभधाय तथा सहैवोदचलत् ।

अदृष्टचरोऽनवलोकितपूर्वो यो विषयो देशस्तत्र कृत्हलं विद्यते यस्यैवंभूतं यदि चेतः । वाथवा भवान्मद्रचनं महाक्यमत्रहेध्यते समीहते । अनुपूर्वको रुध् दिवादिरिच्छार्थः । चेति पक्षान्तरे । यद्यतिसुखँदाय्यतिस्येन सौख्यप्रदमाश्वर्यदर्शनं कुत्ह्ळावलोकनम् । वेति पूर्ववत् । अर्हसि वाञ्छसि यदि प्रणयं सेहम् । इमं महक्षणं जनमत्रत्याख्यानयोग्यमनिराकरणयोग्यं वा मन्यसे जानासि । समारूढः प्राप्तो वा परिचयलेशः संस्तवलवः। अनुमाद्यो वानुमहयोग्यो वायं जनः । ततस्तस्माद्धेतोर्निष्फळां रिक्तामिमामभ्यर्थनां कर्तुं विधातं नार्हिस न योग्यो भवसि । इतोऽस्मात्स्थानान्मयैव सह अतिरमणीयतानिधानं चारुतारोवधि हेमकूटं गत्वा । तत्रेति । तस्मिन्स्थले मत्तो निर्गतो विशेषो यस्याम् । मत्सदशीमिल्यर्थः, एतादशीं कादम्बरीं दृष्ट्रा विलोक्य च । तस्याः कादम्बर्याः कुत्सिता मतिर्यसादिवंविधो यो मनोमोहश्वेतसोऽज्ञानं तस्य विलसितं चेष्टितमपनीय द्रीकृत्यैक-महर्दिनं विश्रम्य विश्रामं गृहीत्वा । श्वीभृत इति । ध आगामिदिने तस्मिन्मूते जाते सति प्रत्यागमिष्यसि पश्चादायास्यति । समेति । हीति निश्चितम् । सम निष्कारणबान्धवं निमित्तव्यतिरेकेण स्वजनं आतरं वा भवन्तं त्वामाळोक्येव निरीक्ष्येव दुःखमेवान्धकारं तिमिरं तस्य भारो वीवधस्तेनाकान्तेन व्याप्तेन चेतसा चित्तेन महतः कालाचिरसमयादुच्छ्रसितिमव गृहीत्रश्वासामव । इमं खवृत्तान्तं खकीयोदन्तं श्रावियत्वा कथियत्वा । सोढुं शक्यः सहास्तस्य भावस्तता तामिव गतः प्राप्तः शोकः । श्रावणेन स शोको जीर्णतां प्राप्त इस्पर्थः । तत्रोपपादकमाह—दःखितमपीति । सज्जनसमागमाः दुःखितमपि जनं रमयन्ति विनोदयन्ति । अत्रार्थे हेतुमाह-परेति । परस्यान्यस्य यत्सुखं तस्य यदुपपादनं तत्र पराधीनः परायत्तः । तिन्निमित्तक इति यावत् । भवाहशां त्वत्सहशानां गुणोर्दयो गुणाः शौर्यादयस्तेषामभ्युदय इति पूर्वोक्तप्रकारेणोक्तवतीं कथितवतीं चन्द्रापी-खोऽन्नबीदवोचत् हे भगवति, दर्शनात्प्रमृत्यवलोकनदिनादारभ्य परवान्पराधीनः। त्वदायत्त इति यावत्। अयं जनः । कर्तन्येषु कार्येषु यथेष्टमचिद्धतत्या शङ्काराहित्यतया भवत्या नियुज्यतां प्रेर्यतामित्यभिधायेत्युक्तवा त्तया महाश्वेतया सहोदचलस्प्रस्थानमकरोत्।

टिप्प०—1 रिक्षतुमिच्छति, इत्यर्थं उचितः । 2 यदि भाश्रर्यदर्शनम् अतिसुखदायि (अस्ति), इत्य-भवयो योग्यः । 3 चित्तेन गृहीतश्वासमिवेति योजयतो धिक् टीकाकृतो जाड्यम् । चित्तेन उच्छ्वसितमिव चित्तेन प्राणितमिव । प्रतावत्कालं चित्तं मृतमिवासीत्, इदानीं तेन उच्छ्वासो गृहीत इति तात्पर्यम् । चित्तमुक्ष्वसितमिवेति प्रकारान्तरम् । 4 चन्द्रापीडस्य रूपादिगुणानालोक्य काद्मवरी मुग्धा स्यादिति सद्विवाहेन तस्याः सुखं स्यादिति निगृहसूचना ।

पाठा०-१ असद्भवनम्, २ भवन्मतिरतिदुःखदाचिः भवन्मतिः धिखदाचिः ३ वासम्बरदर्शनम्. ४ अद्दीमः ५ योज्यां वा मन्यसे माम् ६ मयैवः ७ कुमतिमिमाम् ८ च.

क्रमेण च गत्वा हेमक्रूटमासाच गन्धर्वराजकुळं समतीत्य काक्चनतोरणानि सप्तकक्षान्त-राणि कन्यान्तःपुरद्वारमवाप । महाश्वतादर्शनप्रधावितेन दूरादेव क्रुतप्रणामेन कनकवेत्रळ-ताहस्तेन प्रतीहारजनेनोपिद्यमानमार्गः प्रविद्यासंख्येयनारीशतसहस्रसंबाधं स्त्रीमयम-षरिमव जीवळोकम्, इयत्तां प्रहीतुमेकत्र त्रैळोक्यक्षेणिमव संहतम्, अपुरुषिमव सर्गा-न्तरम्, अङ्गनाद्वीपिमवापूर्वेमुत्पन्नम्, पञ्चमिव नारीयुगावतारम्, अपरिमव पुरुषद्वेषि-प्रजापितिनर्माणम्, अनेककरूपकल्पनार्थमुत्पाच स्थापितिमवाङ्गनाकोशम्, अतिविस्तारिणा युवतिजनळावण्यप्रभापूरेण प्रावितिदगन्तरेण सिद्धतेवामृतरसविसरेण दिवसमाद्रीकुर्वतेव भुवनान्तराळं बँद्वळप्रभाविषणा मरकतमणिमयेन सर्वतः परिगततया तेजोमयिन चन्द्र-

क्रमेण परिपाट्या गत्वा च हेमकूटं गन्धर्वराजकुलमासाय प्राप्य काचनस्य सुवर्णस्य तोरणानि बहिर्द्वाराणि येष्वेवंविधानि सप्तकक्षान्तराणि गृहान्तराणि समतीत्य व्यतिक्रम्य कन्यानां यदन्तःपुरं तस्य द्वारमवाप प्राप्त-वान्। तदनन्तरं कुमारः कुमारीपुराभ्यन्तरं ददशेक्षांचके। किंविशिष्टः कुमारः। महाश्वेताया दर्शनार्थम-बलोकनार्थं प्रधावितेनोचिलितेन दूरादेव कृतप्रणामेन कनकवेत्रलता हस्ते यस्पैर्वभूतेन प्रतीहारजनेन द्वारपाल-कलोकेनोपदिश्यमानो वचनव्यक्या प्रोच्यमानो मार्गः पन्था यस्य सः । किं कृत्वा । प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा । इतः क्रमारीपुराभ्यन्तरं विशेषयन्नाह—अर्स्ख्येति । असंख्येयानि गणनावर्जितानि नारीणां स्त्रीणां शतसहस्राणि लक्षाणि तैः संबाधं संकीर्णे स्त्रीमयमपरं भिन्नं जीवलोकिमव । इयन्ति । इयत्तामेतावस्यो नार्यः सन्तीति संख्यां प्रहीतं त्रैलोक्यक्षेणं त्रिभवनस्त्रीवृन्दमेकस्मिन्स्थले संहतमिव संगृहीतमिव । केवलाज्ञनानामेव सद्भावं प्रदर्शयन्नाह-अपुरुषेति । अपुरुषं पुरुषवर्जितं सर्गान्तरमिव सध्यन्तरमिव । तासामेव विपुलाश्रयत्वादा-ह-अङ्गनेति । अपूर्वमिनवमुत्पन्तमङ्गनाद्वीपिमव स्त्रीणामन्तरीपिमव । पञ्चममिति । नारीप्रधानं यद्यगं तस्य पञ्चममवतारमिव । अपरमिति । पुरुषे द्वेषो विद्यते यस्यैवंभूतो यः प्रजापतिर्वह्या तस्यापरमन्यन्त्रिर्माण-मिव । प्रस्पद्वेषिविशेषणेन केवलं स्त्रीनिर्माणकर्तृत्वमेव सूचितम् । अनेकेति । अनेके ये कल्पा युगान्तास्तत्र कल्पना रचना । स्त्रीणामिति शेषः । तदर्थमङ्गनाकोशं स्त्रीभाण्डागारमुत्पाद्य विधाय स्थापितमिव रक्षितमिव । एतेन युगान्तरे स्त्रीनिर्माणप्रयासाभाव इति स्चितम् । पुनः कीदशम् । अतिविस्तारिणा युवतिजनानां ठावण्यं सौन्दर्यतिशयस्तस्य या प्रभा कान्तिस्तस्याः पूर उद्धर्षस्तेन । अथ च बहुला या प्रभा कान्तिस्तद्वर्षिणा मरक-तमणिमयेनारमगर्भमणिप्रचरेण अर्थात्रिर्माणेन सर्वतः समन्तात्परिगततया व्याप्ततया तेजोमयमिव कान्ति-समृहमयमिव । अथ युवतिलावण्यं विशेषयत्राह—अमृतेति । अमृतरसस्य पीयूषद्रवस्य यो विसरः समृह-स्तेन दिवसं दिनं सिञ्चतेव सेकिकयां कुर्वतेव. छावितं क्षालितं दिगन्तरं येन तेन । किं कुर्वता । लावैण्यप्रभापूरेण भवनान्तरालं विष्टपान्तरालमाद्रीकुवैतेवाञ्चष्कतां विद्धतेव । अत्र च मरकतमणेः श्यामत्वे लावण्यप्रभापू-रस्य च पाण्डुरत्वे कमं विहाय यथोचितसुरप्रेक्षते — चन्द्रमि । चन्द्रमण्डलसहसैनिर्मितं रचितं संस्थानमा-

टिप्प०—1 धिगज्ञानम् । सत्यादीनि चत्वारि युगानि तु सन्त्येव येषामवतारः (प्रवर्तनम्) सुपरि-चितः, किन्तु अभिनवः सोयं पञ्चमो नारीयुगावतार इत्याशयः । 2 'युवतिजनलावण्यं विशेषयञ्चाहं' इति प्रतिज्ञाय पुनस्तत्र 'लावण्यप्रभापूरेणे'त्यादि विशेषयन् सर्वमस्पष्टीचकार । अतः सेयं योजना-अति-विस्तारिणा हावित्तदिगन्तरेण, (अत एव) अमृतरस्तिवसरेण (करणेन) अर्थात् पीयूषद्रवप्रवाहद्वारा दिवसं सिञ्चतेव तथा अमृतरसप्रवाहद्वारा भुवनान्तरालमादींकुर्वतेव ईदशेन युवतिजनलावण्यप्रभापूरेण (कर्जा), तथा बहुल्प्रभावर्षिणा मरकतमणिमयेन (आभरणेन, कर्जा) सर्वतः परिगततया तेजोमय-मिव। अयं भावः—कन्यान्तःपुरम् अतिविस्तार्यादिविशेषणविशिष्टेन युवतिजनलावण्यप्रभापूरेण व्यासं तथा मरकतमयभूषणेन च व्यासम् । अत एव तेजोमयमिवेत्युत्प्रेक्षा ।

पाठा०-१ द्वारपाकप्रतीहारी. २ संबाधः. ३ संगृहीतम्. ४ बहल. ५ भूषणेनेव सर्वतः.

मण्डलसहस्नेरिव निर्मितसंस्थानम्, ज्योत्क्रयेव घटितसंनिवेशम्, आभरणप्रभाभिरिव निष्पा-दितदिगन्तरम्, विभ्रमेरिव कृतसर्वोपकरणम्, योवनविलासेरिवोत्पादितावयवम्, रति-विलिसत्तेरिव रैचितसंचयम्, मन्मथाचरितैरिव कल्पितावकाशम्, अनुरागेणेवानुलिप्तसक-लजनभेवेशम्, शृङ्गारमयमिव, सौन्दर्यमयमिव, सुरताधिदैवतमयमिव, कुसुमशरमयमिव, कुत्तृह्लमयमिव, आश्चर्यमयमिव, सौकुमार्यमयमिव, कुमारः कुमारीपुराभ्यन्तरं दद्शे।

अतिबह्छतया च तस्य कन्यकाजनस्य समन्तादाननचुितिभिरिन्दु बिम्बवृष्टिभिव पतन्तीम्, अपाङ्गविक्षेपेश्चितिकुवछयवनमयीिमव क्रियमाणामवनीम्, अतिनिश्चतञ्च्छताविश्चमैः काम-कार्मुकबछानीव प्रचितितानि, शिरसिजकछापान्धकारै बेंहु छपक्षप्रदोषसार्थानिव संबद्भतः, स्मितप्रभाभिकत्फु इक्कुसुमधवछानिव वसन्तदिवसान्सं चरतः, श्वसितानिछपरिमछैर्म छयमाक-तानिव परिश्चमतः, क्रोछमण्ड छाछोकैर्माणिक्यदर्पणसहस्राणीव स्फुरितानि, करतछरागेण

कृतिविशेषो यस्यैतादृशमिव । श्यामतासाम्यादिति भावः । पाण्डुरत्वेनाह—ज्योत्स्वयेति । ज्योत्स्वया चिद्रिक्या घटितो निर्मितः संनिवेशः संस्थानं यस्य स एतादृशमिव । अमृतरसिवश्चतेषां साम्यम् । आभरणिति । आभरणप्रभाभिभूषणकान्तिभिर्निष्णादितं दिगन्तरं दिगवकाशं यस्मिनेतादृशमिव । एतेनाभरणानामितशयो योनितः । विभ्रमेपिति । विश्रमभूर्समुद्भवेः कृतं सर्वोपकरणं सर्वा सामग्री यस्मिनेतादृशमिव । यौवनेति । सन्मथोषत्तिह्रलसितै रिवतः संचयः समूहो यस्मिनेतादृशमिव । मन्मथेति । मन्मथाचितिः कंदर्पाचरणैः किष्पतोऽवकाशोऽवगाहो यस्मिनेतादृशमिव । अन्विति । अनुरागेण प्रीत्यानुलिप्तः सकलजनैप्रवेशो यस्मिनेतृत्वमिव । श्रृङ्गारमयमिव संभोगमयमिव । सन्दर्भयमिव । सुरताधिदैवतमयमिव मैथुनाधिष्ठात्रीमयमिव । कुसुमशरमयम् सिव कंदर्पवाणमयमिव । कुतुह्लमयमिव कौतुक्मयमिव । सौकुमार्यमयमिव मार्दवमयमिव ।

चन्द्रापीडस्तस्मिन्कुमारीपुराभ्यन्तर एतान्यद्राक्षीत् तान्येवाह—अतीति । तस्य कन्यकाजनस्यातिबहलत्यातिबाहुल्यतया समन्तादाननद्युतिभिर्मुखकान्तिभः कृत्वा पतन्तीं क्षरन्तीमिन्दुविभ्वदृष्टिमिव चन्द्रमण्डलवर्षण्मिव । अत्र मुखे तत्तदिशयो व्यक्त्यः । अपाङ्गिति । अपाङ्गिरिक्षेपैः कटाक्षेत्रिलतं कम्पितं यत्कुवलयवनमुत्पलखण्डं तन्मयीमवनीं पृथ्वीं कियमाणामिव । प्रवलेन दुर्वलस्योचालनं संभवतीति कुमुदातिशयोऽपाङ्गेषु द्योस्यते । अतीति । अतिनिमृता निश्चला ये भूलताविभ्रमास्तः प्रचलितानि गन्तुं प्रवृत्तानि कामकार्मुकस्य कन्दर्पचापस्य वलानीवोर्त्ववृद्धणावि । अत्र वक्तत्वसाम्यादुपमानोपमेयभावः । शिर्तिति । शिरित्तजाः केशास्त्रोषां कलापाः समुदायास्तद्रपण्यन्धकाराणि तैर्वहुलपक्षाणां कृष्णपक्षाणां प्रदोषसार्थान्यामिनीमुखसमूहान्संबभ्रत इव संप्रभ्रत इव । एतेन केशकलपेषु श्यामतातिशयो द्योखते । स्मितेति । स्मितं हास्यं तस्य प्रभाभिः कान्तिभिरुत्पुन्त्रकुमुधवलान्वसन्तदिवसान्संचरत इव वजत इव । श्वसतिति । श्वसितानिलस्य श्वासवायोः परिमलेरामोदैर्मलयमारुतान्परिभ्रमत इव संचरत इव । कपोलेति । गहात्परप्रदेशाः कपोलास्त्रीषां मण्डलं समुहस्त-स्यालेकैः प्रकाशैः स्फुरितानि माणिक्यदर्पणसहस्राणीव रलादर्शदशशतानीव । एतेन कपोलयोः स्वच्छताति-शयो दर्शितः । करत्वा । करत्वराने रक्तस्त्रालेषां रक्तर्राणं रक्तमलवनविष्णं जीवलोक्षमिव । कर्रह्वा नखारतेषां स्फुर्णेन

टिप्प॰—1 विलासै: । 2 अविचारितार्थोयं पाठ: । 'अनुलिससकलजनप्रदेशम्' इत्येव पाठ: । प्रदेशस्यैव अनुलेपाईत्वात् । 3 बलानीति पाठोऽज्ञानम् । 'कामकार्धुकविलासशतानि' इत्येव पाठ: । भुकुटीनामेव कार्युकेण साकं तुलनीचित्यात् ।

पाठा०--१ विरन्तितः २ प्रदेशम्, ३ प्रेममयमिन, कुमारः. ४ अतिस्त. ५ शतानिः विवासशताः ६ केशनिः

रक्तकमलवनवर्षिणिनव जीवलोकम्, करहरकुरणेन कुसुमायुधशरसहस्रेरिव संच्छादितदि-गन्तराणि, आगरणिकरणेन्द्रायुधजालकेरुड्डीयमानानीव भवनमयूरवृन्दानि, योवनविकारे-हत्पाद्यमानानीव मन्मथसहस्राण्यद्राक्षीत्। उचितव्यापारव्यपदेशेन कुमारिकाणां सखी-हस्तावलम्बेषु पाणिमहणानि, वेणुवाद्येषु चुम्बनव्यतिकरान्, वीणासु करहहव्यापारान्, कन्दुकश्रीडासु करतलप्रहारान्, सुवनलतासेककलशकण्ठेषु सुजलतापरिष्यङ्गान्, लीला-दोलासु नितम्बर्स्तनप्रेङ्खितानि, ताम्बूलवीटिकावखण्डनेषु दशनोपचारान्, वंकुलवि-टपेषु मधुगण्डूषप्रचारान्, अशोकतकताडनेषु चरणाभिघातान्, डपहारकुसुमस्बलनेषु सीत्कारानतिरिक्तं सुरतिमवाभ्यस्थनतीनामपद्यत्।

यत्र च कन्यकाजनस्य कपोलतलालोक एव मुखप्रक्षालनम्, लोचनान्येव कर्णीत्पलानि, हसितच्छवय एवाङ्गरागाः, निश्वासा एवाधिवासगन्धयुक्तयः, अधरशुतिरेव कुङ्कममुखानु-

विद्योतनेन कुसुमायुधन्नारसहस्नैः संच्छादितेदिगन्तराण्याच्छादितककुवन्तराणि । आभरणिति । आभरणिक-रणान्येवेन्द्रायुधजालकानि तैरुड्डीयमानानीव व्योन्नि वजमानानीव भवनमयूरवृन्दानि गृहकलापिमण्डलानि । यौवनेति । यौवनविकारैस्तारुण्यविकृतिभिरुत्पाद्यमानानीव विधीयमानानीव मन्मथसहस्राणि मनोभवसह-क्षाणि । **उचितेति ।** उचितो योग्यो यो न्यापारस्तव्यपदेशेन तन्मिषेण कुमारिकाणामतिरिक्तसद्भतं सुरतं मैथुनमभ्यस्यन्तीनामिवाभ्यासं कुर्वन्तीनामिव तत्तदपश्यत् । तत्र सुरतसाधम्यमाह - सखीति । सखीनामा-लीनां हस्तावलम्बेषु करावलम्बेषु पाणिप्रहणानि हस्तगृहनानि । वेणुवाद्येषु वंशातोद्येषु चुम्बनन्यतिकरान्मुख-स्पर्शनवृत्तान्तान् । वीणासु वल्लकीषु कररुह्न्यापाराञ्चखरन्यवहारान् । कन्दुककीडाखन्दुकलीलासु करतलप्र-हारान्हस्ततलप्रचातान् । भ्रवनेति । भुवनैलतानां गृहवलीनां सेकार्थं कलशकण्ठेषु कुम्भनिगरणेषु भुजल-तापरिष्वज्ञान्बाहुबल्ल्यालिज्ञनान् । लीलादोलासु कीलाप्रेङ्खासु नितम्ब आरोहः स्तनाः कुचास्तेषां प्रेङ्खितानि धुतानि । ताम्बुलेति । ताम्बुलस्य नागवल्लयावीटिकाः प्रसिद्धास्तासां अवखण्डनेषु शकलीकरणेषु दशनोप-चारान्दन्तक्षतान् । बक्तलेति । बक्कलविटपेषु केसरवृक्षेषु मधु मधं तस्य गण्डूषप्रचारांश्रुलकप्रवृत्तीः । अशोकिति । अशोकतरूणां कङ्केश्चिय्क्षाणां ताडनेषु चरणाभिघातान्पादप्रहारान् । उपेति । मुक्तादीनां हारः. पुष्पादीनामुपहारः. तस्मारकुसुमादीनां स्खलनानि पतनानि तेषु सीत्कारान्सूक्ष्मध्वनिविशेषाञ्शब्दान् । दृश्यते हि है। रातपुष्पच्युतिसमये तथा ध्वनिः । अथवोपहारकुसुमानां स्खिळतानि कुमारीशरीरावयवेषु सीत्कारो वेदनातिशयद्योतको दढदन्तसंयोगनिमित्तो ध्वनिः । अनेन कुमारीणां कुसुमपातमात्रेण सीत्कार इति सौकुन मार्यातिशयो व्यज्यते ।

यत्र चेति । यत्र कन्यान्तःपुरे कन्यकाजनस्य कपोळतळस्यालोक एव प्रकाश एव सुखं वक्षं तस्य प्रक्षाळनं धावनम् । अत्र खच्छत्वकरणसाम्येन जळाळोकयोक्पमानोपमेयभावः । कर्णान्तत्वरूपव्यक्षया-म्येनाह — क्रोचनेति । लोचनान्येव नेत्राण्येव कर्णोत्पलानि कर्णावतसानि । पाण्डुरत्वसाम्येनाह — हसि-तेति । हसितं स्मितं तस्य छवयः कान्तय एवाङ्गरागा विलेपनानि । निश्वासेति । निश्वासाः पवनास्त एवाधिवासे वस्नादीनां संस्कारकरणे गन्धयुक्तयः सुगन्धीकरणप्रकाराः रक्तत्वसाम्येनाह — अधरेति ।

टिप्प०—1 'संछादितानि दिगन्तराणि' इत्येव पाठः । 2 भवनलतानामित्येव पाठ उचितः । 3 प्रला-प्रायमिदं सर्वम् । उपहाराय गृहभूतलानां शोभासंपादनाय यानि पुष्पाणि (रचनारूपेण विन्यसानि) तेषु स्वलनेषु, अर्थात् पुष्पमध्ये चरणस्वलनेन खियो भूतलपातभयात् 'सीत्कारान्' कुर्वन्तीति तासां सीन्दर्यातिशयो द्योत्यते ।

पाठा०—१ कररुहिकरणः २ संच्छादितमष्टदिगन्तरम्. ३ किरणिनिकरः ४ कीडासुः ५ भवनः ६ स्थलः ७ वीटिकाखण्डनेषुः ८ वकुलकुसुमदोहदेषु सीधुगण्डूषप्रदानानिः ९ कुङ्कमानुरुपनम्

छेपनम्, आलापा एव तन्नीनिनादाः, भुजलता एव चम्पकैवैकक्ष्यमालाः, करतलाम्येव लीलाकमलानि, स्तना एव द्रेणाः, निजदेहप्रभेवांशुकावगुण्ठनम्, जघनस्थलाम्येव विला-समणिशिलातलानि, कोमलाङ्कुलिराग एव चरणालक्तकरसः, नखमणिमरीचय एव कुट्टिमोप-हारकुसुमप्रकराः। यत्र चालक्तरसोऽपि चरणातिभारः, बकुलमालिकामेखलाकलनमपि गमनविप्तकरम्, अङ्गरागगौरवमप्यधिकश्वासनिमित्तम्, अंशुकभारोऽपि ग्लानिकारणम्, मङ्गलप्रतिसर्वलयविधृतिरपि करतलविधृतिहेतुः, अवतंसकुसुमधारणमपि श्रमः, कर्णपूरक-मलतरलमधुकरपक्षपवनोऽप्यायासकरः। तथा च यत्र सखीद्शीनेष्वकृतहस्तावलम्बनमुत्थान-मतिसाहसम्, प्रसाधनेषु हारभारसिहण्युता स्तनकार्कर्यप्रभावः, कुसुमावचयेषु द्वितीयपुष्प-

अधरो दन्तच्छदस्तस्य द्यतिरेव कुङ्कमं तेन मुखस्य वन्नस्यानुरुपनम् । मङ्गुलत्वसाम्येनाह—आलापा इति । आलापा एव संभाषणान्येव तन्त्रीनिनादा वीणाध्वनयः । मृदुत्वसाम्येनाह—भुजेति । भुजलता एव चम्पको हेमपुष्पकरतस्य वैकक्ष्यमाला उत्तरासङ्गस्रजः । करेति । करतलान्येव लीलाकमलानि कीडापङ्क-जानि । निर्मलत्वसाम्येनाह—स्तानेति । स्तना एव दर्पणा सुकुराः । निचितत्वसाम्येनाह—निजेति । निज-देहप्रभेव खशरीरदीप्तिरेवांशकेन वल्लेणावगुण्ठनमाच्छादनम् । विस्तारातिशयादाह—जघनेति । जघनस्थला-न्येव कट्याः पुरोभागप्रदेशा एव विलासा लीलाविशेषास्तेषां मणिशिलातलानि । कोमलेति । कोमला या अङ्गल्यस्तासां राग एव चरणयोः पादयोरलक्तकरसो यावकरसः । नखिति । नखा एव मणयः, नखनिष्ठाभरण-मणयो वा तेषां मरीचय एव दीधितय एव कुट्टिमेषु बद्धभूमिषूपहारकुसुमानां प्रकराः समूहाः । यत्र चेति । यत्र कन्यकासमुदायेऽलक्तरसोऽपि यावकरसोऽपि चरणयोः पादयोरतिभारो व्येथः । खत एव चरणयोरारु-ण्यादिति भावः । बकुळेति । बक्कलमालिकीः केसरसजो मेखला रसना तस्या आकलनमपि धारणमपि गमन-विव्यक्तरं गतिप्रतिबन्धकम् । सौकुमार्यातिशयादिति भावः । अङ्गेति । अङ्गरागो विलेपनं तस्य गौरवमप्यधि-कश्वासनिमित्तमतिष्रयासकारणम् । अङ्गरागेभ्यैः चरीररागस्य सातिशयत्वात् । अंशक्रिति । अंशक्रभारोऽपि बस्नभारोऽपि ग्लानिकारणम् । सातिशयदेहप्रभावरणरूपत्वात् । मङ्गलेति । मङ्गलार्थं प्रतिसरवलयं हस्तसू-त्रवलयं तस्य विश्वतिरिप धारणमिप करतलस्य हस्ततलस्य विश्वतिः कम्पनं तन्मात्रहेतुः । स्वतःसुन्दरत्वाच्छे-यस्करत्वाच मणिबन्धस्य । अवेति । अवतंसकुसुमानां धारणमपि श्रमः क्रमः । कर्णेति । कर्णपूरकमलेखु तरलाश्वद्यला ये मधुकरा अमरास्तेषां पक्षेभ्यः समुद्भवः पवनोऽपि वायुरप्यायासकरः प्रयासकरः । तथा-चेति । यज्ञाभिनवसखीप्रत्यागमदर्शनेषु कदाचिदपि परिचारिका (याः) अकृतं हस्तावलम्बनं यस्मिन्नेवादशं यदुत्थानं तदप्यतिसाहसमिलर्थः । सौभाग्यातिशयो लीलाविलासातिशयश्च दोलते । प्रसाधनेष्विति । प्रसाधनेषु भूषणप्रहेषु या हारभारसहिष्णुता मुक्ताप्रालम्बवीवधसहनशीलता सापि शरीरावयवेषु मध्ये स्तनयोः क्रचयोः कार्करयं काठिन्यं तस्य प्रभावो माहात्म्यम् । सामर्थ्यमिति यावत् । नेतरेषामवयवानाम् । अत्र स्तनयोः काठिन्यातिशयः, अन्यत्र मृदुत्वादिकं कर्कशपददानाद्वढं व्यज्यते । तथा कुसुमावचयेषु पुष्प-चुण्टनेषु द्वितीयपुँष्पप्रहणमप्ययुवतिजनोचितम् । पुरुषयोग्यभित्यर्थः। एतेनैतावत्प्रयासयोग्यः पुरुष एवेति

टिप्प०—1 धिक् । न व्यर्थः, अपि तु सोकुमार्यातिशयात्पाद्रागोपि भारायित इत्याशयः। 2 बकुल-मालैव मेखला इत्यर्थो योग्यः। 3 शरीररागस्य सातिशयत्वे अधिकश्वासानां कोऽवसरः। अत एव अङ्ग-रागकृतभारबोधेन श्वासप्रवृत्तिरित्यर्थो बोध्यः। एवं सर्वत्र सोकुमार्यसूचनायोक्तिः। टीकाकारस्य तु सर्वत्र वृथाप्रायं जिल्पतम्, विपरीतार्थत्वात् । 4 एकपुष्पप्रहणमेव तस्याः पर्याप्तम्, द्वितीयस्य पुष्पस्य प्रहणं तु कठिनत्वात्पुरुषस्यव योग्यमित्यर्थः।

पाठा०-१ चम्पकमाळाः. २ अळक्तकः ३ वातोऽपि. ४ दर्शनेपि. ५ अभ्युत्थानम्.

भ्रहणमप्ययुवतिजनोचितम्, कन्यकाविज्ञानेषु माल्ययन्थनमसुकुमारजनव्यापारः, देवता-प्रणामेषु मध्यभागभङ्गो नातिविस्मयकरः।

तस्य चैवंविधस्य किंचिद्भयन्तरमितकम्येतश्चेतश्च परिश्रमतः कादम्बरीप्रत्यासमस्य परिजनस्य ग्रुश्राव तांस्तानितमनोहरानालापान् । तथाहि—'लविके, कल्पय केतकीधूलिभिठेवलीलतालवालमण्डलानि । साँगरिके, गन्धोदकर्दाधिकासु विकिर रत्नवालकाम् । मृणालिके, कृत्रिमकमिलनीषु कुङ्कमरेणुमुष्टिभिम्नलुर्य यन्नचक्रवाकमिश्चँनानि । मकरिके, कर्पूरपल्लवरसेनाधिवासय गन्धपात्राणि । रजनिके, तैमालवीथिकान्धकारेषु निधेहि मणिप्रदीपान् । कुमुदिके, स्थाय शकुनिकुलरक्षंणाय मुक्ताजालेदांडिमीफलानि । निपुणिके, लिखें
मणिशौंलभिक्तकास्तनेषु कुङ्कुमरसपत्रभङ्गान् । उत्पत्निके, परामृश कनकसंभाजनीभिः कद्लीगृहमरकतवेदिकाम् । केसरिके, सिद्ध मदिरारसेन वकुलकुमुममालागृहाणि । मालिके,
पाटलय सिन्दूररेणुना कामदेवगृहद्नत्वलभिकाम् । नलिनिके, पायय कमलमधुरसं भवनकल्रहंसान् । कदलिके, नय धारागृहं गृहमयूरान् । कमलिनिके, प्रयच्ल चैक्तवाकशावकेभ्यो
मृणालक्षीररसम् । चूँतलितिके, देहि पञ्चरपुंक्कोकिलेभ्यश्चृतकलिकाङ्कराहारम् । प्रहविके,

ध्वनितम् । पुनः सौकुमार्यातिशयमाह — कन्यकेति । कन्यकाविज्ञानेषु कुमारिकाणां कलाषु माल्यप्रथनमधुकु-मारजनव्यापारः । अतिकर्कश्चजनविधेयमित्यर्थः । एतेन माल्यापेक्षयापि सौकुमार्यं व्यज्यते । देवतिति । देवतानां प्रणामेषु नमस्क्रियासु मध्यभागस्यातिसूक्ष्मत्वात् भक्तो द्वैधीभावो न भवति सोऽतिविस्मयकर आश्चर्यकरः । एतेन मध्यभागस्य स्वारसिकं कृशत्वं व्यज्यते ।

तदनन्तरं स चन्द्रापीडः किंचिदभ्यन्तरं मध्यभागमतिकम्येतश्चेतश्च परिश्रमतः पर्यटत एवंविधस्य तस्य कादम्बरीप्रसासन्नस्य कुमारिकासमीपवर्तिनः परिजनस्य परिवारस्यातिमनोहरांस्तानालापान्संलापाञ्छ्रश्नान्वकर्णयामास । एतदेव दर्शयति—तथा हीति । हे लवलिके, केतकीधूलिभः केतकीपराग्लेवलीलताया आलवालमण्डलान्यावालमण्डलानि कल्पय प्रणय । हे सागरिके, गन्धोदकं सुगन्धज्ञलं तस्य दीविकासु वापीषु रत्नवाद्धकां विकिर विक्षिप । हे मुणालिके, कृत्रिमकमलिनीषु यन्त्रचन्नवाकमिथुनानि कुक्कुमरेणुमुष्टिभिरखु-रयाच्छोटेय । हे मकरिके, कर्पूरपह्णवरसेन गन्धपात्राण्यधिवासय सुगन्धीकृष्ठ । हे रजनिके, तमालविधि-कानामन्धकारेषु मणिप्रदीपाकिषेहि स्थापय । हे कुमुदिके, शकुनिकुलरक्षणाय पिस्तसमूहिनवारणाय मुक्ता-जालैदिकीपक्षानि स्थगयाच्छादय । हे निपुणिके, मणिशालमिक्किकास्तनेषु रत्नपुत्रिकाकुचेषु कुक्कुमरसपत्रभक्तां-हिख लिपीकुरु । हे स्थापय । हे निपुणिके, मणिशालमिक्किकास्तनेषु रत्नपुत्रिकाकुचेषु कुक्कुमरसपत्रभक्तां-हिख लिपीकुरु । हे स्थापित्रके, कनकसंमार्जनीभिः सुवर्णबहुरीभिः कदलीयहमरकत्वेदिकां परामुश संमार्जय । हे केसिके, मिदरारसेन कादम्बरीहवेण बकुलकुसुममालाग्रहाणि सिच्च सेकं कुरु । हे मालिकि, सिन्दूर-रेणुना नागभूषणधूल्या कामदेवगृहदन्तवलिभकां पाटलय श्वेतरक्तीकुरु । हे नलिनिके, कमलमधुरसं भवन-कलहंसान्पायय पानं कारय । हे कदलिके, ग्रहमयूरान्भवनकलापिनो धाराग्रहं गन्नग्रहं नय प्रापय । हे कमिलिनिके, मृणालक्षीररसं चक्रवाकशावकेभ्यो रथाज्ञाह्वपाकेभ्यः प्रयच्छ प्रदेहि । चूतलिकि, पक्षरपुरको-किलेभ्यक्ष्वतकिलकाद्धुराहारमाम्रकोरकप्ररोहाशनं देहि प्रयच्छ । हे पह्रविके, भवनहारीतानग्रहम्बद्धुरान्मरिन

टिप्प०-1 रअयेति तात्पर्थम्।

पाडा॰—१ कुद्धनः २ अधुकुमारः ३ अन्तरमवक्रम्यः ४ सारसिकेः ५ कनकदीर्विकासुः निदेकासुः ६ क्षोदः ७ युगलानिः ८ मन्दारिकेः ९ भवनदीर्विकातमालः १० रक्षणार्थम् ११ लेखयः १२ मणिस्तम्भः १३ संमार्जनीभिः । १४ वेदिकाः १५ कुद्धमिकेः १६ चक्रवाकेभ्यः १७ चूतकलिकेः

भोजय मिरचात्रपह्नवद्छानि भवनहारीतान् । छवङ्गिके, निचिक्षिप चकोरपञ्जरेषु पिष्पछीदंछशकछानि । मधुकरिके, विरचय कुसुमाभरणकानि । मयूरिके, संगीतशाछायां विसजीय किंनरिमधुनानि । कन्दछिके, समारोह्य क्रीडापर्वतिशखरं जीवंजीविमधुनानि । हरिणिके, देहि पञ्जरश्चकसारिकाणामुपदेशम्' इत्येतान्यन्यानि च परिहासजित्यन्यश्रोषीत् ।
तथाहि—'चामरिके, मिछ्यामुग्धतां प्रकटयन्ती कमिभसंधातुमिच्छसि । अयि यौवनविद्यासैकन्मत्तीक्ठतें; विक्षांतासि या त्वं स्तनकछशभारावनम्यमानमूर्तिमीणसम्भमयूरानाछम्बसे ।
परिहासकाङ्क्षिणे, रक्षभित्तिपतितमात्मप्रतिविम्बमाछपित । पवनहतोत्तरीयांशुके, हारप्रभामायासितकरतछार्कछयसि । मणिकुट्टिमेषूपहारकमछस्खछनभीते; निजमुखप्रतिविम्बकानि
परिहरसि । जाछवातायनपतितपद्मरागाँछोकं प्रति बाछातपँशैङ्कया करतछभीतपत्रीकरोषि ।

चानां श्वेतशोभाञ्जनानामग्रपह्रवद्ळानि मुख्यकिसलयखण्डानि भोजय भोजनं कारय । हे लचिक्के, चकोरपञ्ज-रेषु विषस्चकवंशदलेषु पिप्पलीदलशकलानि मागधीपत्रखण्डानि निचिक्षिप निक्षेपं कुरु । अनेन चकोराणां पिप्पलीदलानि त्रियाणीति ध्वनितम् । हे मधुकरिके, क्रसुमानाभरणकानि विभूषणानि विरचय रचनां कुरु। हे मयूरिके, संगीतशालायां चृत्यशालायां किंनरमिथुनानि तुरगवदनद्वन्द्वानि विसर्जय प्रेषय । हे कन्दलिके, क्रीडापर्वतिशिखरं लीलाशिखरिसानुं जीवंजीविसधुनानि विषद्शैनमृत्युक्युगलानि समारोह्यारोहणं कारय । हे हरिणिके, पज्ञरशुकसारिकाणामुपदेशं हितशिक्षां देहि प्रयच्छ । इत्येतानि पूर्वोक्तान्यन्यानि चाप्रे वक्ष्यमाणानि परिहासजिल्पतानि वचनान्यश्रीषीदाकर्णितवान् । एतदेव दर्शयति—तथाहीति । हे चामरिके, मिथ्या वृक्षा सुरधतां सुरधभावं प्रकटयन्ती प्रकाशयन्ती कमिससंधातुं मिलितुमिच्छसि वाञ्छसि । बाह्यसुरधत्वप्रक-टनेन खकीयं कार्यं कर्तुकामेखर्थः । अयीति कोमलामन्त्रणे । हे यौवनविलासैस्तारण्यविभ्रमैरुन्मत्तीकृते प्रथि-ठीकृते, सा त्वं विज्ञाता विदितासि या स्तनकलशभारेणावनम्यमाना मूर्तिः शरीरं यस्या एवंविधा मणिभिर्नि-मिंता रचिता ये स्तम्भाः स्थूणास्तेषां मयुरान्कलापिन आलम्बस आर्लम्बनविषयीकरोषि । परीति । हे परि-हासकाङ्क्षिण, रक्षभित्तिपतितं मणिकुङ्यसंकान्तमात्मप्रतिबिम्बं खकीयं प्रतिरूपमालपसि परिभाषसे । एतेन स्वयमेव खस्य भाषणसुपहासहेत्ररिति ध्वनितम् । पद्मनेति । पवनेन वायुनाहतं गृहीतसुत्तरीयां शुक्रसुपरि-वर्षं यस्यास्तस्याः संबोधनं हे पवनहृतोत्तरीयां शुके, लजावशादित शुभ्रत्वसाम्याद्वारप्रभामेवाकलयस्युत्तरीयां शुकत्वेन जानासि । अतएवायासितकरतला पुनः पुनस्तद्भहणप्रयासेन परिश्रान्तहस्ततलेखर्थः । मणिकुष्टिमेति । मणिकुट्टिमेष्रपहारार्थमुपचारार्थं कमलानि नलिनानि तेभ्यः स्खलनं चरणाभिचातस्तस्माद्गीता त्रस्ता तस्याः संबोधनं हे उपहारकमलस्खलनभीते. निजमुखप्रतिबिम्बकानि खाननप्रतिच्छायानि परिहरित खजित । एतेन निजात्मप्रतिबिम्बान्येव कमलभान्त्या त्यजसीति ध्वनितम् । जालेति । जीलरूपो यो वातायनो गवाक्षस्तत्र पतितं लग्नं पद्मरागो लोहितकमणिस्तस्यालोकं प्रकाशं प्रति वालो नवीनो य आतपः सूर्यालोकस्तस्य शङ्करा भ्रान्खा करतलं इस्ततलमातपत्रीकरोषि छत्रीकुरुषे । एतेन पद्मरागालोके बालातपभ्रान्तिरिति ध्वनितम् ।

टिप्प०—1 श्रद्धतं व्याकरणं टीकाकर्तुः ! हन्त । 'निक्षिप' इत्येव पाठः । 2 हन्त केयं व्याख्या, 'इन्द्रस्य टीका विद्वीजाः' इतोऽपि गुरुतरा । 3 प्रतारियतुमित्युचितम् । 4 स्तनकण्डूयानिवृत्तये एवं करोषीति परिहासः । 5 सर्वत्र वाक्यादौ संबोधनमिति प्रक्रमभङ्गष्टीकाकारेण न ज्ञातः । अत एव 'निजसौकुमार्थगर्वस्वितिवसप्रसूनसौभाग्ये !' इति संबोधनमुचितम् । विसप्रसूनाद्पि ते सौकुमार्थमधिकं येन हि बालातपशक्त्यापि क्षातपत्रकरणस्यापेक्षेति परिहासः ।

पाठा०—१ विक्षिपः २ तण्डुलः ३ वृथामुग्धताम् ४ शाताः ५ मयूखान् ६ अवलम्बसे ७ प्रतिमामालपयसि । दसंकलयसि ९ निजसौकुमार्थगर्वखर्वितविसप्रसन्तसौभाग्ये जालः १० अवलोकम् ११ आशक्किनी १२ आतपत्रं करोषि ।

खेदस्र स्तिहस्तगित चामरा नखमणि मयूखकळापमाधुनोषि' इसेतान्यन्यानि च शृण्वन्नेव काद्म्बरीभेवनस्पययो ।

पुलिनायमानग्रुपवनलतागिलतक्कसुमरेणुपटलैः, द्वार्दनायमानमिभ्रुतपरभृतनखक्षताङ्ग-णसहकारफलरसवर्षैः, नीहारायमाणमनिलविप्रकीर्णेबेक्कलसेकसीधुधाराधूलिभिः, काञ्चन-द्वीपायमानं चन्पकदलोपहारैः, लीलांशोकवनायमानं कुसुमप्रकरपिततमधुकरवृन्दान्धकारैः, तथा च संचरतः खोजनस्य रागसागरायमाणं चरणालक्तकरसविसरैः, अमृतोत्पत्तिविवसा-यमानमङ्गरागामोदैः, चन्द्रलोकायमानं दन्तपैत्रप्रभामण्डलैः, प्रियङ्कलतीयमानं कृष्णागुरु-पत्रभङ्गेः, लोहितायमानं केर्णाशोकपक्षवैः, धवलायमानं चन्दनरसविलेपनैः, हरितायमानं

खेदेति । खेदेन सक्तः किन्पतो यो इक्तः करक्तसमाद्गलितं च्युतं चामरं बालव्यजनं यस्या एवंविधा सेती नखा एव मणयस्तेषां मयूखकलापं कान्तिसमूह्माधुनोषि कम्पयति । एतेन नखकान्तिकलापे चामरत्वं व्यज्यते । इस्रोतानि पूर्वोक्तान्यन्यानि च वाक्यानि श्व्यकाकणयनकादम्बरी राजपुत्री तस्या भवनं गृहसुपययौ जगाम ।

अथेति । सेवार्थमागतेन सपर्यार्थं समायातेनोमयत अर्ध्वस्थितेन स्रीजनेन । अर्ध्वत्वसाम्येनाह—लाब-ण्यमयेन प्राकारेणेव वप्रेणेव । उभयतः संवृतत्वसाम्येनाह—कृत इति । कृतो विहितो दीर्घाया रध्यायाः लोके 'गली' इति प्रसिद्धायाः भ्रैंखनदाकारो यस्मिन्नेतादशं मार्गमध्वानमद्राक्षीदालोकितवान् । इतो मार्गविशेष-णानि प्रदर्शयनाह-पुलिनेति । उपवनं गृहसमीपवर्ति काननं तस्य लता वल्लयस्ताभ्यो गलितानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषां रेणुपटलैः परागपुत्रैः पुलिनायमानं जलोजिझततटायमानम् । श्वेतत्वातिशयात्परागोपेतमार्गस्य पुलिनोपमानता । अनिभूतेति । अनिभृताश्रचला ये परमृताः पिकासोषां नखाः पुनर्भवास्तैः क्षतानि ख-ण्डितान्यज्ञणमजिरं तत्र ये सहकारा आमास्तेषां फलानि सस्यानि तेषां रसवर्षेमध्वर्षणैर्दुर्दिनायमानं मेघजनि-ततमोवदाचरमाणम् । एतेन सर्वत्र तत्तद्विचायो व्यज्यते । अनिलेति । अनिलेन वायुना विप्रकीर्णैविक्षि-रैर्बकुलाः केसरास्तेषां सेकार्थ याः सीधुधारा मद्यधारास्तासां धूलिमिः कणैः । श्वेतत्वसाम्यात् । नीहारायमाणै हिमवदाचरमाणम् । काञ्चनेति । चम्पकदलानि गन्धफलीशकलानि तेषामुपहारैहपचारैः काञ्चनद्वीपायमानं खर्णान्तरीपवदाचरमाणम् । एतेन पीतत्वातिशयो व्यज्यते । कुसुमेति । कुसुमप्रकरेषु पुष्पसमृहेषु पतितसु-पविष्टं यन्मधुकरवृन्दं अमरसमूहस्तस्यान्धकरिक्छायारूपैलीलाशोकवनायमानम् । अन्धकारस्य नीललाद्शोक-वनसाम्यमिखर्थः । तथा चेति । तेनैव प्रकारेण संचरतो गच्छतः स्त्रीजनस्य वनितालोकस्य चरणालक्तकरसः पादरजनार्थयानकरसस्तस्य विसरैः समृहैः रागसागरायमाणं रागसमुद्रवदाचरमाणम् । एतेन रक्तत्वातिशयो बोखते । अङ्गति । अङ्गरागस्य विरुपनस्यामोदैः परिमर्लेरमृतस्य पीयूषस्य य उत्पत्तिविवसस्तद्वदाचरमाणम् । तिहनेऽमृतामोदस्य प्रचुरत्वादिति भावः । श्वेतत्वसाम्येनाह—दन्तेति । दन्तपत्रैः कर्णाभरणैश्चन्द्रलोकाय-मानं चन्द्रलोकनदाचरमाणम् । एतेन दन्तपत्राणां भूयस्त्वं व्यज्यते । प्रियङ्गलतेति । कृष्णागुरुः काकतु-ण्डस्तस्य पत्रभन्नैः पत्रळताभिः । प्रियङ्कः फलिनीलक्षणा या ळता वली तद्वदाचरमाणम् । नीलत्वातिशया-दिति भावः। रक्तत्वसाम्येनाह—लोहितेति । कर्णाशोकपन्नवैः श्रवणनिक्षिप्तकङ्केन्निक्षत्रकरैलेहितायमानं रक्तवदाचरमाणम् । धवलेति । चन्दनं मलयजं तस्य रसो द्रवस्तस्य विलेपनैरङ्गरागैर्धवलायमानं श्वेतवदाच-रमाणम् । हरितेति । शिरीषः कपीतनस्तस्य कुसुमाभरणैः पुष्पविभूषणैर्हरितायमानं पीतनीलयदाचरमाणम् ।

टिप्पo—1 प्रकरणानुकूलम् 'खेदससहस्तगलितचामरे' इति संबोधनमेवोचितम्। 2 कृतो दीर्घ-रथ्यामुखबदाकारो यस्य, प्राम्यदीर्घरथ्याया मुखभागे उभयतो वृतिः मध्ये च स्वरपायामो दीर्घो मार्गो इश्यत इत्यात्रायः।

पाठा०—१ अस्त. २ कलित. ३ चामरै:. ४ किरण. ५ भवनसमीपसुपययी; भवनसुपसूल वयी. ६ चम्पकीप-हारै:. ७ नीलाशोकः ८ संचरन्ः ९ पत्रमण्डलैः, १० वनायमानं रोचनातिलकभक्तिभिनीलायमानम्. ११ कर्णपूराशोकः ४९ का॰

शिरीषकुसुमाभरणैः, अथ सेवार्थमागतेनोभयत ऊर्ध्वस्थितेन स्त्रीजनेन प्राकारेणेव छावण्य-मयेन कृतदीर्घरध्यासुखाकारं मार्गमद्राक्षीत् । तेन चान्तर्निपतन्तमाभरणिकरणाछोकं संपि-ण्डितं नदीवेणिकाजछप्रवाहमिय वहन्तमपद्रयत् । तन्मध्ये च प्रतिस्रोत इव गत्वा प्रतीहा-रिमण्डछाधिष्ठितपुरोभागं श्रीमण्डपं ददर्श ।

तत्र च मध्यभागे पर्यन्तरचितमंण्डलेनाध उपविष्टेन चानेकसहस्रसंख्येन परिस्कुरदाभर-णसमृहेन कल्पलतानिवहेनेच कन्यकाजनेन परिवृताम्, नीलांग्रुकप्रच्छद्पटप्रावृतस्य नाति-महतः पर्यङ्कस्याश्रये धवलोपधानन्यस्तिह्युणभुजलताबष्टमभेनावस्थितां महावराहदंष्ट्रा-वलिन्निमिव महीम्, विस्तारिणि देहप्रभाजालजले भुजलताबिक्षेपपरिश्रमैः प्रतरन्तीभिरिव चामरप्राहिणीभिक्षपवीच्यमानाम्, निपतितप्रतिबिम्बतयाधस्तान्मणिकुट्टिमेषु नागैरिवापहि-

अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । तेनेति । तेन मार्गणान्तमध्ये निपतन्तं प्रविशन्तं संपिण्डितं नानाभूषणप्रभामिश्रित-माभरणिकरणालोकं विभूषणप्रभाप्रकाशम् । प्रसरणसाम्येनाह—नदीति । नद्याः सरितो वेणिका रैयस्तत्र यो जलप्रवाहस्तद्वदिव वहन्तं प्रसरन्तमपश्यत् । तन्मध्य इति । आभरणिकरणालोकमध्ये महाश्वेतया सह प्रति-स्रोत इव प्रतिरय इव गला प्रतीहारिमण्डलेनाधिष्ठित आश्रितः पुरोभागोऽप्रभागो यस्यैनंविधं श्रीमण्डपं दद्शं दध्वान् । अत्रालोकस्याभ्यन्तरावधि निपतनात् , एतस्य प्रस्थिमसुखगमनात् , गमनमात्र एव दधान्तस्तसिनेव दिष्ठानस्योचितत्वात्, न तु दर्शनिकयायामिति ।

तत्र श्रीमण्डपे मध्यभागे कादम्बरी दवर्शेलान्तयः। इतो दूरं कादम्बरी विशेषयणाह—पर्यन्तेति । मण्डपपर्यन्तं रिति निर्मितं मण्डलं येन स तेन। अध्य इति । कुमारिकासनापेक्षयाध उपविष्टेन स्थितेनानेकेषां सहस्राणां संख्या गणना यस्मिन्स तेन । परीति । परिस्फुरदेवीप्यमान आभरणानां भूषणानां समूहो यस्मिन्स तेन । मनोहरत्वसाम्बेनाह—कटपेति । कल्पलता मन्दारव्रह्यस्तासां निवहेनेव समूहेनेव कन्यकाजनेन परिवृताम् । नीलेति । नीलं यदंशुकं तस्य थः प्रच्छदपट उत्तरच्छदस्तेन प्रावृतस्थाच्छादितस्य नातिमहतो नातिमहीयसः । परिमाणोपेतस्थस्यश्चः । पर्यङ्कस्य पत्यङ्कस्याश्चयेऽधिकरणे धवलं शुमं यदुपधानमुच्छिषकं तत्र न्यस्ता स्थापिता या द्विगुणा भुजलता तदवष्टम्भेन तदाश्चयेणावस्थिताम् । अत्र भुजाया वक्षीकरणत्वेन द्विगु-णत्वं बोध्यम् । धवलालम्बनावस्थितत्वमात्रेणोपमानमाह—महावराहिति । महावराह आदिकोङस्तस्य दंष्ट्रा दाढा तत्रावलम्बनीमाश्रितां महीमिव वसुधामिव । विस्तारिणि प्रसरणशीले देहप्रमाजालमेव जलं पानीयं तस्मिन्भुजलतानां बाहुवलीनां विश्वेपरूपा ये परिश्रमास्तैः प्रतरन्तीभिरिव जलावगाहनं कुर्वन्तीभिरिव चामर-प्राहिणीभिरुपवीज्यमानाम् । निपतितिति । मणिकुट्टिमेव्यधसािक्षपतितं यत्प्रतिबम्बं प्रतिच्छाया तसा

टिप्पo—1 अन्वयोऽर्थश्चापि भ्रामकः । वहन्तं, नद्याः वेणिकावत् केशपाश्चवेणीवत् (अर्थात् सरलः) यो जलप्रवाहस्तिम् तेन (मार्गेण) निपतन्तम् (अभ्यन्तरादागच्छन्तस्) आभरणिकरणालोकमपश्यत् । 2 कलपलता अपि अर्थिजनमनोरथपूरणाय नानाविधाभरणयुक्ता इति द्वयोः साम्यम् । 3 कफोणिमवद्यम्य भुज जर्थ्यमुखीकृतः , अत एव कफोण्यूर्थ्वभागे द्विगुणत्विमित्यर्थः । 4 सर्वं भ्रमजनकमापादितम् । धवन् कोपधानन्यसम्अजलता कादम्बरी महीव इत्युपमा, भुजलतोपष्टम्भस्य वराहदंष्ट्रालाहद्यविति सेयमुपमा पृथक् । परितः प्रसारिणि कादम्बर्धा देहप्रमारूपे जले तरन्तीभिरिव चामरमाहिणीभिवीज्यमानामिति द्वितीया उत्प्रेक्षा (चामरचालनार्थं हस्तौ न कम्प्येते, अपि तु जले हस्तक्षेपेण तास्तरन्ति इत्याशयः)।

पाठा०-१ निपतित. २ मण्डलोपविष्टेन; मण्डलेनीध्वेणोपविष्टेन च, ३ अतिमहृतः, ४ उपाश्रवे; अपाश्रवे.

यमाणाम्, उपान्ते च रत्नभित्तिषु दिक्पाछैरिव नीयमानाम्, उपिर मणिमण्डपेष्वमरेरिवोदिक्षप्यमाणाम्, हृदयमिव प्रवेशितां महामणिसान्मः, आपीतामिव भवनद्पेणः, अधोमुखेन
श्रीमण्डपमध्योत्कीर्णेन विद्याधरछोकेन गगनतछिमवारोप्यमाणाम्, चित्रकर्मच्छछेनावछोकनकुत्तृहृळसंपुञ्जितेन त्रिभुवनेनेव परिवृताम्, भूषणरवप्रनृत्तशिखिशर्तंविततचित्रचन्द्रकेण
भवनेनापि कौतुकोत्पादितछोचनसहस्रोणेव हृदयमानाम्, आत्मपरिजनेनापि दर्शनछोभादुपाजितदिव्यचक्षुषेवानिमिवनयनेन निर्वण्यमानाम्, छक्षणेरिप रागाविष्टेरिवाधिष्ठितसर्वोङ्गाम्,
अकृतपुण्यमिव मुद्धन्तीं वाछभावम्, अदत्तामि मन्मथावेशपरवशेनेव गृद्धमाणां यौवनेन,
अविचितत्त्रवरणरागदीधितिभिरिव निर्गताभिरछक्तकरसपाटितछावण्यज्ञछवेणिकाभिरिव
गौाछिताभिनिवसितांशुकद्दशाशिखाभिरिवावछिन्वताभिः पादाभरणरत्नांशुकेखासंदेहदायिनी-

भावस्तना तथा। नागैः सपैरपहियमाणामिवान्यत्र नीयमानामिव। तथोपान्ते समीपे च रत्नभित्तिष्रं तत एव दिक्पालैः सोमादिभिनीयमानामिव प्राप्यमाणामिव । तथोपरि मणिमण्डपेषु रक्षजनाश्रयेषु तत एवामरैदेवै-रुक्षिप्यमाणामिवोत्पाव्यमानामिव । तत एव महामणिस्तम्भेर्द्धदयमिव प्रवेशितां चित्तान्तर्निहिताम् । तत एव भवनदर्पणेर्गृहादशैरापीतामिव पानविषयीकृतामिव । श्रीमण्डपमध्योत्कीर्णनाधोमुखेन विद्याधरलोकेन गगनतलं ध्योमतलमारोप्यमाणामिव तत्र स्थाप्यमानामिव । एतेनोहिखितविद्याधररूपाणामतिखन्छता दार्शिता । चि-न्नेति । चित्रकर्मालेख्यकर्म तस्य छलेन मिषेणावलोकनलक्षणं यत्कृत्हलं कौत्रकं तेन संपुष्टितेन पिण्डीभतेन त्रिभवनेन परिवृतामिव सहितामिव । भूषणरवेण प्रवृत्तं ताण्डवितं यन्छिखिशतं मयूरशतं तस्य वितता विस्ती-र्णाश्चित्रा विविधवर्णाश्चनद्रका मेचका यस्मिन् । कौतुकेन कत्रहलेनोत्पादितं विहितं लोचनसहसं येनैवंविधेन भव-नेनापि दृश्यमानामिव प्रेक्ष्यमाणामिव । अन्यथा भवनस्य लोचनाभावात्कादम्बरीप्रेक्षणं न स्यादिति भावः । आत्मे ति । दर्शनलोभादवलोकनतृष्णातोऽनिमिषनयनेन निर्वर्ण्यमानामालोक्यमानाम् । के(ने)व । उपार्जितम-र्जितं दिव्यं चक्ष्यर्येनैवंविधेनेव । यौवनाति शयमाह — छक्षणैरिति । लक्षणैरिप कपोल द्यातिक चकाठिन्यादि-भिरिधिष्ठितमाश्रितं सर्वाङ्गं यस्याः सा ताम् । कैरिव । रागाविष्टैरिव दृष्टिरागिभिरिव । किं कुर्वन्तीम् । बाल-भावं सुबन्तीं टाजन्तीम् । कमिव, अकृतपुण्यमिव निर्भाग्यमिव । अदत्तामिति । अदत्तामैप्यनिर्वतामि मन्मथस्य कंदर्पस्यावेश आवेगस्तस्य पर्वशेन पराधीनेन यौवनेन गृह्यमाणामिव स्वीक्रियमाणामिव। प्रनः कीहशीम् । चरणाभ्यां पादाभ्यां विद्यमरसनदीमिव हेमकन्दलरसतिटनीमिव अवर्तयन्तीं विस्तारयन्तीम् । कीह-शाभ्यां चरणाभ्याम्। अङ्गरीभिः करशाखाभिकपेताभ्यां सहिताभ्याम्। कीटशीभिरङ्गरीभिः। अविचारि-तेति । अविचिलतो निश्वलो यश्वरणयो रागस्तस्य दीधितिभिरिव प्रभाभिरिव निर्गताभिः प्रस्युद्रताभिः। अळकेति । अळक्तकरसो यावकरसस्तेन पाटलितं श्वेतरक्तीकृतं यहावण्यजलं तस्य गलिताभिः क्षरिताभि-वेणिकाभिरिव धाराभिरिव । वस्रप्रान्तावलम्बनसाम्येनाह — निवसिते ति । निवसितं परिधानीकृतं यदेशकं रत्नोद्यकं तस्य दशाशिखाभिरिव वस्त्रप्रान्ताग्रैरिवावलम्बिताभिर्देदपृताभिः । पादेति । अतिकोमलतयातिस्-द्वतया पादाभरणानां या रह्नां गुलेखा मणिकान्तिरेखास्तासां संदेहदायिनीभिः संशयवितरणकर्त्रीभिः। नख-

टिप्प०—1 निपतितप्रतिबिम्बतया इत्यनुषद्गः। एवम् उपिरमण्डपेष्वित्यत्रापि। महामणिसम्भद्र्पेणादिष्वपि निपतितप्रतिबिम्बतया इत्यस्यानुषद्गो बोध्यः। 2 धिक् टीकाञ्चतो जाञ्यम्। ध्वज-वज्रादिचिह्नानि याति तस्यास्तत्तदङ्गेषु वर्तन्ते, तान्यपि कादम्बर्यामासिकवशादाश्रितानि इन्युप्पेक्ष्यते। 3 पित्रादिभिरसमपिताऽपि स्मरावेशपरवश्यतया इव योवनेन स्वयं गृद्धमाणां स्वीक्रियमाणाम्। कामावेशपरवशो
हि पित्रादिसमप्रणस्य प्रतीक्षां न कुरुते। परमार्थतस्तु योवनं कामावेशपरवशं भवस्येव स्वाभाव्यात्, सहो
कवित्रश्चातुर्यम्। टीकाकारस्तु वराको दूरादपि न स्पृशति स्वारस्यम्, अत एव अस्थाने 'इव'शब्दयोगः कृतः।

पाठा०-१ शतन्त्रित्र, र सर्वांश्रीम्; सर्वावयवाम्, ३ विनतचरण, ४ रक्तांशुक्त,

भिरतिकोमछत्या नखिवरेण वंषेन्तीभिरिव रुधिरधारावर्षमङ्कुलीभिरुपेताभ्यां श्चितितछता-रागणितव नखमणिमण्डलमुद्रह्न्यां विद्वमरसनदीभिव चरणाभ्यां प्रवर्तयन्तीम्, न्पुरमणि-किरणचन्नवालेन गुरुनितम्बभरखिन्नोरुयुग्लसहायताभिव कर्तुमुद्गच्छता स्पृद्रयमानजघनभा-गाम्, प्रजापतिदृढनिष्पीडितमध्यभागगिलतं जघनशिलात्लप्रतिघाताङ्गावण्यस्रोत इव द्विधागतमूरुद्वयं दधानाम्, सर्वतःप्रसारितदीर्घमयूखमण्डलेनेष्यया परपुरुषदर्शनिव र्ह्मना कुत्हलेन विस्तारिमव तन्वता स्पर्शसुखेन रोमाञ्चभिव मुख्नता काञ्चीदाम्ना नितम्बिवम्बस्य विरचितपरिवेषाम्, निपतितसकछलोकदृदयभरेणेवातिगुरुनितम्बाम्, उन्नतकुचान्तरितमुख-दर्शनदुःखेनेव क्षीयमाणमध्यभागाम्, प्रजापतेः स्पृश्तोऽतिसोकुमार्थादङ्गुलिसुद्रामिव निममां

विवरेण नखान्तरेण रुधिरधारावर्षं वर्षन्तीभिरिव । किं कुर्वद्यां पादाभ्याम् । क्षितितलतारागणमिय नखमणि-मण्डलमुद्रहृज्यामुद्रहृनं कुर्वज्ञाम् । अत्र वर्तुलत्वप्रकाशकत्वसाधम्यीष्ठखतारागणयोः साम्यं प्रदर्शितम् । विद्वमं हेमकन्दलसस्य यो रसस्तस्य नदीं तटिनीं चरणाभ्यां पादाभ्यां प्रवर्तयन्तीमिव विस्तारयन्तीमिव । नपु-देति । स्पृत्यमानः स्पर्शविषयीकियमाणो जघनभागो यस्याः सा ताम् । केन । नूपुरमणीना पादकटकरलानां किरणा दीधितयस्तेषां चक्रवालेन समूहेन । गुरुथीं नितम्ब आरोहस्तस्य भरेण भारेण खिन्नं यद्रुयगलं सिवथद्वन्द्वं तस्य सहायं साहाय्यं कर्तुमिवोद्गच्छतोध्वं नजता । प्रजेति । प्रजापतिना न्रह्मणा निर्माणव्याजेन हतं निष्पी हितो मर्दितो मध्यभागो मध्यप्रदेशस्तसाद्र लितं च्युतं लावण्यस्रोत इव जघनशिलातलप्रति-षाताब्विधागतमूरुद्धयं दधानां धारयन्तीम् । एतेन मध्यभागे काद्यं विलातलपदेन च जघने दढलमगूढं व्यज्यते । पुनः कीह्कीम् । काबीदामा (शनादामा नितम्बिम्बस्यारोहमण्डलस्य निरिचतो निर्मितः परिवेषः परिधिर्थस्याः सा ताम् । इतः काश्रीदाम विशेषयन्ताह—सर्वत इति । सर्वतः समन्तातप्रसारितं विस्तारितं दीर्घमायतं मयूखमण्डलं किरणसमृहो येन स तेन । ईर्ष्यया स्पर्धया परपुरुषदर्शनमन्यनराः वलोकनं चन्धतेवावरोधं कुर्वतेव । अद्देपूर्वत्वात् । कुतूहळेन कौतुकेन विस्तारं विस्तीणेतां तन्वतेव विस्ता-रयतेव । स्पर्श इति । स्पर्शसुखेन संश्वेषसातेन रोमाश्रमिव रोमोद्रमिव सुश्रता व्यजता । निपति-तेति । ह्यारवाजिपतितानि सकललोकानां समप्रजनानां हृदयानि मानसानि तेषां भरेणेवातिगुरुर्गरीयात्रि-तम्बो यस्याः सा ताम् । उन्नतेति । उन्नतावुचौ यौ कुचौ स्तनौ ताभ्यामन्तरितं व्यवहितं यन्मखदर्शन-माननवीक्षणं तस्य दुःखेनेव कृच्छेणेव क्षीयमाणः क्षीणतां प्राप्यमाणो मध्यभागो यस्याः सा ताम् । मध्य-भागस्याधस्तान्मुखस्योपरिष्टात्तनमध्ये कुचान्तरालस्य विद्यमानत्वात्तथा दर्शनं न भवति, अङ्करितयौव-नरवात । पूर्णे त यौवने सर्वथा दर्शनं न भविष्यतीखतो दःखेनेवेत्यक्तमिति भावः । प्रजापतेरिति । अतिसीकुमार्यातस्प्रशातः स्पर्धे कुर्वतः प्रजापतेर्वेद्याणोऽङ्गुलिसुद्रामिवावर्तिनी निम्नगां नाभिमण्डल(न्तुं)दकु

दिण्य०—1 कोमल-रक्तयोश्चरणयोररुणा प्रभा परितः प्रसरित अत एव तत्र विद्यमरसनदीप्रवर्तनस्योरप्नेक्षा। चरणौ च अङ्कुलीभिर्युतौ, अञ्चलयश्च चरणरागदीधितय इव, लावण्यजलवेणिका इव, इत्यादिभिः
उत्येक्षाभिर्वणिता इति 'चरणाभ्यां विद्वमरसनदीमिव प्रवर्तयन्तीम्' इति विशेषणवानयस्य निर्गेलितोऽर्थः।
2 अमो वाऽवोधो वा टीकाकृतः। काञ्चीदाक्तः परितः प्रकाशिकरणाः प्रस्ताः। अत एव तत्रोत्प्रेक्षा
कियते परपुरुषाणां दर्शनरोधार्थम्। किरणरावरणे सति दर्शनं न भवति। 3 नाभिमण्डलीमिस्रेव पाठः,
आवर्तिनीमिति कीविशेषणानुरोधात्। आवर्तिनीमिस्रस्य आवर्तवत् मध्यगतो यसास्तादशीमिस्रयैः।

पाठा०—१ वमन्तीभिः, २ अङ्कुलिभिः, ३ सहायम् ; सहायिताम्, ४ प्रजापतिक्ररदृढ, ५ लावण्यज्ञकस्रोतः ६ निरुम्धताः

नाभिमण्डलमावर्तिनीमुद्रहन्तीम्, त्रिभुवनविजयप्रशस्तिवणीवलीमिव लिखितां मन्मथेन रोभराजिमञ्जरीं विश्वाणाम्, अन्तः प्रविष्ठकर्णपञ्चवप्रतिविम्वेनातिमरिखद्यमानहृद्यकरतलः प्रेर्यमाणेनेव निष्पतता मकरकेतुपादपीठेन स्तनभरेण भूषिताम्, अधोमुखकर्णाभरणमयूखा-भ्यामिव प्रसृताभ्याममललावण्यचलम्णालाभ्यां बाहुभ्यां नखिकरणविसरवर्षिणा च माणिक्यवलयगौरवर्ष्ठमवशात्वेदजलधाराजालकमिव मुख्नता कर्युगलेन समुद्धासिताम्, स्तनभारावनम्यमानमाननमिवोन्नमयता हारेणोचैः करेगृहीतचिबुकदेशाम्, अभिनवयोवन-

पिकामुद्रहन्तीं घारयन्तीम् । त्रिभुवनेति । मन्मथेन कंदपेण लिखतां लिपीइतां त्रिभुवनस्य थो विजयो जयसस्य प्रशस्तिवर्णाः श्राघाक्षराणि तेषामावलीमिव रोमराजिमजरीं तन्रह्समृह्वहरीं विद्याणां दधानाम् । अन्तरिति । अन्तःप्रविष्ठ एवंभृतः कर्णपह्रवस्य थैः प्रतिबिम्बस्तेन तिमेषेणातिभरेण अर्थात्का-मभारेण खिद्यमानं पीष्ट्यमानं यद्भृदयं तस्य मदुत्वरक्तत्वसाम्यात् । अत्र च प्रतिबिम्बस्त्रपेण करतलेनेव प्रयमाणं नोदनाविषयीक्तियमाणमेवंभृतम् । अत एव निष्पतता बहिनिःसरता दृद्धत्वान्मकरकेतोमेदनस्य पाद्मीठेनेव पदासनेनेव स्तनभरेण भूषितां मण्डिताम् । अधोमुखेति । बाहुभ्यां भुजाभ्यां कर्युगकेनेवं समुद्धासितां विश्वाजिताम् । बाहुमुत्रेक्षयणाद्य—अधो द्वति । अधोमुखेऽवाद्युखे ये कर्णाभरणे श्रवणभूषणे तयोमंयुखाम्यां करणाभ्यां प्रस्ताभ्यामस्यन्तप्रद्धाभ्यामिव । अतिकोमलसाधम्यात् उपमान्तरं प्रदर्शन्यवाद्य—अमलेति । अमलं निर्मलं यहावण्यजलं पानीयं तस्य मृणालकाभ्यामिव तन्तुलाभ्यामिव । करणविस्पर्या वेतत्वसाम्यादाह—माणिक्योति । माणिक्यवल्यानां रक्षकटकानामप्युद्धहनगौरवेण श्रम हित सौद्धन्मार्यं ध्वत्वसाम्यादाह—माणिक्योति । माणिक्यवल्यानां रक्षकटकानामप्युद्धहनगौरवेण श्रम हित सौद्धन्मार्यं ध्वत्वसाम्यादाह—माणिक्योति । माणिक्यवल्यानां रक्षकटकानामप्युद्धहनगौरवेण श्रम हित सौद्धन्वति । हारेण मुक्ताकल्योनोचैः करैः खिकरणैस्तैरेव वा करैरैहितिथिबुकदेशो नासिकाधःप्रदेशो यस्याः सा ताम् । कि क्षविता हारेण । स्तनभारेणावनम्यमानं नम्रतां नीयमानमाननं मुखमुजमयतेनोचैः कुवतेव । अभीति । धिभाववं नूतनं युवीवनं तारुणं तदेव यद्यल्लात्वनस्तेन क्षोभितस्य क्षोमं प्रापितस्य रागसागरस्य रागसमु-

दिण्य०—1 साहित्यसारभृतायाः कादम्बरीकथाया लोकोत्तरलावण्यवती नाथिका तुन्दकृरीपदेन (उपस्थापयित हि तुन्दपृदं प्रचण्डनाभीगर्तान्धकारितं वाताध्मातगुद्रम्) अभ्यन्यंत इति धन्या दीका । 2 सौन्द्र्येणानया त्रिभुवनं विजितमिति कामदेवसददोन (निर्णायकेन) लिखितामित्याद्याः । 'मन्मयेन आत्मनिस्नभुवनविजयस्य प्रशक्तिः स्वयं लिखितेल्यंस्तु' मन्ये न तथा मनोरमः स्थात् , स्वयं स्वप्रशक्तिः लेखस्यानुत्तित्वत्वात् । 3 स्वच्छतया अन्तःप्रविष्टं कर्णपह्नवप्रतिविग्न्वं यस्य ताददोनं अतिभरिख्यमानेन हृद्येन (कर्त्रा) करतलेन (हृद्यपतितमेतद्विग्नमेव हृदयस्य करतलं तेन, 'करणेन') प्रयमाणेनेत्यर्थः । अयं भावः—कोमलं हृदयं कामपीठायितस्तनभारेणात्यन्तं खिन्नम् । अत एव कर्णपह्नवप्रतिविग्नस्त्रेण स्वस् (हृदयस्य) करतलेन तत् (स्तनरूपं कामपादपीठम्) खेदभरासहनतया बहिनिस्तायंमाणमस्ति, अत एव तु क्रमशो निर्णच्छतिलाशयः । दीकाकारः सर्वमस्पष्टीचकार । 4 मयुखाभ्यामिव हृति प्रन्थक्तन्ते वोक्षमाणोपि यत्किन्ति स्वय्यत् , द्वितीयस्य हृवशब्दस्य च संबन्धं 'जालकमिवे'ति उत्प्रेक्षान्तरे वीक्षमाणोपि यत्किन्तिकृत्वत् धन्यष्टिकाकारः । बाहुभ्या तथा करयुगलेन च समुद्रासितामिति वाक्यार्थः । तत्र बाहुभ्यामित्राच्च कर्णाभरणसंबन्धिस्युलेकरणस्तं मृणालत्वं चोत्प्रेक्ष्यते । करयुगलसंबन्धिमम्बक्तरणप्रसरणे च स्वद्रभ्वक्षारावर्षणमुत्येक्ष्यते, इति विवेकिभिराशयो बोध्यः । 5 हस्तैः । यथा हस्तेस्या करणेश्चित्रकृत्रकृत्वस्य स्पष्टः । उन्नामयता ह्वेत्युलेक्षा, करशब्दक्षेत्रकृतेन चित्रकर्त्तिकर्त्रक्षयारेने संकरः ।

पाठा०--१ मण्डलीम्; स्रलीम्. २ रोमराजी. १ मृणाळकाण्डाभ्याम्. ४ वहनश्रमात्. ५ कथ्नैः,

पवनश्चोभितस्य रागसागरस्य तरङ्गाभ्यामिवोद्गताभ्यां विद्वमलतालोहिताभ्यामधराभ्यां रक्तावदातस्वच्छकान्तिना च मदिरारसपूर्णमाणिक्यशुक्तिसंपुटच्छिविना कपोलयुगलेन रितपरिवादिनीरत्नकोणचाक्तणा नासावंद्येन च विराजमानाम्, गतिप्रसरिनरोधिश्रवणकोपादिव किंविदारक्तापाङ्गेन निजमुखलक्ष्मीनिवासदुग्धोदिधिना लोचनयुगलेन लोचनमयमिव जीवलोकं
कर्तुमुखताम्, उन्मद्योवनकुक्षरमद्राजिभ्यां श्रूलताभ्यां मनःशिलापङ्कलिखितेन च रागाविद्येन मन्मथहद्येनेव वदनल्योन तिलकविन्दुना विद्योतितललाटपहाम्, वैत्कृष्टद्देमतालीपहाभरणमयमामुक्तकणीत्पलच्युतमधुधारासंदेहकारिणं कर्णपाशं दोलायमानपत्रमरकतमाणिक्यकुण्डलं दधतीम्, पाटलीकृतललाटेन सीमन्त्रचुन्विनश्र्वामणेः क्षरतांशुक्रीलेन मिदरारसेनेव प्रक्षाल्यमानदीर्घकेशकलापाम्, देहार्धप्रविष्टहरगर्वितगौरीविजिगीषयेच सर्वोङ्गानुप्रवि-

ब्रस्योद्गताभ्यां प्रादुर्भूताभ्यां तरन्नाभ्यामिव । विद्वमिति । विद्वमलतावलोहिताभ्यां रकाभ्यामधराभ्यां दन्त-च्छदाभ्यां तथा रक्तावदातेन खच्छा निर्मला कान्तिर्यसैवंविधेन । मदिरेति । मदिरारसः कापिशायनद्रवस्तेन पूर्ण मृतं माणिक्यग्रुक्तिसंपुटं तद्वच्छविः कान्तिर्यस्थैवंविधेन कपोल्युगछेन । तथा रतेः परिवादिनी सप्तत-क्रीभिर्युका बीणा तस्या रत्नमयो यः कोणो वीणादिवादनं तद्वचारणा मनोहरेण नासावंशेन च नासि-कावेणुना च विराजमानां बोभमानाम् । गतीति । गतिर्गमनं तस्य प्रसरो विस्तारस्तस्य निरोधि प्रतिद्वनिद्वें यच्छवणं तस्य यः कोपस्तसादिव किचिदारक्तेऽपान्ने निर्याणे यस्य स तेन । निर्जाति । निज-मारमीयं यन्मुखं तस्य या लक्ष्मीः श्रीस्तस्या निवासार्थं दुरघोदघिना क्षीरसमुद्रेणैवंविधेन लोचनयुगलेन नैत्रयु-ामेन लोचनमयमिव जीवलोकं कर्तुमुखताम् । कपोलावधिक्यामलेखाद्वयसाम्येनाह—उन्मदेति । उत्रतो मदो यसादिवंभतं ययोवनं स एवानिवार्यत्वात्ककारत्तस्य मदो दानं तस्य राजीव राजी ताभ्यां भूळताभ्याम् । तथा रागोऽतुरागन्तेनाविष्टेन व्याप्तेन । अथ च राग आरुण्यम् । तिलकारुण्यमिति यावत् । एवंविधेन मन्मथहृदये-नेव कंदर्भसान्तेनेव वदनलमेन मनःशिलापङ्कलिखितेन तिलक्बिन्दुना विद्योतितं प्रकाशितं ललाटपहं यस्याः सा ताम । केचित्र - मन्मथो हृद्ये यसात्, तिलकारुण्यं दृष्टा यूनां हृद्ये मन्मथावेश एवंविधेनेविति व्याख्यानयन्ति । पुनः किं कुर्वन्तीम् । दधतीं धारयन्तीम् । कर्णपाशं कर्णाभरैणविशेषम् । दोलायमानं पत्रं खर्ण-पत्रं यसिन्नेताहरां मरकतमाणिक्यनिर्मितं कुण्डलं च आद्यं विशेषयन्नाह—उत्कृष्टेति । उत्कृष्टा असम्बन्धाः या हेमताली खर्णताली तस्याः पद्दाभरणेन निर्मितम् । तस्य च पिन्नवर्णत्वात्कमलमकरन्दस्याप्येवंभूतत्वा-त्तत्साम्येनाह - आमुक्तेति । आमुक्तं परिधानीकृतं यत्कर्णीत्पलं श्रवणकुवलयं तसाच्युता सस्ता या मधु-धारा तस्याः संदेहकारिणमारेकाजनकम् । पाटलीति । पाटलीकृतं श्वेतरक्तीकृतं ललाटमलिकं येनैवंविधेन सीमन्तचुम्बिनः केशवर्रमच्चिम्बनश्वज्ञामणेः शिरोमणेरंग्रुजालेन किरणसमूहेन । क्षरता स्रवता अनेकवर्णत्वसा-म्यादाह-मदिरारसेनेव प्रक्षाल्यमानो दीर्घ भायतः केशकलापोऽलकसमुहो यस्याः सा ताम । देहिति । देहार्घे शरीराधें प्रविष्टो यो हर ईश्वरस्तेन गर्निता गर्वे प्राप्ता या गौरी तद्विजिगीषयेव विजेतुमिच्छयेव । सर्वाङ्गेष्वनुप्र-विष्ठो हरविरोधी मन्मथरतेन दर्शितः सौभाग्यविशेषो यस्याः सा ताम् । एतेन सर्वोज्ञान प्रवेशेन गौर्याः सका-

टिप्पo—1 'मिजराफ' इति प्रसिद्धः । 2 कर्णपाशनामको नावावधि श्रुतो भूषणविशेषः । पाशाकारं (शब्दुल्याकारं) कर्णमिल्यंः । उत्कृष्टहेमनिर्मिततालीपत्राकार (भूषणविशेष) व्यासम्, दोल्यायमानं स्वर्णपत्रं यस्मिनेताद्वां मरकतमाणिक्याभ्यां निर्मितं कुण्डलं यस्मिन् (बहुवीहिगर्भो बहुवीहिः) एवंविधं कर्णपाशम् (प्रशस्तं कर्णम्) द्धतीमिति तद्धः । कर्णे कुण्डलं कुण्डलं च तद्वयवभूतं स्वर्णपत्रम् ('पीपलपत्ता' इत्यादि भाषाख्यातम्) इति बहुवीहिद्वयार्थः ।

पाठा०—१ नयनमयम्, २ रागाविष्ट, ३ एकमाव्रिष्टहेमताटीपुराभरणमपरम्, ४ चुन्धितचूडामणेः, ५ रागेण.

ष्टमनमथदार्शितसौभाग्यविशेषाम्, उरःसमारोपितस्यमीमुदितनारायणावलेपहरणाय प्रति-विम्बकैर्निजरूपतो लक्ष्मीशतानीव सृजन्तीम्, उत्तमाङ्गनिहितैकचन्द्रविस्मितहराभिमाननाशाय विस्नास्मितैश्वन्द्रसहस्राणीव दिश्च क्षिपन्तीम्, निर्वयदाधैकमन्मथप्रमथनाथरोषेणेव प्रतिहृद्यं मन्मथायुतान्युत्पादयन्तीम्, रजनीजागरिखंशस्य परिचितचक्रवाकिमिथुनस्य स्वष्नुं कीडानदि-कासु कमस्यूलिवास्त्रकाभिबीस्रपुलिनानि कारयन्तीम्, 'परिजनन्पुर्यवर्षेक्षितं दुर्लभं च हंस-मिथुनं मृणास्तिगडकेन बद्धानय' इति हंसपास्तिमादिशन्तीम्, आभरणमरकतमयूखांसिहँते हेरिणशावकाय सखीश्रवणादपनीय यवाङ्करप्रसवं प्रयच्छन्तीम्, अत्मिविवितस्त्रसमुस्रिनिम-निवेदनागतासुद्यानपास्तीमश्चाभरणदानेन संमानयन्तीम्, उपनीतविविधवनस्रुसुमफरुपूर्ण-

शाद्याः सौभाग्यातिशयो व्यज्यते । उर इति । उरःस्थले समारोपिताऽनस्थापिता या लक्ष्मीस्तया मुदितो हुएँ प्राप्तो यो नारायणस्तस्य योऽवलेपोऽहंकारो मत्सहशः कोऽपि नास्ति, अन्येषां लक्ष्मीर्वर्तते सा बहिःसंयोग-वियोगमात्रेण परं न शरीरान्तर्गतेत्येवं इपस्तस्य हरणाय निवृत्तेनिजइपत आत्मीयदेहस्य । साविविभक्तिक-स्तस् । तस्य प्रतिबिम्बकैः प्रतिच्छायैर्लक्ष्मीशतानीव सजन्तीं कुर्वन्तीम् । उत्तमान्ने बिरिस निहितः स्थापितौ य एकोऽद्वितीयश्रन्दः शशी तेन विस्मितो हर ईश्वरस्तस्याभिमानोऽहंकारः एका चन्द्रस्य कला. सापि स्वोत्तमाक्षे एव, नान्यस कस्यचित् ,स्वतन्ववयवे बहिवा, इस्वेवं रूपस्तद्वैपरीस्वेन तदिभ (मान)नाशाय विशदाहादकत्वसाम्येन विलासस्मितैर्दिश्च चन्द्रसहस्राणीव क्षिपन्तीम् । तादशस्मितान्येव चन्द्रसहस्ररूपतां प्राप्तानीसर्थः । निर्देयदः अद्येति । निर्देशं निष्करुणं दग्धो ज्वालित एकोऽद्वितीयो मन्मशः कंदर्पो येनैवंभूतो यः प्रमथनाथ ईश्वरस्त-स्मिन्यो रोषः कोधस्तेनेव प्रतिहृद्यं मन्मथस्यायुतानि संख्याविशेषाण्युत्पादयन्तीं निर्माणं क्रवेन्तीम । रजनीति । रजन्यां यो जागरो जागरणं तेन खिन्नस्येवंविधस्य परिचितं खवशमानीतं यचकवाक-मिथुनं द्वन्द्वचर्युगमं तस्य स्वप्नं शयनं कर्तुं कीडानदिकासु कीडातटिनीषु कमलानां निलनानां घूलयः परागा-स्ता एव बालुकाः सिकतास्ताभिकारुपेलिनानि स्वसैकतानि कारयन्तीम् । अत्र पूर्वोक्तेषु वश्यमाणेषु वा यत्र यत्र द्रव्यगुणिकयाभिः प्रस्तुतप्रशंसा तत्र सर्वत्र यथोचितं तत्तदतिशया एव व्यक्त्याः खयं बोद्धव्याः । यथा निजहपतः प्रतिबिम्बैरित्यत्र हपातिशयः । यथा वा रजनीसत्र कमलातिशयः पुलिनिक्रयातिशयश्च । परि-अनेति । परिजनः परिच्छदलोकस्तस्य मूपुराणि पादकटकानि तेषां रवः शब्दस्तेन प्रस्थितं चलितं दर्लभं बुष्प्रापं च हंसिम्थनं चक्राङ्मयग्मं मृणालं तन्तुलं तदेव निगडकमन्द्रकत्तेन बद्धा नियम्यानय मत्समीपं प्रापय। इति हंसपाली हंसरक्षानियुक्तामादिशन्तीं कथयन्तीम् । प्रनः किं कुर्वन्तीम् । आभरणानां भूषणानां मरकतान्य-इमगर्भाणि तेषां मयुखान्किरणां छिहत आखादयते हरिणशावकाय मृगशिशवे सखीश्रवणाह्र यस्याकर्णायवाङ्कर-प्रसवं हयप्रियोद्रमप्रध्यमपनीय द्रीकृत्य प्रयच्छन्तीं ददतीम् । आत्मेति । आत्मवर्धिता खयं वृद्धिं प्रापिता या छता वल्ली तस्यां क्रसमनिर्गमः पुष्पप्राद्यभीवस्तस्य निवेदनाय कथनायागतां प्राप्तासुवानपाली वनरक्षानियुक्ताम-शेषाभरणदानेन समय्रभूषणप्रदानेन संमानयन्तीं संमानं कुर्वन्तीम् । उपेति । उपनीतान्यानीतानि विविधा-न्यनेकप्रकाराणि वनकुसुमफलानि तैः पूर्णं स्तं पत्रपुटं यया सा ताम् । अविज्ञायमानो य आलापः संलाप-स्तस्य भावस्तता तथा हासहेतुं परिहासनिमित्तं पुनःपुनर्भूयोभूयः कीडापवेतस्य पत्रशर्वेरीं पुलिन्दपत्नीम् ।

टिप्प०—1 छघुसैकतानि । 2 'पुलिन्दः पत्रश्वयरः' इति रक्षकोशकरुपनं भौर्लमेन टीकाकृतः । 'कीडापर्वतकपानृश्वरीम्' इत्येन पाठः । कीडापर्वतस्य पात्री रक्षिका या शवरीति तद्रथः । इंसपाली — उद्यानपालीति प्रकरणेन पर्वतपालिकायाश्च स्पष्टं प्रतिभासनात् । प्राकृतपर्वते निवसन्ती शबरी मनुष्यभाषां न जानाति । किन्तु कृश्चिमक्रीडापर्वतरिक्षकाऽपि स्वस्वामिनो भाषां न बुध्यत इति अतिशयकरपनमेन बाणस्य ।

पाटा॰—१ एकळक्ष्मी. २ खिन्नस्य. ३ प्रस्थितं वङ्गभं च इंसमिश्चनम् ; प्रस्थितं च वंङ्गभइंसमिश्चनम्. ४ लिइते इरितदुणस्चीकोमेन. ५ भवनइरिण, ६ संवर्षितकताप्रथमङ्कसुमः

पत्रपुटामविज्ञायमानालापतया हासहेतुं पुनः पुनः कीडापैर्वतपत्रश्वरीमालपन्तीम्, करतल-विनिहितेर्मुहुर्मुहुरूत्पतद्भिश्च मुखपरिमलान्धेर्नील्फं ख्रुकेरिव मधुकरैः कीडन्तीम्, पञ्जरहोरी-तकरुतश्रवणकृतदुष्टसितां चामरश्राहिणीं विहस्य लीलाकमलेन शिरसि विघट्टयन्तीम्, मुक्ता-फलखचितचन्द्रलेखिकासंक्रान्तप्रतिमां खेदजलिन्दुजालिचितनखपदाभिप्रायेण ताम्बूल-करङ्कवाहिनीं प्योधरे पटवासमुष्टिना ताडयन्तीम्, रत्नकुण्डलभैतिविम्बसान्द्रदक्तनवनख-पद्मण्डलाशक्क्या चामरश्राहिणीं विहस्य कपोले प्रसाद्वर्थाजेन दक्तेनात्मकर्णपूरपङ्गवेनाच्छा-दयन्तीम्, पृथिवीमित्र समुत्सारितमहाकुलभूभिष्टातिकरां शेषेभोगनिषण्णाम्, मधुमासलै-स्मीमित्र षट्पद्पटलापहियमाणकुसुमरजोधूसरपादपरागाम्, शरदिमवोत्पादितमानसजन्म-

'पुळिन्दः पत्रशबरः' इति रलकोशः । आलपन्तीं जल्पन्तीम् । करेति । करतंले हस्ततले निनिहितैः स्था-पितैर्मुहर्मुहर्वारेवारमुत्पतद्भिरुपतनं कुवैद्धिर्भुखस्य यः परिमलस्तेमान्धैः । नीलत्वसाम्यादाह—नीलेति । मीलक मुकेरिव मधुकरे भूमरे: की जन्तीं की जां कुर्वन्तीम् । पश्चरेति । पश्चरे वंशवल निर्मिते पात्रे यो हारी-तको मृदङ्कारतस्य रुतश्रवणेन कृतं दुष्टं गूढं स्मितं यया सा ताम् । एवंविधां चामरमाहिणीं विहस्य शिरसि मस्तके लीलाकमलेन विघट्टयन्तीं ताडयन्तीम् । मुक्तेति । मुक्ताफलानि रसोद्भवानि तैः खनिता या चन्द्र-छेखिका चन्द्रलेखाकृतिराभरणविशेषस्तस्याः संकान्ता प्रतिबिम्बिता प्रतिमा यस्यां सैवंविधां ताम्बूलकरङ्गवा-हिनीं खेदजलबिन्दुजालेन चितं व्याप्तं यन्नखपदं तस्याभिप्रायेण पयोधरे कुचे पटवासः पिष्टातस्तस्य मुधिना ता-डयन्तीम् । अत्रायमभिप्रायः — मुक्ताफलानां जलविनद्वनुकारित्वाचनद्रलेखिकायाश्च वकत्वेन नखक्षतानुकारि-त्वात्ताम्बूलकरङ्कवाहिनीवक्षास गौररूपातिशयवति मुक्ताचन्द्रिकायाः प्रतिबिम्बसंक्रान्त्या चौर्यरतिपशुनं खेदिन-ब्दुजालचिते नखपदं कस्पेदमिलाभिप्रायेण यत्र तहर्शनं तत्रैव चूर्णक्षेपः । एतेन रतगोपनं व्यज्यते । रहेति । र्इतकुण्डलस्य यः प्रतिबिम्बः प्रतिच्छायस्तेन सान्द्रं दत्तं यन्नवनखपदमण्डलं तस्याशङ्करारेकया वा चामरप्राहि-णी वाळव्यजनधारिणी विहस्य कपोळे प्रसादः प्रसन्नता तद्याजेन तन्मिषेण दत्तेनार्पितेनात्मनः स्त्रकीयस्य यः कृणेपुरपह्नवस्तेनाच्छाद्यन्तीमाच्छादनं कुर्वन्तीम्। एतेन रक्षकुण्डलस्य वक्षलेहितातिशयवन्न खक्षतिसाम्यं प्रदर्शयन्नाह—समृत्सारितेति । समुत्सारितो दूरीकृतो महाकुलानां भूभतां राज्ञां व्यतिकरो वृत्तान्तो यथा सा ताम् । कादम्बर्याः पितुर्पेक्षयान्येषां राज्ञां न्यूनत्वादिति भावः । पक्षे महाकुलभूमृतां कुलाचलानां व्यतिकरः सामध्ये यया सा ताम् । शेषा उर्वरिता अन्यजनैरस्पृष्टा ये भोगास्तत्र निषण्णामुपविष्टाम् । पक्षे रोषस्य नागाधिपस्य यो भोगोऽहिकायस्तत्र निषण्णां स्थिताम्। मधुमासेति । मधुमासश्चेत्रमासस्तस्य छक्ष्मीः श्रीस्तामिव । उभयोः साम्यं प्रदर्शयन्नाह-चट्टपदेति । षद्पदानां भ्रमराणां पटलैरपहियमाणं यरकुसुमरजस्तेन धूसर ईषत्पाण्डुः पादयोश्वरणयोः पराग उपरागो यस्याः । 'परागः ख्यात्यपरागयोः' इति विश्वः । पक्षे पादपानां वृक्षाणां राग आरुण्यं यस्याम् । द्वारदिति । शरद्भनात्ययस्तामिव । उभयोः साम्य-माह-उत्पादितेति । उत्पादितो जनितो मानसं मनस्तरमाजन्म यस स मानसजन्मा कंदर्भसस्य पक्षी

टिप्प०—1 सर्वथा मूढ एव टीकाकारः। 'भूभुद्ध्यतिकरशेषमोगनिषण्णाम्' इस्तेव पाठः। 'महाधे-तायां सशोकायां नाहं पाणि ग्राह्मिष्यामि' इति प्रतिज्ञानुसारं दूरीकृतः महाकुलानां भूभृतां (शज्ञाम्) व्यतिकरः संसर्गसुखं तसात् शेषेषु (अवशिष्टेषु) सुखेषु सक्चन्दन-सखीविनोदादिषु स्थिताम्। पक्षा-न्तरे तु ज्ञात एवार्थः, अर्थात् समुत्सारितः स्वसमीपं प्रापितः कुलशैलानां व्यतिकरः सम्बन्धो यया ताहशी च शेषस्य शरीरे निषण्णा सेति।

पाठा०—१ पर्वतकश्वरीम् ; पर्वतकपातृश्वरीम्. २ आलापयन्तीम्. ३ विनिहतैः; अभिहतैर्मुहुरपसपैक्रियप-सपैक्रिश्चः ४ कन्दुकैः. ५ हारीतक्रल्यतः ६ लेखिकाप्रतिमः ७ जालाञ्चितः ८ स्तन्तटे ९ प्रतिविम्बमार्द्रदन्त्रण-मण्डलः १० व्याजः ११ भूभुद्ररव्यतिकरः, १२ शेषभोगेषु निषण्णां चः १३ सखीम्ः

पक्षिरवापनीतनीलकण्ठमदाम्, गौरीमिव श्वेतां शुकरैचितोत्तमाङ्गाभरणाम्, उद्धिवेलावन-लेखामिव मधुकरकुलनीलतमालकाननाम्, इन्दुमूर्तिमिवोद्दाममन्मथिवलासगृहीतगुरुकल-त्राम्, वनराजिमिव पाण्डुइयामलवलीलतालंकुतमध्याम्, दिनगुलमिव भास्तनगुक्तां शुभि-श्रपद्मरागप्रसाधनाम्, आकाशकमलिनीमिव स्वच्लाम्बरह्मयमानमृणालकोमलोरुमूलाम्, मयूरावलीमिव नितम्बचुन्बिशिखण्डभारविस्फुरचन्द्रकान्ताम्, कल्पतरुलतामिव कामफल-

विद्यते येषां मानसजनमपक्षिणां रव उपभोगानुकूलः शब्दो यया सा । कामिनामुपभोगविषयकलाप उद्दीप-करवात्कादम्बर्येवोत्पादित इत्यर्थः । ततोऽपनीतो दूरीकृतो नीलकण्ठो मदनदाहको महादेवस्तस्य मदः। मदनसहस्रोत्पादकत्वस्य पूर्वमुक्तत्वात्पश्चात्कर्मधारयः । ताम् । पक्षे मानसजन्मानो ये पक्षिणस्तेषां रवेण शब्देनापनीतो दूरीकृतो नीलकण्ठस्य मयुरस्य मदो यया सा ताम् । गौरीति । गौरी पार्वती तामिव श्वेतमंशुकं वस्त्रं यस्याः सा । विरचितान्युत्तमाङ्गावध्याभरणानि भूषणानि यया सा । पश्चारकर्मधारयः । ताम् । पक्षे श्वेता अंशवः किरणा यस्यैवंभूतः श्वेतांशुकश्चन्द्रः स एव रचित उत्तमाङ्ग आभरणं यया । हारस्येति शेषः । उदधीति । उद्धिः समुद्रस्तस्य वेलावनं समीपवर्ति काननं तस्या लेखा राजिस्तामिव । मध्यिति । मधुकराणां अमराणां कुळं समुदायस्तद्वजीलतमा अतिशयेन हरिता अलकाः केशा आनने मुखे यस्याः सा ताम् । पक्षे मधुकरकुलयुक्तं नीलतमालकाननं यस्याम् । इन्द्रमृतीति । इन्दुश्चन्द्रस्तस्य मूर्तिस्तामिवोद्दामा उत्कटा ये मन्मथनिलासाः कंदर्गनिश्रमासौर्ग्रहीतं स्त्रीकृतं गुरु महत्कलत्रम् । 'कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इति विश्वः । पक्षे उद्दाममन्मथविलासैर्यृहीतमात्तं गुरोर्बृहस्पतेः कलत्रं भार्या यया सा ताम् । कामव्याकुलचेतसा चन्द्रेण वृहस्पतेस्तारापहृतेति पुराणप्रसिद्धम् । वनेति । वनस्य राजिर्लेखा तामिव । उभयोः शब्दसाम्यमा-ह—पाण्डिति । अङ्करितयौवनत्वाच्छ्यामलाः कृष्णा वल्ल्यस्त्रिवलयस्ता एव सरलत्वसाम्यालता वल्ल्यस्ताभि-रलंकृतो मध्यः कटिप्रदेशो यस्याः सा ताम् । पक्षे लवली लताः ताभिरलंकृतो भूषितो मध्यो मध्यप्रदेशो यस्याः सा ताम । दिनमिति । दिनस्य वासरस्य मुखमानैनं तद्वदिव । भास्तदिति । भास्तन्यो दीप्यन्यो या मुक्ता मुक्ताफलानि तेषामंश्रभः किरणैर्भिन्नानि मिश्रितानि पद्मरागाणां प्रसाधनानि भूषणानि यस्याः सा सीम् । पक्षे भास्त्रता सूर्येण मुक्ता येंऽशवः किरणासौर्भिन्नानि विकसितानि यानि पद्मानि कमलानि तेषां रागो रनः स एव प्रसाधनं यखाः सा ताम । आकाशेति । आकाशं व्योम तेस्य कमलिनी स्वर्गीयनिलनी तामिव । स्वच्छे ति । खच्छं निर्मलं यदम्बरं तस्मिन्दर्यमानं विलोक्यमानं मृणालवत्कोमलमूरुमूलं सिक्यमूलं यस्माः सा ताम् । पक्षे खच्छेऽम्बर आकाशे मृणालस्य तन्तुलस्य कोमलं सुकुमारमुरु विस्तीर्णं मूलं बुर्धं यस्याम् । मयुरेति । मयूराणां कलापिनामावली श्रेणी तामिव । नितम्बेति । नितम्बः कटकस्तचुम्बिनि, अर्थार्द्धस्त्रे, शिखण्डभारवत्कलापिषिच्छसमूह्यचन्द्रकाश्चन्द्राकृतयो बिन्दवोऽन्ते प्रान्ते यस्याः सा ताम् । पक्षे नितम्बचम्ब शिखण्डभारस्तस्मिन्विस्फुरिता देवीप्यमानाश्वन्द्रका मेचका अन्ते यस्याः सा ताम् । कृढ्वेति । कल्पत्तक्मेन्दारः सरलत्वारस एव लता तामिव । उमयोः सादश्यमाह — कामेति । कामं वैाञ्छितं यत्फलं तस्य प्रदामित्यभङ्ग-

टिप्पo—1 सर्वधानधिकारी टीकाकारः । उत्पादितस्य स्व-भावविकासेन जनितस्य मानसजन्मनः (कामस्य) पश्चिणां कङ्कपक्षयुक्तानां बाणानां रवेण अपनीतो नीक्षकण्ठस्य (शिवस्य) मदः (तेन कामो दग्धः, कादम्बर्धा तु स्वसामध्येनोत्पादितः) यथा तामित्यर्थः । अन्योर्थः स्फुटः । 2 उपमायां लिङ्गमेदो दोषायेति 'दिनमुखलक्ष्मीमिव' इत्येव पाठः । प्रभातलक्ष्मीः (शोभा) इति तद्येः । 3 श्विन्धी-काम् । नितम्बसुम्बी शिखण्डभारः (केशपाशः) यस्याः सा चासौ च विस्फुरन् (शोभमानः) चन्द्र इव कान्ता (कमनीया) चेति स्फुटोर्थः । 4 श्विक् । कादम्बरीपक्षी-कामफलं मदनविकाररूपं फलं प्रददातीत्यर्थः ।

पाठा०-१ निरन्तित. २ मुखलक्ष्मीम्.

प्रदाम्, पुरः समीपे संमुखोपविष्टाम् कोऽसो, कस्य वापत्यम्, किमिभधानो वा, कीदशमस्य क्ष्मम्, कियद्वा वयः, किमिभधत्ते, भवता किमैभिहितः, कियिचिरं दृष्टस्वया, कथं चास्य महाश्वेतया सह परिचय उपजातः, किमयमत्रागमिष्यति' इति मुहुर्भेहुश्चन्द्रापीडसंबद्धमे-वालापं तद्रपवर्णनामुखरं केयूरकं पृच्छन्तीं काद्मबरी द्वशे ।

तस्य तु देष्ठकादम्बरीवदनचन्द्रछेखालक्ष्मीकस्य सागरस्येवामृतमुछलास हृदयम् । आसी-चास्य मनसि—'शेषेन्द्रियाण्यपि मे वेधसा किमिति लोचनमयान्येव न कृतानि । किं वानेन कृतमबदातं कर्म चक्कुषा यदनिवारितमेनां पश्यति । अहो चित्रमेतदुत्पादितं वेधसा सर्वर-मणीयानामेकं धाम । कृत एते रूपातिशयपरमाणवः समासादिताः । तन्नुनमेनामुत्पादयतो विधेः करतलपरामशैक्केशेन ये विगलिता लोचनयुगलादश्चजलविन्दवस्तेभ्य एतानि जगति कुमुद्दकमलकुवलयसौगन्धिकवनान्युत्पन्नानि' इत्येवं चिन्तयत एवास्य तस्या नैयनयुगले निप-पात चक्षुः । तदा तस्या अपि नृनमयं स केयूरकेणावेदित इति चिन्तयन्त्या रूपातिशयविलो-

श्वेषः । पुर इति । पुरोऽग्ने समीपे सविध उपविष्टमासीनं कोऽसौ चन्द्रापीडः, कस्य च राज्ञोऽपसं प्रजाः, किमिमधानो वा किनामा, कीदशमस्य रूपं सौन्दर्यम्, कियद्वा कियरप्रमाणं वयोऽवस्थाविशेषः, किमिभधते किं कथयति, भवता किमिमिहितः किं कथितः, त्वया कियचिरं कियत्कालं दृष्टः । कथं चेति । केन प्रकारे-णास्य पुरोवर्तिपुरुषस्य महाश्वेतया सह परिचयः संस्तव उपजातः । किमयमत्रागमिष्यतीति सुदुर्भुदुश्चन्द्रापीड-संबद्धं चन्द्रापीडविषयकमेवालापं वार्तां तस्य चन्द्रापीडस्य या वर्णनाप्रशंसा तत्र सुखरं वाचालं केयूरकं पृच्छ-न्तीं प्रश्वविषयीक्वर्वन्तीं कादम्बरीं ददर्शेति प्रागुक्त एवान्वयः ।

तस्य त्यिति । तस्य चन्द्रापीडस्य हृदयं चेत उष्ठलासीच्छ्नसितं वभूव । कीदशस्य । दृष्टा वीक्षिता काद-म्बरीवदनचन्द्रठेखामा लक्ष्मीर्येन स तस्य । कस्येव । सागरस्येवामृतं पानीयं यथा चन्द्रठेखादर्शनादुष्ठसति । आसी-दिति । अस्य चन्द्राप्रीडस्य मनसि चित्त एवमासीद्वभूव । वेधसा ब्रह्मणा मे मम शेषेन्द्रियाण्यपि चक्छर्व्यतिरि-फान्यपि करणानि किसिति हेतोलींचनमयान्येव न कृतानि न विहितानि । किं विति । अनेन चधुषा लोच-नेन किमिति प्रश्ने । अवदातं ग्रुद्धं कर्म कृतं विहितम् । अत्रार्थे हेतुं प्रदर्शयचाह—यदिति । यद्यसादितोर-निवारितं यथा स्यात्तथैतां कादम्बरीं परयति विलोकयति अहो चित्रमाश्चर्यमेतत् । यद्वेधसा सर्वरमणीयानां समप्रमनोहराणामेकमद्वितीयं धाम ग्रहमुत्पादितं निर्मितम् । एते इति । एते रूपातिशयपरमाणनो नेधसा कुतः समासादिताः कुतः प्राप्ताः । तन्नूनं निश्चितमेनां कादम्बरीमुत्पादयतो विधेर्वहाणः करतलस्य हस्ततलस्य परामर्शः संबन्धस्तस्मायः क्रेशस्तेन ये विगलिताः सस्ता लोचनयुगलान्नेत्रयुग्मादश्चनलबिन्दवस्तेभ्यः [कर्मक-ठिनाभ्यां करतलाभ्यां परामर्शः सर्वावयवैः संपूर्णो देहः सिद्ध इत्याशयेन सर्वाङ्गेषु स्पर्शनं तिश्वमित्तकः हिशः श्रमः अतिसौकुमार्यात् तेन ये नयनजलबिन्दवस्तेभ्यो बिन्दुभ्यो] जगति लोके कुमुदानि कैरवाणि कम-ळानि निक्रनानि कुवळयान्युत्पळानि सौगन्धिकानि कह्वाराण्येतेषां वनान्युत्पन्नानि समुद्भुतानि । 'कारणगुणा हि कार्यग्रुणमारभन्ते' इलितिश्वेतसुकुमारावयवजनितानि कुसुदानील्थ्यः । इलेवं चिन्तयती ध्यायत एवास्य चन्द्रापीडस्य तु तस्याः कादम्बर्या नयनयुगले चक्कुर्निपपात दृढसंलग्नं बभूव । तदेति । तस्यिन्काले तस्या अपि कादम्बर्या अपि नूनं निश्चितं पूर्वं केयूरकेण मदनुचरेणात्रेदितो निवेदितः सोऽयमिति चिन्तयन्या ध्यायन्या रूपातिशयविलोकने यो विसायश्वित्रं तेन सोरं विनिदं निश्वलं निवदं छैक्षं येनैवंविधं चक्कस्तस्मिश्वन्द्रापीडे

टिप्प०-1 प्रकीष्ठमध्यगतो भागः पुनक्कप्रायः । इतसात्पर्यमात्रं प्राह्मम् । 2 लक्ष्यमित्युचितम् ।

पाठा०--१ पुरःश्यनसमीपे २ भवतां च, ३ अभिहितम् ४ संबद्धालापम् ; संबद्धालापरूपः ५ कादम्बरीः ६ आनने.

कनविस्मयसोरं निश्चलनिबद्धलक्षं चैक्षुस्तस्मिन्सुचिरं पपात । लोचनप्रभाधवलितस्तु काद्-म्बरीदर्शनविद्वलोऽचेल इव तैत्क्षणमराजत चन्द्रापीडः । दृष्ट्वा चै प्रथमं रोमोद्गमः, तत्तो भूषणरयः, तद्नु कादम्बरी समुत्तस्यो ।

अथ तसाः क्रसुमायुध एव स्वेदमजनयत्, ससंभ्रमोत्थानश्रमो वैयपदेशोऽभवत्। क्रस्कैम्प एव गतिं रुरोध,न्पुररवाकृष्टदंसमण्डलमप्यशो लेभे। निःश्वासप्रवृत्तिरेवांशुकं चलं चकार, चामरानिलो निमित्ततां ययो । अन्तःप्रविष्टंचन्द्रापीडस्पर्शलोभेनैव निपपात हृद्ये हसाः, स एव करः सानारणब्याजो वभूव। आनन्द एवाधुजलमपातयत्, चलितकणीव-तंसकुसुमरजो वैयाजमासीत्। लज्जैव वक्तं न ददो, मुखकमलपरिमलागतालिवृन्दं द्वारताम-गात्। मदनशरप्रथमप्रहारवेदनैव सीत्कारमकरोत्, कुसुमप्रकरकेतकीकण्टकक्षतिः साधा-

सुन्तरं पपात । छोचनिति । छोचनप्रभा नेत्रकान्तिः । कादम्बर्यो इति शेषः । तथा धवितः सुश्रीकृतः कादम्बर्यो दर्शनं सम्यक्तया विलोकनं तत्र विद्धलो व्याकुलोऽचल इव पर्वत इव तत्क्षणं तस्मिनसमये चन्द्रापी-बोऽराजताशोभतः । तत्र निश्चलत्वसाम्यात्पर्वतानुमानमिलार्थः । एवमुभयोलीचनविषयतां प्राप्तयोविशेषोक्तया विभावना वा व्यभिचारिभावे। अनुभावाश्च वक्तुमुपकमते—इष्ट्रेति । दृष्ट्या विलोक्य प्रथममादौ रोमोद्रमौ रोमाञ्चः समभूत् । तदुक्तमन्यत्र—'अपूर्विषयदर्शने । बृध्नबङ्गेषु रोमाञ्चः' इति । ततो भूषणरव आभरणसिक्षिणतम् । तदनु तदनन्तरं कादम्बरी समुत्तस्थानुत्थितवती ।

अथेति समुत्थानानन्तरं तस्याः कादम्बर्याः कुसुमायुध एव खेदमजनयत् । सर्वोऽप्ययं प्रपञ्चश्चन्द्रापीडिवध-यकः कादम्बर्या मनस्युत्कण्ठानिवृत्त्यतिशयप्रतिपादनपरश्च । एतदेव स्पष्टयन्नाह—सासंभ्रमेति । संभ्रमेण स-हुवर्तमानं ससंभ्रमं यदुःथानं तसायः श्रमः खेदः स एव व्यपदेशो मिषं तत्राभवत् । ससंभ्रमोत्थानश्रमादेव मम खेदोऽभूदिति व्याजं कृतवतीलर्थः । ऊरुकम्प एव गतिं गमनं रुरोध रुन्धितवान् । नूपुरे पादकटके तयो रवः शब्दस्तेनाक्रष्टमाकर्षितं यद्धसमण्डलं तदपयशोऽपकीर्ति लेभे प्राप । मद्रतिनिरोधकृत् हंसमण्डलमिति सखीजने-ष्वपश्चाजनां कृतवतीत्वर्थः । निःश्वासेति । निःश्वासानामेतनानां प्रवृत्तिरेव प्रवर्तनमेवांशुकं वस्त्रं चलं कम्प्रं चकार । चामरेति । चामरानिळो वालव्यजनपवनो निमित्ततां कारणतां ययौ । चामरानिलेन मर्देशकं चा-लितमित्युक्तवतीत्यर्थः । अन्तरिति । अन्तःप्रविष्टो यथन्द्रापीडस्तस्य स्पर्शलोभेनैव हृदये हस्तः करो निप-पात निपतितो बभूव । स एवेति । स एव कैरो हस्तः स्तनावरणस्य कुचाच्छादनस्य व्याजो मिर्ध बभूव । स्तनावरणार्थं हस्तो दत्त इत्यन्येषां चेष्टया ज्ञापितवतीत्यर्थः । आनन्द एवेति । आनन्द एव प्रमीद एवाश्चन जलं नेत्रजलमपातयत्पातितवान् । चलितेति । चलितं कम्पितं यत्कर्णावतंसकुसुमं तस्य रजः परागस्तदेव व्याजो मिषमासीत् । कर्णावतंसरजःपातान्मम नेत्रयोर्जलच्युतिरभूदिति ज्ञापितवतीत्यर्थः । लज्जैवेति । लज्जैव त्रपैव वक्तं कथियुतं न ददी। मुखेति । मुखमेव कमलं तस्य यः परिमलस्तस्भादागतं प्राप्तं यद्लिवृन्दं अमरसमू-हुपटलं द्वारतामगादगमत् । भ्रमरैनिरुद्धवदना मौनं कृतवतीति सख्या ज्ञातव्या । मदनेति । मदनशरस्य यः प्रथमप्रहार आग्राभिघातत्त्रस्य वेदनैव व्यथैव सीत्कारं शब्दविशेषमकरोत् । कुसुमेति । कुसुमप्रकरेषु यः केतकीकण्टकस्तस्माचा क्षतिः प्रघातः सा साधारणतो निमित्ततामवाप प्राप । केतकीकण्टकाभिघातेनानया

टिप्प०—1 द्वितीयया तात्पर्यम् । 2 'स एव स्तनावरणन्याजः' इत्येव पाठः, सर्वनाम्ना परामृष्ट्रत्ये पुनक्तिनै बाणोविता । 3 अनयोरेकतर एव प्रयोज्य आसीत् ।

पाठा०-- १ नयनम्. २ वरु. ३ क्षणम्. ४ च तं प्रथमम्. ५ व्यपदेश्चेन. ६ स्तम्भः ७ अयशः. ८ निशास एवः निश्वासपृष्टिदेव. ९ चन्द्रापीङस्य. १० स्तावरणम्. ११ व्याज आसीतः, व्यपदेशुकामुमासीदाः

रणतामनाप । वेपशुरेव करतलमकम्पयत्, निवेदनोद्यतप्रतीहारीनिवारणं कपटमभूत् । तदा च कादम्बरी विशतो मन्मथस्यापि मन्मथ इवाभूहितीयः, तया सह यो विवेश चन्द्रा-पीडहृद्यम् । तथा हि, असावपि तस्या रक्षाभरणयुतिमपि तिरोधानममंस्त, हृद्यप्रवेशमपि परिग्रहमगणयत्, भूषणरवमपि संमाषणममन्यत्, सर्वेन्द्रियाहरणमपि प्रसाद्मचिन्तयत्, देहप्रमासंपर्कमपि सुरतसमागमसुखमकल्पयत्।

कादम्बरी तु कुच्छ्रदिव दत्तकतिपयदा महाश्वेतां क्षेह्निभरं चिरदर्शनजीतोत्कण्ठा सोत्कठं कण्ठे जमाह । महाश्वेतापि दृढतरदत्तकण्ठमहा तामवादीत्—'सिक कादम्बरि, भारते वर्षे राजानेकवरतुरगखुरमुखोक्षेखदत्तचतुःसमुद्रमुद्रो रिक्षतप्रजापीडस्तारापीडो नाम । तस्यायं निजभुजिशिळास्तम्भविश्रान्तविश्वेविश्वंभरापीडश्चन्द्रापीडो नाम सूनुर्दिग्विजयप्रसङ्गिनौनुगतो भूमिमाम् । एष च दर्शनात्पश्चित प्रकृत्या मे निष्कारणबन्धुतां गतः । परित्यक्तसकळा-

सीत्कारो विहित इति सख्यो मेनिरे । वेपथुरेव कम्प एव करतळं इस्ततळमकम्पयत् । निवेदने ज्ञापन उद्यता या प्रतीहारी तस्या निवारणं कपटं कैतवमभूत् । प्रतीहारीनिवेदितवस्तुप्रतिषेधद्वारा करकम्पनमा-चिरतमिति सखीभिरज्ञायीति भावः । नायिकाक्रमेण तानुक्त्वा नायकक्रमेणाप्याह—तदा चेति । यदा कादम्बरीं चन्द्रापीडविषयको मन्मथः प्रविष्टस्तादा तस्य चन्द्रापीडविषयकस्य कादम्बरीहृद्यप्रविष्टस्य मन्मथस्यापि प्रसार्थाभूतो द्वितीय इव मन्मथोऽभूत् । यथा कादम्बर्यां चन्द्रापीडविषयको मन्मथः प्रविष्टस्तयेव कादम्बरीविषयकोऽपि मन्मथश्चन्द्रापीडहृद्वयं प्रविवेदोस्पर्थः । तदेवाह—तया सहेति । यस्तस्य कादम्बर्या सह चन्द्रापीडहृद्यं प्रविवेदोस्पर्थः । तदेवाह—तया सहेति । यस्तस्य कादम्बर्या सह चन्द्रापीडहृद्यं विवेदा प्रविवेदोस्पर्यानां द्वितमिष कान्तिमिष तिरोधानमन्तर्धानं साकल्येनावलोकनप्रतिबन्धकमर्मस्त ज्ञातवान् । अयमप्युत्कण्ठानिर्श्वरतिवायप्रतिपादनपरः प्रपञ्चः । हृदयप्रवेशमिष परिपेहमावासस्थानमगणयत् । तस्या भूषणरवमिष संभाषणं जल्पनममन्यत । सवेन्द्रियाहरणमिष समप्रकरणाकर्षणमिष प्रसादमचिन्तयत् । देहप्रभायाः शरीरकान्तेः संपर्कमिष संबन्धमिष स्रतसमागमसुखमकल्पयन्मेश्चनसुखसहक्तमगणयत् ।

काद्म्यरी त्विति । कादम्बरी तु कृच्छ्रविव कष्टाविव दत्तानि कितपयानि कियन्ति पदानि यया सा
महाश्वेतां चिरकालेन यह्यांनं तेन जातोत्कण्ठा ययाः सा तां क्षेत्विर्भरं यथा स्यात्तथा सोत्कण्ठं कण्ठे जप्राह
कण्ठप्राहं गृहीतवती । महाश्वेतािप हडतरं दत्तः कण्ठप्रहो यया सैवंविधा तां कादम्बरीमवादीदवीचत् । किमुवाचेत्याह—सम्बीति । हे सिंख कादम्बरि भारते वर्षे भरतक्षेत्रेऽनेके ये वराः श्रेष्ठास्तुरगा अश्वात्तेषां
खरमुखानामुलेखा उत्कर्षात्तेर्तताश्चतुःसमुद्राविधमुद्रा अङ्को येन सः । रिक्षता प्रजायाः पीडा बाधा येनैवंभृतस्तारापीडो नाम राजास्ति । तस्य राज्ञः । निजेति । निजावात्मीयौ यौ भुजा तावेव हडत्वाच्छिलात्तम्भौ तत्र
विश्रान्ता छुखेन स्थिता या विश्वविश्वंभरा समप्रवस्रधा सैवापीड उत्तेसो भूषणं यस्य सः । 'पीडार्तिर्भदनोत्तंसक्वपापु' इत्यनेकार्थः । एताहशश्चन्द्रापीडो नाम सुनुर्दिग्विजयप्रसङ्गेनेमां भूमिमनुगतः प्राप्तः । एष चेति । एष
चन्द्रापीडो दर्शनात्प्रमुखवलोकनादारभ्य प्रकृत्या मे मम निष्कारणबन्धतां गतः प्राप्तः । तिक्षमित्तमाह—परीति ।
परित्यक्त चित्रकातो यः सकङः समय आसङ्गः सुहत्यंबन्धत्तेन निष्ठरामपि कठिनामिष सविश्वेषविश्वेषप्रहितैः

टिप्पo-1 कादम्बर्याः यो हृदये प्रवेशस्तमपि 'पतित्वेन ममाऽनया परिग्रहः कृतः' इति कामुकः स्त्रभावानुकूळमकळयत्।

पाठा॰-१ जातोत्कण्डम्. २ विश्ववन्यः. ३ आगतः.

सङ्गिनिष्ठरामि में सेविशेषस्वभावसरछैगुणैरीकृष्य चित्तवृतिं वर्तते । दुर्छभो हि दाक्षिण्य-परवशो निर्निमत्तमित्रमकृत्रिमहृदयो विद्ग्धजनः । यतो हृष्ट्वा चेममहमिव त्वमि निर्माण-कौशंछं प्रजापतेः, निःसपत्नतां च रूपस्य, स्थामाभिनिवेशित्वं च छक्ष्म्याः, सद्भर्ततासुसं च पृथिव्याः, सुरलोकातिरिक्ततां च मर्थलोकस्य, सफलतां च मानुषीलोचनानाम्, एक-स्थानसमागमं च सर्वकलानाम्, ऐश्वर्यं च सौभाग्यस्य, अप्राम्यतां च मनुष्याणां ज्ञास्यसीति बलादानीतोऽयम् । कथिता चास्य मया बहुवारं प्रियसखी । तदपूर्वदर्शनोऽयमिति विसुच्य लज्जाम्, अनुपजातपरिचय इत्युतसृज्याविश्रम्भताम्, अविज्ञातशील इत्यपहाय शङ्कां यथा मयि तथात्रामि वैवर्तितव्यम् । एष ते मित्रं च बान्धवश्च परिजनश्च' इत्यावेदिते तया चन्द्रापीडः प्रणाममकरोत् ।

कृतप्रणामं च तं तदा कादम्बर्यास्तिर्येग्विलोकयन्ताः सस्नेहमतिदीर्वलोचनयोरपाङ्गभागं गच्छतस्तारतारकस्य लोचनस्य श्रमसलिललविसर इवानन्दबाष्पजलविन्दुनिकरो निपपात ।

खभावसरलैः खारसिकग्रज्ञभिर्गुणैर्मे मम चित्तवृत्तिमाकृष्यायं वर्तते । ततः किमिस्यत आह—दुर्छम इति । यतोऽयं जनो विद्ध्यजनः । हीति निश्चये । सर्वथा दुर्छभो दुःप्रापः एनं विशेषयन्नाह—दाक्षिणयेति । दाक्षिण्यमतुकूळता तेन परवशः पराधीनो निर्नित्तं निष्कारणं मित्रं मुहृदकुत्रिमं खाभाविकं हृदयं चेतो यस्य सः । मायानिर्मुक्त इत्यर्थः । मायया च चेतोवैपरीत्यं जायत इति भावः । इमं जनं दृष्ट्वा चाहमिव त्वमप्येतत्सर्व ज्ञास्यसीत्यन्वयः । एतदेव प्रदर्शयन्नाह—निर्माणिति । प्रजापतेर्वह्मणो निर्माणकौशाळं रचनाचातुर्यम् । क्रपस्य चेति । क्रपस्य सौन्दर्यस्य निःसपन्नतां निर्विपक्षताम् । ळक्ष्मयाः श्रियः स्थाने योग्यस्थळेऽभिनिवेशित्वं स्थायित्वम् । पृथिव्या वसुधायाः सञ्जोभनो भर्ता पतिस्तस्य भावस्ता तस्याः सुखं सातम् । मर्थलोकस्य मनुष्यलोकस्य सर्वानानामेकस्मिन् स्थाने समागमं संवन्धं च । सौभाग्यस्य सुभगताया ऐश्वर्यं प्रभुत्वम् । तथा मनुष्याणां मानुष्वानानामेकस्मिन् स्थाने समागमं संवन्धं च । सौभाग्यस्य सुभगताया ऐश्वर्यं प्रभुत्वम् । तथा मनुष्याणां मानुष्याणामग्राम्यतां नागरिकतां ज्ञास्यति इति हेतोर्भया बलादानीतः अयम् । क्रियतिति । अस्य चन्द्रापीडस्य मया बहुवारमनेकवारं प्रियसखी कथिता निवेदिता । तदिति हेत्वर्थे । अपूर्वमभिनवं दर्शनं यस्यवंविधोऽयमितिकृत्वा ळजां त्रपां विमुच्य विद्या । अनिविति । अनुपजातः परिचयो यस्यवंविध इतिकृत्वाऽविधा-मतामविधा-सतामुत्सुज्ञ त्यक्ता । अविज्ञातमविदितं शीलं खभावो यस्येतिकृत्वा शङ्कामपहाय व्हिकृत्वाऽविधा-नामित्रत्वाः न्नाप्यस्मित्ते । एष चन्द्रापीडस्ते तव मित्रं च बान्धवः परिजनश्च । तया महाश्वेतयेसावेदिते निवेदिते सित चन्द्रापीडः प्रणामं नमस्कारमकरोत् ।

तदा कृतप्रणामं विहितनमस्कारं च तं विलोकयन्याः पश्यन्याः कादम्बर्याः सम्नहं यथा स्यात्तथा-तिदीर्षयोलीचनयोरपाङ्गभागं निर्याणदेशं गच्छतो व्रजतस्तारा मनोह्ररा तारका कनीनिका यस्मिनेतादशस्य लोचनैस्य श्रमसलिलस्य स्नेदप्रमवपानीयस्य लवास्तेषां विसर इव समृह इव । आनन्दः प्रमोदस्तस्माबद्वाष्प-

टिप्प०—1 सौन्द्र्ये अस्य कोपि प्रतिद्वन्द्वी नास्तीखर्थः । 2 अस्य काभाद् भाग्यवत्ताया महासमृद्धिं मंखस हत्याशयः । 3 'लोचनयोरपाङ्गभागं गच्छतो लोचनखरे; लोचनयोलेचिनखेति किमिद्मसंबद्धं प्रकपितम् ? सर्वथा विचारश्चन्यष्टीकाकारः । 'सस्नेहमतिदीवेलोचनापाङ्गभागं गच्छतसारकस्य अमसलिलः । इसेव पाठः । अतिदीवेस्य लोचनस्य अपाङ्गभागं पर्यन्तभागं गच्छतसारकस्य । तिर्यग्विलोकनसमये नेत्र-कनीनिका दीर्वस्य लोचनस्य प्रान्तभागे गता । प्रान्तभागश्च दूरवर्ती, मतो हि सुदीवे लोचनम् । अत एवं दिविलोचनमध्ये दूरगमनात् तारकस्य अमो जातः । अत एव अमस्वेद्विन्दुवत् अश्च पपातेत्याशयौ विशालनेत्रतया नायकस्य सौन्दर्यातिशयो व्यक्तः । 'कनीनिकायां नक्षत्रे तारकंत तारकेति च' हति विश्वः।

पाठा०-१ सिंबज़ेषे:. र आक्रस्य. ३ विदर्शे जनः. ४ बहुप्रकारम्. ५ वितितव्यम् . ६ लोचनापाङ्गः लोचन नाया अपाङ्गः. ७ तारकस्य अम.

स्विरतमिश्रिक्षितस्य हृद्यस्य धूलिरिव सुधाधवला स्मित्रज्योत्झा विससार । संमान्यतामयं हृद्यक्विरो जनः प्रतिप्रणामेनेति शिरो वक्तुमिवेका भूलता समुन्ननाम । अङ्कुलिविवर्विनः सृतमरकताङ्कुलीयकलेखी विभ्रमगृहीतताम्बूलवीटिक इव करो जृम्भारम्भमन्थरं मुख-सुत्मसप् । स्वत्स्वेद्जलधीतलावण्यनिर्मलेषु चास्याः स्तम्भसंक्रान्तप्रतिविम्बत्या संचर्न्सूर्तिर्मकरकेतुरिवावयवेष्वदृश्यत चन्द्रापीडः । तथा हि । सिखन्मणिन्,पुरपुटेन कुँवमालिखन्ताङ्कुलेनाहूत इव चरणनखेषु निपपात । दर्शनातिरभसप्रधावितेन गत्वा हृदयेनानीत इव स्तनाभ्यन्तरे समदृश्यत । विकचकुवलयदामदीर्घया च दृष्ट्या निपीत इव कपोलतले समध्लयत । सर्वासामेव च तदा तासां कन्यकानां तिथेक्पश्यन्तीनां तं कृत्हलापाङ्गचुम्बन्या हृष्ट्या निर्गन्तुकामा इव कर्णपूरमधुकरैः समं बभ्रमुस्तरलासारकाः ।

जलं तस्य बिन्द्रनिकरो निपपातापतत् । त्वरितसिति । त्वरितं शीघ्रमभिप्रस्थितस्य चलितस्य हृदयस्य धूलिरिव रेणुरिव सुधामृतं तद्वद्भवला ग्रुम्रा स्मितमीषद्धसितं तस्य ज्योत्ह्या चन्द्रिका विससार प्रसृता बभूव। अत्र ग्रुअत्वसाम्यात्सितस्य धूळिसाम्यमित्यर्थः । अयं हृदयरुचिरो जनः संमान्यतां सित्कयताम् । प्रतिप्र-णामेनेति । अनुनमस्करणेन । इति शिर उत्तमान्नं वक्कमिन कथयितुमिन एका भूळता समुन्ननामोन्नीबम्ब । अङ्गरीति । अङ्गर्यः करशाखासासां विवरेभ्यो विनिःसता मरकताङ्गरीयकेलेखा यसात्सः । नैल्यसाम्या-दाइ—विश्वम इति । विश्वमेण विलासेन गृहीता ताम्बूलवीटिका येनैवंविधः करो हस्तः । जुम्मेति । जुम्भणं तस्या आरम्भस्तेन मन्थरमलसं मुखमुत्तसर्प विस्तीर्णं बभूव । अस्या इति । अस्याः कादम्बर्या अवयवेष्वपद्मनेषु संचरन्ती व्रजन्ती मृतिः शरीरं यस्यैवंभूतश्चन्द्रापीडः। क इव । मकरकेतुरिवादश्यता-बालोक्यत । जनैरिति शेषः । कीदशेष्ववयवेषु । स्रवत्क्षरचत्खेदजलं तेन धौतं क्षालितं लावण्यं ळवणिमा तेन निर्मुदेख विमुद्धेषु । क्या । स्तरभेति । स्तम्भेषु स्थूणासु संकान्तानि प्रतिविभ्वतानि यानि प्रतिविभ्वानि तस्य भावस्तना तया । एतदेव दर्शयनाह—तथा हीति । सिजन्शन्दं कुर्वन्यन्मणिन पुरंपुँटं तेन भुवं पृथ्वी-माखिखताहेखं कुर्वताक्किनाहृत इव निमन्त्रित इव चरणनखेषु निपपात । दर्शनिति । दर्शनार्थमतिरभस-अधावितेनातिवेगोचिकितेन हैंदयेन गत्वा स्तनाभ्यन्तरे कुचयोर्भध्य आनीत इव समदृश्यत समवालोक्यत । जनैरिति शेषः । विकचिति । विकचानि विकस्तराणि यानि कुनलयान्यूत्पलानि तेषां दाम सक्तद्वहीर्घयायतया च दृष्ट्या निपीत इव कपोलतले समलक्ष्यतादृश्यत । तत्तद्वयवेषु तत्तत्प्रतिविम्बमाश्रित्येतदुक्तम् । तासा-मिति । अपाङ्गचुर्न्निन्या दृष्ट्या कुत्रृहुलात्तं तिर्थवपश्यन्तीनां सर्वासामेव तदा तासां कन्यकानां निर्गन्तुकामा इव बहिर्गमनोत्सुका इव तरलाः कम्प्रास्तारकाः कनीनिकाः कर्णपूरमधुकरैः समं बम्रमुर्भ्रमणं चक्रः।

दिपा०—! जडेनात्रापि प्रम्थो भंशितः । 'विनिःस्तमरकताकुळीयकमयू खळेखो' इस्येन पाठः । अञ्चलिवरेभ्यो विनिःस्ता मरकताञ्चळीयकस्य किरणराजिर्थस्य स इस्यंशः । 2 इन्त कियारपरिशोच्यतां शिकाकारः ! कोथों वानयस्यास्य ? अस्तु । भुवम् आळिखता (कर्षता, किञ्चित्वनता) अत एव शिक्षत् भणिनुपुरपुटं यत्र (भूळेखनसमये नुपुरचळनेन शब्दो जात इस्यंशः) ईदशेन अञ्चलेत आहृत इव नखेषु निपपात । चरणाञ्चष्टवखेषु प्रतिविम्वपतने सेयमुत्पेक्षेत्याशयः । 3 चन्द्रापीडस्य दर्शनार्थं प्रधावितेन कादम्बर्या हृदयेन आनीत इपेत्याशयः । 4 अत्रापि महाभागः सर्वं प्रन्थं धूळिसाचकार । 'कुत्इळाद्पाङ्ग-खुन्दिन्यो निर्गन्तुकामा इव ग्यं इति पाठः । तम् (चन्द्रापीडम्) तिर्यनप्रथन्तीनां कन्यकानां कृत्रहळवद्यात् अपाङ्गपुन्दिन्यः अर्थात् अपाङ्गपुन्दिनतागताः तरळाः (चञ्चळाः) तारका (नेत्रकनीनिकाः) नेत्राविद्विगैन्तुकामा इव वश्चमुः । यथा मधुकराश्च्यळाख्या तारका अपि चञ्चळ्यमभजिक्षसर्थः ।

पाठा०-१ मयूबलेखो; मयूबलेखा. २ संकान्त, ३ माणिक्यनूपुर. ४ मणिसुवस्, ५ चुनिक्यो; चुन्तिन्तां,

कादम्बरी तु सविश्रमकृतप्रणामा महाश्वेतया सह पर्यक्के निषसाद । ससंश्रमं परिजनोपनीतायां च शयनशिरोभागनिवेशितायां धवळां गुकप्रच्छद्पटायां हेमपादाङ्कितायां पीठिकायां
चन्द्रापीडः समुपाविशत् । महाश्वेतानुरोधेन च विदितकाद्म्बरीचित्तामिश्रायाः संवृतमुखन्यस्तहस्तद्त्तशब्दनिवारणसंज्ञाः प्रतीहार्थो वेणुरवान्वीणाघोषान्गीतः चनीन्मागधीजयशब्दांश्वं
सर्वतो निवारयां चक्रः । त्वरितपरिजनोपनीतेन च सिळ्ळेन काद्म्बरी स्वयमुत्थाय महाश्वेतायाश्वरणौ प्रश्चाल्योत्तरीयां गुकेनापमृष्य पुनः पर्यञ्चमाहरोह, चन्द्रापीडस्थापि काद्म्बर्योः
सखी रूपानुरूपा जीवितनिर्विशेषा सर्वविश्रम्भभूमिर्मदेखेखेति नाम्ना बळादिनच्छतोऽपि
प्रश्चाळितवती चरणौ । महाश्वेता तु कर्णाभरणप्रभाविष्ठियपाङ्गदेशे सप्रेम पाणिना स्पृशन्ती,
मधुकरभरपर्यस्तं च कर्णावतंसं समुत्क्षेपयन्ती, चामरपवनविधूतिपर्यस्ताळकवछरीमनुष्वञ्चमाना काद्म्बरीमनामयं पप्रच्छ । सा तु सखीप्रमणा गृहनिवासेन कृतापराघेवानामयेनैव
ळज्जमाना कृच्छ्रादिव कुश्चमाचचक्षे । तेदा समुपजातशोकापि च महाश्वेतामुखनिरीक्षण-

कादम्बरीति । कादम्बरी त सविश्रमं सविलासं कृतः प्रणामो यया सैवंविधा महाश्वितया सह पर्येड्डे पर्येड्डे निषसादोपविवेश । ससंभ्रममिति । ससंभ्रमं यथा स्वात्तथा परिजनेन परिच्छदेनोपनीतायां प्रापितायां शयनस्य पल्यङ्कस्य शिरोभागे निवेशितायां स्थापितायां भवलां ग्रकस्य प्रच्छदपढ उत्तरपढो यस्यामेवंविधायां हेमपादाङ्कितायां सुवर्णपादचिह्नितायां पीठिकायां चन्द्रापीडः समुपाविशदासेदिवान् । महेति । महाश्वेतायां अनुरोधेन प्रतिबन्धेन । विदितेति । विदितो ज्ञातः कादम्बर्याश्चित्ताभिप्रायो याभिस्ताः । संचतेति । संदृतं पिहितं यन्मुखं तत्र न्यस्तो यो हस्तस्तेन दत्ता ज्ञापिताः शब्दनिवारणसंज्ञा याभिरेवंविधाः प्रतीहार्यौ द्वाररक्षाविधायिन्यो वेणरवान्वंशशब्दान्वीणाघोषान्वस्रकीशब्दान्गीतध्वनीन्गेयनादान्मागधीनां जयशब्दांश्च जयजयेति रवांश्च सर्वतो निवारयांचक्कर्निवारितवत्यः । स्वरितेति । त्वरितं शीघ्रं परिजनोपनीतेन सिल्लेन पानीयेन कादम्बरी स्वयमातमनोत्थायोत्थानं कृत्वा महाश्वेतायाश्वरणौ पादौ प्रक्षाल्योत्तरीयां क्रुकेनोपरिव-खेणापमुज्य मार्जनं झत्वा पुनः पर्येञ्कं पल्यङ्कमारुरोहोपविष्टवती । चन्द्रापीडेति । कादम्बर्याः सखी मदलेखेति नामानिच्छतोऽप्यवाञ्छतोऽपि बलाचन्द्रापीङस्यापि चरणौ प्रक्षालितवती। सर्खी विशेषयन्नाह—स्तपेति। रूपेण सौन्दर्येण चानुरूपा सहशी जीवितान्निर्गतो विशेषो यस्याः सा जीवितनिर्विशेषा । सर्वेषां विश्रममाणी बिश्वासानां भूमिः स्थानम् । महेति । महाश्वेता तु कादम्बरीमनामयं कुशलं पप्रच्छ प्रश्नं कृतवती । कि कुर्वन्ती । कर्णेति । कर्णभरणस्य श्रवणभूषणस्य प्रभा कान्तिस्तस्या वर्षिणि । एवंभूतेऽपाइवेशे नेत्रप्रान्तवेशे सप्रेम प्रेमसहितं यथा स्यात्तथा पाणिना हस्तेन स्पृशन्ती स्पर्शं कुर्वन्ती । मधुकरेति । मधुकरभरेणं अमरभरेण पर्यस्तं पतितं च कर्णावतंसं समुरक्षेपयन्त्यचमागे(न) नयन्ती । चामरेति । चामरं वालव्यजनं तस्य पवनेन वालेन या विभूतिः कम्पनं तेन पर्यस्ता पतिता यालकवल्लरी केशवल्लरी तामगुष्यैज्ञमाना स्थाने तः स्थापयन्ती । सा त्विति । सा त्र कादम्बरी सखीप्रेम्णा महता स्नेहेन गृहनिवासेन कृतापराधेवानामयेनैव कुशलप्रश्नेनेवं लज्जमाना त्रपां कुर्वाणा कृच्छादिव कुशलमाचन्नक्ष आचल्यो। तदेति । तस्मिन्काले महाश्वेतादः खेन समुपजातः शोको यस्या एवंविधापि कादम्बरी महाश्वेताया मुखं तस्य निरीक्षणं तस्मिन्तां

टिन्प् -1 धिङ् मन्दभाग्यम् । सत्तीसमागमे न सख्या भपाङ्गदेशः स्पृत्यते, न च शक्यतेऽपि । कर्णकुण्डळप्रभाभिर्भूषिते 'असदेशे (स्कन्धभागे)' स्पृत्तन्ती इति पाठः । 2 समुस्क्रिपन्तीस्यैव पाठः । 3 व्याकरणविमुखता सेयम् । 'भनुष्वजमाना' इत्येव पाठः ।

पाठा०-१ ससंअमपरि. २ अंसदेशे. ३ डस्थिपन्ती ४ विधितिपर्यसां च. ५ समुपजातशोकापि च तसिन्दीहै।

तत्परापि मुहुर्मुहुरपाङ्गविक्षेपप्रचित्रतरस्वतरतारसारोदरं चक्षुर्मण्डस्तिचापेन भगवता कुसुमधन्त्रना बलाङ्गीयमानं चैन्द्रापीडपीडनयेव न शशाक निवारयितुम् । तेनैव क्षणेन तेनासन्नसखीकपोलसंक्रान्तेनेर्ध्येया रोमाञ्चभिद्यमानकुँचतटनइयत्प्रतिविम्बेन विरह्ट्यथा-खेदाद्रवक्षःखलघटितशालमञ्जिकाप्रतिमेन सपन्नीरोपान्निमवता दौर्भाग्यशोकमानन्दजल-तिरोहितेनान्धतादुःखमभजत सा ।

मुहूर्तापगमे च ताम्बूछदानोद्यतां मैहाश्वेता तामभाषत—'सखि काद्म्बरि, "संप्रति-पन्नमेव सर्वाभिरसाभिरयमभिनवागतश्चन्द्रापीड आराधनीयः । तद्स्मै तावदीर्यताम्'

रैपरापि सोधमापि मुहुर्मुहुः । अपाङ्गिति । अपाङ्गस्य नैत्रंप्रान्तस्य यो विश्लेपस्तेन प्रचिति या तरलतरसारा तया सारं कश्मलमुद्रं मध्यं यस्यैनंविधं चधुर्मण्डिलतचापेनारोपितकोदण्डेन भगवता कुसुमधन्वना कंदर्पण चन्द्रापीडस्य पीडनयेवं बलाङ्गीयमाणं निवारियतुं न शशाक न समर्था वभूव । तेनेविति । यस्मिन्धणे चधुर्निवारियतुं न समर्था तेनैव क्षणेन सा कादम्बरी तेन चन्द्रापीडेन कृत्वा यः सपक्षीरोषस्तस्मात्तथा निमिष्वता पक्ष्मपातस्तदेव दौर्भाग्यं तेन यः शोकः, अथ चानन्दजलं हर्षाश्चजलं तेन तिरोहितेनाच्छादितेनान्धता-दुःखमभजद्रपापत् । कीदशेन तेन । आसन्नेति । आसन्ना समीपवर्तिनी या सखी तस्याः कपोलो गल्ला-रपरप्रदेशस्तत्र संकान्तेन प्रतिबिभिवतेन । इदं च सपक्षीरोषनिमित्तम् । यद्यस्यां संकान्तस्त्रहांयमेव सपक्षी भविष्यतीति शङ्कया सपक्षीरोषः सपक्षीविषयको रोषस्तस्मात् । पुनः कीदशेन । मय्यासक्तः कान्यत्र संकान्त हतीर्थ्या ये रोमाङ्गास्तिभैद्यमानं यस्कुचतदं तस्मिनरोमाञ्चप्रतिबन्धवश्चरितिविम्बो यस्य स तेन इदं च शोकोत्पत्तिकारणम् । विरहेति । विरहस्य वियोगस्य या व्यथा तया यः खेदः श्रमजलं तेनाद्वं यद्वक्षःस्थलं भुजान्तरं तत्र घटिता शालमञ्जिकायाः प्रतिमा प्रतिबिम्बं यस्मिन्स तेन । इदं चानन्दाश्चिनपाते कारणम् ।

सिति । सा महाश्वेता मुद्दूर्तापगमे घटिकाद्रयानन्तरं ताम्बूळदानोद्यतां नागवश्रीदळवितरणे विहितीयमां कादम्बरीमभाषताबोचत । किमुवाचेखाद्द स्वातिति । हे सिख कादम्बरी, सर्वाभिरेवासाभिः संप्रति-पन्नं प्राप्तमेव । अहं तु तव सखी नापूर्वा, महामदत्तमि ताम्बूळं दत्तमेव, अयं त्वपूर्व इत्याशयेनाह— अयमिति । अयमभिनवो नृतन आगतः प्राप्तश्चन्द्रापीड आराधनीयः पूजनीयः । तस्माद्धेतोस्तावदादावस्म चन्द्रापीडाय दीयतां वितीर्यताम् । इत्युक्ता भाषिता सती तदनन्तरं सा कादम्बरी तां महाश्वेतां शनैर्मन्दम-

टिप्प०—1 'पीडनायेव' इस्येव पाठः । कामेन चन्द्रापीडपीडनायेव कादम्बरीचक्षुः (चन्द्रापीडा-मिमुखम्) नीतम् (नायकस्य अभिलाषपाबल्ये नायिकाकटाक्षः पीडोद्गमात्), कादम्बरी तु न तिब-वारियतुमशकदिस्थः । 2 मन्दमितः पुनः सर्वं स्नारसं कवलीचकार । विस्तरमयाद् व्याख्याद्वारेव समु-चितो प्रन्थपाठः सूड्यते यः पाठान्तरेषु नीचैः परिश्वतः । 'ईर्व्याम्, व्यथाम्,...' इत्यादिद्वितीयान्तपाठ एव प्रन्थस्थः । सखीकपोलसंकान्तेन तेन (चन्द्रापीडेन) ईर्व्यामभजत, अन्यनायिकागामित्वात् । रीमाब्रोद्रमेनोज्नम्भमाणे कुचतटे नश्यन् (रोमभिरुवावचतया) प्रतिविम्बो यस्य ईदरोन तेन (चन्द्राप) विरद्दव्यथामभजत, प्रतिविम्बतिरहात् स्वदार्वे वक्षःस्थले (अर्थात् चन्द्रापीडस्य) प्रतिविम्बता शालभिक्षणयाः प्रतिच्छाया यस्य ईररोन तेन सपत्नीरोषमभजत् । निमिषता (स्वदर्शने नेत्र-योरुन्मीलनीमीलने कुवैता) तेन दौर्भाग्यशोकमभजत्, दर्शने औत्सुक्ये तु निमेषो नाभविष्यदित्यर्थः । नेत्रयोरानन्दाश्चभिस्तिरोहितेन तेन अन्ध्यतादुःखमभजत् ।

पाठा०—१ चन्द्रापीडपीडनादेव, चन्द्रापीडं प्रति. २ ईन्थीम्; ईन्थी. ३ कुचनद्यत्. ४ व्यथाम्. ५ रोषमः ६ तां महाभेतां समभाषतः ७ सर्वाभिरवास्माभिरभिनवः ८ सीयतां ताम्बूलमिरद्यक्ताः

इत्युक्ता च किंचिद्विवर्तितावनित्युखी शनैरव्यक्तिम्व 'प्रियसिख छजेऽहम् । अनुपजात-परिचयाप्रागरूभयेनानेन, गृहाण । त्वमेवासे प्रयच्छ' इत्युवाच सा ताम् । पुनःपुनरिभ-धीयमाना च तया कथमपि प्राम्येव चिंराहानाभिमुखं मनश्रके । महाश्वेतामुखाँदनाकिर्वित-दृष्टिरेव वेपमानाङ्गयष्टिः आकुछछोचना, स्थूछस्थूछं निःश्वेसन्ती, निजशरप्रहारमूर्चिछता मन्मथेन स्निपतेव खेदजछविसरैः, खेदजछविसरिनमज्जनभयेन च हस्तावछम्बनमिव याचमाना, साध्वसप्रवशा, पतामीति छिगितुमिव कृतप्रयत्ना प्रसारयामास ताम्बूछगभँ हस्तपछवम् । चन्द्रापीडस्तु जयकुञ्जरकुम्भस्थछास्काछनसंक्रान्तसिन्द्रमिव स्वभावपाटछम्, धनुर्गुणाकर्षणकृतिकणस्यामछं, कचमहाकृष्टिसदितारिछक्ष्मीछोचनपरामशेनछप्राञ्जनिवन्दु-मिव विसर्पन्नखिकणतयातिरमसेन प्रधाविताभिरिव विवधिताभिरिव प्रहसिताभिरिवाङ्गुळी-भिरुपेतम्, स्पर्शेछोभाच तत्काछकृतसंनिवेशाः सरागाः पञ्चापीन्द्रयवृत्तीर्रपराङ्गुळीस्दृहन्तं

व्यक्तिमिवार्फ्टामिवेत्युवाचावोचत् । इतिद्योत्यमाह—िकेचिदिति । किंचिदीषद्विवर्तितं परिवर्तितम्, अथ चावनमितं मुखं यथा सैवंविधाहं हे प्रियसिख, लज्जे त्रपे। तत्र हेतुमाह-अनुपजातेति । अनेन सममनुपजातोऽनुत्पन्नः परिचयो यस्याः सा । प्रगल्भानां तत्क्षणादेव परिचय इत्यतं आह—अप्रागिति । अप्रागत्भर्यनाधाष्ट्रर्येन । रहाण । त्वमेवास्मै प्रयच्छ देहि । प्रनः प्रनवरिवारमभिधीयमाना कथ्यमाना तया महा-श्वेतया । त्रासवितर्कमुच्छोदिव्यभिचारिभावावस्थान्तरसाह—कथमपीति । कथमपि महता कष्टेन प्राम्येव आमीणेव चिराचिरकालेन दानाभिमुखं मनश्चित्तं चके विदये । महाश्वेतामुखादनाकर्षिता दृष्टिर्यया सैवंविधेव वेप-माना कम्पमानाङ्मयष्टिर्यस्याः । आङ्कले व्याङ्कले लोचने नेत्रे यस्याः सा । कि ड्वन्ती । स्थूलस्थूलं यथा स्यात तथा निःश्वसन्ती एतनं गृह्णन्ती । मन्मथेन कंदपेंण निजशरप्रहारेणात्मीयवाणाभिघातेन मूर्व्छिता मुच्छी प्रापिता । खेदजलविसरैर्घर्मपानीयसमूहैः स्विपतेव हैं।नं कारितेव । खेदजलविसरैर्निमजनभयं तेन च हस्ताव-लम्बनमिव याचमाना । साम्बसं भयं तेन परवशा पराधीना । पतामीति कृत्वा लगितुँमिव कृतः प्रयत्नो यया । सा ताम्बुलगर्भ हस्तपन्नवं प्रसारयामास विस्तारितवती । अथ नायकानुरक्तिविशेषं प्रदर्शयन्नाह—चन्द्रे ति । चन्द्रा-पीडः । तु पुनरर्थे । पाणि करं प्रसारितवान्वस्तारितवान् । अथ पाणिनिष्ठमारुण्यातिश्चयं विशेषयञ्चाह — जयेति । जयार्थ यः कुजरो गजस्तस्य कुम्भस्थलं तस्यास्फालनेन तादक्संयोगविशेषेण संकान्तं लग्नं सिन्दूरं नागजं यस्मि-श्रेतादशमिव खभावेन खारसिकेन पाटलं श्वेतरक्तम् । धनुरिति । धनुषश्चापस्य यो गुणः प्रस्यश्चा तस्याकर्ष-णमाकृष्टिस्तेन कृतो विहितः किणो रूढवणपदं तेन स्थामलं कृष्णम् । कचिति । कचप्रहेणाकृष्टिस्तथा रुदिता या अरिलक्ष्मीः शत्रुरमा तस्या लोचनपरामर्शनेन लग्ना अञ्जनबिन्दवो यस्मिन्नेतादृशसिव किणस्य कृष्णत्वात्तदुपमानमित्यर्थः । विसर्पन्तः प्रसरन्तो ये नखिकरणास्तेषां भावस्तत्ता तयातिरभसेनातिवेगेन प्रधा-विताभिरिवोचिलताभिरिव, विवर्धिताभिरिव वृद्धि प्राप्ताभिरिव, प्रहसिताभिरिव हास्यं कुर्वाणाभिरिवाङ्किनिः करशाखाभिरुपेतं सहितम् । स्पर्शलोभाचेति । स्पर्शस्य लोभो गर्धस्तस्मात्तत्कालं तस्मिन्क्षणे कृतः संनिवेशः प्रवेशो याभिस्ताः । सरागा रागेण सहवर्तमानाः । पञ्चापीन्द्रियवृत्तीरपरार्द्धेलीः पूर्वीक्तभिन्नाः करभाखा उद्रहन्तं

टिप्पo—1 मन्द्रभाग्यः पुनः प्रलपति । 'अनुपजातपरिचया प्रागहम्येनानेन' इति पाठः । पूर्वतः परिचयाभावेऽपि अनेन प्रागहम्येन ताम्बूळदानरूपधार्थ्येन रूजे इति तदर्थः । 2 मूर्च्छितो हि जनः स्वीयैर्जनैरम्बुना स्नाप्यते । 3 चन्द्रापीडदेहे संसक्तुम् । 4 अत्रापि चस्खाल मन्द्रमतिः । 'अपरा इवाक्किं रुद्धहन्तम्' इत्येव पाठः । काद्मबरीस्पर्शलोभात् तत्कालं कृतः संनिवेशः (उपस्थितिः) याभिः ईद्धीः पञ्चापि इन्द्रियम्तीः (तद्दशनतद्वार्ताश्रवणादिन्यापाराम्) अपराः अक्कुलीः इव उद्वहन्तमित्यर्थः ।

पाठा०—१ कादम्बरी. २ लिरेण. ३ अनाकृष्टः ४ आकुलितः आसुकुलितः ५ निश्वसन्तीः ६ विगलितुम्। তাषितुम्. ७ प्रभावितासिःः प्रसारितासिः ८ अपरा इनाक्कुलीः, इनाकुलीः

िकथायाम-

प्रसारितवान्पाणिम् । तत्र च सा तैत्काळसुळभविळासदर्शनकुत्इितिभिरिव कुतोऽप्यागत्य सर्वरसैर्रिधिष्ठिता, तेनानिवद्धळक्ष्यतया शून्यप्रसारितेन चन्द्रापीडहस्तान्वेषणायेव पुरःप्रव-तितनखांशुनिवहेन वेपशुचिठतवळयावळीवाचाळेन संभाषणिभव कुर्वता इस्तेन खेदसिठळ-पातपूर्वकम् 'गृद्धतामयं मन्मथेन दत्तो दासजनः' इत्यात्मानिभव प्रतिप्राहयन्ती, 'अद्यप्रभृति भवतो इस्ते वर्तते' इति जीवितिमव स्थापयन्ती ताम्बूळमदात् । आकर्षन्ती च करिकसळयं भुजळतानुसारेण स्पर्शतृष्णागतमनङ्गश्रासिन्नमध्यं हृद्यमिव पतितमिप रत्नवळयं नाज्ञा-सीत् । गृहीत्वा चापरं ताम्बूळं महाश्वेताये प्रायच्छत् ।

अथ सहसैव त्वरितगतिः त्रिवर्णरागमिन्द्रायुधमिव कुण्डलीकृतं कण्ठेन वहता विद्रुमा-

धारयन्तम् । श्रज्ञारं पोषयद्भान्धर्वविवाहन्यायेन पाणिप्रहणमप्याह-तत्र चेति । तस्मिन्काले सा कादम्बरी तस्मै चन्द्रापीडाय हस्तेन ताम्बूलमदात् । कीहशी । सर्वेरसैः श्वज्ञारादिभिः कुतोऽप्यनिर्दिष्टस्थानादप्यागत्याधि-ष्ठिताश्रिता । कीहरी रसैः । तत्काळेति । तस्मिन्काले सुलभाः सुप्रापा विलासास्तेषां दर्शनं तत्र कुत्रहृिलिभ-रिव कौतुकिभिरिव। हस्तं विशेषयन्नाह—तेनेति । हस्तेनानिवद्धं न दिग्वषयीकृतं यह्नस्यं वेध्यं तेन शून्यं प्रसारितेन विस्तारितेन चन्द्रापीडस्य यो हस्तस्तस्यान्वेषणं गवेषणं तदर्थमिव पुरोऽप्रे प्रवर्तितः प्रचलितो नखानां पुनर्भवानामं छुनिवहो यस्य तेन । वेपथुरिति । वेपथुः कम्पस्तेन चळिता कम्पिता या वलयानां पारिहार्याणामावळी श्रेणी तया वाचाळेन मुखरेण। शब्दसाम्यमाह—संभाषणमिव जल्पनमिव कुर्वता विद-धता । स्वेदेति । खेदसिळळं घर्मजळं तस्य पातः पतनं तत्पूर्वकं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । किं कुर्वन्ती । इत्यात्मानमिव प्रतिग्राहयन्ती प्रहणं कार्यन्ती । इतिशब्दयोखमाह—गृह्यतामिति । अयं मळक्षणो दासजनो मन्मथेन कंदर्पेण दत्तोऽपितो गृह्यता स्वीकियताम् । पुनः किं कुर्वन्ती । इति जीवितिसव प्राणितमिव स्थापयन्ती । इतिशब्दयोत्समाह—अद्येति । अग्रप्रसूखयदिनादारभ्य भवतस्तव हस्ते वर्तते । त्वर्दंभीनेत्यर्थः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । पुनः किं कुर्वन्ती । ताम्बूलप्रदानानन्तरं करिकसलयं हस्तपल्लबमाकर्षन्त्या-कर्षणं कुर्वन्ती च पतितमपि सस्तमपि रत्नवलयं मणिकटकं नाज्ञासीच ज्ञातवती । एतेन तन्मयत्वं स्चितम् । मलयस्य लोहितमणिनिर्मितत्वसाम्यादाह—भुजेति । भुजलता बाहुलता तदर्नुसारेण तन्मार्गेण स्पर्शतृष्णा तयागतं प्राप्तमनङ्गरोण कंदर्पवाणेन भिन्नं मध्यं यस्यैवंविधं हृदयमिव । गृहीत्वेति । अपरं तव्यतिरिक्तं ताम्बूलं नागवलीदलं महाश्वेतायै प्रायच्छददात् ।

अथिति । ताम्बूलप्रदानानन्तरं सहसैवागत्य सारिका पीतपादा सक्तोधं यथा स्मात्तथावादीदवीचत् । की-हशी । त्वरिता शीघा गतिर्यस्याः सा । पुनः कीहशी । छुकेन कीरेणानुबध्यमाना निरुध्यमाना । अथ छुकं विशेषयन्नाह—वहतेति । कण्ठेन निगरणेन वहता धारयता । कम् । त्रिवर्णरागम् । किमिव । इन्द्रायुध-मिनासण्डलधनुरिव कुण्डलीकृतं वर्तुलीकृतम् । जातिवर्णनमेतत् । एतदेव विवृणोति—विद्वमिति । चश्रुपुटेन

टिप्पo—1 कादम्बरीदर्शनकोतुकिभिः सर्वरसैः सर्वविधेरानन्दैराश्रितेत्यर्थः (ताम्बूछदानसमये न केवछं स्पर्शविषयक एवानन्दः, मनःप्रमद्रमस्ता अन्येऽप्यानन्दा आसिश्वत्यायः)। शुङ्गारादिभिरिति स्याख्यानं तु जाड्यमेव, तस्मिनक्षणे नायिकायां रोद्धीभत्सादिसंबन्धस्यासंभवात्, अनौवित्यात्, रसस्य स्वशब्देनोक्तिदोषस्य वाणसद्दशे दूरापास्तत्वाच । 2 छजावशात् चन्द्रापीडहस्तस्य छक्ष्यमवध्वा तच्छून्ये स्थाने प्रसारितेन (हस्तेन)। 3 त्वद्धीनम् (जीवितम्) हस्तर्थः। 4 प्रसारितां भुजछतामनुस्त्य, तया सहस्त्रर्थः।

पाठा०-- १ तत्कालविलासः २ अधिष्ठितेनान्वनिवद्धलक्षयान्यः ३ आकर्षयन्तीः

क्कुरानुकारिणा चक्कुपुटेन मरकतचुतिपक्षतिना मैन्थरगतेन शुकेनानुबध्यमाना, क्रमुदकेसरपिश्वरतया चरणयुगलस्य चम्पककिलकाकारत्या च मुखस्य कुनलयदलनीलत्या च पक्षधुतीनां क्रमुममयीनागत्य सारिका सक्रोधमवादीत्—'भर्तदारिके कादम्बरि, कस्मान्न निवारयस्येनमलीकसुमगाभिमानिनं दुँविनीतं मामनुबञ्जन्तं विद्दंगापसँदम्। यदि मामनेन परिभूयमानामुपेक्षसे, ततोऽहं नियतमात्मानमुत्सृजामि। सत्यं शपामि ते पादपङ्कजस्पर्शेन' इसेबमिमिहिता च तथा कादम्बरी स्मितमकरोत्। अविदितवृत्तान्ता तु महाश्वेता 'किमियं
बदित' इति मदलेखां पत्रच्छ। सा चाकथयत्—'एवा भर्तदुहितुः सखी कादम्बर्याः कालिन्दीति नाम्ना सारिका, एतस्य परिहासनाम्नः शुकस्य भर्तदारिकयेव पाणिम्रहणपूर्वकं जायापदं माहिता। अद्य चायमनया प्रत्यूषि कादम्बर्योस्ताम्बूलकरङ्कवाहिनीमिमां तैमालिकामेकाकिनीं किमिप पाठयन्दछो यतः, ततःप्रसृति संजातेष्यो कोपपराब्युखी नैनमुपसर्पति,
नालपति, न स्प्रशति, न विलोकयति, सर्वाभिरस्माभिः प्रसाद्यमानापि न प्रसीदित' इति।
एतदाकण्यं स्पृटस्फ्रितिकपोलोद्रस्त्रम्द्रापीडो मन्दं मन्दं विहस्यान्नवीत्—'अस्त्येषा कथा,

त्रोटिसंपुटेने कृत्वा विद्वमाङ्करं प्रवालप्ररोहमनुकरोतीखेवंशीलः स तेन । **मरकतेति ।** मरकतस्य द्युतिरिव द्यतिर्थयोरेवंविधे पक्षती पक्षमूळे यस्य सः । तेन मन्थरं साळसं गतं यस्य स तेन । अथ सारिकां विधिनष्टि---क्रमदेति । कुमुदानां केसरं तेनै पिज्ञरः पीतरक्तस्य भावस्तता तया चरणयुगलस्याङ्कियुग्मस्य । ज्ञमपु-केति । चम्पकस्य हेमपुष्पकस्य कळिका कोरकस्तस्या आकार आकृतिर्यस्य तस्य भावस्तत्ता तया मुखस्यान-नस्य, कुवलयदलान्युत्पैलखण्डास्तद्वज्ञीलस्तस्य भावस्तत्ता तया, पक्षद्युतीनां छदिकरणानाम् । अत एवाह् —कु-सुममयीव पुष्पमयीव । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । किमुवाचेत्याह - अर्तुदेति । हे भर्तृदारिके कादम्बरि, कस्मान द्धेतोरेनं शुक्तं न निवारयसि न निराकरोषि । अलीकं मिथ्या सुभगस्य सौभाग्यस्याभिमानोऽहंकारो विद्यते यस्य स तम् । दुर्विनीतं ऋकलम् । कि कुर्वन्तम् । मामनुबधन्तमनुरोधं कुर्वन्तम् । तथा विहंगेषु पक्षिष्वपसद-मधमम् । यदीति । यदि मामनेन शुकेन परिभूयमानां पराजितासुपेक्षस उपेक्षां करोषि, ततोऽहं नियत-मात्मानमुत्स्जामि । भविष्यति वर्तमाना । त्यक्ष्यामीत्यर्थः । सत्यं स्यात्तथा शपामि शपथं करोमि । केन ॥ ते तव पादपङ्कजस्पर्शेन । तवाङ्किसपरीपूर्वकामित्यर्थः । तयेत्येवमभिहितोक्ता कादम्बरी स्मितमकरोत् । आवि-दितेति । अविदितोऽज्ञातो वृत्तान्त उदन्तो यस्याः सैवंविधा त महाश्वेता किमियं सारिका वदतीति मदहेखां पप्रच्छ । सा चेति । सा मदलेखा इलकथयदिलवोचत् किमुवाचेलाह—एषेति । एषा भर्तृद्वहितुः काद-म्बर्याः कालिन्दीति नाम्ना सखी सारिका एतस्य परिहासनामः शुकस्य भर्तृदारिकयैव पाणिश्रहणपूर्वकं जायापृदं माहिता स्रीत्वं प्रापिता । अद्य चेति । अद्य दिने चानया सारिका (क्या) प्रत्यूषि प्रभाते कादम्बर्यास्ताम्बूळकर्-क्कवाहिनीमेकाकिनीसिमां तमालिकां किमपि पाठयन्दृष्टः । ततःत्रमृति तिद्दनादारभ्य संजातेर्ध्या यस्याः सा कोप्-पराक्काली कोधावाङ्माखी नैनं शुक्तमुपसर्पति समीपे न गच्छति, नालपति न जबीति, न स्पृशति न स्पर्श करोति, न विलोक्यति नेक्षते. सर्वाभिरस्माभिः प्रसाद्यमानापि प्रसन्नीकियमाणापि न प्रसीदति न प्रसन्नीभवति । इत्येत-दाकर्ण श्रुत्वा । स्फूटमिति । स्फुटं स्पष्टं स्फुरितं स्पन्दितं कपोलयोग्दरं यस्यैनंविधश्रन्द्रापीडो मन्दं मन्दं बिह्स्स । स्थितं कृत्वेलर्थः । इलाववीदिल्यवोचत् । अस्तीति । एषा कथास्ति । एतदाजकुळे श्रयते एवसाकर्ण्यते ।

टिप्प०—1 'व्जुकारिचञ्जपुटेन' इसेव पाठः सुन्दरः । 2 धिङ् मन्दम् । कुमुदकेसरवत् पीततमा । 3 उत्पर्कं श्वेतवर्णं प्रसिद्धम् , अत एव नीलकमलेति वाच्यम् । 4 हास्योदयात् ।

पाठा०---१ अतुकारिचञ्च. २ मन्थरगमनेन ग्रुकेनानुगम्यमाना. ३ अतिदुर्विनीतम् . ४ विद्यमापसदम् . ५ तु. ३ इदमस्य च. ७ तरलिकाम् .

श्रूचत एवतद्राजकुले, कर्णपरम्परया परिजनोऽर्थयेवमामस्रयते, बिहरिष जनाः कथयन्सेवम्, दिगन्तरेष्वययमालापो वर्तत एव, अस्माभिरप्येतदाकाणितमेव, यथा किल देव्याः कादम्बर्धा-स्ताम्बूल्वै।यिनीं तमालिकां कामयमानः परिहासनामा श्रुको मदनपरवशो गतान्यपि दिनानि न वेत्तीति । तद्यमास्तां तावद्वामाचारः परित्यक्तनिजकल्यो निर्स्नपोऽनया सह, देव्यास्तु कादम्बर्धाः कथमेतशुक्तं यस्र निवारयतीमां चपलां दुष्टदासीम्, अथवा देव्यापि कथितैव निःकाहता प्रथममेव वराकीमिमां कालिन्दीमीहशाय दुर्विनीताय विहंगाय प्रयच्छन्ता । किमिदानीमियं करोतु, यदेतत्सापत्रयकरणं नारीणां प्रधानं कोपकारणम्, अप्रणीविरागहेतुः, परं परिमवस्थानम् । इयमेव केवलमतिधीरा, यदनयानेन दौर्भाग्यगरिम्णा जातवैराग्यया विषं वा नास्त्रादितम्, अनलो वा नासादितः, अनशनं वा नाझिकृतम् । नह्यकमपरमस्ति योषितां लिखनः कारणम्, यदि चेयमीहशेऽप्यपराधेऽनुनीयमाननेन प्रसासत्तिमेव्यति, तदा धिगिमाम्, अलमनया, दूरतो वर्जनीयेयमभिभवनिर्दस्या, क एनां पुनरालापथिव्यति, को वाक्योकथिव्यति, को वास्त्रा नाम प्रहीव्यति' इस्रेवमभिहितवित तस्मिन्सर्वासाः सह कादन्वर्या कीडालापभीषिता जहसुरङ्गनाः । परिहासस्तु तस्य नर्मभाषितमाकण्ये जगाद—'धूर्त

कर्णपरस्परया परिजनोऽपि सेवकजनोऽप्येवमामन्त्रयते । एवं कथयतीलर्थः । बहिरपि जना एवं कथयन्ति । दिगन्तरेष्विप परदेशेष्वप्ययमालापो वर्तत एव । अस्माभिरप्येतत्पूर्वीक्तमाकर्णितमेव श्रुतमेव । तदेव दर्शयन्नाह-यथेति । किलेति सत्ये । देव्याः कादम्बर्यास्ताम्बूलदायिनी तमालिकां कामयमानः प्रार्थयमानः परिहासनामा शको मदनपरवशो गतान्यतीतान्यपि दिनान्यहानि न वेत्ति न जानाति । तदयमिति । तदिति हेत्वथै । अयं वामाचारो विरुद्धाचरणः परित्यक्तिनजकलत्रो निस्त्रपो निर्रुजस्तया सह तावदास्तां तिष्ठतु, देव्यास्त् काद-म्बर्याः कथमेतद्युक्तं न्याय्यम् । इमां चपलां चञ्चलां दुष्टदासीं यन्न निवारयति न निषेधति । अथवेति पक्षान्तरे देश्यापि प्रथममेव निःह्नेहता निष्प्रेमता कथितैवोक्तेव । किं कुर्वन्त्या देव्या । इमां वराकीं कालिन्दीमीदशाय दुर्विनीताय विहंगाय प्रयच्छन्ला प्रददला । किमिदानीमियं करोत । न किमपि कर्तुं समर्था । ययसान देतोरेतत्सापद्भयकरणं नारीणां श्रीणां प्रधानं मुख्यं कोपकारणम् । अप्रणीर्मुख्यो विरागस्य विरक्तताया हेतः । परं परिभवस्थानं सुख्यं पराभवगृहम् । इयमेव कालिन्येव केवलमतिधीरा । असिकार्थे हेतुमाह—यदिति । यद्यसात्कारणादनया कालिन्या अनेन दौर्भाग्येगरिम्णा छुकेन छत्वा जातसुरपन्नं वैराग्यं यस्याः सैवंविधया विषं नास्त्रादितं न भक्षितम् । अनलो विह्वां नासादितो न गृहीतः । अनशनं प्रायो वा नाङ्गीकृतम् । योषितां लिक्तः कारणं नहोर्कंमपरमस्ति । यदि चेति । इयं कालिन्दीदरोऽप्यनुनीयमाना प्रसन्नीकियमाणा । अनेन शुकेन प्रत्यासित संबन्धमेष्यति गमिष्यति, तदेमां धिक् । अनयालं कृतम् । दूरतो वर्जनीया त्याज्ये-यम् । अभिभवेन निरस्या दूरीकरणीया । क एनां पुनरालापयिष्यति । को वावलेकयिष्यति । को वास्याः कालिन्या नामाभिधानं शहीष्यतीत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेणाभिहितवति कथितवति तस्मिन्राज्ञि सर्वोस्ता अज्ञनाः कादम्बर्यो सह जहस्रहेसितवयः । कीटर्यः । कीडालापेन नर्मालापेन भाषिताँ वासिताः । परीति । परि-हासः शुकरतु तस्य चन्द्रापीडस्य नर्मभाषितमाकर्ण्ये शुत्वा जगादोवाच । हे धूर्त राजपुत्र, निपुणाभिन्नेयम् ।

टिप्प०—1 अनेन दौर्भाग्यस्य गरिम्णा (गुरुतया), शुक्रविशेषणं तु प्रमादः । 2 'एवंविधम्' इसेव पाठः । एवंविधम्परं नास्तीति तद्धेः । 3 'भाविताः' इसेव । नर्माकापेन भाविताः संजाततद्तु-गुणभावोदया इस्र्यः ।

पाठा०—१ अप्येवं मञ्जयति एवम्॰; अपि मञ्जयते बहि; २ एवम् ३ वाहिनीं ४ तरिलेकाम् ५ निकापयाः इ अतिमि:केहता ७ इयं तपस्विनीः ८ एवंविधम् ; एवम् , ९ तेन सह , १० निरस्याम् , ११ भाविताः

राजपुत्र, निपुणेयम्, न त्वयान्येन वा छोछापि प्रतारियतुं शक्यते । एषापि बुध्यत एवेता-वतीर्वक्रोक्तीः । इयमपि जानात्येव परिहासजन्पितानि । अस्या अपि राजकुछसंपर्कचतुरा मतिः । विरम्यताम् । अभूमिरेषा भुजङ्गभिङ्गभाषितानाम्, इयमेव हि वेत्ति मञ्जुभाषिणी काछं च कारणं च प्रमाणं च विषयं च प्रसावं च कोपप्रसादयोः' इति ।

अत्रान्तरे चागत्य कक्कुकी महाश्वेतामवोचत्—'आयुष्मति, देवश्चित्ररथो देवी च मदिरा त्वां द्रष्टुमाह्वयते' इति । एवमभिहिता च गन्तुकामा 'सखि, चन्द्रापीडः कास्ताम्' इति कादम्बरीमपृच्छत् । असौ तु नैनु पर्याप्तमेवानेकस्त्रीहृदयसहस्रावस्थानमनेनेति मनसा विहस्य, प्रकाशमबदत्—'सखि महाश्वेते, किं त्वमेवमभिद्धासि । दशैनादारभ्य शरीरस्था-प्यहं न विशुः, किमुत भवनस्य परिजनस्य वा । यत्रासौ रोचते प्रियसखीहृद्याय वा तत्राय-मास्ताम्' इति । तच्छुत्वा महाश्वेतावदत्—'अत्रैर्वं त्वत्प्रासादसमीपवर्तिन प्रमदवने कीडा-पर्वतकमणिवेश्यन्यास्ताम्,' इत्यभिधाय गन्धवराजं द्रष्टुं ययौ । चन्द्रापीडोऽिष तयैव सह

त्वयान्येन वा त्वद्यतिरिक्तपुंसा लोलापि चपलापि प्रतारियतुं न शक्यते न पार्यते । एपेति । एतावतीर्वकोक्ती-रेषापि बुध्यते जानाति । इयमपि परिहासजित्यतानि जानात्येव । अस्या अपि राजकुलेन संपर्कः संबन्धस्तेन नतुरा चार्थयुक्ता मतिर्बुद्धिः । अतो विरम्यतां मौनं कियताम् । नर्मालापभाषणादिति शेषः । भुजंगाः कामिन-स्तेषां भिक्तभाषितानां वक्तोक्तीनामेषाऽभूमिरस्थानम् । इयमेव हि मज्जुभाषिणी मनोज्ञालापिनी कोपप्रसादयोः काळं समयं कारणं निमित्तं प्रमाणं तद्यवस्थापकं पद्यावयवं वाक्यं विषयं गोचरं प्रस्तावमवसरं च वेत्ति जानातीति ।

अत्रान्तरे चेति । अस्मन्समये कब्रुक्यागत्य महाश्वेतामित्यवोचिद्यव्रवीत् । इतिशब्दवाच्यमाह—आयुष्मतीति । हे आयुष्मति, देवः पूज्यश्चित्ररथाभिधो तृपो देवी च राज्ञी मदिराभिधा त्वां भवतीं दृष्टुं विलोकयितुमाह्वयत आह्वानं करोति । एवंप्रकारेणाभिहितोक्ता सती गन्तुकामा इति कादम्बरीमपृच्छत् । इतीति किम् । हे सिख कादम्बरी, चन्द्रापीडः कास्तां क तिष्ठतु । अस्तो त्विति । असौ कादम्बरी मनसा विह्रस्रोति प्रकाशं प्रकटमवदत् । इतिद्योत्यमाह—पर्याप्तिति । अनैनं कृत्वा पर्याप्तमेव परिपूर्णमेव । स्वेर्ष्या प्रकटयन्त्याह् अनेका याः व्रियस्तासां हृद्यानि चेतांसि तेषां सहस्रं तिष्ठक्षणमवस्थानमावासः । अवस्थानाविधितिभावस्य समानत्वादेतन्मनोऽन्यासु लग्नमिति भावः । नवकपोलप्रतिविम्बसंकान्तिवशात्प्रागेव दिर्शितिमत्वसुनयमाह—किं त्विति । त्वं किमभिद्यासि किं कथयसि । दर्शनादारभ्यावलोकनात्प्रमृति शरीर्रस्थापि देहस्याप्यहं न विमुः । देहं धारयितुं न समर्थ इस्यर्थः । स भवनस्य परिजनस्य वा किमुत भण्यते । यन्त्रति । यस्मनस्थकेऽसौ चन्द्रापीडः । युनरार्यामाह—प्रियति । प्रियसखीहृदयाय रोचते रुचिविषयीभनवित तन्नायमास्तां तिष्ठतु । एतत्पूर्वोक्तं श्रुत्वाकर्यं महाश्वेतावदद्याचत् । अत्रैव त्वरप्रासादसमीपविति प्रम्दवित्रन्तः प्रतिविकस्य मणिवेश्मिन रत्निर्तितगृह आस्तां तिष्ठतिस्थिभिषायेतुक्त्वा गन्धवराजं दृष्टं ययौ गतवती । चन्द्रापीडोऽपि तयैव महाश्वेतयैव सह निर्गत्य बहिरागत्य कादम्बर्या समादिष्टा या प्रतीहारी दृष्ठं ययौ गतवती । चन्द्रापीडोऽपि तयैव महाश्वेतयैव सह निर्गत्य बहिरागत्य कादम्बर्या समादिष्टा या प्रतीहारी

टिण्य०—1 कीत्वेन अगसीरबुद्धिरि । 2 वस्तुतस्तु-'न पर्यासमनेकस्रीहृद्यसहस्रावस्थानेन ?' इस्रेव पाटः । सीहृद्यसहस्ररूपेण अवस्थितिस्थानेन किम् न पर्यासम् ? अर्थात् हृद्यसहस्ररूपं स्थानमस्य किं न पर्योष्टं जातमिति काकुः । भावे प्रस्रयः । 3 समर्थेसाद्यावः ।

पाढा०--१ न पर्याप्तमनेककीहृदयसहस्नावस्थानेन. २ अप्ययमेव प्रशुः. ३ भवनस्य. ४ असे, ५ महास्रेता तदन्नेव. ६ च. ७ तया सहैव.

निर्गत्य विनोदेनार्थं वीणावादिनीभिश्च वेणुवाद्यनिपुणाभिश्च गीतकछाकुश्छाभिश्च दुरोद्र-क्रीडारागिणीभिश्चाष्टापद्परिचयचतुराभिश्च चित्रकर्मछतश्रमाभिश्च सुभाषितपाठिकाभिश्च काद्मवरीसमादिष्टप्रतीहारीप्रेषिताभिः कन्याभिरनुगम्यमानः पूर्वहष्टेन केयूरकेणोपदिश्यमा-नमार्गः क्रीडापर्वतमणिमेन्दिरमगात्।

गते च तिस्मनग्धर्वराजपुत्री विसर्ज्य सैकलसखीजनं परिजनं च परिमितपरिचारिकासिरनुगम्यमाना प्रासादमाहरोह । तत्र च शयनीये निपत्य दूरिक्षताभिर्विनयनिभृताभिः
परिचारिकाभिर्विनोद्यमाना कुतोऽपि प्रत्यागतचेतना चैकाकिनी तिस्मिन्काले 'चपले, किमिद्मार्ट्यम्' इति निगृहीतेव लज्जया, 'गन्धर्वराजपुत्रि, कथमेत्रयुक्तम्' इत्युपालब्धेव विनयेन, 'अयमसावन्युत्पन्नो बालभावः क गतः' इत्युपह्सितेव मुग्धत्या, 'स्वैरिणि, मा क्रह्र
पथेष्टमेकाकिन्यविनयम्' इत्यामिन्नतेव कुमारभावेन, 'भीह, नायं कुलकन्यकानां क्रमः' इति
गाहितेव महत्त्वेन, 'दुर्विनीते, रक्षाविनयम्' इति तिर्जितेवाचारेण, 'मृहे, मदनेन लघुतां
नीतासि' इत्यनुशासितेवाभिजात्यन, 'कुतस्तवेयं तरलहद्यता' इति धिक्नतेव धेर्येण, 'सच्लन्दचारिणे, अप्रमाणीकृताहं त्वया' इति निन्दितेव कुलस्वित्यातिगुर्वी' लज्जामुवाह ।

द्वारस्क्षानियुक्ता तथा प्रेषिताभिः प्रतीताभिर्वाणावादिनीभिर्वेणुवाद्यं वंशवाद्यं तत्र निपुणाभिर्देक्षाभिर्गीतं गानं तन्त्रक्कष्मणा या कला विज्ञानं तत्र क्रशलाभिर्देक्षाभिः । दुरोद्रेति । दुरोद्ररित । दुरोद्दरित । दुरोद्दरित । विज्ञक्तीद्या तस्यां राग अनुरागो विद्यते यासां ताभिः । अष्टापदः शारिफलं तत्र यः परिचयस्तस्मिश्चतुराभिः । चित्रकेति । चित्रकर्मालेष्ट्यकर्भे तत्र कृतो विद्वितः श्रमो याभिः । समाषितानि स्कानि तेषां पाठिकाभिः । एवंविधाभिः कन्यकाभिरनुगम्यमानः । अत्र कलानां भिन्नभिन्नाश्रयत्वस्चनार्थं चकारः । कीदशो न्यश्चन्द्रापीदः । पूर्वदृष्टेन केयूरकेणोपदिश्यमानः प्रदश्यमानो मार्गः पन्था यस्य सः कीद्यापवेतमणिमन्दिरमगाद्गतवान् ।

भावश्वलानि व्यक्ष्यवाह — गसे चेति । तास्मिश्चन्द्रापीडे गते सित गन्धवराजपुत्री कादम्बरी सकलस-बीजनं समप्रवयस्याजनं परिजनं परिच्छदलोकं च विसर्ज्यं गृहे गम्यतामित्यादिश्य परिमितपरिचारिकाभिः स्तोकपरिच्छदल्वीभिरनुगम्यमाना प्रासादो देवभूपानां गृहं तमाररोहारूढ्वती । तत्र मणमन्दिरे शयनीये वाय्यायां निपस्य पतनं कृत्वा विरह्व्याकुलचित्तत्वेन शयनाभावादूरिश्यताभिद्विष्ठदेशावस्थायिनीभिविनयनिम्नताभिर्मयादावतीभिः एवंविधाभिः परिचारिकाभिविनोद्यमाना विनोद्विषयीकियमाणा कृतोऽपि प्रस्यागता पश्चा-दागता चेतना यस्याः सा । चन्द्रापीडदर्शनान्मन्मथेन चेतन्यमपहृतं तत्प्रद्यागतमिति भावः । सैवंविधैकाकिनी तिस्मिन्काले स्वात्मानं संबुद्धाह—चपलेति । हे चपले चन्नले, किमिदमारू परस्तुतिमिति लज्ज्या त्रप्यानिगृहीतेव निरुत्तरिकृतेव । हे गन्धवराजपुत्रि, कथमेतत्पूर्वीक्तं युक्तं न्याप्यमित्युपालक्षेव विनयेन । उपालम्भित्तरकारिकोषः । अयमसी अन्धुत्पन्नो बालभावः शिश्चभावः क गत इत्युपहृसितेव हास्यगोचरिकृतेव मुग्धन्तया । हे स्वैरिणि स्वेच्छाचारिण, एकाकिनी यथेष्टमविनयं मा कुर्वित्यामिन्नतेव निर्मेश्वतेव कुमारभावेन बालभावेत हि मीरु, कुलकन्यकानामयं न कम इति गहितेव निन्दितेव महत्त्वेन गरिम्णा । दुर्विनीते, अविनयं रक्षेति तिकित्वाचारेण । हे मुहे, मदनेन कंदपेण लघुतां तुच्छतां नीतासि प्रापितासीत्यनुशासितेवानुशिक्षितेवाभिजान्त्रीनं भूमिकानुसारितया । कृतस्तवेयं तरलहृदयतिति थिकृतेव धैयेण । हे स्वच्छन्दचारिणि, अहं त्वयाऽप्रमाणी-

टिप्प॰—1 वर्षोधः, यौवनकालिकशृङ्कारविषयकभावानभिज्ञः । 2 थिङ् मन्दम् ! आमञ्जणपूर्वक-सुपदिष्टेव, इत्यर्थः । ३ कौलीन्बेन ।

पाठा०—१ विनोदार्थम् . १ गृहम्. १ सक्तलं. ४ ततः. ५ अदूरस्थिताभिः. ६ विश्वताभिः. ७ परिचयचतुरा-भिरुपास्यमानापि. ८ लघुतां नीतासि मदनेनेति शापितेव. ९ तरलता.

समचिन्तयचैवम्—'अर्गणितसर्वशङ्कया तरलहद्यतां दर्शयन्ताद्य मया किं क्रतमिदं मोहंग्न्थया। तथा हि, अदृष्टपूर्वोऽयमिति साहसिकतया मया न शिक्कतम्। लघुहृद्यां मामयं कल्लियव्यतीति निर्ह्वांकया नाकलितम्। कास्य चित्तवृत्तिरिति मैया न परिक्षितम्। दर्शना- नुक्लाहमस्य नेति वा तरलया न कृतो विचारक्रमः। प्रत्याख्यानवेलक्ष्याक्र मीतम्। गुरु- जनात्र त्रस्तम्। लोकापवादान्नोहिप्तम्। तथा च महार्थेत्तातिदुःखितेति दाक्षिण्यया नापे- क्षितम्। आसन्त्रवर्तिसखीजनोऽप्युपलक्षयतीति मन्द्या न लक्षितम्। पार्थिस्तिः परिजनः पर्यतीति नष्टचेतनया न दृष्टम्। स्थूलबुद्धयोऽपि तादृशीं विनयच्युति विभावयेयुः, किग्रु- तानुभूतमद्नवृत्तान्ता महार्थता सकलकलाकुशलाः सख्यो वा राजकुलसंचारचतुरो वा नित्यमिङ्गितज्ञः परिजनः। ईदृरोव्वतिनिर्पुणतरदृष्ट्योऽन्तःपुरदास्यः। सर्वथा हतासि मन्दपुण्या। मरणं मेऽद्य श्रेयो न लजाकरं जीवितम्। श्रुत्वैतद्वृत्तान्तं किं वक्ष्यत्यस्या, तातो वा, गन्धर्वलोको वा। किं करोमि। कोऽत्र प्रतीकारः। केनोपायेन स्खलितमिदं प्रच्लाद्यामि। कस्य वा चापलिसद्मेतेषां दुर्विनीतानामिन्द्रयाणां कथयामि। क वानेन

क्वतेति निन्दितेव कुलस्थित्यातिगुर्वामतिमहतीं लजां त्रपामुवाह धारयामास । सिमिति । एवमप्रे वश्यमाणे समचिन्तयद्घ्यायत् । एवंशब्दवाच्यमाह-अगणितेति । अगणिताः सर्वाः समप्राः शङ्का यया सा तया । किं कुर्वन्त्या। तरलहृदयतां चञ्चलिनतां दर्शयन्या प्रकाशयन्या अद्य मोहान्यया मयेदं किं कृतं किं विहि-तम् । तदेव दर्शयति — तथा हीति । अदृष्टपूर्वोऽनवलोकितपूर्वोऽयं चन्द्रापीड इति साहसिकतया साहसयु-क्तया मया न शिक्कतम् । तथा मां लघुहृदयां तुच्छिचित्तामयं कलिषध्यतीति निर्हांकया निर्लजया नाकिलतम् । तथा कास्य चित्तवृत्तिरिति मया न परीक्षितं परीक्षा न कृता । तथा दर्शनानुकूला दर्शनयोग्याहमस्य नेति वा सया तर्लया चपलया विचारक्रमो न कृतो न विहितः। तथा प्रत्याख्यानं प्रतिषेधसाजानितं यद्वैर्लक्ष्यं तस्मान भीतं न त्रस्तम् । तथा गुरुजनात्पूज्यजनान् त्रस्तं चिकतम् । तथा लोकापवादाजनप्रवादान्नोद्विमं नोद्वेगं प्राप्तम् । तथा च महाश्वेतातिद्वः खितेति दाक्षिण्यैया गतानुकूलतया नापेक्षितमपेक्षा न इता । तथासन्नवर्ती समीपनती सर्खीजनोऽप्यालीजनोप्युपलक्षयति ज्ञास्यति । भविष्यति वर्तमानः । इति मन्दया मूर्खया न लक्षितं न ज्ञान तम् । तथा पार्श्वस्थितः समीपस्थः परिजनः परिच्छदः पर्यत्यवलोक्यतीति नष्टचेतनया मया न दृष्टम् । तथा स्थूरुबुद्धयोऽपि ताहर्शी विनयच्यति संभावयेयुः विभावनां कुर्युः । अनुभूतोऽनुभवं नीतो मदनवृत्तान्तो यया सैवंविधा महाश्वेता सक्लकलाकुज्ञालास्तस्याः सख्यो वयस्या वा राजकुले संचारः संचरणं तत्र चतुरी-ऽभिज्ञो नित्यमिङ्गितज्ञ इङ्गितं शरीरचेष्टा तद्भिज्ञः परिजनो वा । ईंट्सेषु कार्येष्वतिनिपुणतरा दृष्टयो यासां ता अन्तः पुरदास्यः । एतासां किमुतः भण्यते । एताः पराभित्रागं विदन्त्येवेति भावः । अतः सर्वेथा मन्दप्रण्याहं हतासि। मे मम मरणमद्य श्रेयः। लजाकरं त्रपाजनकं जीवितं न श्रेयः। एतद्दत्तान्तपुदन्तं श्रुत्वाकण्यम्बा माता. तातः पिता वा. गन्धवेलोकः खजनवर्गी वा कि वक्ष्यति कथयिष्यति । अहं कि करोनि किमनु-तिष्ठामि । कोऽत्रास्मिन्विषये प्रतीकारः प्रतिकिया । केनोपायेन प्रपन्नेनेदं रखलितं दुव्वेष्टितं प्रच्छादयाम्याव-णोमि । एतेषां दुर्विनीतानामिन्द्रियाणां करणानां चापलं चाम्रल्यं कस्य वा कथयामि निवेदयामि । क वानेन

टिप्प०—1 रुजा, वैवाकुळी वा । 2 पुंस्त्वमुचितम् । 3 पुनः पपात मन्दभाग्यः। 'निर्दाक्षिण्यया' दाक्षिण्य (औदार्य)रह्वितया मया, इसर्थः।

पाठा०—१ अगणितसर्वश्चद्वाम् २ मोहान्त्रया हताक्षयाः ३ मां लोकः ४ मूदयाः ५ तरलतयाः ६ दुःश्विताः ७ निर्दाक्षिण्यायाः ८ निपुणदृष्टयः ६ पतम्,

देग्धहृद्या पञ्चवाणेन गच्छामि। तथा महाश्वताव्यतिकरेण प्रतिज्ञा कृता, तथा प्रिय-सखीनां पुरो मिश्रतम्, तथा च केयूरकस्य इस्ते संदिष्टम्, न खळु जानामि मन्दभागिनी शठिविधिना वा, उत्सन्नमन्मथेन वा, पूर्वकृतापुण्यसंचयेन वा, मृत्युहृतकेन वा, अन्येन वा केनाप्ययमानीतो मम विप्रलम्भकश्चन्द्रापीडः। कोऽपि वा न कदाचिदृष्टः, नानुभूतः, न च श्रतः, न चिन्तितः, नोत्प्रेक्षितः, मां विडम्बियतुर्भुपागतः। यस्य दॅश्नमात्रेणेव संयम्य दत्तेव, इन्द्रियैः शरपञ्जरे निक्षिप्य समर्पितेव, मन्मथेन दासीकृत्योपनीतेव, अनुरागेण निर्यातितेव, गृहीतमूल्येन गुणगणेन विक्रीतेव, हृदयेनोपकरणीभूतास्मि। न में कार्य तेन चपलेन' इति क्षणमिव संकल्पमकरोत्। कृतसंकल्पा चान्तर्गतेन 'मिध्या-विनीते, यदि मया न कृत्यम्, एष गच्छामि' इति हृदयोत्कम्पचितेन परिदृस्तिवे

पञ्चवाणेन कंदर्पेण दग्धहृदया गच्छामि वजामि । तथा महाश्वेताया व्यतिकरेण वृत्तान्तेन मया प्रतिज्ञा संगरः कृता पत्युर्न सेवनीय इति तथापि प्रियसखीनामतिवक्षभवयस्थानां पुरः पुरतो मन्त्रितमालोनितम् । तथा केयरकस्य हस्ते महाश्वेतायै संदिष्टं संदेशः प्रेषितः तन्नोत्तरभाव्यनर्थापरिज्ञाननिमित्तमित्याह—न खल्विति । न खुळ निश्चयेनाहं मन्दभागिनी एतच जानामि नाकलयामि । कि तदिखाह— वाठेति । शठो मूखी यो विधिर्वह्मा तेन वा, उत्सन्तो दत्तो मन्मथः कंदर्पस्तेन वा, पूर्व कृतो योऽपुण्यसंचयः पापभरस्तेन वा, मृत्युलक्षणो यो इतको हलाकृतेन वा, अन्येनानिदिष्टनाम्रा केनापि वा मस विप्रलम्भको वियोगेरूपोऽयं चन्द्रापीड आनीतः प्रापितः । पूर्वपरिचिन्तितं निरस्यनाह्—कोऽपीति । कोऽप्ययं न कदाचिद्दष्टः, नातुभूतः न च श्रुत आकर्णितः, न चिन्तितो ध्यातः नोत्प्रेक्षितः पुनःपुनर्विलोकितो यन्मां विडम्बयितं कदर्थनां कर्तुमुपागतः प्राप्तः । य-स्येति । यस चन्द्रापीडस्य दर्शनमात्रेण कारणभूतेन हृदयेनै कर्तृभूतेन संयम्य बद्धा दत्तेव समर्पितेवेन्द्रियैः करणैः करणभूतैः शरपञ्जरे काशघटितग्रहे निक्षिप्य हृदयेन समर्पितेव । तथा मन्मथेन कंदपेण करणभूतेन दासीकृत्य हृदयेनोपनीतेव प्रापितेव । तथानुरागेण चन्द्रापीखविषयकेण कृत्वा हृदयेन निर्शतितेव निःसारितेव । तथा गृहीतम्ल्येनात्तवेतनेन गुणगणेन करणभूतेन हृदयेन विकासिव विकासीकृतेव। अतोऽहसुपकरणीभूतों-परकरभतास्मि । यथा गृहोपकरणं यत्र तत्रोपयोगि न तथाहमित्यर्थः । भावशवलत्वं पोषयन्नाह**-नेति ।** तेन चपरुन न मे कार्य प्रयोजनमिति क्षणमिव क्षणसदृशं संकल्पमकरोदप्रणयत् । इयं निर्वेदावस्था । तामुपमर्थ पुनरिप रितभावानस्थामाह—कृतेति । कृतसंकल्पा च विहितसंकल्पा च । अन्तर्गतेनेति चन्द्रापीडेखादि त्रिष्वपि संबध्यते । त्रयाणामेव हृदये स्थितत्वात्परिहासप्रश्नामिहितत्वाचियुक्तानि । तान्येवाह—हृदयेति । हृदये य उत्कम्पो ग्लानिविशेषस्तेन चलितेन कम्पितेन चन्द्रापीडेन हे मिथ्याविनीते, यदि मया न कृत्यं त-दैषोऽहं गच्छामि व्रजामीति कृत्वा परिहसितेव कृतहास्येव । तथा तस्य चन्द्रापीडस्य यः परित्यागस्तस्य सं

टिप्प०—1 प्रतारकः। 2 पुनः सर्वं अन्थमाधुर्यं चूर्णीकृतवान् दैवहतकः । कात्र 'हृद्येन' इति कर्तृपद्म् ? न खलु एकस्य हृद्यस्य संयमनकार्ये स्वारस्यम् । अविचारशीलोयमाह—'इन्द्रियेः शरपक्षरे तिक्षिप्य समिपितेव'। इन्द्रियवराकाणां सविधे कीदशाः शराः? अत एव सर्वोयं मोहपपञ्चः। टीकानुरोधन—किविहृद्याभिमतः पाटो तिरस्यते, मन्द्रमतिना कृष्टिपतो दुष्पाटस्तु उपरि स्थाप्यत इति हन्त महान्मेः ऽपराधः। अस्तुः सहृद्याः एवं किल मूलं पटेगुः—''मां विद्यायतिमुपागतः, यस्य दर्शनमात्रेणैव संयम्य दत्तेविन्द्रयेः, शरपक्षरे निक्षिप्य समिपितेव मन्मथेन, दासीकृत्योपनीतेवानुरागेण, गृहीतगुणपणेन विक्रीतेव हृद्येन, उपकरणीभूतास्मि ।'' गुणक्षं पणम् (मृत्यम्) गृहीत्वा हृद्येन विक्रीतेव । अत एव उपकरणीभृतास्मि विक्रेयद्वन्यीमृतास्मि, हृत्यर्थः। अन्यत्स्पष्टम् ।

पाठा०--१ दग्धहृदयेन गृहीता गच्छामि; दग्धहृदयेन पञ्चवाणेन न खलु जानामि गृहीता गच्छामि. १ केयूर-कहस्ते. ३ उपन्यसाः; उपनतः. ४ दर्शनमात्रवेणा. ५ अनुरागेण, गृहीतगुणगणेन विक्रीतेव. ६ अग्ररणीसृतासिः चैन्द्रापिडेन तत्परित्यागसंकरपसमकालप्रस्थितेन कण्ठलग्नेन पृष्टेव जीवितेन, 'अविशेषक्रे, पुनर्पि प्रक्षाितलोचनया हर्यतामसो जनः, प्रत्याख्यानयोग्यो न वा' इति तत्कालागते-नाभिहितेव बाष्पेण, 'अपनयामि ते सहासुभिधैर्यावलेपिन'ति निभिर्त्सितेव मनोभुवा पुनर्पि तथैव चन्द्रापीडाभिसुखहृद्या बभूव।

तदेवमस्तमितप्रतिसमाधानवेळालेमावेशेनास्वतश्रीकृता परवशेवोत्थाय जाळवातायनेन तमेव कीडापैवेतकमवळोकयन्त्यतिष्ठत्। तत्रस्था च सा तमानन्दजळव्यवधानोद्विभेव स्मृत्या द्दर्श, न चक्षुषा। अङ्कुळीगळितस्वेदपरामर्शभीतेव चिन्तया ळिळेख, न चित्रत्ळिकया। रोमा-ज्ञतिरोधानशङ्कितेव हृद्येनाळिळिङ्ग, न वक्षसा। तत्संगमकाळातिपातासहेव मनो गॅमाय नियुक्तवती, न परिजनम्। चन्द्रापीडोऽपि प्रविद्य स्वैच्छन्दं काद्म्बरीहृद्यमिव द्वितीयं

कत्पस्तदध्यवसायस्तत्समकालं प्रस्थितेन चिलतेन कण्ठलमेन जीवितेन पृष्टेव प्रश्नविषयीकृतेव। अन्योऽपि याः प्रस्थानं करोति सोऽपि कण्ठे लगिला गच्छामीति प्रश्नपूर्वकं वजति। तत्कालागतेन तत्समयावच्छेदेन प्रा-दुर्भूतेन बाष्पेन नेत्राम्बुनेत्यभिहितेविति कथितेव। इतिवाच्यमाह—अविशेषेति। हे अविशेषहे, पुनरिष प्रक्षालितलोचनया त्वयासौ जनो दश्यतामालोक्यताम्। न चाप्रलाख्यानयोग्यो निराकरणयोग्यः। इतीति । इति मनोभुवा कंदर्पेण निर्भित्सितेवाधिक्षप्तेव। इतिवोत्यमाह—अपेति । ते तवाद्यभिः प्राणैः सह धैर्या-वर्षेपं धीरिमाहंकारमपनयामि दूरीकरोमि। पुनरपीति । तथैव पूर्वोक्तप्रकारेणैव चन्द्रापीडस्याभिमुखं हृदयं यसा एवंभूता पुनरिप बभूव जहे।

उत्कण्ठातिशयेन रितमां पुनः मो(पो)षयचाह—तदेवमिति । तदेवं पूर्वोक्तप्रकारेणास्तिमसस्तां प्राप्तं सत्समाधानं किमनेन चपटेन कार्यमिखादि निर्वेदरूपं तदेव वलं तैसारिप्रमा चन्द्रापीडविषयकः स्मृतिरूपस्त्यान्वेशेन प्रवेशेनाखतन्त्रीकृता परायत्तीकृता परवशेन पराधीनेवोत्थायोत्थानं कृत्वा जालवातायनेन जालगवाक्षेण तमेन कीडापर्वतकमनलोकयन्ती परयन्त्रविष्ठदासीत् । पुनर्भानानेनाह—तत्र स्थाति । तत्रस्था वातायनोपनिष्ठा सा तं चन्द्रापीडमानन्दजलेन हर्षाश्चणा यद्यवधानं तेनोद्विमेबोहेगं प्राप्तेन स्मृत्यानुभवव्यतिरिक्त्रानेन ददर्भालोकयांचकार न चक्षुषा । अङ्गलिभ्यो गलितो यः खेदस्तस्य परामर्शः संस्केषस्तेन भीतेन त्रस्तेन चिन्तया लिलेख, न चित्रत्तिक्ष्या । तदाकृति भावनया भावतवती, न कृत्विकया लिखितवतीत्यर्थः । रोमाञ्च इति । रोमाञ्च इति । रोमाञ्च रोमोद्रमस्तेन तिरोधानमाच्छादनं तेन शङ्कतेन हृदयेन चित्तेनालिलिङ्गान्थेषं कृतवती । न वक्षसा भुजान्तरेण । तस्यति । तस्य चन्द्रापीडस्य यः संगमः संश्वेषस्तत्र कालतिपातः कालविलम्बसं सोद्धमसहेन्वाशक्तेन गर्माय तदालिङ्गनाय मने नियुक्तवती प्रेषितवती । न परिजनम् । अत्रायमभिप्रायः—आनन्दजलं व्यवधायकमिति न चछुषा तथा दर्शनमित्युद्धेगः । अङ्गलीगलितस्ति चित्रत्तिक्षाविलिखनस्य विलोपो भयदेतुन्विक्षसालिङ्गनेन च रोमाच एव व्यवधायक इति सर्वथा नानन्तरितालिङ्गनमिति शङ्काहेतुः । मनसः सत्वर्गातं मत्वा तस्य परिजनस्य तथात्वाभावात्कालातिपातः । अत्र चानन्दजलातीनां स्मृत्यादीनां चातिशया व्यक्ष्यः । नाग्निकामालम्ब्य भावशबललमुक्ता नायकमाश्रित्य भावशबल्यमाह—चन्द्रापीडोऽपीति । खच्छन्दं स्वत्यस्वस्व स्वत्वदिव द्वितीयं मणिगृहं प्रवित्य द्विलात्व भारतीर्था विस्तारितायामुभयतः पार्वद्वय स्वत्वस्व विलादम्वस्व विस्तारितायामुभयतः पार्वद्वयः स्वत्यस्व विलादम्बर्यस्त विस्तारितायामुभयतः पार्वद्वयः स्वत्यस्त्रस्त्रस्व विस्तारितायामुभयतः पार्वद्वय विलादम्य विलादमान्त्यस्त स्वत्यस्व वित्तार्यस्व स्वत्यस्व विक्तारितायामुभयतः पार्वद्वयः विलादम्व विज्ञतेन वित्तारितायामुभयतः पार्वद्वयः वित्तयः वित्तयस्व वित्तयस्व वित्तयस्व वित्तयस्व वित्तयस्व वित्तयस्व वित्वस्व वित्तयस्व वित्तयस्व वित्तयस्व वित्तयस्व वित्तयस्व वित्तयस्व वित्वस्व वित्तयस्व वित्तयस्व वित्तयस्व वित्तयस्व वित्तयस्व वित्वस्व वित्वस्व वित्तयस्व वित्वस्व वित्तयस्व वित्तयस्व वित्वस्व वित्तयस

द्विष्य0—1 पुनरिष अन्थाक्षराणां दुईशा क्रियते। 'तदेवमस्तमितप्रतिसमाधानबला बलास्प्रेमावे° इसेव पाठः। अस्तमितं प्रतिसमाधानबलं धैर्यावलम्बनसामर्थ्यं यस्याः, अत एव प्रेमावेशेन बलात् अस्य-तब्रीकृता, अत एव प्रवशेव उत्थाय, इति तदर्थः। 2 'गमागमाय' इसेव पाठः। चन्द्रापीडान्तिके बातायाताय मनो नियुयोज, मनसो द्वतगामित्वात्।

पाठा॰—१ चन्द्रापीडेन तत्परिलाग. २ वलावलात्. ३ पर्वतम्. ४ गमागमायः गमनागमने. ५ खच्छम्. ५२ का॰

मणिगृहं शिछातलास्तीणायामुभयत उपर्युपरि निवेशितबहूपधानायां कुथायां निपत्य केयूरकेणोत्संक्षेन गृहीतचरणयुगलस्ताभिर्यथादिष्टेषु भूमिभागेषूपविष्टाभिः कन्यकाभिः परिवृतो दोलायमानेन चेतसा चिन्तां विवेश। किं ताबदस्या गन्धर्वराजदुहितुः कादम्बर्थाः सहभुव एते
विलासा एवेहशाः सकललोकहृदयहारिणः, आहोस्विदनाराधितप्रसन्नेन भगवता मकरकेतुना
मयि नियुक्ता, येन मां सास्रेण सरागेणांकूणितित्रभागेण हृदयान्तः पतत्सरशरकुसुमरजोकवितेनेव चश्चषा तिर्यग्वलोकयति । महिलोकिता च धवलेन सितालोकेन दुकूलेनेव लजयात्मानमागृणोति । महज्जाविवर्तमानवद्ना च प्रतिविम्वप्रवेशलोभेनेव कपोलदर्पणमर्पयति ।
मदवकाशदायिनो हृदयस्य प्रथमाविनयलेखामिव करकहेण शयनाक्के लिखति । मत्ताम्बूलवीटिकोपनयनखेदविधूतेन रक्तोत्पलम्बुमरवृन्देन करतलेन स्वित्रं मुखमिव गृहीततमाल-

उपर्यपरि निवेशितानि स्थापितानि बहुन्यपधानान्युच्छीर्षकाणि यस्यामेवंविधायां सुथायां प्रवेण्यां निपत्य केय-रकेणोत्सङ्केन गृहीतमात्तं चरणयुगलमङ्कियुग्सं यस्य सः, ताभिर्यथादिष्टेष्ठ यथायोग्यं कथितेष्र भूमिभागेषपविष्ठाभिः कन्यकाभिः परिवृतः सहितो दोलायमानेन कम्पमानेन चेतसा कृत्वा चिन्तां विवेश । चिन्तामसो बभवेलर्थः । कि तावदस्या गन्धर्वे एजदृहितः कादम्बर्याः सहभवः खाभाविकाः सकललोकहृदयहारिण ईहशा एते विलीसा एव । आहोस्विद्वितर्के । अनाराधितश्वासी प्रसन्नश्चेवंविधन भगवता मकरकेतनेति सावधारणं तेन मकरकेतनेव मिश्र कादम्बरी नियुक्ता नियोजिता, येन मन्मथनियोगेन साक्षेणासं रुधिरं तेन, सरागेण स्नेहयुक्तेना-कणितो वक्रीकृतिस्मागो यस्मिन् । हृदयेति । हृदयान्तः पतन्तो ये स्मरशराः कंदर्पवाणास्त एव क्रसमानि तेषां रजः परागस्तेन रूषितेनेव चक्षषा नेत्रण तिर्यप्विकोक्यति । इदं चिन्ताधिकद्यामधिकत्योक्तम । अन्यथा प्रासादाधिरूढायास्तस्या विलोकनासंभवात् । एवमन्यानिप तद्यापारान्स्वानुकूलानेव चिन्तयन्नाह— मिटिति । मिद्विलोकिता सती लज्जया घवलेन सिनीलोकेन शुभलसाम्यादाह—दुक्तलेति । दुक्लेनेवात्मा-नमावणोत्याच्छादयति । प्रतिबिम्बमधिकृत्याह—मिदिति । महज्जया विवर्तमानं वदनं यस्या एवंविधापि प्रति-बिम्बस्य यः प्रवेशस्तस्य लोभेनेव कपोर्लंदर्पणमर्पयति । सुखविवर्तनेऽपि कपोलस्य तदभिसुखत्वादिति भावः । नखकर्षणचेष्टामधिकृत्याह—मिटिति । ममावकाशदायिनो हृदयस्य प्रथमामाचामविनयलेखामिव कर्रुहेण पुनर्भवेण शयनस्य पुरुयङ्कस्याङ्क उत्सङ्गे लिखति । ताम्बलप्रदानसमये तस्याः करकम्पकियामधिकृत्याह— ममिति । मम ताम्बळवीटिकाया यदुपनयनं प्रापणं तस्माद्यः खेदः प्रयासस्तेन विध्तेन कम्पितेन. रक्तीत्पळं क्रोकनदं तस्य यो अमस्तेन अमञ्जमरवृन्दं मधुकरपटळं यस्मिन्नेताहशेन करतळेन गृहीततमाळ-पहनिव(नेव) भ्रमराणो तत्साहर्यादिति भावः । मदिति । महिलोकनात्प्रेम्णा खिन्नं सुर्धिमित्र वीजयति ।

टिप्प०—1 अन्वयोऽग्रुद्धः पाठश्चापि । काद्म्बर्या एते विलासाः सहजाः सकललोकहृद्यहारिणः, उत मकरकेतुना नियुक्ताः, इत्यन्वयः । टीकाकारहृतकरतु 'काद्म्बर्याः विलासाः स्वाभाविकाः, उत इयं काद्म्बरी कामेन नियुक्ताः,' इति विलासानां स्वाभाविकाऽस्वाभाविकत्वकोटिद्वये काद्म्बरीमवतारयति । विलासानां कोटिद्वयप्रसङ्गे काद्म्बर्याः संकथा सर्वथा मन्दमतित्वमेवेति स्थूलप्रज्ञोपि जानीयादित्यलम् । 2 मन्दहास्प्रभया दुक्लेनेव आत्मानमाच्छाद्यति । 3 कपोल एव द्र्पणः । परावर्तितवदनापि मम् प्रतिबिम्बपतनलोभन निजकपोलमभिमुखीकरोतीस्थयः । 4 शयनीयस्य मध्यभागे कामाकृतवशाचो नखैरुलेखस्तत्र कल्पयति यत् महामवकाशदायिनो हृद्यस्य अविनयरेखामिव कर्षति । 5 पुनरघोमुखः पपात-रक्तोत्पलभ्रमेण पतन्तो अमरा यस्मिन्नीद्दशेन अत एव गृहीतत्तमालपल्लवेनेव करेण, दानपरिश्रमेण स्वित्रं मुखं वीजयतीय । श्रमवशाद्विधते हस्ते मुखवीजनस्य, अमरपाते तमालपल्लवस्य चेत्युत्पेक्षा-द्वयम् । करे रक्तोत्पलभ्रम इति भ्रान्तिरिति त्रयाणां संकरः ।

पाठा०-१ उत्सङ्गे, २ कृणित, ३ लोमभ्रान्तभ्रमर, ४ खिन्ने,

पछवेनेव वीजयित । पुनश्चाचिन्तयत्—'प्रायेण मानुष्यक्षमुख्भा छष्ठता मिथ्यासंकल्पसंहह्मेरेवं मां विप्रक्रभते, छप्तविवेको यौवनमदो मद्यति, मद्नो वा । यतस्तिमिरोपहतेव यूनां
दृष्टिरल्पमि काळुष्यं महत्परयित । स्नेहळवोऽिष वारिणेव योवनमदेन दूरं विस्तिर्यते ।
स्वयमुत्पादितानेकचिन्ताशताकुळा कविमतिरिव तरळता न किंचिन्नोत्प्रेक्षते । निपुणमदनगृहीता चित्रवर्तिकेव तरुणचित्तवृत्तिन किंचिन्नालिखाते । संजातरूपाभिमाना कुळदेवात्मसंभावना न कचिन्नात्मानमप्यति । स्वप्न ईवानुभूतमि मनोरथो दर्शयित । इन्द्रजालिपचिछकेवासंभाव्यमि प्रत्याशा पुरः स्थापयितं । भूयश्च चिन्तितवान्—'किमनेन वृथेव
मनसा खेदितेन, यदि सत्यमेवेयं धवळेक्षणा मय्येवंजातचित्तवृत्तिस्तदा नचिरात्स एवनामप्रार्थितानुकूळो मन्मथः प्रकटीकरिष्यति । स एवास्य संशयस्य छेत्ता भविष्यति' इत्यवधायांत्थायोपिवरय च ताभिः कन्यकाभिः सहाक्षेगेयेश्च, विपञ्चीवाद्येश्च, पाणविकेश्च, स्वरसंदेहविवादेश्च, सुभाषितगोष्ठीभिश्चान्येश्च तैस्तैराळापैः सुकुमारैः कळाविळासैः क्रीडन्नासांचके ।
सुहूर्तं च स्थित्वा निर्गन्योपवनाळोकनकुतृह्ळाक्षिप्तचित्तः क्रीडापर्वतिश्चरमाहरोह ।

प्नरिति । पुनरचिन्तयचिन्तितवान् । किं तदिलाह—प्रायेणेति । प्रायेण बाहुल्येन मानुष्यके अवे मुलभा सुप्रापा लघुता मिथ्या मुधा संकल्पसहस्त्रेमेनोरथसहस्त्रेरेवं पूर्वोक्तप्रकारेण । मामिलारमनिर्देशः । विप्रलभते बम्बयतीलर्थः । तथा छप्तो विवेको येनैतादशो यौवनमदस्तारुण्यगर्वो मदयति मदं जनयति । एवं सदनोऽपि । यत-स्तिमिरोपहतेव यूनां दृष्टिरल्पमपि काळुव्यं महत्पश्यति । अल्पापि योषितां चित्तविकृतिर्वहुत्वेन जानातीत्यर्थः । स्नेहलवोडिप श्रीतिलेशोडिप वारिणेव यौवनमदेन दूरं विस्तीर्थते दूरं नीयते । स्वयमिति । स्वयमात्मनोत्पादिता अनेकेषामभिलवणीयवस्तूनां चिन्तास्तत्तद्विषयकमनोष्ट्रत्तयस्तासां शतं तेनाकुला व्याकुला तर्लता तृष्णाविशेषः किंचिन नोत्प्रेक्षते 2भिलवते अपि तु सर्वमेनोत्प्रेक्षत इति भावः । केन किनतिरिन । सापि खन्यसुरपादितानेकेषां वर्णनीयानां या चिन्ता स्मृतिस्तस्याः शतं तेनाकुळा व्याप्ता सती किंचिच नोत्प्रेक्षते । अपि त सर्वमेवोत्प्रेक्षा-ळंकारविषयीकरोतीत्यर्थः । निपुणेति । निपुणोऽभिज्ञो यो मदनः कंदर्पस्तेन गृहीता खीकृता तरणचित्तवृ-तिथित्रवर्तिकेव किनिज्ञ नालिखति । अपि तु सर्वमेवालिखतीसर्थः । संजाते ति । संजातं रूपस्य सौन्दर्यसा-भिमानोऽहंकारो यस्या एवंविधातमसंभावना कुळटेव क्रचिच नात्मानमर्पयति । अपि तु सर्वत्रात्मानं दत्त इत्यर्थः । खप्न इवाईभतमपि मनोरथो दर्शयति । प्रत्याशा दुराशेन्द्रजालपिच्छिकेवासंभाव्यमपि पुरोऽपे स्थापयति प्रति-ष्टितं करोति । भ्रयश्चेति । पुनरप्यन्यचिन्तितवान् । धृतिमाह—किमनेनेति । अनेन पूर्वोदन्तेन वृथैव स-थैव मनसा खेदितेन किम्, यदि सत्यमेव धवलेक्षणा कादम्बरी मय्येवं जातचित्तवृत्तिस्तदा नचिरात्स्तोक-कालेनाप्रार्थित एवानुकूलो दाक्षिण्यवान्मन्मथः स एवैनां चित्तवृत्तिं प्रकटीकरिष्यति । स एवेति । स एव कं-दर्प एव । अस्पेति । अस्पाश्चित्तवृत्तिर्भीय वर्तते न वेखेवंरूपस्पास्य संशयस्य छेता दूरीकर्ता भविष्यति । इस-वधार्य निश्चयं कृत्वोत्थायोपविदय च तासिः पूर्वोक्तासिः कन्यकासिः सहाक्षेः पाशकैर्गेयैर्गीनेश्व । विपन्नी वाद्य येषां तैश्व । पणवो वादित्रविशेषो विद्यते येषां ते पाणविकास्तैश्व । खराणां षड्जादीनां ये संदेहास्तेषां विवादेश्व । सुभाषितानि स्कानि तेषां गोधीभिश्व। अन्येश्व पूर्वोक्तव्यतिरिक्तेस्तैस्तैरालापैश्व सुकुमारैः कलाविलासैः कीडन्कीडां कुर्वज्ञासांचकेऽधितस्थौ। सहर्तं च स्थित्वा तत्रावस्थानं विधाय तदनन्तरं निर्गम्य बहिरागत्योपवन-स्यालोकनं तस्य कुतूहलं कौतुकं तेनाक्षिप्तं चित्तं यस्य सः कीडापर्वतशिखरमाररोहारूढवान् ।

टिप्प०—1 अल्पामिप विकृतिं बहुतरां जानातीलर्थः । 2 आत्मश्चाघा । 3 अननुभूतमपीलेव पाठः। स्वम इव यूनां मनोरथः अननुभूतमिप द्रव्यादिकं नायिकानुरागादिकं च दर्शयतीलर्थः ।

पाठा०-१ एवमायास्य माम्. २ विसार्थते. ३ मन्मथ. ४ अनतुभूतम्. ५ पर्वतकः

कादम्बरी तु 'तं दृष्ट्वा चिरयतीति महाश्वेतायाः किछ वर्त्मावंछोकयितुं विमुँच्यतां गवाक्षिमित्युक्त्वानङ्गक्षिप्तिचित्ता सौधस्योपरितनं शिंखरमाहरोह। तत्र च विरलपरिजना, सैकलशिक्षात्र्यमानेक्ष्यिप्तिचेता सौधस्योपरितनं शिंखरमाहरोह। तत्र च विरलपरिजना, सैकलशिक्षात्र्यमानेक्ष्यविज्यमाना, शिरिस कुमुमगन्धलुक्चेन श्रमता श्रमरकुलेन दिवापि नीलावगुण्ठनेनेव चन्द्रापीडाभिसरणवेषमँभ्यस्यन्ती, मुहुश्चामरशिखां समास्वय, मुहुक्छत्रदण्डमवलम्ब्य, मुहुस्तमालिकास्कन्चे करौ विन्यस्य, मुहुर्मर्दलेखां परिष्वच्य, मुहुः परिजनान्तरितस्वलदेहा नेत्रत्रिभीगेणावलोक्य, मुहुरावलितिज्ञवलीवल्या परिवृत्य, मुहुः प्रतीहारीचेत्रलताशिखरे कपोलं निधाय, मुहुर्निश्चलकरविश्वतामधरपद्धवे वीटिकां निवेदेंथ, मुहुर्दंद्रीणीत्यलप्नहारपलायमानपरिजनानुसरणदत्तकतिपयपदा विहस्य तं विलोकयन्ती, तेन च विलोकयमाना, महान्तमपि कालमतिकान्तं नाज्ञासीत्। आक्ष्य च प्रतीहार्या निवेदितमहाश्वेताप्रस्थागमना तस्माद्वततार। स्नानादिषु मन्दादरापि महाश्वेतानुरोधेन दिवसव्यापारमकरोत्।

कादम्बरी तु तं चन्द्रापीडं दृष्ट्रा विलोक्य चिरयति विलम्बते इति महाश्वेतायाः किल वर्तमे मार्गमवलोक-यितं वीक्षितं गवाक्षं वातायनं विमुच्यतामुद्धाव्यतामित्युक्तवानङ्गक्षिप्तचित्ता साधस्योपरितनं शिखरमारुरोहारूढ-वती । तत्र चेति । तस्मिन्स्थले । इतः कादम्बरी विशेषयन्नाह —विरलेति । विरलः खल्पः परिजनो यसाः सा । सकलेति । सकलं समग्रं यच्छिशामण्डलं चन्द्रविम्बं तद्वत्पाण्डुरेण श्वेतेन हेमदण्डेन सुवर्णदण्डेनातपत्रेण छत्रेण निवार्यमाणो दूरीकियमाण आतपो यस्याः सा । उद्भयमानैः कम्पमानैः फेनः कफस्तद्रच्छुचिभि-र्निमेलेश्रत्मिर्वालव्यजनैश्वामरेश्वोपवीज्यमाना । शिरसीति । शिरसि मस्तके कुसुमानां पुष्पाणां गन्धस्तत्र छुच्येन गर्धेन भ्रमरकुळेन मधुकरवृन्देन भ्रमता पर्यटता । दिवापि भ्रमरकुळस्य नीळरवात्तत्साम्येनाह— नी लेति । नीलं यदवगुण्ठनं शिरोवेष्टनं तेनेव । अभिसारिकावेषमधिकत्याह—चन्द्रेति । चन्द्रापीबत्याभि-सरणं तत्र यो वेषस्तमभ्यसन्सभ्यासं कुर्वन्ती उत्कण्ठिताचेष्टितान्याह—महरिति । मुहः क्षणमात्रं चामर-शिखां वालव्यजनप्रान्तं समासज्यालम्बय । सहर्छत्रदण्डमवलम्बयालम्बनीकृत्य । सहस्तमालिकास्कन्धे करी हरती विन्यस संस्थाप्य । मुहुर्मदछेखां परिष्वज्याक्षिप्य । मुहुः परिजनेनान्तरितो व्यवहितः सकछदेहो यसा एवंविधा सती नेत्रत्रिमागेणावलोक्य निरीक्ष्य । ग्रहरावितं त्रिवल्या वलयं मण्डलं यस्याः सा परिवृत्य पराव-र्तनं कृत्वा । मुहुः प्रतीहारी द्वाररक्षानियुक्ता स्त्री तस्या वेत्रलता यष्टिविशेषस्तस्याः शिखरे प्रान्ते कपोलं गहा-त्परप्रदेशं निधाय । मुहुर्निश्वलो निष्कम्पो यः करो हस्तास्तेन विधृतां वीटिकामधरपह्नव ओष्ठकिसलये निवेश्य स्थापयित्वा । मुहुकद्गीर्णं क्षिप्तं यदुत्पलं तस्य प्रहारस्तेन पलायमानो यः परिजनस्तस्मिचनुसरणं तत्र दत्तानि कतिपयपदानि यया सा विद्यस्य हास्यं कृत्वा तं विलोकयन्ती तेन च चन्द्रापीडेन विलोक्यमानातिकान्तं व्यती-तं महान्तमि काळं समयं नाज्ञासीच कातवती । इतश्चारह्य चारोहणं कृत्वैव प्रतीहार्यो द्वारपाळिकया निवे-दितं ज्ञापितं महाश्वेताप्रखागमनं यथा सैवंविधा तस्मात्सीधादवततारोत्तीर्णा । स्नानादिषु मन्दादरापि शिथि-कोयमापि महाश्वेतानुरोधेन दिवसव्यापारं दिनकृत्यमकरोद्यद्धात् । चन्द्रापीडोऽपि तसात्कीडापर्वतिशिखरा-

टिप्प०—1 अन्नापि निपतित टीकाकारः। महाश्वेतामार्गदर्शनार्थं गवाक्षोद्घाटने आज्ञापिते पुनः सौधपृष्ठारोहणस्याप्रसक्तत्वात्। तसात्—तं (क्रीडापर्वतकस्यं चन्द्रापीडस्) दृष्ट्वा 'महाश्वेता चिरयित' इति तस्या आगमनमार्गमवलोकियितुम् (सोयं व्याजः, वास्तवे, तु चन्द्रापीडदर्शनार्थम्) 'विमुच्य तं गवाक्षम्' अधिष्ठितं गवाक्षं सक्वा प्रासादस्य शिखरमारुरोह। इति पाठः, तदर्थश्च।

पाठा०—१ तातम् २ अवलोक्यितुमुखताः ३ विमुच्य तं गवाक्षमनङ्गः ४ तलं केलासशिखरिमव गौयीररोहः ५ शिशः ६ विरन्तितहेमदण्डेनः ७ वेषाभ्यासं कुर्वती मुद्धः, वेषाभ्यासिव कुर्वती कैलासशिखर इव गौरी मुद्धः ८ मदलेखां सखीम् ९ त्रिभागेण मुद्धः १० विनिवेदयः ११ उद्गीणंकणोत्पळः उद्गीकणोत्पळः

चन्द्रापीडोऽपि तस्माद्वतीर्थे प्रथमविसर्जितेनेय काद्म्बरीपरिजनेन निर्वर्तितस्नानविधिर्नि-रूपहत्तिशिलाचिताभिमतदैवतः क्रीडापर्वतक एव सर्वमाहारादिकमहःकर्म चक्रे।

क्रमेण च छताहारः कीडापर्वतकप्राग्मागमाजि, मनोहारिणि, हारीतहरिते, हैरिणरोम-न्थफेनशीकरासारे सीरायुधहलमयनिश्चलकालिन्दीजलिविषि, तरुणीचरणालक्तकरसशोण-शोचिषि, क्रसुमरजःसिकतिलतले, लतामण्डपोपगृहे, शिखण्डिताण्डवसंगीतगृहे, मरकतिश-लातल उपविष्टो दृष्टवान्सहसैवातिबहलधाम्ना धवलेनालोकेन जलेनेच निर्वाप्यमाणं दिव-सम्, मृणालँवलयेनेव पीयमानमातपम्, श्लीरोदेनेच द्वान्यमानां महीम्, चन्दनरसवर्षेणेच सिच्यमानान्दिगन्तान्, सुधयेव विलिप्यमानमम्बरतलम्। आसीचास्य मनसि—'किसु खलु भैगवानोषधिपतिरकाण्ड एव शीतांशुक्रितो भवेत्, उत यम्रविश्लेपविशीर्यमाण-

दवतीर्योत्तीर्थ प्रथमविसार्जेतेनेवाधप्रहितेनेव कार्दम्बरीजनेन निर्वर्तितो विहितः स्नानविधिर्यस्य सः । निरुपह-ताखण्डा या शिला तस्यामर्चिता पूजिताभिमतदेवता येन सः कीडापर्वतक एव सर्वमाहारादिकमहःकर्म चक्के। क्रमेणेति । क्रमेणानक्रमेण कृत आहारो भोजनं येन सः मरकत्रिकातल उपविष्ट आसीनोऽतिबहलं घाम तेजो यस्मिन्नवंविधेन धवलेन ग्रुभ्रेणालोकेन जलेनेव निर्वाप्यमाणं विलुप्यमानं दिवसं दृष्टवानित्यन्वयः । सर-कतिशालातं विशेषयनाह--क्रीडेति । कीडापर्वतकस्य प्राग्मागमाजि पूर्वप्रदेशवर्तिनि मनोहारिणि चित्त-क्षोभजनके। मरकतानां नीललादाह—हारीतेति। हारीतः पक्षिविशेषो मुदद्धरसद्धद्धरिते नीले। हरि-जेति । हरिणानां मृगाणां यो रोमन्थश्वर्वितस्य चवैणं तस्य फेनः कफस्तस्य शीकराणां वातास्तविष्ठषामासारो वेगवान्वर्षो यस्मिन्। सीरेति । सीरायुधो रामो हलं सीरं तस्मायद्भयं तेन निश्चला कालिन्दी यसना तस्या जलं पानीयं तद्वत्विद कान्तिर्थिसात् । तरुणीति । तरुणीनां मानिनीनां यश्वरणालक्षकः पादरज्ञनार्थं याव-करसत्तेन शोणा रक्ता शोचिः कान्तिर्थिसन् । कुसुमानां पुष्पाणां रजो ध्रुळिस्तेन सिकतिलं सिकतायुक्तं तलं यसिन् । लतामण्डपैरुपगृढे व्यप्ति । शिखण्डिनेति । शिखण्डिनां मयूराणां यत्ताण्डवं रुखं तस्य संगीतगृहं तस्मिन् । अथ चातपं सूर्यालोकं दृष्टवान् । कीदशम् । मृणालवलयेनेव पीयमानमाखाद्यमानम् । नायं सर्यस्या-तपः किंत मृणालवलयस्येखर्थः । पुनर्महीं वसुधां दृष्टवान् । कीदशीम् । शीरोदेनेव क्षीरसमुद्रेणेव हाव्यमानां बाह्यमानाम् । पुनर्दिगन्तरान्दछवान् । कीदशान् । चन्दनरसवर्षेणेव सिच्यमानानभिषेकविषयीकियमाणान् । तदन-तरमम्बरतलं न्योमतलं दृष्टवान् । कीदशम् । सुधया गृहधवलीकरणद्रव्येण विलिप्यमानं विलेपनविषयी-कियमाणम् । आसी चिति । अस चन्द्रापी उस मनस्येवमासीत् । खळु निश्चयेन । किस भगवानीष घिपतिः श्रीतांश्चश्रद्धोऽकाण्ड एवाप्रस्ताव एवोदितो भवेद्धद्रतः स्यात् । उत यन्त्रस्य विश्लेपः प्रपातस्तेन विशीर्यमाणानि

टिप्प०—1 'प्रथमिक्सिर्जितेनैव काद्म्बरीपरिजनेन' इत्येव पाठः । पूर्वतः प्रेरितेन काद्म्बरीपरिजनेन निर्वितितः स्नान्व्यापारो यस्य सः, इत्यर्थः । 2 अन्तर्गतीक्रियमाणम् । 3 मरकतशिलातलोपिक्षष्टश्रन्द्रा-पीडः अकस्मात् गगनधरण्यादिषु परितो व्यासमद्भुतं धवलिमानमपश्यत् येन हि अकाण्डे चन्द्रोदया-देराशङ्काऽस्य समभवदिति प्रघट्टकस्यास्य सारः । [काद्म्बर्या प्रेषितस्य हारस्यायं प्रकाश इति कविना कृतो भूमिकातिशयः ।]

पाठा०—१ निवर्तितः २ हरिणीः ३ समुपविष्टः ४ वनेनेवः धवळेनः ५ दिगन्तरान् ६ भगवानीषिष्पितिः केतकीगर्भपत्रपाण्डुरो भगवानोषिषपतिः

पाण्डुरघारासहस्राणि भौरागृहाणि मुक्तानि, आहोस्विदनिस्नविकीर्यमाणसीकरधवितमुवना-म्बरसिन्धुं: कुतृहुलाद्धरातलमवतीणी इति ।

आलोकानुसारप्रहितचक्षुरद्राक्षीदनस्पकन्यकाकद्म्बपरिवृतां व्रियमाणधवलातपत्रामुद्भू-यमानचामरद्वयां काँद्म्बरीं प्रतीहायां वामपाणिना वेत्रलतागर्भेणाईवस्वशकलावच्छन्नमुखं चन्द्नानुलेपनसनाथं नाँलिकेरसमुद्रकमुद्रह्न्ला दक्षिणकरेण दत्तहस्तावलम्बाम्, केयूरकेण च निःश्वासहार्थे निर्मोकशुचिनी धौते कल्पलतादुकूले द्धता निवेद्यमानमार्गाम्, मालतीकु-सुमद्यमाधिष्ठितकरतल्या च तमालिकयानुगम्यमानामागच्छन्तीं मदलेखाम्, तस्याश्च समीपे तरिलकाम्, तथा च सितांशुकोपच्छदे पटलके गृहीतं धवलताकारणमिव क्षीरोदस्य, सह-सुविनिव चन्द्रमसः, मृणालदण्डमिव नारायणनाभिषुण्डरीकस्य, मन्दरक्षोभविक्षिप्तमिवामृत-

विशाराग्रतां प्राप्यमाणानि पाण्डेरधाराणां सहस्राणि येष्वेवंविधानि धाराँगृहाणि मुक्तानि । आहोस्विदिति वितर्के । अनिस्त्रन वायुना विकीर्यमाणा विक्षिप्यमाणा ये सीकरा वातास्तवारीणि तैर्धविस्ति शुश्रीकृतं भुवनं यया सैवंविधाम्बरसिन्धुर्गज्ञा कुत्तृहलाद्धरातलं पृथ्वीतलमवतीर्णागता ।

आलोकस्यानुसारेण प्रहितं प्रेषितं चक्क्येंनैवंभूतश्चन्द्रापीडः कादम्बैरीम् , अथ चागच्छतीं मदलेखाम् , अथ च तस्याः समीपे तरलिकाम्, तया च सितांशुकं श्वेतवस्त्रमुपच्छदं यसिनेताहरो पटलके पात्रनिरोषे गृहीतं हारं चाद्राक्षीत् । अथ काद्मवरीं विशिनष्टि-अनल्पेति । अनल्पा बह्वयो याः कन्यकाः कुमार्य-स्तासां कदम्बः समूहस्तेन परिवृतां सिहताम् । श्लियमाणेति । श्लियमाणं धवलं शुश्रमातपत्रं छत्रं यस्याः सा ताम् । उद्धयमानं वीज्यमानं चामरद्वयं यस्याः सा ताम् । प्रतीहार्यो द्वारागतजननिवेदनका-रिण्या । वामेति । वेत्रलता गर्भे मध्ये यस्यैवविधेन वामपाणिनापसव्यहस्तेन कृतवार्दे यहस्रं तस्य शक्लं खण्डं तेनावच्छषमाच्छादितं मुखं यस्यैवंभूतं चन्दनस्यानुलेपनेन सनायं सहितं नालिकेरसमुद्रकं श्रीफलमध्य-वर्तिगोलकमुद्रहन्या दक्षिणेन करेणापसव्यपाणिना दत्तो हस्तावलम्बो यस्याः सा ताम् । केयूरकेणेति । निःश्वासेन श्वासवातेन हार्ये हर्तुं योग्ये निर्मोकः कञ्चकसाद्रच्छ्चिनी निर्मेछे घाते क्षालिते कल्पलतादुकूळे द्धता धारयतैवंविधेन केयूरकेण च निवेद्यमानो मार्गो यस्याः सा ताम् । अथ मदलेखां विशेषयन्नाह-माळतीति । माळती जाती तस्याः कुसुमानि पुष्पाणि तेषां दाम सक् तेन अधिष्ठितं अधिश्रितं करतळं यस्या एतादृत्या तमालिकया मुजिष्ययानुगम्यमानाम् । अथ हारस्य श्वेतत्वप्रकर्षमाश्रिसोरप्रेक्षते—धवलतेति । क्षीरोदस्य क्षीरसमुद्रस्य या धवलता शुभ्रता तस्याः कारणमिव निमित्तमिव । एतेन क्षीरोदस्य स्वाभाविकी धवलता न, किं तु तद्धवलताया हेतुरैवायम् । क्षीरोदस्य हारगर्भत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादन्तर्गतस्य हारस्येत्यर्थः। चन्द्रससः राज्ञिनः सहभुविमव सहसमुत्पन्निमव । नारायणेति । नारायणो विष्णुस्तस्य नाभिपुण्डरीकस्य तुन्द-कृपिकासिताम्भोजस्य सृणालदण्डमिव । मन्दरो मेरुस्तस्य क्षोभेण विक्षिप्तं दूरीकृतमसृतस्य पीयूषस्य फेनपिण्डो

टिप्प०—1 पाण्डुरवर्णानां जलघाराणाम्। 2 जलयञ्च ('फुँदारा' इति भाषा) गृहाणि। 3 हन्त कीदादीभाग्यं बाणस्य यत्सर्वथा बोधलेशरहितोपि दीकयितुं धार्ष्ण्यमाचरति। हारोपहरणाय न स्वयं कादम्बर्यागंच्छत्, न चेदमजुरूपमपि। हारपरिचये प्रोच्यते—'गन्धर्वराजेनापि कादम्बर्थे' (दत्तः)। अपि कादम्बरी स्वयमेषं बदेत् १ अस्तु, वाचयतां स्पष्टमग्रे भवेचत् सतरिलका मदलेखैवानुप्रेषिताऽत्र। तस्मात्—'कादम्बरीप्रतीहार्या' इत्येव पाटः। वेत्रलतागर्भेण वामपाणिना नारिकेलसमुद्रकमुद्रहन्त्या कादम्बरीप्रतिहार्या दत्तहस्तावलम्बामित्यर्थः। 4 अञ्चानमेवेदम्। मदलेखां विशिनष्टीति बोध्यम्।

[ं] पाठा॰—१ पारदरसभाराः, जलभाराः २ सिन्धुर्भरातलमवतीर्णा कुत्हलाचालोकः इ कादम्बरीप्रतीहार्याः ४ नारिकेलः

फेनिपण्डिनिकरम्, वासुकिनिर्मोकिमव मन्थनश्रमोज्झितम्, हासंमिव कुळगृह्वियोगगिलतम्, मन्दरमथनविखण्डितारोषशिकळाखण्डसंचयिमव संहृतम्, प्रतिमागततारागणिमव
जळिनिधिजळादुद्धृतम्, दिग्गैजकरसीकरासारिमव पुंजीभूतम्, नक्षत्रमाळाभरणिमव मद्नद्विपस्य, शेरच्छकळेरिव किल्पतम्, काद्म्बरीक्ष्पयशीकृतमुनिजनहृद्येरिव निर्मितम्, गुइसिव सर्वरत्तानाम्, यशोराशिमिवेकत्र घटितं सर्वसागराणाम्, प्रतिपक्षमिव चन्द्रमसः, जीवितिमव डयोत्क्षिकायाः, ळक्ष्मीहृद्यमिव निर्लितेव्वगळजळिबन्दुविळासतरळम्, उत्कण्ठितिमव
मृणाळवळयधवळकरम्, शरच्छशिनिमव धनमुक्तांशुनिवहधवळितदिङ्गुखम्, भन्दािकनीमिव सुरयुवतिकुचपरिमळवाहिनम्, प्रभाविष्णमिततारं हारम्। हष्टा चायमस्य चन्द्रापीड-

हिण्डीरिणिण्डसस्य निकर्तिव । मन्थनेति । मन्थनस्य श्रमः खेदस्तेनोज्ञातं खक्तं वासुक्षर्नागराजस्तस्य निर्माक्षित्र कञ्चक्रित । कुलगृहं पितृगृहं तस्य यो वियोगो मर्तृगृह आगमनं तस्मिन्नवसरे गिलतं स्र हासिने । हर्यते हि पितृगृहाद्भर्तृगृहे व्रजन्याः पितृवास्त्यवशादासो गिलतो भवति कि पुनस्द्रेम एव भवतीति । मन्दरमथनेन विखण्डिता या अशेषाः समप्राः शशिकलास्तासां संहतं खण्डसंचयमिव । जलिधिजलाबुद्धतं प्रतिमागतं प्रतिक्षपागतं तारागणिमव नक्षत्रसमूहिमव पुञ्जीभूतम् । दिगिति । दिग्गजा दिग्दिनतस्तेषां कराः शुण्डादण्डास्त्रषां सीकराणां सारिमव रहस्यमिव । मदनिति । मदनिद्वपस्य कंदर्व-हिस्तो नक्षत्रमालासंज्ञितमाभरणिमव विभूषणिमव । शरिदिति । शरद्धनाख्यस्तस्य शकलैरिव खण्डैरिव किलितं निर्मितं हृदयनिर्मल्यात् । तदिभिप्रायेणाह—काद्मिति । कादम्वरी राजस्रता तस्या रूपं सौन्दर्यं तेन वशिकृतानि यानि मुनिजनहृदयानि तीनीर्मितिमव । सर्वरत्नानां समप्रमणीनां गुरुमिव श्रेष्टिमव । सर्वसागराणां समप्रसमुद्राणामेकत्र घटितं यशोराशिमिव । चन्द्रससः शिवाः प्रतिपक्षमिव । ज्योत्किकाया-धन्दकाया जीवितिमव । निलनीति । निलनी पित्रानी तस्या दलिनि पत्राणि तेभ्यो गलन्तः क्षरन्तो ये जलिन्दवस्तेषां विलासस्तद्वत्तर्लं चळलम्, एत्कण्ठितं लक्ष्मीहुद्यमिव । मृणालिति । स्पालािन विसानि तेषां वर्ल्यं तद्वद्धवलाः करा यस्य स तम् । घनमुक्तो योऽश्वतिवहः किरणसमुहस्तेन धविलतं दिखुखं येनैवं-भूतं शरच्छितमिव । सर्युवतिकुचानां यः परिमल आमोदस्तद्वाहिनं मन्दािकनीमिवैताहशं प्रभाविष्णमिति तारमितिमनोहरं हारम् । हृष्टु चेति । हृष्ट्वा विलोक्य चन्द्रपिष्टः । चनद्रिति । चन्द्रात्मसुहिवद्युतिर्मस्रैन

टिप्पo—1 'हासिमव श्रियः कुळगृह०' इत्येव पाठः। छक्ष्मीहासःवेनैवोद्मेक्षणेऽतिशयात् । 2 सर्ष-विंशतिमौक्तिकैः कृता माळा । 3 छक्ष्मीहृद्यमिवेलाद्यश्चत्तसः श्लेषोत्थापिता उपमाः, अत एवार्धद्वयम् । टीकाकारवराकस्य त नास्य परिचयोऽपि । अत एव उत्कण्ठितमिवेति पृथगुपमामपि छक्ष्मीहृद्वयस्य विशे-पणीचकार । अतः सर्वासामप्युपमानाममुक्तोऽथीं निन्ने सूच्यते । छक्ष्मीहृद्व०—निक्षनीद्वरुगळजळविन्दु-विळास इव विळासः (दीप्तिः) यस्य ईदशः तरलः (मध्यमणिः) यस्य तम् (हारम्) । पक्षे टीकायां स्पष्टम् । उत्कण्ठितमिव मृणाळ०—उत्सुकम् (विरिहणम्) इव मृणाळवळयेन धवलौ करी (संता-पद्मान्यर्थम्) यस्य तम् । पक्षे टीकायाम् । द्याद्मिव०—धनो निविडो यो मुक्तानां (मौक्तिकानाम्) अञ्चित्वहस्तेन धवितदिक्षुकम् (हारम्) । पक्षे टीकायाम् । मन्द्वाकिनीमिवेति टीकाकारहतकस्या-ज्ञानम् । 'मन्द्राकिनीप्रवाहमिव' इति पाठः । धारणात्यरिमळवाहिनम् (हारम्) अवगाहनाच मन्द्रा-किनीप्रवाहम् ।

[ं] पाठा०--१ हासमिव श्रियः. २ प्रतिमाताराः ३ दिग्गजशीकरासरपुक्षीभूतम् ४ पुक्षीकृतम् ५ शरम्मेषश्रक्षकेः. ६ ज्योरकायाः. ७ मन्दाकिनीप्रवाहम्.

अन्द्रातपशुतिमुखी धवित्रः कारणिमति मनसा निश्चिस दूरादेव प्रत्युत्थानादिना समुचि-तोपचारक्रमेण मदछेखाँमापतन्तीं कॅंत्राह ।

सा तु तसिन्नेव मरकतप्रावणि मुहूर्तमुपविदय खयमुत्थाय तेन चन्दनाङ्गरागेणानुि तिय ते च द्वे दुकूले परिधाप्य तैश्र मालतीकुसुमदामिभरारचितनेखारं छत्वा तं हारमादाय चन्द्रापीडमुवाच—'कुमार, तवेचेमपहिस्तताहंकारकान्ता पेशलता प्रीतिर्परवशं
जनं किमव न कारयति । प्रथय एव ते द्दात्यवकाशमेवंविधानाम् । अनया चाछता
कस्यासि न जीवितस्वामी । अनेन चाकारणाविष्कृतवात्सरुर्थेन चिरतेन कस्य न
बन्धुत्वमध्यारोपयसि । एषा च ते प्रकृतिमधुरा व्यवहृतिः कस्य न वयस्तामुत्पाद्यति । कस्य वा न समाधासयन्त्यमी स्वभावसुकुमारवृत्तयो भवद्वणाः ।
त्वन्मूर्तिरेवान्नोपालकम्महिति, या प्रथमदर्शन एव विश्रम्भमुपजनयति । इतरथा हि
त्वद्विधे सकलभुवनप्रथितमहिन्नि प्रयुज्यमानं सर्वमेवानुचितमिवामाति । तथा हि—संभाषणमण्यधःकरणिनवापति । आदरोऽपि प्रभुताभिमानिवानुमापयति । स्तुतिरप्यात्मो-

वंविधं भुंखं यस्य सः । धविलिन्नो विशेषणं वा । पूर्वीपवर्णितमयं हार इवास्य धविलिन्नः कारणमिति मनसा विश्विस्य दूरादेव प्रत्युत्थानादिना समुचितेन योग्येनोपचारकमेणापतन्तीमागच्छन्तीं मदलेखां जप्राह प्रत्यु-द्रमेन तामासादितवान् ।

सा त्विति। सा तु मदलेखा तसिक्वेव मरकतश्रावण्यद्मगर्भशिलायां मुहुत क्षणमात्रमुपिवद्यावस्थानं कृतवा खयमात्मनीत्थाय तेन चन्दनाङ्गरागेण मलयजविल्पेनेनानुलिप्य ते च पूर्वेकि हे दुकूले परिधाप्य तेश्व मालतीक्षस्मतामिर्जातीपुष्पस्मिरारचितशेखरं विरचितावर्तं कृतवा तं हारमादाय गृहीत्वा चन्द्रापीड-सुवाचोक्तवती। किमुवाचेलाह—सुमारेति। हे कुमार हे चन्द्रापीड, तवेयमपहस्तितो दूरीकृतोऽहंकारो ययैवंविधा कान्ता मनोहरा पेशलता सुन्दरता कमिन ग्रीतिपरवर्शं जनं न कारयति। ते तव प्रश्रय एव विनय एवावकाशमवगाहं ददाखेवंविधानां पुरुषाणाम् । अनया चाकृत्याकारिवशेषेण त्वं कस्य जीवितत्वामी नासि। अपि तु सर्वेषानित्यर्थः। अनेन चाकारणेनानिमित्तेनाविष्कृतं प्रकटीकृतं यहात्सरुयं हितं यसिक्वेंवंविधन चिरतेन समाचरणेन कस्य बन्धुत्वं नाध्यारोपयित। एषा च ते तव प्रकृत्या स्वभावेन मधुरा मिष्टा व्यवहृतिर्वापारः कस्य न वयस्यतां मित्रतामुत्पादयति। स्वभावेन सुकुमारा वृत्तियंषामेवंविधा अमी भवहुणाः कस्य न समाश्वासयित समाश्वासनां कुर्वन्ति। स्वभावेन सुकुमारा वृत्तिरेवोपलैम्भमनुभवमहित साक्षात्कारयोग्या भवति। या प्रथमदर्शन एव प्रथमावलोकन एव विश्रममं विश्वासमुपजनयति। अतस्व-हिथे त्वत्सहशे पुरुषे सकलभुवने प्रथितः प्रख्यातो महिमा माहात्म्यं यस्मिश्चन प्रयुज्यमानं कथ्यमानं सर्व-मन्दिति स्वायोयसिवामाति। तदेव दर्शयति—तथा हीति। संमाषणमपि जल्पनमप्यधःकरणमिवा-पति। अनुचितेन सर्वोचितस्य संमाषणमनुचितमेव करोतिति। स्वायादिति भावः। आद्र सृति। आद्र-रोटिप बहुमानोटिप प्रभुताया ऐश्वर्यसामिमानिवानुमापयित ज्ञापयित । स्वतिरिप न्रतिरप्यासन नत्वेकरोटिप व्यवस्थाने रहिता । स्वतिरिप न्रतिरप्यासन नत्वेकरोटिप व्यवस्थाने वृत्ति । स्वतिरिप न्रतिरप्यासन नत्वेकरोटिप स्वायादिति प्रभुताया ऐश्वर्यसामिनानिवानुमापयिति ज्ञापयिति। स्वतिरिप न्रतिरप्यासन नत्वेकरी

हिप्प0—1 हन्त हन्त किं प्रख्यति वैधेयः । 'चन्द्रातपश्चितिमुपो धविख्यः' इति पाटः । अयं हारः चन्द्रातपश्चिति मुप्पाति तादशस्य अस्य धविख्यः कारणिमिति तद्धेः । 2 न बुद्धवान् वराकोधेम् । प्रीति-करणे भवन्मूर्तिः (भवदाक्कृतिः) एव उपालम्भं प्रतिक्षेपवचनम् (ओलंभा, उलह्ना, इति भाषा) अर्द्धतीस्थः ।

पाठा०—१ मुघो. २ समुन्तितेनं. ३ आयान्तीम्, ४ प्रतिज्ञाहः, ५ अपहसितः ६ परवशं किमिनः ७ स्पतामः द कं. ९ समावासथन्तिः १० उपकम्अभः

स्सेकिमिव सूचयित । उपचारोऽपि चपछतामिव प्रकाशयित । प्रीतिरप्यनात्मज्ञतामिव ज्ञाप-यित । विज्ञापनापि प्रागलभ्यमिव जायित । सेवापि चापछमिव दृश्यते । दानमपि परिभव इव भवित । अपि च खयं गृहीतहृद्याय किं दीयते । जीवितेश्वराय किं प्रतिपाद्यते । प्रथमकृतागमनमहोपकारस्य का ते प्रत्युपिकया । दर्शनद्त्तजीवितफछस्य सफछमागमनं केन ते क्रियते । प्रणयितां चानेन व्यपदेशेन दर्शयित काद्म्बरी, न विभवम् । अप्रतिपाद्या हि परस्वता सज्जनविभवानाम् । आस्तां तावद्विभवः, भवादशस्य दास्यमप्यङ्गीकुर्वाणा नाकार्य-कारिणीति निर्युज्यते । दत्त्वात्मानमपि चित्रता न भवित । जीवितमप्यपियत्वा न पश्चात्त-ध्यते । प्रणयिजनप्रत्याख्यानपराद्युखी च दाक्षिण्यपरविती महत्ता स्ताम् । न च तादशी भवित याचमानानां यादशी ददतां छजा । यत्र सत्यममुना व्यतिकरेण कृतापराधिमव

उरकर्षस्तमिव सूचयति । उपचारोऽप्यभ्युत्थानादिरूपोऽपि चपलतामिव प्रकाशयति प्रकटीकरोति । प्रीतिरिप **बेहोऽ**प्यनात्मञ्जतां स्वस्वरूपानभिज्ञतां ज्ञापयति । विज्ञापनापि विज्ञप्तिरपि प्रागरुभ्यमिव पाण्डित्यमिव जायते । सेवापि सपर्यापि चापलमिव दृश्यते । दानमपि परिभव इव पराभव इव भवति । प्रथितमहिमव-त्त्वादितिभावः । अपि चेति युत्तयन्तरे, स्वयं गृहीतं हृदयं येनैवंविधाय किं दीयते । अथ च जीवितेश्वराय किं प्रतिपाद्यते किं कथ्यते । अयं भावः — हृदयाधीनं जीवितं, हृदयं चेद्रहीतं तदा जीवितेश्वर एव जातः । एवं सित तस्मे जीविताभिधानं किं वस्तु नेयम् । सर्वेषां वस्तुनां जीवितार्थत्वात् । एतद्परं किं प्रतिपाद्यम् । प्रतिपाद्यानां जीवितावधित्वात् । प्रथमं कृतं यदागमनं तदेव महोपकारो यस्यैवविधस्य ते भवतः का प्रत्यपक्तिया । न कापील्यर्थः । दर्शनेन दत्तं जीवितफलं येनैवंविधस्य ते तव सफलमागमनं केन कियते । अयं भावः-सर्वापिक्षयोत्ऋष्टं जीवितफळं त्वयैव दत्तम् । इतः परं त्वत्सदशमसाकं किमपि नास्ति, येन त्वदागमनसाफल्यं कियते कादम्बर्यनेन व्यपदेशेन हारानयनिषेण प्रणयितां सेहवत्तां त्वयि दर्शयति । न विभवनैधर्यम् । तवै-तादशं वस्तु नास्ति यादशं मम वर्तत इलोवम् । नन्वत्युत्तममुक्ताकळापस्य खविभवत्वप्रदर्शने कोऽयमखरस इत्यत आह—अप्रतीति । हीति निश्चितम् । सज्जनविभवानां परस्वता स्वीयपरकीयभावोऽप्रतिपाद्या वर्तते । सतां प्रवृत्तेः परोपकारनिमित्तकत्वेन तद्विभवस्यापि तथात्वादिति भावः। अथ यद्यपरितोषस्तदा विभवो हारा-दिरूपः स्वोत्कर्षहेतुस्तावदास्तां तिष्ठतु । किं तु भवादशस्य दास्यमङ्गीकुर्वाणा नाकार्यकारिणीति नियुज्यते नाकुत्यविधायिनीति व्यपदिर्यते । दत्त्वेति । आत्मानमपि दत्त्वा त्वदधीनं कृत्वा विश्वता न भवति विप्रतारिता न स्यात् । जीवितमप्यर्पयित्वा न पश्चात्तप्यते न पश्चात्तापं करोति । (यत्) सतां सत्पुरुषाणां महत्ता गुरुता प्रगैयो विद्यते यस्मिन्नेवंभूतो यो जनस्तस्य प्रत्याख्यानं निराकरणं तत्र पराख्युखी प्रणयिजना-भीष्टप्रदाननिराकरणशीला न भवतीलर्थः । तत्र हेतुमाह दाक्षिण्येति । दाक्षिण्यमनुकूलता तस्याः परवती । तदधीनेखर्थः । दाक्षिण्यं लजाधीनं स्यादिखत आह—न चेति । ददतां वितरणं कुर्वतां यादशी लजा त्रपा स्थात्तादशी याचमानानां नीचानां च न स्थात् । यत्त्विति । तु पुनरर्थे । यत्पूर्वोक्तं तत्सस्यम् । ततः किमिखत आह—अम्नेति । अमुना व्यतिकरेण त्वदागमनसंबैन्धेन त्वयि कृतापराधं विहितागसिम-

टिप्प०—1 सतां महत्त्वं तहतेते यद्धि प्रणयिजनानां (द्वन्योपहारदानस्य) प्रत्याख्याने प्रतिषेधने पराख्युत्वम्, अर्थात् न कदान्तित् प्रत्याख्यानं कुर्वन्तिः, यतो हि दाक्षिण्यस्वाधीना सा महत्ता । 2 पुनः स्वारस्यं चूर्णांचकार चपछः । सज्जनानां हि ददतां छजा, न जाने स्वरूपयोग्यं दत्तं न वेति । याचकानां तु पूर्वमेव छाघवस्वीकारान्न सा। अत एव-असुना हारसम्पण्णव्यतिकरेण कृतापराधमिवात्मानं जानाति, यस्वत्स्वरूपयोग्यदानाऽभावेपि दातत्त्वं स्वीक्रतमिति ।

पाठा०-- १ शायते. २ गृह्यते. ३ परवशा.

त्वय्यात्मान्मवमच्छिति काद्म्बरी। तद्यममृतमथनंसमुद्भानां सर्वरक्षानामेकेशेष इति शेष-नामा हारोऽमुनेव हेतुना बहुमतो भगवताम्भसांपत्मा गृहमुपागताय प्रचेतसे दत्तः। पाश-भृतापि गन्धर्वराज्ञाय, गन्धर्वराजेनापि काद्म्बर्ये, तयापि त्वद्वपुरस्यानुरूपमाभरणस्येति विमावयन्त्या नमःस्यत्येनोचितं सुधांस्नुतो धान्नो न धरेत्यवधार्यानुप्रेषितः। यद्यपि गुणगणा-भरणभृषिताङ्गयष्ट्यो भवाद्याः क्षेत्रहेतुमितरजनबहुमतमाभरणभारमङ्गेषु नारोपयन्ति, तथापि काद्म्बरीप्रीतिरत्र कारणम्। किं न कृतमुरसि शिलाशकलं कौस्तुमाभि धानं लक्ष्म्याः सहजमिति बहुमानमाविष्कुर्वता भगवता श्रीङ्गपाणिना। न च नारायणोऽत्रभवन्तमितिर-च्यते। नापि कौस्तुममणिरणुनापि गुणलवेन शेषमतिशेते। न चापि काद्म्बरीमाकारानुकृति-कल्याप्यत्या लक्ष्मीरनुगन्तुमलम्। अतोऽर्हतीयमिमं बहुमानं त्वत्तः। न चामूमिरेषा प्रीतिप्रसरस्य। नियतं च भवता लग्नप्रणया महाश्वतोपालम्भसहसैः खेदियत्वा स्थात्मानमुत्स-

वात्मानं कादम्बर्यवगच्छति जानाति । तदयममृतमथनात्समुद्भूतानां प्रकटितानां सर्वरत्नानामेकशेषोऽविध-ष्टोऽतः शेषनामार्यं हारोऽसुनैव हेतुनैकशेषत्वेनाम्भसांपत्या भगवता समुद्रेण बहुमतो गृहसुपागताय प्राप्ताय प्रचेतसे वरुणाय दत्तोऽर्पितः । पाशसृतापि वरुणेनापि गन्धवराजाय दत्तः । गन्धवराजेनापि कादम्बर्धे दत्तः । तयाप्यस्याभरणस्य त्वद्वपुस्तवदीयं शरीरमनुरूपं योग्यमिति विभावयन्त्या मनसि विभावनां कुर्वन्त्या। एतस्सि-बर्थे दृष्टान्तं प्रदर्शयबाह—नम इति । सुधास्नुतेश्वन्द्रस्य धान्नस्तेजसो नभस्थलमेवोचितं योग्यं न धरा पृथ्वी-व्यवपार्य निश्चित्यानुप्रेषितोऽनुप्रहितः । यद्यपीति । यद्यपि भवादशा भवत्सदशाः पुरुषा गुणाः शौर्यादयस्तेषां गणाः समुदायास्त एवाभरणानि तैर्भूषिता शोभिताङ्गयष्टियेषां ते तथा क्रेशहेतुः परिश्रमकारणमितरजनाः प्राकृतजनास्तैबंहमतमादरपूर्वकं स्वीकृतमाभरणभारं विभूषणवीवधमङ्गेषु हस्तपादादिषु नारोपयन्ति न स्थाप-यन्ति । तथापीति । यद्यप्येवमस्ति तथापि कादम्बरीत्रीतिरत्र हार्घारणे कारणं नियामकम् । त्रीत्यान्यै-रिप तथा कृतमित्याह—किं न कृतमिति। लक्ष्म्याः श्रियः सहजं सार्धं समुत्पन्नमिति कृत्वा वहुमानं सत्का-रमाविष्कुर्वता प्रकटीकुर्वता भगवता शाईपाणिना कौस्तुभाभिधानं शिलाशकलसुरसि किं न कृतं किं न विहितम् । न च नारायणस्तथा करोतु नाम । अहं तु ताहशो न भवामीखत आह—न चेति । नारायणः कृष्णोऽत्रभवन्तं त्वां न चातिरिच्यते नाधिको भवति । तथा च खानुरक्तशितिसंरक्षणखभावसाम्येन त्वमि स एवेट्सर्थः । न च हारोऽपि कौस्तुभापेक्षया न्यून इत्याह—नापीति । कौस्तुभमणिरणुनापि गुणलवेन शेषं .शेषनामानं हारं नाप्यतिशेतेऽतिशयितो न भवति, एवं लक्ष्मीसादृश्यं कादम्बर्यामानयति**一न चेति**। लक्ष्मीः पद्माकारस्यानुकृतिरनुकरणं तस्य कलांशस्त्रयाप्यल्पीयस्यापि कादम्बरीमनुगन्तुं सादश्यं कर्तुं नालं न समर्था । अतो हेतोरियं त्वत्तो भवत इयं बहुमानमहित योग्या भवति । न चेयं प्रीतिर्न भवतीत्याह—न म प्रीतिप्रसरस्य प्रीत्युत्कर्षस्यैषाऽभूमिरस्थानम् , अपि तु स्थानमेव । वैपरीत्ये बाधकमाह**—नियतेति ।** नियतं निश्चितं भवता त्वया लग्नैः प्रणयः स्नेहो यस्यां एवंविधा महाश्वेता उपालम्भसहस्रैः खेदयित्वा खेदसुत्पाय खात्मानं

टिप्प०—1 ब्राम्यियोयं पाठः । 'नभःस्थलमेवोचितं सुधास्तेः (चन्द्रस्य) धाम' इति पाठः, प्रमाणे च सहदयाः । 2 एषा (कादम्बरी) शितिप्रसरस्य अपात्रं न अपि तु पात्रमेवेस्थ्यः । 3 इन्त धिगविचा-रम् । 'त्वया भन्नप्रणया(भन्नः प्रणयो यस्याः ईदशी कादम्बरी)महाश्वेतामुपालम्भसहस्नैः (ईदशेन अद-क्षिणेन त्वया सज्जावो विहितः, अत्र चानीतः इति) स्वेद्यित्वा आत्मानं नियतमुत्सक्ष्यति' इस्वेव पाठः ।

पाठा०—१ उद्धृतानाम्, २ एकः श्रेषः, ३ लब्धनामाः ४ सुधास्तेषामः ५ निजगुणः ६ शाक्षिणाः ७ नापिः ८ महाश्रिताम् ९ आत्मानमः

क्ष्यति । अत एव महाश्वेता तैरिकामपीमं हारमादाय त्वत्सकाशं प्रेषितवती । तथापि कुमारस्य संदिष्टमेव—'न खळु महाभागेन मनसापि कार्यः कादम्बर्याः प्रथमप्रणयप्रसर्भक्तः' इत्युक्तवा च ताराचक्रमिव चामीकराचळस्य तटे तं तस्य वक्षःस्थळे वबन्ध ।

चन्द्रापीडस्तु विस्मयमानः प्रस्रवादीत्—'मदलेखे, किर्मुच्यते । निपुणासि, जानासि प्राहियितुम् । उत्तरावकाशमपहरन्सा कृतं वचसि कौशलम् । अयि मुग्बे, के वयमा-त्मनः, के वा वयं प्रहणाप्रहणस्य वा । आगता खिलवयमस्तं कथा । सौजन्यशालिनीभि-भेवतीभिरुपकरणीकृतोऽयं जनो यथेष्टिमष्टेईवनिष्टेखु वा व्यापारेषु विनियुज्यताम् । अति-दक्षिणायाः खलु देव्याः कादम्बर्या निद्धिण्या गुणा न कंचित्र दासीकुर्वन्ती'त्युक्त्वा च कादम्बरीसंबद्धाभिरेव कथाभिः सुचिरं स्थित्वा विसर्जयांवभूव मदलेखाम् । अनित्द्रं गतायां च तस्यां क्रीडांपैर्वतगत्रभुद्यगिरिगतिमव चन्द्रमसं चन्दनदुक्लहारधवलं चन्द्रापीडं द्रष्ट्रं समुत्सारितवेत्रच्लत्रवामरिविहा निषद्धाशेर्षपरिजना तमालिकाद्वितीया-

निजातमानमुत्सक्ष्यति त्यक्ष्यति । अत एवातो हेतोर्महाश्वेतेमं हारमादाय गृहीत्वा त्वत्सकारा भवत्समीपं तर-लिकां प्रेषितवती प्रहितवती । तयापि महाश्वेतयापि कुमारस्य संदिष्टं कथितमेव । महाभागेन सत्प्रह्षेण त्वया कादम्बर्याः प्रथमप्रणयप्रसर्भङ्गो मनसापि न कार्यो न विधेयः । कायवारभ्यां त सर्वथा निषेध एव सचितः । इत्यक्त्वेत्यिभिधाय चामीकराचलस्य मेरोस्तदे ताराचक्रमिव नक्षत्रसमूहिमव तं हारं तस्य वक्षस्थले बबन्ध । चन्द्रापीडस्तु विस्मयमानो विस्मयं कुर्वाणः प्रत्यवादीतप्रत्ययोचत् । हे मदछेखे, त्वया किमुच्यते । त्वं निपुणासि पण्डितासि । अत एव प्राहियतुं स्वीकार्यितुं जानासि । उत्तरस्य प्रतिवचसोऽवकाशं प्रवेशयोग्यतामपहरन्सा दूरीकुर्वन्सा वचित वाग्यापारे कौशलं पाण्डिसं कृतम् । अयीति कोमलामच्रणे । हे मुग्ये, आस्मेनो भवद-पेक्षया के वयम् । युष्माकं देवयोनित्वादिति भावः । अथ च के वा वयं महणामहणस्य वा । आगता खल निश्चितम् इयमस्तं कथा । सौजन्यशालिनीभिः सुजनताशोभिनीभिर्भवतीभिरुपकरणीकृतोऽयं जनौ यथेष्टमिष्टेष्वनिष्टेषु वा व्यापारेषु विनियुज्यतां प्रेर्यताम् । खल्ल निश्चितम् । अतिदक्षिणाया अत्युदारायाः । 'दक्षिणे सरलोदारी' इति कोशः । कादम्बर्या निर्दाक्षिण्याः सर्वत्र अमणशीला गुणाः कंचित्पुरुषं न दासी-कुर्वन्ति । अपि तु सर्वनिव । इत्युक्त्वा चेत्यभिधाय च कादम्बरीसंबद्धाभिरेव कथाभिः सुचिरं स्थित्वा तां मदछेखां विसर्जयांवभूव गृहे गमनायानुज्ञापितवान् । तदनन्तरं तस्यां मदछेखायामनतिदूरं गतायां नातिदूरं प्राप्तायां चित्ररथधुता कादम्बरी पुनरपि द्वितीयवारमपि तदेव सौधशिखरमारुरोहारूढा । अत्र सौधशिखरं विशेषयन्नाह—की**डेति ।** कीडार्थं यः पर्वतः शैलस्तत्र गतम् । कमिव । उदयगिरिरुद्याचलस्तत्र गतमिव मन्द्रमसम् । चन्दनं मलयजम् , दुकूलं क्षीमम् , हारः शेषाभिधानः , एतैर्धवलं छन्नं चन्द्रापीढं द्रष्टं वीक्षितं समुरसारितानि दूरीकृतानि वेत्रच्छत्रचामरचिह्नानि यया सा । निषिद्धो वर्जितोऽशेषः समग्रः परिजनः परिच्छदो

े टिप्प०—1 आत्मनः के वयम्? वयमात्मनोपि न प्रभवः, किमुतान्यस्यस्यः। 2 इमं पाठत्वेनोञ्जि-संष्टीकाकार एव निर्दाक्षिण्यः। कादम्बरीगुणान् निर्दाक्षिण्यान्वदेद् प्रन्थकारः? अत एव—'निर्दाक्षिण्य-मपि' इति पाठः। कादम्बर्या गुणा निर्दाक्षिण्यम् (अनुदारमपि, मादशम्) अपि कं न दासीकुर्वन्ति, अपि तु सर्वमेवेत्यर्थः।

पाठा०—१ महाश्वेतया. २ तरिलका. ३ अनुप्रेषिता. ४ जन्यते. ५ कथयितुम्. ६ प्रहणस्याप्रहणस्य. ७ गता. ८ अनिविष्टेषु. ९ निर्दाक्षिण्यमपि. १० अनितिचिरम्. ११ पर्वतका. १२ उदयगताम्. १३ उत्सारितः १४ परिजनातुगमनाः

820

चित्ररथसुता पुनरपि तदेव सौधशिखरमाहरोह । तत्रस्था च पुनस्तथैव विविधविछास-तरें क्वितेर्विकीरिविछोकितेर्जहारास्य मनः। तथाहि मुँहुर्मुहुर्नितम्बविम्बन्यस्तवामहस्तपस्त्रवा र्भावृतां गुकानुसारप्रसारितदक्षिणकरा निश्चलतारका लिखितेव, मुहुर्जु निभकारम्भद्त्तोत्तानकर-तळतया तेद्रोत्रस्वळनभिया निरुद्धवद्नेव, सहुरंशुकपह्नवताडितनिःश्वासामोद्छब्धमधुकर-मुखरतया प्रस्तुताह्वानेव, मुहुरनिलगलितांशुकसंध्यमद्विगुणीकृतमुजयुगलपावृतपयोधरतया दत्तालिङ्गनसंज्ञेव, मुहुः केशपाशाकृष्टकुसुमपूरिताञ्जलिसमाद्याणलीलया कृतनमस्कारेव,मह-रुभयतर्जनीभ्रमितमुक्ताप्रालम्बतया निवेदितहृद्योत्कलिकोद्गमेव, मुहुरपहारकुसुमरखलनवि-धुतर्करतलतया कथितकुसुमायुधशरप्रहारवेदनेव, सुहुर्गलितरशनानिगैडंपैतितचरणतया संय-म्यापितेव मन्मथेन, भुँहुअछितोरुबिधृतशिथिछदुकूछा,क्षितितछदोछायमानांशुकैकदेशाच्छा-

यया सा । तमालिका एव द्वितीया यस्याः सा च । तत्रस्था च सौधशिखरगता च पुनस्तथैव पूर्वोक्तरीसैव विविधा अनेकप्रकारा ये विलासा भूसमुद्भवास्तैस्तरिङ्गतैर्विकारिविलोकितैरस्य चन्द्रापीडस्य मनो जहार हृतवती । तदेव दर्शयति—तथाहीति । मुहुर्मुहुर्वारंवारं नितम्बविम्वे आरोहिवम्वे न्यस्तः स्थापितो वामहस्तपह्नवो यया सा । प्रावृतं परिधानीकृतं यदंशुकं तदनुसारेण प्रसारितो दक्षिणकरो यया सा । निश्चलेति । निश्चला स्थिरा तारका कनीनिका यस्याः सा । अत एव लिखितेव चित्रितेव । मृह्रिति । जुम्भिकारम्भे जुम्भायाः प्रारम्भे दत्तं यदत्तानं करतलं तस्य भावस्तता तया । तस्य चन्द्रापीडस्य गोत्रमिभधानं तस्य स्खलनं तस्माद्या भीः भीतिस्तया निर्हें बदनेव । मृहरिति । अंग्रुकपह्नचेन ताडितो यो निः वासमोदस्तत्र छन्धा ये मधुकरा भ्रम-रात्तिर्भुखरो वाचालस्तस्य भावसत्ता तया प्रस्तुतं प्रारब्धमाह्यानं यया सैवंविधेव । मृहरिति । अनिलेन गलि-तानि यान्यंशुक्तान्यत्तरीयाणि तेषां संभ्रमो विलासस्तेन द्विगुणीकृतं यद्भजयुगलं तदेव प्रावृतसुत्तरीयं ययोः पयोधरयोखयोभीवस्तता तया दत्ताळिङ्गनसंज्ञा संकेतो यया सैवंविधेव । मुद्दरिति । केशपाशादाक्षण्टानि यानि कुसुमानि तेन पूरितो योऽजलिस्तस्य समाधाणलीलया कृत्वा कृतनमस्कारेव विहितप्रणामेव । पुनः करयोरलीकप्रदेशाभिमुखीकरणेन तदुत्प्रेक्षा । मृह्यिति । उभयतर्जनीभ्रमितो यो मुक्ताप्रालम्बो मुक्तालता तस्य भावस्तता तया निवेदितो ज्ञापितो हृदयस्योत्किर्लिका हृक्षेसा तस्या उद्गमः पादुर्भावो यया सैवंविधेव । यथा हारो मया आम्यते तथोत्किलकया मिनतिमिति भावः । महरिति । उपहारस्योपचारस यानि कुछुमानि तेभ्यः रखलनेन विधुतं कम्पितं यत्करतलं तस्य भावस्तता तया कथिता कुछुमायुषी मदनस्तस्य शरप्रहारवेदना पीडा यया सैवंभूतेव । मुहुरिति । गलिता सस्ता या रशना कटिमेखला सैव निगडोऽन्दुकस्तत्र पतितौ यौ चरणौ तयोर्भावस्तत्ता तया संयम्य बद्धा मन्मथेनापितेव । महरिति । चिल-

टिप्प०-1 वायुनाऽपसारितो योंऽग्रुकस्तद्नुसारेण तस्यजीकरणव्याजेनेसर्थः । 2 मदनजागरणेन या जुम्भा जाता तत्र ज्यात्तसुखस्य पिधानार्थं यो हस्त आवरणीकृतः स मन्ये प्रेमवशासन्द्रापीडस्य नाम-निःसरणभयेन मुखस्यावरणीकृत इत्याशयः । 3 दृश्यतां बुद्धिष्टीकयितुः । अश्चकपळ्वेन ताडिताः निःश्वा-ससीरमञ्जब्धा ये मधुकरासीर्मुखरतया शब्दायमानतया, इत्यर्थी वाच्यः । 4 अंग्रकानां किस भारो धतस्तया! अस्तु. अनिलेन गलिते अंशुके संश्रमवशाद् द्विगुणीकृतेन सुजयुगलेन एकस्योत्तरं द्वितीयेन भुजेन प्रावृतौ पयोधरी यया अर्थाद भुजद्वयवेष्टितकुचा । 5 अञ्जल्यपरि आघ्राणाय निमते शिरास नम-स्कारचेष्टा जातेत्याशयः । ६ उत्कलिका उत्कण्ठा ।

पाठा०-१ तरिक्षिभः २ विलोकितैः; विकारिभिविलोकितैः ३ सुद्धः ४ असमान्त, ५ गोत्रस्वलनभयनिरुद्ध-वदनेव. ६ संभ्रमद्विगुणितसुजलताबृतपयोधरतयाः संवरणसंभ्रमद्विगुणीकृतसुजसुगलप्रावृतपयोधरतयाः ७ मनन्तः ८ करतथा. ९ तिबिड. १० नियमित. ११ मुहुर्मुहुर्विचलित.

दितकुचा, चिकतपरिवर्तनतुट्यित्रवलीलता, संमस्तचिकुरकलापसंकलनाकुलकेरतला, कटाक्ष-क्षेपधवलीकुतैकणीत्पलं विल्वस्यमाणस्मितसुधाधूलिधूसरितकपोलं साचीकुल वदनमनेकरस्-भिक्कभङ्करं विलोकयन्ती, तावद्वतस्थे यावदुपसंह्तालोको लोहितो दिवसो वभूव।

अथ हृदयस्थितकमिलनीरागेणेव रज्यमाने राजीवजीवितेश्वरे सकळलोकचक्रवालचक्रव-तिंनि भगवति पूष्णि, क्रमेण च दिनपरिलम्बनरोषरक्ताभिः कामिनीहृष्टिभिरिव संक्रामित-शोणिम्नि न्योम्नि, संहृतशोचिषि जाते जरठहारीतहृरितवाजिनि, रविविर्देह्मीलितसरोजसं-हृतिषु हृरितायमानेषु कैमलवनेषु, श्वतायमानेषु कुमुद्खण्डेषु, लोहितायमानेषु दिख्नुखेषु,

ताभ्याम्रभ्यां यथाकथंचिद्विष्टतमि विधिलं दुकूलं यसाः सा । क्षितितले दोलायमानोंऽशुकस्योत्तरीयस्यैक-देशस्तेनाच्छादितौ कुचौ यया सा । चिकतं ससंभ्रमं यत्परिवर्तनं तेन त्रुट्यन्ती त्रिवलीलता यस्याः सा । समस्ताः समप्रा ये चिक्रराः कुन्तलास्तेषां कलापः समृहस्तस्य संकलनं स्वकीयस्थले स्थापनं तेनाकुलं व्याक्षिप्तं करतलं यस्याः सा । किं कुवती । वदनं मुखं साचीकृत्य वक्षीकृत्यानेके रसास्तेषां भक्षी रचनाविशेषस्तेन भक्षरं वकं यथा स्यातथा विलोकयन्ती । अथ वदनं विशेषयन्ताह —कराक्षेति । कटाक्षाणां क्षेपस्तेन धवली-कृतं कर्णीत्पलं यस्मिन् । विलक्ष्यमाणं यत्सिन् । विलक्ष्यमाणं यत्सिन् । तावदवतस्थे यावदुपसंहत एकीभृत आलोको यस्मिन्नविधो लोहितो रक्तो दिवसो बभूव । एतेन संध्या-समयो जात इति ज्ञापितम् ।

अथ प्रदोषसमयं घर्णयशाह—अथिति । जातायामदर्शनक्षमायां वेलायां कादम्बरी सीधशिखरात्कीडाप-धैतकितम्बाच चन्द्रापीडोऽवततारेखन्वयः । किस्मिन्सिति । रागेणानुरज्यमाने सित रक्ततां प्राप्यमाणे सिति । रक्तत्वसाम्यादाह—हृदयस्थितो यः कमिलिनीरागर्केनेव राजीवानां कमेलानां जीवितं तस्थेश्वरः स्वामी तिस्मिन्सिकः समग्रो यो लोकस्तस्य चक्रवालं मण्डलं तस्य चक्रविति सार्वभौमे भगवित माहात्म्यविति । जरठः परि-णत एवंविधो यो हारीतो सृदङ्करसद्वद्धरिता नीला वाजिनो यस्य स तिस्मिन् । पुनः कीहरो । संहतशो-चिष्यातदीधितौ एवंविधे पूँषण स्यं जाते सित । तथा क्रमेण च परिपाट्या दिनस्य सूर्यस्य परिलम्बनमस्तसम-यस्तेन रोषो नायको दत्तसंकेतोऽद्यापि नागत इत्यंद्धपस्तेन रक्ताभिः कामिनीदिष्टिभिरिव संकामितः शोणिमा रिक्तिमा यस्मिनेवविधे व्योक्त्याकारो सित । पुनः केषु । रिविरिति । रिवः सूर्यस्तस्य विरहो वियोगस्तेन मीलिताः संकुन्विता याः सरोजसंहतयः कमलराजयस्तास । पुनः केषु । कमलवनेषु निलनखण्डेषु हरितायमा-नेषु नीलायमानेषु सत्स । तथा कुमुदखण्डेषु कैरववनेषु श्वतायमानेषु गौरवदाच्चरमाणेषु । प्रकुक्षितत्वादिति भावः । तथा लोहितायमानेषु रक्तायमानेषु दिख्युखेषु सत्स । तथा नीलायमाने हरितायमाने श्वरीमुखे प्रदोषे ।

टिप्प०—1 विश्वमवशादुत्तरीयां ग्रुकः स्वस्थानादपस्त्य भूमो लिन्नतः पुनश्च सिवलासं स्वस्थानं स्थापितसेनाच्छादितकुचा। 2 'विलक्षस्पित' इत्येव पाटः। सल्जं यत्सितिमत्यभः। 3 हन्त कियद्वा जर्जरा सेयं टीकाकन्था प्रथ्यताम्। दैवहतकः सोयं 'जरठहारीत॰' पर्यन्तमेकविशेषणीचकार। किन्तु राजीवजीवितेश्वरे सकल.....चक्रवर्तिन भगवति पूष्णि (सूर्ये) कमलिनीरागेणेव रज्यमाने सित (स्वाभाविके रक्तवर्णे कमलिन्यवुरागस्योत्प्रेक्षा)। इति प्रथगन्वयः। संकामितशोणिश्च ब्योश्चि इति प्रथक्। अरठहारीतहरितवाजिनि (सूर्ये) संहतशोचिषि संकोचितप्रकाशे जाते सित, इति प्रथक्। रिवितरहेण मीलिताः सरोजसंहतयो येषु ईदशेषु कमलवनेषु हरितायमानेषु सत्सु इत्यर्थः।

पाठा०—१ असंस्रस्तः र करकनलाः ३ कगोत्पलः ४ विलक्ष्यमाणसितध्लिध्सरकपोलम्ः विलक्षसितस्रधाधून लिध्सिरितैकक्रपोलाः विलक्ष्यसितस्रधाधूलिधूसरितकपोलम्, विलक्ष्य चासितस्रधाधूलिधूसरितकपोलम्, ५ साचीक्कतः इ अपूर्णकः ७ उपसंहतः ८ सकलचक्रवाकचक्रवालचित्तविनिः ९ उष्णदीधितौः १० जनितः ११ कमलवनिष्ठ निजसहरमृतम् तिसमालोकनाश्या हर्षप्रकर्षसंदक्षितस्तिष्विवोनस्रुलेषु पत्रलायमानेषु कुसुदखण्डेषुः 833

नीळायमाने शर्वरीमुखे, शनैःशनैश्च पुनर्दिनशीसमागमाशाभिरिवानुरागिणीभिः सहैव दीिबितिभिरद्शीनतासुपगते भगवति गभस्तिमालिनि, तत्कालविज्मिनेन च काद्मवरी-हृद्यरीगसागरेणेवापूरिते संध्यारागेण जीवलोके, कुसुमायुधानलद्द्यमानहर्देयसहस्रधूम इच जनितमानिनीन्यनवारिणि विस्तीर्यमाणे तरुणतमाल्यत्विषि तिमिरे, दिक्करिकरावकीर्ण-सीकरासार इव श्वेतायभानतारागणे गाने, जातायां चादर्शनक्षमायां वेळायां सौधशिख-रादवततार काद्मवरी क्रीडापर्वतकनितम्बाच चन्द्रापीडः। ततोऽचिरादिव गृहीतपादः प्रसाद्यमान इव कुमुदिनीभिः, कळुषमुखीः कुपिता इव प्रसाद्यन्नाशाः, प्रवोधाशङ्कयेव परिहर्नस्ताः कमिलनीः, लाञ्छनच्छलेन निशासिव हृद्येन समुद्रहन्, रोहिणीचरणताडन-लगमलक्तकरसमिवोदयरागं द्धानः, तिमिरनीर्लाम्बरां दिवमभिसारिकामिवोपसर्पन्,अति-वहुमत्या विकिर्त्रिव सौभाग्यमुद्गाद्भगवानीक्षणोत्सवः सुधासूतिः । उंच्छिते च कुसु-मायुधाधिराज्यैकातपत्रे कुमुदिनीवधूवरे विभावरीविलासदन्तपत्रे श्वेतभानौ धवलितदिशि,

शनैःशनैः पुनर्दिनश्रियां यः समागमत्तस्याशाभिरिवानुरागिणीभिदीधितिभिः सह भगवति गभित्तमालिनि सूर्येंऽदर्शनतामदर्यतासपगते प्राप्ते सति । प्रनः संध्यारागेण जीवलोक आपूरिते सति । केनेव । तत्कालविज्-म्भितेन तदात्वप्रस्ततेन कादम्बर्या हृदयरागस्तलक्षणो यः सागरः समुद्रस्तेनेव । पुनः कस्मिन् । विस्तीर्यमाणे विस्तारं प्राप्यमाणे । तरुणो नवीनो यस्तमालस्तापिच्छः तस्य त्विडिव त्विद यस्मिन्नेवेविधे तिमिरेऽन्धकारे सति । तस्य नीलत्वेन साम्यादाह—कुर्सुमेति । कुसुमायुध एवानलो विह्वस्तेन दद्यमानं जवलमानं यद्भृद-यसहस्रं तस्य धूम इव । कीदशे । जनितमुत्पादितं मानिनीनां नयनेषु वारि येन तस्मिन् । अद्यापि पतिर्गृहे नागत इति दुःखेन मानिनीनयनेष्वश्चसद्भाव इत्यर्थः । एतेन धूमसादृश्यं ध्वनितम् । दिगिति । दिक्करिणां दिरगजानां ये कराः ग्रुण्डादण्डास्तैरवकीर्णोऽवध्वस्तो यः सीकरासारस्तस्मिन्नव श्वेतायमीने दीप्यमाने तारागणे नक्षत्रसमूहे गगने व्योमि जाते सति । अन्वयस्तु प्राप्तकः । ततस्तदनन्तरमचिरादिव स्तोककालेनेव सुधास्तिश्वन्द्र उदगादुदयं प्राप्तवान् । यहीतिति । यहीताः पादा यस्य सः प्रसायमान इव । काभिः । कुंमदिनीभिः कैरविणीभिः । कळुष्मुखीः कुपिता इव आशा दिशः प्रसादयन्प्रसन्नीकुर्वन् । सुप्तानां कमिलनीनां प्रबोधो मा भूदित्याशङ्कया परिहरंस्त्यजन् । लाञ्छनच्छलेनाङ्कामिषेण निशामिव हृदयेन समुद्रहन्धारयन् । पुनः किं कुर्वाणः । उदयरागं दधानः । क्रमिव । रोहिण्याश्वरणेन रतिकलहेन यत्ताडनं तेन लग्नं अलक्तकरस-मिन पानकद्रवामन । तिमिरमेन नीलमम्बरं बस्नमेतादृशी दिनं नीलानगुण्ठनसाम्याद्भिसारिकामिनोपसर्पन्ग-च्छन् । अतिवक्षभस्य भावोऽतिवक्षभता तया सौभाषयं विकिरन्निव विक्षिपन्निव । कीदशः । भगवान्माहात्स्य-वान् । पुनः किविशिष्टः । ईक्षणानां नेत्राणामुत्सव इव । उच्छिते च वृद्धिं प्राप्ते च कुसुमायुधः कंदर्पसास्या-थिराज्यं साम्राज्यं तस्य एकमद्वितीयमातपत्रं तस्मिन् । कुमुदिनी कैरविणी सैव वधूस्तस्या वरः प्राण-नाथस्तस्मिन् । पाण्डुरत्वसाम्येनाह-विभावरीति । विभावर्याक्षियामाया विलासार्थं दन्तपत्रं कर्णाभरणं तिसम्बेताः ग्रमा भागवः किरणा यसिन् । धवलिताः ग्रमीकृता दिशो येन स तैसिन् । चन्द्रालोकेन

टिप्प०-1 श्वेतायमानास्तारागणा यसिश्रित्यर्थः । 2 यावकद्भवमिवेत्युचितम् । 3 छोकानामितः श्रीतिपात्रतया तेषु सौभाग्यं श्रीति वर्षत्रिव । 4 पुवंविशिष्टे श्वेतभानौ उदिते सतीत्यन्वयः ।

पाठा ०-१ तत्कालति नतिपोपात्त भुजसहस्रविस्तारितसर्वपुरस्कृतगजचमेणेव नीलायमाने. २ रागरस. ३ चक्रवा-क्रहृदयः ४ नयनासारवारिणिः ५ आकीर्णः ६ गगने जाते. ७ नचिरातः ८ नीलाम्बरवरामः ९ डदिते.

दैन्तादिवोत्कीणें भुवने, चन्द्रापीडश्चन्द्रातपनिरन्तरतयेव कुमुद्दमय्या इव गृहकुमुदिन्याः कहोलधौतसुधाधवलसोपाने तनुतरङ्गतालवृन्तवातवाहिनि सुप्तहंसिमथुने विरह्वाचालचक्र-बाक्युगले तीरे, कुमुददलावलीभिः पर्यन्तिलिखितपत्रलतादन्तुरमवदातसिन्दुवारदामोपहारं हिरचन्दनरसेः प्रक्षालितं कादम्बरीपरिज्ञनोपदिष्टं मुक्ताशिलापट्टं चन्द्रशीतलमधिशिरये। सत्रस्थस्य चास्याऽऽगत्याकथयत्केयूरकः 'देवीं कादम्बरी देवं द्रष्टुमागता' इति।

अथ चन्द्रापीडः ससंभ्रममुत्थायागच्छन्तीम्, अरुपसखीजनपरिवृताम्, अपनीताशेषराजिविह्नाम्, इतरामिवेकावलीमात्राभरणाम्, अच्छाच्छेन चन्द्रनरसेन धवलीकृततनुलताम्,
एककणीवसक्तद्रन्तपत्राम्, इन्दुकलाकलिकाकोमलं कर्णपूरीकृतं कुमुद्दलं द्धानाम्, ज्योत्साशुचिनी करुपदुम्हकूले विभ्रतीम्, तत्कालरमणीयेन वेषेण साक्षादिव चन्द्रोद्यदेवताम्,
मद्लेखया दत्तहस्तावलम्यां काद्म्यरीमपद्यत्। आगत्य च सा प्रीतिपेशलतां दर्शयन्ती
प्राकृते परिजनोचिते भूतले समुपाविद्यत्। चन्द्रापीडोऽपि 'कुमार, अध्यास्यतां शिलातलमेव'

भुवनस्य व्यात्त्वादाह—दन्तिति । दन्तादिवोत्कीणं भुवने विष्टपे जाते सित । चन्द्रापीडश्वन्द्रातपस्य चन्द्रालोकस्य निरन्तरता सर्वस्मिन्नभिव्याप्तित्तया हेतुभूतया । एवं विरलकुमुदवस्या अपि । यहकुमुदिन्याः कुमुदमध्याः कुमुदप्रकर्षवस्या इव ये कल्लोलाः श्वेतिमोत्कर्षासौधौतं निर्मलीकृतं सुध्या धवलं सोपानं यस्मिन् ।
तनवः स्क्ष्मा ये तरङ्गाः कल्लोलास्त एव वातहेतुत्वात्तालवन्तानि व्यजनानि तेषां वातं वहस्येवंशीलं तस्मिन् ।
स्वानि हंसानां मिथुनानि यस्मिन् । विरहेण वियोगेन वाचालानि मुखराणि चक्रवाक्युगलानि यस्मिन्वंविधे
तीरे । यहदीधिकाया इति शेषः । कुमुदानां कैरवाणां दलावलीभिः पत्रश्रेणीभिः पर्यन्ते प्रान्ते लिखिताः
पत्रलताः पत्रभङ्गयस्ताभिर्वन्तुरम् । तद्वद्वदातानि सिन्दुवारदामानि निर्मुण्डीकृतस्तिपामुपहारो यस्मिन्तद्वस्तिचन्दनं गोशीर्षचन्दनं तस्य रसैः प्रक्षालितं धौतम् । कादम्बर्याः परिजनः परिच्छदस्तेनोपदिष्टं कथितं मुक्तावद्वलं गुभं शिलापृं चन्द्रण शीतलमधिशित्ये। शयनं चकारेस्यथः। तत्रस्थस्यास्य चन्द्रापीडस्य केयूर्क आगस्यस्कथयत् । इतिशब्दबोत्यमाह—काद्यदाति । कादम्बरी देवी देवं भवन्तं द्रष्टुमागता।

अथेति । तत्कथनानन्तरं ससंभ्रममुत्थाय स चन्द्रापीडः कादम्बरीमपश्यंत् । अथ कादम्बरी विशेषयबाह् आगच्छन्तीमिति । आगच्छन्तीमयान्तीम् । अत्पेति । अत्पः स्तोको यः सखीजनस्तेन परिबृताम् । अपनीतं दूरीकृतमशेषं समग्रं राजिबहं यया सा ताम् । अत एवेतरामिव पूर्वत्यावर्णितस्वरूपाँऽभिन्नामिबैकावलीमात्रमाभरणं विभूषणं यस्याः सा ताम् । अच्छं चाच्छं चाच्छाच्छं तेन । अतिनिर्मेछेनेस्थयः ।
एतादशेन चन्दनरसेन भवलीकृता तनुलता यया सा ताम् । एकक्णेऽवसक्तं क्षिप्तं दन्तपत्रं यया सा ताम् ।
तथाविधदेशाचारत्वादिति भावः । पुनः कि कुर्वाणाम् । कर्णपूरीकृतं कुमुददलं कैरवपत्रं दभानाम् ।
कीदशम् । इन्दुकला चन्द्रकला सैव कलिका तद्दत्कोमलं सुकुमारम् । पुनः कि कुर्वन्तीम् । ज्योत्स्रावच्छुचिनी
पवित्रे कल्पदुमस्य दुकुले विभ्रतीं दभानाम् । तत्कालरमणीयेन तत्समयमनोहरेण वेषेण नेपथ्येन साक्षाचन्द्रोदयदेवतामिव । मदलेखया दत्तो इस्तावलम्बः करावलम्बो यस्याः सा ताम् । अन्वयस्तु प्रागुक्तः । आगंख च
प्रीतिपेशलतां स्नेहसुन्दरतां दर्शयन्ती प्रकटयन्ती प्राकृते नीचे परिजनस्य सेवकजनस्योचिते योग्ये भूतले

टिप्प०—1 विरलकुमुदापि गृहकुमुदिनी (सरसी) चन्द्रातपन्यासतया कुमुदमयी जाता, चन्द्रिकैव कुमुद्रस्थानीया जातेत्वर्थः । ईदृश्या गृहकुमुद्दिन्याः कछोलधौत० हत्वादिविशेषिते तीरे शिलापट्टं चन्द्राः पीडोऽधिशिश्ये इति योजना । 2 पूर्ववर्णितस्त्ररूपकादम्बरीतो भिन्नमिवेति वाच्यम् । 3 'प्राकृतेव' ह्रसेव पाठः । साधारणस्रीव, इति तदर्थः । स्थानस्य प्राकृतमिति विशेषणं तु बाणसदृशस्य प्रतीपमेव ।

पाठा०-१ दन्तिदन्ताम्, २ कुमुद इव. ३ धूत. ४ पत्रलतादन्तुरम्; दन्तपत्रलतम्, ५ प्राष्ट्रतेव.

इस्यसकृद्वुवध्यमानोऽपि मद्छेखया भूमिमेवाभजत । सर्वासु चासीनासु तासु मुहूर्तमिव स्थित्वा वक्तुमुपचक्रमे चन्द्रापीडः—'देवि, दृष्टिमात्रप्रीते दासजने संभाषणादिकस्यापि प्रसादस्य नास्यवकाशः, किमुतैतावतोऽनुप्रहस्य । न खलु चिन्तयन्नपि निपुणं तमात्मनो गुण- क्ष्यमवलोक्यामि, यस्यायमनुरूपोऽनुप्रहातिरेकः । अतिसरला तवेयमपगताभिमानमधुरा च सुजनता यद्भिनवसेवकजनेऽप्येवमनुरूथते । प्रायेण मामुपचारहार्यमद्क्षिणं देवी मन्यते । धन्यः, खलु परिजनः, ते यस्योपिर नियन्नणा स्थात् । आज्ञासंविभागकरणोचिते भूत्यजने क इवादरः । परोपकारोपकरणं ईारीरम्, तृणलवलघु च जीवितम् । अपत्रपेत्वत्प्र- तिपत्तिभिरुपायनीकर्तुमागतायास्ते वयमेते शरीरमिद्मेतज्ञीवितमेतानीन्द्रियाणि एतेषामन्य- तर्दारोपय परिष्रहेण गरीयस्त्वम्' इति ।

अथैबंबादिनोऽस्य वचनमाक्षिण्य मद्छेखा सस्मितमवादीत्—'कुमार, भवतु । अति-सम्भणया खिद्यते खळु सखी कादम्बरी । किमर्थं चैवमुच्यते । सर्वमिद्मन्तरेणापि वचन-

प्रथिव्यां समुपाविद्यात्समुपविष्टः । चन्द्रापीडोऽपि हे कुमार, शिळातळमेवाध्यास्यतामिति मदलेखयाऽसकृद्वारंवार-मनुबध्यमानोऽपि कथ्यमानोऽपि भूमिमेव वसुधामेवाभजताश्रितवान् । सर्वासु तास्वासीनास्पविष्ठासु सत्सु सहस्तै-मिन स्थित्वा चन्द्रापीडो वक्तुं कथितुमुपचकम उपकमं कृतवान् । किं तदित्याह—देवीति । हे देवि, दृष्टिमात्रेण श्रीते दासजने संभाषणादिकस्य जल्पनप्रसृतिकस्य प्रसादस्यानुत्रहस्यावकाशोऽवगाहो नास्ति । दृष्टिमात्रसमुद्भत-श्रीला तावन्मम हृदयं भृतं यावदस्य प्रवेशो नास्तीत्यर्थः । एतावतोऽनुप्रहस्य किमुत भण्यते । सर्वथा प्रवेशो नास्ती-खर्थः । त खिट्विति । निपुणं यथा स्यात्तथा चिन्तयन्तपि विचारयन्नप्यात्मनो गुणलवमवलोकयामि पश्यामि । यस्य गुणळवस्यायमनुरूपो योग्योऽनुप्रहातिरेकः प्रसादोत्कधः । अतिसरलाऽतिऋज्वी तवेयमपगतो वृरीभूतो मोऽभिमानोऽहंकारस्तेन मधुरा मिष्टा सुजनता सौजन्यम् । अत्रार्थे हेतुं प्रदर्शयनाह—यदिति । यदिभनने सेवकजनेऽपि नूतनमृत्येऽप्येवमनुरुध्यतेऽनुप्रहविषयीकियते । प्रायेणेति । प्रायेण बाहुत्येनोपचारेण बाह्यविन-येन हार्य वशीकर्तुं योग्यमत एवादक्षिणमनुदारं मां देवी मन्यते जानाति । खल निश्वयेन । स एव परिजनो धन्यः कृतपुण्यः, यस्योपरि ते तव नियन्त्रणाज्ञा स्यात् । आज्ञालक्षणो यः संविभागो विभज्य किंनिदर्पणं तस्य करणं तत्रोचिते योग्ये मृत्यजने क इवादरो बहुमानाधिक्यम् । परेति । परस्य य उपकार उपकृतिस्तस्योपकरणं साधकं शरीरम्, तृणस्यार्जुनस्य यो लवो लेशस्तद्रलघु च जीवितम् । अत आगतायास्ते तव त्वस्प्रैतिपत्तिभिस्तव-द्धिताभरपायनीकर्तुसुपढीकनीकर्तुमहमपत्रमे लजो। एते वयम्, इदं शरीरम्, एतजीवितम्, एतानीन्द्रियाणि, एतेषां मध्यादन्यतरत्परिप्रहेण स्वीकारेण कृत्वा गरीयस्त्वमारोपय स्थापयेति । अन्यस्योपायनस्याभावात् । इदमेव तत्रोपायनम् ।

ं अधैवंवादिनोऽस्य चन्द्रापीडस्य वचनमाक्षिप्य निराकृत्य मदलेखा सस्मितमवादीदवोचत् । हे कुमार, भवतु यत्त्वयोक्तं तत्त्रथैवास्तु । परमितयन्त्रणयातिकथनेन खळु निश्चयेन । कादम्बरी खिद्यते खेदं प्राप्नोति । स्रतः किमर्थं चैवमुच्यते कथ्यते । वचनमन्तरेणापि कथनं विनैव सर्वमिदं पूर्वोक्तमनया कादम्बर्था पैरिगृहीत-

टिप्पo—1 एवमनुरोधः (प्रीत्युपचारः) क्रियते । 2 शरीरस्य स्वभावत एव अन्योपयोगित्वाजी-वितस्य छघुत्वेन च आगतां त्वां प्रति भक्तिभिः एतयोष्ट्पायने अहं छज्जे इत्याशयः । 3 पतित्वेन मनिस स्वीकृतो भवानिति गृढं ध्वन्यते ।

पाठा०—१ अथ सर्वोद्ध चासीनासु सुहूर्तिमव. २ दृष्टिपातमात्र. ३ प्रापेण च. ४ शरीरकम्, ५ अपि त्रपे तव प्रतिपत्ताबुपायनीकर्तुम्; अत्र वे त्वरप्रतिपत्तिभिरुपायनीकर्तुम्. ६ प्रवमागतायाः. ७ अन्यतरम्.

मनया परिगृहीतम्, किं पुनरसुनोपचारफरगुना वचसा संदेहदोळामारोप्यते' इति । स्थित्वा च कंचित्काळं कृतप्रस्तावा 'कथं राजा तारापीडः, कथं देवी विलासवती, कथमार्यः शुक्रनासः, कीहशी चोज्जयिनी, कियल्यध्विन सा च, कीहरमारतं वर्षम्, रमणीयो वा मर्ललोकः' इलशेषं पप्रच्छ । एवंविधाभिश्च कथाभिः सुचिरं स्थित्वोत्थाय कादम्बरी केयूरकं
चन्द्रापीडसमीपशायिनं समादिश्य परिजनं च शयनसौधशिखरमाकरोह् । तत्र च सितदुक्ल्लिवतानतलासीणं शयनीयमलंचकार । चन्द्रापीडोऽपि तस्मिन्नेव शिलातले निरिममानतामभिक्षपतामतिगम्भीरतां च कादम्बर्याः निष्कारणवत्सलतां च महाश्वेतायाः, सुजनतां
च मदलेखायाः, महानुभावतां च परिजनस्य, अतिसमृद्धिं च गन्धर्वराजलोकस्य, रम्यतां
च किंपुरुषदेशस्य मनसा भावयन्केयूरकेण संवाह्यमानचरणः क्षणादिव क्षणवां श्वपितवान् ।
अथ क्रमेण कादम्बरीदर्शनजागरिखन्नः स्वप्नुमिव तालतमालतालिकदलीकन्दिलिमुरस्य च
कामिनीजनस्य निःश्वसितैरिवोण्णेम्लीनमनीयत चिन्द्रका । चन्द्रापीडविलोकनारूढमदनेव
कामिनीजनस्य निःश्वसितैरिवोण्णेम्लीनमनीयत चिन्द्रका । चन्द्रापीडविलोकनारूढमदनेव

मात्तम् । किं पुनरमुनोपचारेण फल्गुना निर्थंकेन वचसा किं वचनव्यापारेण संवेहदोलामारोप्यते । मन इति होषः । इत्युक्तप्रकारेण कंचित्कालं स्थित्वा विलम्ब्य च कृतो विहितः अर्थातप्रश्नस्य प्रस्तावोऽवसरो यथा सैवंविधा सतीत्यरोषं समयं पप्रच्छापृच्छत् । इतिशब्दबोल्यमाह—कथिमिति । कथं केन प्रकारेण राजा तारापीडः । देवी विलासवती कथम् । कथं आर्यः शुक्तनासः । कीहशी चोज्जयिनी विशाला । सा चोज्जिनीताः कियल्यध्विन मार्गे । कीहरभारतं वर्षं क्षेत्रम् । रमणीयो वा मनोहरो वा मर्थलोको मनुष्यलोकः । एविनितः कियल्यध्विन मार्गे । कीहरभारतं वर्षं क्षेत्रम् । रमणीयो वा मनोहरो वा मर्थलोको मनुष्यलोकः । एविनियामिरेवंप्रकाराभिः कथाभिर्वात्तिभः स्वचिरं बहुकालं स्थित्वावस्थानं कृत्वोत्थाय कादम्बरी केयूरकं चन्द्रापीडसमीपशायिनं परिजनं च समादिश्यादेशं दत्त्वा शयनयोग्यं यत्ताधिशाखरं तदाहरोहा- कृत्वति । तत्र तस्मिन्सौधतले सितं शुभं यहुकूलं दुगूलं तस्य वितानं चन्द्रोदयसस्य तलमधोभाग- स्वत्रास्ती श्यापितं शयनीयं शय्यामलंचकारालंकृतवती । चन्द्रापीडोऽपि तस्मिन्नव शिलातले निरिभमानतां निर्गवतामिम्हपतां विचक्षणतामतिगम्भीरतां च कादम्बर्याः निष्कारणवत्सलतां च निर्हेतुकहितकारितां च महाश्वेतायाः, सुजनतां च मदलेखायाः, महानुभावतां च परिजनस्य, अतिसमृद्धं च गन्धवंराजलोकस्य, रम्यतां मनोहरतां च किंपुरुषदेशस्य मनसा भावयंश्वन्तयन्केयुर्कण संवाह्यमानौ लाल्यमानौ चरणौ पादौ यस्यैवंभूतः क्षणादिव क्षणमात्रेणेव क्षणदां त्रियामां क्षपितवानक्षयं नीतवान् ।

इदानीं रात्रिशेषं चन्द्रास्तं सूर्योदयं च वर्णयंश्वन्द्रापीडकर्तव्यतासाह—अश्वेति । क्षणदाक्षयानन्तरं काद्म्वर्या यत् दर्शनं अवलोकनं तेन जागरणं तेन खिन्नो रीणः खप्तुमिव शयनं कर्तुमिव तारापितश्वन्दः। वेलेति । वेलाम्भसां दृद्धिस्तस्या वनराजिं कान्तारश्रेणिमवततारावतीर्णवान् । अथ वनराजिं वर्णयन्नाह—तालेति । तालस्तालदृक्षः, तमालस्तापिच्छः, ताली वृक्षविशेषः, कदली रम्भा, आसां कर्न्दंलो विद्यते यस्यां सा ताम् । प्रविर्त्लेति । प्रविरलाः स्तोका ये कक्षोलासरङ्गास्तेषामनिलो वायुस्तेन सीतलां सुशीताम् । अभ्याणिति । अभ्यर्णस्तत्कालीनो यो विरहो वियोगस्तेन विधुरस्य दुःखितस्य कामिनीजनस्योष्णिनिःश्वसितैनिःश्वासैरिव
म्छानिं मिलनतां चन्द्रिका चन्द्रगोलिकानीयत प्राप्यत । चन्द्रिति । चन्द्रापीडविलोकनेन आरुदः प्राप्तो मदनो

टिप्प०—1 धन्या बुद्धिः! इतः कियदूरे वर्तत इति तालर्थम् । 2 समूहः । 3 रात्रिसमाध्या कामिनोर्विच्छेदो जात इत्याशयः । कुमुद्दलोपनीतिनिशा पङ्कतेषु निपपात लक्ष्मीः । क्षणदापगमे च रेम्स्वा कामिनीकणीत्पलप्रे-हारानुस्किण्ठतेष्विव क्षामतां व्रजत्सु पाण्डुतनुषु गृहप्रदीपेषु, अनवरतशरक्षेपिक्षन्नानङ्गनिः-श्वासविभ्रमेषु वॅहत्सु लेताकुसुमपैरिमलेषु प्रभातमातिरश्वसु, सुमन्दरलतागृहगहनानि च भियेव भजन्तीक्वरणोदयोपद्रिवनीषु तारकासु, क्रमेण च समुद्रते चक्रवाकहृदयनिवासल-प्रानुरागमिव लेलिहतं मण्डलसुद्रहति सवितरि, शिलातलादुत्थाय चन्द्रापीडः प्रक्षालितमुख-कमलः कृतसंध्यानमस्कृतिगृहीतताम्बूलः 'केयूरक, विलोक्य देवी कादम्बरी प्रबुद्धा न वा, क वा तिष्ठति' इल्लाचित्र।

गतप्रतिनिवृत्तेन च तेन 'देव, मन्दरप्रासादस्थाधस्तादङ्गणसौधवेदिकायां महाश्वेतया सहा-वैतिष्ठते' इत्यावेदिते गन्धर्वराजतनयामालोकयितुमाजगाम । ददर्शे च धवलभैसाललाटिका-भिरक्षमालीपैरिवर्तनप्रचलकरतलाभिः पाद्युपतव्रत्थारिणीभिधोतुरागारुणाम्बराभिश्च परि-

यस्या एवंभूतेव । आरूढमदनतापायास्तु शीतलस्थानावस्थितिः प्रजागरश्च स्यादिलाशयेनाह—कुमुदेति । कुमुददलानां कैरवपत्राणां उदरे मध्ये नीता परिकलिता निशा रात्रियया सा । तेषां विकसितत्वात् । तदनन्तरमेव पङ्क्ष्मेषु कमलेषु लक्ष्मीनिंपपात । स्रणदेति । क्षणदाया निशाया अपगमे कामिनीनां रते यान्कर्णोत्पल-प्रहीरान् अथ वान्यानिप कीडाविलासानस्यत्वा स्मरणं कृत्वा पुनर्द्रष्टुमुत्किण्ठतेष्विवात एवोत्कण्ठापरिपूर्ला क्षामतां कृशतां वजत्य गच्छत्य तत एव पाण्डतनुषु गृहदीपकेषु सत्य । अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं यः शरक्षेपो बाणप्रक्षेपस्तेन खिन्नो रीणो योऽनङ्गः कंदर्पस्तस्य निःश्वासास्तेषां विश्वेमेषु, लता वृत्वयस्तासां कृष्टुमानां पुष्पाणां परिमलो येष्वेवविश्वेषु प्रभातमातरिश्वसु प्रत्यूषसमीरेषु वहत्सु । अरुणोदयेन उपह्रव उपद्रवो विद्यते यासामेवविधासु तारकासु तारासु भियेव भीत्येव सुमन्दरो मेरुस्तस्य लता वीरुधस्ता इव (एव) गृहास्तेषां गहन्नान्यरण्यानि च मजनतीष्वाश्रयन्तीषु । कमण परिपात्र्या चक्रवाको रथाङ्गाह्वयस्तस्य हृदयं तेन सह निवासस्तत्र लमोऽनुरागो यस्यैवविधानिव लोहितं मण्डलं विम्बमुद्धहृति थारयति स्वितरि सूर्यं च समुद्गत उदिते सति । शिलातलादुत्थाय प्रक्षाळितं मुखकमलं येन सः, कृता संध्याया नमस्कृतिर्येन सः, गृहीतं मिक्षतं ताम्बूलं येन सः, हे केयूरक, विलोक्य देवी कादम्बरी प्रवुद्धा न वा । क वा तिष्ठतीत्यवोच्यत् ।

गतप्रतिनिष्टत्तेन च तेन केयूरकेण हे देव, मन्दरप्रासादस्याधस्तादङ्गणं तत्र यत्सीधं तस्य वेदिकायां महा-श्वेतया सहावतिष्ठते इत्यावेदिते कथिते सति गन्धवराजतनयामालोकयितुं वीक्षितुमाजगाम । तदनन्तरं महा-श्वेतां कादम्बरीं च ददर्शावलोकयामास । अथ महाश्वेतां विश्विनष्टि—साक्षादिति । साक्षान्मन्त्रदेवताभिरिव परित्राजिकामिस्तापसीभिष्ठपास्यमानाम् । ता विशिनष्टि—धवलेति । धवलं ग्रुश्रं यद्भस्म भूतिस्तस्य ललाटिका यासां ताभिः । अक्षेति । अक्षमाला जपमालास्तासां परिवर्तनं तेन प्रचलानि कम्प्राणि करतलानि यासां ताभिः । पशुपतेरीश्वरस्येदं पाग्रुपतं यद्भतं नियमविशेषस्तद्धारयन्तीत्येवंशीलास्ताभिर्धातुरागेण गैरिकेणारणान्य-म्बराणि यासां ताभिः । परिणता ये तालफलास्तेषां वल्कलानि तान्येव लोहितानि रक्तानि वस्नाणि यासां

टिप्प०—1 रतार्थमपनीयमाने वस्त्रे प्रदीपोपशमार्थं कामिन्यः कर्णोत्पलं तदुपरि क्षिपन्ति, तं स्मृत्वा पुनस्तादशप्रहारप्राध्यर्थमुःकण्ठा प्रदीपानामित्याशयः । 2 धिक् मन्दभाग्यम् । कंदपैनिःश्वासानां विश्वमा द्वव विश्वमाः (विल्ञासाः) येषां तादशेषु । कामनिःश्वासायिनेष्विति यात्रत् । 3 परिणतं यत्तालक्ष्रं तस्य यद्वरुक्तं (त्वक्) तद्वत् लोहितानि ।

पाठा०—१ स्मृतकामिनीकगोंत्पळप्रहारेषु. २ प्रहाराणाम्. ३ वासगृह. ४ भ्रमत्सु. ५ तरुता. ६ आमीदिषु. ७ मन्दरगिरिळतां. ८ समुद्रतचक्रवाक. ९ आकोहितम्. १० अवतिष्ठति. ११ भसकृत्, १२ मालिका. १३ चारिणीभिः.

ब्राजिकाभिः, परिणततालफलवहकललोहितवस्नाभिश्च रक्तपत्रव्रतवाहिनीभिः सितवसनिन विडिनवद्धक्तनपरिकराभिश्च श्वेतपटव्यजनाभिजेटाजिनवं कललाषाढधारिणीभिवंणिचिह्नाभि-स्तापसीभिः, साक्षादिव मस्रदेवताभिः पठन्तीभिभगेवतस्व्यम्बकस्याम्बकायाः कार्तिकेयस्य विश्रवणस्य कृष्णस्यार्थविलोकितेश्वरस्यार्हेतो विरिक्कस्य पुण्याः स्तुतीस्त्रपास्यमानाम्, अन्तःपुराभ्यार्हेताश्च साद्रं नमस्कारेराभाषणैरभ्युत्थानेरासस्रवेत्रासनदानेश्च गेन्धवराजबान्धवद्यद्धाः संमानयन्तीं महाश्वेताम्, पृष्ठतश्च समुपविष्टेन किनरमिर्धुनेन मध्वस्तरमधुराभ्यां वंशाभ्यां दत्ते तीने कलगिरा गायन्त्या नौरददुहित्या पठ्यमाने च सर्वमङ्गलमहीयसि महाभारते दत्तावधानां पुँरो धृते च वर्षपणे ताम्ब्लरागबद्धकृष्णिकान्धकारिताभ्यन्तरं दशनज्योत्स्नासिन्किमुक्तसृष्टमधूच्छष्टपट्टपाण्डुरमधरं विलोकयन्तीं शैवलतृष्णया कर्णपूरशिरोषप्रेषितोत्तानविन्

ताभिः। रक्तेति । रक्तो यः पटस्तस्य यद्धतं तद्वाहिनीभिस्तित्रर्नाहकारिणीभिः। अथ तापसीं विशिनष्टि— सितेति । सितवसनेन श्वेतवन्नेण निन्निडं यथा स्यात्तथा निन्नदः स्तनपरिकरः क्रनाभोगो याभिः । श्वेतपटस्य व्यजनानि तालवृन्तानि यासां ताभिः । जटेति । जटाः सटाः, अजिनं मृगचर्म, वल्कलं चोचम् , आषाढः पालाशः, एतान्धारयन्तीखेवंशीलास्ताभिः । वर्णां ब्रह्मचारी तस्य चिह्नं यासां ताभिः । किं कुर्वन्तीभिरेताभिः । पठन्तीभिरुचारयन्तीभिः । काः । भगवतस्त्रयम्बकस्येश्वरस्य, अम्बिकाया गौर्याः कार्तिकेयस्य स्कन्दस्य विश्रव-णस्य विश्रवसः, कृष्णेस्य जिनस्य, आर्यविलोकितेश्वरस्य बौद्धस्य, अर्हतस्तीर्थंकरस्य, विरिश्वस्य ब्रह्मणः, पुण्याः पवित्राः स्तुतीर्नुतीः । पुनः किं कुर्वन्तीम् । अन्तःपुरेऽभ्यर्हिताः श्रेष्ठा गन्धवराजस्य बान्धवाः स्वजनास्तेषां वृद्धाः स्थविराः सादरं सत्कारपूर्वकं नमस्कारैः प्रणामैराभाषणैर्जल्पनैरभ्युत्थानैक्तिर्ष्टंनैराक्षे समीपे वेत्रासनस्या-सन्या दानैश्व कृत्वा संमानयन्तीं सत्कारं कुर्वन्तीं महाश्वेताम् । पुनः कीदशीं कादम्बरीम् । पृष्ठतः समुपविष्टेन पश्चाद्भागस्थितेन किंनरमिथुनेन किंपुरुषयुग्मेन मधुकरवन्मधुराभ्यां वंशाभ्यासुपाङ्गाभ्यां ताने खरे दत्ते सित । नारदो देवब्रह्मा तस्य दुहिन्या पुत्र्या मद्राभिधानया कलगिरा मनोज्ञवाण्या गायन्त्या गानं दुर्वन्त्या । पव्यमाने गानद्वारा कथ्यमाने च सर्वमङ्गलैः समग्रश्रेयोभिर्महीयसि महाभारते दत्तावधानां न्यस्तचित्ताम् । पुनः किं कुर्व-न्तीम । परो धृतेऽत्रे स्थापिते दर्पणेऽधरं दन्तच्छदं विलोकयन्तीं परयन्तीम् । अथाधरं विशेषयनाह**—ताम्ब्** लेति । ताम्बूळं नागवल्लीदळं तस्य रागस्तेन बद्धा या कृष्णिका स्यामता तयान्धकारितमन्धकारवदाचरितम-भ्यन्तरं मध्यभागो यस्य तत् । द्वानेति । दशनानां दन्तानां या ज्योत्स्रा चन्द्रिका तया सिक्तं सिश्चितम् । उत्सृष्टेति । उत्सृष्टमुज्झितं मधु क्षौद्रं येनैवंविधो य उच्छिष्टपद्दो मदनैपिण्डसाद्वतपाण्डुरं श्वेतरक्तम् । बद्धेति । बद्धमण्डलं यथा स्यात्तथा भ्रमता भ्रमणं कुर्वता भवनकलहंसेन ग्रहकलहंसेन प्रभातकालीनो यः शशी चन्द्र-स्तेनेव कियमाणा विधीयमाना गमनसमये प्रणामयुक्ता प्रदक्षिणा यस्याः सा ताम् । कलहंसीन्विशेषयन्नाह— दीवलेति । दीवलं दीवालं तस्य तृष्णया गर्धेन कर्णपूरीकृतं यच्छिरीषपुष्पं तस्मिन्प्रेषित उत्तान ऊर्धमुखे

टिप्पo—1 बाणनिर्मितौ कृष्णपदस्य (वासुदेवार्थस्य) जिनाधेकरणं बुद्धिमस्वमेव टीकाकर्तुः। 2 धन्या बुद्धिः! उत्थानिरित्येव भवति, न उत्तिष्टनैरिति बोध्यं छात्रैः। एवंनिधोपि टीकां कर्तुं प्रगव्भत इत्यद्दो साहसम्। 3 वेणुभ्याम्, 'बंसी' इति भाषा। 4 'मोम' इति ख्यातस्य पिण्डः। 5 अग्रुद्ध-मिद्म्। भवनक्रहंसेन क्रियमाणाः गमनं प्रणामः प्रदक्षिणाश्च यस्यास्ताम्। हंसः समीपे गमनं प्रणामं प्रदक्षिणां च कृत्वा कर्णप्रशिरीषं याचत इत्यर्थः। 6 क्रहंसमित्येकवचनमेव योग्यम्।

पाठा०—१ मौजीवरक्क. २ शौद्धोदने. ३ विष्टरश्रवसो जिनस्यार्थ. ४ भईतो वैश्वदेवस्य मार्तण्डस्य. ५ दर्शना-गतगन्धर्व. ६ मिथुनकेन. ७ मधुराभ्याम्. ८ स्थानके; ताले. ९ नारददुहित्रा च सावित्र्या. १० पुरोविधृते परिजनेन. ११ मणिदर्पणे. १२ उत्सृष्ट. १३ पाटलम्. छोचनेन बद्धमण्डलं भ्रमता भवनकलहंसेन प्रभातशशिनेव क्रियमाणगमनप्रणामप्रदक्षिणां कादःवरीं च समुपस्त्य कृतनमस्कारत्तस्थामेव वेदिकायां विन्यत्तमासनं भेजे। स्थित्वा च कंचित्कालं महाश्वेताया वदनं विलोक्य स्फुरितकपोलोदां मन्दस्मितमकरोत्। असौ तु तावतेव विदिताभिप्राया कादम्बरीमब्रशीत्—'सस्ति, भवत्या गुणेश्चन्द्रापीडश्चन्द्रकान्त इव चन्द्रमयूखैराई कितो न शक्तोति वक्तुम्। जिगमिषति खलु कुमारः। पृष्ठतो दुः समविदित-वृत्तानं राजचक्रमास्ते। अपि च युवयोई स्थितयो (पि स्थितयमिदानीं कमालेनीकमलबा-धवयोरिव कुमुदिनीकुमुदनाथयोरिव प्रीतिराप्रलयात्। अतो प्रथमातातु भवती' इति।

अथ काद्म्बरी 'सैखि, महाश्वेते, खाधीनोऽयं सपरिजनो जनः कुमारस्य स्व इवान्तरा-त्मा । क इवात्रानुरोधः' इस्रिभधाय गन्धर्वकुमारानाहूय 'प्रापयत कुमारं स्वां भूमिम्' इस्रा-दिदेश । चन्द्रापीडोऽप्युत्थाय प्रणम्य प्रथमं महाश्वेतां ततः काद्म्बरीं तस्याश्च प्रेमिक्षग्धेन चक्षुषा मनसा च गृह्यमाणः 'देवि, किं ब्रवीमि । बहुभाषिणे न श्रद्दधाति लोकः । स्पर्तव्यो-ऽस्मि परिजनकथासु' इस्रिभधाय कन्यकान्तःपुरान्निर्जगाम । काद्म्बरीवर्जोऽशेषः कन्यका-

विलोचने नेत्रे यस्य स तेनैबंबिधां कादम्बरीं च। समुपस्त निक्षटे गन्वा कृतो नमस्कारो येनैवंभूतो यस्यां सा समुपविद्यास्ति तस्यामेव वेदिकायां विन्यस्तं स्थापितमासनं विष्ठरं मेजेऽभजत्। तत्र कंचित्कालं स्थिति विधाय महाश्वेताया वदनं विलोक्य निरीक्ष्य स्फुरितं चिलतं कपोलयोहदरं मध्यप्रदेशो यस्मिन्नेताहदां मन्दिस्तितमीषद्धास्यमकरोत्। असौ महाश्वेता तु तावतेव स्थितमात्रीणैव विदितो ज्ञातोऽभिप्रायो यया सैवंविधा सती कादम्बरीमित्यववीत्। इतिशब्दयोत्यमाह— सम्ब्रीति। हे सिख आलि, भवत्या गुणैः कारण-भूतेश्वन्द्रापीडश्वन्द्रमयूर्तैः शिक्षिरिणश्चन्द्रकान्त इव चन्द्रोपल इवाईिकृतो वक्तं कथितुं न शकोति न समर्थो भवति। खिल निश्चेपेन कुमारो जिगमिषति विचिल्येति। पृष्ठतो मद्रमनानन्तरमविदतवृत्तान्तमज्ञातोदन्त मत्त एव दुःखं दुःखितराजचकं तृपसमूह आस्ते वर्तते। अपि चेति युत्तयन्तरे। युवयोः कादम्बरीचन्द्रा-पीडयोई्रस्थितयोरपीदानीं सांप्रतं कमिलनीकमलबान्धवयोरिय पिश्वनीस्त्रयीरिव कुमुदिनीकुमुदनाय-योरिव कैरविणीचन्द्रमसोरिव प्रीतिः क्षेत्र आ प्रलयात्प्रलयं मर्यादीकृत्य आकल्पान्तादियं स्थिता। अतो हेतोभवत्यभ्यनुजानातु। गमनाज्ञां ददात्विद्यर्थः।

अथिति । एतच्छ्वणानन्तरं कादम्बरी गन्धर्वकुमारानाहृयाह्वानं कृत्वेलादिदेशेलादिष्टवती । इतिशब्द-वाच्यमाह — कुमारेति । कुमारं चन्द्रापीडं खां भूमि प्रापयत आपयत यूयम् । किं कृत्वा । इलिभाषेत्य-क्ता । इतिशब्दार्थमाह — हे सिख महाश्वेते, अयं मह्रक्षणः सपरिवारो जनः कुमारस्य खान्तरात्मेव खाधीनः खाद्यदाः । अतः कोऽत्रातुरोधः संकोचः । चन्द्रापीडोऽप्युत्थायोत्थानं कृत्वा प्रथममादौ महाश्वेतां प्रणम्य नमस्कृत्य ततस्तदनन्तरं कादम्बरीं प्रणम्य नमस्कृत्य तस्याः कादम्बर्याः प्रेमिक्वर्येन क्रेहचिक्वणेन चक्षुषा नेत्रेण मनसा च गृह्यमाण इत्यभिधायोवत्वा कन्यकान्तःपुराधिक्रणेगम निर्गतो बभूव । इतिशब्दार्थमाह — देवीति । हे देवि कादम्बरीः किं व्रवीमि किं कथयामि । 'ब्रुवते हि फलेन साधवो न तु शब्देन' इति न्यायात । अत्र हेतुमाह — यतो बहु मिषणे वाचालाय लोको जनो न श्रह्याति न विश्वसिति । अत उपसंहरित — परीति । परिजनकथास निजसेवकवार्तास स्मतंत्यः स्मरणीयोऽस्मि । अहमिति शेषः । तदन्तरं कादम्बरी-

टिप्प॰—1 गन्तुभिन्छति। 2 राजचकं दुःखमास्ते दुःखाङ्कलं यथा स्यात्तथा वर्तते। 3 वद्गी॰ क्रियमाण इत्यर्थः।

पाठा०--१ सुधानेदिकायाम्. २ अनुजानातु. ३ सखि खाधीनः. ४ वर्जमशेषकत्यकाजनः; वर्जमशेषस्तु कन्याजनः.

जनो गुणगौरवाकृष्टः परवश इव तं व्रजन्तमा बहिस्तोरणाद् नुवन्ना । निवृत्ते च कन्यका-जने केयूरकेणोपनीतं वाजिनमान्ह्य गन्धर्वकुमारकेसीरनुगम्यमानो हेमकूटात्ववृत्तो गन्तुम् । गच्छतश्चास्य चित्ररथतनया न केवलमन्तः, बहिरपि सेव सर्वाशानिबन्धनमासीत्। तथा हि— तन्मयेन मानसेनासह्यविरहदुःखानुशयलग्रामिव पृष्ठतः, कृतगार्गगमनिरोधामिव पुरस्तात्, वियोगाकुलहद्योत्कलिकावेशारिक्षप्तामिव नअसि सम्यगालोकयितुं वदनम्, विरहातुरमान-सामिवावस्थितासुरःस्थले, तामेव ददर्श। क्रमेण च प्राप्य महाश्वेताश्रममच्छोदसरस्तीरे संनिविष्टमिन्द्रायुधखुरपुटानुसारेणैवागतमात्मस्कन्धावारमपद्यत्।

निवर्तिताशेषगन्धर्वकुमारश्च सानन्देन सकुत्हलेन सविस्मयेन च स्कन्धावारवर्तिना जनेन प्रणम्यमानः स्वभवनं विवेश । संमानिताशेषराजलोकश्च वैशम्यायनेन पत्रलेखया च सह 'एवं महाश्वेता, एवं काद्मवरी, एवं मदलेखा, एवं तमालिका, एवं केयूरकः,' इस्रनयेव कथया प्रायो दिवसमन्षीत् । काद्मवरीरूपदर्शनविद्विष्टेचे नास्य पुरे श्रीतिमकरोद्वाजलक्ष्मीः । तामेव च

वर्जोऽशेषः समग्रः कन्यकाजनो गुणगौरवेणाक्चष्ट आकर्षितः परवश इव परायत इव तं चन्द्रापीढं व्रजन्तं गच्छन्तमा बहिस्तोरणाद्धहिद्वरिं मर्यादीकृत्यानुववाज पृष्ठतो जगाम । तदनन्तरं निवृत्ते च पश्चाद्विलेते च कन्यकाजने केयुरकेणोपनीतमानीतं वाजिनमारह्यारोहणं कृत्वा तैः पूर्वोक्तिग्नधर्वकुमारकेरनुगम्यमानो हेम-कूटाद्वन्तुं प्रवृताः । गच्छतो व्रजतोऽल्य चन्द्रापीढस्य चित्ररथतनया कादम्बरी न केवलमन्तर्वहिरिप सैव कादम्बरी सर्वाशानिबन्धनं समग्रामिलाषाणां कारणमासीद्वभूव । एतदेव दर्शयति न तथा हीति । तन्मयेन कादम्बरीमयेन मानसेन चित्तेन कृत्वासह्यं न सोढुं शक्यं यद्विरहृदुःखं तस्यानुशयः सतापत्तेन पृष्ठतो लग्नामिन, पुरस्तादग्रे कृतो मार्गगमनस्य निरोधो यया सैवंविधाल्य, वियोगेन विरहेणाकुलं यद्वृदय चित्तं तस्मिन्नत्वलिका हृत्रेखस्तस्या आवेशात्प्रवेशात्सम्यग्वदनमालोकियितुं विक्षितुं नभित व्योग्नि क्षिप्तामिव पर्यस्तामिव । विरहेण वियोग्नेनातुरं पीडियतुं (पीडितम्) मानसं यस्या एवविधामिनोरःस्यलेऽवस्थिताम् । तामेव कादम्बरीमेव ददर्शेनक्षांचके । कमेण परिपात्या च महाश्वेताश्रमं प्राप्यासाद्याच्छोदसरस्तीरे स्विविद्यं स्थापितमिन्द्रायुधखुरपुदानुन सारेणैवागतं प्राप्तमात्मनः खस्य स्कन्धावारं सैन्यनिवेशमपश्यदेक्षत ।

निवर्तिति । निवर्तिताः पश्चाद्विता अशेषाः समग्रा गन्धर्षकुमारा येनैवंभृतश्च । सानन्देन सप्रमोदेन । सैव प्रभुदर्शनादिति भावः । सकुत्रहृळेन कौतुकसिहतेन । अत्यद्भुतगन्धर्वजनदर्शनात् । सिवस्मयेन साश्चर्येण । तादश- मुक्ताप्रालम्बदर्शनात् । एवंविधेन च स्कन्धावारवर्तिना जनेन प्रणम्यमानो नमस्क्रियमाणः स्वभवनं स्वयृहं विवेशा प्रवेशं कृतवान् । संमानितः संस्तुतोऽशेषः समग्रो राजलोको येनैवंभृतश्च वैश्वम्पायनेन पत्रलेख्या च सहैवं महाश्वेता, एवं कादम्बरी, एवं मदलेखा, एवं तमालिका, एवं केयूरकः, इत्यनयेव कथया वार्तया प्रायो बाहुत्येन दिवसं वासरमनेषीत् । परिपूर्णीचकारेत्यर्थः । कादम्बर्या रूपदर्शनं तेन विद्विधेव विद्वेषं प्राप्तेव राजलक्ष्मीर्नास्य पुरेऽस्य

दिष्प०—1 दीकाकारः सर्वं स्वारसं श्रंशयामास । गमनस्य पश्चात् यद्वियोगदुः खं तस्यानुशयात्पृष्ठतो लग्नाम् [इति पृष्ठितिरोधः पृथक्], तन्मयेन मानसेन कृताप्रगमनिरोधाम् [इति संमुखतो निरोधः पृथक्], तन्मयमानसेन उत्कण्डावेशात् नभसि क्षिप्तामिव [इति उपरितोनिरोधः पृथक्], आरमनः (कादम्बर्याः) मुखं सम्यग् दर्शयितुं आरमनो वक्षसि स्थिताम् [पृथक्] । 2 धन्यधन्यष्टीकाकारः, वाणशब्दशब्वायां 'पुर'शब्दस्य शरीरमर्थः स्वात् ? अस्तु 'पुरेव' इत्येव पाठः । राजलक्ष्मीः पुरेव पूर्वमिव नास्य श्रीतिमक्षरीत्, कादम्बरीद्वेषात् । एतेन राजलक्ष्म्याः सपत्नीभावस्चनेन चन्द्रापीडस्य प्रभावातिशयो ध्यन्यते ।

पाठा०—१ अधिरुद्धः २ आवेशोत्किप्ताम् ; आवेशविक्षिप्ताम् २ तामेव मृग्र्यः चनाम् ४ संभावितप्रस्थक्षितः राजकोकः, संमानितराजकोकः ५ द्विष्ट्येवः

धवलेक्षणामाबद्धरणरणकेन चेतसा चिन्तयतो जाप्रत एवास्य जगाम रात्रिः। अपरेषुश्च समुत्थिते भगवति रवावास्थानमण्डपगतस्तद्गतेनेव मनसा सहसेव प्रतीहारेण सह संपंविज्ञन्तं केयूरकं दहरें। दूरादेव च क्षितितलस्पर्शना मौलिना कृतपादपत्तम् 'एह्रोहे' इत्युक्त्वा प्रथममपाङ्गविसर्पिणा चक्षुषा, ततो हृदयेन, ततो रोमोद्गमेन, पश्चाद्धुजाभ्यां प्रधावितः पैथि तर्मालिलिङ्ग गाढम्। उपावेशयचैनमात्मनः समीप एव। पप्रच्छ च स्मितसुधाधवलीक्षताक्षरं क्षरत्प्रीतिद्रवमयमिव वचनमादृतः—'केयूरक, कथय कुशिलनी देवी सससीजना सपरिजना कादम्बरी भगवती महाश्वेता च ?' इति । असौ तु तेन राजसूनोः प्रीतिप्रकर्षजन्मना स्मितेनैव
स्विपत इवानुलिप्त इव सद्य एवापगताध्वसेदः प्रणम्यादृततरमवोचत्—'अद्य कुशिलनी, यामेवं देवः पृच्छति।' इत्यभिधायापनीर्यार्दवस्नावगुण्ठित विससूत्रसंयतमुखमार्द्रचन्दनपङ्कन्यस्तवालमुणालवलयमुदं निलनीपत्रपुटमद्शयत्। उद्घाट्य च तत्र कादम्बरीप्रहितान्यभिज्ञानान्यदश्यत्। तद्यथा—मरकतहरिन्ति व्यपनीतत्विद्ध चारमञ्जरीभाष्ति क्षीरीणि पूरीफलाने,
ह्यकक्षामिनीकपोलपाण्ड्रनि ताम्बूलीदलानि, हरचन्द्रखण्डस्थूलशक्लं च कर्पूरम्, अतिबहल-

शरीरे। 'घनो बन्धः पुरं पिण्डः' इति कोशः । श्रीतिमकरोत् । तामेव धवलेक्षणां कादम्बरीमाबद्धरणरणकेन निबद्धीत्कण्ट्येन चेतसा चिन्तयतो ध्यायतो जाप्रत एव अस्य चन्द्रापीडस्य रात्रिर्जगाम । अपरेघ्रश्चेति । अपर-स्मिन्दिने भगवति रवौ समुत्थिते सति तद्गतेनैव कादम्बरीगतेनैव मनसास्थानमण्डपगतः सहसैवातिर्फत एव प्रतीहारेण सह संप्रविशन्तं केयूरकं ददर्शाद्राक्षीत् । दूरादेवेति । दूरादेव दर्शनमात्रादेव क्षितितलं स्पृशती-स्रेवंशीळेन मीलिना मस्तकेन कृतं पादपतनं येन तम्, एहोहीत्युक्तवेलिभिधाय । इदं प्रीलितिशयनिवेदकम्। प्रथममादावपाङ्गविसपिंणा नेत्रप्रान्तचारिणा चधुषा नेत्रेण, ततस्तदनन्तरं हृदयेन खान्तेन, ततस्तदनन्तरं रोमो-द्भमेन रोमाश्चोद्भवेन, ततः पश्चाद्भजाभ्यां बाह्यभ्यां प्रधावित उच्चितः प्रथितं विख्यातं गाढमस्यर्थमालिलिङ्गोप-गृहितवान् । एनं केयूरकं आत्मनः समीप एव आत्मीयासनाभ्यणे एवोपावेशयदस्थापयच । पुनः स्मित-द्युधाधवलीकृतान्यक्षराणि यस्मिस्तत्क्षरत्सवयः प्रीतिद्रवस्तन्मयमिव तिष्विमितमिवैतादशं वचनमादत आदर-वान्पप्रच्छ । प्रश्नं चकारेखर्थः । किं तदिखाह—केयूरकेति । हे केयूरक, कथय ब्रूहि । इसालिनी क्षेमवती देवी ससखीजना सपरिजना कादम्बरी वर्तते । तथा महाश्वेता भगवती च । असौ त्विति । असौ केयुरकस्त तेनानिर्वचनीयेन राजसूनोश्चन्द्रापीडस्य प्रीत्याः प्रकर्षस्तस्माजन्मोत्पत्तिर्यस्यैवंभूतेन स्मितेनैव स्विपित इव सार्ग कारित इव, अनुलिप्त इव विलिप्त इव सद्य एव तत्कालमेवापगतोऽध्वखेदः पथ(थि)श्रमो यस स प्रणम्य नमस्कृत्यादतत्रमत्यादरपूर्वकमवोचद्रवति । अद्य कुशिलनी सा वर्तते, यामेवं देवः पृच्छतीत्य-मिधायेत्युक्तवापनीय दूरीकृत्यार्द्रवस्त्रेण स्तिमिताञ्चकेनावगुण्ठितमाच्छादितं बिसस्त्रेण मृणालतन्तुना संयतं बर्द्ध मुखं यस्य तत् । आईचन्दनपेङ्को न्यस्तो यस्मिन्नेतादशं बालमृणालवलयं नवीनतन्तुलकटकं तस्य मुद्रा यसिम्रोतादशं निक्रनीपत्रपुदमद्शेयदीक्षणविषयमकार्यत् । उद्घाट्योन्सूय तत्र तस्मिन्काद्म्बरीप्रहितानि राजपुत्रीप्रेषितान्यभिज्ञानानि चिह्नान्यदर्शयदवलोकनमकारयत् । तदेव दर्शयति - तद्यथेति । मरकतमरम-गर्भ तद्वद्धरिन्ति नीलानि व्यपनीतत्विश्व दूरीकृतत्वरभागानि चार्वी या मञ्जरी तद्भाञ्जि क्षीरीणि क्षीर्युक्तान्ये-तादशानि पूरीफलानि ऋमुकफलानि । तथा शुककामिनी कीरपत्नी तस्याः कपोली तद्वरपाण्डूनि श्वेतानि ताम्बू-

टिप्प०—1 भार्दे चन्दनपङ्के न्यस्ता बाणमृणालवलयस्य मुद्रा (चिह्नम्, भन्यो नोद्धाटयितुं शक्तु-यादिति) यस्मिन् तदिस्थर्थः ।

पाठा०--१ सा. २ प्रविशन्तम्. ३ निभृतम् ; प्रस्तम्. ४ तमालिलिङ्गः ५ समुपावेशयत्. ६ वस्त्रकर्षदः

मृगमदामोदमनोहरं च मलयविलेपनम् । अत्रवीच्च—'चूडामणिचुन्विना कोमलाङ्गलिन्विनिर्गतलोहितांशुजालेनाञ्जलिना देवमर्चयित देवी कादम्बरी, महाश्वेता च सकण्ठमहेण कुशलवचसा, पर्यस्तशिखण्डमाणिक्यज्योत्झास्त्रपितललाटेन च नमस्कारेण मदलेखा, क्षिति-तल्विटितसीमन्तमकरिकाकोटिकोणेन सकलकन्यालोकश्च, सचरणरजःस्पर्शेन च पादप्रणामेन तमालिका। संदिष्टं च तव महाश्वेतया—'धन्या खलु ते येषां न गतोऽसि चक्षुषोरेविष्यम् । तथा नाम समक्षं भवतस्ते तुहिनशीतलाश्चन्द्रमया इव गुणा विरहे विवस्वन्मया इव वृत्ताः । स्मृहयन्ति खलु जनाः कथमपि देवोपपादितायामृतोत्पत्तिवासरायेवातीतदिवसाय। तथा वियुक्तं निर्वृत्तमंहोत्सवालसमिव वर्तते गन्धवराजनगरम् । जानासि च मां कृतसकलप्रितागाम्, तथाप्यकारणपश्चपातिनं भवन्तं द्रष्टुमिच्लस्त्रानिच्छन्त्या अपि मे वलादिव हृदयम् । अपि च वलवदस्वस्थशरीरा कादम्बरी । स्मरति च स्मेराननं स्मरकर्णं लाम् । अतः पुनरा-

लीदलानि नागवल्लीपत्राणि । तथा हरस्येश्वरस्य यश्चन्द्रखण्डस्तद्वरस्थूलं बाकलं खण्डं यस्यैतादशं कपूरं हिमवालुका । तथातिबहलोऽतिनिविडो यो मृगमदामोदः कस्तूरीपरिमलस्तेन मनोहरं रुचिरं यन्मलयजविलेपनं चन्दनाङ्ग-रागः । एतद्दर्शनानन्तरमज्ञवीदवोचत् । चकारः समुचयार्थः । कादम्बरी देव्यञ्जलिना बद्धपाणिपुटेन देवं भगवन्तमर्चयति पूजयति । अथाञ्जलि विशिनष्टि—चुडेति । चूखामणिः शिरोमणिसत्चुम्बिना तत्स्पर्शिना कोमलाङ्गुलिभ्यो मृदुकरशाखाभ्यो विनिर्गमो यस्यैवंभूतं लोहितं रक्तमं छुजालं किरणसमूहो यस्मिन्स तेन । महाश्वेता च सकण्ठप्रहेण निगरणसहितेन कुशलवचसा मङ्गलवाक्येन देवमर्चयतीत्यस्य सर्वत्र संबन्धः। तथा मदलेखा नमस्कारेण प्रणामेन । कीहशेन । पर्यस्तिति । पर्यस्तं पतितं यच्छिखण्डमाणिक्यं शिखारतं तस्य ज्योत्स्ना कान्तिस्तया स्निपतं क्षालितं ललाटमलिकं यस्मिन्स तेन । सकलकन्यालोकश्च क्षितितले घटितो स्नाः सीमन्तः केशवेशवरमे तस्य मकरिकाभरणविशेषस्तस्याः कोटेरप्रभागस्य कोणोऽश्रिर्थस्भिन्नवंविधेन चरणरजः-स्पर्शेन सहवर्तमानेन पादप्रणामेन तमालिका । तथा तव महाश्वेतया संदिष्टं कथितं वर्तते । तदेव दर्शयति धन्या इति । खलु निश्चयेन । ते धन्या जनाः यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धादाह-येषामिति । येषां चणां चक्षुषोर्नेत्रयोरविषयमगोचरं न गतोऽसि । तथा नाम भवतः समक्षं तत्प्रत्यक्षं ते तव गुणा औदार्थादयस्तुहिनं हिमं तद्वच्छीतलाः सुशीताश्चन्द्रमया इव विरहे त्वद्वियोगे विवस्त्रन्मया इव दाहजनकत्वात्स्र्यमया इव वृत्ताः संपन्नाः । एतेन विरहाधिक्यं सूचितम् । खळु निश्चयेन जनास्तवगरनिवासिनो लोकाः कथमपि महता कष्टेन दैवेन भाग्येनोपपादिताय विहितायामृतोत्पत्तिवासरायेव । यद्दिनेऽमृतं समुत्रपत्रं समुद्राद्वहिनिंर्गतं तस्मि-न्दिने त्रिभुवन आनन्दः समभूत् । अतोऽमृतोत्पत्तिवासरोपमानम् । अतीतदिवसाय पूर्व यद्दिने त्वया सह संबन्धः समभूत्तद्वासराय स्पृह्यन्ति वाञ्छयन्ति । त्वया वियुक्तं विरहितं, निवृत्तो दूरीभूतो यो महोत्सवः क्षणस्ते-नालसमिवालस्योपेतमिव गन्धवराजनगरं वर्तते समस्ति । कृत इति । कृतो विहितः सकलवस्तुनः परित्यागो ययैवंविधां मां महाश्वेतां च त्वं जानासि, तथाप्यकारणेनानिमित्तेन पक्षपातिनं साहाय्यकारिणं भवन्तं स्त्रां द्रष्टुं वीक्षितुमनिच्छन्ला अप्यवाञ्छन्ला अपि मे मम हृदयं बलादिव हुउ।दिवेच्छति स्पृह्यति । अपि चेति हेत्वन्तरे । बळवदतिदायेनास्वरथं पीडायुक्तं द्यरीरं देहो यस्याः सैवंविधा कादम्बरी स्मेराननं विनिद्रसुखं

टिप्प०—1 त्रमादीयं टीकाकर्तुः । येषां नेत्रयोगींचरं न गतीसि त एव धन्याः, येषां गतीसि ते तु तव वियोगेन तप्यन्त हसर्थः । गमनगौरवेणाईसीमां गुणवदिभमानिनीं कर्तुम्। उदारजनादरो हि बहुमानमारोपयस्यवद्यम्। सोढव्या चेयमस्मद्विधजनपरिचयकदर्थना कुमारेण । भवत्सुजनतेव जनयस्मुचितसंदेशप्रा-गहस्यम्। एष देवस्य शयनीये विस्मृतः शेषो हीरः' इत्युक्तरीयपटान्तसंयतं सूक्ष्मसूत्रवि-वर्ताः स्वेतंशुसंतानैः संसूच्यमानं विमुच्य चामरमाहिण्याः करे समर्पितवान्।

अथ चन्द्रापीडः 'महाश्वेताचरणाराधनतपः फलिमदं यदेवं परिजनेऽप्यनुस्मरणादिकं प्रसादमारमतिमहान्तमारोपयित देवी कादम्बरी' इत्युक्त्वा तत्सर्व शिरिस कृत्वा खयमेव जमाह । तेन च कादम्बर्याः कपोललावण्येनेव गिलतेन, स्मितालोकेनेव रसतामुपनीतेन, हृद्येनेव द्वृतेन, गुणगणेनेव विस्वैन्दितेन, स्पर्शवता ह्वादिना सुरिभणा च विलेपनेन विलिप्य तमेव कण्ठे हारमकरोत् । आगृहीतताम्बृलश्च मुहूर्तादिवोत्थाय वामबाहुना स्कन्धदेशेऽवलम्ब्य केयूरकमृथ्विस्ति एव कृतयथाकियमाणसंमानमुदितं प्रधानराजलोकं विस्तुक्य शतैः

स्मरकरणं कंदर्गतुल्यं त्वां स्मरित गोचरीकरोति अतो हेतोः पुनर्डितीयवारं यदागमनगौरवं तेन कृत्वेमां कादम्बरीं गुणवत्स्वंभिमानो विद्यते यस्या एवंविधां कर्तुमहिलि योग्यो भवित । हि निश्चितम् । उदारजने- व्वादरोऽवर्यं बहुमानं सत्कारमारोपयति । इयमस्मिद्धधजनपरिचयजनिता या कदर्थना संकोचैलक्षणा सा च कुमारेण सोढव्या सहनीया । संदेशानौचिल्रदोषं परिहरनाह—भयदिति । भवतस्तव सुजनतैव सज्जन-तैवानुचितोऽयोग्यो यः संदेशस्तत्र प्रागल्भयं पाण्डिल् जनयति निष्पादयति । एष देवस्य शयनीये शय्यायां विस्मरणं प्राप्तः शेषाभिधानो हार इत्युत्तरीयपटः संव्यानपटस्तस्यान्तेन प्रान्ताब्रलेन संयतं वदं स्कृमं यत्स्यं तेषां विवराणि रोकाणि तेभ्यो निःस्तिविनिगतैरंशुसंतानैः किरणसम्हैः संसूच्यमानमभिव्यज्यमानं चामरयाहिण्याः करे विसुच्य समर्पितवान्त्रदत्तवान् ।

अथेति । हारप्रदानानन्तरं चन्द्रापीडस्तत्पूर्वप्रतिपादितं सर्वं शिरसि छत्वा मस्तक आरोप्य स्वयमेवासन्तेव जम्राह गृहीतवान् । इतिशब्दार्थमाह—महाश्वेतिता । इदं महाश्वेतायाश्वरणयोराराधनं सेवनं तालक्षणं यस्तपस्तस्य फळं तस्माद्धेतोरेवममुना प्रकारेण परिजनेऽि सल्यप्यनुस्मरणः दिकमितमहान्तं प्रसादभारमारोप्यति देवी कादम्बरी । इत्युक्तेल्यभिधाय तत्पूर्वोक्तं शिरसि छत्वा मस्तक आरोप्य जम्राह गृहीतवान् । तेनिति । तेनानिवैचनीयस्वरूपेण स्पर्शवता हादि ॥ प्रमोदकारिणा सुरिभणा सुगन्धेन विलेपनेन विलिप्य कण्ठे तमेव हारमकरोद्यययत् । अथ श्वेतत्वसाम्याद्विलेपनमुत्येक्षयचाह : काद्मवर्या इति । कादम्बर्या गलितेनच युतेन कपोललखावण्येन (इव) च, तथा रसतामुपनीतेन दवतां प्रापितेनं स्मितालोक्तेनवादष्टरदहास्पप्रकाशनेव, हतेन विलीनेन हृदयेनेव चित्तेनव, विस्पन्दितेन प्रस्वितेन गुणगणेनेव । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । आगृहीतेति । अग्वस्तं येन स तथा मुहूर्तादिगोत्थाय वामबाहुना केयूर्कं स्कन्धदेशेऽवलम्ब्यालम्बनं विधायोः भवित्वेत एव कृतं विहितं यथाकियमाणं पूर्वपरम्परया विधीयमानं संमानं तेन मुदितं हिर्षतमेवविधं प्रधानं प्रकृष्टं राजलोकं सामन्तादिसेवकवर्ण विस्त्वय गृहे गम्यतामित्युक्ता शनैः शनैभन्दं मन्दं गन्धमादननामानं

द्विष्य0—1 श्रात्मानं गुणवन्तमभिमन्यते सा, चन्द्रापीडसदशोषि ममान्तिकमागच्छतीति गुणवसह-मिल्यात्मन्यभिमान इलाशयः। 2 लेशमपि स्वारस्यस्य न स्पृशति वराकः! असाद्विधानां गुणशून्यजनानां, परिचयेन या कदर्थना (भाष्मनोऽत्रमानः) सा सौजन्यवशात्क्रमारेण सोडन्येलर्थः। 3 अनुपविष्ट प्रव, 'वण्डायमान प्रव'।

पाडा०--१ हारः प्रहितः. २ अवलोकेन. ३ निःसन्दितेन. ४ समवलम्ब्य.

श्रोनेर्गन्धमादनं करिणं द्रष्टुमयासीत् । तत्र च स्थित्वा क्षणमिव तस्मै स्वयमेव निजनखां शु-जालजटिलं समृणालमिव शब्पकवलमवकीर्यं वह्नभतुरगमन्दुराभिमुखः प्रतस्थे । गच्छंश्रो-भयतः किंचित्किंचिदिव तिर्थग्वलितवदनः परिजनं विलोकयां बभूव ।

अथ चित्तज्ञैः प्रतीहारैः प्रतिषिद्धानुगमने निस्तिले समुत्सारिते परिजने केयूरकद्वितीय एव मन्दुरां प्रविवेश । उत्सारणभयसंभ्रान्तलोचनेषु प्रणम्यापसृतेषु मन्दुरापालेषु, इन्द्रायुषपृष्ठाव-गुण्ठनपटं किंचिदेकपार्श्वे गलितं समीकुर्वन्नत्सारयंश्च कृणितनेत्रत्रिभागस्य दृष्टिनिरोधिनीं कुङ्कु-मकपिलां केसरसटां खुरधारणीविन्यस्तचरणो लीलामन्दं मन्दुरादाहदत्त्तदेहभरः सकुतूहलमु-वाच—'केयूरक, कथय मन्निर्गमादारभ्य को वा वृत्तान्तो गन्धर्वराजकुले, केन वा व्यापारेणा-वेसरमितनीतवती गन्धर्वराजपुत्री,किं वाकरोन्महाश्वेता,किमभाषत वा मदलेखा, के वाऽभव-न्नालापाः, परिजनस्य भवतो वा को व्यापार आसीत्, आसीद्वा काचिद्सादाश्रविणी कथा'।

केयूरकस्तु सर्वमाचचक्षे—'देव, श्रूयताम्। निर्गते त्विय हृदयसहस्रश्रयाणपटहकछकछ-मिव नूपुरनैवकणितेन कन्यकान्तःपुरे कुँवन्ती देवी काद्म्वरी सपरिजना सौधशिखरमारुद्य

करिणं हिस्तिनं द्रष्टुमीक्षितुमयासीदगमत् । तत्र चेति । गन्धमादनसमीपे क्षणमिव समयसदृशं स्थित्वा तस्मै हिस्तिने खयमेवात्मनेव निजमात्मीयं यचखानामंग्रुजालं किरणपटलं तेन जिटलं व्याप्तम् । पाटलत्वसाम्या-दाह—समृणालमिव विसैः सहवर्तमानमिव शृष्पकवलं नवतृणगुडेरकमवकीर्थं पुरोऽविक्षिप्य वृह्णभः प्रियो यस्तुरगोऽश्वस्तस्य मन्दुरा वाजिशाला तस्या अभिमुखः संमुखः प्रतस्थे चचाल । गच्छश्च व्रजंश्वोभयतो द्व्योः पार्श्वयोः किचित्तिर्थक् साचि विवलितं वदनं यस्य सः । परिजनं परिच्छद्दलोकं विलोक्यां अभ्वेश्वां चके ।

अशेति । तिचिकटगमनानन्तरं चित्तज्ञैः प्रभोरभिप्रायविद्धिः प्रतीहारिद्वीरपालैः प्रतिषिद्धं निवारितमनुगमनमनुयानं यस्यैवंविधे निखिले समग्रे परिजने सेवकजने समुत्सारिते दूरीकृते सित केयूरक एव द्वितीयो यस्यैवंभूतश्चन्द्वापीडो मन्दुरां वाजिशालां प्रविवेश प्रवेशं चकार । उत्सारणं दूरीकरणं तस्मायद्भयं तेन संग्रान्तानि प्रस्तानि लोचनानि येषां तेषु मन्दुरापालेषु प्रणम्यापस्तेषु दूरीभूतेषु सत्सु, इन्द्रायुधपृष्ठस्यान्वगुण्ठनपटमाच्छादनवस्रं किंचिदेकपार्थे गिलतं सस्तं समीकुर्वन्खस्थाने नयन्कृणितनेत्रिभागस्थेन्द्रायुध्यस्य दिष्टिनिरोधिनीं दृष्टिवाधाकारिणीं कुङ्कुमवत्कपिलां पिङ्गलां केसरसटां स्कन्धकेशश्रेणीमुत्सार्यश्चोचेः कुर्वन्खुरधारिणां खुरवन्धनशङ्कौ विन्यस्तौ स्थापितौ चरणौ येन सः लीलामन्दं यथा स्थात्तथा मन्दुरादारी दत्तो देहभरो येन सः । सकुतुहलं सकौतुकं यथा स्थात्तथोवाचाजवीत् । हे केयूरक, कथ्य बूहि मिलगमान्मदीयचलनादारभ्य गन्धवराजकुले को वा वृत्तान्त उदन्तः । केन व्यापारेणावसरं समयं गन्धवराजपुत्री कादम्बर्यतिनीतवस्यतिकान्तवती । किं वा महाश्वेताकरोदनवतिष्ठत् । वेति विकल्पार्थः सर्वत्र । मदलेखा किममाषत किमवोचत् । के वालापा वचनव्यापारा अभवन् । परिजनस्य परिच्छदस्य भवतो वा को व्यापारो व्याङ्क(यु)तिरासीदभवत् । काचिदसदाश्चयणी कथा वार्तासीत्।

केयूरकस्तु सर्वं प्राणविषयीकृतमाच चक्षे कथयामास । देवेति । हे देव, श्रूयतामाकण्येताम् । त्वयि निर्गते चिलिते सति नूपुराणा पादकटकानां नवक्षणितेनाभिनवशिब्दतेन हृदयाना सहस्राणि तेषां प्रयाणं प्रस्थानं तत्र यः पटहस्य कलकलः कोलाहलस्तिमव कन्यकान्तः पुरे कुर्वन्ती स्वनन्ती देवी कादम्बरी सपरिजना सपरि-

टिप्पo—1 हन्त पुनः सर्वं प्रन्थहृद्यं चूर्णयित चिन्द्छः! 'कुर्वेति' इति ससम्यन्त एव पाठः। कन्यकान्तः पुरे नृपुरनवक्षणितेन हृद्यसहस्राणां यत्प्रयाणम् (गृदं प्रत्यागच्छता त्वया सह प्रस्थानम्) तस्य पटहक्कक्छमिव कुर्वेति सति। नृपुरशब्दा नासन्, मन्ये त्वया सह प्रस्थितानां कन्यकाहृद्यसह-स्नाणां प्रयाणे पटह्यवनय एवाभूवित्रत्याशयः। इदानीं टीकाकारमहाशयस्यार्थेन तुछयन्तु मार्मिकाः।

पाठा०—१ तुरङ्गमः २ इन्द्राञ्चथसः ३ पार्श्वः ४ खुरवारणीः खुरघोरणीः ५ वासरम् ६ चक्रकणितेनः ७ कुर्वतीः ५५ स्ना०

तुरगधूलिरेखाधूसरं देवस्थव गमनमार्गमालोकितवती । तिरोहितदर्शने च देवे मदलेखास्कन्यनिक्षिप्तमुखी श्रीला तं दिगन्तं दुग्धोद्धिधवलैः प्रावयन्तीव दृष्टिपातैः सितातपत्रापदेहोन ह्यानिक्यिया निवार्यमाणरविकिरणस्पैशी सुचिरं तत्रैव स्थितवती । तस्माच कथमि
सखेदमवतीर्य क्षणमिवार्वस्थानमण्डपे स्थित्वोत्थाय स्खलनिभयेव निवेद्यमानोपहारकुसुमशइदायमानैर्मधुकरैः, जलधाराधवलनखमयूखोन्मुखानामनुगलं गलद्भिवलयैः कण्ठवन्धानलोपपाद्यन्ती केकारवोद्धिमा भवनशिखण्डिनाम्, पदे पदे च कुसुमधवलान्करेण लेतापहवान्मनसा च देवस्य गुणगणानवलम्बमाना तमेव कीडापर्वतकमागतवती यत्र स्थितवानदेवः । तमुपेत्य च 'देवेनात्र मरकतशिलामकरिकाप्रणालप्रस्ववणसिच्यमानलेतामण्डपे सीकरिणि शिलातले स्थितम्, अत्र गन्धोदकपरिमललीनालिजालजटिलशिलाप्रदेशे स्नातम्, अत्र

च्छदा सौधिकाखरं गृहाधित्यकामारुह्यारोहणं कृला तुरगसाश्वस्य धूलिरेखा रजःपङ्किस्तया धूसरं मलिनं देव-स्येव भवत एव गमनमार्गमालोकितवती । तिरोहितमहश्यीभूतं दर्शनं वीक्षणं यस्येवभूते च देवे मदलेखायाः स्कन्धों इसस्तत्र निक्षिप्तं स्थापितं मुखमाननं यया सैवंविधा प्रीत्या स्नेहेन दुग्धोदधिः क्षीरोदधिस्तद्वद्ववतैः शुर्भेहिष्टिपातस्तं दिगन्तं प्रावयन्तीय क्षालयन्तीय सितं शुभ्रं यचातपत्रं छत्रं तस्यापदेशेन व्याजेन । शुक्कत्ववर्तुन लखसाम्यादाह - दाशीलि। शशी चन्द्रस्तेनेर्धया स्पर्धया निवार्यमाणी द्रीकियमाणी रविकिरणानां सूर्य-किरणानां स्पर्शो यस्याः सैनंभूता सती सुचिरं चिरकालं तत्रैव सौधशिखरे स्थितवत्यवस्थानं कृतवती । तसाच सीधशिखराक्तरकेदं यथा स्यात्तथावतीर्यावतरणं कृत्वा क्षणमिवावस्थानमण्डपे स्थित्वोत्थाय स्खलनिभयेव पतन-भयेनेवोपहारस्य क्रसमानि तेवैवासमन्ताच्छब्दायमानैः शब्दं क्रवाणिभेधकरेश्रेमरैनिवेयमानेव विज्ञप्तिविषयी-कियमाणेव । जलघारावद्भवलानां ग्रुभाणां नखमय्खानां पुनर्भवकान्तीनासुनसुखानां संसुखानामनुगलं निग-रणमनळक्षीक्रत्य गळिद्धः पतिद्धवेळयेः कटकैः करणभूतैर्भवनशिखण्डिनां गृहमयराणां केकारवेणोद्विमोद्वेगं प्राप्ता सती कण्ठवनधानुपपार्वैयन्तीव रचयन्तीव । करेण हस्तेन पदे पदे च कुसुमध्यलान्पुष्पवच्छुभ्रांलताप-क्रवान्वछीकिसलयानि मनसा च देवस्य भवतो गुणगणान्गुणसमूहानवलम्बैमानावलम्बनं कुर्वाणा तमेव पूर्वीकः मेव कीडापर्वतकमागतवती । यज्ञेति । यसिनस्थले देवो भवानपूर्व स्थितवान् । तं कीडाचलभूपेखागस न अत्र सीकरा विचन्ते यस्मिन्नवंविधे शिलातले देवेन स्थितमासितम्। कीदशे। मरकतस्य शिला तस्या मकरि-कात्रणाली मकरमुखो जलमार्गस्तस्य प्रस्रवणेन सिच्यमानो लतामण्डपो यस्य (यस्मिन्) तत्तस्मिन् । अत्रेति । अस्मिन्गन्धोदकस्य सगन्धजलस्य यः परिमलसोन लीना लमा येऽलयो भ्रमरासौर्जटिलो व्याप्तः शिलाप्रदेश-स्तसिन्स्नातं कृताष्ठ्रवम् । अत्रेति । असिन्कुसुमानां धृल्या परागेण सिकतिले सिकतायुक्ते गिरिनदिकातहे

टिप्प०—1 सूर्यण सह चन्द्रस्य स्पर्धा 'त्वं कादम्बरीं यदि तापयेस्त ह्वाहं त्वत्तापं निवार्य शीतल्येयम्' इति । अत एव सितातपत्रस्य तु व्याजमात्रं, गुक्कत्व-प्रकाशशालित्वादिगुणेश्चन्द्र एव सः । अत
एव तेन निवार्यमाणातपेल्यधः । छत्रस्वापह्ववात्कैतवापह्नुतिरलंकारः । 2 अग्रुद्धमिदम् । 'निवेद्यमानोपहारकुसुमा' इत्येव पाठः । विरह्मविचित्ता सेयमुपहारकुसुमेषु स्वलिष्यतीति भयात् उपाहारकुसुमोपिशब्दायमानेर्मधुकरैः निवेद्यमानानि (स्वशब्दैः सूच्यमानानि 'पुष्पाण्यत्र, न स्वलितव्यम्' इति) उपहारकुसुमानि यस्य साः इति तद्र्यः । अ भवद्विरहिता सा गृहशिक्षिनां रवेर्दुःखिता भवतिति कण्ठेषु
वल्ययोजनेन तानमूकीकर्तृमिच्छति परं वल्यप्रदानसमये तस्या नखम्यूखेषु जलधाराभ्रमेण तद्महणाय
ते उन्मुखा भवन्ति । अत एव समर्पणसमय एव ते वल्यास्तेषां कण्डाद्धः पतन्ति इत्याश्चरः । नखमयूखेष्वित्यत्र भ्रान्तिमान् व्यङ्गद्यः । कण्ठबन्धानुपपादयन्तीवेत्युत्प्रेक्षा तु स्फुटैव । 4 धारयन्तील्यः ।
5 बाह्नवः कृत इत्यर्थः ।

पाठा०-- १ करस्पर्शा. २ आस्थान. ३ अनुपळम्. ४ गृहलता. ५ हरितलता.

कुसुमधूलिसिकंतिले गिरिनंदिकातटे भगवानचितः श्रूलपाणिः, अत्र हेपितशशधरोचिषि स्फिटिकशिलातले मुक्तम्, अत्र संकान्तचन्दनरस्रलाञ्छने मुक्ताशैलिशिलापट्टे सुप्तम्' इति परि-जनेन पुनक्कं निवेद्यमानानि देवस्थव स्थानचिह्नानि पदयन्ती क्षणितवती दिवसम्। दिवसा-वसाने च कथमपि महाश्वेताप्रयत्नादनभिमत्तमपि तस्मिन्नेच स्फिटिकमणिशिलावेद्यनन्याहारम-करोत्। अस्तमुपगते च भगवति रवावुद्धिते चन्द्रससि, तत्रैव कंचित्कालं स्थित्वा चन्द्रका-न्तमयीव चन्द्रोदये प्रत्याद्रीकृततनुश्चन्द्रविम्बप्रवेशभयेनेच करौ कपोलयोः कृत्वा किमपि चिन्तयन्ती मुकुलितेक्षणा क्षणमात्रं स्थित्वोत्थाय विमलनखनिपतितशिशतिमामरगुक्षणीव कृच्छादुत्क्षिपन्ती लीलामन्थरगमनपट्टी पदानि शय्यागृहमगात्। शयननिर्क्षिप्तगात्र-यष्टिश्च ततःप्रभृति प्रबल्या शिरोवेदनया विचेष्टमाना दाक्णेन च दाहक्रपणा व्वरेणाभिभूय-माना केनाप्याधिना मङ्गलपदीपैः कुमुदाकरैश्चकवाकेश्च सार्धमनिमीलितलोचना दुःखदुःखेन क्षणदामनेषीत्। उपसि च मामाहूय देवस्य वार्ताव्यतिकरोपालम्भाय सोपालम्भमादिष्टवती'।

भगवाक्युलपाणिरचिंतः पूजितः। अञ्चिति । असिन्हेपिता लजिता शशधरस्य रोचिर्येन तसिन्स्फटिकशिला-तले भक्तम । अन्नेति । अस्मिन्संकान्तः प्रतिबिम्बितो यश्वन्दनरसः स एव लाञ्छनं चिह्नं यस्मिन्नवंविधे मुक्ता-शैलशिलापृष्टे सप्तामिति परिजनेन पार्श्ववर्तिसेवकलोकेन देवस्य भवत एव स्थानचिह्नानि । पुनहक्तं पृथवपृथङ्नि-वेदनादिति भावः । निवेद्यमानानि कथ्यमानानि पर्यन्ती विलोकयन्ती दिवसं वासरं क्षपितवती क्षयं नीत-वती। दिवसावसाने च दिनप्रान्ते च कथमपि महता कष्टेन महाश्वेताप्रयत्नादनिसमतमप्यसमीहितमपि तस्सिनेव स्फटिकमणिशिलावेशमन्याहारं भोजनमकरोदकलपयत् । अस्तमिति । अस्तमुपगते प्राप्ते च भगवति माहातम्य-वति रवी सूर्ये, चन्द्रमसि कुमुदबात्थव उदित उदयं प्राप्ते सति, तत्रैव त स्मन्प्रदेशे कंचित्कालं स्थित्वावस्थानं करवा चन्द्रकान्तश्चनद्रमणिस्तनमयीव अत एव चन्द्रोदये प्रसादींकृता तनुर्यस्याः सा तथा चन्द्रविम्बस्य यः प्रवेशस्तस्य भयं तेनेव कपोलयोः करौ कृत्वा किंमपि चिन्तयन्ती ध्यायन्ती सुकुलितेक्षणा कुञ्चलित्लोचना क्षणमात्रं स्थित्वा तत उत्थाय । विमलेति । विमला निर्मला ये नखास्तेषु निपतिता याः शशिप्रतिमाश्चन्द्र-प्रतिबिम्बानि तासां भरस्तेन गुरूणीव लीलामन्थरं यद्गमनं तत्र पद्गनि पदानि चरणन्यासानि कृच्छात्कष्टाद-रिक्षपन्त्युत्क्षेपं कुर्वन्ती शय्यागृहं शयनसद्मागादगमत् । शयने तल्पे निक्षिप्ता स्थापिता गात्रयष्टिर्यया सैवंविधा च । ततः प्रेसित तहिनादारभ्य प्रबलया तीवया शिरोवेदनया विचेष्टमाना व्याकुलीकियमाणा दाहरूपिणा दारु-णेन तीवेण च जबरेण तापेनाभिभूयमाना पराभूयमाना केनाप्याधिना मानसीव्यथया मङ्गलप्रदीपैः कुमुदाकरै-श्वक्रवाकैश्व सार्धमनिमीलितेऽसुदिते लोचने यस्याः सा तथा । अथ कुमुदानां रात्रौ विकासाचकवाकानां च वियोगवशादनिमीलनमिति भावः । दुःखदुःखेन । अतिदुःखेनेति भावः । क्षणदां रत्रिमनैषीदयापयद्वमया-मास । उपसि च प्रभाते मामाह्याह्वानं कृत्वा देवस्य वार्ताव्यतिकरेण भवद्वनान्तसमूहेन हेत् भूनेन उपालम्भाय सोपालम्भं यथा स्यात्तथादिष्टवती कथितवती ।

टिप्प०—1 तत्कालादारभ्य । दिनादिति तु अविचार एवं लेखकल्य । 2 टीकाकारात्का प्रत्याक्षा स्वारस्थल्य ? 'व्यतिकरोपलम्भाय' इत्येव पाठः, वृत्तान्तव्यापारप्राप्तये सोपालम्भं सप्रतिक्षेपम् ('उचित-ज्ञोऽपि संभावित-महोदारस्यातिथेः राजकुमारस्य कुशलप्रवृत्तिमानेतुं न गच्छिति' इति) आदिष्टवर्तिति तद्थेः ।

पाठा०-१ सिकताकदीमक्रिगर. २ नदीकाननतटे. ३ शिलापट्टशयनीये. ४ क्षिप्त. ५ न्याधिना.

चैन्द्रापीडस्तदाकण्यं जिगमिषुः 'अश्वोऽश्वः' इति वैदन्भवनान्निर्ययो । आरोपितपर्याणं च त्वरिततुँरगपरिचारकोपनीतिमन्द्रायुधमारुद्ध, पश्चादारोप्य पत्रलेखाम्, स्कन्धावारे संख्यापित्वा वैश्वन्पायनम्, अशेषपरिजनं निवर्द्ध च, अन्यतुरगारुढेनैव केयूरकेणानुगम्यमानो हेमकूटं ययो । आसाद्य च कादम्बरीभवनद्वारमवततार । अवतीर्य द्वारपालापित-तुरङ्गः कादम्बरीप्रथमदर्शनकुत्ह्हिन्या च पत्रलेखया चानुगम्यमानः प्रविश्व 'क देवी कादम्बरी तिष्ठति' इति संगुखागतमन्यतमं वर्षधरमप्राक्षीत् । क्रुतप्रणामेन च तेन 'देव, मत्तमयूर्रस्य क्रीडापर्वतकस्याधस्तात्कमलवनदीर्धिकातीरे विरचितं हिमगृहमध्यासे' इत्यावे-दिते केयूरकेणोपदिश्वमानवत्मां प्रमद्वनमध्येन गत्वा किंचिद्ध्वानम्, भरकतहरितानां कद्रकीवनानां प्रभया शब्पीकृतरविकरणं हरितायमानं दिवसं दद्शे । तेषां च मध्ये निरन्तर-निलेनीदलच्छन्नं हिमगृहमपश्यत् । तस्माच निष्पतन्तमार्द्राशुकच्छलेनाच्छोदजलेनेव संवी-तम्, बाहुलताविधृतैर्मृणालवलयेराभरणकेरिव धवित्वावयवम्, आपाण्डुभिश्चेकश्रवणाश्रये-स्वाडक्कीः केतकीगर्भद्वैरुपहितदन्तपत्रम्, आलिखतचन्दनललाटिकानि गुखारवि-स्वाडक्कीः केतकीगर्भद्वैरुपहितदन्तपत्रम्, आलिखतचन्दनललाटिकानि गुखारवि-

चन्द्रापीडस्तदाकर्ण्य श्रुत्वा जिगमिषुर्गन्तुमिच्छुरश्चोऽश्व इति वदन्त्रुवन्भवनाद्गृहान्निर्थयौ निर्जगाम । आरो-पितं स्थापितं पर्याणं पत्ययनं यस्मिन्नतादशं त्वरितं शीव्रं तुरगपरिचारकेणोपनीतमानीतमिन्द्रायुषमारुह्यारोहणं कृत्वा पत्रलेखां पश्चात्प्रलभाग आरोप्य स्थापियत्वा स्कन्धावारे सैन्यवेशे वैशम्पायनं संस्थापियत्वाशेषपरिजनं समप्रपरिच्छदं निवर्स पश्चाद्याद्याच्यतुरगाः ढेनैव केय्रकेणानुगम्यमानो हेमकूटं ययौ । कादम्बरीभवन-द्वारमासाय प्राप्यावततारोत्तीर्णवांश्व । अश्वादिति शेषः । अवतीर्यं च द्वारपालस्यार्पितस्तरक्षो येन स तथा कादम्बर्या यत्त्रथमदर्शनं तत्र कुत्रहलं विद्यते यस्या एवंविधया पत्रलेखयानुगम्यमानः प्रविश्य क देवी कादम्बरी तिष्ठतीति संसुखागतमन्यतमं वर्षधरं कञ्चकिनमप्राक्षीत्पप्रच्छ । तेन कृतप्रणामेन चेलावेदिते कथिते सति । इति-शक्दबोल्यमाह—देवेति । हे देव, मत्तमयूरकाभिधानस्य कीडापर्वतकस्याधस्तादधोभागवर्तिनि कमलवनदी-धिकातीरे विरचितं हिमगृहमध्यास्तेऽधितिष्ठति । 'उपान्वध्याङ्वसः' इस्यधिकरणे द्वितीया । केयूरकेणोपदिश्यमानः प्रदर्शमानी वर्ति मार्गी यस्य स तथा, प्रमदवनभन्येन किनिवदध्वानं मार्ग गत्वा मरकतवद्धरितानां नीलानी कदलीवनानां रम्भाकाननानां प्रभया कान्त्या शब्पीकृतानि बालतुणीकृतानि रविकिरैणानि सूर्यरश्मयो यस्मित्रत एव हरितायमानं नीलायमानं दिवसं दिनं ददशेक्षांचके । तेषां च कदलीवनानां मध्ये निरन्तरं नलिनीदलैः कमलिनीपत्रैरछन्नमाच्छादितं हिमगृहमपश्यदैक्षत । तस्माच गृहान्निष्पतन्तं बहिर्गच्छन्तं कादम्बर्याः शरी-रपरिचारकं परिजनमदाशीदृष्टवान् । अथ तस्याः परिचारकं विशेषयचाह—आर्द्धेति । आर्दं स्तिमितं यदंशुकं वस्रं तस्य च्छलेन श्वेताह्वादकत्वसाम्यादाह—अच्छोदेति । अच्छोदजलेनेव संवीतं रैद्धम् । 'संवीतं रुद्ध-मावृतम्' इति कोशः। बाहुळताविधृतैर्भुजळतास्थापितैर्मृणाळवळयैस्तन्तुळकटकैराभरणकैरिव विभूषणैरिव धव-लीकृताः ग्रुश्रीकृता अवयवा अपवना यस्य स तम् । आपाण्डमिरीषच्छेतैरेकश्रवण एवैककणे एवाश्रयोऽधि-करणं येषां तैस्ताबद्वीकृतैस्ताबपत्रीकृतैरेवंविषैः केतकीगर्भदळैरपद्वसितानि दन्तपत्राणि येन स तम् । पुनः किं कुर्वाणम् । द्धानं बिभ्राणम् । कानि । सुखान्येवारविन्दानि कमलानि । कीद्दशानि । आलिखिता

टिप्प०—1 संस्थाप्येति स्थाने मुलेपि च्युतसंस्कृति पदं टीकाकारहस्तलाघवमेव । 2 रविकिरणा इसर्थः । 3 भावृतदेहमित्यर्थे उचितः ।

पाठा०-- १ अथ चन्द्रापीडः. २ वदन्पूर्ववृत्तचमतकृतचेताः. ३ त्वरितपरिचारकः ४ नृत्यमयूरस्यः ५ दलानाम् । ६ ताटक्कीकृतैः, तालक्कीकृतैः,

न्दानि बद्धसोभाग्यपैट्टानीव दधानम्, कृतचन्दनविन्दुविशेषकांश्च दिवापि स्पर्शलोभिक्षते-न्दुप्रतिविम्बानिव कंपोलानुद्वहन्तम्, अपहृताशेषशिरीषसोभाग्याभिः शैवलमञ्जरीभिः कृत-कर्णपूरम्, कर्पूरधूलिधूमरेषु मलयजरमलवलुँलितेषु बँकुलावलीवलयेषु स्तेनेषु न्यस्तनिलिन-पत्रप्रावरणम्, अनवरतचन्दनचर्चाप्रणयनपाण्डुरैः संतापरोषमृदितारक्तचन्द्रकरैरिव करैः कल्पितमृणालदण्डानि विसतन्तुमयानि चामराणि विश्चाणम्, जन्नालेश्च कमलैः कुमुदैः कुव-लयैः किसलयैः कद्लीदलैः कमलिनीपलाशैः कुसुमस्तवकेश्चातपत्रीकृतैर्निवारितातपम्, जल-देवतानामिव समूहम्, वरुणश्चियामिव समागमम्, शरदामिव समाजम्,सरसीनामिव गोष्ठीवन्धम्, शिशिरोपचारनिपुणं कादम्बर्याः शरीरपरिचारकं शरीरप्रायं परिजनमद्राक्षीत्। तेन च प्रणम्यमानः पादनखपतनभयादिव स्वरितापसृतेन दीयमानमार्गश्चन्दनपङ्कश्च-

चन्दनस्य मलयजस्य ललाटिका पुण्डविशेषो येषु तानि । विविधवर्णसाम्याद्वदसौभाग्यपद्दानीय । इतिति । कृता विहिता चन्दनबिन्दुभिर्विशेषका येषु तान्। 'चित्रं पुण्ड्विशेषकाः' इति कोशः। दिवापि दिवसेऽपि स्पर्शलोभेन स्थित इन्द्रप्रतिबिम्बो येव्वेवंविधानिव कपोलानुद्रहन्तम् । अपेति । अपहृतं दूरीकृतमशेषं समग्रं शिरीषस्य वृक्षविशेषस्य सौमाग्यं याभिरेवंभूताभिः शैवलमञ्जरीभिजलश्क्षकबल्लरीभिः कृतः कर्णपूरो येन स तम्। खनेषु क्वेषु न्यातं स्थापितं निलनीपत्राणां प्रावरणमुत्तरीयकं येन स तम् । अथ च स्तनं विशेषयन्नाह--कर्ष-देति । कर्परस्य घनसारस्य घूळी रजस्तया धूसरेष्वीषत्पाण्डुषु, मलयजरसलवैश्वन्दनद्रवर्छरौर्छलितेष्वेकीभूतेषु । बकुलावलीनां केसरराजीनां वलयानि येषु ते तथा तेषु । पुनः कीदृशम् । करैः करणभूतैश्वामराणि विभ्राणम् । कीहरोः करैः । प्रियविरहेण संतापरोषाभ्यां मृदिता मार्दिता आरक्ता नवोदिताश्चन्द्रकरास्तौरिवानवरतं निरन्तरं चन्दनचर्चा तस्याः प्रणयनं प्रापणं तेन पाण्डरैः । कीहशानि चामराणि । कल्पित इति । कल्पितो विहितो मुणालानां दण्डो येषु तानि । पुनः किंविशिष्टानि । विसानां तन्तवस्तन्मयानि तिन्निर्मितानि । उन्नालैः कमलैः कुमुद्देः केर्दैः, कुवलयेरूत्पलैः, किसलयैः पल्लवैः, कदलीदलै रम्भापत्रैः, कमलिनीपलाशैः पश्चिनीपत्रैः। 'पत्रं पलाशं छदनम्' इति कोशः । कुसुमत्तवकैः पुष्पगुच्छैः । 'गुच्छत्तवकगुच्छकाः' इति कोशः । एतैश्रातपत्री-कृतैरुक्जीकृतैर्निवारितो दूरीकृत आतपः सूर्यालोको यस्य स तम् । जलदेवतानां जलाधिष्ठात्रीणां समूहिमव । सर्वदा जलक्किन्नदेहत्वादिति भावः । वरुणः प्रचेतास्तस्य श्रियां समागममेकीभवनमिव । वरुणस्यापि जलाधीश-त्वेन तस्य श्रियामप्यतिशीतललात्तदुपमानम् । शरदां घनास्ययानां समाजमिव परिषदमिव । तासामिप श्रीतल-खात्तद्वपमानम् । सरसीनां सरतां गोष्ठीबन्धमिव । एकत्रीभूयोपवेशनं गोष्ठीबन्धः । कीदशम् । शिशिरोपचाराः शीतलोपचारास्तत्र निपुणं दक्षं शरीरप्रायमिखन्तरं गत्वा चोक्तं कादम्बरीपरिजनमद्राक्षीदिखन्वयस्तु प्रागेवोक्तः।

इदानीं समयोद्यानाद्युद्दीपनिवभावान्वर्णयञ्चाह—तेन चेति । तेन परिजमेन प्रणम्यमानो नमस्किय-माणः । कदछीतोरणानां तछेन प्रविदय सर्वतो निस्छ्टहिरिदं वक्ष्यमाणं सर्वे दृष्टवानित्यन्वयः । कीदृशः । प्रणामेन पादनखस्यव कोमलत्वात्पतनं भविष्यतीति शङ्कया त्वरितमपस्तः परिजनस्तेन दीयमानो मार्गो यस्य सः । इतः कदछीतोरणं विशेषयज्ञाह—चन्द्रनेति । चन्दनपङ्केन मलयजकर्दमेन कृता वेदिकी येषाम् ।

टिप्प॰—1 कृताश्चन्दनबिन्द्व एव विशेषकास्तिलका येषु तान् । अत एव दिवापि स्पर्शलोभेन स्थिता इन्दोश्चनद्रस्य प्रतिबिम्बा येषु तान् (कपोलान्) । रात्री तु चन्द्रोदयादिन्दुप्रतिबिम्बाः संभवन्त्येव, परं चन्द्रनिबन्दवस्था प्रतीयन्ते यथा स्पर्शलोभवशादिनेऽपि चन्द्रस्य प्रतिबिम्बाः स्थिता इत्यर्थः । मण्ड- लाकाराणां चन्द्रनिबन्दूनां चन्द्रविम्बेन साम्यादियमुत्प्रेक्षा । २ चन्द्रनपङ्केन लिसीकृता बेदिकाः परि- कृतभूसयः (बद्धतलभूसयः) येषां तेषास् (तोरणानाम्)।

पाठा०—१ पदानिः र कपोलफलकाम् । इ लिलेतेषुः ४ बकुलावलिषुः कुवल्यावलिषुः लिलेतकुवल्येषुः ५ पयोषरेषुः इ प्रणयः ७ प्रकटितचन्द्रकरेः; मृदितचन्द्रकरेः, ८ शारीरपरिचारिकाप्रायकः ९ पादतलः पाद्रचलतपनदाहः

तवेदिकानां पुण्डरीककितवादितचण्टिकानां विकसितसिन्दुवारकुसुममञ्जरीचामराणां छमिवतस्थूळमिहकामुकुळहाराणामाबद्धळवङ्गपह्मवचन्दनमाळिकानां दोळायमानकुमुद्दामध्यजानां मृणाळवेत्रहस्ताभिर्गृहीतकचिरकुसुमाभरणाभिर्मधुळक्ष्मीप्रैतिकृतिभिरिव द्वारपाळिकामिरिधिष्ठितानां कदळीतोरणानां तळेन प्रविक्ष्य सर्वतो निस्षृष्टदृष्टिदृष्टवान्कचिदुभयतटनिखाततमाळपह्मवकृतवनळेखाः कुमुद्धूळिवाळुकापुळिनमाळिनीश्चन्दनरसेन प्रवर्त्यमाना गृहनदिकाः,
कचिक्निचुळमञ्जरीरचितरक्तचामराणां जेळाई वितानकानां तळेषु सिन्दूरकुट्टिमेच्वास्तीर्यमाणानि रक्तपङ्कजशयनानि, कचिदेळारसेन सिच्यमानानि र्रपर्शानुमेयरम्यभित्तीनि रेफटिकभवनानि, कचिच्ळिरीषपक्ष्मकृतशाद्धलानां मृणाळधारागृहाणां शिखरमारोप्यमाणानां धाराकदम्वधूळिधूसिरतानि यन्त्रमयूरकाणां कदम्बकानि, कचित्सहकाररसिसिक्तेन्वूपळ्वेराच्छाचमानाभ्यन्तराः पर्णशालाः, कचित्कीडितकुत्रिमकरिकळभयूथकाकुळीकियमाणाः काञ्चनक-

किकानां वाद्यघण्टिकानुकारादाह—पुण्डरीकेति । पुण्डरीकाणि सिताम्भोजानि तेषां किकाभिर्ध-टिता निर्मिता घण्टिकाः किङ्किण्यो येषाम् । विकसितानि विसुद्राणि सितानि सिन्दुवारस्य निर्पुण्ड्याः कुसुमानि तेषां मझरीणां चामराण्यातपत्राणि येषाम् । लम्बिताः स्थूलमिक्षिकासुकुलानां हारिणो हारा येषाम् । आबद्धा ठवङ्गं देवकुसुमं तस्य पछवा ये^{दे}वेवंविधा चन्दनमालिका तोरणार्थे मङ्गल्यं दाम येषाम् । 'तोरणार्थे तु मङ्गल्यं दाम चन्दनमालिका' इति कोशः । दोलेति । दोलायमानाः कम्पमानाः कुसुमदामैध्वजा येषाम् । मृणा-केति । मृणाळानां तन्तुळानां वेत्रं हस्ते यासां ताभिर्यहीतानि स्वीकृतानि रुचिराणि मनोहराणि कुसुमा-भरणानि पुष्पविभूषणानि याभिः । मध्विति । मधुलक्ष्म्या वसन्तिश्रयः प्रतिकृतिभिः प्रतिरूपाभिरे-वंविधाभिद्वीरपालिकाभिरधिष्ठितानामाश्रितानाम् । सर्वं दृष्टवानिति पूर्वोक्तं स्पष्टीकुर्वेन्नाह—कास्त्रिदिति । कस्मिश्विरप्रदेश उभयतटे निखाता आरोपिता ये तमाळपळवास्तापिच्छिकिसळयास्तैः कृता वनलेखा कानन-वीथी यासां ताः । कुमुदानां धूलिः परागः सैव वालुका सिकता तस्याः पुलिनं जलोज्झितं सैकतं मीलत इस्येवंशीलाश्वनदनरसेन मलयजद्रनेण प्रवर्त्यमाना विस्तार्थमाणा गृहनदिका भवनसरितः । क्वाचिदिति । निचुन लमजरी हिज्जलब्छरी तथा रचितानि रक्तचामराणि येषामेतादशानां जलाईवितानकानामम्भः हिज्ञोलोचानां तछेषु सिन्दूरं नागजं तेन सहवर्तमानेषु कुष्टिमेध्वास्तीर्यमाणानि विस्तीर्यमाणानि रक्तपञ्चजशयनानि लोहित-कमलशयनानि । काचिदिति । एला चन्द्रवाला तस्या रसेन सिच्यमानानि सेचनिकयानिषयीकियमाणानि स्पर्शेन कर संस्पर्शेनानुमेर्या अनुमातुं योग्या रम्या मनोहरा भित्तयः कुञ्चानि येषामेवंविधानि स्फाटिकभवनानि । किचिदिति । कस्मिथित्प्रदेशे शिरीषः कपीतनस्तस्य पक्ष्मभिः कोमलकेसरैः कृतशाद्वलानां विहितशा-दहरितानां मृणालधारागृहाणां विसयञ्चसदानां बिखरं प्रान्तमारोप्यमाणानामुपरिष्टान्नीयमानानां धाराका-दम्बानां धूलिभी रजोभिर्धूसरितानि यन्त्रगृहवर्तिभैयरकाणां कदम्बकानि मण्डलानि । क्वाचिदिति । सह-

टिप्प०— L यासु इति स्नीत्वं वाच्यम् । यासु (चन्द्रनमालिकासु) लवङ्गपल्लवा भावद्धा इँद्दरयश्चन्द्रन-मालिकाः (तोरणलम्बतानि पुष्पदामानि) येषु तेषाम् । 2 छुसुमदामान्येव ध्वजा येषाम् । 3 थिङ् मन्द्रम् । कुसुदानां धूलिरेव वालुका तस्याः (अर्थातिक्वामिता) पुलिनमाला सैकतश्रेणियांसां ता इति सरलोऽर्थः । 4 जलाङ्गाणां चन्द्रातपानाम् 'चँदोवा'। 5 स्फटिकानां पारदर्शकत्वात्तद्भित्तयो न द्रष्टुं शक्याः किन्तु स्पर्शानुमेषाः । 6 यम्रात्मकसयूराणाम् (यम्रनिमितमयूराणाम्)। मृणालयुक्तजलभारामुहाणां शिखरे (पृष्टे) परिचारिकाभिवमयूरा नीता ये हि जलभारासमुहानां क्षोदेर्धुसरिता इत्यर्थः।

पाठा०---१ प्रकृतिभिः २ जलाद्रीङ्कतः ३ ससिन्द्रः ४ स्पर्शानुमेयभिन्तीनि, स्पर्शानुमेयरम्यस्थितिप्रदेशानिः ५ अभ्रः अभ्रयः ६ धूसराणाम्, धूसरितानाम्, ७ तरुसत्तैः.

मिलिनकाः, कचिद्रन्धोदककृपेषु बद्धकाञ्चनसुधापङ्ककामपीठेषु स्थूलिसलतादण्डपंटितार-काणि कृतकेतकदलद्रोणिकानि कुवलगावलीरज्ञुभिर्यथमानानि पेत्रपुटघटीयञ्चकाणि, कचि-त्रफटिकबलेकावलीवान्तवारिधारा लिखितेन्द्रायुधाः संचार्यमाणा मायामेघमालाः, कचिदु-पान्तरूढँयवाङ्कुरासु त्रत्तरूणमालतीकुङ्गलदन्तुरिततरङ्गासु हरिचन्दनद्रववापिकासु शिशिरी-क्रियमाणा हारयधीः, कचिन्युक्ताफलक्षोद्रचितालवालकानंनवरतस्थूलजलविन्दुदुर्दिनसुत्स-जतो थैं अवृक्षकान्, कचिद्रिधुतपक्षनिक्षिप्तसीकरानीतनीहारा अमन्तीर्थन्तमयीः पत्रशकुनि-श्रणीः, कचिन्यधुकरिकङ्किणीपिक्किपैद्वतरावध्यमानाः द्वसुमदामदोलाः, कचिद्वदरारूढिनिग्रं-तोत्तीलनिलनीच्लदाच्छादितमुखान्यवेश्यमानाङशैतकुभ्भान्, कचिद्वटितकदलीगर्भस्तम्भ-

कारा आमास्तेषां रसैः सिक्तैः सिश्चितैर्जम्बूपछवैराच्छायमाना अभ्यन्तराः पर्णशाला उटजाः । काचिदिति । क्रीडितुं यत्कृत्रिमं निर्मितं करिकलभय्थकं तेनाकुलीकियमाणाः काञ्चनकमलिनिकाः सुवर्णनलिन्यः । कप्रस्यये च सर्वत्र हस्यत्वम् । गन्धोदकस्य सगन्धजलस्य कृपेषूदपानेषु । कीदशेषु । बद्धः काश्चनस्य सुवर्णस्य सुधा गृहधवलीकरणद्रव्यं तस्य पङ्कः कर्दमस्तेन काममत्यर्थं पीठं येषु, स्थूलो यो बिसलताया दण्डस्तेन घटिता अरेका येषु, कृतानि केतकदलानां द्रोणिकानि भाजनविशेषाणि येषु, कुवलयानामुत्पलानामावल्यः पङ्कयस्ता एव रज्जवस्तैर्भथ्यमानानि बध्यमानान्येवंविधानि पत्रपुटलक्षणानि घटीयन्त्रकाण्युद्धाटकानि । क्राचिदिति । स्फटिकस्य बलाका निसकिण्ठिकास्तासामावलीभिवीन्ता सुक्ता वारिधारा जलघारा यासु, लिखितानीन्द्रायु-धानि शकचापानि यासु, एवंविधाः संचार्यभाणाः प्रेर्यमाणा मायामेघमालाः कृत्रिमजल(द)पङ्कयः । काचि-दिति । उपान्ते समीपे रूढा यवाङ्करा यासु, तरन्ति तरुणमालतीकुन्यलानि तैर्दन्तुरितास्तरंगाः कल्लोला यासु, हरिचन्दनस्य तैलपर्णिकस्य द्रवस्तस्य वापिकासु श्चद्रकृपिकासु शिशिरीकियमाणाः शीतलीकियमाणाः हारयष्टीर्भुक्ताकलापान् । एतेन विरहाधिक्यं वर्णितम् । क्रचिदिति । मुक्ताफलं रसोद्भवं तस्य क्षादेन चुर्णेन रचितं निर्भितमाळवाळकमावापस्थानकं येषां तानगवरतं निरन्तरं स्थूळा जळविन्दवस्तेषां दुर्दिन-मुत्स्जत उत्प्रावल्येन मुझतः कुर्वतः एवंविधान्यन्त्रनृक्षकान्कृत्रिममहीरुहान् । क्वचिदिति । विधुताः कम्पिता ये पक्षास्तैर्निक्षिप्ता ये सीकरास्तैरानीतो नीहारो हिमं याभिस्ता असन्तीर्श्वमणं कुर्वन्तीः । एवंविधा यन्त्रमयीः पत्रशकुनिश्रेणीः । कचिदिति । मधुकरा भ्रमरा एव किङ्किण्यः खुद्रघण्टिकास्तासां पङ्किः श्रेणी तया पर्दुतैरं स्पष्टं यथा स्यात्तथा बाध्यमाना निरुध्यमाना कुसुमदामदोळाः पुष्पस्रक्पेङ्काः । कचिदिति । उदरे मध्य आरूढा निर्गता उद्गताः सुवर्णकलशादुत्तालोध्वं मुखी या निलनी तस्याद्रश्रदानि दलानि तैराच्छादितं पिहितं मुखं येषां तान्त्रवेदयमानान्गृहान्तर्नीयमानाञ्चातक्रम्भान्। कचिदिति । घटिता कदलीगर्भस्तम्भा एव

टिप्प०—1 चक्रान्तर्गतानि काष्ठनिर्मितान्यवयवानि, 'अरा' इति भाषा । 2 'क्रुतकानि' इत्येव पाठः । कृत्रिमाणि केतकदलानि (केतकपत्राणि) एव जलदोणिका जलाधारिवरोषा येषु तानि । शिशिरोपचार-वर्णनेऽस्मिन् सुगन्धिजलभृताः कृपा अपि तथा कृता येषामुपरि पत्रपुटरूपान् घटान् वहन्ति यञ्चाणि ('अरहट'), जलाधारा अपि केतकपत्रैः कृतानीत्याद्यर्थो बोध्यः । 3 निर्माणकौशलेनैव परिचाल्यमानाः । 4 'क्रिचन्मधुकरिक्षणिपिक्किपदुतररवा वध्यमानाः' इत्येव पाठः । मधुकरा एव किक्किण्यासासां पञ्कः पद्धतरो रवः (शब्दः) यासु ताः । परिचारिकाभिर्वध्यमानाः (कुमुमदामनिर्मिता दोलाः) । 5 शात-कुम्भानित्येव पाठं स्वीकृत्य तद्धिकरणसमये पलायांचके मन्दः। अस्तु. 'शातकुम्भकुम्भान्' हत्येव पाठः । शातकुम्भस्य सुवर्णस्य कलशान्, येषामुदरेषु नलिन्यः उत्पन्नास्ततश्च मुखेभ्यो वहिः उन्नालासा निर्गताः, तत्यन्नैः कुम्भमुखमाच्छन्नम् । शेलार्थं शोभार्थं च वृक्षाधारिवरेषः ।

पाठा०—१ घटितदण्डारकाणि, २ कृतकः कनकः ३ जलद्रोणिकानि, ४ कमलपत्रपुटः ५ वलाकावलीः, ६ प्र-, ६ अ पाण्डुयवाङ्करासुः, ८ सितरक्तः, ९ अनवरतचन्द्रनरसंस्थूलः १० पत्रवृक्षकान् ११ पद्धरववोध्यमानाः; पद्धतः रावाबोध्यमानाः, १२ जन्नालः १३ शातकुम्मकुम्मान्।

दण्डानि वध्यमानानि चारुवंशाकृतीनि कुसुमस्तवकातपत्राणि, कचित्करमृदितकर्पृप्यद्धवरसेनाधिवास्यमानानि विसतन्तुमयान्यंशुकानि, कचिद्धत्रठीफलद्रवेणाद्वीक्रियमाणांस्तृणञ्जूकमद्धारीकर्णपूरान्, कचिद्यमोजिनीद्रलच्यजनैर्वीक्यमानानुपल्रमाजनभाजः शीतौषधिरसानन्यांश्चैवंप्रकाराव्शिशिरोपचारोपकरणकल्पनाव्यापारान्परिजनेन कृतान्क्रियमाणांश्च वीक्षमाणो हिमगृहकस्य मध्यभागं हृद्यमिव हिमवतः, जल्क्रीडागृहमिव प्रचेतसः, जन्मभूमिमिव सर्वचन्द्रकलानाम्, कुलगृहमिव सर्वचन्द्रनवनदेवतानाम्, प्रभवमिव सर्वचन्द्रमणीनाम्, निवासमिव सर्वमाधमासयामिनीनाम्, संकेतसद्नमिव सर्वप्रावृषाम्, शीष्मोष्मापनोदोदेशमिव सर्वनिम्नगानाम्, वडवानलसंतापापनोदननिवासमिव सर्वसागराणाम्, वैद्युतदहनदाह्मतीकारस्थानमिव सर्वजलधराणाम्, इन्दुविरहृदुःसहदिवसातिवाह्नस्थानमिव
कुमुदिनीनाम्, हरहुताशननिर्वापणक्षेत्रमिव मैकरध्वजस्य, दिनकरकरेरपि सर्वतो जलयन्नधारासहस्रसमुत्सारितैरतिशीतस्पर्शमयनिवृत्तैरिव परिहृतम्, अनिलेरपि कदम्बकेसरोत्करवाहिभिः कण्टिकतेरिवानुगतम्, कदलीवनैरिप पवनचलितद्लेजीङ्यजनितवेपथुभिरिव परि-

दण्डा येच्वेवंविधानि बध्यमानानि चार्रमनोहरो यो वंशो वेणुस्तद्ववकृतिराकारो येषां तानि कुसुमस्तवकान्येवा-तपत्राणि छत्राणि । कचिदिति । करेण मृदितो यः कर्पूरपहनस्तस्य रसेनाधिनास्यमानानि सुगन्धीकियमा-णाणि बिसतन्तुमयानि तन्तुलतन्तुनिर्मितान्यंशुकानि वस्त्राणि । कचिदिति । लवली वहीविशेषसस्याः फलद्रवेणाद्वीकियमाणान् । तुणानां ग्रुक किंशाहस्तस्य मुझर्य एव कर्णपूरास्कर्णाभरणाम । कचिदिति । अम्मोजिनी कमिलनी तस्या दलान्येव व्यजनानि तालवृन्तानि तैर्वीज्यमानानुपलभाजनभाजो दषस्पा-त्रस्थिताञ्जीतीषधिरसान्, अन्यश्चिवंप्रकाराञ्जिशिरोपचारोपकरणकल्पनाव्यापारान्वरिजनन परिच्छदेन जुता-न्विहितान्कियमाणां विधीयमानां वीक्षमाणो हिमवतो गौरीगुरोई दयमिव खान्तमिव, प्रचेतसो वरणस जलकी डाग्रहमिव, सर्वाः समग्रा याश्वनद्रकलास्तासां जन्मभूमिमिव, सर्वे यचन्दनवनं गन्धसारकाननं तस देवतानामधिष्ठात्रीणां कुलगृहसिव पितसद्मेवः सर्वचन्द्रमणयश्चन्द्रकान्तावास्तेषां प्रभवसिवीत्पत्तिसिव, सर्वे ये माघमासास्तपोमासास्तेषां यामिनीनां रात्रीणां निवासमिव वसतिस्थलमिव, सर्वप्रावृषां समअतपाल-यानां संकेतसदनामन. सर्वानम्रगानां समस्ततिहिनीनां भ्रीष्मस्योष्णागमस्य ऊष्मा तापस्तस्यापनोदो दूरीकरणं तस्योद्देशामिव प्रदेशमिव, सर्वसागराणां समस्तसमुद्राणां वडवानलो वाडवस्तस्य यः संतापस्तस्यापनीदना दूरीकरणं तस्या निवासमिव वसतिमिव, सर्वजलधराणां समप्रमेघानां वैद्युतो यो दहन इरंमदस्तेन दाह-स्तस्य प्रतीकारस्थानमिव प्रतिकियागृहमिव, कुमुदिनीनां कैरविणीनामिन्दुविरहेण दुःसहमसद्धं दिवस-स्यातिबाहनमुहहुनं तस्य स्थानमिव, मकरध्वजस्य कंदर्पस्य हरस्येश्वरस्य यो हुताशनस्तृतीयनेत्रजो विह्नेसस् निर्वापण निर्यातनं तस्य क्षेत्रमिव स्थानभिव, दिनकरस्य सूर्यस्य करैरपि सर्वतः समन्ताज्जलयन्त्रधारासहर खाणि तैः समुरसारितेर्दूरोक्वतैरतिशयेन यः शीतः स्वर्शः तसायद्भयं तेन निवृत्तेरिव परिहृतं परिखक्तम् । अनिकरिप पवनैरिप कदम्बस्य कादम्बस्य यः केसरोत्करस्तद्वाहिभिरत एव कण्टिकतैरिव रोमाञ्चितैरिवानुगर्त सिंहतम् । कदछीवनैरपि रम्भाकाननैरपि पवनेन चिलतानि कम्पितानि दलानि येषां तैरत एव जाडवेन जनितो

टिप्प॰—1 पवनानामपि शैलं प्रतीतमभूदत एव तेपि कदम्बक्कसुमकेसरब्याजेन रोमाञ्चमबहिन-त्यस्प्रेक्षाशयः।

पाठा०-१ गकरध्वजस्य सदनमिव वनदेवतानाम्.

वारितम्, अिंभरिष कुसुमामोदमद्मुखरैरावद्धदन्तवीणैरिव वाचािलतम्, छताभिरिष मधुकरपटळजिटिलाभिगृहीतनीलप्रावरणकािभिरिव विराजितमाससाद् । क्रमेण च तत्रान्त-विहिश्चातिवहलेन पिण्डहार्येणेवोपिलिप्यमानोऽतिशीतलेन स्पर्शेनाऽमन्यतात्मनो मनश्चन्द्रमयं कुसुदमयानीन्द्रियाणि ज्योत्क्वामयान्यङ्गानि मृणालिकामयी धियम् । अगणयच हारमयान-किकरणांश्चन्दनमयमातपं कपूरमयं पवनसुदक्मयं कालं तुषारमयं त्रिभुवनम् ।

एवंविधस्य च तस्यैकदेशे सखीकद्म्बकपरिवृताम्, अशेषसरित्परिवारामिव भगवती गङ्गां हिमवतो गृहाचलगताम्, कुल्याभ्रमिश्रमितेन कर्पूर्रसस्रोतसा कृतपरिवेषाया मृणालदण्ड-मण्डिपकायास्तले कुसुमशयनमधिशयानाम्, हाराङ्गदवलयरसनान्पुरैर्मृणालमयैर्निगडिरिव संयतामीर्व्यया मन्मथेन, चन्दनधवले स्पृष्टामिव ललाटे शशलाव्छनेन, वाष्पवारिवाहिनि चुम्बितामिव चक्षुषि वस्णेन, वर्षितनिःश्वासमस्ति दृष्टामिव मुखे मातरिश्वना, संतापप्रतिने

वेपशुः कम्पो येषामेताद्दशिरव परिवारितम् । अलिभिरपि भ्रमरेरपि कुछुमानामामोदः परिमलस्तजनितो मद्दस्तेन मुखरैर्वाचालैरत एवाबद्धा दन्तैनीणा यैरेवंविधेरिव वाचालितं मुखरितम् । लताभिरपि वल्लीभिरपि मधुकराणां पटलं तेन जिटलाभिर्व्याप्ताभिर्मृहीतं खीकृतं नीलं प्रावरणं प्रच्छादनं याभिरेवंविधाभिरिव विराजितं
शोभितमेतादशं हिमगृहकस्य मध्यभागमाससाद प्राप्तवान् । क्रमेणेति । कमेण परिपाठ्यान्तर्वहिश्वातिशीतलेन स्पर्शेनोपिलप्यमानः । ननु मूर्तव्यतिरेकेणोपिदग्धिकया न संभवतीत्याश्येनाह—अतिति । अतिबहलेनाितहदेन पिण्डहार्येणेव पिण्डलपेणाहर्तुं शक्यं पिण्डहार्यं तेनेव, एतेनाितशीतलस्पर्शस्य बाहुत्यतया हस्तप्राह्यत्वं सूचितम् । तथाितशीतलेन स्पर्शेनात्मनः खस्य मनश्चित्तं चन्द्रमयममन्यताऽजानात् । तथा कुमुदमयािन कैरवमयािननिद्रयाणि करणािन, ज्योत्कामयािन चिन्द्रकामयान्यङ्गािन हस्तपादादीिन, मृणालिकामयीं विसमयीं धियं बुद्धिम् ।
अमन्यतेत्यस्य सर्वत्र संबन्धः । तथाकितरणान्सर्यकरान् । छप्रत्वायतत्वसाम्याहाः—हारम्यान्मुक्ताप्रालम्बमयानगणयत् । अप्रेऽप्येतस्य संबन्धः । आतर्ष स्यालोकं चन्दनमयं मलयजमयम् । अतिशीतलत्वादिति मावः ।
तथा पवनं समीरं कर्षूरमयं घनसारमयम् । तद्गन्धयुक्तत्वात् । तथा कालं समयमुदकमयं जलमयम् । व्रिभुवनं
त्रिविष्टपं तुषारमयं हिममयम् । अतिशीतलस्य शेषाधिवशात्विरणहपतया सत्त्वेऽपि हारहपतयागणयदित्यधैः ।

एवंविधस्य तस्य हिमग्रहस्य एकदेश एकस्मिन्प्रदेशे सखीकदम्बकेन वयस्यासमृहेन परिवृताम् । अशेषसरित्परिवारां समप्रतिटेनीपरिच्छदां हिमवतः पर्वतीत् ग्रहाचलगतां ग्रहिशागतां भगवतीं गङ्गामिव जाहवीमिव, विरहजनितपाण्डुरत्वसाम्यात्तुपमानम् । अन्यासां च नह्युपमानम् । क्रव्या सारणी तस्या भ्रमिभ्रमणं
तया भ्रमितेन कर्पूर्रसक्षोतसा घनसारद्रवप्रवाहेण कृतो विहितः परिवेषः परिधिर्यस्या एवंविधाया मृणालवण्डमण्डिपकाया विसदण्डमण्डपस्य तलेऽधोभागे कुसुमशयनं पुष्पशय्यामधिश्चयानां कृतस्वापाम् । ह्रारेति । हारो
मुक्ताप्रालम्बः, अङ्गदं बाहुकटकम्, वलयं कङ्गणम्, रसना काश्ची, न्यूपुणि पादकटकानि, एतैर्मुणालमथैविंसमयैनिगडैरिवान्दुकैरिवेर्ध्यया स्पर्धया मन्मथेन कंदपेण संयतां बढाम्, चन्दनेन धवले ग्रुप्रीकृते ललाटेऽलिके
शशलाव्यन्ननेन चन्द्रण स्पृष्टामिवालिङ्गितामिव । ग्रुभ्रत्ववक्रत्वसाम्याचैन्द्रोपमानम् । वाष्पवारि नेत्राम्बु तहाहिनि
मक्षुषि नेत्रे वरुणेन प्रचेतसा चुम्बितामिव । जलच्युतिसाम्याद्वरुणेनेत्युक्तम् । विधितो द्यद्धं प्राप्तो निःश्वासमर्
केतनवायुर्यसिक्तेविधे मुखे । वायुबाहुल्यादाह—मातिरश्चना वायुना द्यामिव मिक्ततामिव । संतापः संज्वर-

टिप्प०—] शैलातिशयेन मुखवेपथुसमये उपर्यधोभागदन्तानां, परस्परसंघटनजनितः शब्दो दन्त-बीणा । 2 मन्थगौरवघातकं धिक् मन्दम्! 'गुहातळगताम्' इत्येव पाठः । हिमवतः हिमाचळख गुहा-तळस्थितां भगवतीं गङ्गामिव, इति स्फुटोऽर्थः । 3 चन्दनस्य चन्द्र उपमानमित्याशयः ।

पाठा॰—१ निरन्तरमधुकरः २ नीहारमयान् ३ ग्रहातलगताम् ; महीतले पतिताम् ४ दृष्टास् ५६ का॰

885

हवध्यासितामिवाङ्गेहवनङ्गेन, कंदर्पदाहदीपिते गृहीतामिव हृदये हुत्युजा, खेदिनि परिहव-क्तामिव वपुषि जंलेन, देवतेरिप विलुप्यमानसौभाग्यामिव सर्वशः, हृदयेन सह प्रियतमस-मीपोपगतेरङ्गेहपजनितदौर्वस्याम्, आद्रयानचन्दनपाण्डुरं च रोमाञ्चमनवरतहारस्पर्शलगं मुक्ताफलकिरणपुञ्जमिवोद्वहन्तीं खेदसीकरिणीं च कपोर्लपालीम्, पक्षपवनेन वीजयद्भिरतु-कम्प्यमानामिवावतंसमधुकरैः, अवतंसमधुकर्रवद्हनद्ग्धमिव श्रोत्रमपाङ्गिगेतेनाश्चसो-तसा सिञ्चन्तीम्, अतिप्रवृत्तस्य चाश्चणो निर्वाहप्रणालिकामिव कपूरकेतकीकलिकां कर्णे कलय-नतीम्, आयतश्वासविधुतितरलितेन च संतापभयपलायमानेन देहप्रभावितानेनेवांद्युकेन विमुच्यमानकुचकल्लशाम्,आपतत्प्रचलचामरप्रतिविम्बं च कुचकल्लश्चगुगलं प्रियान्तिकगमनौ-स्युक्यकृतपक्षमिव करतलेन निर्म्थन्तीम्, मुहुर्मुहुर्भुजलतया तुषारशिलाशालभिञ्चकामा-लिङ्गान्तीम्, मुहुः कपोलफलकेन कपूरपुत्रिकामाश्चिष्यन्तीम्, मुहुश्चरणारविन्देन चन्दन-

स्तेन प्रतिष्ठणेष्यक्षेष्यक्षेष्यक्षेत्रन कंदर्पेणाध्यासितामाश्रितामिव । क्रत्रचित् 'पतक्षेन' इति पाठः । तत्र पतक्षः सूर्यसा-पंजनकत्वात् । तदाश्रितामिखर्थः । कंदर्पदाहदीपिते मदनदाहज्वलिते हृदये । दाहजनकत्वसाम्यादाह—हृत-भंजेति । हत्रभुजा विह्ना गृहीतामिव स्वीकृतामिव । स्वेदिनि प्रस्वेदवति वपुषि जलेन नीरेण परिष्वका-मिवाश्विष्टामिव । एतेन स्वेदबाहुल्यं सूचितम् । दैवतैरप्यदृष्टैरपि सर्वशः सर्वप्रकारेण विद्यप्यमानं लोपमाप्य-मानं सौभारयं यासाः सा तामिव । हृदयेन चित्तेन सह सार्ध प्रियतमसमीपं प्राणप्रियनिकटमिवोपगतैरक्षैः क्रुंत्वोपजनितं विहितं दौर्बल्यं क्रैंशत्वं यस्या एतादशीम् । आइयानमिति । आश्यानं छुष्कं यचन्दनं मलयजं तेन पाण्डरं ग्रम्नं रोमार्च चानवरतं निरन्तरं हारस्पर्शेन लमं मिलितं मुक्ताफलानां किरणा दीधितयस्तेषां पुजः समृहस्तमिवोद्वहन्ती धारयन्तीम् । अत्र चन्दनधवलीकृतस्य रोमोद्रमस्य मुक्ताकिरणसमूहोपमानम् । तथा खेदस्य घर्मजलस्य सीकरा विद्यन्ते यस्यामेतादृशीं कपोलपालीमुद्रहन्तीम् । चकारः समुचयार्थः । अवैति । अवतंस उत्तंसस्तस्य मधुकरैर्भमेरः पक्षपवनेन वीजयद्भिरनुकम्प्यमानामिवानुकम्पाविषयीकियमाणामिव । अव-तैसमधुकराणां रवः शब्दः स एव दाहकत्वाईहनो विह्नस्तेन दग्धमिम ज्विळतिमिव । श्रोत्रं श्रवणमपाङ्गनिर्गते-नाक्षिबाह्यायातेनाश्रक्षोतसा नेत्रजलप्रवाहेण करणभूतेन सिम्नतीं सेकं कुर्वन्तीम् । अतिप्रवृत्तस्यातिप्रस्तस्यान श्रुणो नैत्रजलस्य निर्वाहार्थं सुखेन गमनार्थं प्रणालिकामिव जलमार्गमिव कर्पूरकेर्तंकीकलिकां कर्पूरेषूक्ता या केतकी तस्याः कलिका कोरकः तां कर्णे कलयन्तीं कलनां कुर्वन्तीं घारयन्तीम् । आयतो विस्तीर्णीयः श्वासः श्वितितं तस्माद्या विधितः कम्पस्तेन तरिलतेन कम्पितेन संतापभयात्पलायमानेन धावता । अतिशुन्र-स्वसचिक्कणत्वसाम्यादाह—देहेति । देहप्रभावितानेनेव शरीरदीप्तिसमृहेनेवांशुकेन वस्त्रेण विमुच्यमानी क्रचाचेव कलशो यस्याः सा ताम् । आपतत्त्रचलचामरयोः प्रतिबिम्बं यस्मिन्नेतादशं कुचकलश्युगलं प्रियस्य वह्नभस्यान्तिकं समीपं तत्र गमने याने यदौत्सुक्यं रणरणकता तेन कृताः पक्षा येनैतादशामिव करतहेन निरुन्धन्ती निरोधं कुर्वन्तीम् । मुहर्भुहर्भुजलतया बाहुवल्या तुषारशिला तस्याः शालभिक्षकां पाञ्चालिकामा-लिज्ञन्तीमाश्चेषं कुर्वन्तीम्। मुहः कपोलफलकेन कर्पूरपुत्रिकां घनसारपाश्चालिकामाश्चिष्यन्तीमालिज्ञन्तीम्। मुहः श्वरणारविन्देनाङ्किमलेन चन्दनपङ्कस्य मलयजकर्दमस्य प्रतियातनां प्रतिमाम् । 'प्रतिमा यातनाविधिः । छायः

टिप्पo—1 सीन्दर्भमुग्धत्वाद्देवा अपि तस्या भर्तृत्रियत्वम् ('सुद्दाग') न्यूनीकृत्य भारम्नि तदासितं कामयन्त इत्याद्यायः। 2 दूरगमनश्रमेण दौर्बल्यं भवत्येचेत्यात्रयः। 3 विरद्दोद्दीपनेन इत्यर्थः। 4 कर्प्रवत् (शुआ) केतकीकिलका, कर्प्रवासिता केतकीकिलका वा।

पाठा०-१ जलदेन. २ अवतंसकुद्धमः

पद्धप्रतियातनामाम् स्वान्तीम्, स्वनसंक्रान्तेनात्ममुखेनापि कुत्ह् िनेव परिवृद्य विलोक्यमानाम्, कर्णपूरपहवेनापि स्वप्रतिविम्बशायिना सोत्कण्ठेनेव चुम्ब्यमानकपोलफलकाम्, हारैरिप मुक्तात्मभिर्मदनपरवशैरिव प्रसारितकरैरालिङ्गयमानाम्, मणिद्र्पणमुरसि निहितं विनोदि- सव्यमेतिदित जीवितस्पर्शमयं शपथं शशिनमिव कारयन्तीम्, करिणीमिव संमुखागतप्रम- द्वनगम्धवारणप्रसारितकराम्, प्रस्थितामिवानभीष्टद्क्षिणवातमृगागमनाम्, मद्नाभिषेक- विदिकामिव कमलावृतचन्दनथवलपयोधरकलशावष्टव्यपार्थीम्, आकाशकमिवीमिव

छन्दः कायो रूपं विम्वं मानकृती अपि' इति कोशः । आमृशन्तीं परामशे कुर्वन्तीम । स्तनेति । स्तनयोः कुचयोः संकान्तेन प्रतिबिम्बितेनात्ममुखेनापि खकीयवदनेनापि कुत्हृतिनेव कौतुकिनेव परिवृत्य । उत्तानी-कृत्येत्यर्थः । विलोक्यमानां वीक्ष्यमाणाम् । एतेन सौन्दर्यातिशयः सूचितः । एवं कर्णपूरपृष्ठवेनापि स्वप्रतिविम्ब-क्रपेण शायिना शयनकारिणा। एतेनायतत्वं सचितम्। सोत्कण्ठेनेव सोत्कलिकेनेव चुम्ब्यमानं चुम्बनविषयी-क्रियमाणं कपोलफलकं यस्याः सा ताम् । हारैरपि मु^{क्}ताकलापैरपि मुक्तारमभिर्मक्ताखरूपैर्मदनपरवशैरिवान-ज्ञायत्तेरिव प्रसारितकरैर्विस्तारितपाणिभिराळिङ्मयमानामाश्चिष्यमाणाम् । अत्र मुक्तात्मभिराळिङ्मयमानामित्यनेन तस्या अभिनवं सौभाग्यं वर्णितम् । उरसि निहितं वक्षसि स्थापितं मणिदर्पणं रहादर्शम् । वर्तुलत्वतादशद्यति-मत्त्वसाधम्यीत् । जीवितस्य स्पर्शो दानं तन्मयं शशिनमिव चन्द्रमिव । 'स्पर्शो वर्गाक्षरे दाने स्पर्शने स्पर्शने रुजि' इति कोकः । इति शपर्थं कारयन्तीम् । इतिशब्दबोत्यमाह—विनोदेति । अद्य त्वया विनोदिर्तैत्यम् । अन्यस्त शशी शोकप्रदः, त्वया त विनोदितव्यमेतदिति भावः । अत एव जीवितस्परीमयमिति विशेषणम् । करिणीति । हस्तिनीमिव । उभयोः शब्देन साम्यं प्रदर्शयन्नाह संमुखेति । संमुखागतो यः प्रम-दवनगन्धसास्य वारणं दूरीकरणं तत्र प्रसारितौ करौ यया सा । विरहाक्कालतत्वेन प्रमदवनस्य गन्धस्य दुःख-दागित्वात्तिचारणं युक्तमेवेति भावः । पक्षे संमुखागतः प्रमदो मदोत्कटो वनगन्धवारणो वनप्रभवो गन्धहस्ती तं प्रति प्रीत्या प्रसारितः करः शुण्डा यया सा ताम् । प्रस्थितामिव चिलतामिव । उभयसाम्यं प्रदर्शयन्नाह—अस-भीष्ट्रेति । अनभीष्टमनीप्सितं दक्षिणो यो वातः स एव शीघ्रगामित्वान्धृगो हरिणस्तस्यागमनं यस्याः सा ताम । विरहिण्या दक्षिणो वायुरतीव दुःखदो भवतीति सर्वत्र प्रसिद्धम् । पक्षेऽनभीष्टो दक्षिणो वामतोऽपसव्यगो वात-मृगो वातप्रमीर्यस्याः सा ताम् । स्त्रीणां प्रयाणे दक्षिणो मृगोऽपशकुनमिति वसन्तराजादौ प्रसिद्धम् । **मदनेति ।** मदनस्य कंदर्पस्याभिषेकार्थं वेदिका संस्कृता भूमिस्तामिव। उभयोः साम्यमाह—कमस्रेति। कमर्रुया शोभयावृतौ चन्दनेन धवलौ पयोधरावेव कुचावेव पीनत्ववर्तुलत्वसाम्यात्कलशौ ताभ्यामवष्टव्यावाश्रितौ पार्श्वी यस्याः । आकारोति । आकारां न्योम तस्य कमिलनी पद्मिनी तामिव । उभयोः साम्यमाह—

टिप्प०—1 मुक्त आत्मा येषां जीवन्मुक्तैरि मदनपरवशैरित विरोधः । मुक्ताः मौक्तिकानि आत्मा स्वरूपं येषामिति विरोधपरिहारः । 2 एवमर्थे 'विनोद्यितव्यम्' इति स्थात् । अतः 'नोदितव्यम् 'इति पाटः । विरहोद्दीपकेन त्वया अद्य न उदेतव्यमिति चन्द्रं शपयं कारयन्तीमिति तद्थेः । शपथश्च जीवन-स्पर्शस्प इति भावः । अन्यत्सपष्टप्रायम् । 3 वातस्य दुःखद्त्वेषि मृगरूपके किं स्वारसं (विरहिणी-पक्षे)?, अत एव अनभीष्टं दक्षिणवातस्य मल्यवायोः मृगस्य (मृगमद्सीरमस्य, लक्षणया) च आगम्मं यस्या इति व्याख्यातव्यम् । 4 उभयपक्षेषि नासिक्षयें स्वारस्यम् । शैलार्थं कमल्दलेरावृतौ चन्दन-धवलौ यौ पयोधररूपी कलशौ ताभ्यामाकान्तपार्श्वामिति (नायिकापक्षे), माङ्गल्यार्थं कमलेराव्छादि-तमुखाश्चन्दनधवलीकृता ये पयोभृताः कलशासीराक्रान्तपार्श्वमूमिभागामिति (वेदिकापक्षे) ।

पाठा०—१ आस्प्रशन्तीम्, २ स्वप्रतिविम्बपङ्कवशायिनाः ३ नोदेतन्यमयेतिः ४ त्वयायः ५ जीवनस्य समर्थे शक्षिनम्, जीवनस्पर्शसमर्थं शशिनम्,

खच्छाम्बरतलदृश्यमानमृणालकोमलोरुम्लाम्, कुंसुमचापलेखामिव मदनारोपितगुणकोटि-कान्ततराम्, मधुमासदेवतामिव शिशिरहारिणीम्, मधुकरीमिव कुसुममार्गणाकुलाम्, चन्दन-विछेपनामनङ्गरागिणीं च बौलां मन्मथजननीं च मृणालिनीमभ्यर्थिततुपारस्पर्शो च कादम्बरीं व्यलोकयत्।

अथ सा यथाद्श्वेनमागत्यागत्य चन्द्रापीडागमनमावेदयन्तं परिजनमुत्तरत्वै।रकेण चक्षुषा विलोक्य 'कथय । किं सत्यमागतो दृष्टस्त्वया । कियत्यध्विन कासौ' इति प्रतिमुखं निश्चित्तं-नामाक्षरं पप्रच्छ । प्रवर्धमानधविष्ठमा चक्षुषा दृष्ट्या च संमुखमापतन्तं तं दूरादेव वरारोहा, नवप्रहा करिणीवोक्ष्तमभविष्टता, विचेष्टमानाङ्गी, कुसुमशयनपरिमलोपगतैः परवशामुखरै-

स्वच्छेति । स्वच्छं निर्मलं यदम्बरं वस्नं तस्य तलमधोभागस्तत्र दृश्यमानं विलोक्यमानं मृणालवस्कोमलमूह्नं स्विक्यमूलं यस्याः सा ताम् । पक्षे स्वच्छं रजोरिहतं यदम्बरतलं व्योमतलं तत्र दृश्यमानं मृणाललक्षणं कोमलं युक्तमारमुरु विस्तीर्णं मूलं क्य्रो यस्याः । कुसुमोति । कुसुमचापः पुष्पधनुस्तस्य लेखामिव । उभयसाम्य-माविःकर्तुमाह — मदनेति । मदनेन यौवनावस्थयारोपिता स्थापिता या गुणकोटिस्तया कान्ततरां मनोज्ञतराम् । पक्षे मदनेन कंदर्पणारोपितो विष्ठिण्योक्ततो गुणकोटिमीवांत्रान्तस्या कान्ततराम् । मधिवति । मधुन्मासो वसन्तमासस्तस्य देवतामिवाधिष्ठात्रीमिव । उभयसादृश्यमाह — शिश्वरिति । विश्वरिते । विश्वरिते । मधुकरी-मिव अमरीमिव । उभयसादृश्यमाह — कुसुमोति । कुसुमान्येव विरह्वशान्मार्गणा वाणास्तराकुलाम् । पक्षे कुसुमानां मार्गणमन्वेषणं तेनाकुलां व्ययम् । अथ च चन्दनस्य विलेपनमङ्गरागो यस्या एवंविधामि न विवते - इस्रागो यस्यामिति विरोधः । तत्परिद्वारस्तु — अनङ्गः कंदर्पस्तस्मिन्रागिणीमनुरागवतीमित्यर्थात् । बालामना-विष्कृतमन्मथाम् , अथ च मन्मथजननीमिति विरोधः । तत्परिद्वारस्तु — बालामनुद्वादितामित्यर्थात् । मृणालिनीम्, अथ च मन्मथजननीमिति विरोधः । तत्परिद्वारस्तु — बालामनुद्वादितामित्यर्थात् । पृणिलिनिम् त्रिपस्तु — विरहृतापोपशान्त्यर्थं मृणालं विवते यस्या इत्यर्थात् । एवंविधां कादम्बरी व्यल्येक्यदप्रयत् । त्रिपरिद्वारस्तु — विरहृतापोपशान्त्यर्थं मृणालं विवते यस्या इत्यर्थात् । एवंविधां कादम्बरी व्यल्योक्यदप्रयत् ।

अथ सा कादम्बरी यथादर्शनं यथावँसरमागलागत्य चन्द्रापीडस्यागमनमावेदयन्तं कथयन्तं परिजनमुत्प्राबन्त्येन तरला चञ्चला तारका यस्मिन्नेतादशेन चक्षणा विलोक्य विक्ष्य प्रतिमुखं निक्षिप्तानि स्थापितानि नामाझ्याणि यथा स्यात्तथा। प्रलेकं प्रलेकं नाम गृहीत्वेत्यर्थः। इति पप्रच्छेत्यप्राक्षीत्। इतियोत्यमाह—कथयोति। कथय ब्रूहि। किं सत्यमागतस्त्वया दृष्टः। कियल्यचनि। कासौ चन्द्रापीडः। तदनन्तरं प्रवर्धमानः प्रतिदिन्तमुपचीयमामो धवलस्य भावो धवलिमा यस्मिनेतादृशेन चछुषा नेत्रेण संमुखमापतन्तमागच्छन्तं तं दृष्ट्वा विलोक्य च कुसुमश्यमादुत्तस्थानुत्थिता बभूवेत्यन्वयः। अथ कादम्बर्या विशेषणानि—वरेति। वरः श्रेष्ठः आरोही नितम्बो यस्याः सा। 'नितम्बारोही लीक्ष्याः पश्चाज्ञचनपार्श्वतः' इति कोशः। ज्वीवेवै स्तम्भी ताभ्यां विश्वता धृता। केव। नवः प्रलमो प्रहो प्रहणं यस्या एवंविधा करिणीव हस्तिनीव। सापि उर्रावैस्तीणी यः स्तम्भस्तत्र विश्वता बद्धा स्थात्। विचेष्टमानानि चेष्टाविशेषं प्राप्यमाणान्यज्ञानि यस्याः कुसुमश्चमस्य

टिप्पo—1 गुणः-क्षारोप्यते, न तु कोटिः। अत एव, क्षारोपितः गुणो ययोः ईट्झिभ्यां कोटिभ्याम् (प्रान्ताभ्याम्) कान्ततरा, इति व्याख्यातव्यम्। 2 दर्शनमनतिक्रम्य यथादर्शनम्, यखां यसामव-स्थायां दृष्टसां तामवस्थामित्याशयः। 3 धिक्। कवीः सम्भेन सारिवकभावजातेन निश्चल्येन विधता निसंदा, इत्यर्थः।

पाठा०—१ क्रुसुमचापचापलेखाम्, २ कान्ताम्, ३ तारकेण कथय. ४ क्रथं सम्बक्, ५ निक्षिप्तनानाक्षरम्। निक्षिप्तेन चक्षुणानक्षरम्, ६ वर्षमानः

र्मघुकरकुँछैरिवाच्छार्यमाना, संभ्रमच्युतोत्तरीयका हारिकरणानुरसि कर्तुमिच्छन्ती, मणिकृट्टिमनिहितेन वामकरतलेन हस्तावलम्बनं निजप्रतिमामिव याचमाना, स्रस्तकेशकलापसंयमनश्रमितेन गल्रत्खेदसिलिलेन दक्षिणकरेण समभ्युद्ध्येवात्मानमप्यन्ती, चलितित्रिकताम्नत्रिवलितरिङ्गतरोमराजितया निष्पीङ्यमानेव सर्वरसाननङ्गेन, अन्तःप्रविष्टललाटिकाचन्दनरैसमिश्रमिव चँक्षुषा क्षरन्ती शिशिरमानन्दजलम्, आनन्दवारिबिन्दुवेणिकया चलितावतंसधूलिधूसरं वियवतिमाप्रवेशलोभेनेव कपोलफलकं प्रक्षालयन्ती, ललाटिकाचन्दनभरेणेव
किंचिद्धोमुखी, तत्क्षणमपाङ्गभागयुँ ज्ञिततारकया तन्मुखलमयेव दीर्घया दृष्ट्याकृष्यमाणा
कृसुमशयनादुत्तस्था ।

एव परवशैरासमन्तानमुखरैर्वाचालैरेवंविधेर्मधुकरकुलैर्धसरसमृहेराच्छायमा-परिमलस्तेनोपनतेः प्राप्तरत नेव । संभ्रमेण सहसा च्युतमुत्तरीयकं प्रावरणं वस्त्रं यखाः सैवंभूता सती हारिकरणानुरसि कर्तुमिच्छन्ती वाञ्छन्ती । एतेन हारिकरणोत्तरीयांग्रकयोरितखच्छत्वसाम्याद्धेदो न ज्ञात इति भावः । मणिक्रहिमे निहितेन स्थापितेन वामकरतलेन निजप्रतिमां प्रति हस्तावलम्बनं याचमानेव प्रार्थ्यमानेव । एतेन खतः खश्रीरधारणे न क्षमीति प्रदर्शितम् । घरतो यः केशकलापोऽलकसम्बहस्तस्य संयमनं वन्धनं तेन श्रमितेन श्रमं प्राप्तेन गल-त्खेदसाळिळेन क्षरद्धर्मवारिणा दक्षिणकरेण समभ्युक्य । यस्यकस्यचिदर्पणं क्रियते तत्त करेण प्रोक्षितस्यैवेखर्थः । आत्मानमर्पयन्त्यर्पणं क्वन्ती । चलितं यत्रिकं वंशायरैस्तस्य ताम्रा खच्छा या त्रिवली तया तरिक्तता रोमरा-जिस्तर्या भावस्तता तया हेतुभूतयानङ्गेन कंदर्पण सर्वरसान्निष्पीच्यमानेव मर्धमानेव। एतेन चिरतित्रिकस्य पीडनयन्त्रसाम्यता प्रदर्शिता। कि कुर्वती। चक्षुषा नेत्रेण शिशिरं शीतलमानन्दजलं क्षरन्ती खनन्ती। शिशिरत्वे हेतुं प्रदर्शयत्राह—अन्तरिति । अन्तःप्रविष्टो यो ळळाटिकाचन्दनरसस्तेन मिश्रमिव संप्रक्तमिव । पुनः किं कुर्वन्ती । आनन्दवारिणो विन्दवो विद्रुषस्तेषां वेणिकया प्रवाहेण । 'धारा वेणी रयश्च सः' इस-मरः । चलितः खस्थाना≡्युतो योऽवतंसस्तस्य धूलिः परागस्तेन धूसरं मलिनं कपोलफलकं प्रियप्रतिमाप्रवेश-लोभेन प्राणिप्रयप्रतिबिम्बसंकान्तितृष्णयेव प्रक्षालयन्ती धावनं कुर्वन्ती । ललाटिकाया यश्चन्दनभरस्तिनेव किन्वि-दधोमुख्यवाङ्मासी, तत्क्षणमपाङ्गभागोऽक्षिबाह्मान्तःप्रदेशस्तन्न युङ्गिता प्रेरिता तारका कनीनिका यथैवंविधया तस्य चन्द्रापीडस्य मुखमाननं तत्र लमयेव दीर्घया दृष्ट्याकृष्यमाणाकर्षणं कियमाणा । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

टिप्प०—1 मधुकरेषु परवशविशेषणं न सारस्याय । अत एव, 'परवशा' सम्भाख्यसारिवकमावेन स्वयमुत्थातुमसमर्था । अत एव मधुकरेः उत्थाष्यमानेव, इत्यर्थः । एवं च 'उत्थाष्यमाना' इत्येव पाटः । 2 को वंशाधरः ? तस्य का त्रिवली ? अस्तु. चिलतं यिक्षकं पृष्ठवंशस्य अधरास्थि, तेन ताम्यन्ती या त्रिवली (उद्ररस्थरेखान्नयम्) तया तरिक्षता रोमराजिथसासद्भावसत्ता, तया। 3 युजधातोः 'युजिते'ति- रूपं कदापि न दृष्टं स्थात्, दृश्यतां दीकाकारक्षपया!! अस्तु. सर्वमिदमञ्चानविजृम्भितम् । तत्क्षणम् (चन्द्रापीडदर्श्वनक्षणे) अपाङ्गभागे पुजिता (सर्वा शक्तिं गृहीत्वा पुजभावेन स्थिता) तारका यस्या-मीदश्या; तन्मुख (चन्द्रापीडमुख) क्रमया अत एव दीर्घया दृष्ट्या (चक्षुषा) आकृष्यमाणेव । दृष्टि- स्तन्मुखे दृहसंबद्धा पुनश्च आकृष्यमाणा अत एव सा दीर्घीभूता ।

पाठा॰—१ जालै:. २ उत्थाप्यमाना. ३ उत्तरीयांशुकाः ४ विलेतः ५ तरिक्षणीः ६ रसम्; रसिमिश्रान्ः ७ चक्षुम्यांम्, ८ च चलितः, विटेतः ९ पुष्टितः

चन्द्रापीडस्तु समुपसृत्य पूर्ववदेव तां महाश्वेताप्रणामपुरःसरं दर्शितविनयः प्रणनाम । कृतप्रतिप्रणामायां च तस्यां पुनस्तस्मिन्नेव कुसुमशयने उपविष्ठायां प्रतिहीर्योपनीतां जाम्बूनद्म्मयीमासन्दिकां रोचिष्णुरत्नप्रत्युप्तपादां पादेनैवोत्सार्य क्षितावेवोपाविशत् । अथ केयूरकः 'देवि, देवस्य चन्द्रापीडस्य प्रसादभूमिरेषा पत्रलेखा नाम ताम्बूलकरङ्कवाहिनी' इलिभिधाय पत्रलेखामवर्शयत्। अथ कादम्बरी दृष्ट्रा ताम् 'अहो, मानुषीषु पक्षपातः प्रजापतेः'इति चिन्तयां-वभूव । कृतप्रणामां च तां सादरम् 'एह्रोहि'इलिभिधायात्मनः समीपं सकुतूहलपरिजनदृश्यमानां पृष्ठतः समुपावेशयत् । दर्शनादेवोपाक्त्वप्रीत्यतिशया च सुंहर्मुहरेनां सोपग्रहं करिसलयेन पर्यशे । चन्द्रापीडस्तु सपदि कृतसकलागमनोपचितोपचारस्तद्वस्थां चित्ररथतनयामालोक्याम् चिन्तयत्—'अतिदुर्विद्वं हि मे हृदयमद्यापि न श्रद्धाति । भवतु । पृच्लामि तावदेनाम्' इति निपुणालापेनातिप्रकाशमत्रवीत्—'देवि, जानामि कामरतिं निमित्तीकृत्य प्रवृत्तोऽयम-

तदनन्तरं चन्द्रापीडस्तु समुपस्त्योपसर्पणं कृत्वा पूर्ववदेव महाश्वेताप्रणामपुरःसरं तां कादम्बरी दर्शितः विनयः प्रणनाम नमश्रके । तदनन्तरं कृतो विहितः प्रतिप्रणामोऽनुनमस्कारो यथैवंविधायां च तस्यां पुनस्तस्मि-क्रेव क्रसमग्रयन उपविष्टायामासेदुव्यां प्रतीहार्या द्वारपालिकयोपनीतामानीतां जाम्बूनदमयीमासन्दिकां वेत्रास-नम । 'स्याद्वेत्रासनमासन्दी' इत्यभिधानकोशः । कीटशैः । रोचिष्णुरतैः प्रत्यप्ताः पादा यस्याः सा तां पादेनैव चरणेनैवोत्सार्य दूरीकृत्य क्षितावेव पृथिव्यामेवोपाविशादुपविष्टः । अथेति । उपवेशनानन्तरं केयुरको हे देवि. देवस्य पूज्यस्य चन्द्रापीडस्य प्रसादभूमिः प्रसन्नताधरित्र्येषा पत्रलेखा नाम ताम्बूलकरङ्कवाहिनीत्यभिधायेत्य-करवा पत्रलेखामदर्शयद्वग्विषयतामप्रापयत । अ**थेति ।** दग्विषयीकरणानन्तरं कादम्बरी तां दृष्टा विलोक्य चिन्तयां बभ्वेति चिन्तितवती । इतिशब्दयोखमाह—अहो इति । प्रजापतेविधातुरहो मातुषीषु पक्षपाती Sक्रीकार: । कृत: प्रणामो नमस्कारो ययैर्वभूतां च सादरं सबहुमानं एहि एहि इत्यभिधायात्मनः समीपे खकी-यनिकटे सह कुत्रहुलेन वर्तमानो यः परिजनः परिवारजनस्तेन दृश्यमानां विलोक्यमानां पृष्ठतः समुपावैशय-निविश्वातवती । अथ दर्शनादेव विलोकनादेवोपारूढः प्रादुर्भूतः प्रीतेरतिशय आधिक्यं यस्यां (स्याः) सा महर्महर्वारं-वारमेनां पत्रलेखां सोपमैहं सानुकूलनं करिक्सलयेन पाणिपल्लयेन परपर्श स्पर्श चकार । चन्द्रापीडस्तु सपरि श्रीघं कृतो विहितः सकलः समय आगमनस्यागमने बोचितो योग्य उपचारो विनयो येन स तदवस्थां विर इविक्कवां चित्ररथतनयां कादम्बरीमालोक्य वीक्ष्याचिन्तयद्थ्यायत् । हीति निश्चितम् । मे मम हृदयं चेतोऽ॰ तिद्विद्यमितिज्ञ यद्यापि न श्रद्द्धाति न निश्चयं करोति । इयमीदृश्यवस्था किं कामात्, अन्यप्रियमिमित्ता-द्वेति प्रकारान्तरस्यासंभवात् । कामनिमित्तकत्वेऽवगतेऽपि विपरीतसंभावनेति दुर्विदग्धपदव्यक्त्यम्, अत एव निश्चयानुरोधेनाह—भवत्विति । कामनिमित्तक एवास्तु, परं तावदादावेनां पृच्छामीति कृत्वा निपुणालापेन नातिप्रकार्या नातिस्पष्टमत्रवीदवोचत् । हे देवि कादम्बरि, अहं जानामि कामनिर्वचनीयखरूपामरति निर्मित्ती-

टिप्प०—1 प्रापयदिति बोध्यम् । 2 सस्तेहम् । 3 नातिरुचिरमिदम् । वस्तुतस्तु 'प्रच्छामि तावदेनां निपुणाळापेनेति' अधिन्तयदित्यस्य कर्मभूतो वाक्यार्थः । निपुणाळापेन चतुरजनोचिताळापेन (व्यक्कार्थः पूर्णेनेत्यर्थः) एनां प्रच्छामीति नायकोऽचिन्तयन्मनसि । तदनन्तरं 'प्रकाशमव्यीत्' इति पाटः । अर्थः स्पष्टः ।

पाठा०—१ समुपविष्टायाम्. २ समुपनीताम्. ३ सुकुतूह्ळं परिजनेन दृदयमानाम्. ४ मुद्धः. ५ इति प्रकाशं बाचम्. ६ जानासि. ७ अविरलसंतापतीयः.

विचलसंतापतन्नो व्याधिः । सुतनु, सत्यं न तथा त्वामेष व्यथयति यथास्मान् । इच्छामि देहेदानेनापि स्वस्थामत्रभवतीं कर्तुम् । उत्कम्पिनीमनुकम्पमानस्य कुसुमेषुपीडया पतिताम-विक्षमाणस्य पततीव मे हृद्यम् । अनङ्गदे तनुभूते ते भुजलते गाँढसंतापतया च दृष्ट्या वहसि स्थलकमिलनीमिव रक्ततामरसाम् । दुःस्वितायां च त्वयि परिकैनोऽपि चानवरतकृताश्चि-

कुलायमिविचलो यः संतापस्तस्य तन्त्र आधीन एवंविधोऽपि व्याधिः प्रवृत्तः । हे सुत्तन्त हे कादम्बरि, सलम्मिदं नौपचारिकं वचः, त्वामेष व्याधिनं तथा व्यथयित पीडयित यथासात् । देहदानेनाप्यत्रभवतीं पूज्यां स्वस्थां सज्जां कर्तुमिच्छाम्यभिलषामि । उत्कम्पिनीं त्वां प्रत्यनुकम्पमानस्यानुकम्पां कुर्वाणस्य कुसुमेषुः कंदर्प-स्तस्य पीडया पतितां स्वस्तामवेक्षमाणस्य पश्यतो मे मम हृदयं चेतः पततीव । कादम्बर्या विरह्कार्यं प्रकटयबाह—अनङ्गदे इति । गाढसंतापत्या तनुभूते ते भुजलते अनङ्गदे बाहुभूषणवर्जिते दृष्ट्या कृत्वा रक्ततामरसां स्थलकमिनिच त्वं वहित । अत्र कृशभुजलत्योर्मृणालसाम्यम्, नेत्रयो रक्ततामरससाम्यमिति
भावः । त्वयि दुःखितायां सत्यां परिजनोऽप्यनवरतं निरन्तरं कृतो योऽश्रुविन्दुपातस्तेन वर्तते प्रवृत्तो भवती-

टिप्प०-1 थिग् प्रन्थघातिनम्! सर्वथा अनुर्वितोऽत्र 'अपिः' । प्रन्थस्य मेरुदण्डस्यरूपो व्यङ्ग्य-चमस्कारपूर्णीऽष्ययं भागष्टीकाकारेण न तत्त्वतः परिज्ञातः । सत्यं केवलं बालकवत् पर्यायशब्दान्वेषण एवाभिज्ञः सोयम् । अस्तु, वाक्संदर्भस्यास्य व्यङ्गयोऽर्थः प्रकाश्यते । काम् (अनिर्वचनीयाम्) अरति निमित्तीकृत्येति प्रकटोऽर्थः । कामरतिं मदनानुरागमिति व्यक्त्योऽर्थः । देहदानेन शरीरावसानं क्रवापि त्वां सुस्थां कर्तुंमिच्छामीति प्रकटोऽर्थः। रतिकाले देहार्पणेनेति व्यङ्गोर्थः। अत्र 'सुतन् 'इति संबोधनमपि रतकालिकं सर्वावयवसौन्दर्यं हृदयाकर्षकमभिन्यनक्ति। उत्कम्पिनीं न्याधिवशादलन्तकम्पवतीं त्वाम् अनु (लक्ष्यीकृत्य) कम्पमानस्य तव कम्पं दृष्ट्रा कम्पयुक्तस्येत्यर्थः । तथा पीडया कुसुमेषु पुष्पेषु पतितां शयि-तामवलोकमानस्य मे हृद्यं पततीव तव कष्टं हृद्या बहिनिर्गच्छतीव। हृति प्रकटोऽर्थः। उत्करिपनीं प्रवल-कामोदयात्कम्प(सात्त्विकभाव)वर्ती त्याम् अनुकम्पमानस्य रमणद्वारा दयापात्रं कर्तुमिच्छतः, कुसुमेव-(काम)पीडया पतितां शिथिछतनुम् अवेक्षमाणस्य मे हृद्यं पततीव रमणाय घावतीवेति व्यङ्गयोर्थः। अनङ्गदे इलादेः प्रकटोर्थे यथाकशंचित्पकटीकृत एव । हे अनङ्गदे (कामवर्धिके!) ते शुजलते काम-पीडया तनु(हृशी)भूते, गाढसंतापया दृष्ट्या च स्थले (पित्रनीचित्रिणीत्यादिनायिकाकीर्णस्थले) कम-छिनीं पश्चिनीनायिकारूपमात्मानं वहसीव,तथा अरसां(शुङ्काररहिताम्, रमणरूपशुङ्कारप्रयोजनरहिताम्) रक्ततां अनुरक्ततां वहसीव। तीव्रमदनसंतापस्चिकया दृष्ट्या पिंग्रनीभृतस्यात्मनो रमणफळवञ्चितं मदनानुरागं सूचयसीवेति न्यङ्ग्योर्थः। 2 'पातेन वर्तते' इतोग्रे सर्वोपि पाठष्टीकाकारेण अंशितः। अत एव 'अश्वबिन्द्रपातेन वर्तते मुक्ताभरणता । गृहाण स्वयंवरार्हाणि मङ्गलप्रसाधनानि । सकुसुमशिलीमुखा हि शोभते नवा लता' इति पाठः। टीकासाहाय्येन प्रकटोर्थो ज्ञायेत। अश्वबिन्दुपातेन तासु(सखीषु)सुक्ता-नामाभरणयुक्तता, अर्थात् अश्वद्वारा मुक्ताभूषणभूषिताः सन्तीति। व्यङ्ग्योर्थस्तु तव दुःखेन परिजने व्यक्त-भूषणता (निराभरणता), अत एव व्वं स्वयंवर(विवाह)योग्यानि मङ्गळाभरणानि गृहाण, नवा छता नास्ति बालता (शैशवम्) यत्र सा नवालता (अर्थात् युवतिः, श्वेषे बवयोरभेदः) सकुसुमिशली-मुखा कुसुमिशकीमुखेन (पुष्पशरेण, कामैन) सहिता शोभते, न पुनः कामेन रहिता। इति हुयोः पाठयोस्तारतम्यं सहदयैस्तुलनीयम् ।

पाठा०—१ तामयं व्यथयति यथा माम्, २ देहप्रदानेन. ३ अनङ्गतनुभूते; अनङ्गदेवतनुभूते. ४ गाढसंतापयाः, ५ दुःखितायामपि स्विधेः अपि चानवरतः ६ परिजनेऽपि वाः

886

न्द्रपातेन वर्तते । मुक्ताभरणतां गृहाण । स्वयंवराहांणि प्रसाधनानि । कुँसुमिशलीमुखान्त-हिंता शोभते यथा छता' इति ।

अथ काद्म्बरी बालतया स्वभावमुग्धापि कंद्पेणीपदिष्टयेव प्रज्ञया तमशेषमस्याव्यक्त-ट्याहारसचितमर्थं मनसा जगाह । मनोरथानां तु तावतीं भूमिमसंभावयन्ती शालीनतां चावलम्बमाना तूष्णीमेवासीत् । केवलसुत्पादितान्यव्यपदेशा तत्क्षणं तमाननामोदमध्-करपटलान्धकारितं मुखं द्रष्टमिव स्मितालोकमकरोत्। ततो मद्लेखा प्रत्वादीत्-'कुमार, किं कथयामि । दारुणोऽयमकथनीयः खळ संतापः । अपि च कुमारभावोपेतायाः किमि-वास्या यन्न संतापाय। तथा हि। मृणािठन्याः शिशिरिकसलयमपि हुताशनायते। ज्योत्स्वाप्यातपायते । नर्ने किसल्यतालवृन्तवातैर्भनसि जायमानं किं न पेर्यात भवा-न्खेदम् । धीरत्वमेव प्राणसंघारणहेतुरस्याः' इति । कादम्बरी तु हृदयेन तमेव मदलेखालाप-

स्यर्थः । एतेनाश्चपातस्य नैरन्तर्थं स्चितम् । मुक्तानामाभरणानि तेषां भावो मुक्ताभरणता तां गृहाण खीक्क । स्वयमात्मना वराणि प्रधानान्यहीणि योग्यानि प्रसाधनानि प्रतिकर्माणि । कुर्विति कियाध्याहारः । कुसुमानि पुष्पाणि, शिलीमुखा भ्रमराः; ताभ्यामन्तर्हिताच्छादिता यथा लता वली शोभते राजते तथा त्वमपीति भावः। शुक्कत्वसाम्यान्युक्तानां कुसुमसाम्यम् , नेत्राजनस्य कृष्णेत्वसाम्याद्धमरसाम्यमिति भावः ।

अधिति । तदनन्तरं कादम्बरी बालत्या शिद्युत्या स्वभावेन सुग्धापि सरलाशयापि कंदर्पेण मदनेनोप-दिष्ट्रयेव दर्शितयेव प्रज्ञया तमशेषं समयमव्यक्तव्याहारोऽस्फटभाषितं तेन सूचितं ज्ञापितसुपभोगविषयकं रहः-संगमक्तं वार्थं मनसा जग्राह गृहीतवती । मनोरथानां त्वभिलाषाणां तु तावतीं भूमिं संगमरूपलक्षणामसंभाव-यन्खिवितर्कयन्ती शालीनतां दृष्टतां चावलम्बमाना । 'दृष्टेः शालीनशारदी' इति कोशः । तृष्णीमेवासीत् । केवलमुत्पादितोऽन्यव्यपदेशो मिषं यथैवंभूता तत्क्षणमाननस्यामोदस्तस्मायन्मधुकरपटलं तेनान्धकारितमन्धकाः रवदाचरितं मुखमाननं द्रष्ट्रमिव स्मितालोकं स्मितलक्षणमालोकं प्रकाशमकरोत् । स्मितेन दन्तज्योत्काया बहिर्निर्गमेन प्रकाशसंभवात् । ततो मदलेखा प्रत्यवादीत् । कुमार, कि कथयामि कि व्रवीमि । अयं दार-णस्तीबोऽकथनीयो वक्तमशक्यः खछ निश्चयेन संतापः । अपि चेति युक्तयन्तरे । कुर्मारभावोपेताया अस्याः किमिन यन संतापाय भवति । तदेन दर्शयति—तथा हीति । स्णालिन्याः कमलिन्याः शिशिर-किसलयमपि हुताशनायते विह्ववदाचरति । ज्योत्लापि चिन्द्रकाप्यातपायते सूर्यालोकायते । निन्वति वितर्के । किसलयानि पल्लवास्त एव तालवृन्तानि तेषां वातेः पवनैमेनसि जायमानं खेदं भवानिक न पर्यति। अतोऽस्याः कादम्बर्या धीरत्वैमेव प्राणसंघारणे जीवितधारणे हेतुनिमित्तमिति । कादम्बरी तु हृदयेन तमेव पूर्वोक्तमेव मदलेखालापं मदलेखाजित्पतमस्य चन्द्रापीडस्य प्रत्यत्तरीचकार । प्रतिवचः प्रादादिखर्थः ।

टिप्प०—1 शालीनपदस्य अष्टष्टः (विनीतः) इत्यर्थः, 'स्याद्ष्यष्टे तु शालीनः' इत्यमरः। अप्रे टीकाकारशिरोमणेरिच्छा !! 2 अस्मिक्यें 'तमाननामोद' इति 'तम्' अनन्वितं भवति । वस्तुतस्तु 'मुखम्' इति नास्त्रेव । मधुकरपटलान्धकारितं तम् (चन्द्रापीडम्) द्रष्ट्रमिव स्मितालोकमकरोदिति पाठेऽसिनस्पष्टोऽर्थः । 3 अत्रापि तत्याज सारमेवार्थम् । कुमारभावोपेतायाः (कौमार्थयुक्ततया सुकुमान रायाः) अस्याः सर्वं संतापायेति प्रकटोऽर्थः । कुमारे (अर्थात् त्वयि) भावोपेताया अनुरक्तायाः अथवा कुत्सितो मारो यसादीहरो व्वयि, किं वा कुत्सितो यो मारः तस्य भावीपेताया आवेशकियां प्राप्तायाः अस्याः विरहोद्दीपकतया सर्वमिप वस्तुजातं तापायेति व्यङ्ग्योर्थः । 4 हे धीर ! त्वमेव संप्रति अस्याः प्राणसंघारणे हेतुः, त्वां प्राप्येव सेयं जीवितुं शक्तुयादिति गूढोऽर्थः।

पाठा०-- १ मङ्गलप्रसाधनानि. २ सङ्गसुमिशिलीमुखा हि शोभते नवा लता. ३ सुकुमार. ४ ननु किसल्य-५ पद्मयसि. ६ कादम्बरीहृदयेनः

मस्य प्रत्युत्तरीचकार । चन्द्रापीडोऽण्युभयथाघटमानार्थतया संदेहदोळाक्रदेनैव चेतसा महा-श्वेतया सह प्रीत्युपचयचतुराभिः कथाभिर्महान्तं काळं स्थित्वा तथेव महता यक्षेन मोच-यित्वात्मानं स्कैन्धावारगमनाय कादम्बरीभवनान्निर्ययो । निर्गतं च तुरङ्गममारुरुक्षन्तं पश्चा-द्यात्म केयूरकोऽभिहितवान्—''देव, मदळेखा विज्ञापयति—'देवी कादम्बरी खळु प्रथम-दर्शनजनितप्रीतिः पत्रळेखां निवर्त्वमानामिच्छति, पश्चाद्यास्यति' हति श्रुत्वा देवः प्रमाणम् ।" इस्याकण्ये चन्द्रापीडः 'केयूरक, धन्या स्पृहणीया च पत्रळेखा, यामेवमनुबन्नाति दुर्लभो देवी-प्रसादः । प्रवेदयताम् ।' इस्यभिधाय पुनः स्कन्धावारमेवाँजगाम । प्रविश्वनेव पितुः समीपा-दागतमिभिज्ञाततरमाळेखहारकमद्राक्षीत् । धृततुरङ्गमश्च प्रीतिविस्फारितेन चश्चषा दूरादेवा-पृच्छत्—'अङ्ग, किवत्कुशळी तातः सह सर्वेण परिजनेन ? अम्बा च सर्वोन्तःपुरैः ?' इति । अथासावुपस्य प्रणामानन्तरम् 'देव, यथाज्ञापयसि' इस्यभिधाय छेखदितयमर्पयांबभूव । युवराजस्तु शिरसि कृत्वा स्वयमेव च तदुन्मुच्य क्रमशः पपाठ—

'खस्त्युज्जयिनीतः सकलराजन्यशिखण्डशेखरीकृतचरणारविन्दः परममाहेश्वरो महा-राजाधिराजो देवस्तारापीडः सर्वसंपदामायतनं चन्द्रापीडमुदञ्जचारुचूडामणिमरीचिचक-

एतत्कृतो मम विरहो मत्कृतश्चास्या इत्युभयथीघटमानार्थतया विरहतापः सोढं शक्यो न वेति संदेहदोला-रूढेनैव चेतसा महाश्वेतया सह प्रीत्यपचयो रसपुष्टिस्तत्र चतुराभिर्दक्षाभिः स्थाभिर्वातीभिर्महान्तं कालं च स्थित्वावस्थानं कृत्वा तथैव पूर्वप्रकारेणैव महता यक्षेनात्मानं मोचयित्वा मुक्ति विधाय स्कन्धावारगमनाय खसैन्यनिवेशगमनाय । 'स्कन्धावारोऽस्य तु स्थितिः' इति कोशः । चन्द्रापीडोऽपि कादम्बरीभवनान्निर्ययौ निर्जगाम । निर्गतं च तुरङ्गममश्वमारुरुक्षन्तमारोह्धमिच्छन्तं पश्चादाग-सैस केयूरकोऽभिहितवान् । किं तदिसाह—देवेति । हे देव, मदलेखा विज्ञापयति विज्ञिप्ति करोति । एतदेव दर्शयति—देवेति । खळु निश्चयेन देवी कादम्बरी प्रथमदर्शनेन जनिता प्रीतिर्यस्या एवंभूता पत्रलेखां निवर्खमानामिच्छति समीहते । पश्चाद्यास्यति गमिष्यति । इति श्रुत्वा देवः प्रमाणम् । इस्याकर्ण्ये चन्द्रा-पीडः प्रवेर्यतां गृहीत्वा गम्यतामित्यभिधायेत्युक्त्वा पुनः स्कन्धावारमेवाजगाम । इति शब्द्योत्यमाह— केयरकेति । हे केयूरक, धन्या स्पृहणीया च पत्रलेखा यां पत्रलेखां दुर्लभो दुःप्रापो देवीप्रसादः कादम्बरी-प्रसचता एवं अनुबधालनुबन्धं करोति । स्कन्धावारं प्रविशक्षेव पितुः समीपाजनकपार्श्वादिभिज्ञाततरमतिशयेन ज्ञातपूर्वमासमन्तालेखंहारकमदन्तहारकमद्राक्षीत् । धृततरङ्गश्च स्थापिताश्वश्च श्रीत्या ह्नेहेन विस्फारितेन विस्तीर्णीकृतेन चक्षुषा दूरादेवापुच्छत् । हे अङ्ग । किचिदिति प्रश्ने । तातः पिता कुशली वर्तते । सर्वेण परि-जनेन सह । तथा सर्वान्तः पुरैः सहाम्बा भाता च कुश्रालिनीति । अथेति प्रश्नानन्तरमसावुपस्रस्रोपसरणं कृत्वा प्रणामानन्तरं नमस्कृतिर्तु हे देव, यथाज्ञापयति यथा कथयसि तथास्तीति भावः। इखिभधाय लेख-द्वितयमर्पयां बभूवार्पि बवान् । युवराजस्तु चन्द्रापी डस्तु शिरिस कृत्वा मस्तके निधाय स्वयमेवात्मनैव तलेख-द्वयमुन्सुच्योन्सुद्ध क्रमशः पपाठ पठितवात्।

कि तदिलाह—स्वस्तीति । खिस्त यथा स्यात्तथोजियिनीतो विशालातः सकलराजन्यानां स्मयभूपानां शिखण्डैश्रृङाभिः शेखरीकृतं चरणारिवन्दं यस्य स परममाहेश्वरोत्युत्कृष्टश्चेत्रो महाराजाधिराजो महतां राज्ञाम-धीशस्तारापीडः सर्वसंपदां समयसमृद्धीनामायतनं गृहमेवंभूतं चन्द्रापीडमुदश्चदुल्लसचारु मनोहारि यचूडासणि-

टिप्प०—1 'कुमारभाव'शब्दल कौमार्यं स्वस्मिन्नजुरागश्चेति प्रकारद्वयेन वदिततया । 2 भ्रन्यः ! भालेखहारकः पत्रवाहकः ।

चुम्बन्युत्तमाङ्गे चुम्बन्नन्द्यति । कुशिलन्यः प्रजाः । किं नु कियानिप कालो भैवतो दृष्टस्य गतः । बळबदुत्कण्ठितं नो हृदयम् । देवी च सहान्तःपुरैम्ळानिमुपनीता । अतो छेखवाचनविरैतिरेव प्रयाणकारणतां नेतिन्या' इति । शुकनासप्रेषिते द्वितीयेऽप्यमुमेवार्थं छिखितमवाचयत् । अस्मिन्नेवावसरे समुपसृत्य वैशम्पायनोऽपि छेखद्वितयमपरमात्मी-यमस्माद्भिन्नार्थमेवाद्शयत् ।

अथ 'यथाज्ञापयित तातः' इत्युक्त्वा तथैव च तुरगाधिरूढः प्रयाणपटहमद्दैापयत् । समीपे स्थितं च महैताश्वीयेन परिवृतं महाबलाधिक्रतं बलाहकपुत्रं मेघनादनामानमादि-देश—"भवता पत्रलेखया सहागन्तन्यम् । नियतं च केयूरकस्तामादायैतावतीं भूमि-मागमिष्यतीति, तन्मुखेन विज्ञाप्या प्रणम्य देवी काद्म्बरी—'निवयं सा त्रिभुवननिन्द-नीया निरमुरोधा निष्परिचया दुर्महा प्रकृतिर्मर्थानां येषामकाण्डविसंवादिन्यः प्रीतयो न गणयन्ति निष्कारणवत्सलताम् । एवं गच्छता मयात्मनो नीतः स्नेहः कपटकूटजालिक-

मरीचिचकं शिरोमणिदीप्तिपटलं तचुम्बिन्युत्तमाङ्गे शिरित चुम्बंश्रुम्बनं कुर्वश्नन्दयति प्रमोदयति । प्रजाः प्रकृत् तयः कुशिलन्यो मङ्गलवलः सन्ति । किं न्विति । किं चु भवतो दृष्टस्य कियानिप कालः समयो गतो व्यतीतः तैन नोऽस्माकं बलवत्युत्कण्ठोत्कलिका जाता यस्मिन्नेतादृशं हृदयमस्ति । देवी च तवाम्बा सहान्तःपुरैम्ल्लिमु-पनीता प्रापिता । अत्र 'सहान्तःपुरैरित्यनेनोपमातरोऽपि त्वां समीहन्त इति सौजन्यातिशयः सूचितः । अतो हेतोलेंखवाचनस्य विरतिरेवावसानमेव प्रयाणकार्रंणतां प्रस्थाननिमित्ततां नेतत्या प्रापणीया । शुक्रनासेन प्रेषिते द्वितीयेऽपि लेखेऽमुमेवार्थं लिखितं लिपीकृतमवाचयदपठत् । अस्मिनेवावसरे समये समुपस्त्य समीपमागल वैश्वम्यायनोऽप्यपरमात्मीयं लेखदितयमस्मात्स्वकीयलेखादिभावार्थमेकाभिष्ठेयमेव, अदर्शयद्वित्वान् ।

अथिति । तद्वाचनानन्तरं यथाज्ञापयित यथाज्ञां दत्ते तातः पिता । इत्युक्त्वा तथैव पूर्ववदेव तुरगाधि-कृदः प्रयाणपटहं प्रयाणभेरीमदापयद्दापितवान् । समीपे स्थितं महताश्वीयेन बलेन परिवृतं महाबलं सैन्यं तत्रा-धिकृतं नियुक्तं बलाहकस्य पुत्रं मेधनादनामानमादिदेशादिष्टवान् । भवता त्वया पत्रलेखया सहागन्तव्यं समे-त्वयम् । नियतं निश्चितं केयूरकरतां पत्रलेखामादाय गृहीत्वैतावतीं भूमिमागमिष्यतीति तन्मुखेन केयूरकमुखेन प्रणम्य देवी कादम्बरी विज्ञाप्या विज्ञप्तिविषयीकरणीया । निन्विति वितर्के । तेषां मर्लानां या निरवृरोधा निर्गतः कस्याप्यनुरोधः खकार्यप्रतिबन्धो यस्यां, निर्गतः परिच्चंयः संख्यानुवृत्तिर्यस्याम् । दुर्घहेति । दुर्दृष्टो प्रह आग्रहो हठो यस्यामेवंविधा प्रकृतिः खभावः सा प्रकृतिश्चिभुवननिन्दनीया स्थात् यत्तदोर्निस्याभसंबन्धा-देषां मर्ल्यानामकाण्डेऽप्रस्तावे विसंवादिन्यो व्यभिचारिण्यः प्रीतयो निष्कारणवत्सलतां निर्निमित्तहितकारितां न गणयन्ति न मनस्यानयन्ति । एवममुना प्रकारेण गच्छता व्रजता मयात्मनः स्नेहः खकीया प्रीतिः कपैटं कैतवं तस्य कृटजालिका मिथ्याप्रपञ्चस्तद्भपतां नीतः प्रापितः । भक्तिराराध्यत्वेन ज्ञानं वा साप्यलीका मिथ्या या

टिप्प०—1 परमवाहेश्वरष्टीकाकारो न जानाति यत् 'किं नु' इत्यस्य किं स्वारस्यम्। अस्तु 'किन्तु' इत्येव पादः। 'सर्व कुशलं किन्तु...' इति तद्थः। 2 वाचनावसानं न कारणम्, अतः 'प्रयाणकाल- ताम्' इत्येव पाठः। 3 इति शब्दोत्र नोचितः। 4 परिज्ञानम्। 5 कपटः (कपटकारी) यः कूटजा- लिकः असत्यन्यवहारवान् तद्भावसाम्।

पाठा०—१ भवतोत्कृष्टस्य गतः; भवतो गतस्य. २ देवीसमेतं नी द्व्यम्. ३ यतस्ततः. ४ अविरितरेवः ५ प्रयाणकाळताम्; प्रयाणकाळताः ६ क्रव्याणिना नेतच्याः ७ अवादयत्. ८ समीपस्थितम्, समीपावस्थितम्, ९ महता विताश्रीवेनः

ताम्, प्रापिता भक्तिरलीककाकुकरणकुरालताम्, पातितमुपंचारमात्रमधुरं धूर्ततायामात्मार्पणम्, प्रकटितं वाब्धनसयोर्भिन्नार्थत्वम् । आस्तां तावदात्मा । अस्थानाहितप्रसादा दिन्ययोग्या देन्यपि वक्तन्यतां नीता । जनयन्ति हि पश्चाद्वेलक्ष्यमभूमिपातिता न्यर्थाः प्रसादामृतर्देष्ट्यो महताम् । न खलु तथा देवीं प्रति प्रवलल्खातिभारमन्थरं मे हृद्यं यथा
महाश्वेतां प्रति । नियतमेनामलीकाध्यारोपणवर्णितास्मद्भुणसंभारामस्थानपक्षपातिनीमसङ्घदुपालप्स्यते देवी । तत्किं करोमि ? गरीयसी गुरोराज्ञा प्रभवति देईमात्रकस्य । हृद्येन
हेमकूटनिवासन्यसनिना लिखितं जन्मान्तरसहस्रस्य दास्यपत्रं देन्या हस्ते न दत्तमस्याः ।
दिवकगौल्मिकनेव देवीप्रसादेन गन्तुं सर्वथा गतोऽस्मि पितुरादेशादुज्जयिनीम् । प्रसङ्गतो

काकुर्वकोक्तिस्तर्याः करणे कुशलतां दक्षतां प्रापिता । उपचारो वाह्यविनयस्तन्यात्रेण मधुरं मिष्टमात्मार्पणं भवरीयोऽहमिति खस्यार्पणं धूर्ततायां पातितं क्षिप्तम् । वाद्यानस्योरिति । 'अचतुर—' इत्यादिना निपातः ।
भिन्नार्थत्वं विसंवादित्वं प्रकटितमाविष्कृतम् । तावदादावात्मास्तां तिष्ठत्त । ममेति शेषः । अस्थानेऽयोग्य आहितः स्थापितः प्रसादो ययात एवाह—दिव्यानां योग्योचितैवंविधा देव्यपि कादम्वर्थपि दूरदेशागतेन चन्द्रापितेन कारणं विना कथं सख्यं प्राप्तित वक्तव्यतां वचनीयतां नीता प्रापिता । मयेति शेषः । हि यस्मात्कारणादभूमिपातिता अस्थानपातिता व्यर्था निष्फलाः प्रसादामृतदृष्टयः प्रसन्नतापीयूषदृशः पश्चान्महतां वैर्वकृषं जनयन्त्युत्यादयन्ति । स्थानविशेषे प्रीतिविशेषं प्रदर्शयनाह—न खित्यति । खद्ध निश्चये । न तथा देवीं प्रति कादम्वरीं प्रति प्रवला प्रकृष्टा या लजा त्रपा तस्या अतिभारोऽतिवीवधस्तेन मन्थरमलसं मे मम हृदयं चेतो यथा महाश्वेतां प्रति वर्वते । नियतं निश्चितमलीकाष्यारोपण वर्णितः स्तुतोऽस्मद्भणसंभारो यया तामस्थानेऽनुचितस्थले पक्षपातो विद्यते यस्या एवंविधामेनां महाश्वेतां देवी कादम्बर्थसकृद्धारंवारमुपालप्यते । उपालम्भं वास्यतीखर्थः । तत्कि करोमि । कोप्युपायो नास्तीखर्थः । अस्मिन्नर्थं हेतुं प्रदर्शयनाह—गरीयसीति ।
देहमात्रकस्य शरीरमात्रधारिणो गुरोराज्ञा निदेशो गरीयसी गरिष्ठा प्रमवति जायते । हेमिति । हेमकूटे निवासस्त्वस्थानना हृदयेन चित्तेन जन्मान्तरसहस्रस्य दास्यपत्रं लिखितमस्या देव्या हस्तेन दत्तम् । पितुरादेशाज्ञनकनियोगादुज्विवीं गन्तुं सर्वथाहं गतोऽस्मि । केन । देवीप्रसादेन । कादम्वर्यं माहात्म्यवेत्यर्थः । देवयोनित्वात्तस्या इति भावः केनेव । दविकगौलिकनेन वनेचरसमृहेनेव । सोऽपि देवी जपोदकी तदनुरोधेनैव

टिप्प०—1 लजाम्। 2 पुनः सर्वं मूलपाटं विनाइय विरूपिकृतो प्रन्थः। कियत्परिशोच्यतामनिधकारी। अस्तु, अत्रत्यं मूलं विलिख्य आवश्यकोर्थः सूच्यते। 'हृद्येन तु हेमकृटनिवासन्यसनिना लिखितंजन्मान्तरसहस्रस्य दास्पण्रं देव्याः। न दत्तमस्याटविकस्य गोहिमकेनेव देवीप्रसादेन गन्तुम्, सर्वथा
गतोस्मि पितुरादेशादुज्जयिनीम्। प्रसङ्गतोऽसज्जनकथाकीर्तनेषु स्पतंच्यश्चन्द्रापीडचण्डालः। मा चैवं
संस्थाः "इति पाटः। टीका—तिहं किं देवीं (कादम्बरीम्) सर्वथा विस्मृतवानेव, अत आह—गुरोः
(पितः) आज्ञा देहमात्रकस्य केवलं देहस्य प्रभवति, तज्जनितत्वात्। अत एव हि कुरसासूचकः कप्रस्थाः। अतः केवलं देहमुज्जयिनीं नयामि। हृदयस्य तु हेमकृटनिवासो व्यसनतया परिणतः। अत
एताद्दशेन तु (कर्त्रा) नास्यैव जन्मनः कृते, अपि तु जन्मान्तरसहस्रस्य दास्यपत्रं लिखित्वा
देव्याः समीपे दत्तम् (अतो हृद्यं तिष्ठकटे स्थास्यति)। विस्मरणाभावे अन्यद्गि कारणमाह—गोहिमकेन सेनाधिकृतेन आटविकस्य वनचरस्येव, देव्याः (कादम्बर्याः) प्रसादेन अस्य (अर्थात् मद्भूपस्य
जनस्य) गन्तुं न दत्तम्, सेनाध्यक्षो यथा चपलं वनेचरं नियमयित तथा देव्या अनुमहो मामपीत्यर्थः।
किन्तु केवलं पितुरादेशादेहमात्रेणोज्जयिनीं गतोस्मि।

पाठा०—१ पातितमुगचारमधुरस्; प्रकाशितमुगचारमात्रमधुरस्. २ धूर्ततयात्मार्पणस्. ३ वृष्ट्यः, ४ देवमात्रस्य, हि देवमात्रस्य, ५ देवमात्रस्य,

जनकथाकीतेनेषु सर्तव्यः खळु वैन्द्रापीडः । चण्डाळो मा चैवं मंस्थाः, यथा जीवन्पुनदेवीचरणारविन्दवन्दनातन्दमननुभूय स्थास्यति चन्द्रापीड इति । महाश्वेतायाश्च सप्रदक्षिणं शिरसा पादौ वन्दनीयौ । मदळेखायाश्च कथनीयः प्रणामपूर्वमशिथिछः कण्ठप्रहः । गाढमाळिङ्गनीया च तमाळिका । अस्पद्वचनादशेषः प्रष्टव्यः कुशळं कादम्बरीपरिजनः,
रिचताङ्गिलेना च भगवानामन्नणीयो हेमकूटः इति । एवमादिश्य तम्, 'सुँहदादिसाधनमछेशयता शनैः शनैगन्तव्यम्' इत्युक्तवा वेशम्पायनं स्कन्धावारभरे न्ययुङ्ग । स्वयमि च
तथारूढ एव गमनहेळाहर्षहेषारवकिन्पतकेळासेन खुरताण्डवखण्डितेभुवा कान्तकुन्तळतावनवाहिना तरुणतुरगप्रायेणाश्चसैन्येनानुगम्यमानस्तमेव छेखहारकं पर्याणलग्नमभिनवकादम्बरीवियोगशुन्येनापि हृदयेनोज्जयिनीमार्ग पृच्छन्प्रतस्थे ।

ऋमेण चातिप्रवृद्धप्रकाण्डपाद्पप्रायया, मालिनीलतामण्डपैमीण्डलिततरुखण्डया, वनगज-

गच्छति । तथा प्रसङ्गतो जनकथा सौव (सेन्य) सेवककथा तस्यां कीर्तनेषु नामोच्चारणेषु खलु निश्चयेन चन्द्रापीडाः सर्तन्यः सरणीयः । अयं चण्डालः कृतप्तत्वादेवं मा मंस्था मा जानीयाः यथा जीवनपुनश्चनद्रापीडो देन्याः कादम्बर्याश्वरणारिवन्दस्याङ्गिपद्यस्य वन्दनं नमस्करणं तस्याद्य आनन्दः प्रमोदस्तमननुभूयानुभवविषयीक्तस्य स्थास्यति । अत्र काकुः न स्थास्यतीखर्थः । इति महाश्वेतायाश्च सप्रदक्षिणं प्रदक्षिणासिहतं यथा स्थात्या शिरसा मस्तकेन पादौ वन्दनीयौ नमस्करणीयौ । तथा मदलेखायाश्च प्रणामो नमस्कारस्तरपूर्वकमिशिथिलः कण्ठप्रहः कथनीयौ बाच्यः । तथा गाढमखर्थमालिङ्गनीया परिरम्भणीया च तमालिका । अशेषः समग्रः कादम्बरीपरिजनोऽस्पद्यचात्कुश्चलं श्रेयः प्रष्टव्यः । रचिताङ्गलिना च तथा भगवान्हेमकूटा ना(आ)मन्त्रणीय आमन्त्रणीय इति पूर्वोक्तया दिशादिश्यादेशं दत्त्वा तं मेघनादम्, सहदादिसाधनं मित्रादिसैन्यमक्लेशयताऽखेदयता स्वया शनैः शनैर्गन्तव्यमित्युक्तवा वैश्वमपायनं स्कन्धावारभरे न्ययुङ्ग नियोजितवान् । स्वयमपि च तथा पूर्वोन्तप्रकारेणाल्ल्ड एव गमनलक्षणा या हेला तया हषः तस्य हेषारवस्तेन कम्पितः कैलासो येन । स्युरिति । खरताण्डवेन खण्डिता भूर्येन स तेन । कान्तिति । कान्ता मनोहरा ये कुन्ता भल्लाः सरलत्वसाम्यात्त एव लतास्तासां वनं तद्वाहिना । तरणा इति । तरणा नव्यास्तुरणाः प्रायेण बाहुत्येन यसिन्नवंविधेनाश्वसैन्येनातुन्त्रसम्यमानस्तमेव पूर्वोक्तमेव लेखहारकं पर्याणं पल्ययनं तत्र लमम् । अभीति । अभिनवः प्रसम्यो यः कादम् म्वरीवियोगस्तेन ग्रस्थेनापि हृदयेनोजियनीमार्ग पृच्छन्यतस्थे चचाल ।

ऋमेण चेति । स चन्द्रापीडः क्रमेण परिपाट्या ग्रून्ययाऽटव्या दिवसं गत्वा वासरमतिक्रम्य । परिति । परिणतं रक्तं रिविविम्बं यस्मिन्नेवंभृते वासरे सायंसमयेऽटवीक्षेत्रैविंरलीकृतो यो वनप्रदेशस्तस्मिन् । चिरेति । चिरेति । चिरेति । चिरेति । विरुष्ठित्य । बहुकालीनस्थित्यर्थः । रक्तचन्दनतरोः पत्राज्ञग्रक्षस्योपि महान्तं रक्तध्वजं पुरत एव दर्वोत्यन्वयः । इतोऽटव्या विशेषणानि—अतीति । अतिप्रवृद्धोऽतिग्रद्धिं प्राप्तः प्रकाण्डः स्कन्धो येषामेत्ताहशाः पादपा ग्रुक्षाः प्रायो बाहुल्येन यस्यां सा तया । मालीति । मालिनीसंज्ञिता या लता वल्लयस्तासां मण्डपैर्मण्डिलिताश्वकवालितासक्त्वण्डा वृक्षसम्हा यस्यां सा तया । वनेति । वनस्य यो गजपितर्यूयन् नाथस्तेन पातिता भगा ये पादपा वृक्षास्तेषां परिहारो वर्जनं तिक्षमित्तकप्रतिबन्धवज्ञाद्वक्रीकृतो मार्गः पन्या

पाठा॰—१ अस्जान. २ चन्द्रापीड्चण्डालः. ३ छह्दापि साधनम्. ४ आगन्तव्यम्. ५ मूमण्डलेन. ६ नार्ताम्.

पतिपातितपादपपरिहारवक्रीकृतमार्गया, जनजनितन्गपर्णकाष्ठकोटिक्ट्यकटितवीरेपुरुषघात-स्थानया, महापादपमूळोत्कीर्णकान्तारदुर्गया, तृषितपथिकखण्डितदळोज्झतामळकीफळनिक-रया, विकसितकँरञ्जमञ्जरीरजोविच्छुरिततटैस्तटतरुबद्धपर्टंचर्कपट्य जिल्हेरिष्टिकास्थित-शुष्कपछवविष्टरानुमितपथिकविश्रामेविंशान्तकार्पटिकंविस्फोटितघूळिधूसरिकसळयळाच्छितो-पकण्ठैः पत्रसंकरासुरभीकृताशिशारपङ्किळविवर्णास्वादुज्ञछैत्र्वतिप्रन्थिप्रथितपर्णपुटन्यणपूळी-चिंह्नानुमेयेजरिकान्तारकूपैरसळससळिळतयानभिळिषतोहेशया, मधुविन्दुस्यन्दिसिन्दुवारव-नराजिरजोधूसरिततीराभिश्च कुञ्जकळताजाळकेजिटिळीकृतसैकताभिरध्वगोत्खातवाळुकाकूप-

यस्यां सा तया। जनेनेति। जनेन लोकेन जनितं निष्पादितं यत्तृंणं पर्णकाष्ट्रानां कोटी तस्याः कूटं शिखरं तादश्चिह्ने प्रकटितं वीरपुरुषाणां घातस्थानं यस्यां सा तया । सांप्रतमि तथा कुर्वन्तीति सर्वस्रोके प्रसिन द्धम् । महेति । महापादपानामुचैस्तरवृक्षाणां मूळानि प्रसिद्धान्युत्कीणीनि यस्मिन्नेवंभूतं कान्तारं वनं तदेव विषमत्वाहुर्गं यस्यां सा तया। कान्तारं विशेषरूपम्, अटवी तु सामान्यरूपेति न पुनरुक्तदोषः। तृषितेति । त्रिषताः पिपासिता ये पथिकजनास्तैः खिष्डतानि द्वैधीकृतानि दलानि पत्राणि येषामेवंविधान्यज्झितानि रसा-खादानन्तरं खक्तान्यामलकीफलानि तेषां निकरः समूहो यस्यां सा तया। जरमिति । जरन्तो जीर्णा ये कान्तारकूपासीः कृत्वा न सुलभं सिललं जलं यस्यां तस्या भावस्तत्ता तयानभिलिषतो नेप्सितः । पान्थेनेति शेषः । उद्देशः प्रदेशो यस्याः सा तया । अथ कान्तारकृपान्विश्वनिष्टि-विकासितेति । विकासिता विनिदा य करङ्मा नक्तमालास्तेषां मजर्यस्तासां रजोभिः परागैर्विच्छरितानि धूसरितानि तदानि कूपोपकण्ठा येषां तैः । तटेति । तटतरुषु कूपोपकण्ठसमुद्भवनृक्षेषु बद्धाः पर्टेचरिश्वौरैः कर्पटध्वजः स एव कृपाभिव्यजनं चित्तं येषां तैः । इष्टिकेति । इष्टिकाः स्थिता येषु, ग्रुष्कपछवविष्टराः संस्तारकासौरनुमिताः पथिकानां विश्रामा येषु तैः । विश्वान्तेति । विश्वान्ताः स्थिता ये कार्पटिकास्तैर्विस्फोटिता दूरीकृता या धूली रजस्तया धूसराणि मिल-नानि किसलयानि पल्लवास्तैर्छाञ्छतश्चिह्नित उपकण्ठो येषां तैः । पत्रेति । पत्रसंकरैः पर्णसमृहेरसुरभीकृतान्यत एवाशिशिराण्यशीतलानि पङ्किलानि कर्दमयुक्तानि विवर्णान्यग्रभवर्णान्यखादूनि खाद्ध(द)रहितानि जलानि येषां तैः । व्रततीति । व्रततीनां व्रह्णीनां प्रन्थिभिप्रथिताः पूर्णपुर्द्युक्तास्तुणपुर्व्यस्ता एव चिह्नानि तैरनुमातुं योग्यैः । शुक्केति । शुक्का गिरीणां नय एव नदिकाः । स्वार्थे कः । 'केऽणः' इति हस्तः । ताभिनिषमीर्छतं स्थपुदीकृत-मन्तरालं मध्यं यस्याः सा तया । अथ निंदं विशेषयन्नाह—मध्विति । मध्विनद्रस्यन्वीनि यानि सिन्द्वा-रवनानि निर्भुण्डीकाननानि तेषां राजिः पङ्कास्त्रस्या रजः परागस्तेन धूसरितानि तीराणि तटानि यासां तामिः। कु अकेति । कु जक्रिताः प्रसिद्धास्तासां जालकैर्जिटिलीकृतानि सैकतानि जलोज्झितपुर्लिनानि यासां ताभिः । अध्वगैरिति । अध्वगैः पथिकैरुत्खाताः खनिता वालुकासु कृपका विदारकास्तेषुपलभ्यमानं प्राप्यमाणं कलुषं

टिप्पo—1 तृण-पर्ण-काष्टानां कोटिसंख्यका ये कूटाः तैः प्रकटितं वीरपुरुषाणामि वातस्थानं यस्यां सा । वीरायिता अपि पान्थजनाः हिंस्नजन्तुभ्यो निजरक्षणार्थं तृणकाष्टादीनां कूटं कृत्वा तन्मध्ये प्रविद्य निशि निवसन्तिति भयक्करत्वं सूच्यते । 2 'मूलेषु उत्कीर्णाः निसस्य निर्मिताः कान्तारदुर्गा वनदुर्गामू-तैयो यस्याम्' इति केचित् । 3 बद्धा ये पटचराणां जीर्णवस्त्राणां कर्पटा वस्त्रखण्डास एव ध्वजचिह्नं येषा-मित्यर्थः । 'पटचरं जीर्णवस्त्र'मित्यमरः । 4 इष्टकासु स्थिता ये द्युष्कपञ्चवानां विष्टराः (उपवेशनार्थमा-स्तरणानि) तैः अनुमिताः । 5 तृषिताः पथिका रज्वाः पात्रस्य चामावे, तृणेर्पुरुभारां पूर्वी निर्माय तन्न च पन्नपुटकं दृढमाधाय दीर्घलताभिवध्या पन्नपुटकेर्जलमुद्धान्तिति युक्तिः । 6 उच्चावचीकृतम् , अपन्दन् जलप्रवाहे तलदेशो नतोन्नतो भवतीत्यर्थः । 7 क्षुद्रकुक्षरूपेण जटिलीभूता लताः ।

पाठा०—१ पथया. २ तीरपुरुषहृदयधात. ३ किषकच्छूच्छुरितमक्षरी. ४ जरत्कर्पट. ५ इष्टकास्थित, इष्टकिति. ६ प्रस्फोटितचरण; प्रस्कुटित. ७ तृणपुठी; तृणोछपपुरुषक. ८ अतुमितप्रमेथैः. ९ कुब्जक.

कोपलभ्यमानकलुषखल्पसिललाभिः शुष्किगिरिनिविकाभिविषमीकृतान्तराख्या, कुक्कुटकुलकौन् लेयकरितानुमीयमानगुल्मगहन्धामिटकया, शून्यया विवसमटन्या गत्वा, पैरिणतरिविविम्वे विम्वारुणातपिवसरे वासरे, निःशाखीकृतकदम्बशाल्मलीपलाशबहुलैः शिखरशेषकपल्लवि-द्धिन्वातपत्रैः पादपेक्षंविक्षितप्ररोहस्थूलक्षाणुमूलप्रनिथनिलेख हरितालकिपलपक्षवेणुविद्दै-परिवतन्तिभिर्मगमयकृततृणपुरुषकैविपाकपाण्डुभिः फैलिनैः प्रियङ्कुप्रायैरटविक्षेत्रैविरलीकृ-तवनप्रदेशे चित्रप्रकृतस्य रैक्तचन्दनतरोहपरि बद्धम्, सरसपिशितपिण्डिनिभैरलक्तिरिभनव-शोणितारुणेन रक्तचन्दनरसेन चाईम्, जिह्वालतालोहिनीभी रक्तपताकाभिः केशकलापका-नितना च कृष्णचामरावचूलेन प्रत्यप्रविशसितानां जीवानामिवावयवैष्ठपिवतद्ण्डमण्डनम्,

मिलनं खालं स्तोकं सिललं जलं यासु ताभिः। कुक्कुटेति । कुक्कुटकुलं ताम्रचूखवंशः, कैलियकाः श्वानः तेषां रिटर्त शब्दितं तेनानुमीयमाना संभाव्यमाना गुल्मगहने प्रामटिका श्रुद्रप्रामो यखां सा तया । अथ वासरं विशिनष्टि - विस्वेति । विम्वसंबैन्धी योऽरुणो रक्त आतपः सूर्यालोकस्तस्य विसरः समूहो यस्मिन् । 'समु-दायराशिविसरवाताः कलापो वजः' इति कोराः । तथैवंविधैः पादपैरटवीक्षेत्रेश्च विरलीकृतोऽनिविबीकृतो यो वनप्रदेशो वनैकदेशस्तस्मिन् । अथ पादपान्विशिनष्टि-निःशास्त्रीति । निःशास्त्रिकृता निःशालीकृताः । वने-चरैरिति क्षेषः । एवंविधाः काद्म्बा नीपाः शाल्मल्यो वृक्षविशेषाः, पलाशा ब्रह्मपाद्पा बहुला बाहुल्येन येषु तै: । अनेन सरलत्वादण्डरूपत्वं सूचितम् । शिखरेति । शिखरं वृक्षात्रं तत्र शेषोऽवैशिष्ट एकः पत्नवः किसलयं तेन विडम्बितान्यातपत्राणि छत्राणि यैः । अथ क्षेत्राणि विशेषयन्नाह—ऊर्ध्वेति । ऊर्ध्वस्थिताः प्ररोहा नवीना-क्करीः स्थूलाः स्थाणवः शङ्कवश्च तेषां मूलप्रन्थिभरिक्कप्रन्थिभर्जटिलैव्यप्तिः । हरितालं नटमण्डनं तद्वत्किपलाः पिक्रला ये पक्षवेणुविर्देपाः परिणतवंशवृक्षास्तेषां रचिता वृतिः सुगहना येषां तैः । सूरोति । सृगा हरिणास्त्रीयो भगं भीतिस्तस्मात्कृतास्तृणपुरुषाश्चचापुरुषा येषु तैः । विपाकेति । विपाकेन परिणस्या पाण्डिमिः पाण्डिरैः । फलिनैः फलविद्धः। 'फलवान्फलिनः फली' इति कोशः। प्रियङ्कः श्यामा प्रायो बाहुत्येन येषु तैः। सरसेति। सरसोऽशुष्को यः पिशितपिण्डो मांसपिण्डस्तस्य निभैः सदशैरलक्तकैर्यावकैः । तथाभिनवं प्रस्तप्रं यच्छोणितं रक्तं तद्वदरुणेन लोहितेन रक्तचन्दनं पत्राङ्गं तस्य रसेन चाईं समुन्नम् । जिह्नेति । जिह्ना एव लता तद्वह्नो-हिनीभी रक्ताभी रक्तपताकाभिर्लोहितवैजयन्तीभिः । केशोति । केशकलापवत्कान्तिर्यस्थैवंभूतेन कृष्णचामरस्य इयामवाळव्यजनस्यावच्छेनाधोसुखकूर्चकेन. प्रत्यप्रं तत्काळं विश्वासितानां हतानां जीवानामवयवैरपघनैरिवोर्पः

टिप्प०—1 वासरे, विम्बफलवत् अरुण आतपविसरो यस्मिन् एवंविधे सित । 2 शेषा एकैके (अर्थात् विरलीभूताः, गुच्छकीभूताः) ये पङ्घवाः तैर्विडम्बितानि । कद्म्बादीनामेकपन्नेणातपत्रस्वं न सिध्यति । 3 ऊर्ध्वस्थिता नवीनाङ्करा येषां ते, तादशा ये स्थूलाः स्थाणवः निःशाखासरुसम्बाः तेषां मूलप्रन्थिभिः। 4 शाखाः। शाखार्थके विटपपदे सर्वत्र 'विटपि' अमं तन्तते भाग्यशाली । 5 तेषां भयाय (सृगाः-रक्षा-पुरुषान् ज्ञात्वा भयेन नागच्छेयुरिति)। 6 जिह्ना छता इव तद्वछोहिनीभिरिति उपमितसमास एवो-चितः, जिह्नाप्रधान्ये एव तासां लोहितत्वं वक्तं शक्यम् । 7 जीवानामवयतेः उपरचितं दण्डस्य (केतु-दण्डस्य) मण्डनं भूषणं यस्य तमिव, इस्वेवम् 'इव'शब्दस्थान्वयो योग्यः, पताकानां जिह्नातुल्यत्वात् कृष्णचामरस्य केशसदशत्वादिस्याशयः।

पाठा०—१ ग्रामया; प्रामिटक्या. २ परिणते रिविविन्वे. ३ संध्यारुणा. ४ निःशाखीक्वतैः. ५ कथ्वीकृतप्ररोह-रथूळस्थितस्याणुमूळग्रन्थिजटिलैः; अथौं मृतप्ररोहन्मूळस्थूळस्थाणुग्रन्थिजटिलैः. ६ विटिपदिळरिचतः विटिपदिलितः बिटिपपटळरिचतः, ७ फिलैतैः. ८ दूरत प्रवाचिरप्रस्दस्य. ९ रक्तचन्दनस्य तरोः. १० आर्देजिहाः

पैरिणतवराटकघटित बुद्धदार्ध चन्द्रखण्डख चितम् सुतमहिषरक्षणावतीणीदेनकरावतारित शशिनेव विराजित शिखरम्, दोळायित शृङ्क सङ्गळोह शृङ्खळावळम्बमान घर्षरव घोरघण्टया च घटितके सरिसटा रुचिरचामरया काञ्चनित्र श्लोकिया ळिखितन भस्तळम्, इतस्ततः पथिकपु- रुषोपहारमार्गमिवाळोक यन्तम्, महान्तं रक्तध्वजं दूरत एव ददशे।

तद्भिमुख्य किंचिद्ध्वानं गत्वा केतैकीसूचिखण्डपाण्डुरेण वनद्विरद्दन्तर्कवाटेन परि-वृताम्, लोहतोरणेन नवारक्तवामराविष्ठपरिकरां कालायसद्पेणमण्डलमालां शवरमुखमाला-मिव कपिलकेशभीषणां विश्वाणेन सनाधीकृतद्वारदेशाम्, अभिमुखप्रतिष्ठितेन च विनिहित-रेक्तचन्द्नहस्तकत्या रुधिरारुणयमकरत्लास्फालितेनेव शोणित्नवलोभलोलिहा-

चितो व्याप्तो यो दण्डः स एव मण्डनं यस्य स तम् । परीति । परिणताः पक्ता ये वराटकाः कपर्दकास्तेषां (तैः) घटिता निर्मिता ये बुद्धुदेाः स्थासका अर्धचन्द्राकृतिखण्डाश्च तैः खचितं न्याप्तम् । वर्तुळत्ववकत्वसाम्यादुत्प्रेक्ष-ते—सुतेति । सुतो यमस्तस्य महिषो रक्ताक्षस्यस्य रक्षणं त्राणं तदर्थमवतीणों यो दिनकरः स्प्रेस्तेनावतारितो यः शशी तेनेव विराजितं शोभितं शिखरमत्रभागो यस्य स तम् । दोळिति । दोलायिता या श्वः स्पर्धित्ते । विदेता लोहश्व्हुला तत्रावलम्बमाना घर्षररवा काहलस्वरा घोरा भीषणा घण्टा यस्यां सा तया । घटितेति । घटिता या केसरिसटा तद्वद्वचिराणि मनोहराणि चामराणि यस्यामेवंविधया काम्रनत्रिश्चलक्या लिखतं नभस्तलं येन स तम् । इतस्तत इति । इतस्ततः पथिकपुरुषाणामध्वनीनपुंसामुपहारमार्गमिव बलिपन्थानिमवालोकयन्तं परयन्तम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

तिति । तस्याभिमुखस्तत्संमुखः किंचिदध्यानं मार्गं गत्वाऽकारणकोधादयो द्रविडधमस्तिद्वता जरीयसा पुरुषेणाधिष्ठितामाश्रितां चण्डिकामपर्यदिखन्वयः। अथ चण्डिकां विश्वनिष्टि—केतकीति ।
केतक्या या स्चिक्षिपत्रकम् । 'त्रिपत्रकः स्चिरिखिभधीयते' इस्मरः । तस्य खण्डास्तद्वरपण्डरेण
ग्रुश्रेण, वनद्विरदा अरण्यहस्तिनस्तेषां दन्ता रदनास्तेषां कपाटेन लोकभाषया कटहरेण दन्तिनिर्मितकः
पाटेन वा चतुर्दिश्च परिवृताम् । आवृतामिस्यर्थः। लोहिते । लोहमयं यत्तोरणं तेन सनाथीकृतो द्वारदेशो
सस्यास्ताम् । किं कुर्वता तोरणेन । बिश्राणेन दधता । काम् । कालायसं लोहिकशेषस्तस्य यानि दर्पणमण्डलानि
तन्मयी या माला वन्दनमाला ताम् । कीहशम् । नविति । नवानि यान्यारक्तचामराणि तेषामाविलः पङ्किः
सेव परिकरो यस्याम् । अत्र कालायसदर्पणस्यातिश्यामत्वाचामरस्यातिरक्तत्वाच तत्साम्येनोत्प्रेक्षते – शबरेति । कपिलकेशभीषणां शबरमुखमालामिव । तेषां तु मुखानि श्यामानि, केशाश्च पिङ्गाः । अत उपमानोपमेयसाम्यम् । अभीति । अभिमुखं संमुखम् । चण्डिकाया इति शेषः । प्रतिष्ठितेन स्थापितेन लोहमहिषेणाध्यासिताश्रिताज्ञनशिलावेदिका यस्याः सा ताम् । विनीति । विनिहिता दत्ता ये रक्तचन्दनहस्तकास्तेषां
भावस्तता तथा रुथिरेणारणं यद्यमकरतलं युग्मपाणितलं तेनास्पालितेनेव, लोचनयोरतिलौहिस्यवशाहिषरअमेणाह—शोणितेति । शोणितस्य रुधिरस्य नवैः प्रस्त्रो लोभस्तेन लोला या शिवा जम्बुकप्रिया तथा

दिप्प॰—1 वस्तुतस्तु बुहुदवत् (बुहुदसमानः पीनो मध्यभागो यस) यः अर्थचन्द्रखण्डः (अर्थ-चन्द्रक्षण्डः (अर्थ-चन्द्रक्षण्डः) तेम खितम् । चन्द्रखण्डे एकत्वमेवोचितं यतो ह्यप्रे उत्पेक्षते—सुतमहिषस्य रक्ष-णार्थमवतीर्णेन दिनकरेण स्वसहचरश्चन्द्रोप्यवतारित हति । चण्डिकागृहे प्रत्यहं पशुवलयो तीयन्ते तद्र्थं यमः संनिहितः । एवं चलिन्याकुलतायां पशुबुद्धा मा केनचित् यममहिषो विहन्यतामिति सुतस्नेहेन सूर्योऽवतीर्ण हत्युत्प्रेक्षाश्चयः । २ त्रिश्चलिकाया एव एकं श्वक्षम् तह्या । ३ घटितं संयोजितं केसरि-सटावत् चामरं यत्र तथा । मौलिकलशलम्बते त्रिश्चले चामरोपि लम्ब्यते । 4 'शोणितलवलोभ' हत्येच कवेरभीष्टः पाठः । शोणितलव(लेश) स्व लोभ हति तद्र्यः ।

पाठा०-१ परिणदः हाटकषटितबुद्धदपुटार्धचन्द्रः २ लोहम्बङ्खलमालाः ३ केतकीस्वितखण्डपाण्डुना चैर ४ कपाटेनः ५ रक्तवन्दनिहितः ६ शोणितलवलोभः शोणितलोभः ७ शिवालिसमानः मानलोहितलोचनेन लोहंमहिषणाध्यासिताञ्चनशिलावेदिकाम्, कचिद्रक्तोत्पलैः शवरनिपाति-तानां वनमहिषाणामिव लोचनैः कचिदंगस्तिङ्कालैः केसरिणामिव करजैः कचित्किशुक-कुसुमकुङ्मलैः शार्दूलानामिव सक्षिरैनेखरैः कृतपुण्यपुष्पप्रकराम्, अन्यत्राङ्कुरितामिव कुटि-लहरिणविषाणकोटिकूटैः पह्नवितामिव सरसजिह्वाच्छेद्शतैः कुसुमितामिव रक्तनयनसहस्तैः फलितामिव मुण्डमण्डलैः उपहारहिंसां दर्शयन्तीम्, शाखान्तराल्लिलीनरक्तकुकुटकुलैः श्वभ-यादकालद्शितकुसुमस्तवकेरिव रक्ताशोकविटपैविंभूषिताङ्गणाम्, विलक्षिरपानलेष्णया समा-गतैश्च वेतालैरिव तालैदीयमानफलमुण्डोपहाराम्,शङ्काब्वरकम्पितैरिव कदलिकावनैभयोत्क-ण्टिकतिरिव श्रीफलतक्खण्डेस्नासोध्विकेशैरिव धर्जूरवनैः समन्ताद्गहनीकृताम्, वनकरिकुम्भवि-दलितरक्तमुक्ताफलानि कर्धिराक्णानि बलिसिक्यलुब्धमुग्धकुकवाकुमस्तमुक्तानि विकिरद्भिर-म्वकापरिश्रहदुलेलितैः कीडद्भिः केसरिकिशोरकैरस्न्योहेशाम्,शभूतक्षिरदर्शनोद्भृतमूर्च्लाप-

विलिखमाने आखाद्यमाने लोहिते लोचने नेत्रे यस स तेन । किचिदिति । कासिश्वितप्रदेशे शबरनिपाति-तानां भिल्लव्यापादितानां वनमहिषाणां लोचनैरिव नेत्रैरिव रक्तोत्पलैः कोकनदैः । क्रचिरकेसरिणां कण्ठीरवाणां करजैनीबैरिवागस्तिकुद्धालेमुनिवृक्षमुकुलैः । काचिदिति । कचिच्छार्वूलानां द्वीपिनां सरुधिरैनीखरैरिव किंगुको ब्रह्मपादपस्तस्य क्रसमञ्ज्ञकौठैः कृतो विहितः पुण्यः पवित्रः पुष्पप्रकरो यस्यां सा ताम् । अन्यत्रेति । अन्यस्मिन्स्थले कुटिलानि वक्ताणि हरिणविषाणानि मृगराङ्गाणि तेषां कोटयस्तासां कूटैः समृहैरङ्कारितामिव प्ररोहितामिव । सरसेति । सरसा या जिह्वा रसनास्तासां छेदशतैः पत्नवितामिव किसलयितामिव । रकेति । रक्तानि नयनसहस्राणि तैः क्रसुमितामित्र पुष्पितामित्र । मुण्डमण्डलैः फलितामित्र संजातफला-मिव । उपेति । उपहारहिंसां बलिप्रमथनं दर्शयन्तीं प्रकटयन्तीम् । चण्डिकायाः संमुखवेदिकां वर्णयित्वा-क्रणं वर्णयत्ताह—शाखेति । श्वभयात्कीलेयकभीतेः शाखान्तराले शाखाविचाले निलीनानि मध्यप्रविष्टानि यानि रक्तकुकुटकुळानि लोहितताम्रचूडपटलानि येष्वेवंविधेरकाले दिशंतकुसुमस्तबकैरिव रक्ताशोकविटपै-लेंहितकङ्केलिन्द्रक्षेविंभूषितं शोभितमङ्गणमिजरं यखाः सा ताम् । बलेरपहारस्य रुधिरपानं रक्ताखादनं तस्य तृष्णया गर्धेन समागतैः तालैः । उच्यत्वसाम्येनाह—वेतास्त्रेरिति । तालफलानां मस्तकसाम्येनाह— दीयमानेति । दीयमानानि फलान्येव मुण्डानि शिरांसि तान्येवोपहारो वर्लियस्यै सा ताम् । कदलिकावने कम्पातिशयं नित्वखण्डे कण्टकातिशयं खर्जूरीवन अर्ध्वपत्रातिशयं व्यज्ञयितुमुत्त्रेक्षते—शङ्केति । शङ्कापशु-वधदर्शनजनिता तस्या यो ज्वरस्तापस्तेन कम्पितेरिव कदिकावने रम्भाकाननैः, भयेन भीत्योत्कण्टिकतेरिव संजातरोमाञ्चीरेव श्रीफलतरुखण्डैः, त्रासेन भयेनोर्ध्व केशा येषामेवंविधेरिव खर्जुरवनैः समन्ताद्रहनीकृताम् । सर्वतो न्याप्तामित्यर्थः । पुनः प्रकारान्तरेण तामेव विशेषयन्नाह—वनेति । वनकरिणां काननहिस्तिनां कुम्मेभ्यो बिक्छितानि विनिर्गतानि र्क्तमुक्ताफळानि । कीदशानि । रुधिरेण रक्तेनारुणानि लोहितानि । प्रनः कीदशानि । बिलिसिक्येषुपहारकणेषु छुन्धा आसत्ता सुग्धा ये क्रुकवाकवस्ताम्रचूडास्तैः पूर्व प्रस्तानि गृहीतानि पश्चानसुक्ता-नि तानि विकिरैद्विरितस्ततो विक्षिपद्भिः । अम्बिकायाः भैरव्याः परिग्रहेण स्वीकारेण दुईएं लिखतं चेष्टितं येषां तैः भीडक्किः कीडां कुर्वक्किः केसरिकिशोरकैर्नेखरायुघवालकैरशुन्य उद्देशः प्रदेशो यस्याः सा ताम् ।

दिप्पं —1 रुधिरपानतृष्णया समागतैसालैरिसन्ययोऽशुद्धः । …समागतैर्वेतालैरिय तालैरिस्यु-चितम् । 2 'रक्त' इति विशेषणयोजनं टीकाकर्तुरेय लाधवम्, 'रुधिरारुणानि' इस्रनुपदं दत्ततया पौन-रुक्तयात् । 3 रुधिराक्ततया पूर्वं गुह्मद्विस्ततो मांसाद्यमावाध्परिस्रजद्भिरिस्याशयः । 4 चण्डिकायाः ।

पाठा॰—१ छोहित. १ अगरत्यतरकुष्मलैः; अगस्तिकुसुमकुष्मलैः. १ प्रकरोपद्दाराम्. ४ निरन्तरनिकीन. ५ मृष्णासमागतैः. ६ सर्जुर; खर्जुर, ७ विद्लितवनकुरिकुलकुम्भविद्लितमुक्ताफलानि. ८ नवर्षभरारणविले.

तितेनेव प्रतिविश्वितेनास्तताम्रेण सवित्रान्तरीकृतैः स्तिजप्रवाहैः पिच्छिलीकृताजिराम्, अव-लम्बमानदीपैधूमरक्तांशुकेन प्रथितशिखिगल्वँ लयाविला पिष्टेपाण्डुरितघनघण्टामालाभारिणाः त्रापुषसिंहमुखमध्यस्थितस्थूललोहँकण्टकं दत्तद्ग्तदण्डागेलं गलत्पीतनीललोहितदेपेणस्फुरितबु-द्रुदमालं कपाटपटेंद्वयं द्धानेन गर्भगृहद्वारदेशेन दीप्यमानाम्, अन्तःपिण्डिकापीठेपातिभिश्च सर्वपशुजीवितेरिव शरणसुपागतेरैलेक्ककपटेरविरहितचरणसूलाम्, पतितकृष्णचामरप्रतिबि-

एतेन सिंहबाहुल्यं वर्णितम् । तद्रणेनाच महाविपिनवासित्वं व्यक्त्यम् । क्षतजानि रुधिराणि तेषां प्रवाहैरोधैः पिच्छिछीक्ततं विजिलीकृतमजिरमङ्गणं यस्याः सा ताम् । कीहरोः क्षतजप्रवाहैः । प्रतीति । प्रतिविभिवतेन संकान्तेनास्तताम्रेणास्तसमयरक्तेन सवित्रा सूर्येणान्तरीकृतैव्यवधानीकृतैः । पतनसाम्येनाह—प्रभृतेति । प्रभूतं भूषिष्ठं यद्धिरं रक्तं तस्य दर्शनमवलोक्नं तेनोद्धता संजाता या मूर्च्छा तया पतितेनेव। सस्तेनेव। गर्भेति। गर्भगृहमपवरकत्तस्य द्वारदेशेन प्रतीहारप्रदेशेन दीप(प्य)मानां शोभमानाम् । अथ द्वारदेशं विशेषयन्नाह-अवलक्त्रेति । अवलम्बमाना ये दीपा गृहमणयस्तेषां धूमै रक्तानि रक्षितान्यंशुकानि यस्मिन् । एतेन दीपक-बाहुल्यं वर्णितम् । अवलम्बमाना दीपा धूमा उत्क्षिप्यमाणकृष्णागुरुमंबन्धिनो रक्तां गुकानि च यसिनिति वा। द्वारदेशातिशयवर्णनमेतम् । प्रथितेति । प्रथिता गुम्फिताः शिखिनो मयुगस्तेषां गलवलयानां निगरण-कण्टकानामावलयः श्रेणयो यस्मिन्स तेन । पिष्टेति । पिष्टवैत्पाण्डरिता धूसरवर्णे घना निविडा या घण्टा-स्तासां माला श्रेणिस्तां निभर्तात्येवंशीलेन भारिणा । कि कुर्वता द्वारदेशेन । दधानेन विश्रता । किम् । कपा-टस्याररस्य पटद्वयम् । तदेव विश्विनष्टि-अापुषेति । त्रापुषः श्वेतरूप्यनिर्मितो यः सिंहो हर्यक्षस्तस्य मुखम-^{क्}यस्थितं स्थूळं लोहकण्डकं यसिन् । दत्ता दन्तदण्डस्यार्गला यसिन् । गलदिति । गर्लन्तः सवन्तः पीत-नीललोहिता इति त्रयोप ।दानं विविधवर्णीपलक्षणम् । तेषां दर्पणभ्यः स्फुरिता विद्योतिता बुद्धदाकृतयो द्यति-पुजास्तेषां माला यस्मिन् । पुनः कीदशीम् । अन्तरिति । अलक्तकपटैर्यावकरसरक्तवस्नैरविरहितं चरणयो-र्मूळं यस्याः सा ताम् । चरणमुळेऽपि रक्तवस्राणि शोभातिशयार्थं ध्रियन्ते । तत्र हिंसितपशुजीवितानां रुधिर-संबन्धवशादक्तपटारूण्यसाम्येनोत्प्रेक्षते । अन्तर्भध्यवर्तिनी या पिण्डिकी तस्याः पीठं तत्र पातिभिः पतन-शीलैः आरुण्यव्यज्ञकसुक्ता चरणमूळसंबन्धनियामकमाह—शरणेति । शरणसुपागतैः सर्वेपशुजीवितैरिव । क्षिरस्यापि जीवितेन सह गमनादुपमानोपमेयभावः । पति तेति । पतितानि कृष्णचामराणां प्रतिबिम्बानि येष्वेवंविधानां पर्शुः परश्वधः, पट्टिशः शस्त्रविशेषः, एतत्प्रमृतीनां जीवविश्वसनशस्त्राणाम् । नीलातिर्शय-

टिप्प०—1 'ताम्रतरीकृतै'रिति रुचिरः पाठः । क्षतजप्रवाहाः पूर्वमेव रक्तवर्णाः, ततस्तु अस्तकाछि-कसूर्यप्रभया अत्यन्तमरुणीकृता इति तदाशयः । 2 दीपा न अवलम्बन्ते अपि तु वस्राणि, तसात् अव-लम्बमानानि दीपधूमै रिक्षतान्यंशुकानि यस्मिकिति वक्तव्यम् । 3 पिष्टेन पाण्डुरिताः [पित्तल्वण्टाः] । 4 बनां घण्टामालां विभित्ते तच्छीलेन वनघण्टामालभारिणा । 'इष्टकेषीकेलनेन' हस्तः । तस्मात् 'माल-भारिणा' इलेव पाटो युक्तः । 5 'लस्त्यपितनीले'त्यादिरेव पाटो युक्तः । लस्त्यु संमुखे शोभमानेषु पीत-नील-लोहितवर्णेषु द्पेणेषु स्फुरिता (प्रतिबिम्बता) दुद्दुद्माला दुद्दुद्समानाकारलोहशङ्कुर्शणिय-सिन् तत् । कपाटद्वये ये लोहकीलका जिटतासे 'जगन्मोहन' [निजमन्दिरसाप्रभागः] स्थद्पेणेषु प्रति-विम्बता इत्याशयः । 6 वेदिः तत्र यत्पीटम् मूर्तिस्थापनाय सिंहासनम् । 7 अज्ञानमिदम् । कृष्णानां चामराणां तेषु प्रतिबिम्बः पतितः, अत एव शिर्रुकेदे सति लग्नं केशलालं येषु ईदशानि दृश्यन्ते शस्त्राणि।

पाडा०—१ ताम्रतरीकृतै. २ क्षतजजळ. ३ दीपभूपभूसर. ४ वर्ण्यावळम्बिना?. ५ पिष्टपिण्डपाण्डुरित. ६ माळा-धारिणा; माळभारिणा. ७ लोहकण्यकदत्तदन्तदण्डागैळगळत्पीत. ८ लसत्. ९ तर्पण. १० पष्टा; पट्टक. ११ पट्ट. १२ अळक्तकपुटै:, अळक्तकरसरक्तपुटै:.

म्बानां च शिरद्रछेद्छप्रकेशंनालकानामिव पैरशुपट्टिशप्रभृतीनां जीवविशसनश्चाणां प्रभाभि-भेद्धबह्लान्धकारतया पातालगृह्वासिनीमिवोपलक्ष्यमाणाम्, रक्तचन्द्दनखचितरफुरत्फलपक्ष-यक्रितेश्च विर्वपत्रदामिभवीलकप्रुण्डप्रालम्बेरिव कृतमण्डनाम्, शोणिततां प्रकद्म्बस्तबक-कृतार्चनेश्च पैशूपहारपटद्पदुरितरसोहसितरोमाश्चेरिवाङ्गः क्षरतामुद्धहन्तीम्,चाक्रचामीकर-पट्टप्रावृतेन च ललादेन शबरसुन्द्रीरचितसिन्दूरितलकबिन्दुना दें। डिमकुसुमकर्णपूरप्रभासेक-लोहितायमानकपोलभित्तिना कथिरताम्बूलाकणिताधरपुटेन श्वेकुटिलब्रुणा रक्तनयनेन मुखेन कुसुन्भेपाटलितदुकूलकलितया च देहलत्या महाकालभिसारिकावेशविश्चमं विश्व-तीम्, संपिण्डितनीलगुगुलुधूपधूमाकणीक्षताभिश्च प्रचलन्तीभिगभेगृहदीपिकालताभिर-

वशादाह-शिरइछेदेति । शिरइछेदानन्तरं लग्न केशानां जालकं समृहो येष्वेतादशानामिव प्रभाभिः कान्तिभिर्वद्धो बहुलो निविद्धो योऽन्यकारस्तस्य भावस्तत्ता तया पातालगृहवासिनीमिवोपलक्ष्य-माणां दृज्यमानाम । रक्तिति । रक्तचन्दर्नन पत्राङ्गेन खचिता व्याप्ताः स्फरन्तो दीप्यमाना ये फलपहनासैः(स्तैः) कलितैः सहितैर्विल्वाः श्रीफलास्तेषां पत्रदामभिः । वर्तुलत्वसाम्यादाह—बालकेति । बालकाः शिशवस्तेषां मुण्डानां शिरसां प्रालम्बेरिव ऋजुलम्बिपुष्पदामभिरिव कृतं मण्डनं यया सा ताम् । खाभाविकं त कदम्बकेसरं कपिशमत आह—शोणितेति । शोणितेन ताम्रा रक्ता ये कदम्बस्तबका नीप-गुच्छकासौः कृतमर्चनं पूजनं येषां तैरक्षे स्तपादादिभिः। शोणितरक्तनीपगुच्छस्य रोमोद्गमसाहर्यं वर्णयज्ञाह-पश्चपहारेति । पश्चनामुपहारे बलिविधाने पटहानां दुन्द्रभीनां यत्पद्धरितं स्पष्टशब्दितं तेन यो रसः। श्रोतरिति शेषः। तेनोल्लिता उल्लासं प्राप्ता रोमाचा रोमहर्षणानि येषां तैरिन ऋरतां रीहतामुद्रहन्तीं धारयन्तीम्। एतदर्थस्पष्टीकरणाय हेत्नाह—चार्चिति । चार्सनोहरो यश्वामीकरपट्टः सुवर्णपट्टस्तेन प्रावृतेनाच्छादितेन ळळाटेनाळीकेन । कीहरोन । शायरेति । शायर्धन्दरीभिर्भिष्ठवनिताभी रचिता विहिताः । सिन्द्रस्य नागजस्य तिलकबिन्दनो यसिंगतत्तेन । तथा मुखेन वदनेन । अथ मुखं विश्वनष्टि -दाहिमेति । दाहिमः करकत्तस्य क्षसुमं पुष्पं तस्य कर्णपूरं तस्य प्रभा कान्तिस्तस्याः सेकः संपर्कस्तेन लोहितायमाना क्योलभित्तिर्यसिस्तत्तेन । रुधिरेति । रुधिरपानलक्षणं यत्ताम्बूलं तेनारुणितोऽधरपुटो यस्मिस्तत्तेन । सक्कटीति । स्कटिर्भक्रटि-स्तया कुटिले वके बर्भणी यसिस्ततेन। रक्तेति। रक्ते लोहिते नयने नेत्रे यसिस्ततेन। पुनः क्या। देह-कतया । सरलत्वाछतासाम्यम् । यद्वा एतेन सौकुमार्यातिशयो वर्णितः । कीदश्या । कुसुम्भेन कमलोत्तरेण पा-टिलतं श्वेतरक्तीभूतं यहुकूलं क्षौमं तेन कलितया सहितया देहलतया। महाकालो गृहस्तस्याभिसारिकाया वेषवि-भ्रमं नेपथ्यविलासं विभ्रतीं धारयन्तीम् । संधिण्डितेति । संपिण्डितः पुर्जीकृतो यो नीलगुर्गगुलः पलंकपस्तस्य

टिप्प०—1 विख्वपत्राणां मालासु मध्ये मध्ये रक्तचन्द्रनरित्ततानि विख्वप्रलान्यपि प्रोतानि, अत
पूर्व प्रतीयते यद् बालकसुण्डानां माला परिहिता स्यादित्याश्यः। 2 ब ुणी अर्थात् पिङ्गलवर्णे, के? इति
विशेष्याभावादशुद्धोयं पाठः । 'शुकुटिकुटिलबशुनयनेन' इस्तेव पाठः । अभुभङ्गेन कुटिले, बशुणी पिङ्गलवर्णे च नयने यस्मिन् इति तदर्थः । 3 गुगालु—धूपधूमेन अरुणवर्णोकृता गर्भगृहस्य दीपिकालताः
(दीपशिखा वायुवशालुम्बाकारा भवन्ति, अत एव लतायिताः ता अञ्जलय इव दृश्यन्त इत्युत्प्रेक्षा)
वायुवशात्कम्पन्ते ताश्चेवगुत्पेक्ष्यन्ते यत् शोणितलवलोहिताभिरङ्गलिभिर्वनमहिषं तर्जयतीव भगवतीः
चिण्डका । तर्जनं हि कम्पमानाभिरञ्जलिभिर्मवत्येव । दोषश्च वनमहिषस्य—त्रिश्चलदण्डे स्व(महिष)कण्ठपीठस्य कण्ड्यनमिति सर्वस्याशयः । नीलस्यापि गुगालुधूपयोधूमस्य दीपिकाभिः संयोगे अरुणवर्णो
जायते, संयोगवैन्वित्यात् । भूर्णहरिद्वयोः संयोगे यथाऽरुणवर्णः ।

पाठा०—१ क्राणपानास्. २ असिपरशुः ३ बहल्बद्धः ४ पातालगुहाः ५ स्फुरत्फलकः ६ बिखदामिनः. ७ क्रामण्डलाम् ८ आताम्रः ९ अविरतपर्श्वपहारपटहपट्टरचितरसोत्तिमतरोमाञ्चः १० दाङिमीः ११ अक्रिटि-क्रुटिल्झणा रक्तनयनेनः अक्रुटिल्ह्वभनयनेनः १२ पाटलितमुखदुकूलः

ङ्कुलीभिरिव महिषासुरशोणितलवालोहिनीभिः स्कन्धपीठकण्ड्यनचिलितित्रश्लदण्डकृतापराधं वनमहिषमिव तर्जयन्तीम् ,प्रवलकृर्वधरेद्दलागेरिष धृतव्रतेरिव स्फुरद्धरपुटेरासुभिरिष जपप-रेरिव कृष्णाजिनप्रावृताङ्काः कुरङ्केरिष प्रतिशयनेरिव व्वलितलोहितम्धरव्यादिमभिः कृष्णसपे-रिष शिरोधृतमणिदीपकेरिवाराध्यमानाम् , सर्वतः कठोरवायसगणेन च रटती स्तुतिपरेणेव स्त्यमानाम् , स्थूलस्थूलैः शिरोजालकेर्गोधागोलिकाकृकलासकुलैरिव दग्धस्थाण्वाशङ्कया समारुढेर्गवाक्षितेन, अलक्ष्मीसमुरखातलक्षणस्थानेरिव विस्फोटकव्रणबिन्दुभिः करमाषित-सकलशरीरेण, कर्णावतंससंस्थापितया च चूड्या रुद्राक्षमालिकामिव दधानेन, अन्विकापाद-पतनद्यामललाटवर्धमानबुद्धदेन, कुवादिदत्तसिद्धाञ्जनदानस्फोटितैकलोचनतया त्रिकालमि-

ध्रपध्रमस्तेनारुणीकृताभी रक्तीकृताभिः प्रचलन्तीभिर्गर्भगृहस्यापवरकस्य दीपिकालताभिर्देशेन्धनवल्लीभिः। अत एव किंचिदारक्तकृष्णतया तत्साम्यप्रदर्शनार्थमाह—अङ्गुलीति । कीदशीभिः। महिषासुरो दैखस्तस्य शोणितं तस्य लवस्तेनालोहिनीभिर्वनमहिषमरण्यरक्ताक्षं तर्जयन्तीं न्यक्कवेन्तीम् । कीदशम् । स्कन्धपीठस्य यन त्कण्ह्यनं तेन चलितः कम्पितो यक्षिशूलदण्डः स एव कृतोऽपराधो येनैवंभूतम्। सजातीयकृतमहिषापराधाद्व-नमहिषसाप्यपराधः । प्रवलेति । प्रवलानि प्रकृष्टानि कूर्चानि चिबुकाधःस्यलवर्तिरोमाणि धरन्तीति धरै-इछागैरपि बस्तैरपि धृतव्रतैरिव स्वीकृतनियमैरिवाखुभिरप्युन्दुरैरपि स्फूरन्त्यधरपुटानि येषां तैः । जातिस्वभा-वोऽयम् । अत एव जपपरैरिव जापतत्परैरिव । कृष्णेति । कृष्णाजिनेन इयामचर्मणा प्रावृतमङ्गं येषां तैः कुर करिप सारक्षेरिप प्रतिशयनीरिव प्रतितल्पैरिव । उचिकितेति । जबलिता दीप्यमाना लोहिता रक्ता मूर्धनि शिरसि रह्मानां मणीनां रसमयो रोचिषो येषां तैरेवंविधः कृष्णसपैरिप भुजन्नैरिप शिरोधृतमणिदीपकैरिव मस्त-कन्यस्तप्रहमणिभिरिव । एतैराराध्यमानामुपास्यमानाम् । सर्वतः इति । सर्वतः समन्ताद्रटता शब्दं कुर्वता कठोरवायसगणेन सक्टत्रजासमूहेन च स्तुतिपरेण स्तूयमानां नूयमानाम् । अथ द्राविडधार्मिकं विशेषयज्ञाह— स्थल इति । स्थूलानि स्थूलानि च स्थूलस्थूलानि तैः शिराजालकैर्नाडीसम्हेर्गवाक्षितेन सर्वत्र जालकमयी-भूतेन । तत्र शिराजालकस्य पीनस्थूलरूपतया तत्साम्येनाह—गोधेति । नीलखसाम्यात् । दग्धो ज्वलितो यः स्थार्णुः कीलकस्तस्याशङ्कारेका तया । गोधा प्रसिद्धा, गोलिका पही, क्रुकलासः सरटः एतेषां कुलैरिव समुहैरिव समारुढैराश्रितैः । अलक्ष्मीति । अलक्ष्म्या अश्रिया समुखातानि मूलत उन्मूलितानि यानि लक्षणानि सामुद्रकशास्त्रोत्तानि तेषां स्थानैरिव, विस्फोटकाः प्रसिद्धास्तेषां त्रणविन्द्रभिः कल्माषितं चित्रितं सकलं समग्रं शरीरं यस्य स तेन । कर्णेति । कर्णावतंसे संस्थापितया न्यस्तया चूडया शिखया ख्राक्षमालिकामिव दधानेन धारयता । अभ्विकेति । अभ्विकायाः पार्वत्याः पादपतनेन इयामं कृष्णं यन्नलाटमलिकं तत्र वर्धमानी बुद्धैदः स्थासको यस्य स तेन । शरीरं कदर्थरूपमुक्त्वा तत्प्रसङ्गेनेन्द्रियाणां दन्तादीनां कदर्यत्वं कपटिकयासाधनानां चातिशयत्वं व्यक्षयन्पुनस्तमेव विशेषयन्नाह—कुवादीति । कुवादी मिथ्यावादी तेन दत्तं सिद्धान्ननं नेत्रौष्यं तस्य दानं नेत्रयोः प्रक्षेपस्तेन स्फोटितं नाशितमेकं लोचनं यस्य तस्य भावस्तत्ता तया । त्रिकालसिति ।

दिष्य०—1 न बुद्धोऽथीं महाशयेन । 'प्रतिशयितैरिन' इति पाठः । अभीष्टपासये दिनमासादिनियतं भोजनादिपरित्यागपूर्वं देवताप्रे शयनं 'प्रतिशयनम्' । कृष्णचर्भधारिणो सृगा अपि कृतप्रतिशयना इत । 2 स्थूणः (शाखापत्ररहितो वृक्षः) । 3 'वर्धमानार्बुदेन' इत्येव पाठः । श्यामे ललादे वर्षणजन्यः 'अर्बुदः' कृष्णवर्णः किणः (शुष्कं वणचिह्नम्) संजात इत्यर्थः।

पाठा०-- १ विरचिताङ्कुलीभिः. २ प्रलम्ब. ३ प्रतिशायितैः. ४ ख्वताः ५ शिराजालैः. ६ गोषागृहगोधिकाः गोषारगोधिकाः ७ लक्ष्मीः ८ विस्फोटः ९ अर्धुदेनः १० क्रुवादिकः ११ स्फुटितः

तरलोचनाञ्चनदानादरसङ्णीकृतदारुशलाकेन, प्रयहं कटुकालाबुस्वेदप्रारब्धदंतुरताप्र-तीकारेण, कथंचिदस्थानद्तेष्टकाप्रद्दारतया शुर्दकेकभुजोपशान्तमर्दनव्यसनेन, उपर्युपर्यवि-श्रान्तकटुवर्तिप्रयोगवर्धिततिमिरेण, अदमभेदसंगृहीतवराहदंष्ट्रेण, इङ्कुदीकोषकृतौषधाञ्च-नसंप्रहेण, स्विस्यूतिशरासंकोचितवामकराङ्कुलिना, कौशेयककोशावरणक्षतित्रणितचरणा-ङ्कुष्ठकेन, असम्यकृतरसायनानीताकालक्वरेण, जरां गतेनापि दक्षिणापथाधिराज्यवरप्रार्थ-नाकदर्थितदुर्गेण, दुःशिक्षितश्रवणादिष्टतिलकाबद्धविभवप्रत्याशेन, हरितपत्ररसाङ्गारमणीम-लिनशम्बूकवाहिना, पट्टिकालिखितदुर्गास्तोत्रेण, धूमरक्तालक्तकाक्षरतालपत्रकुँहकतन्त्रमन्न-

त्रिकालं कालत्रये इतरिसन् एकसिलोचने यदजनदानं तदर्थमादर आग्रहस्तेन श्वक्षणीकृता दारुशलाका येन । पुनः पुनर्नेत्राञ्चनसंबन्धेन दारुशलाकापि श्वक्षणीकृतात्यन्तमृदुतामापादितेत्यर्थः । एतेन निरवधि-कदेवानां प्रियता दिशता । प्रत्यहमिति । प्रस्ति निरन्तरं कद्धकं यदलाबु तुम्बीफलं तस्य यः खेदस्त-निःसृतं जलं तेन प्रारम्था दन्तुरतोन्नतदन्तता तस्याः प्रतीकारश्चिकित्सा येन । आमवातजडीकृतदेहस्य तैलवि शेषमर्दनानन्तरं कारजामितप्तेष्टिकानां प्रहारः कियते । तमधिकृत्याह-अस्थानेति । यत्रामितप्तेष्टिकाप्रहार उक्तो नास्ति तस्मिन्नङ्गे, अत एवास्थाने दत्तो य इष्टिकाप्रहारस्तस्य भावस्तत्ता तया। शुष्केति । अचिकि-त्सित एकस्मिन्भुज उपशान्तं निष्ठाप्रैाप्तं मर्दनव्यसनं यस्य स तेन । कुत्सिततैलप्रयोगवशाद्दीपालोके सत्यप्य-न्धकार एवेखिशकुखाह—उपर्यपरीति । उपर्युपर्यविश्रान्तं निरन्तरं कटुकवर्तिप्रयोगेण वर्धितं तिमिरं येन । अरमेति । अरममेदार्थं प्रसारखण्डार्थं संगृहीता आत्ता वराहाणां वनकीडानां दंष्ट्रा येन । हङ्कदीति । इङ्कदी तापसद्रमस्तस्य कोषः फलं तन्मध्ये कृत औषयाज्ञनयोः संग्रहो येन । तत्र स्थापितस्यौषघाज्ञनादेविंशेषगुण-कारित्वादि यक्तं । महासाहसिकत्वमप्याह—सूचीति । सूच्या सीवन्या स्यूता प्रोता या शिरा । प्रकोष्ठसंबन्धि-नीति शेषः । तया संकोचं प्रापिता वामकराज्ञुल्यो येनैतादशविकृताङ्गप्रंदर्शनेन लोकानामद्भतमिदमिति खुद्धि-जननात्पुनर्पि तदेवाह—कोशयकिति । कौशेयकस्य कृमिकोशोत्थस्य कोशः कृमिगृहं तस्यावरणमाविष्टनं तसाचा क्षतिः संपृष्टिस्तया व्रणितश्ररणाङ्गुष्ठो यस्य स तेन । असम्यगिति । न सम्यक्कतमनभिज्ञत्वाद्रसा-यमं पारदकलङ्कादिकम् । बहुद्रव्यव्ययेनापि कार्यसिद्धरभावात् । तेनानीतः प्रापितः कालज्वरो मरणपर्यवसाः बितापी यस स तेन । अनेन मुमूर्वारिप वैराग्यं नोत्पद्यत इति लोभातिशयो व्यज्यते । जरेति । जरां गतेनापि विस्तसां प्राप्तेनापि दक्षिणापथस्य यद्धिराज्यमाधिपत्यं तस्य वरप्रार्थना तया कदर्थितोद्विमीकृता दुर्गा भवानी येन। दुःशिक्षितेति । दुर्दुष्टं शिक्षितं तस्य अवैणादाकर्णनाविष्टेऽभिमतस्थानवर्तिनि तिलके कालके । 'तिलकः कालकः पिष्ठुर्जेडुलस्तिलकालकः' इति कोशः। तस्मिन्नाबद्धा मनसि निश्चिता विभवसैश्वर्यस्य प्रसाशा प्राप्तिवाञ्छा येन । हरितेति । हरितपत्राणां नीलपलाशानां रसेन कृत्वा योऽज्ञारस्य मणी मसी तया मलिनो यः शम्बूकः श्चस्तद्वाहिना। एतेन यत्किनिक्षिखनव्यसनता सूचिता। पट्टिकेति। पट्टिकायां लिखितं लिपीकृतं दुर्गा-स्तोत्रं यस्य येन वा स तेन । धुमेति । धूर्भवद्रक्तान्यलक्तस्य यावकस्याक्षराणि येष्वेवंविधानि तालपत्राणि

टिप्प०—1 एकं नेत्रं तु सिद्धाञ्जनाभासेन छ्रसमेव, उन्मीलिते द्विनीये लोचने तु शोभाये तन्ननिय-माद्वा साधारणकज्ञलम्(न तु सिद्धाञ्जनम्) इयदीयते येन प्रत्यह्वर्घणात् दारुशलाका('सलाई')पि श्रवणा जातेति सर्वस्थाशयः। 2 आमवातकृतजाङ्यवशादनेन अग्नितसेष्टकाप्रहारः प्रारब्धः, परं स ह्यस्थाने जातः। अत एव स हस्तः हुक्को जातः। अत एव वातो विनष्ट इति मत्वा अनेन तेलमर्दनाप्रहस्त्यक्त इत्याशयः। 3 नेत्ररोगविशेषः। आन्ध्यनाशाय कदुवर्तिप्रयोगः इयत्कृतो येन नेत्रमन्दत्वमधिकं जातमित्यर्थः। 4 'अ-मणाऽऽदिष्ट' इत्येव पादः। दुःशिक्षितेन प्राप्तकृशिक्षेण श्रमणेन संन्यासिविशेषण भादिष्टे तिलके (सिद्धो-ष्विजनिते ललाटिबन्दौ) इति तद्र्थः। 5 धूमेन रिज्ञतानि अलक्तकलिखितान्यक्षराणि येषु।

पाठा०-- १ आरब्धः २ कथल्विच्छुष्कः ३ कोशकः ४ रक्षितः ५ अमणः ६ कृतकुङ्कतन्त्रयन्त्रमत्रः

पुस्तिकासंत्राहिणा, जीर्णपाशुपंतीपदेशिखितमहाकालमतेन, आविर्भूतिनिधिवाद्व्याधिना, संजातधातुवादवायुना, लग्नासुरविवर प्रवेशिपशाचेन, प्रवृत्तयक्षकन्यकाकामित्वमनोरथव्या-मोहेन, विधितान्तर्धानमञ्जसंग्रहेण, श्रीपर्वताञ्चर्यवार्तासहस्राभिन्नेन, असक्रद्भिमञ्जितसिद्धा-र्थकाहुतिधावितः पिशाचगृहीतकैः करतल्तार्डनिविडीकृतश्रेवणपुदेन, अवसुक्तश्रैवाभिमा-नेन, दुर्गृहीतालाबुवीणावादनोद्धेजितपथिकपरिहृतेन, दिवसमेव मशककणितानुकारि किमिष किमिपतोत्तमाङ्गं गायता, खदेशभाषानिबद्धभागीरथीभिक्तसोत्रनर्तकेन, गृहीततुरगत्रद्धाचर्यन्त्यान्यदेशांगतोषितासु जरत्प्रज्ञजितासु बहुकृत्वः संप्रयुक्तस्रीवशीकरणचूर्णेन, अतिरोषण-

वैषामेताहरा। ये कहका ज(जा) हिकाखेषां तन्त्रा औषधप्रयोगाः, मन्त्राः शावरमन्त्राः, तेषां प्रस्तिकास्तस्याः संप्राहिणा संप्रहकारिणा । जीर्णेलि । जीर्णेश्विरकालीनो यः पाशुपतोपदेशो मनुष्यरुधिरेण होमप्रतिपादक-शिक्षा तेन लिखितं लिपीकृतं महाकालमतमीश्वरमतं येन । एतेन केवलं वाममार्गोपदेष्ट्रतं सूचितम् । आचि-भेतिति । आविभृतः प्रकटीभृतः सर्वे मे मम निधय इति वादः स एव व्याधिर्यस स तेन । अत एवाह— संजातेति । संजातः समुत्पन्नो घातुवादस्ये ताम्रादेः सुवर्णादिकरणस्य स एव वायुर्विकिया यस्य स तेन । लग्न इति । लग्नोऽसराणां पातालवासिदेवानां विवरप्रवेशलक्षणः पिशाची यस्य स तेन । प्रवृत्तेति । प्रवृत्तः प्रसतो यक्षकन्यका गन्धर्वपुत्र्यस्तासां यः कामिलमनोरथो भोगेटछाविशेषस्तद्विषये व्यामोहो यस्य स तेन । वधिते ति । वधितो वृद्धिं नीतोऽन्तर्धानमद्दयता तस्मिन्कर्तव्ये मन्त्रसंप्रहो यस्पैवंविधेन । श्रीपर्व-तेति । श्रीपर्वतः श्रीशेलसायाश्चर्यवार्ताश्चित्रकारिण्यः किंवदन्त्यस्तासां सहसं तस्मिन्नभिन्नेन कुशलेन, तस्य शाम्भवत्वाद्वविडधार्भिकस्य जंगमत्वाचेति भावः । अस्मक्रदिति । असक्वित्वर-तरमभिमन्त्रिता ये सिद्धार्थकाः सर्पेपार्त्तेषामाहतिः प्रक्षेपस्तया धावितैस्त्वरया प्रचलितः पिशाचगृहीतकैः पिशाचाविष्टैः करतलताङ्नेन हस्त-तलास्फोटनेन निविडीकृतं हढीकृतं श्रवणपुटं कर्णकोटरं यस्य स तेन । एतेम पिशाचावेशविद्यावत्वं स्चितम्। अवेति । अवैमुक्तस्यक्तः शैवाभिमानोऽहमेव शैवो नान्य इति भावो येन । दुरिति । दुःखेर्नं गृहीता याला बुवीणा तस्या वादनेनो द्वेजिता उद्वेगं प्रापिता ये पथिका अध्वगासौः परिहृतेन खक्तेन । दिवसेति । दिवस एव न तु रात्रौ मशकानां क्रणितं शब्दितं तद्भुकारि किमप्यनिर्वचनीयं कम्पितोत्तमार्कं यथा स्यात्तथा गायता गानं कुर्वता । स्वदेशेति । स्वदेशस्य सौवजनपदस्य या भाषा वाणी तया निबद्धं गुम्फितं यद्भा-गीरथी गङ्गा तस्या भक्तिस्तोत्रं तेन नर्तकेन चुलकारिणा। स्तोत्रं पठकेव चुलतीलर्थः। गृहीतेति । गृहीतं स्वीकृतं तरगाणां ब्रह्मचर्यम् । प्रतिबन्धवशात् । न त वैराग्येणेति । तस्य भावस्तत्ता तयान्येभ्यो देशेभ्यो जन-पदेभ्य आगताः प्राप्ता उषिताश्च तास जरन्त्योऽपि याः प्रविज्ञता आसवतास्तास बहुकृत्वो बहुवारं संप्रयुक्ते स्रीवशीकरणस्य चूर्णं येन । एतेन महाकामुकत्वं स्चितम् । अतीति । अतिरोषणस्य भावस्तत्ता तथा कदाचिदुर्न्यस्ता विषमस्थापिता याष्ट्रपृष्पिका सोलिका तस्याः पातेनोत्पादितः कोधो यस स तेन । निःशङ्क-

टिप्प०—1 संजातो घातुवादः (ताम्रादीनां सुवर्णादिकरणध्यतिकरः) एव वायुरोगो यस । 2 चिपिटीकृतम् । 3 विवक्षितिविपरीतोऽथं पाठः, जरद्द्विडस्य दुर्गुणपूर्णस्वप्रसङ्गे निरहङ्कारस्वगुण-वर्णनस्यानुचितस्वात् । अत एव 'अविमुक्त' इस्रेव पाठः, न विमुक्तः न सक्तः अहंकारो येनेति तदर्थः। 4 दुर्गृहीता वादनकालिकप्रहणप्रकारं विरहस्य परिश्वता । 5 द्रविडदेशस्य ।

पाटा०—१ महापाञ्चपतः २ मञ्जसाधनसंग्रहेणः ३ प्रहतिप्रधावितैः ४ चिपिदीञ्चतः ५ अवणनासापुर्देना-प्ययुक्तः ६ दिवसमञ्जकणितासुकारिणा स्वरेणः ७ आगतासुः ८ प्रजाजिकासुः

तया कदाचिहुन्यसार्थपुष्पिकापातोत्पादितकोधेन चण्डिकामपि मुखभिक्षिविकारैर्भृशमुपद्द-सता, कदाचित्रिवार्थमाणावासरुषिताध्वगार्य्यवहुबाहुयुद्धपातममप्रष्ट्रकेन, कदाचित्कृताप-राधबाळकपळायनामर्षप्रश्चावितस्विक्षिताध्योमुखनिपातोपळस्फुटितिशिरःकपाळमुममीवेण, कदाचिज्जनपद्कृतनवागतपरमधार्मिकादरमत्सरोद्धद्धात्मना, निःसंकारतया यिकचन-कारिणा, खञ्जतया मन्दं मन्दं संचारिणा, बिधरतया संज्ञाव्यवहारिणा, राज्यन्धतया दिवाविहारिणा, छम्बोद्रतया प्रभूताहारिणा, अनेकशः फळपातनकुपितवानरनखोलेखच्छि-दितनासापुटेन,बहुशः कुसुमावचयचित्रतम्रसहस्रदंशशीणिर्क्वतश्चरिण, सहस्रशः शयनी-कृतासंस्कृतश्चर्यदेवकुळकाळसपदेष्टेन, शतशः श्रीफळतकशिखरच्युतिचूर्णितोत्तमाङ्गेन, अस-कृदुत्सन्नदेवमातृगृहवास्यूक्षनेखजर्जरितकपोळेन, सर्वदा वसन्तक्रीडिना जनेनोत्क्षिप्रखण्डख-

रवाचिण्डकामि मुखभिक्षिविकारैर्मृशमलर्थमुपहैसता हास्यं कुवैता । कदाचिदिति । कदाचित्कसिं-श्वित्समये निवार्थमाणी य आवासो निवासस्तेन रुषिताः कोधं प्राप्ता येऽध्वगाः पान्थास्तैरारुष्यं यद्भहुवा-हुयुद्धं तेन पातः पतनं तस्माद्भमं स्फुटितं पृष्ठकं यस्य स तेन । कदाचिदिति । कृतापराधा विहिता-गसो ये बालकाः स्तनंधयास्तेषां पलायनं तस्मादमर्षः क्रोधसंभवस्तेन । पश्चात्पृष्ठे प्रधावितः सन्स्खलितस्तेना-भोमुखनिपातस्तेनोपलेऽश्मनि स्फटितं स्फोटं प्राप्तं शिरःकपालं भुमा वका श्रीवा च यस्य स तेन । कटा-चिदिति । जनपदेनाधाराधेययोरैक्याजनपदस्थलोकेन कृतो नवागतपरमधार्मिकस्यादरस्तस्मिन्मत्सरस्त-त्रोद्धद्ध आत्मा येन । निःसंस्कारेति । निर्गतो दूरीभूतो वर्णसंस्कारो यसिस्तस्य भावस्तत्ता तया । यत्कि-चनकारिणा । अविहितकुलकारिणेलर्थः । खक्षेति । खन्नतया खोडतया मन्दं मन्दं यथा स्यात्तथा संचारिणा संचरणभी छेन । बधिरे ति । बधिरतया ५ कर्णतया संज्ञया हस्तचालनादिकया व्यवहारिणा व्यवहरणभी छेन । **राज्येति । राज्यन्यतया रजन्यामनवीक्षकत्वेन दिवाविहारिणा दिवससंचारिणा । लम्बेति ।** लम्बोदरतया प्रसम्बोदरतया प्रभूताहारिणा प्रचुरान्नभक्षकेण । अनेकदा इति । अनेकोपार्यर्वक्षान्दोस्नाद्यपार्यैः फलपान तनं तेन कुपिताः प्राप्ता ये वानराः ज्ञाखामृगास्तेषां नखोक्षेखस्तेन छिद्रितं नासापुटं येन । बहुरा इति । बहुशो बहुप्रकारेण कुसुमानां खभोगार्थमवचयश्रण्टनं तेन चिंता श्रमरा मृज्ञास्तेषां सहसं तस्य दंशा भक्ष-णानि तैः शीणीकृतं जीणीकृतं शरीरं यस्य स तेन । सहस्रशा इति । सहस्रशः सहस्रवारं शयनीकृतान्यसंस्कृता-न्यशोधितानि श्रून्यानि जनरहितानि देवकुळानि तेषु ये काळसर्पाः कृष्णनागास्तैर्दष्टेन भक्षितेन। शतश इति । श्रीफलतक्षवित्वतकस्तस्य शिखरमत्रं तस्माच्यतिः पातः । फलस्येति शेषः । तेन चूर्णितमुत्तमाङ्गं शिरो यस्य स तेन । असम्बद्धिति । असब्बद्धारंवारमःसन्नमृद्धसं यहेवमात्यृहं तद्वासिनो ये ऋक्षा भव्वकार्त्तेषां नखैजेज्-रितौ कपोली यस्य स तेन । सर्वदेति । सर्वदा सर्वकालं वसन्तिकीडिना सुरभिकीडाकारिणा जनेनोत्क्षिप्ता या खण्डा भग्ना खट्टा पल्यञ्करतस्थामारोपिता स्थापिता या बृद्धा जीर्णा दासी कूटहारिका तया सह यो

टिप्प् 1—अष्टानां पुष्पाणां समाहारः अष्टपुष्पी, अज्ञाता अष्टपुष्पी अष्टपुष्पिका ('क'प्रत्ययः)। अज्ञातानि यानि कानिचिद्दे पुष्पाणि चण्डिकायाः पीठे दुःप्रकारेण विहितानि । तानि पुष्पाणि दैवात्प- तितानि, कौतुकाय केनिचत्पातितानि वा । ततस्तदुपरि द्वविडस्य क्रोधश्चण्डिकाया उपरि भवति यस्वं पुष्पाण्यपि रक्षितुं नापारयः, अत एव मुखभिक्षित्वकारैस्तामुप्रहसतीत्याशयः । 2 नायमनुकूलोऽर्थः । शिक्षा—सस्सङ्गादिजनितसाधुवासनाहीनत्वेन अकार्येष्विप प्रवृत्तेनेत्युचितोऽर्थः । 3 फलादिमहणार्थमा- स्वत्यस्य स्वस्थेव । लोल्डपत्वातिशयस्य विवक्षणात् । 4 हन्त वराकः पर्यायान्वेषण एव व्यमः । वसन्तकीडा 'होलिका'महोस्सवः । तत्र होवंविधविद्यास्वप्यकाणि ('स्वाँग') कौतुकिभिर्निस्सार्थन्ते ।

पाठा०—१ आखुपुष्पिकाः २ कदान्त्रिन्निवार्थमाणावासिताध्वगार्व्यवहुवाहुयुद्धपातसञ्चप्रहेन कदान्त्रिदनवरत्युज-शिखरकोहिना शिरः कम्पनविक्तित्रीविणः ३ जानपदः ४ असारीकृतः ५ क्षतजः

द्वारोपितवृद्धदासीविवाहप्राप्तविद्धम्बनेन, अनेकायतनप्रतिशयितनिष्फलोत्थानेन, दौस्थित्यमपि विविधव्याधिपरिवृतं स्कुटुम्बमिवोद्धहता, मूर्वतामपि बहुव्यसनानुगतां प्रसूतानेकापत्यामिव दर्शयता, क्रोधमप्यनेकदण्डाभिंघातनिर्मितबहुगात्रगण्डूकं फलितमिव प्रकाशयता,
क्षेशमपि सर्वावयवव्यलितदीपिकादाहत्रणविभावितं बहुमुखमिव प्रकटयता, परिभवमपि
निष्कारणाकुष्टजनपददत्तपदाकुष्टिशतं प्रवाहमिव दधानेन, शुष्कवनलताविनिर्मितवृह्त्कुसुमकरण्डकेन, वेणुलतारचितपुष्पपातनाङ्कुशिकेन, क्षणमप्यमुक्तकालकम्बलक्षण्डस्रोलेन जरह्नविद्धधार्मिकेणाधिष्टितां चण्डिकामपद्यत् । तस्यामेव च वासमरचर्त्त् ।

अथावतीर्य तुरगात्प्रविष्य भक्तिप्रवणेन चेतसा तां प्रणनाम । कृतपदक्षिणश्च पुनः

विवाह उद्वाहस्तेन प्राप्तं विज्ञननं कदर्थनं यस्य स तेन । अनेकिति । अनेकिवायतनेषु चैत्येषु प्रतिशियतं किंचित्फलप्राप्तिबुद्धा खापः कृतस्तेन तसाद्वा निष्फेलमुत्थानं जागरणं यस्य सं तेन । एतेन वार्धकेऽप्यस-न्तमुयोगः स्चितः । दुःस्थितेति । दुःस्थितस्य भावो दौःस्थित्यमप्यसद्दत्तमपि विविधा अनेकप्रकारा ये व्याधयः पीडास्तैः परिवृतम् । अनेनासदृत्तपरम्परा सर्वदा वर्तमानैवेति स्चितम् । यथा व्याधिरपि व्याध्य-न्तरेण परिवृतो वृद्धिमेव जनयति तद्वहौःस्थित्यवृद्धिरेव सूचिता । अत एव तस्य विच्छेद एव नास्तीत्याह स्बकुदुम्बेति । खकीयं कुदुम्बमिवात्मीयखजनमिवोद्रहतोद्रहनं कुर्वता । सूर्खतिति । मूर्खस भागो मूर्खता तामपि बहुभिर्व्यसनैरासिकभिरनुगतां सहिताम् । अत एव मूर्खताया व्यसनजनकरवादाह-प्रस्नु-तेति । प्रस्तानि जनितान्यनेकान्यपर्धानि ययैवंविधामिव दर्शयतान्येभ्यः प्रकाशयता। क्रोधमिति । कोध कीपमप्यनेके दण्डास्तेषां कलहावसरे योऽभिघातस्तैर्निर्मतो बहुगात्राणां गण्डूकैः पिटको येन स तम्। अत एवाह—फलितिमिव अकाशगताविष्कुवैता । क्रेशिमिति । क्रेशः परिश्रमस्तमपि सर्वेष्ववयवेषु उवलि-ता या दीपिकास्तासां दाह इव यो दाहस्तसाद्यानि त्रणानि देहनिकृतिरूपाणि तैर्विभावितं लक्षितम्। अत एवं बहुच्छिद्रवत्त्वाद्वहुसुखामव प्रकटयता प्रकाशयता। परीति । परिभवमपि तिरस्कारमपि निष्कारणं निष्प्र-योजनमाकुर्धं आकर्षितो यो जनस्य पदोऽङ्कित्तेन दत्तं पदाकृष्टिशतं चरणप्रहारशतं यस्मिन् । अविच्छिन्नगर् तिमत्त्वात्प्रवाहमिव दधानेन विभ्रता । शुष्केति । शुष्का या वनलता तया विनामैतो निष्पादितो बृहत्कु-सुमकरण्डः पुष्पसंस्थापनस्थलं येन । वेणिवति । वेणुलतया रचिताः पुष्पपातनार्थमञ्जूबिका येन । स्रणेति । क्षणमप्यसक्तोऽत्यक्तः कालकम्बलखण्डस्य कृष्णरत्नकप्रदेशस्य खोलो येन । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । तस्या-मिति । तस्यामेव भूमौ वासं निवासमरचयद्रचितवान् ।

अथिति । तदनन्तरं तुरगादश्वादवतीर्यं प्रविश्य च । चिष्डकायतनमिति शेषः । भक्तिप्रवणेन चेतसा तां प्रणनाम नमश्चके । छतिति । छता विहिता प्रदक्षिणा येनैवंविधश्व पुनरपि प्रणम्य नमस्कारं छत्वा प्र-

टिप्प०—1 अनेकवारान् अभोजनं देवाग्रे शयनसाहसं कृतं किन्तु तिश्विष्फलमेव जातमिलथैः। अयमेवार्थः पूर्वं न ज्ञातो महाशयेन। 2 व्यसनान्येव सूर्वताया अपत्यानीत्युत्प्रेक्षाश्ययः। 3 बहुत्वमु-चितं न ह्यनेकदण्डाभिवातैरेकगण्डकोत्पादने स्वारस्यम्। 'गात्रगण्डक'मिलेव च पाटः। गण्डका गात्र-व्यण् ('गूमडा') विशेषाः। गण्डका एव क्रोधस्य फल्रस्त्या इत्युत्प्रेक्षातात्वपर्यम्। 4 द्रविडोत्पीडितजनै-स्तदक्षेषु प्रज्वालिताः (दाहार्थम्)। 5 'आकृष्ट' इत्येव पाट उचितः। निष्कारणम् आकृष्टः शापादि-भिस्तिरस्कृतो यो जनसस्य। 6 शिरस्राणायितमावरणम्, 'खोळ' इति जयपुरम्रामभाषायाम्। 'खोलकः पाकवल्मीकपुगकोवशिरस्कृते' इति विश्वः।

[े] पाठा॰—१ घात. २ गण्डकम्. ३ बहुसुखम्. ४ सप्रवाहमित्रः शतसंप्रवाहमित्रः ५ आसुक्तः ६ खण्डलोकेनः ७ आवासम्. ८ अरोचयत्

प्रणम्य प्रैशान्तोहेशदर्शनकुतृहलेन परिश्रमनुषेरारटन्तमाक्रोशन्तं च कुपितं द्रविडधार्मिकमेकदेशे द्दर्श । दृष्टा च काद्म्बरीविरहोत्कण्ठोहेगदूयमानोऽपि सुचिरं जहास । न्यवारयत्र तेन सार्धं प्रीर्द्शकल्हानुपहसतः खसैनिकान् । उपसान्त्वनैश्च कथमपि प्रियालापशतानुनथैः प्रश्नमसुपनीय क्रमेण जन्मभूमिं जातिं विद्यां च कल्प्रमपत्यानि विभवं वयःप्रमाणं
प्रज्ञज्यायाश्च कारणं खयमेव पप्रच्छ । पृष्टश्चासाववर्णयदात्मानम् । अतीतस्वशौर्यकप्रविभववर्णनवाचालेन तेन सुत्रामरत्यत राजपुत्रः । विरहातुरहृदयस्य विनोद्नतामिवागात् ।
उपजातपरिचयश्चास्मै ताम्बूलमदापयत् । अस्तसुपगते च भगवति सप्तसप्तौ, आवासितेषु
यथासंपन्नपाद्यतलेषु राजसूनुषु, शाखावसक्ततेपनीयपर्याणेषु क्षितितल्लुठनपांसुलसटावधूननानुमितोत्साहेषु गृहीतकतिपयश्चरकवलेषु पीतोदकेषु स्नानार्द्रपृष्टतया विगतश्रमेषु पुरोनिखातकुन्तयष्टिषु संयतेषु वाजिषु, वाजिसमीपविरचितपर्णप्रैस्तरे च दिवसगमनिखँत्रपरि-

शान्तो य उद्देशस्तस्य दर्शनस्य यत्कुत्रहुळं तेन परिश्रमज्ञितस्ततः संचरन् । उज्जैरचखरेणारदन्तं प्रत्कुवैन्त-माकोशन्तं च क्रपितं दविड्यार्भिक्मेकदेश एकस्मिन्प्रदेशे ददर्शक्षांचके । दृष्टा विलोक्य । कादम्बरीति । कारम्बर्या विरहे योत्कण्ठा तजानितो य उद्वेगस्तेन दूयमानोऽपि पीड्यमानोऽपि सुचिरं चिरकालं यावजहास हास्यं चके । न्यवारयञ्च निवारणं कृतवांश्व । तेनेति । द्रविडधार्मिकेण सार्ध प्रारव्धकलहान्खसैनिकानुप-हसतः। उपेति । उपसान्त्वनैः सामभिः प्रियालापानासिष्टवचनानां शतेनानुनयैरनुकूलनैश्च कथमपि महता कष्टेन प्रशमं शान्तभावसुपनीय प्राप्य जन्मभूमिसुत्पत्तिस्थलम्, जाति बाह्मणत्वादिकाम्, विद्यां वैदाध्य-यनादिरूपाम्, कलतं स्त्री, अपल्यानि पुत्रपुत्रीरूपाणि, विभवमैश्वर्यम्, वयःप्रमाणं वर्षपरिमाणम्, प्रवज्या-याश्च दीक्षायाश्च कारणं निदानम्, एतानि स्वयमेव पप्रच्छ प्रश्नविषयीचके । पृष्टश्वासौ द्रविडधार्मिक सात्मानं समवर्णयद्वर्णितवान् । अतीति । अतीतं व्यतिकान्तं यत्सकीयं शौर्यं पराक्रमः, रूपं सौन्दर्यम्, विभव ऐश्वर्य, तेषां वर्णनं तत्र वाचालेन वाचाटेन तेन द्रविडधार्मिकेण राजपुत्रश्चन्द्रापीडः सतरामतिश्येनारज्यतात्ररको बभव । विरहेति । विरहेणातुरं हृदयं यस्येवंभृतस्य राज्ञो विनो-दनस्य भावो विनोदनता तामिव सोऽगात् । राज्ञश्चित्तविश्रान्तिस्थान(ग)तां जगामेखर्थः । उपेति । उपजातः प्राप्तः परिचयो यस्प्रैवंविघोऽस्मै द्रविडघार्मिकाय ताम्बूलं नागवहीदलमदापयद्दापितवान् । अथ च भगवति सप्तसप्ती सूर्येऽस्तम्पगते सति चन्द्रापीडः परिजनेन सेवकजनेनैकदेश एकत्रस्थले संयतस्य बद्धस्थेन्द्रायुधस्य पुरः परिकृत्पितं प्रतीहारेण निवेदितं ज्ञापितं शयनीयं तल्पमगादिखन्वयः । केषु सत्सु । राजस्तुषु तृपपत्रेषु यथासंपेत्राः प्रव्यफलसमृद्धा ये पादपा वृक्षास्तेषां तलेष्वावासितेषु वसति प्रापितेषु सत्सु । पुनः केषु सत्सु । वाजिषु तुरक्षमेषु संयतेषु वदेषु सत्सु । अथ वाजिविशेषणानि—शाखेति । शाखायामवसक्ता-न्यवलम्बितानि तपनीयस्य सुवर्णस्य पर्याणानि पल्ययनानि येषां तेषु । क्षितीति । क्षितितलं पृथ्वीतलं तन्न छुठमेन पांसुला याः सटाः केशसंहतयस्तासामवधूननेन कम्पेनानुमित चत्साहो येषां तेषु । गृहीतेति । ग्रहीताः कृतिपये कियन्तः शब्पकवला बालतुणप्रासा यैस्तेषु । पीतान्युद्कानि यैस्तेषु । स्तानेति । स्नानेनाई प्रष्टुं येषां तेषां भावस्ताता तया विगतो दूरीभूतः श्रमो येषां तेषु । पुर इति । पुरोनिखाता अग्रे स्थापिताः कुन्तयष्ट्यो येषां तेषु । पुनः कस्मिन्सति । वाजिसमीपेऽश्वसविधे विरचितः कित्पतः पर्णानां पत्राणां प्रस्तरः संखारो येन तस्मिन् । दिवसं यावहमनेन खिन्ना पदातिजनाः परिकर्लिंताः प्रथमप्रहरक्रमेण संस्थापिता

टिप्प०—1 यथा प्राप्ता इत्यर्थः । 2 अविचारितोयं पाटः । 'परिवर्तितयामिके' इत्युचितम् । गमनेन केचित्खिता अत एवान्ये परिवर्तिता यामिका येन तस्मिन्नित तदर्थः ।

पाठा०—१ प्रशस्तदेवादर्शनः २ संरच्धः समारच्धः ३ अतीतस्वसौन्दर्थक्ष्पविभववर्णनावाचालेनः ४ तचरितं विनोदनताम्, ५ अपनीतः, ६ सस्तरेः ७ खिन्नेः

किल्पतयामिके सुपुप्सित सैनिकजने, कृतबहुपावकप्रैभापीततमिस दिवस इव विराजमाने सेनानिवेशे चन्द्रापीडः परिजनेनेकदेशे संयतस्थेन्द्रायुधस्य पुरः परिकल्पितं प्रतीहारनिवेदितं शयनीयमगात्। निषण्णस्य चास्य तत्क्षणमेव पस्पर्श दुःखासिका हृदयम्। अरितगृहितिश्च विसर्जयांबभूव राजलोकम्। अतिवृहभानिप नाललाप पार्श्वस्थान्। निमीलितलोचनो मुहुर्भुहुर्मनसा जगाम किंपुरुषविषयम्। अनन्यचेताः सस्मार हेर्मकृटस्य। निष्कारणवान्यवृत्तामचिन्तयन्महाश्वेतापादानाम्। जीवितंप्तलमभिललाष पुनः पुनः कादम्बरीदर्शनम्। अपगताभिमानपेशलाय नितरामसृहस्यन्मदृलेखापरिचयाय। तमालिकां द्रष्टुमाचकाङ्क। केयूरकागमनमुत्पेक्षत।हिमगृहकमपश्चत्। उष्णमायतं पुनर्कक्तं निश्चास। बबन्ध बान्ध-वेभ्यश्चाधिकां प्रीतिं शेषहारे। पश्चात्स्थतां पुण्यभागिनीममन्यत पत्रलेखाम्। एवं चानुप-जातनिद्र एव तामनयन्निशाम्। उषसि चोत्थाय तस्य जरह्विडधार्मिकस्थेन्लया निसृष्टेर्धन्नविसरैः पूर्यित्वा प्रनोर्थमभिमतमभिरमणीयेषु प्रदेशेषु निवसन्नल्पेरेवाहोभिरुज्ञयिनीमा-

यामिका यस्मिन्नवंविये सैनिकजने सुषुप्सति स्विपत्तिमच्छति सति । कृतो विहितो यो बहुपावकः प्रभूताप्तिस्तस्य प्रभया पीतं तमो यस्मिन्नवंविधे दिनावसाने दिवस इव विराजमाने सेनानिवेशे सित । निषणणस्य चेति । अस्य चन्द्रापीडस्य निवण्णस्योपविष्टस्य तत्क्षणमेव दुःखमासतेऽस्यामिति दुःखासिकानुरतिर्हृदयं परपर्श रपृष्ट-वती । अरतीति । अरलोद्वेगेन गृहीत आकान्तश्च राजलोकं विसर्जयांवभूव शयनायानुकां प्रदत्तवान् । अतीति । अतिवह्नभानप्यतिप्रियानिप पार्श्वस्थानसभीपवर्तिनो नाललाप न बभाषे। निमीलिते लोचने यस्पैनंभूतो मुहुर्मुहुः किंपुरुषविषयं मनसा चेतसा कृत्वा जगाम गतवात् । अनन्येति । न विचतेऽन्यस्मिन् चेतः चित्तं यस्पैवंभूतो हेमकूटस्य सस्पार स्परणं चकार । 'मातुः स्परति' इतिवत् हेमकूटस्येति षष्ठी । निष्कार-**णेति ।** महाश्वेतापादानां निष्कारणबान्यवतां निर्हेतुकस्यजनतामचिन्तयत् । पुनःपुनर्योरवारं कादम्बरी-दर्शनमभिललाप वाङ्कियामास । कीदशम् । जीवितस्य फलमिव फलम् । अपगतेति । अपगतो दूरीभूतो योऽभिमानो गर्वस्तेन पेशलाय हृद्याय । 'पेशलं हृद्यं सुन्दरम्' इति कोशः । मदेति । मदलेखया सह यः परिचयः संस्तवस्तस्मै नितरां अस्पृहयत्स्पृहां चकार । तमालिकां द्रष्टुं विलोकपितुमाचकाङ्काभिललाष । केयूर-कस्यागमनभूरत्रेक्षतोटुक्कात । हिमगृहकमपर्यत् । उष्णमुष्णमायतं विस्तीर्णं पुनरुक्तं वारंवारं निश्वधास निश्वासा-न्मुमोच । बान्धवेभ्यः खजनेभ्योधिकां प्रीति शेषाभिधाने हारे बबन्ध बन्धितवान् । तदर्पितत्वेम तद्वपिर रागाधिक्यमिति भावः । पश्चादिति । पश्चातिस्थतां पुण्यभागिनीं पत्रलेखाममन्यत ज्ञातवान् । एवं चेति । एवममुना प्रकारेण अनुपजातानागता निद्रा प्रमीला यस्यैवंभूत एव निशां रात्रिमनयद्यापितवान् । उषसि च प्रभात उत्थाय तस्य पूर्वव्यावर्णितस्यरूपस्य जरदृद्रविडधार्मिकस्येच्छया निस्छैर्दत्तैर्धनविसरैर्द्रव्यसमृहैर्म-नोरथमभिलाषं पूर्यित्वाभिरमणीयेषु प्रदेशेषु निवसन्निवासं कुर्वन्नल्पैरहोभिरेव स्तोकैरेव दिनैरुजयिनीं विशा-

टिप्प०—1 अरतिरिति स्वात् । ब्रस्तुतस्तु दुःखस्य भासनम् भासिका अर्थात् दुःखप्राप्तिरित्यर्थः, 'पर्यायार्हेर्णोत्पत्तिषु ण्वुच्' इति ण्युच् । 2 तपस्वितया गौरववशात्पादशब्दयोगो बहुत्वं च। वस्तुतस्तु— 'प्रसादानाम्' इत्युचित इव प्रतिभाति । 3 ववाञ्छेत्येवोचितम्, किमु स्वार्थे णिच् ? 4 स्वस्य दशया काद्म्बर्या अपि दशां करप्रित्वा तत्(काद्०)द्वारा तत्येषणं स्वमनसैव समभावयदित्यर्थः । टीकान् कारस्तु विचार्यः ।

पाठा०—१ प्रभाप्रणाशिततमसि दिवसायमाने सेनानिवेशे. २ हेमक्टं; हेमक्टस्य रम्यताम् ३ उत्कण्ठितोऽचिन् न्त्यत्. ४ प्रसादानाम्, ५ जीवितभिव. ६ च मुहुर्निशश्वास. ७ सेन्छाविस्ष्टः. ८ मनोर्थानभिमतेष्वतिरमणीशेषु; मनोर्थमभिमतेष्वतिरमणीशेषु.

जगाम । आकस्मिकागमनप्रहृष्टसंभ्रान्तानां पौराणामघकमलानीव नमस्काराञ्जलिसहस्राणि प्रतीच्छन्नतार्कत एव विवेश नगरीम् ।

अहमहिमक्या च प्रधावितानित्भसहषैविह्वलान्परिजनान् 'द्वारि देव, चन्द्रापीडो वर्तते' इत्युपलभ्यास्य पिता निर्भरानन्दमन्दगमनो मन्दर इव क्षीरोदजलमुत्तरीयांशुक-ममलमागिलितमाकपन्, प्रहर्षनेत्रजलिबन्दुवर्षी मुक्तमुक्ताफलासार इव कल्पपादपः, प्रसा-सज्ञवर्तिभिर्जरापाण्डुमौलिभिश्चन्दनिवलेपनैरनुपहतक्षोमधारिभिः केयूरिभिर्हणीिषिभिः किरीटिभिः शेखरिभिर्वहुकैलासामिव बहुक्षीरोदामिव क्षितिं दर्शयद्भिः प्रतिपन्नासिवेत्र-च्छत्रकेतुचामरैरनुगन्यमानो राजसहसैश्चरणाभ्यामेव प्रत्युज्जगाम । हृद्वा च पितरं दूरा-देषावतीर्थ वाजिनश्च्हामणिमरीचिमालिना मौलिना महीमगच्छत् । अथ प्रसारितमुजेन 'एद्येहि' इत्याहूँय पित्रा गांदमुपगृद्धः सुचिरं परिष्वच्य तत्कालसंनिहितानां च माननीयानां

ह्यामाजगामाययौ । आकस्मिकेति । आकस्मिकमसंभावितं यदागमनं तेन प्रहृष्टाः प्रमुदिताः संभ्रान्ताश्च ये पौरास्तेषामर्घकमलानीव नमस्काराञ्चलिसहस्राणि प्रतीच्छन्गृह्णन्नतिकत एवासंभावित एव नगरीमुज्जियनी विवेश प्रवेशं चकार ।

अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहमहिमका तथा प्रधावितीन चित्रतानित्भसेन जिततो यो हर्षः प्रमोदस्तेन विह्नला-म्ब्याकुलान्परिजनान्परिच्छदान्द्वारि द्वारदेशे हे देव, चन्द्रापीडो वर्तते इत्युपलभ्य प्राप्यास्य चन्द्रापीडस्य पिता सारापीडो निर्भरानन्देन निबिडप्रमोदेन मन्दं गमनं यस्यैवंभूतोऽम्रळं निर्मलमागिलतमीषत्स्वस्थानाद्धष्टमुत्तरी-यांग्रुकमुप्संव्यानवस्त्रमाकर्षयन्खस्थानं नयन् । राज्ञो गौरत्वसाम्याद्वत्तरीयांग्रुकस्य ग्रुश्रत्वसाम्यादाह-मनद-रेति । मन्दर इव मेहरिव क्षीरोदजलम् । प्रहर्षेति । प्रहर्षात्प्रमोदान्नेत्रजलिनवृत्वर्षतीखेवंशीलः स तथा । जलबिन्द्नां श्रुचित्वे मुक्ताफलसाम्यमाह—मुक्तेति । मुक्तो मुक्ताफलानामासारो येनैवंविध इव कल्पपाँदपो मन्दरत्तः । प्रत्यासन्त्रवर्तिभिर्जरा विस्नसा तया पाण्डवः श्वेता मौलयो येषां तैश्वन्दनानां विलेपनान्यङ्गरागा येषां तै: । अन्विति । अनुपहतमच्छिन्नं यरक्षीमं दुकुलं तद्धारिभिः, केयूरमङ्गदं विद्यते येषां तैः, उष्णीषं पुष्पदाम वियते येषां तैः, किरीटं कोटीरं वियते येषां तैः, शेखर आपीडो वियते येषां तैः। अत एव बहुकैलासामिव। शेखराणां ग्रुअत्वादिति भावः । बहुक्षीरोदामिव । क्षौमादीनामतिशुअत्वेन क्षीरोदसाहर्यात् । इत्येताहशीं क्षितिं वसधां दर्शयद्भिः प्रकाशयद्भिः । प्रतीति । प्रतिपन्नानि स्वीकृतानि वेत्रच्छत्रकेत्चामराणि यैरेवंविधै राजस-हस्रेरनगम्यमानः चरणाभ्यां पादाभ्यामेव प्रत्युज्जगामाभिमुखं प्रतस्ये । दृष्ट्या च पितरं जनकं दूरादेव वाजि-नोऽधादवतीर्य चुडामणिः शिरोमणिस्तस्य मरीचयः कान्तयस्ता मलति धारयतीत्येवंशीलेन मौलिना मस्तकेन महीं बस्रधामगच्छत् । पश्चाङ्गं प्रणाममकरोदिखर्थः । अथेति । प्रणामानन्तरं प्रसारितभुजेन विस्तारितबाहुना पित्रा एहि एहि इत्याहूय गाढमलर्थमुपगूढ आलिङ्गितः सुचिरं बहुकालं परिष्वज्यालिङ्ग्य तस्मिन्काले संनिहि-तानां समीपगतानां च मानभीयानां पूज्यानां कृतो विहितो नमस्कारो यैनैवंभृतश्चन्द्रापीडः करे गृहीत्वा विलान

टिप्प॰—1 सिन्दोषणः 'परिजनान्' इति द्वितीयान्तपाठो लेखकदोषः स्मान्मन्ये, अन्यथा टीकाकर्तुं-निस्सीममज्ञानं सिन्येत् । अस्तु । 'परिजनात्' इति पाठः। परिजनात् उपलभ्य संवादं प्राप्य । 2 करप-पादप इव इत्यन्वयो बोध्यः । 3 चूडामणेर्मरीचिमाला अस्त्यस्य तादशेन, इत्येवार्थ उचितः ।

पाठा०—१ आविनेशः २ भारिभिहोरिभिः ३ चन्द्रापीडोऽपि द्रष्ट्राच ४ आदरादाह्यः ५ सुन्निरं गाढसप-गृदः ६ माननीयानाममालानां महीपतीनां च क्रमेणः

कृतनमस्कारः करे गृहीत्वा विलासवतीभवनमनीयत राज्ञा। तथापि तथेव सर्वान्तःपुर-परिवारया प्रत्युद्गम्याभनन्दितागमनः कृतागमनमङ्गलाचारो दिग्विजयसंबद्धाभिरेव कथाभिः कंचित्कालं स्थित्वा शुक्रनासं द्रष्टुमाययो । तत्राप्यग्रुनैव क्रमेण सुचिरं स्थित्वा निवेद्य वैशम्पायनं स्कन्धावारवर्तिनं कुशिलनमालोक्य च मनोरमामागस्य विलासवतीभवन एव सर्वाः स्नानादिकाः परवश ईव क्रिया निरवर्तयत् । अपराह्ने निजमेव मैवनमया-सीत् । तत्र च रणरणकिखद्यमानमानसः कादम्बर्या विना न केवलमात्मानं स्वभवनमव-निनगरं वा सकलमेव महीमण्डलं शून्यममन्यत । ततो गन्धवराजपुत्रीवार्ताश्रवणोत्सुकश्र्य महोत्सवमिवेष्सितवरप्राप्तिकालंभिवामृतोत्पित्तसमयमिव पत्रलेखागमनं प्रत्यपालयत् ।

ततः कतिपयदिवसापगमे मेघनादः पत्रलेखामादायागच्छत्, उपानयधैनाम्। कृतनमः स्कारां च दूरादेव स्मितेन प्रकाशितप्रीतिश्चन्द्रापीडः प्रकृतिवहःभामपि काद्म्बरीसकाशात्प्र-साद्लब्धापरसौभाग्यामिव वहःभतरतामुपागतामुत्थायातिशयद्शिताद्रमालिलिङ्ग पत्र-लेखाम्, मेघनादं च प्रणतं पृष्ठे करिकसलयेन पर्पर्शे। समुपविष्टश्चात्रवीत्—'पत्रलेखे, कृथय तत्रभवत्या महाश्वेतायाः समदलेखाया देव्याः काद्म्बर्याश्च कुशलम्। कुँशली वा सकः

सवतीभवनं राज्ञानीयत प्राप्यत । तयापि विलासवत्यापि तथैव पूर्वोक्तरीत्यैव सर्वान्तः पुरस्य परिवारो यस्याः सा तया प्रत्युद्रम्याभिमुखमागत्याभिनन्दितं श्लावितमागमनं यस्य सः । कृतो विहित आगमनस्य मङ्गलाचारः कियाविशेषो यस्य सः । विशां विजयः स्वायत्तीकरणं तत्संबद्धाभिस्तद्विषयिकाभिः कथाभिर्वार्ताभिः कंचित्कालं मातुर्गृहे स्थित्वा ग्रुकनासं द्रष्टुं विलोकितुमाययावाजगाम । तत्राप्यमुनैव कमेण पूर्वोक्तन्यायेन सुचिरं बहुकालं स्थित्वा स्कन्धावारवर्तिनं कुशलिनं वैशम्पायनं निवेद्य विज्ञाप्यालोक्य निरीक्ष्य च मनोरमां वैशम्पायनजननीमानस्य विलासवतीभवन एव सर्वाः समग्राः स्नानादिकाः कियाः परवश इव परायत्त इव निरवर्त्तयिवितित्वान् । अपराह्णे मध्याह्यात्परतो निजमात्मीयमेव भवनं कुमारोऽयासीदगात् तत्र च रणरणकेनोतकण्ठया खिद्यमानं पीच्यमानं मानसं यस्यैवविधः कादम्बर्या विना न केवलमात्मानं सभवनं ख्रगृहमवन्तीनगरं सकलमेव महीमण्डलं श्रूत्यममन्यताग्यया । ततस्वदनन्तरं गन्धवराजपुत्रया या वार्ता किवदन्ती तस्याः श्रवणमाकर्णनं तत्रोन्त्यक एकण्ठितश्च महोत्सवमिवोत्सवमिवेप्सितोऽभिलितो यो वरस्य प्राप्तिकालो लिबसमयस्तिमवास्तस्य पीयूषस्योत्पित्तसमयस्तिमव पत्रलेखागनं प्रत्यपालयस्यप्रयोक्षांचके ।

ततस्तदनन्तरं कतिपयदिवसापगमे कियत्कालिकमे मेघनादः पत्रलेखामादाय गृहीत्बागच्छदाययौ । एनां पत्रलेखामुपानयच राज्ञः समीपे प्रापयच । कृतनमस्कारां च तां दूरादेव स्मितेनेषद्धसितेन च प्रकाशिता- विन्कृता प्रीतिर्थेनैवंभूतश्चन्द्रापीडः प्रकृत्या स्मावेन वक्षमामि कादम्बरीसकाशात्प्रसादेन लन्धमपरं सौभाग्यं ययैवंविधामिवात एव वक्षमतरतामतिवक्षमतामुपागतां प्राप्तवतीमुत्थायातिशयदर्शितादरं यथा स्यात्तथा पत्रले- खामालिलिङ्गोपगूहनं चकार । मेघनादं च प्रणतं पृष्ठे करिकसलयेन हस्तप्रवेन पर्पर्श स्पर्श चकार । तदनन्तरं समुपविष्टश्चेखावविद्यानेचत् । इतिशब्दयोखमाह — पत्रलेखे इति । हे पत्रलेखे, कथय निवेदय तत्रभवत्याः पूज्याया महाश्वेताया मदलेखया सहवर्तमानाया देव्याः कादम्बर्याश्च कुशलं वर्तते । कुशली वा सकलः समस्त-

टिप्पo-1 सर्वाण्यन्तःपुराणि परिवारो यस्य इत्यर्थो बोध्यः । 2 क्षमणयत् इति स्यात् ।

[्] पाठा॰—१ प्रस्युद्रमः २ एवः ३ कुमारभवनम् ४ समुपिवद्यां नः समुपिवद्यां न ताम् ५ कुशकी वा वाद्यः सक्तकःः कुशकवानन्यः सक्तकः

उस्तमालिकाकेंगूरकादिपरिजनः ?' इति । साजवीत्—'देव, यथाज्ञापयसि भद्रम् । त्वामर्चयति शेखरीकृताञ्जलिना ससखीजना सपरिजना देवी कादम्बरी' इति । एवमुक्तवतीं पत्रलेखामादाय मन्दिराभ्यन्तरं विसर्जितराजलोको विवेश । तत्र चोत्ताम्यता मनसा धारयितुमपारयन्कुत्ह्लमितिप्रीत्या दूरमुत्सारितपरिजनः प्रविश्चागारमचिरप्रकृत्वायाः स्थलकमलिन्याः पृथुभिक्जालैः पलाशैर्विरॅचितातपत्रकृत्याया अध्यास्य मध्यभागमन्यतरस्य मरकतपताकायमानस्य पत्रमण्डपस्य तले चरणारिवन्देन समुत्सार्य सुखप्रसुप्तं हंसिमथुनमुपविक्याप्राक्षीत्—'पत्रलेखे, कथ्य कथमसि स्थिता ? कियन्ति वा दिनानि ? कीदशो वा
देवीप्रसादः ? का वा गोष्ठ्यः समभवन् ? कीदश्यो वा कथाः समजायन्त ? की वातिशयेनास्मानस्मरित ? कस्य वा गैरीयसि प्रीतिः ?' इति । एवं पृष्टा च व्यजिज्ञपत्—'देव, दत्तावधानेन
श्रूयताम्, यथा स्थितास्मि, यावन्ति वा दिनानि, यादशो वा देवीप्रसादः, यथा वा गोष्ठ्यःसम-

स्तमालिकाकेयूरकादिपरिजनः । साम्मवीदवोच्चत् । हे देव, यथाज्ञापयस्याज्ञां करोषि तथा भद्रं कुशलं वर्तते । शेखरीकृतो योऽष्ठिलेसन कृत्वा ससखीजना सवयस्या सपरिजना सपरिच्छदा च देवी कादम्बरी त्वां भवन्त-भर्चयित पूजयित । इत्यवमुक्तवर्ती कथितवर्ती पत्रकेखामादाय गृहीत्वा । विसार्जितेति । विसर्जितो राजलोको येनैवंभूतो मन्दिराभ्यन्तरं विवेश प्रविष्टवान् । तत्र चेति । तिस्मिनेव स्थल उत्ताम्यता विरहेणोत्तपता मनसा वेतसा कृत्हलमाश्चर्य धारियतुं सम्यक्तया श्रीतुमपारयन्नशकुवन्, अतिप्रीत्यातिन्नहेन दूरमुत्सारितो विसर्जितः परिजनो येनैवंभूतोऽगारं गृहं प्रविश्च प्रवेशं कृतवा पृथुभिविंस्तीर्णेकृत्रालैः पलाशः पत्रैविंरचितं विहित्नगतपत्रकृत्यं छत्रकार्यं यथैवंविधायाः स्थलकमितन्या मध्यभागमध्यास्थाश्रित्यान्यतरस्य पूर्वोक्तस्य भिन्नस्य सरकतस्याशमर्गस्य या पताका वैजयन्ती तद्दवाचरमाणस्य पत्रमण्डपस्य तले सुखप्रसुप्तं हंसिमिथुनं चरणारिविन्देन समुत्सार्थ दूरीकृत्य तत्रोपविश्याप्राक्षीरप्रश्नमकार्थात् । हे पत्रलेखे, कथय प्रतिपादय । कथं केन प्रकारेण स्थितासि । कियन्ति वा दिनानि वासराणि । स्थितेति शेषः । कीदशः, पूर्वस्मादिको न्यूनो वा देव्याः कादम्बर्याः प्रसादः प्रसन्ता । का वा गोष्ठयोऽन्योन्यसंलापाः समभवनसंजाताः । कीदश्यो वा कथाः सखीनां वार्ताः समजायन्त समभवन् । को वातिद्ययेन बाहुल्येनास्मान्सरित स्मरणविषयीकरोति । कस्य वा गरीयित सहीयित मैयि विषये प्रीतिः स्रेहः । इत्येवममुना प्रकारेण पृष्ठा प्रश्लविषयीकृता च व्यिजज्ञपक्यवेदयय । तदेवाह—देविति । हे देव, दत्तावधानेन वित्तेकास्येण श्रूयतामाकर्ण्यताम् । तदेव दर्शयति—यथेति । यावन्ति दिनान्यहं स्थितास्मि, यादशो वा देवीप्रसादः, यथा गोष्ठाः समभवन्, यादश्यक्ष कथाः समजायन्त, यावनित दिनान्यहं स्थितास्मि, यादशो वा देवीप्रसादः, यथा गोष्ठाः समभवन्, यादश्यक्ष कथाः समजायन्त,

टिप्पo—1 संवरीतुमशक्नुविश्वत्यों वक्तव्यः । 2 अत्रापि मन्ये लेखकदोष एव सात् । अन्यथा पामरात्पामरोपि 'महीयसि मयि' इति स्वमुखेन न विकाथेत । किञ्जैवंलेखकष्टीकाकारस्तु किम्, अक्षरमुखोपि न स्वीकर्तुमिध्यते । अस्तु. 'गरीयसी' इति दीर्घं प्रपत्य 'मयि महिषये कस्य(कादम्बरीमहाश्वेन्तादीनां मध्ये कस्य) गरीयसी अस्यधिका प्रीतिः अस्ति' इत्यर्थः कर्तव्यः । किन्तु 'गरीयसी' इति दीर्घं-पाठो बुद्धिपूर्वकमेव नीचैः (पाठान्तरेषु) पातित इति लिङ्गेन तु टीकाकारस्येव तदिदं इस्तलाघवमनुमेयं भवति । टीकायां सोयं पाठः पूर्वमुद्धितो दृष्ट इति मूल्टीकयोः संवादाय इन्त ममापि 'गरीयसी' इति तिरस्कार्यः, 'गरीयसि मयि' इति तु उपरिस्थाप्योऽभवदिति कथं वा निष्कृतिः कर्तव्या शिवनाऽऽधारं टीकाकर्तुरक्षराणि वा कथं छिन्द्याम् श

पाटा०—१ केयूरकादिः; केयूरकादिकः; २ त्वामेव. ३ अजिर; अगाररूढायाः. ४ उपरिचतः ५ क्रत्यस्य ६ श्यनमण्डपस्य ताळस्य तळे. ७ आगते मिथ कथयः ८ यो वातिशयेन तव सारति यस्य वा त्विय गरीयसी भीतिर-स्तीति. ९ मिथ गरीयसी.

भवन् , यादृश्यश्च कथाः समजायन्त । ततः खल्यागते देवे केयूरकेण सह प्रैतिनिवृत्त्याहं तथैव कुसुमशयनीयसमीपे समुपाविशम्। अतिष्ठं च सुखं नवनवाननुभवन्ती देवीप्रसादान्। किं बहुना प्रायेण मम चश्चिष चश्चः, वपुषि वपुः, करे करपढं वम्, नामाक्षरेषु वाणी, प्रीतौ हृद्यं देव्याः सकलमेव तं दिवसमभवत्। अपराह्ने च मामेवावलम्ब्य निष्क्रम्य हिमगृहकात्संचरन्ती यह-च्छ्या निषिद्धपरिजना बहुभवालोद्यानं जगाम। तत्र च सुधाधवलां कालिन्दीजलतरङ्गमय्येव मरकतसोपानमालया प्रमद्वनवेदिकामध्यारोहत्। तस्यां च मणिस्तमभावष्टमभस्थिता स्थित्वा च मुहूर्तमिव हृद्येन सह दीर्धकालमवधार्य किमिष व्याहर्तुमिच्छन्ती निश्चलघृततारकेण निष्यन्द्यभणा चश्चषा मुखं मे सुचिरं व्यलोक्यत्। विलोकयन्त्येव च कृतसंकल्पा मद्ननामि प्रवेष्ट्यमिच्छन्ती सम्नाविव स्वेदाम्भःस्रोतसि । स्रोतसेव तरलीकृता समकम्पत । कम्पताङ्गी च पतनभियेवागृह्यत विषादेन ।

अथ मया विदिताभिप्रायया तन्मुखविनिवेशितनिष्कम्पनयनद्त्तावधानया 'आज्ञापय,

एतत्सर्वं श्रुयतामित्यनेनान्वितम् । तत इति । तस्मात्स्थानात्खळ निश्चयेन देवे त्वय्यागते सति केयूरकेण सह प्रतिनिवृत्य पश्चाद्रता तथैव पूर्वोक्तरीसैव कुसुमर्शयनीयसमीपे समुपाविशं समुपविष्टा । नवनवान्देवी-प्रसादाननुभवन्यहं सुखमातिष्ठम् । किं बहुना जिंग्यतेन । प्रायेण बाहुल्येन सम चक्षुषि देवीचक्षुरिति देवी-पदं प्रस्केमिसंबध्यते । चक्षरिस्नेन संमुखमद्विषयकप्रक्षणातिशयः । वप्रषि वप्ररिखवियोगातिशयः । करे करपह्नविमिति मद्विषयकः कश्चिचमस्कारातिशयः। नामाक्षरेषु वाणीत्यनेन प्रश्नातिशयः। प्रीतौ हृदयमिति रहस्यप्रीत्यतिशयश्च व्यज्यते । देव्याः पूर्वोक्तं सकलमेव तं दिवसमभवत् । अपराह्ने च मामेवावलम्ब्यालम्ब-नीकृत्य हिमगृहकाधिष्कम्य निर्गत्य यहच्छ्या खेच्छ्या संचरन्ती वजन्ती निषिद्धपरिजना वहभं बालोद्यानं जगाम गतवती । तत्र चेति । तस्मिन्वालोद्याने सुधया पूर्वोक्तया धवला शुआं प्रमदवनवेदिकामध्यारोहद-धिरोहणं कृतवती । मरकतस्य या सोपानमाला तया कालिन्दी यसना तस्या जलतरङ्गाः प्रच्रा यस्या एवंविधयेवै । तस्यां चेति । प्रमदवनवेदिकायां मणिस्तम्भलक्षणो योऽवष्टम्भस्तस्मिन्स्थता तदाधारेणासेद्वषी । विरहाति-श्यं व्यञ्जयन्नाह—स्थित्वा चेति । मुहूर्तमिव स्थित्वावस्थिति कृत्वा हृदयेन मनसा सह दीर्घकालमव-भार्य निश्चित्य किमपि व्याहर्तुं कथियतुमिच्छन्त्यभिलषन्ती निश्चलं भृता तारका कनीनिका यस्मिन्, निष्पन्दं निश्वलं पक्ष्म नेत्ररोम यस्मिन्नवंभूतेन चधुषा नेत्रण मे मम मुखं सुचिरं बहुकालं व्यलोकयदपश्यत् । विलोक-यन्त्येव परयन्त्येव कृतः संकल्पो यया सा । संकल्पकार्यमाह-मदनेति । मदन एवाभिविहिस्तं प्रवेष्टुं प्रवेशं कर्तुमिच्छन्ती बाञ्छन्ती। एतेन मदनदाहस्यासह्यतातिशयो द्योत्यते। अग्निप्रवेशस्य स्नानपूर्वकत्वादाह— ससाविवेति । खेदाम्भसो धर्मजलस्य स्रोतिस प्रवाहे सम्नाविव म्नानं कृतवतीव । एतेन खेदाितशयश्र व्यज्यते । स्रोतसा तरलीकृतेव समकम्पताचलत् । कम्पितमङ्गं यस्या एवंविधा च पतनभियेव विषादेना। गृह्यतोपादीयत ।

अधेत्यानन्तर्ये । विदितो ज्ञातोऽभिष्ठायो यत्याः सैवंविधया मया तत्या कादम्बर्या मुखे विनिवेशिते स्थापिते निष्कम्पे नयने ताभ्यां कृत्वा दत्तमवधानं यया सा तया 'देवि, मामाज्ञापयाज्ञां देही'ति विज्ञापिते

टिप्प०—1 काद्म्बर्याः पुष्पशच्येत्यर्थः । 2 तस्मिन् समग्रेपि दिने, देव्या मञ्जेष एकचित्रतासव-दिल्लाशयः। 3 एवंबिधयेव सोपानमालया प्रमद्वनचेदिकामध्यारोहदिति योजना ।

पाठा०—१ प्रतिनिवृत्ता. २ पछवः. ३ आरुरोहः ४ मणिस्थ्रुणावष्टम्मास्थिताः ५ आलोकयन्तीः ६ स्वेदाम्माः-• स्रोतसेवः

इति विज्ञापिते निजावयवैरिष वेपश्चमिद्धिनिवार्यमाणेव, रहस्यश्रवणळज्ञयार्तमप्रतिमामिष लिखितमणिकुट्टिमेन चरणाङ्गुष्टेनापक्रमायेवामृशन्ती, भवनकळहंसान्कुट्टिमोलेखमुखरितनूपुरेण चरणारिवन्देन विसर्जयन्ती, कर्णोत्पळमधुकरानिष स्विद्यद्वन्वयजैनीकृतेनांशुकपल्लवेनोत्सारयन्ती, ताम्बूळवीटिकाशकळमुत्कोचिमव दन्तखण्डितं शिखण्डिने ददती, धनदेवताश्रवणशिद्धितेव मुहुर्मुहुरितस्ततो विलोकयन्ती, वक्तुकामापि न शक्नोति स्म किंचिदिष
ळज्ञाकलितगद्गदा गिततुं प्रयञ्जतोऽपि च सा निःशेषम्। व्वलता मदनानलेनेव दग्धा,
अजस्रं प्रवहता नयनोदकेनेवोढा, प्रविशद्धिदुं:खैरिवाक्रान्ता, पतिद्धः कुसुमचापशरैरिव
र्शंकलीकृता, निष्पतिद्धः श्वसितैरिव निर्वासिता, हृदयवर्तिभिश्चिन्ताशतैरिव विधृता, निःर्थांस-

सित सा कादम्बरी वक्तकामापि किंचिदपि न शक्तोति सा न समर्था बभूष गदितुं वक्तं प्रश्नेतोऽपि च सा निःशेषं समग्रम् । अथेतः कादम्बरीं विशेषयन्नाह-निजेति । वेपशुमद्भिः कम्पवद्भिनिजावर्थैवैरात्मी यापघनैर्निवार्यमाणेव । अन्योऽपि हस्तचालनादिना निवार्यते । रहस्येति । रहस्यस्य गुह्यस्य श्रवणमाकर्णनं तस्माद्या लज्जा त्रपा तयात्मप्रतिमामपि खकीयप्रतियातनामपि लिखितं कर्षितं मणिक्रहिमं येनैवंभ्रुसेन चरणा क्रुष्टेनापकैमायेव तिन्नवृत्तय इवामृज्ञान्यामर्श कुर्वन्ती । भवनकलेति । कुद्दिमं बद्धभूमिकं तस्योहेख उत्क-र्षणं तेन मुखरितं वाचालं नुपुरं यस्थैवंभूतेन चरणार्विन्देन भवनकलहंसानपि गृहकादम्बानपि विसर्जयन्ती मानसगमनायाज्ञां प्रयच्छैन्ती । विरहवशात्सचिन्तायाः स्त्रियोऽङ्कष्टेन भूमिकर्षणं स्त्रीजातिस्वभावः । विसर्जय-न्तीलनेन हंसापेक्षयापि गला शब्देन चरणारविन्दस्याधिक्यमिति व्यज्यते । कर्णेति । खिद्यत्खेदं प्राप्तव-ग्रद्भदनं मुखं तत्र व्यजनीकृतो योंऽग्रुकपश्चवस्तेन कर्णोत्पलमधुकरानप्यत्सारयन्ती दूरीकुवन्ती। अनेन कर्णी-त्पळे सौगन्ध्यातिशयो योखते । ताम्ब्रलेति । ताम्ब्रलस्य नागवलीदलस्य वीटिका प्रसिद्धा तस्याः शकलं खण्डं दन्तखण्डितं रदनचर्वितमुर्त्कोचमित्र लजामित्र शिखण्डिने कलापिने ददती प्रदानं कुर्वती । यनेति । वनस्यारण्यस्य देवताधिष्ठात्री तथा श्रवणमाकर्णनं तेन शङ्कितेवेतस्ततश्चतुर्दिश्च सहर्महर्वारंवारं विलोकयन्ती पर्यन्ती । **ज्वलतेति ।** दीप्तिमता मदनरूपोऽनलो वहिस्तेन दग्धेव ज्वलितेव । अजसं निरन्तरं प्रवहता चलता नयनोदकेन नेत्राम्भसोढेव वाहितेव । प्रविद्याद्धिरिति । प्रविशक्धिः प्रवेशं कुर्वद्धिः । हृदय इति शेषः । एवंविवेर्दुःखैरसुखैराकान्तेव व्याप्तेव । पतद्भिरिवोपरिपतनं कुर्वद्भिः कुसुमचापः कन्दर्पस्तस्य शरैर्बाणैः शकली-कृतेव खण्डीकृतेव । निष्पतिद्धिरिति । निष्पतिद्भविहिर्निर्गच्छिद्भः श्वासितैः श्वासिर्निर्वासितेव हृदयाद्रीकृ-तेव । हृदयेति । हृदयवर्तिभिश्वन्ताशतैर्विधतेव रक्षितेव । निःश्वासेति । निःश्वासं वदनानिलं पिवन्ती-

टिप्प०—1 'न शक्नोति स्म किञ्चिद्पि छजाकछितगद्गदा गिद्तुम्' अत्रैव वाक्यपूर्तिः। 'प्रयक्षतोपि चास्या निःशेषं जवछता' इत्यप्रिमवाक्यस्य पद्द्वयमत्र योजितं दीकाकारपुंगवेन। 'प्रयक्षतोपि'
'निःशेषम्' इत्यनयोरत्र कियत्स्वारस्यमिति विभावयन्तु सहृद्याः। 2 निजावयवैरपीति 'अपि' पदमितशयद्यञ्जकम्, एवंविधे कण्टकाकीणें मार्गे अन्ये तु निवारयेरहेव, किंतु निजाङ्गरेपि सा निवार्यमाणेत्याशयः। 3 स्वप्रतिबिम्बमिप छजावशाद्ग ततः पछायनायेव स्पृशन्तीत्याशयः। 4 रहस्यअवण्य क्ष्यापः । अस्वप्रतिबम्बमिप छजावशाद्गवनहंसानिप सशब्देन चरणेन ततो विसर्जयन्ती। चरणे नुपुरशब्दो नास्ति मन्ये तस्यात्स्यानाद्यसरणस्यैव स शब्द इत्याशयः। 'हंसापेक्षयापि ...' इत्यादिटीकाकारोक्तिस्त्वकाण्ड एव । एवं सर्वत्र 'छज्या' इत्यस्य संबन्धो बोध्यः 5 अपसरणार्थं गुप्तं द्वयदानम् 'रिश्वत' इति
यवनभाषा। अन्योप्यर्थी स्वाभीष्टस्थानाद्यसर्तु कस्मैचिद् द्वव्यं द्वाति। दीकाकारस्य त्वगाधं पाण्डिसम्।

पाठा०—१ मत्प्रतिमाम्, २ संस्विधद्वनः स्विधद्वनः ३ व्यजनिक्षप्तेनः ४ उपवनः ५ व्यजाकुलितगद्गदत्तमाः ६ चास्याः ७ दम्ध्या प्रवहताः ८ कीलिता ९ आवृताः १० विश्वासपातिभिः

पायिभिर्मधुकरकुछैरिव निपीता न प्रावर्तत वाणी । केवळं दुःखसहस्रगणनाय मुक्ताक्षमालिकामिव करपयन्ती गलझिरसृष्टकपोलख्छैः शुचिभिरधोमुखी नयनजलिवनुभिर्दुर्दिनमद्श्यत् । तदा च तस्याः सकाशाद्शिक्षतेव लेजापि लजालीलाम्, विनयोऽपि विनयातिशयम् । मुग्धतापि मुग्धताम्, वैदग्ध्यमपि वैदग्ध्यम्, भयमपि भीरुताम्, विभ्नमोऽपि विभ्रमिताम्, विषादोऽपि विषादिताम्, विलासोऽपि विलासम् । तथामूता च
'देवि, किमिद्म्' इति विज्ञापिता मया प्रमृज्य लोहितायमानोद्रे लोचने दुःखप्रकर्षणात्मनः
समुद्धन्धनायेव मृणालकोमलया बाहुलतया वेदिकाकुसुमपालिकाप्रथितकुसुममालामवलम्ब्य

खेवंशीला निःश्वासपायिनस्तैरेवंभृतैर्मधुकर्कुलैम्मरसमूहैर्निपीतेव पानविषयीकृतेव । अतोऽस्था वाणी वाल् न प्रावर्तत न प्रवृत्ता बभूव, केवलं साऽधोमुख्यवाङ्मखी दुःखानां सहस्रं तद्गणनाय पृथक्संख्यां कर्तुम् । शुचि-त्ववर्तुलत्वसाम्यादाह—मुक्तेति । मुक्तानामक्षमालिकां जपमालामिव कल्पयन्ती रचयन्ती । गलिद्धः स्रविद्ध-रस्पृष्टमस्पर्शितं कपोलस्यलं अधोमुखत्वाद्गहात्परप्रदेशो यैरेवंविधैः श्रुचिभिर्नयनजलबन्दुभिः कृत्वा दुर्दिनं मेघजं तमोऽदर्शयहर्शितवती । मया पृष्टा केवलं रुदनमेव चके इति भावः । तदा चेति । तस्मिन्काले तस्याः कादम्बर्याः सकाशात्समीपाल्रजापि त्रपापि लज्जया लीला स्वभावः संकोचरूपस्तामशिक्षत शिक्षितवती। अशिक्षतेत्रस्य सर्वत्र संबन्धः । तथा च स्वाश्रयं संक्षचितं करोतीति लजास्वभावः । लजाया अपि चेलजा-स्वभागोऽभ्यस्तस्ताहं लजायाः संकोच एवेति नैयुनस्वमेव सूचितं भवति । तथा विनयोऽपि शरीरावनतिरूपोऽपि विनयातिशयमनधिकताम् । एतेन विनयस्यापि न्यूनत्वं स्चितम् । तथा मुग्धतापि विशेषावगस्यभावस्-पापि सुग्धतामभावरूपाम् । एवं सति सुग्धताया अभाव एव प्रौढत्वं सिद्धम् । अभावाभावे भावरूपा विशेषा-बगतिः प्रौढता । वैदग्ध्यमपि भावाभिव्यज्ञकित्रयादृद्धिरूपमपि वैदग्ध्यमेव वर्तत इति सूचितम् । तथा भयमपि कियाभिनिवेशनिवृत्तिरूपमपि भीरुताम् । एतेन भयमपि निवृत्तं सोत्साहरूपं मनो जातमिति सूचितम् । तथा विभ्रमोऽपि चित्तपरिवृत्तिलक्षणोऽपि विभ्रमिताम् । एतेनात्यन्तचित्तास्थैर्यं सूचितम् । तथा विषाद इष्ट-विषयेषु प्रातिकृत्यरूपोऽपि विषादिताम् । एतेनेष्टेष्वनुकूळताळक्षण उत्साह एव प्रसिद्ध इति ध्वनितम् । विळा-सोऽपि परव्यामोहनानुकूलव्यापाररूपोऽपि निलासम् । एतेन विचित्रैव चेष्टा स्वीकृतेति व्यज्यते । तथाभूता चेति । एवंरूपा सा कादम्बरी हे देवि, किमिदमिति मया विज्ञापिता पृष्टा सती लोहितायमानमारकसुदरं मध्यं यथोरेवंविधे लोचने प्रमुज्य प्रमार्जनं कृत्वा दुःखप्रकर्षेणात्मनः खस्य समुद्धन्धनायेव मृणालवत्कोमलया बाहुलतया कारणभूतया वेदिकाया या ऋद्यमपालिका तया प्रथिता या ऋद्यममाला सक्तामवलम्ब्याश्रित्य

टिप्पं — 1 'अस्याः' इति पदं कृत आकृष्टं टीकाकारिशरोमणिना? दूरदूरतोपि तन्नान्न दृश्यते । अस्तु. पाठकमहाभागा विदन्त्वेतस्य रहस्यम् — 'गद्भता गिद्धिम् अत्र पूर्ववाक्यसमाप्तिः । 'प्रयक्षतोपि चास्या निःशेषं क्वलता' हस्यादि चाप्रिमवाक्यम् । अस्याः (काद्म्बर्याः) वाणी निःशेषं संपूर्णावयवं यथा स्यात्त्या ज्वलता मदनानलेन दृष्या सती, प्रवहता नयनोद्केन ऊढा सती...प्रयक्षतोपि न प्रावतेत इति तद्याः। इदानीं प्रशस्तां टीकापाण्डित्यम् । 2 ल्लाया ल्ला जाता, अर्थात् ल्लावशाल्ला संकुन्विताऽभवदित्यनेन न्यूना ल्ला जातिति सूच्यते। यदि ल्ला प्रवला स्यातदाऽन्ततोपि चन्द्रापीडप्रणयः कथं वाचा प्रकटीकियेत ? किंतु विश्रम्भवशात्तस्या न्यूनत्वे सति प्रणयप्रकटनं बभूवेति तात्पर्यम् । वस्तु- सत्तु—एतावत्कालं ल्ला स्वकार्यं संकुचितभावं न जानाति सा। तस्याः सकाशात् शिक्षणोत्तरमेव तं प्रकटितवतीति तात्पर्यम् ।

समुन्नतैक श्रृत्वता मृंत्युमार्गिमवालोकयन्ती दीर्घ मुख्णं च निश्वसितवती । तें हुः खकारण मुत्ये - क्षमाणया च कथनाय पुनः पुनर जुबध्यमाना मया बीड्या नख मुख विलिख तके तकी दलानि लिखित्वेव वक्त व्यमर्पयन्ती विवक्षा स्कृतिताधरा निश्वासमधुकरानि वोषां सु संदिशन्ती क्षिति - तलनिहित निश्चलनयना सुचिरमतिष्ठत् ।

क्रमेण च भूयो मन्मुखे निधाय दृष्टिं पुनःपुनर्रथापूर्यमाणलोचनच्युतैर्मद्नानलधूमधूसरां वाचिमव क्षालयन्ती बाष्पजलबिन्दुभिः, बाष्पजलबिन्दुव्याजेन च विलेक्षस्मितस्फुरितैर्द-शनांशुभिः साध्वसविस्मृतांनपूर्वानिभधेयवर्णानिव प्रथ्नती कथमपि व्याहाराभिमुखमात्मान-मकरोत् । अत्रवीच माम्—'पत्रलेखे, वहमतया तस्मिन्स्थाने न तातो नाम्या न महाश्वेता न मदलेखा न जीवितम्,यत्र मे भवती दर्शनात्प्रभृति प्रियासि । न जाने, केनापि कारणे-नापहस्तितसकलसखीजनं त्विय विश्वसिति मे हृदयम् । कमपरमुपालभे । कस्य वान्यस्य

समुन्नतैका भूलता यया सैवंविधा मृत्युमार्गामवालोकयन्ती पश्यन्ती दीर्ध लम्बायमानमुष्णं ततं च निश्वसितवती निश्वासं मुक्तवती । तस्य निश्वासमोचनस्य दुःखस्य कारणं नियामकमुरप्रेक्षमीणया ज्ञातुमिच्छया मया कथनाय पुनःपुनरनुबध्यमाना बीड्या लज्जया नखमुखेन नखराग्रेण विलिखितानि केतकीदलानि । अक्षरसाम्येनाह—लिखितवेव वक्तव्यमभिधेयमर्पयन्ती । वक्तिमिच्छा विवक्षा तया स्फुरितावधरौ यस्याः सा । अधरकम्पमिषादुत्पे-क्षते—निश्वासेति । निश्वासमधुकरानुगांद्य रहित संदिशन्तीव कथयन्तीव क्षितितले निहिते स्थापिते निश्वले नयने यथा सा सुचिरं चिरकालं यावदतिष्ठत्थिता ।

कमेण परिपाट्या भूयो मन्मुखे दृष्टिं निधाय स्थापग्रित्वा पुनःपुनर्वारंवारम् । अँथेलानन्तर्ये । आपूर्यमाणे छोच्यने ताभ्यां च्युतैर्गिलतिर्वाध्यज्ञल्विन्दुभिमेद्नानलस्य यो धूमस्तद्वैद्ध्सरां मिलनां वाचं वाचालतां क्षालयनतीव । वाष्पेति । बाष्पजलिनदुव्याजेन विलक्षमैभिनवं यत्सितं तेन स्फुरितैद्धिपितैर्दशनांशुभिर्दन्तमयूखेः
साध्वसेन भयेन विस्मृतानपूर्वानभिधेयवर्णान्वाच्याक्षरान्प्रथतीव । अत्र वाष्पिवन्दूनां वर्तुलत्याक्षरसाम्यं दशनांश्चतां विततत्या गुणसाम्येन प्रन्थनमिल्यर्थः। कथमि महता कष्टेन व्याहाराभिमुखं भाषिताभिमुखमात्मानमकरोदन्वतिष्ठत् । मां प्रत्यव्यविचावादीत् । हे पत्रलेखे, वक्षभस्य भावो वक्षभता तथा तिस्मन्स्थाने न तातो न पिता,
नाम्बा माता, न महाश्वेता, न मदलेखा, न जीवितम् । यत्र स्थाने मे मम भवती दर्शनात्प्रमुख्यललोकनादारभ्य प्रिया
वक्षभासि । अहं न जाने नाकलयामि केनापि कारणेन हेतुनापहिस्तितो दूरीकृतः सकलः सखीजनो येनैवं मे
मम हृदयं चेतस्विय विषये विश्वसिति विश्वासं करोति । अपरं कमन्यं कमुपालमे । उपालम्भं ददामील्यर्थः । अ-

टिप्प०—1 स्वबुद्धा संभावयन्ता (मया) इत्यर्थ उचितः । 2 यया सा, इति मन्ये स्वात् । लेख-कदोषाद्विश्रष्टः स पाटः । अस्तु. 'नखमुखिविलिखितकेतकीदला' इत्येव पाटः । नखमुखेन केतकीद्रं तथा लजास्वभावात्संघृष्टम्, तत्र कविरुखेक्षते स्ववक्तव्यं लिखित्वा अपैयन्तीव । एवमधरस्फुरणेपि । 3 अमार्मिकता सेयम् । युनः युनरप्यापूर्यमाणेत्येव पाटः । 4 मदनानलधूमेन धूसरां मलिनाम् अस्पष्टा-मिलेवार्थः । न हि वाणी मूर्ता यत्र मालिन्येनोपमा स्वात् । 5 विलक्षस्थितेन सलजा—मन्ददास्येनेत्यर्थः । इदं नु महापाण्डित्यम् ।

पाठा०—१ मृत्युपाशमिवावलोकयन्ती. २ ततो दुःखकारणम्; तदुःखम्. ३ केतकीदला. ४ अप्यापूर्यमाण. ५ लक्षः. ६ पूर्वाम्. ७ न तिसिन्छाने.

कथयामि परिभवम् । केन वान्येन सह साधारणीकरोमि दुःखम् । दुःखभारमिममसद्धं निवेध भवत्यास्त्यक्ष्यामि जीवितम् । जीवितेनेव शपामि ते । स्वहृदयेनापि विदितपृत्तान्तेनामुना जिह्नेमि, किमुतापरहृदयेन । कथमपि माहशी रजनिकरिकरणावदातं कोळीनेन
कुळं कळङ्कायिष्यति । कुळकमागतां च ळज्ञां परित्यक्ष्यति । अकन्यकोचिते वा चापळे चेतः
प्रवर्तयिष्यति । साहं न संकल्पिता पित्रा, न दत्ता मात्रा, नानुमोदिता गुरुभिः, न किंचिरसंदिशामि, न किंचित्येषयामि, नाकारं दर्शयामि । कातरा चानाथेव वंळादवित्रमेन गुरुगईणीयतां नीता कुमारेण चन्द्रापीडेन । कथय महतां किमयमाचारः ? किं परिचयस्येदं फळम् ?
यदेवमभिनविवसिकसळयतन्तुमुकुमारं मे मनः परिभूयते । अपरिभवनीयो हि कुमारिकाजानो यूनाम् । प्रायेण प्रथमं मदनानळो ळज्ञां दहति, ततो हृदयम् । आदौ विनयादिकं कुमुमेषुशराः खण्डयन्ति, पश्चान्मर्भाणि । तदामस्रये भवतीं पुनर्जन्मान्तरसमागमाय । निह मे
त्वत्तोऽन्या प्रियतरा । प्राणपरित्यागप्रायश्चित्ताचरणेन प्रक्षाळयाम्यात्मनः कळङ्कम् ।' इत्यभिधाय तृष्णीमभूत् ।

न्यस्य कस्य वा परिभवं कथयामि निवेदयामि । केन वान्येन सह दुःखं साधारणीकरोमि । असह्यं सोद्धमशक्यमिमं दुःखभारं भवत्या निवेदा कथयित्वा जीवितं त्यक्ष्यामि दूरीकरिष्यामि । ते तव पुरस्ताजीवितेनैव शपामि शपथं करोमि । एतस्माद्धिकः कोऽपि शपथो नास्तीति भावः । विदितवृत्तान्तेन ज्ञातस्मरूपेणामुना स्बहृदयेनापि जिह्नेमि लजां प्राप्नोमि । किमुतापरहृदयेन भण्यते । माहशी स्त्री कथमिव रजनिकरश्चन्द्रसास्य किरणा गभस्तयस्त-द्वदवदातं निर्मलं कुलं वंशः(तम्)कौलीनेन जनापवादेन कलङ्कियिष्यति मलिनियष्यति । कुलक्रमागतां परम्परायातां च लजां त्रपां परिखक्ष्यति परिहरिष्यति । अथवाऽकन्यकोचिते कन्यकाजनस्यान्चितेऽयोग्ये वा चापले चपल-तायां चेतः प्रवर्तियिष्यति प्रवृत्तिं कारियष्यति । साहं कादम्बरी न संकिष्पता पित्रा जनकेनोद्वाहार्थं न कस्य-चित्संकल्पविषयीकृता । तथा न मात्राम्बया दत्तापिता । इदं सुष्ट कृतमिखेवंप्रकारेण गुरुभिर्वृद्धैः नानुमोदिता । न किंचित्संदिशामि कथयामि । न किंचित्प्रेषयामि प्रेषणं करोमि । नाकारं देहविकृतिं दर्शयामि प्रकटयामि । कातरा चानाथेबाहं बलाद्धठेनावलिप्तेन द्वितेन कुमारेण चन्द्रापीडेन गुरुपुर्वी या गईणीयता निन्यता तां नीता प्रापिता । त्वं कथय निवेदय, महतां सत्पुरुषाणाम् । किमिति प्रश्ने । अयमाचारः कुलक्रमागतव्यवहारः र् किं वा परिचयस्य संस्तवस्पेदं फलम् . यदेवंप्रकारेणाभिनवो यो निसकिसलयस्य तन्तुस्तद्वत्सकुमारं कोमलं मे मम मनोऽनेन परिभूयते पराभवविषयीिकयते । हि यस्मात्कारणात्क्रमारिकाजनोऽपरिभवनीयो यूनां परा-भवितुं न योग्यः । आयेणेति । त्रायेण बाहुल्येन प्रथमं मदनानलो लजां त्रपां दहति भस्मीकरोति । ततो हृद्यं चेतो दहति । तथा कुसुमेषुः कंदर्पसास्य शरा आदौ प्रथमं विनयादिकं खण्डयन्ति शकलीकुर्वन्ति । पश्चान्मर्माणि मर्मस्थानानि खण्डयन्ति । तदहं पुनर्जन्मान्तरे यः समागमः संबन्धस्तदर्थे भवतीमामन्त्रये आमन्त्रणं कुर्वे । मर्मविच्छेदेऽवर्यमरणसंभवादिति भावः । अत्रार्थे हेतुं प्रदर्शयन्नाह—नहीति । नहि मे मम त्वत्तोऽन्या प्रियतरा वह्नभतरा । प्राणपरिखागलक्षणं यरप्रायश्चित्तं तदाचरणेन तदासेवनेनात्मनः स्वस्य कळक्कं प्रक्षालयामि पवित्रीकरोमि । इत्यभिधायेत्युक्तवा तृष्णीमभूत् । मौनं चकारेत्यर्थः ।

टिप्प०-1 गुरुभिमेद्दिर्श्वर्गहेणीयतामित्यर्थे उचितः।

पाठा०-- १ असद्यमयः २ कालीनेनः ३ अन्यकन्यकोचितेः अन्यकन्यकाजनोचितेः ४ सा चाहमसंकित्वता मात्रा पित्रा न दत्ताः ५ कातरेतः इतरेतः ६ अनाथेव नीचेनः ७ अवलिप्तेनः ८ गुर्वी गईणीयताम् ९ अनिभवनीयः; परिभवनीयः

अहं तु यत्सत्यमविदितवृत्तान्तत्या हीतेव भीतेव विखक्षेव विसंशेष सविषादं विज्ञापितवती—'देवि, श्रोतुमिच्छामि। आज्ञापय किं कृतं देवेन चन्द्रापीडेन १ को वापराधः समजिन १ केन वा खरुविनयेन खेदितमखेदनीयं देव्याः कुमुद्कोमळं मनः १ श्रत्वा प्रथममुत्सृष्टजीवितायां मिय पश्चात्समुत्सक्ष्यसि जीवितम्' इति । एवमभिद्दिता च पुनरवदत्—
'आवेदयामि ते । अविद्वता शृणु । स्वप्रेषु प्रैतिवसमागदित्यागत्य मे रहस्यसंदेशेषु निपुणधूर्तः
पैक्षरशुकसारिका दूतीः करोति । सुप्तायाः श्रवणदन्तपत्रोदरेषु व्यर्थमनोर्थमोद्दितमानसः
संकेतस्थानानि छिखति । स्वेदप्रक्षाछिताक्षरानि निपतितसाञ्चनाश्चविन्दुपङ्क्षिक्षितस्मावस्थानान्मनोहरान्संमोहाशानुवार्तिनो मद्नछेखान्प्रेषयति । निजानुरागेण वछादरं ज्ययद्रकक्त-

अहं तु यर्त्वं वदसि तत्सल्यमवितथमविदितवृत्तान्ततया हीतेव लज्जितेव, भीतेव त्रस्तेव, विलक्षेवं वीक्षा-पन्नेव, विसंहोव विगतचेतनेव, सविषादं यथा स्यात्तथा विज्ञापितवती । हे देवि कादम्बरि, श्रोतुं श्रवण-विषयीकर्तुमिच्छाम्यभिलषामि । आज्ञापय प्रतिपादय । देवेन चन्द्रापीडेन किं कृतं किं विहितम् । को वापराध आगः समजनि समभूत्। खळु निश्चितम्। केन वाऽविनयेन देव्याः कादम्बर्या अखेदनीयं कुमुदवत्कोमलं सकुमारं मनः खेदितं खेदं प्रापितम् । एतच्छ्रत्वाकर्णाहं प्रथममुत्सष्टजीवितायां खक्तप्राणितायां मयि सर्खा पश्चात्तदनन्तरं जीवितं त्वं समुत्स्रक्ष्यसि लक्ष्यसि । इत्येवं मयाभिहिता कथिता प्रनर्भयोऽवददवोचत् । आवे-दयामि कथयामि ते तव । अवहिता दत्तावधाना त्वं श्रण्वाकर्णय । खस्यैव विरहावस्थाविलासान्क्रमाराध्या-सवज्ञात्तदनुबन्धित्वेन खप्नेषु पत्रयत्राह—स्वप्नेष्विति । स्वप्नेषु प्रतिदिवसं प्रस्यहमागसागस निपुणो धृतीं मे मम रहस्यसंदेशेषूपांशुसंदिष्टेल । तत्र च कुमाराध्यासवशाच्छकसारिकानां शब्दमधिकृत्याह—पञ्जरेति । पञ्जरस्थाः शुकाः कीराः सारिकाः पीतपादा दूतीः करोति । तन्मुखेनैव संदिष्टसंदेशान्कथापयतीत्यर्थः । श्रवणर्दैन्तपत्रयोर्भुदारेखामधिकृत्याह—सुप्ताया इति । सुप्तायाः श्रवणदन्तपत्राणामुदरेषु व्यर्थः संगमावि-षयो यो मनोरथोऽभिलाषस्तेन मोहितं मानसं यस्य सः। संकेतस्थानानि लिखति लिपीकरोति। कपोलयोः पत्रवृक्षीलेखामधिकुत्याह — स्वेदेति । खेदेन धर्मवारिणा प्रक्षालितानि धौतानि अक्षराणि येषु तान् । निप-तितेति । निपतिता ये साजना अशुबिन्दवस्तेषां पङ्क्षया कथितमात्मावस्थानं येषु तान्मनोहरान्संमोहानुव-र्तिनः संमोहकारिणो भवनलेखान्त्रेषयति प्रेषणं करोति । खाभाविकचरणयोरारुण्यमधिकृत्याह निजेति । निजानरागेण बलाद्धठादाद्रलिक्तकरसेनेवाशुष्कयावकद्रवेणेव चरणावरञ्जयत् । नखानां खच्छतां व्यज्यंस्तेषु

टिप्प०—1 भूमण्डलेऽहितीयष्टीकाकारमहाशयः, यस्य ब्युत्पत्त्या स्वरंपीप संबन्धः सोपि जानी-यात्—'अविदितवृत्तान्तत्या सस्यम् (निश्चितम्) लिज्जितेव अहम्' इस्यर्धे न तु यस्वं वदसि तत्सस्यम् । 2 लज्जावशान्तिकर्तव्यविमृदेव । 3 'पश्यन्त्याह' इति मन्ये स्थात् । 4 श्रवणस्थे ये दन्तपत्रे (गजदन्त-निर्मित-पत्राकारावलंकारों) तयोः । 5 अत्राप्यस्पष्टा व्याख्या । स्वेदेन अक्षराणि प्रक्षालितानि, तथापि विरहजातरोदनेन या साञ्जना अश्वविन्दुपङ्कित्तया कथिता (सृचिता) आत्मावस्था (कामार्तद्वा) येषु तान्, संमोहेन (चित्तश्रमेण) या मत्संगमस्याऽऽशा तद्गुसारिणः मदनलेखान् (प्रेमपत्राणि) प्रेषयतीत्यर्थः । 6 अत्राप्यपतद्दीकाकारः 'निजानुरागेणेव बलाद्रञ्जयत्यलक्तकरसेन चरणी' इस्रेव पाठः । सर्वत्र वर्तमानकालेनेव निर्देशात् । निजानुरागवत् रक्तेन यावकेन इति तदर्थः ।

पाठा०-- १ प्रतिदिनम्. २ निपुणो धूर्तः. ३ पश्चरञ्चकं सारिकां च दूरीकरोति, ४ अश्ववदः. ५ आरमावस्था-नम्. ६ निजानुरागेणेव. ७ रक्षयम्; रक्षयति.

करंसेनेव चरणो । अविनयनिश्चेतनो नेखप्रतिबिम्बितमात्मानं बहु मन्यते । उपवनेष्वेका-किन्या प्रहणभयपछायमानायाः पह्नवल्यांशुकदशाप्रतिहतगमनाया गृहीत्वेव सखीभिरिप-ताया मिथ्याप्रगल्भः पॅराब्ह्युखायाः परिष्वङ्गमाचरित । स्तनस्थले मे लिखन्पेत्रलेखां कुटि-लतामियानुजुप्रकृतिः प्रकृतिगुग्धं मनः शिक्षयति । हृद्योत्कलिकातरङ्गवातैरिव शीतलेभुख-महिद्धः श्रमजलशीकरतारिकतावलीकचादुकारः कपोलो वीजयति । खेदसलिलशिथिलित-महणगलितोत्पलशून्येनापि करेण प्याङ्कुरानिव नैखिकरणाञ्शुद्धान्दुर्विदग्धः कर्णपूरीकरोति । बहुभतरबालबकुलसेककालकवलीकृतान्सुरागण्डूषान्सकच्यहमसकुद्धो मां पाययति । भव-नाशोकताडनोद्यतान्पादप्रहारान्दुर्बुद्धिविडम्बितः शिरसा प्रतीच्छति । मन्मथमूदमानसञ्च

प्रतिबिम्बमधिकृत्याह—अविनयेति । मां मुक्त्वा गत इत्यविनयस्तेन निश्चेतनो नखेषु प्रतिबिम्बतमात्मानं बहुमन्यते । अधिकं जानातीत्यर्थः । यद्यपि नखेषु यः कश्चन प्रतिबिम्बस्तथापि तदध्यासवशात्तात्यैवेत्यर्थः । उप-वनेषु सर्वतः कोमलपल्लवानामाश्वेषमधिकृत्याह—उपवनेष्विति । उपवनेष्वेकाकिन्या असहायायाः केनचि-त्पुरुषेण प्रहुणं तस्माद्यद्भयं तेन पळायमानाया गच्छन्त्याः पह्नवेषु ळया या अंशुकदशा तया प्रतिहृतं गमनं यस्या अत एव पराङ्मखायाः सेखीभिर्गृहीत्वेवार्पिताया मिथ्याप्रगल्मो मिथ्यैव विदग्धचरितश्चन्द्रापीडः परिष्वज्ञमान चरत्यालिङ्गनं करोति । बहिरुपवनपल्लवाश्लेषमन् भृतम् , तदध्यासवशात्तत्कृताभिमतिमधिकृत्याह—स्तनेति । में मम स्तनस्थले पत्रलेखां लिखननजप्रकृतिः कृटिलस्वभावः कृटिलतामिव प्रकृतिसुर्धं मनः शिक्षयति । सस्वेदजलकणिकयोः कपोलयोर्व्यजनवातवीजितयोस्तदध्यासवशात्ततकृताभिमतिमधिकृत्याह—हटयेति । अलीकचादकारो मिथ्येव चटुकुच्छमजलशीकरैः श्वेतत्वसाम्येन तारिकताविव कपोली शीतलैर्भुखमरुद्धिवीज-यति पवनं करोति । कीहरौरिव । हृदये योत्कलिका रणरणकता सैवास्थिरत्वात्तरंगाः कल्लोलास्तेषां वातैरिव । स्वदसिळिलेन शिथिलीकृतं यदुत्पलं तत्संरक्षणार्थं न्यसं यत्करतलं तत्रखप्रभायां तत्कृतयावाङ्करकर्णपूरबुद्धिम-धिकृत्याह—स्वेदेति । स दुर्विदग्धः करेण ग्रुद्धान्नखिकरणान्पाण्डरत्वसाम्यायवाङ्करानिव कर्णपूरीकरोति । कीहरोन करेण । खेदसलिलेन शिथिलितं तस्य यहणे गलितं यहुत्पलं तेन शून्येनापि । अत्रापिशब्देन कर्ण-प्रीकृतोत्पलामावेऽपि कर्णप्रकार्यं करोतीत्यर्थः । वह्नभतरेति । वह्नभतरा ये बालबकुला लघुकेसरास्तेषां सेककालस्तत्र कवलीकृतान्सुरागण्डूषान्मयच्छकानसकृत्रिरन्तरम् । अलीनां नीलैंत्वादाह**—सकचेति ।** सकचप्रहं घृष्टो मां पाययति पानं कारयति । भवनाशोकेति । अशोकस्य गृहकङ्केलिवृक्षस्य ताडनं तत्रो-द्यतान्पादप्रहारांश्वरणाभिघातान्द्रबुद्धा विडम्बितः शिरसोत्तमाङ्गेन प्रतीच्छति वान्छति । अत्र तदध्यासवशा-दशोकस्यापि तद्भपत्वेन चिन्तनिमत्यर्थः । विरहेण मूढतां प्रदर्शयन्नाह—मन्मथेति । मन्मथेन मूढं मानसं

टिप्प०—1 अत्र कीदृश्यः सख्यः सन्ति ? अस्तु. 'छतासखीभः' इत्येव पाठः । अर्थोपि वराकेण दीकाकारेण न बुद्धः । केनचित्पुरुषेण ग्रहणं न, चन्द्रापीडेन ग्रहणभयात्पलायमानायाः पह्णवासकाञ्चल-तथा छतारूपाभिः सखीभिः गृहीत्वा दत्ताया इच छजावशाद्विवृत्तवदनाया मे आलिङ्गनं करोतीत्यर्थः । 2 तस्य कस्य ग्रहणे ? अस्पष्टं सर्वम् । स्वेदसिल्लेन श्वश्रीकृतं यद् ग्रहणं (धारणम् धारणसामर्थ्यम्) तेन गलितं यदुत्पलं तस्त्रन्थेन (तद्रहितेन) अपि स्वकरेण यवाङ्करानिव श्रुद्धान् (केवलान्) स्वनख-किरणानेव कर्णपूरीकरोतीत्यर्थः । 3 स्वमग्रलपितमिवासंबद्धमिदम् । बकुलसेककाले अयं चन्द्रापीडः स्वमुखेन मद्यगण्द्रवान् कवलीकृत्य कचग्रहणपूर्वकं तान् मां बलात्पाययतीति तात्पर्थम् ।

पाटा०-१ रसेन. २ नखेषु प्रतिविन्तितम्. १ छतासखीभिः. ४ पराब्धुखापरिष्वक्रम्. ५ छताम्. ६ यनाङ्कर-विकरानि. ७ ख. ८ सक्तचअहमगणितचेष्टः पातुं प्रार्थयते.

कथय है पत्रछेखे, केन प्रकारेण निश्चेतनो निषिध्यते । प्रह्माख्यानमपीर्ध्या संभावयति । आक्रोशमपि परिहासमाकछयति । असंभाषणमपि मानं मन्यते । दोषसंकीतैनमपि स्मरणो-पायमवगच्छति । अवज्ञानमध्यनियञ्चणं प्रणयमुद्रोक्षते । छोकापवादमपि यशो गणयति' इति ।

तामेवंवादिनीमाकण्यं प्रहर्षरसिनभरा मनस्यकरवम्—'अहो चन्द्राणीलमुहिइय सुदूर-माञ्चष्टा खिल्वयं मकरकेतुना। यदि च सत्यमेवं कादम्बरीच्याजेन साक्षान्मनोभवचित्तवृत्तिः प्रसन्ना देवस्य, ततः सहजैः सादरं संवधितैः प्रत्युपकृतमस्य गुणैः, यशसा धविताः ककुभः, योवनेन रितरससागरतरङ्गैः पातिता रत्नवृष्टिः, योवनिविलासैर्लिखतं नाम शिशिन, सौभा-ग्येन प्रकाशिता निजशीः, लावण्येनैन्दवीभिरिव वृष्टममृतं कलाभिः । तथा च चिराहन्धः कालो मलयानिलेन, समासादितोऽवसरश्चन्द्रोदयेन, प्राप्तमनुरूपं फलं मधुमासकुसुमस-मुद्धा, गतो मैदिरारसदोषो गुणताम्, दिशतं मुखं मन्मथयुगावतारेण' इति ।

अथाहं प्रकाशं विहस्याववम्—'देवि, यद्येवमुत्सृज कोपम्। प्रसीद्। नाहिसि कामा-

यसैवंविधः । खट्यामोहं तत्रैवारोपयचाह—निश्चेतन इति । त्वं कथय केन प्रकारेण निषिध्यते प्रतिषिद्धोऽ-प्युत्कटरागवशाद्भृषेव तिष्ठति । प्रत्याख्यानेति । प्रत्याख्यानं निराकरणमीर्घ्यामसूयां संभावयति संभावनां करोति । आकोशमपि निष्ठुरोक्तिमपि परिहासं हास्यमात्रमाकलयति चिन्तयति । असंभाषणमप्यजल्पनमपि मानं मन्यते जानाति । दोषसंकीर्तनमपि स्मरणोपायत्वेनावगच्छति जानाति । अवज्ञानमप्यवगणनमपि स्नेहस्य चाद्गिन नियन्त्रणानि तद्रहितमनियन्त्रणं प्रणयं स्नेहसुत्प्रेक्षते । लोकापवादमपि यशो गणयस्याकलयति । इदं च सर्वं तद्विषयकोत्कटाध्यासवशाज्ञ्वेयम् ।

इत्यंवादिनीं तामाकर्ण्य प्रकृष्टो यो हर्षस्तिष्ठक्षणो यो रसस्तेन निर्भरा संपूर्णा मनस्येवमकरवमकल्पयम् । अहो इति । अहो इत्याश्चर्यम् । खळ निश्चितम् । चन्द्रापीडस्योदस्यं कादम्बरी मकरकेतुना सुदूरमित-दूरमाकृष्टाकर्षिता । यदि च सेत्यमेवावितथमेतदेव तदा देवस्य चन्द्रापीडस्योपरि मनोभवचित्तवृत्तिः कादम्बरी-व्याजेन साक्षात्प्रसन्ता । तत इति । अस्य चन्द्रापीडस्य सहजैः स्वभावजनितैः सादरं संविधितैर्वृद्धिं प्रापित्तेष्ठेणैः प्रत्युपकृतं प्रत्युपकारः कृतः । यशसा कीर्त्या कक्ष्मो दिशो धवित्याः ग्रुप्तिताः । योवनिति । योवनेति । योवनेते तारुण्येन रितरसः श्रुद्धाररसः स एव सागरः समुद्रस्तस्य तरंगैः कल्लोलैः कृत्वा रलवृष्टिः पातिता । तथा योवनिवलासैस्तारुण्यविभ्रमैः शिचित्व चन्द्रे चन्द्रापीडिति नाम लिखितम् । सौभाग्येति । सौभाग्येन सुभगन्त्या निजा श्रीरात्मशोमा प्रकाशिता प्रकटीकृता । लावण्येति । लावण्येन चातुर्येणैन्दवीभिश्चन्द्रसंबन्धिनीभिः कलाभिरिवामृतं पीयूषं वृष्टम् । पीयूषवृष्टिः कृतेस्यर्थः । तथा मलयानिलेन मलयवायुना चिराद्वहुकालात्कालः प्रस्तावो लब्धः । तथा चन्द्रोवयेनावसरः समासादितः । तथा मधुमासः सुरिभमासस्तस्य कुसुमसमृद्धानुरूषं योग्यं फलं प्राप्तम् । मिद्रिरिति । मिदरा कापिशायनं तस्य रसदोषो गुणतां गतः । मन्मथयुगावतारेण मुखं दर्शितम् । कादम्बर्यनुकूल्रतायां सल्यामेतत्सर्वमनुकूलं जातमित्यर्थः ।

अथेति । तिचन्तनानन्तरं प्रकाशं प्रकटं विहस्याहमवयमवोचम् । हे देवि, यथेवं तर्हि कोपमुतस्य स्वज ।

टिप्प०—1 हन्त विपरीता बुद्धिर्महाशयस्य, यद्यस्मिन् वाक्य एवोहेश्य-विधेयभावः पूर्येत तदा 'ततः' इत्यप्रिमवाक्यसासंबन्धः स्थात् । तस्मात् काद्म्बरीं व्याजीकुल (उद्दिश्य) मनोभवस्य चित्तवृत्तिर्यदि सस्यं प्रसन्ना, ततः सहनैः अस्य गुणैरुपकृतिसिस्थैः।

पाठा०-- १ पवं तदा. २ विलासै: ३ प्राप्तमनुरूपफलम् ; प्राप्तरूपं फलम्. ४ मदिरामदे. ५ कामापराधे.

पराधेदेंवं दूषियतुम् । एतानि खेळ कुसुमचापस्य चापळानि शठस्य, न देवस्य' इसेवमुक्तवतीं मां पुनः सकुतूहळा सा प्रसमाषत—'योऽयं कामः कोऽपि वा, कथय कानि
कान्यस्य रूपाणि' इति । तामहं व्यजिज्ञपम्—'देवि, कुतोऽस्य रूपम् । अतनुरेष हुताशनः । तथा हि । अप्रैकाशयङ्खाळावळीः संतापं जनयति, अप्रकटयन्धूमपटळमश्रु पातयति,
अद्शयन्भस्मरजोनिकरं पाण्डुतामाविभावयति । न च तद्भूतमेतावति त्रिभुवनेऽस्य श्राशरव्यतां यत्र यातं याति यास्यति वा । को वास्मात्र त्रसति । गृहीतकुसुमकामुको वाणेवंछवन्तमपि विध्यति । अपि चानेनाधिष्ठितानां कामिनीनां पश्यन्तीनां चिन्ताप्रियमुखसँहस्नसंकटमम्बरतळम्, ळिखन्तीनां द्यिताकारानविस्तीणं महीमण्डळम्, गणयन्तीनां व्हमगु-

प्रसीद प्रसन्ना भव । कामापराधेदेंवं दूषियुं नाईसि न योग्या भवसि । प्रतानीति । एतानि पूर्वोक्तानि खळ निश्चितं छुसुमचापस्य कंदर्पस्य चापलानि चेष्ठितानि श्चटस्य, न देवस्य चन्द्रापीडस्य । इलेवमुक्तवर्ती मां पुनर्भूयः सकुत्हला सकौतुका सा इति प्रस्थभाषत प्रस्थनोचत् । इतिशब्दयोस्यमाह—योऽयमिति । कोऽपि बा योऽयं कामः, कथय प्रतिपादय, कानि कान्यस्य रूपाणि । ततोऽहं तां कादम्बरीं व्यजिज्ञपं विज्ञप्तिम-करवम् । छुतोऽस्य रूपम् । एषोऽतन्तुर्महान्दरयमानवहेविंकक्षणो हुताश्चनः । तदेव दर्शयति—तथा हीति । ज्वालावलीः शिखाश्रेणीरप्रकाशयन्त्रप्रदिश्चन्दंतापं जनयति । अपकटयनप्रकाशयन्ध्नप्पटलम् प्रपात्त्रस्य अपातं करोति । अदर्शयन्त्रप्रस्य स्पलक्षणं रजोनिकरं पाण्डुतां पाण्डुरतामाविर्मावयति प्रकटयति । एता-विति त्रिभुवने तर्ण भूतम् । यक्तदोर्नित्याभसंबन्धादाह—यदिति । यदस्य मदनस्य शराणां बाणानां शरव्यतां वेष्यतां न यातं प्राप्तम् । न कोऽपि साप्रतं शरव्यतां याति । कोऽप्यप्रे यास्यति । कोऽपि नासांक्रसति । यहिति ते प्रहीतमान्तं छुसानां कार्युकं धनुर्येनैवंविधो मदनो बाणैः शर्रेबेळवन्तमिप विध्यति । अपि चेति यक्तयन्तरे । अनेन कंदर्पणाधिष्ठतानामाश्रितानां कामिनीनां हृदयस्य हुँसीयान्हासकुत्काल आपन्ति । अकस्मादागच्छतीत्यर्थः । अथ कामिनीनां विशेषणानि—किंकुर्वन्तीनाम् । चिन्ताजनितं यत्प्रयमु-खसहस्रं तेन संकटं संकीणं यदम्बरत्तलं तत्पश्यन्तीनां विलोकयन्तीनाम् । दथितस्य मर्तुर्य आकार आकृतिस्तेनविद्यां संकृत्वितं यन्महीमण्डलं तिल्ववन्तीनाम् । तथासंख्याननेकान्वलभगुणान्गणयन्तीनां गणनां विद्यन्ति । तथासंख्याननेकान्वलभगुणान्गणयन्तीनां गणनां विद्यन्ति । तथासंख्याननेकान्वलभगुणान्गणयन्तीनां गणनां विद्यन्ति ।

दिप्प०—1 तद् भूतं न, स प्राणी नासीलर्थः । 2 निपरीतः प्रलापः, असात् को वा न त्रस्रति, अपि तु सर्वस्रस्ति । 3 हन्त कथमात्मानं संवृण्यमः, अनिधकारिणा सर्व धूलिसात्कृतम् ! हसीयात्र् काल इति न सर्ववाक्यान्वयि । किञ्च 'चिन्तया प्रियमुखचन्द्रसहस्राणि' इति पाठः । प्रियगतचिन्तया (चिन्तावशात्) प्रियमुखचन्द्रसहस्राणि पश्यन्तीनां कामिनीनां कृते अम्बरतल् संकटं संबाधं (मुख-चन्द्रसहस्राणि पश्यन्तीनां द्यिताकारानविस्तीणं महीमण्डलम्', [अनेनाधिष्ठितानाम् अत एव निनोदार्थं द्यितस्य प्रतिकृतीर्ल्लंबन्तीनाम् (कामिनीनाम् हृदये) महीमण्डलमविद्यालम्, यतो हि तिचित्रता द्यिताऽऽकारास्तत्र न मान्ति।] 'चल्लभगुणान् गणयन्तीनामन्पीयसी संख्या' [गुणगणनाकाले परार्धान्तापि संख्या अपर्याप्ता भवतीत्रर्थः ।] 'शुण्वतीनां प्रियतमकथामबहुभाषिणी सरस्रती', [प्रियतमकथां शुण्वतीनां कामिनीनां कृते वाग्देवतात्वेन प्रसिद्धापि सरस्रती न्यूनभाषिणी । अनन्तयापि कथ्या तासां अवणाशा न पूर्यत हस्रर्थः ।] 'ध्यायन्तीनां प्राणसमसमागमधुसानि हसीयान् कालो हद्यस्थापतित' [ध्यानवेलायां कालः सहसैव समाप्यत हस्रर्थः ।]

पाठा०-१ खञ्ज खल्ला. २ कामो वाः कामोऽपि. २ प्रकाशयन्, ४ शर्व्यताम्, ५ वास्य अश्यतिः इ स्निन्तया प्रियाः ७ चन्द्रसङ्क्षाणिः ८ वङ्गग्रुणानस्पीयसी संख्याः

णानसंख्यान, श्रुण्वन्तीनां प्रियतमकथामबहुभाषिणीं सरस्वतीम्, ध्यायन्तीनां प्राणसमस-मागमसुखानि हसीयान्कालो हदयस्यापतिते इति ।

एतदाकण्यं च क्षणं विचिन्त्य प्रत्यवादीत्—'पत्रलेखे, यथा कथयसि तथा जनोऽयं कारितः कुमारे पक्षपातं पञ्चेषुणा। यान्यस्यैतानि रूपाणि समधिकानि वा तानि मयि वर्तन्ते। हृद्याद्व्यतिरिक्तासीदानीं भवतीमेव पुच्छामि। उपिद्य त्वं यद्त्र मे सांप्रतम्। एवंवि-धानां वृत्तान्तानामनभिज्ञास्मि। अपि च मे गुरुजनवक्तव्यतां नीताया नितरां छिजिताया जीवितान्मरणमेव श्रेयः पत्रयति हृद्यम्' इति।

एवंवादिनीं भूयसामहमेवमबोचम्-'अलमलिमदानीं देवि, किमनेनाकारणमरणानुबन्धेन। वरोक्, अनाराधितप्रसन्नेन कुसुमशरेण भगवता ते वरो दत्तः। का बात्र गुरुजनवक्त-ब्यता १ यदा खल्ल कन्यकां गुरुरिव पक्षश्ररः संकल्पयति, मातेवानुमोदते, पितेर्वं ददाति, सखीवोत्कण्ठां जनयति, धात्रीव तरुणतायां रत्युपचारं शिक्षयति । किमिष् कथयामि ते याः खयं वृतवत्यः पतीन्। यदि च नैवम्, अनर्थक एव तर्हि धर्मशास्त्रोपदिष्टः खयंवरविधिः।

तीनाम् । तथा त्रियतमकथा अबहुभाषत इत्येवंशीलां सरस्वतीं श्रण्वन्तीनामाकर्णयन्तीनाम् । तथा त्राणस-मस्य भर्तुर्यः समागमत्तस्य सुखानि ध्यायन्तीनां चिन्तयन्तीनाम् ।

इखेतदाकर्ण्य च क्षणं विचिन्ख प्रखवादीत्प्रखवोचत् । किं तिदेखाह—पत्रलेखेति । हे पत्रलेखे, यथा त्वं कथयित तथायं जनः पच्चेषुणा कंदर्पेण कुमारे पक्षपातं कारितः । तदेव स्पष्टीकरोति—यानीति । यानि त्वया कथितान्यस्य कंदर्पस्य रूपाणि तदपेक्षया समिधकानि मिश्र कादम्वर्या वर्तन्त इत्यर्थः । अतिनिगृहत्वं यन्मम हृदि वर्तते तदिप भवतीमेव पृच्छामीत्याशयेनाह—भवतीमिति । भवतीं त्वामेव वा पृच्छामि प्रश्नं करोमि । अत्रार्थे हेतुमाह—हृद्येति । इदानीं सांप्रतं मम हृदयात्त्वमव्यतिरिक्ताऽभिन्नासि । अत एव त्वां पृच्छामीत्यर्थः । ततो यदत्र मे मम सांप्रतं युक्तं तदुपदिश कथय । अत्र हेतुमाह—एवमिति । एवं-विधानां पूर्वोदिष्टानां वृत्तान्तानामहमनभिज्ञारम्यकुशला । तस्मात्त्वदीयोपदेशस्यव प्रतीक्षा क्रियते । मम त्वेत-देव प्रतिभातमित्याह—गुरुजनिति । गुरुजनेन मातृपित्रादिजनेन वक्तव्यतां वचनीयतां नीतायाः प्रापिनताया नितरामत्यर्थं लिजाया मे मम मरणमेव श्रेय इति हृदयं चेतः पश्यति । जानातीत्यर्थः ।

इत्येवंवादिनीं भूयस्तामहमेवमवोचमववम् । हे देवि, अलमलं कृतम् । किमनेन व्यर्थेनाकारणमरणातुबन्धेन निष्प्रयोजनमृत्युप्रयासेन । वरेति । हे वरोरु, भगवता कुसुमशरेण ते तव वरो भर्ता दत्तः । भगबान्धेन आराधित एव प्रसन्नः स्यात् । अयं तु न तथेत्याह—अनाराधितिति । अनाराधितप्रसन्नेन । का
विति । अत्र गुरुजने का वक्तव्यता का वचनीयता । यदंति । खल्ल निश्चितम् । यदा गुरुरिव पञ्चशरः
कृदर्भः कन्यकां संकल्पयति दानेच्छाविषयीकरोति । मातेव जननीवानुमोदते एतत्सुष्टु विहितमिति श्लाघते ।
पितेवं जनक इव ददाति प्रयच्छति । सखीव वयस्येवोत्कण्ठामुत्किष्ठकां जनयत्युत्पादयति । थात्रीवोपमातेव
तरुणतायां तारुण्यविषये रितिविषयको य उपचारो विश्वमादिस्तं शिक्षयत्यस्थासं कारयति । न च काश्वन
स्वेच्छया पतिवरणं कुर्वन्तीत्याशयेनाह—या इति । यौः पतीन्त्वयं वृतवत्यस्ता अपि कन्यकाः सन्ति ।
अतस्ते तव किमिव कथयामि कि व्यति । इदं त्वयापि समाचरणीयमिति घनितम् । न चेदमाचरणीयमित्याशयेनाह—यदि चेति । यदीदं पत्युः स्वयंवरणं न कर्तव्यं तिर्हि धर्मशास्त्रे स्मृत्यादानुपदिष्टः कथितः

टिप्प०—1 सन्तापजनकत्वादीनि (पूर्वोक्तानि)। 2 'आतेव ददाति' इत्येव पाठः, गुरुरिवेति पूर्व-मुक्तत्वात्। 3 'किति वा कथयामि' इत्येव पाठः अन्यथा 'याः' इत्यस्य समन्वयो यथावश भवति। याः स्वयंवृतवत्यस्ताः कित कथयामि, बह्नयः सन्तीति तद्थैः।

पाठा०-१ कुमारपक्षपातिना पञ्चशरेण. २ मे. ३ इदमि च. ४ आतेव. ५ तरुणतारत्युपचारम्. ६ कति च; कति वा.

तत्त्रसीद देवि, अलममुना मरणातुवन्धेन । शेपे ते पादपङ्कतस्पर्शेन । संदिश । प्रेषय माम् । यामि । आनयामि देवि, ते हृद्यद्यितम् ।

इसेवग्रक्ते मया श्रीतिद्रवार्द्रया दृष्ट्या पिवन्तीय मां निरुध्यमानैरिप मकरकेतुशर्तर्जरितां भित्त्वेय छजां छब्धान्तरैर्निष्पतद्भिरनुरागविश्वमैराक्कुलीिक्यमाणा, श्रियवचनश्रवणश्रीत्या च खेदािक्षिष्टग्रुतिक्षण्य रोमाञ्चजाछकेन द्धतीवोत्तरीयांशुक्रम्, श्रेङ्कत्कुण्डछमाणिक्यपत्रमकरकोटिछमं च शशिकिरणमयं मरणपाशिमव मकरकेतुना निहितं कण्ठे हारमुन्मोचयन्ती, प्रह्षिविह्वछान्तः करणापि कन्यकाजनसहजां छज्जािमवाछेन्द्व्य शनैः शनैरवदत्—'जानामि ते गरीयसीं श्रीतिम्। केवछमकठोरिशरीष्पुष्पमृदुप्रकृतेः कुतः शागहभ्यमेतावन्नारीजनस्य, विशेषतो बाछभावभाजः कुमारीछोकस्य। साहसकारिण्यस्ता याः स्वयं संदिशन्ति,
समुपसर्पन्ति वा स्वयम्, साहसं संदिशन्ति। बाछा जिह्नेम। किं वा संदिशािम अतिश्रियो-

स्वयंवरिविधिरनर्थक एव निष्प्रयोजन एव । अतस्त्वं प्रसीद प्रसन्ना भव । हे देवि । अस्ति । असुना मरणानुबन्धेनालं कृतम् । ते तव पादपङ्कजरपर्शेन रापे रापथं कुर्वे । संदिशाज्ञापय । मां प्रेषय प्रेषणं कुरु । अहं यामि । ते हृदयदियतं देवं चन्द्रापीडमानयामि । त्वदिन्तिक इति शेषः ।

इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण मयोक्ते कथिते सति सा कादम्बरी श्रीरवदत् । क्षथ कादम्बरी विशेषयन्नाह— **प्रीतीति ।** प्रीतिः स्नेहस्तस्य द्रवः पङ्कस्तेनार्द्रयोत्तया दृष्ट्या मां पिवन्तीव पानं कर्वन्तीव लजां त्रपां भित्ता भेदं कृत्वा निरुध्यमानैरपि संधियमाणैरपि लब्धान्तरैः प्राप्तावकाशैर्निष्पतिद्वबिहिर्निःसरद्भिरनरागविश्रमैरान्तर-श्रीतिविलासराक्रलीकियमाणा व्याक्रलतां नीयमाना । कीहेशी । मकरकेत्रशरैः कंदर्पवाणैर्जर्जरिता । प्रियोति । त्रियं यद्वचनं तस्य श्रवणमाकर्णनं तस्माद्या प्रीतिस्तया यः खेदस्तेनाश्विष्टम् । आईमिखर्थः । एवंविधमूत्त-रीयां शक्तमपसंव्यानवस्त्रं रोमाञ्चनालकेन रोमोद्गमसमूहेनोत्क्षिप्योचतं कृत्वा दथती धारयन्ती । किविश्व-ष्टमुत्तरीयाँ ग्रुकम् । प्रङ्कादिति । प्रेङ्कच्चच्चरकुण्डलं कर्णभूषणं तस्य माणिक्यपत्रं तत्र या मकरकोटिस्तस्यां लग्नं विलग्नम् । पुनः किं कुर्वन्ती । कण्ठे गले हारं मुक्ताकलापमुन्मोचयन्ती । कीहरां हारम् । श्राचिकरण-मयम् । अत्युज्वलत्वाच्छित्रीप्रभाभिर्निष्पन्नमित्यर्थः । अत एव विरह्नमूच्छजिनकत्वान्मकरकेतुना निहितं स्थापितं मरणपाशमिव । प्रहर्षेति । प्रहर्षेण प्रमोदेन विद्वलमन्तःकरणं यस्याः सा । तथा कन्यकाजनस्य सहजां सहोत्पन्नां लजां त्रपामालम्ब्येवालम्बनीकृत्येव शनैःशनैर्मन्दं मन्दमवददवोचत् । ते तव मिख विषये गरीयसी प्रीति स्नेहं जानामि । परं केवलमकठोरं सकुमारं यच्छिरीषपुष्पं तद्वनमृद्धी प्रकृतिर्यस्यविन धस्य नारीजनस्यतावत्त्रागरभ्यं कृतः स्यात् । तत्रापि बालभावभाजः क्रमारीलोकस्य विशेषतस्तन्न स्यात् । कथं तर्हि रुक्मिण्यादेः श्रीकृष्णविषये रहःसंदेशदूतप्रेषणादि वेत्यत आह—साहसेति । साहसकारिण्यो याः स्वयं संदिशन्त संदेशं प्रेषयन्ति । स्वयं समपसर्पन्ति समीपे गच्छन्ति । साहसं सत्तववृत्तिं संदिशैन्ति कथ-यन्ति । मायाशक्तिवशाद्धहीतशरीराः । तास्त्विति । दिव्या एवेलर्थः । अहं तु तथाविधा न भवामीत्यत आह— बाला इति । अहं बालाऽप्राप्तयोवना, अतो जिह्नेमि त्रपापन्ना भवामि । बालत्वात्किमपि न स्फरतीत्याह— कि वेति पक्षान्तरे । कि संदिशामि कि कथयामि । प्रियसंदेशविषयार्थस्य स्फ्ररणमेव प्रकटयति अतीति ।

टिप्पo—1 द्वितीयान्तिमिदं लजाया विशेषणम्। अत एव 'कीहशीं लजाम् ?' कामवाणैर्जर्जिताम्। अत एव सा लजा भेदने सुकरेल्थः। 2 प्रेज्ज्वन्तुण्डलेति नांग्रुकस्य विशेषणम्, अपि तु हारस्य। 3 इद-मप्यशोभनम्। 'समुपसपैन्ति वा।' अत्रैव वाक्यसमाप्तिः। स्वयं संदिशन्ति' इति पूर्वमुक्तत्वात् अत्र 'स्वयं साहसं संदिशन्ती' इति प्रथमान्तपाठः। साहसरूपं स्वयं संदिशन्ती (संदेशं प्रेषयन्ती) बाला- इहं जिहेमि, इति संगतिः।

पाठा०--१ श्वामि ते. र जर्जरिता. ३ मरणाय पाशमिव. ४ एव. ५ अवलम्ब्य. ६ पक्ष्मः ७ संदिशन्ती; दिशन्तीः

ऽसीति पौनरुक्यम्, तबाहं प्रियात्मेति जडप्रशः, त्विय गरीयाननुराग इति वेश्यालापः, त्वया विना न जीवामीयनुभवविरोधः, परिभवति मामनङ्ग इत्यात्मदोषोपालम्भः, मनोभवे-नाहं भवते द्त्तेत्युपसर्पणोपायः, बलाद्धृतोऽसि मयेति वन्धकीधाष्टर्षम्, अवश्यमागन्तव्य-मिति सौभाग्यगर्वः, स्वयमागच्छामीति स्त्रीचापलम्, अनन्यरक्तोऽयं परिजन इति स्वभक्ति-निवेद्नेनलाघवम्, प्रत्याख्यानशङ्कया न संदिशामीत्यप्रबुद्धवोधनम्, अनपेक्षितार्वुजीवित-दुःखदारुणा स्यामिलतिप्रणयिता, ज्ञास्यसि मरणेन प्रीतिमिल्यसंभाव्यम्, इति ।

सर्वेजनस्य प्रियत्वेऽनुभवसिद्धे व्वमतिप्रियोऽसीत्यप्रिरुण इतिवतपुनरुक्तता । तचेति । तवाहं प्रियातमा । प्रियो वह्नभ आत्मा यस्पेति बहुवीहिः । इस्पपि जडस्य प्रश्नः । स्वविषयकप्रियत्वख्यापनाजडत्वमिसर्थः । तदु-क्तम्—'खरूपं वा प्रियो वापि वृत्तं पौरुषमेव वा । प्रकाशयन्खयं यस्तु स वै जडतरः स्मृतः' इति । त्वयि भवति गरीयाननुराग इलपि न, स्वकीयानां नायिकानां व्यक्त्यरूपतयैवानुरागप्रकाशनम् । सामान्यवनितानां तु वाच्यवृत्त्येवाह—वेद्रयेति । वेदया गणिका तस्या आलापः, न तु कुलवस्याः । त्वयेति । त्वया विना भव-द्यतिरेकेणाहं न जीवामि न प्राणानधारयामि । इस्यपि अनुभवनिरोधात् । जीवन्नपि न जीवामीति स्पष्ट एव विरोधः। परीति । मामनज्ञः कंदर्पः परिभवति पीडयति । इत्यपि न । आत्मनः कामुकत्वप्रकाशनेन कुळवधूनामनुचितदोषोपालम्भात् । सनोभवेति । मनोभवेन कंदर्पणाहं भवते दत्ता समर्पिता । इत्यपि न । कामुकत्वप्रकाशनरूपतया कुळस्त्रीणामनुचितोपसर्पणोपायत्वात् । बळाढिति । बळाद्धठान्मया त्वं धतोऽसि । इस्पि न । तस बन्धकी कुलटा तस्या धाष्ट्रवेरूपत्वात् । अवस्योति । अवस्यं निश्चितमागन्तस्यम् । इस्पि न अस्य खरौभाग्यगर्वेरूपत्वात् । खयमागच्छामि । इत्यपि न । स्त्रीचापलत्वात् । अ**नन्येति ।** अयं प्रत्य-क्षोपळभ्यमानः परिजनः सेवकजनोऽनन्यरक्तस्त्वय्येवानुरक्तः । इत्यपि न । खर्यं खभक्तिनिवेदनस्य लाघव-त्वात । प्रत्याख्यानेति । प्रत्याख्यानं निराकरणं तस्य शङ्कयारेकया संदिशामि न संदेशप्रेक्षणं करोमि । इत्यपि न । इदं हि प्रसुप्तासिंहोत्थापनवर्दैप्रबुद्धबोधनम् । अज्ञातज्ञापनिमत्यर्थः । अनेति । अनपेक्षितमसमी-हितं त्वद्गमनानन्तरमनुजीवितं यस्मिन्नेतादशं यदुःखं तेन दारुणा भीषणाहं स्याम् । इस्यपि न । इयं ह्यतिप्र-णियतात्युरकटस्नेहवत्ता । ज्ञास्यसीति । मरणेन मृत्युना त्वं प्रीति ज्ञास्यति अप्रेऽवबोधो भविष्यति । इत्यपि न । इदं हि असंभावयम् । तद्यतिरेकेणापि प्रीतेर्कायमानत्वादिति ॥

इति श्रीमत्तपोगणगगनाङ्गणगगनमणिभद्दारकसावैभौमभद्दारकश्रीविजयसेनसूरीश्वराणां विजयराज्ये पातशाहश्रीक्षकब्बरप्रदापितोपाध्यायपदधारकश्रीशश्चंजयकरमो-चनाधनेकसुकृतकारकमहोपाध्यायश्रीभाजुचन्द्रगणिविरचितायां कादम्बरीनिरन्तरब्याख्यायां प्रथमः परिच्छेतः ।

टिप्पo—1कामुकतारूपस्य आत्मदोषस्य उपालम्भः निन्दा करणीया, न त तिबृहत्तये संदेशप्रेषण-मित्रर्थः। 2 स प्रत्याख्यानं नाद्यावधि जानाति, 'प्रत्याख्यानशङ्कया न संदिशामि' इति वाचिकप्रेषणे तु स्वयमेव तस्मै प्रत्याख्यानप्रबोधनमिति भावः। 3 एवंविधदुःखान्यनुभवन्त्या मन्द्रभाग्याया मे बह्व-पेक्षितस्य मरणस्यैवासंभवादित्याशयः।

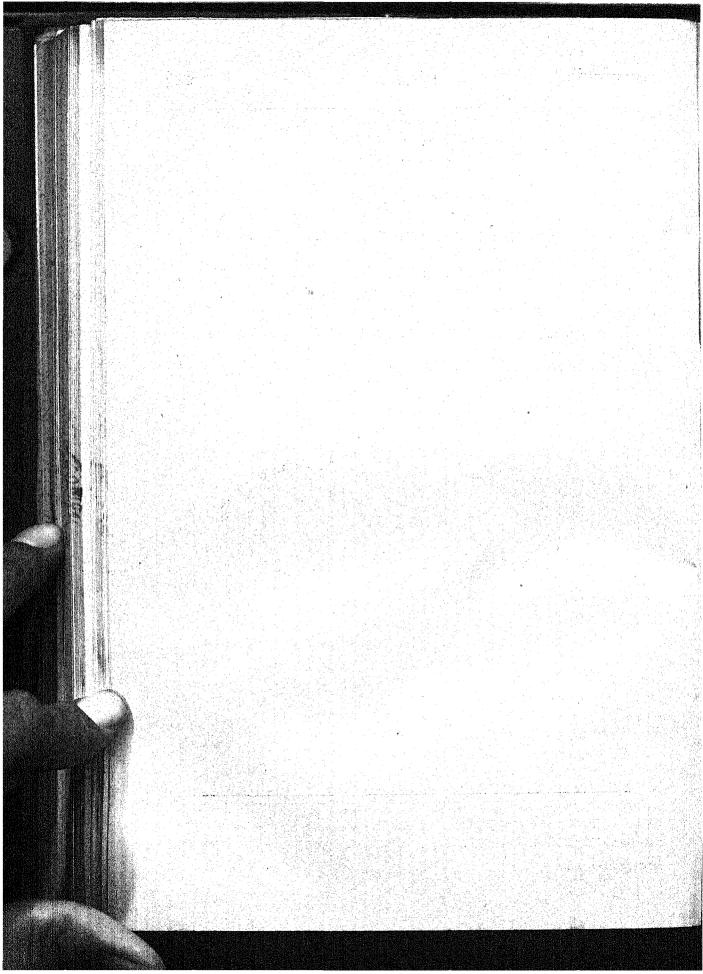
पाठा०—१ प्रिया नेति, २ अनुरक्तः. ३ स्वयं भक्ति. ४ निवेदनालापलाववस्, ५ बोधनस्; उद्धतप्रतिबोधनस्, ६ अनुजीवि. ७ असंभाव्यस्, असंभाव्यसेव.

विश्वासिनन्यबुधवन्यगुणा ह्युदारा काद्म्बरी नरवरैरूपछाळनीया। दैवाद्दिगम्बरेकरोपनता त्विदानी— मानीयतां हि 'चषैकेण' निजोपयोगम् ॥ १ ॥ रसगङ्गाधरटीका सरका, साहित्यवैभवं रुचिरम्। जयपुरवैभव—गाथासस्त्रातीत्यादि यत्कृतिस्तेन ॥ २ ॥ जयपुरवेभव—गाथासस्त्रातीत्यादि यत्कृतिस्तेन ॥ २ ॥ जयपुरवेनदेनद्रपूजिततेळङ्गामण्य—कविशिरोमणिना। शारनन्दनन्दचन्द्रप्रसितसमायासिदं रिचतम् ॥ ३ ॥ सन्मञ्जनाथनामश्रीमथुरानाथश्चमीनिर्मितिषु। कादम्बरीविचिन्तनचतुरां 'श्रषकं' चकासयतु ॥ ४ ॥

इति श्रीजयपुरमहाराजाधिराजसंमानित-तैलङ्गभद्दान्ववायसंभूत-मञ्जुनाथोपनामक-कविशिरौ-मणिदेवर्षिभद्दशीमथुरानाथज्ञास्त्रिसाहित्याचार्य-निर्मितं कादम्बरीचषकपूर्वार्धमपूर्यत ।

पाठा०—१ वर्णा नायिका, प्रतन्नासी कथा, हाला चेति त्रिष्विप सुयोजमिदम् । हालाया अपि वैश्वुभैः प्रशस्यगुणलात् । २ अकिञ्चनः, जैनसंप्रदायी प्रतृशिकाकारश्च । ३ प्रतन्नासा अनेन टिप्पणेन, पानपात्रेण च । ४ रसगङ्गाभरः, सटीका गाथासप्तश्चती च 'निर्णयसागर'तः प्राप्या । ५ वैभवद्वयमिदं 'मथुरानाथशास्त्री—रेजिडेन्सी रोड जयपुर'तः प्राप्यम् ।

काद्म्बरी

3444141: 1

देहद्वयार्धघटनारचितं शरीरमेकं ययोरनुपलक्षितसंघिभेदम्। बन्दे सुदुर्घटकथापरिशेषसिद्धौ सृष्टेर्गुरू गिरिसुतापरमेश्वरौ तौ ॥ १ ॥

मेठः स्नानभवैः सक्रक्कमपयःपुरैः परीतोऽभव-त्पीतस्तेन सवर्णपर्वत इति ख्याति जगाम क्षितौ । ढेवीव्रत्यविशीणंहारमणिभिस्तारो गतस्तारका-धारोऽसाविति यज्जनिव्यतिकरः सोऽव्याद्दषाङ्कः प्रभः॥ श्रीमाञ्शान्तिः प्रभरवत् वो गाढसर्वोङ्गबाधा यं राजश्रीः सभगमभनति ज यस्य प्रभोर्ने । तद्रागोऽन्तः करणमविशस्य एचेष्टाविशिष्टं वार्धिस्यन्दस्तटमिव विषं भोगिच्डामणीवत् ॥ जाग्रज्योतिरकब्बरक्षितिपतेरभ्यर्णमातस्थिवा-न्सिद्धार्दैः करमोचनादिस्रकृतं योऽकारयच्छाहिना । जीवानामभयप्रदानमपि यः सर्वत्र देशे स्फ्रटं श्रीमत्पाठकप्रंगवः स जयताच्छीभातचन्द्राभिधः॥ तच्छिष्यः सक्ततैकभूभैतिमतामञ्रेसरः केसरी शाहिस्तान्तविनोद्नैकरसिकः श्रीसिद्धिचन्द्राभिधः । पर्व श्रीविमलादिचेत्यरचनां द्रीकृतां शाहिना विज्ञाप्यैव महर्भेहस्तमधिपं योऽकारयत्तां पुनः ॥ यावन्या किल भाषया प्रगुणितान्प्रन्थानशेषांश्व ता-हिवज्ञाय अतिभागुणैस्तमधिकं योऽध्यापयच्छाहिराद्ध । हृष्ट्रानेकविधानवैभवकलां चेतश्वमत्कारिणीं चकेषु स्पृहमेति सर्वविदितं गोत्रं यदीयं पुनः ॥ प्रोचैः पश्चसहस्रतः शतुरगावश्रीसिन्धरान्दर्धरा-न्दत्त्वा प्राग्भवसंभवप्रणयतो धृत्वा करे यं जगौ । शाहिश्रीमदकब्बरक्षितिपतिस्त्यक्त्वा वर्तं दुष्करे श्रीमत्संयमयामिनीशवस्रधाधीशोऽधना त्वं भव ॥ साक्षात्कंदर्पेक्पः क्षितितलविदितो वाचकनातशकः स्मृत्वा वाक्यं गुरूणां गुरुवचनरतो भक्तिपर्वानगर्वात् । धीमान्बद्धास्त्रवेता रचयति रुचिरां सजनैः श्वाधनीयां टीकां कादम्बरीयां निजयुरुषटितां किंचिद्नस्थितां सः ॥ खर्ब करिन्यमाणोत्तरप्रबन्धनिष्प्रत्यूहसमाप्तयेऽमीष्टसमाचारप्राप्तखामीष्टदेवताप्रणतिरूपं कृतं मङ्गलं शिष्या-न्विक्षायायुमादानुपनिन्नाति—देहेत्यादिना । तौ गिरिस्तापरमेश्वरौ नन्दे इति संबन्धः । तौ निह- व्याधूतकेसरसटाविकरालवकं हत्ताप्रविस्फुरितशङ्खगदासिचक्रम् । श्राविष्कृतं सपदि येन नृसिंहरूपं नारायणं तमपि विश्वसृजं नमामि ॥ २ ॥ श्रार्थं यमचेति गृहे गृह एव लोकः पुण्यैः कृतस्य यत एव मैमात्मलाभः ।

पाधिकसकळोकाभीष्टार्थदायकःवेन प्रसिद्धावम्बाशंकरौ नमस्कुर्ने इत्यर्थः । अन्यतरनमस्कारेणैवाभीष्टसिद्धा-वुभयोपादानं शक्तर्वागात्मकःवाद्भगवतोऽर्थात्मकःवाद्विकलशब्दार्थंपरिस्फूर्ल्थंमिति बोध्यम् । अहमित्यप्रयुजा-नेन व्यक्त्यार्थं एव प्राधान्येन निरूप्यत इति ध्वनितम् । निर्गुणस्य वस्तुनो नमस्काराद्ययोग्यतया परमेश्वरपदी-पादानेनैव तत्सिद्धे निगरणार्थकगिरिपुत्रीसाहिस्येन कारणगुणा हीति न्यायेन तस्या अपि तथात्वात्तदाराधकस्या-नायासेनैव वाणीजगरणं भवतीति सूचितम् । तच्छब्दसंबन्धिभूतं यच्छब्दार्थमाह-ययोदेंहद्वयार्थघटनारचि-तमेकं शरीरम् । अस्तीति शेषः । ययोः पार्वतीपरमेश्वरयोर्देहद्वयस्य स्त्रीपुरुषरूपदेहद्वयस्यार्धं स्त्रीदेहार्धं पुरुष-देहार्धं च तयोर्घटना संघट्टस्ताभ्यां वा घटना निर्माणं तेन रचितम् । खयं निष्पादितमित्यर्थः । ननु विजाती-योत्पन्नत्वेन कथमेकत्विमत्यत आह—अन्यिति । अनुपलक्षितोऽप्रतीयमानः संधिः परस्परसंधानम् । संयो जनमिति यावत । तत्कृतो भेदः स्त्रीत्वपुंस्त्वरूपो यस्येति समासार्थः । द्यणुकादिप्रक्रमेणारम्भे स्यादयं दोषः । अस चार्धनारीश्वरठीलाविप्रहस्पैकस्पैनोपलम्भाद्भेदप्रस्याभावादिति भावः। एतेनोत्तरमात्मकृत्या संधितायाः पितृपूर्वकृतेरर्धनारीश्वरविष्रहवदमेदः संदर्भशुद्धा सूचितः। तेनालौकिकचमत्कारिता च। नितफलं दर्शय-ति—सुद्धेटेति । सुदुर्घटः काद्म्बरीप्रसागतपत्रलेखाकथिततत्संदेशानां किंचिद्रथनकाल एव दैवात्परं लोकं गते बाणेऽन्येन केनापि कविना तथा विरचयितुमशक्यः कथापरिशेषः। 'कृदमिहिते' इति न्यायेन परिशिष्यमाणा कथेत्यर्थः । तत्सिद्धौ खरूपनिष्पत्यै । अयं भावः—पितुरुपरमे तत्कृताबुत्तरकथाविच्छेददर्शना-दसमाप्तिरूपकलङ्कद्रीकरणाय पितृप्रसादप्राप्तवाग्वैभवस्तत्पुत्रस्तत्समास्यै खयं यत्नं कृतवान् । स च तादशपुरु-षधौरेयाराधनं विना न सिद्धातीति । एवंविधाम्बेश्वरसद्भावे प्रमाणमाह—सृष्टेरिति । सृष्टेर्जगतो गुरू पितरौ । उत्पत्तिमित्तिकारणभूताविसर्थः । नन्वीश्वरस्यैव निमित्तत्वं श्रुतं नाम्बाया इति चेत्, न तनीयांसमिसाय-क्यवष्टम्भेन शक्तिरहितस्य तत्रासामध्यीवधारणादिति दिक् ॥ १ ॥

विष्ठसमसंख्यमङ्गलस्य कारणत्वावधारणाद्वहुविष्ठशङ्कया कृतं नतिरूपं मङ्गलान्तरसुपनिबन्नाति—व्याध्नेति । तं नारायणमपि नमामीखन्वयः । तमङ्गीकृतमत्स्याववतारं निरस्तसमस्तदुःखं नारायणमपि क्षीरशायिनमपि । एतेन खस्य तञ्चागम्यत्वं सूचयति । नमामि । प्रह्वीभवामीखर्थः । नन्वगम्यत्वे कथं नमस्करणीयतेखत आह्—येनेत्यादि । क्षीरशायिना खसेवार्थं हसिंहरूपं परस्परविरुद्धजात्याश्रयं सगुणखरूपमाविष्कृतस्य । प्रकटीकृतिसखर्थः । एतेन कर्मार्य्यतं निवारयति । ध्यानार्थं तत्खरूपं विशेषणद्वाराह—व्याध्नतेत्यादिना । व्याध्नुतानां कम्पितानां केसराणां स्कन्धवालानां सदाश्रेणयोऽप्रभागा वा ताभिरभक्तानां विशेषण करालं भीषणं वक्षं मुखं यस्येति समासार्थः । तथा हस्ताप्रेषु विस्कुरितानि देवीप्यमानानि शङ्कगदासिचकाणि पाश्चजन्यकौमोदकीनन्दकसुदर्शनानि यस्य स इत्यर्थः । चतुर्भुजत्वमनेनोक्तम् । अज्ञानहिरण्यकशिपुष्वंस आद्यविशेषणेन, द्वितीयेन चासेः प्रत्यासत्रवधोपायत्वादितरेषामप्रत्यासन्नवधोपायत्वात्तादशविद्यचंसः सूचितः ।
प्रमाणमाह—विश्वति । सर्वोत्पत्तिमित्तमित्यर्थः ॥ २ ॥

आर्थिमिति । तं पितर्मेवानतोऽस्मीत्यन्वयः । तं प्रसिद्धं पातीति व्युत्पत्या सर्वोपद्रक्षकं जनकं बाणमानतोऽसि । नमस्कारेणामिमुखीकरोमीत्यथः । एवकारेण नेदं पितृत्वमन्यत्रेति स्चयति । तच्छव्दसंबन्धिनमाह—लोक आर्थं यं ग्रहे ग्रह एवार्चतीति । लोकते गुणानिति व्यत्पत्त्या गुणप्राहको जनो ग्रहे ग्रह एव । एवकारः प्रातिखिकतामाह । खखगृहे आर्थं कर्णपथप्राप्तमचंति । स्तौतीत्यर्थः । खेषोपवृंहितामेतद्रवीमाकर्ण्यं अवणहत्याहाददायितया मौलिमण्डलान्दोलनविरचनेन 'हदि लमेन वाणेन' इल्लादिना । अच यावत्सहृदयहृदयः को
वा तक्कोररीकरोतीति भावः । अन्यच पुण्येरैव कृतस्य मम यत आत्मलामः पुण्येरैव धमैरेव । एतेन धर्म मा-

सृष्टेव येन च कथेयमनन्यशक्या वागीश्वरं पितरमेव तमानतोऽस्मि ॥ ३॥ याते दिवं पितरि तद्वचसैव सार्ध विच्छेदमाप भुवि यस्तु कथाप्रबन्धः । दुःखं सतां तदसमाप्तिकृतं विछोक्य प्रारच्ध एव स मया न कवित्वदर्षात् ॥ ४॥ गद्ये कृतेऽपि गुरुणा तु तथाक्षराणि यन्निर्गतानि पितुरेव स मेऽनुभावः । एकप्रवामृतरसास्पदचन्द्रपौदसंपर्क एव हि मृगाङ्कमणेर्द्रवाय ॥ ५॥ गङ्गां प्रविद्य भुवि तन्मयतामुपेस स्फीताः समुद्रमितरा अपि यान्ति नद्यः ।

त्रारब्धत्वेनात्मनो देवांशैत्वं प्रतिपादयति । कृतस्य निष्पादितस्य सम यतो वाणादात्मलाभो देहसंबन्धो जात इति शेषः । एतत्पुत्रत्वमेव मे धर्ममात्रारब्धत्वं सूचयति । येन च बाणेनानन्यशक्या तदितरजनेन कर्तुमं शक्ययं प्रसिद्धा कथैव । एवकारोऽप्यथें । कादम्बरीविषयिणी कथैगपील्थः । सृष्टा । कित्पतेल्यः । पुरान्णेतिहासादिष्वदृष्टापीयं कथा खयं निर्मिता निवद्धा चेति भावः । खयं निर्माणे हेतुगर्भ विशेषणमाह—वागी- श्वरमिति । वाचां वाणीनामीक्षरं नियन्तारम् । स्वायतीकृतवाक्षप्रवस्य किमशक्यमिति भावः ॥ ३॥

कविरिदानीं खमीद्धलं परिहरति—यात इत्यादिना श्लोकद्वयेन । पिति कथारव्धके बाणे दिवं खर्ग याते प्राप्ते सति तद्वचसेव तत्य वाणस्य वचसा । वचोभिरिल्यंः । यः कथाप्रवन्धश्वरितगोष्ठीवित्तारो भुवि भूमण्डले विच्छेदं विनाशमाप प्राप्तवान् । ततः सतां सहृदयानां तदसमाप्तिकृतं तत्याः कथाया असमाप्तिरसंपूर्णता तत्कृतं तत्प्रयुक्तं दुःखम् 'हा, बाणारच्ध एताहशः प्रवन्धो न समाप्तिमगात्' इल्याकारमधमेपालं विलोक्य हृष्ट्वा तहुःखपरिहारार्थं मया प्रारच्ध एव । मया तत्पुत्रेण 'आत्मा वे पुत्रनामाप्ति' इत्युक्तेस्तेनेव मया प्रारच्ध एवाविच्छेदेन समाप्तिं नीत एव । कवित्वदर्पात्र लोकोत्तरवर्णनानिपुणतरकविकर्मगर्वान्न । तथा च सहृदयानतस्तापनिरासायैवायमारभ्भः, न पुनः सकविताप्रौढिदर्पादिति भावः ।

गुरुणा पित्रा गर्धे कृते। जातावेकवचनम्। गर्धेषु कृतेष्विस्थंः। यत्तथा पितृकृतगर्धाक्षरतुष्यान्यक्षराण्यज्ञ्ञस्तसुदायात्मकान्यक्षराणि निर्गतानि प्राहुर्भृतानि स मे पितृरेव वाणस्येवानुभावः, सामर्थ्यम्। स्वश्रारीरमोचनसमये तथा तेनानुगृहीतो यथा नूतनकथापूरकगर्यावली तत्समानाकौरवानिरभृदिति भावः। उक्तमर्थमर्थान्तरन्यासेन द्रवयति—एको मुख्यः प्रवः प्रवाहो यस्मित्तादको योऽभृतरसः पीयृषद्रवस्तदास्पदं स्थानं यश्चनद्रस्तत्यासेन द्रवयति—एको मुख्यः प्रवः प्रवाहो यस्मित्तादको योऽभृतरसः पीयृषद्रवस्तदास्पदं स्थानं यश्चनद्रस्तत्यासेन द्रवयति—एको मुख्यः प्रवः प्रवाहो यस्मित्तादको द्रवाय स्ववाय भवतिति शेषः। यथा चन्द्रकान्तमणिश्चन्द्रकिरणसंपर्कोद्रवीभवति तथा मद्राष्यपि पितृवाक्षंयन्येनामृतस्राविणी भविष्यतिति भावः॥५॥
भर्षान्तरन्यासं पद्यान्तरेण दर्शयति—गङ्गामिति। यथेतरा नद्यो यमुनाद्या भागीरथीसंभदं कृत्या
पृथित्यां तद्रपतामेस्योद्ष्याः सागरं गच्छन्ति एवमासमुद्रमे मत्तातवाणीह्रोतस्राख्यानसंधानार्थं पतिता

टिप्प0-1 गणनाथमचीयत्वा कादम्बर्याः सनाथयंश्रवकम् ।

सन्मञ्ज्ञनाथनामा मथुरानाथः कृतार्थोऽस्तु ॥ १ ॥
'स मया न कवित्वद्गीत्', 'तान्येव तस्य तनयेन तु संहतानि', इत्यादिवचनैर्यः स्वस्य विनयमाख्याति तस्यैव मुखात् 'क्षात्मनो देवांशत्वोक्तिः' कियत्संगता स्यात् ? अत एव सोयं पाठः प्रमाद एव टीकाकर्तुः। 'पुण्यैः कृतश्च यत एव मयात्मलाभः' इत्येव पाठः। मया पुण्यैः (पूर्वजन्मकृतैः सुकृतैः) यतः यसाद् (पितुः) आत्मलाभः कृतः, जन्म लब्धमिति तद्र्यः। 2 कथा तन्नामकं गद्यकाव्यम्। काद्म्बरीक्थानकस्य तु बृहत्कथामूलकत्वात् 'पुराणेतिहासादिष्वदृष्टे' त्यादिकथनं न स्वारस्याय। बृहत्कथामूलकत्वसाधनं
मत्कृतभूमिकायां सहद्रयेद्रेष्टुं शक्यम्।

आसिन्धुगामिनि पितुर्वचनप्रवाहे क्षिप्ता कथानुघटनाय मयापि वाणी ॥ ६ ॥ काद्म्बरीरसभरेण समस्त एव मत्तो न किंचिद्पि चेतयते जनोऽयम् । भीतोऽस्मि यत्र रसवर्णविवर्जितेन तच्छेषमात्मवचसाण्यनुसंद्धानः ॥ ७ ॥ बीजानि गर्भितफळानि विकाशभाञ्जि वैप्त्रैव यान्युचितकर्मवळात्क्रतानि । उत्कृष्टभूमिविततानि च यान्ति पृष्टिं तान्येव तस्य तनयेन तु संहतानि ॥ ८ ॥ अपि चेदानीमानीतस्यापि कुमारस्य न द्दाति तैरळताळज्जिता ळज्जेव दुर्शनम् । मनो-

सद्भवी सिन्धुगामिनी भविष्यतीत्यर्थः । यथा यमुनादीनां परप्रवाहसंबन्धेन सिन्धुगामित्वम् , तथा मद्भचनप्र-बाहोऽपि तातवाकप्रधाहमिलित आसमुद्रं गमिष्यतीति भावः ॥ ६ ॥

नन्द्रटिपिन्वाण्या खवाणीं संयोजयतः कथं न भयं तत्राह—काद्म्बरी । कादम्बरी कथा मधं च, तस्या रसः श्रङ्कारादिः पानीयं च, तस्य भरेणाधिक्येन समस्य एव जनो जन्तुमात्रं मत्तः क्षीवः किंचिदिप न चेतयते । कर्तव्याकर्तव्यविधुरः सचानुसंघत्त इत्यर्थः । तथा च ममापि खान्तःपातित्वेन मत्तत्या विवेकान्तुसंघानाच भीतिरिति भावः । एवं सति रसवर्णविवार्जितेन, रसःश्रङ्कारादिस्तद्धिताक्षरमालिकारिहतमद्धाण्या पिनृकृतप्रम्थशेषसंघानकर्ता भयं न प्राप्तोऽस्मि । तदनुसंघानाभावादित्यर्थः । रसेत्यादिना भीतिहेतुरुक्तः ॥ ॥ मम पुनरेतिचर्माणे न कोऽपि प्रयासलेश इत्याह—वीजानीति । तस्य बाणस्य तनयेन पुत्रण न्यायेन बीजानि संहतानि कैथाविषयीकृतानि पुष्टि फलोदेकतां यान्ति । प्राप्तुवन्तीत्यर्थः । यानि बीजानि गर्भितफलान्यङ्करात्पादनानुकृशलशक्तिमन्ति वष्त्रेव वापकेनैव बाणेनोत्कृष्टभूमौ सर्वतोऽप्यधिककादम्बरीलक्षणायां भुवि वितानि गद्यादिरूपेण सर्वतः स्थापितानि चित्ततं कर्म रससेकादि तस्य बलात्सामर्थ्यात्कृतानि निष्पादितानि । विकाशः स्थिमिव्यक्तिस्तद्भाक्षि तत्संपादकानि कृतानि । केनिवद्भापकेन गुरुमादिरहित्रमूम्युप्तानि शाल्यादि-बीजानि जलसेकादिकियावलादङ्करावस्थां प्रापितानि फलादिसंपचान्युपसंहियन्त इति स्थिषार्थः ॥ ८ ॥

अत्र च पूर्वेकाद्म्बर्या विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात्पुष्टो विप्रलम्भस्तत्र स्मृतिव्यभिचारिभावोदयात् 'का-न्यामि तं देवम्' इति पत्रलेखोक्तिस्मृतानुक्तराधे जलरितं कादम्बर्या निवेदयति पत्रलेखा चन्द्रापीडाय—अपि चेत्यादिना । अपि च । अन्यद्पि शृण्विखर्यः । इदानीमपि तद्दर्शनं विना जीवितावसानकालेऽप्यानीतस्य मल्लोचनगोचरं प्रापितस्य कुमारस्य पृथिन्यां कंदर्पमूर्तेर्दर्शनं साक्षारकारं प्रतिकृलादष्टवद्यारकुमारीखभावो लज्जै-वेन्द्रियादिवृत्तीनां खन्छन्दचारसंकोचिका त्रपैव न ददाति । वर्तमानसामीप्ये लद्द, न दास्पतीखर्यः । यद्दा वर्तमान एव वा लट् । प्रथमदर्शनवल्लज्या तथाकृतमनुभूतमिदानीमिष सेवानुवर्तत इति पूर्वोत्तरावधिकृत्यता निषेषस्य चोत्यते । ननूत्कण्ठा लज्जां द्रीकरिष्यतीखत आह—तरलतेति । तरलता दर्शनोत्कण्ठाक्षं वाश्वरं चक्षुपोस्तेन लज्जिता लज्जां प्राप्ता । मणि विद्यमानायां दर्शनोत्कण्ठा जातेति लज्जाया लज्जोदया-तत्र लज्जाव्याप्तिर्भूयसीति भावः । तस्यां च सत्यां प्रखयनिर्निमेषावलोकनं च कथं स्यादिति पुनरिप दिदक्षा देन्यं च व्यभिचारि व्यज्यते । लज्जितेयं दृष्टिः । तल्लक्षणं तु—'मनागिव्यत्यस्मा च किंचिरस्वव्यक्षकनीनिका।

, दिप्पo—1 असिन्, पूर्वपचे च प्रकृताप्रकृतयोविंग्वप्रतिबिग्वभावाद् दृष्टान्तालंकारः 2 असंबद्धप्रिवेदम् । वप्ता वपनकत्रैंव उन्वितानां कर्मणां कर्षणादीनां बलात् यानि बीजानि उत्कृष्टभूमिषु विततानि
प्रक्षिसानि, गर्भितफलानि गर्भितं (गर्भस्थितं) फलं येषां तानि (फलोन्सुखानीति भावः), अत एव
क्रिकासभाक्षि कृतानि सन्ति वृद्धिं गच्छन्ति । तस्य (वसुः) पुत्रेण तु तान्येव फलोन्सुखानि वर्धमानानि
च बीजानि संह्वतानि नाशितानि । सुरसानि पितुर्वचनानि विरसैर्वचनैः संयोज्य नाशितानि मयेति स्वविनयः सूच्यते । टीकाकारकृता व्याख्या सहदयैस्तुल्या बोद्धन्या ।

पाठा०-१ वष्त्रेव, र गतातिपोषम्, च यान्ति पोषम्. ३ द्वतरां रुज्जितेव रुज्जा, ४ दर्शनं दातुम्.

भवविकारवेदनाविलक्षं वैलक्ष्यमेव न पुरस्तिष्ठति । अप्रतिपत्तिसाध्वसजडा जडतैव नोप-

संस्रताऽर्धपुटा दृष्टिर्जजिता लजिते क्षिया ॥' इति । यद्वा चिन्तासंतत्युपनीतं भवन्तं विभाव्य 'काकार्यम्' इलादिवदुरमादव्यभिचारिभावाकान्ताहेलाह—अपि चेति । इदानीं भावनासमये । आ ईषदर्थे । ईषत्का-लमलपकालं नीतस्य भावनया परः प्रापितस्य तरलतोन्मादो लज्जा वेखेवकार एवार्थे । संकल्पसमागमेष्वा-भिमुख्यं प्राप्तस्य तरलतौत्सुक्यं दर्शनं न ददाति । अपि तु ददातीसर्थं इति वा । ननु तर्हि किमर्थं ताम्यसीस्यत आह—लक्षिते ति । क्षणमात्रस्थायितया लक्षां प्राप्ता । तिरोभतेस्यर्थः । औत्स्वयस्य क्षणिकत्वेन संपूर्ण-दर्शनफलालाभादिति भावः । यद्वा पत्रलेखां प्रत्यपालम्मोक्तिः कादम्बर्याः । अस्मिन्काले सामस्त्येन नीतस्य देशान्तरं प्रापितस्य । त्वयेति शेषः । कुमारस्य कुत्सितमारस्य । दुर्बलमारस्येति यावत् । अन्यथा मां विहाय देशान्तरं कथं गच्छेदिति भावः । तत्संबन्धिनी तरलता लिजता दृष्टिलेजेव । एवकारश्रार्थे । लजा च सम-चरो दर्शनं न ददाति । तरलतागमनानन्तरं पुनरागम्हपा चञ्चलता तस्या एवाभावादिति भावः । लिजता हिष्टः । हर्ष्ट्रेलेजात्वमस्थिरत्वेन फळालाभादिति भावः । कथं निरपत्रपत्तस्य सुखं प्रदर्शयामीति त्रपापि दर्शन-प्रतिबन्धकीभृता जातेति भावः । तथा च तस्य पुनरागमनमसंभावितमिति भावः । औत्स्वयचिन्ताहर्षारीनां शबलता । तत्र स्थितस्यापि तस्य सप्तादिसाक्षात्कारेण चक्कः फललाभेन पुनरिप दिदक्षा दैन्यं च व्यभिचारी व्यज्यते । नन्वसन्तमपि भावमतिचतुराः स्त्रियः खाधीनसहजसिखचेष्टाविशेषैराविर्भावयन्तीति कथं तर्भ लतादीनां तादगाशयवरवं निर्णेयमिति मयाक्षिप्ते सैवमाहेखाह-मनोभवेति । मनोमेवोऽतिविवेकिप्र-भवः कामस्तस्य तत्कर्तको विकारः कार्श्यपाण्डिमादिस्तज्जनिता वेदनाः संतापादिरूपास्ताभिविलक्षं विगत-लक्षणम् । अप्रतिसंधीयमानमिति यावत् । वैलक्ष्यम् । 'लक्ष्यं वेष्ये च भावे च' इत्यभिधानाद्विविधभावभावो न पुरस्तिष्ठति । न पुरः स्थास्यतीस्यर्थः । तथा च कामविकारकीलिताया मे सहजचेष्टाविर्भावात्तरलतादीनामति-श्राबल्यादिति भावः । विकारपदं च सहजसिद्धक्षेद्दावळोकनन्यूनतां व्यनक्ति । मनोभवपदं च कामवेदनाबा-होन्द्रियाविष्यत्वं व्यनक्ति । ज्ञानार्थप्रकृतिकवेदनापदेनाज्ञायमानदः खध्वंसाभावं व्यनक्ति । अत्रापि भविष्यदर्थे लट । यहा दर्शनफलमाह—मनोभवेति । नैलक्ष्यदर्शनजनितकार्यपाण्डिमादिनैलक्षण्यं तदेव परः । प्रथमिति यावत् । न स्थास्यतीत्यर्थः । एतेन तस्य दुःसहतोत्ता । दुःसहत्वे हेतुगभ विशेषणमाह—मनो-भवेति । उक्त एवार्थः । यहा संतापादिविकारवेदनास्थिरत्वेन निर्विण्णाह । वैलक्ष्यं संतापादिकृतं कार्यमी-हादिकं न बहुकालं स्थास्यतीलार्थः । मध्ये स्वप्तसंकल्पसमागमेष्वाश्वासात् । अन्यथा तस्थैर्थेऽल्पेनैव कालेन मरणसंभवात । दुःखविमोकादिति भावः । एतदप्यकृतप्रण्याया मे कृत इति निर्वेदध्वनिः । तदैव विशेषणद्वाराह-मनोभवेति । कंदर्पकृता विकाराः खप्रसंकल्पसमागमादयस्तत्कृता वेदना तथा समागम-स्यास्थिरत्वेन पुनर्विरहृदुःखानुसंघानं तेन विलक्षं मरणलक्षणविगमं प्राप्तमिखर्थः । ननु गाढान्धकाराभिसरण-श्रीलानां कामिनीचधुर्विषयाभावेऽपि लगिन्द्रियस्य स्पर्शः केन वा वारणीय इति मयोके सैवमुत्तरितवतीत्या-ह-अप्रतिपत्तीति । जडता स्परीजन्यः स्तम्भाख्यः सात्त्विकभावः स एव नोपसपिति । न यास्यतीखर्थः । सत्रापि भविष्यदर्थे लद् । यथाकथंचित्तवयानीतस्यापि गाढान्धकारे दर्शनायोग्यस्य त्विगिन्दियस्पर्शस्यानभवे प्रथमस्पर्शजन्यज्ञङताप्रतिबन्धेन चुम्बनाद्यननुष्ठाने स्पर्शस्य निष्फलत्वेन तत्रापि दैववैसुख्येन विरहुज्बरोप-शान्तिमलभमानायाः स्पर्शो वृथेव भविष्यतीति भावः । नन् शारीरा भावाः क्षणस्थायिनो भवन्ति. उत्पन्नापि जडता न स्थास्यतीस्यत आह-अप्रतिपत्तीति । अप्रतिपत्तिः स्पर्शो ज्ञानं साध्यसं भयं मा कदाचितकः श्चिनमा दर्शाति ताभ्यां जडा भावान्तरानुत्पादेन पदात्पदं दात्रमसमर्था गाढान्धकारसंजातस्पर्शेजायमानस्तम्भेन ख्रम्बनाचनुष्ठानेऽसामर्थ्यात्तथा कियमाणे दुःखानपगमादिति भावः । यद्वा जडता व्यभिचारिभावोऽपि दैवप्रा-तिकृत्यानापयास्यति । तत्र कारणमाद्द-अप्रतिपत्तिमोहः, साध्वसं भयम्, ताभ्यां जडा । स्थिरेखर्थः । तथा च जडतामोहभयव्य भिचारिणां शबलतयान्यापगम एव मया गन्तव्यमिति स्थिरेति भावः । यद्वा नास्ति प्रतिपतिज्ञो यस्यां साडप्रतिपत्ति मूच्छा व्यभिचारिभावः । यावदेव त्वं तमानेष्यसि तावदेव मे मूच्छाभिभविष्यति । तदान्य-नसंभ्रमोश्यिताया मे मुर्च्छापगमानन्तरं यद्भयं बहुकालं स्थित्वा छोको ज्ञास्यतीति ताभ्यां जडा स्तब्धा। आवि-र्भवितुमशक्येति यावत् । जङता डलयोरैक्याजलता । खेदसात्त्विकभावो नाविर्भविष्यतीलर्थः । मुर्च्छीमयास्या सर्पति । खयमुपसर्पणलघु लाघवमैव तत्प्रतिपत्तिस्थैय नावलम्बते । बलात्तदानयनापराध-मीता भीतिरेव न संमुखीभवति । अथ कथंचिद्वरुजनत्रपया वा, राजकार्योनुरोधेन वा,

स्थातमसमर्थया त्वया मयैव सह कुतो नागम्यत इति मयोदिते सैवमाहेत्याह—स्वयमिति । स्वयमुप-सर्पणं तदनन्मत्या खर्यं गमनं तेन लघु लाघवमेव तच्छलाघवमेव तत्प्रतिपत्तिरुखयैवागन्तव्यमित्यपदेशज्ञानं तस्थेर्थं तत्स्थरतां नावलम्बते । नावलम्बनं करोतीत्वर्थः । अन्यत्र ज्ञानस्य त्रिक्षणावस्थायित्वेऽपि युत्तयतु-पष्टम्भोपहितमिदं ज्ञानं क्षणमात्रमपि न तिष्ठतीति भावः । स्त्रीणां स्वयम्पसपेणं लघुतापादकं नितरामन्त्रमत्या कृतं नितरां राजकन्यानाम् । किंचैवमौत्सक्यातिरेकेण कृतेऽपि तेनापि मदीयां निःसारतामाकलय्य विद्या-धनसौन्दर्यादिगर्वेणानादरे कृते तव का प्रतिष्ठा, ममापि किं गौरवम्, तदुत्तरकालं च प्रयक्षाभावेन मम मरणमैव शरणं स्यादिति तुषकण्डनमेव फलितमिति शब्दशक्तयुद्धवो ध्वनिः । इह तु वर्तमान एव लद् । तेन पर्वोत्तरावधिक्रस्यतां प्रत्यक्षप्रमाणगोचरतां च ब्यनक्ति । यदा स्वयमपसर्पणं स्वयं गमनं तेन लघुस्तलादपि निः-साराहं तस्या मे लाघवमेव लघुभावमेव। दृष्ट्रिति शेषः। तत्प्रतिपत्तिस्तस्य चन्द्रापीडस्य प्रतिपत्तिभीय सर्वोत्कृष्ट-ताबुद्धिः स्थैर्यं स्थिरत्वं नावलम्बते । न स्थिरतां यास्यतीसर्थः । अस्मिन्पक्षे भविष्यदर्थं एव लट्ट । तेन फलि-तिमदं भविष्यतीति ध्वन्यते । ननु तिर्हं मयैव यथाकथंचिदयमानेय इति मयोदिते सैवमाहेलाह—बलेति । बलात्तदरच्या यनदानयनं त्वत्कृतं चन्द्रापीडानयनं स एवापराधस्तेन भीताया मे भीतिरेव न संमुखीभवति। एतदनमोदनसांमुख्यं न करोतीत्यर्थः । इदमपि मया कथं वक्तव्यं त्वयानेय इति कदाचित्वया मदीयां दशामा-स्रोक्य पादपतमादिना बलादानीतस्य तथैव स्थितस्य मदपराधं गृह्णतोऽसन्मखस्यानयनफलालाभेन लोकोपहास्य-ता परितापाधिक्यं च मे भवेदिति भावः । तस्मादेते सर्व एव पक्षाः प्रकृतानुपयुक्तस्वादनादरणीयाः । केवलं मनोवाक्कायकर्मभिस्तरस्वीकार एव मध्यनुप्रहो गतागतेन च तदभावनिश्चयात्त्वया तथा यतनीयं मदनुप्रहे विस्मालस्योपेक्षास्तस्य न भवन्ति । भवस्याश्च मत्प्राणत्राणसकृतादिहरूोकः परलोकश्च भवेत् । सख्यादीनासपः हासपात्रतां न यायाम्, जन्मसाफल्यं च यायां सित्रादिपारवर्यतां च न लभेयम् । गौरवसंरक्षणं भवेत् । नान्यं शरणमुपयायामित्याद्यत्नतिरस्कृतवाच्याभिधाभिन्नमूरुध्वनिः । तेन च प्रवन्धस्योत्तमता सूचिता । तेन चालौकिकरसाखादनसामग्रीदार्व्यं च सूचितम् । अत्र सर्वत्र काव्यलिङ्गं विभावना चालंकारः । यद्वा भीतिरेव बळात्सं मुखीभवतीति संबन्धः । एतरप्राप्तौ पित्रादिभ्यो भयं लक्तमिखर्थः । भीतिप्राप्तौ हेतुमाह—बळादिति । बलादरुच्या तदानयनं चम्द्रापीडानयनं स एवापराधो महासाहतिकत्वादिक्पस्तत्र भीता । भयहेत् तुरंभेक्षमा-णेखर्थः । तथा चोत्प्रेक्षाया आरोपविषयत्वेनाहार्यभीतेरङ्गीकारादिति भावः । पूर्वोक्तं सर्वमप्यन्यययन्त्याह— अथिति । अथशब्दः पूर्वापरितोषे इति प्रकरणालभ्यते । मयि मद्विषये स्नहात्प्रेम्णो हेतोः । हेतौ पश्चमी । कृता विहिता यहा आनयनोपाया यया सा तया । प्रिया प्रियकर्जी चासौ सखी चेति तया पत्रलेखयापि यदा यद्यानेतमानयनाय न पारितो न शक्तः, तदा तर्हि सतरामेवातिशयेनैव न किंचित् लघुतोत्कर्षः । तदा मम जीवितेन न किंचित्प्रयोजनिमति भावः । आनयनप्रकारमाह—पादपतनेनापीति । करणे तृतीया । पादयोश्वरणयोः पतनेन् । दण्डवत्प्रणामेनापीत्यर्थः । आनयनाशक्ती पूर्वपूर्वापरितोषेण तृतीयान्तान्हेतूना-इ-फथंचिदिति । एतत्पदं सर्वेतृतीयान्तेन संबध्यते । गुरुजनाः पितृमातृप्रभृतयस्तेषां त्रपा लजा तया

टिप्पo—1 'अथ' इति पक्षान्तरात्पूर्वम्, पत्रलेखाद्वारक-काद्म्बरीसंदेशेऽस्मिन्-यदि कुमारोऽत्रा-भीतस्तिहिं लजा-वैलक्ष्य-जडतादिभिस्तत्सांमुख्यं न भविष्यतीति सर्वस्य तात्पर्यम् । तरलतया (चाप-ह्येन) लजिता लजेव दर्शनं न ददाति (भन्तभीवितण्यर्थः), लजापि लजिता जाता, अत एव सा कुमारस्य दर्शनं मे न दापयतीति वाक्यस्यार्थः । भविष्यत्सामीप्ये लद्द । एवमेव-मनोभववेदनया विल-श्रम् (भप्रतिभम्) वैलक्ष्यमेव (अप्रतिभत्वमेव) अप्रतो न तिष्ठति (अयमण्यन्तभीवितण्यर्थः), वैलक्ष्यमेव मामप्रतो न स्थापयति, न स्थातुमवसरं ददातीत्वर्थः । जडतेव नोपसपित, नोपसपियतीत्येवं-रूपेण सर्ववाक्येषु ण्यर्थे लक्षणयाऽन्तर्भाज्य वाक्यार्थः परिकल्प्यते । टीकाकारदर्शितं पाण्डित्यं तु सीमातिगामि मार्मिकैः स्वयमवगन्तक्यम् । चिरावलोकितसहसंवधितवन्धुजनोत्कण्ठया वा, सुह्र-सुखकमलद्शेनेन वा, पुनरागमनखेदपरिजिहीर्षया वा, निजगृहावस्थानरूच्या वा, जन्मभूमिस्नेहेन वा, अनिच्छया वास्य जनस्थोपरि पादपतनेनापि नानेतुमेव पारितो यदा मिय स्नेहात्कृतयन्नयापि प्रियसस्या पत्रलेखया तदा
सुतरामेव न किंचित्। किं चाधुनात्यधिकसुपजातम्। सैवाहं कादम्बरी याऽनेन कुमारेण मत्तमद्मुखरमधुकरकुलकलकोलाहलाकुलिते कोककामिनीकरणकुँजिते विरहिजनमनोद्धः से विक-

वा । बाशब्दः पूर्वीपरितोषे । राजकार्यं संधिविप्रहादि तस्यानुरोधोऽनुसरणं तेन वा । चिरेण बहुकालेनाव-लोकितो हप्टो यः सहसंवर्धितः पांसुकीडनादिभिः सहवृद्धि प्रापितो बन्धुजनो बान्धवलोकस्तस्योत्कण्ठया विरहासहनेन वा । सहदो मित्राणि । 'सहदुर्हदौ मित्रामित्रयोः' इति निपातः । तेषां सुखानि कमलानीवे-त्युपमितसमासः । तेषां दर्शनेन सादरावलोकनेन वा । पुनरागमनं पुनरत्रागमः तेन यः खेद आयासस्तस्य परिहर्तुमिच्छा त्यागस्पृहा तयेति वा । पुनरपि यातायातश्रमो मा भूदितिविधयेत्यर्थः । निजं स्वकीयं यद्गहं तत्रावस्थानं सुखवासस्तत्र रुचिः प्रीतिस्तयेति वा । जन्मभूमिर्जन्मस्थानं तत्र स्नेहः प्रेमा तेन वा । सर्वमेतत्सं-भावनामात्रेणोक्तम् । वस्तुतस्त्वस्य मलक्षणस्य जनस्य जन्तुमात्रस्योपर्यनिच्छाऽरुचिः । अप्रीतिरिति यावत् । तया वा । किंचेति पक्षान्तरे । सैवाहं कादम्बरी यानेन कुमारेण चन्द्रापीडेन । कुमुदानि विद्यन्ते यस्यां सा कुमदिनी तस्याः कुमदिन्याश्रतरस्रजलकीडासरस्याः । प्रकारिण्या इति यावत् । तटे तीरे । सामीप्ये सप्तमी । हिमप्रच्रं गृहं हिमगृहं तिसन्मुक्ताविवर्मेलो मुक्ताखिनतो वा यः शिलायाः पट्टः स एव शयनं शय्या तिसन्कि-सुमानां संस्तरस्तमवलम्बत इत्येवंशीला तन्मात्रावलम्बिनी वीक्षिता दृष्टा । अधुना किमधिकसुपजातम् । इतः सप्तम्यन्तानि हिमगृहविशेषणानि—मत्तेति । मत्ताः क्षीवा अत एव मदेन मुखरा वाचाला ये मधुकरा अ-मरास्तेषां कुलानि सजातीयवृन्दानि तेषां कलो मनोज्ञो यः कोलाहलः कलकलस्तेनाकुलिते व्याप्ते । कोकेति । कोकाश्वकवाकारतेषां कामिन्यो योषितरतासां करुणानि दीनानि कृजितानि विरुतानि यस्मिन् । कीटरो कृजिते । विरहिति । विरहिण्यश्च विरहिणश्चैकरोषे विरहिणस्तेषां जनः समुदायः । विरहिणश्च ते जनाश्चेति वा। तेषां मनसि खान्त उत्पादितं दुःखं येन तस्मिन्। विकचिति । विकचानि विकखराणि दलानि

िटिप्प०—1 अथेलारभ्य 'न किञ्चित्' पर्यन्तस्य 'यदि गुरुजनत्रपादिकारणैः कुमारो नानेतुं शक्येत तदापि न हानिः, मम जीवितमेव न रक्षणीयम् । किं तदा कुमारस्याऽनागमेन मे' इत्याशयः । 2 नेदं पदं दृश्यते मूले । तस्मात् 'जनितविरहिजनमनोदुःखे' इत्येव पाटः । किञ्च-'मत्तमद्मुखरमधुकर०' इत्यारभ्य 'वीक्षिता' एतावत्पर्यन्ते मूले भूयान् पाठभेदः, अन्वयन्यत्यासश्च कृतष्टीकाकारेण । कियःपरिशोधियतुं शक्येत ? न किल बाणस्य पुत्रोपि 'मत्त' इत्युक्तौ पुनः 'मद्मुखर' इति विशेषणं प्रयुक्षीत । 'मधुमद्मुखर' इति हि तत्र पाटः । एवं स्थाने स्थाने । भूयानंशः पाठान्तरेषु एतः । ततो विवेकिभिः स्वद्धक्रीव सर्व समायोज्य मन्थोद्धारकाय टीकाकारायाशीर्वादो देयः ।

पाटा०—१ चिरावलोकितवन्धुजनदर्शनोत्कण्ठया वा. पुनरागमनिवरावलोकितसहसंविधतवम्धुजनदर्शनमुखेन वा सहस्वसम्बावलोकनोत्कण्ठया वा. २ स्वजनस्य. ३ महाक्षेद्धान्मदलेखया पादपतनेनापि गच्छन् ४ अनुनेतुम्. ५ पारितः क्षतयस्वयापि प्रियसस्या तदा, ६ अभ्यधिकम्. ७ उपयातम्. ८ मधुमदः ९ कुलकोलाहलाकुलितः १० कुषितजनितः कुतिनेन जनितः

चदलारिवन्दिनिस्वन्दसुगन्धमन्दगन्धवाहानित्दितदशदिशि प्रदोषसमये, विकसितकुसुमा-मोदमुकुलितमानिनीमानप्रहोन्मोचनहस्ते कुसुमायुघे, कर्पूरिवशदकरिनकरिनभेरावर्जितज्यो-स्नाजलासारवर्षिणि चन्द्रमसि, दूरिविक्षिप्तदलिनवहकुमुद्काननामोदवासितदिगन्तायाः कुमु-दिन्यास्तदे, चन्द्रकरस्पर्शप्रवृत्तशियाणिशिखरिनक्षरक्षंकारिणि कीलापर्वतिनतम्बके, हृचहरि-चन्द्रनरसकणिकाजालकच्छलेन तत्करतलस्पर्शसुखसंभवस्वेदजलिनवहमिव वहति तत्काल-हारिणि मुक्ताशिलापृहशयने, कुसुमामोदसुरिभतदशिदिशि तुषारकणनिकरहै।रिण्यपि वहिरेव देईदाहमात्रकायहारिणि सर्वरमणीयानां संदोहभूते हिमगृहे कुसुमस्रस्तरावलिकनी वीक्षिता। समापि चापुनकक्ततहर्शनस्पृहे ते एवते लोचने, यथोरालोकनपथमसौ यातः। तदेव चेदम-

पत्राणि येषामेवंविधानि यान्यरविन्दानि कमलानि तेषां निखन्दी रसी यस्मिन्नेवंभूतः सुगन्धः सुपरिमली मन्दो मृदुर्यो गन्धवाहो वायुस्तेनानन्दिता वासिता दश दिशो यस्मिन् । सर्वाणीति । सर्वाण समग्राण यानि रमणीयानि मनोहराणि तेषां संदोहो दोहनं तस्माद्भते निष्पन्ने तस्मिन्। पुनः कस्मिन्सित । कुसु-मायुधे कंदर्भे सति । कीहरो । विकसितानां विनिद्राणां कुसुमानां पुष्पाणामामोदः परिमलस्तेन करणभूतेन मुकुलित एकीभूतो यो मानिनीनां मनिखनीनां मानग्रहोऽहंकारग्रन्थिस्तस्योन्मोचनं दूरीकरणं तस्मिन्हस्त इव हस्तरतस्मिन् । पुनः कस्मिन्सति । चन्द्रमसि शशिनि सति कीदशे कर्परो हिमवाछका तद्वद्विशदो निर्मलो यः करनिकरः किरणसमृहस्तेन निर्भरं यथा स्यात्तथाऽऽवर्जिता मुक्ता या ज्योत्स्रा चन्द्रिका सैव जलासारोऽम्भसां कणस्तं वर्षतीत्येवंशीलस्तस्मिन् । 'आसारोऽम्भसां कणः' इत्यभिधानाज्जलपदं पुनरुक्तम् । तचादोषाय, शाब्दपु-महक्तित्वात् । तदुक्तं बृद्धकविभिः—'द्विरद्वृंहितकरिकलभाश्वहेषाकरकङ्कणकरिहस्तेत्यादौ पुनहक्तेरदोषत्वम्' । कथंभूतायाः कुमुदिग्याः । दूरं विक्षिप्तो दलनिवहः पत्रसमूहो यैरेवंविधानि यानि कुमुद्काननानि कैरववनानि तेषासामोदः परिसलस्तेन वासिताः सुगन्धं प्रापिता दिगन्ता यया सा तस्याः । पुनः कस्सिन्सति । कीडार्थं पर्वतः शैलिस्तस्य नितम्बके कटके सति । भेखला मध्यभागोऽद्रेनितम्बः कटकश्र सः' इति हैमः । कीहरो नितम्बे । चन्द्रकराणां स्पर्शस्तेन प्रवृत्तः प्रवृद्धो यः शशिमणिशिखरनिर्श्ररश्चन्द्रकान्तसानुझरस्तस्य झंकारो विद्यते यस्मिन्स तथा तस्मिन् । कीदशे मुक्ताशिलापदृशयने । हृद्यं मनोहरं यद्धरिचन्दनं तस्य रसस्य कणिकाः सूक्ष्माः कणास्तासां जालकानि तेषां छलं मिषं तेन । तस्य चन्द्रापीडस्य करस्तस्य तलसास्य स्पर्शस्तस्मात्सुखं सातं तसात्यंभवा समुत्पत्तिर्यस्पैवंभूतो यः खेदजलनिवहस्तामिव वहतीति वहनं तत्तिस्मन् । एतेन सात्विक-भावः सूचितः । पुनः कीहशे शिलापद्दके । तत्कालं सद्यो हरस्याकषीत जनानां चेत इसेवंशीलः स तथा तिस्मन् । पुनः किविशिष्टे । कुसुमानां पुष्पाणामामोदः परिमलस्तेन सुरिभता सुगन्धीकृता दशिदशो येन तस्या तस्मिन् । कीदशे हिमगृहे । तुषारकणा हिमानिप्रषस्तेषां निकरेण समूहेन हारिण्यपि मनोहरत्वेऽपि महिरेच माह्यकृत्या वेहवाहमात्रेण केवळं शरीरवाहज्वरोत्पादकत्वेन कायं वेहं हरतीत्येवंशीळं तत्त्रथा तस्मिन्। षच्छीतलं तत्कथं दाहकांमिति विरोधः । विरहित्वेन तत्परिहारः । अत एव विरोधाभासोऽलंकारः । ममापि च कादम्बयी अप्यपुनरुक्ता प्रथमा तस्य चन्द्रापीडस्य दर्शनस्पृहावलोकनेच्छा ययोस्त एवैते लोचने नेत्रे । असरोर्नित्याभिसंबन्धात । ते के । ययोर्नेत्रयोरालोकनपर्थ विलोकनमार्गमसौ चन्द्रापीडो यातः प्राप्तः । च पुन-

षाठा०—१ वृन्दिनिष्यन्दानन्दितमन्दगम्यवहसुगन्धदशदिशि विकसितविविधकुसुमामोदमुकुलितमानिनीमानअहोकमोचनदश्रकुसुमाधुधि कपूरक्षोदमिश्रचन्दनपङ्गपण्डे कुपितकामिनीविनोददक्षगयमुखरपरिजने पुनरक्तदर्शनाम्युत्थानश्रीस्तिकश्रुकिजने प्रदोषसमये जरठशरकाण्डविपाण्डुनिविडकुण्डलोद्धृष्टल्डहयुवतिगण्डस्थलान्यखण्डमण्डले मण्डयति
गगर्म चानवरतविस्फुरदिशदकरनिर्भराविजनस्योत्खाजलसारविषिण चन्द्रमसि, २ पर्वतकिनतम्बे, ३ नीहारिण्यपि,
४ दाहमात्रकापहारिणि, ५ पुनरक्त, ६ आलोचन.

प्रतिपत्तिशून्यं हतहृदयम्, येनान्तःप्रविष्टोऽपि न पारितो धारियतुम् । तदेव चैतच्छरीरं येन तैत्समीपे चिर्मुदासीनेन स्थितम् । स एव चायं पाणिः, योऽलीकंगुरुजनापेक्षी नात्मानं परिप्राहितवान् । अनपेक्षितपरपीडअन्द्रापीडोऽपि स एव, योऽत्र वारृहयमागस प्रतिगतः । मच्येवोपक्षीणमार्गणतया वाकिंचित्करोऽन्यत्र पक्षशरोऽपि स एव, यस्त्वयावेदितो मे ।

प्रतिज्ञातं च मया महाश्वेतायाः—'त्विय दुःखितायां नाहमात्मनः पाणि प्राहियव्यामि' ईति । तामहं पुनर्प्यवदम् । सा तु 'देवि, 'मैवं स्म मनसि करोः । कुमितिरियम् । अतिदा-रुणोऽयं पापकारी मकरकेतुः कदाचिद्दश्यमाने प्रियजने जैनितहृद्यानुरागाज्ञीवितमप्यप-हरति' ईत्यत्रवीत् । तिद्पि नास्त्येव मे । मद्नेन वा, दैवेन वा, विरहेण वा, योवनेन वा,

रथें। इदं प्रस्यक्षं तदेव हतहृदयं देवेन हतं ताडितं हृदयं चेतः। की दशम्। अप्रतिपत्तिरज्ञानं तेन ग्रून्यम्। तिकम्। येन हृदयेनान्तःप्रविष्टोऽपि मध्यगतोऽपि धारियतुं प्रहीतुं न पारितः। च पुनर्थे। एतच्छरीरं तदेव। तिकम्। येन शरीरेण तत्समीपे चन्द्रापीडसंनिधौ चिरं बहुकालमुदासीनेन तदस्थेन स्थितम्। स एवायं पाणिर्हेत्तः। स कः। योऽजीकोऽसस्यो ग्रुरुजनो मातृपित्रादित्तमपेक्षते इत्येवंशीलः स तथात्मानं स न परिप्राहितवान्। अनपेक्षिता परस्य अर्थानमम पीडा येनैवंविधश्चन्द्रापीडोऽपि स एव नान्यः। स कः। योऽत्र मत्पार्श्वे वारह्यं द्विवारमागत्यागमनं कृत्वा प्रतिगतो निवृत्तः। मय्येव मयि विषय एव। नान्यत्रेस्वर्थः। उपक्षीणा नष्टा मार्गणा बाणाः शरा यस्य स उपक्षीणमार्गणस्तस्य भावस्तत्ता तथा। वाशब्द इवार्थे। तथा चोपक्षीणमार्गणतया इव। अन्यत्र चन्द्रापीडादौ न किचिदुःखादिकं करोतीत्यिकिचित्करः पश्चशरोऽपि कामो-ऽपि स एव। स कः। यस्त्वया सख्या ने ममावेदितस्तत्स्वरूपज्ञापनपूर्वकं निवेदितः।

महाश्वेताया मयेदं प्रतिज्ञातं च पुनरहं तां महाश्वेतामित्यवदमवादिषम् । इतीति किम् । तदेवाह—प्रतिज्ञा-तिमिति । अङ्गीकृतं च । तदेव दर्शयनाह—त्वयीति । त्वयि महाश्वेतायां दुःखितायां नाहं कादम्वर्यातमाः खपाणि करं प्राहियिष्यामि । उद्वाहं न करिष्यामीत्यर्थः । सा तु महाश्वेतेत्यव्रवीत् । इतीति किम् । हे देवि, एवं मनित त्वं माकरोमी कार्षाः । 'मेऽटि' इत्यटो लोपः । तदकरणे हेतुं प्रदर्शयन्नाह—कुमतिरित । कुत्सिता मितः कुमतिरियं न सम्थरबुद्धिः । कथमित्याह—अतीति । अयं पापकार्यधर्मजनको मकरकेतुः कंदपीं-ऽतिदारणोऽतितरां भीषणः कदाचित्र सर्वदा ह्रयमानेऽवलोक्यमाने प्रियजने वहमजने जनितहृदयानुरागादु-रपादितमानितिकहेहाजीवितमपि जीवनमप्यपहरत्यपाकरोति । प्रियजनत्याहश्यमानत्वं नास्तीत्याद्वाहरागाद्व-रपीति । तदिप प्रियजनाहश्यमानत्वं मे मम नास्त्येव न विद्यत एव । एतदेव स्पष्टीकृवेन्नाह—देवेनेत्यादि । मदनेन वा, कंदपेण वा, दैवेनाहष्टेन वा । विरहेण वियोगेन वा, योवनेन तारुप्येन वा, अनुरागेण क्रिहेन वा,

टिप्प०—1 'किंचाधुनाष्यधिकमुपयातम्' इत्यारभ्य एतावस्पर्यन्तस्य—'न किञ्चित्रवीनं जातम्। अहं कुमारादि च सर्वं तदेव । किञ्च महाश्वेतासविधे प्रतिज्ञावशादिवाहेऽप्यहं विवशा । कत एव कुमारागम-नेन किं मे' इति प्रणयकोपस्चने तात्पर्यम् । 2 'हरति'। एतावस्पर्यन्ता पत्रलेखाया उक्तिः। एतदमे 'सा तु कववीत्' इति पाटः। ततश्च 'सा तु कववीत्' एतदमे 'तदपि नास्त्येव मे' एतदारभ्य 'तदानयनकथया' इति कादम्बर्धकः। 3 'सा तु' इति मध्ये प्रक्षेपष्टीकाकारस्य पाण्डित्यम्। न हि सेयं महाश्वेन्ताया उक्तिः। सा किल देवीति न तां संबोधयेत्। ''तामहं पुनरप्यवदम्—'देवि'-'' इत्यादिका पत्रलेखाया उक्तिः। अत एव मध्ये 'सा तु' इति प्रक्षेपो प्रन्थभंशाय।

पाटा०—१ न्विरतह्समीपेऽपि. २ उदासीनं स्थितम्. ३ अठीकगुरूजनापेक्षणात्. ४ इति । सा तु. ५ मैत-न्मनस्थकरो. ६ जनितहृदयानुरागः, हृदयानुरागात्. ७ हरति. ८ पतदपि.

अनुरागेण वा, मदेन वा' हृद्येन वा, अनेन वा केनापि दत्तः संकल्पमयः कुमारो जनसंनिधाविप केनचिद्विभाव्यमानः सिद्ध इव सर्वदा मे द्दाति दर्शनम् । अपि चासाविव नाय-मकाण्डपरित्यागनिष्ठरहृद्यः । अयमेवास्मद्विरहृकातरः । नायं नक्तंदिवं कॅक्ष्म्या समाकुछः । न पृथिव्याः पतिः । न सरस्वतीमपेक्षते । न कीर्तिशब्दं वर्धयति । पश्यामि चाहर्निश्मासीनोत्थिता आम्यन्ती शयाना जाप्रती निमीछितछोचना चछन्ती स्वप्नायमाना श्रयने श्रीमण्डपे गृह्कमछिनीपूचानेषु छीछादीर्धिकासु कीडापर्वतके बाछिगरिनदिकासु च यथा तन्मझजनविद्यन्वनेकहेतुं विप्रस्थमकं कुमारं ते तथा कथितमेव मया । तद्स्यमनया तदानयनकथ्यां ईस्यमिद्धानाऽतिकतागतमूच्छेव निमीछिताक्षी पक्ष्माप्रसंपिण्डितनयनजछवर्षिणी विछीयमानेवोत्पीड्यमानेवान्तर्जातमन्युवेगेन तथैव वेदिकाविताननाभिदामांशुकावस्रिवन्यां

मदेन मत्तत्या वा, हृदयेनान्तःकरणेन वा, । अत्र वाशब्दः सर्वत्र विकल्पार्थः । किं विकल्पान्तरेण । अने-नानुहिष्टनामा वा केनापि दत्तोऽपितः संकल्पमयः कल्पनात्मकः कुमारश्चन्द्रापीडो जनानां लोकानां संनिधा-विष समीपेऽपि केनचिद्विभाव्यमानोऽज्ञायमानागमनः सिद्ध इवाणिमायष्ट्युणोपेत इव मे मम सर्वेदा दर्शनं ददाति वितरति । अपि चेति प्रकारान्तरे । असाविव चन्द्रापीड इवायं संकल्पककुमारोऽकाण्डेऽप्रस्तावे यः परित्यागो मोचनं तस्मिनिष्ठरं निर्दयं हृदयं यस्यैवंभूतो न । अयमेव संकल्पकुमार एवास्माकं विरहे वियोगे कातरो भीरः । एतदर्थमन्यासक्तिप्रतिषेषद्वारा स्पष्टीकुर्वजाह-नायमिति । अयं पूर्वोक्तो नक्तिदिवमहर्निशं लक्ष्म्या रमया समाकुलो व्याकुलीभूतो न । तथा पृथिव्या वसुंघरायाः पतिः खामी न । तथा सरखतीं वाणीं नापेक्षते नेहते । तथा कीर्तिशब्दं यशोवादं न वर्धयति न वृद्धि नयति । सर्वदा तत्स्वरूपमहं पश्यामीत्याश-येनाह—पद्म्यामीति । यथा येन प्रकारेण तं चन्द्रापीडाभिधमज्ञजनो मूर्खजनस्तस्य विडम्बनायां विरहा-दिल्पायामेकमद्वितीयं हेतुं कारणं विप्रलम्भकं वसकं कुमारमहं कादम्बर्यासीनोपविष्ठा, उत्थितोध्वींभता. भ्राम्यन्तीतस्ततः पर्यटन्ती । विरहादिति शेषः । शयाना स्वापं कुर्वाणा, जाप्रस्यशयाना, निमीलितलोचना महितनयना, चलन्ती खेच्छया गच्छन्ती खप्तायमाना खप्तं परयन्ती, शयने शय्यायाम्, श्रीमण्डपे श्रियो-पलक्षितजनाश्रये. गृहकमिलनीषु सदनपद्मिनीषु उद्यानेषूपननेषु, लीलादीर्धिकासु कीडावापीषु, कीडापर्वतके क्रींडाशैले. बालगिरिः कींडार्थं निर्मितः शैलस्तस्य नदिकासु खल्पतिटेनीषु चाहिनशमहोरात्रं पश्याम्यवलो-क्यामि । तथा तेन प्रकारेण मया काद्म्बर्या कथितमेव पूर्व निवेदितमेव । तदिति पूर्वोक्तहेतोरनया मानसि-कप्रलक्षया । 'इदमः प्रलक्षगतम्' इत्युक्तेः । तस्य कुमारस्यानयनम् । उज्जयिन्या मत्समीपानयनमिल्यर्थः । तस्य कथा वार्ता तया अलं भृतम् । इत्यभिद्धानेति जल्पन्खतर्किताऽसंभाविता मूर्च्छो मोहो यस्याः सेव । सहसा प्राप्तमुच्छेंनेला थै: । निमीलिते सुद्रिते अक्षिणी लोचने यया साऽत एव पक्ष्मणां नेत्ररोम्णामग्रेषूपरि-भागेषु संपिण्डितं पिण्डीभूतं यन्नयनयोर्जलं तद्वर्षतीत्येवंशीला । तथान्तर्मध्ये जातो मिथ्या कि जीवितेने-त्यादिप्रभवो यो मन्यवेगः कोधरयस्तेन विलीयमानेव द्वततां गच्छन्तीव, उत्पीज्यमानेवोत्प्राबल्येन पीडां प्राप्यमाणेव, तथैव तथावस्थैव वेदिका बद्धभूमिस्तस्या वितानमुलोचस्तस्य नाभिर्मध्यप्रदेशस्त्रत्र यहाम तिन्नष्ठं यदं ग्रकं हस्तक्षतिनवारणार्थं वस्त्रं निबधन्तीति सार्वत्रिकी प्रसिद्धिस्तद्वलम्बत इत्येवंशीलायां बाहलतिकायां भुजलतायामाननं मुखमुपावेश्य संस्थाप्य तूर्णीं मौनेन तस्थौ स्थितवती । अत एवोत्कीर्णेव लोह(श)लाकाक्षोदितेव ।

पाठा०--१ अन्येन. २ आदाविवासी. ३ तसादसिहरहमरणभगहरः. ४ ळक्ष्मीसमाकुरुः. ५ उच्छिता. ६ च गृहशयने. ७ गृहे कमिलिनीषु; गृहदीिवेकाकमिलिनीषु. ८ अभिदधाना ग्रुरुमन्युभारवेगा.

बाहुलिकायामच्छ्यं लिलप्रसूतायां मृणालिकायामिव जेलाहति इयामारुणतामरसमिवानन-मुंपावे इय तूष्णीमुन्कीणेव तस्थो ।

अहं तु तच्छुत्वा समिवन्तयम्—'सत्यमेव गरीयः खळ जीवितालम्बनिमदं विधीगिनीनाम्, यदुक्तं संकरपमयः प्रियो निर्तरां कुलाङ्गनानां विशेषतः कुमारीणाम् । तथा हि । अनेन
सार्धमकृतदूतिकापादपतनदैन्यान्यंन्यानि च प्रतिक्षणं समागमश्तीन्यकालरमणीयानि स्वेच्छाभिसरणसौख्यान्यसन्तार्देषितकन्यकामार्थानि सुरतानि, सुरतेषु चाछतस्तनव्यवधानदुःखान्यालिङ्गनानि, अजनितन्नणदर्शनन्नीडानि नखदेन्तपदानि, अनाकुलितकेशपाशाः कचमहमहोत्सवाः, शब्दविहीनानि निधुवनानि, अनुत्पादितगुरुजनविभावितक्षतवेलक्ष्याण्यधरख-

बाहुळतिकानने उत्प्रेक्षयनाह — अच्छेति । अच्छं निर्मेलं यत्सिळं पानीयं तिस्मिन्प्रसूतोत्पना या मृणािलनी कमिळिनी तस्यािमव, जळस्य पानीयस्याहितराघातस्तया स्थामं छूष्णं यदरुणं रक्तं तामरसं कमळिमव । सरळसुकु-मारत्वसाधमर्योद्वाहुळतिकाया मृणािळिन्युपमानम् । वर्तुळत्वरक्तसाहस्यत्वेन मुखस्य तामरसोपमानत्वमिति भावः ।

अहं त्विति । तु पुनर्थे । अहं पत्रलेखा तत्पूर्वोक्तसंकल्पमयः कुमारो जनसंनिधाविप ददाति दर्शन-मिति श्रत्वाकर्ण्य समिवन्तयममूज्ञम् । इदं सत्यमेवावितथमेव । इदं किम् । यदुक्तसंकल्पमयः संकल्पस्व-रूपः प्रियः, खळ निश्चयेन, वियोगिनीनां विप्रलम्भवतीनां नितरामतिशयेन कुलाङ्गनानां कुलवधूनाम्, विशे-षतो विशेषात्क्रमारीणाम् । क्रमारीति पदमनूढायां रूढम् । अतिशयेन गुरुर्गरीयः अतिशयोर्थे ईयर्प्रत्ययः । जीवितस्य जीवनस्यालम्बनमाधारभूतम् । तदेव दर्शयति—तथा हीति । अनेन कुमारेण सार्वं समं न कु-तानि विहितानि दूतिकायाः संचारिकायाः पादपतनादिदैन्यानि येभ्यस्तान्येनंविधान्यान्यानि च प्रतिक्षणं प्रति-समयं समागमस्य संयोगस्य शतानि । केचित्त समागमस्य संभोगस्यति व्याख्यां कुर्वन्ति । तदसत् । एकक्षणे संभोगशतस्यासंभवात् । तथा काळो विरहदिवसस्तेन रमणीयानि मनोहराण्येवविधानि खस्यात्मन इच्छेहा तया-भिसरणं समीहितस्थळे गमनम्, अभिरमणं वा, तज्जनितानि सौख्यानि सुखान्यस्यन्तं परज्ञानाभावेनाद्वितो-ंडदृष्टो कन्यकाभावो येष्वेवंभूतानि सुरतानि मैथुनानि । सुरतेषु च संभोगेषु च न कृतं न विहितं स्तनानां व्यवधानं तस्मादुःखं यैस्तान्येवंभूतान्यालिङ्गनान्यपगृहनानि । अजनिताऽनुत्पादिता वणदर्शनात्क्षतावलोकनाद्वीडा ळजा यैस्तान्येतादृशानि नखदन्तयोः पदानि लक्ष्माणि । अनाकुलितः संबद्धः । विश्वकीर्ण इति यावत् । केश-पाशः केशकलापो येव्वेवंविधाः कचानां केशानां यहा एव महान्त उत्सवाः । शब्दैः सीत्कारैविंहीनानि रहि-तानि निधवनानि सुरैतानि । अनुत्पादितं न निर्मितं गुरुजनैर्मातृपित्रादिभिर्विभावितं ज्ञातं क्षतं वैणं थैरैताह-द्यान्यत एव विलक्षणानि वैलक्ष्याणि भिन्नान्यधरस्यौष्ठस्य खण्डनान्येव विलसितानि क्रीडितानि । एतेन चन्द्रापीडसंभोगादप्यस्य संभोगस्य सर्वदा विलक्षणत्वमिति ध्वनितम् । एवमिति । एवमग्रे वक्ष्यमाणं चिन्तयन्त्या विचारयन्त्या एव मे ममानुरागस्य स्नेहस्य कथा वार्ता सैव रसस्तेन ष्ठावः प्रपनं तेनैव दिवसो

टिप्पo—1 'अन्यानि' इति निष्प्रयोजनमेव। 'अन्यान्येव' प्रसिद्धसंभोगश्चतेभ्यः अन्यविधान्येव (विछक्षणान्येव) इति यदि खात्तर्हि समुचितमपि। 2 'सुरतेषु च' इत्यारभ्य 'निषुवनानि' इत्युक्तिः 'सुरतेषु सुरतानि' इति पर्यवसायिका खात्, अत एव 'शब्दनिहीनानि चुम्बनानि' इत्येव पाटः। 3 प्रख-पितमेतत्, न उत्पादितं गुरुजनैः विभावितेन (लक्षितेन) क्षतेन (प्रणेन) वैलक्ष्यम् (लजा) येषु तानि, इति स्पष्टोऽर्थः।

पाठा०—१ सिलळक्रोतिस. २ जळसंहति. ३ तरुण. ४ अवाद् निवेदय. ५ विनोदश्च वियोगिनीनाम्. ६ यदुत; अन्तः, ७ प्रियजनः; प्रियतरः, ८ द्यतराम्. ९ कुमारिकाणाम्, १० अन्यान्येव, ११ अन्यत्राकाळनीयानि रमणीयानि, १२ द्वित, १३ भावचिह्वानि, १४ द्वत्तश्चतमुखानि, १५ चुम्बनानि,

ण्डनविलिसतानि । नैनमन्धकारराशिरन्तरयति, न जलधरधारापातः स्थगयति, न नीहार-निकरित्तारोदधाति' इत्येवं चिन्तयन्त्या एव मेऽनुरागकथारसद्भावेनेव रक्ततामगाहिवसः। त-त्क्षणं प्रकटितरागं हृद्यमिव काव्म्बर्योक्षपया पलायमानमदृश्यत रिवमण्डलम्। पञ्चवशय-निव संध्यारागमरचयद्यामिनी । परिचारक इव चन्द्रमणिशिलात्लेतस्पमकल्पयत्प्रदोषः।

अत्रान्तरे चागत्य स्वं स्वं नियोगमश्र्न्यं कुर्वाणा दूरतो दीपिकाधारिण्यो गन्धतैकावसिक्तसु-रिभगन्धोद्वारिणीभिदीपिकाभिविरिचितचक्रवालिका बालिकाः पर्यवारयन् । अथ निर्मल-लावण्यलिक्षतानि दीपिकाप्रतिविम्बानि व्वेलितानि मदनसायकस्य शल्यकानीवाङ्गलप्नानि समुद्रहन्तीं नवनिरन्तरकलिकाचितां चम्पकलताभिव तथास्थितां तां पुनर्धिजज्ञपम्—'देवि'

वासरो रक्ततामरुणतामगाजगाम । किमित्याकाङ्गायामाह—नैनिमिति । अन्धकारस्य ध्वान्तस्य राशिः समूह एनं सूर्यं नान्तरयति । नान्तरायीकरोतीत्यर्थः । तथा जलधरस्य मेघस्य धारापातो जलासार एनं न स्थगयति । न स्तम्भयतीत्यर्थः । नीहार्स्य हिमस्य निकरः समृह एनं सूर्यं न तिरोदधाति न च्छादयति । तत्थ्रणमिति । मद्रागो न्यून इति त्रपया लज्जया पलायमानं नरयमानं रिवमण्डलं सूर्यबिम्बमदस्यतावीक्ष्यत । जनै-रिति होषः । कीटशम् । तत्क्षणं तत्कालं प्रकटित आविष्कृतो रागो येन तत्त्वथा । रक्तत्वसाम्यादाह—कादम्बर्या हृदयमिव स्वान्तमिव । यामिनीति । यामिनी रात्रिः संध्यारागमरचयदकरोत् । रक्तत्वसाम्यादाह--प-ल्विति । पहचानां किसलयानां रायनं राय्या तदिव । परिचारक इवेति । परिचारक इव सेवंक इव प्रदोषो यामिनीसुखं चन्द्रं शशिनं मणेः शिलातलं मणिशिलातलं तल्पं शय्यामकलपयदरचयत् । अत्रान्तर एवं-विधसमये दूरतो दीपिकाधारिण्यो बालिका आगत्य पर्यवारयन्दूरीचैकः । अन्धकारमिति शेषः । एकीबभूव्-रिति वा । किं कुर्वन्त्यः । निरन्तरं दीपिकाः कर्तच्या इति खं खं खकीयं खकीयं नियोगमादेशमध्रस्यमवन्थं कुर्बोणा विद्यानाः । किंविशिष्टाः । विरचितेति । विरचिता निष्पादितीश्वकवालिका मण्डलं याभिस्ताः । काभिः। दीपिकाभिः 'दीवी' इति जनप्रसिद्धाभिः। दीपिकाभिः कीदशीभिः गन्धतैलं सुगन्धक्षेहस्तेनावसिक्ताः सिश्चिताः सुरिभगन्यमुद्धिरन्तीव्यवंशीलाभिः । अथेति । दीपिकानमनानन्तरमहं ताम् । पैत्रलेखामिति शेषः । पुनर्व्यजिज्ञपं विज्ञप्तिमकार्षम् । कीदशीं ताम् । समुद्रहन्तीं धारयन्तीम् । कानि । दीपिकानां प्रतिविम्बानि अतिच्छायारूपाणि अतिबिम्बानि । कीदशानि । निर्मलं खच्छं यहावण्यं लवणिमा तेन लक्षितानि ज्ञातानि । अति-सुन्दरलावण्ये प्रतिबिम्बितानीत्यर्थः । 'मुक्ताफलस्य छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदन्नेषु तल्लावण्यमि-होच्यते ॥' उत्प्रेक्षते—मदनसायकस्य कामबाणस्य ज्वलितानि घ्रषितान्यङ्गलमानि शल्यकानीवानिःस्रतामाणि बाणानीव । पुनः कीहर्शी ताम् । चम्पकस्य हेमपुष्पकस्य लतामिव ताखामिव तथास्थिताम् । चम्पकलतां कीट्सीम् । नवाः प्रत्यपा निरन्तरा व्यवधानरहिता याः कलिकाः कोरकास्ताभिश्वितां व्याप्ताम् । अत्र सरलत्व-साहर्याच्छरीरस्य चम्पकलतोपमानम् । दीपिकाप्रतिबिम्बानां कोरकाकृतित्वेन कलिकोपमानम् । कां विज्ञिति कृतवतीत्याशयेनाह—देवीति । हे देवि कादम्बरि, त्वं प्रसीद प्रसन्ना भव । तथा खेदाभावोऽखेदस्तस्मै अही

टिप्पo—1 धन्यष्टीकाकारः कः प्रसङ्गोऽत्र सूर्यस्य ? तस्मात्—'एनं संकल्पमयं प्रियमिस्यथों बोध्यः। 2 हन्त हन्त सुप्रभातं काव्यस्यास्य, यदेवंविधष्टीकाकारः। बालिकाः काद्मबरीं पर्यवेष्टयन् इति स्पष्टोर्थः। 3 विरचितं चक्रवालं याभिस्ताः, बहुत्रीह्मवयवः कप्। 4 प्रतिपदं प्रस्खलन्दयनीय एव दिगम्बरः सोयम्। तां काद्मबरीमिति बोध्यम्।

पाठा०—१ हवेन परेण, २ तलम्, ३ खनियोगम्, ४ अवसेकसुरभिध्म, ५ ज्वलन्ति, ६ सायकशस्यानिः ७ तथावस्थिताम्

प्रसीद । नाईस्थखेदाहाँ हृदयखेदकारिणं संतापमङ्गीकर्तुम् । संहर मन्युवेगम् । एषाहमादाय चन्द्रापीडमागतैव' इति । अथानेन देवनामप्रहणगर्भेण महचसा विषापहरणमञ्रेण विषमू-चिछतेव झटित्युन्मील्य नयने सस्पृहं मामवलोक्य 'कः प्रदेशेऽस्मिन्' इति परिजनमपुच्छत्।

अथ धवलवसनोहीसितगात्रयष्टयः द्वारप्रदेशसंपिण्डिताङ्गयः, परशुरामशरिववरिविनिर्गता इव राजहंसपङ्कयः, कलहंसेकलालापमधुररवैः प्रतिवाचिमव प्रयच्छिद्धिर्नृपुरेः पतत्कर्णपूर-पह्नवोह्मासितैध्याज्ञाश्रवणाय धाविद्धिरिव श्रवणमौक्तिककुण्डलां शुजालकानि स्कन्धदेशनिक्षि-प्रानि चामराणीव वहन्तः समाहतकपोलस्थलैः कुण्डलैवलादिव बाह्यमानाः, वाचालैः कर्णो-स्पलमधुकरैः 'समाज्ञापय' इति व्याहरन्तः कन्यकाः समधावन् । आज्ञाप्रतीक्षासु च मुखक-

योग्या त्वं हृदये खान्ते खेदं करोती खेवंशीळं संतापमङ्गीकर्तुं स्वीकर्तुं नार्हिस न योग्या भवसि । तथा मन्युः कोधस्तस्य वेगं रयं संहर खज । कोपवृद्धिं मा कुविंखर्थः । एषाहं पत्रलेखाख्या सखी चन्द्रापीडमादाय गृही-त्वागतैव । अथेति । तच्छ्वणानन्तरं विषमूर्विंछता विषापहरणमन्त्रेणेव । अनेन देवनाम भवन्नामश्रहणं गर्भे यस्मिन्नेवविधेन मम पत्रलेखाया वचसा वाक्येन झटिति शीग्रं नयने नेत्रे उन्मील्योद्धाव्य सस्पृहं स्पृह्रायुक्तं यथा स्यात्तथा मां पत्रलेखामवलोक्य निरीक्ष्येति परिजनं सेवकलोक्षमपृच्छत्पप्रच्छ । इतीति किम् । अस्मिना-सन्त्रपेशे समीपस्थले कः तिष्ठतीति शेषः ।

अथिति । तदनन्तरं कन्यकाः क्रमार्थः समधावंस्त्वरितं चेळः । कन्यका विशेषयन्नाह—धवलेति । धवलैः ग्रुभैर्वसनैर्वस्नैरुहासिताः शोभिता गात्रयष्ट्यो देहलता यासां ताः । द्वारेति । द्वारप्रदेशे प्रतोली-देशे संपिण्डितानि संकोचितान्यङ्गानि शरीराणि याभिस्ताः । उत्प्रेक्षते—परग्रुरामस्य जामदम्यस्य शरविवरेण बाणिच्छद्रेण विनिर्मता राजहंसानां पङ्कय इव । ग्रञ्जवस्त्रावृतत्वेन तासां हंसपङ्किसाम्यं । तदुक्तं काव्यप्रकाशे-'साधर्म्यसप्ताभेदे' इति । किविशिष्टाः कन्यकाः । नूपुरैश्वरणभूषणैरुपलक्षिता ज्ञाताः । उपलक्षणे तृतीया । न पराणि विशेषयनाह—कलेति । कलहंसानां कादम्बानाम् । 'कादम्बास्तु कलहंसाः' इति हैमः । तेषां कला मनोहरा य आलापाः शब्दास्त इव मधुरा मिष्टा ये रवाः शब्दास्तैः प्रतिवाचं प्रत्युत्तरं प्रयच्छद्भिदंदद्भिरिव । च पनरथें । पनः किंविशिष्टाः । श्रवणैः कर्णैरुपर्लक्षिताः । किंविशिष्टैः श्रवणैः । पतन्तो भरयन्तो ये कर्णपूरस्य कृणभिरणस्य प्रवाः किसलयास्तैरुह्णासितैरुद्धासितैः । अत एवोत्प्रेक्षते—श्रवणैः कीदशैरिव । आज्ञाया निदेशस्य श्रवणं श्रुतिस्तदर्थं घावद्भिरिव त्वरितं गच्छद्भिरिव । पुनः किं कुर्वन्सः । वहन्स्यो घारयन्सः । कानि । मौक्तिकैर्मुक्ताफलैः खिचतानि कुण्डलानि कर्णभूषणानि तेषामंशवः किरणास्तेषां जालकानि समुद्दाः । खार्थे कः । 'जालं समृह आनायगवाक्षक्षारकावपि' इत्यमरः । उत्प्रेक्षते—स्कन्धदेशे भुजशिरःप्रदेशे निक्षिप्तानि स्थापि-तानि भामराणीव वालव्यजनानीव । पुनः किंविशिष्टाः । समाहतानि ताडितानि कपोलस्थलानि गहात्परप्रदेशा शैरेवंषिधैः कुण्डकेर्बलाद्धराद्वाद्यमीना इबोत्पाद्यमाना इव । पनः किं कुर्वन्तः । कर्णीत्पलानां श्रवणकुवलयानां षाचालैमीधुकरैर्श्वमरैरिति व्याहरन्त्य इवेति वदन्त्य इव । इतीति किम् । समाज्ञापय । आज्ञां देहीत्यर्थः । आहोति । कादम्बरी भरकतशिलातलेऽरमगर्भद्रषद्वपरि न्यषीदत् । अतिष्ठदिति कियासंटङ्कः । किं कुर्वन्ती ।

दिष्प0—1 कार्तिकेयस्य स्पर्धया, कारेण कोञ्चपर्वतिवयरं विधाय तहारेण अवरुदा इंसपङ्क्षयो निःसारिता जामवृद्ध्येनेति महाभारतकथाऽनुसंधया । 2 कणैः (करणैः) मौक्तिककुण्डलांशुजालकानि बहुन्स इति स्पष्टोऽर्थः । अस्तु. स्वातृह्यं टीकाकारिकारोमणेः । 3 बलपूर्वकं गमनाय प्रेर्यमाणा इत्यर्थः ।

पाठा०—१ बहुलसित. २ समुद्धसित. ३ द्वारदेशसंदिण्डताः; द्वारप्रदेशप्रवेशसंपिण्डिताक्षयः, ४ कर्ण्यसि. ५ कलापमधुरालापै:, ६ समन्तात्समधावन्, ७ आज्ञां प्रतीक्षमाणाद्धः

मलावलोकिनीषु च तासु क्रमेण दृष्टिं पातयन्ती मैरकतिशलातले न्यपीदत्, अववीच—'पत्र-लेखे, न खलु प्रियमिति व्रवीमि । त्वामेव पद्यन्ती संधारयाम्येव जीवितमहम् । तथापि यद्ययं ते प्रहस्तत्साधय समीहितम्' इत्यभिधायाङ्गस्पृष्टनिवसनाभरणताम्बूलप्रदानप्रदर्शितप्र-सादातिशयां मां व्यसर्जयत् ।"

इलावेद्य च किंचिदिव निमतमुखी शनैः पुनर्व्यजिज्ञपत्—'देव, प्रेलप्रदेवीप्रसादातिश-याहितप्रागरभ्या दुःखिता च विज्ञापयामि । देवेनाप्येतदवस्थां देवीं दूरीकुर्वता किमिद्मापन्न-वत्सलायाः स्वप्रकृतेरनुरूपं कृतम् ?' इति । चन्द्रापीडस्तु तथोपालम्भगर्भं विज्ञप्तः पत्रलेखया

पातयन्ती क्षिपन्ती । काम् । दृष्टिं दृशम् । कास्र । तास्र कन्यकास्र । कथम् । कमेणानुपूर्व्या । कथंभूतास्र तास्र । आज्ञाया निदेशस्य प्रतीक्षा प्रतीक्षणम् । प्रतिपालनमिति यावत् । यासां तास्तथा तास्र । पुनः कीदृशीषु । सुखमेव कमलं पद्मम् । खामिन्या इति शेषः । तदेवावलोकितुं शीलं यासां तास्तथा तास्र । अवविचेत्यपवेश- नानन्तरमित्यवोच्चत् । च पुनर्थे । किमुवाचेत्याह—पत्रेति । हे पत्रलेखे । खळ निश्चयेन त्वद्गमेनं प्रियमि- इमितिहेतोरहं त्वां न व्यवीमि न कथयामि । यतोऽहं त्वामेव न त्वद्न्यमित्यर्थः । पश्यन्ती विलोकयन्ती जीवतं जीवनं संधारयाम्येव द्धाम्येव । अतः सर्वथा त्वद्गमनं मम नेष्टम् । तथापि यद्ययं कुमारानयनलक्षणस्ते तव प्रहो हुठः; तत्तर्हि समीहितं बान्छितं साध्य विधेहि । इत्यभिधाय प्रतिपाद्य मां पत्रलेखां व्यसर्जयदप्रेष- यत् । किलक्षणां माम् । अङ्गस्पृष्टानि शरीरैलमानि यानि निवसनाभरणताम्बूलानि सुवस्नालंकारनागवलीद- लानि तेषां प्रदानेन वितरणेन प्रदर्शितोऽन्येभ्यो ज्ञापितः प्रसादातिशयः प्रसन्नताधिक्यं यस्याः सा ताम् ।

इति पूर्वोक्तमावेद्य निवेद च किंचिदिवेषन्नामितं नमीकृतं मुखमास्यं यया सैवंविधा पत्रलेखा शनैर्मन्दं-मन्दं पुनर्व्यजिज्ञपिद्विन्नासित् । देवेति । हे देव हे खामिन्, अहं विज्ञापयामि विज्ञिति करोमि । किं-लक्षणाहम् । प्रत्ययो नवीनो यो देव्याः प्रसादः प्रसन्नता तस्यातिशय आधिक्यं तेनाहितमारोपितं प्रागल्म्यं महत्त्वं यस्याः सा । परं दुःखिता च संजातदुःखा च सती । अथ विज्ञापनां विश्वद्यति—देवेनापीति । देवेनापि स्नामिनापीदं खप्रकृतेः खस्वभावस्यानुरूपं सहशं कृतं विहितम् । कथंभूतायाः खप्रकृतेः । आपन्नं प्राप्तं वस्तलैत्वं हितकारित्वं यया सा तस्याः । किं कुवेता देवेन । दूरीकुवेता त्यजता । काम् । देवीं कादम्बरीम् । किह्माम् । एषानन्तरोदितावस्था यस्याः सा ताम् । चन्द्रापीड इति । चन्द्रापीडस्तु पत्रलेखयोपालम्भग-भमुपालम्भो गर्भे मध्ये यत्र कियायां स्यात्तथा विज्ञप्तो नितरामत्यन्तं पर्योक्तलो व्यक्तिकोऽभवदिति कियासं-दृद्धः । किलक्षणः । स्वभावेन निसर्गण धीरा स्थिरा प्रकृतिः स्वभावो यस्यवंविधोऽपि । किं कृत्वा । कादम्बर्या देव्यास्तमालापमाकर्ण्य श्रुत्वा । किंलक्षणमालापम् । कहोक्तिः क्षेत्रस्य प्रतिकृतिः प्ररःसरा मुख्या यत्र तम् । चेत्यपरम् । किं कृत्वा । स्तिमिते निश्चले पक्षमणी नेत्ररोमराजी ययोस्तयोभीवस्तत्ता तया दुर्विषहमसत्त्वं दुःखं तेन यो बाष्णेऽसं तेनोपद्धते व्याते आयते विशाले अक्षिणी यस्य तत्तन्मुखं तस्याः पत्रलेखाया मुखमुरप्रेक्ष्योन्ति वा वाष्णेऽसं तेनोपद्वते व्याते आयते विशाले अक्षिणी यस्य तत्तन्मुखं तस्याः पत्रलेखाया मुखमुरप्रेक्ष्योन्

टिप्प०—1 प्रयासपूर्वकं गत्वा तदानयनं मम नाभीष्टमिति विच्वोकः । सोयम् । 'विच्वोकस्वितगर्वेण चस्तुनीष्टेऽण्यनादरः' इति तङ्कक्षणम् । त्वद्गमनं प्रियमिति तु न केनचिदाशक्कितमासीत् । 2 अर्थात् निजशरीरधतानां निवसनाभरणानां तथा ताम्बूळ्य च प्रदानेन । ताम्बूळपर्यन्तस्य शरीरळ्प्यत्वविशेषणं तूपहासायैव । 3 'आपन्नवत्सळायाः' इत्युक्ती वत्सळत्वं कृत भाविभूतम् ? हस्त धिक् टीकाकारम् । आपन्नेषु विपद्मसाजनेषु वत्सळायाः स्नेहवताः (प्रकृतेः) इति सुप्रसिद्धोऽर्थः ।

पाठा०-१ खिन्धामिन्दीवरस्रवमिव मरकत. १ प्रस्तर्ह.

. YEAR ELECT

तं च काद्म्बर्याः क्षेहोक्तिपुरःसरं च गम्भीरं च, सतापं च सपरिहासं च, साभ्यर्थनं च सामिमानं च, सावछेहं च सप्रसादं च, सिनर्वेदं च सामुरागं च, सकोपं च सिनिविशेषं च सावछम्भं च, सात्मापंणं च सोत्प्रासं च, सोपाछम्भं च सानुक्रोशं च सरपृहं च सावधारणं च, मधुरमपि दुःश्रवम्, सरसमपि शोषहेतुम्, कोमलमपि कठोरम्, नम्रमप्युन्नतम्, पेशलमप्यहंकृतम्, लिलतमपि शोदमालापमाकँण्योत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य च स्तिमितपक्षमत्वया दुविषहदुःखबाष्पोपद्धतायताक्षं तन्मुखं खभावधीरप्रकृतिरिप नितरां पर्योक्कलोऽभेवत्।

त्येक्ष्य दृष्ट्वा दृष्ट्वा । आदरार्थे वीप्सा । अथो आलापं विशेषयन्नाह—गरभीरमित्यादि । अत्र सर्वत्र चकारो वैक्थालंकारार्थः । गर्म्भीरं महार्थम् । सतापं तापेन सहवर्तमानम् । सपिरहासं परिहासेन सह वर्तमानम् । साम्यर्थनमभ्यर्थना प्रार्थना तया सहवर्तमानम् । सामिमानं साहंकारम् । सावलेहमवलिद्यत आखान्यत इलैवलेहो रसस्तेन सहवर्तमानम् । अवज्ञया सहवर्तमानं वा । प्रसादोऽनुप्रहः, गुणो वा, तेन सहवर्तमानम् । निवेदः खावमाननं तेन सहवर्तमानम् । अनुरागो भक्तिस्तेन सहवर्तमानम् । कोपः क्रोधस्तेन सहवर्तमानम् । सिनिवेशेषं नितरां विशेष उत्कृष्टिवशेषस्तेन सहवर्तमानम् । सावष्टम्भमवष्टम्भः स्तव्धता तेन सहवर्तमानम् । सावप्रमापणं सहात्मापणेन वर्तते यः स तम् । सोरप्रासं सहोत्प्रसिनोत्कण्ठया वर्तमानम् । सोपालम्भं सहोपालम्भेन वर्तमानम् । सानुक्षोशं सहानुक्षोशेनामर्षेण वर्तमानम् । सरपृष्टं सह स्पृह्या वाल्ख्या वर्तमानम् । सावधारणं विमर्शपृर्वकं च । विरोधामासेन तमेव विशेषयन्ताह—मधुरमित्यादि । अत्र सर्वत्रापिश्वादे विरोधामासालंकारयोतनार्थः । मधुरमि मिष्टमि दुःखेन श्रूयत हित दुःश्रविति विरोधः । आभासस्तु श्रुताराद्युपनुक्तार्थप्रदत्वलक्षणमाधुर्यस्य विवक्षणात् । सह रसेन वर्तमानमि शोषस्य हेतुर्निदानिति विरोधः । आभासस्तु क्रोमलमिति श्रुतारादिरसोपनुक्तमित्यर्थात् । क्रोमलं मदुमिप क्रोरमिति विरोधः । आभासस्तु क्रोमलमिति श्रुतारादिरसोपनुक्तमित्यर्थात् । क्रोमलं मदुमित्वर्थात् । जलितं लब्दि महं पत्रक्रक्ति विरोधः । आभासस्तु लितं सुक्तमिति विरोधः । आभासस्तु हृविति वरिष्टः । आभासस्तु हृविति वरिष्टः । आभासस्तु हृविति वरिष्टः । आभासस्तु हृविति वरिष्टे । अभासस्तु हृविति वरिष्टे । आभासस्तु हृविति वरिष्टे । आभासस्तु हृविति वरिष्टे । अभासस्तु हृविति वरिष्टे । आभासस्तु हृविति वरिष्ये । अभासस्तु हृविति वरिष्टे । अभासस्तु हृविति वरिष्टे । अभासस्तु हृविति वरिष्

टिप्प०—1 स्नेहोक्तिपुरस्सरं च गंभीरं च, ससंतापं च सपिरहारं च, साम्यर्थनं च साभिमानं च, इत्यादिरूपेण परस्परविसंवादिविशेषण्द्वयस्य एकत्रसंतिवेशेन कादंवर्या आळापस्य साधारणवोऽतिशयः सूच्यते। यथा हि—तत्र स्नेहोक्तिकातर्ये सळपि गाम्भीर्यमस्ति, विरद्वसंतापे सळपि कुमारसमागमप्रस्पाशया तस्य विरद्वस्य परिहारोप्यस्ति ('सपिरहासं' च इति कल्पनं तु टीकाकारस्य गभीरा बुद्धिः)। अभ्य-र्थनाळाग्नतं ग्रचस्ति ताई आत्माभिमानोऽप्यस्ति इति प्रम्थकारस्य गुम्फनचातुर्यम् । 'मधुरमपि दुःश्रवम् , सरसमपि शोषहेतुम्', इत्यादिना अग्रे तु सोयमर्थः स्वयमेव स्पष्टीकृतः। किन्तु अक्षिणी निमीत्य पर्याय-शब्दान्वेषणमात्रे व्याकुळस्य टीकाकारशिरोमणेः कृपया मूळपाठस्य तदेतस्वारस्यं सर्वे कथाशेषम् । 'सकोपं च सात्मापंणं च, ससन्तावं च सोत्प्रासं च,' टीकाकारेण तदेतिवर्वासितम् । इन्त कियत्परिशोध्यतां टिप्पणेन १। ८ इन्त अस्थानेऽयमवळेहस्रेहः! श्रिक् । 'सावहेळं च सप्रसादं च,' इत्येत पाठः। अर्थात् तसिकाळापे अवज्ञा यदि प्रकाशिता, तर्हि प्रसादोऽप्याविष्कृत-इति तत्तात्पर्यम्।

पाठा०—१ ससंतापम्, १ सावहेळम्, १ च. ससद्भावं च. ४ आकण्योक्षण्ये. ५ अभूत्. ६३ का०

अथ काद्म्बरीशरीरादिवालापपदेरेव सहागल युगपद्गृहीतो हृद्ये मन्युना, कण्ठे जीवितेत, अधरपह्नवे वेपशुना, मुले श्वसितेन, नासाये स्कुरितेन, चक्षुवि वाष्पेण तुल्यवृत्तिर्भूत्वा
काद्म्बर्थाः क्षरद्वाष्पविक्षेपपर्याकुलाक्षरमुचैः प्रत्युनाच—'पत्रलेखे, किं करोमि। अनेन दुःशिक्षितेन ज्ञानाभिमानिना पण्डितंमन्येन दुर्विद्ग्धेन दुर्बुद्धिनालीकधीरेण स्वयंकृतं मिथ्याविकल्पशतसहस्रभरितेनाश्रद्दधानेन मृदृहृद्येन यद्यदेवानेकप्रकारं श्रुङ्गारमुँ ताचार्येण भगवता
मनोभवेनान्तर्गतविकारावेदनाय मामुद्दिश्य बाला वलात्कार्यते, तत्तदेवाद्वर्षपूर्वत्वाद्धि दिन्यकन्यकानां क्ष्पानुक्पलीलासंभावनया च तावतो मैनोरथानप्यात्मन उपर्यसंभावनया च सर्वं
सहजमेवैतदस्या इति विकल्पसंशयदोलाधिकृद्धं मां श्राह्यतैवमीदशस्य देव्या दुःखस्य तव

अश्वेति । पर्योक्कलतानन्तरं चन्द्रापीडः क्षरन्यो बाब्पो नेत्राम्बु तस्य विक्षेप इतस्ततः पातनं पर्योक्कलान व्याप्तान्यक्षराणि यत्रेति कियाविशेषणम् । उचैर्बाढखरेण । पत्रवेखामिति शेषः । प्रत्यवाच प्रत्यवविति कियासंटड्डः । कि कृत्वा । कादम्बर्याः समं तुल्या सहशी वृत्तिर्यस्य सैवंविधो भूत्वा । किलक्षणः । उत्प्रेक्षते— कादम्बरीशरीरादिवालापपदैर्दुः खवचनपदैरेव सहागला । एभिरतेष्विल्यध्याहारः युगपदेकसमये गृहीतः । एभिः कै:, एतेषु केषु इलपेक्षायामाह—हृद्य इत्यादि । हृदये चित्ते मन्युना क्रोधेन । गृहीत इति पूर्वोत्तं सर्वत्र संबध्यते । कण्ठे निगरणे जीवितेन प्राणितेन । वेपशुना कम्पेनाधर एव पहन इति रूपकं तस्मिन् । श्वसितेन निःश्वासेन मुख आनने । स्फुरितेन स्फुरणेन नासाथे नासिकान्ते । बाष्पेण रोदनेन चछुषि । जाता-वेकवचनम् । किसुवाचेत्याह — पत्रलेखे इति । हे पत्रलेखे, अहं कि करोमि । किंचित्कर्तुं न समर्थ इत्पर्थः । श्रुजारश्च नृतं च तयोरुज्जवलदक्चालनाच आचार्य उपदेष्टा तेन । श्रुजारस्य नृत्याचार्येण रज्ञाचार्येणेति वा । भगो माहात्म्यम्स्यास्तीति भगवांस्तेन । 'भगोऽर्कज्ञानमाहात्म्यवैराग्यादिषु' इति वैजयन्ती । मनोभवेन कामेन ययदनेकप्रकारं मन्युजीवितवेपशुश्वसितपरितापादिकं बाला योषितो (त्) मामुहिरय मदुदेशेन बलाद्धठा-त्कार्यते निष्पाद्यते । किमर्थमिलाह — अन्तरिति । अन्तर्गतो यो विकारस्तस्यावेदनं ज्ञापनं तसै । तादर्थ्ये चतुर्थी । तत्तदनेन प्रसक्षेण मूढमज्ञानावृतं यद्भृदयं चित्तं तेन खयं कृतमात्मना विहितम् । न तु मयेखर्थः । इतो मूढहृद्यं विशेषयन्नाह—दुःशिक्षितेनेत्यादि । दुर्दुष्टं शिक्षितमभ्यसितं यस्य तत्तथा तेन । ज्ञाने ज्ञान-विषयेऽभिमानोऽहंकारो विद्यते यस्य तत्तथा तेन । पण्डितमात्मानं मन्यते यत्तत्तथा तेन । दुर्दुष्टं विदग्धत्वं छे-करवं यस्य तत्तथा तेन । दुर्दुष्टा बुद्धिः प्रतिभा यस्य तत्तथा तेन । अलीकेन मिथ्याभिमानेन । धीरं साहसगुणोपेतं तेन मिथ्याविकल्पानामलीकमनोरथानां शतसहस्राणि लक्षास्तैभैरितमाकीर्णं तेन । न श्रद्धातीति शास्त्रोक्तं नाव-धारयतीत्यश्रद्धानं तेन । कया । अदृष्टपूर्वत्वादनवलोकितपूर्वत्वादिच्या मनोहरा याः कन्यकास्तासां रूपं सौन्दर्य तस्यातुरूपा योग्या या छीला विलासस्तस्याः संभावनीत्कटकोटिकः संदेहस्तया । पुनः कया । आत्मनः खस्योन पर्येषा मामिन्छत्येतादशस्य मनोरथानप्यसंभावनया च । कि क्ववता मृढहृदयेन । मामेवं पाहयता । प्राह्यतिर्द्धिन कर्मकः। एवं किस्। अस्याः कादम्बर्यो एतत्परितापादिकं सर्वं सहजमेव स्वाभाविकमेव। किंन्क्षणं मास्) विकल्पसंशययोदीलामधिरूढमाश्रितं तथा । तेनैवेति शेषः । मृढहृदयेनैवेदशस्य पूर्ववर्णितस्य देव्या कादम्बर्या दुःखस्य तवीपालम्भस्य च हेतुतां नीतः प्रापितोऽस्मि । सर्वं यदसम्यक्तन्मूढहृदयेनैव कृतम् । न मयेति

पाठा०-१ अनेन दुरात्मना, २ खयंकृत. ३ नृत्याचार्येण. ४ पूर्वत्वादिच्य. ५ मनोरथत्याप्यात्मना; मनोरथा-नामण्यात्मना.

चोपालम्भस्य हेतुतां नीतोऽस्मि । मन्ये च ममापि मनोव्यामोहकारी कोऽपि शाप एवायम् । अन्यथाऽप्रबुद्धबुद्धेरपि येषु न संदेह उपपद्यते, ते विषयि रफुटेषु मदनचिहेषु कथं मे धीव्यामु- ह्यात । तिष्ठन्त्वेच तावदतिसूक्ष्मतया दुर्विभाववृत्तीनि तानि स्मितावलोकितकथितिवहृतलीलाल- ज्ञायितानि, यान्यन्यथापि संभवन्ति । चिरानुभूतात्मकण्ठसंसर्गसुभगं हारमिममकृतपुण्यस्य मे तत्क्षणमेव कण्ठे कारयन्त्या किमिव नावेदितम् १ अपि च हिमगृहकवृत्तान्तरतु तवापि प्रत्यक्ष एव । तिकमत्र प्रणयकोपाक्षिप्तयाप्यन्यथा व्याहृतं देव्या १ सर्व एवायं विपर्ययान्मम दोषः । तद्युना प्राणेरखुँपयुक्यमानस्तथा करोमि यथा नेह्शमेकान्तिनष्टुरहृद्यं जानाति मां

भावः । विचारणान्तरं प्रदर्शयन्नाह-मन्य इति । अहमिति मन्ये संमावयामि । इतीति किम् । ममायं की-इप्यनिर्वचनीयो मनसक्षित्तस्य व्यामोहं वैचित्यं करोतीखेवंशीलः शाप एव विरुद्धाशीर्वचनमेष । उक्तवैपरीखे आह—अन्यशेति । शापाभावेऽप्रबुद्धाऽजायद्रपा बुद्धिः प्रतिभा यसैवंविधस्य । मूर्बस्यापीत्यर्थः । येषु स्फु-टेघु विश्वदेषु मदनचिहेषु कामलक्षणेषु संदेहो द्वापरो नोपपद्यते न जायते । एतानि दु:खजनकान्येवेति नि-श्वय एवोत्पद्यत इति भावः । तेष्वपि मदनचिह्नेष्वपीत्यर्थः । कथं मे मम धीर्वद्विव्यमित्रेत व्यामोहं वजेत । तिष्टन्टिवति । तावदिदानीं तानि स्मितनीषद्धास्यम्, अवलोकितं वीक्षितम्, कथितं जल्पितम्, विह्नतमित-स्ततो गतम् , लीलया विलासेन लजायितानि त्रपयाचरितानि । एतान्यतिसूक्ष्मतया निकृष्टतया । अत एव दुर्विभावा दुर्जेया वृत्तिर्येषामेवंभूतानि तिष्ठन्तु । एतादशनिकृष्टचिन्तयाऽलमिखर्थः । तानि कानीखाह्—या-नीति । यानि पूर्वोक्तानि । अन्यथापि स्नेहव्यतिरेकेणापि संभवन्ति । उपपद्यन्त इत्यर्थः । स्वस्मिस्तस्याः स्नेई प्रदर्शयनाह—चिरेति । चिरं चिरकालमनुभूतः प्राप्तो य आत्मनः खस्य । अर्थात्कादम्बर्याः । कण्ठसंसर्गो निगरणसंपर्कस्तेन सुभगं मनोहरिममं प्रत्यक्षगतं हारं मुक्ताप्रालम्बं तत्क्षणमेव तिस्वन्समय एवाकृतमविहितं पुण्यं सुकृतं येनैवंविधस्य मे मम कण्ठे गले कारयन्त्या प्रक्षेपयन्त्या । सिखद्वारेति शेषः । किमिव नावेदितं कि न ज्ञापितम् । अहं त्वदर्थिनीति तदैव ज्ञापितमिति भावः । अपि चेति । अपि च प्रकारान्तरे । हिमगृहकस्य नीहारवच्छीतलसद्मनो वृत्तान्त उदन्तस्तवापि भवत्या अपि प्रत्यक्ष एव विदित एव । न केवलं ममैवेति भावः । तदिति हेत्वर्थे । अञ्चिति । अस्मिञ्जने प्रणयः स्नेहस्तेन तस्माद्वा यः कोपः कोघस्तेनाक्षिप्तया प्रेरितया देव्या कादम्बर्या किमन्यथा व्याहृतम् । तदलमनया तदानयनकथयेखात्मकमिखर्थः । सबे इति । अयं सबै एव समय एव विपर्ययादज्ञानान्मम दोषो वैगुण्यम्, न तु तत्त्वतः । तदिति । तत्तरसाद्वेतौरधुनाहं तथा करोमि रचयामि यथा देवी कादम्बरीहशमेकान्तेनातिशयेन निष्टुरं कठिनं हृदयं चेतो यस्प्रैवंविधं मां न जानाति ।

िट्या०—1 'अनेन दुःशिक्षितेन' ह्लारभ्य 'नीतोस्मि' इति पर्यन्तस्य दुरूहवान्यस्य भन्वयानुसारिणीर्षं व्याख्या—अन्तर्गतिविकारस्य (कामवासनायाः) भावेदनाय भगवता मनोभवेन मामुद्दिश्य बाला
(कादम्बरी) अनेकप्रकारं यद्यदेव (चेष्टादिकम्) बलात् कार्यते, तत्तदेव अदृष्टपूर्वत्वात्, दिन्यकन्यकानां रूपस्यानुरूपा सेयं लीलासीति संभावनया, एतावतो मनोरथस्य आत्मन उपर्थसंभावनया (काद्म्वर्या एतावानिभलाषो मदुपरि स्थादिति न में संभावनेत्याशयः), च विकल्पसंशययोदीलामधिरूढं
माम् 'सर्वमेव एतत् अस्याः सहजमेव (मनोबेदना विभ्रमादिकं वा यद्यत् प्रकाशितं तत्तत् स्वाभाविकमेव, न तु मद्विषयकम्)' इति प्राह्यता (बोधयता) दुःशिक्षितादिविशेषणविशिष्टेन मृदृहद्येन
एवमीदशस्य देव्याः (काद्०) दुःखस्य तव चोपालम्भस्य हेतुतां नीतोऽस्मि । कामप्रणोदिता या याश्रेष्टा
मयि कादम्बर्या कृतास्ताः सर्वा न मामुद्दिश्य, इति मृदृहद्येन मद्यं बोधितम् । अत एव देव्या दुःखं
तव चायमुपालम्भो जात इति सर्वस्याशयः । एतदनुसारेणैव मृलपाठो शेयः । टीका चानुसंश्रेया ।

देवी' इत्येषं वद्येव चन्द्रापीडेंऽश्रीवितेव प्रविदय वेत्रहस्ता प्रतीहारी क्रतप्रणामा व्यज्ञापय-त्—"-'युवराज, एवं समादिशति देवी विलासवती, क्रतजल्पात्परिजनतः श्रुतं मया, यथा किल पृष्ठतः स्थिताऽद्य पत्रलेखात्र पुनः परागता' इति । न च मे त्वच्यस्यां च कश्चिद्पि स्नेहस्य विशेषो विलसतीति मयैवेयं संवर्धिता । अपि च तवापि कापि महती वेला वर्तते दृष्टस्य । तद्वया सैहित एवागच्छ । मनोरथशतलब्धमतिदुर्लभं ते सुखकमलाँवलोकनम्" इति ।

चन्द्रापीडस्तु तदाकण्ये चेतस्यकरोत्—'अहो संदेहदोलाधिरूढं मे जीवितम्। एवमम्बा निमेषमपि मामपद्यन्ती दुःखमास्ते। पत्रलेखामुखेन चैवमाज्ञापितमागमनाय मे निष्कारण-वत्सलेन देवीप्रसादेन। आजन्मक्रमाहितो बलवाञ्चननीस्नेहः, वाञ्लाव्याकुलं हृद्यम्, अ-मोच्यं तातचरणशुश्रूषासुखम्। प्रमाथी मन्मथहतकः, हारिणी गुरुजनलालना, दुःसहान्यु-त्कण्ठितानि, अनुवन्धिनी बान्धवप्रीतिः, कुत्हुलिन्यभिनवप्रार्थना, मुखावलोकिनः कुलक-

कि कुर्वाणः प्राणेरप्युपयुज्यमानस्तरीप्सितं कुर्वाणः। इत्येवं चन्द्रापीडे वदत्येव कथयत्येव प्रतीहारी द्वारपालिका कृतः प्रणामो ययेवंभूता मातृपरिजनत्वेन कुमारप्रतीहार्यऽश्रावितेवानिवेदितेव प्रविदय प्रवेशं कृत्वा व्यज्ञापयद्विज्ञप्तिमकार्षात्। कीहशी। वेत्रं हस्ते यस्याः सा। हे युवराज, देवी विलासवत्येवं समादिशस्त्राज्ञापप्ति। एवं किमिसाह—कृतेति। कृतो विहितो जल्पोऽन्योन्यालापो येनैवंविधात्परिजनतः सेवकवर्गान्मयेति श्रुतिमत्याकर्णितम्। इतीति किम्। तदेव दर्शयति—यथेति। किलेति सत्ये। पृष्ठ इति पृष्ठतः। तस्प्रस्यस्य सार्वविभक्तिकत्वात्। स्थिता विलम्बता पत्रलेखाद्यास्मिन्द्रदेशे पृनः परागता प्रस्तावस्य समागता। पृनः कि समादिशतीत्याह—न चेति। मे मम त्वस्रि मवस्यसां पत्रलेखायां चेति हेतोः क्षेत्रस्य प्रेम्णः कश्चिदिपि विशेषो न विलसति। न वर्तत इस्तर्थः इतीति किम्। यत इयं पत्रलेखा मयेव संवर्धिता वृद्धिं प्रापिता। एतेनोमयोरिप मयेव प्रवर्धनात्त्वि तस्यां च मम स्नेहः समान एवास्तीति ध्वन्यते। पुनः कि समादिशतीत्याह—अपि चेति। लिप च प्रकारान्तरे। तवापि भवतोऽपि दष्टस्यावलोकितस्य कापि महती गुर्वा वेला कालिवशेषो वर्तते। तत्तसाद्वेतोरनया पत्रलेखया सहित एव समन्वित एवागच्छेहि। त्विमिति शेषः। यतस्ते तव मुखमेव कमलं तस्यावलोकनं वीक्षणमतिवुर्लभमतिवुःप्रापम्। कीहशम्। मनोरथानां समीहितानां शतैर्लेच्घं प्राप्तम्।

तु पुनश्चन्द्रापीडस्तत्पूर्वोक्तमाकर्ण्य श्रुत्वा चेतस्यकरोदचिन्तयत् । एवं किमिस्यत आह—अहो इति । अहो इस्यश्चर्ये । मे मम जीवितं प्राणितं कादम्बरीसमीपे वजामि उत्त मातुः संनिधाविति संशयो द्वापरः स एव दोला दोलनं तामधिरूडमाश्चितम् । कथमिस्याह—अस्वेति । एवं अम्बा विलासवती निमेषमपि निमीलितमात्र-मि मां चन्द्रापीडमपश्यन्त्यनवलोकयन्ती दुःखं यथा स्यात्तथास्ते तिष्ठति । तथा निष्कारणं निर्निमित्तं वत्स-केन हितकारिणा देव्याः कादम्बर्याः प्रसादेनानुप्रहेण पत्रकेखामुखेन च पत्रकेखावाक्येन च मे ममागमना-वैवमाज्ञापितम् । आजन्मक्रमेति । जनन्या मातुः स्नेहो बलवान्विष्ठः । कीहक् । आजन्मतो जन्म मर्या-विकाशासः । इत्यं चेतो वाञ्छाभिरिच्छाभिव्याकुलम् । तातस्य पितुश्वरणौ पादौ तयोः ग्रुश्रूषा सपर्या तस्याः सुख्यममोत्यं न मोक्तुं योग्यम् । मन्मथहतकः कंदर्पहतकः प्रमधातित्येवंशीलः प्रमाथी । चित्तोद्वेपकृदिस्थाः । ग्रक्तनस्य मात्रादेलीलना प्रतिपालना हारिणी मनोहरा । दुःसहानि सोद्वमक्तम्यान्युत्कण्ठतान्युत्कण्ठाविषयी-भूतानि । वान्धवानां स्वजनानां प्रतिः सेहोऽनुबधातीत्येवंशीलानुबन्धिनी । गमनविद्यकारिणीत्यर्थः । अभिनवस्यादष्ठपूर्वस्य वस्तुनः प्रार्थेना वाञ्चा कुतृहिल्याश्चर्यकारिणी । कुलक्रमेण पट्टपरम्पर्या आगताः प्राप्ता

पाठा॰-- १ आबितैन. २ अदृष्टस. ३ सहैन. ४ त्वन्मुख, ५ जन्म. ६ आकुलय; अनुकूलय.

मागता राजानः, जीवितफळं प्रियतमामुखावलोकनम्, अनुरक्ताः प्रजाः, गरीयान्गन्धर्वरा-जसुतानुरागः, दुस्यजा जन्मभूतिः, परिप्राह्या देवी कादम्बरी, कालातिपातासहं मनः, विप्र-कृष्टमन्तरं हेमकूटविन्ध्याचलयोः' इत्येवं चिन्तयभेव प्रतीहार्योपदिश्यमानमार्गः पत्रले-खाकरावलम्बी जननीसमीपमगात् । तत्रैव च तमनेकप्रकारजननीलालनसुँखाचिन्तितदुर्वि-षहहृद्योत्कण्ठं दिवसमनयत् ।

चपनतायां चात्मचिन्तायामिवान्धकारितदशदिशि शर्वर्याम्, अनिवायैविरहवेदनोन्मध्य-मानमानसाक्कुछेषु कळकरूणमुचैव्योहरत्सु चक्रवाकयुगळेषु, उत्तेजितसारशरं समुत्सर्पमाणेषु चन्द्रमसोऽक्कोक्कषूळिधूसराळोकेव्वप्रमयूखेषु, विजृम्भमाणकुमुदिनीश्वासपरिमलमाहिणि मैन्दं

राजानो भूभुजो मुखमाननमवलोकयन्तीत्येवंशीला मुखावलोकिनो वक्षवीक्षकाः । प्रियतमाः स्नियस्तासां मुखा-वलोकनं वक्षवीक्षणं जीवितस्य प्राणितस्य फलं साध्यम् । प्रजा जनपदवासिनो जना अनुरक्ता अनुरागिणः । गन्धवराजस्रता कादम्बरी तस्यां तस्या वानुरागः केहो गरीयानित्रायेन गुरुः । दुस्त्यजा दुःखेन मोक्तुं शक्या जन्मभूमिर्जन्मनः स्वोत्पत्तेर्भूमिः स्थलम् । तदुक्तमन्यत्र— 'जणणी जम्मुप्पत्ती पच्छिमित् स्थासियं वयणं । मणइट्ठं माणुरसं पंच वि दुक्खोहं मुचंति ॥' जननी जन्मोत्पत्तिः पश्चिमित्रा सुभाषितं वचनम् । मनसेष्टो मनुष्यः पद्मापि दुःखाद्विमुच्यन्ते इति । कादम्बरी देवी परिप्राह्मा परिणेतुं योग्या । कालस्यानेहसोऽतिपातो विलम्बस्तं न सहतीत्येवंशीलं मनः स्वान्तम् । तदीर्यमिति शेषः । हेमकूटविन्ध्याचलयोरन्तरं विचालं विप्रकृष्टं यूरम् । इत्येवं चिन्तयज्ञेव विमुश्चेवं प्रतीहार्यो द्वारिनयुक्तयोपदिश्यमानः कथ्यमानो मार्गः पन्था यस्यैवंभृतः पत्रलेखायाः करं हस्तमवलम्बत इत्येवंशीलः स तथा जनन्या मातुः समीपमभ्यणमगादगमत् । तत्रैव मातुः समीपे तं दिवसं वासरमनयिन्ताय । कीदशं दिवसम् । अनेकप्रकारं बहुविधं जनन्या मातुर्ललनसुखं तेना-चिन्तताविज्ञाता दुर्विषहृद्धदयोत्कण्ठा यस्मन्स तथा ।

रात्री विशेषं प्रदर्शयन्नाह—उपेति । उपनतायां च प्राप्तायां च शर्वर्यां रजन्याम् । कृष्णत्वसाम्यादाह—आत्मिनतायामिव चन्द्रापीडो मनसा मनोव्यापारेण स्मरस्य कंदर्पस्यायतनभूतं सद्मतां गतं प्राप्तं यस्कादम्बरी-रूपं तस्य सस्मार । 'स्पृतौ च' इति सूत्रेण कर्मणि षष्ठी । शर्वरीं विशेषयन्नाह—अन्धकारितेति । अन्ध-कारिता अन्धकारं प्रापिता दशदिशो यस्यां सा तस्याम् । केषु सत्य । चक्रवाकयुगळेषु द्वन्द्वचरमिथुनेषु सत्य । किं कुर्वत्य । कलं मधुरं करणं दीनं यथा स्यात्त्रयोचैक्चस्वरेण व्याहरत्य क्षुवत्य । कीदशेषु । अनिवार्या निवार-पिद्यमशन्या या विरहवेदना वियोगपीडा तयोन्मध्यमानानि पीड्यमानानि मानसानि चेतांसि येषां तानि तत्त्रया तेषु । पुनः केषु सत्य । उत्तेजिता निश्चताः स्यरशराः कंदर्पवाणा यैरिति कियाविशेषणम् । चन्द्रमसः शिशनोङ्कालस्य वृक्षविशेषस्य धृतिः परागस्तद्वद्भूतर ईषरपाण्डर आलोकः प्रकाशो येषां ते तथा तेषु । एवं-विधेषु समुत्सर्पमाणेषु विस्तरत्वग्रमयूखेषु प्रधानकरणेषु । पुनः कस्मिन्सति । प्रदोषो यामिनीमुखं तस्या-निले वायौ मन्दं मन्दं शनैः शनैरावातुं प्रचलितुमार्व्य सति । किंळक्षणे प्रदोषानिले । विज्यम्ममाणा विक-सन्त्यो याः कुमुदिन्यस्तासां श्वार्थस्यव यः परिमलसं गृह्णातील्यंवंशीलः स तथा तसिन्त । किंळक्षणश्चन्द्रापीडः ।

दिप्पo—1 प्रियतमायाः (कादम्बर्याः) युवावकोकनमित्युचितम् । 2 मदीयमित्येवोचितम्, खस्यैव कथायाः प्रकान्तत्वात् । 3 उन्मध्यमानमानसाश्च ते आकुलाश्च तेषु, अथवा विरह्वेदनया उन्मध्यमानेन मानसेन आकुलेक्वित्युचितम् । 4 'उन्नेजितस्मरहारसमुत्सपंणेषु' इस्पेव पाठो मनोरमः । न हि ठीकाकार इवाउवैयाकरणो मूलकारः । 'गम्ल सुष्द्र गतौ' इति धातुपाठात् परसीपथेव 'सृप्' धातुः । उन्नेजिवाः सारवारां येन ताहशं समुत्सपंणम् (समुद्यः) येषां तेषु सत्यु इति तद्रथः । 5 विकासस्येव, इति नामग्रम्।

पाठा । १ अनुरक्ता प्रजा. २ भूमी. ३ वत्मी, ४ अचेतितम्. ५ झर. ६ मन्दमन्द.

मन्दमावातुमारच्चे प्रदोषानिले च, शयनवर्ती निमीलितलोचनोऽप्यप्राप्तनिद्राविनोदो हेमकूटागमनखेदान्निपत्य विश्रान्तेनेव पादपछवच्छायायाम्, जङ्गानुरोधरोहिणा लग्नेनेव संहर्तयोक्त्वोः,
उछिखितेनेव विस्तारिणि नितम्बफलके, मग्नेनेव नाभिमुद्रायाम्, चछितिनेव रोमराच्याम्,
आक्त्ढेनेव त्रिवलिसोपानहारिणि मध्यभागे, छतपदेनेवोन्नतिविस्तारशालिनि स्तनतदे, मुक्तारमनेव बाह्वोः, छतावलम्बनेनेव हस्तयोः, आश्रिष्टेनेव कण्ठे, प्रविष्टेनेव कपोलयोः, उत्कीणेनेवाधरपुदे, प्रथिनेतेव नासिकासूत्रे, समुन्मीलितेनेव लोचनयोः, स्थितेनेव ललादशालायाम्,
अन्वितेनेव चिक्ररभारान्धकारे, प्रवमानेनेव सर्वदिक्पथप्राविनि लावण्यपूरप्रवे मनसा
सस्तार स्तरायतनभूतस्य कादम्बरीक्पस्य।

र्वत्पन्नात्मीयबुद्धिश्च निर्भरस्नेहार्द्रचेतास्तत एव वासरादारभ्य तां प्रति गृहीतरक्षापरिकर इव यतो यत एव मण्डलितकुसुमकार्धुकं मकरध्वजमस्यां प्रहरन्तमालोकितवान् , ततस्तत

शयने शण्यायां वर्तत इस्वेवंशीलः स तथा। पुनः कीटक्। निमीलिते मुद्रिते लोचने नेत्रे येन स तथा। एवंविधोऽप्यप्राप्तोऽल्ल्घो निद्रायाः प्रमीलाया विनोदः सुखं येन स तथा। इतो मनो विशेषयनाह—हेमकूट इति। हेमकूटादागमनं तसाधः खेदः परिश्रमस्तसान्निपत्य पादावेव पल्ल्वौ तयोश्छायातपाभावस्तस्यां विश्रान्तेनेव गृहीतविश्रामेणेव। जङ्गा नलकीलिनी तामनुश्णद्धीस्थेवंशीलो जङ्गानुल्कीलस्तं रोहतीस्थेवंशिलं तत्तथा तेन संहतयोमिलितयोह्नां सक्योलंभेनेव मिलितेनेव। विस्तारिण्यायते नितम्बावेव फलकं तस्मिनुल्लिखेनेव चित्रितेनेव। नाभिस्तुन्दकृपिका तस्य मुद्राकृतिविशेषस्तस्यां ममेनेव ब्रुव्तिनेव। रोम-राज्यां तन्त्रहृश्रेण्यामुल्लितेनेव। नाभिस्तुन्दकृपिका तस्य मुद्राकृतिविशेषस्तस्यां ममेनेव ब्रुव्तिनेव। रोम-प्राच्यां तन्त्रहृश्रेण्यामुल्लितेनेव। जनतिश्चता, विस्तारो विस्तीणंता, ताभ्यां शालत इस्वेवंशीलं यत्स्तनतदं कुच एव तदं तिमन्कृतपदेनेव विहितस्थानेनेव। बाह्योर्भुजयोर्भुक्तात्मेनेव संस्थापितजीवेनेव। इस्तयोः करयोः करयोः क्रावल्यम्बनेनेव विहितालम्बनेनेव। कण्ठे निगरण आश्विष्टेनेवालिङ्गितेनेव संस्थापितजीवेनेव। इस्तयोः प्रविक्रेनेव क्रावलम्बनेनेव। अधरपुट ओष्ठपुट उत्कीणेनेवोलिखितेनेव। नासिका नासैव सुत्रं तिमन्त्रिकोनेव गुम्फितेनेव। लोचनयोर्नेत्रयोः समुन्मीलितेनेव विक्रितेनेव। ललाटशालायामिलिकगृहैकदेशे स्थितेनेवापिक्षेनेव। कृतावस्थानेनेवेखर्थः। चिक्ररभारः केशकलापः स एवान्धकारं तिमिरं तसिक्वन्वितेनेव सहितेनेव। सर्विदिक्पथानि स्रावतेनेवेशिले लावण्यपूरस्रवे चातुर्यपूरप्रवाहे स्रवमानेनेव स्नानं कुर्वाणेनेव।

उत्पन्न इति । च पुनस्तत एव वासराद्दिवसादारभ्य मर्यांचीक्वसोत्पन्ना संजातात्मीया मदीयत्वलक्षणा वुद्धिर्यस्यां सा तथा। निर्भरः प्रवलो यः क्षेद्धः प्रेमा तेनाद्दै चेतो यस्यैवंभूतः कुमारस्तां प्रति कादम्बरीं प्रति गृहीत आत्तो रक्षार्थं परिकरः परिच्छदो येनैवंभूत इव। यतो हेतोर्थतैं एव यसादेव मण्डलितं वक्षीकृतं कुसुमका- भुकं पुष्पचापं येनैवंभूतं मकरष्वजं कंदर्यमस्यां कादम्बर्या प्रहरन्तं ताडयन्तमालोकितवान्दष्टवान् । ततो हेतो-

टिप्प०—1 मुक्तः आत्मा सस्सरूपं येन तेनेव । बाह्वोमेध्ये मनः स्वं मुक्तवित्यर्थः । मनसो जीवकरपनाऽनुचिता । 2 'यतो यतः, ततस्ततः' इति वीप्साया इदमेव तात्पर्यं यत् यसिन् स्थाने- ऽवकाशे वा दृष्टवान् तसिन्नेव, अर्थात् सर्वन्नैवेति । टीकाकारचूदामणिस्तु तदिदमस्पृशन्नेव विस्तरं प्रकपति । अहो घन्यं साहसं टीकाकरणे ! ।

पाठा०—१ अनुरोधरोहिणाः अनुसाराधिरोहिणाः २ झुसंहतयोः ३ लिखितेनेव. ४ सर्वतः ५ लावण्यपयःपूरः ६ समुत्पन्नः

एवात्मानमन्तरेऽपितवान् । 'एवमम्लानमालतीकुसुमकोमलतंनो निर्मृणं प्रहरत्न लक्कसे' इत्यु-पालभमान इव दिवसमुत्तरलतारयान्तर्बोष्पया दृष्ट्या कुसुमचापम्, पुनः स्मरशरप्रहारमूर्च्छ-तां संज्ञामिव लम्भयितुं तामवयवैरुवाह स्वेद्जलल्वानुत्ससर्ज च दीघेदीघोन्निःश्वासमारु-तान् । तच्चतनालम्भमुदित इव च सर्वाङ्गीणं क्षणमपि न सुमोच रोमाक्रम् । सहते हॅदयेन वेदना न वेति तद्वार्ता प्रष्टुमिव नियुक्तेन मनसा श्रूत्यतामधार्षीत् । तत्प्रतिवार्तारुणंनायेव च गृहीतमोनः सर्वदेवातिष्ठत् । तदाननालोकनान्तरितमिव सर्वमेव नाद्राक्षीत् । चन्द्रवि-म्वेऽपि नास्य दृष्टिरमत । तदार्लापपूरितशोत्रेन्द्रिय इव न किंचिद्यरमन्तःकर्णं कृतवान् । वी-णाध्वनयोष्यस्य विहरेवासन् । सुभाषितान्यपि न प्रवेशमलभन्त । सुहद्वाचोऽपि परुषा इवा-भवन् । बान्धवजनजल्पितान्यपि नासुखायन्त । भावावगमभीत्येव यथापूर्वं न कस्यचिद्दर्शन-

स्तत एव तहिवसादेवात्मानमन्तरे मध्येऽपितवान्दत्तवान् । एवसिति । अम्लानं सद्यस्कं यन्माललाः कुसुमं पुष्पं तहरकोमला सुक्रमारा या ततुः शरीरं तस्यां निर्धृणं निष्कृपमेवमसुना प्रकारेण । दिवसमित्युपलक्षणमहो-रात्रस्य । तेनाहोरात्रं प्रहरंस्ताडयन लजसे न त्रपां प्राप्नोषि । उत्प्रावल्येन तरला चन्नला तारा कनीनिका यस्यां सा तया । अन्तर्मध्ये बाष्पोऽश्च यस्यामेवंविधया दृख्या नेत्रेण कुसुमचापं कंदर्पमित्युपालभमान इवोपालम्भं ददान इव । एतेनाखन्तदैन्यमाविष्कृतम् । खेदो घर्मस्तदेव जलं तस्य लवा विभ्रषस्तानवयवैरुपद्रैरवाहाव-हत्। च पुनर्थे। अतिशयेन दीर्घा दीर्घदीर्घास्तानेवंभूतान्निःश्वासमारुतानुत्ससर्जोन्सुमोच। किं कर्तुम् । जत्त्रेक्षते—पुनर्वारंवारं सारस्य शरा बाणास्तैः प्रहारस्ताडनं तेन मूर्व्छितां मोहप्राप्तां तां कादम्बरी संज्ञां चेतनां लम्भयितुमिव प्रापयितुमिव । यथान्यः कश्चिन्मूर्न्छितस्य खेदजललववत्खल्पजलं निःश्वाससमानमार-तांश्व सञ्चतीति वस्तगितः। स चन्द्रापीडः सर्वाङ्गे भवः सर्वाङ्गीणस्तं रोमाञ्चं रोमोद्रमं क्षणमिप न सुमोच। क्षणमात्रं तद्विरहितो नाभूदिखर्थः । उत्प्रेक्षते—तस्याः कादम्बर्याश्चेतना चैतन्यं तस्या आलम्भः प्राप्तिस्तेन सुदित इब हर्षित इव । सहात इति । स मनसा ग्रन्यतामधार्षाद्वभार । किळक्षणेन मनसा । तस्यै काद-म्बर्ये इति वार्ता प्रष्टुं नियुक्तेनेव प्रेषितेनेव । इतीति किम् । हृदयेन वेदना पीडा सहाते न वेति । तदिति । गृहीतं मौनमभाषणं येनैवंविधः सर्वदा निरन्तरमतिष्ठदस्थात् । उत्प्रेक्षते—तस्याः कादम्वयोः प्रतिवार्ता प्रत्य-त्तरं तस्या आकर्णनायेव । श्रवणायेवेत्यर्थः । तदाननेति । स सर्वमेव नाद्राक्षीन्नापर्यत् । किंलक्षणं सर्वम् । उद्येक्षते—तस्या आननं मुखं तस्यालोकनं वीक्षणं तेनान्तरितमिव व्यवहितमिव । चन्द्रविम्ब इति । चन्द्रवि-म्बेऽपि शशिमण्डलेऽप्यस्य चन्द्रापीडस्य दृष्टिश्वक्षर्नारमत् न चिरमस्यात् । विरहोत्कर्षे तापकारित्वात् । तदा-लापेति । स चन्द्रापीडः किंचिदप्यपरं शब्दजातं कर्णस्यान्तरन्तःकर्णे न कृतवान् । द्विकर्मकोऽयं धातुः । उत्प्रेन क्षते—तस्याः कादम्बर्या आलापस्तेन पूरितं सृतं श्रोत्रेन्द्रियं यस्यैवंविध इव । कर्णानां करणत्वं दर्शयन्नाह— वीणेति । वीणानां वल्लकीनां ध्वनयः शब्दा अस्य चन्द्रापीडस्य बहिरेव बाह्यभूता एवासन्नभूवन् । सुभाषि-तानीति । सभाषितानि समीचीनोक्तयस्तान्यपि प्रवेशं मध्यगमनावकाशं नालभन्त न प्राप्नवन् । सहिदिति । सहदो मित्राणां वाचो वाष्योऽपि परुषा इव कठिना इवाभवन् । **बान्धवेति ।** वान्धवजनस्य बन्धुलोकस्य जिंदपतान्यपि कथितान्यपि नासुखायन्त । सुखिमवाचरन्ति सुखायन्ते अद्यतन्यामात्मनेपदेऽसुखायन्त इति रूपम् । भाव इति । यथा येन प्रकारेण पूर्व विरहदशाया अर्वाग्दर्शनं नादार्श्व ददौ तथेदानीमपि । तत्रो-

[्]रिटिप्पo—1 विभिन्नवचनयोः कोयमुपमानोपमेयभावः ? कश्चार्थः ? श्वस्तुः सुखं वेदयन्ते सुखायन्ते इति विग्रह उचितः । 'सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्' इति वयङ् । अद्यतन्यामित्यपि प्रलापः, ग्रुकोक्तो क्रवेदक्तो वा नेयमग्रतनी घटना । 2 भ्रन्या बुद्धिः ! विरहदशायाः पूर्व यथा दर्शनमदात् तथा इदानीं न ददावित्यर्थः ।

पाठा०—१ तनोः. २ अन्तर्नाष्पाद्रयाः खुतनाष्पाद्रयाः ३ छनम्. ४ हृदयनेदनाः, ५ चास्य दृष्टिनीरमतः ६ परिपूरितः ७ किन्निदिषिः

मदात्। अनवरतमुक्तव्वालेन मदनहुतमुजान्तर्द्यमानोऽपि गुरुजनत्रपया न सद्यःसम्बद्धाद्वारिवन्दशयनमभजत । न सरसविसलताजालकानि गात्रेष्वकरोत् । न जललवमौक्तिकक्षोदतारिकतान्यजरठपिमिनीपत्राणि पार्थेऽप्यकारयत् । न कुसुमपल्लवस्रस्तरचनामादिदेश ।
नानवरतधारापातोल्लसितिशिश्रिरसीकराबद्धदुर्दिनं ददशीपि धारागृहम् । न मकरन्दसंततसंपातशीतलाभ्यन्तराणि हम्योद्यानलताभवनान्यप्यसेवत । न मलयजजलललितपृष्ठेषु मणिकुदिमेष्वप्यलुठदिच्लया । न तुँहिनकरकरनिकरसंक्रान्तिहयेषु ललनाकरकलितचन्द्रकान्तमणिद्भणेष्वप्यसंक्रामयदात्मसंपातम् । किं बहुना, नाइयानहरिचन्दनरसचर्चामप्याचरणाददापयत् ।

त्त्रेक्षते—भावस्य चित्ताभित्रायस्यावगमो ज्ञानं तस्माद्भीतिर्भयं तयेव, यदि कश्चिद्विलोकयिष्यति तदा ज्ञास्यत्येष विरहादेवंभूत इति भीत्येवेत्यर्थः । स चन्द्रापीडः सद्यस्तत्क्षणं समुद्धतान्यत्वातान्याद्रीणि जलक्किन्नानि यान्य-रविन्दानि कमलानि तेषां शयनं शय्यां नाभजत नाशेरत । कया । गुरुजना मातृपित्रादयस्तेषां त्रपा छजा त्येति सर्वेत्र वक्ष्यमाणेषु संबन्धनीयम् । मृशं तापो न भविष्यतीत्याह-अनेति । किंकुर्वाणोऽपि । दहा-मानोऽपि । कथम् । अन्तर्मध्ये । केन । सदनहृत्युजा कंदर्पविह्ना । कीद्दरोन । अनवरतं सुक्ता ज्वाला येनै-वंभतेत्यर्थः । नेति । सरसानि जलार्द्राणि बिसानि मृणालानि तेषां लता वल्लवस्तेषां जालकानि समेहा गात्रे-व्बक्षेत्र नाकरोज्ञान्वतिष्ठत् । पूर्वोक्तहेतोरेवेति भावः । नेति । जललवा अम्भो(द)बिन्दवस्त एव मौक्तिकक्षोदासौ-स्तारिकतानि तारावैदाचरितानि यान्यजरठानि कोमलानि पश्चिनीपत्राणि निलनीदलान्यपि । व्यस्तक्रमोऽत्रापि-शब्द: । पार्श्वे पृष्ठे नाकारयत् । सेवकैरिति शेषः । **नेति ।** कुसुमानां पह्नवाः प्रत्यप्रदलानि, कुसुमानि च पह्नवा• श्वेति द्वन्द्वसमासो वा, तेषां स्नस्तरस्तस्य रचनां नादिदेश नादिष्टवान् । नेति । स चन्द्रापीडो धाराग्रहमपि न ढवर्श नाद्राक्षीत् । किंळक्षणं धारागृहम् । अनवरतं निरन्तरं धारापातेनोष्ठासिता ये शिशिराः शीतलाः सीकरा वातास्तजलविश्रुषस्तराबद्धं दुर्दिनं मेघजं तमो यसिस्तत्तथा । नेति । स वन्द्रापीडो हर्म्येषु गृहेषु यद्यानं तस्य लता बहुचस्ता एव भवनानि गृहाण्यपि नासेवत नाभजत । किलक्षणानि । मकरन्दस्य मरन्दस्य संततं निरन्तरं संपातः संपतनं तेन शीतलानि शिश्विराण्यभ्यन्तराणि मध्यभागा येषां तानि । न मरुयजेति । स मणीनां कुहिमानि बद्धभूमिकानि । 'कुहिमं त्वस्य बद्धभूः' इमि हैमः । तेष्वपीच्छपेह्या नाछुठन्नाशेरत । किंलक्षणेषु । मलयजस्य चन्दनस्य जलं पानीयं तेन छुलितान्याद्रीकृतानि पृष्ठानि येषां तेषु । **नेति ।** स ळळनानां योषितां करास्तैः कळिता धृता ये चन्द्रकान्तमणिभिः खचिता दर्पणा आदर्शास्तेष्यप्यात्मनः खत्य संपातं प्रतिबिम्बं न संकामयन्न संकामणमकारयत् । किंलक्षणेषु । त्रहिनकरश्वन्द्रस्तस्य करनिकरः किरणसमृह-स्तस्य संकान्तिः संकारतया हृया मनोहरास्तेषु । किं वहनेति । कि वहना किं वहनिरितेन । चरणौ मर्यादीकृत्याचरणं तस्मादारयानमीषच्छण्कं यद्धरियन्दनं तस्य रसस्तेन चर्चा पूजा तामपि नादापयद्वातं न प्रेरयति सा ।

टिप्प०—1 समुहान् इत्याशयः। 2 पश्चिनीपत्राणि न तारावदाचितितानि । अतं एव जक्कवन् मौक्तिकक्षोदैः तारिकतानि (संजाताः तारका येषु तानि) इत्तच् । 3 समीपे इत्युचितम् । 4 आत्मनः संतापं तेषु न संकामयामासेति 'संतापम्' इति पाठ उचितः प्रतिभाति । चन्द्रकान्तसाजिध्याचापस्य छाघवमिति । 'असंकामयत्' इति तु मन्ये छेखकदोषः स्थात्, अन्यथा 'समक्रामयत्' इत्युचितम् ।

पाठा०-१ जालानि. २ अजठर; जरठ. ३ निपात. ४ मकरन्दसंपात. ५ तुह्तकरनिकर. ६ संनापन्.

एवमेव केवलं रात्रो दिवा चाक्रतंनिर्शतराज्वलताप्यद्हनात्मकेन दहताप्यक्षतस्त्रेहेन्धनेन दुं:खानुभवनायेव भस्मसाद्कुर्वता मदनद्हनेनान्तर्विहिश्च काश्यमानदेहः शोषमगात्, आ-द्रेतां पुनः प्रतिक्षणाधीयमानदृद्धिं नात्याक्षीत्। एवं च निष्प्रतिक्रियतया दुःत्यजतया वातिवि-संस्थुलेनोपास्यमानोऽपि मनसिजेनाकारमेव लोकलोचनेभ्योऽरक्षत्, न कुसुमशरसायकेभ्यो जीवितम्। तनोरेव तानवमङ्गीचकार, न लज्जायाः। शरीरिक्षतावेवानाद्रं कृतवान्, न कुल-स्थितो। प्रजा एवान्वरुध्यत्, न मन्मथोत्कलिकाः। सुखमेवावधीरयामास्, न धेर्यम्। एवं चास्य पुरः कादंबरीक्षपगुणावष्टम्भाहितप्राणेन बलवतानुरागेणाकुष्यमाणस्य, पश्चाद्वरुजनप्र-तिवन्धद्वतरेण महीयसा स्नेहेन च वार्यमाणस्य, गम्भीरप्रकृतेः सरित्पतेरित्र चन्द्रमसा सुदू-

एवसिति । स चन्द्रापीडो मदन एव दहनो वहिस्तेनान्तर्हृदये बहिरवयवादौ काथ्यमान उत्काल्यमानो देहः शरीरं यस्येवंविधः शोषं क्षीणत्वमगात्त्राप । किलक्षणः । एवमेव पूर्ववत् । रात्रौ निश्यपरं दिवा दिवसे इकृता-ऽविहिता निर्दृतिर्मनःखास्थ्यं येन सः । किलक्षणेन मदनदहनेन । आ समन्ताज्ज्वलता प्रज्वलता । पुनः कीह-शेन । अदहनात्मकेनावहिस्वरूपेणापि दहता भसीकुर्वता । पुनः कीदशेन । न क्षतमक्षीणं सेहरुक्षणमिन्धन-मेघो येन स तथा तेन । पुनः किं कुर्वता । दुःखस्यासातस्यानुभवनं साक्षात्करणं तस्मै तदर्थमेव । तादर्थ्ये चतुर्था । सर्वे भस्म भस्मसादकुर्वेताऽघटयता । शरीरव्यतिरेकेण दुःखानुभवाभावादिति भावः । शरीरशोष आर्द्रता न भवतीत्याशयेनाह-न पुनरिति । न पुनरार्द्रतां मृदुतां सेहवत्तां वाऽसाक्षीत्तत्याज । आर्द्रतां विशेषयनाह—प्रतीति । प्रतिक्षणं प्रतिसमयमाधीयमानारोप्यमाणा वृद्धिर्यस्याः सा ताम् । एवं चेति । स लोकानां जनानां लोचनानि नेत्राणि तेभ्य आकारमिङ्गितमरक्षद्रक्षयामास । परं क्रुसुमशरः कामस्तस्य सायका बाणात्तेभ्यो जीवितं प्राणितं नारक्षत् । किंविशिष्टः सः । उपास्यमानोऽपि सेव्यमानोऽपि । केन । मनसिजेन कामेन । किलक्षणेन । अतिविसंस्थुलेनातिच्याकुलेन । वीक्षापन्नेनेति यावत् । तिन्नदानमाह—नि-ध्यतीति । निर्गता प्रतिकिया प्रतीकारो यस्यां कियायां तस्या भावस्तत्ता तया । दुःखेन स्वज्यत इति दुस्स-जरतस्य भावत्तता तया वा । तनोरेबेति । तनोः शरीरस्य तानवं कृशत्वमङ्गीचकार खीचके । न लजाया-खपायाः । लजाधिक्यमेवाङ्गीकृतवानिति भावः । शारीरेति । शरीरस्य देहस्य स्थितिर्धारणं तस्यामेवानादर-णमनाप्रहं कृतवान् । न कुलसाभिजनस्य स्थितौ मर्यादायाम् । प्रजा इति । प्रजा एव प्रकृतिरेवान्वरुष्यत न्यवार्यत । न मन्मथस्य कंदर्पस्योत्कलिका उत्कण्ठाः । सुखिमिति । स चन्द्रापीडः सुखमेव सौख्यमेवावधी-र्यामासावगणयामास । न धेर्यं न साहसम्। एवं चेति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेणास्य चन्द्रापीडस्य कादम्बर्यो क्पं सीन्दर्यं गुणो गाम्भीर्यादिस्तयोरवष्टम्भेनावलम्बेनाहिताः स्थापिताः प्राणा येनैवंभूतेन बलवता बलिष्ठेनानुरागे-णाभ्यन्तरह्नेहेन पुरोऽप्र आकृष्यमाणस्य हठाचीयमानस्य, गुरुजनो मातृपित्रादिस्तस्य प्रतिबन्धः प्रतिरोधस्तेन दृढतरेणातिनिबिडेन महीयसातिमहता स्नेहेन प्रीत्या च पश्चात्पृष्ठे वार्यमाणस्य पृष्ठे निषिध्यमानस्य । केन कस्येव । चन्द्रमसा शशिना सुदूरमतिवित्रकृष्टमुल्लास्यमानस्यापि गम्भीरप्रकृतेरलब्धमध्यस्य । राजपक्षे गम्भीरस्वभाव-

िट्रिप्य०—1 आकारम् आकृतिम् विरह्यूचिकामाकृतिं न प्रकटयामासेति तात्पर्यम् । 2 सेयं टीका-कारस्य बुद्धिः । न किळ विरहिणां सेवकभावमङ्गीकरोति कामः । अत एव 'आयास्यमानः' इस्तेव पाठः । सेचमान इति तद्धिः । 3 अतिविषमेण (दारुणेन) इस्तर्थः । 4 न वराकोऽर्थमबुध्यत । कर्मणि प्रस्तयः अत एव 'अन्वरुध्यन्त' इस्तेव पाठः । चन्द्रापिडेन प्रजा एव अन्वरुध्यन्त अकाम्यन्त अर्थात् प्रजाना-मेवाऽनुरोधः क्रतः, न मन्मथोत्कण्ठानामिति तद्श्ययः ।

पाठा०—१ निर्देतिनाः २ दुःखानुभावनायेवः ३ चातिः ४ आयास्यमानोऽषिः ५ कुळक्रमस्थितौः ६ अन्वरूध्यन्तः ७ कुष्यमाणसः ८ गम्भीरः

रमुहास्यमानस्यापि मर्योदावशादात्मानं स्तम्भयतः कथंकथमपि कतिपयेष्वपि सहस्रसंख्या-यमानेष्वतिक्रान्तेषु वासरेषु, एकदा रणरणकसकाशादिवान्तरछष्यावस्थानो निर्गत्य बहिनंग-यांस्तरङ्गसङ्गशीतशीकरासारमकन्ति कछकणितकछहं सचक्रवाकचक्रवाछाक्रान्तसरसमुकुमा-रसैकतानि सिप्रातटान्यनुसरन्, युज्यमानांश्च विरठीभवतस्य संघष्ट्रमानांश्च विश्विष्यतश्चो-स्सहमानांश्च छम्बमानांश्च परापततश्च विच्छिन्नपेङ्गयवस्थानाम्स्खळतोऽपि पततोऽप्यवसीद्-तोऽपि च यथाशक्ति सादिभिक्तपीडितान्निःसहतया दूरागमनसेद्रमतित्वरया चागमनकार्य-गौरवमावेदयतो दूरादेवातिबहूनिव तुरंगमानद्राक्षीत्।

दृष्ट्वा चोत्पन्नकुतृह् छस्तेषां परिज्ञानायान्यतमं पुरुषं प्राहिणोत् । आत्मनाप्यूरुद्नेन पयसी-

स्य । एवंभूतस्य सरित्पतेः समुद्रस्येव मर्यादावज्ञात् । राजपञ्जे कुलक्रमागतस्थितिः । समुद्रपञ्जे जलागमनलक्षणा च मर्योदा तद्वशादात्मानं खं स्तम्भयतो रक्षतः कथंकथमपि महता कष्टेन कतिपयेषु कियत्यु सहस्रसंख्या-यमानेषु सहस्रसंख्यामिवाचरमाणेषु वासरेषु दिवसेष्वतिकान्तेषु गतेषु सत्सु एकदा एकस्मिन्समये रण-रणकेसकाशादिवौत्स्वयपार्श्वीदिवान्तर्मध्येऽलब्धमप्राप्तमवस्थानमवस्थितिर्येनैवंभूतो नगर्या अवन्त्या बहिर्नि-र्गत्य बहिरागत्य दूरादेव दूरत एवातिबहुनिव तुरंगमानश्वानद्राक्षीदपर्यत् । किं कुर्वन् । तरङ्गाणां वीचीनां सक्रः संस्पर्शस्तन शीताः शीतला ये शीकरा वातास्तवारीणि तेषामासारा वर्षणं येष्वेवंविधा मरुतो वायवो येषु तानि । क्षचित् 'सीकरसाराणि' इति पाठः । कलानि मनोहराणि क्षणितानि शब्दितानि येषामेनंविधा ये कलहुंसाः कादम्बाश्रकवाका द्वन्द्वचरास्तेषां चक्रवालं समूहस्तेनाकान्तानि व्याप्तानि सरसानि सजलानि सुकुमाराणि कोमलानि सैकतानि तिकतामयानि सिप्रानदास्तटानि तीराण्यनुसरकाश्रयन् । तुरंगमान्विशेष-यन्नाह-युज्येति । युज्यमानान्परस्परे योगं प्राप्तुवतः । अविरला विरलाः संपद्यन्त इति विरलीभवत-स्ताम् । एकीभवत इत्यर्थः । संघट्टन्ते संयुज्यन्त इति संघट्टमानास्तान् । आस्फाल्यमानानित्यर्थः । विश्विज-ज्यत इति । विश्विष्यतः । भिन्नीभवत इत्यर्थः । तान् । उत्सहन्त इत्युत्सहमानास्तान् । उत्साहयुक्तानि-खर्थः । लम्बन्त इति लम्बमानास्तान् । खशरीरं दीर्घाकुर्वतः । परा सामस्येनापतन्त आगच्छन्तस्तान् । विच्छिनं विच्छेदं प्राप्तं पङ्ग्या छेखयावस्थानं येषां ते तथा तान् । धावतां पङ्किविच्छेदः प्रसक्षासिद्ध एव । स्खलत इति स्खलतस्तान्स्खलनां प्राप्नवतः । अत एव पततोऽपि गिरैतोऽपि । अत एवावसीदतोऽप्यवसादनं प्राप्नवतोऽपि । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति सादिभिरश्ववारैरुत्पीडितानुत्प्रावरुयेन पीडितांस्ताडितान् । सहनं सहः निर्गतः सहो येभ्यस्ते निःसहास्तेषां भावस्तता तया । असमर्थतयेखर्थः । दूरादागमनं तज्जनितो यः खेदः प्रयासस्तमतित्वरयातिशीव्रेणागमनं तेन यत्कार्यस्य कृत्यस्य गौरवं गुरुत्वं चावेदयतः परेभ्यो ज्ञापयतः ।

ह्या चेति । दृष्ट्वा विलोक्योत्पन्नं प्रकटीभूतं कुत्इलमाश्चर्यं यस्मैवंभूतस्तेषां तुरंगमाणां परिज्ञानाय कस्मेमे इति ज्ञानार्थमन्यतमं पुरुषं प्राहिणोत्प्रहितवान् । ऊक परिमाणं यस्मैवंभूतेन पगसा जलेनात्मनापि सिप्रानदी-मुत्तीर्थ तस्मिन्नेव स्थले भगवतो माहात्म्यवतः कार्तिकेयस्य षण्मुखस्यायतने वैस्ये तस्य प्रहितपुरुषस्य

दिप्प०—1 दीकाकारस्य बुद्धिवैभवमेतत् । 'रणरणकवशादिवान्तरलब्धावस्थानः' इस्रेव पाठः । अक्ष्यण्यावशादिव अन्तः राजभवनस्थाभ्यन्तरे न लब्धमवस्थानं येन । राजभवने स्थातुमशक्कुवित्रस्थाशयः । 2 धन्या भाषा ! सस्यावश्यकस्य अद्यमानानिति वक्तव्यम् ।

पाठा०—१ अन्तरकन्ध. २ तरङ्गशीतः ३ आकारमरुन्तिः असाराणिः ४ नातिवूरिमव चरणाभ्यामेव वञ्जाम । आम्यंश रुद्रतन्था(स्ता) यतनं रवेणागच्छतः सावष्टम्भया गत्या स्वरित्तखुरसंचाराग्युज्यमानांश्चः ५ पङ्किव्यवस्थानम् ; पङ्किव्यवस्थानम् ।

तीर्थ सिप्रां तस्मिनेव भगवतः कार्तिकेयस्यायतने तत्प्रतिवार्तां प्रतिपालयन्नतिष्ठत् । तत्रस्थक्ष कुत्हलात्तस्मिनेव वाजिवृन्दे निक्षिप्तदृष्टिः पार्श्वस्थितां हस्तेनाकृष्य पत्रलेखामवादीत्—'पत्र-लेखे, पद्म । ये एष पुर एवाकिकरणनिवारणोल्लासितया प्रेङ्कदालोललम्बद्दिस्या मयूरपिच्छ-मय्या बङ्किकया दुर्विभाव्यवद्नोऽश्ववारो ज्ञायते, केयूरकोऽयम्' इति । यावत्तया सहैव नि-रूपयस्यव, तावत्तस्मात्प्रहितपुरुषादुपलव्धौत्मावस्थानं दृष्टिपथ एवावतीर्थे तुरंगमादापतन्तं दूराहुतागमनधूलिधूसरदयामीकृतद्दारीरं परिवर्तितमिवेतराकारेणोिव्हताङ्गरागसंकारमिलेन-न वपुषा विषादद्द्रन्येन च मुखेनान्तर्दुःखसंभारपिद्यनया च दृष्ट्या दूरत एवाप्र्ष्टामपि कृष्टां कादम्बरीसमामवस्थामनक्षरमावेदयन्तं केयूरकमद्राक्षीत् ।

दृष्टा च द्शितशीतिरेहोहीत्याहूय संसंभ्रमप्रणतोपस्रतमतिदूरप्रसारिताभ्यां दोभ्यां पर्य-

अतिवार्ता प्रत्युत्तरं प्रतिपालयन्विलोकय**ज**तिष्ठत्तस्यौ । तत्रस्य इति । तत्र चैसे स्थितश्व कुत्रहुलात्कौ॰ तुकात्तसिनेव पूर्वप्रतिपादित एव वाजिवृन्देऽश्वसमूहे निक्षिप्ता स्थापिता दृष्टिर्दरयेनैवंभूतः पार्श्वस्थितां समी-पस्थां पत्रलेखां हस्तेन करेणाकृष्याकर्षणं कृत्वावादीदवीचत् । किमवादीदिलाह—पत्रलेखे इति । हे पत्रहेखे, पर्यावलोक्य । य एष पुरोऽप्र एवार्किकरणाः सूर्यर्रमयस्तेषां निवारणे दूरीकरण उल्लासितयोलासं प्राप्तया प्रेह्वन्ती बीप्यन्ती आलोला चबला लम्बायता शिखाप्रं यस्याः सा तथा तया। मयूरपिच्छैः कलापि-बहैंनिंग्वा मयुरपिच्छमयी। 'प्राचुर्यविकारायें' इति मयद् । तयैवंविधया विश्वकया शीकरिण्या दुर्विभान्यं दुःखेन ज्ञातुं शक्यं वदनमाननं यस्पैवंभूतोऽश्ववारोयं केयूरक इति ज्ञायते संभाव्यते । स याववावत्कालं तया सह पत्रहेखया सममेवं निरूपयखेव कथयखेव, तावत्कालं तस्मात्प्रहितपुरुषात्प्रेषितनरादुपलन्धं ज्ञात-मात्मनः खस्यावस्थानमुपवेशनं येनैवंभूतं केयूरकं कादम्बर्या अनुचरमद्राक्षीदपश्यदिति दूरेणान्वयः । किं कुवैन्तं केयूरकम् । दूरादापतन्तमागच्छन्तम् । कि कृत्वा । अवतीर्यावरोहणं कृत्वा । कस्मात् । तुरंगमाद-श्वात् । कस्मिन् । दृष्टिपथ एव दृश्विकोकन एव । चन्द्रापीङस्पेति शेषः । दृष्टेः पन्था दृष्टिपथः । 'ऋक्पूर्रुं धृःप-थामानक्षे' इस्यन् । इतः केयूरकं विशेषयनाह-दूत इति । इतं शीघं यदागमनं तेन धूल्या रजसा धूसरमी-षत्पाण्डरमत एव स्यामीकृतं शरीरं यस्य सः । उत्प्रेक्षते—इतरो भिन्नो य आकार आकृतिस्तेन परिवर्तितमिव विनिमयीकृतमिव । उज्झितो दुरीकृतो योऽङ्गरागो विलेपनं संस्कारश्वाधिवासनं ताभ्यां मलिनेन करमलेन वपुषा शरीरेण विषादो हर्षाभावस्तेन कृत्वा ग्रन्येन निस्तेजसा सुखेनाननेन चान्तर्मध्ये यहःखमसातं तस्य संभारः समूहस्तस्य पिशुनया ज्ञापिकया दृष्ट्या च चक्षुषा च दूरत एव दूरप्रदेशादेवापृष्टामप्यप्रश्रविषयीकृतामपि कृष्टं विद्यते यस्यां सा कष्टा ताम् । अस्त्यर्थेऽचप्रत्ययः । एवंविधां कादम्बर्याः समां अवस्थां दशामनक्षरं वाग्यापा-ररहितं यथा स्यात्तथावेदयन्तं ज्ञापयन्तमद्राक्षीदिति । अन्वयस्तु पूर्वमेवोक्तः ।

हृष्ट्वा चेति । दृष्ट्वा च विलोक्य च तं केयूरकं दर्शिता प्रकटिता प्रीतिः स्नेहो येनैवंभूतो दोभ्यां भुजाभ्यां पर्यन्वजताश्चिष्यत् । किं कृत्वा । एहेहह्यागच्छेखाहूयाह्वानं कृत्वा । कीदशं केयूरकम् । ससंभ्रमेणादरेण प्रणत-श्वासानुपस्तश्च तम् । न त्वपसरन्तमित्यर्थः । कथंभूताभ्यां दोभ्याम् । अतिदूरं प्रसारिते विस्तारिते ताभ्याम् ।

टिप्प॰—1 छत्रिक्या। स्वरूपं छत्रम्। 2 'काद्म्बरीसमवस्थाम्' इत्येव पाटः। काद्म्बर्गाः समय-स्थाम् (अवस्थितिम्) इति तद्थेः। 3 संभ्रमेण भादरेण, इत्येवो चितम्।

पाठा०-- १ व प्रव पुरुष: पुर: २ छत्रिकाया. १ अवस्थानम् ४ अपृष्टम् ५ ससंभ्रमप्रणयप्रणत.

ष्वजत तम् । अपसृत्य पुनः कृतनमस्कारे तस्मिन्ननामयप्रभवचसा संवैग्ये सर्वानेव तत्सन हायान्पुरःश्चितं पुनः पुनः सस्पृह्मालोक्य केयूरकमवादीत्—'केयूरक, त्वहर्शनेनैव भद्रं देव्याः सपरिवारायाः कादम्बर्या इत्येतदावेदितम् । आगमनकारणमपि विश्वान्तः सुखितः कथयिष्यसि' इत्युक्तवा संभ्रान्तागतारोहकढोकितां करिणीमारुहा 'कुतोऽस्य जनस्य सुखिता' इत्यभिद्धानमेव केयूरकं पृष्ठतः कृत्वा पत्रछेलां चारोप्य स्वभवनमयासीत् । तत्र च निषिद्धारोषराजलोकप्रवेशः प्रविरय वल्लभोद्यानं सपरिवारेण केयूरकेण सहोत्ताम्यता चेत-साऽचेतितमेव दिवसकरणीयं निर्वर्तयामास । निर्वर्त्यं च पत्रलेखाद्वितीयः सुदूरोत्सारित-परिजनः केयूरकमाहूयात्रवीत्-'केयूरक, कथय देव्याः काद्म्वर्याः समद्छेखाया महा-खेतायाख्य संदेशम्' इत्यभिहितवति चन्द्रापिडे पुरः सप्रश्रयसुपविश्य केयूरकोऽप्यवादीत्— 'देव, किं विज्ञापयामि नास्ति मयि संदेशलवोऽपि देव्याः कादम्बर्याः समद्लेखाया

अपसूरपति । अपसरणं कृला पुनः कृतो विहितो नमस्कारो नतियंनैवंभूते तस्मिन्केयूरके सत्यनामयस्य प्रश्नः प्रच्छा तस्य वचस्तेन सर्वानेव समग्रानेव तस्य केयूरकस्य सहायान्सहागतान्संवैदर्य संतोध्य पुरः स्थितमन्नतः स्थितं पुनः पुनः सस्प्रहं सामिलाषमालोक्य समीक्ष्य चन्द्रापीडः केयूरकमनादीदवीचत् । किमवादीदिखाश-येनाह—केयुरक इति । हे केयूरक, तव दर्शनमालोकनं तेनैव सपरिवारायाः सपरिच्छदाया देव्याः काद-म्बर्या भद्रं कल्याणमित्येतदावेदितं कथितम् । आगमनेति । स चन्द्रापीडः खस्य भवनं गृहमयासीदग-च्छदिखन्वयः । किं कृत्वा । आगमनकारणं निदानं तदिप विश्रान्तः कृतविश्रामः सुखितः संजातसुखः स रवं कथयिष्यसि निवेदयिष्यसीत्युक्तवा प्रोच्य । कचित् 'सुखी नः कथयिष्यसि' इति पाठो दश्यते । तेन नः क्षस्माकमिति तस्यार्थः । पुनः किं कृत्वा । संभ्रान्तः ससंभ्रम आगतो य आरोहको हस्तिपकस्तेन हौिकतामा-नीतां करिणीं हस्तिनीमारुह्यारोहणं कृत्वा अस्य केयूरकलक्षणस्य जनस्य कृतः कस्मात्मुखिता इत्यभिद्धानमिति ब्रुवन्तमेव केयूरकं पृष्ठतः पृष्ठप्रदेशे पत्रलेखां चारोप्यारोपणं कृत्वेल्यरः। स्वभवनमयासीदिल्यन्वयस्तु प्रागेन वोक्तः । तत्र चेति । स चन्द्रापीडो दिवसकरणीयं वासरकृत्यं निर्वर्तयामास कृतवान् । किं कृत्वा । सह परिवारेण परिच्छदेन वर्तते यः स सपरिवारः एवंभूतेन केयुरकेण सह समं वक्षभमुद्यानमारामं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा । किलक्षणः सः । निषिद्धो निवारितोऽशेषाणां समग्राणां राजलोकानां प्रवेशो येन सः । कीदशं दिवसकः रणीयम् । उत्ताम्यतातिव्याकुलेन चेतसाऽचेतितमेवाज्ञातमेव । निर्वह्यं चेति । स चन्द्रापीडः केयूरकमा-ह्रयाह्वानं कृत्वाव्रवीदवोचत् । किं कृत्वा । निर्वर्षे विधाय । दिवसकरणीयमिति शेषः । चन्द्रापीडं विशेषय-बाह-पत्रहेखेति । पत्रहेखेव द्वितीया यस सः सुदूरं दूर उत्सारितो दूरीकृतः परिजनः सेवकवर्गो येन सः । किमजवीदिलाशयेनाह-केयूरक इति । हे केयूरक, देव्याः कादम्बर्थाः समदलेखाया मदलेखया सह वर्तमानायाः । कादम्बर्या विशेषणम् । महाश्वेतायाश्व संदेशं वाचिकं कथय निवेदयेति चन्द्रापीडेऽभिहितवित कथितवति सति पुरोऽप्रे सप्रश्रयं सविनयमुपविदय निषय । केयूरकोऽप्यवादीदुवाच ।

किमुवाचेलाइ—देव इति । देव, किं विज्ञापयामि किं विज्ञप्तिं करोमि । यदादिष्टं तदेव वदेलाइ— नास्तीति । मणि विषये देव्याः कादम्बर्याः समदलेखाया महाश्वताया वा संदेशलवोऽपि वाचिकादेशोऽपि

दिप्पo-1 नेयं गुम्फनशस्या कवे: । अत एव 'संवर्ध्य' (समादत्य) इत्येव पाठः ।

पाठा०-१ संवध्ये; समावज्ये, २ विश्रान्तसुखितः, ३ निवर्तयामास ४ निवर्त्तः, ५ अगादीत.

महाश्वेताया वा । यदैव पत्रलेखां मेघनादाय संमर्प्य प्रेतिनिवृत्य मयायं देवस्थोज्जयिनीगमनवृत्तान्तो निवेदितः, तदैवोध्वं विलोक्य दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य सनिवेदम् 'एवमेतत्'
इस्युक्त्वोत्थाय महाश्वेता पुनस्तपसे स्वमेवाश्रमपद्माजगाम । देव्यपि कादम्बरी झटिति
हृद्ये द्वुचैणेनेवाभिह्ता ह्यतर्कितापतितांशिनेव मूर्ण्णं ताहिता, अन्तःपीडाकूणनिमीलितेन
चक्षुषा मूर्व्छितेव, मुषितेव, परिभूतेव, विश्चितेव च उन्धुक्तेव चान्तःकरणेन, अविदितमहाश्वेतागमनवृत्तान्ता, चिरमिव स्थित्वोन्मीत्य नयने, विलक्षेव, लिजातेव, विस्मृतेव,
विस्मयस्तब्धदृष्टिः 'महाश्वेतायाः कथय' इति सासूयमिव मामादित्रय, मदलेखायां पुनर्वितितमुली सविलक्षस्मितम् 'मदलेखे' अस्ति केनचिद्परेणेतत्कृतं करिष्यते वा यत्कुमारेण
चन्द्रापीडेन इत्येवमभिद्धत्युत्थाय निवारिताशेषपरिजनप्रवेशा शयनीये निपत्योत्तरवाससोत्तमाङ्गमवगुण्ट्य निर्विशेषहृद्दयवेदनां मदलेखामप्यनालपन्ती सकलमेव तं दिवसमस्थात्।
परिद्युश्व प्रातरेवोपसृतं माम् 'एवं देवतरशरीरेषु ज्रियभाषेविव मवत्स्वहमीहशीमव-

नास्ति न वियते । तिवदानमाह—यदैवेति । यदैव यस्मिवेव क्षणे पत्रहेखां मेघनादाय समर्प्य समर्पणं क्रह्मा प्रतिनिष्ट्य परावृत्य मया केयूरकेण देवस्य भवत उज्जयिन्यामवन्त्यां यद्गमनं तस्य वृत्तान्त उदन्तो निवेदितः कथितः, तदैव तस्मिन्नव क्षण ऊर्ध्व विलोक्य निरीक्ष्य दीर्घमायतमुर्णं च निःश्वस्य निःश्वासं मुक्तवा सनिवेंदं स्वावमाननसहितं यथा स्वात्तथा । एतदेवमेव निश्चयेन चन्द्रापीडो गत इत्युक्त्वोत्थानं कृत्वा महाश्वेता पनस्त-पसे तपोऽर्थं स्वमेवारमीयमेवाश्रमपदं स्थानमाजगामाययौ । कादम्बर्यप सकलमेव तं दिवसमस्थादतिष्टदिति दूरेणान्वयः । इतः कादम्बरी विशेषयणाह्- झटिति तत्कालं हृदये खान्ते हुघणेन घनेनाभिहतेव ताडितेव । अतार्कतमन्विन्तितमापतितो योऽशनिर्वञ्जं तेन मुर्धि मस्तके ताडितेवाभिद्दतेव । अन्तःपीडा मानसी व्यथा तया कृणनं कन्दनं तेन निमीलितेन मुद्रितेन चक्षुषा नेत्रेण मूर्विछतेव मोहं प्राप्तेव । सुषितेव गृहीतसर्वस्वेव । परिभृतेव पराभवं प्रापितेव । विश्वतेव वश्चनाविषयीकृतेव । अन्तःकरणेन चित्तेनोन्मुक्तेव व्यक्तेव । अविदितो-ऽज्ञातो महाश्वेताया गमनवत्तान्तो यया सैवंभता कादम्बरी चिरमिव बहुकालमिव स्थित्वा नयने नेत्रे उन्मी-ह्योन्मुद्य, विलक्षेत्रे वीक्षापन्नव लजितेव, त्रपितेव, विस्मृतेव विसारण प्राप्तेव, विस्मय आश्चर्य तेन स्तब्धा दृष्टियसा एवंभूता महाश्वेतायाः कथय निवेदय । चन्द्रापीडो गत इति शेषः । इति सास्यं सेर्ध्यं मामादिश्य प्रतिपाय, मदलेखायां विषये पुनर्वेलितं मुखं यस्या एवंविधा सती विलक्षं यत्सितं तेन सह वर्तमानं यथा स्यात्तथा है मदछेखे, केनचिदनिर्दिष्टनाम्ना परेणैतद्गमनलक्षणं कृतमस्ति । करिष्यते वा यत्कुमारेण चन्द्रापीडेन कृतमिति । एवमभिद्धती कथयन्त्यत्थायोत्थानं कृत्वा निवारितो दूरीकृतोऽशेषपरिजनस्य समप्रसेवकलोकस्य प्रवेशो यया सा शयनीये शय्यायां निपत्य पतनं ऋत्वोत्तरवाससोत्तरीयवश्चेणोत्तमाङ्गं शिरोऽवगुण्याच्छाय निर्गतो विशेषो यस्या एवंविधा हृद्यवेदना चित्तपीडा यस्यास्ताम् । समानदुःखामित्यर्थः । एवंभूतां मदलेखामप्यना-लपन्त्यभाषयन्ती सकलमेव तं दिवसमस्थादित्यन्वयस्त प्रागेवोक्तः।

परेद्युश्चेति । अपरिवने प्रातरेव प्रभात एवोपस्त्तमागतं मामित्युपालभमानेवोपालम्भं ददानेव । इतिति किम् । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण दहत्तरमतिशयेन किनं शरीरं येषामेवंभूतेषु भवत्सु केयूरकप्रसृतिषु । उत्प्रेक्षते— स्रियमाणेष्विव मर्णं प्राप्यमाणेष्विवाहं कादम्बरीदशीमवस्थां दशामनुभवाम्यनुभवविषयीकरोमि । पार्श्ववितिभः

्रिष्प्०—1 अत्रतिभेव । 2 महाश्वेतायाः कारणादेव ममेथं दशा, यतस्त्रयेव कुमारोऽत्रानीतः । अत एवं तस्यै ममेमां दशां निवेदयेति सासूयमुच्यते । टीकाकारस्तु न बुद्धवानाशयम् । 3 प्राम्यप्रियोयं पाठः । न हि कविरेवमश्चीकं लपेत् । अतो 'भ्रियमाणेष्वेव' इत्येव पाठः । अर्थात् भवन्सु वर्तमानेष्वेव ।

पाटा - १ समर्प्यागतेन. २ प्रतिनिवले. ३ अयोधनेन. ४ शुक्ताशनिना. ५ मिलितेन. ६ उन्मत्ता. ७ छक्षि-तेव. ८ अपरेशुः. ९ हृढशरीरेषु. १० त्रियमाणेष्त्रिव. खामनुभवामि' इत्युपालभमानेव, 'न मे भविद्धः पार्श्ववितिभः कार्यम्' इति निर्भत्स्यन्तीव 'किं, मे पुरिस्तिष्टसि' इत्यन्तर्मन्युवेगेन तर्जयन्तीव च बाष्पपूरीद्रेकोत्कम्पपर्याकुलया दृष्ट्या चिरमालोकितवती । तथा दृष्ट्य तथादुः खितया देव्यादिष्टमेव गमनायात्मानं मन्यमाबो- ऽहमनिवेद्येव देव्ये देवपादमूलमुपागतोऽस्मि । तच्च देवेकश्ररणजनजीवितपरित्राणाकुलमतेः केयूरकस्य विज्ञापनाकर्णनावधानदानेन प्रसादं कर्तुमेईसि ।

देव, श्रूयताम् । यदैव ते प्रथमागमनेनामोदिना मळयानिलेनेच चिलतं समस्तमेव तत्कन्यकाळतावनम्, तदैव सकलभुवनमनोभिरामं भवन्तमाळोक्य वसन्तमिव, रक्ता-शोकतक्ळतामिवाह्र्व्वान्मकरकेतनस्ताम् । इदानीं तु महान्तमायासमनुभवति त्वद्धें काद्म्बरी । तस्या हि दिनकरोद्यादारभ्य दिवसकरकान्तोपळानळखेव निःशब्दस्थापवने-रितस्थाधूमस्याभस्मनः प्रज्वळतो मकरध्वजहुतभुजो न परिजनकरकमळकितकोमळपञ्चव-

समीपस्थायिभिर्भवद्भिमें मम न कार्यं न कृत्यमिति निर्भत्संयन्तीव निर्भत्संनां कुर्वन्तीव। मे मम पुरोऽपे कि तिष्ठसीत्यन्तमंन्युवेगेनान्तःको धरयेण तर्जयन्तीव तर्जनां कुर्वन्तीव। तथा बाष्पो नेत्राम्बु तस्य पूरः प्रवाहस्त-स्योद्रेक आधिक्यं तेन य उत्प्राबल्येन कम्पो वेपथुस्तेन पर्याकुला व्याप्ता तथा दृष्ट्या दृशा चिरं बहुकालमालो-कितवती निरीक्षितवती। तथादुःखितया तेन प्रकारेण दुःखं प्राप्तया देव्या कादम्बर्या दृष्टोऽवलोकित आत्मानं गमनायादिष्टभेवाज्ञापितमेव मन्यमानोऽहं देव्ये कादम्बर्ये अनिवेधवाननुज्ञाप्येव देवस्य भवतः पादमूलं चरण-समीपसुपागतोऽह्मयायातोऽसि । तश्चिति । तत्तस्मात्कारणादेव एव भवानेवैकः शरणं यस्यैवंविधो यो जनः कादम्बरीलक्षणस्तस्य जीवतं प्राणितं तस्य परित्राणं रक्षणं तसी आकुला मतिर्यस्यवंभृतस्य केयूरकस्य विज्ञापना विज्ञप्तिस्तस्या आकर्णनं श्रवणं तस्मिन्ववधानदानेन चित्तप्रदानेन प्रसादं कर्तुं त्वं देवोऽहंति योग्यो भवति।

हे देव, श्रूयतामाकर्णताम् । विज्ञाद्यन्तरमिति शेषः । यदैव यस्मिन्नव क्षणे ते तब प्रथमागमनेनाधागमनेन । उत्प्रेक्षते—आमोदिना सुगन्धना मलयानिलेनेक मलयमारुतेनेव समस्मिव समप्रमेव तत्कन्यकालतावनं कन्यका एव लतास्तासां वनं चलितं छुन्धम् , तदैव तिस्मिन्नव क्षणे सकलं यद्भवनं जगत्तस्य मनोभिरामं चेतोरुचिरं वसन्तिमव भवन्तं त्वामालोक्य निरीक्ष्य रक्ता याऽशोकतरुता तामिव तां काद्म्बरी मक्रक्तेतनः कंदर्प आख्वान्प्रविष्टवान् । इदानीं तिविति । सांप्रतं तु तवार्थः प्रयोजनं तिस्मिन् । निमित्ते सप्तमी । तथा च त्विभित्तं कादम्बरी महान्तमायासं श्रममनुभवति । करोतीलर्थः । तस्या इति । हीति निश्वये । तस्याः कादम्बर्या दिनकरस्य सूर्यसोदय उद्गमनं तस्मादारभ्य । तन्मर्यासिक्रलेखर्थः । दिवसकरकान्तोपलो हर्षतस्यानलो विक्तिस्थेव मक्रप्यक्त एव हुतसुव्विक्तिस्य प्रज्वलतो दीप्तिमतः परिजनः सेवकवर्गस्य करा एव कमैलानि तैः कलिता धृता ये कोमलपलवा मृदुकिसलयानि तेषां लास्यलीला रखकीण तथा न प्रसरभन्नो न प्रचारहानिः । उभयानलयोः साम्यं प्रदर्शयचाह—निःशाब्दस्येति । निर्गतः शब्दो ध्वनिविशेषो यस्मात्स तस्य, अपवनिरितस्य न पवनेन वायुनिरितः प्रेरितस्तस्य, अधूमस्य न विद्यते धूमो दहनकेतनो यस्मिन्स तस्य । अभस्मनो न विद्यते भस्म भूतिर्यस्थिन्स तस्य । एतेन स्र्येकान्तनलेन निःशाब्दत्वादिधर्मैः साम्यं तस्य । अभस्मनो न विद्यते भस्म भूतिर्यस्थिन्स तस्य । एतेन स्र्येकान्तनिकेन निःशाब्दत्वादिधर्मैः साम्यं

टिप्प॰—1 मळयानिलेन आमोदिना सुगन्धिना, भवदागमनेन आमोदिना हर्षेजनकेन, 'प्रमोदा-मोदसंमदाः' इत्यमरः । 2 सूर्यस्पर्शेनाग्निजनकः सूर्यकान्तमणिः । 3 परिजनहस्तेषु कमळत्वारोपणं बाण पुत्रस्य स्थूळतेव ।

पाठा०-१ दृष्टश्च तथा दुःखितयाः दृष्टश्च दुःखितयाः २ अर्दति देवः । देव श्रूष्यतामः ३ तथाहि .

लासलीलया प्रसरभङ्गः । नानुत्तालतालवृन्तवान्तजलजलकणिकासारसैकेन निवृत्तिः । न सर-सहरिचन्द्नपङ्गच्छटाच्छुरणेन छेदः । न विद्लितमुक्ताफलवालुकापटलोद्भूलनेन व्युपरमः । नोत्कीलितयक्ष्ममयकलहंसपङ्गिमुक्ताम्बुधारेण धारागृहेण प्रश्नमः । यथा यथा चलितजल-यद्मविगलिताभिरतिशिशिरशीकरनिकरतारिकताभिरम्बुधाराभिराहन्यते तथा तथा वैद्युता-नलसहोद् इव स्फुरति मदनपावकः । सुतरां च शिशिरः कुन्दकलिकाँकलापमञ्जरीमिव विकासयित खेदजललवजालकसंतितमुपचारः । चित्रं चेदम् । मकरकेतुहुतभुजा द्यमान-मप्यभिशोचमंशुकिमव नितरां निर्मलीभवति लावण्यम् । मन्ये च मृदुस्वभावमि जलिमव मुक्ताफलतामुपगतं किनीभवत्युत्कण्ठितं हृद्यमवलाजनस्य, यत्ताहशेनातिसंतापेनापि न विलीयते । बल्वती खलु बङ्गभजनसंगमाशा, यत्तथाविधमध्यनुभववेदनाविह्नलित्रगणमित-

शीतलब्ब्यादिना तदितरबहेरेतस्य भिन्नत्वमाविष्कृतमिति भावः । नानुत्तालानि यानि तालवृन्तामि व्यजनानि तेभ्यो या वान्ताः पतिता जलस्य जडाः शीतलाः कणिकास्तासामासारो वर्षणं तेन सेकः सिधनं तेन निद्य-त्तिनीशः । अस्य मकरध्वजहुतभुज इति पूर्वणान्वयः । न सरसेति । सरसो यो हरिचन्दनपङ्को घर्षि-तथन्दनद्रवस्तस्य छटया धारया छुरणं सिम्ननं तेन न छेदो विनाशः । विद् लित इति । न च विद् लितानि स्फोटितानि यानि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि तेषां वालुकाः सिकतास्तासां पटलानि समूहास्तैरुद्धूळनमुद्धर्तनं तेन व्यपरमो निवृत्तिः । नोत्की लित इति । न चोत्कीलिता उत्कोरिता या यन्त्रमया यन्त्रमिष्पनाः कलहं-सप्रक्रुयः कादम्बश्रेणयस्ताभिर्मुक्ता अम्बुधारा यसिन्नवंभूतेन धारागृहेण यन्त्रधारासदनेन प्रशमः प्रशमनम् । यथा यथेति । इयं कादम्बरी यथा यथा अम्ब्रनोऽम्मसो धाराभिराह्न्यत आच्छोट्यते. तथा तथा मदनपानकः कंदर्पविहिः स्फुरति दीप्तिमान्भवति । किलक्षणो मदनविहः । उत्प्रेक्षते—विद्युतोऽयं वैद्युतः स चासावनलश्च तस्य सहोदर इव बन्धुरिव । किलक्षणाभिरम्बुधाराभिः । चलितं कम्पितं यजलयन्त्रं ततो विगलिताभिः पतिताभिः । पुनः किलक्षणाभिः । अत्यन्तं शिशिरः शीतलो यः शीकरनिकरो वाताक्षिप्तजल-कणसमूहस्तेन तारिकताभिर्नक्षित्रिताभिः। स्त्रतरां चेति । उपचारः प्रतिकिया खेदस्य घर्मस्य जललवा अम्भःकणास्तेषां जालकानि युगपदनेकेषां पातलक्षणानि तेषां संततिः समूहस्तां विकासयति प्रगुणीकरोति । तर्बुष्णो भविष्यतीत्याशयेनाह—सुतरां चेति । सुतरामतिशयेन शिशिरः शीतलः । अधिकविरहिणो विश्वरिप सवितरती खादिवदेतस्याः शिशिरोऽप्युपचारोऽधिकतर उष्णो वभूवेखर्थः । कीदशी संतितम् । कुम्दस्य कुमुनं कुन्दः पुष्पवृक्षो वा तस्य कलिकाः कोरकास्तासां कलापः समृहस्तस्य मझरीमिव । वर्णनीयाया जललव-संततेः कुन्दकिकाकलापमञ्जरीसदृशसंभावनयोत्प्रेक्षालंकारः । तदुक्तम्—'संभावनमयोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्' इति काव्यप्रकाशे । चित्रमिति । इदं चित्रमाश्चर्यम् । इदं किम् । मकरकेतुरेव हुतसुरविहस्तेन दहाते ज्वाल्यत इति दह्यमानं ज्वाल्यमानमि लावण्यं सौन्दर्भं नितरामितशयेन निर्मेलीभवति विश्वसभवति । कीदशं छावण्यम् । उत्प्रेक्षते अप्रिना शौचं शुद्धंमंशुकं वस्त्रमिव । मन्य इति । अहमिति मन्ये जाने । इतीति किम् । अवलाजनस्य स्रीजनस्य मृदुस्वभावमि कोमलमप्युत्कण्ठितं हृदयं मुक्ताफलतामुपगतं मौक्तिकत्वं प्राप्तं जलमिव पानीयमिव कठिनीभवति । दढीभवति । यदिति हेत्वर्थे । यतो हेतोस्ताहकोनातिसंतापेनापि न विली-यते न विलयं गच्छति । वलवतीति । खलु निश्चयेन वलभः प्रियो यो जनसास्य संगमो मेलापकसास्याशा वाञ्छा बलवती बलीयसी। ययसात्कारणात्त्रथाविधो योऽनुभवः साक्षात्कारस्तेन या वेदना पीडा तया विह्न-

टिप्प०-1 अभिना शोचं शुद्धिर्यस्य ईदशमिति वाच्यम् ।

कष्टं प्राण्यते । किं करोमि, कथय कथं कथ्यते, कया वृत्त्या वर्ण्यते, की हरोनोपायेन प्रदर्श्यते, केन प्रकारेणावेद्यते, कया युक्त्या प्रकारयते, कतमया वेदनयोपैनीयते । तेदुत्कण्ठाखप्रेषु विगैलितवेदनाः एकुटं प्राणिनः, प्रतिदिषसं हर्यमानोऽपि यन्न पर्यसि तामीहशीमवस्थाम् । प्रचण्डकिर्णसहस्रातपसहानि कमलानि शयनीकृतानि म्लानिमुपनयन्त्या दिवसकरमूर्तिरिप निर्जिता तथा निजोष्मणा ।

निष्करुणेन चाकारणवामेन कामेन मर्थ्यमानास्तास्त्राश्चेष्टाः करोति । तथा हि । सा-सोढमदनवेदने त्वमतिकठिने मनसि निवससि' इति मृदुनि कुसुमश्यने कथमपि सखी-

लिताः प्राणा यत्रेति कियाविशेषणम् । अतिकष्टं मया प्राण्यते जीव्यते । किं करोमीति । प्रतिदिवसं प्रतिवासरं दश्यमानोऽपि साक्षात्रियमाणोऽपि तामीदशीं पूर्वव्यावणितामवस्यां दशां यस परयसि यस जानासि
तरकथय ब्रूहि । किं करोमि किं कुर्वे । कथं कथ्यते केन प्रकारेण मण्यते । कया वृत्त्या आरमव्यादिकया वर्ण्यते वर्णनाविषयीकियते । कीदशेनोपायेन सामादिना प्रदर्शते दिवषयीकियते । केन प्रकारेणावेयते निवेयते । कया युक्त्या युक्तिरुपत्तिस्या केन हेतुना वा प्रकाश्यते प्रकटीकियते । कतमया कतरया
वेदनया ज्ञानेनोपनीयते प्राप्यते । निश्चयकोटिमिति शेषः । यदा तु 'उपमीयते' इति पाठस्तदा कतमया वेदनया पीड्योपमां प्राप्यत इस्थिः । दश्यमानोऽपि न पश्यसीति तस्य वैगुण्यं परिजिहीर्षुराह—तदुस्कण्ठेति । तदुस्कण्टीलक्षणेषु स्वप्नेषु निद्राद्दष्टान्तःकरणजन्येषु ज्ञानेषु विगलितवेदना विगतदुःसाः स्फुटं प्रकटं
प्राणिनोऽसुमन्तः स्युः । तेन त्वमण्युत्कण्ठानिद्रां प्राप्तो विगतवेदनो जानविप न जानासीति फलतीस्यधः ।
प्रचण्डेति । प्रचण्डानि तीत्राणि यानि किर्णसहस्राणि तेषामातपो वर्चस्तं सहन्त इस्येगंभूतानि शयनीकृतानि शय्यीकृतानि कमलानि पद्मानि म्लानि ग्लानिमुपनयन्ता प्रापयन्त्या तया कादम्बर्या निजोष्मणा
स्वकीयतापेन दिवसकरमुतिरिप दिवसकरिमन्त्रमिप निर्जिता तिरस्कृता।

तथा निष्करणेन निर्देयेनाकारणवामेन निर्देषुकप्रतिकूळेन । अर्थात्कामेन मध्यमाना विलोक्यमानास्तास्ता-श्रेष्टाः कायव्यापाररूपाः करोति निर्मिमीते । तदेव दर्शयति—तथा हीति । साक्षोढा मदनस्य कंदर्पस्य वेदना पीडा यया तस्याः संबोधनं हे साँसोढमदनवेदने । अतिकठिनेऽतिकर्कशे मनसि चित्ते । चन्द्रापीडस्येति शेषः । त्वं निवसस्यवतिष्ठसीति कृत्वा मृदुनि सुकुमारे कुसुमशयने पुष्पशय्यायां सखीजनेन कथमपि महता कष्टेन

टिप्प०—1 पुनः प्रमादः । केयूरकस्य सेयमुक्तः, अत एव 'तया' इत्युचितम् । 2 'उपमीयते' इत्येव पाटः । 'उपनीयते' इति तु अवणेष्यसमञ्जसम् । 3 इन्त ! किमकाण्डे प्रछपित महाभागः । उत्कण्ठाळक्षणः स्वप्तः ? कोऽस्यार्थः ? अस्तु. सर्वमिदमज्ञानम् 'कतमया वेदनयोपमीयते । बळवती तदु- कण्ठा । स्वप्नेष्ठ विगळितचेतनाः स्फुटं प्राणिनः ।' इति पाठः । 'स्वप्ने दश्यमानोपि तद्वेदनां न दूरीकर्जु- मिच्छिते' । इति शङ्कायाः परिहारार्थमाह—स्वप्नेषु (दश्यमानाः) प्राणिनः स्फुटं विगळितचेतनाः चैतन्य- विहीना भवन्ति । यतो हि प्रतिदिनं दश्यमानोपि तस्यास्तादशीमवस्थां न पश्यित । यदि चैतन्यं स्वासिं अवश्यं तस्या दुर्दशां पश्येः इत्यर्थः । किन्तु टीकाकारचूडामणिः 'बळवती तदुत्कण्ठा' एतद्वटितमुक्कण्ठा- पदं 'स्वमेषु विग०' इत्यप्रिमवाक्यस्थेन 'स्वमेषु' इत्यनेन संयोज्य 'उत्कण्ठास्वमेषु' इति पदमाविष्कुर्वेद्वन् काकिकं तद्वयाख्यानमाह भाग्यं नः ? 4 सासोद्वति प्रळापस्य कोर्थः ? अस्तु. अत्रापि प्रन्थचूणींकर- णम् । सोदा मदनवेदना येन तादशे । अत एव अतिकठिने मनसि (चन्द्रापीडस) वसिस । ततश्च कठिनस्थळे निपतितत्वात्ते पीडा स्वादिति सस्वीभिः सा मदुनि कुसुमशयने पास्रते । सोदमदनवेदने (ससम्येकवचनम्) सा इत्यनयोयोगेन 'सासोदमदनवेदने !' इति संबोधनजन्म !

पाठा०—१ उपमीयते. २ बलवती तदुत्कण्ठा स्वप्नेषु. ३ विगळितचेतनाः. ४ प्रतिदिनम्. ५ ताष्ट्रशीम्.
 ६ दिनकरिण. ७ वामनेन. ८ कथ्यमानाः.

जनेन पालते । कुसुमशयनगता च संतापगिलतचरणतलालक्कलवपादिलेतेश्च शच्याकुसुमैः कुसुमशरेण शरतामुपनीतैः सक्षिरैरिव हृद्यात्पतितैभयमुपजनयति । सर्वाङ्गीणमनङ्गर-निवारणाय कवचिमव भवदनुस्मरणरोमाञ्चमुद्दहति । रोमाञ्चिनि कुचयुगले खासगिलतमं- ग्रुकं निद्धाना त्वत्पणित्रहणतृष्टणया कण्टकशयनत्रतलीलामिव दक्षिणकरकमल्णमृभाव- यति । वामं तु वामकपोलभरजहाङ्गुलिमुह्नसत्पद्धरागवलयप्रभांशुरज्यमानं ज्विलतमदन- हुताशनिवधुष्यमाणिमव हस्तकमलं विधुनाति । निलनीदलन्यजनपवनविक्षिष्यमाणकर्णकुव- लयं वदनमजस्त्रस्ववद्शुभयपलायमानलोललोचनिमिव विभित्ते । प्रतिक्षणं क्षामतां त्रजन्ती न केवलं मङ्गलवलयम्, पत्तनभयेन दोलायमानं हृदयमि मुहुर्मुद्धः पाणिपङ्चवेनारुणद्धि । शिशि- स्वारिक्षोदक्षरिण्या लीलाकमलमालिकयेव वपुषि निहितया सखीजनहस्तपरम्परया परिष्ठा- स्वारिक्षोदक्षरिण्या लीलाकमलमालिकयेव वपुषि निहितया सखीजनहस्तपरम्परया परिष्ठा-

पाखते शयनं कार्यते । च पुनरर्थे । कुसुमशयनगता पुष्पशय्यां प्राप्ता कादम्बरी तस्याः संतापेन गिलतो सश्च-रणतळाळक्तकः पादतळयावकरसस्तस्य ळवो छेशस्तेन पाटळितैः श्वेतरक्तीभूतैः शय्याकुसुमैः शयनीयपुष्पैः क्रुसुमशरेण कामेन शरतां बाणतासुपनीतैः प्रापितैः सरुधिरैः सशोणितैईदयात्पतितैरिव सस्तैरिव भयं भीति-मुपजनयत्युत्पादयति । सर्वाङ्गीणमिति । सर्वाङ्गीणं समग्रदेहस्यापिनं भवतस्तवानुसारणमनुन्विन्तनं तस्माद्यो रोमाञ्चो रोमोद्गमस्तमनङ्गस्य कंदर्पस्य शरा बाणास्तेषां निवारणं दूरीकरणं तदर्थं कवचिमव संनाहिमवोद्वहित धारयति । या रोमाञ्चिनि रोमोद्गमवति कुचयुगले पयोधरयुगे श्वासेन निःश्वासेन गलितं क्षस्तं यदंशुकं वस्त्रं निद्धाना स्थापयन्ती तन पाणिप्रहणस्य तृष्णया वाञ्छया कण्डकशयनमेव वतं तस्य लीलामिव दक्षिणकरकमळ-मपसन्यपाणिपद्ममनुभावयत्यनुभवविषयीकरोति । वामं त्विति । वामभागवर्ती यः कपोलो गहात्परप्रदेशस्तस्य भरो भारस्तेन जलाः स्तब्धा जाता अङ्गुलयो यस्पैनंभूतमुह्नसिद्धकसत्पद्मरागवलयं लोहितककटकं तस्य प्रभाया अंशवः किरणास्तै रज्यमानं रक्तीकियमाणं । ज्विलतो यो मदन एव हुताशनो विद्विष्तेन विद्विष्यमाणसिव प्रज्वा-ल्यमानिमव वामं हस्तकमळं करकमळं विधुनाति कम्पयति । 'धूजू कम्पने' खादिः त्रयादिश्व । एतेन सात्विक-भाव उक्तः । स्वभावोक्ति वर्णयन्नाह—निष्ठिनीति । निष्ठन्याः कमिलन्या दलानि पत्राणि तेषां व्यजनं ताल-वृन्तं तस्य पवनो वायुस्तेन विक्षिप्यमाणमितस्ततः कियमाणं कर्णयोः श्रवणयोः कुवलयं कुवलयपत्रं यस्मिन्नेनंभूतं बद्नं सुखमजसं निरन्तरं स्रवत्क्षरद्यदश्च नेत्राम्बु तस्माद्यद्भयं भीतिस्तेन पळायमानं नश्यमानं लोललोचनमिव तरलनयनिमव बिभर्ति धारयति । प्रतिक्षणं अनुक्षणं क्षामतां शरीरकृशतां वजन्ती कादम्बरी, तव विरहेणे-त्यर्थः । न केवलं मङ्गलवलयं सौभाग्यकटकं पतनभयेन हस्ताच्युतिमीत्या दोलावचंचलत्वमाचरन्तं किन्तु हृदयमि खान्तमि मुहुर्मुहुर्वारंवारं पाणिपह्नवेन करिक्सलयेनारुणब्यावरणं करोति । करपह्नवे मुखस्य हृदये च करस्य व्यवस्थापनम् । विरहिजनस्वभावोऽयमिति भावः । शिशिरेति । शिशिरं शीतळं यद्वारि जळं तस्य क्षोदः पृषत्तं क्षरतीत्येवंशीलया वपुषि शरीरे निहितया स्थापितया सखीजनस्य हस्तपरम्परया पाणिश्रेण्या। क्षरद्वारिसाम्यादुत्प्रेक्षते — लीलायै की डार्थ कमलानां पद्मानां मालिकयेव परिक्राम्यति । ग्लानि प्राप्नोतीलर्थः ।

टिप्पo-1 अश्वभयेन प्राथमाने अर्थात् प्राथमोद्यते अत एव छोछे चञ्चले छोचने यस्मिन् ताद-शम् । छोलवायां अश्वभयस्य हेतुत्वमुत्प्रेक्ष्यते । अयमाशयो श्रेयः ।

पाठा॰—१ सखीनां सर्वोङ्गीणम् २ तसयाः ३ दक्षिणं ४ अनुभवतिः ५ भरसज्ञाङ्गुलिम् ६ विश्वनोतिः ७ कुवलयदलं ८ रुणिकः

म्यति । तथा च चरणयुगछेन रसनाकछापम्, नितम्बिद्यारेण मैध्यम्, संगमाशया हृद-यम्, हृद्वेन भवन्तम्, उरसा बिसिनीपछाशयावरणम्, कण्ठेन जीवितम्, करकमछेन कपोछपाछीम्, त्वदाछापेनाश्चपातम्, छछाटफछकेन चन्दनछेखिकाम्, अंसेन वेणीमधुना धारयति । त्वदिदृश्चया विघटमानं हृद्यमभिवाङ्छति । गोत्रश्चछनेनेव जीवितेन छज्जते । प्रियसख्येव मूर्च्छया मनसि सुदुर्मुदुः रपुर्यते । परिजनेनेव च रणरणकेन मदनपैरवशा कुसुमशयनादुत्थाण्यते । परिचारिकयेवार्था स्रसाङ्गी संचायते । सुदुः पवनप्रेङ्कोछितसुरक-ण्ठाव्यजनपह्नवमङ्गभयकिपतिमव छलामण्डपमधिवसति । सुदुः सत्कोशकिकं विसवछय-संरक्षणरिचताञ्चितपुटमिव स्थळकमेछिनीवनमधिद्येते । सुदुःह्नद्वनभयादिव निरन्तरिकस-

एतेन विरहाधिक्यमाविष्कृतम् । तदेव प्रपन्नयन्नाह—तथा चेति । अधुना सांप्रतं चरणयुगलेन पादयोर्युग्मेन रसनाकळाएं कटिमेखळां घारयति धेत्ते । एतेन कटिप्रदेशस्य क्रशत्वमाविष्कृतम् । नितम्बेति । नितम्ब आरोहस्तस्य विस्तारेण विष्कम्भेन मध्यं विलमम् । धारयतीलस्य सर्वत्रानुषङ्गः । संगमिति । संगमस्य मेळापकस्याशा वाञ्छा तयेव हृदयं स्तनान्तरम् । धारयतीत्यर्थः । तदुक्तम्—'आशाबन्धः कुसुमसदशं प्रायशो हाइनानां सवःपाति प्रणयिहृदयं विप्रयोगे रुणदि' इति । हृदयेनेति । हृदयेन 'सर्व वाक्यं सावधारणामे'-त्युक्तेर्भवन्तमेव त्वामेव वत्ते । नान्यसिल्यः । उरसेति । उरसा वक्षस्थलेन बिसिन्या नलिन्याः पलाशानि पत्राणि तेषां प्रावरणमुत्तरीयकं धारयति । विरहजनित्तद्वाहोपशामकत्वेन तद्वारणमिति भावः । कण्ठेन निग-रणेन जीवतं प्राणितम् । एतेन कण्ठगतप्राणा सांप्रतं समस्तीति ध्वनितम् । करेति । करकमलेन पाणि-पद्मेन कपोलपाली गहात्परप्रदेशकेखां धते । विरहिजनस्वभावोक्तिरियम् । त्विदिति । तव संबन्धी य आळापस्त्वित्वदन्ती तेनाश्चपातं रोदनम् । ळळाटेति । ळळाटफळकेन भाळपटेन चन्दनळेखिकां मळयज-रचनाम् । एतेन तदितराठं कृतिश्चन्यत्वं सूचितम् । अंसेनेति । अंसेन स्कन्धेन वेणीं प्रवेणीम । एतेन केशानामनियन्त्रितत्वमाविष्कृतम् । त्विदिति । तव दिदक्षा द्रष्टमिच्छा तया हृदयं स्तनान्तरं विघटमानं भेदैमाः 'पद्यमानमप्यभिवाञ्छति समीहते । हृदयविघटनेन तदन्तस्थायिनस्तव चक्षुषा दर्शनं स्यादिति भावः । गोत्रेति । सा कादम्बरी जीवितेन प्राणितेन रुज्जते त्रपते । केनेव । गोत्रस्य नाम्नः स्खळनं विपर्ययेण प्रहणं तेनेव । प्रियन सारुयेवेति । सहर्महर्वारं वारं मूर्च्छया मोहेन मनसि चित्ते स्पृश्यत आखिष्यते । कयेव । प्रियसख्येव वक्ष-भवयस्ययेव । परीति । रणरणकेनोत्कण्ठया मदनपरवद्या कामपराधीना कुसुमदायनात्पुष्परायनीयादुत्याप्यत उत्थानं कार्यते । केनेव । परिजनेनेव । परिच्छदजनेनेव । परीति । आर्ला मानसीव्यथया स्रतं पतितमन्नं यस्याः सैवंविधा सती संवार्यते संचरणं कार्यते । कयेव । परिचारिकयेव दूत्येव । मुहुरिति । मुहुर्वारं वारं पवनेन वायुना प्रेङ्कोलितं कस्पितम् । उत्प्रेक्षते--उत्कण्ठयोत्कलिकया व्यजनार्थं पष्टवसङ्गः किसलयध्वंसरतसायद्भयं तेन कम्पितमिव धृतमिव । एवंवियं लतामण्डपं वल्लीजनाश्रयमिवसत्यधितिष्ठति । मृह्रिति । मृह्र्वरिवारं सच्छो-भना कोशकिका बीजोत्पत्तिस्थलकोरको यस्मिन् । अत एवोत्प्रेक्षते — विसानां तन्तूनां यद्दलयं कटकं तस्य संरक्षणं तदर्थ रिचतमैजलिपुटं येनैवंभूतिमव स्थलकमलिनीवनमधिशेते शयनं करोति। 'अधिशीङ्स्थासां-' इत्यनेनाधिकरणस्य कर्मत्वम् । मुद्धरिति । उद्धन्धनभगादिव गलपाशविधानभीतिरिव निरन्तरमव्यवहितं किसलन

टिप्प०—1 पूर्वत एव कृताः कटिमदेशो विरहेणातिकाइर्यं नीतः, अत एव तस्मात्स्थानात्स्खिलियां काञ्चीकळापः पादयोः प्राप्तः । 2 विश्वित्यत्, निर्गत्य भवत्समीपे गच्छत् इति तात्पर्यम् । 3 वारं वारं पार्श्वपरिवर्तनं कार्यत इत्यर्थः । दृत्येव इति टीकाकारबुद्धिस्तु श्लाध्येव । परिचारिकयां सेविकया इव । 4 मृणाळानि मे रक्षणीयाति इति पार्थनार्थं मन्ये अञ्चलियुटमेव रचितमित्युत्प्रेक्षा ।

पाठा॰-१ मध्यभागम्, २ स्खलितेनेव, ३ परवशा, ४ उत्सोशः सस्तोशः ५ निलनीः

लयाच्छादितलतापाशमुद्यानमासेवते । मुहुर्निहैपतद्विरतरोदनाताम्रनयनप्रतिबिम्बं सस्तरा-स्तरणत्रासनिमज्जत्कमलमिवोपवनसरोजलमवगाहते ।

तस्मादुत्थाय तमाछवीथीमुपैति । तस्यां देशाखावलम्बोध्वंमुजलतानिहितनिमीलितलोचन-यद्ना चम्पकद्लमालिकोद्वद्धदेहाशङ्कामुत्पादयन्ती मुहूर्तं विश्रम्य संगीतकगृहमाविशति । ततो मधुरमुरजरवलयलितलास्यलीलयोद्वेज्यमाना मयूरीव मुक्तधारं धारागृहमभिपति । ततोऽपि धनंजलधारासीकरपुलकितकाया काद्म्बकलिकेच कम्पमाना शुद्धान्तकमलिनीतीर-मुपसपैति । तस्माच भवनकलहंसरवमसहमाना प्रस्थिता तत्कालावतारितन्पुर्ययुगला निपु-णप्रेक्षामिव क्षामतामभिनन्द्ति । बलयरचनाम्लायितमृणालकृपितैरिव भवनवापीचक्रवाकमि-थुनैः कृजितेन खेदाते । श्रय्याविलासमृदितकुसुमसंचयाम्बितैरिव प्रमदवर्नमधुकरैविकते-

गैर्नवीनपञ्जवैराच्छादितस्तिरोहितो लता एव पाशो यस्मिन्नवंभूतमुद्यानमारामं मुहुर्वारंवारमासेवते । आश्रयती-सर्थः । सुहुरिति । निष्पतदन्तःप्रविश्वद्विरतं निरन्तरं यद्रोदनं परिदेवनं तेनाताम्र ईषद्रते ये नयने नेत्रे तयोः प्रतिविम्बं प्रतिच्छाया यस्मिन् । अत एवोत्प्रेक्षते—सस्तरे संस्तारके यदास्तरणसुपरिस्थापनं तस्माद्यक्षासो भयं तेन विभज्जहुडस्कमलं पद्मं यस्मिन्नवंभूतिमवोपवनं समीपवर्ति काननं तस्य सरोजलं पानीयं मुहुर्वारंवारम-वगाहते । अवगाहनं करोतीत्वर्थः ।

तसादिति । तसात्सरोजलादुत्थायोत्थानं कृत्वा वहिर्निर्गत्येत्थर्थः । तमालवीर्थी तापिच्छलेखामुपैत्या-गच्छति । तस्यामिति । वीथ्यां शाखावलम्बिनी योध्वेमुजलता बाहुवही तस्यां निहितं स्थापितं निमीलिते मुद्रिते लोचने नेत्रे यसिन्नेताहरां वदनमाननं यया सा । चम्पको हेमपुष्पकस्तस्य पुष्पाणि चम्पकानि तेषां दलानि पृथक्ता अवयवास्तेषां मालिका सक्तया उद्बद्धो नियन्त्रितो यो देहो लक्षणया गलप्रदेशस्तस्याशङ्कामा-रेकामुत्पादयन्ती जनयन्ती मुहुर्तं क्षणमात्रं विश्रम्य विश्वान्ति गृहीत्वा संगीतकगृहं नाट्यसदनमाविशाति प्रवि-शति । ततस्तस्याद्वहान्मधुरो मिष्टो यो सरजरवो स्ट्जशब्दस्तस्य लयस्तानविशेषस्तेन ललिता मनोहरा या लाखलीला नृत्यविनोदस्तया मयूरीव शिखण्डिनीबोद्वेज्यमानोद्वेगं प्राप्यमाणा मुक्तधारं पतज्जलं धारागृहमभिन पतलभिगच्छति । ततो **ऽपीति ।** तसादपि गृहाद्भना निविडा या जलधारा तस्याः सीकरो वातास्तवारि तेन पुलकितः संजातरोमान्यः कायो यस्याः सा । कादम्बस्य वृक्षविशेषस्य कलिका कोरकः सेव कम्पमाना वेपश्चं प्राप्यमाणा शुद्धान्तस्यान्तः पुरस्य याः कमिलन्यस्तासां तीरं प्रतीरमुपसपैति गच्छति । तस्माचेति । तसाच्छुद्धान्तकमिलनीतीराद्भवनं गृहं तत्रस्था ये कलहंसाः कादम्बारतेषां रवं शब्दमसहमाना सोद्धमसमर्था प्रस्थिता चिलता तत्कालं तदानीमवतारितं दूरीकृतम् । चरणादिति शेषः । नृपुरयुगलं पादकटकद्वन्दं यया सैवं-भता । निप्रणप्रेक्षामिव विवृद्धवृद्धिमिव । क्षामतां कृशतामभिनन्दति स्तौति । पण्डितं प्रेक्ष्य सुतरां सूक्ष्मा भवतीति भावः । चेत्क्षामता जायते तदा नपुरयुगळं पादगोरन्तरेणान्तरेव पततीति व्यक्क्यम् । वलयेति । वलयस्य कटकस्य रचना निर्माणं तेन म्लायितं म्लानतां प्रापितं यन्मृणालं तन्तुलं तेन कुपितैः कोपं प्राप्तै-रिव । भवनस्य वाप्यो दीधिकास्तासां चक्रवाकामशुनानि द्वन्द्वचरद्वन्द्वानि तैः क्रुजितेन शब्दितेन सा खेदाते खेदं प्राप्यते । शुरुयेति । शय्याविलासेन शयनीयविश्रमेण मृदितो मर्दितो यः कुसुमसंचयः पुष्पप्रकरस्ते-नामिषतैरिवामर्षं प्राप्तेरिव । अन्तःपुरोचितं वनं प्रमदयनं तस्य मधुकरैर्भ्रमरैविं रतेन कूजितेनोद्वेज्यते उद्देगं

टिप्पo—1 कदम्बकिलेकेलेव पाठः । 2 'म्लापित' इति पाठः ग्रुद्धः । कादम्बर्या स्ववलयरचनया मृणालानि (चक्रवाकभोज्यानि) म्लानि नीतानि, अत एव कुपितास्त कृजितेन तां खेद्यन्तीलाशयः।

पाटा०—१ निपतितः २ शाखानकमञ्जूष्यं ३ मुक्तनारिधारः ४ ततो नवज्ञळघरथाराः ५ कदम्बः ६ शुगळम्. ७ आम्लापितः ८ मधुकरकुळैः

किथायाम्-

नोद्रेडयते । निभरोत्कण्ठागीतनिर्जितरवरोषितैरिवाङ्गणसहकारपिकवृन्दैः कलकलेनाक्कलीकि-यते । मद्नपाण्डुगण्डपरिभूतगभेपत्रकान्तिभिविद्धेवोद्यानकेतकीस्चिभिक्द्भूतवेदना भवति । एवं प्रायेश्व सद्नद्श्वेष्टितायासैः परिणामसुपैति दिवसः।

चन्द्रोद्ये चास्यास्तिमिरमयीवापैति घृतिः, कमलमयमिव द्यते हृद्यम्, कुमुद्रमय इव विजम्भते मकरकेतनः, वैनद्रकान्तमयमिव प्रक्षरति नयन्युगलम्, उद्धिजलमयानीव प्रव-र्धन्ते श्रसितानि, चक्रवाकमया इव विघटन्ते मनोरथाः, शीतज्वरातरेव मणिक्वद्रिमोदरसं-क्रान्तस्य तुषारिकरणमण्डलस्योपरि वेपशुलुलिततरलाङ्गलीनिकरं करयुगलं प्रसारयन्ती ईाशि-संतापमनक्षरं कथयति । सीत्कारेषु दशनांशुव्याजेन मन्मथशरजॅर्जिरतहृदयप्रविष्टानिन्दुकि-रणानिवोद्धिरति । वेपशुषु व्यजनीकृतकद्लीद्रुकम्पोपदेशमिव गृह्वाति । विज्निभकासु

शायतं । निर्भरेति । निर्भरं यथा स्थात्तयोत्कण्ठया यद्गीतं तेन निर्जितौ यो रवः इन्दिस्तेन रीषितैरिव रोषं प्राप्तिरिवाङ्गणमजिरं तत्र यः सहकारश्चतस्त्रतस्थाः पिकाः कोकिलास्तेषां वृन्दैः समृहैः कलकलेन कोलाहलेना-कुलीकियते व्याकुलीकियते । सदनेति । सदनेन कंदर्पण पाण्डः शुभो यो गण्डः कपोलात्परप्रदेशातेन परिभृता न्यकृता गर्भपत्रकान्तिमध्यदलहंग्येरेवंविधेरुद्यानस्य केतक्यस्तासां सूचयस्त्रिपत्रकरूपाः। 'त्रिपत्रकः स्चिरभिधीयते' इति वैजयन्तीकारः । अग्राणि वा । तैविद्धेव भिन्नेवोद्भृतवेदना प्रादुर्भृतपीडा भवति जायत एव । एवमिति । एवंप्रायेरेवंप्रकारैमेदनस्य कंदर्पस्य दुश्चेष्टितानि दुविलसितानि तेषामायासैः प्रयासैः परिणामं परिपकताम् । अवसानमिति यावत् । दिवसो वासर उपैति गच्छति ।

चन्द्रोदये चेति । च पुनर्थे । चन्द्रोदये शशाङ्कोदयेऽस्याः कादम्बर्या धृतिः संतोषः । 'धृतिः स्थैर्यम' इति भूपालः । अपैति गच्छति । अत एवोत्प्रेक्षते – तिमिरमयीव तिमिरात्मिकेव । तिमिरस्य चन्द्रोदये नाज्ञा-त्तरसाम्यं घृतेः । कमलेति । हृद्यं मानसं दूयते संकुचितं भवति । अत एवोत्प्रेक्षते—कमलमयिमव पद्मध-टितमिव । कमलानामेव चन्द्रोदये संकोचसंभवाद्धृदयस्य तत्तुत्यता । कुमुदेति । मकरकेतनः कंदर्पो विज्रम्भते उजवलो भवति । अत एवोत्प्रेक्षते—कुसुदमय इव कैरवात्मक इव । चन्द्रोदये कैरवाणामेव विज्नम्भणात्तत्त्रस्यता । चद्रकान्तेति । नयनयुगळं नेत्रयुगमं प्रक्षरित । अश्रुपातं करोतीत्यर्थः । अत एवोत्प्रेक्षते—चन्द्रकान्तश्चन्द्र-मणिस्तरमयमिव तद्घटितमिव । चन्द्रोदये चन्द्रोपलस्यैव प्रक्षरणाविति भावः । उदघीति । श्वसितानि श्वासाः प्रवर्धन्ते । वृद्धिं गच्छन्तीत्यर्थः । अत एवोट्प्रेक्षते-उद्धिजलं समुद्रपानीयं तन्मयानीव । तत्खरूपाणीव । चन्द्रो-द्य उद्धिजलस्यैव प्रवर्धनादिति भावः । चक्रवाकेति । मनोरथा अभिलाषा विघटन्ते वियुज्यन्ते । अत एवोत्प्रेक्षते—चक्रवाका रथाज्ञाह्यस्तन्मया इय तद्घटिता इय । शीतिति । शीतज्यरेणातुरा पीडितेव मणि-कुद्धिमस्य रत्नबद्धभूमेरुद्रं मध्यं तत्र संकान्तस्य प्रतिबिभ्वितस्य तुषारिकरणधन्द्रस्तस्य मण्डलं विम्बं तस्रोपर्युपरि-ष्टाद्वेपथुः कम्परतेन छिलतः कम्पितस्तरलो मनोहरोऽङ्गिलिनिकरः करशाखासमूहो यसिन्नेवंभूतं करयुगलं पाणि-युग्नं प्रसारयन्ती विस्तारयन्ती अ ।क्षरं यथा स्यात्तथा शशिसंतापं चन्द्रसंतापं कथयति । करकम्पनेनैव तिश्ववेदनादिति भावः । सीत्कारे व्यिति । सीत्कारेषु सीत्कृतेषु दशना दन्तास्तेषामंश्रवः करणास्तेषां व्याजेन मिषेण मन्मथशरेण कंदर्पवाणेन जर्जरितं शिथिछीकृतं यद्धृदयं खान्तं तत्र प्रविष्टान्संक्रमितानिन्दुिकरणानिव भन्दकरानिवोद्गिरति चमति । वेपशुष्विति । वेपशुषु कम्पेषु व्यजनीकृतानि तालवृन्तीकृतानि यानि कदली-दलानि रम्भापत्राणि तेम्यः कम्परतस्योपदेशांभित्र शिक्षांभित्र गृह्णाति । विज्ञम्भिकास्विति । विज्ञम्भिकासु

टिप्प०-1 येवामित्यचितम्।

पाठा०- १ उत्सर्व. २ जन्द्रसान्तमणिमयम्. ३ वर्धन्ते. ४ शशिनः संतापम्. ५ निर्जित.

कंण्ठागतजीवितनिर्गममार्गमिवोपदिशति । गोत्रस्वितिविछक्षस्मितेषु हृद्यनिर्पतितमद्नश-रपुष्परज इव वमति । वाष्पमोक्षेषु स्थूलाश्चसंतानवेणिकावाहिनी विलीयत इव । शिम-णिदपेणेषु विस्कृरितानेकप्रतिविम्बनिभेन शतधेव विदलति । कुसुमशयनेषु परिमल्लालसा-गतालिमालाकुलिता धूमायत इव । अमलकमल्लेस्तरेषु किञ्चल्करजःपुञ्जपिञ्जरिता व्वेल-तीव । खेदप्रतीकारेषु विशद्कपूरकोर्दधार्दध्लीधवलिता सस्मीभवतीव । न विज्ञायते कि मुग्ध-तया, कि विलासेन, किमुन्मादेन, संगीतमृदङ्गाव्वितिषु केकाशङ्कया धारागृहमरकतमणिम-यूरमुखानि खगयति । दिवसावसानेषु विश्लेषभीता मृणालस्त्रीक्षत्रभित्तिविलिखितानि चक्र-वाकमिथुनानि संघटयति । चिन्तारतारमभेषु मणिप्रदीपानवर्तसोत्पलैस्ताडयति । उत्कण्ठा-लेखेषु संकल्पसमागमाभिज्ञानानि लिखति । दृतीसंप्रेषणेषु स्वप्नापराधोपालम्भान्संदिशति ।

विज्ञम्मणेषु कण्ठागतं निगरणप्राप्तं यजीवितं तस्य निर्गममार्गमिव निःसरणपन्थानमिवीपदिशति कथयति । गोत्रेति । गोत्रस्खिलतानि पूर्वव्यावर्णितानि तेषु यानि विलक्षस्मितानि तेषु हृद्यनिपतिताः खान्तान्तः प्रविष्टा ये मदनशराः कंदपवाणास्तेषां प्रध्यरज इव कुसमपराग ईव वसत्यद्विरति । बाष्यमोक्षेष्यिति । बाष्प नेत्राम्य तस्य मोक्षेषु मोचनेषु स्थूलानि यान्यश्रणि तेषां संतानं परम्परा तस्य वेणिका प्रवाहस्तां वहतीसेवंशीला सती विलीयत इव द्रवीभवतीव । जाजीति । शशिमणिदर्पणेषु चन्द्रकानतादर्शेसु विस्फ्रिरितानि चमिकतान्य-नेकप्रतिबिम्बानि तेषां निभेन मिषेण शत्या शतप्रकारेण विदलतीय खण्डीभवतीय । असुमश्यनेष्विति । कुसुमशयनेषु पुष्पशयनीयेषु परिमले लालैसा लम्पटा ा गतालिमाला भ्रमरपङ्किस्तयाकुलिताकुलीकृता सती भूमायत इव धूमवदाचरतीव । अमलेति । अमलानि निर्मलानि यानि कमलानि निलेनानि तेषां सस्तरेषु संस्तारकेषु किञ्जल्कं केसरं तस्य रजःपुञ्जः कणिकानिकरस्तेन पिञ्जरिता पीतरक्तीकृता सती ज्वलतीवोद्धैषतीव। स्वेदेति । स्वेदो धर्मस्तस्य प्रतीकाराः प्रतिकियास्तेषु विशदः श्चिर्यः कर्पूरक्षोदो हिमवाङकाचूर्णं तस्य धूली रजस्तया धवळिता शुश्रीकृता सती भस्मीभवतीव भूतिभावं भजतीव । नेति । न विज्ञायते नावबध्यते । मयेति शेषः । किं तदिखाह — किसिति । किं सुग्यतयाऽप्रगत्मतया, किंवा विलासेन विश्रमेण, किंवोन्मादेन चित्तविष्ठवेन, संगीतार्थं यानि मृदङ्गध्वनितानि मुरजशन्दितानि तेषु केका मयूरनाण्यस्तासां शङ्कया आरेकया धारागृहे यात्रगृहे सरकत्मणिनीलमणिस्तेन निर्मितानि मयरमुखानि शिखण्डिनदनानि स्थगयत्याच्छादयति । दिवसेति । दिवसावसानेषु वासरपान्तेषु । बहुदिवसापेक्षं चतत् । अन्यथैकदिवसस्यैकमेवावसानं स्यात् । विश्वेषभीता वियोगभीता मृणालस्त्रैसन्तुलतन्त्रभिश्चित्रमित्तावालेख्योपलक्षितकुड्ये विलिखितानि चित्रितानि बानि चक्रवाकमिथुनानि द्वन्द्वचरद्वन्द्वानि संघटयति संयोजयति । चिन्तेति । चिन्तया संकल्पमात्रेण ये रतारम्भा मैथुनारम्भास्तेषु मणिप्रदीपान्रतगृहस्मणीनवतंसः शेखरस्तस्योत्पळानि कुवलयानि तैस्ताडयति ताडना करोति । उत्कण्डेति । उत्कण्डयोत्कलिकया ये छेखाः पत्राणि तेषु संकल्पेन कल्पनामात्रेण ये समागमा मेळापास्तेषामभिज्ञानानि सनःप्रत्यायकचिहानि ळिखति ळिपीकरोति । दूतीति । दूतः संचारिकास्तासां संप्रेषणेषु खप्ने स्वप्नावस्थायामपराघ आगस्तस्योपालम्भा उपालम्भा इति लोकप्रसिद्धास्तानसंदिशति कथयति ।

टिप्प०—1 परागमित इति वक्तद्यम् । स्मितं नास्ति, मन्ये कंदर्पेबाणभूतानां कुसुमानाम् (हृदय-प्रविद्यानाम्) रज एवास्तीरगुर्पेक्ष्यते । स्मितस्य श्वेत्यवर्णनात् । ४ परिमललालस्या (इच्छ्या) सागता या अलिमाला, हति स्पष्टोऽर्थः । 3 उरस्कृत्यत इव ।

पाठा०—१ कण्ठनाल. २ निष्पतितः ३ प्रस्तरे; संस्तरेषु. ४ जर्जरिता. ५ उज्ज्वलित. ६ पूर्लि. ७ संगीतकः ८ संबद्ध्यतिः

अपि च तस्याश्चन्दनपरिमळ इव दक्षिणानिलेन सह समागच्छित मोहः। चक्राह्याप इव निशया सहापति अजागरत्रासः। अतिकतानीव वलभीकपोतक्कृतितैः सहाविभैवन्ति दुःखानि। मधुकर इवोपवनकुसुमामोदेन सहोपसपिति मरणाभिलाषः। तथा च जलकणिकेव पिद्यानिपलाशस्थिता कम्पते। अतिच्छायेव स्फिटकोपलसिललमणिवर्षणमणिकुद्दिमत्रकेख एक्सिनीव शिशकरस्पर्शेन म्लायति। इंसीव सरसम्णालिकाहारव्यतिकरेण जीवित। शरिवव कुमुदकुवलयसंपर्कमनोहरगन्धवहा सकुसुमबाणा च विज्नमते। चन्द्रभ्मृतिरिव कमलप्रकरस्खलितपादपह्या संचरन्ती निशां नयति। कुमुदिनीव रजनिकरिकरणण्याकृतिजागरा दिवसमलीकिनद्रयातिवाह्यति। मुरिरपुजलशयनलीलेव मन्दोच्छ्नसितरोषा

अपि चेति शुक्यान्तरे । तस्याः कादम्बर्याश्चन्दनपरिमल इव मलयजामोद इव दक्षिणानिलेनावाचीमारतेन सह मोहो मुच्छी समागच्छति । चकाहिति । निशया त्रियामिन्या सह चकाह्यो रथाज्ञाह्वयस्तस्य शापः पृथ-उभवनळक्षणस्तद्वदिव प्रजागरत्रासो जागरणभयमापतत्यागच्छति । प्रतीति । वलभी गृहोपरिभागस्तस्यां कपोताः पारावतास्तेषां कृजितै रिटतैः सह प्रतिरुतानीव प्रतिश्रुतीनीव दुःखान्यसुखान्याविभवन्ति प्रकटीभ-वन्ति। मधकर इति । उपवनस्य क्रमुमानि पुष्पाणि तेषामामोदो दूरगामी गन्धस्तेन सह मधुकर इव । जात्येकवचनम् । मरणाभिलाषो मृत्युवाञ्छोपसपैति समीपमायाति । प्रकारान्तरेण तां वर्णयज्ञाह-नथा चेति । पश्चिमी कमिलमी तस्याः पलाशानि पत्राणि तेषु स्थिता जलकणिकाऽम्मोबिन्द्रिव कम्पते चलते । एतेनोभयोः साधर्म्यमाविष्कृतमिति भावः । प्रतीति । रफटिकोपलश्च सलिलं च मणिदर्पणश्च मणि-क्राइमतलानि च तेषु प्रतिच्छायेव प्रतिबिम्बामवै दृश्यते । जनैरिति शेषः । निलनीति । शशिकराश्चन्द्र-किरणास्तेषां स्पर्शः संयोगविशेषस्तेन निलनीव म्लायति म्लानि प्राप्नोति । निलन्याः सूर्यविकासित्वेन, अस्याश्र विरहव्याकुळितचित्तत्वेन शशिकरस्पर्शादेव म्लानिरिति भावः । हंसीवेति । सरसा रसोपयुक्ता या मृणा-लिन्यः कमलिन्यस्तासां हारा मुक्ताप्रालम्बास्तेषां व्यतिकरेण संबन्धेन हंसीव वरटेव जीवति प्राणिति। हंसीपक्षे मृणालिकाया आहारो भोजनं तेन प्राणवृत्तिं करोतीलर्थः । शारिदेवेति । इसुदं धेतकमलं सूर्येव-काति, कुवलयं चन्द्रविकासि, एतेषां संपर्कः संवन्यस्तरमाद्यो मनोहरगन्यस्तं वहतीति वहाँ । सकुसुमवाणा चेति । सह कुसुमेन पुष्पेण वर्तमाना बाणा वृक्षविशेषा यस्याः यस्यां वा । एवंविधा सती शरिदव घनास्य इव सा विज्ञम्भते । इतस्ततः प्रसरतीखर्थः । चन्द्रम्तिरिति । कमलानां निलनानां प्रकरः समूहस्तिसि-न्स्खिळिताः स्खळनां आप्ताः पादा अङ्गयः किरणा वा त एव पछवा यस्याः सैवंविधा चन्द्रमृतिरिव संचरन्ती वजन्ती निशां नयति । रात्रिं गमयतीलर्थः । कुम्बिनीति । रजनिकरश्चन्द्रसास्य किरणैरंशुभिः कृतो विहितो जागरो जागरणं थासाः सेवंविधा कुमुदिनीय कैरविणीयालीकनिद्रया दिवसमतिवाहयति । गमयती-त्यर्थः । अत्रात्रीकतिद्रत्वं नेत्रकुसुदिन्योर्निद्राभावेन संकोचमात्रापेक्षया सन्तव्यम् । सूररिप्रिति । सुररिपुः क्रध्यस्तस्य जलज्ञायनलीलेव मन्दं मनद्मुच्छ्रसितमेव शेषो यस्याः सा कादम्बरी किमप्यनिवंचनीयखरूपं चिन्तयति ध्यायति । जळशयनलीलापक्षे मन्दं मन्द्मुच्छ्वासित उच्छ्वासं प्राप्तः । संजातोच्छ्वास इति यावत् ।

टिप्पo—1 पारावतक्षितैः सह यथा तेषां प्रतिस्तान्याविभैवन्ति तथा तस्या दुःखानि प्रकटीभवनित्ताद्याद्यः । टीकाकारेण तु मन्ये 'प्रतिश्चत्' शब्दस्य दुर्दशा कृता । 2 कादर्यातिशयात् सा प्रतिच्छायेव
दृश्यते । अथवा विरद्वतापवशादेतेषु पद्र्थिषु सा निपतित, अत एव प्रतिच्छायेव । 3 शरत्पक्षे कुमुदादिसंपर्केण मनोहरो गन्धवहो यस्याम् । 4 काद्रम्बरी तु सकुसुमवाणा कुसुमवाणेन कामेन सिहता ।
5 कुमुदिन्याः किरणैर्जागरः विकासो भवतीति श्रेयम् ।

पाठा०—१ दर्पणक्राहिम; दर्पणतलक्राहिम. २ जनलयक्रमल, ३ प्रजागार.

निमीिंठतलोचना किमिप चिन्तयति । मलयनिम्नगेच सरसहिरचन्दनिकसलयलि छितलि शिलातलेष्वभिपतिते । कुन्दकिकेच तुषारिक्तिपह्नचिति चनानिलेनायास्यते । मुजंगीवासह्यसंतापालिङ्गितचन्दना शिक्षिकुलकोलाहलेन ताम्यति । हरिणीव केसरिकाननं परिहरित । कुसुमचितिशिलीमुखमनोहरान्मदनचापादिच प्रमदननात्रस्यति । जानकीच पीतरकेम्यो रजनिचरेभ्य इँव चम्पकाशोकेभ्यो चिभेति । उपेच स्वप्रसमागमेनापि छतार्थतामेति । श्रीक्ष्मलक्ष्मीरिवानुदिनमंतिक्षामा इयामा भवति ।

सर्वथा तस्याः कंद्र्पवेदनयाङ्गानि, दिवसैर्जीवितसंधारणवस्तूनि, वळयरचनया गृहकम-िहिनीमृणाळानि, उपदेशैः सम्बीजनवचनानि, शय्यापरिकल्पनेनोपवनकुसुमानि, अनवरत-

शेषः शेषनागो यस्यां सा तथेखर्थः । **मलयेति ।** मलयनिम्नगेव दक्षिणाचलसरिदिव सरसो निविडरसो यो हरिचन्दनश्चन्दनद्वमस्तस्य किसलयानि पहनासौर्लाञ्छतेषु चिह्नितेषु शिलातलेष्वभिपतंति । शेत इसर्थैः । कन्देति । कुन्दः पुष्पविशेषस्तस्य कलिकेव कोरक इव तुषारेण हिमेन सिक्तो यः पहवः किसलयस्तस्मिन्व-तित इत्येवंशीला । विरह्व्याकुलितत्वेन हिमसिक्तपहवोपरि कृतशयनेत्यर्थः । वनानिलेन वनवायुनायास्यत आयासं प्राप्यते । कुन्दकलिकापक्षे तुषारिक्तपत्नववर्तिनीति कण्यम् । भूजंगीति । प्रबलविरहस्य घर्मस्य वाऽसहाः सोद्धमशक्यो यः संतापस्तप्तिस्तेनालिज्ञितं चन्दनं चन्दनहुमो वा यया सैवंविषा सती भुजङ्गीव सर्पिणीव शिखी मयूरस्तस्य कुळं समूहस्तस्य कोलाहलः कलकलस्तेन ताम्यति खेदं प्राप्नोति । हरिणीति । केसरो बकुलो विद्यते यस्मिन्नेवंविधं केसरिणोपलक्षितं वा यत्काननं वनं हरिणीवैणीव परिहरति व्यजति । कुसुमेति । कुसुमेषु पुष्पेषु घटिता लग्ना ये शिलीसुखा अमराः, पक्षे कुसुमान्येव घटिता रचिताः शिली-मुखा वा. तैर्भनोहराद्वचिरान्मदनचापादिव कंदर्भघनुष इव प्रमदवनादन्तः प्ररोचितवनात्रस्यति त्रासं प्राप्नोति । जानकीति । पीताश्च रक्ताश्च पीतरक्तास्तेभ्यश्चम्पकाशोकेभ्यः पीतं रक्तं रुधिरं यैस्तेभ्यो रजनिचरेभ्य इव निशाचरेभ्य इव जानकीव सीतेव बिभेति भयं प्राप्नोति । उ**षेवेति ।** खप्ने निदावस्थायां समागमो मेळापकस्तेनापि कृतार्थतां कृतकृत्यतामेति गच्छति । केव । उषेव । यथोषा बाणस्ता स्वप्नदशायां प्रद्यमसमा-गमे कृतार्था जाता तथेयमपीत्यर्थः । श्रीष्मिति । श्रीष्मरुक्मीरिव निदाधश्रीरिवानुदिनं प्रतिदिनमिविक्षामाति-क्रुशा स्थामा कृष्णा भवति जायते । पश्चेऽतिक्षामा स्थामा रात्रिर्थस्यामिति समासः । 'रजनीव मितः स्थामा' इल्यभिधानचिन्तामणिः।

सर्वश्चेति । सर्वप्रकारेण तस्याः कादम्बर्याः कंदर्पवेदनया कामव्यथयाङ्गानि हस्तपादादीनि । दिवसैरिति बहु-वननं बहुत्वोपलक्षकम् । बहुभिर्वासरैजीवितस्य प्राणितस्य संधारणवस्त्वि प्राणाधारभूताः पदार्थाः निःशेषमत्यन्तं क्षीणानि स्तोकानि जातानीत्यर्थः । तदेव दर्शयन्नाह—चल्ठयेति । दाघज्वरोपश्चमार्थं वलयानां कटकानां रचना निर्माणं तया गृहकमिलन्याः सदननिलन्या मृणालानि बिसानि । उपदेशौरिति । उपदेशैहपदेशः शिक्षा तस्य प्रदानैः सखीजनस्यालीजनस्य वचनानि । शाय्योति । शाय्यायाः शयनीयस्य परिकल्पनेन विरचनेनोप-

टिप्प०—1 बहुवीही कृते 'अतिक्षामश्यामा' इति खादिति न ज्ञातं वराकेण । अत एव अतिक्षाम-श्यामेत्येव साधु । कादम्बरी तु-अतिक्षामा चासौ श्यामा चेति । 'ग्रीष्मनिज्ञालक्ष्मीरिवानुदिनमतिक्षामा भवति' इति पाठे तु उभयत्र अतिक्षामत्वं (कृशत्वम् , लघुत्वं च) वर्तत एव ।

पाठा०--१ चन्दनशाखा. २ शिखिशकुन्त. ३ अपि. ४ श्रीष्मनिशा. ५ अतिक्षामा भवति. ६ साधारम्

मोक्षण मदनायुधानि निःशिषं श्वीणानि । किं बहुना, संप्रति तस्यास्त्वन्नामा सेर्वसखीजनः, त्वस्तंबद्धानि सर्वरहस्यानि, त्वत्समागमोपायान्वेषिणः सर्वसमावायाः, त्वद्वातोपिळन्भनंपराः सर्वप्रभाः, त्वद्वृत्तान्तमुखरः परिजनः, त्वद्वाळापनिर्मिताः सर्वविनोदाः, त्वद्वाकारमयश्चित्र- कळाभ्यासः, त्वदुपाळन्भगभी मागधीमङ्गळगीतयः, त्वद्वश्चेनपुनरुक्ताः स्वप्नाः, त्वत्परिहान् सप्राया मद्नज्वरदाहविप्रळापाः, त्वन्नामग्रहणेकोपायगम्यप्रवोधा मोहमहावेगाः' इत्यावेद- यन्तं च केयूरकम् 'भवेतु । संप्रति न शकोम्यतः परं श्रोतुम्' इत्यांमी उनदत्तसंज्ञेव काद्व- स्वरीठ्यथाश्रवणवेदनासंभवानुकम्ययेच चन्द्रापीडमाक्रमन्ती मूच्छां न्यवारयत्, न तु पुनः रवशानिवेर्दनपरिसमाप्तिः ।

तथामूच्छीनिमीलितथा तामेवानुध्यायशिव ससंभ्रमप्रतिपश्चशरीरेण केयूरकेण संभाविततालवृत्तया च पत्रलेखयांनुभाव्यार्थसज्जया च नियत्या संज्ञां छन्भितख्यन्द्रापीडः स्वकृतपीडा-

बनकुसुमानि । अनवरतं निरन्तरं मोक्षेण मोचनेन मदनायुधानि कंदर्णशस्त्राणि । किं बहनेति । किं बहुव-कान्येनेत्यर्थः । संप्रतीति । संप्रतीदानीं तस्याः कादम्बर्याः । तवैव नाम विवते यस्य स त्वनामा । एवंविधः सर्धसाबीजनो वयस्याजनः । त्विदिति । त्वय्येव संगद्धानि लग्नानि सर्वरहस्यानि सर्वग्रह्मानि । त्विदैतरसमागमो मेलापस्तस्योपायः कारणं तमन्वेषयन्तीत्येवंशीला अन्वेषिणः सर्वसमवायाः समयजनसमूहाः । तव वार्तं कुशलं तस्योपलम्भनम्पलिषस्तिस्मन्परास्तत्पराः सर्वप्रश्नाः सर्वाण्यन्योजनानि । त्यदिति । तव वृत्तान्तः प्रवृ-तिस्तत्र मुखरो वाचाल एवंविधः परिजनः परिच्छदः। त्वदिति । तव आलापः संभाषस्तेन निर्मिता रिचताः सर्वविनोदाः समग्रकीडाविलासाः । त्वदिति । तवाकार आकृतिस्तेन निष्पन्नस्तवदाकारमयथि-त्रकलाया आलेख्यविज्ञानस्याभ्यासः पुनः पुनर्वारवारम् । त्यदिति । तवोपालम्भो गर्भे मध्ये यासां ता मागधीनां मञ्जलपाठिकानां मञ्जलगीतयः कल्याणार्थगानानि । त्वतिति । त्वहरीनेन त्वदवलोकनेन पुनैसक्ताः पुनर्भाषिताः स्त्रप्ताः। तत्र परिहासप्राया उपहाससदशा मदनज्वरदाहाद्विप्रलापा विरुद्धोक्तयः। 'विप्रलापो विरुद्धोक्तिः' इल्बमरः । त्वञ्चामेति । तव नाम्नो अहणमेवैशोऽद्वितीयो य उपायः प्रपञ्चस्तेन गम्याः प्रबोधा बोधनानि येषामेवभूता मोहमहावेगा मोह्यमहारयाः इति पूर्वोक्तप्रकारेणावेदयन्तं कथयन्तम् । केयरकमिति । नेत्रयोरामीलना सहणाइतसंज्ञेव दत्ता संज्ञा संकेसो यया सा या हितचेष्टेव। कयेव। कादम्बर्या व्यथाश्रवणमाकर्णनं तस्माद्वेदनायाः संभवस्तस्मिन्ननुकम्पा दया तयेव चन्द्रापीडमाक्रमन्ती मूच्छी न्यवारयच्य-षेधयत् । इतीति किम् । यत्त्वया प्रोक्तं तद्भवत्वस्तु । संप्रतीदानीमतः परं श्रोतुमाकर्णयितुं न शक्तोमि न समर्थो सवामि । न त पुनरवस्थाया निवेदनं तस्य वेदनायाः परिसमाप्तिः पर्यन्तः ।

तथिति । तेन प्रकारेण मूर्च्छानिमीलितो मौत्येन मुद्रितश्च तामेव कादम्बरीमेवानुष्यायन्सरित्व सह संभ्रमेण त्वरया प्रतिपत्नं विष्ठतं सीकृतं शरीरं यस्वैवंभूतेन क्रेयूरकेण, संभावितं संग्रहीतं तालवृन्तं व्यजनं ययैवंभूतया पत्रदेखयानुभाव्यो योऽर्थस्तत्र सज्जया समर्थया च नियत्याऽदृष्टविशेषेण संज्ञां चेतनां त्रम्भितः

टिप्प०—1 सखीजनोपि त्वचामसहितः। 2 विक् टीकाम्। इतरस्य का कथा ? त्वत्समागमोपायस्य अन्वेषिणः समबायाः समूहाः। वस्तुतस्तु व्यापाराः। 3 त्वद्दर्शनेन पुनरुक्तं येषु। अर्थात् पूर्वं दृष्टस्य तव स्वप्तसंदर्शनेन पुनरुक्तः (आवृक्तिः) भवतीत्याक्षयः। 4 त्वचामग्रहणरूपेण एकमात्रोपायेन गम्यः प्राप्यः प्रबोधो मोहापगमो येषु प्वंविधा महान्तो मूर्च्छविगाः। टीकाकारस्य तु मौक्यमहारयाः उचिता प्रव। 5 अनुभावयितुम् (अनुभवविष्यीकारयितुम्) योग्यः।

पाठा०—१ सर्वः सर्वतः २ सर्वे. ३ अपाछम्भः उपाछम्भः ४ तत्पराः. ५ भवति, ६ आमीछनादत्तः, भ आक्रामन्तीः ८ निवेदनवेदनः वेदनः ९ आध्यायम् १० अनुभान्यार्थम्.

पराचेन भीतिमेव छिजातिमेव विछक्षिमेव निमृतिश्चितं केयूरकमन्तर्बाष्पोपक्ष्यमानकण्ठः कथमिप स्खिलतिश्चरं प्रत्युवाच—'केयूरक, येन प्रकारेणैवमेकान्तिष्ठुरहृदयमात्मन्यनुत्पन्न-रागमेव मां संभाव्य देव्या काद्म्वर्या दूरीकृतपुनर्मद्रागमनसंभावनया न त्वमागमनायादिष्टः, न संदिष्टं वा किंचिन्महाश्चेतया सँमुपहृतानुबन्धया, मदछेखया वा त्वन्मुखेन नोपाछब्धोऽस्मि, तथा मिय पत्रछेखया सर्वमाख्यातम्, तदिभजाततया महानुभावत्वादुदारतया समानशीछ-तथा दक्षिणतया चेकान्तपेशछतया च स्वभावस्थात्मानमात्मात्मान न कछ्यति देवी काद्म्बरी। चन्द्रमूतेँराँछोकेनैव निश्चेतनस्य चन्द्रकान्ताख्यस्य पाषाणखण्डस्यःद्रभावोपगमनमेवायत्तम्, न पुनस्तत्कराकर्षणम्। नितरां पक्षपातिनोऽपि च मधुकरस्थाभिगमनमेवाधीनम्, मकरन्द-छाभे तु किर्ह्वकाश्चयिणी र्जृन्भेव प्रभवति । दिवससंतापक्कान्तेन चोन्मुखता क्रुमुदाकरेण करणीया, विकासयति पुनस्तं ब्योत्स्नाभिरामा रजन्येव। निर्भरमन्तःसरस्तायां सत्था-

प्रापितश्चन्द्रापीडः खयं कृता या पीडा तस्या अपराध आगरतेन भीतिमव त्रस्तामिव, लिजातीमव त्रिपतिमिव. विलक्षमिव वीक्षापचिमव, निमृतस्थितं निश्रलस्थितं केयूरकमन्तर्बाष्पेणोपरुध्यमानः कण्ठो यस्यविधश्रनदा-पीडः कथमपि महता कष्टेन स्खिलताक्षरं यथा स्यात्तथा प्रत्युवाच प्रोक्तवान् । किसुवाचेत्याह -केयरक इति । हे केयुरक, येन प्रकारेणैवमेकान्तेन निष्ठरं कठिनं हृदयं चेतो यस्यैवंविधमात्मनि कादम्बरीविषयेऽतु-रपन्तरागमजनितस्नेहं मामेव संभाव्य ज्ञात्वा देव्या कादम्बर्या दूरीकृतः पुनर्द्वितीयवारं यन्मदागमनं तस्य संभा-वना तया त्वमागमनाय नादिष्टो न कथितः । तथा महाश्वेतया किंचित्र संदिष्टं न कथितम् । कीदृशया । सम्-पहतो दरीकृतोऽनुबन्धोऽलाग्रहो यया सैवंविधया। मदलेखयावा त्वन्मुखेन त्वदाननेन नोपालब्धोऽस्मि नोपालम्भं प्रापितोऽस्म । तथा मयीति । मद्विषयकं सर्वं पत्रलेखयाख्यातं कथितम् । तदिति । तत्पूर्वी-क्तमभिजाततया कुळीनतया महाननुभावो माहात्म्यं यस्यास्तस्या भावस्तत्त्वं तस्मादुदारतया रूपानुगुणत्वेन समानं शीलं खभावो यस्यास्तस्या भावस्तत्ता तया दक्षिणतया सरलतया। 'दक्षिणे सरलोदारी' इत्यमरः । स्वभावस्य प्रकृतेरेकान्तेनं निथ्येन पेशलतया हृद्यतया । अत्रात्मशब्दः खरूपवाची तेनात्मानं स्वं रूपं देवी कादम्बर्यात्मना खेनैव न कलयति न जानाति । यादृशं भक्त्या भणितं वेर्ययावव्ययते, न तादृशं कुलिस्रियेति भावः । तदेव दर्शयन्पुनः प्रकारान्तरेणात्मदोषं दूरीकुर्वज्ञाह— चन्द्रेति । चन्द्रमूर्तेः शशाङ्कविम्बस्यालोके-नैव प्रकाशेनैव निश्चेतनस्य चेतनारहितस्य चन्द्रकान्ताख्यस्य शिवामण्यमिधानस्य पाषाणखण्डस्य दृषच्छ-कलसाईभावस्य द्रवीभावस्योपगमनं प्रापणमेव आयत्तं स्वाधीनम् । न पुनस्तत्कराकर्षगं तित्करणाक्षेपः। नितरामिति । नितरामखर्थं पक्षपातिनोऽपि वाजगामिनोऽपि, पक्षे पक्षपातिनोऽपि पक्षकारिणोऽपि, मधु-करस्य अमरस्याभिगमनमेव संमुखागमनमेवाधीनमायत्तम् । तु पुनर्शे । मकरन्दलाभे तु मकरन्दप्राप्ती तु किलका कोरकत्तामाश्रयतीत्येवंशीला जुम्भैवं जुम्भणमेव प्रभवति समर्थाभवति । दिवसेति । दिवसस्य वासरस्य संतापस्तिप्तिने ह्यान्तेन पीडितेन द्वमदाकरेण कैरवसमुदायेनोन्मखता संमुखता करणीया कार्या तं पुनर्विकासयति विकखरतां नयति ज्योत्का कौमुद्दी तयाभिरामा मनोहरा रजन्येव निशैव । निर्भरमिति । निर्भरं यथा स्यात्तथान्तर्भध्ये सरसस्य भावः सरसता तस्यां सत्यामपि मधुमासो वसन्तस्तस्य रुक्ष्मीः श्रीस्तस्याः

टिप्प०—1 एकान्तपेशलतया अत्यन्तमादैवेन, अतिधीरतया वा । 2 द्वयर्थान्वेषणं व्यथीयितम् । अत्यन्तमानुकुलस्य, सृशं पक्षपोषकस्य वा, इत्येवार्थः । 3 विकासः ।

पाठा०—१ किमपि. २ अनुरागम्. ३ पुनर्दूरीकृतमदागमन. ४ समुपाहृत. ५ तथानयाः ६ आत्मना च. ७ आलोकेनापिः ८ जम्भिकाः ९ विकासयिति न पुनस्तम्.

मिप मधुमासलक्ष्मीपरिश्रहाद्विना पछवानुरागदर्शनस्य कृते किं करोतु पादपः ? तत्र देग्याः कादम्बर्या एवाज्ञापराधिनी, ययाऽधरस्पन्दितमात्रप्रैतीक्षे पुरःस्थायिनि दासजने निष्करुण-तयात्मानमञ्यापारयन्त्या सुखप्रैतिपन्थिनी दुःखदानैकनिपुणा परहृदयपीडानपेक्षिणी लजान्येक्षिता, न जीवितसंदेहदायिनी देग्याः सँमाचष्ट । अथवा देग्याः परिजनस्यापि कोऽयमेवंविघो न्यामोहः, यदनिच्छन्त्यपि बलादसौ न न्यापारिता । कीहशी चरणतल्प्पैतिबद्धस्य दासजनस्थोपरि लजा, कीहशं वा गौरवम्, को बानुरोधः, अविश्वस्तवित्तता वा केयमीहशी, यदेवमात्मनः शिरीषपुष्पकोमलस्थेयमतिदारुणा पीडाऽङ्गीकृता, न कृतार्थितो मे मनोरथः । अथवा क्रमागतमन्तर्धानं वामलोचनानाम्, विशेषतोऽपरिस्यक्तनिःशेषबालभावानामनतिप्रबु-द्वसुग्धमनसिश्यानां कन्यकानाम्, यर्ज्जा न पारिता नामास्मिञ्जने स्वयं परिस्रकुं देग्या ।

परिप्रहः स्वीकारस्तस्माद्विना पह्नवस्य किसलयस्यानुरागदर्शनं तस्य कृते तदर्थं पादपो वृक्षः किं करोतु । किं कुर्यादित्यर्थः । तन्नेति । तस्मिन्प्रदेशे देव्याः कादम्बर्या आज्ञैव निदेश एवापराधिन्यपराधवती, ययाज्ञया केवलमधरस्पन्दितमधरस्पन्दितमात्रं तस्मिन्प्रतीक्षा विलम्बो यस्य स तस्मिन्। ओष्टस्फरणानन्तरमेव कार्य-कारिणीत्यर्थः । पुरःस्थायिन्यप्रे दासजने सेवकजने निष्करुणतया निर्दयतयात्मानं स्वमव्यापार्यन्त्याऽनियोज-यन्या सुखस्य सौख्यस्य प्रतिपन्थिनी वैरिणी, दुःखस्यासुखस्य दानं वितरणं तत्रैकाऽद्वितीया निपुणाभिज्ञा, पर-हृदयस्यान्यचित्तस्य पीडा वेदना तामनपेक्षतेऽसमीहत इत्येवंशीला लजा त्रपाऽपेक्षितेहितेयं जीवितसंदेह-दासिनी प्राणितसंदेहकारिणीति देव्याः कादम्बर्या न समाचष्ट नाख्यातवती । अथवेति प्रकारान्तरे । देव्याः कादम्बर्या अस्य परिजनस्यापि परिच्छदस्यापि कोऽयमनिर्वचनीयखरूप एवंविध एताहशो व्यामोहो मूढता यदसो कादम्बर्यनिच्छन्खप्यनभिलषन्खपि बलाद्धठान्न न्यापारिता न प्रेरिता । कीद्दशीति । चरणतले प्रतिबद्धस्य लप्तस्य दासननस्य सेनकलोकस्योपर्श्वपरिष्ठात्कीदशी लजा त्रपा। वाथवा गौरवं गुरुत्वं कीदशम् । को वातुरोधः प्रतिबन्धः । केयमीद्दयविश्वस्तचित्तताऽविश्रम्भमनस्कता यस्माद्धेतोरेवमसुना प्रकारेणात्मनः स्वस्य शिरीषपुष्पवत्कोमलस्य सुकुमारस्येयमतिदारुणारयुत्रा पीडाङ्गीकृता स्वीकृता। मे मम मनोरथोऽभि-लाषो न कृतार्थितो न सफलीकृतः । अथवेति युक्तयन्तरे । वामलोचनानां मनस्विनीनामन्तर्धानं तिरोधानं कमागतं परिपाट्या समागतमेव । विशेषतो विशेषादेवापरित्यक्तो निःशेषो बालभावो याभिस्तासाम् । अन-तीति । नातिप्रबुद्धं यन्मुग्धं मनैस्तस्मिन्शयानां स्थितानां कन्यकानां कुमारीणाम् । नामेति कोमलामन्त्रणे । यदस्मिञ्जने चन्द्रापीडलक्षणे खयमात्मना देग्या कादम्बर्या लजा त्रपा परिखक्तं विमोक्तं न पारिता न शक्ता,

टिप्पo—1 'चन्द्रमूर्तेरालोकेन' इत्यारभ्य 'किं करोतु पाद्पः' एतत्पर्यन्तं सदशेन अप्रस्तुतेन धाध्यार्थेन सदशस्य प्रस्तुतस्य कादम्बरीचन्द्रापीडयोर्ध्यवहारस्य गम्यत्वाद्प्रसृतुतप्रशंसा (सामान्यात् सामान्यस्य गम्यतारूपा, पञ्चमी)। केषांचिन्मते प्रतिवस्तूपमा। 2 सर्वथा प्रन्यस्वारस्यं न स्पृश्चित दूरतोपि। 'देव्याः समवस्था' इत्येव पाटः। देव्याः कादम्बर्याः आज्ञाया एवाऽपराधो यया हि मादशे दासजने संमुखस्थितेऽपि (अहं तु आज्ञानुकूल एवासम्, पुनः किं कारणमासीहिरहसंतापानुभवसीत-भावः) आत्मानम् (अर्थात्सम् आज्ञाम्) अव्यापारयन्त्या अप्रदिशन्त्या लज्जाया अपेक्षा कृता, देव्याः कादम्बर्याः समवस्थायाः परिस्थितेः (विरद्विकलतायाः) अपेक्षा न कृता, या हि लज्जा देव्या जीवत-संदेहदायिनीति स्पष्टसास्थार्थः। 3 आत्ममनोभावस्य गोपनमिति यावत्। 4 थिङ् मौद्यम्। अनति-प्रवृद्धः (न अतिवृद्धिं गतः) मनसिश्चयः कामो यासां तासामित्यर्थः।

पाठा०-- १ प्रतीक्ष्ये. २ परिपन्थिनी. इ समवस्था. ४ अथवास्य परिजनस्थापि देव्या अपिः अथवा जनस्यास्योपरि देव्या अपि. ५ अनेच्छन्स्यापि बळादसी न व्यापारितः. ६ प्रतिबद्धदासजनस्य. ७ अनिभन्नुद्ध. ८ ळजां न पारितम्. मद्छेखा तु द्वितीयं हृद्यम् स्थाः । तथा किमेवमहार्थसंयमधनैर्मुनिर्भिरप्यरक्षितहृद्यापहारेणानिप्राह्यचौरेण शुचिमिरप्यपरिहार्थस्पर्शेनाबहिष्कार्यचाण्डाछेन भसीकृताप्यवसानप्राणिसहस्रेणानिर्वाप्यस्मशानाग्निना सर्वदोषाश्रयेणाशरीरव्याधिना रूपापहारिणा कॅंण्डव्याधेन
मर्मभेदिनाळीकधनुर्धरेण सद्यःप्राणापहारक्षमेणाकाळमृत्युनाऽनिरूपितस्थानास्थानप्रवर्तिना
परापकारकृतार्थेन हृद्यवासिनाऽपरप्रत्ययेन स्वयोनिना कामेन दुरात्मनाऽऽयास्यमानं देवीशरीरमुपेक्षितम् । किमिति तत्रस्यस्थेव मे कर्णे नावेदितम् १ अधुना श्रुत्वापि दिवसक्रमगम्येऽध्वनि
किं करोमि १ मळ्यानिळाहतळताकुसुमपातस्थाप्यसहं देवीशरीरम् । वज्रसारकठिनहृदयेएस्मद्विधेरपि दुर्विषहाः स्मरेषवः । न ज्ञायते निमेषमाञ्चेणव किं वा भवताति । प्रायेण च देव्या-

तहींसा देव्या मदलेखा तु द्वितीयं हृदयम् । तया मदलेखया किमेवं पूर्वोक्तप्रकारेण दुरात्मना कामेनायास्य-मानं पीड्यमानं देवीशरीरम्पेक्षितम्पेक्षाविषयीकृतम् । इतः कामं विशेषयन्नाह—अहार्येति । न हार्यं हर्तः थोग्यं संयमधनं व्रत्यनं येषामेवंविधैर्मनिभरपि वाचयमैरप्यरक्षितो हृदयापहारः प्राणापहरणं यस्मात्स तेन । अनीति । न निग्रहीतं योग्योऽनिमाह्य एवंविधश्वौरस्तस्करस्तेन । श्रान्तिभिरिति । श्रुचिभिरिप पवित्रैरप्य-परिहार्यः परिहर्तुमशक्यः स्पर्शो यस्य स तेन । अबहिरिति । अबहिष्कार्याण्याभ्यन्तरकृत्यानि तेषु चाण्डालेन मातङ्गेन । असीति । भसीकृतमपर्यवसानमनन्तं प्राणिसहस्रं येन स तेन । अनिति । अनिर्वाप्यम-विष्मातं यच्छशानं पितवनं तस्यामिरिवामिस्तेन । सर्वेतेषाणां समग्रदूषणानामाश्रयेणाधारभूतेन । अञ्चरिरेति । न विद्यते शरीरं यस्मिन्नेवंभतो वैयाधिरामयस्तेन । रूपेति । रूपं सौन्दर्यमपहरतीखेवं-शीलेन रूपापहारिणा । काण्डेति । काण्डेन वाणेन विध्यतीति काण्डव्याधस्तेन । समैति । समैभेदिनाऽविध्य-स्थलघातकेन । अलीकेति । अलीको मिथ्या धनुर्धरो धनुष्मांस्तेन । सद्य इति । सद्यस्तत्कालं यः प्राणा-पहारोऽत्रग्रहणं तत्र क्षमेण समर्थेन । अकालेति । अकालेनाप्रस्तावेन मृत्युना मरणेन । अनिरूपितेति । अनिकिपतेऽदर्शिते ये स्थानास्थाने योग्यायोग्यस्थले तत्र प्रवर्तिना प्रवर्तनशिलेन । परेति । परस्य योऽप-कारोऽपकृतिस्तेन कृतार्थेन कृतकृत्येन । हृदयेति । हृदये चित्ते वसतीत्येवंशीलेन । अपरेति । अपरिसा-व्यात्राविप प्रत्ययो विश्वासो यस्य स तेन । खयोनिनात्मयोनिना । किसितीति । तत्रस्थसैव हेमकूटस्थ-स्यैव मे मम कर्ण श्रोत्रे । जात्येकवचनम् । किमिति केन हेतुना नावेदितं न कथितम् । अधानेति । साप्रतं श्रुत्वाप्याकर्ण्यापि दिवसानां वासराणां क्रमः परिपाटी तेन गम्ये गन्तुं योग्येऽध्वनि मार्गेऽहं किं करोमि । न किमपि कर्त समर्थ इखर्थः । मलयेति । मलयानिलेन मलयवायुनाहतं तािलतं यह्नताकुसुमं तस्य यः पातः पतनं तस्याप्यसहं 'सोद्धमसमर्थं देव्याः कादम्बर्याः शरीरं देहम् । लतापुष्पपातेनापि ग्लानिं प्राप्नोती-खर्थः । वजिति । वजं हीरकस्तस्य सारो मध्यं तद्धत्किनं हृदयं चेतो येषामेनंविधरिप स्मरेषवः कंदर्पवाणा दुर्विषहा दुःखेन सोढुं शक्या इति न ज्ञायते नावबुध्यते । इतीति किम् । निमेषमात्रेणैव निमीलनमात्रेणैव कि भवति किं जायते। प्रायेणेति । प्रायेण बाहुल्येन देव्यापि कादम्बर्याप्यमर्थो दुःखलक्षणोऽनुभवनीय

टिप्पo—1 अवहिष्कार्यश्चासौ चाण्डालश्च । अन्यश्चाण्डालः समीपादितो बहिष्कर्तुं शक्यः कामस्तुः न तथिति स्पष्टोर्थः । 2 निर्वापणविशेषणमञ्जरेवोचितं न रमशानस्रेति न निर्वाप्यो यः रमशानाञ्चित्तेनस्रेन वार्थः । 3 अशारीरोपि विध्यति इति । तथा च यस्य शरीरं नास्ति तथापि वेधनकारिणेति सुन्दरोऽर्थः । 4 कामो न सौन्दर्यमपहरति । अत एव सौन्दर्येण (परकीयेण) अपहरति धेर्यादपनयतीति रूपा-पहारीत्यर्थः । अथवा अरूपश्चासौ अपहारी चेत्यर्थः । 5 अकाण्डे विध्यतीत्येवोचितोऽर्थः । 6 अकाल्डे मृत्युस्तेन । 7 नास्ति परेण प्रत्ययो यस्र, स्वसंवेद्य इत्यर्थः ।

पाठा॰—१ असंरक्षित. २ प्राणहृदय. ३ स्पर्शनचाण्डालेन. ४ अकाण्ड. ५ कृतान्तेन. ६ हृदयैर्पि. ७ निमे-

प्यनुभवनीय एवायमर्थः। यथा चास्य दुःखैकदानच्यसनिनो दुर्घटचटनापण्डितस्य यत्किंचन-कारिणो निकारणकुपितस्य हतिवधेः सर्वतो विसंस्थुंढं समारम्भं पद्यासि, तथा जानामि नैता-वता स्थास्यतीति। अन्यथा क निष्प्रयोजनाश्वमुखानुसरणेनामानुषभूमिगमनम्, क च तत्र तृषितस्याच्छोददर्शनम्, क तत्र तीरे विश्रान्तस्यामानुषगीतध्वनेराकर्णनम्, क तज्जिज्ञासा-गतस्य महाश्वेतावछोकनम्, क तत्र तरिलक्या सह तवाभिगमनेन मद्गमनप्रस्तावः, क महा-श्वेतया सह हेमकूटगमनम्, क तत्र देवीवदनदर्शनम्, क रागोत्पत्तिरसिखने देव्याः, क वाऽपरिपूर्णमनोरथस्य मे पितुरछङ्गनीयाऽऽगमनाञ्चा। तत्सुदूरमारोप्य पातिता वयं खल्वनेना-कार्यकारिणास्यत्कर्मवछनियोगदक्षेण दृग्धवेधसा। तथापि देवीं संभावयितुं प्रयतामहे।

इत्यभिद्यत्येव चन्द्रापिडे 'नितरामयमनेनैव कादम्बरीवृत्तान्तेन संतापितः, तिकैमपर-महमेनमात्मतेजसा संतापयामि' इत्युत्पन्नद्य इव भगवांस्तिग्मदीधितिरुत्तप्तकनकद्रवस्फुलिङ्ग-पिङ्गलयुति दिग्विकीर्णधूर्जेटिजटामण्डलानुकारि संजहार करसहस्रम्। अस्तानुसारेण च रवे-

एवानुभवविषयीकरणीय एव । यथा चेति । दुःखस्यैकमद्वितीयं दानं तत्र व्यसनमासक्तिर्विवते यस्य स तस्य । दुर्घटेति । दुःखेन घटितुं योग्या दुर्घटा एवंविधा या घटना पदार्थानामन्योन्यं संबन्धस्तत्र पण्डि-तस्य विव्रधस्य । यत्किंचन यदेव तदेव करोतीत्येवंशीलस्य यत्किंचनकारिणः । निष्कारणं निर्निमत्तं क्रिपितस्य कोपं प्राप्तस्यास्य हतविधेर्द्रष्टविधातुर्यथा सर्वतः सर्वत्र विसंस्थुलं विसहरां समारम्भं निर्माणं पश्याम्यवलोक-यामि । तथेति । तेन प्रकारेणेति जानाम्याकलयामि । इतीति किम् । नेति । एतावतैतावत्कालं न स्थास्यति नावस्थानं करिष्यति । अन्यथेत्युक्तविपर्यये । निष्प्रयोजनेन निष्कारणेनाश्वसुखाः किंनरास्तेषामनुसरणेनानुग-मनेनामानुषभूमिगमनं मनुष्यरहितिक्षतौ यानम् । क क्षेति महदन्तरे । तत्रामानुषभूमौ तृषितस्य पिपासित-स्याच्छोददर्शनं क । तन्निति । तन्नाच्छोदनामस्तीरे विश्रान्तस्य गृहीतविश्रामस्यामानुषाः किनरास्तेषां गीत-ध्वनेगेयशब्दस्याकर्णनं श्रवणं क । तस्य ज्ञातुमिच्छा तजिज्ञासा तयागतस्य प्राप्तस्य महाश्वेताया अवलोकनं निरीक्षणं क । तत्र महाश्वेतावलोकनस्थले तरालिकया सह तव केयूरकस्याभिगमनेनागमनेन महमनप्रस्तावो मंदीययानावसरः क । महाश्वेतया संह सार्घ हेमकूटगमनं क । तत्र हेमकूटे देवीवदनदर्शनं कादम्बरीमुखाय-लोकनं क । अस्मिन् जने देव्याः कादम्बर्या रागोत्पत्तिः क । अपरिपूर्णमनोरथस्यापरिपूर्णाभिलाषस्य मे मम पितुर्जनकस्याळङ्कनीयानतिक्रमणीयागमनाज्ञागमननियोगः कः। तदिति । तत्तसादितोः सुदूरमत्यूचैरारोप्या-रोहणं कार्यित्वा अनेनाक्षार्थकारिणाऽकृत्यकारिणास्माकं यत्कर्मवलं तस्य नियोगो व्यापारणं तत्र दक्षेण विव-धेन दरधवेशसा ज्वलितधात्रा । खलु निश्चयेन वयं पातिता अधःस्थलं प्रापिताः । तथापीति । तथाप्येतं सत्यपि देवीं संभावयितुमाश्वासयितुं प्रयतामहे प्रयतं कुर्महे।

इत्यभिद्धत्येवेति कथयत्येव चन्द्रापीडे नितरामितशयेनायं चन्द्रापीडोऽनेन पूर्वोक्तेनैव कादम्बरीवृत्तान्तेन कुमारिकोदन्तेन संतापितः संतापं प्रापितः । तित्कमेनं चन्द्रापीडमात्मतेजसा खकीयवर्चसा परं संतापयामि । इत्युत्पन्नदय इवेति संजातकृप इव भगवांस्तिग्मदीधितिः सूर्यः करसहस्रं संजहारापसेसार । करसहस्रं विशेषयन्त्राह—उत्तमेति । उत्तममुष्णीकृतं यत्कन्तं सुवर्ण तस्य दवो रसन्तस्य रफुलिङ्गः कणस्तद्विपङ्गला कपिला द्युतिः कान्तियस्मित्तत्त्रथा । दिग्विकीर्णा विक्षिप्ता या धूर्जिटिजटा ईश्वरसटास्तासां मण्डलं तदनुकारि तत्सादरयकरणशीलम् । अस्तिति । रवेः सूर्यस्यास्तानुसारेणास्तसमयानुसरणेन च वासरोऽपि दिवसोऽपि

टिप्प०-1 अपसारयामासेत्युचितम्।

पाठा०—१ विसंस्थुलं २ नैवायमेतावता. ३ अश्वसुखिमथुन. ४ तत्तीरे. ५ अनुराग. ६ पर. ७ पिङ्गलगल-इ्युति. ८ मण्डलाकारी.

वीसरोऽपि यथोच्छिततहशिखरावलिम्बनो रक्तातपच्छेदानाकर्षत्रपससार । क्रंमेण च संजातकरुणानुबन्धयेव संध्ययाप्युपरि जलाईपट इव प्रसार्यमाणे खरागपटले, निशागमेनाप्येवम्
'अस्य शून्यताविक्कवस्य मा भूदर्शनम्' इत्याप्तेनेव सर्वतो नीलीपरिलम्बमानायामिव आम्यमाणायां तिमिरलेखायाम्, कमलेब्बिष दुःसहत्वाच्छोषकारिणः संतापस्य तल्पकल्पनाभीतिब्ब्ब्व
संकुचत्सु, कुमुदेब्बिष शुचिखभावतयाद्वीदेषु शयनसंपादनायेवाहमहिमकयोद्दल्सु, चक्रवावे
केब्बिप सहचरीविरहिवधुरेषु कादम्बरीसमीपगमनोपदेशदानायेव कलकरुणमुचैर्मुहुर्मुद्धव्याहरत्सु, चन्द्रमस्यि भगवति संकल्भुवनैकातपत्रे सुधारजतकलशे पूर्वदिग्वधूवदनचन्दनतिलके गगनतललक्ष्मीलावण्यमहाहदे सकललोकाहादकारिणि सुधालिप्तेः करेरिव स्प्रष्टुम्,
उच्छ्वासहेतुना तं ज्योत्क्वाजलेन च सेकुम्, उद्यगिरिशिखरमारूढे, प्रौढे प्रदोषसमये चन्द्रापीडस्तिसम्नव वक्नभोद्याने, चन्द्रातपस्पर्शदर्शितविशद्गललल्योद्वेदहारिणि चन्द्रमणिशिखा-

यथोच्छितं अत्युचं यथा स्यात्तथा तरूणां वृक्षाणां शिखराण्यप्राणि तेष्ववलम्बिनो गृहीतावलम्बनो(ना)रक्तो य आतपस्तस्य हेदाः खण्डास्तानाकषेत्राकृष्टिं कुर्वन्नपससारापस्तवान् । क्रमेण चेति । क्रमेण च परिपाट्या च संजातः समुत्पन्नः करुणायाः कृपाया अनुबन्धः संबन्धो यस्यामेर्वविधयेव संध्ययाप्युपर्युपरिष्टाजलेनार्दः स्त्रिनो यः पटस्तसिन्निव स्वरागपटले व्योमरागसमूहे प्रसार्थमाणे विस्तार्थमाणे । निशेति । एवं निशागमेनापि शूच्यता विमनस्कता तया विक्कवस्य विह्वलस्यास्य राज्ञो मा भूदर्शनमवलोकनमित्याप्तेनेव शिष्टेनेव सर्वतः सर्वत्र नीली शैवलं तद्वत्सामस्येन परिलम्बमानायां प्रस्तायामिव तिमिरलेखायां तामसवीथ्यां भ्राम्यमाणायामित-स्ततो विक्षिप्यमाणायां सत्याम् । कमलेष्यपीति । शोषकारिणः शोषकर्तुः संतापस्य हेशस्य दुःसहत्वादुःखेन सोढ़ं शक्यत्वाद्धेतोर्था तल्पकल्पना शयनीयकल्पना तया भीतेष्विव भयं प्राप्तेष्विव कमछेष्वपि संकुचत्सु संकोचं प्राप्यमाणेषु सत्सु । कुम्देष्वपीति । कुमुदेष्वपि कैरवेष्वपि द्युचिखभावतया निर्मलप्रकृतितया । आद्रीश्रीद्रीश्र आद्रीद्रीस्तेष्वसन्तं जलसमुनेषु । अहं पूर्वमहं पूर्वमिसहमहमिका तथा शयनसंपादनायेव तल्प-कल्पनायेवोहलत्स्निम्बत्स् सत्स् । चक्रवाकेष्वपि सहचरेष्वपि सहचारिण्यश्वकवाक्यस्तासां विरहो वियोगस्तेन विधुरेषु पीडितेषु सत्सु । कादम्बर्याः समीपमभ्यर्ण गमने यानं तस्योपदेशस्तस्य दानायेव कळं करुणं यथा स्यात्तथोचैरुचस्वरेण मुहुर्मुहुर्वारंव।रं व्याहरत्सु ब्रुवत्सु सत्सु । चन्द्रमस्यपीति । भगवति माहात्म्यवति सकलभुवनस्य समस्तलोकस्यैकमद्वितीयमातपत्रं छत्रं तस्मिन्सुधाया रजतकलरो रौप्यकुम्भे । पूर्वदिगेव वधूः क्षी तस्या वदनं मुखं तिस्मिथन्दनितलके मलयजपुण्डे । गगनतलमाकाशतलं तस्य लक्ष्मीः शोभा तस्या लावण्यं चातुर्वं तस्य महाहृदे । सकललोकस्य समस्तभुवनस्याहृादं प्रमोदं करोतीत्येवंशीलः स तथा तस्मिन् । सुधालितै-रम्तिकाधैः करैर्हस्तैः स्प्रष्टं स्पर्शं कर्तुमिव । तथोच्छासहेतुनार्दरकारणेन तं चन्द्रापीडं ज्योस्का कौमुदी सैव जलं पानीयं तेन च सेक्तुं सिञ्चनं कर्तुमिव । उदयगिरिहदयाचलस्तस्य शिखरं सानुमारूढ आरोहिते सति । प्रौढे महति प्रदोषसमये यामिनीमुखलक्षणे चन्द्रापीडस्तरिमन्नेव पूर्वोक्त एव वह्नभोद्याने वह्नभाभिधाने वने । /चन्द्रातपेति । चन्द्रातपस्य चन्द्रालोकस्य यः स्पर्शः संबन्धस्तेन दर्शितः प्रकटीकृतो विश्वदं निर्मेलं यज्जलं तस्य लवोंऽशस्तास्योद्भेदः प्राकट्यं तेन हारिणि मनोहर एवंविधे चन्द्रमणेश्वन्द्रकान्तरत्नस्य शिलातलेऽज्ञानि

दिप्पo—1 वस्तुतस्तु 'नीलीपरिलम्बनायामिय' इति पाठः । नीली नीलवर्णयुक्ता या परिलम्बना तिरस्करिणी तस्यामिव तिमिरलेखायां आम्यमाणायाम् । 2 आर्द्राणीति क्षीवतैवोचिता, कुमुदानां नपुं-सक्लिङ्गत्वात् । 3 उच्छासहेतुना जीवनकारणेन ।

पाठा०-- १ ऋमेणैव. २ प्राप्तेनेव. ३ सुद्धः. ४ समस्त. ५ ज्योत्साजलेनेव.

तले विमुच्याङ्गानि चरणसंवाहनोपसृतं केयूरकमवादीत्—'केयूरक, किमीकलयसि, याव-द्वयं परापतामस्तावत्त्राणान्धारैयिष्यति देवी कादम्बरी? पारियष्यति वा तां विनोदयितुं मदलेखा? आगमिष्यति वा पुनस्तत्समाश्वासनाय महाश्वेता? मत्परिचयोद्वेजिता प्रतिपत्स्यते वा शरीरस्थितये तयोरैभ्यर्थनाम्? द्रक्ष्यामि वा पुनस्तस्याः स्मेरसृक्षोपान्तमालोलतारकसुत्र-स्तहरिणशावकायतेक्षणं मुखम्? इति ।

स तु व्यज्ञपयत्—'देव, धेर्यमेवलम्ब्य गमनाय यतः क्रियताम् । तिष्ठतु तावदासन्न-वर्ती सखीजनः परिजनो वा । तस्या हि त्वदालोकनेच्छैच खेच्छया निमेषितुमपि न द्दाति । समागमाशयैवावष्टक्यं हदयम् । श्वसितमेव मुखे वहितम् । रोमाद्ध एव क्षणमपि द्यारीरं न मुद्धति । दिवानिशं बाष्प एव लोचनपथस्थायी । प्रजागर एव रात्राविष दत्त-

हस्तपादाद्दीनि विमुच्य संस्थाप्य । एतेन गात्रस्यातिशेथित्यं स्चितम् । चरणस्य संवाहनं मर्दनं तस्मिन्नुपस्तं समीपागतं केथ्र्रकमवादीद्ववीत् हे केथ्र्रक, किं त्वमाकलयस्याकलनां करोषि । यावत् यावता कालेन वयं परापतामस्तत्र गच्छामस्तावत्कालं देवी कादम्बरी प्राणानस्नधारयिष्यति प्राणधारणां करिष्यति । अथवा तां कादम्बरीं विनोदियतुं मदलेखा पारिष्यिति समर्था भविष्यति । वेति विकलपार्थे । महाश्वेता पुनर्द्वितीयवारं तस्याः कादम्बर्याः समाधासनायाधासनां कर्तुमागमिष्यति यास्यति न वा । मदिति । मया सार्धे यः परिच्यः परिचितिस्तेनोद्वेजिता उद्विमा तयोमेहाश्वेतामदलेखयोरभ्यर्थनां प्रार्थनां शरीरस्थितये देहधारणाय प्रतिपत्स्यते न वाङ्गीकरिष्यति न वा । अङ्गीकरिष्यतिस्थेः । द्रक्यामीति । चेति पूर्ववत् । पुनर्द्वितीयवारं तस्याः कादम्बर्या मुखमाननं द्रक्यामि दिग्वप्यीकरिष्यामि वा । मुखं विशेष्यचाह स्मेरेति । स्मेरं विनिद्दं सक्योरोष्ट्रान्तयोरुपान्तं समीपं यस्मिन् । आलोलेति । आलोला चन्नला तारका कनीनिका यासिस्त्या । उन्नस्तिति । उन्नस्थिकतो यो हरिणशावको मृगशिञ्चसद्वदंग्यते विस्तिणे अक्षणी यस्मित्त्तथा ।

सिवति । स केय्रको व्यज्ञपयिद्वज्ञिप्तमकरोत् । कि तिद्धाह—देवेति । हे देव हे खामिन् , धैर्य सत्त्वमवलम्बनीकृत्य गमनाय यानाय यक्त उद्यमः कियतां विधीयताम् । तिष्ठत्वित । तावदादा-वासज्ञवतीं समीपस्थायी सखीजन आलिवर्गः परिजनो वा परिच्छदो वा तिष्ठत्व । अत्रावस्थानं करोत्वित्यर्थः । तस्या हीति । हि निश्चितम् । तस्याः कादम्बर्यास्त्वदालोकनेच्छैय त्वांजरीक्षणवाच्छैय खेच्छया खातक्रयेण निमेषितुपपि निमेषं कर्तुपपि न ददाति न दत्ते । सर्वदा निमेषरितिव तिष्ठतीति भावः । समागमो मेलापक-स्तस्याशा वाच्छा तयैवावष्टच्धं स्तव्धतां प्राप्तं हृदयं चेतः । अन्यथा स्फुटितं स्यादिति भावः । श्वासित-मिति । मुख आनने श्वसितमुच्छ्वितिनेव वैहितं प्रवाहरूपतया चिलतम् । रोमाञ्चिति । रोमाच एव रोमोद्रम एव क्षणमपि क्षणमात्रमपि शरीरं देहं न मुखति न त्यजति । सर्वदा तस्या रोमाच्छक्षणः सात्त्विकभाव एव तिष्ठतीति भावः । दिवेति । दिवानिश्वमहर्निशं वाष्प एव लोचनपथस्थायी नेत्रमार्गस्थायी । अहोरात्रं इदननेव करोतीति भावः । प्रजागर इति । प्रजागरणमेव रात्राविप निशायामपि दत्तदिष्टर्मसहर्वतेते । रात्रा-

टिप्प०—1 मूलकारेण जिज्ञासार्थं प्रश्न एव कृतः, एवंस्थले निश्चयकरणमनुचितमेव । 2 न खलु हरिणिश्चार्यनयोरपमानम्, अपि तु तन्नयने । अत एव हरिणशावकस्थेव आयते अक्षिणी यस्येति विम्रह उचितः । 3 सर्वत्र 'समागमाश्येव' इत्यस्यानुषङ्गः, अत एव समागमाशया मुखे श्वसितमेव अवहितम्, समागमप्रत्याशया सर्वदा मुखे निश्वासो दत्तावधानोस्तिति भावः । टीकाकारस्यार्थः संप्रति तुल्रनीयः ।

पाठा०—ं१ मां क्लयिसिः मामालपसि. २ संधारियध्यति. ३ अभ्यर्थनाः अभ्यर्थनात्. ४ आयताक्षं. ५ सम-बलम्ब्य, ६ आसन्नसत्तीजनः. ७ विहितम्, अवहितम्.

दृष्टिः । अरतिरेव नैकाकिन्याः क्षाम्यत्यवस्थानम् । जीवतमैव कण्ठस्थानान्नापसरति'।

एवं वदन्तं तैमादिदेश विश्वान्तये केयूरकम् । आत्मनापि गमनचिन्तां प्राविशत् । यदि तावदकथयित्वानभिषय चरणयोरनाव्यातः शिरस्यगृहीताशीः सहसार्नुत्संकित देव ताते-नाम्बयोक्तमपक्रम्य गच्छामि, ततो गतस्यापि मम कुतः सुखम्, कुतः श्रेयः, कुँतो वोच-फिळावाप्तिः, कीदृशी वा हृदयनिर्वृतिः । अथवा तिष्ठतु तावदियमुत्तरकाळागामिनी चिन्ता । अपक्रम्य गैत एव कथमहम्, यन्तातेन दुंस्तराह्वाणवोत्तरणमहासेतुबन्धोदबन्ध्यवाञ्छितफ-ळप्रदानकरुपद्वैमादहितविक्रान्तियशोनिष्कान्तिद्वारार्गळदण्डाद्वेशेषभुवनभवनोत्तम्भनस्तम्भा-त्सभुजादवारोष्य मय्येव राज्यभार अगरोपितः, तदनाख्याय पदमपि निर्याते मय्यवश्यम-परिमित्तकिरितुरगरथगमनसंक्षोभितधरातछैः, आळोळकदिळकाकाननाक्कळीक्रतभास्वहमस्ति-

विष निद्रां न गच्छतीति भावः । अर्तिरिति । एकाकिन्या अद्वितीयाया अवस्थानमरितरेवाधितरैव न क्षाम्यति न सहते । अरितरेवैकाकिनी न मुखतीति भावः । जीवितमेवेति । कण्ठस्थानािकगरणस्थलाजीवि-तमेव नापसरित न दूरीभवति । प्राणाः कण्ठगता एव वर्तन्त इति भावः ।

एवं वदन्तं जल्पन्तं तं केयूरकं विश्रान्तये विश्रामायादिदेशादेशं दत्तवान् । आत्मनापि खेनापि गमनचिन्तां प्राविशतप्रवेशं कृतवान् । तिचन्तां प्रदर्शयन्नाह—यदीति चेदर्थे । तावदादावकथियत्वानापृच्छय चरणयोरनभिपत्या-पतित्वा प्रणाममकृत्वा शिरस्युत्तमाञ्जेऽनाघातो न चुम्वितोऽगृहीताशीरनात्ताशीविदः सहसैकपदेऽचुत्संकित इव खेच्छाप्रवृत्तपुरुष इव तातेन पित्रा, अम्बया जनन्या उक्तं प्रतिपादितमपक्रम्योलङ्ग्य गच्छामि वजामि । ततो हेत्वर्थे । तस्माद्गतस्यापि मम कुतः सुखं सौख्यम् , कुतः श्रेयः कल्याणम् , कुतो वोचं महद्यत्फलं सार्ध्यं तस्यावाप्तिः प्राप्तिः । कीदृशी हृदयस्य चित्तस्य निर्वृतिः संतृष्टिः । अथवेति पक्षान्तरे । उत्तरकाल आयतिस्त-त्रागिसन्यागमनशीला येयं मानसिकी प्रसंक्षा चिन्तार्तिस्तावत्सांप्रतं तिष्ठत्वास्ताम् । अ**पऋम्येति ।** अपऋम्यै व्यावृत्य गत एव कथमहम्, तातेन पित्रा दुःखेन तीर्यत इति दुस्तर एताहशो य आहवार्णवः संप्रामसमुद्रस्तस्यो-त्तरण उल्लाने महान्सेत्वन्यःपालिबन्धस्तस्मात् । अवन्ध्यं योग्यं यद्वाञ्छतफरुं समीहितसाध्यं तस्य प्रदाने वितरणे कल्पद्यमः कल्पवृक्षस्तस्मात् । अहितेति । अहितस्य शत्रोर्थद्विकान्तियशः पराक्रमाभिख्या तस्य निष्का-न्तिद्वारं निर्गमप्रतोली तस्मिन्नर्गलादण्डः प्रतिषेधकाष्ट्रं तस्मात् । अशेषाणि समप्राणि यानि भुवनानि विष्टपानि तान्येव भवनं गृहं तस्योत्तमभनं धारणं तत्र स्तम्भः स्थूणा तस्मात् । एवंविधात्स्वभुजात्स्वकीयवाहोरवारो-प्योत्तार्य मध्येव मद्विषय एव राज्यभार आधिपत्यवीवध आरोपितो न्यस्तः, तत्तसाद्धेतोरनाख्यायानापृच्छ्य पदमपि क्रममात्रमपि मयि निर्याते निर्गते सल्यवस्यं निश्चितमपरिमिता असंख्या ये करितुरगरथा गजाश्व-स्यन्दनास्तेषां गमनं यानं तेन संक्षोभितं क्षोभं प्रापितं धरातलं वसुधातलं यैस्ते तथा तैः । आलोलानि चन्नलानि यानि कद्छिका पताका एव काननानि वनानि तैराक्कछीकृता भास्त्रहभस्तयो रविकिरणा यैस्ते तथा तैः । ऊर्ष्व

टिप्प०—1 थिङ् मृहताम्। किं तर्हि मदलेखादयः सख्यसां मुझन्ति ? अत एव अरितसामेकाकिनी न स्वाति । सर्वदा तिष्टतीस्थर्थः। २ अप्रे आगामित्वात्परोक्षेति वक्तव्यम् । ३ अप्रेकम्य स्वेच्छया प्रलाय्य कथमहं गतः अर्थात् गतः स्थाम् गच्छेयम्, यतो हि मदुपरि पित्रा स्वभुजादवतार्थं भार आरोपित इस्र-प्रेण संबन्धः।

पाठा०—१ एवंच. २ एनम्. ३ अनिपत्य. ४ जत्संकलितः जच्छूङ्कलितः ५ एव. ६ अम्बया वाक्रन्यः अम्बया विक्रन्यः क्रिक्ट्यः ७ कि अयः. ८ वा फलावाविः. ९ गम्यत एवं कथमयम्. १० तातेनः ११ दुस्तरदुःखाणैवः १२ अवध्यः १३ अहितजनः १४ अशेषम्यनः १५ समारोपितः १६ गजः

भिः, उर्ध्विधयमाणधवलातपत्रमण्डल्ड्लायान्तरितवासर्व्यतिकरैः, अतिवहलरेण्द्रमावि-च्छेदापूरितसुवनकुहरैः, पुरःप्रसृतजवनवाजिभिः, अनुसंतानलस्रवेतण्डपायसाधनैः, श्रान्तै-रिष बुभुक्षितैरप्यकृतगतिविल्मवैरापयोधेर्ष्टाभ्यो दिग्भ्यो राजभिरनुयावित्वयम् । तिष्ठन्तु तावत्सेवापरा राजानः । सुलपरिभुक्ताः प्रजा अपि तातस्त्रहात्परियक्तपुत्रदाराः पृष्ठतो लैग-न्तीति मे चेतसि । अपि च तातस्त्रापि कोऽपरोऽस्ति, यस्मिन्मदीयं स्त्रेहं संक्रमय्य मय्यपक्रान्ते, 'यातु किमनेन गैतेनागतेन वा' इत्यविनयकोपितोऽवष्टम्भं कृत्वा स्थास्यति । कस्य चापरस्य सुल्यमालोकयन्ती सुल्यायमानहृदया मत्प्रत्यानयनाय कृतार्तप्रलापा न तातमेवाकुलीकरोत्यस्त्रा । ताते च पृष्ठतो लग्नेऽष्टादशहीपमालिनी मेदिन्येव लग्ना भवतीति । तदा मया क गतम्, क्रं स्थितम्, क विश्वान्तम्, क्रं यातम्, क्र भुक्तम्, क्रापसृतम्, क्रात्मा मया गोपायितव्यः,

ध्रियमाणं यद्धवलातपत्रं श्वेतच्छत्रं तस्य मण्डलं वृत्तं तस्य छायातपाभावस्तेनान्तरितस्तिरोहितो वासरव्य-तिकरो दिवसवृत्तान्तो यैस्ते तथा तै: । अतिबहला अतिनिबिंडा ये रेणवो धूलयस्तेषामुद्रमः प्राहुर्भावस्तस्या-विच्छेदेन संतानेनापूरितानि भरिनानि भुवनकुहराणि त्रिविष्टपच्छिद्राणि यैस्ते तथा तैः । पुरोऽमे प्रस्ताः प्रसर्णं प्राप्ता जर्वनदेशोत्पन्ना वाजिनो हया येषां ते तथा तैः । अनुसंतानमनुसैन्यसमूहं लगाः संबद्धा ये वेतण्डा गजास्तेषां प्रायो बाहुल्येन साधनं सैन्यं येषां तैः । कृष्णत्वसाधम्यीत् । अत एवोत्प्रेक्षते—आ सम-न्तात्पयोदैरिव मेघरिव श्रान्तैरपि खिन्नैरपि ब्रमुक्षितैरपि खुधितैरप्यकृतोऽविहितो गतौ गमनविषये विलम्बो मन्दता यैरेवंविधैः पयोधि समुद्रं मर्यादीकृत्याष्टाभ्यः पूर्वादिदिग्भ्यो राजभिन्तृपैरनुधावितव्यं मत्पृष्ठे त्वरितगत्या समेतव्यम् । एतेन राज्ञां खामिकार्योग्वतत्वं सूचितम् । तिष्ठन्तिवति । सेवापराः सपर्यायां तत्परा राजानो भूभुजस्तावत्सांप्रतं तिष्ठन्त्वास्ताम् । सुखेति । सुखेन प्रतिबन्धकाभावेन परिभुक्तसुपभोगादिकं यासां ता एवंविधाः प्रजा अपि प्रकृतयोऽपि तातस्रेहात्पितुः प्रीतेः परिस्यत्तपुत्रदारा उज्झितसुतयोषितः सस्यः पृष्ठतः पृष्ठं लगन्ति लगिष्यन्ति । सविष्यद्र्थे चर्तमाना । इति मे मम चेतिस मनसि । वर्तत इति शेषः । अपि चेति विचारान्तरे । तातस्यापीति । तातस्यापि मत्पितुरपि कोऽपरोऽन्योऽस्ति । यस्मिन्मद्भिने जने मदीर्यं महिषयकं होहं प्रीति संक्रमय्य संक्रमणं कृत्वा मध्यपकान्ते गते सति. 'यातु वजतु । अनेन गतेन आगतेन वा, किम्' इत्यविनयेन पितृनियोगाकरणलक्षणेन कोपितः कोधं प्रापितोऽवष्टम्भं स्थैर्यं कृत्वा स्थास्यस्यव-स्थानं करिष्यति । कस्य चेति । च पुनरर्थे । अपरस्य मद्भिन्नस्य कस्यचिदनिर्दिष्टनाम्नो मुखं वदनमालोक-यन्ती पश्यन्ती सुखं करोतीति सुखायते सुखायत इति सुखायमानं हृदयं चेतो यसाः सा, तथा मम प्रसान नयनं पश्चादानयनं तदर्थं कृतो विहित आर्तः प्रलापः पीडितरोदनं यया सैवंविधाम्बा माता न तातमेव न पितरमेवाकुलीकरोति ? भविष्यदर्थे वर्तमाना । व्याकुलीकरिष्यतीखर्थः । ताते चेति । ताते पितरि । पृष्ठत इति सार्विविभक्तिकस्तस् । पृष्ठे लग्ने प्राप्ते सत्यष्टादशसंख्याकानि द्वीपान्यन्तरीपाणि मलति श्वारयतीखेवंशीला मालिनी मेदिन्येव वसुधैव लग्ना भवतीति । पृष्ठसंचारिणी भविष्यतीखर्थः । तदै-तिसानकाले मया क गतं क गम्यम्, क स्थितं क स्थातव्यम्, क विश्रान्तं क विश्रमितव्यम्, क यातं क्र गन्तव्यम् . क्र भुक्तं क्र भोजनं कर्तव्यम् , क्रापस्तं क्रापसितव्यम् , मयात्मा क्र गोपात्रितव्यो रक्षितव्यः ।

टिप्पo—1 यवनदेशः प्रसिद्धो न जवनदेशः अतः जवनाः जव(वेग)शालिनो ये वाजिन इसेवार्थः। 2 आसतामित्युचितम् ।

पाठा०--१ अष्टाभ्योऽपि. २ अवस्यमनुभावितव्यम्. ३ लगिष्यन्ति. ४ गतेन वा. ५ वापरस्य. ६ मेदिनीव. ७ भवति. ८ प्रस्थितम्. ९ क वा खादितं क पीतं क सुप्तं कापस्तामित्यनुयुक्तानेभ्यः कथं कात्मा. १० गोपियितव्यः.

समासादितेन चात्र कथं मया वदनं दर्शयितव्यम्, पृष्टेन वा किमुत्तरं दातव्यम् ? अथापि कथंचिदैवनियोगान्निःस्तोऽस्मि, तथाप्यनायासनीयं तातमेवं महीयस्यायासे, तातप्रसादाद- दृष्टदुःस्वामम्बां वा निजापक्रमणशोकार्णवे पात्यता किं कृतं भवस्यपुण्यवता ? अपि च सुर्व- हुदिवसप्रवासोपतप्तः स्कन्धावारोऽपि मेऽद्यापि न परापतित, तेनापरसंविधानादर्धपथादेव विवृद्य पुनः प्रधावितव्यम् ।

अथावेच तातस्याम्बायाश्च ताभ्यां च विसर्जितः संविधानेन गच्छामि, तत्रापि किमिति कथयामि—'मम स्नेहॅदुःखिता गन्धवराजपुत्री कादम्बरी मामुदिइय मकरकेतुनायास्यमाना दुःखं तिष्ठतीति।' 'किं वा वछवान्मे तस्यामनुरागः। न तया विनाहं प्राणान्संधारयामीति।' 'किं तस्या मम च द्वयोरपि जीवितनिवन्धन्धनहेतुभूतया महाश्वेतया तत्परिणयनाय मे संदिष्ट-मिति।' 'कें वा तहुःखमपारयन्सोदुमयं केयूरकस्तद्भत्तया मामानेतुमागत इति।' 'अपरोऽपि वा कश्चिद्वयपदेशो न शक्यत एव पुनर्गमनाय कर्तुम्। संप्रत्येच समधिकाद्वर्षत्रयाद्रसाध्य

समासादितेन च पुनः प्राप्तेन च मया कथं वदनं दर्शयितव्यमन्येभ्यः प्रकाशयितव्यम् । पृष्टेन वा प्रश्नविषयीकृतेन मया किमुत्तरं प्रतिवचो दातन्यं प्रदेयम् । अथापीति । अथिति विचारणान्तरे । कथंचिदपि महता
कष्टेनापि दैवनियोगाद्विधिनिदेशान्निः सतोऽस्मि निर्गतोऽस्मि । तथापि निः सतेनाप्येवमनायासनीयमखेदनीयं
तातं पितरं महीयस्यव्यन्तदीर्घ आयासे प्रयासे, तातप्रसादात्पितुरनुप्रहाददष्टद्वः खामनवलोकितकृच्छामम्बां
मातरं वा निजस्य स्वस्यापक्रमणं निर्गमनं तस्साद्यः शोकः शुक् स एवाणवः समुद्रस्तस्मिन्पातयताक्षेपयताऽपुण्यवता पापिना मया कि कृतं भवति किमाचरितं स्थात् । अपि चेति । अपि च युत्तयन्तरे । सुवहवश्च ते
दिवसाश्च सुबहुदिवसास्तान्यावत्प्रवासो देशान्तरे स्थितिस्तेनोपतसो व्याकुलीकृत एतादशो मे मम स्कन्धावारोऽपि सैन्यनिवेशोऽप्यद्यापीदानीमपि न परापतित नागच्छति । तेन हेतुनार्धपथादर्धमार्गान्विद्यस्य व्याद्यस्थापरसंविधानादिपरसैन्यप्रहणाद्वेतोः प्रनः कालान्तरे मया प्रधानितव्यम् । त्वरितगस्या गनतव्यमिति भावः ।

अथेति विचारान्तरे । तातस्य पितुः, अम्बायाश्च मातुः, आवेद्य निवेद्य ताभ्यां च मातृपितृभ्यां विसिर्कितो गमनाय दत्ताज्ञः संविधानेनोत्तमप्रकारेण गच्छामि व्रजामि । तत्रापीति । तत्राप्यावेदने । किं किमिति
कथयामीति व्रवीमि । इति वाच्यमाह—ममेति । मम क्रेहेन मत्त्रीत्या दुःखं प्राप्ता गन्धवराजपुत्री देवगायनन्त्रपाञ्जजा कादम्बरी मां चन्द्रापीडमुह्दिश्याश्रित्य मकरकेतुना कंदपेणायास्यमाना खेदं प्राप्यमाणा दुःखं यथा स्यात्तथा तिष्ठति निषीदति । 'किंदा बळवान्' इत्यारभ्य 'महाश्वेतया तत्परिणयनाय मे
संदिष्टम्' इत्यन्तं स्पष्टम् । किं वेति । किंवा इति कथयामीति पूर्वेण संबन्धः । इति किम् । तदुःखं कादम्बर्या
दुःखं सोढुं तितिक्षितुमणारयत्रशक्कवन् । अयं प्रत्यक्षः केयूरकस्त्रस्या गन्धवंपुत्रया मत्त्यान्तरक्षेहेन मां चन्द्रापीडमानेतुं तत्र प्रापथितुमागतः समायातः । अपरोऽपीति । अपरोऽप्येतिद्विकोऽपि कश्चिदन्यो व्यपदेशो मिषं
पुनर्गमनाय कर्तुं न शक्यत एव न पार्यत एव । संप्रत्येति । सांप्रतमेव समधिकारिकचिदधिकवर्षत्रयात्संवन

टिप्प०—1 स्त्रयंक्रतप्रसङ्गमपि विस्तरित वराकः । सकलराजकसैन्यानुधावनस्य कारणं चन्द्रापीख-पलायनमुक्तम् । ततश्च मम पुनः प्रवासे सित अपरसंविधानात् अपरसान्नवीनाद् मम गमनरूपघटना-विशेषात् अर्धमार्गादेव परावतमानेन मम स्कन्धावारेण पुनः प्रधावितव्यमित्यर्थः । टीकाकारस्याक्षराणि तु स एव बुच्चताम् ।

पाठा॰—१ पातयसि. २ स बहु. ३ भावितव्यम्. ४ सेहेन. ५ नानया. ६ कि च. ७ विवन्धः ६७ का॰

वसुधां प्रत्यागतोऽस्मि । अद्यापि साधनमेव न परापतित । अकथयित्वा च गमनकारणं कथमात्मानं मोचयामि ? कँथं वा मुख्चतु तातोऽम्बा वा ? तत्सुहृत्साध्येऽस्मिन्नथेंऽनैर्थपिततः किं करोम्येकाकी ? वैशम्पायनोऽप्यसंनिहितः पार्थं मे । कं पृच्छामि ? केन सह निरूप-यामि ? को मे समुपिदशतु ? को वापरो मे निश्चयाधानं करोतु ? कस्यापरस्य वा विवेकिनी प्रज्ञा ? कस्य वाप्यस्य श्रुतं अतित्व्यम् ? को वापरो वेत्तिं वक्तम् ? कस्य वापरस्य मध्यसाधान् रणस्नेहः ? केन वापरेण सह समानदुः स्को भवामि ? को वापरो मिय दुः खिते दुः स्ति, सुखिते सुखी ? को वापरो रहस्यावेदनस्थानम् ? कस्यापरस्थोपि कर्तव्यभारमविश्वप्य निर्वृतात्मा तिष्ठामि ? कस्य वापरस्य मत्कार्थे पर्याकुछता ? को वापरो मया कोपितं तातमम्बां च परिजोध्य मामोनेतुं समर्थः ?' इसेवं चिन्तयत एवास्य सा क्षेपा दुः खदीर्घापि क्षयमगमत् । प्रातरेव च किंवेदन्तीं ग्रुश्राव, यथा किछ 'देशपुरं यावत्परागतः स्कन्धावारः' इति । तां च

स्सरितयात् । हेत्वर्थे पञ्चमी । वसुयां पृथ्वी प्रसाध्यात्मसात्कृत्वा प्रत्यागतः पश्चाद्यावृत्तोऽस्मि । अवापि सांप्रतमिप साधनमेव सैन्यमेव न परापतित न विश्वामं गृह्णाति । अकथिनिवेति । गमनकारणं यात्रानिदा-नमक्ययित्वा चाविनिवेद्यात्मानं कथं केन प्रकारेण मोचयामि मोचनविषयीकरोमि । कथमिति । तातो-उम्बा माता वा कथं वा सुचतु खजतु । मामिति शेषः । तिदिति । तस्मात्कारणात्मुह्राःसाध्ये मित्रनिष्पा-दोऽस्मिन्नर्थेऽहमनर्थेपतितः कष्टगतः सन्नेकाक्यद्वितीयः । किं करोमि किं कुर्वे । वैशम्पायनोऽपि शुकनासपु-त्रोऽपि मे मम पार्श्वेडसंनिहितोऽनिकटवर्ती। अतः कं जनं प्रच्छामि प्रश्नविषयीकरोमि। केन पुंसा सह निरू-पयाम्यात्मखरूपं कथयामि । कः पुमान्मे मम समुपदिशतु कथयतु । को वापरोऽन्यो मे मम निश्चयाधानं निर्णयोत्पत्तिं करोतु सजतु । कस्य वा अपरस्य जनस्य विवेकिनी विवेकवती प्रज्ञा प्रतिभा । अन्यस्य कस्य वा जनस्य श्रुतं शास्त्रं श्रोतव्यमाकर्णनीयम् । 'श्रुतं शास्त्रावधृतयोः' इत्यमरः । अपरः को वा पुमानवक्तुं जिल्पतं वेति जानाति । कस्य वापरस्य मय्यसाधारणक्षेहो निरुपमशीतिः । अपरेण केन सहाहं समानदःस्रो भवामि । सहबवेदनः स्थामित्यर्थः । अपरः को वा मिय दुःखिते दुःखी दुःखवान् , मिय सुखिते सुखी सुख-वान्सात् । अपरः को वा रहसावेदनस्थानं गुह्मनिवेदनस्थलम् । कस्यापरस्य जनस्योपरि कर्तव्यभारं कृत्यवीव-धमबक्षिप्यारोप्य निर्वतातमा सुखितातमा तिष्ठामि निषीदामि । अपरस्य कस्य वा पुंसी मत्कार्ये मत्क्रत्ये पर्योक्त-लता व्याकुलता । अपरः को वा मया कोपितं कोघं प्रापितं तातमम्बां च परिबोध्य प्रतिबोध्य प्रतिबोधं दत्त्वा मामानेतं समर्थः । क्षेपेति । एवमसुना प्रकारेणास्य चन्द्रापीडस्य चिन्तयत एव ध्यायत एव सा क्षपा रात्रि-र्द्वःखेन कृत्वा दीर्घाण्यायतापि क्षयं नाशमगमज्जगाम ।

प्रातरिति । प्रातरेव प्रभात एव च । इतीति किंवदन्तीं जनश्रुति ग्रुश्राव श्रुतवान् । इतियोखमाह—य-थेति । किळेति सखे । दशपुरं यावत्स्कन्धावारः सैन्यं परागतः समायातः । तां चेति । तां किंवदन्ती

टिप्प०—1 न गृहं परावर्तते । 2 सुष्ठु शोभनम् (चतुर्दिग्भवप्रतिबन्धरहितम्) यत् हृद्यं तेन साध्ये अस्मिन्नर्थे प्रियाप्राप्तिरूपे अर्थे, अनर्थः पतितः व्याघातः समुपस्थित इति केचित् । ततश्च 'अनर्थः पतितः' इस्येव पाठः । 3 'मां नेतुं समर्थः इस्येवोचितः पाठः । नेतुं कादम्बर्याः समीपे प्रापयितुमिति तद्थेः ।

पाठा०-१ माम् २ अनर्थः. ३ किं करोमि कम् ४ श्रोतव्यं वा. ५ वेत्ताः ६ सुखी वा. ७ अनुकोषितं। द नेतुम् ९ निज्ञाः १० किंवदन्तीम्. ११ दशपुरीम्

श्रुत्वा समुच्छ्वसितचेताश्चकार चेतिस—'अहो धन्योऽस्मि । अहोविधेभंगवतोऽनुमाहोऽस्मि,
यस्म मेऽनुध्यानानन्तरमेव परागतो द्वितीयं हृद्यं वैशम्पायनः' इति । प्रहर्षपरवश्च प्रविशन्तमाछोक्य दूरत एव कृतप्रणामं केथ्र्रकमवादीत्—'केय्रक, करतळवर्तिनीं सिद्धिमधुनावधार्य । प्राप्तो वैशम्पायनः' इति । स तु तदाकण्यं गमनपरिळम्बकृतया चिन्तयान्तःश्रूत्य
एव 'भद्रकमापतितम्, महती हृदयनिष्टेतिर्देवस्य जाता' इत्यमिद्धदेवोपसृत्योपविदय पार्थे,
वैशम्पायनागमनाछापमेवानुबध्य मुहूर्तिमिव संज्ञोत्सारितसमस्तपरिजनं चन्द्रापीडं व्यज्ञपयत्—'देव, सर्वतो विस्कुरन्ती तिडिदिव बळाहकोन्नाहम्, उपास्तद्वश्यामिका मेघळेखेव सिळ्छागमनम्, उपदर्शितपाण्डुच्छविः प्राचीव चन्द्रोदयम्, परिमळमाहिणी मळयानिळागितिरिव
वसन्तमासावतारम्, समुच्छ्वसितमकरध्वजा मधुमासळक्ष्मीरिव पछ्चोद्धेदम्, उछसितरागा
पछ्चोद्गतिरिव कुसुमनिर्गमम्, विकसितकाशकुसुममश्वरीव शरदारम्भम्, अवस्थवेधमावेदयति निःसंशयं देवस्य गमनम् । अवद्यं च देवस्य देवीप्राप्त्या मित्रत्वयम् । केन कदा

श्रुलाकण्यं समुच्छु सितमुह्रसितं चेतः खान्तं यस्यैवंविधश्रेतसि चित्तं चकार कृतवान् । इतीति शेषः । तदेव दर्शयनाह-अहो इति । अहो इत्याश्चर्ये । अहं धन्यः कृतपुण्योऽस्मि । अहो इति पूर्ववत् । भगवतो माहा-हम्यवतो विधेविधातुर्त्रप्राह्योऽनुमहविषयीकरणयोग्योस्म । तिल्वानमाह—यस्येति । यस्य मे मम चन्द्रा-पीडस्यानुध्यानानन्तरमेवानुसारणानन्तरमेव द्वितीयं हृदयं वैशम्पायनो मन्त्रिपुत्रः परागतः समायातः । अमुना प्रकारेण प्रहर्षपरवशः प्रमोदपरतन्त्रः । च पुनर्थे । प्रविशन्तं प्रवेशं कुर्वन्तं दूरत एव दविष्ठप्रदेशादेव कृत-प्रणामं विहितनमस्कारं केयरकमालोक्य निरीक्ष्येखवादीदिदमज्ञवीत्। इतिवाच्यमाह—केयरक इति। हे केयुरक, अधुना सांप्रतं करतळवर्तिनीं हस्ततळगतां सिद्धिं कार्यनिष्पत्तिमवधारय जानीहि । यतो वैशम्पायनः प्राप्तः समागतः । स त्विति । स केयूरकस्तत्पूर्वोक्तमाकर्ण्यं निशम्य गमनस्य यात्रायाः परिलम्बो विलम्ब-रतेन कृतयोत्पादितया चिन्तयार्खान्तः शून्य एव भद्रकं कल्याणमापिततं संजातम् । देवस्य भवतो महत्य-खायता हृदयनिवृतिश्चित्तसंतुष्टिजीता।' इखिभद्धदेवेति कथयन्नेवोपस्खोपसरणं कृत्वा पार्श्वेऽन्तिक उपविश्या-स्थाय सहतीमव सहतीमात्रं वैशम्पायनस्यागमनमर्थोदभिमुखयानमालापं संलापमनुबध्यारभ्य संज्ञयोत्सारितो व्रीकृतः समस्तपरिजनः समप्रसेवकजनो येनैवंभूतं चद्रापीङं व्यज्ञपयद्विज्ञप्तिविषयीचके । देव इति । हे देव हे खामिन्, इयमवस्यैव निःसंशयं निरारेकं देवस्य भवतो गमनं यानमावेदयति कथयतीति दूरेणान्वयः। केवेखपेक्षायामाह—सर्वत इति । बलाहकस्य मेघस्योनाहमागमनं सर्वतोऽभितो विस्फरन्ती देदीप्यमाना त्ति दिव विद्युदिव । आवेदयती स्यस्य सर्वत्र संबन्धः । तथा सिळेळस्याम्भस आगमनसुपाह्नदा प्राप्ता श्यामिका ययैवंविधा मेघस्य छेखा पङ्किरिव । तथा चन्द्रस्य शशिन उदयमुद्रमनसुपदर्शिता पण्डी छविः कान्तिर्ययैवं-विधा प्राचीव पूर्वदिगिव । तथा वसन्तमासस्य मधुमासस्यावतारं प्रादुर्भावं परिमलमामोदं गृहातीसेवंशीला मलयानिलस्य मलयाचलवायोरागतिरिवागमनमित्र । तथा पल्लवस्य किसलयस्योद्धेदसुद्गमनं समुच्छ्रसितो वृद्धि प्राप्तो मकरप्वजो मदनो यस्यामेतादशी मधुमासलक्ष्मीरिव वसन्तमासश्रीरिव । तथा कुसुमस्य पुष्पस्य निर्गमं निःसरणमुख्यसित उल्लासं प्राप्तो रागो रक्तता यस्यामेतादशी पल्लोद्रतिरिव किसलयोद्भेद इव । तथा शरदारम्मं धनास्ययप्रारम्भं विकलिता विनिद्रिता काशकुसुममल्रीव । इयमवस्थैव देवस्य गमनं यानमावेदयतीत्य-न्वयस्तु प्रागेवोक्तः । अवश्यं चेति । देवस्य खामिनोऽवश्यं निश्वयेन देवीप्रात्या भवितव्यम् । अत्रार्थं उपपत्तिमाह - केनेति । केन पुरुषेण कदा चा कस्मिन्काले ज्योत्सारहितश्चन्द्रिकावर्जितश्चन्द्रमाः कुमद्रवा-

पाठा०-१ प्राप्तो हि, २ गगनः ३ उन्नादम्. ४ अभ्युच्छ्ति, ५ रागपछ्वः ६ आवेदयति देवस्यः

वावलोकितो क्योत्कारहितश्चन्द्रमाः, कमलाकरो वा मृणालिकया विना, उद्यानभागो वा लतासून्यः। अपि च न राजत एव सहकारकुमुममञ्जरीपरिमहमन्तरेण सर्वजनसुभगोऽपि कुमुमासः, असंभावितदानलेखालक्ष्मीकं वा वदनं यूथाधिपतेः। किंतु यावद्देशम्पायनः परापतित, यावचितेनं सह गमनसंविधानं निरूपयित देवः, तावदवदयं कालक्षेपेण भाव्यम्। याद्दशी चौकालक्षमा देव्याः शरीरावस्था तादृशी निवेदितेव मया। सर्वोऽपि प्रत्याशया धार्यते । देव्यास्तु पुनर्वेवर्दश्नेनाद्याविष्ठिष्ठस्त्याशमेव हृदयं केनार्यासनेन वर्तताम् । महान्तिष्ठमभादेतदुपपत्स्यते चेतसि—'यथास्ति कार्यं मे जीवितेन, दुःखान्यपि सहन्ती धारयाम्ये-तिदित ।' अतो विज्ञापयामि, चेतसा त्वप्रतो गत एव देवः, शरीरेणाप्यनुपदमुचित एव । किमपरं मयात्र स्थितेन साधनीयम्। तदेवागमनोत्सवावेदनाय गमनानुज्ञया प्रसादं कियमा-णमिच्छति मे प्रणयप्रसाददुर्लितं हृदयमिदानीमेव।'

इति विज्ञापिते केयूरकेणान्तःपरितोषविकसितया विकचनीलोत्पलपुआमालिकयेव रुख्या

≈थवोऽवलोकितो निरीक्षितः । वाथवा मृणालिकया कमलिन्या विना कमलाकरस्तडागः । वाथवोद्यानभागो वनप्रदेशो लताशून्यो वलीरहितः । अपि चेति युत्तयन्तरे । सहकारस्यामस्य कुसुममलरी तस्याः परिप्रहम-न्तरेण खीकारव्यतिरेकेण सर्वजनसुमगोऽपि समग्रलोकप्रियोऽपि कुसुममासो वसन्तमासो न राजत एव न शोभत एव । असंभाविता(न)संभावनाविषयीकृता दानलेखाया मदवीध्या लक्ष्मीः श्रीर्यसिन्नवंविधं यथाविष-तेर्यूथनाथस्य वदनम् । न राजत इसस्य सर्वत्र संबन्धः । किंतिवति । किंतु यावद्यावता कालेन वैशम्पायनो मित्रसुतः परापतत्यागच्छति, यावचैतेन सह वैशम्पायनेन साकं गमनसंविधानं यात्राप्रकारं देवो भवाजिह-पयित प्रकाशयति, तावदवश्यं निश्चितं कालक्षेपेण दिनगमनिकया भाव्यं भवितव्यम् । यादशीति । यादशी व देव्याः कादम्बर्याः शरीरावस्था देहदशाऽकालक्षमा समयासहा वर्तते तादशी मया निवेदितैव विज्ञप्ति-विषयीकृतैव । सर्वे इति । सर्वोऽपि पदार्थः प्रलाशया प्रतिवान्छया धार्यते ध्रियते । देव्यास्त्विति । तु पुनरर्थे । देव्याः कादम्बर्याः पुनर्द्वितीयवारं देवदर्शनेन भवदवलोकनेन अद्य यावदेतिद्वसमारभ्य हृदयं चितं निष्प्रखाशमेव निराशमेव वर्तते, तर्हि केनाश्वासनेन वर्तताम् । मदिति । मद्वार्ताया मत्प्रवृत्तेरपलम्भा-त्प्राप्तेरेतचेतिस चित्त उपपत्स्यते प्रादुर्भविष्यति । तदेव दर्शयन्नाह—यथेति । मे मम जीवितेन प्राणितेन कार्थ कुलमस्तीति हेतोर्दुः खान्यपि कुच्छ्राण्यपि सहन्ती सहमानैतच्छरीरं घारयामि । अत इति । अतःकार-णादहं विज्ञापयामि विज्ञप्तिं करोमि । किं तदिखाह—चेतसा त्विति । देवो भवांश्वेतसा खान्तेनाप्रतः पुरतो गत एव, तथा शरीरेणापि देहेनाप्यनुपदं पश्चात्त्वरितमेव । 'अनुपदं क्रीवमव्ययम्' इल्पमरः । उच्छित एव प्रचलित एव । किसिति । मया केयूरकेणात्रस्थितेन भवत्समीपावस्थितेनापि किमपरं पूर्वोक्तादन्याताध-नीयं करणीयम् । तदिति । तत्तसादितोदैवस्य स्वामिनो गर्मनं यानं तदेवोत्सवो महस्तस्यावेदनं ज्ञापनं तस्मै गमनस्य प्रयाणस्यानुज्ञादेशस्तया कियमाणं विधीयमानं प्रसादमिदानीमेव सांप्रतमेव मे मम प्रणयेन स्नेहेन यः प्रसादः प्रसन्नता तेन दुर्लिलतमुच्छृङ्खलं हृदयमिच्छत्यभिलषति ।

केयूरकेणिति विज्ञापिते विज्ञतिविषयीकृते सति, अन्तर्मध्ये यः परितोषः संतुष्टिस्तेन विकसितया विनिद्रया रुख्या दशा । अत एघोत्प्रेक्षते—विकचा विकखरा या नीलोत्पलपुष्ठमालिका नीलकुवलयस्रक्तयेव दर्शितः

टिप्प०-1 भागमनमित्युचितम्।

पाडा॰--१ तेन, र विधानम्, ३ वा. ४ दशनेऽख, ५ आश्वासेन, ६ उपालम्भात्, ७ उत्पत्सते, ८ स्थितेनापि.

द्शिंतप्रसादश्चन्द्रापीडः प्रत्युवाच-'किमुच्यते ? कस्यापरस्येद्दशोऽस्मद्वःखासहिष्णुरनपेक्षित-स्वश्रीरशक्तिरत्साहः ? कस्यापरस्येद्दशी देशकाळज्ञता ? को वापरोऽस्मास्येवं निर्धाजभक्तः ? तत्साधु चिन्तितम् । गम्यतां देव्याः प्राणसंघारणाय, भैमागमनप्रस्यार्थं च पत्रलेखाप्यप्रत-स्वयेव सह यातु देवीपादमूलम् । इयमपि प्रसादभूमिरेव देव्याः । इमामप्यालोक्य किय-स्वपि धृतिरवद्यमुत्पर्वेत इति मे चेतसि । अपि चास्या अपि देव्यामस्येव स्नेहो भक्तिश्च' इसिधाय पृष्ठत उपविष्टामेव तां पत्रलेखामद्राक्षीत् । सा तु किंचिद्वनतमुखी 'निजाज्ञा-क्षराणि प्रयच्छतु देवः' इति व्यज्ञपयत् । कृतप्रस्थितिनिश्चयायां च तस्यां मेघनादाङ्कानाय प्रतीहारीमादिदेश ।

आदेशानन्तरमेव चागतं दूरतः प्रणतमाज्ञागतीक्षं खयमेवाहूय सोपग्रहमादिदेश — 'मेवन नाद, यस्यां भूमो पत्रलेखानयनाय मया त्वं प्रस्थापितस्तां भूमिमेव पत्रलेखामादाय केयू-रकेण सहामतो गच्छ । अहमपि वैशम्पायनमालोक्यानुपद्मेव ते तुरङ्गमैः परागतः' इसान

प्रकाशितः प्रसादः प्रसन्नता येनैवंभूतश्चन्द्रापीडः प्रत्युवाच प्रत्यव्रवीत् । किं तदिखाह—किसिति । किस्-च्यते कि कथ्यते । कस्येति । कस्यापरस्थान्यसेटश एतादगस्माकं यदुःखं तस्यासिहण्जरसहनशीलोऽनपेक्षि-ताऽवाञ्छिता खशरीरस्य निजदेहस्य शक्तिः सामर्थ्यं यस्मिनेवंविध उत्साहः प्रगत्मता । कस्येति । कस्यानि-विष्टनाम ईट्ट्यनिवैचनीया देशः प्रदेशः कालः समयस्तयोईता ज्ञातृता। को चेति । को नापरो जनोऽस्मा-खस्मद्विषयेष्वेवं पूर्वोक्तप्रकारेण निर्व्याजं निर्दम्भं यथा स्यात्तथा भक्तिर्यस्य स तथोक्तः । तदिति हेत्वर्थे । तस्मादेतोः साधु यथा स्यात्तथा चिन्तितमालोचितम्। चिन्तितस्य विशेषणं वा। साधु शुभं चिन्तितम्। चिन्ताविषयीकृतमि॰ त्यर्थः । राज्यतासिति । देव्याः कादम्बर्याः प्राणसंधारणायासुष्ठतये । ममागमनं तत्र यानं तस्य प्रत्ययो विश्वा-सस्तद्र्थं च त्वया गम्यतां जज्यताम् । देव्याः काद्म्बर्याः पाद्मूलं चरणसमीपं पत्रलेखापि त्वयेव सहाप्रताः परतो यात वजत । इयमिति । इयमपि पत्रलेखापि देव्याः कादम्बर्याः प्रसादभूमिरेवानुप्रहस्थान-मेव । इसामिति । इमां पत्रलेखामप्यालोक्य निरीक्ष्य कियत्यपि कियन्मात्रा नतु समग्रा घृतिः संतुष्टिरवस्यं निश्चयेन । कादम्बर्या भाविनीति शेषः । इति मे मम चेतिस चित्त उत्पद्यत उद्घाव्यते । बुद्धोति शेषः । अपि चेति । अपि चेति प्रकारान्तरे । असाः पत्रलेखाया अपि देव्यां कादम्बर्गा स्नेह आभ्यन्तरप्रीतिर्भन क्तिश्वाराध्यत्वेन ज्ञानमस्त्येव । एवकारोऽयोगव्यवच्छेदार्थः । इति पूर्वोक्तमभिधाय कथयित्वा पृष्ठतः पृष्ठे । सार्वविभक्तिकस्तम् । उपविष्टां स्थितामेव पत्रलेखामद्राक्षीद्यलोकयत्। सा त्विति । सा पत्रलेखा । त पुनर्थे । विलोकनानन्तर्मिखर्थः। किंचित्खल्पमवनतं नम्रं मुखमाननं यस्या एवंविधा सती निजाया आतमीयाया आज्ञाया निदेशस्याक्षराणि वचनानि देवो भवान्प्रयच्छत् ददात् । त्वं ब्रजेति खंमुखेन कथयेखर्थः । इति व्यज्ञपयदिज्ञ-प्तिमकार्षात् । कते ति । कतो विहितः प्रस्थितेर्गमनस्य निश्वयो यस्या एवंविधायां च तस्यां पत्रलेखायां सत्यां मेघनादस्यात्मसेवकस्याह्वानमाहृतिस्तसै प्रतीहारी द्वारपालिकामादिदेशादिष्टनान्।

आदेशानन्तरमेव नियोगाव्यवहितमेवागतं च दूरतः प्रणतं प्रविष्टप्रदेशान्ततमात्तां यावत्प्रतीक्षा विलम्बो यस्यैवंभूतं स्वयमेवात्मनेवाहूयाह्वानं कृत्वा सोपप्रहं सादरमादिदेशादिष्टवान् । हे मेघनाद, यस्यां भूमो पत्र- छेखाया आनयनायानयनकृते मया त्वं पूर्व स्थापितो न्यस्तस्तां भूमिं यावत्पत्रलेखामादाय गृहीत्वा केयूरकेण सह सार्धमप्रतो गच्छ त्रजा। अहमपि वैशम्पायनमालोक्य निरीक्ष्य ते तवानुपदमेवानुचरणन्यासमेव तुरक्षमै-

पाटा॰—१ चन्द्रमसारः २ मदागमनः ६ प्रयातुः ४ उत्पत्स्यतेः ५ समुपविष्टम्ः ६ एवं नेति पत्रलेखामः प्राक्षीत् ७ आगतं चः ८ स्थापितः ९ भूमिं याबत्पत्रः

दिश्य, 'यदाज्ञापयित देवः' इति कृतनमस्कृतो त्वरितगमनसंविधानाय निष्कान्ते मेघनादे 'देव' किमतः परं विलम्बेन' इत्यमिधाय, मेघनादिनग्मानन्तरं गमनप्रणामोित्थतं केयूरकं सम्लेहमाहूय, सवाष्पया दृष्ट्या पुनः पुनरालोक्य, परिष्वज्य च सपुलकाभ्यां दोभ्याम्, आत्मकर्णादपनीयानेकवर्णस्विरं संदेशसिव कर्णाभरणमस्य कर्णे कृत्वा कण्टागतवाष्पगद्भ-दिकागृह्यमाणाक्षरम्वादीत्—'केयूरक, त्वया तु मे देवीसंदेशो नानीत एव । तिकं तव हस्ते तद् नुरूपं मंदिशाम्यपूर्वम् ? विज्ञापयितव्या देवी । तत्रापि किमलीकलज्ञाजालभारोद्ध-हनेन त्वामायास्यामि । यात्रेव पत्रलेखा देवीपादमूलम् । इयं विज्ञापयिष्यति' इत्यभिद्ध-देवातिकतोपनतात्मविरहपीडाम्, अमङ्गलशङ्कया कृतयत्नामि वाष्पवेगमपारयन्तीं संधा-रियतुम्, उत्प्रुताबद्धलक्षर्यस्यदृष्टिसंचारणां चरणपाताभिमुखीं पत्रलेखां प्रणयेनाभिमुखो भूत्वा बद्धाञ्जलरमाषत—'पत्रलेखे, साञ्जलवन्नेन शिरसा प्रणम्य मदीयेन विज्ञाप्या भूत्वा बद्धाञ्जलरमाषत—'पत्रलेखे, साञ्जलवन्नेन शिरसा प्रणम्य मदीयेन विज्ञाप्या

र्वाजिभिः । करणे तृतीया । परागतः समागत इति । यदाज्ञापयत्याज्ञां ददाति देव इत्यादिश्य कथयित्वा कता नमस्कृतिः प्रणामो येनैवंभूते त्वरितं शीघं यहमनं यानं तस्य संविधानं करणं तस्मै निष्कान्ते बहिनिंगते मेघनादे. हे देव. अतः परं विलम्बेन किमिल्यभिधायोक्तवा मेघनादनिर्गमादनन्तरमव्यवहितं गमनाय यात्रायै यः प्रणामः प्रणतिस्तसा उत्थितं केयुरकं सम्नेहं सप्रीति यथा स्यात्तथाह्याह्नानं कृत्वा स्वाष्पया सरोदनजलया दृष्ट्या दृशा पुनःपुनर्वारंवार्मालोक्य निरीक्ष्य सपुलकाभ्यां सरोमान्नाभ्यां दोभ्यां भुजाभ्यां परिष्वज्य चालिक्कय चात्मकर्णात्खकीयश्रवणादपनीय दूरीकृत्यानेकवर्णे रक्तपीतादिभी रुचिरं मनोहरम् । अत एवीरप्रे-क्षते—विविधवणैरक्षरे रुचिरं संदेशमिव वाचिकसिव । एवंविधं कर्णभरणं श्रवणभूषणमस्य केयुरकस्य कर्णे श्रीत्रे कृत्वा कण्ठागतो यो बाष्पो रोदनं तस्माद्या गद्गदिका गद्गदेखव्यक्तध्वनिस्तया गृह्यमाणान्यचार्यमाणा-न्यक्षराणि यथा स्थात्तथावादीदवीचत् । किं तदिलाह-केयूरक इति । हे केयूरक, त्वया भवता । तु पुनुर्थे। मे मम देव्याः कादम्बर्याः संदेश उदन्तो नानीत एव न प्रापित एव । तत्तसमाद्वेतोस्तव हस्ते सस्याः कादम्बर्या अनुरूपं योग्यमपूर्वं नवीनं किं संदिशामि प्रतिवाचकं यच्छामि । देवी कादम्बरी त्वया विज्ञापयितव्या विश्वितिषयीकार्यो । तत्राप्यपूर्वविज्ञापनेऽलीका या लजा त्रपा तस्या जालं समूहस्तस्य भारो चीवधसास्योद्वहनेन त्वामायासयामि परिश्रमसुत्पादयामि । पत्रलेखा देवीपादमूलं कादम्बरीचरणसमीपं याखेव जज्ञेव । अत इयमेव विज्ञापयिष्यति विज्ञप्ति करिष्यति । इल्पिन्धदेवेति कथयन्नेव प्रणयेन सिहे-नाभिमुखो भूत्वा संमुखीभूय वदाञ्जलिः पत्रलेखामभाषताववीदिखन्वयः। पत्रलेखां विशेषयत्राह—अतिके-नेति । अतर्किताऽचिन्तितोपनता प्राप्तारमनः खस्य विरह्पीडा वियोगव्यथा यस्याः सा ताम् । पुनः कि कुर्व-न्तीम् । अमङ्गलराङ्कयाऽग्रुभारेकया कृतयन्नामपि विहितोद्यमामपि वाष्पवेगं नेत्राम्बप्रवाहं संधारियतं संस्था-पयितुमपार्यन्तीमशक्तवन्तीम् । उत्स्रताबद्धेन्धाऽविषयीकृतविषयात एव श्रन्या या दृष्टिदेक् तस्याः संचारणं यसाः सा ताम् । चरणपातोऽभिवादनं तं प्रत्यभिमुखीं संमुखीम् । किमुवाचेत्याह - पत्र लेखे इति । हे पत्र-छेखे, मदीयेन मामकीनेन साझलिबन्धेनाजलिबन्धेन सहवर्तमानेन शिरसोत्तमाङ्गेन प्रणम्य नमस्कृत्य देवी

टिप्प०—1 'अनुकुछाबद्धलक्ष्य०' इति पाठः । अनुक्छस् अविकस्वरम् [अविशदप्रकटनपर्वा-दिति भावः], तथा अबद्धलक्ष्यं विषयमलक्ष्यीकृत्य प्रवृत्तम् (विरहदुःखस्यात्यन्तसुत्पीडनात्), अत एव शून्यं निर्विषयं दृष्टिसंचारणं यस्यास्तामिति तद्धैः ।

पाठाः -- १ यथाः २ निर्गमनः ३ गद्गदिकाक्षरम् ४ प्रतिसंदिशानि ५ उत्फुलः

देवी कादम्बरी, येन सर्वखळानां धुरि लेखनीयेन तथा प्रथमदर्शनेऽपि वस्तलस्वास्त्यमान्वस्य दर्शितप्रसादातिशयां देवीं प्रणामेनाप्यसंभावय गच्छता प्रज्ञा जडतया, ज्ञानं मोट्येन, धीरता तर्लस्वेन, स्नेहलता रोक्ष्येण, गौरवं लघुतया, प्रियंवदता पारुष्येण, सृदुहृदयता नेष्ठ्येण, स्थ्यं चळ्ळलया, देयाळता निश्चिंशत्वेन, आर्जवं मार्याजालेन, सखवादितालीक-काछसंपादनेन, हृद्धभक्तिताबज्ञानेन, पेशळता कोटिन्येन, छज्जा धाष्ट्येन, औदार्थं क्षुद्रतया, दाक्षिण्यममहानुभावतया, प्रथयोऽभिमानेन, छतज्ञता छतन्नतया, शीलं पौरोभाग्यतया, सर्वगुणा एवं दोषेः पैरिवृताः । स कमिवापरं गुणमवलम्ब्य पुनः परिप्रहाय विज्ञापयतु । केन चैं ज्ञीकरोतु देवी । किमुपदर्शितालीकात्मापेणेन न प्रतारितं देव्या हृदयमिति, कि प्रक्र-तिपेशलं हृदयमपहृत्य नापकान्तोऽस्मीति, किमियं प्राणसंदेहकारिणी निष्करणेन शरीरा-वस्था नोपेश्चितेति, किमहर्भस्या न कारणमित्येतैत्सर्वदोषाश्रयेणाप्यनुवृत्त्या चरणावाराधि-

कादम्बरी विज्ञाप्या विज्ञपिविषयीकार्या । किं तदिलाह — येनेति । स्वभावस्य प्रकृतेवैत्सलत्वाद्धितकारित्वात्प्र-थमद्रीनेऽप्याचावलोकनेऽपि तथा तेन प्रकारेण द्शितः प्रकाशितः प्रसादातिशयः प्रसन्नताधिकयं ययैवविधा देवीं कादम्बरीं प्रणामेनापि नमस्कृत्याप्यसंभाव्यासंभावनाविषयीकृत्य गच्छता वजता येन सर्वेखलानां सम-प्रदुर्जनानां धुर्यादौ लेखनीयेन गणनीयेन मया सर्वगुणा ऐश्वर्यादयो दोषेवैंगुण्यैः परिवृताः । खलहपमापा-दिता इसर्थः । तदेव दर्शयनाइ—प्रद्येति । प्रज्ञा प्रतिभा जडतया मूर्खतया, ज्ञानं मौत्येन मूहतया, धीरता धेर्यं तरलत्वेन तरलत्या, हेह्ँलता रोक्येण रूक्षतया, गौरवं गुरुता लघुतया लघुत्वेन, त्रियंवदता मिष्टमा-षिखं पारुष्येण काठिन्येन, मृदुहृद्यता सुकुमारचित्तता नैष्ट्र्येण निष्टुरत्येन, स्थेर्य स्थिरता चश्चलतया चाश्च-ल्येन, दयाछता कृपाछता निश्चिंशत्वेन निष्कृपत्वेन, आर्जवमृज्दवं मायाजालेन निकृतेर्जालतया, सखवादिता अलीकमाषित्वमलीकासत्या या काकुर्वकोक्तिस्तत्याः संपादनेन निष्पादनेन, दृहभक्तिता स्थिराराध्यताऽवज्ञाने-नावगणनेन, पेशलता हयता कोटिल्येन क्रिटलतया, लज्जा त्रपा धार्ध्यन धृष्टतया, औदार्थमुदारता श्रुदतया तुच्छतया. दाक्षिण्यं सरलत्वममहानुभावतयाऽमाहारम्यतया. प्रथयो विनयोऽभिमानेनाहंकृत्या. कृतज्ञता कृतवित्वता कृतम्नतयाऽकृतज्ञतया, शीलमाचारः पौरोभाग्यतया दोषैकदक्तया । 'दोषैकदक्परोभागी निक्र-तस्त्वरेजः शठः' इत्यमरः । सर्वगुणा एव दोषैः परिवृता इत्यन्वयस्त प्रोगेवोक्तः । स इति । स चन्द्रा-पीडः कमिव कथमिव कथमपरं पूर्वोक्तगुणेभ्यो भिन्नं गुणमवलम्बयावलम्बनीकृत्य पुनर्द्वितीयवारं परियहाय स्वीकाराय विज्ञापयत विज्ञप्ति कारयत । केन च गुणेन देवी कादम्बर्यज्ञीकरोत स्वीकरोत् । मामिति शेषः । किसिति । उपदर्शितं यन्मिथ्यात्मार्पणमलीकं मिथ्यात्मनोऽर्पणं प्रदानं तेन देव्याः कादम्बयां हृद्यं चेतः कि न प्रतारितं न विद्यतमिति । प्रकृत्या स्वभावेन पेशलं हृदं हृद्यमपहृत्याहृत्य कि नापकान्तोऽस्मि न गतोऽस्मीति । इयं प्राणसंदेहकारिणी शरीरावस्था देहदशा निष्करणेन निष्क्रपेण कि नोपेक्षितोपेक्षानिषयी-कृता । अहं किमस्या अवस्थाया न कारणं न निदानमिस्रेतत्सर्वदीषाश्रयेणापि सर्ववैगुण्याधारभतेनाप्यत्तव-त्यानुकूल्येन चरणौ पादावाराधितौ सेविताविति वा। तदेवमात्मना सर्वप्रकारेण सर्वगुणहीनस्यापि समप्रगुण-

टिप्प०—1 'परिवर्तिताः' इस्येव पाठः। प्रज्ञा जडतया परिवर्तिता, ज्ञानं मौक्येन परिवर्तितम्, इस्याद्दि लिङ्गवचनव्यस्ययेन योजनीयम् । यस्मिन् स्थिता प्रतिभा पर्यवसाने जडतारूपेण परिणतेस्येव सर्वत्र तात्पर्यं बोध्यम् । 2 स्नेहं लातीति स्नेहलः तद्मावः स्नेहलता, स्निग्धता । 3 देग्याः कादम्बर्या इसर्थः।

पाठा०—१ येन सर्वाभिलावणीयेन तथा. २ प्रथमद शैनेन. ३ असंभाव्यागच्छतां सर्वेखळानां धुरि लेखनीयेन प्रज्ञा. ४ तारक्येन. ५ वर्षे भीरुतया दयाञ्चता. ६ मायामञ्ज्ञण. ७ पौरोभाग्येन. ८ एवम्. ९ परिवर्तिताः; पराष्ट्रताः. १० वा. ११ अस्याः संदिशामि न कारणम्. १२ अन्तर.

ताविति वा। तदेवं मात्मना सर्वगुणहीने खापि मे देवीगुणा एवावलम्बनम्। इयमेव ते स्वभावसरसा दूरखमि मदनहृतभुजा दह्यमानं रक्षत्येव सरलता, मुहुर्मुहुराह्वयत्येव स्नेह-छता, आनयत्येव स्थिरप्रतिर्ज्ञता, होकयत्येव दक्षिणता, अभिपद्यत एव वत्सलता, चरणपितितं न निर्भत्सेयत्येव मृदुहृद्यता, ख्रियाप्य संभावयत्येव महानुभावता, आलपत्येव प्रिय-वादिता, ददात्येव हृद्दयेऽवकाशमत्युदारता। यच तथापि गत्वा निर्लेजहृदयः पुनर्वदनदर्श-वदानसाहसमङ्गीकरोमि, अत्रापि सत्प्रकृतयो देवीप्रसादा एव कारणम्। एते हि विशद-त्वादुदारभावात्संगतत्वाच क्षणपरिचिता अपि समारोपितजीवितप्रत्याशा न किचिन्न कार-यन्ति। स्मारयन्ति सेव्यताम्, देव्याश्चरणपरिचर्याये समुत्साहयन्ति, शिक्षयन्ति सेवा-चातुर्यम्, उपदिशन्त्याराधनोपायान्, चादुकारो भवेत्यसङ्घदाङ्गापयन्ति, एवं स्थीयतामिति स्वयमेवोपद्श्वयन्ति, मुखावलोकिनामकालोपसर्पर्णकेपेऽनुन्यन्ति, परितोषावसरेऽनुगृह्वन्ति गुणानुवादेन, ख्रापसृतं हठादाङ्गुद्योपसर्पयन्ति, नान्यत्र क्षणमपि दद्यवस्थातुम्।

रहितस्यापि मे मम देवीगुणा एव कादम्बरीगुणा एवावलम्बनमाश्रयः । इयसिति । इयमेव ते तव स्वभा-वेन प्रकृत्या सर्सा क्षिण्या दूरस्थमपि दविष्ठमपि सदनहृत्भुजा कंदर्भितना दह्यमानं जवलमानं सरलता ऋजु-ता रक्षत्येव पालयखेव । मुहुर्मुहुर्वारंवारं स्नेहलता स्नेहलस्य मावः स्नेहलताह्नयखेव निमन्त्रयखेव । स्थिरप्रतिज्ञता हृद्धसंकरतान्यस्येव प्रापयस्येव । दक्षिणैता चात्र्यता ढौकयस्येव प्रामृतीकरोत्येव । वत्सलता हितकारिताऽभिषयत एवाङ्गीकरोत्येव । मृदुहृद्यतार्जविचत्तता चरणपतितं पादप्रणतं जनं न निर्भत्स्यस्येव न तिरस्करोत्येव । महा-नुभावता साधुस्वभावतोत्थाप्योत्थानं कार्यित्वा संभावयत्येव प्रीणयत्येव । प्रियवादिता मिष्टवकृतुताऽऽरुपत्येव संभाषयत्येव । अत्युदारैतातिवितरणता हृदये चित्तेऽवकाशमन्तरं ददात्येव प्रयच्छत्येव । यचेति । यत्तथा गुलापि निर्लज्जहदयो निस्त्रपचेताः प्रनिह्वतीयवारं वदनदर्शनस्य दानं तस्मिन्साहसं धैर्यमङ्गीकरोमि स्वीकरोमि । अत्रापि वदनदर्शनेऽपि सत्प्रकृतयः शोभनस्त्रभावा देव्या गन्धर्वपुत्रयाः प्रसन्नता लक्ष्येणानुप्रहा एव कारणं निमित्तम् । एते हीति । हीति निश्चितम् । एते प्रसादा विशदःवाशिमेलःवादुदारभावात्सरलःवेन संगतलाच मिलितत्वाच क्षणं समयमात्रं परिचिता अपि परिचितविषयीभूता अपि समारोपिताः स्थापिताः जीवितस्य प्राणितस्य प्रलाशा वाञ्छा यैरेवंविधाः किंचिन्न कारयन्तीति म, अपि तु कारयन्त्येव । तदेवाह—स्मारय-यन्तीति । सेव्यतां सपर्यायोग्यताभावं सारयन्ति सारणविषयीकारयन्ति । देव्याः कादम्बर्याश्वरणपरिच-र्यायै कमसेवायै समुत्साहयन्त्युत्साहं कारयन्ति । सेवाचातुर्यं सपर्यादक्षतां शिक्षयन्ति पाठयन्ति । आरा-धनोपायान्समाराधनहेतुनुपदिशन्ति कथयन्ति । चाद्धकारश्चदुकृत्वं भवेत्यसकृद्वारंवारमाञ्चापयन्त्याज्ञां ददति । एवममुना प्रकारेण स्थीयतामास्यतामिति खयमेवात्मनैवोपदर्शयन्ति प्रकाशयन्ति । मुखार्वलोकिनामास्य-निरीक्षकाणामकालेऽप्रस्तावे उपसर्पणमागमनं तज्जनितो यः कोपस्तस्मिन्ननुनयन्ति प्रसादयन्ति । परितोषा-वसरे संत्रष्टिक्षणे गुणानुवादेन गुणकथनेनानुगृहन्त्यनुपहं कुर्वन्ति । लजाया त्रपयापस्तं पश्चाद्गतं हराद्वलादुपसर्पयन्ति समीप आनयन्ति । अन्यत्रान्यस्मिन्स्थले क्षणमप्यवस्थातुमवस्थानं कर्तुं न ददति न

टिप्प०—1 ते स्वभावसरसा सरलता दूरस्थमपि मदनहुतभुजा दृष्टमार्ग (माम्) रक्षत्येवेत्यन्वयो बोद्दन्यः । २ चतुरता, (भाववाचिनः पुनर्भावप्रत्ययो नोचित इति चातुर्यताऽचातुर्यमेव)। ३ महाहृदयता । वितरणकथा तु धुद्रा । 4 मुखावलोकितमिति पाटे तु—मुखावलोकितं मुखावलोको जातो
यस्मिन् (मुखावलोकजनितम्) मम दुर्जनस्थेति होषः । मम मुखदर्शनजनितमकालोपसर्पणप्रभवं कोपम्
अनुनयन्ति उपशमयन्ति, इत्थर्थः ।

पाठा०-१ एव. २ विहीन. ३ अपि माम्. ४ स्थिरप्रकृतिता; स्थिरप्रज्ञता. ५ अभ्युपपद्यते. ६ प्रियंवादिता; प्रियंवेदिता. ७ सरयित; सरयन्ति. ८ चाडुकारा भवन्तु. ९ सुखावळोकितम्. १० कोपम्. ११ अनुतपन्ति.

अपि चैतेऽनुमाहकत्वादेवापरित्याज्याः, गुरुत्वादेव कृतावष्टमभाः, विस्तीर्णत्वादेवालङ्घनीयाः, प्रभूतत्वादेवापरिहार्याः । तदेभिरहं विनाप्यागमनाज्ञया सुदूरमपक्रान्तोऽपि वलादेवाकृष्य देवीपादमूलमानीये इति । यथा वानपेक्षितगमनाज्ञया निर्यन्नणत्वाद्वतोऽह्मिति विज्ञेतम्, सैव वाणी विज्ञापयति—'यथा च मे न निष्फलमागमनं भवति, जगद्वा सूत्यम्, तथा देव्याऽऽत्मसंधारणायात्मनेव यत्नः कार्यः' इति संदिइय पुनराह—

'पत्रलेखे, त्वयापि यान्याध्वनि च महिरहपीडा भावनीया, न शरीरसंस्कारेऽनादरः कर-णीयः, नाहारवेळातिक्रमणीया, न येनकेनचिद्झातेन पथा यातव्यम्, न यत्रतत्रैवानिरू-प्यावस्थातव्यम्, डिषतव्यं वा । न यस्थकस्यचिद्परिज्ञायमानस्यान्तरं दातव्यम्, सर्वदा शरीरेऽप्रमादिन्या भाव्यम् । किं करोमि । त्वत्तोऽपि मे वल्लभतरा देवीप्राणाः, येनैवमेकािकनी तेषां संधारणाय विस्तितािस । अपि च मम जीवितमिष तयेव हस्ते वर्तते । तिंत्रियतं त्वयात्मा यक्षेन परिरक्षणीयः' इत्युक्तवा सस्तेहं परिष्वव्य केयूरकं पुनस्तद्वधानदानाय संविधाय 'महाखेताश्रमं यावत्पुनस्वयैव सहानया मन्नयनायागन्तव्यम्' इत्यादिश्य व्यसर्जयत् ।

प्रयच्छिन्ति । अपि चेति । अपि च प्रकारान्तरेण एते देवीप्रसादा अनुप्राहकत्वादेवानुभ्रहकारित्वादेवापिर-त्याज्या अपिरमोच्याः । गुरुत्वादेव गरीयस्त्वादेव कृतो विहितोऽवष्टम्भ आधारो येस्ते तथोक्ताः । विस्तीर्णत्वा-देव विशालत्वादेवालङ्गनीया अनितक्रमणीयाः । प्रभूतत्वादेव बाहुल्यादेवापरिहार्या अत्याज्याः । एतेषां द्विती-योऽर्थः स्वयमूह्यः । तदिति हेत्वर्थे । एभिः प्रसादैरहमागमनस्याज्ञा निदेशस्तां विनापि सुदूरं दविष्ठमपका-न्तोऽपि गतोऽपि बलाद्धठादेवाकुष्याकर्षणं कृत्वा देव्याः कादम्बर्याः पादमूलं चरणसमीपमानीय इति । ययेति । अनपेक्षिताऽनीहिता गमनस्य यात्राया आज्ञा नियोगो ययेवंविधया वाण्या निर्यन्त्रणत्वादहं गत इति विज्ञारं कथितम् । सैव वाणी विज्ञापयति विज्ञिति करोति । किं तदिस्याह—यथेति । तथा में ममागमनं निष्फलं निष्प्रयोजनं न भवति । जगद्वा ग्रन्यमुद्धसितं न स्यात् । तथा देव्या कादम्बर्यात्मसंधारणायात्मरक्षणायात्मनैव स्वैनव यत्वः परिश्रमः कार्यः । इति संदिश्य कथियत्वा पुनिर्दितीयवारमाह—

हे पत्रलेखे, त्वयापि भवसापि यान्सा वजन्साध्वित मार्गे मम विरहो वियोगस्तस्य पीडा व्याधिर्न भावनीया न भावनाविषयीकार्या । न विचारणियेस्थः । शरीरस्य संस्कारे परिकर्मणि नानादरोऽनुद्यमः करणीयो
विधातव्यः । आहारवेला भोजनसमयो नातिक्रमणीया नोल्लङ्गनीया । अज्ञातेनानाकलितेन येनकेनित्यथा
मार्गेण न यातव्यं न गन्तव्यम् । यत्रतत्रैव यस्मिस्तिस्मिन्वा स्थलेऽतिगम्यं नानिरूप्यानवलोक्यावस्थातव्यमासितव्यमुषितव्यं वा वैसितव्यं ना । न यस्यकस्यचिष्परिज्ञायमानस्यानुपलक्षितस्यान्तरमवकाशो हार्षं वा
दातव्यं प्रदेयम् । सर्वदा सर्वप्रकारेण शरीरे तनावप्रमादिन्यानालिसन्या भाव्यं भवितव्यम् । अहं कि करोमि
किं कुर्वे । त्वत्तोऽपि भवस्या अपि मे मम देवीप्राणाः कादम्बर्यसवो वह्नभतरा अतिश्येन प्रियाः । येनेयमिति । येन कारणेनेवममुना प्रकारेण तेषां प्राणानां संधारणाय रक्षणाय त्वमकाकिन्यसहाया विसार्जिता
प्रहितासि । अपि च युत्त्यन्तरे । मम जीवितं प्राणितमपि तवैव भवसा एव हस्ते वर्तते नान्यस्थेस्थः । अत्रैवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । तत्तस्मावियतं त्वयात्मा प्राणो यत्नेनोद्यमेन परिरक्षणीयो रक्षितव्यः । इत्युक्त्वा
कथित्वा सन्नेहं सहार्दं परिष्वज्यालिङ्गय केयूरकं पुनस्तस्याः पत्रलेखाया अवधानं समाधानं तस्य दानं वितरणं तद्रथः संविधाय कृत्वा महाश्वताया आश्रमं मुनिस्थानं यावत्, अनया पत्रलेखया त्वयैवं भवतैव सह
मन्नयनाय मदाकारणायागन्तव्यं समेतव्यमिस्यादिश्येत्युक्त्वा व्यसर्जयदप्रैपति ।

टिप्प॰—1 भानयतेः कर्मणि, लट उत्तमपुरुषैकवचनम् । भानीतोस्मि, इत्यर्थः । 2 विवाहद्वाराऽद्दं सनाथीकर्तन्य इति गृहमाकूतम् । 3 वस्तन्यमिति तात्पर्यम् । 4 भनया सह त्वयैवागन्तन्यमिति । तात्पर्यम् । केयूरकस्य प्राधान्यं पत्रलेखायाश्चाप्राधान्यमित्याशयः ।

पाठा०—१ च. २ विश्वप्तः, ३ विसिजितव्याः ४ तदात्माः ५ च पुनः, ६ त्वयानयैव सहः ६८ का०

निर्गतायां च केयूरकेण सह पत्रलेखायाम् 'किं शीघ्रमेते यास्यन्ति न वेति, अन्तरा वा गच्छतां पेरिलम्ब उत्पत्स्यते न वेति, कियद्भिवां दिवसैः परापतिष्यन्ति' इस्रनयैव चिन्तया शून्यहृद्यः क्षणमिव स्थित्वा स्कन्धावारवार्तास्फुटीकरणाय वार्ताहरं विसर्क्य बहु-दिवसान्तरितद्शेनस्य वैशम्पायनस्य प्रत्युद्गमनायात्मानं मोचियतुं पितुः पाद्मूलमयात् । तत्रं चोभयतः ससंभ्रमापस्रतप्रतीहारमण्डलवितीर्णविस्तीर्णालोकनमार्गो दूरादेवापसन्य-जानुकरतलावलन्वितविमलमणिकुट्टिमोद्रसंक्रान्तप्रतिमो हिगुणायमानायतकुन्तलकलापः पितुः प्रणाममकरोत् ।

अथ तारापीडस्तथा दूरत एव इतप्रणामं चन्द्रापीडमाठीक्य निर्भरक्षेह्गभेंण सिंठलभाष्ट्र सम्थरेणेवं जलधरध्वानंनिभेन खरेण सधीरम् 'एहोहि' इलाहूय ससंभ्रमप्रधावितमपि संभावितशुकनासप्रणामभुँपसृत्य पार्थे भूमावुपविशन्तमाक्कव्य हठात्पादपीठे समुपवेश्याप-रिसमातावलोकनस्पृहेण चक्षुषा सुचिरमालोकयाखोपारूढयौवनभराभिरामतराण्यक्षप्रत्य-

कैयूरकेण सह पत्रलेखायां निर्गतायां सत्यां किमेते केयूरकप्रमृतयः शीघ्रमाछ् यास्यन्ति गमिष्यन्ति न या । अथवा गच्छतां त्रजतामन्तरा मध्ये परिलम्बो विलम्ब उत्पत्स्यते भविष्यति न वा । कियद्भिः कियनमा-त्रैदिवसैवांसरैः परापतिष्यन्त्यागमिष्यन्ति । अनयेव चिन्तयार्था ग्रून्यं मृढं हृदयं यस्यैवंभृतः क्षणमित्र क्षणमात्रं स्थित्वा स्कन्धावारस्य सैन्यस्य वार्ता प्रवृत्तिस्तस्याः स्फुटीकरणं प्रकटीकरणं तस्मै वार्ताहरं संदेशहारकं विसर्व्य गमनायादेशं दत्त्वा बहुदिवसैरन्तिरतं व्यवधानीकृतं दर्शनमवलोकनं यस्यैवंविधस्य वैश्वम्पायनस्य प्रत्युद्गमनाया-भिमुख्यानायात्मानं खं मोचियतुमुत्कलोकर्तु पितुस्तारापीडस्य पादमूलं चरणसमीपमयाद्गतवान् । तन्नेति । स्वभयत उभयपार्श्वं ससंश्रमेणापस्तं किचित्पश्चाद्गतं यत्प्रतीहारमण्डलं द्वारपालसमृहं तेन वितीणों दत्तो विस्तीणों विशाल आलोकनमार्गो निरीक्षणपन्या यस्य सः । दूरादेवेति । दूरादेव दविष्ठादेवापसव्यो दक्षिणो जानुर्मलकीलकः करतलं हस्ततलं ताभ्यामवलम्बतमालम्बनीकृतं विमलं निर्मलं यन्मणिकृद्दिमस्य मणिबद्ध-भूमेहदरं मध्यं तत्र संकान्ता प्रतिविम्बता प्रतिमा मूर्तिर्यस्य सः, अत एवोभयत्र दश्यमानत्वाद्विगुणायमानो द्विगुणवदाचरमाण आयतो विस्तीणः कुन्तलकलापः केशसमृहो यस्यैवंभूतश्चन्द्रापीडः पितुस्तारापीडस्य प्रणामं नमस्कारमकरोदस्यजत् । 'कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूर' इत्यमरः ।

अधिति । प्रणामानन्तरं तारापीडस्तथा तेन प्रकारेण दूरत एव दिवष्टादेव कृतप्रणामं विहितनमस्कारं चन्द्रापी-हमालोक्य निरीक्य निर्भरं यथा स्यान्तथा हिंहो हार्दं गर्भे मध्ये यस्मिन्नेताहरोन सिल्लभरः पानीयभरस्तन मन्थरं-गेव क्षिम्भेनेव जलधरस्य मेघस्य ध्वानो ध्वनिस्तस्य निभेन सहरोन खरेण शब्देन सधीरं यथा स्यान्तथा एखेखा-गच्छागच्छेत्याहुयाह्वानं कृत्वा ससंभ्रमं सादरं सचिकतं वा प्रधावितमपि त्वरितगत्या चिलतमपि संभावितः संभा-वनाविषयीकृतः शुकनासस्य प्रणामो नमस्कारो येन स तमुपस्त्योपसरणं कृत्वा पार्थे भूमौ पृथिव्यामुपविशन्तं निषीदन्तं हठादाकृष्याकर्षणं कृत्वा पादपीठे पदासने समुपवेरयोपवेशनं कारियत्वाऽपरिसमाप्ताऽपरिपूर्णाऽव-लोकनस्य निरीक्षणस्य स्पृद्वा वाष्ट्या यस्यैवंविधेन चक्षुषा नेत्रेण सुनिरं चिरकालं यावत्, आलोक्य निरीक्ष्यास्य चन्द्रापीडस्योपाहृदं प्राप्तं यश्चीवनं ताहृष्यं तस्य भरः संभारस्तेनाभिरामतराण्यातमनोहराण्यक्षप्रत्वज्ञानि हस्ता-

दिटप् -1 ससंभ्रमम् संभ्रमेण सहितम् अपस्तमित्यर्थः।

पाठा०—१ विलम्बः, २ अगात्. ३ तत्रैव, ४ एव; नव, ५ ध्वतिना ध्वतिगम्भीरेण, ६ शीरम्, ७ उपस्रुज्य, ८ अङ्गोपाङ्गाति,

ङ्गानि पाणिना रष्ट्रष्टा द्रीयव्युकनासमवादीत्—'शुकनास, पर्येयमायुष्मतश्चन्द्रापीडखोस्सर्पिणी महानीलमणिप्रभेव कनकशिखरिणः, गण्डमण्डलोद्धासिनी मदलेखेव गन्धद्विपस्य,
उपिहत्यकान्तिपतिपरभागा लक्ष्मच्लायेव चन्द्रमसः, विकासशोभापेक्षिणी मधुकरावलीव
कमलाकरस्य, रूपालेख्योन्मीलनकालाञ्जनवर्तिका, तारुण्यभरजलधरोन्तानद्यामिका, उज्जवलक्ष्कन्द्पेदीपकज्जलशिखा, स्फुरत्प्रतापानलधूमराजी, मकर्ष्वजोपवनतमालवही, मनोभवदोषारमभवालतिमिरोद्गतिः, उद्घाहमङ्गलभ्रूसंज्ञा रमश्चराजिलेखा समन्तात्समुद्भिन्ना । विवाहमङ्गलयोग्यां दशामारूढोऽयम् । तदेव्या विलासवत्या सह समेत्याभिजनरूपा निरूप्यतां
काचिज्ञेगति राजकन्यका । दृष्टं हि दुर्लभदर्शनं वत्सस्य वदनम् । संप्रति वधूमुखकमलदर्शन

क्रुलिप्रभृतीनि पाणिना हस्तेन स्पृष्टा स्पर्श कृत्वा छकनासं मित्रमुख्यं दर्शयनवलोकनं कारयनवादीदनवीत् । हे हाकनास. परयावलोकय । आयुष्मतो जीवितवतः चन्द्रापीडस्येयं प्रत्यक्षोपलभ्या रमश्रुराजिः कूर्चश्रेणि-स्तस्या छेखा रेखा समन्तात्सर्वतः समुद्धिचा प्रकटिता । स्यामत्वसाधम्यद्वित्प्रेक्षते—कनकशिखरिणः सुवर्णाचलस्योत्सर्पिण्यूर्ध्वगामिनी महानीलमणीनां स्थूलेन्द्रनीलरलानां प्रभेव कान्तिरिव । गन्धद्विपस्य गन्धे-भस्य गण्डमण्डल उद्धासितं शीलं यस्या एवंविधा मदलेखेव दानकेखेव । उपहित आच्छादितः कान्तिपतिना सूर्येण परभागो गुणोत्कर्षो यस्याः सैनंविधा चन्द्रमसः कुमुदबान्धवस्य लक्ष्मच्छायेव कलक्कप्रमेव । 'पर-भागो गुणोत्कर्षः' इत्यमरः । विकासशोभां विकर्वस्वरलक्ष्मीमपेक्षत इत्येवंशीला कमलाकरस्य मधुकरावलीव भ्रमरपङ्किरिव । रूपालेख्यस्य रूपचित्रस्योग्मीलनं प्रकाशनं तत्र कालाञ्जनस्य कृष्णकज्जलस्य वर्तिकेव वर्तिका हेखिनी । तारुण्यभरो यौवनातिशयः स एव जलधरो मेघस्तस्यो ताना अतिशायिनी श्यामिकेव श्यामिका । छज्जवलन्दीप्यन्यः कन्दर्पः कामः स एव प्रदीपः स्नेहप्रियस्तस्य कज्जलमञ्जनं तस्य शिखेव शिखा। स्फुरजुल-सन्यः प्रतापः कोशदण्डजं तेजः स एवानलो वहिस्तस्य धूमराजीच धूमराजी । मकरध्वजस्य मनोभवस्योपवन-मरण्यं तस्य तमालवलीव तमालवली । मनोभवः कंदर्भः स एव दोषारम्भो यामिनीप्रारम्भस्तस्य बालान्यपरि-पकानि यानि तिमिराण्यन्धकाराणि तेषासुद्रतिरिवोद्रतिः । उद्घाहस्य पाणिपीडनस्य मङ्गलं शुभिक्रया तस्य भूसंह्रेव भूसंज्ञा । हे शुकनास, त्वं पर्येखन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । तत्तस्माद्धेतोर्विवाहमङ्गलयोग्यासुद्राहिकया-योग्यदशामारूढोऽयम् । चन्द्रापीड इत्यर्थः । तत्तस्मात्कारणादभिजनैरूपा प्रशस्ताकृतिः काचिदनिर्दिष्टनाम्नी जगित पृथिव्यां राजकन्यका राजकुमारिका विलासवत्या देव्या सह समेत्य मिलित्वा निरूप्यतां कथ्यताम् । इष्ट्रमिति । हीति निश्चयेन । दुर्लभं दुष्प्रापं दर्शनमवलोकनं यस्यैवंविधं वत्सस्य सूनोवंदनमाननं दृष्टमव-लोकितम् । संप्रतीदानीं वव्वा मुखकमलं तस्य दर्शनेन निरीक्षणेनात्मानं खमानन्दयामः प्रीणयामः । इति तारा-पीड उक्तवति कथितवति सति शुक्तासः प्रत्युवाच प्रस्क्रवीत्।

टिप्पु —1 पुनः प्रमादानमार्गं परित्यजित । 'उपहितकान्तिपरभागा' हत्येव पाटः । उपहितो जनितः कान्तेः परभाग् उत्कर्षो यस्या इति तद्रथेः । सूर्यो वराकश्चन्द्रकळङ्कस्य गुणोत्कर्षे कदाऽऽच्छाद्यति ? तत्रष्टीकाकृतोऽथेः शशास्त्रकृति । 2 विकासस्य छक्ष्मीः शोभा इत्येवोचितस् । 3 'उद्दामश्यामिका' हत्येव क्विराक्षरस् । उद्दामा उत्कटा । 4 'अतिजनरूपा' इति पाठे जनान् अतिकान्तं रूपं यस्या इत्यर्थः । 5 दश्यतास्, अन्विष्यतामित्यर्थे उचितः ।

पाठा०-- १ कान्तिपर, २ उन्नाम; उद्दाम, ३ मनोभविकार, ४ संमध्य, ५ जगतीराज; जगतीपति, ६ आन-

'साधु चिन्तितं देवेन । अनेन तु सहदयेन हृदये समारोपिता एव सर्चविद्याः, संभानिता एव सर्वाः कलाः, स्वीकृता एव सर्वेषप्रजाः, गृहीता एवं सर्वेदिग्बधूनां कराः, स्थापितैय निश्चला कुटुन्विनीपदे राजलक्ष्मीः, उद्धेव चतुरुद्धिमेखलाकलापभूषणा भूः । किमतः
परमविश्वाचते, येनानेन न परिणीयते' इत्यमिहितवित शुकनासे लजावनम्रवदनश्चन्द्रापीडश्चकार चेतिसि—'अहो संवादः, येन मे कादम्बरीसमागमोपायचिन्तासमकालमेवेहशी
तातस्य बुद्धिरुत्पन्ना । तर्येदुच्यते—अन्धकारे प्रविष्टस्यालोकः, वनगहनप्रविष्टस्य देशिकदर्शनम्, महार्णवपतितस्य यानपात्राभ्यागमनम्, म्रियमाणस्योपर्यमृतवृष्टिरिति, तदेर्तदापतितं मिय । सर्वथा वैश्वम्पायनदर्शनमात्रकाष्तिता वर्तते मे कादम्बरीप्राप्तिः' इत्येवं चिन्तयत्येव चन्द्रापीडे श्चितिपतिरुत्तस्यो । उत्थाय च तमेव विनयावनतपूर्वकायं समवलम्ब्यांसदेशे सकलमेदिनीभारोद्वहनगुरुणा दोर्दण्डेन शनैःशनैः संचरञ्जुकनासेनानुगम्यमानो विलासवतीभवनमगमन्। गत्वा च ससंश्चमकृताभ्युत्थानामिन्द्दयावलोकनविलोलामिव समुद्रवेलां

किसुवाचेत्याह-साध्विति । साधु शोभनं चिन्तितं विचारितं देवेन खामिना । सहदयेन सजानेनानेन तु चन्द्रापीडेन हृद्ये सर्वविद्याः कलादिकाः समारोपिता एव प्राप्ता एव । सर्वाः कला विज्ञानानि संभाविता एव ज्ञाता एव । सर्वप्रजाः समग्रप्रकृतयः स्त्रीकृता एवाक्रीकृता एव । सर्वेदिग्वधूनां समग्रककुचारीणां कराः पाणयो गृहीता एव प्रहणविषयीकृता एव । कुटुन्बिनीपदे जायास्थाने राज्यलक्ष्मीर्निश्चला स्थिरा स्थापितैब न्यस्तैव । चतुत्तद्धयश्चतुःससुद्रास्त एव मेखलाकलापो भूषणं यस्यामेवंविधा भूः पृथ्वी ऊढैव परिणीतैव। अतोऽपरमन्यितकमविद्याच्यत उवैरितं भवति, येनानेन न परिणीयते न पाणियहणं कियते । इत्यभिहितवती-त्युक्तवति शुक्रनासे लज्जया त्रपया अवनम्रं नतं वदनं यस्यैवंविधश्चन्द्रापीडश्चेतसि चित्ते चकाराकरोत्। अहो संवादो विसंवादाभावः । येन कारणेन मे मम कादम्बर्याः समागमोपायचिन्तासमकालमेव तातस्य पित्ररी-ह्शी बुद्धिस्तपन्ना । तयदुच्यते प्रतिपायते जनैस्तदेतन्मय्यापतितमागतम् । तत्किमित्याह—अन्धकार इति । अन्धकारे तिमिरे प्रविष्टस्य निविष्टस्यालोकः प्रकाशः । वनस्यारण्यस्य गहनं गहुरं तत्र प्रविष्टस्य देशिकदर्शनं स्वदेशोत्पञ्चजनावळोकनम् । महार्णवः समुद्रस्तस्मिन्पतितस्य यानपात्रस्य पोतस्याभ्यागमनं प्राप्तिः । म्रियमाणस्य मरणं वजत उपर्यमृतवृष्टिः सुधासेक इति सर्वथा सर्वप्रकारेण वैशम्पायनस्य दर्शनमात्रकमवलोकन-मात्रकं तेनान्तरिता व्यवहिता मे मम कादम्बरीप्राप्तिवैतेते इत्येवं चिन्तयत्येव विचारयत्येव चन्द्रापीडे क्षिति-पतिस्तारापीड उत्तरभावुत्थितवान् । उत्थाय चोत्थानं कृत्वा । तमेचेति । सकला समग्रा या मेदिनी वसुधा तस्या भारो वीवधस्तस्योद्वहनेन धारणेन गुरुणा गरिष्ठेन दोर्दण्डेन भुजदण्डेन विनयेनावनतो नम्रीभूतः पूर्वकायो देहादिभागो यस्पैनंभूतं तमेव चन्द्रापीडमेवांसदेशे स्कन्धप्रदेशे समवलम्ब्यालम्बनीकृत्य शनैःशनैमैन्दं मन्दं संचरम्बज्ञ्ह्यकनासेनानुगम्यमानोऽनुयायमानो विलासवतीभवनं पहराज्ञीसदनमगमज्जगाम । गत्वा चेति। गत्वा च गमनं कृत्वा च ससंभ्रमं संभ्रमेण सह कृतं विहितमभ्युत्थानमुत्थानं यथैवंविधाम् । अत एवोत्प्रेक्षते— इन्दूह्यस्य चन्द्रोदयस्यावलोकनं निरीक्षणं तेन विलोलां चवलां समुद्रस्य जलधेर्वेलामिवाम्भसो वृद्धिमिव विलान

टिप्प०-1 'आदेशकदर्शनम्' इति पाठे मार्गगदर्शकस्य दर्शनमित्यर्भः ।

पाठा०—१ सर्वाः प्रजाः. २ एव दिग्व. ३ वदनेन. ४ तदुच्यते. ५ अन्धकारः ६ अभ्यागमः, ७ त्रिय-माणस्येवानम्रे चोपरि ८ एव. ९ अवनम्रः

विलासवतीमूर्ध्वस्थित एवाषादीत्—'देविं, पद्येषा त्वेमिं वधूमुखावलोकनसुखस्य कृते न तान्यसीत्युपालभमानेवं देवीम्, वत्सस्य यौवनारमभसूत्रपातरेखा, आवयोस्तारुण्यदुर्विलेसि-तिवर्तनाज्ञा, विलूम्भमाणा दमश्चर्रागद्योभा विवाहमङ्गलसंपादनायादिशति । त्वमपरं किमा-दिशसीति प्रष्टव्या । तदादिशतु देवी कथ्यमानेऽपि किमपरम्। अद्याप्यपहरसि वदनमन्यतो त्रीडया । पृष्टा वा कर्तव्यं नाज्ञापयसि । वरमातासि संवृत्ता । जानामि चन्द्रापीडस्योपर्य-प्रीतिरेषा, यदेवमेतत्कार्येष्वनादरोऽवधीरणा च' इत्येवंविधैर्नर्मप्रायैरालापेः सुखायमानचे-ताश्चिरमिव स्थित्वा शरीरस्थितिसंपादनाय निर्गमत्।

चन्द्रापीडोऽपि शुकनासमुखेनैव वैशन्पायनप्रत्युद्गमनायात्मानं मोचियत्वा जननीमवन एव निर्वर्तितशरीरिक्षितिवैशन्पायनप्रत्युद्गमनसंविधानविनोदेनैव तं दिवसमनयत्। अव-तीर्णायां च तस्यां यामिन्यां सुदृहर्शनौत्सुक्येन शयनगतोऽपि जाप्रदेव समधिकमिव यामद्वयं

सवतीमूर्वस्थित एव शुक्रनासोऽवादीद्ववीत् । किमवादीदिखाह—देवीति । हे देवि हे खामिनि, पर्य विलोकय । एषा विलासवती त्वमि भवखि वधूमुख्यावलोकनकुषं निरीक्षणसौष्यं तस्य इते न ताम्यसि न खेदं करोषि । इति देवीं विलासवतीमुपालममानेवोपालम्मं द्दानेव वत्सस्य चन्द्रापीष्ठस्य यौवनारम्भस्य सूत्रपातरेखेव रेखा । नवीनप्रारम्भे शिलिपीमः सूत्रपातरेखा कियत इति सर्वसंमतम् । आवयोः शुक्रनास-राज्ञोस्तारुण्यस्य यौवनस्य दुर्विलसितानि दुश्चेष्ठितानि तेभ्यो निवर्तनस्य दूरीभवनस्याज्ञेव आज्ञा । अत्र सर्वत्र रूपकम् । एवंविधा विज्ञम्भमाणा विस्तारं प्राप्यमाणा रमश्रुरागज्ञोमा कूर्चरागच्छिविविवाहळक्षणं यन्मक्तर्णं शुभ-क्रिया तस्य संपादनाय करणायादिज्ञति कथयति । त्वं विलासवत्यपरमन्यत्विमादिज्ञति कथयसीति प्रष्टव्या पृच्छाविषयीकार्या । तत्तस्माद्वेतोः, कथ्यमानेऽऽप्युच्यमानेऽपि किमप्यपरमन्यदेवी किमादिज्ञतु किं कथयतु । अव्यापि वीडया ळजयान्यतो वदनं मुखमपहरित तिर्यग्मुखं स्थापयित । पृष्टा वा पृच्छाविषयीकृता वा कर्तव्यं कृत्यं नाज्ञापयित नाज्ञां द्वासि । त्वं वरमाता संवृत्ता जाताति । अहं जानाम्याकळयाम्येषा चन्द्रा-पीडस्योपर्यप्रीतिरहिनः, यदेवमेतत्कार्येषु पूर्वोक्तकृत्येष्वनादरोऽनुत्साहोऽवधीरणावज्ञा च । एवंविधैरेताहशैनर्म-प्रीयेविकरसदशैः । 'बर्करः पश्चनर्मणोः' इति हैमानेकार्थः । आलापेः संभाषणेः सुसायमानं सुखकुचेतो यस्येविधरिमव चिरसहशं स्थित्वा शरीरस्थितेदेहिस्थितेः संपादनं करणं तस्मै निरगमिकर्ययौ ।

चन्द्रापीडोऽपि शुक्रनासमुखेनेव, न तु खमुखेन, वैशम्पायनस्य प्रत्युद्रमनमभिमुखयानं तस्मा आत्मानं सं मोचियत्वा मोक्षणं कारियत्वा जननीभवन एव मातृग्रह एव निर्वेतिता निष्पादिता शरीरिस्थितिर्देहधारणात्मिका येन स वैशम्पायनप्रत्युद्रमनस्य संविधानं करणं तदेव विनोदः कीडा तेनैव तं दिवसमनयत्प्रापैयत्। अव-तीर्णायामागतायां तस्यां यामिन्यां रात्रो सुहदो मित्रस्य। 'सुहदुईदौ मित्रामित्रयोः' इति निपातः। तस्य दर्श-नमवलोकनं तत्रौत्सुक्यमुत्सुकत्वं तेन शयनगतोऽपि शय्याप्राप्तोऽपि जाग्रदेव जागरूक एव समधिकमिन्दै समधिकसदशं यामद्रयं प्रहरयुग्मं स्थित्वावस्थानं कृत्वा चन्द्रपादैः शशिकरणैद्विंगुणीकृतो द्विगुणतां नीतो मन्म-थस्य कन्दर्पस्योत्साहः प्रगल्भता यस्यैवंविधश्चन्द्रापीडो गमनस्य संज्ञा ज्ञापनं तदर्थं यः शङ्कनादो जलजध्वनि-

टिप्प०—1 पुनर्भान्तः । भावयोः तव (राज्ञ्याः) मम चेलर्थः । 2 परिहासबहुकैरिलेवार्थः समु-चितः । वर्करपर्यायस्तु इन्द्रस्य टीका बिडीजाः । परिहासस्त्वत्र—चन्द्रापीडस्योपरि तवाऽभीतिरित्युक्तवा उभयोः प्रणयकल्होत्पादनरूपः । 3 भगमयदिलर्थं उचितः । 4 किञ्चिद्धिकं यामद्वयमिलाञ्चयः ।

पाठा०-१ देव. २ त्वमि च. ३ उत्ताम्यसि. ४ एव. ५ विलसितेच्छाविनिवर्त. ६ राजि. ७ निरगादः

खित्वा परिवर्तयद्भिरिव स्वकान्या नीलिमानमन्बरतलस्य, अपहरद्भिरिव हरिततां तकगहनानाम्, अधसादिष छिद्रयित्वेव प्रविशद्भिः, निर्वासयद्भिरिव तकतल्च्छायाम्, देरीकुहरकुञ्जोदरेष्विष निलीनं तिमिरमक्षान्त्येव प्रविद्योत्पाटयद्भिः, विवरप्रयेशन्याजेन च रसातलिम प्रवेष्टुमार्घ्यः, अन्यथा पुनर्धवलयद्भिरिव धवलतां सौधानाम्, उद्भूलयद्भिरिव
कर्पूररेणुना दिख्युवानि, लिम्पद्भिरिव सान्द्रचन्द्रनेण यामिनीम्, उन्नामयद्भिरिव मेदिनीम्, उपनयद्भिरिव द्याम्, संक्षिपद्भिरिव तारकामहनक्षत्रमण्डलानि, विस्तारयद्भिरिव सरितपुलिनानि, पृथकपृथक्षमळवनान्युत्पीड्येवे धारयद्भिः, उद्दलितदलविकासानेकीकुर्वद्भिरिव
क्रमुदाकरान्, अपि च पर्यस्तिरिव शिखरिशिखैरेषु, आवर्जितैरिव प्रासादमुर्धम्, तरद्भिरिव
जलतरक्षेषु, पिण्डीभूय वहद्भिरिव रध्यामुखेषु, प्रसारितैरिव सैक्तस्थलेषु, हंससार्थैः सहैकीभूतैरिव, संविभक्तिरिव चन्द्राशयप्रसुप्रकामिनीकपोल्लावण्येन, श्लालितैरिव चन्द्रकान्त-

स्तस्मा आदिदेशानुज्ञां दत्तवान् । इतश्रन्द्रपादान्विशेषयनाह—परिवर्तयद्भिरित्यादि । स्वकान्सा स्वकी-यदीधित्याम्बरतलस्याकाशतलस्य नीलिमानं नीलतां परिवर्तयद्भिरिव परावर्त कुवैद्भिरिव, नीलिमानं एहीत्वा श्वेतिमानं ददिस्रिरिवेखर्थः । तरुगहुनानां तरुगहुराणां हरिततां पीतनीलतामपहरिस्रिरिव गृहस्रिरिव । दूरी-कुर्वद्भिरिवेखर्थः । अधस्तादप्यधोभागमि प्रविशद्भिः प्रवेशं कुर्वद्भिः । अत एवोत्प्रेक्षते—छिद्रयित्वेव छिद्राणि कृत्वेव तरतलानां छायातपाभावरतां निर्वासयद्भिरिव बहिः कुर्विद्भिरिव । निर्विषयीकुर्वेद्भिरिवेखर्थः । दरी गुहा कुहराणि सुषिराणि कुझोदराणि वृक्षेर्वतान्तरस्थानमध्यभागास्तेष्वपि प्रविश्य निलीनं गुप्ततया स्थितं तिमिरं तमोऽक्षान्त्येव कुधेवोत्पाटयद्भिरिवोत्पाटनं कुर्वद्भिरिव । विवराणि सुषिराणि तेषु प्रवेशोऽन्तर्गमनं तस्य व्याजो मिषं तेन च रसातलं पृथ्वीतलं प्रवेष्टुं प्रवेशं कर्तुमारच्यैः कृतप्रारम्भैः । अन्यथान्यप्रकारेण सौधानां गृहाणां धवलतां शुभ्रतां पुनर्द्वितीयवारं धवलयद्भिरिव धवलीकुर्विद्धिरिव । कर्पूररेणुना हिमवाङकाक्षोदेन दिन्धुसानि दिशां वदनान्युद्धूळेयद्भिरिवोद्धर्तयद्भिरिव । सान्द्रः क्षिधो यश्चन्दनद्रवो मलयजरसस्तेन यामिनीं त्रियामां लिम्पद्भिरिव लिम्पनं कुर्वेद्भिरिव । मेदिनीं वसुधामुन्नामयद्भिरिवोचैः कुर्वेद्भिरिव । यां दिवसुपनयद्भिरिव। तारकास्ताराः, ग्रहाः शुक्रादयः, नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि, तेषां मण्डलानि विम्बानि संक्षिपैद्धिरिव संक्षेपं कुर्व-द्भिरिव । सरित्पुलिनानि नदीजलोज्झितप्रदेशास्तानि बिस्तारयद्भिरिव विस्तारं प्रापयद्भिरिव । पृथकपृथगन्यद-न्यत्कमलवनानि पङ्कजारण्यान्यृत्पीच्य संमर्थ धारयद्भिरिव । कुमुदाकरान्कैरवसमूहानुरलितो दूरीकृतो दलानां पत्राणां विकासो येषां तानेकीकुर्विद्धिरिवापृर्थंगभावं कुर्विद्धिरिव । अपि च शिखरिणां पर्वतानां शिख-रेषु पर्यस्तैरिव पतितैरिव । प्रासादा देवभूपानां गृहास्तेषां मूर्धान उपरितनप्रदेशास्तेष्वावर्जितैरिव विस्ता-रितैरिव । 'हर्म्यादिर्धनिनां वासः प्रासादो देवभूभुजाम्' इल्प्मरः । जलतरक्षेत्रमभःकल्लोलेषु तरिद्विरिव। पिण्डीभूय पिण्डतां प्राप्य वहद्भिरिव प्रवहद्भिरिव रथ्यामुखेषु । सैकतस्थलेषु पुलिनस्थलेषु प्रसारितैरिव प्रस-रणं प्राप्तिरिव । हंसानां सितच्छदानां सार्थैः संघातैः सहैकीभूतैरिवैकभावतां गतैरिव । चन्द्राश्रये शिरोग्रहे प्रसाया कामिनी कंदर्पवती श्री तस्याः कपोलो गहात्परप्रदेशस्तस्य लावण्यं मुक्ताफलस्य छायेव तरलसं तेन संविभक्तीरेव संविभागीकृतैरिव । 'कुट्टिमोऽस्त्री निवदा भूश्वन्द्रशाला शिरोग्रहम्' इल्पमरः । चन्द्र-

टिप्प —1 धूल्या विच्छुरयद्भिः। 2 चिन्द्रकायां जुम्ममाणायां तारकादीनि न्यूनप्रकाशतया संक्षि-सानि भवन्तीत्याशयः। 3 चन्द्रकिरणैः श्वेतेषु कुमुदाकरेषु मिथः पृथग्भावो न प्रतीयत इत्याशयः।

पाड़ा॰--१ दरीगइन. २ एव धारयद्भिरिव. ३ शेखरेषु.

च्युतजलधारासहसैः। तथा च गर्भगृहेष्वप्यविहितप्रवेशैः, दन्तवलभीभ्योऽपि लब्धपरभागैः, पिद्यानीपत्रखण्डेष्वप्यखण्डितधवलिमभिः, आरामेष्वपि दिवसबुद्धिमुत्पादयद्भिः परस्परो-द्विजकमेणोद्गिरद्भिरिव, आवर्जयद्भिरिव, विक्षिपद्भिरिव, विक्षारद्भिरिव, वेषेद्भिरिव सर्वतो ल्योत्स्नाप्रवाहम्, कादम्बरीसमागमत्वरादानाय स्मरसर्वास्नमोक्षिमिव कुर्वद्भिधन्द्रपादैद्विगु-णीकृतमन्मथोत्साहो गर्मनसंज्ञाशङ्खनादायादिदेश।

अथ गगनतळळव्धविस्तारः, विजुम्भमाण इव दिकुखेषु, आवर्तमान इवाश्रंळिहनगरी-भाकारमण्डलाभ्यन्तरे, समारोहिन्नवोत्तुङ्गगोपुराष्ट्राळकशिखराणि, चळिन्नव हम्योन्तरालेषु, विकसन्निव चतुष्कचत्वरेषु, प्रसरिन्नव राजमार्गेषु, परिश्रमन्निव भवनसंकटेषु, प्रविशिन्न-बोद्याननगवनगहरेषु, संमूच्छेन्निव प्रासादकुक्षिषु, तत्क्षणप्रतिबोधितानां गृहसरोजिनीसार-सानामनुवर्लमान इव तारतरदीर्घेण रणितेन, विच्छिद्यमान इव मुहुर्मुहुः स्वभावगद्गदेन

कान्तेभ्यश्युताः पतिता या जलधारास्तासां सहसैः क्षालितैरिव धौतैरिव । तथा च गर्भग्रहेव्वपेवनेव्वप्यविहतो-ऽप्रतिषिद्धः प्रवेशो येषां तैः । दन्तवैलभीभ्योऽपि रदनच्छदाधारेभ्योऽपि लव्धः प्राप्तः परभागो गुणोत्कर्षो येः । पिद्मन्या निलन्याः पत्रखण्डेव्वपि दलसमूहेव्वप्यखण्डिताऽत्रुटिता धवलिमा श्वेतता येषां तैः । किं कुर्विद्धः । आरामेव्वपि कृत्रिमवनेव्वपि दिवसबुद्धं वासरिधयमुत्पादयद्भिनिष्णादयद्भिः । परस्परमन्योन्यमुत्प्रावस्थेन भिन्नो विद्धोऽयमनेन भिन्नोऽनेनायमिस्यादिक्रमेणोहिरद्भिरिव क्षरिद्धिरिव, आवर्जयद्भिरिव मुझद्भिरिव, विक्षिप-द्भिरिवेतस्ततो विक्षेपं कुर्वद्भिरिव, विस्तारयद्भिरिव प्रसारयद्भिरिव, वर्षद्भिरिव वृष्टि कुर्वद्भिरिव सर्वतः सम-न्ततो ज्योत्साभरप्रवाहम्, कादम्बर्याः समागमो मेलापस्तस्य त्वरादानाय स्तरस्य कंदर्पस्य सर्वास्त्राणि तेषां मोक्षं कुर्वद्भिरिव सजद्भिरिव ।

अथेति । शङ्खनादादेशानन्तरं शङ्खध्वनिर्जलजनिनाद उदितष्ठदुित्थितो बभ्व । इतः शङ्खिनिनादं विशेषयज्ञाह—गगनतलेति । गगनतले व्योमतले ल्या प्राप्ता विस्तारो येन सः । दिक्कु जेषु ककु जिकु जेषु
विज्ञम्भमाण इव कोशं प्राप्यमाण इव । अश्रेलिहो व्योमव्यापी यो नगर्याः प्राकारमण्डलो वप्रपरिधिस्तस्थाभ्यन्तरे मध्य आवर्तमान इव अममाण इव । उत्तुज्ञान्यत्युच्चानि यानि गोपुराणां प्रतोलीनामद्वालकानि तदुपरिवर्तिसदनानि तेषां शिखराणि श्वज्ञाणि तानि समारोहिष्तव समारोहणं कुर्विष्तव । हर्म्याणि भवनानि तेषामन्तरालेषु विचालेषु चलित्रव गच्छित्रव । चतुष्काणि संजवनानि चत्वराज्ञनानि चतुर्मागोणि वा तेषु विकसिन्नव विकासं प्राप्तुविष्तव । राजमार्गेषु श्रीपथेषु प्रसरिव्य विस्तरित्रव । भवनसंकटेषु गृहसंकीणस्थानेषु
परिश्रमित्रव श्रमणं कुर्वित्रव । उद्यानस्य वनस्य नगाः पर्वतास्तेषां वनान्यरण्यानि तेषां गह्नराणि गहनान्युद्यानानि च नगाश्च गह्नराणि च । इतरेतरद्वन्द्वो वा । तेषु प्रविश्वित्रव प्रवेशे कुर्विष्ठव प्रासादानां वेवभूपसद्मनां
कृक्षित्वभ्यन्तरप्रदेशेषु संमूर्च्छित्रव समर्थाभवित्रव । तत्क्षणं तत्कालं प्रतिबोधितानां जागरितानां गृहसरोजिन्यः सदननिलन्यस्तासां सारसा लक्ष्मणास्तेषामितिशयेन तारोऽत्युच्चित्रारतरस्तेन वीर्घणायतेन रिणतेन

टिप्प०—1 गर्भगृहाः अभ्यन्तरगृहाः । 2 गजदन्तिनिर्मता उपरिगृहाः । 'नमद्वलीका वलभीर्थुवानः' हृति माधः । 3 इमनिष्प्रत्ययान्तस्य सर्वत्रं स्नीत्वं प्रयुद्ध इति तु स्नेत्रियो व्याधिः । पुंस्त्वमुचितम् । 4 परस्परम् उज्ञिनम् (उज्जेदो विकासः) तस्य क्रमेण ।

पाठा०-१ अवतंत्रक्रिरिव वर्षक्रिरिव. २ गमन. ३ अभ्यन्तरेषु. ४ वलवृत्ः वलन्. ५ नगगहरेषु.

भवनहंसानां कलरवेण, निर्धायमाण इवं च श्रोत्रप्रवेशिना गमनवेलाप्रणामसंश्रान्तस्य वारा-क्षनाजनस्य चलवलयन्पुररसनाकर्लकलेन, तारदीर्घतरः शङ्कण्यनिरुद्तिष्ठत् ।

अनन्तरं चोत्थाप्यमानेश्चोत्थितैश्चाकृष्यमाणैश्चाकृष्टैश्चारोप्यमाणपर्याणैश्च पर्याणितैश्च नीयमानेश्चानीयमानेश्च विलंभ्यमानेश्चाच्छिद्यमानेश्चागच्छिद्धश्चागतेश्च पृष्यमानेश्च पृजितैश्च पिङ्किस्थितैश्च वाद्यमानेश्च तिष्ठद्विश्च प्रतिपालयद्भिश्च पर्याप्तराजद्वाराङ्गणैरप्रभूतचत्वरैनिंखु-षितसक्छर्ण्यान्तरत्यान्तर्विश्च संकटायमाननगरीविस्तारेखुरङ्गमसद्द्वेस्तत्क्षणं कुन्तवन-मयमिवान्तरिक्षम्, खुर्रवमयीव मेदिनी, हेषार्वमयानीव श्रोत्रविवराणि, फेनपिण्डस्त्रकन् मयमिव युवराजभवनद्वाराङ्गणम्, खलीनरवमय्य इव दशदिशः, अश्वालंकाररत्नप्रभामया इवाभवकशशाङ्करदमयः। अचिराच गृहीतसमायोगोऽङ्गणात्तमिन्द्रायुधमाहद्व पुरस्ताचिलेते-

शब्दितेनानुवर्त्यमान इवानुगम्यमान इव । स्वभावेन प्रकृत्या गद्गदेन गद्गदरूपेण भवनहंसानां ग्रहसितच्छ-दानां कलरवेण मनोज्ञशब्देन सुदुर्मुहुर्वारंवारं विच्छिद्यमान इव विच्छेदं प्राप्यमाण इव । श्रोत्रप्रवेशिनां कर्ण-चारिणां गमनवेला यात्रावसरस्तस्यां प्रणामो नमस्कारस्तत्र संभ्रान्तस्य सादरस्य वाराङ्गनाजनस्य वेश्याजनस्य चलानि चन्नलाने वलयानि कटकानि, नूपुराणि पादकटकानि, रसनाः काञ्च्यः, तासां कलकलेन कोलाहलेन निर्धार्थमीण इव निश्चीयमान इव । तारोऽत्युचध्वनिस्तेन दीर्धतरोऽत्यायतः ।

अनन्तरं चिति । ध्वनेक्त्थानानन्तरमुत्थाप्यमानैश्वोत्थानं क्रियमाणैः, उत्थितेरूधांभूतैः, आकृष्यमाणैराक्षणं कियमाणैः, आकृष्टैराक्षितिश्च, आरोप्यमाणं ध्रियमाणं पर्याणं पत्ययनं येषु तैः पर्याणितेष्वतपत्ययनैश्व,
नीयमानैः प्राप्यमाणैः, आनीयमानेरानयनं कियमाणैश्च, विल्ञम्धमानैविल्म्भनं कियमाणैः, आन्ध्धियानेश्व,
आगच्छद्भिरागमनं कुर्वद्भिः, आगतैः समायातेश्च, पूज्यमानेरभ्यच्यमानैः पूजितैर्रिनेतेश्च, पङ्कित्थित्रश्च पङ्क्षया
श्रेण्या स्थितेः, वाद्यमानेभीरोद्धहनं कार्यमाणैविहद्भिश्च, तिष्ठद्भिरत्यस्थानं कुर्वद्भिः, प्रतिपालनां
कुर्वद्भिश्च, पर्याप्तं परिपूर्णं राजद्वाराङ्गणं नृपप्रतोत्था अजिरं यैः । 'गृहावत्रहणी देहत्यङ्गणं चत्वराजिरे' इत्यमरः । अप्रभूतमसमर्थं चत्वरं बहुमार्गं येषां तैः । निस्तुषितानि निःशेषं मृतानि सकलरथ्यान्तराणि समप्रवीथीविवराणि येस्तेषां भावस्तत्ता तयान्तर्भध्ये बहिश्च संकटायमानः संकीर्णायमानो नगर्या अवन्त्या विस्तारो
यैरेवंविधेरतुरङ्गमसहवैस्तत्क्षणं तत्कालं कुन्तवनमयमिव भक्षकाननिर्मितिमिवान्तरिक्षमाकाश्चम् । खराः श्वास्त्राणे एवः शब्दस्तन्मयीव मेदिनी पृथ्वी, हेषा हेषाः तासां रवस्तन्मयानीव श्रोत्रविवराणि कर्णिन्छद्राणि । हिषा हेषा तुरङ्गाणाम्' इति हेमः । फेनपिण्डः कप्तपुङ्गसत्य स्तवक्षेर्यं दशक्कमः । अश्वालंराजभवनद्वाराङ्गणम् । खलीनानां कविकानां रवाः शब्दास्तन्तम्यय इव दश्विशो दशककुमः । अश्वालंकारस्य तुरंगमालंकृते रलानि मणयस्तेषां प्रभास्त्वपद्धासां प्राचुर्यात्त्मया इव शशाङ्गरद्वमयश्चन्द्रकरणा
अभवन् । अभिरात्स्तोककालं यावत् गृहीत आत्तः समायोगः सवन्धो येनैताहशं यदङ्गणमजिरं तस्मातमिन्द्रायुषं पूर्वव्यावर्णितस्वरूपमारह्यारोहाणं कृत्वा पुरस्ताद्यस्वितेन प्रस्थितेनालोकहेतोः प्रकाशनिर्तंतम् ।

दित्य0—1 निर्वार्थमाण इति पाठः । निःशेषेण वार्यमाण इति तद्धः। 2 उत्थानं कार्यमाणैः इत्युचितम्। 3 विलोभ्यमानैरिति पाठे, केनापि विलोभनद्रव्येण लोभमुत्पाय आनीयमानैरित्यर्थः। 4 अन्यहस्तात् आकृष्य नीयमानैरित्यर्थः। 5 घोटकोपरि मल्लानामुल्लितित्वात्कुन्तवनप्रचुरमिवेत्यर्थः। 6 प्राचुर्थे मयद् । विकारार्थे निर्देशस्तु अज्ञानमेवात्य । 7 प्रकाशस्य कारणात् चन्द्रमण्डलसदरीन, लग्नस्य प्रकाशशालित्वात्।

पाठा०-१ भवनकल्हंसानाम्. २ इव श्रोत्र. ३ चलचपलः ४ क्षणत्कलक्षेत्रः, गुणस्कलक्षेत्रः, ५ विरुस्यमानैः, ६ अपिक्षितैश्च. ७ अप्रतिपातयक्रिश्चः, निष्पतद्भिश्च ८ अपर्याप्तः, ६ निरतुन्छितः १० अङ्गणगतम्,

नालोकहेतोर्द्वितीयचन्द्रमण्डलेनेव हंसधाम्ना मङ्गलातपत्रेणावेद्यमाननिर्गमो यथाद्र्शनमितस्ततः तुरङ्गमगतैरेव प्रणम्यमानो राजपुत्रसहस्नैः, प्रसुप्तपुरजनतयाऽसंवाधेनापि राजवर्त्मना बहु-त्वातुरङ्गमबल्लस्य कृच्लूल्डधसंचारः कथंकथमपि निर्जगाम नगर्याः। निर्गतस्य चाद्र्रत एव निर्भरत्वाज्योत्स्नापूरस्याच्छत्या च दुर्विभाव्यपानीयामुपैरि कलक् जितानुमीयमानोत्रसहंस-सार्थीर्द्यतनव्यतिकराङ्गलिनानीयमानामिव सर्वतो जेडतरतरङ्गानिलस्पर्शमात्रोपल्ल्यसिल-लसंनिधमुत्तीर्थ शिप्ताम्, अतिप्रहतत्वादसंकटत्वाच वर्धयतेव गमँनोत्साहमतिविस्तीर्णनापि प्ररोविस्तारितेनेव चन्द्रपादैर्दशपुरगामिना मार्गेण प्रावर्तत गन्तुम्।

अथोद्यमानेरिव रयवाहिना सकळदिङ्युखप्रसृतेन ज्योत्स्नाजळस्रोतसा वैशम्पायनाळोक-नत्वरितस्य चन्द्रापीडमैनस इव तुल्यं वहतो जंङ्गानिलेनेन्द्रायुषस्याकृष्यमाणेरिव वाजिभि-

अत एवोत्प्रेक्षते—द्वितीयचन्द्रमण्डलेनेव द्वितीयशशाङ्कविम्वेनेव इंसबद्धाम कान्तिर्यस्पैवंभूतेन मङ्गलातपत्रेण ग्रुभस्चकच्छत्रेणावेद्यमानो नायमानो निर्ममो यस्पैवंविधधन्द्रापिडो यथा दर्शनं स्यात्त्रथेतस्ततस्तुरङ्गमगतैरश्वा-स्हैरेन राजपुत्रसहसैन्प्युत्तसहसैः प्रणम्यमानो नमस्कियमाणः, प्रस्ति यः पुरजनस्तस्य भावस्तत्ता तयाऽसं-बाधेनाप्यसंकटेनापि राजवर्त्मना राजमार्गेण तुरङ्गमबलस्याश्वसाधनस्य बहुत्वात्कथंकथमपि कृच्छ्रेण कष्टेन लब्धः प्राप्तः संचारः संचरणं येनैवंभूतो नगयी अवन्त्या निर्जगम निर्ययो । निर्गस्य च निर्ममनं कृत्वा चादूरत एवादविष्ठ एव ज्योत्कायाध्वन्द्रकायाः पूरस्य प्रवाहस्य निर्मरत्वाद्वहुलत्वादच्छतया स्वच्छतया च दुर्विभाव्यं दृःखेन ज्ञातुं शक्यं पानीयं जलं यस्याः सा ताम्, उपर्युपरिष्ठात्कलकृत्वितेन मनोहर्थ्वनितेनानुमीयमानो-उनुमानविषयीकियमाण उञ्चस्तश्रकतो यो इंससार्थः सितच्छदसमुदायस्तस्योत्पतनमुङ्गयनं तस्य व्यतिकरो वृत्तान्तस्तेन । पङ्किसाम्यादुत्रेक्षते—अङ्गलिना कर्शाख्या नीयमानामिव प्राप्यमाणामिव । सर्वतः सर्वत्र जडनतरोऽतिशीतलो यस्तरङ्गः क्ल्लोलस्तस्यानिलः पवनस्तस्य स्पर्शमात्रेण संयोगमात्रेणोपलक्ष्यो ज्ञातुं शक्यः सिल्लसंनिधिः पानीयसमीपं यस्याः सा तामवंविधां शिष्रां नदीमुत्तीर्थोत्तरणं कृत्वा । अतिप्रहतत्वादतिश्रुण्ण-त्वादसंकटत्वादसंबाधत्वाच्च, गमनस्य यात्राया जत्साहमुद्योगं वर्धयता वृद्धि प्राप्यतेन, अतिविस्तीर्णेनाप्यति-विस्तृतेनापि पुरोऽग्रे चन्द्रपदैः शशिकरणैविस्तारितेनव विस्तीर्णोक्तन, एवंविधन दशपुरगामिना दशपुरागु-यायिना मार्गेणाध्वना गन्तं प्रावर्तत प्रवृत्तीऽभूत्।

अथ रयवाहिना रयसाँ वेगेन वहतिं स तथा तेन सकलदिश्चुखप्रस्तेन सकलदिश्चुखानि समप्रककुषा-ननानि तेषु प्रस्तेन विस्तृतेन ज्योरह्मैव जलं पानीयं तस्य स्रोतः प्रवाहस्तेनोद्यमानैरिव वहनं प्राप्यमाणैरिव वैशम्पायनस्यालोकनं निरीक्षणं तत्र त्वरितस्योत्सकस्य चन्द्रापीडमनसँ इवेन्द्रायुधस्य तुल्यं सदशं वहत-श्रलतोऽस्य जङ्कानिलेनाकृष्यमाणैरिवाकृष्टैरिव वाजिभिरश्वैः । योऽत्युत्कृष्टगामी भवति स मन्दन्वारिणसाकर्ष-

टिप्पo—1 पुनः पाठभंशेन प्रन्थं चूर्णीकृतवां शिकाकारः। 'उपि कळकृतितानुमीयमानोश्रसहंससा-श्रीत्पळक्यतिकरां पुलिनायमानामिव' इति पाठः। उपि कळकृतितेन अनुमीयमानः उश्रसः उच्चेखासं गतः (सैन्याथानां खुररवादिति मावः) इंससार्थः (इंससमूहः) यस्मिन् ईदशः उत्पळक्यतिकरः उत्पळ-संचयो यसां तथाभूताम्, अत एव पुलिनायमानामिव जळपित्यक्तसैकतायितामिव स्थितां (शिष्ठाम्)। अयं भावः-शिष्ठाया उत्पळसंचये श्वेतवर्णा इंससमूहास्था मिश्रिता यथा कळकृतितेन तेषामनुमानं भविति [उन्मीळिताळकारः, साहश्याद्द्वयो भेंदस्थानेपि यदि कुतोपि हेतो भेंदस्फूर्तिः]। ज्योत्खापूरस्य च स्वच्छ-तया जळं पृथम् न विभाव्यते अत एव सा शिष्ठा पुलिनायमाना दश्यत इत्यर्थः। 2 रयः अकारान्तः, अतो रयेणेत्येव स्थात्। ३ चन्द्रापीडमनसस्तुल्यं वहता इन्द्रायुधस्य जङ्घारवेण थाकृष्यमाणैरित्यन्वयः।

पाठा०—१ समागतैः. २ अन्छतयाः ३ अप्युपरि. ४ उत्पन्नव्यतिकरपुर्विनायमानामिवः उत्पन्नव्यतिकरां पुष्टि-नायमानामिवः ५ जरूतरङ्गः ६ अतिप्रभृतत्वादः ७ गमनोत्साहिवस्तीणेनः ८ पुनःः ९ मानसम्बदः मानसोऽस्यः

स्तावसेवापररात्रवेलया योजनित्रतयमेवालङ्घयत्। अथाध्वश्रमापहरणायेव प्रवृत्ते वातुमाहाद्कारिणि निर्भरज्योत्स्नाजलावगाहादार्ष्ट्रार्द्रस्पर्शेऽवद्मयायशीकरवर्षिणि रेजोल्लितिविध्यवन्प्रस्वानिल्वीजिते विनिद्रकुमुदिनीपैरिमलन्लम्परिमले परिमलाहितजिहिस्न रेजनीविराम-पिशुने मातिरिश्वनि, क्रमेण चापरदिग्वधूवदनचुम्बिन तदा कल्पकाले च दुर्निषहश्चवेरीविरह्-चिन्तयेवासन्नदिनकरोदयविधादेनेवाप्रदोषादुत्तानितमुखेः कुमुँदराशिभिः पीर्धमानस्य धान्नः पिरिश्चयेणेव सर्वोम्बरसरःपयःपायिपयोदविश्रमाश्वरजःसंघातोपघातेनेव पाण्डुतां गैतवित चन्द्रविन्वे, प्रस्वग्रगनलक्ष्मीवियोगसंतापोज्झिते धवलोत्तरीयांशुक इव शशाङ्कलभ्रे गलति चन्द्रविन्वे, अपरजलिधपातिना ज्योत्स्नाजलप्रवाहेणेव सहसा फेनबुद्धदाविज्ञिव नैदय-चन्द्रकालोके, अपरजलिधपातिना ज्योत्स्नाजलप्रवाहेणेव सहसा फेनबुद्धदाविज्ञिव नैदय-

स्येव तावसा एवापररात्रवैलयापररात्र उचन्द्रस्तस्या वैलावसरस्तया योजनत्रितयमेव द्वादशकोशानेवालङ्घ-यदुष्ठङ्घितवान् । अथेति । योजनित्रतयोष्ठङ्घनानन्तरमध्मश्रमो मार्गक्रमस्तस्यापहरणायेव दूरीकरणायेव मातिरिश्वनि वायौ वातुमितस्ततश्रिलेतुं प्रवृत्ते सित । इतो वायुं विशेषयचाह—आह्नादेति । आह्नादः प्रमोदस्तं करोतीत्येवंशीलः स तथा तस्मिन् । निर्भरं यो ज्योत्स्नाजलस्यावगाहोऽवगाह्नं तेनाद्रविंऽतिशये-नार्दः क्रिनः स्पर्शो यस्य स तथा तस्मिन् । 'आर्दः क्रिनेडिमधेयवत्' इति विश्वः । अवस्यायस्तुहिनं तस्य शीकरा वातास्तकणास्तानवपैतीत्येवंशीलः स तथा तस्मिन् । रजोल्ललिता धूलीमिश्रिता विविधा अनेक-प्रकारा ये वनपहना अरण्यिकसलयानि तेषामनिलो बायुस्तेन वीजिते प्रेरिते। विनिद्रा विसुद्रा या कुसुदिनी कैरविणी तस्याः परिमलनं विमर्दनं तेन लग्नः परिमलो यस्य स तथा तस्मिन् । परिमलेनाहिता स्थापिता जिंडमा यस्मिन्स तस्मिन् । रजन्या विरामोऽवसानं तस्य पिछुने सूचके । क्रमेण चेति । क्रमेण परि-पाठ्या तदा तस्मिन्कर्ल्पकाळे प्रभाते सति च पाण्डुतां शुक्रतां चन्द्रबिम्बे शशिमण्डळे गतवति प्राप्तवति सति । कथंभूते । अपरिदगेव पश्चिमदिगेव वधृः वनिता तस्या वदनं मुखं चुम्बतीलेवंशीलः स तस्मिन् । पाण्डुतानिदानं प्रदर्शयन्नाह — दुर्विषहेति । दुर्विषहा दुःखेन सोढुं शक्या या शर्वरी रात्रिस्तस्या विरहो वियोगस्तस्य चिन्तयेवार्सेव, आसन्नः समीपवर्ती यो दिनकरोदयः सूर्योद्रमस्तस्माद्यो विषादः खेदस्तेनेव, आप्रदोषीतप्रदोषीभावादुत्तानितमुखैरूव्वीकृताननैरेताहशैः कुमुदराशिभिः कैरवेश्रेणिभिः पीयमानस्यास्वाद्यमानस्य धाम्न आलोकस्य परिक्षयेणेव विनाशेनेव । सर्वं यदम्बरमेव सरस्तटाकं तस्य पयःपायिनो ये पयोदा मेघास्तेषां विभ्रमो यस्मिन्नेतादशो योऽश्वरजःसंघातस्तेन य उपघातस्तेनेव । पुनश्चन्द्रं विशेषयन्नाह-प्रत्येथ्रति । प्रत्यप्रा नवीना या गगनलक्ष्मीव्योमश्रीस्तस्या वियोगसंतापो विरहज्बरस्तेनोज्झिते विमुक्ते । धवलोत्तरीयांशु-करोंदं विशेषणम् । शशाङ्कलभे चन्द्रसंबद्धे चन्द्रिकालोके चन्द्रकलिकाप्रकाशे गलति क्षरित सित । अङ्गलमञ्जूकृत्वसाम्यादुत्प्रेक्षते—धवलं शुक्तं यदुत्तरीयांशुक्रमुपरिवस्त्रं तदिवेत्युत्प्रेक्षा । अपरेति । अपर-जलिषपातिना पश्चिमसमुद्रावगाहिना ज्योत्झाजलप्रवाहेणेव सहसा तारकापङ्किषु नक्षत्रश्रेणिषु नश्यन्तीषु विलयं गच्छन्तीषु सत्सु । वर्तुलत्वश्चेतत्वसाद्दरयादुत्प्रेक्षते—फेनबुद्धदावलिष्विव कफयुक्तस्थासकश्चेणिष्विव ।

टिप्पo—1 'तदाकल्पकेनेव' इति पाठः। तस्याः (अपरदिग्वध्वाः) आकल्प एव आकल्पकः (वेष-रचना, असाधनम्) तेनेव, चन्द्रेण अपरदिग्वध्वा वदनचुम्बनं कृतम् अत एव तत्रस्थचन्द्रनाद्यङ्गरागेणे-वेस्याशयः। काले इति पाठे तु 'कल्यकाले' प्रत्यूषकाले इति स्यात्। 'प्रत्यूषोहर्मुखं कल्यः' इस्यमरः। 2 आप्रदोषात् प्रदोषमभिन्याप्य। 3 चन्द्रस्य पाण्डुतागमने तदाकल्पकेनेव इस्यादीनि पञ्च कारणान्युसे-क्षितानि। संतसे अङ्गे वस्रधारणमशक्यम्, अत एवोज्झिते अंशुके इव चन्द्रालोके (प्रकारो) गलिति निपतित सति।

पाटा०—१ इव. २ रथळुळिताः. ३ परिमिलन ४ लग्नपरिमलाहित. ५ रजनि. ६ तदाकल्पकेनेव. ७ कुमुद-शिश्विः. ८ आपीयमानस्य. ९ संवातेनेव. १० उपगतवित, ११ न स्प्रशन्तीषु.

न्तीषु तारकापङ्किषु; गळद्बर्ययायक्षाळनादिव शनैःशनैर्वितेमुक्ताँगौरज्योत्स्वानुभावमुत्स-जन्तीष्वाशासु; पुनर्विभाव्यमानमहजद्यामकान्तिषु साळिळादिवोन्मज्जत्सु तक्ळताविटपेषु; समुक्षमति पूर्वदिग्वयूकर्णपूरकाशोकपक्षवेऽम्बरसरस्तामरसे दिवसमुखकरिकुम्मसिन्दूररेणौ तरणिरथरक्ष्वजांशुके संध्यारागे, संध्यातपरंचितानतेष्वाळमदावानळेष्वव वयःसंघातेर्जनि-र्ताशिवमुत्स्व्यमानेषु निवासपादपेषु, सशेषनिद्राळसेश्चिरप्रसारणाविशदजङ्घाङ्किभिहँठाकुष्ट-दीर्घपदसंचारिभिर्मुगकदम्बकैक्नमुच्यमानासूषरशय्यासु, इच्छावखण्डितोत्वातपत्वळोपान्त-र्द्धसायन्थिष्वरप्यगह्वराभिमुखेषु वराह्ययूथेषु, निशावसानप्रचारनिर्गतेगोंधनैरितस्ततो धवळायमानासु ग्रामसीमान्तारण्यस्थळीषु, आळोक्यमानजनपदिविनर्गमेषु, प्रसूयमानेष्वव प्रामेषु, यथार्ककिरणावळोकोद्गमं चोन्नाम्यमान इव पूर्वदिग्मागे; समुत्सार्यमाणास्विवाशासु,

गळिडिति । गळन्क्षरन्योऽवश्यायो हिमं तेन क्षाळनादिव धावनादिव शनैर्मन्दं मन्दं दिळतमुक्तावद्गीरा या ज्योत्का चन्द्रकिका तस्या अनुभावो माहात्म्यं तमुत्स्जन्तीषु त्यजन्तीष्वाशासु दिधु । 'ज्योत्कावितानम्' इति पाठो दृश्यते । तत्र ज्योत्सालक्षणं वितानमुह्लोच इत्यर्थो होयः । पुनरिति । पुनर्विभाव्यमाना पुनर्ज्ञा-यमाना सहजा स्वभावजा उयामा कान्तिर्येषामेवंभतेष तरुलताविटपेष्टमज्जतसपर्यागच्छतस् । अत उत्प्रे-क्षते—सिळळादिव जळादिव । पुनः कस्मिन्सित । संध्यारागे समुह्रसत्युहासं प्राप्ते सित । संध्यारागं विशे-षयचाह—पूर्वेति । पूर्विदिक्शकदिक्सैव वधूः स्त्रीस्तस्याः कर्णपूराय रक्ताशोकपळवेऽरुणकङ्केलिकसळये. अम्बर एवं सरस्तटाकस्तस्मिस्तामरसे महोत्पळे, दिवसमुखमेव करिकुम्भस्तत्र सिन्दूररेणौ नागजक्षोदे । तरणेः सूर्यस्य रथः स्यन्दनस्तस्य रक्तध्वजां ग्रुकेऽरुणवैजयन्तीवस्त्रे । वयःसंघातैः पक्षिसमृहैर्जनिताशिवमुत्पन्ना ग्रुमं यथा स्यात्त्रया निवासपादपेष्ववस्थानवृक्षेपुत्सु ज्यमानेषु स्यज्यमानेषु सत्सु । कीटशेषु । संध्यातपेनै रचिता व्याप्ता अन्ता येषां तेषु । अत एव रक्तपीतत्वसाम्याद्वत्प्रेक्षते — आलगदावानलेष्विवासंबद्धवनवह्निष्वव । सह शेषेण वर्तते या सा सरोषा सावशेषा एवंविधा निद्रा प्रमीला तया अलसैर्मन्दैश्चिरप्रसारणेनाविशदा अस्फुटा जङ्बाङ्गयो येषां तैः । हठेनाकृष्टो यो दीर्घपदस्तेन संचारिभिः संचरणशीलैरेनंविधैर्म्भगकदम्वकैर्हरिणस-मुहेरूषरशय्यासु कठिनशयनीयासून्सुच्यमानासु त्यज्यमानासु सत्सु। इच्छेति । इच्छया स्नातत्र्येणावस-ण्डिता द्वैधीकृता उत्खाता मूळत उत्पाटिताः पल्बलोत्खातं सरस्तस्योपानते समीपे रूढानां मुस्तानां प्रन्थयो यैरेवंविधेषु वराहयथेषु कोडसंघातेव्वरण्यगह्नराभिमुखेव्वटवीगह्नरसंसुखेषु सत्सु । निशाया अवसानं प्रान्तस्त-स्मिन्प्रचारार्थं गोचरार्थं निर्गतैरितस्ततो गोधनैर्गोय्रथैर्धवलायमानासु श्वेतायमानासु प्रामसीमोपशल्यं तस्यान्त या अरण्यस्थल्यस्तासु सत्सु । 'ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्सीमसीमे श्रियासुमे' इस्यमरः । आलोक्येति । आलोक्यमानो निरीक्ष्यमाणो जनानां पद्विनिर्गमो येव्वेवंविधेषु श्रामेषु सत्सु । पद्विनिर्गमसाम्यादुत्प्रेक्षते— प्रसूचमानेष्विव प्रसूतिं कुर्वाणेष्विव । प्रसूताविप प्रथमं पदिविनिर्णम एव भवतीति भावः । अर्ककिरणानां सूर्यरङ्मीनामवलोकः प्रकाशस्तस्योद्गममनतिकम्य कैरोतीति यथार्किकरणावलोकोद्गममिखव्ययीभावः । तेन चोन्नाम्यमान उचै: कियमाणे पूर्वदिरभागे शकदिकप्रदेशे सति । आशासु दिशासु समुत्सार्यमाणासु दूरीकि-

टिप्प०—1 हन्त ! अशिवः स्वयं टीकाकारः । अन्यथा सर्वमङ्गले प्रातःकाले का अशिवकथा! 'जितितारवम्' इति पाठः। पक्षिणः कोलाहलं कुःवा उड्डीयन्ते। 2 'सन्ध्यातपपरिगतेषु' इत्येव सत्पाठः। 3 कः प्रलाप इति न ज्ञायते। अवलोकस्य स्थाने आलोकिति पाठः। अर्ककिरणानामालोकोद्गमम् अन-तिकम्य (सूर्यप्रकाशेन सहैति भावः) पूर्वदिग्भागे उन्नाम्यमाने इव। अर्कप्रकाशो यथा यथा भवति तथा तथा प्रतीयते यत् केनचित् पूर्वदिग्भागः उत्थिप्य श्रियमाण इवास्तीति।

पाठा०--१ अवस्यायसिल्लः २ गलितः शीलितः ३ गौरम्- ४ ज्योत्स्वानुभवम्- ५ परिगतेषुः ६ आरावम्-७ हरादाङ्गृष्टः दूराङ्गृष्टः द प्ररूढः

अपसपेत्सवारण्येषु, विस्तार्थमाणास्विव यामसीमाधु, उत्तानीभवत्स्विव सिललारायेषु, अव-किल्लं मानेष्विव शिखरिषु, उद्भियमाणायामिव मेदिन्याम्, अद्ययतामिव योन्तीषु कुमुदिनीषु, तिरोधानकारिणीं नीलतिरस्करिणीमिव करेक्त्सार्थ तिमिरमालां विरह्विधुरां कमिलनी-मिवालोकयितुमुद्यगिरिशिखरमाक्दे भगवति सप्तेलोकैकचक्षुषि सप्तवाहे, विहायस्तलमुद्धास्य दिगन्तराण्युद्धासयन्तीषु सकल्लगहीपिकाधु दिवसकरदीधितिषु, दृष्टिप्रसरक्षमायां वेलायां सहसैवामतोऽर्धगन्यूतिमात्र इव रात्रिप्रयाणकायातम्, अन्तःक्षोभभीतेन रसातलेनेबोद्धीर्यमा-णम्, असोलसंघातभरया मेदिन्येच विक्षित्यमाणम्, अपर्याप्तप्रमाणाभिर्दिग्भिरिव संहियमा-णम्, अपरिमाणरजोनिरोधाराङ्कितेन गीर्वाणवर्त्मनेवावकीर्यमाणम्, अर्कावलोकेनेव सह विस्तीर्यमाणम्, आयासितायततरदृष्टिभिर्ध्यदृष्टपर्यन्तम्, अनुजीविमूभुच्छतसहस्रकेलियता-

यमाणास्त्रिव । तज्ज्ञापकनक्षत्राणां तिरोधानादिति भावः । श्रामसीमासूपशल्येषु विस्तार्यमाणासु । अरण्येषु वनैष्वपसपेत्खिवापसरणीकियमाणेष्विव । सलिलाशयेषु जलाश्रयेषूत्तानीभवत्खिवोध्वींभवत्खिव । शिखरिष्व-द्विष्ववचिछ्यमानेष्विव खण्डशः कियमाणेष्विव । मेदिन्यां वसुधायामुद्भियमाणायामिवोत्पाद्यमानायामिव । कुमु-दिनीषु कैरविणीष्वदृश्यतामचाश्चषतां यान्तीष्विय गच्छन्तीष्विय । करैः किरणैस्तिमिरमालामन्धकारश्रेणीमु-त्सार्य दूरीकृत्य। कृष्णसाधम्यद्धित्प्रेक्षते—तिरोधानकारिणीमन्तर्धानजनिकां नीलतिरस्करिणीमिव नीलजवनि-कामिव । 'प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा' इत्यमरः । विरहिवधुरां वियोगविह्नलां कमलिनीं पितानीमालोकियतुं विलोकियतुमिवोदयगिरेः पूर्वाद्रेः शिखरं सातुमारूढे प्राप्ते भगवति माहारम्यवति सप्तलो-कस्पैकचधुरिव चक्षुरतस्मिन्सप्त वाहास्तुरंगा यस्य स तस्मिन् । सहस्रकिरण इत्यर्थः । विहायस्तलं व्योप्तस्तलः मद्भास्य प्रकार्य दिगन्तराणि दिशां विचालान्युद्धासयन्तीषु प्रकाशयन्तीषु सकलजगतां सकलविश्वानां दीपिकासु प्रकाशिकासु दिवसकरस्य सूर्यस्य दीघितिषु कान्तिषु सत्सु । दृष्टिप्रसरे क्षमायां समर्थायां वेलायामवसरे सह-सैवैकपद एव । अग्रेति । अग्रतः पुरोऽर्धगव्यृतिमात्रेऽर्धकोशमात्र इव स्कन्धावारं सैन्यमद्राक्षीद्यलोकयत् । 'बरूथिनी चमूश्वकं स्कन्धावारोऽस्य तु स्थितिः' इति हैमः । इतः स्कन्धावारं विशेषयन्नाह—रात्रीति । रात्रि-प्रयाणकेन निशागमनेन आयातमागतम् । अन्तर्मध्ये यैः क्षोमस्त्रासस्तेन मीतं चिकतमेवविधेन रसातलेन वड-वामुखेनोद्गीर्थमाणमिनोद्गम्यमानमिन । असोढोऽक्षमितः संघातस्य समुदायस्य भरो यथैनविधया मेदिन्या वस-थया विक्षिप्यमाणमिवेतस्ततः कियमाणमिव। यदि वासोछसंघातभरया मेदिन्येव संक्षिप्यमाणं समासीकिय-माणम् । अपर्याप्तप्रमाणाभिरप्राप्तेयत्ताभिर्दिग्मिः ककुब्भिः संह्रियमाणमिव संगृह्यमाणमिव । अपरिमाणमसंख्यं यद्रजस्तेन निरोधोऽवकाशरोधस्तेनाशङ्कितेनारेकितेन गीर्वाणवर्तमनेवाकाशेनेवावकीर्यमाणं विक्षिप्यमाणम् । अकीवळोकेनेव सूर्यावलोकेनेव सह विस्तीर्यमाणं विस्तारं प्राप्यमाणम् । आयासिता आयासं प्रापिता आयततरा दीर्घतरा या दृष्ट्यस्ताभिरप्यदृष्टोऽनवलोकितः पर्यन्तः प्रान्तो यस्य तत्तथा । अनुजीविनां सपर्याकारिणां

टिप्प०—1 इयत्त्रया गृद्धमाणेष्विव। 2 रसातलेन स्कन्धावारः पूर्वं स्वान्तर्धतः, परम् बलानामन्तः-क्षोभेन भीतःवास्स स्कन्धावारस्तेन उद्गीर्णः (उद्घान्तः) इस्राग्नयः।

पाठा०— ? चानसर्पत्सुः अपसार्यभाणेषुः २ उपयान्तीषुः ३ सप्तलोकचक्षुषिः ४ पर्याप्तः ५ संभ्रियमाणम् ६ वर्काकरणावलोकेनः अर्काकरणालोकेनः ७ विस्तीर्णम् ८ अतिजीवः अनिजीवः ९ कलितः

वष्टमं संचारिणं द्वितीयमिव मेदिनीसंनिवेशम्, अजलवाहिनीप्रवेशगम्भीरं प्राणिमयेमपर-पारमष्टममिव महासमुद्रम्, उद्विक्तरजःसंतैतिदूरतया चापरिस्कुटविभाव्यसर्ववृत्तान्तमपीत-स्ततो वितिधवलकदिलिकोद्गासितानेककरिघटासहस्रसंकुलम् अविर्लेबलाकावलीविश्राजि-ताम्मोदसंघातं मूर्तिमन्तिमव मेघसमयारम्भम्, आवासभूमिग्रहणसंश्रमोभिप्रधावितासंस्य-करितुरगनरपरम्परोर्मिसंबाधतया मन्द्रमन्द्रास्फालनळुलितकहोळजालाकुलस्य महाजलवे-र्लीलया निविश्मानं स्कन्धावारमदाक्षीत्।

दृष्ट्वा चाकरोचेतिस—'अहो भद्रकं भवति, यद्यचिन्तितागमन एव प्रविद्य वैशम्पा-यनं पद्यामि' इति । एवं चिन्तयित्वा छत्रचामरादिभिः स्वचिह्नैः सह निवारितारोषराज-पुत्रलोको जवविद्येषमाहिभिक्षिचतुरैस्तुरङ्गमैरनुगम्यमानो मूर्धानमावृत्योत्तरीयेण, रयविद्ये-षप्राहिणेन्द्रायुधेन नानान्यापारन्यमसकळलोकमचिन्तित एव स्कन्धावारमाससाद। प्रविद्यंश्च

भूमृतां राज्ञां पर्वतानां च यच्छतसहसं छक्षं तेन किएतोऽन्नष्टम्म आश्रयो यस्य तत्तथा । संचारिणं संचरणशीलं द्वितीयमपरं मेदिन्या वस्रुधायाः संनिवेशमिव रचनाविशेषमिव । न विश्वते जलं यस्यामेवंविधा वाहिनी
सेना तस्याः प्रवेशेनागमनेन गम्भीरं गमीरं प्राणिमयं प्राणिभिर्निष्णम् । न विश्वते परः पारो यस्य तत्तथा ।
अत एवोत्नेश्वते—अष्टमं महासमुद्रमिव महाजलिधिमव । उद्देशद्रजःसंततेर्द्रस्य भावो दूरता तया चापरिरफुटोऽप्रकटो विभाव्यो होयः सर्ववृत्तान्तोऽखिलोदन्तो यस्मित्तत्त्रथा । एवंविधमपीतत्त्रतो विश्वता वायुना पश्चाद्वित्ता या धवलकदिलकाः श्वेतवैजयन्त्यः । 'कदली वैजयन्त्यां च रम्भायां हरिणान्तरे' इति विश्वः ।
तामिरुद्धातिताः शोभिता एताहशा अनेके ये करिणो हित्त्वन्त्रेषां घटाः समुदायास्त्रासां सहस्रं तेन संकुलं
संकीणम् । श्वेतकदिलकासाम्यादुत्प्रेश्वते—अविरला निविद्या या बलाकावली विसकिष्ठकाश्चेणित्त्रया विभ्राजितः शोभितोऽम्मोदसंघातो जलदसमूहो यस्मिन्नेवंभूतं मूर्तिमन्तं मेधसमयारम्भिव जलदकालप्रारम्भिव ।
आवासार्थ यद्भूमिग्रहणं तत्र संभ्रमेणाभित्रधावितास्त्वरितगत्या चिलता असंख्याः संख्यातुमयोग्या ये करितुरगनरा हस्त्यश्वमनुष्यास्त्रेषां परस्परं मिथ क्रिमिनत्त्रक्षोलकवत्स्याच आघातो यस्मित्तस्य भावस्तता तथा मैन्दं
शत्तर्य महाजलथेर्महासमुद्रस्य लीलया भीड्या निविशमानं स्थाप्यमानं सैन्यमद्वाक्षीदिखन्वयस्तु प्रागेवोक्तः।

दृष्ट्वा च विलोक्य च चेतिस चित्तेऽकरोत् । अहो इत्याश्चर्ये । भद्रकं क्षेमं भवति जायते, यद्यचिन्तितमतिकितमागमनं यस्पैवंभूतोऽहं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा वैशम्पायनं पश्याम्यवलोकयामि । एवममुना प्रकारेण
चिन्तियत्वा मनिस कृत्वा छत्रचामरादिभिरातपवारणवालव्यजनप्रमुखेः खचित्वे राजलक्ष्मभिः सह सार्धे निवारितः प्रतिषिद्धोऽशेषराजपुत्रलोको येनैवंभूतो जवविशेषगाहिभिगितिविशेषगामिभिस्त्रयश्च चत्वारश्च त्रिचतुरासैस्तुरक्रमैरश्वेरनुगम्यमानोऽनुयायमान उत्तरियेणोपरिवक्षेण मूर्थानमुत्तमाक्षमावृत्याच्छाय रयविशेषग्राहिणा जवविशेषगामिनेन्द्रायुधेनाश्वेन नानाव्यापारेण व्यवहारेण व्ययो व्याकुलः सकललोको यस्मिन्नेवंभूतं स्कन्धावारं
सैन्यनिवेशमचिन्तित एवाससाद प्राप्तवान् । प्रविशेश्च प्रवेशं कुर्वश्च प्रत्यावासकं प्रत्यावासं वहन्नेव वजनेव कस्मि-

टिप्प०—1 अष्टोयं पाठः । 'उदिक्तरजःसंतितपूरतया' इत्येव पाठः । उदिक्तः (अतिशयितः) रजःसंतितीनां (धूलिनिवहानाम्) पूरः प्रवाहो यस्मिन् तत्त्रया, इति तद्रथः । 2 मन्दरास्फालनेऽपि 'मन्दम्' इति कथनं मन्दत्वेव । 'अमन्दम्' (अतिमात्रम्) इत्युचितम् ।

पाटा०-१ जल. २ अनरम्; अपरमनारम्. ३ संततेः पूरतथाः संततिपूरतथाः ४ बळवळाकः ५ अभिश्वाधितः ६ अमन्दः

440

प्रत्यावासकं वहनेव 'कस्मिन्प्रदेशे वैशम्पायनावासः' इति पप्रच्छ । तैतस्तत्संनिहिताभिः स्त्रीभिरितरत्वादप्रत्यभिज्ञाय यथारव्धकर्मव्यमाभिरेवोद्वाष्पशून्यवद्नाभिः प्रच्छिस । क्रतोऽत्र वैशम्पायनः' इलावेचमाने 'आः पापाः, किमेवमसंबद्धं प्रेलपथ' इति ज्ञान्यहृद्य एव ताः प्रतारयन् , अन्तर्भिन्नहृद्यत्वान्नापराः पृच्छन्नेचो^{न्नु}स्त इव हरिणज्ञावकः, यूथपरिभंशविछोछ इव करिकॅछभः, धेनुविरहादुत्कर्ण इव तर्णकः, ने किंचिद्वदन्, नै किंचिदाकर्णयन्, न किंचिन्निरूपयन्, न कचित्तिष्ठन्, न कंचिदाह्वयन्, कागतोऽस्मि, किमर्थमागतोऽस्मि, क चलितोऽस्मि, क गच्छामि, किं पर्यामि, किमार्ड्यं मया, किं वा करोमि, इति सर्वमेवाचेतयमानोऽन्ध इव, विधर इव, मूक इव, जह इव, आविष्ट इव, कटकमध्यदेशं यावत्ताहरोनैव वेगेनावहत्।

अथेन्द्रायुधप्रत्यभिज्ञानाद्वार्तयैवानुप्रधावितराज्ञपुत्रदर्शनाच देवश्चन्द्रापीड इति समन्ता-ट्ससंभ्रमप्रधावितानामचेतितोत्तरीयस्खळनानामुद्धाष्पशून्यदृष्टीनां द्रादेव छज्जया प्रणामिक-यया च सममेवावनमतां राजन्यसहस्राणां मुखान्यवलोक्य 'क वैशम्पायनः' इलपुच्छत्।

न्प्रदेशे वैशम्पायनावास इति पप्रच्छेति पृष्टवान् । ततस्तदनन्तरं यथारब्धं यत्कर्म किया तेन व्यमाभिरेबोद्धार्षेण श्रूच्यं वदनं यासां ताभिस्तस्य वैश्वम्पायनावासस्य संनिहिताभिः सभीपवर्तिनीभिः स्त्रीभिरितरत्वाद्भिन्नत्वादप्रस् भिज्ञायानुपलक्ष्य हे भद्र हे ग्रुभवन् , कि पृच्छिस कि प्रश्नं करोषि । अत्र वैशम्पायनः कृतः । इत्यावेद्यमान इति ज्ञाप्यमाने आः पापाः पापिष्ठाः, किमसंबद्धमसमज्ञसं प्रकपथेति ग्रुन्यहृदय एव विमनस्कचित्त एव ताः स्त्रियः प्रतारैयन्वञ्चयनन्तर्मध्ये भिन्नं हृदयं यस्य तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादपरा अन्या न पृच्छन्न पृच्छां कुर्व-न्नेवोञ्जरतश्चिकतो हरिणशावक इव मृगबाल इव । यूथात्खजातिसमुदायाद्यः परिश्रंशो भिन्नीभावस्तेन विलो-लश्रञ्चलः करिकलभ इव हिस्तिनिक्षशदन्दकरिपोत इव। 'कलभिक्षशदन्दकः' इति हैमः। धेनुविरहात्सुरिभ-वियोगाद्दत्कर्ण उच्चश्रवणस्तर्णक इव वत्सक इव । न किंचिद्रदच्चब्वन, न किंचिदाकर्णयण्यवन, न किंचि-न्निरूपयन्कथयन्, न क्रचित्तिष्ठन्गतिनिवृत्तिं कुर्वन्, न कंचिदाह्यश्राह्वानं कुर्वन्, क्रागतोऽस्म्यायातोऽस्मि, किमर्थ किंप्रयोजनमागतोऽस्मि, क कुत्र चिलतोऽस्मि, क गच्छामि वजामि, कि पर्यामि किमवलोक्यामि, कि मयारब्धं प्रारब्धम् . कि वा करोमि सजामीति पूर्वोक्तं सर्वमेवाचेतयमानोऽज्ञायमानः, अन्ध इव गताक्ष इव, बिधर इवाकर्ण इव, मूक इवावागिव, जड इव चेतनारहित इव, आविष्ट इव भूतप्रस्त इव, कटकमध्य-देशं यावत् , तादशेनैव वेगेन जवेनावहद्वभाम ।

अथेति । सैन्यान्तः प्रवेशानन्तरमिन्द्रायुधस्य प्रत्यभिज्ञानाचिह्नाद्वातयैव किंवदन्त्यैवानुप्रधाविताः पृष्ठे त्वरितगत्या चिळिता एवंविधा राजपुत्रा नृपसूनवस्तेषां दर्शनाचावलोकनाच देवश्वन्द्रापीड इति कृत्वा समन्ता-द्युगपत्ससंभ्रमेणादरेण प्रधावितानां त्वरितगत्या चिलतानाम्, अचेतितमज्ञातमुत्तरीयस्खलनसुपरिवस्त्रपतनं यैस्तेषाम्, उद्घाष्पेण रोदनेन ग्रन्या रिक्ता दृष्टयो येषाम्, तैर्दूरादेव द्विष्ठादेव ळज्जया त्रपया प्रणामिक्रयया नमस्क्रियया च सममेव युगपदेवावनमतां प्रणामं कुर्वतां राजन्यसहस्राणां क्षत्रियसहस्राणां मुखान्याननान्यन

टिप्पo-1 उद्बाष्पम् (उद्गताश्च) अत एव हर्षशून्यं वदनं यासां ताभिरित्यर्थं उचितः। 2 तिरस्क्रवेन्, अपसारयन् ।

पाठा०-१ तत्संनिहित. २ प्रळपयन्तिः प्रळपत. ३ एवमेव. ४ कळमकः. ५ न किंचित्परयन्न. ६ न किंचि-दालपन्न, ७ का दिग्गन्तव्या मया किम्. ८ अन्निन्तय, ९ राजपन्नलोकदरीनात्.

तैतश्च ते सर्वे सममैव 'अस्मिस्तरुतलेऽवतरतु तावदेवः । ततो यथावश्चितं विज्ञ-पयामः' इति न्यवेदयन् ।

चन्द्रापीडस्य तेन तेषां स्कुटाख्यानाद्पि कष्टतरेण वचसान्तःशस्यगर्भं स्कुटितिमव हृद्यमासीत्। केवळं तत्काळप्रणयिनी मूच्छी सा धारणमकरोत्। तुरगाद्वतारितं च कुथोपविष्टं च पितुः समवयोभिरनितकमणीयेर्मूर्धाभिषिक्तपार्थिवैर्धृतमात्मानं न वेदितेवान्। उपलब्धसंज्ञोऽपि च वैश्वन्पायनस्यादैशैनात्—'किमेतत्। काहं वर्ते। किं वा मयतचरितम्' हित अमारूढ इव मुद्यद्विरिवेन्द्रियेः सर्वमेवानुश्रेक्षमाणः केवळं स्कन्धावारागमनेनैव तस्याभावादन्यदसंभावयन्, दुर्विषह्पीडाभिंहतेनेव चेतसा 'किमारटामि, किं हृद्यमव-ष्टभ्य तृष्णीमासे, किमात्मानमाईत्य हृद्यात्प्राणिर्वियोजयामि, किमेकाकी कांचिहिशं गृहीत्वा प्रव्रजामि' ईति कर्तव्यमेव नाध्यगच्छत्। अन्तर्द्वचिव द्यमान इव स्कुटिशिव सहस्रधा दुःखेन चकार चेतसि—'अहो में रम्येऽप्यरमणीयः संवृत्तो जीवळोकः। वेंसन्त्यपि

वलोक्य निरीक्ष्य क वैशम्पायन इत्यपृच्छिदिति प्रश्नमकार्षात् । ततः पृच्छानन्तरं ते च सर्वे जनाः सममेव युगपदेव विचार्य विमर्श्यास्मिस्तरुतले वृक्षाधोऽवतरत्त्तर्तु तावदेवो भवान् । तत उत्तरणानन्तरं यथाय-स्थितं यथाभूतं विज्ञपयामो निवेदयाम इति न्यवेदयन्कथयामासुः ।

चन्द्रापीडस्य तेषां जनानां रफुटं प्रकटमाख्यानं कथनं तस्मादिप तेन कष्टतरेणातिकृच्छ्रेण वचसा वाक्येन्तान्तः शल्यं गर्भे यस्यैताहशं हृदयं रफुटितिमव विघटितिमवासीदमवत्। तत्काळे तदात्वे प्रणयः क्षेहो विद्यते यस्या एवंविधा सा मृच्छी केवळं धारणमकरोत्। तुरगादश्चादवतारितमुत्तारितं च कुथोपविष्टं परिस्तोमोपिविष्टम्। 'प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः' इत्यमरः। पितुः समं सहशं वयोऽवस्था येषां तैरनितकमणीयैरनुळ्ञञ्चनीयैर्मूर्धाभिषिकपार्थिवैः कृतराज्याभिषेकृत्येर्पृत्तमात्मानं स्वं न वेदितवाच ज्ञातवान्। उपलब्धा प्राप्ता संज्ञा संज्ञानं चेतना येनैवंभृतोऽपि वैश्वम्पायनस्यादर्शनादनवलोकनात् (आत्मेतत्त्रं स्वस्वरूपं तस्य दर्शनाचिरीक्षणात्) किमेतत्, कादं वर्ते, कुत्र स्थळेऽहमस्मि, किं वा मयैतचरितमेतचिष्टितिमिति अमारूढ इव संज्ञयापच इव मुद्यद्विरित्र मोहं प्राप्तुवद्विरिचेन्द्रयैः करंणैः सर्वमेव समयमेवानुत्प्रेक्षमाणोऽन्नालोकमानः केवलं स्कृत्यावारागमनेनैव केवलं सैन्यस्येवागमनेन तस्य वैश्वम्पायनस्याभावादन्यत्तद्विष्ठमान्तं मावयचसंभावनाविषयीकुवेन्दुर्विषहा दुःसहा या पीडा तयाभिहतेनेव ताडितेनेव चेतसा मनसा किमार्यामायचसंभावनाविषयीकुवेन्दुर्विषहा दुःसहा या पीडा तयाभिहतेनेव ताडितेनेव चेतसा मनसा किमार्यामाम्यक्तिमी, किं हृदयं चेतोऽवष्टभ्यावष्टम्यावष्टमभनं कृत्वा तृष्णीमासे मौनेन तिष्ठामि, किमात्मानं स्वमाहत्याहननं कृत्वा हृदयात्प्राणरमुभिवियोजयामि विभिन्नो भवामि। किमहमेक्षव्यसहायः काचिद्वां ककुभं गृहीत्वा समादाय प्रव्ञासि गच्छामीति कर्तव्यमेव कृत्यमेव नाध्यगच्छ्य प्राप्तवान् हिधाभविच्छा, चेतसि चित्ते चकार कृतवात्य। अहो इस्याक्ष्यमें। मेनम रम्योऽपि किरोऽपि जीवलोको जीवाधारक्षेत्रमरमणीयोऽ-

टिप्पo—1 अयं भागष्टीकायामसंबद्धः, उपरितो अमेण पतितः स्वात् । 2 'केवळस्कन्धावार' इस्वेव पाठः । वैशम्पायनशून्यस्य केवळस्य स्कन्धावारस्याऽऽगमनेन वैशम्पायनस्याभावात् विनाशात् अन्यत् किंचिदप्यसंभावयत् (मरणमेव तर्कयितसर्थः)।

पाठा०—१ ततः सर्वे; ततस्ते सर्वे. २ चेतितवान्. ३ आस्मनश्च दर्शनात्. ४ अनुत्येक्ष्यमाणः. ५ केवछ. ६ स्कन्धावारानुगमननिवासादसावन्यतः, ७ हतेन चेतसाः ८ आहत्य हठातः; आहन्मि हृदयातः, ९ हतिकर्तव्यताम्. १० नाधिगच्छतः अत्यगच्छत्. ११ वसन्तीः

रान्यीभूता पृथिवी।सबक्षुषोऽप्यन्धाः कक्कभो जाताः। सुनिष्पन्नभि हतं जन्म। सुरक्षितमिष सुषितं जीवितफलम्। कं परं पर्यामि । कमालपामि । कस्मै विश्रम्भं कथयाभि ।
केन सह सुखमासे । किमद्यापि मे जीवितेन काद्म्बर्यापि च । वैश्रम्पायनस्य कृते कै कं
पृच्छामि । कमभ्यर्थये । को मे ददालु पुनलाहरां मित्ररत्नम् । कथं मया तातस्य शुक्तासस्य चात्मा वैश्रम्पायनेन विना दर्शयितव्यः । किमभिधाय च तनयशोकविह्नलाम्बा मनोरमा वा संस्थापयितव्या । कि भूमिः काचिद्सिद्धा तां साधियतुं पश्चात्स्यतः । उत नरपतिः कश्चिद्संघितत्तत्त्तंघटनाय पश्चात्परिलिचतः । आहोस्तिःकाचिद्विद्याऽगृँहीता तां
प्रहीतुं मयोत्संकलितः' इस्रेतानि चान्यानि चान्तरात्मना चिरमधोसुख एव विकरूप्य हृदयास्फुटनाहिंलक्ष्यमिवापराधिनभिव महापातिकनिमवात्मानं मन्यमानो वद्नमदर्शयव्शैनैः
शनैः कुच्छादिव तानप्राक्षीत्—'मय्यागते किं कश्चिदेवंविधोऽन्तरे सङ्गम उत्पन्नः, वैधाधिवी
कश्चिदाशुकार्यसाध्यरूपः समुपजातः, येनैतद्तिर्कितमेव महावज्रपतनमुपनतम्' इति ।

ते त्वेवं पृष्टाः सर्वे सममेव करद्वर्थापिहितश्चतयो व्यज्ञपयन्—'देव, शान्तं पापम्।

मनोहरः संवृत्तो निष्पद्यः । वसन्खपि लोकसमाकुलापि पृथिवी वसुधा शुन्यीभूतोद्वसीभूता । सचक्षुषोऽपि सनेत्रस्यापि ककुमो दिशोऽन्धा गतचक्षुषो जाताः । सुष्ठ् निष्पन्नमपि संजातमपि जन्म हतं व्यापादितम् । निर्थंकं जातमिल्रर्थः । सुष्ठु यथा स्यात्तथा रक्षितमपि गोपितमपि जीवितस्य फलं साध्यं मुषितं छिठतम् । कं परं पत्रयामि कमन्यमवलोकयामि । कमालपामि कं व्याहरामि । कस्मै विसम्भमारायं कथयामि निवेद-यामि । केन सह सुखं यथा स्यात्तथा ससुपविशामि । अहमिति शेषः । किमवाप्यवप्रसृति मे मम जीवितेन प्राणितेन कादम्बर्यापि च। वैशम्पायनस्य कृतेऽहं क कं पृच्छामि कं प्रश्नं करोमि। कं पुरुषमभ्यर्थये षार्थये । कः पुरुषः पुनस्तादशं मित्ररतं सहन्मणि मे ददातु प्रयच्छतु । मया चन्द्रापीडेन तातस्य पितुः क्रुकनासस्य मित्रमुख्यस्य च वैशम्पायनेन विना कथमात्मा दर्शयितव्यो दर्शनीयः । तनयशोकविह्नला सुत-कोचनविधराम्बा माता मनोरमा वा मन्त्रिपत्नी वा किमभिधाय कि कथियत्वा संस्थापियतव्या संस्थाप्या। कि भूमिः कान्विद्निर्दिष्टनाम्यसिद्धाऽसाधिता तां साधियतुमात्मसात्वर्तुं पश्चातपृष्ठे स्थितः । उतेति पक्षान्तरे । कश्चित्ररपतिर्भूधनोऽसंघटितोऽमिलितस्तस्य संघटनाय मेलापककृते पश्चात्पृष्ठे परिलम्बितो विलम्बितः । आह्रोस्विदिति वितर्के । काचिद्धिया मन्त्रतन्त्रादिरूपाऽगृहीता न स्वीकृता तां ग्रहीतुं स्वीकर्तुं मया सहोत्संकः कितो दूरीभूतः । इलेतानि पूर्वोक्तान्यन्यानि चान्तरा मध्य आत्मना मनसा चिरं बहुकालमधोसुख एव नीचैर्मुख एव विकल्प्य विकल्पनां कृत्वा हृदयस्य वक्षसोऽस्फुटनादह्रैधीभावाद्विलक्ष्यमिवावीक्षापन्नमिवापराधिन-सिव सागसमिव महापातिकनिमव महापापकारिणमिवात्मानं स्वं मन्यमानो ज्ञायमानो वदनं मुखमदर्शयन प्रकाश्ययञ्जानैः शनैमेन्दं मन्दं कृच्छादिव कष्टादिव ताजनानप्राक्षीदपुच्छत् । मय्यागतेऽत्रायाते कश्चिदेवविधी-Sन्तरे विचाले सङ्घामः समितिः किमुत्पन्नः संजातः । अथवा कश्चिदनिर्दिष्टनामा स व्याधिरामय आद्य शीघ्र-मर्थादन्तं करोतीखेवंशीलः स तथा भेषजादिभिः साधियतुं निवारयितुमशक्यमसाध्यं रूपं खरूपं यस्य स तथा समुपजातः समुराज्ञः । येन कारणेनैतदतर्कितमेवाविचारितमेव महावज्ञपतनं पविपतनमुपनतं प्राप्तमिति ।

ते तु जना एवमसुना प्रकारेण पृष्टाः कृतप्रश्नाः सममेव युगपत्सवें करद्वयेन हस्तद्वयेनापिहिता आच्छा-दिताः श्रुतयः श्रोत्राणि यैरेवंभूता व्यञ्जपयन्विज्ञार्ति चक्कः । देचेति । हे देव, पापममङ्गलं ज्ञान्तं विलयं गतम् ।

पाठा०—१ कं पदयामि २ वा ३ क गच्छामि कस् ४ वा ५ मनोरमाम्बा ६ कचिद्विश काचिद्रगृहीतां। ও अगृहीता। ८ विलक्षं । ५ दानैः । १० महान्याथिः ११ अपिहितः

देवशरीरिमव साम्रं वर्षशतं भ्रियते वैशम्पायनः ।' इत्येतदाकण्यं चोज्जीवित इवानन्दवाष्य-निर्भरः संभाव्य तान्सवानेव कृण्डमहेणावादीत्—'जीवतो वेशम्पायनस्थान्यत्र क्षणम-प्यवस्थानमसंभावयता मयेवं पृष्टा भवन्तस्तज्जीवतीत्येतानि तु तावत्कणे छतान्यक्षराणि । अधुना किं वृत्तमस्य येनासौ नागतः, क वा स्थितः, केन वा प्रसङ्गेन, कथं वा तमेकाकि-नमुत्सुच्यायाता भवन्तः, कथं वा भवद्भिवंद्यादिष नानीतोऽसावित्येतद्वगन्तुमुत्ताम्यति मे हृद्यम्' इति ।

ते चैवं पुष्टा व्यञ्चपयन्—''देव, श्रूयतां यथावृत्तम् । पृष्ठतः स्कन्धावारमनुपालयद्भिः शनैः शनैवेंशम्पायनेन सह भवद्भिरागन्तव्यमिद्यादिश्य गैतवति देवे तस्मिन्दिवसे सुगृ-हीतत्वाद्धासेन्धनादिकस्योपकरणजातस्य न दत्तमेष प्रयाणं स्कन्धावारेण । अन्यस्मिन्नहन्या-हतायां प्रयाणभेर्यो सज्जीकियमाणे साधने प्रातरेवास्मान्वेशम्पायनोऽभ्यधात्—'अतिपुण्यं ह्यां सरः पुराणे श्रूयते । तद्सिन्द्यात्वा प्रणम्य चौस्येव तीरभाजि सिद्धायतने भगवन्तं भवानीप्रमुं महेश्वरं श्रााङ्कशकुष्ठशेखरं ब्रजामः । दिव्यजनसेविता केन कदा पुनः

वैश्वम्पायनः साम्रं वर्षशतं पृष्ठविश्वस्थिकहायनशतं भ्रियते । आगुः कर्मणिति शेषः । किसिव । देवशरीरिमव । ह्यतत्वृचौक्तमाकण्यं श्रुत्वा चोजीवित इवोत्प्राणित इवानन्दस्य हर्षस्य बाष्पे नेत्राम्बु तस्य निर्मरो यस्मिने-वंभूतस्तान्सर्वानेव कण्ठमहेण गलालिक्तितेन संभाव्य संतुष्टान्कृत्वावादीद्यवीत् । किमवादीदिखाशयेनाह—जीवत इति । जीवतः प्राणान्धरतो वैशम्पायनस्यान्यशान्यस्थिनप्रदेशे क्षणमप्यवस्थानमसंभावयताऽसं-भावनां कुर्वता मया चन्द्रापीडेनैवं पूर्वोक्तप्रकारेण भवन्तो जनाः पृष्टाः प्रक्षितास्तजीवतीखेतानि त्वक्षराणि वर्णास्तावदादो कर्णे श्रोत्रे कृतानि । अधुना सांप्रतमस्य वैशम्पायनस्य कि वृत्तं जातम्, येन हेतुनासौ वैशम्पायनो नागतो नायातः । क्र वेति । अत्र वा स्थितोऽवस्थानं कृतवान्, केन वा प्रसन्नेन संबन्धन स्थितः, कथं वा केन प्रकारेण तं वैशम्पायनमेकाकिनमुत्स्यत्य खक्तवा भवन्त आयाता आगताः । कथं वा भवक्ति प्रकारिणसौ मित्रसुतो नानीतः । इखेतदवगन्तुं ज्ञातुं मे मम हदयसुत्ताम्यति । उत्पीडयतीखर्थः ।

ते चैवममुना प्रकारेण ष्रष्टाः प्रश्नविषयीकृताः सन्त इति व्यज्ञापयिनिति विज्ञिति चर्तुः । एतद्र्शयन्नाह्—हैं देव हे खामिन्, यथावृत्तं यथाभूतं श्रूयतामाकर्ण्यताम् । पृष्ठतः पश्चाद्भागे स्कन्धावारं सैन्यं शनैः शनैः शनैर्मन्दं मन्दमनुपालयद्भिरनुरक्षद्भित्तेवाम्पायनेन सह भवद्भिर्युष्माभिरागन्तव्यमित्यादिश्य कथिरता देवे चन्द्रापीके गतवित चिलते सित तिस्मिन्दवसे देवप्रयाणकिते घासो यवसमिन्धनिस्म । आदिशब्दादस्यश्वादीनां भक्ष्यम् । एतरप्रमृत्युपकरणजातस्य सामग्रीसमृहस्य सुगृहीतत्वात्सुलभत्वात्स्कन्धावारेण न दत्तमेव न कृतमेव प्रयाणं चलनम् । अन्यस्मिन्नहत्ति तद्यतिरिक्तदिने प्रयाणभेगौ गमनदुन्दुभावाहतायां तावितायामश्वादिके साधने सज्जिक्यमाणे सित आरोहणार्थमारोप्यमाणपर्याणादिके सित, प्रातरेव प्रत्यूष एवास्मान्वैशम्पायन इसम्यधा-दित्यूचिवान् । इतियोसमह्नि तद्यतिति । अतियुण्यमतिपित्रते द्यन्छोदाख्यमच्छोदाभिधानं सरस्तटाकं पुराणे श्रूयत आकर्णते । तसादितोरस्मिन्सरित कात्वा ज्ञानं कृत्वास्यैव सरसस्तीरभाजि तदमाजि सिद्धायतने चैत्ये शशाङ्कस्य चन्दस्य शकलं खण्डं तदेव शिखरो मुकुदो यस्यैवंभूतं भगवन्तं माहात्म्यवन्तं भवान्याः पार्वसाः प्रमुं खामिनम् । क्रचित् 'भवाभवप्रभुम्' इति पाठोऽपि दृश्यते । तेन तत्र निस्मानित्यस्यामिनामिन्दर्यः । महेश्वरं अमु स्वामिनम् । क्रचित् 'भवाभवप्रभुम्' इति पाठोऽपि दृश्यते । तेन तत्र निस्मानित्यस्यामिनामिन्दर्यः । महेश्वरं

पाठा०--१ साम्रः २ तु. ३ प्रसङ्गेन स्थितः. ४ ते पृष्टाः. ५ आगतवति ६ तस्मिरतु दिवसे. ७ वासः ८ तदच्छोदसरः. ९ वाः

स्वप्नेऽपि भूमिरियमालोकिता' इल्लाभिधाय चरणाभ्यामेवाच्छोदसरस्तीरमयासीत् । तत्र चातिरम्यतयेव सर्वतो दत्तदृष्टिः संचर्न्, अमरकामिनीश्रोत्रशिखरारोहणप्रणयोचितैस्तर-क्लानिलाहितिविलोलवृत्तिभः किसल्यरिविरलकुसुममकरन्द्लोभपुिकतानां च मत्तमधुलिहां मञ्जना सिक्षितरवेण दूरादाह्वयन्तिमव, मरकतमणिद्रयामया प्रभयानुलिम्पन्तिमव समं दश-दिग्भागान्, अदत्तदिवसकरिकरणप्रवेशतया दिवाप्यन्तिनैशीथिनीमिव बिश्राणम्, चिर-परिचितरिष मेघोद्गमाशङ्कया मुहुर्मुहुक्नमुक्तमधुरकेकारवैर्वनशिखण्डिभिक्तकंघरैरवलोक्य-मानम्, पदमिव जलदकालस्य, प्रतिपक्षमिव सर्वसंतापानाम्, निजावासमिव जलिन्नः, निर्गममार्गमिव सुरिभमासस्य, आश्रयमिव सर्वसंतापानाम्, जन्तव्यत्विनशिखण्डिभिक्तकंघरैरवलोक्यः, आस्पदिमव सर्वरमणीयानाम्, अनवरतविलतसुरभिद्यातस्यात्वान्तिवानिक्यानिव रतेः, आस्पदिमव सर्वरमणीयानाम्, अनवरतविलतसुरभिद्यातिलाच्छोदसरस्तरङ्गमाकताभिवीजि-ताभ्यन्तरिलाललमन्यतमं तटलतामण्डपमद्राक्षीत्।

दृष्ट्वा च तमतिचिरान्तरितद्र्शनं भ्रातरिमव तनयमिव सुदृद्मिव चानन्यदृष्टिर्विसमृत-

रुदं प्रणम्य नमस्कृत्य च वजामो गच्छामः । दिव्यजनसेविता केनासारपक्षपातिना खप्नेऽपि खापदशायामपि कदा कस्मिन्काले पुनः 'पुनविंशेषयोः' इयं भूमिरियं वसुधाऽऽलोकतावलोकितेत्वभिधायेत्युक्त्वा चरणाभ्यामेव पादचारेणेत्यर्थः । अच्छोदसरत्तीरमयासीदाययौ । तत्र च तस्मिनच्छोदसरस्यतिरम्यतयातिमनोहरतयैव सर्वतो दत्ता न्यस्ता इष्टिर्हरयेनैवंभूतो वैशम्पायनः संचरनाच्छन्नन्यतमं यत्तटं तीरं तत्र लतामण्डपमद्राक्षीद्वयलोकयिति दरेणान्वयः । इतो लतामण्डपं विशेषयन्नाह—अमरेति । अमराणां देवानां कामिन्यः व्रियस्तासां श्रोत्रशिख-राणि कर्णापाणि तेष्वारोहणे यः प्रणयः स्नेहस्तत्रोचितैयोग्यैस्तरंगाणां कल्लोलानामनिलो वायुस्तस्याहत्या आह-ननेन विलोला चन्नला बृत्तिर्येषां तैरेवंभूतैः किसलयैः पहनैरविरलो निनिडो यः कुसुमानां पुष्पाणां मकरन्दो मरन्दस्तस्य लोभस्तुष्णा तेन पुलितानामेकीभूतानां च मत्तमधुलिहां क्षीबभ्रमराणां मञ्जूना रुचिरेण सिलितं ध्वनितं तस्य रवेण शब्देन करणभूतेन दूरादाह्वयन्तामिवाहति कुर्वन्तामव । मरकतेति । मरकतमणिरशम-गर्भरलं तद्वच्छ्यामया इयामलया प्रभया कान्ला सममेकपदे दशदिग्भागान्दशक्कुभां प्रदेशाननुलिम्प(य)न्त-मिवानुलिम्पनं कुर्वन्तिमव । न दत्तो दिवसकरस्य सूर्यस्य किरणप्रवैशः करप्रवेशो येन तस्य भावस्तत्ता तया दिवापि दिवसेऽप्यन्तर्मध्ये निशीशनीमिव रात्रिमिव विभाणं घारयन्तम्। 'निशा निशीथनी रात्रिः' इति हैमः। चिरपरिचितैरिति । चिरपरिचितैरपि चिरपरिशीिळतरिप मेघस्योद्गम उदयस्तस्याशङ्कारेका तथा मुहुर्मुह-र्वारेवारसन्मुक्तो मधुरो मिष्टः केकारवो यैरेवंभूतेवेनशिखण्डिभिररण्यमयूरैरुत्कंधरैरुद्वीवैरवलोक्यमानं निरीक्ष्य-माणम्, जलद्कालस्य प्रावृद्धसमयस्य पदमिव स्थानमिव, सर्वसंतापानां समग्रतापानां प्रतिपक्षमिव रात्रमिव, जिडमः शैलस्य निजावासमिव खाश्रयमिव, सुरिभमासस्य वसन्तमासस्य निर्गममार्गमिव निर्गमनपन्थानमिव, मकर्ष्यजस्य कंदर्पस्याश्रयमिव निवासमिव, रतेः कंदर्पस्रिय उत्कण्ठाविनोदस्थानमिवोत्कलिकाविलासपदमिव, सर्वरमणीयानां समप्रमनोहराणामास्पदमिव गृहमिव, अनवरतं निरंतरं विलेताः पश्चादायाता ये सुरभयः मुगन्धाः शीतलाः शिशिरा अच्छोदसरससरंगाः कल्लोलासेषां मारुतेन वायुनाभिवीजितमभ्यन्तरशिलातलं यस्य स तमन्यतमं तटलतामण्डपमदाक्षीदिखन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

राष्ट्रा चेति । अतिचिरकालेनान्तरितं व्यवहितं दर्शनमवलोकनं यस्यैवंभूतं तं लतामण्डपं दृष्ट्वा विलोक्य च आतरमिव सहोदरमिव, तनयमिव स्नुतमिव, सुहृद्मिव मित्रमिव, न विचतेऽन्यस्मिन्दृष्टिर्यस्येवंभूतो विस्पृतो

पाठा०-१ निशीयम्. १ चलित.

निमेषेण चक्षुषा विलोकयन्, स्तिमित ईव, मूर्च्छयोन्मुच्यमान इवेन्द्रियैः, झेनिखुन्मुक्ताङ्गः, समुपविदयं भूमो किमप्यन्तरात्मना स्तरित्रव, अनुध्यायित्रव निर्विकारवर्दनो गलित-लोचनपयोधारासंतानरत्ष्णीमधोमुखस्तस्थो। तथावस्थितं तमवलोक्यास्माकमुद्रपादि चैतसि चिन्ता—येन केनचिद्रपिह्यन्त एव रसिकहृद्याः परिणामधीरमतयोऽिष, किं पुनः कुत्-हलास्पदे प्रथमे वयसि वर्तमानाः । तस्मान्नियतिमयस्थेमामितमनोहरां भूमिमालोक्य भावयतो हृद्यविकृतिरीदृशी जातेति । निचराच तमेवमवदाम वयम्—'हष्टा दर्शनीया-नामविधरेषा। तदुत्तिष्ठ। संप्रति निर्वर्तयामः स्नानविधिम्। अतिमहती वेष्टा। सज्जीभूतं साधनम्। प्रयाणाभिमुखः सकलः स्कन्धावारस्त्वां प्रतिपालयन्नास्ते । किमदापि विलिक्विते वेते । सं त्वेवमुक्तोऽप्यसाभिरश्चतास्त्रीयालाप इव, जह इव, मूक इव, अशिक्षित

विसारणं प्राप्तो निमेषो निमीलनं यस्यैवंभूतेन चक्षुषा विलोकयन्पर्यन्तिमित इव स्तब्धतां नीत इव, मुच्छंया मोहेनेन्द्रियैः करणैरुनमुच्यमान इवोत्प्राबरुयेन खज्यमान इव, झगिति शीघ्रमुनमुक्तान्यङ्गानि येन सः । अति-शैथिल्यादिति भावः । भूमौ पृथिव्यां समुपविद्योपवेशनं कृत्वान्तरात्मना मनसा किमप्यनिर्वेचनीयं स्मरिश्व स्मृतिगोचरीकुर्वेशिव, अनुध्यायिश्ववानुचिन्तयिश्वव, निर्विश्वतिकं वदनमाननं यस्य सः। गलिता सन्ता लोचनाभ्यां या पयोधाराश्रधारा तस्याः संतानं यस्मिन्नवंभतस्तरणीं मौनेनाधोमुखो नीचैर्भुख-स्तस्थौ स्थितवान् । तथावस्थितं तदवस्थाप्राप्तं च तं वैशम्पायनमवलोक्य निरीक्ष्यास्माकं चेतिस चित्ते चिन्तार्तिरुदपाद्युत्पन्ना । परिणामेऽवसाने घीरा स्थिरा मतिई द्वियेषां ते तथा एवं विधा अपि रसिक हृदयाः कामिजना येनकेनचिटप्रकारेणापहियन्त एव वशीकियन्त एव । किं पुनः कुतृहलास्पदे कौतुकस्थाने प्रथम भाषे वयस्यवस्थायां वर्तमानाः स्थिताः । जना इति शेषः । तस्मादिति हेत्वर्थे । नियतं निश्चितिम-मामतिमनोहरामतिरमणीयां भूमिं वसुधामालोक्ष्य निरीक्ष्यास्य वैशम्पायनस्येति भावयतश्चिन्तयत ईदशी हृदयिकृतिश्चित्तविद्वतिर्जातीत्पन्ना । निचराचाचिरकालेन तं वैशम्यायनमेवं वसमवदाम जल्पाम । वर्शनीयानां विलोकनीयानामेषा भरवधिः सीमा दृष्टावलोकिता । तदिति हेत्वर्थे । उत्तिष्ठोत्थानं कुरु । संप्रतीदानीं स्नानविधिमाष्ठवनविधि निर्वर्तियामो निष्पादयामः । अतिमहत्यतिगरीयसी वेला वारा जातेति शेषः । साधनं सैन्यं सजीभूतं सजं जातम् । सकलः समग्रः स्कन्धावारः सैन्यलोकः प्रयाणाभि-मुखो गमनाभिमुखस्त्वां वैशम्पायनं प्रतिपालयन्निरीक्षन्नास्ते तिष्ठति । अद्यापि सांप्रतमपि किं विलम्बि-तेन । किं कालक्षेपणेनेत्यर्थः । स तु वैशम्पायन एवं पूर्वोक्तप्रकारेणासाभिक्कोऽपि कथितोऽश्रुतोऽनाकर्णि-तोऽस्महीय आलापो येन स इव जल इवाचेतन इव. मूक इव एल एव, अशिक्षित इवापाठित एव. (न) वक्त

टिप्पo—1 अत्र पाठो विच्छिन्नः । अत एव विच्छिन्नस्य मध्यभागस्य अन्तमात्रावरोषेण 'मूच्छ्या' इत्यनेन सह 'उन्मुच्यमान इव' इत्यस्य संबन्धो वलादेव टीकाकारेणाऽऽकृष्टः । 'लिखित इव, सुन्धिर-मूध्वं एव स्थित्वा अपारयन्नद्गानि धारयितुम् (आवेशवशादृङ्गानि धारयितुमशक्तुवन्),आक्रम्यमाण इव मूच्छ्या' इति मध्ये पाठः । एतद्रमे 'उन्मुच्यमान इवेन्द्रियैः' इति पाठः । टीकाकारमहान्नयेन तु ध्वंसा-वरोषेण 'मूच्छ्या' इति पदेन सह बलात्कारेण 'उन्मुच्यमानः' इत्यस्य संबन्धः कृतः । 2 'जाता' इति मुळ एव पाठः । न परिशेषस्यावश्यकता ।

पाठा०—१ इव लिखित इव सुन्निरमुर्ध्व एव स्थित्वापारयित्रवाङ्गानि भारियतुमाक्रम्यमाण इव मुन्ध्या; इवोल्कीणें इव पुस्तमय इव सुन्निरम्, २ झिगिति, ३ हृदयो, ४ अवस्थितं च, ५ अचिरात्, ६ वेळा गाता, ७ असदाळायः.

इव, वक्तुं न किंचिदिप प्रत्युत्तरमदात् । तमेव केवछमनिमेषपक्ष्मणा निश्चलस्वारकेण संतताश्रस्नोतसा लिखितेनेव चक्षुषा लतामण्डपमालोकितवान् ।

पुनःपुनश्चास्मामिरागमनायानुस्थ्यमानस्तद्भ्थितदृष्टिरेवास्मान्परिच्छेद्निष्ठुरमाह स्म-'मया तु न यातव्यमस्मात्प्रदेशात्। गच्छन्तु भवन्तः स्कन्धावारमादाय। न युक्तं भवतां चन्द्रा-पीडभुजबळपरिरिश्चतं गते तस्मिन्महासाधनं गृहीत्वात्यां भूमौ क्षणमप्यवस्थानं कर्तुप्' इत्युक्तवन्तं च तमकस्मान्नाम किंचिदस्य दैवादेव वराग्यकारणमुत्पन्नमित्याशङ्क्ष्य सानुनय-मागमनाय पुनःपुनः प्रतिवोध्य तादृशासंबद्धानुष्ठानेन जातपीडा निष्ठुरमप्यभिद्धितवन्तो वयम्—'एवं न युक्तमस्माकं स्थातुम्। भवतः पुनर्देवस्य तारापीडस्थानन्तरादार्यशुक्तना-साद्यव्यजन्मनो देव्या विल्लासवत्याङ्कलालितस्य देवेन चन्द्रापीडेन सहैकत्र संवृद्धस्य तथा विद्यागृहे महता यन्नेनेव शिक्षितस्य युक्तमिद्म् १, यज्येष्ठे भ्रातिर सुद्धित वत्सले भर्तिर जगन्नाथे च गुणवित च भवित सर्वमर्पयित्वा गते तत्परित्यागेनात्रावस्थानम्। कस्यापरस्थे-दृशो युक्तायुक्तपरिच्छेदः १ तिष्ठतु तावदस्माकं तवोपरि स्नेहो भक्तिर्थ अस्मिस्तु शून्या-

जिल्पतुं किमिप प्रस्मुत्तरं प्रतिवचोऽदाहदौ । तमेव लतामण्डपमेव केवलमेकमिनेषं निमीलनरिहतं पक्ष्म यासिस्तत्तेन, निश्चला स्थिराऽत एव स्तब्धा तारका कनीनिका यसिस्ततेन, संततं निरन्तरमश्चन्नोतो नेत्रामबु-भवाहो यसिस्तत्तेन, लिखितेनेव चित्रितेनेव चक्षुषा नेत्रेण लतामण्डपमालोकितवान्तिरीक्षितवान् ।

्रपनः पुनश्चासाभिरागमनायाऽत्रानयनकृतेऽत्रुरुध्यमानोऽतुरोधं क्रियमाणः । तस्मिष्ठतामण्डपे प्रथिता लमा दृष्टिर्यस्वैनंभूत एवास्मान्परिच्छेदनिष्टरं निश्चयपरूषमाह सा कथयामास । मया त्वसात्प्रदेशाच यातव्यं न गन्तव्यम् । भवन्तो यूर्यं स्कन्धावारं सैन्यमादाय गृहीत्वा गच्छन्तु वजन्तु । तासिश्चन्द्रापीडे गते सति चन्द्रा-पीडस्य राज्ञो भुजबलेन बाहुवीर्येण परिरक्षितं महासाधनं महासैन्यं गृहीत्वादायास्यां भूमौ क्षणमप्यवस्थानं कर्तुं भवतां युष्माकं न युक्तं न न्याय्यम् । इति पूर्वोक्तप्रकारेणोक्तवन्तं कथितवन्तं च तं वैशम्पायनम् । नामेति कीमलामन्त्रणे । अकस्मानिष्कारणतोऽस्य वैद्यान्पायनस्य दैवादेव विधेरेव वैराग्यकारणं विरक्ततानिदानं किंचि-दुत्पन्नं संजातम् । इत्याशक्क्षीत्यारेक्य सानुनयं सविनयं पुनः पुनरागमनायाऽत्रानयनकृते प्रतिवोध्य प्रतिवोधं दत्त्वा तादशं तथाविधं यदसंबद्धानुष्ठानमनुचिताचरणं तेन जातपीडा उत्पन्नबाधा वयं निष्ठ्रमपि परुषमप्यभिहितवन्तः कथितवन्तः । एवमस्माकं स्थातं न युक्तं न युक्तिमत् । तारापीडस्य राज्ञोऽनन्तरादव्यवहितात् । तत्सदशा-दिखर्थः । भार्यग्रुकनासाल्रन्धं प्राप्तं जन्मोत्पत्तिर्थेन स तस्य देव्या विलासवत्या अङ्गः क्रोडस्तेन लालितस्य पालितस्य, देवेन चन्द्रापीडेन सहैकत्रैकसिनस्थले संबद्धस्य बृद्धि प्राप्तस्य, तथा विद्यागृहे विद्याभ्यसनसद्यनि महत्ता यहेनैव गरीयसा प्रयासेनैव शिक्षितस्य शिक्षां प्राहितस्य भवतस्तव न्याय्यमिदं युक्तम्? यद्यसात्कार-णाज्येष्ठे वृद्धे आतिर सहोदरे सुहदि मित्रे वत्सले हितकारके भर्तरि पोषके जगन्नाथे विश्वनायके गुणवित च भवति वैशम्पायने सर्वं समप्रमपेथित्वा वितीर्थ गते सति तत्परिखागेन तदाहिखेनात्राच्छोदसरस्यवस्थानम् कस्या-परस्य त्वद्भिन्नासंदशो युक्तायुक्तयोन्याय्यान्याय्ययोः परिच्छेदो (निर्मीयते) । अस्मार्कं तवोपरि क्षेद्दः प्रीतिर्भन क्तिवी आराध्यत्वेन ज्ञानं तावतिष्ठत्वास्ताम् । आसीस्तु शुन्यार्ण्ये जनरहिताटव्यामेकाकिनमसहार्थं भवन्तमु-

टिप्प०—1 काकुः । असाकं तु अत्रावस्थानं ून युक्तम्, भवतस्तु इदम् (अवस्थानम्) युक्तम् ? अपि तु न युक्तमित्यथैः । उत्तरभागः।

रण्ये भवन्तमेकाकिनमुत्सृख्य गताः सन्तो देवेन चन्द्रशीतलप्रकृतिना चन्द्रापीडेनैव कि वक्तव्या वयम् ? किमन्यो देवश्चन्द्रापीडः, अन्यो वा भवान् ? तदुन्मुच्यतामयं संमोहः । गमनाय धीराधीयताम्'।

इसिंहितोऽस्वाभिरीषदिव विलक्षहासेन वैचनेनास्मानवादीत्—िकमहमेतावदिष न वेद्मि, यद्गमनाय मां भवन्तः प्रबोधयन्ति । अपि च चन्द्रापीडेन विना क्षणमप्यहमन्यत्र न पारयामि स्थातुम् । एषेव मे गरीयसी परिबोधना । तथापि किं करोमि । अनेनैव क्षणेन सर्वत्र विगितितं मे प्रभुत्वम् । तथाहि स्मरिन्नव किमिप मनो नान्यत्र प्रवर्तते, पर्यन्तीव किमपि न दृष्टिरन्यतो वलति, आसक्तमिव कापि हृद्यं किमपि न जानाति, निगडिताविव पदमपि दातुं न चरणावृत्सहेते । कीलितेव चास्मिन्नेव स्थाने तनुः । तदात्मना त्वहमस-मर्थो यातुम् । अथ बळाद्भवन्तो मां निनीषवः, तत्रापि चळितस्यास्मात्प्रदेशादात्मनो जीवि-तथारणं न संभावयामि । अत्र तु पुनस्तिष्ठतो यदेतद् न्तर्हदये किमप्यनवसीयमानं विपरि-बर्तते मे, येनैव विधृतोऽस्मि, तेनैवावश्यं धार्यन्ते प्राणा इति चेतिसि मे । तदछं निर्वन्धेन । भवतु यावजीवमान्तेश्चन्द्रापीडदर्शनसुखम् । अरुपपुण्यस्य तु तन्मे गच्छन्त भवन्तः।

रसुज्य त्यक्त्या गताः सन्तो वयं चन्द्रवच्छीतलप्रकृतिना शिशिरस्त्रभावेन देवेन चन्द्रापीडेनैव किं वक्तव्याः किं कथनीयाः १ किमन्यस्त्वदितरो देवश्वन्द्रापीडो ऽन्यो वा चन्द्रापीडाद्भिन्नो भवांस्त्वम् १ तदिति हेत्वर्थे । अयं संमोहोऽज्ञानमुन्मुच्यतां लज्यताम् । गमनाय धीर्वुद्धिराधीयतां खीकियताम् ।

इति पूर्वोक्तप्रकारेणास्माभिरभिहितः कथित ईषदिय मनाणिव विलेक्षं वीक्षापत्रं हासो हास्यं यस्मिन्नवंविधेन वचनेनासानवादीदब्रवीत् । अहमेतावद्येतावन्मात्रमपि किं न वेद्यि न जानामि, यद्यसात्कारणाद्भवन्तो मां ग्रमनाय प्रबोधयन्ति प्रबोधं कुर्वन्ति । अपि चेति प्रकारान्तरे । चन्द्रापीडेन विनान्यत्रान्यस्मिन्प्रदेशेऽहं क्षणमि स्थातुं न पारयामि न समर्थों भवामि । एषैव पूर्वोक्तैव मे मम गरीयसी गरिष्ठा परिबोधना प्रतिबोधः । तथा-पीति । अहं कि करोमि कि कुर्वे । अनेनैव धणेन समयेन मे मम प्रमुखं सामध्ये सर्वन्न सर्वस्मिनस्थले विग-लितं विनष्टम् । तदेव दर्शयन्नाह—तथाहीति । मनोऽन्यत्र किमपि न प्रवर्तते । अत उत्प्रेक्षते—सर्वेन्निव स्मृतिं कुर्वेन्निय । दृष्टिदेकिमप्यन्यतो न वलति न पश्चानिवर्तते । अत उत्प्रेक्षते—पर्यन्तीव विलोकयन्तीव । हृद्यं चेतः क्वापि कुत्रापि किमपि न जानाति नावकलयति । अत उत्प्रेक्षते—आसक्तमिवालग्रमिव । चरणी पादौ पदमपि दातुं नोत्सहेते नोत्साहं कुर्वाते । अत उत्प्रेक्षते—निगडितानिव नियन्त्रितानिव । अस्मिन्नव-स्थाने मे तनुः शरीरं कीलितेव कील्या नियन्त्रितेव । तत्तस्मात्कारणादात्मना तु खेन लहं यातुमितो गन्त्रम-समर्थोऽक्षमः । अथेति प्रकारान्तरे । भवन्तो यूर्यं बलाद्धठान्मां वैशम्पायनं निनीषवो नेतुमिच्छवः । तत्रापि तस्मिन्नपि प्रदेशेऽस्मात्प्रदेशाचिलतस्य गंतुं प्रवृत्तस्यात्मनः खस्य जीवितधारणं न संभावयामि । नावकल-यामि । अत्र रिचति । अस्मिन्स्थळे पुनस्तिष्ठतो मे यदेतदन्तर्हृदये चेतसि किमप्यनिर्दिष्टनामकमनवसीयमान-मज्ञायमानं विपरिवर्तते विपरिश्रमति । येनैवाहं विधृतोऽस्मि । इति मे मम चेतस्पस्ति । इति योखमाह—तेनै-वेति । तेनैव हृदयान्तर्वितिना प्राणा असवोऽवर्यं निश्वयेन धार्यन्ते प्रियन्ते । तत्तसाद्धेतोर्निर्वन्धेनात्यामहे-णालं कृतम् । भवतो यूर्यं गच्छन्तु त्रजन्तु, चन्द्रापीडस्य दर्शनमवलोकनं तदेव तसाद्वा सुखं यावजीवं

टिप्प०-1 विलक्षहासेन सल्जासितेन । 2 'सारदिव' इति पाठः । मनसो नपुंसकत्वात् ।

पाठा०—१ वदनेन. २ इवान्यत्र. इ असिन्नेन. ४ अवसीयमानम्; अवसीयमानम्, ५ चेतसि. ६ अतु-भवन्तु, ७ चन्द्रापीडमुखदर्शन.

प्राप्तमिष करतलादेवैवमान्छिय दैवेन नीतम्' इल्यमिद्धानश्च कौतुकात्, 'किमेतत्, येनैवं भाषसे । नायासि देवस्य चन्द्रापीडस्य समीपम्' इल्यसाभिः पुनःपुनः पृष्टोऽप्यभ्यधात्— 'ल्लेंडह्मेवं वक्तुम् । तथापि शपामि वयस्यचन्द्रापीडस्येव जीवितेन, यदि किंचिद्षि जानामि, यत्केन कारणेन न शकोम्यतो गन्तुमिति । अपि च भवतामपि प्रत्यक्ष एवायं वृत्तान्तः । तद् व्रजन्तु भवन्तः' इत्युक्त्वा तृष्णीमेभूत्।

मुहूर्तादिव चोत्थाय तेषु तेषु रम्यतरेषु तहतलेषु लैतागहनेषु सरस्तीरेषु तिसिश्च देवायतने किमि नष्टमिवान्विष्यन्ननन्यदृष्टिर्वभ्राम । भ्रान्त्वा च चिरमिव खिन्नान्तरात्मा
सिनवेंद्रमूर्ध्व निःश्वस्य तेसिल्लतागहने पुनहपविदय तस्था । वयमि कृतवीहत्संनिधानास्तह्रितिबोधनप्रत्याद्याया स्थिता एव । गतवित समिधंक इव यामद्वये द्यारिस्थितिकरणायासाभिरभ्यधितः प्रत्युवाच—'वयस्यचन्द्रपीडस्य खल्वमी स्वजीविताद्पि वद्यभतराः प्राणाः ।
तद्यदि वलाद्पि परित्यस्य मां गच्छिन्ति, तथाप्येषां,संधारणे मया यतः कार्यः । किं पुनरगच्छतामेव । चन्द्रापीडदर्शनेनेव चाहमर्थी । न मृत्युना । तदभ्यर्थनैवात्र निष्फला' इस-

यावत्त्राणधारणं तावदातृप्तेर्भवतु संपद्यताम् । अल्पपुण्यस्य तु मे मम तद्द्रीनसुखं प्राप्तमिष लब्धमिष करतला-देव हस्ततलादेव । एवं पूर्वोक्तन्यायेनाच्छिद्याक्षिण्य दैवेन विधिना नीतं गृहीतमित्यभिद्धान इति श्रुवाणश्च, कौतुकात्कृत्हरूकेनैतिक वर्तते, येन हेतुना त्वमेवं भाषस एवं बदिस । देवस्य चन्द्रपीडस्य समीपमभ्यणं नायासि नागच्छिति । इस्यसाभिः पुनः पुनर्वारंवारं पृष्टोऽप्यनुयुक्तोऽप्यभ्यधादवोचत् । अहमेवं वक्तं कथितुं लजे त्रपामि । तथापि लजावत्त्वेऽपि वयस्यचन्द्रापीडस्येव जीवितेन प्राणितेन शपामि शपयं करोमि, यद्यहं किमपि जानाम्यवकलयामि । केन कारणेनातो गन्तुं यत्र शक्तोमि न समर्थो भवामीति । अपि च युक्त्यन्तरे । भव-तामिष युष्माकमप्ययं युक्तान्त उदन्तः प्रसक्ष एवानुभवसिद्ध एव । तक्तस्याद्धितोर्भवन्तो वजन्तु गच्छन्तु । इस्यकृत्वा तृष्णीमभूत् । मोनेन स्थितवानिस्थर्यः ।

मुहूर्तादिवात्थाय चोत्थानं कृत्वा च तेषु तेषु रम्यतरे वित्तमनीहरेषु तक्तलेषु वृक्षतलेषु लतागहनेषु वृक्षीगहरेषु सरस्तीरेषु तटाकतटेषु तिस्मिश्र देवायतने चैले किमिप किचिदिप नष्टमिव गतमिवान्विष्यकाथियन्
न अन्यस्मिन्दिष्टिर्थस्येवंभूतो बन्नाम अमणं चकार । चिरिमव चिरकालसहर्य आन्त्वा च अमणं कृत्वा खिन्नः
खेदं प्राप्तोऽन्तरात्मा मनो यस्य स सनिवेदं सखावमाननमूर्ध्वभुपरिष्टाचिःश्वस्य निःश्वासं मुक्तवा तस्मिन्पूर्वोक्ते
लतागहने पुनर्द्वितीयवारमुपविश्योपवेशनं कृत्वा तस्थी स्थितवान् । कृतं विहितं वीर्ष्यां चल्लीनां संनिधानं सान्
मीद्यं यैरेवंविधा वयमपि तस्य वैशम्पायनस्य प्रतिबोधनं तस्य प्रत्याशा वाच्छा तथा स्थिता एव । समिषके
किचिद्धिके यामद्वये प्रहरिद्वतये गतवित व्यतीते सित शरीरस्थितिकरणाय देहधारणाकृतेऽस्माभिरभ्यर्थितः
प्रार्थितः प्रत्युवाच प्रत्यववीत् । वयस्यस्य मित्रस्य चन्द्रापीडस्य खळ निश्चयेनामी प्राणाः खजीवितादिष खकीयजीवितव्यादिष वल्लभतराः । अतिशयेन प्रिया इत्यर्थः । तत्तस्माद्वेतोर्वलादिष हादिष यदि मां परिलब्ध मुक्तवा
गच्छिन्त त्रजन्ति, तथाप्येषां प्राणानां संधारणे रक्षणे मया यत्नः प्रयासः कार्यः । अगच्छतामवज्ञतामेवैषां कि
पनर्भण्यते । चन्द्रापीखदर्शनेनैव चन्द्रापीडावलोकनेनैवाहमर्था प्रयोजनवान् । न मृत्युना न कालधर्मण । तसा-

टिप्प०-1 'जर्भ च निःश्वस्य' इत्येवोचितः पाठः।

पाठा०-१ ग्राकोमि, २ अभवतः ३ लतागृहेषु, ४ জर्ध्वं च. ५ अन्यतरस्मिन्; अन्यतमस्मिन्; ६ प्रतिवीधनाः ७ प्रयत्तः

भिधायोत्थाय स्नात्वा कन्दमूळफळैर्वनवासोचितां शरीरिक्षितिमकरोत् । निर्वितितशरीर-श्चितौ तस्मिन्वयमि कृतवन्तः । अनेनैव च क्रमेण विस्मितान्तरात्मानो रात्रौ च दिवा च किमेतिदिति तर्द्धृत्तान्तमेवानुभावयन्तो दिनत्रयं श्चित्वा निष्प्रत्याशास्तदागमनानयनयोः सुक्क-तश्म्बेळसंविधानं तत्परिकरं तत्र स्थापयित्वा चागता वयम् । यश्चाप्रतो न प्रेषितः संवाद-कस्तदेकं तावदन्तरा गच्छतो देवस्थासौ न परापतत्येव । अपरमि चिरार्त्पविष्टमात्रस्थैव देवस्य मा पुनरागमनक्केशोऽभृत् दित ।

चन्द्रापीडस्य तु तं खप्नेऽप्यनुत्पेक्षणीयं वैशम्पायनवृत्तान्तमाकण्यं युगपदुद्वेगविसाधाभ्या-माक्रान्तहृद्यस्थोद्पादि चेतिस्—'किं पुनरीहशस्य सर्वपरिद्यागकारिणो वनवासेकशरणस्य वैराग्यस्य कारणं भवेत्। स्वयं च न पद्यामि किंचित्स्खिलितम्। तातप्रसादातु मामिव तमिष चरणतळळुँलितचूडामणयोऽर्चयन्त्येव राजानः। ममेव तस्यापि चेच्छीधिकेषु सर्वोप-भोगेषु न किंचिद्पि हीयते। ममेव तस्याप्याज्ञा न विह्न्यत एव। अहिमिव सोऽपि प्रसी-

द्वितोरत्र निष्फलैवाभ्यर्थना प्रार्थना । इत्यमिधायेत्युक्त्वोत्थायोत्थानं कृत्वा स्नात्वा च कन्दमूलफलैः कृत्वा वन-वासस्योचितां योग्यां शरीरिश्यितिं देहसाधनमकरोदकल्पयत् । निर्वितिता निष्पादिता शरीरिश्यितियेनैवंविधे तस्मि-न्वैशम्पायने सर्व्यपि वयमपि कृतवन्तो निष्पादितवन्तः । शरीरिश्यितिमिति शेषः । अनेनैव कमेण परिपाद्या विस्मितो विस्मयं प्राप्तोऽन्तरातमा येषामेवंभूता वयं रात्रौ निशायां च दिवा वासरे च किमेतदिति तहृत्तान्तं तदुदन्तमनुभावयन्तोऽनुन्तिन्तयन्तो दिनत्रयं स्थित्वावस्थानं कृत्वा तस्य वैशम्पायनस्थागमनमानयनं च तयो-निष्प्रसाशा निराशाः सन्तः सुकृतमेव शम्बलं पाथेयं तस्य संविधानं करणं तस्य तदेव च परिकरं परिच्छदं तत्र तस्मिन्प्रदेशे स्थापित्वा च वयमागता आयाताः । यद्येति । यद्यतः संवादैकः संदेशहारको न प्रेषितो न प्रहितः । तत्र नियामकद्वयम् । तदेव दर्शयकाह—तदेकमिति । एकं तावदेवस्य गच्छतोऽन्तरा मध्ये-ऽसी न परापतत्येव न मिलितुं शकोत्येव । अपरमप्यन्यदिप नियामकम् । चिराद्वहुकालेन प्रविष्टमात्रस्यागतमा-तस्य देवस्य प्रनार्द्वितीयवारमागमनञ्जेशो माभूत् । माङ्योगे छङ् ।

चन्द्रापी स्य तु खप्रेऽपि सप्तदशायामण्य नुत्रेक्षणीय मितर्कणीयं वैशम्पायन वृत्तान्तं मिश्रिष्ठतो दन्तमा कण्यं श्रुत्वा युगपत्समकाल मुद्देगोऽरिति सिय आश्र्यं च ताभ्यामाक्षान्तं व्याप्तं हृदयं चेतो यस्यैवंभूतस्य चन्द्रापी इन्स्यित चेतत्तर युद्धवा युगपत्समकाल मुद्देगोऽरिति सिय आश्र्यं च ताभ्यामाक्षान्तं व्याप्तं हृदयं चेतो यस्यैवंभूतस्य चन्द्रापी इन्मित्रं स्वत्यं चेताः यस्यैवंभूतस्य वैराग्यस्य कारणं निदानं कि पुनर्भचेत् । खीयमात्मीयं च स्वलितं वैगुण्यं किचिन्मना च पश्यामि नावलोक्षयाम । तातप्रसादात्तियु तुप्त महित्य तु मामिव चन्द्रापी इमिव तमि वैश्वम्यायनमिप चरणतले दिक्षत्रले छुलिता छिताश्रू इमण्यः शिरोमणयो येषामेता हशो राजानो भू सुजोऽर्चयन्येव पूजयन्येव । ममेव चन्द्रापी इस्येव तस्यापि वैशम्यायनस्यापी च स्वति कर्तिरिप्रयोगः । ममेव तस्यापि वैशम्यायनस्याप्ता मिदेशोऽन्येन विहन्यत एव । सहित्य दित कर्तिरिप्रयोगः । ममेव तस्यापि वैशम्यायनस्याप्यानस्याप्या निदेशोऽन्येन विहन्यत एव न खण्डात एव । सहित्य चन्द्रापी इद्य सोऽपि वैशम्याय-स्याप्यानस्याप्या निदेशोऽन्येन विहन्यत एव न खण्डात एव । सहित्य चन्द्रापी इद्य सोऽपि वैशम्यायन्यायानस्याप्ता निदेशोऽन्येन विहन्यत एव न खण्डात एव । सहित्य चन्द्रापी इद्य सोऽपि वैशम्यायनस्याप्ता स्थापि विषया स्थापि विश्व स्थापि विश्व स्थापि विश्व स्थापि विश्व स्थापि विश्व स्थापि स्यापि स्थापि स्थापिति स्यापिति स्थापिति स्

टिप्प०—1 अत्र अपिप्रयोगः प्रमादः। 2 विरूपीकृतवान् ग्रन्थमित् । 'सुकृतवलसंविधानस्' इति पाठः। सुष्ठुकृतं वलस्य (सैन्यादेः) संविधानं यस्मिन् तथोक्तं तत्परिकरम् (वैशम्पायनस्य परिकरं परिजनादिकम्) तत्रैव स्थापयित्वा इति तदर्थः। 3 'संवाद' इत्येव पाठः।

पाठा०—१ निवर्तितः २ अनेन चैवः ३ आत्मनोः ४ तम्ः ५ वळः ६ संदेशकः; संवादः ७ प्रवम्ः ८ प्रविष्टकायमात्रस्यः ९ स्मयः १० चिन्ताः ११ छुठितः १२ वाञ्छाधिकेषुः १३ अहमपिः १४ प्रसादास्करोतिः

दान्करोत्येव । मत्त इव तसादि विभेत्येवापराधिजनः । मयीव तस्मित्रपि सर्वाः संपदः । तमत्यालोक्य मामिवोत्पद्यते स्पृहा लोकस्य । अथागच्छंस्तातेनाम्बया वाऽऽयेशुकनासेन मनो-रमया च तनयस्नेहोचितेन सौहार्देन न संभावितः ? विनयाधिक्येच्छुना तातेन शुकनासेन वा किंचित्पीढाकरमिभिहितम् ? ताढितो वा ? तत्रापि नैवासावेवं हे सहतः पिशुनस्वभावो वा, गुरुजनामक्तो वा, गुणोपादानविमुखो वा, तरलचित्तो वा, यिकंचनकारी यः कश्चिदिव श्चुद्रप्रश्चतिराह्यपुत्रतागर्वितो दुःशिक्षितो दुर्विनीतो वा, पुत्रैकतादुर्ललेतो वा, यो जन्मनः अभृति सर्वप्रकारोपकारिणो गुरुजनस्योपरि खेदमेवं कुर्यादनुबन्धाद्विरमेद्वा । प्रशमस्यापीद-शस्य नेष कालः । अद्याप्यसौ विद्वज्ञनोचिते गार्हस्थ्य एव न निवेशितः, देविपत्तमनुष्याणान्मानृण्यमेव नोपगतः, अगत्वा चानृण्यमृणत्रयेण बद्धः क गतः ? न तेन पुत्रपौत्रसंतसा वंशः प्रतिष्टां नीतः । नानन्तद्क्षिणैर्महाकनुभिरिष्टम् । न सत्रकृपप्रपाप्रसादतटाकारामादिभिः कीर्त-

मोऽपि प्रसादान्वस्नादिप्रदानरूपान्करोत्येव सजल्येव । मत्त इव मदिव तस्मादपि वैश्वम्पायनाद्ध्य-पराधिजनो निभेखेन भीति प्राप्नोखेन । मयीन मदिन तस्मिन्नपि नैशम्पायनेऽपि सर्नाः समप्राः संपदी बिभूतयः । तमपि वैशम्पायनमप्यालोक्य निरीक्ष्य मामिव चन्द्रापीडमिव लोकस्य जनस्यापि स्पृहा वाञ्छोत्पद्यते जायते । आगच्छन्नसौ तातेनाम्बया वार्यद्यकनासेन मनोरमया वा तनयः पुत्रस्तस्मिन्हेहः प्रीतिस्तस्योचितेन योग्येन सौहार्देन प्रीस्या न संभावितो नालोचितः ? विनयः प्रश्रयस्तस्याधिक्यमधिकता तदिच्छतीत्येवंशीलेन तातेन ग्रुकनासेन वा किंचिन्मनाक्पीडाकरं पीडाजनकमिसहितं कथितम्। ताडितो वा प्रहतो वा । तत्रापि ताडनादिष्वप्यसौ वैशम्पायनो मद्विषये सेहेतः स्नेहान्नैव पिशुनस्वभावः खल-प्रकृतिः । गुरुजनानां पित्रादीनां वाऽभक्तोऽनाराधकः । गुणानामुपादानं ग्रहणं तत्र विमुखः पराख्युखो वा । तरलं चित्तं यस्य स तथा चघळहृदयो वा। यत्किचन यत्तत्करोतीखेवंशीलः स तथा यः कश्चिदिव धुदप्रकृतिस्तु-च्छसमाव आव्यपुत्रतया वा, गविंतः स्मयं प्राप्तो दुःशिक्षितो दुरध्यापितो दुर्विनीतो वा प्रश्रयरहितः, पुत्रसौ-कतैक्यं तया दुर्लिलतो दुश्चेष्टितो वा यो जन्मनः प्रमुखुरपत्तिमारभ्य सर्वप्रकारेणोपकारिण उपकृतिविधायिनो गुरुजनस्य मातृप्रमृतिलोकस्योपर्येवं खेदं कुर्याद्विदःयात् । अनुवर्नधात्संबन्धादा विरमेषिवर्तेत । ईदरासैतादरास्य प्रशामस्यापि नैष कालो नायं समयः । अत्र सर्वत्र वाशब्दो विकल्पार्थः । अद्याप्यद्य यावत्, स वैशम्पायनो विद्वज्जनोचिते पश्चितलोकयोग्ये गाईस्थ्ये गृहस्थाश्रम एव न निवेशितो न स्थापितः । देवाश्च पितरश्च मनु-ष्याश्च तेषामानृज्यमनुजभावमेव नोपगतो न प्राप्तः । स्रतोत्पादकरवाभावादिति भावः । आनुज्यमगरवाऽप्राप्य च ऋणत्रयेण पूर्वोक्तेन बद्धो नियन्त्रितः क्ष गतः क्ष प्राप्तः । तेन वैद्यम्पायनेन पुत्रपौत्रसंतत्या वंशोऽन्वयो न प्रतिष्ठां नीतो न प्रौढिमारोपितः । अनन्ता अपरिमिता दक्षिणा यज्ञसमाप्तरनन्तरं दानं येष्वेवंविधैर्महाऋ-तुभिर्महायज्ञैनेष्टं न यज्ञाः कृताः । सत्रेति । सत्राणि दानशालाः, कृपा अवटाः, प्रपाः पानीयशालाः, प्रासादा देवभूपानां सद्मानि, तटाकानि सरांसि आरामाः कृत्रिमवनानि, एतःप्रश्तिभिः कीतेनैनीमभिमेदिनी वसुधा

टिप्प०—1 'नैवासावेवं वञ्चन-पिश्चनस्वभावो वा' इत्यपि पाटः । असौ (वैशम्पायनः) एवं वञ्चनः भतारकः पिश्चनः खलः स्वभावो यस तथामूतो नासीत्यन्वयः । 2 अनु पश्चाद् बन्धः आनुगत्यं तस्मात् । 8 'आपूर्तैः कीर्तेनैः' इति पाटः । आसमन्तात् विश्वजनानां तृष्तिसाधनैः कर्मभिः, कीर्तनैः कीर्तनीयैः कार्यैः ।

पाठा०—१ अध्यागच्छन्, २ च. ३ एवमसेहलः; एव बञ्चना; एव मम सेहस्य. ४ राजपुत्रताः ५ अपूर्वैः कीर्तनैः

नैरलंकृता मेदिनी । नाकस्पष्टायि दिशोयायि यशो विश्वकीर्णम् । न गुरवोऽनुष्ट्रत्या सुखं स्थापिताः । न स्विग्धवन्धूनासुपकृतम् । न प्रणयिनो निर्विशेषविभवतां नीताः । न साधवः परिवर्धिताः । नानुजीविनः संविभक्ताः । न दृष्टाः श्रुता वाऽङ्गनाः । न जातेन जीवलोकसुखा-न्यनुभूतानि । न तेन पुरुषार्थसाधनानां धर्मार्थकौमानामेकोऽपि हि प्राप्तः । किमेतत्तेन कृतम् ?' इत्यक्षिप्तचेताश्चिन्तयंश्चिरमिव तस्मिन्नेव तरुतले स्थित्वा शून्यहृद्योऽपि यथाकियमाण-प्रसादसंमानसंमावनासंमावितं विसंसर्ज सकलमेव राजकम् । उत्थाय तत्क्षणकृतसुत्तिभत-तुङ्गतरतोरणावद्धचन्दनमालसुभयपार्थे स्थापितोत्पल्लवसुखपूर्णहेमकलशम् ,द्वारात्प्रभृति सिक्ष-मृष्टभूविभागम् , अन्तर्वहिश्च प्रकीर्णसुरभिकुसुमप्रकरम् , इतस्ततः संचरता कर्मान्तिकलो-केन गृहीतविविधसृङ्गारम् , मणिचामरतालवन्तरत्वपादुकाचुपकरणपाणिभिर्वारवनिताभिश्चा-कीर्णम् ,वितानतलवर्तिना मदामोदाधिवासितविंगाननेन राजहस्तिना गन्धमादनेन सनाथीक्ट-

नालंकृता न निभूषिता । आकरपस्थाय्यायुगान्तस्थायि दिशोयायि दिशगमनशीलं च यशः श्लोको न विप्रकीर्ण म विस्तारितम् । गुरवो हिताहितोपदेष्टारोऽनुवृत्त्यानुकूल्येन सुखं यथा स्यात्तथा न स्थापिता नैकन्न स्थिति कारिताः । स्निम्धाः स्नेहवन्तो ये बन्धवो भातरस्तेषां नोपकृतसपकृतिन कृता । प्रणयिनः सहदो निर्विसेष-विभवतामशेषैश्वर्यतां न नीता न प्रापिताः । साधवः सज्जना न परिवर्धिता न वृद्धि प्रापिताः । अनुजीविनः सेवका न संविभेक्ता न संविभागीकृताः । नै कासुकतया दृष्टा वीक्षिताः श्रुता आकर्णिता वाज्ञनाः स्त्रियः। जातेनोत्पन्नेन सता जीवलोकसुखानि सांसारिकसौख्यानि नानुभूतानि । न भुक्तानीखर्थः । तेन वैशस्पाय-नेन पुरुषार्थसाधनानां पुरुषार्थकरणानां धर्मार्थकामानां मध्य एकोऽप्यन्यतरोऽपि न प्राप्तः । तेन वैश्चम्पा-यनेनैतर्रिक कृतं किं विहितम् । इति पूर्वोक्तप्रकारेणाक्षिप्तचेता व्याकुळहृदयश्चिरमित्र बहुकाळसदृशं चिन्तय-न्ध्यायंस्तरिसन्नेव पूर्वोक्त एव तरुतले वृक्षतले स्थित्वा शून्यं हृदयं चेतो यस्यैवंभूतोऽपि यथायोग्यं कियमाणा विधीयमाना प्रसादो वस्त्रादिप्रदानम्, संमानमत्यादरः, तयोः संभावना चिन्तना तया संभावितं संस्कृतं सकलमेव समप्रभेव राजकं राजसमूहं विसर्ताजं गृहगमनाय निदेशं दत्तवान् । उत्थायोत्थानं कृत्वा तत्क्षणं तत्कालं कृतं विहितसत्तिमतं नियित्वतं तुङ्गतर्स्यचैस्तरं यत्तोरणं तत्राबद्धा चन्दनमाला यस्मिन् । उभयेति । उभयपार्श्वयोर्वामदक्षिणयोः स्थापितो विन्यस्त उद्भ्वं पह्नवो सुखे यस्यैवंभूतः पूर्णहेमकलशो यस्मिन् । द्वारा-त्प्रमृति प्रतोल्या आरभ्य तिक्तः तिश्चितो मृष्टः शोधितो भूमिभागो यस्मिन् । अन्तर्बहिश्च प्रकीर्णोऽव-ध्वरतः सुर्भिकुसुमानां सुगन्धपुष्पाणां प्रकरः समूहो यस्मिन् । इतस्ततः संचरता अमता कर्मान्तिकलोकेन सेवकजनेन गृहीतो विविधोऽनेकविधो मृजारः कनकालका यस्मिन् । मणीति । मणिखचिता एताः चामराणि वालव्यजनानि, तालवृन्तानि व्यजनानि, रत्नानां मणीनां पादुका 'पावडी' इति प्रसिद्धा आदौ यस्मिन्नेता-दशपुपकरणमुपस्करः पाणौ हस्ते यासामेवंविधाभिन्नीरवनिताभिन्नेरयाभिराकीण सतम् । वितानिति । विता-नमुष्टोचरतस्य तलमधोभागसात्र वर्तिना मदस्य दानस्य य आमोदः परिमलस्तेन अधिवासितं सुरभीकृतं दिशैं आननं येनैवंभूतेन राजहस्तिना चृपकरिणा गन्धमादनेन सनाथीकृतं सहितमेकपार्धं यस्मिन् । अपर-पार्श्वेडपि तदितरपार्श्वेडपि कल्पितं विरचितमिन्द्रायुधस्याश्वस्थानस्थानस्थानं यस्मिन् । उपवाह्यितुं

टिप्प०—1 सम्यक् स्वधनांशदानेन परितोषिताः । 2 एतसात्पूर्वं 'नाभ्यागताः क्वता निस्तृषः' इति पाठोऽप्यावश्यकः। अभ्यागताः याचका मनोरथपूरणेन निस्तृषो निर्लाळसा न कृता इत्पर्धः । 3 दिशामिति बहुवचनं युक्तम् ।

पाठा०—१ विशेषः २ न दृष्टश्चताभ्यागताः कृताः निस्तृषः नः नाभ्यागताः कृता निस्तृषः नः १ काममोक्षा-णाम् ४ चिरमेवः ५ विसर्ज्ये ६ संमुष्टः ७ दिष्काण्डलेनः

तैकपार्श्वम्, अपरपार्श्वेऽपि कल्पितेन्द्रायुधावस्थानम्, उपवाह्यकरेणुकाक्रान्तवाह्याङ्गणम्, अहो-षद्वारावहितवहुवेन्तृळोकम्, महत्त्वाद्गम्भीरतयानेकसन्त्वशरणतया च महाजलिधिमनुकुर्वा-णम्—तथा हि सवेलावनमिव थामावस्थितानेककरिघटापरिकरेण, अन्तःप्रविष्टमहाशैलमिव गन्धमादनेन, सकलोलमिव संचरत्संभ्रान्तकर्मान्तिकलोकोर्मिपरम्पराभिः, सावर्तमिव प्राहरि-कजनमण्डलावस्थानः, सलक्ष्मीकमिव वराङ्गनाभिः, सरत्नमिव महापुरुषेः, सहंसमालमिव सितपताकाभिः, सफेनपटलमिव कुसुमप्रकरेः, हरिमिवानन्तभोगपरिकरं कायमानमविशत्।

प्रविद्य चागृहीतप्रतिकर्मत्या मिलनवेशाभिषद्विप्रदीनमुखीभिरितस्ततो वैराङ्गनाभियी-मिकलोकेन कर्मान्तिकेश्व प्रणम्यमानस्तूष्णीमिवालोककारकेणेव मदामोदेनावेदिते निसृष्ट-

योग्या उपवाह्या याः करेणुका हस्तिन्यस्ताभिराकान्तं न्याप्तं बाह्याक्षणं यस्मिन् । अरोषेति । अशेषाणि समग्राणि यानि द्वाराणि तेष्ववहितः स्थापितो बहुवेतृछोको यस्मिन् । महत्त्वादायतत्वाद्गमभीरतयाऽरुष्यमध्य-तयानेके ये सत्त्वाः प्राणिनस्तेषां चारणतयाश्रयतया च महाजलनिधि महासमुद्रमनुकुर्वाणं विडम्बमानम् । तत्साहर्यादिति भावः । तदेव दर्शयन्नाह—तथा हीति । सह वेळावनेन वर्तमानमिव । केन । यामाव-स्थिताश्वतिकिकास्थिता या अनेककरिघटास्तासां परिकरेणोपस्करेण । उचैस्त्वसाम्यात्करिघटानां वनसाम्यम्; परिकरस्य श्वेतत्वसाम्याद्वेलायाः सादृश्यम् । अन्तःप्रविष्टो मध्यगतो महाशैलो महान्पर्वतो यस्मिन्नेवंभूत-मित्र । केन । गन्धमादनेन । गन्धमादननामा गजेनेत्यर्थः । उच्चत्वकृष्णत्वसाम्याद्गन्धमादनस्य पर्वतो-पमानम् । सह कहोछेन तरङ्गेण वर्तमानमिव । काभिः । संचरन्त इतस्ततो असन्तः संभ्रान्ताश्व-किता ये कमीन्तिकलोकाः सेवकजनास्त एवोर्मिपरम्पराः ताभिः । सहावर्तेन पयसां अमेण वर्तमानमिव । कैः । प्राहरिका ये जनास्तेषां मण्डलेनावस्थानैरुपवेशनैः । सह लक्ष्म्या वर्तमानमिव । काभिः । वराङ्गना-भिर्वरयोषिद्भिः । एतेन तासां लक्ष्मीतुल्यता सूचिता । सह रतेन मणिना वर्तमानमिव । कैः । महापुरुषैः सत्पुरुषैः । एतेन महापुरुषाणां रत्नसादश्यमाविष्कृतम् । सह हंसमालया सितच्छदपङ्क्रया वर्तमानमित्र । काभिः । -सितपताकाभिः श्वेतवैजयन्तीभिः । तासां हंसपङ्किसादृश्यादिति भावः । सह फेनपटलेन वर्त-मानमिव । कैः । कुसुमानां पुष्पाणां प्रकरैः समूहैः । हरिमिवं कृष्णमिव । अनन्तः संख्यातुमयोग्यो यो भोग-स्तस्य परिकरः परिवारो यस्मिन् । हरिपक्षेऽनन्तस्य शेवनागस्य भोगः शरीरं तदेव परिकरो यस्येत्यर्थः । एवं-विधं कार्यमानमविशत । प्रवेशं चकारेखर्थः ।

प्रविदय च प्रवेशं कृत्वा चाग्रहीतमनातं प्रतिकमोङ्गसंस्कृतं याभिस्तासां भावस्तता तया मिलनः इयामो वेषो नेपथ्यं यासां ताभिः । उद्विममुद्धेगं प्राप्तमत एव दीनं खल्पतया दृश्यमानं मुखं यासामेवंविधाभिः। इतस्ततः संचरिद्धिरिति शेषः । वराङ्गनाभिवरयोषिद्धिर्यामिकलोकेन चतुष्किकास्थितजनेन कर्मान्तिकैथ दासा-दिभिश्च प्रणम्यमानो नमस्कियमाणस्तृष्णीमिव जोषमिवालोककारकेणं जनोत्सारकवित्रणा मदो दानं तस्या-मोदेन परिमलेन चावेदिते ज्ञापिते गन्धमादने गजविशेषे निस्दृष्टा दत्ता श्रन्योपयोगरहिता दृष्टिदेग्येनैवंभृतः

टिप्प०—1 अयं लेखकदोषः स्वाद् यत् 'वित्रिलोक' इति स्थाने 'वेत्तु' इति दृश्यते । अस्तु. वेत्री राजप्रासादे वेत्रदृण्डधारी । 2 'सहरिमिवानन्तभोगपरिकरेः' इत्येव पाठो योग्यः । पूर्व महाजलिधि-साम्यस्य प्रकान्तत्वात् 'हरिमिव' इत्युक्तो स्वातच्रयेण हरेः साम्ये सिद्धे पूर्वप्रकान्तस्य तस्य स्पष्टमं-संगतिः । अनन्तैः भोग्यवस्त्नां परिकरेः समारम्भैः सहरिमिव (हरिणा शयानेन नारायणेन सिहत-मिव) । पक्षेऽर्थष्टीकायाम् । 3 पटमण्डपम् । 4 राज्ञां समीपे 'आलोकय' इति आलोकं दर्शनं ननयित स आलोककारकः तेनेव हस्तिनो मदामोदेग आवेद्यमाने स्रथमाने ।

पाठा०-१ अवस्थित, २ यामकस्थित, ३ वाराङ्गनाभिः, ४ च.

शून्यदृष्टिर्गन्धमाद्ने शनैःशनैर्वासभवनमयासीत् । तत्र चापनीतसमायोगो विमुच्यापि शयनीये तैरुताळवृन्तानिळेन संवीज्येमानोऽङ्गसंवाह्कारिभिश्च शनैःशनैरपनीयमानागमनखेदः सकळरजनीप्रजागरिक्त अप्ति चाप्राप्तिद्रासुखो दुःखासिकया पुनरि दुःखान्तरहेतुं चिन्ता-मेवाविशत्—'यदि तावद्यतिमुक्तस्तातेनाम्बया वा, महति शोकाणेवे निक्षिंदय तौ, तनय-विरह्शोकविक्कवं तातं शुकनासमम्बां च मनोरमामनाश्वास्थास्मादेव प्रदेशाह्रच्छामि तदा मयापि वैशम्पायनस्यानुकृतं भवति । निवृत्तय पुनर्गमने चामुक्तिपक्षमाशङ्कते मे हृदयम् । तिक्कं करोमि ? अथवाऽस्थान एवाप्रतिमुक्तिशङ्का मे, प्रियसुहृदात्मानं मां च परिस्यजताप्य-परेण प्रकारेण गमनमुत्पाद्यता कादम्बरीसमीपगमनोपायचिन्तापर्याकुलमतेरपक्कतमेव । तद्युना वेशम्पायनप्रसानयनाय यान्तं न तातो नाम्बािप नार्यश्चकनासोऽपि निवारियतुं शक्तोति माम् । गत्यस्र वैशम्पायनसहितस्तेनव पार्श्वक पुरस्ताहमिष्यामि ।' इति निश्चिस्य तत्कालकृतं

शनैःशनैर्मन्दं मन्दं वासभवनं वासग्रहमयासीदगमत्। तन्नेति । तस्मिन्वासभवनेऽपनीतो दूरीकृतः समा-योगैः संबन्धः । अन्येषामिति शेषः । येनैवंभूतोऽज्ञानि हस्तपादादीनि विमुच्य । तत्प्रयोजकप्रयात्राभावादिति भावः । शयनीये शय्यायां तरूणां वृक्षाणां तालवृन्तानि व्यजनानि तेषामनिलेन वायूना संवीज्यमान उद्धय-मानोऽङ्गस्य शरीरस्य संवाहः संमर्दस्तत्कारिभिस्तत्करणशीलेश्व । शनैःशनैर्मन्दमपनीयमानो दरीकियमाण आगमनखेदो यस्पैवंभूतः । सकला समप्रा या रजनी तस्यां प्रजागरी जागरणं तेन खिन्नोऽपि खेदं प्राप्तोऽपि दुःखेन कृच्छेणासिकावस्थानं तयाऽप्राप्तं निद्रासुखं येनैवंविधः पुनरपि द्वितीयवारमप्येकस्मादुःखादन्यानि दुःखानि दुःखान्तराणि तेषां हेतुं निदानभूतां चिन्तां मानसीव्यथामविश्वास्त्रविष्टोऽभूत् । यदिति । तावदादौ तातेन तारापीडेनाम्बया विलासव्या वाऽप्रतिमुक्तोऽविसुँछस्तौ मातृपितरौ महति गरिष्ठे शोकाणैने अन्सम्बे निक्षिप्य पातिरित्वा । तनयेति । तनयस्य वैद्यामपायनस्य विरहो वियोगस्तस्मायः शोकस्तेन विक्कवं विधुरं तातं ग्रुकनासमम्बां च मनोरमामनाश्वास्याश्वासनामकृत्वास्मादेव प्रदेशात्स्थानाद्यदि गच्छामि व्रजामि, तदा मयापि चन्द्रापीडेनापि वैशम्पायनस्यानुकृतं भवति सादश्यं कृतं स्यात् । निवृत्त्य व्याष्ठुक्य पुनर्गमने च मे मम हृदयं चेतोऽमुक्तिपैक्षमाशङ्कत आरेकते। तदिति हेत्वर्थे। अहं किं करोमि किं कुर्वे। अथवेति पक्षान्तरे में ममाप्रतिमुक्तिशङ्का ततो मोचनं स्थान वेति संदेहः अस्थान एवानवसर एव । अयुक्तैवेस्थर्थः । यतः प्रिय-सुहृदा वल्लभिनेत्रण वैशम्पायनेनात्मानं स्वं मां च चन्द्रापीडं परिस्रजता स्वागं कुर्वताप्यपरेणान्येन प्रकारेण विधानेन गमनं यात्रामुत्पादयतोत्पत्ति कुर्वता कादम्बर्या गन्धर्वस्रतायाः समीपेऽभ्यणे गमनं यानं तस्योपाय-चिन्तया पर्याकुला व्याकुला मतिर्यसीनंभूतस्य ममोपकृतमेव । उपकारः कृत इसर्थः । एतन्मिषेण तत्र गमनं सुखेन भविष्यतीत्यर्थः । तत्तसाद्धेतोवैशम्पायनस्य प्रत्यानयनं पश्चादानयनं तस्मै यान्तं वजन्तं न तातस्तारापीडो नाम्बापि विलासवरापि नार्यग्रुकनासोऽपि मां चन्द्रापीडं निवारयितुं प्रतिषेधयितुं शक्तोति समर्थो भवति । गतश्चेति । तत्र प्राप्तथ वैशम्पायनसहितस्तेनैव पूर्वपरिशीळितेन पार्श्वेन वामदक्षि-णयोरन्यतरेण पुरस्ताद्मे गमिष्यामि त्रजिष्यामि इति निश्चित्य निश्चयं कृत्वा तत्कालकृतं तदात्वविहितं वैश-

टिप्प०—1 गात्रात् अपनीतः समायोगः परिच्छदो येन । 2 अननुमत इति यावत् । 8 पितृ-

पाठा०-१ ततु. २ बीज्यमानो, ३ निःक्षिप्य, ४ अस्थानप्रतिमुक्ति, ५ गमनमृष्युत्पादयता, ६ अग्रती.

वैशम्पायनियोगदुः खं परिणामसुखमौषधमिव वहु मन्यमानी सुहूर्तमिव स्थित्वा विशानतः सुखितैरङ्गरापूरिते तृतीयार्धयामशङ्खे शरीरस्थितिकरणायोदतिष्ठत् । उत्थाय च यत्रैव काद्-म्वरी तन्नैव वैशम्पायन इति स्वधैर्यावष्टम्भेनैव संस्तभ्य हृद्यं शून्यान्तरात्मा पुनरेव संव-गिताशेषराजलोकः शरीरस्थितिमकरोत् ।

कृताहारश्चान्तर्न्वलो मद्नानलस्य वैशम्पायनविरहशोकाग्नेश्च बहिरपि संतापदानाय साहायकमिव कर्तुमुपरिश्चितश्चातिकष्टमष्टास्विप दिश्च युगपत्प्रसारितकरः करोम्ययन्नेनेव संतापमित्याकलस्येव गगनतलमध्यमारूढे सवितरि, आतपव्याजेन रजतद्रवमिवोत्तमसुद्भिरति रिश्मजाले निर्भिद्य विशनतीष्विव शरीरमातपकणिकासु, पुँख्यमानप्राणिसंघातासु तलप्रवेशा-त्संकटायमानासु पादपच्लायासु, बहिरालोकियितुं चाप्यपारयन्तीषु ईष्टिषु, ज्वलत्स्वव दिख्युखेषु, दुःस्पर्शासु भूमिषु, निःसंचारेषु पथिषु, संक्ष्टप्रपाकुटीरोद्ररोद्रपीतिपुञ्चितेष्व-ध्वन्येषु, नाँडिंधमश्चासातुरेषु स्वनीहावस्थायिषु पत्ररथेषु, पत्त्वलान्तर्जलप्रवेशितेषु महिष-

म्पायनस्य वियोगतुः सं विरह्म च्छ्रमीषधमिन, अर्थात्क दुक्रमेष ज्यमिव, परिणामे प्रान्ते सुखं सौख्य म्रद्वहु यथा स्थान्या मन्यमानो जानानो मुहूर्तिमेन घटिका द्वयस्य स्थान्य स्थित्वा विश्वान्तो विश्वामं गतः सुखितैः सुखं प्राप्तेर क्षेत्रे स्थान्य मन्यमानो जानानो मुहूर्तिमेन घटिका द्वयस्य साङ्क्षे जलज आपूरिते वादिते सित शरीरस्थितिकर्णायोदिति मृद्विद्वे स्थाने स्थाने स्थाने विश्वान स्थाने स्थाने विश्वान स्थाने विश्वान प्रति स्थान स्था

कृतो विहित आहारों भोजनं येनैवंविधश्च सन्मदनानळस्य कामवहिरन्तमैध्ये ज्वळतः प्रज्वळतः सतो वैशप्रमायनस्य विरहो वियोगस्तस्माधः शोकः छुक् स एवामिवंहिस्तस्य च बहिरिप ज्वळतः सतः संतापदानाय
तप्तिवितरणाय साहायकिव साहाय्यिव कर्तुं विधानुमुपरिस्थितश्चातिकष्टमितकृष्ट्यस्यस्पि दिश्च युगपदेकवारं
प्रसारितकरो विस्तारितिकरणोऽयक्षेनैवाप्रयासेनैवाहं संतापं करोमीत्याकळ्य्येवाकळ्नां कृत्वेव गगनतळमध्यं
सवितिर सूर्य आहळे प्राप्ते सति, आतपव्याजेनाळोकिमेषेणोत्तप्तमुक्णीकृतं रजतद्वसिव रूप्यरसिव रिहमजाळे
किरणसमूह जिहरत्युद्धमित सति, शरीरं देहं निर्भिय द्विधा कृत्वा विश्वन्तीिष्वव प्रवेशं कुर्वन्तीिष्ववातपकिषकाष्ठ
सत्स । पुक्यमानः संवातीिकयमाणः प्राणिसंघातो जीवसमूहो यास्त्रविधास पादपच्छायास तळप्रवेशादयोगमनात् । किरणानािति शेषः । संकटायमानास संकीर्यमाणास सत्स । बहिर्प्याळोकियतुं विश्वतुं दृष्टिष्ठ नेत्रेव्यारयन्तीव्वशक्तवाषु सत्स । ज्वलिस्वव दृष्टमानेष्विव दिश्चुखेष्वाशाननेषु सत्स । दुर्दुःखेन स्पर्शो यासामेवंविधास भूमिषु सत्स, निःसंचारेषु संचरणरहितेषु पथिषु मार्गेषु सत्स । संकटा अविस्तीर्णा याः, प्रपाः पानीयशाळास्तासां कुटीराणि तेषासुदरेषु मध्येषूदकस्य पानमुदपीितस्तदर्थ पुक्षितेषु संचीमृतेष्वध्वन्यन्यविधायाम्
सत्स । नार्डि धमतीति नार्डिधम एवंविधो यः श्वासो निःश्वासस्तेनातुरेषु पीढितेषु खनीदानि स्वकीयकुळायास्तिष्वस्थायिक्ववस्थानकारिषु पत्ररथेषु पक्षिषु सत्स । पत्वलान्यखार्तसरांसि तेषामन्तजेष्ठ प्रवेशित्रतेषु प्रवेशं कारि-

टिप्प०—1 'संवर्जितराजलोकः' इत्येव पाठः । विसर्जितो राजन्यगणो येन सः, श्रारीरस्थितिकरणे विसर्जनत्येवीवित्यात् ।

पाटा०—१ निद्राविश्रान्तसुखितैः; स्थित्वा विश्रान्तसुखितैः. २ संवर्जितराजकोकः. ३ पुञ्जमानः ४ दृष्टिषु आळोकेषु, दुराकोकेषु. ५ दिज्जुखेषु ज्वळत्त्ववः ६ निःसंकटः ७ नार्डिथमः

यृन्देषु, अरविन्द्द्छशकलिंजरुकविच्छुरितिमच्छाविलोडितोश्रुंटितविसकाण्डच्छेद्द्नुरं निपानसरःपङ्कमारोहत्सु करियुथेषु, रक्ततामरसकान्तिषु ललनाकपोलोपान्तेषु दलितमुक्ता- क्षोदानुकारिणीषु विराजमानासु घर्मजलकणिकावलीषु, रमर्थमाणायां ज्योत्क्वायाम्, गृह्यमाणेषु तुषारगुणेषु, वाञ्छ्यमाने पयोदकालाभ्यागमे, अभ्यर्थ्यमाने दिवसपरिणामे, प्रदोषदर्शना- काङ्क्षिषु हृद्येषु, उत्थाय सरस्तीरकिलपतमनवरतापतज्जलासारसेकिनवारितोष्णकरिकरण- संतापम्, एकसंतानावलीधारावर्षवेगवाहिन्या निर्झरिण्येव कुल्यया परिक्षिप्तम्, अन्तरा- लिन्नतज्जलम्बूप्रवालाहितान्धकारम्, आमुक्तकुसुमपङ्गवलतावृताखिलस्तम्भसंच्यम्, आ- मोदमानसरसस्कृदितारविन्द्राशिद्तत्तप्रकरम्, आकीर्णसरसविसर्कण्डम्, अकाण्डकिल्प- तप्रायृद्दकालिनतस्तो वर्षन्तीभिः शैवलप्रवालमञ्जरीभिः, जलदेवताभिरिव सद्यःसानाई-

तेषु महिषवृन्देषु रक्ताक्षसमूहेषु सत्सु । अर्विन्देति । अरविन्दस्य कुरोशयस्य दलशकलानि पत्रखण्डानि किंजरुकं च केसरं ताभ्यां विच्छरितं कर्बरितिमच्छया विलोडितेच मथनेनोत्रिटितानि यानि बिसकाण्डानि तेषां छेदासैर्दन्तुरं मनोहरमेतादशं निपानसरो 'निवाण' इति लोके प्रसिद्धं यत्सरस्तटाकं तस्य पद्धं कर्दमं करियुथेषु हस्तिवृन्देष्वारोहत्स प्रविशास सत्स । रक्तं यत्तामरसं कमलं तद्दत्कान्तिर्येषामेवंविधेषु ललगानां कपोलानामुपान्तेषु समीपेषु सस्तु । दलितेति । दलिता घदिता या मुक्ता मौक्तिकानि तासां क्षोदश्र्ण तदनकारिणीय तत्साहश्यकरणशीलास धर्मजलस्य प्रस्वेदस्य कणिकानामावलीय श्रेणिय विराजमानास शोभ-मानास सत्स । ज्योत्स्रायां चित्रकायां स्पर्यमाणायां स्मृतिगोचरीकियमाणायां सत्याम् , तुषारगुणेषु हिमगुणेषु गृह्यमाणेषु सत्सु । पयोदकालस्य प्रावृदसमयस्याभ्यागम् आगमने वाञ्च्यमान ईप्समाने सति । दिवसस्य वासरस्य परिणामेऽवसानेऽभ्यर्थमाने प्रार्थ्यमाने सति । प्रदोषो यामिनीमुखं तस्याकाङ्क्षिषु वाञ्छकेषु हृदयेषु मनःसु सत्सः उत्थायोत्थानं कृत्वा जलमण्डपमयासीदिति दृरेणान्वयः । जलमण्डपं विशेषयन्नाह—सर इति । सरसस्तटाकस्य तीरं तटं तस्मिन्करिपतं विहितमनवरतं निरन्तरमापतन्करन्यो जलासारो वेगवद्वष्टिस्तेन सेकः सिञ्चनं तेन निवारितो दूरीकृत उष्णकरस्य सूर्यस्य किरणसंतापो येन स तम् । एकसंतानानामेकपरम्पराणा-मावलीभियों धारावर्षस्तस्य वेगं वहतीत्येवंशीलया निर्झारिण्येव नचेव कुल्यया सारिण्या परिक्षिप्तं वलयि-तम् । अन्तरेण । अन्तरा मध्य आलम्बैतानि जलजम्बूप्रवालानि वेतसर्किसलयानि तैराहितः स्थापितो-ऽन्धकारो यस्मिन् । आमुक्तेति । आभुक्ता मुकुळकुसमपह्नवा यामिरेवंविधा या लता वह्नयस्तामिरावृत आच्छादितोऽखिलस्तम्भसंचयः समग्रस्थूणासमृहो यस्मिन् । आमोदेति । आमोदमानानि विदूरगगन्धवन्ति सरसानि रसोपयुक्तानि स्फुटितानि विकसितानि यान्यरविन्दानि कमलानि तेषां राशिः समूहस्तस्य दत्तः प्रकरो निवहो यस्मिन् । आकीर्णेति । आकीर्णानि व्याक्षिप्तानि सरसबिसकाण्डानि मृणालसमूहा यस्मिन् । अकाण्डेऽप्रसावे कल्पितः कृतः प्रायुदकालो वर्षासमयस्तिमव । काभिः । शैवलानि तेषां प्रवालमञ्जर्यः किस-ळयबळ्ळेयुंत्ताभिः । किं कुर्वन्तीभिः । इतस्ततो वर्षन्तीभिर्यत्र तत्र निपतन्तीभिः । पुनः कीहरां जळमण्डपम् । बह्वीभिर्वाराज्ञनाभिर्वारयोषिद्धिरुपैतं सहितम् । कथंभूताभिः । सद्यस्तत्कालं यस्त्रानं तेनार्दः समुन्नश्चिकु-

दिष्प०—1 इयमन्युत्पन्नता तु चिरानुवृत्तेव टीकाकारस्य । कलनाकपोलेषु इति न स्वतन्नम्, अपि तु रक्ततामरसस्यद्देशेषु ळळनाकपोलेषु (अधिकरणेषु) वर्मजळकणिकावलीषु विराजमानासु सतीष्वित्यन्वयः । 2 अन्तरा मध्ये आळिक्वतानि लम्बनेन गृहीतानि जळानि यैः तादशा ये जम्बूनां प्रवालाः पल्लवाः तैः, जम्बूपल्लकानां हारिलाधिक्याच्छ्यामतेलाशयः। 3 आसुक्तामिस्तिमन्स्याने न्यस्ताभिः कुसुमपल्लबळताः भिरायत इति सरकोऽर्थः। 4 पाठान्तरेषु नीचैविंधतं विशेषणह्यमपि ग्रन्थस्यं रसिकेरायोज्यमेतन्मस्ये।

पाठ०—१ त्रुटितः २ सर्वमाणायां चः ३ आवाञ्ज्यमाने ४ धारावेगः ५ संचयमतत्तुहरिचन्दनचर्चार्दै सरकृतस्यामपश्चिनीपकाशास्त्रीणसमस्तभूतकमामोदः ६ काण्डाकाण्डकिष्तः

चिकुरहस्ताभिरुपगृहीतसुरभिकोमलजलाईकाभिरतार्यानचन्दनाङ्गरागहारिणीभिहीरबल्य-मात्राभरणाभिरवतंसितवालशैवलप्रवालाभिर्मृणालतालवृन्तकपूरपटवासहरिचन्दनचन्द्रका-नतमणिद्र्पणाद्युपकरणपाणिभिवेह्वीभिर्वाराङ्गनाभिरुपेतम्, परिभवस्थानमिव निदाघसमयस्य, निदानमिव शीतकालस्य, निवेशमिव वारिवाहानाम्, तिरस्कारमिव रैविकिरणानाम्, हृद्य-मिव सरसः, सहायमिव हिमैगिरेः, स्क्ष्पमिव जिङ्गः, आवासमिव विभावरीणाम्, प्रसाघातमिव दिवसस्य जलमण्डपमयासीत्।

तत्र चातिरम्यतया श्रुभितमकरष्वजोत्किलकासहस्रविषमं जलासार्श्वाशिरतया संधु-श्चितसुद्वद्वियोगानलं महाससुद्रभिव गम्भीरं तं दिवसमेकाकी कैथंकथमिष स्वधैर्ययानपात्रेणा-लक्क्ष्यत् । लोहितायमानातपे च सायाहे निर्गत्य बहुलगोमयोपलेपहरिते मन्दमन्द्मारुता-

रहसः केशकलापो यासां ताभिः । आर्द्रत्वसाम्यादुत्प्रेक्षते—जलदेवताभिरिव जलाधिष्ठात्रीभिरिव । उपति । उपगृहीताः खीकृताः सुरभयः कोमला मृदवो जलार्द्रकाः क्रिजेवासांसि याभिस्तास्ताभिः । 'जलार्द्रो
क्षित्रवासाते' इत्यभिधानविन्तामणिः । अनेति । अनाश्यानोऽशुष्को यश्चन्दनाङ्गरागश्चन्दनिवेलेपनं तेन
हारिणीभी रुचिराभिः । हारेति । हारश्च बलये चेति द्वन्द्वः । केवले हारवलये हारवलयमात्रमाभरणमलंकारो यासां ताभिः । अवेति । अवतंसिताः शेखरीकृता बाला नव्याः शैवलप्रवालाः शैवलिकसलयानि
याभिः । मृणालिति । मृणालिति । अवतंसिताः शेखरीकृता बाला नव्याः शैवलप्रवालाः शैवलिकसलयानि
याभिः । मृणालिति । मृणालिति । तालवृन्तानि व्यजनानि, कर्पूरो हिमवाङ्का, पटवासः पिष्ठातः,
हरिचन्दनं चन्दनम्, चन्द्रकान्तमणयश्चन्द्रमणयः, दर्पणो मुकुरः, एत आदौ येषामेतादशमुपकरणमुपस्करः
पाणौ हस्ते यासां ताभिः । परीति । निदावसमयस्योष्णकालस्य परिभवस्थानमिव पराभवस्थलमिव । शितकालस्य शिशिरसमयस्य निदानमिव कारणमिव । वारिवाहानां मेघानां निवेशमिवाश्यमिव । रिवकराणां
सूर्यकिरणानां तिरस्कारमिव न्यकारमिव । हृद्यमिति । सरसस्तटाकस्य हृदयमिव मध्यमिव । सहायमिव
सखायमिव हिमगिरेस्तुहिनाचलस्य । कचित् 'सहोदरमिव' इति पाठः । तत्र आतरमिवेल्यर्थः । जिल्हाो
जलतायाः स्वरूपमिव स्वलक्षणमिव । विभावरीणां रजनीनामावासमिव गृहमिव । दिवसस्य वासरस्य प्रसाधातमिव प्रहारमिव जलमण्डपमयासीदित्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

तत्र चेति । तस्मिन्स्बलेऽतिरम्यतयातिमनोहरतयैकाक्यसहायसं दिवसं कथंकथमपि महता कष्टेन सकीयं यद्धैयं तदेव यानपात्रं वाहनं तेनालङ्कयदुल्लङ्कितवान् । दिवसं विशेषयत्राह—धुभितेति । धुभितं धुन्धं यन्मकरम्बलस्य कंदर्पस्योत्किलिकासहस्रमुत्कण्ठासहस्रं तेन विषमं विकटं जलस्याम्भस आसारो वेगवदृष्टिस्तेन शिक्षिरतया शीतलतया संधुक्षितः प्रकटीकर्तुमारन्धः सुहृद्वियोगानलो मित्रविरहानलो येन स तम् । महासमुद्रमिव महाललिधिमिव गम्भीरं गभीरम् । विरहाकुलितचेतस्कत्वादप्राप्तप्रान्तमित्यर्थः । लोहितायमानो रक्ता- यमान आतप आलोको यस्मिनताहशे च सायाह्रे संध्यायां निर्गत्य गृहाद्विहरागत्य बहुलं दृढं यहोमयं छगणं तेनीपलेप उपिलम्पनं तेन हरिते नीले नीलवर्णे, मन्दं मन्दं यथा स्यात्तथा मारुतेन वायुनाहतस्ताडितोऽत

टिप्पo—1 माम्योयमर्थः । उपगृहीताः जलाईिकाः (जलादाः) प्रापत्रतालवृन्तानि याभिरित्यर्थः। 'तथा जलाद्रापवनैर्न निर्ववी' इति माधः । 2 'सुहृद्वियोगीर्वानलम्' इत्येव पाठः । जलासारेण शौर्वः (वाडवः) अनल एव संधुक्यते, न साधारणः ।

पाठा०-१ निवेशनम्, २ रनिकराणाम्, ३ हिमगिरे: स्वरूपमिन, ४ हदय, ५ वियोगीर्वानलम्, ६ नथमिन

हतीत्तरलायमानधवलकुसुमप्रकरशोभिनि वासभवनाङ्गणे क्षणमिवास्थाने समासन्नपार्थिवैः सह वैशम्पायनालापेनैव 'स्थित्वा द्वितीय एव यामे चित्रवयम् । सजीकुरुत साधनम्' इस्यादिश्य बलाध्यक्षमृक्षोद्य एव विसर्जिताशेषराजलोको वासभवनमध्यवसत् । अथाति-चिरान्तरितोज्जयिनीदर्शनोत्सुको विनापि प्रयाणनान्या सकल एव कटकलोकः संवृत्य प्रावर्तत गन्तुम् । आत्मनाप्यलब्धनिद्राविनोदोऽवतरलेव तृतीये यामे तुरगकरिणीप्रायवाहनेनानति-बहुना राजलोकेन सह विरलकटकसंमर्देन वर्त्मनाऽवहत् । अथाध्वनैव सह श्लीणायां यामवत्याम्, रसातलादिवोन्मज्जत्सु सर्वभावेषु, जन्मीलन्तिविव दृष्टिषु, पुनरिवान्यथा सृज्यमाने जीवलोके, विभज्यमानेषु निन्नोन्नतेषु, विरलायमानेष्विव वनगहनेषु, संकुचित्सव तरुलतागुलमेषु, गगनतलमारोहन्त्याः पदे एव बहुललाक्षारसालोहिते दिवसित्रियः, अव-श्लायसेकान्नवपल्लव इवोद्वित्यमाने पूर्वाशालतायाः, कॅमलिनीरागदायिनि दिवसकरिवन्व विराष्टे, प्रभातसमये, कटकलोकेनैव सह परापतितवानुज्जयिनीम् ।

एवोत्तरलायमान उत्कम्पायमानो यो धवलकुसमप्रकरः श्वेतपुष्पनिकरस्तेन शोभिनि शोभायमाने वासभवना-क्वणे निवासगृहाजिर आस्थान आस्थानसभायां समासनाः पार्श्ववर्तिनो ये पार्थिवा राजानस्तैः सह वैद्यम्पायन-स्यालापेन किनदन्त्या क्षणमिन क्षणसदृशं स्थित्वास्थाय द्वितीय एव यामे प्रहरे चलित्वयं प्रस्थातव्यम् . साधनं सैन्यं सजीकुरुत सज्जयत । बलाध्यक्षं सेनापतिमिलादित्येलादेशं दत्त्वा ऋक्षोदय एव नक्षत्रोदेय एव विस-र्जितो गृहगमनाय दत्ताज्ञः अशेषः समग्रो राजलोको येनैवंभूतो वासभवनमध्यमवसदध्यतिष्ठतः । अथेति प्रकारान्तरे । अतिचिरकालेनान्तरितं तिरोहितं यद्गजिविदेयाः पुष्पकरण्डिकाया दर्शनमवलोकनं तेनोत्सुक उत्किष्ठितः सकल एव समय एव कटकलोकः सैन्यजनः संवृत्य सजीभूयेत्यर्थः । विनापि प्रयाणनान्या यात्रा-पटहवादनं विनापि गन्तुं प्रावर्तत प्रवृत्तोऽभूत् । आ मनापि खेनाप्यलब्धोऽप्राप्तो निद्रायाः प्रमीलाया विनोदो विलासो येनैवंभूतः । तृतीये तार्तायीके यामे प्रहरेऽवतरत्येवावतारं प्राप्नवत्येव, तुरगा अश्वाः, कारेण्यो हिस्तिन्यः, ता एव प्रायो बाहल्येन वाहनं युग्यं यस्यैवंभूतेनानतिबहना खल्पेन राजलोक्षेनोपजनेन सह विरलस्तुच्छः कट-कस्य सैन्यस्य संमर्दः संबाधो यस्मिन्नेतादृशेन वत्भेना मार्गेणावहृदगमत् । अथेति प्रकारान्तरे । अध्वनैव मार्गेणैव सह यामवत्यां त्रियामायां क्षीणायां सत्यां सर्वभावेषु समयपदार्थेषु रसातलादिव पातालादिवोन्मजन त्सूपर्यागच्छत्सु, दृष्टिषु दृक्षुन्मीलंन्तीष्विव विकसन्तीष्विव, पुनरिव द्वितीयवारमिव जीवलोकेऽन्यथान्येन प्रका-रेण सुज्यमाने निष्पायमाने. निम्नानि चोलतानि च निम्नोन्नतानि तेषु भावेषु विभज्यमानेषु पृथिक्यमाणेषु सत्स. वनगहनेष्वरण्यगह्नरेषु विरलायमानेष्विवाऽनिबिडायमानेष्विव सत्स, तरवो वृक्षाः, लता वल्लयः, गुल्मा गुच्छा:, तेषु संकुचित्खव संकोचं प्राप्नवत्खिव, दिवसिश्रयो वासरलक्ष्म्या गगनतलं व्योमतलमारोहन्खा आ-रोहणं क्रवेन्त्या बहुष निबिंडो यो लाक्षारसो जतुद्रवस्तेनालोहित ईषद्रक्ते पदे इर्व चरणन्यासे इव, पूर्वाशाल-तायाः प्राचीवल्लया अवस्यायो हिमं तस्य सेकारिसञ्चनाञ्चवपल्लवे इव नवीनिकसलये इवोद्भियमान उद्भेदं प्राप्य-माणे कमलिन्या मृणालिन्या रागदायिनि प्रीतिप्रदे दिवसकर्शवम्बे सूर्यमण्डले सति विस्पष्टे, प्रभातसमये प्रत्य-षक्षणे कटकलोकेनैव सैन्यजनेनैव सहोज्जयिनी विशालां परापतितवान्प्राप्तवान् ।

दित्य०—1 रजनीप्रारम्भ एवेलर्थः। 2 संज्ञाया एवं पर्यायकरणं महापाण्डिलं टीकाकर्तुः। 3 तिम्नोन्नतेषु भागेषु प्रकाशोदयात्स्पष्टदर्भनेन विभज्यमानेषु पृथग्रूष्पेण दृश्यमानेषु सत्सु। 4 सूर्यं- विमनस्य वासरलक्ष्मीपदत्वेन, भाशास्त्रतापस्त्रवत्वेन चोत्प्रेक्षा।

पाठा०-१ सज्जीभूय. २ सचोऽवतरत्रेव. ३ ठाक्षारस. ४ कमलिनीराग.

अथ दूरत एव प्रेस्तिद्वन्द्वसंश्चितेश्च पुश्यमानेश्च पुंक्षितेश्चाबद्धमण्डँलेश्चोपविष्टेः वंलितेश्च द्तकतिपयश्च्यपदेश्च निर्वर्थमानेश्चागच्छद्धिश्चोन्मुकेश्चाधोमुकेश्चोद्वाष्पदृष्टिभिश्च विवणंदीनवद्नेश्च महाकष्टशब्दमुखरेश्च दुं:खाधिक्याहितमौनेश्च मुनिभिरिष मुमुश्चभिरिष वीर्तगारिष निः रृष्टेरप्युदासीनेरिष दुर्जनेरिष खेहपरवशैः पितृभिरिव मुहद्भिरिव क्षिग्धवन्धुभिरिव च नगरीनिर्गतेरालीपृच्छ्यमानं कथ्यमानं च विचार्यमाणं चानुभाव्यमानं च वैशम्यायनपृत्तान्तमेव समन्ताच्छुश्राव । शृण्वंश्च चकार चेतिस—'बाह्यस्य तावज्ञनस्ययमीदृशी
समवस्था कि पुनर्येनीसावङ्केन लालितः संवधितो वी बालचाद्योऽस्यानुभूताः । तद्तिकष्टं
मे वैशन्पायनेन विना तातस्य शुकनासस्थाम्बाया मनोरमाया वा दर्शनम्' इसेर्व चिन्तवैज्ञासानिहितोद्वाष्पदृष्टिरदृष्टसर्वृत्तान्त एव विवेशोज्जयिनीम् ।

अवतीर्थं च स राजकुलद्वारि प्रविशन्नेवार्यशुकनासमवनं सह देव्या विलासवत्या गतो

अथेति । उज्जियनीगमनानन्तरं दूरत एव दविष्ठादेव प्रस्तः पाणिः प्रस्तिसास्य द्वन्द्वेन संस्थितैरूवं-दमैनियोजिताज्ञिकिभिरिखर्थः । पुज्यमानैः संघीकियमाणैश्व पुजितैः संघीकृतैश्वाबद्धं कृतं मण्डलं यैरेवंविधै-श्रोपनिष्टैर्निषण्णेश्च विलितेर्गतेश्च दत्तानि कतिपयानि कियन्ति श्रन्यपदानि यैरेवंभ्तेश्च निर्वर्त्यमानैः पश्चादा-गच्छद्भिश्वागच्छद्भिः समागच्छद्भिश्वोन्मुखैरूष्वीननैश्व, अधोमुखैनीचैर्मुखैश्व, उद्र्ष्वं वाष्पो याखेवंविधा दृष्टयो येषामेवंविधेश्व, विवर्णानि विच्छायानि दीनानि करुणानि वदनानि मुखानि येषामेतादशैश्व, महान्तो ये कष्टश-ब्दा हाहाप्रमृतयसोर्भुखरैर्वाचालैश्च, दुःखाधिक्येनाहितं विहितं मौनं यैरेवंविधश्च मुनिभरिप मुमुखुभिरिप वाचं-यमैरपि वीतरागे रागरहितैराषेद्वपि निःस्पृहैनिरीहैरपि, उदासीनैर्मध्यस्थैरपि, दुर्जनैः खलैरपि, स्नेहपरवशैः त्रीतिपराधीनैः, पितृभिरिव जनकैरिव, सुहद्भिरिव मित्रैरिव, क्षिग्धबन्धुभिरिव हितकृद्धातृभिरिव च नगर्यो उज्जियन्या निर्गतैकीहरागतैः पूर्वोक्तजनैरार्त्या पीडयाप्टच्छ्यमानं पृच्छाविषयीक्रियमाणं कथ्यमानसुच्यमानं च विचार्यमाणं च विचारविषयीकियमाणं चानुभाव्यमानं भावनाविषयीकियमाणं च वैशेपायनस्य वृत्तान्तमुदन्तमेव समन्तात्सर्वत्र शुश्रावाकर्णयामास । शृण्वंश्वेति चेतिस चित्ते चकार । बाह्यस्य बहिःस्थस्य तावज्जनस्य लोकस्रे-हशी समवस्था दशा येनासौ वैशम्पायनोऽङ्केन क्रोडेन ळालितः पालितः संविधितो वृद्धि प्रापितः । अस्य वैश-म्पायनस्य बालचाटवः शिशुचाटवः । 'चडु चाडु प्रियप्रायम्' इति हैमः । अनुभूता अनुभवविषयीकृतास्तेषां किं पुनर्भण्यते । तत्तसमाद्धेतोर्मे मम वैशम्पायनेन विना तातस्य शुकैनासस्य अम्बाया मनोरमाया वा दर्शनम-वलोकनमतिकष्टमतिकृच्छ्म् । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण चिन्तयनध्यायन्नासायां गन्धज्ञायां निहिता स्थापितोद्वाष्पा दृष्टिर्येन । अदृष्टोऽनिरीक्षितः सर्ववृत्तान्तो येनैवंभूत एवोज्जयिनी विशालां विवेश प्रविष्टवान् ।

अवतीर्यावरोहणं कृत्वा च स चन्द्रापीडो राजकुलद्वारि चुपकुलप्रतोल्यां प्रविशक्षेव प्रवेशं कुर्वन्नेवार्यशुक्ता-

टिप्प०—1 अमोयं टीकाकृतः । 'दूरत एव प्रभृति द्व-द्वस्थितैश्व' पुक्षितेश्व इत्यादिः पाटः । वैशक्पायनवृत्तान्तचर्चाये लोकानां नानाविधाऽवस्थितिः। दूरत एव प्रभृति दूरादेव आरम्य केविद् द्वन्द्वस्थिता
द्वाभ्यां मिलित्वा स्थिताः, केवित् पुक्षिताः, इत्याद्याशयः । 2 अग्रुद्धमिद्म् । 'निवर्तमानैः, आगत्य परावर्तमानैः, सहसा अनिष्टवार्ताश्रवणशङ्कयेत्यर्थः ।

पाठा०—१ प्रभृतिद्वनद्वस्थितैः. २ पुञ्जितैश्च, पुञ्चमानैश्च, ३ मण्डलैश्चोध्वेश्च, ४ चितेश्च वितेश्च, ५ अधिक, ६ ति:सङ्गेरपि, ७ तिस्पृहैः. ८ जाकर्ण्यमानं च. ९ चानुवर्ण्यमानं च. १० यैः. ११ बाल, १२ नासाम्र.

राजेति शुश्राव । श्रुत्वा च 'निर्वर्श तंत्रैव जगाम । गच्छंश्र समीपवर्ती 'हा वत्स वैश-म्पायन, अद्यापि मदङ्कराछनोचितो वाल एवासि । कथं त्वमेकाकी व्यालशतसहस्रभीषणे निर्मानुषे तस्मिक्श्र्त्यारण्ये स्थितः । केनै तत्रापि सर्वसत्त्वव्याघातकारिणी शरीररक्षा कृता । केनै वैषम्यप्रतिपन्थिनी शरीरस्थितिः संपादिता । केन निद्रासुखदायि शयनीयमुपकल्पितम् । कस्त्वि बुमुक्षिते वृषिते सुषुप्ति वा दुःखितो ममोत्सङ्गमुत्सुज्य । समानसुखदुःखा वध्रूरि न पुत्रक, त्वयोपात्ता । आगतमात्रस्थैव ते पितरमेनुङ्गाप्याद्यर्थं वध्रुमुखमालोक-विष्यामीति यन्मया चिन्तितं केवलं तन्मे मन्दपुण्याया न संपन्नम् । अपरं तवापि दैर्शनं दुर्छमं भूतम् । बत्स, यत्र तेऽवस्थानुमभिक्चितं नयस्व तंत्रैव मामिष पितरं विज्ञप्य । स्वामपश्यन्ती न जीवामि । तात, त्वयाहं शैशवेऽपि नावमानिता, कुतस्तवेयमेकपद एवेहशी निष्ठरता जाता । आ जन्मनः प्रभृति न दृष्टमेव यस्य कुपितमाननम् , तस्य ते कुतोयमेवं-

सभवनं विलासवसा सह राजा तारापीडो गत इति ग्राश्रावाकर्णयामास । श्रत्वाकर्ण्य च निर्वर्स व्यावृत्य तत्रै-वार्यशुक्रनासभवन एव जगाम गतवान् । गच्छन्वजंश्च समीपवर्ती निकटस्थो विलासवस्या देव्या स्वयं संस्था-प्यमानां निवार्थमाणामपि मनोरमामेतान्यन्यानि च वचनानि विप्रलपन्तीं ब्रवन्तीमश्रौषीदिति दूरैणान्वयः। इतियोखमाह - हा बरसेति । हा इति खेदे । हे बरस वैशम्पायन, अद्यापि सांप्रतमपि मदङ्के कोडे लालनं तत्रोचितो योग्यो बाल एवासि । कथं त्वमेकाक्यसहायो व्यालानां सर्पाणां शतसहस्रं लक्षं तेन भीषणे भैरवे निर्मानुषे मनुष्यवर्जिते तिसानपूर्वोक्ते शून्यारण्ये श्रामादिरहितकान्तारे स्थितः । केन तत्रापि शून्यारण्येऽपि सर्वेसत्त्वानां समप्रप्राणिनां व्याघातं प्रतिबन्धं करोतीखेवंशीला शरीररक्षा कृता विहिता। केन विषमस्य भावो वैषम्यं तस्य प्रतिपन्थिनी रात्रुभूता रारीरस्थितिः संपादिता निष्पादिता। केन निद्रायाः सुखं सौख्यं ददातीस्पे-वंशीलं यच्छयनीयं शयनस्थलमुपकल्पितम् । त्विय वैशम्पायने बुभुक्षिते ख्रुधिते, तृषिते पिपासिते, सुष्यति वा स्वापं कर्तुमिच्छति वा । मम मनोरमाया जरसङ्गमङ्कसुरस्डज्यं त्यक्त्वा को दुःखितो दुःखवान् । समाने सदशे सुखदु:खे यस्या एवंविधा वधूरपि, हे पुत्रक हे सूनो, त्वया नोपात्ता नाङ्गीकृता । आगतमात्रस्यैव समागतमात्र-स्येव ते तव पितरं द्युकनासमनुज्ञाप्यानुज्ञां गृहीत्वाखर्थं भृदां वधूमुखं पत्नीवदनमालोकयिष्यामीति यन्मया चिन्तितं विचारितं केवलं तन्मे मम मन्दपुण्यायाः खल्पसुकृताया न संपन्नं न जातम् । अपरं तवापि च भवतोऽपि दर्शनमवलोकनं दुर्लभं दुष्प्रापं भूतं जातम् । यदि वत्स, यत्र तेऽवस्थातुमवस्थानं कर्तुमभिरुचितं रुचिविषयी-भूतम् , तर्हि पितरं जनकं विज्ञप्य विज्ञप्ति कृत्वा तत्रैव सरस्तीर एव मामपि मनोरमां नयस प्रापय । अन्यथा त्वामपर्यन्त्यनवलोकयन्ती न जीवामि न प्राणिमि i 'तातः पितरि पुत्रेऽपि' इत्युक्तत्वात् हे तात पुत्र, स्वया भवताहं मनोरमा शैशवेऽपि शिशुत्वेऽपि नावमानिता नावगणिता । तव भवत इयमेकपद एव सहसैच कुतो निष्ट्रता कठिनता जाता प्राद्धभूता । यस्य भवतः कुपितं कोपं प्राप्तमाननं मुखमा जन्मनः प्रभृति जन्म-

दिप्प् —1 'निवृत्त्य' राजभवनात्परावृत्त्य इत्येव पाठो योग्यः । 2 वैषम्यस्य प्रतिपन्थिनी अर्थात् अस्वास्थ्यविधातिनी ते शरीरस्थितिः कृता । 8 न सम्यक् संबन्धः । 'त्विय ब्रभुक्षिते तृषिते सुषुप्सितं वा को दुःखितः ? ममोत्सङ्गमृत्सुज्य (गतेन) समानसुखदुःखा वधुरपि त्वया नोपात्ता' इत्यन्वय उचितः । 4 'क्षा' इत्यधिकस् । 'जन्मनः प्रभृति' इत्येव पाठः ।

पाठा॰—१ निर्वर्लः निःसत्यः निवृत्त्यः र तत्रैव च. १ केन तेन ते तत्रापिः ४ केन वा. ५ अभ्यक्षेः १ वदनदर्शनम् ७ दुर्कभीभूतम् ८ मामपि तत्रैवः

विधो मय्यकसादेव कोपो यदेवं परिलंख स्थितोऽसि १ गतोऽत्यागच्छ । शिरसा प्रसाद-यामि त्वाम् । कोऽपरोऽस्ति मे १ देशान्तरपरिचयान्मुक्तो नामास्मासु स्नेहः १ क्षणमप्य-नन्तरितदर्शनस्य चन्द्रापीडस्योपरि कथं तवेहशी निःस्नेहता जाता १ तात, न भद्रकं त आपतितम् । सर्व एव सुखं स्थापनीयो गुरुजनो दुःसं स्थापितः । न जानाम्येवं कृत्वा किं त्वया प्राप्तत्यम् । एतानि चान्यानि चान्तर्भवनगतां प्रत्यमतनयविरेहविह्वलां स्वयं देव्या विलासवत्या संस्थाप्यमानामिष मनोरमां विभ्रलपन्तीमश्रोषीत् ।

तेन चातिकरुणेन तत्प्रछापविषेण विह्वल एव निद्रागमेनेव घूर्णमानो निश्चेतनतामनीयत ।
कथंकथमपि सहजसत्त्वावष्टम्भेनेव संस्तम्भितात्मा प्रविश्य पितुरि छज्जमानो वदनमुपदशियतुमधोमुख एव निरपन्दसर्वाङ्गेण मन्दराद्रिणेव शुक्रनासेन सह मथनावसानिस्तिमितमिव
महार्णवं प्रणम्य पितरं दूरत एवोपाविशत् । उपविष्टं च तं क्षणिमव हृष्टा राजान्तर्वाष्पभरगंद्रदेन ध्वनिनाभ्यर्णवर्ष इव जलधरोऽभ्यधात्—'वत्स चन्द्रापीड, जानामि ते स्वजीवितादिप संमभ्यधिकां भ्रातुरुपरि शीतिम् । पीडा च सुखैकहेतोर्वल्लभजनादेवासंमान्यायासमु-

दिनादारभ्य न दृष्टमेव न निरीक्षितमेव, तस्य ते तवाकस्मादेव निर्निमित्तादेव मिथ विषय एवंविध एतादृशोऽयं कोपः कुतः । यद्यस्माद्धेतोरेवं पूर्वोक्तप्रकारेण परिखज्य विद्याय स्थितोऽलि । त्वं गतोऽपि सन्नागच्छेदि । त्वं भवन्तं शिरसा मस्तकेन । पादपतनेनेखर्थः । प्रसाद्यामि प्रसन्नीकरोमि । अपरोऽन्यः को मे ममास्ति । नामेति कोमलामन्त्रणे । एकसादृशादन्यो देशो देशान्तरं तस्य परिचयः संस्ववस्तस्मादस्मास्य मनोरमाप्रमृतिषु केदः प्रेम मुक्तस्त्यकः । क्षणमपि समयमप्यनन्तरितमव्यविद्वतं दर्शनं यस्यवंविषय् चन्द्रापीडस्थोपरीद्दशी कथं तब निःक्षेद्वता निःप्रेमता जाता प्रादुर्भूता । तात पुत्र, ते तब भद्रकं कल्याणं नापतितं न जातम् । सर्व एव दुःखं स्थापितो गुरुजनः सुखं स्थापनीयः । एवं कृत्वैवं विधाय कि त्वया प्राप्तव्यं प्रापणीयम् , एवमदं म जानामि नाकलयामि । अन्तर्भवनं मध्यगृहं तत्र गतां प्राप्तां प्रख्यो नवीनो यस्तनयविरहः स्रतिवयोगस्तेन विह्वलं विधुराम् । मनोरमाया विशेषणे । मनोरमां विप्रलपन्तीमश्रीषीदिखन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

तेनिति । तेन पूर्वोक्तेनातिकरणेनातिदीनेन तस्य मनोरमायाः प्रछापविषेण विछापरूपगरलेन विह्वल इव विधुर इव निद्रागमेनेव प्रमीलागमेनेव पूर्णमानो निश्चेतनंतामनीयताप्राप्यत । कथंकथमि महता कछेन सहजं निसर्गजं यत्सत्त्वं धैर्य तस्यावष्टममेनेवाश्रयणेनेव संस्तिम्मत आत्मा येनैवंभूतः प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा पितुरिप जनकादिप वदनमाननमुपदर्शयितुमवलोकनं कारियतुं लजमानस्रपमानोऽधोमुख एव नीचैर्मुख एव निस्पन्दं निश्चेष्टं सर्वाङ्गं समग्रं शरीरं यस्यैवंविधेन मन्दराद्रिणेव खार्गिरिणेव शुक्तासेन सह मथनस्यावसानं प्रान्तस्तेन स्तिमितो निश्वलो यो महाणेवः समुद्रंस्तं रूपकमेवंभूतं पितरं जनकं प्रणम्य नमस्कृत्य दूरत एवोपाविश्विष्ठिष्णो वभूत । उपविष्टं निष्णं च तं क्षणित्रव समयसदशं दृष्ट्वा विलोक्यान्तर्वाद्यो मध्यनेत्राम् तु तस्य भरस्तेन गद्ग-दिन ष्विनिमा शब्देनाभ्यणे समीपे वर्षो यस्यैवंभूतो जलधरो मेघ इव राजा तारापीखोऽभ्यधादवादीत् । है वत्स हे चन्द्रापीढ, अहं जानाम्याकलयामि ते तब खजीवितादिप खप्राणितादिप आतुर्वेशम्पायनस्योपिर समभ्यधिकामुत्कृष्टा प्रीतिम् । पीडा च सुखस्यैकोऽद्वितीयो हेतुर्निदानभवविधाद्वस्रभजनादेवासंभाव्यायासम्तिकित-

ि टिप्प॰—1 समुद्रसत्सद्द्वामिलर्थः। 2 सर्वोयमिषचारः। 'वह्नभजनादेवाऽसंभाग्या समुत्यचते, तयैव हि न किञ्चित्र क्रियते ?' इति पाठः। सुखहेतोर्वह्नभजनात् असंभावनीया या पीडा समुत्यचते तयैव किञ्चित्र क्रियते इति न, अपि तु सर्व क्रियते (जनेन) इति तदर्थः। हमद्यते । तथिव हि न किंचित्र कियते । तज्ञन्मनः स्नेहस्य वयसः शीलस्य श्रुतस्य गुरुजनाः नुशासनस्य विनयाधानस्य च सर्वस्यवाग्रचितिममं श्रातुः सुहृदश्च ते वृत्तान्तमाकण्ये त्वद्दोष-माशङ्कृते मे हृदयम् ।' इस्रेवंवादिनो नरपतेर्वचनमाक्षित्य युगपच्छोकामषीभ्यामन्धकारिता-ननः प्रावृद्धारम्भ द्वैव तिष्कृतादुष्प्रेक्ष्यो विस्कृतिनेव स्कृरिताधरेण शुक्रनासोऽत्रवीत्—

'देव, यदि चन्द्रमस्यूष्मा, दहने चातिशीतल्यम्, अंग्रुमालिनि वा तमः, तमस्विन्यां वा दिवसः, महोदधी वा शोषः, क्षितेरधारणं वा शेषे, परार्थानुद्यमो वा साधोः, अप्रियवचननि-ग्री वा स्वजनमुखात्संभाव्यते, ततो युवराजेऽपि दोषः । तिकमेवमेवानिक्षण्य तस्यानातम- इस्य मृद्धप्रकृतेर्दुर्जातस्य राजापथ्यकारिणो मातृपितृधातिनो मित्रद्वदः कृतद्वस्य कर्मचण्डा- लस्य महापातिकनः कृते कृतयुगावतारयोग्यमात्मनोऽपि गुणवन्तमत्युदारचरितं चन्द्रापीड- मेवं संभावयति देवः । न ह्यतः परमपरं केष्टतमं किचिदपि पीडाकारणम्; यद्वुणेषु वर्तमानो

प्रयासं यथा स्यात्तथोत्पयते संजायते । तथैय तेन प्रकारेणेव । हीति निश्चितम् । किंचित्र कियते । अपि तु सर्वं कियत एव । यथैव प्रीतिस्तथेव दुःखमिप वह्नभजनादेवातिर्कतं जायत इति भावः । तत्तसाद्धेतोस्ते तव भातुर्वान्थवस्य सहदो मित्रस्य च वृत्तान्तमुदन्तमाक्ण्यं श्रुत्वा त्वदोषं त्वद्वेगुण्यं मे मम हृदयं चेत आशङ्कत आरेकते । कीदशं त्वदोषम् । जन्मन उत्पत्तः, क्षेद्रस्य प्रेमणः, वयसोऽवस्थायाः, शिलस्य स्थावस्य,श्रुतस्य ज्ञानस्य, गुरुजनानुशासनस्य गुरुशिक्षायाः, विनयाधानस्य प्रश्रयस्थापनस्य, सर्वस्थैव समप्रसैवेममनुचितमयोन्यम् । इत्येवंवादिनो ब्रुवतो नरपते राज्ञो वचनं वाक्यमाक्षिप्य निराकृत्य युगपत्समकालं शोकः श्रुक्, अमर्ष ईर्ष्यां, ताभ्यामन्थकारितमन्धकारवदाचरितमाननं मुखं यस्थैवंभूतो विस्कूर्जितेन दीप्तिमता स्फुरितः कम्पितो योऽधर ओष्ठस्तेन श्रुकनासोऽज्ञवीदवोचत् । स्फुरितसाधम्भीदाह—तिबह्नता विद्युह्नता तया दुष्प्रेक्शो दुरालोन्कनीयः प्रावृत्तारम्भ इव वर्षाप्रारम्भ इव ।

किमुवाचेलाह—देवेति । हे देव, यदि चन्द्रमिस चन्द्र ऊष्मा तापः, दहनेऽमावतिशीतल्लमितिशिश्-रत्वम्, अंध्रमालिनि स्ये वा तमोऽन्धकारम्, तमिखन्यां त्रियामायां वा दिवसः, महोदधौ समुद्दे वा शोषो जलनाद्यः, शेषेऽनन्ते क्षितेः पृथिव्या अधारणमवहनम्, साधोः सज्जनाद्वा परस्यान्यस्थार्थः कुलं तत्रानुद्यमोऽन्तुद्योगः, खजनमुखादात्मीयलोकवदनादिशयवचनस्यानिष्टवाक्यस्य निर्णमो निःसरणम् । एतेभ्यो यद्येतानि संभाव्यन्ते संभावनाविषयीकियन्ते, ततो युवराजेऽपि चन्द्रापीडेऽपि दोषः संभाव्यते । तिक्षमेवमेवानिक्ष्यान्शात्वा नात्मानं जानातीत्वनात्मत्रस्यस्य, मूहा प्रकृतिः स्वभावो यस्य स तस्य, दुर्जातस्य दुर्भवस्य, राज्ञो चप्पस्यकारिणो हितविघातिनो मातृपितृघातिनो जननीजनकविष्यंसिनो मित्रद्वहः सुहद्वातिनः कृतं हन्तीति कृतमस्तस्य कर्मणैव चण्डालः श्वपचस्तस्य महापातिकनो महापापकारिण एवंभूतस्य वैश्वम्पायनस्य कृते कृतयुगे योऽवतारोऽवतरणं तस्य योग्यमुचितमात्मनोऽपि भवतोऽपि गुणवन्तमौदार्थादिगुणयुक्तमत्युदारचितमत्युत्कृष्ट-चित्रं चन्द्रापीडं देव एवं संभावयित संभावनां करोति । व हीति । अतोऽदोषेषु दोषोद्वावनतः परमन्यदपरं किचिदपि वस्तु कष्टतमं पीडाकारणं न । तदेव दर्शयन्नाह—यदिति । वैद्वणेषु वर्तमान इतरजनेनापि पाम-

टिप्पo—1 धिङ् मन्दम्। 'तिडिल्लतातुष्प्रेक्ष्यः प्रावृडारम्भ इव (स्थितः) विस्कूर्जितेनेव बज्ज-निर्धोषेणेव स्फुरिताधरेण (स्वरेण) ग्रुकनासोऽन्नवीत्।' इत्यर्थः। 'स्कूर्जशुर्वेक्रनिर्घोषे' इत्यमरः। 2 नाथों बुद्धः। क्षतःपरं न किंविदिप पीडाकारणं यद् गुणेषु वर्तमानो (जनः) इतरजनेनापि दोषेषु संभाज्यते (दोषसंबद्धःवेन तक्येते), गुरुजनेन तु संभाज्येतैव इति स्पष्टम्।

पाटा॰—१ तयाः २ युगपदाक्षिप्य वचनुम् ३ एवः ४ वा शीतलत्वम्, ५ चः ६ महोदन्वतिः ७ सञ्चनः ८ अराजप्रथ्यकारिणः, ९ चाण्डालस्य, १० कष्टतरम्.

दोषेषु संभाव्यत इतरजनेनापि, कि पुनर्गुरुजनेन ? यो गुणी गुणैरेवाराधनीयः। कस्यापर-स्यात्मा गुणवाननेन ज्ञापनीयः ? अपि च जन्मनः प्रभृति देवस्य देव्या विलासवत्याश्चाङ्क-लालनया यो न गृहीतस्तस्य मरुत इव दुर्ग्रहप्रकृतेश्चन्द्रापीडोऽपि कि करोतु ? स्वयमेवो-त्यात्मत एवंविधाः होरीरसंभवा महाकृमयः, सर्वदोषाश्रया महाव्याधयः, अन्तर्विषा महा-त्यालाः, विनाशहेतवो महोत्पाताः, भुजङ्गवृत्तयो महावातिकाः, वक्रचारिणो महाश्रहाः, तमोमयाः प्रदोषाः, मिलनात्मकाः कुल्पांसवः, निःस्नेहाः खलाः, निल्जाः कृपणकाः, तिःसंज्ञाः पश्चोऽपि च,अकाष्ठा दहनाः, निर्गुणा जालिनः, अतीर्था जलाशयाः, निर्गोरवाः खरप्रकृतयः,अशिवमृतयो महाविनायकाधिष्ठिताः, ये सकलङ्काः कृपाणा इव स्नेहेनैव पारुष्यं लभनते। मिलनस्वभावाः, करिकपोला इव दानेनैव मिलनतरतामापद्यन्ते। निर्वर्तयो मिण-

रलोकेनापि दोषेषु संभाव्यते । गुरुजनेनापि पितृलोकेनापि तु तत्संभावने कि पुनर्भण्यते कि पुनः कथ्यते । कर्तव्योपदेशमाह—य इति । यो गुणी गुणवान्स गुणैरेवाराधनीयः सेवनीयः । अनेन गुणिजनेन कस्याप-रस्यातमा खरं गुणवाक्ज्ञापनीयः प्रकाशनीयः । अपि चेति । अपि च युक्तयन्तरे । जन्मनः प्रमृत्युत्पत्तेरा-रभ्य देवस्य तारापीडस्य देव्या विलासवसाश्चाङ्कलालनया कोडपरिपालनया यो न गृहीतो न स्नायत्तीकृतस्तस्य वैद्यम्पायनस्य मरुत इव वायोरिव दुर्भहा प्रकृतिः खरूपं यस्यैवंभूतस्य चन्द्रापीडोऽपि किं करोतु । किं कुर्या-दिलार्थः । अथ वैशम्पायनोत्पत्तिवैगुण्यमाविष्कुर्वज्ञाह—स्वयमेवेति । एवंविधा एतादशाः शरीरसंभवा देहोत्पन्ना महाक्रमयः धुद्रजन्तवः, सर्वदोषाणामाधारभूता महान्याधयो महारोगाः, अन्तर्मध्ये विषं येषामे-वंविधा व्यालाः सर्पाः, विनाशस्य विष्वंसस्य हेतवः कारणानि महोत्पाताः क्षितिकम्पनादिरूपाः, भुजङ्गवत्स-र्षवद्वत्तिवैर्तनं येषामेवंविधा महावाता एव महावातिकाः स्वार्थे कः। वकगामित्वेन भुजङ्गसाददयम्। वक्तचारिणः कुटिलगामिनो महाग्रहा राहुप्रसृतयः, तमोमया अन्धकारप्रचुराः प्रदोषा यामिनीमुखानि, मलिनाः करमला आत्मानो येषां ते कुलस्यान्वयस्य पांसवो रेणवो दोषजनकाः, निस्नेहाः प्रीतिवर्जिताः खलाः, निर्लजा निस्त्रपाः कृपणका निष्क्रपाः, निःसंज्ञा हेयोपादेयादिज्ञानविकलाः पशवोऽपि च तिर्यद्योऽपि च, अकाष्ठा दहना बहुयः, निर्गुणा औदार्यादिगुणरहिता जाळिनो वागुरिकाः, अतीर्था उत्तरणमार्गविकला जलाशयाः पानीयस्था-नानि, निर्गौरवा महत्त्ववर्जिताः खरप्रकृतयः कठिनस्वभावाः, अशिवमूर्तयोऽकस्याणमूर्तयो महाविनायकैर्महा-विझैरिधष्ठिताः । इयं विरोधोक्तिः । येऽशिवमूर्तयो भवन्ति ते महाविनायकाधिष्ठिता न भवन्तीति महाविरोधः । एते सर्वेऽपि स्वयमेवात्मनैवोत्पद्यन्ते जायन्ते । तथा वैशम्पायनोऽपि, न तु मददष्टस्य कारणतेस्यर्थः । वे जनाः कृपाणा इव खङ्गा इव सकलङ्काः। जनपक्षे जनापवादाश्रयाः, खङ्गपक्षे सचिहाः। स्नेहेनैव प्रेमणा तैलादिना च पारुष्यं कठिनतां भजनत आश्रयन्ति । 'श्लेहसौलादिकरसद्रव्ये स्थात्सौहृदेऽपि च' इति विश्वः। क्ररिकपोला इव हस्तिगह्णात्परदेशा इव मलिनस्त्रभावाः करमलप्रकृतयः । दानेनैव मदेनैव । पक्षे वितरणेनैव । मिलनतरतामितिकृष्णतामापयन्ते प्राप्तुवन्ति । 'दानं गजमदे त्यागे' इति विश्वः । निर्वर्तयो वर्तिरिहता मिण-

टिप्पo—1 न बुद्धवानर्थम् । ये निर्गुणाः [गुण (सूत्र) रहिताः] ते जालिनः (जालयुक्ताः) कथं भवेयुः, जाले सूत्राणामपेक्षितत्वात् इति विरोधः । एते तु गुण (विनयादि)रहिताः जालिनः कपट-कारिणश्च । 2 शिवमूर्तिभिन्नाः ।

पाठा०-१ अवबोधनीयः. २ असंभवाः. ३ क्षपणकाः.

प्रदीपा इव प्रसादेनैव ज्वलित । अङ्गलमा भुँजङ्गा इव दाक्षिण्यपरिप्रहेणैवेतरे वामाः संजा-यन्ते । गुणमुक्ताः सायका इव सपक्षाश्रयेण फल्लेनैव दूरं विक्षिंप्यन्ते । सरागाः पह्नवा इव दिवसारूढयैवापरज्यन्ते । भूतिपरामृष्टा दर्पणा इवाभिमुखेन सर्वं प्रतीपं गृह्वन्ति । अन्तर-स्वच्छमृक्तयः सिललाशया इव गाढावगाहनेनैव कालुष्यमुपयान्ति । ये च क्तिग्वेष्वप्रसारमानः, ऋजुष्विप वकाः, साधुष्वप्यसाधवः, गुणवत्स्विप दुष्टप्रकृतयः, भर्तर्थेष्यभूतात्मानः, रागिष्विप कुद्धाः, निरीहाद्प्यादित्सवः, मित्रेष्विप द्रोहिणः, विश्वस्तानामिष घातकाः, भीतेष्विप प्रहारिणः, प्रीतिपरेष्विप द्वेषिणः, विनीतेष्वप्रद्धताः, द्यापरेष्विप निर्देयाः, स्त्रीष्विप श्रूराः, भृत्येष्विप कूराः, दीनेष्विप दाक्षणः । येषां च विपरीतानां गुरव एव लघवः,

प्रवीपा इव रत्नसहरोन्धेना इव प्रसादेनैव प्रसन्नतयैव ज्वलन्ति वीप्यन्ते । 'प्रसादोऽनुप्रहे काव्यप्राणस्वास्थ्य-प्रसत्तिषु' इति विश्वः । अञ्चलयाः शरीरसंस्रष्टा भुजञ्जा इव सर्पा इव । इतरे पामरजना वामाः प्रतिकृलाः संजायन्ते । केन । दार्क्षिण्यं लजा तेन परिप्रहः स्त्रीकारस्तेनेव । गुणः प्रत्यचा औदार्यादिश्च । 'गुणः प्रदान-रूपादौ मौर्च्या सूदे बुकोदरे' इति विश्वः । ताभ्यां मुक्ता रहिताः सायका इव बाणा इव सह पक्षेण पिच्छेन खजनवर्गेण च वर्तमानः सहितः सपक्षः । स एवाश्रयो यस्यैवंभूतेन फलेन लोहादिमयेन साध्येन च । दूरं विक्षिप्यन्ते विकीर्यन्ते । 'पक्षो मासार्धके पार्श्वे ग्रहे साध्यविरोधयोः । केशादेः परतो वृन्दे बळे सखिसहा-यके' इति विश्वः । रागो रिक्तमा प्रीतिश्व ताभ्यां सहवर्तमानाः सरागाः पह्नवा इव किसलया इव दिवसारू-ब्यैव दिनबृब्यैवापरज्यन्ते विरक्तीभवन्ति । 'रागोऽनुरक्ते मात्सर्ये हेशादौ लोहितादिषु' इति विश्वः । भूतिर्भस संपच ताभ्यां परामुष्टा आलिज्ञिता दर्पणा इवादशी इव । आभिमुख्येन संमुखत्वेन हेतुना सर्वे प्रतीपं परा-द्भाखं गृह्णन्त प्रहणं कुर्वन्ति । 'भूतिर्मातङ्गश्रङ्कारे जातौ भस्मनि संपदि' इति विश्वः । 'वामं प्रसन्यं प्रतीपं प्रतिलोममपष्टु न' इति हैमः । अँन्तरे विचाले खच्छा निर्मला वृत्तिर्येषामेवंविधाः सलिलाशया इव पानीया-श्रया इव गाढमत्यर्थमवगाहनेनैवावलोकनेनैवातिपरिचयेनैव च काछ्यं कछुषतासप्यान्ति गच्छन्ति। ये च क्षिग्धेव्वपि स्नेहरुव्वपि रूक्षा अस्निग्धाः, ऋजुव्वपि सररुव्वपि वन्ना वामाः, साध्ववपि सज्जनेव्वप्यसाधवो दुष्टाः, गुणवत्खपि गुणोपयुक्तेष्वपि दुष्टप्रकृतयोऽग्रुभखभावाः, भर्तर्यपि खामिन्यप्यमृत्यातमानोऽसेवकाः, रागिष्वपि रक्तेष्वपि क्रद्धाः कोपवन्तः, निरीहादपि निःस्पृहादप्यादित्सनो प्रहणैच्छवः, मित्रेष्वपि सहत्स्वपि द्रोहिणो द्रोहकर्तारः. विश्वस्तानामपि विश्वासप्रतिपद्यानामपि घातका हिंसकाः, भीतेष्वपि त्रस्तेष्वपि प्रहारिणः प्रहारकारिणः, प्रीतिपरेष्विप स्नेहपरेष्विप द्वेषिणो द्वेषवन्तः, विनीतेष्विप विनयवत्स्वप्युद्धता दुर्विनीताः, दया-परेष्वपि कृपातत्परेष्वपि निर्देया निःकृपाः, स्त्रीष्वपि प्रमदाखपि ग्रह्माः सुभटाः, भृत्येष्वपि सेवकेष्वपि ऋरा-श्वण्डाः, दीनेष्वपि दुःखितेष्वपि दारुणा भीषणाः । येषां चेति । येषां विपरीतानां वामवृत्तीनां गुरव एव

दिव्या निविक्ति । यद्या प्रसादित स्वच्छतया ज्वलन्तील्यों बोध्यो विवेकिति। । य धिङ्क् सम्दम्। कोऽत्र श्लेषितिवृद्धः ? 'अङ्गल्या भुजा इव' इत्येव पाठः। अङ्गसंबद्धा भुजा यथा एकस्य दाक्षिण्य- (दक्षिण्यः) ज्यपदेशेन तदितरे अपरे भुजाः वामा वामभागवर्तिनी जायन्ते, तथैव इतरे पामरजनाः सारव्यसीकारेण प्रतिकृता जायन्ते । 3 तारपर्यात्कोशान्द्ररे । अन्तः अभ्यन्तरे अस्वच्छा कलुषा सपङ्का च वृत्तिर्येषां ते सिल्लाशया इव गाहावगाहनेन अतिप्रणयेन अतिविलोडनेन च कालुष्यं मालिन्यम् आविल्यं च भजन्त इत्यर्थः।

पाडा०-१ भुजाः २ निक्षिप्यन्ते.

408

नीचा एवोचै:, अगन्या एव गन्याः, कुदृष्टिरेव सद्दर्शनम्, अकार्यमैव कार्यम्, अन्याय एव न्यायः, अस्थितिरेव स्थितिः,अनाचार एवाचारः, अयुक्तमेव युक्तम्, अविद्येव विद्या. अविनय एव विनयः, दौ:शील्यमेव संशीलता, अधर्भ एव धर्मः, अनृतमेव सलम् । येषां च श्रद्धाणां प्रज्ञा पराभिसंधानाय न ज्ञानाय श्रुतम्, पराक्रमः प्राणिनासुपधाताय नोपका-राय, उत्साहो धनाजनाय न यशसे, श्रेर्यं व्यसनासङ्गाय न चिरसंगताय, धनपरित्यागः कामाय न धर्माय। किं बहुना सर्वमेव येषां दोषाय न गुणाय।

तदसावपीदश एव कोऽप्यपुण्यवात्तराको यस्यैवं कुर्वतो मित्रमहं चन्द्रापीडस्य कथं तस्य द्रोहमाचरामीति नोत्पन्नं चेतसि । एवं कृते चेळितवृत्तानां शासिताऽवश्यं तारापीडो देवः पीडितान्तरात्मा मयि कोपं करिष्यतीयेवमपि नाशङ्कितं मनसा । मात्रहमेवैको जीवित-निबन्धनम्, कथं मया विना वर्तिष्यत इसेतस्य नृशंसस्य हृद्ये नापतितम्। पिण्डप्रदौ वंशसंतानार्थमह्मुत्पादितः पित्रा कथमननुज्ञातस्तेन सर्वपरित्यागं करोमीत्येतदपि यथाजातस्य

बास्तार एव लघवो लघिष्ठाः, नीचा एषाघोवर्तिन एवोचैरुचाः, अगम्या एवासेव्या एव गम्याः सेव्याः, कुदृष्टिरेव कुद्दीनमेव सद्दीनं शोभनतमम्, अकार्यमेवाकुलमेव कार्य कुल्यम्, अन्याय एवानीतिरेव न्यायो नीतिः, अस्थितिरेवामर्यादेव स्थितिर्मर्यादा, अनाचार एवानाचरणमेवाचार आचरणम्, अयुक्तमेवान्याय्यमेव युक्तं न्याय्यम्, अविधैवाज्ञानमेव विद्या ज्ञानम्, अविनय एवाप्रश्रय एव विनयः, दौःशील्यमेव दुःस्वभाव एव सुक्रीलता सुखभावता, अधर्म एवापुण्यमेव यमी वृषः, अनृतमेवासखमेव सत्यं सूनृतम् । येषा च श्रुद्राणां तुच्छबद्धीनां श्रुतं ज्ञानं प्रज्ञा प्रतिभा तस्यां परं उत्कृष्ट इस्यभिसंधानाय ज्ञानाय न ज्ञापनाय तत्त्वज्ञानाय. पराक्रमों बर्ल प्राणिनासुपर्धाताय विनाशाय नोपकाराय नोपकृतये, उत्साहः प्रगत्भता धनार्जनाय द्रव्यार्जनाय न यशसे न श्लोकाय, स्थैर्य स्थिरता व्यसनानि मयादीनि तेषामासङ्गायासक्तये न चिरसंगताय न चिरमैत्रीहे-तवे, धनपरित्यागो धनविसर्जनं कामाय मैथुनाय न धर्माय न सुकृताय कि बहुना कि बहुक्तेन येषां दुरा-त्मनां सर्वमेव दोषाय वैगुण्याय न गुणाय हिताय।

तत्तस्माद्धेतोरसाविषं वैश्वाम्पायन ईदृश एव पूर्वोक्तसदृश एव कोऽप्यपुण्यवान्पापवानुत्पन्नः संजातः, यस्य वैश-म्पायनस्येवं क्वीतश्चन्द्रापीडस्याहं मित्रं तस्य चन्द्रापीडस्य कथं द्रोहमाचरामि क्वीं इति चेतिस नोत्पन्नं नागतम्। एवं कृते सति चलितवृत्तानां अष्टाचाराणां शासिता शिक्षादायकस्तारापीजो देवोऽवर्यं पीडितान्तरात्मा संतापित-खान्तो मिय विषये कोपं करिष्यति विधास्यतीत्येवमिप मनसा हृदयेन नाशिक्कतं नारेकितम् । मातुर्मनोरमाया जीवि-तनिबैन्धनं प्राणितदानमहमेक एव । कथं तर्हि मया विना मद्यतिरेकेण वर्तिष्यते वर्तनं करिष्यतीत्येतस्य वैद्यन पायनस्य नृशंसस्य निर्देयस्य हृदये चेतास नापतितं नागतम् । वंशासंतानार्थमन्वयपरम्परायै अहं वैशम्षायनः पिण्डवदः पित्रा जनकेनोत्पादितो निष्पादितस्तेन पित्राननुज्ञातोऽदत्ताज्ञः सर्वपरित्यागं (कथम्) करोमि प्रण-

टिप्प०-1 अजानजाप यत्किञ्चित्प्रलपति । प्रज्ञा श्वतं चेत्येकिसान्वाक्ये न संगृहीतम् । 'न ज्ञानाय'. एतदुत्तरम् 'श्रुतं मायाजालाय, नोपशमाय ।' इति पाठः । शास्त्रज्ञानं कपटप्रवद्याय न शान्तये, इति तद्थीः। 2 जीवितस्य निबन्धनं कारणमिति भाषः।

पाठा॰-१ तेषाम्, २ शानं पराति. ३ मायाजाळायः माळजाळाय. ४ अपुण्य प्रवानुत्पन्नः नोपशमायः ५ चलितवृत्तीनाम, ६ पित्राह्म,

त बुद्धो संजातम् । तदेवमस्त्यथप्रवृत्तेन नष्टात्मना सुदूरमुद्धान्तेन दुर्दर्शमदृष्टं तावज्ञ नाम कुदृष्टिना दृष्टम् । दृष्टमपि येन न दृष्टं तस्याज्ञानतिमिरान्थस्य किं कियताम् । अपरमसौ तिर्यद्धाहता यत्नेन सुक इव पाठितः पृष्टश्च देवेन । अथवा विनोददानात्तिरश्चामपि सफल एव शिक्षणायासो भवति । तेऽपि पोषिताः पोषितिर स्नेह्माबध्नन्ति । तेऽपि कृतं जानन्ति । तेऽपि परिचयमनुवर्तन्ते । तेषामपि सहज्ञकेहो मातापित्रोहपरि दृश्यत एव । न पुनरस्य नष्टोभयलोकस्य पापकारिणो दुर्जातस्य, यस्य सर्वभेवाधसाद्भतम् । अपि चेदृशाचितिन तेनात्यवश्यमेव कस्यांचित्तिर्यग्योनो पतित्रव्यं येन तावहुरात्मना जातेन केवलं सुबं न स्थापिताः सर्व एव वयम् , अपरमेवं दुःखाणवे निर्पातिताः । सर्व एव ह्यनाक्षिप्तचेताः प्रवर्तते स्विहताय परिहताय च । तस्य द्य पुनरस्मानेवं दुःखं स्थापयतो न स्विहतं नापि च परिहतं किमनेनवमात्मद्वहा क्रतमिति मतिरेतावत्र बोधपद्वीमवतरति । सर्वथा दुःखायैवास्माकं

यामीखेतदिप यथाजातस्य मूर्खस्य बद्धौ ज्ञप्तौ न संजातं नोत्पन्नम् । 'अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधयवालिशाः' इस्यमरः । तत्तस्माखेतोरेवममुना प्रकारेणासत्पथः कुमार्गस्तत्र प्रवृत्तेन नष्ट आत्मा यस्यैवंभूतेन सुदूरमतिदूर-मुद्रान्तेन प्राप्तअमेण दुर्दैवं तावदादौ । नामेति कोमलामन्त्रणे । कुदृष्टिना कुरिसतज्ञानेन दुर्दुष्टा दशावस्था यस्मिनेतादशमदृष्टं न दृष्टं नावलोकितम् । येन दृष्टमप्यवलोकितमपि न दृष्टं न निरीक्षितम् । 'दृशा वर्ताववस्थायां वस्नान्ते स्युर्दशा अपि' इति विश्वः। यदि वा 'अदृष्टं विह्नतोयादि दृष्टं खपरचक्रजम्' इत्यमिधानात्तद्वभयमपि भयं न दृष्टमित्यर्थः । अथवाऽदृष्टं तु न दर्यत एव । तद्पि विपश्चिद्धिर्दर्यते । अयं तु सुतरां मूर्खो येन तप-खिन्यगम्या भवतीति दृष्टमिप न दृष्टमिखर्थः । तस्य वैद्यम्पायनस्याज्ञानमेव तिमिरं तमिसं तेनान्धस्य गता-क्षस्य किं कियतां किं विधीयताम् । अपरमन्यदसौ तिर्यन्विकेविकलत्वात्पशुरूपो महता यहोन महोद्यमेन शुक्र इव कीर इव पाठितों Sध्यापितो देवेन तारापीडेन पृष्टश्च प्रशिक्ततश्च । अथवेति पक्षान्तरे । विनोददानात्की-डावितरणात्तिरश्वामि सफल एव सार्थक एव शिक्षणायासः शिक्षाप्रयासो भवति । तेऽपि तिर्थेच्चोऽपि पोषिताः सन्तः पोषितिर पोषके स्नेहं प्रीतिमानभन्ति । कुर्वन्तीखर्थः । तेऽपि तिर्यन्नोऽपि कृतं जानन्ति । कृतज्ञा भव-न्तीखर्थः । तेऽपि तिर्यन्नोऽपि परिचयं संखवमनुवर्तन्तेऽनुगच्छन्ति । तेषामपि तिरश्वामपि मातापित्रोरुपरि सहजम्भेहः खाभाविकप्रेमा दश्यत एव ईक्यत एव । नष्टो गत जभयलोक इहलोकपरलोकी यस्पैवंभतस्य पाप-कारिणोऽपकर्तुर्जातस्य दुष्टोत्पन्नस्य । कु(सम)पुत्रस्येत्यर्थः । अस्य वैद्यम्पायनस्य न पुनः प्रीतिः । मातापित्रो-रुपरील्यर्थः । अस्य वैशम्पायनस्य सर्वमेव विज्ञानादिकमधस्तादधो गतम् । अपि चेति युत्तयन्तरे । तेनापि वैशम्पायनेनापीष्टाचरितेनेदृक्समाचरितेनाप्यवश्यमेव कर्याचित्तिर्यग्योनौ पतितव्यं येन वैशम्पायनेन दुरात्मना दुष्टात्मना तावजातेनोत्पन्नेन सर्व एवं वयं सुखं न स्थापिताः । अपरमन्यदेवमसुना प्रकारेण दुःखाणेवे दुःख-सागरे निपातिताः । दुःखातिशयेन ब्रुडिता इति भावः । सर्व एव । जन इति शेषः । अनाक्षिप्तचेताः स्रस्थि-रान्तःकरणः स्वहिताय आत्महिताय, परहिताय इतरजनहितार्थं च प्रवर्तते यल्लमातनोति । तस्य वैश्वम्पायनस्य त पुनः अस्मानेवं दुःखं स्थापयतो दुःखं कुर्वतो न खहितं नात्महितम् , नापि च परहितं नाप्यन्यहितम् । अनेनैव वैशम्पायनेनेवात्मद्वहात्मघातकेन कि कृतं कि विहितमिति मतिरिति बुद्धिरेतीवद्वोधपदशी शानमार्ग नावतरित

टिप्प०—1 दुःखेन द्रष्टुं शक्यम् अद्षष्टं शुभाशुभकर्मजिति भाग्यं तु येन कुदृष्टिना न दृष्टम्, किन्तु येन दृष्ट्यं (दर्शनविषयभूतं सदाचारादिकम्) अपि न दृष्टं नालोचितमिति भावः। 2 सर्वे वयं केवलं सुखं न स्थापिता दृखेव न, अपि तु दुःखाणेवे पातिता इति सरलोप्यर्थः प्रदेलीकृतः। 3 'मति-रेव तावश्व' दृखेव पाठः।

पाठा०—१ दुर्दर्शनेन; दुर्दर्शम्, २ सहजन्मकेहः. ३ दुरात्मजातेन ४ दुःखम्, ५ अपि त्नैबंनिषे, ६ निप-तिताः, ७ प्रवर्तमानः, ८ वा प्रवर्तते, ९ न परहितमपि, १० प्रवर्मेतावतः, एव तावतः,

तस्य पापकर्मणो ब्रहोपसृष्टस्य जन्म ।' इत्युक्त्वा हेमन्तकालोत्पिलनीमिवोद्वाष्पां हिर्धेमुद्रहन् , उद्वेपिताधर्थ्य बहिरलब्धनिर्गमेण स्फुटन्निवान्तर्मन्युपूरेण निःश्वसन्नेवावर्तस्यो ।

तद्वस्थं च तं तारापीडः प्रत्युवाच—'एतत्खलु प्रदीपेनामेः प्रकाशनम्, वासरालोकेन भास्ताः समुद्धासनम्, अवश्यायलेशेराह्वादनममृतांशोः, मेघाम्बुविन्दुभिरापूरणं पयोजेः, व्यजनानिलैरैतिवर्धनं प्रमञ्जनस्य, यदस्मिद्धिः परिनोधनमार्यस्य। तथापि प्राज्ञस्यापि बहु-श्रुतस्यापि विवेकिनोऽपि धीरस्यापि सत्त्वयतोऽप्यवश्यं दुःखातिपातेन विशुद्धमपि वर्षसिलेलेन सर इव मानसं कलुषीक्रियते सर्वस्य। कलुषीक्रुते च मानसे किमिद्मिति सममेव दर्शनं नश्यति। न चित्तमालोचयति। न बुद्धिर्बुध्यते। न विवेकोऽपि विविनक्ति। येन व्ववीत्यदः। मेत्तो लोकवृत्तमार्थ एव सुतरां वेत्ति । किमस्ति कश्चिद्सावियति लोके, यस्य निर्विकारं योवनमितकान्तम् १ योवनावतारे हि शैशवेनेव सह गलति गुरुजनस्रोहः। वयसैव सहारोहत्यभिनवा प्रीतिः। वक्षसैव सह विस्तीर्थते वाव्ला। बलेनेव सहोपचीयते मदः। दोर्द्वये-

नावगच्छति । सर्वथा सर्वशकारेणास्माकं दुःखायैव दुःखहेतोरेव तस्य पापकर्मणो दुष्कृतकारिणो महोपसृष्टस्य शह्महिलस्य जन्मोत्पत्तिः । इत्युक्त्वा हेमन्तकालस्य प्रेसूनसमयस्योत्पिलिनीं कमलिनीमिनोद्वाष्पां दृष्टिं दशसु-द्वहन् । हेमन्तकमलिन्यप्युद्धाष्पा स्यादतो हक्साम्यम् । उद्घेपित उत्कन्पितोऽधर ओष्ठो यस्यैवंभूतश्च बहिर-ल्डिं निर्गमो निर्गमनं यस्यैवंभूतेनान्तर्भध्यवर्तिमन्युपूरेण कोधसमृहेन स्फुटन्निव द्वैधीभवन्निव निःश्वसन्नेव निःश्वासं सुन्ननेवावर्तस्थो स्थितवान् ।

सैवावस्था दशा यसैतादशं च तं शुक्रनासं तारापीडः प्रत्युवाच प्रस्ववित्त । खिल्वित निश्चयेन । एतहप्रदीपेन गृहमणिनामेर्नेहेः प्रकाशनं प्रज्वालनम्, वासरालोकेन दिवसप्रकाशेन भासतः सूर्यस्य समुद्धासनमुत्तेजनम्, अमृतांशोश्चन्द्रस्यावर्यायलेशैस्तुहिनकणराह्वादनं प्रमोदोत्पादनम्, प्रयोधेः समुद्रस्य मेथाम्बु जीमृतजलं तस्य विन्दुभिः पृषद्भिरापूरणं भरणम्, प्रभक्षनस्य वायोव्यंजनानिलेखालवृन्तपवनैरिवर्धनमतिवृद्धिप्रापणम्, यद्यसाद्धेतारस्मिद्धेषेरस्यत्सदशैरार्यस्य भवतः शुक्रनासस्य परिवोधनं प्रतिवोधवानम् । तथापीति ।
एवं सल्यिप प्राज्ञस्यापि बहुश्रुतस्याप्यनेकशास्त्रज्ञस्यापि विवेकिनोऽपि पृथगात्मवतोऽपि धीरस्यापि स्थिरप्रकृतेरिप सत्त्ववतोऽपि साहसवतोऽप्यवश्यं निश्चितं दुःखातिपातेन कृच्छ्रातिपातेन विश्चद्धमि निर्मेलमिप सर्वस्य
मानसं वर्षसिलिलेन वृष्टिपानीयेन सर इव तटाक इव क्रष्ठपिक्रियते मिलिनिक्रियते । क्रष्ठपिक्रते च मानसे चित्ते
किमिदमिति सर्वमेव समप्रमेव दर्शनं सामान्यज्ञानं नश्यति । न चित्तं मन आलोचयति विचारयति । न द्वदिर्धिपणा बुच्यते । बोधं प्रयातीत्यर्थः । न विवेकोऽपि पृथगात्मभावोऽपि विविनक्ति पृथक्करोति । येन कारणेन । अदोऽव्यक्ते नपुंसकम् । व्यवीति वक्ति । मत्तस्तारापीडाल्लोकवृतं जनचरितमार्थ एव पूज्य एव भवान्युतरामितशयेन वैति
जानाति । किमिति प्रश्चे । कश्चिरकोऽपीयति लोक एतावति भुवनेऽस्ति विवते, यस्य निर्विकारं विकृतिरिद्धतं
यौवनं तारुण्यमतिकान्तं व्यतीतम् १ योवनावतारे हि तारुण्यप्रादुर्भावे हि शैश्चवेन बाल्येन सह ग्रुरुजनेष्ठ मातृपितृष्ठ क्षेदः प्रीतिर्गलिति क्षरति । वयसा सहावस्थया सहाभिनवा प्रस्या प्रीतिरारोहस्याह्व स्वति । वक्षसोरसा
सह वाञ्छा स्पृह्व विस्तियते विस्तीर्ण स्यात् । बल्वेनेव पराक्रमेणेव सह मदो दर्भ उपचीयत उपचर्यं प्राप्नीति।

टिप्प०—1 मार्ग-पौषमासात्मकः शीतकालः। 2 'अव' पूर्वकस्य तिष्ठतेरात्मनेपदित्वमिति न विज्ञातं वराकेण । अस्तु, 'अवतस्थे' इत्येव पाठः।

पाठा०-१ जवनहत्. २ अननत्थे. १ अभिनर्थनम्. ४ ब्रनीमि. ५ अन्यदा तु मत्तः, असादसत्तः.

नैव सह स्थूलतामापद्यते थी। । मध्येनैव सह काइर्यमुपयाति श्रुतम् । ऊरुपुगलेनैव सहो-पंचीयतेऽविनयः । इमश्रभिरेव सहोज्नमते मिलनताहेतुर्मोहः । आकारेणैव सहाविभविन्त हृद्याहिकाराः । तद्यथा धवलमपि सरागं सर्वथा दीर्घामवद्पि न दीर्घ पदयति च्रुष्ठः । अनुपहतेऽपि न प्रविशति गुरूपदेशः श्रोत्रे । स्वीरागिण्यपि न विद्यान्तरं विन्दति हृद्ये । न स्थेर्यमस्थिरप्रकृतौ तरलतायाम् । परित्याक्येषु व्यसनेष्वासङ्गेषु विकाराणां च कारणं प्रायः सरसता । सा च सर्वमेव जलपायं कुर्वाणा वर्षातिष्ठक्त्रीवोपजायते । अपि च दिवसो दोषागमाय, दोषागमोऽनालोकाय, अनालोकोऽसद्दर्शनार्थम् , असद्दर्शनमविवेकाय, अवि-वेकोऽसन्मार्गप्रवृत्तये, असन्मार्गप्रवृत्तं च मोहान्धं चेतो आन्यद्वश्यमेव स्वलति । स्विते चेतिस तहमा पतत्येव लजा । त्रपावरणशुन्ये च हृदि प्रविश्य पदं कुर्वन्केन वा

दोईयेनैव बाहुयुगलेनैव सह धीर्बुद्धिः स्थूलतां स्थविष्ठतामापवाते प्राप्नोति । मध्येनैव विलमेनैव कार्स्य कृत्यन्तामुपयाति प्राप्नोति थुतं ज्ञानम् । ऊरुयुगलेनैव सविधयुग्मेनैव सहाविनयो हृदयमुपनीयते पुष्टीभवति । सम्थ्रुभिरेव कृत्येरेव सह मलिनताहेतुमींहो मौट्यमुज्जम्भते विकासं प्राप्नोति । आकारेण सहाकृत्या सह हृदया-हिकारा विकृतय आविभविन्त प्रकृतिभविन्त । तदेव दर्शयन्नाह — तद्यश्चेति । धवलमपि ग्रुभ्रमपि चक्रु-नेत्रं सरागमेव सर्वथा वीर्घाभवद्गि न पर्यति दीर्घम् । दीर्घद्शितं न भवतीत्यः । अनुपहतेऽप्यप्रतिहतेऽपि श्रोत्रे अवणे गुरूणदेशो गुरूणां हिताहितोपदेष्टृणामुपदेशः सुकृताचरणनिर्देशो न प्रविश्चति न प्रवेशं करोति । अधियरप्रकृतो चलस्यावायां तरलतायां चन्नलता विद्यायाः सकाशादन्या विद्या विद्यानतारं न विन्दति न लभते । अस्थिरप्रकृतो चलस्यावायां तरलतायां चन्नलतायां सलाशादन्यां विद्या विद्यानतारं न विन्दति न लभते । अस्थिरप्रकृतो चलस्यावायां तरलतायां चन्नलतायां सलाशादन्यां विद्यान विद्याना वर्षातिषुद्धेव । वर्षा वर्षणम् । पक्षे वर्षाणां चान्तराणामतिषुद्धवेगपज्ञायत उत्पचते । अपि चित्रा वर्षाता वर्षातिषुद्धेव । वर्षा वर्षणम् । पक्षे वर्षाणां वत्यागमितिषुणायाप्रकाशाय च स्थात् । अनालोकस्थासर्शनार्यमसम्यक्तानार्यं च स्थात् । असर्माणम्यद्वतिकायापृथ्यात्मने भवति । अविवेकश्चासन्मार्गप्रवृत्तयेऽसत्पथप्रवृत्तये स्थात् । अस्नार्गप्रवृत्तं च श्चान्यदेतस्थात् । अस्नार्गप्रवृत्तं च श्चान्यदेतस्थात् । अस्नमार्गप्रवृत्तं च श्वान्यदेतस्था चेत्रसंवद्धा लजा त्रया पत्रसेव यासेव । त्रवेव लज्जवावरणमाच्छादनं तेन

[&]quot;टिप्प०—1 'अविनयः' इति यदा पाठः, तदाऽस्य 'धार्ष्यम्' इस्यर्थः सात् । 2 धिनज्ञानम् । एका विद्या यद्यायाता तर्हि का न्यूनता ? स्वीरागिण्यपि हृदये साधारणश्ची एव अन्तरम् अवकाशं रूमते, विद्यारूपा स्वी न रूभते इस्यर्थः । 3 अस्थिरस्य जनस्य प्रकृति (स्वभाव) भूतायां चञ्चरुतायां स्थैर्य न भवतीस्थर्थः । 4 सरसता रसिकता सजरुता च । सा च सरसता सजरुता सर्वं जरुपायं कुर्वाणा वर्षागाम् (बृधीनाम्) अतिप्रवृद्धतया जायते । एवं सरसता अर्थात् रसिकता सर्वं जरुपायं कुर्वाणा वर्षाणाम् (उपभोगकारूभूतानां वस्तराणाम्) अतिप्रवृद्धाः भवतीस्थरः । 5 टीकाकारेण श्वेषश्चृणित एव । दिवसी दोषाया (रात्रेः)आगमाय, तथा रसिकंमन्यानां दिवसी दोषाणाम् आगमाय । दोषाणां दोषायाश्च आगमः अनालोकाय अद्यानाय अद्यानाय च । अनालोकः अद्यानम् अञ्चानं च, असद्यानाः सम्यानां दुश्वरितानामिति यावत् दर्शनार्थम् असस्यदर्शनार्थं च । अविवेकः आत्मानास्म-विवेकः कार्येषु विवेकाभावश्च । एवमग्रेऽनुसंधेयम् ।

पाठा०—१ अपचीयते ब्रिनयः, अपचीयते हृदयम्, उपचीयते हृदयमिनयः. २ सर्वदाः ६ शासङ्गः। ४ कारणानाम्, ५ जनं वराप्रायम्, ६ वर्षति बुध्याः ७ स्वलिते चः

विनिवारितो दुर्निवारः सर्वाविनयहेतुः कुंसुमधन्वा ? विलसित च कुसुममार्गणे केन कार्येण छिद्रसहस्राणि न भवन्ति; यैः सत्त्वमेवाधस्ताद्रजित । सत्त्वे चाधो गते किमाश्रित्य न गैलित शीलम् ? किमैवलम्बनं विनयस्य ? किं करोत्वनाधारं धैर्यम् । क पद्माधत्तां धीः । क समाधानमावश्चात्ववष्टम्भः । केन वावष्टभ्य बेलान्निश्चलीकृतं मनः । विप्रतिपद्यमानानि केन नियन्नितानीन्द्रियाणि । जगन्निन्द्यानि केन निवारितानि दुश्चरितानि । केन वालोक-भूतेन तमोभिवृद्धिहेतुरुत्सारितो दोषाभिषङ्गो दृष्टेरुपहन्ता । किं वा दृश्यतामसित बहुद्रश्चित । बहुद्शित्वं च तावतः कालस्यवासंभवात्कृतो भवतु प्रथमे वयसि ? येनान्वयव्य-तिरेकाभ्यां निश्चल वर्जयित मलिनताम् । अपि च परिणामेऽपि पुण्यवतां किषांचिदेव दि केशैः सहं धवलिमानमापद्यन्ते चरितानि । तन्मोह्विषयमहाहो मद्विकारगन्धमातङ्गे दुर्विलसित्तकराज्ये रतिनिद्रावेश्चमिन नवरागपक्रवोद्गमलीर्लान्तिविशेषदुश्चरितचक्रवर्तिनि तारु-

श्रू-ये रिक्ते च हृदि हृदये प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा पदं स्थानं कुर्वन्विद्धातकेन वा पुरुषेण सर्वस्य समप्रसा-विनयस्पात्रश्रयस्य हेतुः कारणं कुषुमधन्वा कंदपीं दुर्निवारो दुःखेन निवारियतुं शक्यो विनिवारितो निषिद्धः। क़सममार्गणे कंदरें विलस्ति विलासं क़वीत सति केन कार्येण हेतुभूतेन छिद्रसहस्राणि विवरसहस्राणि न भवन्ति न संजायन्ते, यैदिछद्रसहसः सत्त्वमेव साहसमेवाधस्तादधो व्रजति । सत्त्वे चाघो गते किमाश्रिस किमाश्रयणं कृत्वा शीलं वृत्तं न गलति न क्षरति । विनयस्य प्रश्रयस्य किमवलम्बनं किमाधारः । अनाधार-मनाश्रयं धेर्यं सत्त्वं च किं करोत् । किं कुर्यादित्यर्थः । धीर्वुद्धिः क कुत्र पदं स्थानमाधतां विद्धताम् । अवैष्टम्म उद्योगः । 'अवष्टम्भः सुवर्णे च स्तम्भप्रारम्भगोरपि । आरम्भस्तु त्वरायां स्यादुद्यमे वधदर्पयोः' इति विश्वः । अवलम्बनं वा क समाधानं सुखमाबधात निबधात । केन वावष्टभ्य वशीकृत्य बलाद्य ठानमन्थेतो निश्वलीकृतम्। केन विप्रतिपद्यमानान्युन्मार्गप्रवृत्तानीन्द्रियाणि करणानि नियन्त्रितानि वशीकृतानि । केन जगन्निन्यानि विश्व-गहिंतानि दुश्चरितानि दुश्चेष्टितानि निवारितानि दूरीकृतानि । आलोकभूतेन प्रकाशरूपेण केन वानिर्दिष्टनाम्ना दोषाणां व्यसनादीनां रात्रेश्वाभिषत्तः संबन्ध उत्सारितो दूरीकृतः । कीदशो दोषाभिषत्तः । तमोऽज्ञानं तमिस्रं च तयोरभिवृद्धिस्तस्य हेतुः कारणम् । पुनः कीदक् । द्षष्टेर्दशो ज्ञानस्य चोपहन्ता उपघातकः । असति बहदर्शित्त्रे कि वा दश्यता किमवलोक्यताम् । तावतः कालस्यैवेयतः समयस्यैवासंभवाद्वहद्शित्वमनेकपदार्थावलोकित्वम् । तच प्रथम आये वयस्यवस्थायां कृतो भवतु कृतो जायताम् । येन सति सद्भावोऽन्वयः, असत्यसद्भावो व्यति-रेकः, ताभ्यां निश्चिख निर्णयं कृत्वा मलिनतां वाच्यतां वर्जयति दूरीकरोति । अपि चेति । अपि च युत्तर्थै-न्तरे । प्रदर्शने परिणामेऽपि । वार्धकेऽपि । हीति निश्यये । प्रण्यवतां सकृतवतां केषांचिदेव, न तु सर्वेषाम्, केशैः कर्चैः सह चरितानि चरित्राणि धवलिमानं श्वेतिमानमापद्यन्ते आयुवन्ति । 'सुकृती पुण्यवान्धन्यः' इति हैंमः । सर्वस्य स्विलतं स्यादिति प्रदर्शयन्नाह—तन्मोहेति । तदिति हेत्वर्थे । मोहो मूर्च्छां, विषयाः शन्दस्पर्शकपरसगन्धाख्याः, त एव महाहयो महासर्पा यस्मिन् । मदो मुद् मोहसंभेदस्तस्य विकारा विकृतयस्त एव गन्धमातङ्गा गन्धेमा यस्मिन् । दुर्विकसितं दुश्चेष्टितं तदेवैकमद्वितीयं राज्यमाधिपखं यस्मिन् । रतिः कामाभिलाषः, निद्रा प्रमीला, तथौर्वेदमिन गृहे नवरागी नवीनान्तरागः स एव पलवः

टिप्पार्थ । १ गिलिते च शीले इति पाठ आवश्यक एव प्रक्रमस्य भङ्गपसङ्गात् । 2 अवष्टम्भः स्थिपीसर्थाः, अन्यत् असमात्रम् ।

[.] पाठा०—१ मकरकेतुः. २ गलतुः ३ गलिते च शीले किम् ४ बलम् ५ अतिपुण्य, ६ मोहविषविषयमहाद्यै। मोहविषयविषयमहाद्यै। ७ मातङ्ग, ८ लीलातरः

ण्यावतारे सर्वस्थैव विषमतरविषयमार्गपतितस्य स्विलतमापतित । किमेवमार्थेण कैलिनीयस्य पालनीयस्य शिशुजनस्थोपर्यावेशो गरीयान्गृहीतः, यद्नुचितमपत्यस्नेहस्याक्रोशगभेमेवमुक्तम् । स्वप्रायमानानामपि यहुरूणां मुखेभ्यो निष्क्रामित शुभमशुभं वा शिशुषु तद्वक्यं
फलति । गुरवो हि दैवतं बालानाम् । यथैवाशिषो गुरुजनवितीणां वरतामापद्यन्ते, तथैवाक्रोशाः शापताम् । तहैशम्पायनमुद्दित्रय कोपावेशादेवमतिपरुषमभिद्धत्यार्थे महती मे
चेतसः पीडा समुत्पन्ना । स्वयमारोपितेषु तरुषु धावदुत्पद्यते स्नेहः, कि पुनरङ्गसंभवेष्वपत्येषु । तदुत्रुज्यतामयममर्षवेगो वैशम्पायनस्थोपरि । विरूपकं तु तेन न किचिद्याचरितम् । सर्वपरिस्रागं कृत्वा स्थित इस्तेतद्वि कारणभिवज्ञाय किमेवं दोषपक्षे निर्क्षिपामः ।

किसलयं तस्योद्गमलीलाऽन्ते पर्यवसाने येषामेताहशानि विशेषदुश्वरितानि विशेषदुश्वेष्टितानि तेषां चक्रवार्तिन सार्वभौम एवंविधे तारुण्यस्य यौवनस्यावतारे प्राद्धभि विषयतरः कठिनतरो यो विषयमार्गः सामपन्धा-स्तत्र पतितस्य सस्तस्य सर्वस्येव समप्रस्येव, अर्थाज्ञनस्य, स्खलितमापति । स्खलना स्यादिसर्थः । तथार्येण पुज्येन भवता शुक्रनासेन लालनीयस्य लालनां कर्तुं योग्यस्य पालनीयस्य रक्षां कर्तुं योग्यस्यैवंविधस्य शिशुजनस्य बालजनस्थोपरि किमेवं किनिमित्तं गरीयानगरिष्ठ आवेशो गृहीत आतः, ययसाद्धेतोरपत्यम्नेहस्य प्रसतिष्रेम्णोऽन्चितमयोग्यमाकोशोऽभिषक्षः स एव गर्भे मध्ये यस्यैतादशमेवमुक्तं कथितम् । एतादशं वाक्यं सर्वथा न वाच्यमित्यात्रायेनाह-स्वभायेति । स्वप्नायमानानामपि निद्रायमाणानामपि गुरूणां हिताहितप्रा-प्तिपरिहारोपदेष्ट्रणां मुखेभ्यो वदनेभ्यः शिज्ञुषु बाठेषु यच्छुभमग्रुमं वा निष्कामति निःसरति तदवर्यं निश्चयेन फलति । त्रच्छब्दवाच्योऽर्थः शिज्ञानां संजायत इत्यर्थः । तिनयामकमाह—गर्व इति । हीति निश्चये । बालानां शिश्रुनां गुरवो मातृपितरो दैवतं परमिष्टम् । अत्रार्थे दृष्टान्तं प्रतिपादयन्नाह— यथैवेति । यथैव येन प्रकारेणैव गुरुजनेवितीणी दत्ता आशिषो मङ्गलसमेतान्याशीर्वचनानि घरता 'वाञ्छतं वृणीःवे'ति प्रसन्नताप्रेरितं तपस्त्रिनां वचो वरस्तस्य भावस्तता तामापयन्ते भजनते । 'तपोभिरिष्यते यत्त् देवतादेवरो मतः' इति कायः । तथैव तेन प्रकारेणैवाकोशास्तिरस्काराः शापतां 'तवानिष्टं भूयादिति कोधाविष्टतपस्तिनां वचः शाप'रतस्य भावस्तत्ता तां प्रतिपद्यन्ते । तत्तस्मात्कारणाद्वैशम्पायनमुद्दिश्याश्रित्य कोपस्य क्रथ आवेशाद-भिनिवेशादेवार्ये परुषं कठिनसभिद्धति कथयति सति मे सम चेतसो हृदयस्य महती गुर्वी पीडा समुत्पन्ना प्रादुर्भता । तनिदानमाविष्कुर्वनाइ—स्वयमिति । स्वयमात्मना रोपितेषुत्तमेषु तरुष वृक्षेषु यावत्लेह उत्प-यते प्राद्धभवति । अञ्जर्मभवेषु शरीरसमुत्पन्नेष्वपत्थेषु प्रजासु कि पुनर्भण्यते कि कथ्यते । तत्तस्माद्धेतोर्वैशम्पाय-नस्योपर्ययं प्रत्यक्षोपलभ्यमानोऽमधेवेगः कोषसंभव उत्स्उयतां स्उयताम् । वैशम्पायनस्य निर्दोषतां प्रकटः यनाह-विरूपकामिति । त पुनर्थे । तेन वैशम्पायनेन न किंचिदपि विरूपकं विरुद्धमाचरितं सेवितम । सर्वपरित्यागस्त दूषणं न भवतीत्याशयेनाह-सर्वपरित्याग इति । सर्वपरित्यागं ऋत्वा स्थित इत्येत-दर्पि कारणं निदानमविज्ञायाज्ञात्वा किमेवसेव दोषपक्षे वैगुण्यकक्षायां वयं निक्षिपामो निक्षेपं कुमैः । तस्य

टिप्पo-1 'एवम्' इत्थिमित्युचितम् । 2 'तावत्' इत्येव वान्यस्थालंकारभूतः प्रयुज्यमानो दृश्यते, न 'यावत्' । इह च 'यावत्' इति केवलं वान्यशोभायै । अत एव 'तावत्' इत्येव पाठः ।

पाटा०—१ लालनीयस्य; लालनीयपालनीयस्य. २ वा तदवस्यम्. ३ स्वारोपितेषु; स्वयं रोपितेषु, ४ तावत्, ५ निक्षिप्तः.

कदाचिद्वेणीभवलेवमयमविनयनिष्पन्नो दोष एव । आनीयतां तावदसौ । बुद्ध्यामहे किम-र्थमयमेवंविधस्तस्य वयसोऽनुचितोऽपि संवेग उत्पन्नः । ततो यथायुक्तं विधास्यामः ।'

इत्युक्तवति तारापिढे पुनः शुक्रनासोऽभ्यधात्—'अत्युदारतया वत्सलत्वाचैवमादिशति देवः। अन्येदतःपरं किमिवास्य विरूपकं भवेत् , यैशुवराजमुत्सृत्य क्षणमप्यन्यत्रावस्थान-मात्मेच्छया चेष्टितम्।'

इत्युक्तवति शुकनासे कश्येवान्तस्ताडितो दोषसंभावनयाऽनया पितुम्द्वाष्पदृष्टिम्पविष्ट एवोपसृत्य चन्द्रापीडः शनैः शनैः शुकनासमवादीत्—'आर्य, यद्यपि निर्हेक्तितो वेद्यि न मदीयेन दोषेण नागतो वैशम्पायन इति, तथापि तातेन संभावितमेव । कस्य वापरस्य संभावना नोत्पन्ना । मिण्यापि तत्तथा यथा गृहीतं छोकेन, विशेषतो गुम्णा । प्रसिद्धिर-

अपि गुणे निश्चेपमाशङ्कयनाह—कदाचिदिति । एवं ताहकारणमपेक्यायमविनयनिष्पन्नोऽप्रश्रयजनितो दोष एव कदाचिद्धणीभवति । गुणः स्मादिस्यर्थः । अथ कर्तस्यमाह—आनीयतामिति । तावदादावसौ वैश्वम्पायन आनीयतामानयनविषयीकियतामिति । बुद्धामहे जानीमहे । वयमिति शेषः । अयमेवंविध ईदश- सस्य वैश्वम्पायनस्य वयसोऽवस्थाया अनुचितोऽप्ययोग्योऽपि किमर्थं किप्रयोजनाय संवेगः सर्वपरिस्नागलक्षण सस्य वैश्वम्पायनस्य वयसोऽवस्थाया अनुचितोऽप्ययोग्योऽपि किमर्थं किप्रयोजनाय संवेगः सर्वपरिस्नागलक्षण स्तरमः प्राहुर्भूतः । ततस्तरप्रयोजनं ज्ञात्वैव यथायुक्तं यथोचितं तिद्वधास्थामः करिष्यामः ।

ैइति पूर्वप्रतिपादितप्रकारेण तारापीड उक्तवति सित पुनिर्द्वितीयवारं शुकनासोऽभ्यधादव्रवीत् । किमभ्यधादित्याशयेनाह—अतीति । अत्युदारस्य भावोऽत्युदारता तयातिस्फारतया वत्सलत्वाच हितकारित्वाच
देवस्तारापीड एवं पूर्वप्रतिपादितमादिशति कथयति । अनेन विरुद्धं न कृतमिति चपोक्तं प्रतिक्षिपन्नाह—अतःदेवस्तारापीड एवं पूर्वप्रतिपादितमादिशति कथयति । अनेन विरुद्धं न कृतमिति चपोक्तं प्रतिक्षिपन्नाह—अतःपरिमिति । अतःपरमन्यद्भवदपि किमिन विरूपकं विरुद्धं भवेत् । एतदेव विश्वविक्वं नाह—यदिति ।
यद्यसाद्धेतोर्युवरानं चन्द्रापीडमुत्स्रज्य सम्त्वात्मेच्छ्या स्वात्त्रक्ष्येण क्षणमन्यत्रान्यस्मिनस्थलेऽवस्थानमुपवेशनमाचेष्टितमाचरितम् । अतःपरं विरुद्धं कि भवेदिस्यर्थः ।

इति शुक्रनास उक्तवित कथितवित संख्निया पितु देविसंभावनया करायेव चर्ममथ्या रज्वेवान्तमध्ये ताडितो व्यथित उद्ध्वं वाष्पो नेत्राम्बु यस्यामेवंविधा दृष्टियस्येवंभूत उपविष्ठ एवासीन एवोपस्खोपसरणं कृत्वा चन्द्रापीडः रानैः रानैर्मन्दं मन्दं शुक्रनासमवादीदब्रवीत् । किमवादीदिखारायेनाह्—आर्य इति । हे आर्य हे पूज्य, यशिप निरुक्तितस्त्वदुक्तित एवाहं वेद्या जानामि । न मदीयेन मामकीनेन दोषेण वैगुण्येन वैशम्पान् यनो नागत इति, तथाप्येवं सखपि तातेन पित्रा संभावितमेव संभावनाविषयीकृतमेव । मह्रैगुण्यमिति शेषः । अपरस्य कस्य वा संभावना नोत्पन्ता । मिथ्यासंभावने न दोष इत्यारायेनाह—मिथ्यापीति । मिथ्याप्य-स्थापि तत्तथा सखमेव । तत्रार्थे हेतुमाह—यथेति । यथा ग्रहीतं यथा श्रुतं लोकेन जनेन, विशेषती सखमपि तत्तथा सखमेव । तत्रार्थे हेतुमाह—यथेति । यथा ग्रहीतं यथा श्रुतं लोकेन जनेन, विशेषती ग्रहणा पित्रादिना, निर्णातेरवाक्तत्त्रयेव स्थात् । परमार्थतस्तदसस्यं जनप्रसिद्धौ कि स्थादिखारायेनाह—प्रसिद्धिरिति । दोषो वैगुण्यम्, गुणा औदार्यादयः, त एवाश्रय आधारो यस्या एवंविधा प्रसिद्धिः प्रवादो प्रसिद्धिरिति । दोषो वैगुण्यम्, गुणा औदार्यादयः, त एवाश्रय आधारो यस्या एवंविधा प्रसिद्धः परं गुणाश्रय-फेलवती निःप्रयोजनात्रासिक्षेत्रेऽयशोरिक स्थान्तः परिद्धं परं गुणाश्रय-फेलवती निःप्रयोजनात्रासिक्षेत्रे स्थात् । ननु दोषाश्रयप्रसिद्धेरयशोजनकत्वं प्रसिद्धं परं गुणाश्रय-

टिप्प०—1 हठेन अन्यअथनकन्था, निन्नित स्वयसुत्पादितः शङ्काभासश्च निरथेक एव । 'प्रसिद्धि-रत्नाऽयशसे यशसे वा दोषगुणाश्रया फलति' इसेव पाटः । दोषगुणौ आश्रित्व उत्पन्ना प्रसिद्धिः (कश्चि-रत्रवादः) अत्र संसारे अयशसे यशसे वा फलति कल्पते । दोषाश्रया प्रसिद्धिः अयशसे, गुणाश्रया तु यशसे अभवतीति सुस्पष्ट आशयः ।

पाठा०-१ गुणो भवति, २ इतः परम्, ३ यदद्य, ४ निरुक्ततः

त्रायशसे यशसे वा दोषगुणाश्रया वाऽफलवती । परत्र फलदायी क्रुत्रोपयुज्यते परमार्थः ? तदस्या दोषसंभावनायाः प्रायश्चित्तमायों दापयतु मे वैशम्पायनानयनाय गमनाभ्यनुज्ञां तानेन । नान्यथा मे दोषशुद्धिभवति । किं कारणम् । अनागते तु वैशम्पायने तातस्यानया संभावनया नापगन्तव्यम् । अपगते च मिय वेशम्पायनेनागन्तव्यम् । यद्यसावन्येनानेतुमेव पार्येत तदा तातस्याप्यनुङ्कृत्वनीयवचनेरैवनिपतिसङ्ग्रीरानीत एव स्थात् । तदार्थः कारयतु मे गमनार्तुङ्गया प्रसादम् । न च तुरंगमेर्गच्छतो मे दृष्टायां भूमो स्वैल्पोऽपि गमनपरिक्षेशः । वैशम्पायनमादायागतमेव मामवधारयत्वार्यः । अपि च बाह्यसेदादसह्योऽन्तःखेद एँवैतद्वि-योगजन्मा । अनुपद्मेव स्कन्धावारमादायागच्छतीत्यमुना द्वेतुना विना तेनागतोऽहम् । अन्या जन्मनः प्रभृति कदा मया गतं स्थितं क्रीडितं इसितं पीतमिशतं सुप्तं प्रदुद्धसुच्छ्वसितं

प्रसिद्धेः कथं तज्जनकत्वमिति चेच । अयं गुणवान्त्रसिद्धः, परमनेनेत्थं विहितम् , तर्हि महान्पापिष्ठः, इत्याद्य-कीर्तिसद्भावात् । परत्र परलोके फलदायी फलप्रदः परमार्थस्तत्वं कुत्रोपयुज्यते कुत्रोपयोगी स्यात् । न कुत्रा-पीलर्थः । दोषसंभावनाया नैर्मत्योपायं प्रदर्शयन्ताह-तदस्या इति । तदिति तत्तसमाद्धेतोर्स्याः पूर्वोक्ताया दोषसंभावनीया वैशम्पायनस्थानयनं तस्मै गमनं यानं तस्याभ्यनुज्ञाज्ञा तां प्रायश्चित्तं प्रायः पापं तस्य चित्तं विशोधनम् । 'प्रायः पापं विनिर्दिष्टं चित्तं तस्य विशोधनम्' इति कृष्णभदृयां प्रक्रियादीकायाम् । तातेनार्यो दापयतु । प्रेरणे द्विकर्तृकता प्रसिद्धैवेखदोषः । एतद्यतिरेकेण न शुद्धिरिखाशयेनाह्—नान्यथेति । मे मम ढोषश्चित्रीन्यथा नान्यप्रकारेण भवति । तत्र किं निदानमित्याह-किसिति । तत्र किं कारणं किं निसि-तम् । तदेव स्पष्टयन्नाह-अनागत इति । तु पुनरर्थे । अनागतेऽनायाते वैशम्पायने तातस्य पितुरनया संभावनया नापगन्तव्यं न द्रीभवितव्यम् । अपगते च याते च मयि सति वैद्यम्पायनेनागन्तव्यम् । आयातव्य-मिलार्थ: । अन्यः कश्चित्तदानयनं करिष्यतीलारेकां दूरीक्विचाह—यदीति । यदासौ वैशम्पायनोऽन्येन मदि-तरेणानेत्रमेव पार्येत शक्येत, तदा तातस्यापि तारापीडस्याप्यनुलङ्कनीयमनाक्रमणीयं वचनं वची यैरेवंभूतैरै-वनिपतिसहसेरानीत एव स्यात् । तत्तस्मादार्यो गमनस्यानुज्ञयाज्ञया प्रसादं प्रसन्नतां कारयतु । तातेनेति शेषः। तव गच्छतो भूयान्हेशो भावीत्याशयेनाह-न चेति । दृष्टायां निरीक्षितायां भूमौ तुरंगमैरश्वेर्गच्छतो वजतो में मम खल्पोऽपि गमनपरिक्लेशः प्रयाणखेदो न च स्यात् । आर्थो भवान्वैशम्पायनमादाय गृहीत्वागतमेवायातमेव मामवधारयत्वाकलयतु । बाह्यखेदापेक्षयाभ्यन्तरखेदाधिक्यं प्रदर्शयन्नाह—अपि चेति । बाह्यखेदादेतद्वियोगजनमा वैश्वस्पायनविरहोत्पन्नोऽन्तःखेद एवासह्योऽसहनीयः । तर्हि तं सक्त्वा त्वमेकाकी कथमत्रागत इलाशक्कां निरस्यवाह-अनुपद्मिति । अनुपदमनुचरणन्यासं स्कन्धावारं सैन्यमादाय गृहीःवागच्छसायाति । इसमुना हेतुना निमित्तेन तेन वैशम्पाथनेन विनाहमागत आयातः। अन्यशेति । उक्तवैपरील आजन्मनः प्रमृति जन्मदिनादारभ्य कदा वैशम्पायनेन विना मया गतं यातम्, स्थितमवस्थितम्, कीडितं रमितम्, इसितं द्वासं कृतम्, पीतं पानं कृतम्, अशितं भक्षितम्, सुप्तं शयितम्,

[े] टिप्प०—1 दोवसंभावनायाः प्रायश्चित्त (शोधन) भूतां वैशन्पायनानयनाय गमनाभ्यनुज्ञां तातेन (पितृद्वारा) आयों मे दापयतु, इति स्पष्टा योजना महेलिका कृताऽत्र । 2 'एभिरवनिपतिसहस्नैः' इत्येव पाटः । 'एभिः' इत्यनेन स्कन्धावारिस्यतेरेतरानेतुं शनय एवाऽभविष्यदित्यर्थः स्फुटीमवति । डीकाकारस्तु यथाजातः ।

पाठा०-- १ आगत. २ नागन्तन्यम्, ३ प्रभिरविनयति, ४ अभ्यनुक्या, ५ कष्टायाम्, इष्टायाम्, ६ स्विमेऽपि ७ प्रविनतिह्नेयोगजन्माः, प्रव मे तिह्नेयोगजन्माः, ८ अन्यदाः

वा विना वैशम्पायनेन ? येच श्रत्वा तस्मादेव प्रदेशान्न गतोऽस्मि, तैन्मा तेनैव तुल्योऽभूव-मिति । तदप्रतिगमनदोषाद्रक्षन्तु मामार्याः ।'

इसभिहितवति चैन्द्रापीडेऽन्तःपीडोपरागरके रक्ततामरसानुकारिणि मुखे सपक्षपातां पद्पदावलीमिय दृष्टिं निवेदेय 'एवं गमनाय विज्ञापयति युवराजः । किमाज्ञापयति देवः'

इति शनैःशनैः शुक्रनासो राजानमप्राक्षीत्।

तथा पृष्टश्च शुकनासेन किंचिदिव ध्यात्वा तारापीडः प्रस्रवादीत्—'आर्य, मया ज्ञात-मेतेच्वेच दिवसेषु संपूर्णमण्डलस्येन्दोच्योत्स्नामिव फरावलिम्बनीं वत्सस्य वध्ं द्रक्ष्यामीति, यावद्यमपरोऽन्तर्हिताज्ञापथो जलद्काल इव प्रत्यूहकारी वैशम्पायनवृत्तान्तो विलोमप्रकृतिना विधान्नाऽन्तरा पातितः । यथा चायुष्मनाभिहितमेवैतत् । न तमन्यः शक्तोत्यानेतुम् । न च तेन विनायमत्र स्थातुम् । तद्वश्यमेव तावन्निस्तरितव्यो व्यसनार्णवोऽमुना पोतेन । वैश-

प्रमुद्धं जागरितम्, जच्छ्वसितं श्वसितं वा । यद्येति । यद्वैशम्पायनवृत्तान्तं श्रुखाकण्यं तसादेव प्रदेशात्तद्दु-त्तान्तश्रवणस्थलादेवाहं न गतोऽस्मि । तदहं मा तेनैव वैशम्पायनेन तुल्यः सहशोऽभूवं भवेयमिति । गुरोनिदेश-व्यतिरेकेण तदवस्थाने महमने चोभयोः साहश्यं स्थादिति भावः । तत्तस्माद्धेतोरप्रतिगमनदोषात्तरप्रष्ठिप्रधावना-भाववषणादीर्यो मां रक्षन्तु ।

गानक्ष्यानाया ना रेक्प अ इत्यिमिहितवतीत्युक्तवित चन्द्रापीडेऽन्तःपीडान्तर्न्याधिस्तस्या उपराग उपस्रवस्तेन रक्ते लोहितेऽत एव रक्तं यत्तामरसं कमलं तस्यानुकारिण्यनुकरणशील एवंविधे मुख आनने सह पक्षपातेन वाजपातेन तदङ्गीकारेण वा वर्तते या सा सपक्षपाता तामेतादशी षद्मपदावलीमिव अमरपङ्किमिव दृष्टि दशं निवेश्य संस्थाप्यैवं पूर्वोक्त-प्रकारेण गमनाय यात्राये युवराजश्चन्द्रापीडो विशापयति विश्वितं करोति । देवो भवान्किमाज्ञापयति किमाज्ञां

दत्त इति शनैःशनैर्मन्दंमन्दं छुकनासो राजानं तारापीडमप्राक्षीदप्टच्छत् ।

ह्युक्तासेन तथा तेनैव प्रकारण पृष्ट्य किचिदिव क्षणमात्रं ध्याता विम्ह्य तारापीडः प्रस्वादीत्प्रसम्मित् । क्ष्म अविदिस्ता । क्ष्म अविदिस्ता । हि आर्थ हे पूज्य, इति मया यावज्ञातमवतुद्धम् । इति ह्योस्त्रमाह— एते विचित्त । एते व्वेव वर्तमाने व्वेव दिवसेषु वासरेषु संपूर्णमण्डलस्थान्यून विम्वस्य ज्योत्क्षामित करावैलिम्बनी हस्तावलम्बनी वत्सस्य पुत्रस्य । चन्द्रापीडस्थेस्य । वध्रं सुषां द्रक्ष्याम्यवलोक्ष्यामि । तावद्यमपरो भिन्नोऽन्ति हित आशा वाञ्छा दिक्च तस्याः पथ्रो मार्गो येनैवंभूतो जलंदकाल इव मेघसमय इव प्रत्यूहकारी विभ्नकारी विभ्नजनको वैश्वम्पायनवृत्तान्तो मित्रस्ति । विल्लोमप्रकृतिना प्रतिकूलामिप्रयेण विभात्रा विभ्नकारी विभ्नकारी विभ्नजनको वैश्वम्पायनवृत्तान्तो मित्रस्त्रिस्ते । विल्लोमप्रकृतिना प्रतिकूलामिप्रयेण विभात्रा विभिनान्तरा मध्ये पातित आनीतः । विज्ञित्तसाफल्यं दर्शयन्ताह— यथिति । यथा येन प्रकारेण वायुष्मता भवताभिहितं प्रतिपादितं तदेतदेवमेवत्थमेव । तदेव दर्शयिति— नेति । तं वैश्वम्पायनोऽन्य आने- वायुष्मता भवताभिहितं प्रतिपादितं तदेतदेवमेवत्थमेव । तदेव दर्शयिति— नेति । तं वैश्वम्पायनोऽन्य आने- वुमान्यनं वर्तुं न शक्तोति । तेन वैश्वम्पायनेन विनायं चन्द्रापीडोऽत्र स्थातुमत्रावस्थानं कर्तुं न च शक्तोति । तेन वैश्वम्पायनेन विनायं चन्द्रापीडोऽत्र स्थातुमत्रावस्थानं कर्तुं न च शक्तोति । तत्व प्रत्यापत्ति प्रवहणेन तावदादाववद्यमेव व्यसनार्णवः कष्टसमुद्रो निस्तरित्यो तत्तसाद्देतोरम् । तव प्रसुरिप गमनप्रतिबन्धकारिणी भविष्यतीस्यि नाशङ्कनीयमित्याह—वैश्वाम्पानिसारं प्राप्तिवस्य । तव प्रसुरिप गमनप्रतिबन्धकारिणी भविष्यतीस्थि नाशङ्कनीयमित्याह—वैश्वाम्पानिसारं प्रसुरिप गमनप्रतिबन्धकारिणी भविष्यतीस्थि नाशङ्कनीयमित्याह—वैश्वामपान

टिप्प०—1 'रक्षतु मामार्थः' इत्येकवचनमेव प्रन्थशैलीसमुचितम्, पूर्वमपि 'अवधारयत्वार्थः' इत्यादि प्रोक्तम् । 2 'सपयःपाताम्बुदावलीमिव' इत्यपि पाठो मनोरमः । पयःपातेन (वर्षणेन) सिह-इत्यादि प्रोक्तम् । 2 'सपयःपाताम्बुदावलीमिव' इत्यपि पाठो मनोरमः । पयःपातेन (वर्षणेन) सिह-ताम् मेवावलीमिव, स्रवदश्चजलामिति यावत् । 3 करेभ्यः किरणेभ्य आपातिनी ज्योत्सा । करे इसे आपातिनी (कृतपाणिप्रहणा) वधूः ।

पाठा०-१ अश्व. २ तसात, ३ चन्द्रापीडेडन्तःपीडोपरागरक्ततामरसानुकारिणि; चन्द्रापीडेडिप रागरक्ते रक्तता-मरसानुकारिणि, ४ वद्दपदालीम्; अम्बुदाबलीम्, ५ एव, ६ मे दुष्कृतिनाः

म्पायनप्रसानयनाय चानइयं देव्यपि विलासवती विसर्जयिष्यसेवैनमिति निश्चयो मे । तद्यातु । किंत्वतिदूरं वत्सेन गन्तव्यम् । तद्रणकैः सहादरादार्थो दिवसं लग्नं च गमनायास्य निरूपयतु, संविधानं च कारयतु' इसेतद्भिधाय शुक्रनासमुद्धाष्पळोचनश्चिरमिर्वं चन्द्रापीड- मालोक्याह्य च विनयावनम्रमंसदेशे शिरसि वाह्नोश्च पाणिना स्पृश्चमादिशत्—'वत्स, गच्छ त्वमेव प्रविद्याभ्यन्तरं मनोरमासिहताया मातुरावेदयात्मगमनवृत्तान्तम्।' इस्राविद्य चन्द्रा-पीडमात्मना शुक्रनासमादाय स्वभवनमयासीत् ।

चन्द्रापीडस्तु तामक्किष्टवर्णां कादम्बरीसंवरणस्त्रजमिव गमनाभ्यनुक्षां हृद्येनोद्वहन्प्रहृष्टा-नतरात्माप्यपहर्षदृष्टिः प्रविश्च कृतनमस्कारो मातुः समीपे समुपविश्चात्मदर्शनद्विगुणीभूत-वैशम्पायनविरह्शोकविह्वलां मनोरमामाश्वास्यावादीत्—'अम्ब, समाश्वसिहि। वैशम्पायना-नयनाय तातेन मे गमनमादिष्टम्। तत्कतिपयदिवसान्तरितं वैशम्पायनाननदर्शनोत्सवम-' विकरुपं त्वं मामेव विसर्जय'। सा त्वेवमिमिहिता प्रत्युवाच—'तात, किमात्मगमनवचसा

यने ति । वैशम्पायनं प्रसानयनाय चानेतुं विलासवती देव्यप्येनं चन्द्रापीडं विसर्जियिष्यस्येन प्रेषिण्यस्येने विति मे मम निश्चयो निर्णयोऽस्ति । तचातु गच्छतु । किंतु वरसेन मरसुतेनातिद्रमतिद्विष्ठं गन्तव्यं यातव्यम् । तत्तसाद्धेतोर्णकैष्ठयोतिविद्धः सहादरादायो भवानस्य चन्द्रापीडस्य गमनाय दिवसं दिनं लमं च मेषादिकं निरूपयतु विचारयतु । च पुनर्थे । संविधानं गमनसामश्री च कारयतु विधापयतु । इस्तेतरपूर्वोक्तं शुक्रनासमिधायोक्तवा उद्ध्वं बाष्पो हर्षाश्च ययोरेताहरो लोचने यस्त्रेवंभूतस्तारापीडश्चिरमिव चन्द्रापीडमान् लोक्य निरीक्याहूय चाह्नानं हरवा च विनयेनावनम्रमननतं चन्द्रापीडमंसदेशे स्कन्धदेशे शिरस्युत्तमान्ने बाह्योश्च पाणिना हरतेन स्पृशनस्पर्शं कुर्वचादिशत् । हे वत्स, गच्छ वज त्वमेव, मनोरमासहिताया मातु-विलासवस्या अभ्यन्तरम् । गृहस्येति शेषः । प्रविद्य प्रवेशं कुत्वात्मगमनवृत्तान्तमावेदय ज्ञापय । इति चन्द्रापीडमादिश्येखाज्ञां दत्त्वात्मना खयं शुक्रनासमादाय गृहीत्वा स्वभवनं स्वगृहमयासीद्गच्छत् ।

चन्द्रापीडस्लक्किष्टः शोभनो वणों रक्तपीतादिरक्षरं ना यस्यामेनंविधां कादम्बर्याः संवरणमङ्गीकरणं तस्य सजमिव मालामिव तां गमनाभ्यनुत्तां यात्रानिदेशं हृदयेन चेतसोद्वहन्धारयन्प्रहृष्टः प्रमुदितोऽन्तरात्मा यस्यैवंभूतोऽप्यपगतो हृषों यस्या एताहशी दृष्टिर्यस्यैवंविधः प्रविश्च प्रवेशं कृत्वा कृतनमस्कारो विहितप्रणामो मातुर्जनन्याः समीपे यथोचितप्रदेशे समुपविश्योपवेशनं कृत्वात्मनः स्वस्य दर्शनेनावलोकनेन द्विग्रणीभूतो द्विग्रणतां प्राप्तो वैश्वम्पायनस्य विरद्वः शोकस्तेन विह्वलां व्याकुलामेवंभूतां मनोरमामाश्वास्थाश्वासनां कृत्वावादी-द्वोचत् । किमुवाचेलाह—हे अम्ब हे मातः, समाश्विद्वाश्वासनां कृष्ट । यतो वैश्वम्पायनस्यानयनं तदर्थं तातेन पित्रा मे मम गमनं यानमादिष्टं कथितम् । तत्तस्माद्वेतोः कितपये च ये दिवसा वासरासौरन्तरितं व्यवहितं वैश्वम्पायनस्यानवदर्शनं वक्तनिरीक्षणं तत्रोत्सवमुत्सवभूतमविकलं कल्पनारहितं मामेवं त्वं विसर्जय गमनाशां देहि । सा त्विति । सा मनोरमेवममुना प्रकारेणभिहिता प्रोक्ता सती प्रत्युवाच प्रस्क्रवीत् । किमुवाचेलाह—तातेति । हे तात हे पुत्र, आत्मगमनप्रचा स्वप्रयाणवास्येन कि मां समाश्वास-यसि समाश्वासनां करोषि । मे मम । खल्विति निश्चये । त्विण भवति वर्षिश्च वैश्वम्पायने को विशेषस्विदः यसि समाश्वासनं करोषि । मे मम । खल्विति निश्चये । त्विण भवति वर्षिश्च वैश्वम्पायने को विशेषस्विदः

दिरप्०—1 सोग्रं स्थूलबुद्धेविलासः। अभ्यन्तरम् (प्रासादस्य) प्रविश्य, आत्मवृत्तान्तं मातुरा-वेद्य इस्रेव प्रन्थाशयः। 2 'मामेव' इति निरर्थकप्रायम् । अत एव 'व्सवं मामविकस्यं विसर्जय' इस्रेव पाठो मनोरमः।

पाठा०-१ उद्राष्पलीचनम्. २ इह. ३ उत्सुनं मामनिक्रणं निसर्जय त्वम्.

मां समाशासयसि । कः खलु में त्विय तिस्मिश्च विशेषः । तदेकधा तमेकं न पश्चामि कंठिनहृदया । त्विय पुनर्गते च दियतस्यादर्शने जीवितप्रतिबन्धहेतुभूतं त्वदर्शनं तदिष दूरीभवति । तन्न गन्तव्यम् । बैत्स, एकेनापि हि धुँवयोरावां पुत्रवसौ हे अपि । नागतो नामासौ निष्ठरातमां इत्युक्तवसां मनोरमायां विलासवती धीरमुवाच—'प्रियसिख, तव मम चैवमेतद्या त्वैया प्रोक्तम् । अयं पुनर्वेशस्पायनेन विना कं पश्यतु ? तदास्ताम् । किमेत्रीन्नवारयसि । वारितेनाप्यनेन नेव स्थातव्यम् । मन्ये च पित्राप्ययमेतदेवाकलय्य गमनायानुमोदितः । तद्यातु । वरमावाभ्यां कितिपयदिवसाननयोरप्यदर्शनकृतान्हेशाननुभूतान्न पुनरस्य वैशैन्पायनानवलोकनदुःखदीनं दिने दिने वदनमीक्षितुम् । तदुत्तिष्ठ । गच्छावो गमनसंविधानाय वत्सस्य चन्द्रापीदस्य ।' ईत्येभिद्धस्येव मनोरमां हस्ते गृहीत्वोत्थाय : चन्द्रापीडेनानुगम्यमाना निजावासमयासीत् ।

तरत्वलक्षणः । तदेव स्पष्टीक्रवैन्नाह—तदिति । तत्तस्माद्धेतोरैकधैकवारं तमेकं वैशम्पायनं कठिनहृदया न पर्यामि नावलोकयामि । त्वयि भवति पुनर्गते प्रस्थिते च दयितस्य वैशम्पायनस्यादशैनेऽनिरीक्षणे जीवि-तस्य जीवनस्य प्रतिबन्धहेतुभूतं गमनविद्यभूतं त्वइर्शनं त्वदवलोकनं तद्पि तत्र गतत्वेन दूरीभवति । तन्न गन्तव्यम् । हे वत्स हे पुत्र, एकेनापि हि युवयोश्वन्द्रापीडवैशम्पायनयोरावां विलासवतीमनोरमे पुत्र-वत्यों द्वे अपि । नामेति कोमलामन्त्रणे । असी वैशम्पायनो निष्ठुरात्सा निर्देयप्रकृतिर्नागतो नायातः । इत्युक्त-वलामिति भाषितवलां मनोरमायां वैशम्पायनजनन्यां सलां विलासवती चन्द्रापीडसवित्री धीरं यथा स्यात्तथोवाचाववीत्—हे त्रियसखि, तव भवत्या सम विलासवत्या एवमेतत्तथैवेदं यथा येन प्रकारेण त्वया प्रोक्तम् । पुनर्यं चन्द्रापीडो वैशम्पायनेन विना कं पश्यत्ववलोकयतु । तत्तसाद्धेतोरास्तां तिष्ठतु । किमेलद्रमनं निवारणसि निवारणं करोषि । वारितेनाप्यनेन चन्द्रापीडेन नैव स्थातव्यम् । नैवात्र स्थेय-मिखर्थः । मन्ये इति । अहं मन्ये जानामि । एतदेव पूर्वोक्तमेवाकलय्याकलनां कृत्वायं चन्द्रापीडो गमनाय यात्रायै अनुमोदितोऽभ्यनुज्ञातः । तत्तस्मात्कारणाद्यातु त्रजतु । आवाभ्यां मनोरमाविलासवतीभ्यां कतिपय-दिवसान्यावत् । अनयोर्पि चन्द्रापीडवैशम्पायनयोरप्यदर्शनकृतानवलोकनजनितानर्गुभृतानतुभवविषयीकृता-न्क्रेशान्विषादान्वरं ग्रुभम्, परं वैशम्पायनस्यानवलोकनमनिरीक्षणं तस्मायद्वःखं कृच्छं तेन दीनं सकरणमस्य चन्द्रापीडस्य दिने दिने वदनमाननमीक्षितुं न पुनर्वरं शुभम् । तदिति हेत्वर्थे । उतिष्ठोत्थानं कुरु । वत्सस्य चन्द्रापी बस्य गमनसंविधानाय प्रस्थानसामध्ये आवां गच्छावो बजाव इस्यभिदधती कथयनस्येव मनोरमां हस्ते पाणी गृहीत्वादायोत्थायोत्थानं कृत्वा चन्द्रापीडेनानगम्यमानानुयायमाना निजावासं खभवनमयासीदगात ।

टिप्प०—1 'कठिनहृद्यम्' हुलेव पाटः । तिस्मन् गते, तं कठिनहृद्यम् (क्षाक्रोशः, यो हि निःस्नेहत-या स्थितः) एकं न पश्यामि । 2 अविचाररमणीयोयं पाठः । न हि पुत्रसार्थे विशेष्यरूपेण द्यितप्रयोगः स्वारितकः । तस्मात्-'यदिष तस्याद्र्शने जीवितप्रतिबन्धभूतम्' हुस्येव पाठः । अर्थस्तु टीकातो ज्ञायतेव । अश्वावाभ्याम् अनुभूतान् क्केशान् वरम्' हृति पाठो लोकोत्तरबुद्धिगम्यः। अत एव 'वरमावाभ्यां कतिप्यदि-वसाननयोस्प्यदर्शनकृताः क्केशा अनुभूताः, न पुनरस्य वैशम्पायनाऽनवलोकनदुःखदीनं दिने दिने मुखमी-क्षितम्' हुस्येव पाठः । कतिप्यदिवसान् यावत् आवाभ्यामनुभूताः अनयोः अदर्शनकृताः क्केशा अपि वरम्, वैशम्यायनानवलोकनदुःखेन दीनं दिने दिने अस्य (चन्द्रापीडस्थ) मुखम् इक्षितं न पुनर्वरम्, हृति तदर्थः ।

पाठा०—१ कठिनहृदयम्, २ यदिष तस्यादर्शने, ३ वत्सेन, ४ पुत्रेणः ५ द्वे पुत्रवस्योः ६ त्वयोक्तम्, ७ एवं निवारयसिः, एनं वारयसिः ८ कर्तिपयातः ९ कृताननुभूतान्ः, कृताः क्षेत्रा अनुभृताः, १० वैशम्पायनाननावलोकनः ११ ईक्षितम्, १२ इत्येवं चन्द्रापीडोऽपि मातुः समीपे गमनालापेनैव क्षणिमव स्थित्वा गृहमगात् । तत्र चापनीतसमायोगो गमनायोत्ताम्यता हृद्येन गणकानाहूय रहस्याज्ञापितवान्—'यथा विना पैरिलम्बेन मे गमनं भवति, तथा भवद्भिरार्यशुकनासाय पृच्छते ताताय वा दिनमावेदनीयम्'
हृति । एवमादिष्टास्ते वैयज्ञापयन्—'देव, यथा सर्व एव प्रहाः स्थिताः, तैयास्मन्मतेन
देवस्य गमनमेव वर्तमानेन शस्यते । अपरमि कर्मानुरोधाद्राजेच्छेच कालः । तंत्रापि न
कार्यमेवाहिनिक्षणया । राजा कालस्य कारणम् । यस्यामेव वेलायां चित्तंवृत्तिः सैव वेला
सर्वकार्येषु' इति विज्ञापिते मौहूर्तिकैः पुनस्तानत्रवीत्—'तातेनैवमादिष्टमिति त्रवीमि । अन्यदाध्यितिकेषु कार्येषु कार्यपराणां प्रतिक्षणोत्पादिषु च दिवसनिक्षण्णेव कीदृशी । तत्त्रथा कथियध्यत यथा श्र एव मे गमनं भवेत्' इति । 'देवः प्रमाणम्' इत्यमिधाय गतेषु च तेषु शरीरस्थितिकरणायोदिष्ठित् । निवैर्तितश्रीरस्थितिं च मौहूर्तिकैंग्ते पुनः प्रविद्य शनैन्यवेद्यन्—
कृतोऽस्माभिर्देवादेशः । सिद्धश्च तनयविरह्विक्कवतयार्यशुकनासस्य । तद्तिकान्ते श्रस्तनेऽ-

चन्द्रापीडोऽपि मातुर्जनन्याः समीपे गमनालापेनैव यात्रावार्तयैव क्षणमिव स्थित्वा गृहमगादगमत् । तत्र तिसम्गृहेऽपनीतो दूरीकृतः समायोगः संबन्धो येनैवंभूतो गमनाय प्रस्थानाय हृदयेन खान्तेनोत्ताम्यतोत्त-पता गणकाज्ज्योतिर्विद आहूयाकार्य रहस्येकान्त आज्ञापितवानाज्ञां दत्तवान् । किमाज्ञापितवानित्याज्ञयेनाह— यथेति । यथा मे मम परिलम्बेन विना गमनं प्रस्थानं भवति, तथा भवद्भिर्युष्माभिः पृच्छत आर्यग्रुक-नासाय ताताय वा दिनं दिवसमावेदनीयं कथनीयम् । एवमादिष्टाः शोक्तास्ते ज्योतिर्विदो व्यज्ञापयन्विज्ञिति चक्कः। कां विज्ञितिं कृतवन्त इत्याशयेनाह—देव इति । हे देव हे स्वामिन्, यथा येन प्रकारेण सर्व एव ग्रहाः सूर्योदयो लग्ने स्थितास्तथा तेन प्रकारेणास्मन्मतेन देवस्य भगवतो गमनमेव प्रस्थानमेव वर्तमानेन कालेन शस्यते श्लायते । मुहूर्ताभावेऽपि गमनप्रकारं प्रदर्शयन्नाह—अपरमपीति । कर्मानुरोधात्कार्याप्र-हाद्राज्ञो नृपस्येच्छैव कालो मुहूर्तः । तत्रापीच्छामुहूर्तनिरूपणया शुभाशुभदिनगर्नेषणया न कार्यं न प्रयोजनम् । तत्र हेतुमाह—राजेति । राजा नृपः कालस्य मुहूर्तस्य कारणम् । यस्यामेव वेलायां समये चित्तवृत्तिर्मनः-प्रवृत्तिः सर्वकार्येषु समग्रकृत्यकरणेषु सैव वेलाऽवसरः । मौहृतिकैर्गणकैरिति विज्ञापिते विज्ञप्ते सति पुनर्द्धिती-यवारं तान्गणकानज्ञवीदकथयत् । तातेन पित्रैवं दिवसगवेषणादिकमादिष्टं कथितमिति हेतोरहं ज्ञवीमि कथ-यामि । अन्यदान्यस्मिन्काल आत्यन्तिकेष्ववश्यकरणीयेषु तथा प्रतिक्षणे प्रतिसमयमुत्पादिषूत्पत्तिकरणशीलेषु कार्येषु च कार्यपराणां कुत्यतत्पराणां दिवसनिरूपणा दिनगमेषणैव कीदशी । तत्तस्माद्धेतोस्तथा तेन प्रकारेण यूर्यामेलकथैयिष्यत न्यवेदयिष्यत । यथा श्व एवागामिदिन एव मे मय गमनं चलनं भवेदिति । देवः प्रमाणं यथा भवदनुशासनमित्यभिधायेत्युक्तवा तेषु गणकेषु गतेषु प्रयातेषु सत्सु च शरीरस्थितिकरणाय देहव्यापार-कृत उदितिष्ठदुत्थितो बभूव । निवैतिता संपादिता शरीरस्थितियेनैवंभूतं तं पुनस्ते मौहूर्तिकाः प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा शनैर्मन्दंमन्दं न्यवेदयन्विज्ञपयन् । असाभिज्योतिर्विद्धिर्देवस्य भवत आदेशो निदेशः कृतो विहितः । तनयस्य वैशम्पायनस्य विरहो वियोगस्तेन विक्कवतया विह्वलतयार्यशुकनासस्य च सिद्धो निष्पन्नः । ततस्तस्मा-द्धेतोरतिकान्ते व्यतीते श्वोभवः श्वस्तनस्तस्मिन्नहन्यागामिदिवसे रात्री निशायामितोऽस्मात्प्रदेशाद्देवेन भवता

टिप्पo—1 अपनीतसमायोगः उन्मुक्तपरिच्छदः । 2 'वर्तमाने न शस्यते' वर्तमाने काले न शस्यते हित्पाठः । 3 'कथविष्यथ' इसेव पाठः । 4 'निवंतिता' इति पाठः । 5 ब्यज्ञपयन् ।

पाठा०—१ विलम्बनः २ व्यक्षपयन् ३ तसात् ४ तत्र नः ५ चित्तनिर्वृतिः ६ आलश्रिकेषु ७ प्रतिक्षणः ८ कथयथः कथिष्ययः ९ निर्वितितः १० ते प्रविष्टयः

हिन रात्रावितः प्रस्रातन्यं देवेन' इस्रावेदिते तैः 'साधु कृतम्' इति मुदितचेतास्तानभिंषुस्य दृष्टिविषयवर्तिनीमेष काद्म्बरीं च वैशम्पायनं च मन्यमानः, अप्रविष्टायामेव पत्रलेखायां परापतामीत्वप्रप्रधावितेनावधारयंश्चेतसा, चतुःसमुद्रसारभूतानिन्द्रायुधरयातुगामिनस्तुरंग-मानगणयानवगणिततुरंगमगमनखेदानुत्साहिनो राजपुत्रांश्च निरूपयन्ननन्यकमा तं दिवस-मेकां च यामिनीं कथंकथमण्यस्थात्।

अथानुरक्तकमिलनीसमागमाप्राप्तिसंतापादिव समं दिवसेनास्तमुपगतवित तेजसांपती,
तेजःपतिपतनाचितानलिन संध्यारागमपराशया सह निशति पश्चिमे गर्गनमागे, संध्यानलस्फुलिङ्गनिकर इव स्फुरित तारागणे, दिवसविरामान्मूच्छागमेनेव तमसा निमील्यमानेषु
दिख्युखेषु, निवासाभिमुखमुखरेषु वियद्वियोगदुःखादिव कृतान्तप्रलापेषु वयःसमूहेषु, जनितप्रकाशं जन्मेवालोक्य दोषागमं निरालोकं गर्भमिव तमःप्रविष्टे पुनर्जावलोके, निजालोकाद्विकाशितपूर्वदिग्वधूवदने जन्मान्तरागत इवोदयगिरिवर्तिनि नक्षत्रसमागमसुखमनुभवति भगवित भूयोभूयः सकान्तिनिर्भरान्निकल्लङ्क इव नक्षत्रनाथे, विस्पष्टायां निशिथिन्याम्, प्रस्थान-

प्रस्थातन्यं चिठतव्यम् । तैर्गणकैरित्यावेदित इति ज्ञापिते साधु कृतं छुमं विहितमिति मुदितचेताः प्रमुदितमन् नास्ताङ्योतिर्विदोऽभिष्कुत्य स्तुति कृत्वा दृष्टिविषयवर्तिनीमेव प्रत्यक्षगतामेव कादम्बरी वैशम्पायनं च मन्यमानो ज्ञायमानोऽप्रविष्टायामेवाप्राप्तायामेव पत्रलेखायामहं परापतामि गच्छामीत्यप्रप्रधावितेन पुरस्तात्त्वरितगत्या चिठतेन चेतसा स्वान्तेनावधारयित्रिश्वनुःसमुद्रेषु चतुरम्भोनिधिषु सारम्तान्द्वयभूतानिन्द्रायुध्यस्य रयो वेगस्तस्यानुगामिनोऽनुयायिनोऽगणेयानसंख्येयांस्तुरङ्गमानश्वानगणितोऽवमानितस्तुरंगमेनाश्वेन गमनं चलनं तस्मात्वेदो यैस्तानुत्साहिन उत्साह्वतो राजपुत्रांश्व नृपसुतानिह्नप्यन्पर्यन् । न विचतेऽन्यत्कर्म यस्य सोऽन-च्यकर्मा तं दिवसमेकां च यामिनीं कथंकथमिष महता कष्टेनास्थात्तस्थौ ।,

अथेति प्रकारान्तरे । अनुरक्ता या कमिलनी निलनी तस्याः समागमः संयोगस्तस्याप्राप्तिरलिष्धस्तया यः संतापस्तिस्तस्मादिव दिवसेन समं सार्थ तेजसांपतौ श्रीस्चेंऽस्तमुपगतवित प्राप्तवित सित ।
तेजःपतिपतनात्स्य्यपतनात् । रक्तत्वसाम्यादाह—अपराचया पश्चिमया सह पश्चिमे गगनभागे चितानलिमेव
चिताविद्विमिव संध्यारागं विचाति प्रविद्याते सित । संध्यानलस्य स्फुलिङ्गा अग्निकणास्तेषां निकरे समूह इव
तारागणे स्फुरति दीप्यमाने सित । दिवसस्य विरामादवसानान्म्च्र्ल्यंगमेनेव नमहागमेनेव तमसाऽन्धकारेण दिश्चुखेषु दिशाननेषु निमील्यमानेषु संकोच्यमानेषु । निवासस्याभिमुखाः संमुखाश्च ते मुखरा वाचालाश्च तेषु वियत
आकाशस्य वियोगस्तस्य यहुःखं तस्मादिव कृतो विहितोऽन्तःप्रलापो विलापो यैरेवंभृतेषु वयःसमूहेषु पक्षिसंघातेषु । जिनतो विहितः प्रकाश आलोको येनैवंभूतं जन्मेवालोक्य विलोक्य दोषागमनं त्रियामागमं निरालोकं
निःप्रकाशं गर्भिमेव भ्रूणमिव तमःप्रविष्टे पुनर्जीवलोके विष्टेपे सित । निजालोकात्खप्रकाशाद्विकाशितं प्रकाशितं
पूर्वेदिगेव वधूस्तस्या वदनं येन स तस्मिजन्मान्तरागत इव भवान्तरागत इवोदयगिरिवर्तिन्युदयाचलिश्यते
भूयोभूयो वारंवारं स्वकान्तिनिर्भशस्त्वदीतिसंभाराभिष्कलेखे इव नक्षत्रनाथे चन्द्रे भगवित नक्षत्रसमागमधुखं तारकामेलापकसौल्यमनुभवत्वनुभवविषयीकुर्वति सित । निशीथिन्या त्रियामायां विस्पद्यायां प्रकटायां

टिप्प०—1 'कृतार्तप्रलापेषु' कृतः आर्तप्रलापो यैस्तेषु । 2 प्रामीणष्टीकाकारः । कान्स्यतिशयाज्ञ निष्कलङ्करवम् । अत एव 'स्वकान्तिनिर्भरात' इत्येव पाटः ।

पाठा • - १ इति ताम् २ श्रविष्टायाम् ३ अअतः ४ दिग्गनभागे ५ आर्तप्रकापेषु ६ समालीक्य । ७ प्रस्थानमञ्जल

मङ्गले प्रणामायोपगतं चन्द्रापीडं पीडयान्तर्विलीयमानेव बाष्पीत्पीडमपारयन्ती निर्वारयि-तुमलायताभ्यामपि नेत्राभ्यां कृतप्रयक्षाष्यमङ्गलशङ्कया विलासवती तं मैन्युरागावेगगद्गदि-कोपरुध्यमानाक्षरमवादीत्—

'तात, युज्यते हाङ्कलालितस्य गर्भक्ष्पस्य प्रथमगमने गरीयसी हृद्यपीडा, यस्मिन्प्रथममेवाङ्काद्पैति । मम पुनर्नेदृशी प्रथमगमनेऽपि ते पीडा समुत्पन्ना, यादृशी तव गमनेनाधुना । दीर्यते इव मे हृद्यम् । समुत्पाट्यन्त इव मर्माणि । उत्कथ्यत इव शरीरम् ।
इत्प्रवत इव चेतः । विघटन्त इव संधिवन्धनानि । निर्धान्तीव प्राणाः । न किंचित्समाद्धाति धीः । सर्वमेव शून्यं पश्यामि । न पार्यान्यात्मानमिव हृद्यं धार्यितुम् । धृतोऽपि
बलादागच्छति मे बाष्पोत्पीडो मुहुर्मुद्धः । समाहितापि मङ्गलसंपादनाय ते चलि मतिः ।
न जानान्येव किमुत्पश्यामीति । किंनिमित्तं चयमीदृशी मे हृद्यपीडेलेतदृषि न वेद्या ।
किंविनमित्तं चयमीदृशी मिन्विन पुनर्गच्छतीति । किंविनमित्तं चयमीदृशी मिन्विन पुनर्गच्छतीति । किंविनमित्तं चियमीदृशी स्विन्यमित्व पुनर्गच्छतीति ।

सत्यां प्रस्थानमङ्गले सति गमनश्रेयसि सति, प्रणामाय नमस्कारायोपगतमागतं चन्द्रापीडं पीडया बाधयान्त-विलीयमानेव विलयं प्राप्यमाणेवात्यायताभ्यामतिविस्तीर्णाभ्यामपि नेत्राभ्याममङ्गलशङ्कयाऽश्रेयसारेकया कृतप्र-यक्षापि विहितोयमापि बाष्पोत्पीडमश्रुप्रवाहं निवारयितुं दूरीकर्तुमपारयन्त्यसकृवती एवंविधा विलासवती तत्र स्थितत्वाद्वैश्वमपायने मन्युः कोधो रागश्चन्द्रापीडे स्वाङ्गजत्वात् तयोरावेग आवेशस्तेन या गद्गदिका गद्गद-ध्वनिस्तयोपरुष्यमानान्युपरोधं प्राप्यमाणान्यक्षराणि यथा स्थात्तथेति कियाविशेषणम् । अवादीद्ववीत् ।

किमवादीदिखाश्येनाह—तातेति । हे तात हे पुत्र । हीति निश्चितम् । अङ्कलिलिख्य कोडपालिलस्य गर्भरूपस्य श्रूणसभावस्य प्रथमगमन आद्यप्रयाणे हृदयपीडा गरीयसी युज्यते विलोक्यते, यस्मिन्प्रथममेवाङ्कालोडादपैति गच्छित । मम विलासवलाः पुनस्ते तव प्रथमगमनेऽिप नेहर्यताहशी पीडा समुत्पन्ना संजाता,
याहशी तव गमनेनाधुना सांप्रतं जायते । तदेव प्रदर्शयन्नाह—दीर्यत हिता । मे मम हृदयं दीर्यत इव
विदीर्ण जायत इव । मर्माणि संधिस्थानानि समुत्पाट्यन्त इवोत्खन्यन्त इव । शरीरं देहमुत्कथ्यत इवोत्काल्यत
इव चेतो मम उत्कवत इवोत्खुल्योत्खुल्य गच्छतीव । संधिवन्धनानि विघटन्त इव भियन्त इव । प्राणा निर्यान्तिव निःसरन्तिव । धीर्बुद्धिनं किचित्समादधाति समाधानं करोति । सर्वमेव जगच्छून्यं रिक्तं पश्याम्यवलोकयामि । आत्मानमिव हृदयं खान्तं धारियतुं न पार्यामि न शकोमि । धतोऽिप रिक्षितोऽिप बलाद्यठान्मे मम
बाष्योत्पीडोऽश्चप्रवाहो मुहुर्भुहुर्वारंबारमागच्छल्यायाति । ते तव मङ्गल्यंपादनाय श्रेयःकरणाय समाहितािष्
संस्थािपतािष मितिश्चलति श्रमिति । इलहं न जानाम्येव नावकल्याम्येव—किमुत्पश्यामि किमवलोक्यािम । किनिमित्तं
च किकारणं चेयमीहर्यताहशी मे मम हृदयपीडा चित्तार्तिरिखेतदप्यहं न विद्यान जानािम । कि बहुभ्यः
प्रचुरेभ्यो दिवसेभ्यः कथमि महता कष्टेन मे मम वत्स आगत आयातो झिटलेव शीप्रमेव पुनर्गच्छिति व्रजन्तिति हेतोर्महती पीडा जायत इति सर्वत्रानुषङ्गः । कि वैश्वम्पायनस्य वियोगादिरहादुद्दिमस्रोदेगं प्राप्तस्यकानिकानेऽसहायस्य ते तव गमनं प्रस्थानं समुर्प्रक्ष्य विलोक्येति । वैर्ह्यम्पयनस्य वृत्तान्ताद्दैशम्यानेवन्तादाहमनः

टिप्प॰—1 'बलादागच्छित से बाष्पोत्पीडो सुद्धः । सुद्धः समाहितापि मङ्गलसंपादनाय॰' इति बाटः । सुद्धः समाहितापि मतिश्रलित इति तदर्थः । 2 'उत वैशम्पायनवृत्तान्ता॰' इति पाटः । 'न पुनः' इत्यस्य न युक्तत्वस् ।

पाठा०—१ निलीयमान २ वारियतुम्; पातुम् ३ मन्यूड्मावेग; आवेग ४ जातमात्रापि तेऽङ्गलितस्य गर्भरूपस्य प्रथमगमने गरीयसी हृदयपीडा यसिन्प्रथमेनाङ्गादिपते ५ यतो दीर्यते ६ उच्चयवते ७ उन्मध्यत इव मनः निर्योन्तीव ८ मुद्दः, ९ चलति १० हृदय, ११ बहुभ्यः

स्पायनवियोगादुद्विमस्य गमनमेकाकिनस्ते समुद्धेक्ष्येति । न पुनर्वेशम्पायनवृत्तान्तादात्मन एव दुः खितत्येति । न वैवंविधया पीड्या वैशम्पायनानयनाय गच्छतस्ते मे गमनं विनिन्वारितुं पार्यति वाणी । हृद्यं पुनर्नेच्छस्येव त्वदीयं गमनम् । तदीदृशीं मे पीडां विभाव्य यथा पुरा स्थितं न तथा किविदासंगमावध्यतिदीर्धकालमायुष्मता स्थात्व्यम् । अस्य चार्थस्य कृते साक्षित्वन्थेन शिरसाभ्यर्थये वत्सम्' इस्यादिशन्तीं स्वमातरं सुदूरं प्रसारितावनम्रम्- तिअन्द्रापीडो व्यजिज्ञपन्—'क्षम्ब, तदा दिग्वजयप्रसङ्गात्स्थितम् । अधुना पुनर्यमेव कालक्षेपो यावत्तमुदेशं परापतामि । तत्पुनिधरागमकृता न भावनीया मनागिप हृदये पीडीं त्वया' इस्येवं विज्ञप्ता चन्द्रापीडेन संनिक्ध्योद्वीष्पवेगान् कथं कथमपि संस्तभ्यात्मानं निर्विति- तगमनमञ्जिला, गलता प्रस्रवेण सिक्चन्ती, शिरसि चोपाघाय गाँढं सुविरमालिङ्ग्य, गच्छ- द्विरिव प्राणैः कुच्छान्मुमोच तं माता । मुक्तश्च मात्रा पितुः प्रणतये वासभवनमगमत् ।

स्वस्यैव दुःखिततया पीडिततया पुनर्न मम हृद्यपीडित्यर्थः । एवंविधयैताद्या पीड्या वैशम्पायनानयनाय गच्छतो वजतस्ते तव गमनं विनिवारियतुं निषेधयितुं न वाणी वाक्पारयति समर्था भवति । हृद्यं चेतः पुन-स्त्वदीयं तावकीनं गमनं नेच्छत्येव नाभिळषत्येव तत्तस्माद्धेतोमें ममेदशीं पीडां विभाव्य ज्ञात्वा यथा येन प्रकारेण परा पूर्व स्थितं विलम्बतं कचित्कसिंधितस्थले संगमो मेलापस्तैस्यावधिर्मयीदा आसंगमावधेरा संग-मावधि इखव्ययीभावः । अतिदीर्घकालमतिचिरकालमायुष्मता भवता न तथा स्थातव्यं स्थेयम् । अस्य च पूर्वी-क्तार्यार्थस्य कृतस्य कृते सहाज्ञिलबन्धेन वर्तमानः साज्ञिलबन्धः । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुबीहिः । तेनै-वंभतेन शिरसोत्तमाङ्गेन वत्सं स्रतमभ्यर्थयेऽभियाचे इति पूर्वोक्तमादिशन्तीं कथयन्तीं खमातरं स्वजननी सुदूरं सतरां दुरं प्रसारिताऽवनम्रावनामिता मतियेनैवंभतश्वन्द्रापीडो व्यक्तित्रपद्विज्ञप्तिमकार्षात् । तदेवाह—हे अम्ब इति । हे मातः, तदा तस्मिन्काले दिशां विजय आत्मसात्करणं तस्य प्रसङ्गः संबन्धस्तस्मातिस्थतं विलम्बितम् । अधुना सांप्रतं पुनरयमेव कालक्षेपः समयविलम्बो यावयावता कालेन तमुद्देशं वैशम्पायनालंकुतप्रदेशं परा-पतामि गच्छामि । तत्तरमाद्धेतोः पुनश्चिरेण बहुकालेनागमनं तेन कृता विहिता या पीडा सा मनागिप हृदये चेतिस न भावनीया न विचारणीया । चन्द्रापीडेनेति विज्ञप्ता कथिता विलासवत्यद्वार्णवेगानुदश्चप्रवाहान्संनि-रुध्यावष्टभ्य कथंकथमपि महता कप्टेनात्मानं खं संस्तभ्य पतन्तं निवार्य, निवंतितं विहितं गमनमङ्गलं प्रया-णश्रेयो ययैवंभूता । किं कुर्वती । गलता क्षरता प्रस्रवेण स्तनोद्गतदुर्धन सिम्नन्ती सेचनं कुर्वन्ती । अनेन स्नेहाधिक्यमाविष्कृतम् । शिरसि चोपाघ्राय सुचिरं बहुकालं गाढं रढमालिङ्गयाश्विष्य माता विलासवती गच्छ-द्भिनिःसरद्भिः प्राणैरस्रिभिरिव कृच्छृात्कष्टात्तं चन्द्रापीडं सुमोच तलाज । मुक्तश्च मात्रा जनन्या पितुस्तारापी-डस्य प्रणतये नमस्कृतये वासभवनं निवासगृहमगमदगच्छत् ।

टिप्पo—1 'आसङ्गमाबध्य दीर्घकालम्' इति पाठः । आसङ्गम् आसिक्तम् आखध्य आख्याय दीर्घ-कालं न स्थातन्यमिति तद्र्यः । 2 'संनिरुध्य बाष्यवेगान्' इत्येव पाठः ।

पाठा०—१ अन्तः; उतः पुनः पुनः २ दुःखितयेति. ३ विश्वायः ४ आसंगमावध्यदीर्धकालम् ५ व्यक्षपयत् ६ मातः; अहं च मातः, ७ स्थितोऽस्थिः ८ अयमेव मेः, १थानेव मेः ९ मनागिष हृदये न भावनीयाः मनागि न हृदये भावनीयाः १० अम्बया पीडाः, त्वया पीडाः ११ वाष्पः १२ मङ्गलप्रस्रवेणः मङ्गलाङ्गलताप्रस्रवेणः १३ गाउं गाउनः १४ तम्

तत्र च 'देव, गमनाय नमस्करोति युवराजः' इत्यावेदिते द्वार्रिक्षणा, प्रविदय क्षोणीतल्लिवेशितिशरसा शयनवर्तिनो ननाम दूरिक्षित एव पितुः पानौ । अथ तथा प्रणतमालोक्य किंचिदुन्नमितपूर्वकायः शयनगत एवाहूय तं पिता चक्षुषा पिवन्निव, प्रेम्णा परिव्वच्य गालमिव सहसोद्गैताविर्लेखाष्परयपयीकुलाक्षोऽन्तःक्षोभावेगिक्षिप्ताक्षरमवादीत्—
'वत्स, पित्राहं दोषेषु संभावित इत्येषा मनागिष मनसि वत्सेन दुःखासिका न कार्या ।
विनयाधानात्प्रभृति सम्यक्परीक्षितोऽस्यस्माभिः । परीक्ष्य च गुणगणेरेवाधिगम्यो राज्यभारस्वय्यारोपितो न तनयस्त्रहादेव । राज्यं हि नामैतत्व्यथ्वीभारेणेवातिदुकद्वहम्, महीभृत्संबाधतयैवातिसंकटम्, कुटिलनीतिप्रचारेणेवातिदुःसंचारम्, चतुःसमुद्रव्यात्मिवातिमहत्, महासाधनप्रसाध्यतयैवातिदुःसाध्यम्, अपर्यवसानकार्यतस्त्रजालेनैवातिगहनम्,

तत्र चेति । तत्र वासभवने । हे देव ऐश्वर्यादिगुणैविराजमान, गमनाय यात्राये युवा चासौ राजा चेति युवराजश्चन्द्रापीडो नमस्करोति प्रणमति । इति द्वाररक्षिणा द्वारपालेनावेदिते ज्ञापिते सति प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा । अन्तर्वासभवनामित्यर्थः । क्षोण्याः पृथिव्यात्तल उपरितनो भागस्तत्र निवेशितं स्थापितं यच्छिर उत्तमाङ्गं तेन करणभतेन ज्ञयनवर्तिनः ज्ञय्यागतस्य पितुर्जनकस्य पादौ चरणौ दूरस्थित एव विप्रकृष्ट्गत एव ननाम प्रण-तवान् । अशेति । अथानन्तरं तथा प्रणतं पूर्वोक्तरीत्या नतं युवराजमालोक्य निरीक्ष्य किंचिदीषदुविमत् कर्ष्वी-कृतः पूर्वकायः प्रथमशरीरभागो येन स शयनगत एव शय्यास्थित एवाह्याह्वानं कृत्वा तं युवराजं पिता जनकथ-क्षवा नेत्रेण पिवन्निव । आदरेणावलोकनं पानमुच्यत इति भावः । प्रेम्णा प्रीत्या गाढमिव गाढसदृशं परिष्वज्या-लिङ्गय सहसा झिटत्युद्रत उत्पन्नो योऽविरलो निविडो बाष्पोऽश्रु तस्य रयो वेगस्तेन पर्याकुले व्यप्ति अक्षिणी यस्य स तथा । अन्तश्चेतसि यः क्षोभस्तस्यावेगस्त्वरिः (त्वरा) तेन क्षिप्ताक्षरमविस्पष्टाक्षरं यथा स्यात्तथावादीदववीत् । तदाह—वन्सेति । हे वत्स हे पत्र, पित्रा जनकेनाई दोषेष्यपराधेष संभावितो गणित इत्येषा मनागपि किंचिदिप मनसि चित्ते वत्सेन दुःखमास्तेऽस्यामिति दुःखासिका चिन्ता न कार्या । विनयेति । विनयो गुरूणामभ्यत्थीनादिस्तस्याधानं शिक्षणं तत्प्रभृति तदिनादारभ्य सम्यक्प्रकारेणास्माभिः परीक्षितोऽसि परीक्षा-विषयीकृतोऽसि । परीक्ष्य चेति । परीक्ष्यां कृत्वैव च गुणा गाम्भीर्यादयस्तेषां गणाः समृहास्तैरेवाधिगम्यः प्रापणीयो राज्यभारस्त्वय्यारोपितः, न तनयस्नेहादेव नाज्ञजशीतेर्गुणवत्त्वादेव त्वयि राज्यभार आरोपितोऽस्ति । न पुत्रक्षेहादेवेति भावः। अथ राज्यखरूपं निरूपयत्राह—राज्यमिति । नामेति कोमळामन्त्रणे। हीति निश्चये । एतद्राज्यमाधिपत्यं पृथ्वीभारेणैव वसुधावीवधेनैवातिदुरुद्धहं दुःखेनोद्रोदं राक्यम् । तथा महीर्संतां राज्ञो संबाधतया संघट्टतयैवातिसंकटमितसंबाधम् । तथा कुटिला वका या नीती राजस्थितिस्तस्याः प्रचारे-मैव प्रसर्गेनैव अतिदुःसंचारं दुःखेन संचरितुं शक्यम् । तथा चत्वारो वेदप्रमिता ये समुद्रा जलघयस्तेषु व्या-स्येव व्यापकतयेवातिमहदत्यायतम् । तथा महासाधनं महासैन्यं तेन प्रसाध्यतयेवातिदःसाध्यमतिदःखेन साध-यितं शक्यम् । तथाऽपर्यवसानान्यनन्तानि कार्याणि कृत्यानि यत्रैवंभूतं तन्त्रजालं खराष्ट्रचिन्तासमूहं तेनैवातिग-हुनिमिति । 'निविदं तन्त्रं खराष्ट्रचिन्ता स्यात्' इति हैमः । उत्तन्न उची यो वंशोऽन्वंयस्तत्र प्रतिष्ठिततयैव

टिप्प॰—1 विनयाधानं शिक्षादानं तत्प्रसृति तदारम्य । 2 महीभूद्धिः पर्वतैः राजभिश्च संबाधतया संकुळतया । 3 उत्तुद्धा ये वंशाः वेणवः कुळानि च तेषु प्रतिष्ठिततया, इत्युभयार्थस्वारस्यम् ।

पाडा०—१ निवेशितशिराः. २ गाडमप्रीडः ३ उद्भृतः ४ बाष्पपर्याकुलः ५ क्षीमविक्षिप्तः ६ अहं दोषेऽपिः अनहेदोषेषुः ७ पृथिवीः ८ समुद्रपर्यन्तभुवनन्यास्यैवः ९ दुःसाधनम्

उत्जङ्गवंशप्रतिष्ठिततयैवातिदुरारोहम्, अहितसहस्रोद्धरणेनैवार्तिदुरुद्धरम्, अपि च सम-वृत्तितयैवातिविषमम्, अनेकतीर्थकल्पनयैव दुरवतारम्, केण्टकशोधनेनैव दुर्पहम्, अखिलप्रजापालनवैयवहारेणेव दुःपालम्, नाविकान्ते नामहोत्साहे नाप्रियवादिनि नासत्य-संधे नाप्राहो नाविवेकिनि नाक्रतहो नानुदारव्यवहृतौ नासंविभागशीले नान्यायवर्तिनि नाधर्म-रुचौ नाशास्त्रव्यवहारिणि नाशरण्ये नाब्रह्मण्ये नाक्रपालौ नामित्रवत्सले नावश्यात्मनि नानि-जितेन्द्रिये नासेवके पदमेवाद्धाति । यः खल्ल समग्रेर्गुणेराक्रष्य बलात्प्रतिवन्धमस्य चन्न-

प्रतिष्ठां प्राप्ततयैव दुःखेनारुद्यत इति दुरारोहम् । अहितानां रात्रुणां सहस्रं तस्योद्धरणेनैवोत्खननेनैव दुरुद्धरं दुःखेनोद्धर्तं शक्यम् । पुनः प्रकारान्तरेण प्रतिपादयन्नाह—अपि चेति । समाऽविषमा या वृत्तिर्वर्तनं तयै-वातिविषमं कठिनम् । तस्याः कर्तमश्चयत्वादिति भावः इयं विशेषोिक्तैः । अनेकानि यानि तीर्थान्यपायास्तेषां कल्पनं प्रयोगस्तेनेव दुःखेनावतीर्यत इति दुरवतारम् । दुस्तरमित्यर्थः । 'तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायम-ित्रपु' इति हलायुधः । 'तीर्थं योनौ जलावतारे च' इत्यमरः । अनेकजलावतरणेनैव नदादि सूत्तरं भवति । इदं तु दुरुत्तरमिति विशेषोक्तिः । कण्टकाः खलासोषां शोधनेन दूरीकरणेन दुःर्घहं दुःखेन महीतुं शक्यम् । अखिलाः समग्रा याः प्रजा जनपदवासिनो लोकास्तासां पालनं रक्षणम् । एतदेव व्यवहारो व्यवसायस्तेनैव दुःपालं दुःखेन पालियतुं योभैयं राज्यमेतादृशेष परुषेष पदं स्थानमाद्रधाति करोतीत्यन्वयः । आङ्प्रवैस्य द्रधातेः करणार्थत्वादित्यर्थः । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्गिवस्तुषु' इत्यमरः । तानेवाह—नाविकान्त इत्यादि । विक्रमणं विकान्तिः सा विद्यते यस्मिन् स विकान्तस्तिक् त्रोऽविकान्तस्तिसम् । पराकमरहित इत्यर्थः । महात्र-त्साहो विचते यस्मिन्स महोत्साहस्तद्भिनोऽमहोत्साहस्तस्मिन् । निरुद्यम इत्यर्थः । प्रियं वदतीखेवंशीलः प्रियवादी तिक्रचोऽप्रियवादी तिसन् । कदकभाषिणीलर्थः । सला सन्धा प्रतिज्ञा यस्येति सलसंधः । 'संवित्संधास्था-भ्यपायः' इति हैमः । तद्धिकोऽसलसंधल्तसिन् । प्रतिज्ञाभन्नकारिणीलर्थः । प्राज्ञश्वत्रस्तद्धिकोऽप्राज्ञस्तस्मिन् । मुर्खे इत्यर्थः । विवेचनं विवेकः स विद्यते यस्मिन्स विवेकी तद्धिनोऽविवेकी तस्मिन् । सदसद्यत्यस्तकारिणी-त्यर्थः । कृतं जानातीति कृतज्ञस्तद्भिन्नोऽकृतज्ञस्तस्मिन् । निर्गुण इत्यर्थः । उदारा स्फारा व्यवहृतिर्व्यवसायो यस्रेत्यदारव्यवहतिस्तव्विन्नोऽनुदारव्यवहतिस्तस्मिन् । कुत्सितव्यवहारकारिणीत्यर्थः । सम्यग्विभजनं संविभाग-स्तस्य शीलं खमावो यस्मिन्स संविभागशीलस्तद्भिन्नोऽसंविभागशीलस्तस्मिन् । यथोचितानपेक इत्यर्थः । अन्यायोऽनीतिस्तत्र वर्तत इस्रेवंशीलोऽन्यायवर्ती तिस्मिन् । न्यायवर्जित इस्रर्थः । न विद्यते धर्मरुचिर्यस्य सोऽधर्मरुचिस्तस्मिन् । सर्वथा पापकारिणीखर्थः । न शास्त्रेण कामन्दक्यादिना व्यवहरतीखेर्वशीलोऽशास्त्रव्यव-हारी तिसन् । स्वेच्छाव्यवहारिणीत्यर्थः । न शरणाय योग्योऽशरण्यस्तस्मिन् । अत्रायक इत्यर्थः । न ब्रह्मिन-ष्ठोऽब्रह्मण्यस्तस्मिन् । ब्राह्मणाहितकारिणीखर्थः । न विद्यते कृपा दया यस्मिन्सोऽकृपालस्तस्मिन् । दयावर्जित इत्यर्थः । न विद्यते मित्रेषु वरसल्यवं बिन्धरवं यस्येत्यमित्रवरसल्यतस्मिन् । वयस्यहितवर्जित इत्यर्थः । न वस्य आत्मा यस्येति सोऽवश्यात्मा तस्मिन् । अनियन्त्रितात्मनीखर्थः । अनिर्जितान्यवशीकृतानीन्द्रियाणि येन सोऽ-निर्जितेन्द्रियस्तस्मिन् । अनिरुद्धेन्द्रिय इत्यर्थः । न सेवत इत्यसेवकस्तस्मिन् । सपर्यावर्जित इत्यर्थः । कस्मिन न्राज्यं पदं द्रधातीत्यारायेनाह—यः खिट्वति । खङु निश्चये । यः प्रमान्समग्रैः सकर्रेर्गुणैः क्षान्त्यादिभि-

टिप्प०—1 नातिसृदुर्नातितीक्ष्णा च । 2 इयं मलापोक्तिः, तस्या असंपर्कात् । अपि तु समवृक्तित्वेऽपि विषमतेति विरोधः । 3 'दुष्पालम्' । इत्यस्यामे अविवेकिना टीकाकृता परिस्यक्तः 'सर्वाशामाध्यैव' इत्यादिः पाठो यः पाठान्तरेषु ध्रतोऽवश्यं दृश्यः ।

पाठा०—१ दुर्धरम्. २ कटक. ३ व्यापारेण. ४ दुःपालनम्; दुष्पारम्; दुष्पात्यम्. ५ सर्वाशाप्रास्येव च दुष्पापम्, नामहासस्ये नास्थिरप्रकृतौ नादातिर नास्थूछछक्ष्ये नाद्युनौ नाविकान्ते नातिकान्ते. ६ अपने ७ नापु-रुषान्तरहे. ८ अनियतेन्द्रिये.

लप्रकृतेः कर्तुं समर्थस्तत्रास्ते । गुरवोऽध्यपगतस्वलितभीतयस्तत्रैव समारोपयन्सेतदालीचित-परावराः । तदनेनैव बोद्धव्यमिदं वत्सेन नास्ति मयि दोष इति ।

अपि च संप्रति कस्मिन्भारमवक्षिप्याणुमपि दोषमाचरसि । त्वयैव सकळलोकानुरक्षने यितित्यम् । गतः खलु कालोऽस्माकम्, । अस्माभिरस्खिलतेश्चिरं पदे स्थितम् । न पीडिताः प्रजा लोभेन । नोद्वेजता गुरवो मानेन । न विमुखिताः सन्तो मदेन । नोन्नासिताः प्रणिनः क्रोधेन । न हासित आत्मा हर्षेण । न हतः परलोकः कामेन । न राजधमीऽनिरुद्धः । स्वरुच्या वृद्धाः समासेविता न व्यसनानि । सतां चरितान्यनुवर्तितानि नेन्द्रियाणि। धनुर- वनामितं न मनः । वृत्तं रक्षितं न शरीरम् । वाच्याद्वीतं न मरणात् । वप्रमुक्तानि सुर-

बेलाद्धठादाकृष्याकर्षणं कृत्वा चञ्चलप्रकृतेरस्थिरस्वभावस्यास्य राज्यस्य प्रतिबन्धं प्रतिरोधं कर्तुं विधातुं समर्थः क्षमः स्यात् । तत्र तस्मिन्पुंसि राज्यमास्ते तिष्ठति । तथा परं चावरं च परावरम् । आलोचितं विम्रष्टं परावरं प्रकृष्टाधमस्वरूपं येस्त आलोचितपरावराः । विशेषणापगता स्खलिताद्धंशाद्भीतिर्येषां ते व्यपगतस्खलितभीतय एवंविधा गुरवः कुलक्षमायातसचिवमुख्यास्तत्रैव तस्मिन्नेव जन एतदाधिपत्यमारोपयन्ति स्थापयन्ति । तत्तसाद्धेतोरमेनेव राज्यप्रदानलक्षणहेतुना वरसेन बोद्धव्यं ज्ञातव्यम् । मिय विषये दोषो वैगुण्यं नास्ति । तत्सद्भावे राज्यप्रदानसंभावनेव (न) स्थादिति भावः ।

पुनः प्रकारान्तरेण शिक्षापूर्वकं वैगुण्याभावं दूरीकुर्वजाह—अपि चेति । सांप्रतमधुना कस्मिन्वेशम्पायेन्नादौ राज्यभारमविक्षाय न्यस्य खयमेकािकत्वेनागमनादणुमिप दोषमाचरित करोषि । त्वयेव भवतेव सकन्त्रान्तां समप्राणां लोकानां जनयदिनवािसन्गामनुर्जने चित्ताह्यादजनने यित्तत्व्यं प्रवित्तित्व्यम् । यद्यपि एतद्दोन्धाचरणे न दोषस्तथािप वृहद्दोषाचरणगङ्कासंकुचितस्त्रान्ता जनाः कदािप प्रसिक्तभाजो न स्युरिति शिक्षाप्रदान्तिमिति भावः । तात्तेनैव जनानुरज्ञनं कथं न कियत इत्याह—गत इति । खित्वति निश्चये । अस्माकं जनान्तिमिति भावः । तात्तेनैव जनानुरज्ञनं कथं न कियत इत्याह—गत इति । खित्वति निश्चये । अस्माकं जनान्तुरज्ञनलक्षणः कालः समयो गतो व्यतीतः । अस्माभिरस्खिलतेः स्खलनवितिश्चिरं बहुकालं पदे राज्ये स्थितम् । सुर्जनलक्षणः कालः समयो गतो व्यतीतः । अस्माभिरस्खिलतेः स्खलनवितिश्चिरं बहुकालं पदे राज्ये स्थितम् । लोकेन लिप्सया प्रजाः प्रकृतयो न पीढिता न व्यथिताः मीनेनाहंकारेण गुरको हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेष्टारो लोकेन लिप्सया प्रजाः प्रकृतयो न पीढिता न व्यथिताः साधवो न विशेषेण मुखितौ दिष्टताः । कामेनरोषेण प्राणिनोऽसुमन्तः न उन्नासिताखासं प्रापिताः । हर्षेण प्रमोदेनात्मा न हासितो हास्यं नीतः । कामेनरोषेण प्राणिनोऽसुमन्तः न उन्नासिताखासं प्रापिताः । वर्षेण प्रमोदेनात्मा न हासितो हास्यं नीतः । कामेनरोषेण प्रतानिक्वता अयायांसः समासेविताः पर्युपासिताः, न व्यसनानि मचपानप्रसृतीनि । सतां साधूनां वरितान्याचरणान्यगुवर्तिनान्यगुगमनविषयीकृतानि, नेन्द्रियाणि करणानि, तदनुगामित्वं न कृतम् । सर्वदा तदानरान्त्रसुर्वेन स्थितमिति भावः । धनुः कोदण्डमवनामितं वक्षकृतम्, न मनो हृदयम् । वृत्तं सदाचरणं रक्षिन्त्रसुर्वेन स्थितमिति भावः । धनुः कोदण्डमवनामितं वक्षकृतम्, न मनो हृदयम् । वृत्तं सदाचरणं रक्षिन्तिमुर्वेन स्थितमिति भावः । धनुः कोदण्डमवनामितं वक्षकृतम् , न मनो हृदयम् । वृत्तं सदाचरणं रक्षिन्तम्त्रसुर्वेन स्थितमिति भावः । धनुः कोदण्डमवनामित्वेशः । वाच्याजनापवादाद्वीतं त्रस्तम् , न मरणान्यसोः तम् , न सरणान्यसोः ।

टिप्प०—1 धिङ् मन्दभाग्यम् । राज्यभारयुक्तत्वे दोषाचरणं न संभवति । तत् स्वीक्वतराज्यभारस्वमिप स्वीयं भारं कस्मिश्वविध्य दोषमाचिरतुं शक्त्याः ? श्रत एव न स्विय अणोरिप दोषस्य संभव
स्वमिप स्वीयं भारं कस्मिश्वविध्य दोषमाचिरतुं शक्त्याः ? श्रत एव न स्विय अणोरिप दोषस्य संभव
इत्याशयः । इन्त इन्त! 'अणुमिप' इति पत्स्य स्वारस्यमज्ञान्वेव सोयं प्रछाप इति पीडिताः साः टीकाकृताइत्याशयः । इन्त इन्त! पीडिता भवन्ति, उत संतुष्टाः ? अत एव 'अवमानेन' इत्येव पाठः । 3 कः संदेहः
प्रकापेऽस्मिन् ? न विमुखिताः न पराखुष्वीकृता इत्यर्थः । 4 श्रनिरुद्धः अनिषेवतः ? इति कोयं प्रछापः ?
प्रकापेऽस्मिन् ? न विमुखिताः न पराखुष्वीकृता इत्यर्थः । 4 श्रनिरुद्धः अनिषेवतः ? इति कोयं प्रछापः ?
अस्तु. 'न इतः परछोकः कामेन' एतावत्पर्यन्तमेव नज्यक्रमः । एतद्ये—'राजधमोऽनुरुद्धो न स्वरुचिः'
इति पाठः । राजधर्मस्यानुरोधः कृतः स्वरुचेन इति तद्र्यः । अग्रे च 'वृद्धाः समासेविता न व्यसनानि ।'

पाठा०—१ अस्खिलतेन च चिरं पदं स्थितं; मयास्खिलतेनैव चिरं पदे स्थितम्; असाभिरस्खिलतैः पादैः, २ उपभुक्तानि च, ३ सुरलोकेऽपि दुर्वभानिः

लोकदुर्लभानि सर्वविषयोपभोगसुखानि । यौवनेच्छया पर्याप्तमकार्यपरिहरात् । कार्यानुष्ठानाचोपार्जितः परोऽपि लोकः । चेतिस में त्वज्ञन्मना च कृतार्थ एवास्मि । तद्यमेव में
मनोरथः, दारपरिम्रहात्प्रतिष्ठिते त्विय सकल्यमेव में राज्यभारमारोप्य जन्मनिर्वाहल्युना
मनोरथः, दारपरिम्रहात्प्रतिष्ठिते त्विय सकल्यमेव में राज्यभारमारोप्य जन्मनिर्वाहल्युना
हृद्येन पूर्वराजिर्षिगतं पन्थानमनुयास्थामीति । अस्य च मेऽतिर्कितमेवायमम्मतः प्रतिरोधको
हृद्येन पूर्वराजिर्षिगतं पन्थानमनुयास्थामीति । अस्य च मेऽतिर्कितमेवायमम्मतः प्रतिरोधको
वैश्वम्पायनवृत्तान्तः स्थितः । मन्ये च न संपत्तव्यमेवानेन । अन्यथा क वेशम्पायनः, क
चैवंविषमस्य स्वप्नेऽप्यसंभावनीयं समाचेष्टितम् ? तद्गतेनापि तथा कर्तव्यं वत्सेन, यथा न
चैवंविषमस्य स्वप्नेऽप्यसंभावनीयं समाचेष्टितम् ? तद्गतेनापि तथा कर्तव्यं वत्सेन, यथा न
चिरकालमेष में मनोरथोऽन्तर्हद्वय एव विपरिवर्तते' इत्यभिधाय किंचिंदुत्तानितेन मुखेनिर्व संपीडितं हदयमिव ताम्बूलमर्पयित्वा व्यसर्जयत् ।

चन्द्रापीड्यु तथा पितुः संभावनया सुदूरसुन्नमितोऽप्यवनम्रतरमूर्तिकैपसृत्य पुनः प्रणा-

जीवनादिष यशोबह्रभत्वमित्यनेन स्चितम् । सुरलोके त्रिविष्टपे दुर्लभानि दुःप्रापाणि यानि सर्वविषयाणां रूप-रसगन्धस्पर्शशब्दरूपाणामुपभोगः प्रतिवारमासेवनं तस्य सुखानि सौख्यान्युपभुक्तान्याखादितीनि । 'यः सक्र-द्भुज्यते भोग उपभोगोऽङ्गनादिकः' इति प्राञ्चः । अकार्यपरिहारादकृत्यत्यागाद्यौवनेच्छ्या तारुण्यस्पृहया पर्याप्तं भृतम् । कार्यं दानादिरूपं तस्यानुष्टानादाचरणात्परोऽपि लोक आगामिभवोऽप्युपार्जितः खायत्तीकृतः । सदाच-रणेनावरमं देवायुर्बुद्धिसत्यर्थः । त्वजन्मना च त्वदुत्पत्त्या च कृतार्थः कृतकृत्य एवाहमसीति मे मम चेतित वर्तते । तत्तस्माद्धेतोरयमेव मे मम मनोरथोऽभिलाषो वर्तते । अयमेवेति क इत्यपेक्षायामाह—दारेति । दारपरिश्रहात्स्त्रीस्वीकारात्प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठां प्राप्ते त्विय भवति सकलमेव समग्रमेव मे राज्यभारमाधिपत्यधुरमा-रोप्य न्यस्य जन्मनो नृभवस्य निर्वाह आयुःक्ष्यं यावत्परिपालनं तेन लघुना तुँच्छेन हृदयेन । केवलं जन्मपा-लनप्रवृत्तत्वेन तदितरसम्प्राशाविसुक्तत्वेन च चेतसो लघुत्वमिति भावः । पूर्वे राजर्षयो गताश्र्विता यसिन्ने-वंविधं पन्थानं मार्गमतुयास्याम्यतुगच्छामि । इलस्य मे मम मनोरथस्यातर्कितमेवाचिन्तितमेवाप्रतः पुरः प्रतिरो-धकः प्रतिबन्धकृद्देशम्पायनस्य शुकनासस्रुतस्य वृत्तान्त उदन्तः स्थितः । अहमिति मन्ये । अनेन मनोर्थेन न संपत्तव्यं न भवितव्यम् । अन्यथेत्युक्तवैपरीत्ये । क्षेति महदन्तरे निपातः । वैशम्पायनो मनोरमाङ्गजः क । अस्य च वैशम्पायनस्य खप्नेऽपि निदादशायामप्यसंभावनीयमचिन्तनीयमेचंविधं समाचेष्टितं समाचिरतं क । तदिति हेत्वर्थे । गतेनापि चिंवतेनापि वत्सेन पुत्रेण भवता तथा कर्तव्यं तथा विधेयं यथैष पूर्वोक्तो मे मम मनोरथोऽन्तर्हृदये हृदयमध्ये न विपरिवर्तते न विलीनो भवति । इलाभिधायोक्तवा किंचिदीषदुत्तानितेनोध्वी-कृतेन मुखेनैवाननेनैव संपीडितं चर्चितं हृदयमिव स्वान्तमिव ताम्बूलं नागवहीदलमर्पयित्वा वितीर्थ व्यसर्जयत्प्राहिणोत्।

व्यत्तर्भाषरमाष्ट्रमार्थः । तद्नन्तरं चन्द्रापीडस्तु तया पूर्वोक्तया पितुस्तारापीडस्य संभावनया विचारणया सुदूरं यथा स्यात्तथोत्त-मितोऽप्युचैर्भूतोऽप्यवनम्रतरस्तिरतिशयेन नमिततनुरुपसृत्योपसरणं कृत्वा पुनः प्रणामेन नमस्कारेणोत्त्रसि-

टिप्प०—1 एतदारभ्य 'चेतसि' इतिपर्यन्तो मन्यधीकाकारेण अधीकृतः । तसात्—'उपसुक्ताति च सुरकोकेपि दुर्कभानि सर्वविवयोपभोगसुखानि योवने । इन्छया पर्याप्तम् । अकार्यपरिहारात् कार्यादु- छानाच उपार्जितः पारम्परोपि कोकः, इति चेतसि मे ।' इति पाठः । अर्थः स्पष्टः । इन्छया पर्याप्तम् इन्छापूर्वकं विकसितमित्यर्थः । 2 'व्वजनमना कृतार्थं एवास्मि' इति प्रथग् वाक्यम् । 'चेतसि में' इति पूर्वसंबद्धम् । 3 तुन्छेनापि पूर्वराजविवधानुगमनम् १ धन्योसि । जन्मनो निर्वाहः समुचितकार्यसंपादनं तेन लघुना भारसून्येन । 4 'संपिण्डितम्' पिण्डीभावेनाऽऽकुञ्जितमित्येव सम्यक् ।

पाठा०-- १ थीवनेनेच्छयाः २ पारम्परोऽपि लोकः; परलोकः । ३ च तावतः ४ इमम् ५ सेवितम् ६ अत-र्कितः ७ उन्नामिते मुखेनैवः ८ संपिण्डितम् ९ अपस्त्यः मेनोन्नमितात्मा निर्ययो । निर्गत्य च ग्रुकनासमवनमयासीत् । तत्र च तनयचिन्तापरीतमुन्मुक्तमिवेन्द्रियेः शून्यशरीरं ग्रुकनासमवारिताश्चपातोपहतमुखीं च मनोरमां प्रेणम्य, ताहशाप्रयामेव ताभ्यां संभाव्याशिषा समारोपयन्त्रामिवै स्वदुःखभारमनुमतो निवर्तनाय, तथोनिवर्तिताननो मुहुर्भुहुराद्वारिनर्गतं गत्वाभतो ठोकितमि क्रुतापसर्पणमक्रुतह्वंहेषारवमनुत्कर्णकोशमसुखस्वनममनस्कमनाविष्कुतगमनोत्साहं दीनिमिन्द्रायुधमाछोक्यापि पुनर्निवारणाशङ्कया वैशम्पायनावछोकनत्वरया कादम्बरीसमागमौत्सुक्येन चाक्रतपरिछम्बो मनागप्यातह्य रयेणेव निरगान्नगर्थाः । निर्गत्य च सिप्रातटे तत्प्रस्थानमङ्गछावस्थानायोपकिष्यतं कायमानमप्रविदय, बहिरेव गतो युवराज इति जनितकछकछेनातिर्कितग्रत्थामन गत्वा, सुछभपयोयवसे
प्रदेशे निवासमकलपयत् । उत्ताम्यता हृदयेनाऽप्रभातायामेवं यामिन्यामुत्थाय पुनरवहत् ।

तात्मोध्वीकृतात्मा निर्ययौ निरगात् । निर्मत्य च शुकनासस्य वृद्धसचिवस्य भवनं सदनमयासीदगात् । तत्र चेति । तस्मिन्ग्हे तनयस्य सुतस्य चिन्तार्तिस्तया परीतं व्याप्तमिन्द्रियैः करणैरुन्मुक्तमिव स्वक्तमिव । अत एव शुन्यश्रीरं शुन्यदेहं शुक्रनासमवारितोऽनिषिद्धो योऽश्रुपातस्तेनोपहतं मुखमाननं यस्या एताहशी च मनोरमां वैशम्पायनजननी च प्रणम्य नमस्कृत्य तादशाभ्यां शोकाकुलिताभ्यामेव ताभ्यां शकनासमनो-रमाभ्यामाशिषा आशीः प्रदानेन संभाव्य सत्कृत्य खस्य दुःखं सत्तिवरहजं तस्य भारो वीवधस्तं समारोपयन्त्या-मिव स्थापयद्यामिव ताभ्यां निवर्तनाय गमनायानुमतोऽनुज्ञातस्ततस्तयोर्विषये मुहर्भहर्वीरंवारं निवेर्तितमिभ-मुखीकृतमाद्वारगतमाप्रतोलीगमनपर्यन्तमाननं मुखं येनैवंभूतोऽत्रतो गत्वा. ढौकितमपि कृतं विहितमपसर्पण-मपसरणं येनैवंभूतम् । न कृतो न विहितो हुषेष्ठेषारवः प्रमोदःवनिर्यंन स तम् । अत्र नवो भावादन्भावः । न विद्युत उत्कर्णकोशो यस्य स तम् । अनुर्ध्वाञ्चतकर्णयुगमित्यर्थः । असुखोऽसौख्यकारी खनः शब्दो यस्य स तम । न विराते मनोऽर्थोद्रमनविषये यस्य स तम । नाविष्कृतो न प्रकटीकृतो गमनस्योत्साहः प्रगल्भता येन स तम् । दीनं दुःखितमेतादशमिन्द्रायुधमश्वमालोक्यापि वीक्ष्यापि पुनर्नेवारणं पुनर्गमनप्रतिषेधस्तस्य शङ्कयारेकया वैशम्पायनस्यावलोकनं निरीक्षणं तस्य त्वरा त्वरिस्तस्याः (तया) कादम्बर्याः समागमः संग-मस्तसिन्नीत्सुक्यं रणरणकरतेन चाकृतः परिलम्बो विलम्बो येनैवंभूतश्चन्द्रापीडो मनागपि योग्यं यानमारुह्या-रोहणं कृरवा रयेणैव वेगेनैव नगर्याः पुरीतो निरगान्निययौ । निर्गत्य च निर्गमनं कृत्वा सिप्रा नाम्री नदी तस्यास्तटे तीरे तस्य चन्द्रापीडस्य यत्प्रस्थानमङ्गलार्थमवस्थानं तदर्थसुपकल्पितं कृतं कायमानं तृणौकसादप्र-विदय प्रवेशमञ्चला, बहिरेव युवराजश्चन्द्रापीडो गत इति जनितकळकछेन समुत्पक्रकोलाहळेनातर्कितमिचिन्तितं तत्कालं तदात्वं यद्गमनं यानं तेन संभ्रान्तेन चिकतेन परिजनेन परिच्छदेन राजपुत्रलोकेन चेतस्ततो धावता वेगेन गच्छतानुगम्यमानोऽनुयायमानो गव्यतित्रितयमिव सार्धयोजनमिव गत्वा गमनं विधाय सुलभानि सुप्रा-पाणि पयोयवसानि जलतृणानि यत्रैवंभूते प्रदेशे निवासं वसतिमकल्पयदकरोत् । 'यवसं तणमर्जनम्' इति कोशः । उत्ताम्यतोत्त्राबल्येन खिद्यता हृद्येन चित्तेनाऽप्रभातायामविभातायामेव यामिन्यां रजन्यासुत्थायोत्थानं कृत्वा पुनरवहद्गमत्।

टिप्प०—1 'तयोः निवर्तिताननः बाह्यारितर्गतम्' इति पाठस्य 'निवर्तितम् अभिमुखीकृतम् बाह्या-रगतम् आननं येन' इति समासः कथं भवेत् ? 'निवर्तिताननः' इति समासमध्ये 'बाह्यारातम्' इति कथं बलान्निपतितम् ? तसात्—'मुहुराद्वारिनर्गतेः' इति पाठः । बाह्यारिनर्गतेः द्वारान्निर्गननपर्यन्तं सुहुस्तयोः निवर्तितं परावर्तितं वदनं येन । वहंश्च तसादेव वासरादारभ्येवमचेतित एव ''परापत्य कृतापक्रान्तेस्वपया पृष्ठतोऽनुगन्य वलाइत्तकण्ठमहः 'क परं पलाज्यते' इति वैशम्पायनस्य वेलक्ष्यमपनयामि, एवं तत्समान्यमसुलमनुभूय निष्कारणप्रसन्नामनघामतिकृतोपनतमद्वलोकनोपजातह्वविशेषां पुरस्तान्यसम्प्रस्त्रया द्रमनसिद्धये पुनर्महाश्वेतां पश्चामि, एवं महाश्वेताश्रमसमीपे पुनःस्थापिताशेषतुरगसेन्यस्तया सहैव हेमकूटं गच्छामि, एवं तत्र मत्प्रसभिज्ञानसंश्रमधावितेनेतस्ततः कादम्बरीपरिजनेन सहैव हेमकूटं गच्छामि, एवं तत्र मत्प्रसभिज्ञानसंश्रमधावितेनेतस्ततः कादम्बरीपरिजनेन प्रणम्यमानः प्रविश्य मदागमननिवेदनोत्फुल्लेनयनेन सखीजनेनापहित्यमाणपूर्णपात्राम्, 'कासो, केन कथितम्, कियदूरे वर्तते' इति तत्प्रश्लोन्मुखीम्, तत्क्षणोत्पन्नया तापोपशान्या त्रपया च युगपदुरसि निहितं पद्मिनीपत्रमपनीयोत्तरीयांशुकाश्चलं कुचावरणतामुपनयन्तीम्, आभरणतां नीतानि कमेलिनीमृणालान्यपास्य भूषणेभ्योऽधिकां खशरीरशोभामेव सर्वभ-रणस्थानेषु धारयन्तीम्, तापोपशमापितहारमात्राभरणाम्, अत्युल्बणहरिचन्दनचर्चान्तरि-रणस्थानेषु धारयन्तीम्, तापोपशमापितहारमात्राभरणाम्, अत्युल्बणहरिचन्दनचर्चान्तरि-

वहंश्व गच्छंश्व तस्मादेवात्मगमनोपलक्षितादेव वासराद्दिनादारभ्यारम्भं कृत्वैवैतान्यमे वक्ष्यमाणान्यन्यानि तदितराणि च चिन्तयन्विमर्शयन्नचेतिता अज्ञाताः धुत्धुधा, पिपासा तृद्, आतपो घर्मः, श्रम आयासः, उज्जागरो जागरः, एतेषां व्यथा पीडा येनैवंभूतो दिवारात्रावहिनिशेवावहदगच्छिदिति दूरेणान्वयः। एतानि कानीलपेक्षायामाह—अचेतित इति । अचेतित एवाज्ञात एव परापल गत्वा त्रपया ळज्या कृता विहिता-पक्तान्तिरपक्रमणं येनैवंभूतस्य वैद्यम्पायनस्य पृष्ठतोऽतुगम्यानुगमनं कृत्वा बलाइत्तो विहितः कण्ठप्रहः कण्ठालिङ्गनं येनैवंभूतोऽहं परं केवलं क पलाय्यते कुत्र पलायनं कियत इति वैलक्ष्यं वैगुण्यमपनयामि दूरीकरोमि। एवं तस्य वैशम्पायनस्य समागमः संगमसास्मात्सुखं सौख्यमनुभूयास्नाद्य, निष्कारणमनिमित्तं प्रसन्नं विकसितं मनश्चेतो यस्याः सा तामनधां निष्पापामतिकैतमिवचारितमुपनतं प्राप्तं यन्मदवलोकनं मद्वीक्षणं तेनोपजात उत्पन्नो हर्षेनिशेषोऽतिशायित्रमोदो यस्याः सा तां पुरस्तादम्रे यहमनं तस्य सिद्धये। निर्विन्नगमनायेत्यर्थः। पुनः पूर्वविशेषयोरित्युक्तेः, पूर्वं प्रथमं महाश्वेतां पश्याम्यवलोकयामि । एवंप्रकारेण महाश्वेताया आश्रम-समीपे मुनिस्थानाभ्यणे पुनः स्थापितं न्यस्तमशेषं समयं तुरगसैन्यमश्वानीकं येनैवंभूतोऽहं तया महाश्वे-तया सहैव सार्धमेव हेमकूटं हेमकूटाभिधानं नगं गच्छामि व्रजामि । एवंप्रकारेण तत्र नगे सोऽयं चन्द्रा-पीड इति मम प्रस्यभिज्ञानं तस्मायः संश्रम आदरः। 'संश्रमस्त्वादरे भये' इति कोशः। तेन प्रधानितेनोचै-श्रालितेनेतस्ततः कादम्बर्याः परिजनेन परिच्छदेन प्रणम्यमानो नमस्कियमाणः प्रविर्य प्रवेशं कृत्या । इतः कादम्बरी विशेषयन्नाह-मदेति । ममागमनं तस्य निवेदनं कथनं तेनोत्फुळे विकसिते नयने यस्यैवंभूतेन सखीजनेनालिसमुदायेनापहियमाणं गृह्यमाणं पूर्णपात्रं पूर्णानकं यस्याः सा ताम् । 'उत्सवेषु सुहृद्भिर्यद्वलादा-कृष्य गृह्यते । वस्त्रमाल्यादि तत्पूर्णपात्रं पूर्णानकं च तत्' इति हैमः । कासौ चन्द्रापीडः, केन जनेनेदं चन्द्रापीडसमागमनं कथितम् , कियदूरे वर्तत इति यत्तस्य जनस्य प्रश्ना नियोजनानि तत्रोन्मुखीमूर्ध्वाननाम् । तत्क्षणं तत्कालं युगपत्समकालमुत्पन्नया संजातया तापोपश्चान्त्या तत्युपश्चमेन त्रपया लज्जया चोरसि हृद्ये निहितं स्थापितं पश्चिनीपत्रं कमिलनीदलमपनीय दूरीकृत्योत्तरीयांशुकं संव्यानवस्त्रं तस्यास्रठं प्रान्तप्र-देशं कुचयोः स्तनयोरावरणतामाच्छादनतामुपनयन्तीं प्रापयन्तीम् । आभरणतां भूषणतां नीतानि प्रापितानि कमलिन्याः सरोजिन्या मृणालानि विसान्यपास्य दूरीकृत्य भूषणेभ्य आभरणेभ्योऽधिकामितशायिनीं सं स्वकीयं यच्छरीरं देह्स्तस्य शोभा तामेव सर्वाभरणस्थानेषु समय्रभूषणस्थलेषु धारयन्तीं विश्रतीम् । तापीपश-मार्थं तप्तिदूरीकरणार्थं आर्पितो दत्तः केवलं हारो हारमात्रमाभरणं भूषणं यस्याः सा ताम् । अत्युल्बणमत्यु-

टिप्प०-1 'दिवारात्रौ चाऽवहत्' इसस्य दिवा दिने रात्रौ चेत्यर्थ उचितः।

पाठा०-- १ परिपलाय्यते. २ नयनसखी. ३ निहित. ४ उपनीतानि. ५ मृणालानि.

तलावण्यशोभान्यज्ञानि करपरामर्शप्रयत्नेन दर्शनीयतरतां नयन्तीम्, अङ्गलमानि शर्यनीयकृतकमल्कुमुद्कुवल्यद्लिक्षल्कश्कलानि पुलकोद्गमेनैवापास्यन्तीम्, कॅपोलसङ्गि च
मंगिद्पंगे विलोक्यायश्यास्थितां करेण कबरीमंसदेशे निवेशयन्तीम्, आनन्द्जन्मना नेत्रपुटावर्जितेन बाष्पसिलिलेनैव मकर्ष्वजानलसंतापाय जलाखलिमिव प्रयच्छन्तीम्, ब्रस्पृश्लेषाश्यानमल्यजरसेनैवाङ्गलभेन भस्मनेव मदनहुत्रभुजो निवृत्तिमावेदयन्तीम्, अभ्युतथानप्रसङ्गनेव कुसुमश्य्यां दूरीकुर्वन्तीम्, कादम्बरीमालोक्यन्, दर्शनीयावलोकनफलेन
चक्षुषी कुतार्थतां नयामि। एवं मदलेखां साख्यलिप्रणामेन कण्ठमहेण संभाव्य, चरणपतितां
पत्रलेखांसुत्थाच्य, केयूरकं पुँनःपुनः परिष्वश्य निभरम्, एवं महाश्वेतोपपादितोद्वाहमङ्गलस्वरितस्खीवृन्दनिर्वर्तितवैवाहिकस्नानमङ्गलिविधिभुव इव वर्षाभिविक्तायाः केर्यहणं देव्या

कटं यद्धरिचन्दनं गोशीर्षचन्दनं तेन चर्चा पूजा तयान्तरिता व्यवहिता लावण्यशोभा येषामेवंविधान्यङ्गानि प्रतीकाः करेण परामर्शाः मार्जनं तत्र प्रयत्नः प्रयासखेन दर्शनीयतरतामतिशयेन विलोकनीयतां नयन्तीं प्राप-यन्तीम् । 'मुक्ताफलस्य छायायास्तरलत्विमनन्तरा । प्रतिभाति यदहेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥' इति प्राञ्चः । तथाङ्गलमानि शरीरसंबद्धानि यानि शयनीयँकृतानि तिलनीकृतानि कमलं पद्मम् . कुमदं श्वेतकमलम् , कुमलं यमुत्पलम्, एतेषां दलानि पत्राणि किंजल्कं केसरं तस्य शकलानि खण्डानि चैतानि पुलकोहमेनैव रोमाञ्चोद्ध-मेनैवापास्यन्ती निराक्कर्वन्तीम् । शरीरस्याङ्करितत्वेन तत्पातादिति भावः । श्वेते तु तत्र कुमुदं कैरवं गर्द-भाह्यम्' इति हैमः । कपोलसङ्गिनीं च गहात्परप्रदेशलमां च कवरीं वेणीमयथास्थितामयथास्थायिनीं मणिद-र्पणे रह्मादर्शे विलोक्य निरीक्ष्यांसदेशे स्कन्धप्रदेशे निवेशयन्तीं स्थापयन्तीम् । आनन्दाज्जन्मोत्पत्तिर्यस्थैवं-भतेन नेत्रपटाभ्यामावर्जितेनाहृतेन बाष्पसिल्लेनेव नेत्राम्बनेव मकरच्वज एवानलसास्य संतापः संज्वरसासे जलाञ्चलिमिव प्रयच्छन्ती ददतीम् । जलाञ्चलिप्रदानेनैव सर्वथा तदभावः सचितः । उत्सृष्ट्रशेषेण दूरीकृता-वशेषेणाऱ्यानः शुष्को यो मलयजरसश्चन्दनद्रवस्तेन शुक्कत्वसाम्याद्भस्मनेव भूखेन मदनहृतभुजः अंदर्पनहेनिवृ-तिमुपश्चममावेदयन्तीं कथयन्तीम् । निर्वाणनहेरनन्तरं भस्मैवावशिष्यत इति भावः । अभ्युत्थानमुत्थानं तस्य प्रसङ्गेनैव संबन्धेनैव क्रसमञ्ज्यां पुष्पञ्चयनीयं दूरीकुर्वेन्तीं निराक्कन्तीमहमेतादशीं कादम्बरीमालोकयनपश्य-**-दर्शनीयस्यावलोकनीयस्यावलोकनं निरीक्षणं तदेव फलं साध्यं तेन चक्षुणी नेत्रे कृतार्थतां साफल्यतां नयामि** प्रापयामि । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण साझलिप्रणामेन पाणिसंयोजनादिकृतनमस्कारेण कण्ठप्रहेण कण्ठान्हेषेण मद-छेखां संभाव्य सन्मान्य, पत्रछेखां चरणपतितामुत्थाप्य, केयूरकं च निर्भरं यथा स्यात्तथा पुनः पुनर्वारंवारं परिष्वज्यालिक्स्य एवं महाश्वेतयोपपादितं विहितमुद्राहमङ्गलं पाणिग्रहणकल्याणं यस्य स त्वरितं शीर्घं सखी-वुन्देनालिसमूहेन निवीतितो विहितो वैवाहिक उद्वाहसंबन्धी स्नानमङ्गलविधिर्यस्पैवंभूँतो वर्षाभिषिक्ताया जलदिसिश्चिताया सुत्र इव पृथिव्या इव देव्याः कादम्बर्याः करम्हणं निर्वर्तयामि करोमि । एवं पूर्वोक्तप्रकारे-

टिप्प०—1 प्रतीकान् इत्युचितम् । 2 ग्राम्य एव । अशयनानि (अतथाभूतान्यपि) शयनानि कृतानि इति शयनीकृतानि तल्पीकृतानि इति पाटः । 3 स्वयं तु अवैयाकरणत्वात् स्थाने स्थाने 'कुवेन्ती' इति प्रयुंत एव, सोढमपि च तत् । परं मूलग्रन्थे 'कुवेतीम्' इस्रोवास्ति, नान्यथेति बोध्यं विद्यार्थिभिः । 4 बज्रमतिर्महोदयः । सखीपदस्वारस्थेन किं न ज्ञायते यत्—'सखीवृन्देन निर्वर्तितो वैवाहिकस्वान-मङ्गलविधर्यस्थाः तथाभूतायाः कादम्बर्याः' इति पाटानुसारी अर्थ उचितः ?।

पाठा०—१ शयनीष्ट्रत. २ कुवलयिकेशक्कः, किश्चल्ककुवल्रयदल, ३ अपश्यन्तीम्. ४ कपोल्सिक्किनीम्. ५ मणि-दर्पणेनालोक्य. ६ उपस्थिताम्. ७ कृतार्थयामि. ८ च संभावयामि. ९ संभाव्य. १० पुनः. ११ विधेः. १२ करम्रहणं निवेतियामि.

निर्वर्तयामि । एवमतिबह्ळकुङ्कुमकुसुमधूर्यानुलेपनामोदोदीपितहृद्यजन्मनि वासभवने शेयनवर्तिनो मम समीपमुपविदय हैं जमपि छतनर्मालापायां निर्मतायां मद्लेखायां त्रपावनम्नमुखीमनिच्छन्तीं किल बलादोभ्योमादाय शयनीयम्, शयनीयादङ्कमङ्काच हृदयम्, देवीं
काद्म्बरीमारोपयामि । एवमुद्धनीवीमन्थिदृद्वतरापितिपाणिद्धयायास्त्रपानिमीलितलोचने चुम्बमब्बितात्मा चिराद्भवामि । एवं सुरेरिप दुर्लभं तद्धरामृतमा त्रमेनिपीय सुजीवितमात्मानं
करोमि । एवमतिकोमलत्यान्तविलीय विशन्त्या इवाङ्गं गादालिङ्गनसुखरसभरेण मकरच्यजानलद्ग्यशेषं निर्वापयामि शरीरम् । एवं परवत्यापि खेच्छाप्रवृत्तयेव निष्प्रयत्नयात्यमियुङ्गानयेवापसप्न्यापि ईतात्माप्णयेव संगोपितसर्वाङ्ग्योप्युपद्शितभावयेव देव्या कादमबर्या सह न किमपि सर्वजलसुलभमपि योगैकगम्यम् , स्पर्शविषयमपि हृद्यमाहि, मोहनमपि
प्रसाद्नमिन्द्रियाणाम्, उदीपनमपि मदनहृतभुजो निर्वृतिकरम्, उपहितसर्वोङ्गस्वेदमध्या-

णातिबहलानि निबिडानि कुङ्कमानि केसराणि, कुसुमानि पुष्पाणि, धूपास्तुरुकाः, अनुलेपनानि विलेपनानि, एतेवामामोदः परिमलस्तेनोद्दीपितः प्रगुणीकृतो हृदयजन्मा कामो यस्मिनेतादशे वासभवने निवासगृहे शय-नीयवर्तिनस्तल्पगतस्य मम समीपमभ्यर्ण क्षणमप्युपविश्यास्थाय क्षतो नर्मालापो हास्यालापो ययैवंभूतायां मदलेखायां निर्गतायां बहिर्गतायां सत्यां त्रपया ळज्जयावनम्रमवनतं मुखं यस्याः सैवंभूतामनिच्छन्तीमवाञ्छ-न्तीम् । किलेति सस्ये । बलाद्धठाद्दोभ्यां बाहुभ्यामादाय गृहीत्वा शयनीयं शय्याम् , शयनीयादङ्कभुत्सङ्गम् , अङ्गाच हृदयं स्तनान्तरं देवीं कादम्बरीमारोपयाम्युपरि स्थापयामि । एवमिति । उद्घटा या नीव्युचयस्तस्या श्रन्थिस्तस्यां इडतरमतिनिधिडमपितं स्थापितं पाणिद्वयं करयुगलं यथा सा तथा तस्यास्त्रपया लज्जया निमीलिते मुद्रिते लोचने नेत्रे चुम्बंश्वुम्बनं कुर्वन् । चिराह्नहुकालमविद्यतात्मा कृताथीकृतात्मा भवामि । एवमिति । तदन-न्तरं सुरैरिप देवैरिप दुर्लमं दुष्प्रापं तस्या अधरामृतं दन्तवस्त्रपीयूषमातृप्तेः पानेच्छानिवृत्तिपर्यन्तं निपीय पानं कृत्वा सुष्टु जीवितं प्राणितं यस्यैवंभृतमात्मानं करोमि स्जामि । एवमितकोमलतयातिमृदुतयान्तमेश्ये विलीय द्रवीभूयाङ्गं शरीरं विश्वन्लेव प्रवेशं कुर्वन्लेव गाढं निबिडं यदालिङ्गनमुपगृहनं तस्य सुखं सौख्यं तस्य रसस्तस्य भर आधिक्यं तेन मकरण्वज एवानलो विह्नस्तेन दम्धशेषं प्रज्वलनादुर्वरितं शरीरं देहं निर्वापयामि शीतलीकरोमि । एवमिति पूर्वोक्तमिव परवत्यापि पराधीनयापि खेच्छाप्रवृत्तयेव यदच्छासंचारिण्येव, निष्प्र-यक्षयापि कृतिरहितयाप्यभियुज्ञानयेवाभिनोदयन्सेव, अपसर्पन्त्याप्यपसरणं कुर्वन्त्यापि कृतो विहित आत्म-नोऽर्पणं ययैवंभूतयेव, संगोपितानि गुप्तानि सर्वोङ्गानि ययैवंभूतयाप्युत्प्राबल्येनोपदर्शितो भावोऽभिप्रायो ययैवं-भूतयेव देव्या कादम्बर्या सह तिकमप्यनिर्वचनीयं सर्वजनानां समग्रनराणां सुलभमपि सुप्रापमपि योगेन चित्तैकाम्यलक्षणेनैकं केवलं गम्यं होयम् । 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इति कोशः । स्पर्शस्य विषयमपि हृदयप्राहि स्तनान्तरग्रहणशीलम्, मोहनमपि वैचित्त्यजनकमपि प्रसादनं प्रसन्नकृदिन्द्रियाणां करणानाम्, उद्दीपनमप्य-तिप्रकाशकमि मदनहुतभुजः कामवहेर्निर्दृतिकरमुपशमकरम्, उपाहितः स्थापितः सर्वाङ्गेषु स्त्रेदो घर्मजलं

टिप्प॰-1 नीवी अधोवस्थवन्धनम् । 2 'उपाहितसर्वाङ्गखेदमपि' उपाहितो जनितः सर्वेषामङ्गानां खेदः श्रमो यस्मिन् तत्, इति पाठः ।

पाठा०—१ भूषानुहेपन. २ शयनीयवर्तिनो मम समीपम्, शयनवर्ती मत्समीपे समुपविष्य. ३ क्षणमिव. ४ उद्गाढ. ५ पाणिद्रयाम्, ६ अनुभिवतात्माः ७ अङ्गमङ्गम्, ८ छतोपसर्पणया, ९ उद्दर्शित. १० विषम्, ११ निवृत्ति.

हादकरम्, उपजनितविषमोच्छ्वासश्रममस्वदमि ससीत्कारपुळकजननम्, अनुभूयमानमरनुत्पादितानुभूयमानस्पृहम्, सहस्रवारानुभूतमप्यपुनकक्तम्, अतिस्पृष्टमप्यनिर्देश्यस्तरूपम्,
अविन्त्यमसमासङ्गमनुरुत्पर्शमनुपमरसमनाच्येयप्रीतिकरं परमध्यानसहस्राधिगतं निर्वाणमिषापरप्रकारं सुरताख्यं सुखान्तरमनुभूय निमेषमप्यकृतविरहस्तया सह तेषु तेषु रम्येष्देशेषु रममाणः स्वभावरम्यमि रमणीयतरतां यौवनसुपनयामि । एवर्मुत्पन्नविश्रम्मां देवीमेवाभ्यध्ये वैशम्पायनस्यापि मदळेखया सह घटनां कार्यामि" इत्येतानि चान्यानि च चिन्तयन्नचेतितक्षुत्पिपासातपश्रमोज्ञागरव्यथो दिवारात्रौ चावहत् ।

एवं च वहतोऽण्यस्य द्वीयस्तयाध्वनोऽर्धपथ एव कालसपी वर्त्सनः, प्रबल्धिङ्को प्रीष्मस्य, निज्ञागमो गभस्तिमतः, स्वर्भानुरमृतदीधितेः, धूमोद्रमो वज्रानलस्फुरितानाम्, मदागमो

येनैवंभूतमप्याह्णादकरं प्रमोदजनकम्, उपजनित उत्पादितो विषमो दुःसह उच्छ्वासश्रमखेदो येन तत्। तत्रोन्छ्वासः श्वासः श्रमः खेदः, खेदो घर्मजलम्, एतादशमि ससीत्कारं ससीत्कृतं यथा स्यात्तथा पुलकजननं रोमाख्योत्पादकम्, अनुभूयमानमि साक्षात्क्रियमाणमप्युत्पादिता जनितानुभूयमानस्य साक्षात्क्रियमाणस्य स्पृहा बाच्छा येन तत्। सहस्रवारमनेकवारमनुभूतमि सेवितमप्यपुनरक्तमनाभेडितम्, अतिस्पष्टमप्यतिप्रकटमप्यनिदेशं दशिषितुमश्वयं खरूपं खभावो यस्य तत्। अन्वन्यमिदमेतदिति चिन्तयितुमश्वयम्। न विद्यते समानसङ्गः संबन्धो यस्य तत्। अनुलो निरुपमः स्पर्शी यस्य तत्। अनुपमः सर्वेभ्योऽतिशायी रसो यस्य तत्। अनुष्या कर्मणि वृद्धौ कारः स्यात्। परममुत्कृष्टं यद्धानमेकप्रस्यसंतिक्तस्य सहसं तेनाधिगतं सहितमपरप्रकारमित्तरस्वरूपं निर्वाणमिव ब्रह्मेव । सुरतेत्याख्या यस्यवंभूतं सुखान्तरमेकस्मात्सुखादन्यत्युखं सुखान्तरमनुभूयानुभविषयीकृत्य निमेषमि चर्छानीतिकनमात्रमि तया सहाकृतो विरहो वियोगो येनैवंभूतोऽहं तेषु तेषु रम्येषु मनोहरेषुहेशेषु प्रदेशेषु रममाणः कीषां कुर्वाणः सभावेन निर्मोण रम्यं रमणीयमि यौवनं तारण्यमितिश्वयेन रमणीयं रमणीयतरं तस्य भावस्तत्ता तां उपनयामि प्रापयामि । प्रवित्तिति । पूर्वोक्तरीत्यात्मः संजातो विश्वममे विश्वासो यस्याः सैवंविधां देवीं कादम्बरीमभ्यर्थं प्रार्थनां कृत्वेन वैद्यम्पायनस्यापि मदछेखया सह घटनां संबन्धं कार्यामि विरच्यामि । अवहिद्यन्वयस्तु पूर्वमुक्तः।

प्यमिति । पूर्वोक्तप्रकारेण वहतोऽपि गच्छतोऽप्यध्वनो मार्गस्य दवीयस्तयातिक्र्तया । 'दवीयश्व दविष्ठं च सुद्दे दीर्घमायतम्' इत्यमरः । अर्धपथ एवार्घमार्ग एव जलदकालो वर्षासमयो वभूवाजनिष्ठ । तमेव विशेष्यकाह—कालेस्यादि । वर्सनो मार्गस्य कालसर्गः कृष्णाहिः । गमनविष्ठकारित्वादुपमानम् । प्रीष्मस्य निदाष्य प्रवलेपद्धो बहुलकर्दमः । पद्धः कर्दमः । गभित्तमतः श्रीसूर्यस्य निशागमो रजन्या उद्भवः, रविकरप्रसर्प्रतिरोधकारित्वात् । अमृतवीधितेश्वन्दस्य स्वर्भान् राहुः । सर्वतस्तरप्रकाशप्रतिरोधकत्वात् । वर्ष्रं पविस्तस्यानले वृद्धिस्तस्य स्फुरितानां विस्फूर्जितानां धूमोद्रमो धूमप्रादुर्भावः । यदि वा धूमोद्रमो धूमकेतोरुदयः । यथा धूमकेतोरुदयेन सर्वसस्यानां विनाशस्त्रथैवानेन वज्रानलस्येति भावः । मकरध्वजङ्गक्रस्य कंदर्पगजस्य मद्दागमो

टिप्प०—1 अविचारितमिद्म् । 'प्रबलकम्पः' इति पाठः । ग्रीष्मस्य तापनिवृत्त्या, अथवा प्रबलक्ष-व्हावातात् प्रबलकम्पकरः ।

पाटा॰—१ अनिदिश्यः २ अचिन्स्यसमागमम्. ३ निर्वाणसुखम् ४ प्रकाशम् ५ तथैवः ६ देशेषुः ७ स्तयमैव रम्यम्. ८ उत्पन्नसहस्रविश्रम्भाम्, ९ जागरः १० नम्पः

िकथायाम्-

मकरध्वजकुञ्जरस्य, मरणान्धतमसप्रवेशो विरहातुराणाम्, अमोघकाळपारंग्वागुरोत्कण्ठितकामिहरिणानाम्, अमेचळोहार्गळदण्डो दिग्वारणानाम्, अच्छेचिहिश्वीरशृङ्खळा वाहानाम्,
अनुन्मोच्यनिगळवन्धोऽध्वगानाम्, अळङ्क्यकान्तारळेखा शोषितानाम्, काळायसपञ्जरोपरोधो जीवळोकस्य, उद्गर्जन्नेळिकुळगवळमळिनघनघटामोगमीषणो विषमविस्फूर्जितध्वनिर्विषमतरतिहद्भणाकर्षा मण्डळितविकटशक्तकार्भुकोऽनवरैतधाराशरासारवर्षप्रहारी पुरोमार्गर्भुपक्तधन्विकद्भ इवान्धकारितमुखो निस्तिशशतसहस्रसंपातदुष्प्रेक्ष्योऽश्विणी प्रतिप्रन्निवाशुगमनविष्नकारी वभूव जळदकाळः।

तेत्र च प्रथमभस्य चेत्नाहारिभिर्मूच्छावेगैर्न्धकारतामनीयन्त दश दिशः, ततो जल-

द्र्पांगमः । कामोद्दीपकत्वात्तस्येति भावः । विरहातुराणां वियोगपीडितानां मरणमेवान्यतमसं निविङं तमस्तस्य प्रवेशः । विरहिजनस्य प्राणापहारित्वात् । उत्कण्ठोत्कलिका जाता येषां त उत्कण्ठिताः । इतो जातार्थे । एतादशाः कामिन एव हरिणाः कुरङ्गास्तेषाममोघः सफलः कालः इयार्मवर्णः पाशवागुरा वन्धनरज्जुः । दिग्वारणानां दिग्ग-जानामभेवो भेत्तुमशक्यो लोहस्यायसोऽर्गलदण्डः परिघयष्टिः । तत्करीघातैर्द्वभेद्यत्वात् । वाहानामश्वानामच्छेय-इछेत्तमशक्यो यो हिजीरः पादपाशस्तस्य श्टक्कैला । अध्वगानां पिथकानामनुन्मोच्यस्यक्तुमशक्यो निगलबन्धो निगडवन्थः । विम्नकारित्वात् । प्रोषितानां गतभर्तृकाणामलङ्गया लङ्गितुमशक्या कान्तारलेखा वनराजिः । जीवलो-कस्य जीवाधारक्षेत्रस्य कालायसस्य लोह्विशेषस्य पज्ञरं लोकप्रसिद्धं तेनोपरोधो गमनप्रतिबन्धः । जीवलोकम-भितो वर्तमानत्वेन गतेः प्रतिरोधकत्वेन च पञ्जरोपमानं मेघसमयस्येति भावः । कि कुर्वन् । उत्प्राबल्येन गर्ज-न्गर्जितं शब्दं कुर्वन् । अलिकुलानि भ्रमरकुलानि, गवला अरण्यमहिषाः, तहन्मलिनाः कृष्णा घनघटा मेघपङ्कय-स्तासामाभोगो विस्तारस्तेन भीषणो भयानकः । विषमा वका विस्कृषितस्य विज्ञिभतस्य ध्वनिर्यस्य स तथा । विषमतरोऽतिकठिनो यस्ति द्वणो विद्युद्धणस्तमाकर्षतीस्येवंशीलः स तथा । मण्डलितं मण्डलाकारं संजातं विकटं विपुलं शक्तकार्भुकमिन्द्रधनुर्यस्मिन्स तथा। 'विकटं विपुलं बृहत्' इति कोशः। अनवरतं निरन्तरं धारा एव द्यारा बाणास्तेषामासारवर्षो वेगवदृष्टिस्तेन प्रहरतीत्रेवंशीलः स तथा । पुरोमार्गमप्रपन्थानमुपरन्धनप्रतिरोधं क्रविन्विरुद्ध इव शत्रुरिवान्धकारितं संजातान्धकारं सुखमाननं यस्य स तथा । निश्चिशानां खड्डानां यच्छतसहसं लक्षं तस्य संपातः पतनं तद्रहुष्प्रेक्ष्यो दुःखेन प्रेक्षितुं शक्यः । अक्षिणी चक्षुषी प्रतिप्रशिव । प्रतिहन्तीति प्रति-धन् । शत्रन्तः । प्रतिघातं कुर्विशिव । आञ्चगमनस्य शीघ्रगतेर्विष्ठकारी प्रतिबन्धजनको वर्षासमयो वस्रवेस-न्वयस्तु प्रागेवोक्तः।

तत्र च जलदकाले प्रथममादावस्य चन्द्रापीडस्य चेतोहारिभिश्चित्तप्राहिभिर्मूच्छीवेगैमोहसंवेगैर्दश दिशो दश ककुभोऽन्धकारं तिमिरं तस्य भावस्तत्ता तामनीयन्त प्रापितवन्तः । दश दिशोऽन्धकारतां प्रापिता इसर्थः ।

टिप्प०—1 तत्र, इत्युचितम् । 2 कामिहरिणानाम् अमोघा कालपाश एव (यमसंबन्धिनी गळ-बन्धनरज्ञुरेव) वागुरा बन्धनयञ्चम् । 3 वर्षासु पङ्किलभूमौ हस्तिनां पादाः प्रोथन्तीति तेषां गम-नदुष्करत्वादगीलेखर्थः । 4 सवेगं गमनाभावात् । 5 शत्रुः कथमन्धकारितसुखः ? अत एव विरुद्धः (द्स्युः 'ढाक्') परिज्ञातो मा भवेयमिति स्वरूपविलोपार्थं मस्यादिना समाच्छादितसुखो भवति । जलद-कालस्तु-अन्धकारितम् अन्धकाराच्छक्तम् (दृष्टिशक्तिविहीनम्) सुसम् (लोकानाम्) यसिन् तादृद्धः । स्थगितसूर्याचन्द्रतया अन्धकारयुक्तं वद्नं लोकानामन्नेत्याश्चयः । 6 द्स्युस्तु खङ्गशतसदृष्क-संपातभीषणः । 7 प्राप्यन्त, इत्थर्थ उचितः ।

पाठा०—१ पाद्योत्किण्ठितः पाद्यविरहोत्किण्ठितः २ अलिगवयः अलिगणकुवलयः ३ धारासारः ४ अवस्त्यतः ५ ततः ६ चेतः ७ अन्यकारम्

घरैः । अग्रतः संग्रुत्युतेन चेतसा काष्यगम्यत, पृष्ठतो हंसैः । पुरस्तात्परिमिलिनोऽस्य निःश्वासमैरुतः प्रावर्तन्त, पश्चात्कद्म्बवाताः । पूर्वं तुलितनीलोत्पलवनकान्ति नयनयुगलमस्य सिललं सगुत्सम्बन्धे, चरममम्भोगुचां वृन्दम् । आदावापूर्यमाणमुँद्रेगेनोत्किलकासहस्रपर्याकुलं मनोऽस्याभवत्, अवसाने स्रोतिस्विनीनां पात्रम् । अपि च दुस्तरैनेदीपूरैरेव सहावधेन्त मन्मथोन्माथाः । वैषाजलविल्लिलितेः कमलाकरैरेव सह ममज्ज काद्म्बरीसमागमप्रसाशा । धारायासहैः कन्दलैरेव सहाभिद्यत हृदयम्। अम्भोद्याताहतैर्धाराकद्मबन्जुद्धालेरेव सहा-कम्पतोत्कण्टिकता तनुः । अनवरतजलपतनंर्जेजिरितपद्मभिः शिलीन्ध्रेरेव सह ताम्रता-मधत्त नयनयुगर्लम् । उत्कूलसिललोत्खन्यमानमूलैः सरित्तटैरेव सहापतंन्त्राणाः । परिमलमयेमीलतीभ्रक्तिरेव सह व्यर्भृम्मन्त रेणरणकाः । विधातिगुहनिर्घातेरेवाभव्यन्त मनोरथाः ।

ततस्तदनन्तरं जलधरेमेंघैः । अप्रतः प्रथमतः समुद्धतेन सम्यगुरुपतितेन चेतसा हृदयेन क्राप्यनिर्दिष्टस्थलेऽ-गम्यत गमनमकार्यत । पृष्ठतः पृष्ठभागे हंसैश्वकाक्षेर्गतम् । प्रस्तात्प्रवेमस्य चन्द्रापीडस्य परिमलिनः परि-मलयुक्ता निःश्वासमस्तः घ्राणवायवः प्रावर्तन्त । पश्चात्मदम्बवाताः प्रवर्तितवन्तः । पूर्वं तलिता सदशीकृता नीलोत्पलानां नीलकमलानां वनं काननं तस्य कान्तिद्यतियेनैवंभूतं नयनयगळं नेत्रयग्ममस्य चन्द्रापीडस्य सिललं जलं समुत्ससर्जोन्समीच । चरमं पश्चादम्भोमुचां मेघानां वृन्दं समृहुम् । आदी च प्रथमं चास्य चन्द्रापीडस्योद्वेगेनाऽरस्याऽऽपूर्यमाणं भ्रियमाणमुत्कलिका हृहेखास्तासां सहस्रं तेन पर्योक्कलं व्याप्तमेतादर्श मनश्चित्तसभवत् । अवसाने प्रान्ते । पश्चादित्यर्थः । स्रोतस्विनीनां नदीनां पात्रं तीरद्वयान्तरम् । 'पात्रं च भाजने योग्ये पात्रं तीरद्यान्तरे' इति विश्वः । उद्वेगेनोद्वाहलकेनापूर्यमाणम् । जलैरिति शेषः । 'उद्वेगः कमकीफले। उद्वेगोऽप्युद्धाहलकोद्वेजनोद्गमनेषु च' इति विश्वः। उत्कलिका वीचयस्तासां सहस्रं तेन पर्या-क्रलं चाभवत् । अपि चेति प्रकारान्तरे । दुःखेन तर्त् शक्यन्त इति दुस्तरास्तैरेताहरीनीधीपूरैस्तिटनीधवैरेव सह मन्मथस्य कंदर्पस्योन्माथा उन्मथनान्यधर्भनतेथिषत्। वर्षाजलानि वृष्टिपानीयापि तैर्विछिलितैरितस्ततः पर्यस्तैः कमलाकरैरेव पद्मसमूहेरेव सह कादम्बर्या गन्धवेपुत्र्याः समागमो मेलापस्तस्य प्रस्याशा वाञ्छा समजाब्रुडत् । धारा वेगेन जलपातास्तासां रयो वेगस्तमसहैन्त इति धारारयासहास्तैः कन्दलैरेवै सह हृदयं चेतोऽभिद्यत भेदमापादितवान् । अम्भोदवातेन जलदवायुनाहतास्ताष्टिता ये धाराकदम्बा धारया ये विकसन्ति ते धाराकदम्बास्तेषां कुङ्मालैर्मुकुलैरेव सहोत्कण्टिकता सरोमात्रा ततुः शरीरमकम्पत कम्पयुक्ता बभूव । अनवरतं निरन्तरं यज्जलपतनमम्भोनिपतनं तेन जर्जरितं शिथिलीकृतं पक्ष्मोपरि-वर्ति रोम येषामेवंभृतैः शिलीन्द्रेभूमिस्फोटैः सह नयनस्यालं नेत्रस्यमं ताम्रतामीषद्रकतामधत्त बभार । उरप्रावल्येन यानि कूलसिललानि तैरुत्खन्यमानानि पालमानानि मूलान्यधोभागा येषामेवंभूतैः सरित्तदैस-टिनीतीरैः सह प्राणा असवोऽपतन्त्रंशमापुः। परिमलप्रधानानि परिमलमयानि मालतीनां विविवेशेषाणां मुकुलै: कुडालैरेव सह रणरणका उत्कण्ठा व्यज्नम्भन्त विकासमभजन्त । तथातिग्रहिनधातैरेव मनोरथा

टिप्प०—1 न सहन्ते इत्युचितम् । 2 रक्तवणैः कन्दरुयाख्यळतायाः पुष्पैः 'विखम्ब्यमाना नवक-न्द्छैसो' इति काळिदासः । 3 परस्परमाझतोर्वातयोयों वेगो नीचैर्निष्पतति सञ्चदः स निर्धात उच्यते । 'क्रस्कळनिधनोत्पातनिर्धातवातः' इति वेणी० ।

पाठा०—१ समुपष्टुतेन. २ निःश्वसित, ३ आदावपूर्वम्. ४ छद्वेग. ५ अवर्धतः ६ वर्षः ७ छिल्तैः ८ प्राभि-धत द्वयं कादम्बरीसमागमप्रवाशाधारया सह रयात्कन्दलैरुद्भियत नवाम्मोदवाताहतैर्धाराकादम्बकुष्कलैरेवः ९ भारा-यासकन्दलैरेवामिहतद्वदयम्, नवाम्मोदवाताहतैः कदम्बकुष्कलैरेव सहोदकम्पोत्किण्ठिताः १० जर्जरितैः पक्ष्मिः. ११ युगलं च, युगम् १२ अपतन्त कामवाणाः अपतम् १३ कुसुमैः १४ छज्नुम्मन्तः १५ रणरणकः १६ तथा-तिग्रहमिर्धातैरेवः तथापि ग्रम्भिर्यातैरेवः तथा ग्रहमिर्धनैरवः

तीक्ष्णतरकोटिभिः केतकीसूचिभिरेवानुष्टवन्त मर्माणि । उच्छिकः शिर्लिभिरेवाद्द्यन्त गात्राणि । अन्धकारितदिशा मेर्घंतमसेवावधित मोद्दान्धकारम् । तिरस्कृतध्वान्तेन तिडदात-पेनेवातन्यत संतापः । भरेणेव गम्भीरगिक्तिकसंतानोत्किम्पितधरापीठवन्धेनेभसि नवधनैः, धनजछधारातिपातवाचाछितचञ्चभिरन्तराछे चातकैः, उद्दामभेद्दारावराविभिरविभृष्ठे दर्दुरैः, अनवरतेंझांकाररवजर्जरितधाराम्बुभिराशासु जळदानिछः, उन्मुक्तमद्कछकेकाकोछाहछैः काननेषु कछापिभिः, असमशिखरोपळस्खळनकळकळमुखरैगिरिषु निर्झरैः, उछोळकछोळार्स्माळविर्देशिरितविषमनिर्घोषभौङ्गारिभिः सिरित्सु पूरैः, सर्वत्र विततेन खळीषु, सेद्देतेन कन्दरेषु, उद्यण्डेन शिखरिषु, कलेनाम्बुषु, पद्दना पर्वतत्रदेषु, मृदुना शाद्दळेषु, चारुणा

अभिलाषा अभज्यन्त भन्नमापुः। तीक्ष्णतरातिशयेन तीक्ष्णा कीटिरयभागो येषामेवंभूतैः केतकीस्चिभिवै-हीविशेषकण्टकैरेव सह मर्माणि मर्मस्थानान्यत्रद्येन्ताच्छियन्त । उद्भव शिखा येषामेवंभूतैः शिखिंभिर्म-युरैरेव गात्राण्यज्ञान्यदह्यन्त प्राज्वलन् । अन्धकारितदिशा मेघतमसैव मोहान्धकारमवर्धतैधिष्ट । तिरस्कृतं म्यक्कतं ध्वान्तं तिमिरं येनैवंभूतेम तिबदात्रपेनैव विद्यदालोकेनैव संतापः संज्वरोऽतन्यत व्यस्तार्यत । भरेण चिति । भरो भारस्तेन गम्भीरं गभीरं यद्गर्जितं स्तनितं तस्यैकं प्रधानं संतानं परम्परा तेनोत्प्राबल्येन कम्पि-तश्चलितो धरायाः प्रथव्याः पीठबन्धो यैस्ते यथा तैर्नवधनैर्नवीनजलधरैर्नभिस व्योम्नि । अन्तराले विचाले चात-कैर्नभोम्बपैः । कीहरोः । घना निविडा या जलधारास्तासामतिपातोऽतिपतनं तैन वाचालिता मुखरा-अञ्चवश्रञ्जपदिका येषां ते तथा तैः । अवनिमूळे पृथिव्यां दर्दुरैभेंकैः । कीदर्शः । उद्दामः कठिनो यो महा-राबो महाध्वनिस्तस्य राविभिर्जिहिपभिः । आज्ञासु दिशासु जलदानिलैमैघमारुतैः । कीदशैः । अनवरतं निरन्तरं झांकाररवो क्षंज्ञावातध्वनिस्तेन जैंजीरतानि शिथिलितानि धाराम्बृनि यैस्ते तथा तैः । काननेष्वरण्येषु कला-पिभिमीयुरै: । कर्यभूतै: । जन्मुक्तो यो मदस्तेन कलो मनोहर: केकाया मयुरवाण्याः कोलाहलः कलकलो येषां ते तथा तैः । गिरिषु पर्वतेषु निर्झरें झेरैः । 'उत्सः प्रस्ववरणं वारिप्रवाहो निर्झरो झरः' इत्यमरः । किंबि-शिष्टैः। असमा विषमा ये शिखरोपलाः सानुप्रस्तरास्तेषु स्खलनेन भ्रंशेन यः कलकलः कोलाहलस्तेन मुखरैवी चालैः । सरित्सु तटिनीषु पूरैः प्रवेरम्बुदृद्धिभिः । किभूतैः । उल्लोला उत्प्राबल्येन चन्नला ये कल्लोलास्तरंगास्ते-षामारफालोन्योन्याचातस्तेन विरफारितो विस्तारितो यो विषमनिर्घोषोऽसमध्वनिस्तेन झांकारिभिर्घोतिभिः। एवं सर्वर्तश्च स्थलीव्वकृत्रिमस्थलभूमिषु विततेन विस्तृतेन, कंदरेषु दरीषु संहतेन प्रतिहतेन, शिखरिषु पर्वतेषूचण्डेनात्युप्रेण, अम्बुषु पानीयेषु कलेन मनोहरेण, पर्वततटेष्वदिवप्रेषु पदुना स्पष्टेन, शाद्वलेषु शादहरितेषु मृदुना कोमलेन, कपोलेषु गहात्परप्रदेशेषु चारुणा मनोहरेण, शाखिषु बृक्षेषु सान्द्रेण निविदेन,

टिप्प०—1 'अतुद्यन्त' अपीड्यन्त, इत्येव पाठ उचितः । तुत्यतेः परसैपदित्वात् । 2 ध्वितर्न इतिष्टीकाकारेण । शिखिभिरिम्निमिरित्यपि व्यज्यते । उच्छिलैः उद्गतज्वालैरिति तन्नार्थः । 8 अनवरत- झांकाररवेण (झांकाररवपूर्वकम्) जर्जरितानि धाराजलानि यैः । 4 नभित घनैः, अन्तराले चातकैर्वित- तेन स्थलीषु च सर्वतो विततेन धारारवेण, इत्यन्वयः ।

पाठा०—१ तीक्ष्णान्तरः २ अतुट्यन्तः ३ शिखरैः ४ निशामेषः ५ मोहान्धकारः ६ भरेण च. ७ धारापीठः ह धनजळधरधारानिपातरभसवाचालितः धनजळळवाचातिरभसवाचालितः ९ महारावहारिभिः महावारराविभिः १० तले. ११ झंकारः १२ विस्फुटितः १३ छद्वारिभिः. १४ सरित्पुरैः १५ संभूतेनः

कंपोलेषु, सान्द्रेण शाखिषु, तनुना रेणोपलेषु, उत्वणेन तालीवनेषु, यैथाधाराइमपतनमा-कण्येमानेन सर्वप्रकारमधुरेण हृँद्यप्रवेशिना धारारवेणोत्कलिकाकितो न रात्रौ न दिवा न प्रामे नारण्ये नान्तर्न बहिन वने नोपवने न वर्सीन नावासे न वहन्न तिष्ठन वैशम्पा-यनस्मरणेन न कादम्बरीसमागमानुध्यानेन कथंचिद्पि न कचिद्पि निर्वृतिमेबाध्यगच्छत्।

अनिधगतिनेश्वितिश्चातिकष्ठतया वजानलसेव जलदसमयेन्धनस्य मदनहुतभुजो भसासा-त्कर्तुमेवोद्यतस्य धीरस्वभावोऽपि प्रकृतिमेवोत्ससर्ज । प्रावित्तेसकलधरातलैधाराजलैरप्यशो-ध्यत । द्योतितद्शदिशा शतहदालोकेनापि मूच्छोन्धकारेऽश्चिष्यत । आहादितजीवलोकैर्ज-लदानिलैरप्यद्यत् । पयोभारमेदुरैर्धनैरपि तनुतामानीयत । पाटलितशाहलै: शक्रगोपकैरपि पाण्डुतां प्रस्पद्यत । कुसुमधवलै: कुटजैरपि रागपरवशोऽक्रियत । त्थापि सकलजगजी-

तृणानामुपलाः समृहास्तेषु तनुना तुच्छेन, तालीवनेषू व्यणेनोभेण, धारयादमपैतनं यथा भवति तथाक व्यमानेन श्रूयमाणेन, सर्वेष्ठकारैमेधुरेण मिष्टेन, हृदयप्रवेशिना चित्तप्रविष्टेन, धारारवेण जलसंपात व्वनिनोत्किलका हृलेख-स्तेन किलतो व्याप्त एवं भृतश्रद्धादाच्या न रात्री निशायाम्, न दिवा दिवसे, न ग्रामेऽवसथे, नारण्ये वने, नान्तरे मध्ये यहस्य, न बहिर्यहादन्यत्र, न वने कानने, नोपवने नगराभ्यणंवर्तिवाटिकायाम्, न वर्त्मिन मागं, गावासे सौधे, न चहन्गच्छन्, न तिष्ठन् स्थितिं कुर्वन्, न वैश्वम्पायनस्य स्मरणेन स्मृत्या, न कादम्बर्याः समागमस्य मेलापकस्यानुष्यानेनामुचिन्तनेन कथंचिद्पि महता कष्टेन न कविद्पि न कुत्रापि निर्वतिमेव चित्तस्वास्थ्यमेवाध्यगच्छद्प्रापत्।

अनिधगताऽप्राप्ता निर्वतिश्वित्तस्वास्थ्यं यस्यैनंभूतश्चातिकष्टतयातिकृच्छ्तया वज्ञानलस्येव भिदुरांप्रेरिव जल-दकालः प्रावद्ग तस्य समयोऽवसरः स एवेन्धनिम्धा यस्यैनंभूतस्य मदनहुतभुजः कामाग्नेभस्मसात्कर्त्तमेवोव-तस्य कृतोयमस्य धीरस्वभावोऽपि स्थ्यंप्रकृतिरिप प्रकृतिमेव स्वभावमेव चन्द्रापीड उरससर्क तस्याज । तदेव दर्शयन्नाह—स्नावित्तेति । प्रावितं जलसात्कृतं सकलं धारातलं यैरेवंभूतैर्धाराजलैरप्यशोष्यत शोषं प्राप्तवान् । अपिशब्दः सर्वत्र विरोधालंकृतियोतनार्थः । योतिताः प्रकाशिता दश दिशो येनैवंभूतेन शतहदालोकेन विद्युत्प्रकाशेनापि भूच्छां मोहः सैवान्धकारं तिमन्तं तस्मिनस्थित्यत विक्षिपे । आहादितः प्रमोदितो जीवलोको यैरेवंभूतैर्जलदानिलेक्चञ्झावायुभिरप्यदद्यत प्राज्वल्यत । पर्योभारेण जलवीवधेन मेदुरैः पुष्टैरिप घनैमेधिस्तन्तता श्रीणतामानीयताप्राप्यत । पाटलितानि श्वेतरक्तीकृतानि शाद्दलानि शाद्दितानि यैरीहर्शैः शक्तगोपंकरप्यिपर-जोभिरिप पाण्डतां धवलतां प्रत्यपयत स्वीचके । श्वेतरक्तस्तु पाटलः इस्तमरः । कुसुमैः पुष्पैः कृत्वा धवलैः ग्रुभैरेताहर्शैः कुटजीगिरिमिक्विक्तिभरिप रागप्रवशोऽनुरस्त्यधीनोऽकियताकल्यत । तर्थाप्येवं सस्यि सकल-

टिप्प०—1 समृहार्थे उपलोऽप्रसिद्धः । अत एव 'तृणोलपेषु तृणेषु उलपेषु (गुल्मायितासु लतासु) 'गुल्म-युल्प इत्यपि' इत्यमरः । 2 अइमपतने वक्ष्यमाणं माधुर्यं न भवति, अत एव 'यथाधारासंप-तनम्' इत्येव पाटः । 3 न वक्ष्मीत नावासे इत्यादि पूर्वं सप्तम्य-तसुपात्तम्, अग्रेपि 'न क्षन्विद्पि' इति अधिकरणितिर्देशेनैवोपसंहारः कृत इति 'स्मरणेन' 'अनुध्यानेन' इति तृतीया-तपाटः स्थूल एव । 'न वैशम्पायनस्मरणे, न कादम्बरीसमागमानुध्याने, न कथंनिद्पि' इत्येव पाटः । 4 ईदशस्य मदनहुतभुजः अतिकष्टतया अतिक्षेशदायकस्वेन, इत्यन्वयः प्रहेलीकृतष्टीकाकृता । 5 'बीरबहुद्दी' इति मापाख्यातैर्वर्षा-कीटैः । 6 'तथाहि' इति पाट उन्वितः ।

पाठा॰—१ पत्नलेषु. २ तृणोलवेषु. ३ यथाभारापतर्नः यथाधारासंपतनः ४ हृदयं प्रविशता धाराः ५ सक्छः धाराजलैः ६ तथा चः

वनहेतुनापि जीवितसंदेहरोलामारोपितो जलदकालेन, उत्कूलगामिषु विधिविलसितेषु सरित्पूरेषु चोत्प्रवमानः, अनवरतवर्षाजलजनितेषु मृच्छोगमेषु पङ्कपटलेषु च निमज्जन, जलमरस्थागतवर्त्मनि विलोचने च स्ललन, विकासिनीषु कादम्बरीप्राप्तिचिन्तासु धाराकदम्बरजोस्थागतवर्त्मनि विलोचने च स्ललन, विकासिनीषु कादम्बरीप्राप्तिचिन्तासु धाराकदम्बरजोस्थागतवर्त्मनि विलोचने च स्ललन, विकासिनीषु काल्यस्वरीप्राप्तिचिन्तासु धाराकदम्बरजोस्विण्य चोमालस्वराः स्रोतांसि चोल्लक्षयन्, पनोपाहितयुद्धिना काद्मवरीसमागमीत्सुक्येन पयःप्रवर्यण चोद्यमानः, जीवितप्रत्याशामवर्द्धन्, तुरङ्गमांश्च परित्यजन्, तर्ज्यमान इव तिहिद्धः;
अवष्टम्यमान इव जलधरः, निभित्स्मान इव विस्कूर्जितैः, शकलिक्षयमाण इन शतशो
निश्चिशवृत्तिभिर्धारासारेः, निरुद्धास्ति जलदकालेनेवाग्रुगमनविद्यमूतास्ताशासु कादम्बरीसमागमाशा सुतरां नारुध्यतास्य, येया ताद्दशेऽपि यथास्थाननिगहितसमस्तप्राणिनि प्रायुद्धाले
कलामप्यकृतपरिलम्बोऽनीयंत तं पन्थानम्। धाराहितिविक्रणिताक्ष्मण च मुहुर्मुहुर्वलिंतान-

जगतः समप्रविश्वस्य जीवनहेतुनापि प्राणितकरेणापि जीवितस्य संदेहो द्वापरः स एव दोला प्रेङ्घा तां जलदः कालैन मेघसमयेनारोपितः स्थापितः । कूलस्योध्वेमुःकूलं गच्छन्तीस्येवंशीलान्युःकूलगामीनि तेषुःकूलगामिषु विधिविधातरेव विलिसतं चेष्टितं येष्वेतादशेषु सरित्पूरेषु च नदीक्षवेषु चोत्क्षवमानस्तरज्ञनवरतं निरन्तरं वर्षा-जलैंशृष्टिपानीयैजीनतेषु विहितेषु मूर्च्छांगमेषु मोहागमेषु पङ्कपटलेषु च कर्दमसमूहेषु च निमजन्ब्र्डन्, जल-भरेण स्थगित आच्छादिते वर्त्मीन मार्गे लोचने नेत्रे च स्खलन्स्खलनां प्राप्तवन् । विकासिनीषु विनिद्रासु कादम्बरीप्राप्तिचिन्तासु, धाराकदम्बाः येषां धारया पुष्पोद्गमो भवति ते धाराकदम्बाः, तेषां रजीवृष्टिष्वेत-स्परागवर्षास चामीलयैन्नसंकुचन् । अनुबन्धोऽन्योन्यं सापेक्षभावः स विद्यते ये वेवंविधेषु गमनविष्टेषु यात्रा-प्रतिबन्धेषु जलधरस्य मेघस्य ध्वनितेषु गर्जितेषु च मुह्यन्मोहं प्राप्तुवन्, सुतरां दुर्लह्वां वेगो रयो येषामेवंभू-तान्युत्किण्ठतानि सहस्रशः स्रोतांसि तिटिन्यादीनि चोलङ्कयन्नतिकामन् । घँनो मेघो जलदस्तेनोपहिता स्थापिता वृद्धिर्येनैवंभूतेन कादम्बर्याः समागमस्यौत्सुक्येन रणरणकेन पयसः प्रवः पूरस्तस्य रयो वेगस्तेन चोह्यमानो बहुमानी जीवितप्रसाशां प्राणितसमीहामैवहबधारयन् । तुरंगमानश्वांश्व परिस्यजनपरिहरन् , ति द्विविद्यद्भित्त-उर्यमान इव तिरस्कियमाण इव, जलधरैर्मेघैरवष्टभ्यमान इव अतिरुध्यमान इव, विस्फूर्जितैर्जलदचेष्टितैर्निर्भत्र्य-मान इव मिर्भत्सेनां क्रियमाण इव । शतको निश्चिशाः खङ्गाखेषां वृत्तिरिव वृत्तिवैतेनं येषामेवं मृतैर्घारासारैर्घाराया भासारैवेंगवहर्षेः शक्तलीकियमाण इव खण्डीकियमाण इव, अस्य चन्द्रापीडस्य जलदकालेन मेघसमयेनैवाशु-गमनस्य शीव्रयात्राया विव्नभूतासु प्रतिबन्धकारिणीव्याशासु दिशासु निरुद्धास्त्रपि कादम्बरीसमागमाशा सुत-रामस्यर्थं नारुध्यत न प्रस्ववध्यत, ययाऽऽशया ताहशेऽपि पूर्वोक्तलक्षणेऽपि यथास्थानं यथास्थलं निगडिताः संनाहिताः समस्ताः प्राणिनो येनैवंभूते प्राष्ट्रकाले वर्षीसमये कलामपि घटिकामात्रमपि न कृतो विहितः परि-लम्बो विलम्बो येनैवंभूतस्तं पन्धानमनीयत प्राप्यत । कथंभूतः । अनुगम्यमानोऽनुयायमानः । केन । वाजि-सैन्येनाश्वबलेन । एतदेव विशेषयन्नाह—धारेति । धाराणामाहलाभिषातेन विकृणितेऽर्धमीलिते अक्षिणी

टिप्प०—1 उत्कुळं प्रतिकूळं गच्छन्ति तादशानि विधिविळसितानि, कूळम् अतिक्रम्य गच्छन्ति तादशाः सिरित्पूराः इति बोध्यम् । २ 'आमीळन्' नेत्रे संकोचयन्, इत्येव पाठस्तद्रथेश्च । टीकाकारस्तु दूरतः प्रणम्यः । ३ घनं घना (प्रचुरा) वा उपाहिता वृद्धियं ब्रेट्शेन समागमौत्सुक्येन । ४ 'जीवित-प्रताशामितिवेद्दतस्तुरङ्गमांश्च परित्यजन्', मार्गगमनखेदेन अग्रे चळनशक्तिमवद्दतोऽश्वांसत्रैव त्यजिति पाठः अर्थश्च । ५ वज्रतिवेदित्यर्थः, 'स्फूर्जथुर्वज्रनिवेषः' इत्यमरः ।

पाठा०-१ जीवनसंदेह. २ वर्ष. ३ लोचने. ४ स्वग्रुविकासिनीपु. ५ अमीलन्. ६ विमुद्धन्. ७ उपाहृत. ८ अनिर्वेहंस्तुरंगमांश्च; अनिर्वेहस्तुरंगमांश्च. ९ आशया तया; यथा. १० असी. ११ विवलित; चलित.

मिताननेन अयोतदासिकंसंपिण्डितकेसरामेणेकसंतानकर्दमानुममखुरेणादृश्यनिम्नोन्नतस्खल-द्रतिना विशीर्थमाणपर्याणसमायोगेनोपर्युपरिवाहिनीतीरोत्तारसंतानावानपृष्ठेनापचीयमानब-स्रजवोत्साहेन वाजिसेन्येनानुगम्यमानो जीवितसंधारणाय यथा तथा निर्वेतिताज्ञनमा-त्रकोऽभ्यहितराजस्रोकवचसाप्यप्रतिपन्नशरीरसंस्कारो दिवसमेव केवसमबहत्।

वहंश्च त्रिंभागमात्राविशिष्टेऽध्विन निवेर्तमानं मेघनादमद्राक्षीत् । दृष्ट्या च दूरत एव कृतनमस्कारं तमप्राक्षीत्—'तिष्ठतु तावत्पुर्रेस्तात्पत्रलेखागमनवृत्तान्तप्रश्नः । वैश्वस्पायनवृ-त्तान्तमेव तावत्प्रच्छामि । अंथि, दृष्टस्त्वयाच्छोद्सरिस वैशस्पायनः १ पृष्टो वीवस्थानका-रणम् १ पृष्टेन वा किंचित्कथितं न वा १ पश्चात्तापी वास्मत्परित्यागेन १ स्मरित वास्मा-कम् १ पृष्टोऽसि वानेन किंचिन्मदीयम् १ उपलब्धो वाभिप्रायः १ उत्पन्नो वालापो युवयोः १ मातापित्रोवो संदिष्टं किंचित् १ विश्ववितो वा स्वयागमनाय १ आवेदितं वास्य

येन तत्तथा । मुहुर्मुहुर्वारंवारं विलतानि परावर्तितान्यानमितानि चाननानि मुखानि येन तत्तथा । च्योततीति च्योतर्प्रिखेदख्यस्थासक्तिः संपर्कत्तेन संपिण्डितानि मिलितानि केसराणां स्कन्धरोम्णामप्राणि प्रान्तानि यस्मिस्तत्तथा । एकं संतानं परम्परा यस्मिन्नेवंभूतः कर्दमः पङ्कत्तत्रानुममा बुढिताः खराः शफा यस्य तत्तथा । अद्ययं विष्ठमोन्नतस्थलं तत्र स्खलन्ती गतिर्गमनं यस्य तत्तथा । विद्रीर्यमाणः पर्याणसमायोगः पत्ययनसंबन्धो यस्य तत्तथा । उपर्युपरि वाहिनीनां नदीनां तीराणां तटानामुत्तारस्तेषां संतानाि तैरवाना अग्रुष्काः पृष्ठयो यस्य तत्तथा । वलं सामर्थ्यम्, जवो वेगः, उत्साहः प्रगत्मता, एतेषां द्वन्दः । पश्चादपची-यमानाि प्रतिक्षणं हीनतां प्राप्यमाणािन बलजवोत्साहादीिन यस्य तत्त्रथा, जीवितसंधारणाय प्राणितधारणाकृते यथा तथा येन केन प्रकारेण निवेतितं विहितमज्ञनमात्रं केवलं भोजनं येन सः । अभ्यहितः पूजितो यो राजलोकस्तस्य वचसापि वाक्येनाप्यप्रतिपन्नोऽनङ्गीकृतः शरीरसंस्कारो देहग्रुश्रूषा येनैवंभूतः । केवलं दिवसमेवावहदचलत् ।

वहंश्च त्रिभागमात्रमविश्वष्टमुद्धरितं यस्मिषंविविधेऽध्विन मागे निवर्तमानं पश्चाद्दलमानं मेघनादं स्वसपर्याकारिणमद्द्राक्षीद्धलोक्ष्यत् । दृष्ट्वा च विलोक्य च दूरत एव कृतो विहितो नमस्कारः प्रणामो येनैवंभूतं तमप्राक्षीदपृच्छत् । तावदादौ पुरस्तात् पत्रलेखागमनवृत्तान्तप्रश्नसिष्ठत् । वैश्वम्पायनस्य वृत्तान्तमुदन्तमेव तावरपृच्छामि प्रश्नविषयीकरोमि । अयीति । अयीति विषादे । 'अयि कोघे विषादे च संभ्रान्तस्मरणेऽपि च'
इति विश्वः । अच्छोदसरस्यच्छं निर्मलमुदकं जलं यस्मिन् । उदकस्योदादेशः । एवंविधे तटाके वैशम्पायनस्त्वया दृष्टो विलोकितः । अवस्थानकारणं तत्रावस्थाननिदानं पृष्टो वा पृच्छाविषयीकृतो वा । पृष्टेन वा तेन
किचित्किथितं प्रोक्तं न वा । अस्मत्पिरित्यागेन तस्य पश्चात्तापोऽनुतापोऽस्ति वा, अस्माकं स्मरित स्मृतिगोचरीकरोति वा । कर्मणि षष्टी । अनेन वैशम्पायनेन किचित्त्वं मदीयं मत्संबन्धि पृष्टोऽसि वा । उपलब्धो ज्ञातो वा
तस्याभिप्राय आश्चयः । युवयोर्भवतोद्दत्यन्नः संजातो वालापः संलापः । मातापित्रोर्जननीजनकयोः किचित्संदिष्टं कथितं वा । त्वया भवताऽरगमनाय प्रतिबोधितो वा प्रतिबोधं प्रापितो वा । अस्य वैश्वम्पायनस्य मदीय-

टिप्पo-1 प्रस्नेदपदं न दश्यते मूले, अत एव च्योतत् स्वलत् आसत्त्वा अन्योन्यसंश्लेषण पिण्डितं घनतां गतं केसराग्रं यस्य तथोक्तेनेसर्थः । 2 तेन, इत्यर्थः ।

पाठा०—१ पिण्डित; संपीडित. २ अनुलग्न; मग्नोन्मग्न. ३ पूर. ४ विशीर्थता वाजी. ५ निवर्तित. ६ अभ्युद्धतः ७ दिवसमबृहदेव केवलम्, ८ त्रिमागाविशिष्टे. ९ वर्तमानम्, १० परस्तात्. ११ अपि, १२ च,१३ उपालक्षी वाभिप्रायो वाक्यम्; उपलक्षितो वाभिप्रायरत्वया. १४ परिवोधितः

भैदीयमागमनम् ? नापयास्त्रति वा तस्मात्त्रदेशात ? दास्यति वा दर्शनम् ? प्रहीष्यति वास्म-दनुनयम् ? आगमिष्यति वा पुनर्भया सह ? किं कुर्वन्दिवसमास्ते ? को वा विनोदोऽस्य तिष्ठतः' इति ।

से त्वेवं पृष्टो व्यैज्ञपयत्—"देव, देवेन तु 'वैशम्पायनमालोक्यानुपद्मेव तुरंगमेरागत स्वाहम्' इत्यादिश्य विसर्जितोऽहम् । अच्छोदसरसः प्रतीपं वैशम्पायनो गत इत्येषान्तरा एवाहम्' इत्यादिश्य विसर्जितोऽहम् । अच्छोदसरसः प्रतीपं वेशम्पायनो गत इत्येषान्तरा वातेव नोपयाता । चिरयति च देवे जलदसमयारम्भमालोक्य कदाचिदेतेषु दिवसेषु देवेन तारापिडेन देव्या विलासवत्यार्यशुक्तासेन च क्रतप्रयत्नोऽपि न मुच्यत एवागन्तुं देवश्य-न्द्रापीडः । त्वया चैकािकना न स्थातव्यमेवास्यां भूमौ । परागतप्रायाश्य वयम् । तिन्नव-न्द्रापीडः । त्वया चैकािकना न स्थातव्यमेवास्यां भूमौ । परागतप्रायाश्य वयम् । तिन्नव-न्द्रापीडः । त्वया चैकािकना न स्थातव्यमेवास्यां भूमौ । परागतप्रायाश्य वयम् । तिन्नव-न्द्रापीडः । त्वया चिकािकना पत्रलेखया केयूरकेण च त्रिचतुरैः प्रयाणकरपाप एवाच्छोदं यावह्रलािज्ञवितितोऽस्मि" इति एवमावेद्य विरराम । विरतवचनं च तं पुनरपुच्छत् । किमी-क्रव्यस्यर्थतनेन।ह्या यावत्परापतिता पत्रलेखा नेति । स तु व्यञ्जपयत्—'देव, यद्यन्तरा कश्चिदन्तरायो न भवैति विलम्बकारी, तदा विना संदेहेन परापतितैवेत्यवगच्छति मे हदयम्।'

मागमनमावेदितं निवेदितं वा तस्मात्प्रदेशात्स्थानान्नापयास्यति न गमिष्यति वा। दर्शनं दास्यति वा। अस्माक-मिति शेषः। अस्माकमनुनयं प्रणतिं प्रहीष्यति वा। पुनर्मया सहागमिष्यति वागमनं करिष्यति वा। किं कुर्वेन्कि विद्धद्विसं दिनमास्ते तिष्ठति। अस्य वैद्यम्पायनस्यात्र तिष्ठतः स्थितिं कुर्वतः को विनोदः का केलिरिति।

स तु मेघनाद एवं पृष्टः सन्व्यज्ञपयिद्वज्ञितिं चकार । किं कथितनानित्याशयेनाह—देव इति । हे देव हे खामिन्, देवेनैव भवतैव वैशम्पायनमालोक्य निरीक्ष्यानुपदमनुचरणन्यासं तुरंगमैरश्वेरहमागत एवेत्याविश्ये-त्युक्त्वाहं मेघनादाभिधो विसर्जितो गमनायानुज्ञातः। अच्छोदसरसः प्रतीपं वामं प्रदेशं वैशम्पायनो गत इस्येषा वातिव किवदन्त्येवान्तरा विचाले । मार्गस्येति शेषः । नोपयाता न प्राप्ता । 'प्रतिकूलं तु विलोममपसव्यमपष्टु-रम् । वामप्रसव्यप्रतीपं प्रतिलोममपष्ठु च' इति हैमः । मया पूर्व त्वं विसर्जितः कथमत्रागत इलाकाङ्काया-माह—चिरयति चेति । जलदसमयारम्भं वर्षाप्रारम्भमालोक्य निरीक्ष्य देवे चिरयति विलम्बं कुर्वति स्रति एतेषु दिवसेषु वर्षावासरेष्वागन्तुमागमनाय कृतप्रयह्नोऽपि विहितोद्यमोऽपि देवश्वन्द्रापीडो देवेनं तारा-पीडेन जनकेन, देव्या विलासवला मात्रा, आर्यशुकनासेन वृद्धमन्त्रिणा च कदाचित्र मुच्यत एव । न खस-मीपाहूरीकियत एव । त्वया चात्यां भूमावेकाकिनाऽसहायेन न स्थातव्यमेव न स्थेयमेव । परागतप्रायाध्य प्राप्त-प्रायाश्च वयं पत्रलेखाकेयूरकाल्याः । ततोऽसादेव प्रदेशात्वं निवर्तयं पश्चाद्वलेलाभिषायेत्युक्ता पत्रलेखया केयूरकेण च त्रिचतुरैः प्रयाणकैः प्रस्थानकैरच्छोदं यावत् , अप्रीप्त एव बलाद्धठान्निवर्तितः पश्चाद्धिलतोऽसी-स्यावेद्य निवेद्य निरराम विरतो बभूव । विरतवचनं मौनावलम्बिनं च तं मेघनादं पुनरपुच्छत् । कि तदि-खाह-किमिति । किमाकलयसि कि जानासि । अद्यतनेनाहा दिवसेन यावतः, पत्रलेखा परापतिता प्राप्ता नेति न प्राप्ता वा। स तु मेघनादो व्यज्ञपयत्—हे देव, यद्यन्तरा मध्ये कश्चिदन्तरायः प्रत्यूहो विलम्ब-कारी परिलम्बकृत भवति न स्थात्, तदा संदेहेन विना निःसंदेहं परापतितैव तत्र गतैव मे मम हृदयं चेत इलवगच्छति जानातीति ।

टिप्प०—1 'अच्छोदसरसः समीपे' इति पाटः स्पष्टः । 2 'तिवर्तस्व' (परावर्तस्व) इत्येव पाटः । प्रेरणार्थस्तु टीकाकृतो विचारदारिद्यम् । 3 त्रिचतुर्दिवससाध्येः प्रयाणकैः अप्राप्तः अर्थात् यावता त्रिचतुः रदिवसैरच्छोदसरः प्राप्यते ततः स्थानात्पूर्वमेवाहं परावर्तित इत्याद्ययः ।

पाठा०-१ आगमनम्. २ प्वमापृष्टः; एवमादिष्टः. ३ विश्वपयेत्. ४ अथाच्छोदः ५ नोपयाताः चोपजाताः ६ मुच्येतः ७ निवर्तस्वः ८ विनिवंतितः, ९ किमु कलयसिः १० अद्य तेचः ११ भविष्यतिः

इत्युक्तवित मेघनादे घनसमयविधिताभोगमकरध्वजार्णवर्मध्यपातिनीं स्वानुमानात्कादम्ब-रीमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य विक्कवीभवतः पैर्यवर्यन्त इवास्य जलधराः कालपुरुषेः, तडितो मदना-मलक्षित्वाभिः, अवस्फूर्जितं प्रेतपतिपटहस्वनैः, आसारधाराः स्मरेषुभिः, आमन्द्रगर्जितं मकरध्वजधनुर्ज्यागुञ्जिताभोगेन, कलापिकेकाः कालदूतालापैः, केतकामोदो विषपरिमलेन, खचोताः प्रलयानलस्फुलिङ्गराशिभिः, अलिवलयानि कालपाशैः, बलाकाश्रेणयः प्रेतपतिप-ताकाभिः, आपगाः सर्वश्चयमहापूरप्रवैः, दुर्दिनानि कालराज्या, कुटजतरवः कृतान्तहासैः । अपि च शरीरेऽपि सत्त्वं कातरतया, बलं क्षामतया, कान्तिवैवर्ण्येन, मतिमोहिन, धैर्यं विषादेन, हिसतं श्चचा, नयनमश्रुणा, आलपनं मोनेन, अङ्गान्यसहत्या, करणान्यपाटवेन, सैर्वमेवारत्या।

मेघनाद उक्तवति कथितवति सति घनसमयो वर्षाकालस्तेन वर्षितो वृद्धिं प्रापित आभोगो विस्तारो यस्यैवं-भतो यो मकरध्वज एवाणवः समुद्रस्तस्य मध्यपातिनी तदन्तर्गतां खानुमानादपि । यथा तस्या दुःखेन विरहे-णाहं दुःखवान् , तथा मद्विरहेण सापि भविष्यतीखनुमानं तस्मादिखर्थः । कादम्बरीमुत्त्रेक्ष्योत्त्रेक्ष्य हृदय-वर्तिनीं विलोक्य विलोक्य विक्कवीभवतो विद्वलीभवतोऽस्य चन्द्रापीखस्य जलघरा मेघाः कालपुरुवैर्यमिकंकरैः पर्यवर्त्यन्त इवारमसात्कियन्त इव । स्वस्करमापायन्त इवेति यावत् । अतो जलभराः कालप्रस्वा एव बभवरिखर्थः । एवमभेऽपि पर्यवर्खन्त इवेति यथायोग्यं योज्यम् । तिडितो विद्यतो मदन एवानलो विहस्तस्य शिखाभिज्वीलाभिः पर्यवर्धन्त इव । अवस्पूर्जितं करालगर्जितं प्रेतपिवर्यमसास्य पटहो ढका तस्य खनैः शब्दैः पर्यवर्धत इव । कचित् 'प्रेतपुरीपटहखनेन' इखपि पाठः । आसारधारा वेगवद्वष्टिधाराः स्मर्ख कंदर्पस्येषवी बाणास्तैः पर्यवर्धन्त इव । आमंद्रगर्जितं गम्भीरस्तनितं मकरध्वजधनुषो ज्या प्रस्यद्या तस्या गुर्जितं शब्दितं तस्याभोगेन विस्तारेण पर्यवर्खेत इव । कळापिकेका मयुरवाण्यः कालदूता यमप्रहितजना-स्तेषामालापैः संभाषणैः । केतकस्य ककचच्छदस्यामोदः परिमलो विषं गरलं तस्य परिमलेन । खयोता ज्योतिरिङ्गणाः प्रलयस्य कल्पान्तस्यानलो विहस्तस्य स्फुलिङ्गा अग्निकणास्तेषां राशिभिः समूहैः पर्यवर्खन्त इव । 'खयोतो ज्योतिरिज्ञणः' इति हैमः । अलिवलयानि भ्रमरकटैकानि कालपारीर्थमबन्धनैः। बलाका-श्रेणयो विसक्षिठकासमृद्धाः वेतपतिर्यमस्तस्य पताकाभिवैजयन्तीभिः । आपगा नद्यः सर्वेषां क्षयो विनाशो वेभ्य एवंविधेर्महापूरस्य हवैः प्रवाहैः । दुर्दिनानि मेघजनिततमासि कालराज्या मृत्युप्रदनिशया 'कादम्बिनी मेघमाला दुर्दिनं मेघजं तमः' इति हैमः । कुटजतरवो गिरिमिल्लकाः कुटजबुक्षपुष्पाणि कृतान्तस्य यमस्य हासैः स्मितैः । पर्यवर्धन्त इवेखर्थः । अपि चेति । अन्यदपि शरीरेऽपि देहेऽपि सत्त्वं साहसं कातरतया भीरकतैया, बलं स्थानं क्षामतया क्षीणतया, कान्तिहीतिः । शरीरस्थेति शेषः । वैवर्ण्येन कालिकया । विच्छा-यतयेला । मतिर्बुद्धिमोहिनाज्ञानेन, धेर्य धीरिमा विषादेनावसादेन, हसितं हास्यं शुचा शोकेन, नयनं नेत्र-मश्रुणा बाष्पेण, आलपनं जल्पनं मौनेन जोषेण, अज्ञानि प्रतीका असहतयाक्षमतया, करणानीन्द्रियाण्य-पाटवेनापद्वत्या, सर्वेमेव समम्मेवारसोहेगेन कृत्वा।

टिप्प०—1 पर्यवर्त्यन्त परस्परं वितिमयं प्राप्यन्तेव, जलघराः कालपुरुषा अनुध्यन्तेत्याशयः। एवं तिहतो मद्नानलिशासा अज्ञायन्तेत्यादिः सर्वेत्राधों बोद्धन्यः। 2 अन्धवत् वलयस्य कटकपर्यायकरणमनि-वैचनीयां न्युत्पत्तिं सूचयति। अमरसमूहा इत्यर्थः। 3 पर्यवर्त्यतं, साहसस्य परिवर्ते कातरत्वमभवदित्यर्थः।

पाठा०-१ मध्यपातिनी २ परिवर्तन्ते; परिवर्तन्ते; इ आमन्द्रम् ४ रदिमिमः ५ असहितया. ६ सर्वे च. ७ राजन्या.

दिवसैश्रोलिख्यमानिमवानवरतवाहिनार्श्वपूर्प्रवाहेणावभज्यमानिमव । संततिनिश्वासप्रभक्षनैरुत्खन्यमानिमव । संततेः सान्तर्मद्नदुःखोत्किलकासहस्रेरजसपातिभिरितस्ततो
जर्जरीक्रियमाणिमव । अपि च सहस्रोमकर्ष्वजरारासारैर्वपुषेव च सह क्षीयमाणिमव
स्वरुपावश्चेषं संकल्पलिखितेन निर्विशेषयृत्तिना कादम्बरीशरीरेणे सह कण्ठलमं कथंकथमपि
जीवितं धारयन्, धाराधरिक्कन्नतीरतस्तलस्, आम्नावितोपान्तहरितशाद्वस्, अशेषतटल्वावनम्, अनवरतरोधोजर्लभवेशक्षवित्रान्तम्, अवशीर्यमाणोद्दण्डक्षेमुद्दलगहनम्,

दिवसैदिनेश्वोहिष्टयमानमिवोत्कीर्यमाणमिव, अनवरतवाहिना निरन्तरप्रवर्तिनाश्चपूर्प्रवाहेण नेत्रजलप्रवर्यस्थानमिव मर्यमानमिव, सततैर्निरन्तरैः सिवस्तृतैर्वा निश्वासप्रभजनैः प्राणवायुभिरुत्खन्यमानमिवोत्यावभज्यमानमिव मर्यमानमिव, सततैर्निरन्तरपत्तनभीकैः सान्तर्भदनस्य कंदर्पस्य यहुःस्वमसातं तस्योत्किल-कासहस्तृहिक्ष्वास्तृहिक्ष्वास्तृहिक्ष्यस्त्रम्यस्तृहिक्ष्वास्तृहिक्ष्वास्तृहिक्ष्वास्तृहिक्ष्वास्तृहिक्ष्यस्तृहिक्ष्वास्तृहिक्ष्वास्तृहिक्ष्यस्त्रस्त्रस्त्रस्त्रस्त्रस्त्रस्तृहिक्ष्वस्त्रस्त्रस्त्रस्त्रस्ति स्त्रस्ति स्त्रस्त्रस्ति स्त्रस्ति स्त्रस्ति स्त्रस्त्रस्ति स्त्रस्ति स्तरस्ति स्त्रस्ति स्त्रस

टिप्प०-1 'दिवसै'रित्यारभ्य 'जीवितं धारयन्' एतत्पर्यन्तो अंथः पर्यायान्वेषणमात्रपाटवेन टीका-कारेण अनुवितान्वयं कृत्वा सर्वोपि अष्टीकृतः । 'दिवसैः' इति 'तदेव अच्छोदमाससाद' इत्यत्रान्वेति। कृतिपयैदिवसिश्चन्द्रापीडः। अच्छोदं प्रापेति स्पष्टोऽर्थः। उल्लिख्यमानमिवानवरतवाहिनाऽश्चपूरेण,(अश्च-प्रवाहिण उल्लिख्यमानिमव उत्कीर्यमाणिमव, इति तद्यैः) निश्वासप्रभक्षनैः अपभज्यमानिमव, इत्यादि-रप्रेऽप्यन्वयः सुस्पष्ट एव । किन्तु—दिवसैः उल्लिख्यमानिमव, अश्रुप्रवाहेणापभज्यमानिमव, इत्यादि छन पेणान्तपर्यन्तमन्वयं व्यत्यस्य सर्वामपि कादम्बरीं गरलीचकार । शरैजीजीकरणं पामरेणापि परिज्ञातम् , किन्तु टीकाकारशिरोमणिसात्परिवर्लं 'उत्किलकासहस्तेर्जर्जरीकियमाणिमव' इत्यादि व्याख्याति । अजस-पातिभिरिति विशेषणमत्र सुन्दरतयाध्नेति, उत मकरध्वजशरासारैरित्यत्र इति तु सहद्येरेव विवेक्त-ब्यम् । पाठकानां सौकर्याय छुद्धं पाठमुह्लिखामि, शब्दानामर्थष्टीकातोऽपि ज्ञातुं शक्यः । ''दिवसैश्रोह्नि-ख्यमानमिवाऽनवरतवाहिनाऽश्रुपूरेण, अवभज्यमानमिव संततैर्निश्वासप्रभक्षनैः, उत्खन्यमानमिव मद्न-द्रु:खोरकलिकासहस्त्रः, अजस्तपातिभिरितस्ततो जर्जरीक्रियमाणमिव मकरध्वजद्यासारैः, वषुवैव सह श्रीय-माणमिव स्वल्पावरोषसंकल्पलिखितेन निर्विरोषवृत्तिना कादम्बरीशरीरेण सह कण्ठलमं कथंकथमपि जीवितं धारयन्'', [वपुर्यथा क्षीणं जातं तथा जीवितमपि क्षीणम् । स्वरूपः अवदोषो यस्य तादरोन तथा संकल्पेन मनःकल्पनया लिखितेन, निर्विशेषवृत्तिना स्वशरीराद्भिन्नेन काद्म्बरीशरीरेण सह, का-दम्बरीशरीरं यथा भावनावशास्कण्ठालिङ्गनसक्तं तथा खेदातिशयात् जीवितसपि कण्टागतिससर्थः।] 2 आसे ज्यतटलतावनम् । इत्येव पाठः ।

पाठा०—१ प्रवाहिता; वाहिता रथवाहिना २ धारा. ३ अपभज्यमानम्; विभज्यमानम्, ४ संततै: ५ शेष-संकल्प. ६ इव. ७ धाराधरजल, ८ उपान्तं ९ आसेव्य; अशेष. १० प्रवेशं. ११ क्रस्यमकुमुद,

आमग्रकमछखण्डम्, उत्प्रवमानाद्यानिकंजन्कद्रक्रमछम्, आंजजिरितकहारकुवछयम्, उद्धान्तभ्रमद्छिवछयम्, उड्डीनहंससार्थयक्तम्, अनवस्थानसारसारसितकदणम्, अवशिष्ट-दछतछिनिछीयमानोचिकितचक्रवाकयुगम्, उत्किन्पितकादम्बकदम्बकाशीयमाणोपकूछनङ्वछम्, इत्कछिविचेतकछापिबकबछाककछापाध्यासितोपान्तपाद्पम्, आहतं प्राष्ट्रषान्यदिव, ईष्ट-पूर्वमप्यदृष्टपूर्वमिव, अदत्तदृष्टिसुखम्, अनुत्पादितहृद्याह्रादम्, अनुपजनितमानसप्रीति, तदेवाच्छोद्मुपाहितद्विगुणदुःखमाससाद्।

आसाद्य चोपसपेन्नेव सर्वाश्ववारानादिदेश। 'कदाचिदसो वैलक्ष्यादसानालीक्यापस-पैलेव, तचतुर्विप पार्श्वेष्ववहिता भवन्तु भवन्तः' इल्लात्मनापि तुरगगत एव खिन्नोऽप्य-खिन्न इव विचिन्वं इतागहनानि वृक्षमूलानि शिलातलानि लैसन्मण्डपांश्च समन्ताद्वश्राम। भ्राम्यंश्च यदा न कचिदपि किंचिद्वस्थानचिह्नमप्यद्राक्षीत्तदा चकार चेतसि—'नियतमसौ

इलानि पत्राणि तैर्गहनं निविडम् । दुर्गगाहमित्यर्थः । आमभं ब्रुडितं कमरुखण्डं पद्मवनं यस्मित्तत्तथा । उरहवमानान्युरप्राबल्येनोदुदूर्धं तीर्थमाणान्यनार्यानान्यशुष्काणि किंजल्कदलानि कमलानि च यस्मिस्तत्तथा। 'किंजल्कः केसरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । आ समन्ताजर्जरितानि शिथिलितानि कहारकुवलयानि यसिंखत्तथा । तत्र कहारं सौगन्धिकम् 'सौगन्धिकं तु कहारम्' इत्यमरः । कुवलयानि प्रतीतानि । उद्घान्तं चिकतं च तद्भमत्कमलाभावादिलिवलयं भ्रमरसमृहो यस्मिस्तत्तथा । चेड्डीनैः संडीनैईससार्थेश्वकाङ्गसमृहैस्यक्तमुज्झितम् । 'प्रडीनोड्डीनसंडीनान्येताः खगगतिकियाः' इसमरः । क्रन्वित् 'उड्डीनद्दंससार्थम्' इसेव पाठः । तत्रोडीना दंसानां सार्थाः समृहा यस्मिचित्यर्थः । न विद्यतेऽवस्थानं मेघसद्भावांदेषां तेऽनवस्थाना एवंविधाः सारसा लक्ष्मणा-स्तेषामारसितं रटितं तेन करणं दीनैम् । अवशिष्टानि यानि दलानि पत्राणि तेषां तछे निलीयमानमाश्रीयमाण-मुचिकतमुत्रस्तं चक्रवाकयुगलं रथाङ्गाह्ययुग्मं यसिस्तत्तथा । उत्किम्पतास्त्रस्ता ये कादम्बानां हंसानां कदम्बकाः समृहास्तैराश्रीयमाण उपकूलसा नड्वलः। 'नडप्रायो नडकीयोनड्वाश्च नड्वलश्च सः इति हैमः। प्रदेशो यस्नि-स्तराथा। उत्प्रावरुयेन कलं मनोहरं विक्तं येथामेवंविधाः कलापिनो मयूराः बका बकोटाः, बलाका विस-किष्ठिकाः, तेषां कळापाः समृहास्तैरध्यासित भाश्रित उपान्तपादपः समीपत्रक्षो यस्य तत्तथा प्रावृषा प्रावृद-कालेनाहतं पीडितं तेनान्यदिवेतरदिव । दष्टपूर्वमिप विलोकितपूर्वमप्यदृष्टपूर्वमिवानिरीक्षितपूर्वमिव । अदत्तं द्धेनैत्रस्य सुखं सातं येन तत्तथा । अनुत्पादितोऽविहितो हृदयस्य चेतस आहृादः प्रमोदो येन तत्तथा । अनु-पजनिताऽकृता मानसस्य खान्तस्य प्रीतिः सहो येन तत्तथा । उपाहितं स्थापितं द्विगुणं दुःखं येन तत्तथा । आससादेखन्वयस्त प्रागेवोक्तः।

आसाय च प्राप्य चोपसर्पन्नेवोपसर्भेव सर्वान्समग्रानश्ववारान्सादिन इस्रादिदेशाज्ञां दत्तवान् । इतिग्रोस्य-माइ—कदेति । कदाचिदसौ वैज्ञम्पायनो चैलक्ष्याद्वीक्षार्पन्नखतोऽस्मानालेक्य निरीक्ष्यापसर्पत्येवापयास्येव । तच्चतुर्ध्विप पार्श्वेषु भवन्तो यूयमवहिताः सावधाना भवन्तु । इत्यात्मनापि खेनापि तुरगगत एवाश्वाधिकृढ एव खिन्नोऽपि खेदं प्राप्तोऽप्यखिन इवाप्राप्तखेद इव विचिन्वन्विलोक्ष्यंद्धतागहनानि वद्धीगहराणि वृक्षमूलानि पादपबुध्नानि शिलातलानि प्रसिद्धानि लसन्मण्डपांश्च प्रतिदिवसवर्धमानवीरुज्जनाश्रयांश्च समन्ताद्विष्वरवश्चाम । भ्राम्यंश्च पर्यटंश्च यदा कचिदिप कुत्रापि स्थले किचिदिप खल्पमप्यवस्थानचिहं निवासाभिज्ञानं नाद्राक्षीन

टिप्प॰—1 उड्डीनैस्लक्तमिति विचारदारित्रयम् । अत एव 'उड्डीनहंसमालम्' इसेव पाठः।
2 'अनवस्थानसारसात्तकरणकूजितम्' (अनवस्थानैः सारसेः आत्तं स्वीकृतं करणकूजितं यत्र तत्)।

पाठा॰—१ अजर्जरित. २ इंसमालम्. ३ आश्रितमानः ४ मुक्तकलिवरतः उत्ककलिवद्गः ५ कलापः ६ दृष्टमप्य-पूर्वमितः, अन्यदिवादृष्टपूर्वमितः, ७ इतः ८ सर्वोतः, ९ लताः

पत्रलेखासकाशान्मदागमनमुपलभ्य प्रथममेवापकान्तो येनावस्थानचिह्नमात्रेकमपि कथमपि नोपलक्ष्यते । निकैद्धोदेशं गतश्च काष्यस्माभिरसावेवान्विष्टोऽपि न दृष्टः । तत्कष्टतरमापतितम् । वैशम्पायनमदृष्ट्वास्मात्प्रदेशात्पद्मपि गन्तुं पादावेव नोत्सद्देते । मे मन्मथशरविश्विताश्च कादम्बरीद्शैनमात्रालम्बनाः क्षणमपि विलम्बमन्तरीकर्तुमक्षमाः क्षामतया मा यासिषुः
प्राणाः । सर्वथा विनष्टोऽस्मि, न दृष्टा देवी कादम्बरी, नापि वैशम्पायन' इति । एवमुत्पत्रानिश्चयोऽप्यपरिच्छेद्यस्मावत्वात्प्रत्याशायाः कदाचिदस्य वृत्तान्तस्याभिज्ञा महाश्चेतापि
भवस्येव । तत्तां तावत्पद्रयामि । ततो यथायुक्तं प्रतिपत्स्य इत्यारोप्य दृद्वये तदाश्रमस्यैव नातिदृषे निवेशिततुरगसैन्यः सैन्यसमायोगमपनीय सर्पनिमोकपरिलघुनी घनोज्ञितक्योत्स्वाभिरामे परिधाय वाससी तथास्थितपर्याणमेवेन्द्रायुधमारुद्ध महाश्वेताश्रममुपाजगाम।

व्यलोकयत् तदेति चेतसि चित्ते चकार निर्ममे । नियतं निश्चितमसौ वैशम्पायनः पत्रलेखायाः सकाशात्समी-पान्मदागमनं चन्द्रापीडागमनसुपलभ्य प्राप्य प्रथममेवादावेवापकानतो गतो येन कारणेनावस्थानचिह-मात्रकमपि निवासज्ञापकाभिज्ञानमात्रमपि कथमपि महता कष्टेन नीपलक्ष्यते न ज्ञायते । निरुद्धीदेशं निरुद्धप्रदेशं गतश्च प्राप्तश्चासावेव वैशम्पायन एँवास्माभिरन्विष्टोऽपि विलोकितोऽपि कापि न दृष्टो न दृक्पयः मायातः । तत्तसाद्धेतोः कष्टतरमतिकृच्छ्मापतितमायातम् । तदेव प्रदर्शयनाह-वैशामपायनेति । वैशम्पायनमद्रष्ट्वानवेक्यास्मात्प्रदेशात्पदमपि गन्तुं पादावेव नोत्सहेते नोखमं कुर्वाते । मे मैम मन्मथः कंदपे-स्तस्य शरैर्वाणविक्षिता नोदिताश्व प्राणा असवः गताः कथं नेत्याकाङ्कायामाह—कादम्बरीति । केवलं कावम्बरीदर्शनमेवालम्बनं येषां ते तथा । तद्दर्शनावलम्बनेन स्थिता इत्यर्थः । अन्तरा मध्ये क्षणमपि निमेषमात्रमपि विरुम्बं कर्तुं विधातुमक्षमा असमर्थाः क्षामतया क्षीणतया मा यासिषुः प्राणाः । न विलो-किता देवी कादम्बरी न वैश्राम्पायन इति हेतोः सर्वेथा सर्वात्मनाहं विनष्टो गतप्राय एवास्मि । एवसुत्पन्न-निश्चयोऽपि संजातनिर्णयोऽप्यपरिच्छेबस्वभावत्वादनावैचप्रकृतित्वात्प्रत्याशायाः प्रतिलिप्साया अस्य पूर्वी-काश्चान्तस्य कदाचिदिभज्ञा वेत्री महाश्वेतापि भवस्येव । तत्तस्माखेतोस्तावदादौ तां महाश्वेतां पश्यामि विलोकयामि । ततस्त दनन्तरं यथायुक्तं यथोचितं प्रतिपत्स्येऽज्ञीकरिष्ये हृदये चेतसीलारोप्येखाधाय तस्या महाश्वताया आश्रमस्य गुम्फाया नातिद्रे नातिविश्रकृष्टे निवेशितं स्थापितं तुरगसैन्यमश्ववलं येनैवंभृतः सैन्य-समायोगं वाहिन्याः संबन्धमपनीय दूरीकृत्य सर्पत्याहेर्निर्मोकः कश्चकः । 'फणो ऽहिकोशे तु निर्वयमी निर्मो-ककज्ञकाः' इति हैमः । तद्वत्परिलघुन्यगुरुणी, घनेन मेघेनोज्ञिता खक्ता या ज्योत्हा चन्द्रिका तद्वदिभरामे मनोहरे बाससी वस्ने परिधाय परिधानं कृत्वा । अत्र वस्नद्वयप्रहणं देशाचारविशेषादेव मन्तव्यम् । यथा पूर्वं स्थापितं तथैव स्थितं पर्याणं पल्ययनं यस्यैवंभूतमेचेन्द्रायधमश्वमारुह्यारोहणं कृत्वा महाश्वेताश्रमसुपाज-गामोपाययौ ।

टिप्प॰—1 न कोऽप्यस्पार्थः। अत एव 'निस्हेशम्' (नास्ति उद्देशो यत्र तथा तत्) इस्वेव पाठः। 2 'एवम्' अस्माभिः अन्विष्टोपि न दष्टः, इस्वेव पाठः। 3 वाक्यादौ 'मे' इति प्रयोगोप्यवैयाकरणस्वम्। अतः मे इति पूर्वान्विय, मे पादौ नोस्तहेते इति । 4 आशायाः स्वभावो न इदंतया निश्चेतुं शक्यः, नानास्त्रपा आशा अवतीत्याशयः।

⁻ पाठा० -- १ प्रथमतरम्, २ मात्रक्षमि, ३ निरुद्देशम्, ४ कष्टम्, कष्टतमम्, ५ क्षामतयामी प्राणाः; क्षोममः यप्राणाः, ६ अपहाथः

तत्र च प्रविश्वेवावतीर्थ महाश्वेतावलोकनकुत्हलात्पश्चादाकुष्टेनेन्द्रायुधपरिजनेनानुगन्यमानो विवेश। प्रविश्य च गुहाद्वार एव धवलशिलातले समुपविष्टामधोमुखीमसह्यमन्युवेगोन्किम्पत्यवामनवरतनयनजलवर्षिणीमुचण्डवाताहतां लतामिवोद्धाष्पदीनदृष्ट्या कथं-कथमपि तरिलक्ष्या विधृतशरीरां महाश्वेतामपश्चत्। दृष्ट्वा च तां तादृशीमस्योद्पादि हृद्ये—'मा नाम देव्याः काद्म्बर्या एव किमप्यनिष्टमुत्पन्नं भवेत्। येनेयमीदृश्यवस्या हर्षहेताविष्मद्यागमनेऽनुभूयते महाश्वेतया।' इत्याशङ्काभिन्नहृद्योऽयमुङ्कीनेरिव प्राणेः पदे पदे स्वल्विष्य पतन्तिव मुद्यन्तिवापमृत्योपविश्य च तस्यव शिलातलस्यकदेशे प्रोद्धाष्पविषण्णवद्नः किमेतदिति तरिलकामपृच्छत्। सा तु तथावस्याया अपि महाश्वेताया एव मुखमवलोकितवती। अथानुपसंहतमन्युवेगापि गद्भदिकावगृद्धमाणकण्डा महाश्वेतव प्रस्वादीत्—''महाभाग, किमेगमावेद्यति वराकी। यथा दुःखाभिघातककिठनहृद्यया पुँनरप्यदुःखश्रवणाहेऽपि

तत्र च तदाश्रमे प्रविश्वेच प्रवेशं कुर्वनेवावतीर्यावतरणं कृत्वा । अशादिति शेषः । महाश्वेताया अवली-कनं निरीक्षणं तस्मिन्यःकृतृहलमाश्चर्यं तस्मात्पश्चादाकृष्टेनाक्षितेनेन्द्रायुधस्य परिजनः परिच्छदस्तेनातुगम्य-मानोऽनुयायमानो विवेश प्रवेशं कृतवान् । प्रविश्य च प्रवेशं कृतवा च गुहाद्वारे या धवलशिला तस्यास्तले समुपविष्टां निषण्णामधोमुखीं नीचैर्मुखीं महाश्वेतामपरयद्यलोकयत् । कीदशीम् । असह्यो विसोद्धमरान्यो यो मन्युः कोधः शोको वा । 'मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम्' इत्यमरः । तस्य वेगो रयस्तेनोत्कम्पिता उच्चिलताः सर्वावयवाः समग्रापधना यस्याः सा ताम् । अनवरतं निरन्तरं नयनजळं नेत्राम्स् वर्षतीत्येवंशीला सा ताम् । अत एवोरप्रेक्ष्यते—उच्चण्डोऽत्युग्री यो वातो वायुस्तेनाहतां ताडितां ळतामिव । 'उचण्डस्त्वतिकोपनः' इति हैमः । उद्घाष्पोद्गताश्चरेवंविधा दीना दुःखिता दृष्टिरयस्या एतादृश्या तरिक्रिया कथंकथमपि महता कष्टेन विश्तं धारितं शरीरं यस्याः सा ताम् दृष्ट्या च निरीक्ष्य च तादशीं तथावस्थां महाश्वेताम् , अस्य चन्द्रापीडस्य हृदय उदपाद्युत्पन्नम् । तदेव प्रकटयन्नाह—नामेति कोमलामन्त्रणे । देव्याः कादम्बर्या एव किमप्यनिर्दिष्ट-नामकमनिष्टमशिवसुरपन्ने प्राद्धर्भूतं भवेत् । येन हेतुनेयं प्रत्यक्षोपलभ्येदस्येतत्प्रकारावस्था दशा महाश्वेतया हर्षहेतावि प्रमोदनिदानभूतेऽपि मदागमने अनुभूयतेऽनुभवविषयीक्रियते इत्याशङ्कारेका तया भिन्नं विदीर्ण हृद्यं चेतो यस्यैवंभूतोऽयं चन्द्रापीड उड्डीनैरिवोडीयगतैरिव प्राणरस्रिभरत एव पदे पदे स्खलन्निव स्खलनां प्राप्तवित्रव, पतित्रव अर्यन्त्रिव, मुहान्त्रिव मोहं गच्छन्निव, उपस्त्य समीप आगत्य तस्यैव शिलातलस्यैकदेश एकप्रदेश उपविश्य च प्रोद्बोष्पेण प्रकृष्टाश्रुणा विषण्णं विलक्षं वदनमाननं यस्यैवंभूतः किमेतदिति तरिकनाम-पृच्छद्प्रश्नयत् । सा तरिलका । तु पुनर्थे । तथावस्थाया अपि तथाविधदुःखदग्धाया अपि महाधेताया एव मुखमाननमवलोकितवती निरीक्षितवती ।

अथेति । तदनन्तरम् । अनुपर्सहतोऽदूरीकृतो मन्युवेगो यया सैवंविधापि गद्गदिकया गद्गदभ्वनिनाव-गृह्यमाणो रुध्यमानः कण्ठो यस्याः सा महाश्वेतैय प्रत्यवादीत्प्रत्यव्यवीत् । हे महाभाग, किमियं वराकी शोचनार्हा । 'वराकः संगरे शोच्ये' इति विश्वः । आवेदयति कथयति । दुःखस्याभिषातः प्रहारस्तेनैकमद्वितीयं कठिनं कठोरं हृद्यं भुजान्तरं यस्या एवंविधया यया मया पुनर्पयदुःखश्रवणाहेंऽपि दुःखं श्रोतुमयोग्येऽप्यात्मीयं

टिप्प०-1 प्रोद्धाप्पः प्रकृष्टाश्चिरिसेवोचितम् । 2 'अदुःसश्रवणाईः' इति प्रथमान्तमेवोचितम्।

पाठा०—१ तत्र च प्रवेश एवः तत्राप्रविशत्रेत्रवः २ इन्द्रायुधेन परिजनेन चः इन्द्रायुधेन परिजनेन राजपुत्रैश्वः ३ किमिति नावेदयतेः किमिप नावेदयतेः ४ पुनरदुःखश्रवणाहों ऽप्यात्मीयदुःखं प्रापितः, पुनरप्यदुःखश्रवणाहों ऽप्यान्तियदुःखं श्रावितः.

दुःखमात्मीयं श्रावितम्, सैवाहं मन्द्रभाग्या महाभाग, जीवितव्यसनिनी निर्छजा निर्धृणा च दुःश्रवणमपि श्रावयामि दुःखमिदम् । श्रूयताम् । केयूरकाद्भवद्भमनमाकण्यं विद्विर्यमाणमनसा न मया चित्ररथस्य मनोरथः पूरितः, न मदिरायाः प्रार्थना कृता, नात्मनः समीहितं संपादितम्, न गृंहाभ्यागतस्य चन्द्रापीढस्य प्रियमनुष्ठितम्, न चापि हृद्यवह्मससमागमनिर्वृता प्रियसखी काद्म्बरी वीक्षितेत्युत्पन्नानेकगुणवैराग्या गाढबन्धा-न्काद्म्बरीस्नेहपाशानिप छिँन्वा पुनः कष्टतरतपश्चरणायान्नैवायाता, यावदत्र महाभागस्येव र्वुरुयाकृतिसुनमुक्तमिवान्तःकरणेन श्रून्यशरीरमुक्तरलमुखमुत्धुताबद्धलक्ष्यश्न्यया दृष्ट्या प्रान्धिव किमपीतस्ततो विलोकयन्तं ब्राह्मणयुवानमपश्यम् । स तु मामुपसृत्यानन्यदृष्टिरदृष्ट-पूर्वोऽपि प्रस्यभिज्ञानन्निव, असंस्तुतोऽपि चिरपरिचित इव, असंभावितोऽप्युपारूढप्रीढप्र-णय इव, अस्त्रिग्धोऽपि प्रवानिव, प्रेम्णा श्रून्योऽपि किमप्यनुस्मरन्निव, दुःखिताकारोऽपि

स्वकीयं दुः खमसातं श्रावितं श्रवणगोचरीकारितम् । हे महाभाग, सैवाहं मन्दभाग्या हीनादृष्टा जीवितव्ये व्यसन-मासक्तिर्यस्याः सा तथा निर्लजा निस्त्रपा निर्वृणा निष्करुणा चेदं दुःखं दुष्टं श्रवणमार्कणनं यस्येति दुःश्रवणमे-तादशमपि श्रावयामि श्रतिगोचरीकारयामि श्रयतामाकर्ण्यतामिति । केयूरकाद्भवद्गमनं तव प्रस्थानमाकर्ण्य विदीर्थ-माणं मनो मानसं यस्याः तया । रफुटमानहृदययेत्यर्थः । मया महाश्वेतया चित्ररथस्य पितुर्मनोरथोऽभिलाषो न प्रितो न पूर्णोकृतः । नापि मिद्राया मातुः प्रार्थना याच्या कृता । नात्मनः खकीयस्य समीहितं वाण्छितं संपादितं निष्पादितम् । न गृहाभ्यागतस्य स्वकीयसदनागतस्य चन्द्रापीडस्य प्रियमिष्टमनुष्टितमादरितम् । न चापि हृदयस्य चेत्सो वह्नभो जनस्तस्य समागमेन निर्दृता संजातसंतोषा, एतादशी प्रियसखी वह्नभवयस्या कादम्बरी वीक्षिता विलोकितेति हेतोरुत्पन्नं प्रादुर्भूतं यदनेकगुणमुत्कृष्टं वैराग्यं विरागता तस्यासमन्ताद्रार्ढवन्धोऽत्युप्रय-न्थिस्तस्मात्कादम्बरीक्षेहपाशानपि छित्ता छेदं विधाय पुनर्द्वितीयवारं कष्टतरमत्युप्रतरं यत्तपश्चान्द्रायणादि तस्य चरणायासेवनायात्रैव गुम्फायामेव यावत् आयातागता तावत्, अत्र महाभागस्य भवतस्तुल्याकृति सहज्ञा-कारमन्तः करणेन चित्तेनोन्मुक्तामिव व्यक्तामिव. अत एव शून्यशरीरमिन्द्रियव्यापाररहितदेहमुत्तरलमुखमुरकम्प्रं मुखं यस्य स तमुत्कृतमुत्पतितैमाबद्धं यह्नक्यं वेष्यं तेन ऋन्यया निरवधानया दृष्ट्या दशा प्रनष्टमिव गतिमव किमपि किंचिदितस्ततोऽपि विलोकयन्तं परयन्तं ब्राह्मणयुवानमपरयं व्यलोकयम् । स तु मामुपस्टस मत्समीपमागस नान्यस्मिन्दृष्टिर्थस्य स तथादृष्टपूर्वोऽप्यनिरीक्षितपूर्वोऽपि प्रत्यभिजानन्निय सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञानप्रत्यक्षे-णावगच्छिश्चव, असंस्तुतोऽप्यपरिचितोऽपि चिरपरिचित इव बहुकाळविहितपरिचितिरिव, असंभावितोऽप्य-संभावनाविषयीकृतोऽप्यपारहोऽङ्कारेतः प्रौढो महान्प्रणयः स्नेहो यस्मिन्नेतादश इव, अस्निम्धोऽप्यवत्सलोऽपि पर-वानिव पराधीन इव । 'परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानिप' इत्यमरः । प्रेम्णा क्षेहेन ग्रु:योऽपि किमप्यनुस्मर-चिव किचित्रसृतिगोचरीकुर्विचव, दुःखितो दुःखं प्राप्त आकारो यस्वैवंविधोऽपि सुखमिवाचरतीति धुखायते

टिप्प०—1 पूर्वकथामि विस्मृतवान् । चित्रस्थ-मिदिरे कादम्बर्याः पिता च माता च । 2 यसाः सा, इंदरयहमिति व्याख्यातव्यम् । 3 गाढो बन्धो येषाम् अतिनिविडो प्रन्थियेषां तान्, इति व्याख्या बोद्धव्या । 4 उत्कृता बाष्पाच्छना, अबद्धलक्ष्या (अस्थिरा) निर्विषया या (दृष्टिः) तया । 5 घोरम- ज्ञानं वराकस्य । सुखं वेदयिववित सुखायमान इव, सुखं मम संजातिमिति प्रकटयिववित्यान्यः । 'सुखा- दिभ्यः कर्नृवेदनायाम्' इति नयङ् ।

पाठा०—१ निष्करुणापि २ श्रूपताम् ३ भवतो गमनम्; भवदागमनम् ४ विदीर्णमानसाः ५ गृहात्प्रत्या-गतस्य ६ निष्टताः ७ भित्त्वाः ८ तुर्यवयसमाक्षतिमन्तम्.

मुखायमान इव, तृष्णीमिष स्थितः प्रार्थयमान इव, अपृष्टोऽप्यावेदयन्निवात्मीयामेवाव-स्थाम्, अभिनन्दन्निव, अनुशोचन्निव, हृष्यन्निव, कृष्यन्निव, विषीदन्निव, विभ्यदिव, अभिभवन्निव, हत इव, आकाङ्क्षित्रव, अनुस्मरन्निव विस्मृतम्, अनिमेषेण निश्चलस्तव्ध-पक्ष्मणान्तर्बोष्पपूरार्द्वेण कर्णान्तचुन्बिना विकसितेनेवामुकुलिततारकेण चक्षुषा मत्त इवा-विष्ट इव विग्रुक्त इव पिवन्निवाकषेन्निवान्तर्विशन्निव च सुचिरमालोक्यानवीत्—

'वैरतनु, सर्व एव हि जगित जन्मनो वयस आकृतेवाँ सहशमाचरन्न वचनीयतामेति । तव पुनरेकान्तवामप्रकृतेविधाँरिव विसहशानुष्ठाने कोऽयं प्रयतः ? यदियमिक्किष्टमालतीसुकु-मारा मालेव कण्ठप्रणयैकयोग्या तनुरनुचितेनासुना केष्ठतरतपश्चरणपरिक्चेशेन किलानिसुपनी-यते । कृतवयसोरनुकृषेण सुमनोहारिणी छतेव रसाश्रयिणा फलेन कथं न संयोज्यते । जातस्य हि कृपगुणविहीनस्यापि जन्मोपनतानि जीवलोकसुखान्यनुभूय शोभते परत्रसंबन्धी

वेति सुखायमान इव । त्ष्णीमि स्थितो मौनमाधाय स्थितोऽपि प्रार्थयमान इव याञ्चां कुर्विचिव । 'त्ष्णीकं तु स्मृतं मौनं मौनं शीछे त्वनव्ययम्' इति विश्वः । अष्टृष्टोऽप्यप्रश्नीकृतोऽप्यात्मीयां स्वकीयामेवावस्थां दशामावेदयन्त्रिव ज्ञापयिचिव, अभिनन्दिचिव श्राधां कुर्विचिव, अनुशोचिचिव शुचं विद्यदिव, हृष्यिचिव हर्षिचिव, कृष्यिचिव विलिखिचव, विषादं प्राप्नुवचिव, विस्मृतमनुस्मरिचिव, अनिमेषेण निमेषरिहतेन निश्चलं निष्करं निष्करम् स्तब्धं पृथम नेत्ररोम यस्य तत्तथा तेनान्तर्बाध्यो मध्यागताश्च । क्षित्र (क्षरद्वाध्य' इति पाठः । तस्य प्रः समृहस्तेना-द्रेणोन्नेन कर्णान्तं श्रोत्रान्तं चुम्बतीत्येवंशीलेन कर्णान्तचुम्बिना । अत एव विकसितेनेव विनिद्रेणेवामुकुलिता कुष्कालिता तारका कनीनिका यस्मिस्तच्या तेन । एवविधेन चश्चषा नेत्रेण मत्त इव क्षीब इव, आविष्ट इव मृत्यरस्त इव, वियुक्त इव विभिन्न इव, पिबिचिव पानं कुर्वेचिव । अत्यादरेणावलोकनं पानिनिति प्राञ्चः । आकर्षचिवा-कर्षणं कुर्विचिव; अन्तर्विशिवाच सध्ये प्रवेशं विद्यदिव च, सुचिरं बहुकालमालोक्य निरीक्ष्याव्रवीदवोचत् ।

हे वरतनु प्रशस्तदेहे, सर्व एव हि जनो जगित लोके जन्मन उत्पत्तेवयसोऽवस्थाया आकृते रूपस्य वा सहश्चमनुरूपमाचरन्कुर्वाणो न वचनीयतां निन्धतामेति गच्छति। तव भवत्याः पुनरेकान्तेन निश्चयेन वामा प्रतिकूला प्रकृतिः स्वभावो यस्यैवंभूतेस्य विधेरिव विधातुरिव विसहशानुष्ठानेऽसहशाचरणे कोऽयं प्रयत्नः प्रयासः। यद्यस्मादियं तनुः शरीरमिक्कष्टाऽव्यथिता या मालती जातिस्तद्वसुकुमारा सुकोमला मालेव स्वगिव कण्ठे यः प्रणयो रक्षणक्षेहस्तत्रैकाद्वितीया केवलं वा योग्योचिताऽमुनानुचितेनायोग्येन कष्टतरं यत्तपश्चरणं तस्य परिक्रेशः परिश्रमस्तेन गलानिं मलानिमुपनीयते प्राप्यते। रूपं सौन्दर्यं वयोऽवस्थाविशेषस्तयोरनुरूपेण योग्येन रसं माधुर्यादिलैक्षणमाश्रयतीत्येवंशिलेन फलेन साध्येन कथं न संयोज्यते संयुक्तीकियते। केव। लतेव विश्वीय त्या लता फलेन संयोज्यते। उभयोः साम्यमाह—सुमनोहारिणी सुमनसः पुष्पाणि ताभिक्तीरिणी सचिरा तनुः। पक्षे सुमनसः सज्जनास्तेषां हारिणी मनोज्ञा। हि यस्मात्कारणाद्वपनुणादिविहीनस्यापि सौन्दर्य-गुणरहितस्यापि जातस्योत्पन्नस्य जन्तोर्जन्मन्युपनतानि प्राप्तानि जीवलोकसुखानि सांसारिकसौख्यान्यनुभूय

टिप्पo—1 यथा विधिर्वामस्त्रभावस्त्रथा त्वमिष विल्ञासपरिल्यागात् वयसोननुरूपस्य तपसश्चाचर-णात् वामस्त्रभावेत्युपमा । 2 रसाश्रयिणा रसाधिष्ठानभृतेन (रसिकेन) फलेन योवनोपभोगस्य फल-स्तरूपेण न संयोज्यते तनुरिति स्पष्टीकरणीयम् ।

माठा०-१ अभिनिन्दन्. २ क्षरद्वाष्प. ३ द्वततु. ४ विषोः. ५ अष्टतमेन तपश्चरण, ६ म्लानिम्. ७ फलसंबन्धी.

तपश्चरणपरिक्षेशः, किं पुनराकृतिमतो जनस्य । तहुः खयित मामयमस्यास्ते स्वभावसरसा-यास्तनोर्मृणािलन्या इव तुहिनपातस्तपः परिक्षेशः । यदि च त्वादशी जीवलोकसुर्खेभ्यः पराद्युत्वी तपसा क्षेशयन्यात्मानं तदा वृथा वहित धनुरिधेष्ठयं कुसुमकार्सुकः । निष्कारण-मुद्यति चन्द्रमाः । वृथा वसन्तमासाभ्यागमः । निष्फलािन कुमुद्कुवलयकहारकमलाकर-विलस्तितािन । निष्फला जलद्समारम्भाडम्बराः । निरर्थकान्युपवनािन । किं ज्योत्स्वया, किं वा लीलासरित्पुलिनैर्मल्यानिलेन वा' इति ।

अहं तु देवस्य पुण्डरीकस्मैव वृत्तान्ताद्येतकौतुका सर्वथा तं वदन्तम् 'अपि कस्त्वम्, कुतो वा समायातः, किमर्थं वा मामेवमभिद्धासि' इत्यपृष्ट्वेवान्यतोऽगच्छम् । गत्वा च देवार्चनकुसुमान्याचिन्वती तरिकामाहूयाव्रवम्—'तरिकि, योऽयं युवा कोऽपि ब्राह्मणा-कृतिर्रस्थावलोक्तयतो वद्तश्चान्यादृश एवाभिप्रायो मयोपलक्षितः । तिच्चवर्यतामयं यथा पुनरत्र नागच्लति । अथ निवारितोऽपि यद्यागमिष्यति तदावद्यमेवीस्थाभद्रकं भवि-

साक्षात्कृत्य परत्रसंबन्धी परभवसक्तस्वपश्चरणपरिक्केशः शोभते शोभां प्राप्नोति । आकृतिमतः सौन्दर्योपेतस्य जनस्य कि पुनः । भण्यत इति शेषः । तत्तस्मात्कारणात्ते तय स्वभावेन प्रकृत्या सरसाया रसोपयुक्ताया अस्यास्तावेद्दिस्य मृणािलन्याः कमिलन्यास्तुिहनपात इव हिमिनपतन्निमवायं तपःपरिक्केशो मां दुःस्वयित सुःश्वं करोति । यदि च त्वाहश्यनन्यस्पा जीवलोकसुस्त्रेभ्यः परास्त्रुश्ची निवर्तिताननात्मानं तपसा क्रेशयन्ती शाषयन्ती; तदा कुसुमकार्मुकः कंदपेऽधिज्यं ज्यामधिरुद्धं धनुः कार्मुकं वृथा मुधा वहति धारयित । निष्काशोषयन्ती; तदा कुसुमकार्मुकः कंदपेऽधिज्यं ज्यामधिरुद्धं धनुः कार्मुकं वृथा मुधा वहति धारयित । निष्काशोषयन्ती; तदा कुसुमकार्मुकः कंदपेऽधिज्यं ज्यामधिरुद्धं धनुः कार्मुकं वृथा मुधा वहति धारयित । निष्काशाष्ट्रयोजनं चन्द्रमाः शशाङ्क उदयत्युद्भच्छित । वृथा मुधा वसन्तमासस्य सुरिमासस्याभ्यागम आगमनम् । रणं निष्प्रयोजनं चन्द्रमाः शशाङ्क उदयत्युद्भच्छित । वृथा मुधा वसन्तमासस्य सुरिमासस्याभ्यागम आगमनम् । कुमुदानि कैरवाणि, कुमुलयानि धातकमलानि, कहारं सौगन्धिकम्, कमलानि पद्मानि, एतेषामाकराः सम्हान्कुमुदानि कैरवाणि, कुमुलयानि धातमाणि निर्थकानि । जलदस्य समारम्भः प्रारम्भस्तस्याङम्बराः समाटोपा स्तेषां विकसितानि हिसतानि निष्प्रयोजनानि । जयोत्स्या चन्द्रिकया किम् । निष्पर्योजनानि । जयोत्स्या चन्द्रिकया किम् । निष्पर्योजनानि । जयोत्स्या चन्द्रिकया किम् । किमपिति ।

अहं तु देवस्य पुण्डरीकस्यैव वृत्तान्तादुदन्ताद्पेतं गतं कौतुकं कुत्त्हरुं यस्याः सैवंविधा सर्वथा सर्वात्मना तं वदन्तं बुवन्तमपि करत्वं को भवान्, कृतो वा कस्मात्रदेशात्समायातः समागतः, किमर्थं वा किंप्रयोन्तनं मां महाश्वेताभिधानामेवमभिद्धासि कथयसि, इत्यपृष्ट्वेव प्रश्नमकृत्वैवान्यतोऽपरिस्मनस्थलेऽगच्छमवन्तम् । गत्वा च देवस्य महेशितुरचीनं पूजनं तस्मै कुसुमानि पुष्पाण्याचिन्वत्यवच्यं कुर्वन्ती तरिष्ठिकामाहूयान्त्रमकथयम् । हे तरिष्ठिके, योर्ऽयं प्रत्यक्षोपलभ्यो युवा तरुणः कोऽप्यनिर्दिष्टनामा बाह्यणस्य विश्वस्थाकृतिराकारो यस्य स तथा । अस्य यूनोऽवलोकयतः पर्यतो वदतश्च बुवतश्चान्यादश इव कामिजनसदश स्वाभिप्राय आशयो मयोपलक्षितो ज्ञातः । तत्तस्माद्धेतोरयं निवार्यता प्रतिषिध्यताम्, यथा पुनिर्दितीयवारमत्र सरसमीपे नागच्छति नाभ्येति । अथ निवारितोऽपि प्रतिषिद्धोऽपि यद्यागमिष्यति तदावश्यमेव निश्चितमेव

टिप्प०—1 सर्वथा असंगतः पाठः । त्वाददी 'आत्मानं क्रेशयति' इत्येवोचितः । 2 पाठान्तरकरणेन विरूपीकृतम् । 'कोऽयं युवा ब्राह्मणाकृतिः ? कोऽप्यस्याऽवलोकयतो वदतश्चान्यादश प्वाभिप्रायो मयोपलक्षितः' इति पाठः । इदानीं यथेच्छमभिरोच्यतां सहद्यैः ।

पाठा०—१ अस्याः २ उदेति. ३ व्यर्थः ४ च. ५ सर्वथा तथाः सर्वं तथा ६ देवतार्चन, ७ अपिन्तन्तीः छिन्नन्तीः ८ कोऽप्यस्य ९ विकोक्तयतः; न विकोक्तयताः १० यदि ११ अस्यैवः

च्यति' इति । स तु निवार्यमाणोऽपि दुंनिवारवृत्तेर्मद्नहत्तकस्य दोषेभेवितव्यतया वानर्थस्य नासाक्षीदेवानुबन्धम् ।

अतीतेषु केषुचिह्वसेष्वेकदे गाँडायां याँमिन्याम्, छद्गिरस्विव भरेणोद्दीपितस्मरानलं ह्योत्लापूरमिन्दुमयूखेषु, ल्रह्यनिद्रायां तरिलकायाम्, अप्राप्तसुखा संतापनिर्गत्यास्मिन्नेव शिलातेले विमुक्ताङ्गी, कह्वारसुर्रभिणा मन्दमन्देनाच्छोदानिलेनावीच्यमाना, वर्णसुधाकूर्व-किरिव करेधेविलतद्शाशासुखे चन्द्रमसि निहितहृष्टिः 'अपि नामायमेमिरमृतवर्षिमरिखि-लजगदाह्वाद्कारिमिः करेश्चनद्रमास्तमपि हृद्यवह्यमं मे वर्षेत्' इलाशंसाप्रसङ्गेन, देवस्य सुगृहीतनाम्नः पुण्डरीकस्य स्मरन्ती, कथमभाग्येमें मन्दपुण्यायास्ताहशस्यापि दिन्याकृतेमे-हापुरुषस्य तस्य नभसोऽवतीर्णस्य भाषितमलीकसुपजातम्, जातानुकम्पेन वा यथाकथं-चिंजीवितुमिलेव समाश्वासिता जीवितिष्रया तपस्वन्यपि येन पुनर्दर्शनमेव तेने भैम न

तस्य यूनोऽभद्रकमकल्याणं भविष्यतीति । स तु युवा तरिक्षकया निवार्थमाणोऽपि प्रतिषिध्यमानोऽपि दुर्निवारा वारियतुमशक्या वृत्तिर्वर्तनं यस्पैवंभूतस्य मदनहतकस्य हत्याकारिणः कंदर्पस्य दोषैर्द्षणैरनर्थस्योत्पातस्य भवि-तव्यतया वाग्रे भावितया वार्चुवन्धं सेहं नात्याक्षीन्न तत्याज ।

दिवसेषु केषुचिदतीतेषु गतेषु सत्सु, एकदैकस्मिन्समये गाढायां तीवायां यामिन्यामुद्दीपित उत्तेजितः स्मर एवानलो विह्येनैवंभूतं ज्योत्कापूरं चन्द्रिकासमृह्मिन्दुमयृखेषु चन्द्रकरणेष्ट्रिरत्सु विमुचत्सु सत्सु, लब्धनिद्रायां प्राप्तप्रमिलायां तरिलकायामप्राप्तमलर्बं सुखं सौख्यं यया सैवंविधाहं संतापं संज्वरं तस्य निर्मला निर्ममनदेतु-नास्मिन्नेव शिलातले विमुक्ताङ्गी न्यस्तदेहा कह्यारं सौगन्धिकं तेन सुरमिणा सुगन्धिना मन्दमन्देनाच्छोदानि-लेनाच्छोदवायुना वीज्यमानोद्भूयमाना, वर्णसुधा श्वेतसुधा तस्याः कूचेकैः कुश्चिकामिरिव करैः किरणैर्धविलतं सुश्रीकृतं दशसंख्याका या आशा दिशस्तासां मुखं ग्रेनैवंविधे चन्द्रमित कुमुदबान्धवे निहिता स्थापिता दृष्टिक्यया सा निहितदृष्टिः, अपि नामेति कोमलामच्यणे । अयं चन्द्र एमिरमृतविधिः पीयूष्ट्याविभिरत एवाखिलजगतः समश्रविश्वसाह्यदकारिभिः प्रमोदजनकैः करैः किरणैः कृत्वा चन्द्रमाः शशाङ्को मे मम तमिप हृदय-वृद्धमं चित्तप्रयं वर्षेद्वृद्धिं कुर्यात् । इत्येवंरूपाशंसा स्पृह्म तस्याः प्रसङ्गेन संबन्धेन देवस्य पूज्यस्य सुष्टु गृहीतं नाम यस्थवंभूतस्य पुण्डरीकस्य स्मरन्ती स्मृतिपथमानयन्ती । 'अधीगर्थद्येशां कर्मणि' इति षष्ट्री । मे मम मन्दपुण्याया हीनसुकृताया अभाग्येद्वृद्धेवैस्तस्य किपर्जितस्य नभसो व्योमादवतीर्णस्योत्तरितस्य तादृशस्य दिव्याकृतेः सुन्दराकारस्य महापुरुषस्यापि कथं भाषितं जलिपतमलीकं मिथ्योपजातम् । वाथवा जातानुकम्पेन समुत्पन्नकरुणेन यथाकथंचित्प्रकारेण केवलं जीवितुं प्राणितुमित्येव हेतोः ममाश्वासिताश्वासनां कारिता येन हेतुना जीवितप्रिया प्राणितवह्नमा तपिक्षनी वर्राक्यसि तेन हेतुना मम पुनर्दर्शनमेव न दत्तं पुनः समीपे

टिप्प०—1 मन्त्रसाशया अनुसरणिमस्त्रेवार्थः । 2 'अनवासिनद्रासुखा' इस्रेव पाठः । 3 धन्या खुरपितः! 'तिर्गस्या' इस्रेन तिःसारणस्पो णिजर्थः कथं प्रतीयेत? 'संतापान्निर्गसासिन्नेव' इति पाठः । संतापवशाद् बहिनिर्गस्य अस्मिन्नेव शिलातले विसुक्ताङ्गीति तदर्थः, यस्र सेयं दुर्दशा चन्द्रमहोदयेन कृता । 4 कृपासिन्धो ! न्योमात् (अर्थात् न्योमः) न कपिक्षलोऽवतीर्णः, अपि तु स्वयं चन्द्र एवा-वतीर्णः । कपिक्षलस्तु गगने निलीनः । 5 शुद्धः प्रलापोयम् । 'जातानुकम्पेन वा यथाकथंचिजीवद्व जीवितप्रिया तपस्विनी इस्रेवमेव समाश्वासितास्यि इति पाठः । अर्थः स्पष्टः ।

पाठा०—१ दुनिवार्यः २ चैकदाः ३ विगाहायाम् ४ रजन्याम् ५ उदीपितः ६ अप्राप्तनिद्रासुखाः अनवात-निद्रासुखाः ७ संतापनिर्गत्याः ८ सुगन्धिनाः ९ वीज्यमानाः १० कारिकरैः ११ ताष्ट्रशोऽपि १२ जीवतुं जीवित-प्रिया तपस्विनीत्येवमेव समाश्वासितासिः १३ अनेनः १४ मेः

883

दत्तम् । किं करोत् देवः सगृहीतनामा पुण्डरीको यः परासुरेवोत्क्षित्य नीतः । कपिञ्जलस्त जीवनातः, कथमियता कालेन गतेनापि निष्करुणेन वार्तापि मे न संपादिता' इसेतानि चान्यानि चालजालानि दुर्जीवितगृहीता चिन्तयन्ती जात्रसेवातिष्ठम् ।

अथ निभतपदसंचरणम. आ चरणादुत्कण्टकमनवरतनिपतितमद्नशरशस्यनिकरनि-चितमिव शरीरमुद्रहन्तम्, उँद्विकासिकेतकरजः पटळथवळं प्रथसतरमेव भस्मसात्कृतमिव मेरनहत्मजा. भजामेण कुण्डलीकृतमूँणालभुँपर्येषितशासनवलयमिवावर्यमरणाय सकल-जगदशतिहतशासनेन क्रसमधन्वना विसर्जितं द्धानम्, उद्भतसाध्वसोत्कम्पतरिवया केत-कीगर्भराच्या क परं गम्यते हतोऽसि मयेति मन्मथप्रथमसहायस्य चन्द्रमसः कैलयेव कर्णा-न्तलप्रया तर्चमानम्, उद्देगावर्जितेन नैयनजलस्रोतसात्मने जैलमिव प्रयच्छन्तम्, आत्मे-

नागतम् । देवः सगृहीतनामा पुण्डरीकः किं करोत् क्रयति । यः परासुरेव मृत एवोत्क्षिप्योत्पाट्य नीतः प्रापितः। स्वर्गमिति शेषः । कपिज्ञलस्तु जीवन्गतः । कथं तेनापीयता कालेन निष्करुणेन मे मम वार्तापि किंवदन्खपि न संपादिता न विहिता । इत्येतानि च पूर्वीक्तान्यन्यानि च पुरो वक्ष्यमाणान्यालजालानि खप्रान्तर्गतप्रायाणि दुर्वष्टं यजीवितं तेन गृहीतात्मसात्कृता चिन्तयन्ती ध्यायन्ती जामती सजागरैवातिष्ठं स्थिता ।

अथिति तदनन्तरम् । तमेव युवानमद्राक्षं व्यलोकयमिति दूरेणान्वयः । तमेव विशेषयन्नाह—निभूतेति । निमतमग्रेट्दं यथा स्यात्तथा पदानामङ्गीणां संचरणं यस्य स तम् । आ चरणाचरणं मर्यादीकृत्य । उत्कण्टकम् । संजातरोमोद्रमित्यर्थः । एतादशं शरीरं देहमद्रहन्तं धारयन्तम् । अत एवोत्प्रेक्षते—अनवरतं निरन्तरं निप-तिता लगा ये मदनशराः कंदर्पबाणास्तेषां शल्यनिकरस्तेन निचितमिव व्याप्तमिव । उद्विकास्यिनद्रो यः केतकः कक्चच्छदस्तस्य रजःपटलं परागसमूहस्तद्वद्ववलं छुन्नम् । अत एवोत्प्रेक्षते—प्रथमतरमेवादावेव मदनहुतभुजा कामाभिना भस्पसात्कृतमिव । शुक्रत्वसाम्याद्धस्मोपमानमित्यर्थः । भुजाभ्रेण बाहुभान्तेन कुण्डलीकृतं कुण्डल-वदाचरितं मृणालं विसकटकं द्रधानं त्रिश्राणम् । 'कटको वलयोऽखियाम्' इत्यमरः । ग्रुकुत्वसाम्यादुत्रे--क्षते—सकळजगत्यप्रतिहतमनिराकृतं शासनमाज्ञा यस्यैवंविधकुसुमधन्वना कंदपेणावरयमरणाय निश्चितप्राण-विमुक्तये विसर्जितं दत्तमुपर्येषितं स्थापितं शासनवलयमिव। ज्ञावलयमिव । यथा कश्चित्सायगीनो राज्ञा दत्तम-वर्यं सङ्गाममरणाय वीरवलयं भुजाप्रेण बधाति तथैवानेन भुजाप्रेणावस्यं मरणाय कंदर्पदत्तं शासनवलयं बद्ध-मिवेति भावः । मन्मथस्य कंदर्पस्य प्रथमसहायस्यादावेव साहाय्यकारिणश्चन्द्रमसः क्रमुदबान्धवस्य कर्ळया घोडशांशेन कर्णान्तलप्रया श्रोत्रान्तप्राप्तयेति तर्ज्यमानमिव तिरस्कियमाणमिव । इतिचोखमाह—उद्भतेति खद्भत<u>स</u>त्पन्नं यत्साध्वसं भयं तस्मादुत्कम्पत्तेन तरिवतया चन्नवया केतकीगर्भसूच्या ककचच्छदमध्यवर्ति-त्रिपत्रकेण । 'त्रिपत्रकः स्चिरिभधीयते' इल्पमरः । तया, मया त्वं हतो न्यापादितोऽसि । अतः क परमप्रे गम्यते । उद्देगः संतापस्तेनावर्जितेन दत्तेन नयनजलक्षोतसा नेत्राम्बुप्रवाहेणात्मने खसौ जर्लैन मिन प्रयच्छन्तं ददतम् , आत्मेच्छयैन खकीयनान्छयैन मत्करप्रहणाय मत्पाणिपीडनाय खेदाम्भसा घर्म-

टिप्प०-1 अपि चतुष्पादयं पशुः ? पद्योः संचरणमित्यचितम् । 2 तर्जनाय 'तर्जनी' नामवाहिनी . अङ्गलिरेच न्यवहियते, अत एव 'करशाखया' इत्येच पाठः सम्यक् । नायिकाया अनिच्छायामपि तत्का-लाभिसरणेन भयं जातमिति तज्जनितकस्पवती कर्णान्तलमा केतकीगर्भन्निपन्नी नास्ति श्रपि त तर्जनाय सेयं चन्द्रमसोङ्गिलेरेवास्त्रीति सर्वस्याशयः । ३ 'जलाञ्जलिम्' इत्येव सम्यक् । धन्तसमये तस्यैव स्वारस्यात् ।

पाठा०--१ आळजाळानि; आळापजाळानि. २ यहुर्जीवित. ३ आचरणादुत्कण्टिकतम्; आपतन्तं तसुत्कण्टिकत-ततुम्. ४ उद्दिकासकेतकः उद्दिकाशिकेतकी. ५ मदनहत्तभुजायेण, ६ मृणालिकावलयम्, ७ अपर्युषित, अपर्युषितम्, ८ अवस्यम्. ९ क्रांसया. १० सलिल, ११ जलाञ्जलिम्.

च्छयेय मेंत्करप्रहणाय निर्वितिस्नानिय खेदाम्भसा, न युक्तमैय ते परहृद्यमविद्वायोप-गन्तुमिति पदे पदे नियायमाणिमय गुरुणोरुस्तम्भेन, दूरत एव मदालिङ्गनालीकाशया प्रसा-रितमुजयुगलम्, ज्व्कलिकासहस्रविषमं रागसागरिमय प्रतरन्तम्, अनयरतप्रवृत्तैराकृष्य-माणिमय पुरस्तादीचैनिः खासमरुद्धिः उद्यमानिमय दिङ्गुखप्नाविना ज्योत्स्नापूरेण, रणरण-कश्च्यम्, उच्छुष्काननम्, प्रोन्मुक्तं सन्त्वेन, प्रतिपन्नं कृपणतया, अवधीरितं धैर्येण, संगु-हीतं तरलतया, विसर्जितं लज्जया, अधिगतं धाष्ट्येन, दूरीकृतं परलोकभित्तां, विभुक्तं युक्ता-युक्तविचारेण, संकल्पजन्मन एव केर्वलं यशे स्थितम्, आविष्टिमय मक्तमियोन्मादादापत-न्तम्, दूरतोऽपि दिवसनिर्विशेषेण चन्द्रातपेन विभाज्यमानं तमेय युवानमद्राक्षम्।

दृष्ट्वा च तं तादृशं निःसृहाप्यात्मनि परं भयमुपगतवती चेतंस्यचिन्तयम्—'अहो, कर्ष्टभापतितम् । यदीयमुन्मादादागस्य पाणिनापि स्वृश्वति मां तदा मयेदमपुण्यहतकं शरीर-

जलेन निर्वितितस्नानिसव विहितास्रविसव, परहृदयमन्यन्तिसविज्ञायाज्ञात्वोपगन्तुं तत्समीपे यातुं ते तक्ष्म न युक्तमेव न न्याय्यमेवेति ग्रुरुणा वृहत्तरेणोरुक्तम्भेन जङ्कास्थूणया पदे पदे निवार्यमाणमिव प्रतिषिध्यमानिम्व, दूरत एव दिव्छत एव मदालिङ्गनस्य मदीयोपगृह्नस्यालीकाश्या मिथ्यावाञ्छया प्रसारितं विस्तारितं मुजयुगलं बाहुयुग्मं येन स तम्। उत्कलिका हुँकेखास्तासां सहस्रं तेन विषमं व्याकुलं रागसागरिमवानुरितसमुद्रमिव प्रतरन्तमुक्तरन्तम् । अनवरतप्रवृत्तीर्तिर्दार्घरायतैनिःश्वासमरुद्भः प्राणवायुभिः पुरस्तादय आकृष्यमाणमिवाकृष्टिं विधीयमानिम्व, दिखुखस्राविना दिग्वदनक्षालकेन ज्योत्सापूरेण चिन्दकप्रवाहेणोद्यमानिम्व वहमानिष्क्, रणरणकेनौत्सुक्येनोत्प्रावत्येन ग्रुष्कं रूक्षमाननं मुखं यस्य स तम्। सत्त्वेन साहसेन प्रोन्मुक्तं स्वक्तम्, कृपणतया प्रतिपन्नं दैन्यत्वेनाङ्गीकृतम्, धेर्येण धीरिम्णावधीरितम् मवहीलितम्, तरलतया परिस्रवनया संग्रहीतं स्विकृतम्, लज्जया त्रपया विसर्जितं दूरीकृतम्, धार्थेन निर्लजनागुणेनाधिगतं प्राप्तम्, परलोकभीत्यागामिभवस्येन दूरीकृतम्, युक्तायुक्तिवारेण न्याय्यान्यय्यवितर्भेण विमुक्तं स्वकृतं संकल्पजनमन एव मनोभवस्येव वशे तन्त्रे स्थितम्, आविष्टमिव भूत्यहीतिमव, मक्तिव क्षीवमिव, उन्मादाचित्तविद्यत आपतन्तमागच्छन्तम् । दूरतोऽपि दिवसान्निर्गतो विन्शेषो यस्यवंभूतेन । दिवससद्द्येनेत्रर्थः । चन्द्रातपेन शशाङ्कालोकेन विभाव्यमानं प्रकाश्यमानम् । अदं तं युवानमम्हाक्षमित्यन्वयस्तु पूर्वमुक्तः ।

तं वैद्याम्पायनं तादशं तथावस्थं दृष्ट्वा च निरीक्ष्य च निरपृहापि गततृष्णाप्यात्मनि परं भयसुपगतवती प्राप्तवती इति चेतिस चित्तेऽचिन्तयं चिन्तितवती । अहो इति खेदे । कष्टं क्रच्छ्मापतितम् , यद्ययं युवोन्मा-द्वादागल्य मां पाणिना स्पृशति स्पर्शं करोति तदा मया महाश्वेतयेदमपुण्यहतकं शरीरमुत्काष्टव्यमुज्झितव्यम् ।

टिप्प०—1 धिक् उर्वोः सम्भः सान्विकभावेन जाड्यम् (अचलनम्) अत्र विवक्षितम् । 2 अतु-रागः उत्किलिकानाम् उत्कण्ठानां सहस्रेण दुस्तरः, सागरस्तु उत्किलिकानां तरङ्गाणां सहस्रेण अत एव श्लेषोत्थापितः 'रागसागरः' इति रूपकालंकारः । अजप्रसारणे च सागरोत्तरणस्योत्प्रेक्षां, इति सेयं प्रधानम्म । 3 ज्योत्स्वारूपेण प्रवाहेण प्राच्यमानमिव (तार्थमाणमिव)। टीकाकारस्तु यथाजातः ।

पाठा०—१ मकर. २ अदूरतः. ३ प्रवृत्तेः. ४ रणकः ५ थिकृतम्. ६ भीषयाः ७ अङ्गीकृतं खरुच्या विमुत्तम्. ८ केवलम्, ९ अकरवम्, १० कष्टतरम्, ११ यद्ययमेवमुन्मादात्; यद्ययमेत्य स्वयमुन्मादात्,

मुत्सृष्टच्यम् । तिचिरादेवस्य पुण्डरीकस्य पुनर्दर्शनप्रसाशया दुःश्वोत्तरमप्यङ्गीकृतं च्यर्थतां मे यातं प्राणसंधारणम्' इति । स त्वेवं विचिन्तयन्तीमेव मामुप्तृस्यात्रवीत्—'चन्द्रमुखि, हन्तुमुख्यतो मामयं कुसुमशरसहायश्चन्द्रमाः । तच्छरणमागतोऽस्मि, रक्ष मामशरणमनाथमा-तिमैंप्रतीकारक्षममात्मना त्वेदायत्तजीवितम् । शरणगतपरित्राणं हि तपस्विनामपि धर्म एव । तद्यदि मामात्मप्रदानेन नात्र संभावयसि तद्या हतोऽहमाभ्यां कुसुमशरशिशिरकराभ्याम्' इति । अहं तु तदाकण्ये धिर्गित्युत्तमाङ्गनिर्गतच्वालेन रोषानलेन निर्दहन्तीव तम्, डिन्मिषद्वा-ष्यस्कृतिङ्गया दृष्ट्या तद्यातर्जयन्तीव,आपाद्तलादुत्किन्पतगात्रयष्टिराविष्टेव,आत्मानमप्यचेत-यमाना क्रोधावेगकृक्षाक्षरमवद्म्—आः पाप, कथमेवं वेद्तो मामुत्तमाङ्गते न निपतितं वज्रम्? अवशीणां वा न सहस्रधा जिह्या विह्यलतां न गता वा वाणी ? नष्टानि वा नाक्षराणि शमन्त्रे च न सन्त्येव तेऽस्मिव्हारीरे सकल्लोकश्चमाश्चभाश्चिभूतानि पञ्चमहाभूतानि । येनैवं

तत्तरमात्कारणाचिराचिरकालेन देवस्य प्रण्डरीकस्य पुनर्दर्शनप्रत्याशया पुनरवलोकनवाञ्ख्या दुःखादसाती-दुत्तरमुत्तरकालमङ्गीकृतमपि स्वीकृतमपि प्राणसंधारणं मे मम व्यर्थतां निष्फलतां यातं प्राप्तम् । इत्येवं विचि-न्तयन्तीमेव ध्यायन्तीमेव स त युवा मामुपस्त्य मत्समीपमागत्याव्रवीदवोचत् । किं तदित्याह—हे चन्द्र-मखि हे शशाङ्कमखि, मामयं क्रसमशरः कामस्तस्य सहायः साहाय्यकारी चन्द्रमाः क्रमुद्वान्यवो हन्तुं व्यापा-द्यितुसुद्यत उद्युक्तः । तदिति हेत्वर्थे । शर्णं त्राणमागतोऽस्मि । अशरणमत्राणमनाथमनीश्वरमार्तं प्रपीडितम-अतीकारक्षममप्रतिक्रियासहं मां रक्ष त्राहि । त्वदायतं जीवितं प्राणितं यस्य स तम् । हि यस्मात्कारणात्तपिखनां तपोवताम्प्ययं धर्म एव यच्छरणागतस्य रक्षणं त्राणम् । तद्यदि मामात्मप्रदानेन स्वार्पणेनात्र न संभावयसि न संभावनाविषयीकरोषि तदाभ्यां कुसुमग्नरिशिशरकराभ्यां कामबाणचन्द्राभ्यामहं वैशस्पायनो हतो व्यापा-दितोऽस्मि । इति पूर्वोक्तमहं महाश्वेता तदाकर्ण्य श्रुत्वा घिगिति धिगस्त्वित उत्तमाङ्गािच्छरसो निर्गता प्रादुः र्भता जवाळाचियस्या एवंविधेव रोषानलेन कोधवहिना तं वैशम्पायनं निर्दहन्तीव ज्वालयन्तीव उन्सिषन्तः अक्टीभवन्तो बाष्पर्फालिङ्गा अश्रविक्षणा यस्यामेवंभूतया दृष्ट्या दश्चा । तद्वयक्ते नपुंसकम् । आतर्जयन्तीव तिरस्कर्वन्तीय । आपादतलात्पादतलं मर्यादीकृत्योत्कम्पिता प्रचलिता गात्रयष्टिरङ्गयष्टिरयसः सा तथा । आविष्टेच भतगृहीतेव । आत्मानमपि खमप्यचेतयमानाज्ञायमाना कोधस्य कुघ आवेगस्त्वरिस्तेन रूक्षाक्षर-मिलाधवर्ण यथा स्यात्तथावदमववम् । आः पाप हे पापिष्ठ, एवं मां वदतो व्यवतः कथं ते तवीत्तमाङ्गे शिरिस न निपतितं वर्ज्ञं पविः. सहस्रधा सहस्रप्रकारेण जिह्वा रसना नावशीर्णो न शटिता, वाणी भाषा विद्वलतां विक्रवतां वा न गता. न नष्टानि वने प्रपलायितानि वाक्षराणि वर्णा वा । मन्येऽहं जाने च ते तवास्मिन्शरीरे देहे सकळळोकानां समप्रजनानां ग्रुभाग्रुभयोर्वयीवर्ययोः प्रण्यपापयोः साक्षिभतानि पश्चमहाभतानि प्रथि-व्यप्तेजोवाय्वाकाश्रालक्षणानि न सन्त्येव एतद्थें हेतुमाह—येनेति । येन कारणेनैवं वदन्ब्रवन्नप्तिना

दिप्प०—1 दुःखोत्तरं दुःखबहुलं, दुःखमुत्तरं (अनन्तरम्) वा यस्य, ईदशं प्राणसंधारणमङ्गीकृत-मणि व्यर्थतां यातम् । 2 'त्वदायत्तं में जीवितम्।' इत्येव पाठः । अन्यथा 'आत्मना इति पदस्यान्वयो न घटेत । 'त्वदायत्तं में' इति व्यस्तपाठे तु अशरणादिविशिष्टं माम् आत्मना (स्वशरीरेण) रक्ष, इति पूर्ववाक्यान्वयः । 3 सर्वमिदमसंगतम् । 'तदातर्जनायेव (तस्य वैशम्पा० अर्स्वनायेव) आपादत्तलात् उत्कम्पितगात्रयष्टिः,' इति पाठः ।

पाठा०—१ चिरात. २ अङ्गीकृत्य. ३ एवं, एवं. ४ अप्रतीकाराक्षमम्, ५ त्वदायत्तं मे जीवितम्, ६ प्रसादेन. ७ शिशिरिकिरणाभ्याम्. ८ हाटिति, झगिति. ९ तर्जनायैव, १० हताश्च. ११ एवंवादिनस्तव नोत्तमाङ्गे.

बद्नाग्निना भस्मीकृतोऽसि, न वायुना धूँतोऽसि, नाम्भैसा प्रावितोऽसि, न धैरिन्या रसातळं प्रवेशितोऽसि, नापि तत्क्षणमेवाकाशेनात्मनिर्विशेषतां नीतोऽसि, अन्यवस्थितो न्यवस्थितेऽसिँकोके कुतस्त्वमुत्पन्न एवंविधः ? यस्तिर्यग्जातिरिव कामचारी न किंचिद्पि वेतिस ।
येनैवं खळु हॅतविधात्रा केनाप्युपदर्शितमुखरागः स्वपक्षपातमात्रप्रवृत्तिरनिकृपितस्थानास्थानवादी शुक इव वक्तमेवं शिक्षितस्तेनैव किमुँत तस्थामेव जातौ न निर्क्षिपोऽसि, येनैकान्तिहासहेतुरेवं वदन्नपि न कोधमुत्पादितवानसि ? त्वैदुक्तेर्दुःखिताहं ते संविभागिममं करोमि,
येनात्मवचनानुकृषां जातिमापन्नो नैवीस्मिद्धधाः कामयसे इत्युक्तवा चन्द्राभिमुखी भूत्वा
कृताञ्चितः पुनरवदम्—'भगवन्, परमेश्वर, सक्छभुवनचूडामणे, लोकपाल, यदि मया
देवस्य पुण्डरीकस्य द्शैनात्प्रभृति मनसाप्यपरः पुमान्न चिन्तितस्तद्दाऽनेन मे सत्यवचनेनायमलीककामी मदुदीरितायामेव जातौ पततु' इति ।

विह्ना न भस्मीकृतो न भस्मसाद्विहितोऽसि । न नायना समीरेणाधृतः कम्पितोऽसि । नाम्भसा जलेन प्रावितः प्रवाहितोऽसि । न धरित्र्या पृथिव्या रसातलमधोलोकं प्रवेशितोऽसि क्षिप्तोऽसि । नापि तत्क्षणमेव तस्मिन्नेव च क्षण आकाशेन नमसात्मनिर्विशेषतां स्वतुल्यतां नीतोऽसि प्रापितोऽसि । अव्यवस्थितो व्यवस्थामप्राप्तः पश्चभतात्मकतया व्यवस्थितेऽस्मिल्लोके क्रतस्त्वमत्पन्नः प्राद्धभेत एवविध एतादृशो यस्तिर्यग्जातिरिव पर्यजाति-रिव कामचारी स्वैरविहारी न किंचिदिप चेत्सि जानासि । येनैवम । खिल्वित निश्चये । हतविधात्रा पापिष्ठब्रह्मणा केनापि कारणेनोपदर्शितः प्रकटितो मुख आस्ये रागोऽनुरक्तिर्यंन स तथा । खपक्षपातमात्रे खपक्षरक्षणमात्रे प्रवृत्तिः प्रवर्तनं यस्य स तथा । अनिरूपितमज्ञातं यत्स्थानास्थानं वक्तव्यावक्तव्यस्थलं तत्र वदतीस्वेवंशीलः छुक इव कीर इव । सोऽपि दर्शितमुखरागः स्वपक्षपातनमात्रे प्रवृत्तः स्थानास्थानवादी च भवति । तद्वदेवैवं वक्कं जिल्पतुं शिक्षितः शिक्षां प्राहितस्तेनैव हतविधात्रा किस्त कथं तस्यामेव तिर्यग्जातौ न निश्चितोऽसि । एकान्तेन निश्चयेन हासस्य हेर्तुनिदानमेवं वदन्नपि जल्पन्नपि कोधं कोपं नोत्पादितवानसीति काकृक्तिः। अतरत्वेदुक्तेरत्वत्कथितस्यान्यथा कर्तुमहं त इमं संविभागं विभाज्य प्रदानं करोमि । येन संविभागेनात्मवचनस्य खकीयोक्तरत्र हुपां योग्यां जाति तिर्यग्जनम् आपन्नः प्राप्तो नैवासमृद्धिधा अस्मत्सद्द्याः कामयसेऽभिलवसे इत्युक्तवेत्यभिधाय चन्द्रस्य शशाङ्कस्याभिमुखीभूत्वा संमुखीभूय कृताज्ञलिः संयुतकरद्वया पुनरवदमन्त्रवम् । 'पाणिः प्रसृतः प्रसृतिस्तौ युतौ पुनरश्चलिः' इति हैमः । हे भगवन् हे माहात्म्यवन् , हे परमेश्वर परमै-श्वर्यवन्, हे सकलभुवनचूडामणे समप्रविष्टपशिरोमणे, हे लोकपाल जगद्रक्षक, यदि मया महाश्वेतया देवस्य पुण्डरीकस्य दर्शनाटप्रसृति तद्वलोकनदिवसादारभ्य मनसापि चित्तेनाप्यपरस्तदन्यः पुमान्न चिन्तितो न ध्यातः. तत्तरसाद्धेतोरनेन सत्यवचनेनायं पुरःस्थोऽलीककामी मिथ्याकामवान्मदुदीरितायामेव मदुक्तायामेव जातौ जन्मनि पततः गच्छत्विति । 'जातिः सामान्यजन्मनोः' इत्यमरः ।

दिष्प०—1 'केनापि' एतावन्मात्रस्य कारणेनेत्यर्थोऽसंगतः । वस्तुतस्तु—'थेनैवं खल्छ हतविधिमा समुपद्शितवदनरागः' इत्येव पाठः । अर्थस्तु स्पष्टः । 2 'येनैकान्तहासहेतु वदन् क्रोधमपि' इति पाठः । एकान्तहासहेतु इति वदिक्रिति क्रियाया विशेषणम् । 3 त्वदुक्तेः त्वत्कथनाहुःखिताहं ते संविभागं दण्ड-मिमं करोमीत्यर्थः ।

पाठा०—१ आहतः; अपहृतः २ प्रमाः ३ धात्र्या रसातलम् ४ लोकत्रये ५ हतविधिनाः ६ समुपदरितः वदन्रागः. ७ किमितिः किसु, ८ क्षिप्तः, ९ येन. १० हासहेतुं वदन् ११ त्वहुक्तेस्तेऽहम् १२ असिद्धिणं का० ७८

मद्वैचसोऽस्थानन्तरमेव च न वेद्यि किमसद्यवृत्तेर्मद्नज्वरस्थावेगात्, उत सद्योविपाक-स्थात्मनो दुष्कृतस्य गौरवात्, आहोस्विन्मद्वचसः सामर्थ्यादेव च्छित्रमूछस्तरुरिवाचेतनः क्षितावपतत् । अतिक्रान्तजीवितेऽस्मिन्कृताक्रन्दान्तर्जनाच्छ्रतवती यथासौ महाभागस्यैव मित्रं भवति" इत्युक्त्वा च त्रपावनम्रमुखी मही महीयसाश्चवेगेन तूष्णीमेवाद्वावितवती ।

चन्द्रापिडस्य तु तदाकण्ये कणीन्तायतलोचनद्वयामीलनममदृष्टेश्रेष्टवचनसौष्ठवस्य 'भग-चति, कृतप्रयत्नायामपि भगवत्यामपुण्यभाजासिखनमिन मया न प्राप्तं देव्याः काद्म्बर्याद्यर-णपिरचर्यासुखम्, तज्जनमान्तरेऽपि मे भगवती संपाद्यित्री भूयात्' इति गदत एव काद्म्ब-पीसमागमाप्राप्तिदुःखेनेव भेदोन्मुखं मुकुलमिव शिलीमुखाघातात्स्वभावसरसं हृदयमस्फुटत्। अथ महाश्वेतायाः शरीरमुत्सृच्य संश्रमप्रतिपन्नचन्द्रापीडशरीरायां 'भर्तदारिके, किं लज्जया। पश्य तावद्नयथैव कथमप्यास्ते देवश्चन्द्रापीडोऽयम्। भैग्नेवास्य ग्रीवा न मूर्धानं

अस्यासहनीया वृत्तिर्वतनं यसैवंविधस्य मदनज्वरस्य काम-संतापस्य वेगात् । उत इति वितर्के । सद्यस्तत्कालं विपाकोऽनुभवनं यसैवंविधस्यात्मनः स्वकीयस्य दुष्कृतस्य पापस्य गौरवाद्भरत्वात् । आहोस्विद्वितर्के । वचस एव सामर्थ्याच्छक्तेरेव छिन्नं छेदितं मूलं बुधं यस्यवंभूत-पापस्य गौरवाद्भरत्वात् । आहोस्विद्वितर्के । वचस एव सामर्थ्याच्छक्तेरेव छिन्नं छेदितं मूलं बुधं यस्यवंभूत-स्तरिव वृक्ष इवाचेतनश्चेतनारहितः क्षितौ पृथिव्यामपतत् । अस्मिन्वैद्यमपायनेऽतिकान्तजीविते च गतप्राणिते स्तरिव वृक्ष इवाचेतनश्चेतनारहितः क्षितौ पृथिव्यामपतत् । अस्मिन्वैद्यमपायनेऽतिकान्तजीविते च गतप्राणिते च सितं कृताकन्दा विहितार्तस्वरान्तैर्जनान्मध्यजनाव्छुतवस्याकर्णितवती । यथासौ महाभागस्य महापुरुषस्य मित्रं वयस्यो भवति इत्युक्तवेस्यभिधाय च त्रपया लज्जयावनम् मुखं यस्याः सैवंविधा महीयसा गरीयसाश्रुवेगेन नेत्राम्बुप्रवाहेण तृष्णीमेव महीमाहावितवती ।

गराम्ख्यपादम क्रियाव स्थापित स्थापित

अथेति । हृदयस्फोटानन्तरं महाश्वेतायाः शरीरमुरस्टज्य विमुच्य संभ्रमेणादरेण प्रतिपन्नमङ्गीकृतं चन्द्रा-पीडस्य शरीरं यया सा तथा तस्याम् । इत्युक्त्वेत्यभिधाय मुक्तं परित्यक्तमार्तं पीडितं वचो यया सा तथा तस्यां तरित्वकायां सत्याम् । इतियोत्यमाह—हे भर्तद्रारिके इति । हे महाश्वेते, किं लज्जया त्रपया । तावदादौ पर्य विलोक्तय । अयं देवश्चन्द्रापीडोऽन्यथैवेतरप्रकारेणैव कथमप्यास्ते तिष्ठति । अस्य चन्द्रापीडस्य प्रीवा

डिप्प०-1 'स तु महचसोऽस्थानन्तरमेव' इति पाठः। स वैशम्पायनः। 2 ' छताक्रन्दात्तत्परिज-नाच्छुतवती' इसेव पाठः। 3 मया। 4 धन्या बुद्धिः! भूयादिति आशीर्लिङा भगवतस्त्रदिदं काम्यते।

पाठा०—१ स च मे वचसोऽस्थानन्तरमेवः स तु महचनानन्तरम्. २ आच्छिश्वमूलः ३ अपकान्तः ४ च तस्मिन् ५ कृताक्रन्दात्तरपरिजनाच्छुतवतीः कृताक्रन्दात्तरपरिजनतः श्चतम् ६ प्रावितेनः ७ तत्ततः ८ ससंभ्रमः ९ चन्द्रापीडः १० मधेवः

धारयति । विचािलतोऽपि न किंचिंचतयते । नान्तः प्रविष्टतारके समुन्मीलयित विलोचिने । नायं यथाविश्वतानां गात्राणामावरणं करोति । नोर्च्छ्वसिति हृदयेन । हा देव चन्द्रापीड, चन्द्राक्वते, काद्म्बरीप्रिय, केदानीं त्वया विना गम्यते' इत्युक्तवा मुक्तात्वचिस तरिलकायाम्, तिर्यगासुप्रचन्द्रापीडमुखनिहितनिर्खिलस्तब्धहृष्टिनिश्चेष्टायां महाश्वेतायाम्, 'आः पापे दृष्ट-तापिस, किमिदं त्वया कृतम् । अपाकृताखिलजगत्पीडस्य तारापीडस्य कुंलमुत्सारितम् । अनाधीकृताः प्रजाः सहासाभिः । समाः पन्थानो गुणानाम् । अगिलिताः ककुभोऽधिलो-अनाधीकृताः प्रजाः सहासाभिः । समाः पन्थानो गुणानाम् । अगिलिताः ककुभोऽधिलो-कस्य । कस्य वदनमिक्षेतां लक्ष्मीः ? कोऽवलम्बनं भवतु भूमेः ? कं सेवन्तां सेवकाः ? क्या विना संप्रति व्यसनमेव सेवा संधिता । वैंतं समानशीलत्वम् । अस्तमिता चे परिन्वया विना संप्रति व्यसनमेव सेवा संधिता प्रियालपितानि । समाप्ताः परित्यागकथाः । जनश्चाघा । लघूकृतो भृत्यादरः । दूरं गतानि प्रियालपितानि । समाप्ताः परित्यागकथाः । द्वं कथं कथावशेषीभूतोऽसि ? भूतपूर्वाः कमुपयान्तु संप्रति प्रजाः ? क्षे संप्रति साधूनां त्वं कथं कथावशेषीभूतोऽसि ? भूतपूर्वाः कमुपयान्तु संप्रति प्रजाः ? क्षे संप्रति साधूनां त्वं कथं कथावशेषीभूतोऽसि ? भूतपूर्वाः कमुपयान्तु संप्रति प्रजाः ? क्षे संप्रति साधूनां

कंधरा भग्नेव शुटितेव मूर्थानं शिरो न धारयति न धत्ते । विचालितोऽपि परावर्तितोऽपि न किंचित् चेतयते न संज्ञां लभते । अन्तर्मध्ये प्रविष्टे तारके कनीनिके ययोरेवंविधे विलोचने नेत्रे न समुन्मीलयति न विकास-यति । अयं यथावस्थितानां गात्राणामङ्गानां नावरणमाच्छादनं करोति । हृदयेन भुजान्तरेण नोच्छ्वसिति नोच्छ्वासं गृहाति । हा इति खेदे । हे देव हे पूज्य, हे चन्द्रापीड, चन्द्रवच्छशाङ्कवदाकृतिराकारो यस्य तस्य संबोधनं हे चन्द्राकृते, हे कादम्बरीप्रिय हे गन्धवैसुताप्राणप्रिय, त्वया विना भवधातिरेकेण मया केदानी सांप्रतं गम्यत इति । तिर्थगाभुमा वक्ता चन्द्रापीडमुखे निहिता स्थापिता निखिला समग्रा स्तब्धा निश्वला दग्यया सा तत्यामेवं-विधायां निश्वेष्टायां निर्गतशरीरव्यापारायां महाश्वेतायां सल्याम्, इति परिजने सेवकजन आरटति पूत्कुविति सति । इतिचोलमाह -आः पापे इति । आः इति खेदे । पापे पापकारिणि दुष्टतापसि, त्वया भवत्येदं कि कृतं किं विहितम् । अपाकृता दूरीकृताखिलजगतः समप्रविश्वस्य पीडा येनैवंभूतस्य तारापीडस्य कुळं वंश उत्सारितं छच्छेदितम् । दूरीकृतमिति यावत् । अस्माभिः सह प्रजाः प्रकृतयोऽनाथीकृता विनायकीकृताः । वयमप्यना-थीभूता इल्पर्थः । गुणानां शौर्यादीनां पन्थानी मार्गा भमा अंशं प्राप्ताः । अधिलोकस्य याचकजनस्य ककुभो दिशोऽर्गलिताः कृतपरिघाः संजाताः । लक्ष्मीः पद्मा कस्य वदनमीक्षतां विलोकताम् । भूमेः पृथिव्याः को वाद-लम्बनमालम्बनं भवतु । सेवकाः सपर्याकारिणः कं पुमांसं सेवन्तामुपासन्ताम् । त्वैया विना भवद्विना सेवा सपर्या संप्रति व्यसनमेव कष्टमेव संवृत्ता जाता । समानशीलत्वं सददाखभावत्वम् । 'शीलं खभावे सद्दृते' इत्यमरः । क्तमतीतम् । 'वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दढनिश्वले' इलमरः । परिजनस्य परिच्छदस्य श्लीघा प्रशंसास्तमि-तास्तं प्राप्ता । मृत्यानां किंकराणामादरः सन्मानप्रदानं लघूकृतः खल्पीकृतः । प्रियालपितानि मिष्टभाषि-तानि दूरं गतानि द्विष्ठदेशं प्राप्तानि । परिलागकथा दानकिवदन्लः समाप्ताः । विलयं गता इलर्थः । त्वमिति । चन्द्रापीडः कथं केन प्रकारण कथावशेषीभृतः कथा एवावशेषोऽवशिष्टा यस्मिन्नवभूतो जातोऽसि । पूर्व भूता भूतपूर्वाः संप्रति प्रजाः कमुपयान्तु कमाश्रयन्तु । क साधूनां सज्जनानां संप्रति समाधानं चित्तप्रमोदजन-

टिप्प०—1 'तिश्चेष्टायामेव महाश्वेतायाम्' इत्येव पाठः । 2 'युवराज ! त्वया विना०' इति पाठः। 3 'अस्तमिता च परिजनकथा' इत्येव पाठः ।

पाठा०—१ विचलितः २ किंचिदिपः ३ लोचने. ४ यथास्थितानाम्; यथावस्थितपतितानाम् ५ ईष्टे. द नमनागण्युच्छ्वसित्येवः ७ वक्तवा उन्मुक्तार्तवचिसः इत्युन्मुक्तार्तवचिसः ८ निश्चलः ९ त्वयापक्वपयाः १० अपाछतः ६ नमनागण्युच्छ्वसित्येवः ७ वक्तवा उन्मुक्तार्तवचिसः १४ निष्टक्तमः १५ अश्रान्तपरिजनः १६ समाप्ता परित्याग-अकृतः ११ उत्सादितम् १२ उद्वीक्षताम् १३ वृत्ताः १४ निष्टक्तमः १५ अश्रान्तपरिजनः १६ समाप्ता परित्याग-कश्चाः पर्याप्ता परित्यागवार्ताः १७ साप्रतम् १८ प्रज्ञाः १९ किम्.

६२०

समाधानम ? अधुना धूँधरे त्विय विपन्ने कः समुद्रहतु देवेन तारापीडेनोढां धुरम् ? धीर-स्यापि ते कथं कातरस्येव छुचा भिन्नं हुँदयम् ? दयाछोरिप ते केयमचेद्दशी जाता निर्देय-तासासु ? देव, प्रसीद सकुद्प्याज्ञापय ? देहिँ भक्तजनस्याभ्यर्थनाम् । प्रतिपद्यस्य प्राणान् । न त्वया विना क्षणमि प्राणिति पुत्रवत्सलो देवस्तारापीडः, न देवी विलासवती, नाष्यार्थः शुकनासः, न मनोरमा, न राजानः, नापि प्रजाः । परिखन्य च सर्वानेकाकी क प्रस्थि-तोऽसि ? क़तस्तवेयमेकपद एवेहशी निष्ठरता जाता ? क सा गुरुजनस्थोपरि भक्तिर्यदेव-मनपेद्द्य प्रयासि' इत्युक्तवत्यवनितलविमुक्तात्मन्यारटति परिजने, तदाकर्णनीत्कर्णे 'हा हा, किमेतत' इंत्युद्धान्तमनसि समापतित राजपुत्रछोके, समुद्धतोत्पक्षमनयनद्शिनि चन्द्रापी-डवदननिवेशितहशि दीनतरहेषारवक्रताऋन्दे शुचेव पर्यायोत्शिप्तखुरचतुष्काहतक्ष्मातले सुद्द-र्महरास्मोन्मो चनायेवाच्छोटितखरखळी नकनकशृङ्खळायोगे तुरंगमतां मुमुक्षतीवेन्द्रायुधे, पत्र-छेखानिवेदितचन्द्रापीडागमना चन्द्रोदयोहासिनी वेलेव महोद्धेः समकरध्वजा, व्याजीकृत्य

नम् । अधुना धूर्धरे राज्यभारथरणक्षमे त्वयि भवति विपन्ने मृते देवेन तारापीडेनोढां धुरं कः समुद्रहतु को दधातु । धीरस्यापि वीरस्यापि ते कथं कातरस्येव भीरोरिव शुचा शोकेन भिन्नं स्फुटितं हृदयं भुजान्तरम् । दया-लोरपि कृपालोरपि ते तव केयमधेदशी निर्दयता निष्करुणता जातोत्पन्नास्मासु सेवकजनेषु । हे देव, प्रसीद प्रसन्नो भव । सकुदप्येकवारमप्याज्ञापयाज्ञां देहि । भक्तजनस्याभ्यर्थनां प्रार्थनां देहि वितर । प्रतिपद्यस्वाज्ञीकुरुष्य प्राणानसून् । त्वया विना भवद्वयतिरेकेण क्षणमपि समयमात्रमपि पुत्रवत्सलस्तारापीडो न प्राणिति । न जीव-तीत्यर्थः । तथा देवी विलासवती न प्राणितीत्यस्य सर्वत्र संबन्धः । नाप्यार्थः पूज्यः शुकनासः । न मनोरमा द्युकनासस्य स्त्री । नान्ये राजानः कियद्वामाधिपतयः । न प्रजाः प्रकृतयः परिस्यन्य च विहाय च सर्वानेकान क्यसहायः क प्रस्थितः क चलितोऽसि । कुतः कस्मात्तवेयमेकपद एव सहसैवेहशी निष्ठुरता कठिनता जाता । क्र साऽनिर्वचनीयसङ्ग गुरुजनस्योपरि पूज्यलोकस्योपरि भक्तिराराध्यत्वेन ज्ञानं श्रद्धा वा । 'श्रद्धारचनयो-र्भक्तिः' इस्पमरः । यद्यस्मादेवं ताननपेक्ष्यानाहस्य प्रयासीत्युक्तवस्यवनित्रहे विमुक्ती न्यस्त आत्मा येन स तस्मिन्नेनंभूते परिजन आरटलाकन्दं कुर्वति सति । तस्याकर्णनं श्रवणं तेनोत्कर्ण ऊर्ध्वाकृतश्रवणे । हा हा इति खेदे । किमेतदेतिकामित्युद्धान्तं व्याकुलं मनो यस्य स तिसन्नेवंभते राजपुत्रलोके समापतित समागच्छित सित । समुत्युते नम्रीभूते जत्पक्ष्मणी ययोरेवंभूताभ्यां नयनाभ्यां परयतीत्येवंशीलः स तथा तस्मिन् । चन्द्रापीडस्य वदने मुखे निवेशिता स्थापिता दुग्येन स तथा तस्मिन् । दीनतरं यथा स्थात्तथा हेषार्येण हेषाध्वनिना कृत आकन्दः पूरकृतिर्येन स तथा तस्मिन् । शुचेव शोकेनेव पर्यायेणानुक्रमेणोत्क्षिप्तमुत्पाटितं यत्खुरचतुष्कं तेन हतं क्ष्मातलं येन तस्मिन् । मुहुर्मुहुर्वारंवारमात्मनः खस्योन्मोचनाय मुक्तय इवाचैछोटितं खरं कठिनं खलीनं मुखयन्त्रणं कनकशङ्ख-लायोगो येन स तस्मिन् । 'कविका तु खलीनोऽस्नी' इत्यमरः । तुरंगमतामश्वतां सुसुक्षतीव मोक्तमिच्छतीवेन्द्रा-युधे । पत्रलेखया निवेदितं ज्ञापितमेकैमद्वितीयं चन्द्रापीडागमनं यस्याः सा । चन्द्रोदयेनोळसतीत्येवंशीला सा

टिप्प०-1 धन्यष्टीकाकारः । 'अवधिहि (अवधानेन ऋण्) भक्तजनास्यर्थनाम्' इति पाठः । 2 आ-च्छोदितः संछितः खरस्य खलीनस्य कविकायाश्च द्राङ्खलायोगो येन, इत्यर्थः । ३ अमूला सेयं व्याख्या ।

पाठा० - १ धीर. त्वियः धूर्धरे त्विय. २ ज्ञारीरम्. ३ असासु ते. ४ अवधेहि. ५ मक्तज्ञनाभ्यर्थनाम्, ६ नार्थश्चकनासः. ७ अनपे६यः ८ तदाकण्योत्कण्ये, ९ उद्घान्ते राजपुत्रलोकेः १० समुछलितः,

ग्रहार्श्वेतादर्शनं मातापित्रोः पुरः प्रतिपन्नशृङ्कारवेषाभरणा, रणकूषुरशुगेन मुखरमेखलादै। प्राः रम्योज्ञवलाक्तिक्षेत्रेत्व किल्पतानङ्गबलिक्षेत्रोन्तिना गृहीतसुरिभमाल्यानुलेपनपटवासाशुपकरणेन नातिबहुना परिजनेनानुगम्यमाना, पुरः केयूरकेणोपिदक्ष्यमानमार्गा, पत्रलेखाहस्तावलिक्ष्यी, मदलेखया सह क्रतालापा—'मदलेखे, पत्रलेखा कथयित प्रसहमहं पुनस्तस्थैकान्तिनिष्ठरहद्वयस्य शठमतेनिर्धृणमनसो निःस्पृह्णगमनमेव न श्रद्ये। किं न स्मरिस तत्तस्य मद्यस्थाम-श्रद्धानस्य हिमगृहके भैद्धितिवमर्शाय दुर्विद्यबद्धिर्वक्रभाषितम्, यत्र सस्मितमालोक्षितया त्वयेवास्म सुतरामेवीसंशयकारि प्रत्युत्तरं दत्तम्। तदसौ मरणेऽपि मे न श्रद्धालेवेमीमवन

तथा महोदधेः समुद्रस्य वेळेवाम्भसो बृद्धिरिव । सह मकरध्वजेन कामेन वर्तत इति समकरंध्वजा । मातापित्रोः पुरो महाश्वेतादर्शनं व्याजीकृत्य मिषीकृत्य प्रतिपन्नेऽक्षीकृते शृक्षारवेषाभरणे उजवलनेपथ्यभूषणे यया सा तथा । रणञ्चाब्दं कुर्वन्यन् पुर्युगं पादकटकयुग्मं तेन मुखरं वाचालं यन्मेखलादाम काबीदाम तेन रम्यं मनोहरमुक्वलं निर्मलं यदाकल्पं वेषस्तेन । 'आकल्पवेषौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम्' इत्यगरः । किल्पता घटिनानक्षवलस्य कामसैन्यस्य विधान्तिर्भ्रमो येन स तथा तेन । गृहीतान्यात्तानि सुरिभमाल्यानि सुगन्धस्रजोऽनुलेपनं विलेपनम्, पटवासः पिष्टातः एते आदौ येषामेर्गविधान्युपकरणानि येन स तथा तेन । नातिबहुना नातिभूयसा परिजनेन परिच्छदेनानुगम्यमानानुयायमाना । पुरोऽन्ने केयूरकेणोपदिश्यमानः प्रदर्श्यमानो मार्गः पन्था यस्याः सा । पत्रलेखानान्नी ताम्बूलकरण्डकवाहिनी तस्या हस्तं करमवलम्बतीलेबंशीला मदलेखया सह दृतो विहित्त आलापो यया सा । तदेवाह—हे मदलेखे इति । हे मदलेखे, पत्रलेखा प्रलाहं कथयति बवीति । अहं पुनस्तस्य चन्द्रापीडस्यकान्तेन निष्ठुरं हृदयं यस्य शठा निकृता मितः बुद्धिर्थस्य स तस्य निर्धृणं निर्देशं मनो यस्य स तथा तस्य निःस्पृहागमममेव केवलमदर्थाणमनमेव न श्रद्धे न मन्ये । त्वं तिर्कि न स्मरित न स्मृतिगोचरीकरोषि । तस्य चन्द्रापीडस्य मदवस्यां मबीयदशामश्रद्धानस्यास्थामकुर्वाणस्य हिमग्रहके मिद्धितिवमर्शाय दुर्विद्यधुद्धेर्यस्य चन्द्रापीडस्य सदवस्यां मबीयदशामश्रद्धानस्यास्थामकुर्वाणस्य हिमग्रहके मिद्धितिवमर्शाय दुर्विद्यधुद्धेर्यस्य त्यास्थालोक्षेत्र वक्षोत्ति वक्षोत्यानिरिक्षिन् चतुरमित्तिक्षभाषितं वक्षोत्या स्रात्रिक्षमान्ति विद्यान्यस्य स्वत्रात्यस्य स्वत्रस्य स्वत्यास्थान्यस्य स्वत्यास्थान्यस्य स्वत्यास्थान्यस्य स्वत्यास्थानस्य स्वत्यास्य स्वत्यास्य स्वत्यास्य स्वत्यास्य स्वत्यास्थान्यस्य स्वत्यत्वास्य स्वत्यास्य स्वत्यस्य स्वत्यास्य स्वत्यस्य स्वत्यास्य स्वत्यास्य स्वत्यास्य स्वत्यास्य स्वत्यास्य स्वत्यास्य स्वत्यस्य स्वत्यास्य स्वत्यस्य स्वत्यस्य स्वत्यस्य स्वत्यस्य स्वत्यस्य स्वत्यास्य स्वत्यस्य स्वत्यस्यस्य स्वत्यस्य स्वत्यस्य स्वत्यस्यस्य स्वत्यस्य स्वत्यस्यस्यस्य स्वत्यस्यस्यस्यस्यस्यस्य स्वत्यस्यस्यस्यस्य स्वत्

टिप्पo—1 समुद्रवेला मकररूपेण ध्वजेन सहिता, काद्रम्बरी तु सकामा। 2 इमानि सर्वाणि 'परिजनेन' इत्यस्य विशेषणानि । अत एव 'रणत् नूपुरयुगं वस्य' इत्यदिबंहुवीहिः सर्वत्रोचितः । टीकाका-रपुंगवेन तु य्रकृतं तत्स्वानुरूपमेव । 3 इन्त प्रन्थोपि क्रकच्यातः ! 'निस्पृहस्यामनमेव' इति पाठः । 4 'मिद्द्रमर्शाय' इति पाठः । मम गवेषणाय 'अहं तद्वुरागिणी अस्म न वेति' मिद्द्रष्यकनिश्चयाय दुर्वि-द्राधनुद्धेः शठमतेः (प्रयोजितकूटमतेरिति भावः) टीकाकारस्तु प्रणयकलहोपालम्ममविजानन् विस्वरं प्रलपति । 5 वक्रभाषितं तिकं न स्परिति १ इति संबन्धः । 'विमर्शय' इति तु निर्मूलः प्रलपः । 6 पाठ-कमहाभागाः! टीकाकृतष्टीका सेयं गङ्गाप्रवाहयोग्या, किमधिकं विष्म । असंगयकृदुत्तरदानं शोभते किमु विद्राधगोष्ठ्याम् ? 'संशयकारि' इत्येव पाठः । तत्र कविशिरोमणिना बाणेन मदलेखाया द्वयर्थतया संशन्यात्मकमेवोत्तरमुपनिबद्धम्-'कुमारभावोगेतायाः किमिवास्या यत्र संतापाय' इत्यादि ।

पाठा०—१ कादम्बरीदर्शनम्. २ नूपुरेणः नूपुरयुगाः ३ दामाः ४ वाससाः ५ विभ्रमेणः ६ अपदिश्यमानः ७ अन्यतः ८ निर्धृणस्यागमनम्ः निस्त्रिशस्यागमनम्ः नृशंसस्यागमनम् ९ मिद्दमर्शायः १० संशीयकारिः ११ एवे-मावस्थाम्ः एवमवस्थाम्ः

स्थाम् । अन्यथा यदि मद्धे दुःखमेविमयमनुभवती सेतेद्स्याभविष्यत्तद् तथा गमनमेव नाकरिष्यत् । तथागतोऽप्यसौ यत्किमपि वक्तव्यस्त्वयेव । मया पुनर्द्देष्टोऽपि नालपितव्यो नोपालब्धव्यो न चरणपतितस्याप्यनुनयो प्राह्यो नाहं प्रियसख्या प्रसादनीया' इस्रभिद्धा-नैवाचेतितागमनसेदा काद्म्बरी चन्द्रापीडद्र्शनायोत्ताम्यन्ती तत्रैवाजगाम।

अंगाम्य चोद्धृतामृतिमव रत्नाकरम्, इन्दुविरिहतिमव निशाप्रवन्धम्, अस्तिमिततारागणिमव गगनम्, अपिचितकुँ मशोभिमवोपवनम्, उत्खातकणिकिमिव कमलम्, उत्खिण्डताकुरिमव मृणालम्, अवलुप्ततर्र्लमिव हारम्, उन्मुक्तजीवितं चन्द्रापीडमद्राक्षीत्। दृष्ट्वा च तं
सहसा 'हा किमिदम्' इत्यधोमुखी धरातलमुपयान्ती कथंकथमि मुक्ताकन्दया मदलेखयाधार्यत । पत्रलेखा पुनकन्मुच्य काद्म्बरीकरतलमचेतना क्षितिमुपाँगमत् । चिरींच लब्धसंझापि काद्म्बरी तथेव मूढेव निश्चलस्तब्धदृष्टिराविष्टेव, स्तिमितेव, निष्प्रयत्ना, निःश्वसितुमपि
विर्मेता, अन्तर्मन्युभारनिष्यन्देव चन्द्रापीडवद्नसमाँपिताक्षी, इयाम। हणानना महोपरक्तेन्दु-

मरणेऽपि मे ममेमामवस्थां न श्रद्धात्येव न चेतस्यवबुध्यते । अन्यथोक्तविपर्यये । यदि मद्थें चन्द्रापीडिनि-मित्तमेवेयं कादम्बरी दुःखमनुभवत्यनुभवविषयीकरोतीत्येतदस्य चन्द्रापीडस्याभैविष्यत्तदा तथा गमनमेव ताद-शगमनभेव नाकरिष्यत् । तथागतोऽपि तेन प्रकारेणागतोऽप्यसौ चन्द्रापीडो यिकमपि त्वयेव भवत्येव वक्तव्यो मया पुनर्दछोऽपि निरीक्षितोऽपि नाळपितव्यो न संभावितव्यः । नोपाळ्घव्यो नोपाळम्भो दातव्यः । चरण-पतितस्यापि पादप्रणतस्याप्यनुनयः प्रणामो न प्राद्यो न प्रहीतव्यः । नाहं प्रियसख्या चल्लभवयस्यया प्रसादनीया प्रसचीकार्यो । इत्यभिद्धानैवेतिब्रुवाणैवाऽचेतितागमनखेदाऽज्ञातागमनसादा कादम्बरी चन्द्रापीडस्य दर्शनाय वीक्षणायोत्ताम्यन्त्युत्प्राबत्येन खेदं कुर्वन्ती तत्रैव महाश्वेताश्रमं आजगाम ।

अगम्य चागमनं कृत्वेव चोन्मुक्तजीवतं स्यक्तप्राणितं चन्द्रापीडमद्राक्षीद्यलेक्यत् । कः किमवेस्यपेक्षायाभाह—उद्भुतितः । उद्धृतं गृहीतममृतं पीयूषं यसादेवंभूतं रलाकरमिव समुद्रमिव । इन्दुना चन्द्रेण विरहितं वियुक्तं माह—उद्भुतितः । उद्धृतं गृहीतममृतं पीयूषं यसादेवंभूतं रलाकरमिव समुद्रमिव । इन्दुना चन्द्रेण विरहितं वियुक्तं निशाप्रवन्धमिव रात्रिसंवन्धमिव । अस्तितोऽसंप्राप्तसाराणां नक्षत्राणां गणो यसिकेताहरां गगनमिव व्योमेव अपचिता दूरीकृता कुसुमशोभा पुष्पलक्ष्मीर्यसादेवंभूतमुपवनिवारामिव । उद्धाता त्रोटिता कर्णिका बीजकोशो यस्मादेताहरां कमलिव पद्मिव । उद्धिण्डता उच्छेदिता अङ्करा अङ्करा यस्यैवंविधं मृणालं कमलिव । अवच्छिते दुरीकृतस्वरले मध्यमणिर्यसादेताहरां हारमिव मुक्ताकलापित्व । 'तरलश्र्यके खङ्गे हारमध्यमणाविप' इति विश्वः । चन्द्रापीडमद्राक्षीदिखन्वयस्तु पूर्वोक्तं एव । हृष्ट्रा च तं चन्द्रापीडं सहसैकपदे । हा इति खेदे किमिदिनित्वधोमुखी नीचेर्मुखी धरातलं पृथ्व्यास्तलमुपयान्ती गच्छन्ती कथंकथमि महता कष्टेन मुक्ताकन्दयाि विहित्कृत्रस्वािप मदलेखयाधार्यत धृता । पत्रलेखा पुनः कादम्बरीकरतलमुन्सुच्य खक्रत्वा क्षिति वसुधामुपागमत्याम् प्रवती । चिराच बहुकालेन लब्धा प्राप्ता संज्ञा चेतना यया सैवंभूतािप कादम्बरी तथैव तस्थाविति दूरेणान्वयः । कादम्बरी विशेषयनाह—मूढिति । मूढेव मूर्चिछतेव निश्चला निमेषरहितात एव स्तब्धा हिर्धस्याः सा तथा । आविष्टेव भूतप्रस्तेव स्तम्भतेवावरुद्धेव । अत एव निष्प्रका(िप) निरुद्यमा निःश्वसितुमिप निःश्वासं प्रहीतुमिप विहस्ता विस्मरणं गता । अन्तमन्युमारः शोकसंभारस्तेन निष्पत्वेव निश्चष्टेव चन्द्रापीडवदने समिपते दत्ते

टिप्प०—1 'अन्यच' इस्रेव पाठः। 2 'प्तदस्य चेतस्यभिवत्यत्' इति पाठः। 3 अनुनयो मानवसाः प्रसादनम् । प्रणामार्थस्तु पुंगवत्वमेव ।

⁻ पाठा०—१ अन्शच. २ अस्य चेतस्यभविष्यत्. ३ तत्र गतः. ४ आगत्यः ५ अवचितः ६ फळ्ळुसुमः ७ मृणालिनीम्, ८ तरलमणिम्, ९ संक्रन्दयाः १० स्थागताः ११ अचिरात् १२ विस्मृत्यार्थं, १३ संदानिताक्षीः

विम्वेव पौर्णमासी निशा, निशितपरशुपातोत्किम्पनी छतेव वेपिताधरिकसलया, लिखितेव स्नीस्वभाविक द्वेन चेतसा तस्यो । तथावस्थितां च तामुन्मुक्तार्तनादा सपादपतनं मद्छे-खाव्रवीत्—'प्रियसिख, प्रसीद । उत्सृजेमं मन्युसंभारमर इन्ती । बाष्पमोक्षेणामुच्यमा-नेऽस्मित्रियत्भितिभारोत्पीडितं तटाकमिव सरसमृदु नियतं सहस्रधा स्फुटित ते हृद्यमित्य-पेक्षस्य देवीं मिदरां देवं च चित्ररथम् । त्वया विना कुलद्वयमि नास्ति' इत्युक्तवतीं मद्-लेखां कादम्बरी विहस्याव्रवीत्—

'अँग्युर्नित्तिके, कुतोऽस्य मे वज्रसारकितस्य इतहृदयस्य स्कृटनम्, यैन्नालोक्येवं सहस्रधा स्कृटितम् । अपि च या जीवति तस्याः सर्वसिदम्, माता पिता बन्धुरात्मा सख्यः परिजन इति । मया पुनर्श्रियमाणया जीवितभूतं कथंकथमपि समासादितिमदं प्रिय-तमग्रीरं यज्जीवद्जीवद्या संभोगेनानुमर्णेन वा द्विधापि सर्वदुःखानामेवोपशान्तये । तिक-मिति देवेनागच्छता मद्र्थं प्राणांश्चोत्सृजता सुदूरमारोपितं गुरुतां च नीतमात्मानमञ्जपात-

अक्षिणी चछुषी यया सा तथा छुचा र्यामं कोधेनारणं रक्तमाननं मुखं यसाः सा तथा। केव। यहेण राहुणां राहुप्रासेनोपरक्तमिन्दुबिम्बं चन्द्रमण्डलं यस्याभेवविधा पोणेमासीनिशेव। निश्चितस्तिक्ष्ये थः पर्शुः कुठार-स्तस्य पातः पतनं तेनोत्किम्पतुं शीलं यस्याः सा तथेताहशी लतेव वल्लीव। वेपितः कम्पितोऽधरिक्तसल्य कोष्ठपल्लवो यस्याः सा तथा। लिखितेव चित्रितेव लीखभावश्वचलप्रकृतिस्तस्या विरुद्धेन स्थैर्येण चेतसा चित्तेन तस्याविखन्वयस्तु पूर्वमेबोक्तः। तथावस्थितां तेन प्रकारेणासेदुषीं च तां कादम्बरीमुन्मुक्त आर्तनादः करण-ध्वनिर्यया सैवंभूता मदलेखा सपादपतनं यथा स्यात्तथाव्रवीच्चत्। किं तिदल्याह—प्रियेति। हे प्रियसिख, प्रसीद प्रसन्ना भव। इमं मन्युसंभारमुत्स्रज्ञ स्वज। किं कुर्वन्ती। अरटन्ती घ्वनमिवद्यती। बाष्पमोक्षेण कुत्वास्मिनम्ययुगारेऽमुच्यमानेऽतिभारेणातिविविधेनोत्पीिखतं दुःखितं सरसं च तन्यदु च सरसमृदु। रसोपयुक्तं मुकुमारं चेल्यथः। तटाकमिव कासार इव नियतं निश्चितं ते तव हृदयं भुजान्तरं सहस्रधा स्फुटति। भविष्यद्वतीमाना। स्फुटिष्यतील्यथः। तटाकमिप रसः पानीयं तेन सुतं मृदु च स्यादिति तदुपमानम्। 'रसो जलं रसो हृषैः' इति कोवः। इति हेतोः। अवेक्षस्य विलोकय। देवी मिदरां निज्ञननी देवं च चित्ररथं स्वजन-कम् । त्वया विना कुलद्वयमिप मातृपक्षः पितृपक्षिय नास्ति न विचते। इत्युक्तवतीमिति निवेदितवतीं मदलेखां कादम्बरी विहस्य स्मितं कृत्वाववीत्।

अथि उन्मत्तिके, मे ममास्य वज्रस्य पवेः सारं मध्यं तद्दत्किनस्य कठोरस्य हतद्ददयस्य छतः स्फुटनं द्वैधी-भावो यज्ञैवमालोक्य निरीक्ष्य सहस्रधा स्फुटितम् । अपि चेति युत्तयन्तरे । या जीवित प्राणिति तस्याः स्त्रियो माता जननी, पिता जनकः, बन्धुः स्वजनः, आत्मा जीवः, सख्यो वयस्याः, परिजनः परिच्छद इति सर्विमिदं स्यात् । मया पुनः कादम्बर्या भ्रियमाणया प्राणान्परिस्रजन्त्या कथं कथमपि इदं प्रियतमशरीरं जीवितभूतं प्राणभूतं समासादितं प्राप्तं यज्जीवद्वाऽजीवद्वा संभोगेन मैथुनेनातुमरणेन वा सहगमनेन द्विधाप्युभयप्रकारेणापि सर्वेदुःखानामेव समप्रकृच्छ्राणामेवोपशान्तये निवृत्तये। मद्धं मत्कृते देवेन चन्द्रापीडेनाऽऽगच्छताऽऽगमनं कुर्वता प्राणांश्वासुंश्वोतस्वजता परित्यजता सुदूरमत्युचैरारोपितमारोहणं कारितम् । गुरुतां च नीतं महत्त्वं च प्रापितम् ।

टिप्प॰-1 'इति' पदं विरूपसेवात्र । 'स्फुटित ते हृदयमिद्म् । अपेक्षस्व॰ ...' इसेव पाठः ।

पाठा०-१ तथास्थितां तु. २ एनम्. ३ आरटन्ती; अनारटन्ती, ४ अतिजलभार, ५ मृदुसरसम्. ६ हृदय-मिदम्, ७ अपि. ८ उत्मत्तके, ९ आलोक्येव यन्न.

मात्रेण छच्छ्य पात्यामि । कथं स्वर्गगमनोन्मुखस्य देवस्य ६ दितेनामङ्गठं करोमि । कथं वा पाद्धूलिरिव पादावनुगन्तुमुद्यता द्द्ध्यानेऽपि रोदिमि । किं में दुःखमेवंविधम् । अधुना तु में सर्वदुःखान्येव दूरीभूतानि । किमद्यापि ६ द्यते । यद्थं कुलकमो न गणितः, गुरवो नापेक्षिताः, धर्मो नानुरुद्धः, जनवादात्र भीतम्, छज्ञा परिस्रक्ता, मदनोपचारैः सखीजनः खिदितः, दुःखिता मे प्रियसखी महाश्वेता, तस्याः कृते प्रतिज्ञातमन्यथा जातं मेयेसेतदिप चितसि न कृतम्, तस्मिन्मदर्थमेवोिन्झतप्राणे प्राणेश्वरे, प्राणान्प्रतिपालयन्ती त्वयेवं किमुचितसि । क्रीस्मिन्समये मेरणमेव जीवितम् । जीवितं पुनर्मरणम् । तद्यदि ममोपिर सहं करोषि मित्रियं हितं वा, तिन्ममोपिर स्नेहाबद्धयापि प्रियसख्या तथा कर्तव्यं यथा न तातोऽन्वा च मच्छोकादात्मानं परिस्रजतः, यथा च मिर्य, वाञ्चितं मनोर्थं त्विय पूर्वातोऽन्वा च मच्छोकादात्मानं परिस्रजतः, यथा च मिर्य, वाञ्चलं मनोर्थं त्विय पूर्वातः, परलोकगताया अपि मे जलाक्षित्वानाय पुत्रकस्वियभवः । यथा च मे सखीजनः परिजनो वा न स्मरति, ग्रन्यं वा मैद्भवनमालोक्य न दिशो गृह्वन्ति तथा करिष्यसि । परिजनो वा न स्मरति, ग्रन्यं वा मैद्भवनमालोक्य न दिशो गृह्वन्ति तथा करिष्यसि ।

ममात्मानमेश्रुपातमात्रेण नेत्राम्बुनिर्गमनेन तित्कमिति किमर्थं लघूकुल पात्यामि । खर्गगमन उन्मुखस्यानि-मुखस्य देवस्य चन्द्रापीडस्य रुदितेनाश्चपातेन कथममङ्गलमिश्चं करोमि । पादधूलिरिव चरणरज इव पादाव-नुगन्तुमुद्यता कथं वा हर्षस्थाने रोदिमि स्दनं करोमि एवंविधं कि मे दुःखम् । अधुना तु मे मम सर्वदुःखा-न्येव दूरीभूतानि । किमद्यापि मया रुवते । यद्र्थं यत्कृते कुलक्रमोऽन्वयस्थितिर्न गणितो नापेक्षितः । गुरवो हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेष्टारो नापेक्षिता न समीहिताः । धर्मी नातुरुद्धो न नियन्त्रितः । जनवादात्कौलीनान भीतं न त्रस्तम् । 'स्यात्कौलीनं लोकवादे' इत्यमरः । लज्जा त्रपा परित्यक्ता मुक्ता । मदनोपचारैः कामोपशम-निक्रयाभिः साखीजनः खेदितः खेदं प्रापितः । दुःखिता पीडिता मे मम प्रियसखी महाश्वेता । तस्या महाश्वे-तायाः कृते प्रतिज्ञातमङ्गीकृतं तदन्यथा वैपरीखेन जातं मयेखेतदपि चेतसि न कृतम् । मदर्थं कादम्बर्या एवो-जिझतप्राणे त्यक्तजीविते तस्मिश्चन्द्रापीडाख्ये प्राणेश्वरे प्राणानस्नप्रतिपालयन्ती रेक्षन्ती त्वयैवं भवत्या किसु-क्ताहं कि भणिता । अस्मिन्समये सांप्रतकाले मरणमेव जीवितं प्राणत्यागमेव प्राणितम् । जीवितं पुनर्मरणं प्राण-त्यागः । त्रपाजनकत्वात् । तद्यदि ममोपरि स्नेहं प्रीतिं मित्प्रयं मद्रष्टमं हितमायतिसुन्दरं वा त्वं करोषि विद-धासि तन्मैम कादम्बर्या उपरियः लेहः प्रेम तेनाबद्धया संदानितयापि प्रियसख्या वल्लभवयस्या (स्यया) तथा कर्तव्यं तथा विधेयं यथा तातश्चित्ररथोऽम्बा मदिरा च मच्छोकान्मद्विरहजनितदुःखादात्मानं न परि-त्यजतः प्राणमोक्षणं न कुरुतः । यथा मयि वाञ्छितं मनोरथमभिलितं कामं त्वयि पूर्यतः परिपूर्णीकुरुतः । परलोकगताया अन्यभवं प्राप्ताया अपि मे मम जलाजलिदानाय मृतस्य पानीयप्रदानायायं पुत्रकस्त्विय भवः। यथा च में मम सखीजनः परिजनो वा परिच्छदलोको वा दुःखाभिभूतो स्त्यजनो न स्मरति न स्मृतिगोचरी-करोति । श्रून्यं रिक्तं वा मक्कवनं मद्गृहमालोक्य निरीक्ष्य दिशो न गृह्णन्ति । अन्यत्र न यान्तीत्यर्थः । त्वं मद-

टिप्प॰—1 मदलेखया प्राणांस्यजन्ती एवमुक्ता, न तु प्रतिपालयन्ती । अत एव 'त्वयैव कि वक्ष्ये-ऽहम्' इत्येव पाटः । 2 नीचैर्दत्ते पाटान्तरेऽपि सहदयैर्देया दृष्टिः । 3 तन्ममोपरीत्यस्याऽऽम्रेडनं दृष्ट्वा पाटान्तरमतुसंघेयम् । 4 'अयम्' कः ? अत एव नीचैः पाटान्तरमेव सम्यक् ।

पाठा०—१ जनापवादात्, २ मम. ३ अस्मिस्तु, ४ मरणमेव श्रेयो न जीवितं मे सर्वप्रकारलज्जाकरं तु जीवितं न पुनर्भरणम्, ५ तन्मदीयमध्यात्मिन खेहमारोष्यः ६ वा. ७ अवाञ्छितम्, ८ थेन परलोकगताया अपि मे जलाक्ष-लिदायी पुत्रको मविष्यति, ९ वापि, १० भवनम्,

पुत्रकस्य में भवनाङ्गणे सहकारपोतस्य त्वया मिचन्तयैव माधवीळतया सहोद्राहमङ्गळं स्वयमेव निर्वर्तनीयम् । मचरणतळळाळितेस्थाशोकविटपस्य कर्णपूरार्थमिष न पहुँवः खण्डनीयः । मत्संवर्तिताया माळत्याः क्रुसुमानि देवतार्चनायैवोच्चेयानि । वासभवने में शिरोभागनिहितः कामदेवपटः पाटनीयः । मया स्वयं रोपिताश्चृतवृक्षा यथा फळं गृहन्ति तथा संवर्धनीयाः । पष्तरबन्धदुःखाद्वराकी काळिन्दी सारिका शुक्तश्च परिहासो द्वाविष मोक्तव्यौ । मदङ्कशायिनी नकुळिका स्वाङ्क एव शाययितव्या । पुत्रको में बाळहरिणस्तरळकः कास्मिश्चित्तपोवने समर्पणीयः । पाणितळसंविधितं में जीवंजीविमिश्चनं क्रीडापविते यथा न विषयते तथा कर्त-व्यम् । पादसहसंचारी हंसको यथा न हन्यते केनिचत्तथा विधेयः । अपरिचितगृहवेंसितिः सा च बळादिश्चता तपस्विनी वनमानुषी वन प्वोत्स्वष्टव्या । क्रीडापर्वतकः कस्मैचिदुपन्शान्ताय तपस्विने प्रतिपाद्वितव्यः । शरीरोपकरणानि में श्रीहाणभ्यः प्रतिपादनीयानि । वीणा पुनरात्मन एवाङ्कप्रणयिनी कींया । अपरमिष यत्ते रोचते तदिष स्वीकर्तव्यम् । अहं

हैखा तथा करिष्यसीत्यर्थः । मे मम पुजकस्य भवनाक्षणे सहकारपोतस्य त्वया भवत्या मिचन्तरैर्व मम चिन्तरैव माधवीलतयातिमुक्तकलतया सहोद्वाहमङ्गलं विवाहकल्याणं खयमेवात्मनैव निवेर्तनीयं करणीयम् । 'आम्रश्रुतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः' इत्यमरः । मचरणयोर्भदङ्गयोस्तलमघोभागस्तेन लालितस्य पालितस्याशोकविट-पस्य कड्के क्षिष्टक्षस्य कर्णपूरार्थमपि अवणभूषणार्थमपि न पलवः किसलयः खण्डनीयइछेदनीयः। मत्संवर्धि-ताया मयैव वृद्धि नीताया मालला जालाः कुसुमानि पुष्पाणि देवतार्चनायैव देवपूजार्थमेवोचेयानि याह्याणि । वासभवने निवाससदानि में मम शिरोभागे मस्तकप्रदेशे निहितः स्थापितः कामदेवपटः पाटनीयः खण्डगः कार्यः । मया खयमात्मना रोपिता उप्ताश्चतवृक्षा आम्रवृक्षा यथा फलं गृह्वन्ति तथा संवर्धनीया वृद्धि प्राप-णीयाः । पञ्जरबन्धदःखाद्वराक्यनाथा कालिन्दीनाम्नी सारिका पीतपादा शुकश्च परिहासाख्यो द्वाविप मोक्तव्यो मोचनीयो । मदङ्गायिनी मदीयकोङ्गयनकारिणी नक्रिका पिङ्गेलिका खाङ्क एव खकीयकोङ एव शाययितव्या शयनं कारयितव्या । मे मम पुत्रकसारलकश्चन्नलो बालहरिणः शिशुकुरहाः कासिश्चित्तपो-वने मुनिस्थाने समर्पणीयः प्रदातव्यः । मे मम पाणित्र हेन कर्तहेन संवर्धितं वृद्धिं प्रापितं जीवंजीवकामि-धुनं विषद्र्शनमृत्युक्युग्मं चकोर्युगलं की डापवीते यथा न विषयते विलयं न याति तथा कर्तव्यं तथा विधेयम् । पादाभ्यां सहसंचारी हंसको यथा केनचिन्न हन्यते न व्यापाद्यते तथा विधेयः कर्तव्यः । अपरिचिता गृहवस्रतिः सौधावस्थानं यथैवंविधा तपस्विनी वराकी वनमानुषी बलाद्धराद्विपुता गृहीता सा च वन एवोत्सष्टन्या मोच्या । क्रीडापवेतकः 'पवयी' इति प्राकृतलोके । कसैन्विदनिर्दिष्टनाम उपशान्ताय शीतलप्रकृतये तपस्विने मुनीश्वराय प्रतिपादयितव्यः प्रदातव्यः । शरीरस्य देहस्य मे ममोपकरणानि ब्राह्मणेभ्यो विप्रेभ्यः प्रतिपादनीयानि दातव्यानि । वीणा वहकी पुनरात्मनः खस्यैनाङ्के प्रणयः सेहो यस्याः सैवंविधा कार्या। अपरमप्यन्यद्पि यद्वस्तु ते तव रोचते रुचिविषयीभवति तदपि वस्तु स्वीकर्तव्यमङ्गी-कार्यम् । अहं कादम्बरी पुनरिमसात्मानमेतैः शीतलवस्तुभिः कृत्वा दर्ग्वशेषं ज्वलितोविरितमुख्वला

टिप्प॰—1 न प्रसङ्गः सम्यक् । अत एव—'मचितया' (मत्पालितया) इति पाठः । 2 प्रिष्ति। कृतस्य 'पादाघातादशोकः॰' इति । 3 प्रियनियोगावस्थायां शीतलैरप्येभिनेस्तुभिर्मम शारीरमदद्भव, दग्धशेषमेव तच्छरीरं संप्रति चितानले निर्वापयामीत्याशयः ।

पाठा०—१ इन. २ निवर्तनीयम् ३ बालाशोकः ४ पछन्छनः, ५ वृक्षकाः ६ कचितः ७ जीवंजीवकः ८ कीडापर्वतके, ९ कार्यम्, १० चारीः ११ विधेयम्, १२ वसति तपस्विनी वलाद्भृताः निवासाः वलाद्विष्टता तप-स्विनीः १३ सर्वाण्येव माद्यापसात्कर्तव्यानिः १४ कर्तव्याः

पुनिसम्मम्तिकरणरिसमिरनाइयानचन्दनचर्चाभिरनवरतधारागृहासारसेकैरैनेकसंतानतुहिनकिरणिकरणिकरतारिकततारहारापेणैमीणिद्पेणप्रणयनेन मळयजजळाईपिद्यानीपत्रास्तरणेन सरस्विसिकर्सैळयप्रस्तरेरकठोरमूँणाळतलपकरूपन्योगिविकसितकमळकुमुदकुवळयशयनीयेश्च दग्धशेषमुज्जवळचिताववाळामाळिनि विभावसौ देवस्य कण्ठळमा निर्वापयान्यात्मानम्'
इस्वभिद्धानेव कृतावधार्रणानुबन्धां मद्छेखामवैश्चिष्योपेस्स्य महाश्वतां कण्ठे गृहीत्वा
निर्विकारवदनैव पुनस्तामवादीत्—

'त्रियसिख, तवास्ति की हर्यपि प्रत्याशा ययानुरागपरवशा पुनः समागमाकाङ्क्षिणी क्षणे श्लो भैरणाभ्यधिकानि दुःखान्यनुभवन्ती जीवितमळजाकरमननुशोच्यमनुपह्सनीयमवाच्यं धारयसि । मम पुनः सर्वतो हताशायाः सापि नास्ति । तदामश्रये प्रियसखी पुनर्जन्मा-

दीप्ताश्चितायाश्चितेज्वीला अधिषस्तामिर्मालत इस्रवंशीलः स तथा तस्मिन्नवंभूते विभावसावभी देवस्य राज्ञः । 'देवः सुरे वने राज्ञि देवमाल्यातमिन्द्रियम्' इति याद्वप्रकाशः । कण्ठे निगरणे लप्तासका निर्वापयामि शीतलिकरोमि । एतेन विह्नतेविरहजनिततापस्याधिक्यमस्चि । एतैः कैरिस्यपेक्षायामाह—अमृतेस्यादि । अमृतिकरणश्चन्द्रस्तस्य रिश्मिभः किरणरनाश्यानमञ्चकं यचन्द्रनं मलयजं तस्य चर्चाभिः समालग्भनैरनवरतं निरन्तरं धाराणहाणामासारो वेगवहृष्टिस्तेन सेकैः सेचनैरनेकसंताना अनेकपरंपरा ते द्विहनिकरणस्य चन्द्रमसः किरणास्तेषां निकरः समृहस्तेन तारिकताः संजाततारका ये तारा उज्जवला हारा मुक्ताकलापस्तिषामर्पणेन्यसनैमीणदर्पणानां रक्षादर्शानां प्रणयनेन प्रहणेन । अस्यन्तशीतलत्वात्तेषामिति भावः । मलयजजलेन चन्द्रनपानीयेनार्द्राणे खिलानि यानि पिद्यानी कमिलनी तस्याः पत्राणि दलानि तेषामास्तरणेन प्रसर्गेन सरसानि रसोपेतानि विस्तिसलयानि तन्तुलपह्नवास्तेषां प्रस्तरैरास्तरैरकठोराणि मृद्रनियानि मृणालानि तैः सह तल्पकल्पनयोगो विद्यते येषां तानि विकसितानि यानि कमलकुमुदकुवलयानि सेषां शायनीयश्च । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । इति पूर्वप्रतिपादितमभिद्धाना ब्रुवाणा एव कृतो विहिताऽवधारणे देहपरित्यागेऽनुबन्धो निश्चयो यया सैवंविधां मदलेखामविद्यान दूरीकृत्य महाश्चेतामुपस्य समीपे गत्ना कण्ठे निगरणे गृहीत्वा। कण्ठाश्चेषं विधायेख्यंः । निर्विकारवदना एव द्याजनितविक्वतिवर्जितानना एव पुनस्ता महाश्चेतामवादीदवोचत् ।

हे प्रियसस्ति महाश्वेते, तत्र भवत्याः कीदृश्यप्यनिर्दिष्टनाम्यपि प्रत्याशा लिप्सा वर्तते यया प्रत्याशानु रागपरवशानुरत्याधीना पुनर्द्धितीयवारं पुण्डरीकस्य समागमस्तर्याकाङ्क्षिणी तद्वाञ्छाविधायिनी क्षणे क्षणे मरणेभ्योऽधिकानि दुःखानि कृत्र्च्छाण्येयमनुभवन्त्यनुभविषयीकुर्वन्ती । अलज्जाकरमत्रपोत्पादकमननुशोच्यम-विमर्श्यमनुपहसनीयं परेषामनुपहसनाईमवाच्यमवचनीयमेवंविधं जीवितं धारयसि द्धासि । मम पुनः सर्व-तोऽभितो हता ध्वस्ताशा वाञ्छा यस्याः सैवंविधायाः सापि प्रत्याशापि नास्ति । तत्तस्माद्धेतोरहं पुनर्जनमान्तरे

टिप्प०—1 किरणिकरणेति ग्राम्यप्रियः पाठः । 'अनेकसंतानतानतुहिनकरिकरण०' इत्यादिरधोधतः पाठः । अनेके संतानानाम् (विस्तृतीनाम्) तानाः (विस्ताराः) येषां तथाभूता ये तुहिनकर (चन्द्र)- किरणाः, अमे टीकायाम् । 2 'विधारणानुबन्धाम्' इःयुचितः पाठः । कृतो विधारणे देहपरित्यागे इत्या- दिस्तस्यार्थः स्थान् ।

पाठा०—१ इयम् २ अनेकसंतानतृहिनकरिकरणः अनन्तसंतानतृहिनकरिकरणः ३ किसल्यैः सस्तरैःः किसल्यः यसस्तरैः ४ सृणालिनीः ५ उद्दिकासक्षमलकुमुदकुवल्यः विकसितकुमुदकुवल्यः ६ उद्धवलितिन्तानले ज्वालामानिः ७ अभिदधाना कृतमरणानुबन्धाः ८ विदारणः ५ अविच्छनः १० अपसृत्य चः ११ मरणादिविकानिः १२ पुनर्वनमान्तरेः

न्तरसमागमाय' इत्यभिधायोत्पैद्यमानपुलककेसरोद्धासिनी, असमसाध्वसानिलाहता, उत्क-म्पोत्तरङ्ग्यमाणा, आनन्दबाष्पवेगोर्मितरला, संगलत्स्वेदमकरन्द्विन्दुनिस्यन्दिनी, मुकुलाय-माननयनकुमुदा कुमुदिनीव चन्द्रापीडचन्द्रास्तमयविधुरा, तद्वस्थेऽपि हृदयवन्नभे समागम-मुखमिवानुभवन्ती सरमसमुपरि पर्यस्तिचिकुरहस्तोद्वान्तकुसुमनिवहेन मूर्प्राचियत्वा चन्द्रा-पीडचरणो स्वतत्स्वेदामृताद्वीभ्यां कराभ्यामुतिक्षप्याङ्केन धृतवती।

अथ तत्करस्पर्शेनोच्छ्रसत इव चन्द्रापीडदेहाज्झिटिति तुहिनमयिमव संकलमेव तं प्रदेशं कुर्वाणमन्यक्तरूपं किम्पि चन्द्रधवलं ज्योतिरिवोर्ज्जगाम । अनन्तरं चान्तरिक्षे क्षरन्तीवास्-तमश्रीरिणी वागश्रूयत—'वत्से महाश्वेते, पुनरिप त्वं मयैव समाश्वासितन्या वर्तसे । तैत्ते पुण्डरीकश्ररीरं महोके मत्तेजसाप्याय्यमानमविनाशि भूयस्वत्संमागमनाय तिष्ठलेव । इद्मपरं मत्तेजोमयं स्वत एवाविनाशि विशेषतोऽसुना काव्म्बरीकरस्पर्शेनाप्याय्यमानं चेन्द्रा-पीडशरीरं शापदोषाद्विसुक्तमर्थेन्तरात्मना कृतश्ररीरसंक्रान्तेयोगिन इव श्ररीरमत्रैव भवसोः

अनन्तरं तदनन्तरं चान्तिरक्ष आकाशेऽमृतं पीयूषं क्षरन्तीव झवन्तीवाशरीरिणी वाग्वाण्यश्रूयताकण्येत । एतदेव स्पष्टीकुर्वेचाह—बत्स्रे इति । हे वत्से हे पुत्रि महाश्वेते, पुनरिपत्वं मयेव समाश्वासितव्याश्वासनां कारितव्या वर्तसे । तत्ते तव पुण्डरीकशरीरं महोके मतेजसा मद्धान्नाण्ययमानं शीतलिकियमाणमत एवाविनाश्यविनश्वरं मूयः पुनरिप त्वया सह समागमो मेलापस्तस्मै तिष्ठत्येव । इदमपरमन्यन्मतेजसा निष्पचं मत्तेजोमयमतः सत सूयः पुनरिप त्वया सह समागमो मेलापस्तस्मै तिष्ठत्येव । इदमपरमन्यन्मतेजसा निष्पचं मत्तेजोमयमतः सत एव स्वभावत एवाविनाश्यविनश्वरं विशेषतः कादम्बरीकरस्पर्शेनाप्याय्यमानं शीतलिकियमाणं चन्द्रापीडशरीरं एव स्वभावत एवाविनाश्यविनश्वरं विशेषतः कादम्बरीकरस्पर्शेनाप्याय्यमानं शीतलिकियमाणं चन्द्रापीडशरीरं शापदोषाद्विमुक्तमि रहितमप्यन्तरात्मना मध्यवर्तिना जीवेन कृता विहिता शरीरे देहान्तरे संकान्तिः संकशापदोषाद्विमुक्तमि रहितमप्यन्तरात्मना योगिनस्तस्येव भवस्योमेहाश्वेताकादम्बर्योः प्रत्ययार्थं विश्वासार्थमाशान्

टिप्प०—1 'कुमुदिनीव' इति उपमानुरोधेन 'नयने कुमुदे इव' इत्युपमितसमास एवोचितः। 2 'चन्द्रापीडश्चन्द्र इव' इत्युचितम्। 3 आत्मना कृता शरीरे (अपरस्य पुरुषस्य शरीरे) संक्रान्तिः 2 'चन्द्रापीडश्चन्द्र इव' इत्युचितम्। 3 आत्मना कृता शरीरे (अपरस्य पुरुषस्य शरीरे) संक्रान्तिः प्रवेशीरे यथा तिष्ठति तथेलाशयः। प्रवेशी येन तस्य, अन्यस्मिन् शरीरे कृतप्रवेशस्य योगिनः पूर्वशरीरं यथा तिष्ठति तथेलाशयः।

[्]र पाठा०—१ उत्पुक्ष्यमान. २ इस्ताभ्याम् ३ समुच्छ्रिसित. ४ सक्कमिष. ५ क्वंत. ६ एव. ७ अन्तिरिक्षे. ८ समाश्वासिता. ९ पुण्डरीक. १० समागमाय. ११ चन्द्रापीडस्य शरीरम्. १२ आत्मना.

िकथायाम् -

प्रैत्ययार्थमा शापक्षयादास्ताम् । नैतद्ग्रिना संदेक्तिव्यम् । नोदैके प्रक्षेप्तव्यम् । नापि वा समुत्स्रष्टव्यम् । यक्षतः परिपालनीयमा समागमप्राप्तः' इति । तां तु श्रत्वा किमेतदिति समुत्स्रष्टव्यम् । यक्षतः परिपालनीयमा समागमप्राप्तः' इति । तां तु श्रत्वा किमेतदिति विस्मैताक्षिप्तहृदयः सर्व एव परिजनो गगनतलिनविश्वितिनिनिमेषले चनो लिखित इव पत्रलेखावर्जमतिष्ठत् । पत्रलेखा तु तेन तस्य ज्योतिषस्तुषारशीतलेनाह्नादृहेतुना स्पर्शेन लब्धसंज्ञोत्थायाऽऽविष्ठेव वेगाद्वावित्वा परिवद्धकहस्ताद्दाच्छियेन्द्रायुधम् 'अस्मिद्धधानां यथा स्वात् , त्वं पुनरेवमेकाकिनि विना वाहनं दूरं प्रस्थिते देवे क्षणमप्यवस्थातुं न शोभसे' इत्यभिद्धाना तेनैवेन्द्रायुधेन सहात्मानमच्छोदसरस्यक्षिपत् ।

अथ तयोर्निमज्जनसमयानन्तरमेव तस्मार्त्सरसः सिळ्डाच्छेवळोत्करिमव शिरिस लग्नं गळजळिबन्दुसंदोहभैयथाळिन्बदीर्घशिखं मुखोपिर परस्परासक्तेरसंस्कारमिळनतया चोपें-सूचितिचरोध्ववन्धं जटाकळापमुद्धह्न, जळाईदेहासकेन बिसतन्तुमयेनेव ब्रह्मसूत्रेणोद्धास-मानः, न्ळानोरैविन्दनीळपळाशपृष्ठपार्ण्डुरेण जीर्णमन्दारबल्कळेनावद्धपरिकरः, करेणानना-

पक्षयाच्छापक्षयं मर्यां विक्र सात्रीवासि जोव स्थल आस्तां तिष्ठतु । एतच्छरीरमिना विह्ना न संस्कर्तेच्यं न संस्कारः कार्यः, नोदके जले प्रक्षेप्तच्यं प्रक्षेपः कार्यः, नापि वा समुरस्रष्टच्यं स्वजनीयम् । आसमागमप्राप्तर्यावत्संगमं यक्षतः वारिपालनीयम् । महोद्यमेन रक्षणीयमिस्ययः । तां तु पूर्वोक्तां वाणीं श्रुखाकण्यं किमेतिदिति विस्मितेन विस्मयेन नाक्षिप्तहृदयश्चमरकृतचेताः सर्व एव परिजनो गगनतले निविद्यते स्थापिते निर्निमेषे निमेषोन्मेषरिहते लोचने नाक्षिप्तहृदयश्चमरकृतचेताः सर्व एव परिजनो गगनतले निविद्यति स्थापिते निर्निमेषे निमेषोन्मेषरिहते लोचने नेत्रे येन सः । अत एव लिखित इव चिन्नित इव पत्रलेखां वर्जयिलातिष्ठत् । पत्रलेखा तु तेन तस्य ज्योति- वस्तुषारविद्यमवच्छीतलेनाहादहेतुना प्रमोदकारकेण स्पर्शेन संख्येण लब्धसंज्ञा प्राप्तचैतन्योत्थायोत्थानं कृत्वा वस्तुषारविद्यमवच्छीतलेनाहादहेतुना प्रमोदकारकेण स्पर्शेन संख्यालककत्ररादिन्द्रायुष्माच्छिय बलाहृहीत्वा- विद्ये मृत्यस्ते वेगाज्यवाद्यावित्वा धावनं कृत्वा परिबद्धकहस्तादश्चपालककत्ररादिन्द्रायुष्माचिछ्य बलाहृहीत्वा- प्रसाद्विधानामस्यस्यवाद्यात्रवाद्यात्रविद्यति कर्तु न शोभसे न शोभां प्राप्नोषीत्यभित्रधानेति खुवाणा तेनेवे- देवे क्षणमपि समयमात्रमप्यवस्थातुमवस्थिति कर्तु न शोभसे न शोभां प्राप्नोषीत्यस्यनिति खुवाणा तेनेवे- न्द्रायुष्मेन सहात्मानं स्वमच्छोदसरस्येवाक्षिपिचिक्षेप ।

अशेति । अच्छोदसरसि पातानन्तरं तयोः पत्रलेखातुरङ्गमयोनिमज्जनसमयो बुडनकालरतसादनन्तरं अशेति । अच्छोदसरसि पातानन्तरं तयोः पत्रलेखातुरङ्गमयोनिमज्जनसमयो बुडनकालरतसादनन्तरं पश्चदिव तसात्सरसर्व्यकस्य सिल्लादम्भसस्तापसङ्गारको मुनिबालकः सहसैवैकपद एवोदतिष्ठदुत्थितो वभूव । किं छुवैन । जटाकलापं सटासमूहमुद्रहन्धारयन् । छुष्णत्वसाम्यादुरप्रेक्षते—बिरिस मस्तके लगं विलगं शैवलोत्करिमव शैवालसमूहिमव गल्रत्वरज्जलिन्द्नां संदोहो यस्मिन्स तथा । न यथास्थानमालम्बत हर्यवेशीलं तत्तथा, दीर्घायता शिखा चूडा यस्य तत्तथा । मुखस्य वदनस्योपर्युपरिष्टात्परमन्योन्यमासकेः हर्यवेशीलं तत्तथा, दीर्घायता शिखा चूडा यस्य तत्तथा । मुखस्य वदनस्योपर्युपरिष्टात्परमन्योन्यमासकेः संख्यादसंस्कारेण केशमार्जनाभावेन मिलनतया चोपस्चितो ज्ञापितिश्चरकालीन जध्ववन्धो यस्य तत्तथा । संख्यादसंस्कारेण केशमार्जनाभावेन मिलनतया चोपस्चितो ज्ञापितश्चरकालीन जहस्वस्त्रेण । जलेनाम्भसार्य पुनः कीहश्चः । ब्रह्मसूत्रेण यज्ञोपवीतेनोद्धासमान उत्पाबल्येन शोभमानः । कीहशेन ब्रह्मसूत्रेण । जलेनाम्भसार्य उत्ती देहः शरीरं तत्रासक्तेन संबद्धेन । अत एवोत्प्रेक्षते—विसतन्तुमयेनेव तन्तुलतन्तुनिष्मकेव । पुनः कीहक् । ज्ञा देहः शरीरं तत्रासक्तेन संबद्धेन । अत एवोत्प्रेक्षते—विसतन्तुमयेनेव तन्तुलतन्तुनिष्केव । पुनः कीहक् । ज्ञा देहः शरीरं तत्रासक्तेन संबद्धेन । अत एवोत्प्रेक्षते—विसतन्तुमयेनेव तन्तुलतन्तुनिष्केव । मैलानन्यरिवन्दानि जीर्ण चिरकालीनं यन्मन्दारस्य वत्कलं चोचं तेनाबद्धः परिकरो येन सः । कीहशेन । मैलानन्यरिवन्दानि

टिप्प०-1 बिना वाहनम्, एकाकिनि देवे दूरं प्रस्थिते सति, इस्यन्वयः। 2 अम्लानमिसेवोचितम्।

पाठा०—१ संप्रलयार्थम् २ संस्कार्थम् ३ डदके वा क्षेप्तच्यमुत्कष्टव्यं प्रयत्ताः ४ विसयः ५ पव गगनः ६ वृष्टयः ७ परिवर्धकः ८ असिन्विध्यतां यथा ते तथा त्वं पुनरप्पेवमेकािकिनि देवे विना वाहनं दूरं प्रस्थिते क्षणः मप्यवस्थातुं न शोमस इत्यभिद्धानां तेनैवः असिद्धिया तु यथा त्वं पुनरेवमेकािकी विना वाहनं दूरं प्रस्थिते देवे क्षणः मापि न तिष्ठव्शोभस इत्यभिद्धाने तेनैवः ९ सरःसिल्लात्. १० अयथातथालन्विः ११ उद्भासमानः १२ अम्लानः १३ अर्गलिन्दिनीपलाशः १४ पाण्डुनाः

वरोधिनीर्जटाः समुत्सारयन्, अश्वजलच्छलेनाच्छोद्सरःसिललिमवान्तःप्रविष्टभाताम्राभ्या-मुद्रह्ंहोचनाभ्याम्, उद्दिमाकृतिस्तापसकुमारकः सहसैनोद्तिष्ठत् । उत्थाय च दूरत एनोहा-मवाष्पजलिरोधप्योकुलयाप्येल्ड्घलक्ष्यया दृष्टया विलोकयन्तीं महाश्वेतामुपसृत्य शोकगद्ग-दमवादीत्—'गन्धर्वराजपुत्रि, जैन्मान्तरादिवागतोऽपि प्रत्यभिज्ञायतेऽयं जनो न वा' इति ।

सा त्वेवं पृष्टा शोकानन्दमध्यवर्तिनी संसंभ्रममुत्थाय क्रतपादवन्दना प्रस्रवादीत्— 'भगवन्किपञ्जल, अहमेवंविधाऽपुण्यवती या भवन्तमि न प्रस्रिकानामि ? अथ युक्तेवे-हशी मण्यनात्मज्ञायां संभावना याहमेकान्तत एव व्यामोहहता स्वर्ग गतेऽपि देवे पुण्ड-रीके जीवामि । तत्कथ्य केनासाबुत्थिप्य नीतः ? किमर्थं वा नीतः ? किं वास्य वृत्तम् ? क वर्तते ? किं वा त्वोपजातम् ? येनैतावतापि कालेन वीर्तापि न दत्ता । कुँतो वा त्वमे-काकी देवेन विना सैमागतः ?

स त्वेवं पृष्टो महाश्वेतया विस्मयोन्मुखेन काद्म्बरीपरिजनेन चन्द्रापीडानुगामिना च राजपुत्रहोकेनोपर्युपरि पातिना वीक्ष्यमाणः प्रत्यवादीत्—''गन्धर्वराजपुत्रि, श्रूयताम् ।

कमलानि तेषां नीलपलाशानि पत्राणि तेषां पृष्ठं पृष्ठभागस्तद्वत्पाण्डरेण श्वेतेन । किं कुर्वन् । करेण हस्तेन समुस्तारयन्द्रीकुर्वन् । काः । जटाः । जटाः कीहरीः । आननमनकन्यन्तीत्यंवीला आननानरोधिन्यस्ताः । अश्रुजलच्छलेन नेत्राम्बुमिषेणाच्छोदसरसः सिललं पानीयमन्तःप्रविष्ठमिवाताम्राभ्यामीषद्रकाभ्यां लोचनाभ्यां नेत्राभ्यामुद्रहन्धारयन् । उद्विमोद्वेगं प्राप्ता आकृतिराकारो यस्य स तथा । अम्भसंस्तापसकुमारक उद्तिष्ठदि-सम्वयस्तु प्रागेवोक्तः । उत्थाय चोत्थानं कृत्वा च दूरत एवोद्दामात्युप्रं यद्वाष्पजलमश्रुपानीयं तस्य निरोधः प्रतिवन्धस्तेन पर्याकुलयापि व्याकुलयाप्यलेष्यमप्राप्तं लक्ष्यं येथ्यं ययैवंविधया दृष्या दृशा विलोक्यन्तीं पर्यन्तीं महाश्वेतामुपस्य समीपे गत्वा शोकेन गद्रदमव्यक्ताक्षरं यथा स्थात्तथावादीद्ववीत् । हे गन्धवेरा- जपुत्रि, जनमान्तराद्वागतोऽप्ययं जनस्वया प्रत्यभिक्तायत उपलक्ष्यते न वेति ।

सा तु महाश्वेता त्वेवं पृष्ठा प्रश्नविषयीकृता शोकश्वानन्दश्च शोकानन्दौ तयोमेध्यवर्तिनी ससंभ्रमं सादरं यथा स्थालथोत्थाय कृतं पादवन्दनं चरणनमस्कृतिर्थया सैवंविधा प्रत्यवादीत्प्रत्यस्रवीत् । हे भगवन्किपिक्षल, अहमे-धंविधाऽपुण्यवती या भवन्तमपि त्वामपि न प्रत्यमिजानामि नोपलक्षयामि । अथ मध्यनात्मश्चामात्मश्चान-वर्जितायामीदशी संभावना युक्तेव न्याय्येव या महाश्वेताहमेकान्तत एव व्यामोहोऽज्ञानं तेन हता पीडिता खर्गं गतेऽपि देवलोकं प्राप्तेऽपि देव पूज्ये पुण्डरीके जीवामि प्राणिमि । तदिति हेत्वर्थे । कथय प्रतिपादय कैन पुंसासौ पुण्डरीक उत्थित्यात्यात्य नीतः । किमर्थं वा किप्रयोजनं वा नीतः । कि वास्य पुण्डरीकस्य वृत्तं चरिन्त्रम् । क कुत्र वर्तते । तव भवतः कि वोपजातं कि जहो, येनैतावतापि कालेनानेहसा वार्तापि किवदन्त्यपि न दत्ता । कृतो वा कस्मारप्रदेशाद्वा त्वमेकाक्यसहायो देवेव पुण्डरीकेण विना समागतोऽत्रायातः ।

स तु कपिजलो महाश्वेतयैवं ष्टष्टो नियोजित उपरि चोपरि चोपर्युपरि पतितुं शीलं यस्य स तेनेत्युभयोविं-शेषणम् । विस्मयेनाश्चर्यणोदूर्ध्वं मुखमाननं यस्यैनंभूतेन कादम्बरीपरिजनेन गन्धर्वपुत्रीपरिच्छदेन चन्द्रापीड-मनुगच्छतीस्यंक्षीस्त्रेन राजपुत्रलोकेन च वीक्ष्यमाणो विलोक्यमानः प्रस्पवादीत्प्रस्मवतित् । हे गन्धर्वराजपुत्रि,

हिष्प॰—1 लुप्तबुद्धिष्टीकाकारः । पर्याकुल्त्वे भल्डभल्ड्यन्तं स्तत एवेति, 'अपि'पदस्य न स्वार-स्यम् । तस्मात् 'भावद्यलक्ष्यया (लक्ष्यं प्रति न्यापारितया)' इत्येव पाटः ।

पाठा०—१ आताझायताभ्याम्. २ बद्धलक्षयाः ३ जन्मान्तरागतःः जन्मान्तरगतःः ४ ससंभ्रमाञ्जलम्. ५ प्रमाणाः ६ त्वयाप्यात्मनः कारणादेवं संभाविताः ७ अथवाः ८ एकान्तेः ९ इवः १० वार्तामपि न दत्तवानिसि॰ ११ क्रतोऽपिः १२ एवागतोऽसीतिः

अहं हि तथा क्रतार्तप्रछापामि त्वामेकािकनीं समुत्सुज्य वयस्यसेहादाबद्धपरिकरः 'क में प्रियमुहृद्दमपहृत्य गच्छिसे' इत्यमिधाय तं पुरुषमनुषप्रञ्जवेनोदपतम् । स तु मे प्रतिबचन-मद्त्वेव गीर्वाणवर्त्मनि विस्मयोत्फुङ्ग्नयनैरवछोक्यमानो वैमानिकैः,अवगुण्ठितमुखीभिरव-मुच्यमानगमनमार्गो दिव्याङ्ग्नाभिः, अभिसारिकािभराछोछतारकेक्षणािभरितस्ततः प्रणम्य-मानस्तारकािभः, अम्बरसरःकुमुदाकरमितिक्रम्य तारागणं चेन्द्रिकािभरामसक्छछोकं चन्द्र-छोकमगच्छत् । तत्र च महोदयाख्यायां समायािमन्दुकान्तमये महति पर्यञ्चे तत्पुण्डरीकश्रीरं स्थापयित्वा मामवादीत्—'किपश्चल, जानीिह मां चन्द्रमसम् । अहं बेलद्भवयं गतो जगद्-मुमहाय स्वव्यापारमर्नुतिष्ठन् अनेन ते प्रियवयस्थेन कामापराधाज्ञीिवतमुत्सुजता निरपराधः संश्राप्तः 'दुरात्मिन्नन्दुहतक, यथाहं त्वया करैः संतािपत उत्पन्नानुरागः सन्नसंप्राप्तहृदयवह-भासमागमसुखः प्राणवियोजितस्तथा त्वमपि कर्मभूमिभूतेऽस्मिन्भारते वर्षे जन्मनि जन्म-

श्र्यतामाकर्ण्यताम् । अहं हि तथा तेन प्रकारेण कृतो विहित आर्ती दीनः प्रठापः प्रियाश्रित-काल्पनिकव्याहारो यया सा तामपि लामेकाकिनीमसहायां समुत्यज्य त्यक्ला वयसक्रेहान्मित्रश्री-तेराबद्धः परिकरः कटिप्रदेशो येन सः । क्वेति । कुत्र मे मम प्रियसहदं वहःभवयस्यमिममपह-खापहरणं कुला गच्छित प्रयासीलिभिधायेत्युक्ला तं पुरुषमनुबध्वन न्येगेनोदपतम्ध्वमग-च्छम । स त प्रमानमे मम प्रतिवचनं प्रत्युत्तरमदत्त्वैवाकथयित्वैव गीर्वाणवत्मैन्याकारो विस्मयेनाश्चर्येणोत्फ-क्रानि विकसितानि नयनानि नेत्राणि येषां तैर्वेमानिकैर्विमानवासिभिः सुरैरवलोक्यमानो वीक्ष्यमाणोऽवगु-ण्ठितान्याच्छादितानि सुखानि यासां ताभिर्दिव्याङ्गनाभिरिभसारिकाभिर्याः स्वयमेव प्रियमभियान्ति ता अभि-सारिकास्ताभिरवमुच्यमानस्यज्यमानो गमनमागौ यस सः। आलोलाश्रञ्चलास्काः कनीनिका येव्वेतादशे इक्षणे यास्र ताभिस्तारकाभिस्ताराभिरितस्ततः प्रणम्यमानो नमस्कियमाणः । अम्बर्मेव सरस्तस्मिन्कुमुदा-करमिव । झमुदसमूहमिवेखर्थः । एवंविषं तारागणं तारकासमूहमतिकम्योहह्य चन्द्रिका ज्योत्का तयाभि-रामी रमणीयः सकळलोकः समग्रजनो यस्मिचेतादशं चनद्रलोकमगच्छदगमत् । तत्र चेति । चन्द्रलोके महोदया इखाख्या यस्याः सा तथा तस्यां सभायां संसदीन्द्रकान्तस्तेन निष्पन्न इन्द्रकान्तमये महस्यायते पर्यक्रे पल्यक्रे तत्पण्डरीकशरीरं स्थापयिला न्यस्य मामवादीदवोचत् । हे कपिक्षल, चन्द्रमसं प्रहं मां जानीह्यवद्भवस्य । स्वव्यापारं परिश्रमणलक्षणमनुतिष्ठनकुर्वेजगतोऽनुप्रदायाभ्युपपत्तयेऽहमदयं गतः। अनेन ते तव प्रियवयस्येन कामापराधात्कन्दर्पागसो जीवितमुरस्जता स्वजताहं निरपराधोऽपि निरागाः संशप्तः शापनिषयीकृतः । तदेव दर्शयन्नाह—दुरात्मिनिति । हे दुरात्मन् हे दुष्टात्मन् , हे इन्द्रहतक, यथाहं त्वया करैः किरणैः संतापितः पीडितः उत्पन्नः संजातोऽनुरागोऽनुरतिर्यस्यैवंभूतः सन् असंप्राप्तमलब्धं हृदय-वहर्भस्य समागमसुखं येन सः, प्राणैरसुभिर्वियोजितः पृथकृतः, तथा त्वमपि भवानपि कर्मभूमितां भूते प्राप्ते 'यत्रैव क्रियते कर्म कर्मभामरतो सता। यत्रैव भुज्यते तिद्धि भोगभूमिस्तु सापरा ॥' इत्यक्तः । अकर्मभूमिः कमैभूमिः संपद्यत इति कमैभूमीभूत इति वा । अस्मिन्भारते वर्षे भरतक्षेत्रे जन्मनि जन्मन्येवीत्पन्नान्ररागः

टिप्प॰—1 तारकाणामि तारकाः, ता अपि आलोलाः, किं कारणमालोल्वे ? नेदं बोबुमि प्रभन्वित टीकाकारः । अस्तु. 'दिश्याङ्गनाभि'रिलस्याप्रे-'लल्यमानोऽभिसारिकाभिरालोलतारकेक्षणाभिः', इति पाठः । मा द्राक्षीदिति भयेन विलोलतारके ईक्षणे यासामीह्यीभिः अभिसारिकाभिः परिद्वियमाण इति तदर्थः । 2 वल्लभाया इत्युचितम्, मूलं विस्मृतवान् हन्त ।

पाठा०-१ दिन्याङ्गनाभिसारिकाभिः, २ चन्द्राभिराम, ३ उदयगतः, ४ अनुकुर्वन्, ५ संताष्य, ६ प्राप्तः,

न्येवोत्पन्नानुरागोऽप्राप्तसमागमसुखस्ती न्नेतरां हृद्यवेदनामनुभूय जीवितसुत्सक्ष्येसि' इति । अहं तु तेनास्य शापहृतसुजा झँटिति व्वंठित इव निरंगाम् । किमनेनात्मदोषानुबन्धेन निर्वि-वेकबुद्धिना शप्तोऽस्मीत्युत्पन्नकोपः 'त्वमि मत्तुर्यदुःखसुख एव भविष्यसि' इति प्रतिशाप-मस्मै प्रायच्छम् । अपगतामर्पश्च विवेकमागतया बुद्धा विमृशन्महाश्वेताव्यतिकरमस्याधि-गतवानस्मि । वत्सा तु महाश्वेता मन्मयूखसंभवाद्यस्सः कुलाइब्धजन्मिन गौर्यामुत्पन्ना । त्या चायं भर्ता स्वयं वृतः । अनेन च स्वयंकृतादेवात्मेदोषान्मया सह मर्द्यलोके वारद्वयम्वययमुत्पत्तव्यम् । अन्यथा जन्मिन जन्मन्येषा वीप्सैव न चरितार्था भवित । तैवावद्यं शौपदोषाद्यति तावदस्यात्मना विरहितस्य शरीरस्य मा विनाशोऽभूदिति मयेदमुत्क्षित्य समानीतम् । वत्सा च महाश्वेता समाश्वासिता । तदिदमत्र मत्तेजसीत्याय्यमानमा शापक्ष-यात्स्यतम् । अधुना त्वं गैर्त्वैनं वृत्तान्तं श्वेतकेतवे निवेदय । महाप्रभावोऽसौ कदाचिदत्र प्रतिक्रियां काक्चिदपि करोति' इत्युक्त्वा मां व्यसर्जयत्।

सैजातानुरतिरप्राप्तहृदयव्रक्षमासमागमसुखोऽलब्धप्राणप्रियामेलापकसौख्यस्तीव्रतरां वैदनामतिकठिनामसाता-मनुभूय जीवितं प्राणितमुत्सक्यिति त्यक्यसीति । अहं त्वस्य पुण्डरीकस्य तेन शापहृतसुजा शापविह्नना झटिति शीघ्रं ज्वलित इव दग्ध इव निर्गां निर्गच्छम् । किमनेन पुण्डरीकेण । आत्मदोषस्यानुबन्धः संबन्धो यस्मिन्स तेन निर्विवेकबुद्धिना तत्त्वातत्त्वविचारवियुक्तमितना शप्तोऽहमस्मीति हेतोरुत्पन्नः प्रादुर्भूतः कोपो यस्य सोऽहं स्वमिप भवानिप मत्तुल्यदुःखसुख एव मत्सदशकृच्छ्सौरूय एव भविष्यसीति प्रतिशापमसी पुण्डरीकाय प्रायच्छमदासिषम् । अपगतो दूरीभूतोऽमर्षः कोघो यस्मात्स तथा । एवंविधश्वाहं विवेकः पृथगा-त्मता तमागतया प्राप्तया बुद्धा प्रतिभया विमृशन्विचारयन्नस्य पुण्डरीकस्य महाश्वेताव्यतिकरं गान्धवेषुत्रीतृ-त्तान्तमधिगतवाञ्ज्ञातवानस्मि । वत्सा तु महाश्वेता मन्मयूखसंभवान्मबीयकान्तिसमुत्पन्नाद्प्सरसः खर्गिव्ष्ताः कुलादभिजन।लब्धजन्मनि प्राप्तोद्भवायां गौर्यामुत्पना संजाता । 'सजातीयगणे गोत्रे देहेऽपि कथितं कुलम्' इति विश्वः । तया च महाश्वेतया चायं भर्ता पुण्डरीकः खर्यं वृतः । अनेन च पुण्डरीकेण च खर्यं-कृतादेवात्मदोषादेव मया सह चन्द्रमसा सार्ध वारद्वयं मर्खलोके मनुष्यक्षेत्रेऽवश्यमुत्पत्तव्यम् । अन्यथोक्त-विपर्यये जन्मिन जन्मन्येषा वीप्सैव न चरितार्था कृतार्था भवति । तद्यावदयं पुण्डरीकः शापदोषादपैति दूरी-भवति तावत्कालमस्य पुण्डरीकस्यात्मना जीवेन विरहितस्य शरीरस्य मा विनाशोऽभूदिति हेतोर्भया चन्द्रमसेद-मुत्किप्योत्पाट्य समानीतम् । वत्सा च महाश्वेता समाश्वासिता । अत्र तल्पे तदिदं शरीरं मनेजसा मद्धानाः प्याय्यमानं शीतलीकियमाणमा शापक्षयाच्छापक्षयपर्यन्तं स्थितम् । अधुना त्वं गत्वेनं वृत्तान्तं श्वेतकेतवे मुनीश्वराय निवेदय । असौ महाप्रभावः ऋदाचिदत्र कांचित्प्रतिकियामपि प्रतीकारमपि करोति । इत्युक्त्वा मां कपिज्ञलं व्यसर्जयद्गमनाज्ञां दत्तवान्।

टिप्प०—1 उद्यं गतश्चन्द्रः किसन् गर्ते पतितोऽभृद् योऽधुना 'निरगात्' ? सर्वेयं ठीठा टीकाकार-मृदामणेः । 'निरागाः' इति पाठः । निरागाः (निरपराधः) अहं शापाग्निना झटिति उद्दीपित इवेत्युत्प-मृदामणेः । 'निरागाः' इति पाठः । निरागाः (निरपराधः) अहं शापाग्निना झटिति उद्दीपित इवेत्युत्प-म्रकोपः प्रतिशापं प्रायच्छिमित्यर्थः, एकं च वाक्यम् । 2 मोहाद्विरुद्धो (अर्थात् तास्विकः) विचार एव विवेकः । टीकाकारपुंगवस्तु—देहात्मनोः पृथक्तया परिज्ञानं वैदान्तिकविवेकं सर्वत्रोद्धोषयतीति महाभारयं प्रत्यक्षास्य ।

पाठा०—१ तीव्रतमाम्, २ उत्स्रजिष्यति, ३ झिगितिः धिगितिः ४ समुद्दीपितः ५ निरमातः ६ सुखदुःखः ७ अनयाः ८ च संप्रतिः ९ शापदीषातः १० जरमनीतिः ११ तत्त्रथाः तद्यावतः १२ शापदीपो व्यपैतिः १३ आप्यापितमः १४ वृत्तान्तिममम्

अहं तु विना वयस्थेन शोकं विगान्धो गीर्वाणवर्त्मनि धावन्नन्यतममितकोधनं वैमानिकमछङ्क्षयम्। स तु मां दहन्निव रोषहुतभुजा भृकुटीविकराछेन चक्षुषा निरीक्ष्यान्नवीत्— 'तुरात्मन्, मिथ्यातपोबछगर्वित, यदेवमितिविस्तीणं गगनमार्गे त्वयाहमुद्दामप्रचारिणा तुरं-गमेणेवोपंछिङ्कितस्मातुरंगम एव भूत्वा मत्येछोकेवतर' इति। अहं तु तमुद्वाष्प्रक्मा छता-जिरवदम्—'भगवन्, वयस्यशोकान्धेन त्वं मयोङ्कितो नावज्ञया। तत्प्रसीद । उपसं-हर शापमाशु त्विममम्' इति। स तु मां पुनरवादीत्—'धन्मयोक्तं तन्नान्यथा भवितुम-हित । तदेवत्ते करोमि । कियन्तमिप काछं यस्यैव वाहनतामुपयास्यसि तस्यवावसाने स्नात्वा विगतशापो भविष्यसि' इति।

एवमुक्तस्तु पुनर्र्तंमहमवद्म्—'भगवन् यद्येवं ततो विज्ञापयामि । तेनापि भैतिप्रयव-यस्येन पुण्डरीकेण चन्द्रमसा सह शापदोषान्मर्द्यकोक एवोत्पत्तव्यम् । तदेतावन्तमपि भग-बान्प्रसादं करोतु मे दिव्येन चक्षुषावलोक्य, यथा तुरङ्गमत्वेऽपि मे तेनैव प्रियवयस्थेन सहाऽवियोगेन कालो यायात्'इति । स त्वेवमुक्तो मुहूर्तिमिव ध्यात्वा पुनर्मामवादीत्—'अनया

अहं तु वयस्येन मित्रेण विना शोकस्य ग्रुच आवेगस्तेनान्थो गताक्षो गीर्वाणवर्त्मनि देवपथि धावंस्त्वरय गर्चछन्यतमं वैमानिकानां मध्येऽन्यमतिकोधनमस्यन्तकोपनं वैमानिकं देवमलङ्घयं व्यतिक्रमम् । स तु वैमानिको मां रोषहुतभुका कोधविह्नना दहिन्नव भस्मीछुर्विन्नव मृकुटिर्भूकुटिस्तया विकरास्नेन विकृतेन । भीषणेनेति यावत् । चक्षुषा नेत्रेण निरीक्ष्यावलोक्याव्यविद्योच्यत् । हे दुरात्मन् दुष्टात्मन्, मिथ्या वृथा तपोवलेन तपस्तेजसा गर्वित गर्व प्राप्त, यदेवमतिविस्तीणेंऽतिवितते गगनमार्गे व्योमपथि त्वया भवताहमुद्दामप्रचारिणो-स्तानशीलेन तुरंगमेणेवाधिनेवोपलङ्कित उस्रिह्मस्यात्वं मर्स्यलोके दुरंगम एव थयुरेव भूत्वा मर्स्यलोके द्वत्यमनशीलेन तुरंगमेणेवाधिनेवोपलङ्कित उस्रिह्मस्य वाष्ट्रा यस्मिन्नताह्यं पक्ष्म यस्य स तथा छताजिले मनुष्यभूमाववतरावतारं ग्रहाणेति। अहं तु तं वैमानिकमुद्ध्वं बाष्पो यस्मिन्नताहयं पक्ष्म यस्य स तथा छताजिलेः मनुष्यभूमाववतरावतारं ग्रहाणेति। अहं तु तं वैमानिकमुद्ध्वं बाष्पो यस्मिन्नताहयं पक्ष्म यस्य स तथा छताजिलेः मनुष्यभूमाववतरावतारं ग्रहाणेति। अहं तु तं वैमानिकमुद्ध्वं बाष्पो यस्मिन्नताहयं मया त्वमुलङ्कितो नावज्ञया-संगोजितपाणिरवदमञ्जवम् । हे भगवन्, वयस्य सित्रस्य शोकः शुक्त तेनान्धस्ति । यत्त वैमानिकः पुनिहिं-शातनया। तिदिति हेत्वर्थं। प्रसीद प्रसचो भव। लिममं शापमाश्यपसंहर निवर्तय। स तु वैमानिकः पुनिहेंति तियावारमवादीदञ्जवीत् । यन्मयोक्तं कथितं तदन्यथा कथितादन्यद्भवितुं नार्हति । तत्तसाद्धेतोरेतते तव करोम्यनुतिष्ठामि । कियनतभपि कालमनेहसं यस्मैव पुंसो वाहनतां युग्यतामुपयास्यस्युपगमिष्यसि तस्मैव पुंसोऽवसानेऽन्ते स्नात्वा सपनं छत्वा विगतशापः शापनिर्मुक्तो भविष्यसि इति ।

एवमुक्तस्तु पुनस्तं वैमानिकमहमवदम्—हे भगवन् , यधेवं ततो हेतोविंज्ञापयामि विज्ञितं करोमि । किं तर्दि-स्वाह — तेने ति । तेनापि मित्रियवयस्येन पुण्डरीकेण चन्द्रमसा चन्द्रेण सह शापदोषानमस्यलोक एवोरण साव्यं जन्म प्रहीतव्यम् । तत्तस्मात्कारणादेतावन्तमपीयन्मात्रमपि भगवान्मे मम प्रसादं करोतु दिव्येन चक्षुषा ज्ञानलोचनेनावलोक्य निरीक्ष्य यथा तुरंगमत्वेष्यश्वत्वेऽपि तेनैव प्रियवयस्येन सहावियोगेन संयुक्तिन कालोऽ-श्वानलोचनेनावलोक्य निरीक्ष्य यथा तुरंगमत्वेष्यश्वत्वेऽपि तेनैव प्रियवयस्येन सहावियोगेन संयुक्तिन कालोऽ-नेहा यायाद्रच्लेदिति । स त्वेवं पूर्वोक्तप्रकारेणोक्तः कथितो मुहुर्तिमिव ध्यात्वा ष्यानं कृत्वा पुनर्मामवादीदभ्य-

टिपाo-1 पुनः पुङ्गवत्वं प्रदृश्येते । 'ययुरश्चोऽश्वमेधीयः' इति कोषादश्वमेधाश्च एव ययुः, न तु क्षश्चसामान्यम् ।

पाठा०—१ विनाक्ततः. २ शोकावेशान्धः. ३ गीर्वाणवत्मेना. ४ उछिङ्कितः, ५ इति वोडव्यं त्वया. ६ अवशायाः; अवशानातः. ७ इमं शापमुपसंहरेति. ८ दत्त एव शापः संप्रति मया नान्यथा. ९ बाह्यताम्. १० तम्, ११ में प्रियः

स्नेहळतया ते ममाद्रीकृतं हृदयम् । तदाळोकितं मया । उज्जयिन्यामपत्यहेतोस्तपस्यतस्तारा-पीडनाम्नो राज्ञः सनिदर्शनं चन्द्रमसा तनयत्वमुपगन्तव्यम् । वयस्येनापि ते पुण्डरीकेण तन्मत्रिण एव ग्रुकनासनाम्नः । त्वमपि तस्य महोपकारिणश्चन्द्रात्मनो राजपुत्रस्य वाहनता-मुप्यास्यस्य' इति । अहं तु तद्वचनानन्तरमेवाधः स्थिते महोदधौ न्यपतम् । तस्माच तुर-ङ्गीभूयैवोदतिष्ठम् । संज्ञा तु से तुँरंगमत्वेऽपि न व्यपगता । येनायं मयास्यवार्थस्य कृते किंनरमिथुनानुसारी भूमिमेतामानीतो देवचन्द्रमसोऽवतारश्चन्द्रापीडः । योऽप्यसौ प्राक्तनानु-रागसंस्कारादिमळषत्रजानन्त्या त्वया शापानिना निर्देग्धः सोऽपि से वयस्यपुण्डरीकस्था-वतारः' इति ।

र्ण, मन्मुखावछोकिन्, मन्मयसकछजीवछोक, छोकान्तरगतस्यापि तेऽहमेव राक्षसी विना-रण, मन्मुखावछोकिन्, मन्मयसकछजीवछोक, छोकान्तरगतस्यापि तेऽहमेव राक्षसी विना-शायोपजाता। दग्यप्रजापतेरियदेव मिल्नमाणि दीर्घजीवितप्रधाने च प्रयोजनं निष्पन्नं यत्पु-नः पुनस्ते व्यापादनम्। स्वयं हत्वा च पापकारिणी कर्सुपाछभे १ किं वैवीसि किमीकन्दामि,

धात् । ते तवानया सेहलस्य भावः सेहलता तयानाईमाई संपन्नमिलाई। हतं मम हदयं चेतः । तत्तस्मादालोकतं निरीक्षितं मया । उज्जयिन्यां विशालायामपल्यहेतोः संतानार्थं तपस्यतस्तपः कुर्वतस्तारापी नान्नो राज्ञः सनिदर्शनं सहर्थान्तं चन्द्रमसा चन्द्रेण तनयत्वं पुत्रत्वमुपगन्तव्यमुपयातव्यम् । ते तव वयस्येनापि पुण्डरीकेण तन्मित्र्यण् एव छक्तासनाम्नस्तनयत्वमुपगन्तव्यं प्राप्तव्यम् । त्वमपि भवानपि तस्य महोपकारिणो महोपकृतिकर्त्वेश्वन्द एवात्मा यस्यैवंभूतस्य राजपुत्रस्य राजसूनोर्वाहनतामुपयास्यस्युपगमिष्यसीति । अहं तद्वचनानन्तरमेव तद्भाषितादन्वधः-स्थिते महोदभी समुद्दे न्यपतं पतितवान् । तस्माच महोदभेस्तुरङ्गीभूयैवाश्वीभूयैवोदतिष्ठमुत्थितोऽभूवम् । तुरंगमत्वेऽपि मे मम संज्ञा नैव व्यपगता नैवापगता । येनायं मयास्यैवार्थस्य कृते किनरमिथुनातुसारी एतामेतावर्ती भूमिमानीतो देवचन्द्रमसोऽवतारश्वन्द्वापीङः । योऽप्यसौ वैशम्पायनः प्राक्तनः पूर्वभवसंबन्धी योऽनुरागोऽनुरितसस्य संस्काराद्भावनारूपादभिलयन्वाष्ट्यक्रजानन्त्याज्ञायमानया त्वया शापाप्तिना निर्देग्धो ज्वालितः सोऽपि मे मम वयस्यपुण्डरीकस्यावतारः ।

इस्रेतच्छुत्वा निशम्य । हा खेदे । हे देव पुण्डरीक, जन्मीन्तरेषु भवान्तरेष्वविरम्तो विरम्तिमप्राप्तो ममानुरागो यस्य तस्य संबोधनम् । मध्येव प्रतिवद्धं जीवितं प्राणितं यस्य तस्य संबोधनम् । मन शरणं यस्य संबोधनम् । मन्मयो मद्याप्तः । मत्स्वरूप इति यावत् । सकलजीवलोको यस्य तस्य संबोधनम् । ते तव लोकान्तरगतस्यापि भवान्तरप्राप्तस्यापि विनाशाय मरणायाहमेव राक्षस्युपजाता प्रादुर्भूता । दग्धप्रजापतेर्भस्मीभूतविधातुर्मित्रमणि मज्जनने दीर्घजीवितप्रदाने च चिरंजीवित्ववितरणे चेयदेवैतावदेव प्रयोजनं कृत्यं निष्पन्नं संजातं यत्पुनःपुनस्ते व्यापादनं मारणम् । स्वयमात्मना हत्वा चाहं
पापकारिणी कम्पालभे । कस्योपालम्मं ददामीत्यर्थः । किं ब्रवीमि किं विन्म । किमाकन्दाम्याकन्दं करोमि ।

टिप्प०—1 भगवन् कस्य दृष्टान्तः ? अस्तु. स्रतिदर्शनम् निदर्शनेन अभिज्ञानेन (अयं चन्द्र एव, यतो हि चन्द्रापीडेति नामाऽस्थाभिज्ञानम् इति) सहितम्, इस्रधः। 2 'देवस्य चन्द्रमसः' इति स्थात्। वस्तुतस्तु—'आनीतश्चन्द्रमसोवतारः' इस्रेव पाटः। 3 बहुवचनक्षेपो निरर्थकः। 'जनमान्तरेऽपि' इस्रेव पाटः।

पाठा०—१ आद्रितमः २ तस्यैव परमोपकारिणः ३ अधःस्थितः ४ तुरंगमत्वेनः ५ नैवोपयाताः ६ तदेवः ७ प्राक्तनादेवः ८ एतच्छुत्वा महाश्वेताः ९ कथं लोकान्तरः १० किस् ११ कस् १२ अवीमि कस्यै कथयामि १३ कम् । ८० का॰

कर्भुपयामि शरणम्, को वा करोतु मयि दयाम्, याचेऽहंमात्मनैवाधुना । 'देव, प्रसीद् । क्रुरु दयाम् । देहि मे प्रतिवचनम्' इत्येतान्यक्षराण्युचारयन्त्यपि छज्जे । मन्ये च तवा- प्रवेत्रमुत्रम् मन्द्भाग्यायां मयि वैराग्यं येनैवमपि विप्रछपन्त्यां न प्रतिवचनं द्दासि । हा, हतास्म्यनेनैवात्मनो जीवितस्योपैर्यनिवेदेन" इत्युन्मुक्तार्तनादा सोरस्तां डमवनावात्मान- मपातयत् ।

किप खल्तु र्तथार्तकृतप्रलापां तां सानुकम्पमवादीत्—'गन्धर्वराजपुत्रि, कस्तवात्र दोषो येनैवमनिन्द्नीयमात्मानं निन्दापदेयांजयि । को नाम वाधुना सुँखपाकेऽनुभवनीये दुःखस्यावसरः, येनैवात्मानं ग्रुचा व्यापादयि । येदसह्यतरं तेन्वया निर्व्यूढं हेत् हृदयसास्थेव समागमप्रयाशया । यथा च शापदोषादिदमुपभितं भवतोईयोरिप दुःखं तथा मया कथित-मेव । चन्द्रमसोऽपि भारती भवतीभ्यां श्रुतैव । तदुनमुच्यतामयमात्मनो वयस्यस्य चाश्रे-यस्करः शोकीं नुबन्धः । द्वयोरेवे श्रेयसे यदेव भवत्याङ्गीकृतं तदेवानुबध्यतां व्रतपरिग्रहोचितं

कं कारणं त्राणमुपयामि गच्छामि । मिय विषये दयां छपां को वा करोतु विद्धातु । अधुना सांप्रतमहमा-रमनैव याचे प्रार्थये । हा देव, प्रसीद प्रसन्नो भव । दयां छपां छुठ । मे मम प्रतिवचनं प्रत्युत्तरं देहि वितर । इत्येतान्यक्षराणि वर्णानुचारयन्त्यपि कथयन्त्यपि छजे त्रपे । मन्ये च जाने च मन्दभाग्यायां भाग्यरहितायां मिय वैराग्यं विरक्तत्वं तवाप्येत्रमुत्पन्नं संजातं येनैवं विप्रलपन्त्यामपि विलापं छुवेन्त्यामपि प्रतिवचनं प्रत्युत्तरं न ददासि न प्रयच्छिस । हा इति खेदे । अहं हता व्यापादितास्मि । अनेनैवात्मनः खस्य जीवितस्य प्राणित-स्योपर्यनिवेवेनाऽस्वायमानेनेत्युन्मुक्त आर्तनादः करणखरो यया सा । 'निवेदः स्वावमाननम्' इति । सोरस्ताडं स वक्षस्ताडनं यथा स्याक्तथावनौ प्रथिव्यामात्मानमपातयत्पातितवती ।

विश्वलस्तु तथा तेन प्रकारणार्तः करणः कृतो विहितः प्रलागे यया सा तां सानुकम्पं सदयं यथा स्यात्तकिषिज्ञलस्तु तथा तेन प्रकारणार्तः करणः कृतो विहितः प्रलागे यया सा तां सानुकम्पं सदयं यथा स्यात्तधावादीदवोचत्—हे गम्धर्वराजपुत्रि, कस्तव भवस्या अत्र दोषो दूषणम्, येनैवमनिन्दनीयमगर्हणीयमात्मानं
स्वं निन्दापदैर्गर्हावाक्ययांजयसि संयुक्तं करोषि । नामेति कोमलामन्त्रणे । को वाधुनेदानीं सुखपाकेऽनुभवनीये
स्वं निन्दापदेर्गर्हावाक्ययांजयसि संयुक्तं करोषि । नामेति कोमलामन्त्रणे । येनैव येन हेतुना द्युचा कृत्वास्वति सुखफलस्य साक्षात्कारे कर्तव्ये सति दुःखस्य कृच्लृस्यावसरः प्रस्तावः । येनैव येन हेतुना द्युचा कृत्वात्मानं व्यापादयसि शरीरात्पृथकरोषि । यदसह्यतरं सोहुमशक्यां तत्त्वया निर्व्यूदमितकान्तं हतं हर्दंयं यस्यैवंभूतस्यास्य पुण्डरीकस्य समागमो मेलापस्तस्य प्रसाशया वाष्ट्य्या । यथा च भवसोर्द्वयोः शापदोषादिदं दुःखससातमुगगतं प्राप्तं नया कथितमेव निवेदितमेव । चन्द्रमसोऽपि चन्द्रस्यापि भारती वाणी भवतीभ्यां श्रुतैवाकणितैव । तद्यमात्मनो वयस्यस्य चाश्रेयस्करोऽकल्याणकृच्लोकानुबन्धः शोचनप्रबन्ध चन्द्रस्यतां स्वज्यताम् । द्वयोरेव श्रेयसे द्युभार्थं यदेव भवसाङ्गीकृतं स्वीकृतं तदेव वतपरिग्रह उचितं योग्यं तपोऽनुबन्धतां

टिप्पण—1 विचित्रो बहुवीहिष्टीकाकारकृपा। 'तथा कृतार्तप्रलापाम्' इत्येव पाठः। 2 अत्र एव-कारस्य किं प्रयोजनमिति टीकाकारस्य नावधानम्। 'येनैवमात्मानं छुचा व्यापादयसि' इत्येव पाठः। येनाऽवसरेण एवम् (अनेन प्रकारेण) आत्मानं व्यापादयसीति तद्येः। 3 टीकाकारस्त्वेवमाह। किन्तु 'यदसद्यं तत्त्वया निन्यूंढम्, इटीकृतं च हृद्यं समागमप्रसाशया' इति पाठान्तरम्। यथेच्छमु-पादीयतां विद्यैः।

पाठा०—१ किम्. २ अपराद्धाः ३ उत्पन्नमेवः ४ विळपन्त्याः ५ मे ददासिः ६ अनिवेदनाः ७ सोरस्ताडनम् ८ तथा छतार्तः ९ को वाः १० सुखमात्रकेः ११ यदेवम् १२ अळङ्क्यतरम् १३ तुः १४ वृढीञ्चतहृदयस्यः १५ उपनतम् १६ शोकानुबन्धावेगः १७ अपि

तपः । तपसो हिं सम्यकृतस्य नास्यसाध्यं नाम किंचित् । देव्या हि गौर्या तपसः प्रभावादतिदुरासदं स्मरारेरिप यावदासादितं देहाधपदम् । एवं त्वमिप नैचिराचयेव मे वयस्यस्याङ्गे
निजंतपः प्रभावात्पदमवाष्स्यसि' इति महाश्वेतां पर्यबोधयत् । उपशान्तमन्युवेगायां च महाश्वेतायां विषण्णदीनमुखी कादम्बरी किष्डाल्लसप्राक्षीत्—'भगवन्किष्डाल, पत्रलेखया त्वया
चास्मिन्सरिस जलप्रवेशः कृतस्तिकं वस्याः पत्रलेखायाः संवृत्तमित्यावेदनेन प्रसादं करोतु
भगवान्' इति । स तु प्रत्यवादीत्—'राजप्ति, सलिल्लपातान्तरं न कश्चिदिप तहृत्तान्तो
मया ज्ञातः । तद्युना क चन्द्रात्मकस्य चन्द्रापीलस्य, कें पुँण्डरीकात्मनो वैशम्पायनस्य
जन्म, किं वास्याः पत्रलेखाया वृत्तमिति सर्वथैवास्य वृत्तान्तर्स्थावगमनाय गतोऽहं प्रत्यक्षलोकत्रयस्य तातस्य श्वेतकेतोः पादमूलम्' इत्यभिद्धान एव गगनसुद्पतत् ।

अथ गते तस्मिन्वसम्यान्तरितशोकधुँतान्ता चन्द्रापीडभाँछोक्य गितनयनपयसि यथा-स्थानभेपस्य स्थितवित सपरिजने राजपुत्रछोके कादम्बरी महाश्वेतामवादीत्—'प्रियसस्ति,

कियताम् । हि यसाद्धेतोः सम्यक्प्प्रकारेण कृतस्य तपस्थान्द्रायणादेः । नामेति कोमलामन्त्रणे । किन्विदसाध्यमकर्तव्यं नास्ति । अत्राथं निदर्शनं प्रदर्शयन्नाह—गौर्या पावंत्या तपस्थान्द्रायणादेः प्रभावान्माहात्म्यात्सरारेपि
महादेवस्यापि अतिःदुखेनासायत इति दुरासदम् । अर्धं देहस्य देहार्धः । 'अर्धं नपुंसकं' इति समासः ।
तदेव पदं स्थानमासादितं प्राप्तम् । एवं त्वमपि नन्विरात्स्तोककालेन तथेव वयस्यस्य पुण्डरीकस्याद्धे कोडे
निजतपःप्रभावात्पदमवाप्स्यसीति महाश्वतां पर्यवोधयत्प्रतिवोधयामास । उपशान्तः प्रशान्तो मन्युवेगः
शोकरयो यस्याः सा तस्यां महाश्वेतायां च विषण्णा विलक्षा चासौ दीनमुखी च विषण्णदीनमुखी कादम्बरी
कपिञ्जलमप्राक्षीदपृच्छत्—हे भगवन्कपिजल, पत्रलेखया त्वया चास्मिन् सर्सि अच्छोदत्यके जलप्रवेशः
पानीयावगाहः कृतः । तदिति हेत्वर्थे । तत्तस्मात्तस्याः पत्रलेखायाः किं संवृत्तं किं संजातिमत्यावेदनेनेति प्रकथनेन
भगवान्कपिजलः प्रसादमनुग्रहं करोतु विद्धातु । स तु मुनिः प्रत्यवादीत्प्रत्यव्यवित् । किं तदित्याह—राजपुत्रीति । हे राजपुत्रि नृपसुते, सिललपातानन्तरं जलपतनाव्यवित्तं तद्वत्तान्तः पत्रलेखोदन्तो न कश्चिदपि
मया ज्ञातोऽवगतः । तस्मादश्चना सांप्रतं क चन्द्रात्मकस्य शशिसहरूपस्य चन्द्रापीडस्य जन्मोत्पत्तिः, क पुण्डरीकात्मनो वशम्पायनस्य जन्म, अस्याः पत्रलेखायाः किं वा वृत्तं जातमिति सर्वस्य शृतान्तस्यावगमनाय ज्ञानाय
प्रत्यक्षलेकत्रयस्य साक्षात्कृतितिविष्टपस्य श्वेतकेतुनान्नो मत्तातस्य पादमृतं चरणसमीपमहं गर्तः प्राप्त इत्यमिदधान
इति ज्ञाणो गगनं व्योमोदपतदुत्पतितो बभ्व।

अथेति । उत्पतनानन्तरं तिसान्किपिजले गते याते सिति विस्मयेनाश्चर्येणान्तिरितो व्यविद्याः सोकद्यतान्तो यसाः सैवंविधा कादम्बरी महाश्वेतामवादीदवोचत् । किसान्सिति । यथास्थानमपरस्य संस्थितविति सपरिजने सपरिच्छदे राजपुत्रलोके सित । कीहको । चन्द्रापीजमालोक्य निरीक्ष्य गलितं च्युतं नयनपयो नेत्रजलं यस्य स तिस्मन् । किमवादीत्तदाह—प्रियेति । हे प्रियसिख हे बह्रभवयस्ये, त्वया सह भवत्या सार्ध तुत्यं सहशं दुःखं

टिप्प॰-1 'क चन्द्रात्मकस्य चन्द्रापीडस्यात्मा, पुण्डरीकात्मकस्य वैशम्पायनस्य च जन्म,' इति पाठः । 2 'प्रस्थितोहस्' इति पाठः । अयमहं प्रस्थितो भवामीत्याशयः ।

पाठा०—१ अपि. २ गौर्यास्तपः. ३ समासादितम्. ४ अन्तिरात्. ५ निजतपसः. ६ भगवन्. ७ तस्याः संव-तम्. ८ भगवति. ९ आयातः १० आस्माः ११ पुण्डरीकात्मकस्यः १२ अवगमायः १३ वृत्तान्ते. १४ आळोक्या-लोक्यः १५ अपस्त्यापस्त्यः १६ संस्थितवतीः

तुंल्यदुः खितां त्वया सह नयता न खल्यसुखं स्थापितास्मि भगवता विधाता। अद्य में शिरः समुद्धादितम्। अद्य ते वदनं दर्शयन्ती प्रियसखीति चाभाषमाणा न छक्के। तवाप्यहमधैव प्रियसखी संजाता। संप्रति मरणं जीवितं वा न दुः खाय में । वत्कोऽपरः प्रष्टव्यो मया ? केन वापरेणोपदेष्टव्यम् ? तदेवं गते यत्करणीयं तदुपादिशतु में प्रियसखी। नाहमात्मना किंचिद्पि वेद्या, किं कृत्वा श्रेयः ? इत्युक्तवतीं कादम्बरीं महाश्वेता प्रस्रवादीत्—'प्रियसखि, किमत्र प्रश्नेनोपदेशेन वा। यदेवयमनंतिक्रमणीया प्रियतमसमागमप्रस्राशा कारयति, तदेव करणीयम्। पुण्डरीकवृत्तान्तोऽच कपिद्धलाख्यानात्सफुटीभूतः। तत्कालं तु वाद्यात्रवेणेव समाश्वासितया मया न पारितमन्यत्किचिद्पि वक्तुम्। तत्त्वमन्यत्कि करोषि यस्याः प्रस्यस्थानिदं चन्द्रापीडशरीरमङ्क एवास्ते। तदन्यथात्वेऽस्य करेणीयचिन्ता। यावत्पुनरिदंम-विनाशि तिष्ठति तावदेव तस्थानुवृत्तिं मुक्त्वा किमन्यत्करणीयम्। अप्रसक्षाणां हि देवतानां

विद्यते यस्याः सा तुल्यदुःखिनी तस्या भावस्तुल्यदुःखिता तां नयता प्रापयता भगवता विधाता । खळ निश्चयेन । असुखं न स्थापितास्म्यसुखे न रक्षितास्मि । अद्य मे शिरः समैद्धाटितम् । अद्य मया शिरः कर्षित-मिलार्थः । अद्य ते तव वदनं दर्शयन्त्यवलोकनं कारयन्ती प्रियसचि इति भाषमाणिति जल्पमाना न लजे न त्रपे । समदु:खत्वादिति भावः । तवापि भवत्या अप्यचैवाहं प्रियसखी वह्रभवयस्या संजाता । पूर्व भवत्या एव दु:खित्तत्वेन वचनमात्रेण प्रियसखित्वमभूत्, सांप्रतं तु समदु:खसुखित्वेनेति भावः । संप्रतीदानीं मरणं जीवितं वा में मम पूर्वोक्तहेतोरेव न दुःखाय दुःखहेतवे । तत्तस्माद्धेतोरपरोऽन्यः को मया प्रष्टव्यः पृच्छाविषयीकार्यः । केन वापरेणान्येनोपदेष्टव्यस्पदेशो दातव्यः । तदेवं गते प्राप्ते सति यतकरणीयं यदेव विधेयं तित्रयसखी मे ममोपादिवात कथयतु । नाहमात्मना किन्विदिप वेद्यि कि कृतवा श्रेयः कल्याणं स्यात् । इत्युक्तवर्ती कादम्बरी महाश्वेता प्रत्यवादीत्प्रत्यववीत्-हे प्रियसिख, अज्ञास्मिन्धे प्रश्नेन पुच्छयोपदेशेन वा किम् । यदेवेयमनित-कमणीयानुळङ्गनीया प्रियतमसमागमप्रत्याचा वळभजनभेळापकसमीहा कारयति निष्पादयति तदेव करणीयं कार्यम् । भवत्या इति रोषः । पुण्डरीकत्य वृत्तान्त उदन्तोऽद्य कपिजलस्याख्यानात्कथनात्स्प्रदीभूतः प्रकटी-भूतः । तत्कालं तदारवे वाब्यात्रकेणैव वचनमात्रेणैव समाश्वासितयाश्वासनं कारितया मयान्यत्किचिदपि वक्तं कथयितं न पारितं न शक्तम् । तत्तसाद्धेतोस्त्वमन्यदितरिकं करोषि विदधासि । यस्या भवत्याः प्रत्ययस्थानं विश्वासस्थलमिदं चन्द्रापीडशरीरमङ्क उत्सङ्ग एवास्ते तिष्ठति । तत्तस्मात्कारणादस्य शरीरस्यान्यथात्वेऽनेकर्र्श्यायित्वे करणीयचिन्ता कर्तव्यचिन्ता । यावत्पुनरिदमविनाशि तिष्ठति तावदेवै तस्य शरीरस्यानुवृत्तिं सपर्या सक्तवा किमन्यत्करणीयं विधेयम् । हि यस्मात्कारणादप्रत्यक्षाणां परोक्षाणां देवतानां देवानां मृनमृत्तिका, अश्मा दवत्,

टिप्प०—1 तुल्यं यथा तथा दुःखिताम् इत्यथं उचितः । वस्तुतस्तु—'तुल्यदुःखताम् (तुल्यं दुःखं ययोः ते तुल्यदुःखे, तत्ताम्) इत्येव पाठः सम्यक् । 2 भद्य मे शिरः समुद्धादितं समुद्धामितं (वि-धात्रा) । 3 कोथं इति स्वयं जानीयात्, छेखे प्रमादकारी छेखको वा । कदाचित् 'अनेवंस्थायित्वे करणीया चिन्ता ।' इति पाठः स्थात् । शारीरस्थैवमेव अस्थितौ (विकारे सित) चिन्ता कार्या, इति तद्येः । 4 सर्वत्र अस्थाने एवकारं प्रगृह्णाति महोदयः । 'तावदस्थाऽनुवृत्तिं मुक्ता' इत्येव पाठः ।

पाठा०-- १ तुल्यदुः खतां कुर्वता तेन चिरात्खल्वय सुखम्. २ उपिदशतः ३ त्वयः ४ हस्तातः ५ तदा तुः इ कर्तुम्. ७ तित्कमन्यतः ८ तदन्यथा स्वस्यः ९ करणीयाः १० अविनाशि तावदेवः

मृद्दमकैष्टिमय्यः प्रतिमाः श्रेयसपूर्जासत्कारेणोपचर्यन्ते । किं पुनः प्रैटाक्षदेवस्य चन्द्रापी-डनामान्तरितस्य चन्द्रमसो मूर्तिरनाराधितंत्रसन्ना'।

इत्युक्तवयां मेहायेतायां कादम्बरी त्र्णीमेबोत्थाय तरिक्या मदलेखया चोत्थाप्य तामखेदाहाँ चन्द्रापीडतनुम्, अन्यतरिसम्ब्रीतवातातपवधांदिसर्वद्वन्द्वदोषरिहते शिलातले श्रीनेश्वत्यन्ती स्थापयित्वा, अपनीतशृङ्गारवेषाभरणा, मङ्गलमात्रकावस्थापितैककररह्नवर्ण्या, स्थानश्चिम्द्रेवा परिधाय धौतश्चिती दुक्ले, प्रक्षालय पुनःपुनर्गादलग्नमधरिकसलये ताम्बृलरागम्, उपर्युपरि निमीलितागतबाष्पवेगोत्तरललोचना, अन्यदेव विभेत्यचिन्तितीम- गुन्नेक्षितमशिक्षितमेनभ्यस्तमनुचितमपूर्वं बाला बलाद्विलोमप्रकृतिनाकार्यपण्डितेन द्राधवे- धसा कार्यमाणा, यान्येव सुरभिक्षसुमर्थूपानुलेपनानि सुरतोपभोगायानीतानि तैरेव देवतो- चितामपचिति संपाच चन्द्रापीडमूतौं, मूर्तिमतीव शोकवृत्तिरीर्तस्पा रूपान्तरिमव र्क्षणेनेवा-

काष्ठं दार, एतैर्निन्पन्ना मृदश्मकाष्टमय्यः प्रतिमा मूर्तयः श्रेयोहेतुत्वाच्छ्रेयसानि दिधवूर्वादीनि, पूजार्चा पुष्पा-दिभिः, सत्कारोऽभ्युत्थानादिः, एतेषां समाहारस्तेनोपचर्यन्ते पूज्यन्ते । कि पुनः प्रत्यक्षदेवस्य चन्द्रापीर्डना-स्रोऽन्तरितस्य व्यवहितस्य चन्द्रमसो मूर्तिः प्रतिमाऽनाराधितप्रसन्नानासेवितप्रमुदिता ।

इत्युक्तवत्यां महाश्वेतायां कादम्बरी तूष्णीं मौनमेवोत्यायोत्थानं कृत्वा तरिक्रिक्या मदछेख्या च तामखेदाहीं सुकुमारां चन्द्रापीडतनुमुत्थाप्य तत उत्थानं कारियत्वान्यतरिस्मञ्छीतं च वातश्वातपश्च वर्षा च शीतवातात-पवर्षात्ता एवादौ येषामेवंविधाः सर्वद्वन्द्वदोषास्तै रिहते विजेते । एतत्प्रतिपक्षत्रहणाद्वन्द्वता बोध्या । शिलातछे श्वौःश्वौरखेदयन्ती सादमनुत्पादयन्ती स्थापित्रवा स्थापनां कृत्वापनीतो दूरीकृतः शृङ्कारवेष आभरणं च यया सा । केवलं मङ्गलार्थं मङ्गलमात्रमवस्थापितमवस्थानं कारितमेकंकरे रत्ववलयं मणिकटकं यया सा । सानेनाछवेन श्चिन्भूत्वा धौते क्षालिते श्चिन्द्वनी पितित्रे दुकूछे चोचे परिधाय परिधानं कृत्वा गाढलप्रमत्यन्तसंयुक्तमधरिक्षत्वय ओष्ठपळे ताम्बूलरागं पुनःपुनर्वारंवारं प्रक्षाल्य प्रक्षालनं कृत्वोपर्युपरि निमीलिते मुद्रित आगत्वाष्यवेगे समागतनेत्राश्चरये उत्तरललोचने चळलन्यने यस्थाः सैवंविधा कादम्बरी वाला वलाद्याद्विलोमप्रकृतिना प्रतिकृत्वस्थावेनाकार्यपिष्टतेनाकृत्यविचक्षणेन द्रधवेधसा ज्वलितविधात्रान्यदेव किमप्यचिन्तित्वमित्रकृष्टिमानुरिक्षितमत्पित्वन्तम्यस्थाविचक्षणेन द्रधवेधसा ज्वलितविधात्रान्यदेव किमप्यचिन्तित्वमित्रकृष्टिमानुरिक्षतमत्वित्तम्यार्थमपूर्वमिन्नवं कार्यमाणा विधाप्यमाना, यान्येव सुरिक्षस्यप्रमुपानुलेपनानि सुरिक्षसुमानि सुगन्वपुष्पाणि, धूपः प्रतिद्वः, अनुलेपनं विक्षपनं एतानि सुरतस्य मैथुनस्योपभोगायानीतानि तैरेव चन्द्रापीडमूत्तीं चन्द्रापीडस्य शरीरे देवतोचितां देव-योग्यामपचितिसर्वां संपाद्य विधाय । मूर्तिमती देहधारिणी शोकवृत्तिरिवार्तक्षा पीडास्वस्या क्षणेनेव समयेनेव

टिप्पo—1 ग्रुद्धः प्रलापः । 'प्रतिमाः श्रेयसे (कल्याणाय) पूजानमस्कारेणोपचर्यन्ते' इति पाठः । पृजासिहतेन नमस्कारेण । 2 चन्द्रापीडेति नाम्ना श्रन्तरितस्य, वास्तवे चन्द्रमा एव नाममात्रस्य व्यव-धानमित्याद्यायः । 3 अवस्थापितः एकः करे रत्नवलयो यया, एकैकस्मिन् करे एकमेकं वल्यमवस्थापि-तमित्याद्यायः ।

पाठा०—१ काष्ठमयाः. २ पूजानमस्कारेण चन्द्रस्य. ३ प्रत्यक्षदेवस्य चन्द्रस्य. ४ प्रपन्ना. ५ महाश्रेतायां तूष्णीम् ६ सहोश्यायः ७ वर्षादिद्वन्द्व. ८ ह्यानैः. ९ स्थापितावशेषरत्ववळ्याः स्थापितवापनीतन्यक्वारवेषप्रहणाः मङ्गळमात्रका-वस्थापितैककरभूषणाः १० स्नाता ह्याचिः. ११ किंचिद्यिः १२ अनुपश्चिमम् १३ अभ्यस्तम् १४ अपूर्वे विल्लोमः १५ विल्लोमप्रकृतिनाः १६ अनुरुपनादीनिः १७ आतिरूपाः १८ तत्क्षणेनैदागताः तत्क्षणोनैवोपगताः

गता, विगतजीवितेव शृन्यमुखी, मुखावछोकिनी चन्द्रापीडस्य, पीर्डितोत्पीडितहृद्यापि रक्षन्ती बाष्पमोक्षम्, उद्दासवृत्तेः शोकाद्पि मरणाद्पि कष्टतमामवस्थामनुभवन्ती, तथैवाङ्के समारोपितचन्द्रापीडचरणद्र्या, दूरागमनिखन्नेनापि बुभुक्षितेनाप्यप्रतिपन्नस्नानपानभोजने- नापि मुक्तात्मना राजपुत्रछोकेन स्वपरिजनेन च सह निराहारा तमनेषं दिवसमिक्षिपत्।

यथैव च दिवसमशेषं क्षपितवती तथैव तां गम्भीरमेघोपरोघमीमामनवरतगर्जितध्वानकन्पितहृद्यवन्धामावद्धकलकैलापिकुलकेकाकोलाहुलाकुलितचेतोवृत्तिमुद्दामदर्दुरारितवधिरितलोन्नेन्द्रियां दुर्देशतिहित्संपातपीहितेदिशमैतिनिह्नाद्दापादितमुवनज्वरां ज्वलत्खद्योतनिकरजर्जरिततहगहनतलतमःप्रसरभीपणतमां तमस्विनीमपि दूरीकुलाऽवलासह्मुवं भीतिम्,
अपरिलक्तवन्द्रापीर्द्वचरणकमला, अचेतितस्वशरीरखेदा जाम्रती समुपविष्टेव क्षणमिव क्षपां
क्षपितवती । प्रातश्च तदुन्मीलितं चिल्नमिव चन्द्रापीडशरीरभैवलोक्य रानैःशनैः पाणिना

हपान्तरमाकारान्तरमागतेव । विगतजीवितेव गतप्राणेवात एव ग्रून्यमुखी । चन्द्रापीछस्य मुखमाननमवलोकते प्रयतीखिवंशीला । पीडितेन पीड्योत्पीडितं व्याप्तं हृदयं वक्षो यस्या एवंविधापि वाष्पमोक्षमश्रुपातं रक्षन्ती रुन्ध-न्त्युद्दामा कठिना वृत्तिवर्तनं यस्येवंभूताच्छोकादपि खेदादपि मरणादपि मृत्योरपि कष्टतमामितश्येन कृच्छा-मवस्थां दशामनुभवन्ती साक्षात्कुर्वन्ती । तथेव पूर्वोक्तरीत्या अङ्क उत्सन्ने समारोपितं स्थापितं चन्द्रापीडचर-णह्यं यया सा । दूरायदागमनं तेन खिन्नेनापि संजातखेदेनापि बुभुक्षितेनापि ख्रुधितेनाप्यप्रतिपन्नान्यनन्नीकृत्तानि स्नानपानभोजनान्याप्रव्रपानभक्षणानि येन स तथा तेन । मुक्तं आत्मा येन स तथा तेनेवंविधेन राजपुत्र-लोकेन स्थपरिजनेन च कादम्बरीपरिच्छदेन च सह निराहारा निर्गतभोजना तमशेषं समप्रं दिवसं दिनमक्षिण्यित्रीन्यामास ।

यथैव च येन प्रकारेण दिवसमशोषं क्षिपतवती तथैव तेन प्रकारेण समुपविष्टैवासेदुष्येव क्षणिमव क्षपं त्रियामां क्षिपतवतीति दूरेणान्वयः । 'शर्वरी क्षणदा क्षपा' इति हैमः । अथ तां विशेषयणाह—गम्भीरो यो मेघस्तेनोपरोधः प्रतिवन्धस्तेन भीमां भीषणाम् । अनवरतं निरन्तरं यो गर्जितध्वानः स्तनितशब्दस्तेन कम्पितो हृदयबन्धो भुजान्तरवन्धो यया सा ताम् । आवदं मिळितं यस्कैलं मनोज्ञं कळापिकुळं मयूरान्ववायस्तस्य केका वाण्यस्तासां कोळाहळेन कळकळेनाकुळिता व्याकुळीकृता चेतोवृत्तिर्यया सा ताम् । उद्दामं भीषणं यद्दुराणां भकानामारिटतं प्रकृतं तेन विधिरितं विधिरीकृतं श्रोत्रेन्द्रयं यया ताम् । दुर्दशीं दुर्निरीक्ष्यो यस्तिवस्तंपातो विद्युत्पातस्तेन पीडिता दिशः ककुभो यया सा ताम् । अतिनिर्हादेनातिगर्जितेनापादितो विहितो भुवनस्य ज्वर्स्तायो यया सा ताम् । ज्वळन्दीत्यमानो यः खद्योतानां ज्योतिरिङ्गणानां निकरः समृहस्तेन जर्जरितं शिथिठीन्स्ताये यत्ता सा ताम् । ज्वळन्दीत्यमानो यः खद्योतानां ज्योतिरिङ्गणानां निकरः समृहस्तेन जर्जरितं शिथिठीन्स्त्रं यत्तरगहनानां तळेऽधोभागे तमोऽन्थकारं तस्य प्रसरो विस्तारस्तेन भीषणतमामतिभैरवामेतादशीं तमिखनीं भूतं यत्तरुत्वामप्यवळ्या सहभुवं सहोत्यन्नां भीति भयं दूरीकृत्य निराकृत्य । कीहसी कादम्बरी । अपरित्यक्तमनु-तिभावं चन्द्रापीडचरणकमळं यया सा । अचेतितोऽविचारितः खशरीरखेदो यया सा । जाप्रैती जागरा क्षण-मिव क्षपां क्षपितवती । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । प्रातश्चेति । प्रत्यूषे तदुन्मीळितं विकसितं चित्रमिव चित्र-मिव सिवा क्षपां क्षपां क्षपां क्षपितवती । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । प्रातश्चेति । प्रत्यूषे तदुन्मीळितं विकसितं चित्रमिव चित्र-

टिप्पo—1 त्यक्तात्मना जीवितिनरपेश्लेणेत्यर्थः । 2 कुळे कळशब्दस्य किं स्वारस्यम् ? भावद्धः कळः (मधुराऽस्फुटः स्वनः) यैः तथाविधानां कळापिकुळानां केकाकोळाहळेतित्यादिरथों वाच्यः । 3 तमो-युक्ता राजिरिति विशिष्य वक्तव्यं, ज्योत्सन्या अपि रात्रेः सत्त्वात् । 4 जागरा किम् ? अस्वपतीत्यर्थः ।

पाठा०--१ पीडोत्पीडित, २ अक्षपयत, ३ कलापिकेका, ४ आकुलीकृत, ५ दशम्, ६ अश्वतिनिर्धांततर्जनापा-दित; अश्वतिनिर्द्धांदतर्जनापादित, ७ गहनतर, ८ चरणाचितितशरीर, ९ आलोक्य,

स्रृशन्ती पार्श्विश्वां मद्छेखांमवादीत्—'प्रियसखि मद्छेखे, न वेद्यि किं रुचेर्वशादुत निर्विकारतयेवेति, अहं तु ताहशीमेवेमां तनुमवछोक्यामि । तत्त्वमपि तावदाद्रतो निरूपय' इति । एवमुक्ता मद्छेखा तां प्रस्रवादीत्—'प्रियसखि, किमत्र निरूपणीयम् । अन्तरात्मनो विरहाद्यापारमात्रकमस्यामुपरतम् । अन्यक्ताहशमेवेदं वैयाकोशशतपत्राकारं मनागप्यनुनमुक्तं श्रिया वदनम् । तथा च संवेद्धिताप्रभागः स्त्रिग्धः कुन्तछकछापः । तथेवेयमिन्दुशकछानु-कारिणः कान्तिछछाटस्य । ताहशमेवेदमामुकुछितनीछोत्पछद्युतिहारि कर्णान्तायतं छोचनद्वनद्यम् । तथेव चेमावहसतोऽपि विकसिताविवोद्धासितकपोछमूछौ सृक्षोपान्तौ । ताहश एवाभिनविकसछयच्छविरधरः । तथेव चेदं विद्वमाछोहितनखाङ्गुछीतछं पाणिपादम् । तदे-वेदमविगछितसहज्ञछावण्यसाँकुमार्याणां सौष्ठवभैङ्गानाम् । तत्सत्या साँ भारती, कपिञ्चछा-

कारालेखितिमिव चन्द्रापीडशरीरमवलोक्य निरीक्ष्य शनै:शनैर्मन्दं माणिना हस्तेन रपशन्ती रपश क्रवेन्ती पार्थिस्थितां मदलेखामनादीदभ्यधात् । किमुनाचेलाह—हे प्रियसिख मदलेखे. अहं न वेदि न जाने । किं रुचेर्वशाद्भिलाषवशतः, उत निर्धिकारतया निर्विकृतितया चेति । अहं तु तादशीभेव पूर्वविलोकिताभेवेमां तनुमवलोकयामि परयामि । तत्त्वमि तावदादरतः संभ्रमतो निरूपय विलोकयेति । एवमका प्रतिपादिता मदलेखा तां प्रत्यवादीत्प्रत्यवोचत-हे प्रिसयखि कादम्बरि, किमन निरूपणीयं विलोकनीयम् । अन्तरात्मनी-Sन्तर्वर्तिजीवस्य विरहाद्वियोगाद्यापारमात्रकं परिस्फरणादिकमस्यां चन्द्रापीडस्य तनावपरतं स्थितम् । अन्य-त्ताहरामेव पूर्वावलोकितसहरामेव । एतदेव स्पष्टयन्नाह—इ द्वामिति । व्याकोशं विकसितं यच्छतपत्रं पद्मं तस्या-कार आकृतिर्यस्वैवंविधं मनागपीषद्पि श्रियानुन्मुक्तमस्यक्तमिदं प्रसक्षगतं वदनं मुखम् । 'सहस्रपत्रं कमछं शतपत्रं कुरोशयम्' इत्यमरः । तथा च संवेक्षितश्रर्श्वेळोऽयभागो यस्पैवंभूतः स्निग्धः सचिक्षैणः कुन्तलकलापः केशसमृहः । 'चिकुरः क्रन्तलो वालः कचः केशः शिरोरुहः' इत्यमरः । तथैव चेथमिन्दुशकलं चन्द्रखण्डमनु-करोखेवंशीलस्य ललाटस्यालिकस्य कान्तिर्द्युतिः । ताहशमेवेदमासुकुलितमाकुबालितं यन्नीलोत्पर्नं नीलपद्मं तस्य द्मिति हरतीखेवंशीलं कर्णान्तं यावदायतं विस्तीर्णं लोचनद्वयं नेत्रयुग्मम् । तथैव चाहसतोऽपि हास्यम-कुर्वतोऽपीमौ विकसिताविव विनिद्राविवोद्धासिते कपोलमूले याभ्यां ताबुद्धासितकपोलमूलो । एवंभूतौ सक्सयो-रोष्ट्रप्रान्तयोरुपान्तौ समीपौ । सक्कशब्दोऽदन्तः क्कीबश्च । 'प्रान्तावोष्ट्रस्य सिक्कणी' इत्यमरः । तादश एवा-भिनवो नृतनो यः किसलयः पत्नवस्तद्वच्छविः कान्तिर्यस्यैवंभृतोऽधर ओष्टः । तथैव पूर्ववदेवेदं विद्धमं हेमकन्दल-स्तद्भवालोहितं रक्तं नखा नखराः अङ्कलयः करशाखास्तलमधोभागः । नखाश्चाङ्कलयश्च तलं चेतीतरेतर-ह्यन्द्रः । एताहशौ पाणिपादौ यस्य तत् । 'द्वन्द्वश्च प्राणि-' इत्येकवद्भावः । तदेवेदमविगलितमच्युतं यत्सह-जलावण्यं स्वामाविकलवणिमा तेन सौकुमार्याणां मृदूनामङ्गानां हस्तपादानां सौष्ठवं शोभनत्वम् । तत्तस्मातकार-णात्मा भारती वाणी सत्या यथार्था, कपिन्नलेनावेदितो निवेदितश्च शापवृत्तान्तः सत्य इति संभावयामि संभावनां

टिप्प॰—1 आकार इवाकारो यसेलर्थः । 2 संवेद्धित आकुञ्जित इल्ल्यो वाच्यः । 3 धन्यधन्यो भवान्, 'चिक्कणः' इल्लेब मुखारविन्दाहक्तव्यम् 'चिक्कणो मसणः क्षित्रधः' इति ह्यमरः । 4 स्वयमेक-वद्भावः सूच्यते, तथापि 'पाणिपादो' लिक्यते ? अस्पष्टश्च विग्रहः, तस्मात्—विद्यमवदालोहितं नखा-क्षुलितलं यस्य तथाविधं पाणिपादमिति वक्तव्यम् । 5 धिक् । न विगलितं स्वाभाविकं लावण्यस्य सोकु-मार्य येषाम् ।

पाठा०—१ आभाष्येदमन्नवीत्—मदलेखे. २ विरहान्नव्यापारमात्रकमस्याः परमन्यत्. ३ सक्रीचः ४ तथायं; तथैवायम्. ५ लोचन्युगृलम्. ६ एतौ. ७ विहसितौ. ८ तथैव चेदम्. ९ अङ्गानां लावण्यम्. १० असी.

880

वेदितश्च शापवृत्तान्त इति संभावयामि' इत्युक्तवत्यां मदलेखायामानन्दनिर्भरा महाश्वेतायै दर्शियत्वा चन्दापीडचरणत्वलिवद्धजीविताय राजपुत्रलोकायापि द्शितवती ।

स तु विसायोत्फुछछोचनः सर्व एवावनितछनिवेशितशिराः प्रणम्य चन्द्रापीडचरणौ रचिताञ्चिलजीनुद्वयेनावनौ स्थित्वा कादम्बरीं वैयज्ञापयत्-'देवि, त्वत्प्रभावोऽयं यदेवास्मान नपुण्यवतः परिखञ्य दूरं गतस्यापि देवस्य तीदृशमेवेदं प्रसन्नेन्द्रमण्डलस्तिहारि वीक्ष्यते बद्नम् । तथैव चेदं चरणयुगलर्भवभाति पुरेव प्रोत्फुलतामरसच्छायम् । तथैव च पुनः प्रसादानुभवप्रसाहारार हृदयम् । अन्यचैतन्मर्नुष्यरोकेषु केनै कदा वा दृष्टं श्रुतमनु-भूतं वा यदस्माभिः पुण्यवद्भिः' इत्यभिहितवति राजलोके ससावीजना सैंपरिजना चोत्थाय स्वयमेवीवचित्य देवतार्चनकसमानि स्नात्वा निर्वतितचन्द्रापीडशरीरपूजासंस्कारा शरीरिय-तिकरणायादिदेश सकलमेव राजलोकम् । निर्वर्तिर्वेक्षानाशने च तस्मिन्नात्मनापि महाश्वेत-योपनीतानि तयैव सह सपरिवारा फलान्युपै मुक्तवती । कृताहारा च पुनस्तथैव चन्द्रापीड-चरणार्वेङ्केनोद्वहन्ती तमपि दिवसमनयत्।

करोमि । इत्युक्तवत्यामिति प्रतिपादितवत्यां मदलेखायामानन्देन प्रमोदेन निर्मरा कादम्बरी महाश्वेताये दर्शयित्वा दर्शनं कारियत्वा चन्द्रापीडस्य चरणतले निबद्धं जीवितं प्राणितं यस्य स तथा तसी राजपुत्रलोकायापि दर्शितवती दर्शनं कारितवती।

स त राजपुत्रलोको विस्पयेनाश्चर्येणोत्फुळे विकसिते लोचने यस्य सः । सबै एव समग्र एवावनित्रले निवेशितं स्थापितं शिर उत्तमाङ्गं येन स तथा । चन्द्रापीडचरणौ प्रणम्य नमस्कृत्य रचिताज्ञिलिनैयोजितकरो जातुद्वयेन नलकीलयुग्मेनावनौ पृथिव्यां स्थित्वा कादम्बरीं व्यज्ञापयद्विज्ञप्तिमकार्षात् । कां विज्ञप्ति चकारेला-शयेनाह—देवीति । हे देवि कादम्बरि, अयं त्वत्प्रभावो भवत्या एव माहात्म्यं यदेवास्मानपुण्यवतः सुकृत-रहितान्परिखज्य दरीकृत्य दूरं दविष्ठं गतस्यापि प्राप्तस्यापि देवस्य तादशमेवेदं प्रसन्नं निर्मलं यदिन्द्रमण्डलं चन्द्रबिम्बं तस्य द्युतिं कान्ति हरतीखेवंशीलं वदनं मुखं वीक्ष्यतेऽवलोक्यते । तथैवेदं चरणयुगलं पादयुगा-मवभाति शोभते । कीदशम् । पुरेव पूर्ववदेव प्रोत्फळं विकसितं यत्तामरसं कमलं तद्वच्छाया कान्तिर्थस तत् । तथैव च पुनः प्रसादस्यानुभवप्रत्याशालालसं लम्पटं हृदयं चेतः । अन्यचैतन्मनुष्यलोकेष्वैदंयुगीन-मर्खलोकेषु केन वा कदा वा कस्मिन्काले वा दृष्टमवलोकितं श्रुतमाकर्णितं यदस्माभिः पुण्यवद्भिर्तु-भूतं साक्षात्कृतम् । इत्यभिहितवति कथितवति राजलोके सह सखीजनेन वर्तते या सा ससखीजना, सहपरिजनेन परिच्छदेन वर्तते या सा सपरिजना चोत्थायोत्थानं कृत्वा स्वयमेव देवतानामर्चनं पूजनं तदर्थ कुछुमानि पुष्पाण्यवचित्यावचर्यं कृत्वा स्नात्वा स्नानं विधाय निवितिती विहितश्चन्द्रापीडशरीरस्य पूजासंस्कारो यया सा । तत्र पूजार्चा, संस्कारोऽधिवासनम् । सकलमेव समप्रमेव राजलोकं शरीरस्य स्थितिर्यस्मात्तच्छरीर-स्थितिभोजनं तस्य करणं विधानं तदर्थमादिदेशादेशं दत्तवती । निर्वतिते विहिते स्नानाशने येन स तथा तस्मिन् । तिसिश्व राजलोके सत्यात्मनापि खेनापि महाश्वेतयोपनीतान्यानीतानि तया महाश्वेतया सह तथैव सपरिवारा फलान्यपभुक्तवती । कृतो विहित आहारो ययैवंविधा च पुनस्तयैव पूर्ववदेव चन्द्रापीडचरणावद्वेनोत्सङ्गेनोद्वहन्ती धारयन्ती तमपि दिवसमनयद्यापितवती ।

पाठा० — १ व्यक्षपयत् ; व्यजिज्ञपत् २ तथैव. ३ प्रसन्नमिन्दुः प्रसन्नप्रभमिन्दुः. ४ अविकारि. ५ प्रणस्यते. ६ पुनःपुनः. ७ अनुभवनः ८ मानुष्येषु पतन्मनुष्येषु. ९ कदा वाः केन कदाः १० सपरिवाराः ११ उन्तितदेव-तार्चन सुमा. १२ निवर्तित. १३ उपयुक्तवती. १४ अङ्के कृत्वोद्रहन्ती.

अन्येगुश्च संजातदृढतरप्रत्यया चन्द्रापीडशरीराविनाशं प्रति मदळेखामद्यादीत्—'प्रिय-सिख, देवस्य शरीरिमदमुपचरन्तीर्भिरवद्यमाशयाऽऽशापक्षयादसाभिरधुनात्र स्थातव्यम् । तदिदमैलद्भुतं युत्तान्तं तातस्थाम्बायाश्च गत्वा निवेद्य । येन नान्यथा मां संभावयतो दुःखेन वा मदीयेन न तिष्ठतः । यथा मामेवंविधां दुःखमागिनीमागत्य न पद्यतस्तथा करिष्यसि । न शकोम्यहं तातमम्बां च दृष्ट्वा शोकवेगं धारियतुम् । मेया चोपर्तमेव देव-मालोक्य न रुदितम् । सा किमपरमधुना निःसंशयितजीविते देवे प्रतिपन्ननियमा रोदिमि' इत्यभिधाय तां व्यसर्जयत् ।

गैत्वाऽऽगतया च तया 'प्रियसिख, सिद्धं तेऽभिवाञ्छितम्। एवं संदिष्टं तातेन चित्र-रथेनाम्बया च मिद्दर्या गाढं पाढं पुनरालिङ्ग्य शिरस्युपाद्याय च वक्तञ्यावयोर्वचनात् 'वत्से, कालमेतावन्तं मनस्येव नैतदावयोरासीद्यथा जामाद्यसिहता वत्सा द्रष्टञ्येति। तद-यमेवावयोः परमानन्दो यद्वत्सया स्वयं जामाता वृतः। तत्राध्यपं भगवतो लोकपालस्य

अन्येद्युरन्यस्मिन्काळे चन्द्रापीडक्षरीरस्याविनाक्षोऽविनश्वरत्वं तं प्रति संजातः समुत्पक्षोऽतिक्षयेन दृष्टो दृष्ट-तरः प्रस्ययो विश्वासो यस्याः सा तथा मदळेखामवादीदभ्यधात्—हे प्रियसखि, देवस्य चन्द्रापीडस्थेदं क्षरी-रमुपचरन्तीभिरुपचारं कुर्वन्तीभिरा क्षापक्षयाच्छापक्षयं यावदस्माभिरधुना सांप्रतमवद्यं निश्चितमाक्षया वाञ्छ-यात्राच्छोदसरसोऽभ्यणे स्थातव्यम् । तदिदमत्यद्भुतमत्याश्चर्य वृत्तान्तमुदन्तं तातस्याम्वाथध्य गत्वा निवेदय कथय । येनान्यथान्यप्रकारेण मां कादम्बरीं (न) संभावयतो विचारयतो मदीयेन दुःखेन वा तिष्ठतः स्थित-वतः । यथा मामेवंविधां दुःखभागिनीमागत्य समेख न पश्यतो नाळोक्यतः मातापितराविति क्षेषः । तथा त्वं करिष्यति रचयिष्यसि । अहं तातं पितरमम्बां मातरं च दृष्ट्वावळोक्य क्षोकवेगं धारयितुं स्तम्भियतुं न क्षकोमि न समर्था भवामि । मया चोपरतमेव निवृत्तमेव देवं चन्द्रापीडमाळोक्य न क्षितं न रदनं कृतम् । निःसंगयितं निश्चतं जीवितं यस्यैवंविधे देवे चन्द्रापीडे न रोदिमि इति प्रतिपन्नः स्वीकृतो नियमोऽभिग्रहो यया सैवंविधा साहमधुना किमपरं रोदिमीस्यभिधायेत्युक्तवा च तां मदळेखां व्यसर्जयत्पाहिणोत् ।

गत्वाऽऽगतया च तत्र गमनं कृत्वा प्रतिनिष्टत्तया च तया मदलेखया हे प्रियसखि, ते तवाभिवािकतं सिदं निष्पनम् । तातेन चित्ररथेनाम्बया च मदिरथेवं संदिष्टं कथितम् । एवमिति किमित्यपेक्षायामाह—गाढं गाढमिति । गाढं गाढं पुनःपुनरालिङ्ग्योपगृहनं कृत्वा शिरस्युत्तमाङ्ग उपाघायावद्याय चावयोर्वचनावस्मद्भा- षिताद्वक्तव्या भाषितव्या । हे वत्से, एतावन्तं कालं मनस्यव नैतदावयोरासीयथा जामात्यहिता दुहिँदः पतियुक्ता वत्सा पुत्री द्रष्टव्या विलोक्येति । तत्तस्मात्कारणादयमेवावयोः परम उत्कृष्ट आनन्दो यद्वत्सया पुत्र्या स्वयमेव जामाता वृतोऽङ्गीकृतः । तत्रापि वर्णेऽप्यपरमन्यद्भगवतो लोकपालस्य चन्द्रमसोऽनतारः ।

टिप्प०—1 कियत्प्रलापो निवार्यताम् ? मधीयेन दुःखेन दुःखितौ न तिष्ठतः (न तिष्ठेताम्) इत्या-शयः । 2 कीयं प्रलापः ? दुहितुः पतियुक्ता वत्सेत्यनेन वत्साया अपि दुहिता, तस्याः पतिरित्यर्थः प्रतीयते । निजयतियुक्ता वत्सा (पुत्री) द्रष्टब्येति सरला ब्याख्या ।

पाठा०—१ प्रतिपद्य. २ अवस्यमा. ३ अत्यद्धतं भूतम् ; अद्भुतरूपम् ४ येनान्यथाः ५ यथाः ६ अपिः ७ गतागतयाः ८ गाढतरमालिङ्ग्यः ९ वत्सयैवः

चन्द्रमसोऽवतारः । तैत्कल्याणैः शापावसाने जामात्रा सहैत्रानन्द्वाध्यनिर्भराननारविन्दं ते द्रक्ष्यावः' इत्यावेदिते निर्वृतेनान्तरात्मना देवतवदुपचरन्ती तचन्द्रापीडशरीरमतिष्ठत् ।

अथापगतवति जलदसमये, घननिरोधोर्द्धन्धादिवोन्मुके जीवलोके, प्रसरन्तीिष्ववा-शासु, फेलमारावनम्रकलमवनिष्डारासु त्रामसीमासु, काशकुसुमधवलाखरण्यस्थलीषु, से-व्यतामुपगतेषु प्रासादतलेषु, कह्वारहारिषु परवलेषु, कुर्मुदामोदशीतलासु यामवतीषु, शेर्फा-लिकापरिमलमाहिषु निशावसानमातिरश्वसु, चन्द्रप्रमाभिरामेषु प्रदोषेषु, उद्दामफुलेन्दीवर-रजोवाससुरभिषु वीसरेषु, सीलिलापसरणक्रमतरङ्ग्यमाणासु सुकुमारतीरसैकतरेखासु, सुखो-त्तारतामापन्नास्वापगासु, पङ्कपरिहरणशुष्केष्वप्रहतरूढर्वणोलपच्छन्नेषु मन्दाइयानकर्दमोङ्कि-द्यमानाभिनवपद्वीकेषु पुनर्पि पीर्थिवलोकेन प्रवर्तितेषु प्राञ्जलवर्मसु, जम्बालविगमात्स-

तत्कल्याणमिङ्गलैः शापस्यावसाने प्रान्ते जामात्रा सहैवानन्दवाष्पेण निर्भरं यदाननारविन्दं मुखपद्मं ते तवावां द्रक्ष्याव आलोकियिष्यावः । इत्यावेदिते कथिते निर्वृतेन खस्थेनान्तरात्मना दैवतवदेववत्तचन्द्रापीडशरीरमुप-

चरन्त्युपचर्यां कुर्बन्त्यतिष्ठतिस्थतवती ।

अधेति । कियहिनानन्तरं जलदसमये मेघकालेऽपगतवति व्यतिकान्ते सति घनस्य मेघस्य निरोधोऽव-ग्रहः स एव बन्धस्तस्मादिवोन्मुक्ते पृथग्मृते जीवलोके सत्याज्ञासु दिशासु प्रसरन्तीिष्विव प्रसर्पन्तीिष्वव, फल-भारेण सस्यवीवधेनावनम्राण्यवनतानि यानि कलमाः शालयस्तेषां वनान्यरण्यानि तैः पिजरामु पीतरक्तामु यामसीमास्प्राल्येषु ौ 'पीतरक्तस्तु पिज्ञरः' इति हैमः । काशकुसुमैर्धवलासु श्वेताखरण्यस्थलीषु, सेव्यतासुप-गतेषु प्राप्तेषु प्रैासादतळेषु सौधानामभोभागेषु, कहारेण सौगन्धिकेन हारिषु मनोहरेषु पत्वळेष्वखातसरःसु, कुमुदानां कैरवाणामामोदेन शीतलासु शिशिरासु यामवतीषु रात्रिषु, शेफालिका वल्लीविशेषस्तस्याः परिमलमा-मोदं पृद्धन्तीत्येवंशीलेषु निशाया रात्रेरवसानं प्रान्तस्तस्य मातरिश्वसु वायुषु सत्स, चन्द्रप्रमाः शशिज्योत्झास्ता-भिरभिरामेषु मनोहरेषु प्रदोषेषु यामिनीमुखेषु । 'प्रदोषो यामिनीमुखम्' इति हैमः । उदामफुहानि विकसि-तानि यानीन्दीवराणि नीलकमलानि तेषां रजः परागस्तस्य वासो गन्धस्तेन सुरभिषु सुगन्धिषु वासरेषु दिनेषु सत्सु, सिळलस्य पानीयस्यापसरणं दूरीभवनं तस्य क्रमस्तेन तरङ्ग्यमाणास्त्किलकायमानासु सुकुमारं मृदु यत्तीरं तटं तैस्य सैकतरेखासु जलोज्झतस्थलपङ्किषु, सुखेनोत्तार उत्तरणं तस्य भावः सुखोत्तारता तामापन्नासु प्राप्ता-स्वापगासु नदीषु सत्सु, पङ्कस्य कर्दमस्य परिहरणं दूरीकरणं तेन शुष्केषु वहूरेषु । 'वहूरं स्याद्रनक्षेत्रे वाहनोष-रयोरपि । बहूरमाहुः संग्रुष्कमांसग्रक्तरमांसयोः' इति विश्वः । अप्रहर्तान्यविनष्टानि यानि रूढानि पादुर्भृतानि तृणानि यवसानि तेषामुलपाः समृहास्तैरछन्नेष्वाच्छादितेषु । मन्दस्तुच्छो य आर्यानोऽशुष्कः कर्दमः पङ्कस्ते-नोद्भिद्यमाना प्रादुर्भूयमानाभिनवा प्रख्या पदवी मार्गो येषु तानि तेषु । पुनरिप पार्थिवलोके⁶ राजलोकेन प्रव-

टिप्प०-1 'निभैरमाननारविन्दम्' इति पाठः, समासचातुर्थं टीकायाः स्यात् । 2 वर्षासु किं प्रासादतलानि परिलाज्यानीति राजाज्ञा ? तस्मात्—'सेन्यतामुपगतेषु पादपतलेषु' इति पाटः । वर्षाभ-यात् वृक्षाधस्तले न शक्यमवस्थातुम् । संप्रति तु न तथेत्याशयः । 3 जलेऽपगतेपि वालुकासु तरङ्ग-चिह्नैः सतरङ्गास्विवेत्याशयः। 4 सुकुमाराः तीरस्य सैकतरेला यासां तासु। 5 अप्रहतेषु खिलेषु (धान्यनिवेशस्थानेषु) रूढैः तृणोपलैः आवृतेषु । 'द्रे खिलाप्रहते समे' कोषः हति । 6 'पान्थलोकेनेसेव पाठः । राजिभः श्रुण्णे तु मार्गे दूरदूरं पान्थपदन्येव छुप्यते ।

पाठा०-- १ तत्कतिपथेनैव कालेन. २ निर्भरमानन. ३ निर्वृत्तेन. ४ बन्धात्. ५ फलभरादवनम्र; कणिशभ-रावनम् ६ आपिअरासु ७ पादपतलेषु ८ कुसुम ९ शेफाली; काली, १० सलिलाश्येषु ११ सलिलापसरणक्रम-तरंगमाणपाण्डुसुकुमारतीरसैकतरेखासु. १२ रूढोलप. १३ पान्थकोकेन.

र्वतस्तुरगखुरसद्देशस भूमिष्वेकदा चन्द्रापीडचरणमूलोपविष्टां कादम्बरीसपस्त सेघनादो व्यजिज्ञपत्—

'देवो' युवराजश्चिरयतीत्युत्ताम्यता हृदयेन देवेन तारापिडेन देव्या विलासवसार्यशुकनासेन च वार्ताहराः प्रहिताः । ते च देव्या एव शोकशल्यघटनां परिहरद्भिर्ययाष्ट्रतं सर्वसाख्यायास्माभिरभिहिताः—भँवतां हस्ते देवेन चन्द्रापिडेन न किंचित्प्रतिसंदेष्टव्यम् । नापि
देव्या कादम्बर्या । तदकृतविलम्बा एव गत्वैवमखिल्यतान्तं लोकार्तिहरायावनितल्पत्ये
देवदेवाय तारापीडायावेदयत' इसेवमभिहितास्तु तेऽस्मान्मन्युनिर्भराः प्रत्यवदन्—'यथा
भवद्भिः कथितं तत्तथा । तिष्ठतु तावत्कमागतस्तेहो भक्तिरनुवृत्तिर्वा । कार्यगौरवक्षतं कुत्हलमेव देवावलोकनं प्रति बलात्प्रर्रयत्यस्मान् । यदि भवतामपि वार्ताभावकाप्यमानी तेदा
यमर्थः, ततो थुँच्यतेऽस्माकं भवद्भः समुपलभ्य प्रतिगमनम् । अथ नयनविषयगामी तेदा
वयमपि नेहशा एवापुण्यकर्माणो ये न पद्यन्ति देवम् । अस्माभिरपि चिरतरं चेरणपरिचर्यया देवस्य पवित्रित एवात्मा । अस्माकमपि सर्वदा दर्शनगोचरावस्थानेन प्रसादं कृत-

तितेषु क्षुण्णेषु प्राष्ठलवर्तमस् सुकुमारमार्गेषु सत्स् । जम्बालविगमात्कर्दमापगमात्सर्वतोऽभितस्तुरगानामश्वानां खराः शफास्तान्सहन्ते क्षमन्ते इति तुरगखरसहास्तास्त्रेवंविधासु भूमिषु वसुधास्त्रेकदैकस्मिन्समये चन्द्रापीखस्य चरणयोर्मूलं समीपं तत्रोपविष्टां स्थितां कादम्बरीसुपस्टस्य समीपमागस्य मेघनादो व्यजिज्ञपञ्ज्ञापयामास ।

किं तदित्याह **- देवेति ।** देवो युवराजश्चन्द्रापीडश्चिरयति विलम्बयतीत्युत्ताम्यतोत्प्राबल्येन खेदं कुर्वता हृदयेन चेतसा देवेन तारापीडेन देव्या विलासवलार्यश्चकनासेन च वार्ताहरा लेखहारकाः प्रहिताः प्रेषिताः । ते च वार्ताहरा देव्याः शोक एव शल्यं शरीरान्तर्गतलोहखण्डस्तस्य घटनां रचनां परिहरद्भिर्वर्जयद्भिरस्मा-मिर्यथावृत्तं यथाभूतं सर्वं समप्रमाख्याय कथयित्वाभिहिताः कथिताः । भवतां युष्माकं हस्ते देवेन चन्द्रा-पीडेन न किंचित्प्रतिसंदेष्टव्यं न प्रतिकथनीयम् । नापि देव्या कादम्बर्या । तत्तस्मात्कारणादकृतो विलम्बः काल-क्षेपो यैरेवंविधा एव गत्वा गमनं कृत्वैवाखिलं समग्रं वृतान्तमुदन्तं लोकानां जनानामार्तिः पीडा तस्या हराया-वनितलपत्ये भूतलस्वामिने देवदेवाय राजाधिराजाय तारापीडायावेदयत न्यवेदेयत इत्येवसभिद्विताः कथि-तास्त तेऽस्मान्मन्योः कोघर्य निर्भरो येष्वेताह्याः प्रखबदन्प्रत्युद्धः । किं तदित्याषयेनाह**—यथेति ।** यथा येन प्रकारेण भवद्भिः कथितमुक्तं तत्तथा तेन प्रकारेणारतु । कमागतः परम्परायातः स्नेहः प्रेम, भक्तिराराध्यत्वेन ज्ञानम् . अजुबृत्तिर तुवर्तनं वा तिष्ठत्वास्ताम् । परं कार्यस्य कृत्यस्य गौरवं गुरुत्वं तेन कृतं विहितं कुतूहलमेव कौतुकमेव देवस्य चन्द्रापीडस्यावलोकनं वीक्षणं प्रत्यस्मान्बलाद्धठात्प्रेरयति नोदयति । यदि भवतामपि केवलं वार्ता वार्ता-मात्रकं तेन उपैलभ्य प्राप्य एवायमर्थः प्रयोजनम् । 'अर्थोऽभिषयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इल्पमरः । ततो युज्यते घटतेस्माकं भवद्याः समुपैलभ्य कथयित्वा प्रतिगमनं प्रतियानम् । अथ नयनविषयं चक्षुर्गोचरं गच्छ-तीखेवंशीळोऽर्थः, तदा वयमपि नेहशा एवापुण्यकर्माणोऽश्चमकृत्यकारिणो ये न देवं पर्यन्खनलोकयन्ति । असाभिरिप देवस्य चिरतरं चिरकालं चरणपरिचर्यया पादसेवयात्मा पवित्रित एव । अस्माकमपि सर्वेस सर्वे-कालं दर्शनगो चरमवलोकनविषयं यदवस्थानमवस्थितिस्तेन प्रसादमनुष्रहं देवः कृतवानेव विहितवानेव । अद्य

टिप्प०—1 'निवेदयत' इत्येव । न्यवेदयतेति लेखकदोष एव स्थात् । 2 मर्थात् प्रसम्बद्धानस्य नावसरः, केवलं संवादप्राक्षिरेव वद्याः । 3 प्रवृत्तिम् (संवादम्) प्राप्य गमनमिसर्थे उचितः ।

पाठा०—१ सहासु संजातासु. २ देवि देव: ३ अस्माभिर्यथावृत्तं समाख्याय. ४ भवता तु हस्तेन. ५ अखिल-लोक. ६ हर्ये. ७ देवाय. ८ कार्यति. ९ भवतां वार्ता. १० मात्रक्लभ्यः. ११ युज्यत एवः १२ अपि च. १३ एवं केऽप्यगुणाः, १४ देवचरणपरिचर्यया. १५ प्रसादीकृतवान्

197

वानेव देवः । किमच जातं येन देवस्य पादारिवन्द्वन्दनाप्रसादेनासंविभक्य विस्कृत्यामहे ।
त एव वयं पादलप्राश्चरणरेणवः । तिह्नज्ञात्य देवी देवस्य युवराजस्य पादप्रणामेनास्माकं
सफलयतु भवानागमनपरिश्रमम् । अन्यथा भूमिमेतावतीमागत्य संभवे सत्यप्रत्यक्षीकृतयुवराजशरीरा गताः सन्तः किं देवदेवेन तारापिडेन वक्तव्या वयम् । किं वास्माभिदेवो
विज्ञापियतव्यः' इत्यावेदिते, 'देवी प्रमाणम्' इति विज्ञाप्य पुनस्तूर्णी स्थितवति मेघनादे,
तिस्कालसमुरोक्षितानाधास्यश्चगुरकुलवेक्चव्या, विलीयमानेव शुचा, अन्तःसंचितं वाष्पमाकुतिस्कालसमुरोक्षितानाधास्यश्चगुरकुलवेक्चव्या, विलीयमानेव शुचा, अन्तःसंचितं वाष्पमाकुतिस्कालसमुरोक्षितानाधास्यश्चगुरकुलवेक्चव्याम्, विलीयमानेव शुचा, अन्तःसंचितं वाष्पमाकुतिस्कालसमुरोक्षितानाधास्यश्चगुरकुलवेक्चव्याम्, विलीयमानेव शुचा, अन्तःसंचितं वाष्पमाकुतिस्कालसमुरोक्षितानाधास्यश्चगुरकुलवेक्चव्याम्, विलीयमानमङ्गीकृतम् । अनवलोक्य देवमेवमेव
चिरात्कादम्बरी प्रत्युवाच—'स्थान एव हि तैरगमनमङ्गीकृतम् । अनवलोक्य देवमेवमेव
याताः सन्तः किमुच्यन्ताम् ? अपि च वृत्तान्त एवायमेवंविधो लोकातीतो यत्रावलोकनेवाताः सन्तः किमुच्यन्ताम् १ अपि च वृत्तान्त एवायमेवंविधो लोकातीतो यत्रावलोकनेवाताः सम्तः समुर्गदाते, किं पुनरनालोकनेनापि।केतवमात्रकोपदर्शितप्रेभेपहवा वहम-

किं जातं किं जड़े येन देवस्य चन्द्रापीडस्य पादारविन्दस्य चरणकमलस्य वन्दना नमस्कृतिः सैव प्रसाद-स्तेनासंविभज्यासंविभागीकृत्य विसञ्चामहे । ते तव वयं पादलमाश्वरणरेणवः पादधूलयः । तद्विज्ञाप्य विज्ञप्ति क्टरवा देवीं कादम्बरीं देवस्य युवराजस्य पादप्रणामेनास्माकमागमनपरिश्रमं भवान्मेघनादः सफलयतु सफलीकरोतु । अन्यथोक्तवैपरीखे । एतावतीं भूमिमागस्य संभवे सति दर्शनयोग्यतायां सस्यामप्रसक्षीकृतं युवराजशरीरं यैस्तेऽप्रत्यक्षीकृतयुवराजशरीरास्ते च ते गताश्चेति कमेधारयः। एवंविधा गताः सन्तो वयं देवदेवेन तारापीडेन किं वक्तव्याः किं कथनीयाः । अस्माभिदेवस्तारापीडः किं विज्ञापियतव्यः किं वा निवेदियतव्य इत्याविदिते ज्ञापिते देवी प्रमाणं यदादिशति देवी तत्कर्तव्यमिति विज्ञाप्य निवेच तूल्णीं स्थित-वित मौनं कृतवित मैघनादे, तत्कालं समुत्प्रेक्षितं वितर्कितमनाश्वास्यमाश्वसनावर्जितं श्वशुरकुलस्य खपित-वंशास वैक्षय्यं विह्नलता यया सा तथा। शुचा शोकेन विलीयमानेव विलयं प्राप्यमाणेवान्तःसंचितं मध्ये संघातीकृतं वाष्पमञ्जाकुलिते व्याकुलीभूते तरले चन्नले तारके कनीनिके ययोरेवंभूताभ्यां लोचनाभ्यां नेत्रा-भ्यामापिबन्ती पानं कुर्वन्ती, उत्प्राबत्येन गद्गदिकया गद्गदखरेणावगृह्यमाणी निरुध्यमानः कण्ठो यस्याः सा तथा। कथंकथमपि महता कष्टेन चिराद्वहुकालेन कादम्बरी प्रत्युवाच प्रत्यवित्। हि निश्चितम्। तैलेख-हारकैरगमनमयानमङ्गीकृतं खीकृतं तत्स्थान एव युक्तमेव । देवं चन्द्रापीडमनवलोक्यानिरीक्ष्यैवमेव यथागतं तथैव याताः पश्चाद्विताः सन्तस्तत्र तैः किमुच्यतां किं कथ्यताम् । अपि चेति युत्तयन्तरे । अयमेविधो वृत्तान्त उदन्तो लोकातीतोऽनिर्वचनखरूपो यत्र यस्मिन्वतान्तेऽचलोकनेनापि निरीक्षणेनापि न संप्रलयो न विश्वासः समुत्पवते संजायते । अनालोकनेनाप्यनिरीक्षणेनापि कि पुनर्भण्यते । सुतरामविश्वासो भवस्वेवित भावः। कैतवमात्रेण केवलदम्भेनोपदर्शिताः प्रकटिताः प्रेमप्रहेवाः क्षेत्रिक्सलया यैस्ते तथा वह्नभतममितश्येन

टिप्प०—1 'कैतवमान्नोपद्शितप्रेमफला वल्लभतमजीविता वयमपि यावत्पश्यामस्तम्' इस्येव पाटः। कपटमान्नेण प्रकटितं प्रेमफलम् (प्रणयकार्यम्) याभिस्ताः, अस्माभिः स्वप्रणयकार्यं दम्भरूपेणैव प्रकिटतं यदि अस्माकं प्रेम सल्यमभविष्यत् तर्हि अस्माभिरिप जीवितमत्यक्ष्यत । अत एव—चन्द्रापीडाद्रिप विश्वभत्तमं जीवितं यासाम् ईदृश्यो वयमिति।

पाठा०—१ विसर्ज्यामहे. २ कृतश्रीराः. ३ देवेन. ४ च. ५ तत्कालम्. ६ गद्गदिकावगृद्धमाणकण्ठाः उद्गदि-कावगृद्धमाणकण्ठी. उद्गदिकयावगृद्धमाणकण्ठी. ७ देवदेवम्. ८ किसुच्यताम् ; किसुच्यन्तात एव. ९ अयमेवंविधी कोकातीतो वृत्तान्तः. १० फलाः.

तमजीविता वयमपि यावत्पद्यामस्तं तावद्नपेक्षितप्राणवृत्तयः स्नेह्सद्भावनया सङ्ग्रा न पद्यन्तीलेवटमानकमिदम् । तद्परिल्ण्वतं प्रवेद्यताम् । पद्यन्तु देवम् । सफलियत्वा-गमनपरिश्रमेण सार्वं लोचने ततो यास्यन्ति' इलाज्ञानन्तरं च मेघनादेन प्रवेशितान्द्रत एव समं बाष्पपातेन पद्धाङ्गालिङ्गितमहीतलांश्चन्द्रापीडचरणवन्द्नसङ्गावनिहितोत्पक्ष्मनिश्च-तदृष्टीस्ताननन्यदृष्टिश्चिरमिवालोक्य काद्म्बरी स्वयमेष्वाभाषत—

'भद्रमुखाः, परिखज्यतामयं क्रमागतस्त्रेह्सद्भावसुँ छभः शोकावेगः । धरखत्वनाछोचिता-विध दुःखावसानमेव दुःखं तन्मरणभीरोभेवतु नाम शोकावेगाय । यत्पुनः सुखोदकं तत्पुरःस्थितया सुखप्रत्याशयैवान्तरितं नापतित हृदये । तदेष वृत्तान्त एवंविधो येन न केव-छमत्र निरवकाशता शोकस्य, प्रत्युत सुदूरभिन्नवृत्तेर्विस्मयस्थावसरः । किमत्र परिवोधनेन,

प्रियं जीवितं प्राणितं येषामेवंविधा वयमि तं चन्द्रापीडं यावत्पर्यामोऽवलोकयामस्तहोंते लेखहारका अन-पेक्षिता असमीहिताः प्राणवृत्तयो यैरेवंभूताः केहस्य सद्भावो विद्यते यस्यामेवंविधया केहसद्भावनया सद्भुत्याः सदगुचरा न परयन्ति न विलोकयन्तीत्यघटमानकमयुक्तामिदम् । तदपरिलम्बितमविलम्बितं प्रवेर्देयतां प्रवेरं कार्यताम् । देवं चन्द्रापीडं परयन्त्ववलोकयन्तु । आगमनपरिश्रमेण प्रयासेन सार्धं लोचने नेत्रे सफलियत्वा कृतार्थाकृत्य ततस्तदनन्तरं यास्यन्ति गमिष्यन्तीत्याज्ञा निदेशस्तदनन्तरं च मेघनादेन प्रवेशितान्द्रस्त एव दिवष्ठादेव बाष्पपातेनाश्रुपातेन समं हे जानुनी, हो करो, उत्तमाङ्गं चेति पद्याङ्गरालिङ्गतमाश्रिष्टं महीतलं भूमितलं यैस्ते तथा तान् । चन्द्रापीडस्य चरणयोः पादयोर्घन्दनं नमस्करणं तस्य सद्भावेऽस्तित्वं निहिताः स्थापिता उद्ध्वं पक्ष्म नेत्ररोम यासामेवंविधा निसृता निश्चला दृष्टयो दृशो यैस्ते तथा तान् । न विद्यतेऽन्य-सिन्दिधर्यसाः सैवंभूता कादम्बरी चिरमिव चिरसदृशमालोक्य निरीक्ष्य स्वयमेवात्मनैवाभाषतावोचत् ।

कि तिवेलाह—भद्रेति। भो भद्रमुखाः श्रुभाननाः, क्रमागतः परम्परायातो यः ब्रेह्सद्भावः प्रेमसत्ता तेन सुलभः सुप्रापोऽयं शोकावेगः श्रुप्रयः परिस्वज्यतां परिमुच्यताम्। अनालोचितोऽविमृष्टोऽविधिर्मर्यादा यस्य तत्त्रया, बुःखमेवावसाने प्रान्ते यस्यैवं तद्दुःखमेव मैरणभीरोः कातरस्य। खिल्विति निश्चयेन। शोकावेगाय भवतु। यत्पुनः सुखः सुखकृदुदर्क उत्तरकालजन्यं फलं यस्यैवंभूतं दुःखं पुरःस्थितयाप्रे वर्तमानया सुखप्रसान्श्येव सौद्यलिष्सयैवान्तरितं व्यवहितं हृदये चित्ते नापतित नागच्छिति। 'आयितरत्त्ररः काल उदर्कस्तद्भवं फलम्' इति हैमः। तत्तस्याद्धेतोरेष वृत्तान्त उदन्त एवंविधो येन कारणेन (न) केवलमत्र शोकस्य शुचो निरयक्षाश्चाता, प्रत्युत सुद्र्यं भिर्षां वृत्तिवर्तनं यस्यैवंभृतस्य विस्वयस्याश्चर्यस्यावसरः प्रस्तावः। अत्रान्सिन्वषये परिनोधनेन ज्ञापनेन किम्। न किमपील्यथः। एतदेव विश्वनिध—अन्यत्र मनुष्येष्वरद्यपूर्वान

दिष्प०—1 'स्नेहसंभावनीयाः' इति पाठः । स्नेहेन संभावनीया आद्रणीयाः । 2 'अवेश्यन्ताम्' (ते वार्ताहराः) इत्येव पाठः । 3 असंबद्धमिदम् । वन्दने यः सद्भावः प्रणयस्तेन निहिता उत्पक्ष्मा निमृता दृष्टियसानित्यर्थः । 4 मरणाद्भीतस्येव तदिदं दुःखं भोक्तत्यम्, अन्यथा तत्समये मरणमेवो-चितमित्याशयः । 5 सुखस्य प्रत्याशा दुःखे न्यवधानभूता भवति, अत एव दुःखं न जायत इत्यर्थः । 6 अतिविरुद्धा वृत्तिर्थस्य, एवंविधस्थले विस्मयो न संभवतीत्याशयः ।

पाठा०—१ सद्भावनीयाः, २ अधटमानम्, ३ सफल्यन्तु, ४ अह्रतः, ५ चिरमवलोक्य, ६ अल्पत्, ७ सुलभ, ८ न खलुः

अन्यत्रादृष्टपूर्वो मनुष्येषु प्रैत्यक्षीकृत एवायं वृत्तान्तो भवद्भिरि । दृष्टं च पुरेवाक्षततनोदेवस्य वद्तम् । संभाषणापि या देवेन विना न संभवति सापि संभावितेव । तद्ग्यतामधुना वार्तोत्सुकमतेदेवस्य पादमूलम् । न चायं प्रत्यक्षदृष्टोऽप्युपरतशरीराविनाशृष्ट्तान्तः
प्रकाशनीयः । दृष्टोऽस्माभिरच्छोद्सरिस तिष्ठसेतदेवावेदनीयम् । येतः कारणादुपरितः
स्वल्ववद्यंभाविनी प्राणिनां कथंचित्प्रत्ययमुत्पाद्यति । शरीराविनाशः पुनः प्राणिविनाशः
तानां दृष्ट्यमानोऽप्यश्रद्धेय एव । तद्स्याऽऽवेदनेन सुदूरिस्थितमि गुरुजनं मरणसंशये
निक्षिप्य वर्तमाने प्रयोजनमेव नास्ति । प्रत्यागतजीविते जीवितेश्वरे स्वयमेवायमद्यतभून
तोऽथीं गुँदजनेष्वाप्रकटीभविष्यति'।

इत्येवमादिष्टाश्च ते ध्यज्ञापयन्—'देवि, किं विज्ञापयामः । द्वाभ्यामेवापरिज्ञानमस्य वस्तुनः संभवेदगमनेनास्मदीयेनाकथनेन वा । तद्स्माकं तु हैंस्ते द्वयमप्येतन्नास्ति । युवरा-जवैदाम्पायनयोवीती विना दुःखं तिष्ठता देवेन तारापिडेन देव्या विद्यासवत्यार्यशुकनासेन

ऽनवलोकितपूर्वोऽयं वृत्तान्तो भवद्भिरिप युष्माभिरिप प्रलक्षीकृत एव साक्षात्कृत एविति भावः । अक्षतन्तोरखण्डितशरीरस्य देवस्य चन्द्रापीडस्य वदनं पुरेव दृष्टमवलोकितम् । संभाषणाप्यन्योन्यालापोऽपि या देवेन विना न संभवित नोपपयते सापि संभाषणापि संभावितेव संभावनाविषयीकृतेव । तदिति हेत्वर्थे । तत्तसात्कारणाद्वार्तायां प्रवृत्तौ उत्सुकोतकण्ठिता मितिबुद्धियस्यैवंविधस्य देवस्य तारापीडस्य पादमूलं चरणस्नीपं युष्माभिरधुना गम्यतां यायताम् । अयं प्रत्यक्षदृष्टोऽपि साक्षाक्षिरीक्षितोऽप्युपरतं निर्जावं यच्छरीरं तस्याविनाशस्त्रथैवानस्थानं तस्य वृत्तान्त उदन्तो न च प्रकाशनीयो न प्रकटीकार्यः । ताई कि वाच्यमित्याशयेनाह—दृष्ट इति । अच्छोदसरित तिष्ठति विवते, दृष्टो विलोकितोऽस्माभिरेतदेवावेदनीयं कथनीयम् । यतः कारणादुपरितिमरणम् । खल्ज निश्चयेन । प्राणिनामवर्यमाविनी कथंचित्प्रत्ययं विश्वासमुत्पादयति । प्राणिविनाकृतानां रहितानां शरीराविनाशः पुनर्दर्यमानोऽपि विलोक्यमानोऽप्यश्रदेय एवास्थारहित एव । तदस्यानेदनेन ज्ञापनेन सुद्रस्थतमप्यादिद्विष्ठस्थितमपि ग्रुक्तनं श्रुर्त्तमं मरणसंशये मत्यद्वापरे निक्षिप्य वर्तन्ति ज्ञाननेन सुद्रस्थितमप्यादिद्विष्ठस्थितमपि ग्रुक्तनं अञ्चर्तनं मरणसंशये मत्यद्वापरे निक्षिप्य वर्तन्ति प्रयोजनमेवार्थ एव नास्ति । प्रत्यागतं पश्चादागतं जीवितं यस्मैवंविधे जीवितं प्राणितं तस्य ईश्वरं चन्द्रापीके स्वयमेव्यममुत्रोऽधौ गुरुक्तनेषु श्रुरुक्तकेवा समन्तात्प्रक्रदीमविष्यति सर्व विदितं भविष्यति ।

इस्येवमादिष्टाः कथिताश्च ते व्यज्ञापयन्विज्ञप्ति चकुः । हे देवि, कि विज्ञापयामः कां विज्ञप्ति छुमैः । अनि-वेदनहप्रसास्य वस्तुनो द्वाभ्यामेवापरिज्ञानं संभवेत् । एतदेव स्पष्टयचाह—अगमनेनेति । अस्मदीये-नाऽगमनेनाऽयानेनाऽकथनेन वाऽनिवेदनेन वा, तद्वयमप्यस्माकं तु हस्ते पाणौ नास्ति । अस्मदिधीनं न विद्यत इस्पर्थः । तत्प्रदर्शयचाह— युवराजिति । युवराजश्चन्द्रापीडो वैद्याम्पयनो मित्रसुत एतथोर्वार्ता प्रवृत्ति विना दुःसं तिष्ठता कृच्छ्रेण स्थिति द्ववेता देवेन तारापीडेन देव्या विलासवस्यार्थस्यकासेन च संभाव्य विचार्य प्रेषिन

टिप्प०—1 नीचैः पाठो द्रष्टन्यः । जीवाहिना संभावना (शरीरगता कान्तिः) न संभवति, सा भवदिः संभावितैव दृष्टैवेत्याशयः । 2 'आङ्' निपातस्य नासीत्स्वारस्यम् । अत एव 'गुरुजने जने वा' दृति पाठगतस्य 'वा'पदस्य सत्तां सूचयति । 3 'संभाष्य' (सौन्याः! गन्यतामित्यादरेण संबोध्य) दृत्येव पाठो योग्यः ।

पाठा०—१ प्रत्यक्षतः. २ च दृष्टं च; दुष्टो दुष्टं च. ३ पुनरेवाक्षतः पुनरेवाविकृतः ४ संभावनापि या जीवा-दिनाः ५ यतः कारणम्; किं कारणम्, ६ न कथंचित्. ७ गुरुजने जने वा प्रकृतिमिनिष्यतिः ८ व्यक्षपयन्। ९ विचिच्छापयामः १० इस्तात्, ११ विना वार्ताम्; वार्तया विनाः

च संभाव्य प्रेषितानामप्रोषितजीवितानाभगमनं तु दूरापेतमेव । गत्वापि द्यिततमतनय-वार्वाश्रवणळाळसस्य राज्ञो देव्या आर्यग्रुकनासस्य दुःखप्नुताक्षीण्युद्रीक्ष्य मुखानि निर्विका-रवदनानामस्माकभवस्थानमशक्यमेव' इति विज्ञापिता तैः 'एवमेतत्' इत्युक्त्वा काद्म्बरी मेघनादमवादीत्—'मेघनाद, वेद्या संस्तुतजनस्थैतद् नुचितमिति । तथापि गुक्तणां चेतःपी-डामवेक्ष्यमाणया मयैवमभिद्दितम् । इतरद्पि दुःखमायाति । कीद्दशं भवति किं पुनरिदं महावस्रपतनसदृशम् । तदेतद्पि भवतु । एभिः सह्।परः किर्धं च्ळूद्रेयवचाः प्रसक्षदृष्ट-सक्ळयुत्तान्तः संप्रस्ययाय व्रजतु' इति ।

एवमादिष्टस्तु मेघनादो व्यज्ञापयत्—'देवि, राजलोके तु का कथा। शृत्यवर्गोऽपि सकल एवायं कन्दमूलफलाशी निश्चयं कृत्वा स्थितो यथास्माकं मध्यादेकेनापि देवपादाः निवना न प्रतीपं गन्तव्यमिति । भृत्या अपि त एव ये संपत्तेविपत्तौ सविशेषं सेवन्ते । समुश्रम्यमानाः सुतरामवनमन्ति आलाप्यमाना न समालापाः संजायन्ते । स्तूयमाना

तानां प्रहितानामप्रोषितजीवितानामयतानामगमनं तु दूरापेतमेव दूरापास्तमेव । द्वितीयं पक्षं प्रतिक्षिपन्नाह—गत्वेति । तत्र गत्वापि दिवतमोऽतिवह्नमो यस्तनयः स्रतस्त्रस्य वार्ता प्रवृत्तिस्त्रस्याः श्रवणमाकर्णनं तत्र लालसस्य सस्पृहस्य रान्नो देव्या आर्यशुकनासस्य दुःखेन द्वतानि बुडितान्यक्षीणि येव्येवंविधानि मुखानि वक्षाण्युत्पावल्येन वीक्ष्य निरीक्ष्य निर्विकारवद्नानां शोकादिविकृतिवर्जितानामस्पाक्षमवस्थानमञ्चन्यमेव दुक्त्रस्य । तैर्लेखहारकैरिति विज्ञापितिति निवेदिता एवमेतत्स्त्यमेवेदिनित्युक्त्वा कादम्बरी मेघनादमवादीद्म्यवित् । तैर्लेखहारकैरिति विज्ञापितिति निवेदिता एवमेतत्स्त्यमेवेदिनित्युक्त्वा कादम्बरी मेघनादमवादीद्म्यवित् । तैर्ले तिदित्याह—मेघनादेति । हे मेघनाद, अहं वेदि जानामि संस्तुतजनस्य परिचितजनस्थितद्वनिवेदनह्ममनुचित्तमयोग्यमिति । तथापि गुरूणां श्वशुरादीनां चेतःपीडामयेक्यमाणया विलेक्यमानया मयैनत्त्रपूर्वोक्तमिनिहितं कथितम् । इतरद्य्येतद्भिन्नमपि दुःखमापि तु वित्तर्वि किष्यतम् । हतरद्ययेतद्भिन्नमपि दुःखमापि त्रवैत् कीदशं महावज्रपतनसदशं महापविपात-दुष्यं मवति । कि पुनरिदं दुःखम् । तदेतदिपि 'तुष्यतु दुर्जनः' इति न्यायेन वज्रपतनोपमं दुःखमिपि भवति पततु । परमेभिलेखहारकैः सह श्रवेयं मान्यं वचो यस्य स तथा प्रत्यक्षं हष्टोऽवलोकितः सक्लवृत्तान्तः समग्रोदन्तो येनैवंविधोऽपर एतद्भिनः कश्चित्संप्रस्थयाय विश्वासाय वज्ञतु गच्छतु ।

एवमादिष्टस्त्वेवं प्रोक्तस्तु मेघनादो व्यज्ञापयत् । हे देवि राजलोके रुपवर्गे तु का कथा का वार्ता कथ्यते । सकल एवायं मृत्यवर्गोऽपि सेवकसमृहोऽपि कन्दमूलफलांन्यश्नातीत्येवंशील इति निश्चयं निर्णयं कृत्वा स्थितोऽनित्त निषिद्धोऽस्ति । कोऽयं निश्चय इत्यपेक्षायामाह—यथेति । यथास्माकं मध्यादेकेनापि देवपादांश्चन्द्रा-पीडचरणान्विना न प्रतीपं विलोमं गन्तन्यं न व्याष्ठ्रव्य यातव्यमिति । मृत्या अपि अनुचरा अपि त एव ये संपत्तः संपत्तितः विपत्तौ विपदि सविशेषं पूर्वतोऽधिकं सेवन्ते सपर्या कुर्वन्ति । समुचम्यमानाः समुन्नति प्राप्यमाणाः सतरामत्यर्थमवनमन्ति नम्नीभवन्ति । आलाप्यमानाः संभाष्यमाणाः सम आलापो येषां ते समालापाः सहश्माषिणो न संजायन्ते न भवन्ति । स्तूयमाना न्यमाना नोत्सिच्यन्ते नोत्सेकं गच्छन्ति ।

द्विष्प्o—1 'अवेक्षमाणया' इति स्थाने अयं पाठो लेखकरीप एव । यदि तु टीकाकारक्षपा ति तु कोऽस्य पुरस्कारः ? 2 'इतरदिप दुःखमतिर्कतं कीदशं भवति, (अर्थात् साधारणियवियोगजनित-दुःखमेव अनिर्वाच्यं भवति), इदं (पुत्रवियोगजम्) तु किं पुनः ? अयमेव पाठः ।

पाठा०—१ संभाष्यः २ अगमनं दूरत एवः ३ अवस्थानमन् जितमशक्यमेवः ४ अवेक्षमाणयाः अपेक्षमाणयाः ५ आपततिः अतः ६ श्रद्धेयवाक्यः ७ वजतु संप्रत्ययायेतिः ८ मृत्यवरेडिमः

नोत्सिच्यन्ते । क्षिण्यमाणा नीपरागं गृह्णन्ति । उच्यमाना न प्रतीपं भाषन्ते । पृष्टा हितेप्रियं विज्ञपयन्ति । अनादिष्टाः कुर्वन्ति । कृत्वा न जल्पन्ति । पराक्रम्य न विकत्थन्ते ।
विकत्थ्यमीना अपि ठजामुद्धहन्ति । महाहवेष्वयतो ध्वजभूता इव ठक्ष्यन्ते । दानकाठे
पठाय्य पृष्ठतो निठीयन्ते । धनात्क्षेहं बहु मन्यन्ते । जीवितात्पुरो मरणमभिवाञ्छन्ति ।
गृह्णद्पि खामिपादमूठे सुखं तिष्ठन्ति । येषां च तृष्णा चरणपरिचर्यायाम् , असंतोषो हदयाराधने, व्यसनमाननावठोकने, वाचाळता गुण्यहणे, कार्पण्यमपरित्यागे भर्तुः । ये च
विद्यमानेऽपि खात्मन्यस्वाधीनसकठेन्द्रियवृत्तयः, पश्यन्तोऽप्यन्धा इव, श्रुण्वन्तोऽपि बिधरा
विद्यमानेऽपि खात्मन्यस्वाधीनसकठेन्द्रियवृत्तयः, पश्यन्तोऽप्यन्धा इव, श्रुण्वन्तोऽपि बिधरा
इव, वाग्मिनोऽपि मूका इव, जानन्तोऽपि जहा इव, अनुपहतकरचरणा अपि पेङ्गव इव,
हीवा इवाकिंचित्कराः, स्वात्मनः स्थामिचिन्तादशे प्रतिविम्बवद्यर्तन्ते । तत्सिर्वमेवंस्थितो

क्षिप्यमाणास्तिरस्क्रियमाणा नापरागं विरक्ततां गृह्णन्त्याददते । उच्यमानाः । विरूपमिति शेषः । भाष्य-माणा न प्रतीपं प्रतिकूलं भाषन्ते ब्रुवते । पृष्टा अनुयोजिता हितं च तित्रप्यं च हितप्रियं विज्ञपयन्ति निवेद-यन्ति । अनादिष्टा अकथिताः कुर्वन्ति । कार्याणीति शेषः । कृत्वा न जल्पन्ति न कथयन्ति । पराकम्य पराक्रमं कृत्वा न विकत्थन्ते न श्वाचन्ते । विकत्थ्यमाना अपि श्वाच्यमाना अपि लजां त्रपासुद्वहन्ति घार-थन्ति । महाहवेषु महारणेष्वधतो ध्वजभूता इव केतुभूता इव लक्ष्यन्ते विलोक्यन्ते । 'अभ्यामर्दः समाघातः सङ्कामाभ्यागमाहवाः' इत्यमरः । दानकाले प्रकाय्य प्रकायनं कृत्वा पृष्ठतो निलीयन्ते निलीना भवन्ति । धना-इव्यात्सेहं प्रेम बहु मन्यन्तेऽधिकं गणयन्ति । जीवितात्प्राणितात्पुरोऽग्रे । स्वामिन इति शेषः । मरणं मृत्यु-मभिवाञ्छन्सभिलपन्ति । गृहादिप सौधादिप सामिपादमूले खकीयाधीशचरणोपान्ते सुखं यथा स्यात्त्रया तिष्ठन्ति । येषां च सेवकानां चरणपरिचर्यायां पादसेवायां तृष्णा स्पृहा । हृद्याराधने चित्तप्रसादनेऽसंतोषः। आननावरोकने सुखनिरीक्षणे व्यसनमासिक्तः । वाचालता मुखरता गुणप्रहणे परगुणानां शौर्यादीनामादाने । भर्तुः स्वामिनोऽपरिस्यागेऽमोचने कार्पण्यं कृपणत्वम् । ये च सेवका विद्यमानेऽपि स्वात्मनि जीवति संस्थाय-स्थाधीनसकलेन्द्रियदृत्तयोऽस्थाधीना अनायत्ताः सकलेन्द्रियाणां वृत्तयो येषां ते तथा । पर्यन्तोऽपि विलोकय-न्तोऽप्यन्धा इव गताक्षा इव । परच्छिद्रान्वेषणेऽन्धत्वमिति भावः । श्रुण्वन्तोऽप्याकर्णयन्तोऽपि बिधरा इव । परापवादश्रवण इत्यर्थः । वाग्मिनोऽपि वचिखनोऽपि मूका इवावाच इव । परदूषणवक्तव्यतायामिति भावः। 'वाग्मी वाचस्पतौ पटौ' इति विश्वः । जानन्तोऽप्यवबुद्धान्तोऽपि जडा इव मूर्खा इव । प्रभुप्रतिपादितकथादि-श्रवणेष्वित्यर्थः । कराश्च चरणाश्च करचरणम् । 'द्वन्द्वश्च प्राणित्र्यं-' इत्येकवद्भावः । अनुपहतमखण्डितं करचरणं येषां ते तथैवविधा अपि पङ्गव इव श्रोणा इव, क्षीबा इव षण्डा इव, अकिंचित्करा निरर्थकाः। खात्मनैः खखामिनोऽधिपतेश्चिन्ता सैवादशों मुकुरस्तस्मिन्प्रतिबिम्बवत्प्रतिच्छायवद्वर्तन्ते । तत्सर्वमेवाव्यक्ते

[ि]टपा01—'अनुपहतकरचरणा अपि कुणय इव पङ्गव इव' इत्येव पाठः। कररहितः कुणिः, विकल-पादः पड्डाः, ते तु करपदसत्तायामपि तद्गहिता इत्यर्थः। 2 'स्वात्मना स्वामिचित्तादकें प्रतिविग्ववत्' इत्येव पाठः। स्वामिनश्चित्तरूपे आदर्शे (दर्पणे) स्वात्मना प्रतिविग्ववत् वर्तन्ते, स्वामिनश्चित्ते सर्वदा वेषां स्थितिभैवतीत्याशयः।

पाठा०—१ अपराधम्; अपरज्यन्ते, २ प्रियहितम्; प्रियं हितम्, ३ वध्यमानाः, ४ नापि, ५ व्यसनतानव-लोकने, ६ गुणाग्रहणे, ७ आत्मिन, ८ न स्वाधीन, ९ कृपणा इव पङ्गवः; कुणप इव पङ्गवः, १० स्वात्मनाः ११ चित्ताः १२ सर्वः,

र्भृत्यछोकः । देवस्य च स्थाने देवी वर्तते । तदाज्ञापितं कृतमवधारयतु देवी इत्युक्त्वा मेघ-नादस्त्वेरितकनामानं कुमारबाछसेवकमाहूय तैः सह व्यसर्जयत् ।

र्षथ सुबहुदिवसापगमे वार्ता विनोक्ताम्यन्ती चन्द्रापीडस्वैवागमनायोपयाचितं कर्तुम-वन्तीनामनगरीदेवतानामवन्तीमातॄणामायतनं निर्गता विलासवती 'देवि, दिष्ट्या वर्धसे । प्रसम्नास्तेऽवन्तिमातरः । परागता युवराजवात्तीहराः' इति सहसेव संभ्रंभप्रधावितात्पेरिज-नादुपश्रुत्यानन्द्वाष्पजललुलितया जलाद्गेन्दीवरस्रजेव विक्षेपदीर्घया दृष्ट्यार्चयन्तीव चिरं दृष्ट्या ककुमः, सृगाङ्गनेव परिश्रष्टवालपोता, पृत्कृत्य प्राकृतेवार्ता, 'केनेद्मसृतं मे वाक्छ-लाद्यस्य १ कस्यानुकम्पासिक्षने जाता १ केन दृष्टाः १ कियदूरे वर्तन्ते १ कि वा तैः कथितं

नपुंसकम् । अयमेर्नस्थितो मृखलोको गोप्यजनः । देवस्य च चन्द्रापीडस्य च स्थाने देवी वर्तते । तत्तसादा-श्रापितमादिष्टं कृतं निष्पादितं देवी कादम्बर्यवधारयतु जानातु । इत्युक्त्वेल्यभिधाय मेघनादस्लिरितकनामानं कुमारबालसेवकं चन्द्रापीडमृत्यमाहूयाह्वानं कृत्वा तैर्लेखहारकैः सह व्यसर्जयत्प्राहिणोत् ।

अशेति । तत्प्रेषणानन्तरं सुबहूनामनेकेषां दिवसानामपगमे सित वार्ता प्रवृत्तिं विनोत्ताम्यन्ती खेदं कुर्वन्ती चन्द्रापी ख्येनागमनायोपयाचितं वाञ्छितं कर्त्ते विधातुमवन्तीनामनगरीदेवतानां विद्यालपुरिदेवानामवन्ती-मातृणां बाह्याया मातरः सम तासां चायतनं गृहं निर्गता निर्याता । इतश्च हे देवि, त्वं दिष्ट्या भाग्येन वर्धसे वृद्धं प्राप्नोषि । प्रसन्नास्ते तवावन्तिमातरः । युवराजवार्ताहराश्चन्द्रपाणिडिकेवदन्तीकथकाः । संदेश-हरा इत्यर्थः । परागताः समायाता इति सहसैवैकपद एव संभ्रमेणादरेण प्रधावितात्परिजनात्सेवकजवादुप-श्रुत्याकर्ण्यानन्दवाष्पज्ञले हर्षाश्चुपानीयं तिसिष्ठुलितया छितिया जलिङ्गवया । नीलसाधम्याद्राप्नेकते—जलादेन्दीवरस्रजेव जलनुन्ननीलपद्मालयेवार्चयन्ती पूजयन्तीव विश्लेपण दीर्घया दृष्ट्या हशा विरं विर्कालं ककुभो दिशो दृष्ट्रावलोक्य । परिश्रष्टो गतो बालो मूर्खः पोतः शिद्धर्यसाः सा तथा । 'बालोऽभैकेच मूर्खे स्थात्' इत्यमरः । एवंविधा मृगाङ्गनेव हरिणीव पूरकृत्योचै रिटला प्राकृतेव पामरेवार्ता पीडिता केन वार्ताकेन वाक्छलाद्वचनोपधेरिदममृतं पीयूषं वृद्यम् । तेन वचनच्छलादमृतमेव वृद्यमिति भावः । असिक्ति कस्य पुंसोऽनुकम्पा द्या जाता समुत्पन्ता । केन पुंसा दृष्टा अवलोकिताः । क वा दृष्टाः कृत्र दृष्टाः । कियह्रे दिषेष्ठे वर्तन्ते । किंवा तैः कथितं प्रोक्तं मे मम वत्सस्य पुत्रस्य कुक्तलं कत्याणमितीतस्ततः पृच्छन्त्येव तांश्चेखहारकानद्रात एवाद्राक्षीद्विलोकितवती । लिरितकसमेतांस्तांश्चेखहारकानालोक्य निरीक्ष्य तिसिक्तेव मातृगृहाङ्गणे स्थिता विलासवती तेषामाह्यावायाहृतायादिदेशाज्ञापितवती । कर्थमूतांश्चेखहारकान् ।

टिप्प०—1 'तत्सर्व एवायमेवं स्थितो मृत्यलोकः' इस्तेव पाढः। अयं मृत्यलोकः सर्व एवम् (पूर्वोकरूपेण) स्थितः । 2 यदाज्ञापितं तत्तस्मिन्समये एव कृतं जानातु भवती इस्यथः । 3 टीकाकारस्थाञ्जतं साहसं यत्किञ्चिद्प्यज्ञात्वा टीकाकरणे गरुभनम् । 'वन्द्रापीडो मे समागच्छेत्तर्हि एवमुपहारान्
द्याम्' इति प्रार्थना—'दीयते यतु देवेभ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये । उपयाचितकं दिन्यं दोहदं तद्विदुवैधाः॥' इति जटाधरः । 4 'अवन्तिनगरीदेवतानाम्' इसेवोचितम् ।

पाठा०—१ भृत्यजनः. २ स्वरितः. ३ कुमारसेवकम्. ४ अथ सा वहः ५ वार्तयाः ६ उत्ताम्यतीः ७ उपया-चितकम्. ८ अवन्तीनगरदेवतानामवन्तीमातॄणाम्, ९ वार्ताः, १० ससंश्रमप्रतिथावितातः ११ परिचारिकाजनातः. १९ फूल्कुल्यः १३ दुष्टः. १४ वर्ततेः १५ तेनः अनेनः

कुशलं में वत्सस्य ?' इति प्रच्छन्तेवाद्राक्षीत् । इतस्ततो यैथादर्शनसंबन्धशः प्रधावितेन नरपितप्रतिबद्धेनाप्रतिबद्धेन चोज्जयिनीवासिना जनेने "आगतः युवराजः, कियदूरे भवद्भिः पित्यक्तः, दिवसेष्वेतेषु क वर्तते, क वा भवद्भिर्यात्वा दृष्टः, क वातिकष्टसोना- तिवाहितो वाहनमात्रसाधनेन धाराधरागमः । तुरगप्रष्ठगतस्य मन्ये वहत एवास्थापकान्तः । त्विरितक एतद्वेत्ति, किमनेन विदितेनापि ? एतत्कथयतु, यद्र्थमयं छेशः छतो युवराजेन स्व हृष्टे वैशम्पायनः प्रसानीतो वा ? मिळितोऽस्य पत्रलेखासहितो मेघनादः ? द्वाः कथं कश्चिद्पि संदेशो देववर्धनेन ? मे मित्रमेवासावद्यारभ्य । रामसिकतयेव विनाशं बलाद्व- तस्य बल्धर्मणो वत्सस्य विभेन्येव वार्ता प्रचन्निप । जीवत्यसावस्य वार्जी यो युवराजेन प्रसादीकृतः । प्रभीदत्त, सादिनां प्रथमस्य पृथुवर्मणो मातुलस्य मे कथ्यत वार्ताम् । उत्प्र-

इस्येतानि चान्यानि च प्रतिपदं प्रतिचरणन्यासं प्रच्छयमानानि प्रश्नविषयीकियमाणानप्यदत्तवचसोऽकथितप्रतिवचसः । एतानि कानीस्यपेक्षायामाह—यथाद्रानिति । यथादंर्शनं यथावलोकनं तस्य संवन्धशः
संबन्धभ्यः प्रधावितेनातिस्तितेन नरपितप्रविषद्धन र्यपस्तिनाप्रतिबद्धेन राजसपर्यावर्जितेन चोज्जयिनीनिवासिना
संबन्धभ्यः प्रधावितेनातिस्तितेन नरपितप्रविषद्धेन राजसपर्यावर्जितेन चोज्जयिनीनिवासिना
स्वाराव्यास्त्रस्थेन जनेन, आगतः समायातो युवराजश्चन्द्रपणिडो मबद्धिर्युष्माभिः कियदूरे परिस्यक्तो मुक्तः ।
एतेषु दिवसेषु क वर्तते । भवद्धिर्युष्माभिर्लेखहारकैः क वा कुत्र याला गत्वा हष्टोऽवलोकितः । तेन युवराजेन वाहनमात्रसाधनेन केवलश्वसैन्थेनातिकष्टोऽतिदुःखदो धाराधरागमो जलदसमयः क वातिवाहितः कुत्राजेन वाहनमात्रसाधनेन केवलश्वसैन्थेनातिकष्टोऽतिदुःखदो धाराधरागमो जलदसमयः क वातिवाहितः कुत्रातिकान्तः । अहं च मन्येऽस्य युवराजस्य पुरगपुष्ठगतस्याश्चाह्यस्य वहत एव व्रजत एवापकान्तो गतो वर्षसमयः । त्वरितक एतत्पूर्वोक्तं वेति जानाति । अनेन विदितेनापि ज्ञातेनापि किम् । एतन्मदुक्तं कथयतु ब्रृहि
समयः । त्वरितक एतत्पूर्वोक्तं वेति जानाति । अनेन विदितेनापि ज्ञातेनापि किम् । एतन्मदुक्तं कथयतु ब्रृहि
समयः । त्वरितक एतत्पूर्वोक्तं वेति जानाति । अनेन विदितेनापि ज्ञातेनापि किम् । एतन्मदुक्तं कथयतु ब्रृहि
समयः । त्वरितक एतत्पूर्वोक्तं वेति जानाति । अनेन विदितेनापि ज्ञातिनापि हिष्टेप्तः । देववर्धनेन तचाम्रा पुंसा
पश्चादानीतो वा । अस्य युवराजस्य पत्रलेखासहितो मेघनादो मिलितः संघटितः । देववर्धनेन तचाम्रा पुंसा
कश्चित्वचत्त्रस्य वलाद्धरिद्वाशं वलात्पाथेयाद्भतस्य प्राप्तस्य युवराजेन चन्द्रापीडेन यो वाजी तुरंगमः
प्रश्नयन्त्रस्य वलाद्धरिद्धन भयं प्राप्नोम्येव । असी जीवैति प्राणित्यस्य युवराजेन चन्द्रापीडेन यो वाजी तुरंगमः
प्रश्नयन्तरः । यूरं प्रसीदत प्रसन्धा भवत । सादिनां यन्तृणां मध्ये प्रथमस्याद्यस्य पृथुवर्भणो मातुलस्य
प्रसादीकृतः प्रदत्तः । यूरं प्रसीदत प्रसन्धा भवत । सादिनां यन्तृणां मध्ये प्रथमस्याद्यस्य पृथुवर्भणो मातुलस्य

टिप्प०—1 'यथादर्शनं संघशः प्रधावितेन' इत्येव पाठः । टीकाकारमहाभागेन विचित्ररूपं कृत्वा स व्याख्यातः । यथादर्शनम् (दर्शनकालोत्तरमेव)पृथक् पृथक् समृहीभूय प्रधावितेन उज्जयिनीवासिना जनेन 'इति...पृच्छ्यमानान्,' इति तद्र्यः । 2 'क वातिकष्टेस्तेनातिचाहितः' इत्येव पाठः । न किल जलदकालः कष्टः । अत एव पाठस्वारस्यं विचार्यम् । 3 अष्टीकृतोऽत्रापि पाठः । 'मे मित्रमेव असौ (देववर्धनः) । अद्यारम्य राभसिकतयेवात्मना बलाद्गतस्य' इत्येव पाठः । राभसिकतया (वेगशा- लितया, अनालोचितप्रवृत्ततया वा) हठादेव स्वतः (स्वेच्छ्या) गतस्य, इति तद्र्यः । 4 अत्रापि पाठिनर्माणे इस्तलाघवम् । 'जीवत्यसौ, अस्य वाऽऽजीवो युवराजेन प्रसादीकृतः ?' असौ (बलधर्मा) जीवति ? असौ युवराजेन आजीवः (जीवनोपायः, वेतनम्) किमु प्रसादीकृतः, इत्येव पाठः । परी- क्ष्यतां तारतम्यं सहद्यैः ।

पाठा०-१ यथादर्शनं सर्वशः. २ अनुगतः; आयातः; ३ गत्वा. ४ दृष्टः सः. ५ मिलितो वास्य; मिलितो वा तस्य. ६ न दत्तः. ७ आत्मना. ८ प्रष्टुमपि, ९ वो. १० प्रसीदतास्य. ११ पृथुवर्त्मनः.

क्षामहे महानश्रवारेरतुभूतः छेश इति । कुशछं महाश्रपतेरश्वसेनस्य १ श्रञ्जरोऽसावसाकम् । विस्तयः कृतोऽस्मित्पत्रीपि, यचिह्नकमि भवतां हस्ते न किंचित्प्रहितम् । आहितमर एवासौ युवराजभवने हृष्टो भविद्विभीता मे भरतसेनः १ सपरिजनस्य सेनापतेभेद्रं भद्रसेनस्य १ सेवाव्यसनी सृतुमें कुमारवर्मा । तत्र चलगतिबलाधिक्रतस्य का वार्तावन्तिसेनस्य १ रोषि-तस्तेनासीन्नासीरार्थं युवराजः । राजकुले कः प्रसाद्वित्तो वर्धनो मान्यते वा १ केन वा किं लब्धमेताविद्विदिवसेः १ राजिनका बहवः खल्वभिनवसेवका जाताः । यातु तावत्सर्वन्मवान्यत् । येन हृष्टः स कथयतु सर्वसेनस्नृत्रोवीरसेनस्य वार्ताम् । पितर्युपरते प्रथममेव स प्रविष्टो यात्राम् । मात्राऽस्य दुःखान्तरितप्रस्यप्रपतिमरणशोकादशनिक्रयेव परिसक्ता । न विद्य एवं कथं सा जीवति' इस्तानि चान्यानि च प्रतिपदं प्रच्लयमानानर्यद्त्तवचसो नासाप्रस्थितमन्युगर्भदृष्टीनाविष्टानिवाध्वश्रमनिःसहाङ्गानिष पदाकृष्टिसंभावितोचमाऽऽयासि-

मातृभ्रातुर्वार्ता प्रवृत्ति कथयत उत्प्रेक्षामह आशङ्क्षामहेऽश्ववारैः सादिभिमेहान्मूयान्क्रेशोऽतुभूत इति । महाश्वपतेमेहाश्वसाधनाधिपतेरश्वसेनस्य कुश्चलं भद्रं वर्तते । अस्माकमसौ श्वश्चरो भवति । अस्मत्पित्राप्यस्मदी-यजनकेनापि विस्मयः कृतः, भवतां हस्ते यत्किचिविवकमण्यभिज्ञानकमपि न प्रहितं न प्रेषितम् । आहितः स्थापितो भरो भारो यस्मिन्नेवंविधोऽसौ युवराजभवने भवद्भिर्श्राता मे भरतसेनो दृष्टोऽवलोकितः । सपरिजनस्य सपरिच्छद्स्य सेनापतेभद्रसेनस्य भद्रं वर्तते । सेवाव्यसनी कुमारवर्मा मे मम सूनः पुत्रः । तत्र चलगति वे-लाधिकृतस्यावन्तिसेनस्य का वार्ता किंवदन्ती । तेनावन्तिसेनेन नासीरार्थमत्रयानार्थं युवराजो रोषितः कोपित आसीत्। 'नासीरं त्वप्रयानं स्यादवमर्दरतु पीडनम्' इति हैमः। राजकुले चपकुले को वा मान्यते पूज्यते, प्रसादे प्रसन्नतायां वित्तं यस्पैनंभूतो वर्धमानो वृद्धि प्राप्यमाणः । एतावद्भिर्दिनैः केन वा कि उब्धं कि प्राप्तम् । अनुजीविष्त्रिति शेषः । राजनिकी राज्ञः संबन्धिनः । खळ निश्वयेन बहवोऽनेकेऽभिनवा नूतनाः सेवकाः सपर्याकारिणो जाताः संपन्नाः । यातु तिष्ठतु तावत्सर्वमेवान्यदितरत् । अव्यक्ते नपुंसकम् । एतेन नवीनसपर्याकारिवार्तायां सर्वथानादरः सूचितः । येन दृष्टो वीक्षितः स कथयतु निवेदयतु सर्वसेनसूनोवीरसे-नस्य वार्ता कुशलम् । पितिर जनक उपरते मृते सित प्रथममेवादावेव स यात्रां व्रज्यां प्रविष्टो गतः । अस्य वीरसेनस्य मात्रा जनन्या दुःखेन सृनुसक्तेनान्तिरतो व्यवहितो यः प्रत्ययो नूतनः पतिमरणक्रोको भर्तृमृत्युग्रुक् तस्मादशनिकयैव भोजनविधिरेव परित्यक्तोजिझता। न विद्यो न जानीम एवमसुना प्रकारेण सा कथं जीवति कथं प्राणिति । आदिदेशेखन्वयस्तु पूर्वमेवोक्तः । इतो लेखहारकान्विशेषयन्नाह—नासेति । नासामे नासि-काप्रान्ते संस्थितो मन्युः दैन्यं गर्भे यस्या एवंनिधा हैं ही हैशो येषां ते तथा तान् आविष्टानिव भूतप्रसानि-वाष्वश्रमेण निःसहान्यसक्तान्यङ्गानि येषामेवंविधानपि पदानामाकृष्टिराकर्षस्तेन संभावितोऽनुमितो य उद्यम

टिप्पo—1 अत्रापि पाठभंदाः 'सेवाब्यसनी सूनुमें कुमार (कपाल) वर्मा, तन्न अवलगति बला-धिकृतः? (मम सूनुविषये सेनाधिकारी सज्जते, तद्मुकूलोस्ति?), तस्य का वार्ताऽवन्तिसेनस्य?' इति पाठः। 2 धन्यं व्याकरणं टीकाकारपुंगवस्य । 'आजीवनिकाः (प्रासाच्छादनमात्रभागिनः) बहवः खद्मभनवसेवका जाताः' प्रासाच्छादनमात्रमादाय बहवः पामरा नवीनाः सेवका जाता इति तेषामा-क्रोदाः। 3 दृष्ट्य इत्युचितम्।

पाठा॰—१ पित्रा स्वचिह्नकम्, २ कलापवर्माः; कपालवर्माः ३ तत्र लगतिः; तत्र चलतिः; तत्रावलगतिः, ४ वटा-भिकृतस्तस्यः ५ वर्तमानेः ६ आजीवनिकाःः ७ एवंः ८ अवत्तप्रतिवचसः

तया गत्या गच्छत्रश्चातिमितिनपटचराच्छादितानसंस्कारमितिनकायानैनेकोद्वद्धाध्वधूतिपरुषमूर्धजान्, ध्वजानिवाध्वछेशस्य, अाश्रयानिव श्रमस्य, पदन्यासानिव दौर्मनस्यस्य, आवासानिव प्रवासस्य, संदर्भानिव सर्वदुःखानाम्, दूरत एव त्वरितकसमेतांस्ताँहेखहारकान्।
आलोक्य च तस्सिन्नेव मातृगृहाङ्गणे स्थिता तेषामाह्वानायादिदेश।

अनन्तरं चातर्कितापतितद्शेनद्विगुणितदुः खावेगान्मुषितानिव, उन्मुक्तानिवेन्द्रियेः, दारुम्यानिव श्रन्यशरीरान्, निर्जीवानिवोपसपेतः, पुरक्तात्पतन्तीव वाष्पान्धा साध्यसस्वितिन्यरणिकमला कित्विद्वत्वा पदानि, ग्राँद्भदतरमुचैरक्ठतप्रणामानेवावादीत्—'भद्राः, कथय-चरणकमला कित्विद्धत्वा पदानि, ग्राँद्भदतरमुचैरक्ठतप्रणामानेवावादीत्—'भद्राः, कथय-नाशु वत्सस्य मे वार्तामात्रम् । इदं त्वन्यथैव किर्मिष कथयित मे हृदयम्, अप्रत्ययमेवाश्र-ताशु वत्सस्य मे वार्तामात्रम् । इदं त्वन्यथैव किर्मिष कथयित मे हृदयम्, अप्रत्ययमेवाश्र-वाशु वत्साच्यो हृष्टे वा न भवद्धिः ?' इत्येवं पृष्टास्तु ते सहसागतवाष्पवेगमवनिनिवेशितो-यते । वत्सो हृष्टे वा न भवद्धिः ?' इत्येवं पृष्टास्तु ते सहसागतवाष्पवेगमवनिनिवेशितो-वत्माङ्गाः प्रणामापदेशेनोत्स्वृत्वय कृष्ट्यादिवाभिगुखगुन्नमितवद्ना व्यवापयन्—'देवि, हृष्टोऽस्माभिरच्छोदसरस्तिरे युवराजः । शेषमेष त्वरितको निवेदयिष्यति ।' इत्यभिवदत्त एव तानुद्वाष्पमुखी प्रत्युवाच—

उद्योगस्तेनायासितयायासं प्राप्तया गला गच्छतो वजतोऽितमिलनं यत्पटचरं जीर्णवेस्त्रम् । 'पटचरं जीर्णवेस्त्रं समी नक्तकर्पटौ' इल्पमरः । असंस्कारेणानधिवासनेन मिलनो मलाकान्तः कायो येषां तान् । अनेका विविधा समी नक्तकर्पटौ' इल्पमरः । असंस्कारेणानधिवासनेन मिलनो मलाकान्तः कायो येषां तान् । अमे उत्पाबस्येन बद्धा लगा अध्वधूलयो मार्गरेणवन्ताभः परुषाः किता मूर्धजाः केशा येषां ते तथा तान् । अमध्यक्रियास्याप्त्रस्त्रे विद्धाः । अमस्याश्रयानिवाधारानिव, दार्मनस्यस्याप्रसन्नचित्तस्य पदन्यासानिव, प्रवासस्य पर्क्शिक्ताः इति विश्वः । अमस्याश्रयानिवाधारानिव, दार्मनस्यस्याप्रसन्नचित्तस्य पदन्यासानिव, प्रवासस्य पर्क्शिक्ताः ।

अनन्तरं चिति । तदाह्वानानन्तरमतिकतमचिन्तितमापितितं संजातं यद्द्रीनमवलोकनं तेन दिग्रिणितो दुःखान्या चेषां ते तथा तान् । मुषितानिव चौरैर्छिण्ठितानिव, इन्द्रियैः करणैरु-मुक्तानिव त्यक्तानिव, दारमयानिव क्षेणो येषां ते तथा तान् । मुषितानिव चौरैर्छिण्ठितानिव, इन्द्रियैः करणैरु-मुक्तानिव त्यक्तानिव, दारमयानिव काष्ठनिर्मितानिव इन्ययारीरान्, निर्जावानिव विगतात्मन इव, उपसर्पतः समीप आगच्छतः पुरस्तात्पतन्तीव काष्ठनिर्मितानिव इन्ययारीरान्, निर्जावानिव विगतात्मन इव, उपसर्पतः समीप आगच्छतः पुरस्तात्पतन्तीव संसन्तीव बाष्पेणाश्रुणान्धा गताक्षा साध्वसं भयं कि कथयिष्यन्त्यते इति वितर्कजनितं तस्मात्स्वित्रणामाने-प्राप्तं चरणकमलं यस्याः सा तथा कितिचित्पदानि गत्वा गद्भदत्रं यथा स्थात्तथा उच्चेर्वाच कथ्यत । इदं तु मे वाविहितनमस्कारानेव तानवादीत् । भद्राः, यूयमाश्रु शीप्रं मे मम वत्सस्य वार्तामात्रं कथ्यत । इदं तु मे वाविहितनमस्कारानेव तानवादीत् । भद्राः, यूयमाश्रु शीप्रं मे मम वत्सस्य वार्तामात्रं कथ्यत । इदं तु मे वाविहितनमस्कारानेव कमिपि कथ्यव्यप्रव्ययम्वविश्वासमेवाश्र्यते । मे मम वत्सो दृष्टोऽवलोकितो मविहित्तं वृद्धामिनं वेति । इत्येवं प्रष्टास्तु ते लेखहारकाः सहसैव सश्च एवागतो बाष्पवेगो यथा स्यात्त्रथावाने निवेशितं वृद्धापितमुत्तमान्नं विरो यैत्ते तथा प्रणामापदेशेन नमस्कृतिमिषेणोरस्वर्ण कृत्यद्वामास्त्रस्वामास्त्रम्यति । दे ज्ञामतम्बत्रे वद्यो त्वद्यामासुत्रस्वारे स्थाभिवद्य एवति श्रुवराजो दृष्टः । शेषमविश्वष्टमेष त्वरितको युवराजमूत्रस्व निवेदियद्वति कथिनि इत्यति इत्यनिवदत्त एवति श्रुवत एव तानुद्ध्वं बाष्पो नेत्राम्बु यस्मिन्तं मुत्रमाननं यस्याः सा विलासवती प्रत्युवाच प्रत्यवित ।

टिप्पo-1 तेन आच्छादितान् संवीतानित्यर्थी बोध्यः। 2 किम् उत्सुज्य शान्यये चरलाल वराकः। सहसाऽऽगतं बाब्पवेगं प्रणामापदेशेनोत्स्ज्य इत्यन्वयः।

पाठा०—१ अनेकथेवोद्धदः. २ आश्रमानिवः श्रमस्यावासानिवः ३ अदूरतः. ४ पतन्तीः ५ चरणानिः ६ सगहदस्वरम् ७ वार्ताम्. ८ कथमि करोति मे हृदयम् ९ शियते मम वत्सो दृष्टो वा भवद्भिः १० उप-सूत्य उपस्च्यः ११ व्यक्षापयन्

'किमैपरमयं तपस्वी निवेद्यिष्यति ? दूरतः प्रभृत्येपसृतप्रह्षेणैनोपसपंणेन, प्रतिलेखमालिकाशून्यैः शिरोभिः आविषण्णदीनैराननैः, प्रयत्नसंरिक्षताश्चमोक्षदुँःखिताभ्यां लोचनाभ्याम्, मॅन्मुखसमक्षमधारणेन च दृष्टेयदावेदितन्यं तन्द्रविद्धिर्दाश्चमोक्षदुँःखिताभ्यां लोचनाभ्याम्, मॅन्मुखसमक्षमधारणेन च दृष्टेयदावेदितन्यं तन्द्रविद्धिराशुणे, लोचनानन्दभूत,
जगदेकचन्द्र, चन्द्रापीड, चन्द्रानन, चन्द्रशीतलप्रकृते, चन्द्राभिरामगुण, लोचनानन्दभूत,
किभूतं ते येन नीगतोऽसि ? तात चन्द्रापीड ? पीडिता व्रवीमि न कोपादुपालभमाना—
न युक्तमेतत्तव 'अम्ब, न परिलम्बं मनागिष करोमि' इति तथा मे पुरः प्रतिज्ञायान्यत्र काप्यबस्थातुम् । वत्त गच्छत एव ते मयाऽस्य इतहृद्यस्य शङ्कयेव ज्ञातं दुष्करं मे वत्सस्य
पुनर्भुखावलोकनिति । बलाद्रतोऽसि । किं करोमि । को वात्र दोषो वत्सस्य । मन्द्माग्याया ममैवैतान्यपुण्यानां विलसितानि । भवन्त्यपुण्यवसोऽपि लोके न पुनर्मया सहशी
पापकारिणी, यस्यास्त्वमेक एवमकाण्ड एवाच्छिद्य कापि नीतोऽसि । विप्रलब्धास्म द्रम्थवेषसा । वत्स, र्सुदूरस्थापि पाद्योः पतामि ते । निवर्तस्थैकवारम् । अम्बेत्यालपतस्ते वद-

किमपरमन्यदयं तपस्त्री वराकः । शोच्य इति यावत् । निवेदयिष्यति । दूरतः प्रसृति दूरादारभ्यापस्तो द्रीभृतः प्रहर्षो यसादेवंभृतेनोपसर्पणेन समीपागमनेन प्रतिलेखानां ततः प्रहितपत्राणां मालिकासून्यैः सप्रहितैः शिरोभिरुत्तमाङ्गेरासमन्ताद्विषण्णानि विलक्षाणि च वीनानि दःखितानि च विषण्णानि दीनान्येवंभतैराननैर्भखेः प्रयत्नेनोथमेन संरक्षितमश्रमोक्षणं तेन दुःखिताभ्यां लोचनाभ्यां नयनाभ्यां नेत्राभ्यां, दृष्टेदंशो मन्मखसमक्षं यदधारणमस्थापनं तेन च यदावेदितव्यं निवेदनाई तत्सर्वं भवद्भिरावेदितं कथितम् । हा इति खेदे । हे वत्स हे पुत्र, हे जगति लोक एकोऽदितीयश्वन्द्र, हे चन्द्रापीड । चन्द्रवदाननं मुखं यस्य तस्य मंबोधनम् । चन्द्र-वच्छीतला शिशिरा प्रकृतिः खभावो यस्य तस्य संबोधनम्। चन्द्रवद्भिरामा उज्ज्वला गुणा यस्य तस्य संबोधनम्। लोचनानां नेत्राणामानन्दभूतः प्रमोदभूतस्तस्य संबोधनम् । ते तव कि भूतं कि जातं येन हे तात हे पुत्र, चन्द्रापीड, त्वं नागतोऽसि नायातोऽसि । 'तातः पितरि पुत्रे च' इत्यनेकार्थः । पीडिताहं ब्रवीमि । न कोपा-कोधादुपालभमानोपालम्भं ददाना । किं कथितवतीलाह-न यक्तमिति । हे अम्ब हे मातः, न परिलम्बं विलम्बं मनागपि करोमीति तथा तेन प्रकारेण पुरोऽमे प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञां कुलान्यत्रान्यस्मिनस्थले काप्येवमव-स्थातं न युक्तमेतत् । हे वत्स हे पुत्र, ते तव गच्छत एव प्रजत एव मयास्य हतहृदयस्य हतचेतसः शङ्कभैवा-रेकयैनेति ज्ञातमवगतम् । इतिज्ञाप्यमाद्द-दुष्करमिति । दुष्करं कठिनं मे वस्सस्य पुनर्भुखावलोकनमिति वक्रनिरीक्षणमपि । बलाद्धठारवं गतोऽसि । किं करोम्यहम् । अत्र वत्सस्य पुत्रस्य को वा दोषोऽपराधः । मन्दभाग्यायाः खल्पदैवाया ममैवापुण्यानामश्रेयसामेतानि विलसितानि विचेष्ठितानि । लोकेऽपुण्यवस्योऽपि भवन्ति नार्यः । न प्रनर्भया सहशी पापकारिणी । तत्रार्थे हेतुमाह — यस्या इति । यस्या विलासवस्यास्वमेक एवमकाण्ड एवाप्रस्ताव एवाच्छियोहाल्य काप्यनिर्वचनीयस्थले नीतोऽसि प्रापितोऽसि । दग्धवेधसा उवलित-विधात्राहं विप्रलब्धास्मि विश्वतास्मि । 'विप्रलब्धस्तु विश्वतः' इति हैमः । हे वत्स, सुदूरस्याप्यतिद्विष्ठस्यापि ते तव पादयोश्वरणयोः पतामि पतनं करोमि नमस्करोमि । एकवारं निवर्तेख पश्चादागच्छ । अम्बेखालपती

टिप्प०—1 'आविषण्णकूनैः (दुःखितैः),' इति पाठः । 2 'किंभूतं ते चेन नागतोसि ।' इति प्रथ-ग्वान्यम् । 'तात चन्द्रापीड पीडिता ब्रवीमि न कोपाद्०' इत्यादि पृथग्वाक्यम् । 3 'अपुण्यवलोऽपि-भवन्तु, न पुनर्भया सदशी' इति पाठः ।

पाठा०—१ परतरम्. २ अकृतः अनुद्गत. ३ दुःखिताभ्याम्. ४ मन्मुखसमवधारणेन. ५ आयासिः आयातोऽसि. ६ अपुण्यवन्त्यः. ७ अविव्छयः ८ दूरं गतस्यापि.

नमवलोकियतुमुत्किण्ठितं में हृदयम् । जात, दुर्लभक, न जानाम्येव किमाजन्मनः प्रभृति होशवं ते स्मृत्वात्मानमनुशोचामि उत यौवनाभोगैकारिणीं वर्तमानां रूपशोभाम्, आहो-खिद्वष्टम्भधीरामुत्नेक्ष्योत्नेक्ष्यागामिनीं प्रभुताम्' इति । एवं विल्पन्तीं मामवलोक्य हृद्-यक्षितो भैवं कृथाश्चेतिस पुत्र! यथा विनापि मया जीवस्येव विलासवती । जात, त्वया विना जीवन्त्यापि पितुरेव ते कथं मया वदनं दर्शितम् । न वेद्या किर्मपि । प्रियतया ते, किमाकृतेः प्रस्यात्, उत स्नीजनसहभुवो मृहभावादेव इस्प्रचापि न श्रद्धाति मे हृद्यम-निष्टं ते । येन न सहस्रधा स्फुटति । स्फुटीकर्तुं च वार्तां भीता ते त्वरितकोपनीतामेव नेच्छामि । वरमनाकण्येवाश्रवणीयमुपरतास्मीति । तात, कि ईवीषि, यथा किर्ममुना सुत-स्नेहानुचितेन लोकलज्जाकरेण वैक्षन्येनेति । एषा स्थितास्मि ते बत्स, वचनान्वणीम् । न रोदिमि । इत्यभिद्धानैवासन्नसखीजनावलम्बतशरीरा मोहमगमत् ।

अथानेकसहस्रसंख्येन प्रधावता विलासवतीपरिजनेनावेदिते तस्मिन्वृत्तान्ते, मन्दरास्मा-

जल्पतस्ते तव वदनं मुखमास्यमवलोकयितुं वीक्षितुमुत्किण्ठतमुत्सुकं मे मम हृदयं चेतः । जात हे पुत्र, अप-सादिषु दुर्लभो दुःप्रापस्तस्य संबोधनं हे दुर्लभक, अहं न जानाम्येव न वेदयेव । किमाजनमनः प्रमृत्युत्पत्तेरा-रभ्य प्रारभ्य ते तत शैशवं बाल्यं समुखा समरणं कृत्वातमानं खमनुशोचामि शोकविषयीकरोमि पश्चात्तापं करोमि । उतेति पक्षान्तरे । यौवनस्य तारुण्यस्याभोगो विस्तारस्तं करोतीस्वेवंशीला सा तथा तां, वर्तमानां संप्रतिसमयवर्तिनीं रूपशोभां सौन्दर्यश्रियं स्मृत्वानुशोचामि । तथा । आहोस्विदिति वितर्के । अवधर्मभः प्रार-म्मस्तेन भीरां स्थिरामागामिनीमेण्यत्कालमाविनीं प्रभुतामैश्वर्यमुत्प्रेक्ष्य विमृश्य विमृश्यानुशोचामि । इत्येवं विल-पन्तीं विलापं कुर्वन्तीं हृदयस्थितश्चित्तान्तर्गतो मां विलासवतीमवलोक्य निरीक्ष्य मामैवं चेतसि कृथा व्यघत्थाः। कि तदिलाह—यथेति । हे पुत्र, यथा मया विनापि चन्द्रापीडं विनापि विलासवती जीवलेव । तर्हि सता कथं नेस्राशङ्कायामाह-जातेति । जात हे पुत्र हे वत्स, त्वया विना भवद्यतिरेकेण जीवन्सापि जीवनं धारयन्यापि पितुरेव ते तव कथं मया वदनं मुखं दिशतं दिग्वण्यीकारितम् । अत्रार्थे हेतुमाह — न वेदीित । अहमत्र कारणं किमपि न वेद्मि न जाने संशयारुढत्वेन सम्यक्तया नाववुध्ये इत्यर्थः । ए तदेव स्पष्टयन्नाह— प्रियतयेति । ते तव प्रियतया वहस्रतया किमाकृतेराकारस्य प्रत्ययाद्विश्वासादुत स्त्रीजनस्य सहभुवः सहोत्प-श्रस्य मूढभावादेवाज्ञानभावादेवेत्यवापि सांप्रतमपि ते तवानिष्ठमशुभं मे मम हृदयं न श्रद्धाति न श्रद्धते। येन कृत्वा सहस्रधा सहस्रप्रकारेण न स्फुटित न स्फोर्ट प्राप्नोति । अहं भीता सती ते तव त्वरितकेनोपनीतां प्रापितामेव वार्ता प्रवृत्ति स्फुटीकर्तुं प्रकटीकर्तुं नेच्छामि नाभिल्षामि । अश्रवणीयं श्रवणायोग्यमनाकर्ण्येव वरमिति उपरतास्मि । हे तात, किं त्वमिति व्रवीषि वदसि । यथा किं सुतके हस्यानुचितेनायोग्येनामुना वैक्र-व्येन बैह्नड्यं विह्नलत्वं तेनेति । एषा विलासवती हे वत्स, ते तव वचनासूच्णीं मौनं स्थितास्मि । न रोदिमि । इसमिद्धानैवेति ख़ुवाणैवासनः समीपवर्ती यः सखीजन आिवर्गस्तेनावरुम्बितमवधूतं शरीरं यस्याः सैवंबिधा मोहं मुर्च्छामगमदन्वगात्।

अथेति । मूर्च्छागमनानन्तरमनेकसहस्राणि संख्या यस्यैवंभूतेन प्रधावतेतस्ततस्त्वरितगत्या गच्छता विला-

टिप्प॰—1 'आत्मनाऽनुशोचामि' इति पादः । 2 अवष्टम्भो धैर्यावलम्बो लोकावलम्बो वा तेन स्थिराम् , इत्यर्थः ।

पाठा०-- १ हरिणीम्. २ वर्तमानरूप, वर्तमानखरूप. ३ पुनरेवम्. ४ किमिति. ५ वार्तां ते त्वरितकाद्गीतेवः इ अवीम. ७ तथा. ८ अनेन केहानुचितेनः

लनोद्वेलं इव महाम्मोधिरुद्धान्तचेताः ससंभ्रममुत्थायार्यशुकनासद्वितीयो यामाविक्षतां प्रजाविनीं करेणुकामारुद्धा रयादापिवन्निव पुरो राजमार्गं किं किमेतिदित्युन्मुक्तार्तनाद्कलकं लेन सर्वतः प्रधावता जनपदीघेनीकर्षन्निवोदैवासयन्निव पृष्ठतः सगोपुराहालकप्राकारभव-नतोरणामुज्जयिनीं निर्जगाम नरपितः। उपेट्य चावन्तीमारुगृहमवतीर्यं तिर्यग्विषण्णोह्वाष्प-वदनेन, मल्यजजलेश्च सिद्धता, कदलीदलेश्च वीजयता, जलाद्वेश्च पाणिपल्लवेः संवाहनं कुर्वता, कथंकथमि चेतनामापाद्यमागां परिजनेनार्धान्मीलितलोचनयुगामुष्णकालकमिल-नीमिव विलासवतीमपद्यत्। दृद्धा च सहसा प्रवृत्तेन नेत्राम्भसा मूर्च्छावदोषापनयनायेवं सिद्धन्समुपविद्य पार्थे स्पर्शामृतवर्षिणा करेण ललादे चक्षुषि कपोलयोहरिस बाह्वोश्च स्पृश्चल्छनेः शनैर्वाष्पगद्भवादीत्— 'देवि, यदि सल्यमेवान्यादशं किमिप वत्सस्य चन्द्रान्याङ्गं किमिप वत्सस्य चन्द्रान

सवतीपरिजनेन तस्मिन्वृत्तान्त उदन्त आवेदिते ज्ञापिते सति, मन्दरस्य मेरोरारफालनेनोदूर्धं वेला यस्य स उद्वेलो योऽब्धिः समुद्रसाद्वदिव । कचित् 'आस्फालनेनोच्छलित इव' इति पाठः । उच्चान्तं चेतो यस्य स तथा ससंभ्रमं सभयसुत्थायोत्थानं कृत्वा आर्यग्रुकनासो द्वितीयो यस्य स तथा। राज्ञो विशेषणम् । यामाव-स्थितां चतुष्किकास्थितां प्रजविनीं प्रकृष्टवेगवतीं करेणुकां हस्तिनीमारुह्यारोहणं कृत्वा रयाद्वेगात्पुरोऽप्रे राज-मार्ग श्रीपथमापिबन्निवापानं दुर्वन्निव । किं किमेतदित्युत्कान्त उित्थितो य आर्तनाद्कलकलः शब्दः कोला-हलस्तेन सर्वतोऽभितः प्रधावता जनपदौषेन नरसमूहेनाकषित्रवाकृष्टि विदधित्रव । भवेजनपदो देशे जने जनपदेऽपि च' इति विश्वः । पृष्ठतः सगोपुराद्वालप्राकारभवनतोरणाम् । तत्र गोपुरं प्रतोली, अहालकं प्राका-राप्रस्थितरणगृहम्, प्राकारो वरणः, भवनानि गृहाः, तोरणानि प्रतीतानि, एतैः सह वर्तते या सा तामुजन यिनीं विशालामुद्वासयित्रवोद्वैशीकुर्वित्रवेविधो नरपतिस्तारापीडो निर्जगाम निर्ययौ । नगर्या इति शेषः । अवन्तीमात् गृहसुपेल समीपमागल तिर्थगवतीयोत्तीर्थ विलासवर्ती राजापश्यहर्द्श । अधीनमीलितं लोचनयुगं नेत्रयुगमं नयनद्वन्द्वं यया सा ताम् । अधौन्मीलनसाम्यादुत्प्रेक्षते—उष्णकालकमलिनीमिव प्रीष्मसमयपद्मिनी-मिव । पुनः किं कियमाणाम् । कथंकथमपि महता कष्टेन चेतनां चैतन्यं सजीवलमापायमानामुत्पायमानाम् । केन । परिजनेन परिच्छदेन परिवारेण । परिजनं विशिनष्टि-विषण्णेति । विषण्णानि विलक्षाण्यद्वाष्पाण्य-दश्रणि मुखान्यास्यानि यस्य स तेन । किं कुर्वता । मलयजं मलयभवं चन्दनं तस्य जलैः पानीयैश्व सिद्यता सेकं कुर्वता । पुनः किं कुर्वता । कदल्यो रम्भास्तासां दलैः पणैः पत्रैर्भाजयता वातं कुर्वता । पुनः किं विद-धता । जलाई: पानीयोज्ञे: पाणिपल्लवै: कर्किसलयेश्व संवाहनमज्ञमईनं कुर्वता । दृष्टा च विलोक्य च सहसा सद्यः प्रवृत्तेन प्राद्धभूतेन प्रकटीभूतेन नेत्राम्भसा नयनाम्भसा नेत्राश्रुणा मूच्छाया अवशेष उवैरितांशस्तस्या-पनयनायेव दूरीकरणायेव सिझन्पार्थे समीपे निकटेऽन्तिके समुपविश्यावस्थानं कृत्वा स्पर्शे एनामृतं पीयृषं वर्षतीखेवंशी छेन करेण हस्तेन पाणिना ललाटेऽलिके भालस्थले, चछाष नेत्रे, कपोलयोर्गहात्परप्रदेशयोः उरसि हृदये वक्षास बाह्रोख भुजयोश्च शनैः शनैः स्पृशनस्पर्शं कुर्वनबाष्पगद्गदं यथा स्यात्तथावावीदवोचदनवीत—हे

दिव्य०—1 वस्तुतस्तु—'उन्मुक्तार्तनादकलकलेन' इति पाठः । उन्मुक्तः प्रकटितः भार्तनादरूपः कलकलो येन ताहरोन । 2 कोऽयमुद्धशीकारः? धिक् । जनपदौषेन सगोपुरेत्यादिविशेषणाम् 'उज्जयिनीम् भाक्षित्रिव आवर्जयित्रिव उद्घासयित्रिव विपर्यासयित्रिव नरपतिर्निर्जगाम,' इति पाठोऽस्वयश्च । तत्र भावर्जयित्रिव सहनयित्रिव, उद्घासयित्रिव वसतिश्चर्यां कारयित्रिव, विपर्यासयित्रिव विपर्यसां क्रविनिवेत्यर्थः ।

पाठा०-१ उद्रेलितः. २ आवर्जयन्निव. १ उद्दाखन्निपर्यासयन्निव. ४ अवश्ति. ५ एव.

पीडस्य ततो न जीव्यन्त एव । किमर्थमयमात्मा वत्सस्य कृते सकललोकसाधारणेनामुना वैक्वव्योपगमेन तुच्छतां नीयते । इयन्ति शुभान्युपात्तानि कमीणि । किमपरं कियते । नाधिकस्य भाजनं सुखस्य वयम् । अनुपात्तं हि ईत्यताडनमि कुर्वद्विने लभ्यत एवात्रात्मे-च्छया । विधिनीमापरः कोऽत्यत्रात्ते । यत्तस्मै रोचते तत्करोति । नासौ कस्यचिद्व्याः यत्तः । एवं च पराधीनवृत्तौ सर्वस्मित्र किं वैष्माभिलेब्धम् । वत्सस्यातिदुर्लभो जन्मोक्सवः । अङ्कगतस्य मुखमवलोकितम् । उत्तानशयस्योचुम्ब्य चरणावृत्तमाक्ते छतौ । जानुसंचारिणो रेणुधूसरकारीरस्याङ्के र्ललतः स्पर्शसुखमनुभूतम् । अन्यक्तमनीहारीणि प्रथमजल्पितानि श्रोत्रे कृतानि । विचेष्टमानस्य बालचाटवो दृष्टाः । गृहीतिवद्यस्य गुणवत्त-यानन्दितं हृदयम् । उपारुदयौवनस्यामानुषी क्पशोभा शक्तिश्च प्रयक्षीकृता । अभिषिक्सय यौवराज्ये शिरः समाद्यातम् । विग्वजयागतस्य प्रणमतः परिष्वक्तान्यङ्गानि । एता-

देवि. यदि सलमेवावितथमेव किमपि वत्सस्य चन्द्रापीडस्यान्यादशं वैरूप्यं तती न जीव्यन्त एव प्राणा न म्रियन्त एव । तर्हि किम्य निः प्रयोजनमयमात्मा जीवो वत्सस्य पुत्रस्य सूनोः कृते कार्ये सकललोकसाधारणेन श्राकृतजनातुचीर्णेन पामरजनव्यातेनामुनानेन प्रत्यक्षोपलभ्यमानेन वैक्कव्योपगमेन विद्वलतोपगमेन विकलमा-वोपनतेन तुच्छतां खल्पतां मीयते प्राप्यते नीचजनाचीर्णमार्गाश्रयणादिति भावः । इयन्खेतावन्ति श्रमानि कर्माण्यपात्तानि गृहीतान्यार्जितानि । अपरं द्वितीयमन्यतिक कियते अस्माभिः, नाधिकस्य सुखस्य सौभाग्यस्य वयं भाजनमास्पदं पात्रम् । हृदयताडनमपि क्विद्धिरात्मेच्छया । हि यसात्कारणादनुपात्तमनायहीतमनुपा-र्जितं न लभ्यत एव न प्राप्यत एव । नामेति कोमलामन्त्रणे । नाम निश्चयेन । विधिर्विधाता ब्रह्मा अपरो द्वितीयः कोऽप्यत्रास्ते । यत्तसै विधये प्रजापतये रोचते रुचिविषयीभवति तत्करोति विद्धाति निष्पादयति । मासी विधिर्वह्या कस्यचिदप्यायताः पराधीनः किन्तु खायत एव । एवं च सर्वसिअने सर्वसिक्षेके पराधी-मद्रेती सैलामसाभिः कि न प्राप्तं कि न लब्धम्। अपि त सर्वमेव सर्वखमेव प्राप्तं लब्धम्। एतदेव प्रद-र्शयनाह—बत्सस्येति । वत्तस्य प्रत्रस्य सतस्य चन्द्रापीडस्यातिद्वर्लभोऽतिद्वष्त्रापी जन्मोत्सव उत्पत्तिमहः संभावितो विहितो निष्पादितः । अङ्कगतस्य मुखमवलोकितं वीक्षितं निरीक्षितम् । उत्तानशयस्योध्याननस्योचा-स्यशितस्योच्चम्ब्योच्चम्बनं कृत्वा चुम्बनं विधाय पादौ चरणावृत्तमाङ्गे शिर्सि कृतौ विहितौ निष्पादितौ। जातुना नलकीलेन संचारिणो गमनशीलस्य गमनस्वभावस्य, अत एव रेणुधूसरस्य धूलिमलिनस्य धूलिकर्दमि-तस्याङ्के कोड उत्सङ्गे छलतो छठतः स्पर्शसुखं संश्वेषसातमालिङ्गनसुखमनुभूतम् । अव्यक्तेनाप्रकटःवेनास्फूट-स्वेन मनोहारीणि चारूणि प्रथमजिल्पतान्याद्यभाषितानि पूर्ववाक्यानि श्रोत्रे कर्णे कृतानि धारितानि । विचे-ष्टमानस्य कीडां दुर्वाणस्य बालचाटवः शिशुचाद्गनि दृष्टा दृष्टिविषयीकृताः । 'चद्र चाद्व प्रियप्रायम्' इति हैमः । शहीतविरास सीकृतकलाभ्यासस्य गुणवत्तया गुणसभावतया हृदयमानन्दितं प्रमुदितं हृषितम् । उपारूढयौ-वनस्य प्राप्ततारुण्यस्य प्राप्तयौवनस्यामानुषी मनुष्येष्यसंभाविनी रूपशोभा सौन्दर्यश्रीमेनोहरश्रीः शक्तिश्व तदः नुयायि सामर्थ्यं च प्रसक्षीकृता साक्षात्प्रसक्षादवलोकिता निरीक्षिता । यौवराज्ये कौमार्थेऽभिषिक्तस्याभिषेकं

टिप्प०—1 कोऽयं प्रलापः? अस्तु, 'न जीव्यत एव' इति पाठः । यदि वरसस्य अग्रुभं तर्हि न जीव्यत एव, आवाभ्यामिति होषः। 2 'सति' इति वक्तव्यम् । सन्सप्तम्यां लिङ्गवचनव्यत्ययेन सर्वत्रे-वापराध्यति सोयम् ।

पाठा०-१ जीव्यते. २ नातोऽधिकस्य. ३ उपात्तम्. ४ इदयस्य. ५ वृत्ते. ६ च. ७ शरीरका. ८ ठळतः। ठगतः. ९ मनोहराणि.

वदेव मनोरथशतवाञ्छितस्य वस्तुनो न संपन्नं यद्वधूसमेतस्य निजपदे प्रतिष्ठां कृत्वा तपोवने न गैतम् । सर्वाभिवाञ्छितप्राप्तिस्तु महतः पुण्यराशेः फल्णम् । अपरमपि किं वृत्तं वस्सस्यै-तेद्वाप्यपरिस्फुटं केनचिदेवं न कथितम् । एतावत्तु मयाऽव्यक्तमेव तदेव परिजनात्कथयतः कर्णे कृतम्, यथास्मत्प्रहितैर्लेखहारिभिः सहापरो वत्सस्य मे वालसेवकस्त्वरितकनामायातः । स वेत्ति सर्ववृत्तान्तम् । सोऽपि त्वया न पृष्ट एवेति । तत्तं तु तावत्पृच्छामः । ततो जीविन्तमरणयोरन्यतरदङ्गीकरिष्यामः इत्यभिवद्येव राजनि परिजनान्तरितं विरितकमाहूय प्रती-हारः 'त्वरितमारान्महीतलनिवेशितोत्तमाङ्गमालोकयतु देवः' हति दर्शितवान् ।

राजा तु तथा तमालोक्य, चन्द्रापीडक्रेहात् 'एह्योहि' इलाहूय, हस्तेनोत्तमाङ्गे स्पृष्टाऽऽदिष्ट-बान्—'भद्र, कथय किं वृत्तं वस्सस्य येनागमनाय मया तन्मार्त्राऽमालेन च लिखितेऽपि नैं।-यातः श अनागमनकारणं वा किंचिन्न प्रतिलेखितवान्' इति। स स्वेबमादिष्टो रीजागमनतः प्रभृति

कारितस्य शिरो मस्तकं समाघातं चुम्बितम् । दिशामाशानां ककुभां विजय आत्मसात्करणमात्माधीनमात्म-सात्तसादागतस्य प्रणमतः प्रणामं कुर्वतो नमस्कारं कियैमाणस्याङ्गानि परिष्वत्तान्यालिङ्गितानि संश्लेषितानि । परमेतावदेवैतदेव मनोरथशतेनाभिलाषशतेन वाञ्छितस्य वस्तुनो न संपन्नं न जातम् । कि तदिसाह—य-हिति । वध्समेतस्यास्य निजपदे खपदे प्रतिष्ठां स्थापनां कृत्वा तपोवने मुनिजनाश्रमे न गतं न प्राप्तम् । सर्व सकलं समप्रं यदभिवाञ्छितमभिलिषतं तस्य प्राप्तिश्च महत्तो गरीयसः पुण्यराशेः सुकृतसमूहस्य फलं साध्यम् । अतः समप्रपुण्याभावात्तन्न प्राप्तमिति भावः । अपरमप्यन्यदप्यन्यतरदपि वत्सस्य पुत्रस्य चन्द्रापीडस्य किं वृत्तं किमाचरणं कि जातम् । एतदद्याप्यपरिस्फुटमप्रकटम् । यतः केनचिदेव पुंसा मे सम न कथितं न निवेदितम् । तर्द्धेत्रागतं कथमित्याशयेनाह—एताचिदिति । एतावत्तः मयाऽव्यक्तमेवाप्रकटमेवास्फुटमेव तदैव परिजनात्परिवारकोकात्समस्तपरिच्छदकोकात्कथयतो निवेदयतोऽन्योन्यम् । परस्परमिति शेषः । कर्णे कृतं श्रवणे कृतं श्रोत्रे कृतम् । तदेव प्रदर्शयनाह—यथेति । अस्मत्प्रहितैलेंखहारिभिः संदेशहारकैः सहापरो-Sन्यों में मम वत्सस्य सुतस्य बालसेवक आ बाल्याङ्गस्यतां गतस्त्वरितकनामायातः । सर्ववृत्तान्तं समगोदन्तं स वेत्ति स जानाति सोऽपि त्वया भवत्या न पृष्टो न प्रश्नित एवेति । तद् तं तु तावदावौ पुच्छामः प्रश्नयामः । सतस्तवनन्तरं जीवितमरणयोरन्यतरदङ्गीकरिष्यामः स्वीकरिष्यामः । तर्जीविते जीवितं तन्मरणे मरणमिति भावः । इत्यभिवदत्येवेति कथयत्येव राजनि तारापीडे परिजनेन परिच्छदेनान्तरितं व्यवहितं त्वरितकनामानं कुमारमृत्यं कुमारसेवकमाहृयाह्वानं कृत्वा निमन्त्रणं कार्यित्वा प्रतीहारो द्वारपालकस्त्वरितं भीघ्रमारात्समीपात । 'आराइरसमीपयोः' इति हैमः । महीतले वसुधाधोभागे निवेशितं स्थापितमुत्तमाई शिरो येनैवंभृतमालोकयत पश्यत देवो भवानिति दर्शितवानवलोकनं कारितवान्।

राजा तु न्यस्तवनीपस्तु तथा तेन प्रकारेण तं त्वरितकनामानं सेवकमालोक्य विलोक्य निरीक्ष्य चन्द्रापीड-स्य लेहात्प्रेम्णः प्रीतेः । एखेद्यागच्छागच्छेत्याहुयेति निमक्य हस्तेन करेणोत्तमान्ने मस्तके शिरिस स्पृष्ट्वा स्पर्शं कृत्वादिष्टवान्कथितवानित्याह—हे भद्र, कथय बृहि । वत्सस्य पुत्रस्य सूनोः कि वृत्तं कि जातं किमाचरणं निष्पन्नं येन कारणेनागमनाय मया तन्मात्रामास्नेन सन्विनेन ग्रकनासेन मन्त्रिणा च लिखितेऽपि लिपीकृतेऽपि नायातो नागतः । अनागमनकारणं वा न किचित्प्रतिलेखितवानिति प्रतिलेखे लिपीकृतवानिति । स त्वेवमादिष्ट

टिप्प०-1 कुर्वत इति वाच्यम्।

पाठा०-१ गन्तव्यम्. २ इत्येतत्त. १ अत्र कथितं मे, ४ तावतः ५ तत्तुः तं तु. ६ त्वरितकम्, ७ वत्तस्य मे. ८ चामात्येन् च, ९ तिखिते आदिष्टेऽपि, १० स नायातः, ११ राज्ञागमनतः।

यथावृत्तं कथितुमारेभे । राजा तु चन्द्रापीडहृदयस्फुटनृष्टृत्तान्तं यावदाकर्ण्यातिश्चभितशोकार्णवाक्वान्तिविक्ठवः प्रसार्थं करमार्तस्वरस्विरतकमवादीत्—'भद्र, विरम संप्रति । कथितं
त्वया कथनीयम् । मयापि श्चतं यच्छ्रोतन्यम् । पूर्णो मे प्रश्नदोहृदः । निवृत्तं श्रवणकौतुकम् ।
कृतार्थाम् ता श्वतिः । आनन्दितं हृदयम् । उत्पन्ना प्रीतिः । सुखं स्थितोऽस्मि । हा वत्स, त्वयैकाकिना स्फुटतो हृदयस्यानुभूता वेदना । निर्व्यूढा त्वया वैश्वस्पायनस्थोपिर प्रीतिः । वयं दुःखभागिनो निक्षिशाः कर्मचाण्डालाः । येषां तवापीदं हृदयस्फुटने निर्विकारमेव । देवि वज्रसारतोऽपि कठिनतरमेवेदमावयोहदयम् , यम्न स्वयं सहस्रधा स्फुटति । न चापि मरणदुःक्मीरवोऽमी वत्समनुगच्छन्ति स्वयं प्राणाः । तदुत्तिष्ठ । यावदेवातिदूरं न प्रयासेकाकी
वत्सस्तावदेवानुगमनाय प्रयतामहे । संशोकं श्रुकनास, किमद्यापि तिष्ठसि । अयं स कालः
स्नेहस्य । महाकालायतनसमीपे समादिश सपदि परिचारकांश्चितारचनाय । रैचयत झटिति

एवं कथितो राज्ञ आगमनं तस्पादप्रमृति यथावृत्तं यथाचरणं यथाभृतं यजातं कथितं वक्तमारेभे प्रारम्भं कृत-वान् । राजा तु चन्द्रापी बहृदयस्फुटनवृत्तान्तं यावदाकर्ण्यं सम्यक्त्रियस्य श्रुत्वातिश्चभितः क्षोभं प्राप्तो यः शोकार्णवः शोकसमुद्रश्चिन्ताजलनिधित्तस्याकान्तिराक्रमणं कम्पनं तेन विक्कवो विह्नलः करं हत्तं प्रसार्थ विस्तार्थ हस्तप्रसारणं कृत्वार्तस्वरः करणस्वरो दीनस्वरस्त्वरितकं सेवकं प्रस्यवादीत् । हे भद्र. विरम विरतो भव । यरकथनीयं कथनाई वक्तं योग्यं तत्त्वया कथितमेव निवेदितमेव । यच्छोतव्यं श्रवणाई श्रवणयोग्यं तन्मयापि श्रुतमेवाकर्णितमेव । मे मम प्रश्नदौहदोऽनुयोगश्रद्धा पूर्णः परिपूर्णो जात इत्यर्थः । श्रवणे श्रोत्र आकर्णने कौतकमार्श्वर्य निवृत्तं स्थितम् । श्रृतिः श्रवणं कृतार्थोभृता कृतकृत्या जाता । निष्पादितानि समप्रकृत्यानि । 'कर्ण-शब्दमही श्रोत्रं श्रुतिः स्री श्रवणं श्रवः' इत्यमरः । आनन्दितं प्रमुदितं प्रहर्षितं हृदयं चेतः । उत्पन्ना संजाता प्रीतिः स्नेहः प्रेम । सुर्वं स्थितोऽहमस्मि । अभद्रमुखे भद्रमुख इतिवत्सवैत्र लक्षणया विपरीतार्थी बोध्यः । हा वत्स हा पुत्र हा सूनो, त्वयैकाकिनाऽसहायेन स्फुटतो है धीभवतो हृदयस्य वक्षसो वेदना पीडा बाधान-भता सेवितान् भवविषयीकृता । त्वया भवता वैशम्पायनस्योपरि प्रीतिः सेहो निर्व्धेटा निर्वाहिता । आमरण-पर्यन्तं पालिता इत्यर्थः । वयं दुःखभागिनः कृच्छभजनशीलाः कष्टसेवनशीला निश्चिशाः कराः कर्मणा चाण्डालाः श्वपचाः। येषामस्माकं तनापि भवतोऽपि हृदयस्फूर्टनं इदमस्मद्वक्षो निर्विकारं विकाररहितं निरु-पद्रवम् । हे देवि हे पहराज्ञि, वज्रसारतः पविमध्यतोऽप्यावयोरिदं हृदयं वक्षः कठिनतरमेव परुषतरमेव यज्ञ खयमात्मना सहस्रधा सहस्रवकारेण स्फुटति द्वैधीभवति । मरणदुःखाद्धीरवो भीरुका भयसहिता अमी प्राणा असवो वत्सं प्रत्रं चन्द्रापीडं न खरं नात्मनानुगच्छन्खनुवजन्ति । तदिति हेत्वर्थे । उत्तिष्ठोत्थानं क्ररु । याव-देवातिदूरमतिद्विष्टमनिकटं न प्रयासेव न वजसेव एकाकी वत्सस्तावदेवानगमनाय पृष्ठे यानाय प्रयतामहे प्रयैक्षं क्रमेहे। सज्ञोकं ज्ञोकेन सहवर्तमानं सैज्ञोकं यथा स्यात्तथा छकनास, किमदापि तिष्ठस्यवस्थानं करोषि। अयं स काळः खेहस्य प्रीतेः । खयमारंममा महाकालायतनसमीपे महाकालनामेश्वरचैत्यं शिवालयं तस्य समी-

टिपा0—1 राज्ञः भागमनम् शिरशस्य राज्ञः (न किल चन्द्रापीडो राजा) शागमनं च कीदक श गर्मनम्, उत भागमनम् श्रे अस्तु. टीकाकारस्य तिदं पुंगवत्वम् । 'स त्वेचमादिष्टो राज्ञा, गमनतः प्रभृति (चन्द्रापीडस्य इतः प्रस्थानमारभ्य) यथावृत्तं कथितुमारेभे' इति पाठः । 2 वस्तुतः—'येषां तवापि हृदयस्फुटने निर्विकारमेवेदम्' (इदम्, हृदयम्) इति पाठः । 3 'प्रयतावहे' हृस्येव पाठः । 4 'भाः (हा) शुक्रनास' इति पाठः ।

पाठा०-- १ आधुमित. २ हृदयस्फोटने. ३ निर्विकारत्वमेवेदम्. ४ प्रयतावहे. ५ हा शुक्तास्, ६ उपनयत.

काष्ठानि काष्ठिकाः । किं तिष्ठतेवं संकुचिताः कञ्चकितः ? गत्वा निष्कामयत हुताशनप्रवे-शोपकरणानि । निष्कारणक्रदितेन किमधुना ? उपरोधपरिलम्बाद्विना दापयाग्रेषं देवि, द्वि-केभ्यः कोषम् । कस्य कृतेऽद्यापि पास्यते ? पालनादिकं करणीयमधुना क्षीणं क्षीणपुण्यस्य मे । यात यथाभूमि भूमिपतयः । उत्सृष्टाः स्थ, यथा च नार्धेवास्य दुःखं जानन्ति प्रजा-स्तथा करिष्यथ । कथावशेषीभूतो मे वत्सः, कमपरं संविधाय यामि एवमार्तप्रला-पिनं तारापीडमचेतितात्मपीडया विलासवत्येव धृतशरीरभार्ततरस्विरतको व्यक्षीपयत्— 'देवे', स्कुटिते हृदये श्रियते शरीरेण युवराजः । शापदोषाद्वैशम्पायनस्य च यथा जन्म तथा निरवशेषं श्रणोतु तावद्वाः' इति ।

तारापीडरतु तदद्भुतमाकण्ये कौतुकान्तरितशोकावेगो विगतनिमेषेण चक्षुषाऽऽविष्ठ इव दत्तावधानस्तेन कथ्यमानं यथादृष्टं यथाश्चुतं यथानुभूतं च निरवशेषं सत्सर्वमश्रौषीत् । श्चुत्वा

पेऽभ्यणें निकटे सपदि शीघ्रं परिचारकान्स्त्यान्सेवकांश्चिताया रचनं करणं तदर्थमादिशाज्ञां कुरु । झटिति शीघ्रं भो काष्ट्रिका दारुरक्षकाः काष्ट्ररक्षणकारकाः, काष्टान्येधांति रचयत रचनां क्रुरुत ग्रहाकारेण गृहवद्रचनां क्रुरुत । भोः कश्रुकिनः । 'सौविद्ष्णाः कश्रुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते' इति कोशः । एवं संक्रुन्यिताः संकोचं प्राप्ता यूयं कि तिष्ठत स्थिति कुरुत । गत्वा गमनं कृत्वा हुताशने वहावझी यः प्रवेशः पतनं तत्रोपकरणानि यन्त्राणि निष्कामयत बहिःक्षणं कारयत । गृहाद्वहेः पूजासामग्रीमानयत समानयतेखर्थः । निष्कारणं निष्प्रयोजनं रुदितेन विलिपितेन किम् । न किमपीलर्थः । हे देवि, अमुनोपरोधेन यः परिलम्बो विलम्बस्तेन विनारोषं सममं कोशं भाण्डागारं द्विजा ब्राह्मणास्तेभ्यो दापय वितरणं कारय । अद्यापि कस्य कृते पाल्यते रक्ष्यते । अधुना सांप्रतं क्षीणपुण्यस्य क्षामश्रेयसो मे मम पालनादिकं रक्षणादिकं क्षीणं रीणम् । भो भूमिपतयो वसुधा-धीशा राजानः, यथाभूमिमात्मीयस्थलं यात वजत यूयमुत्छष्टाः स्थ । लटि परसीपदे मध्यमपुरुषवहुवचनम् । यथा चाबैवास्य चन्द्रापीडस्य प्रजा दुःखं न जानन्ति नावडुध्यन्ते तथा यूर्यं करिष्यथ विधास्यथ । कथैव वातेवावशेष उर्वरितांशो यस्य स तथा एवंभूतो मे मम वत्सश्चन्द्रापीडः । ततः कमपरमन्यमधीशं संविधाय कृत्वा यामि ब्रजामि । एवंप्रकारेणार्तं च प्रलापिनं चार्तप्रलापिनं तारापीडमचेतिताऽज्ञातात्मपीडा स्वपीडा यर्पै-बंविधया विलासवलीव धृतं धारितं घरीरं विग्रहो यस्य स तं नृपमार्ततरोऽतिपीडितस्त्वरितकः सेवको व्यज्ञाप-यत् । किं तदित्याह—देवेति । हे देव, हृदये वक्षसि स्फुटितेऽपि पाटितेऽपि युवराजः शैरीरेण भ्रियते धार्यते । वैशम्पायनस्य च शापदोषादाकोशवचनदोषायथा जन्म येन प्रकारेणान्यत्रोत्पत्तिस्तथा निरवशेषं सर्व देवो भवांस्तावदादौ पूर्व श्रणोत्वाकर्णयत्विति ।

तारापीडस्त्वद्धतं चित्रमाकर्ण्यं श्रुत्वा कौतुकेनाश्चर्येणान्तिरतो व्यवहितः शोकावेगो यस्य स तथा विगतिनमे-बेण गतिनमेषोन्मेषेण चक्कषा नेत्रेणात एवाविष्ट इव भूतप्रस्त इव दत्तमवधानं चित्तं येन सः । राशो विशेष-णम् । तेन त्वरितकेन कथ्यमानं निवेद्यमानं यथाद्दष्टं यथाविक्षितं निरीक्षितं यथाश्चर्तं यथाकर्णितं यथानुभूतं साक्षा-

टिप्प०—1 'पुरोधः! (हे पुरोहित) परिलम्बात् (विलम्बात्) विना' इसेव पाठः। 2 'यात यथाभूमि (अन्ययीभावः) भूमिपतयः' इसेव पाठः। 3 नीचैःपाठो मध्यगतोखि । अर्थात्—'देव यथा स्वं हृदये संभावयसि न तथा, स्फुटितेपि हृदये श्रियते शरीरेण युवराजः' हृति।

पाठा०—१ अवरोधपटलं दापय, पुरोध:परिलम्बादिना प्रविदय दापय. २ काशम्. ३ करणीयमेव. ४ यातं यथाभूमि भूमिपालः; यात यथाभूमिपतयः. ५ तथोस्मृष्टाः स्थः; दृष्टाः स्थः ६ अस्य वा दुःखम्; अनाथतोदुःखम्. ७ कथमपरं संविधाय याभिः; कमपरं संविधाययामि, ८ आर्तं प्रलपन्तं च. ९ आर्तः. १० व्यवपतः, ११ देव, यथा स्वं दृदये संभावयसि न तथाः

च तमनेकचिह्नोत्पादितप्रत्ययमश्रद्धेयं च निरितशयशोककारणं च विस्मयास्पद्भूतं च दुःश्रवं च कोतुककरं च युवराजवैशम्पायनयोर्धृत्तान्तमीषदिव विवर्तिताननो विमर्शस्तिमिततारकां हिष्टि निर्विशेषावस्थे शुकंनासमुखेऽभैयपातयत् । सुहृँद्रस्तु स्वयं हुँ:खिता अपि निर्धानीकृत्यात्म- दुःखं सुहृहु:खापनोदायेव यतन्ते । यतः शुकनासस्तद्वस्थोऽपि खस्यवद्वनिपतिमुवाच—

ंदेव, विचित्रेऽस्मिन्संसारे संचरत्सु सुखदुःखमयेषु देवासुरतिर्यग्योनिमानुषेषु, त्रिगु-णात्मनः प्रधानस्मापि परिणामात्, परमाण्वादेत्रेद्धाण्डपर्यन्तस्योत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणस्येश्वर-स्रोच्छया, धर्माधर्मसाधनानामिष्टानिष्टफलसंबन्धकारिणां कर्मणां वा शुभाशुभानां विपीक-

रकृतं च निरवशेषं तत्सर्वमश्रीषिदाकणयामास । अनेकचिह्नैरनेकाभिज्ञानैरुत्पादितो जनितो निष्पादितः प्रत्ययो विश्वासो यस्य स तम् । अश्रद्धेयं श्रद्धातुमयोग्यं च निरितशयो भूयान्यः शोकः श्रुक् तस्य कारणं निदानं च विस्स-यस्य कीतुकस्याश्चर्यस्यस्पदभूतं पात्रभूतं स्थानभूतं च दुःश्ववं च दुःखेन कष्टेनाकणंनीयं च कीतुककरं च विस्स-यकरं चोष्विद्य विवर्तितं पराञ्चर्यकरं चौषवित्र विवर्तितं पराञ्चर्यकरं चौषवित्र विवर्तितं पराञ्चर्यकरं चौषवित्र विवर्तितं पराञ्चर्यकरं चौषवित्र विवर्तितं पराञ्चर्यकरं चार्थकरं चौषवित्र विवर्तितं पराञ्चर्यकरं चार्थकरं चौषवित्र विवर्तितं पराञ्चर्यकरं चार्थकरं चौषवित्र विवर्तितं पराञ्चर्यकरं चौषवित्र विवर्तितं पराञ्चर्यकरं चार्थकरं चौषवित्र विवर्तितं पराञ्चर्यकरं चौषवित्र विवर्तितं पराञ्चर्यकरं विवर्तितं पर्यान्यकर्यकरं विवर्तितं पर्यान्यकर्यकर्यायस्य कनीनिका यस्यामेवंविधामेतादशीं दृष्टिं दशम् । निर्गतो विशेषो यस्याः सा निर्गतिविशेषा एवंविधावस्था दशा यस्य स तथा तस्मिन् । स्वसदशावस्थ आत्मसदशावस्थे श्रुकनासस्य मुख आननेऽभ्यपातयदस्थापयत् । यतः कारणात्यहदस्तु स्त्रयं दुःखिता अप्यात्मदुःखं निधानीकृत्यं यहदां मित्राणां दुःखस्य कष्टस्यापनोदायेव स्तिकरणायैव यतन्ते यक्नं कुर्वन्ति । अतः श्रुकनासस्तदवस्थोऽपि स्वस्थवित्रःशोकवदवनिपतिं राजानमुवाच । सूरीकरणायैव यतन्ते यक्नं कुर्वन्ति । अतः श्रुकनासस्तदवस्थोऽपि स्वस्थवित्रःशोकवदवनिपतिं राजानमुवाच ।

कि तदिलाह—देनेति । हे देव, विचित्रे बहुविधेऽस्मिन्संसारे संचरित परिश्रमन्ति यानि यानि ग्रानि ग्रानि हुःखानि तैनिंध्पन्नेषु तन्मयेषु देवा भवनपलादयः, असुरादयोऽधोवासिनः, तिर्यग्योनिकाः श्रुकादयः, मृत्युक्ति मानवा मृत्युष्या नराः, एतेषां द्वंद्वः । तेषु त्रिगुणाः सत्वरजस्तमोरूपास्त एवात्मा खरूपं यस्यैवंभृतस्य प्रधानस्यापि मूलप्रकृतेरायस्थावस्यापि परिणामात्परिणमनात्परमाणुनिरवयवोऽवयवरिहतः कियावान्स आदौ प्रथमं यस्यैवंभृतस्य ब्रह्माण्डपर्यन्तस्योत्पत्तिर्जन्म । 'उत्पत्तिर्जन्मजनुषी' इति हैमः । स्थितिरवस्थानं स्थिरीभवनं प्रज्यः क्ष्यो विनाश एतेषां सर्वेषां कारणस्य निदानभृतस्येश्वरस्य महादेवस्येच्छ्या कृत्या स्पृह्या । धर्मोऽदृष्टं तद्विपरीतोऽधर्मस्ययोः साधनानां कारणानां निमित्तभृतानामिष्टानिष्टे ईप्सितानीप्सिते वान्छितावान्छितप्रजे साध्ये तयोर्द्वयोः संबन्धकारिणां वा शुभाशुभानां कर्मणां विपाकभावाद्वा तदुद्यावस्थानुभवनाद्वा, स्थमेवात्मान्स्य तयोर्द्वयोः संबन्धकारिणां वा शुभाशुभानां कर्मणां विपाकभावाद्वा तदुद्यावस्थानुभवनाद्वा, स्थमेवात्मान्

टिप्प०—1 द्विचनसुषितम् । 2 अष्टोयं पाठः । 'विस्मृत्याऽऽत्मदुःखम्' इत्येव पाठः । 3 प्रलाप-भिमं परित्यज्य वाक्यस्याशयं लिखामि पाठं च सूच्यामि—संसारे संसरत्सु (कर्मबन्धान्त्रमत्सु) देवादि-मानुवान्तेषु प्रधानस्य (मूलप्रकृतिः, मूलप्रकृतिरिवकृतिः० इत्यादिसांख्यलिश्वतायाः) परिणामात् (विवर्तात्), परमाणुमारभ्य ब्रह्माण्डपर्यन्तस्योत्पाद्यितुरीश्वरस्येच्छ्या, धर्माधर्मेत्यादिविशेषितानां ग्रुभाग्रुभकर्मणां विपाकात्, स्वभावाद्वा (निसर्गाद्वा) [तत्वश्च-'विपाकात् स्वभावाद्वा' इति पाठः । टी-काकारेण हे चूर्णीकृत्य 'विपाकभावाद्वा' इति निर्मिताम्] स्वयमनेकप्रकारैः उत्पत्तिस्थितिविनाशाननुभवतः स्थावरजङ्गमस्य सर्वाऽप्यवस्था संभवति ।

पाठा०—१ दृशम्. २ शुक्तनासे. ३ न्यपातयत्. ४ च. ५ दुःखं दुःखिताः. ६ विस्मृत्यः ७ वर्तन्ते. ८ संचर-स्मुखदुःखमयेषुः चरत्सु सुखदुःखमोद्दमयेषुः ९ मनुष्येषुः १० प्रधानस्यः ११ परिणामादात्मनः १२ विपाकादाः विभावाद्दाः विपाकात्स्वभावाद्दाः

भावाद्वा, स्वयमेवानेकप्रकारगुरपद्यमानस्य तिष्ठतो विनद्यतो वाऽनियतवृत्तेः स्थावरजङ्गमस्य न कदाचिदवस्था सा या न संभवति । तत्कुंतोऽयं देवस्यात्र वस्तुनि विमर्शः ? यदि युक्तेन् विचारात्कियन्त्यत्र युक्तिरहितान्यागमप्रामाण्यादेवाभ्युपगतान्यपि संबादीनि दृष्यन्ते । मुद्राबन्धान्याद्यानाद्वा विषप्रमुप्तस्थात्थापने कीदृशी युक्तिः । अयस्कान्तस्य चायसः समाक्ष्रकृष्णे अमणे वा, मन्त्राणां वैदिकानामवैदिकानां वानेकप्रकारेषु कर्मसु सिद्धौ, नानाविधद्रव्य-संयोगानां वामरणं मान्द्याद्युत्पादनापहरणवशीकरणविद्वेषणादिषु, शक्तेः समुत्पादनाद-न्येषां बहुतराणामेवंविधानां च तत्र तत्र सर्वस्थिन्नवार्गमः प्रमाणम् । आगमेषु सर्वेष्वेष पुरीणरामायणभारतादिषु सम्यगनेकप्रकाराः शापवार्ताः । तद्यथा । महेन्द्रपदवर्तिनो नेद्वेषस्य राजवेरगस्यशापादजगरता । सौदासस्य च वसिष्ठसुतशापान्मानुषादत्वम् । असुरगुरुशापाच

नमेवानेकप्रकारं बहुधा बहुप्रकारं बहुविधमुत्पद्यमानस्य जायमानस्य निष्पद्यमानस्य तिष्ठतः स्थिति कुवैतो विनश्यतो विनाशं प्राप्नुवतो वानियतवृत्तेरस्थिरवृत्तेरनिश्चितवर्तनस्यैवंभूतस्य स्थावरजङ्गमस्य चराचररूपस्य न कदाचित्कस्मिन्नपि काळे सावस्था दशा या न संभवति न जायते न निष्पयते । तत्कुतोऽयं युक्तिविहितो दे-वस्य निर्जरस्यास्मिन्वस्तुनि विमर्शो विचारो वितर्कः । यदि युक्तेर्विचारात्कियन्सत्र युक्तिरहितानि तर्कवर्जि-तान्यागमप्रामाण्यादेवाभ्युपगतान्यप्यक्रीकृतान्यपि संवादीन्यव्यभिचारीणि दश्यन्ते विलोक्यन्ते निरीक्ष्यन्ते । सुद्रा शरीरं तस्या बन्धान्मन्त्रेण बन्धप्रदानाच्यानाद्वा तादशनागमन्त्र [सर्पमन्त्र] चिन्तनाद्वा विषप्रसुप्तस्य गरल-मूरिंछतस्य विषधारितस्योत्थापने सज्जीकरणे निर्विषीकरणे कीहशी युक्तिः । अयस्कान्तस्य दृषद्श्रुम्बकप्रस्त-रस्यायसी लोहस्य समाकर्षण आकृष्टी भ्रमणे वा शक्तेः समुत्पादनान्निष्पादनात् । तथा वैदिकानां वेदोक्तानाम-वैदिकानां शाबराणां वा मन्त्राणामनेकप्रकारेषु बहुविधेषु, बहुभेदेषु कर्मसु कृखेषु सिद्धी निष्पत्ती, शक्तेः समु-त्पादनात् । तथा नानाविधा बहुप्रकारा बहुविधा ये द्रव्यसंयोगी द्रव्यसमुदायास्तेषां वामरणमामृत्युं मरणं मृत्युः, मदो दर्पः, अहंकारो गर्वः, मान्धमपाटवमकुशलमादौ यस्य स मान्यादिस्तस्योत्पादनं निष्पादनम्, अप-हरणमपहतिः, वशीकरणं संवननम्, विद्वेषणं विद्वेषोत्पादनम्, एतेषां द्वन्द्वः । एतान्यादौ येषां कर्मणां तेषु शक्तः समुत्पादनानिष्पादनादेवंविधानामेतादशानामेवंप्रकाराणामन्येषां बहुतराणां तत्र तत्र स्थले सर्वस्मिनेवा-गमः प्रमाणम् । पुराणरामायणमहाभारतादिषु सर्वेष्वेवागमेषु शास्त्रेषु सम्यक्प्रकारेणानेकप्रकारा बहुभेदिभिन्नाः शापवार्ताः शापप्रदानिकवदन्तः । श्रूयन्त्य इति शेषः । तदेव प्रदर्शयति — तद्यथेति । महेन्द्रपदवर्तिन इन्द्र-स्थानस्थायिनः शकस्थानस्थायिनो नहुषनाम्नो राजर्षे राज्यावस्थायां मुनिकत्पस्य साधुसदशस्यागस्त्यमुनेः कुम्भ-जन्मनः शापादाकोशवचनादजगरता पारीन्द्रता । जातेति शेषः । 'आक्रोशाभिषद्गाक्षेपाः शापः साक्षारणा मता' इति हैमः । सौदासस्य च विषष्ठस्यारुन्धतीजानेः सुतस्य पुत्रस्य शापान्मानुषादत्वं मनुष्यभक्षकत्वं नराद-नत्वम् । असुरगुरः शुक्रस्तस्य शापादाकोशाययाते राज्ञस्तारुण्य एव यौवन एव यौवनावस्थायामेव जरसा विस्न-

टिप्प०—1 अहद्द धन्या बुद्धिः! भवत इत्यशे विद्यार्थिभिवोध्यः। 2 नानाविधवृत्यसंयोगानां (संयोगस्य वैचित्र्यावहृत्वात्) मरणमदमान्द्याद्युत्पादनादिषु या शक्तिः समुत्पद्यते पृतस्मात्—कार-णात् च, एवंविधानामन्येषां च बहुतराणामाश्चर्यकर्मणाम्, तत्र तत्र स्थले आगमाः (शास्त्राणि) प्रमाणभूतानि सन्तीत्याशयः।

पाठा०—१ तरिंक कुतोऽयम् २ मुक्तेः. ३ एव. ४ अविसंवादीनिः विसंवादरिःतानिः ५ वाः ६ आमणेः ७ संयोगद्रव्याणाम् ८ मरणामरणमदनादिः मरणमदमान्यः ५ तत्रः, १० आगमाः ११ रामायणमदाआरतादिषुः १२ नहुषस्यः

६६२

ययातेस्तारुण्ये एव जरसा भद्गः । त्रिशङ्कोश्च पितृशापांचाण्डालभावः । श्रूयते च स्वर्गवासी महाभिषो नाम राजासिहोके शैन्तनुरुत्पन्नः । तत्पत्नीत्वर्मुपगताया गङ्गायाः शापदीषाद-ष्टानामपि वसूनां मनुष्येषूत्पत्तिः । तिष्ठतु तावदन्यः । अयमादिदेवो भगवानजः स एव जैमद्मेरात्मजतार्मुपगतः । श्रूयते च पुनश्चतुर्घात्मानं विभज्य राजपेंद्शरथस्य तथैव मथु-रायां वसुदेवस्य । तन्मनुष्येषु देवतानामुत्पत्तिनैवासंभाविनी । न च पूर्वमनुष्येभ्यो गुणैः परिहीयते देवः । न चापि भगवतः कमलनाभादतिरिच्यते चन्द्रमाः । किमन्त्रासंभावनी-यम । अपि च गर्भोरम्भसंभवे देवेन देव्या वदने विशंधन्द्रमा एव दृष्टः, तथा ममापि ख्रे पुण्डरीकस्य दर्शनं समुपजातम् । तदुत्पत्तिं प्रति तयोनीस्येव संदेहः । विनष्टयोः शरीरस्या-विनाशः कथम्, कथं वा पुनर्जीवितंत्रतिलम्भ इस्त्राखिल्लोकप्रसार्थयातप्रभावमधैतमेवैकं कारणमावेदितम् । तचन्द्रमसि विद्यत इस्रेषास्येव वार्ता । तैन्सर्वमेतदित्थमेवावगच्छतु देवः । अन्यच तार्देशाकारकान्तेरखिछछोकाह्वादकारिणोऽन्यत्र संभव एव नास्ति । तत्कस्याणेन-चिरींच्छापावसाने निर्वर्तिर्देगन्धर्वसुतोद्वाहमङ्गळस्य गळत्रयनपयसो वध्वा सह पादयोः

सया कृत्वा भन्नो हानिः। त्रिशङ्कोश्च पितृशापाचाण्डालभावः। श्रुयते चाकर्ण्यते च खर्गवासी देवलोकवासी महा-भिषो नाम राजासिमहोक इहलोके शन्ततुनीम राजोत्पचोऽवतरितोऽवतारं प्राप्तः । शापदोषाच्छापप्रभावात्तत्वीत्वं तत्स्रीत्वसुपगतायाः प्राप्ताया गङ्गायाः शापदोषादष्टानामष्टसंख्यानामपि वस्नां मनुष्येषूत्पत्तिर्जनम प्राहुर्भावः प्रक टीभावः । तिष्ठतु तावदन्यः । अयमादिदेवो भगवानजः स एव जमदमेरात्मजतां पुत्रतां पुत्रभावसुपगतः प्राप्तो जात: । अयते चाकर्ण्यते च पुनरात्मानं चतुर्धा चतुःप्रकारेण विभज्य विभागीकृत्य राजर्षेर्दशरथस्य तनय-त्वमपगतः प्राप्तः । तथैव मथुरायां मधुपरि वसुदेवस्य तनयत्वसुपागतः पुत्रत्वं प्राप्तः । तदिति हेत्वर्थे । मनु-ब्येषु मरेषु देवतानां देवानामुत्पत्तिनिष्पत्तिनैवासंभाविनी नासंभाव्यैव । न च पूर्वमनुष्येभ्यो देवो गुणैः परि-हीयते परिहीनो भवति सामस्येन न्यूनो भवति । न चापि भगवतः कमलनाभात्सकाशाचन्द्रमाः शशाङ्कथन्द्रो-Sतिरिच्यतेऽधिकीभवति । अतः किमत्रासंभावनीयमसंभाव्यम् । अपि चेति प्रकारान्तरे । गर्भस्यारम्भसंभवे च प्रारम्भसमये देवेन भवता देव्या विलासवसा वदने मुखे विशन्त्रवेशं क्वेश्वन्द्रमा एव दृष्टोऽवलोकितः। तथा ममापि खप्ने पुण्डरीकस्य दर्शनं समुपजातम् । ततस्तदुत्पत्तिं प्रति तयोर्द्वयोः पूर्वोक्तयोर्नास्त्येव संदेहो द्वापरः । विनष्ट्योः कथं शरीरस्याविनाशः । कथं वा पुनर्जावितस्य प्रतिलम्भः प्राप्तिरिति । अत्रापीहाप्यखिललोकेषु सम-श्रलोकेषु प्रत्याख्यातः प्रसिद्धः प्रभावो यस्यैवंभूतमसृतमेव पीयूषमेव एकं कारणं निदानमावेदितं कथितम् । तदमृतं चन्द्रमसि चन्द्रे विद्यत इखेषा वार्ता प्रवृत्तिः किंवदन्खरखेव । तत्तसात्कारणादेतत्सर्वमित्थमेवेति देवो-ऽवगच्छतः जानातः । अन्यच तादशाकारकान्तेर्ध्वतेरिखळळोकस्य समग्रजनस्याहादकारिणः प्रमोदजननस्यानन्द-कारकर्थान्यत्र संभव एव नास्ति । तदिति हेत्वर्थे । कल्याणैर्भज्ञलैनीचरादल्पकालेन शापस्याञ्चेपवचनस्यावसाने प्रान्ते सति विनिवैतितं विहितं गन्धर्वसुतायाः कादम्बर्या उद्घाहमङ्गलं विवाहमाङ्गल्यं येन स तस्य गलत्क्षर-

टिप्प०-1 धन्यधन्यष्टीकाकारो यत्प्रत्याख्यातस्य प्रसिद्धार्थमुपदिशति । अस्तु. 'प्रख्यात' इत्येव पाठः । 2 'संभव एव तस्य (चन्द्रस्य)' इति पाठः ।

पाठा०-१ चण्डालभावः. २ महाधिषः. ३ शान्तनुः; शान्तनुपत्नीत्वम्. ४ उपागतायां च गङ्गायाम् ; उपाग-तायाः स्वर्गनायाः, उपगतायां गन्नायाम्, ५ जामदग्नेः. ६ उपागतः. ७ असंभाविताः ८ संभावनीयम्. ९ वथम्। १० प्रकम्भः. ११ प्रख्यातः १२ अमृतमनेककारणम्: अमृतमेव कारणम्. १३ सत्यमित्थमे. १४ ईवृशस्याकारस्य कान्तेः; ईद्रशाकारकान्तेः, १५ अन्विरातः, १६ निवर्तितः

पततः पुत्रत्वसुपगतस्य चन्द्रापीडनाम्नान्तरितस्य छोकपाछस्येव चन्द्रमसो दर्शनेनाजन्मकृत-भेव संतापं परिसद्ध्यति देवः । तथोरेवं शापोऽस्माकं पुनर्वर एव ।

तदस्मिन्वस्तुनि मनागिप न देवेन देव्या वा शोकः कार्यः । मॅझलान्यभिधार्यन्ताम् । अभिमतदेवताराधनेन धनातिसर्जनेन चान्यजन्मोपार्जितं छशलमभिवर्ध्यताम् । अकुशल-मिप वमनियमकष्टव्रतोपवासादिना तपः छेशेन क्षयमुपनीयताम् । अपरमिप वैद्यदेवंगते श्रेयस्करं श्रूयते ज्ञायते वा तत्तद्यैवारभ्य क्रियतां कार्यतां च कर्म । न खलु वैदिकान नामवैदिकानां वा कर्मणामसाध्यं नाम किंचिदिष । उत्पत्तिरिप च तयोः छच्छ्लब्धयोपी- दशेनैव प्रकारेणोपजाता।

इत्युक्तवति शुकनासे सशोक एष राजा प्रत्यवादीत्—'सर्वमेतश्चदार्थेणाभिहितं कोऽन्योऽवशुध्यते ? केन वाऽपरेण वयं परिबोधनीयाः ? कस्य वापरस्यास्माभिर्वचनं कर-णीयम् ? किंतु तद्वत्सस्य मे वैशम्पायनदुः खात्स्फुटनं हृदयस्यामतो दृष्टिलमं सर्वमेवान्य-दुंन्तर्यति । तदेव पश्यामि । तदेव श्रणोमि । तदेवोत्प्रेक्षे । वैदेवमप्रसक्षिते वत्सस्य वदने

स्वयमयोर्लीचनयोः पयो जर्छ यस्य स तस्य वैध्वा सह पादयोश्वरणयोः पततोऽभिषादमं छुवेतः पुत्रतं स्ततामुपगतस्य प्राप्तस्य चन्द्रापीडनाम्नान्तरितस्य व्यवहितस्य लोकपालस्येव सोमयमवरुणकुवेरस्येव चन्द्रमसश्चन्द्रस्य
दर्शनेनावलोकनेन निरीक्षणेनाजन्मनः कृतं जन्म मर्याषीकुस्य कृतमाजन्मकृतमेव संतापहेतुत्वात्संतापं पापं देवः
परिस्यक्ष्यति दूरीकरिष्यति मिष्पापो भविष्यति । विगतपापो भविष्यतीस्यर्थः । तयोर्द्रयोश्चनद्रापीडपुण्डरीकयोरैवं
सापोऽस्माकं पुनर्वर एव ।

त्वसिम्बर्जुनि मनागपीषदिप खरपमि देवेन देव्या वा न शोकः कार्यः । मङ्गलानि श्रेयांस्यभिधार्यन्तीमिभिध्रयन्ताम् । युष्मिभिर्शिमतदेवताया इष्टवािक्छतदेवताया आराधनेन सेवनेन धनस्य द्रव्यस्यातिस्किनेनामिभिध्रयन्ताम् । युष्मिभिर्शिमतदेवताया इष्टवािक्छतदेवताया आराधनेन सेवनेन धनस्य द्रव्यस्यातिस्किनेनातिवितरणेन चाम्यजन्मोपार्जितं परभवोपार्जितं गतभविन्धादितं कुशलमिवर्ध्यताम् । यमा अहिंसासव्यास्तियब्रह्माकिंचनतालक्षणाः । 'अहिंसासव्यमस्तेयत्रक्षािकंचनता थमाः' इति हैमः । कष्टवतं चान्द्रायणादि, उपवासा
श्रीपवस्तानि, एतान्यादी यस्यवंभूतेन तपःक्रेशेन कष्टेनाकुशलमप्यक्षस्याणमप्यशिवमि क्षयं नाशमुपनीयता
श्रीपवस्तान् । अपरमप्यम्यदिप यद्यदेवंगते श्रेयस्करं कल्याणजनकं ग्रुभकारणं श्रूयते आकर्णते ज्ञायतेऽवञ्चष्यते
प्राप्यताम् । अपरमप्यम्यदिप यद्यदेवंगते श्रेयस्करं कल्याणजनकं ग्रुभकारणं श्रूयते आकर्णते ज्ञायतेऽवञ्चष्यते
वा, तत्तद्यैवारभयावदिनात्प्रमृति कियतां विधीयताम् । कार्यतां काराय्यतां च कर्म यज्ञादि ग्रुभकर्मादि ।
बाहिति निश्चयेन निर्धारणेन । नामेति कोमलामन्त्रणे । वैदिकानामवैदिकानां वा कर्मणां किचिदिपि नासाध्यं वर्तिते कष्टतरं वर्तते । अपि चेति युत्तयन्तरे । तयोः कृष्ट्यल्यक्ष्योः कष्टप्राप्तयोरस्पत्तिरपीदश्चेनेव प्रकारेण पूर्वीकिहेत्ना उपजातीत्पन्ना ।

इत्युक्तविति ग्रुकनासे सशोक एव राजा तारापीडः प्रत्यवादीत्प्रत्यव्रवीत् । सर्वमेतयदार्थेण भवताभिहिते प्रतिपादितं तत्कोऽन्योऽवद्युध्यते जामाति । केन वापरेण त्वदन्येन वयं परिवोधनीयाः परिवोधियतुं योग्याः प्रतिपादितं तत्कोऽन्योऽवद्युध्यते जामाति । केन वापरेण त्वदन्येन वयं परिवोधनीयाः परिवोधियतुं योग्याः समर्थाः । कस्य वापरस्य द्वितीयस्यास्माभिवचनं वाक्यं करणीयं निष्पादनीयम् । कित्वित्यव्ययमङ्गीकारे स्वीकारे । समर्थाः । कस्य वापरस्य दित्तीयस्यास्माभिवचनं वाक्यं करणीयं निष्पादनीयम् । कित्वित्यव्ययस्य व्यवहितं तन्मे मम वत्सस्य वैश्वम्पायनदुःखाद्यदयस्य स्फुटनमप्रतो दिव श्रुणोम्याकर्णयामि । तदेवोत्प्रेक्षे वितर्कयामि । तदेव श्रुणोम्याकर्णयामि । तदेवोत्प्रेक्षे वितर्कयामि । तदेव

पाठा०—१ एव. २ जन्म. ३ तत्त्तयोरयम्. ४ मङ्गलान्यभिष्यायन्ताम्. ५ अभिवर्धताम्; अभिवर्धताम्. ६ ल्याजितेन कष्टतमेनोपवासादिधर्मेनियमेन. ७ यद्देवगतेः; यद्यदवगतम्. ८ कर्मणां खळु वैदिकानामवैदिकान । वासाध्यं नाम किन्तिदिप नास्ति. ६ चोत्पत्तिः, १० अन्तरपतितम्. ११ तदेवमप्रत्यक्षमेव मद्रत्सस्य वदनम्.

संसम्भमेवात्मनो न शक्तोमि कर्तुम् । यत्र च ममायमीद्दशः प्रकारस्तत्र देग्याः परिवोधनं दूरापेतमेव । तद्गमनाद्दोऽन्य उपाय एव नास्ति जीवितसंधारणायेखेवमवधारयत्वार्यः ।' इत्युक्तवित तारापीडे चिरात्तनयपीडया तैत्पुरः परित्याजितळ्जं विलासवती कृताञ्जलिखनै- जंगाद—'आर्यपुत्र, यद्येवं तथापि किमपरं विलिम्बतेन । निर्गता एव वयम् । दीयतां प्रयाणम् । उत्ताम्यति मे हृद्यं वत्सस्य दर्शनाय । दुःखापनोदार्थं स्फुटनमङ्गीकृतमासीत् तदेपि संप्रति दर्शनकाङ्कया न रोचत एव । जानामि, वरं दीर्घकाळमपि दुःखान्यनुभवन्ती सकृदिप वत्सस्य दर्शनाय जीवितास्मि, न पुनरसद्यदुःखोपशान्तये संप्रत्येव मृतास्मीति । तदस्य पुनैराशानिबन्धनस्य सर्वात्ययनिवारणोपायस्य वत्साननावलोकनोत्सुकस्य गमनमपि हृद्यस्य तावद्विनोदतां व्रजतु ।'

इति वदन्तीमेव विलासवर्तीर्माखाद्यान्यतमः शुकनासस्यात्मसमः परिणतवयाः पद्दकमी समुपस्त्य स्वेस्तिपूर्वकं व्येज्ञापयत्—'देवि, सैर्वत ऐवापरिस्फुटेन वार्ताकलकलेनीकुलीकृत- हृदया मनोरमा स्वयमेव धावन्यागता । राज्ञो लज्जमाना नोपगता स्थानमिदम् । तदेषा

प्रसिति परोक्षे च वत्सस्य वदने सलात्मनः संस्तम्भमेव कर्तु न शकोिम न समर्थो भवािम । यत्र च ममायमीद्दशः प्रकारस्तत्र देव्या विलासवत्याः परिबोधनं दूरापेतमेव मय्यप्रबुद्धे तस्याः प्रबोधः कुतः स्यादिल्यः ।
जीवितसंधारणाय तत्र गमनाद्देऽन्योऽपर उपायो नास्ति । इत्येवमार्योऽवधारयतु निश्चिनोतु । इत्युक्तविति तारापिदे चिराद्वहुकालात्तनयपीद्या स्वतालां तत्पुरस्तस्य राजः पुरोऽप्रे परित्याजिता दूरीकृता लजा त्रपा यथा स्यात्तथा विलासवती कृताज्ञ लिनियोजितकरकमलोक्षेत्रगादोवाच । हे आर्यपुत्र, ययेवं वर्तते तथािप किमपरं विलिक्तवेत विलम्बकरणेन । वयं निर्मता एवेतो निःसता एव । यतः प्रयाणं प्रस्थानं दीयताम् । वत्सस्य दर्शन्तायालीकताय मे मम हृदयं वक्ष उत्ताम्यति । उत्पत्तिदुःखस्यापनोदार्श दूरीकरणार्थ रफुटनमपि । हृदयस्येति क्रिषः । अङ्गीकृतं खीकृतमासीत् । तदिप संप्रति दर्शनकाङ्क्या विलोकनिल्प्सया न रोचत एव न रचिविषयी-भवित इच्छा न भवित । अहमेतद्वरं जानाम्येवावबुध्ये । दीर्घकालमपि दुःखान्यनुभवन्त्यनुभवन्त्यनुभविषयीक्षवैन्ती सक्कृद्य्येकवारमपि वत्सस्य दर्शनाय जीवितास्मि न पुनरसद्धं सोदुमशक्यं यद्दुःखं तस्योपशान्तये निवृत्तये संप्र- ल्योधनैव मृतास्मीति । तदिति हेत्वथे अस्याशेव निवैन्धनं कारणं यस्य तत्तथा तस्य, सर्वात्ययः सर्वविनाश-स्तस्य निवारण उपायस्य कारणस्य वत्ताननस्यावलोकन उत्सुकस्य निरीक्षण उत्कण्ठितस्य हृदयस्य गमनमिप ताविद्यनेत्तां कात्तत्तामाश्चर्यतां वज्ञत् गच्छत् ।

इति वदन्तीमेविति जलपन्तीमेव विलासवतीमासाय प्राप्यान्यतमोऽपरोऽनिर्दिष्टनामा शुकनासस्यात्मसम आत्म-तुल्यः परिणतवयाः परिपक्षवयाः षट्कमी विप्रः समुपस्त्य समागत्य स्वस्तिपूर्वकं यथा स्यात्तथा व्यज्ञापयत् । किं तिदल्याह—देवीति । हे देवि, सर्वत एव परित एवापरिस्फुटेनाप्रकटेनाव्यक्तेन वार्ताकळकलेन प्रवृत्तिको-लाह्बेन किंवदन्तीकोलाह्बेनाकुलीकृतं व्याकुलीभूतं हृदयं यस्याः सा तथा मनोरमा वैश्वम्पायनप्रस्ः स्वयमेव भावन्ती त्वरितगत्या श्रीप्रगत्या आगच्छन्त्यागता । राज्ञस्तारापीडाल्लजमाना त्रपां कुर्वाणेदं स्थानं नोपगता ना-

टिप्प॰—1 न प्रत्यक्षीकृते सति, इत्याशयः। 2 'पत्युः पुरः परित्यस्य लजाम्' इति पाटः। 3 'दुराशानिबन्धनस्य' (दुराशया नितरां बन्धनं स्थितिर्थस्य) इत्येव पाटः।

पाठा०—१ पत्युः पुरः २ वदिष हुःखापनोदार्थ स्फुरितमस्याशंसितं हृदयमासीत्, ३ चिरंम्, ४ दुराशाः ५ अभिवन्थनस्य ६ उन्मुखस्य ७ रदन्तीम् ८ आगत्य ९ आत्मतमः, १० षट्ट्रकर्मवान् ११ स्वस्तीत्युक्त्वा ११ न्यक्तपयत्. ११ सर्वेत्रेव १४ अमुना १५ आकुकीक्रियमाणः

मातृगृहस्य पृष्ठतस्तिष्ठति । पृच्छति च देवीम्—'किमेभिः कथितम् ? जीवति मे वत्सो वैद्यानपायनः ? स्वस्थरारीरो वा ? ढोकितो वा पुनर्युवराजस्य । कं वर्तते । तावागिमिष्यतो वा कियद्भिदिवसेः' इति । राजा तु तदुपरितवार्ताया अपि कष्टतममाकण्ये दीणे इव शुना, शतगुणीभृतशोकोर्द्धुताङ्की विद्यासवतीमवादीत्—'देवि, न श्रुतं किंचिदैपि वत्सयोः प्रियसख्या ते । अन्यत्रश्च श्रुत्वा कदाचिज्ञीवितेनैव वियुज्यते । तदुत्तिष्ठ । स्वयमेव धेर्य-मालम्ब्य सर्ववृत्तान्तानुकथनेन संस्थापय प्रियसखीं तथा यथार्यशुक्तनासेन सह यातव्यम्' इत्येवमुत्थाप्य सपरिजनां विद्यासवतीं व्यसर्जयत् । आत्मनापि शुक्तनासेन सह गमन-संविधानमकारयत् ।

अथ तथा प्रस्थित राजनि राजानुरागाबन्द्रापीडक्षेहेन चाश्चर्यद्शैनकुत्ह्लाय प्रथमगतिष्ट-पुत्रश्चातृमित्रस्वजनद्शैनाय च गृह्रक्षकवर्जमुज्जयिन्याः सकल एव लोको गन्तुमुद्दचलत्। राजा तु शीघ्रगमनविघातहेत्नसमस्तानेव निर्वर्शे प्रलघुपरिकरः पिवन्निव पन्थानम् ,एकदिवसेनैव प-रापतितुमीह्मानः,स्तोकत एवाष्वनः प्रभृत्युत्ताम्यता हृद्येन 'कियत्यध्वन्यद्यापि वर्तामहे, कति-

गता न प्राप्ता । तदेषा मनोरमा मातृग्रहस्य पृष्ठतः सदनस्य पृष्ठिविभागतिस्तिष्ठति स्थितास्ते । देवी विलासवर्ती च पृच्छिति प्रश्नं करोति । एभिलेंखहारिभिः किं कथितं किं प्रतिपादितं संदेशहारकैः किमुक्तम् । मे मम बत्सो वैश्वम्पायनो जीवित प्राणिति स्वस्थं नीरुजं शरीरं यस्यैवंभूतो वा कौकितो वा मिलितो वा पुनर्युवराजस्य चन्द्रापीडस्य । क वर्तते तिष्ठति । कियद्भिदिवंसैस्तौ ह्रौ चन्द्रापीडवैशम्पायनावागमिष्यत आगमनं करिष्यत हिते । राजा तु तदुपरितवार्ताया गृत(ति)वार्तायाः किंवदन्त्या आपि केष्टतममितिकष्टं समाकर्ण्य श्रुचा सीर्ण इव शिर्ण इव शतगुणीभूतो यः शोकस्तेनोत्छतं व्याप्तमङ्गं यस्याः सैवंविधां विलासवतीमवादीदज्ञवीत् । हे देवि, ते तव प्रियसख्या मनोरमया वत्सयोः पुत्रयोश्वन्द्रापीडवैशम्पायनयोः किंचिदिप न श्रुतं नाकर्णितम् । अन्यतः परेभ्यः श्रुत्वाकर्ण्यं कदाचिज्ञीवितेनैव प्राणितेनैव वियुज्यते मुच्यते । तत्तस्मात्कारणादुत्तिष्ठोत्थानं कुर्वभ्युत्थानं परेभ्यः श्रुत्वाकर्ण्यं कदाचिज्ञीवितेनैव प्राणितेनैव वियुज्यते मुच्यते । तत्तस्मात्कारणादुत्तिष्ठोत्थानं कुर्वभ्युत्थानं परेभ्यः श्रुत्वाकर्ण्यं कदाचिज्ञीवितेनैव प्राणितेनैव वियुज्यते मुच्यते । तत्तस्मात्कारणादुत्तिष्ठोत्थानं कुर्वभ्युत्थानं संस्थापय संस्थापनां कुरु यथार्यश्चकनासेन सह यातव्यं गन्तव्यं मवति । इत्येवंप्रकारेणोत्थाप्य सपरिजनां संस्थापय संस्थापनां कुरु यथार्यश्चर्यत्तत्र गमनायाज्ञां दत्तवान् । आत्मनािप शुक्रनासेन सह गमनसंविभ्धानं प्रयाणसामग्रीमकारयज्ञलनिधि व्यधापयिज्ञिष्यादयत् ।

अथ तथा प्रस्थित तेन प्रकारण चिलते राजिन चृपे, राज्ञोऽनुरागात्मेहात्प्रीतेः, चन्द्रापीडस्थ स्नेहेन प्रेमणा चाश्चर्यस्य दर्शनमनलोकनं तस्मिन्कृत्हलं कौतुकं तस्मै, प्रथममादौ गता ये पितरो जनकाः, पुत्राः सताः, भातरो बान्धवाः, मित्राणि सुहृदः, स्वजना ज्ञातयः, तेषां दर्शनायानलोकनाय च गृहरक्षकवर्ज सद्मरक्षकाः भातरो बान्धवाः, मित्राणि सुहृदः, स्वजना ज्ञातयः, तेषां दर्शनायानलोकनाय च गृहरक्षकवर्ज सद्मरक्षकाः निवहायोज्जयिन्या विद्यालायाः सकल एव लोको गन्तुं गमनायोदचलहुद्दपतत् । राजा तु चृपोऽपि शीप्रं विद्याना विद्यालायाः सकल एव लोको गन्तुं गमनायोदचलहुद्दपतत् । राजा तु चृपोऽपि शीप्रं यद्ममनं तस्य विधातहेतूनगमनप्रतिबन्धकारिणः समस्तानेव सर्वानेव निवर्क्ष विसर्ज्यं, प्रलघुपरिकरः स्वत्पपरिचारः पन्थानं मार्गं पिबन्निव पानं कुर्वन्निव। एकदिवसेनैव परापतितुं प्राप्तुमीहमानोऽभिल्लमाणोऽभिवाञ्च- वारः पन्थानं मार्गं पिबन्निव पानं कुर्वन्निव। एकदिवसेनैव परापतितुं प्राप्तुमीहमानोऽभिल्लमाणोऽभिवाञ्च- वारः स्तोकत एवाध्वने मार्गात्प्रमृति च हृदयेनोत्ताम्यतोत्तपता वक्षसोत्तपताद्यापि कियत्यष्विन वर्तामहे

टिप्पo-1 मरणवार्तातोऽपि अतिकष्टकरं मनोरमाया वाक्यं समाकण्येत्वर्थः । उत्त, न केवलं वैश-स्पायनस्य मरणमेव, परं ततोपि कष्टतरं महाश्वेतोपसर्पणादिकं समाकण्येत्वर्थः ।

पाठा०—१ का वार्ता का वा वर्तते. ३ छत्सुताक्षीम्. ३ वत्सयोः क्रते किचिदिए, ४ संस्तम्भयः ५ तथापि, ६ निर्वर्षः

परेदिवसैः परापतामः' इति मुहुमुहुस्तुरंगमारोपितं त्वरितकमाहूँय पृच्छनेविच्छन्नसैः प्रयाण-कैर्वहन्नबहुभिरेव दिवसैराससादाच्छोदम् । आसाद्य च विकल्पशतदोलाधिरोहणदुःस्थितेना-न्तरात्मना दूरस्थित एव प्रथममाप्ततमानश्ववारान्वार्तान्वेषणाय त्वरितकेन सार्धं प्रहितवान् ।

अथ तैः सार्धमागच्छन्तम्, उन्झितात्मसंस्कारमं िठनक्कशशिरम्, अवनितलिनेविशितोत्तमाङ्गम्, उद्घाष्पदीनतरदृष्टिम्, जीवितल्रज्ञया रसातलिम् प्रवेष्टुमीहमानम्, अहमहिमकया
परस्परावरणेनेवात्मदर्शनमभिरक्षन्तम्, अश्चतमिष हतिम्ब, सपरिच्छदमिष सुषितिम्ब,
जीवन्तमिष मृतमिब, ससंश्रमकृतागमनमि प्रतीपमाक्चव्यमाणचरणमिव, अङ्गरेव सह
गिलितोत्साहम्, चापेनेव सह मुक्तात्मानम्, वैक्वव्येनेव सहोपसर्पन्तं मेघनादपुरः सरं सकलमेव चन्द्रापीडचरणतलिबद्धजीवितं राजपुत्रलोकमालोक्योक्षसितन्यनः शोकोिमविगाकान्तोऽप्युच्छ्वसित इव दृदीभूतचन्द्रापीडदेहाविनाशप्रस्थेनान्तरात्मना निवृत्य सावरणपर्याणवर्तिनीं विलासवतीमवादीत्—'देवि, दिष्टा वर्धसे । श्रियते सत्यमेव शरीरेण वत्सः ।
येन सकल एवायं तचरणकमलानुजीवी राजपुत्रलोकस्तत्पादमूलादागतः' इति ।

कियति मार्गे वयं साः, कितपयैदिवसैः परापतामो गच्छाम इति च मुहुर्मुहुस्तुरंगमारोपितं न्यस्तमारूढं त्वरित-कनामानं सेवकमाहृयाह्वानं कृत्वामन्त्रणं विधाय पृच्छन्प्रश्नं कुर्वजविच्छिजकैर्निरन्तरेरन्तररिहतैः प्रयाणकैर्गम-नैनेहन् चळजबहुभिरेव स्तोकेरेव दिवसैर्वासरेरच्छोदं सर आससाद प्राप्तवान् । आसाद्य च प्राप्य च विक-रुपानां संकरुपानां शतं तदेव दोळा प्रेङ्क्षा तद्धिरोहणमबस्थानं तेन दुःस्थितेन दुःखितेनैवंविधेनान्तरात्मनान्तः-करणेन दूरस्थितो दिवष्ठस्थितः प्रथममादाषाप्ततमानितश्चयेन यथार्थोपदेष्ट्वनश्चवारान्सादिनो वार्तान्वेषणाय वृत्ता-न्तश्चर्यथै त्वरितकेन सार्थं प्रहितवान्प्रेषितवान् ।

अशेति । तैः पूर्वप्रेषितैः सार्धं समागच्छन्तमायान्तमुज्झितस्खक्त आत्मसंस्कारः क्षास्नादिरूपो येन स तम् । मिलिनं करमलं कृतां क्षामं शरीरं यस्य स तम् । अवनितले निवेशितानि स्थापितान्युत्तमाङ्गानि शिरांसि येन स तम् । उद्घाष्पेणोद्गतनेत्राश्रुणा दीनतरातिदुःखिता दृष्टियस्य स तम् । जीवतलज्जया प्राणितत्रपया रसातलसिव पातालमिन प्रवेष्टं प्रवेशं कर्तुमीहमानं स्पृहमानम् । अहमहमिकयाहं पूर्वमहं पूर्वमिति स्वरूपया । 'अहमहमिका त सा स्यातपरस्परे यो भवलाहंकारः' इत्यमरः । परस्परमन्योन्यमावरणमाच्छादनं तेनातमदर्शनं स्वावलोकनमन भिरक्षन्तं रक्षां कुर्वन्तम् , अक्षतमप्यखण्डमपि हतमिव कृतक्षतमिव, सपरिच्छदमपि सपरिवारमपि सपरिस्कन्व-मपि मुषितमिव छण्डितमिव, जीवन्तमप्यसुमन्तमिप मृतमिवोपरतमिव, ससंभ्रमं सादरं दरेण भयेन सहितं सभयं वा कृतं विहितमागमनं येनैवंविधमपि प्रतीपं विलोमम् । पश्चादिति यावत् । आकृष्यमाणौ चरणौ यस्य स तम् । सहाङ्गेरेव गळितश्युत उत्साहो यस्य स तम् । चापेन धनुषा सह मुक्तस्यक्त आत्मा येन स तम् । वैक्रन्येनैव विह्वछत्वेनैव सहोपसर्पन्तं गर्च्छैन्तम् , मेघनादः पुरःसरोऽप्रगाभी यस्य स तम् । सकलमेव समस्तमेव चन्द्रापीडस्य चरणतळं तत्र निवदं स्थापितं जीवितं येन स तम् । एवंविषं राजपुत्रलोकं नृपसुतजनमालोक्य वीक्ष्योलसिते नयने लोचने यस्य सः। शोकस्य शोचनस्योमेयस्तरंगाः कलोठास्तेषां वेगो रयस्तेनाकान्तोऽपि व्याप्तोऽप्युच्छ्वसित इवोल-सित इव दढीभूतः कठिनीभूतो निश्चितश्चन्द्रापीडदेहस्याविनाशप्रत्ययो यस्यैवंभूतेनान्तरात्मना निवृत्य सावरणं यरपर्याणं पत्ययनं तत्र वर्तिनीं विलासवतीमवादीत् । किं तदित्याह—हे देवि. त्वं दिख्या भाग्येनाहष्टेन वर्धस एधसे । येन कारणेन वत्सः सल्यमेव शरीरेण भ्रियते भार्यते । येन हेत्रना सकल एव समग्र एवायं तस्य वत्सस्य भरणकमलं पादसरोजमनुजीवतीखेवंशीलो राजप्रत्रलोको नृपसुतजनस्तस्य चन्द्रापीडस्य चरणमूलादागत इति।

टिप्प०-1 उद्दाष्पा दीनतरा च दृष्टिर्यस्य तमित्यर्थो योग्यः । 2 आगच्छन्तमित्यर्थो योग्यः ।

पाठा०-- १ आहूयाहूय, २ अविच्छित्रेश्च, ३ सह. ४ मिलनीक्कत. ५ बाष्पेण, ६ नवीन, ७ तनय.

सा तु तदाकण्ये किंचिदात्मपाणिनेवोत्सारितावरणसिचयाञ्चला निश्चलया दृष्ट्या चिरमिवालोक्य तनयनिर्विशेषं राजपुत्रलोकमं विच्लिन्नाश्चधारापि धेर्यमुन्मुच्योचैरारितवती—
'हा वत्स, कथं सहपांसुक्रीडितस्येतावतो राजपुत्रलोकस्य मध्ये त्वमेवको न दृश्यसे' इति ।
तथा रदन्तीं तु तां समाश्वास्य, दूरत एव राजा समं सर्वलोकेनावनितलनिवेशितोत्तमाङ्गं
मेघनादम् 'इतो लोकस्व' इत्यादिश्योदिश्याप्राक्षीत्—'मेघनाद, कथय को वृत्तान्तो
बत्सस्य' इति । स तु व्यञ्चापयत्—'देव, चेतनाविरहाचेष्टामात्रकमेवापगतम्, शरीरे
पुनर्ज्ञायते दिवसे दिवसेऽप्यधिका कान्तिः समुपजायते' इति । राजा तु तच्छुत्वा जीवितप्रतिलक्ष्मे समुपजातप्रसाकाः 'श्चतं देव्या मेघनादस्य वचनम्, तदेहि, चिरात्पुनः कृतार्थयामो
दर्शनेनात्मानम्, पश्चामो वत्सस्य वदनम्' इत्यभिद्धान एवाभिवर्धितगितिविशेषया
करेण्वा महाश्वेताश्रममगमत्।

अथ सहसैव तचन्द्रापीडगुरुजनागमनमाकण्ये पुरेः प्रकीर्णतारमुक्तानुकारिनयनविन्दुँसं-

सा त्विति । सा विलासवती किचिदातमपाणिनैय स्वकीयकरेणैयोतसारितमूर्धाकृतमावरणसिचयस्याच्छाद-नस्य वस्त्रस्याञ्चलं प्रान्तं यया सा । 'सिचयो वसनं चीराच्छादौ सिक्चेलवासित । पटप्रान्ताञ्चलस्यान्ते' इति हैमः । निश्चलया निर्निमेषया मेषोन्मेषरहितया दृष्ट्या दश्चा चिरमिव बहुकालसदृशं तनयनिर्विशेषं यथा स्यात्त-थालोक्य निरीक्ष्याविच्छित्राऽत्रुदिताऽश्रुधारा यस्यामेवंविधापि धेर्थ साहससुन्मुच्य संखज्योचैर्गाढखरेणालार्थ-मारिटतवती रोदनं कृतवती, तदेव दर्शयनाह—हा इति । हा इति खेदे । हे वत्स हे पुत्र हे सुत, कथं सहपांसुक्रीडितस्य सार्धं रजःकालितस्यैतावत इयतो राजपुत्रलोकस्य चपसुतजनस्य मध्येऽन्तरा त्वमेव भवाने-वैको न दरयसे त्वत्सैदशो न दरयसे न दिग्वषयीभवित इत्यमुना प्रकारेणानेकप्रकारेण तथा रटन्ती हदन्ती तु तां विलासवतीं समाश्वास्याश्वासनां कृत्वा राजा तारापीडो दूरत एव दविष्ठ एव दूरस्थ एव सर्वलोकेन समं सर्व-जनेन सार्धमवनितळे वसुधातळे निवेशितसुत्तमाझं येनैवंभूतं मेघनादमितो ढौकखोति अानिहीत्यादिर्येत्युक्त्वो-द्दिय नाममात्रप्रहर्ण कृत्वाप्राक्षीदपृच्छत्। तदेव दर्शयचाह—मेघेति। हे मेघनाद, कथय ब्रूहि वत्सस्य पुत्रस्य कः कीदशो वृत्तान्त इति । स तु मेघनादो व्यज्ञापयद्विज्ञतिमकाषीत् । हे देव हे स्वामिन्, चेतनाविर-हाज्ज्ञानाभावादज्ञानभावाचेष्टामात्रकमेव केवलं चलनादिकियामात्रं शरीरे देहे^⁵ पुनरपगतं निवृत्तं ज्ञायते दिवसे दिवसेऽप्यभिका कान्तिः प्रचुरद्युतिः समुपजायते समुत्पद्यत इति । राजा तु तच्छुत्वा तदाकर्ण्य जीवित-प्रतिलम्भे जीवितप्राप्ती समुपजाता प्रत्याचा स्पृहा यस स मेघनादस्य वचनं देव्या श्रुतमाकर्णितम् । तदेहि । चिराचिरकाछेन प्रचुरकाछेन पुनरात्मानं दर्शनेनावळोकनेन निरीक्षणेन कृतार्थयामः कृतार्थीकुर्मः । वत्सस्य बद्नं पर्याम इस्यभिद्धान एवेति कथयनेवेति वदनेवाभिवर्धितो वृद्धिं प्रापितो गतिविशेषो यस्याः सा तया करेण्वा हस्तिन्या ऋत्वा । तामारुद्येखर्थः । महाश्वेताश्रममगमत् ।

करणा हास्तम्या कृत्या । पानास्वयः । अथिति । तद्गमनानन्तरं सहसैवाकस्मादेव तचन्द्रापीडस्य गुरुजनस्य मातृपितृजनस्यागमनमाकर्ण्ये श्रुत्वा पुरः प्रकीर्णो विश्विसीस्तारा उज्ज्वलानि यानि मुक्ताफलानि ता अनुकरोतीत्येवंशीलः प्रकीर्णतारमुक्तानुकार्येवं

टिप्पo—1 'यस्वाः' इत्युचितम् । 2 मार्गे गच्छतः पुनः प्रलापोयम् । सर्वे दृश्यन्ते, त्वमेवैको न टिप्पo—1 'यस्वाः' इत्युचितम् । 2 मार्गे गच्छतः पुनः प्रलापोयम् । सर्वे दृश्यन्ते, त्वमेवैको न दृश्यसे, इस्येवार्थः । 3 ढोकस्व क्षागच्छ । टीकाकारस्य तु लोकान्तरगतं व्याकरणम् । 4 उद्दिश्येति पाठो अष्टेः परिगृहीत एव । 5 चेष्टामात्रकमेवाऽपगतम्, ज्ञारीरे दिवसे दिवसेऽभ्यधिका कान्तिः समुपजायते अष्टेः परिगृहीत एव । 5 चेष्टामात्रकमेवाऽपगतम्, ज्ञारीरे दिवसे दिवसेऽभ्यधिका कान्तिः समुपजायते अष्टेः परिगृहीत एव । 5 चेष्टामात्रकमेवाऽपगतम्, ज्ञारीरे दिवसे दिवसेऽभ्यधिका कान्तिः समुपजायते चित्रकार्ये वाद्यम्, टीकाकारबुद्धया लेखकदो- इति ज्ञायते । क्षयमन्वयो योग्यः । 6 प्रकीर्णानि इत्यादि क्षीवत्यं वाद्यम्, टीकाकारबुद्धया लेखकदो- वाद्यम् प्रमादो दृश्यते ।

पाठा०-१ विलोक्य. र अविकास, इ उद्दिश्योद्दिश, इत्यादिश्य. ४ व्यक्षपयत्. ५ पुनः ६ संदोहम्.

दोहा 'हा, हतास्मि मन्दपुण्या दुःखेकभागिनी । न जानाम्येव विस्मृतमरणा कियवावद-हमनेनानेकप्रेकारं खलीकारदानेकपण्डितेन द्ग्धवेधसा परं द्ग्धव्या' इस्मिद्धानेव धा-वित्वा हिया महाश्वेता गुद्दीभ्यन्तरमविशत्, चित्ररथतनयापि सत्वरोपसृतसखीकद्म्बकाव-लिक्वतशरीरा तूष्णीमेव मोहान्धकारम् । तद्बस्थयोश्च तयोः शुकनासावलिकतशरीरो राजा विवेशाश्रमपदम् । तद्नु मनोरमावलिक्ता पुरःप्रधावितोत्षुतायततरहृष्टिः 'क मे वत्सः' इति पृच्छन्ती विलासवती । प्रविद्य च सह तयेव कान्साऽविरहितमुपरतसर्वप्रयत्नं सुप्तमिव तं पुत्रवत्सला तनयमालोक्य यावन्न परापतत्येव तारापीडस्तावद्विलासवती विधारयन्तीं मनोरमामप्याक्षिप्य दूरत एव प्रसारितबाहुलताद्वया रयोग्मुक्तजर्जराभिनेयनजलधाराभिः प्रस्रवेण च सिद्धन्ती महीतलम् 'एह्योहि जात दुर्लभक्त, चिराहृष्टोऽसि, देहि मे प्रतिवचनम् । आलोकय सकदिप माम्, अनुचितं तात तवैतद्वस्थानम् । उत्थायाङ्कोपगमनेन मे संपादय तनयोचितं स्नेहम् । न चानाकणितपूर्वं बाल्येऽपि त्वया मद्रचनम्, अद्य किमेवं विलपन्सा

विधो नयनविन्दुर्शेचनबिन्दुसंदोहो यस्याः सा तथा। हा अहं हतास्मि पीडितास्मि। कीदशी। मन्दं खल्पं पुण्यं यस्याः सा । पुनः कीदशी । दुःखमेकं केवलं भजतीत्येवंशीला सा तथा । अहं न जानाम्येव नावबुध्ये एव । विरमृतं विस्मरणतां गतं मरणं मृत्युर्यस्याः सा । कियदावदहमनेन दग्धवेधसा ज्वलितव्रह्मणानेकप्रकारं यथा स्यात्तथा खलीकारस्य स्खलनविधेः प्रदान एकपण्डितेनात्यन्तचतुरेण दग्धव्या दहनीया ज्वालनीया । इत्यभिद-धानैविति कथयन्स्येव हिया त्रपया धावित्वा घावनं कृत्वा महाश्वेता गुहाभ्यन्तरमविशह्रीमध्यमाविवेश । चित्र-रथतन्यापि कादम्बर्यपि सत्वरं शीघ्रसुपस्तं पार्धे समीप आगतं सखीकदम्बकं तेनावलम्बितं साम्भितं शरीरं थस्याः सा तूष्णीमेव मौनमेव मोहान्धकारमाविशन्मूच्छीमगमत् । तदवस्थयोस्तादशयोश्च तयोर्महाश्वेताकादम्ब-थों द्वियोः सत्योः, शुक्रनासेनावलम्बितं धतं शरीरं यत्यैवंभूतो राजाश्रमपदं विवेश प्राविशतप्रवेशं चकार । तदनु पश्चाम्मनोरमयावलम्बिता, पुरोऽग्रे प्रधाविता चघलायततरातिचीर्घा दृष्टिर्यस्याः सा क मे मम वत्स इति प्रच्छन्ती प्रश्नयन्ती विलासवती तथैव मनोरमयैव सह प्रविश्य च प्रवेशं कृत्वैव सहजया खाभाविकया कान्त्याऽविरहितं दीत्या सहितं (कान्त्या सहित) सुपरतो निवृत्तः सर्वः प्रैयक्ष उद्यमो यस्मात्स तम् । अत एवोत्प्रेक्षते । सुप्तमिष कृतनिद्रमिव निद्रावशमिव, पुत्रे सुते सूनी वत्सला हितकारिणी तनयं पुत्रं सुतमालोक्य यावज्ञ परापतत्येव पश्चा-दागच्छत्येव तारापीडस्तावद्विलासवती विधारयन्ती देहावष्टभभं कारयन्ती मनोरमामप्याक्षिप्याक्षेपणं कृत्वा दूरत एव दिवष्ठत एव प्रसारितं विस्तारितं बाहुलताह्रयं भुजवलीयुग्मं यया सा रयेण वेगेनोन्मुकात एव प्रान्ते जर्जराः शिथिलास्ताभिर्नयनयोर्जलधाराभिरश्चसंतानैः प्रस्रवेण स्तनोद्गतदुर्भन च महीतलं सिम्बन्ती सेकं कुर्वन्ती सेचनं कुर्वन्ती—हे जात हे पुत्र हे वत्स, एहोह्यागच्छागच्छ । हे दुर्छभक हे दुष्प्राप, चिराचिरकालाद्वहुकालेन दृष्टोऽस्पवलोकितोऽसि निरीक्षितोऽसि । मे मम प्रतिवचनं प्रत्युत्तरं देहि । मां सकृदिप चैकवारमप्यालोकय हिन्वषयीकुरु दृष्ट्यावलोकनं कुरु । हे तात हे पितः, तवैतदवस्थानमनुचितमन्याय्यम् । जत्थायोत्थानं कृत्वाङ्के क्रोडि उत्सक्ने यदुपगमनं तेन मे मम तनयोचितं पुत्रन्याय्यं तनययोग्यं होई प्रेम संपादय विघेहि। बाल्येऽपि बाल्यावस्थायामपि त्वया भवता मद्भचनं मातृवचो न चानाकर्णितपूर्वं न चाश्रुतपूर्वम् । अद्य किं जातम् । एव-

टिप्प॰—1 'प्रविद्य च सहजयैव कान्साऽविरहितम्' इस्वेव पाठः । 2 निष्ट्रतसर्वेचेष्टमित्यर्थः । 3 उन्मुक्ताः अत एव, इति शुद्धं बोध्यम् । 4 मन्ये, टीकाकारस्य समये समये प्रमाद-वेतालावेशो भवति यत् 'तातः पितिर पुत्रे च' इति स्थाने स्थाने स्थां ठिखन्नपि, अत्र विस्तरं गायति ।

पाठा०—१ प्रकार. २ गृहा. ३ सहजया. ४ पुरतमयमिव; प्रस्तरमयमिव. ५ पुत्रवस्सळः. ६ अनाऋमित-पूर्वम् ; अनवक्षणितपूर्वम्.

अपि न ग्रुणोिष ? जात, केन रोषितोऽसि ? एषा तोषयामि वत्सं पाइयोनिपत्य । पुत्र चन्द्रापीड, प्रणम तावत्यत्युद्गस्य त्वत्कोहादेवातिवूरमागतस्यापि पितुः पादो । क सा गता ते गुरुभक्तिः ? क ते गुणाः ? क स कोहः ? क सा धर्मज्ञता ? क तिपतृपक्षपातित्वम् ? क सा बन्धुपीतिः ? क सा परिजनवत्सळता ? कथमभाग्येमें सर्वमेकपद एवोत्सृज्येवमी-दासीन्यमवळम्ब्यावस्थितोऽसि । अथवा यथा ते सुखं तथा तिष्ठ । वैयमुदासीनहृद-यास्त्वयि' इति कृतार्तप्रछापा समुपसृत्य पुनः पुनर्गादमाळिक्वयाङ्गानि, शिरः समाव्राय, कपोळी चुम्बित्वा, चन्द्रापीडस्य चरणावृत्तमाङ्गे कृत्वोन्मुक्तकण्ठमरोदीत् ।

तथा छद्नतीं तु तामन्तरितनिजपीडस्तारापीडश्चन्द्रापीडमपरिष्वज्येव सर्वप्रजापीडापह-रणक्षमाभ्यां भुजाभ्यामवलम्ब्याववीत्—'देवि, यद्यथाऽऽवयोः सुकृतैर्पत्यतामुपगतस्तथापि देवतामृतिरेवायमशोचनीयः। तन्मुंच्यतामयमिदानीं मनुष्यलोकोचितः शोचितव्यवृत्तान्तः। अस्मिक्लोके कृते न किंचिद्पि भवति । केवलं गल एव स्फुटति, रहतो न हृदयम् ।

मसुना प्रकारेण विल्पन्ता प्रलपन्ता अपि न श्र्णोषि नाक्ष्मेयसि । हे जात, केन रोषितः कोधं प्रापितोऽस्यस्यां प्रापितोऽसि । एषा विलासवती पादयोश्वरणयोर्निपत्य निपतनं कृत्वा प्रणामं कृत्वा वरलं पुत्रं तोषयामि
संतोषयामि तृष्टिमुत्पादयामि । हे पुत्र हे वत्स हे स्नो चन्द्रापीड, प्रत्युद्धस्य संमुखमागस्यामिमुखमागत्य
तावदावौ त्वत्केहात्तव प्रेम्णस्लरप्रीतेरेवातिद्रमागतत्यातिदिवष्ठमागतस्य पितुस्तारापीडस्य पादौ चरणौ प्रणम्
ममस्कुर । सा ते तव गुरुभक्तिः पित्यरिराध्यत्वेन ज्ञानं श्रद्धा वा वासना वा क गता कुत्र याता । ते तव गुणा
भवद्धणाः शौर्यादयः क । स प्राक्तनः स्नेहः प्रेम क । सानिर्वचनीया वक्तुमशक्या धर्मज्ञता वृषवेतृता धर्मज्ञामृता क । तत्सर्वप्रसिद्धं पितृपक्षपातित्वं क जनकमताश्रयित्वं क । सा वन्धुप्रीतिः क स्वजनेषु स्नेहः क स्वजनेषु प्रेम क । सा परिजने परिच्छदे वत्सलता हितकारिता क । ममाभाग्येर्डुदेवैमें ममैकपद एव सर्वमुत्सुज्यैव
त्यक्तवेव कथमौदासीन्यं माध्यस्थ्यमवलम्ब्यालम्बनीकृत्यावस्थितोऽसि अथवेति पक्षान्तरे । यथा ते तव सुखं
तथा तेन प्रकारेण तिष्ठावस्थानं कुरु । वयं तदासीनमुदासतां गतं हृदयं चेतो येषा ते तथोक्तास्त्वयि विषये ।
इति कृत आर्तप्रलपो यया सैवंविधा विलासवती समुपस्त्य समीपे गत्वा पुनः पुनर्वारंवारमङ्गानि हस्तासीन
गाढं दृवमालिङ्गयाश्वरूप्य शिर उत्तमाङ्गं समाप्रायाप्राणं कृत्वा क्योले प्रिषदी चुम्बत्वा चुम्बनं कृत्वा चन्द्रापीइस्त चरणी पादावृत्तमाङ्गे शिरसि कृत्वोन्मुक्तकण्ठं यथा स्यात्तथारीदीद्धदंनं चकार ।

तथाप्रकारेण रुदन्तीं तु तामन्तिरता व्यवहिता निजपीडा येने स एवंभूतस्तारापीडश्चन्द्रापीडमपरिष्वज्येवान् नालिङ्गयैव सर्वप्रजायाः समग्रलोकस्य सर्वप्रकृतेः सकलजनस्य पीडार्तिस्तस्या अपहरणे दूरीकरणे क्षमाभ्यां समर्थाभ्यां भुजाभ्यां बाहुभ्यामयलम्ब्यालम्बनीकृत्याववीदभ्यधादवीचत् । किं तिदल्याह—देवेति । दे देवि, यदिति हृत्वर्थे । यथा येन प्रकारणावयोस्तारापीडविलासवलोः सक्तैः पुण्येरपल्यतां प्रस्तितामुपगतः प्राप्तः । 'सक्ति पुण्यवान्धन्यः' इति कोशः । तथाप्ययं देवतामूर्तिरेव देवस्तरूप एवाशोचनीयो न शोचनीयः शुचं कर्तु-मयोग्यः । तत्तस्माद्वेतोरिदानीं सांप्रतमयं मुच्यतां लज्यताम् मनुष्यलोकस्योचितो योग्यः शोचितव्यवृतान्तः

टिप्प0-1 यस्य, स्वां पीडामगणयश्वित्यर्थः । 2 'यद्यप्यावयोः सुकृतैरपस्यतासुपगतः' इति पाठो मनोरमः ।

पाठा०-- शौदासीन्यः अनुदासीनः २ दोभ्यांम् ३ यद्यप्यावयोः ४ उपगतोऽपस्यताम् ५ तन्युच्यताम् । ६ मनुष्यक्षेद्वोचितशोचितव्यवृत्तान्तसः मनुष्यलोकोचितः परिशोचितव्यवृत्तान्तः ७ न शोके कृते ।

800

निर्थंकं प्रस्पितमेव निर्याति वैद्नाम जीवितम् । निरासक्षं नयनजस्मेव पत्ति न शरीरम् । आपि च वत्सस्याद्रीनमात्रमेवावयोः पीडाकरम् । तचैवमालोक्यमाने मुखेऽस्य दूरापेतम् । अपरमस्यामवस्थायामावाभ्यामपि तावत्परमवष्टनमं कृत्वा मनोरमा शुकनासश्च संघारणीयौ ययोर्लोकान्तरितो वैशन्पायनः । तिष्ठेतां तावदेतावपि । यस्याः प्रभावात्प्रनरन्भवनीयो वैत्सस्य जीवितप्रतिलम्भाभ्यद्यमहोत्सवः सैवैवं गन्धवराजतनया वध्नतेऽस्मदागमनशो-कोर्मिसंक्रान्तिमृढा सनामग्रहणसुन्सुक्ताक्रन्दाभिः प्रियसखीभिमाँ हाँमाणाऽचापि संज्ञां न प्रतिलभते । तेरेनां ताबदुःशाप्याङ्के कृत्वा चेतनां लम्भय । ततो यथेच्छं रोदिष्यसि' ।

इसिमिहिता राज्ञा विकासवती—'क सा में वत्सस्य जीवितनिवन्धनं वधूः' इसिम्ध-सेव ससंभ्रमगुपर्वताप्रतिपन्नसंज्ञामेवाङ्केनादाय, कादम्बरी करेण, मूर्च्छानिमीलनाहितद्विगु-णतरनयनशोभं वदनमाछोक्य, अनवरतनयनसिळख्झानाईमिन्दुशकछशीतळं खकपोळंकपो-लयोः, लर्कीदे ललाटम् , लोचनयोध्य लोचने निवेशयन्ती, चन्द्रापीडस्परीशिशिरेण च पाणिना

शोचनाई: शोचितव्यस्तस्य वृत्तान्त उदन्तः । अस्मार्वं शोके कृते न किंचिदिप भवति नाधिकं किमपि जायते । केवलं रटतो रुदतो गल एव निगरण एव स्फुटति स्फोटं प्राप्नोति न हृदयम् । वदनान्मुखान्निरर्थं व्यर्थं प्रलिपतं जिल्पतमेव निर्याति बहिरायाति न जीवितं न प्राणितम् । निरासङ्गं निःसंबन्धं नयनजलमेवाश्चपानीयमेव पति संसते न शरीरं न देहः । अपि चेति । वत्सस्य चन्द्रापीडस्यादर्शनमात्रमेवानवलोकनमात्रमेवानिरीक्षणमा-त्रमेवावयोः पीडाकरमातिंजनकम् । अस्य चन्द्रापीडस्यैवमालोक्यमाने मुखे तहरापेतं दविष्ठापेतं दूरापास्तम् । अपरमन्यदस्यामवस्थायां दशायामावाभ्यामपि दम्पतीभ्यामपि परममुत्कृष्टमवष्टमभं प्रतिवन्धं कृतवा मनोरमा ग्रुकनासश्च संधारणीयौ । मृत्यो रक्षणीयावित्यर्थः । ययोर्द्वयोर्म^{ध्}ये लोकान्तरितो वर्तते वैश्वस्पायनः । तिष्ठतां वा ताबदेताविष मनोरमाञ्चकनासाविष तिष्ठतामित्यर्थः । यस्याः कादम्बर्याः प्रभावात्पुनर्वत्सस्य जीवितस्य प्रति-कम्भः प्रकर्षेण लाभरतस्याभ्युद्यस्तस्य मह उत्सवोऽनुभवनीयोऽनुभवविषयीकरणीयः । सैवेयं गन्धर्वराजतनया ते तव वधरसाकमागमनेन यः शोकः ग्रक तस्योभयस्तरङ्गाः कल्लोलास्तेषां संकान्तिः संकमणं तेन मूढा अज्ञा सनामग्रहुणं नामग्रहणपूर्वं यथा स्यात्तथोन्मुक्त आकन्दो याभिरेवंविधाभिः प्रियसखीभिग्रीह्यमाणा ध्रियमाणा अद्यापि सांत्रतमपि संज्ञां चेतनां न प्रतिलभते । तत्तरमाद्धेतोस्तावदादावेनासुत्थाप्याङ्क उत्सङ्गे कृत्वा चेतनां संज्ञां लम्भय प्रापय । ततो यथेच्छं इच्छा यथा स्थात्तथा रोदिष्यसि रदनं करिष्यसि ।

इति राज्ञाभिंहिता कथिता विलासवती में मम वत्सस्य जीवितनिबन्धनं कारणं वधः क्रेल्यभिदधसेवैति कथयन्त्येव ससंभ्रमं संभ्रमेण सहितं ससंभ्रमं सादरं सभयं वोपस्त्य समीपे निकटे गत्वाप्रतिपन्नसंज्ञामेवाप्राप्तचे-तनामेवाङ्केनोत्सङ्गेनादाय कांदम्बरीं मूर्च्छानिमीलनेनाहिता स्थापिता द्विगुणतरनयनशोभा यस्मिन्नेताहर्श वहनं मुखमुल्लोक्य निभाल्यानवरतं निरन्तरं नयनसलिखेन लोचनजलेन स्नानमाध्रवस्तेनाईमुल्लमत एवेन्द्रशकलवन्नन्द्र-खण्डवच्छीतलं शिशिरं खकपोलं कपोलयोर्ललाटं ललाटे, लोचनयोश्च लोचने, निवेशयन्ती स्थापयन्ती । अध-

टिप्प०-1 अपूर्वोऽयमर्थः । ययोर्वर्तमानयोः, ययोर्वेशम्पायनः (यरपुत्रो वैशम्पायनः, तथा च संबन्धे पष्टी) इत्यर्थी वा योग्यः । 2 दीकाकारकरपवित्रितादस्मात्पाठाक्वीचैर्धतः पाठो रम्यः । व्याख्या स्पष्टा, टीकयाऽनया सुगमा च।

पाठा०-१ परं वदनात. २ तिष्ठ; तिष्ठेताम्. ३ अस्य. ४ गृह्ममाणापि. ५ एताम्. ६ अङ्के कृत्वोत्थाप्य. ७ विकासवती तु तच्छुत्वा ससंभ्रमोन्मुक्तचन्द्रापीडचरणा तत्क सा मे जीवितप्रतिकम्भहेतुर्वत्सस्य वधूरिति धावमाना चोपस्तल तदवस्थां तु तामुत्थाम्याङ्के कृत्वा मूच्छोनिमीलनाहितद्विगुणतरनयनशोमं वदनमालोवय. ८ अन्नतिपत्तिसं-शामा. ९ निमीलित, १० ललाटेन.

हृदेये स्पृशन्ती 'समाश्वसिहि मातः, त्वया विनाऽद्य प्रभृति केन संधारितं वत्सस्य मे चन्द्रापीडस्य शरीरम् १ मातः, त्वममृतमयीव जातासि, येन वत्सस्य पुनर्वदनमालोकितम्' इत्यवादीत् । कादम्बरी तु तेन चन्द्रापीडनाममृहणेन तेन च तिन्नविशेषवृत्तिना विलास-वतीशरीरस्पर्शेन लब्धसंज्ञापि लज्जावनम्रमुखी प्रतिपत्तिमृहा मदलेखयाङ्कादवतार्य परवत्येव यथाक्रममकार्यत वन्दनां गुरूणाम् । 'आयुष्मति, दीर्घकालमविधवा भव' इति कृताशी-वादा च श्रॅनेरुत्थाप्यातिनिकदे विलासवत्याः पृष्ठतः समुपवेश्याधार्यत ।

अथ प्रत्यापत्रचेतनायां चित्ररथतनयायां चन्द्रापीडमेवोज्जीवितं मन्यमानो राजा चिर-मिवास्य गाढमङ्गमालिङ्ग्य चुम्बंश्च पश्यंश्च खृशंश्च खित्वा मद्छेखामाँ ह्याहूयादिदेश— 'द्शैनसुखमात्रकमस्माकं विधीयमानम्, तंचास्माभिरासादितम्। तचाहशेनेवोपचारेणैतावतो दिवसानुपचरितवती वधूर्वत्सस्य शरीरम्, स एवोपचारो नास्मर्दनुरोधाहज्जया वा मना-गपि पैरिहरणीयः। वैयं निष्प्रयोजना द्रष्टार एव केवलम्। किमस्माभिरिह स्थितेगीतेवी।

स्तान्त स्याचिष्ठकं स्याद्गळः स्टकणः परः । गळात्परः कपोळश्च परो गण्डः कपोळतः' इति हैमकोशः । चन्द्रा-पीडस्पर्शिश्चिरेण शीत्तळेन च पाणिना करेण हृदये वक्षति स्पृश्चन्ती स्पर्श कुर्वन्ती । हे मातः, यथा पुत्रे तात इति प्रयोगस्तथा पुत्रीसमायां स्रुतानुस्यायां स्रुपायामपि मानृशब्दप्रयोगः । त्वं समाश्वित्तद्याश्वासनां कुर । यतस्त्वया भवत्या विनाद्यप्रस्त्तेतिन्तित्ते संजाता । येन कारणेन चत्तस्य वदनं स्वतस्य वदनं पुनर्द्विती-यवारमवलेकितं निरीक्षितमित्यवादीदिस्यववीत् । कादम्बरी तु तेन चन्द्रापीडनामग्रहणेन तेन च तस्माचन्द्रा-पीडस्पर्शात्रिविशेषवृत्तिना तत्सहशेन विलासवतीशरीरस्पर्शेन (संग्नां चेतेनां केमे प्राप्तवती ।) कब्धसंज्ञापि प्राप्तचेतनापि कब्धा प्राप्ता संज्ञा चैतन्यं यया सैविधापि कज्यावनम्नं मुखं यस्याः सा प्रतिपत्तिः सेवा तस्या मूळात्राधोमुखी नीचेर्मुखी मदलेखयाङ्कादुत्सङ्गादवतार्यावतारणं कृत्वा परवलेव परायत्तेव ग्रुहणां चन्द्रापीडमान्तृषितृणां यथाक्रममनुक्रमेण वन्दनामकार्यत व्यधाप्यत । 'ज्यङ्गचिद्वयोरङ्कः' इत्यमरः । हे आयुष्मति हे चिर्न्जीवते, दीर्घत्रक्रमण्यातिनिकटेऽतिसमीपे विकासवत्याः पृष्ठतः पश्चाद्भागे समुपवर्य सखीजनैरधार्यत ।

अथेति । तदनन्तरं प्रखापन्नचेतनायां प्राप्तचैतन्यायां तु चित्ररथतनयायां कादम्बर्या चन्द्रापीडमुजीबि-समेव मन्यमानो जानानः । तस्या उजीवनादिति भावः । राजा तारापीडिश्वरमिव चिरकालमिवास्य चन्द्रापी-इस्य गाढं दृढमङ्गमालिङ्ग्य परिष्वज्य चुम्बंश्चुम्बनं कुवैन्पर्यन्विलोक्यन्स्पृशन्सर्थं कुर्वश्व स्थित्वा च किय-त्कालं कतिपयकालं मदलेखामाद्र्याह्वानं कृत्वादिदेशादिष्टवान् । दर्शनसुखमात्रकं केवलमवलोकनसुखमसानं विधीयमानं कियमाणं तचास्माभिरासादितं प्राप्तम् । तदिति हेत्वर्थं । याद्योन वोपचारेण प्रतिक्रिययैतावतो दिवसान्वध्ः सुषा वत्सस्य धरीरसुपचरितवत्युपचारं कृतवती स एवोपचारोऽस्मदनुरोधादस्मत्प्रतिबन्धाहज्ञया त्रपया वा मनागपीषव्यपि न परिहरणीयो न परिहार्थः । वयं निष्प्रयोजना निरर्थकाः केवलं द्रष्टार एव विलोक-यितार एव । अस्माभिरिह स्थले स्थितैरवस्थितैर्गतैवां किम् । यस्या भवत्याः करस्पर्शेनैतदिवानाश्यविनश्वरमाप्या-

टिप्प०—1 ब्याख्याया अस्या मूळाक्षराणि न प्राप्यन्ते । 2 प्रतिपत्तिमूढा किंकतैब्यमिति ज्ञानिकळा ।

पाठा०-१ हृदयम्. २ हेमातः. ३ तिविशेष. ४ शनैः श्रानैस्तैरत्थाप्यः तैरुत्थाप्यमानाः श्रानैरूथाप्यमानाः । अलिकृतः ६ आहूयः ७ यतः ८ उपरोधातः ९ परिहारणीयः १० वयं तुः

यस्याः करस्पर्शेनाच्यायितमेतदैविनाशि सैव वधः पार्श्वेऽस्य तिष्ठतुं इस्रादिइय निर्जगाम । निर्गस चोपकल्पितं निजावासमगत्वैव तपस्विवासोचितेऽन्यतमस्मिन्नासन्न एवाश्रमस्य शुचि-शिलातलसनाथे तक्लतामण्डपे समुपविद्य निर्विशेषदुःसं सकल्मेव राजचक्रमाहूयाहूय सबहुमानमवादीत—

'न, भवद्भिरवगन्तव्यं यथाद्य शोकावेगादेवैतदहमङ्गीकरोमि' इति । पूर्वचिन्तित एवायमथी यथा वधूसमेतस्य चन्द्रापीडस्य वदनमालोक्य संक्रामितनिजमरेण मया कचि-दाश्रमपदे गत्वा पश्चिमं वयः क्षपयितव्यमिति । स चायं मे भगवता कृतान्तेन, पुराकृतैः कर्मिभवी विरूपैरेवं समुपनमितः । किमपरं कियते ? अनित्रमणीया नियतिः । अप्रपरणीयं नानुभूतमात्मचेष्टाकृतं वत्सस्य सुखम् । प्रजापरिपालनकैलं तु पुनर्भवद्भुजेष्वेवम-श्रतेष्वविरहितमस्येव । अन्यथापि हि चेष्टमानेष्वस्मासु सर्वमेतेष्वेवावस्थितम् । तदिच्लामि चिरकाङ्कितं मनोरथं पूर्यितुम् । धन्याश्च जरापीतसारतनवस्तनयेष्वात्मभरमासज्य लघुशरीराः परलोकगमनं साधयन्ति । धैच बलाद्गले पादमाधाय यदा तदानिच्लतोऽप्या-

यितं शीतलीभूतं सेव वधूः सुधास्य चन्द्रापीडस्य पार्श्वे तिष्ठत्ववस्थानं करोतु । इस्यादिश्याज्ञां दत्त्वा निर्जगाम निर्ययो । निर्गत्य च निर्गमनं कृत्वा चोपकित्पतं विहितं निजावासं स्वकीयसोधमगत्वैव तत्र गमनमविधायैव तप-स्विवासोचिते मुनिजननिवासयोग्य आश्रमस्य महाश्वेताया आसन्न एव समीपवर्तिनि द्युचिभिः पवित्रैः शिलातलैः सनाथे सहितेऽन्यतमस्मिस्तरुलतामण्डपे तरूणां लता एव वल्ली एव मण्डपाकारेण मण्डपसदशाकारेण व्यवस्थितास्त-रवश्च लताश्च छत्राकारेण स्थिता रोहितास्तरुलतामण्डपा वा तस्मिन्समुपविश्यास्थाय निर्गतो विशेषो यस्मादेता-दशं दुःखं यस्मिजवंभूतं सकलमेव समयमेव राजचकं चृपसमूहमाद्वयाहूय सबहुमानं ससत्कारमवादीदव्यवीत् ।

भवद्भिनीवगन्तव्यं न ज्ञातव्यम्, यथाय शोकावेगादेतद्भनवासलक्षणमहमज्ञीकरोमि स्वीकुर्व इति । अयमर्थः पूर्व चिन्तित एव प्रागालोचित एव प्रथममालोचित एव । तदेव विश्वयति प्रकटयति—यथेति । यथा वधूसमेतस्य चन्द्रापीडस्य वदनमाननमास्यं आलोक्य निरीक्ष्य संकामितोऽन्यत्र स्थापितो निजमरो राज्यभारो येनैवंभूतेन मया क्रिच्दिनिर्दिष्टनामन्याश्रमपदे सुनिस्थानस्थले गत्वा पश्चिमं प्रान्तं वयः क्षपयितव्यं परिपूर्णतां नेयमिति । स चायमर्थः कृतान्तेन यमेन लोकपालत्वाद्भगवता ज्ञानवता पूज्येन, पुराकृतैः पूर्वभवाचीर्णैर्विल्पेर्र्युमैः कर्मीभिवेंचं पूर्वो क्षप्रकारेण समुपनिर्मतोऽधरीकृतः । अपरं द्वितीयं किं क्रियते, यतोऽनितक्रमणीयानुक्ष्यनीया नियतिर्व्यानिर्मितिरदृष्टं वा । आत्मचेष्टात्मप्रयक्षसेन कृतं वत्सस्य चन्द्रापीडस्य सुखमप्रापणीयं प्रापुम्योगयं नानुभूतं नानुभवविषयीकृतम् । प्रजापरिपालनसुखकलं तु पुनरक्षतेव्वखण्डतेषु भवद्भुजेव्वेव सत्स्विर्दितं न वियोगमापन्तमरस्येव । अन्यथापि द्यस्मासु चेष्टमानेषु कियमाणेषु सर्वमेतेव्वेव भवद्भुजेव्वेवावस्थितं स्थितिमापन्तम् । तदिति हेत्वर्थे । इच्छामि चिरकाङ्कितं चिरवािकृतं मनोर्थं पूरियतुं परिपूर्णाकर्तुम् । धन्याश्रक्षक्रतस्थाश्र जरया विक्षसया पीतं गृहीतं सारं वलं यासामेवंभूतास्तनवो येषां ते तथा तनयेषु पुत्रेव्वात्मभरम् मासज्य न्यस्य अत एव लघुशरीराः परलोकगमनं भवान्तरगति साधयन्ति निष्पादयन्ति । यच बलाद्धराद्रले निगरणे पादं चरणमाधाय स्थापयित्वा दत्त्वा यदा तदा यसिस्तस्मिन्कालेऽनिच्छतोऽप्यनभिल्छतोपि कृतान्तेन

टिप्प०—1 असासु अन्यथा चेष्टमानेष्वपि (इत्थं सर्वपरित्यानेन आश्रमपदमधितिष्ठतस्वपि) सर्वं प्रजारक्षणादिकम्, पृषु (भवद्भजेषु, पृवावस्थितम्) भवद्भजायत्तिसिति स्पष्टोऽर्थः।

पाठा०-- १ अविनाशि शरीरम्, २ मुखम्, ३ फलं नल, ४ अनिहतम्, ५ अन्यत्, ६ तञ्च,

च्छिद्यत एव कुतान्तेन, तद्यदि पात्रे कचिद्पि स्थापयित्वा निजपदं जरापरिभुक्तायुः शेषेण निष्प्रयोजनस्थितिना सर्वसुखबाह्येन मांसपिण्डेन परलोकसुखान्युपार्ध्यन्ते, लाभ एवायम् । वैदस्य वस्तुनः कुते भवन्तो मया प्रत्यर्थिताः'—

इस्युक्त्वा संनिहिताग्यपि परित्यज्योचितानि सेर्वसुखान्य नुचितान्य क्षीकृत्य वैश्यानि । तथा हि—हम्ये बुद्धं वृक्षमूले खु, अन्तः पुरस्त्रीप्रीतिं लतासु, संस्तृतजनस्ने हं हरिणेषु, निवसनस्य चिरवल्कलेषु, कुन्तलरचनाभियोगं जटासु, आहारहाईं कन्त्मूलफलेषु, शस्त्रधारणव्यसन-मर्क्षसूत्रेषु, प्रजापरिपालनशक्तिं समित्कुशकुसुमेषु, नर्मालापं धर्मसंकथासु, समररससुपश्मे, जयेच्छां पर्तत्र, कोशस्पृहां तपित, आज्ञां मौने, सर्योपभोगरागं च वैराग्ये, तनयस्ने हं तरुषु संस्मम्य्य, थास्तपित्वजनोचिताः क्रियाः कुर्वन्, गन्धवंलोकोचितानहरहरूपचारान्का-दम्बर्या कथमपि ससुत्सृष्टलज्ञया महाश्वेतया च क्रियमाणाननिच्छन्, अविच्छेदात्सायं प्रातश्चातुमूतचन्द्रापीहदर्शनसुस्रो दुःखान्यगणयन्नरपितः सपरिवारः समं देव्या शुक्रनासेन च तत्रैवातिष्ठत्।"

यमेनान्छियत एवाकृष्यत एव । तत्ततो यदि पात्र आप्ते क्रन्विदिष निजपदं खस्थानमात्मभारं स्थापित्वा स्थापनां कृत्वा जरया परिभुक्त आयुषः शेषो यस्य स तेन, निष्प्रयोजना निर्थंका स्थितिरवस्थानं यस्य स तेन, सर्वभुखात्सममसौख्याद्वाद्येन वहिर्भूतेन मांसपिण्डेन पळळसंघातेन परळोकसुखानि पारमविकसौख्यान्युपाज्येन्त उपार्जनाविषयीकियनते । अयमेव लाभः फळप्राप्तिः । पुरुषार्थं इति यावत् । तत्तस्मात्कारणादस्य वस्तुनः कृते भवन्तो मया प्रार्थिता अभ्यर्थिताः ।

इत्युक्तवेत्यभिधाय संनिहितान्यपि समीपवर्तान्यपुचितानि योग्यानि सर्वेष्ठुखानि परिलज्य विहाय स्वत्तातुचितान्ययोग्यानि अनर्हाण वन्यानि वनसंबन्धीनि सुखान्यज्ञीकृत्य स्वीकृत्य च । तदेव दर्शयि—तथाहीति । तस्य राज्ञो हर्म्यवुद्धिं यहिषयं वृक्षमूळेषु पादपबुधेषु, अन्तःपुरस्त्रीपीतिमवरोधस्त्रीसेहं लतासु वल्लीषु,
संस्तुतजनक्षेत्रं परिचितजनप्रीतिं हरिणेषु कुरक्षेषु, निवसनस्त्रं वस्त्रामिलाषं चीरवल्कलेषु, कुन्तलरचनाया
अभियोगमुद्यमं जटासु, आहारहार्द भोजनप्रेमाभिप्रायो वा कन्दश्च मूलं च फलानि च कन्दमूलफलानि तेषु,
राख्यधारणव्यसनमक्षस्त्रेषु जपमालिकासु, प्रजापरिपालनशक्तिं समिध एधांति कुशा दर्भाः कुसुमानि पुष्पाणि
तेषु, नर्भालापं कींडालापं हास्यालापं धर्मसंकथासु सुकृतप्रवन्धेषु, समररसं सङ्कामरसं युद्धरसमुपश्चमे शान्तरसे, जयेच्छां जयस्पृहां परत्र लोके परलोके, कोशस्त्रहां धनभाण्डागारवाञ्चां तपित वते, आज्ञामनुशासनं
मौनेऽभाषणे, सर्वः समग्रः सकलो य उपभोगोऽङ्गनादिकस्तत्र रागं च वैराग्ये विरक्ततायाम्, तनयक्षेदं पुत्रभेम
स्नुक्षेदं तस्य वृक्षेषु संक्रमध्य संक्रमणं कृत्वा, योस्तपिखजनोचितास्तपिखजनयोग्याः किया अनुष्ठानविशेषाः
कुवैन्विद्धनान्यविलोकस्योचितान्योग्यानहरहः प्रतिदिनं कथंकथमि महता कष्टेन समुत्सर्ष्टैलज्जया त्यक्तत्रपया
विगतलज्जया कादम्बर्या महाश्वेतया च कियमाणान्विधीयमानानुपचारान्मक्तिप्रकाराननिच्छक्तवाञ्चननिमलषकविच्छेदाद्व्यवधानात्सायं प्रातश्चानुभूतं चन्द्रापीडदर्शनसुखं येनैवंभूतो नरपतिस्तारापीडो दुःखान्यगणयक्तवानकविच्छेदाद्व्यवधानात्सायं प्रातश्चानुभूतं चन्द्रापीडदर्शनसुखं येनैवंभूतो नरपतिस्तारापीडो दुःखान्यगणयक्तवानकविच्छेदाद्व्यवधानात्सायं प्रातश्चानुभूतं चन्द्रापीडदर्शनसुखं येनैवंभूतो नरपतिस्तारापीडो दुःखान्यगणयक्तवानकविच्छेदाद्व्यवधानात्सायं प्रातश्चानुभूतं चन्द्रापीडदर्शनसुखं येनैवंभूतो नरपतिस्तारापीडो दुःखान्यगणयक्तवानकविच्छेदाद्व्यवधानात्सार्यं प्रातश्चित्रदेश द्व्या विलासवत्या ग्रुक्तासेन मन्त्रिणा च तत्र तिस्वन्याच्यान्यगण्यक्ति स्वात्रेत्र स्वात्रस्वात्रस्वात्रस्वात्रस्वात्रस्वते स्वापीक्तिस्तात्रस्वात्यस्वात्रस्वात

टिप्पo—1 'याः' इत्यपपाठः, तत्पदसापेक्षत्वात् । तस्मात् 'तथा तपस्विजनोचिताः क्रियाः कुर्वन्' इत्येव पाठः । 2 'विशेषान्' इति द्वितीया योग्या । 3 वैधेय एव टीकाकारः । 'समुत्सृष्टळज्जया' इति विशेषणं केवळं महाश्वेताया एव, 'हा हतास्मी'त्यादिना तस्या एव गुहाप्रवेशस्य वर्णितत्वात् ।

पाठा०-१ मुक्तक्षेषेण. २ शरीरकेण. ३ तस्य. ४ प्रार्थनीयाः. ५ उपयोगसुखानि, ६ च बन्यानि तपोवन-दुःखानि च. ७ तत्र. ८ अक्षदन्ने. ९ परलोके. १० यथाः तथाः

६७४

इँत्येवं च कथायित्वा भैगवाञ्जावालिजेराभिभवविच्छायं सितं कृत्वा हारीतप्रमुखानसर्वा-नेव तै।पसाञ्जावकानवादीतः—'दृष्टमायुष्मद्भिरिद्मन्तः करणापहारिणः कथारसस्याक्षेपसा-मध्येम्, यत्कथयितुं प्रवृत्तोऽस्मि तत्परित्यज्येव कथारसास्कथयत्रतिवृरमतिकान्तोऽस्मि । तैयः स कामोपहतचेताः स्वयंक्रतादेवाविनयाहिन्यलोकतः परिभ्रहयन्मर्सेलोके वैशम्पायन-नामा शुकनासस्तुरमवत्, स एवेष पुनः स्वयंक्रतेनाविनयेन कोषितस्य पितुराक्रोशान्महा-श्वेताकताच सत्याधिष्ठानादस्यां शुकजातौ पतितः'

इसेवं वदसेव भगवति जाबासी वाल्येऽपि में सप्तप्रबुद्धस्थेव पूर्वजनमान्तरोपात्ताः स-मस्ता एव विद्या जिह्नामेऽभवन् । सकलास च कलासु कौईालसुपजातम् । उपदेशाय मनु-जस्येव वैभेयं विस्पष्टवर्णाभिधाना भारती चै संवृत्ता । विज्ञानं चै सर्ववस्तुविषयं सारणं च संवृत्तम् । किं बहुना । मनुष्यशरीराहते सर्वमन्यत्तत्क्षणमेव मे [संवृत्तम् ।] वैशैन्पाय-तस्य स एव चन्द्रापीडस्योपरि स्नेहः, सैव कैंगिपरवशता, स एव महाश्वेतायामनुरागः,

इसेवं च कथिरवाख्याय भगवाजाबाळिर्जराया अभिभवेन विस्तापराभवेन विच्छायं वैलक्ष्यं स्मितं हासं कृत्वा हारीतकप्रमुखान् सर्वानेव तापसाम्श्रावकानवादीदव्रवीत् । आयुष्मद्भिरिदमन्तःकरणं मनोऽपहरती-खेवंशीलः स तथा तस्य कथायाः प्रबन्धस्य रसन्तस्याक्षेप भाकर्षन्तस्य सामर्थ्यं बलं दष्टम् । यदिति हेत्वर्थे । कथयितुं वक्तुं प्रवृत्तो वक्तुमुद्युक्तोऽस्मि । तत्परित्यज्येव विहायैव कथारसात्कथयन्त्र्वज्ञतिदूरमति-दविष्ठमतिकान्तोऽतिवाहितोऽस्मि । तत्तस्मात्कारणाद्यः कामेन कन्दपेंणोपहतं पीडितं चेतो यस्य सः खयंकृता-देव खाचीर्णादेवाविनयात्प्रातिकृल्याहिव्यलोकतः सरसद्भतः परिभ्रश्यन्तिपतन्मर्खलोके मत्तव्यलोके वैशम्पायन-नामा ग्रुकनासस्त्ररभवत् । स एवेष वैशम्पायनः खयंकृतेनात्मना विहितेनाविनयेन कोपितस्य रोषितस्य पितुर्जनकर्रयाकोशादाक्षेपारकठिनवचनान्महाश्वेता गन्धवेपुत्री तथा कृताद्विहिताच सर्ख सूर्वतमेवाधिष्ठानमाश्रयो यस्यैवंभूताच्छापाचास्यां शुक्रजातौ पतितः सस्तः । अवतीर्ण इत्यर्थः ।

इस्रेनं नदति ज्ञुनस्रेन भगवति जागलौ बाल्येऽपि शैशनेऽपि सुप्तः शयितः पश्चात्प्रबुद्धो जागरितस्तस्येन पूर्वजन्मनि भवान्तर उपाता गृहीताः समस्ताः समग्रा एव विद्याः सकला एव विद्याश्चतुर्दश जिह्वांगे रसनागे-ऽभवन्बभृतः। सकलासु सम्प्रासु च कलासु विज्ञानेषु कौशलं दक्षत्वमुपजातं संभूतम् । उपदेशाय कथनाय मनुजस्येव मनुष्यस्येव चेयं विस्पष्टवर्णाभिधाना प्रकटवर्णाभिधाना प्रकटार्क्षरनाम्नी भारती सरखती व संवृत्ता संजाता । सर्ववस्तुविषयं सरणं च संवृत्तम् । किं बहुना कथितेन । मनुष्यशरीराहते मनुष्यशरीरं विहाय नर-विश्रहं त्यक्त्वान्यद्वरं सर्वमेव तत्क्षणमेव तत्क्षमयमेव वैशम्पार्थनत्योपनतम् । स एव चन्द्रापीङस्योपरि स्नेहश्च-न्द्रापीडस्योपरि प्रेम, सैव पूर्वानुभूतेव कामपरवशता मदनायत्तता कंदर्पपरवशता, स एव पूर्वप्रतिपादित एव

टिप्पo-1 विगता छाया कान्तिर्थस तादशम् । 2 शक्तनासस्य, दश्यतां चन्द्रापीडोपगमे शक्तना-सस्य कोपावेशो यस्तारापीडेनोपशमितः । 3 धिक्चापल्यम् । 'सत्याभिध्यानात्' इत्येव पाठः । सत्यम-भिध्यानं च 'हे भगवन् , यदि मया देवस्य पुण्डरीकस्य दर्शनात्त्रभृति मनसा नापरः पुमांश्चिन्तितस्तदाऽय-मलीककामी मदुदीरितायामेव जातौ पततु' इति पूर्वोक्तम् । 4 प्रकटाक्षरेति न तस्या नाम ! प्रकटाक्षरम् (सुस्पष्टानि अक्षराणि यस्मिन्) अभिधानं कथनं यस्यामीदशी (वाणी) इत्यर्थः । 5 टीकाकारकृतः सोयं पाठअंशः । 'सर्वमन्यत्तत्क्षणसेव से संवृत्तम्' इत्येव पाठः ।

पाठा॰--१ एवम्. २ जाबालि:. ३ तान्. ४ तदयं सः. ५ अभूत्; उत्पन्नः. ६ स एवः स एवः ७ सत्याभि-ध्यानात्. ८ उपदेशकौशलम्. ९ मनुजस्येव. १० इयं. ११ संपन्ना. १२ बहुवस्तु; यत्सर्ववस्तु. १३ वैशम्पाय-नस्यैव. १४ कामपरता.

सैव तदवाप्तिं प्रत्युत्सुकतेत्युपगतं सकछमेव । केवलमसंजातपक्षतया में तिसानसमये पूर्वजन्मोपात्ता शरीरचेष्टा नासीत् । तथा चाविभूतसकलान्यजनमञ्चान्तः समुत्सुकान्तरात्मा किं मातापित्रोः, किं तातस्य तारापीडस्य, किमम्बाया विलासवत्याः, किं वयस्यस्य चन्द्रापीडस्य, उत प्रथमसुद्धदः किपज्जलस्य, आहोस्विन्महाश्वेताया इति नाज्ञासिषमेवं कैस्य कस्य कथं वा स्मृतवानसीति । तथा चोत्सुकान्तरात्मा महीतलिनवेशितिशराश्चिरमिव स्थित्वा भगवन्तं जाबालिं निजाविनयश्रवणल्ज्जया विलीयमान इव विश्वित्रत्र पातालतलं कथमि शनैःशनै-वर्यक्षपयम्—'भगवन्, त्वत्प्रसादादाविभूतज्ञानोऽस्मि संवृत्तः । स्मृताः खलु मया सर्व एव पूर्ववान्धवाः । मृहतायां चे यथैव तेषां स्मरणं नासीत्तथैव विरह्पीलि । अधुना पुनस्तान्समृत्वा स्फुटतीव मे हृदयम् । न च तान्समृत्वापि तथा, यथा चन्द्रापीलम्, यस्य मदुपरतिश्रवणमात्रकात्स्फुटितं हृदयम् । तत्तस्थापि जन्माख्यानेन प्रसादं करोतु भगवान् । येनायं तिर्थग्योनिवासोऽपि मे तेन सहैकत्र वसतो न पीलाकरः संजायते' इति ।

प्रथमप्रतिपादित एव महाश्वेतायामनुरागोऽनुरतिरनु पश्चात्त्रेम, सैव तस्या महाश्वेताया अवाप्तिं प्राप्तिं प्रत्युतनु कतौत्सुक्यामिति सकलमेव समयमेवोपगतं प्राप्तम् । असंजातपक्षतयाऽप्राहर्भृतवाजतया मे मम तस्मिनसमये पूर्वजनमोपात्ता शरीरचेष्ठा चलनादिका नासीन्नाभवत् । तथा चाविर्भृतः प्रकटीभूतः प्रादुर्भृतः सकलः समस्तोऽन्यजन्मवृत्तान्तो भवान्तरोदन्तो यस्त्रैवंभतः समुत्यकान्तरात्मोत्कण्ठितान्तरात्मा कि ग्रकनास-मनोरमयोमीतापित्रोः, किं तातस्य तारापीडस्य. किमम्बाया विलासवलाः, किं वयस्यस्य मित्रस्य चन्द्रा-पीडस्य, उत प्रथमसहद् आद्यमित्रस्य कपिज्ञलस्य आहोस्विन्महाश्वेताया इसेवं कस्य कस्यैतन्मध्यव-र्तिनः कथं वा केन प्रकारेण वा स्मृतवानिस स्मरणं कृतवानसीति नाज्ञासिषं नावनोधिषम् । तथा चीत्सु-कान्तरात्मा महीतळे पृथ्वीतळे निवेशितं शिरो येन स चिरमिव बहुकालमिव स्थित्वास्थाय भगवन्तं जाबार्छि निजस्य खस्याविनयस्य अवणमाकर्णनं तस्माद्या लजा त्रपा तया विलीयमान इव लीनतामापाद्य-मान इव पातालतलं रसातलं विशाशिव प्रवेशं कुर्वश्विव कथंकथमपि महता कष्टेन शनैःशनैव्यंशपयं विश-प्तिमकाष्मम् । हे भगवन् , लाप्रसादात्वदनुष्रहादाविर्भूतं प्रकटीभूतं ज्ञानं यस्यैवंभूतोऽहं संवृत्तो निष्पन्नोऽस्मि । खळु निश्चयेन मया सर्वे एव पूर्वबान्धवाः स्युताः प्रथमखजनाः स्युताः सारणविषयीकृताः । मूढतायां मूर्खतायामज्ञानतायां च यथैव तेषां सारणं नासीत्तथैव विरह्पीडापि वियोगवाधापि नासीत् । अधुना प्रन-स्तान्पूर्वीक्तान्स्मुला मे मम हृद्यं वक्षः स्फुटतीव स्फोटं प्राप्नोतीव । नच तान् मत्पूर्ववान्धवान् स्मृलापि स्मरणविषयत्वेऽपि तथा । स्फुटतीति शेषः । यथा चन्द्रापीडं । स्मृत्वेति योज्यम् । यस्य चन्द्रापीडस्य मदु-परतिश्रवणमात्रकातः मत्संबन्धिनी या उपरतिः स्नेहोपैरमस्तस्याः केवलश्रवणेनैव हृदयमन्तःकरणं र्फुटितं वाकलायितम् । तत्तसात्कारणात्तस्यापि चन्द्रापीङस्यापि जन्माख्यानेन भवान्तरकथनेन भगवान्प्रसादमनुप्रहं करोतु विद्घातु । येन कारणेनायं तिर्यन्योनिवासोऽपि मे मम तेन सहैकत्रैकस्मिन्स्थले वसतो न पीडाकरो न व्यथाकृत्संजायते भवतीति ।

टिप्प०—1 सर्वत्र मातुः सारतीतिवत् शेषे षष्टी । 2 धिक् । मम उपरतिः मृत्युः तस्य श्रवणमात्र-कात् , इत्यर्थः ।

पाठा०-१ कस्य कथं वा; कस्य कस्य कथं कथं वा. २ च मे. ३ स्पृत्वा सपृत्वा, ४ तथान्यदा. ५ मात्राद. ६ दयां करोतु अगर्वास्तस्यापि जन्मास्थानप्रसादप्रदानेनः

एवं च विज्ञापितो मया सास्यमिव मामवलोक्य भगवाद्यावालिः सस्नेहकोपगर्भ ग्रसवादीत—'दुरात्मन्, ययैतावती दशामुपनीतोऽसि कथं तामेव तरलहृद्यतामनुवन्नासि ।
अद्यापि पेक्षाविष नोद्धिदेते । तत्संचरणक्षमस्तु तावद्भव । ततो मां प्रक्ष्यसि' इत्येवमुक्ते
भगवता, समुपनातकुत्ह्लो हारीतः पप्रच्ल—'तात, महानयं विस्पयो मे । कथ्य कथमस्य मुनिनातो वर्तमानस्य ताह्शी कामपरता नाता ? यया जीवितमिष न संघारियतुं
पारितम् । कथं च दिव्यलोकसंभूतस्य तथा स्वरूपमायुः संवृत्तम्' ? इत्येवं च पृष्टः सूनुना
भगवाद्यावालिरमलाभिः पापमलिव प्रक्षालयन्दशनदीधितिसिललागाभिः प्रस्ववादीत्—
'स्पष्टमेवात्र कारणम् । वत्स, अयं हि कामरागमोहमयादल्पसारात्स्त्रीवीर्यादेव केवलादुत्पन्नः ।
श्रुतो च पष्ट्यत ऍतद्यादृशाद्दै नायते ताहगेव भवतीति । लोकेऽपि च प्रायः कारणगुणभाङ्येव
कार्याणि हृदयन्ते । तथा चैतेदायुवेदेऽपि श्रूयते—यः किलाल्पसारात्स्त्रीवीर्यादेव केवलाननुभवित स खल्वभावात्सारभूतस्य स्थैयहेतोः पुरुषवीर्यस्य, प्रथासारं गर्भे वा विलयमापद्यते,
मृतो वा नायते, नातो वा न दीर्घकालं जीवतीति । तद्यमुत्पन्न प्रवेदशो येनास्य ताहशी

एवं च विज्ञापितो मया सास्यमिव सेर्ध्यमिव मामवलोक्य निरीक्ष्य वीक्ष्य भगवाजाबालिः सह स्नेहेन वर्तते यत्तत्सस्नेहं कोपगर्भं च सस्नेहकोपगर्भं प्रस्थवादीत्प्रस्थववीत्—हे दुरात्मन् हे दुष्टात्मन्, ययैतावतीं दशामवस्थां लसुपनीतः प्रापितोऽसि कथं तामेव तरलहृदयतां चम्रलचित्ततामनुबधासि करोषि । अद्यापि पक्षाविषु वाजाविष नोद्भिष्येते नोद्गच्छतः । तत्तस्मात्कारणात्संचरणक्षमस्तु गमन-समर्थस्तु तावद्भव । ततस्तदनन्तरं मां प्रक्ष्यति प्रश्नयिष्यति । इस्येवं भगवतोक्ते कथिते समुपजातं कत्हलमाश्चर्य यस्पैनंभूतो हारीतः पप्रच्छ प्रश्नमकाषीत् । हे तात हे पितः, महानयं मे मम विस्मयो वर्तते । अस्य पुण्डरीकस्य मुनिजातौ वर्तमानस्य तादशी कामपरता जाता कंदर्पपरवज्ञता जाता । तत्कथय कथम । यथा कामपरतया जीवितमपि संधारयितं धर्तं न पारितं न शक्तम् । कथं च दिव्यलोके संभूतस्य तथा खल्पमायुः स्तोकमायुः संवृत्तम् । इखेवं पृष्टश्च सूनुना भगवाजाबाळिरमलाभिर्निमेलाभिर्दश्चनदीधितिस-ळिळघाराभी रदनकान्तिधाराभिः पापमलमिन प्रकीलयञ्चज्वलीकुर्वनप्रस्वादीत्प्रस्वववीत् । किं तदिसाह— स्पष्ट्रसिति । अत्र कारणं निदानं स्पष्टमेव प्रकटमेव । हे वत्स हे पुत्र, अयं हि पुण्डरीकः कामरागो रता-मिलापो मोहो मौढ्यं ताभ्यां निष्पन्नस्तर्नमयस्तस्मादरुपसारादरुपबलास्त्रीवीयदिव केवलारपुरुषवीर्यासंभिन्ना-दुत्पन्नः प्रादुर्भृतः प्रकटीभूतः, तत्पूर्वखण्डे व्याख्यातमेव नेहोच्यते । इखेतच्छतौ च वेदे च पठ्यते भण्यते । तदेवाह—यादशादिति । यादशाद्वै निश्वयेन जायते उत्पचते तादगेव तादश एव भवत्युत्पचते । लोकेऽपि च प्रायो बाहुल्येन न सर्वत्र, कारणं समवायिकारणसिंह गृह्यते न निमित्तकारणं व्यभिचारात्तस्य गुणाः ग्रहा-दयस्तान्भजन्तीत्येवंशीलानि कार्याणि जन्यानि दश्यन्तेऽवलोक्यन्ते । तथा चैतदायुर्वेदेऽपि वैद्यकशास्त्रेऽपि श्रयत आकर्ण्यते । किलेलाप्तवचने । योऽल्पसारात्लीवीर्यादेव केवलाजन्तुः प्राणी संभवत्युत्पचते स खिवति पूर्ववत् निश्चये वा । सारभृतस्य बलभृतस्य स्थैर्यहेतोः स्थिरताकारणस्य प्रुरुषवीर्यस्याभावात् यथासारं यथाबलं स्यात् । गर्भे वा विलयं विलीनतामापराते, सतो वा जायते, जातो वोत्पन्नो वा न दीर्घकालं बहुकालं जीवति प्राणिति ।

टिप्प०—1 'पापमलिमव प्रक्षालयन्मे' इत्येव पाठः । 'मे' इत्यस्वाऽऽवश्यकता च, अन्यथा कस्य तत्र पापप्रक्षालनम् ? टीकाकारपुंगवेन न दृष्टमेतत् । 2 सर्वमशुद्धं, ताल्पर्यमात्रं प्राह्मं सहद्यैः । 3 यथा-सारं सारानुसारं गर्भे विलयमाप्रधत इत्यर्थः ।

पाठा॰-१ हृदयतरलताम् २ पक्षावेव ३ मे प्रक्षालयन् ४ बाबुशात् ५ चेति ६ गर्भे

कामपरता जाता । मरणं च मदनवेगसंन्वरासिह ज्णोस्तथोपनतम् । अधुनापि तादश एघा-स्पायुरयम् । शापावसानानन्तरकालं येदस्याक्षयेणायुषा योगो भविष्यति' इति ।

एतच्छुत्वा पुनरवनितल्लिवेशितिशराः प्रणम्य भगवन्तं व्यज्ञापयम्—'भगवन्, अहभपुण्यवानस्यां तिर्थयोनौ वर्तमानः स्वयं सर्वस्थैवाक्षमः । वागि मे भगवतः प्रसादात्संप्रस्थवानने संभूता । भूतपूर्वं च ज्ञानमन्तरात्मिन । शरीरं पुनरायुः संवैधिककर्मयोग्यं भगवतः प्रसादाद्वन्यस्मिश्चनमिन यदि भवेत्, तत्केनं प्रकारेणाक्षयं तन्मे महाकर्मसाध्यमाविभविष्यतीस्येतदाज्ञापयतु भगवान्' इस्येवं विज्ञापितस्तु मया, दिश्च विक्षिप्य चश्चभंगवानाज्ञापितवान् 'एतदिण यथा, तथा ज्ञास्यस्येव । त्ताविद्यं कथास्ताम् । रसाक्षेपादचेतितैवास्माभिः प्रभातप्राया रजनी । प्रभाविरहादनुन्मृष्टरजतर्क्षम्भाभिन्स्परान्तावलिन्व वर्तते
रजनिकरिवन्वम् । थथायथोद्गमविस्तारिणी जरत्तामरसपत्रारुणा पाण्डुच्छविरुष्ठसित सीमनतयन्ती तमःकेशसंघातिमव पूर्वस्थाः ककुमोऽरुणाप्रकरीलोकतिः । इमाः सशेषतिमिरत-

तत्तस्मात्कारणादयमीदश एवोत्पन्नो येन कारणेनास्य पुण्डरीकस्य तादशी कामपरता मदनायत्तता जाता । मरणं च मृदेशुं च मदनवेगात्कंदर्परयाद्यः संजवरः संतापस्तस्यासिह्णोरसहनशीलस्य तथाप्रकारेणोपनतं प्राप्तम् । अधुनापि सांप्रतमपि तादश एव तथावस्थ एवायं द्युकोऽल्पायुः स्वल्पजीवितः । शापस्यावसानं प्रान्तस्तस्मा-दनन्तरं कालमन्यविहतकालं यदस्याक्षयेणायुषा सह योगो भविष्यतीति ।

एतच्छुला पुनरवनितळिनवेशितशिरा भगवन्तं प्रणम्य व्यज्ञावयं विज्ञातिं कृतवान्विज्ञति चकार अहम् । कि तदिखाइ—भगविनिति । हे भगवन्, अहं लपुण्यवान् । अत्यां तिर्यग्योनी वर्षमानः खयमात्मना सर्वस्त्रैव कार्यस्याक्षमोऽसमर्थः । वागपि वाचापि मे मम भगवत्त्रसादात्संत्रस्थेव सांत्रतमेवानने संभूता जाता । पूर्वं भूतं भूतपूर्वं कचिदमान्यं तस्य परलमिति पूर्वशब्दस्य परप्रयोगः । एतादृशं ज्ञानमन्तरात्मिन संभूतम् । शरीरं पुन-रायुषः संवर्धकानि यानि कर्माणि कृत्यानि तेषु योग्यं समर्थं भगवतः प्रसादाश्माहात्म्यादन्यस्मिजन्मनि यदि भवे-त्स्यात्तत्तसात्कारणान्मे मम महाकर्मभिः साध्यं महाकर्माणि साध्यानि यस्मिनिति वा आयुर्जानितं केन प्रकारे-णाक्षयं भविष्यतीखेतदाज्ञापयतु कथयतु भगवान् । इत्येवं मया विज्ञापितो विज्ञप्तिविषयीकृतः । तु पुनर्थे। दिखु चक्षुविक्षिप्य प्रेर्य भगवानाञ्चापितवान् । किं तदिलाह — एत दिति । एतदिप त्वषुक्तमाप यथा वर्तते तथा त्वं ज्ञास्यस्येवात्रे, त्वया ज्ञातं भविष्यत्येव। इयं कथा तावदास्तां तिष्ठतु । रसाक्षेपादसाकर्षावसाभिः प्रभातप्राया रजनी निशाऽचेतितैवाज्ञातैव । प्रभाविरहाद्युतेविंरहात्कान्तेरभावादनुनमृष्टोऽसंमार्जितो न स्फोटितो यो रज-तकुम्भो रौप्यघटस्तद्वदामा श्रीर्थस्य तत्तया । 'आभा राढा विभूषा श्रीः' इति हैमः । इदमपरान्तावलम्बि पश्चिमान्तावलम्बि पश्चिमाशावलम्बि रजनिकरिबम्बं निशाकरप्रतिबिम्बं शशाङ्कमण्डलं वर्तते । यथायथ-मिति । यथा च यथा च यथायथम् । 'निल्यवीप्सयोः' इति द्वित्वम् । यथाप्रकारसुद्रमेनोदयेन विस्तारिणी विस्तरणशीला जरत्पकं परिपकं यत्तामरसं पद्मम् । रक्तकमलमिल्यर्थः । तस्य पत्राणि दलानि पर्णानि तद्वद-रुणा रक्ता आ ईषत्पाण्डुच्छविः । 'रक्तोत्पलं तामरसम्' इति हैमः। पूर्वस्याः ककुभ ऐन्द्या दिशस्तमोलक्षणं केशसंघातमरुकसमृहं सीमन्तयन्तीव सीमन्तं कुर्वन्तीवोल्लसत्युलासं प्राप्नोति । अरुणस्य रविसारथिनोऽयकरा-

टिप्प०—1 मृत्युश्चेत्युचितम्। 2 कस्य अपरान्तम् ? इति सापेक्षमेव । अतः 'अपराम्बरान्तावलिब (पश्चिमाकाशविलिम्ब)' इति पाठो योग्यः ।

पाठा०—१ उपगतम् २ अस्य ३ संवर्धनीयम् ४ अस्मिन् ५ केनिवत् ६ आस्तां ताविषयं मधाः ७ उन्मृष्टः ८ वर्षणाभम्, ९ अम्बरान्तरावक्रम्बः अपराम्भरान्तावक्रम्बः १० वथायथोद्गमनः ११ आकोक्रवर्तिः आकोकान्तरिताः

याम्बराक्षाण्डकळुषं भाख्यस्मालोकमारब्धाः क्रमेण यथासूक्ष्मं तारकाः प्रवेष्टुम् । एष पम्पासरःशायिनां प्रबोधाशंसी समुचरित कोलाहलः श्रोत्रहारी विहंगमानाम् । एते च नि-शीथिनीपरिमल्शीतलाश्चलितवनकुमुमपरिमल्याहिणो वातुं प्रवृत्ताः प्रभातिपश्चना वायवः । प्रसासन्नामिविहार्वेवला इस्यभिद्धान एव गोष्ठीं भङ्कत्वोदितिष्ठत् ।

अथोत्थिते भगवति जावास्रो वीतरागापि निर्धेकौतुकापि मोक्षमार्गावस्थानापि समस्तैव सा तपस्विपरिषत्कथारसाद्विस्मृतगुरूचितप्रतिपत्तिः सृण्वतीवौर्देकण्ठिततया विस्मयोत्फुह्मसुखी

णामालोकः प्रकाशस्तस्य तिः पङ्किः । श्रेणिरिखर्थः । 'राजिलेखा तिविधिः' इति हैमः । इमाः प्रख्यक्षद्द्याः सह शेषेण वर्तते तत्सशेषम् । खल्पमिखर्थः । एतादृशं यत्तिमिरं ध्वान्तं तस्य भावस्तता तयाम्बरे व्योग्न्या-काशेऽकाण्डं कळ्षमप्रस्तावमिलनमसमयमिलनं भास्तःप्रभालोकं सूर्यधिप्तिकाशं सहस्रदीधितिकान्ति उद्योतं तारकास्ताराः क्रमेण यथास्क्षमं सूक्षमं यथा स्यात्तथा प्रवेष्टुं प्रवेशं कर्तुमार्ण्याः प्रारम्भा आरम्भं कृतवसः । एषोऽसौ पम्पाभिधानं सरः पम्पा नाम सरोवरं तत्र तस्तिव्यायिनां सुप्तानां विहंगमानां पित्रणां श्रोत्रयोः कर्ण-योद्द्यी मनोहरः, प्रबोधो विनिद्रत्वं तदाशंसित कथयतीत्वेवंशीलः स तथवंविधः कोलाहलः कलकलः समुबरित सम्यक्षप्रसरित विस्तरित । एते च प्रस्तक्षणम्या निश्चीथिन्यां त्रियामायां परिगतो मलो यसात्स परिमलोऽ-क्ररागस्तेन चीतलः श्रिशिराः । माघकात्र्य उक्तमित्ति—'नवपरिमलगन्धः केन शक्यो वरीतुम्' इत्यत्र परिमलकान्धः चीतलः । अन्यथा गम्धश्चह्यस्य स्थात् । चिलतानि कमिपतानि यानि वनानि सेषां कुसुमानां परिमलो गन्धस्तं गृहन्तिस्वेशीलास्ते तथा प्रभातस्य प्रत्यूषस्य पिश्चनाः सूचका एवंविधा वायवः पवनाः समीरणा वातुं यातुं प्रवृत्ताः प्रवितिवन्तः । 'वृत्तं विमातं प्रत्यूषस्य पिश्चनाः सूचका एवंविधा वायवः पवनाः समीरणा वातुं यातुं प्रवृत्ताः प्रवितिवन्तः । 'वृत्तं वारामवसरे' इति कोशः । इत्यमिद्धान एवेतिश्चनाण एवं गोष्ठी श्रवणार्थमितिस्तकानसमूहात्मकां महक्त्वा दूरीकृत्योदिष्ठदिवतो वभूव । 'समज्या परिषद्रीष्ठी समा-सितिसंसदः' इत्यमरः ।

अथोितथते भगवित जाबाली वीतरागापि नीरागापि निष्कौतुकापि विगतकुत्ह्लापि गताश्चर्यापि मोक्षमार्गे निर्वाणमार्गेऽवस्थानमवस्थितिर्यस्या एवंविधाप्येतादश्यपि समस्तैव सर्वापि तपस्विपरिषम्मुनिजनसभा कथाया वार्ताया रसाद्विस्त्रता विस्मरणं प्राप्ता । गुरानुन्विता योग्या प्रतिपत्तिः सेवा यस्याः सा तथा । शृण्वतीवाक्रण-यन्तीवोत्कण्ठिततया रणरणकतया विस्मयेनाश्चर्येणोत्फुल्लं विकसितं मुखं यस्याः सा तथा । गुगपदेकवारमा-

टिप्प०—1 अरुणा सूर्यसाऽऽलोकराजिः तमोरूपं केशसंचयं सीमन्तयन्तीव (सीमन्त(केशपाश)- कृषे परिणमयन्तीव) उल्लस्तीस्थाः । वास्तवे तु भागद्वयविभाजितस्य केशपाशस्य मध्यविनी रेखा सीमन्तः । अत एव हि तत्र सिन्दूरारुणतास्पर्शाय तामरसपत्रारुणेति विशेषणम् । एवं सन्वे—तमःकेश-संघातं सीमन्तयन्तीति कवेरुक्तः—तमःकेशपाशं (प्रति) सीमन्तयन्ती (सीमन्तमिवात्मानमाचरन्ती) इति यथा कथंचित्संगमनीया स्वादिति मामिकैविम्श्यम् । 2 अकाण्डे कळुषो भास्तत्प्रभालोकः ? किमित्ति शिवचाररम्योयं पाठः । 'अम्बरैककाण्डपटकळुषम्' इति पाठः । ततश्र—तिमिरावशेषसहितत्तया अम्बरस्य (आकाशस्य) एककाण्डपट (तिरस्करिणी)वत् कळुषो (मलिनो) यः सूर्यप्रभालोकः तं तारकाः यथासूर्वमं प्रवेष्टमारुष्धाः । किञ्चिद्गन्धकारसहिते सूर्यालोके स्वरप्रकाशं प्रथमं, ततः प्रमिष्क्रिकाशमिति क्रमेण नक्षत्राण्यदश्यान्यभविश्वसाशयः ।

पाठा०---१ अङ्गक्षत्रम् : एककाण्डपटकछ्यम्, २ परिमञ्जेः परिमञ्जम्, ३ विहरणः ४ निष्कासुकाणिः ५ उस्कण्डकितत्तयाः उत्कण्टिकतिकायाः

युगपदागिलतशोकानन्दजन्मनयनसिलला हाकष्टशर्वदानुवन्धिनी स्तम्भितेव चिरिमव स्थित्वा यथास्थानं जगाम । हारीतस्तु मां संनिहितेऽपि मुनिकुमारकजने निजकरेणवोत्सिष्यात्मपर्ण-शालां नीत्वा शनैः शनैः स्वशयनीयकदेशे स्थापयित्वा प्रामातिकिक्रयाकरणाय निर्ययौ ।

निर्गते च तिसंस्तेन सर्वकार्यक्षमेण तिर्यगैजातिपतनेन देहेन पीडितान्तरात्मा चिन्तां प्राविशम् । अत्र तावद्नेकभवसुकृतसहस्राधिगम्यं मानुष्यमेव दुर्छभम् । तत्राष्यपॅरं सकल्जातिविशिष्टं ब्राह्मण्यम् । तेतोऽपि विशिष्टतरमासन्नामृतपदं सुनित्वम् । तस्यापि विशेषान्तरं क्रिमपि दिव्यलोकनिवासित्वम् । तद्येनैतावतः स्थानात्स्वदोषेरात्मा पातितस्तेन कथमधुना सर्विक्रियाविहीनेनास्यास्तिर्यग्जातेः समुद्धृतः स्थात् । कथं वा पूर्वजन्माहितस्तेहैः सह समान्मसुखमनुभूतम् । अननुभवतश्च तिन्नष्पयोजनेनामुना जीवितेन किं मे परिरक्षितेन । पततु यत्र तत्र कापि यातनाशरीरम् । सुखं तु नानुभवितव्यममुना दुःखैकभाजनेन । तत्परिस्रजान्येनम् । पूर्यतामसम्बसनदानैकचिन्तादुःस्थितस्य विधेर्मनोरथः' इस्रेवं च जीवि-

गिलतं पितितं शोकानन्दाभ्यां जनम यस्यैवंभूतं नयनसिल्लं यस्याः सा तथा । हाकष्टमिति यः शब्दस्तमजुबन् नियतुं शीलं यस्याः सा तथा स्तिमितेव कीलितेव चिरिमेव स्थित्वा बहुकालिमेव स्थित्वा यथास्थानं यथास्थलं जगामागमत् । हारीतस्तु मां मुनिकुमारकजने तापसिश्चाशुजने संनिहितेऽपि समीपवर्तिन्यपि सित निजकरेणे-वात्मपाणिनैवोत्सिप्थोत्पाट्यात्मपणैशालां स्वकीयतृणकुटीं नीत्वा प्रापय्य शनैः शनैमेन्दं मन्दं शयनीयस्य शर्याया एकदेशेन्यतरप्रदेशे स्थापयित्वा संस्थाप्य प्राभातिकिकयाकरणाय प्रत्यूषविधिविधानाय निर्ययौ निर्मात् ।

तस्मिन्हारीतमुनौ निर्गते च सति तेन सर्वाणि समग्राणि यानि कार्याणि कृत्यानि तेष्वक्षमेणासमर्थेन तिर्थ-रजातिपतनेने पक्षिजात्यन्तर्गतेन देहेन विप्रहेण शरीरेण पीडितोऽन्तरात्मा यस्यैवंभूतोऽहं चिन्तामार्ति प्राविशं प्रविष्टोऽभ्वम् । अत्रेति । असिंहोके तावदादावनेकभवानामसंख्यजन्मनां सुकृतसहसैः प्रण्यसहसैरिधगम्यं प्राप्यमेवंविधं मानुष्यमेव मनुजल्वमेव मनुष्यत्वं दुर्लमं दुष्प्रापम् । तत्रापि मनुष्यत्वेऽप्यपरमन्यत्सकलजातिषु समयवर्णेषु विशिष्टं विशेषेणाधिकं बाह्मण्यं बाह्मणत्वं सारमधिकतरम् । ततोऽपि बाह्मण्यतोऽप्यतिशयेन विशिष्टं श्रेष्ठं विशिष्टतरं किंचिदाधिक्यमासम् समीपवर्ति निकटवर्लमृतपदं मोक्षपदम् । 'महानन्दोऽस्तं सिद्धिः' इति हैमः। यसिन्नेतादृशं मुनित्वं यतित्वमधिकतरम् । तस्यापि मुनित्वस्यापि यतित्वस्यापि किमपि विशेषान्तरं किचिदाधिक्यं दिव्यलोकनिवासित्वं खर्गलोकस्थायित्वम् । तत्तसात्कारणाधेनैतावतः पूर्वोक्तस्थानात्स्वदोषैर्निज-दूषणैरात्मा पातितस्तेन मया सर्वाः समप्राः क्रियाः स्नानादिकास्ताभिविहीनेन रहितेनाधुना सांप्रतिमदानीम-स्यास्तिर्यंग्जातेः कथमात्मा समुद्धत उद्धारं प्रापितः । स्यादिति शेषः । पूर्वजन्मनि पूर्वभने गतजन्मन्याहितः स्थापितः स्नेहः श्रीतिर्येषु तैः सह समागमसुखं मेळापकसौख्यं कथमनुभूतं साक्षाकृतम् । भवैतीति शेषः । तःसमागमसुखमननुभूतवतः साक्षादकृतवतश्च मे मम निष्प्रयोजनेन निरर्थकेनामुना जीवितेन परिरक्षितेन किम्। न किंचिदिल्थं: । यत्र तत्र कापीदं यातनाशरीरम् । 'यातना नरकवेदना' इति हैमः । नरकदेहम् । तीववेदना-क्षममिल्यर्थः । पततु पतनं करोतु । सुखं तु नानुभवितव्यममुनानेन दुःखस्य कष्टस्यैकभाजनेनैकपात्रेण शरीरेण । अत एतत् शरीरं परित्यजामि मुखामि । असाकं व्यसनदानं कष्टप्रदानं तस्यैकाद्वितीया या चिन्ता तया दुःस्थि-तस्य दुःखितस्य विधेविधातुर्मनोरथोऽभिलाषः पूर्यता परिपूर्णांभूर्यताम् । चेलेवं इलेवं प्रकारेण या जीवत-

टिप्प०—1 महाऽनभिज्ञत्वमेतद् यत् तिद्दं विशेषणीकियते । अतः 'तिर्यग्जातिपतितेन' इत्येव पाठः । 2 'स्यात्' इत्येव पूर्वानुषक्षः । 3 हा हन्त ! किं प्ररुपति ।

पाठा०—१ अनुबन्धिनी पराधीनेव. २ वेदिदेशे. ३ तीर्थग्जातिपतितेन, ४ परम्. ५ तत्रापि. ६ तत्रापरत्र कापि यात्र यत्र शरीरम्.

860

वपरित्यागचिन्तानिमीलितं मां समुच्छ्वासयन्निव विकासहासिना मुखेन सहसा प्रविष्य हारीतोऽभ्यधात्—'भ्रातर्वेशम्पायन, दिष्टया वर्धसे । पितुस्ते भगवतः श्वेतकेतोः पादमूखा- देकपिश्वलस्त्वामेवान्विष्यन्नायात' इति ।

अहं तु तच्छुत्वा तैत्क्षणेनोत्पन्नपक्ष इवोत्पन्य तैरतमीपमेव प्राप्तुमिमवाङ्ग्रञ्जुद्धीवाव-लोकी 'कासो' इति तमप्राक्षम् । स त्वकथयत्—'एष तातपादमूले वर्तते' इति । एषंवा-दिनं तु तमहं पुनरवदम्—'यद्येवं बतः प्रापयतु मां तत्रैव भगवान् । उत्ताव्यति मे हृद्यं तह्शीनाय' इत्येवं वदन्नेवाप्रतो गगनागमनवेगादयथास्थितजटाकलापम्, अनिलपथसंचरण-चिलतैकाञ्चलोत्तरीयम्, तक्त्वचा दृढाबद्धपरिकरम्, अर्धत्रुटितयज्ञोपनीतसनाथास्थिशेषो-रस्कम्, निःशोषसुरपथावतरणश्रमो इञ्चस्तिवशीरम्, समीरणापहँतमि मक्त्पथोर्त्यतनखेद-संमृतम्, उदक्षप्रवेशान्निस्यन्दमानस्वेदमाननेन मैदवलोकनर्षुः खोद्गतं च बाष्पजल्लवविसर-

परित्यागनिन्ता तथा निमीलितं मुद्धितं मां विकासेन इसतीत्येवंशिलेन विकासहासिना मुखेनाननेन समुच्छ्वास-यित्वाश्वासथित्वव सहसातर्कितः प्रविदय प्रवेशं कृत्वा हारीतकोऽभ्यधादधोचत् । किं तदित्याह—भ्रात-रिति । हे भ्रातर्हे बन्धो वैद्यम्पायन, त्वं दिष्ट्या भाग्येन वर्धसे । ते तव भगवतो महाश्वेतकेतोः पितुः पाद-मूलाजनकचरणसमीपात्त्वामेवान्विष्यन्गवेषयन्कपिष्ठल आयात इति ।

अहं तच्छुत्वाकण्यं ताक्षणेन तत्काळेनोत्पचपक्ष इव संजातवाज इवोत्पत्योड्डीय तस्य कपिज्ञळस्य समीपमभ्यणं निकटं प्राप्तुमासादिणितुमिभवाञ्छचिभळषणुद्भीवः सम्बन्छोकत इत्येवंशीळ उद्भीवावळोकी कासाविति
तं हारीतकप्राक्षम् । स तु हारीतक एव तातस्य पादम्छे वर्तत इत्यकथयदित्यभ्यधात् । एवंवादिनमेवंसुवाणं तु हारीतमहं पुनरवदमकथयम् । यथेवं वर्तते ततो भगवान्मां तत्र प्रापयत् नाययतु । तह्शेनाय
तद्वळोकनाय मे मम हृदयमुत्तान्यत्युत्पततीत्येवं वदचप्रतः पुरो दुरात्माहं कपिज्ञळमद्राक्षं व्यळोकयिति
दूरेणान्वयः । इतः कपिज्ञळं विशिनष्टि—गगनेति । गगने व्योग्न्याकाश आगमनं यानं तस्य
वेगाद्रयादयथास्थितोऽस्थानस्थितो जटाकळापो यस्य स तम् । 'जटा ळमकचे मूळे प्रक्षमांसिकयोर्जटा'
हिति विश्वः । अनिळपथ आकाशे संचरणं संचलनं गमनं तेन चिलतः किन्पत एकोऽचळो वस्वप्रान्तो यस्यैवंभृतमुत्तरीयं संव्यानं यस्य स तम् । 'प्रच्छादनं प्रावर्णं संव्यामं चोत्तरीयकम्' हिते हैमः ।
तहणां वृक्षाणां त्वचा कृत्वा दृ आवद्धः परिकरो येन स तम् । 'भवेत्परिकरो व्राते पर्यञ्चपरिवारयोः । प्रगाढगात्रिकावन्धे विवेकारम्भयोरि इति विश्वः । अर्थत्रुटितं ययज्ञेपवीतं यज्ञस्त्रं तेन सनाथं सिहतमस्थिशेषं कीकसावशेषमुरो यस्य स तम् । निःशेषं समग्रं यत्युरपथमाकाशं तस्माद्यवरणं तस्माद्यः श्रमः खेदस्तेनोच्छ्वसितं शरीरं यस्य तम् । 'नमोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्गं खम् इत्यमरः । समीरणेन वायुनापहृतमिष्
पीक्षितमिष महत्पथे यदुत्पतनं तस्माद्यः खेदस्तेन संसतं निचितम् । जळप्रवेशाद्योमगज्ञाजळान्तर्गमनादाननेन मुखेन निस्यन्दमानः क्षरन्त्सेदो घमीं यस्य स तम् । कि कुवैन्तम् । बाष्पजळळवित्रसरं नेत्रजळककणस-

िद्युo—1 हा विचारशून्यम् ! 'उदकप्रवेशादिव निखन्दमानं खेदम् आननेन, बाष्पछवविसरं ईक्ष-णाभ्यां युगपदुत्स्जन्तम्' इति प्रत्यक्षं दृष्ट्वापि भन्न बहुवीहिः क्रियते । घिगीदशं दीकाकारम् । अस्तु. अत्र 'निखन्दमानं खेदम्' इत्येव पाठो बोध्यः ।

पाठा०—१ कपिक्षलकः. २ तत्क्षणोत्पन्न. ३ तत्समीपं विद्वाय सहसेव प्राप्तमिमवाञ्छन्; समीपं विद्वायसैव प्राप्तमिमवाञ्छन् ४ उद्देगादन्यवस्थित , ५ संचरणविष्टितचरणैकाञ्चलोत्तरीयं तरुत्वचा; संचरणवेगचलितेकाञ्चलयोत्त-रीयतरुत्वचा ६ आयासित ७ अपहृतम् ८ उत्तवन्न ९ मिहलोकन १० दुःखागतम्

मीक्षणाभ्यां युगपदुत्सृजन्तम्, मुमुक्षुमि मत्स्रोहेनामुक्तम्, वीतरागमि मित्रयहितरतम्, निःसङ्गमि मत्समागमोत्सुकम्, निःस्पृहमि मद्र्थसंपादनपर्याकुळम्, निर्मममप्युपा-रूढस्रोहम्, निरहंकारमप्यहमेवायमिति मां मन्यमानम्, समुज्झितक्रेशमि मद्र्थे क्रिक्रैयन्तम्, समलोष्टकाञ्चनतासुखितमि महुःखदुःखितम्, कृतज्ञमक्रतज्ञः, स्रोहलप्रकृतिं रूक्षचेताः, सुकृतिनमपुण्यवान्, अनुगतं वामस्यभावः, भावाद्रहृद्यमेकान्तिनष्टुरः, मित्रं वेरी, वचन-करमनाश्रवः, महात्मानं दुरात्मा, किपञ्जलमहमद्राक्षम् । हृष्ट्रा च निर्भरगलितनयनपया-स्ताहशोऽपि कृताभ्युद्रमनप्रयतः पूर्कृत्य तमवदम्—'स्रखे किपञ्जल, एवं जन्मद्रयान्तरित-दर्शनमि त्वां हृष्ट्रा कि सरमसमुत्थाय दूरत एव प्रसारितमुजहयो गार्ढालिङ्गनेन सुखमनु-भविष्यामि । कि करं करेणावलम्ब्यासनपरित्रहं कारयिष्यामि । कि सुखासीनस्य गात्र-संवाहनं कुर्वव्लममपनेष्यामि' इस्रविमात्मानमनुशोचन्तमेव मां किपञ्जलः करेणोत्सिप्य

मृह्मीक्षणाभ्यां लोचनाभ्यामुत्सजन्तं त्यजन्तम् । कीदशं जललवित्तरम् । ममावलोकनं तस्मायदुःखं तस्मा-दुद्रतं प्रादुर्भृतं प्रकटीभृतम् । मोक्तमिच्छुर्भुसुखुरेवंभृतमपि मत्ब्रेहेन मत्प्रीखाऽमुक्तमखक्तमखण्डितम् । वीतो गतो रागोऽनुरागो यस्मादेतादृशमपि मित्रय इष्टे रतमासक्तम् । निर्गतः संगोऽन्यजनसंपर्कः परजनसंयोगो यस्य स तमेतादशमपि मम समागमो मेळापस्तत्र तस्मिन्नत्स्वकमुत्किण्ठितम् । निर्गता स्पृहा वाब्छा यस्मादेवंभूतमपि ममार्थी मदर्थस्तस्य संपादनाय निष्पादनकरणाय परि सामस्स्रेनाकुरुं व्याकुलम् । निर्मममपि निर्गतममत्वमपि ममत्वभावो नास्ति । मि विषय उपारुढः स्थापितः स्नेहः प्रेमा येन स तम् । निर्गतोऽहंकारो गर्वी यस्मादे-ताहशमप्यहमेवायं कैपिज्जल इति मन्यमानं ज्ञायमानम् । समुज्ज्ञितस्यक्तः क्षेशो येनैवंभूतमपि मदर्थे मत्कृते क्विर्यन्तं क्वेरां प्राप्नवन्तम् । समे सहशे तुल्ये लोष्टकाञ्चने यस्य स समलोष्टकाञ्चनस्तस्य भावस्तता तया सुखितं संजातसौख्यमेवंविधमेतादशमि मम दुःखेन दुःखितं संजातदुःखम् । कृतं जानातीति कृतज्ञसं कृतज्ञमकृतज्ञः । स्नेहला प्रकृतिः स्वभावो यस्य स तं रूक्षं स्नेहवर्जितं प्रेमरिहतं चेतो यस्य स तथा । सुकृतिनं सुकृतवन्तं सुण्य-वन्तं न विद्यते पुण्यं यस्य सोऽपुण्यवान् । अनुगतमनुकूलं वामः प्रतिकूलो वकः स्वभावो यस्य सः। भावे-नाध्यवसायेनाईमुत्रं हृद्यं चेतो यस्य स तमेकान्तेन निष्ठुरः । मित्रं सुहृद् वैरी शत्रुः । वचनं करोतीति वचन-कर्स्तमनाश्रेवोऽवचनेस्थितः । 'वचनेस्थित आश्रवः' इत्यमरः । महात्मानं महापुरुषं दुरात्मा दुष्टात्मा । द्विती-यान्तं कपिजलस्य विशेषणम्, प्रथमान्तं पुण्डरीकस्येति खयं बोध्यम् । दृष्ट्वा च विलोक्य च निर्भरं परिपूर्ण संपूर्ण गळितं नयनयोः पयो यस्य स ताहक्षोऽप्यसमधौऽपि क्रतोऽभ्युद्रमे प्रत्युत्थाने प्रयत्नो येन सः । प्रकृत्य पूरकारं कृत्वा तं कपिज्ञलमवदमञ्ज्ञम् । हे सखे कपिज्ञल, एवं जन्मद्वयान्तरितदर्शनमपि भवान्तरव्यवहिता-वलोकनमि त्वां दृष्ट्वा विलोक्य निरीक्ष्य सरभसं सवेगमुत्थायोत्थानं कृत्वा दूरत एव दविष्ठ एव प्रसारितं विस्तारितं भुजद्वयं बाहुद्वयं येन सः । गाढालिङ्गनेन तीवसंश्वेषेण किं सुखमनुभविष्यामि साक्षात्प्रत्यक्षं करि-व्यामि । करं हस्तं करेण पाणिना हस्तेनावळम्ब्यासनपरिश्रहं विष्ठरस्त्रीकारं किं कारयिष्यामि किं विधापिय-ध्यामि कि निष्पादियध्यामि । सुखासीनस्य सुखोपविष्टस्य गात्रसंवाहनमङ्गमर्दनं कुवैन्श्रमं खेदं परिश्रममपने-ध्यामि दूरीकरिष्यामि । 'संवाहनं मर्दनं स्यात्' इलमरः । इलेवमात्मानं खमनुशोचन्तमेव मां कपिजलः करेण पाणिनोत्क्षिप्योत्पाद्य मम विरहो वियोगस्तेन दुर्बछे कृशे वक्षसि चिरमिव निवेश्य संस्थाप्यान्तर्मध्ये

टिप्प०-1 पुनः प्रलापः । अयं पुण्डरीकोपि मद्भिन्न इति मन्यमानमित्याद्ययः ।

पाठा॰—१ क्विश्यमानम् २ स्वयम् ३ दुःखितम् ४ रूक्षात्माः ५ फ्रत्कृत्यः ६ गाढालिङ्गनस्वयः ८६ स्वा॰

मद्विरहदुर्वेहे वक्षसि निवेदय चिरमिवान्तः प्रवेशयित्रवालिङ्गनसुखं किल तथा मेऽनुभूय भूयसा मन्युवेगेनोत्तमाङ्गे कृत्वा मचरणावितरवदरोदीत्।

तथा रुदन्तं च तं वाङ्मात्रप्रतिकारः पुनरवद्म्—'सखे किपञ्चल, सकल्केशपरिभूतस्य पापात्मनो ममेदं युज्यते यत्त्वया प्रारब्धम् । त्वं पुनर्वालोऽण्यस्पृष्ट एँवामीभिः संसारवन्धात्मकैर्निर्वाणमार्गपरिपन्थिभिद्गिः । तत्किमधुना मृहजनगतेन वर्त्मना । समुपविदय
तावत्कथय यथावृत्तं तस्य वार्ताम् । अपि कुशलं तातस्य १ स्मरति वा माम् १ र्द्वःखितो वा
मदीयेन दुःखेन १ महृत्तान्तमाकण्यं किमुक्तवान् १ कुपितो न वा इति । स त्वेवमुक्तो मया
हारीतिश्वाच्योपनीते पह्नवासने समुपविद्याङ्के मां कृत्वा हारीतोपनीतेनान्भसा प्रक्षात्य
मुखमाख्यातवान्—'सखे, कुशलं तातस्य । अयं चास्मद्वृत्तान्तः प्रथमत्रसेव तातेन दिव्येन
चक्षुषा दृष्टः । दृष्ट्वा च प्रतिक्रियाये कर्म प्रारब्धम् । समारब्ध एव कर्मणि तुरगभावाद्विमुक्तो
गतोऽस्मि तातस्य पादमूलम् । गतं च मां दूरत एवोद्वाष्पदृष्टिविषण्णदीनवद्नं भयादनुपसर्पन्तमालोक्याद्वयाद्वापितवान्—'वत्स किपञ्चल, परिसञ्चतां खदोषशङ्का । ममैवायं

प्रवेशयित्रय प्रवेशं कारयित्तव मे ममालिङ्गनसुखम् । किलेति सत्ये । तथानुभूय साक्षात्कृत्य मन्युः शोकः । 'मन्युशोको तु शुक्तिश्वयाम्' इत्यमरः । भूयसा बहुलेन वेगेन रयेण मचरणौ मत्पादौ मदङ्गी उत्तमाङ्गे मत्तके कृत्वा इत्ररवत्प्राकृतजनवत् । 'इत्ररः प्राकृतो नीचः' इति हैमः । अरोबीद्वरनमकार्षात् । 'विवर्णः पामरो नीचः प्राकृतिश्व प्रथम्पनः' इत्यमरः ।

तथा रुदन्तं च तथा विळपन्तं च वाङ्मात्र एव प्रतीकारः प्रतिकिया यस्य सः । पुनरवदमनवम् । सखे कपिलल, सकलक्केशेन समग्रदु:खेन कप्टेन परिभूतस्याभिभूतस्य पराभवितस्य पापात्मनो मे ममेदं युज्यत इदं घटते यत्त्वया भवता प्रारब्धम् । रुदनमिखर्थः । त्वं पुनर्बालोऽप्यमीभिः संसारबन्धात्मकैः संस्रतिबन्धसहपैनिर्वाणमार्गस्य मोक्षमार्गस्य परिपन्थिभः शत्रुभिद्विर्दूषणैरस्पृष्ट एव । तत्तसाद्धेतोर्मूढः जनगरीन मुर्खेजन।चीर्णेन वर्रमेना मार्गेण रदनलक्ष्णेन । अधुना किम् । न किमपीत्यर्थः । उपविश्या-स्थाय तावरपूर्वमादौ यथावृत्तं यथोपनतं तथा तस्य वार्ता किवदन्तीं कथय ब्रहि । अपि तातस्य पितुः क्रवालं कल्याणम् । मां प्रण्डरीकं सारति स्मृतिगोचरीकरोति न वा । मदीयेन मामकीनेन दुःखेन दुःखितौ वा । महत्तान्तं मदुदन्तमाकर्ण्ये श्रत्वा किसुक्तवान्कि कथितवान् । कुपितो न वा रोषं गतो न वा इति । स द्व कपिञ्चल एवं मयोक्तः कथितः सन्हारीतस्य शिष्येण विनेयेनोपनीत आनीते समानीते पह्नवासने नवीनपत्र-विष्टरे समुपविश्य मां वैशंपायनाभिधानं छुकमङ्क उत्सङ्गे कोखे कृत्वा हारीतोपनीतेन हारीतानीतेनाम्भसा पानी-येन जलेन मुखं वदनं प्रक्षाल्य प्रक्षालनं कृत्वा धावनं कृत्वाख्यातवान्कथितवान् । किं तदिलाह सार्खे इति । हे सखे पुण्डरीक, तातस्य महाश्वेतकेतोः कुशलं वर्तते । अयं चासमद्वतान्त एत्दुदन्तः प्रथमतरमेवा-दावेव तातेन जनकेन पित्रा दिव्यचक्षुषा ज्ञाननेत्रेण दृष्टोऽवलोकितो निरीक्षितः । दृष्टा च तत् प्रतिकियायै कमें प्रारच्यं कर्तुमारच्यम् । समारच्ये एव कर्मणि तुरगभावादश्वशापाद्विमुक्तोऽहं तातस्य जनकस्य पादमूलं चर-णमूलं गतोऽसि । गतं च मां दूरत एवोद्वाष्पदिष्ठद्रताश्चनयनो भयाद्भीतेविषण्णं विलक्षं दीनं दुःखितं वदनं मुखं यस्यैवंभूतं मामुपेसर्पन्तमागच्छन्तमालोक्य निरीक्ष्याह्ययाह्वानं कृत्वाज्ञापितवान्कथितवान् । हे वत्स कपि-

टिप्प०-1 अनुपसर्पन्तम् (न अभिसरन्तम्) इत्युचितम् ।

पाटा०—१ तु. २ मन्दातमनः. ३ न युज्यते. ४ अमीभी रागादिभिः. ५ असुना. ६ यथावृत्तम्. ७ अपि. ८ न दुःखितः, ९ त्वरितोपनीतेनः

खलु शठमतेः सर्व एव दोषः, येन जानताप्युत्पत्तिसमय एव वत्सस्य छते नेदमायुष्करं कर्म निर्वितितम् । अधुना सिद्धशायमेवेदम् । न दुःखासिका भावनीया । मत्पादमूळे ताव-स्थीयताम्' इस्रेयमाज्ञापितस्तु तातेन विगतमीर्व्यज्ञापयम्—

'तात यदि प्रसादोऽस्ति तंतो यत्रेवासाबुत्पत्रस्तत्रेव गमनायाद्यापयतु मां तातः' इतेवं विज्ञापितस्तु मया पुनराज्ञापितवान्—'वत्स, शुक्रजातावसौ पतितः । तद्गत्वापि तमय नैव वेत्सि नाष्यसौ त्वां वेत्तीति । वित्तिष्ठतु तावत्' इति । अद्य च प्रातरेवाहूय मामा-ज्ञापितवान्—'वत्स कपिज्ञळ, महामुनेजीवाळेराश्रमपदं सुहृत्ते प्राप्तः । जन्मान्तरस्मरणं चास्थोपजातम् । तद्गच्छ संप्रति तं द्रष्टुम् । मदीयया चाशिषानुगृद्ध वक्तव्योऽसौ—वत्स, यावदिदं कर्म पैरिसमाप्यते तावत्त्वयास्मिन्नेव जावाळेः पादमूळे स्थातव्यमिति । अपि च त्वदुःखदुःखिताम्बा ते श्रीरपि तस्मिन्नेव कर्मणि परिचारिका वर्तते । तथा तु शिरस्युपा-प्रायेतदेव पुनःपुनः संदिष्टम् । एवमुक्त्वाऽकठोरशिरीषकुसुमशिखासूक्ष्माभोद्धेदपक्ष्मछानि गीत्राणि पुनःपुनः पाणिना परामृदयान्तर्ह्दयेनाद्यत । तथा दूयमानहृदयं च तमवदम्—गीत्राणि पुनःपुनः पाणिना परामृदयान्तर्ह्दयेनाद्यत । तथा दूयमानहृदयं च तमवदम्—

कल, खदोषस्य निजद्षणस्य शङ्कारेका परिखज्यतां मुच्यताम् । खिल्विति निश्चयेन । शठमतेर्मूर्खेबुद्धेमेमैवायं दोषः, येन कारणेन जानताप्यवबुध्यतापि मया श्वेतकेतुनोत्पत्तिसमय एव वत्सस्य पुण्डरीकस्य कृत आयुष्करं दीर्घजीवितकारि कमें न निवेतितं न कृतम् । अधुना सांप्रतिमदानीमिदं कार्यं सिद्धप्रायमेव संजातमेव । अतो दुःखासिका न भावनीया । मनसि दुःखं नानेयमित्यर्थः । मत्पादमूळे मन्बरणतळे तावदवस्थीयतामवस्थानं किय-तामित्येवं तातेनाज्ञापितस्तु कथितस्तु विगतभीरहं व्यज्ञापयं विज्ञितिमकरवम् ।

हे तात हे पितः, यदि प्रसादः प्रसन्नतास्ति ततो यत्रैव यसिन्स्थळेऽसौ पुण्डरीक उत्पन्नस्तित्रैव तसिन्स्थळे हे तात हे पितः, यदि प्रसादः प्रसन्नतास्ति ततो यत्रैव यसिन्स्थळेऽसौ पुण्डरीक उत्पन्नस्तित्रेव तसिन्स्थळे हे तात हे पितः, यदि प्रसादः प्रसन्न विज्ञापितस्तु मया पुनर्मामित्याज्ञापितवानाज्ञां दत्तवान् । इतिगमनाय मामाज्ञापयत्वान्नां व्हान भवन्तं वेति । तावत्सांप्रतं तद्गमनं तिष्ठत्वास्ताम् । अद्य च प्रातरेव प्रत्यृष एवाह्य मामाज्ञापितवानाज्ञां वत्तवान् । हे वत्स कपिज्ञळ, महामुनेर्जावाळेराश्रमपदं सहिन्मत्रं ते तव प्राप्तः । अस्य ग्रकस्य मामाज्ञापितवानाज्ञां वत्तवान् । हे वत्स कपिज्ञळ, महामुनेर्जावाळेराश्रमपदं सहिन्मत्रं ते तव प्राप्तः । अस्य ग्रकस्य मामाज्ञापितवानाज्ञां वत्तवान् । हे वत्स कपिज्ञळ, महामुनेर्जावाळेराश्रमपदं सहिन्मत्रं ते तव प्राप्तः । अस्य ग्रकस्य जन्मान्तरस्य स्मरणं च भवान्तरज्ञानं चोपजातम् । संप्रतीदानीं तद्रच्छ वज तं ग्रुकं द्रष्टुं विळोकयितुम् । मवीययाशिषाऽऽशीवादेनानुग्रहानुप्रहविषयीक्रत्यासौ ग्रुक इति वक्तव्यो भणितव्यः । इतियोखमाह—मवीययाशिषाऽऽशीवादेनानुग्रहानुप्रहविषयीक्रत्यासौ ग्रुक इति वक्तव्यो भणितव्यः । इतियोखमाह—स्वय्यसिति । हे वत्स, यावदिदं पूर्वोक्तं कर्म परिसमाप्यते परिपूर्णाक्रियते तावत्कालमस्मिन्नेव कर्मणि मूळे त्वया स्थातव्यं स्थेयम् । अपि च तव दुःखेन दुःखिता पीडिता ते तवाम्बा माता श्रीरप्येतसिन्नेव कर्मणि मूळे त्वया स्थातव्यं स्थेयम् । अपि च तव दुःखेन दुःखिता पीडिता ते तवाम्बा माता श्रीरप्येतसिन्नेव कर्मणि परिस्तारिका सपर्याकारिणी वर्तते । तथाप्यम्बयापि शिरस्युत्तमाङ्गे मस्तक उपाप्राय चुःकेवरेतदेव पूर्वोक्तं पुनःप्ताक्रस्त्र पर्याक्ति क्रित्याक्तम् । इत्येवमुक्त्वा प्रतिपाद्याद्वास्तिवता । तथा दूयमानहृदयं खिद्यमानचेतसं च पाणिना हस्तेन परामुद्य परामर्शनं कृत्वा हृदयेन चेतसाव्यताखिद्य । तथा दूयमानहृदयं खिद्यमानचेतसं च पाणिना हस्तेन परामुद्रय परामर्शनं कृत्वा हृदयेन चेतसाव्यताखिद्यताखिद्य । तथा दूयमानहृदयं खिद्यमानचेतसं च पाणिना हस्तेन परामुद्रय परामर्तनं कृत्वा हृदयेन चेतसाव्यताखिद्यताखिद्य । तथा दूयमानहृदयं खिद्यमानचेतसं च

टिप्प॰—1 दुःखप्विंका आसनिक्रया (धात्वर्धनिर्देशे ण्वुल्), दुःखेनाऽवस्थानिसत्याशयः । 2 यदा 'असिन्नेव' इति विशेष्यते तर्हि 'पादमूले' इति न युज्यते । अत एव 'आश्रमे' इत्येव पाटो योग्यः । 3 अनुपपदात् स्वब् न युज्यते ।

पाठा०-१ आयुःकामं कर्ते. २ तिवर्तितम्, ३ व्यक्षपयम्, ४ तदाः ५ न परिसमाध्यतेः ६ आश्रमे. ७ गात्राणि मेः

'संखे किपक्षल, किं दूयसे १ त्वयापि मन्दपुण्यस्य मम क्रते तुरंगमतामापन्नेन पराधीन-कृतिना बहुतराण्येव दुःखान्यनुभूतानि । कथं सोमपानोचितेनामुनाऽऽस्थेन समुत्पादितस-फेनरक्तस्रवाः खरखलीनक्षतयो विसोदाः १ कथमयमकठोरिकसल्यशयनीयैकसेवासुकुमारः सदा पर्याणितस्य न शीर्णः पृष्ठवंशः १ कथमेषु कुसुमोच्चयापतितबालवनलतास्पर्शमात्राक्षमेषु गात्रेषु कशाभियाता निपतिताः १ कथं च ब्रह्मसूत्रोद्वाहिनि देहेऽस्मिन्वध्रोत्पीडनकृताः पीडाः समुपजाताः ११ इस्मिरन्येश्च पूर्ववृत्तान्तालापैस्तत्कालविस्मृतिविभैग्जातिदुःखः सुँखमित्रष्टम् ।

र्डपारोहित च मध्याहं सवितिर हारीतः सह किपञ्जलेन मां यथोचितमाहारमकारयत्। कृताहारश्च किपञ्जलः क्षणमिव खित्वा मामन्नवीत्—''अहं हि तातेन त्वां समाश्वासयितुम्, 'जावालिपादमूलादा कर्मपरिसमाप्तेने त्वया चित्रव्यम्' इस्रेतचादेष्टुं विसर्जितः । अन्य-दहमिप तत्रैव कर्मणि व्ययतर एव । तद्भजामि संप्रति।" अहं तु तच्छुत्वा विषण्णवद्नस्तं प्रस्वदम्—'सखे किपञ्जल, एवंगते किं न्रवीमि । किं च तातस्याम्बाया वा संदिशामि। सर्वे त्वमेव वेत्सि' इति । स त्वेवसुक्तो मया, पुनःपुनस्तत्रावस्थानाय मां संविधीय हारीतं

तं किपिक्षलमहमवदमकथयम् । किं तिदिलाह—सखे इति । हे सखे किपिक्षलं, किं दूयसे किं खिचसे । त्वयापि भवतापि मन्दपुण्यस्य खत्यसुक्तरत्य मम कृते तुरंगमतामश्वतामापक्षेन प्राप्तेन पराधीनदृत्तिना परायनतृत्तिना परवद्यदृत्तिना बहुतराण्येवानेकान्येव दुःखानि कृच्छाण्यनुभूतानि साक्षात्कृतानि । कथं केन प्रकारेण सोमः सोमवही तस्याः पानं तन्नोचितेन योग्येनामुनास्येन मुखेन समुत्पादितो विहितः सफेनः सिंडण्डीरो रक्तसावो सिंघरच्युतिर्याभिरेवंविधाः खरं किंठनं यत्यक्षेनं किवका कियं मुख्यन्त्रणं तस्य क्षतयो व्रणा विसोदाः धान्ताः । कथमकठोरं सक्तमारं यत्किसलयग्रयनीयं तस्यैकसेवयैकसपर्यया सक्तमारः स्वकोमलः सदा पर्याणित्तस्य संजातपल्ययनस्यायं पृष्ठवंशो रीदकः । 'रीदकः पृष्ठवंशः स्यात्पृष्ठं तु चरमं तनोः' इति हैमः । न शीर्णः शिदतः । कथं कुसुमानामुच्योऽवचयस्तसादापिताः सस्ता बालवनलतास्तासां स्पर्शमात्रेणाक्षमेष्वसम्येष्वेषु नात्रेष्ठं कशाभिषाता वर्मदण्डपहारा निपतिताः । कथं च ब्रह्मसूत्रोद्वाहिन यशोपवितिधारकेऽस्मिन्देहे शरीरे वधं चर्म तेन यदुत्पीदनं बन्धनं तेन कृता विहिताः पीडा बाधाः समुपन्नाताः समुत्पन्नाः । इस्येभिरन्यैश्व पूर्ववृत्तान्तालपिः प्राचीनोदन्तसंभाषणैस्तत्कालं तदात्वं विस्मृतं विस्मरणतामापन्नं तिर्यन्तातिदुःखं यस्यैवंभूनतोऽहं सुखमेन्वतिष्ठमस्थाम् ।

सिवतिर सूर्ये मध्याह्मसहो मध्यमुपारोहत्यधिरोहणं छुर्वति सित हारीतः किपिन्नलेन सह मां वैशम्पायनं यथोचितं योग्यमाहारं भोजनमकारयदकल्पयत् । छताहारश्च विहितभोजनश्च किपिन्नलः श्वणिमव स्थित्वा माम- व्रवीदवोचत् । अहं हि किपिन्नलस्तातेन िपत्रा त्वां भवन्तं समाश्चासियतुमाश्चासनां कर्तुं जावालिपादमूलादां- कर्मपिरसमातेः कृत्यपिरपूर्ति मर्यादीकृत्य न त्वया चिलत्वयं नान्यत्र गनत्व्यम् । अन्यत्र गमनं न करणीयम् । इत्येतचादेष्टुं कथितुं विसर्जितो विस्वष्टस्त्यक्तः । अन्यदहमि तत्र कर्मणि पूर्वोक्तकृत्ये व्ययतरोऽतिशयेन व्याकुल एव । तत्तसाद्धतोः संप्रतीदानीं त्रजामि गच्छामि । अहं तु वैशम्पायनस्तच्छुत्वा समाकर्ण्य सम्यगाकर्ण्य विष-ण्यवद्नो विलक्षास्यस्तं किपिन्नलम् । हे सखे किपिन्नल, एवंगते एवंप्राप्तेऽहं कि व्यवीमि किं विन्यास्त वित्रवित्रामि किमाज्ञापयामि । सर्व समस्तं त्वमेव भवानेव वैत्सि जानासीति । स तु मयवमुक्तो भिणतः पुनःपुनर्मा तत्रावस्थानाय हारीतं संवि-

टिप्प॰—1 अतिष्ठमिलेव मूळानुकूळः पाठः । 2 तत्रावस्थानाय माम्, हारीतं च संविधाय अनुरुप्य (सावधानीकृत्य), इत्यन्वयो योग्यः ।

पाठा०---१ तुरंगतान्. २ एकसुखसेवा. ३ पातितः पतितः ४ मात्रक्षमेषु. ५ निपातिताः. ६ बद्धः ७ अन्वति-छम्. ८ उपरोहति. ९ अहमपिः असि तदहमपि. १० संनिधायः

च, अनुभूतास्मदालिङ्गनसुखो विस्मयोन्मुखेन मुनिक्कमारकजनेनेक्ष्यमाणोऽन्तरिक्षमितिकस्य काप्यदेशेनमगात् । गते च तिस्मिन्हारीतः समाश्वास्य मां शारीरिक्षितिकरणायोदितिष्ठत् । उत्थाय चान्यं मुनिकुमारकं मत्पार्श्वे स्थापयित्वा निरगमत् । उनिर्वितितस्नानादिक्रियाकलाप- श्वात्मनेव सहापराह्मसमये पुनर्मामाहारमकारयत् ।

एवं चीवहितचेतसा हारीतेन संवर्ध्यमानः कितपथेरेव दिवसैः संजातपक्षोऽभवम् । इत्यज्ञोत्पतनसामर्थ्यश्च चेतस्यकर्वम्—'गमनक्षमस्तु संवृत्तोऽस्मि, तत्र नाम चन्द्रापीडोत्पत्तिपरिज्ञानम् । महायेता पुनः सेवास्ते । तिकमुत्पज्ञज्ञानोऽपि तहर्शनेन विनात्मानं निमेषमपि
हैः सं स्थापयामि । भवतु । तत्रैव गत्वा तिष्ठामि' इति निश्चित्येकदा प्रातर्विहारनिर्गत एवोत्तरां ककुमं गृहीत्वावहम् । अबहुदिवसाभ्यस्तगमनतया स्तोकमेव गत्वावशीर्थन्त
इव मेऽङ्गानि श्रमेण । शुव्यवैद्युपुटः पिपासया, नार्विधमेनीकम्पतकण्ठः यासेन, तद-

धाय नियुज्य चानुभूतं मदालिङ्गनसुखं येनैवंभूतो विस्मयोन्मुखेन कोतुकोध्वीकृताननेन मुनिकुमारकजनेन ताप-सिश्चिजनेनेक्ष्यमाणो विलोक्यमानोऽन्तिरिक्षमाकाचामितिकम्योल्ल्व्य काप्यदर्शनमनवलोकनमगावयौ । गते च तिस्मिन्कपिजले हारीतो मां समाश्वास्याश्वासनां दत्त्वा शारीरिक्षितिकरणाय स्नानादिकृत उदितिष्ठदुत्थितो वभूव । उत्थाय चान्यं मुनिकुमारकं तापसकुमारकं मत्पार्श्वं मदभ्यणे मत्तमीपे स्थापथित्वा संन्यस्य निरगमित्वर्थमे निर्जगाम । निर्वितितो विहितः स्नानादिकायाः कियायाः कलापः समुदायो येन सोऽपराह्नसमये तृतीयप्रहरे पुन-राहमनेव सह खेनैव समं मामाहारमशनमकारयद्यधापयत् ।

एवं चावहितचेतसा सावधानिचत्तेन हारीतेन संवर्ध्यमानो वृद्धि प्राप्यमाणः कितपयैः कियद्भिरेव विवसैः संजातौ सुनिष्पन्नौ पक्षौ वाजौ यर्थवंभूतोऽभवमजनिषम् । 'पक्षो गरुच्छदश्चापि पिच्छं वाजस्तन् रहम्' इति हैमः। उत्पन्नं संजातमुत्पतनस्थोड्डयनस्य सामध्यं वलं यसौ एवंविधश्च चेतसीत्यकरवमरचयम् । गमने चलने क्षमः समर्थस्वहं संवृत्तो निष्पन्नोऽस्मि । नामेति कोमलामन्त्रणे । चन्द्रापी स्थोत्पत्तिर्जन्म तस्य परिन्नानमवन्त्राचाः। चन्द्रापी होत्पत्तिपरिज्ञानं तु जातमेवास्तीत्यर्थः। महाश्वेता च पुनः सैवास्ते विद्यते । तत्तस्मात्कारणाहुत्पन्नन्त्राचोऽपि संजातजातिस्मरणोऽपि तस्या दर्शनेनावलोकनेन विनात्मानं कि किमर्थ निमेषमप्यिक्षरपन्दमात्रमपि दुःखं स्थापयामि । भवतु जायताम् । तत्रैवाच्छोदोपान्ते गत्वा तिष्ठाम्यवस्थानं करोमीति निश्चित्य निर्णयं कृत्वे-क्षत्रक्तिस्मन्समये प्राप्तः प्रभाते विहारार्थं यात्रार्थं निर्गत एवोत्तरामुदीची कक्षमं दिशं ग्रहीत्वावहमचलम् । अवन्त्रिक्तिः स्तोकदिनैरभ्यस्तं प्रार्ट्यं गमनं येन स तस्य भावस्तत्ता तया, स्तोकमेन स्वत्पमेव गत्वा मे ममान्त्रानि इस्तपादावीनि अभेण प्रयासेनावन्नीर्यन्त इव स्फुळान्त इव । पिपासयोदन्यया छुष्यञ्चोषं प्राप्तुवच्चन्तु पूरं त्रोटिपुरं यस्य सः। 'चन्नुस्नोटिरुमं स्वियौ' इस्तमरः। नार्डि धमतीति नार्डिधम एवंविधेन श्वासेन श्वसन्तु पूरं त्रोटिपुरं यस्य सः। 'चन्नुस्नोटिरुमं स्वियौ' इस्तमरः। नार्डि धमतीति नार्डिधम एवंविधेन श्वासेन श्वसन्तु पूरं त्रोटिपुरं यस्य सः। 'चन्नुस्नोटिरुमं स्वियौ' इस्तमरः। नार्डिधमतीति नार्डिधम एवंविधेन श्वासेन श्वसन्तु स्वासेन

टिप्प०—1 तत्र नाम चन्द्रापीडोत्पत्तिपरिज्ञानम्? किमग्रे विविश्वतम्? (उत्पत्तिपरिज्ञानं तु जात-मेवास्तीति किमाधारादुच्यते, क्रोत्पत्तिरस्ये सूचिता?) तस्मादिदमपि टीकाकारपुंगवत्वमेव । 'तत्र न मे चन्द्रापीडोत्पत्तिपरिज्ञानम्, (तत्र गमनक्षमावस्थायामपि चन्द्रापीडोत्पत्तिपरिज्ञानं न मे जातम्), इत्येव पाठः । 2 'अवद्यीर्थन्त इव मेऽङ्गानि' इतिरूपेण पूर्ववाक्ये यदा तत्तिक्ष्याया एव प्राधान्येन निर्देशः प्रक्रान्तस्तिई अग्रेपि सोयमेव प्रक्रमो निर्वाद्यः । तत्रश्र—'अद्युष्यच्चश्रुपुटं पिपासया, नाडिन्धमेन आध्मायत कण्ठः श्वासेन,' इत्येव पाठो ग्रन्थाभिमतः । टीकाकारस्तु केवर्लं पर्यायद्वरः कूरः स्वारस्थे ।

पाठा०—१ अदर्शनपथम्, २ अन्यतमम्, ३ निवर्तितः ४ अपराज्ञसमयेः सायाह्यसमयेः ५ आहितः ६ नाम तावदः ७ दुःखेः ८ अशुक्षतः ९ चश्चपुटम्, १० अक्षम्पतः अध्यायतः

वस्थ्य शिथिलायमानपक्षतिरत्र पताम्यत्र पतामीति पैरवानेवान्यतमस्य तमस्विनीतिमिर-संघातस्थेवार्ककरतिरस्कारिणो घनहरितपञ्चभरावनम्रस्यासन्नतरस्य सरस्तीरतक्षतिकुञ्जस्यो-पर्यात्मानममुञ्जम् । चिरादिवोनमुक्ताध्वश्रमकुमोऽवतीर्य शीतलतक्तलच्छायास्थितो दलग-हनसंरोधशिशिरमरविन्दिकंजलकरजोवाससुरभि विसरसक्ष्वायमापीयमानमेवोत्पादितपुन-कत्कपानस्यहमा तृप्तेः पयो निर्पार्यं, यथाप्राप्तेरकठोरकमलकाणिकावीजेवीर्यंतकपणोङ्कर्रफलेश्च कृत्वा ख्रुधः प्रतीकारम्, अपराज्ञ्यसमये पुनः कियन्तमव्यध्वानं यास्यामीति मनसि कृत्वा, अध्वश्रमनिःसहान्यङ्गानि विश्रामयितुमन्यतमामविच्लिक्षच्छायां शाखामारुद्य तरोर्मूलभाग प्रवावातिष्ठम् । तथास्थितश्चाध्वश्रमसुलभां निद्रामगच्छम् ।

चिरादि वं च छब्धप्रबोधो बद्धमात्मानमनुन्मोचनीयैस्तन्तुपाशैरपश्यम् । अप्रतन्त्र पाश-

नेनाकस्पितः प्रचलितः कष्ठो निगरणो यस्य स तादृर्यवस्था यस्य सः । तद्वस्थश्च शिथिलायमाना श्वथाय-माना पक्षतिः पक्षमूलं यस्यैवंभूतः । 'स्त्री पक्षतिः पक्षमूलम्' इस्पमरः । अत्र पतामि अत्र पतामीति परवानेव परायत्त एव सरस्तीरे यस्तरुनिकुङ्गस्तस्योपर्यात्मानं स्वममुखं मुक्तवान् । 'निकुङ्गकुङौ वा क्षीबे लतादिपिहितो-दरे' इसमरः । इतो निक्कः विशेषयन्नाह-अन्येति । अन्यतमस्यानिर्दिष्टनामकस्य तमस्विनी यामिनी तस्या-स्तिमिरसंघातस्येव भ्वान्तसमृहस्येवार्ककरतिरस्कारिणो रविकिरणन्यकृतिविधायिनो घनो निबिडो हरितो नीलो यः पह्नवभरः किसलयसंभारस्तेनावनमस्यावनतस्यासन्नतरस्यातिसमीपवर्तिनोऽतिनिकटवर्तिनः । चिरादिव चिर-काळेन बहुवर्षेणे दिवसेनोन्मको गतः अध्वश्रमह्माः प्रवासखेदो यस्य सोऽवर्तार्यावरोहणं कृत्वा शीतला शिशिरा या तरोख्छाया आतपाभवस्तस्यां स्थितः कृतावस्थानः । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातपः' इत्यमरः । दलैः पन्नैर्गहनं निविद्यम् । अर्थोद्धनैान्तरस्य संरोधेनावरणेन शिशिरं शीतलम् अरविन्दं कमलं तस्य किंजल्कं केसरं तस्य रजः परागस्तस्य वासो गन्धस्तेन सुरिभ सुगन्धं विसरसेन तन्तुलमधुना कषायं तुवर-रसम् । 'तुचरस्तु कषायोऽस्त्री' इत्यमरः । आपीयमानमेवास्वायमानमेवोत्पादिता पुनरुत्कैयोत्कण्ठया पानस्पृहा बाञ्छा येन तत् । यद्वानुत्पादिता पुनः पानस्पृहा वाञ्छा येन तदिखर्थः । आ तृप्तेः सौहिखपर्यन्तं पयो जलं निपीय पानं कृत्वा जलं पीत्वा, यथाप्राप्तेयेयालब्धेरकठोरा सुकुमाराऽकठिना या कमलकर्णिका वराटकस्तस्या बीजै: फरेबीरतरुरुष्कर: । 'वीरवृक्षोऽरुष्करोऽभिसुखी भल्लातकी त्रिषु'इत्यमरः । तस्य पर्णानि पत्राण्यङ्कराः अरोहा नवाङ्कराः फलानि सस्यानि च तैः छुधो बुभुक्षायाः प्रतीकारं तत्प्रश्रमनोपायं कृत्वा विधायापराह्नसमये ततीयप्रहरे पनः कियन्तमप्यध्वानं मार्गं यास्यामि गामिष्यामीति मनसि कृत्वेति चित्ते विचिन्त्य विचारियत्वा-ध्वश्रमेण मार्गखेदेन तिःसहान्यशक्तान्यसम्थान्यज्ञानि विश्रामयितं विश्रामं कार्यित्मन्यतमामन्यतरामविन्छि-नात्रिटता छाया यस्यां निरन्तरा छाया यस्यामेतादशी शाखामारुह्यारोहणं कृत्वा तरोर्मूलभाग एवावातिष्ठैसुपा-विश्वम् । तथास्थितश्च तथावस्थश्चाध्वश्रमेण मार्गखेदेन सुलभां सुप्रापां निद्रां प्रमीलामगच्छमप्रापम् ।

चिरादिव च चिरकालसदशमिव बहुकालसदशमिव। अञ्चेवशब्दः सदशार्थे। लब्धः प्रातः प्रबोधो जागरो येत सोऽनुन्मोचनीयैहन्मोचिषितुमशक्यैस्तन्तुपाशैरात्मानं खंबद्धं संयमितमपश्यं व्यलोकयम्। अप्रतश्च पुर-

टिप्प०—1 प्रकाप एव। 2 न जाने किं वक्ति। दलगहन (निविड)तयां यः सूर्यरश्मीनां संरोध्यसेन शिशिरम्, इति स्पष्टोधः। 3 उक्तण्डापर्याय उक्तशाबदो न प्रसिद्धः (उक्तिण्डतापर्यायस्ति) तसात् 'पुनरुक्तपानस्पृहम्' (पुनरुक्ता द्विरावृत्ता (अधिका) पानस्पृहा येन) इति पाठः। 4 अतिष्ठ- मिल्येव प्रन्थपाठः। 'अव'पूर्वकत्वे तु आत्मनेपदं स्थात्।

पाठा०—१ पतन्नेवाहितगमनप्रयत्नः. २ दृष्टिहारिणां हरितधननिविडपञ्चनभरावनम्रासन्नतरस्य सरस्तीरजम्बूनिङ्ज-इस्यः ३ निविडः ४ वधायमधुरम्. ५ अपुनक्क्तः ६ निपीयमानप्राप्तैः. ७ तीरतरुः ८ अङ्करपत्रैश्चः अङ्कुरैः फलैश्च-९ विश्रमप्रितुम्. १० इवः

विरहितिमव कालपुरुषम्, अतिकठिनतया कालिम्ना च वपुषः कालायसपरमाणुभिरिव केवलैनिर्मितम्, प्रेतपतिमिवापरम्, प्रतिपक्षमिव पुण्यराहोः, आश्यमिष पाप्मनः, विनापि कोधकारणादाबद्धभीषणभृकुटिरौद्रतरेणाननेनारक्तकेकरतरकनीनिकेन च चल्लुषा सकलजनभयंकरस्य भगवतः कृतान्तस्यापि भयमिवोपजनयन्तम्, आश्ये केहोषु चालिग्धम्, आनने ज्ञाने चान्धकारितम्, वर्णे चरिते च कृष्णम्, निवसने कर्मणि च मलिनम्, वचिस वपुषि च परुषम्, अदृष्टाश्चतानुरूपमप्याकारप्रस्थयादेवानुमीयमानकौर्यदोषं पुरुषमद्राक्षम् । आलोक्य च तं तादृशमात्मन उपरि निष्प्रस्थाश्च एवाषुच्छम्—'भद्र कस्त्वम् १ किमथे वा त्वया बद्धोऽस्मि । यद्यामिषतृष्णया, तिकमिति सुप्त एव न व्यापादितोऽस्मि । किमथे वा त्वया बद्धोऽस्मि । यद्यामिषतृष्णया, तिकमिति सुप्त एव न व्यापादितोऽस्मि । किमथे वा त्वया बद्धोऽस्मि । यद्यामिषतृष्णया, तिकमिति सुप्त एव न व्यापादितोऽस्मि । किमथे वा त्वया बद्धोऽस्मि । यद्यामिषतृष्णया, तिकमिति सुप्त एव न व्यापादितोऽस्मि । किमथे वा त्वया बद्धोऽस्मि । यद्यामिषतृष्णया, तिकमिति सुप्त एव न व्यापादितोऽस्मि । स्मया निरागसा वन्धदुः खमनुभावितेन । अथ केवलमेव कौतुकात् । ततः कृतं कौतुकम् । सुक्ष मामिदानी त्वं भद्रमुखः । मया खलु वृक्षभजनोत्कण्ठितेन दूरं गन्तव्यम् । अकाल-क्षेपक्षमं वर्तते मे दूर्यम् । भवानिष प्राणिधमे वर्तते एविमुक्तः स मामुक्तवान्

तथ पात्रविरहितं कालपुरुषमिव यममिवातिकठिनतयातिकठोरतया वपुषो देहस्य कालिमा क्रण्यत्वेन च केवलैः कालायसपरमाण्यभिर्लोहाणुभिरिव निर्मितं रचितमपरं त्रेतपति यसमिव प्रण्यराद्येः सकृतसङ्घातस्य प्रतिपक्षमिवा-सहनमिव पौप्मनः पापिष्ठस्याशैयमिवाभिप्रायमिव । क्रोधकारणाद्विनापि मन्युहेतुं विनाप्याबद्धा या भीषणा भरवा मुकुटयस्ताभी रौद्रतरेण भीषणतरेणाननेन मुखेनारक्ता लोहिता केकरतरा अतिवका कनीनिका यसैवं-भूतेन च चक्षुषा नयनेन कृत्वा सकळजनभयंकरस्य भगवतः कृतान्तस्यापि भयमिव भीतिमिवोपजनयन्तमुत्पा-दयन्तं निष्पादयन्तम् , आश्येऽभिप्राये केशेषु चालकेषु चालिग्धं इक्षमानने मुखे ज्ञाने चानबोधे चान्धकारितं प्राप्तान्धकारम्, वर्णे देहगुणे चरित आचरणे च कृष्णं स्थामम्, निवसने वस्त्रे कर्मणि कियायां च मिलनं कश्मलम्, वचित वाचि वपुषि शरीरे च परषं कठिनम्, अदृष्टश्चतमनुरूपं खँरूपं यस्यैवंभूतमप्याकारप्रस्यणा-दाकृतेर्ज्ञानादेवानुमीयमानमनुमानेन ज्ञायमानं कीर्यदोषं क्रुरतादूषणं यस्य स तमेवंविधं पुरुषं नरमद्राक्षं व्यलो-कयम् । आलोक्य च निरीक्ष्य च तं ताहशमात्मनः खस्योपरि निष्प्रसाशो निराश एवाहमपृच्छमप्रश्नयम् । हे भद्र, करत्वम् । किमर्थं किप्रयोजनं वाहं बद्धोऽस्मि । यद्यामिषतृष्णया मांसिळिप्सया तत्तसाद्धेतोः सप्त एव निद्रां गत एव किमिति न व्यापादितो न हतोऽस्मि । किं बन्धदुःखमनुभावितेन प्रापितेन मया निरागसा निरपरा-धिना। अथ केवलमेव कौतुकादाश्वर्यादिति चेत्कृतं कौतुकं विहितं कुतूहलम्। 'कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतु-हळम्' इल्यमरः । भद्रमुखः कल्याणकुद्वदनस्त्विमदानीं सांप्रतं मां मुझ लज । वल्लमजने प्रणयिनि जन उत्क-ण्ठितेन मयोत्केन मया वैशम्पायनेन दूरं दिवष्ठं गन्तव्यं गमनीयं चलनीयम् । मम हृदयं चेतो मानसमका-लक्षेपक्षमं कालविलम्बे समर्थं न वर्तते । भवानपि प्राणिधमं एव वर्तते मनुष्योऽसीति तद्धमान्वेत्सि । एव-मुक्तः कथितो मामित्युक्तवान्भणितवान् ।

टिप्प०—1 पापस्वेत्युचितम्। 2 अविचार एवायम्। आश्रयमिस्येव पाटः। 3 अनुरूपं स्वरूप-मिति नवीनम्। अस्तु. 'अदृष्टाश्रुताननुभूतमपि आकारप्रस्वयादेवानुमीयमानकौर्यदोषम्' इस्रेव पाटः। न दृष्टं न श्रुतं न अनुभूतमपि, इति तद्र्यः।

पाटा०—१ आश्रयम्. २ शुकुटी. १ आरक्तकेकरतलः रक्ततरः ४ च्छवा च. ५ अदृष्टश्रुतातुस्तम् ; अदृष्ट-श्रुतातुभूतम्. ६ च. ७ अनुभावितेनापि. ८ जनदर्शनः ९ मद्भृदयम्. १० शाणिश्रमे प्रवर्तते । प्राणिश्रमेषु वर्तत स्वेति, ११ स त्वेवसुक्तः. १२ प्रस्ववादीत्

'महात्मन्, अहं खलु क्रूरकर्मा जाला चाण्डालः । न च मया त्वमामिषलुब्धेन कुर्तूहरुन वा बद्धः । सम खेळु खामी पक्कणाधिपतिरितो नातिदूरे मातङ्गकप्रतिबद्धायां भूमी कतावस्थानः । तस्य दुहिता कौतुकमये प्रथमे वयसि वर्तते । तस्यास्त्वं केनापि दुरा-त्मना कथितो यथा जावालेराश्रम एवंगुणविशिष्टो महाश्चर्यकारी ग्रुकर्स्तिष्ठतीति । तया च श्रुत्वोत्पन्नकौतुकान्वद्रहणाय बहुव एवापरे माहशाः समादिष्टाः । तद्य पुण्यैर्मयासादि-तोऽसि । तदहं तत्पादमूळं त्वां भापयामि । वन्धमोक्षे चाधुना सा ते प्रभवति' इति ।

अहं तच्छत्वा मुक्ताशनिनेव ताडितः शिरसि, संविमान्तरात्मा चेतस्यकरवम्—'अहो मे मन्दपुण्यस्य दारुणतरः कर्मणां विपाकः । येन मया सुरीसुरिशरःशेखराभ्यचितचरण-सरसिजायाः श्रियो जातेन, जगत्रयनमस्यस्य महामुनेः श्रेतकेतोः स्वहस्तसंवर्धितेन, दिव्य-लोकीश्रमनिवासिना भूत्वा म्लेच्छजातिभिरपि दूरतः परिहतप्रवेशमधुना पक्कणं भ्रैवेष्टन्यम् ।

किं तदिखाह—महात्मिन्निति । हे महात्मन् हे महानुभाव, अहं खल निश्चयेन ऋरकर्मा निश्चित्रकर्मा कठि-मकर्मा जात्या जन्मना । 'जातिः सामान्यजन्मनोः' इत्यमरः । चाण्डालः श्वपचः । न च मया चाण्डालेनामिषछन्धेन मांसगृधना कुत्रहरून कीत्रहरून वा त्वं बद्धः संदानितः । खळ निश्चये । मम खामी पक्कणांधिपतिः पक्कणः श्वाचरावासस्तस्याधिपतिरीश इतः स्थानान्नातिदूरे नातिद्विष्ठे मातन्नकैरन्सजैः प्रतिबद्धायां कृतगृहादिरचनायां भूमी कृतमवस्थानं येन सः । तत्र कृतनिवास इत्यर्थः । 'पक्षणः शबरावासो घोषस्त्वाभीरपिक्रका' इति हैमः । तस्य पक्कणाधीशस्य दुहिता सुता कौतुकमय आश्चर्यमयेऽल्प्रद्धत्तरूपवत्त्वात्त्रथम आदे वयसि दशायां वर्तते । केनाप्यज्ञाताभिधानेन दुरात्मना तस्या दुहिँतायास्त्वं कथितो निवेदितो यथा जाबालेर्सुनेराश्रम एवंगुणैर्विशिष्टो महाश्चर्यकारी महाकौतुककृच्छकस्तिष्ठत्यास्त इति । तया च पक्रणाधिपतिसुतया श्रुत्वाकण्यीत्पन्नकौतुँकात्संजात-कुत्हुलात्वद्भहणाय त्वदानयनाय बहुव एवापरे माहशा मत्सहशाः समादिष्टा आज्ञापिताः । तदिति हेत्वर्थे । अयं पुण्यैः सुकृतैस्त्वं समासादितः प्राप्तोऽसि तत्तस्माद्धेतोस्तस्याः पादमूलं चरणसमीपमहं श्वपचरत्वां प्राप-यामि नयामि । अधुना सांप्रतमिति हेतोस्ते तव बन्धमोक्षे सैव चाण्डालसुतैव प्रभवति समर्था भवति । नाहम् ।

अहं वैशम्पायनस्तच्छ्रत्वाकर्ण सुक्तो योऽशनिर्वजं तेन शिरस्यत्तमाङ्गे ताडित इव संविप्त उद्विमोऽन्तरात्मा यसैवंभूत इति चेतसि चित्तेऽकरवं व्यथामन्वतिष्ठम् । अहो इति खेदे । मे मग मन्दपुण्यस्य स्वरपसुक्ततस्य कर्मणां कृतग्रुभाग्रुभानां दारुणतरोऽतिभयावहो विपाकोऽनुभवनकालः येन कारणेन मया सुरासुराणां देवदै-त्यानां शिरःशेखरैमौलिमुकुटैर्भ्यर्चितं पूजितं चरणसरितजमङ्गिपद्मं यस्या एवविधायाः श्रियो लक्ष्म्या जातेनो-त्पन्नेन जगन्नयनमस्यस्य त्रिभुवननमस्करणीयस्य महामुनेः श्वेतकेतोः स्वहस्तैर्निजपाणिभिः संवधितेन वृद्धि प्रापितेन दिन्यो देवयुक्तो य आश्रमो सुनिस्थानम् । 'आश्रमस्तु सुनिस्थानम्' इति हैमः । तत्र निवासिनाव-स्थानशीलेन भत्वा 'पुलिन्दा नाहुला निष्ठा शबरा वहुटा भटाः । माला भिल्लाः किराताश्च सर्वेऽपि म्लेच्छ-जातयः ॥' एतैम्लेन्छजातिभिरपि दूरतः परिखक्तः प्रवेशो यस्मिन्नेतादशमधुना सांप्रतं पक्षणं प्रवेष्टव्यं तत्र

दिप्प०-1 पूर्व धर्मितिर्देशादशापि समविशेष्यः 'कुत्हलिना (कौतुक्युक्तेन)' इत्येव पाठः सम्यक्। 2 अज्ञानं व्याख्यातुः, कौतुकमये कौतुकबहुले । प्रथमे वयसि (कौमारे) सर्वस्य किल कौतुकानि प्रति-पदं भवन्ति । 3 न्याख्यातुर्ययेच्छं न्याकरणम्, विद्यार्थिभिन्तु 'बुहितुः' इति रूपं ज्ञेयम् । 4 अष्टः पाठः । 'उत्पन्नकौतुक्या' इत्येव पाठः । 5 बन्धे मोझे चेत्येव पाठः ।

पाठा०-१ कुत्हलिना. २ मातङ्ग. ३ यथा किल. ४ तिष्ठतीति. ५ बहुव एवापरेऽपि; अपरिमिता. ६ नया-म्यहम्. ७ बन्धमोक्षे च. ८ शुष्काशनिनाः ९ सुरासुरिहासराभ्यचिते चरणसरिसजया श्रिया जनित्वाः १० आश्रय. ११ द्रष्टच्यम्.

चण्डालैः सहैकत्र स्थातव्यम् । जरन्मातङ्गाङ्गनाकरोपनीतैः कवलेरात्मा पोषणीयः । चण्डाल्वालकजनस्य क्रीडनीयेन भवितव्यम् । दुरात्मन् पुण्डरीकहतक, धिग्जन्मलामं ते, यस्य केर्मणामयमीहशः परिणामः, किमर्थं प्रथमार्भं एव न सहस्रधा शीणोऽसि ? मातः श्रीः, अशरणजनशरणचरणपङ्कजेऽतिगहनभीषणाद्रस्य मामस्मान्महानरकपातात् । तात भुवनत्रयत्राणक्षम, त्रायस्य कुल्तैन्तुमेकम् । त्वयेव संवर्धितोऽस्मि । वयस्य कपिञ्चल, यदि परापत्य त्वयास्मात्पापात्र मोचितोऽस्मि तदा जन्मान्तरेषि पुनर्मा कृथा मत्समागम-प्रत्याशाम्' इति । एतानि चान्यानि च चेतसा विल्प्य पुनस्तमभ्यर्थनादीनमवद्म्—'भद्र-मुख, जातिस्परो मुनिरस्मि जात्या । तत्तवाषि मामस्मान्महतः पापसंकटादुद्धत्य धर्मी भवत्येवाहष्टसुखहेतुः । हष्टेऽपि च केनचिद्परेणाहष्टस्य मन्मुक्तिञ्चतः प्रत्यवायो नास्लेव । तन्मुञ्चतु मां भद्रमुखः' इत्यभिद्धानश्च पाद्योरपतम् । स तु विहस्य मामत्रवीत्—

प्रवेशः कर्तव्यः । चण्डालैरन्तेवासिभिः सहैकत्रैकस्मिन्स्थाने स्थातव्यमवस्थानं कर्तव्यम् । जरस्य ता मात-ज्ञानामङ्गनाः स्त्रियो यवत्यश्च तासां करोपनीतैर्हस्तानीतैः कवलेर्गण्डोलकैरात्मा पोषणीयः । चण्डालबालकज-नस्य कीडनीयेन कीडां कर्तुं योग्येन भवितव्यम् । हे दुरात्मन् हे पापात्मन् . हे पण्डरीकहतक हे पण्डरीक-मारक. ते तव जन्मलामं धिगस्त । यस्य कर्मणामयमीद्दशः परिणामो विपाकः । प्रथमगर्भे एव सहस्रधा सहस्रप्रकारेण किम्रथं न शीणः शटितोऽसि । हे मातः श्रीः. अशरणजनानां शरणमाश्रयं चरणपङ्कतं चरण-कमलं यस्यास्तस्याः संबोधनम् । अतिगहनं तुरवगाहनं च तद्भीषणं चेति कमीधारयः । अतिगहनं भीषणं तस्मादस्मान्महान्रकपातान्महादुर्गनिपतनात्त्वं मां वैश्वम्पायनं एक्ष पाहि त्राहि । तस्मात्कारणाद्धे तात हे पितः हे जनक. भवनत्रयस्य विष्टपस्य त्राणं रक्षणं तत्र क्षम समर्थ, एकं कुलतन्त्रं कुलपांसुलं वा मां न्नायस्व रक्ष । 'पांसुलः पुंश्वले भागोः खद्वाने पांसुला भुवि' इति विश्वः । त्वयेव भवतेव संवर्धितोऽस्मि वृद्धि प्रापितोऽस्मि । हे वयस्य कपिञ्चल, यदि परापत्यागत्य त्वयास्मात्पापात्र मोचितोऽस्मि न स्याजितोऽस्मि तदा जन्मान्तरेऽपि भवान्तरेऽपि गतजन्मन्यपि पुनर्मत्समागमप्रसाशां मन्मेलापकरपृद्धां मा कृथा मा व्यथस्था इखेतानि चान्यानि च चेतसा मनसा विलप्य विलापं कृत्वा पुनस्तमभ्यर्थना प्रार्थना तया दीनं यथा स्यात्तथा। वदमवोचम् । हे भद्रमुख हे कल्याणमुख, जातिसारो निजजातिसारणवानहं जाला मुनिरस्मि जन्मना यति। रसि । तत्तसात्कारणाजात्वा कृत्वा मामसात्पापसंकटात्पापकष्टादंद्वःकष्टादुमूत्योद्धारं कृत्वा तवाप्यदृष्टश्चासी सुखहेतु श्रेति कर्मधारयः । एवंविधो धर्मो भवस्येव । दृष्टेऽपि वृष्णं नास्तीत्याशयेनाह—दृष्टेऽपीति । अदृष्ट-स्यानवलोकितस्य मन्मुक्तिकृतो मन्मोचनकर्तुरपरेण केनचिद्रहें दी वीक्षितेऽपि प्रस्मायः प्रायिक्तं नास्सेव । 'धर्मः क्षरति कीर्तनात्' इति रम्रतेः । तेन दष्टादृष्टमुकृतसमाचरणेऽपि न दोष इति घनितम् । तदिति हेत्वर्थे । एव भद्रमुखो मां मुखतु त्यजित्वत्यभिदधान इतिद्युवाणश्चाहं पादयोश्वरणयोरपतं पतितवान् ा स तु भद्रमुखो

टिपा0—1 आगामिजन्मन्यपीति योग्यम् । 2 यत्किञ्चित्मरूष्ठिपता सर्वधाऽनिधकारी प्रन्थमि स्प्र-ष्टुम् । अदृष्टसुखहेतुर्धमेस्तु भवेदेव, किन्तु दृष्टेऽपि दृर्शनिबष्येऽसिम् लोकेपि, केनचिद्नयेन अवीक्षितस्य मम मोचनं कुर्वतस्ते दोषो नास्ति । पूर्वं मां निवद्धय ततो मुक्तवानिति न त्वं केनचिदृष्टः । अतो न ते स्वामिदुहितुः सिविधे दोषोद्घोषः स्वादिस्याशयः । 'मामुद्धस्य ते धर्मो भवेत्' इति यदि प्रन्थस्य यथा-स्थितं वाक्यं ? तिर्हे समाधानसापेक्षम्, उद्धृत्य इति उद्धारस्य त्वं कर्ता, भवेत् दृस्यस्य च धर्मैः कर्ता । करवाप्रस्यये च द्वयोदेककर्तृकत्वमपेक्षितमित्यकं पौरोभाग्येन ।

पाठा॰—१ जनंगमानां करोपनीतैः; जनक्षमाक्षनयोपनीतैः, २ कमेणः ३ पांशुलम् ४ मनेषः ५ तेः च तैः ६ पुनः पुनः पादयोः,

'रे मोहान्ध, यस्य शुभाशुभकर्मसाक्षिभूताः पक्च लोकपालासवैवीत्मशरीरस्थिता न पश्यन्ति सोऽन्यस्य भयादकार्य नाचरति । तन्नीतोऽसि मया स्वाम्याज्ञया' इत्येवमभिद्धान एव मामाद्य पक्कणाभिमुखमगच्छत्।

अहं तु तेन तह चसाभिहत इव मृश्नि, मूकतामापनः केषां पुनः कर्मणामिदं मे फल-मित्यन्तरात्मनाभिष्यायन्त्राणपरित्यागं प्रति कृतनिश्चयोऽभवम् । नीयमानश्च तथा तेन तर्नेमोचनप्रत्याश्चयेवाप्रतो दत्तदृष्टिराविष्टेरिव बीभेत्सविन्यासैन्यावृत्तैश्चावर्तकानायपरिश्रम-णानिभृतेश्च मृगावपाटितजीर्णवागुरासंग्रन्थनन्यभैश्चोश्चटितकूटपाशसंग्रन्थनायसौश्च हस्त-स्थितसकाण्डकोद्ण्डेश्च प्रासप्रचण्डपाणिभिश्च सेर्लमाहिभिश्च नानाविधमाहकविहंगीवाचाल-

विहस्य स्मितं कृत्वा मामन्नविद्भयधात् । किं तिदसाह—रे इति । रे मोहान्ध हे मोहेन गताक्ष, ग्रुभाशुभ-कर्मणोर्धर्माधर्मयोः साक्षिभूताः स्थेयीभूता इन्द्रथमवरुणसोमकुवेराख्याः पच लोकपालासवैवीत्मशरीरस्थिता यस्य न पश्यन्ति नावलोकयन्ति स पुमानन्यस्य भयादकार्यमकुलं नाचरित न करोति । अहं तु पच्चभिविं-लोक्यमानोऽप्यकृतं करोमीति भावः । अतो मम दोषो नास्तीत्वाशयेनाह—तिदिति । तत्तस्मात्कारणान्मया स्वामिनोऽधीशस्याज्ञ्या निदेशेन न स्वातक्रयेण नीतोऽस्यत्र प्रापितोऽसि । अतो न दूषणं ममेति भावः । इत्येव-मिनद्धान एवेत्येवंन्नवाण एव मामादाय गृहीत्वा पक्षणस्य शवरावासस्याभिमुखमगच्छदगमत् ।

टिप्प् 1 'तथेव ' अन्यस्य कस्य ' 'हू स्थेव पाठः। तव शरीरे स्थिताः पञ्च लोकपाला यथा अकार्यं न पश्चिन्त [अत एव स्वया दुष्कृतं कृत्वा फलमिदं भुज्यत हत्याक्षेपो ध्वन्यते] तथा यस्य न पश्चिन्त सः अन्यस्य कस्य वा भयात् अकार्यं नाचरति ? अपि तु अन्यस्य भयिनृत्तौ अकार्यमाचरत्येव । [मां भुञ्चन् न त्वं विलोकित हृति कुतो दोष हत्यस्य प्रत्युत्तरमिद्म्] टीकाकारस्तु तदिदं चूर्णयांचकार । 2 भाषायां प्रसिद्धं स्थान संस्कृते, 'भक्षप्राहिभिश्च' हत्येव पाठः। 3 मध्यगतानि 'लगुडिभिश्च' हत्यादीनि विशेषणान्यपि नीचैः पाठान्तरे द्रष्टब्यानि, यानि टीकाकारेण न भ्रतानि ।

पाठा०—१ तथैव. २ आत्मशरीरे स्थिताः; आत्मस्थिताः. ३ अन्यस्य कस्य. ४ आत्मनी मोचन. ५ बीभत्सविन्यासैन्यांवृत्तेश्च वर्तकानासुपरि भ्रमणिनभृतेश्च. ६ निभन्द्रभानः, अन्यन. ७ पाश्चमचण्डदण्डः, प्रसरदण्डप्रचण्डः, ८ भ्रष्टमाहिभिश्च लसुविन्यास्थितः, कासक्याहिभिश्च लस्क्याहिभिश्च लस्क्याहिभिश्च , दे लेक्याहकः, १० बाचालकुश्वलैः, वाचालकाकुश्वलैः,

नकुरालैः कोलेयकमुक्तिसंचारणचतुरैखण्डालिशिशुभिर्वृन्दशो दिशि दिशि देगयां कीडिंद्रिदूरत प्वावेष्टयमानम्, इतस्ततो विस्नगन्धिभूमोद्गमानुमीयमानसान्द्रवंईावनान्तरितवेषमसंनिवेशम्, सर्वतः करङ्कप्रायष्ट्रस्विद्यम्, अस्थिष्ठायरध्याधकरकृद्यम्, उत्कृत्तमांसमेदोवसास्कर्वमप्रायक्तरीराजिरम्, आखेटप्रायाजीवम्, पिशितप्रायाशनम्, वसाप्रायस्तेहम्, कोशेयप्रायपरिधानम्, चर्मप्रायास्तरणम्, सारमेयप्रायपरिवारम्, धवलीप्रायवाहनम्, स्नीमद्यप्रायपुरुषार्थम्, अस्तुन्प्रायदेवताविद्यम्, पशूपहारप्रायधमिक्षयम्, आकारिमव सर्वनरकाणाम्, कारणिव सर्वाकुश्लानाम्, संनिवेशिमव सर्वद्रमशानानाम्, पत्तनिव सर्वपापानाम्, आयतनिव सर्वयातनानाम्, सर्वभाणमि भयंकरम्, श्रूयमाणमप्युद्रेगकरम्,
हर्यमानमि पापजननम्, जन्मकर्मतो मिलनतरजनम्, जनतो निस्निशैतरलोकहृद्वयम्,

नमभिवादनं तत्र कुरालैश्रवुरैः । कौलेयकानां शुनां मुक्तौ जीवोपरि मोचने संचारण इतस्ततः परिभ्रमणे चतुरैरिभिज्ञैः । 'कौछेयकः सारमेयः कुकुरो मृगदंशकः' इल्यमरः । एताहशैश्रण्डालशिश्चमिः श्वपचदारकैः । बुन्देश्व वृन्देश्व वृन्दशः । दिशि दिशि मृगयामाखेटकं कीडिक्किः कीडां दुर्वक्विः आवेष्ट्यमानमित्यमेन संबन्धः । पुनः प्रकारान्तरेण विशेषयन्नाह—इतस्तत इति । इतस्ततो यत्र तत्र विखगन्धिरामगन्धो यो ध्यमोद्रमो वहनकेतनस्तरयोद्रभेनोध्वेगमनेनानुभीयमानं सान्द्रं निविडं वंशवनं वेणुकाननं तेनान्तरितो व्यव-हितो वेश्मसंनिवेशो यस्य स तम् । करङ्कप्राया शरीरास्थिबहुला या द्वतिरावेष्टकस्तस्यां वाटो निःसरण-मार्गी यस्मिन्स तथा। 'वादो वृतौ च मार्गे च वादी च एहानिष्कुटे' इति विश्वः। अस्थीनि प्रायो बाहल्येन यस्यामेवंविधा रथ्या मार्गस्तस्यामैवकरकूटः संकरसमूहो यस्मिन् । 'संकरावकरौ तुल्यो' इति हैमः । उत्कृत-मुरकित्पतं यन्मांसं पललं मेदोऽस्थिकृद्धसा छुद्धमांसस्य सेहोऽसुग्रहिष्रसेतेषां कर्दमः पङ्कः प्रायो बाह-ल्येन यस्मिन्नेवंभूतं कुटीराणामजिरमङ्गणं यस्मिन्स तम् । 'अजिरं चत्वराङ्गणम्' इति हैमः । आखेटकप्रायं आजीवो जीवनं यस्मिन्स तम् । 'आजीवो जीवनं वार्ता जीविका वृत्तिचेतनम्' इति कोशः । पिशितं मांसं प्रायो बाहल्येनाशनं भोजनं यस्मिन्स तथा तम् । वसा मांसब्रेहः सैव प्रायः ब्रेहो यस्मिन्स तथा तम् । कौशेयं कृमिकोशोरथं तदेव प्रायः परिधानमधौद्युकं यस्मिन्स तथा तम् । 'कौशेयं कृमिकोशोरथं परिधानं त्वधौद्य-कम्' इति हैमः । चर्माजिनं प्रायो बाहुल्येनास्तरणं यस्मिन्स तम् । सारमेयाः कुकुरास्त एव प्रायः परिवारो यस्मिन्स तम् । धवली गौः सैव प्रायो वाहनं युग्यं यस्मिन्स तम् । स्त्रीमचे एव प्रायः पुरुषार्थः पुरुषप्रयक्ष-साध्यः पदार्थो यस्मिन्स तम् । असुरुषिरं तदेव प्रायो देवतानां बलिपूजा यस्मिन्स तम् । पश्चनासुपहारो बलिः स एव धर्मिकया सुकृताचरणं यस्मिन्स तम् । सर्वनरकाणां सर्वेदुर्गतानामाकारमिव खरूपिमव । सर्वेषामकु-शळानामश्रेयसां कारणिमवाकल्याणानां कारणिमव निदानिमव । सर्वेषां रमशानानां पितृतर्पणानां संनिवेशिमव स्थानकमिव । सर्वेषां पापानामधर्माणामंहसां पत्तनमिव पुटभेदनमिव । सर्वासां यातनानां तीववेदनानामस्यन्त-कष्टानामायतनमिव गृहमिव। सार्यमाणमपि स्मृतिगोचरीकियमाणमपि भयंकरं प्रतिभयावहम् । श्रूयमाणम-प्याकर्ण्यमानमप्युद्वेगकरमरतिजनकमसुखनिष्पादकम् । दृश्यमानमप्यालोक्यमानमपि पापजननमंहसामुत्पाद-कम् । जन्मतः कर्मतश्चातिशयेन मिलना मिलनतरा जना यस्मिन्स तम् । जनतो नीचजनेभ्यः । जनतो लोके

दिप्य0—1 'क्रीड'धातुरकर्मकः । अत एव 'सृगयया' इत्येव पाठः । 2 धिग्वालिशम्, धूमेन वनस्य किमनुमानम् । धूमोद्गमेन अनुमीयमानः सान्द्रवंशवनान्तरितः वेश्नसंतिवेशो यसिन् इत्येव विग्रहः । 3 अस्थिप्रायाः (अस्थिबहुलाः) रथ्यासु अवकरकूटाः (संमार्जनीक्षिस'जञ्जाल'राशयः) यसिन् तथोक्तम् । एवं ज्याक्यातस्यम् ।

पाठा ०---१ संवरण. २ मृगया; मृगयया, ३ आवेषमानम्, ४ वंशी. ५ वादम्, ६ वसाकर्दमः ७ निःस्पर्शकरः

लोकहृत्येश्योऽपि निर्मृणतरसर्वसंदेयवहारसमस्तपुरुषम्, अविशेषाचारबालयुवस्थविरम्, अन्यवस्थितगम्यागम्याङ्गनोपभोगम्, अपुण्यकभैकापणं पक्रणमपद्यम् ।

द्या च तं तादृशं नैरकवासिनोऽण्युद्धेगकरं समुत्पन्नमृणोऽन्तरात्मन्यकरवम्—'अपि नाम सा चाण्डाळदारिका दूरत एव मामाळोक्योत्पन्नकरुणा मोचयेत् १ न जातिसद्धशमा-चरिष्यति १ मिवष्य-स्थेवंविधानि मे पुण्यानि १ न निमेषमप्यत्र पदं छुर्याम्' इत्येवं छताशं-समेव मां नीत्वा स चण्डाळस्तदा दुर्दर्शनाकारवेषाये दूरतः स्थितः प्रणम्य 'एष स मया प्राप्तः' इति तस्ये चण्डाळदारिकाये दर्शितवान् । सा तु प्रहृष्टतरवद्ना 'शोभनं छतम्' इति दमिभधाय तत्करात्स्वकरर्युंगेनादाय माम् 'आः पुत्रक, प्राप्तोऽसि । सांप्रतं कापरं गम्यते । दयपनयामि ते सर्वमिदं कामचारित्वम्' इस्यभिद्धानेव धावमानचण्डाळवाळकोपनीतेऽधी-इस्यानलोमशदुर्गन्धगोचर्मविधिकावनद्धे दृष्टबद्धद्वाक्रमस्यपानभोजनपात्रे मनागुद्धाटितद्वारे

महर्जोकात्परलोके च पामरे' इति विश्वः । अतिशयेन निर्लिशं निर्लिशत्तरमित्तरूरं लोकानां हृदयं यस्मिन्स तथा तम् । 'क्रूरे नृशंसनिर्लिश—' इति हैमः । लोकहृदयेभ्य इतरजनित्तेभयोऽपि निर्शृणतरो निर्दयतरः सर्वः संव्यवहारो व्यवहृतिर्थेषामेवंविधाः समस्ताः समग्राः पुरुषा यस्मिन्स तम् । अविशेषो विशेषवर्जित आचारो येषामेवंभूता बालयुवस्थविराः पाकतरणज्यायांसो यस्मिन्स तम् । अव्यवस्थितोऽनिश्चितो गम्यागम्याङ्गनायाः सेव्यासेव्यक्तिय उपभोगो यस्मिन्स तम् । अपुण्यकर्मणामश्रेयसङ्खलानामेकमद्वितीयमापणं हृदृमहं पक्षणमन् पश्यमित्यन्वयस्तु पूर्वमुक्तः ।

नरकवासिनोऽपि दुर्गतिस्थायिनोऽप्युद्देगकरमरितकरं तं तादशमुक्तस्वरूपं दृष्ट्वा निरीक्ष्यं च समुत्पन्नशृणः संजातजुगुप्सोऽन्तरातमिन चिक्तेऽकरवमकल्पयम् । कि तदिखाह—अपीति । अपि नाम कोमलामञ्जणे । सा चाण्डालदारिका म्लेच्छ्यालिका दूरत एव दिवछत एव मामालोक्योत्पन्नकरणा संजातकारुण्या मोचयेन्मुक्ति कुर्यात् ? जातिसदशं कुळतुल्यं नाचरिष्यंति न करिष्यति । एवंविधानि मे मम पुण्यानि श्रेयांसि भविष्यन्ति । निमेषमप्यक्षिर्पन्दनमात्रमप्यत्र पदं स्थानं न कुर्यां न विद्य्याम् । इत्यंवंप्रकारेण कृता विहिताशंसा स्पृद्दा वाञ्छा येनैवंभृतमेव मां नीत्वा स चण्डालो दुर्दर्शनं आकारो वेषश्य यस्याः सा तस्य दूरतः स्थितः प्रणम्य नमस्कृत्य स एष मया प्राप्त इति तस्य चण्डालदारिकाये दिश्तिवान्दग्योचरीकारितवान् । सा तु चण्डालदारिका प्रहृष्टतारं प्रमुदिततरं वदनं मुखं यस्याः सा, शोभनं ग्रुमं कृतिमिति तं भद्रमुखमिभधाय तस्करात्तराणिक्तद्धसात्स्वकरयुगेनात्महस्तयुगेन स्वीयपाणिद्वयेनादाय ग्रहीत्वा माम् । आः पुत्रक स्रुत, त्वं प्राप्तोऽसि । अतोऽस्मात्स्थानादिति गम्यम् । सांप्रतं कापरमधे गम्यते गमनं कियते । ते तव सर्व कामचारित्वं खेच्छाविद्यारित्वं व्यपनयामि दूरीकरोमि । इत्यभिद्धानैविति क्षुवाणैव धावमानस्त्वरितगल्या गच्छमानो यश्चण्डालवालकस्त्रनेति आनीतेऽर्थमाश्यानं ग्रुष्कं लोमशं लोमयुक्तं दुर्गनिध विद्यगनिध यद्गोचर्म तस्य विप्रका नधी तयावनद्धे बद्धे । 'पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धो विश्वं स्थादामगन्धि यत् इत्यमरः । दृढं वद्धानि दाहमयानि काष्टम-

टिप्प०—1 'नाचरेत् ?' इसेव पाठः, पूर्वप्रयुक्तेन लिङा समन्वयात् । सर्वत्र च आरम्भोपात्तेन अपि-ना सूचितः प्रभो वाक्यार्थः । 2 स्थूलबुद्धिष्टीकाकारः । अग्रे सेयं शापभ्रष्टा लक्ष्मीः संपत्स्यते । नास्या वैरूप्यं कवरभिष्रेतम्, अत एव 'अनुद्धततरवेषाये (न उप्रतरः 'सौम्यः' वेषो यस्याः)' इति पाठः ।

पाटा०-- १ व्यवहार. २ समस्तपुरुष एककारणम्. ३ नरकवासिनाम्. ४ अशुद्धतरवेषाये. ५ दूरस्थितः; दूरत एकपस्थितः, ६ युगलेन. ७ बहुलबालकः, ८ अर्थदयानः

दारपञ्जरे समं महाश्वेतावलोकनमनोरथैराक्षिण्यागिलितद्वारा सा मामवदत्—'यथात्र नि-र्वतः संप्रति तिष्ठ' इत्यभिषाय तृष्णीमस्थात् ।

अहं तु तथा संरुद्धितस्यकर्वम्-'मेहासंकटे पतितोऽस्मि । यदि तावदावेदितात्मा-वशः शिरसा प्रणिपत्य मुक्तये विज्ञापयाम्येनां तदा य एव मे गुणो दोषतामापद्य बन्धा-योपजातः स एव संविधतो भवति । सार्धु जल्पतीत्येवाहमनया प्राहितः । कास्या मदी-यया वन्धपीड्या पीडा । नाहमस्यास्तनयो न भ्राता न बन्धुः । अथ मोनमालम्ब्य ति-ष्ठामि, त्रापि शाठ्यप्रकुषिता कदाचिदैंतोऽप्यधिकामवस्यां प्रापयति माम् । नृशंसतमा हि जातिरियम् । अथवा वरमितोऽप्यधिकभुष्पेवजातं न पुनश्चाण्डालैः सह वागि विमिश्रिता । अपि च गृहीतमोनं निर्वेदात्कदाचिनमुद्धत्येव । वदंस्तु पुनर्न मोक्तव्य एवाहमनया । अपि च यदिव्यलोकभ्रंशः, यन्मर्कलोके जन्म, यक्तियभिजातो पतनम् , यद्याण्डालहस्तागमनम् , यद्ये-दमेवंविधं पञ्जरबन्धदुःखम् , सर्व एवायमनियतेन्द्रियत्वस्थेव दोषः । तत्किमेकथी वाचा,

यानि पानभोजनपात्राणि यस्मिन्मनागीषदुद्वाटितसुन्सुद्रितं द्वारं यस्मिन्नेतादशे दारुपञ्जरे काष्ट्रनिर्मित्विहंगर-क्षणे महाश्वेतावलोकनमनोरथैः महाश्वेतानिरीक्षणमनोरथैः सममक्षिप्य निवेश्य स्थापयित्वागिलितं द्वारं यया सा मामवददवोचत् । यथा अत्र स्थलेऽत्र स्थाने संप्रतीदानीमधुना निर्वृतः सुखी तिष्ठ । इत्यभिधायेत्युक्तवा तूणीं जोषं मौनमस्थात्तस्थौ ।

अहं त तथाप्रकारेण संरुद्धो निरुद्धश्वेतिस मनस्यन्तःकरणेऽकरवं व्यथाम् । महासंकटे महाकष्टे पतितोऽस्मि निक्षिप्तोऽस्मि । यदि तावदादावावेदिता निवेदिता कथिता आत्मनोऽवस्था दशा येनैवंभूतोऽहं शिरसा प्रणिपत्य मस्तकेन नमस्कृत्येनां चण्डालदारिकां विज्ञापयामि विज्ञप्तिं करोमि तदा य एव में मम गुणो वक्तत्वलक्षणो दोषतां दूषणतामापद्य प्राप्य बन्धाय बन्धनहेतुरुपजात उत्पन्नः प्राप्तः स एव दोषतां दूषणत्वं प्राप्तो गुणः संवर्धितो वृद्धिं नीतो भवति । तदेव दर्शयति—साध्यिति । साधु जल्पति शुभं वदतीत्येवं हेतोरनयाहं ग्राहितो ग्रहणं कारितः । अस्याश्चण्डालदारिकाया मदीयया बन्धपीडनया का पीडा । एतदेव विशेषतो दर्श-यन्नाह—नेति । अहमस्यास्तनयः सुतो न, न भ्राता सहोदरः, न च बन्धः खजनः । अथेति प्रकारान्तरे । यदि मौनमालम्ब्य तूर्णीं भूत्वा तिष्ठामि तत्रापि तत्कृतेऽपि शास्त्रेन प्रकृपिता रोषिता सती अतोऽप्यधिकां विशेषाधिकामवस्थां दशां कदाचिन्मां प्रापयति नयति । हि यस्मात्कारणादियं नृशंसतमा क्ररतमा जातिः । अथवेति पक्षान्तरे । इतोऽप्यसादप्यधिकसुपजातं वरं शुभम् । तत्रार्थे हेतुमाह—न प्रनरिति । चाण्डालैः सह वागपि विमिश्रिता प्रत्युत्तरप्रदानेन संसक्तीकृता । मौनावस्थायां गुणं प्रदर्शयनाह—अपि चेति । कदा-चिदिति संभावनायाम् । निर्वेदात्स्वायमानाहृहीतमीनं स्वीकृतावचनव्यापारं मां मुझस्वेव मोचनं विद्धासेव । वदंस्त जल्पंस्त्वहमनया चण्डालदारिकया न मोक्तव्य एव न त्यजनीय एव । अपि चेति युक्तयन्तरे । यहिव्य-लोका द्वाराः पातः, यन्मर्खलोके मनुष्यलोके जन्मोत्पत्तिः, यत्तिर्यग्जातौ पक्षिजातौ पतनं पातः, यचाण्डालस्य श्वपनस्य हस्ते गमनं यानम् , यदेवंविधमेताहशं पज्ञरबन्धदुःखम् । यत्तदोनिसाभिसंबन्धादाह-सर्वेति । स सर्वोऽयमनियतेन्द्रियत्वस्यैवानियन्त्रितेन्द्रियस्यैव दोषो दूषणम् । तत्किमेकया वाचा स्यात् । सर्वाण्येवेन्द्रियाणि

पाठा०—१ द्वारिपधानाः २ समवदतः समावेदयतः ३ संनिष्टताः ४ पक्षरे संरुद्धः ५ अहो संकटे ६ संज-रुपति. ७ कस्याः ८ तत्रापिः तथापि ९ प्रकोषिताः १० अतोऽभ्यधिन्नकष्टतरम् ११ उपनतम् १२ मिश्रिताः १३ दिव्यलोकतो मंशः १४ तिर्थन्योनौ १५ तिर्वक ममः

'सर्वेन्द्रियाण्येव नियमयामि' इति निश्चित्य मौनप्रहणमकरवम् । आरुष्यमानोऽष्यातर्ज्यमान नोऽप्याहन्यमानोऽपि श्रुट्यमानोऽपि च बलान्न किंचिद्ष्यवदम् । केवलमुचैश्चीत्कारमेवासु-क्यम् । उपनीतेऽपि च पानाशने तं दिवसमनशनेनैवात्यवाहयम् ।

अन्येद्युश्चातिकामत्यशनकाले में दूँयमाने हृदये च सा खपाणिनोपनीय नानाविधानि पकान्यपकानि च फलानि, सुरिम शीतलं च पानीयमप्रतिपन्नतद्वुपैभोगं मामारोपितलोचना क्षिद्यन्तीवावोचन्—'श्लुत्पिपासादिंतानां हि पशुपिक्षणां निर्विचारिचत्तवृत्तीनामुपनतेष्वा-हारेष्वतुपयोगो न संभवत्येव । तद्यद्यंत्रीधस्त्रं कोऽपि भोष्याभोष्यविवेककारी पूर्वजाति-स्मरोऽस्मदीयमाहारं पौरहरिस, तथापि तावद्भक्ष्याभक्ष्यविवेकरिहतायां तिर्यग्जातो वर्तमानस्य ते किं वाऽभक्ष्यं यन्न भक्षयसि ? येन चोत्कृष्टतमां जाति प्राप्यात्मनैवेदृशं कर्म कृतं येन तिर्यग्योनो पतितः, सं किमपरं विचारयसि ? प्रथममेवात्मा न विवेके स्थापितः । क्षधुना स्वकर्मोपात्तजातिसदृशमाचरतस्ते नास्त्येव दोषः । अपि च येषामिप भक्ष्याभक्ष्यिन-यमोऽस्ति, तेषामप्यापत्काले प्राणानां संधारणमभक्ष्योपयोगेनापि तावदिहितम्, किं पुनस्त्वा

करणानि नियमपामि नियन्त्रयामीति निश्चिलिति निर्णयं कृत्वा मौनप्रहणमकरवम् । आलप्यमानोऽपि संभा-च्यमाणोऽप्यातर्ज्यमानोऽपि तर्जनां कियमाणोऽप्याहन्यमानोऽपि ताड्यमानोऽपि बलाइठाञ्चर्य्यमानोऽपि छिच-मानोऽपि च न किंचिदप्यहमवदमशुवम् । केवलमुचैस्तारखरं चीत्कारं पूरकृतिविशेषममुद्यम् । उपनीतेऽपि चानीतेऽपि च पानीशने जलप्राशने तं दिवसमशेषं समप्रमनशनेनैवाभोजनेनैवालवाहयं व्यतिकामम् ।

अन्ये खुश्चेति । अन्यस्मिन्न हृन्यश्ननकाले भोजनकालेऽतिकामित सित, मे मम हृदये चित्ते दूशमाने पीड्यमाने सित च, सा चण्डालदारिका खपाणिना निजहस्तेनोपनीयानीय नानाविधान्यनेकप्रकाराणि पक्षानि परिणतान्यप्रकान्यपरिणतानि च फलानि सस्यानि सुरिम सुगन्धं शीतलं शिशिरं च पानीयं जलं चाप्रतिपन्नोऽस्वीकृतस्तेषां फलजलानामुपभोगो प्रहणं येन स तथैवंभूतं मामारोपितैलोचना संस्थापितनयना क्रिस्यन्तीव क्षेत्रं कुर्वन्तीवायोच्यव्यवीत् । कि तिदिखाह—कुरुदिति । क्षितिपासम्यामितिलानां पीडितानाम् । द्वीति निश्चितम् ।
पशुपक्षिणां निर्गतो विचारो वितकों यस्या एवंविधा चित्तगृतियेषां ते तथा तेषासुपनतेष्वानीतेष्वहारिष्वनुपयोगोऽनाभोगो न संभवलेव नास्लेव । तथिर त्वं भवानेवंविध एतादशः कोऽप्यनिवेचनीयस्कर्णो भोज्याभोज्यगोर्भक्याभक्ष्ययोर्विवेकः पृथगात्मता तं करोतीलेवंशीलः पूर्वजातिस्मरोऽस्मरीयमास्माकीनमाहारं भोज्यं परिहरित लजित, तथापि तथात्वेऽपि तावद्भक्ष्याभक्ष्यविवेकरितायां भोज्याभोज्यविवेचनवर्जितायां तिर्यग्जातौ वर्तमानस्य स्थितवतस्ते तवाभक्ष्यमभोज्यं कि किमिव, यद्यस्मात्कारणाच भक्षयित नात्ति ? येन च कारणेनोत्कृष्टतमां प्रकृष्टतरामुत्कृष्टतरां जाति प्राप्यासाद्यासमैवेदशं कर्म कृतं येन कर्मणा तिर्यग्योनौ पतितः, स त्वमपरमन्यितं विचारयित कि विमर्शयित ? प्रथममेवादावेनात्मा न विवेके तत्त्वातत्त्वविचारे स्थापितः । अधुना
सांप्रतं स्वकर्मणोपात्ता प्राप्ता या जातिस्तस्याः सहश्यमनुकूलमाचरतः कुर्वतस्ते तव नास्लेव दोषः । अपि चेति
युक्तयन्तरे । येषामपि पुरुषाणां भक्ष्यमभेद्ययोर्भोज्याभोज्ययोर्नियमो विरतिरस्ति, तेषामपि जनानामापत्काले विपतसमये प्राणानां संधारणं रक्षणमभोज्योपयोगेनाप्यभक्षयप्रहणेनापि ताविद्विद्वितं तदा त्वादशस्य भवत्यदशस्त कि

टिप्प॰—1 तुक्यतिरकर्मकः, अत एव 'तुषमानः' (पीड्यमानः) इत्येव पाठः । 2 पानं च अशनं च पानाशनम् (समाद्दारः) तस्मिन् । 3 'आलोहितलोचना' इति पाठः ।

पाडा०-- १ अपरेणुश्चः र दूर्यमानहृदयेव. ३ उपयोगम्. ४ आरोषितः आरोधितः ५ अस्तितानाम्. ६ निर्वि-कारः, ७ परिद्वासी. ८ त्वम्. ९ विवेकेनः १० येषां च.

हशस्य । न चेहरां किंचिद्प्याहाराय मयोपनीतं याहरोन चाण्डालाशनशङ्का समुत्यवते। फल्लानि तु ततोऽपि प्रतिगृह्यन्त एव । पानीयमपि चाण्डालभाण्डाद्पि भुवि पतितं पवित्रमेवे- सेवं जनः कथयति, तिकमर्थमात्मानं श्लुधा पिपासया वा पात्यसि १ यन्न भक्षयस्यमूनि मुनिजनोचितानि वनफलानि, न पिबसि वा पानीयम् १ हति । अहं तु तेन तस्याश्चाण्डालजा- सतुचितेन वचसा विवेकेन च विस्मितान्तरात्मा तथेति प्रतिपद्य, शापनिन्नो धृणां परिस्रक्य जीविततृष्णया श्लुत्पिपासोपशमायाऽशनिक्रयामङ्गीकृतवानस्मि, मौनं तु पुनर्नात्मक्षम् ।

एवमितकामित च काले क्रमेण तरुणतामापने मच्येकदा प्रभातायां च यामिन्यामुन्मी-लितलोचनोऽद्राक्षमित्मिनकनकपञ्जरे स्थितमात्मानम्, चाण्डालदारिकामीदशी यादशी देवे-नापि दृष्टेव । सक्लमेव तत्पक्षणममरपुरसदृशमालोक्य चापगतचाण्डालवसितसंवेगो विस्मितान्तरात्मा किमेतदिति कुत्हुलात्प्रष्टुकामो यावन्न परिस्रजाम्येव मौनम्, तावदेषा मामादाय देवपादम्लमायाता । तत्केयम् ? किमर्थमनया चाण्डालताऽऽत्मनः ख्यापिता ? किमर्थ वाऽहं बद्धः ? बद्धा वा किमर्थमिहानीत इस्रत्र वस्तुन्यहमिप देव इवानपगतकुतु-हल एवं इति ।

पुनर्भण्यते । ईदर्श किंचिदपि ते तवाहाराय भक्षणाय मया नोपनीतं नानीतम्, याद्दशेनं चाण्डालस्यांशनशङ्कां श्वपचभक्ष्यारेका समुत्यवते संजायते । फलानि तु ततो गृह्यन्त एवादीयन्त एव । पानीयपि जलपि चाण्डालन् भाण्डादिष श्वपचपात्रादिष भुवि पतितं भूक्षितं पवित्रं पावनभेवेखेवं जनः कथ्यति वक्ति । तदिति हेत्वथे । किमर्थ किंप्रयोजनं छुधा छुभुक्षया पिपासयोदन्यया वात्मानं खं पातयस्यात्मपीतं करोषि । अमृनि मुनिजन्नोचितानि तापसयोग्यानि वनफलानि न भक्षयसि नात्ति । पानीयं जलं वा न पिवसि नास्वादयसि । अदं तु वैशम्पायनस्तस्याश्वाण्डालजातेरनुचितेनायोग्येन तेन पूर्वोक्तेन वचसा वाक्येन विवेकते च विसितान्तरात्मा कौत्रकापन्नमेतस्कः । तथिति यद्मवत्या उक्तं तत्तथिति प्रतिपद्माङ्गीकृत्याङ्गीकारं कृत्वा शापनिद्माः शापायत्रो घृणां जुगुप्सां परित्यज्य विहाय स्वन्तवा जीवितनृष्णया प्राणितवाञ्ख्या छित्पपासोपशमाय छुनृषोपशमा-धिमशनिक्यां भक्षणिक्रयामङ्गीकृतवानस्मि । मौनं तृष्णीं पुनर्नाखाक्षं नामुचम् ।

एवमतिकामित च गच्छित च काले क्रमेण परिपाट्या तरुणतां यूर्नैतामापने प्राप्ते मध्येकदा प्रभातायां विभातायां यासिन्यां रजन्यामुन्मीलितलोचनो विकसितनयनोऽह्मिसिन्कनकपन्नरे स्थितमात्मानमद्राक्षं व्यलोभक्ष्यम् । चाण्डालदारिकामीहशीं यादशी देवेनापि भवता दृष्टैवावलोकितैव निरीक्षितैव । सकलमेव समग्रमेव तत्पक्रणममरपुरसहशं देवनगरतुष्ट्यमालोक्य निरीक्ष्य चापगतो दूरीभृत्व्याण्डालेषु वसतिनिवासक्तस्याः संवेगः संप्रमो यस्य स विस्मितो विस्मयं प्राप्तोऽन्तरात्मा मनो यस्य सः । किमैतहृश्वमानमिति कुत्तृहलात्प्रष्टुकामः प्रश्नं कर्तुमना यावन्न परिलागम्येव न दूरीकरोम्येव मौनम्, तावदेषा मामादाय गृहीत्वा देवस्य पादमूलमायाता । तत्तस्मात्कारणात्केयम् । किमर्थ किंप्रयोजनमनयात्मनः स्वस्य चाण्डालता स्थापिता कथितोक्ता । किमर्थ वाहं बद्धः संदानितः । बद्धा वा बन्धनं कृत्वा वा किमर्थमिहानीत इत्यत्र वस्तुन्यहमपि देव इवानपगतं कृतृहलं यस्मात्स एयेति ।

टिप्प०-1 'आयासयसि (क्वेशयसि)' इति पाठः सम्यक् । 2 युवतामापश्चे, इत्युचितम् ।

पाठा०—१ अपरिहाराय. २ चण्डाळाशनेन शङ्काः, चण्डाळाशनाशङ्काः ३ आयासयसिः ४ स्थितिमापन्नमातमाः । सम् । सापि चाण्डाळदारिका बाहुशी ताहुशी देवेनापि दृष्टेवः चाण्डाळदारिकामीषुशी सापि चाण्डाळक्रन्यका बाहुशी देवेन दृष्टेवः ६ कौतुकः

राजा तु तच्छुत्वा समुपजाताभ्यधिककुतृहल्स्तदाह्वानाय पुरः स्थितां प्रतीहारीमादिदेश। नैनिरादेव तयोपिदिश्यमानमार्गा प्रविश्य सा, पुरस्तादृष्विस्यतेव राजानमैभिमवन्ती धाम्रा, शागलभ्येन बभाषे—'भुवनभूषण, रोहिणीपते, तारारमण, काद्म्बरीलोचनानन्द, चन्द्र, सर्वस्त्र्व्याऽस्य दुर्मतेरात्मनश्च पूर्वजन्मश्चान्तः श्चत एव । अत्रापि जन्मनि यथायं निषिद्धोऽपि पित्रा, कामरागान्धः पितुराज्ञामुहङ्खय वधूसमीपं प्रस्थितस्त्र्याप्यनेन स्वयमेव कथितम् । तद्दमस्य दुरात्मनो जननी श्रीस्तथा प्रस्थितमेनं दिन्येन चश्चषा हृष्ट्वाऽस्य पित्राहं
समादिष्टास्मि—'सर्व एव ह्यंत्रिनयप्रश्चतोऽनुतापाद्विना न निवर्तते । तद्यं ते तनयः कदाचिदस्या अपि तिर्यग्जातेरधस्तान्निपति । तद्याविदं कर्म न परिस्रमाप्यते तावदेनं मर्यलोक
एव बद्धा धार्य । यथा चानुतापोऽस्य भवति तथा प्रतिविधेयमस्य इति । तदस्य विनयायेदं विनांर्मतं मैया । सर्वमधुना तत्कर्म परिसमाप्तम् । शापावसानसमयो वर्तते । शापाधसानेन च युवयोः सममेव युखेन भवितन्यमिति स्वत्समीपमानीतो मयायम् । अत्रापि
यञ्चाण्डालजातिः ख्यापिता तल्लोकसंपर्कपरिहाराय । तदनुभवतां संप्रति द्वाविप सममेव

राजा तु नृपोऽपि तच्छ्रत्वा समुपजातमभ्यधिकं कुत्तहलमाश्वर्यं यस्य स तस्याश्वाण्डालदारिकाया आह्वा-मायामन्त्रणं कृत्वाहृतिकृते पुरःस्थितामग्रस्थितां प्रतीहारी द्वारपालिकामादिदेशाज्ञां दत्तवान् । निचरादेव स्तोक-कालेनेव तयोपदिश्यमानमार्गा कथ्यमानपथा सा प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा पुरस्तादू ध्वेस्थितेव धान्ना तेजसा राजा-नमभिभवन्ती तिरस्कुर्वन्ती प्रागल्भ्येन घार्छ्येन बभाषेऽघोचत् । किं तदिल्याह—भुवनेति । हे भुवनभूषण हे जगद्विभूषण हे विष्टपश्रज्ञार, हे रोहिणीपते हे रोहिणीनाथ हे चन्द्र, हे तारारमण हे तारकावि-नोदक. हे कादम्बरीलोचनानन्द हे गन्धर्वकन्यकानयनप्रमोदक, हे रजनिकर हे चन्द्र कुमुद्बान्धव, . सर्वः समप्रस्त्वयास्य दुर्मतेः प्रुण्डरीकस्यात्मनः स्वस्य च पूर्वजन्मवृत्तान्तः पूर्वभवोदन्तः श्रुत एवाक-र्णित एव । अत्रापि जन्मनि यथायं पित्रा जनकेन निषिद्धोऽपि प्रतिषिद्धोऽपि कामरागान्धः कन्दर्परागान्धः पितुराज्ञां जनकादेशमुलक्ष्यातिकम्य वधूसमीपं पत्नीपार्श्व युवतीनिकटं प्रस्थितश्विलतः, तथाप्यनेन खयमेव कथितमात्मनैव निवेदितम् । तत्तस्मात्कारणादस्य दुरात्मनः पुण्डरीकस्य जननी माता दिन्येन चक्षुषा ज्ञानदृशा तथा प्रस्थितं तथा चिलतमेनं वैशम्पायनं दृष्ट्वा विलोक्यास्य पुण्डरीकस्य पित्रा श्वेतकेतुना समादिष्टा दत्ताज्ञाहं श्रीरस्मि । सर्वे एव हि जनोऽविनयेन प्रवृत्तोऽनुतापात्पश्चात्तापाद्विना न निवर्तते न निवृत्तो भवति । तत्तस्माद्धे-तोरयं ते तव तनयोऽसौ भवदीवसुतः कदाचिदस्या अपि तिर्यग्जातेविंहंगमजातेरधस्तान्निपतत्यधः प्रयाति । तद्यावदिदं कर्म न परिसमाप्यते न परिपूर्णाभवति, न संपूर्णाभवति, तावदेनं वैशम्पायनं मर्छलोक एव बद्धा बन्धनं कृत्वा धारयावस्थापय । यथा चानुतापः पश्चात्तापोऽस्य भवति, तथा प्रतिविधेयं तथा करणीयमिति । तदस्य वैशम्पायनस्य विनयाय मर्यादाये ईंदं मया सर्वं विनिर्मितं विहितम् । अधुना सर्वं तत्कर्म तत्कृत्यं परि-समाप्तं परिपूर्णीकृतम् । शापस्यावसानसमयः प्रान्तकालो वर्तते । शापावसानेनै च युवयोर्भवतोः सममेव सुखेन सातेन भवितव्यमित्यतस्त्वत्समीपं त्वदभ्यर्णं मयायमानीतः प्रापितः । अत्रापि यचाण्डाळजातिः ख्यापिता कथि-तोक्ता तल्लोकानां जनानां संपर्कः संबन्धस्तस्य परिहाराय दूरीकरणाय । तत्संप्रतीदानीं द्वावि इद्भक्वैशस्पाय-

टिप्प॰—1 'तद्यमेन' इसेव पाठः । 2 पक्षरबन्धनादिकम् । 3 अविचारष्टीकाकृतः । 'शापाव-साने' इसेव पाठः ।

पाठा०—१ अदिशत्. २ अन्तिरात्. २ अभिमवन्तीव. ४ स्वधासा. ५ प्रागरूचेन च, ६ तद्धि. ७ स्वाविः धनः ८ समाध्यते. ९ च निर्मितम्. १० मथा सर्वे क्वतम् ; अधुना तु तत्कमे समाप्तम्.

जन्मजराज्याधिमरणादिदुः खबैहुले तन् परित्यज्य यथेष्टजनसमागमसुखम्' इत्यसिद्धानैव सा झैटिति रणद्भूषणारवबैधिरितान्तरिक्षमुत्फुङ्ललोकलोचनोद्वीक्षिता क्षितेर्गगनसुद्दपतत्।

अथ राज्ञस्तद्वचनँमाकण्ये संस्मृतजन्मान्तरस्य 'संखे वैशन्पायनाख्यपुण्डरीक, दिष्ट्या तुरुयकालक्षयमेवावयोः शापावसानं संजातम्' इत्यभिद्धत एवाकणीकृष्टकामुको मकरकेतुरप्रतः परमास्त्रं कादम्बरी कृत्वा जीवितापहरणाय प्रतिरोधक इव निरुद्धसर्वाशोऽन्तेरा पदं
चकार । तत्पदाक्रान्तिनिर्वासितमिव कादम्बरीशरणमुपजगामान्तः करणम् । तन्मार्गणाभिहतिमीता इव देहमुत्सृज्य निर्जेग्मुरज्ञाः श्वासमस्तः । तद्वाणपक्षवाताहत्तिमवाकम्पत तरलं
शरीरम् । तैच्छरशर्वभरालसोत्कण्टकिनी तनुरजायत । तद्विशिखरजोक्षितमिव नयन-

माविष सममेव समकालमेव जन्मोत्पत्तिर्जरा विद्यसा व्याधिरामयो मरणं मृत्युरेवंभूतं दुःखं तेन बहुले देवैऽसिंग् होके तन् शरीरे परिखज्यानुभवतां यथेष्टजनानां समागमो मेलापकस्तस्मात्तस्य वा सुखं सातम् । इखिभदिधा-नेतिश्चवाणैव सा चाण्डालदारिका झिटिति शीघं रणन्ति यानि भूषणान्याभरणानि तेषां रवः शब्दस्तेन विधरी-कृतमन्तरिक्षमाकाशं यथा स्थात्तथोत्फुल्लानि विकसितानि यानि लोकलोचनानि जननयनानि तैस्त्प्राबल्येन वीक्षि-तावलोकिता निरीक्षिता क्षितेः पृथिव्याः सकाशाद्गगनमाकाशमुद्दपतदुत्पतिता वभूव ।

अथेति । तदनन्तरं तद्वचनमाकर्ण श्रुत्वा संस्मृतं स्मृतिगोचरीभूतं जन्मान्तरं भवान्तरं यस स तथा तस्य । हे सखे वयस्य हे आतः, वैश्वन्ययन इत्याख्ययेतिनामा पुण्डरीक, दिष्ट्या भाग्येन पुण्येनावयोः पुण्डरिकचन्द्रमसोः तुल्यकालक्ष्यमेव समकालमेव युगपदेवैककालमेव शापावसानं संजातं शापमुक्तिः संजातेन्त्यमिद्द्यत एवेति कथयत एव राज्ञः श्रुद्धकस्य मकरकेतुः कामः कन्दपींऽन्तरा मध्ये । अर्थाब्दुद्यस्येति बोध्यम् । पदं निवासं चकार निर्ममे । कीदशो मकरकेतुः । आकर्ण कर्ण यावदाकृष्टं किर्षतं कार्मुकं धनुर्येन सोऽमतः पुरः परमास्त्रमत्युत्कृष्टशस्त्रं कादम्बरीं कृत्वा विधाय शापावसानत्वायजीवितस्यापद्दरणं महणं तस्य प्रतिरोधक इव प्रतिबन्धक इव निरुद्धा आवृताः सर्वे अंशा अवयवा येन सः । अथवा संरुद्धा आशा दश्च दिशो येनेत्यर्थः । मकरकेतुरन्तः पदं चकारेत्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । तस्य कामस्य पदं स्थानं तेनाकान्तिराक्रमणं तेन निर्वासित-मिव बहिःकृतिमवान्तःकरणं मनः कार्दम्बर्याः शरणं न्नाणमुपजगामोपागमत् । 'शरणं गृहरिक्षत्रोः' इत्यमरः । तस्य कामस्य मार्गणास्तेषामभिद्दिरपघातस्त्रस्य भीताः त्रस्ता इव देहं शरीरमुत्यस्य स्वक्तवाऽकडाः सचेतनाः श्वासमरुतः श्वसितवायवो निर्जग्मुनिर्गतवन्तः । तस्य कंदर्यस्य वाणाः शरास्तेषां । पक्षवातास्तराहतमिव ताडित-मिव तर्छं चश्चलं शरीरमकम्यतावेपत । तस्य शरस्य वाणस्य शल्यं तस्य भरस्तेनार्छसेव मन्थरेवोत्कण्यकनी रोमाश्वनी तत्रुरजायतामृत् । तस्य कामस्य विद्यासा वाणास्तेषां रजो धृलिस्तेन रिवतिमव रक्षमिव नयनयुगलं रोमाश्वनी तत्रुरजायतामृत् । तस्य कामस्य विद्यास वाणास्तेषां रजो धृलिस्तेन रिवतिमव रक्षमिव नयनयुगलं

दिष्प0—1 हन्त घोरमज्ञानम् । जन्म जरादिदुःखं बहुलम् (अधिकम्) ययोः ईदइयो नरतन् परित्यज्य, इत्यर्थः । 2 प्रतिरोधकः मार्गमवरुध्य स्थितो दस्युरिव निरुद्धाः सर्वा आज्ञाः दिशो जीवनप्रत्याशाश्च येन ईदशो मकरकेतुरित्युभयपक्षेऽधेः। टीका तु अमस्य । 3 'कादम्बरी शरणमुपजगाम करणम्' इत्येव
पाठः । करणं शरीरम् इन्द्रियं वा, कादम्बरी शरणम् (रक्षकत्येन) उपजगाम इत्यर्थः । 'करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेच्वपि' इत्यमरः । 4 शल्याऽऽघाते सति कस्यचिदालस्यं भवति ? अत एव-'तच्छरशत्यनिकरकीलितेवोत्कण्टिकनी तनुरजायत' इत्येव पाठः । तस्य शराणां शल्यनिकरैः (फलकनिचयैः)
कीलितेव (संजातकीलकेव, शङ्कानिचतेव) उत्कण्टिकनी रोमाञ्चवतीत्यर्थः ।

पाठा०—१ बहुलां तनुम्. २ झगिति; झणिति. ३ रोधत. ४ आकर्णयतस्तदैवाकृष्ट्कार्सुकः. ५ अन्तः पदम्. ६ करणम्. ७ तच्छन्यः ८ भरालसेवोत्कण्टकिनी; निकरकीलितेवोक्कण्टकिनीः

युगलमश्रुजलमुत्ससर्ज । पाण्डुतां च वेदनलावण्यमयासीत् । तद्धनुर्गुणध्वानाकर्णनोद्धेजित-मिव हृदयवेदनाकूणितित्रभागं नयनयुगलमभवत् । अन्तर्ज्वलिष्यतो मदनदृहनस्य धूमोपह-तमिव वेपमानमधरिकसलयं शोषमगात् । तत्तापविरसमाननान्निष्पीडितं सरागं हृदयमिव ताम्ब्लमपतत् । आर्द्रस्य दारुण इव दृद्धमानस्याङ्गेभ्यो निरगमरस्वेदः । मदनशरकीलितानीव तावतेव क्षणेनाङ्गानि परवशान्यजायन्त । तथा च कादम्बरीं पुरस्कृत्य कुंसुमधन्वनायास्यमा-नस्य तदवयवरूपशोभाविनिर्जितानि तापापहरणक्षमाण्यपि तस्याकिंचित्कराण्यभवन् । तथा-हि । कमलकिसलयानि पाणिपादेन, कुवलयदलसजो हृद्या, मणिदर्पणाः कपोलेन, मृणा-लानि बाहुलतिकया, शशाङ्करदमयो नस्वमयुखैः, घनसारधूलिः स्मितप्रभया, मुक्तादामानि दशनिकरणेः, अमृतकरिवम्बं मुखेन, ज्योत्का लावण्येन, मणिवेदिकाकुट्टिमानि नितम्बेन ।

मैत्रयुगममश्रुजलं नेत्रपानीयमुत्ससर्जोत्प्राबहयेन तत्याज । वदनलावण्यं च पाण्डुतामीषच्छ्कृतां चायासीद-गात्। तस्य कामस्य धनुश्वापं तस्य गुणः शिक्षिनी तस्य ध्वानः शब्दस्तस्याकर्णनं श्रवणं तेनोद्वेजितमिवोद्वेगं प्रापितामिव हृदयवेदनया कृणित ईषद्वकीकृतिस्त्रिभागस्तृतीयांशो यस्य तदेवंभूतं नयन्युगलं नेत्रयुगमभ भवद्भभव । अन्तर्मध्ये जवलिध्यतः प्रजवलिध्यतो मदनदहनस्य कामवहेर्ध्रमोपहतिमव दहनकेतनोपहतिमव वेप-मानं कम्पमानमधरिकसलयं दन्तच्छदपल्लवं शोषमगाजगाम । तस्य कामस्य तापस्तेन विर्समानं विरसतां भजमानमतिनिष्पीडितं सरागं हृद्यमिव ताम्बूलमवतदसंस्रत । आईस्योन्नस्य दारण इव काष्ट्रस्थेव दह्यमानस्य ज्वलमानस्याङ्गेभ्यो हस्तपादादिभ्यः खेदो घर्मजलं निरगमन्निरगात् । मद्नशरेण कामबाणेन कीलितानीव यन्त्रितानीव तावतैव क्षणेन खल्पकालेनाज्ञानि परायत्तान्यजायन्त समपद्यन्त । तथा चेति । कादम्बरी पुर-स्कृत्यात्रे कृतवा कुसुमधनवना कामेनायास्यमानस्य पीड्यमानस्य । तर्रैयावयवा हस्तपादादयस्तेषां रूपं सौन्दर्य तस्य शोभा श्रीस्तया विनिर्जितान्यभिभृतान्यत एव तापस्य तहेरपहरणे दूरीकरणे क्षमाण्यपि समर्थान्यपि निर्जितत्वा-सस्याकिचित्कराणि निष्प्रयोजनान्यभवश्वासन् । तदेव दर्शयति—तथेति । कमलकेसलयानि पद्मनवपत्राणि । पाणी च पादौ च पाणिपादम् । 'द्वन्द्वश्च प्राणित्र्यसेनाङ्गानाम्' इत्येकवद्भावः । तेन निर्जितानीति सर्वत्र संयन्धः । कुवलयानामुत्पलानां दलानि पत्राणि तेषां स्रजो माल दृष्ट्या दशा । मणिदर्पणा रह्मादर्शाः कपोलेन गलात्परप्रदे-शेन । मुणालानि तन्तुलानि बाहुलतिकया भुजबल्ल्या । शशाङ्करश्मयश्चनद्रकरणा नखमयुखैः पुनर्भवरशिमभिः । घनसार्घूलिः कपूररजः स्मितप्रभया हास्यकान्त्या । मुकादामानि मुक्ताकलापा दशनकिरणैर्दन्तर्शिमभिः । अमृ-तकरविम्वं चन्द्रमण्डलं मुखेनास्येन । ज्योत्सा चन्द्रिका लावण्येन कान्तिविशेषेण । 'मुक्ताफलस्य छायायास्तर-लत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तहावण्यमिहोच्यते ॥' इत्वेके । 'सद्गमनसन्निरीक्षणसज्जल्पनमिति वदन्ति छाव-

टिप्प०—1 तापेन विरसं गुष्कं निष्पिडितं व्यथितं चिर्वितं च सरागं सलोहितवर्णं सानुरागं च हृदयमिव ताम्बूलम् भाननात् अपतात् । इत्यर्थः । टीका तु प्रलापपरा । 2 टीकाकारः स्वयं आन्तो आमयलम्यात् । अयमर्थः—कुसुमधन्वना भायास्त्रमानस्य तस्य (शून्करूपधारिणश्चन्द्रापीडस्य), तद्वयवशोभाविनिर्जितानि (तस्याः कादम्बर्याः अवयवानां रूपशोभया विनिर्जितानि) तापापहरण-क्षमाणि (कमल-मृणालादीनि वस्तूनि) अकिञ्चित्कराणि व्यर्थान्यभवन् । निर्जितो हि पदार्थो निष्प्रयोज्ञानो भवति । तथा च निःसारेरेभिस्तापप्रतिक्रियारहितः सोयं दशमीं दशामगमदित्यर्थः । केन किं निर्जितमित्याह—पाणिपादेन कमलकिसलस्यानि । इत्यादि ।

पाठा॰—१ आपाण्डुताम्. २ यौवनळावण्यम्. ३ तत्तापविरसमानमतिनिःपीडितम्; तत्तापविरसमानिःपीडि-तम् ४ दारुणी हव इव॰ ५ कुसुमधन्वनः, ६ अस्य, ७ पाणिना पादेन, ८ मणिकुट्टिमवेदिकाः

एवं च विहतसर्ववाद्यप्रतिक्रियस्य हृद्येऽप्यसुखायमानसक्छान्यविनोव्स्य तामेवाभिध्यायत-स्तामेवोत्प्रेर्श्वमाणस्य तामेवाभिछषतस्तामेव पद्यत्तस्तामेवाछपतस्तामेवाछिङ्गतस्त्रया सह ति-ष्ठतस्तां प्रकोपयतस्तामनुनयतस्त्रस्थाः पाद्योः पततस्त्रया सह केछि कुर्वतस्तां रममाणस्य सु-क्तसर्वान्यिक्षयस्य दिवाप्यनुन्मीछितछोचनस्य रात्रावप्यनुपन्नातनिष्टस्य सुहुज्जनमप्यसंभाष-यतः कार्योपगतानप्यजानतो गुरुजनमप्यनमस्यतो धर्मिक्रयामप्यकुर्वाणस्य सुखाद्यन-थिनो दुःखाद्य्यनुद्विजमानस्य मरणाद्य्यविभ्यतो गुरुभ्योऽप्यपेतछज्जस्यात्मन्यपि विगिछित-स्नेहस्य कि बहुना कादम्बरीसमागमेऽप्यनुद्यमस्य केवछर्मस्य मुहुर्भुहुर्मूच्छोपेगमच्छछेन जी-वितोत्सर्गयोग्यामिव कुर्वतो विहस्तेनापि प्रतिपन्नविविधोपकरणेन, गछितनर्थनप्यसाप्युच्छु-

ण्यम्' इत्यन्ये । मणिवेदिकायाः क्रिहिमानि वद्धभूमयो नितम्बेनारोहेण । एवं चेति । एवमसुना प्रकारेण विहता निराकृता सर्ववाद्या विर्भृता प्रतिकिया प्रतीकारो यस्य स तस्य । पुनः कीदशस्य । राज्ञो हृदयेऽपि चित्तेऽप्य-सुखायमानो दुःखनदाचरमाणः सकलः समग्रोऽन्यविनोदोऽन्यकीडा यस्य स तस्य । तां कादम्बरीमेवाभिध्या-यतश्चिन्तयतः । तामेवोत्प्रेक्षमाणस्योत्प्रेक्षाविषयीकियमाणस्योत्प्राबल्येन विलोकमानस्य । तामेवाभिलवतोऽभिन वाञ्छतः स्पृहयतः । तामेव पश्यतो विलोकयतः । तामेवालपतः संभाषणं क्रवेतस्तामेवालापं क्रवेतः । तामेवा-लिज्ञतः परिष्वजत आलिज्ञनं कुवैतः । तया गन्धवैराजपुन्या सह तिष्ठतः स्थिति कुवैतः । तां प्रकोपयतो रोषयतः । तामनुनयतः प्रसन्नीकुर्वतः । तस्या गन्धर्वपुत्रयाः पादयोः क्रमयोश्वरणयोः पततः पतनं विद्धतः । तया सह केिं रितक्तीडां कामकेिं प्रेमकीडां कुर्वतो विद्धतः । तां रममाणस्य कीडां कुर्वतः । मुक्तास्सका-स्याजिताः सर्वाः समग्र अन्यकिया इतर्व्यापारा मेन स तस्य मुक्तसर्वान्यकियस्य । दिवापि वासरेऽपि दिव-सेऽप्यतुन्मीलिते सुद्रिते लोचने यस स तथा तस्म । रात्राविप निशायामिप यामिन्यामप्यतुपजाताऽप्राप्ता नागता निद्रा प्रमीला यस स तथा तस्य । सुहृजनमिष मित्रजनमिष वह्नभजनमण्यसंभाषयतोऽनालापयतः । कार्यार्थ-मुपगतं प्राप्तमप्यजानतोऽज्ञातवतः । गुरुजनमपि पूज्यजनमपि वृद्धजनमप्यनमस्यतो नमस्कारमकुर्वतः । धर्म-क्रियामपि सकृतकृत्यान्यपि प्रण्यकृत्यान्यप्यकुर्वाणस्माविदधानस्य । सुस्रीदिप सौख्यादप्यनर्थिनोऽनिमलाप्रकस्य । दुःखादपि कृच्छादपि कष्टाद्प्यनुद्विजमानसानुद्वेगं प्राप्यमाणस्य । मरणादपि मृत्योरप्यविभ्यतो भयमकुर्वतः । गुरुभ्योऽपि धर्मोपदेशकेभ्योऽप्यपेतळजस्य विगतत्रपस्य त्यक्तळजस्य । आत्मन्यपि खस्मिचपि विगलितो गतः सेही हार्दं यस्य स तथा तस्य । कि बहुना कथनेन । कादम्बरीसमागमेऽप्यनुवामस्यानुवातस्य गतीवमस्य केव-लमस्य राज्ञो सुहुर्भुहुर्वारंवारं मूच्छीया मोहुस्योपगमच्छलेनागमनिमषेण जीवितस्योत्सर्गस्त्यागस्तस्य योग्या-मिव कुँवेतो विहस्तेनापि व्याकुछेनापि प्रतिपन्नमङ्गीकृतं विविधमुपकरणं तन्त्रं येन स तेन । अत्रापिशच्दो विरोधालंकृतियोतनार्थः । यो विहस्तो भवति स प्रतिपन्नोपकरणो न स्यादिति विरोधः । तत्परिहारस्त विहस्तो व्याकुल इत्यर्थात् । 'विहस्तव्याकुलो व्यप्ने' इति हैमः । गलितं सस्तं नयनपयो नेत्रजलं यस्यैवंभूतेना-

टिप्पo—1 त्यब्लोपे पञ्चमी । सुखजनकं प्राप्यापि धनर्थिनः अर्थमभिलापं न वहतः, इत्यर्थः। 2 जीवितोत्सर्गयोग्यां कां कुर्वतः? किमिद्मसंबद्धमालपित रे? अस्तुः 'मुहुर्मूच्छोपगमनच्छलेन जीवितोत्सर्गयोग्यामिव तत्तुं कुर्वतः' इति पाठः । अस्य बाह्यसापप्रतीकारो निहतोभवत्, तथा धान्तरिकश्चापि लज्जा-नमनादिको व्यापारो निष्टृतः। किं बहुना, कादम्बरीप्रास्युद्यमोपि विगतः। तत्त्र्य सून्यात्मकस्यास्य ततुः त्यागयोग्या जातेत्यर्थः । अत एव विहस्तेत्यादिविशेषितेन धासपरिजनेन उपचर्यमाणस्थापि देहः काष्टमयो जातः, यस्य हि कामानलो दाहहेतुर्वभूव, कथाशेषतां जगामेति सर्वस्यात्यः।

पाठा०—१ उत्पेक्ष्यमाणस्यः २ लिखतः. १ तामेव लपतः; तामालपतः. ४ असंभाषितः, ५ कार्यापगतमपि. ६ गुरून्. ७ असेह्स्य. ८ एव. ९ उपगमन. १० इव तनुम्. ११ सलिलेन.

दकानतेन, ग्रैषितवचनावकाशेनापि वैशम्पायनेकोशनपरेण, अनवरतमा चरणाहिँकीर्णचन्द-नचर्चेन, चरणतळिनवेशिताह्रोरविन्दिनीद्छेन, करापितकपूरिक्षोद्दन्तुरतुषारखण्डेन, हर्दय-विनिहितहिमार्द्रहारदण्डेन,कपोळतळखापितस्पेटिकमणिद्पेणेन,ळळाटतटघटितचन्द्रमणिना, अंसदेशावस्थापितम्पणाळनाळेन, कदळीदळव्यजनवाहिना, आनर्तितताळवृन्तेन, जळाद्रोनिळ-संचारिणा, अंसुमतल्पकल्पनाकुळेन, धारागृहजळयत्रप्रवर्तनाहृतार्तिना, मणिकुद्दिमक्षाळनाय-हस्तेने च संजळिकस्वलकळजोपचारप्रकरसंभ्रान्तेन च शिशिरमूगृहाभ्यन्तरप्रत्यवेक्षणदक्षेण चोद्यानदीर्विकातटळतागहनमण्डपसेकेतापहारिणा च मैळयजरसचन्द्राईजळचन्द्राश्रयावधा-नदानोद्यतेन चाप्तपरिजनेनोपचर्यमाणस्थापि काष्ठीभूतदेहस्य देविक्षमो झिटत्येवाहरोह परां कोटिं कामानळः । राह्य एव तुल्यावस्थस्य महाश्वेतोत्कण्ठया पुण्डरीकात्मनो वेशस्पायनस्य च ।

प्यच्छाकमाननं मुखं यस्य स तेन । मुषितो यहीतो वचनस्यावकाशोऽवगाद्यः प्रवेशस्थलं यस्येवंभतेनाप्याको-शनं तन्न परेणासकेनानवरतं निरन्तरमा चरणाचरणौ मर्यादीकृत्य विकीर्णा विक्षिप्ता चन्दनचर्चा मलयजपूजा येन स तेन । चरणतले निवेशितानि स्थापितान्यार्दाण्युचान्यरविन्दिनीनां दलानि कमलिनीनां पत्राणि येन स तथा तेन । करे हस्तेऽपितः प्रदत्तो वितरितः कर्प्रसोदेन घनसारचूर्णेन दन्तरो विषमोन्नतस्त्रपारखण्डो हिम-शकलं यस्य स तथा तेन । हृदये वक्षसि विनिहितः स्थापितो हिमेनाद्रों हारदण्डो येन स तथा तेन । कपोलतले स्थापितो विश्वतः स्फटिकमणिदर्पेणो येन स तथा तेन । ललाटतटेऽलिकतटे घटितः संघष्टितश्चनद्रमणिश्चन्द्र-कान्तो येन स तथा तेन । अंसदेशे स्कन्धप्रदेशेऽवस्थापितं न्यस्तं मृणालनालं विसनालं येन स तथा तेन । कदळीदळानां रमभापत्राणां व्यजनं वहतीखेवंशीलेनानर्तितो भ्रमं नीतस्तालवन्तो येन स तथा तेन । जलेना-मसादीं योऽनिलो वायुर्त संचारयति प्रवर्तयतीखेवंशीलः स तथा तेन । क्रुसुमैः पृष्पैयी तल्पकल्पना शय्या-विरचना तेनाक्रकेन व्याक्रकेन । धाराग्रहस्य जलयन्त्राणां प्रवर्तनात्प्रक्षरणादा ईषद्धता द्रीकृतार्तिर्थस्य स तेन । मणिक्रिट्टिमस्य क्षालना धावनं तत्राप्रहस्तो यस्य स तेन । 'आयस्तेन' इति पाठ आयस्तेन विश्वेनेत्यर्थः । सज-लानि जलसहितानि किजल्कजलजानि केसरोपयुक्तकमलानि तेषासपचारः प्रकार उपचरणं तेन संभ्रान्तेन महेन । शिशिरं शीतळं यद्धगृहं भूमिस्थं सदनं तस्य अभ्यन्तरं मध्यं तस्य प्रस्यवेक्षणं गवेषणं तत्र दक्षेण चतु-रेण । उग्रानस्य बीर्षिका वापी तस्यास्तटं तीरं तस्य लतागहनमण्डपो जनाश्रयस्तत्र यः सेकः सिंघनं तेन ताप-मपहरतीखेवंशीलः खभावः स तथा तेन । मलयजरसश्चन्दनद्रवश्चन्द्रः कर्प्र आर्द्रं जलं चन्द्रस्य शशाङ्कस्याश्रय आश्रयणमेतैर्वधानदानं समाधिदानं तत्रीयतेनोद्युक्तेन । 'अवधानसमाधानप्रणिधानानि तु समाधी स्यः' इति हैमः। आप्तो विश्वस्तो यः परिजनः परिच्छदस्तेनोपचर्यमाणस्योपचार्विषयीकियमाणस्यापि काष्टीभृतदेहस्य दारु-सादश्यमापन्नशरीरस्य दाहे क्षमः समर्थः कामानलो मदनविहः क्षणेन परां कोटि झटिखेन तत्कालमेनाहरी-हारूढवान् । राज्ञ एव तुल्यावस्थस्य सहशावस्थस्य महाश्वेताया उत्कण्ठयोत्कलिकया पुण्डरीकारमनो वैदाम्पाय-नस्य च । मदनानलः परां कोटिमाहरोहेस्पत्रापि संयोज्यम् । ततीयान्तानि सर्वाण्याप्तपरिजनस्य विशेषणानि ।

टिप्प०—1 वैशम्पायनस्य आक्रोशस्तिरस्कारस्तत्र तत्परेण, छुकरूपेण तेनैवागस्य कथाकीर्तने इते अस्येयं दशा जातेति । 2 धन्या बुद्धिः ! मृतस्य तापदूरीकरणे का शक्तिः ? धारामृहात् जलयञ्चमवर्तन-यापि आहता (समन्ततः प्रवर्तिता) आर्तिर्थेन, इत्यर्थः ।

पाठा०—१ दु:खित. २ कोशपरेण. ३ वितीणै. ४ विनिहिताई. ५ स्फाटिकस्फुटित; स्फाटिक. ६ मृणालेन. ७ सकुसुमतस्प. ८ आहत; आहित; अकृत. ९ आयस्तेन. १० सजलपङ्कजिककककहारप्रकरप्रचारणसंभ्रान्तेन. ११ अन्धकारशिशर. १२ संतापापहारिणा; संतापकारिणा. १३ मलयजरसचन्द्राईजलाईचन्द्राश्रय; मलयजजलाई व्यन्द्राश्रय, १४ दाहहेतुः.

तसिनेव चान्तरे तंत्संधुक्षणायेव प्रवर्तयन्सरसिकसळयळताळाखोपदेशदश्चं दक्षिणानिळम्, आळोळरक्तपछवप्राळम्बान्कम्पयनशोकशाखिनः, वाञ्छितमुक्कसञ्जरीभरेण नेम्नयन्वाळसहकारान्, बत्कोरकयन्कुरुवकैः सह बक्कलतिळकचम्पकनीपान्, आपीतयन्किकरातैः
कँकुभान्, विकिरन्नतिमुक्तकामोदम्, उद्दामयन्किश्चकवनानि, निरङ्क्षशयन्कामिजनमनांसि,
निर्मूळयन्मानम्, अपमार्जयछज्ञाम्, अपकुर्वन्कोपम्, अपनयम्भनुनयञ्यवस्थाम्, ज्यवस्थापयर्न्हैठचुम्बनाळिङ्गनरतिस्थितिम्, समुद्धासयन्मकरध्वजर्त्तीध्वज्ञानिव किंशुकानि, सकळमेव
महारजतमयमिव रागमयमिव भैदनमयमिवोन्मादमयमिव ग्रेममयमिवोत्सवमयमिवौत्युक्यमयमिव जनयञ्जीवलोकम्, किसल्यितसकळकान्तारकाननोपवनतहरूकुङ्चतृतुमामोदवासितदशाशान्तरो मधुमद्भैधुरकोकिळाळापदुःखिताध्वगजनश्चित्रनवरतमकरन्दसीकरासार-

तिसिष्ठेव चान्तरे विचाले तास्य संधुक्षणायेव तदुदीपनायेव सुरिभमासी वसन्तः प्रावर्तत प्रवृत्तो बभूव। 'ग्रुरभिश्वम्पके खर्णे जातीफळवसन्तयोः । गन्धोत्पछे सौरभेय्यां शहकीमातुभेदयोः । सुगन्धे च मनोह्ने च वाच्यवरसरिभ स्मृतम्' इति विश्वः । किं कुर्वेच् । प्रवर्तयन्प्रवृत्तिं कार्यच् । कम् । दक्षिणा-निळं मळयमारुतम् । कीदशम् । सरसानि रसोपयुक्तानि किसळयानि यासामेनंविधा ळता बळयस्तासां लाखोपदेशो नृत्योपदेशस्तत्र दक्षं चतुरम् । आलोलाश्वपलाश्रद्यला रक्तपहना लोहितिकसलयास्तेषां प्रालम्बाः समूहा येषु तानशोकशाखिनः केसरवृक्षान्कम्पयन् । वाञ्छिते मुकुळमश्रयौ कुझाळवह्रयौ तयोर्भरेण बाळ-सहकाराज्ञवीनचूताज्ञम्यनम्रतां नयन् । कुरवकैईक्षविशेषैः सह वकुलः केसरः, तिलको व्रक्षविशेषः, चम्पको हेमपुष्पकः, नीपः कदम्बः, एतानुःप्राबल्येन कोरकयन्कलिकामुत्पाद्यस् । 'कलिका कोरकः पुमान्' इत्यमरः । किंकिरातैः कुरण्टकैः सह ककुभानर्जुनवृक्षानापीतयन्पीतान्क्रवेन् । 'ककुभो वीणा-प्रसचे रागभेदेऽर्जुनद्वमें इखनेकार्थः । अतिमुक्तकस्य माधवीलताया आमोदं परागं विकिरन्विक्षिपन् । किंगुका बहापादपारतेषां वनान्युहामयहारकटयन् । कामिनो जनास्तेषां मनांसि चेतांसि निरङ्कशयन् उन्हुक्कयन् । मानं गर्वं निर्मूळयन्ब्रध्नत उत्पाटयन् । ळजां त्रपामपमार्जयस्फोटयन् । कोपं कोधम् । अर्थात् कामिजन-कृतम् । अपाकुर्वन्दूरीकुर्विचिराकुर्वन् । अतुनयव्यवस्थां प्रणिपातमर्थादार्मं पनयिषराकुर्वन् । हठेन बलेन चुम्बन-मास्य केहनम्, आलिङ्गनसुपगृहनम्, रतिः संभोगः, एतासां स्थितिं मर्थादां व्यवस्थापयान्यवस्थां कुवैन्। मकर-ध्वजस्य कामस्य रक्तध्वजानिव किंशुकानि किंशुकपुष्पाण्यरणवैजयनस्य इव समुख्लासयनप्रकाशयन् । महारजसमय-मिव सुवर्णस्यमिव, रागमयमिवानुरागमयमिव मदनमयमिव कंदर्पमयमिव, उन्मादसयमिव चित्तविष्ठवमयमिव. भेगमयमिव स्नेह्मयमिव, उत्सवमयमिव महोर्मयमिव, औत्सुक्यमयमिव रणरणकमयमिव, एवंविधं सकल-भेव समग्रभेव जीवलोकं विष्टपं जनयन्विद्धत् । किसलयिताः संजातकिसलयाः सकलाः समग्राः कान्तारकान-नोपवनतर्वो येन सः । तत्र कान्तारं शून्याटवी काननं निर्मानुषं वनशुपवनं नगरसमीपवर्तिवनम् । उत्फल्लाः प्रफुछा ये चूतद्वमा आध्रवक्षास्तेषामामोदः परिमलस्तेन वासितं सुरभीकृतं दश्चदिशामन्तरं विचालं येन सः। मधुनो यो मदस्तेन मधुरो मिष्टो यः कोकिठालापस्तेन दुःखिता अध्वगजनाः पान्थजनास्तेषां श्रुतिः श्रवणं

टिप्प०—1 कामानलस्य । 2 अष्टः पाठः । 'विकसितग्रुकुलमक्षरीभरेण' इत्येव । 3 वसन्ते हि मानशैथिल्ये सित अनुनय(मानमोचन)व्यवस्था क्रियते, न त्वपनीयते । अत एव—'उपनयत्तनय-व्यवस्थाम् (अविनीतचेष्टाम्)' इति पाठः । 4 उत्सववाचको 'मह'शब्द एव दृष्टः । 5 दुःखिता अध्वगजनानां कर्णा यत्र ।

पाटा०—१ तत्क्षणमेव. २ प्रलम्बान्. ३ स्तबकयन्. ४ विकसित. ५ आनम्रयन् ; आनमयन्. ६ आपातयम्. ७ कक्षमः ८ उपनयन्. ९ उपस्थापयन् ; आस्थापयन् , १० इत. ११ रक्तध्वजां शुकानि ; रक्तां शुकानि , १२ रति-मयमिवोत्सवमयमिव दानमयमिव प्रेममयमिव कलिमयमिवौत्सुक्य. १३ मधुका. १४ उछापः

दुर्दिनोन्मादितसक्छजीवछोकहृदयो मदाकुर्छभ्रमद्भमरझंकारकातिरतिवरहातुरमनोवृत्तिरा-त्मसंभवेकोङ्कासकारी भरात्प्रावर्तत सुरभिमासः।

येत च कुसुमधन्वनः परमाखेण मधुना पर्योकुलितहृद्या कादम्बरी, संप्राप्ते भगवतः कामदेवस्य महे, महता प्रयक्तिन कथंकथमण्यितवाहितदिवसा, क्यामायमानदशदिशि सायाहे स्नात्वा, निर्वितितकामदेवपूजा तस्य पुरझन्द्रापीडमितसुरिभशीतछैः स्नापयित्वामभोभिरा चर-णाहिलिण्य मृगमदामोदिना हरिचन्दनेन, सुरिभकुसुमस्रिभरुद्रथितं कुन्तळकलापं छेत्वा, एककणीपितसिकँसलयाशोकसाबककर्णपूरं कपूरकुसुमप्रचुरैः प्रसाध्याभरणविशेषैः, विस्मृत-निमेषा पिबन्तीव भावाईया दृशा सुचिरमालोक्य, एतकण्ठानिभरा, पुनःपुनिध्योतकम्पन्माना साध्वसेन खिन्नसर्वाङ्गी, समुत्कण्टिकतत्वेन्द्रच्छुष्यद्यरवदना महाश्वेतावलोकन-भयानमुद्वर्मुद्विक्षु विश्विप्तोचिकतदृष्टिः अतिचिरमिवोपसृत्य, पुनःपुनः स्थित्वाविष्ठेव पर्द-

यसिन्सः । अनवरतं निरन्तरं यो मकरन्दसीकरासारो मकरन्दवातास्त्रबिन्दुवेगवदृष्टिस्तदेव दुर्दिनं मेघजं तम-स्तेनोन्मादितान्युन्मादं प्रापितानि सकलजीवलोकहृदयानि येन सः, मदाकुला ये अमन्तो अमराः शिलीसुखा-स्तेषां झंकारा झंकृतयस्तैः कातरिता कातरीकृता विरहातुरजनानां मनोवृत्तिर्येन सः । आत्मसंभवस्य कामस्यै-कोऽद्वितीय उल्लासकारी प्रकाशकारी सुरभिमासः प्रावर्ततेस्यन्वयस्तु प्रागुक्त एव ।

येन कुसुमधन्वनः कंदर्यस्य परमाश्रेणास्युत्कृष्टशस्त्रेण मधुना वसन्तेन पर्योकुलितहृदया व्याकुलितिचत्ता कादम्बरी भगवतः कामदेवस्य मह उत्सवे संप्राप्ते समागते सित महता प्रयत्नेनोधमेन कथंकथमि महता कछेनातिवाहितिवसा अतिकान्तवासरा । इयामायमानाः कृष्णायमानाः दश्चित्यो यस्पिक्षेवंभूते सायाहे संप्रायां कात्वा कानं कृत्वा निवैतिता विहिता कामदेवस्य पूजार्वा यया सा, तस्य कामदेवस्य पुरोऽभे चन्द्रापी- हमित्रुरिभश्चीतलैरितसुगन्धिशिरिरम्भोभिः पानीयैः स्नापित्वा सानं कारित्वा, चरणाचरणाविभव्याप्य सृगमदः कस्तूरिका तस्या आमोदः परिमलो विद्यते यस्मिन्नेवंभूतेन हरिचन्दनेन विलिप्य विलेपनं कृत्वा । 'हरिचन्दनमाख्यातं गोशिषे सुरपादपे । ज्योत्सायां कुङ्कमे च' इति विश्वः । सुरभीणि यानि कुसुमानि तेषां सिभमीलाभिरद्रियत हर्द्वः कुन्तलकलापः केशसमृहो यस्य स तं कृत्वा विधायककर्णेऽपितो न्यस्तः सन्ति शोमनानि किसलयानि यस्मिन्नेवंभूतोऽशोकस्तवकः कङ्केलिगुच्छकः स एव कर्णपूरो यस्य स तम् । कर्पूरकुसुम-प्रचुरैरामरणविशेषेः प्रसाध्य प्रसाधनं कृत्वा विस्तृतिमेषा स्यक्तिमेषोन्नेषा पिवन्तीव । अस्यादरेणावलोकनं पानमुच्यते । भावेन चित्तसमुद्भवेनाईया सजलया हशा सुचिरं बहुकालं चिरकालमालोक्य निरीक्ष्योत्कण्ठाया निर्भरोऽतिशयो यस्यां सा । समुत्कण्टिकता तनः शरीरं यस्याः सा । उच्छुच्यन्ती शोषं प्राध्यमाणेऽधेर-वदने दन्तच्छद्मस्त्रे यस्याः सा । समुत्कण्टिकता तनः शरीरं यस्याः सा । उच्छुद्यन्ती शोषं प्राध्यमाणेऽधेर-वदने दन्तच्छद्मस्त्रे यस्याः सा । समुत्कण्टिकता तनः शरीरं यस्याः सा । उच्छुद्यन्ती शोषं प्राध्यमाणेऽधेर-वदने दन्तच्छद्मस्त्रे यस्याः सा । समुत्कण्टिकता वद्या स्वलिकतोवस्त्र समीपमागस्य पुनः स्थत्वायस्थानं प्रतिचेत्राचित्राच्या सा । अतिचिरिसव बहुकालिसवोपस्त्र समीपमागस्य पुनः स्थत्वायस्थानं

दिप्प०—1 उच्छुष्यन्नधरो यसिन्नीदशं वदनं यसाः सा, इति बहुन्नीहिगर्भो बहुन्नीहिः । अन्यथा वदनस्य शोष एवात्ररस्रापि शोषो निरूपितो भवेत्, अधरस्य वदनान्तर्गतत्वात् ।

पाठा०—१ अमयन् २ चिकतः ३ महोत्सवे. ४ निवर्तितः ५ छत्वैव कार्णाः ६ आरोपितः ७ प्रसरिक्सलयः सिक्सिक्यः ८ दृष्ट्याः ९ ततुः. १० परवतीवः

वती, परित्याजिता बलाहज्जया सहाबलाजनसहजां भीति भगवता भुवनत्रयोन्मादकारिणा मन्मथेन, आत्मानमपारयन्ती संघारयितुमेकान्ते निःसहा सहसा तमभिपद्य मुकुलितैनयन-पङ्कजा जीवन्तमिव निर्भरं कण्ठे जप्राह ।

चन्द्रापीडस्य तु तेनामृतसेकाह्णादेना काद्म्बरीकण्ठमहेण सद्यः सुदूरगतमपि कण्ठशानं पुनर्जीवितं प्रत्यपद्यत् । दिवसक्रमामीठितं क्रमुद्दिन् शरज्योत्क्वानिपातादुच्छ्वसितमा बन्ध-नाद्वृदयम् । उपःपरामृष्टेन्दीवरमुकुळळीळयोदमीळत्कणीन्तायतं चक्षुः । अम्भोक्हविभ्रमेण वाज्म्भत वदनम् । एवं च सुप्तप्रतिबुद्ध इव प्रत्यापन्नसर्वोङ्गचेष्टश्चन्द्रापीडस्तथा कण्ठलमां काद्म्बरीं चिरविरहदुर्वेळाभ्यां दोभ्यां गाढतरं कण्ठे गृहीत्वा, वाताहतां बाळकदळीमिव भयोत्कम्पमानाङ्गयष्टिम्, उद्गाढतरामीठिताक्षीं वक्षस्येव प्रवेष्ट्रमीहमानाम्, न मोक्तंन प्रही-

कृत्वाविष्टा भूतप्रस्तेत । परवती परायत्ता बलाइठाहळ्या त्रपया परिल्राजिता परिल्रेक्ता अवलाजनः स्त्रीज-नसास्य सहजां सहोत्पन्नां भीतिं भगवता माहात्म्यवता भुवनत्रयस्रोन्मादकारिणा चित्तविष्ठवजनकेन मन्म-थेन कंदर्पेणात्मानं संधारियतुं धारणां कर्तुमपारयन्त्यसमर्था एकान्ते विजने निःसहा परिश्रान्ता सहसा एकपरे तमभिपय गत्वा मुकुलिते संकुचिते नयनपङ्कजे यस्याः सा । जीवन्तमिव श्वसन्तमिव निर्भरं यथा स्यात्तथां कुछे निगरणे जमाह गृहीतवती ।

चन्द्रापीख्य तु तेनामृत्य सेकः सिखनं तद्दब्ह्यादिना प्रमोदजनकेनैवंविधेन कादम्बरीकण्डप्रहेण सधस्तत्कालं सुद्रगतमि द्विष्ठदेशप्राप्तमिप जीवितं प्राणितं पुनः कण्ठस्थानं निगरणदेशं प्रत्यप्यत स्थिचक्ते । दिवसक्षमं वासरसंबिन्धश्रमस्तेनामीलितं संकुचितं शरकालीना या ज्योत्का चिन्द्रका तस्या निपातात्पत्तनादाबन्धनादावृन्तात्कुमुद्रमिव केरवमिवोच्छ्यसित्मुल्लितं हृदयं भुजान्तरम् । उपसा प्रत्यूषेण परामृष्टं
कृतस्पर्शं यदिन्दीवरमुकुलं नीलसरोजकुक्यलं तस्य लील्येवेवित छुप्तेपमा । कर्णं यावदायतं विस्तीर्णं
कृतस्पर्शं यदिन्दीवरमुकुलं नीलसरोजकुक्यलं तस्य लील्येवेवित छुप्तेपमा । कर्णं यावदायतं विस्तीर्णं
चक्षः । जास्येकवचनम् । उदमीलद्विकखरं बभूव । 'व्युष्टं विभातं प्रत्यूषं कत्यप्रत्युषसी उपः' इति हैमः ।
अम्भोग्रहं कमलं तस्य विश्वमेण विलासेनेव । अत्र वाशब्द इवार्थं । चदनमजुम्भत विकसित्तमभूतः ।
एवं चादौ स्नाः पश्चात्प्रतिबुद्धो जागरित इव प्रसापन्ना सर्वाज्ञचेष्ट येनैवंभृतश्चन्द्रापीडस्तथा तेन प्रकारेण
कण्ठलमां कादम्बरी चिरकालीनो यो विरहस्तेन दुर्बलाभ्यां कृशाभ्यां दोभ्यां भुजाभ्यां गाडतरं कण्ठे
ग्रहीत्वा, वाताहतां समीरान्दोलितां बालकदलीमिव भयेनोत्कम्पमाना वेपमानाङ्गयष्टिर्यसाः सा । उत्पाबल्येन
गाहतरं हदतरमामीलिते संकोचिते अक्षिणी यया सा । वक्षसि भुजान्तरे प्रवेशं कर्तुमीहमाना स्प्रहन्
माना न मोक्तं न प्रहीतुमादानुमातमना स्वेनापारयन्तीमप्रभवतीं श्रोत्रे कर्णे हृदयं भुजान्तरं ताभ्यां गृह्यत

दिप्पं 0—1 प्रमादीयम्। मन्मथेन छजाया सह भवलाजनसहजां भीतिं वलात् परित्याजिता [काद-न्यरीकर्तृके भीतिकर्मकपरित्याने मन्मथः प्रयोजकः कर्ता, मन्मथः काद्म्बरीद्वारा भीतिं परित्याजितवान्, इति तात्पर्थम्], भत एव भात्मानं संधारिवतुमपारयन्ती । 2 वस्तुतस्तु—'उच्छ्वासितमावबन्ध हृद्यम् 'इति पाठः । हृद्यम् (कर्तृ) शरज्योत्स्वाऽभिपातात्कुमुद्मिव, उच्छ्वासं निश्वासम् भावबन्ध तत्याज । इति पाठः । हृद्यम् (कर्तृ) शरज्योत्स्वाऽभिपातात्कुमुद्मिव, उच्छ्वासं निश्वासम् भावबन्ध तत्याज । इति पाठः । वेपमाना अङ्गयष्टियस्यास्ताम्, आमीलिते आक्षिणी यया ताम्, प्रवेष्ट्म ईहमा-नाम्, चन्द्रापीढं न मोक्तुम् (उत्कण्ठावशात्), न च प्रहीतुम् (लजावशात्) आत्मना स्वेन पारयः नतीम्, इति सर्वत्र द्वितीया ।

पाठा०—१ छोचन २ दिवसनिमीलितम्; दिवसहमितमीलितः १ आ निवन्धनाष्; आनन्नन् ४ छोच-नाभ्यां पिवन्निव.

तुमात्मना पारयन्तीम्, श्रीत्रहृदयञ्चाहिणाऽनुमृतपूर्वेण खरेणानन्दयन्नवादीत्—'भीर, परिस्वस्यतां भयम् । प्रत्युज्जीवितोऽस्मि तवैवामुना कण्ठप्रहेण । त्वं खल्वमृतसंभवाद्प्सरसां
कुलादुत्पन्ना । किं न स्मरित तन्मे वचनमिद्म् । तत्तेजोमयं वपुः स्वत प्वाविनाशि विशेपतोऽगुना काद्म्बरीकरस्पर्शेनाप्यायितमिति । तदेताबन्सेव दिनानि पाणिना ते स्पृत्रयमानोऽपि न यत्प्रत्युज्जीवितोऽस्मि तच्छापदोषात् । अद्य स तु मे द्वितीयवारं त्वद्रथमेवानुम्तदुःसहमद्गच्वरदाह्वेदनापरमदुःखस्य व्यपगतः शापः । परित्यक्ता सा मया त्वद्विरहृदुःखवायिनी मानुषी शुद्रकाख्या तनुः । एषापि च तवास्यां कचिक्तपन्नेति त्वत्प्रीत्या प्रतिपन्ना
प्रतिपालिता च । तद्यं लोकस्मन्द्रलोकस्म ते द्वावत्यद्वना चरणतलप्रतिबद्धौ । अपि च प्रियसख्या अपि ते महाश्वेतायाः प्रियतमो मयैव सह विगतशापः ।' इत्यमिद्धत्वेव चन्द्रापीडशरीरान्तरितवपुषि चन्द्रमसि, चन्द्रलोकावस्थानलग्रममृतपरिमलमेव केवलमधिकग्रद्वहन् ,
अङ्गैरन्वतमस्नादृशेनैव वेषेण यादृशेन महाश्वेतोत्कण्ठयोपरतः, तथेव कण्ठेनैकावली धार-

इस्रेमंशीलेनानुभूतपूर्वेणाकर्णितपूर्वेण खरेण शब्देनानन्दयन्त्रमोदयन्त्रवादीदवीचत् । किं तदिखाहू— भीविति । हे भीरु हे कातरे, भयं त्रासं परिखज्यतां दूरीकियताम् । तवैवासुना कण्ठमहेणाहं प्रत्युज्जी-वितः पुनर्जावनं प्रापितोऽस्मि । खल्विति निश्चये । त्वममृतसंभवात्पीयूषोत्पन्नादप्सरसामुर्वेशीप्रभृतीनां कुलादिभजनाद्वरपन्ना संजाता । इदं तैन्मे मम वचनं किं न स्मरिस न स्मृतिगोवरीकरोषि । इदं किमिला-शयेनाह—तदिति । तचन्द्रापीडनपुरतेजोमयं ज्योतिर्मयं खत एव खभावत एवाविनाश्यविनश्वरम् । विशेषतोऽसुना कादम्बरीकरस्पर्शनाप्यायितं शीतलीकृतमिति । तत्तस्मात्कारणादेतावन्सेव दिनानि ते तव पाणिना करेण स्पृत्यमानोऽप्यान्डिज्यमाणोऽपि कृतदर्शनोऽपि यन्न प्रत्युजीवितोऽस्मि तच्छापदोषादेवेति सन्तव्यम् । अद्य लिसिन्नहिन द्वितीयन। रैं त्वैदर्शमेनानुभूतं दुःसह उत्कटो यो मदनज्वरदाहस्तस्य वैदना पीड़ा तसाः परमदुःखं येनैवंभूतस्य में मम स ज्ञापो व्यपगतो नाशं गतो दूरं गतः । लद्विरहदुःखदायिनी मानुषी रहमकाख्या तनुः सा मया परिस्यक्तोजिझता । तन भनसा अस्यां चन्द्रापीडतनौ रुचिरुत्पन्ना । अत एषा मया प्रतिपन्नाङ्गीकृता प्रतिपालिता च रक्षिता च । तदिति हेल्थे । अयं लोको मर्ललोकथन्द्रलोकथ द्वाविप कोकावधना सांप्रतं ते तव चरणतलप्रतिवद्धी पादतलाश्रितौ । अपि चान्यच ते तव प्रियसख्या वल-भवयस्यया अपि महाश्वेतायाः प्रियतमो बल्लमो मयैव चन्द्रापीडेनैव सह विगतशापः संजात इत्यभिद्रधत्येव कथ-थरोव चन्द्रापीडशरीरेणान्तरितं व्यवहितं वपुर्यस्य स तसिश्वन्द्रमसि सति, चन्द्रलोके यदवस्थानं गतं तेन लग-मासक्तमस्तपरिमलमेव पीयूषामोदमेव केवलमधिकसुद्धहन्यारयन् । ताहरोनैव वेषेण नेपथ्येन याहरोन वेषेण महाश्वेताया उत्कष्ठयोत्काळिकयोपरतो मृतस्तथेव पूर्वोक्तप्रकारेणैय कण्ठेन निगरणेनैकावळीमेकयष्टिकां धार्य-

दिष्प०—1 पुनः स्वलित टीकाकारः । 'किं न खरित तत् में (चन्द्रक्षप्स) वचनम् ?' 'इदं तत्जोमयं वपुः स्वतः' इति वाक्यविभागः । परोक्षे भूतकालिके चन्द्रवचने तदिति विशेषणस्य, तिस्त्र काले प्रत्यक्षं वर्तमानस्य चन्द्रेणाञ्चल्या निर्दिश्यमानस्य चपुषः कृते तु 'तिदृद्म्' इति परामर्श-स्रेवौचित्यात् । 2 'स तु मे द्वितीयवारम्' इत्यादिको आन्तिजनकः पाठो नास्त्येव । 'अद्य तु स मे न्यप-गतः शापः' इत्येव सुस्पष्टः पाठः । 3 मूले स्वयं स्वीकृतम् 'अङ्गैः' 'अन्यतमः' इति पद्द्वयं विस्मृतवां-श्रीकाकारः । ततश्र—'अमृतपरिमलमेव केवलमुद्दद्वक्षेः, अन्यतमः (भिन्नस्त्यः, पूर्वतोष्यधिकसीन्द्-र्वशाली) तादरोनैव वेषेण०' इत्यादिरन्वयो ज्याख्यार्थश्च बोध्यः ।

यम् , तथैवाकल्पनिःसहैरङ्गेः, तथैवापाण्डुक्षामकपोलवाहिना मुखेनाम्बरतलादवतरन्नदृश्यत कपिश्वलकरावलम्बी पुंण्डरीकः ।

हृष्ट्या च तं दूरत एवोन्मुक्तचन्द्रापीडवक्षः श्वला कादम्बरी स्वयमेव धावित्वा देनकण्ठमहा महाश्वेतां पुण्डरीकागमनमहोत्सवेन यावन्न वर्धयसेव, तावद्वतीर्य पुण्डरीकः परमोपकारिणे चन्द्रापीडवपुषे शशाङ्कायाहोकत । चन्द्रापीडस्तु तं कण्ठे गृहीत्वात्रवीत्—'सखे पुण्डरीक, यद्यपि प्राग्जन्मसंबन्धाज्ञामातासि तथाप्यनन्तरजन्माहतसुहत्स्नेहसद्भावेनेव मया सह वर्ति-तव्यं भवता' इस्तेवं च वद्सेव चन्द्रापीडे चित्ररथहंसो दिख्या वर्धयतुं केयूरको हेमकूट-मगमत् । मदलेखापि धावमाना निर्गत्य मृत्युंजयजपव्यत्रस्य तारापीडस्य विलासवसाक्ष्य पाद्योः पतित्वा 'देव, देव्या सह दिष्ट्या वर्धसे । प्रत्युज्जीवितो युवराजः समं वैशन्पायनेन' इस्रानन्दनिर्भरसुचैर्जगाद ।

राजा तु तच्छुत्वा शरीरसंस्कारविरहोद्गताविरलदीर्घपरुषपलितलोमशप्रकोष्टाभ्यां दोभ्यां

न्विश्रत् । तथैव पूर्वोक्तप्रकारेणैव ईषत्पाण्ड् शुक्षौ क्षामौ छुशौ कपोलौ वहतीखेवंशीलेन मुखेनाननेन कपिज्ञ-लक्षरं क्षपिज्ञलहस्तमवलम्बत इंखेवंशीलः पुण्डरीकोऽम्बरतलाबोमतलादाकाशतलादवतरत्रवतरणं कुर्वेश्वहरयता-वालोक्यत । जनैरिति शेषः ।

दूरत एव दिवष्ठ एव दृष्ट्वा च निरीक्ष्य च तं पुण्डरीकमुन्मुक्तं खक्तं च चन्द्रापीडवक्षःस्थठं यया सैवंभूता कादम्बरी खयमेवात्मनैव धावित्वा धावनं कृत्वा दक्तः कण्ठप्रहो यस्या एताद्द्वी महिन्द्वतां पुण्डरीकस्यापमन्महोत्सवस्तेन यावज्ञ वर्धयलेव वर्धापनं न करोलेव तावक्तस्मिन्समये पुण्डरीकोऽवतीयोक्तरणं कृत्वा परमोपन्कारिणे परमोपकृतिविधायिने चन्द्रापीडस्तेव वपुः शरीरं यस्य स तथा तस्मै शशाङ्काय चन्द्रमसे चन्द्रायाडौनकेत । चन्द्रापीडस्तु तं पुण्डरीकं कण्ठे गृहीत्वा कण्ठप्रहं कृत्वा कण्ठाल्लेषं गृहीत्वावविष्वाचत् । एतदेव दर्शन्याहिन्स्त्याद्याहिन्स्त्याद्याहिन्स्त्र हित्ता । हे सखे हे वयस्य पुण्डरीक, यद्यपि प्राग्जन्मसंबन्धाद्भवान्तरसंबन्धाक्त्वं जामातासि । महिन्द्रायाध्यन्द्रवंशोत्पन्नत्वेन चन्द्रमसः पुत्रीत्वादस्याः पतित्वेन चास्य जामातृत्वमिति भावः । तथाप्यनन्तर-जन्मिन शृद्रकभव आहृतोऽर्जितो यः सुहत्लेहो मित्रप्रेम तस्य सद्भावेनैव मया सह वर्तितव्यं चित्रत्यं भवता । एवं च वदित कथ्यति चन्द्रापीडे चित्ररथहंसौ कादम्बरीमहाश्वेतापितरौ दिष्ट्या भाग्येन वर्धयितं वर्धापनं कर्तु केयूरको हेमकूटमगमययौ । मदलेखापि निर्गल धावमाना धावनं कुर्वाणा मृत्युज्ञयो महादेवस्तस्य जपो जापस्तेन व्यप्रस्य व्याकुळस्य तारापीडस्य विलासवस्याध्य पादयोश्वरणयोः पतित्वाभिवादनं कृत्वा हे देव, देव्या सह दिष्ट्या वर्धसे । समं वैशम्पायनेन युवराजः प्रत्युज्ञीवित इत्यानन्दिनर्भरं यथा स्थात्याश्वेनर्गाहस्वरेण जगादात्यर्थमवोचत् ।

तष्डुरवाकण्ये शरीरस्य संस्कारविरहोऽधिवासनराहित्यं तेनोद्रतानि प्रादुर्भुतानि प्रकटीभूतान्यविरलानि निविज्ञानि दीर्घाण्यायतानि परुषाणि कठिनानि यानि पिलतानि तैर्लोमशौ प्रकोष्ठौ ययोरेवंभूताभ्यां दोभ्याँ

टिप्प०—1 सर्वत्र पर्यायशब्दोदिरणायोच्छळन्नपि मुकोऽत्र टीकाकारमहोदयः!! शशाङ्काय मडौ-कत, शशाङ्कमुपागमत् इत्यर्थः। 'गत्यर्थकर्भणी'त्यादिना कर्मणि चतुर्थी।

पाठा०—१ समुत्सृष्टशुकशरीरः पुण्डरीकः. २ दत्तकण्ठम्रहम् ; दत्तकण्ठमहाः ८९ का०

परिष्वचय ताम्, तद्तु हर्षपरवशो विलासवतीं कण्डेऽवलम्ब्य, जराभङ्गविलपरिशिथिलितमूलेन वाहुनोित्श्विप्तोत्तरीयां शुकाञ्चलः स्वयमेवाशिक्षितलयविसं शुलैः पदैर्नृत्यिन्नवोत्फुल्लवदननरपितसहस्त्रपरिवृतोऽम्भोजाकर इव मलयमारुतप्रेङ्कोलनाविवर्तितः, मदलेखां 'कासौ कासौ' इति पुनःपुनः पुन्छन्पुनःपुनर्निर्वशेषहर्षवृत्तिं शुकनासं कण्ठे संभावयं स्तन्नैवागच्छत् । दृष्ट्वा च तथा पुण्डरीककण्ठे लग्नं चन्द्रापीडमानन्दिनर्भरः शुकनासमवादीत्—
'विष्ट्या, मया नैकाकिना तनयप्रत्युज्जीवनोत्सवसुख्यमनुभूतम्' इति । चन्द्रापीडस्तु तथा हर्षपरवशं पितरमालोक्य ससंभ्रमोन्मुक्तपुण्डरीकः पुरेव पृथ्वीतलिनविशितशिराश्चरणयोरपतत् । अथ सत्वरोपसृतस्तं तथा प्रणतसुन्नमय्य तारापीडोऽभ्यधात्—'पुत्र, यद्यपि पिताद्यं तव शापदोषात्स्वपुण्यैर्वा संजातः, तथापि जगद्वन्दनीयो लोकपालस्त्वम् । अपि च मय्यपि नमस्यो योऽशः सोऽपि मया त्वच्येव संन्नामितः । तदुभयथापि त्वमेव नमस्कार्यः' इत्यभिद्धदेव समं राजपुत्रलोकसहस्तैः प्रतीपमस्य पाद्योरपतत् । विलासवती तु तथा पित्रा प्रणते तिसन्परितोषेण साङ्गेष्टिववासंमान्ती, तं पुनः शिरसि पुनर्ललाटे पुनश्च कपोलयो-

बाहुभ्यां तां परिष्वज्याश्विष्य तवतु पश्चाद्धषेपरवद्याः प्रमोदपरतन्त्रः कण्ठे विलासवतीमवलम्ब्यावलम्बनं कृत्वे।

स्वापि शापदोषीत्स्वपुण्येनीहं तव पिता संजातः, तथाप्येवं सर्लाप त्वमेव जगतां वन्दनीयो नमस्कार्यः । यतो लोकपालस्त्वम् । अपि युत्तयन्तरे । मध्यपि मणि विषयेऽपि नमस्यो योऽदीः । जास्येकवचनम् । सोऽपि मया त्वब्येव संकामितस्तदुभयथापि लोकपालस्वेन मदंशसंक्रमणेन च त्वमेव भवानेव नमस्कार्यो नमस्करणीय इत्यभिक्षयेवेति कथयन्त्रेव राजपुत्रलोकसहस्रैः समं प्रतीपं विलोममस्य चन्द्रापीलस्य पादयोर्पतत्पतितवान् । विलासक्वित् तथ्यानेव प्रकारेण पित्रा तारापीलन प्रणते नते तासिश्वन्द्रापील परितोषेण हर्षेण स्वाङ्गिववासंमान्ती प्रवेशमन्त्रामाना । एतेन प्रमोदातिरेकः स्चितः । तं सुतं पुनः शिरस्युत्तमाङ्गे, पुनर्वलावेऽलिके भालस्थले, पुनः

टिप्प०—1 टीकासापेक्षोंडशः—जरसा भङ्गेन (अभिभवेन) या वल्यः चमैसंकोचलहर्यः ताभिः विशिलितं मूलं यस, ईदरोन बाहुना उत्किसः (स्कन्धोपि निहितः) उत्तरीयाञ्चलो येन सः । उत्कु-छन्यनेन नरपितसहस्रेण परिवृतः । न शिक्षितः (अनुवर्तितुं नाडभ्यसः) यो लयः (वाद्यादिगत्या सह स्वरस्य साम्यम्) तेन विसंषुळैः विषमगितिभः पदैः (पदन्यासैः) नृत्यन्निन, अत एव मलयमास्तद्वारा या प्रेङ्खोलना (संचालनम्) तेन विवर्तितः (क्षोभं प्रापितः) अम्भोजाकर इव कमलखण्ड इव, (नृत्यन् राजा पवनतरलजलाशयस्थानीयः, उत्कुङ्खानि नरपितमुखानि कमलस्थानीयानि, इति कमलाकर-साम्यम्)। हर्षेण निविशेषा (अभिन्ना, समाना) वृत्तिर्यस्य ईदर्श ग्रुकनासं पुनः पुनः कण्ठालिङ्गनेन संमानयन् । दिष्ट्या (भाग्याभिनन्दनस्थावसरः) तनयप्रत्युज्जीवनस्य सुखं न मया एकाकिना, अपि तु व्याप्यनुभूतम् । ससंभ्रमम् उन्मुक्तः (कण्ठप्रहात् दूरीकृतः) पुण्डरीको येन । पुरेव पूर्वमिव (उज्ज-विन्यो तारापीङं पितरं मत्वा यथा प्राणंसीत्तथा) भृतलन्यसामस्तकः । सत्वरं शीप्रम् उपसृतः (समी-पमागतः) तारापीङः अभ्यधात् अभाषतः । 2 तव शापदोषात्, अहं च स्वस्य पुण्यैः (तव पिता जातः)। 3 अहं नरपाल इति यो नमनीयत्वांशः—'अष्टानां लोकपालानां मात्राभिर्निती नृपः' इति, सोपि त्वयि संकमितः, राज्यं दत्तियथैः। 4 अवकाशमलभमाना, इत्यर्थ उत्वितः।

पाठा०-१ जरामित्यारभ्य-तारापीडोऽभ्यथादित्यन्तं व्याख्यायां त्रुटितोंऽश इति हेयम्.

श्रुम्बित्वा गाढतरं सुचिरमालिलिङ्ग । उन्मुक्तश्च मात्रोपसृत्य पुनःपुनः कृतनमस्कारः शुक-नासं प्रणनाम । आशीःसहस्राभिवधितश्च तेनात्मनोपसृत्य यथानुक्रमं पित्रोः शुकनासस्य मनोरमायाश्चेष वो वैशम्पायन इति पुण्डरीकं विनैयविलक्षावनस्रवदनमदर्शयत् ।

तसिन्नेव च प्रसावे समुपसृत्य किष्डालः ग्रुकनासमवादीत्—'एवं संदिष्टमार्थस्य भग-वता श्वेतकेतुना । अयं खलु पुण्डरीकः संवर्धित एव केवलं मया । आत्मजः पुनस्तव । अस्यापि भवत्स्वेव लगः स्नेहः । तद्वैशम्पायन एवायमिस्येवेमवगत्याविनयेभ्यो निवारणीयः । परोऽयमिति कृत्वा नोपेक्षणीयः । यद्वापगतशापोऽप्यात्मसमीपं नानीतस्तत्तवैवायम्, इति । अन्यचात्मानमस्मिन्नौचन्द्रकालीनायुषि स्थापयित्वा कृतार्थः । संप्रत्यस्माद्दिव्यलोकाद्प्युपरि-ष्टाद्गन्तुमुद्यतं मे सत्त्वाल्यं ज्योतिः' इति । ग्रुकनासस्तु विनयावनतं पुण्डरीकं पाणिनांऽसे-ऽवलम्ब्य कपिश्वलं प्रत्यवादीत्—'कपिञ्चल, सकलजगदाशयज्ञेन सता भगवता किमित्या-दिष्टम् । सर्वथा स्नेहस्थायमसंतोषः' इति ।

एवंविषेश्च पूर्वजनमन्तानुसारणाछापैः परश्ररावछोकनसुखोत्फुछछोचनानां सर्वेषा-

कपोलयोर्गलात्परप्रदेशयोधुन्वित्वा चुम्बनं कृत्वा गाडतरमतिदृढं सुन्तिरं बहुकालमालिलिङ्गः। आलिङ्ग्य उन्मुक्तश्च मात्रा विलासवत्या, उपस्रत्य समीपे गत्वा पुनः पुनः कृतनमस्कारो विहितनमस्कृतिः श्चकनासं प्रणनाम नम-स्कृति चक्ते । तेन शुक्कनासेनाशीः सहस्नेर्माङ्गल्याभिवादनसहस्नेरिभविधितोऽभिनन्दितश्चात्मना स्वयसुपस्रत्योप-सर्णं कृत्वा यथानुक्रमं यथाक्रमं पित्रोः शुक्कनासस्य मनोरमायाश्चेष वो युष्माकं वैशम्पायन इति पुण्डरीकं विनयेन विलक्षं विस्मयान्वितम् । 'विलक्षो विस्मयान्विते' इत्यमरः । अवनम्रमवनतं वदनं यस्य स तमदर्शयहर्श्यामास ।

तिसचिव प्रस्तावे समये समुपस्त्य पार्धे समागत्य किपिज्ञलः ग्रुक्तासमवादीदवोच्चत् । आर्थस्य भवतः श्वेतकेतुना भगवतेव संदिष्टं किथतं वर्तते । खिल्विति निश्चये । अयं पुण्डरीकः केवलं मया संविधित एव ग्रुद्धिं प्रापित एव । आत्मजः पुत्रः पुनःपुनस्तव भवतः । अस्यापि पुण्डरीकस्थापि भवस्केव लेहो लगः संबद्धः । तिदिति हेत्वथे । वैद्यम्पयन एवायं पुण्डरीक इत्येवमवगस्य ज्ञात्वाऽविनयेभ्यो निवारणीयो दूरीकार्यः । अयं परोऽन्य इति ज्ञात्वा नोपेक्षणीयो नोपेक्षाविषयीकर्तत्यः । यचापगतशापोऽप्यात्मसमीपं स्वस्तिधं नानीतो न प्रापितस्त्यात्तवेव भवदीय एवायमिति । अन्यच चन्द्रकालश्चन्द्रापीडावस्थानलक्षणस्तत्र भवमायुस्तस्तिन् । भाषात् वै जायते पुत्रः दिति श्रुतेः । आत्मानं पुत्रं स्थापितवा यावत्कालं चन्द्रापीडः स्थास्यति तावत्कालन्यमिति भावः । अत एव कृतार्थः कृतकृत्यः । संप्रतीदानीमस्माहित्यलोकादप्युपरिष्ठाद्वन्तं मे मम सत्त्वाख्यं ज्योतिरुचतं कृतप्रयत्नमिति । ग्रुक्तासस्तु सुष्ठु विनयादवनतं नम्नीभूतं पुण्डरीकं पाणिना हस्तेनांसे स्कन्धेऽन्वरम्बय किपिजलं प्रत्यवादित्रत्यवोचत् । तदेव दर्शयन्नाह—कपिजलेति । हे कपिजलं, सकलजगतः समग्रविश्वस्थाशयन्नेनाभिप्रायवेदिना सता भगवता पूज्येन किमित्यादिष्टं कथितम् । सर्वथा लेहस्यायं पुण्डरीनकोऽधतेतोषोऽधतिस्थानम् । कदाचिदस्यन्तिको निवर्तितं इति भावः ।

इत्येवंविधेश्व पूर्वजन्मवृत्तान्तस्य भवान्तरोदन्तस्यानुस्मरणानि तेषामालापैः संभाषणैः परस्परमन्योन्यमवलो-कनं वीक्षणं तस्य सुखं तेनोत्फुल्ललोचनानां संफुल्लनेत्राणाम् । 'प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्ल्याकोशयिकचस्फुटाः' इत्यमरः ।

टिप्प०—1 आशीर्वचनसहस्रेः । 2 आचन्द्रकालिकम् आयुर्यस्य ईरशे अस्मिन् (पुण्डरीके) आस्मानं निजस्वरूपम् (निजतस्वम्) स्थापियत्वा, इत्यर्थः । 3 स्नेहस्य अपरिनृक्षिः । सर्वज्ञतया ममाशयं जानतापि महर्षिणा यदेतरसंदिष्टं तत् केवलमस्मासु स्नेहप्रकटनमिति भावः ।

पाठा०-- १ सविनयवैरुक्ष्य. २ एव. ३ आचन्द्रसमकालीनायुषि, ४ असात्. ५ संसारण.

मेव तेषामचेतितेव सा क्षणदा प्रयाता । प्रातरेव च सकलगन्धर्वलोकानुगतो सममैचिरा-गौरिभ्यां चित्ररथहंसो गन्धर्वराजाविष तत्रेवाजग्मतुः । आगतयोश्च तयोर्छजितात्मजोपग-ममुदितहृदययोर्जामातृदर्शनसमुत्फुहनयनयोस्तारापीडशुकनासाभ्यां सहानुभूतसंबन्धकोचि-तसंवादकथयोः सहस्रगुण इव महोत्सवः प्रावर्तत ।

अथ प्रवर्तमान एव तस्मिश्चित्ररथस्तारापिडमवादीत्—'विद्यमाने स्वभवने किमर्थमयमरण्ये महोत्सवः क्रियते शिष्ठित च यद्यप्यस्माकमयमेव परस्पराभिक्विनिष्णको धर्म्यो विवाहस्तथापि छोकसंव्यवहारोऽनुवर्तनीय एव । तद्गम्यतां तावदस्मदीयमवस्थानम् । ततः स्वभूमिं चन्द्रछोकं वा गमिष्यथ।' तारापीडस्तु तं प्रत्यवादीत्—'गन्धर्वराज, यत्रैव निरतिशयं संपत्सुखं तदेव वनमिष भवनम् । तदीहरां कापरत्र संपत्सुखं प्राप्तम् शिष्ठन्य संप्रति सर्वगृहाण्येव मया जामाति ते संक्रामितानि । तद्वयस्य, वधूसमेतं तमेवादाय गम्यतां गृहसुखानुभवनाय' इति । चित्ररथस्तु तथाभिहितः 'र्राजर्षे, यथा ते रोचते' इत्युक्त्वा चन्द्रापीडमादाय हेमकूटमगात् । गत्वा च चित्ररथः कादम्बर्या सह सम्प्रमेव स्वं राज्यं चन्द्रापीडाय न्यवेदयत् । पुण्डरीकायापि समं महाश्वेतया निजपदं हंसो न्यवेदयत् । तो तु हदयक्वितवधूळम्भमात्रकेणैव कृताथौं न किंचिद्य्यपरं प्रत्यपदेताम् ।

सर्वेषामेव तेषामचेतितैवाज्ञातैव सा क्षणदा रात्रिः प्रयाता गता । प्रातरेव च प्रत्यूषे च सकलगन्धवेलोकैः सम-प्रदेवगायनजनैरनुगतौ सिहताविचरागौरीभ्यां महाश्वेताकादम्बरीजननीभ्यां समं चित्ररथहंसौ कादम्बरीमहाश्वे-तापितरौ गन्धवेराजौ गन्धवेनायकाविप तत्रैवाजग्मनुराय यतुः । आगतयोश्च तयोर्कजिते त्रिपते ये आत्मजे पुत्र्यौ तयोक्ष्यगमः प्राप्तिस्तेन सुदितं हिषितं हृदयं ययोस्तौ तयोर्जामानुदर्शनेन दुहितुः पत्यवलोकनेन समुत्पुले विकसिते नयने ययोस्तौ तयोः । क्षित्र 'वदनयोः' इति पाठः । तारापीडग्रुकनासाभ्यां सहानुभूतः संजातो यः संबन्धकरूतस्थोत्विता योग्याः संवादकथा ययोस्तौ तयोः सहस्रगुण इव महोत्सवः प्रावर्तत प्रवृत्तोऽभूत् ।

अशेति । तदनन्तरं प्रवर्तमाने संजायमान एव तिसन्महोत्सवे चित्ररथस्तारापीडमवादीद्ववीत् । तदेवाह विद्यमान इति । खभवने सकीयसद्मनि विद्यमाने वर्तमानेऽयं महोत्सवः किमर्थं किप्रयोजनमरण्ये
कियतेऽद्व्यां विधीयते । अपि च प्रकारान्तरे । यद्यप्यसाक्षमयमेव परस्परमन्योन्यं याऽभिरुचिरभिलाषस्त्रया
निष्पन्नो धम्यों निवाहस्त्रथापि लोकसंव्यवहारोऽजुवर्तनीय एव रक्षणीय एव । तदस्मदीयमास्माकीनमवस्थानमास्पदं तावद्रम्यताम् । ततस्तदनन्तरं स्वभूमि चन्द्रलोकं वा गमिष्यथ यास्यथ । तारापीडस्तु तं
चित्ररथं प्रत्यवादीत्प्रत्यवोचत् । हे गन्धवराज, यत्रैव निरित्रायमधिकं संपत्सुखं तदेव वनमपि भवनं गृहम् ।
तदीहदामपरत्रान्यत्र क छत्र मया संपत्सुखं प्राप्तं लब्धम् । अन्यच संप्रतीदानीं सर्वगृहाण्येव मया ते तव
जामातिर दृहितुः पत्यौ संकामितानि संकिष्पतानि । तत्तस्माद्वेतोहें वयस्य हे मित्र, वधूसमेतं तमेव वरमेवादाय गृहीत्वा गृहसुखस्यानुभवनं साक्षात्करणं तस्मै गम्यतां व्यवत्याम् । चित्ररथस्तु तथाभिहितस्तेन प्रकारेणोक्तः
राजर्षे, यथा ते तुभ्यं रोचते इत्युक्त्वा चन्द्रापीडाय न्यवेदयिक्ववित्तवान् । पुण्डरीकायापि महाश्वेतया समं
निजपदं हंसो न्यवेदयत् । तो तु चन्द्रापीडपुण्डरीको तु हृदये चित्ते क्विते ईप्सिते ये वध्वौ तयोर्लम्भमात्रकेणेव प्राप्तिमात्रकेणेव छताथौ इतक्वस्यौ न किचिद्यपरमन्यत्यस्थिवीता स्वीक्वताम ।

दिप्प०-1 खयं 'मदिरा' इति नाम पूर्व लिखितवान्त्येवमाह । धन्यः!

पाठा०-१ प्रभाताः २ मदिराः ३ सर्वगृहसुखान्येवः ४ राजिषणाः

अन्यदा जन्माभिवािकळतहृद्यवछ्भलाभमुदितसर्वस्वजनमध्योपगमनिर्वृतािष कादन्वरी वाष्पोत्तरळलोचना विषण्णमुखी वासभवनागतं चन्द्रापीडमूर्तिं चन्द्रमसमप्राक्षीत्—
'आर्यपुत्र, सर्वे खेळु वयं मृताः सन्तः प्रत्युज्ञीविताः परस्परं संघिताश्च । सा पुनर्वराकी
पत्रलेखास्माकं मध्ये न दृश्यते । न विद्यः किं तस्याः केवलाया वृत्तम् १ इति । चन्द्रापीडमूर्तिः प्रीतान्तरात्मा तां प्रत्यवादीत्—''प्रिये, कुतोऽत्र सा हि खळु मर्हुःखदुःखिनी
रोहिणी शप्तं मामुपश्चत्य 'कथं त्वमेकाकी मर्लेलोकनिवासदुःखमनुभवसि'—इलिभाय
निवार्यमाणापि मया प्रथमतरमेव मचरणपरिचर्याये मर्लेलोके जन्माप्रहीत् । इतिश्च जन्मान्तरं गच्छता मया मदुपरमसममुन्मुक्तशरीरा पुनरिष मर्लेलोके जन्माप्रहीत् । इतिश्च जन्मान्तरं गच्छता मया मदुपरमसममुन्मुक्तशरीरा पुनरिष मर्लेलोकेमवतरन्ती बलादावर्णार्त्मलोकं
विसर्जिता तत्र पुनस्तां द्रक्ष्यसि" इति । कादम्बरी तु तच्छत्वा रोहिण्यासेदोदारतया स्नेहळतया महानुभावतया संपतित्रततया पेशलतया च विस्मितहृदया परं लज्जिता न किंचिदिष वक्तुं शशाक ।

अत्रान्तरे जन्मद्वयाकाङ्कितं कीलं प्रभोश्चन्द्रमसः काद्मवरीसंभोगसुखिमवोपपादियसम-

अन्यदान्यस्मिन्काले जन्मन्यभिवाच्छितो यो हृदयवल्लभलाभस्तेन मुदिता हिषताः सर्वे ये खजनाः कुटु-न्त्रिनस्तेषां मध्योपगमनं मध्ये समागमनं तेन निर्वृतापि सुखं प्राप्तापि च कादम्बरी बाष्पेणाश्रुणोत्प्राबल्येन तरहे चम्नले लोचने यस्याः सा । विषण्णं खेदाकुलं मुखं यस्याः सा । वासभवनागतं वसतिसद्मागतं चन्द्रापीड-मूर्ति चन्द्रापीडशरीरं चन्द्रमसं शशाङ्कमप्राक्षीत्प्रश्चं कृतवती । इतिद्योत्माह—आर्येति । हे आर्यपुत्र, सर्वे खलु वयं मृताः सन्तः प्रत्युजीविताः परस्परमन्योन्यं संघिहताः मिलिताश्च । सा पुनर्वराकी तपखिनी पत्रलेखै-कास्माकं मध्ये न दृश्यते न दृग्गोचरीकियते । न विद्यो न जानीमस्तस्याः केवलाया एकाकिन्याः किं वृत्तं किं जातम् । चन्द्रापीडमूर्तिः प्रीतान्तरात्मा संतुष्टात्मा तां कादम्बरीं प्रत्यवादीत्प्रत्यवोचत् —हे वक्षमे, अत्र सा पन्नछेखा कुतः स्यात् । हि यस्मात्कारणात् । खिल्विति निश्चये । मम दुःखेन दुःखिनी एवंविधा रोहिणी ब्राह्मी वार्तं शापप्रस्तं मामुपश्चलाकण्यं कयं त्वमेकाक्यसहायो मर्ल्यलोकनिवासदुःखं मनुष्यनिवसनकष्टमनुभवस्यनुभव-विषयीकरोषीत्यभिधायेत्युक्तवा निवार्यमाणापि प्रतिषिध्यमानापि मया चन्द्रमसा प्रथमतरमेवादावेव मम चन्द्र-मसश्चरणपरिचर्यायै पादसेवायै मर्व्यलोके मनुष्यक्षेत्रे जन्माप्रहीत् । इतश्च जन्मान्तरं भवान्तरं गच्छता वजता मया चन्द्रमसा मदुपरमेण सममुन्मुक्तं शरीरं यया सा पुनरिप द्वितीयवारमिप मर्खलोकमवतरन्सवतारं गृह्णन्ती बलाद्धठादावज्यीवर्जनां कृत्वात्मलोकं चन्द्रलोकं विसर्जिता । प्रेषितेत्यर्थः । तत्र संप्रति पुनस्तां द्रक्ष्यसि विलोकयिष्यसीति । कादम्बरी तु तच्छुत्वा तदाकर्ण्ये रोहिण्यास्तदोदारतया स्नेहलतया वत्सलतया महानुभाव-तया महाप्रभावतया सपतिवततया एकपतितया पेशलतया सहृदयतया च विस्मितहृदया चमत्कृतचित्ता परम-स्पन्तं लजिता लजां प्राप्ता न किनिदिप वक्तुं कथयितुं शशाक समर्था बभून।

अन्नान्तरेऽस्मिन्समये जन्मद्वयाकाङ्कितं भवान्तरद्वयामिलिषतं कैालं प्रभोश्वन्द्रमसः काद्म्बरीसंभोगसुखिम-

टिप्प०—1 हृदयवछ्रमलाभः कादम्बर्या न तु सर्वेषाम् । अत एव—'जनमाभिवान्छितहृदयव्छभ-लाभमुदिता सर्वे—खजनमध्योपगमननिर्वृतापि' हृत्येव पाठः । 2 संभोगसुखमुपपाद्यितुप्तिव वासरः अप-ससार, तर्हि 'कालम्' किं कर्तुम् ? तसात् 'कालप्रभोः' हृत्येव पाठः । कालप्रभोः कालियन्तुश्चन्द्रमसः जन्महृयाकाङ्क्षितं कादम्बरीसंभोगसुखमुपपाद्यितुमिव वासरोऽपससारेखन्वयः ।

पाठा॰—१ डपयमन २ वयं खद्धः ३ अदित ४ दुःखिता ५ प्रथमम् ६ दिवश्च ७ आतर्जै ८ अमर्जै कृम् ९ तथा; तथा १० सपतिवृत्तया; पातिवृत्तया ११ कालप्रभोः

पससार वासरः । अनुरागपताकेवोईसद्परसंध्यावधूत्रपावरणायेव वितस्तार वासतेथी। चन्द्रोदयाभिरामं च समयमेव जगदभवत्। एवं च भरेणावतीर्णायां रजन्यां चन्द्रापीढिश्चि-राभिळिषितसुन्मीळितनयनकुवळयमुत्स्रस्तनीवीप्रसृतकरिनवारणानुबन्धमनुभूतप्रसाळिङ्गनसु- खमैभिष्रार्थितसुरतपरिसमाप्तित्रपासुभगं काद्रवरीप्रथमसुरतसुखमनुभूयैकदिवसमिव द्शरात्रं खित्वा परितुष्टदृद्याभ्यां खशुराभ्यां विसर्जितः पितुः पाद्मूळमाजगाम।

आगत्य च समकालमेवानुभ्तक्षेशं राजलोकमात्मसमं कृत्वा, समारोपितराज्यभारः पुण्ड-रीके, परित्यक्तसर्वस्वकार्थयोः पित्रोः पादावनुचरन्, कदाचिदत्यद्धतोत्फुल्लनयननेगमजनाव-लोकितो जन्मभूमिस्नेहादुज्जयिन्याम्, कदाचिद्गन्धर्वराजगौरवेणानुपमरमँणीयतममहिम्नि हैम-कृटे, कदाचिदमृतपरिमलाधिवाससुरभिशिश्चरसर्वप्रदेशहारिणि रोहिणीबहुमाननेन चन्द्र-लोके, कदाचिदहर्निशोत्फुल्लसहस्रपत्रनिवहोदवाहिनि पुण्डरीकपीत्या लक्ष्मीनिवाससरस्न,

वोपपादियतुं निष्पादियतुं वासरो दिवसोऽपससारापस्तो बभूव । अनुरागस्यानुरतेः पताकेव वैजयन्तीवोह्नसन्ती यापरसंध्या पश्चिमसंध्या सेव वधूः श्ली तस्याख्रपा छजा तस्या आवरणायाच्छादनायेव वासतेयी रात्रिवितस्तार प्रसत्तार । चन्द्रोदयेन शशाङ्कप्रकाशेनाभिरामं मनोहरं च समप्रमेव सक्छमेव जगदभवत्संज्ञ । एवममुना प्रकारेण भरेण संभारेणावतीर्णायां संजातायां रजन्यां त्रियामायां चन्द्रापीडश्चिरकार्छ यावदिभिछितितं वािष्ठित-सुन्मीळितािन विकसितािन नयनकुवलयािन नेत्रोत्पैलािन यत्र तत् । उत्स्रस्ता शिथिलिता श्रृश्मीजाता या नीव्यु-चयस्तस्यां प्रसतो विस्तृतो यः करो हस्तस्तस्य निवारणं दूरीकरणं तदेवानुबन्धः प्रतिबन्धो यत्र तदनुभूतं साक्षा-रकृतं प्रखालिङ्गनसुखं तथा श्रीयमानोपगूहनसातं यस्मिस्तत्त्राथा अभिप्रार्थितािभयािचता सुरतस्य संभोगस्य परिसमाित्रस्यामेवंविधा या त्रपा छजा तथा सुभगं मनोहरमेताहरं काव्यवर्धः प्रथमं सुरतस्य सुखं सातमनुभूय साक्षा-रकृत्येकदिवसिनव दशरात्रं दशदिवसं स्थित्वास्थाय परितुष्टहृदयाभ्यां संतुष्टिनताभ्यां श्वसुराभ्यां वित्रर्थक्तं साम्यां विसर्जिती दत्ताः पितुस्तार्पाडस्य पादमूलं चरणसमीपमाजगामायया।।

आगल चागमनं कृत्वा च समकालमेवैकवारमेवानुभूतः क्षेत्रो दुःखं यैरेवंभूतं राजलोकं च्रुपजनमात्मसमं निजसदृशं स्वैतुल्यं कृत्वा विधाय, पुण्डरीके समारोपितो न्यस्तो राजभार आधिपत्यधूर्भेन सः । परिलक्तमु- जिन्नतं सर्वं स्वकार्यं सांसारिककृत्यं याभ्यां तो माता च पिता च पितरो । एकरोषः । तयोः पित्रोः पादौ चरणावनुचरन्सेवयन् । कदाचित्कस्मिश्चद्ववसरेऽल्यद्भुतोत्फुल्लनयना विकसितनेत्रा ये नैगमजना वणिगजनास्तै- रवलोकितो वीक्षितो जन्मभूमिक्नेहादुत्पत्तिवसुधाप्रीतेरुज्यिन्यां विशालायाम् । कदाचित्कस्मिश्चरप्रस्तावे गन्धवं- राजस्य गौरवेणात्यादरेणानुपमो मनोहरो रमणीयतमोऽतिश्चयेन रन्तुं योग्यो महिमा माहात्म्यं यस्मिन्नेताहरो हेमकूटे । कदाचित्रहिणीबहुमाननेन ब्राह्मी । करोणामृतस्य पीयूषस्य परिमल आमोदस्तस्याधिवासेन संस्कारेण सुरिमः सुगन्धो यः शिश्चरः शीतलः सर्वप्रदेशः समग्रस्थलं तेन हारिण मनोहरे चन्द्रलोके । कदाचिद्दिनिश्चमहोरात्रमुत्फुलानि विस्पेराणि सहस्रपत्राणि तेषां निवहः समृहो यस्मिन्नेताहर्शमुदं जलं वहतीत्येवंशिष्ठे । उदकस्योदादेशः । पुण्डरीकप्रीत्या पुण्डरीकक्रेहेन लक्ष्म्या रमाया निवाससरस्यवस्थानसरिस कासारे । क्रित्

टिप्प०—1 वस्तुतस्तु—'अनुरागकवोष्णतया (अनुरागेण च अस्तकालिकलोहिलेन च, ईषदुष्ण-तया च ईषदिनयोन्मुखतया च) अपरसन्ध्यावधूत्रपावरणायेव वितस्तार तमोवासो वासवी ।' इसेव पाटः । सन्ध्यया सह खेहवज्ञात वासवी (प्राची) अन्धकाररूपं वसनं विस्तारितवती । अन्धकारावि-भविन अविनयोन्मुखायाः सन्ध्याया लज्जां निवारयामासेस्याशयः । 2 द्विचचनमुचितम् । 3 प्राप्तमुखं समृद्धियुक्तं च । 4 उदकं जलं वहतीत्येव वक्तव्यम्, पेषंवासेस्यादिना उदकस्योदादेशः ।

पाठा०-१ उछाङस. २ ना रजनी; तमोवासो वासवी. ३ अप्रार्थित. ४ रमणीयतर; रमणीयता. ५ मोद; निवहौध.

कादम्बरीकच्या च सर्वत्रैवापरेष्विप रेम्यतरेषु तेषु तेषु स्थानेषु तया सह जन्मद्रयाकाङ्क्षयै-वापरिसमाप्तान्यपुनकक्तानि च तानि तानि न केवलं चन्द्रमाः कादम्बर्या सह, कादम्बरी महाश्वेतया सह, महाश्वेता तु पुण्डरीकेण सह, पुण्डरीकोऽपि चन्द्रमसा सह, परस्परावियो-गेन सर्व एव सर्वकालं सुँखान्यनुभवन्तः परां कोटिमानन्दस्थाध्यगच्छन् ।।

'सहस्रपत्रामोदवाहिनि' इति पाठः । काद्म्बरीरुच्या च काद्म्बर्याः स्पृह्या चापरेष्वपीतरेष्विप रम्यतरेष्व-तिमनोहरेषु तेषु तेषु स्थानेषु प्रदेशेषु । सर्वत्रैव तया काद्म्बर्या सह जन्मद्वयाकाङ्क्ष्यैव भवान्तरद्वयवाञ्छयै-वापरिसमाप्तान्यपरिपूर्णान्यपुनरुक्तानि च कदाचिद्सेवितानि । प्रतिदिननवीनानीखर्यः । तानि तानि च वक्तम-शक्यानि न केवलं चन्द्रमाः कादम्बर्या सह, किं तु काद्म्बरी महाक्षेत्या सह, महान्वता पुण्डरीकेण, पुण्डरी-कोऽपि चन्द्रमसा सह, परस्परमन्योन्यमवियोगेनाप्रलम्भेन सर्व एव सर्वकालं समप्रसम्यं सुखानि सातान्यतु-भवन्तोऽनुभवविषयीकुर्वन्त आनन्दस्य प्रमोदस्य परां कोटि परमामवस्थामध्याम्च्छन्प्राप्तवन्तः ॥

इति श्रीपादशाहश्रीअकःवरजठाठदीनसूर्यसहस्रनामाध्यापकश्रीशश्रंजयतीर्थकरमोच-नाद्यनेकसुकृतविधापकमहोपाध्यायश्रीभानुचन्द्रगणितिच्छिष्याष्टोत्तरशतायधानसाधक-प्रमुदितपादशाहश्रीअकव्वरप्रदत्तषुस्युहद्मापराभिधानमहोपाध्यायश्रीसिद्धचन्द्रगणिवि-रिचतायां कादम्बरीटीकायामुत्तरखण्डटीका समाप्ता॥

पाठा०-१ रम्यवनेषु तेषु तेषु. २ सुखम् ; सर्वसुखानि.

काद्ग्बरी स्वमहसाऽन्यविजित्वरीयं दुष्पाठपांसुनिकरैस्तिमिराऽऽत्रृताभूत्। चन्द्रद्वेयेऽपि मिलिते न चकास्ति कामं कामं प्रपूरयति त'चषकं' बुधानास् ॥ १ ॥ जयपुरवेभवं—साहित्यवेभवादीनि यत्कृतिस्तेन । सन्मञ्जनाथनामश्रीमथुरानाथकास्त्रिणा न्यरचि ॥ २ ॥ तैलङ्गान्वयमञ्जमण्डनमणि'श्रीमण्डना'ऽऽस्थानश्रुत् भास्त्रद्वंशविभूषणाऽम्बर्रेपतेवंशकमादाश्रितः। गाथासंस्राती—मुखानि कृतवान् श्रीमञ्जनाथाऽपरा-भिख्योऽसी रसनन्दनन्दकुमिते वर्षे न्यलेखीदिदम् ॥ ३ ॥

इति श्रीजयपुरमहाराजाधिराजसंमानित—तेलक्षभद्दान्ववायसंभूत-मञ्जनाथोपनामक-कविशिरो-मणिदेविषिभद्दश्रीमथुरानाथशास्त्रिसाहित्याचार्थनिर्मितं कादम्बरीचपकोत्तरार्द्धमपूर्वत ।

१ प्रक्वतटीकाकारद्वयम् । २ नवीनैरेव छन्दोभिनिवदं भारतसुप्रसिद्धेदिदिः प्रशस्तमनेकचित्रमानोहरमपूर्वमिदं वेमवहयम्-'मथुरानाथशास्त्री, रेजिडेन्सीरोड, जयपुर'तः प्राप्यम् । ३ टिप्पणीकर्तुः पूर्वजः, प्रतत्परिचयः साहित्य-वेमवास्प्राप्यः । ४ आम्बेर(जयपुर)राज्याथिपतेः । ५ सटीका 'गाथासप्तश्रती' ('निणियसागर, सुम्बईं'तः प्राप्या) इतस्प्रसुखानि काच्यानि ।